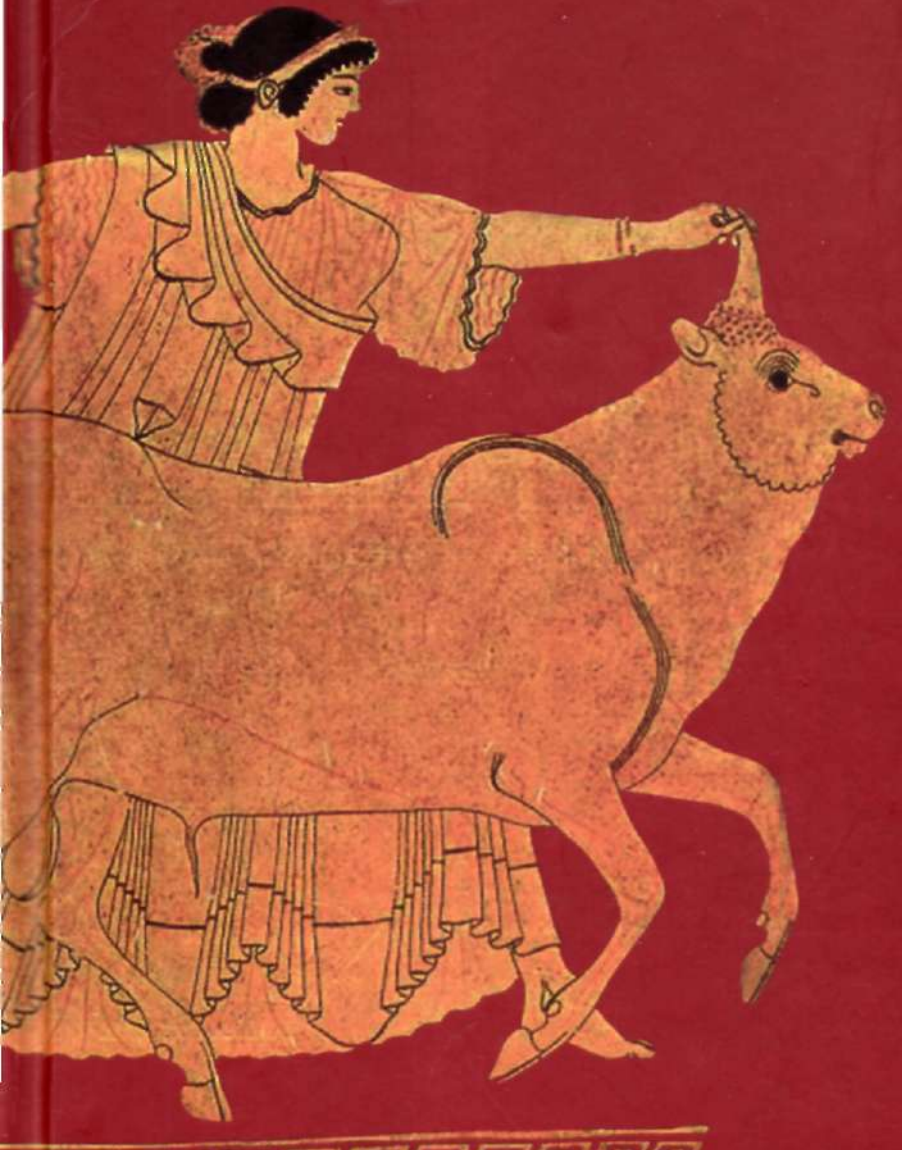
Norman Davies

AVRUPA TARİHİ

Doğu'dan Batı'ya
Buz Çağı'ndan Soğuk Savaş'a
Urallar'dan Cebelitarık'a
Avrupa'nın Panoraması

İMGE kitabevi

AFRICA
OCEANVS
HISPANIA
HIB.
ANGLIA
SCOTIA
MARE MEDITER.
GALLIA
Parys
Rhodan fl.
Rhenus fl.
GERMANIA
Albis fl.
BOH.
VANDALIA
DANIA
ITALIA
SICILIA
SINVS ADRIATICVS
VNGARIA
POLONIA
Vistula fl.
MARE BALTHICVM
SCANDIA
Danubius fl.
LITHVANIA
LIVONIA
MARE IONIVM
MACEDO.
BVLGARIA
MOSCOVIA
Borysthen.
SCYTHIA
TARTARIA
MOREA
GRÆCIA
Constantinop.
Tanais fl.
POTVS EVX.
ASIA

Norman Davies

Avrupa Tarihi

Çeviri Editörü
Mehmet Ali Kılıçbay

Çevirenler
Burcu Çığman • Elif Topçugil
Kudret Emiroğlu • Suat Kaya

İMGE kitabevi

İmge Kitabevi Yayınları
Genel Yayın Yönetmeni
Şebnem Çitler Tabakçı

ISBN 975-533-391-6

Özgün Adı
Europe-A History, 1996

© Norman Davies 1996, The Marsh Agency,
Aracılığıyla
© İmge Kitabevi Yayınları, 2006

Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı: Mart 2006

Kapak
Murat Özkoyuncu

Sayfa Düzeni
Yalçın Ateş

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset Tipo Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti
Mithatpaşa Cad. No: 62/4 Kızılay-Ankara
Tel: (312) 418 70 93-94 • Faks: 418 10 46
www.pelinofset.com.tr

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10-11 • Faks: (312) 425 29 87
İnternet: www.imge.com.tr • E-Posta: imge@imge.com.tr

İçindekiler

Önsöz 7
Harita Listesi 11
Avrupa Efsanesi 13

Giriş 17
I. Yarımada: Çevre ve Tarihöncesi 67
II. Hellas: Eski Yunan 117
III. Roma: Eski Roma, MÖ 753-MS 337 173
IV. Origo: Avrupa'nın Doğuşu, y. MS 330-800 241
V. Medium: Ortaçağ, y. 750-1270 321
VI. Pestis: Hıristiyan Dünyası Bunalımda, y. 1250-1493 411
VII. Renatio: Rönesanslar ve Reformlar, y. 1450-1670 509
VIII. Lumen: Aydınlanma ve Mutlakıyet, y. 1650-1789 623
IX. Revolutio: Kargaşa İçinde Bir Kıta, y. 1770-1815 723
X. Dynamo: Dünyanın Güç Merkezi, 1815-1914 807
XI. Tenebrae: Avrupa Geriliyor, 1914-1945 943
XII. Divisa et Indivisa: Bölünmüş ve Bütünleşmiş Avrupa, 1945-1991 .. 1123

Bölüm Notları 1207
Kutucuk Notları 1239
Ek I. Kutucuk Listesi 1263
Ek II. Levhaların Notları ve Kaynakları 1265
Ek III. Tarihsel Özet 1273
Dizin 1397
Levha 1-37 465-480
Levha 38-72 993-1008

ÖNSÖZ

Bu kitap, olması gerekenden daha azını içermektedir. Daha önceki tarihçiler konunun pek çok boyutu üzerinde zaten uzun uzadıya durdukları için öncül araştırmalara pek gerek duyulmamıştır. Bu nedenle kitap, daha çok konuların seçimi, yeniden düzenlenmesi ve sunuluşu gibi noktalar açısından özgündür. Temel amaç, Avrupa tarihi için zaman ve mekânın kesiştiği bir harita çıkartmak ve çerçeveye yeterince geniş kapsamlı bir konular yelpazesi yerleştirerek, erişilmez bir bütün izlenimi sunmaktır.

Akademik araçlar en düşük düzeyde tutulmuştur. Daha önce yazılmış başvuru eserlerinde bulunabilecek olay ve görüşlere ilişkin atıflara yer verilmemiştir. Bunların arasında, kendinden sonraki benzerlerinin tümünü çok geride bırakmış olan, yirmi dokuz ciltlik *Encyclopaedia Britannica*'yı (11. baskı, 1910-1911) özellikle vurgulamak gerekir. Dipnotlar, yalnızca standart metinlerde görülmeyen, az bilinen atıfların ve bilgi kaynaklarının gösterilmesi amacıyla kullanılmıştır. Okuyucu, kitabın, atıfta bulunduğu eserlerdeki yorumlarla mutlaka aynı görüşleri paylaştığını düşünmemelidir: *"On ne s'étonnera pas que la doctrine exposée dans le texte ne soit toujours d'accord avec les travaux auxquels il est renvoyé en note."**

Kitabın yazılmasını destekleyen, tamamlayan akademik değerlendirmelere "Giriş"te yer verilmiştir, ama bazı açıklamalara yine de gerek vardır.

Metin, çeşitli ve farklı düzeylerde oluşturulmuştur. On iki adet anlatı bölümü, tarihöncesi dönemden bugüne Avrupa'nın bütün geçmişini bir "kamera" gibi tarar. Bu anlatılar, ilk beş milyon yılı kapsayan "uzak plan" I. Bölü-

* "Metinde sergilenen doktrinin, dipnotlarda yollama yapılan çalışmalarla her zaman uyum içinde olmaması şaşırtmamalıdır." Ferdinand Lot, *La Fin du monde antique et le début du Moyen Age*, Paris, 1927, s. 3.
Bu alıntı, orijinalindeki haliyle yanlıştır. Doğrusu, *"On ne s'étonnera donc pas que la doctrine exposée dans le texte ne soit pas toujours d'accord avec. ."* (e.n.).

münden, her yılın bir sayfada anlatıldığı yirminci yüzyılı kapsayan, "yakın plan" XI. ve XII. bölümlere doğru "zoom" yapmaktadır. Her bölümde, telefotoyla sağlanan ve kronolojik akışı kesen daha dar konuların anlatıldığı, daha spesifik "kutucuk"lardan oluşan bir seçme bulunmaktadır. Ve her bölüm, bütün Kıta'nın belirli bir avantajlı noktadan görünümünü veren bir geniş-açı *snapshot*la (enstantane fotoğraf) sona erer. Kitabın genel etkisi, panoramik tablonun, detay ve yakın çekim görüntülerin serpiştirilmesiyle oluşturulduğu, bir tarihi fotoğraflar albümününkine benzetilebilir. Farklı düzeylerde sağlanabilecek doğruluk derecesinin önemli ölçüde değişken olması da anlayışla karşılanmalıdır. Nitekim bir sentez çalışması, oldukça farklı amaçlara yönelik bilimsel monografilerin standardına erişemez.

On iki ana bölüm, Avrupa tarihinin alışılmış çerçevesini izleyerek, diğer bütün konuların çakıştığı kronolojik ve coğrafi bir kesişme noktası oluşturmaktadır. Bu bölümler, "Olayı esas alan tarih"i, bir başka anlatımla, enformasyon yığınını, yapay da olsa işlenebilir birimlere ayırmada tarihçilere yardımcı olan temel siyasi bölünmeler, kültürel hareketler ve sosyoekonomik eğilimler üzerinde yoğunlaşmaktadırlar. Kronolojik vurgu, ortaçağda veya yeniçağda büyücek bir "Avrupalı" topluluğun hareketine ilişkin olarak yapılmaktadır. Kitabın coğrafi kapsamı, Atlantik'ten Urallar'a Avrupa Yarımadası'nın kuzeyi, güneyi, doğusu, batısı ve merkeziyle her tarafını eşit biçimde ele almayı amaçlamaktadır.

Her aşamada, "Avrupa-merkezcilik" ve "Batı uygarlığı" (Bkz. Giriş, s. 51-54, 54-70) yandaşlığına bir karşıkoyma geliştirilmeye çalışılmıştır. Ama bu çapta bir çalışmada anlatıyı Avrupa'nın kendi sınırlarının ötesine taşımak da mümkün olmamıştır. Yine de İslam, sömürgecilik veya deniz aşırı Avrupa gibi henüz netleşmemiş konuların taşıdığı büyük öneme dikkat çekecek uygun işaretler verilmiştir. Doğu Avrupa olayları layık olduğu önemde ele alınmış, gerektiğinde Kıta'nın tamamını etkileyen ana temalarla bütünleştirilmişlerdir. Doğu sorununa; Barbar istilası, Rönesans veya Fransız Devrimi gibi, hepsi de çok yoğun biçimde sadece Batıyla ilgili konular içinde yer verilmiştir. Slavlara verilen yer, Avrupa'nın en büyük etnik ailesi olmaları gerçeğine bağlanabilir. Ulusal tarihler düzenli biçimde özetlenmiş, ama sadece ulus-devletler değil, devletsiz uluslar da dikkate alınmış; sapkınlarla cüzamlılardan Yahudilere, Çingenelere ve Müslümanlara kadar azınlıklar da unutulmamıştır.

Son bölümlerde, "Tarihin genel kabul görmüş düzeni"ne uyulmamıştır (Bkz. Giriş, s. 79-86). Ama polemik yarışına da girilmemiştir. İki Dünya Savaşı, "aynı oyunun başarılı iki sahnesi" olarak ele alınmış, öncelik Almanya ile Rusya arasındaki merkezi kıtasal rekabete tanınmıştır. Savaş sonrası Avrupa üzerinde durulan son bölümde 1989-91 arasında meydana gelen olayların ve Sovyetler Birliği'nin parçalanmasının anlatısı ele alınmaktadır. Kökleri yirminci yüzyılın başında yer alan (Bkz. Ek III) ve bu yüzyılın bitiminden sonra da süren öykünün içindeki uygun boşluk olan "Büyük Üçgen" unvanını taşıyan siyasal arenanın sonuna 1991'de gelindiği tezi tartışılabilir niteliktedir. Yirmi birinci yüzyıl ise, yeni bir Avrupa'nın oluşturulması için yeni bir fırsat doğduğunu görmektedir.

Sayıları yaklaşık üç yüz kadar olan kutucuğun (Bkz. Harita 30 ve Ek I) çeşitli amaçları vardır. Bunlar sentetik tarihyazımının genelleştirmeleri ve basitleştirmeleri arasında kendilerine yer bulamayacak olan geniş bir özgül durumlar, özellikler çeşitliliğine dikkat çekmektedirler. Bazen ana bölümlerin sınırlarını aşan konuları açmakta; bazen aşırı ciddi tarihçilerin gözden kaçırdığı bütün gariplikleri, kaprisleri ve önemsiz yan akımları tanımlamaktadırlar. Bütün bunların ötesinde, yeni araştırmaların "yeni yöntemleri, yeni disiplinleri, yeni alanları"na mümkün olduğunca dikkat edilmesi için seçilmiştir. Yaklaşık altmış bilgi kategorisinde, bölümler arasında mümkün olan en geniş zaman, mekân ve konu-sorun yelpazesine dağıtılmış örnekler sunmaktadırlar. Kitabın boyutu, yayıncıların sabrı ve yazarın dayanma gücünden kaynaklanan tartışılabilir nedenlerle başlangıçtaki kutucuk listesi azaltılmıştır. Her şeye rağmen, ayrıntılı nokta-çalışma tekniğinin, az sayıda noktayla bile etkileyici bir izlenim yaratacağı umulabilir.

Her kutucuk, zaman ve mekân açısından metinde özel bir noktaya yerleştirilmiş ve içeriğini özetleyen bir başlıkla sunulmuştur. Her biri ayrı, kendi içinde yeterli bir lokma olarak da tadılabilir; içinde yer aldığı öyküyle birlikte de okunabilir.

On iki *snapshot*, değişen Avrupa haritası boyunca bir dizi geniş kapsamlı panoramik görüşü sunmak üzere yer verilmiştir. Bu *snapshot*lar, kronolojik öykünün çerçevesini genellikle sembolik bir önem anında dondurmakta ve önünü ardını düşünmeden yapılan çok büyük zaman ve toprak genişlemelerine geçici bir ara verme çağrısında bulunmaktadır. Bunlar, okuyucunun biraz nefes almasına, birçok farklı alanda belirli bir zaman dilimi içinde gelişen birçok değişimi stoklamasına yardımcı olmaktadır. Bilinçli bir şekilde tek bir amaca odaklanmıştır ve kanaat çeşitliliğini ve varlığı tartışma götürmez alternatif bakış açılarını ele alma, inceleme girişiminde bulunmamaktadır. Bu yapılarıyla alabildiğine, arsızca özneldir ve izlenimciliğe dayanır. Bazı durumlarda bilinen olayları, belgelenmemiş varsayımlar ve çıkarsamalarla birleştirerek tartışmalı "hizip" bölgesiyle sınırdaş olurlar. Kitaptaki benzer başka birçok unsur gibi *snapshot*ların da akademik tartışmanın ve analizin geleneksel sınırlarını aştığı düşünülebilir. Böyle durumlarda *snapshot*lar, yalnızca Avrupa geçmişinin zengin çeşitliliğine değil, aynı zamanda bu zenginliğin, içinde görülebildiği prizmaların zengin çeşitliliğine de dikkat çekeceklerdir.

Büyük bölümü Oxford'da yazılmış olan bu kitap, Bodleian Kütüphanesi'nin zengin antik kaynaklarına, zengin ve köklü hizmet standardına çok şey borçludur. Kitaba Viyana'daki Institut für die Wissenschaften vom Menschen (İnsan Araştırmaları Enstitüsü) ve Harvard Üniversitesi Ukrayna Araştırma Enstitüsü'nce büyük bir incelikle sağlanan araştırma olanaklarının da katkısı olmuştur. Kitap, yazılması sırasında Avrupa anakarasına yapılan birçok gezi boyunca, özellikle Beyaz Rusya ve Ukrayna'da, Bavyera-Bologna yolu üzerinde, Fransa ve İsviçre Alplerinde, Hollanda'da, Macaristan'da ve Vendée'de edinilen izlenimlerle renklendirilmiştir.

Slavonya ve Doğu Avrupa İncelemeleri Okulu ve Londra Üniversitesi tarafından, eğitim vermeden geri kalmanın maliyetine karşı özel fonların artırıldığı bir ortamda sağlanan bir yıllık çalışma iznini de şükranla anmak isterim. Bu iznin sağlanamadığı zamanlarda, kitap, muhtemelen trenlerde, uçaklarda, kantinlerde, hastanelerin bekleme odalarında, Hawaii plajlarında, başka insanların seminerlerinin arka sıralarında, hatta bir krematoryumun park yerinde, yani heyecanlandırıcı, özendirici her yerde yazabilme disiplininden yararlanmıştır. Yardımcı malzemenin hazırlanmasının hızlandırılması için Heinemann ve Mandarin tarafından sağlanan özel yardımı da unutmamak gerek.

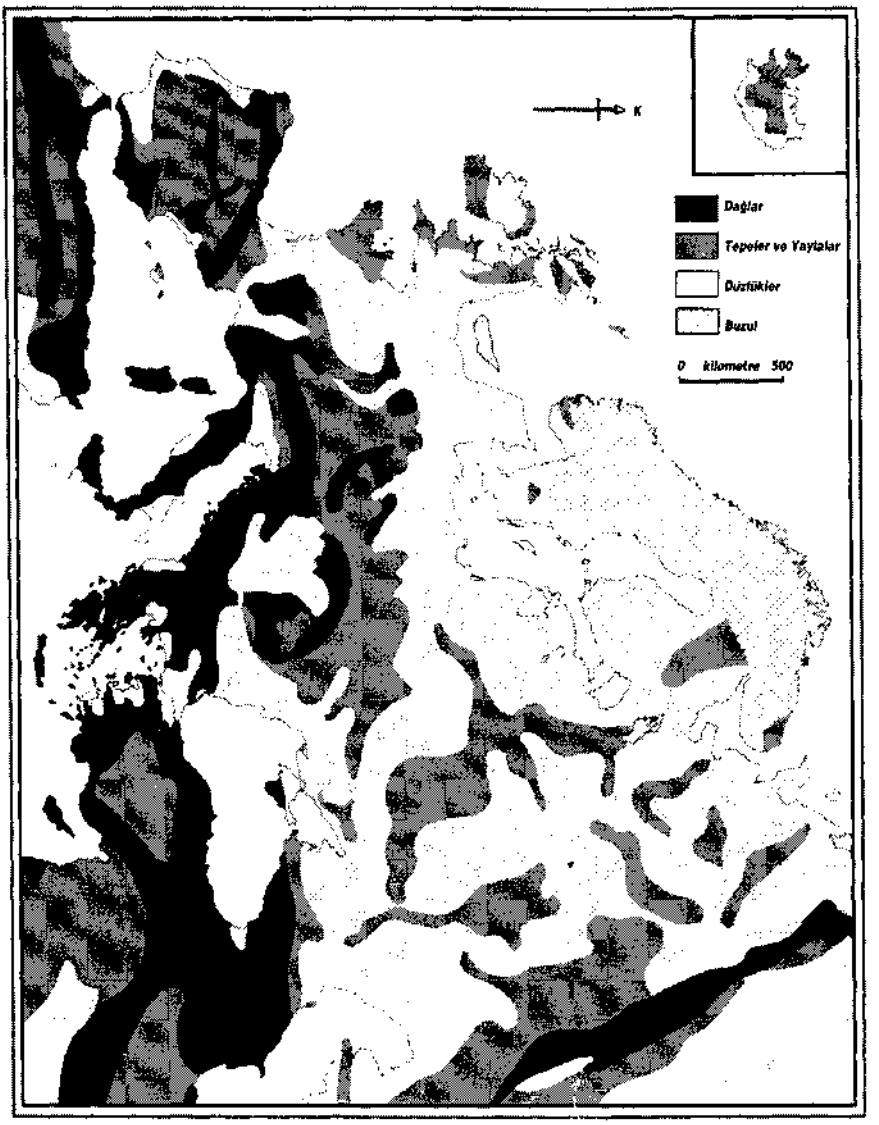
Belirli konu ve bölümlerde okuyucu olarak katkı sağlayan meslektaş ve arkadaşlarım Barry Cunliffe, Stephanie West, Riet van Bremen, David Morgan, David Eltis, Fania Oz-Salzburger, Mark Almond ve Timothy Garton Ash'a; aralarında Tony Armstrong, Sylvia Astle, Alex Boyd, Michael Branch, Lawrence Brockliss, Caroline Brownstone, Gordon Craig, Richard Crampton, Jim Cutsall, Rees Davies, Regina Davy, Dennis Deletant, Geoffrey Ellis, Roger Greene, Hugo Gryn, Michael Hurst, Geraint Jenkins, Mahmud Khan, Maria Korzeniewicz, Grzegorz Król, Ian McKellen, Dimitri Obolensky, Laszlo Peter, Robert Pynsent, Martyn Rady, Mary Seton-Watson, Heidrun Speedy, Christine Stone, Athena Syriatou, Eva Travers, Luke Treadwell, Peter Varey ve Maria Widowson'un da bulunduğu yardımcılar ve danışmanlar ordusuna; "Kingsley" başkanlığındaki sekreterya asistanları grubuna; düzeltmen Sarah Barrett'a; dizayn için Sally Kendall'a; fotoğraf araştırmacısı Gill Metcalfe'e; dizini hazırlayan Roger Moorhous'a; haritacılar Ken Wass ve Tim Aspen'a; illüstrasyon için Andrew Boag'a; OUP ve Mandarin'deki editörlerime; proje yönetmeni Patrick Duffy'ye ve özellikle sabrı ve desteği olmasaydı projenin asla gerçekleşemeyeceği eşime teşekkürlerimi belirtmek isterim. Kara kediyi bulmanın ödülü olmaz.

Avrupa tarihinin, geçmişte gerçekten meydana gelmiş olaylara sıkıca dayanan geçerli bir akademik konu olduğuna inanmak için sağlam gerekçeler vardır. Yine de Avrupa'nın geçmişi, hızlı göz atmalar, taraflı araştırmalar ve seçici sondajlar yoluyla anımsanabilir. Bu nedenle bu kitap, Avrupa'nın yazılabilir sonsuz sayıda tarihinden sadece biridir. Sadece bir çift gözün gördükleridir, sadece bir beynin süzgecinden geçenlerdir ve tek bir kalem tarafından yazılmıştır.

NORMAN DAVIES
Oxford, Bloomsday, 1993

Harita Listesi

1. Yarımada, y. MÖ 10 000 12
2. Kraliçe Avrupa 16
3. Avrupa'nın Çeşitli Doğu-Batı Ayırımları 35
4. Avrupa: Fiziki Bölgeler 68
5. Antik Ege: MÖ 2. Binyıl 112
6. Tarihöncesi Avrupa 118
7. Roma-Sicilya-Kartaca, MÖ 212 164
8. Roma İmparatorluğu, MS 1. Yüzyıl 172
9. Konstantinopolis 234
10. Avrupa: Göçler 244
11. Papa Stephanus'un Yolculuğu, MS 753 314
12. Avrupa, MS y. 900 324
13. Alçak Ülkeler, 1265 400
14. Avrupa, y. 1300 412
15. Moskof Devletinin Genişlemesi 498
16. Avrupa, 1519 510
17. Antik ve Modern Roma 615
18. Avrupa, 1713 622
19. Mozart'ın Prag Yolculuğu, 1787 717
20. Avrupa, 1810 724
21. Devrimci Paris: a) Eski Kent; b) 1814 Seferi 796
22. Avrupa, 1815 806
23. Avrupa, 1914 926
24. Birinci Dünya Savaşında Avrupa, 1914-1918 944
25. Yeni Avrupa, 1917-1922 985
26. İkinci Dünya Savaşında Avrupa, 1939-1945 1063
27. Savaş Sonrası Almanya, 1945'ten sonra 1114
28. Bölünmüş Avrupa, 1949-1989 1121
29. Avrupa, 1992 1199

Harita 1.
Yarımada, MÖ 10.000

Avrupa Efsanesi

Başlangıçta Avrupa yoktu. Beş milyon yıl boyunca var olan tek şey; dünyanın uzun ve en büyük kara kitlesinin önünde, bir geminin pruvasındaki baş gibi duran, kıvrımlı ve adsız bir yarımadaydı. Batıya doğru, hiç kimsenin aşamadığı okyanusla; güneye doğru adalarla, koylarla ve kendi yarımadalarıyla bölünmüş kapalı ve birbiriyle bağlantılı iki deniz uzanıyordu. Kuzeyde, çağlar boyunca genişleyen ve büzülen bir canavar ya da donmuş bir denizanası gibi büyük kutup buzulları; güneyde ise, bütün insanların ve uygarlıkların geldiği ve dünyanın geri kalan kısmına uzanan bir köprü yer alıyordu.

Buzul çağları arasındaki ara dönemlerde Yarımada, ilk yerleşik konuklarını kabul etti. Neanderthal insansıları ile Cromagnon mağara adamlarının da adlarının, çehrelerinin ve fikirlerinin olması gerekir. Ama gerçekte kim olduklarının bilinmesi olanaksızdır; onları ancak duvarlara çizdikleri resimlerden, yaptıkları aletlerden, kemiklerinden hayal meyal çıkarabiliyoruz.

Son buzul çekilmesiyle, yani yalnızca on iki bin yıl önce Yarımada yeni göçmen dalgaları aldı. Bilinmeyen öncüler ve maden arayıcıları, kıyıları dolaşarak, karaları ve denizleri aşarak, en uzak adalara ulaşıncaya kadar yavaş yavaş batıya doğru ilerlediler. Bu insanların kalıcı en büyük şaheseri inşa edildi. Fakat bu büyük taş ustalarının esinlerini nereden aldıklarını, bu büyük yuvarlak taşları nereden bulduklarını söyleyebilecek çağdaş bir tahmin bulunmamaktadır.[1]

Yarımada'nın öteki ucunda ise, Bronz Çağı'nın şafağında başka insanlar, Helenler, etkileri günümüze kadar süren bir topluluk oluşturmuşlardı. Helenler, kıtanın içlerinden üç ana dalga halinde indiler ve MÖ ikinci binin sonuna doğru Ege kıyılarını denetim altına aldılar. Bölgeyi fethettiler ve mevcut yerli halkla karışıp kaynaştılar. Peleponnesos ve Anadolu (Küçük Asya) arasındaki

sulara serpilmiş binlerce adaya yayıldılar. Anakaranın hâkim kültürünü ve daha eski olan Girit kültürünü benimsediler. Konuştukları dil onları "barbarlar"dan, "anlaşılmaz sözler söyleyenler"den ayırdı. Onlar, Eski Yunan'ın yaratıcıları oldular [BARBAROS].

Daha sonra, klasik dönemlerin çocukları insanlığın nereden geldiğini sordukları zaman onlara, dünyanın kim olduğu bilinmeyen bir "tanrısal fail" *-opifex rerum-* tarafından yaratılışı anlatıldı. Tufan'dan ve Europa'dan söz edildi.

Avrupa, klasik dünyanın en kutsal söylencelerinden birinin konusuydu. Europa, Girit'in efendisi Minos'un annesi ve dolayısıyla Akdeniz uygarlığının en eski kolunu doğuran kişi (*progenitrix*) idi. Adı Homeros tarafından da anılmıştır. Ama Siraküzalı Moschus'a atfedilen *Avrupa ve Boğa*'da ve Romalı şair Ovidius'un *Metamorphoses*'unun (*Başkalaşımlar*) tümünde, Tanrıların Babası tarafından baştan çıkartılmış masum bir prenses olarak ölümsüzleştirilmiştir. (Efsaneye göre) Prenses Europa (Avrupa), ülkesi Fenike'nin kıyıları boyunca bakireleriyle birlikte dolaşırken, kar beyazı bir boğa görünümündeki Zeus tarafından kandırılmıştır:

> Ve (kadın) yavaş yavaş korkusunu yendi
> Ve (erkek) göğsünü onun bakire okşamalarına sundu,
> Kadın için onun boynuzları, çiçek demetleriyle sarılmaktı
> Prenses, onun sırtına binmeye cesaret edinceye kadar
> Gözdesini, kendisini kimin sürdüğünün
> Farkında olmayan boğanın sırtına
> Sonra -yavaş yavaş geniş, kuru kumsaldan aşağı-
> Önce sığ dalgalara büyük tanrı
> Sahte toynaklarını koydu, sonra avare avare
> Dolaştı uzaklarda
> Açık denizde ödülünü alıncaya kadar.
> Prensesin kalbine korku doldu
> Arkasına dönüp bakınca, gördü
> Hızla geri çekilen kumları. Sağ elini yakaladı
> Bir boynuz, öteki arkasına kıvrıldı
> Çırpınan giysisi esintiye kapıldı.[2]

Bu, Pompei evlerindeki Grek vazolarına resmedilmiş (Bkz. levha no. 1), modern zamanlarda Tiziano'nun, Rembrandt'ın, Rubens'in, Veronese'nin, Claude Lorrain'in tablolarına yansımış, bilinen bir Avrupa öyküsüydü.

Tarihçi Herodotos ise, MÖ beşinci yüzyılda yazarken bu öyküden etkilenmemiştir. Ona göre, Prenses Europa'nın kaçırılması, sadece çağlar kadar eski bir geçmişi olan kadın kaçırma savaşları içindeki sıradan bir olaydı. Sur şehrinden bir grup Fenikeli, Argos Kralının kızı Io'yu kaçırmış; bunun üzerine Girit'ten deniz yoluyla Fenike'ye giden bir grup Yunanlı da, Sur Kralının kızını kaçırmıştı. Bu bir "kısasa kısas" durumuydu.[3]

Europa söylencesinin birçok çağrışımı vardır. Ama prensesin Fenike (şimdiki güney Lübnan) kıyılarından Girit'e kaçırılmasında Zeus'un da, Doğu'daki eski Asya uygarlıklarının semerelerini Ege'nin yeni ada-kolonilerine taşıdığı kesindir. Fenike, Firavunların etki alanında yer almaktadır. Prenses Europa'nın gidişi, Eski Mısır ile Eski Yunan arasında mitsel bir bağ kurulmasını sağlamıştır. Prenses Europa'nın, onu bulmak için bütün dünyayı dolaşan erkek kardeşi Cadmus, *orbe pereratto,* Yunan'a yazı sanatını getirmesiyle ünlüdür [CADMUS].

Europa'nın kaçırılması, onu izleyenlerin hareketsiz kalamamasını da zorunlu kılmıştır. Uzun ömürlü olan, ama coğrafi ve entelektüel gelişmeleri ölgün kalan Nil, İndüs, Mezopotamya ve Çin'in nehir vadisi uygarlıklarının tersine, Akdeniz uygarlığı sürekli hareketle uyarılmıştır. Hareket, belirsizliğe ve güvensizliğe yol açmış; belirsizlik, bir "sürekli düşünce mayalanmasını" beslemiş; güvensizlik, enerjik hareketliliği özendirmiştir. Kral Minos, gemileriyle ünlüdür. Girit, ilk deniz gücüdür. Gemiler, gittikleri ülkelerle her tür alışverişi geliştirerek insan, eşya ve kültür taşımışlardır. Tıpkı Prenses Europa'nın giysileri gibi, o eski denizcilerin düşünceleri de hep "esintide çırpınarak" *-tremulae sinuantur flamine vestes-* akıp gitmiştir.[4]

Prenses Europa, güneşin izinde doğudan batıya gider. Bir başka efsaneye göre ise Güneş, görünmez atlar tarafından gündoğumunun ardındaki gizli ahırlarından günbatımının ardındaki dinlenme yerlerine çekilen ateşten bir savaş arabasıdır. Gerçekten, Asya'yla tezat oluşturan olası birçok etimolojiden biri de, "Gündoğumu ülkesi"nin, Avrupa'yla birlikte, "Günbatımı ülkesi" olmasıdır.[5] Helenler, "Avrupa" sözcüğünü, eski Anadolu'daki topraklardan farklı olarak, Ege'nin batısındaki kendi topraklarının adı olarak kullanmışlardır.

Avrupa tarihinin doğuşunda, bilinen dünya doğuya uzanır. Bilinmeyense batıda, gidilecek yerlerde hâlâ keşfedilmeyi beklemektedir. Prenses Europa'nın merakı, onun mahvına neden olmuş olabilir. Ama sonunda kendi adını taşıyacak ve bütün Yarımada'ya yayılacak yeni bir uygarlığın kurulmasına da yol açmıştır.

Harita 2. Kraliçe Avrupa (*Regina Europa*)
Sebastian Münzer'in *Kozmografya*'sının bir baskısından bir kabartma
(*Cosmographia Universalis* Kütüphanesi, vi; Basel 1550-4) Bodleian Kütüphanesi'nden

GİRİŞ

Bugünkü Tarih

TARİH, herhangi bir genişlikte yazılabilir. Evrenin tarihi tek sayfada, bir mayısböceğinin yaşam dönemi kırk cilte anlatılabilir. 1930'lar diplomasisi üzerinde uzmanlaşmış önde gelen ve seçkin bir tarihçi, Münih Bunalımı ve Sonuçları (1938-1939) üzerine bir, *Barışın Son Haftası* üzerine ikinci, *31 Ağustos 1939* başlıklı üçüncü bir kitap yazmıştı. Meslektaşları artık *Gece Yarısına Bir Dakika Kala*[1] başlıklı bir taçlandırma cildini boş yere beklediler. Bu, "azın da azı hakkında durmadan daha çok bilmeyi istemek" şeklindeki modern zorlamaya bir örnektir.

Avrupa tarihi de herhangi bir genişlikte yazılabilirdi. İçeriğinin yüzde doksandan fazlası Avrupa'ya ilişkin olan Fransız dizisi *L'évolution de l'humanité* (İnsanlığın Evrimi), Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yüz on ana ve çok sayıda tamamlayıcı cilt halinde planlanmıştı.[2] Elinizdeki çalışma ise tersine, iki kapak arasına aynı malzemeyle daha fazla bilgi sıkıştırmayı amaçlamıştır.

Yine de hiçbir tarihçi, düşünce ekonomisinde şairlerle yarışamaz:

Avrupa bir Su Perisi ise
Napoli onun parlak mavi gözleridir
Ve Varşova kalbi.
Sivastopol ve Azak,
Petersburg, Mitau, Odesa
Bunlar da ayaklarındaki dikenler.

Paris baştır,
Londra kolalı yaka,
Ve Roma... Yensiz gömlek.[3]

Bazı nedenlerle tarih monografileri hep daha kısa olduğu halde, genel araştırmalar her yüzyıl için yüzlerce sayfalık geleneksel büyüklüklere ulaşmıştır. Örneğin *Cambridge Mediaeval History* (1936-1939) (Cambridge Ortaçağ Tarihi), Constantinus'tan Thomas More'a kadar olan dönemi sekiz ciltte ele alır.[4] Alman *Handbuch der europaischen Geschichte* (Avrapa Tarihi Elkitabı) (1968-1979), Charlemagne'dan Yunanistan'daki cuntacı albaylara kadar olan on iki yüzyılı, her biri gülle gibi yedi ciltte anlatır.[5] Yaşadığı çağı, antik veya ortaçağdan daha geniş kapsam içinde anlatmak da yaygın bir uygulamadır. İngilizce bilen okuyucular için yol gösterici bir koleksiyon olan Rivington'un sekiz ciltlik "Avrupa Tarihinin Dönemleri", geçmişten bugüne hep artan genişlikte yazılmıştır: Charles Oman'ın *Karanlık Çağlar, 476-918*'inde (1919) 442 yıl, her sayfaya 1,16 yıl; A. H. Johnson'un *On Altıncı Yüzyıl Avrupa*'sında (1897) 104 yıl, her yıla 4.57 sayfa; W. Alison Philips'in *Modern Avrupa, 1815-1899*'unda (1905) 84 yıl, her yıla 6.59 sayfa düşecek şekilde anlatılmıştır.[6] Daha yeni koleksiyonlar da aynı örüntüyü izler.[7]

Okuyucuların çoğu genellikle kendi yaşadıkları dönemi anlatan tarihle ilgilidir. Ama tarihçilerin hepsi onlara teslim olmaya hevesli değildir. "'Bugünün işleri', yarım yüzyıl geçmeden 'tarih' olmaz" tezi, "ulaşılabilen ve sonradan değeri anlaşılan belgeler insanın zihnini aydınlatıncaya kadar" kanaatini de taşır.[8] Bu geçerli bir bakış açısıdır. Ama herhangi bir genel araştırmanın, en ilginç olmaya başladığı noktada birdenbire kesilmesi anlamına gelir. Çağdaş tarih, siyasi baskının her türüne karşı duyarlıdır. Ancak, iyi eğitimli hiçbir yetişkin, çağdaş sorunların kökenine dair iyi bir temeli olmadan yeterince etkili olmayı umamaz.[9] Dört yüz yıl önce, Sir Walter Raleigh idam cezası hükmü altında yazarken, tehlikeleri çok iyi anlamıştır: "Modern tarih yazan her kim olursa, Gerçeği ta topuklarına kadar izlediğinde, tarih, şansı varsa dişlerine vuracaktır."[10]

Bu karmaşıklığa rağmen, "Avrupa" veya "Avrupa uygarlığı" üzerinde çalışmalar konusunun (veya sorununun) çok da değişmediğini, çeşitlenmediğini fark edince şaşmamak gerekir. Avrupa tarihinin bütününü, birden çok sayıda kitaba ve yazara başvurmadan araştırmak için yapılan başarılı girişimlerin sayısı az ve araları seyrektir. H. A. L. Fisher'in *Avrupa Tarihi* (1936),[11] Eugene Weber'in *Modern Avrupa Tarihi* (1971),[12] istisnalar arasındadır. Her ikisi de, belirsiz "Batı uygarlığı" kavramı (Bkz. aşağıda) üzerine yazılmış yetkin bir eserdir. Kenneth Clark'ın Avrupa'nın geçmişine sanat ve resim penceresinden bakan *Uygarlık*'ı,[13] Joseph Bronowski'nin, yaklaşımını bilim ve teknoloji tarihi yoluyla yapan *İnsanın Yükselişi* (1973)[14] gibi tek konu üzerine yoğunlaşmış olanlar, büyük araştırmaların muhtemelen en etkileyicileridir. Nitekim her ikisi de zengin televizyon yapımlarının yan ürünleridir. Daha yeni bir eser ise konuya jeolojiyi ve ekonomik kaynakları esas alan materyalist bir görüş açısından yaklaşmaktadır.[15]

Sorun, çok ciltli tarih araştırmalarının değeri değildir; ama bu tür araştırmalar, okunmak için değil danışılmak için yazılmış referans çalışmaları olmaya mahkûmdur. Ne bütün zamanını derslerine veren tarih öğrencileri ne de genel okuyucu, en çok ilgilerini çeken konulara girmeden önce on, yirmi veya yüz on ciltlik genel Avrupa sentezlerini aşıp geçmeye çalışırlar. Bu bir şanssızlıktır. Bütünün çerçevesini, parçalar üzerindeki ayrıntılı çalışmalar tartışılmaksızın yeniden ortaya çıkan parametreler ve varsayımlar oluşturmaktadır.

Son yıllarda, Avrupa tarihinin genel çerçevesinin ivedilikle yeniden gözden geçirilmesi gereği, hayli uzmanlaşılmış geniş çaplı çalışmalar modasına göre daha geniş yer tutmaktadır. Fernand Braudel'in[16] çalışması gibi birkaç seçkin istisna da ancak kuralın kanıtlanmasına yarayabilir. Ama pek çok tarihçi ve tarih araştırmacısı daha geniş bakış açılarının ihmal edildiği noktaya, "azın da azı için durmadan daha çoğu" noktasına çekilmişlerdir. Oysa beşeri bilimler de büyütmenin her derecesine ihtiyaç duyar. Tarihin, uzayda gezinen gezegenleri bire bir görmeye; zum yapıp yerdeki insanları gözlemlemeye, onların derilerini ve ayaklarının altını kazmaya ihtiyacı vardır. Tarihçi, teleskop, mikroskop, beyin tarayıcısı ve jeolojik sondaj gibi araçların eşdeğerlerini kullanmak durumundadır.

Tarih araştırmasının son yıllarda yeni yöntemler, yeni disiplinler ve yeni alanlarla büyük ölçüde zenginleştirildiği tartışmasız bir gerçektir. Bilgisayarlardaki ilerleme, şimdiye kadar tarihçilerin ulaşabildiklerinin ötesinde bütün bir niceliksel araştırmalar alanı açmıştır [RENTES]. Tarih araştırması, tekniklerin kullanımından, sosyal bilimler ve beşeri bilimlerden alınan kavramlardan büyük ölçüde yararlanmışır [ARICIA] [CEDRA] [CHASSE] [CONDOM] [EPIC] [FIESTA] [GENLER] [GOTTHARD] [LEONARDO] [LIETUVA] [NOVGOROD] [PLOVUM] [PROPAGANDA] [SAMPHIRE] [VENDANGE]. Fransız *Annales Okulu*'nun 1929 sonrasında öncülük ettiği bir eğilim, şimdi neredeyse evrensel bir kabul görme noktasındadır [ANNALES]. Sözlü tarih, tarihsel psikiyatri (veya "psiko-tarih"), aile tarihi, üsluplar, tavırlar tarihi gibi yeni akademik alanlar bugün iyice oturmuştur [BOGEY] [MORES] [SES] [ZADRUGA]. Öte yandan, çağcıl ilgi alanlarını yansıtan birçok konu, tarihe taze bir boyut kazandırmıştır. Irkçılık karşıtlığı, çevre, cinsiyet, cinsellik, Semitizm, sınıf, barış, şu andaki yazıların ve tartışmaların büyükçe bir bölümünü işgal eden konulardır. "Siyasi doğruluk"un imalarına aldırmadan hepsi de bütünü zenginleştirmeye çalışmaktadır [SİYAH ATHENA] [KAFKASYA] [ECO] [FEMME] [NOBEL] [POGROM] [SPARTACUS].

Bununla beraber, alanların çoğalması, profesyonel yayınlardaki bu gelişmeyle at başı giden artış, kaçınılmaz olarak şiddetli zorlamalar yaratmış; profesyonel tarihçiler, "edebiyatla yarışmak" ümitsizliğine kapılmışlardır. Ultrauzmanlaşmanın geçitlerine daha derin dalmaya, ama böylece genel kamuoyuyla iletişim kapasitelerini yitirmeye itilmişlerdir. Daha çok uzmanlaşma, betimleyici tarihin zararına gelişmiştir. Bazı uzmanlar, genel çerçevelerin revizyona ihtiyacı olmadığı; yeni keşfe giden tek yolun dar bir cephede daha derinlere

inmek olduğu varsayımı üzerinde çalışmışlar; "derin yapılar" üzerinde duran diğer uzmanlar ise, hep birlikte tarihin "yüzeyine" sırt çevirmişler; bunun yerine, "uzun vadeli, temel eğilimler"in analizi üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bazı tarihçiler, edebi tartışmalarda bir metnin edebi anlamının bir değeri olmadığını savunan bazı edebiyat eleştirmeni yoldaşları gibi, genel kabul görmüş "gerçekler"in araştırılmasını terk etmeye hazır bir görüntü vermişler; neyin, nerede, nasıl, ne zaman meydana geldiğini öğrenmeye hiç de niyeti olmayan öğrenciler yetiştirmişlerdir.

Olgusal tarihin yenilgisine, özellikle okullardaki tarih derslerinde, *"empati"*, yani başkalarının duygularını anlama çabasını oluşturmak, yani tarihsel düş gücünü uyarmak için hazırlanan egzersizler eşlik etmiştir. Düş gücü, kuşkusuz tarih çalışmasının yaşamsal unsurlarından biridir. Ama "başkalarının duygularını anlama" egzersizleri, bir parça bilgiyle doğrulanabilir. Tarihsel enformasyonun hatırı sayılır bir kaynağı olarak düşsel edebiyatın bile tehdit altında olduğu bir dünyada öğrenciler, bazen öğretmenlerinin, geçmişe karşı bir duyarsızlık yaratmaya yönelik önyargılarından başka hiçbir şey öğrenememe tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır.[17]

Tarihle edebiyatın birbirlerinden ayrılmaları çok üzüntü vericidir. Mesleğin belli kesimlerinde, beşeri bilimlerin geneli içindeki "yapısalcılar"ın karşısına birdenbire "yapı-karşıtları" çıkınca, hem tarihçiler hem edebiyat eleştirmenleri, sadece bütün geleneksel bilgiyi değil birbirlerini de dışlamaya girişmişlerdir. Neyse ki yapı-karşıtlarının daha vahşi görünümü yapı-söküüne uğrarken, sadece belirli grupların anlamasına yönelik bu batınî gediklerin kapatılabileceği umudu da korunmaktadır.[18] Akıllı, sağgörülü tarihçinin neden eleştirel değerlendirmeyle edebi metinleri veya edebiyat eleştirmenlerinin neden tarih bilgilerini kullanmaması gerektiği konusunda ciddi hiçbir gerekçe yoktur [GATTOPARDO] [KONARMYA].

Bu nedenle, uzmanların kendi olanaklarına artık fazlaca güvendikleri görülecektir. Tarihçilik mesleğinin sanayi işçisi arılarıyla, kovanın işçilerine düzen ve emir veren kraliçe arıları, *grands simplificateurs* (büyük basitleştiriciler) arasında her zaman haklı bir ayrım olmuştur. İşçiler idareyi tamamen ele geçirirlerse bal olmayacaktır. Geniş "genel tarih" çerçevelerinin her zaman sabit olduğu kabul edilemez. Onlar da modaya göre değişecektir ve elli veya yüz yıl önce sabitleşmiş olanlar da artık revizyon için yeterince olgunlaşmıştır (aşağıya Bkz.). Aynı şekilde, jeolojik tarih tabakaları üzerine çalışmanın, arazide yapılan çalışmadan asla ayrılmaması gerekir. "Eğilimler", "topluluklar", "ekonomiler" veya "kültürler" araştırmasında kadınların, erkeklerin, çocukların yeri ihmal edilmemelidir.

Uzmanlaşma, acımasız siyasi çıkarlara kapı açmıştır. Hiç kimse kendi özel doğrusunun ötesinde bir kanaat önermeye yeterli görülmediğine göre, av hayvanları başıboş dolaşmak üzere otlağa salıverilmişler demektir. İlgili etkenlerin tümünün tam anlamıyla gözden geçirilmesini daha baştan dışlayan, kaba seçilmiş konulara bağlı katı belgesel araştırma bileşimi özellikle kötüdür.

Böyle bir çalışma için A. J. P. Taylor'un şöyle söylediği rivayet olunur: "Yüzde doksan doğru ve yüzde yüz yararsız..."[19]

Bu gelişmelere verilecek saggörülü karşılık, yorumda çoğulculuğu ve "sayılarda güvenliği" savunmak; yani her birine ve hepsine yönelik sınırlamalara karşı koymak için geniş bir özel görüşler çeşitliliğini özendirmektir. Tek bir bakış açısı risklidir. Ama elli, altmış veya üç yüz görüşün birlikte geçerli bir karışım oluşturmasına güvenilebilir. "Tek bir Doğru değil, *duyarlılıklar* kadar doğru vardır."[20]

Aşağıda II. Bölüm'de Arkhimedes'in ünlü -π- sayısı sorununa getirdiği çözüme, yani bir çemberin çevresinin çapına oranlanarak hesaplanmasına değinilmektedir. Arkhimedes, çemberin çevresinin uzunluğunun, çemberin dışına çizilen bir karenin kenarlarının toplam ile çemberin içine çizilen bir karenin kenarlarının toplamı arasında bir yerlerde olduğunu bilmektedir (Bkz. Diyagram). Bunu doğrudan açıklayamayınca, kafasında, çemberin içindeki 99 kenarlı bir çokgenin kenar uzunluklarını toplayarak tahmini, yaklaşık bir sonuca ulaşmayı düşünmüştür. Çokgenine verdiği fazla kenarlarla, çemberinkine en yakın şekle ulaşacaktır. Aynı şekilde bir başkası da, aydınlatma kaynaklarının sayısı arttıkça, geçmiş gerçeklikle tarihçinin onu yeniden inşa etme girişimi arasında oluşacak boşluğun küçülmeye başlayacağını düşünebilir.

Bir başka yerde tarihçinin görevi, iki boyutlu statik resimle, hareketli, üç boyutlu dünyayı asla doğru yansıtamayacak olan bir fotoğrafçının işine benzetilmektedir. "Tarihçi, tıpkı fotoğraf makinesi gibi daima yalan söyler."[21] Bu benzetme geliştirilseydi, fotoğrafçıların kendi çalışmalarının -tıpatıp benzemenin amaçlandığı yerde- tıpatıp benzerlerinin, aynı konunun resimlerinin sayısını çoğaltarak büyük ölçüde sağlanabileceği söylenebilirdi. Değişik açılardan ve değişik merceklerle, filtrelerle, filmlerle yapılmış çok sayıda çekim, tek çekimin büyük seçiciliğini tamamen azaltabilir. Film yapımcılarının da keşfettiği gibi, art arda çekilmiş çok sayıda görüntü ise, zamanın ve hareketin akla yakın bir taklidini gerçekleştirebilir. Aynı şekilde, "çerçevedeki tarih" de, ancak tarihçi mümkün olan en geniş kaynaklar alanının sonuçlarını bir araya getirebilirse yeniden inşa edilebilir. Bunun etkisi asla mükemmel olmayacaktır; ama her değişik açı ve her değişik teknik, hepsi birlikte bütünü oluşturan parçaların aydınlatılmasına katkıda bulunur.

Çarpıtma, bütün enformasyon türlerinin zorunlu özelliğidir. Mutlak nesnellik, asla erişilmez olandır. Her tekniğin kendine göre güçlü ve zayıf yanları vardır. Önemli olan, her tekniğin değerinin ve çarpıtmasının nerede yattığını anlamak ve en makul yaklaşık sonuca ulaşabilmektir. Tarihçilerin şiir, sosyoloji, astroloji veya başka araçlar kullanmalarına, bu tür kaynakların "öznel", "taraflı" veya "bilimdışı" olduğu noktasından hareketle karşı çıkan eleştirmenler, aslında bilineni ifade etmektedirler. Sanki iskeletin röntgen filmlerine veya rahimin ultrason taramalarına karşı çıkılabilirmiş gibi, insan yüzünün çok zayıf bir görüntüsünü verme noktasındadırlar. Hekimler insan zihninin ve vücudunun sırlarını keşfetmek için bilinen her aygıtı kullanırlar. Tarihçilerin de geçmişin gizemli noktalarına sızabilmek için benzer bir donanıma ihtiyaçları vardır.

Uzun bir iktidar dönemi yaşamış olan belgesel tarih, yaklaşımın aynı derecede en değerli ve en riskli yollarından biridir. Dikkatsiz uygulandığında, yalanın iğrenç biçimlerine açıktır ve kaydedemediği büyük geçmiş deneyim alanları vardır. Bütün bunlara rağmen, tarihi belgelerin hâlâ bilginin en verimli damarı olduğunu kimse inkâr edemez [HOSSBACH] [METRYKA] [SMOLENSK].

Cambridge tarih okulunun kurucusu Lord Acton, belgesel tarihin çok zararlı bir etkisini önceden görmüştür: tarihçinin kanıtı yorumlamak yerine kanıt toplamaya öncelik verme eğilimi... Acton bundan yaklaşık doksan yıl önce, "Tarihçiden bağımsız tarih yapma eğilimi olan, yani belgeyi içindekinden çok daha fazla önemseyen bir belge çağında yaşıyoruz"[22] diye yazmıştı.

Genel bir ifadeyle tarihçiler, cefakâr okuyucularının karşılaştıkları sorunlardan çok kendi tartışmalarının üzerinde durmuşlardır. Bilimsel nesnellik peşinde koşulması, başlangıçtaki düşsel uçuşları azaltmakta ve gerçeği düşten ayırmakta çok işe yaramış, aynı zamanda tarihçilerin kendi keşiflerini aktarmakta kullanabilecekleri araçları da azaltmıştır. Çünkü iyi tarihçinin sadece olayları kurması ve kanıt toplamasına yetmez... Görevin diğer yarısı, okuyucunun zihnine nüfuz etmek, her tarih tüketicisinin sahip olduğu çarpıtma algılayıcısıyla savaşmaktır. Bu algılayıcılar sadece beş fiziksel duyuyu değil, dilbilim terminolojisinden, coğrafi adlardan, siyasi kanaatler için simgesel kodlardan başka, önceden kurulmuş bir entelektüel devreler kompleksini, sosyal gelenekleri, duygusal eğilimleri, dinsel inançları, görsel belleği, geleneksel tarih bilgisini de içerir. Her tarih tüketicisi, geçmiş hakkında kendine ulaşan bütün bilgilerin içinde filtre edilmesi gereken geçmiş bir deneyimler deposuna sahiptir.

Bu nedenle, etkin tarihçilerin bilgilerini aktarmaya olduğu kadar toplayıp biçimlendirmeye de dikkat etmeleri gerekir. Çalışmalarının bu bölümünde şairler, yazarlar, sanatçılarla aynı zihin uğraşısını paylaşmalıdırlar. Geçmişle ilgili izlenimlerimizin biçimlendirilmesi ve aktarılmasına yardım eden herkesin; tarihçilerin, müzikologların, müzecilerin, arşivcilerin, çizerlerin, haritacıların, anı defteri tutanların, biyografi yazanların, ses kayıtçılarının, film yapımcılarının, tarihi roman yazanların, hatta "şişelenmiş ortaçağ havası" satanların çalışmalarından gözlerini ayırmamalıdırlar. Her aşamada anahtar nitelik, ilk kez Vico tarafından tanımlandığı üzere, "yaratıcı tarih düş gücü"dür. Bu olmadan, tarihçinin çalışması ölü bir mektup, yayımlanmamış bir mesaj olarak kalır [PRADO] [SONATA] [SOVKINO].

İçzinde bulunduğunuz bu sözümona bilimsel çağda, tarihçilik mesleğinin düş gücüne dayalı yanı, kuşkusuz zayıflatılmış, irtifa kaybetmiştir. Okunması olanaksız akademik çalışmaların ve sindirilmeyen araştırma verilerinin değeri abartılmaktadır. Thomas Carlyle gibi düş gücü yüksek tarihçiler, şairane kural tanımazlıktaki aşırılıklarından dolayı sadece eleştirilmemişler, unutulmuşlardır da. Yine de Carlyle'ın tarihle şiir arasındaki ilişki üzerine görüşleri en azından dikkate değerdir.[23] Carlyle'ın zaman zaman başaramadığı denetim ve doğrulama önemlidir. Ama "doğru anlatmak" da önemlidir. Bütün tarihçiler, öykülerini inandırarak anlatmak zorundadır; yoksa bir kenara itilirler.

"Postmodernizm", son yıllarda, "tarihçilerin geçmiş üzerinde çalışmaları" konusundaki araştırmalara öncelik verenlerin tümü için bir eğlence haline gelmiştir. Bu tutum, iki Fransız "guru"su, Foucault ve Derrida'nın etkisiyle oluşan hem tarihsel bilginin kabul edilmiş kurallarına, düzenine hem de geleneksel metodolojinin ilkelerine saldıran bir modadır. Postmodernist yaklaşım bir yandan edebiyat alanındaki yapısalcılık karşıtlarının, edebi metnin "anlamını" bozmaya çalışmalarında olduğu gibi, belgesel kaynak malzemelerinin değerini yok etmeye çalışmakta; bir yandan da enformasyonun her parçasının arkasında gizlenip pusuya yattığı düşünülen "olayların tiranlığı" ve "otoriter ideolojiler"i ihbar etmektedirler. Daha ileri giderek, geçmiş gerçekle ilgili bütün açıklamaların "zorla yapıldığını" kabul etmektedirler. Ve bu "zorla yapma" iddiasını tezgâhlayanlara, "insan değerlerine saldırı" üzerinde duran bütün tarihçiler dahildir. Karşıtlarının gözündeyse bu mantık, tarihi "tarihçinin zevkine" indirgemiş; kendi gündemleri içinde politize olmuş radikallerin aracı haline getirmiştir. Tanımlanmış verilere tepeden bakarak bir şeyler bilmenin, hiçbir şey bilmemekten daha tehlikeli olduğunu ima etmektedir.[24]

Bütün bunların dışında, postmodernizm fenomeni, çözdüğünden daha fazla sorun yaratmıştır. Aşırı yandaşları, olsa olsa fıkra anlatmak yerine mizah analizleri üzerine bilimsel kitaplar yazan ciddi görünümlü akademisyenlere benzetilebilirler. Geleneksel liberal tarihyazıcılığını "modernist" olarak tanımlamanın yerinde olup olmadığı merak edilebilir. Bütünün ve parçanın saygınlığıyla alay etmek her zaman çok güzeldir; ama bu, sonuçta sadece Derrida'nın küçük düşmesine yol açmaktadır. Sorun, sadece yapı-karşıtlarının, kendi teknikleriyle yıkılması öncesindeki bir zaman sorunudur. "Tanrının Ölümü"nden ve "İnsanın Ölümü"nden kurtulduk. "Tarihin Ölümü"nden... ve postmodernizmin ölümünden de kuşkusuz kurtulacağız."[25]

Yine büyütme sorununa dönersek... Tarihin uzun dönemler boyunca gelişimini kayda geçiren bir metin, belli bir aşama veya belli bir anla ilgili bütün özellikleri koordine eden panoramadan farklı olarak düzenlenmiş olmalıdır. Birincisi, yani kronolojik yaklaşım, oluştukları ilk anda atipik oldukları halde sonradan önem kazanacak yenilikçi olay ve hareketler üzerinde durmalıdır. İkincisi olan senkronik yaklaşım ise, yenilikçi ile geleneksel olanı ve bunların etkileşimlerini birleştirmelidir. Burada ilk risk anakronizm (tarih hatası) ise, ikincisi de hareketsizliktir.

Modern Avrupa'nın başlangıcı, bu sorunlar için bir laboratuvar işlevi görmüştür. Hümanizmin, Protestanlığın, kapitalizmin, bilimin, ulus-devletin kökeninin keşfedilmesi işi bir kez tarihçilerin eline geçince; Avrupa, ortaçağ pagan dünyası unsurlarının nasıl ayakta kalıp geliştiklerini kesin bir doğrulukla kanıtlayan uzmanların dikkatini de çekmiştir. Zeki tarihçinin, bir yolunu bulup bu ikisi arasında bir denge kurması gerekir. Örneğin, 16. yüzyılı tanımlarken yalnızca cadılar, simyacılar, periler hakkında yazmak kadar; yalnızca Luther, Copernicus veya İngiliz Parlamentosu'nun doğuşu hakkında yazmak da yanlış yönlendirmedir. Kapsayıcı tarih, uzmanların görüşünü dikkate almalı, ama aynı şekilde, onların giderek azalan ilgilerinin üzerine çıkabilmek için de bir yol bulmalıdır.

"Avrupa" Kavramı Üzerine Farklı Görüşler

"Avrupa", kısmen modern bir fikirdir. On dördüncü yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar süren karmaşık entelektüel bir süreç içinde, eski "Hıristiyanlık", "Hıristiyan âlemi" kavramının yerini almıştır. Ama belirleyici dönem, Din Savaşları döneminin ardından gelen, 1700 öncesi ve sonrasındaki yirmi-otuz yıldır. Bu eski kavram Aydınlanmanın (Bkz. Bölüm III) ilk evresinde, bölünmüş ulus topluluklarına ortak Hıristiyan kimliklerini anımsatan bir mahcubiyet kaynağı olmuş ve Avrupa için daha tarafsız çağrışımlar yapan bir ad, bir tanım ihtiyacı doğmuştur. Batı'da XIV. Louis'ye karşı verilen mücadele, o zamanki ayrılıkların, bölünmelerin yatıştırılması için ortak hareket girişiminde bulunan bir grup siyasetçi ve uluslararası hukuk uzmanına esin kaynağı olmuştur. Bunlardan uzun süre hapiste kalmış olan, bir İngiliz-Hollandalı çiftin oğlu ve Pennsylvania'nın kurucusu olan *quaker* William Penn (1644-1718), hem evrensel hoşgörüyü hem de bir Avrupa Parlamentosu'nu aynı anda savunmakla ayrıcalıklı bir yere sahiptir. *Project d'une paix perpetuelle*'in (1713) yazarı, muhalif Fransız papaz Charles Castel de St. Pierre (1658-1743) ise, sürekli bir barışı güvence altına almak için Avrupa güçlerine bir konferans çağrısında bulunmuştur. Doğuda, Büyük Petro'nun yönetiminde Rus İmparatorluğunun ortaya çıkması, uluslararası çerçevenin radikal bir biçimde yeniden düşünülmesini gerektirmiştir. 1713 Utrecht Antlaşması, *Respublica Christiana*, "Hıristiyan devletler topluluğu" için çağrılar yapılan son büyük fırsatı olmuştur.

Bundan sonra, bir Avrupalının uyanıklığı Hıristiyan topluluğuna karşı üstünlük kazanmıştır. Voltaire, 1751'de Avrupa'yı şöyle tanımlamaktadır:

> "Birkaç ayrı devletten oluşan bir tür büyük cumhuriyet. Bunların bazıları monarşik, bazıları karma yönetime tabi... Ama her birinin ötekiyle bağlantısı var. İbadet biçimleri farklı olsa bile, hepsi de aynı dinsel temele dayanıyor. Hepsi de, dünyanın başka yerlerinde bilinmeyen, aynı kamu hukukuna ve siyaset ilkelerine sahip..."[26]

Yirmi yıl sonra Rousseau'nun görüşü ise şöyledir: "Artık Fransız, Alman, İspanyol, hatta İngiliz yok; sadece Avrupalılar var." Bir başka görüşe göre "Avrupa düşüncesi" nihai olarak 1796'da, Edmund Burke "Hiçbir Avrupalı, Avrupa'nın hiçbir yerinde tam anlamıyla sürgünde sayılamaz"[27] diye yazdığı zaman gerçekleşmiştir. Buna rağmen, Avrupa toplumunun coğrafi, kültürel ve siyasi parametreleri daima tartışmaya açık kalmıştır. William Blake 1794'te, "Avrupa: Bir Kehanet" başlığıyla yayımladığı en anlaşılmaz şiirlerinden birini, cennetin dışına doğru eğilmiş ve pergel tutan Tanrı resmi ile süslemiştir.[28]

Avrupa'nın dış hatlarını büyük ölçüde, geniş bir kıyı şeridi belirler. Ama kara sınırlarının çizilmesi daha uzun sürmüştür. Asya ve Avrupa'yı birbirinden ayıran çizgi, antik dönemde yaşayanlar tarafından Çanakkale Boğazı ile Don Nehri arasında saptanmıştır. Ortaçağda da böyle olmayı sürdürmüştür.

Bir on dördüncü yüzyıl ansiklopedi yazarı, oldukça kesin olan şu tanımlamayı üretebilmiştir:

> "Avrupa'nın bütün dünyanın üçte biri olduğu söylenir. Adını, Libya Kralı Agdenor'un kızı Europa'dan alır. Jüpiter bu kızın ırzına geçmiş ve Girit'e götürmüştür. Bundan sonra kıtanın büyük bölümü Avrupa (Europa) olarak anılmıştır. Avrupa, Tanay (Don) nehrinden başlar ve Kuzey Okyanusu boyunca İspanya'nın ucuna kadar uzanır. Doğu ve batı tarafı, Pontus Denizi diye bilinen Karadeniz'den başlar, Büyük Deniz'le (Akdeniz) birleşir ve Cebelitarık'ta (Cadiz adaları) sona erer."[29]

Papa İkinci Pius (Enea Piccolomini) ilk *Avrupa Devleti Üzerine Tez* adlı eserine (1458), o dönemde Türk tehdidi altında olan Macaristan, Transilvanya ve Trakya'yı anlatarak başlar.

Ne antik çağ ne de ortaçağ insanları, on sekizinci yüzyıla kadar süreklilik kazanamayan çeşitli bölümlerden oluşan Avrupa düzlüğünün doğu ucuna dair kesin bilgiye sahiptir. Dolayısıyla 1730'da Rusya hizmetindeki Strahlenberg adlı İsveçli bir subay tarafından dile getirilinceye kadar, Avrupa'nın sınırlarının Don'dan Ural Dağlarına ve Ural Nehrine doğru genişletilmesi gerektiğini öne süren çıkmamıştır. On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Rus hükümeti, Yekaterinburg ile Tyumen arasındaki patika üzerinde Avrupa'yla Asya'nın sınırını belirleyen bir sınır karakolu kurmuştur. Bundan sonra, Sibirya'ya prangalı olarak götürülen Çar yanlısı sürgünlerden oluşan çeteler, bu karakolun önünde diz çökme ve son kez Avrupa toprağını avuçlama geleneğini başlatmışlardır. Bir gözlemci "Dünyanın hiçbir yerinde, bu kadar çok kırık kalp gören bir başka sınır karakolu yoktur" diye yazmışur.[30] 1833'te Volger'in *Handbuch des Geograpie* (Coğrafya Elkitabı) yayımlanınca, "Atlantik'ten Urallar'a Avrupa" düşüncesi de genel kabul görmüştür.[31]

Her şeye rağmen, egemen olan bu görüşün hiçbir kutsallığı yoktur. Avrupa'nın Urallar'a uzanması Rus İmparatorluğunun yükselişinin bir sonucu olarak kabul edilir. Ama bu kabul, özellikle analitik coğrafyacılarca büyük ölçüde eleştirilmiştir. Halford Mackinder, Arnold Toynbee gibi çevre faktörlerine öncelik verenlerin ya da "Rusya'nın, Avrupa'nın coğrafi antitezi olduğu"nu yazan İsveçli coğrafyacı J. Reynold'un gözünde Urallar'dan geçen sınırın geçerliliği zayıftır. Rusya doğumlu Oxford profesörünün, sınırları daralıp genişleyen "gel-git Avrupası" hakkındaki görüşlerine katılacak olunsaydı, Rus gücünün azalışı bir revizyonu gündeme getirebilirdi.[32]

Coğrafi Avrupa, bir kültürel topluluk olarak ulusların Avrupası ile daima rekabet halinde olmak zorundaydı; ortak siyasi yapıların yokluğu halinde de Avrupa uygarlığı, ancak kültürel ölçütlerle tanımlanabilirdi. Hıristiyanlığın yeni ufuklar açan rolüne genellikle özel bir önem, Hıristiyan Âlemi yaftasının düşmesiyle de terk edilmeyen bir rol verilmiştir.

Şair T. S. Eliot, 1945'te yenik Almanya'ya seslenirken, Avrupa uygarlığının, Hıristiyan özün tekrar tekrar sulandırılmasından sonra ölümcül tehlike içinde olduğu görüşüne açıklık getirmiş; ulus-devletlerin kendilerini sonuna

kadar dayattıklarının görüldüğü yıllarda oluşan, "Avrupa'nın zihinsel sınırlarının kapanması" yaklaşımını tanımlamıştır. Eliot, "Siyasal ve ekonomik bağımsızlık veya özerkliği kaçınılmaz olarak bir tür kültürel bağımsızlık izledi" demektedir. Kültürün organik doğası üzerinde durmaktadır: "Kültür, büyümesi, gelişmesi gereken bir şeydir. Bir ağacı inşa edemezsiniz; sadece eker, bakar ve olgunlaşmasını beklersiniz..." Avrupa ailesi içindeki birçok alt-kültürün karşılıklı bağımlılığını vurgulamıştır. Onun kültürel "alışveriş" dediği, organizmanın can damarı, yaşam-kanıdır. Ve Eliot, bilim adamlarının özel görevine dikkat çekmekte ve özellikle, içerisinde "Yunanistan'ın, Roma'nın, İsrail'in mirasını" barındıran Hıristiyan geleneğinin önemini vurgulamaktadır:

> "Her biri kendi bağımsız kültürüne sahip halklar arasında ortak bir kültür yaratmanın en etkili yolu dindir ... Avrupa'yı Avrupa yapan temel ortak Hıristiyan geleneğinden ve bu ortak Hıristiyanlığın beraberinde getirdiği ortak kültürel unsurlardan söz ediyorum. (...) Sanatımız Hıristiyanlığın içinde gelişmiştir. Avrupa hukukunun son döneme kadar Hıristiyanlık içinde kökleşmiştir. Bir Avrupalı birey Hıristiyan dinine inanmayabilir, ama söylediği, yaptığı, ettiği her şey Hıristiyanlık mirasına dayanacaktır. Ancak Hıristiyanlık kültürü, bir Voltaire veya Nietzsche yaratabilirdi. Avrupa kültürünün, Hıristiyanlık inancının tamamen yok olmasına katlanabileceğine inanmıyorum."[33]

Bu görüş, her bakımdan gelenekseldir. Konuyla ilgili bütün başka değişkenlerin, kaçışların ve parlak fikirlerin nirengi noktasıdır. Bir zamanlar Madam Staël'in kullandığı deyimle, *"penser à l'européenne"*, "Avrupa düşüncesi"nin başlangıç noktasıdır.

Avrupa kültür tarihçileri için görevlerin en önemlisi, Hıristiyan geleneği içinde yarışan birçok tarafı tanımak, kimliklendirmek ve Hıristiyan olmayan veya Hıristiyanlık-karşıtı çeşitli unsurlarla ilişkilerindeki ağırlıklarını ölçmektir. Çoğulculuk, *de rigueur*, zorunludur. Hıristiyanlık inancının yirminci yüzyılın ortalarına kadar süren görünür üstünlüğüne rağmen, Rönesans'ın Antikite tutkusundan Romantiklerin Doğa saplantılarına kadar modern zamanların en verimli güdüleyicilerinden çoğunun esas olarak pagan (putatapar) karakterli olduğunu yadsımak mümkün değildir. Benzer şekilde, modernizmin, erotizmin, ekonominin, sporun veya pop kültürünün çağdaş "kült"lerinin Hıristiyan mirasla fazla ilişki içinde olduğunu ileri sürmek de zordur. Günümüzün asıl sorunu, yirminci yüzyılın merkezkaç güçlerinin, bu mirası anlamsız bir karmaşıklığa indirgeyip indirgemediğine karar vermektir. Bugün, tekparça bir Avrupa kültürü diye bir şeyin asla var olmadığı görüşüne pek az araştırmacı katılacaktır. İlginç yorumlardan biri, Avrupa'nın kültürel mirasını üst üste çakışan ve birbirine bağlı dört veya beş daireden ibaret saymaktır[34] (Bkz. Ek III, s. 1298). Romancı Alberto Moravia'ya göre, Avrupa'nın eşsiz kültürel kimliği "bir yanı rengârenk, öteki yanı zengin ve derin, tek renkli, iki yüzü de kullanılabilir bir kumaş olmasıdır."[35]

Ancak "Avrupa"nın politik içerikten yoksun olduğunu sanmak da yanlış olur. Aksine Avrupa, sık sık eksikliği duyulan uyum ve birlikle eşanlamlı olarak ele alınmıştır. "Avrupa" erişilmez bir ideal, bütün iyi Avrupalıların o yönde çalıştıkları varsayılan bir hedeftir.

Bu, mesihçi veya ütopik Avrupa görüşü, Vestfalya Anlaşması öncesine kadar giden tartışmalarda görülebilir. Napoléon karşıtı propagandalarda olduğu kadar, XIV. Louis'ye karşı koalisyonlar örgütlemiş Orange'lı Guillaume propagandalarında da yüksek sesle dile getirilmiştir. Çar I. Aleksandr da "Avrupa biziz" demektedir. On sekizinci yüzyılın Güçler Dengesi edebiyatında da, on dokuzuncu yüzyılın *Concert*'inde de (on sekizinci yüzyılda Avrupa Devletleri arasında yapılan anlaşma) vardır. 1914'teki Birinci Dünya Savaşı ile bozulup kesilinceye kadar dünya çapındaki egemenliği için Avrupa'yı anayurt üssü olarak gören barışçı Emperyalizm Döneminin temel özelliği olmuştur.

Yirminci yüzyılda, Avrupa ideali, dünya savaşlarının yaralarını sarmayı amaçlayan politikacılarca yeniden canlandırılmıştır. 1920'lerden Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği dışında kıtanın her yerine yayılınca, Milletler Cemiyeti'nde ve özellikle Aristide Briand'ın (Bkz. s. 1012-14) eserinde ifadesini bulmuştur. Avrupa dışı imparatorluklarca dikkate alınmayan ve büyük güçlere karşı ortak bir korunma yolu arayan yeni Doğu Avrupa devletleri için özellikle çekici olmuştur. 1940'ların sonlarında, Demir Perde'nin oluşmasından sonra, Batı'da bir Küçük Avrupa kurmaya niyetli, kendi yapılanmalarını Fransa ve Almanya'ya odaklanmış tek merkezli daireler dizisi olarak gören uluslarca uygun bulunmuştur. Ama aynı ölçüde, Doğu'daki baskıcı komünist yönetimlerce yolu kesilmiş başkaları için de bir umudun işaret fişeği işlevini görmüştür (Bkz. s. 30). Sovyet imparatorluğunun 1989-1991'de çökmesi, kıtanın her yanına yayılmaya cesaret edebilen bir pan-Avrupa toplumunun ilk göz kırpışlarıdır.

Ancak Avrupa idealinin zaafı da, hem karşıtlarınca hem yandaşlarınca kabul edilmektedir. Bir zamanlar Metternich'in İtalya'yı dışlaması gibi, Bismarck da 1876'da, bir "coğrafi kavram" olarak Avrupa'yı dışlamıştır. "Avrupa'nın Babası" Jean Monet, yetmiş yıl sonra "Avrupa asla var olmadı. Birinin Avrupa'yı gerçekten yaratması gerek" diyerek Bismarck'ın aşağılamasına hak verecektir.[36]

Beş yüz yıldan uzun bir süre boyunca Avrupa'nın tanımlanmasında en büyük sorun, Rusya'nın dahil edilip edilmeyeceği üzerinde yoğunlaşmıştır. Modern tarihin bütünü içinde Ortodoks, otokrat, ekonomisi geri ama yine de genişleyen Rusya, kötü bir sara nöbeti olmuştur. Rusya'nın Batılı komşuları, sık sık onu dışlamak için bahane aramışlardır. Ruslar ise kabul edilmek istenip istenmediklerinden hiçbir zaman emin olmamışlardır.

Örneğin 1517'de, Krakov'daki Jagellon Üniversitesi rektörü Maciej Miechowita, Don Nehrini sınır kabul ederek Asya Sarmatya'sı *(Sarmatia asiatica)* ile Avrupa Sarmatya'sı *(Sarmatia europea)* arasındaki Batlamyusçu farkı destekleyen bir tez yayımlar. Böylece Polonya-Litvanyası içeride, eski Rusya dışarıda kalmıştır.[37] Üç yüz yıl sonra aynı belirsizlik sürmektedir. Polonya-

Litvanyası yakınlarda parçalanmış, Rusya sınırı ise çarpıcı biçimde batıya kaymıştır. Fransız Devrimi arifesinde bu bölgeden geçerken Polonya'nın artık Avrupa'da olmadığından hiç kuşkusu kalmamış olan Fransız Louis-Philippe de Ségur'ün; "Polonya'ya girdikten sonra insan Avrupa'yı tamamen terk etmekte olduğuna inanıyor... Her şey zaman içinde bin yıl geri gittiğiniz izlenimini verebiliyordu" diye yazmıştır. Avrupa üyeliği için ekonomik gelişmişliği temel ölçüt sayarsak, de Ségur, kesinlikle çağdaştır.[38]

Ancak dönem, tam da Rus yönetiminin Avrupalı kimliğinde ısrar ettiği dönemdir. 1767'de İmparatoriçe Ekaterina, topraklarının Asya'dan Kuzey Amerika'ya doğru kesintisiz olarak uzandığı gerçeğine aldırmadan, "Rusya'nın bir Avrupa devleti olduğunu" kesin olarak ilan etmiştir. St. Petersburg ile iş yapmak isteyen herkes bunu dikkate almaktadır. Her şeye rağmen Rusya, onuncu yüzyıldan itibaren Hıristiyan âleminin ayrılmaz bir parçası; Rus imparatorluğu da diplomatik kulisin değerli bir üyesi olmuş; "Ayı" korkusu, Rusya'nın Avrupa üyeliği hakkındaki genel kabulün genişlemesini engellememiştir. Ve bu kabul ediliş, Rusya'nın on dokuzuncu yüzyılda Napoléon'un yenilgisindeki rolü ve Rus kültürünün Tolstoy, Çaykovski ve Çehov dönemindeki görkemli yükselişiyle büyük ölçüde güçlenecektir.

Batıcılar ve Slavcılar diye ikiye ayrılan Rus aydınları, Rusya'nın Avrupalılık derecesinden emin değildir (Bkz. Bölüm X, s. 858-59, 863). Slavcı Nikolay Danilevski (1822-85), 1871'de yazdığı *Rusya ve Avrupa* adlı eserinde Rusya'nın, Asya ile Avrupa'nın ortasında kendi özgün Slav kültürüne sahip olduğunu savunmuş; buna karşılık Dostoyevski, şair Puşkin'in bir anıtının açılışında yaptığı konuşmada, Avrupa'ya övgü düzmeyi yeğlemiştir: "Avrupa ulusları, bizim için ne kadar değerli olduklarını bilmiyorlar." Sadece küçük bir Vostoçniki, "Doğulu, Asyalı" (veya Doğucu, Asyacı) grubu, en çok Çin ile ortak yanları olan Rusya'nın kesinlikle Avrupalı olmadığında ısrar etmiştir.[39]

1917'den sonra Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmeleri, birçok eski kuşku ve belirsizliği yeniden canlandırır. Bolşevikler, dışarıda büyük ölçüde barbar olarak, Churchill'in sözleriyle bir *baboonery*, yani Attila ve Cengiz Han gibi ölüm ve yıkım saçan vahşi Asyalılar çetesi olarak kabul edilmiştir. Sovyet Rusya'nın kendi içindeyse, Marksist devrimciler, genellikle Yahudiler tarafından yönetilen, Batı parasıyla desteklenen ve Alman gizli servisince yönlendirilen bir Batı tohumu olarak suçlanmışlardır. Güçlü bir resmi görüş çizgisi de Devrimin, "çökmüş" Avrupa ile bütün bağları kopardığına inanmıştır. Pek çok Rus, bu soyutlanmadan dolayı aşağılandığını hissetmiş ve yeniden canlandırılmış bir Rusya'nın, vefasız Batı'yı hemen alaşağı edeceği inancı ile övünmüştür. 1918'in başlarında, devrimi yıllarının önde gelen bir şairi, "İskitler" başlıklı meydan okuyan şiirinde şöyle seslenmektedir:

Siz milyonlarsınız; biz çoğuz, çokluğuz, çoğunluğuz.
Bizimle birleşin ve tohumumuzu deneyin!
Biz, aynı zamanda İskit ve Asyalıyız, kıyılardan
Çekik gözler doğuran, hırs isteyen.

Rusya bir Sfenkstir! Acılar içinde dahi muzaffer
Dudaklarını kara kan ırmağında yıkar.
Gözleri size dikili, dikili, yine dikili
Nefret ve sevgiyle aynı ışığın içinde.

Eski dünya, bir kez daha uyan! Kardeşlerinin kötü durumu
Zahmete ve barışa, bir ateş şenliği.
Bir kez daha! Gelin kardeşlerinizin şenlik ateşine katılın!
Uyun barbar lirinin çağrısına.[40]

İlk kez olmasa da Ruslar aynı anda iki yöne birden dönmüşlerdir.

Bolşevik liderliğine gelince, Lenin ve çevresi Avrupa ile çok sıkı bir şekilde özdeştir. Kendilerini, Fransız Devriminin oluşturduğu bir geleneğin mirasçısı olarak kabul etmişler; o andaki köklerini Almanya'daki sosyalist harekette görmüşler; stratejilerinin, Batı'nın ileri kapitalist ülkelerindeki devrimlere katılmak olacağını düşünmüşlerdir. Komintern, komünistlerin önderliğinde bir Avrupa Birleşik Devletleri olasılığını tartışmıştır. Sovyetler Birliği sadece bütün eski Bolşeviklerin katledildiği Stalin döneminde, kendini Avrupa işlerinden manen uzak tutmayı yeğlemiştir. Söz konusu yirmi-otuz yılda, Prens N. S. Trubetskoy, P. N. Savitski, G. Vernadski'nin de aralarında bulunduğu etkin bir göçmen Rus aydın grubu da, Rusya'nın kültür karışımı içindeki Asyalı unsurlara yeniden değer kazandırmaya çalışmışlardır. *Yevraziytsi* veya "Avrasyalılar" olarak bilinen bu grup, bir yandan Batı Avrupa'nın üstün niteliklerine kuşkucu bir uzaklıkta dururken Bolşevizme de kökten karşı çıkmışlardır.

Kuşkusuz, yetmiş yıllık totaliter Sovyet yönetimi, Avrupa üzerine fiziksel olduğu kadar ağır zihinsel perdeler de çekmiştir. Sovyet rejiminin halkçı yanı, İkinci Dünya Savaşı sırasında edinilen deneyimlerle desteklenen bir tavır içinde, kaba bir yabancı düşmanlığı biçiminde büyümüş ve Stalin yanlıları tarafından sürekli işlenmiştir. Ancak birçok Rus şahsen, Sovyet bloğu içindeki Rus-olmayan insanların büyük çoğunluğunun sahip oldukları Avrupalı kimliğini kalplerinde hissetmiştir. Bu, onların komünizme karşı manevi kurtuluşları için bir can simididir. Onlar için, Vaclav Havel'in deyişiyle "Avrupa'nın Dönüşü"nü selamlama olanağı komünizmin zincirleri koparılınca doğmuştur.

Rusya'nın Avrupalı nitelikleri hakkındaki kuşkuculuk, her şeye rağmen Rusya içinde ve dışında var olmayı sürdürmüştür. Hem "Batı"dan içtenlikle nefret eden hem ona imrenen Rus milliyetçilerinin görüşü, Sovyet gücünün çöküşüyle aşağılandığını hisseden ve imparatorluğunu geri almaktan başka hiçbir şey istemeyen Stalinistler için bir toparlanma noktası oluşturmaktadır. Komünizm sonrası bir demokrasi umuduna karşı muhalefetin çekirdeği olan Rus milliyetçilerinin ve ıslah olmamış komünistlerin çelişkili ve tuhaf ittifakı, Moskova'nın Washington ve Batı Avrupa ile artan yakınlaşmasına ancak kuşkuyla bakacaktır.

Batılı liderler, kendi açılarından en çok istikrara ihtiyaç duymaktadırlar. SSCB'nin insancıl versiyonu denilebilecek Gorbaçov'a kalıcı bir ortak bulamayınca, paldır küldür Rusya Federasyonuna destek olmaya girişmişler, Moskova'nın ekonomik yardım, NATO ve Avrupa Topluluğu'na katılma taleplerini sempatiyle karşılamışlardır. Ama sonra, içlerinden bazıları geri çekilmeleri görmeye başlamıştır. Rusya Federasyonu her şeye rağmen tutarlı bir ulus-devlet değildir, liberal demokrasi için yeterince olgunlaşmamıştır. Hâlâ Avrasya'yı baştan başa kaplayan çokuluslu bir komplekstir, hâlâ önemli ölçüde askeri niteliktedir ve hâlâ güvenliği konusunda emperyal reflekslerle hareket etmektedir. Komşularının kendi yollarında yürümesine izin vermeye hiç yanaşmamaktadır. Tıpkı Avrupa'nın öteki eski emperyal devletleri gibi, emperyalist mirası dağıtmanın yollarını bulmadıkça, hiç de Avrupa Topluluğu için uygun bir aday olarak kabul edilmeyi umut edemeyecektir. Bu görüş, en azından Avrupa Parlamentosu'nun en yaşlı üyesinin Eylül 1993'teki konuşmasında dile gelen güçlü bir tezdir [EESTI].

Bazı yorumcular, İngiltere'nin Avrupa kimliğinin Rusya'nınkinden daha belirsiz olduğunda ısrarlıdır. İngiltere, Norman istilasından Yüz Yıl Savaşlarına kadar kıtasal işlere alabildiğine bulaşmış olsa da, modern tarihin çok büyük bölümünde şansını başka yerde aramıştır. Britanya Adaları'ndaki komşularını zorla boyunduruk altına aldıktan ve yuttuktan sonra deniz aşırı bir imparatorluk kurmak için denizlere açılmıştır. Tıpkı Ruslar gibi İngilizler de Avrupa dışı çıkarları öncelikli olmak koşuluyla kesin bir şekilde Avrupalıdırlar. Onlar aslında yarım Avrupalıdırlar. "Kıta"ya adeta çok uzaktan bakma alışkanlıkları, imparatorlukları yok oluncaya dek değişmemiştir. Dahası, emperyal deneyimleri onlara, Avrupa'ya Batı'da, esas olarak "büyük devletler" koşulları içinde ve aslında hesaba katılmayan Doğu'da ise esas olarak "küçük devletler" koşulları içinde bakmayı öğretmiştir. Londra'daki Albert Anıtı'nın (1876) çevresindeki heykeller arasında Avrupa'yı simgeleyen bir grup heykel vardır. Sadece dört figürden oluşur: İngiltere, Almanya, Fransa ve İtalya... Bütün bu nedenlerle tarihçiler, İngiltere'yi genellikle "özel bir durum" olarak kabul ederler.[41] 1920'lerin ilk Pan-Avrupa girişimcileri (Bkz. s. 991, 1132), İngiltere'nin de, Rusya'nın da Avrupa'ya katılacağına inanmazlar.

Bu dönemde, Avrupa'nın kültürel altbölümlerini tanımlama konusunda da çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında, Alman ağırlıklı *Mitteleuropa* (Orta Avrupa) anlayışı, Merkezi Güçlerin siyaset alanına girmek için; iki dünya savaşı arasındaki dönemde, "Doğu Orta Avrupa" denilen bir nüfuz bölgesi, Finlandiya ve Polonya'dan Yugoslavya'ya kadar bağımsızlıklarını henüz kazanmış "halef ülkeler"i belirtmek için ortaya atılmıştır. 1945'ten sonra, Sovyet Bloku içinde tutulan, benzer sözde bağımsız devletler grubu için uygun bir etiket olarak yeniden canlandırılmıştır. O dönemde, NATO ve Avrupa Topluluğu'nun egemen olduğu "Batı Avrupa" ile, Sovyet komünizminin egemen olduğu "Doğu Avrupa" arasındaki temel ayrılık katılaşmış görünmektedir. 1980'lerde Çek romancı Milan Kundera'nın öncülük ettiği bir grup yazar, var olan engelleri ortadan kaldırmak için yeni bir

"Orta Avrupa" versiyonu ortaya atmışlardır. Ama bu da, yine bir başka oluşum, bir başka gerçek "ruh âlemi"dir.[42]

"Avrupa'nın kalbi", hem coğrafi hem de duygusal çağrışımlara sahip çekici bir düşüncedir. Ama bir o kadar da bulunmaz Hint kumaşıdır. Bir yazar, onu Belçika'ya, öteki Polonya'ya, bir üçüncüsü Bohemya'ya, dördüncüsü Macaristan'a ve bir beşincisi Alman edebiyat âlemine yerleştirir.[43] Ama o her nerede idiyse, İngiltere Başbakanı, 1991'de, kendisinin de orada olmaya çalıştığını açıklamıştır. Kalbin ölü noktada bulunduğunu düşünenler için "Avrupa'nın Kalbi", St. Clement köyünde, Avrupa Topluluğu'nun ölü noktasında veya coğrafi Avrupa'nın ölü noktası olan Varşova varoşlarında ya da Litvanya'nın derinliklerindedir.

Avrupa'nın iç savaşların en uzunuyla bölündüğü yetmiş beş yılı boyunca, Avrupa birliği kavramı, kültür ve tarih ufku en geniş halklarca canlı tutulabilmiştir. Özellikle soğuk savaşın kırk yılı boyunca, yalnız inatçı milliyetçiliğe karşı değil, aynı zamanda sadece zengin Batı'ya dayalı bir Avrupa dar görüşlülüğüne direnmek için de en büyük entelektüel desteği almıştır. Neyse ki uygun yapı ve konumda birkaç kişi vardır ve açıklanır açıklanmaz kehanet yankısı uyandıracak vasiyetlerini yazılı olarak bırakmışlardır.

Bu tür insanlardan biri, İngiltere'deki Doğu Avrupa araştırmalarının öncüsü R. W. Seton-Watson'un (1879-1951) büyük oğlu Hugh-Seton Watson'dur (1916-1984). Daha Thomas Masaryk'in dizlerinde oynayan bir çocukken Fransızca, Almanca, İtalyanca kadar rahat bir şekilde, Sırpça-Hırvatça, Macarca ve Romence konuşmaktadır. Slav ve Doğu Avrupa Araştırmaları Okulu'nda Rusya Tarihi profesörlüğü yaptığı Londra'da doğmuş; kendini genellikle bir İskoç olarak tanımlamıştır. Yaşadığı dönemin geleneksel bilgeliğine, hikmetine asla teslim olmamıştır. Avrupa kavramıyla ilgili vasiyetini, ölümünden sonra yayımlanan bir makalede açıklamıştır. Tezi, üç temel noktayı vurgular: Bir Avrupa idealine olan ihtiyaç, Doğu ve Batı Avrupa uluslarının birbirlerini tamamlayıcı rolleri ve Avrupa kültürel geleneğinin çoğulculuğu... Bunların her biri, belli uzunlukta alıntıları hak etmektedir.

Seton-Watson'un ilk oku, Avrupa'nın birliğini, yalnızca NATO'nun güvenlik veya Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun ekonomik çıkarları üzerine inşa etmek isteyen dar ufuklulara yönelmiştir:

> "Pozitif bir ortak amaca olan ihtiyacı; tereyağının fiyatından daha heyecanlı, savunma anlaşmaları ödeneğinden daha yapıcı bir şeye, bir Avrupa gizemciliğine olan ihtiyacı yabana atmayalım."[44]

İkinci ok, Batı uygarlığı adına Doğu Avrupa'yı dışlamaya kalkanlaradır:

> "Avrupa kültür camiası, Almanya ve İtalya'nın ötesinde yaşayan ulusları da kapsar ... onların bugün bir bütünsel Avrupa ekonomik veya siyasi birliğine ait olamayacakları gerçeğiyle bazı şeyler ortadan kalkmış olmaz... Dünyanın hiçbir yerinde, Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Sovyetler Birliği arasında yer alan ülkelerdeki Avrupa kültürel topluluğu inancı kadar büyük gerçeklik ve öneme sa-

hip bir inanç yoktur... Bu insanlar için Avrupa fikri, her birinin ait olduğu belirli kültür veya altkültürün dahil olduğu bir kültürler topluluğu düşüncesidir. Bunların hiçbiri Avrupasız yaşayamaz; Avrupa da onlarsız. Bu, kuşkusuz bir soylencedir... bir tür, gerçek ile duşün kimyasal bileşimi..."[45]

Üçüncü ok, basit veya monolitik bir Avrupa kültürü görüşünü taşıyanlara yönelmiştir:

"Avrupa ve Hıristiyanlık kavram ve fikirlerinin birbirine karışması, en parlak yanıltmacayla bile yok edilemeyecek bir Tarih gerçeğidir. Ama Avrupa kültürü içinde Hıristiyan olmayan unsurların bulunduğu da bir gerçektir: Roma, Helen, tartışmalı da olsa Pers ve (modern çağlarda) Yahudi unsurlar... Bir Müslüman unsurun da bulunup bulunmadığını söylemek ise daha da zordur."[46]

Kapanış, Avrupa kültürünün amacını ve değerini tanımlamaktadır:

"Avrupa kültürü kapitalizmin veya sosyalizmin bir aracı değildir; Avrupa Ekonomik Topluluğu *Eurocrat*'larının (Avrupa Topluluğu bürokratları) veya herhangi bir başkasının tekelinde de değildir. Ona sadakat borçlu olmak, öteki kültürler üzerinde üstünlük iddia etmek anlamına gelmez. Avrupa kültürünün birliği, sadece her birimizin atalarının üç bin yıllık emeklerinin nihai ürünüdür. Karşılayabileceği tehlikeler konusunda sorumluluk üstlenmekten kaçındığımız, şimdiki ve geleceğin genç kuşaklarını yoksun bırakmanın ise bir suç oluşturacağı bir mirastır. Tersine, görevimiz onu korumak ve yenilemektir."[47]

Seton-Watson, Avrupa birliği meşalesini, Avrupa'nın karanlığa gömüldüğü uzun gece boyunca taşıyan, hak bellediği yolda tek başına yürüyenlerden oluşan seçkin orkestranın bir üyesidir. Batı ile Doğu arasındaki engellerin üzerinden atlayıp geçen ve Sovyet komünizminin amacının ne olduğunu gören az sayıdaki Batılı bilim adamlarından biridir. Yargılarının birçoğunu haklı çıkaran olayların arifesinde ölmüştür. Onun düşünsel mirası, elinizdeki eserin çok yakından izlemekle onur duyduğu bir mirastır.[48]

Avrupa tarihinin yazılması, Avrupa kavramı kesinleşmeden ve tarihçilik sanatı analitik bir yön değiştirmeyi kabul etmeden ilerleyemezdi. Nitekim on dokuzuncu yüzyıl başlarında artık kesinlikle doğru yola girmiştir. İlk acemi sentez denemesi, Fransız yazar ve devlet adamı François Guizot (1787-1874) tarafından yapılmıştır. *Histoire de la civilisation en Europe*, (1828-1830) (Avrupa Uygarlık Tarihi) adlı eseri Sorbonne'da verdiği derslere dayanmaktadır.

Tanımlama sorunları sayesinde pek çok tarihçi, Avrupa tarihi konusunun/sorununun, Avrupa geçmişinin her büyük döneminde birlikte edinilmiş deneyimler üzerinde yoğunlaşması gerektiğini kabul edecektir. Bu tarihçilerin çoğunluğu, Avrupa tarihinin, aynı adı taşıyan yarımadada gelişen birbiriyle ilgisiz olayların bir sınıflandırması olmaktan çıkıp daha uyumlu bir uygarlaşma sürecinin özelliklerini kazanmaya, ancak antik dönemin sonunda başladığını

da kabul edecektir. Bu sürecin merkezinde, klasik ve barbar dünyaların kaynaşması ve bilinçli bir Hıristiyan topluluğun nihai iddiası; bir başka deyişle, Hıristiyan âleminin kuruluşu vardır. Daha sonra, bugünkü Avrupa demek olan, fazlasıyla değişik ve çoğulcu bir fenomeni yükselten hizipleşmelerin, isyanların, yayılmaların, evrimlerin ve bölünmelerin her türlüsü meydana gelmiştir. Avrupa uygarlığının iki kurucu unsurunun listeleri birbiriyle hiç çakışmayacaktır. Ama birçok unsur, her zaman öne çıkacaktır: Hıristiyan dünyasının Yunan, Roma ve Yahudilik içindeki köklerinden Aydınlanma, modernleşme, romantizm, milliyetçilik, liberalizm, emperyalizm, totaliterlik gibi modern olgulara kadar... Savaşların, çatışmaların ve hiçbir aşamada gündemden düşmeyen zulümlerin hüzün verici kataloğu unutulmamalıdır. Belki en yerinde karşılaştırma da müzik alanıyla yapılabilir. Avrupa tarihçilerinin yaptığı, basit bir librettoya enstrüman çalarak eşlik etmek değildir. Karmaşık bir partisyonu bütün ses kakofonileri ve kendi benzersiz iletişim kodlarıyla yeniden kavradıkları görülmektedir: "Avrupa... bir orkestraya benzetilmiştir. Belirli çalgıların küçük roller oynadığı, hatta hepsinin sustuğu belirli anlar vardır. Ama orkestra yine mevcuttur."[49] Elbette, Avrupa'nın müzik dilinin, Avrupa geleneğinin en evrensel unsurlarından birini oluşturduğu iddiası için de söylenecek çok şey vardır [MUSIKE].

Her şeye rağmen, Avrupa siyasi olarak hiç birleşmediğine göre, çeşitlilik gerçekten onun en sürekli özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Çeşitlilik, paylaşılan deneyimlerin her birine gösterilen tepkilerin olağanüstü farklılığında gözlemlenebilir. Bir bütün olarak Avrupa uygarlığı içinde yer alan ulusal devletler ve kültürlerde de daima çeşitlilik vardır. İktidarın değişen ritimlerinde ve sapmalarında çeşitlilik vardır. Öncü Guizot, çeşitliliğin, Avrupa'nın *başat* karakteristiği olduğunu düşünürken yalnız değildir.

Avrupa-merkezcilik

Avrupa tarihyazımı, sırf konuyu dağıtmamak amacıyla dikkatini Avrupa konuları üzerinde yoğunlaştırdığı için Avrupa-merkezcilikle suçlanamaz. Avrupa-merkezcilik bir tavır sorunudur, içerik sorunu değil. Avrupalı yazarların, kendi uygarlıklarını üstün ve kendine güvenir, kendine yeter kabul eden ve Avrupalı olmayan görüş açılarını dikkate alma gereğini duymayan geleneksel eğilimlerine atıfta bulunur. Avrupa tarihinin esas olarak Avrupalılar tarafından ve Avrupalılar için yazılmış olmasında da şaşırtıcı veya üzücü bir yan yoktur. Kendi köklerini arama duygusu herkeste vardır. Ne yazık ki Avrupa tarihçileri, konularına genellikle Narkissos'un sadece kendi güzelliğinin yansımasını görmek için havuza baktığı gibi eğilmektedirler. Avrupa uygarlığını Tanrı'nın arzularıyla özdeşleştirmesinden bu yana Guizot'un birçok taklitçisi türemiştir. "Avrupa uygarlığı, ezeli ve ebedi gerçeğe, Tanrı'nın yoluna... girmiştir."[50] Guizot ve pek çok benzerine göre Avrupa vaat edilmiş toprak, Avrupalılar seçilmiş halktır.

Birçok tarihçi, bu "kendine hayran" tutumu sürdürmüş; Avrupa örneğinin, diğer bütün halklar için özlenen bir model oluşturduğunu açıkça ve sık sık savunmuşlar, hatta Avrupa kültürünün komşu Afrika, Hint veya İslam kültürleri ile karşılıklı etkileşimine, yakın zamana kadar pek az önem vermişlerdir. Avrupa uygarlığını, öncelikle "Töton Kabileleri"nin eseri olarak gören Amerikalı ünlü bir bilim adamı, 1898'de yazdığı kitabında, Avrupa'nın evrensel model olduğunu bir "bilinen" olarak ele almıştır:

> "Antik dünyanın mirasçıları, klasik temel üzerine istikrarlı yeni bir uygarlığı yavaş yavaş kuran Töton kabileleridir; ve bu uygarlık, son zamanlarda dünyaya yayılmaya ve ortak etkiler altında yeryüzünün tüm sakinlerini sıkı ilişkiler içine sokmaya başlamıştır."[51]

Oxford Üniversitesi Yayınevi yakınlarda tek ciltlik bir Avrupa tarihi yayımlamaya karar verdiğinde yazarlar, önsözlerine benzer bir tercih duygusunun etkisiyle başlamışlardır:

> "Çeşitli dönemlerde birçok büyük uygarlık var olmuş ise de; en derin ve en geniş etkiyi uyandıran ve şimdi de (Atlantik'in her iki yakasında geliştiği üzere) dünyanın bütün insanları için standart oluşturan, Avrupa uygarlığıdır."[52]

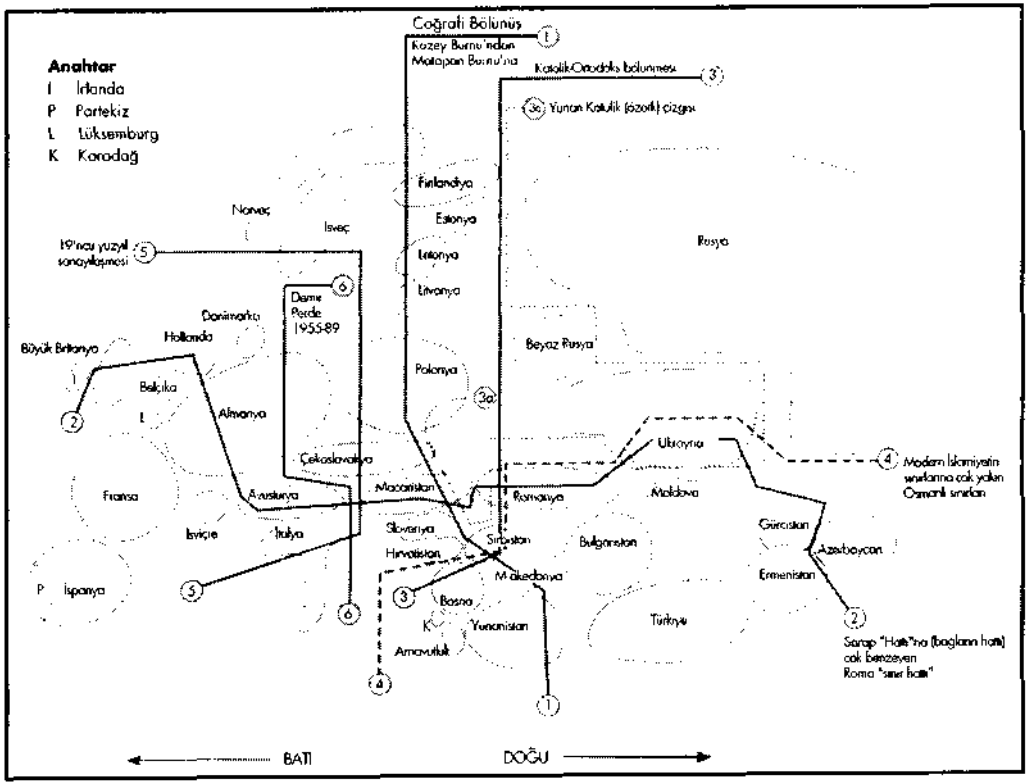
Bu düşünce çizgisi ve sunuş biçimi, özellikle Avrupalı olmayanlar açısından çekiciliğini sürekli yitirmektedir.

Zaman zaman Avrupa-merkezci geleneğin en önemli siması, hatta "sömürgeci İngiliz yayılmasının uygarlaştırıcı misyonunun bir savunucusu" olarak kabul edilen Rudyard Kipling (1865-1936), ünlü *Doğu ve Batı Baladı*'nı, Hindistan'ı düşünerek yazmıştır:

> Doğu Doğu'dur, Batı da Batı, ikisi asla karşılaşmayacak
> Yer ve gök, Tanrı'nın yüce Yargı Makamı'na çıkıncaya kadar.
> Ama ne Doğu vardır ne Batı, ne Sınır, ne Doğurmak, ne Doğum
> İki güçlü adam yüz yüze de dursa, dünyanın iki ucundan gelirler.[53]

Kipling'de, kendi dönemindeki Avrupalıların tavırlarında genellikle görülen kendini beğenmişlik pek yoktur. Döneminin, "hurma ve çam üzerinde hâkimiyetimiz" veya "yasasız doğum kontrolü" şeklindeki söylemlerini o da kullanmıştır. Ama Hint kültürünü de çok çekici bulan (harikulade *Cangıl Kitapları* buradan kaynaklanır), koyu dindar, alçakgönüllü bir insandır:

> Kargaşa ve çığlıklar ölür
> Kaptanlar ve krallar gider
> Senin eski kurbanınsa hâlâ durur,
> Alçakgönüllü ve tövbekâr bir yürek.
> Kalabalıkların Yüce Tanrısı, yine de bizimle ol,
> Unutmayalım diye, unutmayalım diye.[54]

Harita 3.
Doğu- Batı
Avrupa'da Yanlış Çizgiler

Bu sözler, hangi dönemde olursa olsun bütün "Batılı emperyalistleri" aynı kendini beğenmişler çetesine dahil edecek herkese karşı sert bir tepkidir.

Günümüzde Avrupa-merkezciliğe muhalefetin, dört ana kaynağı vardır. Kuzey Amerika'da muhalefet, Siyah topluluğun bir kısmından ve onların, "beyaz üstünlükçü değerler"in, bir başka deyişle Avrupa kültürüne övgülerin hâkim olduğunu iddia ettikleri eğitim sistemine isyan eden siyasi sempatizanlarından gelir. Siyah Müslüman hareketin içinde, bilim adamları arasında, geleneksel Amerikan bilim çevrelerine karşı yapılan ve Siyahları konu edinen çeşitli araştırmalarda (Afroloji) ifade bulmuştur.[55] En militan biçiminde ise, Avrupa-merkezciliğin yerini Afrika-merkezciliğin alması amaçlanmaktadır, yani "postmodern tarih içinde Afrikalıların merkeziliği inancı" vardır.[56] Bu düşünce, Avrupa uygarlığının, insanlığın ve özellikle Afrikalıların doğuştan var olan haklarını "çaldığı" iddiasına dayanır.[57]

İslam dünyasında, özellikle İran'da benzer muhalefet, "Batı"yı Şeytan'ın nüfuz alanı olarak gören köktendincilerce geliştirilmiştir. Üçüncü Dünya'nın başka yerlerinde aydınlar tarafından, Avrupa-merkezci görüşleri daha çok kapitalist ideolojinin bir parçası ve bir bölümü olarak gören Marksist bir yaklaşımla ele alınmıştır.[58] Avrupa'da ise, düşünmek için duraksadıklarında büyüklerinin çoğu davranışından ciddi olarak utanan bir kuşak içinde, her zaman açıkça ifade edilmese de yaygın bir görüş olarak yer almaktadır.

Tarihçiler için ileriye doğru giden yollardan biri, Avrupalı ve Avrupalı olmayan halklar arasında karşılıklı etkileşime daha çok dikkat etmek olacaktır [GONCALVEZ]. İkinci yol, Avrupa'nın sorunlarının çözümünde Avrupalı olmayan kaynakları da kullanmaktır [RUS']. Üçüncü yol ise, Avrupa'nın komşularıyla yapılacak onurlu karşılaştırmalarda, yani birçok durum ve örnekte Avrupa'nın lehine olmayabilecek karşılaştırmalarda direnmektir. Bunların da ötesinde, üslubu ayarlamak gerekir. Son yüz yılda "Töton Kabileleri"nin ve öteki Avrupalıların tavrı da çok övünülesi olmamıştır.

Son olarak, bütün insan faaliyetlerinde olduğu gibi Avrupa kaynaklı kayıt ve belgeler de kendi değerleri içinde yargılanmalıdır. Bu kayıtlar olumlu, güler yüzlü ne varsa alıp, işe yaramaz cürufu görmezden gelen bir "Büyük Kitaplar" listesinde dürüst bir biçimde temsil edilemez (aşağıya bkz.). Hayranlıkla veya nefretle ya da her ikisinin karışımı duygularla ele alınabilir. Bir Fransızın iyimser bir görüşü vardır: "Sonuç olarak, suç ve Batı tarihi aynı şey değildir. Batı'nın dünyaya verdikleri, çeşitli toplum ve bireylere çektirdiklerinden çok daha fazladır."[59] Herkes bu fikre katılmayabilir.

Batı Uygarlığı

Avrupa tarihi iki yüz yılın büyük bir bölümünde, "Batı uygarlığı" mirasıyla sık sık karıştırılmıştır. Gerçekten, "Batılı" olan her şeyin uygar, uygar olan her şeyin Batılı olduğu izlenimi yaratılmıştır. Abartmalar veya sadece ilgisizlik yüzünden, belli belirsiz dahi olsa Doğulu veya "oryantal" olan her şey, geri ve

ikinci sınıf sayılmaya ve dolayısıyla de ihmal edilmeye layıktır. Bu hastalığın belirtilerinin bulunduğu çalışmalar, İslam ve Arap dünyasına karşı Avrupalı tavrı içinde, yani "Oryantalizm" adı verilen gelenek içinde ustaca sunulmuştur.[60] Ama bunun, Avrupa'nın kendi bazı bölgeleriyle, özellikle Doğu Avrupa'yla ilgili olarak da aynı güçte işlediği kolayca kanıtlanabilir. Kısaca, Batı Uygarlığı, her ne kadar Avrupa'nın çok ötesindeki uzak diyarlar için kullanılabilirse de Avrupa'nın bütününü kapsayacak şekilde ele alınamaz.

Kendilerini "Batılı" (özellikle İngiliz, Fransız, Alman ve Kuzey Amerikalı) olarak görmeye düşkün tarihçiler, Avrupa'nın geçmişini tam olarak görmeye nadiren gerek duyarlar. Doğu Avrupa ülkeleri üzerinde, Batı Avrupa'nın daha batı kesimleri kadar fazla durmaya gerek duymazlar. "Avrupa" veya "Hıristiyan âlemi" başlığını taşıyan, ama bununla hiçbir ilgisi olmayan birçok maskara tarih çalışması gösterilebilir. Birçok "Avrupa uygarlığı" araştırması, kendisini sadece Yarımada'nın yine kendisinin seçtiği parçalarıyla ilgili konulara hapseder. Bu tür çalışmalarda tıpkı Polonya, Macaristan, Bohemya, Bizans, Balkanlar, Baltık devletleri, Beyaz Rusya, Ukrayna, Kırım veya Kafkasya gibi; Portekiz, İrlanda, İskoçya, İskandinavya da yoktur. Rusya bazen vardır, bazen yoktur. Dolayısıyla, bu Batı uygarlığı her ne idiyse, Avrupa tarihinin özetlenmesinde dürüst bir tavır içinde değildir. Bu "Batı" her neyse, Batı Avrupa'nın tam bir eşanlamlısı değildir.[61] Bu, çok tuhaf bir olgudur. Avrupa tarihçilerinin, kendilerini, sıradan peynirler kadar delikli bir peynir olan Gravyer üreticileri gibi gördükleri varsayılabilir.

Örnekler çok; ama üç ya da dördü de yeterlidir. Seçkin bir Oxford hocası tarafından yazılan *Ortaçağ Avrupa Tarihi*, uzun bir süre konuya standart bir giriş olma görevini yerine getirmiştir. Ancak önsözü okuyanlar, içerikle başlığın uyuşmadığını görünce şaşıracaklardır:

> "Temanın sürekliliğini korumaya çalışacağım derken ... gereğinden fazla basitleştirme hatasına düşmüş olabilirim... Ortaçağ Bizans tarihi, bütün özellikleri ve akışıyla, ortaçağ Batı Avrupa tarihinden çok farklı olduğu için o konuda hiçbir sistematik araştırmaya girişilmemesi daha akıllıca göründü. Ben kesinlikle böyle bir araştırmayı üstlenmeye ehil değilim. Peşine düşmeyi tercih ettiğim temalardan uzak olan ortaçağ Rusya tarihi üzerine hiçbir şey söylemedim; muhtemelen İspanya hakkında da söylemem gerekenden daha azını söyledim."[62]

Konu aslında "Batı Avrupa (Latin Hıristiyanlığı)" olarak tanımlanmıştır; terimler az çok birbirine benzer.[63] Bu durumda, kitaba, içeriğine daha uygun bir başlık verilseydi her şeyin çok iyi olacağı düşünülebilirdi. "Ortaçağ Batı Avrupa Tarihi" veya "Ortaçağ'da Latin Hıristiyanlık Tarihi" daha uygun olabilirdi. Ama sonra metnin, Latin Hıristiyanlığının bile bütün bölümlerine çok az değindiği görülecektir. Örneğin ne İrlanda ne Galler zikredilmiştir. Seçilen dönemin ikinci bölümünde, Latin Hıristiyanlığının en büyük ülkesi olan, Polonya ve Litvanya'daki Jagellonlar krallığına sadece iki kısa atıfta değinilmiştir. Bunlardan

biri, Alman imparatoru III. Otto'nun politikalarıyla, öteki Töton Şövalyelerinin içinde bulunduğu kötü durumla ilgilidir. Adriyatik'ten Transilvanya'ya uzanan çokuluslu büyük Macaristan Krallığı, yazarın a priori sınır dışı bıraktığı Bizans ve Yunanlardan daha az ilgiyle karşılaşmıştır. Kitabın birçok meziyeti vardır; ama pek çok benzeri gibi bu meziyetlerin toplamı, Avrupa'nın bir parçasının tercih edilen kesimlerinden seçilen konuların araştırılmasından ibarettir.

Hayli etkili bir kitap olan *Avrupa Uygarlık Tarihi Elkitabı* da aynı tuhaf çerçeve içerisinde düzenlenmiştir. Üç bölümün en genişi olan "Avrupa Uygarlığı (yaklaşık MS 900'den günümüze)", "Avrupa Uygarlığının Coğrafi Konumu" ile başlamakta ve "Doğu uygarlığından Klasik uygarlığa ve Klasik uygarlıktan Avrupa uygarlığına geçişin nasıl her defasında eski toplumun dış sınırında bir değişimi zorunlu kıldığını" anlatmaktadır. "Avrupa Uygarlığının ilk anavatanı", "Pireneler'den... Rusya içlerine kadar uzanan" ve "Akdeniz toprakları"ndan "düzensiz bir dağ engeliyle ayrılan bir düzlük" diye tanımlanır. Ama izleyen bölümlerde bu anayurdun tarihinin ayrıntılı araştırmasına dair bir çaba yoktur. Roma İmparatorluğu'nun eski toprakları üç uygarlık, "İslamiyet, Ortodoks Hıristiyanlık, Latin Hıristiyanlığı arasında bölünmüş" görünmektedir. Ama Avrupa'daki bu üç katlı bölünmenin sistematik olarak ele alınması söz konusu değildir. Pagan (putatapar) İskandinavya'ya bir tek cümle layık görülmüş, daha sonra Hıristiyanlaştırılan öteki pagan ülkelereyse bu bile layık görülmemiştir. Belirlenmemiş "Hint-Avrupa kabileleri" dahil, ilk dönemlerin "Batı Avrupa Halkları" hakkında küçük bir altbölüm vardır (Bkz. s. 153); ama Doğu Avrupa halkları için hiçbir döneme ilişkin herhangi bir atıf yoktur. "Slav" veya "Slavca konuşan" halklar için dağınık referanslar vardır, ama Avrupa'nın en büyük Hint-Avrupa grubunu temsil ettiklerine işaret edilmez. "Batı Hıristiyanlığı, 900-1500" üzerine büyük bölümler vardır; ama Doğu Hıristiyanlığına dair bir bölüm görülmez. "Avrupa'nın Genişlemesi"yle ilgili paragraflar, ya Alman sömürgeciliğine ya da Avrupa dışı okyanus seyahatlerine aittir. Okuyucuya Batı Hıristiyanlığının on dördüncü yüzyılda birdenbire "İskandinavya, Baltık Devletleri, Polonya, Litvanya ve Macaristan'ı fiilen kapsadığı" iki cümleyle bildirilir (Bkz. s. 374). Ama daha ayrıntılı bilgi yoktur. Bütün bölümlerin en genişi olan "Modern Dünya, 1500'den Bugüne", özellikle Rusya'ya kadar olan doğu unsurlarından koparılmış konularla ilgilenmekte, Rusya ise Büyük Petro'nun yönetiminde, gökten zembille inmişçesine tek başına ortaya çıkmaktadır. Ondan sonra da Rusya artık Batı'nın sözde bütün niteliklere sahip bir üyesidir. Yazar daha sonra, "kendi keyfi düzenleme ve bölümleme ilkeleri" nedeniyle özür diler (Bkz. s. xviii). Ama bu keyfiliklerin ne olduğunu açıklamaz.[64]

"Büyük Kitaplar Projesi", aynı Chicago Okulu'nun başka bir ürünüdür. Batı uygarlığını anlamak için gerekli olan yazar ve kitapların bir listesi olduğu iddiasındadır. 1921'de Columbia Üniversitesi'nde ortaya atılmış, 1930'dan itibaren Chicago'da kullanılmış, sonra da Amerika çapında üniversite dersleri için bir model haline gelmiştir. Böyle bir listenin, Avrupa'nın bütün bölgeleri ve kültürleri için doğru ölçüyü vermesi beklenemez. Ama önyargılar ve tercihler

açıktır. Düzeltilen listedeki 151 yazardan 49'u İngiliz veya Amerikalı, 27'si Fransız, 20'si Alman, 15'i Klasik Yunan, 9'u Klasik Latin, 6'sı Rus, 4'ü İskandinav, 3'ü İspanyol, 3'ü eski İtalyan, 3'ü İrlandalı, 3'ü de Doğu Avrupalıdır (Bkz. Ek III, s. 1290).[65]

Aynı eğilim, siyaset kuramcılarında da sıkça görülmektedir. Örneğin, Avrupa milliyetçiliğinin "Doğu" ve "Batı" diye iki karşıt tür olarak sınıflandırılması çok yaygın bir yaklaşımdır. Milliyetçiliğin kültürel kökeni üzerinde duran Oxfordlu ünlü bir bilim adamı, kendi düşünüş biçimini şöyle açıklamaktadır:

> "Benim doğu milliyetçiliği dediğim şey, Slavlar arasında olduğu kadar Afrika ve Asya'da ve... Latin Amerika'da da gelişmiştir. Buna, 'Avrupalı olmayan' diyemedim; en iyisinin 'doğu' demek olduğunu düşündüm; çünkü ilk kez Batı Avrupa'nın doğusunda ortaya çıktı."[66]

Daha sonra, Batı milliyetçiliği hakkındaki görüşünü, milliyetçiliğin ortaya çıktığı dönem olan on sekizinci yüzyılın sonlarında "kültürel açıdan iyi donanımlı" kabul ettiği Alman ve İtalyanlara atıfta bulunarak şöyle açıklar:

> "Ait oldukları, bilinçli olarak ilerici bir uygarlığa... uyarlanan dilleri vardı. Bu uygarlık içinde, yetenekleri ödüllendirmede tarafsız üniversiteleri ve okulları vardı. Dünya çapında ünlü... felsefecileri, bilim adamları, sanatçıları ve şairleri... vardı. Yüksek mesleki niteliğe sahip hukukçuları, doktorları vb. uzmanları vardı. (...) Kendilerini İngilizlerle, Fransızlarla aynı düzeye koymaları için, kendilerine yabancı olan neyse onu alıp, kültürel olarak donanmaya ihtiyaçları olduğunu düşünmüyorlardı. (...) En acil ihtiyaçları, onlara göre, kendi ulusal devletlerini kurmaktı. (...)
>
> Slavların, daha sonra Afrikalı ve Asyalıların durumlarıysa tamamen farklıydı."[67]

Avrupa kültür tarihinin coğrafyası ve kronolojisi hakkında bundan daha saçma bir yorum üretmek güçtür. Bu, "Slavlar"ın incelenmesinin yalnızca Çekler, Slovaklar, Slovenler, Sırplar ve Hırvatlarla ilgili değinilerden ibaret kaldığı görülür. Deneyimleri bu analizle büyük ölçüde çelişen en büyük üç Slav ulusu Ruslar, Ukraynalılar ve Polonyalılar hakkında hiçbir şey söylenmemektedir. Doğrusu, Profesör Plamenatz'ın Slavların kim, ne, nerede olduğunu hayal ettiği meraka değerdir. Doğu Avrupa'nın sakinleri sadece Slavlardan mı ibarettir? Polonyalılar, Çekler veya Sırplar, acilen bir devlete sahip olma ihtiyacında değiller miydi? Lehçe, bir devlet ve yüksek bir kültür dili olarak Almancadan önce gelişmedi mi? Prag (1348) ve Krakov (1364) üniversiteleri "Doğu"ya ait değil miydi? Copernicus, Oxford'da mı eğitildi?

Görüldüğü gibi, kültürel gelişmenin çeşitli ölçülerine, milliyetçilik ve devlet olabilmenin değişen korelasyonlarına dayalı bir milliyetçilik tipolojisi üzerine söylenecek çok şey vardır. Ama buna "Doğu" ve "Batı" etiketlerinin

yapıştırılmasına söylenecek hiçbir şey yoktur. Bu yapılırsa Doğu tipi bir milliyetçiliğin en iyi adayı, Batı Avrupa'nın uzak batısında, Irlanda'da bulunacaktır. Herkesin bildiği gibi Irlandalılar, Doğu Avrupa'nın tipik ürünleridir (Bkz. Bölüm X, s. 867-868, 875-877).

Avrupa tarih ve kültürünün bu kadar sık tartışıldığı bir çerçevenin sorgulanması, bu nedenle sunulan malzemenin mükemmelliğinin de sorgulanması demek değildir. Amaç, sadece çerçevenin ne kadar tuhaf tasarlandığını anlamaktır. Eğer insan anatomisi kitapları da, insan yapısına karşı aynı dikkatle (!) düzenlenseydi, beyninde tek lobu olan, tek gözlü, tek kollu, tek ciğerli, tek bacaklı bir yaratık düşleyecektik.

Konuların kronolojisi de öğreticidir. "Batı" düşüncesi, özgür Yunanistan'ı, Doğu'daki Pers despotizminin antitezi olarak gören Yunanlar kadar eskidir. Modern çağlarda, kimliklerini güçlendirmek ve kendilerini komşularından ayırmak isteyen siyasi çıkarların uzun sürekliliği sonucu kabul edilmiştir. Sonuç olarak Batı uygarlığı, yüzyıllar boyu üst üste yığılmış anlamlar ve çağrışımlardan ortaya çıkmıştır. Bunun bir düzine kadar ana türevi vardır:

Avrupa Yarımadasının çok ötesine uzanan *Roma İmparatorluğu*, her şeye rağmen Avrupa'nın gelişmesi üzerinde sürekli bir etki yaratmıştır. Bugün bile, bir zamanlar imparatorluğun tamamlayıcı parçasını oluşturmuş Fransa veya İspanya gibi ülkelerle Romalıların hiçbir zaman ulaşmadıkları Polonya veya İsveç gibi ülkeler arasında belirgin bir fark vardır. Bu çerçevede "Batı", Avrupa'nın, Roma mirasından pay iddia edemeyen kısımlarıyla değil, edebilen bölümleriyle örtüşür (Bkz. Harita 3).

Merkez üs olarak Avrupa'da yerleşmiş olan *Hıristiyan uygarlığı*, yedinci yüzyıldan itibaren İslamiyet ile olan dinsel sınırla tanımlanmıştır (Bkz. Bölüm IV). Hıristiyanlık Batı'dır, İslamiyet Doğu.

Katolik Dünyası, özellikle 1054 bölünmesinden sonra Roma ve Yunan kiliselerinin farklı gelenekleri ve Latincenin evrensel dil olarak kullanılması üzerine inşa edilmiştir. Dinsel ve laik otoritenin birbirinden genellikle ayrı durması nedeniyle başta Rönesans, Reform, Bilimsel Devrim, Aydınlanma olmak üzere konformist olmayan hareketlerin başarısını kolaylaştıran bir Avrupa, bu özelliğiyle Katolisizmin eşitidir (Bkz. Bölüm VII).

Protestanlık, on altıncı yüzyılda Katolik denetimini kıran Kuzey Avrupa ülkeleri grubu içinde Batı uygarlığına yeni bir odak sağlamıştır. İspanya veya Polonya gibi büyük Katolik güçlerin dramatik çöküşüne, deniz ve kara gücü üstünlüğünün ekonomik ve teknolojik yeteneklerle desteklendiği Birleşik Eyaletler, İngiltere, İsveç ve daha sonra da Prusya'nın yükselişi eşlik etmiştir.

"Batı uygarlığı"nın *Fransız türevi*, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda üstünlük kazanmıştır. İfadesini, her ikisi de sürekli bir etkinliğe sahip olan laik Ay-

dınlanma felsefesinde ve 1789 Fransız Devriminin ideallerinde bulur. Fransız dili, Almanya ve Doğu Avrupa'nın okumuş elitlerince kabul görmüş; bu da Fransızcayı bugün bile, eski saltanat günlerindeki Latinceden çok daha evrensel hale getirmiştir.

Batı uygarlığının *emperyal türevi*, 1914 öncesi uzun Avrupa barışı döneminin önde gelen emperyal güçlerinin sınırsız özgüvenlerine dayanmaktadır. Bu türev başkalarına hükmetmek için Tanrı vergisi "emperyal ırk" hakkına olan inanç ve kendilerini kültürel, ekonomik ve anayasal gelişme olarak üstün görmeleri tarafından ateşlenmektedir. Almanya, İngiltere ve Fransa, önyargılarıyla diğerlerini de etkileyen açıkça lider ülkelerdir. Portekiz veya Hollanda gibi öteki büyük imparatorluk-sahipleri Avrupa içindeki küçük oyunculardır. Rusya ve Avusturya ise, etkileyici emperyal güçler idiyseler de, öteki nitelikler açısından yeterli değillerdi. Zengin emperyal kulüp için Batı, ileri endüstriyel ekonomileri ve gelişmiş idari sistemleri tarafından; Doğu ise köylü toplumlar, devletsiz uluslar ve kaba otokrasiyle belirlenmiştir.

Marksist türev, emperyal türevin aynadaki yansımasıdır. Marx ve Engels, Batı Avrupa'nın emperyalist ülkelerinin yüksek bir gelişme düzeyine ulaştığı önermesini kabul etmişler; ancak Batı'nın bu erken gelişmesinin yine erken bir çöküş ve devrimle sonuçlanacağına inanmışlardır. Onların bu kanaatlerinin, yaşadıkları dönemde çok fazla ağırlığı olmamış, ama Marksizm-Leninizm'in beklenmedik biçimde Sovyetler Birliği'nin resmi ideolojisi olarak kabul edilmesiyle, bir süre için büyük bir önem kazanmıştır.

Batı uygarlığının *birinci Alman türevi*, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla hız kazanmıştır. Orta Avrupa'nın, özellikle Avusturya'nın Almanya tarafından yönetileceğini düşünür, Fransa ve Rusya'nın askeri yenilgisini ve gelecekteki büyüklüğün Anglosakson güçlerce paylaşılmasını umut eder. Bu görüşü destekleyenler; Fransa ile rekabetleri, liberalizmi ve "1789 düşünceleri"ni reddedişleri, *Abendlich* (Batıya ait olan) ve *Westlich* (Batı) arasında bir fark yarattığı halde, Almanya'nın Doğu Avrupa'daki uygarlaştırma misyonundan hiç kuşku duymamışlardır. Projenin siyasi formülasyonu, Friedrich Naumann ile yakından ilişkili olup, Almanya'nın 1918'deki yenilgisiyle kesin olarak ortadan kalkmış, bu yok oluşun yası da Spengler'in *Der untergang des Abendlandes*'inde (1918-1922) (Batı'nın Çöküşü) tutulmuştur. Laik kültür alanında *Mitteleuropa*'nın (Orta Avrupa) değer ve inançlar sistemi, sırtını Doğu'ya dönmüş ve Alman yaşam tarzını ve dilini tam da Almanya'nın emperyal hırsının dorukta olduğu dönemde benimseyen güçlü bir Yahudi unsurun etkisine çok şey borçludur[68] [WIENER WELT].

Batı uygarlığının *WASP türevi* (White [Beyaz] Anglosakson Protestan: Amerika tarihinin oluşum yıllarında etkin sosyal ve kültürel grup), Birinci Dünya Savaşı sırasında açığa çıkan, ABD ve İngiliz imparatorluğunun ortak çıkarları sayesinde gerçekleşmeye başlamışır. O dönemdeki Amerikan seçkinlerinin İngilizsever eğilimlerine, Protestanlığın paylaşılan geleneklerine, parlamenter yönetime ve örf ve

âdet hukukuna, Avrupa'daki Alman egemenliğine muhalefete ve bugün uluslararası iletişimin başlıca aracı haline gelen İngiliz dilinin üstünlüğüne dayanmıştır. Amerika'nın geleneksel emperyalizm biçimlerini küçümsemesine rağmen, ABD'yi Avrupa emperyal güçlerinin dengi sayar. En bilinen kültürel anıtları, "Büyük Kitaplar Projesi"nde (1921) ve *Encyclopaedia Britannica*'yı İngilizlerden almalarında görülmektedir. Bunun stratejik yansımaları, diğer yansımalarla birlikte, "jeopolitiğin babası" Sir Halford Mackinder[69] tarafından formüle edilmiş ve ilk kez 1922 Washington Konferansı'nda dile getirilmiş; ABD'nin 1941'de Avrupa'ya çıkışından ve Büyük İttifak'ın onaylanmasından sonra tam güçle yaşama geçirilmiştir. Etkinlik alanı açısından küresel olup, odaklandığı yer "Orta-Atlantik"tir. Pasifik'te İngiliz imparatorluğunun gerilemesi ve Amerikan çıkarlarının öne çıkmasından sonra kaçınılmaz olarak zayıflamış; İngiltere'yi, NATO ve onu izleyen Avrupa birleşmesine yardımcı olan bir "özel ilişki"yle baş başa bırakmış ve yirminci yüzyılın geri kalan kısmında da egemen olan, karakteristik bir "Müttefik Tarih Planı"nın esin kaynağı olmuştur (Bkz. aşağıda).

Batı uygarlığının *ikinci Alman türevi*, Nazilerce tasarlandığı üzere, birinci türevinin birçok özelliğini korumuş, ama kendine özgü bazı özellikler, örneğin "Ari" ırkçılığı, Büyük Alman milliyetçiliğini, pagan milliyetçiliğini ve Bolşevik karşıtlığını da eklemiştir. Almanya'nın, Avrupa'da üstünlük için 1933'te başlayan ve 1945'in yıkıntıları arasında sona eren ikinci kalkışmasının temelini oluşturur. Yahudileri özellikle dışlar.

Batı uygarlığının *Amerikan türevi*, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'nin liderliğini kabul eden ve Amerikan demokrasi ve kapitalizmine kur yapan ülkeler grubu içinde oluşmuştur. Eski Anglosakson türevinden doğmuş; ama zamanla Avrupalı kökenini terk etmiştir. Artık WASP'ın Amerikan toplumundaki üstünlüğüne de, İngiltere'nin Avrupa'daki Amerikan ajanlığı şeklindeki temel rolüne de bağımlı değildir. Nitekim, çekim merkezi, kısa sürede Orta-Atlantik'ten "Pasifik Kıyısı"na kaymıştır. Batı Avrupa'daki NATO ülkelerine ek olarak Japonya, Güney Kore, Filipinler, Avustralya, Güney Afrika, İsrail, hatta Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan'a kadar "Batılı"(!) ülkeler tarafından desteklenmiş ve Soğuk Savaş'ın kırk yılı boyunca dünya çapındaki komünizm tehdidi algısıyla canlı tutulmuştur. Doğrusu, bu anlayışın daha ne kadar kendini "Batı" diye nitelemeye devam edeceği merak konusudur.

Batı uygarlığının *Avrupa türevi*, yeni bir Avrupa (Batı) Topluluğu'nu yavaş yavaş olgunlaştırma çabaları içinde ortaya çıkmıştır. Demir Perde'nin varlığına, Fransız-Alman uzlaşmasına, deniz aşırı imparatorlukların reddine, Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun maddi refahına ve Anglosaksonların nüfuzunu sınırlama arzusuna dayanır. Geriye doğru Charlemagne'a, ileriye doğru, kurucu üyelerinin liderliğinde birleşen bir Avrupa federasyonuna yönelir. Topluluk, kendi temel faaliyetini ekonomi alanıyla sınırladığı sürece, Amerika'nın Batı'ya alternatif vizyonuyla veya Amerika liderliğinde kendisini savunan NATO ile yarışabilmesi müm-

kün değildir. Ama İngiltere'nin devreye girişi, Demir Perde'nin çöküşü, daha yakın siyasal ve parasal birlik planları ve birliğe üyeliğin doğuya doğru yayılması umudu, derin bir kimlik ve niyet bunalımına yol açmak üzere hep bir araya gelmiştir.

Bütün bu örnekler göstermektedir ki Batı uygarlığı, aslında mimarlarının çıkarlarını sağlayacak şekilde tasarlanmış bir yapılar kompleksidir. İdeoloji alanındaki karmaşık alıştırmaların, sayısız kimlik yolculuğunun, kültürel propaganda alanındaki karmaşık denemelerin ürünüdür. Savunucularınca, yaklaşık olarak uygun bulunan herhangi bir biçimde tanımlanabilir. Esnek coğrafyası; dinlerin dağılımından, liberalizmin ve emperyalizmin taleplerinden, modernizasyonun eşitsiz gelişmesinden, dünya savaşlarının ve Rus Devriminin bölücü etkilerinden ve Fransız filozoflarının, Prusyalı tarihçilerin, İngiliz ve Amerikan devlet adamı ve eğitimcilerinin, "Doğu"yu ihmal etmek veya küçümsemek için kendilerine göre gerekçeleri olan herkesin özmerkezli vizyonlarından esinlenir. Son aşamasında, Avrupa'nın 1947-1948'den 1991'e kadar süren fizik bölünüşüyle birlikte olağanüstü güçlenmiştir. Yirmi birinci yüzyılın eşiğinde, bu gücün gelecekte kimin çıkarı için kullanılacağı haklı olarak sorulabilir.

Bir varsayımlar grubu durmadan yinelenmektedir. Birinci grup varsayımlar, nasıl tanımlanırsa tanımlansın Doğu ve Batı'nın çok az ortak noktasının olduğunu, hatta hiç olmadığını savunur. İkincisi, Avrupa'nın bölünmesinin doğal, birleştirilemez farklılıklarla doğrulandığını ifade etmektedir. Üçüncüsü, Batı'nın üstün olduğunu; dördüncüsü Avrupa'nın tek başına Batı adına layık olduğunu kabul eder. Coğrafi varsayımlar, daha açık bir siyasal yapının seçici unsurlarınca cesaretlendirilmektedir. Batı uygarlığının her çeşidi, önemli bir öz ve daha az önemli bir periferi olarak kabul edilir. Büyük güçler her zaman dikkat çekme gücüne, olanağına sahiptir. Zayıflamakta olan güçler, küçük devletler, devletsiz uluslar, azınlık kültürleri, zayıf ekonomiler ise, tablonun bütününde büyük bir bölümü işgal etseler bile dikkate alınmamak durumundadır.

Gerekli etkiyi yaratmak için dört mekanizma kullanılmıştır. Dileyen, bir indirgeme işlemiyle Avrupa tarihini güncel meraklara ilişkin konuların kökenini resmeden bir öyküye sıkıştırabilir. Eleme yoluyla bütün aykırı unsurları ortadan kaldırabilir. Tarihi yanlış belirleyip (anakronizm), olayları, bugünkü grupların tarih sahnesinin değişmez unsurları olduğunu ileri süren kategoriler içinde sunabilir. Konuşulan dilin gücünü, önemini ve enerjisini kullanarak, neyin övülüp neyin yerileceğini belirleyebilir. Bunlar, propagandanın normal mekanizmalarıdır. Avrupa tarihinin farklılıklarını ve değişen biçimlerini değersizleştirirler; kayıtlı tarihin ortaya koyduğu yorumların dışına çıkar ve her şeyden habersiz okuyucuları, birbirine hayran insanlar topluluğuna dönüştürürler.

Hele tarih hatası (anakronizm) çok sinsidir. Örneğin Demir Perde gibi geçici çağcıl bir bölünmeyi "Doğu"nun veya "Batı"nın sürekli bir tanımı kabul ederek, erken dönemlerdeki herhangi bir Avrupa tasvirini kaçınılmaz olarak değiştirmek söz konusu olabilir. Polonya Rönesanstan, Macaristan Reformdan, Bohemya sanayileşmeden, Yunanistan Osmanlı döneminin etkisinden zarif bir şekilde sıyrılıp çıkartılır. Daha da önemlisi, diplomatların, işadamlarının ve akademisyenlerin sonuçları öngörülemeyen yanlış hesaplarıyla Avrupa'nın büyük bir kısmı kendi gerçek tarihi kişiliğinden kopartılabilir.

Batı uygarlığı savunucularının vurgulamayı pek sevdikleri Avrupa tarihinin ürünleri konusunda herkesin listesi farklıdır. Yine de bu savunucuların çoğunluğu, yirminci yüzyılın sonlarında dinsel hoşgörüye, insan haklarına, demokratik yönetime, hukuk devleti ilkesine, bilimsel geleneğe, toplumsal modernleşmeye, kültürel çoğulculuğa, serbest piyasa ekonomisine ve merhamet, hayırseverlik, bireye saygı gibi yüksek Hıristiyanlık erdemlerine işaret etmek isteyecektir. Bütün bunların, Avrupa'nın geçmişini gerçekten temsil edip etmedikleriyse tartışmalı bir konudur. Dinsel zulümle başlayıp insan yaşamına yönelik totaliter aşağılama ile biten bir liste oluşturmak da mümkündür.

Eğer egemen görüş Avrupa'nın üstünlüğünün kesinlikle Batı'dan kaynaklandığı iddiasında ise, Doğuda da karşı-iddia kıtlığı olmadığı unutulmamalıdır. Tıpkı bir zamanlar Almanya'nın Fransız Aydınlanma felsefesine tepki göstermesi gibi, Ortodoks kilisesi, Rus imparatorluğu, Panslav hareketi ve Sovyetler Birliği... Bunların hepsi kendi gerçeklerini ve geleceklerini savunan yine kendilerine ait kuramlar üreterek "daha güçlü bir Avrupa'ya karşı çıkmışlar; sürekli olarak Batı zengin ve güçlü olabilir, ama Doğuda da ahlaki ve ideolojik kokuşmuşluk yoktur" tezini işlemişlerdir.

Doğu Avrupa'da komünist yönetimin son yıllarında muhalif aydınlar, kendi bakış açılarını bu tema üzerine kurmuşlardır. Sovyet bloğundaki siyasi rejimlerle halkın kanaatleri arasında temel bir fark olduğunu düşünürler. Batı'nın akılsız materyalizminden en az kendilerinin etkilendikleri kanısındadırlar ve komünist baskının, kendilerinin geleneksel Avrupa kültürüne bağlılıklarını güçlendirdiğini ileri sürmektedirler. Yeniden birleşmiş bir Avrupa'da, "Avrupalılık"ları karşılığında Batı yiyecek ve teknolojisi alabildikleri bir geleceği düşlemişlerdir. Bu da bir başka hüsnükuruntu denemesidir.

Batı Uygarlığı ile Avrupa Tarihi arasındaki farkı belirlerken, gerçekle düşü birbirinden ayırmak kolay bir iş değildir. Tarihçi, Batı uygarlığı çarpıtmasının nereden kaynaklandığını araştırırken bazı şeyleri yerine oturtmak zorundadır. Çare ise kapsayıcı olmak; yani Avrupa'yı kuzeyi, güneyi, doğusu, batısı ile yazmak; insan yaşamının bütün boyutlarını akılda tutmak; hayranlık duyulacak olanı, acınacak durumda olanı ve bayağı olanı betimlemek olarak görünecektir.

Oysa hiçbir tarihçi, Avrupa'nın harita üzerinde "Doğu" ve "Batı" olarak bölünmesine yardım eden pek çok gerçek ve önemli çizginin bulunduğunu

inkâr edememiştir. Herhalde en kalıcı olanı da, Katolik (Latin) Hıristiyanlık ile Ortodoks (Yunan) Hıristiyanlık arasındaki çizgidir. Tarihimizin en eski çağlarından beri yerini korumaktadır. Yugoslavya'nın çöküşünde yaşananların da gösterdiği gibi, 1990'ların olaylarında bile önemli bir unsur olabilmiştir. Avrupa'yı Roma geçmişine ait alan ile bunun dışındaki alan arasında bölen Roma *limes* (sınır boyu) çizgisi bunlardandır. Batı Roma İmparatorluğu ile Doğu Roma İmparatorluğu arasında çizgi vardır. Daha modern zamanlarda, yüzyıllarca Müslüman yönetimi altında yaşamış Balkan topraklarını belirleyen Osmanlı çizgisi vardır. En yenisi ise, 1989'a kadar süren Demir Perde vardı (Bkz. Harita 3).

Daha belirsiz de olsa, sosyal bilimciler de kendi disiplinlerinin ölçütlerine bağlı bölünmeler geliştirmişlerdir. Örneğin iktisat tarihçilerine göre, Batı'nın endüstrileşmiş ülkelerini Doğu'nun köylü toplumlarından ayıran bir çizgi vardır [CAP-AG]. Tarih antropologları, çekirdek aileler bölgesini geniş ailelerinkinden ayırdığı varsayılan bir Leningrad-Trieste çizgisi tanımlarlar. [ZADRUGA] Hukuk tarihçileri, Roma hukuk formlarını kabul eden topraklarla etmeyenleri ayıran bir çizgi çizerler. Anayasa tarihçileri, demokratik geleneğe sahip liberal ülkelerle, bunlara sahip olmayanlar arasındaki bir çizgi üzerinde dururlar. Yukarıda değinildiği gibi, siyaset bilimcileri, milliyetçiliğin "Batılı" ve "Batılı olmayan" biçimlerini birbirinden ayıran bir çizgi bulmuşlardır.[70]

Gerçek veya düşsel bütün bu çizgiler, Avrupa tarihinin içinde oluştuğu ve yazıldığı çerçeveyi derinden etkilemiştir. Bu etki, bazı yorumcuların Batıdan "Beyaz Avrupa", Doğudan "Siyah Avrupa" diye eleştirerek söz etmelerine yol açacak kadar güçlüdür. Bu nedenle, Avrupa'nın iki zıt parçaya bölünmesi, tamamen gerçeğe aykırı değildir. Ancak bu bölünmenin hiçbir zaman değişmez veya kalıcı olmadığını da belirtmek gerekir. Üstelik eşit önemde birçok başka bölünme çizgisinin de hakkı yenmektedir. Hem Doğu'nun hem de Batı'nın içindeki ciddi farklılıklar da ihmal edilir; Kuzey ile Güney arasındaki güçlü ve tarihi bölünmeye önem verilmemiş olur. Bütün unsurları dikkate alan uzman bir tarihçi veya coğrafyacı, ancak Avrupa'nın ikiye değil beşe, altıya bölünmesi gerektiği sonucuna varabilir.

Aynı şekilde Avrupa'nın, değişik kisveler altında, bir merkezi çekirdek ve genişleyen bir periferiler dizisine sahip olduğunu yadsıyacak bir uzman tarihçi yoktur. Avrupalılar uzak ve geniş bir alana göç etmişlerdir, öyleyse çok gerçekçi bir şekilde Avrupa periferisinin San Francisco ile Buenos Aires'i, Cape Town'ı, Sydney'i ve Vladivostok'u birleştiren bir çizgi olduğu ileri sürebilir. Ama yine de, merkezi neyin oluşturduğunun basit bir tanımı yoktur. Farklı disiplinler farklı analizler yapmaktadır. Bu disiplinler bulgularını, coğrafi anlamda Avrupa Yarımadası'na; Hint-Avrupa halklarının Avrupa kolunun etnik mirasına; Hıristiyanlığın kültürel mirasına; 1815 Avrupa Anlaşması'ndan çıkıp büyüyen siyasi topluluğa veya iktisatçıların ellerinde büyüyen bir dünya ekonomisine dayandırırlar.

Ancak kapsamlı bir ele alış tarzı amaçlandığında, bütün bu tanımlamalarla ilgili en önemli şey tek tek her birinin çeşitli bölgesel boyutları içermesidir.

Çekirdek neresi veya ne olarak kabul edilirse edilsin, Rhône ve Ren kadar Elbe, Tuna ve Volga'ya; Atlantik ve Akdeniz kadar Baltık ve Karadeniz'e; Cermenler ve Keltler kadar Balıklılar ve Slavlara; Latinler kadar Yunanlara, proletarya kadar köylülüğe de bağlanır. Farklılıklarına rağmen Avrupa'nın bütün bölgeleri, pek çok ortak noktaya sahiptir. Ağırlıklı olarak Hint-Avrupa kültürünün halkları ve onların yakın akrabalarıyla meskundurlar. Onlar, Hıristiyan âleminin ortak mirasıdır. Siyasal, ekonomik ve kültürel her türlü birikim ve etkileşimle birbirlerine bağlıdırlar. Kendi aralarındaki zıtlıklara rağmen, ister Amerika'dan, ister Afrika'dan, ister Asya'dan olsun, dışarıdan gelecek etkilerin korkularını ve endişelerini paylaşırlar. Birleştikleri temel noktalar, farklılıklarından daha az belirgin değildir.

Batı'nın üstünlüğü, Avrupa tarihinin bazı noktalarında iyi, bazılarında kötü sayılan dogmalardan biridir. Örneğin Bizans'ın Şarlman imparatorluğundan çok daha ileri olduğu daha eski çağlarda bu üstünlükten söz edilmez; Bizans'ın genellikle es geçilmesinin bir nedeni de budur. Batı'nın Doğu'dan açıkça daha zengin ve güçlü olduğu yakın zamanların birçok nüfuz bölgelerinde ise geçerlidir. Ama birçoğunun da savunduğu gibi, Batı'nın yirminci yüzyıldaki suçları, bütün eski iddiaların ahlaki temelini yıkmıştır.

Bu nedenle, "Avrupa" başlığı da, eski "Hıristiyan âlemi" etiketi gibi Avrupa'nın farklı bölgelerinden birinde hak etmediği halde benimsenebilir. Yoksul veya azgelişmiş veya tiranlarca yönetildi diye Doğu Avrupa daha az Avrupa değildir. Tersine, yoksunlukları sayesinde birçok açıdan daha Avrupalı olmuştur, pek çok Batılının terk edebildiği değerlere daha bağlıdır. Doğu Avrupa, "farklı" olduğu için de reddediliyor olamaz. Çünkü bütün Avrupa ülkeleri "farklı"dır. Bütün "Batı" Avrupa ülkeleri farklıdır. Ve bölünmeyi durduran önemli benzerlikler de vardır. Polonya gibi bir ülke, Almanya veya İngiltere'den çok farklı olabilir; ama Polonya deneyimiyle İrlanda veya İspanya deneyimlerinin birbirine yakınlığı, pek çok Batı ülkesinin deneyimlerinin birbirine yakınlığından daha fazladır. Bazılarının, Homeros ve Aristoteles etkisiyle Batılı olduğunu düşündüğü Yunanistan gibi bir ülke Avrupa Topluluğu'na kabul edilmiştir; ama Yunanistan'ın modern zamanlardaki oluşumunu sağlayan deneyimler, Osmanlı yönetimi altındaki Ortodoks dünyası içinde yaşanmıştır. Yunanistan, Batı Avrupa deneyimlerine, Demir Perde'nin yanlış tarafında olduklarını düşünen birçok ülkeden epeyce uzaktır.

Neredeyse bütün "Batı uygarlığı" tanımlamalarının paylaştığı gerçek talihsizlik, geçmişteki gerçeğin idealize edilmiş görüntülerini şimdiki gerçekmiş gibi sunmalarıdır. Hoş ve etkileyici olarak kabul edilebilecek her şeyi alıp, sıradan veya iğrenç görünebilecek her şeyi dışlar. Olumlu her şeyi "Batı"ya atfedip, "Doğu"ya çamur atmak yeterince kötüdür. Ama dürüst bir Batı tanımı da vermezler: Bazı metinlere göre karar vermeye kalkılırsa, insan, "Batı"daki herkesin bir melek, bir filozof, bir öncü, bir demokrat olduğu, Batı'nın Platonlarla ve Marie Curielerle dolu olduğu gibi bambaşka bir izlenime kapılır. Bu tür evliyalara tapınma edebiyatının artık bir değeri yoktur. Kurumlaşmış Avrupa kültürü ölçütlerinin, şiddetle revizyona ihtiyacı vardır. Batı uygarlığı hakkın-

daki abartmalı, bayat söylem, lehinde söylenecek çok şey olan Avrupa mirası için bir saygınlık yitirme tehdidi oluşturmaktadır.

ABD'de Batı uygarlığı hakkındaki tartışma, Amerikan eğitiminin değişen ihtiyaçları, gerekleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Son yıllarda ise, çokuluslu ve çokkültürlü bir toplumun ihtiyaçlarına ve kökenine, Avrupa veya Hıristiyanlığa dayalı Avrupa kültürü olmayan Amerikalıların endişelerine göre şekillendiği görülmektedir. Genel bir söylemle Amerika, Avrupa mirasının fotoğrafını, "Büyük Kitaplar Listesi" sevdalılarının pazarlamaya çalıştığı üzere yeniden incelememiştir; Avrupa asıllı Amerikalıların, Avrupa konusunda daha güzel bir giriş yapılması yönündeki talepleriyle rahatsız edilmemiştir. Batı uygarlığı dersleri, dar Avrupa vizyonları nedeniyle değil, iddialı Avrupa-merkezcilikleri nedeniyle kaldırılmış ve genellikle yerlerine, Amerika'nın çağdaş "Batı" anlayışına daha uygun olduğu düşünülen dünya tarihi dersleri konulmuştur.

"Batı uygarlığı"nın yetersizliklerine karşı dikkatleri çekecek tepki, onu ortadan kaldırmaktı. Bu çerçevede California Stanford Üniversitesi başı çekerek, o ana kadar yeni başlayan bütün öğrenciler için zorunlu olan "Batı Kültürü" temel dersinin yerine "Kültürler, Düşünceler ve Değerler" dersini koymuş; söylenildiğine göre, üniversite yetkilileri "Heyya, Heyya, Batı kültürü gitmelidir (Hey-ho, Hey-ho, West Culture has to go)" sloganları atan öğrencilerin yoğun sevinç gösterileriyle karşılaşmışlardır. Vergilius, Ciceron, Tacitus, Dante, Luther, Aquinas, More, Galileo, Locke ve Mill'den okuma parçalarının yerine Rigoberta Manchu, Frantz Fanon, Juan Rulfo, Sandra Cisneros ve Zora Neale Hurston'dan (hiçbiri de Beyaz Avrupalı Ölü Erkekler'den biri olma lekesini taşımamıştır) metinler konulur.[71] Bu olay çok fazla eleştirilmiştir. Gerçi Stanford Üniversitesi, bir sorunu gördüğü ve çözmeye çalıştığı için biraz gurur duyabilir. Burada sorun, ilacın, hastalıktan da kötü olmasıdır. Kuramsal olarak, Amerikan üniversitelerinde "çokkültürlülük" ve "etnik farklılık" konusuna giriş olarak söylenecek çok şey vardır. Ama ne yazık ki öğrencilerin çalışması için tanınmış bir Vietnamlı Vergilius, Afrikalı Aquinas veya bir Meksikalı Mill yoktur. Gerçekten Amerika'nın varsayılan liberal geleneklerinin kökenini gösterebilecek, Avrupalı olmayan kültürlerden literatüre girmiş çok fazla bilgi yoktur.[72]

Stanford Üniversitesi'nde Batı kültürü programıyla ilgili taşkınlık devam ederken, bunun benzeri bir ders olan Avrupa tarihi, spot ışıklarından kurtulmayı başarmıştır. Ama bu ders de aynı kalıbın içine sokulmuştur. Örneğin "Avrupa I, II, III" programı için otuz dokuz okuma parçasının seçimi, çok yaygın sonuçlarıyla birlikte bir seçicilik ayıbını ortaya çıkarmış; Joseph Conrad (Korzeniowski) dışında Doğu Avrupa'dan tek bir yazar alınmamıştır. Conrad da, *Heart Of Darkness* (Karanlığın Kalbi) gibi Afrika üzerine yazdığı romanları nedeniyle dahil edilmiştir, yoksa Doğu Avrupa hakkında yazdıkları için değil. Matthew Arnold dışında Kelt camiasıyla (Breton, İrlanda ve Gallilerin aslını oluşturan Hint-Avrupa asıllı bir kavim) şu veya bu şekilde ilintisi olan tek bir yazar alınmamış, Arnold ise Kelt edebiyatı profesörü olarak değil, İngilizce ya-

zan eleştirmen ve şair olarak alınmıştır. 1528'de ölen Baldessaro Castiglione'den daha modern tek bir İtalyan yazara yer verilmemiştir. Güney Afrika'dan bir yazar vardır; ama İrlanda'dan, İskandinavya'dan, Almanlar dışında Orta Avrupa'dan, Balkan ülkelerinden, Rusya'dan hiç kimse yoktur. Daha garip olan, tarih bölümünde Herodotos'unkinden daha yeni bir metnin bulunmayışıdır.[73]

Kabul etmek gerekir ki seçicilik her zaman gereklidir, ama bu her zaman zordur ve daima yetersizdir; kimin, neyin seçileceğine karar verirken kuşkuya kapılan sadece Stanford Üniversitesi değildir. Ama dünyanın en önemli, en pahalı öğretim kurumlarından birinin çok özel bir seçim biçimi uygulaması, daha derin endişelerin belirtisidir. "Avrupa"yı tanıtacağım derken bu kıtanın yalnızca küçük bir parçasını tanıtır. "Batı Mirası"nı (ders kitabının adı budur) anlatmak ister, ama Batı'nın büyük bir bölümünü dokunulmamış olarak bırakır. Avrupa'nın "edebi ve felsefi boyutları" üzerinde durmaya kalkışır, ama sadece Avrupa kültürünün bir kısmı üzerinde durur. Ne Joyce'a ne Yeats'a ne Andersen'e, İbsen'e, Kirkegaard'a ne Kafka'ya ne Koestler'e ne Kundera'ya ne Soljenitsin'e hatta ne Dostoyevski'ye değinir. Hiçbir Ticaret Kanunu, bütünü oluşturan unsurlar listesinde bu kadar temel eksiği olan bir ürünü cezalandırmadan bırakmaz.

Hiçbir hayvanat bahçesinde bütün hayvanlara yer verilmez. Ama aynı şekilde, özsaygılı hiçbir koleksiyon da kendisini maymunlar, akbabalar veya yılanlarla sınırlı tutamaz. Muhtemelen hiçbir tarafsız zoolog, safari parkı diye yutturulmak istenen ve sadece on iki adet erkek ve dişi timsah, on bir kertenkele, bir *dodo* (nesli tükenmiş, uçamayan büyük bir güvercin türü, ç.n.) ve on beş *slot*'un (Amerika'ya özgü bir sürüngen, ç.n.) bulunduğu bir sürüngenler evini kabul edemez. 1991'de İnsanlık İçin Ulusal Bağış Vakfı, Amerikan yükseköğretim kurumlarının yüzde yetmiş beşinde öğrencilerin Batı uygarlığı üzerine hiç ders almadan mezun oldukları yolunda bir değerlendirme yayımlamıştır.[74] Burada sorunun, aslında konuyla ilgili Avrupa araştırmalarında değil, bunları sunanların görüşlerinde yattığından kuşku duymak mümkündür. Amerikan üniversitelerindeki birçok ders, Büyük Kitaplar Projesi gibi, göçmen atalarının yitik mirasını basitleştirilmiş versiyonlarından öğrenmeye dehşetli hevesi olan belirli bir genç Amerikalılar kuşağına hitabeder. Günümüzde durumun yeni bir kuşağa uyum sağlamaları için, farklı anlayışlarla değiştirilmeye kesinlikle ihtiyacı vardır. Avrupa hakkında bir şeyler okumak, eğer okunan şey onun az lezzetli bazı boyutlarıyla renklendirilmişse daha az kırgınlık yaratabilir. Akıllı öğrenciler bir şeyin gizlendiğini, bir şeyi anlamalarının değil, ama ona hayran olmalarının istendiğini daima anlarlar.

Amerika'daki bazı azınlıklar gerçekten Avrupa-merkezciliğe karşı koymak durumundadırlar. Öyleyse, Amerika'nın köken itibariyle baskın şekilde Avrupalı çoğunluğu da başka zeminlerde "Batı uygarlığı"na karşı çıkmayı seçebilir. Amerika'daki sayısız toplulukların çoğu (İrlandalı, İspanyol, Polonyalı, Ukraynalı, İtalyan, Yunan, Yahudi) Avrupa'nın, mevcut "Batı uygarlığı" araştırmalarında pek az yer verilen bölgelerinden gelmişlerdir ve bir iyileşme, olumlu bir gelişme ummak için her türlü gerekçeye sahiptirler.

Ancak çağdaş Amerikan aydın yaşamının büyük çelişkisi, Batı uygarlığının Amerikan versiyonunca en çok ödüllendirilen hoşgörü, düşünce özgürlüğü, kültürel çoğulculuk gibi değerlerin, şimdi bizzat bunlardan en çok yararlananların saldırısıyla karşı karşıya olmasıdır. Eleştirmenler "Amerikan Zekâsının, Düşüncesinin, Aklının Kapanışı"na tanık olmuşlardır.[75] Kerameti kendinden menkul liberallerin, bir "Liberal Olmayan Eğitim"in arayışı içinde oldukları gösterilmiştir.[76] Yazılmasının üzerinden altmış yıl geçmiş olan Büyük Kitaplar Listesi'nin, "Amerikan Aklının Açılışı"yla gurur duyan yazarı, kendi anlayışını değiştirmek yerine California Üniversitesi'ndeki meslektaşlarına zılgıt çekmeyi seçmektedir.[77] Çekişme, abartılmış olabilir. Ama Amerika birleştirilmiş bir dil ve kültüre doğru tarihi gidişinde, en çok bağıran lobi ve baskı grupları karşısında kaybedecek gibi görünmektedir.

Tarihin, "Avrupa uygarlığı" bağımlılarının arzu edeceği şekilde tam başarı sağlayamadığını söylemek işi hafife almaktır. Bu bağımlıların hepsi, şu veya bu şekilde Avrupa hâkimiyetinin müminleridir. Spengler, Batı'nın gerilemesini yazarken ne kadar haklı ise, Rusya'nın gelecekteki üstünlüğüne inanırken de o kadar yanlıştır. Ama düşünceler kolay kolay yok olmaz, nihai yenilgileri de henüz söz konusu değildir. Avrupalıların çoğu için, (kendilerinin) eski yaşamsal önemleri kalmamıştır. İki dünya savaşıyla ve deniz aşırı imparatorlukları yıkıldığı için parçalanmışlardır. Belli ki son direnişlerini Amerika'da yapacaklardır.

"Batı uygarlığı"nın gerçek kaynağı, sadece Amerika'da hâlâ akmaktadır. Sovyet imparatorluğunun 1991'de çöküşünden bu yana Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa emperyalizminin yegâne mirasçısıdır ve onun birçok tavrını miras olarak devralmıştır. Eski tip bir imparatorluk olmayabilir; ama "beyaz adamın yükü"yle baş başa bırakılmıştır. Kendinden önceki imparatorluk Avrupası gibi Amerika Birleşik Devletleri de, bir yandan kendi sınırları içerisindeki etnik ve ırkçı çatışmalarla mücadele ederken, öte yandan dünyanın polisi olmak için çabalamaktadır. Bugünkü Avrupa gibi Amerika'nın da, sadece demokrasi ve sadece tüketim toplumu olmanın gittikçe azalan çekiciliğini sürdürmek için birleştirici bir unsura acil ihtiyacı vardır. Avrupa'nın tersine, savaş kamçısını hiçbir zaman suratında hissetmemiştir.

Amerikalıların mutlak çoğunluğu Avrupa kökenlidir. İngilizceyi ve kurucu babaların Avrupalı kültürünü kabul etmiş ve ona, genellikle yaratıcı bir şekilde uyum sağlamıştır. Ama bu Avro-Amerikalılar, temel esinlerini asla Asya veya Afrika'dan ya da dünyanın geneli üzerindeki incelemelerinden almamışlardır. Kendi kendileriyle başa çıkmak için, Avrupa'nın mirasıyla uzlaşmaya derinden ihtiyaçları vardır. Bunu başarabilmeleri için, Avrupa'nın geçmişiyle ilgili düşüncelerini, onu eski sınırlamalarından kurtarmaları gerekir. Avrupa örneği hiçbir şey göstermese, en azından "Batı uygarlığı"nın ayrılıkçı önerisine inanmanın felakete giden emin bir yol olduğunu gösterir.

Avrupa geçmişinin en büyük dehâlarının, yapay Doğu-Batı ayrımıyla hiçbir alışverişi olmamıştır.

Gottes ist der Orient!
Gottes ist der Okzident!
Nord- und südliches Gelinde
Ruht im Frieden seiner Hinde

(Doğu Tanrı'nın; Batı Tanrının; Kuzey ve Güney toprakları ise onun ellerindeki barış içinde dinlenmede.)[78]

Ulusal Tarihler

Modern zamanlarda hemen her Avrupa ülkesi, bir bütün olarak Avrupa tarihini öğrenmek için harcadığı enerji ve kaynaktan daha fazlasını kendi ulusal tarihini öğrenmek için harcamıştır. Çok anlaşılabilir nedenlerle, parçalar bütünden daha önemli görülmüştür. Dil engelleri, siyasi çıkarlar ve en küçük direniş çizgisi, ulusal tarih yazmanın egemen kalelerini yaşatmaya ve buna eşlik eden davranışları sürdürmeye yardımcı olmuştur.

Sorun, eski alışkanlıkların siyasi çöküş veya ulusal yenilgilerle asla altüst edilmediği İngiltere'de özellikle şiddetlidir. Son zamanlara kadar İngiliz tarihi, genellikle Avrupa tarihinden ayrı, farklı bir uzmanlık, ayrı dersler, ayrı öğretmenler ve ayrı kitaplar gerektiren bir konu olarak ele alınmıştır. Geleneksel dar görüşlülük, Britanya tarihini İngiliz tarihiyle eş tutan bir başka yaygın gelenekle çakışmaktadır. (Sadece en yaramaz, en haylaz tarihçiler kendi yazdıkları "İngiliz Tarihi"nin yalnızca İngiltere'yle ilgili olduğunu belirtirken sıkıntı duyar.)[79] Politikacılar, yanlış kurulan denklemi düşünmeden kabul etmiştir. 1962'de, "Majestelerinin Muhalefeti"nin lideri, İngiltere'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na katılmasına karşı çıkarken, tamamen yanlış bir şekilde, böyle bir adımın "bin yıllık Britanya tarihinin sonu" demek olduğunu açıklayabilmiştir.[80] İngilizler, sadece içine kapanık yaşayan dar görüşlü adalılar olmadıkları gibi, çoğuna kendi adalarının temel tarihi hakkında hiçbir şey öğretilmemiştir.

Benzer davranışlar üniversiteye de hâkimdir. Onurlu istisnalar kuşkusuz vardır; ama Britanya'nın en büyük tarih fakültesi, 1974'e kadar "Britanya tarihi" öğretmeye başlamamış; bu tarihten sonra bile konu neredeyse tamamen "İngiliz" kalmaya devam etmiştir. Öğrenciler İrlanda, İskoçya, Galler hakkında nadiren bir şeyler öğrenmektedirler. "Avrupa tarihi"nden sınava girdiklerinde, Doğu Avrupa hakkında isteğe bağlı birkaç soruyla karşılaşırlar; Britanya hakkında ise hiç soru sorulmaz. Buradan çıkartılacak çıplak sonuç, İngiltere'nin ötesindeki her şeyin yabancı sayıldığı bir dünya görüşüdür.[81] Bir muhalife göre, aslı astarı olmayan temel varsayım, "Britanya Tarihi açısından önemli olan her şey, Britanya davasının deyimleriyle açıklanabilir"dir. Veya yine "Britanya" (aslında İngiliz) tarihinin Avrupa tarihinden derin bir şekilde kökten ve yoğun ayrılığı... güçlü bir daraltıcı kültürel faktör haline gelmiş dar görüşlülük yaratır" demektedir.[82] Bir başka haşin eleştirmene göre bir genel yapılar, gizli araştırma ve aşırı profesyonelleştirme bileşimi, Britanya tarihini "tutarsız-

lık" noktasına indirgemiştir. Bu eleştirmen de, "Okullarda olduğu gibi üniversitelerde de, tarihin bir eğitim sağladığı inancı... neredeyse ortadan kalkmıştır" diye yazmıştır.[83]

Britanya üniversitelerinde öğretildiği şekliyle kültür tarihi, dar bir ulusal odağa bağlanmıştır. Geniş uluslararası karşılaştırmalar yerine eski moda ulusal kökler çalışmaları tercih edilmektedir. Örneğin Oxford Üniversitesi'nde İngilizce fakültesinin bütün öğrencileri için zorunlu tek konu olarak sadece Beowulf'un Anglosaksonca metni kalmıştır.[84] Çok yakın zamanlara kadar Oxford Üniversitesi Modern Tarih Fakültesi'ndeki tek zorunlu okuma parçası, Aziz Bede'in yedinci yüzyılda yazdığı "İngiliz Kilisesi ve Halkının Tarihi"nin Latince metnidir.[85]

Benzer gariplikler, kuşkusuz bütün ülkelerde vardır. Örneğin Almanya'da üniversiteler, "akademik özgürlük" konusunda Humboldt ilkesinin yarattığı sorunların sıkıntısını çekmektedir. Alman tarih hocaları, ne istiyorlarsa onu öğretmekte serbest olmakla ünlüdürler. Alman tarih öğrencileri, hocalarının sunduğu menüden seçtikleri herhangi bir şeyi öğrenmekte özgürdürler. Üniversitelerin çoğunda tek kural, her öğrencinin antik, orta ve modern çağ tarihinden birini seçmek zorunda olmasıdır. Bu nedenle Alman devletinin yoğun baskısının yaşandığı dönemde, resmi ideolojiye sempati duyan profesörler, menüye ağır bir Alman ulusal tarihi dosyası yüklemekte özgür olmuşlardır (Yeniden Töton kabilelerine dönüş). Devletin müdahaleden kaçındığı daha yeni dönemlerde de, ilgilenen her öğrenci, Alman ulusal tarihini tümüyle öğrenebileceği bir menü düzenlemekte özgür olmuştur.

Ulusal taraflılık, ulusal çarpıtma sorunu, en çok okul kitaplarında ve popüler tarih kitaplarında görülür. Tarihçilerin, ellerindeki malzemeyi yoğunlaştırmak ve birleştirmek zorunda olmalarından daha zoru, önyargılarına hâkim olmaları, önyargılarını dizginlemeleridir. Bu iş için pek az yorum gereklidir.

İlk olarak, çoğu Avrupa ülkesinde tarih eğitiminin geleneksel olarak güçlü bir milliyetçi çeşniye sahip olduğu bir veri olarak kabul edilebilir. On dokuzuncu yüzyıldaki köklerinde tarih öğretimi, vatanseverliğin hizmetine verilmiştir. En ilkel şekliyle, iktidardaki hanedanların unvanları, mensuplarının adları ve hanedana ilişkin tarihlerin biraz fazlasını kapsayan bir listeden ibarettir. Buradan ulusun kahramanlarına, zaferlerine ve başarılarına ilerlemiştir [BOUBOULINA]. En aşırı biçimiyle ise, okul çocuklarını, ulusun savaşlarında ölen ve öldürenler olarak gelecekteki rollerinden sınava tabi tutmakla işe başlamıştır.[86] Ama milliyetçi tarih öğretiminin karşı çıkılmadan uygulandığını varsaymak da doğru olmaz. Daha geniş ufukların da fark edilmesini öğretmeye çalışma yönünde bir karşı akım uzun süre var olmuş ve uygulamalar, en azından Batı Avrupa'da 1945'ten sonra radikal biçimde değişmiştir.[87]

Örneğin "Modern tarih" üzerine, Avusturya Galiçya'sında 1889'da yayımlanan dikkate değer bir kitap, milliyetçilik çağının kabullerine doğrudan karşı çıkmıştır. Ortaokul ve liseler için Lehçe hazırladığı kitabını, o zaman Rus hâkimiyeti altındaki kendi kentinde serbestçe yayımlayamamış Varşovalı bir tarihçi olan yazar, öncelikleri şöyle açıklamıştır:

"Modern çağın mücadele ve başarılarında, uluslar kendi adlarına değil kolektif olarak hareket eder. Karşılıklı ilişki içindeki grup ve müttefikler halinde bir araya gelirler. "Eşzamanlı yöntem"i, bu nedenle kullanmak, yani herhangi belirli bir dönemin olaylarına karışan bütün uluslar adına konuşmak zorundayız. Boyle bir genel tarih, olaya karışan bütün ulusların tam bir resmini sunamaz... ve onların tekil tarihleri... özel, ulusal tarihler kategorisine girmelidir."[88]

Sonuç, Rönesans'tan 1648'e kadar olan dönemi kapsayan birinci cildinde Habsburg olaylarının 71, Polonya olaylarının 519 sayfa tuttuğu bir kitaptır. Yazar, "Polonya" ile "Polonya-Litvanya-Rutenya-Prusya devleti"ni dikkatle birbirinden ayırmıştır. Öğrenci, Müslümanların ve Osmanlıların yanı sıra "Katolik ve Luther Reformları"nı da bazı ayrıntılarıyla öğrenebilmiştir. Bu konuların kapsadığı coğrafi alan, Portekiz keşif yolculuklarından, Rus Çarı Korkunç Ivan'ın Kazan Hanlığını fethetmesine, Mary Stuart'ın tahttan indirildiği Edinburgh'dan, V. Charles'ın Tunus seferine kadar uzanmaktadır.[89] Bu cilt, Avrupa Topluluğu'na üye devletlerde yayımlanan birçok kitaba göre, milliyetçi olmama yönüde daha büyük bir ağırlığa sahiptir.[90]

Son yıllarda, eğitim araçlarındaki en kaba dezenformasyon biçimlerini temizlemeye yönelik planlı girişimler yapıldığını söylemekte yarar vardır. İki yanlı ders kitabı komisyonları militarizm, yer adları, tarih atlasları ve tek yanlı yorumlar gibi sorunlar üzerinde uzun ve yoğun çalışmalar yapmıştır.[91] Son tahlilde, iki uç göze çarpmaktadır. Bir uçta, tarihçilerden, bütün çağlarda dünyanın bütününü yazmalarının, öğrencilerden de bunları öğrenmelerinin beklendiği kozmik yaklaşım vardır. Öteki uçta ise, dikkatlerin kısa bir zaman parçası içinde tek bir ülke üzerinde toplandığı dar yaklaşım yer almıştır. Kozmik yaklaşım geniştir, ama derinlikten yoksundur; dar yaklaşım derinlik şansına sahiptir, ama genişlikten yoksundur. İdeal olansa, derinlikle genişlik arasında bir denge sağlamanın bir yolunu bulmaktır.

Bu noktada, Sovyet Bloku ülkelerinde merkezi planlamayla hazırlanan ders notlarının veya kitaplarının zaman zaman Batı'daki benzerlerinden daha başarılı olduğunu kabul etmek gerekir. Aktüel içerik, korkunç bir şekilde şoven ve ideolojik eğilimli olmasına rağmen, kronolojik ve coğrafi çerçeve genellikle hayranlık uyandıracak ölçüde geniş kapsamlıdır. Bütün Sovyet öğrencileri, tarihi gelişimin beş aşaması içinde, ilkel toplum, klasik antikite, "feodalizm", "kapitalizm" ve 1917'den itibaren sözüm ona sosyalizm hakkında bir şeyler öğrenerek yollarını bulmaya çalışmak zorundadırlar. SSCB tarihiyle ilgili dersler, Rusların ve Rusya'nın tarihteki önder rolüne öncelik verilmesinde ısrarlıdır. Ama yine de, Stalinizmin en baskıcı yıllarında bile, Sovyet ders kitapları Antik Yunanlılara, İskitlere, Romalılara, Kafkasya tarihine, Cengiz Han ve Timur imparatorluklarına, Kazan ve Kırım'ın Müslüman devletlerine yer vermiştir. Pek çok genel Avrupa tarihindeyse böyle şeyler aramak boşuna bir çabadır.

Tarih öğretimi ders çizelgesinin büyük ölçüde tek tek okullara ve öğretmenlere bırakıldığı İngiltere'de, kronolojik ve coğrafi çerçeve son derece dar

tutulmaktadır. İleri düzeydeki son sınıf tarih öğrencileri bile "Tudorlar ve Stuartlar" veya "On Dokuzuncu Yüzyılda Britanya" gibi derslerle sınırlanmaktadırlar.[92]

Yerel tarih, bu ikilemlerin bazıları için ilginç çözümler getirmektedir. Bu tarih bilinene dayanır ve ayağı yere basar; bireysel araştırma ve incelemeyi özendirir, milliyetçi ve ideolojik baskılara belli ölçüde direnir. Bir yandan uzmanlarca çok yaygın uluslararası kuramcılığın temeli olarak kullanılırken, okul çocuklarının zaten bildiği "aile" gibi konular için de çok uygundur.[93] Terazinin öteki kefesindeyse, hem okullarda hem de üniversitelerde dünya tarihi geliştirilmiştir; "küresel köy"de yerini alması gereken bir kuşağın eğitiminde yararlı olacağı yolunda güçlü tezleri vardır.[94] Karşıtları ise, Avrupa tarihi hakkındaki bazı iddialarda olduğu gibi, tüm içeriğiyle dünya tarihinin, en yetenekli uygulayıcılarının bile değersiz genellemelerle ilgilenmeye mahkûm ettiğini savunmaktadırlar.

Doğaldır ki, bir türün darlığı bir başkasının genişliğine fırsat sağlamaktadır. Kronolojik ve coğrafi parametrelerin darlığı, öğretmenlere seçilen bölüm içinde bulunabilecek teknik ve perspektif çeşitlerini çoğaltma olanağı verir. İngiliz öğrenciler, özetle kaynak araştırmalarında, neden-sonuç sorunlarında, siyasi, sosyoekonomik ve kültürel etkenler arasındaki ilişkilerde ve kendileri için düşünme sanatında kısmen iyi yetiştirilmişlerdir. Tarih eğitimleri güçlüdür. Ancak çalışmaları, dünyanın en küçük kıtasındaki otuz sekiz bağımsız ülkeden birinin sadece üçte birinin yüzde beş veya onuyla sınırlı tutulmuşsa, gerçekten bir yanlışlık da var demektir.

Kendi ulusu adına haksızlık, yani milliyetçilik sorunu, ancak tarihçiler ve eğitimciler, tarihi devlet politikalarının bir aracı olarak görmekten kurtuldukları zaman ortadan kalkacaktır. 1800 yıldan daha eski bir zamanda Yunanlı yazar Lukianos (MÖ 120-80), "kitapları arasındaki tarihçinin, milliyetini unutması gerektiğini" söylemişti. Anlamlı bir öneriydi bu. Uzun dönemde açıklamalı Avrupa tarihi belki bir Çinli, bir İranlı veya bir Afrikalı tarafından yazılacaktır. Şimdiden bunun güzel örnekleri vardır; bir zamanlar Victoria İngilteresini en iyi biçimde bir Fransız tarihçi yazmıştır; bugün önde gelen İtalya tarihçisi olarak bir İngiliz bilinmektedir; Britanya Adaları'na oransal ağırlıkta yer veren tek Britanya tarihi araştırması bir Amerikalı tarafından yazılmıştır.[95]

"Avrupalı bakış açısıyla" tarih yazmayı amaçlayan hiçbir girişim bugüne kadar genel kabul görmemiştir. Christopher Dawson gibi bazı tarihçiler, Avrupa'nın Hıristiyan temellerine başvurarak bunu yapmaya çalışmışlardır.[96] Ama Dawson'un Katolik tezi, yakın çağların çoğulculuğunu açıklamaya yetmemiş ve kendisinin ağır basan WASP yorumculuğunu inanılır kılmamıştır. Başka bazı tarihçiler de, Avrupa Birliği'nin zorunluluğunu anlatma görevini üstlenmişlerdir.[97] Burada sorun, içindekiler listesinin olağanüstü kısa olmasıdır. Tarihin sistematik bir bilim olarak yazıldığı dönem boyunca, ulus-devletler ve ulusal bilinç başat olgular olmuştur. Alternatiflerin olmaması yüzünden ulusal tarihler büyük ölçüde egemen olmuştur. Buna hayıflanmak mümkündür; ama son birkaç yüzyılda derin bir şekilde bölünmüş olan Avrupa'nın içinde bulun-

duğu gerçek koşulları da bu durum (ulusal tarihlerin ön plana çıkması) yansıtmaktadır. Avrupa'nın, Hıristiyan dünyasının Rönesans ve Reform sırasında parçalanmasından bu yana hiçbir zaman birleşme ideali olmamıştır; aksi takdirde tarihçiler tarihçilik taslayamazlardı. Bazı analistlerin Amerika Birleşik Devletleri için kabul ettikleri gibi, Avrupa mozaiği, farklı uluslardan insanların kaynaştığı bir eritme potası kadar önemlidir.

Bu nedenle, her olasılıkta doyurucu bir Avrupa sentezinin kabul edilmesi için vakit hâlâ çok erkendir. Ulusal duyarlılıklar hâlâ yoğundur. Ulusal tarihler kolayca bir kenara itilemez; ve eğer Avrupa ulusları arasındaki farklar kasten "yumuşak, kişiliksiz, donuk bir Avrupa tarihi"yle örtülürse, bu büyük bir çarpıtma olacaktır:

> "Avrupa tarihi, kendi parçalarının toplamından fazla bir şey olabilir; ama bütün de kendine özgü nitelikleriyle bu parçalar incelenmeden inşa edilemez. (...) Ulusal tarih bizi tatmin etmeyebilir; ama "Pan-Avrupa tarihi"ne ulaşmak da kolay değildir."[98]

Bu bilgece bir önermedir. Asıl söylemek istediğiyse, daha geniş bir Avrupa topluluğunun yavaş yavaş oluşmasıyla birlikte, Avrupa tarihinin yeniden formüle edilmesinin yavaş yavaş ilerlemesi gerektiği, bunun da bir günde oluşturulamayacağıdır.

Ne yazık ki milliyetçilik yavaş ölmektedir. Nisan 1605'te, İngiltere ile İskoçya'nın özel bir birlik içinde birleşmesinden hemen sonra Sir Francis Bacon, Lordlar Kamarası Başkanı'na "her iki ulusun adil ve tam, tek bir tarihinin yazılması"nı tavsiye eden bir mektup yazmıştır. Bu öneri hâlâ gerçekleşmemiştir. Britanyalı kimliği sorununu işlemeye çalışan birkaç Britanya tarihçisinden birinin sözleriyle, "Britanya'nın yapısı hakkında temel sorular sormaya yönelik kökleşmiş isteksizlik bugün de sürmektedir."[99]

Terk Edilen İki Görüş

Milliyetçiliğin yirminci yüzyıldaki yaygınlığı, enternasyonalist tarihi tahrik etmemiştir. Ama yaygınlaşan bölünmelerin üstesinden gelmek ve Avrupa'nın geçmişinin yeni, evrensel görünümüne ideolojik çerçeve oluşturmak üzere iki güçlü girişimde bulunulmuştur. Bu girişimler başarısız olmuştur, çünkü bunu hak ederler.

Bu iki girişimden biri olan Avrupa tarihinin Marksist-Leninist veya Komünist versiyonu, ilk başlayanı ve en uzun süreni olmuştur. Anlamını ve amaçlarını görmezden geldiği Marksizmden doğmuş ve Bolşeviklerin elinde devlet politikasının baskı araçlarından biri haline gelmiştir. 1917-1934 arasındaki başlangıç döneminde, M. N. Pokrovsky (1868-1932) gibi aşırı heveslilerin etkisi altında, önemli ölçüde enternasyonalisttir. Pokrovsky, tarihi tamamen "geçmişe dönük politikalar" olarak kabul etmiş ve kendisini özel bir zevkle şovenizme karşı mücadeleye adamıştır. "Büyük Rusya, Rus olmayan

ulusların kemikleri üzerine kuruludur. Geçmişte biz Ruslar dünyanın en büyük haydutlarıydık" diye yazmaktadır. Ama Stalin'e göre, Rusya'nın emperyal geleneklerinin reddi yasaktır. Ve 1934'te, Stalin'in tarih öğretimi hakkındaki kararnamesinin yürürlüğe girmesinden itibaren doğrultu birdenbire değişmiştir. Pokrovsky ölmüş, düşüncelerini değiştirmeyen arkadaşlarının çoğu öldürülmüş; kitapları toplatılıp yasaklanmıştır. Onların yerini kaba Marksizmin ve sonraki elli yıl boyunca SSCB'nin bütün ideolojik kurumlarınca kullanılan aşırı Rus emperyalizminin kötücül, zehirli tohumları almıştır.[100]

Komünist tarihin ikiz unsurları (Marksizm ve Rusluk) temelde çelişkilidir. Kimsenin açıkça sorgulayamadığı bir ideolojinin mesihçi kurtarıcı dogması ikisini de içermektedir. Sahte Marksist unsur, tarih-öncesinden 1917 devrimine giden ünlü Beş Aşamalı Şema'da yer almaktadır. Rus unsuruysa, Sovyet halklarının "ağabeyi" ve dünya proleterlerinin "öncü kolu" olarak Rus halkına sunulan özel misyona dayandırılmıştır. Lenin'in de bizzat kabul ettiği gibi Sovyet Rusya, henüz Almanya ve benzeri sanayileşmiş ülkeler kadar ileri değildir. Ama "dünyanın ilk sosyalist devleti", dünya devriminin tohumunu ekmek için, kapitalizmin nihai çöküşü sırasında sosyalizmi savunmak üzere kurulmuştur. Toplumsal örgütlenme ve ekonomik planlama alanındaki üstün Sovyet yöntemleri de, hızla kapitalist dünya düzeyine erişilmesini sağlayacaktır. Gerçekten, ders kitaplarının son bölümlerinde hep vurgulandığı üzere Sovyetler Birliği, askerlikten yaşam standartlarına, teknolojiye ve çevre korunmasına kadar her alanda ileri atılmaktadır. Sosyalizmin nihai zaferi (komünizmin hep adlandırıldığı gibi), bilimsel olarak kanıtlanmış ve "kaçınılmaz" kabul edilmiştir.

"Sosyalist enternasyonalizm"e olan sahte bağlılığına rağmen Sovyetlerin tarih düşüncesi, hem "Avrupa-merkezciliğe" hem de göstermelik olarak "Batı uygarlığına" bağlılık belirtmiştir. Sovyet Avrupa-merkezciliği, Marksist-Leninist iddiaların dayandığı Avrupa örnekleri tabanında ve Avrupa tarzı sanayileşme saplantısında ifadesini bulur. Özellikle Rusların tarihi, alın yazılarına yapılan vurguda açıkça görülür. Bu konudaki Sovyet varsayımları kendi imparatorluklarının Avrupalı üyelerine karşı saldırı oluşturmuş, komünist hareketin Üçüncü Dünya'daki yoldaşları üzerinde tedirgin edici bir etki yaratmış ve Çin-Sovyet ayrılığının temel nedenini oluşturmuştur. Çinlilerin gözünde, Çin'de 1950'lerde görülmeye başlayan Sovyet danışmanlar ve teknisyenler güruhu, daha önce tanıdıkları "yabancı şeytanlar"ın hepsinden daha kötü bir Avrupalı kendini beğenmişliği (ve kötü bir uygulama) sergilemişlerdir. Baltık halkları, Polonyalılar veya Gürcüler gibi Çinliler açısından da Rusların üstünlüklerine olan inançları tuhaftır. Ruslar, kendilerini Çinlilere göre "Batılı" olarak görmeye alışmışlarsa da, kendileri de Avrupalıların ana gövdesine göre açıkça "Doğulu"durlar.

Sovyet komünizminin "Batı"yı ideolojik düşman olarak kabul ettiğine kuşku yoktur. Kendi köklerinin Avrupa'da bulunduğunu ve Lenin'in en büyük arzusunun, Rusya'daki devrimi Almanya'da "beklenen" devrimle birleştirmek olduğunu da inkâr etmemiştir. Yani "Batı uygarlığı" tamamen kötü değil-

dir. Gerçekten ölü oldukları sürece Batı'nın önemli simaları kolayca takdir edilebilir. Batı çökmek üzeredir; Doğu, kahraman proletaryanın ellerinde güçlü ve sağlıklıdır. Er veya geç kapitalist rejimler çökecek, sosyalist anavatan onlara son bir kez yüklenecek, cepheler düşecek ve Doğu, Sovyet Rusya'nın önderliğinde, yeni bir devrimci kardeşlik havasında Batı'yla yeniden birleştirilecektir. Bu, Lenin'in düşlediği ve Leonid Brejnev'in "ortak bir Avrupa evi"nden söz ederken düşündüğü şeydir.[101] Komünistlerin bu "kurtarıcı misyon" görüşü, yerel varyasyonlarla Sovyetler Birliği'nin denetimindeki tüm ülkelere ihraç edilmiştir. Katı tarihsel boyutları içinde bu görüş, iki büyük dogmayı, "sosyoekonomik güçlerin" başatlığını ve Rusya'nın genişlemesinin iyi niyetli olduğunu yavaş yavaş benimsetmeye çalışmıştır. Almanya'nın 1941-1945'te Sovyetler karşısındaki yenilgisiyle büyük ölçüde desteklenmiştir ve 1980'lerin sonlarında on milyonlarca Avrupalı öğrenciye kutsal kitap hükmü gibi öğretilmiştir. "Ortak bir Avrupa evi" sloganını, Komünizmin son anlarında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov da yinelemiştir.[102] Pek çok yabancı yorumcu tarafından altı çizilmiş ve olumlu karşılanmıştır; ama Gorbaçov da ne demek istediğini anlatmak fırsatını asla bulamamıştır. Çünkü Kaliningrad'dan Kamçatka'ya dek uzanan ve komşusu Alaska kadar Avrupa'ya uzak ve Avrupalı olan bir imparatorluğun diktatörüdür. Gorbaçov'un bu düşünün, dünyanın tümüne yayılmış bir Büyük Avrupa olması mümkün müdür?

Tarihin rakip faşist versiyonuysa daha sonra başlamış ve gelişmesi daha kısa sürmüştür. Bazı yorumlara göre, komünizme bir karşılık, bir yanıt olarak gelişmiş ve Nazilerin elinde de Yeni Düzenlerinin bir aracı haline gelmiştir. 1922-1934 arasındaki başlangıç aşamasında, hem Almanya'da hem İtalya'da bir miktar sosyalist özelliği olmuştur, ama esas olarak İtalyan versiyonu ve Mussolini'nin Roma İmparatorluğu'nu canlandırma düşü ağır basmıştır. Hitler'in Almanya'yı yeniden biçimlendirmeye başladığı 1934'ten sonra her şey birdenbire değişir; Nasyonal Sosyalizm, sosyalist unsurundan kurtarılır; faşizmin Alman versiyonu sürücü koltuğuna oturur ve ırkçı teoriler açıkça öne çıkar. Sonuç olarak ırkçılığın ve yıkılıncaya kadar Nazi Reich'ının bütün ideolojik kurumlarınca kullanılan Alman emperyalizminin zehirli mayası tutmuş-tur.[103]

Nazi-Sovyet düşmanlığına rağmen, Nazi ideolojisi Stalinizmden çok da farklı değildir. Irkçı unsur, beyaz Ari ırkın en güçlü ve sağlıklı kolu olarak Alman ulusuna bahşedildiği kabul edilen özel misyona; Alman emperyalizmi unsuru ise sabıkalı Versailles "Diktasına" ve Almanya'nın önderlik konumunu yeniden kazanması yönünde varsayılan hakkına dayandırılmaktadır. Bu iki unsur, Nazi gücünün bütün Avrupa'ya ve er geç onun da ötesine yayılacağını öngören bir programın temelini oluşturmuştur. Avrupa'nın farklı yerlerindeki faşist ideolojiler arasında ciddi farklar vardır. Özellikle milliyetçiliğinde daima güçlü anti-Cermen özellikler bulunmuştur. Ama bu farklar mayalanmaya zaman bulamamıştır.

Nazilerin tarih düşüncesi, "Avrupa-merkezciliği"nin ve "Batı uygarlığı"nın her zamankinden çok daha aşırı versiyonlarını içermektedir. "Üstün

Irk", nerede yaşıyor olurlarsa olsunlar Ari Avrupalılarla özdeşleştirilmiştir. Yalnızca onlar gerçek insandır ve yalnız onlar geçmişin önemli bütün kazanımlarıyla onurlandırılmışlardır. Ari olmayan bütün unsurlar (beyaz ve Avrupalı olmayanlar), genetik aşağı sınıflar olarak nitelenmiş ve sayıları durmadan artan *Untermenschen*, yani "alt-insanlar" kategorisine yerleştirilmişlerdir. Avrupa içinde de buna benzer bir biyolojik üstünlük hiyerarşisi oluşturulmuş, "Güring kadar" ince, "Göbels kadar" uzun boylu, Hitler kadar sarışın İskandinav tipi "en üstün" kabul edilmiştir. Doğu'nun, haksız ve çirkin bir şekilde bir ırksal alt grup olarak sınıflandırılan Slavları (Polonyalılar, Ruslar, Sırplar vs.), Batı'nın üstün Germen halklarının alt tabakası olarak ilan edilmiş ve Ari olmayan çeşitli alt insan gruplarıyla aynı düzeyde tutulmuşlardır. Avrupa'da yaşayanların en aşağı kategorisi ise, Avrupa tarihinin bütün günahlarından sorumlu tutulan ve yaşama hakkından yoksun bırakılan Avrupa asıllı olmayanlar, yani esas olarak Çingeneler ve Yahudilerdir.

Nazi stratejisi büyük ölçüde, "Batı" ile "Doğu" arasındaki farkın çok büyük hale geldiği bu saçmalıklar üzerine kurulmuştur. Dikbaşlı hükümetlerin ortadan kaldırılmasının ötesinde Hitler, kendisini koruyucusu hissettiği Batı Avrupa'ya karşı kafasında birkaç tasarı oluşturmuştur. Frankhığı çokça sulandırılmış olan ve Almanya'ya karşı tarihi düşmanlığı bir şekilde tedavi edilmesi gereken Fransızları küçük görmüştür. İtalyanlardan ve onların Roma bağlantılarından nefret etmiş, onları güvenilmez ortak olarak kabul etmiştir. Bir zamanlar Avrupa'yı Siyahlardan kurtarmış olan İspanyollara ise saygı duymuş, önerdiği işbirliğinin Franko tarafından reddedilişine de şaşmıştır. Bazı dejenere unsurlar dışında, "Anglosakson"lara saygı duymuş ve kendisine yönelik ısrarlı düşmanlıklarına üzülmüştür. Hitler'in kendi anlatımıyla, Anglosaksonların bu tavrı, ancak Üstün Irk'ın hâkimiyeti için rekabete hazırlanan Germen ırktaşlarının tavrıyla açıklanabilir. Hitler'in Anglosaksonlardan tek isteği, gölge etmemeleridir.

Nazilerin en radikal ihtirasları Doğu'ya yöneltilmiştir. *Mein Kampf* (Kavgam), Doğu Avrupa'yı açıkça Almanya'nın *Lebensraum*'u, gelecekteki "yaşama alanı" olarak nitelemiştir. Doğu Avrupa'da, Slavlardan ve Yahudilerden oluşan alt bir sınıf yaşamaktadır; bu sınıfın genetik yapısı, kitlesel Alman yerleşimiyle iyileştirilmelidir. "Hastalıklı unsurlar" ameliyatla kesilip atılmalı, yani öldürülmelidir. Doğu Avrupa, Sovyetlerin de iktidar alanıdır; öyleyse "Yahudi Bolşevizminin yuvası" dağıtılmalı, parçalanmalıdır. Naziler, önce Polonya'yı, sonra Sovyetler Birliği'ni olmak üzere Doğu Avrupa'da Alman işgalini başlattıklarında, bir "Haçlı Seferi"ne giriştiklerini sanmışlar ve bunu açıkça ifade etmişlerdir. Tarih kitaplarında, onlara Kuşçu Heinrich'in, Töton Şövalyeleri'nin ve Büyük Friedrich'in şanlı yolunda yürüdükleri anlatılmıştır. "Tarihin binyılı"nın son gösterisini hızlandırdıklarını iddia etmişlerdir.

Ancak Komünizmin tersine Nazizme, teorisini ve pratiğini ayrıntılarıyla geliştireceği bir yetmiş beş yıl bağışlanmamıştır. Nazizm, Büyük Reich'ın oluşturulmasından önce komşularının çabalarıyla yıkılmıştır. Nazi yönetimindeki bir Avrupa'nın, öteki kıtalara karşı konumunu açıklamakla yükümlü olacağı

bir noktaya asla ulaşamamıştır. Eğer 1941-1942'de çok yaklaşan bir sonuç olarak Sovyetler yenilseydi, Nazizm, çok büyük bir Avrasya iktidarının itici gücü olacaktı; böylece Amerika, Japonya'daki rakip merkezlere karşı bir küresel zıtlaşmaya hazırlanmak zorunda kalacak ve bunu kaçınılmaz olarak çatışma izleyecekti. Ama Nazizm Avrupa sınırları içinde tutulmuş; Hitler'e, Ari ırktaşlar dünyasının ötesinde hareket edebilme şansı tanınmamış, Hitler, hem teorisyen hem siyasi lider olarak sonuna kadar sadece Avrupalı kalmıştır.

Nazizm, Atlantik'ten Volga'ya uzanmış olmasına rağmen tarihin Nazi versiyonu sadece çok kısa bir dönem içinde serbestçe etkili olabilmiştir. Almanya'daki egemenliği bile, bir Almanın öğrencilik yıllarından da kısa, sadece on iki yıl ile sınırlı kalmıştır. Başka yerlerde ise zehirini ancak birkaç hafta veya ayla sınırlı olarak akıtabilmiştir. 1944-1945'te utanç verici bir şekilde çöktüğü zaman, geride, ancak muzaffer güçlerin tarihsel düşünceleri ile doldurulabilecek bir boşluk bırakmıştır. 1944-1945'ten sonra Sovyet ordusu tarafından işgal edilen Doğu Avrupa'da Sovyet versiyonu törensiz uygulanmış; Angloamerikanlar tarafından kurtarılan Batı Avrupa ise, "Müttefik Tarih Kavrayışı"na terk edilmiştir.

Müttefik Tarih Anlayışı

Avrupa ile ilgili çağdaş görüşler, iki dünya savaşının duygu ve deneyimlerinden, özellikle "Büyük İttifak"ın zaferinden büyük ölçüde etkilenmiştir. 1918'deki, 1945'teki ve 1989'da Soğuk Savaş'ın sonundaki zaferleri sayesinde Batılı Güçler, olaylarla ilgili yorumlarını bütün dünyaya yayabilme olanağını bulmuşlardır. Bu noktada, özellikle ulusal bir suçluluk duygusuna ek olarak Müttefiklerin yeniden-eğitim politikalarıyla ikna edilme katsayısı yükseltilen Almanya'da başarılı olmuşlardır.

Müttefikler'in savaş zamanındaki tavırlarından çıkartılan öncelik ve kabuller, yirminci yüzyıl irdelemelerinde fazlasıyla sık kullanılmıştır ve bunlar bazen daha uzak dönemlere de yansıtılmıştır. Bunları şöylece özetleyebiliriz:

— "Atlantik toplumu"nun, insanlığın gelişiminin doruk noktası olarak sunulduğu tek ve laik bir Batı uygarlığına olan inanç. Anglosakson demokrasisi, *Magna Carta* geleneği içinde hukuk devleti ve kapitalist bir serbest piyasa ekonomisi, "İyi"nin en yüksek biçimi sayılmaktadır. Bu anlayışın kilit noktaları Wilson İlkeleri'nden kendi kaderini tayin etme (1917) hakkı ve Atlantik Şartı'dır (1941).

— 1939-1945 arasındaki İkinci Dünya Savaşı'nın, "Faşizme karşı Savaş" ve "İyi"nin "Kötü"ye karşı galibiyetini tanımlayan olay olarak algılandığı "anti-faşist" ideoloji. Faşizme karşı çıkmak veya ondan zarar görmek, övgüye layık olmanın en büyük ölçüsüdür. Faşizmin karşıtları ve mağdurları, hayranlık ve sempatinin en büyüğüne layıktır.

— İki kez yenilmiş bir düşman olan Almanya'ya, sanki o bir şeytanmışçasına duyulan bir ilgi. Almanya, hem Birinci Dünya Savaşı'na neden olan uğur-

suz emperyalizmin hem de İkinci Dünya Savaşı'nı tahrik eden öldürücü faşizm etiketinin birincil kaynağı olarak kınanmaktadır. Savaşa Almanya yanında katılan birey ve uluslar, özellikle 1939-1945 arasında "işbirlikçi" damgasını taşımıştır. (N. B. Alman kültürü ile Alman politikaları karıştırılmamalıdır.)

— Hoşgörülü ve romantize edilmiş bir Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği görüşü; Doğudaki, kısaca "Rusya" diye adlandırılan stratejik müttefik, İstikrarlı olarak Batı'ya yaklaşması adına, Rusya'nın açık hataları asla düşmanlarınkiyle aynı görülmemiştir. Antifaşist ittifak içindeki bir ortak olarak Rusya'nın olağanüstü özveriyle faşizme diz çöktürmüş olması, sicilindeki bütün olumsuz kayıtlardan daha ağır basmaktadır.

— Avrupa'nın, Doğu ve Batı diye ikiye bölünmesinin sessizce kabulü.

Mademki daha ileri olan Batı'da Atlantik değerlerinin egemen olması beklenmektedir, o halde Rusya'nın anlaşılabilir güvenlik arzusu da onun Doğu'ya hâkimiyetini haklılaştırmaktadır. Batılı güçlerin, kendilerini muhtemel bir Rus yayılması tehdidine karşı korumaları doğaldır, ama onlar da Rusya'nın meşru nüfuz alanına müdahale etmemelidirler.

— Yukarıda belirtilen konularda güveni artırmayacak bütün gerçeklerin bilerek ihmal edilmesi.

Müttefik Tarih Anlayışı doğal olarak iki dünya savaşının politika ve sempatilerinden doğmuştur ve asla bilinçli veya kesin olarak formüle edilmemiştir. Özgür toplumların şamatası içinde, ne bir tekel kurabilir ne de sistematik olarak yanlışlanabilir. Ama İkinci Dünya Savaşı'ndan yarım yüzyıl sonra bile her yerde, akademik tartışmalarda ve belki bilmeden hükümetlerin politika kararlarını aydınlatan kavramsal çerçevede açıkça yer almaktadır. Müttefik askerlerin, Hitler ve Stalin'in "aynı derecede kötü" olduklarını söyledikleri için resmen tutuklandıkları günlerin doğal kalıntısıdır.[104]

Akademik sahada Müttefik Anlayış, tartışmalar ve özel konularda olduğu kadar, kurumsal öncelikler ve yapılarda da etkili olabilmiştir. Tarih ve siyaset biliminde, Nazizm ve Nazizm ile ilgili konulara yönelik araştırmanın ve özellikle Amerika'da Alman araştırmalarının önceliğinin kırılmasına katkıda bulunmaktadır. Doğu Avrupa'yla ilgili konuların analizinin, neden ayrı "Sovyet" veya "Slav" araştırma enstitülerinde sürdüğünün, Sovyetoloji mesleğinin Sovyet yaşayışının gerçeklerini açıklamaktan neden açıkça kaçındığının açıklanmasına yardımcı olmaktadır.[105] Sovyet ve Slav dünyası içinde Rus kültürünün, genellikle Rus olmayan kültürlerin toptan dışlanmasına varacak ölçüde aşırı önem kazanmasından kısmen sorumludur. Bütün bunların da ötesinde, İkinci Dünya Savaşı'yla ilgili görüşleri kuşatan varsayım ve aldatıcı görüntülerin içinde de Müttefik Anlayış vardır. Bu savaştan yarım yüzyıl sonra, Müttefik efsanesine aykırı olayların çoğunun küçültülmesi veya hesaba alınmaması devam etmektedir **[ALTMARKT] [KATYN] [KEELHAUL]**.

Savaş dönemine ilişkin pek çok basmakalıp inanç, özellikle Doğu Avrupa ile ilgili olanları ebedileştirilmiştir. Bu ön kabullerin çeşitli ulusların Müttefik amaçlarına boyun eğme derecesine bağlı olarak keskin bir algılama hiyerarşisi

içinde işlemekte oldukları gözlemlenebilir. Örneğin Rusya ile uzun bir işbirliği ve Almanya ile uzun bir düşmanlık geleneğine sahip olan Çekler ve Sırplar, Müttefik şemaya gayet iyi uymuşlardır. Dolayısıyla, "cesur", "dost" ve "demokratik" diye selamlanabilirler. En azından Bosna'daki savaşa kadar... Buna karşılık Batı'nın dostluğunu reddettiği ve düşmanla işbirliği yaptığı düşünülen Slovaklar, Hırvatlar ve Baltık ulusları benzer iltifatlara layık görülmemişlerdir. Polonyalılar ise her zaman olduğu gibi hiçbir şemaya uymamışlardır. Alman saldırganlığına direnmelerine bakılıp azimle demokrasi için savaştıkları nasıl söylenebilirse, Sovyet saldırganlığına karşı direndikleri için de "hain", "faşist", "sorumsuz" ve "antidemokrat" oldukları söylenebilir. Ukraynalılar da sınıflandırmaya karşı koymuşlardır. Muhtemelen (Alman işgali dolayısıyla) en çok sivil kayıp veren Avrupa ülkesi oldukları halde, asıl siyasi amaçları, Sovyet ve Rus hâkimiyetinden kurtulmaktır. Böyle can sıkıcı bir ulusla ilgili olarak yapılan en iyi şey, mevcut değillermiş gibi davranmak ve "Küçük Ruslar" oldukları yolundaki Çarlık yalanını kabul etmek olmuştur. Oysa gerçekte Ukraynalılar ne küçüktür ne de Rustur [UKRAYNA].

Siyaset alanında Müttefik Anlayış, ABD'nin İngiltere'yle varsayılan "özel ilişki"sinin temel taşı ve demokratik Almanya ile demokratik Japonya'nın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi gibi organlara alınmamasının kaynağı olmuştur. Bu durum, bir İngiliz Başbakan Fransız Cumhurbaşkanını "Magna Carta" ve "İnsan Hakları"nın göreceli yararları konusunda azarladığı zaman, veya bir Avrupa "süper devleti" beklentisi Pitt veya Churchill'inkini anımsatan tavırlarla yıkıldığı zaman açıkça ortaya çıkmıştır. İngiliz Avam Kamarası'nda, sanki başka savaş suçu yokmuş gibi, savaş suçlarını, "Almanya'da veya Alman denetimi altındaki topraklarda" işlenen savaş suçlarıyla sınırlayan bir Savaş Suçları Yasası lehine verilen oyların altında yatan da Müttefik Anlayıştır. Washington'da bir ulusal Soykırım Anıt Müzesi açılmasında da Müttefik Anlayışın bulunduğu söylenebilir.[106]

Ancak Müttefik Anlayışın hâkimiyetinin belki en güçlü göstergesi, 1989'dan sonra komünizmin çöküşüne gösterilen tepkilerdir. "Gorbymania"nın (Gorbi manyaklığı, e.n.) patlak vermesi, savaş dönemi müttefiklerinin (önce SSCB ve sonra Yugoslavya) bütünlüğüne verilen öncelik ve Doğu Avrupa'da yurtseverlikle milliyetçiliğin kasten karıştırılması, ancak önceden oluşmuş tarihi reflekslere dayanarak açıklanabilir. Batı kamuoyunun "Rusya" ve "Sovyetler Birliği"nin aynı şey olmadığını; Gorbaçov'un çok nefret edilen bir rejimin başı olduğunu; Yugoslavya Federasyonu'nun bir komünist cephe örgütü olduğunu; en aşırı milliyetçiliğin Sırbistan'ın komünist liderliğinde görüldüğünü; Litvanya, Slovenya, Ukrayna veya Hırvatistan'ın devlet olmayı meşru bir şekilde isteyen farklı Avrupa ulusları olduğunu öğrenmesi ancak yavaş bir alıştırma süreci ile mümkün olmuştur. "Batı"nın birçok temel konuda yanıltıldığının anlaşılması, Avrupa tarihinin revizyonu yönündeki taleplerin artmasına bağlıdır.

Avro-tarih

1945'ten sonra Batı Avrupa'da başlayan Avrupa birliği hareketinin fitili, önemli tarihi boyutu olan bir idealizm tarafından ateşlenmiştir. Geçmişin çatışmalarını körükleyen aşırı milliyetçiliğin kabarmasını durdurmayı amaçlamıştır. Bütün toplumların, hem şu an için gerekli bir kimlik duygusuna hem de paylaşılan bir geçmiş duygusuna ihtiyacı vardır. Öyleyse tarihin revizyonu da doğal bir ihtiyaçtır. İlk aşamada, bütün Avrupa ülkelerinde hızla üremiş tarihsel yanlış bilgilendirme ve yanlış anlamalar kökünden sökülmeye çalışılmıştır. İkinci aşama, yeni bir "Avro-tarih"in (Avrupa tarihi) olumlu içeriği üzerinde bir oydaşma sağlanması aşaması olmuştur.

Tartışmalar için ilk ortamı Avrupa Konseyi sağlamıştır. Batı Avrupa'da yirmi dört hükümet tarafından desteklenen bir kuruluş olarak Avrupa Konseyi, kendisini Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun ve NATO'nun siyasi ufkuyla asla sınırlamamış; ayrıca kültürel alanda da Konsey'e üye olmayan dört Sovyet bloğu ülkesinin, Polonya, Çekoslovakya, Macaristan ve SSCB'nin işbirliğini de sağlamıştır. Tartışmaya, Vatikan'dan Kremlin'e kadar değişik kesimler tarafından kaynak sağlanmıştır. 1953'te Calw'de "Tarih Öğretiminde Avrupa Fikri" başlığıyla düzenlenen ilk kolokyumdan sonra, Konsey, kırk yıl boyunca her yıl, tarih sorunları üzerine en az bir büyük uluslararası toplantı düzenlemiştir. 1965'te Elsinor'da düzenlenen "Tarih Öğretimi" sempozyumu, 1986'da düzenlenen "Viking Çağı" semineri, tarih öğretiminde hem geniş kapsamlı konuların hem de geniş coğrafi ve kronolojik dağılımın arzu edilebilir olduğunu göstermiştir.

Tarih öğreticiliğinin ve okul öğretiminde beceriye dayalı bir "yeni tarih" öğretiminin sorunlarının ötesinde temel sorun, Avrupa eğitim sisteminde milliyetçilik ve dinsel önyargıların elenmesinde yoğunlaşmaktadır. Ulusal tarih ders kitaplarının yetersizliğine özel bir dikkat gösterilmiştir. Bütün Avrupalı eğitimcilerin, hem kendi tarihlerinin hem komşu tarihlerin sunulması sırasında sorumlu oldukları ihmallerin araştırılması için çok sayıda iki taraflı komisyon kurulmuştur. Bu noktada, Batı Almanya'da Braunschweig'da kurulan Georg Eckert Uluslararası Ders Kitapları Araştırma Enstitüsü, bir öncü rolü oynamıştır.[107]

Ancak Avrupa tarihi konusunda bir oydaşma oluşturulmasına karşı engeller tümen tümendir. Bir görüş, de Gaullecü *Europe des patries* (Vatanlar Avrupası) kavramına bağlanarak, saldırgan özelliklerden tamamen arındırılmış ulusal tarihlerin bir karışımıyla yetinmiş olabilir. Ötekiler, ulusal unsurları daha uyumlu bir bütün içine yerleştirmek istemişlerdir. Büyük bir engel, değişen siyasi gerçeklerde ve (Batı) Avrupa Birliği üyeliğinin genişlemesinde yatmaktadır. Kurucu ilk altı ülkenin tarih algılamalarını uzlaştırabilen bir tarih düşlemek bir şeydir; On ikilerin, On dokuzların, hatta Otuz sekizlerin duyarlıklarını önceden sezinlemek ise çok daha büyük bir iştir. 1990'lardan itibaren Avrupa Birliği kavramı, artık Batı Avrupa ile sınırlanamamaktadır. "Modern Tarih ders notları, eski çift odaklı Avrupa görüşünü, bütünü kucaklayan bir

kavramın lehine terk etmek zorunda kalacaktır."[108] Bu arada cesur ruhlar da yeni bir senteze girişmekten vazgeçmemişlerdir.

Brüksel'deki Avrupa Komisyonu'nun finansal destek sağladığı (gerçekleşmemesine rağmen) bir tarih projesi, 1989-1991'in siyasi tufanı öncesinde hazırlanmıştır. "Bir Anlayış Macerası" başlıklı proje, üç aşamalı olarak planlanmıştır: 500 sayfalık bir Avrupa tarihi araştırması, on bölümlük bir televizyon dizisi ve Avrupa Topluluğu'nun sekiz dilinde aynı anda yayımlanacak bir ders kitabı... Kitabın yazarları "siyasi araştırma"ları hakkında gerçekten açık olmuşlardır; amaçları, egemen ulus-devletlerin etnik özelliklerine göre yazılan tarihi tekrar yerine koymaktır:

> "Milliyetçilik ve Avrupa'nın ulus-devletlere bölünmesi, nispeten yeni olgulardır; geçici olabilir ve kesinlikle değişmez değildir. İmparatorlukların sonuna ve milliyetçilikle şekillenen yıkıma, Batı Avrupa'da 1974-1975'te tamamlanan totaliterliğin yenilgisi ve liberal demokrasinin zaferi eşlik etmiştir. Bu gelişme insanlara, milliyetçi içgüdülerini aşma olanağını sağlamıştır."[109]

"Milliyetçi içgüdüler", talihsiz bir ifadedir. Ama hem erken Hıristiyanlık üzerine kitapların hem de *L'Idée de l'Europe dans l'histoire*'nin (Tarihte Avrupa Fikri) (1965) büyük yazarı, Avrupa'nın temelinin "farklılık içinde birlik" olduğuna emindir: "Avrupa'nın sadece bir kültürler mozaiği değil, aynı zamanda organik bir bütün olduğuna dair kesin tarihi gerekçeler vardır."

Tam da referansının coğrafi çerçevesinin çöktüğü sırada piyasaya çıktığına göre, girişilen maceranın zamanlaması kötüdür. "Avrupa"yı, İskandinavya, Avusturya ve İsviçre dahil Avrupa Topluluğu'na üye ülkelerin toprağı olarak tanımlayıp Finlandiya, Polonya, Macaristan ve Bohemya'nın durumunun açık olmadığını ima etmiştir. Ama öyleyse, burada bir başka Batı uygarlığı uygulaması vardır. Birçok eleştirmen nazik değildir. Bir eleştirmen "macera"nın ahlaki niteliğini "Sovyet bloku tarihyazıcılığı..."na benzetmiştir. "Macera"nın yaklaşımı, bir başka yerde "Avrupa'nın yarısı hakkında yarı doğrular" başlığıyla özetlenmiştir.[110]

"Macera", özellikle Yunanlıları çok kızdırmıştır. 1981'den bu yana Yunanistan da Avrupa Topluluğu üyesi olduğu halde, Duroselle, antik Yunan ve Bizans'ın katkılarını çoğunlukla görmezden gelmiştir. Avrupa Parlamentosu'ndaki Yunanlı üyeler, Atina Başpiskoposu ve daha başkaları, Avrupa Komisyonu'na protesto mektupları göndermişlerdir. Metin, *Şeytan Ayetleri*'ne benzetilmiş, Fransız tarihçi Ernest Renan'ın görüşlerine dikkat çekilmiştir: *"L'Europe est grecque par la pensée et l'art, romaine par le droit, et judéo-chrétienne par la religion."* (Avrupa, düşüncesi ve sanatıyla Yunanlı, hukukuyla Romalı ve diniyle Musevi-Hıristiyan'dır.) Bir İngiliz muhabir, *Europa* (Avrupa) ve *Istoria* (tarih) sözcüklerinin kökenini incelemiş; eğer Yunan katkısı reddedilirse, bu kitaba ne ad verilecektir diye sormuştur. Ve bir an gelmiş, Avrupa Komisyonu projeden çekilmek zorunda kalmıştır.[111]

En etkili gözlem, Atina Akademisi'nde ortaya atılan görüşler arasından çıkmış; Duroselle'in kavrayışı "bir Avrupalı Avrupa tarihi" olarak nitelenmiştir. Eğer yalnızca Batı Avrupa ile sınırlı bir çalışma "Avrupalı" olarak sınıflandırılacaksa, bunun ardından Avrupa'nın geri kalanının Avrupalı olmadığı sonucu çıkacaktır. "Batılı olmayan" "Avrupalı olmayan" demektir; basit coğrafya dışında her şeyde "Avrupa" "Batı" ile eşanlamlıdır.[112] İster Bizans Avrupası, ister Ortodoks Avrupası, ister Slav Avrupası, ister Osmanlı Avrupası, ister Balkan Avrupası veya Sovyet Avrupası olsun, Doğu Avrupa daima sınırın ötesindedir. Duroselle'i, Yunan mı Slav mı olduğunu belirtmeden "Avrupa'nın antik halkları" tartışmasına götüren temel yanlış budur. Yazarın kendini savunma girişimleri her zaman isabetli olmamışur. Kitabında Marathon Savaşı'na değinmediği eleştirisine, Verdun Savaşı'na da değinmediği biçiminde karşı koyduğu söylenmiştir; ki bu durumda, kitabın Avrupa tarihinin bütünü konusunda olduğu kadar Batı Avrupa tarihi konusunda da zayıf olduğuna hükmedilmesi gerekir.[113]

Projenin, on iki ayrı ülkeden on iki tarihçi tarafından oluşturulan kitabı, 1992'de yayımlanmıştır. Metin kolektif tartışmalarla oluşturulmuştur. "Barbar İstilaları" şeklindeki bir Fransız tanımı, "Germen İstilaları"na dönüştürülmüştür. Sir Francis Drake'in "korsanlığı" şeklindeki bir İspanyol tanımı iptal edilmiştir. General de Gaulle'ün, kapaktaki portreler arasında bulunan bir resmi Kraliçe Victoria'nınkiyle değiştirilmiştir. Ama hangi nedenle olursa olsun, *Avrupa Tarihi Kitabı*, bir İngiliz yayıncı bulamamış ve on altı Alman eyaletinin katı izin ölçütlerini aşmasının olanaksız olduğuna karar verilmiştir.[114]

Ancak Avro-tarih, saçma ve boş işlerle de uğraşmamıştır. En güçlü noktası, kendi mistiğini yaratabilecek bir Avrupa toplumunun dinamik vizyonunun araştırılmasında belirmektedir. Başlangıçtaki haliyle bu vizyon zorunlu olarak bodur bırakılmıştır. Daha sonra, kendi kökenini Soğuk Savaş'ın ortasında bulmuştur. Ama sağlam, kusursuz bir siyasi toplumun yegâne örneğinin ulus-devletler olmadığı yolunda bir temel gerçeği de yakalamış olabilir. Ulus-devletlerin kendileri, bizatihi "düşsel topluluk"lardır; güçlü mitler ve tarihin siyaseten yeniden yazılması üzerine kuruludurlar:

> "Yüz yüze ilişkilerin egemen olduğu ilkel köylerden daha büyük bütün topluluklar (belki bu köyler bile) düşseldir. (...) en küçük ulusun üyeleri bile kendi yurttaşlarını asla tanımayacaktır (...) ama yine de her birinin kafasında kendi toplumlarının imgesi yaşar."[115]

Avrupalıların da aynı düş gücüne ihtiyacı vardır. Er veya geç, Avrupa'nın geleceğiyle ilgili yeni hedeflere eşlik etmek üzere, Avrupa'nın geçmişiyle ilgili inandırıcı bir tablonun oluşturulması gerekecektir.

1990'ların Avrupa hareketi, başarılı olabilir veya olmayabilir. Başarırsa, ona bir toplum olma duygusunu kazandırmak için yardımcı olacak tarihçilere çok şey borçlu olacaktır. Tarihçiler, çok yönlü kimlikleri ve çok yönlü bağlılıklarıyla mevcut sınırları zaten aşmış milyonlarca Avrupalıya, manevi bir vatan kazanmalarında yardımcı olacaklardır.

Avrupa Tarihi

"Avrupa tarihi"ni tanımlaması istenildiğinde birçok meslekten tarihçi, net bir yanıt veremez. Bu konularla genel olarak ilgilenmezler. Ama mecbur kalırlarsa, çoğu, geçmişin varsayımlarındaki kesinliklerle bugünün karmaşası arasındaki karşıtlıklar üzerinde duracaktır. 1986'da bir tarih dergisinin düzenlediği bir anket, açıklayıcı bazı yanıtlar getirmiştir. Seçkin bir bilim adamı şöyle demektedir:

> "1930'larda Fransa'da bir okul çocuğuyken, 'Avrupa tarihi nedir' sorusunun yanıtı kolay ve açık görünüyordu...; Fransa ile ilgili herhangi bir yer, olay veya şahsiyet, Avrupa tarihine (hatta bütün Tarihe) aittir. (...) [Ama bugün], bir tek değil, birçok Avrupa tarihi var."[116]

"Avrupa tarihi nedir" sorusuna yanıt veren bir başkası, Avrupa'nın geleneksel dar görüşlülüğü ve geniş ufuklara olan ihtiyaç üzerine sıkıcı bir nutuk atmıştır:

> "Avrupa tarihi kavramı, gerçekten Avrupa'nın tarihidir, ama Avrupa gözüyle görülen bir tarihtir ve tarihin Avrupalı vizyonudur. (...) Bu tür bir sunuş, günümüzde savunulamaz."[117]

Bu dokundurma, tartışmaya katılan tarihçinin yanlış yönlendirilmiş seleflerinin Avrupa-merkezci tavırlarının her nasılsa bütün konuyu geçersiz kıldığını göstermektedir.

Bir Macar katılımcı, "Avrupa" tarihini "Britanya" tarihinden ayıran eksantrik İngiliz alışkanlığını işaret etmiştir.[118] Bu ayırım sayesinde "Avrupa", "Kıtasal" anlamını kazanırken, Britanya parçası da tümüyle benzersiz bir şey olarak belirmektedir.

Bir başka katılımcı, üç ayrı Avrupa Tarihi tanımının bir analizini sunmuştur. Listede "coğrafi", "kültürel veya uygarlıkla ilgili" tanımların yanı sıra, kendisinin "on altıncı yüzyıldan beri gelişen kapitalist dünya ekonomisinin merkez bölgesi için uygun kestirme bir yol" olarak tanımladığı bir başka kategori vardır.[119]

Magdalen Koleji'nde, daha kesin kanılar geliştirilmiştir. Bay A. J. P. Taylor, bir gazete röportajında benzersiz bir örnek geliştirmektedir:

> "Avrupa Tarihi, tarihçinin olmasını istediği şeydir. Siyasi, dini, askeri, barışçı, ciddi, romantik, yakın, uzak, trajik, komik, önemli, anlamsız, kısaca sizin olmasını istediğiniz her türlü olay ve düşüncenin bir özetidir. Bir tek sınırlayıcı etken vardır: Olay veya düşüncenin, Avrupa dediğimiz bölgede yer alması veya o bölgeden çıkması gerekir. Ama bu bölgenin tam olarak ne anlama gelmesi gerektiğinden emin olmadığım gibi, onun dışındaki bölge hakkında da tam bir belirsizlik içindeyim."[120]

Yaşlı hocam, her zamanki gibi yüzde ellinin üzerinde haklı ve yüzde yüz eğlendiricidir. Ama kendini, gerçekten var olsa bile Avrupa tarihinin kaygıya değer bir konu olmadığını düşünenler grubuna sokmuştur.

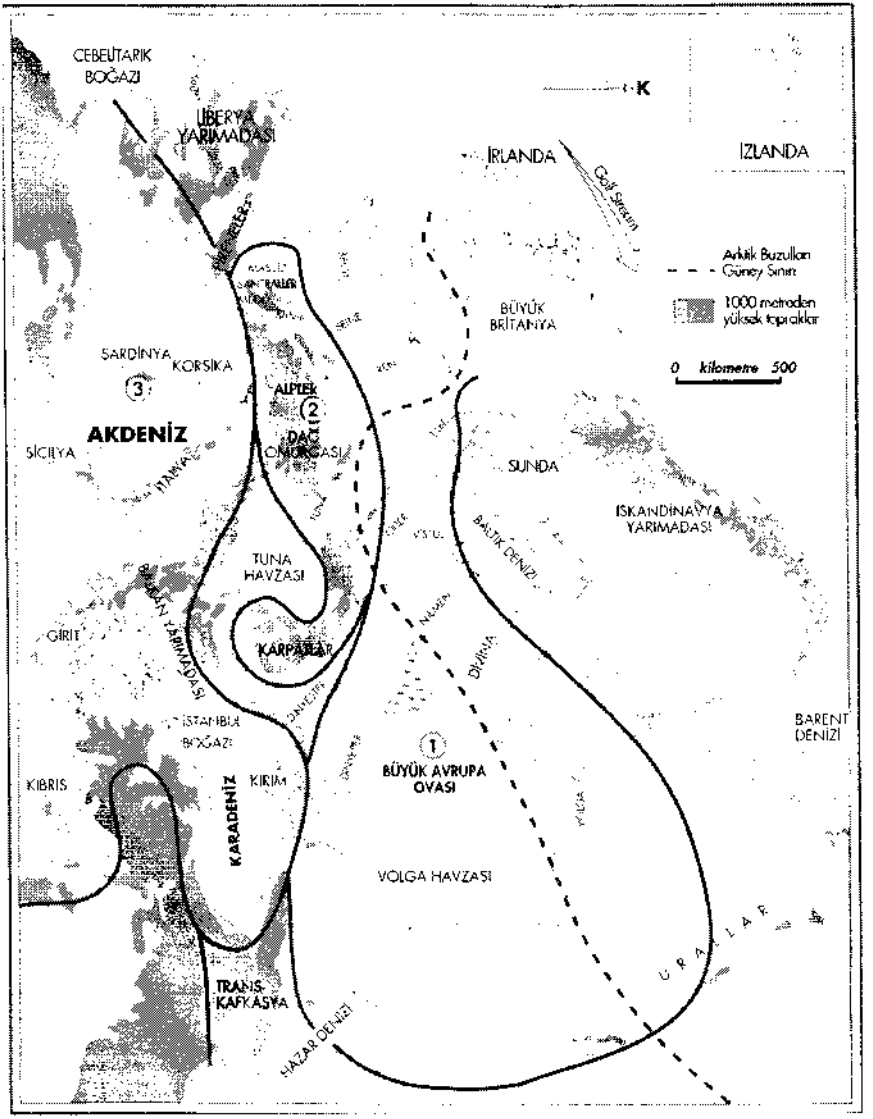
Bu nedenle sonuç olarak, entelektüel tanımlamalar, yanıtladıklarından daha çok yeni sorular yaratmaktadır. Avrupa tarihi için olduğu kadar bir deve için de aynı şey söz konusu olabilir. Pratik çözüm, denemeye kalkışmak ve açıklamak değil, betimlemektir.

I
YARIMADA
Çevre ve Tarihöncesi

AVRUPA'nın çevresel tarihinin birçok tanımı hakkında dikkat çeken bir determinizm vardır. Avrupalıların çoğu, kendi kıtalarının, Doğa tarafından dünya üstünlüğü için görevlendirilmiş muhteşem bir bağış olduğuna inanır. Yine birçoğu, Avrupa'nın iyi talihinin bir şekilde sonsuza dek süreceğini hayal etmiştir. 1748'de Montesquieu "iklim imparatorluğu" demiştir, "bütün imparatorlukların ilkidir." Ve Avrupa iklimini rakipsiz göstermeye kalkışmıştır. Kendinden sonraki birçok düşünür gibi Montesquieu'ye göre de Avrupa ve İlerleme eşanlamlıdır.[1]

Ulusal dar görüşlülük de bolca vardır. Beşeri coğrafyanın kurucusu, *Annales* okulunun entelektüel atalarından biri olan büyük Paul Vidal de la Blache (1845-1918) bile, Galya şovenizminin bir cinsinden ibarettir. Fransa coğrafyasının, "çeşitlilik" temeli üzerinde oluştuğunu vurgulamıştır. Şunları yazmaktadır: "Kendisine saldıran çeşitliliklere karşı Fransa, kendi özümleme gücünü *(force d'assimilation)* çıkarmıştır. Aldığı her şeyi dönüştürür." Buna karşılık Britanya üzerine edebi değeri olmayan komik şiir dizeleri aktarır: "bu önemsiz adacık, birkaç dönüm ve havası iğrenç..." Yüz yıl sonra Fernand Braudel'in de aynı şeyleri yaptığı görülür.[2] Gerçekten de çeşitlilik veya farklılık, Fransa'nın görkemli makyajının bir özelliğidir. Ama bu, Fransa'nın tekelinde değildir; bütün Avrupa'nın kalite işaretidir.

Aslında Avrupa Yarımadası, hiç de gerçek bir "kıta" değildir; çünkü kendine yeten, kendi kendini sınırlayan bir kara kitlesi değildir. On milyon kilometrekarelik yüzölçümüyle, Asya'nın dörtte birinden de küçüktür; Afrika'nın

Harita 4.
Avrupa Fiziki Bölgeler

üçte biri, Kuzey ve Güney Amerika'nın her birinin yarısı kadardır. Modern coğrafyacılar, Avrupa'yı da Hindistan gibi Avrasya'nın bir alt kıtası; "eski kıtanın bir burnu, Asya'nın batılı eki" olarak tanımlarlar. Ama gene de Avrupa'nın çok fazla fizik özellikler repertuvarına sahip olduğunu inkâr etmek mümkün değildir. Avrupa'nın yüzey şekilleri, iklimi, jeolojisi, bitki örtüsü, gelişmesinin anlaşılabilmesi için zorunlu olan iyi huylu bir çevre oluşumuyla birleşmiştir.

Avrupa'nın yüzey şekilleri, başka hiçbir kıta ya da alt kıtanınkilere benzemez. Kuzey ve güneyin çöküntü alanları, kara içine derinlemesine girerek birbirine paralel iki deniz zinciri oluşturan okyanus sularıyla örtülmüştür. Kuzeyde, Kuzey Denizi ve Baltık deniz geçitleri, Atlantik'ten Rusya'ya 2.500 kilometre; Güneyde Akdeniz ve Karadeniz sistemleri, Cebelitarık'tan Kafkasya'ya 4.000 kilometre boyunca uzanır. Bu korunaklı denizlerin içinde geniş bir daha küçük körfezler kompleksi ve muazzam bir adalar payeti yer alır. Sonuç olarak, kıyı çizgisinin kara kütlesine oranı olağanüstü yüksektir. 37 bin kilometrelik uzunluğuyla Avrupa kıyı çizgisi neredeyse Ekvator çizgisine eşittir. İlk insan için bu, muhtemelen ulaşılabilirliğin en önemli ölçüsü olmuştur.

Ayrıca, Yarımada'nın kıyıları, Avrasya'nın batı ucundaki ılık enlemlerde yer aldığı için, yararlanmaya elverişli bir iklime katkıda bulunur. Hâkim okyanus rüzgârları batıdan eser; deniz havasının yatıştırıcı etkisinden en çok yararlanan, büyük kıtaların batı kıyılarıdır. Öteki birkaç kıtanın batı kıyıları da aynı avantajdan yararlanıyor olabilir. Ama başka yerlerde, batı kıyısı eğer yüksek dağ doruklarıyla veya buz akıntılarıyla bloke edilmemişse, Sahra, Kalahari veya Atacama gibi çöllerle çevrilidir.

Bu nedenle Avrupa'nın iklimi, kıtanın bulunduğu enleme göre alışılmadık ölçüde yumuşaktır. Yani Gulf Stream'in etkisiyle Kuzey Avrupa ılık ve nemli; Güney Avrupa nispeten sıcak, kuru ve güneşlidir. Orta ve Doğu Avrupa, açık ve soğuk kışları ve fırın gibi sıcak yazlarıyla gerçek bir kıtasal iklimin özelliklerini taşır. Ama hava her yerde değişkendir. Aşırılıklar pek görülmez. Ocak ve Temmuz sıcaklık ortalamaları arasındaki farkın 45 dereceye yaklaştığı Avrupa Rusyasında bile bu fark, Sibirya'dakinin sadece yarısıdır. Avrupa'nın en yağışlı bölgesi, üç buçuk metrelik yıllık ortalama yağışla Batı Norveç'tedir. En kurak bölge ise, yılda ortalama iki buçuk santimin altındaki yağışla Hazar denizi çevresidir. En soğuk nokta -20 derecelik Ocak ortalamasıyla Vorkuta'dadır; en sıcak nokta ise +29 derecelik Temmuz ortalamasıyla Sevilla ile Astrakan arasında tartışma konusudur. Bu sınırlar Asya, Afrika veya Amerika'daki benzerleriyle karşılaştırılmaz.

Avrupa'nın ılıman iklimi, ilkel tarımın gereklerine uygundur. Yarımada'nın büyük bölümü, ekilebilir doğal otlaklar bölgesinde yer alır. Yakacak ve barınak sağlamak için bol miktarda orman vardır. Yüksek yaylalardaki otlaklar, verimli vadilerin çok yakınında oluşmaktadır. Batıda ve güneyde hayvanlar açıkta kışlayabilirler. Yerel koşullar genellikle özel uygulamaları özendirir. Geniş bir kıta sahanlığıyla birleşen uzun kıyı şeridi, balıkçılara zengin armağanlar sunmuştur. Açık ovalar, özellikle Tuna havzası, göçebelerin at yetiştirdiği ve sığır sürdüğü Avrasya steplerini korumuştur. Adlarını, ağaç boyundan

yüksek otlaklardan alan Alplerde, sürülerin iyi otlaklara göçü, eski zamanlardan beri uygulanmaktadır.

Avrupa'nın iklimi, muhtemelen kıtadaki insan faunasına hâkim olan deri rengini de açıklar. Güneş ışınlarının ve dolayısıyla ültraviyole radyasyonunun normal ölçülerde olması, normal pigmentasyon (deri boyası) düzeylerinin Yarımada'nın gen havuzunda şifrelenmesi demektir. Tarihi dönemlerde soluk yüzlerin, açık renkli veya sarı saç ve mavi gözlerle birlikte kuzey bölgelerde egemen olduğu kesindir. Avrupalıların ve torunlarının büyük çoğunluğu, bu ve benzeri görünüş özellikleriyle kolayca ayırt edilebilir.

Kuşkusuz son dönemlere kadar, en yüzeysel ırksal faktörler dışında bir şeyi dikkate almak mümkün değildi. Örneğin kan gruplarının, vücut dokularının ve DNA etkilerinin analizi, yirminci yüzyılın sonlarına kadar bilinmiyordu; bütün insanların ortaklaşa sahip olduğu genetik malzemenin miktarı ortaya çıkartılmamıştı. Irkçı teorisyenler sonuç olarak, deri rengi, boy veya kafatası şekli gibi dış görünüş özelliklerinden sonuç çıkarmak eğilimindeydiler. Gerçekte ise, Avrupa nüfusunun ırksal makyajı her zaman dikkate değer bir çeşitlilik sunmuştur. İskandinavya'da görülen ve "Kuzey ırkı" denilen ırkın uzun boylu, mavi gözlü, güzel ciltli platin sarışınları, "beyaz" diye nitelendirilen tek grubu oluşturur. Güneyin büyük kısmında çoğunlukta olan "Akdenizli" veya "Hint-Akdeniz Irkı" denilen ırkın kısa boylu, kahverengi gözlü, esmer tenli ve siyah saçlı insanlarıyla çok az benzerlikleri vardır. İki uç arasında birçok derecelenme vardır. Yarımada nüfusunun çoğu Moğol, Hindu veya Siyah ırklardan açıkça ayırt edilebilir, ama Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da çoğunlukta olan öteki gruplardan ayırt edilemez.

Tarihöncesi alanındaki en umut verici ilerlemelerden bazıları, şimdi modern genetik araştırmalar yoluyla sağlanmaktadır. Serolojinin (serumbilim) hassaslaşması, 1953'te DNA'nın bulunuşu ve bunun ardından insan genleri üzerine üç milyar "harfin" haritalanması çalışması, çok karmaşık araştırmalara olanak sağlamıştır. Genetik ve dilbilim arasındaki korelasyon, bugün, biyolojik ve kültürel evrim modellerinin sanıldığından da yakın olabileceğini akla getirmektedir. Son zamanlardaki araştırmalar, genetik malzemenin tarihöncesi Avrupa içindeki hareketinin, paralel eğilimlerle iletişim halinde olduğunu göstermektedir. Önde gelen bir bilim adamı, "genler, insanlar ve lisanlar... dizilere ayrılmıştır" diye yazmaktadır.[3] Yerel araştırmalar, yalıtılmış kültür topluluklarının, örneğin Hint-Avrupa ailesinden olmayan Baskların, kendilerine özgü önemli genetik özellikler taşıdığını göstermektedir. Genel sonuçlar, çıkarsamalar yoktur. Ama bir zamanlar sahte-bilim sayılan, Avrupa'nın genetik mirasının araştırılması, bugün saygın bir uğraştır. Nihayet, "uzak atalarımızın bize bıraktığı mesajı okumaya"[4] başladığımızın göstergesidir [KAFKASYA] [TAMMUZ].

Psikolojik açıdan Yarımada, ilk insana kamçılayıcı bir fırsat ve şans harmanı sunmuştur. Gerçi bir miktar girişkenlik isteyen stres de yaratmıştır, ama yine de yararlanılabilir. Yaşam zordur, ama ödüllendirir. Mevsimsel ritimler, program ve tedbir gerektiren faaliyetleri beslemiştir. Değişken hava, esnekliği

geliştirmiştir. Okyanus fırtınaları, kar, kuraklık, hastalık gibi üstesinden gelinmesi gereken pek çok doğal tehlike vardır; ama sağlık ve kurtulma umudu da vardır. Avrupa'nın tarihöncesi ilk sakinlerinin, Kuzey Amerika'nın doğu kıyılarında yaşayan binlerce yıl sonraki torunlarına göre daha az tehlike hissettikleri kabul edilebilir.

Gerçek yaşamda olduğu gibi, Avrupa Yarımadası'nın insan uygarlığının gelişebileceği tek yer olduğunu söylemek düşüncesizlik olur; alternatif yerlerin çoğu henüz geride durmaktadır. İnsanlığın ilk türediği alt-tropikal nehir vadileriyle karşılaştırıldığında Yarımada'nın mevsimsel ritmi ve hoş ılımanlığı, sürekli gelişim için bütünüyle daha kabul edici bir mekân sağlamıştır. Jeolojik ve biyolojik çevre zengin ve değişkendir. "Genç" yüksek dağlar, antik höyükler, aktif volkanlar, derin vadiler ve geniş ovalar; yüksek yaylalarda birbiriyle yarışarak delice akan seller, geniş nehirler, binlerce göl; alt-kutup (yarı arktik) tundraları, donmuş toprak altı tabakası, buzullar; kayalık kıyılar, kumsallar, geniş deltalar vardır. Açık otlaklar, geniş dökülen-yapraklı ormanları, sık çam ormanları, yarı-tropikal palmiyeler, geçirgen, yarı-çöl topraklar, geniş bataklıklar, derin lös ve "kara toprak" bölgeleri vardır. Bitki yaşamı ve bitki faunası yelpazesi büyüktür. Avrupa'nın yeter miktarda el değmemiş bölgesi, ilkel yaşam ve yerleşimin neye benzediğini göstermek üzere bugüne kadar gelmiştir.

Bunlara rağmen, yüksekliklerin ve mesafelerin ölçüsü, başka yerlerdekinden daha az ürkütücüdür. Avrupa'nın yerleşim birimleri, ilkel insanlarca bir engelden çok bir davet olarak görülmesi gereken bir doğal yollar şebekesiyle birbirine bağlıdır. Tıpkı kara içi kıyıların çoğunun bir kanoyla dolaşılabilmesi gibi, birden fazla nehirden yararlanarak istenilen yöne gitmek de mümkündür. Seine, Ren, Elbe, Oder, Vistül, Niemen, Dvina nehirleri kuzeye; Ebro, Rhône, Meriç, Dinyeper ve Volga güneye; Tagus, Loire, Severn batıya; Thames, Tuna, Po ve Dinyester doğuya akar. Bunlar arasında sonsuz bir kısa yollar, kolay geçişler dizisi vardır. Sözgelişi, yukarı Burgonya'nın Auxois bölgesinde insan birkaç saat içinde kendisini Akdeniz'e, Atlantik'e veya Manş Denizine götürecek nehirler arasında gezinebilir. Orta Alplerde Ren ve Rhône nehirlerinin kaynakları, sırasıyla kuzeye ve güneye akmadan önce, Andermatt yakınında yan yana doğar. Dvina-Dinyeper geçişinde, Vitebesk civarında, İsveç'ten gelen bir teknenin yönünü Mısır'a gidecek bir noktaya çevirmek mümkündür.

Kuşkusuz, Avrupa'nın otoyollar ve yan yollar aracılığıyla insan hareketine ve yerleşimine açıldığı uzun süreci küçümsememek gerekir. Ama Avrupa'da yolculuğun göreceli kolaylığıyla daha büyük kıtalarda seyahat arasında bir karşılaştırma yapılamaz. Çin'den, antik ipek yolundan gelen kervanların, Asya'nın ana gövdesini geçmek için bir yıla hatta daha fazlasına ihtiyaçları vardı. Ama anımsamayacak bir dönemden bu yana, sağlıklı ve yeterince girişken bir yolcu, Avrupa'nın bir ucundan öteki ucuna günlerle değilse bile haftalarla ölçülebilecek bir sürede gidebilmektedir.

Avrupa'nın "doğal" veya "tarihi" bölgelere ayrılması, çok zaman eğlenceli olduğu kadar sonuçsuz bir entelektüel deneye konu olmuştur. "Doğu Avru-

pa"dan ayırarak "Batı Avrupa"yı tanımlama girişimlerinin sayısı, bölünme çizgilerini oturtmak için kullanılan ölçütler kadar çoktur (Bkz. Harita 3, ve Giriş, s. 22-25). "Kuzey Avrupa" ile "Güney Avrupa" arasındaki fark ve bunun ölçütü, Yarımada'nın merkezi yüksek dağlık bölgesinde net ve kalıcıdır. Ama ne Avrupa'nın uzak batısında, Iberya'ya, ne uzak doğusunda Karadeniz'in hinterlandına aynı ölçüde uyar. "Orta Avrupa" veya "Doğu-Orta Avrupa" gibi bölgelerin soyağacını ortaya çıkarmak için yapılan tartışmalar, ustalıklı olduğu kadar da çarpıtılmıştır.[5] Avrupa'nın fiziki ve coğrafi özelliklere göre bölgelere ayrılması daha güvenilir bir zemindir.

Avrupa Yarımadası, beş doğal parçadan oluşur. Tarihi dönemlerde, bu parçalara hâkim olan siyasi birimler durmadan gelip giderken, bu temel coğrafi birimler değişmeden kalmıştır. "Yeryüzünün mağrur imparatorlukları" arka arkaya yıkılıp gitmiştir. Ovalar, dağlar, denizler, yarımadalar ve adalar ise görünüşe göre sonsuza kadar kalacaktır.

1. Büyük Avrupa Ovası, Atlantik'ten Urallara, dört bin kilometre boyunca kesintisiz uzanır; Avrupa'nın hâkim karasal özelliğidir. Gerçekten Urallar pek de zarif bir köprü olmadığı için, Ova, Doğu Sibirya'nın Verkoyansk dağ silsilesine kadar uzanan düzlüğün daha büyük olan açılımının bir uzantısı olarak görülebilir; Urallar'ın uzantısında, Barents Denizi ile Hazar Denizi arasında 2 bin kilometre boyunca uzanır. Alçak toprakların kıyılarıyla tepeleri arasında genişliği 200 kilometrenin altına iner. Ovanın hemen hemen bütün büyük nehirleri, doğu-batı doğrultusunda bir doğal kesintiler dizisi oluşturup ovayı çaprazlama altı veya yediye bölerek kuzey-güney doğrultusunda akar. Vistül Nehri'nin doğusunda, içine girilmesi imkânsız Pripet bataklıkları, Ovayı biri Balık göller bölgesini çevreleyen kuzeydeki ve öteki steplerden gelip steplere giden anayol olarak işlev gören güneydeki olmak üzere iki doğal yola ayırır. [UKRAYNA]

Ova, Ren ve Oder nehirleri arasındaki bölgede en kırılgan noktasındadır. Burada kesif ormanlık tepelerle kaplıdır. Ardennes, Teuteburger Duvarı ve Harz, bugün de heybetli engeller olarak durmaktadır. Hem yatay olarak Ova boyunca hem de dikey olarak Ovadan Alplere olan hareketi engellerler. Modern Almanya'nın haritası, ülkenin neredeyse bütün gelişiminin ya Ova üzerine ya da Ren, Main, Neckar ve Tuna nehirleri havzalarına nasıl kanalize olduğunu gösterir.

Ovaya yerleşen insanların sürekli sıkıntısını çektikleri bir sorun, bu topraklara doğal bir sınır bulamamak olmuştur; bunun için mücadele etmeleri gerekmiştir. Düzlüklerde yaşayanlar, yükseklerin vahşi, yağmacı insanlarının tersine, kendilerini uysal toprak işleyicileri olarak görmüşlerdir. Oysa aslında, sistematik ordu kurma ve işgal sanatını öğrenmek zorunda olan ova insanının kendisidir. İnsan ovada, ilk vuran olmazsa kendisinin vurulup düşeceğini öğrenmiştir. Belki de bu nedenle, Ovanın yerleşim akınlarına direnmesi; zamanın en zorlu ordularını beslemesi bir rastlantı değildir. Fransa, Prusya ve Rusya; üçü de ovaların bitmez tükenmez savaşlarından güçlü çıkmış ve üçü de kendi durumuna uyan bir savaşçılık geleneği geliştirmiştir. Düzlükler onlara,

en büyük düşmanlarının çoğunu durdurma olanağı vermiştir: Kunersdorf ve Kursk'ta, Leipzig ve Tanneberg'de, Waterloo'da ve Stalingrad'da...

Avrupa Ovası'nın fiziki yükseklik ve eğimleri iki farklı yönde belirir: Bir yanda Alp silsilesinden kuzey denizlerinin kıyılarına doğru, öte yanda doğudan batıya, Uralların doruğundan (1894 metre), Fransa'nın Atlantik kıyılarına doğru. Ana doğu-batı eğimi, yaklaşık 4.800 km. boyunca, ortalama olarak 1830 metre veya her kilometrede 41 cm. azalır.

Avrupa Ovası'nın fiziki eğimlerine aykırı "kültürel eğimler" düşüncesi, Avrupa'nın özel yerleşim ve siyasi evrim modeline cevap olarak gelişmiştir. Kalıcı yerleşim, bu şekilde önce güneyde ve batıda, sonra kuzeyde ve ortada, son olarak da doğuda ortaya çıkmıştır. Son dört bin yılın büyük bölümünde, Ovadan dağlara geçmek ve Akdeniz'e inmek, gerçekten bir "kültürel çıkış"ı da göze almak olmuştur. Aynı şekilde, modern zamanlarda Avrupa Ovası boyunca batıdan doğuya ilerlemek, geniş ölçüde bir "kültürel iniş"e katılmak olarak kabul edilmiştir.

Kulturgefälle veya "kültürel eğim" kavramı Doğuya sahip çıkarken, Batının kültürel egemenliğine karşı çıkan Alman milliyetçilik ideolojisinde de örtülü olarak yer almaktadır. Bazı boyutlarıyla Fransa'nın Belçika ve Almanya'ya karşı, Almanya'nın Slavlara, Polonya'nın Rusya ve Ukrayna'ya karşı, Rusya'nın Orta Asya halklarına karşı tavırlarında da gözlemlenebilir. İnsan doğası, daima komşuları Styx'de (mitolojide ölüler dünyasını kuşatan nehir, ç.n.) yaşarken kendisinin yüksek kültür yaylalarında yaşadığını düşündürmek eğilimindedir. Örneğin Britanya Adaları'nda İngiliz çoğunluk, bütün kültürel eğimlerin Oxford'un veya Hyde Park Köşesi'nin Himalaya örneği doruklarından, aşağıdaki "Kelt saçağı"na, "İskoç sisi"ne, "İrlanda bataklığı"na, "Kanal pusu"na doğru döküldüğünü görmek ister. İngilizlerin "*wog*lar (beyaz olmayan halklar, yabancılar) Calais'den başlar" sözü, anlam olarak Fransızların "*histoires belges*"ine (Belçikalı öyküleri, Belçikalıları küçümseyen fıkralar), Metternich'in pek Viyanalı vurgulaması "Asya *Landstrasse*den (köy yolu) başlar"ına veya Polonya'nın "*Na Rusi sie musi*" (Rusya'da insan mecburdur) atasözüne çok benzer. Esnek kültürel coğrafyalarının doğasında var olan önyargılar, kuşkusuz Ova yaşamının istikrarsızlığından kaynaklanan endişelerle de beslenmektedir.

UKRAYNA

UKRAYNA, çok sayıda Avrupa halkının, üzerinden geçip nihaî anavatanlarına ulaştığı ülkedir. Antik dönemlerde, Slavların gelmesinden çok önce Karadeniz steplerine egemen olan halklardan sonra, bugünkünden farklı olarak İskitya veya Sarmatya olarak anılmıştır **[CHERSONESOS]**. Volga geçişi ile Karpat boğazları arasında, güney Avrupa ovasının en büyük bölümünü işgal eder; Asya ile Avrupa arasındaki ana kara yolu buradan geçer. "Sınırda" anlamına gelen Slavca adı, Amerikan "sınır bölgesi" kavramını anımsatır. Step karayolunun nehir ticaret yolunu kestiği, Dinyeper'in hızlandığı yerdeki odak noktası, Batının yerleşik ülkeleriyle Doğunun açık stepleri arasında bir geçiş noktası oluşturduğu için, her gelen Ukrayna'ya şiddetle sahip çıkmıştır. Ukrayna, Donbass kömürü, Krivoi Roh demiri gibi maden kaynakları açısından zengindir. Ünlü "kara toprağı"nın humusu, 1917 öncesinde Kıta'nın bir numaralı tahıl ihracatçısı olan, en zengin tarım topraklarının özünü oluşturur.

Buna rağmen Kırım Yarımadası ve ana nehir vadileri dışında -hem **[HAZARYA]** hem de ilk Doğu Slav devletinin odağı olmuş Dinistro, Dinipro ve Din nehirleri (Bkz. Ek III, s. 1309)- Ukrayna'nın büyük bir bölümü, ancak modern zamanlarda sistematik olarak yerleşik yaşama geçmiştir. Bu döneme kadar "vahşi ovalar"ın geniş açık alanlarına, putataparların ve göçebelerin akınları ve Kazaklarla Tatarların savaşları hâkim olmuş; 15.-18. yüzyıllar arasındaki Osmanlı egemenliği, Ukrayna'yı Karadeniz'e ve Müslüman dünyasına yaklaştırmıştır. 1569'dan sonra Polonya hâkimiyeti, Polonyalı birçok toprak sahibi ve Yahudiyi de beraberinde bu ülkeye getirmiştir. 1654 ile 1945 arasında aşamalar halinde sürekli uzayan Rus egemenliği, Rusları ve Ruslaştırmayı getirmiştir. Zaporozya Kazaklarının Dinyeper nehrindeki bir ada üzerinde bulunan *"Sich"*i (Şeyhliği), Rus ordusu tarafından 1775'te, Kırım Tatar Hanlığı ise 1783'te yıkılmış. Çarlık yönetimi boyunca bütün ülke resmen "Küçük Rusya" olarak adlandırılmış, yeni sömürgeciliğe göre düzenlenen güney eyaletleri ise "Yeni Rusya" diye anılmıştır.

Ukrayna'nın yeni sakinleri, kaderin birçok cilvesinden sonra, topraklarına sıkı bir şekilde bağlanmışlardır. Bu, onların hüzünlü şiirlerine de göze çarpacak biçimde yansır.

ЗАПОВІТ

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синщщ море

Ölünce bana bir mezar yap
Eski, bir tepenin üzerine
Benim sevgili Ukrayna'mda
Sınırı olmayan step toprağında
Sonsuzluk, buğday tarlalarının genişliği
Ve Dinipro kıyısının ıslak bayırları
Nereden görülebilirse

Кров ворожу... отоді я
І лани і гори –
Все покину і полину
До самого бога
Молитися... а до того
Я не знаю бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою алою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Nereden duyulabilirse
İnsanın kabarmayı hissedebildiği
Nehrin heybetli kükremesi
Mezarımı oraya yap
- Ve çık ortaya
Zincirlerini koparırarak
Özgürlüğünü düşman damarların
Kötü kanıyla kutsa
Sonra o büyük ailede
Unutma, yeni ve özgür bir ailede,
Ama iyi niyetle
Sessizce beni anlat[1]

Ancak, ova her zaman kuvvet politikalarının oyun alanı olduğu için Ukraynalılar kaderlerini tayin hakkını nadiren bulabilmişlerdir. Ülke yirminci yüzyılda defalarca zapt edilmiştir. 1918-20 arasında, Rusya'nın Kızıl ve Beyazları için esas savaş alanlarından biri işlevini gören kısa ömürlü Cumhuriyetleri, muzaffer Kızıl Ordu tarafından yıkılmıştır (Bkz. s. 975-976). Kıtanın, insan marifetli en korkunç felaketlerinin ve kapsamlı soykırımlarının kurbanı olmuşlardır. 1918-20 savaşları, 1930'ların kolektifleştirme kampanyası, 1932-1933'ün terör ve kıtlığı, İkinci Dünya Savaşının yıkımı sırasındaki kayıplarının 20 milyona yaklaştığı sanılmaktadır **[ÇERNOBİL] [HASAT]**. Bazı Ukraynalılar, Ruslar, Polonyalılar ve Almanlar karşısında kendi yetersizlikleri yüzünden hayal kırıklığına uğramışlar, onların zulmünün, komşularına karşı acımasız saldırılara girişmelerinin nedenini anlayamamışlardır **[BUCZACZ] [POGROM]**.

Ukrayna'nın nüfusu, büyüklük olarak İngiltere veya Fransa'nınkine denktir ve önemli azınlıkları içerir; ama Ukraynalıların tarih kitaplarındaki yeri çok küçüktür. Uzun süre, dış dünyaya karşı övülmeleri gerektiği zaman "Ruslar" veya "Sovyetler" olarak takdim edilmişler, sadece kötülenmek istendikleri zaman kendilerine "Ukraynalılar" denilmiştir **[LETTLAND]**. 1990'lara kadar özgür bir sesleri olamamış. Ukrayna Cumhuriyeti, bağımsızlığını, geleceği belirsiz olmakla birlikte nihayet Aralık 1991'de ilan etmiştir.[2]

Kendi yaklaşımların biçimlenişi sayesinde Avrupa ovasının küçük bir kolu, özel bir önem kazanmıştır. Şimdi Macaristan sınırları içinde olan Panonya ovası, dağ zincirinin güneyindeki otlakların tek geniş uzantısıdır. Kuzeyde ana Karpat silsilesi tarafından korunur ve güneyde Tuna'nın orta kesimiyle sınırlanır. Biri batı tarafından Viyana'da, öteki

Demir Kapı yoluyla doğuda, üçüncüsü de Moravya Geçidi yoluyla kuzeyde olmak üzere üç doğal girişi vardır. Sulak meraları, doğudan batıya giden göçebelere doğal bir konaklama yeri ve Roma İmparatorluğunu işgale hazırlanan birçok barbar kabile için uygun bir hareket noktası, mola yeri oluşturur. Daha sonra Gepidlerin, Hunların (Macaristan'a -Hungaria- adını veren), Avarların, Komanların, Slavların ve nihayet Macarların vatanı olmuştur. Macarlar ona *Alföld* (Düz arazi), bazen de "kır, el değmemiş bölge" anlamında Slav kökenli bir sözcük olan *puszta* demişlerdir.

2. *Dağlar*: Yarımada'nın temel özelliği, Provence'da Deniz Alplerinden başlayıp Transilvanya'da Karpat Alplerine doğru iki şık eğri çizen muhteşem bir dağlar silsilesi içinde kurulmuş olmasıdır. Bu etkileyici doğal engel, Ovanın kuzeyini Akdeniz topraklarından ayıran bir su sınırı çizerek Yarımada'nın omurgasını oluşturur. Batı bölümlerindeki en yüksek tepeler [Mont Blanc (4807 m.), Matterhorn (4478 m.), Gran Paradiso (4061 m.)], daha doğu bölgelerdeki tepelerden [Julyen Alplerindeki Triglav (2863 m.), Tatra dağlarındaki Gerlach (2655 m.) veya Romanya'daki Moldoveanu (2543 m.)] çok daha yüksektir. Hatta aynı şekilde, bitmez tükenmez karlarıyla Bern Oberlandında güneyde, Sonnenseite, "güneş ışığı tarafı"ndaki 3200 metrenin veya kuzeye bakan sırtlarda 2500 metrenin üzerindeki zirveler hemen hiçbir yerde geçit vermez. Avrupa'nın, Bern'deki Oberland'da Jungfrau'nun altındaki en büyük buzulu Aletsch'in, doğuda bir benzeri yoktur. Ama yüksek geçitlerin hepsi, kış aylarında kar yüzünden kapalıdır. 1932 km.lik bir mesafede dağ silsilesi sadece üç önemli geçit verir: Bavyera'da Tuna geçidi, Bohemya'da Elbe geçidi ve Silezya ile Macaristan'ı birbirine bağlayan Moravya geçidi.

Yüksek vadilere yerleşen insanlar bilinen nedenlerle, dağ evlerini, bütün davetsiz misafirlere karşı savunulan bir sığınak ve kale kabul ederek, kendilerini ovaların karışık işlerinden uzak tutmuşlardır. On üçüncü yüzyılda bir dağ kantonları konfederasyonu olarak ortaya çıkan İsviçre (Bkz. s. 431), bu görünümün bir kısmını bugüne kadar korumuştur [ALPI].

Ancak dağlar, ayırıcı olduğu kadar birleştirici bir işleve de sahiptir. Aralarındaki tehlike dolu mesafeler çok büyük değildir. Isère Nehri üzerindeki St. Maurice ve Rhône Nehri üzerindeki Martigny kasabaları, İtalya'nın Aosta kasabasından, sırasıyla 62 ve 88 kilometre uzaklıktadır. Avusturya'nın Innsbruck kentiyle Güney Tirol'deki Bressanone (Brixen) arasında 68, Dinyester üzerindeki Sambor ile Tuna'nın bir kolu üzerindeki Uzhgorod arasında 105 kilometre mesafe vardır. Yüksek Alp geçitleri bir kere ehlileştirildikten sonra, zirvenin iki yanındaki topraklar, ortak bağlantılar, ortak çıkarlar ve büyük ölçüde ortak kültür sağlamıştır. Örneğin Torino; Lyon ve Cenevre'ye Roma'dan çok daha yakındır. Milano veya Venedik'in; Zürih, Münih veya Viyana ile, uzak Sicilya'dan daha güçlü bağları vardır. Orta Almanya'nın geniş orman ve tepeleriyle kuzeyden uzun bir kesintisi olan Bavyera, yakınındaki Lombardiya (İtalya) ile daha çok şey paylaşır. Karpatların kuzey yamaçlarındaki eski Galiçya vilayetinin, kuzey silsilesi üzerindeki Macaristan ile ortak çok yanı vardır. Herhangi

bir turistin de görebileceği gibi, modern ulus-devletlerin yarattığı sınırlar dikkate alınmazsa, *Alpenraum* veya Karpatlar dünyası hâlâ yaşamaktadır [**GOTTHARD**].

Dağların varlığı, aralarındaki üç büyük geçide özel bir önem kazandırmaktadır. Passau'dan Krems'e kadar, orta Tuna koridorunu izleyen Bavyera geçidi, kuzeyle güney arasında ana geçit olmuştur. Elbe geçidi Bohemya'yı, aksi halde Böhmer Wald'ın engelleyebileceği Alman etkisine açar. Özellikle ilk çağlarda, steplerden gelen halkların çoğu için doğal bir baca oluşturan Moravya geçidi de aynı ölçüde önemlidir. Ortaçağın başlangıç dönemlerindeki ilk Slav devleti olan Büyük Moravya İmparatorluğuna mekân olmuştur (Bkz. Bölüm IV). Tarihi dönemlerde pek çok ordu için, Türk savaşlarında Sobieski sınırı için, Austerlitz'de Napoléon'u durdurmak için doğal bir geçit sağlamıştır. Nihayet, Bavyera ve Elbe geçitlerini kullanan rotalar gibi, Viyana yakınında Tuna'ya, "Avrupa kalbinin kalbine" gider [**SLAVKOV**].

Kuşkusuz Avrupa, merkez omurgasına ek olarak birçok büyük dağ silsilesine sahiptir. Sierra Nevada'da Mulhacen (3487 m.), Pireneler'de Le Pic de Néthou veya d'Aneto (3404 m.), Sicilya'da Etna (3323 m.), Bulgaristan'da Musala (2925 m.), Apeninler'de Monte Corno (2912 m.), Arnavutluk'ta Korab (2764 m.) ve bizzat Olimpos (2917 m.); hep Alp ölçülerinde tepelerdir. Yarımada'nın en yüksek noktasının Mont Blanc üzerinde değil, Büyük Kafkasya'daki Elbruz Kütlesi üzerinde (5642 m.) olduğunu Avrupalıların pek azı bilir.

3. Akdeniz: Avrupa'nın güney kıyı şeridini kuşatmış, şaşılacak derecede kapalı bir deniz olan Akdeniz, kendine yeterli bir coğrafi birimin dayanağını oluşturur. Sağladığı ulaşım olanağı, kültürel, ekonomik ve siyasi ilişkiler için hazır bir kanal oluşturur. Klasik dünyanın beşiği olmuştur. Caesar döneminde gerçekten bir Roma gölü haline gelmiştir. Rönesans döneminde ve sonrasında, kültürel boyutları da olan önemli malzemeyle birlikte, ortak bir uygarlığın odağı olmuştur.[6] Ancak Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Akdeniz'in bir daha siyasi olarak hiç birleşememiş olması dikkat çekicidir. Deniz gücü, Akdeniz'in çevresinde kurulmuş kara imparatorluklarını yenmeye yetmemiştir. Gerçekten Müslüman devletler bir kere Yakındoğu ve Afrika'da kök tutmaya başlayınca, Akdeniz kalıcı siyasi bölünmelerin mekânı olmuş; Venedik gibi deniz ve ticaret güçleri, Avrupa'nın bütününü birleştirememiştir. On dokuzuncu yüzyılın Avrupa güçleri ise Suriye'den Fas'a kadar sömürgeler kurmuştur; ama Türkiye'deki en büyük Müslüman kaleyi yıkmaları ve dolayısıyla genel bir egemenlik kurmaları rakiplerince engellenmiştir.

DIŞ görünüşlerinin tersine yüksek dağ vadileri, erken iskân ve ilkel tarım için mükemmel bir çevre oluşturmuştur. Bolca güneş ışığına, taze suya, yakacağa, inşaat malzemesine, otlağa ve en önemlisi güvenliğe sahiptir. Uzak oluşları, en önemli zenginlikleri olmuştur. Çok eski zamanlardan beri yerleşime açıktırlar ve MÖ dördüncu yüzyılda Hannibal'in de fark ettiği gibi, çok ciddi biçimde korunaklıdırlar. İsviçre'nin Tamina Vadisinde Drachenloch mağarasında 2245 metrede bulunan maden ocağı kalıntısı, Riss ve Wurm buzul dönemleri arası bir tarihten kalmadır. Sürülerin mevsimlik göçlerinin kanıtları on iki bin yıl geriye gitmektedir. Roma inşa çalışmaları ve yerleşmeleri, özellikle Val d'Aosta'da ve Noricum madencilik bölgesinde çok iyi saptanmıştır.[1] Deniz Alplerinde ve Haute-Provence'tekiler gibi, zapt edilmesi olanaksız kayalar üzerine adeta tünemiş köyler, haydutlara, işgalcilere ve vergi tahsildarlarına karşı bağışıktır.

Ortaçağda, pek çok dağlı *(alpin)* topluluk, kendilerine özgü bir siyasi bağımsızlık oluşturmuştur. İsviçre kantonları bunun tek örneği değildir. 52 Briançon komünü, Vienne veliaht prensinin malvarlığından geriye kalanlarla unvanını Fransa kralına sattığı 1343'ten altı yıl önce bir özgürlük beratı elde etmiştir. Fransız Devrimine kadar da kendi kendilerini yönetmeyi sürdürmüşlerdir.

Diğer bölgeler ise, ulaşım yokluğu sayesinde yakın denetiminden kurtulmuşlardır. Barcelona ve Provence Kontları tarafından kurulan Barcelonette, Utrech Antlaşması gereğince Fransa'ya ve Hollanda'ya bırakılmıştır. Ama 1883'te daimi yol yapılıncaya kadar ancak on beş saatlik bir katır yolculuğuyla ulaşılabilmekteydi. Gorges du Verdon (Verdon Boğazı) köylerinin 1947'ye kadar dış dünyayla ilişkileri olmamıştır. Alplerdeki en alçak geçit olan Col de l'Échelle, bugün bile her mevsimde iki tarafa da geçiş sağlayan bir yola sahip değildir.

Yolların çoğu stratejik nedenlerle yapılmıştır. 1807'de "İmparator Napoleon, Oder ve Vistül üzerinde düşmanlarına karşı zafer kazanırken", Montgenèvre (1054 m.) üzerindeki bir dikili taş Fransızca, Latince, İtalyanca ve İspanyolca olarak, yolun arabalar için açıldığını duyurmaktadır. Avrupa'nın Col du Galibier (3242 m.) üzerindeki en yüksek yolu, 1930'larda Fransa'nın cephe savunmasının bir parçası olarak inşa edilmiştir.

Alpenraum deyimi, en yoğun şekilde on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, karma tarımın yüksek tepelere itildiği ve kırsal nüfusun çarpıcı biçimde zenginleştiği, geliştiği sırada kullanılmıştır. Ama modern ulaşımın kitlesel bir göçü körükleyen ilerlemesi, yaşlı bir Savoyluunun şu yakınmasına yansımıştır: *Toujours ma chèvre monte et ma femme descend*, "Keçim hep yukarı çıkıyor, karım hep aşağı gidiyor." Birçok yerleşim merkezinde bu durum, 1945'ten sonra hidroelektriğin ve kitle turizminin, özellikle kış sporlarının gelişmesine kadar kriz boyutlarına ulaşıyordu.[2]

Dağ yaşamının eskiliği ve özellikleri, zengin uzmanlık müzeleri kurulmasının ilham kaynağıdır. Bu müzelerin en eskisi olan Museo della Montagna (Dağ Müzesi), 1874'te Torino'da kurulmuştur. Daha küçük birçok benzeri gibi Cenevre Etnografya Müzesi de, dağlı topluluklarının aletleri, binaları, seramik sobaları ve halk sanatı üzerine bir uzmanlık müzesidir.

GOTTHARD

ST. GOTTHARD Geçidi, Orta Alplerdeki en kısa yola hâkimdir. Avrupa'nın en önemli ana yolu olduğu rahatça söylenebilir. Kuzeye doğru Ren Nehrinin aktığı Reuss vadisini ve güneye doğru Po Nehrinin aktığı Ticino vadisini birleştirerek Güney Almanya ile Kuzey İtalya arasında en doğrudan bağlantıyı sağlar. 2108 metrelik yüksekliğiyle, kışın ve kötü havalarda uzun süre kapalı kalan rakiplerinden önemli ölçüde alçaktır[1] (Bkz. Ek III, s.1279).

St. Gotthard yolunun, oldukça yakın zamanlara kadar büyük bir geçit olmaması ilginçtir. Çok daha batıdaki geçitleri, özellikle Büyük St. Bernard'ı, Mon Jovis'i tercih eden Romalılar burayı geliştirmemişlerdir. Kuzeyden güneye sürekli göçlere rağmen, Roma İmparatorluğunun yıkılmasından sonraki yüzyıllarda da kullanılmamıştır. Sorun, bugünkü Andermatt'ın birkaç mil kuzeyinde sarp ve kayalık bir kanyona giren Yukarı Reuss vadisinin kısa bir bölümüyle ilgilidir. Üst girişi dimdik uçurumlarla çevrili bu kanyon (Schollenen Gorge), yoğun mühendislik çalışmaları yapılıncaya kadar bütün trafiğe meydan okumaya yetmiştir. Çalışmalar, MS 1200 yılından bir süre sonra başlamıştır. Kanyonun girişine, görkemli yapısıyla bir Gotik katedralin tonozu kadar emek isteyen Şeytan Köprüsü'nün muhteşem kemeri uzanır. Geçitin en dik noktasında *scalinos* veya *Schollen* diye bilinen kaya basamakları, çıkıntılar arasına asılı ahşap platformlardan desteklerle birlikte uçurumun dikliğini azaltır. Geçitin zirvesindeki kilise misafirhanesinin, Hildesheim Piskoposu St. Gotthard'a adandığı MS 1300'de, yolcu akınının sürekli ve düzenli bir hale geldiği anlaşılmaktadır.

Aradan geçen altı yüz yaz boyunca St. Gotthard, Avrupa'nın en önemli kuzey-güney yolu olarak hizmet etmiştir. Lucarno gölünün başındaki Altdorf'tan Levantina'nın başındaki Biasca'ya kadar hacı, tüccar ve asker akını, beş veya altı konaklık 60 millik yumuşak bir tırmanışla başlar. Tremolit denilen ve yarı şeffaf bir madenin yatağı olan ürkütücü "Titreyen Vadi" boyunca uzanan güney girişi bile, Şeytan Köprüsü'nden daha az göz korkutucudur. Zikzaklı yol ancak yük katırları, tahtırevanlar ve yayalar tarafından göze alınabilir. Yolun 1830'da genişletilmesinden önce, tekerlekli bir araçla geçiti aşan tek insan, 1775'te, girdiği bir iddiayı, bir İsviçreli rehberler grubuna, faytonunu bütün yol boyunca omuzlarında taşınaları için ücret ödeyerek kazanan İngiliz Charles Greville'dir.

St. Gotthard'ın açılması önemli stratejik sonuçlar doğurmuştur. İsviçre'nin, geçidin ve dolayısıyla bir bütün olarak İsviçre Konfederasyonu'nun koruyucusu konumundaki Uri bölgesine özel bir hareketlilik kazandırmıştır. Orduların Almanya'dan Lombardiya'ya kolayca geçmelerine ve geri dönmelerine olanak sağlamıştır. Bu olanak, çok sayıda imparator ve en önemlisi 1799'da Rus general Suvorov tarafından kullanılmıştır.

1882'de St. Gotthard demiryolunun inşa edilmesi, St. Gottard karayolunun yapımı kadar önemlidir. Bu inşaat için, zirvenin altında 15 kmlik bir tünelle birlikte 80

küçük tünel yapılması gerekmiştir. Bunların en ünlüsü olan Pfaffenspruag veya "Parson'un Sıçrayışı"nda, trenler sağa yönelerek bir spiral geçite girer ve birkaç yüz metre yukarıda sol taraftan çıkar. Aralarında proje mühendisinin de bulunduğu çok sayıda işçinin yaşamına mal olan tünel, 1980'den itibaren her mevsimde her hava koşulunda işleyen altı şeritli 16,5 kilometrelik bir karayolu tüneline bağlanmıştır. Motosikletlerini, arkalarındaki deri elbiseli arkadaşlarının kendilerini kucakladığı gibi kucaklayan motosiklet sürücüleri, geçiti birkaç dakika içinde aşarlar.

Ama Şeytan Köprüsü'nün durdurduğu günümüz yolcuları, modern viyadüğün altında kayalara inşa edilmiş tuhaf bir anıt görürler. Çarlık dönemi Kiril alfabesiyle yazılmış metin şöyle çevrilebilir: "FELD MAREŞAL KONT SUVOROV RİMNİTSKİ'NİN 1789'DA ALPLERİ AŞARKEN YAŞAMLARINI YİTİREN YİĞİT SİLAH ARKADAŞLARINA"[2] Bu yürüyüşün yüzüncü yılı dolayısıyla dikilen bu anıt, hem Avrupa'nın birliği hem de dağlarının haşmetini en uygun biçimde anımsatmaktadır.

Siyasi ayrılık, Akdeniz'deki devlet sınırları boyunca direnen kültürel birimlerin bazılarını çok iyi açıklar. Derin kökleri olan özelliklerden biri, Güney İtalya'daki, bastırılmaları için gösterilen bütün çabalara karşı koyan Mafya'nınkilere benzer "koşut otoriteler"in varlığında bulunmuştur.[7] Yazılı tarihin büyük bir bölümünde, Akdeniz'in kuzey kıyılarında yaşayan insanların sayısı güney komşularından en az iki kat fazladır; bu nedenle de hâkim bir rol oynamışlardır. Kuzey Afrika'daki bir nüfus patlaması, geleneksel dengenin bozulmasının işareti olmuştur. "Akdeniz toprakları", mevcut kıyı şeridi üzerindeki ülkelerle hiçbir bakımdan sınırlı değildir. Avrupa'da Akdeniz su sınırı, Bavyera, Transilvanya ve Ukrayna'yı da içine alarak uzak kuzey noktalara uzanmaktadır. Hiçbir güç veya kültür, hatta Roma bile, hiçbir zaman bunların hepsini birleştirememiştir.

Avrupa'nın öteki kapalı denizleri olan Baltık ve Karadeniz'in tarihinde de aynı özellikler gözlemlenebilir. Baltık, nispeten daha yakın tarihlerde önem kazanmıştır. Hansa döneminde Alman ticari yayılması için ve İsveç'in ün ve ihtişam için yarıştığı on yedinci yüzyılda odak noktası olmuştur. Ama tek bir Baltık devleti bile, uzun bir geçmişi olan deniz egemenliğine (*dominium maris*), hiçbir zaman sahip olamamıştır. Alman, İsveçli, Danimarkalı, Polonyalı ve Rus rakipler Baltık'ın parçalanmışlığını bugüne kadar korumuşlardır[8] **[HANSA]**.

Antik dönemde önceleri Axenos, yani "konuk sevmeyen", daha sonra ise tam tersine Euxine, yani "konuksever", sonra da Pontus olarak bilinen Karadeniz, Akdeniz'in yapışık ikizidir. Yunan, Roma, Bizans ve Osmanlı hâkimiyeti aşamalarından geçmiştir. Ama yine de bölgedeki kalıcı bölünmeye Rusya'da büyük bir kara gücünün doğuşu yol açmıştır. 1990'lara kadar Sovyetler Birliği ve uyduları, Türkiye'deki düşman sular boyunca NATO'nun güney kanadıyla

karşı karşıyadır. Belki daha önemlisi, Karadeniz'in büyük bölümünün oksijensiz, yani çok ağır bir şekilde hidrojen sülfit (H^2S) ile dolu olması ve derinliklerinin, dünyanın en büyük ölü su kitlesini oluşturmasıdır. Eğer bir gün, su tabakasının altının üstüne gelmesi söz konusu olursa, bu, "son buz çağından sonra dünyayı vuracak en kötü doğal felakete" yol açacaktır.[9]

Avrupa denizlerine hâkimiyetin imkânsızlığı kanıtlandığına göre, bunların üç stratejik giriş kapısına kaçınılmaz olarak özel bir ilgi gösterilmektedir. Cebelitarık ve Çanakkale Boğazları ile Danimarka Boğazı, kendilerini kontrol eden devletlere olağandışı bir güç ve nüfuz sunmaktadır [SUND].

4. *Anakara Gövdesi*: Yarımada'nın anakara gövdesi, çevredeki denizlerin içinde uzanan birçok büyük alt-yarımada ile genişlemektedir. Bunlardan biri olan dağlık İskandinavya yarımadası Baltık'la; üçü (İberya, İtalya ve Balkan kitleleri) Akdeniz'le; Kırım ve Kafkasya da Karadeniz'le bitişiktir. Bunlar, fiziki olarak Kıta ile birleşik oldukları halde, her birine daha kendiliğinden, daha doğal olarak karadan çok denizden yaklaşılmıştır.

SUND

GÜNEYDEKİ eşi Cebelitarık Boğazı gibi Danimarka Boğazı da Avrupa'nın şahdamarı olarak nitelenir. Büyük bir denize tek giriş noktasını kontrol ederek çok büyük bir stratejik ve ticari önem kazanmıştır.[1] Sahip olduğu potansiyel, Danimarka Kralı VI. Canute bir kısım Lübeck tüccarını, Baltık denizinin ringa alanlarına giriş ücretini ödeyinceye kadar hapsettiği 1200 yılında fark edilmiştir. Danimarka Boğazı geçiş bedeli, o tarihten itibaren, Danimarkalılar uygulayabildiği sürece zorla alınmış; Polonya, Töton Devleti ve Hansa gibi Baltık güçleri bunu ödemeyi kabul etmiş, bir tek İsveçliler yedinci yüzyılda reddetmişlerdir. 1732'de miktarı azaltılmış, ama Britanya'nın denizlerdeki gücünün Danimarkalıları eski çıkarlarını değiş tokuş etmeye ikna ettiği 1857 Paraya Çevirme Antlaşmasına kadar devam etmiştir. Ondan sonra bile, Prusya 1866 yılında Kiel'i ele geçirip, 1895'te Kaiser Wilhelm Kanalını inşa ederek *by-pass* edinceye kadar Danimarka Boğazı önemini korumuştur. Ama uçaklar bir kere, Manş Denizi de dahil bütün denizlerin üzerinden uçabilir hale geldikten sonra, hepsi stratejik önemlerini yitirmiştir. Geriye kalansa bir görkemin, iki kıyı arasında gemiyle geçişin ve Hamlet'in Elsinore burçlarındaki hayaletinin anısıdır.

Bir zamanlar Avrupa'nın büzülen buz-takkesinin bulunduğu yer olan *Scandinavia* (İskandinavya), hiçbir zaman büyük bir nüfusu besleyememiştir. Ama

vahşi batı fiyordları Gulf Stream'le ılıklaşır; dağları maden açısından zengindir. Çekilen buzlardan kalan moren göllerde bolca balık vardır. İskandinavlar, iklim bakımından duydukları eksikliği, güvenlikli bir vatan toprağıyla kapatmaktadırlar.

Büyük ölçüde yüksek platolardan oluşan *İberya Yarımadası*, Kıta'nın kalan bölümünden Pirenelerin yüksek doruklarıyla ayrılır. Doğu kıyısı Akdeniz dünyasının bir parçasını oluşturur ve erken dönemlerde sırasıyla Kartaca, Roma ve İslam etki alanlarına girmiştir. Kurak iç kesimin büyük bölümüyse Porto, Tajo ve Guadalquivir vadileri aracılığıyla Atlantik'e doğru uzanır. Dolayısıyla modern zamanlarda Aragon doğuya, Akdeniz'e doğru genişlerken Portekiz ve Kastilya, güvenle batı okyanusuna doğru hareket etmiştir. Bunlar Avrupa'nın ilk sömürgeci güçleriydi ve bir zamanlar dünyayı aralarında paylaşmışlardı.

İtalya, yarımadaların en mükemmelidir. Kuzeye doğru Alp dağ sisteminin oluşturduğu doğal engel kesintisiz uzanır. Uzun, sarp "bacak ve ayak ucu", doğal deniz çıkışıyla birlikte çok sayıda verimli, ekilebilir vadiyi barındırır. İtalya'daki bu yerlerden bazıları zengin ve dışa dönük yapıdadır. Bunlardan biri olan Roma, antik dünyanın en büyük imparatorluğunun doğduğu ve yükseldiği yerdir. Ama Roma'nın çöküşünden sonra bağımsızlıklarını öyle korumuşlardır ki, İtalya yaklaşık iki bin yıl bir daha birleşememiştir.

Balkan Yarımadası, İtalya'dan çok daha az konukseverdir. İç kesimleri daha kuraktır; Dinar Alplerinden Rodoplara kadar dağlar daha serttir; vadiler daha uzak, deniz daha az erişilebilirdir. Yarımadanın tarihteki ana işlevi, toprağına sıkı sıkıya bağlı ve Akdeniz'le Tuna Havzası arasında doğrudan geçişi kilitleyen inatçı, azimli toplulukları korumak olmuştur.

Kırım Yarımadası (eskiden Taurus diye bilinirdi) yakın zamanlara kadar yerleşik yaşama kapalı olan Ukrayna steplerindeki hinterlandıyla önem kazanmıştır. Denize, güneşe ve güneye bakar ve 1783'te Rusya İmparatorluğu tarafından istila edilinceye kadar, birbiri ardınca gelen doğu Akdeniz uygarlıklarının bir parçasını oluşturmuştur [CHERSONESOS].

Kafkasya da yarımada özelliklerinden birçoğuna sahiptir. Fizik olarak her iki ucundan da karaya; kuzeyde Avrupa'ya, güneyde Asya'ya bağlanmış olmasına rağmen, kara tarafındaki dağlar çok yoğun ve kitlesel olduğu için faaliyetlerini kaçınılmaz olarak deniz tarafına yönlendirmiştir. Doruğu 5486 metrede olan Büyük Kafkaslar, Alplerden ve Karpatlardan çok daha yüksektir. Güneydeki Küçük Kafkaslar da Ağrı Dağında (5165 m.) benzer bir yüksekliğe ulaşır. Kafkasya sakinleri, birçok bakımdan Avrasyalıdırlar [KAFKASYA].

5. *Adalar*: Doğa, Avrupa'ya on bin ada bağışlamıştır. En büyükleri olan İzlanda, İrlanda, Büyük Britanya, Korsika, Sardinya, Sicilya ve Girit, çeşitli dönemlerde farklı kültürleri ve kendi siyasi varlıklarını geliştirebilmiştir. İçlerinden biri hâkimiyeti ele geçirebilseydi, istisnai koşullarda ve çok kısa bir süre için dünya tarihinin en büyük imparatorluğunu kurabilirdi. Hepsi de Avrupa'nın bir parçasıdır, ama fiziksel ve psikolojik olarak ayrıdır. Messina ve Sirakü-

za'daki posta kutularının üzerinde yer alan ikiz tahta çıkıntının doğru olarak gösterdiği gibi, iki farklı dünya vardır: Sicilia (Sicilya) ve Continente (Kıta).

Spitzbergen'den Malta'ya küçük adalardan çoğu, ıssız denizdeki nöbetçiler gibi durur. Ama ötekiler, karşılıklı çıkar ve kimlik duygusunu destekleyen, rahatlatıcı adalar denizinde toplanmıştır. Büyük Britanya'nın Shetland, Orkney ve Hebrid; Katalonya'nın Balear adaları ve en önemlisi, Ionya adaları, Ege adaları, Kiklad adaları ve Yunanistan'ın On İki Adası; kendilerine özgü özelliklere olduğu kadar ortak özelliklere de sahiptirler [FAROE].

Ancak adasallık hızla gerilemiştir. Örneğin Büyük Britanya, deniz aşırı imparatorluğunu, deniz kuvvetlerini kıtasal sorunlardan güçlü bir biçimde soyutlayabildiği dönemde kurmuştur. Ama artık aynı ölçüde uzak durabilmesi mümkün değildir. Hava kuvvetleri deniz kuvvetlerini aşmış, uçaklar da Manş Denizini önemsizleştiren ICBM'lerin gerisinde kalmışlardır. Britanya İmparatorluğu yıkılmış, Britanya'nın kıta komşularına olan bağımlılığı bu durumun doğrultusunda artmıştır. 1994'te Kanal tünelinin (Manş) açılması sembolik olmaktan çok daha önemli bir olaydır. Britanya'nın ada tarihinin sonuna işaret etmiştir.

Yarımada'nın temel bölünmeleri açısından, üç alt-bölge özellikle önemli bir işlev kazanmıştır: Midi (Güney Fransa), Tuna Havzası ve Volga koridoru...

Midi veya Fransa'nın "Güney"i, Pirenelerle Alpleri Akdeniz sahili üzerinden birleştirir. Akdeniz'de seyahat eden herhangi bir kimse için kuzeydeki Ova'ya tek kolay ve sorunsuz geçişi Midi sağlar. Bir kere Midi'ye ulaşmak, Kıta'nın ana parçasına kolay bir yolculuğun hemen mümkün olabileceğini de görmek demektir. Antik Marsilya'dan veya Rhône Nehri ağzındaki Arles'dan, Languedoc düzlüğü üzerinden Atlantik'e veya Massif Central'in kenarından dolaşarak Loire veya Seine nehirlerinin kaynaklarına gitmek mümkündür. Rhône Nehrinin ana kolu Saône, doğruca Belfort geçitine ve yumuşak bir eğimle Ren Nehrine gider. Oysa eski kuzey hattı yolcusu, Cebelitarık ve Çanakkale Boğazları arasındaki diğer bütün noktalarda dağ geçitleriyle, ölü noktalarla veya uzun, dolambaçlı yollarla karşılaşırdı.

Midi'nin, Akdeniz ile Ova arasında köprü oluşturan elverişli konumunun önemli sonuçları vardır. Güneyin antik uygarlığıyla kuzeyin "barbar" kültürlerinin kaynaşması için son derece etkili bir mekân oluşturmuştur. Cisalpine Gallia (Güney Fransa) Romalılar için İtalya dışındaki ilk büyük koloniyi meydana getirmiştir. Kendilerine büyük bir imparatorluk kuran ilk barbarlar olan Franklara güneş ve yüksek bir kültür umudu vermiştir. Franklar, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından yüz yıl sonra, başlarını sokacak sağlam bir yer bulmuş ve bir daha bırakmamışlardır. Bunun sonucu olarak ortaya çıkan kısmen Kuzeyli, kısmen Akdenizli Fransa Krallığı, Kıta'nın en etkili ve evrensel kültürünü geliştirmiştir.

FAROE

AVRUPA'NIN pek çok adasından hiçbiri yüksek, siyah bazalt kayalıkları ile İzlanda, Norveç ve İskoçya arasında, fırtınalı Kuzey Atlantik'in ortasında yükselen Faroe'nin ıssız ihtişamına erişemez. Merkezi Stremoy ve ana limanı Torshavn olan yerleşime açık on yedi ada, 1984'te esas olarak balıkçılıkla geçinen 45.464 kişilik bir nüfusu beslemektedir. Sekizinci yüzyılda yerleşen İskandinavlardan sonra Gulating'in, yani batı Norveç meclisinin ve kendi yerel Loegting'lerinin yerini Faroeliler almıştır **[DING]**. Dilleri, Norveççenin bir diyalektidir; ama kendi destanları, kendi şair ve sanatçıları, kendi kültürleri de vardır. 1814'ten sonra Norveç Danimarka'ya bağlanınca "Avrupa'nın en küçük demokrasisi", Danimarka hâkimiyetinin ve Danimarka çıkarlarının konusu olmuştur.

Sonuç olarak Faroe ulusal hareketi, "en az ortak noktaya sahip oldukları tek İskandinavya ülkesi" Danimarka'ya karşı başlatılmıştır.[1] Burada Faroeliler, her şeyden önce kendi kimliklerini korumayı amaçlayarak İzlanda'nın izinde yürümüşlerdir. Beklenen an, Haziran 1940'ta, Kopenhag Nazi işgali altındayken, bir İngiliz savaş gemisi Torshavnlı bir gemi kaptanına, Danimarka bayrağı yerine Faroe bayrağı çekmesini emredince gelmiştir. Sınırlı bir egemenlik hakkı için düzenlenen 1946 referandumu, 1 Nisan 1948 yerleşim uzlaşmasını meydana getirmiş ve Faroe'nin, Danimarka egemenlik alanı içinde özerkliği kabul edilmiştir. 1970'te Faroe'ye Kuzey Konseyi'nde bağımsız üyelik verilmiştir. Torshavn'daki "Kuzey evi", İsveç kerestesi, Norveç arduvazı, Danimarka camı ve İzlanda çatısıyla inşa edilmiş ve Fin mobilyalarıyla donatılmıştır.

Tuna Havzası, tıpkı Midi gibi, Ovayı Akdeniz'e bağlar; ama burada bağlantı batı-doğu doğrultusundadır. Tuna, Kara Ormanlardan doğar, Passau'da Bavyera Geçidinde dağ çizgisini aşar ve doğuya doğru 2514 km. boyunca insanların doğudan yaklaşabilmesi için en basit yolu; Ova insanlarının güney denizlerine inebilmesi için en çekici yolculuk programını sunar. Uzandığı alanın büyük kısmı itibariyle, Roma imparatorluğu, yani "uygarlık"la olan başlıca sınır hattını oluşturmuştur. Tuna havzası, modern zamanlarda çokuluslu büyük Habsburg İmparatorluğunun üssü, Hıristiyanlık ile Müslümanlığın Avrupa'daki başlıca çatışma alanı olmuştur **[DANUBIUS]**.

Ancak bu tür köprü bölgelerden hiçbiri, içinden Volga'nın geçtiği bölgeden daha önemli değildir. Modern anlayışta Kıtasal (Avrupa-Asya) sınırın, Ural Dağları ve Ural Nehrinin oluşturduğu çizgi üzerinden geçtiği kabul edilmektedir. Volga Havzasında Uralların batısı Avrupa; Uralların doğusu, Sibirya ve Kazakistan, yani Asya'dır. Bu nedenle Volga kıyılarında Saratov veya Çaritsin'de insan tam kapının önündedir. Volga, steplere giden yol üzerindeki ilk Avrupa istasyonudur; Baltık ile Hazar'ı birleştiren koridoru doldurur. On yedinci yüzyıla kadar Volga, Hıristiyan yerleşimin, dolayısıyla önemli bir kültürün sınırıyla da örtüşmüştür. Avrupa'nın en büyük nehri ve Yarımada'nın "Atlantik'ten Uralar"a kadar uzanan değerli bir koruyucusudur.

DANUBIUS

ANTİK çağda Tuna nehri, Avrupa Yarımadası'nı bölen en büyük hatlardan biri sayılmıştı. MS 1. yüzyılda Roma İmparatorluğunun sınırını oluşturan, Latincede Danuvius, Yunancada *Ister* denilen bu hat, uygarlıkla barbarlığı birbirinden ayırmıştır.

Ancak sonraki dönemlerde Tuna, Avrupa'nın büyük geçitlerinden biri, Batı'yı Doğu'ya bağlayan bir açık bulvar haline gelmiştir.[1] Bernini'nin, Roma'da Piazza Navona'da bulunan Dört Nehrin Çeşmesi için yaptığı ünlü bestesinde, Afrika'nın Nil'i, Asya'nın Ganj'ı, Amerika'nın Plata'sı gibi, Avrupa'ya kişilik kazandıran da Tuna'dır.

Nehir, yukarı kesimlerinde Donau adıyla, Germen dünyasının tam kalbinde akar. Kara Ormanlarda Donaueschingen'deki Fürstenberg Parkı'nda bulunan bir plaket nehrin doğduğu yeri de gösterir: HIER ENTSPRIGT DIE DONAU (Tuna'nın Kaynağı Burasıdır). Hohenzollernlerin vatanı Sigmaringen'den sonra Kutsal Roma İmparatorluğu'nun iki önemli kenti olan Ulm ve Regensburg'dan geçer; Passau'dan sonra, Oesterreich'in "doğu ülkesine" girer. Avusturya'da **[NIBELUNGEN]** yoluna rehberlik eder. İmparator III. Friedrich'in, *Austria erit in Orbe ultima* anlamındaki kendi A-E-I-O-U vecizesinin altında gömülü olduğu Linz'den; Franz Ferdinand'ın mezarının bulunduğu Amstetten'den; Kafka'nın öldüğü Kierling'den; Haydn'ın "ebedi istirahatgâhı" olan Eisenstadt'dan geçer:

Himmel habe Dank!	Tanrım, şükranlarımızı kabul et!
Ein Harmonischer Gesang	Hayatının akışı
War mein Lenceslauf	ahenkli bir ilahi idi.

Viyana, Metternich'in belirttiği gibi, "Avrupa"nın "Asya" ile buluştuğu yerdir.

Duna adını aldığı orta kesimlerinde, genişleyen bir ırmak halinde, her iki yanda da bir hançer gibi Slav topraklarında yer alan Macaristan'a, Macarların ülkesine girer. Bratislava/Pozsony/Pressburg'da, eskiden "Yukarı Macaristan'ın", bugün Slovakya Cumhuriyeti'nin başkenti olan kenti kuşatır. Fertood, Esterazilerin "İkinci Versailles" dediği yerdir; Estergon, Macar Başpiskoposunun memleketidir. Bir zamanlar Sırp sürgünlerin sığındığı yer olan Szentendre, bugün Bohem sanatçıların Mekke'sidir. Buda ve Peşte'de, bir kıyıdaki Türk kalesi, öte yakadaki İngiliz tarzı Parlamento binasına bakar **[BUDA]**.

Aşağı kesimlerde, Demir Kapılar ötesinde nehir, Katolisizmden Ortodoksluğun içine doğru akar **[NIKOPOLIS]**. Wulfila'nın Yunanca Kitabı Mukaddesi Gotçaya çevirdiği, "Germanizm'in başladığı" yerdir **[BIBLIA]**. Sol tarafta Romanya, Traianusun Dacia'sı olmak iddiasındadır. Sağ kıyıda, uzun süre (nehre Tuna diyen) Osmanlıların işgalinde kalmış Sırbistan ve Bulgaristan, Yunanca konuşan Bizans illerinin tepesinde kurulmuştur. Chilecavecche, bir zamanlar bir Cenova ileri karakoluydu. Tuna'nın son durağı, Avrupa'nın en büyük kuş cenneti, bir uygarlık dünyası değil, ama bir ölümsüz Doğa âlemi olan Delta'daki Sulina'dır.[2]

Coğrafyacılar için nehirler, tortu (toprak, çamur vb.) ve ticaretin taşıyıcısıdır. Tarihçilere göre ise kültür, düşünce ve bazen de çatışma taşırlar.[3] Yaşamın kendisine benzerler. Donauschingen'deki kaynaktan Delta'ya kadar 2888 kilometre boyunca akış asla durmaz.

Çevresel değişim, fiziksel coğrafyanın bütün boyutlarına bahşedilmiş kabul edilmektedir. Gerçi jeoloji gibi geleneksel disiplinler, değişimin hızının, insan ömrü çerçevesinde marjinal denilebilecek kadar yavaş olduğu izlenimini verir. Ancak modern çevrenin bir zamanlar düşünülenden çok daha fazla değiştiği, yakın zamanlarda anlaşılmaya başlamıştır.

Örneğin iklim, sürekli değişim halindedir. Amerikalı bilim adamı Ellsworth Huntington, *Uygarlık ve İklim* (1915) adlı eserinde, Kaliforniya'nın dev kızılağaçları üzerine yaptığı usta işi araştırmanın sonuçlarını yayımlamıştır. Kitap, tarihsel iklimbilimin başlangıç noktasıdır. Kızılağaçlar 3.000 yıl yaşadıkları ve gövde çaplarının yıllık büyümesi, geçen her yılın sıcaklık ve nemine göre değiştiği için, bir kızılağaç gövdesinin yatay kesiti üç bin yıllık iklim değişmelerinin sistematik kaydını sağlayacaktır. Huntington'un bugün dendrokronoloji denilen tekniği, bütün kıtaların geçmişine uygulanabilmiş klimatik safhalara alternatif oluşturan bir "nabız teorisi" ilham etmiştir. Bu da, çevresel determinizmin özel bir türünü geliştirmiştir. Klasik uygarlığın Akdeniz'deki gelişimi, Kuzey Avrupa yoğun bir yağmur, sis ve don tufanı altında debelenip dururken, Afrika'da buğday üretimine olanak sağlayan nemli safhanın başlamasına; Antik dünyanın çöküşüyse, Alplerin kuzeyine Akdeniz güneşini getiren ters yönde bir iklim değişimine bağlanabilir. Hem Çin hem de Avrupa tarihini doğrudan etkileyen Moğol göçü (Bkz. s. 392-393), Orta Asya vahalarında görülen uzun süren bir kuraklıkla ilgili olabilir. Huntington, daha sonraki çalışması *Uygarlığın Ana Kaynakları*'nda (1945), günlük beslenme ve hastalıklarla bunların insanın soyaçekimindeki etkileşimi gibi diğer fizik çevre faktörlerini araştırmıştır.[10] Ham bağlantılar konuya kötü bir ad vermiş ve ilk bulguların arıtılması için girişimler sonradan yapılmıştır.

Buna rağmen, periyodisite (dönemsellik) teorileri hâlâ savunucu bulmaktadır. "*Cyclomania*" (dönem tutkusu) hâlâ ölmemiştir. Uygarlıkların doğuşu ve yıkılışı, güneşteki lekeden çekirge sürülerine kadar her şeye bağlanmıştır. Bilim adamları özel tercihleri ne olursa olsun, çevresel değişiklik olgusu ve onun insan sorunları üzerindeki etkileriyle ilgilenmek zorundadırlar. Hepsinden öte bu, basit bir "iklim değişir" sorunudur. Roma İmparatorluğu'nun bir zamanlar büyüyen bir nüfusu beslemiş kesimleri, bugün kendilerini çorak çöllerin ortasında bulmaktadırlar. Bugün donmuş toprakaltı tabakası kazmaya da, küreğe de geçit vermeyen İzlanda ve Grönland'daki arazilerde bir zamanlar Viking mezarları kazılıyordu. On yedinci yüzyılda, Londra'da Thames Nehrinin donmuş suları üzerinde her yıl fuarlar düzenlenirdi; Donmuş Baltık'ta, benzer kahramanlıkların bugün intihar demek olacağı yerlerden ordular ge-

çerdi. İncelikli ritimleri her zaman tam olarak ölçülemese de, Avrupa'nın çevresi değişmez bir varlık değildir [VENDANGE].

Arnold Toynbee'nin, uygarlıkların gelişme, duraklama ve dağılmaları üzerine kapsamlı bir teori sunan *Bir Tarih İncelemesi* (1933-1939) adlı eseri, aynı zamanda çevre tarihlerinin de en ünlüsüdür. "Çevrenin meydan okumasına" insanlığın verdiği karşılık anlamında uygarlıkların doğuşunu tartıştıktan sonra Toynbee, "hasım olmanın erdemi" hakkındaki yasasını ortaya atar. Roma Campagnasından (Roma'nın kırsal alanı), Yahuda'nın yarı çölünden, Brandenburg'un kumlu topraklarından, New England'ın düşman kıyılarından hep güçlü, etkin karşılıklar doğuran haşin çevreler olarak söz edilmiştir. Bunlara, Moskof devletinin insandan ve doğadan yoksun ari bölgeleri de eklenebilir. "Saldırıların, baskıların, cezalandırmaların dürtü"süne değinen Toynbee, "tam orta" kavramına gelir. Eğer Doğu Avrupa'daki Slavlar ilk dürtü yetersizliğinden çekmişlerse, Keltler ve İskandinavlar da hasmın aşırılığından çekmişlerdir. Toynbee'ye göre ideal koşullara en yakın şey, antik Yunan'ın, "insanın henüz hiç çiçek açmamış en güzel çiçeği" olan[11] Helen uygarlığınca denenmiştir.

Günümüzde, çevrenin insan üzerindeki etkileri asla azımsanmadığı halde, insanın çevre üzerindeki etkisine özel bir dikkat gösterilmektedir [ECO]. "Sera etkisi"nin başlamasından çok önce akademik bir konu olarak ortaya çıkan tarihsel ekolojinin önemi herkesin dikkatini çekmiştir. Tarihsel ekoloji, geniş çaplı bir teknolojik büyücülük çağrısı yapmaktadır. Açık hava arkeolojisi, tarihöncesi manzara hakkındaki bilgilerimizde devrim yapmıştır. Nehir tortularının özelliklerini araştıran sedimentoloji (tortubilim), buzullardaki buz oluşumunun özelliklerini araştıran glasiyoloji (buzulbilim), yüzyıllar ve binyıllardır süren çevresel değişime yeni bir açıklık getirmek üzere harekete geçirilmiştir. Antik yerleşim topraklarındaki fosfat miktarını ölçen jeokimya analizi arkeologlara güçlü bir araç daha kazandırmıştır. Toprakta bulunan antik tohumları inceleyen palinoloji veya çiçektozu analizi, eski bitkisel yaşam tayfının yeniden kurulmasına yol açmıştır. Uzmanlar, "büyük karaağacın yok oluşu"nun, tarihöncesi tarım rekoltesinin, orman kesiminin kanıtları üzerinde tartışmaktadırlar. Turbalıkların (çürümüş bitkilerden sağlanan yakacak) birikim oranı ve kompozisyonuna dayanan Turba analizi, MÖ 3000 ile MS 1000 arasında görülen büyük iklim "bozulmaları"na açıklık getirmiştir. Tarihöncesi bilimi, arkeologların ancak toprak yüzeyindeki nesneleri kazabildikleri dönemden çok önce harekete geçmiş ve onların bulgularını, antik yazıtların eksik referanslarıyla karşılaştırmaya çalışmıştır [C14].

Günümüzün tarihöncesi uzmanları da, tarihöncesi sosyal değişime büyük bir önem vermektedirler. Tarihöncesi dönem, neredeyse bütün kültürel olguların insan hareketleriyle, göçleriyle açıklandığı dönemdir. Yeni cenaze töreni uygulamalarının, yeni ayin biçimlerinin, yeni sanat etkinliklerinin veya yeni bir dil grubunun ortaya çıkması, otomatik olarak yeni insanların katılımıyla ilintilendirilmiştir. Tarihöncesi göçler azımsanmadığı halde, maddi ve kültürel değişimlerin mevcut topluluklar içindeki evrimle açıklanabileceği artık çok iyi

anlaşılmıştır. Bütün teknolojik ilerlemeler, din değiştirmeler, dil evrimleri dikkate alınmalıdır.

VENDANGE

TARİHSEL klimatoloji, kitaplarda bulunan ve doğanın kendinde saklı kayıtlara dayanır. Birinci gruba kitaplar, anı defterleri, seyyah öyküleri, malikâne yöneticileri (çiftlik kâhyaları), tahıl tüccarları, şarap üreticileri tarafından kaydedilen hava durumu bilgileri de dahildir. İkinci gruba ise ağaçların gövde çapları, fosiller, tortular, sarkıtlar, buzullar girer.[1]

Çok eski dönemlerde bile Doğanın kendi verilerinin doğruluğu şaşırtıcı, hayranlık vericidir. Kırım'daki büyük Tuz Gölü'nün yıllık tortuları, MÖ 2294'e kadar gider. Büyük dikitlerden bazılarının, örneğin Jura'daki Aven d'Orgnac'ın yaşı 7000 yıldan fazladır. Bu dikitlerin kalsit tortularındaki yoğunluk farklılıkları, yağmur yağışının tarihsel özelliklerini yansıtır.

Fenoloji, meyve olgunlaşmasını inceler; şarap rekoltesi tarihiyle ilgili olarak yoğun şekilde kullanılmıştır. Fransa'da birçok bağ, yüzyıllar boyunca her yıl, üzümlerin toplanmasına ne zaman başlanacağını bildiren kamu ilanları yayımlamıştır. Başlangıç tarihi erkense bu, güneşli bir yetişme mevsimine, geçse soğuk bir mevsime kanıttır. Tarihçiler bu hasat başlama zamanlarını alt alta sıralayarak, belirli bir yerin "fenolojik dizisini" tam olarak, hem de çok uzun dönemler için, çıkartabilirler. Farklı yerlerin fenolojik serilerini karşılaştırarak her bölgenin ortalama mevsim tarihlerini ortaya çıkartabilirler. Bu *courbes de vendanges* (bağbozumu eğrileri) iklim değişmelerinin kesin ve doğru göstergeleridir[2] (Bkz. Ek III, s. 1280).

Buzulların hareketleri bir başka bilgi kaynağıdır. Buzullar, soğuk dönemlerde ilerler, kısmen sıcak dönemlerde geri çekilir. Dahası, Avrupa'nın en yüksek buzulunun herhangi belirli bir yıl içindeki uzunluğu genellikle bizzat görgü tanığı hesaplarından, eski baskı kitaplardan, resmi kayıtlardan çıkartılabilmektedir. *Chambre des Comptes de Savoie* (Savoie Vergi Dairesi) arşivine benzer arşivlerde, köyleri tahrip eden veya halkın vergi ve öşürlerini ödeyememesine yol açan buzul ilerlemeleri hakkında müfettiş raporları vardır. Örneğin Charmonix'te bir felaket yılı olan 1600'de Mont Blanc'ın gerek Fransa gerek İtalya yakasındaki halk gelecek korkusu içinde yaşamıştır. Hepsinin de on altıncı yüzyıl sonlarına rastlayan başlangıçları, bugünkü pozisyonlarından kilometrelerce aşağıda bulunan Mer de Glace (Buz Denizi) üzerine veya Valais'deki Rhonegeltscher, Tyrol'deki Vernagt üzerine yapılan ayrıntılı çalışmalar, Avrupa'daki "Küçük Buz Çağı"nın bir gerçek olduğunu göstermektedir. Buzulların en çok eridiği dönemler, 1599-1600, 1640-1650, 1680, 1716-1720 ve 1770'tir. 1653'te yerli halk, Aletsch buzulunun tabanına St. Ignatius'un bir heykelini cesaretle yerleştirmiş ve buzul durmuştur. En son buzul çekilmesi 1850'den bu yana devam etmektedir.[3]

Farklı kaynaklar aynı sonuca ulaşmışsa, en inandırıcı olanı iklim verileridir. Örneğin 1530'larda havanın son derece düzensiz bir şekilde değiştiği, hem Almanya'dakı ağaç-halkalarıyla hem de Fransız-İsviçre üzüm rekolteleriyle doğrulanmıştır (Bkz. Ek III). Avrupa bağlarının en soğuk kışı 1816'da meydana gelmiştir. Fransa'nın doğusunda bozulmuş üzümlerin toplanmaya başladığı Bütün Azizler Günü'nde (1 Kasım) yakındaki İsviçre'de tatil yapmakta olan Mary Shelley, yürüyüşe bile çıkamamış, onun yerine evde oturup Frankeştayn'ı icat etmiştir.

C14

40 000 Yıl, C14 izotoplarının ölçülebilir radyoaktivite ışınlarını gösterdiği sürenin uzunluğudur. Bu, radyokarbon tarihlendirme yönteminin, paleolitik çağdan yakın geçmişe kadar organik maddelere uygulanabileceği anlamına gelir. MÖ 35.000, Neanderthal'in yok olduğu ve insanların Cromagnon'da yaşadığı tarihtir.

Kullanımı, 1960'ta kimya alanında bir Nobel Ödülü konulmasına yol açmış olan C14'ün değeri, parçalanmasındaki kendiliğindenlikten ve değişmeyen orandan kaynaklanır. Radyoaktif olan üç karbon izotopundan biridir ve kozmik ışınların atmosferdeki hareketleri aracılığıyla bütün canlı maddelerde birikir. Kemiklerde, vücut dokusunda, deniz kabuklarında, ette, saçta, ipte, kumaşta, odunda ve arkeolojik mekânlarda bolca bulunan öteki birçok maddede C14 vardır. Organizma ölür ölmez C14 bozulmaya başlar ve bu bozulma yarı ömür olarak 5568 yıl, ortalama ömür olarak 8033 yıl sürer. Yüzde birlik bir artış seksen yıla eşit sayılır.

Sonuçların ölçü ibresi, çok değişkendir. Ama son yıllarda karşılaştırma için bir temel oluşturan tamamlayıcı tekniklerin bulunmasıyla büyük ölçüde gelişmiştir. Örneğin, ışıldayıcılık (*thermoluminescence*-TL) ve elektron dönme yankılaması mineallerin kristal kafesindeki doğal radyoaktivitenin yol açtığı çok küçük değişmeleri saptar. Karbon izotoplarının Hızlandırıcı Kütle Spektrometrisi aracılığıyla incelenmesi, en eski insan kalıntıları hakkında daha önce yapılmış yaş tahminleri üzerinde kuşku yaratarak, kronolojik yayılımı yaklaşık yüz bin yıla kadar uzatmıştır.[1]

Otuz yıllık bir gelişmeden sonra radyokarbonik tarihlendirme, etkileyici veri koleksiyonları oluşturulmasında kullanılmıştır. Örneğin mezolitik çağ arkeologları, Avrupa'nın her yerindeki keşiflerin tarihlerinin listesinin bulunduğu kataloglara başvurabilir. Aşağı Saksonya'daki Fitzum'da bulunmuş çizgili, boncuklu bir çömlek parçasının tarihi, +/- 210 yıl yanılmayla 6480 yıl. Sırbistan'daki Vlasac'da bir yerde bulunan bir parça mangal kömürünün yaşı +/- 77 yıllık bir hatayla 7930 yıl, Varşova yakınlarındaki Cakowanie'dan kömürleşmiş bir çam dalının geçmişi +/- 120 yıl yanılmayla 10.030 yıl olarak hesaplanmıştır.[2]

Ancak C14'e karşı en sansasyonel muhalefet, Torino Kefeni'nin tarihi dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Avrupa'ya muhtemelen Kutsal Topraklar'dan on dördüncü

yüzyılda getirilmiş olan kefen, ölmüş bir adamın yüzünün ve vücudunun soluk izini taşımaktadır ve çarmıha gerilmenin bir anısı, bir kutsal emanet olarak saygı görmüştür. 1988-1989'da yapılan testler, kefenin kumaşının MS 1260 ile 1390 arasında üretildiğini göstermiştir, ama ölü adam görüntüsünü açıklayamamıştır.[3]

Avrupa'nın tarihöncesi, büyüklük ve önem derecesi tamamen farklı iki kronolojiyle ilgilidir. Dünyanın oluşumundan sonraki yaklaşık 4 milyar 550 milyon yılı kapsayan jeolojik zaman, yaşamın olmadığı azoik (azot) çağdan Holosen çağına kadar birçok çağlara, dönemlere ayrılır. Buna karşılık insan varlığı ancak jeolojik zamanın son bölümünde görülür. İnsan denilen varlığın en eski kökenleri Afrika'da Pliyosen *(Pliocene)* çağının ortalarında görülmüştür. Avrupa'ya Pleistosen *(Pleistocene)* döneminin ortalarında ulaşır. Dördüncü jeolojik dönemin sonrasına kadar "Uygarlık" denilen aşamaya geçmez. Bugünkü haliyle Avrupa (Kıtası) en fazla beş milyon yaşındadır. Avrupa'daki insan varlığının geçmişiyse en çok bir milyon yıldır (Bkz. Ek III, s. 1275).

Jeolojik dönemin büyüklüğü denilince, Avrupa yarımadasının oluşumu sadece son olaylardan biri olarak dikkate alınmalıdır. Avrupa'yı oluşturan toprakların çoğu, seksen milyon yıl önce okyanusun ortasında bir takımadalar grubu halinde yarı yarıya sular altındaydı. Daha sonra, Atlantik boydan boya açılırken, sürüklenen Afrika güneyden gelerek okyanus boşluğunu kapatmıştır. Beş milyon yıl önce Afrika, kuru Akdeniz hendeğinin öte yakasında yükselen Alpler ve Atlas dağları ile hâlâ doğrudan Avrasya'ya bağlıdır. Ama sonra, "Cebelitarık'taki doğal baraj" yıkılmıştır. Victoria Çağlayanı'ndan bin kez daha büyük bir dev deniz suyu çavlanı içeriye hücum etmiş ve Yarımada'nın bilinen ana hatlarını oluşturmuştur.[12] On bin yıldan daha az bir zaman önce iki nihai oluşum, İngiliz Kanalını ve Danimarka Boğazını açmış, dolayısıyla önce Britanya Adalarını, sonra Baltık Denizini yaratmıştır.

Son birkaç milyon yıl boyunca genç Yarımada on yedi buzul dönemi yaşamıştır. Bunlardan en büyük çaplı olanında buz tabakası, Kuzey Devon, Hanover, Krakov ve Kiev'i birleştiren bir çizgiye ulaşmıştır. İnsansoylu ziyaretçiler ilk olarak, bu buzul dönemleri arasındaki en sıcak dönemde ortaya çıkmıştır. Avrupa'da İnsanın ilk izleri, MÖ 850.000-700.000 tarihlerinde Macaristan'da Vertesszölös yakınlarında ve İtalya'da Isernia'da bulunmuştur. Isernia'da *Homo erectus*, savan-türü bir kırsal bölgenin bitki örtüsünden çeşitli besinleri yemiştir. Nice yakınlarında, deniz kıyısındaki Terra Amata'da, iyi pişmiş bir fırın çamurunda, 400 bin yıllık bir insan ayak izi bulunmuştur. 1987'de İspanya'da, Burgos yakınlarındaki Atapuerca'da bir mağaranın derinliklerinde, fosilleşmiş insan kalıntılarının yer aldığı bir gizli oda bulunmuştur.

Buzul çağları boyunca insanın evrimi de *homo erectus, homo sapiens, homo sapiens sapiens* (çağdaş, bugünkü insan) aşamalarından geçerek ilerlemiştir.

1856'da Düsseldorf yakınlarındaki Neanderthal Vadisinde bir taş ocağında bulunan bir geçiş dönemi yaratığının kalıntıları, insanın kökeni üzerinde yoğun tartışmalara yol açmıştır [MAYMUN]. Neanderthaller, iri kemikleri, kısa kol ve bacakları ile buzul koşullarına uyum sağlamış özel bir Avrupa türü olarak kabul edilmiştir. Çakmaktaşından araçlar kullanmış, ateşin gizini çözmüş, ölülerini gömmüş ve yaşamak için uğraşmışlardır. Özel "*Mousteriaen*" tarzı taş teknolojileri, adını Dordogne'daki bir mağaradan almıştır. Jersey adasında La Cotte de St. Brelade'deki bazı alanlarda bir yerde veya daha yeni olarak Polonya'da Zwolen'de görüldüğü üzere milyonlarca yıl boyunca at veya mamut sürülerini korkutup kaçıran tuzaklar kurarak organize gruplar halinde avlanmışlardır. otuz beş veya kırk bin yıl önce son iki buzul çağı arasındaki dönemde yok olmuşlarsa da, St. Cesaire'deki son bulgular üzerine, Afrika ve Ortadoğu'dan gelen göçmenlerle birlikte bir süre daha yaşadıkları öne sürülmüştür.[13]

Yeni gelenler ince, zayıf yapıda, parmak kemikleri kendilerinden öncekilerin yarısı kalınlığında, ama çok daha marifetlidirler. Kuzey Rusya'daki Sungir kalıntılarında da görüldüğü üzere, çok ince kemik iğnelerden iplik geçirmeyi ve elbise dikmeyi bilmektedirler. Yaygın olarak "mağara adamı" diye bilinmelerine rağmen, mağaralar barındıkları yerlerden sadece biridir. Ovalarda bizon ve mamut avlayarak, yabani bitkiler toplayarak dolaşmışlardır. Ukrayna'daki Mezirich'de bir buz çağı kamp yeri bozulmamış olarak bulunmuş, geniş kulübelerin hayvan postlarıyla kaplı yüzlerce mamut kemiğinden inşa edildiği görülmüştür [AVCI-TOPLAYICI].

Son buz çağının bitişi, volkanik patlamaların en büyüğünden önce olmuştur. Afrika platosunun baskısı, Akdeniz'in yatağı boyunca yol alan bir fay hattı açmış ve hâlâ var olan bir volkanlar dizisi oluşturmuştur. Bu volkanların en büyüğü, yaklaşık olarak otuz altı bin yıl önce, Volga'ya kadar ulaşan bir volkanik kül patikası bırakarak patlamış; Napoli yakınındaki Pozzuoli'de, yaklaşık yedi mil genişliğinde bir *caldera,* yani krater halkası bırakmıştır. Tarih dönemlerinde görülen bütün büyük püskürmelerin (MÖ 1628'de Thera'da (Bkz. s. 113-114), MS 79'da Vesuvius'ta (Vezüv) [PANTA], 1669'da Etna'da) habercisi olmuştur. İnsanlığın, her zaman kendi jeolojik mirasının nazik kabuğu üzerinde patinaj yaptığını dikkatli bir şekilde anımsatmaktadır.

Avrupa tarihöncesinin insani kesimi, geleneksel olarak Taş, Bronz ve Demir çağı olmak üzere "Üç Çağ Sistemi"yle ilişkilendirilmektedir. Sistem ilk kez 1836'da Danimarkalı bir antika meraklısı olan Christian Thomsen tarafından geliştirilmiştir; ve ilkel insanın değişen araç-gereçleri üzerine zamana dayalı bir çerçeve oluşturulmasını sağlamıştır. Dolayısıyla, paleolitik çağ (Eski Taş Çağı), buz çağlarının sona ermesinden önceki, İnsanın taştan yontulmuş araçlarla çalıştığı geniş bir dönem demektir. Mezolitik Çağ (Orta Taş Çağı), buz çağlarının sona ermesinden sonraki çok daha yeni bir döneme, MÖ 8000-2000 arasına işaret eder. Bugün bizimki olan Hıristiyan dönemi veya ortaçağdan önceki iki milyon yılın, kronolojinin kendi sıralamasına göre [ANNO DOMINI] neolitik çağdan (Yeni Taş Çağı), yani Bronz Çağı ve Demir Çağından sonra başladığı kabul edilmiştir. Bu "teknolojik" çağlardan her biri, erken, or-

ta ve geç safha şeklinde alt bölümlere ayrılabilir. Ancak Üç Çağ Sisteminin, herhangi bir mutlak zaman dönemine dayanmadığı unutulmamalıdır. Herhangi bir belirli zaman dilimi veya bir yer neolitik çağda kalmışken başka bir zaman dilimi veya yer Demir Çağına ulaşmış olabilir. Belirli herhangi bir bölgede, gelişmenin değişik aşamalarında yaşayan veya teknolojinin değişik biçimlerini aynı anda kullanan insanlar bulunabilir.

Eski Taş Çağı, bir milyon yıl geriye gider. Dördüncü jeolojik zamanın sondan bir önceki dönemi olan Pleistosen çağı ve sırasıyla Mindel, Riss ve Würm diye bilinen büyük buzullanma dönemlerinden sonuncusuyla çakışmıştır. Neanderthal ve Le Moustier dışında, Cromagnon'da (1868), Grimaldi'de (1874), Combe-Capelle'de (1909), Chancelade'da (1888) ve Abeville ile Ojcov arasındaki her noktada, her birine özel insan tipleri, dönemleri ve kültürlerinin eşlik ettiği son derece değerli bulgular ortaya çıkartılmıştır. "Willendorf Venüsü" veya "Laussel Venüsü"ne benzeyen insan biçimli heykelcikler ilk kez Aurignac, Solutré ve Abri La Madeleine'de ortaya çıkmıştır. Mağara sanatı, kemikten aletlerin moda olduğu paleolitik çağın en sonundaki Madeleine dönemiyle birlikte, son buzul-takkenin gölgesi altında doruğuna ulaşmıştır. İspanya'da Altamira'da (1879), Dordogne'daki Lascaux'da (1940), bazı yorumcuların bir "Franko-Kantabrian" ekolünden söz etmelerine yol açan muhteşem yeraltı galerileri ortaya çıkartılmıştır. Riviera üzerinde, Menton yakınlarındaki bir mağarada, Hint Okyanusundan toplanmış bir yığın *Cassis rufa* kabuğu bulunmuştur. Kabukların, hayat veren güçlere sahip olduğu için biriktirildiği düşünülmüş; bu, hem sofistike bir din sisteminin, hem de hareketli bir ticaret hayatının varlığına işaret sayılmıştır[14] **[LAUSSEL]**.

AVCI-TOPLAYICI

ÖRGÜTLÜ siyasal topluluğun veya "devlet"in kökenleri, neolitik çağdan önce ender görülmüştür. Marksistler dahil bazı kuramcılar, Bronz ve Demir çağlarının kabileleri veya *kabile şeflikleri başka bazı kuramcılar ise, tarımdaki neolitik devrim ve buna* bağlı olarak yerleşik yaşamın gelişmesi üzerinde durmuşlardır. Örneğin V. Gordon Childe'a göre, devlet örgütlenmesinin akrabalığa değil de sabit iskâna tabi olduğu önkoşulları arasında birbirinden farklı unsurlar olan, toprak üzerinde egemenlik, sermaye fazlası, simgesel anıtlar, uzak mesafe ticareti, işbölümü, katmanlara ayrılmış toplum, bilimsel bilgi ve yazı sanatının bilinmesi yer almaktadır. Bu tür önkoşulların varlığına ilk olarak Mısır ve Mezopotamya ile Antik Yunan kent-devletlerinde rastlanmıştır (Bkz. Bölüm II).

Ancak karmaşık avcı-toplayıcı toplumunun analizi, konuyu zaman içinde çok daha gerilere götürür. Avcı-toplayıcıların veya toplayıcı-avcıların kısa sürede ortadan kalkmalarını tarımın ilerlemesine bağlamak mümkün görünmemektedir. Tersine, çünkü milyonlarca yıl boyunca bitmez tükenmez "boş zamanları" olmuş ve bol-

luk içinde yaşamışlardır. Gelişmeye başlayan tarıma yabancı değildirler, ama marjinal veya tamamlayıcı bir faaliyet olması dışında tarımı reddetmişlerdir.[1]

Dahası, tarihöncesinin sonraki aşamalarında farklılaşmış uzmanlıklara izin veren bir toplumsal yapı geliştirmişlerdir. Bazı gruplar, durmadan gezen avcı-savaşçılara ve yerleşik toplayıcılara ek olarak yeni bir süreç olan balıkçılıkta, deniz ürünleri, yabani ot ve kabuklu yemiş toplamada, tuzakla kuş avlamada ustalaşabilmişlerdir. Başka gruplarsa, federasyonların ve bölgesel ittifakların örgütleyicisi veya müzakerecisi olarak uzmanlaşmayı tercih etmiştir. Başka bir deyişle "avcı-toplayıcı" unvanı, aynı zamanda bir siyasal temsilci sınıfı da içerir. Tarihsel sorun, Kuzey Amerika, Avustralya ve Yeni Gine yerlileriyle ilişki ve karşılaştırma halinde ele alınabilir.

Bu nedenle avcı-toplayıcılarla ilgili temel soru, "nasıl olup da yüksek bir tarım ve siyaset toplumu düzeyine eriştikleri" değil; "başlangıçtaki yaşam tarzlarının onlara sağladığı güvenli, müreffeh ve psikolojik olarak özgürleştiren avantajlarından vazgeçmeye onları neyin ikna ettiği"dir veya en azından öyle görünmektedir.

LAUSSEL

"LAUSSEL VENÜSÜ"nün tarihi, MÖ 19.000 civarıdır. Dordogne'da bir mağaranın duvarlarına oyulmuş bir alçak kabartmadır ve kırmızı aşıboyası ile boyanmıştır. Yüzünde hiçbir yaşam belirtisi olmayan, ama berberden çıkmışcasına düzgün ve omuzlara dökülen saçları, iri memeleri ve cinsel organını sergileyecek kadar açık bacaklarıyla, oturmuş bir kadın figürüdür. Dirsekten kıvrılmış sağ kol, yarımay şeklinde bir bizon boynuzu tutmaktadır.

Erken Avrupa sanatının pek çok benzer örneğinde olduğu gibi, insanlık tarihinin % 90'ında dişi cinsin insan elinden çıkmış bu eserdeki apaçıklığı, hem çarpıcı hem de anlamlıdır. Kendisine tapınma şekli dikkate alınarak, bir anaerkil toplumun dinsel törenlerine egemen olan "Büyük Kozmik Ana"nın bir türevi olan paleolitik Tanrı'yı temsil ettiği kabul edilmiştir. Bir yoruma göre kadın, erkeğin ve çocuğun hayvan ruhlarıyla birlikte mistik bir topluluk olarak düşünüldüğü, maskeli dinsel danslara başkanlık eder. Daha düşük bir olasılıkla, mağaranın, "Büyük Dünya Anasının türbe-labirent cinsel organı" olduğu ve "kan-kadın-ay-bizon boynuzu-doğum-büyü-yaşam dönemi"nin, sürekli bir kutsal enerji yankılanması veya bir uyum içinde benzeştiği mağara-yaşamı betimlemesinin doruk noktasını oluşturur.[1]

Tarihöncesi toplumun anaerkil karakteri, Marx ve Engels'ten başlamak üzere pek çok kuramcı tarafından kabul edilmiştir. Ancak anaerkilliğin sadece en "ilkel" düzeyde işlediği varsayımı, bugün geçerli sayılmamaktadır. Şair Robert Graves, söylencelerle ilgili çalışmasında Avrupa'da anaerkil kültürün kökenini ve akıbetini, antik tanrısallıktan klasik köleliğe kadının statüsündeki düşüşü izleyerek ortaya koymuştur.[2]

Başka araştırmacılar sözün, dilin, ifadenin dişil kökeni, buradan hareketle de bilinçli kültürün kökeni üzerinde durmuşlardır. İnsanlığın uzun "fidanlık" döneminde, erkekler ava giderken kadın ve çocuklar muhtemelen konuşmayı öğrenmişlerdir. Öyleyse, erkek çocuklar konuşmayı kız kardeşlerinin yanında öğrendiğine göre, cinsiyet farklılığı yalnız bir ölçüde var olabilmiştir.

Hatta anaerkil ve ataerkil toplumların, geniş bir melez biçimler alanı yaratarak örtüşmüş olabileceği yönündeki güçlü olasılık daha da inandırıcıdır. Gimbutas kuramı doğruysa (Bkz. s 107), geç neolitik "Kurgan halkları"nın Pontus Steplerine doğru ilerlemesi, sadece Hint-Avrupalıların değil savaşçı, dövüşken geleneklerin de gelişine işarettir. Öte yandan, ikinci bir grup olarak eski Güney Rusya halkı Soromatların gelişinden sonra (ilk İran-Sarmat konfederasyonu dalgası) yeni gelen anaerkiller, MÖ 3000'de kendi ataerkil öncülleriyle kaynaşmıştır. Herodotos, bu nedenle, Amazon savaşçıların Karadeniz'in güney kıyılarını nasıl terk ettikleri ve yiğit İskitlerle birleştikten sonra Myosyan Gölü'nden yürüyerek üç gün uzaktaki yeni vatanlarını nasıl kurdukları üzerine ilginç bir öykü anlatmaktadır. Öykü, arkeologlar Soromat mezarlarındaki kadın savaşçıların iskeletlerini ortaya çıkartıncaya kadar tamamen uydurma diye reddedilmişti. Mezarı Don Nehri üzerindeki Kolbiakov'da bulunan, bir bağbozumu sonrası sükünetindeki bir Soromat prensesi, savaş baltasıyla gömülmüştür.[3]

Her iddialı öğreti gibi, tarihöncesine feminist yaklaşımın da aşırılıkları vardır. Ama bu yaklaşımı tamamen reddetmek de mümkün değildir,

> "İnsanlığı doğadan, nesneyi özneden... ve üniversiteleri evrenden ayırdığımız için, (...) Buz Çağının kutsayıcı ve efsane yaratıcı düşüncesini anlamak, özellikle bir şair veya mistik için çok zordur. Ortaya çıkardığımız her heykel, her tablo Buz Çağı insanlığının bir sanat kültürü, hayvanlara ve kadınlara duyulan sevgi olduğunu haykırdığı halde kullandığımız dilin kendisi, (...) aletlerden, avcılardan ve erkeklerden söz eder. (...) Toplayıcılık da avcılık kadar önemli olduğu halde sadece avcılık tartışılır. Masalcılık tartışılır, ama anlatıcı yaşlı bir ay rahibesinden çok, yine bir avcıdır. Yetişkinliğe geçiş töreni icad edilmiştir, ama bu törenden geçerek yetişkinliğe kabul edilen gelinlik çağında bir genç kız değil, büyük bir avcı olmanın eşiğindeki bir delikanlıdır."[4]

Nasıl tanımlanırsa tanımlansın, genellikle Batı uygarlığının kökeninin, Yahudi-Hıristiyan geleneğinde ve Klasik Dünya'da olduğu düşünülmektedir. İster Yehova, ister Zeus-Jupiter olsun her iki kaynak kültüre de erkek Tanrılar egemendir. Ama çok uzun erken dönem boyunca dişi Tanrıların olduğu da unutulmamalıdır. Narin, kırılgan bir tür olarak kaldığı sürece, insanlığın sadece öldürme ve ölümün erkek, üreme ve doğumun dişi rolü tarafından harekete geçirildiği kabul edilebilir.

Her ulus, her halk, her insan uzak geçmişte kalmış bir cennet düşlemiştir. Romantiklerin, milliyetçilerin, Marksistlerin hep kendilerine özgü, idealleştirilmiş Cennet Bahçeleri, yarı efsanevi Altın Çağları vardır. Şimdi feministler aynı şeyi yapmaktadırlar.[5] Laussel Venüsü ve benzerleri, erkek zevkinin bir seks aracı değildir. Aslında o, Venüs de değildir.

Orta Taş Çağı veya mezolitik çağ, insanın hızla gelişen iklim koşullarına uyum sağladığı bir geçiş dönemini temsil eder. Son Fin-İskandinav buz tabakasının nihai moreninin tarihi MÖ 7300 olarak belirlenmiştir. Teknolojik ilerleme, mikrolitlerin (çok küçük, sivriltilmiş veya keskinleştirilmiş çakmaktaşları) ortaya çıkışıyla göze çarpmaya başlamıştır. Olağanüstü artan balık ve deniz kabuklusu göl, nehir ve deniz kıyıları boyunca yerleşmeyi özendirmiştir. Güneyde, örneğin Pirenelerdeki Mas d'Asil'de görülen erken kültürler, derin deniz balıkçılığının başladığı daha kuzeyde, örneğin Zelanda'daki Maglomese'de veya Jutland'daki Ertebolle'de görülen kültürlerle tamamlanmıştır. Mezolitik çağın taş baltası ilk kez çok büyük ağaçları devirebilmiştir.

Yeni Taş Çağı veya neolitik çağ, yiyecek toplamaktan yiyecek üretimine geçişle belirginleşir. Bitki ve hayvanların ehlileştirilmesine, bir başka anlatımla tarıma; taş teknolojisindeki bileme, parlatma ve delme yoluyla çok üstün nitelikte araçların üretilmesini sağlayan gelişmeler eşlik etmiştir. "Neolitik Devrim", Ortadoğu'da MÖ sekizinci binyılda, Avrupa'nın kuzey kesimlerindeyse çok sonra, ikinci binyılda başlamıştır. Sığır, koyun ve domuz besiciliğinin; at yetiştiriciliğinin, katır yetiştirme amaçlı melezleştirmenin, sistematik tahıl üretiminin, sabanla toprak işlemenin, dokumacılığın, çömlekçiliğin, madenciliğin başlangıcı bu dönemdedir. Bu dönemde ayrıca, önceleri sadece dağınık yerleşim birimlerinin bulunduğu Yarımada'da, geniş toplu yerleşimler için ilk büyük girişimler yapılmıştır.

Neolitik çağda iki ana gelişme çizgisi görülmüştür. *Linearbandkeramik* veya "çizgili çömlekçilik"in simgelediği birinci çizgi, Tuna Vadisi'nden Orta Avrupa'ya hızla ilerlemiştir. Beşinci binyıldaki muhtemelen 700 yıllık kısa bir atılım dönemi içinde bugünkü Romanya ile Hollanda arasındaki 1.500 mili kat etmiştir. Öncü yerleşimler, yeni temizlenen ormanların en büyük kerestelerinden yapılmış büyük komünal evler çevresinde yoğunlaşmıştır. Aşırı kullanım ve insan gücü yetersizliğinden kaynaklanan tarımsal sorunlar, geçici bir geri çekilmenin ardından terk edilen yerlerin belirgin bir biçimde yeniden işgal edilmesine yol açmıştır. Gelişmenin, "kabartmalı çömlekçilik"le birleşen ikinci çizgisi, Akdeniz kıyıları çevresince batıya doğru uzanmıştır. Dördüncü binyılda, tarımsal yerleşimin Yarımada'nın batı ve kuzey uçlarına doğru (İberya, Fransa ve İsviçre, İngiliz Adaları, İskandinavya ve Büyük Ovanın doğu kısımları) yayılması söz konusudur. MÖ 3200'den itibaren, Yarımada'nın 62. kuzey enleminin altında kalan bölümünün tamamında, yiyecek üretimi ekonomisinin değişik türleri yayılmıştır[15] [AVCI-TOPLAYICI] [TAMMUZ] [VINO].

Bu dönemin tipik özelliği, Grenoble yakınındaki Charavines'de, Jura'daki Chalain'de, Württemberg'deki Federsee'de veya Zürich Gölü'ndekilere benzer göl kıyısı köyleridir. Göl çamuru, mutfak araç gerecinden, yarı yenmiş elma artıklarına kadar her şeyin bozulmasını önleyen mükemmel bir koruyucu işlevi gördüğü için, göller arkeologlar açısından son derece değerlidir [TOLLUND].

Kıtada, bir uçtan bir uca altı ana neolitik bölge oluşturulmuştur; yoğun bir biçimde Doğu Akdeniz'in etkisi altında olan Doğu Akdeniz ve Balkan böl-

gesi; Ukrayna stepleri üzerinde Tripol'ye-Cucuteni bölgesi; kabartma izlenimi veren seramikleri ve "savaş baltası" halkıyla Baltık-Karadeniz bölgesi; can damarı Bohemya olan, ama ileri karakolları Ren Nehrinin batısında ve Vistül nehrinin doğusunda olan çizgili seramikleriyle orta bölge; Büyük Ovanın, ince uzun boyunlu şişe-bardak gibi eşyaların yoğun görüldüğü kuzey bölgesi; ve Güney İspanya'dan İngiliz Adalarına ve İskandinavya'ya kadar dağılan "cam çan" üreticilerin bulunduğu batı bölgesi... Geç neolitik kültürler, genellikle basit lahitler veya yekpare taş anıtlardan dev oda-mezarlara, taş bulvarlara ve meydanlara kadar büyük taş anıt-yapılarla tanınır. Bu yapıtların bulunduğu önemli yerler New Grange (İrlanda), Orkney adalarındaki Maes Howe, Brötanya'daki Carnac, Wiltshire'deki Avebury ve Stonehenge'dir; gelişmelerini Mısırlı veya muhtemelen Minoslu maden arayıcılara borçlu oldukları yolunda doğruluğu kuşkulu bir iddia vardır [DASA] [GGANTIJA].

TAMMUZ

EVRENİN Anası İştar veya Aşetar'ın oğlu olan Tammuz, antik Mısır ve Babil'in Tahıl Tanrısıdır. Hasat sonunda, son demetlerin sapları, tanrının gelecek mevsime kadar içinde saklanıp korunabileceği kamış yelpazeler veya kafesler halinde örülmektedir.

Bu tahıl idolleri veya "kukla-bebekler"in yapılmasına buğday üretilen her yerde rastlanır. Balkanlarda Karadağ Yelpazesi olarak bilinen kukla-bebek, Nil yöresindeki öncülüne benzer şekilde yapılmaktadır. Almanya'da ve İskandinavya'da tahıl sapından yıldızlar veya melekler, Noel süslemelerinin sevilen malzemelerindendir.

İngiltere'deki geniş tahıl bebek repertuvarına, bu sanatın yok olmaya başladığı 1950'lerde, kırsal-çevre koruyucularınca sahip çıkılmıştır. Keman sapı, at nalı, ağaç budağı, kedi pençesi, çan, fener ve benzeri basit dizaynlar, buğday yetişen her yerde bulunabilir. Yerel özellikler ise Shropshire kısrağı, Derbyshire tacı, Cambridge şemsiyesidir. Northumberland'ın Kern Bebeği ve Kent'in Sarmaşık Kızı; "Dünya Ana"nın veya daha eskilerde Mısırlı İştar'ın kızları, Yunanlıların Demeter'i ve Roma'nın Ceres'inden başka bir şey değildir.[1]

Dünyanın bildiği üç büyük tahıl türü vardır: pirinç, mısır ve buğday. Avrupa, bu üçü arasından buğdayı seçmiştir. Buğday, Avrupa'ya Mezopotamya'dan gelmiş ve Avrupalılar kuvvet kullanarak girdikleri her yere buğdaylarını da beraber götürmüşlerdir: Önce, neolitik kuzeybatının boş topraklarına, daha yakın zamanlarda da Amerika, Avustralya ve Sibirya'nın bakir otlaklarına... "Seçim"in yapıldığı (bu üç tahıldan hangisinin seçileceği) yerlerde süreç, binlerce yıl boyunca sonsuz bir denemeler dizisini gerektirmiştir. Rakip tahıllar olan arpa, esmer (sert) buğday, akdarı, yulaf, çavdar Avrupa'da var olmaya devam etmiştir, ama Kral Buğdayın zafer yürüyüşüne karşı koyamamıştır.[2]

Buğdayın, (taneli otlar ailesinin *Triticum* grubu) binden fazla bilinen türü vardır. % 70 karbonhidrat, % 12 protein, % 2 yağ, % 1.8 mineral içerir. İçerdiği pro-

tein pirinçtekinden daha fazladır: bir libresindeki (450 gr.) kalori miktarı 1500'ün üzerindedir. Buğday esaslı beslenme, Avrupalıların çoğuna pirinç ve mısır yiyenlere göre beden yapısı bakımından açık bir üstünlük sağlayan etkenlerden biridir. Buğday, sadece baharda ekimi ve sonbaharda hasadı sırasında yoğun emek gerektiren mevsimlik bir tahıldır. Bütün yıl boyunca disiplinli birlikler halinde çeltik alanlarında çalışmak zorunda olan pirinç yetiştiricilerinin tersine buğday, üreticilerine genişleme, ikincil ürünler yetiştirme, toprak ıslahı, inşa, politika ve kavga için zaman ve serbestlik tanımıştır. Bu bileşim, feodalizmden birecyiliğe, savaş kışkırtıcılığından emperyalizme kadar, Avrupa'nın sosyal ve siyasal yaşamının pek çok özelliği için gerekli önkoşulları gayet iyi içerebilir. Ancak buğday, toprağı hızla yorar. Antik çağlarda toprak, verimliliğini ancak buğday tarlaları düzenli olarak nadasa bırakılıp evcil hayvanlarca gübrelenerek koruyabilmiştir. Buradan da toprak tarımıyla hayvancılığın karışımı olan geleneksel Avrupa çiftçiliği modeli ve tahıl, sebze ve etle sağlanan beslenme çeşitliliği gelişmiştir.

Buğdaydaki protein, ekmek yapımında suyla karıştırınca hamurun meydana geldiği nişastası az unu (gluten) vermek gibi eşsiz bir özelliğe sahiptir. Gluten, hamurun fermantasyonundan açığa çıkan karbondioksiti tutar. Sonuç hafif, güzel ve rakiplerine göre çok daha kolay hazmedilebilen buğday ekmeği somunudur.[3] "Bugün bize günlük ekmeğimizi nasip et" duasına yansıyan duygu, Avrupalıların bazı Ortadoğulu komşularıyla paylaşabilecekleri bir duygudur; ama Hintlilerle, Çinlilerle, Aztekler le veya İnkalarla değil.

Kalkolitik Çağ, bazı tarihçilerin, Taş Çağı ile Bronz Çağı'nın kesiştiği uzun geçiş dönemini tanımlamak için kullandıkları bir deyimdir.

Bronz Çağı, bakır ve kalayın karışmasından oluşan yeni bir alaşımın üretilmesiyle dikkat çeker. Ortaya çıkışı, Ortadoğu'da MÖ 3000 yılında, kuzey Avrupa'da muhtemelen bin yıl sonra başlamış; özellikle Akdeniz'de, kent kültürünün geliştiğine; yazılı kayıtlara, uzmanlaşmış zanaatlara, yaygın ticarete tanık olmuştur. En büyük başarıları, Miken'de (Mycenae) 1876'da Heinrich Schliemann tarafından, Girit'in Knossos kentinde 1899-1930 arasında Sir Arthur Evans tarafından sergilenmiştir. Bu yerler, Stonehenge'de üç aşamalı yapımı MÖ 2000 yılında başlayan taş meydanların aşağı yukarı çağdaşıdır. "Aubrey Holleri"nden sağlanan Stonehenge'deki birinci aşamaya ait kömür-kalem çalışmaların kopya tarihi MÖ 1848 (± 275 yıl); üçüncü aşamaya ait bir taş oyuktan alınan bir parçanın tarihi MÖ 1710 (± 150 yıl) olarak saptanmıştır. Dolayısıyla, Ege'de Ortadoğudakilerle akraba veya benzeşen bir ileri uygarlık gelişirken, kuzeybatının insanları hâlâ Neolitikten Bronz Çağına geçiş sürecini yaşamaktadırlar [SAMPHIRE].

Ancak "ileri" veya "geri" kültürlerden söz edilmesinden, her biri elli ton ağırlığındaki seksen mavi taşı Güney Galler'deki Prescelly Dağlarından taşımayı ve hayran kalmış gözlemcilerde bir güneş-bilgisayarın çalışan parçaları etkisini bırakan aynı dikkat ve düzenle dikmeyi başarmış Stonehenge mühendisle-

rinin ustalığıyla vazgeçilmiş olabilir.[16] Gerçekten Stonehenge'deki ve Mycenae'de bulunmuş boş mezarlardaki eşyaları anımsatan oyma balta ve hançerler, Akdenizlilerle doğrudan temasla ilgili spekülasyonları yeniden gündeme getirmiştir.

VINO

ŞARAP, sıradan bir içki değildir. Daima aşk ve dinle bir arada olmuştur. Tıpkı Venüs'ünki gibi onun adı da Sanskritçe *vēna*, "sevgili"den türetilmiştir. Avrupa'ya Kafkasya'dan gelen ve Antik dünyanın hem günlük yaşamında hem de dinsel törenlerinde başrolü oynayan şarap, ilk kez Nuh tarafından üretilmiş (Yaradılış IX. 20), sadece pagan içki âlemlerini değil, Hıristiyanlığın paylaşma kadehini de esin kaynağı etmiştir.[1]

Tuna yakınında Sabarya'da (bugünkü Szombathely) doğan Tourslu Saint Martin, şarapseverlerin ilk koruyucu azizidir. St. Urban ve (adı "şarap buharı"yla ilgili bir oyunu anımsatan) St. Vincent da, şarap üreticilerinin ve tüccarlarının koruyucusudur.

Ortaçağ Avrupasında ticari amaçlı şarap üretimine, Bordeaux bölgesindeki Chateau-Prieuré'de ve Burgonya'da Côte de Beaune üzerinde bulunan Clos Vougeot gibi yerlerde bulunan Benediktin papazları öncülük etmiştir. Macon yakınında Côte d'Or üzerindeki Cluny tarikatı ile Nuits St. Georges'daki Citeaux tarikatı, geleneği yaygınlaştırmıştır. Froissart'a göre İngiltere'nin Bordeaux'yu ele geçirmesi, üzümlerin memlekete taşınması için 300 gemilik bir filo gerektirmiştir. Fécamp Manastırında elde edilen bir *Bénédictine* (1534) ve Dauphiné'deki Chartreux'de elde edilen *Chartreuse* şarapları, sertleştirilmiş şarap sanatının öncüsü olmuşlardır.

Avrupa'nın şarap bölgesi Yarımada'yı ikiye böler. Kuzey kesimi, Loire nehrinden, Champagne yoluyla Mosel ve Rhineland'a ve oradan da doğuya, Tuna kıyılarına, Moldova ve Kırım'a kadar uzanan bir çizgiden geçer. Bir zamanlar Roma İmparatorluğuna ait olmamış pek az şarap üretim bölgesi vardır. Sırbistan'da, Romanya'da, Bulgaristan'da ve Yunanistan'da alkol karşıtı Osmanlılar tarafından engellenen Balkan şarapları İspanyol, İtalyan ve Fransız şarapları kadar eskidir.

Şarap tüketiminin uzun erimli sosyal, psikolojik ve tıbbi sonuçları vardır. Almanya'daki Protestan-Katolik bölünmesinde olduğu gibi, dinsel ve siyasal gruplaşmalarda, hatta savaşların kaderinde de belirleyici rol oynamıştır. "Waterloo'da savaşan şarap ve biradır. Şarabın kızıl öfkesi, bira çocuklarının yıkılmaz duvarını boş yere, tekrar tekrar yıkamıştır..."[2]

Ama St. Martin'in vatanı, bağcılıktaki üstünlüğünü yine de yitirmemiştir. Tokay yamaçlarındaki volkanik topraklar, Macar ovasındaki sıcak yaz havası, Bodrog Nehrinin nemi, "Aszu" üzümlerinin soylu çürükleri, eşsiz bir bileşim oluşturur. Altın Tokay'ın sert kokulu, acı, yumuşak, şeftalimsi özü herkesin tadına varabileceği bir şey değildir; ve son yirmi otuz yıldır ender olarak üretilmektedir. Ama bir zamanlar iki bin yıl boyunca Polonya'nın özel mahzenlerinde, monarkların ölüm anı için saklanmıştır. Franz-Joseph günlerinden kalma bir şişe "Imperial Tokay", erbabı için en kabule değer armağandır.[3]

GGANTIJA

MALTA adasının iki tarihi bilmecesi vardır: dili ve tarihsel taş anıtları. Dil, Güney Sami dillerinin bir koludur. Antik Fenike kökenli mi (büyük olasılık budur) yoksa ortaçağ Arap kökenli mi olduğu tartışmalıdır. Latin alfabesiyle yazılan tek Sami dilidir. Taş anıtlar ise çok daha eskidir. Gozo adasındaki Ggantija tapınağındaki ve Hal Saflieni'de benzeri olmayan yeraltı *hypogeum*'undaki, yani "toplu mezar odaları"ndaki asıl yerler, MÖ 2400 yılından kalmadır. Kayalara oyulmuş ilk anıtlar, bin yıl önceinin tarihini taşır.[1]

Malta'da uygarlıkların ortaya çıkması, Avrupa tarihinin stenoya yazılmış bir rehberi gibidir.[2] Büyük taş anıtları (megalitler) inşa eden neolitik mağara sakinlerinden ve Bronz Çağının madenci halkından sonra MÖ yedinci yüzyıldan itibaren Kartacalılar ve MÖ 218'den itibaren Romalılar Malta'ya gelmişlerdir. Gozo adası genellikle, Odysseus'un zorda kalıp sığındığı "Kalipso Adası" olarak tanımlanır. St. Paul, MS 60 yılında Valetta koyunda bir deniz kazası geçirmiştir. MS 395 yılında Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'na tahsis edilen Malta, bundan sonra sırasıyla 870'ten itibaren Araplar, 1091'den itibaren Normanlar, 1530'dan itibaren Hospital Şövalyeleri, 1798'den itibaren Fransızlar, 1802'den itibaren İngilizler ve nihayet çok geç kalmış olsa da 1964'ten itibaren bizzat Maltalılar tarafından yönetilmiştir.

Bölgeler arası ticaret, özellikle maden ticareti, Bronz Çağı Avrupasının önemli özelliklerinden biridir. Yarımada'nın maden kaynakları zengin ve çeşitlidir, ama dağılımı düzensizdir; bu dengesizliğe karşı geniş bir ticaret yolları ağı oluşmuştur. Gerek kaya tuzu madenciliği yoluyla gerekse deniz kıyısı tuzla tavalarında su buharlaşması yoluyla elde edilen tuz, en eski dönemlerden beri bilinmektedir. Katalonya'daki Cardona'dan Avusturya'daki Salzkammergut'a veya Polonya'daki Wieliczka'ya kadar birçok yerde büyük kaya tuzu dağları kendiliğinden oluşmuştur. İlkel tuzla tavaları, *salinae*, Dinyeper'den Rhône'a kadar bütün sıcak güney kıyıları boyunca kurulmuş; sonra da daimi "tuz yolları" işlemeye başlamıştır. Bunlardan en ünlüsü Roma ile Adriyatik kıyılarındaki tuzlaları birleştiren antik *Via Salaria*'dır. Hem Jutland'ın batı kıyılarında hem de Vistül'ün doğusunda Baltık kıyılarında bulunan amber, mücevher olarak çok rağbet görmüştür. Antik "amber yolu", Oder Nehri vadisinden aşağı indikten sonra Moravya Geçitinden Tuna'ya ulaşır ve Brenner Geçiti üzerinden Adriyatik'e çıkar. Obsidyen (volkanik cam) ve *lapis lazuli* de (laciverttaşı) çok talep edilmektedir. Bakır ve kalay çok üretilen madenlerdendir. Bakır, önce Kıbrıs'tan (Cyprus) (bakır adı buradan gelmektedir), sonra Dolomitlerden ve Karpatların bütün yukarı kesimlerinden gelmiştir. Karpat bakırı, çok erken dönemlerde kuzeye, İskandinavya'ya doğru yol almış, sonra güneye, Ege'ye gönderilmiştir. Eskilerin kurşundan hiç ayıramadığı kalay, uzaktaki Cornwall'dan getirilmiştir. Bakır ve kalay madenlerinin aranması, kıtanın bütünü-

nü kapsayan temasları, doğada çok daha hazır olarak bulunan ve bakır ve kalaydan sonra en çok aranan demirden daha etkili bir şekilde uyarmıştır.

Talebi yoğun olan çeşitli malların kolayca bulunabileceği bölgelere özel bir önem verilmiştir. Bu bölgelerden biri, Ischl ve Hallstatt'ın tuz dağlarıyla Noriae'nin metal madenlerinin yan yana uzandığı Salzkammergut'tur (Noricum). Bir başkası gümüş, kurşun, demir ve tuzun birbirinden bir taş atımı uzaklıklarda bir arada olduğu Vistul Nehrinin yukarı kesimlerinde, Krakow civarındadır. Yine de en verimlisi Ege adalarıdır. Melos Adası obsidyen, Paros beyaz mermer, Kitnos bakır, Sifnos ve Atina açıklarındaki Lavriyon gümüş ve kurşun üretmiştir. Girit ve daha sonra Miken'in refah ve gücü, bu Ege kaynaklarına egemen olmaları ve bütün kıtayı aşan ticaret yollarının merkezinde bulunmalarıyla doğrudan ilgilidir. Girit ve Miken, Bronz Çağında "uluslararası ruh" denilen şeyin odak noktası olmuştur.

DASA

POPÜLER bir matematik tarihi, Madenci Kavmin neolitik çağ Avrupasında ilerlemesine, hem Hint-Avrupa dillerinin hem de ondalık sistemin yaygınlaşmasının eşlik ettiğini savunur. İddia, numaralandırmada ondalık sistemi kullanan Hint-Avrupa dillerinden seçilen sayı adlarının bir listesiyle desteklenmektedir. Sonuçta ortaya, tarihöncesi Avrupa'nın onlu sistemde sayı saymayı, bu sayıların yazılı biçiminin gelişmesinden üç milyon yıl önce bildiği gerçeği çıkmaktadır.[1]

Kuşkusuz, hiçbir doğrudan kanıt bulunmasa bile, bu insanı, okuma-yazmanın bilinmediği eski bir toplumda, yeni sayma modelleri oluşturulabileceğini düşünmeye itmektedir. Ancak, bugün kullanılan rakamların tarihöncesi dönemlerden bu yana değişmeden kaldığına dair bir kesinlik yoktur; dolayısıyla, birbirine çok benzeyen bütün dillere karşı önermenin doğruluğu test edilirken dikkatli olunmalıdır:

Keltçe (Galce)		*Almanca*		*Latince*	*Grekçe*	*Slavca (Rusça)*	*Sanskritçe*
1	*un*	*eins*	*I*	*unus*	*en*	*odin*	*eka*
2	*dau*	*zwei*	*II*	*duo*	*duo*	*dva*	*dvi*
3	*tri*	*drei*	*III*	*tres*	*tri*	*tri*	*tri*
4	*pedwar*	*vier*	*IV*	*quattuor*	*tetra*	*chetyre*	*katur*
5	*pump*	*fünf*	*V*	*quinque*	*pente*	*piat'*	*panka*
6	*chwech*	*sechs*	*VI*	*sex*	*hex*	*shest'*	*shash*
7	*saith*	*sieben*	*VII*	*septem*	*hepta*	*syem'*	*sapta*
8	*wyth*	*acht*	*VIII*	*octo*	*octo*	*vosyem'*	*ashta*
9	*naw*	*neun*	*IX*	*novem*	*ennea*	*devyat'*	*nava*
10	*deg*	*zehn*	*X*	*decem*	*deca*	*deeyat'*	*dasa*

"Mükemmel konuşma" anlamındaki Sanskritçe, bilinen en eski ikinci Hint-Avrupa dilidir. Antik İran'ın ve Hindu geleneğinde Tanrıların dilidir. MÖ 1500 yılında Veda

edebiyatının derlenmesi amacıyla kullanılmıştır. Gelişme dönemi, ondalık sistemi geliştiren İndüs uygarlığının yıkılışından sonra kısa sürmüştür.

Sanskritçedeki rakam sözcükleri, açık bir şekilde onlu sayma sistemine dayalıdır. Sanskritçedeki 1'den 10'a kadar olan sayı birimleri, öteki Hint-Avrupa dillerindekilere karşılıktır. On'lar, on sözcüğüyle bağlantılı basamaklardır: *ekadasa* (1 + 10 = 11), *navadasa* (9 + 10 = 19) gibi. On'lar, bir'lerin bir onluk bölümdeki (*"decade", dasat-h*) toplu sayılarla bağlantısından oluşan basamaklardır: *vimsati* veya *dimsati* (2 x 10 = 20), *trimsati* (3 x 10 = 30) gibi. 1.000 rakamı için kullanılan, "on yüz" anlamındaki *dasasata* sözcüğü, bugün bile yüksek rakamları oluşturmak için kullanılan *sa-hasra* sözcüğüne benzer. "10 milyon" için tek bir sözcük vardır: *crore*; "yüzde"yi ifade etmek için *satam* kullanılır.[2] Latince sayılar da zorunlu olarak ondalıklıdır. Ama yapıları birler, beşler onlar şeklinde kümelenen Roma rakamlarıyla benzerlik taşımaz.

Günümüzdeki en aktif modern temsilcisi Galce olan Kelt dilleri, bir zamanlar bütün Avrupa'ya yayılmıştı. Batı'nın en eski Hint-Avrupa dil grubuna dahildir. Ancak Kelt sayıları beşler, onlar ve özellikle yirmiler şeklinde sayma özelliği içerir. Sanskritçe gibi modern Galce de, 1 ile 10 arasındaki bir'ler basamağı için ondalık bir'leri; ama on'larda, Roma rakamlarına benzer yapıdaki sayıları kullanır. Örneğin on altı, *un ar bymtheg*, yani "beş ve on üzerine bir"dir (XVI). On dokuz, *pedwar ar bymthcg*, yani "beş ve on üzerine dört"tür. On dokuzdan sonra, yirmiler (Taban-20) gelir. *Ugain* temeldir ve *deugain* (40), *trigain* (60), *pedwar gain* (80), hep yirminin çarpanlarıdır. Otuz, yetmiş, doksan ise, yirminin bir çarpanına "on daha" diye ifade edilir. Elli'nin karşılığı olan *hanner cant*, "yüzün yarısı" demektir.

	Galce		*Latince*	*Sanskritçe*
11	*un ar e ddeg*	*XI*	*undecim*	*ekadasa*
20	*ugain*	*XX*	*viginti*	*vimsati*
30	*deg ar hugain*	*XXX*	*triginta*	*trimsati*
40	*deugain*	*XL*	*quadraginta*	*katvarimsati*
50	*hanner cant*	*L*	*quinquaginta*	*pankasati*
60	*trigain*	*LX*	*sexaginta*	*shashti*
70	*deg ar thrigain*	*LXX*	*septuaginta*	*saptati*
80	*pedwar ugain*	*LXXX*	*octoginta*	*ashiti*
90	*deg ar phedwar ugain*	*XC*	*nonaginte*	*navati*
100	*cant*	*C*	*centum*	*sata*
1000	*mila*	*M*	*mille*	*dasasatajsahasra*

El parmakları kadar ayak parmaklarını da kullanarak başlayan 20'lik (Taban-20) sayma, sayma çubuklarını azaltma işaretinden çıkan İngilizce "score" (çok sayı) sözcüğünün içinde de vardır. Fransızca'da "dört kere yirmi" anlamındaki, muhtemelen Kelt Galcesinden kalma *quatre-vingt* sözcüğünde de yansıtılmaktadır. Bu nedenle

her koşulda, Avrupa'nın ilk halkları, uygun görmüşlerse, ikiler, beşler, onlar, düzineler ve çok sayılar diye sayı saymışlardır. Bazı noktalarda, dakika ve saniyeleri saymaya uyarlanmış 60'lık Babil sistemiyle karşılaşmak zorunda da kalmışlardır. Genelde Hint-Avrupa halklarının, özelde Madenci Halkların baştan itibaren ondalık sistemi benimsediklerini kabul etmek güçtür.

Aslında Avrupa, ondalık sistemin (Taban-10) yaygın bir şekilde öğrenilmesi için MS on üçüncü yüzyıla kadar beklemek zorunda kalmıştır. Belirleyici adım olan (0) rakamı için sıfır *(zero)* sözcüğünün kullanılmasının, Hindistan'da gerçekleştiği kabul edilir. Ondalık sistem, buradan hareket edip Müslüman dünyaya, Arap İspanyası üzerinden Hıristiyan dünyasına geçmiştir. Yüzyıllar boyunca, toplama ve çarpma için bile kullanılamayan hantal Roma rakamlarıyla birlikte var olmuş, nihai zaferini kazandığı zaman, birçok Avrupalı, kendi rakamlarının hiç de Avrupalı olmadığının farkına varmamıştır[3] (Bkz. Ek III, s. 1302).

Ne Girit ne Miken, antik dünyayla ilgili ilk bilgilerimizi sağlayan erken klasik dönem araştırmalarınca tanınıyordu. Ama bugün Girit'te Minos kültürünün, Yunan anakarasında Miken kültürünün, "ilk Avrupa uygarlığının" ikiz tepelerini oluşturduğu kabul edilmektedir. Miken'de yeraltı kraliyet mezarlarında altın bir ölü maskesi bulup, telgrafla "Bugün Agamemnon'un yüzüne baktım" diye yanlış haber aktaran Schliemann'ın, sıradan bir zengin tarihöncesi mezar değil, çok daha önemli bir şey bulduğu bugün artık gayet açıktır [LOOT]. Hem Girit'te Knossos, Faistos ve Malya'daki saray kalıntıları hem de Yunan anakarasında Miken, Tirins ve Pilos yerleşimleri, daha önce bilinenlerin hiçbirine benzemeyen, çok daha sofistike bir sanat, din, teknoloji ve sosyal örgütlenmenin bol miktarda kanıtını sergilemiştir. Minos uygarlığının, "ihtişam dönemi" de denilen altın çağı, MÖ 1900 yılında başlar. Burçları Argos Ovası'na ve Korinthos Körfezi'ne hâkim Miken kentininkiyse, üç veya dört yüzyıl sonra başlamıştır. Çanakkale Boğazı'na hükmeden Troyalılarla birlikte Minoslular ve Mikenliler, Avrupa tarihini yüzsüz arkeolojinin nüfuz alanından çıkartmışlardır [TRONOS].

Orta Avrupa'da Bronz Çağının sonlarında, yakılmış ceset küllerinin ayrıntılı mezar malzemeleriyle birlikte kavanozlara konulduğu mezarlıklarıyla ünlü "ölü yakma kültürleri"ne bağlı geniş bir grup vardır. Bronz Çağı'nın önemli yerleşim yerleri Terramare (İtalya), El Argar (İspanya), Leubingen, Buchau, Adlerberg (Almanya), Çekoslovakya'da Prag yakınlarında Unetice ve Romanya'da Otomani'de bulunmuştur.

İkinci binyılın son çeyreğinde, MÖ 1200 yılında Bronz Çağı Avrupası, daha önce hiç yaşamadığı beklenmedik bir yıkımla karşılaşır. Arkeologlar bunu "genel sistemlerin çökmesi" diye tanımlarlar. Ticaret durmuştur, kentler terk edilmiştir, siyasi yapı yıkılmıştır. İstila dalgaları, kalanların üzerine çökmüştür. Art arda gelen korkunç doğal afetlere güçlükle dayanmış olan Girit, Mi-

ken'in kendi de yıkılmadan önce, Mikenli Yunanlıların eline düşmüştür. Bir tek yüzyıl içinde, bütün yerleşik merkezler ilgisizliğe terk edilmiştir. Ege, iç kısımlardan gelen kabilelerin işgaline uğramış, Anadolu'daki Hitit İmparatorluğu sona ermiştir. Mısır, kimliği belirsiz "deniz kavimleri" tarafından kuşatılmıştır. Orta Avrupa, ancak Keltlerin görünmesiyle içinden çıkabildiği bir uzun hareketsizlik dönemine yeniden girmiştir. Yunan, Troya Savaşlarının masalsı dönemini, sonraki site devletlerinin kayıtlı tarihinden ayıran, kendi arkaik Karanlık Çağına dalmıştır.

SAMPHIRE

KAYNAMIŞ DENİZ REZENESİ ... Temmuz veya ağustosta bataklık rezenesi pek toplanmaz. Çünkü toplandıktan hemen sonra dikkatle yıkanmalı ve çok tazeyken yenilmelidir. Yıkanmış rezeneyi, bozulmamış kökleriyle birlikte öbek öbek bağlayın; az ve tuzsuz suda sekiz-on dakika kaynatın; ipi kesin ve erimiş yağla servis yapın. Rezeneyi, her sapın kökü aşağıda kalacak şekilde tutup hafifçe ısırarak ve etli kısmı odunsu özden ayırarak yiyin.[1]

Tarihöncesine ait yiyecekler yok olalı çok olmuştur, dolayısıyla üzerinde çalışmak kolay değildir. Neolitik dönemlerin mönüsünü ve gastronomik teknolojisini yeniden oluşturmak için günümüzde yapılan girişimler altı ana bilgi kaynağına dayanmaktadır. Tarihöncesi çöplükler, arkeologlara büyük kemik, yumurta kabuğu ve deniz kabuklusu-artığı koleksiyonları sunar. Kulübelerin mutfak alanları, genellikle ayırt edilebilen ve analiz edilebilen tohumları ve çiçektozu tanelerini açığa vurur. Çok sayıda balıkçılık araç ve gereci, yiyecek hazırlama, pişirme ve yeme kap ve aleti bu güne kadar kalmıştır. (Kaynatma kazanları yaygındır; ama pişirme fırınları değildir.) Geçmişin bütün besin kaynakları maya, şarap veya soğan gibi modern malzemelerle, yabani ortamdaki çok geniş yenilebilir bitki ve fauna repertuvarından çıkartılabilir. Daha önce tadılmış olduğu bilinen bütün lezzetler, artık yemek kitaplarında yer almamaktadır: Kayın ağacı meyvesi, kuzey karabatağı, kirpi, yabani tahana, dağ eriği gibi... Bunların çoğu, her alandaki maharetleri çok önemli ihtiyaçlardan kaynaklanan ilkel veya endüstri-öncesi toplumların geliştirdiği, yabani otlardan rüzgâr kurutmasına, tuzlamaya, korumaya kadar, besin teknolojisiyle karşılaştırmalar yapılarak da öğrenilebilir. Nihayet modern teknikler, tarihöncesi cesetlerin mide içeriklerinin incelenmesine de olanak sağlamaktadır. Örneğin Tollund Adamı arpa, keten tohumu ve yabani bitki yemiştir [TOLLUND].

Sonuç olarak, otantik bir neolitik yemeğin yeniden meydana getirilip getirilemeyeceği, bir yandan *virpa* ile servis yapılan kemik iliği karıştırılmış rezene peşinde koşulurken, tercihen yapılması istenen bir tartışma konusudur:

Kemik iliği. (225 gr. kemik iliği, un, tuz, kızarmış ekmek.) Kemikleri kazıyıp yıkayın, testereyle dikine ortasından yarıya kadar kesin. ... Unu suyla karıştırıp sert bir hamur yapın, oklavayla açın. Kemiğin uçlarını ilikle karışacak şekilde hamurla kapatın

ve kemikleri unlu bir kumaşla bağlayın. Kaynayan su dolu bir tavanın içine dikey olarak koyun ve yaklaşık iki saat ağır ateşte kaynatın. (...) Kumaş bağlarını çözün ve kemik uçlarındaki hamuru çıkartın. Her birinin çevresine bir kâğıt peçete sarın ve kızarmış ekmekle servis yapın.[2]

Sowan veya Virpa. (450 gr. yulaf ezmesi, 1.5 kilo buğday ezmesi, 9 litre su). Her iki ezmeyi de bir taş çanak içine koyun. 8 litre ılık su katın, ekşiyinceye kadar 5-8 gün bırakın. Temiz sıvıyı boşaltın. Bu, ferahlatıcı bir içki olan *swats*'tır. Çanakta kalan ise koyu bir kolaya benzer. Krema yoğunluğunu kazandırmak için 1 litre daha su ekleyin. Bir süzgeç üzerindeki tülbenten süzün. Elde edilecek sıvı... yulaf ezmesinin bütün besleyici özelliklerini taşıyacaktır. (...) Bir tahta kaşıkla yumuşak ovalama ve tülbendin sıkılması... süreci hızlandırır.[3]

Hamurun yeniden yoğrulması, şiir çevirisine hayli benzer. Yapılabilir, ama asla tam olarak değil. Tarihöncesi yemek tarifleri, kolonyal yerleşimler veya ortaçağ müziğiyle ilgileniliyorsa ve eğer açık sözlü otantiklik ve ipucu olmaksızın başkalarının duygularını anlama ikiz tehlikesi kaçınılmazsa, büyük bir düş gücü ve disiplin gerektirir. Neolitik dönem aşçıları kemik iliğini gerçekten kâğıt peçete içinde mi sunmuşlardır veya *virpa*larını tülbentle mi süzmüşlerdir? Rezenenin toplanabildiği sırada tarihöncesinde Bilirkişiler var mıydı?

TRONOS

GİRİT'TE Knossos Sarayı'ndaki taht "Avrupa'nın en eski koltuğu" olarak tanımlanır. İddianın doğru olması olanaksızdır. Ama kesin olan, antik çağda törensel amaçlarla yüksek arkalıklı ve kollu sandalyelerin bulundurulduğudur. Herkes onların ayakları dibinde dikilirken, yönetici ve yüksek düzey ruhbana rahat, saygın ve yüce bir konum sağlamıştır. Otoritenin sembolü olan kürsü kavramı, kraliyet tahtlarından piskoposluk kürsüsüne, oradan *cathedra*, yani hocalık kürsüsüne geçmiştir.

Günlük oturma mobilyası, kısmen yeni bir Avrupa icadıdır. Eski insanlar, ayakta durmuyorlarsa ya yere otururlar ya çömelirler ya da uzanırlardı. Japonlar dahil pek çok Asya halkı, hâlâ aynı yöntemi tercih etmektedir. Antik Yunanlı ve Romalılar divanlara, sedirlere boylu boyunca uzanmışlardır. Ortaçağ insanı, baltayla yontulmuş kaba peykeleri kullanmıştır. Tek kişilik sandalyeler ilk kez manastır hücrelerinde muhtemelen okuma olanağı sağlamak üzere ortaya çıkmıştır. Ama ne on altıncı yüzyıla kadar standart konut envanterine ne de on sekizinci yüzyıla kadar lüks dizayn repertuvarına girmiştir. On dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar okullarda, bürolarda ve işyerlerinde yaygın olarak kullanılmamıştır.

Ne yazık ki, oturma yeri düz olan sandalyeler, insan anatomisinin ihtiyacını karşılamaz. Sürücünün vücut ağırlığının büyük kısmını, omurganın doğal eğimini bozmadan üzengiye aktaran at eğerlerinin tersine sandalyeler, uyluk kemiklerini

gövdeye dik açıyla yukarı kaldırır ve iskeletin dengesini bozar; hareketsiz kalça leğeninde, kalça eklemlerinde ve bel bölgesinde anormal bir baskı oluşturur. Kronik sırt ağrısı, modern gelişme içinde insanın kendi kendine yarattığı pek çok rahatsızlıktan biridir.[1]

Demir Çağı, tarihöncesini, düzenli tarih kaynakları alanına sokar. Demir Çağının, Anadolu'da Hititler tarafından başlatıldığı genellikle kabul edilmiştir. Alaca Höyük'te kral mezarlarından çıkartılan demir ağızlı, altın kabzalı hançer, MÖ üçüncü binyıldan kalma olabilir. Demirin kullanımı MÖ 1200'de önce buradan Mısır'a, sonra MÖ 1000 yılında Ege'ye ve MÖ 750'de Tuna Havzası'na yayılmıştır [TOLLUND].

Yarımadanın anakarasında, tarihöncesi Demir Çağı geleneksel olarak Hallstatt (MÖ 750-400) ve La Tène (MÖ 400-450) olmak üzere birbirini izleyen iki döneme ayrılır. Saltzkammergut yakınlarında bir yer olan ve 1846'da keşfedilen Hallstatt, adını, ölülerini yakan eski halkın gelenekleriyle Doğudan gelen taze etkileri harmanlayan bir dönem ve kültüre vermiştir. İsviçre'de, Neuchatel Gölü kıyısındaki La Tène, 1858'de keşfedilmiş, demir işçiliğinin çok yüksek bir yetkinlik düzeyine eriştiği ikinci döneme adını vermiştir. Sert demir cevherinden ve kesici yanı ürkütücü bir şekilde keskinleştirilebilen yumuşak demirden çok güzel işlenmiş kılıçlar, tepelere kurulu büyük kalelerde yaşayan savaşçı bir toplumun göstergesidir. Bu insanlar çömlekçi çarkına, atların çektiği savaş arabalarına, para basmaya ve gelişmiş stilistik sanatın yerli, Akdenizli ve hatta göçebe unsurları birleştiren biçimine aşinadırlar. Polonya'nın güneyinde, Krakow yakınlarındaki Kutsal Haç Dağları üzerinde bulunan Rudki'de, tarihöncesi Avrupasının en gelişmiş demir işçiliğinin izlerini bırakmışlardır. Etkin olarak ticaretle uğraşırlar ve prenseslerinin mezarları, Kelt mücevherleri, Etrüsk vazoları, Yunan amforaları, Roma el sanatı eserleriyle doludur. Tartışmasız kabul edilmese de, yaygın olarak "Alplerin kuzeyinde adını bildiğimiz ilk büyük ulus" olan Keltlerle özdeşleştirilmiştir. La Tène'nin dışında, Provence'da Entroment, Burgonya'da Alesia ve Emilia'da Villanova'da da önemli yerleşim yerleri vardır.

Keltlerin ortaya çıkmasıyla birlikte Avrupa tarihöncesi, bütün sorunların en karmaşığıyla karşılaşmıştır: Arkeologların, başka kaynaklar aracılığıyla öğrendikleri etnik ve dil gruplaşmalarıyla tanımladıkları maddi kültürlerin benzeşmesi, karşılaştırılması... Tarihöncesi uzmanlarının çoğu, gerçekten La Tène'daki o demir ustalarının Keltler olduğunu, MÖ birinci bin yılında Kelt kabilelerinin oluşumu veya akınından türediklerini, Yunan ve Roma kayıtlarında Keltoi veya Celtae olarak adı geçen halkla aynı soydan olduklarını kabul eder. Konuyla ilgili en son araştırmalar, modern Kelt halklarının geçmişinin çok daha eskiye, neolitik döneme kadar gidebileceğini göstermektedir.[17] Ama şurası kesindir; günümüzdeki dilbilim araştırmaları, Kelt dillerinin Latince, Yunanca ve günümüz Avrupasındaki birçok dille akraba olduğunu kuşkuya

yer bırakmayacak biçimde kanıtlamıştır. Keltler, tarihöncesinin "arkeolojik" topluluklarından daha net olarak tanımlanabilecek bir dilbilim toplumunun öncü koludurlar ve Hint-Avrupa olgusunun tam ortasında durmaktadırlar.

Kalküta'da çalışan bir İngiliz yargıç olan Sir William Jones, 1786 gibi eski bir tarihte, ana Avrupa dillerinin, Hindistan'daki önemli dillerle yakından ilintili olduğu yolunda çığır açan bir keşifte bulunmuştur. Jones, klasik Latince ve Yunanca ile antik Sanskritçe arasındaki bağlantıyı görmüştür. Bu kuram, sonradan bugünkü birçok Hint dilinin Avrupa'daki benzerleriyle, yani Latin, Keltik, Germanik, Baltık ve Slavik dil gruplarıyla aynı aileden olduğu şeklinde ters çevrilmiştir (Bkz. Ek III, s. 1292).

TOLLUND

TOLLUND, Danimarka'da Aarhus yakınındaki, bir tarihöncesi adamın bütün vücudunun dikkate değer bir biçimde bozulmamış olarak bulunduğu bir bataklığın adıdır. Ceset, Silkeborg Müzesinde sergilenmektedir. Çürümüş bitkilerin oluşturduğu tanik asidi, onu hassas yüz özellikleri ve mide içeriği bozulmayacak kadar mükemmel bir şekilde mumyalamıştır. Sivri uçlu başlığı ve kuşağı dışında çıplaktır; örme bir deri halatla boğazı sıkılarak öldürülmüştür; görünüşe göre yaklaşık iki bin yıl önceki bir dinsel tören cinayetinin kurbanıdır. Tuhaf kaderi bugün bile akıldan çıkmayacak bir acıma duygusu uyandırabilir:

> Hüzünlü özgürlüğünden bir şeyler
> Kağnısına binerken
> Bana gelmelidir, sürerek
> Tollund, grauballe, nebelgrad
> Adlarını söyleyerek
> İşaret eden ellerini izleyerek
> Ülke halkının
> Dillerini bilmeden
> Orada, jutland'ın ötesinde
> Din uğruna adam öldürülen eski bölgelerde
> Kendimi kaybolmuş,
> Mutsuz ve evde hissedeceğim.[1]

Ama Tollund Adamı yalnız değildir. Benzer keşifler, otuz yıl önce Cheshire'daki (İngiltere) Lindow Moss'ta da yapılmıştır; ve Eylül 1991'de, Güney Tirol'de Ötztaler Alplerinin Similaun Ridge bölgesi yakınlarında son derece ilginç bir ceset ortaya çıkartılmıştır. Bronz Çağı öncesi bir avcıya ait olduğu sanılan ceset, tam giyimli ve tam donanımlıdır. 1.52 cm. boyunda, 54.4 kg. ağırlığında, muhtemelen yirmi yaşında, mavi gözlü, yüzü traşlıdır ve bozulmamış, eksiksiz bir beyne sahiptir. Baştan aşağı işlenmiş deri tünik ve tozluklar, keçi derisi bir başlık, huş ağacı kabuğundan

eldivenler, yüksek boyunlu, kalın tabanlı botlar giymiştir. Derisinin dört yerinde mavi kabile işareti dövmeleri vardır ve köseleden yapılmış, yirmi güneş-ışını şeridi ve bir taş boncuktan oluşan bir gerdanlık takmaktadır. Tahta çerçeveli bir sırt çantası, 97.5 santimlik kırık bir yay, kemik uçlu 14 okluk bir sadak, saf bakır tepelikli, taşağızlı bir balta, çakmaktaşından kısa bir bıçak, çakmaktaşı ve kavların bulunduğu bir kuşak taşımaktadır. Görünüşünden, bir tipiye yakalanıp donarak öldüğü anlaşılmaktadır. Ölüm katılığı, hâlâ gözüne siper etmeye çalıştığı bükülüp gerilmiş kolunda toplanmıştır. MÖ 2731 (± 125) yılından kalma bu ceset, Insburg Üniversitesi'nin derindondurucusunda, hiç hesapta olmayan bir hedefe, yaklaşık 5.000 yıllık bir gecikmeyle nihayet ulaşmıştır.[2]

Tarihöncesi cesetlerin, bilimsel enformasyon için değerli kaynaklar olduğu açıktır. "Prehistorik pataloji"deki son gelişmeler, bu vücutların giysileri, hastalıkları, bakterileri ve beslenmelerinin ayrıntılı analizini olanaklı kılmaktadır. Ama kemikleri 1908'de Sussex'teki bir kazıda ortaya çıkarılan Piltdown Adamı örneğinin unutulması olanaksızdır. Tollund Adamı ile aynı yıl bulunan Piltdown Adamı, en büyük sahtekârlıklardan birini açığa çıkartmıştır.

Hint-Avrupa dilleri ailesinin bütün Avrasya'da nasıl yaygınlaştığı hakkında hiç kimsenin daha bir fikri yokken, göçmen halklar tarafından Batıya taşınmış olmaları gerektiğini kabul etme düşüncesi oluşmuştur. Ancak 1902'de bir Alman arkeolog, Gustav Kossina, Hint-Avrupalıları, bütün kuzey Almanya'daki sitlere dağılmış, kabartma çizgili özel bir çanak-çömlek tipi ile bağlantılandırmıştır. Kossina'nın vardığı sonuç, Demir Çağı'nda, Avrupa'nın kuzeyinde bir "Hint-Avrupa vatanı"nın bulunabileceğini işaret etmektedir. Bu görüş, Avrupa Uygarlığının Şafağı (1925) adlı kitabı, yayımlandığı dönemin en etkili kitaplarından olan ünlü Avustralyalı arkeolog Vere Gordon Childe (1892-1957) tarafından geliştirilmiştir. Daha yakın zamanlarda Litvanyalı-Amerikalı arkeolog Marija Gimbutas, Kossina'nın Hint-Avrupa vatanının yeri için yaptığı belirlemeyi, bölgede yaygın olan höyük-mezarlara ait Kurgan kültürüyle tanımlayarak Ukrayna stepleri üzerinde doğrulamıştır:

> "Sürekli çoğalan arkeolojik buluşlar, Hint-Avrupa vatanıyla ilgili eski teorileri saf dışı bırakmaktadır. (...) Kurgan kültürü, ilk Hint-Avrupalı adayı olarak kalacak görünmektedir. Neolitik veya kalkolitik dönemlerde, ortak sözcüklerin yardımıyla yeniden oluşturulan varsayımsal Hint-Avrupa ana kültürüyle benzeşecek başka hiçbir kültür; ve Hint-Avrupa dilleri konuşanların varlığını kanıtlayan erken tarihli kaynakların ve kültürel sürekliliğin bulunduğu bütün toprakları etkilemiş başka hiçbir büyük genişleme ve fetih hareketi yoktur."[18]

Buradaki önemli nokta, Gordon Childe ve haleflerinin, "kültür" sözcüğünü hem maddi hem de dilsel ölçütlerle tanımlanan insan gruplarıyla ilgili olarak

kullanmalarıdır. Ama bu düşüncede, arkeolojik kültürlerin linguistik gruplarla niye zorunlu olarak bu yönde ilişkilendirildiklerini açıklayacak iyi bir gerekçe bulunmadığı görülmektedir. Hint-Avrupa bilmecesi gerçekten çözülmemiştir. Dillerin tıpkı canlı organizmalar gibi kesintisiz bir süreçte değiştiklerini fark etmek son derece heyecan vericidir. Bu durumda, Avrupa'da dilsel değişimin kronolojisini, genetik değişimin kronolojisi ile ilişkilendirmek mümkün olabilir. Avrupa halklarının ve dillerinin kökeninin öyküsü, günün birinde "linguistik saatlerin" zaman izleri ile moleküler saatlerimizin zaman izleri karşılaştırılarak öğrenilebilir.[19]

Avrupa'nın yer adları binlerce yılın ürünüdür. Avrupa'nın geçmişinin anlaşılmasında derin bir kaynak oluşturur. Nehir, tepe, kent, eyalet ve ülke adları genellikle geçmiş çağlardan kalan anılardır. Onomastik bilimi (isimbilim), tarihi kayıtların kabuğunun altını araştırabilmektedir.[20] Genel bir kabule göre nehir adları, en eski ve en kalıcı olanlardandır. Genellikle bugünün insanını kendisinden önceki insanla bağını sürdüren tek unsur olarak belirtmektedir. Bir ekleme süreciyle, kıyılarında sonradan meydana gelen yerleşim dalgalarının kaydını da tutabilirler. Örneğin "Avon Nehri", biri İngilizce biri eski Galce iki eşanlamlı sözcüğü birleştirir. Suyla ilgili Keltçe beş kök-sözcük (*afon, dwr, uisge, rhe* ve muhtemelen *don*) bütün Avrupa'da nehir adlarıyla ilgili en yaygın unsurlardır. Kuşkusuz bilim adamları her zamanki gibi bu konuda da anlaşabilmiş değildirler. Ama bunların en ünlüleri arasında Inn, Yonne, Rhodanus üzerindeki Avignon ("Hızlı Nehir" üzerindeki "Sukenti"), Esk, Etsch, Usk, Adige ve Tuna yer alır.

Portekiz'den Polonya'ya kadar Keltçe çok sayıda yer adı vardır. Örneğin bugünün Galcesindeki *dwr* yani "su"; Dee, Douro, Dordogne, Derwent (temiz su), Durance ve Oder/Odra sözcükleriyle aynı köktendir. "Kafa" ve bundan hareketle "dağ" anlamındaki *Pen* sözcüğü, Pennine, Apennine, Pieniny; "yüksek" anlamındaki *ard* sözcüğü, Arden, Ardennes, Lizard (Yüksek Burun) Auvergne (*Ar Fearann*, "Yüksek Ülke"); "kale" anlamındaki *dun* sözcüğü, Dunkeld (Keltlerin Kalesi), Dungannon, London, Verdun, Augustodunum (Augustus Kalesi), Lugdunum (Lyon), Lugodinum (Leyden), İsviçre'deki Thun, Krakow yakınındaki Tyniec sözcükleri içinde vardır. Hepsi de Keltlerin çok hareketli yaradılışlarının göstergesidir [LLANFAIR] [LUGDUNUM].

İskandinav, Germen, Slav dil kökleriyle, hatta Fenikece ve Arapça köklerle ilgili olarak benzer denemeler yapılabilir. *Etna*, bu denemeye son derece uygun, "ocak" anlamına gelen Fenikece bir sözcüktür. Sicilya'daki bir başka yer olan *Marsala*'nın basit bir Arapça anlamı vardır: "Tanrının Limanı..." İspanya'da Tagus Nehrinin yukarı kesimindeki Trajan köprüsü *La puente de Alcantara* olarak bilinir; *al cantara*, Latince *pons*'un (köprü) Arapçadaki tam karşılığıdır.

Slavca yer adları, batıda, günümüz Slav nüfusunun bulunduğu coğrafyadan çok daha geniş bir alanda yaygındır. Örneğin Almanya'nın kuzeyinde Hannover'de, hem Slav kökenliler hem Slavca yer adları aynı yerde birleşmiştir. Avusturya'da *Zwettl*, "Parlak Benek"), *Doebling* (*Dub*, "Küçük Meşe") veya

Feistritz (*Bystrice*, "Hızlı Akıntı") gibi yer adlarıyla Viyana'dan Tirollere kadar her yerde karşılaşılabilir. İtalya'nın Friuli ilinde İtalyanca ile örtüşür.

Kasaba ve köy adları sıkça kendi köklerindeki bir kayıtla birleşirler. Edinburgh, bir zamanlar "Edwin'in Kalesi"dir; Paris, bir zamanlar Parisii (Parisliler) kabilesinin kenti; Turin (Torino) Taurini'nin kenti; Göttingen, "Godingler'in aile evi"; Kraków (Cracow), iyi kral Krak'ın oturduğu yerdir. Başka yerlerde, o yerin atıflarını veya işlevlerini kaydeder. *Lisbao/Lizbon*, "Güzel Yer" demektir; *Trondheim* "Kralın Evi"; *Munich/München*, "Keşişlerin Yeri"; Redruth, "Druidlerin Yeri"; *Novgorod*, "Yeni Şehir" anlamına gelir. Bazen uzak felaketleri çağrıştırır. Toskana'daki, "Kemiklerin Yeri" anlamına gelen Ossaia, Hanibal'in MÖ 217 yılında zafer kazandığı yerdir. Provence'ta, orijinal adı "Campi Putridi" (Çürümüş Tarlalar) olan Pourrières, Tötonların MÖ 102'de Marius tarafından katledilmesini anımsatır. Bavyera'daki *Lechfeld*, "Ceset Tarlası", Macarların MS 955 yılında yenilgiye uğradığı yerdir.

Ulus adları, sıklıkla ulusların kendilerine veya başkalarının onlara bakış açısını yansıtır. Anglosaksonların batıdaki Kelt komşuları kendi kendilerine *Cymry* yani "Vatandaş" der; ama davetsiz Germanik konuklar (Galli)", yani "Yabancılar"dır. Aynı şekilde, Fransızca konuşan Walonlar da Flamanlara göre, *Waalsch* yani "Galli"dir. Germen halklar kendilerine genellikle *Deutsch* veya *Dutch* ["Alman" (germane) veya "Alman benzeri" anlamında] derler; ama Slav komşularına göre *Niemtsy*, yani dilsiz, sersem, budaladırlar. Slavlar birbirlerini *Slovo* veya "ortak söz" veya *Serb* (akraba) olarak kabul ederler. Latinlere, genellikle yine "Welsh" temasından türeterek *Vlachy*, *Wallachs* veya *Wlochy* derler. Balkanların çeşitli "Vlach"ları ve "Wallach"lar (Türkçesi Ulah, ed.n.), kendilerine *Romani*, *Rumeni* veya *Aromani* (Romalılar) denilmesini isterler.

Ülke ve eyalet adları, genellikle bir zamanlar kendilerini yöneten insanlara izafe edilmiştir. "Gallerin veya Gaullerin Toprağı" anlamındaki Gal'in Keltçe kökeni, Portekiz'de (Portugal), İspanya'daki Galiçya'da, Galya'da (Gaul), Pays de Galles'de (Wales), Cornnwall'da, Donegal'de, Kaledonya'da (daha sonra İskoçya), Galloway'de, Calais'de, Polonya'nın güneyindeki Galiçya'da, hatta uzaklardaki Anadolu'nun Galatyasında (Ankara-Yozgat-Çankırı üçgeninin antik adı, ed.n.) vardır.

Ancak yer adları, sonsuz bir hareketliliğe sahiptir. Zamandan hızlı değişir; dile ve onu kullanan insanların perspektifine göre değişir. Kullanıcılarının entelektüel zenginliğidir ve bu yüzden bitmez tükenmez çatışmalara yol açmıştır. Taraflı tartışmaların, katı sansürün, hatta savaşların propaganda aracı olabilirler. Birden çok değişkenin bulunduğu gerçeklikteyse, doğru veya yanlış biçimlerden söz edilemez. Ancak belirli bir zaman, belirli bir yer ve belirli bir kullanıma uygun biçimi işaret edilebilir. Aynı şekilde, büyük zaman ve mekân alanlarında geçen olaylara değinirken de tarihçi, genellikle eşit ölçüde uygunsuz alternatifler arasında seçim yapmaya zorlanır.

Ama tarihçiler, yansımalara karşı daima duyarlı olmalıdırlar. "İspanya", "Fransa", "İngiltere", "Almanya", "Polonya" veya "Rusya"nın, kolayca tarih hatası yapılabilecek şekilde kullanılan nispeten yeni tanımlar, etiketler olduğu

hemen unutulur. Eski Rusya'da Moskof devletinden önceki devlete "Rusya" diyebilmek nasıl kuşkuluyla, Roma döneminde "Galya" yerine "Fransa"dan söz etmek de açık bir hatadır. İngilizce yazarken, "La Manche"in en azından yarı yarıya Fransız olduğu görmezden gelip otomatik olarak "İngiliz Kanalı" yazılır. Tıpkı Almanya'da, Saksonya'nın Polonya'ya ait olduğu iddiası dikkate alınmadan Gdansk'a "Danzig" denilmesi veya Pomeranya veya Silezya'nın tekelci Almanlığı zorunlu olarak kastedilmeksizin Wroclaw yerine "Breslau" denilmesi gibi Polonya dilinde yazarken de Leipzig yerine otomatik olarak "Lipsk" yazılır. Yer adlarını hâkim devlet bürokrasisinin tercih ettiği biçimlerde sunan resmi dilin, her zaman halkın pratiğiyle uyuşmadığı unutulur. Hepsinden öte, değişik halkların, yer adlarını farklı biçimde düşünmek için her türlü gerekçeye sahip olduğu ve kimsenin tekelci biçimler dikte etmeye hakkı olmadığı düşünülmez. Birisinin *Derry*'si, bir başkasının *Londonderry*'sidir. Birinin *Antwerpern*'i, ötekinin *Anvers*'idir. Birileri için *Doğu Galiçya* veya *Küçük Doğu Polonya* olan, başkaları için "Batı Ukrayna"dır. Antik toplumlar için *Borystenes* idi; bugünküler için *Dinipr, Dinepr* veya *Dinyeper*'dir. Onlar için *Oxford*, hatta *Nji-Tjin*'dir; bizim için ilelebet *Rhydychen*.

"Avrupa Tarihi" daima belirsiz bir konu olmuştur. Aslında "Avrupa" ve "Tarih" de belirsizdir. Avrupa, yalnızca tarihçilerin çalışmalarının tartışmalı sınırlarının nereden geçeceğine karar vermelerini gerektiren kara sınırları, uzun süre belirlenemeden kalmış bir Yarımada'yı işaret edebilir. Ama "Avrupalı" veya "Avrupa'ya ait olan", kökenini, tarihçinin, "Avrupa Uygarlığı"nın dünya çapındaki sorunlarıyla boğuşacağı Yarımada'da bulan halklara ve kültürlere eşit olarak uygulanabilir. Tarih, geçmişe genel bir gönderme yapabilir; veya tarih öncesinden farklı olarak, geçmişin bütün kaynakların hâlâ bulunduğu kısmıyla sınırlı tutulabilir. Tarihöncesi denildiğinde, efsane dil ve hepsinden öte arkeolojinin kanıtları üzerinde durulur. Tarih ise, dar anlamda edebi metinlerle, belgelerle ve en önemlisi önceki tarihçilerin çalışmalarıyla ilgilenmeyi gerektirir. Her iki durumda da, tarihöncesinin sonundan mı, tarihin başlangıcından mı hareket edileceği sorunu, insanı Avrupa yolunun sonuna, Girit adasına götürecektir.

✣

MÖ 1628, Knossos, Girit. Yüksek kuzey taraçasında ayakta duran Minos sarayında yaşayanlar, donuk ve titrek ışıklar saçan zeytin ve serviler üzerinden denizin ötelerine bakılar. Girit *thalassokratia*'sının efendisi, dünyanın ilk "denizde doğmuş imparatoru" Büyük Rahip Kralın hizmetkârlarıydılar. Uzun mesafeli ticaret gemileriyle desteklenen rahat, alışılmış ve idari düzeni olan bir yaşam sürmüşlerdi. Konutlarında akar su, drenaj, düzenli işleyen bir kanalizasyon sistemi vardı. Duvarları, parlak zeminlere koyu mavi ve altın sarısı renklerle boyanmış aslan-kartal karışımı ejderha, yunus ve çiçek freskleriyle

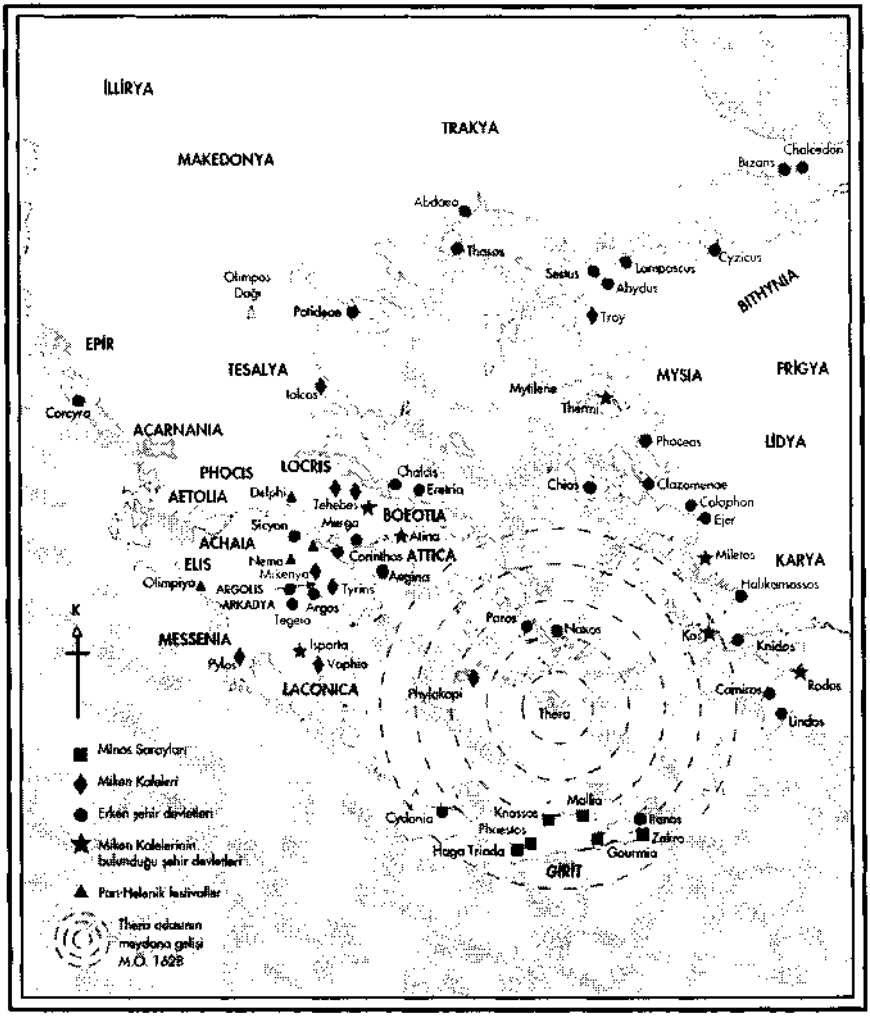
kaplıydı. Geniş avluları, törensel boğa-atlayışı yarışmaları için düzenli bir biçimde arenaya dönüştürülmüştü. Yeraltı mahzenleri, dört bin kişiye yetecek mısır, şarap ve yağla dolu taş fıçılarla tıka basa durumdaydı. Hizmetlerinin hesabı, yumuşak toprak tabletler üzerinde hiyeroglif, elyazısına benzer ve çizgisel formlarda gelişen bir yazı yöntemiyle yüzyıllardır tertemiz tutuluyordu. Zanaatçılar, kuyumculuk, metal işçiliği, seramik, fayans konusunda uzmandı. Güçlerine ve refahlarına, mensup oldukları sarayların tamamının sağladığı askeri güvenlikten çok daha fazla güveniyorlardı (Bkz. EK III, s. 1277).

Din, Minosluların yaşamında yaşamsal bir rol oynamıştır. İbadetlerinin ana nesnesi muhtemelen daha sonraları Zeus'un annesi Rhea olarak anılan büyük Yeryüzü Tanrıçasıdır. Birçok biçim ve boyutta gösterilmiş ve daha küçük tanrılar grubuna dahil edilmiştir. Tapınakları dağların tepelerine, mağaralara veya sarayların ibadet odalarına yerleştirilmiştir. Bugüne kadar gelen mühür taşları, vecd halinde kutsal kayaları kucaklayan çıplak kadınları resmetmektedir. Kurban törenleri, Boğa tapınısı, dinsel törenlerdeki çılgınlıklar ve sunak taşları, adak kapları; kan kovaları ve doğurgan tanrıçaların sıkma belli heykelcikleri gibi bir yığın ayinsel malzemeyle kuşatılmıştır. Her yerde hazır ve nazır boğa boynuzu sembolleri ve *labrys*, yani çift başlı baltalar, tören alaylarında uzun sırıkların ucunda taşınmaktaydı. Tehlike veya felaket anlarında, hayvanların kurban edilmesine, çocukların kurban edilmesi, hatta yamyamlık ziyafetleri de eklenmiştir. (Ve nihayet, tanrıça Rhea'nın kocası, çocuk-yiyen olarak anılan Kronos, iyi zamanlanmış bir hileyle bebek Zeus'u da yemeye çalışacaktır.) Minos dini ayinleri bu nedenle hararetli ve gergindir. Ama aynı zamanda, barışçı bir toplumu yüzyıllar boyunca bir arada tutabilen toplumsal çimentonun da önemli bir unsurudur. Bazı gözlemciler, Minos erkeklerinin simgelenmesinde erkekliğin modern unsurlarının eksikliğine dikkat çekerler.[21] Bu görüşler, adanın "ilkel anaerkillik"ten, "ataerkil savaş"ın başlangıcına geçişteki rolü hakkında kaçınılmaz soruları kışkırtmaktadır (Bkz. levha 3, 4).

Minos uygarlığı, bin yıllık bir dönemin büyük bölümünde Girit'te gelişmiştir. Knossos sarayını ortaya çıkartan Sir Arthur Evans'a göre bu uygarlık, Erken Minos I'den Geç Minos III'e kadar, her biri özel bir seramik stiliyle tanımlanan dokuz farklı aşamadan geçmiştir. Doruk noktasına, MÖ ikinci binyılın ikinci çeyreğinde, Minos II döneminin ortalarında bir yerde ulaşılmış; zamanla saray terasındaki hizmetkârlar farkına varmadan "büyük felaketler"in ilkiyle karşılaşmışlardır.

Minosluların etnik kimliği, ciddi bir tartışma konusudur. Helen oldukları yolundaki eski varsayım, bugün artık pek fazla kabul görmemektedir. İlk dönemlerin dilinin anlaşılmasına yardımcı olabilecek Lineer (doğrusal) A yazısı henüz deşifre edilmemiştir. 1952'de kesinlikle Yunanca olarak tanımlanan Lineer (doğrusal) B'nin ise, sadece son aşamaya ait olduğu açıkça görülmektedir. Arthur Evans, Girit üzerinde yalnızca güçlü bir Mısır etkisi olduğuna değil, aynı zamanda bir Mısır sömürgeliği olasılığına da inanmaktadır. "Nil

Vadisi'ndeki hanedan unsurlarının, eski nüfusun bazı bölümlerinin... Girit üzerinde fiili bir yerleşim kurmuş olup olamayacakları yerinde bir sorudur."[22] Ancak ikinci binyılda Girit, çeşitli göçmen dalgalarının akınına uğramış görünmektedir. Adanın Helenleştirilmesinin, "büyük felaketler"den biraz önceki son dalgayla başladığı haklı olarak öne sürülebilir.

Harita 5.
Antik Ege: MÖ 2. Binyıl

Başka bir olasılık, orta dönemdeki Minoslulların, Anadolu'dan gelen Hititler olduğudur. Hititler, Hint-Avrupa ailesindendirler ve "Kanesçe" denilen bir dili konuşurlar. Büyük konfederasyonun merkezi, bugünkü Anadolu'daki Hattuşaş'tır ve hem Mezopotamya'ya hem Mısır'a karşı büyük bir direniş göstermiştir. MÖ on dördüncü yüzyılda, en büyük kralları Şuppiluliumaş veya Şuppiluliuma (MÖ 1380-1347), hâkimiyet alanını Kudüs'e kadar genişletmiştir. MÖ 1269'da, Mısır'la bir ittifak antlaşması yapmışlardır. (Bu olayın Hitit ve Mısır dillerinde kaydedildiği, var olan en eski diplomatik belge niteliği taşıyan tabletin metni, bugün New York'taki Birleşmiş Milletler binasının fuayesinde sergilenmektedir.) MÖ 1256 yılında Hitit Kralı III. Hattuşili, Mısır Firavunu Ramses'le evlenen kızının düğününe katılmak için Mısır'a gitmiştir. Yani eğer Hitit etkisi Ortadoğu'nun çok dışına yayılmışsa, anakaradan Girit'e de uzanmış olması büyük bir olasılıktır. Özellikle Hititlerin merkezi Çatalhöyük'te de bir boğa tapınısının ortaya çıkarılması, çok daha yakın bir ilişkiyi işaret etmektedir. Ama hiçbir şey kesin değildir.

Sonraki Yunan efsane edebiyatına göre Girit, hem Zeus'un hem de korkunç Minos canavarının -Minotaur- (insan etiyle beslenen, yarı-insan yarı-boğa bir efsane canavarı) doğduğu yerdir. Zeus, Prenses Europa'yı kaçırdıktan sonra, doğal olarak adadaki evine getirir. İda Dağı'ndaki bir mağara, bugün bile Zeus'un doğduğu yer olarak turistlere gösterilmektedir. Öte yandan Minos canavarı, tuhaf bir aşkın ürünüdür. Minos kraliçesi Pasiphae, deniz tanrısı Poseidon'a verdiği kurbanlık bir boğaya âşık olmuştur ve Knossos sarayının mimarı Daedalus'un yardımıyla, boğayla sevişme imkânını bulmuştur. Daedalus bu amaçla, içerisinde cesur kraliçenin tahminen uygun pozisyonu aldığı içi oyuk ağaçtan bir inek yapar. Bu döllemenin meyvesi, yarı-insan yarı-hayvan, *l'infamia di Creti* (Girit'in namus lekesi, yüz karası), korkunç Minotaur'dur. Bunun üzerine mimar Daedalus'a, Minotaur'un muhafazası için bir labirent yapması emredilmiştir.

Bu noktada, Atinalı kahraman Theseus'un sahneye girmesiyle olay iyice karmaşıklaşır. Theseus'un Minotaur'u öldürme saplantısı, bir boğayla oynaşmış bir başka ananın çocuğu olması gerçeğiyle gayet iyi açıklanabilir. Atina'nın her yıl Girit'e haraç olarak verdiği yedi oğlan ve yedi bakire kız gönderilmesiyle bağlantılı bütün olaylarda Theseus, Knossos'a ulaşmayı planlamış; ve Kraliçe Pasiphae'nin kızı Ariadne'nin sağladığı bir ip yumağı sayesinde labirenti iyice öğrenip Minotaur'u öldürüp kaçmıştır. Daha sonra Ariadne ile birlikte, ondan ayrıldığı Naksos adasına gelir. Bir başka acıklı ihmal öyküsüne göre, Theseus Atina'ya ulaşınca, yelkeninin rengini siyahtan beyaza çevirmek olarak belirlenen anlaşmalı başarı işaretini vermeyi unutur. Kederli babası Aegeus kendisini, daha sonra aynı adla anılacak olan denize atar. Bu öyküler, Girit'in büyük güç olarak, anakaradaki Yunan topluluklarını haraca bağladığı döneme ait olduğu açıktır.

Efsanede Daedalus da insanoğlunun ilk uçuşuyla ödüllendirilmiştir. Girit'i terk etmesi Minos tarafından yasaklanınca, balmumu ve tüylerden bir çift

kanat yapıp, oğlu İkarus'la birlikte İda Dağı'nın yamaçlarından süzülerek uçmuştur. İkarus, güneşe çok yakın uçar ve ölür. Ama Daedalus, tam kurtuluşa, yani anakaraya uçmuştur. Ovidius, "Minos her şeye sahip olabilir ama havaya değil" *(Omnia possideat, non possidet aera Minos)* diye yazmıştır.

İda Dağı, denizden 2434 metre yüksektedir ve sıcak akımların, bu insan-kuşları, bütün Ege uygarlığını bir harita gibi altlarına serdiği bir yüksekliğe nasıl taşıdığı kolayca anlaşılabilir. Girit 210 km uzunluğunda, ince uzun, kayalık bir kara parçasıdır ve güneyde Afrika kıyılarına, kuzeyde Ege'ye bakar. Hâkim uzantısı, batıda Sicilya'ya, doğuda Kıbrıs'a doğrudur. Kuzeybatıdan, arı kovanı örneği kral mezarları ve Aslanlı Kapısı ile Miken kentinin hâkim olduğu Pelloponnessos'a uzanır. Kuzeydoğuda, Anadolu üçgenindeki antik Troya kenti yer almaktadır. Ortada, Kiklad adaları dağınıklığının merkezinde ilk Girit kolonileri yer almaktadır. En yakında ise, koyu mavi denizde fışkırmış bir siyah elmas gibi duran çok güzel ve uğursuz Thera adasının mükemmel konisi yükselmektedir.

Minosluların, gemilerinin menzili dışında kalan ülke ve uluslar hakkında çok şey bildikleri kuşkuludur. Elbette Kuzey Afrika'yı, özellikle ticaret yaptıkları Mısır'ı bilmektedirler. Teb'deki tapınak duvarlarında Giritli görevlilerin resmi vardır. Geç Minos II dönemi, yani Knossos'un en ihtişamlı günleri, 18. Aminhotep Hanedanı'nın sonuna, dolayısıyla Tutankamun'un tahta çıkışına rastlar. Minoslular, antik Yakındoğu kentleri Sidon, Tyre, Eriha'yı ve bunlar aracılığıyla Yakın Doğu ülkelerini de tanımıştır. MÖ on sekizinci yüzyılda İbraniler hâlâ Mısır'da tutsaktırlar. Ariler İran'dan Hindistan'a henüz göç etmişlerdir. Babilliler, kanun-yapıcı Hammurabi tarafından birleştirilen İki Nehrin Toprakları'nı (Mezopotamya) yönetmektedirler. "Göze göz, dişe diş" ilkesine dayalı Hammurabi Kanunu, çağın en yüksek uygarlık noktasıdır. Asurlular, çok kısa süre önce Babil'in efendisi olmuşlardır. Batı Asya'da dönemin en güçlü devletini kurmuş olan Hititler, Filistin'e baskı yapmaktadırlar (Bkz. Ek III, s. 1276).

Minosluların, İtalya'nın ön-Latin halklarıyla iyi ilişkiler kurmuş olmaları mümkündür. Batı Akdeniz'de seyreden gemilerine bir engel çıkarılmamaktadır. Malta ve Güney İspanya'nın Çan Ustası Halkı ve Büyük Kaya Anıt Ustalarıyla tanışmış, oradan, Tripolye Halkı ile karşılaştıkları Karadeniz'e geçmiş olabilirler. Karadeniz'deki bu karşılaşma, daha sonraki karşılaşma üzerinde, yani ticaretin, iç kesimlere hâkim Unětice ve Tumulus halklarından yola çıkan güney ayağı üzerinde komisyoncu veya tellal işlevi görmüş olabilir. En önemli mal olan bakırın ana kaynağı, Dolomit ve Karpatlar'daki madenlerdir.

Bunun ötesinde Minosluların doğrudan bilgileri üzerindeki perde sıkıca örtülüdür. Onlar Bronz Çağında güneşlenirken, kuzey toprakları yavaş yavaş neolitik çağın son aşamalarına geçmektedir. Hint-Avrupalıların batıya doğru yürüyüşleri kuşkusuz başlamıştır. Bu yürüyüşe zaman zaman, kendilerinden önceki barışçı hemcinslerine de, kendi kadınlarına da zorla boyun eğdiren erkek-egemen savaşçı kültürü yoldaşlık etmiştir. Keltlerin öncü kolu, zaten orta Avrupa'daki istasyondadır. Germen, Baltık ve Slav kabileleri, gerilerde bir yer-

de dinlenmektedirler. İlk kuzeyli tuzak-avcıları, sınır ötesinden Ege'ye ulaşmışlardır. Amber ve yeşim taşı, Girit'e gitmenin yolunu bulmuştur.

Birdenbire deniz yüzeyine fırlayan Thera (Santorini) adasının bu oluşum biçimi, tarihöncesi Avrupasının en önemli olaylarından biridir. Tıpkı modern zamanlardaki Krakatoa olayında olduğu gibi, bir "kıyameti" andırırcasına, 30 metreküplük bir kaya, ateş ve sülfürik asit kütlesi, stratosfere doğru 48 kilometre fırlamıştır. 160 km. uzaktaki Knossos'ta bulunan izleyiciler, ilk dumanları, ani alevleri, sonra da ateşli kül sütununu görebilmişlerdir. Dokuz dakika önce aynı yerde olsalardı patlamayı, patlamanın homurtusunu ve düşme seslerini de duymuş; deniz yatağındaki yarıkları doldururcasına fırlarken, salt Girit kıyılarını üç yüz metre denizin altına batıran güçlü bir gelgit dalgasının gelişini durdurmak için denizin geri çekilmesini görmüş olacaklardı.

Knossos'un yukarılarında, Juktas Dağının kuzey yamaçlarındaki dağ türbesinin rahipleriyse, felaketin istediği insanı kurban etmekle meşguldürler. Bu durumda her günkü meyve, tohum, şarap ikramları, hatta yetişkin boğa kesilmesi yeterli olmayacaktır. Tapınağın karanlık orta odasında bir adam, beyaz kabartma bir boğa figürü ile süslü bir kan kovası hazırlamaktadır. Batı odasının dip tarafında, genç bir kadın bacakları ayrık, yüzüstü uzanmıştır. Alçak bir masada, göğsüne yabani domuz başı oyması bulunan bronz ağızlı bir bıçak konulmuş genç bir adam yatmaktadır. Onun yanında, pahalı bir demir yüzük ve sırıkla sandal kullanan bir tanrı figürünün oyulduğu akik bir mühür taşı takmış güçlü bir adam bulunmaktadır. Ama Thera'nın fırlamasının oluşturduğu deprem önce davranır. Tapınağın çatısı çöker. Kurban töreni asla tamamlanamaz. Törene katılanların vücutları, üç bin beş yüz yıl sonra keşfedilmek üzere neredeyseler, nereye yıkılmışsalar orada kalmıştır.[23]

Thera'nın oluşumunun tarihlendirilmesi büyük ölçüde dendrokronoloji sayesinde başarılmıştır. MÖ 1628'de, bir yanda Kaliforniya'nın dikenli-koni çamları, öte yanda İrlanda'nın bataklık meşeleri kadar birbirinden uzak ağaç çemberlerinin büyümesi bir durgunluk dönemine girer. Kuzey kutbunun tamamında sıcaklıklar, muhtemelen hızla uçuşan volkanik tozların "perdeleyici etkisi"nin bir sonucu olarak belirgin bir biçimde düşmüştür. MÖ1645'te (± 20 yıl) bütün dünyayı etkileyen felaketin onayını, Grönland'daki buz yataklarında bulunan sülfürik asit tortusu vermektedir. Thera'dan sağlanan en yeni karbon-tarihleme de, orijinalinin tahmini tarihi olan MÖ 1500 yılından en az yüz yıl önceki bir fırlama (deniz yüzeyine yükselme) tarihi önermektedir. Elbette hâlâ bilimsel kuşkular vardır; ama MÖ 1628'in "üzerinde çalışılacak en iyi hipotez" olduğu açıktır.[24]

Knossos'taki saray, daha sonraki Pompeii ve Herculaneum felaketlerinden kurtulur. Yükselmenin meydana geldiği gün, batıdan bir rüzgâr esmiş ve en yoğun lav külü tortusu Anadolu kıyılarına dökülmüştür. Hatta öyle ki, sarsıntıdan Knossos sarayı da sallanmış, duvarlar ve sütunlar yıkılmıştır. Hayati öneme sahip Minos donanmasının, tamamen yok olmadıysa bile ağır hasar gördüğü düşünülmelidir. Birkaç saat içinde Thera'nın konisi ürkütücü, kükürtlü bir lagün gölünün çevresinde, için için yanan siyah bazalt uçurumlara

dönüşmüştür. Lagünün ortasındaki kaya kökü gibi Girit de yanmış, yıkılmış bir imparatorluğun ortasında kalakalmış olsa gerektir.

Girit'in doğusundaki arkeolojik tabakalanma Thera'nın yükselişini, ondan sonra gelen ve bugün bile açıklanamayan, Knossos sarayını harabe haline getirmiş bir felaketten ayıran bir zaman farkını, bugün bile okunabilen, çok iyi pişirilmiş kil tabletlerle sergilemektedir. Bir zamanlar öne sürüldüğü gibi, Knossos'u yıkan Thera'nın patlaması değildir. Ama Minos'un sonunu getiren darbelerden ilkini vurduğu kesindir. Mutlaka çok büyük olması gereken maddi hasar ve can kaybı, ticaretin durmasını da beraberinde getirmiştir. Güçsüzleşmiş bir Girit, Dor savaşçılarının merhametine kalmış ve zamanı gelince de tamamen Helenleştirilmiştir.

Avrupa'nın ilk uygarlığının kötü sonu, kaçınılmaz bir biçimde genel olarak uygarlıkların yükselişleri ve çöküşleri üzerinde durulmasına yol açmıştır. Son felaketten kurtulan Minoslıların, talihsizliklerinden kendi yetersizliklerini sorumlu tutup tutmadıkları merak edilebilir. Fiziksel bilimlerin çeşitli dallarında uygulanan Felaket Kuramı'nın, insan sorunlarının uzun vadeli modellerine de aynı ölçüde uygulanıp uygulanamayacağı merak edilebilir. Matematik Kaos Kuramı'nın uzun, sakin büyüme ve gelişme dönemlerinin niçin birdenbire karışıklık ve düzensizlik dönemleriyle kesildiğini bir şekilde açıklayıp açıklayamayacağı merak edilebilir. Ama Thera'nın deniz üstüne yükselerek oluşumuna, bazı tarihöncesi kelebeklerin çırpınan kanatlarının yol açması akla uygun mudur?

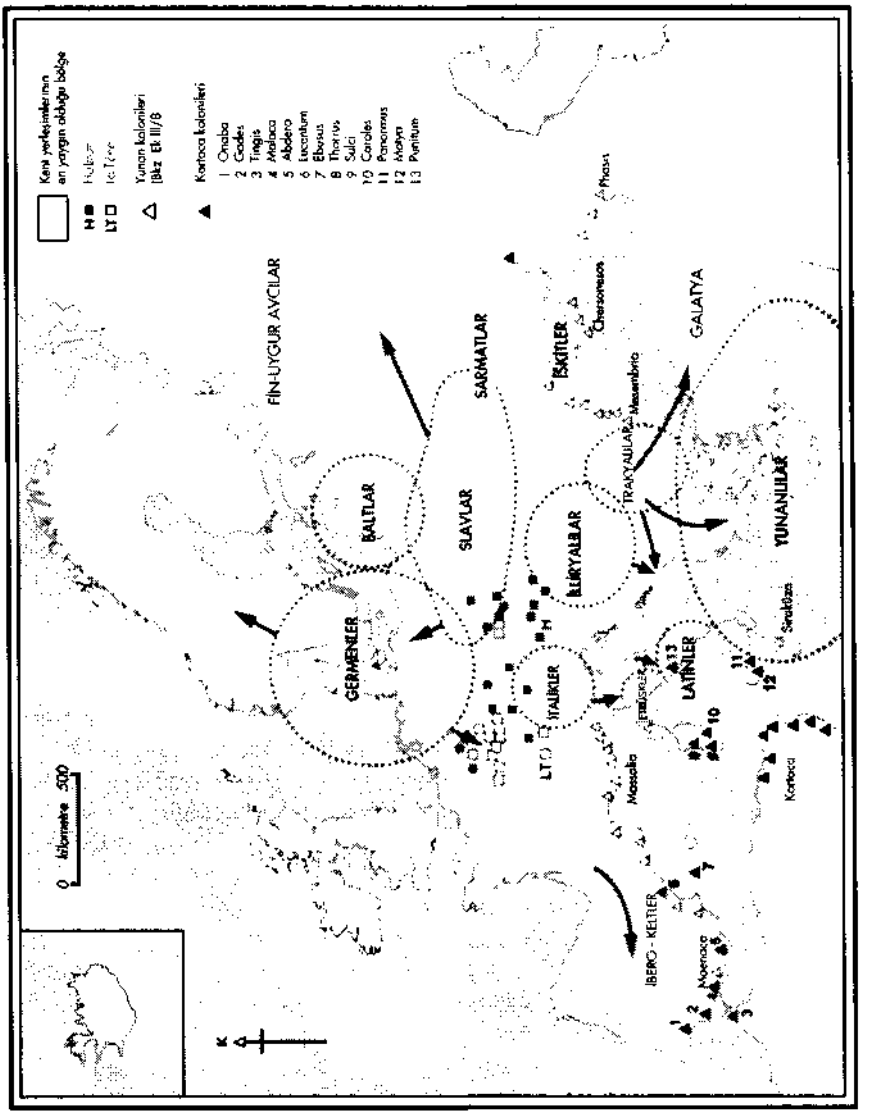
Arkeologlar ve tarihöncesi uzmanları büyük zaman dilimleri içinde düşünür. Onlara göre, Knossos ve Miken ile son bulan tarihöncesi Bronz Çağı uygarlığı, Avrupa tarihinin ilk üç büyük döneminden ilkidir. İkinci dönem, klasik Roma ve Yunan dünyasıyla eşzamanlıdır. Roma İmparatorluğunun sonunda, "sistemlerin çöküşü"yle başlayan üçüncü dönem ise modern Avrupa'nın yükseliş dönemine rastlar. Ve hâlâ bizimledir.

Knossos'un yıkılmasından sonra neredeyse 3.500 yıl geçmiş; bu süre içinde Avrupa'nın görünümü pek çok kez değişmiştir. Tıpkı Yunan'ın, Girit'in şöhretine, kıvancına halef olması gibi, Roma, Yunan temellerinin üzerinde, "Avrupa" da Roma kalıntılarının üzerinde kurulmuştur. Öyle görünüyor ki, dinamik gençlik, kendine güvenen yetişkinlik ve güçsüz yaşlılık (dönemi), bireylerin yaşamında olduğu gibi toplumların siyasal ve kültürel tarihinde de geçerlidir. Avrupa'da Girit'inkine benzer bir yazgıyı daha sonra yaşayanlar, yani bir zamanlar güçlüyken sonra zayıflayan devlet ve uluslar eksik değildir. 1989'da Doğu Avrupa halklarının özgürleşme patlaması, daha çok barış ve birlik umudu esinlerken, Nisan 1986'da Çernobil'deki nükleer patlama da, Thera benzeri kıtasal felaketler konusunda insanları uyarmaktadır. Geç Avrupa II'yi izleyenlerin kaygısı, sonlarının birtakım yeni barbarların istilası sonucu son çöküş mü, yoksa bir felaket çöküşü mü olacağıdır. Ama belki Geç Avrupa III'ün son altın yaz mevsimini görünceye kadar da yaşayacaklardır.

II
HELLAS
Eski Yunan

KARŞILAŞTIRMAYA pek tahammül edemeyen Eski Yunan hakkında bir mükemmellik nitelemesi vardır. Tıpkı Yunan aydınlığının, ressamlara biçim ve rengi istisnai bir dikkat, doğruluk ve kesinlikle görme olanağı sağlaması gibi, Eski Yunandaki insan gelişmesinin koşulları da, hem dış çevre hem de insanın iç yaşamı tarafından kayrılmış görünmektedir. Aslında yüksek yoğunlukta güneş ışığı Homeros, Platon ve Archimedes'in, doğuştan yeteneklerinin ve artı fotokimyanın bir ürünü olarak görülebildiği harika sonuçlar üreten pek çok unsurdan biri olabilir.

Yunan olgusunu açıklamaya çalışırken, çok özel bir unsur bileşimini incelemek gerekebilir. Bu unsurlardan biri, kapalı ortamlar dışında da sağlıkla yaşanabilmesi için en uygun teşviki sağlayan her mevsim güneşli bir iklimdir. İkinci etkin, adaları ve boğazlarıyla denizcilik, ticaret ve kolonizasyon için ideal bir sera oluşturan Ege Denizi'dir. Başarıları ihraç edilmeyi ve geliştirilmeyi bekleyen eski, yerleşik uygarlıkların yakınlığı üçüncü etken olacaktır. Dünyanın, bugünkü Kaliforniya veya güney Avustralya gibi aynı uygun iklime sahip başka yerleri de vardır. Baltık Denizi ve Kuzey Amerika'nın Büyük Gölleri gibi, eski usul denizciliğe uygun başka kapalı denizleri de vardır. Büyük Nehir Vadisi uygarlıklarına komşu, yerleşime çok elverişli çok sayıda bölge de vardır. Ama belki Japon Denizi dışında başka hiçbir yerde bu üç etken, Doğu Akdeniz'deki gibi bir arada değildir. Eski Yunanın yükselişi, vecd içindeki pek çok hayranı için mucizevi bir olaydır; ama tamamen tesadüfi olamaz.

Harita 6.
Tarihöncesi Avrupa

"İnsanlık tarihinin en şaşırtıcı dönemi" hakkındaki yaygın yoruma ihtiyatla bakılması gerektiği kuşkusuzdur. Hem Aydınlanmanın hem Romantizmin, Eski Yunanın olduğu gibi görülmesini genellikle güçleştirdiğine dair bol miktarda modern itiraz vardır. "Kâşif" veya bazen "Roma Antikiteleri Valisi" diye anılan Johann Joachim Winckelmann (1717-1768), Avrupa'nın Yunan'a karşı tavrını bugüne kadar görülmemiş biçimde derinden etkileyen estetik bir şema geliştirmiştir. Winckelmann'ın *Yunan Eserlerinin Taklidi Üzerine Düşünceler...* (1755), *Antik Toplumlarda Sanat Tarihi* (1764) adlı eserlerinde, Yunanlı olan her şeye nüfuz etmiş "soylu sadelik ve yüce büyüklük" ile "tam, mükemmel bir sanat kanunu" konusu işlenmiştir.[1] "Hiçbir şey fazla değildir" veya "her şeyde ılımlılık" düstur olarak kabul edilmiştir. Birçok klasik bilim adamının, Winckelmann döneminin rasyonalizmine ve sınırlamalarına, sandıklarından daha fazla şey borçlu olan yorumlar dayattıkları düşünülebilir. Bu, Yunan yaşamındaki irrasyonel unsurlara veya onun saf yaşama sevincine, *Joie de vivre*, önem verme alışkanlığı değildir. On dokuzuncu yüzyılın Helensever *(hellenophile)* Romantikleri, bu konuda önceliğe sahiptirler. Bunların başında da, "Bir Yunan Urnesi Üzerine Methiye"siyle John Keats gelir:

Ey Atina endamı! Zarif tavır! Çok süslü
mermer erkekler ve bakire kızlarla
Ağaç dalları ve çiğnenmiş yabani otlarla karışmış:
Sen sessiz beden! Düşüncenin dışında rahat bırakma bizi
Tıpkı ölümsüzlük gibi. Soğuk Pastoral!
Yaşlılık bu kuşağı yok edince
Sen kalacaksın, bizimkinden başka
bir felâketin ortasında, insana bir dost,
senin söylediğin gibi
"Güzellik gerçektir, gerçek güzeldir, hepsi bu
Siz dünyayı biliyorsunuz ve hepinizin bilmesi gerek"

Sonra "Hellas" konusunda şevke gelen Shelley vardır:

Dünyanın büyük çağı şimdi başlıyor
Altın yıllar geri dönüyor
Dünya bir yılan gibi kabuk değiştiriyor
Yabani otlar, kışa daha çok dayanıyor
Cennet gülümsüyor, imanlar ve imparatorluklar ışık saçıyor
Yıkılan bir düşün enkazı gibi.

Bunların dışında bir de "Yunan Adaları" hakkında düş kuran genç Lord Byron vardır:

Beni Sunium'un mermer uçurumuna koyun
Dalgaları hiçbir şeyin kurtaramayacağı ve benim

Karşılıklı söylenmelerimizin yayıldığını duyduğum
Orada, kuğu misali, şarkımı söyleyip öleyim.[2]

Romantikler, Yunan hakkında yazarken aldatıcı üstünlüklerin etkisindedirler; şairin dediği gibi, "düşüncenin dışında bizi rahat bırakmayabilirler", ki bu şaşırtıcı değildir. En ünlü eleştirmenler bile eleştiri güçlerini yitirebilirler; eleştiremeyebilirler. Bir eleştirmeni, Yunan edebiyatı hakkında, "genellikle bir mükemmellik örneği olarak gösterilen (Yunan edebiyatı) çalışma sonuçlarının biçimde çok tatmin edici, özde çok zorlayıcı" olduğunu yazarken görebilirsiniz. Bir başkası, "bulduğunuz her nesnenin gerçekten güzel olacağı... Yunan dünyasındaki herhangi bir klasik veya yarıklasik yerleşim yerinde" kazı sevincinden, neşesinden söz ederken görülebilir. Bir başkası da "Antik Yunan ruhunun... gerçek kayaların ve ormanların, gerçek sellerin ve yabanılların ortaya döküldüğü çok canlı bir evrensel yapı oluşturduğunu" iddia etmiştir. Buna, modernlerin, dünyanın genç olduğu bir zamana, geçmişe yönelik nostaljiyle yanıp tutuşması veya Eski Yunan'ın eşsizliğini kanıtlamak gibi yanlış yere yönlendirilmiş bir arzuyla hareket etmeleri denilebilir. Veya belki, bugüne kalmış şaheserler karşısındaki şaşkınlıklarıyla, bugüne gelemeyen değersiz şeyleri unutmuşlardır. Tanınmış bir Atinalı tarihçi "görkemli tapınaklarında dua etmek, filolarıyla Akdeniz'e açılmak, o çok güzel kentin sokaklarında yürümek bile özgürleştirici bir eğitimdir" diye yazmıştır.[3]

Kuşkusuz aranınca olumsuz boyutlar bulmak da mümkündür. Çok hayran olunan o soylu Yunanlar, "alçaltıcı hurafeler, doğadışı suçlar olan, insan kurban edilmesi ve kölelik"le kuşatılmışlardır.[4] Birçok yorumcu, ilk dönemlerin yüksek fikirli, yüksek görüşlü güçlülüğüyle sonraki yüzyılların şiddeti ve çöküşünü karşılaştırmıştır. Durum bugün de aynıdır. Eski Yunan uygarlığı ilk kez odak haline geldiğinde, eski Mısır ve Mezopotamya dünyasıyla bağları gevşemiştir [SİYAH ATHENA] [CADMUS] [EPIC]. Ama üç veya dört yüzyıl içinde, insan çabasının hemen hemen her alanında nefes kesici başarılar kazanmıştır. Avrupa tarihi, Rönesans dönemine gelinceye kadar yaşam enerjisinin böylesine patlayışına tanık olmamıştır. Yunanın yavaş ve yöntembilimsel biçimde gelişmediği açıktır. O, adeta alev almıştır.

✣

Eski Yunanın siyasi tarihi bin yıldan fazla bir zamana yayılmış ve birbirinden farklı dönemlerden geçmiştir. Minos ve Miken ikiz uygarlıklarının merkezinde gelişen başlangıçtaki tarihöncesi dönem, MÖ on ikinci yüzyılda sona ermiştir. Sonraki aşamalarında, Troya Savaşıyla biten ve Yunan edebiyatının Hercules, Ajax, Akhilleus ve Agamemnon gibi efsanevi adlarla doldurulduğu sözde "Kahramanlık Çağı"yla büyük ölçüde eşzamanlıdır. Troya, özellikle Iyonya'da yüzyıllar boyunca büyük Yunan yerleşim merkezlerini destekleyen Ege'nin Asya tarafında kurulmuştur. Troya'nın yıkılışı konusundaki geleneksel tarih MÖ

1184'tür. Yapılan kazılar, efsanelerin tarihsel temelinin sanıldığından da güçlü olduğunu göstermiştir.

Bunu, tarihi hatta arkeolojik kayıtların yetersiz kaldığı uzun bir "Karanlık Çağ" izlemiştir.

Yunan kent devletlerinin "Altın Çağı", sekizinci yüzyıldan dördüncü yüzyıla kadar sürmüş ve yine farklı dönemlerden geçmiştir. Arkaik dönem, geleneksel tarih olarak MÖ 776'nın kabul edildiği ilk olimpiyat, Yunan takviminin keyfi başlangıcı olarak tarih kayıtlarına geçmiştir. Yunanın en parlak dönemi beşinci yüzyılda başlamış ve Makedonyalılara teslim olmak zorunda kaldıkları MÖ 338 yılında sona ermiştir. Ondan sonraki işgal döneminde Yunan kentleri, önce Makedonyalılar, sonra Romalılar olmak üzere yabancı hâkimiyeti altında sıkıntı çekmiştir [ECO] [NOMISMA].

ECO

EKOLOJİK tahrip, Eski Yunan yönetimlerinin dikkatini daha MÖ altıncı yüzyılın başlarında çekmiştir. Yasa-yapıcı Solon, toprak erozyonunu önlemek için dik yamaçların ekiminin yasaklanmasını önermiş; Peisistratus, ormanların yok olmasını ve aşırı otlatmayı önlemek için zeytin ağacı eken çiftçilere ikramiye vermiştir. İki yüz yıl sonra Platon, Atina'da toprağın uğradığı tahribatı şöyle yazmaktadır:

"Daha önce elde bulunanla karşılaştırılınca şimdi elde kalan, iskeleti çıkmış bir hastaya benziyor; bereketli ve yumuşak toprak bütünüyle yok olmuş. (...) Bazı dağlarda, arılara kovan olmak dışında bir işe yaramayacak odundan başka hiçbir şey kalmamış artık. Oysa daha dün oralarda ağaçlar... ve sınırsız otlaklar vardı. Dahası, eskiden çeşmelerin aktığı noktalarda, aziz türbelerinin hâlâ bulunduğu toprak, şimdi artık bu bol kaynakları ve dereleri bağışlamayan Zeus'un her yıl yağdırdığı yağmurlarla zenginleşmişti."[1]

Ekolojik açıdan bakılınca, "tarımın benimsenmesi, insanlık tarihinin en köklü değişimi"dir. İlk yapay yerleşim alanını, ekili kırsal bölgeyi yarattığı için "İlk Geçiş" olarak bilinir. Avrupa, bu süreç içinde, Çin ve Orta Amerika'ya koşut olarak Güneybatı Asya'daki temel gelişmelerin peşinden gelmiştir. Ama sürekli bir besin fazlası ve buna bağlı olarak nüfus artış potansiyeli; düzenli, hiyerarşik bir toplum yapısı; hem çalışma hem savaş dolayısıyla toplumsal baskıda bir artış; kentlerin, örgütlü ticaretin ve yazılı kültürün ortaya çıkması ve ekolojik felaketler gibi bütün sonuçları da paylaşmıştır.

Bunların da ötesinde, insanoğlunun Doğa ile ilişkisi hakkında belirli bir düşünme yöntemi oluşmuştur. Avrupa'da zafer kazanan Yahudi-Hıristiyan geleneği, "İlk Geçiş" döneminden türetilmiştir. Yaradılış'ın diğer unsurları üzerinde, İnsan'ın üstünlüğünü vurgular:

"Verimli olun, çoğalın ve dünyayı yeniden doldurun. Elinize teslim edilinceye kadar dünyanın bütün hayvanlarından, havadaki bütün kuşlardan, denizin bütün balıklarından korkun. Hareket eden her canlı sizin yemeğinizdir: yeşil otlar bile... Size her şeyi verdim (Tekvin, 9).

Onun [insan] için meleklerden de küçük bir sevgili yarattım ve seni görkem ve gururla taçlandırdım.

Onu senin ellerinden çıkan işin hâkimi kıldım. Her şeyi onun ayaklarının altına serdim... (Mezmurlar, 8)

Cennetler, efendilerindir, ama dünya insanoğluna verilmiştir (Mezmurlar, 115)"[2]

Bu "istismarcı kocakarı dinlileri"ni reddeden İbn Meymun veya Aziz Francesco gibi muhalif düşünürler farklı, küçük bir azınlık olarak kabul edilmelidirler.

Rönesans ve Bilimsel Devrim (Bkz. VII. Bölüm) sırasında laik düşüncenin doğması da bu tavrı değiştirmemiştir. "Asıl amaçlar dikkate alındığında insanın" demektedir Francis Bacon, "dünyanın merkezi kabul edilmesi gerekir." Açık uçlu maddi ilerleme dahil, gelişme Aydınlanmanın amaçlarından biridir. Yeni ekonomi bilimi uygulanarak, başka şeylerle birlikte insan da yargılanmıştır. Ama gerçek ekolojistlerin gözünde "ekonomi; maddi açgözlülük, rekabet, hırs, kendini beğenmişlik, bencillik, ileriyi görememek gibi en çirkin eğilimlerimizden, yeteneklerimizden bazılarını ön plana çıkartmıştır"[3] [PAZAR].

Kuşkusuz Aydınlanma döneminde dünya artık "İkinci Geçiş"e doğru gitmektedir. Yenilenebilir botanik ve zoolojik kaynakları sömürme mantığı "doğaya tecavüz" olmaktan çıkıp, yenilenemeyen kaynakların, özellikle kömür ve petrol gibi fosil yakıtların azgın tüketimine uzanmıştır. Bu aşamada, Avrupa kesinlikle başı çekmiştir. Sanayi devrimi insan sayısının saf ağırlığını, kentlerin yayılıp saçılmasını, refah beklentisini, tüketim, doğa kirlenmesi ve bitkinlik oranını büyük ölçüde artırmıştır. Daha da önemlisi, ekolojik zarar verme kapasitesini, Solon ve Platon'un asla düşünemeyecekleri boyutta büyütmüştür.

İnsanların, çevre tahribatının etkilerini ciddiye almaları uzun bir zaman almıştır. Eski İmparator Napoléon, 1821'de St. Helene'deki Logwood House'da ölüm döşeğinde yatarken, son aşamasındaki hastalığı çok acı veriyordu. Ölüm sonrası açıklamada, ölüm nedeninin karın kanseri olduğu belirtilmişti. Ama 1840'ta, ceset yeniden gömülmek üzere Fransa'ya gönderildiğinde yapılan muayenede, saç köklerinde arsenik kalıntıları görüldü. Böylece ölümün cinayet olabileceği yolundaki ilk kuşkular onaylanmış oluyordu. Ancak yüz yıldan fazla bir süre sonra, yeni bir kuşku ortaya çıktı. On dokuzuncu yüzyılın başlarında, arsenik bileşimleri (kâğıt, kumaş gibi malzemelerde), renk sabitleştirmede kullanılıyordu. Ve Longwood House'ta yapılan derin incelemeler, eski imparatorun özel olarak yeniden dekore edilen odasının duvar kâğıtlarında güçlü bir arsenik bileşeni bulunduğunu ortaya koydu. Konu hâlâ tartışılmaktadır. Ama Napoléon'un ölümünün, bir cinayetten değil, çevre kirlenmesinden kaynaklanmış olması olasılık dışı değildir[1] (Bkz. s. 810).

Bu Altın Çağın başlıca çatışmaları, Büyük Kyros (MÖ 558-529) yönetiminde Yunan dünyasının doğu yarısını ele geçirmiş olan Pers İmparatorluğu'na karşı verilen savaş ve sonra da Yunan kentlerinin kardeş kavgasına giriştikleri Peloponnessos Savaşıdır (MÖ 431-404). İşgalci Perslerin 409 yılında Marathon ovasında veya Thermopylae Geçidi ve Salamis Koyunda (MÖ 480) durdurulup püskürtüldükleri çarpışmalar, sonu gelmez övünmelere yol açmıştır. Buna karşılık, Sparta'nın MÖ 404 yılında Pers desteğiyle kazandığı utandırıcı zaferden veya Thebes'in Sparta üzerindeki acımasız baskısından pek söz edilmez.

Pers Savaşları, Pers hâkimiyetinden kurtulan Yunanlara, kalıcı bir kimlik duygusu kazandırmıştır. Özgür Hellas (Yunan); "Şanlı Batı", "Özgürlüğün Toprağı", "Güzellik ve Zekâ"nın vatanı olarak görülmüştür. Doğu ise köleliğin, vahşiliğin ve cehaletin mekânıdır. Aeschylus, bu duyguyu Pers Kraliçesinin ağzından dile getirir. Oğlunun Salamis'te yenildiği haberi ulaştığında, Susa'daki kraliyet sarayında manzara şöyledir:

KRALİÇE : Dostlarım, bu Atina denilen yer neresi?
KORO : Güneşin sönen alevleri yönünde, uzakta.
KRALİÇE : Ama oğlum onu bulmayı çok arzu ediyor.
KORO : Böylece bütün Hellas Krala boyun eğecek.
KRALİÇE : Çok mu kalabalıklar?
KORO : Ne yazık ki Persleri ilgilendirecek kadar büyük bir ordu.
KRALİÇE : Onlara kim komuta ediyor? Sürülerine kim çobanlık ediyor?
KORO : Ne kimseye kölelik ediyorlar ne kimseye boyun eğiyorlar.[5]

Yunanın sadece özgürlük, İran'ın tamamen tiranlık olduğu görüşü son derece sübjektiftir. Ama "uygarlık" ile "Avrupa" ve "Batı"yı inatla ilişkilendiren geleneği de bu (sübjektif) görüş kurmuştur (Bkz. Giriş, s. 40) **[BARBAROS]**.

NOMISMA

"SİKKE" anlamındaki *nomisma*, hem Yunanlılar hem de Romalılar tarafından kullanılmıştır. İngilizce'de bugün para anlamında kullanılan *"money"* sözcüğü Fransızca *monnaie* sözcüğünden hareketle, Latince madeni paraların basıldığı yer, darphane anlamındaki *moneta* sözcüğünden türemiştir. (Erken Roma döneminde darphane, *Juno Moneta* tapınağı içindeki "Capitoline" Tepesi'nde bulunuyordu.)

Sikke ve bunun basımı anlamında para, Ege'de MÖ yedinci yüzyılın başlarında kullanılmaya başlanılmıştır. Herodotos'a göre, ilk kez sikke basan, Lidya Krallığı'dır. Hem Lidya'da hem İyonya'da basılan bir *stater* veya iki drahmilik (1 drahmi = 4 gram) bir *elektrum* (doğal altın-gümüş alaşımı) parçası genellikle dünyanın en eski sikkesi kabul edilmiştir.[1] Lidya kralları, efsaneye göre dokunduğu her şeyi altına dönüştüren Midas ve adı mükemmel sağlıkla eşanlamlı olan Krezus'un (MÖ 561-

546), paranın kökeniyle yakından bağlantılı oldukları kesindir. Lidya başkenti Sardis yakınındaki Pactolus Nehri'nin "altın kumları"nın sahibidirler.

Aegina Adası da sikke basmanın ilk dönemlerine katılmıştır. Aegina'nın, MÖ 670 yılında piyasaya çıkan gümüş sikkeleri, kesin olarak Avrupa'nın ilk madeni paralarıdır. Bir deniz kaplumbağası amblemiyle damgalı bu sikkeler, hem ağırlık ve ölçü biriminde hem de nümizmatik sanatında[2] "Ege sistemi"nin yaygınlaşmasının başlangıcını oluşturur. Daha sonraki bütün darphaneler buna benzer bir amblem kabul etmiştir: Atina'nın baykuşu veya zeytin dalı, Korinthos'un kanatlı atı, Sirakuza'nın Arethus su perileri... Başlangıçtan itibaren göksel yaratıkların (tanrı, tanrıça, melek) başları, sikke basmayı tanımlayan veya iktidardaki otoriteyi anlatan yazılar hep birbirine benzer. Dönemin yöneticisinin portresini taşıyan sikkeler Helenistik döneme kadar ortalarda görülmemiştir, ama Roma İmparatorluğunda hâkim biçim budur.

Nümismatik, yani sikkelerin incelenmesi, tarihe yardımcı bilimlerden biridir. Antik dönemlerin en dayanıklı tanıkları olan sikkelerle ilgilenir ve özellikle arkeolojik alanlardaki tabakaların tarihlendirilmesi bakımından çok önemlidir. Sert metale basılmış sikkeler, yer ve zaman konusunda büyük bir doğrulukla bilgi verir. Uluslararası ticaret ve kültürel ilişkilerin sadece maddi koşullarına değil, dalgalanmalarına da tanıktır.[3]

Ege sikkeleri, yedinci yüzyıldan itibaren bütün dünyaya dağılmış ve hem para sistemlerinin hem de ticari değişimlerin çoğunda temel oluşturmuştur. Sikke basma yetkisi, siyasal egemenliğin en önemli göstergelerinden biri olmuştur. Sadece Eski Yunan'da varlığı bilinen 1.500 darphane vardır. Geçmişte Roma, Hıristiyan Avrupa ve bugün bütün ülkelerin paraları, Lidya *stater*'inin torunlarıdır. Aegina Adasının gümüş drahmisi gibi, "bazı" sikkeler, zamanın ve tasarlandıkları toprakların dışında bir dolaşım yeteneği kazanmıştır. Gerçekten *nomisma*'nın, yani sikkenin karizması, çoğu kimseyi korkutmaya başlayacak kadar güçlüdür. Makedonyalı St. Paul, MS 65 yılında "Bütün günahların kökü para sevdasıdır" demektedir [DOLAR].

Yunan'ın kuzeyinde Helenleştirilmiş bir ülke olan Makedonya'nın yükselişi, Kral Philippos'un (MÖ 359-323) ve oğlu Büyük İskender'in saltanat döneminde doruğa ulaşmıştır. İskender'in Babil'de hummadan ölümü üzerine ancak duran bir dizi parlak askeri seferle, geniş Pers (İran) topraklarının tamamı ele geçirilmiş ve Yunan âlemi, İndüs Nehri kıyılarına kadar genişlemiştir. Lehte görüşlerden birine göre İskender, o dönem için bilinen bütün dünyayı, *oikoumene*, tek bir ülke olarak gören ilk insandır. Ama ünlü İngiliz Eski Yunan tarihçilerinden biri, çalışmasının on ikinci cildinin sonunda ve 96. bölümde, İskender'i övmekten çok "Özgür Hellas"ın yıkılışının matemini tutmaktadır ve "Tarihçi, yaşamın kendi hâkimiyetinden çıktığını hisseder; üzüntü ve utanç

içinde öyküsünün sonunu getirir" diye yazmıştır.[6] Makedonya'nın üstünlük kurmasıyla başlayan Helenistik Çağ, siyasi anlamda İskender'in haleflerinin büyüyen güç Roma tarafından sistematik eliminasyonuna kadar sürmüştür [MAKEDONYA].

Yunan dünyasının coğrafi genişlemesi etkileyicidir. Ege'nin kayalık kıyılarını çevreleyen minyatür ada ve kent-devletler, genellikle artan nüfusu besleyecek kaynak sıkıntısı çekmiştir. İşlenebilir toprak az ve pahalıdır. Ticari faaliyet, modern işletmecilik anlayışı olmaksızın büyümüştür. Dost ticaret merkezlerinin, iç-kıtayla ikili ilişkiye ihtiyacı vardır. Bütün bu nedenlerle bölünerek çoğaltılmış koloniler kurulması cazip gelmiştir. Dolayısıyla sekizinci yüzyıldan itibaren Yunan anakarasındaki ve Anadolu'daki birçok antik kent, Chalcis, Eretria, Korinthos, Megara, Phocea ve en önemlisi Miletos, hareketli kolonizasyon faaliyetlerine girişmişlerdir. En sık yerleşim birimleri, Sicilya'da ve Güney İtalya'da, Trakya'da ve tıpkı Pasifik gibi, adı doğasını(n hırçınlığını) dengeleyebilir umuduyla "Konuksever" Deniz de denilen Karadeniz kıyılarında kurulmuştur [CHERSONESOS].

BARBAROS

BÜTÜN KİTAPLAR, Pers savaşlarının, "Özgür Hellas" halkının birleşmesindeki ve Yunan kimlik duygularının keskinleşmesindeki kurucu etkisini vurgular. Bu kadar açık ifade edilmeyen ise, aynı savaşların, Yunanlıların dışarıya, "barbar" dünyaya bakışlarını tanımlayacak bir süreci başlattığı gerçeğidir. Ancak "Helen'i icat etmek" "barbarı icat etmekle" el ele gider ve Atina tiyatrosu, 5. yüzyılda beklenen etkiyi sağlayarak orta yolu bulmuştur.[1]

Marathon ve Salamis savaşlarından önce Yunanlılar, komşularını düşman sayan güçlü duygularla dolu değillerdi; en azından öyle görünmezlerdi. Arkaik şiir, Titanlar ve Amazonlar dahil, doğaüstü yabancılardan kahramanlar yaratmıştır. Homeros, Yunanlılarla Troyalıları eş tutar. Karadeniz kıyılarındaki Yunan kolonileri, step İskitleriyle verimli bir işbirliği ve mübadele geliştirmişlerdir [CHERSONESOS].

Ancak Yunanlılar 5. yüzyılda çok daha ayrımcı ve kendini beğenmiş hale gelmişlerdir. Herodotos'un (ölümü 484) öne çıkardığı etnik faktörün, bir yandan eski uygarlıkları, özellikle Mısır uygarlığını överken, öte yandan Helenlerin "kan bağına" ve ortak diline büyük ağırlık verdiği görülür.

Ama bu tavır değişikliğinin en etkili katalizörü olan trajedi yazarları, özellikle kendi de Marathon savaşına bizzat katılmış olan Aeschylus'tur (ölümü MÖ 525). *Persae* adlı eserinde Aeschylus, uygar Perslerin, yaltaklanan, gösterişçi, mağrur, zalim, efemine, yasa-tanımaz yabanîler düzeyine indirgendiği kalıcı bir stereotip yaratır.

Bundan sonra bütün yabancılara, barbarlar olarak iftira atılacaktır. Hiç kimse zeki, yiğit, mantıklı, özgürlük âşığı Yunanlılarla karşılaştırılamaz. Trakyalılar kaba ve yalancıdır. Makedonyalılar *echte hellenisch*, gerçek Helen değildir. Platon zamanından itibaren, Yunanlılarla bütün yabancılar arasında yıkılmaz bir duvar yüksel-

miştir. Yönetme hakkına ve doğal yönetim düzenine yalnızca Yunanlıların sahip olduğu varsayılır. Atina'da, yabancı tiranların yönetim biçimleriyle Atinalıların tebaa halklara karşı davranış biçiminin karşılaştırması asla yapılmamıştır.

Eski Yunanlıların "üstünlük kompleksi", Avrupa'da daha sonra ortaya çıkan, kendi ırkının üstünlüğüne inanmış benzer ayrımcı düşünceler hakkında soruları gündeme getirmiştir. Bu konu Romalılarca kesin olarak kabul edilmiştir ve Romalılar ve benzeri "Batı Uygarlığı" tüccarlarının Antik Yunan denince hissettiği yakınlık incelenirken ödenecek hesapta mutlaka göz alınmalıdır. "Batı Uygarlığı"na yönelik eleştiriler Klasik revizyonizmin özel bir türüne benzeten hırçınlıklar da bu hesaba dahil olmalıdır [SİYAH ATHENA]. *Bazı yorumcular, Eski Yunanlıların icat ettikleri komşu halkların farklılıklarıyla çatışmanın, Avrupa geleneğinin kanına işlediği kanısındadırlar:*

> *"Bu dikkate değer çatışma içinde, bütün kendini beğenmişliği, bütün üstünlük imaları, bütün öncelik ve eskilik iddialarıyla, doğal yönetim hakkıyla ilgili bütün şımarıklığıyla, 'Avrupa' doğmuştur.*[2]

Zamanla ilk koloniler, başka koloniler oluştururken, akraba kentlere sonsuz bağlılık içinde bir kentler zinciri veya kent aileleri oluşmuştur. Miletos, geçitli kuşaklara mensup seksen üyesiyle bu ailelerin en genişini kurmuştur. Batı'da Sicilya'da ilk Khalkhedeon kolonileri Naksos ve Messina'nın kuruluş tarihi MÖ 735'tir. Massilia (Marsilya), Neapolis (Napoli), Syracusa (Siraküza), İberya'da Emporia (Ampurias) İstanbul Boğazı'nda Byzantium, Kuzey Afrika'da Sirene, güney Karadeniz kıyısında Sinope (Sinop) hep aynı erken yüzyıllarda kurulmuştur. Daha sonraki bir tarihte, Büyük İskender'in fetihlerinin ardından, Asya'nın derinliklerinde de Yunan kentleri kurulmaya başlamıştır. Makedonyalı Fatihin adını taşıyan yerler arasında Dünyanın (ucundaki) Aleksandria (Türkistan'daki Hocend) Areia'daki Aleksandria (Herat-Afganistan), Arochosia'daki Alexandria (Kandahar), İskenderun, hepsinden önemlisi Mısır'daki İskenderiye (MÖ 332) vardır. En batıdaki Saguntum'dan (Valencia yakınında Sagunto), en doğu uç Pencap'taki Bucephala'ya (Jhelum) kadar, adlarını İskender'in süvarilerinden sonra yenileyen Yunan kentleri zincirinin halkaları yaklaşık 7240 kilometrelik, yani Kuzey Amerika'nın genişliğinin yaklaşık iki katına eşit bir alana yayılmıştır [MASSILIA] (Bkz. Ek III, s. 1282).

Sicilya ve Güney İtalya (sonra Büyük Yunanistan olarak bilinen) özel bir rol oynamıştır. Amerika'nın Avrupayla geliştirdiği ilişkinin bir benzerini bu bölgeler de Yunan Anakarasıyla geliştirmiştir. Anadolu'nun altıncı yüzyılda Persler tarafından ele geçirilmesinden sonra, Ege yine çok sıkı bir biçimde odak noktası olarak kalmış; Miletos, Atina'dan da büyük ve zengin bir kent haline gelmiştir. Ama "Avrupa", önce Perslerin sonra Makedonya'nın tehdidi altına girince, "Magna Graecia", Büyük Yunanistan kentleri yeniden önem kazanmıştır. Lüksle ve tiranlarla dolu Sicilya, kendini çevreleyen Fenike dünya-

sıyla geliştirdiği özel ortak-yaşam sayesinde zenginleşmiştir. New York, Londra için ne ise, Siraküza da Atina için o olmuştur. Yunan Sicilyası ve onu kırıp geçiren savaşlar üzerine Michelet, özel bir belagatle şunları söylemiştir:

> "Devasa oranlarda büyümüştür. Etna'sı, Vezüv'ü mahcup etmiş, çevresindeki kentler onun görkeminden geri kalmamıştır. Dorların Herkül gibi elleri, Acragas (Agrigentum) kalıntıları arasında, Posidonia (Paestum) sütunlarında, Selinonte'un beyaz silüetinde görülebilir. (...) Ama bu kentlerin muazzam gücü, mühiş zenginlikleri, donanmaları, (...) yıkılmalarını önleyememiştir. Büyük Yunanistan'ın tarihine bir yenilgi felaketi getirmiş, böylece Batı'nın Sur ve Babil'i, Sybaris ve Agrigentum da bu dünyadan geçip gitmiştir. (...)"[7]

Magna Graecia (Büyük Yunanistan), Yunan dünyasının, rakip güçlerden önce Fenikelilerle, sonra da Romayla doğrudan ilişkiye geçtiği önemli ve büyük bir stratejik bölgeye hükmetmiştir.

Avrupa'nın anavatanı olan Fenike, Yunana paralel ve benzer biçimde gelişmiştir. Aslında Fenike kent-devletleri, tıpkı Fenike kolonileri gibi, Yunan benzerlerinden önemli ölçüde kıdemlidir. Sayda ve Sur, Girit'in nihai çöküşü sırasında üne kavuşmuştur. Kart-hadshat, veya "Yeni Kent" (Kartigon, Carthago, Carthage) yani Kartaca, MÖ 810 yılında Kuzey Afrika'da, Pygmalion ve kız kardeşi Dido'nun önderlik ettiği Fenikeli koloniciler tarafından kurulmuştur. Komşu *Atiq* (Utica) o zaman da daha eskidir. Yaşlı Fenike, Anadolu gibi Persler tarafından ele geçirilince, Yunan anakarasının kentleri gibi Kartaca ve Atiq de kendi hallerine bırakılmıştır.

Kartaca, deniz gücüne, ticaret ve kolonileşmeye dayalı büyük bir imparatorluk kurmuştur. Kardeş kolonileri, Gades'teki (Cadiz) Herkül Sütunları (Cebelitarık Boğazı) ve Tingis'in (Tanca) ötesinden İtalya'da Punicum ve Sicilya'da Panormus'a (Palermo) kadar yayılmıştır. En güçlü döneminde, batı Akdeniz'in bütün adalarına ve kıyılarına hükmeden, belki en zengin kent-devletiydi. Beşinci yüzyıldan sonra, hırsının ancak Roma gücünün gelmesiyle durdurulduğu Sicilya'daki Yunan kentlerinin birçoğuyla savaşmış ve onları yenmiştir.

CHERSONESOS

CHERSONESOS. "Yarımada Kenti", MÖ 422-421'de Heraclea Ponticalı Dor koloniciler tarafından kurulmuştur. Tauricia* yarımadasının batı kıyısında bir burun üzerinde, bugünkü Sivastopol'un 3 km. yakınında yer alır. Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki çok sayıda Yunan kentlerinden biridir. Bunların çoğu, örneğin Kimmer

* Taur Yarımadasının bugünkü adı olan Kırım (Crimea), "kale, hisar, istihkam" anlamındaki Türkçe "kerim" sözcüğünden gelir ve on beşinci yüzyıldan kalmadır. (Orijinal metindeki ifade -s. 105- aynen bu şekildedir.) Yazarın "kerim" sözcüğü karşılığında kullandığı İngilizce sözcüğün -fortress- Türkçe karşılığı "kale, hisar"dır. Oysa "kerim" sözcüğü köken olarak Arapça'dır ve "asil, cömert, bağışlayan" demektir. ç.n.)

Bosphorus'u (Kerç Boğazı) üzerindeki Panticapeum, Don nehri üzerindeki Tanis, Phanagoria ve benzerleri, Miletos-Olbia (Refah) kolonileridir. Kuruluşu, Pontus steplerinde yaşayan İskit ve Taurik halkların tanımını ilk kez yapan tarihçi Herodotos'un komşu Olbia'yı ziyaretiyle hemen hemen eşzamanlıdır. Chersonesoslular da komşuları gibi, iç kesimlerdeki kabilelerle ticaret ve deniz yoluyla taşınan buğday, şarap, hayvan derisi ve tuzlanmış balık ticaretiyle geçinmişlerdir. Muhtemelen yirmi bin olan nüfusu, tipik bir düzgün taş sokaklar ağı ve alışılmış agora, akropolis, tiyatro ve limandan oluşan bir kentte yaşamıştır.[1]

Tipik Yunan kent-devletlerinden farklı olarak Chersonesos, Yunan, Sarmat, Roma ve Bizans aşamalarını geçip sonraki 1700 yılın bütün badirelerinden kurtulmuştur. Dayanışmacı bir Yunan ileri karakolu olduğu başlangıç döneminden sonra, MÖ 2. yüzyılda Panticapeum yakınında kurulu, gelişmekte olan Bosfor (Bhosphorus) Krallığı tarafından zapt edilmiştir. Çok yüksek refah düzeyi, özellikle Atinalılarla yaptığı tahıl ticaretinden kaynaklanan Krallıkta hâkim güç, steplerden bu tarafa en son göç dalgasını oluşturan ve bir önceki Yunan uygarlığıyla kaynaşabilmeleri sayesinde çok parlak bir sentez oluşturan İran Sarmatlarıdır. İç kesimlerdeki İskit şeflerinin emrinde çalışan kuyumcuları, antik dünyanın sanat değeri taşıyan en muhteşem mücevherlerini üretmiştir. Chersonesos'un Yunan olmayan Spartalı hanedanı, Mozart'ın ilk operası *Mitradate, Re di Ponto*'ya da konu olan ve MÖ 63 yılında Panticapeum'da ölen Pontus Kralı VI. Mithridates Eupator'u sonuna kadar korumaya çalışmıştır. (Kerç kentindeki akropolisin adı hâlâ Mithridates Tepesi'dir.) O dönemde kurulan Roma garnizonu yaklaşık iki yüzyıl boyunca tam bir hâkimiyet kuramamıştır.

Sayısız istilalara, özellikle Got, Hun ve Hazar istilalarına rağmen, geç Roma/erken Bizans döneminde Chersonesos'ta yaklaşık elli Hıristiyan kilisesi kurulmuştur. Bunlardan birinde, 988 veya 991'de, en son barbar ziyaretçi, Kiev Prensi Wolodymir (veya Viladimir), Bizans İmparatorunun kız kardeşiyle evlenmeden önce Hıristiyan olmak için kilise vaftizhanesinin mermer havuzuna girmiştir. Bu tarihten sonra Hazar egemenliği zayıflamış ve Bizanslılar Chernosesos'u, ancak Klimata Eyaleti'nin başkenti[2] olarak yeniden kurabilmişlerdir. "Yarımada Kenti"nin son yıkılışı, 1299'da, Kırım'ı vatanları haline getirmeye uğraşan Moğol Tatarlarının elinde olmuş; artık ne on beşinci yüzyılda Osmanlıların gelişini ne de 1783'te Rus fethini görebilmiştir.

Chersonesos'ta kazılar 1829'da başlamış, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yoğunlaşmış ve 1920'de bir Sovyet Arkeoloji Heyeti tarafından devralınmıştır. Çarlık arkeologları, esas olarak St. Vladimir'in vaftizine kanıt aramış, 1891'de, yanlış noktaya büyük kubbeli bir bazilika inşa etmişlerdir. Sovyetler ise, köleci toplumun maddi kültürünün kalıntılarını aramıştır.[3]

Klasik Karadeniz sitelerinin zenginliği, sahiplerine güçlü bir tarihi gurur duygusu kazandırmıştır. Sivastopol askeri limanı, Chersonesos yıkıntılarının yanında, "Görkemli Kent" anlamındaki uygun bir Yunanca adla kurulmuştur. Petersburg'da Kırım Fatihi Prens Potemkin adına yapılan Taurid Sarayıyla, Rusya'nın ulusal kla-

sik minarı üslubu da başlamıştır. 1854-1856'daki İngiliz ve Fransız saldırılarından ve Rusların kahramanca savunmasından sonra Kırım sahilleri, çarlık görevlilerinin ve sonra Sovyet Parti ileri gelenlerinin yazlık sarayları için gözde bir yer haline gelmiştir. Hepsi de varlıklarını, tarihin, St. Vladimir'le başladığı yolundaki kuşku uyandıran Rus versiyonuyla haklı çıkartmışlardır. 1941-1942'de Sivastopol'un ikinci kez kuşatılmasından sonra Kırım, kısa bir süre, "Gotland Projesi"leriyle yarımadanın yeniden Alman kolonicilerin eline düşmesine yol açan Naziler tarafından işgal edilmiştir. 1954'te, bir başka kuşkulu olayın 300. yılında, Moskova'daki Sovyet Hükûmeti, Kırım'ı Ukrayna'ya armağan etmiştir. Armağan, Kırım ve Ukrayna ile Rusya arasındaki bağın kopmazlığının simgelenmesi amacıyla verilmiştir. Ama Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra tam tersi bir etkisi olmuştur. Agustos 1991'de, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin son Genel Sekreteri, Moskova'daki, Sovyet döneminin sonunu getiren başarısız darbeye, Sivastopol sahilinde Foros'taki villasında tatilini geçirirken yakalanmıştır[4] (Bkz. s. 1195).

Son dönemde Kırım, yerli halkının zengin çeşitliliği neredeyse yok olmuştur. Eski Tauriler veya Tauri-İskitler uzun süredir etkisizdir. Kırım Gotları, ülkelerinin iç kısımlarındaki Mangup adlı kalelerini 1475'e kadar savunmuşlardır. Tatarlar, 1942'de Stalin tarafından sürülmüşlerdir. Pontus Rumları 1949'da sürülmelerine kadar kalmışlardır. Nazilerden kaçan bir avuç Yahudi, 1980'lerde İsrail'e gitmiştir. Ruslar ve Ukraynalılar muttak bir çoğunluk olarak kalmışlardır. 1992'de, eski Sovyet ordu grupları, kıyıdaki çakıllı plajı, Chersonesos'un kesik uçlu harap sütunları altında yazlık haki üniformalarını arayarak paylaşırken, geri dönen Tatarlara, Ukraynalıların Karadeniz Filosuna sahip çıkmasına, Rusya'nın özerk bir Kırım cumhuriyeti talebine öfkeyle bakmışlardır. Hiçbir yer, onlara görkemin tükenişini bundan daha iyi anımsatamayacaktır.

MASSILIA

MASSILIA (Marsilya), MÖ 600 yılında Anadolu'dan gelen Yunanlı Phokaililer tarafından kurulmuştur. Photis efsanesine göre, grubun lideri, tam, yerli Ligurya kabilesi reisinin en sevdiği kızı için nişan töreni yapıldığı sırada, kadırgasıyla limana girer. Genç kız, nişan kupasını oraya toplanmış yerli savaşçılardan beğendiği birine uzatmaya davet edilince, kız, kupayı onlar yerine yakışıklı bir Yunanlıya uzatır. Bütün Yunan kolonilerinin en zengin ve en dinamiği böylece kurulmuş olur.

Antik Massilia'nın, beyaz taştan sarp kayalıklarla çevrili, kıyı açıklarındaki bir adayla korunan muhteşem limanı, 2500 yıldan fazla bir süre, büyük bir ticari ve kültürel merkez olarak işlev görmüştür. Yönetim, bir ticari oligarşidir. Yaşam boyunca görevde kalmak üzere seçilen ve 600 vatandaştan oluşan Büyük Meclis, yürütme organını oluşturan On Beşler Konseyi'ni atar. Massilialıların ticareti ve keşifleri çok uzaklara yayılmıştır. Toskana'daki Luna'dan İberya'nın güneyine kadar, denizlere

hâkimdirler. Hepsi de koruyucu tanrıça Efes Artemisine adanmış olan Nicea'da (Nice), Antipolis'te (Antibes), Rhoda'da (Arles) ve uzak Emporia'da ticari ileri karakollar kurmuşlardır. Denizcileri Herkül Sütunları'nın (Cebelitarık Boğazı) ötesindeki okyanustan korkmamışlar ve kuzeyde İzlanda'ya, güneyde bugünkü Senegal'e ulaşmış kabul edilmektedirler. Dördüncü yüzyılın cesur Massilialarından biri olan Pytheas, deniz yoluyla, Herodotos'un Britanya dediği Teneke Adaları (Britanya) dahil Avrupa'nın kuzey kıyılarına kadar gitmiştir. Bugün örneği bulunmayan "Dünyanın İncelenmesi" adlı çalışması, Strabon ve Polybius tarafından bilinmekteydi.

Fenikelilerin ve Kartacalıların kıskanç rekabeti karşısında Massilia, destek için sık sık Roma'ya başvurmuştur. Ama bir ara bunu o kadar sıklaştırmıştır ki, MÖ 125 yılında Galyalılara karşı yine böyle bir askeri yardım çağrısı üzerine, Roma lejyonları bütün ülkeyi zapt etmiş, böylece Transalpin Galya Eyaleti (Provence) kurulmuştur. Buradan Yunanca, Latince ve Keltçe konuşan üç dilli bir topluluk ortaya çıkmıştır. Kentin daha sonraki yaşamı Arap, Bizans, Cenova ve 1481'den itibaren Fransız olmak üzere bütün Akdeniz politikalarını yansıtır. Marsilya zenginliğinin en güçlü dönemi, on dokuzuncu yüzyılda, Yakındoğu'nun Fransız çıkarlarına açılmasıyla başlamıştır. Napoléon'un Mısır seferi, Lesseps'in Süveyş Kanalını inşası kilit gelişmelerdir.

Deniz, eski Massilia gibi bugünkü Marsilya'nın da hâkimidir. Marcel Pagnol'un dramatik üçlemesiyle ölümsüzleştirilen *Le Vieux Port*'un (Eski Liman) yerini, bendin ötesindeki *Port Autonome* almıştır. Ama Fanny, Marius ve César'ın, gemilerin hüzünlü gidiş gelişleriyle umutsuzca hırpalanan çalkantılı duyguları durmadan yinelenir:

FANNY. Et toi, Marius, tu ne m'aimes pas? [*Il se tait*]...
MARIUS. Je te l'ai déjà dit, Fanny. Je ne peux pas me marier.
FANNY. Alors, c'est quelque vilaine femme des vieux quartiers... Dis-le moi, Marius...
MARIUS. J'ai confiance en toi. Je vais te le dire. Je veux partir.

FANNY : Marius, beni sevmiyor musun? *(susar)*
MARIUS : Sana daha önce de söyledim Fanny, evlenemem
FANNY : Demek eski mahallelerdeki iğrenç kadınlardan biri... Söyle bana Marius!..
MARIUS : Sana güveniyorum, Sana söyleyecektim. Gitmek istiyorum buralardan.[1]

Notre Dame de la Garde'ın terasına veya bir Yunan tapınağının üstüne çıkarsanız, aşağıda gemilerin, Photis'in kadırgaları gibi limana süzüldüklerini bugün de görebilirsiniz. Veya Château d'If'deki Monte Cristo Kontu gibi veya Marius gibi denize doğru kaçıp kurtulmayı düşünebilirsiniz.[2]

Fenikeliler ve Kartacalılar; Yahudiler ve Araplar gibi Sami ırkındandırlar. Akdeniz'de üstünlük için mücadele edip kaybedenlerin sonuncusu olarak, ne Yunanlılara ne Romalılara sempati duymuşlardır. Sami ırkının tanrılarından, Yüce Baal'e tapanlar olarak, Greko-Romen dünyasının da sonunda kabul ettiği Yahudi-Hıristiyan geleneğinin izleyicileri tarafından acı acı alaya alınmışlardır. Avrupa'nın Fenikeli akrabaları bin yıl boyunca, hatta daha uzun bir süre ayakta kalmış olmasına rağmen, yarattıkları uygarlık çok az bilinir veya üzerinde

çok az çalışılmıştır. Hikâyeleri hâlâ antisemitizmin bir başka çeşitinden mustarip olabilmektedir.

Yunan dini, ilkel animizm ve fetişizmden, dünyayı "büyük bir tanrılar ve insanlar kenti" olarak gören çizgiye doğru gelişmiştir. Olympia panteonu (eski Yunan kamutanrıcılığı) Kahramanlık Çağında da yaygındır. Tanrıların Babası Zeus ve eşi Hera; Apollo, Artemis, Atena, Ares, Poseidon, Hermes, Diyonisos, Demeter, Pluton ve Persephone'dan oluşan dik başlı Olympia ailesininin (Olympos'taki tanrılar ailesinin) hâkimidir. Olympos Dağının doruğundaki evlerinin, genellikle Yunan vatanının kuzey sınırını oluşturduğu kabul edilmiştir. Yunanlıların adaklarını sundukları zengin yerel tanrılar, yarı-tanrılar, ruhlar, periler, tanrıçalar, falcı kadınlar, esinleyici güçler galerisine bağlanırlar. Hayvanların dinsel amaçla kurban edilmesi normal uygulama olarak kalmıştır. Kaprisli olmak tanrıların hakkı idiyse de, hatta bazıları, örneğin Savaş Tanrısı Ares, Deniz Tanrısı Poseidon gibi kinci olabilirse de, Şeytan, "karanlığın gücü" gibi kavramlar yoktur; insanların derin günah korkularıyla sıkıştırılması söz konusu değildir. İnsan'ın en büyük günahı, *hubris*, yani aşırı kendini beğenmişliktir, ki çoğunlukla *nemesis* ile, yani tanrıların gazabı ile cezalandırılır [**BAHARAT-ÖKÜZ**].

BAHARAT-ÖKÜZ

PYTHAGORAS (başarı dönemi, yaklaşık MÖ 530), iki ünlü ilke geliştirmiştir: "Sayılar her şeydir" ve "Bakla yemek, insanın anne babasının kafasını yemesine eşdeğer bir suçtur". Modern bilimin kökeniyle ilgilenen bilim adamları onun matematiğini; Yunan zekâsının işlemesiyle ilgilenenler de onun gastronomi hakkındaki düşüncelerini incelerler (Bkz. Ek III, s. 1281).

Eski bir dönemin Hacı Babaları gibi Pythagoras da dinsel bir muhalifti ve Büyük Yunanistan'da (Magna Graecia), hizipçi bir koloni bulmak amacıyla ülkesi olan Sisam adasını terk etmiştir. Orada, besin ve beslenmeyle ilgili başka şeyler yanında dinle ilgili düşüncelerini de uygulama özgürlüğü bulur. Temel çelişkisi, insanın ölümünden sonra ruhunun bir başka insana veya bir hayvana geçmesi anlamındaki *metempsychosis*, "ruhların hicreti, göçü" kavramından kaynaklanmaktadır. Kısaca Pythagoras, hayvanların kurban edilmesi geleneğine temelden karşıdır ve tanrılara sunmak için yakılmış ot ve baharat kokusunun (tütsü), iğrenç kızarmış yağ kokusundan daha uygun olduğunu savunmaktadır.

Ama eğer baharat Cennetle bir bağ demekse, baklalar da Ölüler diyarıyla bir bağdır. Yumrusuz kökleri bıkıp usanmadan güneş ışığına doğru yükselen baklanın, yeraltı dünyasından göçen "insan ruhu için bir merdiven" işlevi gördüğü düşünülmüştür. Kapalı bir kapta çimlendirilip çoğaltılan (üretilen) baklalar, karınca gibi kaynaşan cinsel organlar ve düşük ceninleri andıran bir müstehcen şekiller karmaşası oluşturur. Benzer tabular, asil et, özellikle sığır eti tüketiminde de vardır. Buna kar-

şılık, her yerde yayılan ve doğaya zarar veren domuz ve keçi gibi hayvanların zararlı ve dolayısıyla yenilebilir olduğuna hükmedilmiştir. İnsanın, yün veren koyun, çalışan öküz vb. gibi en sadık dostlarıysa yararlı sayılmış ve dolayısıyla yenilmemiştir. Asal olmayan etlerin (hayvanların) eklemleri zorunluysa yenilebilir; ama kalp veya beyin gibi hayati organlar yenemez. Tarentumlu Aristoksenes'e göre, sonuç olarak ideal beslenme, *maza* (arpa yemeği), şarap, meyve, yabani ebegümeci ve çirişotu, *artos* (buğday ekmeği), ham veya pişmiş sebzeler, kan yapıcı baharatlar ve özel durumlarda yavru domuz ve oğlaktan oluşur. Bir keresinde Pythagoras tarafından bir bakla tarlasından kurtarılan bir öküze, yerel Hera tapınağında arpa yemeğinden oluşan bir "ömür boyu emekli aylığı" bağlanmıştır.

Daha bilinen bir anekdot ise, Pythagoras'ın öğrenciyken, MÖ 496 Olimpiyatında araba yarışını kazanan Akragaslı Empedokles'e, ödül olarak geleneksel kızarmış öküz eti sunmayı reddetmesidir. Bunun yerine, yağ ve baharattan yapılmış, dalgalar halinde kabaran günlük ve lavanta sakızı dumanları arasında tanrıları selamlayarak bir öküz maketini yakmıştır. Pythagoras'ın ardılları, beslenmenin ahlakın önemli, zorunlu bir parçası olduğuna inanmışlardır. Onlara göre Tanrı, "İnsanlar hayvanları katletmeyi sürdürdükçe, birbirlerini öldürmekten de kurtulamayacaklardır" der[1] **[KONOPİŠTE]**.

Binlerce efsane, şaşırtıcı çoklukta inanç ve mezhep üretilmiş; cesaret ve girişkenliğin, saygıyla karışık sağlık ve şansla ödüllendirilmesi gerektiğini düşünen bir bakış geliştirilmiştir. Olimpiyat oyunlarına ev sahipliği yapan Olympia'nın (tanrılar ailesinin, topluluğunun) merkezindeki Zeus kültü, dindarlık ve yarışmacı çabanın bileşimi olduğu kadar da evrenseldir. Yaygın Apollo (Işık Tanrısı) tapınısı, Apollo'nun doğum yeri olan Delos adasını ve Delfi'yi merkez alır. Yer tanrıçası Demeter Ayinleri Eleusis'te ve hâlâ estetik olan Şarap Tanrısı Diyonisos Ayinleri, antik bereket ayinlerinde gelişmiştir. Ölmüş sevgilisi Eurydicea'nin peşinde koşan Şarkıcı Orpheus tapınısı, ruhların varlığı ve temizliği inancına dönüşmüştür. Yedinci yüzyıldan, Roma'nın son dönemlerine kadar süren Orfizm, Platon ve Vergilius'tan itibaren sonsuz bir şiirsel yorum esinlenmiştir:

Nur wer die Leier schon hob
Auch unter Schatten
Darf das uendliche
Ahnend erstatten

Nur wer mit Toten vom Mohn
Ab, von dem ihren
Wird nicht den leisesten Ton
Wieder verlieren

Mag auch die Spieglung im Teich
Oft uns verschwimmen
Wisse das bild

Erst in dem Doppelbereich
Werden die Stimmen
Ewig und mild

(Yalnız, gölgeler arasında bile liri (lir sesini) yükselten o, sonsuz şükrü başarabilir. Yalnız, Ölü ile birlikte gelincikleri yiyebilen o, en yumuşak notayı bile asla atlamayacaktır. Havuzdaki yansıma genellikle bizden önce kaybolsa da - Görüntüyü tanı! Sesler, ancak her iki âlemde birden kalıcı ve yumuşak olacaktır.)[8]

Bütün bu tapınılar, Helenistik Mithras ve İsis tapınılarıyla birlikte, 200. Olimpiyat'tan sonra Hıristiyanlığın gelişine kadar yaygındır (Bkz. Bölüm III) [OMPHALOS].

Yunan felsefesi veya "bilgelik (bilgi) aşkı (*philosophia*)", geleneksel dinsel tavırlara karşı gelişmiştir. Bir duvarcının oğlu olan Sokrates (MÖ 469-399), "tuhaf tanrılar öğretmek ve gençleri kötü yola sürüklemek" suçundan Atina'da baldıran zehri içmeye mahkûm edilmiştir. Ama bilginin altında yatan varsayımları test etmek için Sokratesçi-derinlemesine sorular sorma yöntemi, daha sonraki bütün akılcı düşüncelerin temelini oluşturmuş ve Sokrates tarafından, eski Sofistlerin veya "bilge"lerin aldatıcı olarak kabul ettikleri tezlere karşı kullanılmıştır. "Sınanmamış, incelenmemiş yaşam yaşanmaya değmez" Sokrates'in temel ilkesidir. Öğrencisi Platon'a göre Sokrates, "Bütün bildiğim hiçbir şey bilmediğimdir" demiştir. Bu, epistemolojinin (bilgi kuramı, bilgi-bilim) mükemmel bir başlangıcıdır.

Platon (yaklaşık MÖ 429-347) ve öğrencisi Aristoteles (MÖ 384-322), spekülatif ve doğal felsefenin pek çok dalının temellerini birlikte atmışlardır. Platon'un *Academia*'sı veya "Koruia'sı", Aristoteles'nin Peripatetik (Gezginci) Ekol diye bilinen *Lyceum*'u, günümüzün Oxford ve Cambridge'i veya Harvard ve Yale'idir. Haklı olarak hemen ardından, "Yunanlıların Batı Felsefesine bıraktıkları mirasın, Batı Felsefesi olduğu"[9] söylenmiştir. Bu iki filozoftan idealist olan, ilk düşsel ütopyaları, formlar ve ahlaksızlık üzerine ilk kökten-ci kuramları, evrenin yaradılışıyla ilgili etkileyici bir teoriyi geliştiren, bilginin geniş bir eleştirisini ve ünlü sevgi analizini yapan Platon'dur. Entelektüel tarihte hiçbir şey, dünyayı ancak dolaylı biçimde anlayabileceğimizi, gerçeği ancak mağara duvarları üzerine düşen ışığın gölgeleri aracılığıyla görebileceğimizi savunan Platon'un mağara mecazı kadar güçlü olmamıştır. Buna karşılık Aristoteles, "ilham edilen, telkin edilen sağduyunun uygulayıcısı"dır, sistemleştiricidir. Ansiklopedik çalışmaları, metafizik ve etikten politikaya, edebiyat eleştirisine, fiziğe, biyolojiye, astronomiye kadar geniş bir alanı kapsar.

Başlangıçta epik şiir formunda olan Yunan edebiyatı, olgun bir döneme girdiği açık olan şu harikalardan biridir. Muhtemelen MÖ yedinci yüzyılda yaşamış ve yazmış olan Homeros, çok eski bir sözlü geleneği kullanmaktadır. Bu nedenle kendisine mal edilen çalışmaların tek yazarı olabilir veya olmayabilir. Ama Avrupa edebiyatının bu ilk ozanının, benzerleri içinde en etkilisi olduğu yaygın bir şekilde kabul görmektedir. *Ilyada* ve *Odiyssea*'nın eşdeğerlisi pek azdır, daha üstünü ise yoktur. Homeros'un, klasiklerce "asil, arı, çok güzel" diye nitelenen dilinin, son derece esnek ve etkileyici olduğu kanıtlanmıştır [EPIC].

Edebiyatın kökeni, okuma yazmanın bir alfabe ithaliyle gelişip kurumlaştığı sekizinci yüzyıla kadar gider. Yunan yaşamının kentli özelliği harf sanatını önemli ölçüde özendirmiştir, ama değişik toplumsal katmanların içindeki etki alanı tartışma konusudur [CADMUS].

Homeros'un halefleri (arkadaşı Hesiodos'tan (başarı dönemi, yaklaşık MÖ 700) sözde "Homerik İlahileri"nin bilinmeyen yazar(lar)ına kadar destancılar; Ephossoslu Kalinus'tan (başarı dönemi MÖ 690'dan itibaren) Colophon'lu Xenophanes'e (yaklaşık MÖ 570-480) kadar ağıt yazarları; Sappho'dan (doğumu, MÖ 612) Pindaros'a (MÖ 518-468), Anakreon'dan (başarı dönemi yaklaşık MÖ 530) Keoslu Simonides'e (MÖ 556-468) kadar lirik şairleri yazarları- sayısız çevirmenin ve benzer eserler yazmak isteyenlerin ilgisini çekmiştir. Siraküzalı Teokritus (yaklaşık MÖ 300-260), Vergilius'un ekologyalarından (karşılıklı konuşma şeklinde okunan köy şiiri) *Nasıl Istersen*'e kadar uzanmış bir pastoral geleneği oluşturan, perilerin ve keçi çobanlarının yaşamıyla ilgili idiller (köy yaşamını anlatan şiir) yazmıştır. Fakat hiçbiri, Lesbos'un "onuncu *musa*"sı kadar tatlı söylenmemiştir.

> Bazıları diyor ki, bu karanlık dünyada en güzel şey
> bir süvari bölüğüdür; başkaları diyor ki,
> bir piyade birliği, başkaları, bir gemi filosu...
> Ama ben diyorum ki, senin sevdiğindir en güzel şey.[10]

Şiir okuma, müzikle iç içedir; yedi telli lirin melodisi, güzel okunmuş bir altı ayaklı dizeye çok uygun bir eş işlevi görmüştür. Yunanca bir sözcük olan *musike*, ister söz ister nota olsun bütün melodik sesleri içerir. En basit yazılarda, yaygın hiciv sanatında şiir bulunur.

Her şey komik, her şey tozlu, her şey hiçbir şey.	*πάντα γπελως καὶ πάντα κοντα τὸ μηδέν.*
Mantıksızlığın dışında mevcut her şey var.[11]	*πάντα γὰρ ἐξ ἀλόγων ἐατὶ τὰ γιγνόμενα*

Ve mezar yazıtlarında şiir vardır:

Lakedaemon'dakilere söyle yolcu	*ὦ ξειν, ἄγγειλον Λακεδαιμονίοις ὅτι τῇδε*
Kurallara uyduğumuzu, ölmeye karar verdiğimizi.[12]	*κείμεθα τοῖς κείνων ῥήμασι κειθόμενοι*

OMPHALOS

YUNANLILARA göre Delphoi, dünyanın tam ortasındadır. Delphoi'nin *omphalos*'u veya "göbektaşı", Zeus'un biri doğudan öteki batıdan gönderilmiş iki kartalının buluştuğu yeri simgeler. Ayrıca burada, Parnassus dağının koyu çamları ve pembe renkli kayalarıyla çevrili derin bir vadide Apollon, yılan-tanrı Python'u öldürmüş ve gaz fışkıran bir yarığın yukarısındaki buhar dolu bir mağarada, kehanet bildirilen kutsal yerlerin en saygınını kurmuştur. Tarihi dönemlerde Apollon Tapınakları, bir amfitiyatronun, bir Python Oyunları stadyumunun ve koruyucu kentlerin çok sayıdaki zenginliklerinin yanında inşa edilmiştir. MÖ 331 yılında Aristoteles ve yeğeni, o güne kadar Python Oyunlarında kazananların bir listesini hazırlamışlardır. Liste, arkeologlar tarafından bulunarak koruma altına alınan dört taş tablet üzerine yazılıdır.[1]

Kehanet bildirme, çok uzun dinsel tören işlemlerini gerektirir. Her ayın yedinci gününde, Castalia Pınarında yıkanıp arınan en yüksek rahibe Pythia, yarığın üzerinde, dumanlar arasındaki üç ayaklı kutsal sehpaya kendinden geçmiş halde oturtulacak, dilek sahiplerinin sorularına hazır bekleyecek; geleneksel keçi kurbanı törenini izleyen dilek sahipleri, onun çok bilinen, belirsiz ve uyaklı altılık dizeler halinde verdiği yanıtları dinleyeceklerdir.[2]

Efsaneye göre kehanet, Minos canavarını öldüren ve Atina'nın kurucusu olan Theseus'a şu rahatlığı vermiştir:

> AEGEUS'UN OĞLU THESEUS... ÜZÜLME. TIPKI MEŞİN KILIFLI BİR ŞİŞE GİBİ SEN DE, KABARIP TAŞSALAR BİLE DALGALARI AŞACAKSIN.

Kaybettikleri, Afrika kıyılarındaki koloni için üzülen Thera halkına koloninin yerini yeniden düşünmeleri söylenir:

> SÜRÜLERİN ÇOBANI LİBYA'YI BİLİYORSANIZ, BENİM YAPTIĞIMI YAPMAYIP ORAYA GİTMEDİĞİNİZ ZAMAN ... ZEKÂNIZA HAYRAN OLURUM.

Kıyıdan uzak adasından anavatana hareket eden Cyrene, (bu tavsiyeyi) yerine getirmiştir.

> Lidya Kralı Krezus, savaşmak mı, barışı korumak mı gerektiğini bilmek ister. Kâhin der ki: "SAVAŞA GİT VE BÜYÜK BİR İMPARATORLUĞU YIK." Krezus savaşa gitmiş ve kendi imparatorluğu yıkılmıştır.

MÖ 480 yılındaki Salamis savaşından önce bir Atina heyeti, Pers işgalcilere karşı Apollon'un yardımını rica eder:

> TANRIÇA ATHENA, ZEUS'U SAKİNLEŞTİREMEZ ... AMA BAŞKA HERKES TUTSAK DÜŞTÜĞÜ ZAMAN... YİNE DE BÜYÜK CENNETİN ZEUS'U, TRİTON DOĞUMLULARA TAHTADAN BİR DUVAR VERİR... SİZİ VE ÇOCUKLARINIZI KUTSAMAK İÇİN.

Atinalı amiral Temistokles, haklı olarak, kazandığı zaferin anahtarının, ahşap gemileri olduğu sonucuna varmıştır.

Peloponnesos Savaşının sonunda Atina'ya zafer alayıyla giren Spartalı general Lysandros uyarılmıştır:

> BY MUHAFIZ SENİ, GÜRLEYEN AĞIR ZIRHLI PİYADELERE VE YILAN GİBİ SİNSİLERE, DÜNYANIN ARKADAN VURAN HİLEKÂR ÇOCUKLARINA KARŞI UYARIYORUM.

Lysandros, kalkanında yılan amblemi olan bir asker tarafından öldürülmüştür.

Rivayete göre, rüşvetçiliğiyle ünlü Makedonyalı Philippos'a "GÜMÜŞ MIZRAKLARLA SAVAŞMASI" söylenmiştir. Daha güvenilir bir söylentiye göre ise, Philippos, Perslerle savaşa hazırlanırken şu kehanet almıştır: "BOĞA SÜSLENİR, SON GELİR, KASAP HAZIRDIR." Philippos, kısa bir süre sonra öldürülür.

Romalı Lucius Junius Brutus, iki arkadaşıyla birlikte Kâhin'e danışır ve geleceklerini sorar:

> DELİKANLILAR, ARANIZDAN, ANNESİNİ İLK ÖPECEK OLAN ROMA'NIN EN YÜKSEK MAKAMINA GELECEK.

Arkadaşları, kâhinin imasını aynen uygulayarak gidip gerçekten annelerini öperken Brutus eğilip toprağı öper. MÖ 509'da Brütüs Birinci Konsül'dür.

Dört yüzyıl sonra Ciceron Kâhin'e en yüksek üne nasıl ulaşıldığını sorar. Kendisine şu karşılık verilir:

> HALK YIĞINLARININ KANAATİ DEĞİL, KENDİ YARADILIŞIN, KENDİ DOĞAN, KENDİ İÇGÜDÜLERİN, HAYATININ REHBERİ OLSUN.

Ölüm korkusu içindeki İmparator Neron'a "73'TEN KÖTÜLÜK BEKLEMESİ" söylenir. 73 Yaşına kadar yaşayacağını düşünmeye özendirilir. Oysa 31 yaşındayken tahtan indirilir ve kendini öldürmek zorunda kalır. 73 ise, kendisinden sonra tahta geçen Galba'nın yaşıdır.

Belki en ünlüsü de, Büyük İskender kendisine danışınca Kâhinin sessiz kalmasıdır.[3]

Delphoi Kâhininin her şeyi bileceğine olan inanç, neredeyse geçmişin batıl inançlı Yunanlıları arasında olduğu kadar günümüz hevesleri arasında da büyüktür. Ancak bilim adamları açısından sorun, Kâhinin gerçek başarılarını, onun sınırsız ününden ayırmakta yatar. Kuşkucular, ileri sürülen kehanetlerin hiçbirinin, atıfta bulundukları olaylardan önce kaydedilmediklerini işaret etmişlerdir. Kâhinin

şaşırtıcı gücü hiçbir zaman test edilememiştir. Güçlü bir kült (iman, inanç), etkili bir tanıtım mekanizması ve kolayca kandırılabilen bir halk operasyonun kaçınılmaz unsurları olmuştur.

Çok ünlü bir deyişle kehanetlerin birçoğu Apollon Tapınağı'nın duvarlarına yazılmıştır. Bunlar arasında "Hiçbir Şey Fazla Değildir" ve "Kendini Bil" de vardır.[4] Bunlar, Yunan uygarlığının ilkeleri olmuştur.

EPIC

HOMEROS'UN İlyada ve Odyssea'sı, sadece Avrupa edebiyatının en eski örnekleri olarak değil, bütün dünyada en yüksek edebiyatın ilk biçimi olarak da eskiden beri Avrupa'da saygı görmüştür. Ancak 1872'de, eski Asur başkenti Ninova'daki Asurbanipal saray kütüphanesine ait kil tabletlerin ortaya çıkarılmasından sonra dünya Gılgamış Destanı ile de tanışmıştır.

Gılgamış, Homeros'un şiirlerinin ortaya çıktığı dönemde de saygı uyandırmaktadır. Gerçekten Gılgamış, Mezopotamya edebiyat geleneği içinde MÖ üçüncü binyıla kadar geriye doğru izlenebilir. Şöyle başlar.

> Her şeyi bilene, toprağı anlatacağım.
> Başından her şey geçmiş olana, bütünü öğretecceğim
> O, bütünüyle kazanılmış tam bilgeliği hissedendir.
> O, gizli olanı buldu ve saklı olanın üstünü açtı.
> O, tufandan önce bir zaman toplumunu geri getirdi.
> O uzaklara seyahat etti yorgun... ve sonunda çekildi,
> O, bütün uğraşlarını, anıtsal taş tabletlere işledi.[1]

Babil destanının başlangıcında ilgi, onun Kitabı Mukaddeste bağlantısı, özellikle Nuh Tufanı ve Nuh'un Gemisi ile Yaradılış'ın öyküsünü anlatışı üzerinde yoğunlaşmışsa da... Bunun için bilim adamlarının önce Homeros'un yankılarının farkına varması gerekmiştir. Kısaca kronolojik eşzamanlılık yeterince söz konusudur. Asur-banipal, Ninova'daki kütüphanesini MÖ yedinci yüzyılda inşa etmiş; Ninova, Homerik şiirlerin son şeklini aldığının söylenebileceği dönemle çok büyük ölçüde çakışan 612'de yıkılmıştır (Bkz. Ek III, s. 1276).

Pek çok metinsel benzerlik, edebiyat öncesi bütün epik şiirlerde uygulanan sözlü gelenekle açıklanabilir. Ama başka birçok şeyi açıklamak o kadar kolay değildir. Gılgamış'ın başlangıç duası hem ton hem duygu olarak Odyssea'nın giriş cümlelerine benzemektedir:

"Şarkı tanrıçası, bana bir kahramanın öyküsünü öğret. Bu, kutsal Troya kentini yağmalayan ve sonra da uzun süre uzaklarda dolaşan geniş ruhlu bir adam. Tanrıça, Zeus'un kızı, senin nerede olacağından başlayarak bütün bu şeyler hakkında bana sırasıyla biraz bilgi ver."[2]

Gılgamış'ın İlyada üzerinde etki yapmış olabileceği hâlâ güçlü bir tezdir. Her iki destan da, öykünün, iki ayrılmaz dosttan birinin ölümü üzerine meydana gelen dramatik bir kıvrımı üzerinde açılmaktadır. Akhilleus'un Patroklus için yas tutması gibi, Gılgamış da Enkidu için yas tutmaktadır. Başka episodlar, örneğin tanrıların yeri, göğü ve denizi paylaşmak için kura çektikleri bölüm, iki destanda da çarpıcı biçimde benzeşmektedir. Bir zamanlar "Asur'a muhtemel bir Yunan borcu" olarak görülen şey, şimdi bir ihtimal düzeyine yükseltilmiş olmalıdır.[3] Bu varsayım doğruysa, Homerik destanlar, sadece Klasik Edebiyat'la, *aoidoi*'ler, yani çok eski geleneğin okuması yazması olmayan sayısız saz şairleri-kuşakları arasında bir bağ oluşturmaz. Geleneksel Batı edebiyatı kanonları ve Avrupa-dışı edebiyatın çok daha eski yazıları arasındaki boşluğu da doldurmuştur.

Yunan tiyatrosu, dinsel festivallerdeki törenlerden geliştirilmiştir. Tıpkı-çevirisi "keçi şarkısı" olan *tragodia*, köken itibariyle dinsel kurban törenleriyle bağlantılıdır. İlk Atina tiyatro oyunu, Dionyssos festivalinde sahnelenmiştir. Spor oyunları (Olimpiyat, Pitya) gibi tiyatro oyunları da yarışma ruhuyla sergilenir. Oyuncularla koro arasındaki stilize edilmiş diyalog, en korkunç psikolojik ve ruhsal çatışmaları ortaya çıkartmanın bir aracı olur. Tragedyacılar üçlüsü Aeschylus (525-456), Sophokles (yaklaşık MÖ 496-406) ve Euripides (yaklaşık MÖ 480-406), kabile masal ve efsanelerini, dünya edebiyatının temel taşları haline getirmişlerdir. *Thebes'e Karşı Yediler, Oresteia* ve *Prometeus Zinciri; Kral Oedipus, Elektra* ve *Antigone; Iphigenia Taurus'ta, Medea* ve *Phaedra*, çok geniş bir repertuvarın sadece birkaç örneğidir [**OEDIPUS**].

Bu tragedyaların sadece otuz ikisi bugüne kalabilmiştir; ama bütün dünyada hâlâ oynanmaktadır. Yirminci yüzyılın dehşet darbesinin, onlara özellikle ihtiyacı vardır. "Trajedi, katlanılmaz olana katlanmamızı sağlar." "En büyük Yunan trajedileri, (...) hepimizin yaşayabileceği karanlık, umutsuz ve intiharla sona erecek karabasan olasılıklarına karşı sürekli bir eğitimdir." "Yunan, doğanın zalimliğine olduğu kadar, sözde Dünya Tarihi'nin korkunç yıkıcılığına da gözünü dikip cesaretle bakarak kendini rahatlatır. (...) Sanat onu, o da sanat sayesinde yaşamı korur."[13]

Aristophanes (yaklaşık MÖ 450-385) önderliğindeki komedyenler, filozoflardan politikacılara kadar herkesle alay etmekte özgür olmuşlardır. Fantastik konuları tuvalet ve seks nükteleriyle süslü *Şövalyeler, Kuşlar, Bulutlar, Yabanarıları, Kurbağalar* dünyanın her yerinde hala izleyicileri kahkahaya boğmaktadır. Aristophanes, unutulmaz sözler icat etmede eşsiz bir yeteneğe

sahiptir. *Nephelokokkugia*, "hayali guguk kuşu ülkesi veya hayali kaçıklar ülkesi" sözcüğü onun icadıdır [SCHOLASTIKOS].

Yunan edebiyatının, hümanist geleneğin hareket noktası olduğunu söylemek abartma olmaz. "Harikalar çok" diye yazmıştır Sophokles; "ama hiçbir şey insandan daha güzel değildir":

KORO : Dunyada harikalar pek çok, bunların en büyüğü insan, okyanusu aşan...
Dünyanın yaşı olmayan efendisi, kendi iradesine boyun eğen
Tanrıların ölümsüz anası...
O, yaşayan her şeyin sahibi, hâkimi...
Lisanın kullanılmasını; beynin rüzgâr hızıyla hareketini
Öğrendi; birlikte yaşamanın kurallarını buldu
Kentlerde...
Onun gücünün ötesinde hiçbir şey yok...[14]

CADMUS

FENİKE Kralı Agenor'un oğlu ve Prenses Europa'nın erkek kardeşi olan Cadmus, pek çok Yunan efsanesinde başroldedir. Boetya Thebes'inin (Boeotian Thebes) kurucusu ve alfabeyi (Yunanistan'a) getiren kişi olarak onurlandırılmıştır. Kaçırılan kız kardeşini aramak için dünyayı dolaşırken, Delphoi'de kahine danışır. Kendisine, "bir ineğin dinleneceği bir yerde" bir kent kurması söylenir. Böylece iyi bir boğayı Phocis'ten Boetya ovasının içlerine doğru takip etti. Sonunda, boğanın bir tepeciğin yanında yere uzandığı noktayı işaretleyip Thebes'in oval akropolü *Kadmea*'yı inşa etmeye başlamıştır. Kentin sakinleri, Cadmus'un Athena'nın tavsiyesi üzerine öldürdüğü bir ejderhanın dişlerinden yaratılmışlardır. Athena, Cadmus'u onların valisi olarak atamıştır ve Zeus da ona bir eş vermiştir: Harmonia.

Dyonisos ve Hercules'in, kâhin Tiresyas'ın ve büyüleyici müzisyen Amphion'un doğum yeri olan Thebes kenti, Oedipus ve *Thebes'e Karşı Yediler* tragedyalarının geçtiği yerdir. Atina'nın komşusu ve soydan geçme rakibi; Sparta'nın müttefiki ve yıkıcısıdır; ve kendi de İskender tarafından yok edilmiştir [OEDIPUS].

Söylentiye göre Cadmus'un Yunan'a getirdiği Fenike Alfabesi fonetiktir, ama tamamı sessiz harftir. Ortağı olan İbrani alfabesi gibi hiyeroglifin yerini alan ilk haliyle MÖ 1200'den bu yana bilinmektedir. Çocukların kolayca öğrenebildiği basit bir sistem olarak, eski Ortadoğu uygarlıklarının din adamları tarafından bin yıl boyunca kullanılan gizli yazının tekelini kırmıştır. Harflerin adları Yunancaya da hemen hemen aynen geçmiştir: *aleph (alpha)* = "öküz", *beth (beta)* = "ev", *gimel (gamma)* = deve, *daleth (delta)* = "çadır kapısı" gibi. Eski Yunan alfabesi, özgün on altı Fenike sessiz harfine beş sesli harf eklenerek türetilmiştir. Sayı olarak kullanmak için de iki katına çıkartılmıştır. Zamanla, temel Avrupa alfabelerinin (modern Yunan, Etrüsk, Latin, Glagolit (eski bir Slav alfabesi. Bugün sadece Dalmaçya ve Hırvatis-

tan'daki Katolik kiliselerinde kullanılıyor. ç.n.) ve Kiril- atası haline gelmiştir[1] (Bkz. Ek III, s.1278).

Latin alfabesinin ilk belirtileri, MÖ altıncı yüzyıldan itibaren görülmeye başlanır. Khalkhedon kolonilerinde, örneğin Büyük Yunanistan'daki (Magna Graecia) Cumae'de bulunan bir yazıya dayanır. Daha sonra, İrlanda dilinden Fince'ye kadar Batı Hıristiyan dünyasının bütün dillerince, hatta son dönemlerde Türkçe dahil Avrupalı olmayan dillerce de kabul edilmiş ve uyarlanmıştır.

Glagolit ve Kiril alfabeleri, Bizans döneminde Yunancadan, belirli Slav dillerinin yazılması amacıyla geliştirilmiştir. Ortodoks Sırbistan'da, "Sırp Hırvatçası" Kiril alfabesiyle; Hırvatistan'da ise aynı dil Latin alfabesiyle yazılır **[ILLYRIA]**.

Fenike, Yunan ve Roma yazılarının köşeli stili, taş-keskisiyle yazılmıştır. El yazısı stilinin tedrici evrimi, balmumu üzerine *stylus* (sivri uçlu yazı aracı) ve parşömen üzerine tüy kalem kullanılmasıyla mümkün olmuştur.

Roma "büyük harfleri" (majisküller) zaten vardır, ama bugünkü "küçük harfler"in temeli olan Latin minüskülleri, MS 900 civarında görülmeye başlanmıştır **[PALEO]**.

Harfler ve edebiyat, Avrupa uygarlığının övünç kaynaklarından biridir. Cadmus'un hikâyesiyse, bu kaynağın köklerinin Asya'da olduğunu örtülü de olsa işaret etmektedir.

Yunan hitabeti; tiyatro, açık yargılamaların ve siyasi toplantıların besleyip geliştirdiği bir sanattır. İlk kez, Siraküzalı Koraks (başarı dönemi, yaklaşık MÖ 465) tarafından *"Söz Sanatı"* adlı eserde açıklanan güzel konuşma sanatı, biçimsel bir konu olarak incelenmiştir. Ama Antiphon'dan Korinthoslu Deinarkhos'a kadar "Atinalı On Hatip"ten hiçbiri, Demosthenes'in (384-322) ustalığına erişememiştir. Gençliğinde, öksüz ve kekeme bir insan olduğu halde bütün güçlükleri yenmiş, ezeli rakibi Aeschines'i sürgüne göndermiş ve hem kitleler önünde konuşmanın hem de düzyazının tartışmasız ustası, efendisi olmuştur. *Philippicler* dizisinde, Makedonyalı Philippos'a karşı direniş belagatle ve hararetle savunulmuştur. MÖ 330'da bir mahkemedeki savunması sırasında yaptığı *"Tac Üzerine"* başlıklı konuşması, Macaulay tarafından alçakgönüllü bir ifadeyle "insan sanatının da ötesinde değil" diye tanımlanmıştır.

Yunan sanatı, önde gelen bir bilim adamının "Sanat'ın bütün tarihinde en büyük ve en şaşırtıcı devrim" diye tanımladığı, kendi büyük uyanışını da yaşamıştır.[15] Günümüzde yapılan değerlendirmeleri, kuşkusuz, Yunan sanatının bugüne kadar gelebilen formlarından, özellikle taş üzerine oymalar, mimari ve seramik vazolar üzerine boyanan figürlerden esinlenmektedir. Yine de, en eski antikaların sert ve sıkıcı stilinden ani kopmalar, altıncı ve beşinci yüzyıllarda görülen gelişme patlaması dikkat çekicidir. Ruhsal ve dinsel motiflerden kuvvetle etkilenen Yunanlı sanatçılar, Sokrates'in de işaret ettiği üzere, "ruhun ça-

lışmasını, insanın iç duygularının beden hareketleri üzerindeki etkisini gözlemleyerek anlatmak" amacıyla insan vücuduna özel bir önem vermişlerdir. Pheidias'ın (yaklaşık MÖ 490-415) en ünlü iki heykeli, sadece sonradan üretilen iki kopyasıyla tanınmaktadır; ama Parthenon'daki, Lord Elgin tarafından kurtarıldığı iddia edilen duvar süslerinin, kendilerini anlatmak için yardıma ihtiyaçları yoktur [YAĞMA]. Yüz yıl sonra, olağanüstü ince ve zarif eserlerin heykeltıraşı Praksiteles (başarı dönemi, yaklaşık MÖ 350), yeteneğinin, Olimpia'daki Hermes ve Arles'deki Aphrodit (heykelleri) gibi açık kanıtlarının da bulunduğu halde, kendi başyapıtlarının korunması konusunda Pheidias kadar şanslı değildir. Vatikan sanat galerisindeki bronz Apollon veya Melos Aphrodit, çok daha ünlü "Milo Venüsü" gibi eserlerle birlikte, erkek ve kadın güzelliğinin ideal örnekleri kabul edilmiştir. Büyük İskender döneminden itibaren Yunanlılar, "dünyanın yarısının süslü dilini" yaratmışlardır.[16]

MUSIKE

YUNANCA *musike* terimi, hem şiiri hem de denetim altındaki sesi içerir. Her ikisinin de uzun bir tarihi vardır.

Antik Yunan müziği, "makamlar" üzerine kurulmuştur. Müzikal bir makam; bir derece, bir gam gibi, aralıkları, melodi türetimi için bir temel oluşturan notaların ardışık, birbirini izleyen değişmez düzenidir. Yunanlılar bu makamların altısını bilmektedirler ve Pythagoras, bunların tamamlayıcılarını ve yarı-tonlarını belirleyen matematik frekansları doğru olarak hesaplamıştır. Ancak makam sistemi, sonradan gelişen anahtarlar ve gamlar sistemiyle tamamen aynı işlevi görmez. Anahtarda bir değişme, sadece perdeyi değiştirirken; makam değişmesi aralıkların gruplaşmasını, şeklini (konfigürasyonunu) değiştirir.

Dördüncü yüzyılda St. Ambrosius, dini kullanım amacıyla dört adet sözde "otantik makam" seçmiştir. Büyük Gregorius, bunlara "başkasından alınma" denilen dört tane daha makam ekleyerek "Kilise makamları"nın sayısını sekize çıkartmış; bunlar, eski tarz Kilise müziğinin temelini oluşturmuştur [CANTUS]. On altıncı yüzyılda İsveçli Keşiş Glarıuslu Heinrich (Glareanus), karmaşık bir dizi ad vererek, tek istisna dışında antik orijinallerine benzemeyen on iki makamlık tam bir tablo oluşturmuştur:

No.	Glareanus	Yunanca ad	Sıra	Final	Dominant
I	Dor	Frigya	D-D	D	A
II	Hipodor	·	A-A	D	F
III	Frigya	Dor	E-E	E	C
IV	Hipofrig	·	B-B	E	A
V	Lidya	Sintolidya	F-F	F	C

VI	Hipolidya	-	C-C	F	A
VII	Miksolidya	İyonya	G-G	G	D
VIII	Hipomiksolidya	-	D-D	G	C
IX	Acolya	Acolya	A-A	A	A
X	Hipoacolya	-	E-E	A	G
XI	İyonya	Lidya	C-C	C	C
XII	Hipoiyonya	-	G-G	C	E[1]

Günümüzdeki armoninin gelişimi, ağdalı antik makamların çoğuna bir karşılıktır. Ama bunlardan ikisi, XI. ve IX. makamlar, yani Lidya ve Acolya makamları bugüne kadar gelebilmiştir. On iki anahtar gamın majör ve minör türevi olarak on yedinci yüzyıldan beri bilinen bu makamlar, Avrupa "klasik müziği"nin en çok dayandığı melodik sistemlerin "eğlendirici" ve "hüzünlü" olmak üzere iki boyutunu oluşturur. Müzik dilinin, zaman ve armoniyle birlikte, Avrupa'yı Asya ve Afrikalı komşularından ayıran iki temel gramatikal unsurunu oluşturmaktadır.

Avrupa'nın, evrensel bir dile, yani ortak bir sözlü *musike*'ye hiç sahip olmadığı veriyse; ortak kültürünün en uzun ve en güçlü bağı, onun müzikal lehçesi, üslubu, yani sözlü olmayan müziğidir. Gerçekten Hindistan'a ve İslam dünyasına değil, ama İspanya'dan Rusya'ya yayıldığına göre, pan-Avrupa iletişiminin tek evrensel aracı (sı) olduğu varsayımı yabana atılamaz.

Yunan mimarisi, sınırsız teknik ustalığı ince bir duyarlılıkla kullanmayı başarmıştır. Mezopotamya ve Mısır'da büyük ölçüde dev boyutlarla etkili kılınmak istenen bina yapma sanatı, Yunan'da daha çok manevi değerleri sergilemeyi amaçlamaktadır. Ustalıkla inceltilmiş, üstü kapalı sütunlar, oyma süslü kaide ve alınlıklarıyla Dor tapınaklarının çok güzel oranlanmış uyumu, Posidonia'daki (Paestum) Poseidon Tapınağı'nda görüldüğü gibi ağır sıklet kas gücüne de, Atina Parthenonu'nun beyaz mermerden beşli sütununda olduğu gibi dayanılmaz bir zarafeti taşıyabilmiştir. Tapınağın tarzı ve durumu, süzülür gibi duran sütunların arkasındaki kapalı *cella* yani "mabet"te yaşayan tanrısal varlığın özel nitelikleriyle uyum halindedir. MÖ ikinci yüzyılda Saydalı Antipater tarafından klasik turistlerin ilk kuşağı için yapılan, "Dünyanın Yedi Harikası"ndan beşi Yunan mimarlarının başyapıtlarıdır. Yedi Harika'nın, Mısır Piramitleri ve Babil'deki Semiramis'in Asma Bahçeleri'nden sonraki sıralaması şöyledir: Olimpia'daki Zeus Tapınağı, Ephesos'taki (üçüncü) Artemis Tapınağı, Halicarnassos'taki Mausoleum, Rodos'taki Colossus ve İskenderiye'deki Pharos Deniz Feneri [ZEUS].

Yunan bilimi, sadece genel felsefenin bir koludur. Felsefecilerin çoğu, hem fizik hem de soyut bilimlerle ilgilenmiştir. Her şeyin sudan türediğine inanan Miletoslu Thales (yaklaşık MÖ 636-546), bu teze uygun bir şekilde bir su kuyusuna düşerek ölmüştür. Nil Nehrindeki kabarma seviyelerini, gemiler

arasındaki mesafeleri, dağların yüksekliklerini hesaplamış, güneş tutulmalarını önceden haber verebileceğine inanılmıştır. Buna karşılık Efesli Herakleitos (başarı dönemi, yaklaşık MÖ 500), ateşi sürekli değişme halinde olan maddenin ilk hali olarak düşünmüştür. Perikles'in öğretmeni Klazomenailı Anaksagoras (yaklaşık MÖ 500-428), bütün canlılara hayat veren ve gücünü, sonsuz sayıda bölünebilir "çekirdekler" üzerinde yoğunlaştırarak onları maddenin her biçimine dönüştürebilen üstün *nous*, yani Akıl'ın varlığını savunmuştur. Gezegenlerin dünyadan fırlayan taşlar, güneşinse hareket halindeki kızıl-ateş olduğunu ileri sürmüştür.

Akragaslı Empedokles (yaklaşık MÖ 493-433), dünyanın ateş, toprak, hava ve su olmak üzere dört unsurdan meydana geldiğini ve bu unsurların, sevgi ve çatışmanın karşıt baskısı altında durmadan birleşip ayrıldıklarını savunmuştur. Söylentiye göre, ruhunun yeniden bedene bürünme yeteneğini denemek için Etna yanardağının kraterinden içeri atlamış, ama yanardağ, sadece tek bir sandaleti geri göndermekten başka bir şey yapamamıştır. Abderalı Demokritos (yaklaşık MÖ 460-361), Lekippus'un atom teorisini, bütün fiziki maddelerin *automa* veya "bölünemeyenler" dediği çok küçük parçacıkların tesadüfi çarpışmaları yoluyla açıklanabileceği varsayımıyla biraz daha netleştirmiştir. İnsan budalalıklarıyla dalga geçmesinden ötürü, gülen filozof olarak popüler bir üne sahiptir.

OEDIPUS

THEBES KRALI. "Şişik Ayak" Oedipus, antik Yunan efsanesinin ve edebiyatının her yerde hazır olan karakterlerinden biridir. Bu efsaneden ve edebiyattan çıkan Klasik Geleneğin asıl görüntülerinden birinin de malzemesini oluşturur.

Oedipus'un öyküsü, kral ve kraliçe olan anne ve babası tarafından reddedilerek toplum dışına itilmiş Thebes'in, istemeyerek de olsa intikamını korkunç bir şekilde almak zorunda kalmasının öyküsüdür. Babası Kral Laius'un, onunla ilgili kötü bir kehanetten korkması yüzünden daha bebekken ölüme terk edilen Oedipus, bir çoban tarafından kurtarılır ve Korinthos yakınlarında, onun kim olduğunu bilmeyen insanlar tarafından büyütülür. Delphoi kâhinine danışınca kendisine, babasını öldürüp annesiyle evleneceği söylenir. Bu yüzden Korinthos'tan kaçıp Thebes'e gelir. Tesadüfi bir karşılaşma sırasında Laius'u öldürür; Büyük Sfenks'in sırrını çözer; kenti onun teröründen kurtarır ve kendisine ödül olarak Kralın dul kalan eşi Jokasta, yani kendi öz annesi eş olarak verilir. Bilmeyerek yapılan bu ensest birleşmeden dört çocuk babası olduktan sonra gerçeği öğrenir. Jokasta'nın umutsuzluk içinde kendini astığını görür. Bunun üzerine kendi kendisini kör eder ve kızı Antigone'yle birlikte sürgüne gider. Oedipus'un sonu, acı içinde orada burada dolaşıp durduğu sırada bir kutsal korunun içinde kaybolup gittiği Atina'daki Kolonnus'ta gelir.

Homeros, hem İlyada'da hem Odissea'da Oedipus'a değinir. Ama bu, muhtemelen sonraki hikâyenin ana kaynağı olan kayıp *Thebais* destanıdır. Daha sonra So-

fokles'in Thebes üçlemesinin orta süsü, Aeschylus'un *Thebes'e Karşı Yediler*'iyle Euripides'in *Yalvaranlar*'ı ve *Fenikeli Kadın*'ının temelini oluşturmuştur.

Oedipus, sonraki Avrupa Edebiyatının her yerinde tekrarlanır. Romalı şair Statyus, Racine'in ilk oyunu *La Thébaïde* (1665) için bir model oluşturan *Thebaid* adlı bir destan yazmıştır. Romalı tragedyacı Seneca, Sophokles'in Oedipus'u üzerine, daha sonra Corneille (1659) ve Andre Gide (1950) tarafından yazılacak yeni versiyonlara ve çağdaş şair Ted Hughes tarafından yapılan ama kaybolan bir uyarlamaya esin kaynağı olan bir çeşitleme oluşturmuştur. Sophokles'in *Oedipus Colonnus*'u'sı, hem T. S. Eliot'un *"İhtiyar Devlet Adamı"*nın (1952) hem de Jean Cocteau'nun *"Cehennem Makinesi"*nin (1934) temelini oluşturur. Sophokles'in *Antigone*'unu, Cocteau, Jean Anouilh (1944) ve Brecht (1947) tarafından yazılan aynı adlı başka tiyatro eserleri izlemiştir. Anthony Burgess, *MF* (1971) başlıklı bir Oedipus romanı yazmıştır. İngres'in iki tane *Oedipus ve Sfenks* tablosu vardır. Stravinski'nin Cocteau'nun Latince librettosunu oluşturan *Oedipus-Rex* (1967) adlı bir opera-oratoryosu ve Pasolini'nin yine aynı adlı bir filmi (1967) vardır.[1]

Ancak efsaneyi en iyi biçimde, erkek çocukların babalarına duyduğu bastırılmış düşmanlığa "Oedipus Kompleksi" adını veren Sigmund Freud kullanmıştır. Hastalığın, annenin sevgisini kazanmak için baba ile oğulun girişiği rekabetten doğan belirtileri, yaşamın sonraki aşamalarında patalojik bir anne saplantısına yol açabilmektedir.

Antik temaların, çağdaş amaçlarla yeniden yaratılması çalışması olarak tanımlanabilecek Klasik Gelenek, Oedipus benzeri binlerce örnek geliştirmektedir. Rönesansa kadar beş yüzyıllık Yunanca ve Latince eğitimiyle beslenen Klasik Gelenek, eğitimli bütün Avrupalıların aşina oldukları bir bilgi gövdesi sağlamıştır. Hıristiyanlıkla birlikte "Avrupa kültürünün kan dolaşımı" içinde bir akım ve "bir acil tanınma kodu" oluşturmuştur. 20. yüzyılın sonlarındaki gerilemesi, toplumsal ve eğitimle ilgili önceliklerin değişmesiyle hızlanmıştır. Destekçileri, Avrupa uygarlığının yabancılaşma yüzünden çürümesi istenmiyorsa kurtarılmasının kaçınılmaz olduğunu savunmaktadırlar.

SCHOLASTIKOS

BİR ZAMANLAR İskenderiyeli Philagrius'a, sonra da MS beşinci yüzyıla atfedilen *Philologelos* veya "Gülme Sevgisi", çok eski Yunan nükte ve şakalarının bir koleksiyonudur. Orijinal scholastikos'u veya "dalgın profesör"ü, İrlanda (veya Polonya) şakalarının ilk biçimlerinin kahramanları olan Abderalılar ve Cumalılarla birlikte ortaya sürer:

* Uyurken neye benzediğini merak eden profesör, gözlerini kapatıp aynanın karşısına geçmiş.

* Bir arkadaşıyla karşılaşan profesör sormuş:

– Öldüğünü duymuştum.

– Ama görüyorsun ki hayattayım!
– Evet de, bunu bana söyleyen senden çok daha güvenilir biriydi.
* Bir Cumalı, babasının cesedini almak için mumyacıya gitmiş. Mumyacı, doğru cesedi ararken, bir yanlış yapmamak için ayırt edici bir özelliği olup olmadığını sormuş. Yanıt:
– Çok kötü öksürüyordu...
* Bir Cumalı bal satıyormuş. Yoldan geçen biri balın tadına bakmış ve çok beğenmiş.
– Evet, demiş Cumalı, içine fare düşmeseydi satmaya hiç kalkışmazdım.
* İskoçyalı profesör, tasarruf etmek amacıyla, eşeğini yem yememesi için eğitmeye karar vermiş ve yem vermeyi kesmiş. Hayvan açlıktan ölünce sızlanmış:
– Tam da yemeden yaşamayı öğreniyordu...[1]

Halk hikâyesi derleyicileri, yukarıdaki son fıkranın değişik biçimlerini Estonyaca, Latviyaca, Litvanyaca, İsveççe, İngilizce, Katalanca, Walonca, Almanca, İtalyanca, Slovence, Sırp-Hırvatçası, Rusça ve Yunanca kaydetmişlerdir.

Malcolm Bradbury, fıkrayı, kendisinin yarattığı düşsel Doğu Avrupa ülkesi "Slaka"nın bir mirası olarak "Mübadele Hadleri" adlı çalışmasında kullanmıştır.[2]

Koslu Hippokrates (yaklaşık MÖ 460-357), din ve büyü dışında ilaç kullanmıştır. Kamu sağlığı, hijyen, hasta bakımı ve ameliyat alanında sayısız bilimsel görüş ona atfedilir. Hekimlerin, hayatlarını hastalarının iyileşmesine adadıkları Hipokrat Yemini çok yakın zamanlara kadar tıp uygulamalarının köşe taşı olarak kalmıştır. Aforizmalar (vecizeler) üzerine yazdığı kitabı, "Yaşam kısa, sanat uzundur" sözleriyle başlar **[HYSTERIA]**.

Knidoslu Eudoksus (başarı dönemi, yaklaşık MÖ 350), bir yandan güneş saatini geliştirmiş, öte yandan da gezegenlerin güneş çevresindeki hareketlerini incelemiştir. Aristoteles, hem fizik hem biyoloji alanında sistematik eserler yazmıştır. Onun hayvan türleri sınıflandırması, zooloji alanında sonraki bütün gelişmelerin temelini oluşturur. *Politics*'i, şu eşsiz tanımlamayla başlar: "İnsan her şeyden önce politik bir hayvandır." Aristoteles'in öğrencisi Midillili Teophrastus (yaklaşık MÖ 370-288), aynı sınıflandırma yöntemini botaniğe uygulamıştır. *Karakterler* adlı çalışmasındaki bilimsel görüşler, analitik psikolojinin kurucu metni olarak görülebilir.

Tarihçinin gözünde, bu öncülerin belki en önemlisi Herakleitos'tur. Herakleitos, dünyadaki her şeyin aralıksız değişime ve bozulmaya tabi olduğu; bu değişime de zıtların kaçınılmaz çatışmasının, bir başka deyişle diyalektiğin neden olduğu sonucuna varmıştır. Böylece, tarih mesleğinin iki temel düşüncesini çözümlemiştir: Zaman boyu değişim ve neden-sonuç ilişkisi... "Aynı nehre iki kez giremezsiniz", onun en sevilen özdeyişidir **[ELEKTRON]**.

Yunan matematiği, hem spekülatif düşüncenin hem dinsel mistisizmin etkisi altında gelişmiştir. Thales, aritmetik ve geometrinin temellerini Mısır'da

öğrenmiştir. Kendisinden öncekilerin vardığı sonuçları düzene sokmasının yanı sıra, bir dizi ilerlemeyi de sağlayan, Sisamlı Pythagoras'tır. Sayılar Teorisini geliştirmiş, dik açılı üçgenin hipotenüsünün karesiyle ilgili teoremi formüle etmiş ve çok daha ilginç olarak müzikal armoninin matematiksel temellerini bulmuştur. Çok güzel ama yanlış bir kuram olan "kürelerin müziği" teorisinin yazarı da o olabilir. Eudoksus, Oranlar Teorisi'ni ve eğrilerden meydana gelen yüzeylerin ölçülmesi için boşluk yöntemini; öğrencisi Menaechmus, konik kesmeleri keşfetmiştir.

Bütün bu araştırmalar, *Unsurlar* adlı çalışması, Kitabı Mukaddes dışında, üstün hakimiyetini bu güne kadar sürdürmüş tek çalışma olduğu söylenen İskenderiyeli Euklides'in (başarı dönemi, yaklaşık MÖ 300) yolunu açmıştır. Euklides, var olan bütün bilgiler için kalıcı tanıtlar geliştiren büyük bir matematiksel sistemcidir. Geometrinin biraz daha basitleştirilmesinin bir yolu olup olmadığını soran Mısır kralına, Euklides, "resmi bir yol yok..." diye yanıt vermiştir. Sonraki kuşakta, Archimedes ve dünyanın çapını, 12.633 km. olarak hesaplarken % 1'den az yanılan Kyreneli Eratosthenes (MÖ 276-196) başı çekmişlerdir. Son olarak, bir de koniler üzerine sekiz ciltlik dev bir eser yazan ve -π- sayısı için Archimedes'inkinden de yakın bir önerme bulan Pergeli Apollonius (başarı dönemi, yaklaşık MÖ 220) vardır [ARCHIMEDES].

Sonraki yüzyıllarda birçok rakip ekole ayrılan Yunan ahlak felsefesi, geleneksel din öğretiminde önemli değişiklikler yapmıştır. Elisli Pyrrho tarafından kurulan ve tarihi bilinmeyen Kuşkuculuk ekolü, hiçbir şey hakkında kesin bilgiye ulaşmanın mümkün olmadığını, dolayısıyla insanın tek amacının erdem peşinde koşmak olması gerektiğini iddia etmiştir. Pyrrho, Platon'un ölümünden sonra Atina Akademisi üzerinde önemli bir etki oluşturmaya çalışan, antispekülatif bir spekülatördür.

HYSTERIA

TIPLA ilgili çeşitli Hipokratik tezlere göre histeri, rahim düzensizliğiyle birlikte ortaya çıkan, kadınlara özgü bir hastalıktır. *Histeria*, Yunanca "rahim, dölyatağı" ve aybaşı kanının atılamayışının yol açtığı bir asabi sıkıntı, heyecan anlamına gelir.

> "Aybaşı kanı bilerek önlenir veya kendiliğinden bir çıkış yolu bulamazsa hastalık başlar. Bu durum, rahim ağzı kapalı ise veya vajinanın bir bölümü sarkmış ise ortaya çıkar. (...) Kan, iki ay boyunca rahim içinde birikirse çıkışının önlendiği akciğerlere yürür.[1]

Bir başka açıklamada ise rahmın kendisinin yerinden çıkıp vücut boşluğu (kavitesi) çevresinde dolaşmaya başladığı düşünülmekte, bu sırada kalp veya beyin üzerine baskı yaparak gerginliğe ve sonunda kontrol edilemez panığe yol açtığı savunulmaktadır. Dinsel tabular, ölümden sonra insan gövdesinin parçalara ayrılıp incelenmesini yasaklamıştır; kadın (ve erkek) bedeninin iç düzeni bu nedenle modern zamanlara kadar anlaşılamamıştır. Ama bir yorumcuya göre, kadınlara yönelik antik tavır, an-

tik anatomik kuramlar hesaba alınmadığı zaman bile devam etmektedir. "Kavrayış, kadınların düşüncelerinin, üretici bölgeleri tarafından aksi yönde etkilenebildiğinde ısrar etmektedir."[2]

Kadın bedeninin tarihi karmaşık bir konudur. Çağlar boyunca kadın vücudunun ölçüsü, ağırlığı, şekli, kas gelişimi, aybaşı kanaması, çocuk taşıma kapasitesi, olgunlaşması, yaşlanması ve hastalık özellikleri önemli ölçüde değişmiştir; tıpkı sembollerinin, dinsel çağrışımlarının, estetik değerlendirmelerinin, süslenmelerinin, giyimlerinin ve görünüşlerinin değişmesi gibi... Kadınların, sahip oldukları fizik potansiyelin farkında olmaları özellikle sınırlanmıştır. O kadar ki, konuyla ilgili standart bir kitapta "Herhangi bir kadın 1900'den önce seksten zevk alabiliyor muydu?"[3] sorusu yer alabilmektedir. Erkek bedeninin tarihinde bu tür şeyler sorulmaz.

Rahmin harikulade işleyişiyle ilgili olarak modern araştırmalar, kadının sinir ve üretim sistemleri arasındaki karşılıklı ilişkinin son derece sofistike olduğunu öne sürmektedir. Kadın sağlığı hakkında, 1944-1945'teki uzun Budapeşte Kuşatması sırasında yapılan bir araştırma, alışılmadık yükseklikte bir *amenorrhea* düzeyi saptamıştır; aybaşı kanaması mantıklı bir gerginlik dolayısıyla geçici olarak durmuştur, histeriden dolayı değil. Kadın cinsel organının, maksimum tehlike dönemlerinde minimum doğum oranının çok makul olacağı uyarısına ihtiyacı yoktur.[4]

ELEKTRON

ELEKTRON, yani "parlak taş", amber taşının eski Yunancadaki adıdır. Yunanlılar, amberin, ovulduğu zaman başka nesneleri, örneğin tüyü çekme gücü kazandığını biliyorlardı. Miletoslu Thales, amberin ruhu olduğunu, yani canlı olduğunu söylemiştir. Elektra, yani "Parlak Olan", Yunan mitolojisindeki iki önemli kadına verilen addır. Bunlardan, Atlas'ın kızı olan, Zeus'un çok sevdiği metresidir. Agamemnon ve Klitemnestra'nın kızı ve Orestes'nin kız kardeşi olan öteki ise Sophokles ve Euripides'in trajedilerinin kahramanıdır.

İten ve çeken ama görünmeyen fizik gücün, "manyetizmin" babası William Gilbert, *De Magnete* (1600) adlı tezinde "elektrik" deyinceye kadar, bir adı olmamıştır. Gilbert, "Dünya büyük bir mıknatıstan başka bir şey değildir" diye yazmıştır.

Elektrik ve manyetizm üzerinde daha ileri çalışmalar, J. C. Maxwell (1831-1879) bu iki kavramı elektromanyetik güçler teorisinde birleştirinceye kadar, A. M. Ampere, H. C. Oersted ve Michael Faraday tarafından yapılmıştır. H. R. Hertz (1857-1894) bir "değişik frekanslar tayfını *(spectrum)*" dolduran elektromanyetik dalgaların varlığını kanıtlamıştır. Elektriğin uygulaması, dinamo ve elektrik motorundan, radyo ve X-ışınlarına geçmiştir. Nihayet 1891'de İngiliz fizikçi J. D. Stoney, maddenin en küçük unsurunu oluşturan ve pozitif yüklü protonlar ve yüksüz nötronlarla birlikte, St. Petrus kilisesinin kubbesindeki bir topluiğne başının birbirine oranı

ölçeğinde olmak üzere bir atomun çekirdeği etrafında yörüngeler üzerinde dönen negatif yüklü tanecikler için bir ad, bir tanım ararken onlara elektron demiştir[1] (Bkz. Ek III, s. 1332).

Kinik okul, insanın kendisini arzulardan arındırması konusunda Tolstoycu bir inanışa sahip olan Sinoplu Diogenes (yaklaşık MÖ 412-323) tarafından kurulmuştur. Kinik, sözcük anlamıyla, "köpekler" demektir. Dünya nimetlerini terk etmenin bir göstergesi olarak bir fıçı içinde yaşayan; Atina sokaklarında gündüz vakti elinde bir fenerle "onurlu adamlar arıyorum" diye dolaşan Diogenes, dikkate değer bir eksantriktir. Büyük İskender'le Korinthos'ta bir karşılaşmalarında Krala "güneşimi kesmeyi bırak (gölge etme)" dediği söylenir.

Adlarını Sisamlı Epikuros'tan (MÖ 342-270) alan Epikürcüler, insanların, ölümden ve tanrılardan korkmadan, kendilerini mutluluk peşinde koşmaya adamaları gerektiğini düşünmektedirler. (Bu, ABD'nin kurulmasında ifadesini bulan bir düşüncedir.) Katıksız haz arama dolayısıyla hak etmedikleri bir saygınlık kazanmışlardır; aslında söylemek istedikleri, mutluluğa giden yolun kendi kendini kontrol, dinginlik ve nefsinden feragatten geçtiğidir.

Kıbrıslı Zenon (MÖ 335-263) tarafından kurulan Stoacılık, adını Stoacıların Atina'da ilk buluştukları yer olan Stoa poikile veya "boyalı veranda"dan alır. Stoacılar, insan tutkularına aklın, mantığın hâkim olması ve Kuşkucular gibi erdem peşinde koşulması gerektiği görüşünü savunmuşlardır. Onları acı ve sıkıntıya karşı korumak üzere oluşturulan, insanlığın evrensel kardeşliği yolundaki görüşleri, sorumluluk duyguları, disiplinli eğitimleri, özellikle Romalılarca çok ilgi çekici bulunmuştur [ATHLETOS].

ARCHIMEDES

SİRAKÜZALI ARCHIMEDES (MÖ 287-212) "matematikçilerin matematikçisi"dir. Günlük sorunlardan çekmdığı için değil, sırf çözmüş olmak için problem çözmekten çocuksu bir sevinç duymuştur. İskenderiye'de eğitim gördükten sonra, Kral II. Hiero'nun danışmanı olarak Sicilya'ya dönmüştür. Orada, yeraltından su çıkartmak için "Vida"yı (sonda; vidası) icat etmiş; daha sonra Roma'ya götürülen bir rasathane kurmuş; Romalıların son kez Siraküza'yı işgâlinde kullanılan mancınık ve gemiler için dört tırnaklı kanca demirini geliştirmiştir (Bkz. s. 167-168). Hidrostatik bilimini başlatmış ve çok iyi bilindiği gibi, banyosunda "Archimedes İlkesi"ni bulduktan sonra "Heureka, heureka" (Buldum, buldum...) diye bağırarak ve çırılçıplak sokaklara fırlamıştır. Archimedes İlkesi, suya batırılan bir cismin, taşırdığı suyun ağırlığına eşit miktarda kendi ağırlığının azalacağını ifade etmektedir. Cismin hacmi, bundan sonra kolayca hesap edilebilmiştir. Kaldıraçlar konusunda şunu söylemiştir: "Bana duracak bir yer gösterin, dünyayı yerinden oynatayım."

Asıl çabası, yine de spekülatif (düşünceye ağırlık veren) sorunlarda yoğunlaşmıştır.

1. *Kum sayacı.* Archimedes, kendisini, evreni doldurmak için kaç tane kum tanesi gerektiğini hesaplama işine programlamıştır. Ondalıklar henüz ortada olmadığı ve geniş rakam kalabalıklarıyla uğraşmak da gerektiği için, "çok kere çok" kavramını, yani 10.000 x 10.000 veya 10.000'in karesi kavramını ortaya atmıştır. Evreni, bütün güneş sistemine eşit saydığı düşünülürse, onun "10.000 üstü 37" şeklindeki yanıtı kesinlikle kabul edilebilir bir yanıttır.

2. *Dairenin Çapının Ölçülmesi.* Archimedes, dairenin çevresinin, dairenin çapına oranını, 96 kenarlı bir çokgenin çevresinin alt ve üst sınırlarından başlayarak bulmuştur. Bilinen bazı tahminlerden (yaklaşık bilgilerden) yola çıkıp, yedi haneli sayıların karekökü için gerekli, yaklaşık tahmini bilgileri, sayıları bulmaya çalışmıştır. Kuşkusuz hantal alfabetik numaralama sistemi içinde çalışmak zorunda kalmıştır. Ama onun, bugün "π sayısı" diye anılan yanıtı, $3^{1}/_{7}$(=3.1428571) ile $3^{10}/_{71}$ (=3.1408+5) sınırları arasındadır. Günümüzde kabul edilmiş, uygulanan değer de zaten 3.14159265'tir.

3. *Problema Bovinum.* Archimedes, bir kısmı siyah, bir kısmı kahverengi, bir kısmı beyaz, bir kısmı da benekli boğa ve ineklerin bulunduğu bir sığır sürüsü olan Tauri Apollon hakkında görünüşte açık sözlü bir şaka düşünmüştür. Boğalar arasında beyaz olanların sayısı, siyahların sayısından üçte bir fazladır ve kahverengilerden fazladır... vs. vs. İnekler arasında beyazların sayısı, bütün siyah sığırların sayısının üçte birinden bir çeyrek fazladır... vs. vs. Sürünün kompozisyonu nedir? Yanıt, ayakta durabilecek yer bulmuşlarsa Sicilya adasındaki hayvanların sayısından çok daha fazla olan 79 milyardan da fazla olarak ortaya çıkmıştır. (25 bin kilometrekarelik Sicilya adası, Etna yanardağının kaynayan kraterinde durmak zorunda kalacaklar dahil, hayvan başına iki metrekareden sadece on iki milyar 750 milyon hayvan barındırabilir.)[1]

Yunan cinselliği, günümüz bilim adamlarının monografileri paragraflara tercih etmesini gerektirecek bir konudur. "Eski şarap" kıvamında bilim adamları için "doğaya aykırı bir ayıp, kusur" olan şey, bugün "kişisel oryantasyon" veya "kişisel tercih" derecesine terfi etmiş; ve eşcinselliğin, bugün de sunulduğu gibi, pek modern yansımaları olan eski tarz bir sosyal yapıda büyük ölçüde merkezi bir yer işgâl ettiği kabul edilmiştir. Yunan'da "ayıp", (hukuki anlamda) bir "suç" oluşturmaz; bir erkeğin genç oğlanların peşinde koşması genç kızların peşinde koşmasından daha takdire şayan (veya daha ayıp) bir şey değildir. Genç Yunanlı erkekler, tıpkı özel okulda okuyan İngiliz oğlan çocukları gibi, eşcinsellik yokmuş gibi yaşamaya alışmak zorundadırlar. Aileler, kızlarını nasıl koruyorlarsa oğullarını da öyle korumaya çalışmışlardır. Kadın şair Sappho ve çevresindekilerin vatanı olan Lesbos (bugünkü Midilli-Mytilene) Adası, o dönemde adını kadın eşcinselliğine henüz ödünç vermemişti, ama kadın homoseksüelliği de, erkek homoseksüelliği gibi açık ve çekincesiz ortalardadır.

Ensest de açık ve kesin bir sorundur. Babasını öldürüp yanlışlıkla annesiyle evlenen Oedipus efsanesinin kötü sonu, tanrısal gazabın kanıtı sayılmıştır. Kısaca, Yunanlılar ne şehvet düşkünü ne de softa olup, pratik ve açık fikirlidirler. Onların dünyası, son derece düzeyli olduğu için utanmadıkları, utandırmayan, ama apaçık bir erotizmle doludur.[17]

Ancak cinsellik hakkındaki Yunan varsayımlarının, günümüz California varsayımlarına benzediği düşünülmemelidir. Örneğin köleci toplum, özgür olmayanların bedenlerinin, özgürlerin kullanımına, hem de kötüye kullanımına açık olduğunu kabul etmiştir. Böylece cinsel faaliyet, sosyal statünün bir unsuru haline gelmiştir. Cinsel ilişkilerde karşılıklılık, bir zorunluluk olarak dikkate alınmamış, duyguların yeterince paylaşılmamasına karşı sessiz kalınmıştır. Cinsel tatmin, esas olarak kendisini ve organını pasif alıcıya yükleyen aktif erkeğin cinsel organ zevki olarak düşünülmüştür. Üstün durumdaki erkekler, kendilerinden alt ve aşağı olanlara canı ne zaman isterse girebilmeyi bir hak olarak görmüşlerdir; aşağı, alt, ikinci sınıf olanlara ise kadınlar, oğlan çocuklar, uşak ve köleler, yabancılar dahildir. Bu varsayım doğru tanımlanırsa, homoseksüellikle heteroseksüellik arasındaki farkı ortaya çıkartacaktır. Aynı şekilde *pederast* ve *philerast* arasındaki (oğlancılıkla veya sübyancılıkla kendi kendini tatmin arasındaki) fark, kişisel eğilimlerden çok yetişmekte olan erkeğin içinde olduğunu iddia edebileceği yaşa, çağa bağlı olmuştur.[18]

Bu konular üzerinde duran klasik metin (Aristophanes'in, Platon'un *Symposium*'undaki efsanesi) benzer modern kategorilere o günlerden gönderme yapan pek çok cinsel uygulamaya değinmektedir. Ama daha yakın incelemeler, Yunanlıların bizimkine çok yabancı bir değerler sistemine sahip olduklarını düşündürtmektedir. Efsaneye göre insanlar, aslında önde ve arkada iki farklı genital organ sistemine sahip iki yüzlü (yönlü), sekiz kol ve bacaklı yaratıklardır. Üç tür halinde dünyaya gelmişlerdir: erkek, kadın ve çift-cinsiyetli... Zeus, daha sonra onları ortadan kesip ayırmış ve her iki yarımın çıkarı için cinsel ilişkiyi icat etmiştir. İnsanlar, soyundan geldikleri atanınkiyle aynı çizgide olmak üzere farklı cinsel arzuya sahiptirler. Dolayısıyla erkek ve dişinin ikili karşıtlığı yetersiz kalmış görünmektedir ve çoğulcu cinsellik, bütün bireylerde farklı düzeylerde olmak üzere, temel koşul olarak kabul edilmiş olabilir. Ne var ki, modern bilimsel yaklaşım da, incelediğimiz konudan daha fazla çoğulcu değildir.[19]

ATHLETOS

ATLETİK OYUNLAR (sporlar), Yunan yaşamının vazgeçilmez bir parçasıdır. Kendine saygısı olan her kentin kendi stadyumu vardır. Olimpia'daki panhelenik oyunlar, yüzden fazla benzer festivalin en saygın olanıdır.[1] Atletizme ve oyunların himayelerinde gerçekleştiği tanrılara olan genel bağlılık, düşkünlük, siyasetten bölünmüş bir ülkeye, güçlü bir kültürel birlik duygusu vermiştir. Hepsi de erkek olan atletler, çok

iyi düzenlenmiş on dalda yarışırlar. Yedinci yüzyıldan itibaren, şortunu kaybeden atletin yarışmaya çıplak devam etmesi geleneği oluşmuştur. Atletler amatör değildirler ve zorlu antrenmanlara alışkın olup cömert ödüller beklerler. Birinci yüzyılda Aphrodisias kentinde yapılan küçük bir festivalde verilen ödüllerin dinar cinsinden tarifesi, belirli dalların önemini de göstermektedir:

> uzun mesafe koşu: 750; pentatlon: 500; zırhlı koşu: 500;
> 212 metre mukavemet (1 *stade*): 1250; pankrasyon: 3000;
> güreş: 3000; hızlı yürüme (414 m.) 1000; boks: 2000.

Standart *stade*, veya stadyum uzunluğu 212 metredir. Koşucular, sonu başlangıç noktasının karşısında olan bir yerin çevresini dolaşırlar. Pentathlon, beş yarış konusundan oluşur: uzun atlama, disk, cirit, hızlı yürüme, güreş. Bütünsel mücadelenin bir türü olan pankrasyonda amaç, judoda olduğu gibi rakibi pes etmeye zorlamaktır.[2]

Atletler ve mensup oldukları kentler, Olimpiyatlardaki birincilikleri nedeniyle büyük ün kazanmışlardır. Sparta bunların başındadır. En güçlü olduğu dönemde Atina, muhtemel yüz seksen üç şampiyonluğun sadece dördünü kazanmıştır. Ama en başarılı bölge, MÖ 776'da, bilinen ilk şampiyon Coribus'un ve Olimpia'nın bulunduğu yer olan Peleponessos'taki Elis'tir.

Bütün zamanların şampiyon atleti, MÖ 536 ve 520 arasında düzenlenen art arda beş Olimpiyatın güreş ödülünü kazanan Krotonlu Milo'dur. Son şampiyonluğunda, kurbanlık öküzü oturup yemeden önce stadyumun çevresinde omuzlarında taşımıştır **[BAHARAT-ÖKÜZ]**.

Pindaros'un bugüne kalan kasidelerinden çoğu oyunlar üzerinedir:

> Yalnızca yarış, yalnızca
> İnsanların ve tanrıların;
> İkimiz de tek bir anadan doğduk
> Ama her şeyde bir güç farklılığı
> Bizi ayırıyor.
> Bir şey Hiçbir şey, ama yüzsüz gökyüzü
> daima aynı yerde kalıyor
> Ama biz aklın büyüklüğüne kapılabiliriz
> veya ölümsüz bir vücudun
> Biz bilmiyoruz ama
> Kader yazmış nereye koşacağımızı.[3]

Oyunların özellikleri, Hıristiyan döneme de aynen yansımıştır. St. Paulus, bizzat bir yarışmacı değilse mutlaka bir spor düşkünüdür. "Güzel bir dövüşü dövdüm" diye yazmıştır, "Koşuyu koştum, İmanı korudum."[4] Bu duygu, özlü bir Yunan inceliği içindedir.

Olimpia'daki son antik spor oyunları, ya MS 389'da ya da 393'te yapılmıştır. Bilinen son şampiyon, *victor ludorum*, 385 olimpiyadının şampiyonu olan bir Ermenidir. İmparator I. Theodosius'un festivali resmen yasakladığına dair bir kanıt yoktur. Hıristiyan yaklaşımı, her türlü pagan kültüre karşı olduğuna göre, Vizigotların 395'te Yunanistan'ı işgalinden sonra oyunların yeniden canlandırılmasının imkânsız olduğunu düşünmek daha akılcıdır. Oyunlar, daha sonra Antakya'da 530 yılına kadar devam etmiştir.[5]

Olimpiyatlar, 1500 yıldan fazla süren bir aradan sonra 6-12 Nisan 1896'da Atina'da yeniden başlatılmıştır. Uluslararası Olimpiyat Komitesinin girişimcisi ve kurucu başkanı Fransız spor adamı Baron Pierre de Coubertin'dir (1863-1937). Oyunlar, savaş dönemleri dışında bütün yirminci yüzyıl boyunca dört yıl arayla ve değişik yerlerde yapılagelmiştir. Kadınların katılımına 1912'den sonra izin verilmiştir. Kış olimpiyatları 1924 Chamonix toplantısından sonra düzenlenmeye başlanmıştır. 1896'da modern serinin ilk maraton yarışını kazanan Louis Spyridon, bir Yunanlıdır.

Yunan toplumsal yapısı da basit bir tablo sunmaz. Kent-devletlerinin insanlarıyla, uzak dağlık bölgelerin, örneğin Roma dönemlerinden kalma köylü, Yunan-öncesi kabilelerin yaşadığı Peloponnessos'taki Arkadya'nın insanları arasında derin farklılıklar vardır. Bazı tarihçilerin inanmak istediklerinin tersine, kölelik toplumsal ve ekonomik kurumların oluşumunda "zorunlu" unsur değildir, ama genel bir özellik olarak vardır. (Marksizm-Leninizm'in "beş aşamalı şeması"nda klasik anlamdaki kölecilik, toplumsal tarihin "zorunlu" başlangıç noktasıdır). Atina'da nüfus, köleler, *meteikos*, yani "yerleşik yabancılar" ve vatandaşlar olarak bölünmüştür. *Andropoda*, sözlük anlamıyla "insan ayağı" denilen köleler, menkul mal muamelesi görür ve hiçbir yaptırıma uğramadan öldürülebilirler. Askerlik yapmalarına izin verilmez. Azat edilen köleler, otomatik olarak vergilendirilebilen ve askere alınabilen *meteikos* statüsüne yükselir. Vatandaşlar (ki kendilerine, ancak onlar "Atinalı" diyebilirler), mülk edinme ve askerlik hizmetine katılma hakkına sahiptirler. Kendi aralarında on *phylai* yani kabileye, kabileler de *trittyes* (üçüncüler) ve *demes*, yani cemaatler denilen daha küçük gruplara ayrılmışlır. Bu ana bölümlerin her birinin, hem sivil hem askeri örgütlenmesiyle kendine özgü bir toplu yaşamı vardır.

Yunan siyaseti, çeşitlilik ve deneyimle belirginleşir. Her *polis* yani kent devleti, en azından kuramsal olarak kendi kendini yönettiği için, her biri kendi çeşitlerine, türevlerine ve taklitlerine sahip çok geniş bir siyasi gelenekler alanı gelişmiştir. Korsan kral Polycrates yönetimindeki Sisam örneği monarşiler vardır. Özellikle Anadolu'daki kentler arasında, İran örneğinden etkilenmiş despotizmler vardır. Oligarşinin, Korinthos, Sparta veya Massilia örneği, değişik türleri vardır. Olgunluk dönemindeki Atina gibi, demokrasiler vardır. Ancak aralıksız savaşlar, birleşmeler ve konfederasyonlar, sürekli bir karşılıklı et-

kileşime yol açmış ve bu farklı politikaların hepsi şiddetli bir evrime uğramıştır.

Bizzat Atina sistemi, bilinen ilk tezahürü olan, yedinci yüzyılda Dracon yönetiminde konulmuş ilk acımasız (*draconian*) kanunlardan, altıncı yüzyıldaki Solon reformlarına ve Pesistratus'un iyiliksever despotizmine kadar birçok değişiklik geçirmiştir. İki yüzyıl sonra Atina'nın Peloponnessos savaşlarındaki yenilgisi, "Otuz Tiranlar" dönemini ve Perikles'in başdanışmanı Kleon'un radikal yönetimini getirmiştir. Atina demokrasisinin beşinci yüzyıldaki orta dönemleriyle ilgili olarak, modern bilim, vatandaş katılımının kapsamı konusunda görüş birliğinden çok uzaktır. Köle nüfusun büyüklüğü, şehir ayaktakımının rolü, vatandaşlar arasında mülk sahipliğinin boyutu, kentli-köylünün yeri ve hepsinden önemlisi, çeşitli kent meclislerinin (*Boule* veya "500'ler Meclisi" ile temel yasama organı ve jürili mahkeme olan *Ecclesia*'nın) işleyişi üzerine ayrıntılı, yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Demokrasiyi sadece yirmi bin özgür erkekten oluştuğu düşünülen *demos*'u, yani "halk"tan hareketle tanımlamanın, artık kolay olmadığı ortadadır. Atina'nın büyük demokratları Perikles veya Demosthenes'in (tıpkı Washington ve Jefferson gibi) köle sahibi oldukları veya demokratik Atina'nın, kentin daha az bağımlılarına (azıcık özgür olanlarına) bile baskıcı bir tehdit uyguladığı gerçeğini sindirmek de kolay değildir [DEMOS].

Yunan siyaset pratiğinin aşırı karışıklığının siyaset kuramının gelişimi için verimli bir zemin hazırlaması şaşırtıcı değildir. Platon'un, sözde filozof kralların bir ölçüde totaliter bir türü olan Koruyucuların hâkimiyetini savunan *Politeia*'sı ve Aristoteles'in, bütün insan türü, *zoon politikon* (toplumsal hayvanlar) hakkındaki kesin ifadesiyle *Politeia*'sı, konuya iki karşıt yaklaşım getirir. "Anarşi"den "politika"nın kendisine kadar modern dünyanın siyasal sözcük dağarcığı büyük ölçüde bir Yunan icadıdır.

Yunan tarihyazıcılığı da, tiyatro gibi kendi dev üçlüsüne sahiptir. Halikarnasoslu Herodotos (MÖ 484-420), yaygın olarak "Tarihin Babası" diye bilinir, ama yabancı ülkelere karşı yoğun ilgisi, daha şoven vatandaşlarından "Yalanların Babası" unvanını kazanmasına yol açmıştır. Görgü tanığı raporlarına ve çok uzak gezilerden edindiği kendi gözlemlerine dayanarak yazmıştır. Geçmişi, Avrupa ile Asya arasındaki muazzam çekişmenin penceresinden görmüştür ve dokuz kitabı, Yunan-Pers savaşlarıyla sona erer. Thomas Hobbes ve başka pek çoklarına göre Atinalı Thukidides (MÖ 455-yaklaşık-401), gerçekten sadece "gelmiş geçmiş en Politik Tarihyazıcısı"dır. Neden-sonuç ilişkisinin sistematik analizini yapmış; uzun belgeler ve bilimsel tezler aktarmış ve baş kahramanlarının birbirine benzer söylevlerinde, alabildiğine tarafsız görünen hikâyesini öznel görüşüyle enjekte etmek için harika bir yöntem bulmuştur. Peloponnessos Savaşları hakkındaki sekiz kitabının "mevcut kamuoyu için değil, sonsuza kadar kalmak üzere" planlandığını bizzat kendisi yazmıştır. Bir başka Atinalı, Xenephon (yaklaşık MÖ 428-354), *Hellenica*'nın ve *Anabasis*'in yazarıdır. *Hellenica*, Tıpkı Thukidides'in *Herodotos*'tan aynı boyutta alıp aktardığı gibi, Yunan tarihinin öyküsünü Thukidides'in kestiği noktadan (MÖ 411

yılından) devam ettirir. "Pers Seferi" olarak çevrilen *Anabasis* (Türkçeye "Onbinlerin Dönüşü" olarak çevrilmiştir), Xenephon'un kendisi de dahil Mezopotamya'ya giden, ama Persler'in hizmetinde geri dönen on bin ücretli Yunan askerinin uzun yürüyüşünü anlatır. Zenephon'un yoldaşlarının Trabzon'un arkasındaki tepelerden kıyıyı görünce "*Thalassa! Thalassa!* (Deniz! Deniz!..)" diye bağırmaları, askeri tarihin en çarpıcı anlarından birini oluşturur.

DEMOS

BAZI İNSANLAR, MÖ 507'de, kalıcı bir halk egemenliğinin Alcmaenid Klestenes tarafından geliştirildiğine inanarak MS 1993'te "demokrasinin doğumunun 2500. yıldönümünü" kutlamaya kalkışmışlardır. Bu amaçla, Londra'daki Guildhall'de Klasik Derneği'nin Başkanı tarafından mükellef bir ziyafet verilmiştir.[1] Oysa aslında Atina demokrasisinin tohumları Klestenes'ten önce atılmıştır. Akropol'ün yanındaki Pnyx amfitiyatrosunda toplanan Vatandaşlar Meclisi *Ecclesia*, Solon tarafından kurulmuştur. Ama *Ecclesia*, MÖ 560'tan 510'a kadar süren elli yıllık tiranlıklarını desteklemek için onu kullanan Pesistratos ve oğulları gibi aristokrat liderler tarafından kolayca manipüle edilmiştir.

Pesistratos ile iktidarı paylaşmaya çalışan zengin bir aileye mensup Klestenes, daha sonra sürgünü tercih etmiştir. Muhtemelen, Delphoi'deki Zeus Tapınağı'nın cephesini, akrabalarının işlediği bir katliamı affettirmek için Parian mermeriyle yenileyen odur. MÖ 513 yılında, yine muhtemelen Perslerden yardım almak için Attika'ya karşı düzenlenen başarısız bir saldırıya önderlik etmiştir. Ama bundan üç yıl sonra Pisistratosların sonuncusunu kovan, Klestenes değil, Spartalılardır.

Klestenes'in, atalarının güvenip dayandığı kabile örgütlenmelerini ortadan kaldırmak için halktan destek istediği söylenir. *Ecclesia*'ya "bağımsız yetki" verilmesini önererek dolaylı yoldan daha geniş reformları teşvik etme yetkisi kazanmıştır. Dört eski kabileyi, her biri kendi kutsal tapınak ve kahramanlık kültüne sahip on yenisiyle değiştirmiş; kabilelerin alt bölümleri olan *demes*, yani cemaatleri iyice kuvvetlendirmiş ve oy kullanma hakkının kapsamını Atina topraklarının bütün özgür sakinlerini içine alacak şekilde genişletmiştir. Daha da önemlisi, Vatandaşlar Meclisi'nin gündeminin uygulanması için bir yürütme kurulu işlevi gören *Boule*'yi kurmuştur. "Hukuki sürgün"ü başlatmıştır. "Kamuoyu örgütleme sanatının kurucusu" diye anılır.

185 Yıl süren Atina demokrasisi, mükemmel olmaktan uzaktır. Halk egemenliği, 500'ler Meclisi'nin *(Boule)* entrikalarıyla, cemaatlerin dik kafalılıklarıyla, zengin efendilerin (patronların) ve demagogların aralıksız baskısıyla sınırlıdır. *Ecclesia* toplantılarında 6000 olan yeter sayıyı sağlayabilmek için vatandaşlar sokaklardan kırmızı boyaya batırılmış iple çekerek getirilmişlerdir. Gerek merkez organlarında gerek bölge organlarında katılımın boyutu, yoğun bir bilimsel tartışma konusudur.[2] Ama yine de gerçekten vatandaşlar "yönetmiştir". Yasa önünde eşittirler. *Strategos*, yani ordu komutanı dahil en yüksek on yetkiliyi onlar seçmişlerdir. Görev süresi bir

yıl olan yüzlerce idarî makam için kendi aralarında kur'a çekmişlerdir. Çok daha önemlisi, kamu görevlilerinden hesap sormuşlardır. Sahtekâr ve beceriksiz yetkililer görevden alınabilmiş, hatta idam edilebilmiştir.

Platon, demokrasinin ehliyetsizler, yetersizler, beceriksizler yönetimi olduğunu savunmuş, ama herkesi etkileyememiştir. Aristophanes, "Pnyx *Demos*'u... sinirli, huysuz, inatçı ihtiyar adam" diye espri yapar. Bir yerde kendisine sorulur: "Peki iyi çözüm nedir?" Yanıt verir: "Kadınlar..."

Antik Atina demokrasisiyle çağdaş Avrupa demokrasisi arasındaki bağ, ne yazık ki zayıftır. Demokrasi, kendi doğum yerinde üstünlük kazanamamış; Romalı düşünürlerin hayranlığını kazanamamış ve neredeyse bin yıldan fazla bir süre unutulmuştur. Bugünkü Avrupa'nın demokrasi uygulamalarının kökeni daha çok Viking tipi halk meclisleri [DING], feodal krallarca toplanan diyet meclisleri ve ortaçağ kent cumhuriyetleridir. Hak sahibi vatandaşlardan oluşan Atina tarzı bağımsız bir meclis, politik sistem olarak hiç mirasçı bırakmamış olan eşiini Novgorod, Macaristan ve Polonya'da bulmuştur. Aydınlanma kuramcıları, klasik bilgiyi bir anayasal reform merakıyla harmanlamış ve romantize edilmiş bir antik Atina vizyonu, klasik eğitim almış bu liberaller arasında kısmen etkili olmuştur. Ama onlar da Atina tarzı demokrasiyi eleştirmişler, örneğin De Tocqueville "çoğunluğun istibdadına" çatmıştır. Edmund Burke, Fransız modeli demokrasiyi "dünyanın en utanılacak şeyi" olarak nitelemiştir.

Günümüzde demokrasinin özü konusunda az da olsa bir uzlaşım vardır. Bu öz, kuramsal olarak özgürlükten adalete, eşitlikten hukukun üstünlüğüne, insan haklarına saygıya, siyasi çoğulculuk ve sivil toplumun geliştirilmesine kadar bütün erdemlere yüksek değer atfeder. Ama uygulamada "halk tarafından yönetilmek", "halkın yönetimi" imkânsızdır. İngiliz tipi parlamenter egemenlikten başlamak üzere, halk egemenliğinin Kıta düzeyinde pek çok türü vardır. Ve bütün türler kendi kusurlarını kendi içinde taşır. Winston Churchill, bir keresinde "demokrasi, bütün diğerleri dışında, siyasal sistemlerin en kötüsüdür" demiştir. Önemli olan, her zamanki gibi, baskıya karşı duyulan neredeyse evrensel tiksintidir. Özgürlüğüne yeni kavuşan ulusları demokrasi yönüne iten de budur. 1918'de yeni kurulan Çekoslovakya'nın Cumhurbaşkanı "Bütün tarihimiz bizi demokratik Güçlere doğru yönlendirmektedir" diye konuşmuştur.[3] 1989-1991'de, bütün eski Sovyet bloğu ülkelerinin liderleri benzer duyguları seslendirmişlerdir.

Bu, tıpkı öteki hareketler gibi demokrasinin de kendi kuruluş efsanesine yeniden gerek duyduğunu reddetmek anlamına gelmez. Tersine, onun da bir antik soyağacına ve değerli kahramanlara ihtiyacı vardır. Ve Alemaenid Klestenes'ten daha antik ve daha değerli kim vardır ki?

Genel kabule göre, Yunan uygarlığının doruğuna Atina'daki Perikles döneminde ulaşılmıştır. Kentin MÖ 480'de Pers işgalinden kurtuluşu ile MÖ 431'de Isparta ile olan yıkıcı savaşın başlaması arasındaki boşlukta, Atina'nın siyasi, entelektüel ve kültürel enerjisi en yüksek noktasındadır. General ve

devlet adamı Perikles (yaklaşık MÖ 495-429), ılımlı demokrat bir grubun lideridir. Talan edilmiş Akropol'ü yeniden inşa ettiren Perikles, sanatçıların ve düşünürlerin de dostudur. Peloponessos Savaşlarının ilk yılında ölenlerin cenaze töreninde yaptığı konuşma, kendi kentinin özgürlüğü ve yüksek kültürü dolayısıyla duyduğu gururla doludur:

> "Güzele olan sevgimiz, aşırıya kaçmaz; akılla ilgili şeylere duyduğumuz sevgi bizi yumuşatmaz. Zenginliğe, övünülecek bir şey olarak değil, yerinde, hakkıyla kullanılması gereken herhangi bir şey olarak saygı duyarız. (...) Burada, herkes sadece kendi sorunlarıyla değil, devletin sorunlarıyla da ilgilenir. (...) Politikayla ilgilenmeyen insan, sadece kendi sorunlarını düşünür demek istemiyoruz; burada hiç işi yoktur demek istiyoruz. (...) Diğerleri ise, bilgisizlik dışında cesurdurlar; ama ne zaman ki düşünmeye başlarlar; korkmaya da başlarlar. Ama en doğru biçimde gerçekten cesur sayılan insan, yaşamda neyin tatlı neyin korkunç olduğunu bilen ve sonra başına ne gelecekse karşılamak üzere azimle üstüne giden insandır."[20]

Atinalı çağdaşları da gurur duyması için Perikles'e güzel gerekçeler hazırlamıştır. Anaksagoras ve Sokrates, Euripides ve Aeschylus, Pindaros ve Pheidas, Antiphon ve Aristophanes, Demokritos ve Hipokrates, Herodotos ve Thukydides hep aynı yolda yürümüşler, hep Parthenon tapınağının MÖ 418 yılındaki açılışı için yükselip şekillenmesini izlemişlerdir. "Yunanistan'ın gözü, sanatın ve hitabetin Anası" Atina, Kâhin'in "Daima bulutlar arasında bir kartal olacaksınız" şeklindeki kehanetini gerçekleştirmiştir. Belki en güzeli de Pindar'ın bir parçasındaki şu sözlerdir:

> *Αἰ τε λιπαραὶ καὶ ἰοστεφανοί καὶ ἀοίδιμοι,*
> *Ἑλλάδος ἔρεισμα, κλειναὶ Ἀθᾶναι δαιμόνιον προλίεθρον*
>
> (Yunan'ın parlak ve menekşe taçlı ve şarkılarda kutlanan koruyucu siperi, ünlü Atina, kutsal kent...)[21]

Sparta veya öteki adıyla Lakedaemon, Atina'nın karşıtı ve rakibidir. Günümüzün duyarlıkları açısından Atina ne kadar çekiciyse Sparta o kadar çirkindir. Üstelik, Peloponessos'in ortasında, Laconia ovasına kurulmuş, denize çıkışı olmayan bir kenttir. Ulusal deniz gücü yoktur ve tamamen mevcut bütün komşularına (Mesenyalılar, Argivler ve Arkadyalılar) boyun eğdirmesini sağlayan militarizme bağlıdır. Eski dönemlerde kutsal Likurgos tarafından ihsan edilen yönetim sistemi, oligarşinin despotik bir biçimi veya despotizmin oligarşik biçimi olarak değişik biçimlerde tanımlanmıştır. *Ephors* veya sivil hükümet yetkilileri, diktatoryal güce sahiptirler. Sparta'nın, en yüksek rahibi ve ordu komutanı konumundaki soydan geçme iki kralına emir verirler. Sparta'nın kolonisi yoktur ve nüfus artışı sorununu, erkek çocukları ayırarak çözmüştür; zayıflar, törenle açıkta ölüme terk edilir. Kurtulan erkek çocuklar, yedi yaşına gelince fiziksel cesaret isteyen işler için askeri disiplin içinde yetiştirilmek üze-

re devlet tarafından ailelerinden alınır. Yirmi yaşına gelince kent-askeri olarak kırk yıl sürecek görevlerine başlarlar. Ticaret ve zanaatla uğraşmaları yasaklanmış ve alt sınıf *helotlar*, yani kölelerin çalışmasıyla desteklenmişlerdir. Sonuçta, sanat ve zarafet için zamanı ve Yunan'ın öteki kesimleriyle dayanışma duygusu az bir kültür geliştirmiştir. Aristoteles'e göre Sparta, erkeklerin kaygı verecek hızla ve sayıda ölmeye başladığı ve toprakların büyük bir kısmının kadınların elinde olduğu bir toplumdur. O kadar ki, "az ve öz" olmak için güzel sözler kovalanıyordu. Makedonya Kralı Philippos "eğer Lakedaemon'a girersem, yerle bir edeceğim" diye tehdit mektubu gönderdiği zaman, Sparta bakanlar kurulu tek sözcükten ibaret bir yanıt göndermişti: "Eğer!.." [MAKEDONYA].

Yunan kent devletlerinin, İskender ve halefleri tarafından oluşturulan ve daha geniş, ama zorunlu olarak Yunan olmayan dünyayla kaynaştığı Helenizm dönemi, yıkılışı dolayısıyla sık sık hakir görülür. Kuşkusuz İskender'in parçalanmış imparatorluğundan sonraki saltanatların öldürücü mücadeleleri politik alanda iyi bir örnek oluşturmaz. Ama yüzlerce yıl ve farklı ülkelerde ortak bir geleneğin dayanıklılığına ve yararlı etkilerine sahip olan Yunan kültürü, kazara dışlanmış da olamaz. Helenizm yaldızının en ince olduğu İndüs vadisinde bile Yunan yönetimi MÖ birinci yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Makedonya'da, İskender'in tek gözlü generali Antigon (MÖ 382-301) tarafından kurulan Antigon hanedanı, MÖ 168 yılında Romalılara yenilinceye kadar hüküm sürmüştür. Seleukoslu I. Nikator (yönetimi MÖ 280-261) tarafından kurulan Seleukos hanedanı Suriye'de, bir süre İran ve Anadolu'da çok geniş Asya topraklarını kontrol etmiştir. İskender'in Asya'da yeni bir Yunan koloniler şebekesi kurma planını bilinçle uygulayan aktif Helenizm misyoneridir. MÖ 69 yılında Roma'yı kuşatmışlardır. Seleukos krallığının doğu yarısı MÖ 250 yılında, saltanatı, MS 226'da aynı bölgede bir başka Pers imparatorluğunun yeniden doğuşuna kadar İran'da yaklaşık 500 yıl sürmüş olan Parlı Arsakes (ölümü MÖ 248) tarafından ele geçirilmiştir. Mısır'da İskender'in gayrimeşru üvey kardeşi "Koruyucu" Batlamyus Soter (ölümü MÖ 285) tarafından kurulan Ptolemaios hanedanı MÖ 31 yılına kadar hüküm sürer.

MAKEDONYA

MAKEDONYA'NIN Yunanlı olup olmadığını sormak, Prusya'nın Alman olup olmadığını sormaya benzer. Eğer farklı kökenlerden söz ediliyorsa, yanıt her iki örnek için de "Hayır" olmak zorundadır. Antik Makedonya, hızla yükselmeye, İllirya veya Trakya uygarlıkları yörüngesinde başlamıştır. Ama kral mezarları kazalarının da gösterdiği gibi, Makedonyalı Philippos'un Yunan'ı fethetmesinden önce yoğun bir Helenleştirmeye maruz kalmıştır! [PAPYRUS].

Roma eyaleti Makedonya Adriyatik'e doğru uzanır [EGNATIA]; altıncı yüzyıldan itibaren yoğun biçimde göçmen Slavların yerleşimine açılmıştır. Teoriye göre

Slavlar, Yunanlı olmayan yeni bir ulus oluşturmak üzere Yunan-öncesi nüfusun son kalıntılarıyla karışmıştır. Bizans imparatorluğu, Yunan bağlantıları dolayısıyla zaman zaman "Makedonya" diye adlandırılmıştır. Ama eski Makedonya eyaleti ve Peloponessos'un büyük kısmı da "Sclavonia"nın içinde kalmıştır.

Ortaçağda Makedonya, bir dönem Bulgar imparatorluğuyla birleşmiş ve sürekli olarak Bulgar Ortodoks Kilisesinin yetki alanı içinde kalmıştır. Bu durum, daha sonraki Bulgarlık iddialarına güç kazandırmıştır. On dördüncü yüzyılda Sırp hâkimiyeti altına girmiştir. 1346'da Stefan Duşan, Üsküp'te "Sırpların, Yunanlıların, Bulgarların ve Arnavutların Çarı" olarak taç giymiştir. Bu da, Makedonların Sırplığı iddialarını güçlendirmiştir. Sonra Osmanlılar gelmişlerdir.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Osmanlı Makedonyası, karışık dini ve etnik yapısıyla tipik bir Balkan eyaletidir. Ortodoks Hıristiyanlar Müslümanlarla, Yunanlılar ve Slavlar Arnavutlar ve Türklerle yan yanadırlar. Âdet olduğu üzere, bütün Ortodoks Hıristiyanlar, İstanbul Patrikliğine bağlılıkları dolayısıyla "Yunanlı" sayılmışlardır.

Balkan Savaşları boyunca (Bkz. s. 920) Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan, Makedonya için çarpışmışlar; sonunda ülke üç parçaya ayrılmıştır. (Bkz. Ek III, s.1369). Merkezi Selanik olan Güney Makedonya'yı Yunanistan almıştır. 1922'deki Türk-Yunan nüfus mübadelesinden ve 1949 iç savaşından kaynaklanan Slav çıkışından sonra, birçoğu Türkiye'den göç etmiş, "İskender'in halefi" çok yurtsever Yunanlıların oluşturduğu güçlü bir çoğunluk tarafından yönetilmeye başlamıştır. Doğu Makedonya kendini, ona "Batı Bulgaristan" muamelesi yapan Bulgaristan'ın içinde bulmuştur. Merkezi Üsküp ve yukarı Vardar vadisi olan Kuzey Makedonya, Sırbistan'da yaşayan karışık bir Arnavut ve Slav nüfusa sahip olmuştur.

Bu kuzey bölge, 1945'te Yugoslavya içinde özerk bir "Makedonya" (Makedonija) cumhuriyeti olarak yeniden kurulunca, tarihi sadeleştirmek ve bütün bir toplumun kimliğini değiştirmek için kararlı bir kampanya başlatılmıştır. Yugoslav yönetimi, savaş dönemindeki Bulgar işgalinin etkilerini silmek ve antik Yunan'ın kültürel çekiciliğine direnmek niyetindedir. Siyasi elitlerin konuştuğu Slavca lehçesi ayrı bir dil olarak ilan edilir. Eski Kilise Slavcası, "Eski Makedonca" olarak kabul edilmiş ve bütün bir kuşak, geçmişi yüzyıllarca geriye giden Slav Makedonyası'nın "Büyük İdeali"ne göre eğitilmiştir.[2]

Üsküp hükümeti 1992'de bağımsızlığını ilan edince, kendi cumhuriyetlerine ne ad verileceği konusunda anlaşamamaları şaşırtıcı değildir. Yunanistan'ın kuzey sınırı yakınlarında Yunan tarafında Slavca konuşan bir azınlığın bulunduğunu açıklayan bir Yunan bilim adamının ölüm tehditleri aldığı bildirilmiştir.[3] Dışarıdaki taraflı gözlemciler baş harfleri FYROM olan "Eski Makedonya Yugoslav Cumhuriyeti"ni kabul etmişlerdir. "İllirya, Trakya, Yunanistan, Roma, Bizans, Bulgaristan, Sırbistan, Osmanlı imparatorluğu ve Yugoslavya Eyaleti"nin tuhaf kısaltması FOPITGROBBSOSY de herhalde bu kadar kullanışlıdır.

Ptolemaios hanedanı, arada sırada VII. Physcon ("Göbek") Ptolemaios'ta olduğu gibi, en iğrenç sapıklıklarıyla ünlendikleri zaman bile, sanata ve bilime

olan düşkünlükleri ve himayeleriyle dikkat çekmişlerdir. Bir dizi çarpık evlilik içinde Physcon, aynı zamanda erkek kardeşinin dul eşi (dolayısıyla aynı anda hem kız kardeşi hem karısı hem baldızı) olan kız kardeşiyle evlenmenin; kız kardeşini, daha önceki bir evlilikten olan aynı kız kardeşin (dolayısıyla aynı anda hem ikinci karısı hem yeğeni hem de üvey kızı olan) kızıyla evlenmek için boşamanın ve oğlunu öldürmenin (aynı zamanda yeğen) bir yolunu bulmuştur. Başka kültürlerin iğrenç bulduğu ensest, hanedan kanının asaletini korumak amacıyla Firavunların oluşturduğu bir gelenektir.

Therma (Selanik), Antioch (Antakya), Pergamum (Bergama), Palmyra (Palmira) ve hepsinden öte Mısır İskenderiyesi yine de büyük kültürel, ekonomik ve siyasal merkezler haline gelmiştir. Çökmekte olan hanedanların yanında mayalanan Yunan ve doğu etkilerinin harmanı, Batılı ve Latin efendilerine karşı açık bir zafer kazanan o eşsiz Helenistik kültürü yaratmıştır. Özellikle Roma'nın yıkılışından sonra bile, bin yıl boyunca Roma imparatorluğunu ayakta tutan Bizans "Romalıları", Helenistik Yunanlıların mirasçısı ve çok yerinde bir saptamayla Büyük İskender'in son halefidirler. Horatius'un deyimiyle *Graecia capta ferum victorem cepit*, "Fethedilmiş Yunanistan, acımasız fatihini fethetmiştir".

Bu nedenle Helenistik kültür Helen atasınınkinden çok daha geniş bir temele dayanmaktadır. Atina Hatiplerinin sonuncusu İsokrates'e (MÖ 436-328) göre, "Atina, Yunan adının artık bir ırk konusu olarak değil bir zekâ konusu olarak düşünülmesi gerektiğini göstermiştir." Sonuç olarak Yunanlı yazarların sayısı gerçekten artmıştır. Strabon'dan (yaklaşık MÖ 63 - MS 21) Pausanias'a (başarı dönemi, yaklaşık MS 150) kadar bir coğrafyacılar ekibi vardır. Şair bolluğu söz konusudur: Apollonius, Aratus ve *Adonis İçin Ağıt*'ın yazarı Bion; Hermesanax; Moschus, Meleager ve Musaeus; Oppian, Timon ve Theocritus. Bir tarihçi ordusu vardır: Krallıkların ve hanedanların kronolojisi için sistem icat eden Mısırlı Manethos ve Kaldealı Berosus (Bar-Osea); Roma'nın Yunanlı methiyecisi Megalopolisli Polybius (MÖ 204-122), Judea Valisi ve *Yahudi Savaşı*'nın yazarı Josephus (doğumu MS 36), Appian, Arrian, Herodian ve Eusebius. Galenus (MÖ 129-99) bir yığın tıp kitabı, Hermogenes (başarı dönemi, yaklaşık MS 170) hitabet üzerine standart bir bilimsel tez yazmıştır. Yenistoacı filozoflar, örneğin Hierapolisli Epiktetos (MS 55-135); Plotinius (205-70), Porphyrius (MS 232-305), Proklus (MÖ 412-388) gibi Yeniplatoncularla yarışmıştır. Epiktetos'un yazdığı *Enchiridion* veya Stoacılığın "El Kitabı", daha sonraki klasik dünyanın ahlak anlayışı için bir rehber sayılmıştır. Biyografi ve deneme yazarı Plutarkos (yaklaşık MS 46-126), Samosatalı Lucianus (yaklaşık MÖ 120-80), ikinci yüzyılda Efesli Xenephon'a kalan bir düzyazı geleneğini güçlendirmiştir. Yunanlılar ve Helenistler, Romalılarca yönetilirken de düşünmeyi, yazmayı ve yaratmayı bırakmamışlardır [**PAPYRUS**].

Helenist dönem yazarlarının bir çoğu, ikinci dil olarak Yunancayı kullanmıştır. Dört İncilin yazarları Hıristiyan incilcileri Matta, Markos, Lukka ve Johannes ve hepsinin üstünde St. Paul'ün yanı sıra Josephus, Lucianus ve Marcus Aurelius bu kategoriye girerler.

Atina'nın Yunanistan'daki üstünlüğüne, Helenist dünyada da Mısır İskenderiyesi kısa zamanda sahip olmuştur. Ptolemiaosların yönetiminde Doğunun en büyük ve en kültürlü kenti haline gelmiştir; refah ve görkem açısındansa Roma'dan sonra ikincidir. Çokuluslu ve çokdilli nüfusu, "Makedonyalılar", Yahudiler ve Mısırlılardan oluşmuştur. Şimdi British Museum'da bulunan Rozetta Taşı'nda (1799'da Mısır'ın er-Reşit kenti yakınında bulunan Yunanca ve hiyeroglif yazılı tablet, ç.n.) yazılı kararname, Champolion'un hiyeroglif yazısını çözmesine yol açan üç dilli bir metindir. 700 bin ciltlik kütüphanesiyle olağanüstü Museum veya "Musalar Koleji", eski Yunan kültürü ürünlerinin toplanmasına, korunmasına ve araştırılmasına tahsis edilmiştir. Tıpkı büyük Pharos Feneri'nin limandaki deniz geçişlerini aydınlatması gibi, sonraki klasik dünyanın entelektüel yaşamını aydınlatan bir bilim ışığıdır. İskenderiye'deki ilk kütüphanecilerden biri olan Bizanslı Aristophanes (yaklaşık MÖ 257-180), hem Yunan edebiyatının ilk açıklamalı yayınlarını hem de Yunanca grameriyle yazım kurallarının ilk sistematik analizlerini gerçekleştirmiştir. Semadirekli Aristarchus (başarı dönemi, yaklaşık MÖ 150), *Iliada* ve *Odyssea*'nın metinlerini bir araya getirmiştir. İskenderiye'deki başarılı Musevi topluluğunun lideri Judaeus Philon veya Philo (yaklaşık MÖ 30-MS 45), Yunan felsefesiyle geleneksel Yahudi ilahiyatını uzlaştırmaya çalışmıştır. Ne zaman yaşadığı bilinmeyen İskederiyeli mühendis Heron, başka şeylerin yanı sıra, buhar makinesini, sifonu ve bir paralı-otomatik oyun makinesini icat etmiştir.

Kültürel değişim tarihi içinde sözde "gizli anlamlı" yazılar özel bir öneme sahiptir. Uzun süre bilinmeyen bir yazar olan Hermes Trismegistus'a ("üç kez en büyük Hermes", Tanrıların kâtibi) atfedilen, İskenderiye'deki bu büyük Yunanca metinler koleksiyonu, aslında bir antik Mısır ansiklopedisi niteliğindedir. Kırk iki kutsal kitap, Firavunların kanunlarının, tanrılarının, dinsel törenlerinin, inançlarının, kozmografyasının, astrolojisinin, tıbbının bir özetidir. Üçüncü yüzyıldan kalan öteki kitaplar, açıkça Hıristiyanlığın yükselişine karşı yazıldığı anlaşılan, yeni Platoncu ve Kitabı Mukaddes'in Musevilerce yorumuna dayanan bir tuhaf metinler karışımını içermektedir [SİYAH ATHENA].

PAPYRUS

1963'TE, Makedonya'da Selanik yakınında Derveni'de MÖ dördüncü yüzyıldan kalma karbonlaşmış bir papirüs bulunmuştur. Ya bir cenaze töreninin bir parçası olarak yakılmış ya da muhtemelen ateş yakmak için kullanılmıştır. Ama hâlâ okunabilmektedir. Yeniden ısıtılan papirüs rulosunun katlarını statik elektrikle birbirinden ayıran Viyanalı Dr. Fackelmann tarafından deşifre edilen papirüste Orpheus şiirleri üzerine bir yorum vardır. En eski Yunan papirüs keşfi olarak, Mısır'daki Abusir'de ortaya çıkartılan Timotheus'un *Persae* (P. Berol. 9875) papirüsünün yerini almıştır.[1] 1964'te Romanya'da Karadeniz kıyılarındaki Callatis'te MÖ dördüncü yüzyılda gömülmüş bir adamın elinde benzer bir papirüs rulosu daha bulunmuştur. Ama bulunur bulunmaz un gibi ufalanıp dağılmıştır.

Cyperus papyrus bitkisi. MÖ 3000'den itibaren Mısır'da yazı yazmada kullanılmıştır. Daha sonra uzun bir *volumen*, yani tomar oluşturmak üzere sıkıştırılıp düzleştirilen dikey ve yatay şeritler olarak serilir. İsten (kurum) yapılmış koyu siyah bir mürekkep, kesik uçlu kamış veya tüy kalemle yazmak için kullanılır. Papirüs, Yunan ve Roma dönemlerinde de, özellikle Nil deltasında ikmal kaynaklarına kapalı bölgelerde kullanılmaya devam etmiştir. Yaklaşık sekiz yüz adetlik en büyük papirüs yığını, yanardağ lavı altında kalmış Herculaneum harabelerinden çıkartılmıştır.

Papiroloji (papirüsleri inceleyen bilim) klasik araştırmalara çok büyük katkıda bulunmuştur. İki binyıl boyunca çok az yazı biçimi bugüne kalabildiği için, antik Paleografi (eski dönemlere ait tablet, yazıt, elyazması kitap biçimindeki yazı) bilgisini ciddi olarak artırmış. Eski Yunanca ile ortaçağ Yunancası arasındaki boşluğun kapatılmasına yardım etmiştir. Aristoteles'in *Atina Anayasası'nın Kuruluşu*, Sophokles'in *Müfettişler*'i ve Menander'in *Memnuniyetsiz Adam*'ı dahil klasik edebiyatın kayıp repertuvarından birçok metni insanlığa kazandırmıştır. Kitabı Mukaddes ile ilgili çalışmalarda da kilit rol oynamıştır. Kitabı Mukaddes'in değişik kısımlarının 7000 kadar eski Yunanca el yazması bugün elimizdedir. Ölü Deniz papirüs tomarları, Musevi olduğu kadar Hıristiyan metinler de içerir. *Deuteronomia*'dan bölümler içeren, Hıristiyanlık öncesi iki papirüs rulosu vardır. Aziz Johannes İncili'nin bulunduğu MS 125 yılından kalma bir papirüs, parşömen üzerine yazılı herhangi bir versiyondan çok daha eskidir. En eski papalık kararnamelerinin bir kısmı papirüsler sayesinde bugüne kadar gelebilmiştir.[2]

Papirüsün parşömene, tirşeye ve bizzat kâğıda kadar uzanması gibi rulo da kırılıp katlanmış el yazması kitap sayfalarının yolunu açmıştır. Papirüs döneminin kapanması ve elyazmalarının gelişmesi, kitabın doğumunun başlamasına karışmıştır **[BİBLİA] [XATİVAH]**.

SİYAH ATHENA

BAŞKA hiçbir tez, klasikler dünyasını *Siyah Athena* başlığını taşıyan tezden daha derin bölmemiştir. Gelenekçiler, onu bir kapris olarak görmüşler, başkaları ciddiye alınması gerektiğini savunmuşlardır.[1] Tez, biri eleştirel öteki öneri niteliğinde olmak üzere iki boyutludur. Eleştirel boyut, biraz zorlamayla, klasiklerle ilgili çalışmaların, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl Avrupalılarının öz-merkezli (kendi-merkezli) varsayımlarıyla küflendirildiğini: Yunan ve Roma'nın, Yakındoğu'nun eski uygarlıklarına olan kültürel borcunun sistematik olarak görmezden gelindiğini savunur. "Yunan uygarlığının Ari modeli"nden söz etmek kışkırtıcıdır; öyleyse "Avrupa'nın kültürel kendini beğenmişliğini azaltmak"tan söz edilmesi yararlı olabilir.

Tezin temel önerisi, Yunan uygarlığının özellikle Mısır'da köklendiği, Mısır uygarlığınınsa "aslında Afrikalı" olduğu ve "siyahlar" tarafından yaratıldığı ikiz kavramı üzerinde yoğunlaşır. Bu çizgi, sağlam olmayan bir zemine dayanmaktadır. Mısır asıllı Hıristiyanlar olan Kıptilerin, Yunancanın sözcük dağarcığına katkıları, olsa ol-

sa marjinaldir. Mezarları süsleyen resimlerde de görüldüğü üzere Firavunların deri rengi, genellikle siyah olan kölelerininkinden çok daha açıktır. Mısır erkekleri güneş yanığı esmer, kadınları soluk tenlidir. MÖ yedinci yüzyılın Nubia Hanedanı, otuz bir hanedan içinde, gerçekten "siyah" kategorisine sokulabilecek tek hanedandır. Kuşkucular, bilim adamlarının ABD'nin ırkçı politikaları tarafından "korsanlandığı"ndan kuşkulanabilirler.

Bu durumda, belki bilineni yeniden ifade etmek gerekmektedir. *Eğer yeterince geriye gitmek göze alınırsa, Avrupa'nın ve Avrupa uygarlığının kökenlerinin Avrupa'nın çok ötesine uzandığı kuşkusuzdur.* Sorun, tarihöncesi uzmanlarının ne kadar geriye, hangi başlangıç noktasına kadar gitmeleri gerektiğidir [CADMUS] [KAFKASYA] [DASA] [EPIC].

Ancak Yunan'ın "kıyı-şeridi uygarlığı"nın, denize çıkışı olmayan komşu ülkelerin askeri güçlerince uzun dönemde haksızlık sayılması şaşırtıcı değildir. Aristoteles'in, "payanda direğinin üstünde birbirine sokulup yürüyen karıncalar gibi yaşayan insan" benzetmesi, Yunan insan gücünü ve kaynaklarının bir yerde yoğunlaştırılması gibi stratejik bir soruna dikkat çekmektedir. Ekonomik ve kültürel genişleme için ince uzun iletişim hatları yetmiştir, ama bunlar askeri saldırılar karşısında zayıf kalmıştır. MÖ beşinci yüzyılda Pers saldırısı büyük bir güçlükle püskürtülmüştür. Dördüncü yüzyılda Makedonyalılar, Yunanistan ve İran'ın tamamını 30 yıl içinde ele geçirmişlerdir. Roma lejyonlarının ilerlemesi dördüncü yüzyıldan itibaren durdurulamaz hale gelmiştir. Yunanlılar hiçbir zaman 50 binden fazla ağır zırhlı piyadeyi savaş meydanına sürememişlerdir; ama Roma Cumhuriyeti kalabalık İtalyan yarımadasının insan gücünü askere almayı bir kez başarınca, yarım milyon asker sürekli emrinde olmuştur. Yunanistan'la Roma arasındaki askeri rekabet, baştan itibaren son derece ezicidir. Magna Graecia, yani Büyük Yunanistan'ın Roma tarafından fethi, MÖ 266'da Pyrrhus savaşlarının sonunda tamamlanmıştır. Sicilya, Siraküza'nın MÖ 212'deki cesur savunmasından sonra buna eklenmiştir. Makedonya, 168 yılındaki Pidna çarpışmasında yenilmiştir. Aka Birliğinin komutası altında, Makedonya yönetiminden bağımsızlığını geri alan Yunan anakarası, 146 yılında Konsül L. Mummius'a boyun eğmiş ve yeniden Roma'nın Achaia eyaleti haline gelmiştir.

Daha sonra Roma, eski Makedonya imparatorluğunun halefi bütün Yunan devletlerini ortadan kaldırmıştır. Dramatik son, MÖ 30 yılında, XII. Ptolemaios Auletes'in kızı, Mısır'ın son kraliçesi Kleopatra, hem bir siyasi geleneğe hem de kendi yaşamına "kar beyazı göğsüne bir engerek yılanı sokarak" son verince meydana gelmiştir. Hem Caesar'ın hem Antonius'un sevgilisi olarak Romalıların acımasız ilerlemesini durdurmak için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Ama Pascal'ın "Kleopatra'nın burnu biraz daha kısa olsaydı, dünyanın çehresi biraz daha farklı olacaktı" cinsinden *bon mot*'su, yani nüktesi son derece yerindedir. Yunan dünyasının siyasi ve askeri gücü tükenmiştir; Roma'nın mutlak üstünlüğü ise zaten var olan bir gerçektir.

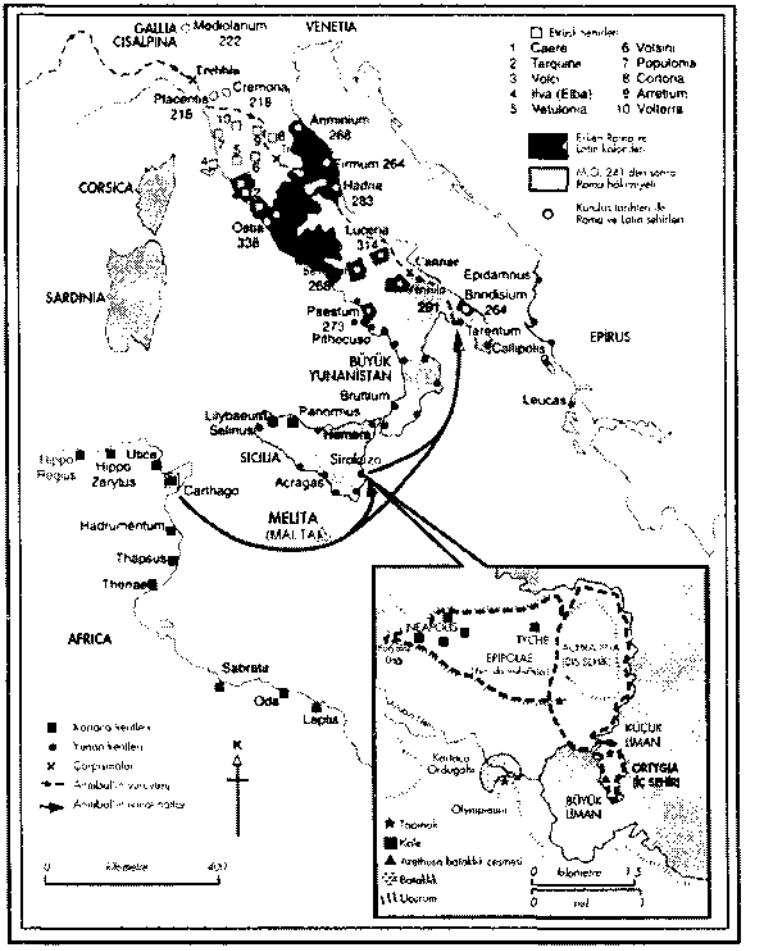
Helenistik ve Romalı dünyanın nihai olarak eriyip kaynaşması ve buradan melez Yunan-Roma uygarlığının doğması, antik Yunan'ın ölüm tarihini belirlemeyi olanaksız hale getirmektedir. Ama Helenik ve Helenistik gelenekler, sanıldığından çok daha uzun süre yaşamıştır. Delphoi'deki Kehanet-evi, MS 267'de yağmacı barbarlar tarafından yıkılıncaya kadar işlerliğini sürdürmüştür. Olimpiyat Oyunları, MS 392 yılında 292. Olimpiyata kadar her dört yılda bir yine yapılmıştır. Atina Akademisi, MS 529'da Roma İmparatoru Justinianus tarafından kapatılıncaya kadar öğrencilerini eğitmeye devam etmiştir. İskenderiye Kütüphanesi Caesar'ın kuşatması sırasında çok kötü biçimde yanmış olmasına rağmen, MS 641 yılında İslam Hilafeti gelinceye kadar açık kalmış, ancak ondan sonra bir daha açılmamak üzere kapatılmıştır. Bu arada, Girit'in alacakaranlığının ve Miken şafağının kaybolmasından itibaren yirmi yüzyıl veya tam iki binyıl geçmiş olmaktadır.

Yunan uygarlığının önemli bir kısmı kayıptır. Büyük bir kısmı Romalılar tarafından özümlenmiş, buradan da Hıristiyan ve Bizans geleneklerine aktarılmıştır. Önemli bir kısmı da Rönesans sırasında ve sonrasında yeniden keşfedilmeyi beklemiştir. Ama şöyle veya böyle, küçük bir Doğu Avrupa ülkesinin bile, düzenli biçimde "Avrupa'nın Anası", "Batının Kaynağı", Avrupa'nın tek çeşme başı değilse bile hayati bir unsuru olduğunu bağıra çağıra söyleyip durmasına yetecek kadarı bugüne ulaşmıştır.

Syracusa, Sicilya, 141. Olimpiyatın birinci yılı. İkinci Pön savaşının altıncı yılının yaz sonlarında İtalyan kenti Roma ile Afrika kenti Kartaca arasındaki efsanevi mücadele, kaderin bıçak sırtında dengelenmiştir. Kartacalı general Hannibal, kendisini durdurmak üzere gönderilen birkaç Roma ordusunu yok ettikten sonra İtalya çizmesine yürümüştür. Güneyde zorlu bir mücadele vermektedir. Tarentum limanını ve kalesini tamamen ele geçirmiştir (Bkz. Bölüm III, s. 179). Onu doğrudan yumuşatamayan Romalılar, müttefikleri olan Kuzey İtalya'nın Keltlerinden, İllirya'yı istila eden Makedonya Kralı V. Philippos'tan ve Yunan kenti Siraküza'dan ayrı tutmaya çalışmaktadırlar. Hem Siraküza Anibal'in ikmal yollarının anahtarını elinde tuttuğu hem de kendileri Sicilya'yı yeniden fethetmek istedikleri için özellikle Siraküza'ya boyun eğdirmek istemektedirler. Sonuç olarak Siraküza, M. Claudius Marcellus komutasındaki inatçı bir Roma kuşatmasının ikinci mevsimine katlanmaktadır.

Büyük Yunanistan'ın kraliçesi *Syrakousai*, batıdaki Yunan kolonilerinin en büyüğü, en zengini ve söylentiye göre en güzelidir. Pek çok kent devletinin işgal gördüğü bir Helenik dönemde bağımsızlığıyla övünen Siraküza, uzun süreden beri Atina üzerinde üstünlüğünü kanıtlamış ve Büyük İskender'in dikkatini çekmemeyi başarmıştır. Zaman zaman rekabet ettiği Kartacalılar tarafından yerle bir edilip hiçbir zaman tam olarak onarılmayan ünlü Akragas kentini onarıp elden geçirmiştir. Yararlı rolünü, MÖ üçüncü yüzyılda, birbiriyle örtüşen Roma ve Kartaca nüfuz alanlarını ayırmak için kullanmıştır. Yunan uygarlığının fethedilmemiş son büyük temsilcisidir.

Sicilya'nın doğu kıyısında, Etna yanardağının karlı yamaçlarıyla ada en güney ucundaki Pachynum burnunun tam ortasında yer alan Siraküza tanat, güvenlik ve elverişlilikte eşsiz bir noktayı kontrol etmektedir. Ak niz'in doğu ve batı bölümleri arasındaki ticaret için doğal bir antrepo ve İta ile Afrika arasında çok kullanışlı bir menzil noktasıdır. Esas olarak kıyı uzak kayalık bir ada olan Ortygia üzerinde kurulu Siraküza, aşılmaz kay ve uçurumlar halkasıyla korunan komşu kıyı platosu üzerinden yukarı do yayılır. Mükemmel bir körfez içinde güneye doğru yaklaşık beş mil kıyı büyük liman, mağrur dağlarla perdelenmiştir. Ortygia'nın öteki tarafındaki başka liman, en büyük gemilerden oluşan filoları ağırlayabilecek kapasitede (Bkz. Harita 7).

Harita 7.
Roma-Sicilya-Kartaca, MÖ 212

Kentin akropolü (en yüksek noktadaki iç kale) konumundaki Ortygia adası, altıncı yüzyılda, sağlamlaştırılmış bir şoseyle anakaraya bağlanmıştır. Arethusa pınarının enfes taze suyuyla sulanan adaya, limanın karşısında Olympium'da sürülmemiş arazi üzerindeki benzer bir yapı olan Zeus tapınağına bakan büyük bir Apollon tapınağı hâkimdir. Beşinci yüzyılda ovanın tamamı, bütün doğal özelliklerin üzerini örten olağanüstü uzunlukta taş surlarla çevrilmiştir. Uzunluğu 24 km'den fazla olan bu surlar, dağların eteklerindeki Euryalos kalesine bağlanmıştır. Beş farklı mahallede yaşayan yarım milyondan fazla vatandaşı kuşatırlar. Asıl *Agora* veya *Forum*, kendi iç kalesine sahip Achradina yani "Yukarı Kent"in içindedir. Onların ötesinde Tyche ve Epipolae mahalleleri, onların yukarısında Neapolis veya "Yeni Kent"in, bir yamaç üzerindeki amfitiyatrosu, bir tapınaklar kümesi ve "Hieron'un Altar"ı içindeki, antik dünyanın en büyük kurban adama yerinin bulunduğu anıtsal binaları yer almaktadır. Büyük limana dökülen Anapus Nehrini ikiye bölen bir bataklık alan, ünlü bir salgın yaz hastalıkları yatağıdır. Bu kusur dışında Siraküza, eşsiz lütufların rehavetindedir. Bir süre sonra bu bölgenin valisi olan Ciceron'a göre, güneşin parlamadığı bir tek gün yoktur Siraküza'da. Yükselen ova, şarap-koyusu dalgalar arasından esen her esintiyi yakalar. Kışın bile kayaların üzerinde çiçek açar; bugün de açmaktadır.

Roma ordusunun gelişinden önce Siraküza, beş yüz yıldan uzun tarihiyle övünebilmiştir. MÖ 734'te Korinthoslu koloniciler tarafından kurulan Siraküza, Roma'dan sadece yirmi yıl gençtir ve nüfuzunu bir kardeş koloniler ağına yaymıştır. MÖ 474'te Salamis savaşından 6 yıl sonra Etrüsk deniz kuvvetlerinin yok edilmesi ve buna bağlı olarak Roma'nın şansının ilk engelinin ortadan kalkmasının sorumluluğunu üstlenmiştir. Birçok kent devleti gibi Siraküza da oligarşik, demokratik ve monarşik yönetim aşamalarından geçmiştir. En başarılı sınavlarını arka arkaya gelen MÖ 415-413 Atina ve MÖ 405-404 Kartaca kuşatmalarıyla atlatmıştır.

Daha iyi bilgi bulunmadığından, antik Sicilya tarihinin, bir dizi kanlı darbe ve karışıklık içinde hüküm süren ve birbirini izleyen Siraküza tiranlarına dayanarak yazılmasında yarar vardır.[22] Yaşlı Dionisius (yönetimi MÖ 405-367), Aristoteles tarafından "yoksul sınıflara demagojik yalvarmalarla güç kazanan" tiran tipine örnek olarak gösterilmiştir. Filozof kralların yöntemini izleyerek Platon ve Akademi'den şahsen özel ders alan akrabası Dion (yönetimi 357-354), Yunanistan'dan ayrıldıktan sonra Sicilya'nın yönetimini, tıpkı Garibaldi'nin (İtalya'nın birliği için bin kişilik kuvvetiyle mücadele eden İtalyan general) Binleri'nin hücumunda olduğu gibi geçirmiştir. "Özgürlüğün oğlu" Korinthoslu Timoleon (yönetimi MÖ 344-336), paralı askerlerin yardımıyla zafer kazanan bir başkasıdır; ama anlaşılan birçok kentte demokratik anayasa uygulamalarını da başlatmak zorunda kalmış ve Yunan-Kartaca nüfuz alanları arasında Halycus Nehri üzerinde bir sınır oluşturmayı başarmıştır. Zalim Agathokles (yönetimi MÖ 317-289), zengin bir dulla evlenince şansı açılmış halktan bir çömlekçidir. MÖ 310 yılında Siraküza'ya yönelik ikinci Kartaca kuşatmasını, savaşı Afrika'ya taşıyarak çözmüştür. Bu "türüne özgü, nev'i şah-

sına münhasır" "Sicilya Kralı"nın zehirli bir kürdan yüzünden felç olduğu ve ölü yakılacak odun yığınının üstüne diri diri yatırıldığı söylenir. İkinci kuşak Siraküza, Roma'nın genişlemesinden, uzun bir iktidar dönemi olan Siraküzalı destekçisi Kral II. Hieron (yönetimi: MÖ 269-215) lehine ortalığı temizleyen maceracı Epirus Kralı Pyrrhus tarafından kurtarılmıştır. Archimedes'in hamisi II. Hieron, barışı, Roma ile imzaladığı hiç kesintiye uğramamış bir antlaşmayla korumuş ve Siraküza'ya son bağımsız refah dönemini yaşatmıştır. Ancak Hieron'un, Pön Savaşlarının en kritik anında ölmesi, Roma yanlısı gruplarla Kartaca yanlısı guruplar arasında bir mücadeleyi gerektiğinden önce başlamıştır. Torunu ve halefi Hieronymus, sırf, önce kraliyet ailesini, sonra da Roma yanlılarını sıkıştıran bir halk isyanıyla devrilmek üzere, Roma ile (dedesinin yaptığı) ittifakı bozmuştur.

MÖ 215 yılında Siraküza'da, yönetici olarak iki Kartacalının seçilmesi Roma'yı çok öfkelendirmiştir. Kısa bir süre sonra Sicilya'ya dört Roma lejyonu (4200 ile 6000 erden oluşan tümen) gönderilmiş ve sınırdaki küçük bir çatışma, *casus belli*, yani savaş nedeni sayılmıştır. MÖ 214 yılının sonlarında veya daha büyük bir olasılıkla MÖ 213'ün başlarında Marcellus, karadan ve denizden Siraküza'yı kuşatmıştır. Kuşatanlara göre tarih, kentin kuruluşunun 538. yılıdır. Kartaca ile rekabet, dönemin en önemli siyasi özelliğidir. Roma'nın Güney İtalya'yı fethinin doğal uzantısıdır. Kartaca yerleşik, kendini kabul ettirmiş bir güç, Roma ise buna meydan okuyandır. Birinci Pön savaşına (MÖ 267-241), Siraküza Kralı Hieron ile Messena kenti arasındaki bir tartışmaya Roma'nın karışması yol açmıştır; ve Kartaca'nın Sicilya'daki bütün servetinin varlığının Roma'nın eline geçmesiyle sona ermiştir. Kartaca, kayıplarını, MÖ 227 yılında Carthagonova (Cartagena) adıyla bir kentin kurulduğu doğu İberya'da yeni bir koloni oluşturarak gidermiştir. Roma, bu gelişmeleri gergin bir kuşkuyla izlemiş ve İkinci Pön savaşları, Kartaca'nın Ebro üzerinde egemenliğini tanıyan bir antlaşmaya rağmen, Roma'nın İberya'daki Saguntum'a müdahalesi üzerine başlamıştır. Hannibal de, orta Akdeniz'in stratejik kontrolünü tehlikeye düşüren büyük bir yangın çıkartarak savaşı Roma kapılarına taşımıştır. Siraküza ise bütün bu gelişmelerin eksenidir.

Beş kez konsül seçilen M. Claudius Marcellus (ölümü: MÖ 208), eski Roma ekolünden dindar bir savaş kahramanıdır. MÖ 222 yılındaki ilk konsüllüğü sırasında Insubria Keltleri (Galyalıları) Kralını Milano yakınındaki bir ovada teketek bir karşılaşmada kılıcıyla öldürmüş ve ele geçirdiği bütün Galyalı ganimetlerini Jüpiter Feretrius tapınağına bağışlamıştır. Çarpışma sırasında Hannibal tarafından pusuya düşürülüp öldürülmek istenmiş, hayatını Plutarkhos kurtarmıştır. Livius, Polybyus, Plutarkhos dahil herkesin kabul ettiği üzere, Roma'nın Siraküza'yı işgali, çabuk sonuç alınacağına olan kesin inançla başlamış, ancak Marcellus yıkılmaz duvarlar ve cesur savunmacılarla karşılaşmıştır. Ama yaklaşık 25 bin kişiden oluşan üç lejyona ek olarak 100 savaş gemisi, büyük bir kuşatma araçları katarı ve Siraküzalı danışmanların kendi aralarında bölündüğü bilgisiyle donanmıştır. Livius, bir kişi dışında her şeyi hesapladığını yazmaktadır.

Bu adam, *unicus spectator caeli siderumque*, "cennet ve yıldızların yegâne gözlemcisi, ama top ve diğer savaş araçlarının mucidi ve mühendisi olarak çok daha dikkate değer olan" Archimedes'tir.[23] Kral II. Hieron'un saltanatı boyunca Archimedes, kuşatmaya karşı her menzil ve çapta hünerli bir savaş makineleri yığınağı oluşturmakla uğraşmıştır.

Livius'un, Roma birlikleri deniz kıyısındaki surlara ulaştığı andaki manzarayla ilgili betimlemesi güzel bir edebiyat çalışmasıdır:

> "Marcellus, denizin yıkadığı... Achradina surlarına altmış beş *quinquiremes*'le saldırdı. Gemilerin, okçuların ve sapancıların çokluğundan... kimsenin surlar üzerinde vurulmadan durmasına imkân kalmıyordu.
>
> İkişer ikişer birbirine bağlanmış... ve dış kürekçi sıraları tarafından tek bir gemi gibi itilen öteki beşli kürekçi sırası, birkaç bina yüksekliğindeki kuşatma kulelerini, surları dövecek makinelerle birlikte getirdi.
>
> Böyle bir donanmaya karşı Archimedes, surlara değişik çapta taş fırlatma düzenekleri dizdi. Açıkta duran gemiler, düzenli aralıklarla atılan çok ağır taşlarla; daha yakındaki gemilerse daha hafif, ama çok daha sık atılan taşlarla adeta bombalandılar.
>
> Son olarak, adamlarının kendileri vurulmadan ok atmaları için, sur duvarlarında yukarıdan aşağıya, yaklaşık 45 santim genişliğinde sayısız mazgal delikleri açtırdı. Askerlerin bir kısmı düşmana bu deliklerden görünmeden ok atarken, diğerleri küçük, korunaklı *scorpion*lardan saldırdı."[24]

Polybius, şekilleri aynı adı taşıyan bir müzik aletine benzediği için *sambucae* denilen yüzen kuşatma kulelerinin, kuşkusuz bugünkü Yunan buzukisinin, atası olduğunu anlatır.

En sinir bozucu olan ise, Archimedes'in saldırganları kaldırıp denize dökmek için icat ettiği aygıtlardır:

> "Birden surlardan tam gemilerin üzerine, yukarıdan gelen büyük ağırlıklarıyla onları batırabilecek çok büyük direkler atılmaya başladı. Öteki gemiler demir pençelerle, sivri madeni burunlarla, pruvalarından yakalanıp vinçle yukarı çekiliyormuş gibi havaya kaldırıldı, sonra kıçtan itibaren dibe gömülecek şekilde bırakıldı. Yine diğer gemiler, kentin içerisindeki makineler aracılığıyla kendi çevrelerinde fırıl fırıl döndürülüp, ... güvertede çarpışan insanları yok ederek ... ıslak kayalara fırlatıldı. İkide bir bir gemi havaya kalkıyor, mürettebatı her yana saçılıncaya kadar... sağa sola döndürülüyordu."[25]

Marcellus, üstün bir düşman tanımıştır. "Gemilerimizi denizden su almak için kepçe gibi kullanan bu geometrik devle savaşmayı bırakın" diye veya "Kuşatma kuleleri hattımız, kale bedenindeki siperlerin dışına sürüldü" diye öfkeyle bağırmaktadır. Plutarkhos'un yorumu şudur: "Romalılar sanki Tanrılarla savaşıyorlardı."

Saldırının durdurulmasıyla, kuşatma iki yıl süren bir ablukaya dönüşmüştür. Siraküzalılar aylarca umutsuzluğa kapılmamıştır. Bir Kartaca kurtar-

ma gücü Anapus vadisi yakınında ordu karargâhı kurar; Marcellus Panormus'tan dördüncü bir lejyon daha getirmek zorunda kalır. Başarılı bir yarma operasyonuyla limandan çıkan deniz timleri bir takviye filosuyla döner. Adanın iç kesimlerinde, Proserpina'ya adanmış bir kent olan Henna halkının Romalılarca katledilmesi, Sicilyalıları Roma aleyhine çevirmiştir. Marcellus, MÖ 212 yılının baharındaki Artemis Festivali sırasında, Galeagra Kulesi'ne bir gece baskını düzenler ve Heksapiloi Kapısı'nı aşıp Epipolai'nin varoşlarına ulaşır. Ana kale ise hâlâ sağlamdır. Yaz gelince, Kartacalı amiral Bomilkar, 130 savaş gemisi tarafından korunan 700 nakliye gemisi toplar. Açık bir üstünlükle, Roma filosunu Pachynum Burnu'nda beklemeye başlar. Ama son anda, bilinmeyen bir nedenle Marcellus'un çarpışma önerisini reddeder ve Tarentum'a doğru denize açılır.

Sonunda, kuşatmanın sonunu veba ve ihanet belirlemiştir. İki yüzyıl önce Siraküza'ya saldırırken vebanın çarptığı Kartacalılar, şimdi onu savunmaya çalışırken de yine aynı hastalık yüzünden gruplar halinde ölmektedirler. Sonra, ateşkes görüşmeleri sürerken, Akradina'nın üç valisinden biri olan Moeriscus adlı İberyalı bir kaptan, Aretusa Çeşmesi yakınında Romalıların kente girmesini sağlayarak canını kurtarmaya karar verir. Anlaşmalı parola üzerine, saldırı bir taarruz sırasında kapıları açar. Roma yanlılarının evlerinde karakollar kurulduktan sonra Marcellus, Siraküza'yı yağmaya bırakır.

Savaşın sayısız kurbanı arasında Archimedes de vardır. Kumlar üzerinde bir matematik problemi çözmeye çalışırken Romalı bir asker tarafından öldürüldüğü ileri sürülmüştür. Plutarkhos, Archimedes'in sonu hakkında anlatılan değişik öyküleri yeniden incelemiştir:

> "Archimedes, her zamanki gibi kendi halinde, bir diyagram yardımıyla bazı problemler üzerinde çalışmaktadır. Kendini çalışmaya verdiği için Romalıların saldırısının farkında değildir.
>
> Aniden karşısına kılıcını çekmiş bir asker çıkar, onu Marcellus'a götüreceğini söyler. Archimedes, problemi bitmeden gitmeyi reddeder. Bunun üzerine asker öfkelenir ve onu öldürür.
>
> Bir başka anlatıma göre Romalı... Archimedes'i hemen öldürmeye kalkar. Archimedes, beklemesini rica eder, böylece sonucun da ortaya çıkmış olacağını söyler. Ama asker dinlemez ve onu hemen öldürür.
>
> Archimedes'in askerlerle, Marcellus'a güneş saatleri, küreler, çeyrek küreler gibi bilimsel araçlarını götürürken karşılaştığını anlatan üçüncü bir hikâye daha vardır. Askerler Archimedes'i, altın götürdüğünü sanarak öldürmüşlerdir.
>
> Ancak Archimedes'in ölümünden Marcellus'un çok tedirgin olduğu, üzüldüğü, Archimedes'in yakınlarını bulup saygılarını sunduğu genel olarak kabul edilmektedir."[26]

Yunan uygarlığıyla Roma gücünün karşılaşmalarının yansıması böyle olmuştur.

Sağlığında belirttiği arzusu üzerine Archimedes, bir silindirin içinde küre şeklindeki bir mezara gömülmüştür. Çünkü Archimedes, bir keresinde uzun-

luğu ve çapı eşit bir küre ve silindirdeki 2:3 oranının, en hoş boyutları verdiğini söylemiştir.

Siraküza'nın düşmesi, sonuçlarını derhal vermiştir. Kültür cephesinde, Roma'nın Yunan olan her şeyle ilgili saplantısını gösterir. Livius, sanatsal ganimetin, Kartaca'nın tamamı yağmalansaydı ele geçirilecek ganimetten az olmayacağını yazar. Daha sonra, okumuş yazmış her Romalı için bir norm haline gelen Yunan sanat eserleri ve düşünceleri modası başlamıştır. Ortak bir Yunan-Roma kültürünün gelişmesinde belki en güçlü, hatta tek itici güç olmuştur. Strateji cephesinde, Sicilya'daki Roma istilasını tamamlamıştır. Kartaca'yı büyük bir gelir ve besin kaynağından, Hannibal'i çok önemli bir lojistik destek kaynağından yoksun bırakmıştır. Siraküza'dan önce Roma, üç kişilik Yunan-Roma-Kartaca güç oyununun eşit taraflarından biri iken, Siraküza'dan sonra her açıdan inisiyatifi ele geçirmiştir.

Roma'nın Sicilya'daki başarısı, daha uzun vadede, Yunanistan'la ilgili konularda ileride doğacak anlaşmazlıkların da tohumunu atmıştır. Siraküza kuşatması sırasında Roma, Kartaca'nın öteki müttefiki Makedonya'yı arkadan çevirmek için sadece merkezi Yunanistan'daki Aetolia Birliği ile ittifak yapmıştır. Yine de artık Roma'nın tatmin edilmek isteyen ve korunmayı bekleyen Yunan tebaları vardır. Üç Makedonya savaşı (MÖ 215-205, 200-197 ve MÖ 171-168) ve Makedonya'nın baş dostu, Suriye kralı III. Antiochos'a karşı verilen mücadele, Romalıları büyük bir şiddetle Yunanistan'a sokmuştur. Sonunda Roma, çözümü bütün Makedonya ve Peloponessos'u kendi eyaleti haline getirmekte bulmuştur.

O sırada, Siraküza'nın düşmesinin Siraküzalılar tarafından bile hemen unutulmuş olması gerekir. Çünkü ölümden kurtulan halkının tamamı, dönemin âdeti gereği köle olarak satılan öteki mağlup kentlerin sonuna uğramadığı için şanslıdır. Siraküza, Roma'nın yükselişi ve Yunan'ın çöküşünü beraberinde getiren sonsuz seferberlikler ve çarpışmalar dizisindeki olaylardan biridir nihayet. Ama buna karşılık, temel Akdeniz politikalarının etkilediğinden çok daha geniş bir alanı etkileyen çözümlerin ve değişimlerin bir belirtisi olarak da görülebilir.

Roma'nın zaferle dolu genişlemesinin geçmişine bakan tarihçiler, sonraki gelişmelerle ilgili bilgilere kilitlenip kalmışlardır. Sonuç olarak ortaya çıkan Yunan-Roma kültürüne, bütün dünyaya hâkim olmanın ve "Batı Uygarlığı"nın temel direklerinden biri olarak sonsuz bir nüfuzu kullanmanın nasip edildiğinin tamamen farkındadırlar. Bunun yanında var olan başka eğilim ve beklentilere karşı ise antenleri daha az açıktır. Aynı şekilde, modern Avrupa'nın standardı yüksek öğrenim araçları olan Yunanca ve Latinceyi çok iyi bildikleri halde, Yunan-Roma küresinin büyümesini, güncel gelişmelerin bütünüyle ilişkilendirmekte bazen yavaş davranabilmişlerdir. Haklı olarak hiç kimse, Siraküza'nın düşmesinin dikkate değer bir an olarak belirdiği, Roma ve Yunan dünyalarının birbiri içinde eriyip kaynaşmasının çok önemli bir süreç olduğunu reddedemez. Güçlük, olayın başka hangi yakın perspektifleri bulunduğunu görmektedir.

Siraküzalıların kuşatma sırasındaki tepkilerine dair elimize ulaşmış hiçbir kayıt yoktur. Ama ticaretle uğraşan bir kent halkının çoğunluğu herhalde çok seyahat etmiş olmalıdır. Yunanistan'la Kartacalılar arasında uzun süre çekişme konusu olan, ancak son dönemde Romalıların eline geçen bir adada yaşamaktadırlar. Pön savaşlarında hangi tarafı desteklemiş olurlarsa olsunlar, Romalı sonradan görmelerin kafa tuttuğu bir eski sistemin, düzenin mensupları olarak, elbette Kartacalıları kendileriyle birlikte görmüşlerdir. Gerçekten açık denize çıkmaya hazır tacir bir ulus olarak Kartacalılara, Romalılardan daha büyük bir yakınlık duymuş olabilirler. Büyük İskender'in, Yunan'ı, İran ve Hindistan ile çok yakın bir dostluk ilişkisine sokmasının üstünden yüz yıldan fazla bir süre geçtikten sonra Siraküzalılar kendilerini, henüz doğmamış Yunan-Roma dünyasının değil, kuşkusuz Helenizmin Yunan kökenli bir parçası olarak hissetmiş olmalıdırlar. Onlara göre dünyanın merkezi hiç tereddütsüz ne Kartaca ne Roma'dır; İskenderiye'dir.

Modern yaklaşımlar Siraküza'yı Roma'yla olan yeni bağı kaçınılmaz bir gelişme değilse bile en azından doğal bir bağlantı olan bir Yunan, dolayısıyla Avrupa kenti olarak görmektedirler. Bu noktada Yunan'ın Avrupalı olmaktan çok Asyalı olduğu veya doğuyla bağlantılarını süresiz olarak koruyabileceği imasından içgüdüsel olarak kaçınmaktadırlar. Sadece Archimedes'e de yer verilen birkaç Batı Uygarlığı dersinde bu büyük matematik dehasının, hayatını, kendi Yunan kentinin Roma ile birleşmesine muhalefet ederek geçirdiğine işaret edilmekle yetinilecektir.

Cannae savaşından (Bkz. s. 179) dört yıl sonra Roma'nın durumu, son derece istikrarsızdır. Kartaca tarafı için, Marcellus'un gücünün Siraküza'yı bir saldırıyla almaya yetmediğini; Roma'nın Siraküza'da başarısız olmasının, Kartaca'nın öteki müttefiklerini yüreklendireceğini; Sicilya'daki Kartaca gücünün yeniden oluşmasının, Hannibal'e uygun bir lojistik desteği garantileyeceğini; Hannibal'in, fiilen ikmal alabilseydi, İtalya'daki kımıldayamazlığı kıracağını; sözün kısası, Roma'nın yenilmesi için her türlü koşulun bulunduğunu hesap etmek son derece mantıklıdır. Siraküza'da Cato yoktur; ama sorun yaratan baş belası kentlerin yerle bir edilmesi bilinen bir uygulamadır. Archimedes'in kendisi değilse bile adamlarının, surlar üzerindeki uzun izlemeler sırasında, gerçekçi olarak *Roma delenda est*, (bu da ancak veba vuruncaya ve Moeriscus kapıları açıncaya kadar) diye düşünmüş olmaları güçlü bir olasılıktır.

Siraküzalıların dünya hakkındaki bilgisi büyük ölçüde Büyük Deniz ve Doğu ülkeleriyle sınırlıdır. Coğrafya bilimi, antik çağlarda bilinen sınırlarında büyük bir değişiklik olmadığı halde klasik Yunan'la ilgili olarak büyük ilerleme sağlamıştır. Archimedes'le aynı çağda yaşamış, İskenderiye'de kütüphaneci olan Kireneli Eratosthenes (MÖ 276-196), dünyanın yuvarlak olduğu sonucuna varmıştır ve çalışması Batlamyus ve Strabon tarafından bilinmektedir. Ancak Fenike'den Teneke Adalarına (Britanya adaları) giden yoldan başka, uygulanabilir pek az keşif yapılmıştır. Batı Afrika'yla, Amerika'yla veya Kuzey Avrupa'nın daha uzak bölümleriyle bugün için bilinen hiçbir ilişki söz konusu olmamıştır. Akdeniz kıyı çizgisinin "uygar" dünyasıyla "barbar" yığınları arasındaki katı ayrılık ancak bu kadar aşılabilmiştir.

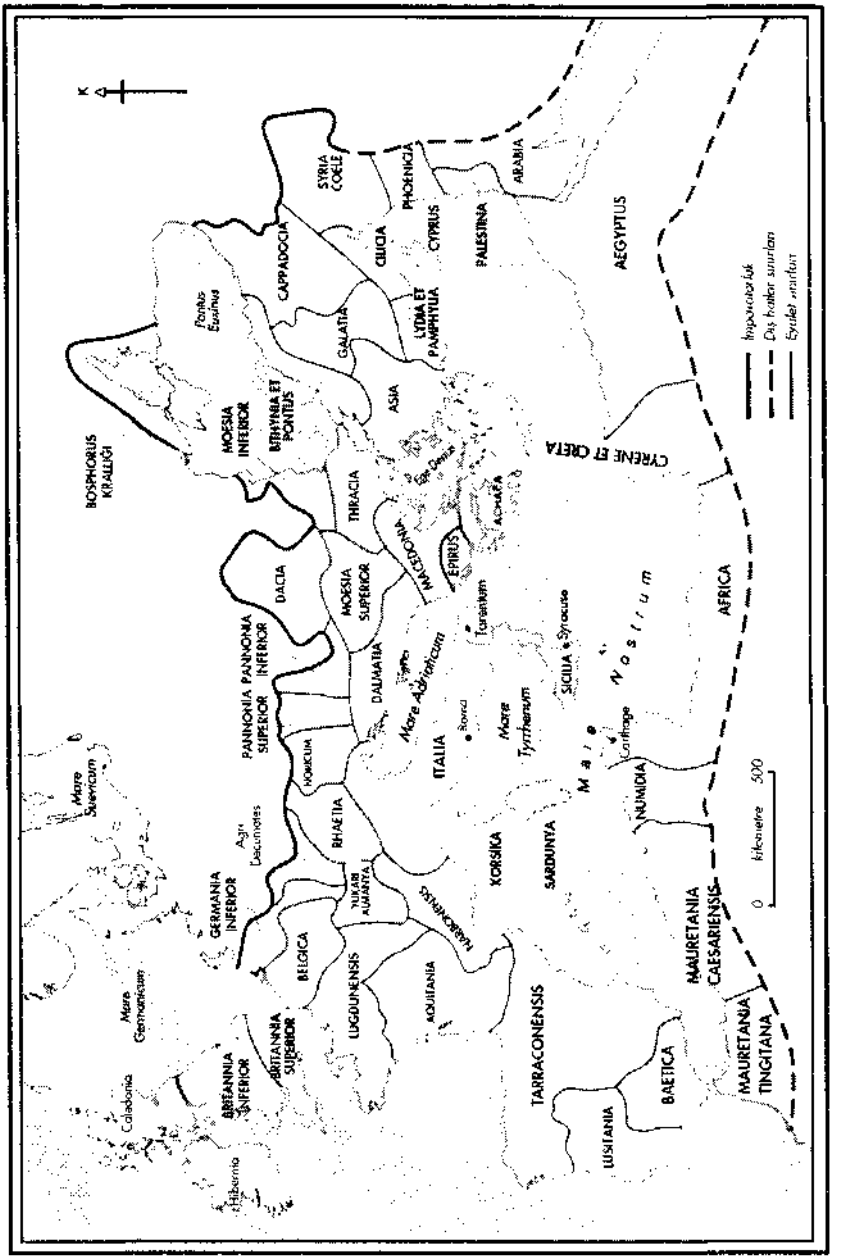
Üçüncü yüzyılın sonlarında, Akdeniz uygarlığı hâlâ üç büyük nüfuz bölgesi oluşturmaktadır: Batıda Kartaca, ortada Roma-İtalyan ve doğuda Yunan-Helenik. İskender'in fetihleri sayesinde Mısır'dan Hindistan'a doğu imparatorluklarıyla eskisinden çok daha yakın ilişkiler kurmuştur. Orta Asya'nın kırılgan izleri boyunca, tam o sıralarda göçebe saldırılara karşı Büyük Çin Seddi'nin inşasına başlamış olan Çin imparatorluğuyla önemsiz de olsa bazı ilişkiler geliştirmiştir.

Geçen yüzyıllar boyunca Kuzey ve Orta Avrupa'nın barbar kitleleri, yavaş yavaş Bronz Çağından Demir Çağına geçmeye başlamışlardır. Kültürleri, Orta Vistül'den Iberya'ya, Galya'ya ve Britanya'ya kadar pek çok noktada, gerek kültür yoluyla gerek geçişme yoluyla aktarılagelen Keltlerin hâkim nüfuzu, bu durumun güçlü bir göstergesidir. Keltler, Roma imparatorluğuna 387 yılında saldırmışlar ve büyük bir kuvvetle Kuzey İtalya'ya girmişlerdir. Tepelere kurulu Kelt kaleleri, geçici bir kent merkezleri ağı oluşturmuş, bu merkezlerin ticari faaliyetleri de, daha sonra katılan Germen, Slav ve Baltık kabileleri için önemli birer aracı rolü oynamıştır. Üçüncü yüzyılın sonlarında Keltlerin bir kolu olan ve Tyle adlı krallıklarını Trakya'da (Bugünkü Bulgaristan topraklarında) kuran Galatlar, Trakyalı uyruklarının isyanı karşısında ortaçağa kadar kaldıkları komşu Anadolu'ya geçmek zorunda kalmışlardır. Trakya'daki konuklukları, Seuthopolis ve Messembria'da (Nesebar) son zamanlarda bulunan yazılarla kanıtlanmıştır.[27]

Ancak birçok tarihçi, MÖ üçüncü yüzyılda Avrupa Yarımadasının, Avrupa uygarlığı denilebilecek herhangi bir şeyden en az 1000 yıl uzak olduğunu kabul etmektedir. Özellikle antik Yunan'ın Avrupalılığı, zamane Avrupalılarının anakronik bir aydın özelliği olarak sorgulanmaktadır. Çok da iyi olmaktadır.

Ama çağın çok çarpıcı iki süreci (Yunan ve Roma uygarlıklarının Akdeniz'de birbiriyle kaynaşması ve iç kısımların büyük bir bölümündeki Kelt üstünlüğü) geleceğin gelişmeleri için ayrılan yere kaçınılmaz olarak iki çimento bloku koymaktadır. Yunan-Romalılar da, Keltler de Hint-Avrupa ailesinden oldukları halde aralarında ortak bir kültür ve ortak bir ideolojinin izine pek rastlanmaz (Bkz. IV. Bölüm). Kesinlikle ortak bir kimlik belirtisi yoktur. Buna rağmen ikisinin de torunlarının ve geleneklerinin geç Avrupa tarihinin özünde yer alacak halklar olduğu kabul edilmelidir. Uzun süredir üstünlüğünü koruyan aşırı Avrupa-merkezci yorumları düzeltmek bir şeydir; başka bir aşırılığa kaçıp, Yunanlıların ve Romalıların, Avrupa'nın sonraki öyküsüyle hiç ilgisi olmadığını ya da çok az ilgisi olduğunu ileri sürmek, çok daha başka bir şeydir.

Meydana gelmiş ve sonuçlarını hâlâ yaşadığımız belli olaylar vardır. Başka türlüsü olamaz. Moeriscus kapıyı açmasaydı; Siraküza, bir zamanlar Atina'ya direndiği gibi Roma'ya da direnseydi; Eğer Hannibal Roma'yı, Roma'nın hemen sonra Kartaca'yı yıktığı gibi yıksaydı; kısaca, Yunan dünyası Sami ırktan Kartacalılarla kaynaşsaydı, tarih çok daha farklı olacaktı. Önemli olan Moeriscus'un kapıyı açmasıdır.

Harita 8.
Roma İmparatorluğu, MS 1. Yüzyıl

III
R O M A
Eski Roma, MÖ 753 - MS 337

ROMA dünyası söz konusu olduğunda, antik veya modern, Yunan veya başka hiçbir uygarlığa uygulanmamış bir tutarlılık niteliğiyle karşılaşılmaktadır. Hem planının düzenliliği hem de çok kuvvetli Roma çimentosunun bir arada tuttuğu Roma surlarının taşları gibi Roma ülkesinin çeşitli kısımları da fizik, örgütsel ve psikolojik bir bütün olarak birbirine bağlıdır. Fizik bağlar, her eyalette kurulu askeri garnizonların oluşturduğu ağı ve eyaletleri Roma'ya bağlayan taştan yapılmış yol şebekesini içerir. Örgütsel bağlar, ortak hukuk ve yönetim ilkesine ve ortak yönetim standartları uygulayan dünya çapında bir memurlar ordusuna dayanır. Psikolojik denetimler, başkent Roma'nın otoritesini tehdit eden herhangi bir kimse veya herhangi bir şeyin mutlak bir kesinlikle yok edileceği korkusu ve cezası üzerine kuruludur.

Roma imparatorluğunun birlik ve tutarlılık saplantısının kaynağı, Roma'nın erken gelişme modeli içinde görülebilir. Yunan çok sayıda dağınık kentten oluştuğu halde, Roma tek bir organizmadan meydana gelmiştir. Yunan dünyası, Akdeniz deniz hattı boyunca yayılırken, Roma dünyası toprak fetihleriyle bir araya toplanmıştır. Kuşkusuz, bunun tersi de tamamen yanlış değildir: Yunanlılar Büyük İskender'de bütün zamanların en büyük ülke fatihini bulmuşlar; Romalılarsa bir kez İtalya'nın dışına çıktıktan sonra, deniz gücü derslerini çalışmayı ihmal etmemişlerdir. Ama, zorunlu fark yadsınamaz. Yunan dünyasının anahtarı, yüksek pruvalı gemileriyse, Roma gücünün anahtarı da

ilerleyen lejyonlarıdır. Yunanlılar denizle, Romalılar karayla nikâhlıdırlar. Yunanlılar yürekten, denizci, Romalılar yürekten, kara adamıdırlar.

Kuşkusuz Roma olgusunu açıklamaya çalışırken, "karanın emrediciliği"ne yönelik bu neredeyse hayvani içgüdü vurgulanmalıdır. Roma'nın öncelikleri ülkesinin örgütlenmesi, genişletilmesi ve savunulmasında yatar. Her koşulda toprak yerleşimi, toprak mülkiyeti, toprak ekonomisi, toprak yönetimi ve toprağa dayalı bir toplumun alışkanlık ve hünerlerini yaratan unsur, verimli Latium ovasıdır. Roma'nın askeri örgütlenme ve düzenli yönetim yetenekleri buradan doğmuştur. Sırasıyla, toprağa ve kırsal yaşamın yarattığı istikrara derin bir bağlılık, Roma'nın *gravitas*, sorumluluk duygusu; *pietas*, aileye ve ülkeye bağlılık duygusu ve *iustitia*, doğal düzen duygusu erdemlerini beslemiştir. Yaşlı Caton, "Toprağı işleyenler, en güçlü adamları ve en cesur askerleri oluştururlar" demiştir.[1]

Roma uygarlığına yönelik modern tavır, son derece etkilenmiş olmaktan, alabildiğine nefrete kadar yayılan bir yelpaze oluşturmaktadır. Her zaman olduğu gibi tarihçiler arasında da güce tapanlar, özellikle güçlü olan her şeye hayran olmaya daha baştan hazır, Roma'nın gücünü Yunan'ın kurnazlığından daha çekici bulanlar vardır. Niçin yapıldığını asla düşünmeden Colosseum'un büyüklüğüne ve sağlamlığına hayrandırlar. Oysa Colosseum, Roma uygarlığının simgesidir. Bilinen sözdür: "Colosseum yıkılırsa Roma, Roma yıkılırsa dünya yıkılır."[2] Öte yandan, Roma'dan nefret eden katı bir görüş de vardır. Birçokları için Roma, Yunan'ı taklit eden ve onu büyük ölçüde devam ettirenlerin en iyisidir. Yunan uygarlığının niteliği vardır, Roma sadece niceliktir. Yunan asıldır, Roma türevdir. Yunan icat edendir, Roma "Araştırma ve Geliştirme" dairesidir. Aslında bunlar daha aydın bazı Romalıların görüşüdür. Horatius, *Epistles* adlı eserinde "Yunanlıların da bizim gibi, eski tarihli bir eser hâlâ var diye gurur duymak gibi gariplikleri var mıdır?" diye sorar. Dahası Romalılar, kopya ettikleri şeyleri basitleştirmiş, avamlaştırmışlardır. Örneğin mimarlıkta, ağır ve lüks Korinthos tarzını almış, ama Dor veya Ion tarzını almamışlardır. Bir eleştirmen, "Romalılar gibi alabildiğine faydacı bir ulusla temasa geçince Yunan sanatının bütün dokusu parçalanmıştır" diye yazmaktadır.[3]

Gerçekten Roma Yunan'a çok şey borçludur. Din alanında Romalılar, Zeus'u Jüpiter'e, Hera'yı Juno'ya, Ares'i Mars'a, Afrodit'i Venüs'e dönüştürüp, Olimpik tanrıları toptan almışlardır. Stoacılığın Roma için Atina'dan daha simgesel olduğu noktasından hareketle, Yunan ahlak felsefesini kabul etmişlerdir. Edebiyatta, Yunanlı yazarlar, Latin halefleri tarafından bilinçli olarak örnek alınmışlardır. Eğitim görmüş bir Romalının Yunancayı çok iyi bilmesi gerektiği tartışmasız kabul edilmiştir. Spekülatif felsefe ve bilim alanında Romalılar önceki kazanımlara gerçekte hiçbir katkıda bulunmamışlardır.

Yine de, Roma'yı Yunan-Roma uygarlığının ikinci derece ortağı saymak yanlış olur. Roma dehası da yeni alanlara, özellikle hukuk, askeri organizasyon, yönetim ve mühendislik alanlarına yansımıştır. Dahası, Roma devleti içinde yükselen gerginlik, en yüksek düzeyde bir edebi ve sanatsal duyarlılık

yaratmıştır. Önde gelen pek çok Romalı asker ve devlet adamının çok iyi yazar olması bir rastlantı değildir. İkinci derece Romalılardan oluşan uzun listeyi de unutmamak gerekir. Karşıt görüştekilerse, son derece iğrenç kölelik kurumuna, ölçüsüz zalimliğe ve nihayet Helenizmi sofu gösteren gerilemeye işaret ederler.

En geniş tanımıyla antik Roma'nın tarihi, "Ölümsüz Kent"in MÖ 753 yılında kurulmasından, Roma imparatorluğu'nun MS 1453'teki nihai yıkılışına kadar 2206 yıl sürmüştür. En kullanışlı tanımıyla kentin kuruluşundan, Roma imparatorluğunun, Roma kentinin başkent olduğu batı kısmının yıkılışına kadar, bu sürenin ancak yarısı kadar yaşamıştır. Alışılageldiği üzere: Krallık, Cumhuriyet ve İmparatorluk olmak üzere üç farklı döneme ayrılır [AUC].

Yarı efsanevi Roma Krallığı, birçok açıdan Yunanistan'ın erken "Kahramanlık Çağının karşılığıdır. Söylentiye göre Aeneas'ın, bir dişi kurt tarafından emzirilen öksüz ikiz torunları Romulus ve Remus'un öyküsüyle başlar, MÖ 510 yılında, yedi kralın sonuncusu Mağrur Tarquinius'un kovulmasıyla sona erer. Bu iki yüz elli yıl, yazılı tarihin çok öncesinde geçmiştir. Roma kentinin kurucusu Romulus'un, Yeni kentin iskânına yardım eden Sabin Kadınlarının Kaçırılması'nı örgütlediği söylenmektedir. Bir Sabin olan Numa Pompilius, takvimi ve resmi dini uygulamaları başlatmıştır. Forum içinde, kapıları savaş zamanında açılan ve barış zamanında kapanan Janus Tapınağı'nı kurmuştur. Bir Latin olan üçüncü kral Tullius Hostilius, komşu Alba Longa kentini yıkmış ve halkını sürmüştür. Ancus Marcius, yabancı ülkelerden getirilen kölelerden *pleb*leri veya "avam" sınıfını yaratmıştır. Altıncı kral Servius Tullius Roma'ya, plebleree "yaşlılar" veya "soylular" karşısında bağımsızlık tanıyan ilk anayasasını kazandırmış ve Latin Birliğini kurmuştur. Beşinci ve yedinci krallar Tarquinius Priscus ve Tarquinius Superbus, Etrüsk soyundandır. Beşinci kral Priscus Roma'ya, sonradan kendi adıyla anılmış olan geniş kanalizasyon sistemi dahil ilk bayındırlık hizmetlerini getirmiştir. Yedinci kralsa, oğlunun Lucretia'yı kaçırması üzerine azledilmiştir [ETRUSCHERIA].

Tiber Nehrinin geçtiği stratejik noktaya hâkim yedi tepesiyle Roma, Latium kentleri arasında "Latin" dilini konuşan tek kenttir. O ilk yıllarda, daha güçlü komşularca, özellikle, çok iyi korunan Veii adlı kentleri Forum'a sadece 16 km uzakta olan Etrüsklerce yönetilmiştir. Vulci, Tarquinia ve Perugia'daki "Etrüsk Kaleleri" kalıntıları ileri, fakat gizemli bir uygarlığa kanıttır. Roma, onlardan çok şey almıştır. Livius'a göre kent, Etrüsklerin saldırı ve Tarquinius hanedanını yeniden iktidara getirme girişiminden, ancak tek gözlü Horatius Cocles'in Sublicia Köprüsünü tutmasıyla kurtulmuştur:

"Sonra, cesur Horatius,
Kapı komutanı bağırdı:
'Bu dünyadaki herkese
Ölüm er veya geç gelir:

Ve insan nasıl daha iyi ölebilir,
Korkutucu garipliklerle karşılaştıktan sonra,
Babasının külleri
Ve Tanrıların tapınakları için?

Köprüyü yıkın, sayın Konsül
Yapabildiğiniz en büyük hızla
Ben, bana yardım eden iki kişiyle
Düşmanı oyalayacağım
Ötedeki bin yıllık düzgün yol
Üçü tarafından kesilebilir
Şimdi her iki uçta kim duracak
Ve köprüyü benimle birlikte koruyacak?

"Horatius", dedi Konsül,
Senin dediğin gibi, bırak öyle olsun."
Ve o, büyük orduya karşı dosdoğru
Yürüdü gözü pek üçlü
Romalılar için Roma'nın kavgası
Ne toprağa kıydı ne altına
Ne oğula ne eşe ne kola bacağa ne hayata
Geçmişin o cesur günlerinde"[4]

AUC

ROMA KRONOLOJİSİ, kentin kuruluşunun temel alındığı geleneksel tarihe dayanır. Sıfır yılı, uzun süre MÖ 750 yılı olarak kabul edilmiştir. Sonraki bütün tarihler AUC, *ab urbe condita*, "kentin kuruluşundan itibaren" hesaplanmıştır. "Romalıların en bilgilisi" M. Terentius Varro (ALC 636-725), kentin kuruluş tarihini MÖ 753'e eşitleyince, MÖ birinci yüzyılda değişik bir şema ortaya çıkmaya başlamıştır.

Ancak Varro döneminde Romalıların çoğu, yılın tarihine değil o yılın konsülünün adına bağlı bir başka sisteme alışmış durumdadır. Hem resmi yazışmalarda hem günlük konuşmalarda "C. Terentius Varro ve L. Aemilius Paulus yılı" (MÖ 216) veya "C. Marius'un yedi konsüllük yılı" (MÖ 107, 104, 103, 102, 101, 100) demektedirler. Referansları takip edebilmek için Roma tarihinin ayrıntılarını kavramak gerekir. Yaşlı Varro ve Aemilius Paulus'un Cannae felaketinde Roma ordusuna komuta etmekte olduğunu eğitim düzeyi düşük olanlar bilmez.

Neyse ki iki sistem birbirine yakındır. Örneğin G. Julius Caesar'ın yükselişi ve düşüşü, aşağıdakilerin yardımıyla hesaplanabilir:

AUC	Konsüllük	MÖ
695	M. Calpurnius Bibulus ve C. Julius Caesar (I)	59
705	C. Claudius Marcellus ve L. Cornelius Lentulus Crus	49
706	C. Julius Caesar (II) ve P. Servilius Vatia İsorisus	48
707	Q. Rufius Calenus ve P. Vatinius	47
708	C. Julius Caesar (III) ve Aemilius Lepidus	46
709	C. Julius Caesar (IV) Tek Konsül	45
710	C. Julius Caesar (V) ve M. Antonius	44
711	C. Vibius Pansa ve A. Hortius; ikisi de öldürüldü; yerlerine M. Antonius, G. Octavianus ve M. Aemilius Lepidus üçlüsü (Triumvir) getirildi.	43

Mevcut takvimin işlemez hale geldiğini fark eden Caesar'dır. Eski Roma yılı, xi. Kal. Maius, yani 21 Nisan'da başlayan, 10 aya bölünmüş 304 günden ibaretti. Geri kalan Ianiarius ve Februarius, geçici önlem olarak türetilmiştir. Bu nedenle, AUC (kentin kuruluşundan itibaren) 708 yılında, Caesar'ın üçüncü konsüllüğü sırasında, zora başvuran reformlar uygulanmış: içinde bulunulan yılın, 151 gün uzatılarak AUC 1 Ocak 707 / MÖ 45 yılında başlaması ve 31 Aralık'a kadar on iki ay, 365 gün devam etmesi sağlanmıştır. Başka düzenlemeler, AUC 737 / MS 4 yılında Augustus döneminde, eski beşinci ve altıncı aylar Quintilis ve Sextilis'in adları Julius (Caesar'dan sonra) ve Augustus olarak değiştirilip, dört yılda bir *bissextile* yani "artık gün" (dört yılda bir gelen 366 günlük artık yıl) uygulaması başlatılarak yapılmıştır. Sonuçta ortaya çıkan 365¼ günlük Julian Yılı, 11 dakika 12 saniyelik küçük bir yanılmayla uygulamaya konulmuş ve MS 1582 yılına kadar bütün dünyada yürürlükte kalmıştır.

Bütün bunlara rağmen, konsüllerin yönetimin bütünü için atanmasına devam edilmiş ve yılları konsüllüklere göre sayma geleneği onlarla birlikte korunmuştur. İmparatorların saltanat yıllarına her zaman başvurulmamıştır. Konsüllük sistemi kaldırıldıktan sonra başlayan İmparatorluk döneminde AUC sistemi, *"Indictio"* yani on beş yıllık vergi dönemleriyle ilgisi dolayısıyla desteklenmiştir. MS altıncı yüzyılın ortalarında Hıristiyanlık dönemi kesin olarak başladığında, Roma dönemi on üç yüzyıldır sürmektedir! [ANNO DOMINI].

Roma Cumhuriyeti, kentin çapraşık eyalet yapısından bütün Akdeniz'in hâkimiyetine doğru gelişmesinde önderlik etmiştir. Süreç, MÖ 509 yılında ilk konsüllerin seçimiyle başlamış, 478 yıl sonra, Octavianus'un ilk imparatorluk hanedanını kurmasıyla sona ermiştir. Aralıksız bir fetih dönemidir. Beşinci yüzyılda Roma kenti, o dönemdeki komşularını ve 822 kilometrekarelik bir alanı tehdit eder hale gelmiştir. MÖ 491'de, çok ülke fethetmiş Volscian ordusuyla Roma kapılarına dayanan Romalı sürgün G. Marsius Coriolanus'un, annesinin ağlayarak rica etmesi üzerine çekilmeye ikna olması, ünlü bir olaydır.

Dördüncü yüzyılda (MÖ 390) Roma, Galyalıların yağmaladıklarını geri almış ve üç korkunç Samnit savaşıyla Orta İtalya üzerinde üstünlük kurmuştur. Üçüncü yüzyılda, önce, yurttaşlarına yardıma gelen Epirus Kralı Pyrrhus'a karşı savaşarak (MÖ 282-272), sonra Sicilya'nın ele geçirilmesiyle sonuçlanan başarılı seferlerle (Bkz. s. 161-171) Yunanistan'ın güneyinin fethini gerçekleştirmiştir. Bu seferler, Kartaca ile mücadelenin uzamasına ve üç Pön savaşına yol açmıştır.

Roma kentinin giriştiği bütün savaşlar içinde, Roma'nın ünlü dayanıklılık ve acımasızlık bileşimini en iyi sergileyen, Kartaca ile olan yüz yıllık mücadelesidir. Roma kentinden daha yaşlı olan Afrika Kartacası, Fenikeli göçmenler tarafından Latin Punicasında (Bkz. s. 127-131) kurulmuştur. Aralarındaki ilişki, Roma tarihinin bilinen en eski belgesi olan bir antlaşmayla korunan, geleneksel olarak barışçı bir ilişkidir. Cumhuriyetin ilk yılında yapılan antlaşma, her iki tarafa da birbirlerinin nüfuz alanlarına saygı göstermeyi emretmektedir. Barış, Roma kuvvetlerinin Messina boğazını aşmasına kadar üç yüz yıl korunmuştur.

ETRUSCHERIA

ROMA yakınındaki Santa Severa yani eski Pyrgi'de arkeologlar denize bakan iki Etrüsk tapınağı bulmuştur. 1957-1964 arasında gerçekleştirilen bu buluş, olağanüstüdür. Mezardakilerden farklı bir şeyler sunan ilk Etrüsk kalıntısıdır. Yaklaşık MÖ 500 tarihli bu kalıntıdan, üzerinde Pönce ve Etrüskçe yazılar bulunan kâğıt inceliğinde altın tabletler çıkmıştır:

> "Soylu hanım Astarte'ye.
> Burası, Cisra Kralı Tefarie Velianas tarafından Güneşe Kurban sunma ayında, ... krallığının üçüncü yılında, Kir ayında, İlahi Cenaze gününde kurulup adanan kutsal yerdir. Ve yıldızlar kadar çok tanrıça heykeliklerinin yılında..."[1]

Pyrgi, yakındaki Cisra (bugünkü Cerveteri) kasabasının limanı konumundadır: Kral Thefarie veya "Tiberius" bir Kartaca tanrıçasına tapmayı tercih etmiştir [TAMMUZ]. Tapınaklar, Napoli körfezindeki Yunan kolonisi Cumae'ye yönelik başarısız Etrüsk akınından kısa bir süre önce ve muhtemelen Roma kentinin Etrüsk egemenliğine başkaldırdığı on yıllık süre içinde yapılmış olmalıdır.

Etrüskler Toskana ve Umbria'da MÖ 700'den 100'e kadar hüküm sürmüşlerdir. Küçük Asya'dan (Anadolu'dan) geldikleri iddia edilmektedir. Yunan alfabesinden türemiş alfabeleri kolay okunur, ama dilleri tamamen çözülebilmiş değildir. Başlangıçtaki hükümdarlar döneminden sonra, altıncı yüzyılda, Yunan tarzında ticaretle uğraşan kent-devletleri modeline geçmişlerdir. Mezar odaları, ölenin ziyafetlerini betimleyen güzel, stilize edilmiş duvar resimleriyle kaplıdır. Haklarında, arkeolojik kazılardan veya açgözlü, seks düşkünü veya dindar olarak anlatıldıkları düşman Ro-

ma söylentilerinden çıkarılabilen çok az bilgi vardır. 1837'de Londra'daki ilk Etrüsk sergisinden, 1992'de Paris'te düzenlenen sonuncusuna kadar[2] Avrupa kamuoyunun Etrüskoloji ile ilgilenmesi için birçok girişimde bulunulmuştur. En büyük uyarıcı ise Vulci, Caere ve Tarquinia'da 1828-1836 arasında açılan mezarlar ve Papalık Devletlerinden gelmiştir.

Ama başat, hâkim üslup, Romantik spekülasyonlarından biri haline gelmiştir. İlk araştırmayı düzenleyen Medici, Etrüsk soyundan olduğunu ileri sürmüştür. On sekizinci yüzyılda Josiah Wedgewood, en moda "Etrüsk Tarzı"nın, Etrüsk değil Yunan kökenli olduğunu bilmeden, çömleğine "Etruria" adını vermiştir. Zengin Mérimée de, Victoriali öncü George Dennis gibi Etrüsklerin gizemine kapılmıştır. Ve sonra D. H. Lawrence:

> "Etrüsklerin rahat ülkelerinde yaptıkları şeyler nefes almak kadar doğaldır. Ve gerçek Etrüsk kalitesi budur: rahatlık, doğallık ve yaşam bereketi... Ve ölüm, sadece yaşam olgunluğunun doğal bir devamıdır."[3]

Bu, Etrüskoloji değil; *Etruscheria* veya Fransızların deyimiyle, *étruscomanie*, "Etrüsk budalası" olmaktır.

Birinci Pön savaşında (MÖ 264-241), Kartaca Sicilya'daki üstünlüğünü yitirmiş olmasına rağmen, Roma kara gücüne karşı dokunulmazlığını yine de korumuştur. Hannibal'in, İspanya üzerinden Alpleri aşıp İtalya'ya yürüdüğü hayranlık uyandıran seferinden sonraki İkinci Pön savaşında (MÖ 218-201) ise Roma, yok olmanın eşiğinden müthiş bir azimle kurtulmuştur. Kuzey İtalya'daki Keltler, Sicilya'nın büyük bir bölümü gibi ayaklanmışlar, Roma yolu neredeyse savunmasız kalmıştır. Tracimeno Gölü (MÖ 217) ve Canae (MÖ 216) savaşları, Roma'nın en çok ezildiği galibiyetleridir. Roma'nın kurtulmasını sadece, "Müteredditt", "Geciktirici" kaynakların peşini bırakmayan koruyucusu Q. Fabius Maximus'un taktikleri ve Siraküza'nın ele geçirilmesi (Bkz. s. 166-168) sağlamıştır. Hannibal'in kardeşi Asdrubal, İtalya'yı İspanya üzerinden işgal etmek için yapılacak ikinci bir girişime karşı çıkmış ve MÖ 203 yılında Hannibal geri çekilmek zorunda kalmıştır. Anibal'i Afrika'da, Canae'nin kurtarıcısı, "Afrikalı" namıyla ünlü Kartaca fatihi Publius Cornelius Seipio izlemiştir. Hannibal, MÖ 202 yılında Zama'da dengiyle karşılaşmıştır. Yunanistan'da Roma'nın düşmanlarına sığınarak, intihar etmekte gerçekten acele etmiştir.

Donanmasını kaybetmiş ve ağır vergiye bağlanmış Kartaca, 60 yıl daha ayakta kalmış, ama yaşlı Cato Üçüncü Pön savaşında (MÖ 149-146), düşmanların toptan yok edilmesi çağrısıyla ortaya çıkmıştır: *Carthago delenda est*. İş MÖ 146 yılında bitirilmiştir. Kent yerlebir edilmiş, halkı köle olarak satılmış, yer yarılmış, yaraya tuz basılmıştır. Tacitus'un sözleriyle, Romalılar "bir çöl yaratmış ve buna barış" demişlerdir. Acı manzarayı arkadaşı tarihçi Polybius'la

birlikte izleyen Scipio Aemilianus, *Ilyada*'nın kahramanlarından Hektor'un sözlerini aktarmıştır: "Kutsal Troya'nın düşeceği gün de gelecek." Ne demek istediği sorulunca şöyle karşılık vermiştir: "Bu, olağanüstü bir an, Polybius. Bir gün kendi ülkemin de aynı sona uğrayacağını çok iyi seziyorum."[5]

Kartaca'nın direnişi kırılıp alınınca Cumhuriyet'in muzaffer lejyonları Akdeniz'in kalan ülkelerini birer birer düşürmeye başlamışlardır. Cisalpin Galyası MÖ 241-190 arasında fethedilir. İberya ve Kuzey Afrika'nın büyük bölümü, MÖ 201 yılının ödülü olarak gelir. İllirya MÖ 229-168 arasında alınır. Makedonya, Yunanistan anakarasıyla birlikte MÖ 146'da ele geçirilir. Transalpin Galyası, MÖ 125 yılında kuşatılır ve nihayet MÖ 58-50 arasında Caesar'a boyun eğer. Anadolu'nun bağımsız krallıkları MÖ 67-61 arasında, Suriye ve Filistin MÖ 64'te Roma'ya katılır [EGNATIA].

EGNATIA

BÜTÜN Roma yolları arasında en önemlisinin *Via Egnatia* olduğu kanıtlanmıştır. MÖ ikinci yüzyılda inşa edilen yol, Roma'yı Bizans'a ve dolayısıyla sonraki çağlarda Batı İmparatorluğunu Doğu İmparatorluğuna bağlar. Adını Apullia'daki, mucizevi ateşli kurban taşının bulunduğu ve Roma ile Adriyatik kıyısındaki Brindizi limanı arasında önemli bir durak yeri olan Egnatia kentinden alır. İtalya'da, Beneventum ve Tarentum'a aynı uzaklıkta olan eski *Via Appia* yolunun alternatifidir. Adriyatik'in doğu kıyısındaki başlangıç noktası, Apollonia'dan gelen bir destek yolla birlikte Dyracchion'dadır (Durres). Makedonya eyaletini aşar, Lychnidos (Ohri) ve Pella'yı geçip Selanik'e ulaşır. Trakya'da Hebros (Meriç) üzerindeki Dypsela'da (İpsala) son bulmadan önce Amphipolis ve Philippi'de (Filibe) Chalkidike yarımadasının eteklerinden dolaşır.[1]

Yolun Bizans içine giren son bölümü, doğal olarak orijinal Egnatia adını taşımaz ve kıyı tagümlerinden sakınmak için karanın iç kesiminde uzun bir tur atar. Rhegion ile Hebdomon arasında, yolculuğu 20 günlük ve 500 millik bir yoldan sonra Konstantinopolis'in (İstanbul) Altın Kapısı'na getiren doğrudan yol, I. Justinus tarafından taş döşetilmiştir. Ünlü sözdür: "Her yol Roma'ya çıkar." Ama her yol da Roma'dan ayrılır.

Cumhuriyet'in son yüz yılında dış seferler, bir dizi iç savaş kargaşasına yol açmıştır. Reformcular düşük rütbelerdekilerin taleplerini karşılamaya çalışırken, başarılı generaller başkent Roma'daki merkezi yönetimin kontrolünü ele geçirmeye çalışmaktadırlar. Sonuçta ortaya çıkan çekişmeler kaos ve diktatoryal yönetim kesintilerine neden olmuştur. MÖ 133-121 arasında, en sevilen halk savunucuları Tiberius Sempronius Gracchus ve kardeşi G. Sempronius Gracchus, kamu arazilerini Cumhuriyet yönetiminin fetihlerinde hizmeti olan topraksız köylülere dağıtmaya kalkışmış; her ikisine de egemen oligarşi karşı çık-

mış ve ikisi de öldürülmüştür. MÖ 82-79 arasında, L. Sulla Felix, çağının en büyük askeri G. Marius'un (MÖ 157-86) yandaşlarını yendikten sonra kendini Diktatör ilan etmiştir. MÖ 60 yılında, rakip üç asker-politikacı, M. Licinius Crasus, Pompeius Magnus ve Julius Caesar, ilk üçlü yönetimli-devlet başkanlığını (*triumvirat*) oluşturmuşlardır. Caesar MÖ 48'de, kendi dışında yaşayan son triumvir (üç devlet başkanından biri) Pompei'i yok ettikten sonra *Imperator* unvanında hak iddia etmiştir. Nihayet, MÖ 31 yılında, ikinci triumvirliğin de düşmesinden sonra Octavianus iç savaşlara bir son vermiştir. Actium'da kazandığı zafer, Mısır'ın teslim olmasını, Antonius ve Kleopatra'nın ölümünü, muhalefetin sonunu ve kendisinin "Augustus" sanını almasını da birlikte getirmiştir. Bu doğrultuda Roma Cumhuriyetinin son nefesini vermesi, Akdeniz kıyısının en azından ismen bağımsız son parçalarının da ele geçirilmesiyle eş zamanlıdır. Yaklaşık 500 yıl içinde Janus Tapınağının kapıları sadece üç kez kapanmıştır. (Tapınağın kapıları barış zamanında kapanıyor, savaş zamanında açılıyordu, ç.n.) [AQUILA].

Hepsinden öte iç çatışmalar, politik tavırlarda, her ikisi de kaybeden tarafı desteklemiş iki Cato'un kariyeriyle çok güzel tanımlanan değişimin dışa yansımasıdır. "Nüfus ve Ahlak Bakanı" Marcus Porcius Cato (MÖ 234-149) Romalıların eski tutumluluk ve dindarlık erdemleri için bir deyim haline gelmiştir. Yirmi yıl süren askerlikten sonra, askerlik ve tarım üzerine kitaplarını yazmak üzere çiftliğine çekilmiştir. Helenistik lüks ve allâmelik dalgasına ve özellikle, gördüğü kadarıyla Scipios'un kişiliksiz kariyerizmine sövüp saymıştır. Yaşamının son yıllarında bıkıp usanmadan Kartaca'nın yok edilmesi çağrısında bulunmuştur. Büyük torunu M. Porcius Cato Uticensis de (MÖ 95-46) aynı dürüst ve inatçı kişiliği sergilemiştir. Eğitilmiş bir Stoacı olarak, Caesar'ın diktatoryal hırslarını kontrol kampanyasında Pompei'ye katılır. Pompei'nin amacı ortadan kalkınca, Libya çölünde, sadece Utica kasabasının kuşatılmasıyla sonuçlanan kahramanca bir yolculuktan sonra teslim olmaktansa kendini öldürür. Son gecesini Platon'un, ruhun ahlaksızlığı hakkındaki kitabı *Phaedo*'yu okuyarak geçirir. Böylece, istibdada karşı cumhuriyetçi muhalefetin, ilkeli muhalefetin sembolü olmuştur. Cicero onu över. Caesar, *Anticato*'sunda esas olarak onu küçümsemeye çalışmıştır. Kendi de bir despota teslim olmaktansa intihar eden şair Lucan (MS 39-65), onu siyasi özgürlüğün şampiyonu sayar. Lucan'dan sonra Dante'de onu Araf Dağı'nın, dolayısıyla da manevi özgürlüğe giden yolun bekçisi olarak gösterir.

AQUILA

KARTALIN, "kuşların kralı" rütbesi, arslanın "hayvanların kralı" rütbesi kadar eskidir. Roma bilgisinde, Jupiter'in yıldırım taşıyan "fırtına kuşu"dur. Kartallar, Babil ve İran'da, güç ve heybet simgesi olarak resmedilmiş ve doğu fetihlerinden sonra

Romalı General Marius tarafından da kabul edilmiştir. Roma imparatorluğu leiyonları, kartal alemli sancaklar arkasında yürümüş; Roma konsülleri, kartal başlı asalar taşımıştır[1] (Bkz. Ek III, s. 1288).

Slav folklorunda üç erkek kardeş Lech, Çek ve Rus bahtlarını keşfetmeye kalkarlar. Lech, batıya doğru ovayı aşarken, Rus doğuya, Çek güneye Bohemya'ya gider. Lech, beyaz bir kartalın yuva kurduğu büyük bir ağacın altındaki gölün kenarında durur. O, Polonyalıların babasıdır ve Gniezno, yani "kartal yuvası" onların ilk evi, ilk vatanıdır.

Galler Ülkesinde de Snowdon dağının tepesi, ulusal vatanın kalbi, *Eryri*, "kartalların yeri" adını taşır.

Kartal, Hıristiyan sembolizminde, İncil yazarı Aziz Johannes'le birleştirilmiştir (Aziz Matta Meleği, Aziz Lukka Boğası, St. Markus Aslanı'nın yanı sıra). Üzerinde, yalancı iblisleri defedecek Kitabı Mukaddes'in bulunduğu açılmış kanatlarıyla kilise kürsülerinde görünür. Aziz Hieronymus'a göre, Miraç'ın (göğe yükselmenin) simgesidir.

Bütün Avrupa tarihinde imparatorluk kartalı, diğer hükümdarlar üzerinde üstünlük iddia eden yöneticiler tarafından kullanılmıştır. Charlemagne, kartal işlemeli bir pelerin giymiş, Büyük Canute, kartal işlemeli bir pelerinle gömülmüştür.[2] Hem I. Napoléon, hem III. Napoléon kartal simgesini zevkle kullanmışlardır. Napoléon'un veliahtı Roma Kralı *aiglat*, yani "kartal yavrusu" lakabını almıştır. Yalnızca, her zaman farklı olan İngilizler, kartala hiç ilgi duymamışlardır.

İslam rütbe işaretlerinde çok eski tarihlerde görülen kartallar, Avrupa hanedan armalarında da baştan itibaren yinelenir.[3] Sırbistan ve Polonya beyaz bir kartalla övünür, Polonya'nınki taç giydirilmiş kartaldır (Komünist rejim geçici olarak tacı çıkarmıştır). Hem Tirol hem de Brandenburg-Prusya kırmızı, İsveç'in Varmland eyaletiyse mavi bir kartalla eğlenir, spor yapar. Almanya Federal Cumhuriyeti, Aachen kent armasından alınma tek bir stilize siyah kartalı benimsemiştir. Palaeologos hanedanı döneminde Bizans imparatorluğu, Doğuda ve Batıda Roma'nın devamı olmanın simgesi olarak siyah, çift başlı açık kanatlı bir kartal kabul etmiştir. Zaman içinde bu gelenek "Üçüncü Roma" denilen Moskova çarlarına, Kutsal Roma-Germen imparatorluğuna ve Avusturya'nın Habsburg hanedanına da geçmiştir.

Alman atasözü, *Ein Adler faengt keine Muecken*, "bir kartal sinek yakalamaz" der.

Julius Caesar (MÖ 100-44), Cumhuriyetin yerleşmiş usullerine karşı kararlı bir saldırı başlatmıştır. Başarılı bir general ve yönetici olarak, MÖ 60'tan itibaren triumvirliği Pompei ve Crassus ile paylaşmış, Roma'nın Konsülü ve MÖ 59 yılından itibaren her iki Galya'nın da Prokonsulü olarak hizmet etmiştir. Caesar'ın düşmanları, onun halktan aldığı utanılacak rüşvetlerden, politikacıları manipüle etmesinden, askeri seferlerindeki "ez ve gasp et" politikasından nefret etmektedirler. Ciceron'un "*O tempora! O mores!*" (Ey zaman! Ey ahlak!) protestosu hâlâ unutulmamıştır. Caesar, MÖ 10 Ocak 49 tarihinde, Rubicon

Nehri üzerinden İtalya eyalet sınırını aştığı anda Roma kentine savaş ilan etmiştir. Gösterişçi monarşik tavırlardan kaçınmıştır, ama diktatörlüğü de bir gerçektir; adı, mutlak otoriteyle eşanlamlı hale gelmiştir. Takvimi değiştirmeyi bile başarmıştır. MÖ 44 yılının 15 Martında, *"Liberator"* (Kurtarıcı) olarak anılan hayranları M. Brutus ve C. Cassius Longinus'un elebaşılık ettiği cumhuriyetçi suikastçılar tarafından öldürülmüştür. Brutus, Roma kentinin Tarquinus hanedanını deviren birinci konsülünün torunudur. Shakespeare, ondan "Bütün Romalıların en soylusu" diye söz ederken Dante, Caesar'ın dostluğuna olan ihaneti nedeniyle onu Cehennemin en alt katına yerleştirir.

Caesar'ın ölümünden sonra, Caesarcıların liderliğini, yeğeni Octavianus üstlenmiştir. Caesar'ın resmi varisi olarak atanınca adı Julius Caesar Octavianus olarak değiştirilen C. Octavianus (doğumu, MÖ 63), bütün mücadeleler kazanılınca adını yine değiştirmek zorunda kalmıştır. İkinci ve zayıf bir triumvirlikte, cumhuriyetçi Brutus ve Cassius grubunu Filibe'de (Philippi) birlikte durdurdukları M. Aemilius Lepidus ve M. Antonius'la (yaklaşık MÖ 82-30) birlikte on iki yıl çalışmıştır. Ama sonra ortaklarına düşman olmuş ve asıl etkili güç olan Marcus Antonius'a saldırmıştır. Octavianus batının, Marcus Antonius doğunun efendisidir; ve Actium deniz savaşı, neredeyse bütün Roma birleşik kuvvetlerinin katıldıkları bir karşılaşma için oldukça yumuşak bir sonuç doğurmuştur. Ama Actium kesin sonuç da doğurmuştur: İç savaşlara son vermiş, Cumhuriyet'i bitirmiş ve Octavianus'a, Yüce Augustus unvanını kazandırmıştır.

İlk yıllarında geniş ölçüde *"Principate"* olarak nitelenen İmparatorluk, MÖ 31 yılında Augustus'un zaferiyle başlar. Atlantik'ten İran (Basra) Körfezine kadar *Pax Romana*, "Roma Barışı" kurulmuştur. Özellikle başkent Roma'da saldırgan politikaların ve kanlı entrikaların devam etmesine rağmen, eyaletler sıkı bir şekilde kontrol edilmiş ve savaşlar genellikle uzak sınırlarda tutulmuş, birkaç yeni toprak kazanılmıştır: MS 43'te Britanya, 63'te Ermenistan, 105'te Dacia... Ama temelde, İmparatorluk kendini Avrupa'da Hadrianus Surlarından Tuna deltasına uzanan bir sınır hattının gerisinde korumaktan ve Roma'nın zorlu düşmanları Partlara ve Perslere karşı Asya'da savaşmaktan hoşnuttur [AQUINCUM].

AQUINCUM

KOMŞUSU Carnuntum gibi Aquincum da, Tiberius'un saltanat döneminde Tuna üzerinde bir askeri kamp olarak kurulmuştur. Kısa süre sonra bir *canabae* yani "gayrı resmi yerleşmeler" akınına uğramış ve MS ikinci yüzyılda resmen *municipium*, belediye statüsü kazanmıştır. Panonya ovalarından Roma İmparatorluğuna giriş yolu üzerinde, hem askeri bir üs hem de bir ticaret merkezi olarak büyük bir güçle gelişmiştir. Zenginliği, askeri ve sivil ikiz amfitiyatrolarına ve zengin evlerini süsleyen duvar resimlerine yansımıştır.[1]

Aquincum kalıntıları, bugünkü Budapeşte'nin varoşlarındadır [BUDA]. İngiliz-ler gibi Macarlar da, bugünkü vatanlarına, Roma imparatorluğunun yıkılmasından sonra göç etikleri için Roma dünyasıyla doğrudan ilişkileri olmamıştır. Ama "Roma miraslarını", her şeyden üstün tutup bağırlarına basmışlardır[2] [BARBAROS].

İmparatorluğun geri çekilmesi er geç başlamak zorundadır. Ve geri çekilme, sınırlarda parçalanmaya, merkezde ise maneviyat ve ahlak çöküntüsüne yol açmıştır. Zaten daha MS üçüncü yüzyılda görülen kısa süreli imparatorlar dönemi, tekparçalıktaki (yekparelikteki) zayıflamanın işaretlerini vermiştir. İmparatorluğu Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayıran düzenlemeyle kısmi bir iyileşme sağlanmıştır. Ama dördüncü yüzyılda, Doğu lehine dikkat çeken bir kaynak değişimi, başkentin Roma'dan Bizans'a nakledilmesi kararıyla birlikte gelmiştir. Roma'nın Krallık, Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemleri boyunca süren "ebediliği" tam tamına 1083 yıl sürmüştür.

Roma genişlemesinin itici gücü, Yunan ya da Makedonya kent-devletlerinin büyümesini ateşleyen unsurdan çok daha güçlüdür. Büyük İskender imparatorluğunun büyük boyutları, sonraki Roma dünyasının boyutlarından biraz daha fazla olmasına rağmen, Roma'nın sistematik olarak yerleştiği ve hareket ettiği toprak alanı kuşkusuz daha büyüktür. Roma, kuruluşundan itibaren, savaş makinesinin geniş kapsamlı kaynaklarıyla bütünleşen hukuksal, demografik ve tarımsal araçlar kullanmıştır. Fethedilen bölgelerin halklarına, duruma göre, ya tam vatandaşlık ya yarı vatandaşlık *(civitas sine suffragio)* veya Roma müttefikliği statüsü tanınmıştır. Her durumda, para ve asker katkıları dikkatle belirlenmiştir. Sadık askerler, kadastrosu yapılmış ve düzenli parsellere bölünmüş büyük arazilerle ödüllendirilmiştir. Sonuç, savunulması için durmadan daha çok askerin gerektiği gittikçe büyüyen bir ülke ve savunmak için daha çok toprağa ihtiyacı olan, büyüyen bir ordu olmuştur. Vatandaşlığın askerlik hizmetiyle eşanlamlı hale geldiği militarize olmuş bir toplum, doymak bilmez bir tarımsal iştah yaratmıştır. Bir kamu arazisi fonu, *ager publicus*, devletin en sadık hizmetkârlarına, özellikle senatörlere ödül olarak geri verilmiştir.

Bu kapsamlı strateji içerisinde siyasi düzenlemeler, aşırı ölçüde esnek tutulabilmiştir. Tek-tip yönetimin başlaması acil bir öncelik değildir. MÖ üçüncü yüzyılın sonunda Roma imparatorluğu yönetiminde birleştirilen yarımada İtalyası, düzenli eyaletler şeklinde yeniden örgütlenmek için 2000 yıl daha beklemek zorunda kalacaktır. Yerel yöneticiler genellikle yerlerinde tutulmuştur. Direnenler veya isyan edenler yok edilme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Örneğin Yunanistan'da direniş, MÖ 146'da bir Roma generalinin Kıstak Oyunlarına gelmesi ve kent-devletlerinin özerkliklerini korumalarına izin verileceğini açıklamasıyla sona ermiştir. Öneriyi reddeden Korinthos, Kartaca'nın uğradığı sona, hem de aynı yılda uğramıştır.

Roma imparatorluğunda dinsel yaşam, şaşılacak biçimde eklektiktir. Roma, yüzyıllar boyunca her birinin tapınısın kendi koleksiyonuna eklediği, hemen hemen bütün Akdeniz tanrılarıyla tanışmıştır. İlk günlerde, bir Roma ailesinin adakları, ocak ve ahır gibi aile tanrıları üzerinde yoğunlaşmıştır. Kent yaşamı, sönmeyen ateşi gözeten Ocak Tanrıçası Bakireleri (Vestal Bakireleri) gibi koruyucu tapınılar ve Başrahibin *(Pontifex Maximus)* başkanlık ettiği karmaşık bir festivaller takvimi üzerine kuruludur. Daha sonra Büyük Yunanistan'a (Magna Graecia) yakınlık, Olimpia panteonunun olduğu gibi benimsenmesine yol açmıştır. Roma'da ilk Apollon Tapınağı MÖ 431 yılında yapılmıştır. Epikürosçuların, özellikle de Stoacıların pek çok taraftarı vardır. Cumhuriyet'in son dönemlerinde, doğulu gizem tapınıları popüler olmuştur; bunlar arasında Suriye'den Atargatis tapınısı, Anadolu'nun Kibele tapınısı ["*Magna Mater*" (Büyük Ana], Mısır'ın İsis tapınısı vardır. İmparatorluk döneminde resmi din önceki veya o anda tahtta bulunan imparatorların zorunlu tapınısına dönüşmüştür. Hıristiyanlık, Perslerin güneş tanrısı Mitras'a bağlılığın özellikle ordu içinde arttığı bir dönemde tutunmaya başlamıştır. Sevgi gerçeği, ilk katılan müritleri boğa kanında yıkayan ve 25 Aralık'ta tanrılarının doğumunu kutlayan ikili "aydınlık ve karanlık" kuramıyla çatışmıştır. "XXX Lejyon İlahisi"nde gizli adaklar düşlenir:

Mitras, Sabahın Tanrısı, borazanlarımız Surları uyandırdı!
Roma uluslardan üstündür, ama Sen sanat, hepsinden!
Şimdi adlar yanıt verir, muhafızlar yürüyüşe geçerken,
Mitras, aynı zamanda bir asker, bugün için bize güç ver!

Mitras, Günbatımının Tanrısı, batı denizinin üstüne alçal
Sen batan ölümsüz, ölümsüz olarak yeniden doğ
Şimdi, nöbet bitince, şimdi, şaraplar bitince
Mitras, aynı zamanda bir asker, şafağa kadar temizliğimizi saflığımızı koru!

Mitras, Geceyarısının Tanrısı, işte büyük Boğa'nın öldüğü yer
Bak çocukların karanlıkta. Lutfen kurbanımızı kabul et!
Senin yaptığın birçok yol, hepsi de Aydınlığa gidiyor!
Mitras, aynı zamanda bir asker, bize hatasız ölmeyi öğret![6] [ARICIA]

ARICIA

ROMA'NIN güneyine on iki mil uzaklıkta, Alba tepelerinin ortasındaki bir kraterde, Nemi Gölü, "koru gölü" vardır. İmparatorluk dönemlerinde, yakınlardaki Nemi köyüne Aricia denilmektedir; bütün Roma dönemi boyunca gölün yanındaki orman, kutsal Aricia Korusunu. *Diana nemorensis*'in evini, "Koru'nun Dianası"nı gölgelemiştir (Diana: Romalıların av tanrıçası, ç.n.).

Aricia tapınısı, Strabon'un yazılarından ve modern arkeolojiden tanınmaktadır. Birçok açıdan sıradandır. Dalları kırılmamış, sönmeyen ateşin korunağı olan kutsal bir meşeye tapınmayı gerektirir. Diana'nın dışında, iki küçük tanrısal varlığa da hitap eder: Bir su perisi olan Egeria ve bir Zeus gazabı kaçkını olan Virbus... Bugüne kalan adak höyüklerinin de gösterdiği gibi, asıl sadık müritleri gebe kalmak isteyen kadınlardır. Her yıl yinelenen yaz festivalinin yapıldığı gün, koru sayısız meşaleyle aydınlanır ve İtalya'nın her yerinde kadınlar şükran ateşleri yakarlar.

Ancak tapını bir açıdan da olağandışıdır. *Rex Nemorensis*, yani "Korunun Kralı" unvanını taşıyan Aricia Başrahibi, bu makama gelmek için kendinden önceki Başrahibi öldürmek zorundadır. Aynı anda hem rahip hem katil hem de müstakbel bir cinayetin kurbanıdır. Öldürüleceği gece bile, kılıcını çekip gururla koruya yürüyecek, gelecek yarışmacının ortaya çıkacağı saati bekler, meşeden bir ince dal kırarak onu ölüm düellosuna davet eder.

Aricia Korusu, yakın zamanlarda, James Frazer'in, modern antropolojinin kurucu eserlerinden biri olan *Altın Dal*'ının (1890) başlama noktası olarak dikkat çekmiştir. Frazer'in yeri, dünyanın düşünüşünü değiştiren öncülerden biri olarak Marx, Freud ve Einstein düzeyindedir. Frazer, kendi kendine basit sorular sormuştur: "Rahip neden selefini öldürmek zorundadır? Neden onu öldürmeden önce, ilk olarak Altın Dalı koparmak zorundadır?"[1]

Olası yanıtları araştırırken, ister antik ister modern her doğurgan kültürde rastlanabilecek doğaüstü inançların bir sorgulamasını yapmıştır. Çin'deki yağmur yağdırmayı; Firavunlardan Dalay Lama'ya rahip kralları, Yeni Gine'den Gilgit Sedir'ine kadar ağaç ruhlarını, Skye Adası'ndan Adonis Bahçelerine kadar mısır ruhlarını, 1 Mayıs festivallerini, Yaz Ateşi Festivallerini, hasat festivallerini incelemiştir. Kötülüğün başka ruha geçişi ve ruhların kovulması konusunda Havaililer arasında yaygın iç Ruh ve Sibirya Samoyedleri arasında yaygın dış Ruh inancını tanımlamıştır. Bengal Khond-ları'nın kurban törenlerinden Litvanya'daki "Tanrı yeme" ve Devon orakçılarının *crying the neck* törenlerine kadar geniş bir kurban törenleri yelpazesinin taslağını çıkartmıştır.

Frazer, yaşadığı dönem için devrim sayılabilecek iki varsayım geliştirmiştir. Bir yandan "ilkel" veya "yabani" uygulamaların ciddi fikirlere dayandığını ve dolayısıyla, kaba görünümlerine rağmen saygıdeğer olduklarını savunmaktadır; öte yandan uygar dünyanın, Hıristiyanlık dahil sözde ileri dinlerinin, kendilerinden önceki pagan dinlere çok şey borçlu olduklarını göstermiştir. "Eski kralların ve rahiplerin yaşamları dersle doludur. Bunun için de, dünya gençken oluşmuş bütün geçmiş bilgelikler özetlenmektedir" diye yazmıştır.[2] Veya yine:

> "İlkellerle benzerliklerimiz, farklılıklarımızdan hâlâ çok daha fazladır. (...) Bırakanların anılarının kaybolduğu, ama çağlar boyunca kuşaktan kuşağa aktarılması için bırakılmış bir şansın mirasçıları gibiyiz. (...) Onların hataları kasıtlı aşırılık veya gözü dönmüş çılgınlık değildir. (...) hatalarına, doğruyu ararken yapılmış kaçınılmaz sürçmeler olarak yumuşaklıkla bakarsak ve bir gün bizim de ihtiyaç duyabileceğimiz hoş-

> görüden onları da yararlandırırsak iyi yapmış olacağız: *cum exclusione itaque veteres audiendi sunt.*"[3]

Frazer'in engin hoşgörüsü, Avrupa insanlığının kendi dar Hıristiyan kalıbından kurtulmasını ve kendilerini bütün zamanlara ve bütün insanlara açmalarını sağlayacak temel araçlardan biridir. Hıristiyanların pek çok geleneğinin kökeninin pagan uygulamalar olduğunu kanıtlaması özellikle şok edicidir:

> "Doğulu yaklaşıma göre Sicilyalı kadınlar, ışıksız yerde ve ıslak sabanların içine buğday, mercimek ve kuşyemi ekerler. (...) Bitkiler hemen boy verir: Sapları kırmızı kurdelelerle bağlanır ve içinde bulundukları kaplar. ... Cuma günü kiliselerdeki ölü İsa tasvirleriyle süslü mezarların üzerine konulur. (...) Geleneğin tamamı, -mezarlar ve filizlenmiş tohum tabakları- muhtemelen farklı bir ad altında Adonis'e tapınmanın devamından başka bir şey değildir."[4]

Aricia Korusuna dönersek, Frazer, Korunun Kralı'nın Altın Dal'da kişilik bulduğu, yeniden canlandığı ve onun ölümüyle ilgili ayinin Galya'dan Norveç'e pek çok Avrupa halkı arasında benzerleri bulunduğu sonucuna varmıştır. Altın Dal'ın, adını Keltçeden türettiği "saf altın ağacı" anlamındaki ökseotundan başka bir şey olmadığını iddia eder. "Ormanın Kralı", hayatı ökseotu veya Altın Dal içinde olan ulu Ari Tanrısı kimliğinde yaşamış ve ölmüştür."[5]

Emin olmak için, bugünlerde Nemi ormanını ziyaret edenlerin, Roma kentinin kiliselerinin "uzaktaki kentte çalan ve geniş Campagna bataklıkları boyunca oyalanarak ölen. (...) *Le Roi est mort, vive le roi* (Kral öldü, yaşasın kral)" çanlarını duyabileceklerini söyleyerek bir paragraf daha eklemektedir.[6] Bir başka deyişle, pagan Korunun Kralı gitmiştir; Hıristiyan ulu "Cennet Kralı" saltanat sürmektedir. Frazer, Hıristiyan kralın da öldürülmek üzere doğduğunu belirtmeyi ise ihmal etmiştir.

Roma ekonomisi, karasal kesimlerdeki, büyük çapta kendine-yeterlikle Akdeniz'deki yaygın ticareti birleştirmiştir. Anayolların bulunmasına rağmen karayolu taşımacılığı pahalı olduğundan, eyaletlerdeki pek çok mal için kendi illerinin dışına çıkmamışlardır. Ama ilk olarak Yunanlılarca ve Fenikelilerce geliştirilen deniz kıyı ticareti zamanla artmıştır. Şarap, yağ, kürk, çömlek, metal, köle ve mısır deniz ticaretinin standart yükleridir [CEDRA].

Roma'nın artan nüfusu, başlangıçta Latium, daha sonra Sicilya ve Kuzey Afrika'dan devlet tarafından ithal edilen buğdayla, *frumentum publicum*, beslenmektedir. Ama Romalılar lükse düşkündürler ve bunun için harcayacak paraları da vardır. Çin'e "ipek yolu", Hindistan'a "baharat yolları" açılmıştır. Romalı tüccarlar, yani ünlü *negotiatores* , orduların ardından değerleri, tarzları ve beklentileri de yanlarına alarak, imparatorluğun içinde serbestçe dolaşmaktadır [SAMOS].

Ortak bir para birimi, İtalya'da MÖ 269'da, Roma topraklarının tamamında MÖ 49 yılında uygulanmaya başlamıştır. İmparatorluk döneminde altın, gümüş, pirinç ve bakır sikkeler kullanılmış, pirinç *sestertius*, temel para birimi haline gelmiştir. Altın *aureus* 100 *sestertius*, gümüş *denarius* 4, bakır *as* ise çeyrek *sestertius* değerindedir. Ancak yerel para birimlerinin ve sikke basma hakkının devam etmiş olması önemli bir statü işaretidir [NOMISMA].

CEDRA

YUNANLILARIN ve Romalıların, iki farklı ağaç türünü, ardıç ve sedir'i tanıyacak tek bir dünyaya sahip oldukları gerçeği, aslında dokuz sayfalık bir eki hak eder. Bilim adamlığı çapında gerçek bir uzman tarafından talep edilen *Antik Akdeniz Dünyasında Ağaçlar ve Kereste* gibi bir konu ise, şu anda okumakta olduğunuz büyüklükte bir cildi gerektirir.[1]

Ve bunun her sayfası değerlidir. Kendini adamış bir bilim adamının, çok kısıtlı bir aracı çok geniş bir cephede kullanarak (bir başka deyişle, eğer klasik dünyanın ana hatlarında bir kesit görmek için, ancak uygun mecaza izin verilmişse) neler yapabileceğini göstermiştir. Benzer başka çalışmalar gibi arkeoloji, edebi referanslar, yazılar, tapınak görevlilerinin hesap ve raporları, dendrokronoloji gibi farklı kanıt kaynaklarının çok titiz bir incelemesiyle başlar. Daha sonra konuyu, Knossos'taki sedir köklerinden Aşil'in küllerinden fışkıran ot filizlerine, Birinci Pön Savaşı için kırk beş günde inşa edilen iki yüz yirmi Roma gemisinden Julius Caesar için Ren Nehri üzerinde on günde yapılan köprüye kadar araştırır.

Yunan ve Roma, kuzeydekiler gibi, keresteye dayalı uygarlıklar değildir [NOVGOROD]. Ama kereste hakkındaki bilgileriyle ünlüdürler ve kereste ticareti bu uygarlıklarda çok gelişmiştir. Konu hakkında bilgi edindikten sonra, ne Salamis'teki Atina donanması köknar ağacı olmadan ne de bir Roma kadırgasının 100 ayaklık (3 mt.) direği de, kara çam olmadan düşünülebilir. Her çıplak yamaç, Romalıların Güney İtalya'yı ve Kuzey Afrika'yı ormansızlaştırmasının bir anısıdır [ECO].

Tarih, sempatik tarihçiler ister. Klasik ağaçları ve keresteleri, New Yorklu bir kereste tüccarının oğluna bağlayan daha güzel bir menteşe asla olmamıştır.

SAMOS

ROMA imparatorluğunun, günlük "kırmızı cilalı çanak-çömleği" Sisam seramik grubu, muhtemelen Sisam adası kökenlidir, ama büyük bir bölümü orada üretilmiş değildir. Üretimi, Arretium'daki (Arezzo), MS 30-40 arasında çok faal olan önemli bir fabrikadan, Galya'daki çok sayıda seramik imalathanesine yayılmıştır. Kırk beş ana merkez bilinmektedir; ama en büyükleri birinci yüzyıldan sonra La Graufesenque

(Aveyron) ve Banassac'ta (Lozère), ikinci yüzyıldan sonra Les Martres'daki Veyre ve Lezoux'da (Puy-de Dome), üçüncü yüzyıldan sonra da Almanya'daki Trier ve *Tabernae Rhenanae*'de (Rheinzabern) kurulmuştur. Coğrafi alanın tamamı, İspanya'dan ve Kuzey Afrika'dan İngiltere'deki Colchester ve Upchurch ile Avusturya'da Inn nehri üzerindeki Westerndorff'a kadar yayılmıştır.[1]

Keramoloji (seramik bilimi), yaratıcılık ve bilgiçliğin, arkeologların bulduğu milyonlarca çanak çömlek parçası kalıntısına karşı üstünlüğünü kanıtlamaya çalışır ve Sisam grubu buna karşı en yaygın kafa tutmadır. Araştırmaların başladığı 1879'da, üç binin üzerinde çömlek damgasıyla birlikte 160 firma belirlenmiştir. Hans Dragendorff (1895), 55 standart kap biçimi saptamıştır. Başka araştırmacılar, standart dekoratif motifleri kataloglamış; cila, kil, *terra sigillata* dokusu gibi teknik boyutları analiz etmiş, "*Banassac*" portakal pembesinden "Les Martres de Veyre" koyu portakal kahverengisine kadar bir renk yelpazesi oluşturmuşlardır. British Museum ve Musée Carnavalet'deki ilk koleksiyonlar, Toronto'dan Ljubljana'ya kadar sayısız araştırmaya ön ayak olmuştur.[2]

Çömlek damgaları özellikle açıklayıcıdır. Genellikle **f** (= *fecit*, tarafından yapılmıştır), **m** (= *manu*, eliyle) veya **of** (= *officina*, imalathanesi tarafından) harflerinden önce gelen damgalar, imparatorluk ticaretindeki en yaygın malı sağlayan zanaatkârların adını yaşatır. 51 Galyalı çömlek üreticisinin çalışma yaşamları tamamen yazılı kurala bağlanmıştır. Cocatus İdenalis ve Ranto adındaki çömlekçiler, Trajan'ın (MS 98-117) bütün saltanatı boyunca; Lezouxlu Cinnamus, yaklaşık MS 150-190 yılları arasında; Banuus, Casurius ve Divixtus, Antonius Pius'tan (MS 138-161) Albinus'a (MS 193-197) kadar beş saltanat dönemi boyunca üretimlerini sürdürmüşlerdir.[3]

Sonuçta, en küçük Sisam seramik grubu parçasının bile tarih ve kökeninin hatasız saptanabildiği çok sofistike bir bilgi külliyatı ortaya çıkmıştır. Arkeologlar açısından bu, paha biçilmez bir araştırma desteğidir. Pompei'de Galyalılardan kalma açılmamış bir Sisam çömlek grubu sandığı bulunmuştur. Benzer eşya, imparatorluğun bütün yerleşim birimlerine gönderilmekteydi.

Roma toplumu, vatandaş olanla olmayan ve vatandaş olmayanların içinde de özgür olanla olmayan arasındaki temel hukuki fark üzerine kurulmuştur. Sıkı bir kalıtsal toplumsal "tabakalar" sistemidir. Eski Latium'da başlayan uygulama, imparatorluğun bütün eyaletlerindeki yaygın ve çeşitli halkları kapsayıncaya kadar yüzyıllar boyunca değişime uğramıştır. Cumhuriyet dönemi başlarında Roma'da, *patres*, yani kent babaları (seçkinler), kız alıp vermelerinin yasak olduğu *plebs*, yani avamdan ayrı tutulmuşlardır. *Patrici* klanları hem Senato aracılığıyla kentin siyasi yaşamını hem de sürdürdükleri toprak dağıtımı sayesinde ekonomik yaşamı kontrol etmişler; ve pleb meydan okumasına karşı uzun bir artçı eylem sürdürmüşlerdir, ama sonunda imtiyazları azaltılmıştır. MÖ 296'da *Lex Ogulnia* ile *plebler*, *pontifex*lerin (din adamı) ve kâhinlerin kut-

sal okullarına kabul edilmişler; MÖ 287'de *Lex Hortensia* ile, *pleb* meclisinden çıkan yasalar, bütün vatandaşlar için bağlayıcı hale getirilmiş; *Pleb*ler, "ileri gelenler"in bir parçası olmuşlardır. MÖ 90-89 arasındaki "Sosyal Savaş" denilen tartışmalarda, Roma'nın İtalyan müttefikleri tam vatandaşlık haklarını başarıyla talep etmişlerdir. Ama *Constitutio Antonyusniana*, İmparatorluğa sadık ve hür doğmuş bütün erkeklere vatandaşlık verilmesi, ancak MS 212'de mümkün olmuştur.

Cumhuriyetin sonraki dönemlerinde *patrici* oligarşisi içinde önemli ayrılıklar baş göstermiştir. Bir avuç çok eski ve kıdemli klan, *gentes maiores* yani *patrici* içinde bir aristokrasi oluşturmuştur: Valeriler, Fabiler, Corneliler, Claudiler gibi... *Nobiles* (soylular) bir konsülün soyundan geldiğini iddia edebilen herkesin dahil olduğu geniş ve senatörlerden oluşan bir gruptur. Toplum içinde atalarının cilalanmış portrelerini taşımak gibi çok değerli bir hakka sahiptirler. *Equites*, yani "şövalyeler", süvari sınıfına ait olmanın getirdiği zenginliğe sahip alt-senatörlerden oluşan bir mülk sahipleri sınıfıdır. Senatörlerin kalın mor çizgili pelerinlerine *(laticlavia)* karşılık, eteklerinde iki ince mor çizgi bulunan beyaz pelerin *(langusticlavia)* giymek hakkına sahiptirler. Tiyatroda, orkestranın hemen arkasında senatörler için ayrılmış ilk on dört sıraya otururlar. Augustus döneminde, yöneten sınıfın omurgası olarak *nobile*'lerin yerini almışlardır.

Kentle kır arasındaki güçlü zıtlık süreklidir. Roma kentinin kendisi gibi, eyalet merkezi olan öteki kentler de, bayındırlık hizmetleri (düzgün yollar, su kemerleri, hamamlar, tiyatrolar, tapınaklar, anıtlar) ve gelişen tüccar, sanatçı ve işçi sınıfları ile karakterize edilen büyük kentsel merkezler haline gelmişlerdir. Daima barışçı olan kent nüfusu, Juvenal'in sözleriyle, "ekmek ve sirkler aracılığıyla" *panem et circenses*, son derece önemli bir toplumsal faktör haline gelmiştir. Kırsal kesimde, yerel ileri gelenlerin villaları, büyük arazileri *(latifundia*, tekili *latifundium)* işleyen yorgun bir köle kitlesinin sırtında yükselmiştir. Eşyanın tabiatına uygun olarak uyanık ve girişimci olan *libertini*, yani "azat edilmiş köleler" sınıfı, yani orta sınıf, Cumhuriyetin fetihleri sona erince yeni köle sayısının azalması nedeniyle büyük önem kazanmışlardır [SPARTACUS].

SPARTACUS

SPARTACUS (ölümü MÖ 71), bir gladyatör ve antik dönemin en büyük köle ayaklanmasının lideridir. Doğum yeri Trakya olan Spartacus, kaçıp Capua'daki gladyatörler okuluna köle olarak satılmadan önce Roma ordusunda askerdir. MÖ 73'te kaçmış ve kendi gibi kaçak bir grup arkadaşıyla Vezüv dağında karargâh kurmuştur. İki yıl boyunca kendisini yakalamak için yapılan bütün girişimleri boşa çıkartmıştır. Ordusu, İtalya'yı enine ve boyuna aşan, Alplere ve Messina Boğazına kadar yürüyen yakla-

şık yüz bin umutsuz insan sayısına ulaşmıştır. MÖ 72 yılında iktidardaki konsüllerin her birini meydan savaşlarında sırayla yenmiştir. Nihayet Lucania'daki Petelia'da köşeye kısıtılmış, Galyalı ve Germen müttefikleriyle bağlantısı kesilmiş ve *praetor* L. Licinius Crassus güçleri tarafından yok edilmiştir. Spartacus, çarpışmak mümkün olmaktan çıkarsa teslim olmamak için önce atını öldürmüş, sonra da kılıç elde kendi ölmüştür.[1]

Crassus, Roma'daki en zengin köle sahiplerinden biridir. Marius hizbinin el koyduğu mülklerden yararlanmış ve kölelerini kârlı ticarî işlerde eğiterek, gümüş madenciliği yaparak çok zenginleşmiştir. MÖ 70 yılında Pompei ile birlikte *"Dives"* adıyla Konsül, MÖ 60 yılında Pompei ve Caesar'la birlikte triumvir olmuştur. Spartacus'a karşı kazandığı zaferi, Capua-Roma arasındaki 120 millik yola çarmıha gerilmiş tutsakları dizerek ve Roma halkına on bin masanın kurulduğu bir ziyafet vererek kutlamıştır. Zenginleşmeye ancak Suriye Valisiyken Partlar tarafından öldürüldüğü MÖ 53 yılına kadar devam edebilmiştir. Ağzı eritilmiş altınla tıka basa doldurulmuş olarak kafası kesilmiştir. Part kralının, olayı tanımlayan yorumu şöyledir: "Ölürken, hayatta çok istediğin metalle doyur kendini."

Kölelik, Roma toplumunda her yerde her zaman olmuştur ve bazı tahminlere göre ekonominin kilit kurumudur. Tarıma ve sanayiye insan gücü sağlamış ve kentlerin lüksünü desteklemiştir. Köleleri ve onların çocuklarını fiziksel, ekonomik, cinsel toptan sömürüye tabi tutmuştur. Milyonlarca tutsağın elde edildiği Cumhuriyet dönemi savaşları ve sonraki yıllarda da, sistematik köle kaçırmalar ve köle ticareti ile desteklenmiştir. Julius Caesar, Atuatia'da (Namur) tek bir çarpışmadan sonra elli üç bin Galyalı tutsak satmıştır. Delos Adası, Doğudan ve Tuna'nın ötesinden getirilen barbarların ana antreposu işlevini görmüştür.

Kölelik, Roma döneminden çok sonra da, başka kültürlerin çoğunda olduğu gibi Avrupa yaşamının bir özelliği olarak devam etmiştir. Yavaş yavaş serflik kurumu karşısında gerilemeye başlasa da, bütün ortaçağ Hıristiyanlığı boyunca ayakta kalmıştır. Kendiliklerinden Hıristiyan olan kölelerin azat edilmesi dışında, Hıristiyanlar arasında genellikle kölelığe izin verilmiştir. Müslüman kölelere geldikleri ülkelerdeki gibi davranılan Rönesans İtalyasında bile oldukça yaygındır. Daha yakın dönemlerde, Avrupa güçleri, köleliği sadece kölelerin Hıristiyanlığa geçişini yaşatan deniz aşırı kolonilerinde hoş karşılamışlardır.

Köleliğin kaldırılması, Avrupa Aydınlanmasının en önemli sosyal sonuçlarından biridir. Üç ana aşamada gelişmiştir. Ev sahibi ülkelerde köle sahipliğinin yasaklanmasını, uluslararası köle ticaretinin ve deniz aşırı kolonilerde köle sahipliğinin durdurulması izlemiştir. Britanya örneğinde bu aşamalar 1772, 1807 ve 1833'te gerçekleşmiştir. Ancak köleliğin kaldırılması, Spartacus'unki gibi ayaklanmalar sayesinde değil, Emerson'un da belirttiği gibi, "tiranın pişmanlığı sayesinde" gerçekleşmiştir.[2]

Günümüzde, komünistler Spartacus'u tarihi bir kahraman olarak kabul ederler. Adı, Alman Komünist Partisi KPD'nin atası olan 1916-1919'un Spartakus Birliği

(Spartakusbund) tarafından ödünç alınmış. Arthur Koestler tarafından *Gladyatörler* (1939) adlı romanının baş kahramanı olarak kullanılmıştır. Marksist görüşe göre köle ayaklanmacılar, antik toplumun zorunlu bir özelliğidir, bu nedenle onlara komünist ders kitaplarında özel bir önem verilmiştir. Spartacus'un bir benzeri, Kırım'ın İskit köleleri arasındaki ilk isyanlardan birinin lideri Saumacus'da, yani "Sovyet toprağı"nda bulunmuştur. Sovyet tarihçileri, Spartacus ve Crassus'un dünyasıyla Gulag dünyası arasındaki paralellikler üzerinde durmaya gerek görmemişler, kolektifleştirme ve *nomenklatura*'yı zorlamışlardır [CHERSONESOS].

Roma toplumundaki aşırı çelişkilere; *patrici*'nin büyük gücü ve zenginliğiyle kölelerinin kısmetine düşen arasındaki, birçok kentlinin servetiyle çöl kabilelerinin ve sınıra yakın bölgelerin barbar sakinlerinin geriliği arasındaki aşırı farka rağmen sınıf çatışmalarının az ve seyrek çıkması, Roma toplumsal geleneğinin esnek ataerkilliğinin olumlu bir sonucudur. Kan bağı, geniş akraba gruplarının türediği Roma'da büyük ağırlık taşımıştır. Tıpkı *paterfamilia*ların yani aile babalarının geniş ailelere nezaret etmeleri gibi, *patrici* sınıfı da genişleyen topluma nezaret etmiştir. *Patrici* sınıfı esas olarak üç kabileye; kabileler otuz *curiae* yani cemaate; cemaatler de *gentes* yani klanlara ve ailelere ayrılır. Sonraki dönemlerde *familia*, "aile bireyleri"nden ibaret dar anlamına çekilmişken *gens*, aynı ortak erkek atayla övünen kimselerden oluşmuştur. Babaların, bütün öteki aile bireyleri üzerindeki mutlak hakları, yani *patria potestas*, aile hukukunun köşe taşlarından biridir [NOMEN].

Roma'da hem sosyal hem politik işlevleri olan bir halk meclisleri bolluğu vardır. *Patrici* sınıfının, başka şeylerin yanı sıra konsül atanmasını onayladıkları kendi *comitia curiata*'ları, yani "cemaat toplantıları" vardır. *Pleb*ler de, kendi topluluklarıyla ilgili konuları tartıştıkları ve kendi haklarını savunacak *tribun* veya *quaestores*, yani "kabile sözcüleri"ni ve *aedile*'leri (yani *pleb* hâkimler) seçtikleri *comitia tributa*, yani "kabile toplantıları"nda düzenli olarak bir araya gelirler. MÖ 449'dan sonra, konsüllerin yanı sıra *tribun*'lar tarafından da toplantıya çağrılmışlardır. Forum meydanında toplanırlar; ve *plebiscita*, yani "pleblerin oylaması"nda önlerine konulan herhangi bir konudaki kanaatlerini belirtirler.

NOMEN

KLAN VE AİLE. Roma'nın kişi adları sisteminin de temelini oluşturur. *Patrici* sınıfı üyesi bütün erkeklerin üç adı vardır. *Praenomen* veya birinci ad, genellikle on iki adlık kısa bir listeden seçilir ve genellikle kısaltılmış olarak yazılır:

C(G) = Gaius, Gn = Gnaeus, D = Decimus, Fl = Flavius,
L = Lucius, M = Marcius, N = Numerius, P = Publius,
Q = Quintus R = Rufus, S = Sextus, T = Titus

Nomen, kişinin klanını, *cognomen* ise ailesini gösterir. Dolayısıyla "C. Julius Caesar", Juliler klanından *(gens)*, Caesar ailesinden *(domus)* Gaius demektir.

Aynı soylu klan üyesi bütün erkekler, aynı *nomen*'i (klan adı) paylaşırlarken, onların baba tarafından bütün erkek akrabaları da, hem aynı *nomen*'i hem de aynı *cognomen*'i (aile adı) paylaşırlar. Dolayısıyla herhangi bir anda, ortalarda dolaşan ve her biri ancak kendi *praenomen*'i ile ayırt edilebilen birçok Julius Caesar vardır. Ünlü generalin babası, L. Julius Caesar'dır. Aynı ailenin birçok üyesinin üç adı da aynı ise, ek sıfat veya lakaplarla ayırt edilirler:

P. Cornelius Scipio, *tribun*, MÖ396-395
P. Cornelius Scipio Barbatus (Sakallı), diktatör 306
P. Cornelius Scipio Asina (Dişi Eşek), konsül 221
P. Cornelius Scipio, konsül 218; Africanus'un babası
P. Cornelius Scipio Africanus Maior (Yaşlı Afrikalı 236-184), general, konsül 205, 194, Hannibal'e karşı zafer kazandı.
L. Cornelius Scipio Asiaticus (Asyalı), Africanus'un erkek kardeşi
P. Cornelius Scipio Africanus Minor (Genç Afrikalı), Africanus Maior'un oğlu
P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor Numantinus ("Numantlı", MÖ 184-129), Africanus Minor'un kabul edilmiş oğlu, Kartaca'yı yıkmıştır.
P. Cornelius Scipio Nasica (Burun), konsül 191
P. Cornelius Scipio Corculum (Küçük Kalp), *pontifex maximus*, 150

Marius veya M. Antonius gibi pleblerin *nomeni*, yani klan adı yoktur.

Buna karşılık kadınlara, ya *patrici* için klan adının dişili ya da *pleb*ler için aile adının dişili olmak üzere tek bir ad verilir. Dolayısıyla, örneğin Julilerin bütün kızlarının adı Julia, Livilerin kızlarının adı Livia olur. Kız kardeşler ayırt edilmezler. Marcus Antonius'un iki kızının da adı "Antonia"dır. Sonradan, biri Neron'un, öteki Germanicus'un annesi olmuştur. Marius'un bütün kızları "Maria"dır. Bu, Roma kadınlarının tam bir bireysel kimliğe layık görülmedikleri aşağı konumun bir göstergesidir.[1]

Roma pratiğinin gösterdiği gibi, çoklu adlar, sadece bağımsız hukuki statüye sahip vatandaşlar için gereklidir. Bu nedenle Avrupa tarihinin büyük bölümünde, insanların çoğu çok daha azıyla yetinmiştir. Sahip oldukları şeyin tamamı bir ön ad veya "Hıristiyan adı" ile soy adı ya da sıfat türünden bir tanımlamadır. Bütün Avrupa dillerinde "Küçük John, Büyük Tom'un oğlu"na benzer sözler vardır. Kadınlar, kişi adına ek olarak, kimin karısı ya da kızı olduklarını gösteren bir terim de kullanmışlardır. Slav dünyasında bu, *-ova* veya *-ovna* sonekleri halini alır. Maria

Stefanova (Lehçe), "Stefan'ın karısı Mary"; Elena Borisovna (Rusça), "Boris'in kızı Helen" demektir. Ünlü kişiler ve yabancılar, ait oldukları (kökenleri olan) yerleri gösteren adlar almışlardır.

Ortaçağda, feodal soylular kendilerini, mertebelerini onaylayan *fief*leriyle birleştirmek gereğini duymuşlardır. Sonuç olarak, von veya di gibi önekler veya -ski gibi soneklerle birlikte yer-esaslı soyadlarını benimsemişlerdir. Dolayısıyla Fransa prensi Charles de Lorainne, Almancada "Karl von Lotharingen", Lehçede (Polonya dili) "Karol Lotarinski" olarak tanınacaktır. Esnaf örgütleri üyeleri, uğraştıkları zanaat veya ticaret dalını gösteren adlar kabul etmişlerdir. Son derece yaygın olan Bakers (Fırıncılar), Carters (Arabacılar), Millers (Değirmenciler), Smiths (Demirciler), aile soyadları geleneğine oturan en büyük gruplardır. Daha yeni dönemlerde, devletler, bireyleri sayım, vergi toplama ve askere çağırma gibi tuzaklara düşürerek geleneği yasal zorunluluğa dönüştürmüştür.[2]

İskoçya Gaelleri ve Polonya Yahudileri, uzun süre soyadı kullanmaktan kaçmış iki eski topluluktur. Her ikisi de, yüzyıllarca gelenekseł ad biçimlerini baba adı (örneğin Yahudice "Abraham Ben Isaac" (Isaac'ın oğlu Abraham) veya kişisel sıfat-lakap kullanarak yaşatan bir cemaat özerkliğini kullanabilmiştir. İngilizce konuşan bazı ovalıların Rob Roy MacGregor (yaklaşık, 1660-1732) dediği ünlü dağ eşkıyası, kendi memleketi Inversnaid'de Rob Ruadh (Red Robert) olarak tanınmaktaydı. Gael ve Yahudi adlandırma tarzı, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında bürokrasinin kurbanı olmuştur. Jakobit yenilgisinden sonra İskoç dağlıları, eskiden ender kullandıkları klan adlarına göre kaydedilmiş, bu nedenle binlerce MacGregors, MacDonalds ve MacLeods türemiştir. Polonya'nın bölünmesinden sonra Rusya'daki Polonya Yahudileri geneliikle doğdukları kasabanın veya soylu işverenlerinin adını almışlardır. Prusya ve Avusturya'da kendilerine devlet görevlilerince Alman soyadları verilmiştir. 1795'ten 1806'ya kadar Varşova'daki Yahudi cemaati, kentin, kendi kafasına göre soyadı dağıtan Prusyalı yöneticisi E. T. A. Hofmann'ın merhametine kalmıştır. Şanslı olanlar Apfelbaum (Elma ağacı), Himmelfarb (Gök rengi) veya Vogelsang (Kuş şarkısı) ile yetinmişler, daha az şanslı olanlar Fischbein (Balık kemiği), Hosenduft (Pantolon kokusu) veya Katzenellenbogen'a (Kedi dirseği) razı olmuşlardır.[3]

Patrici ve *plebler* sınıfı, askeri amaçlarla *comitia centuriata* yani "yüzler meclisinde"nde bir araya gelirlerdi. Kentin dışında, otuz beş kabile olarak düzenlendikleri geniş Mars Alanı'nda (*Campus Martius*), toplanırlardı. Her kabile *equites* yani "süvari sınıfı şövalyeler" en üstte, *pedites* yani "piyadeler"in en yoksulları en altta olmak üzere zenginliğe göre beş sınıfa ayrılırdı. Nihayet bir de mülksüz *prolettarii*, yani işçiler sınıfı da vardır. Her sınıf, kendi içinde *centuriae*, "bölükler"e ve her bölük kendi içinde "kıdemliler" (*seniors*-yaşlılar listesindeki 45-60 yaş arası erkekler) ve "kıdemsizler" (*juniors* 17-45 yaş arası, aktif hizmetle sorumlu erkekler) diye ayrılarak örgütlenmiştir. MÖ 241 yılında yapılan bir nüfus sayımı, her birinde yaklaşık 700 erkeğin bulunduğu 373

bölükte toplam 260.000 vatandaş olduğunu ortaya çıkartmıştır. Burada tüm Roma toplumu (erkek) gözler önüne serilmektedir. Bu *comitia centuriata*, yani "yüzler meclisi" zamanla, baş *magistrat*'ların seçimi, askeri liderlere "komuta etme hakkı"nın, *imperium*, tevcihi, kanunların onaylanması, savaşa veya barışa karar verilmesi gibi *patrici*'ye ayrılan işlevleri üstlenmiştir. Mensup oldukları bölüklerin görüşlerini içeren toprak tabletleri, iki sepetten birine atarak oy kullanırlar. Bütün bu muamelelerin bir gün içinde tamamlanması gerekirdi.

Bu meclislerin içinde himaye grupları çok önemli bir rol oynamıştır. Hiyerarşik ve fazlasıyla bölümlere ayrılmış bir toplumda bu doğaldır, hatta zengin soyluların alt düzeydekilerin faaliyetlerini yönlendirmesi ve dolayısıyla halk kurumlarının kararlarını etkileyebilmeleri için zorunludur. Bu sonuca ulaşmak için her *patronus*, *cliens*'lerden (himaye edilen, yanaşma) oluşan taraftarlar tutmuştur. Patron, politikalarının ve tercih ettiği adayların desteklenmesini beklemektedir. *Yanaşmalar* ise para, iş veya mülk beklentisindedirler. Zengin bir patrona hizmet toplum içinde ilerlemenin en iyi yoludur. Roma yönetimine demokratik biçimler ve oligarşik kontrolün bir karışımı olma özelliğini veren patronajdır.

Bu meclisler ağı, makamların rotasyonu ve sık sık toplantı ihtiyacı, kuvvetli bir ait olma duygusu yaratmıştır. Her Roma vatandaşı kabilesine, klanına, ailesine, bölüğüne ve patronuna göre nerede durduğun çok iyi bilir. Katılım ve hizmet, kabul edilmiş ırksal ya da toplumsal özelliklerin bir parçasıdır. Resmi deyimle, baş yetkilileri atayan da, Senatoya gönderilecek yetkilileri atayan da halk meclisleridir. Aslında, kendi çıkarlarına çalışan tüm öteki kurumları oluşturan da senatörlerdir. Senatoya hâkim olan Cumhuriyete de hükmeder.

Gerek Cumhuriyet, gerek Imparatorluk döneminde gelişmelerin ana sahnesi olan Senato, 300 ila 600 arasında değişen erkek üyeye sahiptir. Danışma için toplantıya çağrılan Senatonun üyeleri konsül tarafından atanırlar. Ama konsüller "deneyimli erkeklere" öncelik vermek zorunda oldukları ve senatodaki patronlar, devletin bütün önemli makamlarını kontrol ettikleri için, Senato, hükümet üzerindeki ağırlığını keyifle sürdürür. Herhangi bir anda Senato içindeki üstünlük, rekabet halindeki kişilere, klanlar ve *clientelae* veya yanaşma grupları arasındaki hassas güçler dengesine bağlıdır. Ama aynı patrici adlar, bir türedi zenginler dalgası onları silip süpürünceye kadar yüzyıllar boyunca tekrar tekrar gelmiştir.

Senatörlerin etkinliği, zaman içinde hiziplerin büyümesi oranında azalmıştır. Senato iç çekişmelerle bölününce, sistemi işler tutmanın tek yolu; gerek ortak rızayla iktidara getirilmiş bir diktatör için, gerek bir grup, bir hizip için olsun, arzusunu silah zoruyla kabul ettirmektir. MÖ birinci yüzyıldaki diktatörler dizisinin kaynağı budur. Sonunda, Octavianus Caesar'ın (geleceğin Augustus'u) başında bulunduğu grup, kendi arzusunu herkese kabul ettirmiştir. Bütün senatörlerin kaderini elinde tutan Octavianus, patronların patronu olmuştur.

Roma'nın ortak baş yöneticileri olan iki konsül, 1 Ocak'tan itibaren bir yıl için göreve gelirler. Aslında bu, askeri nitelikli bir görevdir. Senato tarafından önerilir ve onlara *imperium*'u, yani "askeri komutanlığı" özel hizmetler için veren *comitia centuriata* tarafından atanırlar. Ama süreç içinde ek işlevler de yüklenmişlerdir. Senato'ya başkanlık ederler; Senato ile işbirliği halinde dış ilişkilerin sorumluluğu onlara aittir. Yargı sistemini yöneten *Preatores*, yani "baş yargıçların", vergi ve vatandaşlık-nüfus işlerini yöneten *censors*'un, kamu maliyesini yöneten *quaestores*'in, kentin güvenlik ve düzenini sağlayan, Olimpiyat Oyunları'ndan sorumlu *aediles*'in, baş kâhin *pontifex*'in emrinde kentin içişlerinin yürütülmesini gözetirler. Kabilelerle işbirliği yaparak Senato ile halk arasında barışı korumaları beklenir. Romalıların, kentin tarihi kaydını tutmaları, numaralandırılmış yıllarla ilgili olmayıp, konsüllerin öneminin bir ölçüsüdür [AUC].

Marius ve Sulla'nın reformları sayesinde konsüllüğün profili değişmiştir. *Preconsules*, yani konsül yardımcıları aracılığıyla eyalet yönetimi uygulaması, konsüllüğün etki alanını genişletmiş; ama ordunun doğrudan kontrolü olanağı da yitirilmiştir.

Roma yönetim sistemi, birçok yanlış-kavrama konu olmuş gibi görünmektedir. Çok uzun bir süre sürekli değişim içinde olmuş, belki Antoninuslar dönemindeki kısa bir süre dışında türdeşliğin sağlanması için ciddi bir önlem almamıştır. Tartışmasız başarısı sınırlı, fakat açıkça tanımlanmış hedefler konulmasına bağlıdır. Dış savunma, hukukun uygulanması ve iç güvenlik için bir ordu oluşturmuştur. Uygun bulunan yerel ve bölgesel elitlerin otoritesini, genellikle dinsel ayinlere ve sivil törenlere katılmalarını sağlayarak desteklemiştir. Hem devletin yerleşik hak ve ayrıcalıklara müdahalesinin hem de hukuksal otoritenin savunulmasındaki merhametsizliğin ölçüsünü ayarlayan büyülü bileşimin uygulanması büyük bir dikkat gerektirmiştir. Romalı ozan Vergilius'un sözleriyle:

> Tu regere imperio populos, Romane, memento
> (hae tibi erunt artes), pasicque imponere morem
> parcere subiectis et debellare superbos.
>
> "İnsanları kendi emirlerinle yönetmeyi iş edin, Romalı! Senin hünerlerin şunlar: barış alışkanlığını yerleştirmek, teslim olanları bağışlamak ve mağruru fethetmek..."[7]

Ancak Roma kurumlarının, modern kavramlar ışığında görünümü aldatıcı olabilir. Roma krallığında hanedan soydan-geçme değildir ve ileride kendisini tahttan indirecek olan *patrici* Senatosu tarafından sınırlandırılmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde Senato tarafından her yıl için seçilen iki konsül, tam "komuta gücü" kazanmıştır. Ama hem görevin ikili yapısı hem de MÖ 494 yılında *tribun*ların baskısıyla *pleb*lere tanınan oy verme hakkı, konsüllerin yetkilerini iyice sınırlamıştır. Buradan, adına bütün yetkinin kullanıldığı ünlü

SPQR (*Senatus Populusque Romanus* = Roma Senatosu ve Halkı) formülü üretilmiştir. Cumhuriyet döneminin sonlarında ve imparatorluğun ilk yıllarında, geleneksel yürütme ve yasama organları hâlâ vardır; ama yönetimin gittikçe artan diktatörlük eğilimlerinin yanında ikinci planda kalmıştır.

Roma siyasi kültürü, değişen kurumların fiilen nasıl işlediğine bağlıdır. Siyasal ve dinsel yaşam daima iç içedir. Kehanet metinleri (dinsel metinler), bütün kararlara eşlik etmiştir. Aileye ve yerel otoriteye büyük bir önem verilmiştir. Sonuç olarak yurttaş sorumluluğu, askerlik hizmetinin gerekleri ve hukuk saygısı son derece kökleşmiştir. Rotasyona tabi görevler, yoğun bir lobicilik ve inisiyatif gerektirmiştir. Cumhuriyet döneminde danışma, görüş alma (*consilium*) yoluyla bir konsensüs daima aranmıştır. *Principatus* döneminde (veya İmparatorluğun ilk dönemlerinde) ise önemli olan itaattir.

Roma hukuku, Romalıların "dünya tarihine en kalıcı katkısı" olarak nitelenir.[8] Gelişmesi, MÖ 451-450'nin, o tarihten bu yana "eşit hukuk"un kaynağı olarak görülen On İki Levha kanunları, yani bütün vatandaşları eşit olarak bağlayan görüşlerle başlamıştır. Vatandaşlar arasındaki ilişkileri düzenleyen *ius civile* (kamu hukuku) ve *ius gentium* (uluslararası hukuk) olmak üzere iki ana gruba ayrılır. *Prudentia* (yasal yöntem) tarafından belirlendiği üzere, kabul edilmiş alışkanlıklar ve uygulamalar bir araya getirilerek oluşturulmuştur. Yıllar boyunca hukuk her noktadan test edilmiş, değiştirilmiş ve genişletilmiştir. İmparator Hadrianus'un "Sürekli Kararname"si sonraki değişiklikleri durduruncaya kadar, *Praetorlar* (yargıçlar) bu tür yasa yapma tekniğinin temel kaynağı olmuştur. *Magistrat*ların çıkarttıkları yasalar, *leges rogatae*, meclislerden herhangi biri tarafından çıkarılan *plebiscita*, yani "halk hükümleri"nden farklıdır.

Hukuk pratiğinin karmaşıklığı ve eskiliği, kaçınılmaz olarak hukuk biliminin gelişmesine ve Q. Musius Scaevola'dan (MÖ 95'te Konsül) itibaren Romalı hukukçular dizisinin uzamasına yol açmıştır. Bu durum, en büyük iki hukukçunun, bir Yunanlı olan Aemilius Papinianus (Papinian, ölümü MÖ 213) ve Domitius Ulpianus'un (Ulpian, ölümü MÖ 223) art arda idam edildiği gerileme dönemlerinin bir işaretidir [LEX].

Roma ordusu, sürekli savaşlarla beslenen bir toplumun ürünüdür. Lojistik destek sistemi, en az teknik yetenekleri ve ortak ahlak özellikleri kadar dikkat çekicidir. İkinci Pön savaşından üçüncü yüzyıl felaketine kadar beş yüz yıl boyunca hemen hemen yenilmemiştir. Bir zafer alayı geçit töreni, Titus'un Kemerleri veya Trajan'ın Sütunları benzeri büyük bir anıtlar koleksiyonuyla vurgulanan zaferleri sonsuzdur. Üç Roma lejyonunun MS 9 yılında Germanya'nın kırlarında yok edilmesi; İmparator Decius'un, MÖ 251 yılında Gotlarla giriştiği bir savaşta ölmesine veya İmparator Valerianus'un MÖ 260 yılında Perslere tutsak düşmesine kadar, benzeri görülmemiş sansasyonlardır Latin atasözü *si vis pacem, para bellum*, (barış istiyorsan, savaşa hazır ol), bir yaşam biçiminin özetidir [HERMANN].

LEX

ROMA Hukukunun, Avrupa uygarlığının temel direklerinden biri olduğu sık sık söylenir. Gerçekten de öyledir. Latince *lex* "bağ", "bağlayan" demektir. Aynı düşünce, Roma'da hukuksallığın öteki kilit unsuru *pactum*, yani "anlaşma, akit, mukavele" kavramında da vardır. İki taraf, ister ticaret, ister evlenme, ister siyasi amaçla olsun bir kere anlaştıktan sonra sözleşmenin koşulları iki tarafı da bağlar. Romalıların bildiği gibi hukuk düzeni, hukukun üstünlüğü, sağlam bir hükümet, ticari güven ve itaatli bir toplum sağlar.

Ancak Roma'nın hukuk geleneğinin, günümüz Avrupasına herhangi bir basit veraset yoluyla miras kaldığı da söylenemez. İmparatorların çoğunun yasal düzenlemeleri, İmparatorluğun dağılmasıyla kullanılmaz hale gelmiş ve ortaçağda yeniden keşfedilmek zorunda kalmıştır (Bkz. Bölüm V). En uzun süre Bizans'ta uygulanmış, ancak modern yasa yapma tekniğini güçlü bir biçimde etkilemesi bu yolla olmamıştır. Gerçekten, doğrudan bir örnek olarak, muhtemelen en çabuk Katolik kilise kanununun formülasyonunu etkilemiştir.

Dahası, laik alanda bile Roma gelenekleri, Roma-dışı ve genellikle zıt hukuk uygulamalarıyla yarışmak zorunda kalmıştır. Roma, Avrupa hukuk biliminin çeşitli kaynaklarından sadece birisidir. Bütün çeşitliliğiyle teamül hukuku da aynı ölçüde önemlidir. Bazı ülkelerde, örneğin Fransa'da, Roma gelenekleri ve teamül arasında bir denge kurulmuştur. Almanya'nın büyük bölümüne Roma Hukuku çok geç bir tarihte, on beşinci yüzyılda ulaşmıştır. İngiltere'de ise farklı olarak, eşitlik ilkesiyle değişikliğe uğrayan örf ve âdet hukuku, fiili bir tekel halindedir.

Her şeye rağmen, Roma hukukunun özel ve kamu hukuku bölümleri arasındaki fark, gelişen Avrupa politikalarının amaçlarına uygundur; birçok Avrupa ülkesinde medeni hukuk (Angloamerikan hukuk teamülü kavramından farklı olarak) Roma modeline göre kanunlaştırılmış ilkelere dayanmaktadır. Bu çerçevede, en etkili tek kurum olarak Fransız Napolêon Kanunu, (*Code Napoléon*, 1804) belirmektedir.

Bağlantıları ne olursa olsun, iyi eğitimli bütün Avrupalı hukukçular, Cicero'ya ve onun haleflerine olan minnet borçlarının bilincindedirler. *De legibus* adlı eserinde, *Salus populi suprema lex*, "halkın güvenliği, en yüksek hukuktur" diye yazan Cicero'dur.[1] Hukuk düzeninin halka en yüksek düzeyde güvenlik sağladığı da aynı anlamda söylenebilir.

Pax Romana sırasında, İmparatorluğun kaleleri ve sınırları yaklaşık otuz lejyonluk sürekli bir orduyla korunmaktadır. Birçok lejyon, örneğin İngiltere'deki "II. Augusta" ve "XX. Valeria Victrix" lejyonları, Pannonia'daki "XV. Appolinaris" veya Moesia'daki "V. Macedonica" lejyonları, kuşaklar, hatta yüzyıllar boyunca sürekli olarak üslendikleri eyaletlerle yakın ilişkiler kurmuştur.

Her lejyon, yaklaşık beş-altı bin kişi kabul edilir ve her lejyona bir senatör komuta eder. Bir lejyon, her birinde yüz kişilik bir "öncü" ve "artçı" bölük komutanı tarafından yönetilen altmış veya yüz kişilik on adet bölüğün bulun-

duğu üç piyade safı (*hastati, principes* ve *triari*); bir *velites* yani "avcılar" birimi; on *turmae*, yani "süvari bölüğü" bulunan bir *iustus equitatus*, yani "süvari kıtası" ve bir mühendisler safından oluşmaktadır. Ek olarak, her biri kendi komutanına sahip ayrı piyade taburları biçiminde örgütlenmiş, müttefikler ve paralı askerlerden oluşan çok sayıda yedek birlik vardır.

Zamanla vatandaş-askerlerin oranı feci şekilde azalmış; ama sistemin omurgası, bölük komutanı olarak hizmet eden orta rütbeli Roma subayları grubuna dayalı olmaya devam etmiştir. Başarılı hizmetler madalyalarla, generaller için taçlarla ödüllendirilmiş ve yerel kahramanlar, askeri kolonilerin birinde bir arazi bağışı umabilmiştir. Disiplin, kamçılama ve (asker kaçakları için) çarmıha germe dahil korkunç cezalarla korunmuştur. Daha sonraki dönemlerde, sivil kurumların zayıflaması, orduya, imparatorluk politikalarına hâkim olma şansını vermiştir. İlk kez İkinci Pön savaşı sırasında İberyalılardan alınan *gladius*, yani "dürten kılıç", gladyatörlerin elinde Roma'nın sevincinin ve yenilmezliğinin sembolü olmuştur.

Roma mimarisinin, yararcılığa doğru güçlü bir eğilimi vardır. Mimari tasarımdan çok mühendislik alanında başarılıdır. Yunan tapınak inşa geleneği devam etmesine rağmen, en yenilikçi özellikler köprü, yol, kent planlaması ve din dışı işlevli binalarla ilgilidir. Romalılar, Yunanlıların tersine, köprülerin ve çatıların dayanağı biçiminde kullanarak, ayak ve çatı (tonoz) kemerleri sorununun üstesinden gelmişlerdir. Bu nedenle, neredeyse bütün Roma kentlerini süsleyen zafer takları, teknik ustalık ve Roma inşaat özelliklerinin birleştiği eserlerdir. İlk kez Agrippa tarafından MÖ 27 yılında "bütün tanrılar" ve Actium çarpışması onuruna inşa ettirilen Pantheon, Aziz Petrus'unkinden (bugünkü Santa Maria Rotunda ad Martyres kilisesi) geniş olan 1.5 metre çapında kemerli bir kubbe taşımaktadır. Colosseum (MS 80), daha doğrusu Flavianus Amfitiyatrosu, Yunan ve Roma özelliklerinin mucizevi bir karışımıdır ve sütunlar arasına serpilmiş dört kat kemere sahiptir. 87 bin seyirci alabilmekteydi. Shelley'in *Zincirsiz Prometheus*'unu yazdığı tuğladan yapılmış büyük Caracalla Hamamları veya Thermae Antoninianae (MS 217) Roma yaşam biçiminin 330 metrekarelik bir anıtıdır. Türleri ısıya göre ayarlanan alışılmış bölümleri vardır: *frigidarium* (serinleme yeri), *tepidarium* (orta derece ısıtılmış soğukluk yeri) ve *caldarium* (sıcak oda), 1600 kişilik bir piscina, yani havuz, bir stadyum, Yunanca ve Latince kitapların yer aldığı kütüphaneler, bir resim galerisi ve toplantı odaları... Diocletianus Hamamları (MS 306) çok daha zengin ve gösterişlidir. Göz alıcı Circus Maximus, araba yarışlarına tahsis edilmiş; 385.000 seyirci alacak hale gelinceye kadar da genişletilmiştir **[EPIGRAPH]**.

EPIGRAPH

EPİGRAFİ, yani yazıt (kitabe) okuma bilimi, klasik dünyanın keşfedilmesinde önemli desteği olan bilim dallarından biridir. Pek çok malzeme ve kültürel kanıt yok olduğu için, taş ve metal üzerinde bugüne kalan yazıtlar paha biçilmez bir bilgi kaynağıdır.

Mezar taşları, ithaf tabletleri, heykelcikler, kamusal anıtlar ve benzerlerinin dikkatle incelenmesi, yazıtta anılan halk hakkında zengin bir özel detaylar hasadı sağlar. Aile yaşamları, adları ve unvanları, yazıları, meslekleri, mensup oldukları alaylar (askeri birlikler), kanunları, tanrıları, ahlak anlayışları gibi... *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) ve *Corpus Inscriptionum Graecorum* (CIG) gibi, her ikisi de on dokuzuncu yüzyılda Berlin'de hazırlanan büyük epigrafik koleksiyonlar, kaydedildikleri anıtlar kadar sağlam ve kalıcıdır.

Roma yazıtlarının en ünlüsü olan ve yüzyıllarca Forum meydanında duran On İki Levha Kanunları, günümüze kadar gelememiştir; ama gelebilen malzemenin çeşitliliği olağanüstüdür.

Roma mezar taşları, genellikle ölen insanın yaşamının ve mesleğinin şiirsel bir tanımını içerir. Mogontium'da (Mainz) bulunan bir mezar taşı, ithaf edildiği kimsenin ölüm biçimine karşı adeta bir protestodur:

Jucundus, M Terenti l(ibertus) pecuarius
Praetericns quicumque legis consiste viator
Et vide quam indigne raptus inane queror.
Vivere non potui plures XXX per annos
Nam eruput ser vos mihi vitam et ipse
Praecipitem sesse dejecit in annem:
Apstulit huic Mocnus quod domno eripuit.
Patronas de suo posuit.[1]

(Çoban Jucundus, Marcus Terentius'un özgür kölesi. Ey yolcu, kim olursan ol, dur ve bu satırları dikkatle oku. Hayatının nasıl benden yanlışlıkla alındığını öğren ve umulsuz feryadımı dinle. Otuz yıldan fazla yaşayamadım. Bir köle benim canımı aldı, sonra kendini nehre attı. Adam, efendisinin mahrum kaldığı, kendi canını aldı. Patronum bu taşı, masrafını kendi ödeyerek dikti.)

Tanrılara yapılan ithaflar, kamu anıtlarının alışılmış özelliğidir. Circus Maximus'ta bulunan ve şimdi Piazza del Popolo'da bir dikilitaş üzerine yerleştirilen bir yazıt, orijinal olarak MÖ 10-9 yıllarında İmparator Augustus tarafından Mısır'ın fethi şerefine dikilmiştir:

"IMP. CAESAR. DIVI. F
AUGUSTUS
PONTIFEX. MAXIMUS
IMP. XII COS XI. TRIB POT XIV
AEGYPTO. IN POTESTATEM
POPULI ROMANI REDACTA
SOLI. DONUM. DEDIT."[2]

(İmparator Caesar Augustus, tanrısal Julius'un oğlu, Yüksek Rahip, on iki kez Komutan, on bir kez Konsül, on dört kez Tribun. Mısır'ı ele geçiren Roma halkı, bu armağanı Güneş'e sunmuştur.)

Çok daha alçak gönüllü cinsten nesneler genellikle ilginç yazılar taşımaktadır. Vazolarda ve çömleklerde imalat işaretleri vardır. Kil üzerine bir ad veya bir duyuru basmak için yapılmış metal mühürler yaygın olarak kullanılmıştır. Bir gözlükçünün camlarından yapılmış bu tür mühürlerin tam bir serisi, Reims'de bulunmuştur:

D CALLISEST FRAGIS ADASPRITVDI
D(ecimi) Gall Sest(i) [s] fragis ad aspritudi(nem)
(Decimus Gallius Sestus'un Küçük Öğrenciler İçin Göz Banyosu)[3]

Roma edebiyatı, askeri ve daha geniş ölçekte dar kafalı bir toplumun genelgeçer ahlakına meydan okumak için çok daha çekici bir unsurdur. Roma aydınlarının, özellikle boş zamanı bol olan geç Cumhuriyet ve erken imparatorluk dönemi aristokrasisi arasında açıkça müşterileri vardır. Ama nedense, Yunan benzerleri gibi ortama doğal bir şekilde uyum sağlayamamışlardır. Edebiyatın karmaşık dünyasıyla Roma'nın genellikle sert dünyası arasında daima bir gerilim vardır. Bu gerilim, Latin edebiyatının neden geç geliştiğini ve neden Cato gibi, onu yoz Yunan alışkanlıklarının katıksız bir taklitçisi olarak görenlerin düşmanca tavrıyla karşılaştığını da çok iyi açıklayabilir. Dramatik komedinin neden ithal edilen ilk tarz olduğunu ve neden taşlamanın (hicvin), Romalıların dürüstçe kendilerine ait olduğunu söyleyebildikleri tek tür olduğunu da açıklayabilir. Latin repertuvarının otuz kadar ustasından sadece Vergilius, Horatius, Ovidius ve Cicero dünya çapında tanınmıştır. Ama Roma yaşamının lüksünden, oburluğundan ve zalimliğinden irkilen herkes, kendi çevrelerine karşı çok güçlü tepkiler gösteren duyarlı ruhlara, Catullus'un enfes lirik şiirlerine, Juvenalis'in akla durgunluk veren zekâsına, Martialis'in nükteli şiirlerine de ilgi duymalıdır.

İlk Romalı yazarlar Yunanca yazmıştır. Homeros'u Latinceye çeviren Livius Andronicus (yaklaşık MÖ 284-204), Tarentum'un MÖ 272'de yağmalamasından sonra Roma'ya getirilen eğitimli Yunanlı bir köledir. Yüksek Latin edebiyatı MÖ üçüncü yüzyılın ikinci yarısında Cn. Naevius'un (ölümü, yaklaşık MÖ 200), T. Maccius Plautus'un (yaklaşık MÖ 254-184), P. Terentius Afer'in (doğumu, MÖ 185) oyunlarıyla ortaya çıkmıştır. Bu üç yazar, Yunan komedilerinin parlak uyarlamalarını yapmışlar; onlarla birlikte tiyatro Roma kültürünün önemli kurumlarından biri haline gelmiştir. Latin şiiri, edebiyatta ilk yenilikçilerden Q. Ennius (MÖ 239-169) ile başlar. Trajediyi başlatmış, hiciv sanatını uygulamış, sonraki birçok şair için temel şiir ölçüsünü sağlayan aksanlı, altı ayaklı Latin mısrasını *(hexameter)* oluşturmuştur.

Hitabet (güzel konuşma) sanatı, Roma yaşamında, Yunan'da olduğu gibi önemli bir role sahiptir. En büyük uygulayıcısı M. Tullius Cicero (MÖ 106-43), Latin düzyazısı için her zaman örnek alınan parlak bir üslupla konuşmuş ve yazmıştır. Bir "yeni adam", Cicero, MÖ 63 yılında en yüksek makam olan

konsüllüğe kadar yükselmiş, ancak sürgün edilmiş; ikinci bir siyasi faaliyet döneminden sonra mahkûm edilmiş ve boynu vurulmuştur. Ahlak felsefesi ve siyaset kuramı hakkındaki görüşlerinin yanı sıra konuşmalarını içeren yazılarının, hem Hıristiyan düşüncesi hem akılcı düşünce üzerinde büyük etkisi olmuştur. Hukuk düzeni ve cumhuriyetçi yönetim savunuculuğunun şampiyonudur. Halefi, Kordobalı bir hitabet ustası olan yaşlı Seneca da (yaklaşık MÖ 55 - MS 37), büyük bir hitabet antolojisi derlemiştir.

Tarih yazımı çok doyurucudur. Titus Livius (MÖ 59 - MS 17), 35'i hâlâ elimizde olan 142 kitaplık bir Roma tarihi yazmıştır. Roma Cumhuriyetini idealize etmiş ve analizinden çok üslubuyla etkilemiştir. "İğrenç bir inanç için değil de, tatmin bulmak" için yazan Livius, dünyanın en büyük ulusunun tarihini yazmaya başlamıştır. Julius Caesar (MÖ 100-44), Roma tarihinin hem en büyük yaratıcısı hem de yazıcısıdır. Galya savaşı ve Pompei'e karşı iç savaş üzerine açıklamaları, bir zamanlar Avrupalı her okul çocuğunun bildiği, sade ve içtenlikli başyapıtlardır. C. Sallustius Crispus (MÖ 86-34), hem siyasete hem edebiyata olan ilgisiyle Caesar'ı izlemiştir. Cornelius Tacitus (MS 55-120), Livius'un vakayinamelerini (olayları tarih sırasına göre kaydeden eser) imparatorluğun ilk yüzyılından itibaren ve imparatorlara ağırlık vermeden sürdürmüştür. Taklit edilmesi mümkün olmayan özetleyici üslubu, *Germania* gibi monografilerinde de görülebilir. Gibbon, bir dipnotta, "Çağların devrilmesi, aynı felaketler yüzünden olabilir; ama çağlar, bir Tacitus onları tanımlamadan da devrilebilir" diye yazmıştır.[9]

Biyografi sanatı da gelişmiştir. En büyük temsilcisi, zaman zaman İmparator Hadrianus'a sekreterlik yapmış olan C. Suetonius Tranquilius'tur (MS 69-140). *On İki Caesar'ın Hayatı* adlı açık saçık eseri, sadece Tacitus'un kayınpederi Britanya valisi Agricola tarafından aşılabilen bir bilgi ve eğlence madenidir.

Latin edebiyatı, doruk noktasına Augustus dönemi şairleri Vergilius, Horatius, Ovidius, lirik şair C. Valerius Catullus (yaklaşık MÖ 84-54), ağıt şairi Albius Tibullus (yaklaşık MÖ 55-19) ve hırçın Cynthia'ya yazdığı aşk şiirleri Catullus'un Lesbia'ya yazdıklarına benzeyen, "adıyla müsemma" Sextus Propertius (yaklaşık MÖ 50-15) ile ulaşmıştır. "Aşk tanrısı çıplaktır" diye yazar Propertius, "ve güzellik tarafından kurulan hileli oyunları sevmez."

P. Vergilius Maro (MÖ 70-19), en sıradan konu veya sorunlarda bile nadiren yavanlaşan bir dil yaratmıştır. *Eclogues*, yani "Seçmeler"i, pastoral şiirlerdir; *Georgics* ise çiftçiliği över. *Aeneid*, yani "Aeneas'in Seyahati", Roma'nın Homeros'a ve Yunan'a olan minnetini kutlayan (!) uzun bir alegorik epiktir. Vergilius, Troya'dan kurtulanlardan biri ve hem Romulus'un hem de *gens Iuila*'nın atası olan Aeneas'ın maceralarını yeniden anlatarak, okumuş yazmış Romalıların özdeşleşmeyi arzuladıkları efsanevi şecereyi oluşturmuştur. Günde bir satır hızıyla on yılda yazılmıştır ve şarkı olarak benzersiz bir tonla söylenir. Berrak ve sakin, dayanıklı, kurnaz ve usta, hüzünlü:

FELIX QUI POTUIT RERUM COGNOSCERE CASAS.
(Olayların nedenini öğrenebilirse mutludur.)

SED FUGIT INTEREA, FUGIT IRREPARABILE TEMPUS.
(Ama bu arada zaman uçmaktadır, anımsamanın ötesine.)

OMNIA VINCIT AMOR; ET NOS CEDAMUS AMORI.
(Aşk her şeyi fetheder, aşk üretelim.)

ET PENITUS TOTO DIVISOS ORBE BRITANNOS.
(Ve Britonlar bütün dünyadan tamamen koparılmıştır.)

SUNT LACRIMAE RERUM ET MENTEM MORTALIA TANGUNT.
(Mal-mülk için gözyaşı dökülür ve sonra ölüm akla gelir)[10]

Dante'ye göre Vergilius, il *maestro di lor che sanno*, "kim bilir nelerin ustası" ve "çok geniş bir sözcük nehrinden dökülen çeşme"dir. İlk Hıristiyanlar için, dördüncü *Eclogue*'da (karşılıklı konuşma şeklinde pastoral şiir), İsa'nın doğumunu önceden tahmin ettiği düşünülen pagan şairdir. Günümüz içinse "dilin efendisi, (...) yarı-tanrı şair, (...) insan dudağının şekillendirdiği en görkemli şiir vezninin kullanıcısı"dır. Petrarca'nın Pozzuoli'sine göre, kendi mezar yazıtını muhtemelen yine kendisi yazmıştır:

MANTUA ME GENUIT: CALABRI RAPUERE: TENET NUNC PARTHENOPE.
CECINI PASCUA, RURA, DUCES.

(Mantua beni doğurdu; Calabria ileriye taşıdı; şimdi Napoli tutuyor beni. Çayırların, tarlaların ve Tanrıların şarkısını söylüyorum.)[11]

Vergilius'un dostu ve çağdaşı olan Q. Horatius Flaccus (MÖ 65-8), *Ode* (Methiye) ve *Satir* (Taşlama)'ların *Epod*'lar (bir Yunan şiir tarzı) ve *Epistle*'lerin (şiir biçiminde mektup) yazarıdır. Atina'da çalışmış, lejyon komutanı olmuş ve hamisi Maccenas'ın korumasındaki Sabine çiftliğine çekilmeden önce Filibe'de savaşmıştır. Nazik, hoşgörülü bir insandır. *Ars Poetica* veya Pisos'a Mektuplar sonraki şairlerce de çok beğenilmiştir. Taşlamalar'ı, insan ahmaklıklarına yöneliktir, kötülüğe değil. Methiyeler'i, yarı şeffaf bir açıklıkla ve *curiosa felicitas*, "ifadenin mucizevi mutluluğu" ile parlar:

DULCE ET DECORUM EST PRO PATRIA MORI.
(İnsanın ülkesi için ölmesi tatlı ve uygundur.)
PARTURIENT MONTES, NASCETUR RIDICULUS MUS.
(Dağlar doğuracak ve aptal bir fare doğacaktır.)
ATQUE INTER SILVAS ACADEMII QAERERE VERUM.
(Akademinin ağaçları arasında bile olsa gerçeği ara.)

EXEGI MONUMENTUM ARE PERENNIUS ... NON OMNIS MORIAR.
(Bronzdan daha dayanıklı bir anıt yaptım. (...) Tamamen ölmeyeceğim.)[12]

Horatius en çok taklit edilen ve başka dillere en çok çevrilen şairdir.

P. Ovidius Naso (MÖ 43-18), İmparator Augustus tarafından Karadeniz kıyısına sürgüne gönderilinceye kadar Roma toplumunun önde gelen simalarındandır. Sürgün edilmesinin nedeninin, "bir şiir ve bir hata" olduğunu söyler. Şiir, kuşkusuz *Ars amotoria*, (Aşk Sanatı) adlı şiiridir; hata ise, muhtemelen İmparatorun sürgüne gönderilen kızı Julia ile ilgilidir. Ovidius'un, ikiyüzün üzerinde Yunan ve Roma efsane ve masalı üzerinde yeniden çalışarak meydana getirdiği *Metamorphoses* (Dönüşümler) adlı eseri, antik dönemin en etkileyici kitabı sayılmaktadır. Sadece Romalıların değil Chaucer, Montaigne ve Goethe gibi farklı çizgide düşünür ve sanatçının da beğendiği bir metindir. Petrarca'dan Picasso'ya kadar çeşitli sanatçılara, bir yaratıcı çalışmalar seli esinlemiştir. *Si vis amari ama*, der Ovidius: (Sevilmek istiyorsanız, siz de sevmelisiniz.)[13]

Augustus'un ölümünden, yaklaşık ikinci yüzyılın ortasına kadar süren Latin edebiyatının Gümüş Çağı'nın pek az "dev"i vardır. (Yine de) Tacitus ve Suetonius dışında, o dönemde Stoacı düşünür II. Seneca'nın, iki Plinius'un, şairler Lucan, Quintilianus ve Petronius'un ve hepsinden önemlisi taşlama ustası D. Junius Juvenalis'in (yaklaşık MS 47-130) dehaları ışık saçmıştır. *Difficile est saturam non scribere*, diye yazmıştır Juvenalis: "Taşlama *yazmamak* zordur."

Roma yaşamının hesaplı kitaplı, bilinçli şiddeti, herkesin bildiği bir noktadır. Dış savaşlardaki kasaplıklar kent içi didişmelerde de yinelenmiştir. Livius'un çarpıcı sözü, *Vae victis*! (Veyl Mağluba!), boş bir slogan değildir. "Efes'in Akşam Duaları" denilen şiirler MÖ 88'de herhalde 100.000 Romalının Kral Mithridates'in emriyle tek bir günde katledildiğini gördükten sonra, aristokratik *"Optimates"* partisinin önderi Sulla, Roma üzerine yürümüş, rakibi Marius'un yandaşlarını mahkûm etmiştir. Baştribun P. Sulpicius Rufus'un kesik başı Forum meydanında sergilenmiştir. Concord Tapınağı önünde bir kurban törenini yönetmeye hazırlanan kent *Praetor*'unun kendisi kurban edilmiştir. MÖ 87'de Roma, kapılarını Marius'a açtığı zamansa katledilme sırası *Optimat*lara gelmiştir. Marius'un köle lejyonları ve Dalmaçyalı muhafızları, generalin selam vermediği her senatörü yere sermiştir. Kurbanlar arasında önem sırasına göre, iktidardaki konsül Gn. Octavius, üçü de eski konsül olan M. Crassus, M. Antonius, L. Caesar da vardır. MÖ 86 yılında, Marius'un ani ölümünden sonra arkadaşı Q. Sertorius, cellatları sözde ücretlerini dağıtmak bahanesiyle çağırtıp, dört bin kadarını öldürtmüştür. MÖ 82 yılında *Optimat*lar nihai zaferi kazanınca, onlar da tutsaklarını kılıçtan geçirirler: "Kırılan kolların çatırtısı ve can çekişen insanların inlemeleri, Sulla'nın Senato üyeleriyle toplantı yapmakta olduğu Bellona Tapınağından belirgin şekilde duyulmuştur."[14]

Daha sonra, bu tür manzaraları önlemek için mahkûmiyet prosedürü resmileştirilmiştir. Yenen taraf, Foruma yenilen taraf liderlerini yargılanmayı ve-

ya mallarına el konulmasını göze almaya çağıran bir ad listesi asacaktır. Listedeki adlardan, genellikle sıcak bir banyoda damarlarını keserek kendilerini zamanında öldürenler ailelerini mahvolmaktan kurtarabilecektir. Bunu yapamayanlarsa adlarını, mermere oyulmuş, kendi yaşamlarını ve akrabalarının mallarını ceza olarak kaybettiklerini bildiren yeni bir listede bulacaklardır. Örneğin ikinci triumvirliğin MÖ 43 yılındaki mahkûmiyeti, en az 300 senatörün ve 2000 şövalyenin ölümüyle sonuçlanmıştır. Bunların arasında, kafası ve elleri cesedinden koparılarak Forumda konuşma kürsüsünde sergilenen Ciceron da vardır. Roma egemen sınıfının örnek olduğu yerde halk da onu izlemiştir **[LUDI]**.

LUDI

"DÜNYAYI fethetmiş insanlar" der Juvenalis, "şimdi sadece iki şeyle ilgilenmektedirler: eknek ve sirk..." Seneca ise, "Karşılıklı konuşma, sohbet sanatı ölmüştür! Bugün kimse araba yarışçılarından başka şey üzerine konuşabilir mi?" diye sormaktadır. *Ludi* veya Oyunlar, Roma yaşamının en önemli özelliği haline gelmiştir. Esas olarak, yıl içinde Nisan, Temmuz, Eylül ve Kasım aylarındaki dört hafta içinde gerçekleştirilen oyunlar, Büyük Sirk (Circus Maximus) ve Colosseum'un neredeyse sürekli olarak açık kaldığı bir boyuta ulaşmıştır. MÖ 264'teki, tarihi kanıtlara geçmiş ilk oyunlarda üç çift köle, ölüresiye dövüşmüştür. Dört yüzyıl sonra İmparator Trajan, 10.000 insan ve 11.000 hayvanın öldürüldüğü abartılı bir festival düzenlemiştir.[1]

Profesyonel gladyatörler, öldürücü dövüş gösterileri sunarlar. Düzenli sıralar halinde yürüyerek Yaşam Kapısı'ndan geçip arenaya girerler ve şu geleneksel sözlerle imparatorluk podyumuna seslenirler: *Ave, Caesar! Morituri Salutamus* (Selam Caesar! Ölmek üzere olanlar seni selamlarlar). Ağ ve üç dişli mızrakla donanmış *rhetari*'ler, kılıç ve kalkanla ağır silahlanmış *secutore*'lerle karşılaşır. Bazen tutsaklar veya egzotik barbarlar takımına karşı bu iki grup güçlerini birleştirir. Karşılaşmada kaybedenlerin cesetleri, et çengelleriyle sürüklenerek Ölüm Kapısı'ndan dışarı atılır. Bir gladyatör yaralanırsa, imparator veya Oyunlara başkanlık eden bir başkası, "başparmak yukarı" veya "başparmak aşağı" işaretiyle, cezasının tecil edilmesine veya öldürülmesine karar verir. Oyunları düzenleyenler, gladyatör okulları arasındaki rekabeti kullanmış ve ünlü oyuncuların kazandığı karşılaşmaların reklamını yapmıştır.

Günümüze kalan bir Oyun programı, *T. v Pugnax Ner III ve M. p Murranus Ner III*, yani Capua'daki Neron gladyatör okulundan üçer galibiyetleri olan, biri Trakya silahlarıyla, yani küçük kalkan ve eğri kılıç, öteki Galyalılara özgü *Mirmillo* stili *Pugnax* kullanan iki dövüşçü arasındaki mücadelenin ayrıntısını vermektedir. *Pugnax v (ictor)* (muzaffer) olurken, Murranus'un sonu *p(peritus)* (ölüm) olmuştur.[2]

Müthiş manzaralar görme isteği, gladyatör gösterilerinin, yavaş yavaş gerçek boyutlarına eş bir askeri çarpışmayla, hatta su basmış arenalarda deniz mücadele-

leriyle, *venationes* yani "vahşi hayvan avı"na dönüşmesine yol açmıştır. Nihayet büyük müstehcenlik, vahşilik, kitlesel zalimlik eylemleri istenmiştir. Popüler öyküler, koiları ve ayakları gerilmiş durumdaki kızlara meklerin vajinal sıvılarının sıvandığı ve vahşi boğalar tarafından tecavüz edildiği, Hıristiyan tutsakların diri diri kızartıldığı, çarmıha gerildiği, aslanlara bindirildiği veya aslanların önüne atıldığı, tımsahlarla dolu sularda yarı batmış sandallarla gezmeye zorlandığı örnekler ince ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Bunlar, sadece sonsuz bir kurban ve işkence çeşitliliği içinde geçen örneklerdir. Ve Hıristiyan İmparator Honorius, Senatoyu lağvedip MS 404 yılında Oyunlara son verinceye kadar devam etmiştir.

Ancak hiçbir şey, bu tür tutkuları, Roma'da başlayıp Bizans'ta devam eden araba yarışları kadar tahrik etmemiştir. Geleneksel olarak, büyük ödüller için yarışan dörder atlı altı takım, sirkin orta çizgisinin etrafını yedi kez hızla döner. Heyecan yaratan devrilmeler ve öldürücü çarpışmalar olağandır. Büyük bahisler cereyan eder. Başarılı yarışçılar kitlelerin idolü haline gelirler ve senatörler kadar zengin olurlar. Başarılı atlar, taş heykeleciklerle anılır: "Binicisi, Maviler'den Fortunatus olan Tuscus, 386 galibiyet."

Yarışlar, Beyazlar, Kırmızılar, Yeşiller ve Maviler olmak üzere, yarışan ahırları, takımları ve binicileri parasal olarak destekleyen dört loncanın elindedir. Bu destekleyici gruplar birçok karışıklığın da sorumlusu olmuştur. Bizans döneminde kurumlaştırılmışlar ve siyasi partilerin ilk biçimini oluşturdukları düşüncesi bir ara yaygınlaştıysa da, bugün artık bu düşünce terk edilmiştir; ama hizip veya fraksiyon benzeri gruplaşmalar Bizans'ın sonraki törensel etkinliklerinde yine görülmüştür. Hıristiyan kilisecleri her zaman hiddetle homurdanmıştır: "Bazıları inançlarını yarış arabalarına, bazıları da atlara yatırdı; ama biz Tanrımızın adını anacağız."[3]

"Roma Devrimi", antik dönemde kullanılmış bir terim değildir. Ama Cumhuriyetten *Principatus*'a geçişi, çok büyük sosyal dönüşümlerin bir ürünü olarak gören tarihçiler tarafından yaygın bir kabul görmüştür. Bir başka deyişle, modern sosyoloji kuramının bir konusu olarak çok fazla yerleşik, kurumlaşmış bir tarihi olay değildir. Konunun baş yorumcusu, "Dönem, müthiş bir güç ve mülkiyet transferine tanıklık etmiştir ve Augustus'un *Princeps*'liği, devrimci sürecin güç kazanması olarak değerlendirilmelidir" diye yazmıştır.[13] Bu senaryoda birinci mağdur eski Roma aristokrasisidir. Baş devrimci, kendini gerektiğinde kana susamış bir intikamcı veya gerektiğinde ılımlı bir barış kurucusu olarak sunan, Caesar'ın varisi, "soğuk ve tam bir terörist", bir gangster, bir "bukalemun" olan genç Octavius'tur. Bütün bunlar, yerleşik hâkim sınıfların yok olmasına, yeni sosyal unsurların gelişmesine, Roma'ya hırslı İtalyan yabancıların hâkim olmasına ve bunların desteğiyle *de facto*, bir monarşinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Roma politikasının anahtarı, rakip hükümdarların, özellikle Caesar, Pompei, Marcus Antonius ve Octavius'un patronajlarında yatmaktadır. Zorunlu mekanizmayı anlamanın anahtarı ise, bir sınıfın detaylı

başarılarını, bu başarıları yaratan güdüleri açığa çıkarmak için analiz eden *prosopography* sanatında gizlidir. Lewis Namier'in Gregoryen İngiltere için yaptığını, Syme, büyük ölçüde Münzer'in çalışmalarına dayanarak Roma tarihi için yapmıştır. "Siyasi hayata" der Syme, "damgasını vuran ve onu çekip çeviren, modern parlamenter parti ve programlar veya Senato ve Halk'ın görünen muhalefeti değil, iktidar, servet ve şan-şöhret mücadelesidir."[16] Bir iç savaşlar çağında, bir politikacının orduyu kontrol ve askerleri arazi, para ve itibarla tatmin edebilme yeteneği olağanüstü önemlidir. Öyle görünüyor ki savaş, başarılı generallerin zihnini ikinci planda meşgul etmiştir.

Bu, bütünüyle kinik (ahlakı reddedip, ahlak kurallarını bilerek çiğneyen düşünce akımı,) bir tablodur. Uygun ittifakları değiştirmek, ilkeli olmaya ağır basmaktadır. Siyasi kavramlar (Cicero'nun kamu özgürlüğü *(libertas populi)*, Senato otoritesi *(auctoritas Senatus)*, düzenli bağdaşma *(concordia ordinum)*, İtalya konsensüsü *(concensus Italiae)* gibi kavramları) sadece slogan ve ipucu sözler olarak sunulmuştur. Roma anayasası, "erkeklerin temel içgüdüleri için yalnızca bir perde, bir yalan, bir dış görünüştür." Eski aristokrasi satın alınabilmiştir. Yeni erkekler hırs ve gösteriş peşindedirler. Caesar'ın eyaletlerdeki tebaasının "Pantalonlu Senatörler"i (burada, pantalon giyen barbarlar kastediliyor, ed.n.), "korkunç ve iğrenç ayaktakımı"dır; ikinci triumvirlik, Senatoda, Octavius'un kamuoyu desteğini kazanmak ve tarihi çarpıtmak için kiraladığı aşağılık savunucu ve propagandacılardan oluşan "çok sayıda uşak-köpek" yaratmıştır. Perde gerisinde, siperde pusuya yatmış, Gadesli C. Maecenas, L. Cornelius Balbus, İskenderiye hazinedarı C. Rabirius Posthumus gibi milyoner veznedarlar, maceraseverler vardır.

Bu nedenle senaryoda dönüm noktası, MÖ 43 yılında Caesar'ın ölümünden sonra ikinci triumvirliğin mahkûm edilmesi ve Octavius'un, Caesar'ın onurunu lekeleyerek başa geçmesi sırasında yaşanmıştır:

> "Cumhuriyet yıkılmıştır. (...) Şiddet ve müsaderenin desteğinde despotizm gelmiştir. En iyiler öldürülmüş veya mahkûm edilmiştir. Senato vicdansız alçaklarla dolmuştur. Bir zamanlar erdemli yurttaşlığın bir ödülü olan konsüllük, şimdi hile ve suçun ödülü olmuştur. Caesarcılar, Caesar'ın öcünü almanın, kendileri için bir hak ve görev olduğunu iddia etmektedirler. Monarşi, Caesar'ın kanı üstüne kurulmuştur."[17]

Gerisi, artık bir son sözdür. Hepsi "özgürlüğe" ağlamış, hepsi barışı özlemiştir: Ama "barış geldiğinde, o da artık despotizmin barışıdır."

Her şeye rağmen, Augustus'un (saltanat dönemi MÖ 31-MS 14) bütün yaptıklarını, propagandanın ürünleri diye bir yana itmek de mümkün değildir. Kuşkusuz kötü yanları vardır, ama Romalılar için önemli olan, kâhinlerin onunla birlikte olmasıdır. Suetonius, Augustus'un annesinin, onun doğumundan dokuz ay önce bir gece yarısı ayini için Apollo tapınağına nasıl götürüldüğünü anlatır. Ama sonra Augustus, *Ludi Victorii Caesares*'i ilk kutladığı sırada gökyüzünde bir kuyrukluyıldız belirir. Ve Agrippa gibi, savaşı astlarına bırak-

tığı Actium savaşından bir önceki akşam, kıyı boyunca eşekle giden bir Yunan köylüsüyle karşılaşır. "Ben Eutychus'um (Refah)" der köylü, "bu da eşeğim Nikon (Zafer)..."[18] [CONDOM].

*Principatus*luğun veya imparatorluğun ilk dönemlerinin doğası özellikle hayal kırıcıdır. İmparator Augustus, cumhuriyet kurumlarını kaldırarak değil, bu kurumların kontrolündeki bütün görevleri kendisi üstlenerek, kendi ve halefleri için kalıcı bir güç elde etmiştir. Kendini *Imperator*, yani "Başkomutan", Konsül, *Tribun* (halkın haklarını savunan yargıç), *Censor* (Nüfus ve Ahlak Bakanı), *Pontifex Maximus*, yani Başrahip ve İspanya, Galya, Suriye ve Kilikya (o dönemde Adana ve çevresi) valisi ilan etmiştir. Sonuç olarak bir otokrat kadar geniş yetkilere sahip olmuştur; ama bu yetkileri merkezi otokratik kanallar aracılığıyla kullanmamıştır. Senatörler oligarşisinin sözde Cumhuriyeti yerine, eski kurumlarını yeni bir biçimde çalışmaya zorladığı bir sözde imparatorluğu koymuştur. Yeni bir görev olan *Princeps senatus* olarak üyeleri, ya vaktiyle kendi atamış olduğu eski *magistrat*lardan ya da imparatorluk adaylarından oluşan senatonun başkanı gibi hareket etmiştir. Senatoyu, o sırada bütün imparatorluğun bölündüğü eyaletlerin yaklaşık yarısından yükümlü; ama görüş ve kararlarını da bir imparatorluk vetosuna tabi kılmıştır. Diktatoryal yetkiler, ceza yargılamasıyla görevli *Praefectus Urb* veya ticaret, piyasalar ve tahıl yardımıyla görevli eski belediye görevlilerine *(Praefectus Annonae)* devredilmiştir. Aynı şekilde, yol ve nehirlerden kamu binalarının onarımına her şeyi denetleyen, gözeten *Curators*, artık sadece İmparatora hesap vermektedir. Daha resmi bir aristokrasinin oluşması, özellikle İmparatorluğun güçlü Pers etkisi altındaki doğu kesiminde Hıristiyanlık döneminin bir olgusudur (Bkz. Ek III, s. 1283).

CONDOM

MÖ 18 ve yine MS 19 yılında İmparator Augustus, çocuk düşürmeyi ve yeni doğmuş bebek öldürmeyi yasaklayan kararnameler yayımlayarak imparatorluk nüfusunun doğurganlığını artırmaya çalışmıştır. Bundan ve başka kaynaklardan anlaşılıyor ki, Romalılar gebelikten korunmanın, şifalı bitkiler, sedir ağacı sakızı, sirke ve zeytinyağı içeren sperm şırınga etme, rahim ağzına lastik halka koyma ve keçilerin sidik torbasından yapılmış prezervatif gibi birçok yöntemini bilmektedirler. Bir Romalı yazar şunu tavsiye etmektedir: Kedi karaciğerini bir tüp içinde sol ayağımıza giyin, ...veya bir dişi aslanın rahminin bir fildişi tüp içinde... "[1]

Ortaçağ uygulamaları üzerine yapılan araştırmalar bir ara "doğayı değiştirmek" için gerekli zihniyetin hiç olmadığını savunmaktaydı.[2] Ama bu görüş değiştirilmiştir. Kilise cezaları, konunun çokça tartışıldığını, özellikle "Onan'ın günahları"ndan bu yana *coitus interruptus*, yani meni inzalinin engellenmesinin ciddi biçimde gündeme geldiğini göstermiştir.[3] Dante'nin *Cennet* XV'te (106-109) Floransa'nın "boş aile evleri" ve "yatak odasında mümkün olan neydi" konusundaki imala-

rı, günümüzün düş gücüne pek geri kalmaz. Kentlerde fuhuşun artışı, hamilelikten kaçınmaya yönelik bir ilgi yaratmıştır. Cathariar da yaşam karşıtlıklarıyla ünlüdürler. 1320'de engizitörler (Kilise sorguculari), bir Cathar rahibinin sevgilisini, sevişme tekniklerini açıklamaya ikna etmişlerdir:

> "... Benimle sevişmek istediğinde, küçük parmağının ilk boğumu kadar bir keten parçasına sarılı bu şifalı bitkiyi takıyordu. Ve sevişirken boynumun çevresine sardığı uzun bir ipi vardı; ve işte ipin uçundaki bu şey veya bitki, mideının ağzına kadar sarkardı. (...) Bir gecede iki veya daha fazla kez benimle sevişmek istediği olurdu. İşte o zaman, bedenini benimki ile birleştirmeden önce sorardı: Bitki nerde?.. Bitkiyi avucuna koyardım, ipin öteki ucu boynumda dururken bitkiyi kendi eliyle mideının ağzına yerleştirirdi.
>
> Eksik kalan tek ayrıntı, bitkinin adıydı."[4]

İtalyan tüccar aileleri ve İngiliz köyleri üzerinde çalışan tarihi nüfusbilimciler, doğum oranının gerek ortaçağda gerekse modern dönemlerde yapay yollarla azaltılmış olması gerektiği sonucuna varmışlardır.[5] On sekizinci yüzyılda James Boswell gibi seks düşkünleri, "zırh" kullanımını sır olmaktan çıkartmışlardır. Kıtanın başka yerlerindeki benzerleri "İngiliz paltoları"ndan veya "şemsiyeler"den söz etmektedirler. Kahramanları ise, bir doktor ya da II. Charles'ın sarayında muhafız komutanı olduğu söylenen Kaptan Condom'dur.[6] Gebeliği önleyici uygulamaları yasaklayan ilk papanın, 1731'de XII. Clemens olduğu sanılmaktadır.

Doğum kontrolünün modern savunucuları, gebeliği önlemeyi cinsel ilişkide serbestliğin bir aracı olarak savunmamaktadır. Maria Stopes, aşırı sevişme arzusuyla dolu olmasına rağmen, aynı zamanda eski moda bir romantiktir. *Evli Aşk ve Akıllı Anne-babalık* adlı kitabında kadınlara, çocuk doğurmaktan kurtulma ve evlilik içinde keyifle sevişebilme şansının tanınması gerektiğini savunmaktadır.[7] Batı cephesindeki birliklere "Fransız mektuplarını" dağıtan askeri yetkililer, askerlerin hem sağlığıyla hem de medeni ilişkileriyle ilgilenmişlerdir. Roma İmparatorluğunda olduğu gibi komünist ülkelerde de çocuk düşürme başlıca yöntem olmuştur. Batıda gebeliğin önlenmesi, doğum kontrol hapı ve 1960'larda evli olmayan gençler için ücretsiz klinik danışmanlık yaygınlaşıncaya kadar cinsel aşırılıkları gidermekte kullanılmamıştır. Yine de 1920'leri anımsatan şu küçük şarkıdaki gibi, başarı hiçbir yerde garanti değildir:

> Jeanie, Jeanie, umutlarla dolu
> Marie Stopes'tan bir kitap oku
> Ama onun durumuna bakarak karar verilirse
> Yanlış baskıyı okumuş olmalı.[8]

Cumhuriyet döneminin temel yasa yapma yöntemleri yavaş yavaş terk edilmiştir. Ama birçok kuralı da kalmıştır. *Comitia tributa*, başka organlardan ge-

çen yasaları onaylamak için ara sıra toplanmıştır; *senatus consulta*, yani "Senato kararları" çıkartılmaya devam etmiştir. Ancak MS ikinci yüzyıldan itibaren İmparator, fermanları, kanunları, genelgeleri, dilekçelere karşılık olarak veya yargısal temyiz başvuruları üzerine verdiği kararları ve "yazılı hükümler"i, emirleri veya idari talimatlarıyla yeni yasaların tek kaynağı haline gelmiştir. Bu andan itibaren Senato, İmparatorun valileri, yüksek bürokratları tarafından bir yüksek temyiz mahkemesine dönüştürülmüştür.

Zaman içinde Roma hukukunun geniş külliyatı, tekrar tekrar kodifiye edilmiştir. Gregorius Codex'i (MS yaklaşık 295), Hermogenianus Codex'i (yaklaşık MS 324) ve Theodosius Codex'i (MS 438), olmak üzere, kısmi üç girişim vardır. Aynı şekilde Theodor Fermanı (MS 515'ten önce), sözde Alaric Dua Kitabı (506) ve Burgunya Kanun derlemesi (516) ile barbar krallar, Roma'dan ele geçirilen eyaletlerde buldukları yasaları özetlemeye çalışmışlardır. Ama asıl sistemleştirme çalışması, İmparator Justinianus döneminde yapılmıştır. Bunlar arasında *Kararlar* (531), *Kurumlar* (533), *Hukuk Bilginlerinin İçtihatları* (534), *Gözden Geçirilmiş Kanun Derlemesi* (534) ve *Yenilikler*'den (565) oluşan elli parçalık külliyat, hukukun kamusal ve özel, cezai ve medeni, laik ve dini, bütün boyutlarını kapsamıştır. Bu dev mirasın günümüze aktarılması Justinianus hukuk kitapları sayesinde mümkün olmuştur [LEX].

Provincia, yani "faaliyet alanı" terimi, esas olarak fethedilen ülkeleri yönetmeye gönderilen valilerin yargılama yetki alanını işaret eder. İmparatorluk dönemindeyse, doğrudan fethedilen ülkenin kendisi için kullanılmıştır. Her eyalete yetki alanlarını, alt-bölümlerini ve ayrıcalıklarını belirten bir berat, *lex provincialis* (eyalet yasası) verilmiştir. Her biri askeri birlikler besleyen, vergi toplayan ve fermanlar aracılığıyla hukukun gücü adına konuşan, ya bir prokonsül (konsül yetkilerine sahip vali) ya da *propraetor* (yargıç yetkilerine sahip vali) olan bir valiye emanet edilmiştir. Her valinin maiyetinde Senato tarafından atanan bir hukukçular grubu, bir askeri muhafız birliği ve bir memurlar (katipler) ordusu vardır. İmparatorun doğrudan kendi kontrolü altında tuttuğu imparatorluk eyaletleriyle Senatoya bırakılan eyaletler arasında bir ayrım yapılmıştır. Eyaletlerin oluşmasının, hem başkent Roma için hem de Roma İmparatorluğunun akıbeti için uzun vadeli sonuçları olmuştur. Kısa vadede başkent Roma büyük vergi akını ve yoğun insan ve mal trafiği sayesinde müthiş zenginleşmiştir. Uzun dönemdeyse, eyaletlerin sürekli iç birleşmeleri yüzünden başkent, zenginlik ve güç kaynakları bakımından zor durumda kalmış; dört yüzyıl boyunca "Roma Ana", kendi çocuklarına gereğinden fazlasını geri vermiştir.

Roma küçülürken eyaletler büyümüştür. İlk aşamada eyalet seçkinleri, geleneksel oligarşiyi batıran ve imparatorluktan kaçan şövalye ve senatör sürülerini beslemiştir. Askeri kuvvetlerin gittikçe kendine yeter hale gelen dış hatlarda, bir başka deyimle taşrada yoğunlaştığı ikinci aşamada, Lugdunum (Lyon) veya Modiolanum (Milano) gibi eyalet merkezleri başkentle rekabet eder hale gelmiştir. Siyaset hayatı, çoğu daha sonra imparator olan eyalet generallerinin rekabetiyle uğraşmıştır. Üçüncü aşamadaysa, başkent Roma ile

taşra arasındaki bağlar, eyaletlerin özerk statü iddia etmeye başlayabileceği noktaya kadar zayıflamıştır. Özellikle Batıda meyve, dalından düşmek üzeredir. İktidarın ve kaynakların merkezkaç şekilde değişimi, İmparatorluğun sonraki sıkıntılarının altında yatan nedendir [**ILLYRICUM**] [**LUGDUNUM**].

İmparatorluk maliyesi iki kısma ayrılmıştır. Senato *Aererium*'u, Satürn ve Ops Tapınağındaki Cumhuriyet Hazinesinin ardılıdır. İmparatorluk maliyesi, *Fiscus* ise Augustus'un getirdiği bir yeniliktir. Kuramsal olarak İmparatorun özel mülkiyetinden *(patrimonium Caesaris)* ayrıdır; uygulamada ise ikisi arasındaki sınır önemsenmez. Ana gelir kaynakları, İtalya içindeki kamu arazilerinin kira geliri, eyaletlerden gelen vergiler, *portaria*, yani "kapı hakları", tuz üzerindeki devlet tekeli, para basımı, köleler üzerinden alınan doğrudan vergiler, köle azat etmeler, veraset ve olağandışı borçlardan oluşmaktadır. Ordu dışında ana harcama kalemleriyse dinsel törenler, bayındırlık işleri, yönetim, yoksullara yardım, tahıl sübvansiyonu ve imparatorluk mahkemesidir. İmparatorluk memurları, başkent Roma dışındaki tüm vergilerin toplanmasını üstlenmişlerdir.

Ordu, sayı ve güç olarak İmparatorluğun, her birinde yaklaşık altı bin profesyonel askerin bulunduğu 28 lejyondan oluşan sürekli savunma gücü haline gelinceye kadar yavaş yavaş gelişmiştir. Deniz kuvvetleri, Akdeniz'dekilerin yanı sıra Ren ve Tuna üzerindeki filolara sahiptir. MÖ 2 yılından itibaren Augustus, Roma'da üslenen ve seçkin imparatorluk muhafızlarından oluşan dokuz piyade taburu oluşturmuştur. Askerlere, her imparatorluk muhafızı için 720, her süvari eri için 300, her lejyoner için 225 *denarius* yıllık ücret ödenmiştir ve hizmet süresi yirmi yıldır.

Lejyonlar, numara ve adlarıyla bilinir. Augustus, lejyonlara aynı numarayla farklı adlar vererek, kendisinin ve Marcus Antonius'un ordusunda da kullanılan birbirini izleyen (ardışık) numaralandırma sistemini korumuştur. Dolayısıyla bir Legio III Augusta ve Legio III Cyrenaica veya bir Legio VI Victrix ve bir Legio VI Ferrata vardır. İmparatorlar, kendi kurdukları birimlere kıdem vermek istedikleri için, birçok lejyon I numarayı almıştır. Çarpışmalar sırasında imha edilen lejyonlar, örneğin Germanya'da kaybedilen XVII. XVIII. ve XIX. lejyonlar veya MS 120 yılında Britanya'da imha olan Legio IX Hispana, bir daha asla yeniden kurulmamıştır.

ILLYRICUM

ROMA İmparatorluğu eyaleti Illyricum, İtalya'nın İstria bölgesiyle Yunan eyaleti Epir arasında, Adriyatik denizinin doğu kıyısında yer alır. Kuzeyinde, Dravus Nehrinin ötesinde Pannonia, güneyinde Moesia ve Makedonya vardır. Yunanlarca, antik İllirya'nın Makedonyalı Philippos'un fetihlerinden kurtulan kısmı *Illyris Barbara* olarak bilinir. İmparatorluk döneminde üç ile ayrılmıştır: kıyıda Liburniya ve Dalmaç-

ya, iç kesimde Lapidya... Sisciya (bugünkü Zagreb) ve Narona (Mostar) dışında, önemli kentleri hep liman kentleridir: Tartatica, Ader (Zadar), Salonae (Split), Epidaurum... En güneydoğudaki hisarkent Lissus, MÖ 385 yılında Siraküzalı koloniciler tarafından kurulmuştur (Bkz. Ek III, s. 1291).

Illyricum aşama aşama boyun eğmiştir. Roma'ya ilk vergisini MÖ 229'da ödemiş ve ikinci yüzyıldaki Makedonya Savaşları sırasında iki kez istila edilmiştir. MÖ 23 yılında Augustus döneminde tamamen İmparatorlukla birleşmiştir. MS 6-9 yılları arasındaki büyük Pannonia ayaklanmasına katılmış ise de, Bizans dönemine kadar Roma İmparatorluğu içinde kalmıştır.

Eski İlliryalılar hakkındaki bilgiler fazla değildir. Dilleri Hint-Avrupa dilidir ve muhtemelen bugünkü Arnavutçaya bir zemin hazırlamıştır. Maddi kültürleri, sofistike metal çalışmalarıyla ünlüdür. Altıncı yüzyıldan itibaren "Situla sanatı", bronz şarap kadehleri üzerindeki ziyafet, yarış, at binme görüntüleri ortasında zarif çekiçişleme figürleriyle öne çıkmıştır. Üçüncü yüzyılda basılmış gümüş paraları vardır. İllirya savaşçıları, Keltler gibi savaş arabalarında değil, İskitler gibi zincir-zırhlar içinde dövüşmüşlerdir.[1]

Illyricum, iki Roma imparatorunun ve Aziz Hieronymus'un doğum yeridir. İmparator Diocletianus, görevden ayrılarak kendi memleketi olan Split kıyısında inşa edilen muhteşem bir saraya yerleşmiştir. Sekizgen mozolesi (Hıristiyanlara zulmedenlerin sonuncusunun mezarı için kaderin ironik bir cilvesi olarak) bir Hıristiyan kilisesi olarak bugüne kalmıştır. Aziz Hieronymus, geleceğin Hırvatistan, Bosna ve Karadağ'ının kuruluşunu gerçekleştirecek olan Slavların ortaya çıkmasından 200 küsur yıl önce, MS 347'de Strido yakınında doğmuştur.

Illyricum, Britanya imparatorluğu gibi etnik ve kültürel bağları büyük göçlerle tamamen dönüşen Roma eyaletleri grubuna dahildir (Bkz. Bölüm IV). Ama halefleri, İlliryalıların anısına sahip çıkmıştır. Mirasları, Avrupa'nın Roma'yı hiçbir zaman tanımamış kesimlerine bırakılan mirastan çok farklıdır **[ILLYRIA]**.

LUGDUNUM

MÖ 43 yılında Prokonsül Muniatus Plancus, Ren ve Saône nehirlerinin kesiştiği noktaya tepeden bakan yeni bir kentin orta çizgisini çizmiştir. Lugdunum, Roma Galyasında, yıldız biçimli bir düzgün yollar ağının kesişme noktasının en önemli kenti olacaktır. Amfiteatroları, Fourvières tepesinden bugün bile görülebilir. Sadece Rhône-Ren koridorunu değil, İtalya'dan Manş'a kuzeybatıya giden yolu da kontrol etmiştir.[1]

Rhône, ulaşıma elverişli olduğu halde, hızlı akan ve hırçın bir nehirdir. Akıntı yönünde gemiler, birçok kayalık ve adaya bindirmek tehlikesiyle karşı karşıyadır; Akıntıya ters yönde ise, ancak atların yardımıyla ilerleyebilir. Buharlı gemilerin geliştirildiği 1821'den önceki yıllarda, yükleri sallar üzerinde aşağıya sürüklenmeden Lyon'a doğru yukarı çekmek için altı bin at çalışmıştır.

1271'den 1483'e kadar, aşağı Rhône uluslararası bir sınır oluşturmuştur. *L'Empi* olarak bilinen sol yaka, Kutsal Roma İmparatorluğu içinde kalmıştır. Sağ kıyı, *le Riaume* ve bütün adalar ise Fransa Krallığına aittir. Cenova ve Arles arasında on beş taş köprü yapılmış; karşı kıyıda ise Valence ve Beaucaire benzeri birçok ikiz kasaba takımı oluşmuştur.

Aynı dönemde Lyon, bir zamanlar antik Galya'da sahip olduğu ekonomik önemi yeniden kazanmıştır. Sonradan Fransa'nın kuzey ve güney topraklarını birbirine bağlayan "Fransız geçidi" adını aldığı 3 Mart 1311'de kente giren Yakışıklı Philippe tarafından Fransa'ya katılmıştır. 1420'den itibaren her yıl dört uluslararası fuara ev sahipliği etmiş; 1464'ten itibaren, Cenova ticaretini altüst eden ayrıcalıklar kazanmış ve 1494'ten 1559'a kadar Fransa'ya İtalya ile olan savaşlarında lojistik üs desteği sağlamıştır. Tüccar elitin içinde; Mediciler, Guadagniler (Gadange) ve çok sayıda Cenovalı içeren birçok İtalyan aile öne çıkmıştır. Bu "canlı", kararlı ve gizemli kent, "çok özel bir hareketlilik ve sükunet kompozisyonu yakalayarak" kendini "Avrupa ekonomisinin sürükleyici merkezi" haline getirmiştir.[2]

"Vieux Lyon" (Eski Lyon), Saône Nehrinin yanında yuvalanan bu eski mahalle, altın yılları anımsatır. Bir yamaçta yoğunlaşan, "bir uçtan bir uca tünele benzer pasajlara bağlı" dar yollar ağıyla, gayet süslü Gotik ve Rönesans tarzı konaklar, iç bahçeler, meydanlar ve kiliselerle doludur. Manécenterie, yani "katedral koro okulu"ndan Rue Juiverie üzerindeki *Hotel de Gadange*'a kadar yer adları, kentin eski sakinlerinin anılarıyla kuşatılmıştır. Bellecour Semti, iki nehir arasındaki ova üzerinde XIV. Louis dönemini sergiler. Paris'ten deniz yoluyla getirilen Güneş Kralı heykelciği, gelirken felakete uğramış ve nehirden çıkarılmak zorunda kalmıştır.

Lyon'un verili stratejik konumu ve ipeğe dayalı endüstriyel atılımı [JACQUARD], coğrafyacıları, niye Fransa'nın başkenti olma konusunda hiç Paris'in önüne geçemediği konusunda meraka düşürmüştür. Beklenti, gerçekleşmeyen bir olasılık olarak kalmıştır. 1311 yılından itibaren Lyon, Fransa'nın ikinci kenti olmaya razı olmuştur. Coğrafya, sadece neyin mümkün olduğunu belirler; hangi olasılığın kazanacağını değil. Üstat, "Bir ülke, tohumları doğa tarafından yeşertilen, ama kullanımı insana bağlı olan, henüz harekete geçmemiş bir enerjiler deposudur," diye yazmıştır.[3]

Limes, yani "sınır hattı", İmparatorluk savunmasının hayati özelliğidir. Zaman zaman sanıldığı gibi, sınır hattı aşılmaz bir engel değildir. Askeri açıdan, daha çok tesadüfi akınları durdurmaya çalışan, ama ciddi biçimde yarılır yarılmaz aktif karşı önlemler başlatacak bir kordon veya bir dizi paralel kordondur. Normal olarak, ancak geçiş ücretini ödeyerek ve İmparatorun otoritesini kabul ederek geçilebilecek bir hattır. Bunların da ötesinde, Roma yargılama yetkisine tabi olan topraklarla olmayanlar konusunda kimseyi kuşkuda bırakmayacak bir işarettir. En önemli özelliği devamlılığıdır; sınır oluşturan bütün nehirleri ve kıyıları, dere tepe demeden kesintisiz bir biçimde aşar gider. Britanya gibi

yerlerde, Çin Seddi'ne benzer bir Büyük Duvar görünümünü kazanır. Bir başka yerde, toprak tabyalar üstünde bir tahta perde, kıyı kalelerine bağlı bir halat veya Afrika'da olduğu gibi yüzleri çöle dönük, tahkim edilmiş çiftlik evleri bloku olabilir. Korumalı geçiş noktaları, kapılarla ve araba yollarıyla açıkça belli edilmiştir. Askeri karargâhlar çevresinde gelişen kasaba ve kentlerle sınır bölgesinin ihtiyaçlarını karşılayan pazarlar için genellikle bir odak noktası oluşturmuştur.

Roma, *limes* (sınır hatlarının) sayesinde, barbarlarla ilişkilerini düzenli biçimde yürütebilmiştir. İmparatorluğun her yerindeki ordu birliklerinde barbar subaylar ve barbar yedekler de hizmet etmişler, barbar kabileler, anlaşmalara bağlı olarak imparatorluk eyaletlerine yerleştirilmiştir. Barbarların Romalılaşması ve Romalıların barbaşlaşması, İtalya'da Cumhuriyetin ilk fetihlerinden itibaren işleyen bir süreçtir. Ve nihayet, Caesar'ın "pantalonlu senatörler"i, hâlâ beyaz pelerinlerinin altına yerel tozluklarını giymekten hoşlanan Kelt kökenli Romalılardır.

Toplumların, ölü balıklar gibi baştan ayağa doğru bozulduğu söylenir. Gerçekten ilk imparatorların listesinde fazlasıyla soysuz vardır.

Augustus'un evlatlığı İmparator Tiberius (yönetim dönemi, MS 14-37), zalimliklerini ve sapıklıklarını uygulamak için erkenden Capri'ye çekilmiştir. Onun döneminde, öldüresiye çalışan muhbirlerin *(delatores)* alevlendirdiği kitlesel mahkûmiyetler modaya dönüşmüştür. Caligula (yönetim dönemi MS 37-41), yaşadığı sürece kendisini tanrılaştırmış ve atını konsüllüğe atamıştır. Suetonius, "Üç kızıyla birden sırayla ensest yapmak onun alışkanlığıydı ve büyük ziyafetlerde karısı onun üzerine uzandığı zaman, o da kızlarını sırayla altına alırdı" der ve devam eder: "Dazlak ve köse olduğu için hangi koşulda olursa olsun keçilerden söz edilmesini en büyük suç ilan etmişti."[19] Kendisine çok yakışacak bir şekilde, cinsel organlarına yönelik bir suikast sonucu öldürülmüştür. Messalina ve Agrippina adlı iki katil kadınla evli olan Claudius (yönetim dönemi MS 41-54), mantar yemeğine karıştırılmış zehirli mantar sosuyla zehirlenerek öldürülmüştür.[20]

Güzel sanatlara, lükse ve zevke düşkün İmparator Neron (yönetim dönemi MS 54-68), başarısız bir suda boğma girişiminden sonra bıçaklayarak annesine tecavüz etmiştir. Teyzesini, çok kuvvetli bir müshil ilacı vererek, ilk karısını yanlış bir zina suçlaması üzerine, hamile ikinci karısını tekmeleyerek öldürmüştür. Suetonius "Özgür doğmuş oğlanları ve evli kadınları iğfal etmekle yetinmeyip, Ocak Tanrıçası Rahibesi Bakire Rubria'ya da tecavüz etmiştir" diye anlatır ve sürdürür:

> "Sporus adlı oğlan çocuğunu, hadımlaştırarak kıza dönüştürdükten sonra, onunla evlenmek için bütün Saray mensuplarının katıldığı, çeyiziyle, gelinliğiyle, duvağıyla tam bir evlenme töreni düzenledi; sonra onu eve getirdi ve bir eş gibi davrandı. (...) Nero'nun babası Domitius da aynı tür bir eşle evli olsaydı dünya daha mutlu bir yer olurdu." [21]

Nero, sonunda *Qualis artifex pereo*, (İçimde ölen... Ne müthiş bir sanatçı!) sözleriyle intihar etmiştir.

Bir asker olan İmparator Galba (yönetim dönemi MS 68-69), "dört imparatorlar yılı"nda, asi askerler tarafından öldürülmüş; halefleri Otho ve Vitellius da aynı kadere uğramışlardır. Bir eyalet vergi tahsildarının oğlu olan Vespasianus (yönetim dönemi MS 69-79), hep istediği gibi "ayakta ölmeyi" başarmıştır. Son sözleri, "Allahım, bir tanrıya dönüşüyor olmalıyım!" olmuştur.[22] Titus'un (yönetim dönemi MS 79-81), ancak Vezüv yanardağının patlamasıyla bozulan alışılmamış bir refah dönemi saltanatından sonra kardeşi tarafından zehirlendiği söylenmektedir. Titus'un muhtemel katili İmparator Domitianus (yönetim dönemi MS 81-96), karısı ve suç ortakları tarafından bıçaklanarak öldürülmüştür. Augustus'un, kendisinden hemen sonraki on halefinden sekizi iğrenç bir şekilde öldürülmüştür [PANTA].

Ama Roma'nın pastırma yazı daha ileridedir. "Eğer biri dünya tarihinde insan ırkının en mutlu ve müreffeh olduğu dönemi saptamaya çalışsa," demektedir Gibbon, "tereddüt etmeden Domitianus'un ölümünden Commodus'un tahta çıkışına kadar geçen dönemi gösterirdi."[23] Nerva (yönetim dönemi MS 96-98), Trajan (yönetim dönemi MS 98-117), Hadrianus (yönetim dönemi MS 117-138), Antoninus Pius (yönetim dönemi MS 138-161) ve Marcus Aurelius'un (yönetim dönemi MS 161-180) yönetiminde İmparatorluk sadece en büyük coğrafi sınırlarına ulaşmakla kalmamış, eşsiz bir sükûnet ve istikrar dönemini de yaşamıştır. Nerva, yoksullara yardım geleneğini başlatmıştır; Trajan dürüst, yorulmak bilmez bir askerdir; Hadrianus bir sanatçı ve sanat koruyucusudur. Antoninus Pius hakkında Gibbon şöyle yazmaktadır: "Onun dönemi, gerçekten tarih için pek az, hatta insan türünün suçlar, budalalıklar ve talihsizlikler siciline göre daha az malzeme sağlayan ender bir avantajla göze çarpar."[24]

PANTA

COLONIA Cornelia Veneria Pompeiana kenti, MS 79 yılında beş metre kalınlığında volkanik küller altında kaldığı zaman, insan yaşamının şık, monden, çirkin bütün biçimleri ortadan kalkmıştır. Ama 1869'dan sonra Pompei kazıları başlayınca, eski günlerin bir boyutu olan Pompei'nin Venüs'e adanmışlığı, resmen gizli tutulmuştur. On dokuzuncu yüzyılın müstehcenlik korkusunun suçlu bulduğu büyük bir eşya koleksiyonu, Napoli Ulusal Müzesi'nin "yasak bölüm"ünde *(stanze proibiti)* onlarca yıl saklanmıştır.[1]

Oysa Pompei'de seks ticareti, utanmadan veya ikiyüzlülük yapmadan sürdürülmüştür. Genelevler *(lupinari)* kentin her yanına dağılmıştır; mönülerini ve fiyatlarını açıkça ilan etmişlerdir. Successa veya Optata gibi en ucuz kızların fiyatı 2 *assi*; Spronza'nın 8, Attica'nın 16 *assi*dir. Şöyle uyarılar vardır: "Aylaklara yer yok... Temizlen". İçeride, müşterileri teşvik edecek resimler vardır. Seksüel objelerin tablo ve

heykelcikleri özel konutlarda bile yaygındır. Kent kültünün (cinsellik) "gizlerini" gösteren duvar resimleri, yarı kutsal bir nitelik taşır. Dev boyutlarda erkek cinsel organı tasvirleri her yerde görülür. Bu figür, gaz lambalarının alev kapları olarak, komik çizimlerin orta süsü olarak, hatta içki kadehi sapı olarak işlev görür. Erkek tanrıları tam teçhizat gösteren veya tanrı Pan'ı, sırtüstü yatmış dişi keçiyle sevişirken gösteren mizahi takı veya biblolar olağandır.

Kentteki fahişelerin çoğu adıyla veya kadın tiyatro oyuncuları gibi sahne adıyla, (*noms de scène*) bilinir: Panta (Her Şey), Cutibonia (Sevimli Serseri), Kalitromia (Süper Bacakarası), Laxa (Geniş), Landicosa (Büyük Klitorisi), Extaliosa (Arka Kanal)... Müşterileri de adları veya takma adlarıyla tanınır. Bir tanesi Enochione (Yiğit Ayyaş), bir başkası Skordopordonikos'dur (Sarımsak Osuruğu). Pompei'nin en büyük genelevinin baş patronu, yanardağın patlamasından kısa bir süre önce ölmüştür. Aşağı, genelevin kapısına şu taziyeyi kazır: "Bütün yaş tutanlara. Africanus öldü. Yazan: Rusticus." Ticaret hem iki-cinsli (biseksüel) hem de iki-dillidir. İki cins (erkek ve kadın müşteri) için de kiralık oğlanlar bulunabilir ve oyunun dili Yunanca veya Latincedir. Sözcük dağarcığının zorunlu sözcükleri *futuere, lingere, fellare; phallus, mentula, verpa; cunnus* veya *connos* ve *lupa*'dır.

En etkileyicisi, antik zafer ve felaket anlarının her zaman kaydedildiği duvar yazılarıdır:

FILIUS SALAX QUOT MULIERORUM DEFUTUISTI[2]
AMPLIATE, ICARUS TE PEDICAT[3]
RESTITUTA PONE TUNICAM ROGO REDES PILOSA CO[4]
DOLETE PUELLAE PEDI - ... CUNNE SUPERBE VALE
... AMPLIATUS TOTIES...
HOC QUOQUE FUTUTUI...[5]
IMPELLE LENTE[6]
MESSIUS HIC NIHIL FUTUIT[7]

İmparatorluk yönetiminin, en parlak dönemiyle ilgili küçük ayrıntılar, İmparator Trajan'ın Bithynia-Pontus valisi Genç Plinus ile uzun mektuplaşmalarında yer alır:

PLINIUS İznik, bir tiyatro için on milyon *sesterce* ve yanan bir cimnazyum için büyük bir miktar harcadı. (...) Claudiopolis'te dağın eteğine bir hamam yapıyorlar. Ne yapayım?

TRAJANUS Sen oradasın, kendin karar ver. Mimarlara gelince, biz Roma'da Yunanistan'dan getirtiyoruz. Sen de çevrende bulacaksın.

PLINIUS Eyalet kentlerinden gelmesi gereken para toplandı, ama yüzde 12'den borç alacak kimse çıkmadı. Faiz oranını mı düşürmeliyim... yoksa onbaşıları eşit paylarla borç almaya mı zorlamalıyım?

TRAJANUS Borç alacakları cezbetmek için faizleri uygun oranda düşür, ama kimseyi borç almaya zorlama. Bu yol, çağımızın ölçülerine uymaz.

PLINIUS Aşağı Moesya Temsilcisi, ayrıcalıklarını gözetmek üzere Bizans'a bir lejyoner bölüğü gönderdi. Şimdi Juliopolis de aynı şeyi yapmak istiyor.

TRAJANUS Bizans büyük bir kent. (...) Ama aynı yardımı Juliopolis'e yaparsam, bütün küçük kentler aynı şeyi isteyecek.

PLINIUS Büyük bir yangın Nikomedia'yı mahvetti. 150 kişilik bir itfaiye birliği kurmak iyi olmaz mı?

TRAJANUS Hayır. Adı ne olursa olsun bu tür birleşmeler kesinlikle siyasi birlikler haline gelir.

PLINIUS Hıristiyanlarla ilgili kararlar bana hiç gönderilmedi, bu nedenle onların neyle cezalandırılabileceğini bilmiyorum. Hıristiyanlıktan geri dönenler affedilecek mi? Sadece inançları yüzünden cezalandırılmaları gerekir mi?

TRAJANUS Hıristiyanların özellikle aranıp bulunmasına gerek yok. Bizzat karşına getirilirler ve mahkûm olurlarsa cezalandırılmaları gerekir. Ama onlara karşı kimliği belirsiz ihbarların, suçlamada hiçbir ağırlığı yoktur.[25]

Marcus Aurelius (yönetim dönemi MS 161-180) ile, Roma gerçek bir filozof-kral kazanmıştır. Epiktetus'un öğrencisi olan Aurelius, kendisini sürekli sefere çıkmanın zorluklarına, görevin ağır sorumluluklarına ve müsrif bir ailenin taleplerine dayanacak şekilde eğitmiştir. *Meditations* diye bilinen "Kendime" başlıklı notları, bütün yüksek duyguları yansıtmaktadır:

> "Akıllı ve iyi bir adam için, insan yaşamının her türlü olayı karşısında rahat ve hoşnut olmak dışında hangi özel farklılık kalıyor? Ne ruhundaki kutsal ilkeyi güçlendirmek ne kafasındaki sükûnu, bir sürü fantastik meşguliyetle bozmak... Sözlerinde gerçeğe kesin bir saygıyı ve eylemlerinde adaleti gözetmek; ve bütün insanlık onun bütünlüğünü, alçak gönüllülüğünü sorgulamak için komplo kurduğu halde, o, onların kuşkularına saldırmaz. Ama yaşamın, herkesin temiz bir vicdanla, kendi ölümü için korkmadan ve hazırlıklı olarak, sızlanıp gönülsüzlük etmeden kaderine razı olarak ulaşmak için çabalaması gereken gerçek sonuna götüren yoldan da sapmaz."[26]

Marcus Aurelius, akıl almaz bir "kim ve nerede olduğunu bilme" duyarlılığına sahiptir:

> "Roma, İmparator Antoninus için olduğu gibi benim de kentim ve ülkem. Ama bir insan olarak, ben bir dünya vatandaşıyım. (...) Evren içinde Asya ve Avrupa, dünyanın önemsiz köşeleri; Büyük Okyanus, sadece bir su damlası; Atos Dağı bir kum tanesi. Sonsuzlukla karşılaştırınca, içinde bulunduğumuz an sadece bir nok-

ta. Buradaki her şey son derece küçük, değişime ve sona ermeye tabi; ama her şey bir Akıllı Sebep'ten doğuyor.[27]

Üçüncü yüzyılın ortalarında Roma İmparatorluğu, yıpratıcı bir iç hastalığın bütün dış belirtilerini göstermektedir. Siyasi çöküş, çözüm ihtiyacı ve taşradaki düzensizlikle birlikte ortadadır. MS 180'den sonraki doksan yıl içinde kısa ömürlü en az seksen imparator, meşru yollardan veya zorla taht üzerinde hak iddia etmiştir. Gibbon "Gallienus dönemi tahtta hak iddia eden sadece on dokuz vâris üretmiştir. (...) Kulübeden tahta ve tahttan mezara hızlı ve sürekli geçiş, kaygısız bir filozofu eğlendirmiş olabilir" demektedir.[28] Ordu, bir yaptırımla karşılaşmadan, kendisinin üstünde olması gereken sivil yöneticilere emredebilmiştir. Barbarlar cephe hatlarını genellikle kontrolsüz olarak aşmışlardır. Örneğin Gotların akınları kalıcı işgallere dönüşmüştür. MS 268'de Atina'yı yağmalamışlardır. Posthumus adında biri orta Galya'da bir "imparatorluk" kurmuş, bir başkası da Palmyra'da ortaya çıkmıştır. İşe yaramaz veya tahtta kısa süre kalan imparatorlar kültünü uygulamanın güçlüğü, çoğalan Hıristiyanlık taraftarlarına zulmedilmesini yeniden gündeme getirmiştir. 250 yılından 265 yılına kadar pek çok bölgeyi veba kırıp geçirmiş; bir ara sadece Roma'da günde 5000 kişi ölmüştür. Vebayı kıtlık izlemiştir. Madeni paranın ayarının düşürülmesiyle birlikte şiddetli bir fiyat enflasyonu başlamıştır. Marcus Aurelius % 75 saflıkta bir gümüş imparatorluk sikkesi çıkarmıştı. Yüz yıl sonra Gallienus (yönetim dönemi MS 260-268) döneminde ise para yüzde 95 karışık hale gelmiştir. Vergi gelirleri dibe vurmuştur; imparatorluk yetkilileri, kaynakları sınır eyaletlerinde yoğunlaştırmış; bunun yapılmadığı eyaletler çökmüştür; kalelere taş sağlamak üzere amfitiyatrolar bile yıkılmıştır.

Yirmi bir yıllık saltanatının tamamı "yeni bir imparatorluğun kuruluşu" olarak görülen Diocletianus (yönetim dönemi MS 284-305) döneminde bile, her şey çok iyi değildir. İmparatorluğu, her biri kendi Augustus'una ve yardımcı Caesar'ına sahip iki parçaya bölen tetrarşi, yani "dörtlü yönetim" (her eyaletin dört ayrı bölgesinin dört ayrı vali tarafından yönetilmesi), yönetimi ve sınır boylarının savunulmasını kolaylaştırmıştır. Ordu çok büyümüştür; ama bürokrasi de büyümüştür. Fiyat artışları kontrol altına alınmış, ama nüfus azalmasının önüne geçilememiştir. Hıristiyanlara zulüm devam etmiştir. MS 304 yılında başkent Roma'da büyük bir Zafer şenliği düzenlenmiş; ama bu sonuncu şenlik olmuştur. Bir yıl sonra Diocletianus, tahttan feragat edip memleketi olan Dalmaçya'ya çekilmiştir.

Daha sonra "Büyük Constantinus" diye anılan Flavius Valerius Constantinus (yönetim dönemi MS 306-337) Yukarı Moesya'da Naisus'ta (yani bugünkü Sırbistan'daki Niş; Gibbon'un dediği gibi Dacia değil) doğmuştur. Babası, Diocletianus'un Batı Caesar'ı (Batıdaki vekili) Constantinus Chlorus, Eboracum'da (York) tahta çıktıktan hemen sonra ölmüştür. Britanyalı bir Hıristiyan olan annesi Helena, efsaneye göre Gerçek Haç'ı bulan kişi olarak saygı görmüştür. Constantinus, imparatorluğun iki ayrı parçasını yeniden birleştirmiş ve Milano Fermanı'yla "genel dinsel hoşgörü" ilan etmiştir. Kariyerinin dö-

nüm noktası sayılabilecek iki anında, bir düş gördüğü iddia edilir. Düşün önceleri Apollon, sonra "bununla fethedeceksin" sözleriyle birlikte bir Haç olduğu söylenir. Başkentteki Romalılarla tartışmış, başkentini İstanbul Boğazı kıyılarına taşımaya karar vermiştir. Ölüm döşeğindeyken resmen Hıristiyanlığa geçmiştir. Böylece Roma kenti, İmparatorunun Hıristiyanlığa geçtiği anda, yarattığı İmparatorluğun merkezi olmaktan çıkmıştır.

Hıristiyanlık

Hıristiyanlık kökeni itibariyle bir Avrupa dini değildir. İlişkili olduğu Musevilik ve İslam gibi o da Batı Asya'dan gelmiş; Avrupa yüzyıllar boyunca Hıristiyanlığın esas yoğunluk merkezi olmamıştır.

Topluma ayak uyduramamış bir Yahudi gezgin vaiz olan Nasıriyeli İsa, Augustus döneminin ortalarında Roma'nın Judaea eyaletinde doğmuştur. Kudüs'te, ön adı bilinmeyen, daha sonra muhtemelen Galya'da, Vienne'de hizmet etmiş bir şövalye olan Pontius Pilatus'un yöneticiliği (*procurotor*'luğu) sırasında çarmıha gerilerek idam edilmiştir. Pilatus'un, hiç suçu olmadığı halde, Yahudi *Sanhedrin*'inin (Musevi din soylularıyla dinsel hukuk bilginlerinden oluşan ve yetkisi tüm antik Filistin'i kapsayan mahkeme, e.n.) İsa'nın öldürülmesi talebini kabul ettiği söylenir [CRUX].

Kanıtları kısmen birbirini yineleyen, kısmen birbiriyle çelişen dört kısa İncil'in dışında İsa'nın yaşamı konusunda çok az şey bilinmektedir. Kendisinden söz eden hiçbir tarihi belge yoktur, Roma yazılı kaynaklarında onun izine rastlanmaz. O dönemin Josephus veya Philo gibi Yahudi yazarlarının da büyük ölçüde dikkatini çekmemiştir. Görüşleri, sadece pek çok teşbihli anlatısından, çeşitli olaylar hakkında söylediklerinden, vaizliğinin kerametlerinden, havarilerle konuşmalarından ve bir avuç önemli beyanından (Dağ'daki vaazları, Tapınak'taki ve yargılanması sırasındaki yanıtları, Son Akşam Yemeği'ndeki karşılıklı konuşmaları, Haç üzerine sözleri) bilinmektedir. Yahudi belgelerinin özlenen kâhin kurtarıcısı Mesih olduğu iddia edilmiştir; ama İsa, bu büyük belgeler külliyatını iki emre indirger:

> "İsa ona dedi ki, Tanrı'yı bütün kalbinle, bütün ruhunla, bütün aklınla seveceksin. İlk ve en büyük emir budur. İkincisi de ona benzer; komşunu da kendin kadar seveceksin" (Matta 22: 37-39).

Birçok vesileyle "Benim krallığım bu dünyanınki değil" diyen İsa, laik otoriteye karşı çıkmamıştır. Öldüğünde ne örgüt ne kilise veya papazlar ne siyasi vasiyetname, hatta ne İncil bırakmıştır; öğrencilerine bilmece gibi direktifler dışında...

> "Eğer birisi arkamdan gelirse, bırakın feragat etsin; onun için haç çıkartın ve beni takip edin. Her kim yaşamını korur (ölmemek ister), onu (yaşamını) kaybedecektir; her kim ki benim uğruma ölür, onu (yaşamını) bulacaktır" (Matta 16: 24-25).

Hıristiyanlığın, Roma İmparatorluğunun resmi dini olacağı önceden kolay kolay görülememiştir. Sonraki dönemlerin Hıristiyan mümin kuşakları için Hıristiyanlığın zaferi sadece Tanrının arzusudur; ciddi biçimde sorgulanmaz ve tahlil edilmez. Ama ilk yüzyıllardaki birçok Romalı için herhalde tam bir bilinmeyen olmuştur. İsa uzun süre gösterişsiz bir yerel olgu olarak kabul edilmiştir. İnançları Yahudilikten başka inançlarla karıştırılan hayranları, evrensel kabul görecek bir din bulmaya hiç de hevesli olmamışlardır. Kölelerin ve basit balıkçıların inançları, sınıf veya bölge çıkarları açısından bir avantaj sağlamamaktadır. "Tanrının Manevi Krallığı" ve Caesar yönetimi (dini yönetim ile laik yönetim, tanrısal otorite ile yeryüzü otoritesi, (Tanrı'nın hakkı Tanrı'ya, Caesar'ın hakkı Caesar'a) arasında böylesine açık bir fark oluşturan İncilleri, önce bütün dünyevi hırslardan arınmış görünmektedir. Hatta sayıları arttığı ve imparatorluk kültüne katılmayı reddettikleri için, baskı gördükleri sırada Hıristiyanlar isteksizce genel tehdit olarak görülmüşlerdir [APOCALYPSE].

CRUX

KARE, daire, üçgen, ok, çentik gibi haç da bütün insanlık tarihi boyunca tekrarlanan, yok edilmesi olanaksız ilkel işaretlerden biridir. Bazen "işaretlerin işareti" denilen haç, bilim içinde "toplama", "artı", "olumlu" anlamında da kullanılmaktadır. Ancak İsa'nın çarmıha gerilmesine bağlı olarak ilk aşamadan itibaren Hıristiyanlığın başat sembolü haline gelmiştir.

Haç, Hıristiyan dünyasında her zaman her yerde, kiliselerde, mezarların üstünde, kamusal anıtlarda, hanedan armalarında, ulusal bayraklarda vardır. Hıristiyanlar Haç işaretiyle vaftiz edilirler; rahipler onları Haç işareti ile kutsarlar; Tanrıdan yardım dilerken veya İncil dinlerken kendi kendilerine de (Katolikler ve Ortodokslar birbirinin tersi yönde olmak üzere) haç çıkartırlar. Ortaçağda, Haçlı Seferlerine katılan askerler pelerinlerinin üstüne Haç takmışlardır. Hıristiyan Haçının, her biri özel simgesel veya süs niteliğinde bir çağrışımı olan pek çok çeşidi olabilir[1] (Bkz. Ek III, s. 1289) [DANNEBROG].

Ama Hıristiyanlık öncesi işaretler de, Hıristiyanlıktaki benzerleriyle birlikte Avrupa'da uzun süre varlıklarını korumuştur. En bilineni, adı Sanskritçe bir deyim olan "refah, mutluluk, iyilik"ten türetilen asırlık *swastika*, yani "kancalı haç"tır. Eski Çin bilgelerine göre, kancalar aşağıya sola kıvrık olursa "kötü şans"ı, yukarıya sağa dönük olursa "iyi şansı" simgeler. Kancalı Haçın İskandinav biçiminde, ışık saçarak kesişen iki yıldırım çubuğu veya alevler içinde kesişen iki sopa olarak düşünülmüştür. İrlanda'da görülen yuvarlak Kelt formunda, güneşi temsil etmek üzere yapılmıştır.[2] Pagan Nazilerin, *hakenkreuz*'un (gamalı haçın) modern bir versiyonunu partilerinin amblemi olarak seçmelerinden önce, arkasında daha binlerce yıl vardır.

Doğulu ve Hıristiyan olmayan bu tür işaretlerin aktarılmasının bir başka örneği, eski Sarmatyalıların *tamga*'ları, yani "resimsel veya grafik anlam yüklemeler"idir. Yer yer daha basit Çin ideografilerine benzeyen *tamga*lar, ortaçağ başla-

rında Yakındoğu'ya ilerleyen Türk boylarının işaretlerinde yeniden ortaya çıkarılmıştır. Bu yolla, Batının haçlılarıyla Kutsal Topraklarda karşılaşan İslami hanedan armaları sistemine katkıda bulundukları düşünülmüştür.[3] Aynı zamanda, Polonya'nın biraz daha geç bir dönemde ortaya çıkan tek-tip arma sistemiyle çarpıcı bir benzerlik taşır. Sonuç olarak bilim adamları, Polonya aristokrasisinin eski Sarmatyalı atalardan üredığı yolundaki benzer bir iddianın tamamen de gerçekdışı olmadığını düşünmek eğilimindedirler. Polonyalıların sözde "Sarmat İdeolojisi" dedikleri şey, hanedan armaları sahibi klanları, dikkate değer süvari gelenekleri hep steplerin çok zaman önce kaybolmuş doğulu atlılarına bağlamıştır. Bir görüşe göre, Polonya'nın Sarmat bağlantısı, en iyi MS dördüncü yüzyılda Doğu Avrupa'nın ıssız kırlarında kaybolup giden Sarmatya Alanları'nın bir mirası olarak açıklanabilir.[4]

(Sarmatya tamgaları)

(Polonya klan simgeleri taşıyan armalar)

Semboller en derin duyguları tahrik eder. Uluslararası Kızılhaç Örgütü 1953'te kurulduğu zaman, amblemının evrensel bir şefkat simgesinden başka bir şey olabileceğini pek az Avrupalı düşünmüştür. Ama zamanı gelince de Kızıl Ay, Kızıl Aslan, Kızıl Yıldız ile tamamlanması gerekmiştir. Aynı şekilde, Auschwitz'teki eski Nazi Toplama Kampı'nın yerinde Hıristiyan haçının yükselmesi, Yahudilerin yanı sıra özellikle çok sayıda Hıristiyanın da kampın kurbanlarından olduğunu bilmeyenler arasında acı bir tartışmaya yol açmıştır. Suçlamalar ve yapılıp bozulan anlaşmalarla geçen dokuz yıl, 1993'te bütün Hıristiyanlarca kabul edilen bir anıt merkez kurulmasıyla sona ermiştir[5] [AUSCHWITCZ].

Kuşkusuz, Hıristiyanlığın ruh üzerinde durmasının Roma yaşam tarzının çare bulamadığı bir manevi boşluğu doldurduğu; Hıristiyanlığın kurtarıcılık ve ölüme karşı zafer öğretilerinin büyük cazibe kazanması gerektiği sonradan görülmüş olabilir. Ama, Bithynia'daki Yaşlı Plinius (Bkz. s. 217) gibi imparatorluk yetkililerinin kararsızlıkları da anlaşılabilir. Ama Antik dünyanın, yeni bir "kurtarıcı" din için olgun bir meyve olduğuna karar vermek bir şeydir; söz konusu boşluğun yarım düzine başka aday dururken niçin Hıristiyanlık tarafın-

dan doldurulması gerektiğini açıklamak bambaşka bir şeydir. Hıristiyan Kilisesinin yükselişi hakkında yazan septiklerden hiçbiri, Edward Gibbon'dan daha kuşkucu olamaz. Gibbon'un *The Decline and Fall of the Roman Empire* (Roma İmparatorluğunun Gerileyişi ve Çöküşü) adlı eseri, bir yandan İngiliz dilinin en parlak tarih metni örneğini, öte yandan da Kiliselerin Hıristiyan ilkelerden kopmasına karşı en kalıcı polemiği içermektedir. "Capitol'ün kalıntıları üzerine Haç'ın zafer sancağını nihai olarak diken saf ve alçakgönüllü bir dinin (...) kurulması ve gelişmesi için içten, ama gerçekçi bir sorgulama" diye tanımladığı şeyi yapmıştır[29] (Bkz. Ek III, s. 1296).

Hıristiyanlığın yayılması, büyük ölçüde *Pax Romana* (Roma Barışı) sayesinde mümkün olmuştur. İsa'nın çarmıha gerilmesinden sonraki otuz yıl içinde, doğu Akdeniz'deki büyük kentlerin çoğunda Hıristiyan cemaatler oluşmuştur. Yazdıkları, Yeni Ahit'in büyük bir bölümünü oluşturan ve seyahatleri bir Hıristiyan önderin ilk pastoral ziyareti olan Aziz Paulus, daha çok Doğunun Yunanca konuşan kentleriyle ilgilenmiştir. İsa'nın en yakın öğrencisi olan Aziz Petrus'un deniz yoluyla Roma kentine gittiği ve orada muhtemelen MS 68 yılında şehit edildiği söylenir. İncil, İmparatorluğun bütün eyaletlerini Roma'dan başlayıp İberya'dan Ermenistan'a dek dolaşmıştır.

APOCALYPSE

PATMOS, Ege'nin Asya kıyılarına çok yakın son Avrupa adasıdır. MS birinci yüzyılda, yakındaki Roma kenti Efes tarafından mahkûmların gönderildiği bir sürgün yeri olarak kullanılmıştır. Hıristiyan yazılı kaynaklarının son canon kitabını yazmak için uygun bir yerdir.

Vahiy Kitabının *(Apocalypse)* yazarı Johannes'tir (Yuhanna). Sonraki gelenek ne sayarsa saysın, o asla Havari Aziz Yuhanna olduğunu ileri sürmemiştir; zaten ne üslubu ne de görünüşü Dördüncü İncil'inkine benzer. Dinsel suçları nedeniyle sürgün edilmiştir ve muhtemelen MS 81-96 arasında yazmıştır.

Rahip Aziz Yuhanna'nın *Apocalypse*'i, "aynı bağın hasadı" Yahudi vahiy edebiyatı gibi, mevcut düzenin sonunu haber veren bir dizi mistik düşü anlatır. Tuhaf simgelerinin (Kuzu, Yedi Mühür, Dört Hayvan, Dört Atlı, Babil'in Büyük Fahişesi ve Kızıl Ejder ve daha pek çok benzerinin) yorumu, Hıristiyanları her zaman şaşırtmış ve kendinden geçirmiştir. Önemli bölümler, zengin bir cin-şeytan fonu da oluşturarak, İsa karşıtlarına karşı mücadeleyle ilgilidir **[DIABOLOS]**. Kapanış kısmı, 21. ve 22. bölümler, "yeni bir cennet ve yeni bir dünya" görüşü sunar:

> "Ve tanrı onların gözlerindeki bütün yaşları silecek; artık ne ölüm ne acı ne de ağıt olacak; ne de geçmişte kalan şeyler için daha fazla acı çekecekler.
> Ve tahtında ayağa kalkarak, "Bakın, her şeyi yeniden yaptım" dedi. Ve bana da "Yaz: bu sözler doğru ve güvenilirdir" dedi. Ve bana dedi ki: "Yapıldı. Ben Alfa ve Omega, yani başlangıç ve son'um."[1] (Vahiy 21: 4-6)

Kilit ad, kuşkusuz Aziz Paulus olarak tanınan Tarsuslu Paul'dür (ölümü, yaklaşık MS 65). Yahudi olarak doğup, eski Musevi tarikatı Farisi eğitimi gören Aziz Paulus, İsa'nın müritlerine yönelik ilk Yahudi zulmünü yapanların arasında yer almış, MS 35 yılında Kudüs'te ilk Hıristiyan şehit Stephanus'un taşlanmasında bulunmuştur. Ama sonra, Şam'a giderken birden değişerek vaftiz olmuş ve Yeni Yol'un en enerjik misyonerlerinden biri haline gelmiştir. Onun bu amaçla yaptığı üç seyahat, Hıristiyanlığın gelişmesinde tek başına en önemli itici güç olmuştur. Çeşitli başarılar kazanmıştır. MS 53 yılında "Bilinmeyen Tanrıya" bir mihrap kurduğu Atina'da, Yahudilerin düşmanlığını çekerken, Yunanlılarca da kuşkuyla karşılanmıştır:

> "Epikürosçu ve Stoacı bazı düşünürler ona karşı çıktılar. İnsanlar birbirlerine "Bu boşboğaz neler saçmalıyor" diyorlardı. Yabancı tanrıları ileri süren birine benziyordu; çünkü onlara İsa'yı ve yeniden dirilişi anlatıyordu. Onlar da onu alıp Areopagus'a götürerek, bu yeni doktrinin ne olduğunu öğrenebilir miyiz, dediler. Atinalılar zamanlarını başka şey için değil, ama yeni bir şeyi anlatmak veya dinlemek için harcadılar" (Resullerin İşleri 17: 18-21).

Muhtemelen Romalılara Mektuplar'ı yazdığı Korinthos'ta, daha cana yakın bir grupla birlikte iki kez daha kalmıştır. Kudüs'e dönünce Yahudi Yasasını çiğnemekle suçlanmış, ama Roma İmparatorluğu vatandaşı olarak Roma kentinde yargılanması gerektiği yolunda itirazda bulunmuştur. Roma'da Nero zulmü sırasında öldürüldüğü sanılmaktadır.

Aziz Paulus'un katkısı, iki ayrı nedenle son derece önemlidir. Bir yandan, Musevi olmayanların Havarisi olarak, Yeni Yol'un Yahudi kabilelerle sınırlı olmadığı, her gelene açık olduğu ilkesini getirmiştir. "Musevi olan ve olmayan, bağımlı veya özgür diye bir şey olmayacaktır." Öte yandan da, kendisinden sonraki bütün Hıristiyan ilahiyatının temellerini atmıştır. Günahkâr insanlık, yeniden dirilişiyle Eski Yasayı kaldıran ve Ruhun yeni dönemini başlatan İsa aracılığıyla İlahi Lütuf tarafından bedeli ödenerek geri alınmıştır. İsa, Mesih'ten de ötedir; İsa, İkinci Geliş'e kadar Tövbe ve İbadet aracılığıyla mümin tarafından paylaşılan mistik Bedeninde Kilise'yle özdeşleşmiş Tanrı'nın oğludur. İsa, Hıristiyanlığın eşsiz esin kaynağıdır; ama Hıristiyanlığı tutarlı bir din olarak kuran Aziz Paulus'tur [İFFET].

Hıristiyanlığın Yahudi kökenleri, özellikle Hıristiyanlar ve Yahudiler arasındaki ilişkiler üzerinde kalıcı sonuçlar doğurmuştur. MS 70 yılındaki Yahudi Ayaklanmasının ardından Yahudi diasporası İmparatorluğun her tarafına dağılmaya başlamıştır. Musevilik Filistin'de yaygın olmaktan çıkmış ve "Kitap Ehli Halk" Avrupa ve Asya'nın birçok yerinde dinsel azınlık haline gelmiştir. Onlara göre İsa sahte bir mesihtir, gasıptır, dönektir. Onlara göre Hıristiyanlar, kutsal yazılı belgeleri kaçıran ve Yahudilerle Yahudi olmayanları birbirinden ayırarak kutsal tabuları yıkan tehlikeli bir rakip, bir tehdit ve bir tehlikedir. Hıristiyanlar için de Yahudiler bir tehlike ve bir tehdittir: Her şeye rağmen İsa'nın kutsallığını reddeden ve elleriyle onu idama teslim eden, kendi halkı-

dır. Halk arasındaki söylenceye ve bir süre resmi ilahiyata göre Yahudiler "İsa katilidirler".

Yahudi-Hıristiyan geleneğindeki bölünme, her iki tarafta yoğun ihanet duyguları yaratmıştır. Kaçınılmaz olarak, Hıristiyanlığın başka dinlerle olan çatışmalarından çok daha acıdır. Aile içindeki çözülmemiş, çözülmesi olanaksız bir kavgadır. Katı Musevi bakış açısına göre Hıristiyanlık, doğası gereği Yahudi karşıtıdır; ve Yahudi karşıtlığı, *par excellence*, bir Hıristiyan olgusudur. Katı Hıristiyan bakış açısına göre ise Yahudilik, doğasıyla İsa karşıtı bir yerdedir; kötü bir mağluptur; iftiraların, kâfirliğin ve hakaretlerin sonsuz kaynağıdır. Bağışlayıcılık öğretisine rağmen, Hıristiyanlar ve Museviler için dünyada en zor şey, kendilerini aynı geleneği paylaşanlar olarak görmektir. Ancak Hıristiyanların en Hıristiyanı, Musevilere "ağabeylerimiz" demeyi düşünebilir.

Ancak Hıristiyanlık, yalnızca Yahudilikten kaynaklanmamıştır. O sırada İmparatorlukta var olan çeşitli Doğu dinlerinden ve özellikle de Yunan felsefesinden etkilenmiştir. "Başlangıçta Söz vardı, ve Söz Tanrı ile idi ve Söz Tanrı idi" diye başlayan Aziz Yuhanna İncili, açıkça Yunanlı olan bu *Logos* öğretisinin bulunmadığı öteki üç İncil ile ciddi bir çelişki içindedir. Günümüz bilim adamları, Yahudi içerik kadar Helenistik içerik üzerinde de durmaktadırlar. Musevi kaynaklarını Platonculuk ile uzlaştırmaya çalışan Helenleşmiş Yahudi, İskenderiyeli Philo, bu açıdan önemli bir yere sahiptir [DIABOLOS].

İFFET

İFFET (cinselliğin tamamen terk edilmesi anlamında) ilk Hıristiyanlar tarafından ahlak anlayışlarının temel bir özelliği olarak kabul edilmiştir. Her ne kadar Juvenalis, "Satürn'ün tahta çıkmasından bu yana" görülmediğini ima etmişse de, Antik toplumların bilmediği bir kavram değildir. Pagan rahibelerce, örneğin Roma'nın ocak tapınısı bakirelerince, ölüm cezasıyla birlikte; Musevi dünyasında da tamamı erkeklerden oluşan bazı gruplarda uygulanmıştır. Ama hiçbir zaman evrensel bir ideal olarak benimsenmemiştir.

Gerçekten, cinsellikten tamamen uzak bir yaşam arayışı ciddi toplumsal sıkıntılar yaratmıştır. Roma yaşamının en saygıdeğer kurumu olan aileyi tehdit etmiş ve evlilik kurumunu zayıflatmıştır. Bebek ölüm oranının yüksek olduğu ve ortalama yaşam süresinin yirmi beş yıl olduğu bir ortamda, sayıyı korumak için ortalama aile, her yetişkin kadınından beş hamilelik beklemektedir. Yetişkinler arasındaki bekârlık yemini, türün üremesini ciddi biçimde tehlikeye sokmuştur.

Ama Hıristiyanlar, iffeti, azalmayan bir şevkle üstün ve aziz tutmayı sürdürmüşlerdir. Aziz Paulus'tan itibaren "ten köleliği" gittikçe artan şiddetle kınanmıştır. Aziz Paulus, "İnsan ruhundan sonra Tanrının yasası içinde mutluyum" diye yazmaktadır. "Ama organlarımda bir başka yasa görüyorum... Aklımın yasasına karşı gelen, beni organlarımdaki günah yasasına tutsak eden... Sekse istekli olmak ölümdür; manevi düşüncelere sahip olmaksa yaşamdır, barıştır."[1]

Bu Paulusçu görüşlerin tutulması, ancak bütün dünyevi uğraşlardan kurtulmayı isteyen manevi yaşam aracılığıyla kısmen açıklanabilir. Hemen gerçekleşmesinden kaygı duyulan "İkinci Geliş" (kıyamet) inancı da, doğumların fazlasını geri vereceği düşünüldüğünden, bu tür bir cinsellik anlayışının benimsenmesinde rol oynamış olabilir. Cinsel haz, orgazm özgür iradenin tamamen kaybına yol açtığı için kınanmıştır. Pek çok insan, çocuğun karakterinin, anne babanın cinsel ilişki sırasındaki tutumlarına, duygularına bağlı olduğuna inanmıştır. Bu da, çiftler kirli, iffetsiz cinsel duyguların doğacak bebeklerine zarar verebileceğinden korktukları için yeni yasaklar yaratmıştır. Galen, bu noktada spermin, çalkalanmış kanın köpüğünden oluştuğu yolundaki yanlış bir tıbbi kanıya dikkat çeker. Erkekler için seks, ruhsal olduğu kadar fiziksel düzensizlikle de bağlantılıdır. Kadınlar içinse ömür boyu bakirelik, koca baskısından ve geleneksel ev ödevlerinden kurtulmanın en emin yolu olarak görülmüştür. Bu nedenle genel olarak seks, "babaların günahlarını" kuşaktan kuşağa aktaran bir mekanizma olarak kabul edilmiştir.

MS 386 yılının Ağustosunda Milano'da, en ünlü din değiştirmelerden biri, zina yaptığını kendiliğinden itiraf eden birisi tarafından gerçekleştirilmiştir. Aziz Augustus'un *İtiraflar*'ı, onun iffet anlayışıyla ilgili kabullerin içyüzünün kavranmasında çok hayati bilgiler sağlar. Ancak bu arada, Aziz Paulus'tan sonra üç yüz yıl geçmiştir. Yerleşik Hıristiyan toplulukları çoğalmak gereği duymaktadırlar.

Bu nedenlerle, Hıristiyanlığın ikinci ideali olan evlilik, birinci ideali olan iffetin yanında yavaş yavaş gelişmeye başlamıştır. Burada evlilik, resmen geçici bir önlem, kendini hiç tutamayanlar için geçici de olsa bir önlem, şehvet düşkünlüğüne ve zinaya karşı bir koruyucu olarak görülmüştür. Aziz Paulus, Korinthos Hıristiyanlarına "Yanmaktansa evlenmek yeğdir" diye yazmaktadır.[2]

Bu "vücut bozgunu" ortaçağda da etkisini sürdürmüştür. Laik Latin ruhban sınıfı, bekârlık yemini konusunda keşişlere katılmıştır. "Bakire Azize"ler dünyanın her yerinde saygı görmüşlerdir. Hem gebe kalmaya, hem çocuk doğurmaya rağmen lekesiz Bakire Meryem kültüne, Teslis (üçleme = Tanrı, Meryem, İsa veya Baba, Oğul, Kutsal Ruh) inancıyla uyumlu benzer bir statü sağlanmıştır. Hıristiyan zahitler (sofu, katı Hıristiyanlar), zihinsel ve kendi kendini hadım etme dahil fiziksel yasağın, perhizin her türlüsünü denemişlerdir.

(Bekâret, evlenmeme) tarihi, günümüz okuyucusunun antik zihniyeti kavrayabilmesinin en iyi yardımcısı olan *Mentalités*, (Zihniyetler) adlı çalışmadaki konulardan biridir. Uzun süre önce ortadan kalkmış, çok ketum bir dünyaya giriş noktası işlevi görür. Gerek Yunan, gerek Latin Kilise Babaları arasında iffet konusundaki tartışmaları betimleyen bu yetkin çalışma, ilk Hıristiyanlarca tereddütsüz baskıcılığın bir şekli olarak göreceksleri bu cinsel tutumları günümüzün cinsel tutumları açısından yorumlamamaktadır. Ama her iyi tarihçinin yapması gereken bir görevi üstlenmiştir: Geçmişle, iffetin cinsel sapıklıkların en doğaya aykırısı olarak görüldüğü bugün arasındaki farkı göstermek... Peter Brown şu sonuca varmaktadır: "Günümüz insanı için erken Hıristiyan temalar olan cinsel feragat, cinsel ihmilcilik, evlenmeme

yemini ve bakire yaşam buz gibi soğuk imalar taşımaya başlamıştır. (...) Bizim dönemimize ilişkin olarak yardım veya rahatlatma babında ne söylerse söylesinler okuyucu kendi kararını kendi vermelidir."[3]

En yeni araştırma, Hıristiyanlıkla Yahudiliğin, belki iki yüzyıl için tamamen ayrılmadığını düşünmek eğilimindedir. Birbiriyle örtüşen bu iki toplum, onlarca yıl aynı mesihsel umudu paylaşmış olabilir. Ölü Deniz Belgelerinin yeni yayımlanan bölümlerindeki, MÖ 200-MS 50 döneminden kalma Yahudi metinleri, Hıristiyan İncilleri ile olağanüstü bir benzerlik içindedir. Bir görüşe göre Hıristiyanlarla Museviler arasındaki kesin kopma MS 131 yılında, Roma İmparatorluğuna karşı ikinci Musevi ayaklanmasının lideri Simon-Bar Kokhba, kendini Mesih ilan edince meydana gelmiştir[30] [PASQUA].

Kesin ayrılma tarihi ne olursa olsun, Hıristiyanlığın yanında Yahudiliğin varlığı asla ortadan kaldırılmamıştır. İki binyıl boyunca her hafta, Cuma akşamı Yahudi *sebt* günü (yedinci gün, ibadet günü), Pazar günleri yapılan Hıristiyan ibadetinden daima önce gelmiştir. Mumların yakılmasından ve barış için dua edilmesinden sonra, on emir tabletlerinin bulunduğu sandığın açılması ve Yasa Kitabı'ndan, *Tevrat*'tan bir bölüm okunmasıyla ayin sona erer:

Tevrat, bir yaşam ağacıdır
ona sıkı sarılanlar için ve
ona sıkı sarılanlar kutsanır. Onun
gösterdiği yollar mutluluk yollarıdır
ve onun bütün yolları barıştır.

ETZ CHA-YIM HI
LA-MA-CHA-ZI-KIM BA
V'TOM-CHE-HA M'-SHAR
D'RA-CHE-HA DAR-CHEY NO-AM
V'CHOL N'TI-VO-TE-HA SHA-LOM

עֵץ חַיִּים הִיא לַמַּחֲזִיקִים
בָּהּ וְתוֹמְכֶיהָ מְאֻשָּׁר׃
דְּרָכֶיהָ דַרְכֵי נֹעַם וְכָל־
נְתִיבוֹתֶיהָ שָׁלוֹם׃

(Sandık kapatılır, cemaat oturur.)[31]

Erken Hıristiyanlığın birçok rakibi vardır. İmparatorluğun ilk iki yüzyılında gizemli İsis, Kibele ve Pers güneş tanrısı Mitras tapınıları güçlüdür. Erken Hıristiyanlıkla, vecd halinde tanrıyla birliktelik, bir kişisel Kurtarıcı veya Efendi kavramı, vaftize benzer katılım törenleri dahil birçok önemli özelliği paylaşmışlardır. Dine antropolojik yaklaşım, bu benzerlikleri vurgulayacaktır.

Gnostisizm de (Hıristiyanlığın ilk döneminde yaratılışla ilgili sırları bilmek iddiasındaki felsefe-din karışımı bir mezhep), Hıristiyanlıkla birçok ortak noktaya sahiptir. Gnostikler köken olarak filozof, yani "bilgi peşinde koşanlar"dır, ama sonradan daha dini bir karaktere bürünmüşlerdir. Önemli ölçüde

Yahudilikten ve zaman zaman bir Hıristiyan grubu olarak görülecek ölçüde gittikçe artan biçimde Hıristiyanlıktan etkilenmişlerdir. Kötü bir dünyanın sorumlusu olan Yaratıcı, yani *Demiurgos* ile üstün Varlık (Tanrı) arasında; İnsanın doğasında, onun aşağılık fiziksel varlığıyla cennet alanlarına ulaşma gücü veren kutsal özün kıvılcımı arasında bir fark olduğunu düşünmektedirler. Bu görüşün temsilcilerinden Simon Magus'un adı Yeni Ahit'te geçer. Valentinus, Roma'da yaklaşık MS 136-165 arasında, Basilides İskenderiye'de etkindir. Marcion (ölümü, MÖ 160), beşinci yüzyıla kadar devam eden bir gnostik cemaat kurmuştur. İsa'nın bedeninin gerçek olmadığını, dolayısıyla Yeniden Dirilişin fiziksel olarak gerçekleşemeyeceğini düşünmektedir. İsa'nın açıkladığı Aşk Tanrısı olmadan Musevi Yehovasının eksik olacağını savunarak Eski Ahit'i reddeder. Bu "Docetizm", İsa'nın gerçek doğası hakkında, uzun süren bir kristolojik (christoloji-İsabilim) tartışmayı başlatmıştır.

Hıristiyanlarla Gnostikler arasındaki tartışma, yazılı dini kaynakların kabul edilip onaylanmış bir toplamına olan ihtiyacı ortaya çıkartmıştır. Kutsal metinlerin hangileri Tanrı kaynaklıdır, hangileri sadece insan işidir? Athanasius'un MÖ 367 tarihli *Bayram Mektubu*'na kadar kesin açıklama yapılmamış idiyse de bu soru, ikinci ve üçüncü yüzyıllar boyunca Hıristiyanların kafasını meşgul etmiştir. Yeni Ahit'in (dört İncil ve Aziz Paulus'un on üç mektubu) özü, muhtemelen yüz otuz yılında ve Eski Ahit (*Apocrypha* hariç İbrani toplamı) MS 220 yılında kabul edilmiştir. Öteki kitaplar ise, özellikle Apocalypse (Vahiy) çok daha uzun süre tartışılmıştır [**APOCALYPSE**].

PASQUA

PASKALYA YORTUSU, Hıristiyan takviminin en önemli bayramıdır. İsa'nın öldükten sonra dirilişini kutlar. Paskalya'dan önce kırk günlük büyük perhiz vardır ve Paskalya Pazarı'nda (Paskalya'dan önceki Pazar günü) başlayan sekiz günlük Kutsal Hafta ile sona erer. Ancak Mezar'ın boş olduğunun görüldüğü anda bir sevinç patlamasıyla kurtulunan en kasvetli noktasına, üçüncü gün, Paskalya Sabahı, İsa'nın yaşadığı ve Cuma günü öğleyin çarmıha gerilme saatinde başlayan ıstırap sırasında ulaşır.

Paskalya Avrupa dillerinin çoğunda, İbranice *pesach*, yani "Fısıh bayramı" sözcüğünden türetilen Latince *Pasqua*'nın değişik biçimleriyle anılmaktadır. İspanyolcada *Pascua*, Fransızcada *Pâques*, Galcede *Pasg*, İsveççede *Pask*, Rusçada ve Yunancada *Paskha*'dır. Almancada ise, İngilizce karşılığında olduğu gibi, eski Germen bahar tanrıçası Eostre'dan (Ostara) türetilmiş *Ostern*'dir. Bundan, Hıristiyanların, kıştan sonra yaşamın yenilenmesini anlatan eski bahar şenliklerini kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Musevi "Fısıh" simgesini de, "Paskalya Lambası" olarak çarmıha gerilmiş İsa'yla birlikte almışlardır.

Adlardaki farklılık, Paskalyanın tarihi üzerindeki eski tartışmayı da anımsatmaktadır. Musevi Fısıh Bayramı uygulamasını benimseyen o eski Hıristiyanlar, Paskalyayı ilkbahar noktasına yani 21 Mart'tan sonra, ayın dolunay haline geldiği on

dördüncü güne ayarlamışlardır. MS 325 yılında İznik Ruhani meclisi, Paskalyanın 21 Mart'tan sonraki dolunayı izleyen ilk Pazar günü olması gerektiğine karar vermiştir.

Ama güneş yıllarının ve yirmi dokuz buçuk günlük kameri ayın hesaplanmasında birçok rakip astronomik devre olduğu için sorun burada bitmemiştir. İskenderiye'deki büyük gözlemevi, esasen matematik araştırmalarla görevlidir; ama Yunan ve Latin Kiliseleri arasında ve değişik eyaletlerdeki Latin Kiliseleri arasında hemen önemli anlaşmazlıklar doğmuştur. Paskalya MS 387 yılında, Galya'da 21 Mart'ta, İtalya'da 18 Nisan'da, Mısır'da ise 25 Nisan'da kutlanmıştır. Daha sonraki standardizasyon girişimleri kısmen başarılı olmuş, 21 Mart ve 25 Nisan iki uç nokta olarak kalmıştır. Ortodoks ve Katolik Paskalyaları asla uyumlandırılamamıştır. Paskalyanın tarihi değişebildiği için *Pentecost* (Paskalya'dan sonraki yedinci Pazar) gününden *Ascension* (miraç) gününe kadar Hıristiyan takviminde Paskalyaya bağlı olarak yapılan bütün öteki bayramların tarihleri de değişmek zorunda kalmaktadır.[1] Resullerin 12:4'de Passover (Fısıh bayramı) yerine Easter (Paskalya Yortusu) denilen 1613 tarihli İngilizce nüshadaki bu tek çeviri yanlışı dışında Kitabı Mukaddes'te Paskalyadan söz edilmez.

İki binyıl boyunca Hıristiyanlık âlemi, Paskalya zamanında, İsa'nın "ölüme karşı zafer kazanması" üzerine zafer ilahileri okumuştur. Hıristiyan olmayanlar için bu ilahiler tehdit anlamı taşıyabilir. İnananlar içinse varlıklarının en derin duygusunu ifade eder. Antik topluluklar dördüncü yüzyıl ilahisi *Aurora Lucis rutilat* (Gün, altın ışıklarla doğar) veya *Finita iam sunt percchia*'yı (Çarpışma bitti, savaş yapıldı) söylemişlerdir. *Salve, festa dies* (Selam, bayram sabahı), *Vexilla regis* (Kraliyet sancakları ilerliyor) ve *Pange lingua gloriosi proelium certaminis* (Ey dilim, şanlı çarpışmayı terennüm et) dahil en bilinen Paskalya ilahileri, bazen Poitiers piskoposu da olan Venatius Fortunatus (yaklaşık MS 530-610) tarafından bestelenmiştir. En iyi Yunan ilahileri ise, örneğin bazen "Lancashire" melodisiyle söylenen *Anastascos Imera* (Diriliş Günü), Şamlı Aziz Yuhanna (yaklaşık MS 675-749) tarafından bestelenmiştir. Almanlar Christian Furchtegott Gellert'in *Jesus Lebt*'ini; Fransızlar *Á Toi la Gloire, O réssuscité*'yi; Polonyalılar *Chrystus zmartwychstan*'ı, Yunanlar *Hristos Anesti*'yi; ve İngilizce konuşan ülkeler, sözleri Charles Wesley tarafından yazılan *"Efendi İsa bugün diriliyor"*u söylerler:

Taş, saat, mühür hep boşuna;
İsa cehennemin kapılarını kırdı.
Ölüm, yükselişini boşuna yasaklar.
İsa Cennetin kapısını açtı.
Muhteşem Kralımız yine yaşıyor:
  Ey ölüm, şimdi nerede can yakıyorsun?
O bir kere ölünce, ruhlarımız onu korur;
Ey mezar, nerede senin zaferin?
Hallelujah! (Tanrıya şükür!)[2]

DIABOLOS

AVRUPA uygarlığını oluşturan bütün temel gelenekler, ciddi olarak Şeytanın farkındadır. Tarih öncesi dinde, pagan folklorunda olduğu gibi, genellikle boynuzlu bir hayvan biçimini almıştır: Bir ejderha, bir iblis, cadıların şabatının keçi-adamı; boynuzlarını, kuyruğunu ve çatal mızrağını tamamen gizleyemeyen ayartıcı Bay... Klasik mitolojide, Gılgamış ile Huwawa'nın karşılaşmasında izlenebilen bir soyağacıyla, yeraltı dünyasının efendisidir [EPIC]. Manikeen (hem Tanrı'ya hem şeytana inanan din) [BOGUMIL] gelenekte Karanlıklar Prensi'dir. Aristoteles'e göre Şeytan, Tanrı'nın yokluğundan başka bir şey olamaz. Ama Platonculara göre, Şeytan zaten *diabolos*, yani karşıtır, muhalifitir, Eski Düşman'dır. Eski Ahit'te, özellikle Job'un Kitabı'nda günahın ve nedensiz acıların kaynağıdır. Hıristiyan bilgisinde, boşlukta uçarken İsa'yı kandıran yaratık, yere inerken *Satan* (şeytan, iblis) ve *Lucifer* (bir anlamda dişi şeytan) olmaktadır. Ortaçağ cin-şeytan incelemelerinde (demonoloji), Aziz Augustinus'un özgür irade ve Tanrı'nın kötülüğe izin vermesi üzerine tartışmalarında, Milton ve Goethe'nin başyapıtlarında olduğu gibi odak noktasını oluşturur. Yakın dönemde Avrupalılar muhafızları kaldırmışlardır (!). Ama Avrupa tarihini Şeytansız düşünmek de, Hıristiyanlığı İsa'sız düşünmek kadar tuhaftır.[1]

İlahiyat tartışmaları, yine bu tartışmaların çözümlenmesi için gerekli bir cins Kilise otoritesine olan ihtiyacı gölgelemiştir. Bu konuda bir çözüm, havari halefiyeti öğretisini geliştiren Romalı Clement (ölümü, yaklaşık MS 90) tarafından ortaya atılmıştır. Hıristiyan önderler, atanmalarını on iki havariden birine veya havarilerin kabul edilmiş haleflerine bağlayabilirlerse yetkilidirler. Roma'daki piskopos Aziz Petrus'a göre üçüncü sırada olan Clement de kendi iddiasını "Sen, Petrus'sun; ve ben bu kaya üzerinde kendi kilisemi inşa edeceğim" sözüne dayandırmıştır. Aynı nokta üzerinde Lyon Piskoposu Irenaeus'un (yaklaşık MS 130-200) Gnostiklere karşı yazdığı yazılarda daha kuvvetle durulmuştur:

> "Roma kentindeki herkes tarafından bilinen en büyük ve en eski kiliseler, havari Paulus ve Petrus tarafından kurulmuştur. (...) Başka bütün imanlı bölgelerdeki öteki her kilise, kendi kökenlerinin yetkisi nedeniyle Roma ile uyum içinde olmak zorundadır. Ve havarilerden gelen geleneğin korunduğu yer orasıdır..."[32]

Roma Katolik geleneğinin özü de zaten budur (Bkz. Ek III, s. 1284).

O dönem için, rekabet halinde birçok yetki söz konusudur ve Roma'da yorumlandığı biçimiyle havari halefiyeti, hiçbir zaman genel kabul görmemiştir. Ancak İsa'nın havarileriyle doğrudan ilişki, elbette onur kazandırmıştır. Havari Babaları arasında St. Klement'in dışında Antakyalı Ignatius, Hierapolisli Papias ve kazığa oturtulup yakılarak öldürülen Smyrnalı (İzmirli) Aziz Polycarpus (yaklaşık MS 69-155) vardır.

İlk Hıristiyanlara yönelik baskı ve zulüm, çeşitli tartışmalara konu olmuştur ve işin gerçek boyutu, konuyla en çok ilgilenen tarafın hazırladığı şehitler listesinden de anlaşılamamaktadır. Gibbon'a göre, "Dördüncü ve beşinci yüzyılların Kilise yazarları, Roma'nın *magistrat*larına, kendi gönüllerini de doldıran aynı şifa bulmaz ve amansız şevk ölçüsünde dayanmışlardır."[33] Çeşitli baskılar yine de yapılmıştır. Nero, 64 yılında Roma'da meydana gelen büyük yangında Hıristiyanları günah keçisi yapmıştır. Bu, Hıristiyanlığın da ait olduğuna hükmedilen Yahudilik ve benzeri ulusal tapınıları da kapsayan genel hoşgörüye aykırıdır. Kendisine *Dominus et Deus* olarak tapılmasını isteyen İmparator Domitianus, boyun eğmeyen inatçı Hıristiyanları "ateizm" suçlamasıyla idam ettirmiştir. Marcus Aurelius, MS 177 yılında Lyon'da şiddetli bir takibatı onaylamıştır. Ama İmparator Decius'un (MS 249-251) bütün tebaasının, devlet tanrılarına ölüm cezası olarak kurban edilmesini emrettiği MS 250 yılına kadar bu gerçekleşmemiştir. Yine bir ara dönemden sonra, MS 303 yılında İmparator Diocletianus, bütün Hıristiyan kiliselerinin ve bütün Kitabı Mukaddeslerin yakılmasını emretmiştir. Bu Büyük Bastırma Harekâtı on üç yıl sürmüş ve sonraki saltanat dönemi için ilan edilen genel hoşgörü döneminin başlangıcı olmuştur. Aşırı baskı, amaca zarar vermiş; Roma İmparatorluğunun Hıristiyanlığa teslim olması, şehitlerin kanıyla sulanmıştır [CATACOMBI].

CATACOMBI

ÖLENİN yeniden dirileceği inancı, ilk Hıristiyan toplumunda ölünün gömülmesine özel bir önem kazandırmıştır. Roma'nın Aurelius Surlarının iki kilometre ötesinde, Appia Yolu yakınlarında ilk Hıristiyanların, ölülerini yeraltı galerilerine güvenle gömdükleri, *Ad Catacumbas* adlı bir bölge vardı. On altıncı yüzyılda yeniden keşfedilmelerinden bu yana her biri, odaları ve aile "girintileri"ni *(loculi)* birbirine bağlayan ve beş veya altı katlı bir tüneller ağı olan böyle kırk iki katakomb belirlenmiştir. İlk mezarlar, örneğin MS 59 yılındaki konsülün karısı Flavia Domitilla'nın mezarı, birinci yüzyılın sonundan kalmadır. Katakombların içinde hiç yaşanmamıştır; ama daha sonra, Hıristiyan yönetimi sırasında, papalar ve şehitler onuruna festivallerin düzenlendiği ve küçük kiliselerin yapıldığı, beğenilen toplantı mekânları haline gelmişlerdir. Kitabelerin çoğu o dönemde konulmuştur. Örneğin, Praetextus Katakombunda, Papa Sixtus'un, MS 6 Ağustos 258'de onunla birlikte tutuklanan ve şehit edilen diyakozlarından biri olan Aziz Januarius için bir yazıt vardır: BEATISSIMO MARTYRI IANUARIO DAMASUS EPISCOP FECIT (Piskopos Damasus bu anıtı, Aziz Şehit Januarius'a ithaf etmiştir).

En büyük kompleks olan St. Calixtus Katakombu, 217-222 arasında papa olan bir eski köle tarafından yaptırılmıştır. Papa Miltiades'e (ölümü MS 314) kadar papaların gömüldüğü bölümü, Azize Cecilia kemerini ve Sakramentler Kemerinde olağanüstü bir duvar resimleri koleksiyonunu içermektedir. Katakomb sanatı, büyük ölçü-

de manevi yaşamı ve dünyaya gelmeyi sembolize eder. En çok kullanılan motifler arasında güvercin, gemi çapası, yunus balığı, balıkçı, İyi Çoban ve Yeniden Dirilişin habercisi Jonah vardır.

Got ve Vandallerin beşinci yüzyıldaki yağmalarından arta kalan birçok kutsal emanet, kent içindeki kiliselere götürülmüş. İkinci Geliş'in ertelenmesiyse, yeraltı mezarlarından yavaş yavaş unutulmasına yol açmıştır. St. Sebastian kemeri, sık sık gidilen pek az yerden biri olarak kalmış; vebadan korunacak yer arayan ortaçağ hacıları tarafından aranıp bulunmuştur.

Basileo Katakombunun yanında, Roma kentinin en ünlü efsanesini anımsatan bir kilise vardır. Zulümden kaçan St. Petrus, Appia Yolu üzerinde İsa ile karşılaşır ve sorar: "*Domine, quo vadis?*" (Efendim, nereye gidiyorsunuz?) İsa yanıt verir: "İkinci bir çarmıha gerilme için Roma'ya..." Petrus geriye döner ve şehit edilir.

Kırk iki katakombtan üçü, Villa Torlonia'daki, Vigna Randatini'deki ve Monte Verde'deki, Musevi katakompudur.[1]

Ruhban sınıfın, laiklerin dışında ayrı bir sınıf olarak büyümesi, aşamalar halinde gerçekleşmişe benzemektedir. Cemaat liderliği olarak piskoposluk (*Episcopos)* ve diyakozluk *(diaconus)* görevi, geniş kutsama işlevleriyle birlikte, papazınkinden *(presbyter)* önce gelir. Herhangi belirli bir eyalet veya ülkede piskoposların Patriark, "Baba" unvanı, tutarsız bir şekilde uzun süre kullanılmıştır. Roma piskoposuna özel bir statü verilmemiştir. İmparatorluğun başkentindeki Hıristiyan topluluğa önderlik etmekten doğan saygınlık, İmparatorluk kentte ikameti yasaklayınca azalmıştır. Bu durum Roma'daki Hıristiyanları daha ağır baskıya maruz bırakmıştır. Bütün bu ilk yüzyıllar boyunca "Aziz Petrus'un tahtı"nda bir piskoposlar grubu oturmaktadır; ama beşinci veya bazılarının hesabına göre yedinci yüzyıla kadar Kilise içinde bir önder güç olarak ortaya çıkmamışlardır.

"Kilise Babaları", dördüncü yüzyıldan itibaren önceki dönemin Hıristiyan önderleri için kullanılan kolektif bir unvandır. Atinalı Aristides'ten Tertullianus'a (MS 155-225) kadar Apolojistler (savunmanlar), ortodoks inançlarının son tahlilde ne olduğunu açıklamışlardır. Hippolytus (MS 165-236), İskenderiyeli Clement (yaklaşık MS 150-215), Origen (MS 185-250), Kartacalı Kipriyanu (ölümü, MS 258) dahil ötekilere, paganlara ve dine aykırı düşünenlere bağlılıklarını savunmaları dolayısıyla saygı gösterilmiştir. *Patristics,* yani "Baba'ların yazdıkları"nın esası, Aziz Johannes Chrysostom'unkilerden (MS 347-407) önce bitmiş sayılmaz.

Sapkınlık, kuşkusuz göreceli bir kavramdır. Bir grup müminin başka bir gruba yönelttiği bir suçlamadır; ancak suçlayanlar kendi dogmatik-tekelci doğrularına inanıyorlarsa vardır. Hıristiyan tarihinde sadece ikinci ve üçüncü yüzyıllarda, genel görüş birliğinin güçlendirilmesi anlamında ortaya çıkmıştır. Çoğu Kilise Babası, değişen ölçülerde sapkın, (heretik) düşünce sahibidir.

Sonradan Ortodoksluk tarafından tanımlandığı üzere, sapkın düşünce biçimleri arasında Doketizm, Montanizm, Novatiyanizm, Apolinaryanizm, Nestoryanizm, Ötikianizm, Aryanizm, Pelagiyanizm, Donatizm, Monofisitizm ve Monotelitizm vardır. Bunlardan Aryanizm özellikle önemlidir, çünkü İmparatorluğun içinde veya dışında birçok toplumu kendisine bağlamıştır. İskenderiyeli bir rahip olan Arius (yaklaşık MS 250-336) tarafından kurulan Aryanizm, Tanrı'nın oğlu olarak kabul ettiği İsa'nın, Baba Tanrı'nın bütün kutsallığını paylaşamayacağını kabul eder. Ekümenik Kiliseler Konseyi, düşüncesini ilk kez ortaya atmış, ancak tepki görmüştür. Ama aynı görüş, İmparator II. Constantinus'un desteğiyle yeniden gündeme getirilmiş ve Romalı olmayan birçok halk, özellikle Gotlar tarafından kabul edilmiştir. Hatta üç ana altgruba ayrılmıştır: Anomoyanlar, Homoyanlar ve Yarı-Aryanlar... Altıncı yüzyıla kadar da etkisini korumuştur [BRITO].

Hıristiyan monastisizmi (manastır sistemi, insanlardan ve dünyadan tamamen koparak dinle uğraşma), başlangıcında tamamen Doğu kökenlidir. Arius'un muhalifi ve ilk münzevi topluluğun kurucusu Çöldeki Aziz Antonius da (yaklaşık MS 251-356) yine bir İskenderiyelidir.

Bu nedenle, o dönemde Katolik (evrensel) ve Ortodoks (doğru) diye tanımlanan Hıristiyan kavramları ve uygulamaları, uzun yıllar süren tartışma ve kavgaların ürünüdür. Kesin olarak tanımlanmaları için, dördüncü yüzyılın sonlarında aktif olan dört Kilise Doktoru'nun (Aziz Martin, Aziz Hieronymus, Aziz Ambrosius ve Aziz Augustinius) çalışmalarının beklenmesi gerekmiştir. Bu dört kişi, kristoloji (İsabilim) sorunundan hemen önceki *Logos* tartışmaları bir yana, Rahmet, Kefaret ve Kilise doktrinleri; İsa'nın kurduğu kutsamalar (sakramentler), Vaftiz ve Aşai Rabbani Ayini (şarap ve ekmek yeme ayini) ve en önemlisi Teslis (üçleme: Baba, Oğul, Kutsal Ruh) üzerinde çalışmışlardır. MS 325 yılında İmparator Constantinus, Anadolu'daki İznik'te ilk Genel Kiliseler Ruhani Meclisini toplamış, üç yüz delegeden, temel Hıristiyanlık inancının ana unsurlarının özetlenmesi istenmiştir. Toplantıya İskenderiye hizbi, özellikle Atanasius'un (yaklaşık MS 296-373) önderliğindeki antiaryan veya Teslisçi grup hâkim olmuştur. Bu grup, Kordoba ve Lyon dahil, Batıdan gelen bir avuç piskopostan ibarettir. Toplantıya katılmayan Roma piskoposu I. Silvestrus iki elçi tarafından temsil edilmiştir. Ürettikleri sonuç da, Kudüs'te kullanılan bir vaftiz formülüyle, ünlü *homoousius* yani "özlerin birliği, özdeşlik" düşüncesinin bir karışımıdır. İznik Akideleri, gelmiş geçmiş bütün Hıristiyanları bağlayıcı hale getirilmiştir:

"Tek bir tanrıya, Kadiri Mutlak Baba'ya inanırız;
Görünür ve görünmez her şeyin yaratıcısı;
Ve tek Efendi İsa Mesih'e... Tanrı'nın Oğlu,
Tanrı'nın, Tek-Yaratıcının vücuda getirdiği,
Yani Allah'la aynı özden;
Cennette ve dünyada her şeyi yaratan;
Biz insanlar ve kurtuluşumuz için

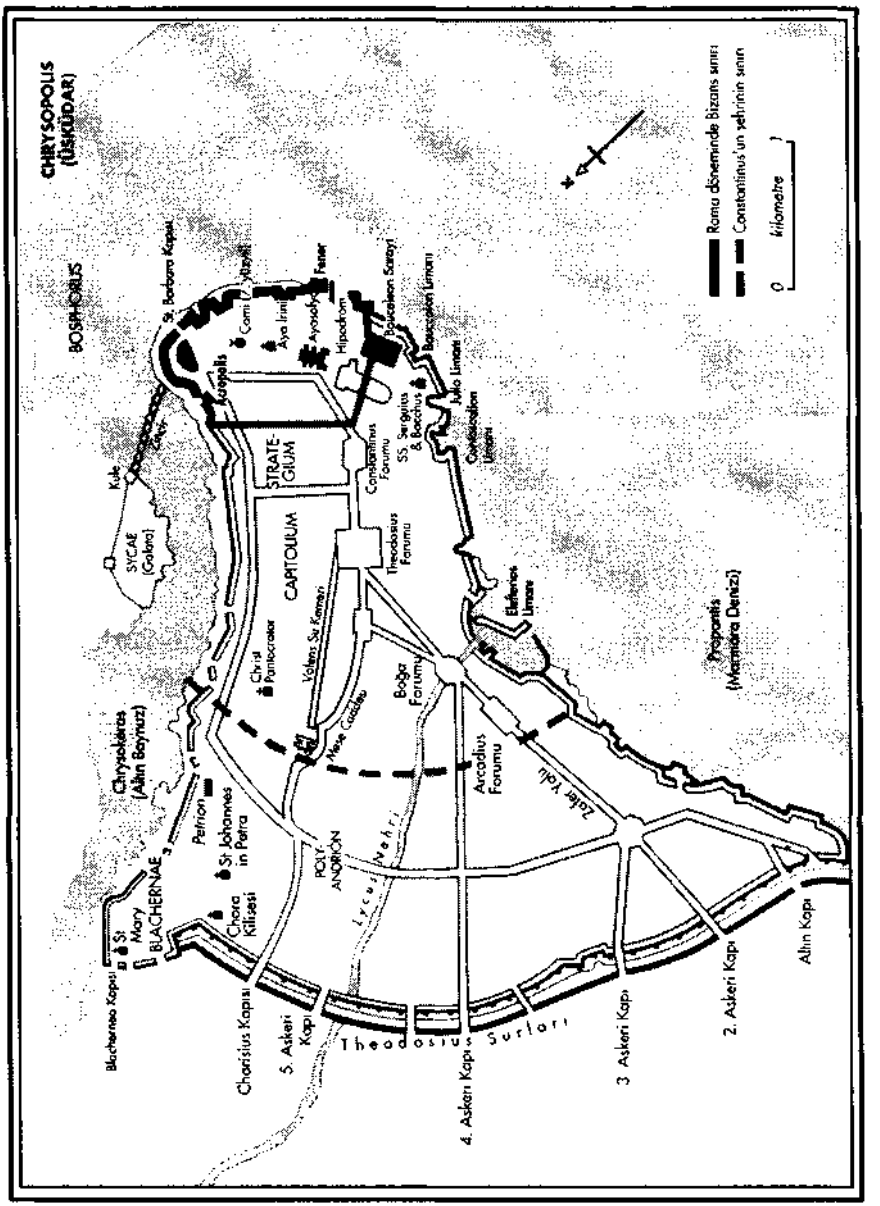
Yere indi ve bir vücuda girdi, insan oldu,
Acı çekti ve üçüncü gün yeniden yükseldi;
Cennetlere kadar yükseldi;
Hızla karar vermeye ve ölmeye;
Ve Kutsal Ruh içinde."[34]

Bu arada, İsa'nın Galile'ye girmesinden (Hıristiyan olmasından-Galilean: eskiden Musevilerin Hıristiyanlara verdiği ad; Galile: Hıristiyan âlemi.) bu yana üç yüz yıl geçmiştir.

İstanbul Boğazı, AUC 4 Kasım 1079. Veliahtının idamını emretmesinden kısa bir süre sonra İmparator Constantinus, yeni başkentinin kuruluşunu kutlamak için bir tören düzenler; batı surlarının denizle buluştuğu noktaya ilk taşı koyar. Kendine, kentin talihinin açık olması için büyüler yapan *telestes* yani "büyücü" görevini üstlenmiş neoplatoncu düşünür Sopater eşlik etmektedir. Törene, ayrıca Roma'dan gelmiş bir kâhin olan ve gelirken kentin kurucusunun yeni forum meydanına dikilecek heykelinin altına gömülmek üzere Roma'nın en kutsal tılsımı Palladium'u (Tanrıça Athena'nın, Troya'nın güvenliğini sağlayan heykelciği) getirmesi söylenen Praetestatus da katılmıştır. "Güneş Yay Burcu'ndaydı, ama zamanı Yengeç Burcu belirledi."[35]

Dört yıl sonra, 11 Mayıs 1083'te (MS 330) yeni kuruluşun yaşamına yeni törenler girer. Sopater'in ve "Atalarımıza karşı gelmeyin" diye bağıran bir başka pagan filozof olan Canonaris'in idamından kısa süre sonra, Constantinus büyük bir açılış şenliğine başkanlık etmiştir. Kente resmen "Constantinopolis" ve "Yeni Roma" adı verilir. Kentin koruyucu perisi Tanrıça Tyche'ye yani Şans Tanrıçasına dualarla, Hıristiyan şarkısı *kyrie eleison* birbirine karışır. Castor ve Pollux tapınakları yanındaki sirkte gösterişli spor karşılaşmaları yapılır, ama bu kez gladyatörler yoktur. Forumda, İmparatorun devasa heykeli açılır. Constantinus'un başı, Tanrı Apollon'un çok büyük bir antik heykeli üstüne konularak yapılmıştır ve kaide olarak büyük bir somaki sütun üzerine yerleştirilmiştir. Her ihtimale karşı, açılmış avucunda zarif bir Şans Tanrıçası heykelciği taşıyan Constantinus'un altın kaplama daha küçük bir heykeli de, meşaleli geçit töreninde gururla taşınır. Elbette böyle bir tören geçidi, Constantinopolis'te her yıl Kurucunun Günü'nde gerçekleştirilen bir gelenek haline hemen gelmiştir. Şans tanrıçası Tyche, alnına kaynaklanmış bir Haç taşır. Sonraki bütün imparatorların ayağa kalkıp onun önünde yere kapanmaları beklenmiştir. Yeni sikkeler ve madalyalar basılmıştır: Üzerlerinde Constantinus'un büst resmi ve TOTIUS ORBIS IMPERATOR yazısı basılıdır.

Kentin yeri kolayca kararlaştırılmamıştır. İmparatorun, İstanbul ve Çanakkale Boğazları aracılığıyla deniz yollarından yararlanabileceği bir başkente ihtiyacı vardır. Önce Asya kıyısındaki Chalcedon'a (Kadıköy) bakmıştır. Sonra Roma'nın kuruluşuyla olan efsanevi ilişkileri önemli simgesel avantajlar sağlayan antik Ilium'a (Troya'ya) gitmiş, Troya kırlarında gezmiş ve Hector'un mezarı olarak saygı gösterilen bir yere müstakbel bir kentin kaba planını işaretle-

Harita 9.
Konstantinopolis

miştir. Son muzaffer kuşatmasını gerçekleştirdiği, Bizans'ın Avrupa yakasındaki bir küçük kasabaya, Boğazı geçerek gidip, fikrini bir kez daha değiştirmesinden önce kapılar çoktan inşa edilmiştir (şimdi bile ayaktadır). Sonunda hem mantık (uygulanabilirlik) hem de kehanetler haklı çıkmıştır. Sonraki söylenti, Constantinus'un, surların geçeceği hattı bizzat çizdiği yolundadır. Kargısı elinde, ölçü memurlarının önünden geniş adımlarla geçerek yanındakileri geride bırakır. Arkada kalanlardan biri "Efendimiz, nereye kadar?" diye bağırınca şu gizemli yanıtı verdiği söylenir: "Önümde yürüyen duruncaya kadar..."

Küçük Bizans kentinin Büyük Constantinopolis'e dönüşmesi, olağanüstü büyük ve hızlı bir çalışmayı gerektirmiştir. Constantinus'un Surları, yarımadayı Haliç'ten (Altın Boynuz) Marmara Denizi'ne kadar, eski iç kalenin (akropol) batısına doğru yaklaşık 3.2 kilometre boyunca bir uçtan öteki uca aşmaktadır. Constantinus'un Forum meydanı, Bizans'ın eski surlarının hemen dışına yapılmıştır. Eski kentin büyük bölümü boşaltıldığı veya yıkıldığı halde Haliç'in iki yakasında karşılıklı yer alan iki dış mahalle, Sycae (Galata) ve Blachernae (Balat), ayrı ayrı tahkim edilmiştir. MS 269 yılında ünlü bir zaferden sonra dikilen zarif Claudius Gothicus sütunu, burnun tepe noktasında, deniz üstünden Asya topraklarına bakar durumda yerleştirilmiştir. Roma kenti gibi Constantinopolis de, kısa bir süre sonra insanlarla ve konutlarla dolacak olan yedi tepe üzerindedir. Seksen yıl sonraki bir anlatımda bir Capitol veya okul, bir Sirk, iki tiyatro, sekiz kamusal ve yüz elli üç özel hamam, elli iki revak (büyük binaların kapısı önündeki sıralı direkler), beş tahıl ambarı, sekiz su kemeri, dört toplantı salonu, on dört kilise, on dört saray ve mimari değeri yüksek dört bin üç yüz seksen sekiz konut yer almaktadır. Bu büyük kenti süslemek için Yunanistan'dan çok büyük miktarda sanat hazineleri getirilmiştir; Delfi Apollo'su, Sisam Hera'sı, Olimpia'ya [ZEUS] ve Rodos Lindolarının Athena'sı... Sadece Ayasofya'nın (Hagia Sophia) önüne dikilmek üzere dört yüz yirmi yedi heykel toplanmıştır. Bütün komşu yerleşim merkezlerinden zorla iskân edilecek kişiler toplanmıştır. Bu insanları beslemek ve yıllık yardımları sağlamak üzere Mısır, Suriye ve Anadolu'dan tahıl filoları çevrilmiştir. Constantinopolis'in rekor sürede kurulması gerekmiştir; bunun için de komşu ülkeler yıkılmış, boşaltılmış ve aç bırakılmıştır.

Constantinus'un karakteri pek çok spekülasyona yol açmıştır. İlk Hıristiyan imparator olarak, utandırıcı bir hagiografinin (azizler edebiyatının) konusudur. İlk biyografi yazarı Caesareali (Kayserili) Eusebius, "Tanrıyla birleşmiş, bütün ölümlü değersizliklerden bağımsız, ışıklar saçarcasına parıldayan kaftanlar içinde ve daima parlayan tacıyla, tekrar tekrar kutsanmış bu insana ruh gözüyle bakıldığında dil tutuluyor, akıl duruyor" diye yazmaktadır.[36] Karşıtlarına göre ise, ününü ölüm döşeğinde gerçekleşmiş bir din değiştirme ve daha sonraki sahtekârlıklara borçlu olan iğrenç bir ikiyüzlü, bir tiran ve katildir. Hıristiyan efsanelerine alerjisi olan tarihçi Gibbon, her şeye rağmen, sadece ilerlemiş yaşının taşkınlıklarıyla bozulan yetenekleri vurgulayan cömert bir yorumu tercih etmiştir. Ona göre Constantinus, "uzun boylu ve heybetli, marifetli,

(...) savaşta korkusuz, barışta nazik, (...) sağgörülü olma alışkanlığını edinmiş, (...) Hıristiyan dinini açıkça savunan ilk imparator olmak niteliğini hak etmiştir."[37]

Annesinin sergilediği örneğe rağmen, Constantinus'un Hıristiyanlığın kurallarına şahsen ne kadar uyduğu tartışmalı bir konudur. Tek tanrıya olan borcunu açıkça kabul etmiştir; ama birçok uygulaması, Hoşgörü Fermanı dahil, aynı ölçüde hoşgörülü bir paganın politikalarıyla açıklanabilir. Konstantinopolis festivalleri sırasında en çok kendi ibadetini geliştirmekle ilgilenmiştir. Ama öte yandan da, Roma'da bizzat inşa ettirdiği Aziz Petrus Kilisesi ve Constantinus Bazilikası gibi, küçük bir kilise yaptırıcısı olmuştur. 321'de, Pazar gününün bir dinlenme günü olmasını genel uygulama haline getirmiştir. Resmi vaftizini (Hıristiyanlığa girişini) uzun süre ertelediği; bir Arian olan Nicomedia Piskoposu Eusebius tarafından, ancak ölüm döşeğinde Hıristiyanlaştırıldığı bilinmektedir. Roma kenti piskoposuna özel bir ayrıcalık tanımamıştır. Constantinus, geç-imparatorluk tapınısının derinleşen teatralliğinin tadını çıkarmıştır. *Sol Invictus* (Fethedilmemiş Güneş) olarak, Diocletianus'un *adoratio purpurae*, yani erguvan rengi tutkusunu miras almış ve kendini, Doğu despotizminin aşırı itaatli diliyle kuşatmıştır. Roma'daki Constantinus Kemerinin kabartmalarında da sergilendiği üzere, kamusal sanat daha katı ve resmi yönde gelişmektedir. Constantinus'un sarayındaki entelektüel yaşama, Hıristiyanlığın yükselen dalgasıyla geleneksel kültürün uzlaşmasına yönelik baskı hâkimdir. Constantinus, Trier'den tanıdığı mühtedi (Hıristiyanlığa geçen) bir retorikçi olan Lactantius'u, hem oğlu Crispus'u eğitmekle hem de *Divinae Institutiones*'te (Tanrısal Kurumlar) Hıristiyan dünya görüşünün sistematik bir dökümünü vermekle görevlendirmiştir.

Constantinus'un saltanatı döneminde Hıristiyanlığın durumunu doğru değerlendirmek gerekir. Milano Fermanı'ndan (MS 313) sonra Kilise, resmi hoşgörüden, sağlanan düzenli gelir kaynağından ve İznik Kuralları sayesinde de tutarlı bir öğretiden yararlanmıştır. Ama kurumsal gelişmenin bu ilk aşamalarında hâlâ küçük bir azınlık grubu veya biraz daha fazlasıdır. Yüksek bir dinsel otorite yoktur. Yazılı kurallar üzerinde tam anlaşma sağlanamamıştır. Johannes Chrysostom'dan Augustinus'a kadar en büyük Kilise Babalarından hiçbiri henüz doğmamıştır. Dinin kurallarına aykırı düşünenlerin en büyüğü olan Arius, MS 334 yılında sürgünden geri çağrılmış, imparatorluk sarayında ciddi bir nüfuz kazanmıştır. Gerçekten Arianizm, sonraki imparatorlar döneminde nüfuzunu artıracaktır. Ama Afrika'daki Donatiusçular baskı altındadır. Hıristiyanlığın, İmparatorluk dışında büyüdüğü ülkelerse, sadece Ermenistan ve Habeşistan'dır. Arızi takibat dönemi geçmiştir; ama "Hıristiyanlık âlemindeki bölünmeler paganizmin yıkılışını geciktirmektedir."

MS 330 yılında İmparatorluk, geçen birçok onyıla göre daha sağlıklı durumdadır. Doğu ve Batı yeniden birleştirilmiştir. Genel barış kurulmuştur. Constantinus'un reformları, "birleştirilmiş ne varsa bölen, seçkin, üstün ne varsa ayağa düşüren, her aktif gücü ürküten, en zayıf iradenin en itaatli olma-

sını uman ürkek bir politika" olarak dışlanmıştır. Ama bütün bunlar en azından imparatorluğa nefes de aldırtmıştır. Ordu, imparatorluk valilerinin yargılama hakkı rakip süvari ve piyade komutanlıklarına paylaştırılarak; seçkin saray birlikleri, sınırlardaki ikinci sınıf kuvvetlerden ayrılarak; barbar kökenli memurlar ve yardımcıları çok yaygın şekilde göreve getirilerek kontrol altına alınmışlardır. İmparatorun savurgan inşaat projeleri, yol ve posta sistemini yenilemesi zorla uygulanan bir toprak vergisi ile karşılanmıştır. Resmi casusluk işlevi gören çok yaygın bir imparatorluk postacıları şebekesi, potansiyel muhalifleri korkutup sindirmiştir.

Constantinus'un, ardı arkası kesilmeyen veliaht sorunlarını yok etmek üzere bir planı yoktur. Romalıların komplo yapacakları söylentisi üzerine büyük oğlu Crispus'u öldürtmüştür. Ama hâlâ üç oğlu (Constantinus, Constantius ve Constans), sevdiği bir yeğeni ve üç erkek kardeşi daha vardır. Ölümünden iki yıl önce, oğullarını Caesar rütbesine yükselterek İmparatorluğu bu varisler arasında paylaştırmıştır. Ama onlar, bu cömertliğini ona kötü ödetmişlerdir. II. Constantinus, kardeşi Constans'ın topraklarını işgal ederken; Constans, tahtı gasp eden Maxentius tarafından öldürülmüştür. II. Constantius, kalan akrabaları arasında bir katliama girişerek, İmparatorluğu Maxentius'tan geri almıştır.

Önceki yüzyılda yaşanan kaostan sonra, İmparatorluk ekonomisi biraz refah ve istikrara kavuşturulmuştur. Kentte yoksullara yapılan karşılıksız yardımlar başlangıç düzeylerine indirilmiş; ama eyalet kentleri, özellikle orta Avrupa'nın sınır bölgelerindekiler, kendi bayındırlık hizmetlerinde katı bir gurur ölçüsünü devam ettirmişlerdir. Diocletianus'un, tarımsal emek değerine bağlı vergi reformları, düzenli bütçe planlaması için bir temel oluşturmuş, ama imparatorluk bürokrasisini de büyütmüştür. Vergi tahsildarları hakkında, çok sayıdaki vergi mükellefinden şikâyetler vardır. Ama bir libre altından altmış sikke kesilmesi, bakır sikkelerin değerindeki düşüşü dengelemiş ve Bizans'ın istikrarlı parasının temeli de atılmıştır.

İmparatorluk sınırları değişmemektedir; ama aslında bir süredir de yavaş yavaş genişlemektedir. Değerli Ermenistan eyaleti, MS 279 yılında Perslerden zorla alınmıştır; bu ülke, artık Romalılaştırma ve Hıristiyanlaştırma yoluyla kalıcı ve farklı bir kültürün temelini oluşturmaktadır. Yönetimi kolaylaştırmak için İmparatorluk dört eyalete bölünmüştür: Oriens (Konstantinopolis), İllyricum (Sirmium), İtalya ve Afrika (Milano), Galya (Trier). Batı'da Britanya'da, Pictiler ve İskoçların soygun ve yağmaları Constantinus'un babasının düzenlediği seferlerle zaten bastırılmış; ayrılıkçı "Britanya imparatorları" Caroasius ve Alectus kaçmak zorunda bırakılmışlardır. Doğuda, Sasani İranı zapt edilmemişse de tehdit edilmiştir. Güneyde ise Kuzey Afrikalı kabileler Roma Afrikasına baskı yapmaktadır.

Avrupa'nın siyasi ve etnik haritasındaki en önemli değişiklikler, İmparatorluk sınırlarının ve belgesel tarihin etki alanı dışında cereyan etmektedir. Büyük Kelt hâkimiyet bölgesi hızla küçülmektedir. Keltlerin Britanya ve Galya'da güçlü olduğu yerler önemli ölçüde Romalılaştırılmıştır. Merkezdeki ana-

vatanları, Germen ve Slav boylarının hareketleriyle zapt edilmekte, yutulmakta veya yıkılmaktadır (Bkz. Bölüm IV). Franklar, Ren sınırının iki yakasına zaten yerleşmişlerdir. Gotlar, Vistül Nehrinden Dinyeper'e Uzun Yürüyüşlerini tamamlamışlardır. Slavlar, Kelt Bohemyasının Slavlaşmaya yöneldiği merkezebatıya doğru sürüklenmektedirler. Baltılar zaten Baltık'ta yaşamaktadırlar. Çoktandır bölünmüş Fin-Uygurlar, müstakbel vatanlarına doğru hayli ilerlemişlerdir. Finler, Volga-Baltık köprüsünde bir durak noktasındadırlar; Macarlar, güney steplerindeki birçok mola noktalarından birine yerleştirilmişlerdir. Göçebeler ve korsanlar (deniz akıncıları), o an için dış hat boyunda kalmışlardır. İskitler, artık uzak bir anıdırlar. Hunlar hâlâ Orta Asya'dadırlar. Normanlar (Norveçliler) eski runik alfabesinin kullanıldığı en eski yazıtlarında görüldüğü gibi zaten Norveç'tedirler.

Constantinus'un dış dünya hakkındaki görüşünü, Roma haberleşmesinin sağladığı bilgiler belirlemektedir. Buna göre, son "Üç Krallık Dönemi"nin karışıklıklarıyla parçalanmış olan Çin, ipek yolu dolayısıyla kurulan zayıf ilişkiler çerçevesinde tanınmaktadır. MS 284 yılında İmparator Diocletianus'un elçisi tarafından ziyaret edilmiştir. Çin nüfuzu yavaş yavaş kuzeyden güneye yayılan Chin hanedanına bağlıdır. Konfüçyüs, felsefesini önemli ölçüde terk etmiştir ve gelişmekte olan Buddhizm aracılığıyla Hindistan'la güçlü kültürel bağlar kurmaktadır. Kuzey bölgesi, o sırada Hindu kültür ve sanatının en büyük koruyucusu olan Gupta imparatorlarının hâkimiyeti altına giren Hindistan, Roma'ya çok daha yakındır ve çok daha iyi bilinmektedir. 1. Kandragupta'nın Magada'da taç giymesiyle ilgili haberler, MS 320 yılında Konstantinopolis'e önemli ölçüde doğru olarak Mısır üzerinden ulaşmıştır. Mısır, Suriye'den ve İskenderiye'den yola çıkan Hıristiyan misyonerlerin hedefi olan Habeşistan'la ilgili haberlerin de kaynağıdır. Roma İmparatorluğuyla uzun ve zayıf bir sınırı paylaşan, İran'daki Sasani İmparatorluğu yoğun ilgi odağıdır. Önceki dönemin Helenizmini reddetmiş ve militan Zerdüştlük aşamasına geçmiştir. Zerdüştlük ilkelerini Hıristiyanlık ilkeleriyle birleştirmeye çalışan, düalist Manikeanizmin peygamberi Mani, yaklaşık altmış yıl önce idam edilmiştir. Çocuk kral II. Şapur (MS 310-379), kutsal yazılı-belgelerin (*Avesta*) derlenmesini tamamlamak yerine, bütün muhaliflerin eksiksiz cezalandırılmasını yöneten rahiplerinin ve nüfuzlu muhafızlarının hâlâ etkisi altındadır. Otuz üç yıl boyunca bozulmayan Roma-Pers barışı, Constantinus'un ölümüne kadar korunmuştur.

Konstantinopolis'in, MS 330 yılında kurulduğu kesindir ve bu niteliğinden ötürü, Constantinus'un saltanat dönemini antikçağ ile ortaçağ arasındaki bölünme hattı sayan yaygın kabulü desteklemektedir. Ancak bu konuda birçok rakip tarihle mücadele etmek zorundadır: MS 392, imparatorluğu tamamen Hıristiyan olan ilk imparator I. Theodosius'un tahta çıkışı; MS 476, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı (Bkz. s. 269); MS 622, eski Roma dünyasını Müslüman ve Hıristiyan kesimlerine ayıran İslamiyetin doğuşu (Bkz. s. 280-287); 800, Charlemagne'ın Batıda bir Hıristiyan imparatorluğunu yeniden kurması (Bkz. s. 326-336)... Bu tür bir bölünme çizgisi ciddiye alınırsa, genç

Constantinus'un antik döneme, yaşlı Constantinus'un da ortaçağa mensup sayılması tehlikesi söz konusu olabilir.

Çok daha önemlisi, profesyonel tarihçilerin zaman zaman "süreklilikler" ve "süreksizlikler" dedikleri, geçmişin mirasıyla yeniliklerin genel toplamı arasındaki kapsayıcı dengedir. Buna dayanarak, MS 330 yılında Konstantinopolis'te bu tür, bir tarafı ağır basan önemli bir denge olmadığı belli bir güven içinde ifade edilebilir.

Roma kenti, Constantinus'un hassa muhafız birliklerini lagvedip, onların Roma'daki genel karargâhlarını yerle bir ettiğinde kaçınılmaz bir küçülmenin içine girmiş değildir; uygulamadaki önemi zaten uzun bir süredir gerilemektedir. Uzun dönemde bunun yararı bile olmuştur: Çökmekte olan bir imparatorluğun kontrolünün yitirilmesi, onun kaderine bağlı olmamayı da sağlamıştır. Hıristiyanlığın en güçlü hiyerarşisinin vatanı olarak yeni ve kalıcı bir rol bulmaya yöneltmiştir. Ancak o sıradaki Roma Piskoposu iddialı olmaktan uzaktır. Piskopos I. Silvestrus (görev dönemi, MS 314-335), ne Constantinus'un Donatiusçu kavgalara bir son vermek için topladığı Arles Ruhani Meclisi'ne ne de İznik Genel Ruhani Meclisi'ne katılmıştır.

Çoğu tarihçi, Yunan-Roma uygarlığının, antik dünyanın sonraki aşamalarında güçlendirilen özünün, öncelikle İmparatorlukta, ikinci olarak da koruduğu ve hoş gördüğü kültürel çoğulculuk bileşiminde yattığını kabul edecektir. Buna karşılık ortaçağ uygarlığının özü, Hıristiyan toplumunda ve özellikle de onun kültüründe saklıdır. Roma'nın eski halklarıyla Romalı olmayan halkların, İmparatorluğunkine kısmen uyan, toprak temelinde birbirine karışmasıyla gelişmiştir. 330 yılında, Yunan-Roma uygarlığından ortaçağ uygarlığına geçiş süreci belli belirsiz de olsa başlamıştır. Ama Constantinus'un kendi bir Avrupalı değildir.

Olayların birbirini izleyişindeki sıra unutulmamalıdır. Constantinus'u Charlemagne'dan ayıran zamanın genişliği, Constantinus'u Caesar ve Augustus'tan ayıran zamanın genişliğinden daha fazladır; Rönesans ve Reform hareketlerinden günümüze modern tarihin tamamını kapsayan bir genişliğe eşittir.

Ama Constantinus da, Hıristiyan dininin politikayla rekabet edebileceği yolundaki tarihi kanının tohumlarını ekmiştir. Gerçi İsa da politikaya karışmayı kesinlikle reddetmiştir; Constantinus'tan önce Hıristiyanlar kendi durumlarını düzeltmenin bir aracı olarak iktidar kazanmayı düşünmemişlerdir, ama Constantinus'tan sonra Hıristiyanlıkla yüksek politika hep el ele olmuştur. Püristlere göre çürümenin başladığı nokta da burasıdır.

Sözün özü, Constantinopolis, bu nedenle kısa zamanda Hıristiyan iktidarının kurulduğu, oluştuğu yer haline gelmiştir. MS 331 yılında, kuruluşunun birinci yıldönümünde, Roma İmparatorluğunun resmi başkenti yapılmış ve bu unvanı bin yıldan fazla bir süre elinde bulundurmuştur. Bir iki kuşak içinde, Putperest tapınakların tamamen yasaklandığı ana kadar sayısı pagan tapınaklarının sayısını aşan kiliseleriyle Hıristiyan karakter üstünlük kazanmıştır. Bu karakter "Bizans" devletinin kaynağı (Bizans, ortaçağ Hıristiyanlığının en eski koludur) sonradan da kalbi ve Bizans "Batı uygarlığı" yandaşlarına rağmen Avrupa tarihinin temel oluşturucularından biridir.

IV
ORIGO
Avrupa'nın Doğuşu y. MS 330-800

GEÇ Roma İmparatorluğunu tanımlamaya yönelik en yeni girişimlere kıyametin yaklaştığı duygusu hâkimdir. İmparatorluğun zayıflaması ve yıkılması gerçeği hemen hemen herkes tarafından önceden bilinmektedir, ama nihai sonuç bir sır olarak kaldıkça, yüzyılların bakış açılarını yeniden oluşturmak neredeyse imkânsız olmuştur. Voltaire, İmparatorluğun son dönem tarihini "maskaralık" olarak niteleyip yok saymıştır; Gibbon, "barbarlık ve dinin zaferi" olarak tanımlamaktadır.

Ancak, o çağda yaşayanlar, Aydınlanmanın bakış açısını pek kolayca kabul etmezlerdi. Nitekim, o zamanın Romalıları zor dönemlerde yaşadıklarını çok iyi bilmektedirler. Bu dönemi hiçbir şey, aynı dönemin düşünürlerinden Boetius'un (yaklaşık MS 480-525) hüzünlü düşüncelerinden daha iyi anlatamaz. *Felsefenin Avuntuları* adlı eserinde, *"En talihsiz talihsizlik, bir zamanlar mutlu olmaktır"* diye yazmıştır. Öte yandan imparatorluğun gerilemesini görmüşlerse de yıkılacağını önceden bilmeleri şart değildir. Birçok Hıristiyan için İmparatorluğun sonu, İsa'nın İkinci Gelişiyle, yani bizzat kıyamet günüyle eşanlamlı hale gelmiştir. Ama daha önemlisi, düzenledikleri akınlar İmparatorluğun zayıflığının en açık belirtisi olan barbarların, onun yıkılmasını amaçladıkları kuşkuludur. Tersine, yararlarını paylaşmak istemektedirler. MS 410 yılında Roma'da yaşanan büyük yağmalama olayı, İmparatorun, Alaric Gotlarının İmparatorlukta yerleşmesine izin vermemesi üzerine meydana gelmiştir. Günümüzün egemen kanısına göre, görülmesi gereken gerçek mucize, Roma

İmparatorluğunun uzun ömürlülüğü ve eski Roma ve eski barbar (Roma-dışı) dünyalarının arasındaki karşılıklı bağımlılıktır. Uzun vadede, Avrupa uygarlığının temeli olan ve "Hıristiyan âlemi" denilen şeye hayat veren karşılıklı etkileşimdir.

Constantinus'un ölümünde, "bilinen dünya"nın Romalı ve barbar olmak üzere iki basit parçaya ayrılması geçerliğini korumuştur. Sınırın bir yanında yeniden birleştirilmiş Roma İmparatorluğu sağlam bir şekilde ayaktadır; öte taraftaysa, toplumsal gelişmede hâlâ kabile düzeyini aşamamış huzursuz insan kitleleri, orman temizleyip tarım yapmakta veya ovada dolaşmaktadırlar. Çoğu Romalının bu bölünmeyi siyah ve beyaz olarak görmesi yeterince anlaşılabilir bir durumdur. Onlara göre İmparatorluk "uygar"dır; yani düzenli bir yönetimi vardır; barbarlar ise, adı üstünde uygarlaşmamıştır. Kesinlikle var olan "soylu vahşi" kavramına (örneğin Britanyalı Şef Caractatus Roma'da halka gösterildiğinde olduğu gibi) rağmen, imparatorluktan, dışarıda uzanan bilinmeyen ülkelere geçiş gün ışığından karanlığa atılan bir adım olarak görülmüştür.

Roma dünyasıyla Romalı olmayan dünya arasındaki fark aslında hiçbir zaman bu kadar katı olmamıştır. Roma orduları, Romalı olmayan yedek kuvvetleri, Romalı olmayan düşmanları püskürtmekte kullanan Romalı olmayan generallerin komutasında düzenli olarak savaşmıştır. Sınıra yakın ülkeler yüzyıllarca Roma etkisine maruz kalmıştır. Romalı tacir ve zanaatkârlar imparatorluk sınırlarının çok ötelerine sızmıştır. Almanya'dan Doğu Avrupa'ya kadar her yerde, yapılan kazılarda Roma paraları bulunmuştur. Hannover yakınlarındaki Hildesheim'de, Pomeranya'daki Lubsow'da, Norveç'teki Trondheim'de, Litvanya'daki Klajpeda'da, hatta Afganistan'da hazine ve mezarlardan olağanüstü güzellikte altın, bronz, gümüş Roma eşyası çıkmıştır. Büyük Roma ticaret istasyonları, Güney Hindistan'a kadar uzanan geniş bölgede iş yapmışlardır.[1]

Roma İmparatorluğu'nun gerilemesinin hızı hakkında kesin bir şey söylemek de aynı ölçüde zordur. Constantinus'tan sonra önem kazanmaya başlayan üç büyük tarihi süreç zaten devinim halindedir ve her biri yüzyıllarca devam etmiştir. Birincisi, barbar halkların Asya'dan batıya, Avrupa içlerine doğru amansız ilerleyişleridir (Bkz. s. 243-267). İkincisi, Roma dünyasının Batı ve Doğu yarıları arasında büyüyen çatlaktır (Bkz. s. 267-280). Üçüncüsü de, pagan topluluklara yönelik sürekli Hıristiyanlık ihracıdır. (Bkz. s. 304-311). Bu üç süreç, daha sonra "Karanlık Çağlar" olarak anılacak dönemlere hâkim olmuştur. Dördüncü bir süreç olan İslamiyetin doğuşu ise (Bkz. s. 280-287), yedinci yüzyılda uzak Arabistan'ın dışında patlamış, güney ve doğu sınırlarını hızla oluşturmuş ve diğer üçüyle etkileşime girmiştir.

Günümüz okuyucusu için, "Karanlık Çağlar"a yaklaşımları hem klasik eğitimlerini hem de dinsel inançlarını kuvvetle yansıtan Avrupalı tarihçilerin Roma-merkezli ve Hıristiyan yanlısı anlayışlarıyla ilgili bir temel sorun vardır. Elbette, insanın kendisini bir Boethius veya bir Grégoire de Tours'un yerine koymaması ve onların sıkıcı hükümlerini paylaşmaması için bir neden yoktur. Ama böyle yapılırsa, yaklaşan kıyamet sadece takviye edilmiş olur. Buna karşı-

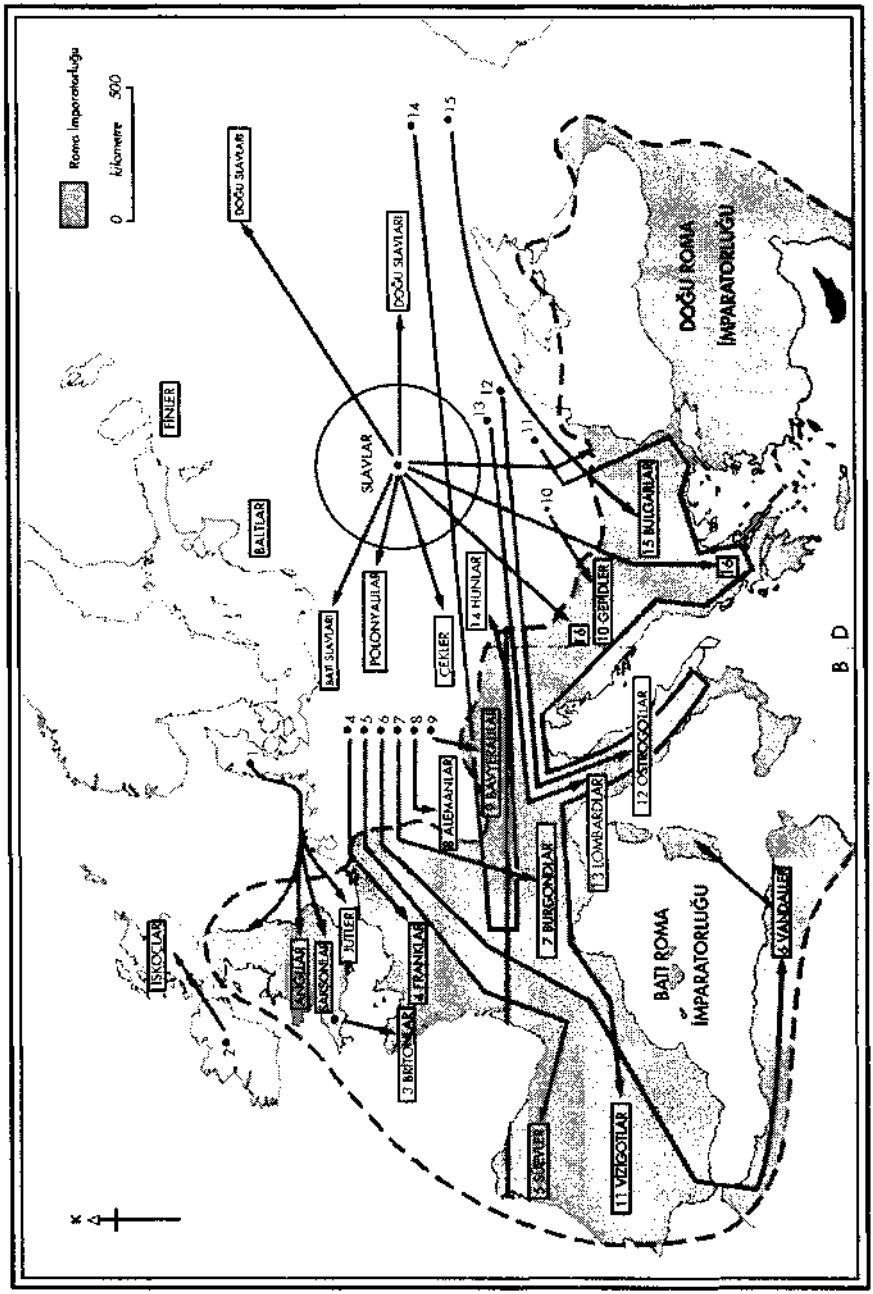
lık, bir bakış açısı kabul edildiğinde bunun diğerlerini dışlaması için de bir neden yoktur. Eğer sadece kaynaklar daha bol olsaydı barbar, pagan veya Müslüman savaşçıların ilerlemelerinin verdiği deneyimler çok daha iyi kavranabilirlerdi. Böyle bir durumda hâkim görüş, muhtemelen heyecan, umut ve vaat olacaktı. Marsilyalı Salvianus'a göre, Gotlara ve Franklara sığınan asil doğmuş ve iyi eğitim almış Romalıların çoğu, "barbarlar arasında Roma insanlığını arıyordu, çünkü Romalılar arasında insanlık dışı barbarlığa daha fazla tahammül edememişlerdi."[2]

Göçler ve Yerleşmeler

Birinci binyılın ilk yüzyıllarında Avrupa Yarımadası'nın çok az kesiminde, daha sonra oraları tam anlamıyla "vatanları" olarak kalıcı bir biçimde yerleşecek olan insanlar yaşamaktadır. Roma İmparatorluğu sınırının dışındaki insanların çoğu hareket halindedir. Küçük ve büyük kabileler ve kabile federasyonları, daha iyi topraklar için bitmeyen bir arayış içindedir. Gezginci adımları yokluk-kıtlık veya göçebe atlıların vahşi akınlarıyla zaman zaman hızlanmakta, bir yerde onyıllarca, hatta yüzyıllarca oyalanıp sonra aniden bir başka yere gitmektedirler.

Göçün düzensiz ritmi, iklim değişiklikleri, yiyecek sağlanması, nüfus artışı, yerel rekabetler ve ağır krizleri içeren karmaşık bir denkleme dayanmaktadır. Sınıra kaygıyla bakan Romalılar için, gelişmeleri önceden tahmin etmek kesinlikle mümkün değildir. Öngörülemeyen bazı olaylar kısıtlamaları kırıncaya kadar, baskılar fark edilmez bir biçimde yoğunlaşacaktır. Uzun sükûnet dönemleri, kısa, yoğun kabarmalarla yer değiştirecektir. Her zaman olduğu gibi göç hareketi, atalet güçleri, yerel güçlüklerin "itmesi" ve ufuk hattındaki yeşil çayırların "çekiciliği" arasındaki hassas dengeye bağlıdır. Belirli bir "yerinden oynama"nın kritik nedeni, uzak Orta Asya steplerinde yatıyor olabilir ve bir "yön değiştiren etki" açıkça görülebilir. Halklar zincirinin bir ucundaki bir değişim, zincirin bütün halkalarında küçük dalgalanmalar oluşturabilir. Makas değiştirme noktasındaki trenin son vagonu gibi, zincirin batı ucundaki son kabile de rahat, sakin oturduğu yerden büyük bir güçle ileri itilmiş olabilir.

Bu çerçevede Hunlar, daha Batı'da ortaya çıkmalarından çok önce bu bölgede dalgalanmaya neden olmuşlardır. Bir Hun İmparatorluğu, yaklaşık MÖ 36-35 tarihinde Çinliler tarafından yıkılmıştır. Daha sonra, Hun göçebe aşiretleri, yaşamalarını sağlayan hayvan sürüleriyle birlikte Türkistan'a yerleşmişlerdir. Akıncı birlikleri bir ay içinde birkaç bin mil kat edebilmektedir. Çevik Moğol midillilerine binmiş, ok ve yaylarla silahlanmış olarak Avrupa'nın derinlerine veya Uzakdoğuya gidip bir yaz dönemi içinde geri dönebilmektedirler. Bütün gerçek göçebeler gibi, karşılaştıkları tarımcı veya yarı göçebe halklar üzerinde çok büyük bir itici güç oluşturmuşlardır. MS ikinci yüzyılda, uslerini Hazar denizinin kuzeyine taşımışlar; dördüncü yüzyılda ise bugünkü Ukrayna'ya doğru çıkmışlardır. Orada, MS 375 yılında tam ters yöne giden bir Germen halkla, Ostrogotlarla karşılaşmışlardır. Meydana gelen çatışma Ostro-

Harita 10.
Avrupa: Göçler

gotları ve komşu Vizigotları Roma İmparatorluğunun içine itmiştir. Hunlarla birlikte olan boylardan bir başkası, Alanlar elli yıl içinde, 5000 km. ötede bugünkü Portekiz'in güneyinde, görülmüşlerdir. Hunlar, MS 441 yılına kadar İmparatorluğa kendileri saldırmamıştır. Kuşkusuz göçün hızı son derece yavaştır. Dinyeper nehrini tahminen MS 375 yılında, Ren Nehrini MS 406'da aşan ve 420'de Atlantik'e ulaşan Alanlar, her yıl ancak ortalama 8 km. ilerlemişlerdir. Alanlarla yolculuğun bir kısmını paylaşan Vandallerin "ani baskın"ı ise ortalama haftada iki kilometrelik bir hızı korumuştur. At arabaları, hayvanlar ve malzemelerle yola çıkan kabile kervanlarının, göçebelerle rekabet umudu olamaz.

Burada coğrafi kaygı temel bir rol oynamıştır. İnsanların serbestçe hareket etmesinin ana engeli imparatorluk sınırları değil dağlardır. Avrasya stepleri boyunca tarihöncesi izleri takip eden bütün kabileler, eğer Karadeniz kıyılarında aniden güneye dönmemişlerse, otomatik olarak Avrupa ovasından kuzeye yönelmişlerdir. Bundan sonra, Moravya veya Bavyera Geçitlerinden güneye yönelen sadece iki olası dönüş vardır. Güney yolunu tutmak, Tuna üzerinde imparatorluk kuvvetleriyle vakitsiz bir çatışma demektir. Kuzey yolundan geçmekse, hareketsiz kalsalar bile göçmenleri doğruca Ren Nehrine götürecek en az engelli hattı izlemek anlamına gelir. Bu nedenlerle göç baskısı, üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda gerçek bir kabileler-trafiği sıkışıklığı meydana gelinceye kadar, sürekli olarak Ren engeline yönelmiştir. Dağlar üzerinden Tuna havzasına geçiş, büyük konvoylar açısından pratik değildir. Ama bu, göçebelerin yine de tercih ettikleri rota olmuş; ve sulak Pannonya ovaları (Hunlardan sonra Hungaria (Macaristan) adını alan) doğal sınırlarını oluşturmuştur (Bkz. s. 260-261, 326, 346) [CSABA].

Kabilelerin önündeki bir başka engel, ilerideki yolun kesilmesidir. Avrupa Yarımadasında birçok boş arazi olduğu, İmparatorlukta bile nüfus yoğunluğunun çok düşük olduğu doğrudur. Ama çoğuna el değmemiştir. Sık ormanlar, kumlu çalılıklar ve sırılsıklam vadiler ne işlenebilmiş ne de kolayca aşılabilmiştir; göçmenler sınırlı miktarda temizlenmiş alanlar veya işlenebilir topraklar için yarışmaktadırlar. Kabileler için, aynı yoldan kendilerinden önce geçenlerle ilişki kurmadan veya bir çatışmaya girmeden ilerlemek güç olmuştur. Sonuç olarak, kabilelerin Avrupa ovasında tercih edilen yerlerde toplanması ve kaynaşması kaçınılmazdır. Keltlerin, Germenlerin, Slavların ve başkalarının üst üste çakışmadıklarını ve bazen birbirine karışmadıklarını düşünmek için kesin bir neden yoktur. Tek ulusa özgü ulusal vatanlar düşüncesi modern bir fantezidir.

Göçmen kabilelerin gruplaşmalarındaki akışkanlık ve hareketlerindeki kaotik yapı, sonraki dönemlerde, göçlere anlam kazandırmaya çalışanların amaçlarına uygun değildir. Vakanüvisler ve tarihçiler, bu tür unsurların bulunmasının ille de gerekmediği farklı, sürekli ve kendine güvenen kabilelere dayanarak yazmayı yeğlemişlerdir. Örneğin İngiltere'de tarihe karışan Angller, Saksonlar ve Jütlerin (İngiltere'yi istila eden Germen kavimleri), gerçekten Muhterem Bede'nin tanımladığı kadar farklı olup olmadıkları tartışmalı bir ko-

nudur. Ama bu unsurlar bir kere yerli yerine oturunca, herkes kendisi için eşi olmayan bir soyağacı icat etmeye heveslenmektedir. Ancak hepsi de modern kimlikleri geriye, tarihöncesine yansıtmaktan başka şey düşünmeyen günümüz milliyetçi tarihçilerinin ilgisinden zarar görmüştür. Alternatif yokluğunda, göçlerin geleneksel kavimlere dayanmadan nasıl açıklanabileceğini bilmek zordur. Ama biraz geri çekilme akıllılığı da gereklidir.

Dolayısıyla bütün bunlar, İmparatorluk görüşüyle "Barbar İstilaları" denilen, Batı Avrupa'nın dar görüşlü yaklaşımıyla genellikle "Germen İstilaları"na indirgenen bütün tarihi sürecin sahne dekorudur, cereyan ettiği sahnedir. Almanlara göre bu, Germen ve Germen olmayan katılımcılarına da hakkıyla uygulanabilecek bir deyimle *Völkerwanderung*, "İnsanların Gezinmesi"dir. Gerçekte, Avrupa Yarımadası'nın büyük bir bölümünü, doğuyu ve batıyı kapsamına almış, MS birinci bin yılda ve sonrasında, gezinenler sürekli bir kalacak yer buluncaya kadar devam etmiştir. Okuma yazması olmayan gezginciler kendilerine ait çok az kaynak bıraktıkları için, önemli olaylara ilişkin bilgiler ancak Roma kaynaklarından sağlanabilmektedir. Daha sonra görülecek ulusal gruplaşmaların çoğunun kendi kökenlerini çıkartmaları gereken süreç de budur. Sonraki bir çağın bir deyimiyle özetlemek gerekirse, buna *Drang nach Westen* (Batıya Gidiş), sürekli kalınacak yere giden yol, demek yerinde olabilir. Bu olmadan, hiçbir "Avrupa" veya "Avrupalılar" kavramı kabul edilebilir olmaz. Antropolojik çözümleme, bu "gidiş"in üç ana nüfus grubunu kapsadığını ortaya koymaktadır: a) İmparatorluğun kentlerde ve kırsal malikanelerde yaşayan yerleşik sakinleri; b) toprağı ilkel biçimde ekip biçerek göçebe çiftçilikle geçinen barbar kabileler ve c) gerçek göçebeler... Bunlara, tıpkı göçebeler gibi yağmayla geçinen ve kuzey denizlerinde çok geniş alanlarda faaliyet gösteren deniz akıncılarını eklemek de mümkündür.

CSABA

"GENİŞ Asya düzlüklerinde iki cesur ve yabanıl kabile yaşadı. Hunlar ve Macarlar. Nüfusları çoğalınca, Hunlar yerleşmek için yeni bir yer aramaya başladılar. Birçok zorluk yaşadıktan sonra kırları yeşil, sakin sakin akan nehirleri mavi, dağları orman zengini bir ülkeye geldiler. Ama bu ülke boş değildi. Ona Panonya diyen Romalılara aitti.

Hunların en cesuru, genç bir prens olan Attila idi; onu kral yaptılar. Attila, daha pek çok toprak aldı ve halkını demir yumrukla yönetti. İki oğlu Csaba ve Aladar'la birlikte yaşayan karısı ölünce, Roma İmparatorundan kızını eş olarak ve İmparatorluğun yarısını da çeyiz olarak çekinmeden istedi.

Sonunda Katalaun'da karşılaştılar. Hunların hafif süvarileri, Roma ordusunu, demir zırhlı saflarını sert darbelerle parçalayarak, öfkeli bir hortum gibi yukarıdan aşağıya süpürüverdiler. (...) Sakin akan nehirler kan ırmaklarına dönüştü. "Tanrının Kırbacı" kırıldı. (...) Ruhen yaşlanmış olan Attila, kısa süre sonra öldü.

Sonra, oğlu Csaba, en güçlü adamlarını alıp uzak Asya'ya... Macarlara dönmeye karar verdi. Halkını topladı. "Tehlikede olduğunuz zaman ölü veya diri yardımınıza geleceğiz" diye söz verdi.

O gidince, görülmemiş büyüklükte bir ordu Hunların üzerine yürüdü. Acımasız savaşçılardan oluşan çok sayıda birlik, tahkimatların gerisine çekilmek zorunda bırakıldı. Hunlar diz çöküp Csaba'ya yalvardılar. Onlara, bir gök gürlemesi; uzun, derin sürekli artan bir gök gürlemesi yanıt verdi. (...) Yıldızların arasında, kıvılcımlar saçan beyaz bir çizgi, gök kuşağı gibi bir kemer oluşturarak göründü. Binlerce adamın parlak kılıçları ve savaş naraları ve binlerce atın toynak şıkırtısı arasında Csaba ve savaşçıları, dehşete düşmüş düşmanı yararak aşağı süzüldüler.

Csaba ve onun ruh dolu olan ordusu Macarlara, bu güzel topraklarımızda kardeşleriyle yeniden birleşmede yol göstermek üzere son bir kez geri döndü. Ama kıvılcımlar saçan hava-yolu, "savaşçıların hava-yolu" sonsuza kadar orada kaldı."[1]

Halk hikâyeleri, kolektif belleğin hazineleridir. Eğlenmek için oluşturulur; ama kabile kimliğini de destekler. Hunların ve Macarların Macaristan'daki maceralarının arasında beş yüz yıl vardır. Ama Macarlar, atalarına ve yoldaş göçmenlere hâlâ ilgi duyarlar. Günümüzde, bir Macar ailesinden başkası, oğluna Attila adını koymayacaktır.

Teknolojik açıdan Demir Çağı tarımının sürekli hareket halinde olmaktan çok hep aynı toprak parçasını ekmeye dönüşmüş olduğu bir noktaya ulaştığını belirtmekte yarar vardır. Barbarlar sadece güneş altında bir macera değil, kök salabilecekleri bir yer aramışlardır.

Avrupa yarımadası halkları, etnik açıdan çok değişken bağlantılara sahip olmuşlardır. Ancak bazı çekincelerle birlikte, Hint-Avrupa unsurunun, birinci bin yılın ilk yarısında çoktan hâkim hale geldiği söylenebilir. Avrupa'da yaşayanların çoğunluğu köken olarak Latin veya Helen olmadıkları halde, Batıdakiler toptan Latinleştirilmiş, Doğudakilerse toptan Helenleştirilmiştir. Bazı dikkate değer istisnalar dışında barbar göçmenler, öteki Hint-Avrupa ailelerinden birine mensupturlar (Bkz. Ek III, s. 1292-1293).

Göçmenler dışında Hint-Avrupalı olmayanlara, Ural-Fin grubu üyeler; İspanya'nın asıl İber kabilelerinden grupçuklar; İtalya'nın uzak kesimlerindeki Latin-öncesi nüfustan kalanlar ve Balkanlardaki İlliryalılar, Trakyalılar ve Trakyalılar arasından asimile olmamış unsurlar dahildir. Yahudiler, Akdeniz'in bütün büyük kentlerine dağılmışlardır. Ural-Fin grubu halklar zaten kendi tamamlayıcı parçalarına ayrılmışlardır. Finler, yani *Suomalainen*, Sibirya'daki hareket noktalarından yarı-arktik tayga boyunca göç etmişler, daha sonra Rusya'nın kalbi olacak olan Baltık'ın sonu ile yukarı Volga arasındaki toprakları işgal etmişlerdir. Etnik olarak hem Hunlarla hem Macarlarla ve Çeremisler, Mordvinler, Permiyanlar, Vogullar, Ostyaklar gibi, Ural bölgesinin gerisindeki birçok küçük grupla ilişkilidirler. Uzaktan da olsa Türklerin, Moğolların ve Tatarların dahil olduğu Altay grubu ile de akrabadırlar. Komşuları

Laplar, zaten kutup ren geyikleriyle yaptıkları bitmez tükenmez yolculuklarıyla meşguldürler. Laplar kendilerine "Sameh" derdi; ama Kuzey uluslarıyla karıştırdıklarından onlara Finli demişlerdir. İsveç'in Finnmark ili (Fin ucu) adını bu karıştırmadan almıştır.

Kafkasya'da parçalanmış diğer iki ayrı halk grubu, çok az bilinen bağlantılara sahiptir. Kuzey Kafkasyalılar Abazlar, Çeçenler ve Avarlardan; güney Kafkasyalılar ise Lazlar, Mingreller ve Gürcülerden oluşmaktadırlar. Ruslaştırılmış adı Nikolay Yakoveliç Marr (1864-1934) olan İskoç kökenli amatör bir dilci, bu Kafkasya dillerini Bask, Etrüsk ve eski İbrani dillerine, buradan da Avrupa'nın bütün kayıp etnik uçlarına bağlayan bir kuram geliştirmiştir. Ne yazık ki, Gürcülerin en büyüğünce (Stalin, e.n.) korunmasına rağmen Marr'ın teorisi büyük ölçüde çürütülmüştür.

Asya göçebeleri, yazılı tarihin büyük bölümüne yayılmış dalgalar halinde Avrupa Yarımadasına nüfuz etmişlerdir. MS beşinci yüzyılda ortaya çıkan Hunlar, aynı steplerde at koşturan ilk göçebe aşiretlerin, özellikle de Batlamyus'un MS ikinci yüzyılda step ülkelerinin efendileri olduklarını belirttiği eski İskitler ve İran Sarmatlarının ardılları; hepsi de orta Avrupa'ya ulaşmış olan Avarların, Macarların ve Moğolların öncülleridirler. Diğer göçebeler, haeraketlerini Karadeniz çevresiyle sınırlamışlardır. Türki Bulgarların bir kolu, orta Volga bölgesinde bir krallık kurmuştur. Bir başka kol, MS yedinci yüzyılda Tuna'nın denize döküldüğü yerin yakınına yerleşmiştir. Hazarlar, Bulgarların izinden giderek Kafkasya'nın kuzeyinden Dinyester'e uzanan bir krallık kurmuşlar; Peçeneklerse, Hazarların dümen suyunda Balkanlara ilerlemişlerdir. Peçeneklerden sonra Karadeniz steplerinde Kumanlar da bir başka kısa ömürlü devlet kurmuşlardır. Çingeneler veya "Roman"lar, Avrupa'ya on birinci yüzyılda Hindistan'dan gelmişlerdir. Türklerin bir kolu, hemen hemen aynı dönemde Kafkasya sınırını aşmış; ana kol ise Balkanları on dördüncü yüzyılda fethetmiştir.

Hint-Avrupalı olmayan bütün bu halkların çok azı kalıcı izler bırakmışlardır. Basklar ve Maltalılar, yüzyılları, hiçbir komşularınınkiyle ilgisi olmayan diller konuşarak geçirmişlerdir. Museviler de kendi ayrı kimliklerini korumuşlardır. Baltık bölgesinde Finler ve Estonyalılar, "Hungaria"da Macarlar, modern uluslar olmayı başarmışlardır. Laplar hâlâ ren geyiği takip etmektedirler. Tatarlar, Moğolların son torunları, Kırım'daki yeni sınır dışı etmelere rağmen Volga boyundaki "Tataristan"da ayakta kalmışlardır. Çingeneler hâlâ Avrupa'nın her yanında vardırlar. *Büyük bir imparatorluğu kuran ve kaybeden Türkler, Avrupa'da, İstanbul'un yakın çevresinde güvenilmez, tehlikeli, başkasının kararına tabi, ayak basacak kadar bir yer tutmuşlardır. Balkan Bulgarları Slav dünyasıyla öyle özdeşleşmişlerdir ki, 1980'lerde, komünist rejim, Türk azınlığı "gerçek Türk" değil, "Türkleştirilmiş Slav" oldukları gerekçesiyle baskıya tabi tutmuştur. Bulgar görevliler tutarlı olsaydı, Bulgarların tümünün de "gerçek Slav" değil, "Slavlaştırılmış Türkler" oldukları gerekçesiyle toptan kovulmalarını tavsiye etmek gerekecekti* [GAGAUZ].

Vurgulamak gerekir ki, "Hint-Avrupalı" deyimi, zorunlu olarak bir dil grubuna, sadece bu dilleri kendi ana dilleri olarak kullanan halklarla sınırlı olarak atıfta bulunmaktadır. Bu gruba dahil bütün dilleri, 5000 yıl önce Avrasya'da bir yerlerde konuşulan ortak bir proto Hint-Avrupa diline bağlamak mümkündür. O tarihten bu yana bu dil grubu, İzlanda'dan Seylan'a uzanan geniş bir bölgeye ve modern sömürgeleştirme yoluyla da dünyanın bütün kıtalarına yayılmıştır. "Dillerin, insan soyunun en değerli serveti olduğu" söylenir: Hint-Avrupalıların da, insanlık tarihinin en önemli dil topluluklarından biri olduğundan kuşku duyulamaz[3] (Bkz. Ek III, s. 1292).

Ancak asıl sorun, dil mirasları dışında Hindo-Avrupalıların ortak yanlarının ne olduğunu belirlemektir. Dilin mutlaka ırkla bağlantılı olduğu yolundaki eski düşünce önemini yitirmiştir. Diller, ırksal bir gruptan ötekine kolayca aktarılabilir. Belli bir süreden beri, insanların "ana dilleri"yle ırksal kökenleri arasında karşılıklı ilişkiye hiç ihtiyaç duyulmamaktadır. (Bu durum, İngilizcenin milyonlarca Afro-Amerikalı ve Afro-Karayibli tarafından kabul edildiği İngilizce-konuşan dünya örneğiyle kolayca kanıtlanabilir.) Avrasya özelinde, esmer tenli "Hint" unsurun mu kendi dilini daha açık tenli "Avrupalı" komşularına verdiği, yoksa tam tersinin mi söz konusu olduğu ya da ikisinin de bu dili bir üçüncü taraftan mı aldığı elbette belli değildir. Afganistan'da, bütün Hint-Avrupalıların oradan çıktığına dair bir inanış vardır. Aynı nedenle, gerçekten varsa bile "Avrupalı", "Kafkasyalı" veya "Ari" denilen ırk grupları, Hint-Avrupa dilleriyle uyuşmaz. Örneğin Türklerin çoğu, ırk olarak Kafkasyalılara benzer, ama dilleri bakımında kesinlikle Avrupalı değildirler **[KAFKASYA]**.

Kuşkusuz, tarihi dönemler içinde Avrupa halklarına uygulandığında, ırk saflığı başlangıç noktası değildir. Roma İmparatorluğunda, Kuzey Afrikalı zencilerle Batı Asyalı Samiler yoğun olarak birbirine karışmıştır. Barbar kabileler genetik stoklarını hep tutsak kadınlardan ve mahkûmlardan aldıklarıyla yenilemişlerdir. İrlanda veya İskandinavya'ya yapılacak bir ziyaret, ırk tiplerinin düş ürünü olmadığını gösterebilir; ama dil, kültür ve politika, ırktan çok etnisitenin belirleyicileri olmuştur. Gerçek, hangi uzunlukta olursa olsun belli bir süre birlikte yaşayan kabilesel veya sosyal grupların, ortak bir dil kabul etmeleri gerektiğidir. Aynı gerçek, sık sık, kimlik duygusunu korumak için melezleştirmeye karşı resmi veya gayrı resmi engeller oluşturacaktır. Üyeliğin, dinsel tabuların arka çıktığı akrabalık ölçütüyle tanımlandığı bazı durumlarda, melezleşmenin cezası kovulma olabilir. Bu yolla, dil ve akrabalık birlikte yol alır.

Hint-Avrupalıların kuzey ovalarındaki öncüsü Keltler, Romalılar döneminde batıya doğru hayli ilerlemişlerdir. En ileri arkeolojik kültürlerden bazılarını onlar kurmuşlardır (Bkz. s. 105). Metal işleme sanatının yayılmasına katkıda bulunmuşlardır; demir silahlar konusundaki zenginlikleri çarpıcı gelişmelerini çok iyi açıklayabilir. Keltler, Roma'ya MÖ 390 yılında, Yunanistan'a MÖ 279 yılında, kurbanlarını, iri gövdeleri, kızıl saçları ve vahşi yaradılışları, iğrenç kafa avcılığı alışkanlıklarıyla korkutarak saldırmışlardır. MÖ ikinci yüzyılın son yirmi yılında Galya ve İspanya'da, Tötonların yardımıyla

Jutland'dan ayrılan Cimbri birliğinin içinde, Konsül Marius tarafından yakalanıncaya kadar çok büyük yıkıma yol açmışlardır. Tötonları Campo Putridi'de (Bkz. s. 108) yok eden Marius, Cimbri'leri de Campi Raudi'de MÖ 101'de yok etmiştir. Ancak bir iki aksilik, akışı durdurmamıştır. Kelt kökenli Bohemiler "Bohemya"da bilinmektedir. Öteki Keltler, zorla Kuzey İtalya'ya yerleştirilmişler, böylece Cisalpin Galyası (Güney Alpler Galyası) oluşturulmuştur. Onlar da ülkenin tamamını Alplerin batısından kuzey batısına işgal ederek Transalpin Galyasını kurmuşlardır. Başka yerlerle birlikte Galiçya'yı da yaratarak Pireneleri aşmışlar ve Ren bölgesine girmişlerdir. MÖ sekizinci yüzyılda kıyıdan uzak adaları zapt ederek "Britanya" Adaları'nı zaten çoktan kurmuşlardır.

Dolayısıyla, Roma lejyonlarının Batı Avrupa'nın büyük bölümünü fethettiği Cumhuriyet döneminde, yerel direniş Keltlerden gelmiştir. İmparatorluk döneminde Romalılaştırılmış İspanya'da İberyalı Keltlerin, Galya'da Galyalı Romalıların, Britanya'da Britanyalı Romalıların demografik stoğunun temelini oluşturmuşlardır. Kelt kabile adlarının çoğu, günümüzde Kelt bağlantılarını tamamen yitirmiş yerlerde bile görülebilir: *Boii* (Bohemya), *Belgae* (Belçika), *Helvetii* (İsviçre), *Treveri* (Trier), *Parisi* (Paris), *Redones* (Rennes), *Dummonii* (Devon), *Cantiaci* (Kent), *Brigantes* (Brigsteer)... Zamanla birçok bölgede Germanik halkların yeni akınlarına uğrasalar da, uzak kuzey batıda, İrlanda'da "Britanya'nın Kelt Saçağı"nda, Batı İskoçya'da, Galler'de ve Cornwall'de kalıcı müstahkem mevkilerini oluşturmuşlardır. MS dördüncü yüzyılda Anglosaksonların baskısı üzerine, Keltler Cornwall'den göçüp "Finisterre"ye geçerek Brötanya'yı oluşturmuşlardır. Günümüze kadar gelen altı Kelt dilinden üçü Goidelic veya Q-Keltçe grubuna, üçü de Brythonic veya P-Keltçe grubuna girer. *Cymru am byth!* Keltlerin bir kolu Anadolu'ya hareket etmiştir. Aziz Paulus, MS 52 yılında bu "Doğunun Galyalıları"nı ziyaret ettiği zaman, "Ey çılgın Galatlar" diye hayret ve öfkeyle söylenmekten kendini alamamıştır (Gal. 3: 1). Üç yüz yıl sonra, Trier'den gelen Aziz Hieronymus, Galatların, kendi memleketi olan Rhineland'daki Galyalılarla öz olarak aynı dili konuştuğunu dürüstçe belirtmiştir [TRISTAN].

Germen halklar, Roma döneminin muhtemelen en büyük barbar topluluğudur. İlk olarak İskandinavya'nın güneyinde görülen Germenler, o zamandan beri bu adı taşıyan topraklara, yoğun biçimde yerleşmeye başladıkları MÖ 90 yılında Posidonius tarafından *Germani* olarak adlandırılmışlardır. Batıda Keltlerle karışmışlar, böylece Cimbri ve Tötonlar gibi kabileler, farklı biçimde Kelt, Germen veya Germenleşmiş Kelt adını almışlardır. Doğuda Slavlarla karışmışlar, böylece Tacitus'un sözünü ettiği kabilelerin, örneğin *Venedi*'lerin Slav Wendler mi, Germen Vandaller mi yoksa Germenleştirilmiş Slavlar mı olduğu tartışması alevlenmiştir.

Germen halklar genellikle üç gruba ayrılmaktadır. a) İskandinavya grubu, sonraki Danimarka, İsveç, Norveç ve İzlanda topluluklarını doğurmuştur. b) Kuzey Denizi kıyılarına yerleşen Batı Germen grupları, Batavlar, Frizler, Alamanlar, Jütler, Angllar ve Saksonlar'dır; Hollandalıların (Felemenklerin), Flamanların, İngilizlerin, ovalı İskoç topluluklarının ve kısmen Fransızların

ilk atalarıdır. c) Elbe Nehrinin doğusundaki Doğu Germen grupları: Savabyalılar, Lombardlar, Burgondlar, Vandaller, Gepidler, Alanlar ve Gotlar'dan oluşmuştur. Kuzey ovalarında görülen kabile trafiği sıkışıklığının sorumlusu büyük ölçüde onlardır ve Batı Roma İmparatorluğunun yaşadığı bunalımın baş aktörleri arasındadırlar [**FUTHARK**].

Tacitus'un *Germania* adlı eseri, Germen kabilelerinin geleneklerinin, sosyal yapılarının ve dinlerinin, ayrıntılarıyla bugüne ulaşmalarını sağlamıştır. Bronz Çağı'ndan beri Akdeniz dünyası ile ticari ilişkileri vardır ve Roma'nın tarım yöntemlerini, hatta bağcılığını benimsemişlerdir. Klanlar, akrabalıkla birleşmiştir ve savaşçıların oluşturduğu demokratik bir meclis olan [**DING**], yani "Şey" ile birlikte yönetilmişlerdir. Dinin temeli, bereket tanrıları Njords (Nerthus) ve Freyr, büyünün efendisi ve savaş tanrısı Wodin (Odin) ve çiftçileri devlere, perilere ve her türlü kötülüğe karşı koruyan Thor'dır (Donar). Genellikle Kral unvanını alan savaş önderleri, hem askeri hem dini işlevleri birleştirdikleri için papazlık söz konusu değildir. Gotlar erken bir dönemde Aryanizmi kabul etmiş olsalar da genel olarak Hıristiyanlığa uzun süre direnmişlerdir.

TRISTAN

CORNWALL'DE, Fowey'in 3,2 km. kuzeyinde, Menabilly'de yolun kenarında, yaklaşık yedi ayak (2,13 m.) yüksekliğinde yukarı doğru incelen bir sütun, onun üzerinde de Roma harfleriyle altıncı yüzyıldan kalma bir yazıt vardır: "DRUSTANS HIC IACIT CUNOMORI FILIUS" (Burada Quonimorius'un oğlu Tristan (veya Tristram) yatıyor." Hemen yakında, toprak bir Demir Çağı kalesi, Castle Dor vardır. Çevresinde yapılan kazılar, ortaçağın ilk dönemlerinde yeniden işgal edilişinin kanıtlarını ortaya çıkartmıştır. Komşu Lantyan çiftliği, Quonimorius denilen "Kral Mark"ın sarayı Lancien'in orada bulunduğunu anımsatmaktadır. Hepsi de sonraki metinlerde geçen adlara sahip *Morrsk* veya Morrois Ormanı, Uğursuz Malpas Geçidi, Tir Gwyn malikânesi veya *La Blanche Lande* (Beyaz Fundalık) ve St. Sampson-in-Golant manastırı hep bu çevrededir. Mezar taşının tarihi Tristan'a ait olduğundan kuşkulanmak için çok az neden vardır.[1]

Efsaneye göre kayıp Lyonesse ülkesinin prensi Tristan, akrabası Kral Mark'la evlenmesi için terk ettiği İrlanda prensesi Isolt'a çılgınca âşıktır. Gizli bir aşk iksiriyle alevlenen tutkuları, onları ömür boyu yasak buluşmalar ve kaçamaklara mahkûm etmiştir. Bu yasak ilişki, Tristan, Kral'ın zehirli mızrağıyla yaralanıp ölünce ve Isolt, son sevişmelerinde kendini ölüme atınca biter.

Bu trajik Kelt aşk öyküsü, yüzyıllar sonra bütün Avrupa'da saray romanslarında uyaklı hale getirilmiştir. İlk Fransızca parça, Eilhardt'ın Ren Almancasıyla yazdığı eser gibi 1170 tarihlidir. Gottfried von Strassburg'un yazdığı tamamı Almanca olan versiyon (tahminen 1200 yılı) Wagner'in operasının librettosunun temel kaynağı olmuştur. Eski Provance Fransızcası ve eski İngilizce versiyonlar zaten vardır. Sir

Thomas Malory'nin on beşinci yüzyılda yazdığı *Morte D'Arthur*, "Arthur'un Ölümü". Fransızca düzyazı *Roman de Tristan*, "Tristan'ın Romanı" gibi, Tristan'ın öyküsünü Kral Arthur'unkine bağlar. Fransızca versiyonun muhteşem minyatürlerle süslü bir kopyası, Vienna MS Codex 2537 kodu altında Avusturya Ulusal Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[2] Tristan'ın on altıncı yüzyılda yazılan ve şimdi Poznan'da saklanan Beyaz Rusya versiyonu, dindışı Beyaz Rusya edebiyatının ilk örneğini oluşturur.[3] O zamana kadar, hikâye zaten 1.000 yaşına ulaşmıştır:

> "Ve sonra Sir Tristan hemen denize açıldı ve La Beale Isoud... kamaralarında susadıklarını fark ettiler ve küçük altın bir kase gördüler, içindeki güzel bir şaraba benziyordu. (...) Güldüler, neşelendiler, rahat, rahat birbirlerine şarap içirdiler. (...) Ama içki bedenlerine yayılınca, birbirlerini o kadar sevdiler ki, ne mutlulukları ne kederleri hiç bitmedi..."[4]

Arthur epik şiirlerinin önemli simaları tıpkı Tristan gibi tarihsel bir muamma olarak durmaktadır. Birçok bilim adamı, Kral Arthur'un, "geçmişin ve geleceğin kralı"nın, Anglosakson istilacılarının gel-git dalgalarına karşı savaşan bir Hıristiyan İngiliz askeri diktatörü olması gerektiği kanısındadır. Ama kimse onu tam olarak tanımlayamamıştır. Sekizinci yüzyıl vakanüvisti Nennius, Arthur'a yani Saksonları "Badon Dağı"nda yok eden *eux bellorum* demiştir. Gal kaynakları ona *amheradaur* yani "imparator" demişlerdir. Monmouth'lu Goeffrey, onun Cornwall açıklarındaki, Tintagel adasının heybetli kalesinde doğduğunu ve Glastonbury'de Kutsal Graal türbesinin yanında öldüğünü söylemiştir. Tintagel'de geç bir Roman manastırında inzivaya çekilmiş bir topluluk ortaya çıkaran modern arkeoloji, Cornwall iddialarını güçlendirmiştir. Ama bir başka çalışma Arthur'u, bir Gal liderine, Baş Dragon'un oğlu, Gwynedd ve Powylerin Kralı, aynı zamanda "Ayı" diye tanınan ve MS 520 yılında ölen Owain Ddantgwain'e bağlamaktadır.[5] Tam tersi bir başka görüş, (Arthur'un doğduğu yer olan) Cadbury Kalesindeki tepe burcunu Arthur'un Camelot'taki sarayıyla değiştirirken, öldüğü yerin ise Glastonbury değil "Avalon" olduğunu savunmaktadır. 1278'de Kral I. Edward Glastonbury'deki bir mezarın açılmasını emretmiş, bir savaşçıyla bir kadının şapkalarını bulmuş, onları Arthur ve Guenevere'den kalanlar olarak kabul etmiştir. Mezarın üzerindeki şimdi kaybolmuş haçta, HIC IACET SEPULTUS INCLITUS REX ARTURIUS IN INSULA AVALONIAE, "Burada Avalon Adası'ndaki ünlü Kral Arthur gömülüdür" yazısının bulunduğu söylenir.[6]

Antik efsaneler amaçlarını durmadan yenilerler. Tıpkı ortaçağ İngiltere Anglo-norman krallarının kendilerini fethedilen toprağın Sakson öncesi yöneticilerine bağlamaktan hoşlanmaları gibi, Victorya dönemi romantikleri de modern Britanya birliği duygusunu Antik Britonların kaderini düşünerek takviye etmek istemişlerdir. Lord Alfred Tennyson (1809-1892), şairi azam olarak kırk iki yıl; çok beğenilen ve çok alay edilen bir Arthur destanı olan Kral İdilleri adlı eseri için elli beş yıl harcamıştır. Eser, manevilikle maddecilik arasındaki sonsuz mücadeleyi anlatan uzun bir allegoridir:

"... Onların korkuları
Şekillerden daha büyük sabah gölgeleri
Onları yere seren, önceden giden o karanlıklar değil
Batıdaki savaşın karanlıkları
Bütün yüce ve kutsal ölülerin gittiği "[7]

Germen topluluklar bütün imparatorluk dönemi boyunca hareket halinde olmuşlardır. Got Federasyonu, konaklama yerini, ana göç akımına karşı yavaşça güney doğuya sürüklenerek MS ikinci yüzyılda aşağı Vistül'de bırakmıştır. İki yüz yıl sonra Tuna deltasının kuzeyinde Karadeniz kıyısına Vizigotlar yerleşmiştir. Ostrogotlar daha doğuya, Kırıma ve Dinyeper steplerine, ilerleyen Hunların tehlikeli biçimde yakınına kadar uzanmışlardır. Dördüncü yüzyılda, bazı Frank kabileleri imparatorluk *foederati*'si olarak imparatorluğa davet edilmişler ve Ren savunmasıyla görevlendirilmişlerdir.

Slavonik halklar, Germen komşularını arkadan şiddetle sıkıştırmışlardır. Roma imparatorluğuyla çok az ilişkileri olduğu için, Slavonların tarih öncesi hakkında çok az belge vardır ve birçok modern esinlenmeye konu olmuşlardır. Eski "Slav vatanı" genellikle sabit bir hazne olarak görülmüştür. Bu vatanın *ab original*, daha doğuda, Karpat dağlarının yamaçlarında ormanlık bir bölgede olması daha inandırıcı olduğu halde, "asıl yerli, asıl yer" ekolüne bağlı Polonyalı tarihçiler, Oder ve Vistül nehirleri arasındaki topraklar olduğunda ısrar etmektedirler. Batılı tarihçiler anlaşılmaz bazı nedenlerle proto-Slavları, Pripet Bataklıklarının ortasındaki en kötü ve en rahatsız yerlere sürmekten hoşlanmaktadırlar. Sınırları ne olursa olsun, Slavonların anavatanı, tarihöncesinin ana yolunun üstündedir. Her göçebe akınında istila edilmiş ve muhtemelen hâkimiyet altına alınmış olsa gerektir. Batı Neisse üzerinde Witaszkowo'da bütün hazineleriyle gömülmüş bir İskit kabile reisi bulunmuştur. Sarmatyalıların anıları 2000 yıldır yaşamaktadır, öyleyse Polonyalı soylular da Sarmatya soyundan geldiklerini ileri süreceklerdir [CRUX]. Göç eden Gotlar ve Gepidler, bilinmeyen uğursuz bir etkiyle yavaşça geçmişe sürüklenmişlerdir. Hunların MS beşinci yüzyıldaki geçişi, bir Anglosakson şiirindeki, "keskin kılıçlarıyla Hraede'nin, Wistla ormanı yakınındaki Aetla halkına karşı eski yerlerini nasıl savunması gerektiğini" anlatan bir düş kırıklığı deyimi olan *Widsith*, dışında çok az iz bırakmıştır.[4] Hunların halefi Avarlar, tarihi kayıtlara ilk kez altıncı yüzyıl Bizans kaynaklarından giren, bir tür Slav-Avar konfederasyonu kurmuşlardır.

Proto-Slavonca dilinin, birinci bin yılın ortasında esas göçlerin başlamasına kadar ciddi bir değişim geçirip geçirmediği tartışmalıdır. Elimizde sadece bilginlerin incelemelerinden sağlanan bilgiler vardır. Yunanca ve Latince gibi bu dil de bolca karmaşık ad ve fiil çekimleri ve serbest sözcük dizimiyle dikkat çekmektedir. Slavon kabilelerinin, kabile reisinin bütün akrabalarının korkunç bir ataerkil disiplin içinde birlikte yaşadığı tipik bir sosyal kurumu,

[ZADRUGA] yani "birleşik aile"yi geliştirdikleri genellikle kabul edilmektedir. Triglav, yani Üç Başlı Tanrı, Svarog, yani Güneşi Doğuran ve Perun, yani Gök Gürültüsü Tanrısı gibi birçok tanrıya tapmışlardır. *Bog*'dan (Tanrı), *raj*'a (cennet) kadar dinle ilgili sözcüklerinin çoğunun Sarmat-İran kökenli olması hayli ilginçtir; tıpkı ilkel teknolojiyle ilgili birçok sözcüğün, örneğin *dach* (Lehçe çatı) veya *plug* (Rusça karasaban) Germence kökenli olması gibi. Tecrit edilmiş olmalarına rağmen, komşularıyla ilişkilerinden açıkça yararlanmışlardır (Bkz. Ek III, s. 1283).

Slavların, "Procopius ve İmparator Marius'un tanıklığı"ndaki şiirselliğe biraz aykırı düşerek derlenen aşağıdaki tanımında, Batılı tarihçilerin yetersiz kaynaklarının ve kuşkuculuğunun izini, görmek mümkündür:

> "Slavonyalılar tek bir ortak dil kullanmışlardır. (Bu dil kaba ve düzensizdir.) Esmer Tatardan ayrılan ve görünüşünün, mensubu olmadığı görkemli Germen endamına ve hoş tenine benzeyişiyle tanınmışlardır. Rusya ve Polonya eyaletleri topraklarında dört bin altı yüz köy yayılmıştır ve kulübeleri kaba keresteden üstünkörü çatılıvermiştir. (...) Dalkavukluk etmeyeceksek, bunları belki kunduzun mimarlığıyla karşılaştırabiliriz. (...)
>
> "Toprağın verimliliği, çok sayıda Slavonya köylüsüne, toprağı işleyenlerin emeğinden daha fazlasını sağladı. (...) Ama akdarı ve "panik" ektikleri toprak, onlara ekmek yerine kaba ve daha az besleyici bir yiyecek verdi. Yüce Tanrı diye, görünmeyen bir gök gürültüsü efendisine taptılar...
>
> Slavonyalılar (Slavlar), bir despota itaat etmeye tenezzül etmediler. Yöneticiye itaat yaşa ve yiğitliğe gönüllü bir saygı kabul edildi; ama her kabile veya köy ayrı bir cumhuriyet olarak var oldu ve hiçbirinin baskı altında olmadığına inanmaları gerekiyordu. (...) Yaya ve hemen hemen çıplak savaştılar. (...) Yüzdüler, daldılar, kutsanmış kamışlardan hava alarak suyun altında kaldılar. Ama bunlar casusların ve gruptan ayrı düşenlerin başarısıydı. Slavonyalılar içinse, askerlik sanatı bir bilinmeyendi. Adları ve fetihleri bilinmiyordu."[5]

FUTHARK

"KİBRİT çöpü işaretleri" *(runes)*. Vikingler tarafından kullanılan ve ilk altı harfi dolayısıyle *"Futhark"* olarak bilinen bir alfabenin temelini oluşturur. Bu işaretler, tahtaya veya taşa, uzun yılankavi yazılar şeklinde keski kalemiyle kazınırdı. Her biri on altı temel işaretten oluşan iki ana türü vardı: Ortak veya Danimarka *Futharkı* ve İsveç-Norveç *Futharkı*.

Orta İsveç'te ve Danimarka'da çok sayıda rünik yazıt bulunmuştur. Bu yazıtlar yolculukları, hukuki anlaşmaları, ölümleri, bazen İskandinav halk şiiri beyitleri ha-

linde anlatır. Kuzey Norveç'teki Troon'da bulunan bir gümüş kolye, gümüşün nasıl kazanıldığını şöyle anlatmaktadır:

Forum drengia Frislands a vit	Frizya topraklarına gittik
ok vigs fqtum ver skiptum	Ve biz savaş yağmalarını paylaşanlarız

Södermanland'daki Gripsholm'de: bir anne bir Akdeniz seferinde ölen oğulları Ingmar ve Harald'a ağıt yakmaktadır:

þeir foru drengila fiarri ut gulli
ok austarla arne gafu
dou sunnarla a Serklandi

Altın uğruna yollara düşen adamlar gibi,
Doğuda kartala ziyafeti çektiler,
Ve güneyde Serkland'da öldüler

İstanbul'daki Ayasofya'nın bir salonunda da rünik yazılar vardır; San Marco aslanlarının runik yazıları Atina'dan Venedik'e getirilmiştir.[1]

Ancak Rünik alfabe sadece yazı için kullanılmamıştır. Vikinglerin MS 350'den kalma on altı işaretli *Futhark*'ı, Bronz Çağı'ndan itibaren büyü yaparak geleceği okumak amacıyla kullanılan çok daha yaygın *Hallristningar*, yani "Rün Hazinesi"nden kısaltılarak alınmıştır [2]:

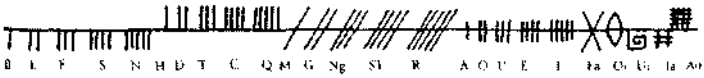
Tacitus, *Germania* adlı eserinde rünlerin okunmasını şöyle anlatır:

> "Bir meyve ağacından bir dal kırarlar ve onu uzun parçalar halinde dilimlerler; bunlardan bazı rünleri (çöpleri) ayırır ve talih onları yakalasın diye beyaz bir kumaşın üzerine atarlar. Sonra devlet rahibi... veya ailenin babası... tanrılara dua ettikten sonra çöplerin üçünü aynı anda alır ve üzerlerine kazınmış işaretlerin anlamını okur."[3]

Daha sonraki dönemlerde, birçok çeşit arasında Anglosakson İngilteresinde bulunan otuz üç işaretli seriyle, Almanca konuşulan yerlerde bulunan on sekiz işaretli Arman Rünleri çok yaygınlaşmıştır (Bkz. Ek III, s. 1294-1295).

Ogham veya Ogams, İskandinav rünlerinin, özellikle İrlanda'da hem yazı hem büyü amacıyla kullanılan Kelt benzerleridir. Her işaret, yatay veya yana yatık te-

mel-çizgiyi kesen basit dikey çubuklardan oluşur. Her biri, bir ağaç ve ağacın adına karşılık bir harfi, ama aynı zamanda, ses benzeşmesi yoluyla kuşlar, hayvanlar, renkler, yılın belli dönemleri ve haftanın günlerini temsil eder:

B L F S N H D T C Q M G Ng St R A O U E I Ea Oi Ui Ia Ao

Avrupa'nın kendine özgü yazı sistemleri, çok tanrılı dinin zorunlu bir eklentisidir. Ogam ve Rünler de kökenlerini, Kuzey Italiği ve Etrüsk alfabesi gibi, bütün bilgi ve algılamanın merkezini doğanın kutsallığının oluşturduğu zamanlardan alır. Hatta bunlarla birlikte olan bilgi ve büyünün pek çoğu, klasik ve Hıristiyan uygarlığın gelişinden sonra da yaşamıştır.[4]

Baltık halkları o sıralarda hâlâ büyük bir tecrit durumu yaşamaktadırlar. Vistül deltasının doğusundaki Prusyalılar, Niemen vadisindeki Litvanyalılar ve Dvina'nın batısındaki Letler, bilim adamlarının en az gelişmiş olarak kabul ettikleri dilleri konuşmaktadırlar. Bir zamanlar, hatalı olarak, bunlar da Slavca'nın bir bölümü kabul ediliyorlardı; ama şimdi proto Hint-Avrupalılara yakın, hatta Sanskritçeden de yakın olduklarına karar verilmiştir. Bütün Hint-Avrupa-lılar gibi Baltların da tarihöncesinin bir anında Doğudan gelmiş olmaları ihtimali çok yüksektir; ama Baltların hareketleri (daha sonra nerelere gidip geldikleri) konusunda hiçbir şey bilinmemektedir. Son Buz Çağının buzultaş enkazı üzerine yerleşmişler ve orada koyu çamlar ve donuk ürpertiler içindeki göller arasında yaşamışlardır. insanların geliş gidiş dalgaları ikinci bin yılın ilk yarısında ters yöne dönünceye kadar Finler ve Estonyalılar gibi, kendileriyle baş başa kaldıkları anlaşılmaktadır [**LIETUVA**].

LIETUVA

LITVANYA dilinin "bütün Hint-Avrupa dilleri arasında en arkaik dil" olduğunu[1] veya "arkaik formlarını ötekı çağdaş Hint-Avrupa dillerinden daha iyi koruduğunu"[2] kabul etmeyecek otorite yoktur. Karl Brugman'ın *Grundriss* adlı çalışmasının, yani karşılaştırmalı Hindo-Germen dilleri taslağının 1897'de yayımlanmasından bu yana Litvanya dili Romantik eğilimli etimolojistler arasında favori olmuştur.

Litvanya sözcük haznesinin, hiçbir klasikçinin tanımayacağı bir sözcükler çekirdeği içerdiği doğrudur: *vyras* (adam), *saulle* (güneş), *ugnis* (ateş) *kalba* (lisan)... Litvanya ikili olduğu kadar çoğul sayıları, burundan gelen uzun ünlüleri, yedili isim çekimlerini, Latinceninkine benzemeyen zamanlardan, fiil çekimlerinden, kiplerden oluşan bir fiil sistemini korumuştur. Öte yandan Litvanyacada Slavca unsurlar da

çoktur: *galva* "baş" (Rusça *golova*), *ranka* "el" (Lehçe *reka*); *paukstis* "kuş", *ziema* "kış", *sniegas* "kar" (Lehçe *ptaszek*, *zima* ve *snieg*). Polonya dili Lehçede de çoğul sayılar, burun ünlüleri ve yedili ad çekimleri vardır. Litvanyaca (veya Fransızcanın) tersine, birçok Slav dili cinsiyetsiz formu yitirmemiştir. Gerçekte Litvanyaca, esas olarak Baltık ve Slav dil gruplarının her ikisindeki ortak özelliklerle tanımlanmaktadır. Litvanyacanın Sanskritçenin yakın akrabası olduğunu düşünen düş kırıklığına uğrar.

Her şeye rağmen Litvanyacanın bugüne kalmış olması dikkat çekicidir. Litvanya Grand Düklüğü'nün hüküm sürdüğü uzun yüzyıllar boyunca yerel bir köylü lehçesi olarak kalmış (Bkz. s. 420), yüksek kültür veya devlet dili olarak hiç kullanılmamıştır. Ruski veya "Ruthence" yazılmış Litvanya Kanunları, Latinceye (1530) ve Lehçeye (1531) çevrilmiştir, ama Litvanyacaya çevrilmemiştir. Ancak M. Mazvidas'ın İlmihalciliğinin başlamasıyla birlikte Litvanyaca da dini amaçlarla kullanılmıştır. On dokuzuncu yüzyılda Rus eğitimciler, Litvanyacayı Kiril alfabesiyle basmaya çalışmışlardır. Ama Wilno'nin (Vilnius) Polonyalı piskoposları, bu manevraya, Litvanyacanın ilk eğitiminin Roma alfabesiyle olmasını destekleyerek ve böylece Litvanyanın Katolisizme derin bağlılığını çimentolayarak başarıyla karşı koymuşlardır. Bu da, amatör dilcilerin bir yazıt metni karşısında çok zorlanmalarına neden olmuştur:

"Ir angelas tare jems: "Nesibijokties! Stay!"
Apsakau jums didįs dzaugsma
kurs nusidus vissiems zmonems." (Lukka 2: 1)[3]

Batılı geleneklere rağmen, barbar göçlerinin bir bütün olarak görülmesi gerekir. Çünkü ne Germen halklarla, ne de Batı'daki Roma ön hattıyla sınırlı kalmışlardır. Dördüncü yüzyılın sonunda Batı'da ani bir tufan olarak ortaya çıkan şey, aslında coğrafi ve kronolojik olarak çok daha geniş bir tiyatro oyunundaki tek bir rolden ibarettir.

Yaklaşan tufanın ilk işareti, MS 376 yılında, Hunların sıkıştırdığı Ostrogotların İmparator Valens'ten Moesya'ya yerleşme izni istemeleri olmuştur. Bir kısmının Tuna'yı geçmelerine izin verilmiş, ama hem silahlarını hem çocuklarını teslim etmeleri istenmiştir. İki yıl sonra, MS 378 yılında, Edirne'de (Hadrianopolis) İmparatorun öldürüldüğü bir meydan savaşına girişmişler, Gotların müttefiki Sarmat Alanlarının ağır süvari birlikleri sayesinde, yenilmez bilinen Roma lejyonları kesin bir yenilgiye uğramıştır. (Askeri tarihte, Sarmat tarzı mızraklı süvari birlikleriyle ve onların çok büyük teçhizatlarıyla yaptığı güç gösterisi, ortaçağ savaş sanatının en belirgin özelliklerinin ilk kez sergilenmesidir.) Dört yıl sonra sıra Vizigotlardadır. Kralları ve başkomutanları Alaric, Ostrogotların başarısına kayıtsız kalamamıştır. Kendine sus payı olarak *magister militum illyricum* unvanı verilir. Ama otuz yıllık macera döneminde imparatorun verdiği görev, onu önce Atina'yı (MS 396) sonra Roma'yı (MS 410)

yağmalamaktan alıkoymamıştır. Alaric'in öfkesinin açık nedeni, Vizigotların Noricum'a yerleşme taleplerinin İmparator tarafından reddedilmesidir. Daha sonra Afrika'ya götürülmelerini öngören bir planı kabul etmiştir. Ama İmparatorun Cosenza'da ölmesi, yine bir yön değişikliğine neden olur. Alaric'in halefi Athaulf, İmparator Honorius'un tutsak üvey kızıyla evlenirken, (İmparator'un) erkek kardeşi Wallia'ya da Vizigotları Akitanya'ya yerleştirmesi için süre verilmiştir. Toulouse'daki (Tolosa) Vizigot Krallığı, kısa ömürlü olmuştur; ama MS 507 yılından bir süre sonra İspanya'da, bırakacakları en uzun ömürlü miraslarını (devletlerini) kurmak için çıktıkları yolun başlangıç noktasını da oluşturmuştur.

Vizigotların öfkesi, sonraki üç büyük istilanın da başlangıcı olmuştur. Galya lejyonları, Alaric'e karşı Konstantinopolis'i savunmak için geri çekilince, Ren garnizonu tehlikeli biçimde zayıflamıştır. Burgondlar, aşağı yukarı MS 400 yılında Ren ve Main nehirlerinin kesiştiği bölgeye gitme şansını yakalamışlardır. Otuz yıl sonra, Romalı General Aetius'un meydan okumasıyla karşılaşmışlardır; nitekim generalin Hun ihtiyat kuvvetleri, Burgondları sürüp atmışlardır. Ama Burgondlar MS 443'te, Lyon yakınlarına sürekli olarak yerleşmek üzere geri dönmüşlerdir. Burgonya Krallığı bundan sonra, önemli Alp geçitlerini kontrol eden Rhône ve Saône vadilerinde gelişmesini sürdürmüştür [NIBELUNG].

MS 406 yılı Noel'inde büyük bir göçebe barbar aşireti Coblenz yakınlarında donmuş Ren Nehrini geçer. Vandaller, Suevler ve Alanlar Galya'ya dökülürler. Vandaller, Alaric'in Afrika'daki esas hedefine dolambaçlı bir yoldan giderler. Pireneleri MS 409 yılında, Cebelitarık Boğazını MS 429 yılında ve Kartaca kentinin kapılarını MS 439 yılında aşarlar. Ren'den itibaren 4000 km.'lik yolu otuz üç yılda tamamlamışlardır. Kartaca'daki üstlerinden denize açılarak Balear Adalarını ve Sardinya Adasını ele geçirirler. MS 455 yılında Genseric'in komutasında, Alaric'i taklit edip Roma'yı yağmalarlar. Afrika'daki Vandal krallığı, imparatorluk bir yüzyıl sonra kendini toparlayıncaya kadar, bu bölgenin en büyük gücü olarak kalmıştır. Vandaller, eski yol arkadaşları olan Suevler ve Alanlardan İspanya'da ayrılırlar. Suevler uzak kuzey batıda, Galiçya'da bir krallık kurmuşlar; batılı Alanlar'sa Tajo vadisine gitmişlerdir.

NIBELUNG

BURGONYA sarayı, beşinci yüzyıla girerken onlarca yıldır Ren Nehri üzerindeki Worms'da, eski *Civitas Vangionum*'dadır. Eski bir kabile reisinin adıyla Nibelunglar olarak bilinen Burgondlar buraya, imparatorluk sınırlarının yedek kuvvetleri olarak getirilmiş; Romalı general Aetius ile yaptıkları savaşlar ve Hunların ilerlemesi sırasında, MS 435-436 yıllarında dışarı atılmışlardır. Kral olan üç erkek kardeş Gundharius (Gunther), Gilharaius (Giselher) ve Godomar (Gemot) adları, daha sonraki Burgond Kanunu'nda (Lex Burgundiorum) geçmektedir. Cenevre'de mola verdikten

Ve Hükümdarlık diyeti burada toplanmıştır.
İmparator ve İmparatorluktan önce burada Martin Luther vardı.[1]

Daha kuzeyde, bugünkü Hollanda sınırı yakınında, St. Victor at Xanten *(Ad Sanctos)* katedrali vardır. Geç Roma döneminin bir Hıristiyan şehidi olan St. Victor efsanevi savaşçı Siegfried'in (zafer-barış) bir prototipi kabul edilir. Burgondların Worms'taki kısa konuklukları sırasında, Hun lideri Attila hâlâ Orta Tuna ovalarındaki ordugâhındadır. Onlar da, en ünlü Germen efsanelerinin esasını oluşturan efsane ve masal fantezileriyle karışmış birçok tarihi unsurdan birini oluşturmaktadırlar.

Nibelungenlied, on üçüncü yüzyılın başında Avusturya'da yazılan 2.300 kadar kafiyeli kıtadan oluşan epik bir şiirdir. Günümüze kadar gelen otuz dört elyazmasından, Elyazması A Münih'te, Elyazması B St. Gall'de, Elyazması C Donauschingen'de korunmaktadır. Her biri, Burgonya sarayının, ejderha-öldüren, Nibelung hazinesinin koruyucusu ve karanlığın büyülü pelerininin sahibi yenilmez Prens Siegfried'in gelmesinden sonraki maceralarıyla ilgilidir. Siegfried, ülkeyi bir Sakson ordusundan kurtarır, ancak atletik bir yarışmada kendisini yenebilen erkeğe teslim olacak olan İzlanda prensesi Brunhild'i yener, Brunhild'i Kral Gunther'e bırakınca Gunther'in kızkardeşi Krimhild'i kolayca kazanır. Brunhild, Siegfried karşısındaki yenilgisinin sırrını öğrenince, Siegfried-Krimhild çiftinin uyumu bozulur. Gunther'in uşağı Hagen, Siegfried'in zayıf noktasını keşfeder, onu bir pınardan su içerken mızrakla öldürür, ve hazinesini Ren nehrine atar[2] (Bkz. levha 9).

Tıpkı *Nibelungenlied*'in bilinmeyen yazarının, bu pagan öyküleri ortaçağ Almanyasının saray ve Hıristiyanlık üslubu içinde sıralarını değiştirerek ters çevirmesi gibi, Richard Wagner de onları *Das Rheingold*'da (1869), *Die Walküre*'de (1870), *Siegfried*'de (1872) ve *Die Gotterdammerung*'da Romantik opera üslubunda ters çevirecektir. "Çember Dönüş"ün (bütün bu opera eserlerin tümünün arka arkaya) ilk tam temsili 1876 Ağustosunda Bayreuth'de Festspielhaus'da gerçekleştirilmiştir.

Nibelungenlied'in ikinci bölümünde, dul kalan Krimhild putperest Etzel (Attila) ile evlenmek için Germanya'dan ayrılır. Bir süre sonra, kendisini ziyaret etmeleri için Burgonyalı akrabalarını Etzelburg/Gran'a (bugünkü Macaristan'da Estergon kenti) davet eder. Amacı, sevgili Siegfried'inin öcünü almaktır. Uşak Hagen'in kafasını Siegfried'in sadık kılıcıyla kestikten sonra, şiirin bütün önemli kişilerini aynı nefretle katleder.

Günümüz edebiyat meraklıları, Burgonyalıların izini Worms'tan "Hun ülkesi"ne kadar sürebilirler. Krimhild'in erkek kardeşinin piskopos olduğu "Üç Nehir Piskoposluğu"ndan, Bechlaren'deki (Pöchlarn) Kont Rudiger'in yerine giderler; Melk kalesinden, Traismauer'deki Roma kapısına, Etzel'in gelini beklediği Tulln'a, on yedi gün süren düğün şenliğinin yapıldığı Viyana'ya geçerler. Ama sonunda hepsi üzülür:

"Hier hat die Mar ein Ende,
Das ist der Nibelungen Not."
(Öykü burada biter. Bu, Nibelungların yıkılışıdır.)

Lejyonların 410 yılında Britanya'dan ayrılmaları, şiddetli saldırılar için korsanlara bir işaret olur. Romalı valiler, yüzyıldan fazla bir süredir "Sakson Sahili"nin kalelerini tutmaya çalışmaktadırlar. Şimdiyse Briton-Romalılar kendi hallerine bırakılmışlardır. Bazı Roma birlikleri MS 418 yılından sonra on ya da yirmi yıl için geri dönmüş olabilirler; ama MS 446 yılında İmparator Aetius'a, yardım etmesi için sonuçsuz kalan bir başvuru yapılmıştır. Hemen sonra, Britanya ile Roma İmparatorluğu arasında bütün düzenli ilişkiler kopar. Bundan sonra uzun Anglosakson gemileri sadece akıncıları değil, paralı asker ve koloniciler de getirecektir. MS 457 yılında Kent şehri, Danimarka'daki "Jutland"dan Frizya yoluyla güçlükle ilerlemiş bir kabile olan Hengest Jütlerine teslim olur. Önceki ikametlerinin bir işaretini Schlesvwig'deki "Angeln"de bırakan Angler, Britanya'nın doğu kıyılarını almış, deniz yoluyla Humber'e giderek March, yani "Sınır" anlamına gelen "Mercia" krallığının temelini oluşturan topluluklar kurmuşlardır. Aelle yönetimindeki Saksonlar, önce güney kıyılarına çıkmışlar, güney Saksonya krallığının (Sussex) temellerini atmışlardır. Ötekiler [Orta Saksonlar (Middlesex) ve Doğu Saksonlar (Essex)] Thames Nehri vadisine doğru ilerlemişlerdir.

Doğu Britanya'nın, İngiltere'nin ortaya çıkmasıyla sonuçlanan, uzun sürmüş fethi ve yerleşime açılması böyle başlar. Üç yüzyıl, hatta daha fazla süreyle yüzlerce yerel kabile reisi, bir birleşme ve ilhak etme süreci içinde daha büyük gruplaşmalar başlayıncaya kadar kendi minik devletçiklerini yönetmişlerdir. Sonraki Anglosakson prensliklerinin en güçlüsü olan Batı Saksonlar (Wessex), MS 940 yılına kadar, yani ilk Anglosakson akınından beş yüz yıl sonra henüz rakiplerini yok edememişlerdir. Bu arada, ağır baskı altındaki Britonlar da Anglosakson dalgalarını göğüslemek için mücadele etmektedirler. Yaklaşık MS 500 yılında Mons Badonicus'ta, yarı-efsane Kral Arthur yönetiminde kazandıkları zafer, Anglosaksonları durdurmalarını sağlamış ve Batıdaki Keltleri korumuştur [**TRISTAN**].

Germen kabileleri Roma İmparatorluğunun batı eyaletlerini istila ederken, afet kışkırtıcısı Hunlar, nihayet Panonya'da görünmüşler, çadır başkentlerini MS 420 yılında Tisza'da (Theiss) kurmuşlar, MS 443 yılında da Attila'nın (yaklaşık MS 404-453) hükmü altına girmişlerdir. Attila'nın adı, nedensiz yıkı-

cılığı anlatan bir deyim haline gelmiştir: "Atının bastığı yerde asla ot bitmez..." Bu "Tanrı Kırbacı", mevsimler boyunca İmparatorluğun Tuna eyaletlerinde büyük zararlar vermiştir. MS 451'de kuzeye ve batıya açılmış, Gepidler ve Burgondlar dahil kendine uygun barbar müttefikler bulmuştur. St. Geneviève'in dualarıyla korunan Paris'e dokunmaz. Ama Châlons yakınındaki, atlılarına çok uygun otlakların uzandığı Champs Catauliniques'te, Aetius'un, Teodoric komutasındaki Ostrogotlardan ve "Denizde doğmuş" Merovig komutasındaki Salique Franklarından oluşturduğu koalisyon karşısında çok kanlı bir yenilgiye uğramıştır. "Attila'nın Ren Nehrinin gerisine çekilmesi, Batı Roma İmparatorluğu adına kazanılan son zafer olmuştur."[6] Attila, sonra İtalya'ya yönelmiştir. Torino, Padua ve Aquileia, Metz'in akıbetine uğramışlardır. "Sonraki kuşaklar Aquileia'nın yıkıntılarını güçlükle bulabilecektir." Milano'da, kraliyet sarayında İskit prenslerini imparatorluk tahtı önünde yere kapanmış gösteren bir duvar resmi, Attila'yı kızdırmıştır. Bir ressam çağırır ve resimdeki rolleri değiştirmesini emreder. MS 452 yılında, Garda gölü kıyılarında, nasıl olduysa Roma Patriği I. Leo tarafından geri çekilmeye ikna edilmiştir. Yerinde bir kararla, Ildico adlı bir dişi ganimet ile Tisza'ya çekilir; düğün gecesi bir atar damar patlamasıyla, "midesini ve ciğerlerini dolduran bir kan seli tarafından boğularak..." ölür. Göçebe Hun atlıları ortaya çıktıkları kadar da çabuk dağılırlar. Eski müttefiklerinin arkadan vuran hain saldırılarıyla parçalanarak, Panonya'daki tutunma noktalarını Gepidlere ve Ostrogotlara terk etmek zorunda kalırlar **[CSABA] [EPIDEMIA]**.

Attila'nın ölümü, Ostrogotlara bağımsızlıklarını tam olarak kazanma şansını vermiştir. Panonya'dan ilerleyerek Doğu Roma İmparatorluğu içinde, Theodoric, *magister militum* ve İtalya *patricius*'u unvanlarını öteki bilinen ödüllerle birlikte alıncaya kadar, kesilmeyen bir yağma harekatına girişirler. Ama Theodoric için ne şanssızlıktır ki, sahneye bir başka barbar savaş beyi çıkmıştır. Sicilya'da, Dalmaçya'da, hatta Alplerin ötesinde faaliyet gösteren paralı bir ordunun başında bulunan Odoacre, bu mevkiini, Batı imparatorlarının sonuncusunu tesadüfen tahttan indirerek kazanmıştır. Nihai karşılaşma kaçınılmazdır. Mücadelenin sonu, üç yıl süren Revenna kuşatmasından sonra gelir ve Odoacre, Theodoric tarafından öldürülür. Yıl MS 493'tür. İtalya'da bir Ostrogot krallığı kurmanın yolu şimdi açılmıştır.

EPIDEMIA

ÇİÇEK hastalığını Avrupa'ya getirenlerin Hunlar olduğu kabul edilir. Attila'nın savaşçılarından çoğu MS 451 yılında Champs Catauliniques'te yenilgilerinden önce zaten bu hastalığa yakalanmışlardı.[1] Demek ki, Avrupa'nın tehlikeli hastalıklar havuzuna bir öldürücü bir hastalık daha eklemişlerdir. Çiçek, on sekizinci yüzyılda hâlâ çok sayıda insanın ölümüne yol açabiliyordu. Çiçek aşısının keşfinden birkaç yıl önce, 1719'daki salgında Paris'te 11.000 kişinin öldüğü ileri sürülmüştür. Kurbanlar arasında, 1776'da ölen XV. Louis ve 1790'da ölen II. Joseph bile vardır.

Bilinmeyen zamanlardan bu yana, salgın hastalıkların gölgesinden bile hep korkulmuştur. Rus folklorunda, köylülerin tehlikeye rağmen öptükleri Veba Bakiresi'nin hayaletinin hikâyesi de yer almaktadır. Vahiy Kitabında "soluk renkli at" üzerinde bir Dördüncü Atlı vardır ve o, "adı kendine çok yakışan Ölüm"dür.

Burada epidemiyolojist (salgın araştırıcısı) için olduğu kadar, uzun dönem tarihçisi açısından da can alıcı nokta, kuşaklar boyunca son derece ılımlı bir düzeyde seyreden bazı hastalıkların neden birdenbire mahvedici bir şiddetle patladığını anlamaktır. Çevresel değişiklikler, insan soyunun yaşadığı mütasyon veya yeni insan alışkanlıkları hep birtakım yardımcı unsurlar olabilir. Örneğin çiçek hastalığı, türünün en büyük felaketini henüz yaratmamışken de ortaçağ Avrupasında çok iyi bilinen bir hastalıktı. Ama Amerika kıtasına ulaşınca, Aztek uygarlığını hemen hemen yok ederek, Amerikan yerlilerinin neredeyse onda birini öldürüp insan soyunun % 20'sini % 3'e dönüştürerek, köleliği tek başına kurup ayakta tutarak eşi görülmemiş bir yıkım yaratmıştır.[2] Frengi, "Amerikalıların İntikamı", benzer ama tersine bir yol izlemiş; Amerika kıtasında küçük deri tahrişlerine yol açmakla yetinmişken, Avrupa'da milyonlarca insanı öldürmüş ve çirkinleştirmiştir **[SYPHILUS]**.

Sıtma bir istisnadır. Çok eski zamanlardan beri hep görülen, hatta Büyük İskender'in de yakalandığı iddia edilen sıtma, hiçbir zaman sansasyonel salgınlar halinde ortaya çıkmamıştır. Ama özellikle Roma yakınındaki sıtma parazitinin sıcak, durgun suyunda ürediği Kompanya bataklığı gibi yerlerde düzenli biçimde ve durmaksızın öldürmüş ve toplam olarak "en büyük sayıda en büyük zarara" yol açmıştır.[3]

Her öldürücü hastalığın kendine özgü bir dönemi ve her dönemin kendine özgü bir salgını vardır. Cüzam, on üçüncü yüzyılda doruğuna ulaşmıştır. Cüzamın ününü on dördüncü yüzyılda (Bkz. Bölüm VI.) ve daha birçok kez Kara Ölüm (veba) yıkar. Frengi, Rönesans ve Reform sırasında ve Aydınlanma dönemine girerken şiddetlenmiştir. Verem, hasadını Romantikler arasında biçmiştir; Chopin'in, Stowacki'nin, Keats'in ve daha pek çoklarının veremden öldüğü iddia edilir. Kolera, Avrupa'nın ilk sanayi kentlerinin belası, gripse yirminci yüzyıl başlarının beklenmedik hasatçısıdır. Yirminci yüzyıl sonlarının cüzamı AIDS, bir bilim çağının kendini beğenmişliğini sarsacak ve salgın hastalık felaketlerinin sadece geçmişin meraklı öyküleri olmadığını gösterecek boyuta ulaşmıştır **[LEPER] [SANITAS]**.

Aynı şekilde Merovig'in torunu, Salique Frankların kralı, Hlodvig veya Clovis (yaklaşık MS 466-511), Roma *feoderatus*'u unvanından yararlanarak egemenliği tartışmalı Galya eyaletindeki hâkimiyetini artırabilmektedir. Clovis, Tournai'deki Eski Salique başkentinden başlayarak, rakip Riparia Franklarının ülkelerini (bugünkü "Franconia") fethetmeden önce Galya'daki son Roma generali Sygarius'u yenmiştir. Bunun ardından Alemanları, Burgondları ve 507'de Akitanya Vizigotlarını mağlup etmiştir. Daha küçük Frank prenslerini öldürüp, bir de Hıristiyan eş (Clothilda) aldıktan sonra Reims'de, muhtemelen

MS 496 yılının Paskalya Yortusu'nda vaftiz edilerek Hıristiyan olmuştur. Sonuç, Pirenelerden Bavyera'ya uzanan büyük bir "Meroven" krallığıdır. Clovis, Konstantinopolis'te, rivayete göre, onursal Konsül unvanıyla birlikte İmparator'dan bir de taç almıştır. Otuz yıllık bir saltanattan sonra yeni başkenti Paris'te ölmüştür. Farkında olmadan, hem Fransa hem de Alman İmparatorluğunun kuruluşuna katkıda bulunması sağlanan, Lavisse'in "bir ulus değil, ama bir tarihsel güç" dediği bir gücün temelini atmıştır.

Altıncı yüzyılda, Justinianus döneminde, İmparatorluğun kısa bir süre yeniden güç kazanmasına rağmen barbar fetihleri de yoğunlaşmıştır. Güney Galya'daki selefinin tersine, İspanya'daki Vizigot krallığı gelişmiş, Toledo'yu başkent yapan Leovigild yönetiminde, Savabya krallığını yutmuştur. Birçok Tuna eyaletiyle birlikte İtalya eyaletlerinin de dahil olduğu Ostrogot krallığı, göç eden Germen kavimlerinin sonuncusu olan Lombardlar tarafından teslim alınmıştır. Lombardlar veya Langobardlar, yani "Uzun Sakallar", yüzyılı, Hunların dağılmasından itibaren, Tuna'nın ötesinde Gepidleri ve Avarları yönetmekle geçirmişlerdir. Ama MS 568 yılında güneye yönelerek merkezi Pavia olan yeni bir egemenlik kurmuşlardır. Bundan sonra İtalya yarımadası güneyde Lombardlar ve Bizanslılar ile, sürekli büyüyen bir güç olan Franklar arasında mücadele konusu olmuştur. Franklar, aslında mümkün olan her yöne doğru gelişmektedirler. Galya'nın kuzey kıyılarına yerleşmiş bir Sakson grubunu yerlerinden atarlar. Doğuya ilerleyişlerindeyse asıl Sakson gövdesini ve Thuringleri sıkıştırırlar. Avarları Bavyera geçitinde tutan ve Germen yerleşimcileri orta Tuna'daki Ostland'larına yani Avusturya'ya gönderen Franklardır. Bu da Avarların, Tuna havzasında Slav ilerleyişini hazırlayan nihai çöküşü olmuştur.

Batı Slavları, ovayı yukarıya, Elbe ve Tuna'ya doğru aşmışlardır. Oder nehrinin batısındaki Lusatia'nın Wendleri veya Sorbları ile Pomeranya'nın Kasubları hâlâ yerlerindedir. Çek kabileleri Bohemya'yı, Slovaklar Karpat dağlarının güney yamaçlarını egemenlikleri altına almışlardır. Bu iki kabile, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda gelişip büyüyen Büyük Moravya İmparatorluğu'nun kurucularıdır. Lehler veya *Polanie*, yani "açık ovaların halkı", ilk olarak Oder Nehrinin doğu kollarından biri olan Warta'da ortaya çıkmışlardır. Akraba kabileler, Vistül havzasının neredeyse tamamını işgal etmiştir.

Płynie Wisła, płynie
Po polskiej krainie
Po polskiej krainie
I dopoki płynie
Polska nie zaginie,
Polska nie zaginie.

"Akar Vistül, akar / Polonya ülkesi boyunca, / Polonya ülkesi boyunca, / O aktığı sürece, / Polonya da hep ayakta olacak / Polonya da hep ayakta olacak."

Doğu Slavları, Dinyeper'den kuzeye ve doğuya doğru Baltık içlerine, Fin topraklarına ve yukarı Volga ormanlarına ilerlemişlerdir. Onların merkez-kaç hareketleri, Rutenyalılarla Rusların daha sonraki bölünmelerinin altında yatan ayrılmayı yaratmıştır. Lehlerin şarkısı Vistül ise, Ruslar da "öz anaları" haline gelen Volga'nın şarkısını söylemişlerdir.

Güney Slavları, Tuna Nehrini birçok noktada aşarak altıncı yüzyılda Roma İmparatorluğu'nu istila etmişlerdir. MS 540 yılında Konstantinopolis'i kuşatırlar. İlirya'yı, Bulgaristan'ı, Makedonya'yı, [MAKEDONYA] Yunanistan'ın büyük bölümünü Slavlaştırırlar. Adları ilk kez bugünkü Polonya'nın güneyinde geçen Hırvatlar, yukarı Sava'yı ve Dalmaçya kıyılarına yerleşmişlerdir. Yukarı Drava bölgesine yerleşen bir başka grup, Slovenler olarak tanınmaya başlar. Sırplar, bölgeye, Drava, Sava ve Tuna'nın kavşak noktasından hâkim olmuşlardır.

Göç eden aşiretlerin dinamizminin, bütün komşuları için ciddi etkileri, anlamları vardır. Gidilen yerde daha önce bulunan topluluk ezilmemiş veya massedilmemişse genellikle harekete yönlendirilmektedir. Batıdaki Keltler, Galya'da Bataklığa saplanmış, Britanya'da kuşatılmışlardır. Sadece İrlandalılar istiladan kurtulmuşlardır. İrlanda'daki Kelt halklardan İskoçlar, dağlık Kaledonya'ya göç etmişler, oradaki yerli Piktlere boyun eğdirip Gaelik İskoçya'sının temelini atmışlardır. Aynı dönemde, Cornwall'den gelen bir başka Kelt göçü de Kelt Britanyasının temelini oluşturmuştur. Bir başka yerde ise, Kelt Britonlar Anglosaksonlar tarafından Galler'deki kalelerine doğru püskürtülmüşlerdir.

Doğuda, Karanlık Çağların en karanlık dönemlerinden birinde, Tuna havzasındaki karışıklık neredeyse üç asır boyunca çözülememiştir. Slavlar o dönemde yazılı kaynaklardan hâlâ kaçınmaktadırlar, Avarlarla ve Germen ileri karakollarıyla mücadeleleri hakkında yeterince belge yoktur. Bulmacanın son parçası, dokuzuncu yüzyıldaki göçebe Macarların istilasına kadar ortaya çıkmamıştır (Bkz. s. 323-324). Pontus Steplerinde karışık bir insan topluluğu, Asyalı bir başka maceracı kavmin, Hazarların egemenliği altına girmiş, yedinci yüzyılın başında da onlar, Kuzey Kafkasya'daki bir Türki bir hanedanının egemenliğine girmişlerdir. Bu insan karmaşası içinde Hint-Avrupa Slavları da bulunduğu halde, dokuzuncu yüzyılda Kiev devleti kuruluncaya kadar hakim unsur olamamışlardır [HAZARYA].

HAZARYA

AVRUPA'NIN gelmiş geçmiş krallıklarından hiçbiri Hazarlarınki kadar tartışma yaratmamıştır. Ama MS 630'da Türk Asena hanedanının egemenliği altına girmelerin-

den, MS 970 yılında Kiev hükümdarı Sviyatoslav tarafından fethedilmelerine kadar Doğu ve Batı arasındaki ilişkilerde çok önemli bir rol oynamışlardır.

Hazar Devletinin idari örgütlenmesi kendine bağımlı çeşitli halklara da yansımıştır. Hazar Kağanı veya Hanı, üç ana eyalete, yedi bağımlı krallığa ve haraca bağlı yedi kabileye hükmetmiştir. Baş eyalet Kwalis'in merkezi. Aşağı Volga üzerindeki ikiz Amol ve Atil kentleridir (sonraki Çarıtsin'in bulunduğu yer). Terek Nehri üzerindeki Semender eyaleti, hanedanın Türkistan'dan çıkmasından sonraki ilk sığınağıdır. Sarkel eyaletiyse, Don Nehri üzerinde, Volga kıvrımının batısında kuruludur. Dokuzuncu yüzyılda Bizanslı mühendisler tarafından aynı adla kurulmuş bir "taş kent"ten yönetilmiştir (Taşkent).

Bağımlı krallıklar arasında, en önemlisi olan Kırım'daki Hotzir Krallığı, Hazarların yeni karargâhıdır. Daha sonra eski Helenist "Bosfor Krallığı"nı fethetmiş olan Got krallığının yerine geçmiştir **[CHERSONESOS]**. Kıyıda kurulu başkenti Fulay, bugünkü Planerskoe'dir ve Karadeniz ticaretinde aktif, güçlü bir Yahudi topluluğuna sahiptir. Öteki bağımlı krallıklar arasında Sulak Nehir (Attila'nın atalarının memleketi) üzerindeki Hun, Kama üzerindeki Onogur, Donets üzerindeki Turkoi veya Levedia (gelecekteki Macarların memleketi) ve Volga Bulgarlarından üç grup vardır. Kuzeydeki ormanlık bölgede yaşayan haraca bağlı kabilelerden üçü etnik olarak Slav, üçü Fin'dir; birinin kökeni belirlenememiştir.

Hazar Devleti, ticareti ve dinsel hoşgörüsüyle ünlüdür. Akdeniz piyasasının geleneksel Slav köle satıcısıdır (Bkz. s. 286) ve zaten onuncu yüzyılda Regensburg-Viyana-Krakow-Kiev-Atil güzergâhı boyunca bir kara ticaret yolu da gelişmeye başlamıştır.

Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ve pagan dinler kendi cemaatsel yargı alanları içinde gelişmiştir. Hazar ordusu büyük ölçüde doğu eyaletindeki İran Müslümanlarından oluşmuş; MS 737 yılında Hazar Hanı da İslamiyeti kabul etmiştir. Ama kısa bir süre sonra halefleri, Musevîliğe girmişler ve onu devlet dini haline getirmişlerdir. Bu değişimin dönemin Bizans, Arap veya Yahudi kaynaklarında hiç yankı bulmamış olması son derece ilginçtir; ama MS 864 yılında Westphalia'da Corvey'de yazan Akitanyalı keşişi Druthmar'ın olayı bildiği anlaşılmaktadır:

> "Hun ırkından olan ve kendilerine Gazari diyen Gog ve Mogog topraklarında bir kavim vardır, savaşçı bir kavim ... ve hepsi de Yahudi inancını kabul eder."[1]

Yedinci ve dokuzuncu yüzyıllar arasındaki Arap yayılması sırasında Hazar Devleti, genellikle Araplara karşı Bizans ile ittifak halinde olmuştur. Viking döneminde İskandinavlar Baltık-Dinyeper yolunu açmışlar, Kiev'e hâkim olmuşlar ve muhtemelen Hanlığın tamamını da ele geçirmişlerdir **[RUS']**.

Yahudi tarihçiler doğal olarak Hazarların Yahudiliği kabul etmesine çok büyük bir ilgi göstermişlerdir. Toledolu yazar Judah Halevi (1075-1141), Hazar Hanını, bir iman kahramanı olarak idealize eder. Kırım'daki Karaylar Hazarlara, "piç, alçak" veya "sahte Yahudi" anlamında *mamzer* demişlerdir. Karaylı hoca Abraham Firko-

viç (1785-1874) ise Hazarların Karayit olduğunu iddia etmiştir. Arthur Koestler de 1970'lerde, göçmen Yahudi Hazarların Orta Avrupa'daki Aşkenaz Musevilerin asıl gövdesini oluşturduğunu yazmaktadır.[2] Özetle, Hazar bilmecesi hala tam olarak çözülememiştir.

Ama Hazarya yaşamaya devam etmektedir. Yunanistan'da Çocuklar Noel'de armağanlar getirmesi için Lapya'dan gelecek Santa Claus'u değil, Hazarya'dan gelecek Aziz Vasili'yi beklerler.

Göçlerin, Yarımada'nın etnik ve dil makyajı üzerindeki etkisi de çok derin olmuştur. Birçok ülkede, nüfusun etnik karışımını köklü bir biçimde değiştirmişler ve bazı bölgelerde ise tamamen yeni unsurlar getirmişlerdir. Avrupa Yarımadası'nın nüfusu nasıl MS 400'de açık bir biçimde "Romalılar" ve "barbarlar" olarak ikiye ayrılmışsa, MS 600 veya MS 700'den itibaren de, çok daha girift bir yarı barbarlaşmış eski Romalılarla yarı Romalılaşmış eski barbarlar karışımına ev sahipliği yapmıştır.

Örneğin İspanya'da, Romalılaşmış Kelt İberler, önemli miktarda bir Germen aşısı, sonra da önemli miktarda Faslı ve Yahudi tabakaları almışlardır; Galya'da Galya-Romalılar, kuzey doğuda ağır, güney batıda hafif olmak üzere kuvvetli, fakat düzensiz Germen aşısı almışlardır. İtalya'da da Latinleşmiş Kelt-İtalikler ve Yunanlılar, kuzeyde hâkim olan güçlü bir Germen unsuru kabul etmişlerdir. Britanya'da Romalı-Britanyalıları ya absorbe edilmişler ya da geride iki farklı topluluk (batıda Keltler, doğuda ortada ve güneyde Germenler) bırakarak yerlerini terk etmişlerdir. Kaledonya (İskoçya), ovalı Germenlerle dağlı Keltler arasında bölünmüştür. Germanya'da batı ve doğu Germen kabileleri arasındaki denge, doğudakilerin çoğu göç ettiği için kesin olarak batıdakiler lehine değişmiştir. Slav halklar, sadece kuzey ovalarının büyük kesimini değil Balkanların kesin kontrolünü de ele geçirmişlerdir. Ama yeni Slav ülkelerinde Ulahlar dahil, Slav olmayan birçok halk da kalmıştır.*

Etnik değişmeler kaçınılmaz olarak dile de yansımıştır. Batı Roma'nın *lingua franca*'sı olan kaba halk Latincesi, Portekizceden Romenceye varana kadar tedricen uydurulmuş bir yozlaşmış yeni-Latince deyimler gürühunun içine düşmüştür. Latince *pater* (baba) İspanyolca veya İtalyancada *padre*, Fransızcada *père*, Romencede *tata* haline gelmiştir.

Dilde gelişme çok yavaş olmuştur. Fransızca özelinde, Galya'nın halk Latincesi, kabul edilebilir bir modern Fransızcaya ulaşıncaya kadar sekizinci yüzyılda Roma dili, on birinci yüzyılda Eski Fransızca, on dördüncü yüzyılda Orta Fransızca olmak üzere üç farklı aşamadan geçmiştir. Yeni gramer ve yeni

* Vlach veya Wloch, Latinceye giren eski bir Slavonca sözcüktür. Birçok Vallachia doğurmuştur. Sırbistan'da eski Vallachia, Tesalya'da Büyük Vallachia, kuzey Romanya'da Küçük Vallachia, güney Romanya'da Wallachia, Dinar Alplerinde Maurovallachia, Negrolatini yani "Kara Ulahlar" (Wlach) ülkesi gibi... Wlochy, Polonya dilinde bugün de "İtalya" karşılığı kullanılan bir sözcüktür. Biz Türkçede Vlac kelimesini Ulah, Vallachia'yı ise Eflak ile karşılıyoruz (e.n.)

sözcük formları, eski Latince ad çekimleri, fiil çekimleri ve diğer çekimler gibi gelişen yeni gramer ve yeni sözcük formları evrimleşmişlerdir: *Bonum; bonam, bonas; bon, bonne, bonnes*'e dönüşmüştür. *Rex, le roi* olurken, *amat* değişip *aimer*; *regina* değişip *la reine* olmuştur. Roma dilindeki en eski metin olan Strasbourg Andı, Fransa krallarının hep birlikte Germen kökenli Frankça konuşmayı bıraktıkları MS 843 yılından kalmadır. Britanya, Latincenin tamamen süpürülüp atıldığı eski Roma eyaletlerinden biridir.

Doğu Roma'da ise Yunanca, hem resmi dil olarak hem de birçok yerde, özellikle Anadolu'da yaygın yerel dil olarak kullanılmayı sürdürmüştür. Ama Peleponez dahil birçok bölgede bir süre için tamamen veya kısmen Slavlaşmıştır. Aşırı basitleştirmeden sakınılmalıdır; ama Bavyeralı bilim adamı Jacob Fallmerayer'in (1790-1861) *Ueber die Entstehung der Neugriechen*'de (1835) geliştirdiği tez dikkat çekicidir. Fallmerayer'in yaşadığı dönemin Yunanları arasında derin sarsıntıya yol açan çalışması, günümüzün Yunan ulusunun, "damarlarında ancak bir damla gerçek Yunanlı kanı bulunan" Helenleştirilmiş Arnavut ve Slavlardan üretiğini savunmaktadır. Bu bir abartma olabilir; ama şu anda yaşayan her Yunanlının, antik Yunan'da yaşayanların doğrudan etnik torunu olduğu iddiası kadar anlamsız değildir. Bugünkü Avrupalılar, sulandırılmamış "etnik saflık" için daha mantıklı açıklamalar geliştirebilirler [MAKEDONYA].

Slavların dağılması üç ana Slav dil grubuna bağlı bir düzine Slav dilinin evrimini teşvik etmiştir (Bkz. Ek III, s. 1293).

Bu nedenle, Avrupa Yarımadasının etnik yapısı sekizinci yüzyıldan itibaren kalıcı bir modele ulaşmaya başlamıştır. Nitekim sekizinci yüzyıl, önemli toplumsal kristalleşmelerin meydana geldiği bir dönemdir. Yine de, Avrupa'nın gelecekteki temel nüfus yapısının hepsinin tamamlanması için beş büyük göçün daha yaşanması gerekmiştir. Bu beş göçmen guruptan bir tanesi olan Vikingler korsandır (Bkz. s. 323). İkisi, Macarlar ve Moğollar, göçebedir (Bkz. s. 323-328). Öteki ikisi, Kuzey Afrika Müslümanları ve Türkler ise yeni bir dinin savaşçılarıdırlar (Bkz. 282, 414). Avrupa, çok farklı unsurlardan gebe kalmış ve doğurması acılı bir şekilde uzamıştır.

İmparatorluk: Roma'dan Bizans'a, MS 330-367

MS 330 yılından itibaren İstanbul Boğazından yönetilen Roma İmparatorluğu, nitelik ve özelliklerini de değiştirmiştir. İmparatorluğun "Latinliği" *(Romanitas)* kaçınılmaz olarak azalmıştır. Ama siyasi öncelikler de buna koşut olarak değişmiştir: Bundan böyle vatanın kalbi artık İtalya'da değil, Balkanlar'da ve Anadolu'dadır. İmparatorun en çok ilgilendiği eyaletler artık Galya, İspanya veya Afrika değil Mısır, Suriye hatta Ermenistan'dır. Gittikçe artan ölçüde "ne pahasına olursa olsun korunması gereken" sınırlar artık Ren üzerinde değil, aşağı Tuna'da ve Pontus kıyılarındadır. İmparatorlar ve halk, kendilerini "Romalı" saymaya devam etmişlerse de, değişimi fark eden birçok tarihçi, "Roma İmparatorluğu" yerine "Bizans İmparatorluğu" adını kullanmaya başlamıştır.

Constantinus'un, çürümüş bir başkent dışında herhangi bir şeyi terk etmek gibi bir niyeti yoktur. Doğu ile Batı'nın gittikçe uzaklaşması, o dönemde yaşayanlar için hissedilemeyecek kadar yavaşur ve onlara göre, sürekliliğin sağlam halatlarından çok daha az etkileyicidir.

Dahası, "Roma" kentinin yerine "Bizans"ın geçtiği nokta konusunda genel bir görüş birliği yoktur. Kökenine inince çatlağın izi, rekabetleri Roma dünyasını ilk kez hafifçe bölen Octavius ve Marcus Antonius'a kadar geri götürülebilir. Bu durumda, Bizans'ın yavaş yavaş belirginleşmesi ve Doğunun üstünlüğü, Antonius-Kleopatra trajedisinin gecikmiş bir telafisi olarak görülebilir. Kendi için, İmparatorluğun Doğu yarısını istemeye istemeye seçen Diocletianus, "ilk Bizans İmparatoru" olarak önerilmiştir. Aynı unvanın bilinen öteki adayları, Konstantinopolis'in kurucusu Constantin, Justinianus ve Heraclius olacaktır. Öteki uçta ise, bazı tarihçiler, "Bizans" etiketini İmparatorluğun Batı ile son ilişkisi de koparılıncaya kadar kullanmak istemişlerdir. Bu durumda, Doğu'daki Yunan Kilisesinin Roma Latin Kilisesiyle ilişkisini kestiği sırada, dokuzuncu hatta onuncu yüzyıldan söz edilmesi gerekecektir. Bu görüşe göre "Bizans", geç antikitenin Romasına değil, daha çok ortaçağın "Kutsal Roma İmparatorluğu"na meydan okumaktadır.

Bu geçiş dönemi beş yüz yıl sürmüştür. Dördüncü ve beşinci yüzyıllarda İmparatorluğun Batı eyaletleriyle ilişkisi, emperyal tahakkümün Batı'da terk edilmesi oranında zayıflamıştır. Antik paganizmin son kalıntıları bastırılmıştır. Altıncı yüzyılda Justinianus (yön. dön. MS 527-565) yönetiminde Batı ile ilişkilerin yeniden kurulması için planlı girişimler vardır, ancak başarılı olunamamıştır. Sonunda İmparatorluğun Latince konuşan nüfusundan kalanlar da Bulgar ve Slav akınlarıyla boğulmuşlardır. Yedinci yüzyılda değerli Doğu eyaletleri Arapların eline geçmiş ve İmparatorluğun kara sınırları, antik Yunanın İskender'in fetihlerinden önceki boyutlarına çok yakın bir ölçüye kadar çekilmiştir (Bkz. Harita 5). Sekizinci yüzyılda Arap akınları zayıflarken, İmparatorluk, Doğu ve Batı Hıristiyanlığı arasındaki bölünmenin kaynaklarından biri olan ikonalar üzerine hayret verici bir şekilde uzatılan dini bir tartışmayla çalkalanmaktadır. Vahşi Bulgarlarla olan gereksiz yere uzatılmış savaşlar, bir Bulgar Hanı imparatorun kafatasından kana kana şarap içmeden durdurulamamıştır. İkonaların yasaklanması tartışması MS 842-43'te sona ermiştir. Bulgarlarla ilişkiler, MS 865 yılında, komutanları Konstantinopolis Patriği tarafından vaftiz edilip Hıristiyanlığa girince önemli bir dönüm noktasına ulaşmıştır. Roma imparatorluğu, aynı tarihlerde iki yıllık bir süre içinde büyük Makedonya hanedanının kurulmasına tanık olmuştur, bu hanedana mensup imparatorlar, Roma imparatorluğunu yeni bir doruğa taşıyacaklardır. Önceki beş yüzyıl süresince, uzun iç ve dış bunalımlar dizisi İmparatorluğun siyasi, sosyal, dini ve kültürel yaşamını bütün kabullerin ötesinde değiştirmiştir. Daha önce olmadıysa bile, işte bu noktadan sonra Bizans, Roma dünyasının her anlamda gerçekten devamı haline gelmiştir.

İmparatorluğun Batı eyaletlerinin beşinci yüzyıldaki çöküşü, uzun bir çürüme döneminin sonucudur. Barbar istilalarının, zaten hayli ilerlemiş bir süre-

ci kolaylaştırmaktan öte işlevi olduğu söylenemez. Gibbon ve benzeri bazı tarihçiler, hâkim sınıfın yıkıcı lüksü üzerinde dururlar. Bazıları, para ve fiyat enflasyonu, aşırı vergilendirme, bürokrasi, tarımın zayıflaması gibi, Ferdinand Lot'nun "bir kastlar rejimi" dediği şeyi doğuran sosyoekonomik unsurları vurgularlar. Sosyal tabakaların kemikleşmesine, "insan psikolojisinin toptan değişmesi" eşlik etmiştir.[7] Burada hepsinden önemlisi, klasik emperyal "aşırı yayılma"dır: İmparatorluk, askeri üstünlük çabasını bu kadar uzun süre kaldıramamıştır. İmparatorluk orduları, eski "Romalı olan ile olmayan" farkını gittikçe daha çok unutturacak kadar, barbar (Romalı olmayan) askerler ve eski barbar generaller tarafından tıka basa doldurulmuştur.

Yine de gerçeğin zamanı yavaş yavaş gelmektedir. Dördüncü yüzyılda Constantinus'un halefleri, Persler'den en az Batılı barbarlardan olduğu kadar korkmaktadırlar. Yıllarını Galya'da Ren garnizonunun düzenlenmesi için harcamış olan İmparator Julian (saltanatı, MS 361-363) Mezopotamya'da öldürülür. I. Valentinianus (saltanatı, MS 364-375), Julian'ın Galya'daki işini sürdürmek için İmparatorluğu yeniden ikiye bölmüştür. Bir generalin oğlu olan I. Teodosius (saltanatı MS 378-396), Ostrogot istilalarının yol açtığı sorunlarla uğraşmış (Bkz. s. 257) ve imparatorluğun birliğini yeniden kurmak için uğraşan son imparator olmuştur. Onun ölümünden sonra Doğu-Batı ayrılığı kalıcı hale gelmiş ve Batı eyaletleri kaderleriyle baş başa bırakılmışlardır. İlk olarak Vandal Stiliko'nun naipliği altında Milano'da hüküm süren Honorius'un (yönetimi, MS 395-423), tavuğun koyduğu ad olmasından öte "Roma" hakkında hiçbir şey bilmediği söylenmektedir.

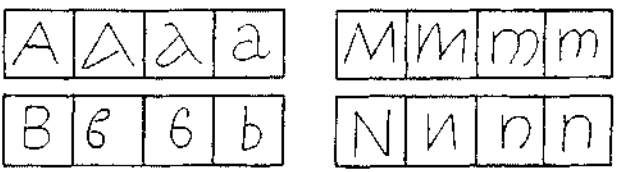
İmparatorluğun Batı'da MS 476 yılındaki son faaliyeti ibret vericidir. Sembolik olarak Romulus Augustulus adını taşıyan bir çocuk imparator, çatışan ordudaki çatışan fraksiyonlar tarafından imparatorluk makamına getirilen son kukladır. Ama Doğu imparatorundan alışılmış onayı almak için Konstantinopol'e giden Roma senato heyeti, Romulus Augustulus'un onaylanıp onaylanmadığını sormamıştır. Bunun yerine, İmparator Zeno'ya (MS 474-491), Batı'nın efendiliğini de Augustulus adına kabul etmesini rica etmişler, ama bu arada *Patricius* unvanını da o sırada İtalya'nın kontrolünü fiilen elinde bulunduran barbar general Odoacre'a vermişlerdir. Böylece, uygulamada tüm yönetim teslim edilirken, öğretide emperyal hükümranlık da korunmuş olmaktadır. MS 476'dan yüzlerce yıl sonra da Konstantinopolis'teki imparatorlar, Batı'da da üstün otorite olmak iddialarını bu nedenle sürdürebilmişlerdir. Gerçi eski imparatorluk eyaletlerindeki barbar yöneticilerden hiçbiri bu iddiayı fazla ciddiye almamıştır. Ama iddianın varlığı herhangi alternatif bir üstün otoritenin neden çok yavaş geliştiğini açıklayabilir [**PALAEO**].

Özetle, İmparatorluk stratejisi, kesin bir çözüm aramaktan çok barbarların meydan okumalarını yatıştırmak olarak belirmektedir. Sorun, net bir biçimde çözülemeyecek kadar büyüktür. İmparatorlar, istilacılara parasal veya onları tanımaya yönelik haraçlar vermişlerdir. Onları, toprak talep ettiklerinde, oraya yerleştirmiş, veya gerektiğinde duruma razı olmuşlardır. Vandal Stilicho'dan Herul Odoacre'a kadar sayısız general istihdam etmişler ve Batı eya-

letlerindeki siyasi yaşamı durmadan altüst eden barbar askerleri kitleler halinde işe almışlardır. Sonuçta imparatorun, barbar birlikler tarafından seçilmiş bir kukla Sezar'ı mı yoksa bir barbar kralı mı takdis ettiği çok önemli değildir. Ama Roma imparatorluğunun barbar istilaları yüzünden yıkılmadığını bilmek önemlidir. Darbelerden sersemlemiş ve hem toprak olarak hem etkinlik olarak büyük kayıplar vermiştir. Ama MS 476'dan sonra da yaklaşık iki bin yıl daha ayakta kalmış ve birçok dikkate değer vesileyle iddiasını sürdürmeyi başarmıştır. Başka türlüsünü düşünmek sadece Batılı önyargılara teslim olmak demektir [TEICHOS].

PALAEO

DÖRDÜNCÜ yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yazıda *uncialis*ler veya "2.5'sm.lik harfler" ortaya çıkmıştır. Genellikle daha küçük, daha yuvarlak ve daha önceki harflere göre kaleme daha uygundur. Uzun süre, "kare" ve daha sonra "rustik" büyük harflerin kullanıldığı, sözcükler arasında noktalama işareti veya boşluk bulunmayan mevcut Latin yazısıyla birlikte kullanılmıştır. Ama Latin yazısının, *uncialis* ve yarı *uncialis* aşamasından başlayıp, *Caroline* küçük harf ve Gotik yazıdan geçerek Rönesans döneminin hümanist italiğine kadar uzanan Latin yazısının uzun evrim sürecinin de başlangıcı olmuştur [CADMUS].

Antik yazı biçimlerinin incelenmesi demek olan paleografi, tarihçi ve arşivci için hayati önemde bir yardımcı bilimdir. Genellikle bir belgenin nerede, ne zaman ve kimin tarafından yazıldığına karar verilmesini sağlayacak tek araçtır. Her dönem, her yer ve her yazı kendi özelliklerini sergiler.[1] Yunan, Kiril ve Arap yazısı Latin yazısınınkine benzer bir evrim geçirmiştir. Hepsi de ilk biçimsel tarzdan, sonraki dönemlerin el yazısı formuna doğru gelişmiştir. Arapçanın ilginç bir Türk versiyonuyla yazılmış Osmanlı elçilik tutanakları, kolay deşifre edilmeleriyle ünlüdür (Bkz. Ek. III, s. 1287).

Matbaanın icadı ve daktilo harfleri, belgelerin çözülmesini çok kolaylaştırmış olmasına rağmen paleografi daima gerekli olmuştur. Çünkü mektuplar ve anı defterleri elle yazılmaya devam etmiştir. 1990 yılında bir Alman sahtekarlar grubu, Adolf Hitler'in uzun süredir kayıp olan günlüklerini bulduklarına neredeyse bütün dünyayı inandırmışlardı. Sahtekârların, yaptıkları işi paleografi konusunda incelemek üzere görevlendirilen ünlü İngiliz paleografi profesöründen de usta oldukları görülmüştür.[2]

* Çoğunlukla bölüm başlarında kullanılan iri, yuvarlak Roma harfleri (ç. n.).

Justinianus (saltanatı MS 527-565), esas olarak, Roma hukukunu derlemesi) ve yitik Batı Eyaletleri üzerinde imparatorluk egemenliğinin yeniden tesisi için yaptığı kararlı girişimlerle anılmaktadır. Hukuk alanındaki reformları elbette kalıcı başarılardır; ama bir bütün olarak İmparatorluğun bakış açısıyla onun kafasındaki Batı, daha acil sorunlardan farklı bir şey olsa gerektir. Justinianus'un saltanat dönemi, Adriyatik'te Slavların, Doğu Akdeniz kıyılarında Perslerin ortaya çıkışına tanık olmuştur. Hipodrom ağaları Mavilerle Yeşiller arasındaki didişmeler ve veba Konstantinopolis nüfusunun büyük kısmını yok etmiştir. Kent, MS 540 yılında Slavlar, MS 562 yılında Avarlar tarafından kuşatılır. Justinianus, Yeşillerin yöneticisi bir Kıbrıslının kızı olan Teodora adlı sözde bir dönsözle evlenerek gereksiz bir skandala yol açar. Prokopius'a atfedilen *Gizli Tarih*'e göre Teodora bir keresinde "aynı anda daha fazla insana daha çok mutluluk verebilmesi için Tanrı'nın ona daha fazla delik bahşetmemesine" üzüldüğünü söylemiştir. Ama faal ve akıllı bir eş olmuştur; Justinianus-Teodora ortaklığı ünlü bir ortaklıktır (Bkz. Ek III, s. 1297).

Justinianus'un Batı'yı yeniden fethetmesi, ilk seferini MS 533 yılında Afrika'ya düzenleyen generali Belisarius'un kahramanlığı sayesinde olmuştur. Vandal krallığını bir vuruşta yıkan generalin sürpriz başarısı, onu Sicilya ve İtalya'daki Ostrogotlara saldırmaya yönelmiştir. Sadece 7 bin 500 kişiden oluşan bir ordu, 100.000 Germen savaşçıyla övünen bir ülkeye saldırmıştır. MS 535 yılında Belisarius, hükümran Konsülü olarak Palermo'yu alır; MS 9 Aralık 536'da çılgın Roma piskoposunun talebi üzerine Roma'ya girer. Orada, MS 537-38 yıllarında, Aurelia surlarının, göçebe kalabalıkları güçlükle durdurduğu zorlu bir kuşatmaya karşı koyar. En kritik anda savunmacılar, Gotların koçbaşlarını, Hadrianus'un mozolesinden sökülen mermer tanrı ve imparator heykellerini aşağıya yuvarlayarak kırmışlardır. Belisarius Gotların başkenti Ravenna'yı MS 540 yılında ele geçirir. Ama savaş on üç yıl sürmüştür. Roma kenti, iki ceza kuşatmasıyla daha karşı karşıya kalmıştır. Totila'nın MS 546 yılındaki işgali, Alarie veya Genserie'in yaptıklarının tamamından daha yıkıcı olmuştur. Got birlikleri duvarları yarmış, kapıları yakmış ve halkı kent dışına sürmüştür. "İmparatorluk kenti, kırk gün boyunca kurda kuşa bırakılmıştır."[8] Şanslar bir kez daha döner. Belisarius'un başladığını, MS 553 yılında, Saray'ın yaşlı hadımlarından Narses tamamlamıştır: İtalya Ravenna'ya atanan bir valiyle bir imparatorluk eyaleti olarak yeniden kazanılmış; Ostrogotlar ve onların çapulcu aşiretleri dağıtılmışlardır. MS 554 yılında, imparatorluk güçleri İspanya'ya saldırarak, Vizigotları merkezdeki ovalara sürerler ve bir Roma eyaletini güneyde yeniden kurarlar.

TEICHOS

PORTA Rhegium üzerindeki bir yazıtta, Konstantinopolis'in Kara Surlarının MS 447'de yeniden inşa edildiği belirtilmektedir. Son bir deprem, kent istihkâmlarının,

otuz yıl önce Naip Artemius tarafından yapılan üçüncü hattını ciddi biçimde tahrip etmiştir, derhal onarım ve yeniden inşa gerekmektedir. Hunlar Tuna sınırındadır ve Boğaz'a başarılı bir saldırıyı zaten gerçekleştirmişlerdir. Sonuç olarak, II. Teodosius'un son yıllarında Altın Kapı'nın mümkün olduğu kadar yakınından Altın Boynuz'a (Haliç) çok katlı, muhteşem bir savunma sistemi oluşturulur. Artemesia Surlarının ana duvarı, çevredeki kırlık arazinin yüz metre üzerine yükselmektedir. Önünde, kitlesel, burçları mazgallarla donatılmış, yüksek teraslı bir yürüyüş yolunu da içine alan koruyucu duvar dikilmektedir. Üçüncü bir mazgallı burç hattıyla korunan dış avlu, surları, geniş, tuğla katlı bir hendekten ayırmaktadır. Tamamı, doksan altı büyük burç, çok sayıda daha küçük gözetleme kulesi ve bir kapanlar, su bentleri, hücum çıkışları, sahte girişler labirenti ile donatılmıştır. Daha başka hassas noktalarda kentin savunması için sayısız düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen, bin yıldan uzun bir süre, barbarların birçok saldırısını durduran, ana Theodosius Surları yani büyük Teichos'tur[1] (Bkz. Harita 9).

Hıristiyan Âleminin başlangıç yüzyıllarını bütün saldırganların cılız girişimlerine karşı geçilmezliğiyle, Hıristiyan İmparatorluğun bu büyük kalesinden daha iyi anlatan bir sahne yoktur. Vizigotlar MS 378 yılında, Hunlar MS 441, Ostrogotlar MS 476'da gelmişler ve elleri boş dönmüşlerdir. Slavlar MS 540 yılında, Persler MS 609-610, 617-626 ve yine 717-718, Bulgarlar MS 813 ve 913, Ruslar MS 865 ve 904, Peçenekler 1087 ve Venedikler 1203'te saldırmışlar ama yenilmişlerdir. Haçlılar Konstantinopolis'e Nisan 1204'te deniz tarafından girmişler, ama Theodosius Surları 1453'teki Osmanlı kuşatmasına kadar ayakta kalmıştır. Yıkılışı sadece Roma İmparatorluğu'nun sonunu değil, modern askeri tarihin başlangıcını da işaret eder. Barut, istihkam sanatını ciddi biçimde değiştirmiştir (Bkz. s. 489-491).

Güneş batarken Altın Kapı'nın yanında durmak her tarihçi için en hareketli deneylerden biridir. İlk kez I. Theodosius tarafından kentin ötesinde üç katlı bir zafer kemeri olarak yapılan *Porta Aurea* 1417 yılında Surlarla birleştirilmiş; ama emperyal tören yolunun başlangıç noktası olarak kullanılmaya devam etmiştir. (Bugün İstanbul'un girişindeki Yedi Kule Surlarıdır.) Kenti savunanların gözünde barbarlar, tıpkı batan güneşin son ışıkları gibi daima batıdan gelenlerdir.

Görünürde Justinianus, İmparatorluğa eski görkemini büyük ölçüde yeniden kazandırmıştır. Akdeniz bir kez daha bir Roma gölü haline gelmiştir. Ama görkem yüzeyseldir: "*Reste une grandeur caduque, meme malfaisante*" (geriye geçersiz, hatta zararlı bir ihtişam kalmıştır).[9] Özellikle Justinianus savaşlarından ötürü çok yıkıma uğrayan, valiler ve vergi toplayanlar tarafından çok baskı uygulanan İtalya halkı hızla eski duruma dönülmesini istemektedir. Kilise işlerindeki özgürlüğüne müdahale edilmesine kızan Roma Patriği, sürekli ayrılığı düşünmeye zorlanmıştır. Dahası, göçebe Got aşiretlerinin yok edilmesiyle birlikte İtalya savunmasız kalmıştır; Lombardların geliştirdiği bir sonraki istila dalgasına karşı kolay bir yem haline gelmiştir. Yalnız kalmış Ravenna valiliği

dışında, imparatorluğun elinde kalan tek bölge güneydeki Sicilya'dır. Bu arada her türden başka düşmanlar da ufukta belirmiştir. Beşinci, altıncı ve yedinci yüzyıllarda Konstantinopolis durmadan saldırıya uğrar. Hunlar, Ostrogotlar, Avarlar, Slavlar, Persler ve Araplar en büyük ödül için ihale tekliflerini vermişlerdir. Attila yönetimindeki Hunlar, dış dünyaya yolculukları sırasında İstanbul Boğazına akın düzenlemiş, Konstantinopolis'in dış surlarına 441 yılında ulaşmışlardır. Theodoric yönetimindeki Ostrogotlar, Edirne'de kazandıkları zaferden sonra, 476 yılında surlara dayanmışlardır.

Konstantinopolis'ten görüldüğü kadarıyla, bir zamanlar Roma'da Kelt ve Germen kabilelerinin Roma karşısında heyecanlandıkları gibi, o sırada Slavların da heyecanlanmaları gerekmekteydi. Eldeki bilgilerin çok yetersiz olmasına rağmen, Slavların MS 551 yılında Tuna'yı geçişleri, daha önce Germenlerin Ren Nehri üzerinden akın etmelerine benzese gerektir. Çünkü etkisi kesinlikle aynıdır. İmparatorluğun bütün eyaletleri (İllirya, Dalmaçya, Makedonya ve Trakya) geniş bir Sclavinia yani "Slav(ların) yeri, Slav ülkesi" haline gelmiştir. Tuna'nın kuzeyindeki Daco-Romanlar (Romanyalılar) gibi veya güneydeki dağınık "Ulah" toplulukları gibi, çok küçük azınlıklar olarak kalmış Latince konuşan nüfusu da baskı altına almışlardır. Sonraki dönemde eski imparatorluk topraklarının dışında birbirinden ayrılmış üç prensliğin (Hırvatistan, Sırbistan ve büyük Bulgaristan) ana etnik unsurunu sağlamışlardır. Yekpare ağaç kütüğünden yapılmış ilkel sallarıyla Yunan adalarına bile sızmışlardır. Sonunda MS 540 yılında Konstantinopolis surlarına ulaşırlar.

Persler, Büyük İskender'in ardıllarının zamanından bu yana (ilk kez) talihlerinin yeniden büyük canlanışını yaşamaktadırlar. Sasani hanedanı döneminde Roma'nın doğu sınırlarını durmaksızın zorlarlar. I. Ardeşir döneminde (saltanatı MS 227-241) ve yine iki Kosru (Hosroes diye de bilinir) dönemlerinde (I. Kosru (saltanatı MS 531-579) ve II. Kosru (saltanatı MS 590-628)) Perslerin yeniden dirilişi, II. Kosru'nun, Antakya yakınında gerçekleştirilen bir "deniz töreni" ile Akdeniz üzerinde mülkiyet iddia edebilecek noktaya ulaşmıştır. Konstinopolis sularına MS 609-610'da ve sonra yine MS 625-626'da ulaşmışlardır. Franklar tarafından Tuna'dan aşağı sürülen Avarlar da Bağaz'ın yolunu tutmuşlardır. Perslerle MS 625 yılında surlarda karşılaşırlar. Araplar ise doğudan bir çöl fırtınası gibi boşanmıştır. Surlar önüne önce MS 673, sonra MS 717'de gelirler [TEICHOS].

Heraclius (MS 575-641), "Bizanslıların birincisi" unvanı için en çok desteklenen adaydır. Justinianus'un Batı'ya gösterdiği ilgiye hiç sahip olmamış ve devlete, farklı bir doğu tadı kazandırmıştır. Saltanat döneminin büyük bir bölümünü, daha korkunç bir yenisini bulmak üzere bir büyük düşmanla uğraşarak geçirmiştir. MS 617 yılında Pers İmparatoru II. Kosru, Çanakkale Boğazına yürür ve Konstantinopolis'i teslim olmaya davet eder. Şam'ı ve Gerçek Haçı ele geçirdikleri Kudüs'ü zaten zapt etmişler (MS 614); Mısır'ı işgal ederek İmparatorluğun, Roma döneminin bir başka kalıntısı olan tahıl haracını durdurmuşlardır. Avrupa ile Asya arasında Herodotos'a layık bir karşılaşmadır bu:

"Tanrıların en büyüğü ve dünyanın efendisi Kosru, aşağılık ve duygusuz kölesi Heraclius'a... Niye hâlâ kendine kral diyorsun? Ama teslim olursan seni affedeceğim. (...) haça çivileyerek öldüren Yahudilere karşı kendisini bile kurtaramayan o İsa'ya boş yere güvenip kendini aldatma. Denizin dibindeyken bile af dilesen elimi uzatıp seni çekeceğim..."[10]

Kara tarafından girip İmparatoru surlar önünde pusuya düşürdükleri noktada Avarlar rüşvetle savuşturulmuşlardır.

Yine de Heraclius, MS 622 yılında "ilk haçlı seferi" diye anılan bir dizi başarılı sefer düzenleyebilmiştir. Büyük bir Hıristiyan ordusu Kudüs'e yürümüş. Konstantinopolis'i Pers-Avar kuşatmasında bırakan Heracliuss kuvvetlerini İran'ın kalbine yönelitmiştir, Kosruların Ktesifon yakınında Dastager'deki sarayını talan etmiş ve 628'de imzalanan Barışın birinci koşulu olarak Gerçek Haç'ı geri almıştır. Dönüşünde Konstantinopolis'te "yeni Scipio" olarak selamlanmıştır. Eğer hemen sonra ölmüş olsaydı, tarihe, Caesar'dan sonraki en büyük Romalı general olarak geçecekti.

Aslında Heraclius, bu seferleriyle hem Roma hem de Pers imparatorluklarını Müslüman saldırıları için yumuşatmıştır. İslam orduları MS 630 yılında ortaya çıktığı zaman, onları durdurmak için hiçbir şey yapamamışlardır. Perslerden kurtarılan Kudüs, MS 638 yılında Arapların eline geçer. Üç yıl sonra Heraclius ölüm döşeğindeyken, İmparatorluğun en sağlıklı eyaleti Mısır da düşme noktasındadır. Bizans'ın İslamiyet'le sekiz yüz yıllık savaşının ilk raundu kaybedilmiştir. Her şeye rağmen Bizans kimliğinin ana çizgileri mevcuttur. İmparatorluğun toprakları küçülerek Yunan anakarasına geri çekilmiştir. Yunan dili kültürün tek aracıdır. Ve Konstantinopolis Patriği, Kudüs, Antakya ve İskenderiye'deki meslektaşlarını yitirince, Yunan Kilisesi'nin rakipsiz lideri olmuştur. Araplarla ilk karşılaşma onlarca yıl bütün şiddetiyle sürmüştür. Konstantinopolis, imparatorluk donanmasının üstünlüğü ve "Yunan ateşi"yle püskürtülen iki kuşatma daha yaşar. Adalarda ve eyaletlerde sayısız küçük çatışma ve artçı harekâtı vardır. Roma Ermenistan'ı MS 636 yılında, Kıbrıs MS 643, Rodos MS 655, Kartaca MS 698 yılında kaybedilmiştir. II. Justinianus'un (saltanatı 685-695) dönemin genel karmaşasını yansıtmaktadır. Bir savaştan sonra Justinianus, muhafızlarına, gelecek defa kaçmalarını önlemek için, firar etmeyen tek birliğin katledilmesini emreder. Rodos'un düşmesinden sonra, devrilen Rodos Heykeli'nin kalıntıları, parçalanması için bir Yahudi tüccara satılır. İçinde bulunulan dönemin göstergesidir bu.

İkonoklasm (ikona kırma) -tasvir kırıcılık-, sekizinci yüzyılda ve dokuzuncu yüzyılın başında imparatorluğa hâkim olan ve bazı açılardan sofu İslam değerlerine sempatiyle yaklaşan bir harekettir. Bir taraftan, Hıristiyan ibadetinde tasvirin yeri üzerinde saf bir dini tartışmaya yol açmıştır. Tasvir kırıcılar, bütün temsili sanatların yasaklanmasında Müslümanlık örneğini izlemişlerdir; karşıtlarını putperestlikle suçlamışlardır. İsaurialı I. Leo'nun MS 726 yılında çıkardığı bir ferman, çarmıhın her yerde düz bir Haç'la değiştirilmesini öngörmektedir. Ve bir süre sonra bütün aziz resimlerinin, özellikle Bakire Meryem

resimlerinin beyaza boyanması emredilmiştir. Ama öte yandan da derin bir sosyal ve siyasi mücadele gelişmektedir. İkona-karşıtı imparatorlar, ikona-süslemeli manastırlara saldırarak ve mal varlıklarının önemli bir kısmına el koyarak Devletin Kilise üzerindeki kontrolünü güçlendirmektedirler. Aynı şekilde, Konstantinopolis'in özellikle Avrupa'daki dik başlı eyaletler üzerindeki otoritesini gösterdikleri düşünülebilir. Baş İkonoklast, "keşişlerin tokmağı" Constantinus Copronymos'un (saltanatı MS 740-775) konumu, MS 754 yılında Roma tarafından açıkça gayrimeşru sayılan Konstantinopolis Ruhani Meclisi tarafından sağlamlaştırılmıştır. Trakya'nın bütün keşiş ve rahibeleri toplanarak kendilerine, ya derhal evlenmek ya da Kıbrıs'a sürgüne gitmek şıklarından birini seçmeleri dayatılmıştır. İmparator, açık bir isyandan, kendisini Mezopotamya'da muzaffer seferlere ve bayındırlık hizmetlerine vererek kurtulur [İKONA].

Ama tasvirler veya putlar savaşı, daha bitmemiştir. Gerek İmparatoriçe Eirini (saltanatı MS 797-802), gerek Thophilus'un (saltanatı MS 829-842) karısı Teodora, ateşli ikona taraftarıdırlar. Teodora'nın oğlu III. Mikael (saltanatı MS 842-867), birçok skandal eylemin yanı sıra, Constantinus Copronymos'un cesedini mezardan çıkartıp yaktırtmıştır. Tasvir kırıcılığı yasaklanmıştır. Dinsel barış, Mikael'in öldürülmesini ve MS 867 yılında Makedonya hanedanının ortaya çıkmasını beklemek zorunda kalmıştır. O zamana kadar çok tahribat yapılmıştır. Tasvir kırıcılık, Konstantinopolis ve Roma Patrikleri arasındaki bağı kopartan ve Latin Kilisesini Frankların kollarına atan kilit unsurlardan biri olarak görülmelidir.

Aynı dönemde Bulgarlar, Balkanlarda büyük bir güç durumuna gelmişlerdir. Ataerkil Kourat, Heraclius'la ittifak kurmuş ve bir süre sonra Bulgarlar, Tuna'nın güneyinde Karadeniz kıyısına yerleşmişlerdir. MS 717-718 Arap kuşatmasının püskürtülmesinde İmparatorluğa yardım etmişlerdir. Sadece dillerini ve geleneklerini kabul ettirmek için yedi yerel Slav kabilesine boyun eğdirmişlerdir. Dokuzuncu yüzyılda kavgacı kral Krum, İmparatorluğa ve Hıristiyanlığa savaş ilan etmiştir. MS 811 yılında İmparator Nicephorus'un kafasını kestikten sonra zaferi onuruna imparatorun kafatasıyla kadeh kaldıran odur. Bizans'ı "Büyük Set"i, yeni bir Roma cephesi-sınırı inşa etmeye zorlamıştır. Halefi Boris ise, Konstantinopolis'te vaftiz edilmesine rağmen, bağlılığını Yunan ve Roma Kiliseleri arasında dengelemiştir (Bkz. Ek III, s. 1305).

Dokuzuncu yüzyıldan itibaren kurumlaşan Bizans uygarlığı, onu hem Batıdaki çağdaşı birçok devletten hem de eski Roma İmparatorluğundan farklı kılan birçok benzersiz özellik kazanmıştır. Devlet ve kilise bölünmez bir bütün olarak iç içedir. İmparator (*autokrator* - kendi kendini yöneten) ve Patrik, ilahi otoritenin laik ve dinsel ayakları olarak kabul edilir. İmparator Ortodoks Kilisesini korumuş, Kilise de İmparatora şükretmiş, onu övmüştür. Bu "Caesaropapism"in laik-sivil-din dışı yönetimle dinsel otoritenin asla birleşmediği Batı'da benzeri yoktur [TAXIS].

İKONA

DİNSEL ikonalar Avrupa sanatının en sürekli türüdür. Ama asla öncelikle sanatsal çalışmalar olarak yapılmamıştır; dine bağlılığın göstergesidir. Resimlerin gerisindeki manevi dünyaya açılan "sır kapıları", "sezgi kapıları"dır. Değerleri, izleyicinin ilahiyat bilgisine ve duygusal kabullenişine bağlıdır [1] Ortaçağda Batı, daha sonra kendisine ait önemli okullar kurmuş ise de, Bizans İmparatorluğu önde gelen ikona merkezlerini uzun süre korumuştur.

İkonalara saygı duyanlardan beklenen tavır, Yunanca *hesychia* yani "uyanık, tetikte sükunet" sözcüğü ile özetlenir. Sabır, dünyadan kopuş, alçak gönüllülük ve dua konsantrasyonu gerektirir. "Güzel Sevgisi" konulu bir beşinci yüzyıl Bizans inceleme kitabı ve metinler antolojisi olan *Philokalia*, bu pozisyonu bir fare yakalamak için mıhlanıp kalmış bir kediye benzetir.

Efsaneye göre Aziz Lukka ilk ikona ressamıdır ve konusu Bakire ile Çocuk'tur. (Bkz. levha 22.) *"Christus Pantokrator"* ile birlikte Bakire Meryem, daima konu listesinin başındadır. Bakire Meryem üç standart pozisyonda görülür: Çocuğu yüzüne tuttuğu *Eleus*; Çocuğu, ileri uzatıp açtığı kolları üzerinde tuttuğu *odititria*; kollarının havada, Çocuğun ise rahminde olduğu *orakta* pozisyonu.[2]

Uzun *Iconomachia* yani "İkonalar Savaşı" döneminde Şamlı Aziz Johannes (MS 675-749), ikonaseverlerin en büyüğü, yani "ikona kölesi"dir. Ama ikonalara saygı göstermekle, ikonalar aracılığıyla çok daha derin Tanrı sevgisi arasındaki farkı da vurgulamıştır. Aziz Johannes, üç aşamalı dinbilimsel ikon teorisine de açıklık getirir: İsa İnsan olur; İnsan Tanrı görüntüsünde yaratılmıştır; bu nedenle ikonalar, Tanrının ve Azizlerin gerçek görüntüleridir.

Ortodoks kiliselerinde ikonaların daima merkezi bir yerleri olmuştur. *Iconostasis* veya "ikon perdesi", cemaati, kilisenin rahiplere ayrılmış yerinden ayırır. Geleneksel olarak sırasıyla en üstte toplu olarak azizler, Kilise'nin on iki yortusu, Oniki Havari ve on iki peygamber olmak üzere dört sıra ikona ihtiva eder. Ortadaki çift kapı, Baş melek Cebrail, Tanrının Anasını ve Dört İncil Yazarını temsil eden altı panoyla kaplıdır. Bu kapılara Yunanistan'da "Güzellik Kapıları", Rusya'da "İmparatorluk Kapıları" denilir. Bunların üzerindeyse daha büyük, Hüküm veren Tanrı, Teslis ve Çarmıha Gerilme ikonaları yer alır. Ortodoks ayini sırasında bir ikona, genellikle müminlerin öpmesi için kilisenin içinde törenle dolaştırılır.

İkonalar taşınabilir ahşap panolara yapılır. Ressamlar beyaz veya yaldız zemin üzerine saf yumurta suluboyası kullanırlar. Stilize pozisyonlar, jestler ve yüzler, gerekli saygı havasını yansıtır.[3] Resimlerde perspektife yer verilmeyişi dikkat çekicidir [FLAGELLATIO].

Ortodoks ikon ressamlığı birçok farklı dönemler geçirmiştir. İlk "Altın Çağ", Tasvir kırıcılık çatışmayla sona erer. İkinci dönem, 1204 yılında Bizans'ın Latinler tarafından fethiyle biter. Bizans'ın son dönemleri ise Bulgaristan'da, Sırbistan'da, Rusya'da ulusal okulların geliştiğine tanık olmuştur. Şimdiki Rus Ortodoks Kilisesi zorunlu bir Muskovit tarz dikte edinceye kadar Novgorod, Beyaz Rusya ve Pskov

kendi geleneklerini geliştirmişlerdir. O tarihlerden sonra Ortodoks ikona sanatı Katolik sanatındaki gelişmelerden dikkate değer ölçüde ayrılmıştır. Ama yine de bazı önemli çapraz döllemeler olmaktadır. Girit'te eşsiz bir "bileşik Veneto Bizans tarzı" ortaya çıkmıştır. Benzer bir Katolik ve Ortodoks tasvir harmanı, Ukrayna Uniate Sanatında gözlemlenebilir' **[GRECO]**.

Kilise ayrılığına rağmen (Bkz. 358-361) Ortodoks ikonaları Batı'da yüksek düzeyde değerlendirilmeye devam etmiştir. Katolik Avrupa'nın bütün ünlü "Siyah Madonna"ları Bizans kaynaklarından alınmıştır **[MADONNA]**. Pikardiya'daki başka bir olağanüstü siyah ikona olan Laon'un "Kutsal Yüz"ü de Bizans dönemi İsa ikonalarındandır. "Torino Kefeni"ni kuvvetle anımsatan *Saint Face*, Kutsal Yüz, *mandylion* sınıfına girer, yani insan eli değmeden yapılmış bir resimdir. Çam tahta tvallere yapılmış olmasına rağmen, Slav dillerinden birinde, muhtemelen Sırpça, ilgisiz bir yazıt taşımaktadır: OBRAS GOSPODEN NAUBRUS': "Efendimizin kumaş üzerine resmi..." Bir zamanlar Bizans'ta gösterilen Kutsal Kefen'in bir kopyası olabilir. Ne olursa olsun, Laon baş diyakozu, geleceğin Papa IV. Urbanus'u Jacques de Troyes tarafından, Güney İtalya'da Bari'de Sırp manastırındaki "dindar adam"dan alınmıştır. Günümüze kalmış 3 Temmuz 1249 tarihli bir mektuba göre başdiyakoz, ikonu, Montreuil'deki Citeaux kadınlar manastırının baş rahibesi olan kız kardeşi Sibylle'e armağan olarak göndermiş, Laon Katedraline bu yolla ulaşmıştır.[5]

İkonalara, bütün inançlı Ortodoks evlerinde saygı gösterilir. Maksim Gorki 1870'lerde, büyükbabasının Nizni Novgorod'daki evlerinden şunları anımsar:

> "Tanrı'dan söz edince büyükannemin yüzü gençleşti. (...) Saçlarının kabarık tutamlarını boynuma doladım. "İnsan Tanrı'yı göremez", dedi, "görseydi kör olurdu. Ancak Azizler onun yüzüne dosdoğru bakabilir." Onun ikonaların tozunu alışını, oyukları temizleyişini görmek çok ilginçti. ... İkonayı çevikçe kaldıracak, ona gülümseyecek ve derin bir sevgiyle "Ne güzel yüz" diyecekti. Sonra haç çıkartacak ve ikonayı öpecekti."[6]

İmparatorluk sarayı, bir bürokratlar ordusu tarafından işletilen geniş bir merkezi yürütme organının göbeğidir. Heraclius, Pers kökenli *Basileus* unvanını almıştır ve devlet mekanizmasının despotik yapısı kendi doğulu törenleri içinde çok belirgindir. "Bizans", kölece itaat, gizlilik ve entrikanın hepsini karşılayacak tek bir deyim haline gelmiştir. Eski Roma kurumlarından bazıları yüzeysel olarak korunmuş, ama tümüyle ikinci dereceye itilmiştir. Senato, katı bir rütbeler tablosuna göre düzenlenmiş bir memurlar meclisidir. Devletin, *eparchos* (vali), *symponus* (başbakan) ve *logothete* (baş yargıç) unvanlı şef bakanları, sarayın baş yetkilileriyle, yani *Paracomoenus* (mabeyinci, kethüda, kahya) unvanlı bütün harem ağalarıyla eşit düzeydedir. İmparatorluk, saray mensuplarının önde gelenlerini hadım ettirerek, Batı'da sık sık görülen, sarayda kalıtsal güç kazanma olasılığına karşı kendini açık bir şekilde korumuştur.

Askeri savunma, *domestos* tarafından komuta edilen merkezi bir imparatorluk ihtiyat kuvveti ve yabancı paralı askerler ile strategos tarafından komuta edilen *themes* veya "askeri bölgeler" arasında bölünmüştür.

TAXIS

KONSTANS'A, Eylül 641'de II. "Büyük Kilise" Ayasofya'nın dua kürsüsünde *(Cambon)* Konstantinopol Patriği tarafından taç giydirildi. Yeni İmparatoru Hipodromda alkışlama şeklindeki eski Roma geleneği terk edilmişti. Bizans repertuarındaki en önemli siyasi-dini tören son şeklini alıyordu. Bundan sonra İmparatorun boynuna geleneksel çelenk asma yerine başına bir taç konulacaktı. Bahşişler dağıtıldı; madeni paralar saçıldı. Yardımcı imparatorlara imparatorlar tarafından, imparatoriçelere kocaları tarafından taç giydirildi. Taç giyme töreninin ikonalara yansıyan geleneksel tasvirleri, imparatoru, İsa tarafından taç giydirilirken göstermektedir.

Siyasi ayin Bizans yaşamında çok önemli bir rol oynamıştır. Amacı, *taxis* idealini, "şeylerin değişmez, uyumlu ve hiyerarşik düzenini" güçlendirmektir. İnceilikle işlenmiş görülmeye değer manzaralar, sembolik ayrıntılara çok büyük önem verilerek tasarlanmıştır. Çok basit gerekçelerle, ama mutlaka Hıristiyan yortu günlerinde resmi geçitler ve fener alayları düzenlenir. İmparatorluk duyurularına, bağırarak Kitabı Mukaddes'ten okunan metinler ve siyasi sloganlar, şiir okumalar ve methiye düzmeler ve İmparatorun orada bulunması halinde gerekli olan mutlak sessizliğin tersine, güçlü alkışlar eşlik eder. İmparatorluk ailesinin gelin göstermeleri, düğünleri ve cenaze törenleri, uygun sevinç veya yas gösterileriyle birlikte düzenlenmiştir. İmparatorun huzuruna kabul olunacaklar, konuğun statüsüne göre kılı kırk yararak sınıflandırılmıştır. Taht ile ziyaretçinin yere kapanacağı (saygı için bir tür secdeye varacağı) nokta arasındaki mesafe önceden düzenlenir. İmparatorun gelişi *(Adventus)*, onu karşılamaya çıkacak olan delegasyonun rütbelerinin, selamlamanın yeri ve biçiminin, kente girerken izlenecek rotanın, şükran duası ayini için kilise seçiminin ve ziyafetin menüsünün önceden belirlenmesini gerektirir. İmparatorun, özellikle savaş için ayrılışı *(Profectio)*, sadaka dağıtımı. Gerçek Haç Sancağına saygı duruşu, ordu ve donanmanın takdisi törenleriyle dikkat çeker. İmparatorun, dışarıda zafer kazanmış orduyla birlikte dönmesi veya ülkeye saldıran düşmanın püskürtülmesi halinde, Roma'dan miras alınan *Trianphos*, "Emperyal Zafer" şenliğinde; birliklerin, tutsakların ve ganimetlerin sergilenmesi. Sirk ve Hipodromda oyunlar ve yarışlar, dışarıda yenilen veya saldırısı püskürtülen düşmanın sembolik çiğnenme töreni, *trachelismos*, gereklidir. Yüksek memurların atamaları, başarılarının kaynağı konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde yürütülmüştür.

Kıyafete, görevin rütbe işaretlerine, renge ve tavırlara her zaman çok büyük bir dikkat gösterilir. Her resmi geçitte kaftan giydirme ve çıkartma törenleri yapılır. İmparatorluk tacına, küresine, asasına ve *akakia* yani ölümlülüğü simgeleyen "toz kesesi"ne her zaman önem verilmiştir. Erguvan rengi giysiler İmparatora ve ikona

resimlerinde İsa ile Bakire Meryem'e ayrılmıştır. Bizans vücut dili, *agalma* yani "vakarlı sükunet" idealini vurgular.[1]

Bizans törenlerinin en mükemmel özeti, bir onuncu yüzyıl el yazması olan *De Ceremoniis aulae byzantinae*, "Bizans Saray Törenleri Kitabı"nda bulunmaktadır.[2] Kitap altı yüz yıllık uygulamaların ve yöntemlerin anlatıldığı yüz elli üç bölüm veya dosyadan oluşmaktadır. Dans ve konuşma kurallarından imparatorun saç traşına kadar her şeyi düzenlemektedir.[3] Emperyal törenler; Patrikler, eyalet yöneticileri, generaller, piskoposlar ve nihayet Hıristiyan âleminin bütün hükümdarları tarafından kabul ve taklit edilmiş; zamanla, İmparatorluk dışında bütün monarşik ve dinsel sembolizm türlerinin temelini oluşturmuştur. Örneğin, tıpkı Batılı başka egemenlerin Charlemagne'dan birçok şeyi kopya ettiği gibi, Charlemagne da Bizans'tan birçok şey almıştır[4] **[KRAL]**.

Ancak, bunların hiçbiri tek yönlü bir trafik değildir. İmparatorun, askerlerinin kalkanları üstünde havaya kaldırılması uygulamasını da Romalılar Germen kabilelerden almışlardır. İlk kez İmparator Julianus tarafından MS 361 yılında Paris'te uygulanılmış ve aralıklarla sekizinci yüzyıla kadar devam etmiştir. *Chrisma*, "kutsal yağla yağlanma" töreni muhtemelen ilk kez Franklar tarafından yapılmış ve Konstantinopolis'e on üçüncü yüzyılda Haçlılar tarafından tanıtılmıştır.[5] O sırada Avrupa'da monarşik törenlerin Hıristiyanlaştırılması çok yaygındı.

Ancak Bizans, öncelikle bir deniz gücüdür. Koç başları ve "Yunan ateşi"yle mücehhez üç yüz parçalık donanması, kendisini her gelene karşı koruyabilmiştir. MS 655 yılında Likya'da Phoenix açıklarında Araplarla yapılan büyük savaşa rağmen Bizans deniz kuvvetlerinin Ege ve Karadeniz'deki hâkimiyeti devam etmiştir.

Bizans devleti, toplumsal ve ekonomik konularda "baba"ca yönetim anlayışını sonuna kadar uygulamıştır. Ticaret, bütün ihracat ve ithalattan düzenli ve zorunlu olarak % 10 vergi alan kamu görevlilerince kontrol edilir. Devlet düzenlemeleri ticaret ve endüstri yaşamının her alanını yönetir. Devlet imalathaneleri, örneğin *gynaceum*, yani kadınların çalıştıkları ipek atelyesi, surlar dahilinde tam istihdamı garanti eder. İmparatorluğun altın sikkesi (1 *nomisma* = 12 *miliaressia* = 144 *pholes*) Doğu'nun ana uluslararası parasıdır. Konstantinopolis'te işçilerin düzenli olarak yediği havyar, Karadeniz'de devletin işlettiği dalyanlarda bolca üretilmiştir.

Bizans, sahip olduğu Yunan kültür örtüsü altında, çok farklı etnik kökenleri olan çokuluslu bir toplumu barındırmıştır. Hazarlar, Franklar, Ruslar İmparatorluğun dantel ipleri olabilirler. Nüfus, Balkanlarda Yunan-Slav, Asya eyaletlerinde post-helen ve Ermenidir. Kırsal bölgelerdeki serf köyleri dışında Bizans toplumu yüksek eğitimli ve rafinedir. Kilise okulları, devlet üniversiteleri, hukuk akademileri vardır ve kadın eğitimi için olanak sağlanmıştır. İmanla ilgili edebiyat gelişmiştir. Ama onuncu yüzyılın *Digenis Akritas*'ı da "şimdi-

ye kadar yazılmış en görkemli *chanson de geste* (kahramanlık destanı)"; Prokopius'tan Anna Porphyrogeneta'ya (1083-1154) Bizans tarihçileri ise "Antik Roma ile modern Avrupa arasındaki ... en nitelikli tarih ekolü" olarak nitelendirilmiştir. Bizans sanatı ve mimarisi kesinlikle benzeri olmayan tarzlar geliştirmiştir. İkona karşıtı yasaklamalara rağmen veya belki bu yasaklar sayesinde Bizans ikonası, Avrupa sanatına sonsuz bir katkı sağlamıştır. Batı'nın birçok ülkesi biçimsel kültür anlamında dışarıdaki karanlıkla mücadele ederken, Bizans uygar kalmıştır.[11]

İslamiyet'in Yükselişi, MS 622-778

MS 20 Eylül 622'de Muhammed adlı gösterişsiz, tanınmamış bir Arap mistik, sağ salim Medine şehrine ulaşır. Kendi memleketi olan Mekke'den sürülmüştür. Eski müritlerinin kendini karşıladığı yerde bir tapınak yapılmasını ister. Böylece, yeni dinin birinci yılının birinci gününde ilk Muhammedi cami ortaya çıkmıştır.

Alın yazısını Hira Dağı'ndaki bir mağarada gördüğü bir rüyada başmelek Cebrail'den öğrenen eski deve sürücüsü, on yıldan fazla bir süre radikal düşüncelerini yaymaya çalışmış ama başarılı olamamıştır. "Muhammed doğru, gerçekten doğru; sen Allah'ın Peygamberisin." Sonra ilk Mukadderat Gecesi'nin ardından bir başka mistik rüya daha görür; Cennete Gece Yolculuğu... Büyülü bir küheylanın üzerinde Kudüs'teki Süleyman tapınağına, oradan da gökkubbenin yuvarlağı içinden, Görünmeyen Sonsuzluğun eşiğine getirilmiştir. MS 624 yılında Muhammed kendine inananlardan üç yüz kişiyi silahlandırır; onları bastırmak üzere gönderilen bir orduyu bozguna uğratır. MS 628 yılında, on bin müminin başında, hiçbir direnişle karşılaşmadan çok sevdiği devesinin üstünde Mekke'ye girer. Kâbe denilen türbedeki kafir putları kırar ve orayı kendi taraftarları için en kutsal türbe haline getirir. Kutsal Kitap Kuran'a göre bilgeliğinin esasının oluştuğu Medine'de dört yıl daha vaazlarını sürdürdükten sonra, Veda Haccı için Mekke'ye gitmek üzere bir kez daha yola çıkar. Arafat Vadisi'nde son konuşmasını yapar:

> "Ey halkım, benim sözlerimi dinleyin, gelecek yıl sizinle birlikte olmayacağım. (...) Allah'a döneceğiniz güne kadar... mallarınızı, onurunuzu ve hayatınızı kutsal tutun. Yoksullara yardım edin, onları giydirin. (...) Bir gün Allah'ın huzuruna çıkacağınızı ve onun size eylemlerinizin nedenini soracağını unutmayın. (...) Kadınlarınıza karşı bazı haklarımız olduğu doğrudur, ama onların da size karşı hakları vardır. Onlara iyi davranın, onlar sizin desteğinizdir. (...) Ben görevimi tamamladım, size Allah'ın Kitabı şeklinde bir rehber ve onu Habercisinin (Resulünü) örneğini bırakıyorum. (...) Bu rehberi izlerseniz başarısız olmayacaksınız."

O yeryüzüne indiğinde, Tanrı konuşur:

> "Bugün sizin için sizin dininizi mükemmelleştirdim. Lütfumu size gönderdim ve sizin için din olarak İslamı seçtim."[12]

Ölüm Meleği, Medine'ye dönerken, Peygamberin çadırına girer ve Peygamber "Ey ölüm, sana verilen emirleri uygula!" der. Tarih, Hıristiyan takvimine göre MS 7 Haziran 632'dir.

Arabistan çölü, Afrika ve Asya anakaraları arasında bir atlama taşıdır. Çevresindeki imparatorluklara karşı bağımsızlığını daima şiddetle korumuştur. Batısında Mısır ve Habeşistan, kuzeyinde Mezopotamya ve İran, doğusunda da Hindistan vardır. Çatlamış topraklarına ve bedevi kabilelerine aldırmadan bölgenin bütün büyük uygarlıklarına katılmışır. Mekke'deki Kabe, Adem'in Cennet Bahçesi'nden kovulduktan sonra geldiği ve İbrahim'in kutsal türbeyi yeniden inşa ettiği yerdir. Mekke ise, Akdeniz'i Doğu Afrika ve Hindistan'la birleştiren kervan yolu üzerindeki zengin bir konaklama noktasıdır. Yedinci yüzyılın başlarında, Mısır'da Roma İmparatorluğuyla ve İran'da rakip Sasani İmparatorluğuyla yakın ilişki içindedir. Yeni bir dünya dininin beklenmedik doğum yeridir; ama İslam propagandası için güvenli bir üs olarak da birçok avantaja sahiptir.

"Yol" demek olan İslam, başından itibaren evrensel bir dindir. Kuranın kutsal dili olarak Arapçaya her zaman sıkıca sarılmış olmasına rağmen bütün uluslara, bütün sınıflara ve her iki cinse seslenir. En temel kurallardan biri, bütün Müslümanların kardeş ve kız kardeş olduğudur. Muhammed, hayattayken egemen elitlerin ekonomik ayrıcalıklarını, kadının aşağılanmasını, Sami kabilelerin "kan hukuku"nu (diyet, kana kan) kınamıştır. Sosyal, ekonomik ve siyasi eşitlik çağrısı geleneksel toplulukların temellerini tehdit etmiştir. Ezilenlerin ve kadınların hakları, yardımseverlik ve merhamet ödevi konusundaki ısrarı, kitleler için "özgürlük, kurtuluş" anlamına gelmiştir. Neredeyse bir anda oluşan askeri gücü, müminlerin ateşli bağlılıklarından kaynaklanan devrimci bir imandır. Askerlerin generallere, yönetilenin yönetene, kadınların kocalarına eşit olduğunu emreder: *"Dinsiz adalet, dindar hükümdarın istibdadından yeğdir."* Tıpkı Hıristiyanlık gibi, genellikle taraftarların uygulamalarına yenilen idealleri kabul etmiştir; ama bu ideallerin gücü ve saflığı açıkça ortadadır. İslamiyet, "Bağışlayan, esirgeyen Allah adına...", bir *wadi*'nin kurumuş dallarından çıkan sönmeyen bir ateş gibi yayılmış, yayılmıştır.

İslamiyet'in beş temel koşul üzerine oturduğu söylenir. Birincisi, ezberden okunan "La ilahe illallah, Muhammedun resulullah" (Allah'tan başka Tanrı yoktur, Muhammed onun peygamberidir" formülünü içeren iman ikrarıdır. Bu sözleri tanıklar önünde söyleyen herkes Müslüman olur. İkinci kural, inananların güneş doğarken, öğleyin, güneş batarken ve akşam önce yıkanıp (abdes alıp, ç.n.), sonra Mekke'ye yönelik olarak başlarını yere dokundurmalarını gerektiren dini ibadettir. Zekât denilen üçüncü kural, yoksullara sadaka vermeyi gerektirir. Dördüncüsü oruçtur. Aklı başında ve sağlıklı her yetişkin

Müslüman, Ramazan ayı boyunca şafak vaktinden hava kararıncaya kadar yemekten, içmekten ve cinsel ilişkiden uzak durmak zorundadır. Beşinci kural olan Hac, her Müslümanı ömründe en az bir kez Mekke'de hac yapmakla yükümlü kılar. Hepsinden öte, sadık Müslüman'a, 114 suresi ile bir hukuk kaynağı, bilim ve felsefe el kitabı, efsane ve öyküler koleksiyonu ve bir ahlak dersi olan Kuran öğretisine saygı göstermesi emredilmiştir.

Halifeler, yani peygamberin "ardılları, halefleri" birleşik Arabistan'ı, hızla teokratik bir dünya imparatorluğunun atlama tahtasına dönüştürmüşlerdir. Rakipsiz güce ve hesapsız zenginliğe, yeni düşüncelere esin veren bilim, edebiyat ve sanata hükmetmişlerdir. Ebu Bekir (MS 632-634), Ömer (MS 634-644) ve Osman (MS 644-656) dönemlerinde Arap orduları Suriye, Filistin, İran ve Mısır'ı birbiri ardına fethetmiştir. İskenderiye'yi korumak için bir filo kurulmuş ve Araplar kısa süre sonra Akdeniz'in en büyük deniz gücü olmuşlardır. Aynı zamanda Peygamberin kuzeni ve damadı olan Halife Ali döneminde (MS 656-61) sivil ve dini anlaşmazlıklar ve kavgalar meydana gelmiştir. Ama Emevi hanedanı döneminde birlik yeniden sağlanmıştır. Muaviye (MS 661-680), başkenti Şam'a taşmıştır. I. Yezid (MS 68-683), Ali'nin isyan eden oğlu Hüseyin'i yenerek Şii mezhebinin tarihinde yeni ufuklar açmıştır. Abdülmelik (MS 685-705), Mekke'deki Halife karşıtı bir hareketi bastırmıştır. I. Velid (MS 705-715) döneminde, Abbasi hanedanıyla uzun çekişmelerinin, MS 705 yılında Zap suyu üzerinde bir katliamla sona ermesinden önce, Emevi hanedanının gücü doruk noktasına ulaşmıştır. Sonra, Al-Mansur ("Muzaffer", MS 754-775) döneminde Abbasiler beş yüz yıllık bir saltanat dönemi başlatmışlardır. Başkentleri Bağdat, bir dönem dünyanın merkezi haline gelmiştir.

Kudüs'ün Hıristiyanlardan Müslümanlara geçişi, çok büyük sonuçları olan bir olaydır. Kent, bütün tek tanrılı dinler için kutsaldı, yine öyledir. Romalıların Yahudileri kovmalarından sonraki yüzyıllarda Hıristiyanlar, Kutsal Yerleri kendileri için korumuşlardır:

> "MS 638 yılının bir Şubat günü, Halife Ömer beyaz bir devenin üstünde Kudüs'e girdi. Yıpranmış, kirli bir kaftan giymişti; kendini izleyen ordu ise kaba saba ve bakımsız görünümlüydü; ama disiplini mükemmeldi. Halife'nin sağ tarafında, teslim olan kentin en yüksek yöneticisi olarak Patrik Sophronius vardı. Ömer, arkadaşı Mahmut'un öldürüldüğü Süleyman Mabedinin bulunduğu yere ilerledi. Patrik, onu seyrederken İsa'nın sözlerini anımsadı ve göz yaşları içinde mırıldandı: "Peygamber Danyal'ın anlattığı yıkılmışlığın, yalnızlığın çirkinliği, iğrençliği."[13]

O tarihten sonra Kutsal Yerler İslam güçlerinin elinde olmuştur. Patrik talihin esiridir. Hıristiyan hacılar hedeflerine kolayca ulaşamamış, Kudüs yerine daha çok Roma'yı ziyaret etmeyi seçmişlerdir. Hıristiyanlığın çekim merkezi dramatik bir şekilde batıya kaymıştır.

Peygamberin ölümünü izleyen yüzyılda, İslam orduları amansızca ilerlemiştir. Bizans, MS 673-78 ve MS 717-18'de olmak üzere iki kez kuşatılmışsa

da başarılı olunamamıştır. Ama doğuda Kâbil, Buhara ve Semerkand, batıda Kartaca ve Tanca zapt edilmiştir. Herkül Sütunlarının (Cebelitarık Boğazı'nın iki yanındaki kayalıklar) MS 711 yılında Arap komutan El Tarık (Tarık bin Ziyad) tarafından aşılması (ki boğaz bundan sonra Cebelitarık (Gibraltar) adını almıştır) Vizigot İspanyasını ele geçiren ve Pireneleri aşan Müslümanları Avrupa'nın ortasına getirmiştir. 732'de, Muhammed'in ölümünün yüzüncü yılında, Fransa Krallığının kalbinde, Paris'e birkaç günlük mesafede bulunan Loire nehri üzerindeki Tours kentine kadar ulaşmışlardır.

Bu geniş fetihlerin sonucu olarak İspanya'da, Fas'ta, Tunus'ta, Mısır'da, İran'da ve Semerkand bölgesinde, uzaktaki Halifelere normal hizmetlerden fazlasını da yapmaya gerek olmadan, özerk İslam devletleri oluşmuştur. İslam, bir tek yüzyılda Hıristiyanlığın yedi yüzyılda geliştiği kadar gelişmiştir. Müslüman fatihler, İberya'da kendi tarihlerini anımsayarak ülkeye El-*Andalus* (Endülüs) "Vandalların Ülkesi" adını vermişler ve birçok küçük emirlik kurmuşlardır. Tarık bin Ziyad'ın gelişinden hemen sonra kurulan Kurtuba emirliği, Avrupa kıtasındaki Müslüman varlığının en dayanıklı, en kalıcı unsuru olmuştur. Kendinden sonra kurulan El Muravi imparatorluğu ve Kırnata emirliğiyle birlikte Kurtuba, yaklaşık sekiz yüzyıl ayakta kalmıştır. En güçlü olduğu Abdurrahman (saltanatı MS 912-961) döneminde İberya yarımadasının büyük bir bölümüne yayılmış, hatta bütün İslam dünyasının halifeliği iddiasında bile bulunmuştur. Yüksek bir uygarlık düzeyiyle birlikte büyük bir Arap, Faslı, Berberi ve Yahudi nüfus akınını da getirmiştir. Sekizinci yüzyıldan on ikinci yüz yıla kadar İspanya'ya birçok Kuzey Afrikalı göç olur [MEZQUITA].

Bu noktadan itibaren, İslamın Avrupa'da kalıcı bir varlığı olmuştur. Önce güney batıda İberya'da, sonra güney doğuda Balkanlar'da ve Karadeniz bölgesinde (Bkz. Bölüm IV). Hıristiyanların ve Müslümanların etkileşimi, Avrupa kültür ve siyaset yaşamının en kalıcı özelliklerinden birini oluşturmuştur. Sekizinci yüzyıldan itibaren Avrupa'da, ezanın, yani müezzinin müminleri sabah ve akşam ibadet için toplanmaya davetinin duyulmadığı tek bir gün olmamıştır:

Allahü ekber Allahü ekber
Allahü ekber Allahü ekber
Eşhedü en lâ ilâhe illallah
Eşhedü en lâ ilâhe illallah
Eşhedü enne Muhammede'r- Resûlullah
Eşhedü enne Muhammede'r- Resûlullah
Hayye ale's-salâh
Hayye ale's-salâh
Hayye ale'l-felâh
Hayye ale'l-felâh
Es-salâtü hayrun mine'n nevm
Es-salâtü hayrun mine'n nevm
Allahü ekber Allahü ekber
Lâ ilahe illâllah.

"Allah en büyüktür. Ben şahitlik ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur. Yine şahitlik ederim ki Muhammed Allah'ın Resulüdür. Haydi namaza! Haydi kurtuluşa! Allah en büyüktür. Allah'tan başka ilah yoktur."[14]

Sabah ezanında, dördüncü tertipten sonra bir çağrı daha eklenir: *al salat khair min al nawm*, (essalatu hayrun minen nevm) "İbadet uykudan yeğdir." Çağrıyı duyan her Müslümanın, dördüncü ve beşinci tertipler dışında sözleri ezberden yinelemesi gerekir: "Allah'tan başka iktidar ve kuvvet yoktur." Her yetişkin ve sağlıklı Müslüman, günde beş kez *Salat* yani "tapınma secdesi"ni yerine getirmekle (namaz kılmakla) yükümlüdür.

Bu arada, Franklar Loire Nehri civarında Müslüman ilerleyişini püskürtmek için kendilerini hazırlamaktadırlar. Merovinj sarayının reisi Charles Martel, Müslümanları durduran bir ordu toplamıştır. MS 732'deki Poitiers Savaşı, Hıristiyanlarca çok abartılmış olabilir; Araplar fazla genişletilmiş ulaştırma hatları boyunca geri çekilmek zorunda kalmış olabilirler. Ne de olsa Cebelitarık'tan 1600 km. uzaktadırlar. Yine de, bu durum bazı olağanüstü metinler esinlenmiştir:

"Denk bir mesafe korunmuş olsaydı, Kuzey Afrika Müslümanları İskoçya dağlarının ve Polonya'nın sınırlarına gelmiş olacaklardı; Ren Nehri, Nil veya Fırat'tan daha geçilemez durumda değildi ve Arap donanması bir direnişle karşılaşmadan Thames Nehrinin ağzına kadar ilerleyebilirdi. Belki şimdi Kuran'ın yorumu Oxford okullarında öğretiliyor ve öğrenciler sünnet edilmiş bir halka kutsallığı ve Muhammed'in vahyinin doğruluğunu gösteriyor olabilirdi."[15]

Müslümanlar, o andan itibaren batıda Pirene çizgisinde tutulmuş; Müslümanlar ve Franklar kuşaklar boyunca dağ geçişleri için çatışmışlardır. Roncevaux Geçidi'ndeki bir karşılaşma, kahramanlık destan(lar)ında kutlanan en ünlü ortaçağ efsanesini yaratmıştır: Değişik biçimlerde, Roland ve Olivier veya Orlando ve Rinaldo olarak bilinen iki Frank şövalye, Müslüman ordusunun ağır baskısı altında kuzey taraftaki güvenli bölgeye çekilmeye çalışmaktadır. Oliver, arkadaşından takviye kuvvet gelmesi için işaret borusunu çalmasını ister. Akıllı olmaktan çok cesur olan Roland, savaşın kaybedildiği ana kadar bu isteği yerine getirmez. Nihayet boruyu damarlarını çatlatırcasına üflediğinde bütün Frank ülkesinde duyulur. Atının üstünde bayılan Roland, göğüs göğüse savaş sırasında kör olmuş Olivier tarafından yanlışlıkla vurulur:

'Sir cumpain, faites le vos de gred?
Ja est co Rollant, ki tant vos soelt amer!
Par nule guise ne m'aviez desfiet'
Dist Oliver: 'Or vos oi jo parler.
Je ne vos vei, veied vus Damnedeu!
Ferut vos ai, car le me pardunez! '
Rollant respunt: 'Jo n'ai nient de mel.

Jol vos pardains ici e devant Deu. '
A icel mot l'un a l'altre ad clinet.
Par tel amur as les vus desevred.

"Soylu arkadaşım, bilerek mi vurdun? / Seni, ben Roland'dan daha çok kim sever / Ve sen bana karşı gelmedin, meydan okumadın. / Olivier dedi ki: "Şimdi seni duyabiliyorum ama görmüyorum; Tanrı seni gözünden ayırmasın. Sana vurdum mu? Lütfen beni affet!" "Bana bir şey olmadı. Seni burada, tanrının önünde affettim." O anda ikisi de birbirlerini eğilerek selamlar. Ayrılırken, birbirlerini ne kadar sevdiklerini anlarlar."[16]

"Elveda tatlı Fransa (Francia), bugün iyi vassallerinden mahrum kalacaksın."

Doğuda Hıristiyan hattı Bizans güçlerince tutulmuştur. Ama Müslüman varlığı Slav hinterlandının derinliklerinde hissedilmektedir. Müslüman dünyasının kölelere karşı iştahı gittikçe artmaktadır ve zayıflıktan kemikleri sayılan Slavlar, gözde mallardır. Yahudi tacirler ve Vikingler komisyonculuk ve özellikle Kırım üzerinden [HAZARYA] [RUS'], daha sonra ise Baltık ve Orta Avrupa'da nakliyecilik yapmaktadırlar [DİRHEM]. Slavların köle ticaretiyle iç içeliği, yaygın bir şekilde "Slav" ve "*slave*" (köle) sözcüklerinin eşanlamlı oldukları düşüncesine yol açmıştır. Hadım harem ağası karşılığında kullanılan Arapça *sakaliba*'nın da "Slav"dan türetildiği kabul edilir. Slav ülkeleri hakkında günümüze kalan ilk görgü tanığı raporunun, Tortosalı bir tüccar olan bir Kuzey Afrika Yahudisi tarafından yazılmış olması rastlantı değildir (Bkz. s. 495).

MEZQUITA

AVRUPA'DA uygarlık devresini, şimdi Kordoba'da katedral kilisesi olan Mezquita Aljama'dan (Mezkita Camii) daha iyi yansıtan başka bina yoktur. En eski bölümü, Abdurrahman (MS 755-788) saltanatı döneminden kalmadır. İspanyol-İslam sanatının bir hazine dairesi olmak açısından, Sevilla'daki Alkazar ile veya Granada'daki efsanevi Elhamra sarayıyla aynı düzeydedir. Ama onun farkı ve üstünlüğü, şimdi harap durumda olan, ama aynı yerde MS 741 yılına kadar ayakta kalmış ve bir zamanlar Hıristiyan ve Müslüman cemaatlerince paylaşılmış Latin-Bizans ürünü St. Vincent Bazilikası'ndan alınan malzemenin kullanılmasında yatar. Dahası, hem cami hem bazilika, zamanında bir Yunan veya muhtemelen Fenike binasından dönüştürülen büyük bir Roma tapınağının temelleri üzerindedir. Ancak İstanbul'daki St. Sofia Ayasofya bu kadar çeşitli bağlantılara sahip olabilir.

Mezquita'nın ölçüleri, ortaçağ Roma'sından çok daha büyük bir kente yakışacak düzeydedir. Ortadaki, duvarlarla ve süslü burçlarla çevrili Portakal Bahçesi ile birlikte 130 m x 180 m'lik bir alanı kaplar. Ama en etkileyici yanı, İslam ve Hıristiyan unsurların birleştiği birçok özelliktir. Büyük hol, iki kemer katını destekleyen çok renkli bir mermer sütun ormanıyla doludur. Değişik başlıklarla süslü sütunlar

eski bazilikadan gelmiştir. Daha alçak "at nalı" kemerler, birbirini takip eden beyaz kireçtaşı ve kırmızı tuğla parçalarından yapılmıştır. Yukarıdaki yuvarlak kemerler ise saf Roman üsluptadır. Ana kuzey kapısı, DEUS sözcüğünün karşılığı olan AL MULK LILLAH (İmparatorluk ve güç sadece Allah'ındır) sözlerinin ortasında metal plakalarla kaplıdır. Nefis Güvercin Kapısı'nın, bir ortaçağ sivri kemeriyle çevrili çok süslü bir Arap kemeri vardır. Mekke'nin bulunduğu yönü gösteren Mihrab veya "yönelme oyuğu", onu tamamen güneye yönelten Suriyeli mimarlarca yapılmıştır; tek bir yarım-kubbe tavanın altında küçük bir sekizgen oda biçimindedir. Çok-renkli mozayik bir kemer-altı yoldan girilir ve bundan önce üç küçük Bizans kubbesinin altındaki geçit vardır. On dördüncü yüzyılda gotik süsleme ve feodal hanedan armalarıyla tazelenmiş Kraliyet Mahfeli gibi bölümlerde bile İran tarzı kûfi yazılar çok boldur. Hıristiyan Baroku, cami içindeki sunak taşına, saçaklığa ve İncalar Şapeline ilham vermiştir.[1]

İspanya'da, Kordoba Mezquita'sı veya eski Toledo kenti gibi pek az yer güçlü bir süreklilik duygusu ifade eder. Günümüz turistleri, Avrupalıları matematik Yunan felsefesi ve kâğıtla birlikte portakalla, limonla, ıspanakla, kuşkonmazla, patlıcanla, enginarla, makarnayla, diş macunuyla tanıştıranın Müslüman İspanya olduğunun anlatılmasından hoşlanır [XATIVAH].

Ama sorun, süreksizliklerin az olmasıdır. İspanya'daki Müslüman uygarlık, sadece yerine başkası konarak iptal edilmemiş, mümkün olan her yerde yok edilmiştir (Bkz. s. 374). Ziyaretçiler, Extramadura'daki sahipsiz Trujillo Müslüman kalesini veya Kastilya'daki çölleşmiş Vascos kentini gördüklerinde gerçek bir tarih duygusu yaşayabilirler. Kordoba'da, Mezquita'dan, kentin dışındaki Medinet üt Zehra sarayına çıkılır. Burası, bir zamanlar, bir "güneş ışığı yansıtma istasyonları" şebekesiyle yirmi dört saat içinde Mısır'la irtibat kurabilen, yabancı büyükelçilerin, taht odasına üç mil uzunluğunda bir gölgeliğin altından çift sıra Berberi muhafızların eşliğinde gelmesini isteyebilen bir halifenin ikametgâhıdır. Bir zamanlar altı bin kişilik bir harem dahil olmak üzere yirmi bin kişiye ev sahipliği yapmıştır. 1010 yılındaki Berberi isyanı sırasında yıkılmış, kalıntıları ancak 1911 yılından sonra ortaya çıkarılmıştır.[2]

"Ole" diye bağıran İspanyolların çoğu, "Allah"a bir duayı seslendirdiklerinin farkında değildirler.

İslamiyetin Hıristiyan âlemi üzerindeki etkisi abartılı değildir. İslam fetihleri Avrupa'yı Hıristiyanlığın ana üssü haline getirmiştir. Öte yandan büyük Müslüman toprakları kuşağı, Hıristiyanların öteki dinler ve uygarlıklarla olan doğrudan ilişkisini hemen hemen kesmiştir. Militan İslam engeli, ilk zamanlardaki ticari, entelektüel ve siyasi ilişkilerden birçoğunu keserek veya değiştirerek Yarımadayı kendi içine kapatmış; dinsel çatışmalar açısından Hıristiyanlığa iki ödev bırakmıştır; İslamiyetle mücadele ve kalan son paganları da Hıristiyanlığa kazanma... Bizans İmparatorluğu'nu, Doğu sınırlarının korunmasına sonsuz öncelik vermeye, buna bağlı olarak da Batı'daki emperyal misyonunu ih-

mal etmeye zorlamıştır. Daha uzak öteki Hıristiyan devletlerin ancak kendilerini kurtardıkları ve gittikçe artan ölçüde yerel özerklik ve ekonomik kendine yeterlilik önlemlerini aldıkları koşulları yaratmıştır. Bir başka anlatımla, feodalite için büyük bir uyarıcı olmuştur. Hepsinden öte, Akdeniz'i askeri kontrol altına alarak, o ana kadar Akdeniz ülkelerinin Yarımada'nın geri kalanı üzerinde kurmuş oldukları üstünlüğü yıkmıştır. İslamiyetten önce, Hıristiyanlığın dönüşüme uğrattığı post-klasik Yunan ve Roma dünyası, zorunlu olarak değişmeden kalmıştı. Ama İslam'dan sonra sonsuza dek yok olmuştur. Siyasi inisiyatif, neredeyse ihmal yüzünden, Akdeniz'den kuzeydeki ilkel krallıklara, özellikle bunlardan en güçlüsü olan "Fransa"ya geçmiştir.

Bu bakımdan, Avrupa Hıristiyanları'nın İslam fetihlerinin getirdiklerini hazmetmeye çalıştığı o sekizinci yüzyıl içinde, yeni bir düzenin tohumları atılmıştır. Bizans'ın desteğinden mahrum kalan Roma Patriği, Franklara yönelmek ve "Papalık" kurumunun oluşumunu başlatmak zorunda kalmıştır. Franklar da Papa'yı desteklemeyi bir şans olarak görmüşlerdir. Charlemagne, Muhammed'in ürünüdür (Bkz. 313-320). İslamiyetin antik dünyayı parçalaması gibi, görüşleriyle eski kavramları darmadağın eden Henri Pirenne'e göre Frank İmparatorluğu, "İslam olmasaydı belki hiç olmayacaktı, Muhammed olmasaydı Charlemagne tasavvur bile edilemeyecekti."[17] Pirenne'in iddiaları, özellikle ticari ilişkilere zorla girme iddiasıyla ilgili ayrıntılarda çürütülmüştür. Ama bu iddialar, antik dünyadan ortaçağ dünyasına geçiş çalışmalarında devrim yaratmıştır.

Ancak Muhammed ve Charlemagne'dan söz etmek yetmez. İslam, Doğu Avrupa'yı Batı Avrupa'yı etkilediğinden daha dolaysız etkilemiştir. İslamiyetin ortaya çıkışı, "Hıristiyan Âlemi" denilen yeni, kompakt bir bizatihiliğin sınırlarını oluşturmuştur. Konstantinopolis, gelecekte bir süre en güçlü merkez olacaktır. Hıristiyan-Müslüman rekabetinin doğu kenarındaki, bu noktadan sonra iki başat dinden birini seçmek durumuyla karşılaşan paganlara meydan okumuştur. Daha da önemlisi, Avrupa kimliğinin tanımlanabildiği kültürel seti, siperi yaratmıştır. Yalnızca Charlemagne değil, Avrupa da Muhammed olmadan düşünülemez.

Hıristiyanlığın İslamiyetle rekabeti, Hıristiyanlıkla Yahudilik arasında zaten var olanlardan daha basit olmayan moral ve psikolojik sorunlar yaratmıştır. Hem Hıristiyanlar hem Müslümanlar birbirlerini imansız olarak kabul etmişlerdir. Yanlış anlamaları, zıtlıkları ve olumsuz basmakalıp kabulleri sonsuzdur. En azından din adamları, üç büyük tek tanrılı dinin ne kadar çok ortak yanı olduğunu vurgulamaktan hiç hoşlanmazlar. Sonuç olarak, Hıristiyan "Batı" ile Müslüman "Doğu" arasında güçlü bir bölünme meydana gelmiştir. Ortaçağ Avrupalıları Müslümanlardan, genellikle Arapça "doğulu" anlamındaki *sharakyoun* (şarkiyyun) sözcüğünden türetilen bir sıfat olan "*Saracen*"ler diye söz ederler. Kendilerini en üstün uygarlığın taşıcısı olarak gören Avrupalılar arasında Müslüman Doğu'ya, uzun "aptalca bir gururla bakma" geleneği vardır.

Genel Ruhani Meclisler Çağında Hıristiyan Kilisesi, MS 325-787

MS 325 yılında İznik'te ilk Genel Ruhani Meclisin toplandığı sırada Hıristiyan Kilisesi, İmparatorluk'taki en büyük dini topluluğu yönetmektedir. Milano Fermanından bu yana hoşgörü politikasından yararlanmış ve tahttaki imparatorun desteğini almıştır. Ama durumu tamamen de güvenlikli değildir. Çünkü resmen kabul edilmiş devlet dini değildir ve yüksek yerlerde birçok düşmanı vardır. İmparatorluğun ötesinde birkaç ikincil yol açabilmiştir o kadar. Hıristiyan bakış açısıyla, özellikle de Atanasius'un başında bulunduğu "Ortodoks" mezhebin bakış açısıyla ilerleme inişli çıkışlı olacaktır [İKONA].

II. Constantinus döneminde (saltanatı MS 337-361), Aryanizm kısa bir süre yeniden canlanmıştır. Atanasius yine sürgüne gönderilmiştir, üstelik bu sonuncusu da olmayacaktır. MS 340 yılında hâlâ Tuna deltasının kuzey kesimlerinde yaşayan Gotlar, Hıristiyanlığı Aryan biçimiyle kabul etmişlerdir. Sonuç olarak, Ostrogotlar ve Vizigotlar, İmparatorluğu işgâl edip İtalya'da, Galya'da, İspanya'da ve Afrika'da kendi krallıklarını kurdukları zaman, Aryanizmi de birlikte getirmiş; Ortodoks Hıristiyanlığın barbarlar arasında yayılmasına karşı büyük bir engel oluşturmuşlardır [BİBLİA]. Bir başka rota değişikliği, Hıristiyan geleneğinde "mühtedi" (dinini değiştiren kimse) diye bilinen filozof-monark İmparator Julian ile gelmiştir. Ailesini katledenler tarafından Hıristiyan inancıyla eğitilen Julian "kendini daima Paganizmin savunucusu olarak ilan etmiştir". Nihai sonuç, bir genel hoşgörü fermanı ve Roma tanrıları için son bir erteleme süresidir. "Hıristiyanlara verdiği tek sıkıntı, onları, kendileri gibi Hıristiyan olanlara işkence etme gücünden mahrum bırakmak oldu." Son sözlerinin *Vicisti Galilaee* "Sen fethettin, Ey solgun Galileli" (Galileli: eskiden Musevilerin Hıristiyanlara verdiği ad) olduğu yolundaki söylentinin hiçbir kanıtı yoktur.[18]

Bu uygulamalar Teslisçilerin huzurunu kaçırmıştır. Constantius ve Julian'a karşı muhalefetin liderleri olan Doğu'da Atanasius, Batı'da Poitiersli Hilarius (MS 315-367), Kilise'nin en parlak ve etkili Babaları tarafından izlenmiştir. Konstantinopolis Piskoposu, "Altın Ağız" Johannes Chrysostom (MS 347-407), dönemin, yüksek sosyeteden birçok Kilise Babasını rahatsız eden en büyük vaizidir. Kayseri Piskoposu Büyük Basil (MS 330-379), sekiz azizlerden daha alt düzeyde olmayan çok önemli bir aileden gelmiştir. Genellikle komünal monastisizmin (topluca dini inzivaya çekilme) kurucusu kabul edilir. Erkek kardeşi Nyssalı Gregorius (MS 335-399) ve arkadaşı Nazianuslu Gregorius (MS 329-389), Konstantinopolis'teki İkinci Genel Ruhani Meclisteki galip gelen iki önemli ilahiyatçıdır. Tours'dan Panonyalı Martin (MS 315-397), Galya'yı Hıristiyanlaştırma görevini tamamlamıştır. Milanolu Ambrosius (yaklaşık MS 334-397) dönemin önde gelen din adamı ve politikacısıdır. Dalmaçyalı Hieronymus veya Jerome (yaklaşık MS 345-420), kilisenin ilk dönemdeki en önemli Kitabı Mukaddes hocasıdır. Afrikalı veya Hippolu Augustinus, Kilise Babalarının belki en sözü geçenidir.

Bu çabalar, meyvelerini hem Doğu'ya hem Batı'ya hükmeden ve ağırlığını Teslisçilerden yana koyan son imparator Teodosius'un saltanı sırasında (MS 378-395) vermiştir. Theodosius, bir general oğludur, İspanya asıllıdır ve vahşi bir karakteri vardır. Basit bir nedenle, kendisinden önceki İmparator Valens, Aryan Gotlar tarafından öldürüldüğü için Teslisçilere dönmüştür. İkinci Genel Ruhani Meclis onun koruması altında İznik Yasalarını kabul etmiştir. Teslisçi Hıristiyanlık yasa gücüyle desteklenmiş, Aryanizm yasaklanmış, paganizm baskı altına alınmıştır. Teslisçilerin, iddialarını Ortodoksluğa kabul ettirmeye ve geçmişteki ve bugünkü karşıtlarını "sapkınlıkla" suçlamaya başladıkları nokta burasıdır **[INDEX] [RUFINUS] [ZEUS]**.

Sonraki yüzyıllarda birçok mümin, "Hıristiyanlığın bu zaferini" olağanüstü bir başarı olarak kutlamıştır. Teodosius "Büyük" unvanıyla ödüllendirilmiştir. Ama İsa'nın öğretilmesinde, ruhani ve siyasi otoriteyi birbirine yakın kılmak gibi küçük bir sorun vardır. Dahası, İsa gibi erdem sahibi olmak konusunda Teodosius çok kötü bir örnektir. MS 388'de eş-imparator Magnus Maximus'u öldürmüştür. MS 390'da isyana kalkışmaya cüret eden Selanik kentinden korkunç bir şekilde intikam almıştır. Görevlilere, şehrin tüm nüfusunu, sanki Oyunlar içinmiş gibi Sirke çağırmalarını ve nüfusun tamamı olan yedi bin kişinin katledilmesini soğukkanlılıkla emretmiştir. Bu suç nedeniyle, Ambrosius tarafından halkın önünde pişmanlık getirmek zorunda bırakılmış ve Milano'da ölmüş, kendisine bu tür dikkat çeken hizmetler veren dinin değerini biraz daha yükseltmiştir.

INDEX

ESKİ Kilise geleneği, Papa Innocentius'u (yönetim dönemi MS 401-417) ilk yasak kitap listesiyle, Papa Gelasius'u (yönetim dönemi MS 492-496) konuyla ilgili ilk resmi emirle onurlandırmıştır. Gelasius kararnamesinin ekinde otantik kilise kanunu üzerine tavsiye edilen ve tamamlayıcı nitelikte metin listeleri vardır. Ama günümüz bilim adamları kararnamenin Gelasius'la ilişkisinden emin değildir. Kesin olan, Kilisenin, yazılı sözcüğün uygun, edepli olup olmadığını bildirme hakkını her zaman korumuş olmasıdır. Beşinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar, Arius ve Photius'tan Hus ve Pico Della Mirandola'ya (1486) kadar tek tek yazarlara her türlü yasağı uygulamıştır. Matbaanın ortaya çıkmasıyla bir adım daha atılmıştır. Zaman bakımından öncelik konusunda yine bazı tartışmalar var ise de, Papa VIII. Innocentius (1484-1492) bütün yayınlar için bir piskoposun izinin alınması gerektiği kuralını başlatmış ya da iyice sertleştirmiştir **[MATBAA]**.

Rönesans ve Reform sırasında üretilen kitap seli karşısında, Kilise hiyerarşisi, Vatikan'dan gittikçe daha çok talimat istemeye başlamış; Tarento Ruhani Meclisi ise uygulama istemiştir. Sonunda, 1557 yılında Papa VI. Paul, *Index Librorum Prohibitorum*, "Yasak Kitaplar Listesi" düzenlemiştir, ama Vatikan ile çıkan anlaşmazlık sayesinde, bu ilk liste örtbas edilmiştir. Sonunda yayımlanan, 1559'da hazırlanan

ikinci listedir. Ruhani Meclisin talebi üzerine tekrar yenilenen 1564 Trident İndex'i sonraki uygulamalar için bir norm oluşturmuştur. Bu İndeks, Kilise'nin onaylamadığı yazarlar ve kitaplar listesine ek olarak, karar verirken uygulanacak on ölçü getirmiştir. 1564'ten bu yana Roma'nın "Kara Liste"si sürekli uzatılmış, kuralları ise 1596, 1664, 1758, 1900, 1948 de değiştirilmiştir (Bkz. Ek III, s. 1334).

Yıllar boyunca İndeks pek çok eleştiriye konu olmuştur. Hiçbir zaman etkili olamamıştır, çünkü yasaklanan kitaplar Vatikan'ın ulaşamayacağı Protestan devletlerde daima bir yayıncı bulmuştur. Dahası, yasak meyveler daima daha tatlı olduğuna göre, baskı altına almak, gizlemek istediği şeyin değerini fiilen artırmakla ciddi biçimde suçlanabilmiştir. Kilise düşmanları bunu Katolik hoşgörüsüzlüğünün bir kanıtı olarak kullanmakta hiç gecikmemişlerdir. Aydınlanmadan itibaren, "azat edilmiş aydınlar", İndeksin hem tekil kararlarıyla hem de bizatihi varlığıyla alay etmekten hiç geri kalmamışlardır. İndeksin karşı çıkmaya çalıştığı dünyayı-sarsanlar ve en çok-satanlar listesine bakıldığında bunun nedeni de anlaşılabilir.

Öte yandan, İndeks, içeriği itibariyle yargılanabilir. Ama laik veya dinsel, Protestan, Katolik veya Ortodoks, modern Avrupa'daki her otorite Vatikan'ın yayınları kontrol etmek arzusunu paylaşmıştır. Sansürcüler, yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar Avrupa'nın bütün ülkelerinde iş başında olmuşlardır. Papalık İndeksi'ni eleştirmek adına şamata çıkartanların çoğu, bizzat kendilerinin bir kitabı yasaklamak istemelerinde bir çelişki görmemişlerdir. Avrupa edebiyatı klasiklerinin Vatikan dışındaki makamlarca yasaklanma, yer ve zamanına bakmak bile tek başına yeterlidir:

MS 35	Homeros	Opera Omnia	Roma İmparatorluğu
1497	Dante	Opera Omnia	Floransa Şehri
1555	Erasmus	Opera Omnia	İskoçya
1660	Milton	Eikonoklastes	İngiltere
1701	Locke	İnsan Kavrayışı Üzerine Deneme	Oxford Üniversitesi
1776	Goethe	Werther'in Acıları	Danimarka
1788-1820	Shakespeare	Kral Lear	Büyük Britanya
1835	Heine	Opera Omnia	Prusya
1880	Tolstoy	Anna Karenina ve diğerleri	Rusya
1931	Marie Stopes	Opera Omnia	İrlanda Cumhuriyeti
1939	Goethe	Opera Omnia	İspanya
1928-60	D. H. Lawrence	Lady Chatterley'in Sevgilisi	Büyük Britanya [1]

Kuşkusuz malzeme açıkça küfürlü, kışkırtıcı, müstehcen veya gerçek dışı olduğu zaman bile yayınına izin verilmesi gerektiğini savunan köktenci bir liberal görüş vardır. İnsanların iğrendikleri şeyi hoş görmelerini istemektedir. Bu görüş Musevi Katliamı veya Salman Rüşdi'nin "Şeytan Ayetleri" kitabı hakkında çıkarılan İslami fetva gerçeğini reddeden sözde "revizyonist tarih" ile 1980'lerde denenmiştir. Uygu-

lamada birçok liberal, kendi mutlak ilkelerinin uygulanmasından çekinmektedir. Her toplum ve her kuşak, kabul edilebilir olanla kabul edilemez olan arasındaki değişen çizgiyle ilgili tutumunu belirlemelidir.[2] Papalık İndeksi ile çağdaş totaliter sansürü karşılaştırmak doğru olmaz. 1933-1945 Nazi Almanyasında 1917-1991 Sovyet dünyasında bütün kitaplar, özellikle onaylanıncaya kadar resmen yasak sayılmıştır. Bu çerçevede, piskopos lisansı ilkesinin İndeks'ten daha baskıcı olduğu düşünülebilir.

1966'da Vatikan İman Doktrini Meclisi yayın yasaklamanın askıya alındığını ilan etmiştir. O sırada İndeks 4.000 yasak kitap içermekteydi.

Yukarıdaki bilgilerin büyük bölümü kusursuz bir kaynaktan alınmıştır, on sekiz ciltin her birinde bir olumlu piskoposluk kararının kanıtı vardır: NIHIL OBSTAT: "Engel yoktur" ve IMPRIMATUR, "Basılsın".[3]

RUFINUS

QUILEIALI Rufinus Tyrannius (yaklaşık MS 340-410), bir süre Aziz Hieronymus'la birlikte olmuş, ününü birbiriyle ilgili iki gerekçeyle kazanmıştır: Yunan teknoloji kitaplarının, özellikle Origen'in Latince çevirmeni olarak ve Oxford Üniversitesi Yayınlarının bastığı ilk kitabın yazarı olarak... Havarilerin İmanı hakkındaki yorumu, *Expositio Sancti Hieronymi in symbloum apostolorum*, 17 Aralık 1478'de tamamlanmış ve Oxford'da Kolonyalı Theodoric Rood tarafından basılmıştır. Yazık ki, künye sayfasında bir "X"in düşmesi yüzünden baskı tarihinin yanlışlıkla M CCCC LXVIII olarak görünmesine yol açan bir dizgi hatasıyla başlamaktadır.[1] (Sayfadaki tarih 1468'e eşit; oysa 1478 okunabilmesi için M CCCC LXXVIII olması gerekiyor, ç.n.).

O tarihten beri Oxford Üniversitesi Yayınları'nın listesi hem onun altındakiler hem üstündekiler olarak görülür:

Charles Butler,	*Dişil Monarşi veya Arılarla İlgili bir İnceleme*, 1609
John Smith,	*Virjinya Haritası*, 1612
Robert Burton,	*Melankolinin Anatomisi*, 1621
	Ortak İbadet ve İsa Ayinlerinin Yönetimi (1675-)
	Kitabı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit Dahil (1675-)
Edmund Pococke (editör),	*Specimen Historiae Arabum*, 1650
————	Maimonides, *Porta Mosis* (1655)
————	*Greg, Abulfaragi historia compendiosa dynastiarum*, 1663
[Richard Allestree]	*Kadınların Çağrısı: Erkeğin Bütün Ödevleri'nin Yazarı Tarafından*, 1673
Johann Schaeffer,	*Laponya Tarihi*, 1674
H. W. Ludolf,	*Rusça Gramer*, 1696

William Blackstone,	*İngiltere Kanunları Üzerine Yorumlar*, 4 cilt, 1765-69
F. M. Müller,	*Rigveda-Sanhita: Brahmanların Kutsal İlahileri*, 1849-1873
Lewis Carroll,	*Alice'in Harikalar Ülkesinde*, 1865
Norman Davies,	*Tanrıların Oyun Alanı: Polonya Tarihi*, (2 cilt, 1981)

Söylentiye göre, Oxford Üniversitesi Yayınları'nın en dikkate değer başarısı 1914'te, bir Oxford tarihçiler grubunun Britanya'nın savaş çabalarını desteklemek için matbaaya girmesidir. *Niçin Savaştayız*'ın el yazması, savaşın patlamasından ancak üç hafta önce, 26 Ağustos'ta teslim edilir. 206 sayfalık cilt düzeltilir, düzenlenir, elle dizilir, basılır, ciltlenir ve 14 Eylül'de dağıtıma hazırdır. Zamanlar değişir.[2]

İlahiyatçı ve piskopos olan Aziz Augustinus (MS 354-430) hatip olarak eğitilmiş, bir zamanlar Manikeizm'in bir savunucusu olmuştur. Hıristiyanlığa Milano'da 386 yılında geçmiştir. İnsan zaaflarını olduğu gibi kabul etme anlayışı, onu en cazip yazar haline getirmiştir. Dünya yaşamının rahatlıklarını ve mutluluklarını reddetmeye çağrılan genç bir adamın duygularını anlatan *İtiraflar* adlı eseri, Donatiusçular, Manikenler ve Pelagyanlar ile katı bir zıtlık içinde tartışmalara yol açmıştır. Ama o, bu öğretilerin karmaşık yanlarını, neredeyse sekiz yüz yıl sonra Thomas Aquinas'a kadar yapılacak çok az şey bırakan bir ustalıkla analiz etmiş ve sistematikleştirmiştir. Adeta çapkınlığı tavsiye eder biçimde aşkın önceliğini savunur. *Dile et quod vis fac*, (Sev ve canın ne istiyorsa yap) ve *Cum dilectione hominum et odio vitiorum*, (Günahkârı sev ve günahtan nefret et), onun iki düsturudur. Öte yandan, kurumlaşmış Kilise'nin gerekliliğini de vurgulamıştır. *Salus extra ecclesiam non est*, "Kilise dışında kurtuluş yoktur" demiştir; *Roma locuta est; causa finita*, (Roma konuştu; dava bitmiştir." Yüz on üç kitabından en beğenileni, *De Civitate Dei* (Tanrı Kenti) Alaric'in Roma'yı yağmalamasından esinlenilerek yazılmıştır ve maddi dünyanın yıkıntısı üzerine inşa edilen manevi bir kenti anlatır. O dönemde hiçbir şey daha etkili olamazdı. Augustinus, daha sonra Augustinus Kanunları, Dominiken (kara) biraderler, Premonstratensiyanlar ve Brigitinler dahil birçok Kilise tarikatına esin veren bir derviş yaşamı sürdürdüğü kendi memleketi olan Afrika'da, Hippo Piskoposu olarak otuz yıldan fazla kalmıştır. Vandaller tarafından kuşatılan Hippo'da ölmüştür.

İmparatorluğun merkezindeki kargaşa, kaçınılmaz olarak taşrayı da etkilemiştir. Beşinci yüzyılda, bir yandan "Kelt ucunda", öte yandan Kafkasya'da önemli özellikler ortaya çıkmıştır. Kelt Kilisesi, Hıristiyanlığı Galyalı münzevi keşişlerden almıştır. Piskoposları gezgin münzevilerdir ve tek elden takdis ve tahsis dolayısıyla sayıları çok fazladır. Hiçbir zaman İmparatorluğun bir parçası olmamış İrlanda, MS 432 yılında Ulster'e yerleşen Batı Britanyalı bir Roma vatandaşı olan St. Patrick (yaklaşık MS 389-461) tarafından sistematik olarak

Hıristiyanlaştırılmıştır. Böylece İrlanda, Anglosakson putperestliğinin battaniyesi Britanya Adaları'nın kalan kısmını örtmesinden önce Hıristiyanlık için tehlikeden uzak tutulmuştur. İrlandalılar borçlarını ödeyeceklerdir [**BRITO**].

ZEUS

ZEUS heykeli, Olimpiya'daki türbeden Konstantinopolis'e, MS 396'daki son Olimpiyat oyunlarından sonra taşınmıştır. Heykel o sırada sekiz yüz yaşındadır ve uzun süredir "dünyanın harikalarından biri" olarak kabul edilmektedir. Yaptığı Athena heykeli Parthenon'u süsleyen Atinalı sürgün Feidyas tarafından yaklaşık MÖ 432 yılında tamamlanan heykel, boynuna çelenk asılmış ve tahta oturtulmuş, yaklaşık on üç metre yükseklikte dev bir fildişi figürden oluşmuştur. Kısmen som altın kaplı olup sağ elinde bir Kanatlı Zafer heykeli, sol elinde kakma işlemeli, kartal tepeli bir asa bulunan Tanrıların Babası'nı tasvir etmektedir. Pausanias ve Tanrı kımıldarsa başı çatıyı delecek, diyen Strabo tarafından ayrıntılarıyla tanımlanmıştır. Suetonius, MS birinci yüzyılda İmparator Caligula'nın işçileri heykeli yerinden oynatmaya çalışınca "tanrının yüksek sesle kesik kesik güldüğünü", yapı iskelesinin çöktüğünü ve işçilerin kaçtığını anlatır. Böylece heykel üç yüzyıl daha yerinde kalmıştır. MS 462 yılında, Hıristiyan İmparator I. Leo'nun başkentinde kaza eseri çıkan bir yangının alevleri tarafından nihai olarak yutulduğu sırada, Olimpiya çoktan çöl olmuştur. 1958'de tapınak işliklerinde kazı yapan Alman arkeologlar, üzerinde "BEN PHEIDIAS'A AİT-TİM" yazısı bulunan bir toprak kap bulmuşlardır.[1]

BRITO

PELAGIUS (yaklaşık MS 360-420), bir Galli veya en azından Britanya adalarından bir Kelt'tir ("Pelagius", onun lakabı olan "Denizin Oğlu" anlamındaki "Morgan"ın Greko-Romen karşılığıdır). Dostları ona "Brito" derlerdi. Bir Hıristiyan ilahiyatçısı ve dönemin önemli öğreti tartışmalarına Batı Avrupa'dan katılan birkaç kişiden biriydi. Ortodoks öğretinin, Yunanlıların kesin ifadeyle belirttiği üzere, billurlaşmaya başladığı dönemde yaşamıştır. Görüşleri dinsel değerlere aykırı sayıldığı halde yaşamsal önemde katkılar sağlamıştır. İlahi Rahmet, İlk Günah, İnsanın Düşüşü, Özgür İrade ve Kader gibi temel konularda kesin açıklamalar haline gelmiş formülasyonlar için onu teşvik eden Hippo piskoposu Aziz Augustinus ile aynı dönemde yaşamıştır. Roma'da tanıştığı bir başka Britonla, Celestius'la birlikte, insanın kendi iradesiyle erdemli olabilme yeteneği, bir başka anlatımla, sorumlu davranış üzerinde durmuştur. Dayandığı "zıt tercih gücü" olarak bilinen temel kavram, *Si necessitatis est, peccatum non est: si voluntatis vitiari potest*. (İhtiyaç varsa, günah yoktur; ama irade varsa günah işlemek mümkündür) formülünde gizlidir. Kurtuluşa doğru ilk adımın eylem veya iradeyle atılması gerektiğini savunmuştur.

Bu görüşler kısmen Tanrının lütfunu, rolünü en aza indirgediği için, kısmen de günahı insanın doğası olmaktan çok hatası olarak görmesi nedeniyle reddedilmiştir. Pelagyanizm kavramı, genellikle, ilk günah anlayışını reddeden veya sınırlayan ilahiyat görüşleri için kullanılmaktadır. On yedinci yüzyılda Arminus ve Jansen çevresinde gelişen tartışmaları önemli ölçüde etkilemiştir. (Bkz. s. 533-544).

MS 410 yılında, Roma'daki Got kuşatmasından kaçan Pelagius ve Selestiyus, sonraki öğretisel suçlamalarıyla karşılaşacakları Kuzey Afrika'ya sığınmışlardır. Kartaca Ruhani Meclislerinden biri altı temel hatayı kınamıştır:

Adem, günah işlemediyse bile ölmüştür.
Adem, kendi kendine zarar vermiştir, insan soyuna değil.
Yeni doğmuş çocuklar, tıpkı yeni doğmuş Adem gibi günahsızdırlar.
İnsan soyu, Adem'in ölümü veya günahı yüzünden ölmez
Hukuk da en az İncil kadar Cennete girmeyi sağlar
İsa'nın gelmesinden önce de günahsız insanlar olmuştur.

Pelagius, sırf Augustinus'un *De peccatorem meritis*, "Günahkârların Yararlıkları"nda saldırmak için kendini seçtiğini kanıtlamak için Filistin'e gitmiştir. Bir sorgulamadan kurtulur; ama Papa Zosimus'un yandaşları Afrikalı piskoposları yenince o da kaybetmiştir. MS 30 Nisan 418 tarihli bir fermanla İmparator Honorius, mallarını müsadere ederek onu sürgün cezasına mahkum etmiştir. Saygın Bede de onun "zararlı, ahlak bozucu, iğrenç görüşü"ne iltifat etmemiştir:

Büyük Augustinus'a karşı sürünürken görün,
Bu sefil ikinci sınıf yazarı sinir bozucu kalemiyle![1]

Pelagius ile Augustinus'u barıştırmak için Arles Piskoposu Honoratus'un (yaklaşık MS 350-429) çevresinde bir hareket gelişmiştir. Bu hareket, ilahi Rahmet'le İnsan İradesi'nin, kurtuluş için birlikte çalışan unsurlar olduğunu savunmaktadır. Bu "Yarı Pelagyanizm", Orange Ruhani Meclisinde (MS 529) kınanır. Ama asıl çıktığı yerde, yani Cote d'Azur açıklarındaki Lerins Adası'nda bulunan St. Honorat manastırında konu kapanmamıştır. Lerinsli St. Vincent (ölümü 450), üç katlı, ekümeniklik, antikite ve kabul edilmiş ölçütlere karşı olan bütün ilahiyat önerilerini denenmesini sağlayacak ünlü "Vincent Yasası"nı geliştirmiştir. Lerins keşişleri, St. Hilarius'un "Honoratus'un Yaşamı" adlı eserinin eksiksiz baskısını 1977 yılında yayımlamışlardır.[2]

Ermeni Kilisesi, eyaletin hâlâ Roma İmparatorluğu'na ait olduğu dönemde gelişmeye başlamıştır. Kelt Kilisesi gibi Ermeni Kilisesi de merkezle bütün temasını kaybetmiş ve sözcüğün tam anlamıyla alışılmışın dışına çıkmış, eksantrikleşmiştir. Keltler Pelagiyanizme geçerken, Ermeniler Monofizitizm'e dönmektedirler. Hıristiyanlık Gürcistan'a, ülkeyi Kapadokyalı mühtedi bir köle-kızın

çekip çevirdiği sırada, MS 330 yılında ulaşmış, Ermenistan'dan bir adım uzaklaşarak Asya politikasıyla daha az ilgilenmiş ve Konstantinopolis ile ilişkileri korumuştur. (Gürcistan Kilisesi, 1811'de zorla Rus Ortodoksluğuna bağlanıncaya kadar ayrı ve sürekli bir tarihe sahip olmuştur.) Üçüncü Genel Ruhani Meclis, bir Ruhani Meclisler serisi oluşturarak MS 431 yılında Efes'te toplanır. Doğu ve Batı kiliseleri tarafından tanınan yedi Ruhani Meclis, I. İznik (MS 325), I. Konstantinopolis (MS 381), Efes (MS 431), Kalkidon (Kadıköy) (MS 451), II. Konstantinopolis (MS 553), III. Konstantinopolis (MS 680-681), II. İznik (MS 787) ruhani meclisleridir. Efes ruhani meclisinde dine aykırı Nasturilik sapkınlığını kınamıştır. Gibbon, Efes ruhani meclisini bir "Kilise içi ayaklanma" olarak nitelemektedir. Öncekiler ve sonrakiler gibi o da, Kilise işlerindeki en yüksek otorite olduğunu iddia eden Konstinopolis'teki İmparator tarafından toplanmıştır. Tamamen Doğulu piskoposların hâkimiyeti altında geçmiştir. Batılı Piskoposlar kararları artan bir gönülsüzlükle kabul etmişlerdir.

Öğreti ayrılıkları, görünürde Hıristolojinin (İsa bilim) deva bulmaz kılı kırk yarma alışkanlığı üzerinde; İsa'nın kişiliği üzerinde, İsa'nın iradesi, Kutsal Ruhun meydana gelişinde İsa'nın rolü üzerinde durmaktadır. İsa, sadece ilahi kişiliğe mi yoksa hem insani hem ilahi ikili bir kişiliğe mi sahiptir? Ortodoks liderler Diyofizitizm'i (Diophysitism-çift doğacılık) desteklemişler ve Kalkedon Tanımlaması (MS 451) içinde, İki Yapıda, "karışmaz, değiştirilemez, bölünemez ve ayrılamaz" şekilde birleşmiş Tek İnsan" formülünü onaylamışlardır. Monofizitistler (Monophysitism-tek doğacılık) kınanmıştır; ama onlar Doğu'daki gelişmelerini sürdürmüşlerdir. İmparatoriçe Todora ile Ermenistan, Suriye ve Mısır Hıristiyanlarının çoğunluğu Monofizittir. İsa'nın tek iradesi mi yoksa çift iradesi mi vardır? Honorius, MS 634'te Konstantinopolis'e yazdığı bir mektupta "tek irade" deyimini dikkatsizce kullanmıştır. Ama Ortodoks liderler, MS 681 yılında altıncı Genel Ruhani Mecliste kabul ettikleri Diotelitizm'i (Diothelitism, çift irade) desteklemişlerdir. Monotelitistler (Monothelitism, tek irade) kınanmış ve Papa Agapo'nun delegeleri Meclis'te yönetimine kabul edilmişlerdir. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh Üçlemesi içinde, Kutsal Ruh, kutsallığın tek kaynağı olarak Oğul aracılığıyla Baba'dan mı türemektedir yoksa Baba ve Oğul'dan birlikte, ortaklaşa mı türemektedir? Konstantinopolis, *per filium*'u (Oğul aracılığıyla), Roma *filioque*'u (Baba ve Oğul'dan birlikte) savunmuştur. Sorun, ilk kez MS 589'da İspanya'da su yüzüne çıkmış ve dokuzuncu yüzyılda büyük kopmalara yol açmıştır. Hiçbir zaman da çözülememiştir.

Monastisizm'in (dinsel inzivanın) çekiciliği, siyasi ve sosyal düzensizliğe bağlı olarak artmıştır. Doğunun tekil veya cemaatsel monastisizm uygulamaları Batıya da yayılmıştır. İlk cemaatsel manastırlar Batı Roma İmparatorluğunun çökmesinden önce görülmüştür. St. Martin Ligugé manastırını MS 360 yılında kurmuştur. Ama en büyük etkiyi, en yaygın şekilde benimsenmiş inziva kurallarını oluşturan Nursialı Benedictus'un (yaklaşık MS 480-550) kurduğu manastır yaratmıştır. İmparatorluk otoritesi özellikle Batı eyaletlerinde zayıflarken, manastırlar barbar çölünde klasik öğretinin bir vahası işlevini gittikçe

daha çok yerine getirmişlerdir. Hıristiyan öğretinin, Yunan felsefesine ve Latin yazarlara hayranlıkla birleşmesi, Doğuda, özellikle İskenderiye'de uzun zamandır kabul edilmektedir; ama Batı'da işlenmesi gerekmiştir. Bu anlamda en önemli kişilik, Cassiodorus diye de tanınan, Ostrogot kralı Theodorus döneminde İtalya valiliği yapmış Senatör Flavius Magnus Aurelius'tur (yaklaşık MS 485-580). Belisarius'un gelmesinden sonra bir manastıra çekilerek, ruhani ve cismani konuların birbirinin tamamlayıcısı olarak görüldüğü bir eğitim sistemini savunmuş ve eski belgeleri toplamaya başlamıştır. Bunun için biraz geç kalmış bile sayılması mümkündür [ANNO DOMINI] [BAUME].

Yedinci yüzyıldaki İslam şoku, Hıristiyan aleminin çehresini sonsuza dek değiştirmiştir. İslam, Akdeniz ülkelerinin kültürel birliğine son vermiş ve onların kuzeydeki ileri karakollar üzerinde her zaman uygulayageldikleri hâkimiyeti kırmıştır. İran, Suriye ve Mısır'ı alarak beş Patrikten, *in partibus infidelium* olarak çalışmaya zorlanacak üçünü (Antakya, Kudüs ve İskenderiye) belirleme gücünü elde etmiştir. İslam'dan önce Roma Patriği, dört Yunanlıya karşı tek ses olarak konuşmaktayken İslam'dan sonra denge "bire bir" haline gelmiştir; Roma Kilisesi daha büyük bir manevra alanı kazanmıştır. Dahası, Doğunun Monofizistleriyle olan tehlikeli tartışma çözülmemiştir. Yeni Müslüman hükümranlar, dine aykırı düşüncelere karşı Ortodoks Hıristiyanlardan daha hoşgörülüdürler. Bu sayede Monofizist Ermenistan, Suriye ve Kıpti Kiliseleri tekrar birleşmeye çağrılmaktan tamamen kurtulmuşlardır.

Belki en önemlisi de, İslamın, Hıristiyanlığı dünyadan koparmasıdır. İslamdan önce Hıristiyan İncilleri hem Seylan'a hem Habeşistan'a ulaşmıştı; İslam'dan sonra ise, yüzyıllar boyunca Asya ve Afrika'da daha fazla yayılmaları etkili biçimde engellenmiştir. Çoğu Hıristiyan, ömründe hiçbir Müslüman görmemiş, ama hepsi de İslamın gölgesinde yaşamıştır. Aslında İslam, içerisinde Hıristiyanlığın bütünleşip tanımlanabileceği sağlam dış kabuğu ve bu anlamda nihayet "Avrupa" denilen şeye tek ve en büyük itici gücü sağlamıştır.

ANNO DOMINI

İSA'NIN doğumundan altı asır sonra, "Hıristiyan Dönem"de (Miladi Tarih) yaşadığının bilincinde olan pek az insan vardı. Gerçekten, "İsa'nın Galile'de yürümesi"nden bu yana tarihin temel kronolojisi, Yunanca konuşan bir İskit keşiş ve tahminen MS 550 yılında Roma'da ölen Cassiodorus'un bir dostu olan Dionysius Exiguus'un çalışmasından önce oluşmamıştır. Bu çalışma, Dionysius'un, yılların sayımının İsa'nın Yeniden Dirilişi'ne bağlı olması ve başlangıcın Tebliğ Günü (Cebrail tarafından Meryem'e ulaştırılan haber) olması gerektiği yolundaki düşüncesidir. Bu tarihi, yani Birinci Yılın Birinci Günü'nü, MS 25 Mart'a, İsa'nın doğum günü olan 25 Aralık'tan dokuz ay öncesine sabitlemiştir. Geriye doğru sayılan bütün önceki yıllar, *ante Christum* (AC) veya "İsa'dan Önce" (BC - MÖ, Milattan Önce) olarak; sonraki yıllar

ise "Yeniden Doğuş'tan sonraki Yıllar" veya *Anni Domini*, "Efendimizin Yılları" (AD - MS Milattan Sonra) olarak belirlenmiştir. Sıfır yılı yoktur.[1]

Miladi Tarih veya Ortak Tarih'ten önceki çok daha uzun yüzyıllar, önce Latin sonra Doğu Kilisesi'nde değerlendirilmiştir. Kronoloji üzerine bir kitap olan *De Temporibus*'un yazarı Saygın Bede (MS 673-735), sekizinci yüzyılın başlarında *İngiliz Kilisesi Tarihi*'ni yazarken yeni sistemi tamamen kabul etmiştir.

Bu sırada her türlü yerel kronoloji de yürürlüktedir. En kullanışlı sistem, saltanat yılları sistemidir. Tarihi zaman, saltanat dönemleri ve kuşaklarla ölçülmüştür. Tarihler, belirli bir imparator, papa veya prensin saltanatında bulundukları noktaya göre belirlenmiştir. Model Eski Ahitte de vardır: "Asur kralı Şalmaneser'in Samaria üzerine yürüyüp kuşattığı yıl: İsrail Kralı Elah'ın oğlu Hoshea'nın yedinci yılı olan, Kral Hezekiah'nın dördüncü yılında meydana geldi..."

Miladi Tarih birçok rakip kronoloji sistemiyle rekabet etmek zorunda kalmıştır. Yunan Olimpiyatlar Tablosu, yani MÖ 1 Temmuz 776'da Corocbus Olimpiyadıyla başlayan Olimpiyatlar arasındaki dört yıllık dönemler, MS dördüncü yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. İskenderiyeli Rumlar tarafından kullanılan Nabonassar'ın Babil Tarihi, ortaçağda Batlamyus'un eserlerinden tanınmıştır. Başlangıç noktası, MS 26 Şubat 747 Çarşamba'ya eşittir. Selevkosların, Babil'in MÖ 311 yılında Selcukus Nicator tarafından işgaliyle başlayan Makedonya Tarihi, Doğu Akdeniz'de yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Musevilerce "aktiler tarihi" olarak bilinen Makedonya Takvimi, yine Musevilerce on beşinci yüzyıla kadar kullanılmıştır. Roma Tarihi, "Kentin Kuruluşu"ndan [AUC] sonra yılların geçişi esasına dayanır. İspanya'da Sezarlar Tarihi, İberya'nın MÖ 39 yılında Oktavianus tarafından fethiyle başlamış; Vizigotlar tarafından da kabul edilerek, Katalonya'da 1180'e, Kastilya'da 1382'ye, Portekiz'de 1415'e kadar yürürlükte kalmıştır. Hicri tarihin başlangıcı, MS 16 Temmuz 622 Cuma'ya denktir. Bütün Müslüman dünyasında yürürlüktedir.

Bu karmaşa içinde İsa'nın doğum tarihinin Dionisius Exiguus tarafından yapılan hesabının yanlış olması şaşırtıcı değildir. Dionisyus, Birinci Yılı, önce Olimpik 195 tarihiyle; ikinci olarak "kentin kuruluşundan itibaren" (AUC) 754 ile; son olarak ve yanlışlıkla "Augustus'un oğlu C. Caesar'ın ve Paulus'un oğlu L. Amilius Paulus'un Konsüllüğü" ile eşitlemiştir. Aslında İsa'nın gerçekten MS 1 yılında doğduğunu kanıtlamanın hiçbir anlamı yoktur. Gerek Lukka'yı gerek Matta'yı izleyenlere göre, Miladi Tarih, ya Büyük Herod'un son yılında (MÖ4) ya da Filistin'de Roma İmparatorluğunun ilk nüfus sayımının yapıldığı tarihte (MS 6-7) başlamıştır.

Museviler için olduğu gibi Hıristiyanlar için de birinci tarih yılı, Yaradılış Yılı veya *Annus Mundi*'dir. Bizans kilisesi bu tarihi, Ortodoks dünyanın bir kesiminde, Yunanistan ve Rusya'da modern zamanlara kadar dini takvimin esası olarak kalan MÖ 5509'da sabitleştirmiştir. Musevi din adamları, modern Musevi takviminin başlangıç noktası olan MÖ 3760 yılını tercih ederler. Kıpti Kilisesi de İskenderiye Kilisesi gibi MÖ 5500'ü esas almıştır. İngiltere Kilisesi ise 1650 yılında Başpiskopos Usher zamanında, MÖ 4400 yılında karar kılmıştır.

Doğu, klasik ve Hıristiyan kronolojilerinin eleştirel karşılaştırmalarının yapılması ve uyumlandırılmaları için, Rönesans'ın büyük bilim adamı Joseph Scaliger'in

(1540-1609) beklenmesi gerekmiştir. Scaliger'in, Protestan çıkarlarını dikkate alınarak yazılan *De Emendatione Temporum* "Tarihlerin Reformu" adlı çalışması, Papa Gregorius'un Julyen takvimi reformuyla eşzamanlıdır. Kronoloji biliminin ve tarihsel zamanın ölçümü ile ilgili modern yaklaşımların başlangıcını oluşturmuştur.[2]

Ancak "Yeni Tarz" olarak bilinen ve Katolik Avrupa ülkelerine 1585'te giren Gregoryen Takvim, bütün dünyada kabul edilmiş değildir. Protestan veya Ortodoks ülkelerin çoğu, "Eski Tarz" Jülyen takvimiyle devam etmiş, Yeni Tarzı, ruh onları harekete geçirince(!) kabul etmişlerdir: İskoçya 1700'de, İngiltere 1752'de, Rusya 1917'de. İki takvimin de kullanıldığı uzun dönem boyunca, bütün uluslararası haberleşmelerin ikisine de atıfla yapılması, mektupların iki tür tarihi de taşıması gerekmiştir: "1/12 Mart 1734" veya 24 Ekim/7 Kasım 1917".

Sonuç olarak merak edilen pek çok nokta hâlâ geçerlidir. Takvimler arasındaki fark, on yedinci yüzyılda on veya on bir gün olduğuna göre, Dover'den kalkıp Manş Denizini geçerek Calais'ye, ancak gelecek ayın ortasında ulaşılabilecektir. Aynı şekilde, Eski Tarz yıl 25 Mart'ta, Yeni Tarz yıl 1 Ocak'ta başladığına göre, Calais'ten bu yıl ayrılıp Dover'e bir önceki yıl ulaşmak mümkündür. Rusya'da 17 Aralık 1917 ile 1 Ocak 1918 (Yeni Tarz) arasında hiçbir şey olmamıştır. 1918'den 1940'a kadar, Sovyet komünistleri, Fransız devrimcilerini taklit ederek yedi günlük haftayı kaldırmış, gün adlarını sayılarla değiştirmiş ve "Devrim Yıllarını" 1917'den itibaren saymaya başlamışlardır[3] **[VENDEMAIRE]**.

BAUME

MICHELIN Rehberi, Baume Manastırı'nın İrlandalı keşiş St. Colomban tarafından altıncı yüzyılda kurulduğunu yazar. Adının Keltçe orijinali "mağara, yeraltı odası" demektir ve Avrupa'nın en dramatik yerleşmelerinden birinde; engin bir kireçtaşı vadisinin tabanında, Baume Ovasında, Jura'nın çam ormanlarının derinliklerinde yer alır. Doubs Nehri üzerinde elli mil ötedeki, kör St. Odile'in tekrar görmeye başladığı, aynı adı taşıyan bir kadınlar manastırı gibi Baume Manastırı'nın da, Galya-Roma uygarlık alanının pagan Burgondlar tarafından zapt edildiği ve Hıristiyanlığın, uzak ıssız bölgelerde münzevi topluluklarca yeniden kurulmakta olduğu bir dönemden kalma olduğu söylenir. Yüzlerce köy ve *beneficium* arazisine hükmederek büyük bir zenginlik kazanmış ve güçlü bir kurum haline gelmiştir. Sonunda manastır kendini aristokratik düzende laikleşmiş bir topluma dönüştürmüştür. Devrimcilerin, manastırı feshedip anıtlarının çoğunu parçaladığı ve kasabanın Baume-les-Moines olan adını Baume-les-Messieurs olarak değiştirdiği 1790 yılına kadar ayakta kalmıştır.[1]

Hıristiyanlıktaki dinsel inzivanın (monastisizm) tarihinde, Baume benzeri Burgonya toplulukları, antik dünyanın (İrlanda'da hâlâ korunan) inziva sistemiyle, onuncu yüzyıldan itibaren ortaya çıkan büyük ortaçağ kuruluşları arasında önemli bir bağ oluştururlar. Nihayet, Berno ve yoldaşlarının büyük Cluny manastırını kurmak için 910'da yola çıktıkları yer de Baume'dir (Bkz. s. 345).

Ancak Baume'nin geçmişiyle ilgili bu ayrıntıların çoğunun, olsa olsa doğrulanmamış söylenceler olduğunu öğrenmek *Michelin Rehberinin* okuyucuları için bir düş kırıklığı olacaktır. Baume'u St. Colomban'a bağlayacak sağlam kanıt yoktur, altıncı yüzyılda kurulduğunu kabul etmek için de bir neden yoktur. Aslında Balma'da, bir *cellula*'dan ilk kez kesin olarak söz edilmesinin tarihi, onun Baume-les-Dames'a St. Odile manastırından daha yeni olduğunu kanıtlayan 869'dur. Her ihtimalde, St. Colomban ile ilişki, böylece baba ocaklarının şeceresini süslemek isteyen Cluny keşişleri tarafından icat edilmiş olmaktadır.[2]

Aynı kuşkular, Baume'un en renkli siması, XIV. Louis döneminin otuz yıllık baş rahibi Watteville Senyörü Jean (1618-1702) hakkında da vardır. Asker, katil ve keşiş Watteville, bir keresinde yargılanmaktan kaçıp, papalık tarafından affedilmeden önce paşalık ve Mora valiliği rütbesine yükseldiği İstanbul'a sığınmıştır. Saint Simon'a göre, samimi bir pişmanlıkla günahının kefaretini ödeyen günahkarlara örnektir. Kayıtlara göre ise, ihanetiyle kendi memleketi olan Franche-Comté eyaletinin Fransızlar tarafından kaba bir şekilde fethini kolaylaştıran müzmin bir dönektir. Mezar taşında şunlar yazılıdır:

ITALUS ET BURGUNDUS IN ARMIS
GALLUS IN ALBIS
IN CURIA RECTUS PRESBYTER
ABBAS ADEST.[3]
(Burada bir İtalyan ve bir Burgonyalı asker, bir Fransız, cüppe giydiğinde, görevinde dürüst bir adam, bir papaz ve başrahip yatmaktadır.)

Bu nedenle Baume, efsanenin olduğu kadar tarihin de esasını oluşturur. İnsan, geçmişi her zaman kendi amaçları doğrultusunda kullanmak ihtiyacındadır. Bilimsel monografi yazarları, kaybedilecek bir oyun oynamaktadırlar. Geçmiş, gelecek kuşaklara aktarılırken daima gerçeklerin, efsanelerin ve açık, kesin yalanların yanıltıcı bir karışımı olacaktır.

Papalığın serbest olması belirli bir tarihe bağlanamaz. Roma Patrikleri, üstünlük iddialarını ortaya atmalarından çok önce de geniş bir özgürlük alanı kazanmışlardır. Kilisenin Latin ve Yunan kesimleri arasındaki büyüyen farklar, geçici ama sık ayrılıklara yol açmıştır, telafisi imkânsız bir kopmaya değil. Şans eseri, ilk dört yüz yılda, yani Roma kenti hâlâ İmparatorluğun kalbi durumundayken, Roma Kilisesine genellikle Yunanlılar ve Yunan Felsefesi hâkim olmuştur. I. Leo (MS 440-461), Latinliğini vurgulayan ilk Papa'dır. Aynı dönemde Latin Patrikler, sivil otoriteyle olan birçok kavgalarında Roma kentinin arkasına sığınarak siyasi kontrolden hep uzak kalmışlardır. Sonuç olarak Batı için çok tipik ve Doğu için çok yabancı olan dinsel ve laik otoritenin ayrılması, o andan itibaren yerleşik bir gerçekliktir. Altıncı yüzyılda Roma Patrikleri, öncelikle, Justinianus ve sonra da Lombardlar döneminde impara-

torluk gücünün yeniden kazanıldığına tanık olmak zorunda kalmışlardır. Bu patriklerden ikisi, Silverius (MS 536-37) ve Vigilius (MS 537-555), imparatorluk yetkilileri tarafından tutuklanmışlardır. İkincisi, ayrıca imparatorluk yetkililerinin Monofizit tartışmasıyla ilgili vahşice zorbalıklarına boyun eğmiştir.

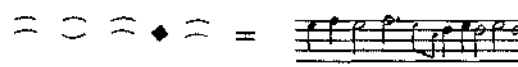
Aziz Petrus'un tahtına oturan ilk keşiş I. Gregorius (MS 540-604), genellikle hem idari yetenekleri hem de ilkeli tutumu dolayısıyla müstakbel papalık gücünün mimarı olarak görülmüştür. Kendi kendine yakıştırdığı nitelemeyle "Tanrının hizmetkârlarının hizmetkârı" olarak, Roma şehrinin sivil işlerini yürütmüş, Lombard krallarıyla bir yerleşme sorununu müzakere etmiş, Kilise topraklarını ve maliyesini yeniden düzenlemiş, Roma'nın Afrika, İspanya, Galya ve Britanya ile ilişkilerini düzeltmiştir. *Regula Pastoralis* (Kırsal Kural) adlı eseri, hızla ortaçağ piskoposlarının el kitabı haline gelmiştir. Konstantinopolis'teki biraderini (Konstantinopolis Patriği), "Ekümenik Patrik" (Bütün Hıristiyan âleminin Patriği) unvanını kullanmasından ötürü sık sık protesto etmiştir. Öldüğü sırada denge Roma lehine değişmekteydi. Kafaları Müslümanların şiddetli saldırılarıyla meşgul imparatorlarsa, imparatorluk iddialarıyla ilgili umut verici gövde gösterilerine rağmen, İtalya üzerindeki bütün nüfuzlarını yitirmişlerdir. Monotelit sorunun bir sonucu olarak, Kırım'da sürgünde ölen son şehit papa I. Martin, Ravenna Valisi tarafından yakalanarak kamçılanmış ve Konstantinopolis'teki bir mahkeme tarafından sürgüne gönderilmiştir [CANTUS].

CANTUS

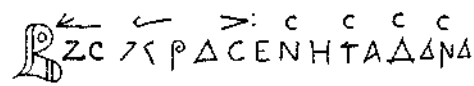
LATİN Kilisesinin, *cantus planus*'u, sekiz makamını belirleyen ve 3000 kadar melodisini toplayan Papa'nın anısına, genellikle Gregoriusçu Şarkı olarak adlandırılır. Bizansın benzer deyimi ile birlikte, Yunan ve özellikle Musevi şarkı söyleme geleneklerinden türetildiği kabul edilmektedir. Zamanla, Avrupa müziğinin üzerine inşa edildiği temeli oluşturmuştur. Mezmurların, ilahilerin ve duaların alışıldık biçimde, aynı perdeden ve serbest ritimle solo söylenmesinde kullanılmıştır. Roman ekolün yavaş yavaş üstünlük kazanmasına rağmen dört ana diyalekti vardır: Ambrosiusçu, Roman, Gahkan ve Mozarab. Başlangıçta yazıya dökülmemiştir: ilk biçimlerini tam olarak yeniden oluşturmak olanaksızdır [MUSIKE].

Cantus planus için geliştirilen notalama sistemi çeşitli aşamalardan geçmiştir. Bizanslılar da tıpkı Yunanlılar gibi, nota olarak, melodik çizginin hareketini gösteren *neum*'ler yani "aksanlar"la tamamlanmış bir harf sistemi kullanmışlardır. Slav Ortodoksları, başka yerlerde terk edildikten sonra da uzun bir süre bu sisteme sadık kalmışlardır:

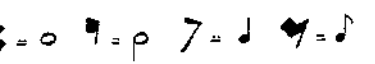
a.

b.

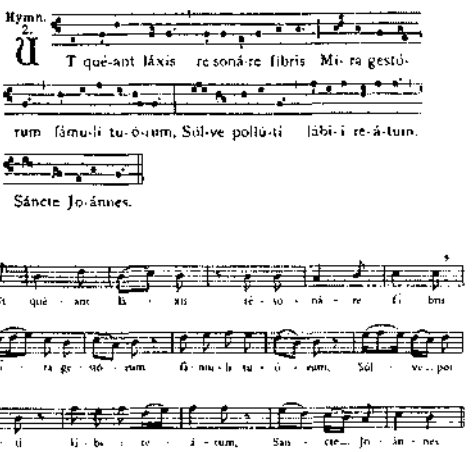
c.

a) 11. Yüzyıl çubuksuz Kufisma Notlama sistemi. b) 12.-13. Yüzyıl, Yunan-Bizans harf sisteminin kullanılan Rus notalama sistemi. c) 17-20. Yüzyıl, Rus Ortodoks ayin müziği notalama sisteminde kullanılan müzikal işaretler.
(Machabey'e göre.)

Frank yazar St. Amandli Hucbald'ın (yaklaşık MS 840-930) *De harmonica institutione* adlı incelemesinde açıklandığı üzere, Batı'da, aksanların Latince metnin heceleri üzerine yerleştirildiği benzer bir uygulama kabul edilmiştir. St. Gallli Notger Balbulus, *trope*'ları yani "esas şarkı üzerine eklenmiş melodileri" geliştirmiştir. On birinci yüzyılda, müzikolog Guido d'Arezzo (yaklaşık MS 995-1050), sol-fa toniğinin atası olan bir notasyon sistemi bulmuştur.

D'Arezzo, yani Vaftizci Yahya İlahisi'nin *ut queant laxis* mısrasındaki ilk heceleri alarak, pesten tize geçen altılı UT-RE-MI-SOL-LA-FA akorunu oluşturmuştur. Yedinci hece olan (S)anete (J)ohannis karşılığı olan SI, daha sonra eklenmiştir. D'Arezzo, bugünkü beş satırlı portenin öncülü olan on satıra kadar ulaşan uzamsal bir porte de geliştirmiştir. Bu portenin, hareketli bir anahtar işareti, "noktalar"dan ve "çubuklar"dan oluşan bir "kare notasyon"u vardır. Notaların sabit süreleri mi yoksa vurgulamaları mı saptadığı tartışmalıdır:

(Kutsal Yahya, bırak senin örneğin kalsın aklımızda. / Önce birlikte senin mucizelerini söyleyebiliriz. / Kalpler yola getirilmelidir ve bizi bağlayan zincirler / Paramparça edilmelidir.)[3]

On ikinci yüzyılın sonlarından itibaren, Gregoryen şarkı, iki veya daha fazla melodik serinin bağımsız olarak söylendiği çokseslilik sanatıyla zenginleştirilmiş, uygulama, enstrümantal eşliğin gelişmesini teşvik etmiştir. Ortaçağ kulağı sadece oktavlar, beşlikler ve dörtlüklerin uyumunu ayırt edebilmiştir. Ama muhtemelen halk şarkıları ve halk danslarından sabit ölçülerin (mezürlerin) öğrenilmesi ve melodilerin kesiştiği yerlerde kontrpuan ihtiyacı, ritm ve armoni çalışmasını özendirmiştir. Bunlar, melo-

diyle birlikte, modern müzikal formun temel unsurlarını oluşturmuşlardır. Kanon sanatı ise on üçüncü yüzyılda başlamış ve ondan sonra, müzikal cümlenin standart sözcük hazinesi, geniş bir duygu ve anlam alanına iletilebilmiştir. Kısaca, Avrupa "müzik dili"nin, Kilise müziğinden Stravinsky'e uzanan kesintisiz bir tarihi vardır.[4]

On dokuzuncu yüzyılda "Sicilya hareketi" denilen akım, Gregoriyen şarkıyı Avrupa müziğinin tek gerçek kaynağı kabul etmiştir. Le Mans yakınında bulunan Solesmesli Benediktin keşişleri, bu hareketin teori ve pratiğini yeniden oluşturmayı üstlenmişlerdir. Başka eserlerle birlikte Liszt'in *Christus*'una da esin veren çalışmaları, günümüzün en önemli otoritesi kabul edilir.

Sekizinci yüzyılda İmparator, Batı'da artık bir güç gösterisinde bile bulanamamaktadır. MS 710 yılında İmparator II Justinianus, Roma Patriğini Konstantinopolis'e çağırır ve bir Suriyeli olan Patrik Konstantin (MS 708-715), görev bilinci ve saygıyla itaat eder. Görüşmelerinde (Roma Piskoposu ile iktidardaki imparator arasında son görüşme olduğu kanıtlanmıştır) imparator, günahlarının affı ve dostluk karşılığında, tören gereği de olsa Patrik'in ayağını öpmüştür. Ama Constantinus kısa bir süre sonra öldürülmüş ve Ravenna eyaletiyle ilgili anlaşmaları geçersiz kalmıştır. MS 732'de İmparator Leo, Lombardların eline geçen Ravenna eyaletini geri almak ve İkonoklasm fermanına karşı çıkan Patrik III. Gregorius'u (MS 731-741) yakalamak için bir donanma kurar. Ama donanma Adriyatik denizinde batar. Bu tarihten sonra, uygulamayla ilgili her konuda Patrikler tamamen bağımsız hale gelmiştir. Sonraki hiçbir Roma piskoposu seçilirken asla imparatorluk himayesi (himaye) aramamıştır. Konstantinopolis'ten hiçbir resmi görevli asla Roma'da yetki kullanamamıştır.

Roma Patrikliği, her durumda bağımsızlığın destekleyecek araçlara sahip olmuştur. İslam'ın Kudüs yolunu kapatmasından sonra büyük bir önem kazanan Roma haccının koruyucusu olarak büyük bir saygınlık kazanmış ve hazır bir geliri elde etmiştir. Papalık kararnamelerinde söz konusu olan geniş yargılama hakkını, özellikle Kanon (Din Hukuku) kodifikasyonundan (yazılı hale getirilmesinden) sonra uygulamaya sokacağı bir hukuki karar organına sahiptir. Hızla ve çokça genişleyecek olan Aziz Petrus mülkü (Kilise toprakları), dünyevi güç için sağlam bir temel kazanmıştır. Lombardlarla ve sonra Lombardların rakibi Franklarla ittifakında, uluslararası korunma araçları elde etmiştir. Hıristiyan Kilisesinin birliği, teoride hâlâ vardır, ama gerçekte yok olmuştur. Papa unvanı, bir zamanlar bütün piskoposlara memnuniyetle verilmişti. Oysa, bu tarihten sonra sadece Roma piskoposlarına tahsis edilmiştir. Papalığın asıl doğduğu dönem budur [REVERENTIA].

İkincisi İznik'te yapılmış olan Genel Ruhani Meclislerin yedincisi, İkonoklasm konusuna tahsis edilmiş; Roma'dan, I. Hadrianus tarafından gönderilen bir görüş doğrultusunda karar almıştır: Tasvirlere saygı duyulabilir, ama Tanrı'ya gösterilenle aynı düzeyde değil... Roma ve Konstantinopolis'in inanç sorunlarında ortak eylem içinde olduğu son olay budur.

REVERENTIA

GENÇ Georgius Florentius (geleceğin Grégoire de Tours'u) 6. yüzyılda bir gün annesiyle birlikte Burgonya'dan Auvergne'ye giderken fırtınaya yakalanır. Annesi bir kutsal eşya çantasını alçalan gökyüzüne doğru sallar, bulutlar ikiye ayrılır, yolcular fırtınayı sağ salim atlatırlar. Kendini beğenmiş çocuk, önce mucizeyi kendi iyi davranışının bir ödülü olarak görür; bunun üzerine atı tökezler ve onu yere fırlatır. Bu, kendini beğenmişlikle mücadeleyi sürdürmek için bir derstir. Bir başka gün Grégoire, Brionde'daki St. Julien türbesini ziyaret ederken şiddetli bir baş ağrısına yakalanır. Başını, bir zamanlar boynu vurulan şehidin başının yıkandığı çeşmeye tıpkı onunki gibi koyunca baş ağrısının geçtiğini görür. Bu da bir *reverentia*, kutsanmış eşya ve yerleri ve onların şifa verici güçlerini layık oldukları şekilde doğru gözlemleme, doğru değerlendirme dersidir.

Hıristiyanlara zulüm döneminin sona ermesinden bu yana, şehitler kültü ve kutsal emanetlerin toplanması inancı, Hıristiyan yaşamının merkezine yerleşmektedir. Birinci derece kutsal eşyalar, İncillerdeki önemli şahsiyetlerle doğrudan ilgili olanlardır. Yine aynı şahsiyetlerle, ama daha zayıf ilişkisi olan eşyalar da ikinci derece kutsal eşyalar olarak kabul edilmiştir. Konstantinopolis, bu eşyalar için ana toplama ve dağıtım merkezi olmuştur. En değerli, en çok aranan eşyalar arasında, Gerçek Haç'ın parçalarının dışında, Dikenli Taç (Cefa Tacı), Kutsal Mızrak, Bakire'nin Kemeri, çeşitli Vaftizci Yahya başları vardır. Bütün yeni kiliselerin, kutsal emanetlerin huzurunda takdis edilmeleri gerektiğini kararlaştıran İkinci İznik Ruhani Meclisinden sonra canlı bir ticaret gelişir. San Marco'nun naşı MS 823 yılında İskenderiye'den kaçırılıp Venedik'e; Aziz Nikolaus'un naşı 1087'de Bari'ye ulaşır. Batılı haçlılar, en büyük kutsal eşya satıcıları olmuşlardır.

Grégoire de Tours'da çok belirgin olan kutsal eşyalara saygı, genellikle basit bir safdillik olarak nitelenip terk edilmiştir. Ama yoğun incelemeler göstermiştir ki, bu saygı yalnızca kişisel bir etik ilkesini meydana getirmenin değil, aynı zamanda daha kurnaz sosyal politika ve sosyal statü oyunlarının da aracı olmuştur. *Reverentia*, gerçek mümin olmanın bir göstergesidir. Yokluğu ise paganlığın, cehaletin veya kendini beğenmişliğin işaretidir. Kutsal eşyaların yorumlandığı ayinleri yöneten papazlar, cemaatin konsensüsünü veya takdirini sağlayarak rütbe almışlardır. Yüksek dereceli kutsal eşyalara sahip kilise veya kentler ilahi koruma açısından saygınlık ve hiç kuşkusuz hacılardan da para kazanmışlardır. Cennete giden ruhun, hem ölenin kişisel eşyalarıyla hem de kemiklere ve mezarlara özel bir saygıyla kuşatılması gerektiği yolundaki Hıristiyan inancı hoş bir çelişkidir. Buna, "çok özel ölünün" (İsa'nın) nasıl zambak ve gül kokuları, parlak ışık buharı, melek korosu sesleri yaydığını vurgulayan, hemen hemen Barok bir duyarlık da eşlik eder.[1]

Ancak zaman içinde kutsal eşyalar değer yitirmiştir. Bütün havarilere, şehitlere ve Kilise Babalarına hak tanınınca, ölen bütün piskoposların birer aziz olarak ilan edilmeleri tehlikesi vardır. Bu göreve MS 573 yılında atanan Lyon Piskoposu Priskus, bunlardan hiçbirine sahip değildir. Selefi Nicetius'u standart bir mezara göm-

müş ve diyakozunun, Niketiyus'un ayin cüppesini resmi kıyafet olarak giymesine izin vermiştir. Bir yanda bu olurken, öte yanda da hem Priskus hem Niketiyus, ancak 1308'de de olsa azizler listesine dahil edilirler.

Protestan Reformu, kutsal emanetlere karşı savaş açmış ve birçok türbe yıkılmıştır. Ama Protestan öfke, ne Ortodoks ne Katolik dünyayı etkilemiştir. Çok Özel Ölü'nün iskeletleri veya mumyaları, bir İtalyan kilisesinde olduğu kadar, Peçarskaya Lavra'da, yani Kiev'deki "Mağaralar Manastırı" katakomblarında da hâlâ görülebilir. En olağanüstü ve ender kutsal emanet koleksiyonlarından biri olan on üçüncü yüzyıl Oigniler Manastırı Hazinesi, Namur'de bozulmamış olarak bugüne kalmıştır. Fransız Devrimi ve Nazi İşgalinin hazine avcılarından korumak amacıyla iki kat gömülmüş olan hazinede, Aziz Petrus'un kaburga kemiği, St. James'in ayağı, Meryem'in loğusa sütü dahil paha biçilmez malzemeler vardır. Hepsi de dehşet verici biçimde içindekilerin anatomik yapısına uydurulan göz kamaştırıcı mahfazalarda sandıklanmış ve bütün sandıklar altın ve gümüş telkariler, taraşlanmamış değerli taşlar ve siyah üzerine gümüş *niello*'dan yapılmıştır. "Belçika'nın Yedi Harikası" arasında yer alan bu sandıklar, 17 rue Julie Billiart, Namur adresindeki Meryem Ana'nın Kızkardeşleri kilisesinde korunmaktadır.[2]

Hıristiyanlık İhracı, MS 395-785

İsa'nın "Beni izleyin" dediği günden bu yana Hıristiyanlık, öğretilen, yayılmaya çalışılan bir din olmuştur. Ve Aziz Paulus'un, onun her gelene açık olduğunu onaylamasından sonra potansiyel adaylarının sınırı olmamıştır. Ama imparatorluk Hıristiyanlığı bir kez devlet dini olarak kabul edince, din değiştirme de bir imparatorluk politikası sorunu haline gelmiştir. Hıristiyanlara göre inanç ihracı sadece tekil bireylerin ruhlarına değil, bütün uluslara yöneliktir; bu bir stratejik ideoloji sorunudur. Din değiştirecek olanlar için de, Hıristiyanlığın kabulü siyasi değerlendirmeleri gerektirir. Okuryazarlık ve ticaret anlamında kazanılan çok şey vardır. Ama Roma'dan, Konstantinopolis'ten veya başka bir yerden Hıristiyanlık ihracına karar vermek çok önemli bir siyasi tercihe bağlıdır.

Pelagiyanizmin açıkça yayıldığı İrlanda, bu sayede erken bir tarihte dikkati çeker. Sonuçta, Galya-Romalı bir piskopos olan Auxerreli Germanus, hem Britanya Adalarıyla hem Brötanya ile yakından ilgilenir. MS 432'de Wicklow'a gelen, "inanan İrlanda'nın ilk piskoposu" Palladius başkanlığındaki bir heyet başarılı olamamıştır; ama St. Germanus'un Britanyalı bir öğrencisi olan St. Patrick'in (yaklaşık MS 385-461) başkanlığındaki ikinci heyet, kalıcı sonuçlar almıştır. Meath'daki Tara'da Yüksek Kral Laoghaire ile karşılaşmış, Slane tepesinde paskalya ateşini yakmış, Druidleri susturmuştur. İlk piskoposluk makamı, MS 444 yılında Armagh'da kurulmuştur.

Galya'nın Franklar tarafından fethi, eyaletin dinsel bölünmesiyle yakından ilgilidir. Beşinci yüzyılla birlikte Galya-Romalı nüfusun tamamı Roma Hıristiyanlığını kabul etmiştir. Ama Vizigotlar, Burgundlar ve onları ilk kez istila etmiş olan Alemanlar Aryan iken, kuzeydeki Franklar putperest kalmışlardır. Clovis, MS 496 ile MS 506 arasındaki bir tarihe kadar Rémi Piskoposu St. Rémi'nin elinden vaftiz olmayı kabul etmemiştir. Ama Romalı piskoposlardan biri, bu yolla (kralı vaftiz ederek), Merovenj hanedanını barbar hükümdarlarına karşı Galya-Romalı nüfusla ittifaka sokmuştur. Bu piskoposun, Akitanya'nın Katolik piskoposlarını "beşinci kol" olarak kullandığı söylenir. Bu nedenle "Katolik bağlantılar", kuşkusuz Frankların güçlerini artırmalarını kolaylaştırmış ve Roma ile özel ilişkilerinin temelini oluşturmuştur. Frank Hıristiyanlığının başlangıcıyla ilgili bilgilerimizin çoğu, Grégoire de Tours'un (MS 540-594) *Historia Francorum* adlı eserinden alınmadır. Ama Grégoire'ın Merovenjleri övmesi, onun "yeni Constantinus"u Clovis'in bir tür yabani olduğunu gizleyemez. Grégoire, yağmayı paylaşmayı reddeden bir Frank savaşçı tarafından paramparça edilen Soissons vazosunun öyküsünü anlatır. Clovis, bir sonraki yıllık geçidi *(Champ de Mars)* bekler. Geçit sırasında, vazoyu kıran askeri teçhizatının durumuyla ilgili olarak azarladığı sırada, savaşçı bir silah almak için eğilince Clovis, "Böylece sen de Soissons vazosuna benzedin" diyerek bir savaş baltasıyla onun kafatasını parçalar.[19]

Hıristiyanların altıncı yüzyılda barbar akınlarından, hâlâ başları dönmektedir. İrlandalı misyonerler bir dizi karşı önlem almışlardır. Afrika, İtalya ve İspanya'yı yeniden fethetmesi kısmen Aryanizmi kökünden sökmek arzusundan kaynaklanan İmparator Justinianus tarafından başka önlemler alınır. Bir üçüncü önlem I. Gregorius'un çalışmasıdır. MS 563'te St. Colombanus'un (yaklaşık MS 521-597) Iona'ya gelişiyle başlayan İrlanda misyonu önce Britanya'ya, sonra da Frank dominyonlarına yönelmiştir. Yirmi yıl sonra, St. Kolumbanus'un (yaklaşık MS 540-615), Bangor'daki büyük manastırdan bir grup arkadaşıyla yola çıkması, Burgunya için bir sıçramadır. Aralarında Luxeuil'ün de bulunduğu çeşitli manastırlar kurmuş; Constance gölü üzerindeki Bregenz'de konuk edilmiş; Burgonya hanedanını başıboş, düzensiz yaşayışlarını şiddetle eleştirerek kızdırmış ve Cenova yakınındaki Babbio'da ölmüştür. St. Gall (ölümü MS 640), bugünkü İsviçre'yi, adını büyük bir dini merkez olan St. Gallen'e vererek Hıristiyanlaştırmıştır. St. Aidan (ölümü MS 651), muhtemelen MS 635 yılında Iona'dan Kutsal Adaya (Lindisfarne) giderek orada İngiltere'nin din değiştirmesini başlatmıştır. Bütün bu örneklerde İrlandalı keşişler, Roma ile uyumlu olmayan bir uygulama takip etmişlerdir. Sonraki dönemlerde Kelt ve Latin geleneklerinin terk edilmesinde bu yüzden büyük güçlükler yaşanmıştır [IONA].

Iberya Hıristiyanlığı, MS 554 yılında Roma İmparatorluğu'nun işgaliyle sarsıntıya uğramıştır. Aryan Vizigotlar, güneydeki imparatorluk unsurlarıyla sürekli komplo kuran tebalarından ayrılırlar. Vizigot krallığının iç isyanlar ve dış saldırılara karşı kendisini güçlükle koruyabildiği şiddetli sarsıntıdan onlarca yıl sonra, Aryan bir baba ile Romalı bir annenin oğlu olan Reccared (yöneti-

mi MS 586-601), politik davranarak Katolikliği iyilikle (savaşsız) kabul eder. Karar, ikinci Toledo Ruhani Meclisi (MS 589) tarafından onaylanmıştır [COMPOSTELA].

IONA

YAŞLI aziz Colomba 587 Mayısında bir akşam, ufacık, ağaçsız Hebrid adası Iona'daki kendi manastır kilisesinin mihrap merdivenlerinde son nefesini verir. O sırada Mezmurları (ilahileri) kopya etmektedir ve tam da otuz dördüncü mezmurun veznini uyarlamıştır: "Allah'ın iyi şey istemeyeceğini savunurlar..."

Donegalli olan Colomba, on iki erkek kardeşiyle MS 563 yılında *Innis Druinidh*, "Druids Adaları"na çıkmadan önce, Derry'den başlamak üzere İrlanda'da birçok kilise kurmuştur. Kendi ada kilisesinde Dalriada Kralı tacını giyen "İskoçya Havarisi". Kelt Hıristiyanlığının ve Gal uygarlığının Batı İskoçya'da yayılmasında etkili olur. Northumbria'daki Lindisfarne misyonu, onun cemaatiyle birlikte Kuzey İngiltere'nin Hıristiyanlaştırılmasına başlayacaktır. Canterburyli St. Augustinus'un Kent kentinde Roma misyonunu kurduğu yıl ölmüştür.

Kelt Kilisesi'nin Iona'nın kaderi üzerindeki etkisi ibret vericidir. Ada, MS 806 yılında, başrahip ile altmış sekiz keşişin öldürüldüğü korkunç Viking saldırısından kurtulmuştur. St. Colomba keşişlerinin geleneği, Adalar Lordu Reginald'in, yaklaşık 1200 yılında onların yerine bir Benedikt'in manastırı ve Augustinus rahibeler manastırı kurmasıyla terk edilmiştir. Bu kuruluşlar, 1560'ta yeniden düzenlenen İskoçya Kilisesi monastisizmi tamamen kaldırdığında zaten ya ölmüş ya da ölmek üzeredir. Adada, 1899'da monastisizmi bir restorasyon görüşüyle İskoçya Kilisesi'ne yeniden sokan Argyleli Campbell Dükleri'nin eline geçer. Yeniden inşa edilen katedral, 1905'te yeniden takdis edilir. Ekümenik çalışma ve ibadete adanarak yeniden oluşturulan Iona cemaati, 1938'de Dr. George Macleod tarafından bulunmuştur.[1] Her çağın kendine özgü bir Hıristiyanlık alameti vardır.

İtalya'da ise putatapar Lombardlar, hemen hemen aynı anda, kralları Agilulf'un, bir Katolik Frank olan Theodelinda ile evlenmesi vesilesiyle Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Lombardiya'nın demir tacı, Lombardların kurduğu, Milano yakınlarındaki Monza bazilikasında kitabesiyle birlikte görülebilir: AGILULF GRATIA DEI VIR GLORIOSUS REX TOTIUS ITALIAE OFFERT SANCTO IOHANNI BAPTISTAE IN ECCLESSIA MODICAE. Katoliklerle Aryanlar arasındaki çatışma, MS 689 yılında Coronate'deki nihai Katolik zaferine kadar sürmüştür [CÜZAM].

COMPOSTELA

EFSANEYE göre Havari Aziz İshak'ın (St. Jacques, St. James, San Diego), kopuk başı ile birlikte Filistin'den Galiçya'ya taş bir sandal içinde dördüncü yüzyılda bilinmeyen bir tarihte getirilmiştir. Sandalın bağlandığı palamar babası Corunna yakınındaki Padron'da, küçük iskele kilisesinde muhafaza edilmektedir. Olayın haberi daha hızla yayılmaya başlamış ve iki yüzyıl kadar sonra Libredon'da veya Santiago'da (San Diego = Santiago) Aziz İshak'ın türbesinin bulunduğu yer, gittikçe artan miktarda bir hacı akınına uğramıştır. MS 859 yılında San Diego'ya yapılan bir dua, Leon Hıristiyanlarına Kuzey Afrikalı Müslümanlara karşı mucizevi bir zafer kazandırır. San Diego (Aziz İshak), *Matamoros*, yani "Fası öldüren" lakabını alır. 899'dan sonra San Diego'ya mezarı üzerinde, haccın simgesi olarak bir katedral inşa edilmiştir. Amblemi hacıların ad listesi ve Atlantik yıldız kabuğu *la compostela*'dır.

Hacıların motivasyonu basit değildir. Bazıları ünlü azizlerin, kendi ruhları için aracılık edeceğine olan güçlü inançtan yola çıkmıştır, bazıları şifa bulmak için. Çoğu, arkadaşlık keyfi için, eğlenceli bir macera için veya kazanç ya da bir şeyden kaçmak gibi daha temel gerekçelerle gitmiştir. Santiago özellikle çekicidir, çünkü "insanın gidebileceği kadar" uzaktadır ve ayrıca Kilise tarafından resmi bir tövbe yeri olarak belirlenmiştir.

Dört uzun hacı yolu, Santiago'ya Batı Avrupa'nın ortasından geçerek ulaşır (Bkz. ek III, s.1313). Bir yol, Paris'teki St. Jacques Kilisesi'nden başlar, Tours, Poitiers, Saintes ve Bordeaux üzerinden güneye gider. İkincisi, Burgonya-Vezelay'deki Azize Marie Madeleine kilisesinden çıkıp Bourges ve Limoges yoluyla güney batıya iner. Üçüncü yol, Auvergne'de, Le-Puy-en-Velay'daki Notre Dame katedralinden başlar. Bu üç yol, Pireneler'deki Roncevalles geçidinde birleşir. Dördüncü yol, Arles'daki St. Trophime'den ayrılır, batı yönünde Toulouse'a gider. Col de Somport'ta Pireneler'i geçer ve öteki üç kolla Arga Nehri üzerindeki Puenta la Reina'da buluşur. Son iki yüz elli mil boyunca hacılar, Asturias, Burgos ve Leon'un her zaman şaşırtıcı manzarası içinden geçerek, Portal de la Gloria'dan önce duruncaya kadar, aynı Camino de Santiago boyunca yürürler.

Doruk noktasında olduğu on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda Santiago'ya hacca gitmek, kıta aşırı büyük bir maceradır. İngiliz ve İrlandalı hacılar genellikle önce Tours'a ya da denizden Gironde üzerindeki Talmont'a gitmişlerdir. Almanlar ve İsveçliler, önce Rhône nehri üzerinden aşağıya Lyon'a gelir, oradan Vezelay veya Le Puy'a geçerlerdi. İtalyanlar deniz yoluyla Marsilya'ya veya doğrudan Arles'a giderlerdi. Rehber kitaplar yazılmıştır. Yol üzerindeki Manastırlar ve türbeler, örneğin Conques'taki Azize Foy Manastırı hacıların bağışlarıyla zenginleşmiştir. Roncevalles'deki sığınak yılda otuz bin kişiye yemek vermiş; yol üzerindeki kilise bahçeleri daha ileri gidemeyenleri kabul etmiştir.

Tarihçiler, Hıristiyan birliğini sağlayan etmenleri tartışır. Santiago de Compostela, kesinlikle bunlardan biridir.[1]

CÜZAM

LOMBARDİYA Kralı Rothar, MS 643 yılında bir kararname çıkartır: "Her kim cüzam hastalığına yakalanır... ve bulunduğu kentten veya ikametgâhından kovulursa servetini birisine bağışlamasına izin verilmesin. Kovulduğu gün ölmüş sayılır."[1] Bu, tek başına, *"lepra"*nın yani cüzamın Avrupa'ya Haçlılarla birlikte geldiği efsanesini yok etmek için yeterlidir.

Cüzamlıların tecrit edilmesi, toplum dışına itilmesi, ortaçağ boyunca onaylanmıştır. Beşinci yüzyılda en az bir cüzam hastanesinin veya karantinasının bulunduğu Bizans, aynı tutumu göstermiştir. Levililer bölümünün 13. ayeti geniş bir Kitabı Mukaddes desteği getirmektedir. Cüzamlılar kent sınırları dışında yaşamak zorundadırlar; L harfiyle işaretli, dikkat çekici renkte uzun bir cüppe giymek zorundadırlar; yaklaştıklarını zil, çan veya boru çalarak ya da bağırarak belli etmek zorundadırlar: "Kirli... kirli..." Ruhani Meclisi altıncı yüzyılda Lyon, cüzamlıları sözde resmen piskoposların koruması altına sokmuştur. Oysa aslında dilenerek yaşamışlardır. 1179'da Üçüncü Lateran Ruhani Meclisi resmi usulü oluşturmuştur. Cüzamlı olduğundan kuşkulanılanlar, bir papaz veya yargıç önünde muayene edilmiş ve hastalığın bulaştığı anlaşılırsa, sembolik bir gömme işlemi düzenlenerek törenle toplumdan ayrılmışlardır.

Bu törenin bir tasviri, *seperetio leprosorum*, Angers'deki St. Algin kilisesinde yazılıdır. Cezalandırılan cüzamlı, başının üzerinde siyah bir kumaşla açık bir mezarın önünde durur. Rahip, "Bu dünyada öl, Tanrı'da yeniden doğ" der. Cüzamlı sorar: " Ey İsa, ey benim kurtarıcım... sende yeniden doğabilir miyim?" Sonra rahip yasakları okur:

> "Kiliseye, manastıra, fuara, değirmene, pazara ve meyhaneye girmeni yasaklıyorum. (...) cüzamlı giysilerin olmadan kendi evinde yaşamanı, yalınayak yürümeni yasaklıyorum. (...) Irmakta veya çeşmede su içmeni veya yıkanmanı yasaklıyorum. Kendi eşin dışında başka kadınla yaşamanı yasaklıyorum. Yolda birisiyle karşılaşır ve konuşursan, rüzgâr yönüne dönmeden yanıt vermeni yasaklıyorum... Bir kuyuya veya kuyu ipine eldivensiz dokunmanı yasaklıyorum. Çocuklara dokunmanı veya onlara bir şey vermeni kesinlikle yasaklıyorum. Cüzamlılar dışında başkalarıyla yemeni veya içmeni yasaklıyorum."[2]

Bundan sonra cüzamlı tören alayı ile karantina alanına gider.

Bazı hükümdarlar daha vahşi yöntemler uygulamışlardır. Fransa Kralı V. Philippe, 318'de ülkenin bütün cüzamlılarını Arap veya Müslumanlarla işbirliği yapmakla ve kuyuları zehirlemekle suçlamış; hepsinin, onlara akıl veren ve yardım eden Musevilerle birlikte yakılmasını emretmiştir.[3] 1371, 1388, 1394, 1402 ve 1404'te cüzam yasalarının uygulanması, Paris belediyesinden boş yere istenilmiştir. Aldıkları yanıtın vahşiliği, cüzamın cinsel ahlaksızlığın bir cezası olduğu yolundaki köklü inancı yansıtmaktadır. Hastalık, bulaşıcılık riskine yol açtığı yolunda fena halde abartılı ağır bir moral leke taşımaktadır.

Öyle de olsa cüzam, yukarıdakileri de aşağıdakileri de etkilemiş, örneğin Kudus Kralı IV. Baudoin'i, Londra Piskoposu Hugh d'Orivalle'i de vurmuştur. Doktorların elinde hastalığın bakteryal nedenine dair ipucu yoktur, sadece tedavi için birkaç önerileri vardı. Avicenna'nın (İbni Sina) ardından, kurnazlık ve şehvet gibi, tahmin edilen bazı psikolojik belirtilerin üzerinde durmuşlardır. Kent duvarlarının dışındaki *leprosarium* (miskinhane) alışılmış, bildik bir görüntüdür. İngiltere'de, Canterbury yakınında bulunan Hambledown'daki cüzamlı kolonisi, oldukça büyük bir yerleşim merkezi haline gelmiştir. Burton Lazar'da kaplıcanın yakınına kurulmuş olan böyle bir merkez, daha sonra mayalanmış içki imalathanesi olarak kullanılmıştır.

Ortaçağ edebiyatı cüzamı bir sansasyon aracı olarak kullanmıştır. Tristan ve İsolde'nin birçok versiyonunda kadın kahraman yakılmaktan ancak cüzamlılar arasına atılarak kurtulur.

"Do sprach der herzoge, ich vil sie
minen siechen bringen,
die suln sie alle minnen
so stirbet sie lesterlichen."

(Dük dedi ki: Kadını hastalarıma getireceğim. Hepsi de onu çok sevecek, böylece namusunu yitirmiş olarak ölecek.)[4]

Cüzamın on altıncı yüzyıl Avrupasında büyük ölçüde gerilediği herkesçe kabul edilmektedir. Onun yerini frengi almıştır **[SYPHILUS]**. Ama önyargı değişmemiştir. 1933'te OED frengiyi, "iğrenç bir hastalık", *elephantiasis graecorum* olarak tanımlamıştır. 1959'da Amerikalı sevilen bir romancı, bütün eski aşağılayıcı basmakalıp sözleri yinelediği için kınanmıştır.[5] Cüzam, AIDS'in ortaçağdaki karşılığıdır.

İngiltere'nin, Roma Patriklerinin dikkatini, I. Gregorius köle pazarında satılan sarı saçlı oğlanları görünce çektiği söylenir. *Non Anglii, sed angeli* "Angler değil, melekler" demiştir (İngiliz, Angle: melek *angel*). Hemen sonra, MS 596-597'de keşişlerinden Canterburyli St. Augustinus'a (ölümü MS 605) putperest İngiliz(ler)i Hıristiyanlığa döndürmekle görevlendirmiştir. Kısa bir süre içerisinde Kent Kralı Ethelbert vaftiz edilmiş, Canterbury, Rochester ve Londra'da piskoposluklar kurulmuştur. İngiliz Hıristiyanlığının karmaşık öyküsü, *İngiliz Kilisesinin ve Halkının Tarihi* adlı eseri o dönemin anıtlarından biri olan, Northumbria'daki Jarrow manastırı keşişlerinden Saygın Bede'nin (MS 673-735) ömrünü adadığı çalışma olmuştur. Bede, rekabet merkezleri York ve Canterbury olan kuzey ve güney misyonları arasındaki çatışmayla ve Whitby Ruhani Meclisi'ndeki (MS 664) nihai uzlaşmayla özel olarak ilgilenmiştir. Papa Gregorius ile Augustinus arasındaki yoğun yazışmayı da kaydetmiştir:

Fulda'daki büyük manastırın (MS 744) kurucusu ve Hollanda-Dokkum'da şehit edilmiş bir inanç eri olan Creditonlu Aziz Bonifacius'tur (yaklaşık MS 675-755). Bonifaciu'un birçok yakın yardımcısı olmuştur; bunların arasında en ünlüsü, mücadelelerini Fulda'dan itibaren sürdüren St. Strum ve St. Lull, kutsal topraklara giden ilk İngiliz hacı olarak bilinen Bavyeralı St. Willibald (yaklaşık MS 700-786), erkek kardeşi Thuringialı St. Winebald (ölümü MS 761) ve kız kardeşi Heidenheim başrahibesi St. Walburga'dır (ölümü MS 779).

İngiliz misyonerlerinin barışçı çalışması, Frankların Saksonya'da 772 ve 785 arasında giriştikleri, acımasız seferle tamamlanmıştır. Katliam ve ihanetin, hem saldırıda hem savunmada normal araçlar olduğu Frank fethinin mutlak koşulu Hıristiyanlığa itaattir. Kutsal Irminsul korusu, daha işin başında baş kesilerek yok edilmiş; kitlesel vaftizler yakındaki Paderborn'da, Oecker ve Elbe korusunda yapılmıştır. Yaklaşık 45.000'inin kafası Verden katliamında (MS 782) kesilen Sakson asiler, nihayet liderleri Witikind kutsal suya teslim olunca (Hıristiyanlığı kabul edince) pes etmişler; Bremen, Verden, Minden, Münster, Paderborn ve Osnabrück'te misyoner piskoposluklar kurulmuştur.

Hıristiyanlığın Orta Almanya'ya ilerlemesi, bir strateji değişikliğinin başlangıcıdır. O noktaya kadar Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu veya eski Roma Hıristiyan vatandaşlarının önemli bir çekirdeğinin bulunduğu ülkelerle sınırlı kalmıştır. İmparatorlukla ilişkilerini çoktan kopartmış, yerlerde bile hâlâ büyük ölçüde "imparatorluk dini"ydi; oysa şimdi, yavaş yavaş imparatorlukla hiçbir zaman herhangi bir ilişki iddiasında bulunmamış ülkelere sokulmaktadır. Renanya (Ren Nehrinin batısındaki topraklar) bir zamanlar bir Roma eyaletiydi; oysa Saksonya değil. Çeşitli Roma eyaletleri hâlâ inancın geri dönmesini beklerken, özellikle Balkanlar'da Hıristiyanlık, ağır ağır ve ihtiyatlı hareketlerle el değmemiş putperest topraklara girmeye başlamıştır. Almanya'dan sonra Slav dünyası, Slavlar'dan sonra İskandinavya ve Baltlar sıralarını beklemektediler.

Hıristiyanlığın ilk aşaması, yani İmparatorluğun Hıristiyanlaştırılması dört yüz yıl almışsa, ikinci aşama, önceki Roma eyaletlerinin yeniden Hıristiyanlaştırılması, hemen sonraki bir başka dört yüz yıla yayılmıştır. Üçüncü aşama, putperest dünyanın Hıristiyanlaştırılması, ondan sonraki altı uzun yüzyıl boyunca sürmüştür (Bkz. 350-357, 456) [**BIBLIA**].

Karanlık Çağların ana temasını oluşturan süreçlerin ilk bakışta yakından ilişkili olmadığı düşünülebilir. Dahası, hiçbirisi bu dönemde sona ermemiştir. Barbar istilalarının uzun yürüyüşü, 1287'deki son Moğol akınına kadar sürmüştür (Bkz. s. 392-395). Doğu ile Batı arasındaki kopma, emperyal düzlemden dinsel düzleme yansımış, ama 1054 yılına kadar resmileştirilmemiştir (Bkz. s. 456). Osmanlılar 1354 yılında Avrupa'ya girdiklerinde İslam orduları hâlâ yürüyüş halindedir (Bkz. s. 414). Roma İmparatorluğu, ancak bundan sonra nihayet ortadan kalkmaya başlamıştır.

BIBLIA

ALTINCI yüzyıl *Codex Argenteaus*'u (Cod. DG 1 fol. 118 v.), Upsala Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir. İsveç'e Prag'dan getirilmiştir. Erguvan kırmızısı parşömen üzerine gümüş rengi harflerle yazılmış olup, Kitabı Mukaddes Gotça çevirilerinin, Ulfilas (Wulfilla, yaklaşık MS 311-383) tarafından tamamlanan belki en güzel ilk kopyasıdır. Hıristiyan tutsakların Aryan torunu Wulfilla (Küçük Kurt), Tuna sınırındaki konaklaması sırasında "Gotların Piskoposu" olarak atanmıştır. Onun Kitabı Mukaddesi Gotçaya çevirmesi, ana dilde yazıların ve Cermen edebiyatının uzun tarihini de başlatmıştır.

Şimdi Floransa'nın Laurentia Kütüphanesi'nde bulunan *Codex Amiatinus*, o kadar eski değildir. Tahminen MS 690-700 yıllarında, Baş Rahip Ceolfrid'in iktidarı sırasında Northumbria'daki Jarrow'da yazılmıştır. Kitabı Mukaddesin, Aziz Hieronymus tarafından Latinceye çevrilen mevcut en eski kopyasıdır. Sassiodorus tarafından yapılan daha eski bir kopyaya dayanır (Bkz. s. 296) ve Amiata Manastırı'nda konuk olduğu sırada Başrahip Ceolfrid tarafından Papalığa sunulmuştur. Üstüne yazıldığı parşömen, bin beş yüz hayvanın derisinden oluşmaktadır.

Wulfilla'nın, Gotça çeviriyi, Aziz Hieronymus'un İncil'i Latince'ye çevirmesinden önce tamamlaması kayda değer bir noktadır. İkisi de çevirilerini, güvenilir hiçbir versiyonu bulunmayan daha eski Yunanca metinlere dayandırmıştır. Eski Yunanca dinsel metinlerin günümüzde yeniden düzenlenmesi ise, İskenderiye'den getirilen dördüncü yüzyıl ürünü *Codex Vaticanus*'a, bir Rus Çarı tarafından Sina Dağı'ndan getirilip British Museum'a satılan yine dördüncü yüzyıl ürünü *Codex Sinaiticus*'a; Konstantinopolis'ten gelen ve yine British Museum'da bulunan beşinci yüzyıl *Codex Alexandrinus*'una ve Paris'teki Bibliotheque Nationale'de bulunan beşinci yüzyıl *Codex Ephraemi*'sine dayanır.

Geçen her kuşağın heveslendiği, Kitabı Mukaddesi oluşturan yazıların tam doğru ve güvenilir bir metnini oluşturma ödevinin yerine getirilmesi hiçbir zaman mümkün olmamıştır. Ama bu yönde durmaksızın girişimde bulunulmuştur. Eski Ahid, İbranice ve Arami dilinde, Yeni Ahid, Helenistik Yunanca yazılmıştır. Eski Ahid, Septuagint olarak, İskenderiye'deki Yunanca konuşan Museviler için Yunancaya çevrilmiştir. Dolayısıyla kuramsal olarak her iki Ahdin Yunanca tam metinlerinin MS birinci yüzyıldan itibaren var olduğu düşünülebilir.

Katolik ve Protestan şekliyle bugünkü Kitabı Mukaddes versiyonlarının sayısı ise yüzü bulmaktadır. Her iki Ahdin birleştirilmiş bir kültüyat içinde harmanlanması, dördüncü yüzyılda esas Kutsal Kitap metni kabul edilinceye kadar mümkün olmamıştır. O sırada, Kitabı Mukaddesin her kitabının sayısız versiyonu, Kitabı Mukaddese dahil olmayan kutsal metinlerle birlikte, bağımsız olarak elden ele dolaşmaktadır. Sadece günümüz bilim adamlarınca, antik papirüslerde bulunan parçalardan, Kilise Babaları tarafından aktarılan pasajlardan, Latince çeviri öncesindeki "Eski İnanç" metinlerinden ve antik Yahudi ve Hıristiyan eleştirmenlerinin çalışmalarından bilinmektedir. Eleştirmenlerin çalışmalarından en önemlisi, altı paralel sütunda

Eski Ahidin altı İbranice ve Yunanca versiyonunu yazan Origen'in olağanüstü *Hexapla*'sıdır [PAPYRUS].

Latince Kitabı Mukaddes çevirisi Vulgate'nin bile sistematik bir formu yoktur. Aziz Hieronymus, çalışmasının birbirini izleyen bölümlerini tamamlayınca, her birini farklı uzak yerlere göndermiştir. Bu bölümlerin de, içine sokuldukları çeşitli Kitabı Mukaddes derlemelerinden alınıp düzene sokulmaları gerekmiştir. Dahası, ortaçağ Kitabı Mukaddes kopyacılarının çalışmaları, her aşamada hataların birleşip çoğaldığı "Çin Isılkları"ndan başka şeye benzemez. Yunanca *biblia* yani kutsal "kitaplar" (çoğul) sözcüğünün orijinalinin de neden sadece çoğul olduğunu anlamak güç değildir. Matbaa icad edilinceye kadar tektip Kitabı Mukaddes metinleri de olmamıştır. [MATBAA]

Ancak ondan sonra, Protestanların önceki bütün Kitabı Mukaddes bilgisine meydan okuduğu sırada Hıristiyanlık da Reformların eşiğine gelmiştir. Protestan ilahiyatçılar kendilerini özellikle, ihtiyaç duydukları İbranice ve Yunanca orijinallerin resmen kabul edilmiş metinlerinin ana dilde çevirilerine adamışlardır.

1907'de bir Vatikan Komisyonu, Latince Kitabı Mukaddesin kesin ve tam bir baskısının hazırlanmasını Benediktinlere havale etmiş, çalışmalar bütün yirminci yüzyıl boyunca sürmüştür. Ne zaman bitebileceğini ise, kaygısız bir Benedictinin belirttiği gibi, "ancak Allah bilir".[1]

Bununla birlikte, bu çeşitli süreçler birbirlerini etkilemiş ve bu etkileşimin zorunlu sonuçları, Akdeniz'in büyük bir kısmı Peygamberin ordularınca fethedildiği zaman görülmüştür. Avrupa'nın oluşmaya başladığı dönem Constantinus'tan sonraki dört yüz yıldır. Bu dönem, Yarımadadaki çeşitli halkların çoğunluğunun kalıcı vatanlara doğru kendi yollarını bulduğu dönemdir. Bu dönem, Roma İmparatorluğundan kalan kısmın, bir "Hıristiyanlık" toplumu içindeki birçok egemen devlet arasında, İslam siperi karşısında birleşen, güçlenen "tek" devlet olduğu dönemdir. Bu topluluğu tanımlamak için henüz hiç kimse "Avrupa" adını kullanmamıştır; ama zaten var olduğu konusunda da hafif bir kuşku bulunabilir.

Mons Iovis, Penin Alpleri, Tahminen MS 25 Kasım 753. Mevsim, sonbaharın iyice sonları, kar yağışının hemen öncesidir. Roma Piskopos ve Patriği II. Stephanus, yollar kapanmadan Alpleri geçmek için acele etmektedir. Lombard Krallığı'nın başkenti olan, Po Nehri üzerindeki Pavia'dan gelmekte ve Frank Krallığı'na gitmektedir. İlk olarak yukarı Rhône üzerindeki St. Maurice manastırına, oradan da Marne üzerindeki Ponthion kraliyet *villa*'sına gidecek, böylece yaklaşık 800 km.lik bir yolculuk yapacaktır. Yolculuk, günde ortalama 16 veya 20 km. olmak üzere altı haftasını alacaktır.[22]

Mons Jovis, "Jupiter Dağı"' üzerinde, Cisalpine (Güneyalpler) ve Transalpin (Alpötesi, Alpaşırı) eyaletlerini birbirine bağlayan, yedi yüzyıl önce Romalılar tarafından yaptırılmış iki yol vardır. Alpis Poenina veya "Penin Geçidi"

Harita 11.
Papa Stephen'in Yolculuğu, MS 753

olarak da bilinen Mons Jovis, bir zamanlar Helvetlerin topraklarına (İsviçre) açılan kapı olmuştur. Yüksekliği 2476 metreye ulaşmaktadır. Dört metre genişliğinde taş döşeli yol, bir günde Augusta Praetoria (Aosta) ile Octodorus (Martigny) arasındaki o günlerde 88 km. olan mesafeyi aşacak şekilde, araba trafiği için düzenlenmiştir. Sekizinci yüzyılda yolculuk zordur. Bölgenin yerlileri buraya Latince Mons Jovis ile günümüzde Monte Iove veya Montjoux'lu adını vereceklerdir.*

II. Stephanus, yirmi ay önce, beklenmedik koşullarda Aziz Petrus'un tahtına yükselmiştir. Aristokrat bir Romalı ailenin çocuğu olan Stephanus, St. Johannes Lateran'ın patriklik sarayına getirilmiş ve Patrik Zacharias'a (görev dönemi MS 741-752) diyakoz olarak hizmet etmiştir. Meslekten bir yönetici olarak MS 743 Roma Diyakozluk Meclisinin resmi yazılarına imza koymak için yeterli kıdeme sahiptir. Böylece, bir on yıl sonra muhtemelen orta yaşlarındadır. Zacharias'ın ölümünden sonra, adaşı olan en yaşlı papazın halef seçilmesinde hazır bulunacaktır. Ama Rahip Stephanus bundan dört gün sonra, daha takdis bile edilmeden aniden ölünce şok duygusunu da yaşar ve aynı gün kendi kendini, tamamen hazırlıksızken, Patrik ilan etmek zorunda kalır. Rahip Stephanus'un belirlenmemiş konumu yüzünden Diyakoz Stephanus, değişik şekilde, II. Stephanus, II. Stephanus, veya II. (III.) olarak numaralandırılmıştır.[23]

Yunancayı Kalabriya'da öğrenmiş olan Zaharya, selefeleri II. Gregori (MS 715-31) ve III. Gregorius'un (MS 731-734) politikalarını izlemiştir. İmparator Konstantin Kopronimus'un tasvir kırıcı taleplerine direnirken, İmparatorluk'la ilişkileri koparmamaya da dikkat etmiştir. Bu arada kuzey sorunlarını da dikkatle takip etmiştir. Kendisini, Frank kilisesi uygulamalarını Romalılaştırmak konusunda temsilci olarak görevlendiren St. Bonifacius ile sürekli temas halinde olmuştur. Çok daha önemlisi, Frankların talebi üzerine, yüksek rütbelerin, fiilen güç kullananlarda bulunmasının arzu edildiğini ifade eden resmi bir karar çıkarmıştır. Aslında bununla, son Merovinj kralının tahttan indirilmesi için yetki vermiş olmaktadır. Lombardlarla Roma şehri adına yirmi yıllık bir ateşkes imzalamış; Lombardların Bizanslı Ravenna Valileri ile olan kavgalarında arabuluculuk etmeye çalışmıştır. Ama ömrünün son yılında Lombardların yeni saldırgan kralı Aistulf'u durdurmaya gücü yetmemiştir. Aistulf, MS 751 yılında güneye yürümeden önce Ravenna'yı ele geçirmiştir. Lombard görevliler Roma kentinden zorla yıllık vergi toplamaya başladığında, artık kentin ve Patriğin uzun süredir kullandığı kurumlaşmış özgürlükler tehdit altındadır. Zacharias'ın halefi II. Stephanus'un söz konusu yolculuğa zorlayan olaylar bunlardır.

Batı Roma İmparatorluğuna halef olan devletlerin en büyüğü Frank ülkesi veya "Fransya", üç yüz yıl, I. Clovis'in büyükbabası Kont Merovig'in (ölümü

* Grand (Büyük) St. Bernard adı, Montjouxlu St. Bernard'ın hem Alpis Poenine hem de Alpis Graia (Küçük St. Bernard) doruğuna konukevleri yaptığı 11. yüzyıl sonrasına kadar kabul edilmemiştir. Yolcuları kardan kurtarmak üzere eğitilen St. Bernard köpeklerinin üretilmesi, II. Stephanus'un yolculuğundan üç asır önce bu dönemde başlamıştır.

MS 458) torunları tarafından yönetilmiştir. Bu ülke Pirenelerden Weser'e kadar uzanmaktadır. Ülkeyi oluşturan üç parçadan Neustria'nın merkezi Paris'tir; Doğu'da, merkezi Reims olan Austrasya, asıl Frank vatanı ve ağırlıklı olarak Germen iken, Rhône Nehri üzerindeki Burgonya, hâlâ zorunlu olarak Galya-Romalıdır. Kuşaklar boyunca sık sık parçalanmış ve yeniden birleşmiştir. Sekizinci yüzyılda Merovenj monarşisi, Austrasia'nın, bütün ülke üzerinde etkin bir yönetim gücüne sahip "saray nazırı" Arnulfinglerin fiili denetimleri karşısında ancak görünürde bir güce sahiptirler. 751 yılında, "birisi için sadece saltanat, taht olan şeyin, bir başkası için tahakküm etmek, hükmetmek olup olmadığını" sormak için Patrik Zacharias'a özel ulak gönderen, Charles Martel'in oğlu saray nazırı III. Pepin'dir. İstediği yanıtı aldıktan sonra kralı III. Childeric'i tutuklamış ve tahtı ele geçirmiştir (Bkz. Ek III, s. 1306).

Yolcular güçlükle geçitin tepesine tırmanırken, dağların görkemli sarplığı ortasında yolun durumu çok derin bir etki yaratmış olmalıdır. Bir zamanlar pürüzsüz olan taş kaplama çatlamış, yarılmış, çentiklenmiş, üst üste binmiş, bazı yerlerde sellerden tamamen sürüklenmiştir. Büyük taş kitleleri, kimsenin bilmediği zamanlardan beri düzeltilmemiş olarak öylece bırakılmıştır. Devletin taşra birimleri çalışmayı durdurmuştur. Jupiter Poeninus Tapınağının kalıntıları, sisle kaplı kıraç doruğun aşağısında, donmuş gölün yanında kimsesiz, mahzun durmaktadır. Ömrünü harap *Forum* görüntüsü içerisinde geçirmiş olan Stephanus'un, artık Romalı gururuna yer olmadığını anımsatılmaya ihtiyacı yoktur. Ama geçmişin perişanlığı, kendisinin ruh haline benziyor olsa gerektir. Seleflerinden hiçbirinin göze alamadığı bir şeye kalkıştığı gerçeğinin pekâlâ farkındadır. II. Gregorius da bir zamanlar böyle bir yolculuğa hazırlanmış ama yolculuk iptal edilmiştir. Hiçbir Roma piskoposu Alpleri geçmemiştir. Stephanus, St. Maurice'e doğru uzun yolu inmeye başladığında, nelerle karşılaşacağını da düşünmüş olmalıdır. Ani bir dürtüyle harekete geçmiş değildir. Konstantinopolis'e yardım için gönderilmiştir, ama boş yere. Pavia'yı ziyaret etmiş, Kral Aistulf'a bizzat rica etmiştir, ama etkisi olmamıştır. Felaketi önlemek için, önceden planlanmış son bir adım atıp Franklara dönmektedir. Anakronik bir deyime izin verilirse Eski Dünyanın dengesini sağlamak için Yeni Dünyada yardım aramaktadır."

Roma Patriğinin daha merkezi bir rol kazandırmaya çalıştığı Hıristiyan alemi, eskisinden daha küçüktür veya gelecekte küçülecektir. Önceki yüzyılın Arap fetihleriyle zaten büyük ölçüde zayıflatılmıştır ve henüz Yarımadanın ortasındaki ve doğusundaki topraklara yayılmamıştır. Bizans İmparatorluğu MS 718 yılındaki Arap kuşatmasına dayanmıştır, ama bu kez de Balkanlara ve Anadolu'ya dalmıştır. Müslümanlar Batı Akdeniz'in tamamını ve İberya'nın büyük bir bölümünü daha yeni ele geçirmişlerdir. Yirmi yıl kadar önce Loire'dan geri çekilmiş olsalar da, Nimes ve Beziers gibi Got kentlerinin ayaklanma halinde olduğu Güney Galya'nın büyük kısmı hâlâ ellerindedir. Stephanus, yakındaki Alpis Graia geçitinden sonra yirmi mil kadar batıya ilerlese, kendini Müslüman toprakların ortasında bulacaktır.

O sırada Latin Hıristiyanlığı, Britanya adalarından İtalya'ya inen dar bir koridora sıkışmıştır. Lindifarne İncilleri ile Kells Kitabı'nın ortasında, kitap süsleme sanatı doruk noktasındadır. İngiltere'de Saygın Bede tam on sekiz yıl önce ölmüştür. Anglosakson bilim adamlığı cüppesi, ününü Almanya'da yapmış olan Alcuin'e geçmiş; Almanya'nınsa sadece orta kısmı Hıristiyan olmuştur. Bu bölgenin hamisi St. Bonifacius, arkasında Fulda Manastırını ve onun çocuk korosu okulunu bırakarak iki yıl önce ölmüştür. İtalya'nın Lombard kralları geçen yüzyıldan beri Katoliktirler, ama Roma'nın ayrıcalıklarına kuşkuyla bakmaktadırlar. Ne zaman Patrikler Pavia'ya (Lombardiya'nın baş kenti) karşı patrisyenlerin yanında yer alsa, Lombardlar ihanet kokusu almaktadır. Orta ve Güney İtalya'da Toskana, Spoleto, Benevento dükalıkları üzerinden sağladıkları hâkimiyetlerine Sicilya, Kalabriya ve Napoli eyaletleriyle hâlâ ilişki halinde olan Bizans tarafından karşı çıkılmaktadır.

Avrupa Yarımadasının, en büyük bölümü ise hâlâ putperest kabilelerin elindedir. Vahşi Viking akıncılarının kuzey denizlerinden adeta fışkırdığı sıralarda İskandinavya hızla patlama noktasına yaklaşmaktadır. Putperest Frizya ve Saksonya, Franklar tarafından tekrar tekrar tahrip edilmiş, ama henüz kesin olarak boyun eğdirilmemişlerdir. Tam bu sırada, Stephanus'un görüşmeye gittiği Frank hükümdar Kısa Pepin (yönetim dönemi MS 751-768) Saksonya'ya düzenlediği son cezalandırma seferini henüz tamamlamış, Bonn'da dinlenmektedir. Daha doğuda, putperest Slavlar, Elbe Nehrinin ağzından Ege denizine kadar bütün toprakları ellerinde tutmaktadırlar. Elbe'ye ek olarak Oder, Vistül, Orta Tuna ve Dinyeper dahil neredeyse bütün büyük nehirlere hâkimdirler. Kiev, Baltık'tan Karadeniz ve Mezopotamya'ya giden nehir yolu üzerinde bir konaklama noktası haline gelmiştir.

Bu sırada Müslüman dünyasının karışıklık içinde olması Hıristiyan alemi için bir şans olmuştur. Abbasi Halifeliği, ağırlık merkezini Arabistan'dan İran'a kaydırmaya henüz başlamıştır. Halife El Mansur ilerlemektedir. Tarihe *Binbir Gece Masalları*'nın kahramanı olarak geçecek olan oğlu Harun er Reşid, henüz delikanlıdır. Yenik Emevi hanedanının son temsilcisi, Kurtuba emirliğini kurmak üzere İspanya'ya doğru yola koyulmuştur.

Patrik Stephanus'un yolculuğunda başından geçenleri biri Roma, öteki Frank olmak üzere iki kaynaktan öğrenmekte yarar vardır. *Vita Stephani*, uzun bir biyografiler serisinden ve altıncı yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar olan papalık kararnamelerinden meydana gelen ve *Liber Pontificalis* olarak bilinen büyük derlemenin bir parçasını oluşturur.[24] Olayı Papalığın bakış açısından sunmaya çalışmaktadır. Buna karşılık *Düzmece-Fredegar Tarihi*'nin "üçüncü devamı", Merovenj dönemiyle ilgili temel Frank kayıtlarına yapılmış bir ekten ibarettir.[25] III. Pepin dönemiyle sınırlıdır ve Pepin'in akrabası Kont Nibelung'un emirleri üzerine yazılmıştır. Burada da Carolenj bakış açısının verilmesi amaçlanmaktadır. Her iki kaynağın vurguladığı ve atladığı noktalar, tarihçilere geniş bir yorum alanı sağlamaktadır.

Stephanus'un yolculuğunu gerektiren siyasi pazarlık konusunda kaynaklar pek doğrudan bilgi vermez, ama ana hatlar ortadadır. Pepin, yaptığı dar-

beyle ilgili olarak papalığa danışmak akıllılığını göstermiş ve muhtemelen St. Bonifacius tarafından takdis edilmiş ise de, hükümranlık hakkı son derece tartışmalıdır. Aynı şekilde, II. Stephanus'un da hem İmparatora hem Lombard Kralına danışmış olmasına rağmen, Franklara başvurması her ikisini de tedirgin etmiş olmalıdır. Bu nedenle, kotarılmakta olan işin özü, eğer Franklar Roma'nın ihtiyacı olan silahlı kuvveti sağlarsa, Roma'nın da Pepin'in (Frank kralı) ihtiyacı olan meşruiyeti sağlamasıdır. II. Stephanus, İtalya'da siyasal düzeni yeniden sağlaması karşılığında Pepin'in hükümdarlığına dini onayını vermek istemektedir.

Sonraki uygulamada, Roma'daki egemen papalığın, Bizans İmparatoru'na danışmadan hareket etme hakkının her zaman olduğu kabul edilmiştir. Ama bu, tarihi geriye doğru okumaktır. Resmi olarak Roma Patriği (II. Stephanus) İmparatora sadakat borçludur. Ölümsüz şehirdeki fiili bağışıklığı hukuki onay olmadan kazınılmıştır. Bir yarar sağlamayacağı halde, İmparator'un çıkarlarına zarar vermek istediğini düşünmek için bir neden yoktur. Ve nihayet, Aistulf ile görüşmek üzere kendisiyle birlikte Pavia'ya gelen imparatorluk elçisiyle birlikte işe başlar. Planını Pepin'e telkin ederken "Aziz Petrus ve Roma Cumhuriyeti adına" deyimini kullanmak zorundadır. Papalık devletinin kurulmasından önce *respublica romanorum*, yani Roma Cumhuriyeti, sadece Bizans İmparatorluğu'na dayandırılabilmektedir. Bir barbar reisi öteki uzak bir barbar reisle savaşa çağırmak, İmparatorluğun en eski taktiklerindendir. Dolayısıyla Franklardan yardım istemenin kendi içinde bir ihanet eylemi olmadığı kabul edilmelidir. II. Stephanus öykünün sonuna kadar İmparatora olan sadakatini bozmamıştır.

Patrik Stephanus'un başlangıçtaki yol alışı *Liber Pontificalis*'de anlatılmaktadır. 15 Ekim'de Roma'dan ayrılıp Pavia'ya gider. *Malignus rex langobardorum*, "Lombardların şeytan kralı", onu sonuna kadar dinler, ama amacından vazgeçiremez. Stephanus 15 Kasım'da Pavia'dan ayrılır:

> "Unde et Cum nimia celeritate, Deo praevio, ad Francorum, coniunxit clusas. Quass ingressus cum his qui eo erant, confestim laudes omnipotenti Deo raddidit; et coeptum gradiens iter, ad venerabile monasterium sancti Christi martyris Mauricii ... sospes hisdem beatissimus pontifex ... advenit."
> (Pavia'dan ayrıldıktan sonra, Allah'ın yardımıyla, büyük bir hızla Frank Krallığının kapılarına vardı. Maiyetiyle birlikte geçidi aşarak, her şeye gücü yeten Allah'a mutlulukla şükretti. Yolculuğun başlangıcında sarp tepelerden geçilmişti, ama mübarek Papa, bir İsa şehidi olan St. Maurice'in muhterem manastırına kazasız belasız ulaştı.)[26]

Bir düzine yüksek rütbeli rahiple birlikte ve Frank özel görevliler Dük Aitchar (Ogier) ile Metz Piskoposu Şansölye Chrodegang rehberliğinde seyahat etmektedir. Patrik, St. Maurice'de Frank krallığına, Pepin'in özel temsilcisi St. Denis Manastırı Baş Rahibi Fulrad tarafından buyur edilir. Manastır, beş yüzyıl önce Romalı komutan Mauricius'un, Thebes lejyonu askerlerini, Hıristiyan

dindaşlarına karşı savaşmaktansa emirlere itaat etmemeye çağırdıktan sonra ölümle tanıştığı Agaunum'un bulunduğu yerde inşa edilmiştir. Oradan, Ponthion'da bir randevu düzenlemesi için Peppin'e bir mesaj gönderilir. Haberciler Kralı, Bonn'dan dönüş yolu üzerindeki Ardennes'te bulacaklardır. Pepin, oğlu genç Charles'e, yola çıkıp konukları yolda karşılaması için talimat verir. St. Maurice'ten ayrıldıktan sonra Stephanus da, Leman gölü çevresini dolanır ve Jura'yı geçer. Stephanus'un maiyeti ve kralın oğlu, Aralık sonlarında Burgonya'da bir yerde buluşurlar. On iki yaşındaki Charles, Ponthion'dan güneye 160 km. yol kat etmiştir.

Stephanus, Panthion'a MS 6 Ocak 754'te ulaşır. Romalıların ifadesine göre Kral onu selamlamak için kentin dışına kadar gelmiş, atından inmiş, secdeye varmış ve atın gemini bizzat tutmuştur. Bu noktada, Patrik göz yaşları içinde Kralın yardımını rica eder:

> "Mübarek papa ağlayarak, yüksek ve en Hıristiyan kraldan, barış adına, Aziz Petrus adına ve Roma Cumhuriyeti adına anlaşmaya varmasını istedi."[27]

Frankların anlatımına göre ise, "Roma Papası, Kral'ın huzuruna çıkar ... onu ve onun şahsında Frankları pahalı armağanlar yağmuruna tutar ve Lombardlara ve onların kralına karşı ortak çıkarları hesabına yardımını ister."[28] Peppin, Stephanus'u, kışı St. Denis'de geçirmesi için Baş Rahip Fulrad'a emanet eder.

Sonraki haftalarda Pepin ile Aistulf arasında elçiler gidip gelmişlerdir. Lombardlara, toprak işgallerinden ve "kurallara aykırı taleplerinden" vazgeçmelerini tembih için Lombardiya başkenti Pavia'ya bir Frank özel görevli gönderilir. Lombard Kralı Aistulf, Pepin'in küçük erkek kardeşi Carloman'ı Franklara özel temsilcisi sıfatıyla göndererek karşılık verir. (Carloman Roma'da bir manastıra çekilmiştir ve dolayısıyla Lombard ülkesinde yaşamaktadır.) Franklar 1 Mart'ta, Bernacus'ta (Berny Riviere, Aisne) yıllık bahar eğlenceleri "Champ de Mars"ı yaparlar. Sonra 14 Nisanda mevsim seferinin hedefi konusunu görüşmek üzere Doğu'daki Cariaskum'da (Quercy) toplanırlar. Oybirliğiyle olmasa da Lombardlar üzerine yürünmesine karar verilir.

Burada kaynaklar ayrılmaktadır. Fredegard *Vekayi*'sini devam ettiren yazar, Frank ordusunun Alpleri Mont Cenis'den nasıl geçtiği ve Val de Susa'da Lombardları nasıl ezici bir yenilgiye uğrattıklarını anlatır. Buna karşılık *Liber Pontificalis*, yaz ortasında Stephanus'un Pepin'i ve Kraliçesi Bertrada'yı kutsal yağ sürerek ve onlara "Romalıların Soylusu" unvanını vererek St. Denis Manastırı'nda nasıl yeniden kutsadığından söz etmektedir. Pepin'in oğulları ve mirasçıları da sonsuza dek hükümdar kalmaları için kutsanmıştır. Bu işlemlerin tarihselliği bir başka çağdaş belgeyle, muhtemelen bir görgü tanığı ifadesi olan *Clausula de Unctione Peppini* ile de onaylanmaktadır.

Sonuçların ortaya çıkması iki yıl sürmüştür. İlk Frank zaferinden sonra Aistulf, Pepin'e boyun eğmiş ve Piskopos Roma'ya gönderilmiştir. Ama birkaç ay içinde Lombardlar sözlerinden dönmüşler ve saldırılarını yeniden başlatmışlardır. Bunun üzerine, MS 756 yılında Pepin Lombardiya'ya ikinci bir sefer

düzenlemiştir, başkent Pavia'yı almış ve bütün direnmeleri kırmıştır. Franklar eski Ravena Valiliğini Lombardlar'dan bu fırsattan yararlanarak (daha önce değil) almıştılar ve Patriğe bağışlamışlardır. Böylece Papalık devleti için de bir toprak temeli oluşturmuşlardır. Stephanus, Ravenna'yı, Bizans iddialarına karşı Aziz Petrus mal varlığının bir parçası kabul ederek İmparatora sadakati terk ettiğini açıklamıştır.

Ama daha birçok konu hâlâ karışıktır. Öyle görünüyor ki, birçok önemli gelişme bu olaydan sonra kayıtlara girmiştir. Böylesine bir operasyonda papalık kançılaryası özellikle uzmandır. Örneğin *Liber Pontificalis*'e göre "Pepin'in Bağışı" MS 756'da değil, 753'te Quercy'de gerçekleşmiştir. Dahası, bu kaynak Pepin'in, sadece Roma'nın antik unvanla hükmettiği bir mülke (Ravenna) geri döndüğünde ısrar etmektedir. Bugün bilindiği üzere, papalık arşivi, sahte Constantinus Bağışını tam bu sırada düzenlemektedir. Sahtekarlık altıncı yüzyılda ortaya çıkarılıncaya kadar bütün sadık Katolikler, Roma Kilisesi'nin Ravenna Vilayetini, Pepin'den dört yüz yıl önce, ilk Hıristiyan imparatorun elinden aldığına inandırılmışlardır. Dolayısıyla bu durum, sahte "Constantinus Bağışı"nın, Pepin'in gerçek bağışını desteklemek için arşivde düzenlenmiş olabileceğini meydana çıkaracaktır. Pepin'in Lombardları cezalandırması sırasında, Bizanslılarla da dostça ilişkiler kurduğunu göstermektedir. *Vekai*'yi sürdüren Frank yazar gelişip serpilmediği dışında, bu ilişkinin ne olduğunu bilmediğini söylemektedir.[29] Kuşkusuz Bizanslıların, Vilayetin geri dönmesi için sorduğu "ne oldu" sorusu, sadece Vilayetin son dönemde Papa'ya verildiğini anlatmaktadır. Roma'nın ihanetine uğramış ve güçsüz Bizanslılar, Lombardlarla ortak amaç oluşturmaya çalışmaktan vazgeçmişlerdir.

Tarihte çok sık görüldüğü gibi, uzun vadeli sonuçlar önceden bilinemez. Franklar kendilerini İtalya'dan koparamamışlardır. Roma Piskoposu kendisini yüksek Patrik, "Papa" olarak kabul ettirebileceği bir pozisyona oturtmuştur; papalık, egemen bir devlet için gerekli toprak temelini kazanmıştır ve Franklarla papalığın ittifakı uluslararası sahnenin kalıcı bir özelliği olmuştur. II. Stephanus, Alpleri geçmeyi göze alarak kuzeyin, güney sorunlarında sürekli söz sahibi olmasını sağlayan ilişkiyi şahsen oluşturmuştur. Hepsinden önemlisi, İmparatorluğun Batı'daki otoritesi tehlikeli biçimde zayıflamıştır. Piskopos Stephanus'u karşılaması için Burgonya'ya gönderilen çocuksa, kendisine ait bir imparatorluk kurabileceği düşüyle baş başa bırakılmıştır.

V
MEDIUM
Ortaçağ, y. 750-1270

ORTAÇAĞ dünyasını anlatan birçok betimlemede bir hareketsizlik havası vardır. Bu izlenim teknolojik değişimin yavaş, feodal toplumun kapalı niteliği ve insan yaşamına ilişkin sabit, teokratik kavrayışa yapılan vurgudan kaynaklanmaktadır. Dönemin birincil simgeleri hantal küheylanı üstünde zırhlı şövalye, lordun malikânesindeki toprağa bağımlı serfler ve dua eden manastır keşiş ve rahibeleridir. Bunlar fiziksel, toplumsal ve zihinsel hareketsizliğin göstergeleri halindedir.

Medium Aevum, "ortaçağ" terimi, ilk kez, kendilerinin İsa'nın birinci ve ikinci dünyaya gelişleri arasındaki dönemde yaşadıklarını düşünen mümin Hıristiyanlar tarafından kullanılmıştır. Çok daha sonra terim başka amaçlar için kullanılır olmuştur. Rönesansta on beşinci yüzyılda bilim adamları ortaçağdan, antikçağın sona erişiyle kendi zamanlarında klasik kültürün yeniden canlanışı arasındaki zaman olarak söz etmişlerdir. Onlara göre antikçağ yüksek uygarlığı, ortaçağ barbarlığa, dar fikirliliğe, dinsel yobazlığa dönüşü temsil ediyordu. Aydınlanma çağında, insan aklının erdemlerinin açıktan dinsel inançtan üstünlüğünün ilan edildiği dönemde, "ortaçağa ait olmak" karanlık ve gerilikle özdeşleştirilmiştir. O zamandan beri, elbette ortaçağı izleyen "Yeni Çağ"ın kendisi geçmişe karıştı ve zamanın geçişini belirtmek üzere yeni terimlerin bulunması gerekti. Ortaçağ, Avrupa tarihini antikçağ, ortaçağ, yeni ve yakın çağ olmak üzere dört bölümlü bir anlayışla eklemlendi. Gene geleneksel olarak, ortaçağ genellikle ilk, yüksek ve son aşamalara ayrılıyor ve birbirini izleyen çeşitli ortaçağlar yaratılıyor. Elbette daha sonra tarihçilerin "ortaçağ" adını verdikleri dönemdeki insanların bu tanımla bir ilişkileri yoktu.

Ne yazık ki antik dünyanın sona erişiyle Yeni Zamanların başlangıcını belirleyen belirgin çizgiler yoktur. Orta dönemin başlangıcı olarak, Constantinus'un Hıristiyanlığı kabul edişinden başlayarak birçok olay kabul edilmiştir. Sona ermesi için de 1453, 1493, 1517 ve hatta ortaçağsallığın kilit taşı olarak kendi feodalite tanımını kullananlarca 1917'ye kadar uzatılan tarihler olarak saptanmıştır. Dolayısıyla hemen bütün ortaçağ araştırmacıları konularını tanımlayan adlandırmanın yetersiz olduğunu kabul edeceklerdir. Görüşleri yalnızca Batı Avrupa'ya ait bilgilerine dayalı olan birçok kişi ortaçağın ilk evresinin yıkıcı eğilimleriyle son evresinin yapıcı eğilimleri arasındaki zıtlığı dile getireceklerdir. Bu şemada, beşinci yüzyıldan on birinci yüzyıla kadar devam eden "Karanlık Çağlar" Roma dünyasının sürekli parçalanıp dağılmasının tarihidir; değişim noktası on ikinci yüzyıldaki Rönesanstır ve ortaçağ uygarlığının "doruk noktası" da on üç ve on dördüncü yüzyıllardır. Bu ayrımlar, Roma İmparatorluğunun 1453'e kadar yaşamını sürdürdüğü ve Batı anlamında bir Rönesans'ın yaşanmadığı Doğu'yla ilintili değildir.

Ama büyük bir çoğunluk ortaçağ dünyasının birleştirici özelliğinin örgütlenmiş Hıristiyanlıkta ifadesini bulduğu konusunda görüşbirliğine varacaktır. Bu noktada ortaçağ Avrupasında yaşayıp, sorulduğunda kendilerini Hıristiyan olarak gören ve Hıristiyanlık çağında ve dünyanın Hıristiyan bölgesinde yaşadığını söyleyecek insanlarla uyum içinde olacaklardır. Fakat Hıristiyanlık esnek bir kavramdır. İslam dünyasıyla veya paganlarla yüzyıllar süren savaşlar sonucunda genişleyip daralmıştır. Hiçbir zaman "Avrupa" yarımadasıyla tam anlamıyla özdeş bir terim haline gelmemiştir. II. Stephanus'un 753 yılında Alpleri geçerken bildiği Hıristiyanlık, Türklerin 1453'te Konstantinopolis surlarını zorladıkları zamandakinden çok farklıdır.

Roma İmparatorluğunun çöküşünün yarattığı boşluk, yalnız bir dinsel cemaat olarak değil, fakat aynı zamanda uyumlu bir siyasal varlık olarak da artan Hıristiyanlık bilinciyle doldurulmuştur. Roma İmparatorluğu sonunda yok olduysa da dini zafere ulaşmıştır. Hıristiyanlığın ruhani ve dünyevi önderleri yavaş yavaş kayzerlerin kostümüne bürünmüşlerdir. Batı'da, İmparatorluğun ilk çöktüğü bölgede, Latin Kilisesi veya Katolik İmparatorluğunun birleşik otoritesi altında yeni bir düzen kavramını düşünen kişi Roma piskoposuydu. Thomas Hobbes, "Papalık, mevta Roma İmparatorluğunun, mezarı üzerinde taçlanmış olarak oturan hortlağından başka bir şey değildir" diye yazar.[1] Papalığın seçilmiş aygıtı Almanya'nın yeni sezar veya "kayzer"lerinde ortaya çıkmıştır. Roma İmparatorluğunun ömrünün daha uzun sürdüğü Doğu'da, ikame edilecek düzen kavramı Yunan Kilisesi'nin ve yeni Ortodoks İmparatorluğun otoritesi üstüne inşa edilmiş ve Moskova'nın sezar veya "çar"larını beklemek zorunda kalmıştır.

Bu anlayışla, eğer ortaçağların ana teması Hıristiyanlığın yeni imparatorluk sistemi halinde yeniden örgütlenmesi olarak ele alınacaksa, belirgin bir kronolojik çerçeve ortaya çıkar. İlk adım 800 yılının Noel günü Charlamagne'ın taç giymesi, son adım da 1493'te Moskova büyük dükü III. İvan'ın kesin biçimde çar unvanını almasıdır.

Ama daha önceki aşamada Hıristiyan dünyası kendi içinde bölünmüştü. Latin ve Yunan kiliselerinin temel inançları aynı olsa da, genellikle birbirlerini yabancı olarak tanımlıyorlardı. Tarafsız gözlemciler, İslam dünyasının Sünni ve Şii mezhepleri gibi, ikisini de aynı inancın iki değişkesi olarak görse de, onlar ortak yönlerinden çok farklılıklarının bilincindeydiler. Birinci binyıl içinde en azından yüzeysel bir birlik görüntüsünü koruyorlardı, ikinci binyılda bu görüntüyü de terk ettiler. 1054 yılının şablonculuğundan sonra eski ayrımlar daha da büyüdü. Bu da, Hıristiyanlığın temellerinin bile hareket halinde olduğuna kanıt oluşturur.

✣

750-1054

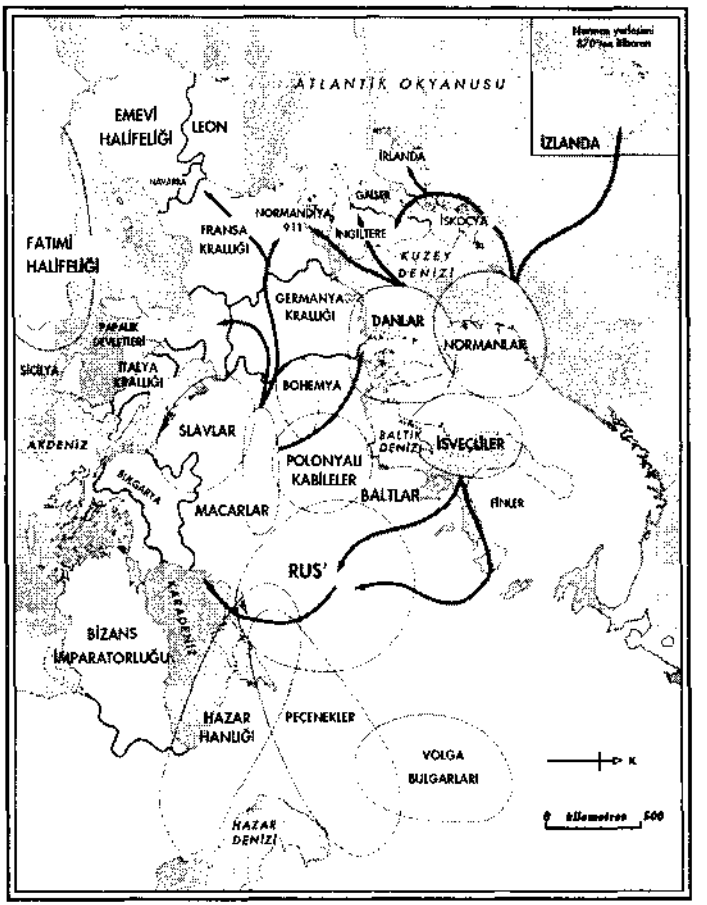
Sekizinci yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın uç noktalarındaki sürekli tahribat yeni siyasal düzen hakkında değişken düşünceler geliştirilmesine yol açıyordu. 800 yılında Charlemagne İmparatorluğunun, 962'de Kutsal Roma İmparatorluğunun ve nihayet Moskova Çarlığının kuruluşu ancak Vikinglerin, Macarların, Moğolların ve Türklerin faaliyetleriyle bir arada değerlendirildiğinde anlaşılabilir.

Vikingler veya "Kuzeyliler" (*Northmens*) iki yüz yıldan fazla süreyle kuzey kıyılarını yağmalamışlardır. İskandinavya'nın uzak fiyortlarından yaşanan nüfus artışının ürünüdürler ve "kürekçi"leri uzun gemilerini yağma, ticaret, paralı askerlik veya yalnızca macera için her yere götürmüşlerdir. Yaklaşık 700 yıllarından itibaren Viking grupları, her mevsimin sonunda yurtlarına yelken açmak yerine Britanya adalarında ve Frizya'da dağınık yerleşimler oluşturdular. 793 yılında Lindisfarne ve 797 yılında Iona'yı [IONA] yağmaladılar. Dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren ise daha planlı yağma akınları düzenleyebilmek için üs oluşturmak üzere büyük Viking kampları kuruldu. Bu kamplar birçok yerde sürekli yerleşime dönüştü. Danimarka Vikingleri, örneğin Seine ağzında bu tür "büyük ordu"lardan birini oluşturdular ve buradan sürekli olarak Kuzey Fransa'nın korunmasız kentlerine akınlar düzenlediler. Portekiz'e yelken açtıklarında (844) Rouen ve Nantes gibi limanları ele geçirdiler, Balear Adaları'na, hatta Provence ve Toskana'ya kadar gittiler (859-62). 851 yılında İngiltere'ye çıktılar, ülkenin doğu yarısına yayıldılar. 866 yılından itibaren "Danelaw" (Danimarka hukuku) Northumbria'dan Doğu Anglia'ya kadar geçerli olmuştu. Anglosaksonlarla Danlar arasındaki mücadele İngiltere tarihinin bundan sonraki yüz elli yılına egemen oldu. Geleneğe göre Seine Normanları 911 yılında Rollon yönetiminde buraya yerleştiler ve böylece "Normandiya"yı kurdular.

Norveç Vikingleri daha uzak adalarda yoğunlaştılar. Sekizinci yüzyılda Orkney ve Shetland adalarını, dokuzuncu yüzyılda Faroe, Hebrid adaları ve İrlanda'nın doğusunu ele geçirdiler. En büyük kolonileri olan İzlanda'ya 874'te yerleştiler. Dublin 988'de kuruldu. Grönland'ı keşfettiler ve büyük olasılıkla, Kızıl Erik yönetiminde Vinland adını verdikleri Kuzey Amerika'ya gittiler [El-

RIK]. İsveç Vikingleri Baltık'ta faaliyet gösterdiler. Oder Irmağında Wolin'de, Vistül'de Truso ve Riga Körfezi ile Fin Boğazı'na açılan ırmaklara girdiklerinde Novgorod'da berkitilmiş kamplar kurdular. Dokuzuncu yüzyılda Baltık ile Karadeniz arasındaki yolu aştılar. Vareng olarak tanınan bu gruplar Dinyeper'e egemen oldu ve Konstantinopolis'e akınlar yaptı [DİRHEM] [FUTHARK].

Son dönemlerinde, Viking kökenli maceracılar, yerleştikleri ülkelerde edindikleri yüzeysel kültürle birkaç yeni siyasal oluşum yarattılar. Vareng Rurik ve oğulları Novgorod ve Kiev'de, y. 860-80 yıllarında doğu Slavlarının ilk sürekli prensliğini kurdular. Danimarkalı Büyük Knut yani (h. 1016-35), İngiltere ile Danimarka'yı birleştirecek biçimde koca Kuzey Denizi'nin efendisiydi (Bkz. s. 337-338). Norman Robert Guiscard 1059'da Güney İtalya'ya gitti (Bkz. s. 365-366). Normandiya Dükü Piç Guillaume 1066'da İngiltere krallığını fethetti (Bkz. s. 368-369). Norman egemenliği, Sicilya ve İngiltere'de Normandiya'nın kendinden daha uzun sürecekti [DING].

Harita 12.
Avrupa, MS y. 900.

DİRHEM

12 MAYIS 922'de bir kervan Bulgarların Volga ırmağının üstündeki şehri Suvar'a giriyordu. Hazar Denizi kıyısındaki Cürcaniyye limanından yola çıkalı üç aydan fazla zaman olmuştu. Kervan, seyahatlerini yazıya döken Arap tüccar İbn Fazlan'ın yönetimindeydi.[1] Bu olay, beş yüz yıldan daha uzun bir süreden beri Doğu Avrupa ile Arap devletleri arasında gerçekleşen ticari temasların küçük bir örneğini oluşturur. İbn Fazlan kürk almaya geliyordu; elbette satın aldıklarının bedelini ödemek için yanında oldukça fazla dirhem taşıyordu.

Dirhem 2,97 gram ağırlığında saf gümüş bir paradır ve bir dinarın onda biri değerindedir. Kuzey Afrika'dan Orta Asya'ya kadar çeşitli hanedanlar tarafından darp edilmiştir. Yerel paralar tedavüle çıkmadan önce Doğu Avrupa'da standart para dirhemdi. Bütün Rus Avrupasında, Beyaz Rusya, Ukrayna, Baltık devletleri, İsveç ve Kuzey Polonya'da çok fazla dirhem bulunmaktaydı. En büyük dirhem hazinesi 50.000'den fazla sikke içermektedir. Güvensiz günlerde kendi sahipleri tarafından gömülen paralar bazen arkeologlar veya hazine avcıları tarafından bulunana kadar gömüldükleri yerlerde kalmışlardır. Bunlar her hazinede bulunan en yeni paraya göre oldukça kesin biçimde tarihlenebilmektedirler.

Dirhem hazineleri üstünde yapılan incelemelere göre dört dönem saptanmaktadır. Yaklaşık 800-25 yıllarını kapsayan ilk dönem öncelikle Kuzey Afrika'dan gelen Abbasi dirhemlerini içerir. Bu dirhemlerin Hazarlarla Akdeniz yoluyla yürütülen Arap ticaretine ait olmaları olasılığı yüksektir **[HAZARYA]**. 825-905 yıllarını kapsayan ikinci dönemde, Kuzey Afrika paraları azalır, yerlerini Orta Asya dirhemleri alır. 905-60 yıllarını kapsayan üçüncü dönemde halen en fazla Samarra paraları bulunmaktadır, fakat Büveyhoğulları ve Ziyari paraları da oldukça fazla sayıdadır.[2]

Viking döneminde, İsveç Vikingleri Baltık-Dinyeper yolunu egemenlikleri altına aldıklarında, dirhem bütün kuzey ülkelerine taşındı **[FUTHARK] [RUS']**. İsveç'te ve özellikle de Gotland'da önemli keşifler yapılmıştır.[3] Gerçekten de, İbn Fazlan seyahatnamesinde bir grup İsveçliye rastladığını yazdığı gibi, dirhem sahibi olmak statü ve gösteriş konusu haline gelmişti:

"Ticaret için Volga Nehri kıyısındaki çarşıya gelen bir grup [İsveçli] gördüm. Onlardan daha boylu poslu insanlar görmemiştim. Her biri hurma ağacı gibi yüksek, sarışın ve gürbüz insanlar. Ne iç elbisesi ne de kaftan giyerler. Erkekleri vücutlarının bir tarafına attıkları ve elleri serbest bırakan kaba bir üstlüğe sarınırlar...

Kadınlardan her birinin memesi üzerine, kocasının zenginliğine ve mevkiine göre demirden, gümüşten, bakırdan veya altından bir hokka bağlıdır. Her hokkanın içinde bir halka ve ona bağlı bir bıçak vardır... Ayrıca boyunlarında altın veya gümüşten gerdanlıklar taşırlar. Biri 10.000 dirheme sahip olunca karısına bir gerdanlık yapar. Aynı şekilde kazandığı her 10.000 dirhem için bir gerdanlık ekler. Bazen bir kadının boynunda pek çok gerdanlık bulunur."[4]

Macarlar bu göçebeler içinde Orta Avrupa'ya yerleşen son grup olmuşlardır. Fin-Uygur halkların Uygur kolundan bir halk olan Macarların bilinen en eski yurtları Ural dağlarının doğusundaki İrtiş ve Ob ırmaklarının vadileridir. MÖ üçüncü binyılda Fin akrabalarından ayrıldılar. Bundan sonra güney steplerine doğru art arda çeşitli konaklarda, önce Kama ve Ural ırmakları arasında "Magna Hungaria", daha sonra Azak Denizi'nin kuzeyinde "Lebedia" ve son olarak Dinyeper ve Dinyester arasındaki Etelköz, yani "Mezopotamya" ülkesinde durarak yavaş yavaş göçebe yaşama uyum sağladılar (Bkz. Ek III, s. 1300). Steplerdeki birinci binyılda Macarlar İskit, Sarmat, Alan, Bulgar, Hazar, Uz ve Peçeneklerin komşularıydı. O zamandan Nyek, Kürtgyarmat, Tarjan, Jeno, Ker, Keszi ve Macar adında yedi kabileye bölünmüşlerdi-son ad hepsi için kullanılıyordu. Bizans kaynakları Karadeniz sahillerinde köle ticareti yaptıklarını anlatır.

Macarların son göçleri dokuzuncu yüzyılın sonunda oldu. Step halkları son birkaç on yıldır karışıklık içindeydi. Araplar Uzları (Oğuz) dağıtıp hayvanlarını çaldılar, Uzlar aynısını Peçeneklere yaptı. 894'te Peçenekler Bulgar çarıyla anlaştılar ve birlikte Macarlara saldırdılar. Macarların kendi adlandırmalarıyla *"honfoglolas"* yani "ana yurda yerleşme zamanı" gelmişti. Komşuları tarafından ezilen Macarlar batıya göç etmeye karar verdiler. Son yıllarda hem Franklar hem de Bizans'a hizmet veren atlıları, ilk kez Etelkoz'a dönmediler. Bunun yerine, başlarında Arpad olduğu halde, halklarının oluşturduğu uzun konvoyu Karpatların Verecke Geçiti'nden geçirdiler. Son göç 895 baharındaydı. Yaklaşık 20.000 savaşçı ve 400.000 aşiret halkı Macar ülkesini kurmak üzere "Macaristan" (*Hungaria*) ovalarına gelmişti [CSABA] [ŞAMAN].

Moğollar veya 'Tata'lar, göçebe imparatorlukların en büyüğüne hükmetmişlerdi. Orta Asya'nın kuru steplerinde yerleşmiş olan bu halkın talihi bazen açılıyor bazen kapanıyordu, ama Batı'da yaşanan gelişimi iki ayrı olayda doğrudan etkilediler. Cengiz Han (h. 1206-27) Karakurum'dan yola çıkarak Pasifik'ten Karadeniz'e, Kore'den Kırım'a kadar uzanan toprakları ele geçirdi (Bkz. s. 392). Moğol İmparatorluğunu yeniden kuran Timur veya diğer adıyla Timurlenk (1336-1405) Semerkand'dan başlayarak daha güneye, Delhi'den Ege'ye kadar uzanan topraklara hükmetti. Bir başka Orta Asya halkını göçe yönelten de dolaylı olarak Moğollar oldu. Aslen Türkistanlı olan ve halen burada akraba halkları yaşayan Türkler sekizinci yüzyılda yerlerinden edildiler. Batının ufkunda önce on birinci yüzyılda Selçuk Türkleri olarak görüldüler (Bkz. s. 361-362), sonra on üçüncü yüzyılda Osmanlı Türkleri sahneye çıktı (Bkz. s. 414). Destansı dolaşmalarının öyküsü Batı'nın Charlemagne ile başlayıp Haçlı Seferlerinin sonuna kadar uzanan dönemine denk gelir.

DING

GERMEN kabilelerin aralarında düzenledikleri toplantı geleneği Tacitus tarafından betimlenmiştir ve bunların tarih öncesi zamanlardan beri yapıldığına kuşku yoktur. Bu toplantılardan tarihi kayıtlara geçen en eskisi, dokuzuncu yüzyıla ait *Ansgar* Destanı'nda anlatılan *Ding* toplantıları, İsveç'in Björkö Adası'nda Birka'daki buluşmalarıdır. Benzer bir toplantı benzer periyotla Danimarka'da yapılmaktadır.

İzlanda'nın ulusal toplantısı, Althing, MS 930 yılında Thingvelir gölünün kenarındaki Töre Kayası'nda yapılmaya başlanmıştır. Bundan sonra düzenli olarak "yazın onuncu haftası"nda toplanılmış ve adanın otuz altı kabile şefiyle seçilmiş *thingmen* adı verilen delegeleri burada toplanarak Töre Sözcüsü'nü seçmişlerdir. Bu kurul, 1130 oy içinde çoğunluk oyunun geçerli olduğu ilkesini benimseyerek yargıçları atadı, yasaları yaptı ve önemli yürütme kararlarını aldı. Her yıl adanın dört yanında Mayıs *"farthing"* yani "bölgesel toplantılar"ı düzenleniyor ve bunları halka alınan kararların iletildiği *leid*'ler izliyordu. Bu kurum, Norveç işgaliyle 1264 tarihli "Eski Anlaşma" yapılana kadar adanın "özgür devlet"inin merkez organıydı.[1]

Man Adası'ndaki Manx Toplantısı, *Tynwald*, Faroes adalarındaki gibi aynı eski tarihlere uzanıyordu **[FAROE]**.

Nordik demokrasi yerel toplantılara büyük önem verirdi. Bütün İsveç eyaletlerinin, İzlanda'daki on iki yargı bölgesini oluşturan *farthing*ler gibi kendi *ding*'i vardı. Danimarka'da üç *landling* ve Norveç'te kendi *lögthing*leri vardı. İzlanda'da en küçük birimler olarak *hicppar* yani 'çiftçi toplantıları' sistemi on birinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar işlemişti. Bu gelenekler Nordik krallığının hırslarını büyük oranda dengeliyordu ve İskandinav siyasal birliğinin kurulmasını da engellemişti. Nordik ülkeler sonunda Colmar Birliği'ni oluşturduklarında (Bkz. s. 457) devam etmemesi hanedanlardan kaynaklanmıştır. 1282 yılında Danimarka kralı Erik Glipping'e kabul ettirilen Haklar Yasası ve 1319'da İsveç'te kabul edilen benzeri, İngiltere'deki *Magna Carta*'dan daha kapsamlıydı. Bunların hepsinin kökenleri çok daha eski bir siyasal kültürden kaynaklanıyordu.[2]

Nordik demokrasinin etkileri İskandinavya'yla sınırlı da kalmadı. Vikinglerin gittiği her yerde İngiltere, İskoçya, Rus Novgorod'u ve büyük olasılıkla benzer yasal ayaklanma hakkının kök saldığı Polonya'da (Bkz. s. 599) etkisini gösterdi. İskandinav ülkeleri bir dönem mutlakiyetçi monarşi deneyimi yaşamış olsalar da, yakın çağlarda anayasacılık ve temsili hükümetin kuvvetli oluşu yerel demokrasi geleneğiyle açıklanabilir.

Charlemagne imparatorluğu Roma papalığıyla gelişen Frank krallığı arasındaki birlikteliği tamamladı. Bu, kurucunun ölümünden sonra yaşamını devam ettiremeyen geçici bir olaydı ve yüzyıl içinde tamamen ortadan kalktı. Gene de etkisi büyük oldu. Charlemagne, diğer adıyla Büyük Karl (h. 768-814) Charles Martel'in (Çekiç Charles) büyük torunuydu ve atalarının ülkesinin iki parçasını Neustria ile Austrasia'yı birleştirmişti. Bu geniş ülke Atlantik'ten Tu-

na'ya, Hollanda'dan Provence'a kadar uzanıyordu. Elli üç askeri seferden ve at sırtında geçen bir ömürden sonra Charlemagne ülkesini her yönde genişletmeyi başardı. Egemenliğin Alplerin güneyinde Lombard Krallığı (773-4), Saksonya (775-804), Bavyera (788) ve Karintiya'dan (799), Brötanya Ucu (786) ve Pirenelerin ötesinde İspanya Ucuna (795-7) kadar yayıldı. "Frankların ve Lombardların Kralı" unvanını aldıktan ve Ravenna valisi olduğunu Papalığa kabul ettirdikten sonra zamanının rakip prensliklerini kesin bir biçimde devre dışı bıraktı ve uygun bir meşruiyet zemini aramaya başladı. Papalık da kendi adına Konstantinopolis imparatoruyla bağlarını koparmıştı ve kalıcı bir hami arayışı içindeydi. Papa III. Leo (795-816) patolojik imparatoriçe Eirini Konstantinopolis'te tek başına iktidarı ele geçirdikten sonra imparatorluk unvanının boşlukta kaldığını kabul etme eğilimindeydi. Dahası, öncülünün akrabalarından oluşan bir çete tarafından kendisini yerinden etmeye çalışan bir saldırı girişiminde bulunulduktan sonra, Frank ülkesinde, daha önce Aziz Petrus'un anahtarlarını ve Roma bayrağını gönderdiği Charles'a sığınmak zorunda kalmıştı [BRIE].

Charlemagne'ın ilk yıllarından sonra Fransiya'nın batı sınırları ciddi bir huzursuzluk yaşamadı. Pirene hattı önemli Müslüman müdahalelerine karşı tutulmuştu (Bkz. s. 285) ve Halifelik, zengin ve fazla nüfusa sahip olmakla birlikte, kendisini oluşturan devletler arasındaki iç çekişmelerle uğraşmak zorundaydı. Frankların konumu kuzey İberya sahili boyunca birbirine tutunan Hıristiyan prenslerin ittifakıyla, önce Asturias Krallığı ve sonra Leon, Kastilya ve Navarra krallıklarının kurulmasıyla, güçlenmişti. Güney sahilde Aragon'da ve Barcelona Kontluğunda vücut bulan tampon Hıristiyan devletlerle korunuyordu. Batıdaki görece güvenli durum Charlemagne'a ve ardıllarına dikkatlerini başka yerlerdeki, özellikle doğu ve İtalya'daki sorunlara yöneltme şansını vermişti [MADONNA].

Frank-papalık bağlaşması 800 yılında Charles'ın İtalya'ya yaptığı beşinci seyahat sırasında tamamlandı. Soylulardan oluşan bir kurul Charles'ın bütün suçlarını akladı ve Noel sırasında Aziz Petrus'un mezarı başında dua için kalkarken, papa başına imparatorluk tacını geçirdi. Toplantıda "Sezar" ve "Augustus" olarak nitelendirildi ve papa önünde saygıyla eğildi. Charlemagne'ın yaşam öyküsünü yazan Einhard, taç giydirmenin kendiliğinden olduğunu iddia eder; ama özenle prova edilmişti. Geleneğe göre tamamen düzen dışıydı; Papa Leo'nun imparatorluk unvanı verme ve Charlemagne'ın da kabul etme yetkisi yoktu. Ama bu oldu. Artık Batı'da Bizans İmparatorluğundan bağımsız bir Katolik İmparator vardı. Barbar Frank krallığı yüceltilmiş, yeni statüsü için Papalığın desteğini almıştı (Bkz. Ek III, s. 1299) [AQUILA] [PAPESSA].

BRIE

774 YILINDA Lombardlara karşı düzenlediği seferden dönen Charlemagne, Meaux Manastırı'nın yakınındaki Brie Yaylası'nda mola verdi. Keşişler ona bir tabak perhiz peyniri sundular. Kabuğunu çıkarmadan hepsini yemesi için ısrar ettiler. Peynir hoşuna gidince, hemen her yıl iki parça Brie peynirinin Aix-La-Chapelle'e (Aachen) gönderilmesini emretti. Charlemagne'ın kâtibi Einhard, dört yıl sonra Müslümanlarla olan savaşlar sırasında da benzer bir olay yaşandığını kaydeder. Güney Fransa'da Rouergue bölgesinde mola veren kral, Roma zamanından beri ün yapmış olan, Roquefort'un kireçli mağaralarında bekletilerek küflendirilen yerel koyun peynirini çok sevmiştir.[1]

Charlemagne'ın kaliteli peynirlerine güzel şarap kileri eşlik eder. Aloxe-Corton'daki Burgonya bağlarında birçok *ouvrées* yani mahzen sahibidir. Bu şarapların en seçkini "tarçın kokulu, çakmaktaşı tadındaki" beyaz *Grand Cru* halen Corton-Charlemagne adıyla pazarlanmaktadır.[2]

Fransa'nın beş yüz peynirinden biri olan Brie de Meaux, ilk manastır dönemi çiftçiliğinden beri bilinmektedir. Mayalandıktan ve havalandırıldıktan sonra lor halinde düz, altı saman döşenmiş bir kalıba dökülür, kuruması için eğimli taş rafa konulur. Yirmi dört saat sonra boşaltılıp tuzlanır, kurutulur, zaman zaman döndürülür ve dört-yedi hafta kilerde bekletilir. Nihai halinde, tercihe bağlı olarak Normandiya ineğinden elde edilen 23 litre tam yağlı sütten, 37x3,5 cm ebadında, 3 kg ağırlığında peynir ortaya çıkar. Altın renginde kabuğu vardır, içi sıkı, saman rengindedir ve fildişi rengindeki *âme*'ı veya *centre*'ı yani ortası, sözlük anlamıyla 'ruhu' suludur. İnce ekmek dilimlerinin arasına konularak yenilir.

Brie yüzyıllarca Marne Nehrinden Paris'e gönderildi ve sokak satıcıları *'Fromage de Brye'* diye bağırarak bu peyniri satıı. VII. Charles ve IV. Henri'nin en sevdiği türdü, fakat XVI. Louis'nin canına mal oldu. Louis peynirini yemek için Varennes hanlarında ayak sürürken yakalandı. Brie Viyana Kongresi'nde uluslararası ün kazandı ve burada Metternich onu *le prince des fromages* - Talleyrand'ın asla ihanet etmeyeceği tek prens olarak ilan etti.

Avrupa Topluluğunun Ortak Tarım Politikası (OTP, CAP) geleneksel çiftçi peynirlerini öldürüyor. 1985'te on sekiz bin tondan fazla "korkunç" sanayi Brie'sine karşılık, altı bin ton Brie ANOC *(Appelation Nationale d'Origine controlée)* üretilmişti.

1792 Ağustosunda, Devrimci Terör sırasında birçok Meaux keşişi öldürüldüğünde, biri, Başrahip Gobert Normandiya'yı geçerek İngiltere'ye kaçtı. Vimoutiers (Orne) yakınındaki bir köyde, bir köylünün karısına peynircilik konusunda bildiklerini anlatmaya yetecek kadar süre kalabildi. Köyün adı Camembert'di.[3]

MADONNA

MONSERRAT HANIMI heykelinin yaşı belirlenemiyor, ama bu kutsal heykele ev sahipliği yapan, Katalonya'nın "testere dişli" dağındaki manastır 975 yılında kurulmuştur. Muhtemelen Bizans'ta yapılmış olan oturur durumdaki ahşap heykelin başında taç vardır ve bir elinde bir küre, ötekinde çocuk İsa'yı tutar. İsa'nın başında da taç vardır ve sağ elini kutsamak için kaldırırken, soluyla bir çam kozalağı sunmaktadır. Madonna'nın mükemmel bir huzur ifade eden uzun yüzü "siyah"tır.[1]

1384'te bir Bakire Anne ve Çocuk ikonası, Polonya'nın batısındaki Czestochowa kentinde bulunan Jasna Gora, "Parlak Dağ"daki Pauline Manastırı'na getirildi. Silezya'daki Opole Prensi tarafından bağışlanmıştı. Hikâyeye göre ikona, Nasıra'da Kutsal Aile'nin masasında Aziz Luka tarafından yapılmıştı. Daha büyük olasılıkla bir Bizans orijinalinden kopya edilmişti. Baş, kenarları altından, zambak çiçekleriyle bezeli, koyu renkli bir yaşmakla örtülüdür ve hâlesi vardır. Gözler sanki gözyaşlarıyla dolmuş gibi yarı kapalıdır ve iki uzun kirpik ve sağ yanakta ışıldayan kılıç kesikleriyle üzgün yüz vurgulanmıştır. Yüz, *la Moreneta* tarzı siyahtır (Bkz. Tablo 20).[2]

Orta Fransa'da Gorge d'Alzou uçurumlarında on ikinci yüzyılda inşa edilmiş bir grup kutsal emanet binasının merkezi olan Notre Dame de Rocamadour'da da bir Siyah Madonna vardır. Bu şeklin St Amadour veya Amateur tarafından yapıldığı söylenmektedir ve efsaneye göre bu kişinin de İsa'nın müritlerinden biri olan vergi mültezimi Zakkay'la bağlantısı vardır.[3] Bizans kaynaklı bir başka küçük siyah Madonna ikonası Clermont'da Notre-Dame du Port yeraltı türbesinin minberinde bulunmaktadır.[4]

Rusya'da Kazanlı Siyah Bakire'ye çok uzun zamandır çeşitli mucizeler atfedilmektedir. İlk kez 1579'da bir tarlaya gömülü olarak bulunan ikona Korkunç İvan'ın Kazan'ı fethinden kısa süre önce Kazan'daki Bogoroditsky manastırına yerleştirilmişti. 1612'de Polonyalıların Kremlin'den kovulmalarının anısına bir kopyası yapılarak Moskova'ya götürüldü. 1710'da bir başka kopyası Rusya'nın yeni başkentinin kutsanması için St Petersburg'a konuldu. I. Aleksandr'ın tamamladığı devasa, neoklasik katedral St Petersburg Bakiresi'ne ev sahipliği yapmak üzere inşa edilmişti ve bunun bir kopya olduğunu bilen yoktu. 1904'te orijinal ikona Kazan'dan çalındı. Batı Avrupa'da tam zamanında ortaya çıkarak ABD Ortodoks Kilisesi tarafından satın alındı; böylece Bolşevik Devrimi sırasında tahrip edilen veya devletin sanat galerilerine yerleştirilen birçok ünlü Rus ikonası arasına girmekten kurtuldu.[5]

Monserrat, Czestochowa, Rocamadour ve Kazan Avrupa'daki sayısız Meryem türbelerinden ancak dördü. Beyaz yüzlerle dolu bir kıtada Siyah Madonnalar ek bir gizeme sahip. La Moreneta, Katalonya'nın hamisi, İgnatius Loyola'nın din değiştirmesine tanıklık etmiş. Napolyon Savaşları sırasında manastır tahrip olduğunda dikkatleri üzerine çekmişti. Sicilya, Meksika ve Bohemya'da çok iyi tanınıyor. İmparatorluk Generali Wallenstein katledildiğinde, onun adına bir şapel yaptırmaktaydı. *Matka Boska*, Czestochowa'nın Kutsal Anası, on yedinci yüzyılda ulusal rol oynamazdan önce, ilk kez Hanedan Savaşları sırasında hac yeri oldu (Bkz. s. 600). Lit-

vanya'daki eşdeğeriyle birlikte Vilno'daki Ostrobramskalı *Matka Boska* ile birlikte Polonyalılar tarafından Sibirya'daki İrkutsk'dan Pennsylvannia'daki Doylestown'a kadar bütün kiliselerde kutsanır. Rocamadour Bakiresi 1245'te Aziz Louis, 1324'te Yakışıklı Charles ve 1463'te XI. Louis'den saygı görmüştür. Francis Poulenc'e *Litanie de la Vierge Noire*'ın esinini vermiştir (1936). Kazanlı Bakire Romanov hanedanı tarafından Konstantinopolis'teki Blachernae Bakiresi'nin eşdeğeri olarak koruyucu hami olarak benimsenmiştir. Katolik eşdeğerlerinin İsa'nın Göğe Çıkması Yortusu sırasında özel saygı görmesine karşın, onun günü 8 Temmuz'da kutlanır (OS).

Bakire Meryem kültünün Kitabı Mukaddeste yeri yoktur. İlk kez Efes ruhani meclisinde *Theotokos* ('Tanrı-taşıyıcı') öğretisinde ortaya çıkar. Ruhani meclis aynı zamanlarda (432) Roma'da, Reims Katedrali'nde Santa Maria Maggiore takdis töreninin yapılması için esin kaynağı olmuş Atina Panthenon'unu yeniden canlandırmıştır. Altıncı yüzyılda Bizans'ta düzenli Müjde (25 Mart), İsa'nın Göğe Çıkması (15 Ağustos) ve *Dormition* [Meryem'in uyuya kalması = ölmesi] yortuları kutlanmaya başlandı, bunların hepsi ikonografinin gözde temalarıydı. Buradan Latin Hıristiyanlığına doğru devamlı bir etkilenme gerçekleşti. Aziz Meryem kişiliğinde kadınlık, *Mater Misericordiae, Magna Mater*, Cennetin Lekesiz Kraliçesi, Ana Tanrıça imgesi ortaya çıkıp gelişti; eski Hıristiyanlığın günahkâr Havva ve tövbekâr fahişe Meodelli Meryem'i yerine ideal bir ikame doğmuştu. Protestanlar tarafından, modern feministlerin yaptığı gibi bu imge şiddetle reddedildi.[6] Fakat 1854'te ilan edilen Mükemmellik Dogması'na kadar resmi kabul bulamadı. "Ortak-kurtarıcı" niteliğinin tanınması talepleri İkinci Vatikan ruhani meclisinde reddedildi.

Gene de Kutsal Bakire esin kaynağı olmaktan geri durmadı. Hıristiyan sanatının en önde gelen temalarından biri, mistik hayallerin kaynağı **[BERNADETTE] [FATIMA]** ve sonsuz duaların istinatgâhı oldu **[ANGELUS].** Tesbihin "onar onbeşlisi" ona yönelir. 1568'den itibaren *Ave Maria* Roma Katolik dualarında kalıcı bir yer edindi:

> Selam Rahmet dolu Meryem, Rab Seninledir.
> Kadınlar içinde sen kutsal olansın ve senin rahminin meyvesi kutsaldır.
> Kutsal Meryem, Tanrının Anası! Şimdi ve ölüm anımızda,
> Biz günahkârlar için dua et.

Charlemagne'nın krallığı ve imparatorluğu bir diyardan ötekine daima seyahat eden bir saray tarafından yönetiliyordu. Neustria, Akitanya ve Lombardiya'da kurulmuş birkaç alt derecede saray ve herhalde her biri emperyal "kont" tarafından yönetilen üç yüz *comitates* yani kontluk vardı. İmparator sarayının görevleri, başlangıçta *Arch-Chaplain* (baş saray görevlisi) Fulrad ve daha sonra İmparator'un gözde danışmanı Northumbrialı keşiş Alcuin'in başkanlık ettiği bir ruhban kadrosu tarafından yürütülüyordu. Yerel piskoposlar genellikle kontların denetimi işlevini yerine getiriyorlardı ve *missi dominici* adı verilen "kraliyet görevlileri" ülkeyi belirli güzergâhlar içinde dolaşıyorlardı. Hiyerarşi ve atama Kral adına yapılıyordu. Merkezi bir gümüş sikke darp edilmişti, bir

libre gümüşten iki yüz kırk *denarius* kesiliyordu. Kralın arka çıkması ve evlilik yoluyla oluşmuş uluslararası bir yürütme gücü olan bir sınıf doğmuştu. Bir dizi *capitularis*, yani derlenmiş ferman Kilise ve Devlet için tekdüze kurallar bütünü olarak hizmet görüyordu. Kiliseye ödenen ondabir vergisi zorunlu hale getirilmişti. Papaz öldürmenin cezası ölümdü. Rahip sınıfından olanlar yalnızca kont ve piskoposun ortak başkanlığındaki bir mahkemede yargılanabiliyordu. Pagan ölü yakmalar yasaklandı. Yeni, merkezi bir siyasal düzen kurulmaktaydı. Gerçekte, yerel gelenekler ve önderler güçlerini büyük oranda koruyorlardı.

Charlemagne'ın sarayı elbette kıta çapında bir etki ve iktidar odağı haline gelmişti. 798 yılına ait kraliyet yıllığı bu gücün uzun erimli temaslarını ortaya koymaktadır:

> Galiçya ve Asturya Kralı Alfonso'dan gelen Froia adlı bir elçi şahane bir çadır getirdi. Fakat Paskalya günü Elbe'nin ötesindeki Nordliudi asi olup ayaklandı ve aralarında adalet dağıtmakla görevli elçileri ele geçirdi... Kral bir ordu topladı ve onları savaşta yenip tutsak aldı. Ve Aix-la-Chapelle'deki sarayına gidip Konstantinopolis'ten gönderilen bir Yunan heyetini kabul etti. Bu yıl Mars denilen yıldız Haziranda Temmuza kadar göklerde görülmedi. Balear Adaları Berberiler ve Kuzey Afrikalı Müslümanlar tarafından yağmalandı. Lizbon'u yağmalamış olan Kral Alfonso Froia ve Bassiliscus adlı elçilerini kışın zaferinin nişanesi olarak zırhlar, kaurlar ve Berberi esirlerle birlikte Büyük Kral'a gönderdi. Sonra Noel ve Paskalya Kral tarafından burada kutlandı.[2]

Eski "Avrupa" adının dirilişi Büyük Karl'ın sarayında oldu. Karolenjlerin dünyanın üstünde egemenlik kurdukları bölümüne verilecek, pagan ülkesi, Bizans ve bütün Hıristiyan dünyasından kendilerini ayırt edecek bir ada ihtiyaçları vardı. Yani bu "ilk Avrupa" Charles'ın kendisinden daha uzun ömürlü olmayan geçici bir Batı kavramı oluşturmuştu.

PAPESSA

YİNELENEN bir ortaçağ geleneğine göre Aziz Petrus'un tahtı bir zamanlar bir kadının eline geçmişti. En yaygın değişkeye göre MS 855 yılında ölmüş olan Papa IV Leo'nun yerine Johannes Anglicus adlı biri geçmişti. Leo'nun ardılı Atina'da öğrenim görmüştü ve bilgece derslerle *Curia*'yı [Roma yönetim kurulu] fazlasıyla etkilemişti. Fakat iki yıl sonra Roma'da bir sokakta doğum sırasında ölünce büyük skandal oldu. Bu anlatım Troppau Ol'lu Martinus Polonus'un (y. 1200-78) eserine kadar izlenebilir. Polonus olayları gerçek olgular olarak anlatır. *Chronicon summorum pontificum imperatorumque* adlı eseri kaynak olarak fazlasıyla kullanılmıştır. Bir farklı değişke "Papa Jeanne"ı 1087 yılında ölen III. Victor'un ardılı olarak anlatır. Bu değişkede bir ata binerken doğum yaparak cinsiyetini ele verir. Hemen atın kuyruğuna

bağlanarak taşa tutulup öldürülür. Bu anlatım Jean de Mailly adlı yaratıcı bir Dominiken tarafından geç on üçüncü yüzyılın ortalarında *Evrensel Mainz Kroniği*'nde yer alır.

Ortaçağ kroniklerinin garip öyküler anlatmasında tuhaf bir yön yoktur. Fakat bu uydurmaların yüzyıllarca sorgulanmadan benimsenmiş olması dikkat çekicidir. Petrarca da Boccaccio da buntara inandılar. Papa Jeanne'ın bir heykeli Siena katedralinde öteki papaların arasında durmaktadır. Jan Hus, Konstanz Ruhani Meclisinde bir Kilise rezaleti olarak olayı andığında düzeltilmemiştir. Roma'daki San Clemente kilisesi yanındaki, Papanın çocuğunu doğurduğu kabul edilen noktada bulunan muamma olarak kalan bir anıtın 1560'lara kadar dokunulmadan geldiği söylenir. Bavyeralı "Aventinus"un 1554'te yayımlanan *Annales*'ine kadar hiçbir bilim adamı bu hikâyeden kuşkulanmış görünmez. Ancak 1647 ve 1657'de Fransız Protestan David Blondel'in yazdığı risalelerden sonra öykünün tarihselliği reddedilmiştir.

Ortaçağ tarih metinlerinde Papa Jeanne hakkında, dile getirilse bile tuhafsama çok azdır. Gerçekte Jeanne daha sonra farklılaşan bir cinsiyet imgesinin işaretini vermektedir. Hikâyenin bu kadar uzun süre yaşayabilmiş olması için onda kalıtımsal olarak bir inanılabilirlik yönü olmalıdır. Jeanne'ın kendisi tarihi gerçek olmayabilir. Ama hikâye elbette tarihseldir.[1]

Ama Charlemagne enerjik bir inşaatçıdır. Nijmegen, Engellheim ve Aix-la-Chapelle'de saraylar yaptırmıştır. Ren Nehrine Mainz'da köprü yaptırmış ve Ren ile Tuna'nın kollarını bir kanalla, Kaisergrab'la birleştirmiştir. Alplerin kuzeyindeki romanesk mimarinin öncüsü olmuştur. Gene Charlemagne bilimleri korumasıyla ün almıştı. Kendi, güçlü bir hatip olmakla birlikte, okuma yazma bilmezdi. Ama ün yapmış bilim adamlarını, Yorklu Alcuin, Pisalı Petrur, Lyonlu Agobard'ı istihdam etti. Elyazmalarını topladı, Kitabı Mukaddes metnini gözden geçirtti, dilbilgisi, tarih, balad kitapları yayımladı. Başrahip Einhard'ın yazdığı yaşam öyküsü *Vita Karoli* ilk "laik biyografi" olarak bilinir. Ondan herkes etkilenmiş değildir. Bir tarihçi Charlemagne'ı "bugün eğitim sistemimizin boğazına geçmiş köşe taşı gibi duran kitapları ezberlemeye dayalı kitabi geleneğe bizi yönelttiği" için eleştirir[3] **[AGOBARD] [PFALZ]**.

Charlemagne ülkesinin ayrılmaz bir parçası olarak Kilise'yi yönetmekte tereddüt göstermedi. 794 Frankfurt Ruhani Meclisinde, (VII.) Nicaea Genel Ruhani Meclisinin kararlarını reddetti. Piskopos ve manastır başkanları feodal süzerenler olarak görülüyordu ve ihanet yasasına tabiydiler. Piskoposların savaşa katılmalarını yasaklarken, İncili kılıç ve ateşle yayıyordu. *Dağ Vaazı*'nın gerçekliği tartışma konusudur. Hıristiyanlığa hizmetleri, süreç cinsel fetihlerinin toprak fetihlerinden hiç de az olmadığına ilişkin raporlarla üç yüz elli bir yıl engellense de, sonunda aziz ilan edilerek ödüllendirildi.

Charlemagne 28 Ocak 814'te öldü. Aix-la-Chapelle'deki şimdi yok olmuş olan türbesinde bir portresi ile şu yazıt yer alıyordu:

Bu turbenin altında büyük ve Ortodoks imparator, Frank krallığını soylu biçimde büyüten ve kırk yedi yıl refah içinde hükmeden Charles'ın gövdesi yatıyor. Yetmiş yaşlarında, Efendimizin 814. Yılında, yedinci *indictionda* [Roma'da on beş yıllık süre] Şubat Kalendlerinin [Roma'da ayın başı] beşinde öldü.[†]

AGOBARD

BÜTÜN KEHANETLERE göre, 810 yılı Charlemagne'ın en kötü yılı olacaktı. İki gün ve iki ay tutulması olmuş, hepsi Frank ülkesinde gözlemlenmişti. Ve Charlemagne'ın Halifenin armağanı olan fili de bu alametleri destekler biçimde ölmüştü. Gittikçe daha fazla yayılan sığır vebası vardı ve Benevento Dükü isyan etmişti.

Bütün bunlar, daha da fazlası Lyon piskoposu Agobard (y. 779-840) tarafından içtenlikle kaydedilmiştir. Dahası, Agobard halkın batıl inançlara kapıldığını da görmektedir. Halk sığırlarının Benevento Dükü'nün casuslarının döktüğü zehirli bir toz nedeniyle öldüğüne inanmaktadır. Ayrıca Frank ülkesinin "göksel denizciler" tarafından kullanılan "bulutlan gemiler" tarafından işgal edilmekte olduğuna da inanmaktadırlar. İşgalcilerin Frankların harmanlarını gökten attıkları dolularla dövdükleri, sonra da "Magonia" ülkesine taşıdıkları söylenmektedir. Agobard bu tür öykülere kendisini kolay kaptırmaz, inceledikten sonra, bu iddiaları reddetmiştir. Ama Katolik Kilisesinin Yahudiler tarafından işgal edilmekte olduğuna inanır görünmektedir. 1605 yılında toplu eserleri bulunduğunda, en az beş risalesini Yahudi tehdidine ayırmış olduğu anlaşılmıştır.[1]

Agobard'ın en önemli hareketi ise, evrensel Hıristiyanlık ülkesi için evrensel Hıristiyanlık hukukunun oluşturulması isteğidir. "Eğer Tanrı acı çekerek kefareti Gövdesi ile ödediyse" diye yazmıştır, "hukukların inanılmaz çeşitliliği ... onun ilâhi birlik çabasına karşı değil midir?"[2] Agobard ilk Avrupa merkeziyetçisidir.

PFALZ

AIX-LA-CHAPELLE adını Roma Aquisgranium, "Apollo-Granus suları" kaplıcasından alır. Onun sıcak, sağaltıcı suları Charlemagne'ın en sevdiği ikametgâhı Kaiserpfalz'ın seçim nedenini de açıklar. Fransızca ad Aix-la-Chapelle, Charlemagne'ın sarayına eklediği Aachen Katedrali'nin bugün parçası olan ünlü şapeli anımsatmaktadır.

Charlemagne'ın şapeli 805 yılında bitirilmişti. Bu bina Ravenna'daki, Charlemagne'ın görüp hayran olduğu San Vitale tarzında, Bizans üslubunda üç katlı sekizgen biçiminde inşa edilmiştir. Binanın oranlarının, Vaftizci Yahya'nın Vahyindeki mistik sayılara uydurulduğu söylenir. Yapıldığı zaman Alplerin kuzeyindeki en büyük yapıydı. Sekizgen içinde, Roma kemerlerinin üstünde çepeçevre Alcuin tarafından yazıldığı söylenen bir atıfname yer alır:

CUM LAPIDES VIVI PACIS CONPAGE LIGANTUR
Yaşayan taşlar huzur dolu uyum içinde birleştirildiğinden beri,
INQUE PARES NUMEROS OMNIA CONVENIUNT
Ve bütün rakamlar ve ölçüler uyum içinde olduğunda
CLARET OPUS DOMINI, TOTAM QUI CONSTRUIT AULAM
Bu salonu inşa eden Rabbın eseri parlayacak.
EFFECTUSQUE PIIS DAT STUDIIS HOMINUM
Bitirilen bu yapı halkın dindar çabalarını taçlandırıyor
QUORUM PERPETUI DECORIS STRUCTURA MANEBIT
Eserleri sonsuza dek güzellik anıtı olarak duracak
SI PERFECTA AUCTOR PROTEGAT ATQUE REGAT.
Her şeyin Yapıcısı onu korur ve himayesine alırsa.
SIC DEUS HOC TUTUM STABILE FUNDAMENTE TE TEMPLUM
Tanrı bu tapınağın bekçisi olsun
QUED KAROLUS PRINCEPS CONDIDIT, ESSE VELIT
Prens Charles onu sağlam temeller üstüne kurdu.

Şapelin dekorasyonu, Charlemagne ve ardıllarının yeni ve naif Hıristiyan kurgu içinde canlandırdıkları yoğun emperyal sembolizmle yüklüdür. Kubbe içindeki bir mozaik Kuzunun Taç Giyişini temsil eder. *Ambo* yani mihrap Roma çömlek ve camları ve akik bir kartalla işlenmiştir. Yeşil ve gül rengi somakiden Mısır sütunları ikinci kemer sırasını destekler. *Pala d'oro* yani mihrap panelleri klasik Roman kabartma tarzında som altından bir *Passion* [Çarmıha gerilme] resmidir. *Lotharkreuz* yani Lothar Haçı, antik mücevherlerle bezenmiş dövülmüş altından yapılma Hıristiyan sanatı şaheserlerindendir. Ortasında İmparator Augustus'un kartalı vardır. Basit beyaz mermer levhalardan oluşan imparatorluk tahtı, yedi yüz yıl süreyle otuz iki taç giyme töreninde yaptığı gibi, ilk katın galerisine yukardan bakar. Mesaj basittir: Charlemagne'ın devraldığı İmparatorluk kendini hem Kutsal hem Romalı kabul etmektedir.

On ikinci yüzyılda, Friedrich Barbarossa'nın emriyle, şapel Charlemagne'ın türbesi haline getirildi. 1165'te azizler katında yeni kabul edilmiş olan gövde som altın tabuta taşındı. Çevresi uygun kutsal emanetlerle, İsa'nın peştamalı, Bakire'nin kuşağı, Charlemagne'ın kafatasından bir parça gibi hepsi değerli olan emanetlerle sarmalandı. Barbarossa kendi de kocaman, tekerlek biçimli, demir kandil armağan etti; "Kandillerin Tacı" sekizgenin merkezine asıldı. Yeni Kudüs'ün duvarlarını temsil ediyordu. Bunun da uzun bir yazılı vardır:

> Kudüs, göksel Zion, Yahya, kurtuluşun müjdecisi Seni gördü... Friedrich Roma İmparatorluğunun Katolik İmparatoru bu ışıklar tacını prense bir armağan olarak sundu. Şimdi, Ey Kutsal Bakire, onu Sana adıyor. Ey Stella Maris, Ey Denizler Yıldızı, yoksul Friedrich'i gözetimine al... ve İmparator'un karısı Baetrix'i koru.

Bugün Aachen'daki imparatorluk şapeli romanesk sanatın en önde gelen birkaç örneğinden birini oluşturmaktadır. Ama bundan da önemli bir yanı vardır. Bu yapı herhangi bir kitabın verebileceğinden daha canlı bir tarih dersi vermektedir. Ziyaretçiler binaya girdiklerinde Kurt Kapısı'ndan geçerler; efsaneye göre şapeli ele geçirmek için Şeytanın yarattığı kurttan dolayı bu adı almıştır. Barbar ve klasik, Hıristiyan ve pagan dünyaların, zamanın ruhsal ortamının sağladığı en güçlü karışımdan ancak yavan zihinler etkilenmez. Burada Batı Avrupa'nın bir zamanlar romanesklik henüz yeniyken ve uygarlık hâlâ Doğu'dayken yarattığı en büyük anıt durmaktadır.[1]

Charlemagne'ın canı ülkesinin çimentosuydu. Mirası hemen oğulları ve torunları arasında kavga konusu oldu. 817 tarihli Aix-la-Chapelle paylaşımı iç savaşa yol açtı. Aile içinde uzun süreli kan dökülmesinin peşinden, 843'te Verdun Antlaşması hayatta kalan torunların ülkeyi üçe bölmeleriyle sağlandı. Kel Charles Batı, Roma-Neustria, Akitanya, Batı Burgonya ve İspanya Ucu bölümünü aldı. İtalya kralı I. Lothair Austrasia, Doğu Burgonya, Provance ve İtalya'dan oluşan "Orta Krallık"la birlikte imparator unvanını da aldı. Germen Ludwig (Louis), bütünüyle Germen topraklarından oluşan doğu bölümünü aldı (Bkz. Harita 12). Verdun Anlaşması geleceğin Almanya ve Fransasının çekirdeğini yarattı. "Orta Krallık" ikisi arasında sonsuz bir çekişme konusu oldu. Charlemagne'ın mükemmel meşruiyeti yalnızca kırılgan birliğin değil, aynı derecede sonu gelmeyen mücadelelerin de örneğiydi [**KRAL**].

Karolenj veya "Karling'lerin feodal savaşları Vikinglerin yararlanmakta gecikmedikleri bir fırsat doğurdu. 841 yazında Seine Nehrinden aşağı geçerek Rouen'i yağmaladıkları görüldü. 843-44'te, Verdun Anlaşmasından sonra, Noirmoutier Adasında kışladılar. Yeni kurulan Hamburg kenti 845'te yakıldı ve Kel Charles Montmartre'e sığınırken Paris yağmalandı. 847'de antik Bordeaux kenti yıllar sürecek tutsaklığa düştü. 852 yılında Kel Charles'ın Seine ırmağının kolu Juefosse'ta Viking kampını tuzağa düşürmesi ve altın ve sürekli toprak bağışlarıyla bırakması uğursuzluğun habercisiydi. Buna karşılık ödülü, yalnızca Orléans'ın direnebildiği sürekli akınlar oldu.

KRAL

CHARLEMAGNE Slavları en azından dört cephede ezdi. Elbe'nin doğusunda 789'da Abortritleri ve Sorbları yendi. 805-6'da Bohemya Çeklerini ve Sava ve Drava Karintiya Slavlarını haraç ödemeye mecbur etti. Büyük fatihe duydukları saygının sonucu olarak Slavlar onun adını "kral" sözcüğünün karşılığı olarak benimsediler. *Karol* Çekçe'de, *krol* Lehçe'de, *korol* Rusça'da kral anlamına geldi. Franklar Slavlara Hıristiyan krallığın ilk modelini öğrettiler.

Batı'da, Charlemagne sayısız ortaçağ efsanesinin monarkı, *chansons de geste*'in üstün kahramanı oldu.[1] Daha dokuzuncu yüzyılda St Gall'den bir keşiş oldukça uydurma bir kronik, *De Gesti Karoli Magni*'yi yazmıştı. Çok geçmeden Charlemagne *troubadour*'lar tarafından Hıristiyanlığın insanüstü kahramanı olarak anlatılır oldu; kutsal kılıcı *"Joyeuse"*'ü sallıyor, dinsizleri eziyor, yoldaşları Roland, Ganelon, Bavyeralı Naimes, Dan Ogier, Toulouselu Guillaume, Reims'in savaşçı piskoposu Turpin'in başında at sürüyordu.

Fransız geleneğinde Charlemagne'ın "on iki yoldaşı" Normandiya, Burgonya ve Akitanya'nın üç Champagne, Toulouse ve Flandere'nin üç kontu ve altı ruhban sınıfından yoldaş Reims, Laon, Chalons, Beauvais, Langres ve Noyon piskoposlarından oluşuyordu.

Alman efsanelerinde Charlemagne genellikle uyur ve tebasının dertlerinden kurtarılması için çağrılarak uyandırılmayı bekler. Bavyera masalında, Aachen'daki şapelde bulunan tahtında otürür gibi *Untersberg*'de sandalyesinde oturmaktadır. Sakalı önündeki masayı üç kez dolanır olduğunda dünyanın da sonu gelecektir. Almancada Charlemagne'ın adı Büyük Ayı takım yıldızına verilmiştir: Karlswagen. Eski İngilizcede "Charles Vain" Büyük Ayı burcunun bir başka adıdır.

Daha sonra, Fransa ve Almanya'da, Büyük Charles ulusun atası olarak yüceltildi. Fransızlara göre "Charlemagne", Almanlara göre "Karl der Grosse" olarak adlandırılarak Frank değil, fakat yurtsever Fransız veya Alman önder olarak tanımlandı. 1804'te Napoléon'un taç giyme töreninde onun örneği izlendi. 1838-1852'de Frankfurt'ta Kaisersall'da Alman imparatorlar galerisinde ilk portre onundu.[2]

Yirminci yüzyılda Büyük Charles daha çok Fransız-Alman uzlaşmasının simgesi olarak ele alındı. 1943'te Naziler Waffen SS gönüllüleri için yeni bir tümen kurduklarında veya 1955'te Avrupa Konseyi "Avrupa birliği için hizmet edenlere" verilecek bir ödül oluşturduğunda, düzenleyiciler aynı ada, Charlemagne'a başvurdular.

864'te Pistres Fermanı ile Kel Charles sonunda bütün yerleşimlere istihkâm yapma ve bir süvari birliğini hazır tutma emrini verdi. Ama kurtuluş henüz gelecek gibi değildi. Her yıl Karolenjlerin kendi aralarındaki savaşlar kraliyet ailesinden ölümler, geçici paylaşımlar ve daha büyük Viking akınlarıyla geçiyordu. 867'den 878'e kadar Danlar İngiltere'yi ellerinde tuttular. 880'de Elbe vadisini yağmaladılar. 885-6'da kırk bin Viking yedi yüz uzun gemiden inerek bugünkü Champ de Mars'a geldi ve on bir ay süreyle Paris'i muhasara etti. Kont Odo kahramanca savunma yaptı ve sonunda kral Kel Charles'ın Viking-lere yedi yüz libre gümüş ödeyerek onları Burgonya'ya gönderdiğini öğrendi.

Charlemagne'ın faaliyet alanı içine girmeyen Britanya Adaları'nda Viking etkisi özellikle şiddetliydi. Dan işgalleri iki yüz yıldan daha uzun süren bölünmeler yarattı. Wessex kralı Egbert 828 yılında Bretwalda, yani bütün Britanya kralı olarak tanındı. Bir kuşak sonra ise Danlar Wessex üstünlüğüne meydan okuyorlardı. Wessex kralı Büyük Alfred (h. 849-99) onları tabi kılmak için bir ömür harcadı. Bir an geldi, 878 yılında, Somerset'te Athelney bataklığında saklanmak zorunda kaldı. Ama aynı yılki savaşlarda ülkeyi bölmeyi başardı. Wed-

more Anlaşması *Danelagh*-Dan yönetimine tabi büyük bir alan tanımlıyordu. Bu andan itibaren, 1066 yılına kadar, İngiltere Wessex hanedanı ile Danlar arasında çekişme alanı oldu. Onuncu yüzyılda son York Dan kralı Eric Bloodaxe'in kovulmasından sonra, Viking akınları öç alma amacıyla devam etti. 994'te Londra Dan ve Norveçlilerin birlikte saldırısına uğradı. 1017-35 yıllarında Knut, yani Canute İngiltere ile İskandinavya'yı birleştiren kocaman Kuzey Denizi imparatorluğuna hükmetti. Eski Anglosakson krallığı Westminster Manastırı'nın kurucusu günah çıkartıcı Edward zamanında (h. 1042-66) kısa bir soluk aldı. 1066'da Edward'ın ölümü üç rakip, Norveçli Harold Hardrada, Wessexli Harold Godwinson ve Normandiya Dükü Piç Guillaume arasında savaşa yol açtı.

İngilizler Danlarla savaşırken, Britanya Adalarının kalanı Vikinglerle Keltler arasında uzun, karmaşık savaşlara sahne oldu. Kuzeylilerin federasyonları Keltik prenslerin gerileyen birlikleriyle dövüştü. İrlanda'da Keltler, Vikinglerin sahillerdeki berkitilmiş yerleşimlerine karşılık iç bölgeleri tuttular. Bir yüzyıl süren sonuçsuz kargaşadan sonra Bhriain Boroimhe (Brian Boru, h. 1002-14) yönetiminde üstünlüğü ele geçirdiler. Boroimhe'nin ölümüyle krallığı O'Brianlar, O'Neiller ve O'Connorlar arasında çatışma konusu oldu. Bundan sonra gene İrlandalıların adanın tamamına hükmettikleri yüz elli yıllık bir dönem geldi. Erinli bir Ard Rih, yani "Yüce Kral" Meath, Munster, Leinstwer, Ulster ve Connaught'daki küçük krallıklar üstünde otorite kurdu. Tarih öncelerinden kalan kadim Breton yasaları yönetim ve toplumsal geleneklerde bir çerçeve oluşturmak üzere yazıya geçirildi ve *fine*, yani klanların geleneksel yaşamı bu yasalara uygun toplantılar, yargıçlar ve gittikçe kurumsallaşan Kilisenin etkisiyle dönüştü. Gallerde Keltik prenslikler sahilde Vikinglerle, iç kesimde baskısını hiç azaltmayan İngilizlerin arasında kaldılar. Sekizinci yüzyıldan itibaren Mercia kralı Offa tarafından oluşturulan büyük Dyke yönetimine girdiler ve Strathclyde ile Cornwall'daki ırktaşlarıyla bağları koptu. Devamlı şarkıları söylenen Rhodri Mawr (Büyük Roderick, öl. 877) ile Gruffydd ap Llewellyn'in (Griffith, öl. 1062) kimliğinde önderlerini ve geçici şeflerini buldular [**LLANFAIR**].

Britanya'nın kuzeyinde Kintyre'nin İskoç kralı Kenneth MacAlpin (öl. y. 860) Piktlerle İskoçları ilk birleştiren yönetici oldu ve bu dönemden itibaren birleşik "İskoçya" kavramı doğdu. Bundan sonra yayla İskoçları, ova İngilizleri ve adalardaki Kuzeyliler arasında üç yönlü bir mücadele başladı. Roma'ya gidip hacı olduğu söylenen Moray Lordu Macbeth'in İskoç kralı Duncan'ı öldürmeye karar vermesi de 1040 yılındaydı:

> Yarın, yarından sonra bir yarın, bir yarın daha
> Sürüp gidiyor günden güne küçük adımlarla;
> Geçmiş günlerimiz ise nice sersemlere ışık tutmuş,
> Ölüm yolunda toz toprak olmazdan önce.
> Sön cılız kandil, sön! Hayat dediğin ne ki;
> Yürüyen bir gölge, bir zavallı kukla bu sahnede:

Bir saat boy gösterip, boyun kırıp gidecek!
Bir daha da duyulmayacak artık sesi.
Bir aptalın anlattığı bir masal bu:
Kuru gürültüler, deli saçmalarıyla dolu.[5]

Britanya Keltlerinin tarihi, ozanları ve Marianus Scotus (y. 1028-83) gibi kronikçileri tarafından kayda geçirildi. İngilizler için çok daha sonralara kadar konu ilgi çekici olmamıştır.

Bu kargaşa ortamında beş Frank krallığı kendilerini savunma zorunluluğuyla birbirinden gittikçe ayrıldı. Neustria'daki önde gelen kontluklarda, Toulouse'da (862), Flandre'da (862), Poitou (867), Anjou (870), Gaskonya, Burgonya ve Auvergne'de kraliyet otoritesi kalıtımsal fiefler in ortaya çıkacağı biçimde geriledi. Bunlar daha sonraki Fransız eyaletlerinin çekirdeğini oluşturdular. 911'de Fransa kralı Basit Charles, yaşlı deniz kralı Hrolfe veya Rollon ile Saint-Clair-sur-Epte Antlaşması'nı imzalayarak Viking tehtidini ortadan kaldırdı. "Normandiya"nın kökenleri İngiltere'deki *Danelagh*'ın Fransız değişkesi olarak ortaya çıkmış görünüyor. Doğu krallığında Cairnthialı Arnulf Almanya'yı Kuzeylilerden temizledi, fakat onların yerini Macarlar aldı. Yukarı Burgonya'da St Maurice/Moritz'de Kont Rudolf'un sarayı ve aşağı Burgonya'da Arles'da Kont Boso'nun sarayı çevresinde iki krallık oluşmaya başladı. İtalya'da Sicilya'dan gelen Berberi "Müslümanlar" Vikinglerin yerini aldı, peş peşe gelen 874-95 yıllarındaki Bizans, 877'deki Neustria ve 894-6 yıllarındaki Austrasia fetihleri siyasal otoriteyi dağıttı. 900 yılına gelindiğinde Friuli'den Kont Berenger bir dizi kan dökücü elemeden sonra tahtın tek hakimi oldu. Batılı tarihçiler dokuzuncu yüzyılın son yıllarını genellikle Karanlık Çağların "en karanlık saati" olarak tanımlarlar.

LLANFAIR

GALLERDEKİ ortaçağ yer adları mükemmel betimleyici özelliklerinin yanında, yerleşimlerle ilişkili olarak olduğu gibi kaydedilmiş tarih öncesine ait tarihsel gelişimlerle ilgili birçok ipucu sunarlar. Bu adlar garip olduğu kadar bilgi vericidirler.

İngiliz fethinden önceki dönemde (Bkz. s. 435-436) Gallerde toprak yerli prenslerin, Anglonorman uç lordlarının ve kilise hiyerarşisinin rekabet halindeki yargı yetkisine bağlıydı. Tamamen Gal kültürüne dahil olan prensler Gwynedd, Powys, Deheubarth, Morganwg ve Gwent adlı beş prensliği yönetiyordu. İngiliz ve Fransız bağlantıları içindeki savaş lordları güney ve doğuda egemendi. Kilise Latincesiyle eğitim gören piskoposlar Bangor, St Asaph, St Davids ve Llandaff'daki dört diyakozlukta örgütlenmişlerdi. Galli ve Galli olmayan adların din dışı ve kilise adlarıyla etkileşimi çözümlendiğinde, tarihçiler yerleşimlerin nasıl, ne zaman, kim tarafından ve ne amaçla kurulduğuna dair bir resim çıkartabiliyorlar.[1]

Gallerdeki bazı yerler, örneğin yalnızca Galce biçimler taşır ve köken olarak açıkça kiliseyle ilgilidirler. Bunlardan en yaygını Llanfair'dir, anlamı "Aziz Meryem'in"dir. Bu kategorideki öteki yer adları Betws-y-Coed (Ormandaki Şapel) veya Eglwys Fair (Azız Meryem Kilisesi) gibi adlardır. Daha yaygın olan yer adları köken olarak kiliseden kaynaklanan, fakat iki dilli bir yapı kazanmış olanlardır. Anglesey'deki Llanbedr/Lampeter (Aziz Petrus'un) ve Caergybi/Kutsalbaş veya Glamorgan'daki Llanbedr Fynydd/Petertson-super-Montem gibi adlar bunlardandır. Din dışı yer adlarından da iki dilli olanlar vardır. Brecknockshire'daki Abertawel/Swansea, Cas Gwent/Chepstow ve Y Gelli Gandry/Hay-on-Wye gibi. Modern "Hay" sözcüğü ortaçağ Norman dilindeki La Haie Taillée'den (Kırkılmış Çalı) gelir.

Son kategoride iki dilli biçimler kilise ve din dışı bağlantılarla karışık haldedir. Monmouthshire'daki Llanfihangel/Troddi/Mitchell Troy ve Glamorgan'daki Llansanffraid-ar-Ogwr/St Bride's Minor bu adlardandır.

Ancak en ünlü Gal yer adlarının kökenleri ortaçağa inmez. 1850'de Londra-Holyhead demiryolu açıldığında Menai boğazının Anglesey tarafındaki ilk istasyon Llanfair köyündeydi. Ün ve turist çekmek peşindeki istasyon müdürü bu adı iyileştirmeye karar verdi ve "Kadim Gal" adını benimseyerek istasyon tabelasını büyüttü. Britanya Posta İdaresinin kabul ettiği adla Llanfair'in "Jones the Station" olan adı "Llanfairpwllgwyngyllgogerychwerndorbwllllantysiliogogogoch" oldu. Turistlere bu adın "Hızlı akan girdap yakınındaki beyaz fındık çukurundaki Aziz Meryem ile kırmızı mağara yanındaki St Tysilio Kilisesi" anlamına geldiği söyleniyor.[2]

Batı ülkelerindeki bu kargaşa feodaliteyi doğurdu. Nedenlerle sonuçları ayırt etmek kolay değil, fakat siyasal otoritenin parçalanması ve yerel birimlerin savunmasızlığı bir dizi siyasal, hukuki, toplumsal, ekonomik ve askeri gelişimde etkili oldu ve bunlar bir arada daha sonra kuramcıların "feodal rejim" adını verdikleri biçimi oluşturdu. Gerçekte feodalizm tek biçimli bir sistem değildir; birçok tanım ve farklılık sorunu vardır. Konunun en etkili modern özetlerinden birine *Qu'est-ce que la féodalité?* adını vermek zorunlu olmuştur:

> Feodalite, teknik anlamıyla... birtakım hür insanlara (lordlar) karşı öteki hür insanların (vassaller)... itaat ve hizmet düzenlenmeleri ve zorunluluklarını... ve lordun vassaline karşı koruma ve himaye zorunluluklarını yaratan kurumlar toplamı olarak görülebilir.[6]

Anahtar öğeler zırhlı süvari, vassallik, fief verme, bağışıklık, özel kaleler ve şövalyeliktir.

Büyük at zırhları ve zırhlı şövalyeleri taşıyacak büyüklükte atlar gerektiren ağır süvarilik Batı'ya İran ve Bizans'tan gelmiştir. Charles Martel yalnız bu tür süvari kullanımını başlatmakla değil, onları beslemek için geniş Kilise topraklarına el koymakla da tanınır. Bu nedenle ona "Avrupa feodalitesinin kurucusu" denilmiştir.[7] Üzengi aynı dönemlerde icat edilmiştir. Atın sırtında daha

sıkı durulmasına ve at ile sürücüsünün hızından yararlanarak mızrağın daha etkili kullanılmasına yardım ederek, üzengi hafif, hareketli süvari hücumlarını ağır saldırı yöntemi haline getirmiştir.[8] Dolayısıyla ana sorun yeterli büyüklükte bir şövalye sınıfını hem hizmetin ve eğitimin gerektirdiği psikolojik talepleri hem de atlarının, donanımlarının ve maiyetlerinin oldukça fazla olan masraflarını sürekli olarak karşılayacak toplumsal yapılanmayı sağlamaktır. Şövalye sınıfının *(cabalarii, chevaliers, Rüttern, szlachta)* beslenmesini, toprak mülkiyetiyle süvari geleneğinin el ele gittiği bir yapılanmada sağlamak, feodal toplumun merkezi mantığını oluşturur.

Vassallik Romalıların son dönem *commendatio* uygulamasından gelişmiştir; bu uygulamada bir hami himayesine girenin ellerini sıkıca kavrayarak onu korumasına aldığını ilan eder. Karolenjler zamanında lord vassallerine, yani kendisine tabi olanlara sadakat yeminiyle ve bir öpücükle mühürlenen saygı hareketiyle bağlanmaya başlamıştı. İki adam kucaklaşır, vassal diz çöker ve yeni statüsünün simgesi (bir bayrak, mızrak, anlaşma belgesi, bir kese toprak) ile kuşanırdı. Bundan sonra bu ikisi yaşam boyu sürecek karşılıklı görev ve sorumluluklarla birbirlerine bağlanırlardı. Vassal hizmet, lord koruma ve kollama yemini ederdi:

> Berars de Monsdidier devant Karle est venuz;
> A ses piez s'agenouille, s'est ses hom devenuz;
> L'ampereres le baise, si l'a releve suz;
> Par une blanche anisagne, li est ses fiez renduz.
> (Montdidierli Berard Charlemagne'ın önüne geldi, diz çöktü ve onun adamı oldu. İmparator onu öptü ve onu ayağa kaldırdı ve ona sözünün nişanesi olarak beyaz bayrak verdi.)[9]

Feodalite adının türediği *feodum* veya *fief* eski *beneficum*, yani bir efendinin gelecekte talep edeceği belirsiz hizmetleri karşılığında bir arazi parçasını armağan olarak vermesi uygulamasından gelir. Karolenjler zamanında böyle toprak bağışları askeri hizmet karşılığı ödenen "ücret" anlamına gelmeye başlamıştı. Zamanla feodal ödeme tarifesi gelişti ve genişletildi. Aslında şövalye hizmeti verilen bir arazi karşılığında kaç şövalye hazırlanacağına bağlı olarak hesaplanıyordu. Ama şato bekçiliği ve refakat görevleri, lordun sarayındaki adli hizmet, lordun meclisindeki *(consilium)* danışmanlık ve çeşitli *auxilium*, yani "yardım" görevleri de buna eklendi. Lordlar yardımı, bir yılın gelirine ek olarak lordun fidyesi, en büyük oğlun atanma töreni, en büyük kızın çeyizi veya haçlı seferi olarak da ödenebilen "dört ayni yardım"da dahil olmak üzere mali "bağış" olarak da yorumlama eğiliminde oldular. Ayrıca *custodia* (malikâne muhafızlığı), *gite* (barındırma), *marriage* (evlenme izni) ve *retrait* (sözleşmeyi ödeyip satın alma) haklarının karşılığını da istediler. Fakat görevlerinin yerine getirilmesi karşılığında vassal veya kiracı, hem toprağın gelirini alıyor hem de bütün üstünde yaşayanları yargılama hakkı elde ediyordu. Görevini yerine getirmeme durumunda toprak ve geliri sahibine iade ediliyordu.

Fief ilke olarak bölünemez ve devredilemezdi. Sözleşme iki taraftan birinin ölümü halinde (Almancada *Manfall* veya *Herrenfall*) kendiliğinden geçersiz oluyordu. Uygulamada vassaller akrabalarının haklarını devralmaları ve toprağı bölmek veya devredebilmek hakkını elde edebilmek için ellerinden geleni yaptılar. Lordlar da kendi adlarına kadınların, küçüklerin veya kısıtlıların hakkı devralışını denetlemeye çalıştılar. Özel terimler ve tuhaf kalıplar ortaya çıktı. Paris piskoposunun en büyük vassali, kutsanması sırasında piskoposu omuzlarında taşımak zorundaydı. Kent'teki belirli fiefler, Manş'ı geçerken kiracıların "gemide kralın başını tutmak" koşuluyla verilmişti. Mali geliri artırmak için başvurulan yollar inanılmazdı. Portekiz kralı Ferrand Fransa kralı ile 1212'de Flandre fiefi için anlaştığında, mirasçısı olan kızını evlendirme iznini alabilmek için elli bin lira "bağış"ta bulunmak zorunda kalmıştı.

Hukuk uyuşmazlıklarının çok fazla olması şaşırtıcı değildir. İlk dönemlerde bütün egemen bölgelerin feodal uyuşmazlıklar için ayrı feodal hukuk normları *(Lehnrecht)* ve ayrı mahkeme sistemleri *(Lehnsgericht)* yaratmaları olağandı. Prens geleneksel olarak mahkeme başkanıydı ve en büyük vassali tahakkuk işlevini yürütüyordu. Feodalitenin, fiefler kalıtımsal hale geldiğinde ve vassallikle uyumlu bir bütünlük oluşturduğunda ortaya çıktığı genellikle kabul edilmektedir. Feodalite "vassalin konumuyla feodal sistemi oluşturan fief tasarrufu arasındaki ayrılmaz birliktir."[10] Ama son haliyle vassallik ve fief verme bağdaşmaz olmuştur. Vassaller, şövalye ailesinden gelen kişiler olarak lordlarının çıkarlarını korumaya yemin etmişlerdi. Fief sahibi olarak da kendi çıkarlarını kollamak durumundaydılar. Feodal toplumun karakteristik özelliği olan çekişmeler, ihanetler buradan ortaya çıkıyordu.

Feodal toplum, krallıktaki en üst mertebeden kişiyle en alttakini birbirine bağlayan yoğun bir sözleşme ilişkileri şebekesi halindedir. En yüksek düzeyde fief temlik etmek, hükümdarla onun "başta gelen kiracıları" yani krallığın önemli eyaletlerini ellerinde tutan baronlar arasındaki sözleşme anlamındadır. Ama başta gelen kiracılar da daha aşağıdakilere fief verme haklarını kullanırlar ve böylece en alt statüye kadar inilir. "Üst"lerine göre vassal konumunda bulunan birçok kişi "alt"larına göre lord konumundadır.

İlk dönemlerden bugüne kalanları fazla olmasa da, feodal sözleşmeler gelecek kuşaklar için *carta* ve senetlere kaydedilmiştir.

> Teslis adına... Amin. Ben, Louis, Tanrı'nın inayetiyle Fransa Kralı, bu andan itibaren burada mevcut olan ve gelecekteki herkese, Champagne Kontu Henri'nin bizim huzurumuzda Savigny fiefini Beauvais piskoposu Bartolomée ve ardıllarına temlik ettiğini bildiririm. Ve bu fief için söz konusu piskopos bir şövalye ve Kont Henri için adalet ve hizmet yardımı için söz vermiştir... ve gelecek piskoposların da aynı biçimde davranacağını kabul etmiştir. Mantes'da, Fani Dünya'nın 1167 yılında düzenlendi... ve kâtip Hughes tarafından verildi.[11]

Yerel düzeyde prens ve baron fiefleri manoryal malikâneler olarak düzenlenmişlerdi. Bu durumda *manoir* lordu her serf ailesine *reserve*'inde (*domaine*, lor-

dun hesabına işlenen tarlalar) ücretsiz hizmet etmesi karşılığı bir toprak parçası veriyordu. Serflik özgürler ile özgür olmayanlar arasında bir ticaret olduğu için fief anlaşmasının birçok öğesinden yoksundu. Fakat toprak karşılığı hizmet, sadakat karşılığı himaye alışverişini düzenleyen bir sözleşme olduğundan benzer ilkelere dayanıyordu. Serflik sıradan kölelikle karıştırılmamalıdır. Avrupa'nın bazı yerlerinde (örneğin Kuzey İtalya'da) serfler tıpkı şövalyelerin lordlarına ettikleri gibi efendilerine sadakat yemini ediyorlardı.

Bu sözleşme ilişkisi şebekesiyle feodal toplum aşırı hiyerarşik bir yapı haline gelmiştir. 843 yılındaki Verdun Antlaşması "herkesin bir lordu olmalı" ilkesini dile getirmiştir. En azından kuramsal olarak mutlak bağımsızlık sahibi olabilecekler yalnızca Papa ile İmparatorun kendisiydi ve onlar da Tanrı'nın vassaliydiler. Bu durumu tanımlama çabaları sonucunda "feodal merdiven" veya "feodal piramit" gibi kavramlar ortaya çıkmıştır. Bir kontluğun lordu neşeyle kiracılarının kiracılarının kiracılarının, oluşturdukları tabakanın tepesinde otururken... en aşağıda da serfler yer almaktadırlar. Bu tür modeller yapay simetri ve netlikleriyle yanıltıcıdır. Gerçekte feodal toplum çelişkili bağımlılıklar ve sadakatler üzerine kuruludur; bağışıklıklar ve ayrıcalıklarla, bir zamanlar açık seçik olan hizmet koşullarının kuşaklar boyu süren ayrıcalık, hak çatışmaları ve unutulan zorunluluk mücadeleleriyle geçirdiği değişimlerle karmaşık bir yapıdır. Hiyerarşik olduğu doğrudur, fakat düzenli ve kurallı değildir.

Allodium, "özgür toprak mülkiyeti"nin yaşaması da eşitsiz bir gelişim göstermiştir. Gelecekte İsviçre olacak olanı gibi bazı bölgelerde özgür topraklar yaygındır; Kuzey Fransa gibi bazı bölgelerde görünürde ortadan kalkmıştır. Çoğunlukla feodal ve özgür topraklarla, toprakları kısmen fief kısmen özel mülk olan aileler korkunç biçimde iç içe geçmişlerdir. Feodal zihniyette özgür toprak kısa süreli bir sapmadır. Ona bazen *feodum solis* (güneş fiefi) adı verilir. Psikolojik olarak bunun sonuçları çok basittir. Neredeyse herkes toplumsal düzen içindeki yeri tarafından koşullanmış biçimde hukuki veya duygusal bağımlılık baskısını hissediyordu. Bu bağlar onlara güvenlik hissi ve sorgulanamaz bir kimlik çerçevesi veriyordu. Ama aynı zamanda bireyler sömürü, baskı ve gönülsüz cehalete açık hale geliyorlardı. "Ortaçağın modern topluma göre karakteristik olan zıt tarafı bireysel özgürlüğün olmamasıydı."[12]

Yaşamları konusunda duydukları güçsüzlük hissinin de ortaçağ insanlarının dinle bu kadar dolu olmaları ve özellikle ölümden sonraki yaşam inancının ve marazi ölüm kültlerinin bu kadar güçlü oluşu da eklenmelidir.

Immunitas, yani bağışıklık vergilerden veya merkezi otoriteye karşı öteki yükümlülüklerden bağışlanmayı içermektedir. İlk günlerde bu kurumdan en fazla yararlanan Kiliseydi, fakat yavaş yavaş çeşitli biçimlerde bağışıklıklar çok geniş birey, kurum ve lonca kesimlerine tanındı. Bu anlayış yöneticilerin artık bütün sorumluluklarını yerine getiremedikleri görüşünden kaynaklandı; siyaset, yargı ve ekonomi alanlarındaki otoritelerinin parçalanmasını teşvik ettiler. Sonuçta her yerel yönetimin yalnız tektip hukuk kuralları tarafından değil, fakat belirli manastırlara, bölgelere ve kentlere özel "serbestlik"lerin tanındığı

özel kurallar içeren fermanlarla da yönetildiği parçalı otorite yaygınlaştı. Parçalılık feodal yönetimin alameti olmuştur.

Taş şatolar, zırhlı süvarilerle birlikte, sonunda Viking, Müslüman, Macar akınlarının yol açtığı zararı durdurmayı sağlayan etkenlerden biri olmuştur. Bir uçurum veya sahilin tepesine tünemiş girilmez ormanla çevrili surlar, yörenin halkı için sığınma yeri oluşturuyor, garnizonun kolaylıkla ulaşabileceği yöre toprakları buradan yönetiliyordu. Şato yapımı dokuzuncu-onuncu yüzyıllarda, kral ve prenslerin otoritesi dibe vurduğunda başladı ve şatolar, akıncılar ülkeyi terk ettikten çok sonra da kral ve prenslere kafa tutmak için kullanıldı. Böylelikle özel şatolar yerel ve feodal iktidarın odağı haline geldi, merkezi devletin yeniden doğuşuna sürekli bir engel oluşturdu. Yüzyıllar sonra Kardinal Richelieu gibi devlet adamları feodal soyluluğu yıkmaya çalıştığında, ilk işleri şatoları ortadan kaldırmak oldu [MIR].

Chevalerie "şövalye sınıfı" sözcüğünden türetilen şövalyelik en dar anlamıyla her şövalyenin bağlı olduğu "onur yasası"na atıfta bulunmaktadır. Bu yasa dürüstlük, sadakat, alçakgönüllülük, mertlik, dayanıklılık gibi ahlaki değerler içermektedir. Şövalyenin kiliseyi koruması, zayıfların imdadına koşması, kadınlara saygı göstermesi, ülkesini sevmesi, lorduna itaat etmesi, kâfirlerle savaşması, doğruluk ve adaleti yüceltmesi ve sözünün eri olması gerekmektedir. Bu anlamıyla şövalyelik, şövalyelerle ilgili bütün gelenek ve uygulamaların, dolayısıyla unvan, tarikat, tören, soylu armaları ve terimlerinin toplamıdır. En geniş anlamıyla, şövalyelerin bütünüyle egemen oldukları ve savundukları şey, bütün olarak feodal toplumu belirleyen etiğe sahip çıkma anlamına gelir. Şövalyelik Hıristiyanlıkla birlikte "ortaçağ zihniyeti"nin dayanaklarından biridir.

Doğum süreci içindeki feodalitenin birçok öğesi daha Karolenj zamanında mevcutsa da, bunların uyumlu bir toplumsal düzen halinde bütünleşmeleri süreci çok daha ileri tarihlere kadar başlamamıştır. "Feodalitenin klasik çağı" genellikle onuncu yüzyılla on üçüncü yüzyıl arası olarak kabul edilir. Konunun önde gelen bilim adamları iki feodal çağ ayırt ederler; birincisi dokuzuncu yüzyıldan on birinci yüzyılın ortalarına kadar sürer, bu dönemde savaş lordlarıyla köylüler arasındaki küçük ölçekli, kast temelinde yükselen düzenlemeler geçerlidir. "İkinci feodal çağ" on birinci yüzyılın ortalarından on üçüncü yüzyılın ortalarına uzanır ve feodal kültürün gelişimiyle kalıtsal soyluluğa tanıklık etmiştir.[13] Özellikle şövalyelik çok yavaş gelişmiştir: On ikinci yüzyıl Rönesansına kadar davranış biçimleri tam olarak oluşmuş değildir (Bkz. s. 377-379).

Karolenj yönetiminin çöküşünden kaynaklanan feodalite, özünde Batıya özgü bir olgu olarak kalmıştır. Bizans İmparatorluğu askerlere kalıtımsal toprak bağışları yapılması için hükümler getirmiştir ve Doğu Slavlarının *parest* sistemi de benzer uygulamaları içeriyor gibi görünür. Fakat Doğunun devlet feodalitesi (eğer böyle nitelendirilebilirse) temel bileşenlerin birçoğundan yoksundur. Orta Avrupa ülkeleri göz önüne alındığında, tarihçiler feodal kurumların kapsamı konusunda ciddi anlaşmazlıklara düşmektedirler. Marksistler feodalitenin toplumsal düzenin temelini oluşturduğunu varsayarlarken,

başkaları bütün olarak buna karşı çıkarlar.[14] Her şey kullanılan feodalite tanımına bağlıdır.

Feodalite Kiliseyi derinden etkilemiştir. Kilisenin merkezi otoritesini büyük ölçüde zayıflatmıştır. Yerel güçlere büyük iktidar kazandırmış ve ruhban sınıfını onların merhametine muhtaç hale getirmiştir. Küçük feodal birimler küçük rütbeli ruhban sınıfı üyelerini yönlendirmişlerdir. "Piskoposlar cübbeli baronlara dönüşme tehlikesi içindeydiler; krallar yüksek rütbeli papazları kendilerine hizmet etmesi gereken resmi görevliler olarak görüyorlardı; ve efendiler [Kilise] af kağıtlarını en fazla fiyat verene satıyorlardı."[15] Papalık da bunun dışında kalmamıştır. Kaynakları sınırlı olan papalar Romalı soyluların, İtalyan prenslerin ve sonraki aşamada canlanan imparatorların kuklaları durumuna gelmişlerdir.

Burgonya'da yer alan Cluny'deki Benedikten manastırı sayesinde Batı manastırcılığı (inzivaya çekilme) kendini değişen koşullara uyarlayabilmiştir. Yalıtılmış manastırlar ve inziva yerleri akınlara ve yerel baronlara karşı özellikle korumasızdı. Konumlarını kuvvetlendirmek için ortaklaşa bir çabaya ihtiyaçları olduğunu fazlasıyla hissediyorlardı. 910 yılında Auvergne Kontu Sofu Guillaume tarafından kurulan Cluny tarikatı bu ihtiyaca yanıt veren reformların kaynağı oldu. Cluny tarikatı mensupları, insanlık dışı uzunluktaki ibadet ve ayinler içeren Benedikten kurallarını değiştirdiler. Daha önemlisi manastır başrahiplerini kurdukları veya birlikte çalıştıkları bütün kardeş kurumların üstünde söz sahibi bir konuma getirdiler. Gerçekte ilk manastır tarikatını oluşturan onlar oldu. Demir disiplinleri ve yerel kaygılardan bağımsızlıkları onları Kilise siyasetinde önemli bir ses haline getirdi. Öncelikle reformlarına papanın desteğini sağlayarak papalığın üstünlüğünün sarsılmaz destekçisi oldular. 910-1157 yılları arasında Cluny tarikatının uzun ömür sürmüş olan yedi başrahibi (Berno, Odo, Aymard, Majolus, Odilo, St Hughes ve Saygın Pierre) İspanya'dan Polonya'ya kadar uzanan üç yüz on dört manastırdan oluşan bir ağ kurdular. "Papalık monarşisi"nin önde gelen kurucusu II. Urbanus'un da Cluny mensubu olması hiç de tesadüf değildi (Bkz. aşağıda).

Feodalite Batı kültürüne büyük bir miras bırakmıştır. Konuşma ve terbiye kurallarını oluşturmuş; mülkiyete, yasal yönetime ve devletle bireyin ilişkilerine yönelik tutumu belirlemiştir. Sözleşme ve haklarla görevlerin dengesi konularına verdiği önemle karşılıklı güven ve verilen sözü tutma adına uzun süreli bir etki yaratmıştır. Bu tutumlar askeri hizmetler ve toprak mülkiyetinin dar kapsamlarından çok daha etkili sonuçlar yarattı.

Feodal düzenin askeri olanakları, korku saçan Macarlar dokuzuncu yüzyıl sonunda sahneye girdiklerinde ilk sınavını verdi (Bkz. s. 326). Hunlarla akraba olmamakla birlikte Macarlar da benzer yırtıcı geleneklerle yaşıyorlardı ve Hungarya'daki aynı ovalara yerleştiler. 895 yılından 955 yılına kadar altmış yıl süreyle mevsimlik yağma akınları eski Karolenj imparatorluğunu sarstı. Her şeyleriyle Vikingler kadar öldürücüydüler ama çok daha fazla sürüler halinde hareket ediyorlardı. Şantaj ustasıydılar; haraç ve fidye olarak büyük paralar topladılar. 899'da Brenta Irmağı'nda İtalya'nın ev sahibini dağıttılar. 904'te

Moravya, 907'de Bavyera, 922'de Saksonya'yı çiğnediler. 940'larda istedikleri gibi dolaşabildiklerini gördüler: Apulia, Aragon, Akitanya'ya uzandılar. Sonunda Alman prens ve soyluları 955 yılındaki Bavyera işgaline direnmek için birleşme kararı aldıklarında, kendilerine denk bir rakiple karşı karşıya geldiler. 10-12 Ağustosta Augsburg yakınındaki Lechfeld'de Saksonya kralı Otto Almanları üç gün süren kıyımdan sonra ünlü zaferlerine kavuşturdu. Macarlar uslandılar. Kalanlar geri döndüler ve sürülerine bakmaya, ovalarını ekmeye başladılar [BUDA].

Bazı nedenlerle bazı tarihçiler arasında Macarların etkisini asgariye indirme eğilimi vardır; "onlar Batı tarihinde yaratıcı bir etken değildi" derler.[16] (Bunun anlamı Macarlar Cambridge'e ulaşmadı demektir.) Gerçekten de yıkıcı bir etkendiler. Fakat önemli gelişimleri başlatan dürtüyü sağladılar. Büyük Moravya'yı tahrip ederek (Bkz. s. 350-351) Tuna havzasının etnik ve siyasal örüntüsünü değiştirdiler ve Orta Avrupa'nın gelecekteki profilini belirlediler. Varlıkları yalnız Macaristan için değil, fakat Bohemya, Polonya, Hırvatistan ve Sırbistan, Avusturya ve Alman İmparatorluğu için can alıcı bir etken oldu. Kuzey Slavlarını Güney Slavlarından ayıran canlı bir duvar oluşturdular. Alman yerleşimcilerin Tuna'dan aşağı inip "Avusturya"da tutunmalarını kolaylaştıran yolu açtılar. Alman prenslerini birleşmeye zorladılar ve Lechfeld galibini imparatorları olarak tanımaya mecbur ettiler. Savaşın sonunda Alman askerlerinin Saksonya kralı Otto'yu nasıl kalkanları üstünde taşıdıklarını ve onu orada imparator ilan ettiklerini anlatan bir kayıt vardır. Macarların niyeti bu olmayabilir. Fakat yedi göçebe kabilenin Karpatları aşıp bir ömür süresi içinde Avrupa haritası üstünde altı veya yedi kalıcı çizgi yaratması hiç de küçümsenecek bir iş değildir. Ancak uzak bir adada sırtı denize dönük bir tarihçi, koltuğunda oturup bu gelişmeleri önemsiz bulabilir.

Elbette Saksonya kralı I. Otto'nun (h. 936-73) 962 yılında Roma'da resmen İmparator tacı giymesi yalnızca Lechfeld zaferine bağlanamaz. Doğancı Heinrich (h. 919-36) Saksonya'yı çoktan korkulur bir güç haline getirmişti. Harz dağlarındaki Mamleben sarayından doğuya yürüyüşleri başlatan; Dan, Slav ve Macar akınları karşısına Alman yerleşimciler yerleştirip surla çevrili kasabalar kuran oydu. Quedlinburg, Meissen ve Merseburg onun hükümdarlığı zamanında kurulmuştu. Yani Otto sağlam temeller üstünde duruyordu. Seferler kilise yardımıyla pekiştirilmişti. Magdeburg manastırı (968), Brandenburg ve Havelberg piskoposlukları ve Hamburg'daki yeni liman artık planlanabilirdi. 951-52 ve 966-72 yıllarında İtalya'ya düzenlenen üç sefer Almanya'yla İtalya arasında kurulmuş olan imparatorluk bağlantısının yeniden düzenlenişini güvence altına aldı. Bir dizi iç savaş ve mantıklı evlilik bağı birbiriyle düzenli bir ilişki içinde olmayan Frankoniya, Lotharingya, Savabya ve Bavyera düklükleri arasında bütünleşmeyi sağladı.

Bundan sonra yeniden kurulmuş olan imparatorluk Napoléon tarafından yıkılana kadar sürekli bir varlık gösterdi. Saksonya hanedanı, ekonomik yaşamın merkezi hâlâ Rhineland egemenliğinde kalsa da, kendi ağırlık merkezini doğal olarak doğuya kaydırdı. Krallar yaratan başkent Aachen'de kaldı ve Lot-

haringya'nın eski "Orta Krallık"taki mülkiyeti ona Batı siyasetinde sürekli bir dayanak oluşturdu. 1024'ten 1125 yılına kadar devam eden Saksonlardan sonra gelen Salik hanedanı Frank kökenliydi. Ama artık Frank imparatorluğunu yönetmiyorlardı. Yönettikleri, Alman Ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu'na dönüşecek olan yaratıktı. "Almanya"nın mayalanacağı topraklar (Bkz. Ek III, s. 1306).

972'de, İtalya'ya yaptığı son seferinden sonra, I. Otto çok önemli bir adım attı. Bizans'ın İtalya'daki topraklarını fethettikten sonra, onları unvanların karşılıklı tanınması karşılığında iade etmeyi teklif etti. Eğer kendinin eşit imparatorluk statüsünü tanırlarsa, "Romalıların İmparatoru" unvanını terk edecekti. Otto'nun oğlunun önceki Bizans imparatoru II. Romanos'un kızı Theophano ile evliliğiyle anlaşma mühürlendi. Bu andan sonra iki imparatorluk olacaktı. Tek evrensel imparatorluk düşü sonsuza kadar yitirilmişti. Gerçekten de Theophano'nun oğlu II. Otto (h. 983-1002) daha geniş bir ülke rüyasına kapıldı. Aachen'ı ziyaret ederek Charlemagne'ın türbesini açtı ve doğudaki Polonyalı komşularına resmi bir ziyarette bulundu. Ama görüşleri ne Almanya'da ne de Konstantinopolis'te destek gördü ve izleyicisi de olmadı. Ardılı II. Heinrich (h. 1002-24), Sakson soyundan son imparator, çok geçmeden İmparatorların olağan yükü haline gelecek olan bütün sorunlarla uğraşmak durumunda kalacaktı. Bunlar Almanya'daki iç savaşlar, Slavlara karşı sınır savaşları, İtalya'ya geziler, Fransa'yla çıkan arızi çatışmalardı.

I. Otto Papalığa otokratik küçümsemeyle bakıyordu. Hiçbir papanın İmparatorluğa bağlılık yemini etmeden kutsanmamasını emretmişti. Roma tribünlerini ve Prefektini astıktan sonra, kendi taç giymesinin ilk adımı olarak XIII. Johannes'in (965-72) papa seçilmesini sağladı. O dönemde Latinlerin Papası Yunanlıların Patriklerinden daha bağımsız değildi. Genel ifade ile, Sakson imparatorları "Batı Fransa"nın birbirleriyle savaşan feodal yöneticilerini kendi hallerine bırakmışlardı. Onuncu yüzyılda Karolenjlerin mirasçıları, Paris Kontu Robert, özellikle destek verdiği kişilerin kral olduğu "Fransızların Dükü" Hugues le Grand'la rekabet ve karşılıklı dayanışmanın bileşiminden oluşan karmaşık bir ilişki içindeydiler. Süreç içinde Lotharingya'daki etkilerini ve böylece eski Frank krallığının merkezini yitirdiler. 987'de son Karolenj kralı varis bırakmadan öldüğünde, mücadele Dükün oğlu Hugues Capet lehine çözüldü (h. 987-96) ve bu kişi yaklaşık dört yüz yıl sürecek bir hanedanın kurucusu oldu.

Bundan sonra Fransa krallığı sürekli bir varlık olacaktı. Capet hanedanının önderliği kaçınılmaz olarak ağırlık merkezini batıya kaydırdı. Elbette Charlemagne'ın anısı ve Lotharingya üstündeki iddialar devam etti. Fakat krallık özündeki Frank niteliğini yitirdi. Son ifadelere ters bir biçimde Alman komşularıyla sonu gelmeyen savaşlara girişmedi, fakat yeni oluşturulan imparatorluktan kesin bir biçimde ayrılışı yeni bir kimliği oluşturan güçlü bir motor etkisi yaptı. Bu da Fransa Ulusu'nun mayalanacağı topraklardı.

Frank imparatorluğunun sönüp Sakson imparatorluğunun güçlü bir biçimde doğduğu dönemde, Bizans İmparatorluğu Makedonya hanedanı yöneti-

minde gücünün doruğuna ulaşmıştı. I. Basil (h. 867-86) eski bir at cambazıydı ve tahtı bir cinayetle ele geçirmiş, fakat bir "iyileşme ve pekişme çağı" başlatarak yetenekli bir yönetici olduğunu göstermişti. İkisi de okumuş olan ardılları Bilge V. Leo (h. 886-913) ve Konstantinus VII. Porphyrogenitus'un uzun hükümdarlıkları Konstantinopolis'in ticaretten refaha eriştiği bir döneme denk gelmiştir. Savaşçı imparatorlar İoannes Tzimiskes (h. 969-76) ve II. Basil Bulgaroktonos "Bulgar-kesen" (h. 976-1025) bütün cephelerde saldırgan bir siyaset izlediler. İmparatoriçe Zoe (y. 978-1050) üç imparator kocası aracılığıyla yarım yüzyıl kadar süreyle iktidarı elinde tuttu. Mozayik portresi bir yanında İsa, öte yanda yazısı rahat biçimde okunmaz hale getirilmiş bir imparatorla birlikte Aya Sofya'da halen durmaktadır. Zoe'nin entrikacı kardeşi Theodora (h. 1055-6) kısa süre tek yönetici olarak ortaya çıkmıştır [ATHOS].

Makedonyalılar yönetiminde Bizans devleti varlığını hem içeride hem dışarıda hissettirmiştir. Patrikler umutsuz bir itaat altında tutuldular. İmparatorluk sarayı bütün eyaletlerde aynı uygulamaları gerçekleştiren büyük bir bürokrasiye hükmediyorlardı. Ordu profesyonel, şövalyemsi kadrolarla yeniden örgütlendi. Aristokratik kabileler devlet hizmetine alındı. Devlet ticaret ve fiyatları düzenledi ve kendi gelirini azamiye çıkardı. Konstantinopolis altı haneli nüfusuyla Doğu ile Batı arasında önde gelen ticari antrepo işlevi görüyordu ve zamanının bütün Avrupa kentlerini geride bırakmıştı. Bizans'ın kara gücü büyük ölçüde güçlenmişti. I. Basil Tarento'yu ele geçirerek Bizans'ın Güney İtalya'daki varlığını yeniden tesis etti (880). İki eksharklık vardı; biri Kalabriya'da biri Langobardiya'da; bir de Bari'de *Catapenatus* bulunuyordu. Doğuda yıllık seferler onuncu yüzyıl boyunca devam etti ve Suriye, Kıbrıs, Girit, Kilikya, Mezopotamya'nın bir bölümü kazanıldı. Arap ilerlemesi durduruldu. Dokuzuncu yüzyılda yerli Bagrat hanedanı tarafından yönetilen Ermenistan Bizans tabiyetine yeniden alındı. 924'te Konstantinopolis'i muhasara etmiş olan Bulgarlar egemenlikleri batıya doğru genişlettiler, fakat zaman içinde vaftiz ve kılıçla uslandırıldılar.

Siyasal istikrar sahneyi kültürel Rönesans için hazırlamıştır. I. Basil ve bir filozof olan VI. Leo son yüzyılların imparator fermanlarını derlediler. Bizans kilise mimarisi uyumlu bir bütünlük sağladı. Edebiyat adamları sarayı doldurdu. Patrik ve öğretmen olan Photios (y. 810-93) antik çağla ilgili araştırmaları canlandırdılar. Simeon Metaphrates (öl. y. 1000) Hıristiyan azizlerin yaşamlarıyla ilgili standart derleme olan *Menologion*'u bir araya getirdi. Çağdaşı şair İoannes Geometres ilahiler, epigramlar ve büyük hümanist duyarlılık gösteren şiirler yazdı. Mikhael Psellos (y. 1018-81) saray filozofu ve çeşitli alanlarda bilgili biriydi; tarih, ilahiyat ve edebiyat konularında büyük bir yekun tutan eserler verdi. "Makedonya Rönesansını" değerlendirenler bu gelişimin yaratıcı olmaktan çok ansiklopedist olduğunu söylerler.

ATHOS

885 YILINA ait bir *khrysobul*, imparatorluk fermanında I. Basil Athos "Kutsal Dağı"nın keşiş ve münzevilere terk edilmesini resmen onayladı. Bundan sonra bütün siviller ve kadınlar (insan olan ve olmayan) Halkidi'nin denize uzanan üç burnundan en doğusunda bulunan 360 kilometre karelik "Bakire'nin Bahçe"sinden sürüldü. İlk sürekli manastır, Yüce Laura 936 yılında kurulmuştu. Temel *typikon* yani berat 972 yılından kalmadır. Athos Dağı'nı oluşturan yarımada 2.033 metreye kadar yükselir ve bundan sonra merkezi köy olan Karyes'te toplanan manastır başrahipleri konseyi ve bir *protos*, yani başkan tarafından yönetilecektir.[1]

Athos manastır anlayışı, kuruluşundan itibaren cemaat gelenekleriyle inziva geleneklerini uzlaştırmak zorunda kalmıştır. Onuncu yüzyılla on altıncı yüzyıl arasında inşa edilmiş olan yirmi büyük manastırdan on üçü saf biçimde *coenobitic*'tir, bütün faaliyetleri birlikte yürütürler; yedisi ise *idiorhythmic*'tir, bütün keşişler kendi başlarına yerler ve çalışırlar. Bunlar arasında en eski üçü, Yüce Laura, Vatopedi ve Gürcülerce kurulmuş olan İveron da vardır. Manastırlar dışarı doğru uzanan çiftlikler, şapeller ve inziva hücreleriyle bir ağa bağlıdır. Münzevilerin nihai toplanma yeri baş döndürücü Karoulia yerleşiminde, yarımadanın yalçın sırtlarındadır. Burada labirent gibi dağılmış kişisel kulübelere dik uçurumlar, taş basamaklar ve ip merdivenlerle ulaşılır.

Yüzyıllar boyunca Athos Arap korsanlar, Ulah çobanlar, Katalan akıncılar dahil birçok saldırı tehdidine uğradı. Latin İmparatorluğu zamanında (1204-61) düzenli saldırılarla keşişlere Katoliklik kabul ettirilmek istendi ve sonraki bütün Doğu-Batı birleşme çabalarına dirençli bir muhalefet buradan gelecekti. Bundan sonra Sırp, Bulgar ve Eflak prenslerinden gönüllü himaye gördüler. Selanik 1430'da Türkler tarafından fethedildiğinde, padişah keşişlerin ayrıcalıklarını tanıdı.

On dokuzuncu yüzyılda Athos St Petersburg tarafından Rus etkisinin aracı olarak görüldü. Beş bin kadar Rus keşiş buraya, özellikle St Panteleimon Roussikon'una ve St Andreas *skite*'sine yerleşti. Yunan, Sırp, Romen ve Bulgar kurumları benzer biçimde ulusal kiliselerin ajanlarına dönüştüler. Athos 1917 Rus Devriminden sonra son büyük hamisini yitirdi. Şu andaki yasal konumuna Yunanistan'la 1926'da düzenlenen anlaşmayla kavuştu.

Onyıllarca süren çürümeden sonra, 1980'lerde yeni bir keşiş dalgası buranın nüfusunu y. 1500'lere çıkardı ve reform talepleri ortaya çıktı. Manastırlar tamir edildi, ticari ormancılık başlatıldı, yollar yapıldı ve (erkek) turistler kabul edildi. Roma'yla temasların yeniden tanımlanması için tartışmalar başlatıldı. Athoslu bir keşiş uluslararası kamuoyuna seslenen bir risale ile şikâyetlerini dile getirdi.[2] Bir gözlemciye göre "Athoslular hizipçilikleri ve dedikoduculuklarıyla ünlüdür", "Ne de olsa Bizans dünyasından kalanların kalbi burasıdır."[3]

Batı'yı saran felaketlerden korunmuş ve güvenli olan Bizans, biçem yaratma peşindeydi. Büyük Otto'nun tarihçisi ve İtalya Kralının elçisi Cremonalı Liutprand 949'da Konstantinopolis'i ziyaret ettiğinde şaşırmıştı. Konstantinos Porphyrogenitus tarafından karşılanışı onu güçlü biçimde etkilemiş ve rahatsız etmiştir:

> İmparatorun tahtının önünde üç yaldızlı demirden bir ağaç vardı ve dalları gene yaldızlı demirden yapılmış çeşitli kuşlarla doldurulmuştu; bu kuşlar çeşitli biçimlerde ötüyordu. Tahtın kendisi de o kadar kurnazca yapılmıştı ki, bir an alçak görünüyor... ve bir an sonra yükseklere çıkıyordu. İki yanında kocaman yaldızlı metal veya ahşaptan arslanlar bekliyor ve kuyruklarını yere vurup ağızlarını kocaman açıp dillerini hareket ettirerek kükrüyorlardı.
>
> İki hadım eşliğinde bu salona imparatorun önüne getirildim. Ben içeri girince arslanlar kükredi, kuşlar öttü... Fakat üçüncü kez kendimi tanıttıktan sonra başımı kaldırdım, imparatora baktım ve biraz önce benden biraz yüksekte olduğunu gördüğüm imparatorun neredeyse salonun tavanına kadar yükselmiş ve başka giysiler içinde olduğunu gördüm. Bunun nasıl yapıldığını bilmiyorum...[17]

Luitprand'ın anlaşılır küçüklük duygusu bu dönemde Batı'nın Doğu karşısındaki tavrını uygun biçimde ifade etmektedir.

Bizansın ana düşmanı İslamdı ve Bizans ona karşı Hıristiyanlığın öncü burcu gibi duruyordu. Ama Balkanlardaki cephede iki yüzyıl süreyle çok daha büyük bir rakip oluşturan canlı bir devletle uğraşmak zorundaydı. İlk Bulgar imparatorluğu kabile maceracıları Terbel, Krum ve Omurtaş'ın (Bkz. s. 248) faaliyetlerinin ardından ortaya çıkmıştı ve Bizans'ın eski Tuna eyaletlerinin çoğunda fırtınalar kopartmıştı. Bulgarların Ortodoks Hıristiyanlığı kabul etmeleri (Bkz. s. 351-355) onları Bizans uygarlık alanına soktu, ama yoğun çatışmaları engellemedi. Kendisini "Bulgarların ve Yunanlıların *Basileus kai Autokrator*" ve aynı zamanda "Çar"ı ilan eden Simeon yönetiminde (h. 893-927) Bulgaristan Balkanlarda Bizans'ın rolünü oynamaya soyundu, fakat 924 yılında Konstantinopolis surlarının önünde bu rüya bitti. Onuncu yüzyılda Bizans kuvvetleri Bulgaristan'ın doğusunu yeniden fethettiler. Bu fetihte *Bogomil* sapkınlık çevresinde oluşan mücadeleyle Macar ve Kievli paralı askerlerin yardımını gördüler. 966-7'de Kievli Svyatoslav, bin sekiz yüz libre Bizans altını karşılığında eski Bulgar başkenti Preslav'a saldırdı ve burayı ele geçirdi.

Bulgar imparatorluğu Çar Samuel yönetiminde (h. 976-1014) ikinci bir yaşamsal alan buldu. Yeni başkent Ohri, güçlü manastır hareketinin ve Bizans fethinden kurtulan özerk Bulgar Kilisesinin merkezi haline geldi. Siyasal sonu Bizans'ın Makedonya'da Serez'de elde ettiği zaferin ardından 1014 yılında geldi. II. Basil çara iade etmeden önce on beş bin Bulgar esiri kör etti ve Basil utancından öldü. Bizans halen 1071'deki krizden oldukça uzaktı; bu yılda Normanlar Sicilya'da, Selçuklular Anadolu'da ve Peçenekler Konstantinopolis surlarının önünde geri dönülmez bir gerilemeye yol açacaklardı [BOGOMİL].

Charlemagne'dan sonraki üç yüzyıl içinde Hıristiyanlığın sınırları büyük ölçüde genişledi. Bu ülkeler (din değiştirme sırasına göre) Moravya, Bulgaristan, Bohemya, Polonya, Macaristan ve Kiev Rusyasıydı. Kuzeyde Sakson askerlerinin düzenli ilerleyişi zorunlu Hıristiyanlaştırmayla birlikte gidiyordu, fakat İskandinavya'da on birinci yüzyıldan önce ciddi bir ilerleme gerçekleşmedi. Tabanda önemli sürtüşmeler olmasına karşın Yunan ve Latin Kiliselerinin önderliği halen misyoner faaliyetlerini ortak Hıristiyanlık görevi olarak görüyordu.

Moravya (Almancada uç bölgeleri anlamına gelen *Mähren*'den gelmektedir) Charlemagne imparatorluğunun doğusunda Tuna'nın kuzey kıyısında kalıyordu. Örgütlenmiş bir prenslik olarak ortaya çıkan ilk Slav ülkesi oydu. Yedinci yüzyılda Fredegar'ın kroniğinde Samo adlı birinin yönetiminde Franklara itaat etmeyi reddettikleri yazılıdır. Sekizinci yüzyılda başkalarıyla birlikte Bavyera'dan gelen Salzburg Bakiresine bağlı İrlandalı misyonerler tarafından Hıristiyanlığa sokuldular. Dokuzuncu yüzyılda yönetimdeki prensin bir Alman piskopos tarafından vaftiz edilmiş olduğu görülür ve Nitra'da bir kilise açılmıştır.

Fakat 862'de Moravyalıların Konstantinopolis patrikliğine yaklaşmasına Makedonya'dan gelen sırasıyla Aziz Methodios (815-85) ve Aziz Kyrillos (826-67) olarak bilinen Mikhael ve Konstantinos adlı iki kardeş önderliğindeki misyonerlerce yanıt verilir. Methodios Bizans İmparatorluğu'nun Slav eyaletlerinden birinde yöneticilik ve bir diplomat olan Kyrillos Müslüman ülkelerine ve Hazarya'ya seyahatler yapmıştır. Moravya'ya davet edilmelerinin nedeni açıkça Alman papazların baskıcı etkisine karşı koymak ve ülkenin kendi anlayışına göre dinsel inanca sahip olmasına olanak sağlamaktır. Bu amaçla Kyrillos, Glagolitik bir alfabe ve Slavca ayin duaları hazırlamış, Kitabı Mukaddes'i bu dile çevirmiştir.

Moravya misyonunun kurulmasından sonra kardeşlerin Roma'ya gitmeleri ve Kyrillos'un burada ölmesi dikkat çekicidir. Kyrillos San Clemente kilisesinin *cryptosuna* (mahzen) gömülmüştür. Fakat Methodios Panoniya ve Moravya'daki piskoposluk görevine dönmüş. 885'te olasılıkla Bratislava yakınındaki Velehrad'da ölmüştür. Moravya'da elbette Latin ve Yunan ruhban sınıfından birçok kimse dolanıyordu, fakat Kyrillos ve Methodios, "Slavların havarileri" hem Roma papası hem Bizans patriğinin desteğine sahiptiler, dolayısıyla ender bulunur ekümenik bir örnek oluşturuyorlardı. Adları Çekler, Hırvatlar, Sırplar ve özellikle Bulgarlar arasında saygıyla anılır. Misyon sonunda Bulgarların arasına sığınmıştır. Methodios'un ölümünden yirmi yıl sonra Moravya Macarlar tarafından tahrip edildi, fakat "Avrupa'nın birleşik-hamileri"nin anısı hep yaşadı.

Bulgaristan'da Latin ve Yunan kiliselerinin rekabeti sonunda Yunanlılar lehinde sonuçlandı. Dokuzuncu yüzyılın ortalarında Bulgaristan yöneticisi X. Boris (h. 852-88) Frank ittifakıyla oyalanıyordu ve 862'de Alman Ludwig'le Tuna üstündeki Tulln'da buluştu. Fakat tasarı geri tepti, 865'te Bizansla yapılan barıştan sonra Boris, Konstantinopolis patriği tarafından vaftiz edilmeyi kabul etti. Ama Boris, Roma ile ilişkisini de devam ettirdi; Roma uygulama ve

teolojisine ait yüz altı soru içeren uzun mektubu Papa II. Nicolaus'un ünlü *Responsa*'sını yazmasına neden oldu. Bizans'ın bir başka girişimiyle Sı Clemens Slovensky Bulgar Misyonu (840-916) kuruldu ve Bulgaristan'ın Ortodoks dünyaya katılması için son adım atılmış oldu. Kyrillos ve Methodios'a Moravya'da eşlik etmiş bir Makedonyalı olan Clemens, Kyrillos'un Slavca dualar oluşturulması çalışmasının önde gelen devamcısıydı. Muhtemelen Eski Kilise Slav dua dilini ve Kiril alfabesini gerçekte sistemleştiren oydu. Bulgar Kilisesi'nin ilk piskoposu Clemens oldu ve Ohri'de St Panteleimon manastırına gömüldü. 893'ten sonra Hıristiyanlığa karşı pagan direnişi kırıldığında, Preslav'daki Çar Simeon'un sarayı Eski Slav Kilisesi'nin şimdi bir aracı haline geldiği gerçek bir kilise eğitimi dönemi yaşadı. Özerk Bulgar Kilisesi'nin yedi makamı vardı: Ohri, Plkiska, Preska, Nesebar, Sardica (Sofya), Belgrad ve Preslav.

BOGUMİL

IMPARATOR Ioannes Tzimiskes 975'te dinsel sapkın bir Ermeni cemaatini Bulgar Trakya'sında Philipopolis (Filibe, Plovdiv) çevresine yerleştirdi. Bunlar Bizanslılar tarafından bir süre önce durdurulan çok geniş bir hareketin kalıntısı olan Paulusçulardı. Aynı sırada Ortodoks Kilise pek bilinmeyen bir Bulgar papaz olan Bogomil'in izleyicileriyle uğraşmaktaydı. Bu papazın da kabahatı kuşkulu biçimde Paulusçuların görüşlerini andırıyordu. İki görüş de düalistti. Gnostiklere ve (Hıristiyan olmayan) Manihecnlere kadar uzanan bir geleneğin mirasçısıydı. Birbiriyle kaynaşan bu iki grup, "Karadeniz'den Biskay"a kadar bütün Avrupa'ya yayılacak olan bir görüşün de temellerini oluşturdu.[1]

Bogumilstvo yani Bogomillik, Balkanların Yunan veya Bulgar lordlarından bezmiş olan ezilmiş Slav köylülerine çekici geliyordu. Bu görüş iki ana biçimde gelişti; ana akım Bulgar değişkesi, diğeri de adını tam anlamıyla Paulusçu düalist bir öğretinin kök saldığı Makedonya sınırındaki bir köyden alan *Dragovitsa* değişkesiydi. Bu öğreti Bulgar Basil tarafından Konstantinopolis'e taşındı ve tövbe etmeyen taraftarlarının çoğu odun ateşinde yakıldı. Ama öğreti on ikinci yüzyılın ortalarında tekrar su yüzüne çıktı ve "sahte piskopos"un görevinden uzaklaştırılarak Bogomil eğilimler gösteren bir patriğin emekli edilmesi gerekti.

Bogomil öğretisi Ortodoks Hıristiyanlıktan kötülüğün kaynağıyla ilgili konulardaki görüşüyle ayrılır. Bogomiller Eski Ahit'teki yaradılış hikâyesini reddederler ve dünyanın Tanrı'nın büyük oğlu olan Şeytan tarafından yaratıldığına inanırlar. Ayrıca İsa'nın mucizelerini de alegorik hikâyeler olmaları dışında reddederler. Kutsal Yazıları, ikonaları, perhiz günlerini ve Ortodoksluğun bütün litürji ve ritüellerini inkâr ederler. Özellikle Haç'tan nefret ederler ve onu İsa'nın ölümüne yol açan araç olarak görürler. Bir açıklamaya göre Tanrı yaratılmış olanları Şeytana terk ederek gazabını dindirmiş, sonra oluşan yanlışlıkları düzeltmesi için ikinci oğlu İsa'yı göndermiş. İsa, "Dünya'nın vücut buluşu" Bakire'nin içine kulağından girmiş, orada etc bürün-

müş ve aynı yoldan dışarı çıkmıştır. Bakire bunu fark etmemiş, ama onu Bethlehem Mağarası'nda bebek olarak bulmuştur. İsa yaşamış, öğretisini yaymış ve ölüm zamanı geldiğinde Cehenneme gidip Şeytanı durdurmayı başarmıştır. [2]

Bogomil ibadetleri çağdaşlarına çok garip görünmektedir. Bogomiller Kitabı Mukaddes'in yalnız belirli seçilmiş yerlerini, özellikle mezmurlar, peygamberler, inciller, havari mektupları ve vahiy bölümlerini okurlar. Tek duaları günde yüz yirmi kez okudukları "Ey Babamız" duasıdır. Perhiz tutarlar, evliliği hoş görmezler. 'Seçilmiş' elit bir kastı din adamı olarak yetiştirirler. Bir dal, Çıplakayak Kyrillos'un izleyicileri Cennet Bahçesi'ni yeniden kazanma gayreti ile nüdizme başvurmaktadır. Bir başkası, Vaiz Theodosius'u izleyerek orjiler düzenler, tövbe edebilmek için bilerek günah işler. Siyasal konularda Bogomiller edilgen, fakat katı bir radikallik içindedirler.

Bogomillik Bizans ve Bulgaristan'da on üçüncü yüzyıl sırasında temizlendiyse de bundan sonra da Batı'ya yayıldı (Bkz. s. 389-391) ve Balkanların yeni bölgelerinde ortaya çıktı. On dördüncü yüzyılda kutsal Athos Dağı'na bile bulaştı. Ama en büyük başarıyı Bosna ve Hum (Herzegovina, Hersek) eyaletlerinde elde etti. Burada yöneticiler Bogomil öğretiyi Macar Katolik ve Sırp Ortodoks komşulara karşı desteklediler. 1199 yılında Bosna hanı ve sarayı ilk kez kendilerinin Bosna Bogomillerinin kendilerine verdiği adla *Patarene* olduklarını açıkladılar ve dinsel talihindeki birçok dönüşe karşın Bosna 1443'teki Osmanlı fethine kadar temelde *Paterene* olarak kaldı. Bu yılda Bosna soyluları hızla Müslümanlığı benimsedi ve böylelikle Katolik ve Ortodoks tuzaklarından bir kez daha kaçtılar [SARAYBOSNA].

Bilim adamları bir zamanlar Slavların Slav paganizminin düalist inançları nedeniyle Bogomilliğe yöneldiklerini düşünüyorlardı. Lübeckli Helmold on ikinci yüzyılda Kuzey Germen Slavlarının bir iyi ve bir kötü tanrıya taptıklarını yazmıştı. Böyleyse, durum bütünüyle yerel demekti. Pagan Slavların Bogomillikten etkilenmiş olma olasılıkları tersinden çok daha güçlüdür. Aynı durum Balkan folkloru için de söylenebilir.

Bogomil türü düalistler birçok ad aldılar. Bunlar arasında Bogomil, Dragovitsan ve Paterene adları dışında *Phundaitler* yani "yazı-taşıyıcılar", *Babuni* (Sırbistan), *Runcari* veya *Runkeler* (Almanya), *Kudugerler* (on beşinci yüzyıl Makedonya'sı), *Popliciantler* (Kuzey Fransa) ve *Bougreler*, *Textore* veya *Tisserandlar* yani "dokumacılar", *Albiller* ve Languedoc'daki *Cathar*lar da vardır. [3]

Bogomillik "umutsuz inanç" olarak adlandırılmıştır. Böyleyse, izleyicileri umut yerine istisnai bir sebat göstermişler demektir.

Bohemya da Bulgaristan gibi, yıllarca Latin ve Yunan etkilerinin arasında gidip geldi. Dokuzuncu yüzyılda Bohemya prenslerinin sadakati iki zıt yöne çekilmekteydi: Franklar ve Moravyalılara doğru. Borivoj (h. 855-91) ve eşi Ludmila, Prag'daki şatonun bulunduğu tepede Hradcany şapelinin kurucuları Moravya (Slav) ritüeline göre vaftiz edilmişlerdi. Borivoj'un ardılı Spytygner (h. 893-915) Bavyera'da Regensburg'da Latin ritüeline göre vaftiz edilmişti. Daha

çok St Wenceslas adıyla bilinen, doğumu ile ölümü Latin ve Slav kaynaklarında aynı derecede kutsanan Vaclav (h. 900-29) Macar saldırıları döneminde kısa bir süre hükümdarlık yapmıştı. Kardeşi Saksonya'yla daha sıkı bir ilişki geliştirme amacında olan I. Bolaslas (h. 929-67) tarafından öldürülmüştü. Zamanla, artan Alman etkisine göre bir şehit olarak görülerek Çeklerin ulusal azizi haline geldi. 967'de Prag piskoposluğu kurulduğunda Mainz metropolitliğine bağlıydı ve böylece yeni Otto imparatorluğunun etkisini yansıtıyordu. St Vojtech, yani Adalbert (956-97) ikinci piskoposu.

Gene de bir yüzyıldan fazla süreyle Premyslid hanedanının koruması altında Slav ritüeli Bohemya'da Latin ritüeliyle birlikte yaşadı. Özellikle Sazanar manastırında, Kiev ve Hırvastistan'la kurulan temaslarla, Slav öğretisi zenginleşip gelişti. 1091'de bir meydan okuma eylemi olarak Kral II. Vratislav Sazanar manastırının son başkanının elinden bir kez daha taç giydi. Bundan sonra Latinleşme neredeyse tamamlandı. Alman Kilisesi'nin koruması altındaki bir eyalet ve İmparatorluğun bir fiefi olarak Bohemya, Alman yörüngesine en sağlam biçimde giren Slav ülkesiydi.

Bohemya'nın doğu komşusu Polonya da Hıristiyanlığa benzer karmaşık ve uzun bir süreçten sonra yönelmiştir. Onuncu yüzyılda Wislanbie, yani "Vistül kabilesi" Moravya'yla ittifak halindeyken, en eski Hıristiyan temaslar Kyrillos ve Methodios'la kurulmuştu. Vistüllülerin şefi 875'te Slav usulü ritüelle vaftiz edilmiş görünüyor. Ve bu dönemden itibaren çeşitli kilise kalıntıları keşfedilmiştir. Yukarı Vistül bölgesi, Krakov dahil, 990 yılına kadar Bohemya'nın parçası olarak kaldı ve 1086 yılına kadar da Çeklerle ilişkileri bütünüyle kesilmedi. Polonya'nın Slav ritüeliyle en eski bağları üstünde durulmamıştır, ama Bohemya'da olduğu gibi burada da on ikinci yüzyıla kadar etkilerinin sürdüğü iddia edilmektedir.[18]

İlk Polonya krallığının çekirdeğini oluşturacak olan kuzeydeki kabilelerin çoğunluğu farklı bir yol izlediler. Onuncu yüzyılın ortalarına kadar pagan kaldılar ve bundan sonra doğrudan Latin Kilisesinin etki alanına girdiler. Son pagan dönemindeki Slav dünyasının en eksiksiz betimlenişi Berberistanlı bir Yahudi olan İbrahim-İbn-Yakup tarafından yapılmıştır. İbn Yakup Kurtuba halifesi tarafından y. 965 yılında Orta Avrupa'ya elçilik göreviyle gönderilmişti. Prag ve muhtemelen Krakov'u ziyaret etti:

> Slav toprakları Suriye Denizi'nden kuzeydeki Okyanus'a kadar uzanır... Şu anda dört kralları vardır: Bulgarların kralı; Faraga, Bolema ve Karako Kralı Bojeslav; kuzey kralı Mesko ve Batı kıyısındaki Nakon.
>
> Slavlar genel olarak vahşidir ve saldırgan eğilimlidirler. Aralarında uyumsuzluk olmasa... onların gücüyle kimse baş edemez... Tarımda özellikle faaldirler... Kara ticaretleri Rutenlere ve Konstantinopolis'e kadar uzanır...
>
> Kadınları, evlendiklerinde zina etmezler. Ama bir kız bir erkeğe âşık olduğunda ona gider ve şehvetini tatmin eder. Bir erkek bir kızla evlenip onun bakire olduğunu anladığında... ona "senin iyi bir tarafın olsaydı... muhakkak bekaretini bozacak biri çıkardı" der. Ve onu geri gönderir.

Slavların ülkesi her yerden soğuktur. Geceleri ay olduğunda ve gündüzler açık olduğunda en şiddetli soğuklar olur... İnsanlar nefes aldığında, sakallarında cam yapılmış gibi buz parçaları oluşur...

Hamam gibi yerleri yoktur, ama... taştan bir soba yaparlar ve üzerinde su ısıtıp dökünürler. Ellerinde bir demet ot tutarlar ve buharı çevreye dağıtırlar. O zaman gözenekleri açılır ve gövdelerindeki bütün fazlalık dışarı atılır. Bu kulübeye *alistba* derler...

Kralları dört tekerlekli büyük arabalarla seyahat eder. Arabanın köşelerinde zincirlerle bağlanmış beşik asılıdır, böylelikle yolcu sallanmaz...

Slavlar Bizanslılarla, Franklarla ve Langobardlarla ve öteki halklarla savaşıyorlar...[19]

İbrahim-İbn-Yakub'un Rusları Slav kabul etmemesi ilginçtir; herhalde halen Kuzeyli gibi görünüyorlardı. Kuşku götürmeyen taraf, bu diplomatın Müslüman İspanya'dan Avrupa içlerinin egzotik halklarına modern bir antropoloğun Papua yerlilerini araştırırken gösterdiği merakla bakmış olduğudur (Bkz. Ek III, s. 1324).

965'te, İbrahim-İbn-Yakub'un ziyaret yılında, I. Mieszko, Warta ırmağında yaşayan Polanie yani Polonya kralı, Çeklerle ittifak yaptı. Bu ittifakın bir parçası olarak Çek prensesi Dubravka ile evlendi ve Hıristiyan vaftizini kabul etti. Macarların yenilgisinden sonra yükselen Sakson İmparatorluğu'nun gücüne ve Almanya'dan gelen Hıristiyanlığın kabul edilmesi yolundaki baskılara karşılık vermiş oluyordu. İlk Latin misyonerliği Poznan'da, muhtemelen Sandomierz'de bulunan daha eski Slav ritüelinin ardılı olarak kurulmuştu. Alman İmparatorluğuna bağımlılıktan kaçınılmıştı. İmparator III. Otto MS 1000 yılında Gniezno'da yeni kurulan metropolliği ziyaret edip Polonya prensini "dost ve müttefik" olarak kucakladığında, Mieszko'nun Wielpolskası (Büyük Polonya) çoktan güneydeki Malopolska (Küçük Polonya) ile birleşmişti. Benedikten manastırlar Miedzyrzecz ve Tyniec'de açılmıştı. 1003 yılında Prag'ı yağmalamış ve 1018'de kılıcıyla Kiev'in Altın Kapısı'na çentik atmış olan "Cesur" Boleslaw Chrobry (h. 992-1025) Papa tarafından Polonya'nın ilk kralı olarak taçla ödüllendirilmişti. 1037'de büyük bir pagan ayaklanması eski düzenin ölüm sancılarının göstergesiydi. Bundan sonra kraliyet başkenti Krakov'a taşındı ve kurumlaşan Piast hanedanı Polonya'yı zaman içinde Katolikliğin Doğu'daki önde gelen kalesi haline getirdi.

Macaristan Polonya'ya çok yakın bir yol izlemiştir. Hıristiyanlıkla ilk temasları Bizansadır. Tutsak bir Yunanlı keşiş, Hierothos y. 950'de "Turkia piskoposu" olarak kutsanmıştı. Fakat Lechfeld savaşı Alman etkisini had safhaya çıkardı. Macar Prensi Geza (h. 972-97) 975'te bütün ailesiyle Latin ritüeline göre vaftiz edildi. Geza'nın oğlu Istvan (St. Stephanus, h. 997-1038) emperyal bağlantıyı bir Bavyera prensesiyle evlenerek ve Roma'dan kraliyet tacı kabul ederek tamamladı. Stephanus'un yeni Estergon (Gran) makamında taç giymesi 1001'de, İmparator Otto'nun Gniezno'yu ziyaretinin üstünden ancak bir yıl

sonra oldu. Pannonhalma manastır başrahibi aynı yıl Miedzyrzacz'de kardeş manastırı açtı [BUDA].

Bütün bu ilkel krallıklar mülk devletlerdi; bütün haklar ve mülkler egemen prenslere aitti. Hıristiyanlığın kabulü okur yazar bir ruhban sınıfının doğmasına yol açmıştı ve emekleme dönemindeki monarşileri güçlendiren bir yönelim içinde görünüyorlardı.

Kiev Rusyası, Hıristiyanlığı Bizans'tan 988 yılında yoğun bir siyasal yerleşimin bir parçası olarak öğrendi. Ruslar yüzyıldan fazla bir süredir Bizans'a gittikçe daha fazla yaklaşıyorlardı. Dinyeper ticareti, Vareg akınları ve bozkır savaşları her çeşit ilişkinin kurulmasına sağlamıştı. Kiev prensi Volodymyr yani Vladimir (h. 980-1015) "güçlü bir kafir", kardeş katili ve çokeşliydi. Ancak İmparatoru ünlü Vareg Alayı'na altı bin savaşçı kiralamaya ikna etmek için zorunlu bedel olarak Ortodoks olması ve İmparator II. Basil'in kız kardeşi Anna ile yaptığı evlilik yeterli oldu. Prensin büyükannesi St Olha (Olga) Hıristiyanlığa dönmüş olsa da aynı yolu kabul etmeden önce çeşitli seçeneklerin ağırlığını tartmıştı. Yahudilik, İslam ve Hıristiyanlığın rakip ağırlıklarını ölçmek için yurt dışına elçiler gönderdi. İmparatorun huzurunda Liutprand'ın kilise hiyerarşisindeki yerine eşit bir muamele gören elçilerin Konstantinopolis'teki Aya Sofya kilisesinden nasıl etkilendiklerini anlatan raporları gidilecek yolu belirledi. Kiev Prensi ancak bundan sonra Hıristiyanlığa girdi. Halkına Dinyeper ırmağının kenarına gitmeleri emretti ve orada kitle halinde vaftiz oldular. Soyluların çocuklarını ana babalarından aldı ve onları yeni inançla yetiştirdi. Daha sonra ülkenin her yanına misyonerler gönderilerek Bulgaristan'da St Clemens tarafından yaygınlaştırılan Ortodoks yol, Eski Slav Kilisesi ayin usulü, Kiril alfabesi ve Konstantinopolis patriğine sadakatle birlikte öğretildi. Kiliseler yapıldı, kâfir tapınakları yıkıldı. Hıristiyanlık Novgorod, Minsk ve Polotsk'a on birinci yüzyılın başında ulaştı. Bundan sonra Ruslar Hıristiyanlığın sarsılmaz üyelerinden biri olmuşlardır [NOVGOROD].

Kiev prensi Volodymyr yani Vladimir sık sık, bir başka çok geniş fakat kısa süreli ülkenin kurucusu olarak Charlemagne'a benzetilir.[20] Parallellik en azından ikisinin de daha sonra ulusal efsanelerin kahramanı olmalarıyla yeterince uygundur. Elbette Volodymyr Frank Charlemagne Fransız olduğu kadar Rustu. O sırada Rusya, Charlemagne'ın zamanında Fransa ne kadar mevcutsa o kadar mevcuttu. Ne var ki Rus Ortodoks Kilisesi beş yüz yıl sonra sahneye çıktığında, Kiev mirası üstünde tekelci bir hak iddia etti ve modern Rus propagandası özellikle Ukraynalılar arasındaki rakip iddia ve gelenekleri bastırmak için her şeyi yaptı. Bu arada Charlemagne'ın *chanson de geste*'in ulusal kahramanına dönüştürüldüğü gibi "Prens Vladimir" de ortaçağ Rus *bylinysinin* ana kişiliğine dönüştü. Roland, Olivier ve Piskopos Turpin'in karşılıkları Alyoşa, Popoviç, Dobryna Nikitiç ve cesur köylü Ilya Popoviç: *Krasnoe Solnişko*, "Sevgili Küçük Güneş Işığımız"ın yoldaşlarıdır. Bu lâkaba en azize benzemeyen azizin kendisinden daha gürültülü gülen de çıkmaz (Bkz. Ek III, s. 1309).

NOVGOROD

ESKİ NOVGOROD ormanlık bir bölgenin ortasındadır ve o zamanlar neredeyse tamamiyle ahşaptan inşa edilmişti: ahşap evler, ahşap kiliseler, ahşap sokaklar, kanalizasyon ve hatta huş ağacı kabuğundan yazı sistemi. Kentin yaşamı, Volkov Irmağı üstünde, Baltık-Karadeniz ve Hazar-Baltık ticaret yollarının kuzey ucunda bulunan bir ticaret istasyonu olarak başladı. Herhalde kereste daima en istikrarlı ürünlerinden biri olmuştu.

Novgorod 1951-1962'de bütünüyle kazıldığında ortaçağ arkeolojisinin gözde dallarından biri, dendrokronoloji, yani "ağaç-halkası tarihleme" bilimi en önemli sınavlarından birini verdi. Suyla dolmuş bulunan taban ahşap kalıntıları oldukça iyi bir durumda korunmuştu ve on üç mevsimlik bir kazı süresinden sonra A. V. Artikhovski ile B. A. Kolçin başkanlığındaki kazı ekibi dokuz bin metre karelik bir alanı açarak bin yüz elli kereste yapı ortaya çıkardı. En şaşırtıcısı, eski ticaret yolu üstünde, en üstteki 1 nolu tabaka MS 1462 yılına ve en alttaki 28. Tabaka 953 yılına ait olmak üzere en az 28 tabakanın bulunmasıydı. Yol beş yüzyıl içinde ortalama olarak on sekiz yılda bir, araba tekerlekleri ve kızakların altında bozulan eski yolun üstüne yeni çam kereste tabakası konularak yenilenmişti. Çok büyük sikke varlığı, ikisi sekizinci yüzyıl Orta Asya'sına ait olmak üzere, Novgorod'un uzun erimli ticaret temaslarının, Moğol işgalleri de dahil hiçbir zaman kesintiye uğramadığını gösteriyordu **[DİRHEM]**.

Dört yüz huş yaprağı mektubun içinde. Ince olan biri dışında hepsi eski Rusça ile yazılmıştı. 5. Tabakada bulunan (1409-27) 17 nolu mektupta kent dışındaki bir mafikaneden bir kahya efendisine şunları yazıyordu:

> Mikhail, efendisi Timothi'ye saygılarını sunar. Yer hazırlandı ve kesmeye başlamak zorundayız. Gelin efendim, çünkü her şey hazır, fakat sizin emriniz olmadan çavdar yiyemeyiz.[1]

> 12. ile 13. tabaka arasında bulunan (1268-99) 37 nolu parçada evlilik teklifi vardır:

> Nikita'dan Ulyanitsa'ya. Benimle evlen. Seni istiyorum, sen de beni. İgnatio da tanık olacak.[2]

Sakinleri Moskova görevlileri tarafından kesilen Eski Novgorod'un ahşap sokaklarında dolaşırken Rusya bu barışçı cumhuriyet önderliğinde gelişmiş olsaydı dünyanın ne kadar farklı olacağını düşünenler çıkacaktır.[3] Novgorod Rusyası açıkça bütün rakiplerine egemen olan Moskova Rusyasından tamamen farklı olacaktı. Ama böylesine düşünceler tarih dışıdır. Zaten ortaçağ arkeolojisi hiçbir ipucu vermez.

İskandinavya Hıristiyan dünyaya mücadele olmadan dahil edilemedi. İskandinavya'nın din değiştirmesini hedefleyen bir misyoner piskoposluğu Bremen'de

780'lerden beri vardı. Fakat Vikinglerin yaşam biçimi İncille hiç uyuşmuyordu ve dirençli bir pagan klik üç krallıkta varlığını devam ettiriyordu. Danimarka'da Mavidiş Harald (h. 940-86) Hıristiyanlığı y. 960'ta kabul etti, fakat Aarhus ve Schleswig piskoposluklarını kurduktan sonra sürgün edildi. Oğlu Çatalsakal Swein (h. 985-1014) kafir direnişinin önderi iken Danların önde gelen Hıristiyanlaştırıcısı oldu. Danimarka gibi İngiltere'yi de yöneten Büyük Knut yönetiminde (h. 1016-35) Anglosakson misyonerler İskandinavya'ya yöneldiler.

Norveç'te de oyun iki perdede sahnelendi. Olaf Tryggvesson'un (h. 995-1000) girişimi başarısız oldu, fakat ikincisi, Olaf Haraldson'un (h. 1016-28) çabası rüşvet, zor ve fanatizm karışımıyla başarıya ulaştı. Bu ikinci Olaf ülkesini Danlara karşı savunurken öldürülmüş ve Nidaros (Trondheim) katedralinde gömülmüştü. Ve zamanla ulusal aziz olarak kutsanır oldu. İsveç'te Olaf Skutkonung (h. 995-1022) 1008'de vaftiz edildi, ama Hıristiyanlarla paganlar arasındaki iç savaş yüzyıldan fazla sürdü. St Olaf gibi, savaşta ölen İsveçli St Eric (öl. 1160) ve suikasta kurban giden Danimarkalı IV St Canute de (öl. 1085) din azizleri olarak anıldılar. Trondheim, Uppsala ve Lund'da 1140'larda o zaman Kardinal-delege olan ve papa seçilen tek İngiliz olacak olan Nicholas Breakspeare tarafından metropolitlikler kuruldu [EIRIK].

Wenceslas'dan Eric'e kadar azize benzemeyen bütün ulusal aziz-krallar din değiştirmenin yüzeyselliğini çok iyi ortaya koyarlar, fakat aynı zamanda Hıristiyanlığın devlet içinde bir cemaat duygusu oluşturmak için desteklendiğini de işaret ederler. Din değiştiren uluslar içinde yalnız Polonya bu aşamada aziz kral veya şehit kral üretmeyi becerememiştir. Stanislaw Szczepanowski (1030-79), Krakov'un haşin piskoposu gerçekten kafa tuttuğu kral tarafından gönderilen şövalyelerce mihrabın önünde parça parça kesilmişti. Onun ölümü çok daha iyi bilinen St Thomas à Becket'nin İngiltere'de şehit edilmesinin esrarengiz bir örneğini oluşturmakta ve Latin Kilisesi'nin artan gücüne, Kilise ile Devlet arasında sonuçta başlayan çelişkileri işaret etmektedir. Sonradan bu olay günahkâr Polonya krallığının birbiriyle savaşan feodal fiefler halinde parçalanmasının simgesi olarak kabul edilmiştir.

Din değiştirmenin bu uzun ikinci aşamasında, Yunan ve Latin kiliseleri zoraki bir ayrılık içinde bir arada varlıklarını sürdürdüler. İşbirliği yapmadılar, fakat resmen boşanmadılar da. On birinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise ayrılma noktasına ulaşıldı. Konstantinopolis'te 1043'te seçilmiş olan Patrik Mikhael Kerullarios Bizans'ın Güney İtalya valisiyle çatışmaya girdi. Süreç içinde başkentteki bütün Latin kiliselerini kapattı ve Latin piskoposlara mezheplerine ilişkin uygulamaları özellikle Komünyon hamursuz ekmeğinin kullanılmasını yasaklamalarını emretti. Bu sırada Roma papalığı da IX. Leo'nun (1049-54) iddialı elinde beş dramatik yıl yaşamaktaydı. Leo papa olmadan önce Toul piskoposuydu ve gerçek adı Bruno von Egisheim'di, Alman imparatorunun kuzeniydi. Papa Leo kendi misyonuna fazlasıyla inanıyordu ve piskoposlarla Batı krallarının haksızlıklarına hoşgörü gösterme konusunda dar kafalı Yunanlı patrikten daha tahammülsüz değildi. Ocak 1054'te Konstantinopolis'e Kardi-

nal Humbert de Moyenmoutier'le bir elçilik kurulu gönderdi ve kendisinin papalığın üstünlüğü iddialarına itaatin sağlanmasını emretti. Elbette felaket başladı. Patrik elçilerin yetkisini tanımayı reddetti ve Papa Leo'nun ölüm haberini de duyunca saldırgan bir manifestonun yayınlanması için baskı yapmaya başladı. 16 Temmuz'da elçiler Aya Sofya'nın kutsal mihrabına koydukları Patriği aforoz eden bir hükümle yanıt verdiler. Yunan Kilisesi Latin sapkınların inanç ve uygulamalarını mahkum edip papalık elçilerini aforoz etmek üzere bir kilise kurulu topladı. Artık dönülmez noktaya gelinmişti [**MISSA**].

EIRIK

1075 YILINDAN bir süre önce Kral Svein Ulfsson, Büyük Knut'un yeğeni Audun adlı bir adamla görüştü. Audun Grönland'dan Danimarka'ya gelmiş ve ona kutup ayısı getirmişti. Bu olay Audun'un Öyküsü adlı sagada anlatılır. Kısa süre sonra Kral Alman papaz Bremenli Adam'la görüştü. Papaz anıtsal *Hamburg Piskoposluğu Tarihi* adlı çalışması için bilgi topluyordu ve o sırada İskandinavya bu piskoposluk bölgesindeydi. Adam'a göre Kral ona bu denizde birçokları tarafından ziyaret edilmiş bir başka ada olduğunu ve burada çok güzel yabani asma yetişip mükemmel şarap yapıldığı için Vinland adını aldığını açıklamıştı. Dahası bu üzümler çok boldu.[1] Bu, Avrupa'da Kuzey Amerika'ya ilişkin en eski atıftır. Arkeolojik kanıtlar, özellikle Kuzey Newfoundland'dan çıkartılanlar Kuzeylilerin gerçekten okyanus ötesi yerleşimler kurduğunu doğrulamaktadır.[2]

"Buz Denizi"nin keşfi birkaç yüzyıla yayılmıştır. İzlanda sekizinci yüzyılda İrlandalılar tarafından biliniyordu. Burada Kuzeyli yerleşimi y. 870'lerde başladı. Grönland ilk yerleşimcilerden seksen yıl kadar önce y. 985/6 yılında, aynı zamanda Vinland'ın ilk kez görüldüğü zamanda keşfedilmişti.[3]

Bu keşifte baş kahraman maceracı Kızıl Eirik'tir (y. 940-1002). Eirik Norveç Jaederen'deki evinden bir dizi cinayetten sonra ayrıldı, fakat daha sonra köleleri bir komşunun çiftliğini yıkmak için bir toprak kayması düzenlediklerinde İzlanda'da da bir kavga başlattı. İzlanda Thorness Meclisi tarafından kanun dışı ilan edilince, başkalarının da gelmesini teşvik etmek için Yeşil Ada (Grönland) adını verdiği adanın batı kıyısında bir yerleşim oluşturdu. Bu İzlanda'nın MS 1000 yılında resmen Hıristiyanlığı benimsemesinden on beş yıl öncesiydi. Eirik'in küçük oğlu "Şanslı" Leif Eriksson y. 1001 yılında batı adaları hakkında anlatılanları doğrulamak için Grönland'dan yola çıktı ve Helluland ("Düztaş Ülkesi", olasılıkla Baffin Adası), Markland ("Orman Ülkesi", olasılıkla Labrador) ve ulaşılması zor Vinland "Şarap Ülkesi" hakkında bilgilerle döndü. Asmaları bulan Leif'in tayfalarından Alman Tyrkir'di ve Eirik'in gelini Gutrid'in zengin ikinci kocası Thorfinn Karlsefni Amerika kıyısında sürekli yerleşimler oluşturmak için buraya iki kez sefer düzenledi. Eric'ın kural tanımaz kızı Freydis de Vinland'a iki defa gitti. İlk seferde bir Kızılderili saldırısını göğüslerini açarak durdurduğu anlatılıyordu. İkincisinde bütün yoldaşlarını öldür-

dü. 1009 sonbaharında Gutrid, Karlsefni'nin karısı ve Eririk'in büyük oğlu Thorstein'in dulu, Vinland'da doğum yaptı ve ilk Avrupalı Amerikalıya Snorri adı verildi.

Vinland'ın tam yerinin bulunması bilim adamları arasında sonu gelmeyen tartışmalar yaratmıştır. Şimdi oydaşma Newfoundland ve L'Anseaux-Medadows tarafına doğru eğilim göstermektedir. Tyrkir'in bulduğu *vinber*, yani "şarapyemişi" yabani keçiyemişi ve "kendi kendine yetişen buğday" *hymc* otu olabilir. Konu fazlasıyla 'İskandinav masalı' doğurmuştur. Bu konuda 1920 yılında Martha'nın bağında bir şakacının çakıl taşına kazıdığı M1 veya MS 1001'e tarihlenen runik yazı veya Yale'in 1965'te yayımladığı Vinland Haritası anılabilir.[4]

Ana kaynak halen Kuzey Sagaları, özellikle *Graenlandinga Saga* (y. 1190), *Eirik Sagası* (y. 1260) ve *Islandingabok*'dur (y. 1127). Son kitap Snorri Karsefnisson'un büyük torunu olan bir piskopos başkanlığında bir heyet tarafından yazılmış İzlanda tarihidir.[5]

İzlanda dışında uzak Kuzeyli kolonileri yaşamamışlardır. Vinland birkaç onyıl sonra terk edilmiştir. Grönland bir süre mors dişi, kürk ve beyaz şahin ticaretiyle zenginleştiyse de on dördüncü yüzyılda gerilemiştir. Kemik hastalıkları ve bozulan iklim egemen oldu. Grönland'dan İzlanda'ya son gemi 1410'da geldi. Son Kuzeyli Grönlandlı bir süre sonra, "matem tutulmadan, kefensiz, bilinmeden" öldü.[6] Onun veya son arkadaşlarından birinin donmuş kalıntıları Grönland sahilinde 1586'da Elizabeth devri kâşiflerinden John Davys (1550-1605) tarafından bulundu. Tam altı yüz yıl önceki Kızıl Eirik ve Leif Eriesson gibi Davys de "Büyük Geçit"ten ötede talihini denemek için kuzeybatının uzaklarına doğru seyretmekteydi.[7]

MISSA

HIRİSTİYAN ayin usulü hiçbir zaman statik olmamıştır. İlahiler, mezmurlar, dersler, vaazlar, yanıtlar, bestelenmiş mezmurlardan oluşan Kutsal İbadet ve Ayinler beşinci yüzyıldan itibaren biçimlenmeye başlamıştır. Keşişlerin, bir zamanlar günde bir kez okunan yüz elli ezber duayı yaygınlaştırmalarına olanak sağlayan kanonik saatler St Benedictus tarafından kurumlaştırılmıştır. Troyes piskoposu Prudentius (öl. 861) onaylanmış ayin usulü metinlerinin ilk özetini hazırlayan kişi olarak tanınmaktadır.

Hıristiyan ayinlerinin en kutsalı *missa* belirli biçimini bir süre sonra almıştır. *Eukharist*, "Şükran Ayini", "Komünyon" veya "Mesih'in Akşam Yemeği" anısı gibi adlarla bilinen *missa* geleneksel olarak öteki Kutsal Ayinlerden ayrılmıştır. En eski *Missa* düzeni, onuncu yüzyıldan kalmadır. Komünyonun merkezi eylemi papazın ekmek ve şarabı İsa'nın gövdesi ve kanı olarak kutsamasıdır ve sonra bunları ayine katılanlara sunar. On üçüncü yüzyıldan 1965'e kadar Roma Kilisesi şarap kadehini ruhbanın kutsamasıyla sınırlanmıştır. Ama şimdi, orijinal biçiminde olduğu gibi, "İki Türlü Komünyon" sunmaktadır. Komünyonun teolojik yorumu, özellikle Tommasocu aşkın ikame anlayışı Reformasyon sırasında birçok çatışmaya yol açmıştır.

Missa ayininin farklı bölümlerinde farklı müziklerin çalınması müzik tarihi açısından çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Duruma göre değişen sözler, yani *proprius* genellikle ezber okunur veya müzikle söylenirdi. Bunlar *Introitus, Graduale, Offertorium* ve *Communion* ilahilerinden oluşuyordu. Fakat metinleri değişken olan ayinlerin değişmez bölümleri *(Ordinarius)* müzikte birçok incelmiş yeniliklerin yapılmasına olanak sağladı. *Ordinarius* şunları içeriyordu: Güneş tapımından gelen antik bir beddua olan *Kyrie Eleison* (Rab Merhamet Göster). Paskalyada genellikle söylenmeyen bir ilahi olan *Gloria in Excelsis Deo, Credo* yani İznik Akidesi, Komünyondan önce okunan yüceltme ilahisi *Sanctus*, dünyevi günahlardan arındıran ilahi *Agnus Dei* ve son olarak *Dismissal, Ite, missa est* (Huzur içinde gidin, *Missa* sona erdi).

Ordinarius iki veya daha fazla ses için düzenlenince ve sonra korolarla müzik aletleri de eşlik etmeye başlayınca, ortaçağ çok sesli müziğinin ana iddiası ortaya çıkmış oldu. Eksiksiz bir *Missa* ayini Guillaume de Machaut (öl. 1377) tarafından bestelendi ve benzer kompozisyonlar Rönesans döneminde yaygınlaştı. En üstün ustalar kuşkusuz Palestrina (öl. 1594) ve Anglikan kilisesi hizmetinde bir Katolik olan çağdaşı William Byrd'di (1543-1623). Palestrina'nın çok özgün *Missa Papae Marcellae* (1555) bestesi Tarento Ruhani Meclisinin talimatlarına uygundu ve sözlerin açık seçik olmasına büyük önem veriyordu [CANTUS].

*Missa*nın müzik tarihine etkisini hesaplamak mümkün değildir. Şarkı söylemenin *litürji*'nin (ayin usulü) ruhani ve estetik etkisini dönüştürmesi gibi, *missa*nın koro ve müzik aletlerine göre düzenlenmesi Avrupa'nın müzik geleneğinin evrimini büyük oranda etkiledi. "Litürjik metin, Batı Hıristiyan dünyasının kültür tarihine müziğin girdiği kapıyı oluşturur."[1]

J. S. Bach'ın harikulade *Si minor Missa*'sı *missa* müziğinin dinsel ayinlerden ayrıştığı aşamayı doğurdu. Haydn bu tür on dört *missa* yazdı. Vurmalı çalgılar için *Missa* (1796) ve Nefesli çalgılar için *Misssa* da (1802) bunlar arasındaydı. Mozart bitmemiş müthiş *Requiem*'de (1791) dahil on sekiz parça yazdı. Beethoven'in Re majör tonunda göre *Missa Solemnis*'i (1823) bu dizinin şaheseri olarak kabul edilebilir; onu romantik tarzda Liszt, Gounod, Bruckner ve Janacek izleyeceklerdi. Yirminci yüzyılda *Missa* hem Hıristiyan inancının zayıflaması hem de geleneksel müzik formunun parçalanmasına karşın yaşamaya devam etti. Frederick Delius koro için Nietzsche'nin din karşıtı metinlerine dayanan *Bir Yaşam Missası*'nı (1909) besteledi. Stravinsky'nin *Koro ve Yaylı Çalgılar İçin Missa* (1948) bestesi Machaut modeli üstüne yeni çok sesli deneylerdir.[2]

Şarkı söylenen ve söylenmeyen birçok *Missa* ayini Katolik ve Ortodoks kiliselerde bütün dünyada devam etmektedir. *Missa*dan kaynaklanan dinsel gelenek de, müzik türleri de tüm canlılıklarını korumaktadır.

Doğu ve Batı arasındaki dinsel kopuş *(schisma)*, Hıristiyanlığın büyük rezaleti, hiçbir zaman onarılamamıştır. 1054'ten itibaren evrensel varsayılan iki Hıristiyan İmparatorluk yanında, evrensel ve Ortodoks iki Hıristiyan Kilisesi var oldu. Üç yüzyıl önce Avrupa'da ana ayrım noktası Hıristiyan güney ülkeleriyle

kâfir kuzey ülkeleri arasındaydı. Bundan sonra ayrım Batı'nın Katolik ülkeleri ile Doğu'nun Ortodoks ülkeleri arasında olmuştur (Bkz. Harita 3).

1054-1268

Vikingler ve Macarlar döneminde felaketler içinde yanan Batı ve Avrupa'nın merkezi iken, Selçuklular ve Moğollar sahneye girdiğinde yıkıma uğrayan Doğu oldu. Gerçekten de on birinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Latin Hıristiyanlığı reform ve canlanma sürecine girdi. Doğu İmparatorluğunun geri dönülmez bir çöküşe girişi de aynı dönemde oldu. Haçlı seferlerinin de gösterdiği gibi iki hareket birbiriyle ilişkisiz değildi.

Doğu ve Batı'nın dinsel olarak ayrışması döneminde Bizans İmparatorluğu sınırdaki savaşlar ve saray çekişmelerinden kaynaklanan bir dizi ayaklanma içindeydi. Nitekim generallerin isyanları, patriklerin hırsı ve imparatoriçelerin müdahaleleri İtalya'daki Normanlar, Tuna'daki Peçenekler ve Ermenistan'daki Selçuklular kadar tahrip ediciydi. 1057 yılında yaşlı Theodora'nın ölümü Makedonya hanedanının sonu oldu ve İmparatorluğu en büyük tehditle karşı karşıya kaldığı bir dönemde çaresizlik içinde bıraktı.

Selçuklular Ceyhun (Oxus) ırmağını 1031 yılında geçtiler, 1040'larda İran, 1060'larda Ermenistan ve 1070'te Kudüs üstünde egemenlik kurdular. Bağdat'ı fethetmelerine kıl payı kalmıştı. Sultanları Tuğrul Bey (h. 1038-63) "İslamın canlandırıcısı" ve Alparslan (h. 1063-72) peşinden bir kargaşanın geldiği savaşçı ruhu canlandırdılar. Maiyetlerinde İranlı yöneticiler, Yunanlı danışmanlar, kalabalık bir filozoflar, matematikçiler ve şairler grubu vardı:

Kalk! Gece Tasına Sabah
Yıldız kaçırtan taşını attı:
  Ve heyhat! Doğunun avcısı
Sultanın kulesini ışık ilmiğiyle yakaladı.

Burada, dalın altında bir somun ekmekle
Bir şişe şarap, bir şiir kitabı -ve Sen
  Yanımdasınız, şakıyorsunuz yabanda-
Ve işte yabanlık yer şimdi cennet oldu ya.

Her şey Gece ve Gündüzün dama oyunundan ibaret
Kader insanlarla taş gibi oynar,
  İleri geri sürer, eşleştirir, keser
Ver teker teker aldırıp kutusuna koyar.[21]

Farsça rubaileri İngiliz edebiyatına çevrilecek en sevilen konuları işleyen Ömer Hayyam (1048-1131), en büyük zaferin mimarı Alparslan zamanında Selçuklu sarayında astronom ve takvim uzmanı olarak hizmet etti. 19 Ağustos 1071'de Van Gölü yakınındaki Malazgirt'te Selçuklular sınır çatışmasını impa-

ratorun bozgununa dönüştürdüler. Bizans ordusu bütünüyle tahrip edildi. İmparator IV. Romanos Diogenes tutsak düştü. İmparatorluğun yüreği Küçük Asya çiğnendi ve bundan sonra Türklerin Rum emirliği haline geldi. İmparatorluğun nüfuzu ve ekonomik kaynakları önemli oranda elden çıktı.

Bizans hiçbir zaman tam olarak eski günlerine dönemedi. Bu andan sonra imparatorlar Konstantinopolis kalesinin gittikçe geri çekilen sınırlarını koruma çabasında oldular. Selçuklular da barutlarını kullanmışlardı. Kısa süre sonra Şii Fatımiler Kudüs'ün koruyuculuğunu Selçuklulardan aldılar ve rakip emirlerin savaşları İmparatorluğa biraz soluk aldırdı. Enerjik genç imparator I. Aleksios Komnenos (h. 1081-1118) sınırı kahramanlık ve Kilisenin hazinesine el koymak gibi kuşku dolu mali çarelerin karışımıyla korudu. Normanları Yunanistan'dan çıkardı ve Karadeniz ile Ege'de değerli toprakları yeniden elde etti. Ama eski duruma dönebilmek söz konusu değildi. I. Manuel (h. 1143-80) zamanında özellikle bilim, teoloji ve mimarlık alanlarında bir tür "Komnenos Rönesansı" yaşandı. Roma'yla birleşmek veya Mısır'ı fethetmek gibi abartılmış tasarılar başarısızlığa uğradı. Manuel'in sarayına doldurduğu Latinlerin artan etkisi özellikle Venediklilerle gerilimi artırdı. Yozlaşmış Andronikos Komnenos (h. 1183-5) verdiği örnekleri izleyen kalabalık tarafından işkenceyle öldürüldü. Yüceliğin ön cephesi halen bozulmamış şekilde ayaktaydı. Konstantinopolis halen Hıristiyanlığın en zengin ve en uygar kentiydi. Ticareti, törenleri, yoğun dinsel havası tüm hızıyla devam ediyordu. Fakat maddi güç azalıyordu. Siyasal çatı 1204'te onu tamamen saf dışı bırakacak darbeyle karşı karşıya gelecekti.

Bizans'ın gerilemesi Ortodoks Slav dünyasında ciddi yankılar yarattı. Yunan Patriğinin Bulgar, Sırp veya Kievliler üzerinde artık Papalığın Batı'da sahip olmaya başladığı otoriteyi kullanması için ne iradesi ne de buna uygun araçları vardı. Malazgirt'ten sonraki yüzyıl içinde Balkanlar bir kez daha kargaşa içine düştü. 1090 yılında ikinci kez Konstantinopolis surlarına ulaşan Peçenekler 1122 yılına kadar bastırılamadılar. Kuzeybatıda Sırbistan'ı Macarlardan korumak için uzun seferler düzenlemek zorunda kalındı. 1186'da Bulgarlar kendi "İkinci İmparatorluk"larını kurmak için bir kez daha Bizans'tan koptular.

Kiev Rusları kendi ortamlarında büyük oranda serbest kalmışlardı. St Volodymyr'in ardılı Bilge Jaroslav (h. 1019-54) Polonyalılardan Kızıl Rutenya'yı almış, Peçenekleri yenmiş, hatta Konstantinopolis'e karşı büyük deniz seferlerine girişmişti. Ama ölümünden sonra devlet birbiriyle savaşan prensliklere bölündü; batıda Halicz ve Volhynia, güneyde Kiev, Turov, Çernigov, kuzeyde Novgorod, Polotsk ve Smolensk, Yukarı Volga'da Tver, Vladimir-Suzdal ve Ryazan. Rusların parçalanması Bizanslılar tarafından iyi kullanıldı ve 1138'den sonra Polonya Krallığı da uzun süreli bir parçalanmışlık içine düşmemiş olsaydı komşu Polonyalılar tarafından da kullanılabilirdi. Slavların ilkel krallıkları Moğolların gelişine kadar uzun süre karışıklık içinde kaldı.

Doğu Slavları arasındaki bölünmüşlük artık açığa çıkmıştı. Kiev ticari ve dini merkez olarak kaldı, fakat bozkırdaki Peçeneklerle (Patzinaklar) Kuman-

ların (Poloveçler) etkisine açık kaldı ve siyasal denetimi yitirdi. On ikinci yüzyılda "kenarda", "sınırda" anlamındaki Ukrayna sözü ilk kez Kiev çevresindeki topraklar için kullanıldı. Halicz'den (Galiçya) ilk kez 1140'ta söz edilir, Volhynia ise Romanowicz hanedanının eline geçmişti. Daniel Romanowicz (h. 1235-65) tacını papalık temsilcisinden aldı, ama daha sonra Katolikliğe bağlılığı reddetti. Bir kroniğe göre boyarlarla birlikte halkı ezmek zorunda bırakılmıştı. "Arıları öldürmeden bal yiyemezsin" denilmişti ona.

Rusların kuzeydoğu prenslikleri Yukarı Volga'nın orman bölgesinde çok büyük köylü göçü aldı ve bu da kentlerin büyümesine katkıda bulundu. Moskva Irmağı üstündeki Moskova yerleşim yerinden ilk kez 1146'da söz edilmiştir. 1169'da Anrey Bogulyubsky, Vladimir'in prensi, Kiev'i yağmalayacak kadar güçlüydü. 1185'te Sever prensi İgor Kumanlara karşı ünlü seferi düzenledi. Novgorod kenti 1126'dan itibaren bağımsız cumhuriyet yaşamına başladı. Özgür yurttaşlardan oluşan meclisi *veche*, hem başkanı hem de piskoposu seçiyordu. Yönetici prensin iktidarını sınırlayıcı bir sözleşmenin temeli atılmıştı. Kuzeydeki Beyaz Deniz kıyısındaki Arkhangelsk'te bulunan St Mikael manastırına kadar uzanan geniş topraklar Novgorod'un hükmüne bağlıydı. Vladimir ve Novgorod prensi olan Aleksandr Nevski (h. 1246-63) Neva kıyısında İsveçlileri (1240) ve Peipus Gölü'nde Töton şövalyelerini sürüp çıkarmayı başardı [NOVGOROD].

Bizansın gerilemesinden açıkça yararlanan bir başka yeni krallık Macaristan'dı. Kuzeyde Karpatlarla korunan ve Konstantınopolis'le Alman İmparatorluğu'ndan güvenli bir uzaklıkta bulunan Macaristan fazla dirençle karşılaşmadan Tuna havzasındaki varlığını pekiştirmiştir. 1004'te Trabsilvanya'yı, 1089'dan sonra Hırvatistan ve Dalmaaçya'yı ele geçirdi ve denize önemli bir koridor açmış oldu. On ikinci yüzyılda Bosna eyaletinin güzel dağ sırasını kendisine kattı. Yukarı Macaristan (Slovakya) dahil bütün bu çevre topraklarda Latin inancına sahip Macar soylular, Slav, Alman veya Romenlerin yaşadığı geniş malikaneler oluşturdular. Doğu sınırında uzun askeri bölgeye fatih Kumanlar yerleştirildi. Paganlık yok edildi. İkisi de Bizans'la aile bağlarına sahip olan "Asker kral" St Ladislas veya Laszlo (h. 1077-95) ile yeğeni Coloman I veya Kalman (h. 1095-1116) yönetiminde St Stephanus'un öncü misyonu tamamlandı. Daha 1222 yılında II. Andreas'ın "Altın Ferman"ında Macaristan kralı soylular ve yüksek ruhban sınıfının bağışıklığını kabul etmişti. Bunlar resmi direniş haklarını da tanıyan bir ulusal meclis oluşturmuşlardı.

Bizans gerilemesi Transkafkasya'da da önemli sonuçlar doğurdu. Büyük Ermenistan'ın Kars yakınındaki Ani'yi merkez edinmiş Bagrat devleti dokuzuncu yüzyıldan beri gelişirken Selçuklular tarafından ezildi. Birçok Ermeni, bazıları Polonya'ya varana kadar sürgüne zorlandı. Güneyde eski Kilikya eyaletinde kalıntı "Küçük Ermenistan" devleti kuruldu ve üç yüzyıl daha yaşadı.[22] Onarıcı David (h. 1089-1125) yönetiminde Gürcistan bağımsızlığını kazandı ve Selçuklular Tiflis'ten çıkartıldı. Kraliçe Tamara (h. 1184-1213) zamanında parlak bir saray kültürü gelişti. Yerli Hıristiyan unsur Türk, İranlı ve Araplarla kaynaştı. Yunanca eğitim görmüş olan Şair Rust'aveli Shot'ha ulus-

lararası ün kazandı. Tamara'ya adadığı epik şiiri *Kaplan Postundaki Şövalye*, iyimser bir yaklaşımla "Rönesansın ilk soluğu" olarak adlandırılmıştır.[23]

Ortaçağ toplumu ezici biçimde kırsaldı. Yaşam feodal malikâneler ve lordla serfin değişmeyen ilişkileri çevresinde örgütlenmişti. Dolayısıyla rüşeym halindeki kentlerin ortaya çıkışı manzaranın bütününü değiştirmiyordu. Ama kentler yalnızca gelecek açısından değil, ticaretin örgütlenmesi ve kültürün yayılması açısından da önemliydi.

Sur içindeki şatolar gibi surlarla çevrili kentler kırsal kesimin güvensiz ortamını yansıtıyordu. Surlar, kapılar ve kuleler güvenli bir vaha yaratmak içindi. Ama aynı zamanda farklı toplumsal cemaatlerin oluşumunu da besliyordu ve bu cemaatler kendilerine ayrı hukuki ve siyasal kimlik kazandırma peşindeydi. Limanlar ve kavşak noktalarında, pazar alanlarında, kont ve piskopos çevresinde toplandılar. Birçok yeni doğmuş kent yok olup bilinmezliğe karıştı, ama on ikinci yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da bazı bölgeler canlı bir kentleşme göstermekteydi. İtalya'nın liman kentleri Venedik, Piza ve Cenova öncüydü. Kısa süre sonra Lombardiya ve Rhineland kentleri ve bir dizi tekstil kenti; Toskana'da Floransa ve Siena, Flandre'da Ypres, Bruges ve Gand onlara rakip olarak ortaya çıktı. Londra ve Paris ekonomik nedenler yanında siyasal nedenlerle de büyüdü. En büyüğü elli bin nüfusluydu ve nüfus sürekli artıyordu [FIESTA].

Kent toplumu, kendilerini daha kalabalık zanaatkârlara ve köksüz unsurlara karşı örgütleyen bir *burger*ler sınıfının oluşmasıyla vurgulu hale gelmekteydi. Önemli olan Batı'daki kentlilerin çoğunluğunun kent duvarları dışında egemenliğini sürdürmekte olan feodal düzenlemelerden kendilerini kurtarmalarıydı. "Özgürlük burjuvazinin hukuki statüsü haline geldi... artık kişisel bir ayrıcalık değil, kent toprağının miras bıraktığı mekâna bağlı bir haktı."[24] Ama Müslüman modeline göre düzenlenmiş kölelik özellikle İtalya'da yaygındı. Akdeniz ticaretinde Yahudilerin kazandığı etkinliği kırmak için özel sözleşmeler düzenleniyordu [GETTO].

Ticaret ağı az sayıdaki sınanmış yol üstünden işliyordu. Venedik ve Cenova Doğu Akdeniz ticaretinin örgütleyiciliğini Konstantinopolis'in elinden aldı. Kuzey Denizi ticaret yolları İngiliz yününe duyulan taleple gelişti. Lombardiya ve Rhineland *transalpin* koridorun iki ucunda bulunuyordu. 1180'den itibaren Champagne kontları serbest ticaret bölgesinin ilk örneğini oluşturdular: bu bölgenin fuarları uluslararası ticaretin takas alanı oldu [GOTTHARD] [HANSA].

On birinci yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupa'nın çoğu bölgesinde görünürde bağlantısız bir dizi yenilik uzun süreli bir hareket başlattı. Kurumlar oluşuyor, geçici çareler uzun dönemli tasarılar haline geliyordu.

14 Nisan 1059'da Papa II. Nicolaus papa seçiminin Kardinal Kurulu tarafından yapılacağını belirten fermanı çıkardı. Bu hareket papalığın bağımsızlığını sağlamayı ve iki rakip siyaset tarafından atanan iki rakip papanın yol açtığı eski savaş sahnelerinden kaçınmayı amaçlıyordu. Yüzyıllarca papaların "Roma

halkı ve ruhban sınıfı" tarafından atanmış olması onları yerel siyasetin etkilerine maruz bırakmıştı. Daha sonraları Alman imparatorlar aday gösterme adetini getirmişlerdi. Şimdi Papalık kendini dış denetimden kurtarmak üzere zorunlu adımları atıyordu. Roma *Curia*'sı, papalık saray ve hükümeti kısa süre sonra ilk kez dile getirildi [CONCLAVE].

Ağustos 1059'da Apulia'daki Melfi'de Tancred d'Hauteville'in on iki oğlundan dördüncüsü olan Robert Guiscard Papa tarafından Apulia ve Kalabriya dükü olarak atandı; "geleceğin" Sicilya düklüğü de ona veriliyordu. Karşılık olarak Dük Robert, atandığı ülkeleri ele geçirebilirse, Papa'ya dönüm başına on iki *pence* ödeyecekti. Bu dönemde bu anlaşma Papalığın dolambaçlı diplomasisinde bir başka manevrayı işaret ediyordu. Papa, Norman maceracılara 1017'de Kalabriya'ya gelmelerinden sonra bile karşı çıkmıştır; nitekim 1054 yılında Bizans'la yaşanan ayrışma sürecinde Alman ordusuyla güneye yürüyen Papa IX. Leo Normanlarca tutsak edilmişti. Ama şimdi II. Nicolaus onlarla iş yapmak istiyordu. Öngöremediği, d'Hautevillelerin planları hemen uygulamaya sokacaklarıydı. Bunlar 1060'ta Messina Boğazı'nı geçtiler ve Sicilya'nın Müslümanlardan alınması için düzenli fetihlere başladılar. On yıl içinde Palermo'yu aldılar, Bizanslıları İtalya'daki son toprakları Bari'den çıkardılar. Böylece güneydeki Norman fetihleri, Garibaldi'nin zamanına kadar varlığını sürdürecek olan İki Sicilya Krallığı'nın kuruluşunu sağladı.

FİESTA

MS 1000 YILINDA Venedik *doge*'si Adriyatik korsanlarının Curzola ve Lagosta'daki kalelerini ele geçirdikten sonra Dalmaçya Dükü unvanını da kullanmaya başladı. Bu Venedik'in deniz gücü olma yolundaki ilk adımıydı. *Sposalizio del Mar* "Dükle Denizin Düğünü" adlı, Büyük Kanal'dan gondollardan oluşan *regatta*nın geçtiği tören aynı yıl başladı. Bu tören Venedik'in yıllık İsa'nın Göğe Yükselmesi Günü Fuarı *Sensa*'nın en önemli olayıdır.

Avrupa takvimi her türlü geçit alayı, maskeli geçit, dans ve oyunlara sahne olan festivallerle doludur. Haarlem'deki *Bloemen Corso*, İsveç'teki *Midsommer* ve Münih'teki biraya doyulan *Oktoberfest* gibi birçoğu mevsim dönüşümüyle ilgilidir. Almanya ve Avusturya'daki Faşing günleri, Polonya'daki ateş yakılan *Dozynki* gibi pagan dönemden kalmadır. Fransa'daki *fêtes des vignerons* hasat festivallerinin üzüm yetiştiricilerce kutlanan biçimidir.

Birçok festivalin de dinsel anlamı vardır. Nice'deki *Mardi Gras* veya "Yağlı Salı" günü düzenlenen Karnaval veya 'Etc Elveda' festivali ünlüdür. Paskalya perhizinden önceki son günü gösterir. Sevilla'daki *Semana Santa* yortusunda siyah sivri külahlı tövbekârlar geçiti düzenlenir. *Corpus Christi*, Yedinci Pazar ve Kutsal Meryem Yortusu (15 Ağustos) bütün Hıristiyan dünyasında bilinen günlerdir. Arles yakınındaki Sainte-Marie de la Mer'de birçok ülkeden gelen çingeneler kendi Bakire Meryem

ıkonalarını denize sokarlar. Bruges'deki Kutsal Kan ve Brüksel'deki *Ommegang* törenleri yerel kutsal emanetlerin onuruna yapılır.

Birçok festival kamuya açık yarışma biçimini alır. İskoçya yayla oyunları, Arles ve Nimes gibi Latin bölgelerindeki *course à la cocarde*, Pamplona'daki boğa koşuları ve Siena'daki muhteşem *Palio* at yarışları bunlardandır.

Ama Avrupalılar çoğunlukla Sposalizio gibi, kentlerinin tarihlerini anımsatan dramatik olayları anmaktan hoşlanırlar:

Moros y Cristianos	*Alcoy (Alicante)*	*1227 Hıristiyan fethi*
Lajkonik	*Krakov (Polonya)*	*Moğol akınları (y. 13. yüzyıl)*
Giostra del Saracino	*Arezzo (İtalya)*	*Müslüman savaşları (mızrak dövüşü)*
Jeanne d'Arc	*Orléans (Fransa)*	*1428 muhasarası*
Fürstenhochzeit	*Landshut (Bavyera)*	*1475 Bavyera-Polonya düğünü*
Escalade	*Cenevre (İsviçre)*	*1602 Savoie saldırısı*
Guy Fawkes	*İngiltere*	*Barut suikastı, 1605*
Up Helly Aa	*Lerwick (Şetland)*	*Viking yönetimi, 751*
Meistertrunk	*Rothenberg (Almanya)*	*1631 muhasarası*
Vikingspillene	*Frederikssund (Danimarka)*	*Viking gemisinin bulunuşu, 1950*

Eski veya yeni, festivaller yıllık olaylardır. Yerel onurla geçmiş yüzyılların sürekliliğini birbirine bağlarlar.[1]

Ama askeri zaferlere eşlik eden festival ve geçitler kadar görkemlisi yoktur. Haziran 1940'ta Wehrmacht Paris'te simgesel olarak *Arc de Triomphe*'a yürüdü. Beş yıl sonra Kızıl Meydan'da *Wehrmacht* bayrakları Stalin'in ayaklarının dibine yığıldı. Almanya'da değilse de Bağlaşık ülkelerde 11 Kasım onyıllarca 'Anma Günü' olarak ciddi bir gösteriş vesilesi yapıldı.

GETTO

BİRÇOK İTALYAN şehrinde on birinci yüzyıldan beri Yahudilere ayrılmış duvarla çevrili ve kapısı bulunan özel mahalleler vardı. Bu mahalleler Yahudilerin kâfirlerin arasında oturmalarını yasaklayan kendi dinsel inançlarıyla belediye yönetimlerinin ayrılık istekleri doğrultusunda oluşmuştu. Venedik'te Yahudi mahallesine *Il Ghetto* adı verilmişti; bu ad ya *borghetto*, yani "küçük burg" adının kısaltılmasından veya bir zamanlar orada bulunan *getto*, yani dökümhâne sözcüğünün bozulmasından geliyor. Ad bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Önemli gettolar, 1536 yılından 1870 yılına kadar gettoların yaşadığı yıllarda Prag, Frankfurt, Trieste ve Roma'da kurulmuştu.[1]

Ama Yahudilerin ana göç yerlerinden olup 1265'ten beri kraliyet korumasına ilişkin fermanların yürürlükte olduğu Polonya-Litvanya'da resmi gettolar bilinmez. Varşova dahil bazı Polonya kentlerinde Yahudiler belediye yetkisine bağlı mahalle-

lerde oturmaktan onları alıkoyan zoraki *de non tolerandis Judaeis* statüsüne bağlıydılar. (Soylular, köylüler ve Taç görevlileri de aynı biçimde mahalle dışında kalmalıydılar.) Bu uygulamanın sonucu Yahudileri kent kapısının hemen çevresindeki soyluların sahip oldukları topraklarda yerleşmeye mecbur etmişti. Küçük Yahudi *shtetin* yani "kentcik"leri kırsal kesimde malikâne çevrelerinde soyluların himayesi altında gelişti. Polonya-Litvanya Yahudileri, hem yerel özerkliğe hem de kendi merkezi parlamentoları olan Dört Ülke Konseyi'ne sahip oldular.[2]

Polonya'nın parçalanmasından önce Rusya'da Yahudilerin oturmasına izin yoktu. Parçalanmadan sonra II. Ekaterina Rusya'nın eski Polonya eyaletini kocaman bir Yahudi "yerleşim mıntıkası"na çevirdi (Bkz. Ek III, s. 1371). Fakat Batı türü kapalı gettolar Doğu Avrupa'ya 1939-1941 Nazi ilerlemesine kadar ulaşmadı.

Gettodan kaçmak kolay değildi. Kaçabilenler hem *Gentile* [Yahudi olmayan] hem de Yahudi cemaatın yasasını ihlal etmiş oluyor ve ciddi cezalara uğrama riski alıyorlardı. Modern zamanlara kadar resmen din değiştirmek gettonun dışına çıkabilmenin tek uygulanabilir yoluydu.

Sicilya'nın fethinin tamamlanmasından önce Papalık bir başka Norman maceracıyı destekleme kararı aldı. 1066'da Normandiya dükü Piç Guillaume'a, İngiltere'ye yapacağı seferine destek olmak üzere St Petrus bayrağı gönderildi. Roma'nın bakış açısına göre bu hareket İmparatorluktan bağımsız ve papalığa destek olabilecek bir başka örgütlenmeyi sağlamaya yönelikti. Guillaume'un açısından birliklerini savaşmaya teşvik etmenin bir yoluydu. (Daha sonra Vatikan'ın Sicilya üstüne benzer anlaşma yapma iddiasını inkâr edecekti.) Ama bir kez daha talih maceracıdan yanaydı. Haftalarca Manş'ı geçmek için bekledikten sonra, Normanlar Hasitngs'de bekleyen Anglosakson ordusuna saldırdılar. İngiliz Harold, öteki rakibi Norveçli Harold'u yendiği yerden dönme fırsatını yakalamıştı ve zaferi kazanacağından emindi. Ama 28 Eylül günü gözüne saplanan bir Norman okuyla hayatını kaybetti. Artık Fatih olarak anılan Guillaume Noel günü Westminister manastırında taç giydi. İngiltere krallığı, Sicilya gibi, Norman şövalyeler arasında pay edildi ve feodal krallığa dönüştürüldü (İngiliz iddialarına göre de bundan sonra hiç fetih görmedi).

Mart 1075'te yeni Papa VII. Gregorius (1073-85) *Dictatus Papae* (Papanın Üstünlüğü) adlı yirmi yedi hükmü yayımladı. Hıristiyanlık içinde ruhani ve dünyevi en yüksek hukuk ve yargı mercii olduğunu iddia ediyordu. Çok geçmeden toplanan sinodda kilise atamaları için kiliseden yetki almayan bütün ruhban dışı yöneticilerin aforoz edilmesini emretti. Eski adı Hildebrand olan Toskanalı bir keşiş ve önceki papanın önde gelen danışmanı olan yeni Papa kardinaller tarafından yeni düzene göre seçildi. İmparator IV. Heinrich (h. 1056-1106) danışılmak bir yana haberdar bile edilmedi. İmparatorlukla Papalık arasında büyük bir kavga kaçınılmazdı. Atama Çekişmesinin başlangıcı böyle oldu.

Hukuki ve teolojik dilin belagatine karşın Atama Çekişmesi doğrudan iktidar mücadelesiydi. Papa mı İmparatoru, İmparator mu Papayı yönetecekti? Kabul edilen kuram basitti: Latin Hıristiyanlığının iki otorite ruknü vardı, başında İmparator bulunan dünyevi otorite ve Papa bulunan ruhani otorite. Ama ikisinin arasındaki ilişki genellikle yoruma açıktı. İmparatorluk görüşüne göre Papa dikkatini yalnızca ruhsal aleme vermeliydi. Papalığın görüşüne göre, dünyanın göklerin altında bulunuşu gibi İmparator da Papa'nın iradesine boyun eğmeliydi. Hildebrand'ın *Dictatus*'undaki hükümler uzlaşmazdı:

2. Yalnızca Roma Baş Papası Katolik ve "evrensel" unvanını kullanabilir.
3. Yalnızca Papa piskoposları atar veya görevden alır.
12. Papa imparatorları azletme hakkına sahiptir.
16. Yalnızca Papa sinod toplayabilir.
20. Hiç kimse Kutsal Makam'ın kararlarını uygunsuz bulamaz.
22. Roma Kilisesi asla hata yapmamışır ve Kutsal Yazıların ortaya koyduğu gibi gelecekte de yapmayacaktır...
23. Roma Kilisesi'ne karşı çıkan hiç kimse Katolik olarak kabul edilemez.
27. Papa adil olmayan kişilerin vasallerini sadakat yeminlerinden azat edebilir...[25]

HANSA

ALMAN YERLEŞİMCİLER ve haçlılar Baltık kıyısında doğuya doğru ilerledikçe ticari çıkarların da ortaya çıkması doğaldı. Aynı biçimde, Viking Çağı'ndan çıkmakta olan bölgede Baltık ve Kuzey Denizi'nde yerleşmiş tüccarların korunmak için bir araya gelmeleri beklenebilirdi. İlk *hansa* yani "ticari birlik" Gotland adasında Wisby'de 1161'de "Kutsal Roma İmparatorluğu Birleşik Gotland Seyyahları" adıyla kuruldu. Yüzyıl içinde *am-see staten* "denizin özgür kentleri" Atlantik'ten Finlandiya körfezine kadar yayıldılar.

Bund van der dudeschen hanse yani Hansa Birliği etki alanının doruğuna on dördüncü yüzyılda çıktı. Eşgüdümlü bir siyaset saptamak için düzenli toplanan delegeleri bulunan bir çok uyumlu birliği bir araya getirdi. Bunların en önemlilerinden biri Hamburg, Bremen, Lübeck, Wismar ve Rostock'da kurulmuş *"Wendish-Sakson Quarter"*iydi. Westphalia grubunun önderi Kolonya (Köln), Livonya grubunun Wisby, daha sonra Reval'di. Üç önemli grup örgütlenmenin çekirdeğinde *Drittel* yani üçgen oluşturdular. Üye kentlerin her biri *vororte*, yani "banliyö" olarak bilinen bağımlı kasabalara sahipti ve Lig bütün olarak *kontore*, yani 'dış işleri daireleri' zinciri oluşturmuştu, bundan bütün üyeler yararlanabiliyordu. Beş anahtar daire bulunuyordu: Venedik'e ulaşan transalpin ticaret yolunun ana istasyonu Bruges, Novgorod'da (1229'dan itibaren) Peterhof, Londra'da (1237) Steelyard, Bergen'de (1343) Alman Köprüsü ve Skania'da Falsterbo yıllık ringa balığı pazarı.

Hansa üyeliği ne Almanlık ne de kıyı kesimiyle sınırlanmıştı. Değişik zamanlarda iki yüzden fazla kent birliğe üye oldu. Batı'da Dinant'tan kuzeyde Oslo, doğuda Narva'ya kadar uzandılar. Ana kara üyeleri arasında Brunswick, Magdeburg, Breslau ve Krakov vardı.

Hansa Ligi'nin biçimsel anayasası ve merkezi hükümeti yoktu. Ama hukuk ve gelenek teamülü işliyordu ve 1373'ten itibaren Lübeck Serbest İmparatorluk Kent'i başvuru mahkemesinin yerleştiği ve Lig'in üç yılda bir toplanan *Hansetage* yani "Genel Kurul"unun buluştuğu kent olarak kabul edildi. Lubeck hukuku birçok üye kent tarafından benimsendi.

İlk günlerde Lig demir atma, depolama, ikamet ve yerel bağışıklık gibi üyelerinin iş yaparken gereksindiği yasal hakları birleştirme hedefi güttü. Aynı zamanda para birimini ve ödeme araçlarını da istikrara kavuşturmaya çalıştı. (İngilizce *sterling* sözcüğü Easterling, yani Hansa tüccarlarını ifade için kullanılan lakaptan gelir.)

Ticaretle ilgili hedefler kısa sürede siyasetle karıştı. Lig'in orijinal silahı *Verhansung*, yani düşmanlarına uyguladığı ticari boykottu. Ama yavaş yavaş vergiler koymak ve önce korsanlara sonra krallıkların, özellikle Danimarka'nın rakip siyasetine karşı donanma gücü oluşturmak zorunda kaldı. Norveç, İsveç ve Hansa arasında yapılan bağlaşma Danları kışkırtarak 1361'de Wisby'yi yağmalamalarına neden oldu. İlk Dan Savaşı'nda Lig ağır yenilgiye uğradı. Ama 1366-9'daki ikinci savaşta Lig birlikleri Helsinborg'u ele geçirdi, Kopenhag'ı yıktı ve Sound'a sahip oldu. Stralsund Anlaşması (1370) ile Danimarka Lig'in rızası olmadan ve ayrıcalıklarını tanımadan hiçbir Dan kralının taç giymeyeceğini kabul etmek zorunda kaldı [SUND].

Bundan sonra Hansa Ligi'nin zaman içinde gerilemesi, ekonomik ve siyasal etkenler nedeniyle oldu. Balık ringa balığı yatakları on beşinci yüzyılda gizemli biçimde Kuzey Denizi'ne kaydı. Aynı dönemde Kuzey Avrupa'nın ticaret merkezinin ağırlığı Hollanda'ya kaymaktaydı. Hansa İngiltere, Prusya ve Moskof devleti gibi saldırgan modern devletler karşısında kendisini korumakta zorlandı. Novgorod'da 1494'te Peterhof'un, 1598'de Londra'da Steelyard'ın kapatılması bu dönemin koşullarının işaretiydi. Hansa, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun parçalı otoritesinden destek alamadı. Otuz Yıl Savaşları sırasında üç etkin üyesi kalmıştı: Lübeck, Hamburg ve Bremen. Bunlar son toplantıyı 1669'da yaptılar. Bundan sonra Hansa adı yalnızca bu üç kentin bağımsızlıklarıyla ilgili olarak kullanıldı ve bunlar 1889'a kadar Alman Gümrük Birliği'nin dışında kaldı.[1]

Hansa'nın mirası kendi öldükten sonra da uzun süre etkisini korudu. Yüzyıllar içinde canlı ve seçkin kentlerde her taşa sinmiş elle tutulur erdemleriyle bir yaşam biçimi yaratmıştı. Hansa üyesi olmak, paylaşılan değerler ve öncelikler temelinde taklit edilemez nitelikteki, uluslararası uygarlığa dahil olmak demekti. Hamburg, Danzig (Gdansk) ve Riga gibi büyük kentler ortak temellerine ait güçlü bir duygu taşıyordu. Bugün de Hamburglular arabalarında antik belediye işareti HH - *Hansestadt* Hamburg ibaresini taşımaktan onur duyuyorlar. Bremenliler HB, Lübeckliler HL işareti taşıyorlar.

Nazi ideolojisi doğal olarak Hansa geleneğine sahip çıkmak için büyük çaba gösterdi. Ünlü 1942 tarihli Grotemeyer resminde, örneğin bir ortaçağ arabası El-

> be'den Hamburg'a sanki Almanya'nın Doğu'daki Lebensraum'unu fethedecekmiş gibi yola çıkar.[2] Ama bu büyük bir çarpılmadır. Alman tarihinde Hansa geleneği, kendisini bastıran Prusyacılık, ulusçuluk ve emperyalizmle zıt bir tavır alıştır. Avrupa tarihinde Hansa, güçlü yerel özerklik, uluslararası işbirliği ve karşılıklı refaha dayalı bir gelecek umut edenler için bir meşale gibi parlamaktadır.

İlk bakışta Papa emrini zorla uygulayacak araçlara sahip olmadığı için, İmparatorun konumu güçlü görünüyordu. Uygulamada birçok piskopos ruhban dışı hamilere bağımlılıklarını kabul ettiklerinden ve birçok baron bir prens veya imparatora bağımlı olduğundan, feodal düzenin merkezkaç güçleri Papanın lehine çalıştı. Uzun dönemde rekabet berabere kalma ve uzlaşmayla sonuçlandı, ama bundan önce ilk rauntta İmparator ciddi biçimde aşağılanma sürecinden geçti.

Hildebrand'ın meydan okuması din dışı bir kavga başlattı. İmparatorun emriyle piskoposlar Papayı aforoz ettiler. Papa hemen İmparatoru aforoz etti ve İmparatorun tebaasını sadakatten kurtardı. Alman baronlar hemen isyan ettiler ve Savbiyalı Rudolf'u "antisezar"ları olarak seçtiler. Heinrich pişmanlık yolunu seçti. Kış günü Mont Cenis'i karısı ve çocuğuyla aşarak Hildebrand'ı ıssız Canossa şatosunda buldu. Orada üç gün, eski püskü giysiler ve çıplak ayakla karda bekledi ve Papa'dan affedilmeyi diledi. Dördüncü gün Hildebrand yumuşadı ve Heinrich "Kutsal Peder, beni affet!" diye ayaklarına kapandı. Ama Canossa'daki dramatik sahneden hiçbir sonuç çıkmadı. Kısa süre sonra Heinrich din adamlarını bizzat atama âdetine döndü. Almanya'daki uzun iç savaştan ve Heinrich'in ikinci kez aforoz edilmesinden sonra imparatorluk piskoposları Brixen'de bir sinod topladılar ve "anti-papa" olarak III. Clemens'i seçtiler. Böylece Batı'da iki papa ve iki imparator oldu. 1083-4'te imparatorluk partisi Roma'yı ele geçirdi, Hildebrand Sant'Angelo şatosuna sığındı. Robert Guiscard ona bir Müslüman ordusuyla eşlik etti ve bu ordu Roma'yı yağmaladı. Hildebrand sürgünde öldü. Heinrich 1106'da öldü, ama ölümünden önce karısı Adelaide onu kamuoyu önünde Kilise'ye karşı çıkmakla suçladı. 1122'deki Worms Konkordası, Papa ve İmparatora atamada ortak yetki tanıyarak kavgayı uyuşmayla sona erdirdi [MARSTON].

1075'te Piza kenti belediye yasaları, *consuetudine di mare* için papalığın onayını istedi. Altı yıl sonra emperyal bir belgeyle hakları tanındı. Düzenlemenin bir parçası olarak Toskana dükü kent içindeki bütün yargılamaları iptal etti ve Pizalıların onayı olmadan bölgede hiçbir marki atamamayı kabul etti. Bu sırada Piza basitçe Papalıkla İmparator arasındaki çatışmaya karşı önlemler alma çabasındaydı, ama aynı zamanda büyük kentlerin beledi bağımsızlık elde etmeleri sürecine de öncülük etmiş oluyordu. Piza Sicilya ve Sardinya'daki Müslümanlara karşı seferlerdeki yağmalardan zengin olmuştu. Eğik kulesiyle ünlü katedralinin muhteşem mermerleri de bu zenginliği yansıtmaktadır (y. 1089). Bu süreçte denizdeki rakibi Cenova tarafından engellendi ve karadaki

komşusu Floransa tarafından yutuldu. Ama zengin kent komünlerinin artması, anayasa, askeri kuvvetler ve sivil onurla donanmaları gelecek yüzyılların belirgin özelliği olacaktı. Fransa'da Le Mans, St Quentin ve Beauvais on birinci yüzyılın sonunda bağımsız kentler olmuştu. Flandre'da St Omer Fermanı (1127) Bruges ve Gand için de yolu açtı. Kuzey Almanya'da Lübeck özerk yönetimi (1143) Hamburg'a öncülük etti (1189). Bu komünler içinde tüccar birlikleri ve zanaatkâr loncaları oluşmaya başladı.

MARSTON

ESKİ MARSTON bu kitabın yazıldığı yere en yakın ortaçağ kilise bölgesidir. Yaklaşık dokuz yüz yıllık kesintisiz bir tarihe sahiptir. Şapeli 1122'de Oxford'taki St Frideswide Austin Manastırı'na adanmış ve izleyen yüzyılda kilise bölgesi statüsüne yükseltilmişti. 1451'de bir papalık hükmü onu komşu Headington kilise bölgesiyle birleştirdi ve bu durum 1637'ye kadar devam etti. Modern çağın çoğu bölümünde Headington lordluğunun sayesinde yaşayabildi.

Uzun tarihinde Marston bazı olaylar yaşadı. Oxford kentinden üç mil uzaklıktaki bu "bataklık" köyü Marston feribotundan başka ilginç hiçbir özelliğe sahip olmadı. Feribot 1279'dan 1960'lara kadar Cherwell ırmağında işledi. Modern kent banliyölerinin büyümesinden önce köy en büyük haliyle kırk-elli haneydi, iki bin beş yüz dönüm tarım arazisi ve iki yüz kadar atıyla sekiz yüz koyunu vardı. 1655'ten sonra iki büyük tarla çayır olarak kullanılmaya başladığında nüfus azalmıştır. İngiliz iç savaşı sırasında Marston, Oxford'taki kral karargâhını muhasara eden Parlamento kuvvetlerinin eline geçti. Parlamentocuların komutanı Sir Thomas Fairfax 1643'te Croke ailesinin Marston Malikânesinde kışladı. Ve Oliver Cromwell onu burada ziyaret etti. 1816'dan önce köyde okul yoktu, bu tarihte paralı bir öğrenci yurdu açıldı. 1851'de ilkokul öğretime başladı. Kilise bölgesindeki tek hayır kurumu 1671'de dul Mary Brett'in yirmi iki şilin altı peni değerindeki tarlasının gelirini yoksullara ekmek dağıtılması için vakfetmesiyle kuruldu. Kilise bölgesinin ulusal ün kazanan tek sakini Trump adlı dişi teriyer köpekti. 1815'te Elsfield köyünde satın alınmıştı. Trump'ın yeni sahibi sporcu papaz Rev. Jack Russell köpeğini kendi adını taşıyan köpek cinsinin yetiştirilmesinde kullanmıştır.[1]

Marston kilise bölgesi kilisesi St Nicholas son dönem dikdörtgen Gotik tarzda inşa edilmiştir ve "mütevaza" diye tanımlanır.[2] Mazgallı bir küçük kulesi vardır. Orijinal dokudan ancak küçük parçalar kalmıştır. Taş işçiliğinin büyük bölümü on dördüncü yüzyıldan kalmadır; 1883'te tamir görmüştür. İç donanımda kullanılan meşe Elizabeth veya Jacobuscu dönemden kalmadır.

Yaklaşık 1210'dan 1991'e kadar burada görev yapanların listesi kilisenin ortasındaki bir tahtada asılıdır. Köyde oturmayan papaz yardımcılarının görev yaptıkları 1529'la 1637 yılları arasındaki kesintiye rağmen liste güçlü bir süreklilik duygusu vermektedir. Adı bilinen en eski papaz Hereward oğlu Osbert'tir (y. 1210). John de Bradeley (1349) kara vebadan ölmüştür. Robert Kene (1397-8) soyadı kullanan ilk papazdır. Thomas Fylldar (1529) Dominikendir ve Reformasyon öncesi görev

yapan son Katoliktir. John Allen (1637-85) Piskopos Laud tarafından atanmıştır, yeniden oluşturulan kilise bölgesinde kırk sekiz yıl görev yapmıştır. Onun Edward dönemindeki ardılı John Hamilton Mortimer'in de görev süresi aynıdır (1904-52).

Bütün Avrupa'da on binlerce kilise bölgesi toprağa bağlı bir otorite ağı oluşturur. Bu ağ sivil iktidardan genellikle çok daha eski ve süreklidir. Taca karşı piskoposa bağlıdır. İngiltere'de kontluklardan eskidir. Büyük oranda köy cemaatleriyle çakışır ve bu toplumda köy papazı siyasal rejim ve toprak mülkiyetinden bağımsız olarak saygın ve etkin bir konuma sahip olmuştur. Son zamanlarda kilise bölgesi heyeti yerel demokrasi kurumu olarak ortaya çıkmıştır. Kilise itfaiyesi ve kilise salonu da toplumsal yaşamın odak noktası olmuştur.

Kilise bölgesi doğum, evlilik ve ölüm kayıtları, İngiltere'de I. Elizabeth'in zamanından beri tutulmaktadır ve şecere ve nüfus bilgilerinin ana kaynağını oluşturmaktadır. Yerel tarihin doğal giriş kapıları bu kayıtlardır.[3]

Her şeyden önce kilise bölgesi Avrupa kırsal kesiminde yaşam düzeninin köşe taşıdır. Köylülerin mevsimlere karşı sonu gelmez savaşımı serfliği, vebaları, kıtlık ve savaşları, yoksulluğu ve Ortak Tarım Politikası'nı atlatmıştır:

Çıldırtıcı kalabalığın onursuz mücadelesinden uzak
Onların bilinçli arzuları hiç yoldan sapmayı bilmedi;
Yaşamın sorin kamulaştırılmış vadisinde
Kendi usullerinin sessiz tadını hep korudular.[4]

Mayıs 1082'de Venedik kenti Bizans İmparatorundan İmparatorluğun İstanbul Boğazı'nın batısında kalan topraklarında geçiş özgürlüğü ve vergiyle harçlardan muafiyet sağlayan bir haklar belgesi aldı. Venediklilere Haliç'te kullanmaları için üç iskele ayrılmıştı. Bu sırada bu ayrıcalıklar Venedik'in İmparator'a Norman savaşlarında yaptığı yardımlara karşı akılcı bir bedel olarak görülmüş olmalıdır. İtalya ile Doğu Akdeniz arasındaki ticaret yedinci yüzyıldaki Müslüman fetihlerinden sonra ciddi biçimde kesintiye uğramıştı ve İmparator'un bağlaşıkları oldukları kadar tebası da olan Venedik tüccarları büyük bir güç değillerdi. Ama 1082 Altın Ferman'ı bir dönüm noktası oluşturdu. Haçlı Seferlerinin ve Doğu Akdeniz ticaretinin yeniden açılmasının arifesinde tanınan bu haklar,Venedik lagunasını Doğu ile Batı arasındaki en önemli ticaret merkezine, Konstantinopolis'in kendisine rakip olacak deniz refahının üssü haline dönüştürdü. 828 yılında kutsal kalıntıları Rialto'ya getirilmiş olan San Marco'nun kenti daha önce yakındaki Torcello adasının gölgesinde kalmıştı. Macarların akınları, Lombardların ilk göçmenlerin lagün çevresinde toplanmasına yol açan daha önceki işgalleri gibi, Almanya'yla olan ilişkileri kesmişti. Artık transalpin ticareti gelişecekti. İstihkamlar, istasyonlar ve Raguza, Korfu, Korint, Girit ve Kıbrıs gibi daha sonraki kolonileriyle Venedik kalyonları ipek, baharat, kereste, tahıl ve tuz taşıyan konvoyları koruyorlardı. Venedik Cumhuriyeti Bizans'la kolay bir ilişki içinde olmadı; 1182'de Konstantinopolis'teki bütün tüccarları katledildi. Ama Venedik İmparatorluk'tan daha uzun süre ya-

şadı ve Napoléon 1797'de cumhuriyeti yıkana kadar yaşadı [GETTO] [MORES].

1084'te Grenoble yakınındaki Chartreuse manastırında Kolonyalı St Bruno (1033-1101) tarafından Chartreuse tarikatı kuruldu. Katı tefekkür kuralları keşişleri kapalı hücrelerde sessizlik içinde yaşamaya yöneltiyordu. O zaman bu uygulama eski Cluny modelinin daha sofu bir değişkesi olarak görülmüş olmalıdır. Gerçekte bu tarikat Latin Kilisesi'nin sistematik kurumsallaşma dönemine yönelişinin işaretiydi. 1098'de Burgonya'daki Citeaux'da Cistercium Tarikatı'nın uzun kariyeri başladı. Gelişimini temel olarak Clairvauxlu St Bernard'a (1090-1153) borçluydu. Diğer yerlerde ruhban sınıfı dışında din görevlileri yani "seküler ruhban" örgütlü cemaatlere bekaret, yoksulluk ve itaat yeminleriyle giriyorlardı. Çoğunluğu St Agustinus Kurallarını benimsemişti ve Agustinusçular olarak biliniyorlardı. Böyle gruplardan biri olan ve Laon yakınındaki Prémontré'de 1120 yılında Aziz Norbert tarafından kurulan Premonstratensiyen, diğer adıyla Norberten tarikatı Doğu ve Batı Avrupa'da geniş bölgelere yayıldı. Aynı yıllarda Cluny keşişleri Batı Hıristiyan dünyasında beş yüzyıl süreyle en büyük tapınak olarak kalacak olan bir kiliseyi inşa ettirmekteydiler.

1085 yazında Kastilya-Leon kralı VI. Alfonso Müslümanlardan Toledo şehrini aldı. Bu sırada bu olay Hıristiyan-Müslüman sınırındaki olağan gelişmelerden biri olarak görülüyordu. Alfonso Sevillalı Emirle ittifak içindeydi ve Emirin kızını hareminde bulunduruyordu. Gerçekte bu olay Hıristiyan *Reconquista*'sının ilk adımı, Iberya Yarımadası için dört yüz yıl sürecek mücadelenin başlangıcıydı. Toledo eski Kurtuba emirliğinin bölündüğü yirmi beş kadar *taifa*, yani "bölüm"den en büyüğü ve en merkezi olanıydı. Emirliklerin bir araya gelememesi Hıristiyan yöneticilere fırsat verdi. On yıl içinde Alfonso'nun kahramanı Rodrigo Diaz de Vivar (El Cid) Valencia'ya girdi. Yüzyıl içinde Hıristiyan Müslüman savaşları bütün cephelerde genel bir yıpratma mücadelesine dönüştü. Magripliler 1212'de Las Navas de Tolosa geçitinde ezici bir yenilgi aldılar. 1236'da Kurtuba, 1248'de Sevilla ve 1266'da Murcia'nın fethedilmesiyle yarımadanın büyük bölümü Hıristiyanların eline geçti [EL CID].

27 Kasım 1095'te Auvergne'deki Clermont Ruhani Meclisinde Papa II. Urbanus bütün Hıristiyanları Kudüs'ün alınması için savaşmaya çağırdı. Notre Dame du Port eteklerinde bir kürsüye çıkan Papa, başlarında piskoposluk tacı bulunan piskoposlar, şövalye ve halktan oluşan bir kalabalığa seslendiler. O sırada, *Tanrı Ateşkesi* adı verilen barış ortamını güçlendirmeyi ve feodal toplumun salgın savaşlarına son vermeyi amaçlıyordu. Ayrıca Bizans Patriği ile uzlaşma siyaseti izliyor ve Bizans'ın Türk ilerlemesi karşısında duyduğu rahatsızlığı paylaşmak istiyordu. Ama çağrısı çok yaygın bir kabul gördü: kalabalık *Dios lo volt*, Tanrı bunu istiyor diye bağırdı, bir kardinal halk adına diz çökerek şiddetli bir titremeye tutulmuş biçimde *Confiteor*'u okudu. Ve hemen herkes ona katıldı. Haç için savaşma, haçlı seferi düzenleme önerisi Latin Kilisesince görev edinildi. Pierre l'Ermite gibi vaizler yemini her yere yaydı. Böylelikle altı veya yedi kuşak boyunca kontlar, krallar, sıradan insanlar ve

hatta çocuklar "Haç"ı almak ve sonunda Kutsal Topraklardaki kafirlerle savaşmak için toplandı.

MORES

ON BİRİNCİ YÜZYILDA bir Bizans prensesi *Doge*'yle evlenmek için Venedik'e geldiğinde, yemeğini altın çatalla yediği anlaşılmıştı. Piskopos tarafından toplum dışı davranışı nedeniyle azarlanmıştı. Ortaçağda Batı'da insanlar yemeklerini ortak bir tabaktan parmaklarıyla alıp yerlerdi. Çatal ancak Rönesans'ta, o da ancak lokmaları kendi tabağına almak için yaygın olarak kullanıma girdi.[1] Bıçak, çatal ve kaşıktan oluşan masa donanımı on sekizinci yüzyılın yeniliğidir.

Avrupa görgü kuralları insanlara uygun davranış kurallarını anlatan elyazmaları salgınından tamamen incelenebilir. Bu tür elyazmalarının en eskilerinden biri olan, Hughes St Victor'un (öl. 1141) yazdığı *De institutione novitarum* din adamları sınıfına hitap ediyordu. Tannhauser'e atfedilen on üçüncü yüzyıl Bavyera yazması *Hofzucht* (Saray Adabı), on beşinci yüzyılda John Russell'in yazdığı *Book of Courtesye* gibi kaba saraylılara hitap ediyordu. Bu türün en etkili örneklerinden biri olan Erasmus'un yazdığı *De Civilitate Morum Puerilium* (1530) yüz otuz kez yayımlandı. Rusya'da Büyük Petro iki yüz yıl sonra ülkesini "uygarlaştırmak" istediğinde basıldı.[2] Baldassare Castiglione'un *Il Cortegiano* (1528) ve Lukasz Gornicki'nin benzer Latince risalesi (1566) uzun süre uluslararası ilgi gördü. Bunlardan sonra, özellikle Fransız modelinde sayısız 'yüksek sosyete' rehberi sürekli genişleyen toplumsal çevrelere görgü kurallarını yaydı.

Bir zamanlar tarihçiler görgü kurallarını geçici modalar olarak değerlendirirlerdi. Fakat ciddi çözümlemeler, bu türün geniş toplumsal ve psikolojik değişikliklerin dışsal kanıtlarını ortaya koyduklarını savunmaya başladı. Her türlü harekete karşı geliştirilen tutum, zaman içinde saptanabilir ve uzun erimli eğilimlerle ilişkilendirilebilirdi.

Örneğin tükürmeyle ilgili öğütler bir dizi temel değişikliği ortaya koyar:

Tabağın içine veya üstünden tükürmeyin (İngiliz, y. 1463).

Avcılar gibi tabağın üstünden tükürmeyin (Alman, 15. yüzyıl).

Tükürürken arkanızı dönün ki tükürüğünüz başkasına gelmesin. Eğer yere temiz olmayan bir şey düşerse ayağınızla ezin (Erasmus, 1530).

Eğer mümkünse masada tükürmekten kaçının. (İtalyan, 1558).

Eskiden, mevki sahibi kişilerin önünde yere tükürmeye izin verilirdi... Bugün bu hareket yakışıksızdır (Fransız, 1572).

Sık sık tükürmek hoş görülemez. Önemli evlerde insan mendilinin içine tükürür... Tükürüğünüzün üstüne basmak için aramak zorunda kalacağınız kadar uzağa tükürmeyin (Liège, 1714).

Tükürülmesi gerekeni yutmak çok kötü bir davranıştır... Mendilinize tükürdükten sonra hemen onu katlamalı ve bakmadan cebinize koymalısınız (La Salle, 1729).

Çocukların oyun arkadaşlarının yüzlerine tükürmeleri affedilmez bir kabalıktır (La Salle, 1774).

Tükürmek daima iğrendirici bir alışkanlıktır. Kaba ve uygunsuz oluşunun yanında, sağlık için de çok kötüdür (İngiliz, 1859).

Bugün babalarımızın açıkça yapmaktan tereddüt etmediklerini bizlerin saklayarak yaptığımızı fark ettiniz mi?.. Tükürük hokkası modern evlerde artık bulunmayan bir ev eşyasıdır (Cabanès, 1910).[3]

Tükürme ihtiyacının on sekizinci yüzyıla kadar, sınırlamaların nerede, ne zaman ve nasıl tükürüldüğüyle ilgili olarak sürekli artmasıyla birlikte engellenmemiş olduğu görülüyor. On dokuzuncu yüzyılda tükürme, belki verem korkusuyla, kötü davranışlar arasına girdi. Ama görgü kurallarıyla tütün çiğneme alışkanlığının bir gereği olan tükürük hokkasının varlığı, belirli derecede ikiyüzlülük bulunduğunu da ortaya koyuyor. Ancak yirminci yüzyılda tam bir yasaklama etkin hale geldi. 1960'lara kadar Londra otobüslerinde "Tükürmeyiniz" levhaları asılıydı. Bu sırada bazı rock grupları hayranlarını, toplumsal karşı çıkışın göstergesi olarak tükürmeye çağırıyordu. Tükürme saygınlığın işaretine dönüşecekti.

"Uygarlaşma süreci" toplum içindeki davranışlarda kendi hareketlerini giderek daha fazla sınırlama olarak görülmeye başladığı gibi, çocuk eğitimi de yetişkinlerde kendini sınırlama yaratır:

Böylece yüzyıllar alan ve utanılır, çirkin davranışlara ilişkin standartların doğduğu toplumsal-tarihsel süreç, bireyin kendi yaşamında kısa biçimiyle yeniden yaşanır... Biogenesis yasalarına paralel sosyogenesis ve psikogenesisin temel yasalarından da söz etmek mümkün görülmektedir.[4]

Bu "uygarlaşma" kuramını eleştirenler, uygarlığın bu dar tanımına itiraz edebilirler. Bazıları bunun özel Alman kuramı olduğunu düşünebilir: düzgün davranışlar ve boş kafalar. Birçok kişi *savoir vivre* sanatının insanın tükürük ve bağırsak kontrolüyle gümüş masa takımlarını kullanma yeteneğinden daha fazla bir şey olduğunda ısrar edebilir. Norbert Elias'ın "uygarlık eğrileri" ve eşitsiz gelişme kuramı herkesi ikna edemeyebilir. Fakat herkes "Batılı uygar adam"la, hijyen, saygı, bireysellik ve "kişisel mekân" kavramlarının gerçek anlamlarıyla bulunmadığı ortaçağ davranış biçimlerini birbirinden ayıran bir uçurumun varlığını kabul edecektir. Yalnız bazı ortaçağ öğütleri üstünde düşünmek bunun için yeterlidir:

Hanımlara hizmet ederken miğfer giyinmek... Uygunsuz davranıştır.
Eli tuttuğun parmaklarınla burnunu sümkürme.
Eğer boğazını temizleyeceksen bunu paltonla örterek kibarca yap.
Yellenme öksürükle gizlenmelidir.
Oturmadan önce, oturacağın yerin kirli olmadığından emin ol.
İşeyen veya dışkılayan birine selam vermek kibar bir davranış değildir.
Yerken, yoksulları unutma, Tanrı da seni ödüllendirsin.[5]

EL CID

ŞÖVALYE RODRİGO DİAZ 1099'da Valencia'da öldü. Tarihe ömrünü hem Magripliler için hem onlara karşı savaşmakla geçiren biri olarak geçti. Ama efsanede Arapça *el-seyyid*'den gelen El Cid "Seyit" unvanıyla Hıristiyan davasının kusursuz savunucusu, Kastilya'nın ulusal kahramanı derecesine yükseltildi. Efsane daha yüzyıl geçmeden *El Canto del mio Cid* adlı epik romanla yayılmaya başlamıştı[1] (Bkz. Ek III, s. 1301).

Tarihi kişilerin özel ulusal kahraman statüsü kazanması, ünlü insanların yüceltilmelerinden çok daha karmaşık bir süreçtir. Ancak düşman komşu veya baskıcılardan ayırt edilerek tanımlanabilen ortaklaşa kimliğin oluşumunun bir parçasıdır. Tarihinde dış işgalcilerin bulunmadığı özellikli İngiltere'de tek olası aday Robin Hood, halkı Anglonorman baronlara karşı savunan gölgeli kanun dışı kişiliktir.[2] İngiltere'nin komşuları arasında ulusal kahramanlar, Llewekkyn ap Gruffydd, Cesuryürek William Wallace, Hugh O'Neill veya Jeanne d'Arc olsun, ancak İngilizlerle savaşan kişilerdir. Daha sonraki Britanya tarihinde Britanyalı ulusal kahramanlar Amiral Nelson veya Dük Wellington gibi imparatorluğu düşmanlarından kurtaran askeri kişilerdir. Arnavutluk'ta İskender Beg olarak bilinen Joroj Kastriota (1403-67), El Cid gibi, Osmanlı ve Müslüman davasına hem katılıp hem onunla mücadele etmiş olmasına karşın Osmanlılara karşı direnişin simgesidir.

Romantizm 19. yüzyılda ulusçulukla çakıştığında (Bkz. s. 861-862) ulusal kahraman kültü zorunlu hale geldi. Kurumsallaşmış bir kadim kahramana sahip olmayan uluslar daha yeni olanları benimsediler. Kosciuszko, Kossuth ve Şeyh Şamil, Ruslara karşı savaştı; Tirol'de Andreas Hofer Fransızlara karşı, "Tatrasli Robin Hood" Janosik Avusturyalılara karşı savaştı. Tatras'ın kuzeyinde Janosik Polonyalı dağlıların kahramanı, güneyde Slovakya'nın ulusal kahramanıdır.[3] Avrupa kimliği açısından şunu doğrulukla söylemek gerekir ki, bütün olarak Avrupa'nın erkek veya kadın kahramanı yoktur.

Bütün bu yenilikler bilim adamlarının "On İkinci Yüzyıl Rönesansı" adını verdikleri - Batı Hıristiyanlığının artan güvenlik ve refahla ülkülerini uygulamaya geçirmek için bilinçle harekete geçtiği sürece katkıda bulundu. Atama Mücadelesi veya Haçlı Seferleri gibi olaylar yalnızca yeni enerjinin kanıtları değil, aynı zamanda "ideolojik"ti. Bilgi açlığı yeni zihniyette içkin biçimde mevcuttu. Kitap üretimindeki ve kütüphane sayısındaki belirgin artış tanınmış entelektüel merkezlerde kendisini gösterdi. Latin klasikleri rağbet buldu, Latince önemsendi ve geliştirildi, Latince şiir üst ve alt sınıflarda moda oldu:

Meum est propositum in taberna mori,
Ut sint vina proxima morienti, s ori.
Tunc cantabunt letius angelorum chori:
'Sit Deus propitius huic potatori.'

(Kararım meyhanede ölmek. Ölürken şarap dudaklarımdan uzak olmasın. O zaman melekler korosu şöyle şarkı söyleyecek: "Tanrı bu ayyaşa merhamet etsin:")[26]

Sıradan yıllıklardan azizlerin yaşamlarına, Gilbert de Nogent'ın *De pignoribus sanctorum*'u (y. 1119) gibi incelmiş risalelerden Malmesburyli William'ın *Gesta regum*'u (1120) veya Otto von Freising'in İmparator I. Frederick'in yaptıklarını anlattığı *Gesta*'sına (y. 1156) kadar tarihyazıcılığının bütün türleri revaçtaydı. Monmouthlu Geoffrey düşsel "*Historia Britannum*" adlı eserinde (1139) Keltik geçmişe ait öykü ve efsanelerin devasa bir derlemesini bir araya getirdi ve bunlar sayısız şair ve trubadur tarafından tekrar işlenip zenginleştirildi. Özellikle Bolognalı Gratianus tarafından toplanan *Decretum* (1141) adlı eserle Kilise hukuku sistemleştirildi ve Irnerius'la (y. 1130) başlayarak Roma hukukuna ilişkin bir dizi yazarın çalışmasıyla birlikte gelişti. Arapça ve eski Yunancadan Latinceye yapılan çeviriler Bathlı Adelard veya Burgundio di Pisa gibi bilim adamlarının çalışmalarıyla çoğaldı. Hukuk, tıp ve genel öğrenim üniversiteleri Salerno, Montpellier ve hepsinden önemlisi Bologna'da açılmaya başladı. Alplerin kuzeyinde Chartres veya Paris'teki gibi katedral okulları eski manastır merkezleriyle rekabete girişti; bir zaman Bec manastırı başrahipliği ve Canterbury piskoposluğu yapmış olan Aostalı St Anselmus (1033-1109) gibi yeni ufuklar açan kişiler oldular. Sicilya Palermo'da ve İspanya Toledo'da Arap bilim adamları tarafından korunan kadim dünyaya ait bilgiler sonunda Hıristiyan dünyasına aktarıldı. Kurtubalı Averroes'in (İbn Rüşd, 1126-98) risaleleri Aristoteles'i ortaçağın filozofu haline getirdi. Müslüman İspanya Avrupa'ya onlu rakamları ve matematik bilgilerini verdi [XATIVAH].

Saray edebiyatı baronların sıkıcı yaşamı ve Kilise'nin boğucu etiğine karşı tepki olarak gelişti. Başlangıçta iki ana merkez vardı; Fransa'da Frank ve Arthur dönemi şövalyeliğinin yapıp ettiklerini popülerleştiren *chanson de geste* ile Paris sarayı ve "saray aşkı"nı popülerleştiren *chanson d'amor*'la Akitanya'daki Poitiers. İlki 1120'den sonra onyıllarca çok popüler oldu ve ağırlıkla Charlemagne kültüne, özellikle de *La Chanson de Roland* gibi destanlara ve türevlerine (*Pèlerinage de Charlemagne* veya *La Prise d'Orange*) dayanmaktaydı. İkincisi 1170 yılından sonra ön plana çıktı ve Andreus Capelanus'un *De Arte Honeste Amandi* "Dürüst Aşk Sanatı" adlı eserin otuz bir şiirinde örneği verilen davranış biçimi üstüne geliştirildi. Önceliği *dompna*, yani şövalyelerin sevgilisi "hanım"a veren bu kurallar kabul edilmiş cinsel rolleri tersine çevirdi ve evlilik kurallarını küçümsedi. Andreus, "evlilik aşk'a engel değildir" diyordu. Bu tarzın kökenleri Müslüman İspanya'dan kaynaklanmış olabilir, fakat *trabadur*larla güneye taşındı ve kuzeyin *trouvère*leri ve Almanya'nın *minnesinger*leriyle yayıldı. Tristan yazarlarından biri "Aşk kanunlardan güçlüdür" diye yazıyordu. Fakat saray aşkının tanınmış ustası Chrétien de Troyes'ydı (y. 1135-90). Champagneli bu yazar Arthur triolojisini *Yvain, ou le Chevalier au Lion, Lance-*

lot, ou le Chevalier à la Charette ve *Perceval, ou le Conte du Graal*'ı yazmıştı **[TRISTAN]**.

XATIVAH

KÂĞIT YAPMA SANATI ve mesleği Avrupa'da ilk kez 1144'te Valencia'daki küçük Müslüman kasabası Xativah, bugünkü San Felipe'de kaydedilmiştir. Çin'den Semerkant ve Kahire yoluyla Avrasya'ya ulaşması bin yıl almıştır. Kalıp ve filigran gibi önemli teknik gelişmeler bir yüzyıl sonra İtalya'da büyük olasılıkla Ancona yakınındaki Fabriano'da başladı. Bilinen en eski filigran (Fabriano işareti olan) bir F'dir.

Kâğıt buradan geniş alanlara yayılarak papirüs, parşömen ve *pergamon* gibi eski yazı malzemesinin yerini aldı. İlk kâğıt değirmenleri Auvergne'de Ambert'te (1326), Nürnberg (1390), Portekiz'de Leira'da (1411), İngiltere'de Hertford'da (on dördüncü yüzyıl ortaları), Konstantinopolis'te (1453), Krakov (1491) ve Moskova'da (1565) inşa edildi. Matbaanın icadıyla kâğıt talebi fazlasıyla arttı **[MATBAA]**.

Standart kâğıt boyları 1389'da, Emperyal (22x30 inç), Royal, Orta ve Arşiv boyları olarak Bologna'da belirlendi. Kitap sayfaları kâğıtlar bir *(folio)*, iki *(quarto)* ve üç kez *(octavo)* katlanarak elde ediliyordu. 1783'te Annonay'da kâğıt işi yapmakta olan Montgolfier kardeşler kâğıttan sıcak havayla uçan balonlarını yaptılar. Fakat kâğıdın esas üstün katkısı bilginin aktarılmasında oldu. Herder "kâğıdın mucidine selam" diye yazıyordu, "dünyadaki bütün monarklardan daha fazla edebiyata yararlı olmuştur".

Elle yapılan kâğıdın bugün de meraklıları var. Periyodik yayınları Almanya'da çıkan bir Uluslararası Kâğıt Tarihçileri Birliği ve bir dizi müze var. Fabriano'da, Fransa'da Moulin Ricard-en-Bas'da, Hollanda'da Koog an der Zoon, Almanya'da Niederzwonitz, İsviçre Basle'de St Alban ve Silezya Duszniki Zdroj'da kâğıt değirmenleri halen çalıştırılıyor.[1]

Alman İmparatorluğunun Papalıkla mücadelesi daima İtalya siyasetiyle iç içe geçmiştir. Ama on iki ve on üçüncü yüzyıllarda sorunlar umarsız biçimde birbiriyle bağlandı ve bütün taraflar ciddi biçimde zayıf düştü. Hildebrandine'in Papalık ideolojisi dışında, Alman imparatorlar kabile düklüklerinin merkezkaç eğilimleriyle, özellikle Saksonya'nın Almanya içindeki hanedan rekabetiyle, Guelphler ve Hohenstaufenlerle, Lombardiya kentlerinin güçlü bağımsızlık anlayışları, değişken Roma kentiyle ve uzak Sicilya krallığıyla mücadele etmek zorunda kaldılar. Dolayısıyla emperyal güce ulaşmanın yolu engellerle doluydu. Adaylar önce Alman soylular ve piskoposların desteğini kazanmak ve Almanya kralı seçilmek zorundaydılar. Bundan sonra İtalya tacını kazanmak için benzer bir mücadele gerekiyordu. Ancak bundan sonra son oyuna girişilebilir ve Papa tarafından imparatorluk tacının giydirilmesi umulabilirdi. Yüzyıldan

fazla süreyle bu engel, Hohenstaufen von Weiblingen Hanedanından üç güçlü kralın, I. Friedrich Barbarossa, IV. Heinrich ve eşsiz II. Friedrich'in enerjisini tüketti.

Savabya Dükü Hohenstaufen'la Bavyeralı bir Guelph prensesinin oğlu olan Barbarossa (h. 1155-90) Franche-Comté ve Arles'ın mirasçısı bir kadınla evlendi ve krallık tacını taktı. Bundan sonra, kendi mutlak iktidar alanına sahipken, birbiriyle savaşan Alman düklerini uzlaştırdı. En büyük rakibi Guelph hanedanından Saksonya ve Bavyera Dükü Arslan Heinrich sonunda emperyal mahkemede bütün mülklerinden yoksun bırakılarak tasfiye edildi. Ama 1157'de Besançon Diyetindeki bir çatışmada papalık heyeti emperyal tacı kilisenin "bağışı" olarak tanımladı ve Atama Çekişmesini yeniden canlandırdı. 1158'de Roncaglia Diyetindeki ikinci çatışmada emperyal taraf *podesta*, yani "emperyal yönetici"nin İmparatorluğun bütün öteki kentlerindeki yöneticiler üstünde önceliği olduğunu vurguladı ve sonu gelmeyen Lombardiya birliği savaşlarını ateşledi. Barbarossa kendisinden öncekilerin yaşadığı bütün olayları aynen yaşadı; Papa tarafından aforoz edilmek, başka bir papanın seçilmesi, Almanya'da feodal ayaklanmalar, Roma'da kargaşa ve altı yorucu İtalya seferi. 24 Temmuz 1177'de Venedik'te San Marco sundurmasında ve Canossa'nın yüzüncü yıldönümünde, Barbarossa Papa III. Alexander'ın önünde diz çöktü ve bağışlandı. Ama Canossa gibi, bu bir jesten ibaretti. Esas darbe oğlu ve varisi Heinrich'i (h. 1190-1211) Sicilya'nın Norman varisesi Constanza di Apulia ile evlendirmesiydi. On sekiz yıl önce korkunç bir muhasarayla mahvettiği Milano'da, 1186'da genç çifti evlendirdi. Papalığı Sicilyalı müttefiklerinden yoksun bırakmanın verdiği güvenceyle Üçüncü Haçlı Seferine katıldı ve bir daha dönmedi [CONSPIRO].

Barbarossa'nın torunu II. Friedrich (h. 1211-50) Sicilya kanı taşıyordu. Ebeveyni tarafından kurulan Sicilya-İmparatorluk birleşmesini kişisel olarak miras almıştı ve Sicilya krallığını o kadar el üstünde tutuyordu ki, ülkesinin diğer bölgelerini ihmal etmekle suçlanmıştı. Haçlı, dilbilimci, ornitolog, sanatların hamisi, Yahudilerin koruyucusu ve haremin efendisi olan II. Friedrich, itaatsizlik nedeniyle Papa tarafından iki kez aforoz ve Genel Kurul tarafından resmen dinsel sapkın olarak mahkûm edildi. Güneyde Kilise ve Devlet üstünde aynı derecede etkin, merkezi bir yönetim kurarak despot bir yönetici oldu. Hatta kendi kişiliğini imparator tapınısı olarak ileri sürmeye cesaret etti. Palermo'da parlak, kültürlü (Latince, Almanca, İbranice, Yunanca ve Arapçanın muhteşem bir karışımının egemen olduğu) bir sarayın efendisiydi. Çağdaşları için o basitçe *stupor mundi*'ydi "çağın harikası".

Ama tamamen farklı bölgelerden oluşan feodal bir imparatorluğu otokratik biçimde idare etmek olanaksızdı ve II. Friedrich Napoli ve Sicilya'nın ötesinde imparatorluk partisini bir arada tutmak için sürekli ödünler vermek zorunda kalıyordu. Almanya'da, Kilise'ye bir özgürlükler beratı verdikten sonra (1220), Kolonya piskoposu Engelbert gibi yüksek rütbeli din adamları eliyle yönetimini sürdürme umuduyla kilise topraklarının doğrudan yönetiminden

feragat etmek zorunda kaldı. Sonuçta oğlu VII. Heinrich'in Romalıların kralı seçilmesini başardı. 1231'deki Worms Diyeti'nde Heinrich'in *Statutum in favorem principum* ilan edilmesini emretti ve ruhban sınıfının dışında kalan prensler de piskoposlar kadar geniş haklara sahip oldular. Doğu'da, eski Haçlı Seferi yoldaşı Hermann von Salza'ya, Roma'da kendi adına sürekli arabuluculuk yapmış olan Töton Şövalyelerinin ilk büyük efendisine sınırsız haklar tanıdı. Kuzey İtalya'da egemen Ghibelline partisiyle uzlaşma girişimleri papaların özellikle IX. Gregorius'un (1227-41) ve Lombardiya kentleri birliğinin taktikleriyle daima bozguna uğratılıyordu.

CONSPIRO

KUTSAL MAHKEME BİRLİĞİ. *Heilige Fehme* Avrupa'nın ilk gizli derneği olma ayrıcalığına sahiptir, gizli kalanlar dışında. Dernek Almanya'da, on ikinci yüzyılın sonlarında Guelph partisinin önderi Arslan Heinrich'e getirilen emperyal yasakları izleyen kargaşa ortamında gündeme geldi. Amacı emperyal otoritenin çöktüğü yerlerde adaleti yerine getirmek ve başkanlığını *Freischöffen* veya *franc-jugeler*in (serbest yargıç) yaptığı orman mahkemeleri yoluyla halka korku salmaktı. Birlik *Wissenden*, yani "bilge"ler-den oluşan seçkin üye kastı, gelişkin bir yemin, işaret, ritüel sistemi ve *Oberststuhlherr*'in başlangıçta Kolonya piskoposunun başkanlık ettiği hiyerarşik bir yapıya sahipti. On dördüncü yüzyılda yüz bin üyesi vardı. Westphalia'da çalışmaları resmen tanınmıştı. On beşinci yüzyılda İmparator Sigismund'u da üye yapan derneğin etkinliği 1490'lara kadar zayıflamadan devam etti. Son toplantısı 1568'de yapıldı.

Femgerichte (orman mahkemeleri) savcı ve savunmanın tanıkları dinlediği belirlenmiş kurallara sahipti. Ama verdikleri tek ceza ölümdü. Mahkûm edilen kişi bir ağaca asılıyordu ve ağaçta mistik SSGG (*Stein, Strick, Gras ve Grün* (Taş, İp, Ot ve Yeşil) harflerini taşıyan bir bıçak bulunuyordu.

Gizli dernekler, kategoriler genellikle iç içe geçse de siyasal, dinsel, toplumsal ve suç örgütleri olarak sınıflandırılabilir. On yedinci yüzyılın başlarında mistik *Rosea Croce* (Gül Haç Kardeşlik) derneği varlığını açık etme kararı almıştı. Gizli teosofi sistemi İngiliz Robert Fludd (1574-1637) tarafından sistemleştirildi. Bütün Avrupa'da, Bacon'dan Descartes'a kadar çok kişinin ilgisini çekti ve franmasonluğun ilk aşamalarında önemli etkide bulundu [MASONLUK].

1776-85 arasında kısa ömürlü olan Adam Weishaupt'un Aydınlar Tarikatı Bavyera'da çok gelişmiş toplumsal reform tasarıları hazırladı. Üyelerinin franmasonlarla, hatta Jakobenlerle iyi ilişkileri vardı. On dokuzuncu yüzyılın başlarında Carbonari derneği, Mafya ve İrlanda'daki gizli dernekler güçlendi (Bkz. s. 869-870). Bazıları halen varlıklarını sürdürüyor[1] [ORANGE].

Tarihte komplo kuramları moda değildir. Fakat Avrupa tarihi hiçbir zaman komplocu örgütler, komplolar ve komplocuların olmadığı bir dönem yaşamamıştır.

Friedrich bütünüyle kendi ürünü olmayan bir girdapta yaşıyordu. Gençliğinde papalık vesayeti altında, papalık onayıyla yalnızca Sicilya kendisine verilmiş, ancak Almanya'da yirmi yıl baron savaşlarından sonra, papanın eski mükellefi ve papalığın himayesindeki Brunswickli Otto'nun aleyhine dönmesiyle İmparatorluğa yükselmişti. Flandre'daki kaderi belirleyen, Fransızların papalığa karşı Otto'nun kurduğu cepheyi ezdiği Bouvines savaşında kendisi yoktu. Bundan sonra papalığın ona karşı cephe alması da siyasal oyunun bir alayıydı. 1235'te Almanya'da düzeni zorla sağladı, en büyük oğlu Heinrich'i daha genç olan Conrad lehine sürgün etti. 1236-7'de Cortenuova'da Lombardiya kentlerini ezdi ve bir fil alayıyla Cremona'ya yürüdü. 1241'de Cenova'da papalık donanmasını batırarak düşman piskopos ve manastır başrahipleri sürüsünü rehine aldı. Ama 1248'de Parma muhasarası başarısızlığa uğradıktan sonra, haremini kaybetti. Anlaşılan dünyada hiçbir güç, Guelph ve Ghibelline partizan nefretini durdurmaya yetmiyordu.

Friedrich'in ölümünden sonra oğlu IV. Conrad (h. 1250-4) ve torunu Conradin (öl. 1268) Hohenstaufen hanedanının devamını sağlamayı beceremediler ve İmparatorluk bir kez daha uzun süreli bir ara dönemle (1254-73) sarsıntı içine girdi. Papalık hemen Sicilya üstünde egemenliğini ilan etti ve adayı Fransız Anjou hanedanına teslim etti. Papalar görünürde zafer kazanmış olsalar da, Fransa krallığına gittikçe daha fazla bağımlı hale geliyorlardı. X. Gregorius zamanında (Tedaldo Visconti, 1271-6) hızlı ve etkin papalık seçimlerini sağlamak için düzenlemeler tamamlandı [CONCLAVE].

İmparatorluğun yaşadığı huzursuzluktan yararlanan Fransa oldu. On birinci yüzyılda Capet kralları yalnızca Paris çevresindeki Ile de France'da küçük bir kraliyet arazisine hükmediyorlardı. Bu alan dışında kral ayrıcalıkları gerçekte fieflere terk edilmiş durumdaydı. Ama IV. Louis'den (h. 1108-37) itibaren bir dizi uzun ömürlü monark Fransa'nın birliğini sağladı. Bu konuda özellikle kuzey eyaletlerinde refah içindeki komünlerde yaşanan dikkat çekici demografik büyümenin ve önemli toprakları, özellikle de Midi'yi krallığa katmanın yararını gördüler. VII. Louis (h. 1137-80) Fransa'nın bütün soylularını İkinci Haçlı Seferine çıkartacak kadar, daha sonra Compostela ve Canterbury'e hacca gittiğinde ülkesi huzur içinde kalacak kadar güçlüydü. Vassali İngiltere kralı II. Henry ile evlenen Kraliçesi Akitanyalı Eleanor'u reddettikten sonra, İskoçya sınırından Pirenelere kadar uzanan rakip bir Plantagenet ülkesinin toparlanışını seyretmek zorunda kaldı. Ve Capet kralları eski üstünlüklerini yeniden elde etmek zorundaydılar (Bkz. Ek III, s. 1304) [GOTİK].

Bu dönemde Fransa ve İngiltere'de gelişmeler birbiriyle yakından ilişkili oldu. Anjou veya Plantagenet hanedanı Fatih Guillaume'un torunu Matilda ile Anjou kontu Geoffrey Plantagenet'nin evliliğinden doğan Anglonorman bir soydu. Oğulları II. Henry (h. 1154-89) Stephan'ın hükümdarlığının yarattığı kargaşaya son verdi ve kraliçesi Eleanor'la İngiltere tahtını 1399'a kadar elinde tutacak bir monark hanedanı kurmaya yetecek kadar uzun süre birlikte oldu. Hükümdarlığı Northumberland'la Gaskonya arasında ülkesinin her yerine se-

yahat etmekle ve Kilise ile Devlet arasında Piskopos Becket'in öldürülmesine varan (1170) çatışmayla geçti. Hayatta kalan büyük oğlu Arslan Yürekli Richard (h. 1189-99) kendisini tamamen Haçlı Seferlerine vermişti. Richard'ın kardeşi Topraksız Jean (h. 1199-1216) tiranca davranışlarıyla halkının güvenini ve Bouvines Savaşı'ndaki yenilgisiyle Normandiya Düklüğünü (1214) böylelikle de *Magna Carta*'yla tanıdığı ödünlerle (1215) İngiliz siyasetindeki inisiyatifini yitirdi. Jean'ın oğlu III. Henry (h. 1216-72) Dante tarafından "etkisiz ruhların çıkmazı" diye aşağılanan uzun bir hükümdarlık sürdü (Bkz. Ek III, s. 1312).

İlk Plantagenet yılları İngiltere'nin İrlanda'ya ilk seferlerine de tanık oldu. Pembroke kontu Richard Strongbow önderliğindeki bir grup Anglonorman maceracı tahtından indirilen Leinster kralını destekleme kararı aldı. Şövalyelerinin 1169'da Wexford'a yaptıkları çıkarmadan sonraki bir dizi harekâtı II. Henry'yi onların peşinden gitmeye ve önde gelen İrlanda krallarının sadakatini sağlamaya zorladı. Bundan sonra İngilizler adadan hiç çıkmadılar. Topraksız Jean *Dominus Hiberniae*, İrlanda'nın Lordu unvanını babasının zamanında aldı. 1210'da Dublin'de sürekli bir İngiliz kolonisi ve İngiliz hukukuna göre İngiliz kral vekillerince yönetilen bir dizi yerleşim oluşturdu. III. Henry zamanında yeni gelenlerle yerlileri ayırt eden ve İrlandalıları iktidardan uzaklaştıran yasal düzenlemeleri getiren ilk ayrımcı hareket uygulamaya konuldu.

Akitanyalı Eleanor (1122-1204) herhalde zamanının en dikkat çekici kişiliğiydi. Zamana damgasını yalnızca göze çarpan ruha sahip bir kadın olarak değil, aynı zamanda büyük siyasal ve kültürel etkiye sahip bir hami olarak da vurdu. Büyük bir düklüğün inatçı varisiydi. On beş yaşında evlenen Eleanor, kral kocasını reddettiği için tutuklu halde İkinci Haçlı Seferinden geri getirilmişti. Yirmi sekiz yaşında boşandı ve iki ay sonra yüzyılın hanedan darbesini gerçekleştirerek tekrar evlendi. Kırklarında Godstowlu Güzel Rosamund'la ilişki kuran ikinci kocasından ayrılarak kendi tarzında bir hükümranlık yapmak için Poitiers'ye döndü. Çocuklarından ve torunlarından bir imparator, üç İngiltere kralı, Kudüs ve Kastilya kralları, Brötanya dükü ve bir Fransa kraliçesi daha çıktı. Poitiers'de benzer zihniyetteki kadınlar arasında '*Troubadour*ların Kraliçesi' oldu:

> Domna vostre sui e serai,
> Del vostre servizi garnitz,
> Vostr'om sui juratz e plevitz,
> E vostre m'era des abans,
> E vos etz lo meus jois primers,
> E si seretz vos lo derrers,
> Tan com la vida m'er durans.
>
> (Hanımım, ben seninim ve sen benim olacaksın, / daima senin hizmetinde olacağıma yemin ettim. Bu sadakat yeminidir / Bu uzun zamanın geçmesi için sana yalvardım. / Benim ilk neşem daima sen olduğun gibi/ Son neşem de hep sen olacaksın/ Bu yaşam bende devam ettikçe.)[27]

Düşman Fransız yorumu, Eleanor'un ününü zehirleme ve ensest hikâyelerle karalamaya çalıştı. Ama o, düşmanlarının tahrip etmek üzere oldukları ülkesinin kültür tarihinde önemli kişiliklerden biri olarak durmaktadır.

Akitanya bugün Occitania olarak bilinen kendine özgü kültür ve dil bölgesinin merkezi kesimini oluşturuyordu. Evet yerine *"oc"* denilen *langue d'oc*, Kuzey Galya'nın "Fransız" dili olan *langue d'oil*'den oldukça farklıydı. Katalonya'dan Provance'a kadar bütün Midi'de konuşuluyordu. Aragon Krallığı'ndan halen İmparatorluğa ait olan Arelate'a (Burgonya-Arles Krallığı) kadar bütün siyasal sınırları aşıyordu. On ikinci yüzyılda ve on üçüncü yüzyılın başlarında, Fransız ilerlemesinin arefesinde, burası Avrupa'nın en parlak uygarlıklarından birinin yurduydu.

Philippe-Auguste (h. 1180-1223) Fransız monarşisine belirleyici dürtülerinden birini kazandırdı. Kraliyet topraklarını üç katına çıkartırken, İmparatorluk ve Papalık arasındaki rekabetten yararlanarak büyük yararlar elde etti. Ulusal ordunun ve *baillis* yani kraliyet kahyası sistemi yoluyla merkezi yönetimin temellerini attı. Bundan sonra önde gelen soyluların entrikalarına direnmeyi ve Plantagenet hanedanını yıkmayı becerebildi. Topraksız Jean'ı feodal zorunluluklarını yerine getirmediği suçlamasıyla Fransa'daki yasal haklarından yoksun ederek mahkemenin kararını kılıçla pekiştirdi. 1202'den itibaren Normandiya, Anjou, Touraine ve Poitou'nun büyük bölümünü sorunsuz biçimde ilhak etti. 1214 Bouvines çarpışmasında atsız kalmışken ve vassalleri tarafından kurtarılırken, Fransa'nın hem imparator hem de Plantagenet düşmanlarını yok etti.

Torunu IX. Louis (h. 1226-70) Fransa'ya askeri ve ekonomik başarıların getiremeyeceği itibarı kazandırdı. VIII. Louis'nin Akitanya ve Languedoc'u yeni güvence altına alarak genişlettiği imparatorluğu devralan IX. Louis komşularıyla savaşmak zorunda kalmadı. O zaman kavrandığı biçimiyle Hıristiyan Kral ülküsünün örneğini kişiliğinde verdi. Jean Sire de Joinville tarafından yazılan hayatı büyüleyici bir portre ortaya koyar. En büyük oğluna *"Mon cher fils"* demiştir, "senden halkı sevmeni rica ediyorum... Çünkü gerçekte, senin krallığı kötü biçimde yönetmendense, bir İskoç'un... halkı iyi ve sadakatle yönetmesini yeğlerim".[28] Louis gençliğini, tehlikeli bir feodal tepki doğduğundan annesi, Eleanor'un torunu Blanche de Castille'in naipliği altında geçirmişti. Ama dürüstlüğü ve evlenilebilir akrabaların sınırlı sayısı büyük fiefleri gene Taçla paylaşılır duruma getirmişti. Yoğun çekişmeler çağında birçok kraliyet ve feodalite davasında arabulucu seçilerek Vincennes Meşesi altında adalet dağıtmıştı. Yahudilere ve Midi'ye karşı davranışı azizlere yakışır niteliktedir. Uzun hükümdarlığının sonunda St Louis rakipsiz biçimde Hıristiyanlığın en önde gelen hükümdarıydı.

GOTİK

PARİS YAKININDAKİ St Denis manastırını ziyaret edenlere manastır başrahibi Suger'nin 1143 veya 1144 yılında inşaatını tamamladığı ve Gotik tarzda olduğu söylenen sivri kemerler gösterilir. St Denis'deki inşaatın, aynı yıllarda yapılan Sens katedralindeki Gotik tonozlardan önce veya sonra olduğu tartışmalıdır. Ama Fransa'nın en eski bazilikası, sayısız taç giyme ve cenaze töreninin mekânı ve *oriflamme*'ların evi, böyle anıtsal bir olay için uygun bir yerdir ve "geçiş tarzı"nın ustalık eseri Notre-Dame de Parisiyle Chartres, Remis ve Amiens'deki görkemli eserlerden eski olduğu kuşkusuzdur.

Gotik tarz, başlangıç tarihinden itibaren bütün Fransa'dan Katolik dünyanın her tarafına yayıldı ve ortaçağ kilise inşaatının Alplerin kuzeyindeki arketip tarzı haline geldi. Gotik katedraller batıda Sevilla'dan doğuda Dorpat'a, kuzeyde Lund'dan güneyde Milano'ya kadar inşa edildi. Binlerce mahalli kilisede tarz taklit edildi.

Birçok uzman en üstün estetik duyguya St Louis'nin 25 Nisan 1248'deki emirleriyle Paris'te tamamlanan Sainte-Chapelle'de ulaşıldığını ileri sürer. Büyük katedrallerden daha küçük olan bu yapı narinlik ve ışığın mükemmel bir bileşimidir; uzun, ince pencereleri vitrayların parlak ışıltılarıyla dolar.

Daha uzakta, Vistül ile Bug arasındaki Lublin'deki Kutsal Teslis şato şapeli, insanı Avrupa'nın bütünlüğünü görmeye yönelten kültürel bir konuşlanma noktasıdır. Kral Wladdyslaw Jagiello (öl. 1424) tarafından hiçbir zaman gelişmeyen Leh-Litvanya başkenti için Saf Gotik tarzda yaptırılan şapel, Sainte-Chapelle'in uzak, kırsal bir yankısıdır. Aynı zamanda komşu Sandomierz Gotik katedrali gibi, iç duvarları Rutenya veya olasılıkla Osmanlıların elindeki Makedonya'dan getirtilen sanatçılar tarafından zengin Bizans bezemeleriyle süslenmiştir. Bu şapel Batı'nın, Doğu'nun dekoratif tarzıyla kesiştiği yerde inşa edilmiştir. İnşaatın tamamlandığı tarih, Eski Kilise Slavcasıyla uzun bir Kiril kitabeyle St Lawrance Günü, 1418 olarak yazıya dökülmüştür.

Gotik tarzın yaşamı ortaçağ kilise yapımıyla sona ermedi. Onun saygın estetik tarzından yararlanmak ve bütün dindışı yapılarda da bu tarzı kullanmak isteyen Romantik dönemin en sevdiği mimari tarz olarak canlandı. Manchester Belediye Sarayı, Bavyera'da Kral Ludwig'in Neuschwanstein fantezi şatosu ve Krakov'daki Avusturya su tesisatı, Metro 13. Hat terminal binasına kadar başrahip Suger'nin kubbesinin torunlarıdır.

Gotik tarzın bütün modern yorumları on dokuzuncu yüzyılın heyecanını taşır. Schlegel, Ruskin ve Violet-le-Duc'un kuramları, St Denis dahil ortaçağ orijinallerini "geliştirme" eğilimleri gibi kabadır. Ruskin'in sözleriyle "vahşilik" karşısındaki "hafifletilmemiş küçümseme"yle Gotik sınırlandırılmamış övgünün nesnesi olmuştur.[1] Goethe'nin Von deutscher Baukunst (Alman Mimarisi Üstüne) makalesi Strasburg Katedraliyle yapımcısı Erwin von Steinbach'ı mitleştirir ve başkalarına da esin kaynağı olur. Zaman içinde Alman bilim adamları Gotik tarzın kendilerine ait olduğunu iddia etmeye başlarlar. Gerçekte Gotik, sayısız yerel değişkesiyle en fazla uluslararasılaşmış tarzlardan biridir. Avrupa kültür birliğine ait kuramların kolaylıkla geliştirileceği birçok alandan birini oluşturur.[2]

İngiltere'de olağan bir baronlar savaşı olağandışı bir sonuç doğurmuştur. III. Henry Plantagenet (h. 1216-72), Topraksız Jean'ın oğlu, Poitoulu, Savualı ve Lusignan akrabalarına tanıdığı öncelikler, başarısız Fransa savaşı ve Westminister Manastırı'nın restorasyonu gibi devasa mimari tasarılar nedeniyle, baronları tarafından desteklenmez hale gelmiştir. Babası 1258'de Albili sapkınlara karşı düzenlenen Haçlı Seferine katılmış olan (Bkz. aşağıda) Leicester kontu Simon de Monfort önderliğinde reformcu bir parti oluştu. Kralın mali sorunlarını çözmesi için onay vermeyen reformcular, Kralın yönetiminin kendi adayları tarafından denetlenmesi için Oxford Hükümlerini dayattılar. Kral döneklik ettiğinde Simon savaş açtı ve Lewes savaşında Kralı, en büyük oğlunu ve kardeşi Almanya kralı Richard of Cornwall'i ele geçirmeyi başardı. Ertesi yıl kral partisi başarılı oldu ve Simon Evesham'da katledildi (1265). Bu arada, Ocak 1265'te yalnızca kodaman ve yüksek ruhbanın değil, *shire* [il/kontluk] şövalyelerinden ve seçilmiş burglardan burgerlerin de katıldığı yeni tür bir parlamento toplandı. Anayasacılar için bu önemli bir başlangıç, monarşinin sınırlanması için belirleyici bir adımdı; Avam Kamarasının ilk ortaya çıkışı...

Ama İngiltere veya Fransa'nın daha sonra gelişecek ulusal kimlikleri konusunda bir sezgileri olması kuşkulu bir varsayımdır. On üçüncü yüzyılda İngiltere krallığı hâlâ kıtadaki mülklerine bağımlıydı. Yönetici sınıfı halen Fransız akrabalarının kültür ve istekleriyle bağlantı içindeydi. Fransa gelecekte kaderini belirleyecek olan Manş'tan Akdeniz'e uzanan toprak temeline yeni kavuşmuştu. İngiltere'de yeni Fransa'nın birçok bölgesinden çok daha "Fransız" olan birçok öğe vardı.

Kutsal Toprakların ele geçirilmesi saplantısı iki yüz yıl sürdü ve başarısızlıkla sonuçlandı. 1096 ile 1291 yılları arasında yedi büyük Haçlı Seferi ve sayısız küçük sefer düzenlenmişti. Godfroi de Bouillon, Toulouse kontu Raymond de St Gilles, Fransa kralının kardeşi Hugues de Vermandois öncülüğünde gerçekleştirilen Birinci Haçlı Seferi (1096-9) Kudüs'ü ele geçirmeyi başardı, sakinlerini kılıçtan geçirdi ve Filistin'de bir Latin krallığı kuruldu. St Bernard'ın vaaz ettiği ve Fransa kralı VII. Louis, Almanya kralı III. Conrad tarafından yönetilen İkinci Haçlı Seferi (1147-9) Lizbon'un bir İngiliz filosu tarafından Magriplilerden alınması dışında bir başarı gösteremedi. İmparator Friedrich Barbarossa, Fransa kralı Philippe Auguste ve İngiltere kralı Arslan Yürekli Richard tarafından yönetilen Üçüncü Haçlı Seferi (1189-92) Kudüs'ü geri almayı başaramadı. Venedik *doge*'sinin hırsı tarafından yönlendirilen Dördüncü Haçlı Seferi (1202-4) Konstantinopolis'i ele geçirmeyi başardı, kent halkı kılıçtan geçirildi ve Bizans'ta bir Latin imparatorluğu kuruldu; oysa seferin amacı bu değildi. Beşinci (1216-17), Altıncı (1248-54) ve Yedinci (1270) seferler Mısır veya Tunus'a yöneldi ve Fransa kralı St Louis vebadan öldü. Kutsal Topraklardaki son Hıristiyan kalesi Akkâ 1291'de düştü ve buna bir karşılık verilmedi.

Haçlı Seferlerinin sonucu yalnızca modern yaklaşımlar açısından değil, çağdaşları için de sarsıcıydı. St Bernard'ın kendisi Haçlı Seferlerini suçlama zorunluluğu hissetmişti. Geçtikleri ülkeleri, Bohemya, Macaristan, Bulgaristan

ve Bizans'ı yağmalamışlardı. 1096'da Rhineland'dan geçerken sekiz bin kadar Yahudiyi öldürdüler. Bu Avrupa'nın büyük pogrom dizilerinin ilkiydi. Donanma seferleri Akdeniz limanlarını harap etmişti. Kâfirlere karşı olduğu kadar kendi aralarında da savaşmışlardı. Tebalarını soyup sandıklarını doldurmuşlardı. Arslan Yürekli Richard "Alıcı bulsam Londra'yı satarım" demişti. Harcanan can ve çabaların maliyeti hesaplanamaz durumdaydı. Bir Alman imparatoru Kilikya'da ırmakta boğuldu; bir başkası İngiltere kralını fidye için tuttu; üçüncüsü Filistin'e giderken aforoz edildi. İncil adına dökülen kan ve yapılan kıyım her yeri sarmıştı. Kudüs ilk düştüğünde yetmiş bin kişinin soğukkanlılıkla öldürüldüğü söyleniyor. "Doğu'da canları ve emekleri gömülen milyonlar kendi ülkelerinin kalkındırılmasında çok daha verimli olabilirlerdi."[29] Haçlı Seferlerinin tek kârlı yanının Hıristiyan dünyasına getirilen kayısı olduğu ileri sürülür.[30]

Fakat Haçlı Seferlerinin yol boyu yarattıkları dehşet genellikle onların gerçek dürtülerinin anlaşılmasını engellemektedir. Dinsel tutku açlık dalgalarından, salgınlardan ve aşırı nüfustan acı çeken bir toplumun huzursuzluklarıyla iç içe geçmiştir. Haçlı olmak yoksulluğun acılarını dindirmenin bir yoluydu. İyi beslenen şövalyeyle iyi giyimli maiyeti, onları izleyen yoksullar sürüsüne nazaran çok az sayıdaydı. "Halkın Haçlı Seferleri", "Çobanların Haçlı Seferleri" büyük seferlerden çok sonra da devam etti. Onlar için Kudüs Mesih'in geri geldiği düşsel Selâmet kentiydi. Haçlılar "silahlı hacı"lar, "ortaklaşa *imitatio Christi*, Kudüs'teki kutsayıcı ayinle ödüllendirilecek kitlesel fedakârlık", "yoksulların kurtuluşu"nun esiniydi.[31] Şövalye kastının başarılı seferleri yerel kiliselerinde taşla temsil edilecek, ayakları dindarca ölüme yürüyecekti. Yoldaşların çoğu bir daha eve dönemedi, ölmüş kabul edildi. Elbette haçlı seferinin kapsamına yalnızca Kutsal Topraklar girmiyordu. Latin Kilisesi Baltık'taki kuzey seferlerine de (Bkz. s. 390-392) ve İspanya'daki *Reconquista*'ya da aynı derecede önem veriyordu (Bkz. s. 374).

Haçlı Seferlerinin etkisi çok büyük oldu. Kudüs'te kurulan Latin Krallığı (1099-1167) "Deniz Aşırı Avrupa"nın ilk deneyimiydi.[32] Doğu Akdeniz yolculuk ve ticarete tekrar açıldı. İtalyan kentleri, özellikle Venedik ve Cenova zenginleşti. Ortak Latin Kilisesi kimliği papalığın önderliği altında pekişti. Haçlılar ortaçağ romans, felsefe ve edebiyatının gelişmesinin altında yatan kahramanlık ve merakı besleyen engin bir hazine yarattılar. Gene haçlılar, Batı Hıristiyanlığıyla feodalite ve militarizm arasındaki bağların güçlenmesine hizmet ettiler. Askeri tarikatların doğmasına yol açtılar. Latinlerin kötü davranışları ve bu kötülükleri gören Yunanlıların nefretleri, Hıristiyanlığın birleşmesini olanaksız hale getirdi. Hepsinden önemlisi Hıristiyanlıkla Müslümanlık arasındaki engeller güçlendi, Batılıların saldırgan ve kaybeden olarak biçimlendiği ortamda ilişkiler zehirlendi. Kısacası, haçlılar Hıristiyanlığa kötü bir ün kazandırdılar.

Askeri tarikatlar, özellikle *Hospitalier*ler ve *Templier*ler Haçlı Seferleri etiğinde ana tartışma konusuydu. Kudüs St. Jean Hastanesi Tarikatı Şövalyeleri 1099'da Birinci Haçlı Seferinden sonra kuruldu. Asker, doktor ve din adamı

biraderleri içeriyordu. Akkâ'nın düşüşünden sonra Kıbrıs'a kaçtılar, Rodos'a egemen oldular (1309-1522) ve sonunda Malta'ya yerleştiler (1530-1801). İsa'nın Yoksul Şövalyeleri ve Süleyman'ın Tapınağı 1118'de Kudüs'e hacca giden yolcuları korumak amacıyla kuruldu. Ancak bankerlik ve emlakçılık yapmaya başladılar ve bütün Hıristiyan dünyasındaki mülkleriyle büyük zenginlikler elde ettiler. 1312'de aralarında Fransa kralının da bulunduğu suçlayıcılar tarafından büyü, oğlancılık ve dinsel sapkınlık ithamlarıyla ortadan kaldırıldılar. İlk üstadı azamları Hugues de Payens'le ilişkilendirilen amblemlerinde bir at üstünde iki şövalye görünür; o kadar yoksuldurlar ki, iki arkadaş tek atı paylaşırlar. İnsanların askerlik yaparak manastır yeminlerini yerine getirecekleri düşüncesi ortaçağ zihniyetinin ilginç çarpıtmalarından biridir. *Hospitalier*ler ve *Templier*ler bütün Batı'da şubeleri olan uluslararası örgütlerdi. Tötön Şövalyeleri, bunun tersine, çok erken dönemde Baltık'a yönelmişlerdi (Bkz. aşağıda). Santiago, Calatrava ve Alcantara gibi askeri tarikatlar İspanya dışında faaliyet göstermemişlerdi.

1203-1204'te Konstantinopolis'in çifte işgali haçlı hareketinin kuşkulu erdemlerini iyi sergilemektedir. Venedik'te toplanan Dördüncü Haçlı ordusu çok geçmeden yaşlı *doge* Enrico Dandolo ve Bizanslı Eirine'yle evli olan Alman kralı Savabiyalı Philip'in tasarılarına kurban oldu. *Doge* Cumhuriyetin Doğu Akdeniz'deki mülkünü artırma, kral da sürülmüş yeğenini Bizans tahtını çıkartma fırsatı yakaladığını düşünüyordu. Böylece, donanma kirası karşılığı olarak Haçlılar Venediklilerle yağma mallarını paylaşma ve IV. Aleksios'u geri getirme anlaşması yaptılar. Ayrıca, gemi ücretlerini ödeyemediklerinde Dalmaçya'daki Macar limanı Zara'yı teminat olarak işgal etmek zorunda kaldılar. Temmuz 1203'te direnmeyle karşılaşmadan Çanakkale Boğazı'ndan geçtiler ve çevreyi yağmaladılar. Ama Konstantinopolis'teki IV. Aleksios'un boğazlandığı bir saray darbesi zaferlerini boşa çıkardı. Nisanda aynı şeyi bir daha yapmak zorunda kaldılar. Bu kez Konstantinopolis tamamen yağmalandı, kiliseler yıkıldı, halk öldürüldü, ikonalar parçalandı. Flandre kontu Baudoin'a Aya Sofya'da Venedik Patriği olarak *"Basileus"* tacı giydirildi. İmparatorluk Venedik kolonileri ve Latin fiefleri olarak parçalandı. Bu noktada, Nisan 1205'te Edirne'de Haçlı ordusu Bulgarlarca yok edildi. Kudüs'e bin mil bile yaklaşamadılar. "Büyük İhanet" işlemişlerdi.[33]

Dördüncü Haçlı Seferi Doğu'da arkasında iki Roma İmparatorluğu bıraktı: Boğazlardaki Latin İmparatorluğu ile Küçük Asya'da İznik'teki Bizans kalıntısı. Birincisi 1261'e kadar altmış yıl yaşadı, Venedik donanmasının geçici bir yokluğunda ikincisi eski yerini aldı. Uzun dönemde tek çıkar sağlayan Venedik olmuştu.

Gene de, Dördüncü Haçlı Seferi fiyaskosu Latin Kilisesi'nin-III. Innocentius papalığının (1198-1216) birçok siyasal başarısıyla çakışıyordu. Papa olmadan önceki adı Lotario d'Agnani olan Innocentius bütün kralları "teokratik idare"ye bağlama hayaline en fazla yaklaşan doğuştan iktidar kullanıcısıydı. Almanya'da imparatorluk adaylarından Brunswickli Otto'ya hem taç giydirmeye hem de sonradan onu tahttan indirmeye çalışmıştı. Fransa'da Philippe-

Auguste'ün evlilik kararlarını onaylamayı reddetmiş ve ülkeyi yasak altına alarak sonunda Kralı yirmi yıllık ayrılıktan sonra Kraliçesini kabul etmeye zorlamıştı. İngiltere'de Kral Jean'la girdiği bir başka uzun mücadele sonucunda gene kilise yasağını dayatmış ve Kralı itaate zorlamıştı. İngiltere, Aragon, Sicilya, Danimarka, hatta Bulgaristan gibi Kutsal Makam'ın vassalleri arasına girmişti. Kilisenin Kasım 1215'te Lateran'da toplanan XII. Genel Ruhani Meclisi bütün Hıristiyan dünyasından gelen 1500 yüksek din görevlisinin Papa'nın önerilerini tartışmadan kabul edişine tanık olmuştur.

Gerçekte Latin Kilisesi, yüksek siyasette, sıradan insanların yaşamında etkili olduğundan daha etkiliydi. Hiyerarşi genellikle halkla temas kurmuyordu. Dinsel sapkınlık, pagan canlanmalar, düşsel batıl inançlar ve Kilise'nin zenginliğine karşı şiddetli direniş her yerde görülüyordu. III. Innocentius bunalımla baş edebilmek için yoksul kardeşlerden oluşan iki yeni tarikatı kutsamıştır. Bunlar kitleler arasında cemaate hizmetin örnek yaşamını sürdüreceklerdi. Vaizler Tarikatı (VT) Dominikenler veya Kara Biraderler, Kastilyalı San Domingo Guzman (1170-1221) tarafından kuruldu. Guzman tarikatın nizamnamesini 1220-1221 yıllarında yazdığı iki risaleyle belirlemişti. O zamandan beri bu tarikat üyeleri kendilerini vaaz ve inceleme araştırmalarına adadılar. Küçük Biraderler Tarikatı (KFT) Minoritler veya Boz Biraderler Assisili Aziz Francesco (y. 1181-1226) tarafından kurulmuştu ve papalık belgesini 1223'te almışlardı. O zamandan beri tarikat üyeleri özellikle ahlaki öğretiler üstünde yoğunlaştılar. Dominikenler ve Fransiskenler, kadınlarla erkekleri tarikatlarına kabul edip yaygın ve bireysel yoksullukla mücadele amacıyla ant içtiler. 1274'te öteki gelişmelere dur denilene kadar Yoksul Clares, Karmelitler veya Beyaz Biraderler ve Austin Biraderler gibi başka yoksul-dilenci tarikatları daha kuruldu. Dindarlıklarından bazen kuşkulanılan keşişlerin tersine, "sevecen biraderler" yüksek ruhban sınıfı tarafından hoş görülmezken halk tarafından daima sevildiler.

Aziz Francesco kuşkusuz ortaçağ Hıristiyanlığının en sevilen kişisidir. Toskana Assisi'de zengin bir tüccarın oğluydu; elbiselerini bir dilenciyle değiştirdi ve mirasını reddetti. "Yoksulluk Hanımın Kocası"ydı. Bir süre Assisi'de bir mağarada münzevi olarak yaşadı, ama 1219'da bir Haçlı Seferine katılarak Mısır'a gitti. Fransiskenlerden çok Yoksul Clares örgütünün kurulmasında daha doğrudan etkisi oldu. 1224'te Monte Verna'da dua ederken, gövdesinde, çarmıha gerilen İsa'nın yaralarına tekabül eden yerlerde yaralar çıktı. Efsanevi Doğa ile ilişki kurma yeteneği *Güneşe İlahi* ve daha sonra *Fioretti* (Aziz Francesco ve Yoldaşlarının Küçük Çiçekleri) eserlerinde anlatılır. Hıristiyan etiğini doğrudan etkileyen ilahi ve duaların yazarıdır:

Rabbim, beni barışının aracı yap
Nefret olan yere sevgi ekeyim,
Zulüm olan yere bağışlama,
Kuşku olan yere inanç,
Umutsuzluk olan yere umut,

Karanlık olan yere ışık,
Hüzün olan yere neşe.
Ey İlahi Efendi, bana bağışla da arayıp durmayayım
Teselli olmak için, teselli etmeyi,
Anlamak için anlatmayı,
Sevilmek için sevmeyi,
Çünkü vermektedir almak;
Affedersek affediliriz;
Ölünce sonsuz yaşamda doğarız.[34]

Biraderler, çağın başka bir gelişmesinde, üniversitelerin doğuşunda da önemli rol oynamışlardı. "On ikinci yüzyıl Rönesansı" ilahiyat dışında dindışı öğrenimin de önemli olduğu ilkesini ortaya koymuştu. Fakat eğitim kurumlarının Kilise izni olmadan kurulabileceği kabul edilebilir değildi. Dolayısıyla ilahiyat, hukuk, tıp, sanat ve felsefe ile müzik olarak dört veya beş fakülteye ayrılan *Studium Generale*, yani üniversite beratla kuruluyor ve özerk bir örgütçe yönetiliyordu. Bologna'dan (1088, 1215'te tekrar kuruldu) sonra Paris (y. 1150) ve Oxford (Avrupa'nın en eski üniversitesi, 1167) kuruldu. 1300 yılına gelindiğinde İtalya, Fransa, İngiltere ve İspanya'da bir dizi üniversite kurulmuştu ve başkaları da kurulacaktı (Bkz. Ek III, s. 1308).

Albili sapkınlara karşı olan Haçlı Seferi (1209-71) ortaçağ Hıristiyanlığının çok farklı bir yönünü ortaya koymuştur. 1119'da III. Innocentius dinsel sapkınlığı "Tanrı'ya karşı ihanet" olarak tanımlamıştı. Lanetinin hedefi Katharlar, yani Languedoc'taki Albililerdi. Kadim Gnostik, Manikeen ve Bogomillerin manevi devamı olan Katharlar Bosna'da daha eski varlıklarına dair işaretler bırakmışlar ve Milano'da sapkınlık davasına muhatap olmuşlardı. Sonra hızla Albi, Agen, Pamiers, Carcassonne ve Toulouse yönünde yayıldılar ve buralarda yerel kontların himayesini kazandılar. Kötülüğün varlığının, tek başına iyilik dolu bir Yaratıcının varlığıyla çeliştiğine inanıyorlardı; iyilik ve kötülük, dolayısıyla ayrı yaradılışlar olmalıydı. Vejeteryan, sofu ve püritendiler; erkek ve kadınlar eşitti ve *consolamentum* "ellerin sürülmesi" ritüelini yürüten *perfecti* denilen kastı destekliyorlardı. 1167'de Toulouse yakınında Saint Felix de Caraman'da muhalif bir ruhani meclis topladılar ve Küçük Asya'daki aynı inançlara sahip muhaliflerle temas kurdular. Kilise'nin 1179'da toplantıya çağrılan XI. Genel Ruhani Meclisi konuyu görüştü, fakat bir karar oluşturamadı ve St Dominicus'un vaazları da aynı biçimde sonuçsuz kaldı. 1209'da papalık delegesinin öldürülmesi genel bir saldırı başlatılması için vesile olarak kullanıldı [BOGUMİL].

III. Innocentius Müslümanlığa karşı düzenlenen Haçlı Seferi gibi bir sefer düzenlenmesini isteyerek, günahların affedileceği ve sınırsız ganimet alınacağını ilan etti. İlk aşamada, 1209'dan 1218'e kadar Fransa ve Burgonya'dan gelen on iki bin şövalye Yaşlı Simon de Montfort yönetiminde Toulouse kontları VI. ve VII. Raymond yönetimindeki dinsel sapkınlarına savaş açtı. İkinci aşamada 1225'ten 1271'e kadar Fransa kralının orduları da kavgaya dahil ol-

du. Katharlar döneklikle ölüm arasında seçime zorlandılar. Çoğu ölümü seçti. Bir Kathar dönek olan Robert la Bougre* yönetimindeki Kutsal Engizisyon gerçek bir işkence ve terör salgını başlattı. 1244'te Montségur'da, *perfecti*'nin kutsal mekânında, iki yüz inatçı geniş bir ateşin üstünde yakıldı. Yıldan yıla, köy köy, kılıç ve davalarla yok etme devam etti. Queribus Kalesi 1255'te düştü. On dördüncü yüzyıla gelindiğinde kalan eski Katharlar kendilerini Roma Kilisesi'nin bölgesi içinde buldular. Langueodc eyaleti Fransa krallığının parçası olmuştu. Fransa'nın birliği Midi'nin acıları üstüne kurulmuştu.[35]

Haçlı Seferlerinin başka yararları da oldu. Kâfirlere karşı olduğu gibi eve daha yakın inançsızlara karşı da yöneltilebilirdi. St Bernard 1147'de Frankfurt'ta Sakson soyluların Kutsal Topraklara gitmekten çok Slav komşularına saldırma isteğinde olduklarını gördü. Bir papalık fermanı, *Divina dispensatione* alındı ve St Bernard kuzey haçlılarını "Tanrı'nın yardımıyla dine girene veya yok edilene kadar kafirlerle savaşma"ya yöneltti.[36] Vendlere karşı Haçlı Seferinde (1147-1185) Saksonlar, Danlar ve Lehler dik başlı Pomeranya ve Lusatia kabilelerini Katolikliğe boyun eğdirdiler (Bkz. Tablo 26).

Bremen piskoposu II. Hartwig, 1408'de, Livonya'da başka bir "sürekli haçlı seferi" başlattı. Merkezleri Riga olan silahlı Alman keşişleri Kılıç Kardeşleri tarikatından alınan yardımla örgütlenerek bütün kuzeydoğu Balık kıyısını Katolik denetimine soktular. Livonya Tarikata boyun eğdirildi, Estonya Danlara, Finlandiya İsveçlilere teslim edildi. Bu seferler adı bilinmeyen bir yazar tarafından *Livlandische Reimchronik* adlı y. 1295'te yazılan bir kronikte anlatılır. Tanrı adına öldürme ve yakma dürtüsü burada dile getirilir:

> Bugün yanan ateşlerin ilki
> Boz bir biraderin eliyle tutuşturuldu,
> Onu Kara birader izledi[37] [DANNEBROG]

Prusya Haçlı Seferi 1230'da başladı. Prusyalılar St Vojtech zamanından beri bağımsızlıklarını koruyor ve sürekli akınlarıyla yerli Polonya prenslerini kaygılandırıyorlardı. Bu prenslerden biri olan Konrad Mazowiecki (Mazovyalı Conrad) küçük bir asker tarikatını, Kutsal Topraklardan sürüleli beri işsiz kalan Töton Şövalyelerini çağırarak sorunu çözmeye karar verdi. Fakat akıntıya kürek çekiyordu: Şövalyeler sözleşmelerinin gereğini yerine getirip yerlerine dönmek yerine, İmparator ve Papadan haçlı seferi beratı aldılar ve sürekli orada kaldılar. Çeşitli destekçileri oynatarak hepsinin denetiminden kurtulmayı başardılar. *Pietati proximum* fermanı (1234) Prusya'nın papalık fiefi olduğunu iddia ediyordu; 1245'te Courland, Semigalia ve Litvanya'nın İmparatorluğa ait olduğunu iddia eden imparatorluk fermanı gibi bu da ölü doğmuştu. Şövalye Kardeşler siyah haç bulunan beyaz üstlükleriyle gittikleri yerlerde kaleler, ti-

---

* Bogomil bağlantıları nedeniyle Katharoslar "Bulgar" sözcüğünden galat *bougre* olarak biliniyorlardı. Ayrıca *perfecti* ciddi cinsel yoksunluk uygulamasında olduklarından oğlancılık suçlamasıyla karşı karşıyaydılar. Avrupa dillerinde sözcüğün *buggery* (oğlancılık) anlamını kazanması da bu nedenleydi.

caret istasyonları kurarak (Thorn (Torun, 1231), Marienwerder (Kwidzyn, 1233), Elbing (Elblag, 1237)) aldırmadan seferlerini sürdürdüler. 1295'te, son bir dinsiz ayaklanmasından sonra, Prusya Töton Devleti, Avrupa'nın ortasında bağımsız bir Haçlı girişimi haline geldi.

DANNEBROG

DANLARIN 15 Haziran 1219'daki Estonya seferi felaketle karşılaştı. Yerli Estonlar onları vaftiz etmeye hazırlanan Kral Muzaffer Valdemar'a yeni teslim olmuşlardı. Fakat gece olunca Dan kampına hücum ettiler, piskoposu öldürdüler ve haçlıları denize sürdüler. Efsaneye göre savaşın kaderi, ancak göklerden kızıl bayrak ve beyaz bir haç inip bir ses Danları karşı koymaya çağırınca değişti. Valdemar zafer kazandı, Tallin kenti veya Dan Kalesi kuruldu ve Danimarka ulusal bayrak olarak *dannebrog* yani kırmızı bez'i benimsedi.[1]

O zamandan beri bütün bağımsız ulusların kendi bayrağı vardır. Birçoğunda, *Dannebrog*'taki gibi haç bulunur. İngiltere'de St George'un kırmızı haçı, İskoçya'da St Andrew'un diyagonal mavi haçı, İsveç'te mavi zemin üstüne sarı haç. İsviçre Danimarka'nın renklerini benimsedi, ama haçı değiştirdi. Birleşik Krallığın Union Jack'i [Bayrağı] SS George, Andrew ve ilk kez İrlanda Birliği kurulduktan sonra 12 Ocak 1801'de kullanılan St. Patrick haçlarını birleştirir.

Bütün Avrupa monarşileri ulusal bayrağın yanında kraliyet bayraklarına sahiptir. Danimarka'nın *statant* gök mavisi üç aslan ve kırmızı kalpler bulunan kraliyet bayrağı *Dannebrog*'dan eskidir.

Hollanda örneğini (1652) izleyen çoğu modern cumhuriyet basit iki veya üç renkli bayrakları benimsedi. Bunlardan bazıları Fransa (1792), İtalya (1805) veya İrlanda (1922) gibi dikeydir. Almanya (1918) veya Rusya (1917) gibi yatay olanları da vardır. Çoğu rakip rejimlerin bayraklarıyla çekişmek zorunda kalmıştır. Ulusal bayraklar yurtseverliğin odağı ve kimliğin canlı bir simgesidir. Benimsenme biçimleri Avrupa ulusal topluluklarının oluşum tarihinden bağımsız değildir.

Töton Şövalyelerinin yöntem ve dürtüleri çok uzun süredir tartışma konusu olmuştur. Durmaksızın savaştıkları Polonya ve Pomeranya'daki komşuları Papaya acı şikâyetlerde bulundular ve sonunda konuyu Konstanz Ruhani Meclisine getirdiler. Konuya sevecenlikle yaklaşım gösteren gözlemciler çelişkiyi görmezlikten geldiler:

> Töton Şövalyelerinin temel dürtüsü, bütün haçlılar gibi, fedakârlıkla Tanrı'nın rızasını kazanma isteğidir. Seçilen yöntem, özellikle Fransiskenler tarafından işlenen sevgi misyonuyla karşılaştırıldığında tuhaf görünebilir... ama Töton Şövalyeleri ve Biraderler... şu ortak yöne sahiptirler: Onlar da dünyevi yaşamdan bağlarını kopartmadan ruhlarının kurtuluşunu ve kutsanmaya ermeyi hedefliyorlardı... manastır dışı bir yaşamda manastır tarzı bir adanmayı paylaşıyorlardı.[38]

Uygarlık böyle yayıldı.

Doğu Avrupa on üçüncü yüzyılda Töton Şövalyelerini geride bırakan işgalcilerin akınlarına uğradı. Cengiz Han'ın Moğolları Asya bozkırlarını fırtına gibi süpürerek, önce 1207'de Cengiz'in oğlu Çuçi Güney Sibirya'ya boyun eğdirdi, sonra 1223'te Transkafkasya'yı aştılar ve Kalka Irmağı'nda Kiev ordusunu yok ettiler. 1236-1237'de Cengiz'in torunu Batu Han Uralları aştı, Ryazan ve Vladimir prensliklerini yağmaladı ve Moskova'yı yerle bir etti. Batıya yönelmeden önce 1240'ta ilk Kiev'i kuşatma sonucunu aldı. 1241'de Galiçya yağmalandı, Krakov yerle bir edildi. 9 Nisan 1241'de Sakallı Heinrich yönetimindeki Polonya prensleri Silezya'da Legnica ovasında parça parça edildi. Moğolların zaferlerinin nişanesi olarak dokuz torba dolusu sağ kulak topladıkları söylenir. Akının başka bir kolu Macaristan'a yöneldi ve IV. Bela yönetimindeki Macar prensleri Tisza ırmağında aynı kadere uğradılar. Batu sonra doğuya döndü, Volga ağzında Saray'da kamp kurdu. 1259 ve 1287'de benzer yağma akınları yapıldı [**HEJNAL**].

Moğol işgalleri birçok ülkenin yüzünü değiştirdi. Batu Han'ın atlıları Volga'ya ayrılmamak üzere yerleşti. Volga ile Don arasında kurulan Altın Ordu devleti, muhteşem başkentine sürekli akınlar düzenledikleri Volga Bulgarlarının yerini aldılar. 1552-1556'da Moskof prensliğinin ilhak edeceği Kazan ve Astrakan hanlıkları modern Tataristan'ın temelini oluşturan Asyalı nüfusun coğrafyasını yarattı. Kırım Tatarları Bahçesaray'daki başkentlerinde çambul, yani akınlarla yüzyıllarca yaşayan bir devlet oluşturdular. Onların varlığı daha sonra Dinyeper ve Don'da oluşan ve uzun süre komşu Ukrayna'ya yerleşimi geciktiren Kazak topluluklarını doğurdu.

HEJNAL

Macarca şafak anlamındaki bir sözcükten gelen ve bundan kalk borusu anlamını kazanan *Hejnal* Lehçeye düşman saldırısını haber veren trampet sesi olarak geçti.
Hejnal Krakowski

Bugün *hejnal mariaski*, yani St Mary trampet çağrısı eski Krakov'un birçok ilginçliğinden biridir. Kentin meydanına bakan eski kilisenin kulesinde çalınır. Gece gündüz, yaz kış her saat başı çalınır ve her seferinde kuzeye, güneye, doğuya ve batıya doğru dört kez tekrarlanır. Açık akorlarla basit bir melodidir ve son kadansları daima kısa tutulur. 1241'de veya belki de 1259'da bir Moğol okuyla boğazından vurulan trampetçinin anısını yaşatmaktadır. Kesintiye uğrasa da onun trampet çalma-

sı kentlilerin kaçmasını sağlamıştır. Kalanlar onu ölümsüzleştirmek için bir kent trampetçisi istihdam etmişlerdir.

Ritüel, on dokuzuncu yüzyılda ve 1939-45 yıllarındaki Alman işgali sırasındaki kısa kesintiler dışında yedi yüz yıldan fazla süreyle devam ettirilmiştir. Trampetin çalındığı kiliseden daha eski bir gelenektir. 1945'ten sonra Polonya Radyosu öğleyin saat iki sinyali olarak bu müziği kabul etmiştir. Milyonlarca dinleyiciye Polonya kültürünün eskiliğini ve Polonya'nın dışa açık konumunu anımsatır. Cengiz Han'ın ve Avrupa'nın ortasına giren atlılarının halen yaşayan birkaç canlı anısından birini oluşturur.[1]

25 Ekim 1405'te İsviçre'nin Lozan kentini alevler sardı. Piskopos hemen yangın önlemleri olarak on bir maddeli bir bildiri yayımladı. Beşinci madde "gecenin her saatinde Katedralin kulesindeki gözcülerden biri saati bağırarak kentin öteki bekçilerine söylemek zorundadır... yoksa 6 *denier* ceza verecektir" demektedir. Altı yüzyıl sonra, her akşam saat altından itibaren gözcü hâlâ dört yöne bağırır: *"Il a sonné dix!"*[2]

Yorkshire'de Ripon'da 886 yılından beri "sözleşme borusu"nun "trampet çaldığı" söylenir.

1987'de Danimarka Ebeltoft'ta Avrupa Yer ve Kule Bekçileri Birliği kuruldu. Üyelerinin çoğu modern zamanlarda dirilitilen geleneklerin temsilcisidir. Krakov, Lozan ve Ripon, Almanya'da Annaberg, Celle ve Nordlingen, İsviçre'de Ystad'la birlikte "başından beri" gözcülüğü sürdürme iddiasıyla seçkin grubu oluştururlar.

Nüfusunun büyük bölümünü yitiren Polonya ve Macaristan ellerinden geldiğince toparlanmaya çalıştılar. İki ülkede de Alman İmparatorluğunda yerleşmeye hazır kolonistler bulunduğu için, Moğol işgalleri göç ve yerleşim hızını artırdı. Bu dönemde Alman ve Flaman yerleşimciler Silezya ve Pomeranya ile Transilvanya'ya ilerlediler. Yerleşmeci prensler uygun koşullarda toprak kiraladılar ve göçmen köylü kafilelerini daha doğuya yönelmeleri için ikna ettiler. Bu sırada kentler kuruldu ve Magdeburg veya daha az olsa da Lübeck Yasası modelinde sözleşmeler yapıldı. Bu verimli dönemin kentleri (Breslau (1242), Buda (1244), Krakov (1257) ve ötekiler) Alman hukukuyla yönetildiler ve Alman tüccarlarla doldular. Hansa Ligi ve Töton Şövalyelerinin Baltık'taki faaliyetlerine ek olarak bu süreç Alman etkisinin fazlasıyla artmasına yol açtı **[BUDA] [HANSA]**.

Moğollar ele geçirdikleri doğu Slav ülkelerinde birliğe benzeyen her şeyi tahrip ettiler. Bazı Rus prensleri sonunda Litvanyalı komşularına yönelerek kaçmayı başarabildiler (Bkz. s. 420). Fakat Doğu'dakiler, sözlük anlamıyla "boyun bükmek" zorunda kaldılar. Düzenli aralıklarla hanın kampında toplanarak meşaleler arasından geçip gösterilen boyunduruğun önünde eğilmek ve efendilerinin önünde kendilerini göstermek zorundaydılar. Bu amacı unutulmayan bir aşağılama ritüeliydi. Halkları Moğol *baskiki*, yani valiler tarafından

toplanan haracı ödemek zorundaydı. Ama Ortodoks Kilisesi baskı altına alınmadı. Dönem "Tatar boyunduruğu" dönemiydi.

Venedikli Marco Polo'nun seyahatnamesinde "Rusya eyaleti"nin bu dönemki betimlemesi bulunmaktadır. Babası Kırım'ı 1260'ta ziyaret etmiştir:

> Eyalet... çok geniştir... ve sınırları kuzeyde Karanlıklar Ülkesi olarak adlandırılan yere kadar uzanır. Halkı Hıristiyandır ve Yunan ritüeline bağlıdır... Erkekler çok hoş, uzun ve açık tenlidir; kadınlar da... iyi yapılı, açık renk saçlıdır ve saçlarını uzatma adetleri vardır. Ülke Batı Tatarlarına haraç öder... Haraç olarak çok miktarda ermin, samur, zerdeve ve tilki kürkü... çok miktarda vergiyle birlikte alınır. Birkaç (gümüş) madeni vardır... Fazlasıyla soğuk bir ülkedir ve ülkenin... çok sayıda alaca doğan gelen Kuzey Okyanusu'na kadar uzandığına inandım.[39]

Eski kabullenişlerin tersine ortaçağda ekonomik yaşam durgun değildi. Bu dönemde Kuzey Avrupa'da "tarım devrimi"nin, on dokuzuncu yüzyıl "sanayi devrimi" kadar etkili olduğunu savunan bir tarih okulu vardır.[40] Sav, su ve yel değirmeniyle Madencilik faaliyetlerinin yaygınlaşması gibi yeni enerji kaynakla-rının, demir pulluk ve beygir gücü ve hasat oranıyla beslenmenin gelişmesinde yarattığı etkiye dayanmaktadır. Yeni tekniklerin geniş bölgelere yayılması bazen yüzyıllar almıştır, fakat zaman içinde yaratılan etki zinciri belirleyicidir. Artan yiyecek arzı, özellikle Fransa'da ve Alçak Ülkeler'de nüfus patlaması yaratmıştır. Nüfus artışı yeni kentleri doldurmuş ve yeni emek gücü yaratmıştır. Emek gücü madencilik ve dokuma gibi yeni sanayi girişimlerinde kullanılmış: Tekstilde uzmanlaşmış kentler zenginleşmişlerdir. Deniz ticareti de sürekli gelişmiştir **[PLOVUM] [MURANO]**.

BUDA

MACAR kralı IV. Bela 1244'te Tuna kıyısındaki Peç şehrine özerklik beratı verdi. Kararı Tatar işgalleri sonrasındaki geniş yeniden inşa programının bir parçasını oluşturuyordu. Bundan sonra kent, krala terk edilen iktidar alanları dışında bütün yetkileri kullanarak kendisini Magdeburg *Hukuku*'na göre yönetecekti. Zaman içinde benzer düzenlemeler ırmağın karşı kıyısındaki banliyö Buda kalesi için de yapıldı ve tek kent çevresinde iki ayrı hukuki birim oluştu.[1] Almancada Ofen olarak bilinen Buda, 1361'de Estergon'dan sonra Macar başkenti oldu.

Bir kentin yaşamı kuruluş sözleşmesinde tanınan hakların niteliğinden geniş ölçüde etkileniyordu. Krallar ve prensler tarafından tanınan belediye beratları yaygınsa da, özellikle Almanya'da piskoposlar da fazlasıyla etkindi. Macaristan ve Polonya gibi soyluluğun güçlü olduğu yerlerde, Kilise ve Devletin uzun kolundan bağışıklık kazanan vahalar oluşturan özel kentler de kurulmuştu. Kentlerin büyümesi ortaçağ sonlarında merkezkaç eğilimleri fazlasıyla güçlendirdi. Toprağa bağlı devletler ve soylu özgürlükler sistemine katkıda bulundu.

Bir kentin Magdeburg modelini benimsemesi doğrudan buranın Alman yerleşimi olduğunu göstermez. Magdeburg Hukuku bütün Doğu ve Orta Avrupa'da Alman olan ve olmayan kentler tarafından benimsenmişti. Peşte ve Buda'da Osmanlı yönetimi zamanında bile güçlü bir Alman topluluğu vardı. İkiz kentler 1872'ye, Macaristan'ın Habsburg ikili monarşisinden ayrı varlığını ifade etmesinden kısa süre sonrasına kadar tek belediye yönetimi altında birleştirilmediler. 1896'da Macaristan'ın kuruluşu için düzenlenen abartılı bininci yıl festivaline birlikte ev sahipliği yaptılar.

Macaristan'ın bininci yılı doğal olarak St Stephanus'un kişiliği ve Papa tarafından verilen armağan taç üstünde odaklanmayı doğurdu. Bu olay, Peç'in kuruluşu gibi, Batı'yla kurulan son bağlantının da pekiştirilmesi olarak anlaşılıyordu. Stephanus'un kraliçesi Gisella, Bavyeralı Heinrich'in (kendisi de aziz ilan edilen geleceğin Alman İmparatoru) kız kardeşiydi. Stephanus'un 1000 yılında taç giymesi, tahta çıkmasında onun Bulgar ve Ortodoks destekli rakiplerine karşı yardımcı oldu. Bu tacın Arpad'dan Habsburglara kadar bütün Macar kralları tarafından takıldığına inanılır ve bütün geçerli taç giyme törenlerinin zorunlu parçasıdır. Birçok kez kaybolmuş veya saklanmış, ama asla tahrip edilmemiştir. 1405'te taç Lüksemburglu Sigismund tarafından illegal olarak götürülürken Avusturya bataklıklarına düştü, fakat bataklık göksel ışınlarla parıldamaya başlayınca bulundu. 1945'te genç ülkeden kaçırıldı, ABD'ye götürüldü ve gizlice Fort Knox'a saklandı. 1978'de Macaristan halen komünist idare altında olmasına karşın Budapeşte'ye iade edildi.

Dolayısıyla, "St Stephanus Tacı"nın St Stephanus'a ait olup olmadığı tartışmasının yapılması ilginçtir. Ayrıca, sonraki iddialara karşın Roma'dan geldiği de tartışılmaktadır. Son dönemdeki bilimsel görüşlere göre, ana altın band, *corona graeca*, on birinci yüzyılda Bizans'ta, olasılıkla I. Geza'nın (h. 1074-7) eşi Synadene için yapılmıştır. Geleneksel görüşe göre "Yunan Tacı" eski bir taçtan, I. Stephanus için yapılmış olan *corona latina*'dan dökülmüştür.[2] Modern görüşe göre St Stephanus'la tek olası bağlantı şimdi kayıp olan, bir zamanlar Latin Tacı'nın kemerli tepesinde bulunan orijinal haçtır.

Kökeni ne olursa olsun Tacın iki parçası, Yunan ve Latin bölümleri, Macaristan'ın batıyla ilişkilerinin değil ortaçağ Macaristanının Hıristiyanlığın kalbinde yer aldığı dönemin anısını taşımaktadır. Yunan Tacı değişik mücevherlerden oluşan bir şeritle küçük plakalardan oluşan emaye bölümleri taşır. Önünde, alnın üstünde, Mesih Pantakrator'un yüksek plakası vardır; arkada yeşil hale biçiminde VII. Mikhail Dukas'ın (h. 1071-8) plakası bulunur. İmparatorun iki yanında imparatorun oğlu Konstantinus ile Kral Geza'nın portreleri bulunmaktadır. Geza'nın plakasında Yunanca bir yazı vardır: GEOBITZAS PISTOS KRALES TURKIAS (Geza, Türkiye'nin inançlı kralı). Şeridin diğer bölümleri Bizans tarzı melek ve azizlerle süslüdür. Latin tacında, tersine, şeritlerin birleşme noktasında tahtında İsa olmak üzere havariler vardır. 1551'de Habsburgların ilk taç giyişinde orijinal haçın yerine takılan eğimli haç hepsinin üstündendir.[3]

Kesin olan, Tacın en güçlü yanını oluşturduğu söylenen niteliğidir - tacın yok edilmesi olanağı yoktur.[4]

MURANO

MURANO Venedik lagünasında bir adadır. Burası 999 yılından kalma Romanesk kilise Santa Maria e Donato'nun ve eski Venedik Cumhuriyeti cam sanatı işlerinin bulunduğu yerdir.

Camcılık Avrupa'da eski zamanlardan beri bilinir, fakat Yunan ve Roma camı yapı olarak kaba, renk olarak mattır. Ancak Murano'da, on üçüncü yüzyılın başında cam ustaları dayanıklı ve saydam camı üretebilmişlerdir. Formül onyıllarca gizli kalmış, sonra Nuremberg'e sızdırılmış ve buradan bütün kıtaya yayılmıştır.

Saydam cam optik bilimini olanaklı kıldı ve kesin ölçüm yapan aletlerin gelişiminde can alıcı rol oynadı. Mercek ilkesi ve dolayısıyla ışığın kırılması y. 1260'larda bilinmiyordu ve Roger Bacon ilk gözlüğü yapmış olmakla tanınır. (Strasbourg katedralinin vitraylarından birinde İmparator VII. Heinrich'in (öl. 1313) gözlüklü portresi vardır.) Cam pencereler on dörtle on altıncı yüzyıl arasında, önce kiliselerde ve saraylarda sonra daha mütevazı konutlarda yaygınlaştı. Cam kavanozlar, imbikler ve tüpler kimyaya dönüşecek olan simya deneylerinin yapılmasını kolaylaştırdı. Cam koruyucular ve seralar bahçe tarımını geliştirdi. Hepsi cama dayalı mikroskop (1590), teleskop (1608), barometre (1644) ve termometre (1593) dünya hakkında bilgimizde devrim yarattı. İlk kez Murano'da üretilen gümüş sırlı cam kendimizi görme konusunda bir devrimdi.

Camın yol açtığı toplumsal sonuçlar çok çeşitlidir. Gözlük kullanımı keşiş ve bilim adamlarının okuma süresini uzattı ve öğrenimin yaygınlaşmasını hızlandırdı. Pencereler özellikle Kuzey Avrupa'da bina içindeki faaliyet süresini uzattı. İşyerleri daha iyi aydınlatılıp ısıtıldı. Seralar çiçek, meyve ve sebze üretimini geliştirdi, eskiden yalnızca Akdeniz'de bilinen daha sağlıklı ve bol diyet olanağı sağladı. Rüzgardan korunaklı fenerler, kapalı arabalar, gözcü kuleleri gelişirken, astronomiden tıbba kadar ölçüm aletleri yapıldı.

Aynanın önemli psikolojik etkileri oldu. Kendi yüzlerini daha net görebilen insanlar yeni bir vicdan anlayışı geliştirdiler. Görünümlerinden, dolayısıyla elbise, saç biçimleri ve kozmetikten daha fazla haberdar oldular. Ayrıca dış görünümle içsel nitelik hakkında daha fazla düşünüldü, kısaca kişilik ve bireysellik incelendi. Portre, biyografi ve moda çalışmaları arttı. Ortaçağ adetlerine hiç uymayan kendi duygu ve düşüncelerini denetleme alışkanlığı, örneğin Rembrandt'ın resimlerinde ve nihayet romanda yankısını bulmuştur. Versailles Sarayı'ndaki *Galerie des Glaces* (Aynalar Galerisi) 15 Kasım 1684'te açıldı. Bu galeri zamanının harikasıydı. Merkez pavyonun bütün cephesini kaplayan ve parka bakan dev aynalar on yedi kocaman pencerenin ve on yedi kocaman kandilin ışığını yansıtıyordu. Ortaçağ Chartres vitraylarının laik karşılığıydı.

Eskilerin camda gördükleri karanlıktı. Modern çağda onun aracılığıyla net görülebildi ve şaşırtıcı, parlak ışık huzmeleri içlerine kadar işledi.[1]

Başka tarihçiler daha da ileri giderler. Önceki koşullarla karşılaştırarak, kentlerin büyümesini özel bir durum olarak kabul ederler ve buradaki faaliyetler Avrupa ekonomisinin "harekete geçmesi"nin kanıtı olarak görülür.[41] Bu belki biraz abartılıdır. 1180'den itibaren Champagne ovalarında düzenlenen yıllık Lagny, Provins, Troyes veya Bar-sur-Aube fuarları gerçekten de önemli bir gelişmedir. Bu fuarlar Lombardiya, Rhineland, Alçak Ülkeler ve Kuzey Fransa arasındaki yarı yolda kurulmuştur ve uluslararası bağlantıları olan tüccar ve finansörler için buluşma noktaları oluşturmuştur. Bütün Avrupa için değilse bile, Avrupa'ya yayılan ekonomik sistemin odak noktalarını oluşturduklarını söylemek mümkündür.

Kentlerin zenginliği birçok siyasal sorun çıkartmıştır. Kent birlikleri yerel piskopos ve kontun otoritesine meydan okuyabilecek araçlara kavuşurken, loncalar ve tüccar birlikleri kent babalarına baskı yapabiliyorlardı. (Kayıtlara geçmiş ilk grev Douai dokumacıları tarafından 1245'te örgütlenmişti.)[42] Feodal düzen içeriden zayıflıyordu. Almanya'da Kolonya ve Nuremberg gibi kentlerin güçlü bağımsızlıkları Kilise veya baronların niçin Hohenstaufen'in otoritesini yeniden dayatamadıklarını da açıklar. İtalya'da Milano, Cenova, Venedik ve Floransa'nın devasa kaynakları Guelph ve Ghibelline savaşlarının denetim altına alınamayışının, Papanın veya İmparatorun direnemeyişinin nedenidir. Flandre'da kentlerin aşırı büyümesi Doğu'ya göçlerin önemli öğelerindendir. Doğu ve Batı Avrupa arasında belirgin bir karşıtlık vardır; yine de her zaman karşılıklı etkileşimin güçlü belirtilerini ele verir. Avrupa hareket halindedir.

Schiedam, Hollanda Kontluğu, 5 Aralık 1262. Utrecht Piskoposu Hendrik'e, St Nicholas gününün arifesinde, Hollanda ve Zeeland Naibesi Kontes Aleida van Henegouven tarafından Schiedam'da, "yeni ülkede" kilise inşa etme ve adama izni verdi:

> Henricus Dei Gratia Traiectensis episcopus universis presentes literas inspecturis salutem in Domino sempiternam. Cum illustris domina, dilecta nostra consanguinea domina Aleidis, uxor quondam Iohannis de Avennis, Hollandie et Selandie tutrix, in nova terra apud Schiedam in divini honorem nominis de novo ecclesiam construi fecerit et dotaverit eandem, nos ipsius in hac piis supplicationibus inclinati ad huiusmodi structuran ecclasiae licentiam concedimus...[43]

PLOVUM

PLOVUM, yani ağır, demirden, üç parçalı pulluk kendinden öncekilerden, basit, ahşap *aratrum*'dan, tırmık-sabandan çok daha fazla geliştirilmiş bir araçtı. Dikey ot kesicisi, yatay bıçakları, eğik düzeltme tablası ve genellikle tekerlekleri olan *plovum* en sert toprakları bile altüst edebiliyordu. Fakat kadim dünyada ender olarak mevcut olan çekici güce ihtiyaç gösteriyordu. Plinius tarafından Po ovasında ilk kez görülüşüyle on birinci, on ikinci yüzyıllarda Kuzey Avrupa'ya yayılışı arasında bin yıl geçmiştir. Bu zaman içinde ana sorun aracın nasıl çekileceğiydi. Ortaçağın başlarında kural bir çift öküzdü. Toprak öküz derisi veya takımıyla, yani bir takım öküzle sürülebilecek yüzey miktarıyla ölçülüyordu. Ama öküzler aşırı yavaştı ve sekiz öküzden oluşan tam bir öküz takımını satın almak da, beslemek de pahalıydı. Atların ancak hızlı, fakat daha küçük ve güçsüz cinsleri yetiştiriliyordu.

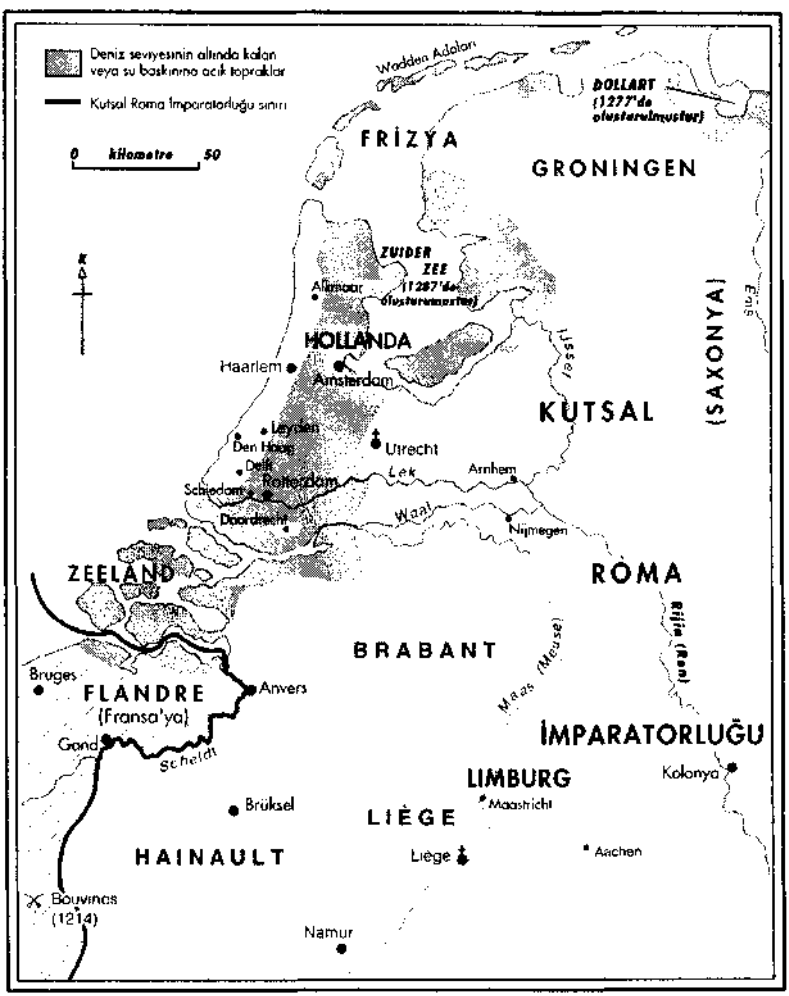
Demir pulluğun kullanıma girebilmesi için beş gelişimin yaşanması gerekti. Önce çiftlik atları yetiştirildi, Karolenj hücum atlarının bir türü. İkinci olarak 800 yılından önce adı geçmeyen, hayvanın sakatlanmadan en fazla yükü çekebilmesine olanak sağlayan boyunduruk geldi. Üçüncüsü 900 yılında benimsenen naldı. Dördüncüsü çiftlik atlarının ahır yiyeceği yulafın ekilmesi. En önemlisi nadasta üç ürün usulünün başlatılmasıydı. İki tarladan üç tarlaya geçiş hasadı büyük oranda artırdı, köylü ailesinin verimliliğini yüzde elli çoğaltı. Dört tahıl türünün de ekilmesine olanak sağladı ve köylünün emeğini bahar ve sonbahar tohum atma mevsimlerine eşit biçimde bölüştürmesine yaradı. Ama bu uygulama saban kapasitesinde ciddi bir artış gerektiriyordu (Bkz. Tablo 29).

On ikinci yüzyıla gelindiğinde kuzey tarım devriminin bütün öğeleri Fransa'dan Polonya'ya kadar yerleşmişti. Tarihçiler konuyu bazı basit denklemlerle kurallaştırmışlardır. Örneğin Meitzen tırmık-saban + çapraz-sürme = metre kare ve ya Marc Bloch'un ünlü üç tarla tarımı + tekerlek = şerit halinde tarlalar = açık tarla = ortaklaşa tarım denklemlerini kurarlar. Fakat şimdi genel gelişim üstünde uzlaşma vardır. Çapraz sürme gerektiren kare biçimli yüksek tarlalar genellikle terk edilirken, uzun şeritlerden oluşan tarlalar genellikle önce vadi tabanlarındaki sert topraklı, fakat verimli yerlerde görülmüştür. Avrupa manzarası bütünüyle değişmiştir. Tarlalar benzer çalı sınırlarla çevrilmiştir. Saban sürmekten artan zaman tarlaları genişletmek için kullanılmıştır. Ormanlar açılmış, bataklıklar kurutulmuş, denizden setlerle ayrılan tarlalar yapılmıştır. Büyük köyler vadilerde toplanmış ve şeritlerin işlenmesi yeni komünal uygulamalarla yürütülmüştür. Köy kurulu ve malikâne ekonomisi devreye girmiştir. Avrupalılar, bütün bunlardan, "Sanayi Devrimi"nin şafağına kadar görece daha büyük bir nüfusu beslemeye yetecek ve daha besleyici yiyecek elde etme olanağına kavuşmuşlardır.[1]

İki yıl sonra Kontes Aleida Schie Irmağı üstünde Ren deltasının gelgit sularıyla karıştığı noktada bir set ve savak inşa edilmesini emretmiştir. Amacı komşu Delft kentinin küçük ırmak limanı Delftshavn arasındaki kanal sularını düzen altına almaktı. Irmak çığırının iki kilometre yukarısındaki Rotte üstünde kurulacak başka bir bentle de inşaat ilişkilendirildi. Üç yıl sonra, 11 Ağustos 1270'te, genç kont V. Floris, Rotterdam kentine ayrıcalıklar tanıdı.[44] Aynı sıra-

larda Amstel Irmağı üstünde 35 km kuzeyde bir bent inşaatı başladı. Ren Irmağı adım adım düzen altına alındı.

Benler bu bölgedeki en eski insan ürünü inşaat olmasalar da Scheldt ile Ems arasında 25.000 km kare bir alanda kocaman bir kemer halinde tehlikeli sular barındıran bir alanda özellikle ticari gemiciliğe yardımcı olmak üzere ta sarlanmışlardı (Bkz. Harita 13). Geriye bakıldığında, bu inşaatlar Avrupa'nın en yoğun nüfuslu ülkesinin, dünyanın en büyük limanının ve Avrupa'nın e kendine özgü ulusunun evriminde can alıcı öneme sahip adımlar olarak görülür. O zaman böyle anlaşılamazdı.

Harita 13.
Alçak Ülkeler, 1265

Hollanda ülkesi Kutsal Roma İmparatorluğunun en ıssız ve azgelişmiş bölgelerinden biriydi. *Holt-land*, yani bataklık-ülke anlamına gelen adı gerçekten de bölgenin bütünüyle su artıklarıyla kaplı olmasından kaynaklanıyordu. Bütün alçak toprakların en alçağı burası, *Nederlanden*'di. Deniz tarafındaki kum adalarıyla içteki kara kesimi arasındaki yüzeyin üçte ikilik bölümü deniz seviyesinden alçaktı. Burası çoğunlukla çamur tabakaları, tuzlu bataklıklar, sel yatakları, tuzlalar ve tehlikeli *wadden* yani sığlıklarla doluydu. Kışın sığ suların donduğu ve buz üstünde yolların oluştuğu zamanların dışında burada genellikle teknelerle dolaşılabilirdi.

Ren deltası Avrupa kara oluşumunun en yeni ve hareketli bölgesiydi. Son Buz Çağından birkaç bin yıl önce oluşmuş olan bölge kuzeye akan üç ırmağın, Scheldt (Escaut), Maas (Meuse) ve Rjin (Ren) ırmaklarının birbiriyle yarışan gücü, batı rüzgârı ve deniz gelgitiyle biçimlenmişti. Sonuçta değişime ve hareket çok açık bir bölgeydi. Denizden kaynaklanan kum 70 m yüksekliğe ve 4 veya 5 km genişliğe kadar çıkan büyük bir kumul seddi oluşturuyordu. Bu seddin arkasında ırmaktan kaynaklanan ve sürekli biçim değiştiren çökelti vardı. Tatlı sular burayı daima yıkıyor ve denize doğru uzanan dinmek bilmeyen bir savaşımla yeni uzantılar oluşturuyordu. Roma zamanında büyük iç lagünanın, *Fleo Lacus*'un kıyısında kum seddi üzerinde bir dizi istihkam vardı. "Eski Ren"ın ana suları denize halen modern Leiden'de bulunan bir kanalla ulaşırken, "Eski Maas" yolunu yirmi mil kadar güneyden ayrı bir yoldan açıyordu.

Ama araya giren bin yıl önemli değişiklikler getirdi. 839'da büyük bir sel Ren ırmağını Maas'la birleştirdi ve Lek, Waal ve "Yeni Maas"tan oluşan birleşik kanallar yarattı. Taze suyla dolu lagüna kuzeyde susuz kalırken, kısmen balçıklaştı. Sonra, on iki ve on üçüncü yüzyıllarda daha sıcak iklim deniz seviyesinde yavaş yavaş bir yükselme yarattı. Kumul set sürekli aşındı, Scheldt halici çeşitli kanallarla bölündü ve Anvers deniz trafiğine açıldı, adalar çoğaldı. Tuzlu su kuzey lagununa doldu, Zuider Zee Frizya'yı ikiye böldü. Yüksek gelgitler ana kanalların kolları üstünden aşıyordu ve kıyılardaki yerleşimleri tehdit ediyordu. Setlerin yapılmasını teşvik eden de bu sorundu.

On üçüncü yüzyılın ortalarından önce delta bölgesinde insan yaşamı üç tip yerleşimle sınırlıydı. Ana kara kıyısında bir dizi eski yerleşim vardı. Nijmegen (Noviomagum yani Yenipazar) yakınındaki Arnhem (Arenacum, yani Kumkenti) ve Utrecht (Trajectum ad Rhenam, yani Ren Güzergâhı), bunların hepsini Romalılar kurmuşlardı. Antwerp (Aen de Werpen yani Demirleme yeri) Scheldt kıyılarında St Amand kilisesi çevresinde yedinci yüzyılda gelişmişti. Kumullar üstünde, 1120 yılında kurulan Walcheren'deki Middleburg manastırı veya 1242'de kurulan avlak s'Gravenhaage, yani Kontun Çiti gibi bazı yalıtık durumda yerleşmeler vardı. Bir dizi balıkçı köyü kumulların rüzgâr alan tarafında zengin beslenme kaynağı buluyordu. Bunların bazıları Dordrecht (1220), Haarlem (1245), Delft (1246) ve Alkmaar (1245) gibi resmi sözleşmeli kent statüsü kazandılar. Ama hiçbiri komşu Flandre'daki büyük dokuma kentlerinin kaynaşan nüfusuna yaklaşamadı. Utrecht piskoposu yüzyıllar-

ca temel dinsel ve dünyevi otorite oldu. Delta limanları kıyı ticaretine konak menzilleri olarak hizmet etti.

Toprağın elverişli hale getirilmesi eski ve gelişen bir sanattı. Hollanda'nın, üstünde güvenle konut inşa edilebilen taşkın seviyesinden yukarıdaki karakteristik *tarpen*, yani yapay "dağ"ları anımsanamaz bir zamandan başlamaktadır. Plinius tarafından onlardan söz edilmiştir. *Zeewering*, yani "deniz-savunması"ndaki en eski dalgakıranlar sekizinci veya dokuzuncu yüzyıldan kalmadır. On birinci yüzyılda savak kapaklarının mükemmelleştirilmesinden sonra dalgakıranlar yaygınlaştı. Deniz seviyesinden aşağıdaki toprak ve tarlaların inşası y. 1150'lerde drenaj sistemi geliştirilince başladı. Dalgakıranların yapımı için zorlu bir emekle yumuşak toprağa daire biçiminde kazık hatları döşeniyor, sonra araları çamur ve taşla doldurduluyor ve sıkıca tutturulan otla kaplanıyordu. Kapatıldıktan sonra yeni arazinin on, on beş yıl tatlı suyla sürekli yıkanması ve tuzdan arındırılması gerekliydi. Ancak o zaman zengin alüvyonlu toprak çabaların karşılığını vermeye başlıyordu. Ama verimliliği ünlüydü: Sudan kazanılmış topraklarda otlayan koyun ve sığırın et, yün ve derisi makbul olduğu gibi yoğun yerleşimi besliyor ve komşu kentlere de bol ihracat yapılabiliyordu.

Hollanda'da denizin doldurulması on üçüncü yüzyılda henüz emekleme dönemindeydi, bataklıkların hemen kıyısında ufak parçalar kazanılabiliyordu. Rüzgârla çalışan su tutucuların kullanılmaya başlamasından önce geniş parçaları kurutacak etkin bir yol yoktu. 1421'deki korkunç St Elizabeth taşkınında büyük zarar oldu; yetmiş iki köy, on bin kişi sular altında kaldı ve toprak doldurma süreci iki yüzyıl geriledi. Deniz seviyesinin altındaki sürekli drenaj gerektiren toprakların büyük bölümü, dönüşümlü taretlerle hiç durmaksızın su pompalayan ve rüzgârın yönünden etkilenmeyen rüzgâr değirmenleri y. 1150'lerde yapılana kadar doldurulamadı. 1918 tarihli Toprak Islah Yasası'na kadar Hollanda'nın bütününün ıslahı için bir gelişme olmadı. Bir başka felaket getiren sel 1953'te, büyük Delta Planı'na (1957-1986) göre bütün ırmaklar ve denize varan kanalların düzenlenmesinden önce yaşandı. Sekiz yüz yıllık inatçı çaba, elbette halkın üstünde etki bırakacaktı. Bazı tarihçiler bunu Hollanda kimliğinin belirleyici öğesi olarak açıklarlar.

Bentlerin inşaatı bu uzun tarihte özel bir aşamadır. Bentler savakların bekçileri tarafından denetlenen iç sular sistemi yaratmıştır. Denize açılan gemiler bu dar geçitlerden kolayca geçemedikleri için antrepolar gemilerin daha küçük kanallarla kargo değiş tokuşu yapabildikleri bentler çevresinde oluştu. Schiedam-Rotterdam ve Amsterdam, deniz ticaretiyle ırmak ticaretinin kesişme yerlerinde gelişti. Ancak önde gelen rakiplerinin aleyhine bir dizi olağandışı gelişme olmasaydı bu kadar önem kazanamazlardı. Bunlar arasında, daha sonraki bir tarihte, Anvers'in tamamen keyfi tahribi de vardı ki, Scheldt'in 1648-1863'te zorla kapatılması sonucunu doğurmuştu (Bkz. s. 613).

Hollanda'nın İmparatorluğun batı sınırındaki stratejik konumu fazla miktarda siyasal müdahalenin doğmasına yol açmıştır. Ülke, eski tarihlerde, orta krallık

Lotharingia'nın bir parçası olmuştur. Onuncu yüzyıl başında, 925 yılında kesin biçimde doğuya geçene kadar Batı Francia yapısı içinde onyıllarca yaşamıştır. Sonraki üç yüz yıl boyunca Aşağı Lorraine Düklüğü'nün parçası olarak İmparatorlukla yeni gelişen Fransa krallığı arasında manevra yapan feodal prenslerin sonu gelmeyen rekabeti arasına düşmüştür.

Hollanda kontları soyağaçlarını I. Dirk'e (Dietrcih, Thierri veya Theodoroic) bağlarlar. Dirk, deltada dokuzuncu yüzyılda üs kuran Vikinglerin soyundan gelmektedir. 922 Yılında kendisine Haarlem'de o zaman Kennermerland adı verilen arazi bağışlanmıştı ve burada Benedikten Egmont manastırını kurdu. Ailenin talihi, III. Dirk 1018'de aşağı Ren'de izinsiz kuleler kurup Lorraine Dükünü ünlü dalgakıran savaşında püskürtünce açıldı. Hollanda adını ünvanında ilk kullanan III. Dirk'tir. Sonra Haarlem şatolarında güven altında sonsuz feodal mücadelelere girdiler. Hollanda imparatorluk sınırında stratejik manevra olanağı olan bir düzine kontluktan biriydi. Ne İmparatorluk ne de Fransa kralları sürekli bir etki yaratabilmişler, ancak vassalleri aracılığıyla değişken ittifaklar kurabilmişlerdir. Pratik koşullar nedeniyle, Rhineland'dan Pikardiya'ya kadar uzanan ve *Nederlan*den, Alçak topraklar olarak anılan yerde feodal lordlar kendi aralarında savaştılar. Böylece zaman içinde Almanya veya Fransa'dan ayrı bir kadere sahip ayrı bir kimlik oluştu.

Bu yapı içinde Hollanda ayrıksı yerlerden biri olarak görülmelidir. Utrecht ve Liège'in güçlü piskoposları, Lorraine ve Brabant dükleri ve komşu Flandre çok daha büyüklerdi. Hollanda'nın Zealand adaları için Flandre'la giriştiği ve sonunda başarıyla sonuçlandırdığı mücadele 1253'teki Brüksel Barışı'na kadar yüzyıllarca sürmüştür. Charlemagne'ın zamanına kadar pagan kalmış olan Frizya veya Friesland'ın sert yerlileriyle giriştiği mücadele başarılı fetihlerden çok deniz basmaları sayesinde kazanıldı. Kalabalık Flaman kentlerinden gelen göçmenlerle birlikte kötü durumdaki Frieslandlılar Almanya'nın doğu bataklıklarına yerleşen en önemli göçmen topluluklarını sağladılar.

Fakat Hollanda kontları gene de siyasal bakımdan dikkate alınması gereken kişilerdi. I. Willem (h. 1205-22) Bouvines'de imparatorluk tarafında savaştı ve Fransa tarafından esir alındı. Lizbon'u Müslümanlardan alan atası gibi o da iyi bir Haçlıydı. Dimyat muhasarasına katıldıktan sonra Mısır'da öldü. II. Willem (h. 1234-56) imparator olmanın peşindeydi. Koruyucusu Utrecht piskoposu tarafından Kilisenin evladı olarak yetiştirilmişti ve Papa IV. Innocentius'un Hohenstaufenleri tahttan indirme girişiminde (Bkz. s. 382) önemli bir yer edindi. 1247'de Aachen'da kilise koruması altında krallık tacı giydi; bu taç, Roma anlamında anti-krallığı temsil ediyordu. Bir Guelph prensesiyle evlenerek ve Rhineland kentleriyle güçlü bir ittifak kurarak, Almanya'nın öldürücü siyaseti içinde kuzeyde önemli bir yer tuttu. Ocak 1256'da Roma'da İmparatorluk tacı giymeye gitmeden önce, Hollanda'da Frizya'daki yerel bir sorunla uğraşmaya giderken buzdaki bir çatlak parlak bir geleceğe son verdi. Zırhlı at ve zırhlı binicisini buzlu sulara gömen kaza olmasaydı, Hollandalı herhalde Kutsal Roma İmparatoru olacaktı.

Hollanda'nın o zamanki kontu ve II. Willem'in torunu, V. Floris (h. 1256-96) Hollanda'nın ilk hanedanının kurucusu olacaktı. Frizya sorunlarına

son veren ve en alt seviyedeki tebaasının da desteğini kazanan yönetici o olmuştur. Utrecht alt tabakalarıyla ittifak yapan köylülerin isyanı karşısında kahyalarının keyfi yönetimine sınırlama getirerek yazılı kanunlar benimsemiştir. Destanlarda *der keerlen God*, köylülerin Tanrısı olarak anılırdı. Yıllarca İngiltere kralı I. Edward'la yakın ilişki içinde oldu, oğlunu eğitim görmesi ve evlenmesi için onun sarayına gönderdi. Kont Floris, Hollanda'nın "Kafiyeli Vekayiname"si *Rijmkronik van Melis Stoke*'un kahramanıdır:

> Tgraefscap ende dat jonghe kynt
> Daer wonder of ghesciede sint.
> (Tarihin mucizesi olan genç adamın kontluğu işte böyle sona erdi.)[45]

Aleida van Henegouven genç V. Floris'in halası ve koruyucusuydu. Kontun çocukluğu sırasında Hollanda naibesi olduğu için, Alçak Ülkelerde devlet dizginlerini elinde tutan birkaç güçlü kadından biriydi. Bunların içinde önde gelenlerden biri de komşusu Flandre Kontesi Margaret'ti. *Zwarte Griet*, yani Kara Meg olarak bilinen Kontes Margaret (1200-80) akla gelebilecek bütün feodal talihsizlikleri ve talihi yaşamış biriydi. Dördüncü Haçlı Seferinin önderi Kont IX. Baudoin'in kızıydı. Kont Doğuda Latin İmparatoru olmuş, kardeşi Jeanne gibi Margaret de Konstantinopolis'te doğmuştu. Babasının ölümünden sonra kardeşiyle birlikte yurduna getirildi ve III. Innocentius'un siyasetinin piyonu yapıldı. Kardeşi çocuk yaşta Fransa kralının yeğeni olan Portekiz kralı Fernando ile evlendirildiği gibi kendisi de Hainault Senyörü Buchard d'Avesnes'le evlendirildi. Fernando'yu Louvre zindanlarına yollayan Bouvines savaşından sonra kardeşi Savoie dükü Thomas'la evlendirilirken, kendisi de papanın ısrarıyla boşanarak Fransız şövalye Guy de Dampierre'le evlendirildi. 1244 yılı geldiğinde kardeşi Jeanne'dan sonra Hainault ve Flandre kontesi olmuştu; iki evliliğinden beş oğlu vardı ve zamanına göre oldukça yaşlıydı. İki büyük oğlunun kendi mirası için savaşmasını engelleyemedi ve Hainault'yu Jean d'Avesnes, Flandre'ı Guillaume de Dampierre'e veren ünlü aracılığı yapmak zorunda kaldı. Fakat hepsinden uzun yaşayacaktı.

Bruges ve Gand rekabeti altından parçalanan Flandre, Alçak Ülkeler siyasetinin en değerli ödülüydü. Buranın kaderine Hollanda ilgisiz kalamazdı. Geçmişte Flandre kontları İmparatorlukla Fransa arasında denge siyaseti yürütmüş ve iki taraftan da fiefler almışlar, Kroon-Vlaanderen ve Rijks-Valaandeen adlarıyla bilinen arazi gruplarını oluşturmuşlardır. Bouvines'den itibaren Fransız etkisi hızla artarak tam Fransa işgaline dönüşmüştü. 1265'te Papa ile İmparatorluk arasındaki mücadele hızla doruğuna ulaştı. Papalık II. Friedrich'in ölümünden sonra Hohenstaufenlere engel oldu ve Kont Willem'in kazasıyla İmparatorluk çözümsüz durumda kalarak daha da derin bir bunalıma düştü. 1257'de çifte seçim yapıldı: İmparatorluk elektörlerinin toplantısında İngiltere kralı Henry'nin genç kardeşi Cornwall kontu Edward lehine karar alındı. İkinci toplantıda Kastilya kralı Alfonso lehine karar çıktı. Toledo'da evinde kalan

Alfonso'nun tersine Richard Roma Kralı olma yolunda ilerlemeye devam etti. Ama ikisi de bütün olarak Almanya üstünde iktidar kuramadı.

Richard of Cornwall (1209-72) zamanının en zengin ve herkesle bağları olan insanıydı.[46] Cornish madenlerindeki mülkü ikinci bir kontluk değerindeydi, İngiltere darphanesinde yaptığı reform da ona inanılmaz nakdi zenginlik sağlamıştı. Mali danışmanı Berkhamstedli Abraham aracılığıyla kral ve kardinallere borç veriyordu ve Almanya kralı seçilmesi için gereken yirmi sekiz bin mark rüşveti sağlamakta da zorlanmamıştı. Corfe, Wallingford ve Berkhamsted lordu olarak İngiltere'de baronluk mevkiine sahipti ve İngiltere'deki İngilizce bilmeyen birkaç barondan biriydi. Poitou'nun meşru kontu olarak Gaskonya'yla yakın bağları vardı ve burada kraliyet valisi olarak görev yapıyordu. Akkâ'ya bir haçlı seferi düzenlemiş, fakat bu seferi önce Paris'te St Louis, sonra Sicilya'da II. Friedrich'le tanışmak için kullanmıştı. Alçak Ülkelerle iyi ilişkileri vardı, V. Floris Londra'ya geldiğinde saygılarını sunmak için onu ziyaret etmişti. Isabella Marshal ve Provence varis kontesi Sanchia'dan sonra Brabant'da Falkenburg kontesi Beatrice'i üçüncü eş olarak alacaktı.

Richard'ın talihi 1265 yılının çoğunda, fazla açık olmamıştır. Almanya'ya yaptığı üç ziyaret ona bir çıkar sağlamamıştır. Dahası, kardeşiyle giriştiği baronluk savaşında Monfort'un adamları tarafından yakalanmış ve Kenilworth Kalesi'nde hapsedilmiştir. Bir değirmene saklandığı Lewes Savaşı'ndan sonraki talihsiz maceraları İngiltere'nin en eski siyasal satirlerinden birine konu olmuştur:

> The King of Alemaigne wende do ful wel
> He saisede the mulne for a castel,
> With hare sharpe swerds he grounde the stel
> He wende that the sayles were mangonmel to helpe Wyndesor.
> Richard, that thou be ever trichard
> Trichen shalt thou never more.[47]

Bu nazik anda kraliyet partisinden İngiltere'de gerçekten fazlasıyla nefret ediliyordu. Simon de Monfort, *protector gentis Angliae*, baskılara karşı halkın kahramanı olarak görülüyordu:

> Il est apelé de Monfort,
> Il est el mond et si est fort
> Si ad grant chevalerie.
> Ce voir, et je m'acort,
> Il eime droit, et hete le tort.
> Si avera la mesterie.[48]
>
> (Onun adı de Monfort/ O bizim koruyucumuz (*mond*) ve çok kuvvetli (*fort*) / Ve çok sayıda şövalyeleri var./ Bak, ben de öyle düşünüyorum/ Haklıları sevip haksızlardan nefret eder / Çoğunluk da böyle düşünüyor.)

Simon 4 Ağustos 1265'te Evesham'da öldürüldüğünde, Green Hill'deki yoldaşları tek kişi kalana kadar onunla birlikte savaşıp ölmüşlerdir ve bir aziz ve şehit sayılarak peşinden yas tutulmuştur.

Aynı yıl papa seçimi yapılmıştır. IV. Clemens, Guy Foulques adlı bir Fransızdı ve bir zamanlar evli, çocuk sahibi biriydi, St Louis'ye hukuki danışman olarak hizmet etmişti. Roma ve Kuzey İtalya'nın bazı bölgeleri halen Hohenstaufenlere çok fazla sevgi duyuyorlardı ve Clemens elçilik göreviyle İngiltere'deyken Perugia'da görevine başlamak için kılık değiştirip keşiş kıyafetiyle evine dönmek zorunda kalmıştı. Burada Anjoulu Charles'ın Sicilya ve Napoli kralı olmasını sağlamış ve önce Manfred, sonra genç Conradin'in işini bitirmek için düzenlenen vahşi seferlerin finansmanını ona karşılatmıştı. Perugia'dan Hollanda'daki Egmont Manastırı'na bir ferman göndererek buranın eski hak ve bağışıklıklarını tanımıştı.[49]

İngiltere'deki iç savaş gibi Almanya'daki imparatorluk makamındaki boşluk da ülkeyi kargaşaya sürüklemişti:

> Anarşinin bütün kapıları açıldı; yüksek rütbeli ruhban ve baronlar savaşlarla bölgelerini genişlettiler; soyguncu şövalyeler yolları ve ırmakları tuttular; yoksulların sefaleti, güçlülerin tiranlık ve şiddeti yüzyıllardır görülmemiş derecedeydi... Roma İmparatorluğu artık dağılmak üzereydi.[50]

O kadar gelenekçi olmayan tarihçiler imparatorluğun durumunu bu kadar feci görmemektedirler. Bir imparatorun yokluğu çeşitli bölgesel devlet ve kentlerin güçlenmelerine yol açmıştı ve bunlar Avrupa tarihinde önemli roller oynayacaklardı. Alçak Ülkeler, ötekilerle birlikte İmparatorluğun zayıflığı sayesinde gelişmişti.

Hollanda ise ne Alçak Ülkelerin ne de Hollanda dilinin ana odak noktasıydı. Alçak Ülkelerde Kortrijk (Courtrai) ve Rijsel'e (Lille) kadar ilk Orta Hollanda dilinin çeşitli biçimleri konuşulmaktaydı. Fransızca Hainault, Liège ve Namur'de başat dildi ve genel olarak soyluluğun da diliydi. Aşağı Almanca doğu sınırında Guelders'le çakışıyordu. Ama Hollanda dilinin en büyük alanı kuşkusuz Flandre kentleriydi. Vlaams ve Hollandisch arasındaki diyalekt farkları önemli değildi. Hollanda da Friz, Frank ve Sakson öğelerini özümleme sürecindeydi. Özellikle Germen dilinin İngilizceye en yakın biçimi olan Frizce halen kuzey Hollanda'da ve adalarda güçlüydü. Hollanda'nın standart Hollanda dilinin vatanı veya *Nederlands* olarak ortaya çıkışı çok daha sonra gerçekleşecektir.

Hollanda edebiyatı da daha çok Flandre'da yazılıyordu. On üçüncü yüzyıl Hollandası *Egmont Kroniği* ve Willem adlı birinin hayvan masalı *Van den Vos Reinarde* (y. 1270) dahil birkaç önemli eser vermişti. Fakat *Alexander'ın Şölenleri*'nin (1258) yazarı Bruges doğumlu Jacob van Maerlent (y. 1235-71) gibi önde gelen adlar Flamandı.

Dış ticaret yavaş gelişiyordu. Rhineland ile Kuzey Denizi arasında sefer yapan gemileri denetim altına almak için bir kalenin inşa edildiği Dordrecht

tek işe limanıydı. İngiltere ile bağlantısı vardı ve kazançlı İngilizleri kıyı boyunca yayılan zengin Flandre limanlarından çıkartma umudunu taşıyordu. Baltık'la veya Rusya'yla düzenli bir bağlantı yoktu.[51] Hollanda'daki toplumsal koşullar "feodalite çağı"nın standard yapılarıyla uymuyordu. Gerçekten de feodal kurumlar çok zayıftı. Serflik kilise malikâneleri dışında enderdi ve özgür köylü yerleşimleriyle bağımsız balıkçılar yaygındı. Soylular, şövalyelik ve toprak sahipliğinin uygulamaları ve ahlakıyla iyi uyum geliştirmişlerse de, sistematik biçimde feodal üstlerine bağlı değillerdi. Kentler, küçük olmakla birlikte komşu Rhineland'ı örnek alabiliyorlardı ve başat rol oynamaya hazırdı. Hollanda'da dinsel yaşam da tipik olmaktan uzaktı. Utrecht piskoposu eski iktidarını büyük oranda kaybetmişti ve komşu Liège piskoposluğundaki kadar dini ve dünyevi otorite sahibi olmaktan uzaktı. Bazı yeni kurumlara karşın, ne biraderler ne de yeni manastır tarikatları varlıklarını fazla hissettirebiliyorlardı. Frizya pagan kalıntıların adı çıkmış bölgesiydi; isyankâr ve mistik mezhepler burada kurumlaşmış bir olguydu.

Hollanda'nın ilk dönem tarihine ilişkin bir betimleme Avrupa'nın daha sonra ortaya çıkan uluslarının ortaçağda rüşeym halinde var oldukları yönündeki popüler yanlışlığı gizlemektedir. On üçüncü yüzyıl bizim zamanımızla "Avrupa'nın Doğumu" adı verilen Klasik Dünya'nın harabeleri arasındaki zamanın orta yerinde durur. Hikâyenin sonunda egemen olacak olan ulusal toplulukların, gelişimlerinin yarı aşamasında da olsa, en azından fark edilebilir olması umulabilir. Ama durum böyle değildir. Alçak Ülkeler örneğinde, Hollanda, Netherland ve Dutch (İngilizcede Hollanda ulusuna verilen ad) gibi bildik terimlerin daha sonra yükleneceklerinden farklı anlamları vardır. "Ulus"ların "toprak"larıyla sürekli bir birlik oluşturduğuna ilişkin modern mitos açıkça doğru değildir. On üçüncü yüzyıldaki Hollanda gelişen "Dutch" ulusunun çekirdeği değildi. Gerçekte üç yüz, dört yüz yıl sonra "Dutch" ulusal bilincinin temelini oluşturacak olan toprağın büyük bölümü henüz ele geçirilmiş değildi.

1265'te Avrupa'nın çoğu yerinde ulusal topluluklar aynı tanınamaz durumdaydı. Hıristiyan *Reconquistası* sırasında, İberya devletleri Portekiz, Kastilya ve Aragon ortak İspanya'dan haberdar değildi. Dante'nin doğduğu yıl, Hohenstaufenlerin yenilgisi birleşik İtalya düşünün sonunu getirmişti. Moğol işgallerinin ve "parçalanma çağı"nın ortasında birleşik Polonya anıdan başka bir şey değildi. Rusya fikri bir yana, artık Ruslar da yoktu. İngiltere krallığı vardı, ama Plantagenet imparatorluğunun yıkıntısı üstünde yükselmişti ve halen kıtadaki Gaskonya ve Akitanya'daki bağları Galler ve İrlanda'yla olanlarından güçlüydü. Fransızca konuşan Anglonorman soyluluk henüz İngiliz halkla ortak bir kültürü paylaşmıyordu ve baronların muhalefetine Montfort gibi kıtadaki maceracılar önderlik ediyordu. Britanyalılık diye bir kavram yoktu. İskoçya krallığı hâlâ kuzey adalarını yeni işgal etmiş olan Norveçlilerle çekişme konusu olan bir yerdi. St Louis yönetimindeki Fransa krallığı şimdi Manş'tan Akdeniz'e kadar uzanıyordu. Ama burası, daha uyumlu bir birlik oluşturmak üzere ikinci bir kez birleşmeden önce dağılacak olan çok farklı unsurların bi-

leşimi halindeydi. İmparator yokluğunun gösterdiği gibi, Almanya adı dışında dağılmış durumdaydı. Alplerin kuzey ve güneyindeki Alman ve İtalyan toprakları rakip çıkarlar arasında bölünmüştü. İsviçre diye bir ülke yoktu ve Habsburglar henüz Avusturya'ya gelmemişlerdi. Töton Şövalyelerinin Prusyası kariyerinin henüz başlarındaydı, ama daha sonraki (1265'te hâlâ memleketleri Savabya kalesinde bulunan) Hohenzollernlerin Prusyasıyla benzer bir yönü yoktu. İskandinavya'da Norveç, Danimarka denetiminden çıkmıştı, ama ayrılık sürmeyecekti. İsveçliler, Litvanyalılar gibi, Doğu'da çokuluslu işgallere uğramışlardı. II. Ottokar yönetimindeki (h. 1253-78) Bohemya görkeminin doruğundaydı, Avusturya ve Styria'yı kendisine yeni katmıştı. Macaristan çöküş durumundaydı, iki Moğol akınından sonra yerli Arpad hanedanının sonu gelecekti. Bizans İmparatorluğu, Avrupa'nın en eski siyasal varlığı, dört yıl önce Konstantinopolis'i geri almış ve Latin yağmacıları Yunanistan'daki son tutamak yerlerine sürmüştü. Bu siyasal birimlerin hiçbiri modern zamanlara gelemeyecekti.

Dolayısıyla, on üçüncü yüzyılda ulusal devletlerden söz etmek sorunludur. Eğer bu sırada herhangi bir yerde ulusal kimliğin gelişimi aşamasından söz edilebilirse, bu ancak kendilerini komşularından başarılı biçimde ayırmış küçük ülkeler için yapılabilir. Örneğin Portekiz, Danimarka ve Balkanlarda Sırbistan ve Bulgaristan gibi ülkeler. Sırbistan ve Bulgaristan bağımsızlıklarını 1180'lerde Bizans'tan yeniden aldılar. Daha önemlisi, ikisi de kendi patrikleriyle kendi Ortodoks kiliselerini kurdular: Sırbistan 1219'da, Bulgaristan 1235'te. Bu adım onlara ayrı kimlik oluşturmaları, ulusal eliti yetiştirmeleri, siyasal tanınmaları ve ulusal kurumları yaratmaları için güçlü bir araç verdi. Bu adım Latin Hıristiyan dünyasında Reformasyon'a kadar hiçbir ülkenin ve Moskof Rusyasının da 1589'a kadar atmadığı adım olacaktır. Bu gelişme, beş yüz yıl Osmanlı yönetiminde kaldığında uyumları sınamadan geçecek olan iki Slav halkın bağlarını da güçlendirmiştir.

Avrupa, Osmanlılardan ve ikinci büyük Müslüman ilerlemesinden önceki son iki yüzyılını yaşıyordu. Doğu'da ipekyolu halen açıktı. Hıristiyan seyyahlar Tatar ülkesine yaptıkları seyahatleri yazıyorlardı. Marco Polo'nun Rialto'dan Çin'e doğru yola çıktığı bu yıl "Kuzeyin Venedik"i Amstel Nehrinin üzerinde kurulmuştu.

Hollandalı tarihçiler, herkes gibi tarihi bugünden geriye doğru okuma alışkanlığına sahiptirler. On dokuzuncu yüzyılda ulusal tarihler ilk kez formüle edilmeye başladığında, Alçak Ülkeler de Belçika ve Hollanda olarak henüz ikiye bölünmüştü ve Flaman ve Dutch toplulukların en eski zamanlardan beri var olduğu kabul edilmişti. Örneğin Scheldt'in bir kıyısındaki ortaçağ Sluis kiliselerinin Hollanda tarzının incisi ve öteki kıyıdaki Damme kiliselerinin Flaman mirası olduğunu göstermek için çok çaba harcanmıştı. Tarihçilerin, ayrı Hollanda ve Belçika geleneklerinin, daha önceki ortak Nederland bilincinin gelişimine keyfi bir nokta koyan 1589-1648 Hollanda isyanından öncesine uzanmadığını göstermeleri için hayal güçlerini fazlasıyla zorlamaları gerekmişti (Bkz. s. 577-583). Hikâyenin eski bölümlerinde ortak kimlik duygusunun

bulunmadığının ortaya konulması çok daha zor olmuştur; daha da zoru "Dutch" kimliğinin yurdunun Hollanda olmamasından kaynaklanıyordu. Burgonya ve Habsburg yönetiminden kaynaklanan birçok zorluk olduğu gibi, "bentler ülkesi"nin modern biçimini ve işleyişini kazanmasından önceki ekonomik ve demografik biçimi konusunda da birçok temel kayma vardı. Zaten Leiden'deki tıp profesörü Carolus Clusius (1526-1609), 1593'te Türkiye'den ilk lale soğanını getirene ve Ledien'le Haarlem arasındaki verimli topraklara dikene kadar bu görüntü ortada yoktu.

Bütün bu ulusal konularda anahtar öğe bilinçtir. Bir Dutch tarihçisinin açıkladığı gibi, ulusallık ne kanda ne toprakta hatta ne de dildedir:

> Ulusallık insanların zihnindedir... tek ayırt edilebildiği yer... İnsanların zihniyeti dışında ulusallık olamaz, çünkü ulusallık insanının kendine bakış biçimidir *an sich* (kendinde) bir varlığa değil. Ortak duygu bunu keşfedebilir ve onu tanımlayıp çözümleyebilecek tek beşeri disiplin psikolojidir... Bu bilinç, ulusallık duygusu, bu ulusal duyarlılık, ulusal karakteristikten daha ötededir. Bu ulusallığın kendidir.[32]

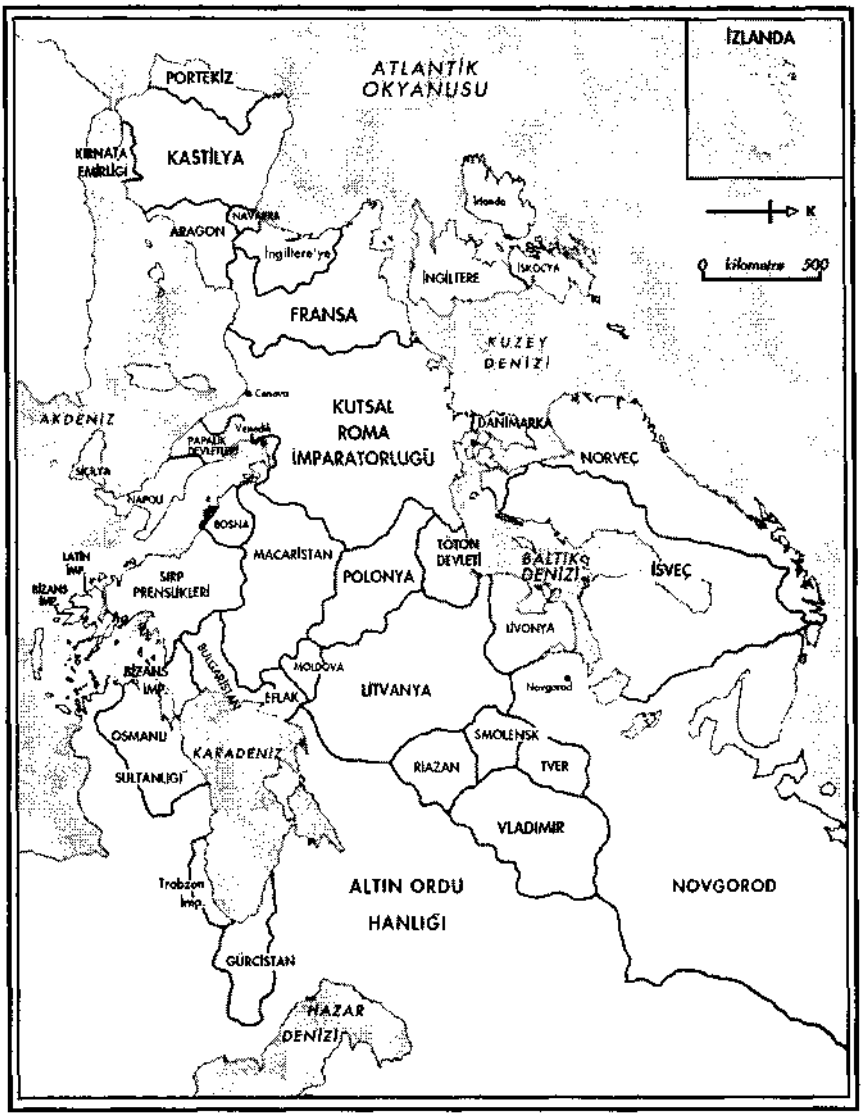
On üçüncü yüzyılda, feodal mücadele ortamında, Hollanda yerel yurtseverliğinin bütün olarak Alçak Ülkelerde genel birlik duygusuyla kaynaşma yaratmış olma ihtimali çok düşüktür. Dutch Devriminin uyarıcı ve kurumsallaştırıcı deneyiminden üç yüzyıl önce, Hollanda gibi yarı biçimlenmiş kuzey eyaletlerinde, güney eyaletlerini de kapsayacak ortak bilincin ortaya çıkmış olması olacak iş değildir. Ancak o zaman Dutch ulusunun bulunmadığı sonucuna varılabilir. Bu bütün ortaçağ Avrupası için nesnel bir derstir.

İnsan, on üçüncü yüzyılda bilincin ulusu değilse gerçekten neyi içerdiğini araştırma merakına kapılıyor. Tek yanıt ne vardıysa oydu olmalı. Ortaçağ Avrupalıları kendi köy ve kentlerine ait olma ve Latince veya Yunanca dışında anlaşabildikleri yerel bir dil kullanan gruba ait olma bilinci taşıyorlardı. Aynı feodal lorda bağlı, aynı bağışıklıklara sahip ve hepsinden önemlisi büyük Hıristiyan birliğine ait olma bilinci vardı. Bunun ötesinde, 1260'ların en büyük çocuğunun çok geçmeden anlatacağı gibi, insan ancak Ölümü ve Yargı Günü'nü bekleyebilirdi. Ancak o zaman insan gerçekten hangi önemli toplumsal gruba ait olduğunu anlayabilirdi; Lanetlilerin gemisindeki yolculara, Arafa giden sabırlı yolcular grubuna veya belki de Cennetteki korolardan birine.

VI
PESTIS
Hıristiyan Dünyası Bunalımda, y. 1250-1493

ORTAÇAĞIN sonlarında hayat karşısında bir tür kadercilik egemendir. İnsanlar Hıristiyanlığın hasta olduğunu bilmektedirler; Sevgi İncilinin ülküsüyle, yaşadıkları gerçekliğin birbirinden oldukça uzak olduğunu bilmektedirler. Ama bunun nasıl düzeleceğine dair bir fikirleri yoktur. Hıristiyan devletlerin en eskisi olan Bizans İmparatorluğu acıklı bir kalıntı haline gelmiştir. Kutsal Roma İmparatorluğu başkalarına önderlik etmek bir yana, güçlü uyruklarıyla başa çıkamamaktadır. Papalık siyasal bağımlılığın bataklığına düşmektedir. Feodal partikülarizm her kentin, her prensliğin yaşamını sürdürmek için sürekli savaşmak zorunda olduğu bir noktaya varmıştır. Dünya haydutluk, batıl inanç ve vebanın egemenliği altındadır. Kara Ölüm geldiğinde, Tanrının gazabı açıkça Hıristiyanlığın günahlarını cezalandırmaktadır. "Popüler bir inanışa göre, büyük Batı mezhepçiliğinden beri Cennete girmiş kimse yoktur."[1]

Bu sırada, ortaçağ yaşamının "buruk tadı", "öfkeli duygusallığı" insanların acı ve zevklerini o kadar yoğunlaştırmıştır ki, modern duyarlılığın bunu kavramasının olanağı bulunmadığı söylenmektedir. "Simgesel biçimler ve şiddetli karşıtlıklar gündelik yaşama heyecan ve tutku katıyor, ortaçağa temel ni-

Harita 14.
Avrupa, y. 1300

teliğini kazandıran umutsuzluk ve çılgınca sevinç, gaddarlık ve sofuca şefkat arasındaki sürekli gidiş gelişi yaratıyordu."[2]

Çalışmaları dönemi kavramamızda önemli etkiler yaratmış olan Johan Huizinga, yalnızca sürekli felaketler karşısında duyulan güvensizliği değil, neredeyse herkesi ve bütün olayları saran "gururlu veya acımasız kamusallık"ı dile getirmektedir; ziller takılmış cüzamlılar, kiliselerdeki dilenciler, meydandaki idamlar, ateşte yakma törenleri, alaylar, cüceler ve büyücüler, paganlık, armaların güçlü renkleri, çan kuleleri ve tellallar, pis koku ve parfümler:

> "1418'deki korkunç Armagnaclar katliamı [sırasında]... Paris halkı, Saint-Eustache kilisesinde Sanit-André kardeşlik örgütünü kurmuştur; rahipler ve halk, herkes kırmızı güllerden çelenk taşımaktadır; kilise sanki gül suyuyla yıkanmışçasına gül kokmuştur..."[3]

"Ortaçağ ruhunun aşırı heyecanı" daha sonraki Romantiklerin Gotik merakıyla ilişkilendirilebilir. Ama ortaçağ tarihini yeniden kavrama gibi olanaksız bir çabaya girişildiğinde, bu öğenin can alıcı önemi vardır.

Fakat Huizinga'nın parlak tezinde dikkat edilmesi gereken bir yan vardır. Çoğu Batılı tarihçi gibi o da dikkatini Batı Avrupa üstünde yoğunlaştırmış, Fransa ve Alçak Ülkeler üstünde durmuştur; ama bu genellemelerin bütün Hıristiyan dünyasına atfedilmesi konusunda biraz gönülsüzlük olmalı. Daha önemlisi, gerileyen ortaçağ ruhunu bu kadar canlı betimlerken, mevcut değişim ve yenilenme tohumlarını yeterince görmemek gibi bir tehlike de vardır. Rönesans bilim adamları konularının kökenlerini on dördüncü yüzyıl başlarına götürmekte zorlanmıyorlardı (Bkz. VII. Bölüm). Eskinin yeniyle birlikte var olduğu uzun bir dönemin varlığını düşünmek gerekiyor. Tarihçiler hikâyelerinin gerekliliklerine göre ikisinden birinin üstünde duruyorlar. Huizinga hümanist biçimlerin çok geç, Rönesans "esin"i olmadan ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Ve hikâyesine değişimin ritmiyle uğraşan bütün tarihçilerin sevdiği bir benzetmeyle son verir: "Akıntı tersine dönüyor."[4]

Bu koşullarda, *Ortaçağın Günbatımı* benzetmesine direnmek daha akıllıca olur. Dönemi çağdaşların çözüm bulamadığı uzun bir bunalım dönemi olarak düşünmek doğruya daha yakın olacaktır. Şafağın sökeceği yönünde bir düşünce yoktu. Sözcüğün birçok anlamıyla, ortaçağ Avrupalıları vebanın çocuklarıydı.

✣

Bizans İmparatorluğu, Latin imparatorların sürülmesinden sonra yeniden kurularak gölgesinin gölgesi haline gelmişti. Avrupa tarafında Konstantinopolis kentinden ve bitişik Rumeli eyaletinden başka toprağı yoktu. Küçük Asya'da Karadeniz'de birkaç kentle çoğu Ege kıyısında bulunan kentleri vardı. Diğer yerlerdeki eski eyaletleri bağımsız Bulgaristan ve Sırbistan krallıklarının, çeşitli Latin prensliklerinin, dağılmış Haçlıların ve Venedik valilerinin, Anadolu'da

ise Konya Türk sultanlarının, anıldığı adla Trabzon İmparatorluğunun ve Küçük Ermenistan krallığının elindeydi. 1261'den 1453'teki yıkılışına kadar, VIII. Mikhael Paleologos'un (1258-1282) kurucusu olduğu Paleologos hanedanının yönetiminde kaldı. VIII. Mikhael Paleologos, Venedik donanmasının yokluğunda Konstantinopolis'i almayı becermişti. Bu imparatorluk hakkında, son demleri için şunlar yazılmıştı:

> Yunanlılar Romalı adıyla ünlendiler: Askeri güçleri olmadan imparatorluk yönetim biçimine sadık kaldılar; sistematik adliye yönetimleri olmadan Roma hukukunu korudular ve Ortodoks kiliseye sahip olmakla övündüler. Ruhban sınıfı... imparatorluk sarayına bir tür tabiyetle bağlıydı. Böyle bir toplum, yavaş da olsa ancak sönüp giderdi.[5]

Umutsuz Paleologoslar her yerden imdat arandılar. Venedik'e karşı zaman zaman Amasra, Pera ve İzmir'i, Lesbos (Midilli), Kos (İstanköy) ve Samos (Sisam) adalarını ele geçiren Cenovalılara döndüler. Aragon'la ittifak yaptılar ve birçok kez mezhep ayrımına son verme niyetiyle Papalığa yanaştılar. İç Savaşların en ateşli döneminde, 1321-1354'te, yönetimlerini Epir'e kadar yeniden yaydılar. 1382'ye kadar Motra'da Mistra'da ikinci bir imparatorun yönetimi devam etti. Bu dönemde V. Ioannes (1341-1391) Katoliklerin ve Türklerin tabisi oldu. 1399'da ardılı II. Manuel (1391-1425) destek bulmak amacıyla Roma, Paris ve Londra'ya umutsuz bir seyahat yaptı [MUSIKE].

Bu dönemin en heyecanlandırıcı gelişmesi Bizans'ın yerini alacak olan yeni savaşçı bir Türk aşiretinin sahneye çıkmasıydı. Osmanlılar, Moğolların Selçukluları yenmesinin ardından doğan boşluğu doldurdular. Adlarını, Anadolu içlerinde bir ileri karakol sahibi olan kurucuları Ertuğrul'un oğlu I. Osman'dan (h. 1281-1326) aldılar. Bu üsten geniş topraklara akınlarda bulundular ve Bizans sınırını gerilettiler, Ege'de korsan donanmaları oluşturdular, Balkanlara geçtiler. Avrupa'ya, ilk kez 1308'de bir grup Türk paralı asker, Bizans'ın kendi paralı askerleri olan Büyük Katalan Birliği kendilerini istihdam eden imparatora isyan edip Türkleri kendi hesaplarına işe alarak onları karşı kıyıya geçirdiğinde ayak bastılar. Aynı yıl Efes'i aldılar. 1326'da ilk Osmanlı başkenti olan Bursa, 1329'da İznik, 1337'de İzmit alındı. Osman'ın oğlu Orhan (h. 1326-1362) Çanakkale'de sürekli bir köprübaşı tutarak, Sultan ünvanını aldı. Osman'ın Torunu I. Murad (h. 1362-1389) ikinci başkenti Edirne'ye taşıdı ve eski Selçuklu unvanı Sultan-ı Rum ile anılma cesaretini gösterdi. Sultan Bayezid (h. 1389-1402) Küçük Asya'nın büyük bölümünü fethetmeyi başardı ve Hıristiyan Yunan yerleşim yerleri Müslüman Türklerle doldu. Bayezid Peloponnez ve Eflak'a da girdi. 1402'de öldüğünde, Osmanlı toprakları bir yüzyıl öncekinden dört kat büyüktü ve Konstantinopolis'in çevresi sarılmıştı (Bkz. Ek III, s. 1319).

Bu fetih yüzyılında Hıristiyanlıkla Müslümanlık arasındaki sınır yeniden çizildi. Bizans'ın Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Bosna'daki eski tebaası yenilmez Türkler tarafından boyun eğdirilene kadar kısa süreli bağımsızlık ve

kargaşa dönemi yaşadılar. Osmanlılar üstün bir gazi ulusuna önderlik ediyorlardı ve bunu biliyorlardı. Bursa'daki eski camide, Orhan'ın kitabesinde şunlar yazılıdır: "Gaziler sultanının oğlu, gazi, gazi oğlu gazi, ufuklardaki uçbeyi, dünyanın kahramanı Sultana."[6]

Ortaçağ Yunanistan'ı, Latin ve Osmanlı fetihleri arasında yerel prensliklere bölünmüştür. Epir despotluğu, Atina düklüğü, güneydeki Akaya prensliği ve Naksos adasındaki düklük birkaç güneşli yüzyıl yaşamıştır. Ticari çıkarları İtalyan kentlerine bağlıydı, yöneticileri Latin, halkları Ortodokstu [ROMAN].

Bulgaristan da Bizans yörüngesinden çıkmıştı. On ikinci yüzyıl sonunda ortaya çıkan ikinci Bulgar imparatorluğu dinamik, çokuluslu bir ülkeydi. İvan Asen (h. 1186-1218) "Bulgar ve Yunanlıların Çarı", ülkesini başkent Tırnova'dan Belgrad ve Üsküp'e kadar genişletti. Ardılı II. İvan Asen (h. 1218-1241) Arnavutluk, Epir, Makedonya ve Trakya'yı aldı. Sonraki iki hanedan Kuman asıllıydı. Ama 28 Haziran 1330'da Çar Mihael Şişman Sırplar tarafından kılıçtan geçirildi ve egemenlik onların oldu. Sonraki onyılda Osmanlılar Meriç ovasına girmeye başladılar. 1366'da son Bulgar çarı III. İvan Şişman kardeşini Osmanlı haremine göndermek ve Osmanlı tabiyetini kabul etmek zorunda kaldı. Tırnova yıkıldı. Bulgaristan'ın beş yüz yıllık Osmanlı eyaleti dönemi başlıyordu.

ROMANIA*

PELOPONEZ'DEKİ Nauplion'un Venedikli valisi, 1378'de yerel *atçingani* topluluğuna tanınmış olan ayrıcalıkları onayladı. Avrupa'da Roman çingenelerin ilk belgeli kaydı budur. 1416'da Transilvanya'daki Brasov (Kronstadt) kentinde "Kıpti Emaus ve yüz yirmi yoldaşı"na gümüş, un ve kümes hayvanları armağan edildi. 1418'de aynı grup Hamburg'a ulaştı. Ağustos 1427'de kendilerini Aşağı Mısır'ın kurbanları olarak tanıtan yüz kişilik bir seyyah grubunun Paris'e girmesi engellendi ve St Denis'de bekletildi. *Journal d'un bourgeois de Paris*'nin adı bilinmeyen yazarı onları esmer, kötü giyimli, kadınları düğümlü şallı, çocukları küpeli diye tanımlar. Kilise otoriteleri el falına bakıp geleceği okumalarına itiraz edince buradan çıkartılmışlardır.[1]

Romanların, daha eski hareketleri dilbilim verileriyle kurgulanamasa da, Hindistan'dan Avrupa'ya göç ettiklerinde kuşku yoktur. Roman dili Hindi diline akraba bir Hint-Avrupa dilidir ve Ortadoğu'dan Avrupa'ya kadar konuşulur. Romancanın Avrupa diyalektlerinin güçlü Slavca ve Yunanca karışımının izlerini taşıması Balkanlarda uzun zaman geçirdiklerinin işaretidir.

Romanlara verilen adların uzun bir liste oluşturması kökenleri hakkındaki popüler kargaşayı ortaya koyar. Yunanca *açingani: gitans* (Fransızca), *zingari* (İtalyanca), *gitanos* (İspanyolca), *zigeuner* (Almanca) ve *tsigan* (Rusça) sözcüklerini doğurmuştur ve Küçük Asya'daki ortaçağ Manikeen mezhebin adından gelmektedir; yanlış

bir yakıştırma olduğu ortadadır. Bohemyalı ve Kıpti adları, yani *gyfti* (Yunanca), *gypsy* (İngilizce) ve *faraoni* de (Macarca) yaygındır. Roman adı olasılıkla Romanya'dan değil ortaçağda Bizans İmparatorluğu'yla olan ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Kendilerine *Rom* (tekil) ve *Roman* (çoğul) derler.

Göçebe çingenelerin varlığını hukuki çerçeve içine almak çeşitli uygulamalara yol açmıştır. İngiliz 1596 tüzüğü çingenelerle bildik serserileri dikkatle ayırt eder **[PICARO]**. Yorkshire'de bir grup çingene saptanmış ve bazıları büyücülükten idam edilmiştir. Fakat tüzük yasaya uyan çingenelerin seyahat etmelerine, önemsiz mesleklerini sürdürmelerine ve para yerine yiyecek almalarına izin vermektedir. Benzer koruma Fransa'da 1683 tarihli uygulamayla getirilmiştir. Avusturya'da 1761 tüzüğü çingeneleri belirli yerlere yerleştirme çabasındadır, ama bundan sonuç alınamamıştır. Rusya'da II. Ekaterina onlara, daha önce Moldava ve Eflak'ta tanınan konumu tanıyıp "Tacın köleleri" unvanı vererek koruması altına almıştır. Fakat Çingenelerin, Yahudiler gibi St Petersburg'a girmeleri yasaktır. Hollanda ve Almanya'da toplu yok etme siyaseti izlenmiştir.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyılda Avrupa Romanları göçebe yaşam tarzlarını, özel mesleklerini, dillerini ve müziklerini koruma mücadelesi vermişlerdir **[FLAMENKO]**. Kültürleri gizemliliği vurgular, geniş ailelere ve aşiretlere dayalı toplumsal örgütlenmelerinin başında 'kral' ve hâkimler vardır. Komünal faaliyetleri belirli buluşma yerlerinde yıllık kutlamaları içerir. Camargue'daki Saintes-Maries-de-la-Mer, örneğin her Mayıs ayında koruyucu azizeleri Sara'nın mezarında yaptıkları bayram ve haç ziyaretine sahne olur. Efsaneye göre Sara Meccelli Meryem'in dostudur ve İsa'nın havari ve arkadaşlarından bir kısmını kaçırarak Provence'a getirmiştir.

Romantik dönemde Romanlar ressam ve edebiyatçıların dikkatini çektiler. Hugo, Mérimée ve Borrow Çingene temalı kitaplar yazdılar. Henri Murger'in *Scènes de la vie de bohème* (1849) adlı kitabı büyük popüler başarı kazandı. Liszt Roman müziği üstüne gelişkin bir risale yazdı ve hem klasik repertuvarı hem kafe müziğini etkileyen bir modayı başlattı. Bizet'nin *Carmen* (1875) adlı eseri Mérimée'nin bir hikâyesine, Puccini'nın *La Bohème*'i (1895) Murger'in *Scènes*'ine dayanan en kalıcı operalardır.

Romanlar daima kötü muamele ve dönemsel şiddete maruz kaldılar.[2] Fakat Nazilerin Yahudileri yok etmeleri gibi toptan Çingene jenosidinin daha önce benzeri yoktur. Komünist rejimler genellikle kayıtsız davranmıştır. Savaş sonrası demokrasilerde düzenlemeyle insancıl hoşgörü bir arada yürütülmeye çalışılmıştır. Fakat yurtsuz, yabancı Çingene stereotipi daima mevcuttur ve son olarak 1993'te Almanya'da sığınmacılara karşı yürütülen çirkin kampanyada ortaya çıkmıştır. Belki de Avrupa'nın geleneksel olarak yerleşik toplumlarının kendilerinden bütünüyle farklı bir yaşam tarzı karşısında fobi ve büyülenme karışımı bir duygu hissetmeleri kaçınılmazdır:

> Haydi, eski masalı tekrar okuyayım:
> Şu yoksul Oxford hocasınınkini,

Hamile organlarla hızlı yaratıcı beynin,
Terfi kapısına dayanmaya kalkışır.
Bir yaz sabahı arar
Arkadaşlarını ve Çingene folkloru öğrenmeye gider.
Ve bu kardeşlerle dünyayı dolaşır... [3]

* Romania: Çingenelerin var oldukları topraklara verilen ad, ed.n.

Sırbistan da benzer bir kader yaşamıştır. Komşu Macar krallığının baskısıyla Katolik mezhebini benimseyen Güney Slavlarının varlığı, Sırpları Roma ve Ortodoks bağlantıları arasında dengede bulunduruyordu. Ülke ilk kez, Bizans'ı bağımsızlığını tanımak zorunda bırakan I. Stefan Nemanya (1114-1200) yönetiminde birleşti. Nemanya'nın en küçük oğlu, Athos'da keşiş olan St Sava (1175-1235) Sırp Kilisesi'ni Ohri'deki Yunan piskoposluğundan ayırdı. Kardeşi II. Stephan'ı Papa'dan taç kabul etmeye ikna etti. Ortaçağ Sırbistan'ı acımasız IV. Stefan Duşan zamanında (1308-1355) en güçlü dönemini yaşadı. Duşan 1346'da Çar tacı giydi ve Sırbistan, Bulgaristan ve Bizans'ın güneydeki bazı eyaletlerine egemen oldu. Peç'de (İpek) bir Sırp patrik vardı ve emperyal *Zakonnik* yani kanunname yürürlüğe sokulmuştu. Duşan genç Ulah prenslikleri üstünde süzerenlik yapıyor, hatta Konstantinopolis'i fethetme planları hazırlıyordu. Fakat Sırbistan ilerleyen Osmanlılarla baş edebilecek güçte değildi. 15 Haziran 1389'da Kosova'da, Karatavuk Ovası'nda Sırbistan'ın hâkimi yenildi. Son Sırp kralı kılıçtan geçirildi ve Osmanlı padişahı da hançerlendi. Sırbistan Osmanlı eyaleti olarak Bulgaristan'ın yanına katıldı [**ZADRUGA**].

Tuna'nın kuzeyindeki Latin dili konuşan Ulahlar, Transilvanya dağlarından göçlerle güçlenerek kendi bağımsız prensliklerini kurmayı başarmışlardı. Bundan sonra Eflak ve Moldova Balkanlarda Hıristiyan yönetiminin sınır karakolları haline geldiler. 1344'te Venedik ve Hospitalierler önderliğinde kurulan donanma birliği İzmir'i bir mevsim süresince ele geçirdi. 1365'te Savoie dükü VI. Amadeus Gelibolu'yu kısa süreyle ele geçirdi ve Bulgarlar tarafından hapsedilen imparatoru kurtardı. 1396'da Macar Sigismund yönetimindeki Haçlı Seferi Tuna kıyısında Niğbolu'da bozguna uğradı. 1402'de Fransız şövalye Boucicault yönetimindeki bir Haçlı garnizonu, padişahın saldırısını bekleyen Konstantinopolis surlarına yardıma koştu. Karadeniz'in karşısında eski Rus Ortodoks Hıristiyanlar yavaş yavaş Tatar boyunduruğundan kurtuldular. Kuzeydoğunun güçlenen iki iktidarı, Moskova Büyük Dükalığı ve Litvanya Büyük Dükalığı onlara yardım etti [**NİĞBOLU**].

Moskof prensleri Moğol işgalinden iki yüzyıl sonra bilinmezlikten çıkıp ön plana geçtiler. Önce kahramanlık ve hileyle Vladimir-Suzdal bölgesini çevreleyen çeşitli Rurikid prensciklerine egemenliğini kabul ettirdi. 1364'ten itibaren geleneksel Büyük Valdimir Prensi unvanı onların oldu. İkinci olarak, Altın Ordu Hanı ile ilişki kurarak Moğolların önde gelen haraç toplayıcısı olma hakkını tanıyan yarlığı elde etti. Bütün öteki prenslerin ödemelerinin ve

borçlarının sorumluluğunu yüklendi. *Kalita*, yani "Para Kesesi" olarak anılan I. Ivan (h. 1301-1340) hükümdarlığının çoğunu Moskova'dan çok Saray yollarında geçirdi. Karl Marx onun "Tatarların celladı, dalkavuğu ve baş kölesi karakterini" oynadığını yazar.[7] Üçüncüsü, Ortodoks Kilisesinin cömert hamisi olarak siyasal üstünlüklerine dinsel bir hava kattılar. 1300'de Kiev Metropoliten piskoposu Vladimir'e taşındı ve 1308'den sonra Moskova'ya yerleşti. Orman derinliklerinde manastırlar kuruldu, yeni ticaret merkezleri ve yayılma alanları yaratıldı. Moğol engeline ve iki aylık uzun ırmak ve deniz yolculuğuna rağmen, Konstantinopolis patriğiyle yakın ilişki kuruldu. Moskof prensliği, tebası ve mülkleri üstünde bütün haklara sahip *par excellence* patrimonyal bir devletti. Prensliklerin mülkü üstündeki gelirlere el koymak Moskof prensliğinin gücüne güç kattı. 1327'de Ivan Kalita, Moğollara önde gelen rakibi Volga üstündeki Tver kentinin isyanının bastırılmasında yardım etti. 1380-1382'de Prens Dimitri Donskoy (h. 1350-1389) ilk kez Moğolların askeri üstünlüğüne meydan okudu. Kullikovo'da[8] Eylül 1380'de yenilmez düşmana karşı ünlü zaferini kazandı, ama iki yıl sonra Moskova'nın yakıldığını gördü. 1408'de Dimitri'nin oğlu I. Vasili (h. 1389-1425) haracı vermek istemedi, ama Moskova kuşatılınca vazgeçti. Moskova güç kazanıyordu, ama halen bağımlıydı.

ZADRUGA

STEFAN DUŞAN, y. 1349-1354'te yayımlanan kanunnamesinin 70. maddesi geniş ailelere ve ortak ataya sahip birleşik hanelere açıkça atıfta bulunur. "Aynı hanede yaşayan ve ocağı paylaşan, fakat ayrı yiyen ve ayrı mülkleri olan bir baba ve oğul veya kardeşler ötekı köylüler gibi çalışacaktır" denilir. Sırp çarı, açıkça her köy hanesinin aynı temelde vergilendirilmesini sağlamaya çalışmaktadır.

Ama madde "ortak ataya sahip birleşik hane", yani *zadruga*ların bilinmeyen zamandan beri Balkan Slavlarının toplumsal örgütlenme biçimi olduğu tartışmalarını canlandırmıştır. Şimdi aşırı heyecanlı bilim adamları arasında *zadruga*nın tarihöncesinden bugünün Avrupasına kadar Slav akrabalık örüntüsü içinde oynadığı rolü tartışmak çok yaygın bir konudur. Ama bazı uzmanlar son zamanlarda büyük genellemeleri biraz ufaladılar. Anlaşılan *zadruga* terimi ilk kez 1818 tarihli Sırpça bir sözlükte bulunan akademik bir uydurma sözcüktür. Bu tarzda yaşadığı varsayılan insanların dilinde hiçbir zaman kullanılmamıştır. Dahası, Stefan Duşan'ın kanun metninde de açıkça geçmemektedir. 70. maddeden ortaçağ Sırbistanında birleşik hane sisteminin varlığı anlaşılsa da, *zadruga*nın ülkenin her yerinde standart veya geçerli tarz olduğunu varsaymak için bir neden yoktur.

Modern zamanlarda Balkanlarda *zadruga* dağılımı çok parçalıdır. Bosna-Hersek'ten Karadağ ve Makedonya'ya uzanan hayvan yetiştirilen dağlarda ve Orta Arnavutluk'ta yaygındır. Rodop ve Balkan dağ sıralarında sık sık görülmektedir. Ama Adriyatik kıyısında veya Bulgaristan'ın büyük bölümünde görülmemektedir. Eski Askeri Sınır, yani on altıncı yüzyılda Hırvatistan'a göç eden Sırpların yerleşim-

lerinden oluşan Krajina'da ve Slav olmayan Ulahlar arasında yer yer bulunmaktadır. Yunanistan ve Romanya'da pek yoktur.

Daha önemlisi, konu üstünde özellikle Batı'da kabaca gerçekleştirilen son zamanlardaki bilimsel bir araştırmada *zadruga* teriminin birbiriyle çelişen amaçlar için kullanılmakta olduğu ortaya çıkmıştır. Her şeyden önce Slav halkların ortak niteliklerini veya (gerçekte bulunmayan) panslav toplumun tekdüze yapısını veya Avrupa'nın *Volksmuseum*'u olan Balkanların geri yapısını vurgulamak için kullanılmaktadır. Kısaca, Batı'nın kardeş hayallerinden biri olan "Slav ruhu" gibi gerçek bir ırkçı mitos haline gelme tehlikesi vardır.[1]

NİĞBOLU

BÜYÜK Fransız kahramanı Sire de Coucy, 25 Eylül 1396 akşamı Kosova'daki muzaffer padişah Bayezid'ın önüne sürüklendi. Fidye için tutulan geleceğin Burgonya Dükü Jean de Nevers gibi bazı başka zengin haçlılarla birlikte, padişahın muhafızlarının binlerce Hıristiyan esiri öldüren palalarını seyretti. (Haçlılar Müslüman tutsaklarına aynısını daha yeni yapmışlardı.) Gelibolu'dan beri zincirli halde üç yüz elli milden fazla yol yürümüş, sonra mirasçı bırakmadan vasiyetini yazıp öldüğü Bursa'ya getirilmiştir.

Niğbolu Haçlı hareketinin son en büyük felaketi olarak daima anılmıştır. Aşağı Tuna'yı denetleyen önde gelen karakol olan Bulgaristan'ın Osmanlıların eline düşmesi Macar kralı tarafından seferin başlatılmasına neden olmuştu. Padişahın "atlarıma Aziz Petrus sunağında yem vereceğim" diye övünmesinin intikamını almak isteyen Latin şövalyeler Buda'da toplandılar. Şarap ve ipek getirdiler, ama mancınıkları yoktu. Dolayısıyla Niğbolu kuşatması başarısız oldu ve Osmanlılarla açık arazide karşılaşmak zorunda kaldılar. Crécy'de olduğu gibi Fransızların erken bir saldırısı padişahın Sırp müttefikleri tarafından püskürtüldü ve ana Haçlı ordusu sarıldı. Macar Sigismund kaçtı ve Polonyalı bir şövalyenin bütün zırhlarıyla Tuna'yı yüzüp geçmesi meşhur oldu. Fakat kalanların çoğu tutsak edildi. Yenilgileri Bulgaristan'ın beş yüz yıl süreyle Müslümanların elinde kalmasına yol açtı. Doğu'da Latin tehdidi son buldu ve Konstantinopolis'in düşüşünün habercisi oldu.

VII. Enguerrand de Coucy (1340-1397), Soissons Kontunun biyografisi, "Hıristiyanlığın bunalımı"nı özetleyen bir yaşam öyküsü olarak değerlendirilmiştir. Avrupa'daki en büyük kontluk olan Pikardiya'daki Coucy'nin senyörü ve Froissart'la Chaucer'ın hamisiydi ve kişisel olarak bu felaketler çağının bütün felaketlerini yaşamıştı. Babası olasılıkla Crécy'de öldürülmüştü. Habsburg olan annesi Kara Ölüm'le öldü. Poitiers'den sonra İngiltere'de beş yıl rehine kaldı ve kralın kızıyla evlendi. Savoie'da *condottiere* Hawkswood'la birlikte Fransa'yı istila eden "Özgür Birlikler"e karşı savaştı ve 1375-1376 İsveç seferinde bulundu. Tunus'a ilk çıkanlardandı (1390). Çürümüş Fransız monarşisine bütün emperyal rekabet düzenlerine ve papalık mezhepçiliğine karşın sadakatle hizmet etti. Macar elçileri "akrabalık ve Tanrı adına" Haçlı seferi çağrısı için Paris'e geldiklerinde istekle gönüllü oldu.[1]

Moskof devletine Yunanca adıyla Rossiya (Rus'tan geliyor) ve halkına da Rus denilmesi bu dönemde oldu. Bu Moskof-Ruslar Kiev'e hiç egemen olamadılar, ama bu onları Moskova'yı Kiev'in meşru ardılı saymalarına engel oluşturmadı. Modern Rus dilinin temelini onların Doğu Slav şivesinin değişkesi oluşturdu. Tarihçilerinin Moskof-Rusyasını bütün Ruslarla bir tutma eğilimleri yüzyıllarca daha Moskova egemenliğinin dışında kalacak olan öteki doğu Slavlarınca benimsenmedi.

Litvanyalılar Avrupa'nın son paganlarıydı. Uzak Baltık ormanlarında güven içinde, hem Töton Şövalyelerinin ilk saldırılarından hem de Moğol işgallerinden korundular. Kiev devletinin parçalanmasından tarihi bir fırsat olarak yararlanan Baltık savaş lordlarının yönetimindeydiler. Aynı sırada Moskof Ruslarından kalanlarını doğuda ve kuzeyde birleştirmekteydi. Litvanya batıda ve güneyde kalanlarla birleşti. Bu dönemde ortaya çıkan üç büyük önder, devlet kuruculuğunda Moskova'nın çabalarını bile geride bıraktılar; bunlar Büyük Dük Gediminas (y. 1275-1341), oğlu Algirdas (h. 1345-1377) ve Polonya'yla tarihi birliği kuran Jogaila'ydı (h. 1377-1434). Bir yüzyıl süren akınlar, şato inşaatı, haraç toplayıcılığı bütün Dinyeper havzasında önemli sonuçlar yarattı. Beyaz Rutenya (bugün Beyaz Rusya) bütünüyle yutuldu. Kızıl Rutenya (bugün Galiçya) 1349'da Polonya'yla paylaşıldı. Kiev 1362'de Algiras'ın Dinyeper kıvrımındaki Mavi Su Savaşı'nda Moğol sargısını aşmasından sonra alındı. 1375'te Polotsk'u aldı. Litvanyalılar 1399'da Vorksla ırmağında, çok güneylerde Tatarlara yenilene kadar durdurulamadılar. Bu sırada Litvanya gerçekten "denizden parıldayan denize", Baltık'tan Karadeniz'e kadar uzanıyordu. 1386'dan itibaren yönetici çevre Roma Katolikliğini benimsedi (Bkz. s. 456) ve fazlasıyla Polonyalılaştı. Fakat halkın çoğunluğu Beyaz Rutenya ve Ukrayna'da Ortodoks Slavdı. Kendilerine Rusini, yani Ruten diyorlardı ve Büyük Litvanya Düklüğünün Doğu Slavca Ruten dili modern Beyaz Rusya ve Ukrayna dillerinin temelini oluşturdu. 1700'e kadar düklüğün geniş oranda eğitimli Hıristiyan Slavların yönetiminde olan resmi dili Litvanya dili değil Ruten diliydi.

Ortodoks Kilisesi ilk bakışta Katolik Kilisesinden çok daha pasif gibi görünür. Başkanı olan Konstantinopolis Patriği Bizans İmparatorluğunun kaderine doğrudan bağımlıydı. Ama etkisi önemsiz değildi. Hıristiyanlığın Moğol ve Türk saldırısı altında bulunduğu Doğu'da Sırp, Bulgar ve Balkanlı Romenler arasında, Moskova Rusları ve Litvanya Rutenleri gibi bugünün modern ulusallığının tohumlarını atan Ortodoks Kilisesi'nin inatçı kararlılığı oldu.

Yarımadanın öteki ucunda, İspanya'da, *Reconquista* gerçekten de durmuştu (Bkz. Ek III, s. 1301). 1248'den sonra Magripli orduları Sierra Nevada'ya çekildiler ve onların gölgesinde Kırnata emirliği iki yüzyıl daha gelişimini sürdürdü. Bundan sonra İberya'daki tek Müslüman devleti o olacaktır. Bu devletin sınırlarının dışında yerel Müslüman önderler, örneğin İbn-Hud, Afrikalı Magripli efendilerini devirdi ve Endülüs'te Kastilya'ya bağımlı olarak yaşamlarını sürdürdüler. Bunun sonucunda kırsal kesimi askeri tarikatlar, kentleri Müslüman ve Yahudi göçmenlerle dolu uzun bir sınır bölgesi oluştu. Halkın çoğunluğu dinleri ne olursa olsun İspanyolca konuşuyordu. 1179'dan beri bağımsız olan Porte-

kiz krallığı Algarve'yi 1250'de fethetmişti ve Atlantik sahilini elinde tutuyordu. Pirenelerin kuzeyinde Bask bölgesini oluşturan Navarra krallığı 1234'ten beri Fransa egemenliği altındaydı ve bağımsızlığını 1516'da alacaktı.

Kuzeyden güney kıyısına kadar uzanan muzaffer Leon ve Kastilya krallığı Granada'yı her tarafından kuşatmıştı, fakat kendi içinde anarşiye düşmüştü. İlk *conquistadores* kuşağı güneyi yağmalamaktan ve büyük *latifundialar* kurmaktan zengin olmuştu. *Reconquista* nedeniyle azizliği kabul edilmiş olan Aziz III. Ferdinand'ın (h. 1217-1252) ardılları çelişmeli hanedan sorunları, soyluların bölünmüşlüğü, *Cortès* veya diyetlerin ve *hermandades*, yani kentlerin "silahlı birliği"nin çatışmaları nedeniyle birbirlerine düşmüşlerdi. X. Alfonso (h. 1252-1284) Almanya'da imparatorluk tacı için boşuna mücadele verdi. XI. Alfonso (h. 1312-1350) 1340'ta Salado'da Magriplilere karşı yüz yıldır ilk Kastilya zaferini kazandı ve Algeciras boğazını geçti. Gaddar Pedro (h. 1350-1369) lakabını hak ediyordu. III. Henry (h. 1390-1406) yönetim yeteneğini İngiliz Lancaster hanedanından krallarla yaptığı ittifakla doğruladı. Ama genç yaşta öldü ve Kastilya, *Constable* (kraliyet muhafızı), St James Tarikatı başkanı Alvaro de Luna'nın despotik yönetimine geçti. Meseta, yani platonun yaylalarında beslenen dayanıklı Afrika merinos koyunu sayesinde Kastilya, Bilbao ve Santander'den Flandre'a gönderdiği yünlerle Avrupa'nın en önemli yün ihracatçısı oldu.

Aragon krallığı, tersine, denize yönelmişti (Bkz. Ek III, s. 1311). Pireneler'deki Aragon bölgesiyle Katalonya ve Valencia'dan oluşan krallık, sahilde çok eskiden beri köşe başı tutmuştu. Fatih I. Diego (h. 1213-1276) Magriplilerle savaşarak Minorka ve Mayorka'yı aldı ve Murcia'yı cömertçe Kastilya'ya verdi. III. Pedro'ya (h. 1276-1285) 1282'de Fransızların çıkartılmasından sonra Sicilya krallığı verildi. Sardinya 1326'da Cenovalılardan alındı. V. Alfonso (h. 1416-1458) Güney İtalya'yı 1442'de Anjoululardan aldı. Aragon'un Batı Akdeniz'deki egemenliği Barcelona, Palermo ve Napoli'de üslere sahip, Katalancanın *lingua franca* haline geldiği ve soyluların önemli özgürlüklere sahip olduğu korkutucu bir deniz gücü yarattı. Monark ve soylular arasındaki uyuşmazlıklar *Cortès Justiciar*'ına bildiriliyordu; bu kişi, senyörleri tarafından üst hâkem görevine getirilmiş genellikle küçük rütbeli bir şövalyeydi. Soylular, 1287'de Birlik Ayrıcalığı ile haklarına müdahale eden monarka silahla karşı koyma yetkisini aldılar. Bu hak Polonya dışında hiçbir yerde yoktu. Sonuç görülmedik ulusal dayanışma getirdi. V. Ferdinand (h. 1479-1516) "Aragon soylularını bölmek, Kastilya soylularını birleştirmek kadar olanaksız" diyordu. On beşinci yüzyılda Aragon hem İberya'daki en büyük kente (Barcelona) hem de kıtadaki en büyük kente (Napoli) sahipti.

Ortaçağ İspanyasının kültürel sentezi taklit edilemez bir oluşumdur. Beş krallıkta üç büyük din: Hıristiyanlık, Müslümanlık ve Yahudilik mevcuttu ve konuşulan altı büyük dil vardı: Kastilyaca, Gallego, Katalanca, Portekizce, Arapça ve Baskça. Orta platodaki çiftlik ve askerler tarafından yönetilen Hıristiyan halk genellikle verimli güneyin daha kentleşmiş ve medeni Magriplilerinden daha kabaydı. Fakat yüzyıllar süren bir yalıtılmışlıktan çıkıyorlardı ve

artık Hıristiyanlığın öteki kesimleriyle tam ticari ve entelektüel ilişkiler geliştirmekteydiler. İspanya Yahudileri, Müslüman yöneticilerin hoşgörüsüyle yarımadada tutunmuşlardı ve bütün bölgeye dağılıp yönetim, tıp, eğitim, ticaret ve maliyede önemli roller oynamaya başlamışlardı. Birçok alanda önemli kişiler yetiştirmişlerdi. Mısır'a göç etmiş olan Filozof Kurtubalı Maimonides [İbn Meymun] (1135-1204) uzun zaman *Şaşırmışların Kılavuzu* adlı eseriyle anımsanmıştı. Gaddar Pedro'nun baş vergi toplayıcısı olan Samuel Halevi (öl. 1361) güzel sanatların koruyucusuydu. Dönme Pablo de Santa-Maria (Solomon Halevi, öl. 1350) diplomatlık, Burgos piskoposluğu yaptı ve ünlü bir antisemit oldu. Daha önce dinler arasında çatışmalar çoktu. Sonra, özellikle 1348-1351 ile 1391'de çirkin pogromlar düzenlendi. On beşinci yüzyılda geniş bir *conversos* yani Yeni Hıristiyanlar kastı (Lunalar, Guzmanlar, Mendozalar, Enriquezler) Kilise ve Devletin yüksek mevkilerini doldurdular. Bu sembiyozu Akdeniz Romaneski, Katolik Gotiği ve oryantal süslemelerin mükemmel bir karışımı olan İspanya mimarisi kadar iyi anlatan bir şey bulunamaz[8] [KABALA].

Katolik dünyasının ortasındaki siyaset imparatorluk, Papalık ve Fransa krallığı arasındaki rekabet çevresinde dönüyordu. On dördüncü yüzyıl boyunca üç taraftan her biri o kadar büyük yerel gerilimler yaşadı ki hiçbiri uluslararası başarı elde edemedi. 1256-1273 kesintisinden sonra imparatorlar Almanya'nın öldürücü işleriyle öylesine meşguldüler ki, İtalya'yı terk ettiler. İtalya olaylarının altında kalan Papalık mezhepçiliğe düşmeden önce yaklaşık yetmiş yıl süreyle Fransa'ya sığındı. Fransa krallığı İngiltere'ye karşı olan Yüzyıl Savaşlarında çok yıpranmıştı ve on beşinci yüzyıl ortalarına kadar kendine gelemedi. 1410'a gelindiğinde üç imparator, üç papa ve iki Fransa kralı vardı; Katolik Hıristiyanlığın önderleri umutsuz durumdaydılar. Merkezdeki kaosun büyüklüğü yeni güçlü devletlerin kurulması için fırsat yarattı. Aragon dışında yeni devletler İsviçre, Burgonya ve Polonya-Litvanya'ydı.

Kutsal Roma İmparatorluğu Hohenstaufenlerin düşüşüyle kalıcı biçimde zayıflamıştı. Conradin'in Napoli'de idam edilmesiyle başlayan imparatorlar kesintisi onyıllarca süren bir kaos yarattı (Bkz. s. 382). Daha kötüsü, imparatorluk iktidarının yeniden kurulabileceğine dair beklentinin olmamasıydı. Hohenstaufenler İtalya hırslarına fazla değer vererek ardıllarını Almanya'da sürekli bir itaat konumuna düşürmüşlerdi. İmparatorluk kasaları boş ve toprakları parçalanmış olduğundan artık başka türlüsü olamazdı. Sonuç olarak Alman prensler ayrıcalıklarını sürdürdüler ve imparatorluğun seçimlere bağlı yapısı kemikleşti. 1338'de Seçici Meclis imparator seçimi konusunda bir papalık talebini reddetti ve 1356 tarihli Altın Ferman imparator seçimi mekanizmasını bir süre için belirledi. Bundan sonra Frankfurt-am-Main bütün imparatorluk seçimlerinin mekânı olacaktı. Yedi aday elektör arasında en çok oyu alan belirleyici olacaktı. Yedi elektör Mainz, Köln ve Trier piskoposları, Bohemya, Rhine Palatinate, Saksonya ve Brandenburg dükleriydi.* Altın Fermanı düzenleyen

* Düzenleme 1623'e kadar bozulmadan geldi, bu tarihte Palatinate'in yerini Bavyera aldı. 1648'de Palatinate, Bavyera ile birlikte yeniden listeye girdi ve 1708'de Hannover dokuzuncu elektörlüğe yükseltildi. Napoléon'un geniş eklemeleri hiçbir zaman yürürlüğe girmedi.

İmparator IV. Karl gerçeklik karşısında esneklik gösteriyordu. Bryce'ın ünlü açıklamasına göre "anarşiyi yasalaştırmış ve buna anayasa adını vermiş"ti.[9]

1273'ten sonra mecalsiz imparatorluk kendine gelme mücadelesi verdi. Rudolf von Habsburg'tan (h. 1273-1293) Lüksemburg büyük dükü Sigismund'a (h. 1410-1437) kadar dokuz imparatordan ancak üçü tam imparator tacını taşıma onuruna erebildi. İkisi, Adolf von Nassau 1298'de ve Lüksemburg büyük dükü Wenzel 1400'de elektörler tarafından tahttan indirildiler. VII. Heinrich (h. 1308-1313), Dante'nin son büyük umudu, İtalya'ya yürüyerek atalarını taklit etti; Roma'dan atıldı ve Pisa'da sefil biçimde hastalıktan öldü. Ardılı Bavyera dükü Ludwig (h. 1314-1347) Papa'nın kirli işlerine alet olarak 1328'de Roma'ya hücum edip aldı, fakat bu hareketi bir başka papa ve kral karşıtı eylemler dizisi yaratmaktan başka sonuç vermedi. Lüksemburg büyük dükü IV. Karl (h. 1346-1378) istikrar sağlayabildi. Karşı-kral statüsünden imparatorluğa yükseltilerek bu görevini sevgili Bohemyasını inşa etmek için kullandı. Almanya bir mevsim Karlstjein'den yönetildi. Yüksek siyaset dört önde gelen aile arasında çekişmeden ibaretti; Hainault ve Hollanda'yı da ellerinde tutan Bavyeralı Wittelsbachlar, Lüksemburg, Brabant ve Bohemya'ya 1310, Silezya'ya 1333 ve Lusatia ile Brandengurg'a 1415'ten beri sahip olan Lüksemburglular, Saksonyalı Wettinler ve iktidarları güneyde Sundgau'dan Carniola'ya kadar yayılan Avusturyalı Habsburglar. Yerel siyaset her yere yayılmış olan yırtıcı kilise üst düzey görevlileri, güçlü emperyal kentler veya kaynaşan küçük şövalyeler yığınınca yürütülüyordu. Bu dönem *Raubritter*, soyguncu baronlar, *Faustrecht*, üstünün koyduğu yasalar çağıydı. Ortaçağ sonu Almanyası Fransa ve Polonya'da yönetimde bulunan güvenli monarklardan yoksundu. Üç ardışık Habsburg'un 1438, 1440 ve 1493'e seçilmesine kadar İmparatorluk monarşisinin kalıtımsal özelliği sözde kaldı. Ve imparatorlar bile hareket özgürlüğüne sahip olamadı. Eğer feodalitenin ölçüsü partikularizmse, Almanya en feodal ülkeydi.

KABALA

1264'TEN bir süre sonra fakat 1290'dan önce, *Sefer ha-Zohar al ha-Torah* ("Kanun Üstüne Nur Kitabı") adlı İbranice bir eser İspanya Yahudileri arasında dolaşmaya başladı. Bu kitabın ikinci yüzyılda yaşamış bir haham olan Simeon ben Yohai'ye ait olduğu iddia ediliyordu. Gerçekte yerel bir bilim adamı, büyük ihtimalle Leonlu Moses (1250-1305) tarafından düzenlenmişti. Eski Ahdın ilk beş kitabı (Pentatük) hakkında karmaşık ve uzun yorumlar içeriyordu ve çok geçmeden Yahudi ve Hıristiyan Kitabı Mukaddes uzmanları arasında ünlü olmuştu. Üç ciltlik kalıcı bir yayını Mantova, İtalya'da 1558-1560'ta yapıldı. Bu kitap, Kabala'nın standart kitabıydı ve halen de öyledir.

Kabala sözcüğü "gelenek" demektir. Genellikle kutsal yazıların sözel metni içindeki gizli anlamları bulmak için yüzyıllardır kullanılan öğreti ve teknikleri anlatmak için kullanılır. Kabalanın temel öğretileri muhtemelen klasik dönemin sonunda ye-

niplatoncu ve Manikeen fikirlerinden türetilmişti. Biri Tanrı, öteki Şeytanın egemenliğindeki Işık ve Karanlık ülkelerinin rekabetçi temel düşünceydi. Tanrı kadar Şeytanın da erkek ve kadın bileşenleri vardı: erkek beyaz renkli ve tabiat olarak aktif, kadın kırmızı ve edilgendi. Tanrı'nın formları *abba* (baba/ kral) veya *imma* (anne/ kraliçe) olabilirdi; Şeytanınkiler zehirli ölüm meleği Şamael veya Yüce Fahişe Aholah'dı. Bu çiftlerin birleşmesi uyum veya kargaşa yaratıyordu.

Tanrıbaba ve Şeytan sınırsız ve yenilmez kabul edildiklerinden ancak on tane olan belirmeleriyle kavranabilirlerdi. Her belirme Adam Kadmon'un (İlk İnsan) veya Adam Belial'ın (Değersiz Olan) on temel organından birine tekabül ediyordu. On ilahi belirme şunlardı: *Kether* (Taç veya baş), *Hokma* (Bilgelik veya beyin), entelektüel dünyayı oluşturan *Binah* (Kavrayış veya kalp), kolları oluşturan *Hesed* (Merhamet) ve *Din* (Adalet), ahlak dünyasını oluşturan *Tiferet* (Güzellik veya göğüs), bacakları oluşturan *Hod* (Ululuk) ve maddi dünyayı oluşturan *Yesod* (Temel veya cinsel organlar) ve son olarak *Malkut* (Krallık). Bunlar *Ilan*, "kabalistik ağaç"ın on dalı veya Üç Direk olarak da düşünülebilirdi:

Kavrayış	Taç	Bilgelik
Adalet	Güzellik	Merhamet
Görkem	Temel	Ululuk
	Krallık	

Kabalacılar, Tanrı'nın dünyayı birkaç boşa çıkan girişimden sonra yarattığına inanırlar; gerçek her şey kalıcıdır ve ruhlar gövdeden gövdeye geçebilir. Şeytan'ın baştan çıkarıcılığı reddedildiğinde gelecek Mesih'i beklerler.

Kutsal Yazıları anlamlandırma tekniği *notarikon*, baş harfleri başka sözcüklerle ilişkilendirme, *gematria* sözcüklerin rakamla ifadesi ve *temurah*, yani "şifrelerin permütasyonu"na dayanır.

Notarikon'a örnek olarak Adam, "Adem, Davudi, Mesih" veya ünlü Yunanlı Hıristiyanların İsa, Tanrı'nın Oğlu anlamına gelen ICHTHOS "balık" sözcüğü verilebilir.

Gematria ad ve tarihlerden çıkarılan rakamların toplanmasıyla işler. On dokuzuncu yüzyılda Almanya İmparatoru I. Wilhelm için yapılan böyle bir toplama şöyledir: İmparator 22 Mart 1797'de doğmuştur, buradan 22 + 3 + 1797 + 7 (adındaki harfler) = 1829 (evliliği) bulunur.

1829 + 1 + 8 + 2 + 9 = 1849 (Devrimin bastırılması)
1849 + 1 + 8 + 4 + 9 = 1871 (İmparatorluk Tacını giyme)
1871 + 1 + 8 + 7 + 1 = 1888 (ölümü).

Temurah'da İbrani alfabesinin yirmi dört harfinin permütasyonları kullanılır. Örneğin YaHVeH, yani Tanrı sözcüğüne uygulanışı, kutsal adın 2.112 değişkesini verir.

Kabala Yahudi düşüncesini fazlasıyla etkilemiştir. Dinin mistik yönünü güçlendirmiş ve Tevrat hakkındaki akılcı çalışmaları engellemiştir. Daha sonraki hasidim çağında özellikle etkili olmuştur; kabalistik sihirleri dans ve şarkıyla söyleyen bu in-

sanlar, *zaddik*lerin kehanet dolu tekerlemelerini ve savlarını yanılmaz doğrular olarak benimsemişlerdir.

Birçok Hıristiyan bilim adamı da, Raymond Lull'dan Pico ve Reuchlin'e kadar, Kabala'dan etkilenmiştir ve Kabala Avrupa büyüsünün ayrılmaz parçası olmuştur. *Görkemler Kitabı*'nın Baron Rosenroth tarafından Almanya'da Sulzbach'da 1677-1678'de basılan Latince çevrisi kitabın gizlerini geniş kitlelere ulaşılır kılmıştır. Kabala fikirleri, imgeleri ve terminolojisi çoğunlukla açıklanmadan ve atıfta bulunulmadan Avrupa dillerine ve edebiyatlarına girmiştir.[1]

Hohenstaufenler İtalya'da acılı bir miras bıraktılar. Kuzeyde savaşan kent komünleri Alman baskılarının yerini aldı. Lombardiya ve Toskana kentlerinin hepsi çatışan rakiplerden Milano, Floransa veya Venedik'ten birinin eline düştü. Bu dönem kent ticaretinin zenginlik ve kültürel görkem, fakat aynı zamanda sonu gelemeyen mücadele çağıydı. Şairlerle ve ressamlarla birlikte zehirciler ve kılıç adamları çoğaldı. İmparatorlukla Papalık arasında 1275'te imzalanan bir konkordato Orta İtalya'da Aziz Petrus mülkünün korumacılığı hakkındaki bütün emperyal hak iddialarını kaldırdı. Papa Devleti, Roma'ya ek olarak Romagna, Pentapolis, Ancona Ucu ve Campagna'ya sahip oldu; kendini özgür fakat korunaksız buldu. Ve sonunda Roma'nın huzursuz hemşehrileri tarafından ebediyen rahatsız edildi. Güneyde Papalığın himayesi altında olan Anjou hanedanı Hohenstaufenlerin yerine geçmesi için getirilmişti, fakat kendisi tahammül edilmez oldu. 30 Mart 1282 tarihli "Sicilya Duaları" sırasında Palermo'nun öfkeli halkı Fransız yöneticilerinden herhalde dört binini öldürdü ve Sicilya'da Aragon yönetiminin başlamasına, Aujoulların Napoli'yi kuşatmasına ve yirmi yıllık savaşa yol açtı [CONCLAVE].

CONCLAVE

ROMA Katolik Kilisesi demokratik değildi. Ama papa seçim yöntemi zorlu deneyim gerektiriyordu. *Conclave* sistemi, Papa X. Gregorius tarafından atanmasındaki skandal yaratan gecikmelere karşı düzenlenmişti. 1268 yılının sonunda Viterbo'daki toplantıda kardinaller üç yıl tartıştılar. Ağız dalaşları kent yetkililerini o kadar çileden çıkardı ki kardinallerin ikametgâhı dışardan kilitlendi, çatı söküldü ve yemekleri açlık seviyesine düşürüldü.

Bundan sonra Kardinal Kurulu görevli papanın ölümünden sonra on beş gün içinde Roma'da Vatikan Sarayı'nda toplanacaktı. (Telgraf ve demiryolundan önce bu süre otomatik olarak İtalya dışındaki kardinalleri elemek anlamına geliyordu.) Sonra papalık mabeyincisi saygıdeğer efendileri uygun bir daireye, genellikle Sixtinus Şapeline kilitleyecek ve orada onları karar alana kadar *con chiave* "anahtarlarla" birlikte tutacaktı. Oylama, alkış, anlaşma veya gelenekselleştiği üzere gizli pusulayla

yapılabilirdi. Sabahtan ve öğleden sonra yapılan oylamalarda her kardinal tercih ettiği adayın adını mihrap üstündeki kutsal kadehe koyuyordu. Her gün mabeyinci yetersiz turların oy kâğıtlarını yakıyor ve soba bacasından içeri siyah duman gönderiyordu. Oylama, başarılı aday oyların üçte ikisinden bir fazla oy alana kadar devam edecekti. O an mabeyinci durumu anlatan beyaz dumanı gönderir ve elektörler seçtikleri yeni papa için kutsal saygı yemini ederek seçimlerini pekiştirirlerdi.

X. Gregorius'un sistemi özünde aynen yürürlükte kaldı, yalnızca *Vacantis apostolicae sedis* hükmüyle (1945) değiştirildi. Yirminci yüzyılda ilahi takdir 1903'te *conclave*'ı veto eden İmparator Franz-Joseph'i aştı ve 1939'da bir günlük *conclave* ile rekor kırıldı. Papa II. Jean Paul Ekim 1978'de sekizinci turda, sonunda yüz dokuz kardinalin yüz üçünden oy alarak seçildi.[1]

Floransa kenti son dönem ortaçağ İtalyasının fırtınaları ve güneşliklerinin ortasında kalmıştı. Güzel Apenin *contado* yünüyle beslenen kent on üçüncü yüzyılda herhalde yüz bin hareketli insanın yaşadığı gelişen bir topluluğa dönüştü. Altından florini İtalya dışında bile standart para haline geldi. Kendisine *popolo* adını veren hırslı burjuvazi, şato temelinde örgütlenen *contado* soylularına (Donati, Uberti, Cerchi ve Alberti) karşı geleneksel komünler halinde örgütlendi. Büyük ve küçük *arti*, yani loncalar kentin seçilmiş konsey ve dönüşümlü büyük görevlileri arasında yerlerini aldılar ve aç bir kalabalık da kargaşaya katıldı. Bir zamanlar imparatorluk tarafından atanan *Podesta*, yani vali belediye denetimine alındı. 1266, 1295 ve 134'te kabul edilen anayasalar kavgayı engellemeyi başaramadılar.

Floransa geleneksel olarak imparatorluk otoritesine yardımcı olan bir Guelfe kentiydi. Fakat imparatorun yokluğu kentin enerjisini yeni yönlere çevirdi. Papalıkla ilişkiler gerginleşti ve Floransalı Guelfelerin kendileri de rakip gruplara bölündüler. Floransa, 11 Haziran 1289'da Ghibelline Arezzo'nun güçlerinin daha önceki Montaperti yenilgisinin (1260) cezası olarak ezildiği Campaldino Savaşı'ndan sonra yerel özerkliğini kazandı. Ama bundan sonra Siyahlar ve Beyazlar arasında kan davası başladı. 1301'de Charles de Valois adlı Papalık arabulucusu başarısızlığa uğradıktan sonra, Beyazlar, kendilerinden önceki Ghibellineler gibi sürgün edildiler. Bu bölünme despotik iktidara ulaşmanın tek yoluydu ve sonunda bu iktidar Medicilere geçecekti. Floransa öyle zehirle doluydu ki, Dante'nin Cehennem'indeki kent sakinlerinden biri, "... heybesi kıskançlık dolu... kıskançlık, kurum, cimrilik sarmış yürekleri" diyordu.[10]

Fakat toplumsal ve siyasal kargaşa kültürel yaşamı canlandırmış gibi görünmektedir. Dönemin üç büyük yazarı olan Dante Alighieri, Petrarca ve Boccaccio, hepsi Floransalıydı. Kentin inşa tarzı, Bargello (1254'te başlandı), yeni kent duvarları (1284-1310), Palazzo Vecchio (1298'de başlandı), yeniden yapılan Ponte Vecchio (1345) ve Logia della Signoria (1381), Arte della Lana ve-

ya Yün Loncası sarayları (1300), Guelfe partisi, Pazzi, Pitti, Strozzi, Antinori ve Medici-Ricardi (1444) sarayları ve hepsinden önce dinsel sanat-romanesk San Miniato al Monte kilisesi, Gotik Santa Croce (1295), San Giovanni mermer döşeli sekizgen vaftizhanesi (1296), Duomo (1298'de başlandı), Giotto'nun Campanile'si (1359), Brunelleschi'nin katedral kubbesi (1436), Ghiberti'nin vaftizhane kapıları (1452) ve Fra Angelico'nun Dominiken San Marco rahibe manastırındaki freskoları, refah içindeki kendine güveni yansıtmaktaydı.

Dante Alighieri (1265-1321) Hıristiyanlığın en büyük şairiydi. Floransa siyasetiyle fazlasıyla ilgiliydi ve kentin en güzel anıtları yapılırken sokaklarında dolaşmaktaydı. Onun edebiyat ve hayal gücü aşılmamıştır. Gençken Campaldino'nun ön saflarında yer alıyordu. Beyaz Guelfe rejiminin kent meclisi yöneticilerinden biri olarak görev yapmıştı ve Siyahlar tarafından kentten sürülmüştü. Sürgünde acılı yirmi yıl geçirdikten sonra Ravenna'da, solgun yüzüne defne çelengi koyan Can Grande de Polenta'nın sarayında öldü. *Vita Nuova* (Yeni Yaşam) adlı eseri ortaçağda ender olarak görülen insanın içsel duygularına yönelen bir seyahattir. *De Monarchia* (Monarşi Üstüne) imparatorluk yönetiminin canlandırılması için coşkulu bir savunmadır. *De Vulgari Eloquentia*, yerel dilin kullanılmasını savunduğu eseri, onu modern Avrupa edebiyatının babası konumuna getirmiştir.

Dante'nin başyapıtı, *Commedia*[i], yüz kantoluk bir şiir olup, hayran kalan okuyuculardan "İlahi" unvanını almıştır. Eser, şairin öteki dünyada üç diyara, Cehennem'in *(Inferno)* derinliklerinden Araf'taki *(Purgatorio)* Kefaret Tepesi'ne ve Cennet'teki *(Paradiso)* Gök Katlarına yaptığı seyahatleri anlatır. *Odysseia* ve *Aeneid* gibi bu eser de, bir bakıma Vergilius'un Dante'ye kılavuzluk ettiği, geçmişteki ve o dönemdeki insanların gölgelerinin ikna edici bir ortamda resmedildikleri macera kitabıdır. Bir yönüyle de Hıristiyan ruhunun, Tanrının kör edici hayaliyle bağışlanan günahtan selamete varan manevi yolculuğun alegorisidir. Ve gene bir yönüyle de gelişkin bir ahlaki yapıdır, kaynaşan kişilikler erdem ve günahlarına göre Lanetliler, Umutlular ve Kutsananlar arasında dağıtılmışlardır. Dil hoş bir tasarruf içinde kullanımıyla baş döndürür. Anlatılar hem şairin ilginç karşılaşmalarının ayrıntıları hem de içinde gerçekleştikleri ahlaki görüntünün görkemiyle coşturucudur. Buna uygun olarak, insan deneyiminin en düşük noktası bütün Sevgi'nin yitirilmiş olduğu yer - donmuş Yahuda heykelinin çevresinde bulunan dondurucu cehennemi derinliklerdedir. Dünyevi cennet Araf tepesinin güzel kokulu yamaçlarındadır, burada "acının yerini umut alır". Nihai doruk *Primum Mobile*'nin ötesinde, göksel Işık Gülü'nün yüreğinde, sözcüklere sığmayacak vecd halinin yoğunluğundadır. "Güneşi ve öteki yıldızları hareket ettiren Sevgi"nin, (*"L'amor che move il sole e l'altre stelle"*) kaynağı budur.

Dante, aynı zamanda canlı bir efsane kaynağıdır. Bir hikâyeye göre, şair şiirlerinden birinin bir eşek sürücüsü tarafından, arada *"Arri, arri!"* diye bağırarak söylendiğini duymuştur. Öfkelenen şair *"Cotesto arri non vi misi io"* (*"arri"* benim tarafımdan söylenmiş değil) diyerek sürücüye vurmaya kalkmıştır.[11]

Dante'nin en ünlü günleri Francesco Petrarca'nın (1304-1374) gençlik günleriyle çakışır. Petrarca'nın nefis aşk şiirleri, *Canzonieri*, *Vita Nuova*'nın ruhundan esinlenmiştir; onun Laura'ya duyduğu aşk da Dante'nin Beatrice'e bağlılığına benzer. İkisi de, Dante'nin "edebi babam" dediği ve "tatlı yeni tarzlarını" troubadourlardan ancak bir adım önde saydığı Bolognalı şair Guido Guinicelli (1230-1276) gibi *dolce stil nuovo*'nun temellerini ararlar. Dante'yi "fazlasıyla ortaçağlı" ve Petrarca'yı "Rönesans'ın habercisi" olarak değerlendirmek, ancak kılı kırk yaran eleştirmenlerin işidir:

Di pensier in pensier, di monte in monte,
mi guida Amor, ch'ogni segnato calle
provo contrario alla tranquilla vita.
Se'n solitaria piaggia, rivo, o fonte,
Se'n fra duo poggi siede ombrosa valle,
Ivi s'acquieta l'alma sbigottita;
E, com'Amor la 'nvita,
or ride, or piange, or teme, or s'assicura:
e'l volto che lei segue, ov'ella il mena
si turba e rasserena,
ed in un esser picciol tempo dura;
onde alla vista uom di tal vita esperto
diria: questi arde, e di suo stato è incerto.

(Düşünceden düşünceye, dağdan dağa,/ Sevgi beni götürüyor; bütün bilinen yolları/ huzurlu bir yaşamla uzlaşmaz buluyorum/ Issız bir tepeyi [süsleyen] bir ırmak veya kaynak olduğunda/ Veya iki tepe arasında gölgeli bir vadi [saklandığında]/ Huzursuz ruh ancak kendini sakinleştirebilir/ Ve Aşkın emrettiği gibi/ Güler, ağlar veya korkar veya güven duyar/ Ve yüz, ruhun götürdüğü yere giden/ Dönüşlerle acı çeker ve huzursuz olur/ Ve bir durumda kalamaz/ Onu görünce, böyle bir yaşamı öğrenen insan/ Der ki: bu ateşler içinde ve durumundan emin değil.)[12]

On dördüncü yüzyıl İtalyası şiddetli kent-içi kandavaları ve Avrupa'nın ilk tüccar bankerlerinin geliştiği zemini hazırladı. Birincisi Serbest Birliklere (daha çok Conrad von Wolfort, eski Hospitalier Fra Moriale, gezgin şövalyeci Bohemyalı Jan veya İngiliz Sir John Hawkwood gibi yabancı paralı askerlere) sonu gelmez yağma fırsatı verdi. Venedik ve Cenova Doğu Akdeniz ticareti için sonu gelmez deniz savaşlarına giriştiler. Papalarını yitiren Roma aristokratik partilerin baskı ve hemşehrilerinin ayaklanmaları, özellikle 1347-54'teki hayali popüler diktatör Cola di Rienzi ayaklanmasıyla yıkıldı. Anjou hanedanı yönetimindeki Napoli I. Joanna'nın (h. 1343-1382) ve dört kocasının yol açtıkları anarşinin içine düştü.

İtalyan bankerler çelişkilerden kâr etmeyi öğrendiler. Kambiyo senedinden sigorta ve muhasebeciliğe kadar modern finans tekniklerinin hepsini ge-

liştirdiler ve Kilise hiyerarşisini kullanarak faaliyetlerini Latin Hıristiyanlığının tamamına yaydılar. Floransa 1339-1349 arasında önde gelen ticarethanelerinin iflas etmesiyle sarsıntı geçirdi ve kredinin aşırı genişlemesi nedeniyle harap oldu, fakat toparlandı. Zenginlikle sefaletin arasına kapitalizm doğdu [COMPUTIO].

COMPUTIO

1494'TE VENEDİK'TE Lucas Pacioli'nın *Summa de Arithmetica* kitabı yayımlandı. Kitap aynı yazarın *Particularis de Computis et Scripturis* "Kayıtların ve Muhasebenin Özellikleri Üstüne" adlı risaleyi de içeriyordu. Bu çalışmayla modern muhasebe ilk kitabına kavuşmuştu.

Pacioli (1447-1517) veya tanındığı dinsel adıyla Fra Luca di San Sepolcro Fransisken bir birader ve önde gelen bir Floransalı profesördü. En iyi bilinen risalesi *De Divina Proportione* (1509) Leonardo da Vinci tarafından resimlenmişti. Şimdi yazarlar onu "muhasebenin babası" olarak anıyorlar.[1]

Defter tutmakta çift girişli "Venedik yöntemi" İtalyan kentlerinde Pacioli'nin yazmasından uzun süre önce başlamıştı. Yöntem üç defter gerektiriyordu: Not defteri, günlük defter ve defteri kebir. Not defterinde bütün işlemler olduğu gibi yazılıyordu. Günlük defter not defterinden yazılıyor ve günlük işleri özetliyordu. Borçlar için solda, *in dare*, krediler için sağda, *in havere*, sütun ayrılmıştı. Defteri kebirde her hesap için bir sayfa vardı ve hesap indeksiyle birlikte her hesabın bilançosunu içeriyordu. Her hesap kapatıldığında, sonuçta kâr ve zarar ana sermaye hesabına aktarılıyor ve işadamının bütün geliri toplam sermaye hesabında görülebiliyordu.[2]

Sistematik muhasebe yöntemleri kapitalizmin gelişiminde bir önkoşuldu. Bu yöntemlerin Avrupa'ya yayılması Pacioli'nin kitabının basılmasından sonraki yayınlardan takip edilebilir. Bunlar arasında şunlar vardı: Jan Ympyn Christoffel'in *Nieuwe instructie ende bewijs de der loofelijcker consten des rekenboecks* (Anvers, 1543); Valentin Menher'in *Practique brifue pour cyfer et tenir livres de compte* (Anvers, 1550), James Peele'in *The Maner and fourme how to kepe a perfect reconying...* (Londra, 1553); Antonio Rocha'nın *Compendio y breve instruccion por tener libros de cuenta, deudas, y de mercaduria* (Barcelona, 1564); Claes Pietersz'in *Boeckhouwen op die Italiensche maniere* (Amsterdam, 1576) ve Simon Stevin'in *Vorstelicke Bouckhouding...* (Leiden, 1607).

Tarihçiler genellikle unuturlar. En sıradan mesleklerin de tarihi vardır.[3] Ve bu sıradan meslekler, akademik yaşamla birlikte kapitalizmin işlemesinde artan derecede işlev sahibi olurlar.

Ortaçağın sonlarında Papalık, VIII. Bonifacius'un kısa dönemli kendinden menkul kriz nöbetinden sonra bağımlı ve sürgün konumuna düştü. VIII. Bonifacius (1294-1303) "son ortaçağ papası" olarak nitelendirilmiştir. Sefil münzevi Piero del Morrone'den (V. Celestinus) sonra seçilmiş ve onun papalıktan in-

dirilmesini öğütleyip sonra ömür boyu hapsetmişti. Ailesi Gaetanileri zengin etmekte, rakipleri Colonnaları yoksullaştırmakta ve Vesper Savaşı'nın sonunda: Anjouluları Sicilya'nın başına tekrar geçirmekte kararlıydı. Gene de dini hukukun üçüncü bölümü olan *Sexus*'u (1298) tamamlatan o oldu ve 1300'de ortaya bir jübile yılı fikri atarak, Roma'ya akın edecek bir milyon hacının günahlarının affedileceğini duyurdu. *Unam Sanctam* fermanı (1302), hiç bir yaratığın onsuz selâmete eremeyeceği iddiasıyla, papalığın üstünlüğü hakkında aşırı ifadeler içeriyordu. Ama *Unam Sanctam* fermanının çıkarları için yayınlandığı Fransa ile tartışmaya girerek kendisiyle çelişti. Fransa kralının adamları tarafından memleketi Anagni'den kaçırılmanın şoku içinde öldü. Floransa elçiliği sırasında Roma'da Bonifacius ile rastlaşmış olabilecek olan Dante ona "yeni Farisilerin prensi" adını takarak hiç de hoşgörü göstermemişti. *Inferno*'da onu kutsal şeylerden kâr sağlama suçuyla cehennemde gösterir. *Paradiso*'da suçlamayı doğrudan Aziz Petrus'un ağzından yapar:

Quegli ch'usurpa in terra il luogo mio,
Il luogo mio, il luogo mio...

Tanrı'nın oğlum hoş bildiği
yerimi, evet yerimi, yerimi
yeryüzünde ele geçiren,
kan ve pislik deryasına çevirdi
mezarlığımı; buradan düşen lanetli
aşağıda keyiften dört köşe şimdi.

Buradan görülen, otlakların tümümü yırtıcı
kurt kılığında çobanların sardığı;
ey koruyucu Tanrı, niçin korumuyorsun halkını?
Kanımızı içmeye hazırlanıyorlar
Cahorslular, Gaskonyalılar: ey güzel başlangıç,
Sana ne kötü son hazırlıyorlar![13]

Papalığın "kötü sonu"ı papaların V. Clemens olarak 1305-1314 yılları arasında papalık yapan Gaskonyalı Bertrand de Got'yla başlayan Avignon'daki uzun sürgününe dönüştü.

Avignon papalarının Babil sürgünü 1309'dan 1377'ye kadar sürdü. Yakışıklı Philippe'in V. Clemens'i acımasızca baskı altına almasıyla başlayan sürgün Sienalı St Catherine'in IX. Gregorius'u (1370-1378) Roma'ya döndürme kararıyla sona erdi. Bu ara süredeki yedi papanın yedisi de Fransızdır. Fransız üstünlüğü altındaki Kardinal Kurulu tarafından seçilmişlerdi. Rhône Nehri üstündeki Avignon Fransa toprakları içinde değildi, ama Papalığa Anjoulu hamileri tarafından bağışlanan Venaissin toprakları içinde yer alıyordu ve 1348'de seksen bin altına satın alınmıştı. Fransız etkisi fazlaydı ve Templierlerin dağıtılması gibi birçok siyasal karar onlar tarafından dayatılmıştı. Avignon papala-

rının otoritesi bazı ülkelerce kabul edilmemişti. Latin Hıristiyanlığı kendi içinde bölünmüş durumdaydı.

Kilise iktidarının küstahça kötüye kullanımı güçlü tepkiler doğurdu. Bu tepkilerden biri, dinsel vecd ve Tanrı'yla doğrudan birleşme deneyimleri üstünde durulmasıyla mistisizme dönüş biçiminde ortaya çıktı (Bkz. s. 461-462). Bir başkası, ilahiyatları o kadar da geleneksel olmayan popüler mezheplerin çoğalmasıydı. Kilise düzeninin ihanetine uğradıkları duygusu bunların ortak yönüydü. Mülkiyetin selamete engel oluşturduğunu savunan Fraticelli veya Fransisken batınilere, "*Beghard*" ve "*Beguine*" olarak bilinen Özgür Ruhun Kardeşleri gezgin dilenciler, panteist olan Alman Luciferciler, mistik *Gottefreunde* yani Tanrı'nın dostları ve İngiltere'deki Lollardlar bu tür mezheplerdendi. Ve hepsi Engizisyon tarafından acımasızca takibata uğratılmıştı.

Kilise reformu, siyasal kaos ve Engizisyon korkusu dikkate alındığında fazla tartışılmış olamaz. Bunun teolojik ve örgütlenmeye ilişkin yönleri vardı. Bir süre Balliol Kurulu'nun başkanlığını yapmış olan İngiliz John Wycliffe (y. 1330-1384) Kilise'nin zenginliğine karşı çıkmış, papalığın üstünlüğünü reddetmiş ve Eukharist cisim değiştirme (ekmek ve şarabın et ve kan oluşu) öğretisini inkâr etmişti. Dinsel sapkın olarak yakıldı, ama ancak ölümünden sonra... Bir süre Prag Üniversitesi rektörü olan Çek Jan Hus (y. 1372-1415) Wyclif'den çok etkilendi. Kader kavramı ve Seçkinlerin Kilisesi üstünde durdu. Bohemya'da Alman hiyerarşisine karşı Çek direnişinin odağı oldu. Hus aforoz edildi ve Kilise Genel Konseyi'ne başvurdu. Adları konulmamışsa da, Wyclif ve Hus Protestanlığın öncüleriydi [BÜYÜ].

İsviçre (*die Schweiz*), adını Luzern Gölü'ndeki Schwyz kantonundan alır. Burası on üçüncü yüzyıl sonlarında Alman İmparatorluğu'ndan ayrı siyasal kimliğini ifade etmeye başlayan üç kantondan biriydi. 1291'de Schwyz, Uri ve Unterwalden kendilerini savunma konusunda "Ezeli Birlik" anlaşması imzaladılar ve birbirlerine dış müdahaleye karşı yardım etme sözü verdiler. Böylelikle, vadilerin özgür insanlarına serf hâkimler atamaya çalışan yerel kontları olan Habsburglardan kurtulmayı amaçlıyorlardı. 1315'te Morgarten Savaşı'nda bir Habsburg ordusu bozguna uğratıldı ve Birlik öteki isteksiz bölgeler için de bir çekirdek oluşturdu. Bunların ilki *Vierwaldstaette*, yani "Dört Orman Kantonu'nu kuran Kluzern"di (1331). Sonra imparatorluk kenti Zürih (1351), Glarus (1351), Zug (1352) ve güçlü kent devleti Bern (1353) onlara katıldı. Sempach'da 1386'daki atların indirilen şövalyelerin İsviçre teberlileri tarafından parçalandığı bir başka Habsburg yenilgisi kantonların bağımsızlığını pekiştirdi (Bkz. Ek III, s. 1317).

On beşinci yüzyıl ortasında Habsburglar, Zürih'i komşularına karşı destekleyerek bir iç savaş kışkırttılar. Ama Burgonya'ya karşı 1474-1476'daki beyaz haçlı kırmızı bayrağın ilk kez taşındığı ezici bir İsviçre zaferi, birliğe bir dizi üye daha, Fribourg ve Solothurn (1481), Basel ve Schaffhausen (1501) ve Appenzell'i (1513) kazandırdı. Böylece İsviçre batıda Juralardan, doğuda Tirollere kadar uzandı. Cenevre Gölü çevresindeki Vaud, yukarı Rhône'daki Valais, Lugano Gölü'ne kadar güneye uzanan Ticino ve doğuda Graubunden ve-

ya Grison, yani "Gri Birlik" dahil "tabi" ve "korunan" topraklar vardı. Almanca, Fransızca, İtalyanca ve Romanşca konuşanlar vardı. Fakat karşılıklı yardımlaşmayı düzenleyen Stans Sözleşmesi (1481) dışında ortak kurum yoktu. İmparatorluk Birliğin varlığını 1499 Anlaşması ile tanımış olsa da resmi bağımsızlık ilanı söz konusu değildi. İsviçreliler Avrupa'nın en iyi askerleri olduklarını göstermişlerdi ve paralı asker olarak her yerde aranıyorlardı. Kıyafetlerini Michalangelo'nun tasarladığı Vatikan'ın İsviçrelileri veya İsviçreli Muhafızlarının tarihi de 1516'ya kadar geri gitmektedir.

İsviçre'nin güney ve batısında, köklü Savoie Hanedanı kendi Alp bölgesi topraklarını pekiştiriyordu. V. Amadeus (h. 1285-1323) Savoie kontluğunun Chambéry çevresindeki topraklarını Torino'daki Piemonte prensliğiyle yeniden birleştirdi. Eski bir Haçlı olan ve *Conte verde* (yeşil kont) denilen VI. Amadeus (h. 1343-1383), yoksullara devlet destekli yardım sistemini yürürlüğe koydu. VIII. Amadeus (h. 1391-1440) Cenevre Gölü kıyısındaki Ripaille'da münzevi hayatı yaşadı. İmparator onu dük yaptı ve Basel Ruhani Meclisi onu V. Felix adıyla antipapa (1439-1449) olarak seçti.

BÜYÜ

LOLLARDLARIN 1395 tarihli "On İki Karar"ı ortaçağ İngiltere kilisesinin büyüyle ilişkisine doğrudan bir saldırı içerir. Protestan hareket "büyüyü dinden çıkartmak" konusunda çok güçlü dürtüye sahiptir ve Protestanlığın bu ilk ortaya çıkışı da bu dürtüyü aynı güçle ifade etmiştir:

> Kilise'de şarap, ekmek ve mumla, su, tuz, yağ ve tütsüyle, taş mihrapta veya giysilerde, başlık, haç ve hacıların asalarında yapılan şeytan çıkartma ve kutsama işlemleri, kutsal ilahiyata değil büyücülere ait işlemlerdir. Çünkü biz... böyle etkilenmiş bu tür yaratıklarda, şeytanın işlerinin ilkesi olan yanlış inanç dışında bir değişiklik görmüyoruz.[1]

On beşinci, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Avrupa her türlü büyü biçimine bağlılığını sürdürüyordu. Ortalık simyacı, astrolog, kâhin, sihirbaz, ocaklı ve cadılarla doluydu **[SİMYA] [HEXEN] [NOSTRADAMUS]**. Kırsal kesimde hortlak, peri, gulyabani ve cinler cirit atıyordu. Lollardların gurusu Wyclif, herkes anlayabilsin diye Kitabı Mukaddesi İngilizceye çevirdi. Ama üç yüz yıl sonra, Cromwell'in püriten İngiltere'sinde William Lilly'in astrolojik almanağı *Merlinus Anglicus* ve *Collection of Ancient and Modern Prophecies*'i satış listelerini altüst ediyordu.[2] Büyü ve din genellikle ayırt edilemez durumdaydı. Hıristiyan azizleri ululayan insanlar Puck, Kraliçe Mab ve Büyücü Merlin'e de inanıyorlardı. Büyü Reformasyon'dan sonra da gücünü korumuştu.

Dolayısıyla, bu açıdan Protestanlığın büyüye saldırısı, Protestanlığın sözde zafere eriştiği ülkelerde bile ancak kısmi başarı sağlayabildi. Ama köktencilerin niyetleri sarsılmazdı. Wyclif'den sonra Luther'in günah bağışlama belgelerine (Bkz. s. 524-

525) ve Calvin'in cisim değiştirmeye "sihir" diye saldırıları geldi. Dinsel yaşamın doğaüstüyle ilişkili her yönü kuşkuyla karşılanır oldu. Protestanlar yemin, mucize, kutsama, simge, imge, kutsal su, aziz günü, ayin, hacılıktan nefret ediyorlardı. Dâhası, Protestan Hıristiyanlık büyüden uzak kabul edildiğinden, Protestanlığın düşmanı "papalık ayinleri" büyüyle eşdeğer tutulmuştu. Papa büyücü ve Katolik ayini şeytan işlerinin parçasıydı.

Gerçekte bu görüşler yüksek derecede ikiyüzlülük içeriyordu. Bütün kural ve reformlara karşın Protestan din adamları sınıfı büyüyle *modus vivendi* oluşturmaktan kaçınmadılar. Anglikan ve Luteryenler, dinsel törenlere Kalvinist, Anabaptist ve öteki evangelistlerden daha yakındılar. Ama haç işaretini, mahkeme yeminlerini, doğumdan sonra kadınların "kilise ziyareti"ni terk etmek zordu. Kilise binalarının, savaş bayraklarının, yiyecek, gemi ve mezarların kutsanmasını terk etmek olanaksız görünüyordu. Protestanlık, bilinçli inanca verdiği önemle yeni tür bir Hıristiyanlık yaratmak istiyordu, ama büyü hiçbir zaman ortadan kaldırılamadı.

Büyünün gerilemesi gerçekte on yedinci yüzyılın sonlarına kadar başlamadı. Bu gelişme Bilimsel Devrime (Bkz. s. 551-554), sonuçta akılcılığın yükselmesine, modern tıbba, matematiğe ve olasılığın daha fazla kavranmasına, daha az tehdit edici toplumsal çevrenin oluşmasına bağlanır [LLOYD'S]. Ama büyüye duyulan inanç ve dinle olan karşılıklı bağımlılığı hiçbir zaman yok olmadı. Yirminci yüzyılda yıldız falları her yerde bulunmaktadır. Lollardlar ülkesinde ayin büyüsü Britanya monarşisinin yeni ritüelleriyle canlanmış, 1953'teki taç giyme töreniyle doruğa çıkmıştır.[3] Polonya ve İtalya gibi Katolik ülkelerde papazlar motosikletten futbol maskotlarına kadar her şeyi kutsarlar. Vatikan halen inançla şifa dağıtma ve kehaneti benimsemektedir [BERNADETTE] [FATIMA]. Komünizmin Ortodoks dinini ortadan kaldırdığı Rusya'da bile astroloji inancı ve periler tasfiye edilememektedir.

Büyü ve din araştırmaları kaçınılmaz olarak önyargı ve tercihlerle iç içedir. Frazer'in Altın Dal'ından beri bilimsel antropologlar tarafsız olmaya çalışmaktadırlar. Ama bilim adamları başka halkların büyülerini karalama eğilimine her zaman direnemezler. Bu da bir tür batıl inanç oluşturuyor olabilir [ARICIA].

İmparatorlukla Papalığın yaşadığı kargaşa karşısında Fransa krallığı Avrupa'da başat güç olmak için tarihi fırsatların ilkini yakalamıştır. Aziz Louis'nin mirasçıları olarak son üç Capet kralları kuşağı: III. Philippe le Hardi (Cesur) (h. 1270-1285), IV. Philippe le Bel (Yakışıklı) (h. 1285-1314) ve sonuncunun üç oğlu, X. Louis (h. 1314-1316), V. Philippe (h. 1316-1322) ve IV. Charles (h. 1322-1328) sayı ve zenginliği artan ve iyi yönetilen geniş bir nüfusa hükmetmişlerdir. Avantajlarını yurtiçinde o kadar iyi kullanamamaları kısmen hanedan ardıllığının çatışmalı yapısına, kısmen de İngiltere'yle girişilen yıkıcı savaşa ve salgın hastalıklara bağlanabilir.

Aziz Louis'nin torunu Yakışıklı Philippe, yumuşak yüzlü, fakat sert huyluydu. Değeri düşük para basıp ustaca vergiler koymasıyla ünlenmişti. Topraklarını genişletme yolundaki tek eylemi (1312 yılında Lyon kentini alması)

İmparatorun İtalya'da bulunduğu sırada gizlice yürütülmüş bir işti. Papalıkla karşı karşıya gelişi ve sonunda Anagni rezaletinin patlak vermesi para konusundan başladı. Papa Bonifacius'un din adamlarının vergilendirilmesini engellemek için çıkardığı *Clericis laicos* fermanıyla yüzleşince, basitçe yurtdışına her türlü para çıkışını yasakladı. Templierlere karşı yasaklamayla biten kan davası, kıskançlıkla başlamış ve kinle sürdürülmüştü. 1308-1312 yıllarındaki mahkemeleri Şeytanla ve dinsizlerle birlik oldukları iddiasıyla acımasız suçlamalarla, işkenceyle alınmış itiraflarla ve sonunda kanuna uydurulmuş cinayet ve devlet soygunculuğuyla yürütüldü. Son Üstadı Azam Jacques de Molai'nin Paris'te bütün itiraflarını geri aldıktan sonra yakılarak öldürülmesi silinmeyecek bir leke olarak kaldı [ANGELUS].

Ama Yakışıklı Philippe kalıcı kurumların da banisiydi. *Légistes* yani hukuk danışmanlarının yardımıyla tebasını soymak, soygunlarını kurumlaştırmak ve bunları ulusal oydaşma kılığına sokmak için her türlü vesileyi buluyordu. Kılavuz edindiği ilke Roma'nın *quod principi placuit legis habet vigorem* (kralı memnun eden her şey yasa gücündedir) vecizesiydi. Eski kraliyet sarayı halkı üç kola bölünmüştü: kraliyet konseyi krallığı, *chambre des comptes*, yani hazine dairesi maliyeyi yönetiyordu, parlamento kraliyet adaletinden sorumluydu ve bütün kraliyet fermanlarını düzenliyordu. Soylular, ruhban sınıfı ve halktan kişilerden oluşan ve ilk kez 1302'de toplanmış olan *états généraux* gerçek bir parlamento değildi ve kraliyet politikalarını onaylıyordu. Yakışıklı Philippe zamanında ölerek bir halk ayaklanması yaşamadı, ama onun düzenlemeleri 1789'a kadar fazla değişmeden devam etti.

Capet hanedanı veraset sorunu nedeniyle 1316'da kargaşaya düştü. Yakışıklı Philppe'in üç oğlunun altı kızı olmuştu, ama erkek varis yoktu. X. Louis le Hutin (Kavgacı) aniden ölünce arkasında bir kız, hamile bir kraliçe ve doğmamış bir çocuk bıraktı. Bu çocuk I. Jean Le Posthume adıyla bir haftadan kısa süre yaşadı ve hükümdar oldu. Bunun somut sonucu, Salique Yasası adı verilen, Louis'nin kardeşlerinin hukukçularının kız kardeşleri (ve bütün Fransız kraliyet ailesinden izleyen kadınları) dışlayan sistemin kabulü oldu. Ama 1328'de taht yeni bir hanedan kurucusu, Philppe de Valois'ya geçince tahta çıkma hakkına meydan okundu. Hak iddia eden Yakışıklı Philippe'in kalan tek torunu İngiltere kralı III. Edward'dı [MONTAILLOU].

ANGELUS

PAPA II. Urbanus Birinci Haçlı Seferi için vaaz ederken, insanları günde üç kez *Angelus* okumaya davet etmişti. Kutsal Bakire Haçlıların koruyucusuydu ve *Angelus Domini annunciavit Mariae* (Tanrının meleği Meryem'e bildirdi) diye başlayan dua çoktan Bakire'ye yönelen standart niyaz olmuştu. Papanın isteğine uyulmadı. Ama Saintes Poitou'daki Saint-Pierre katedrali istisnaydı. Saintes'deki duacılar bu duayı

düzenli söyledikleri gibi gün doğumu, öğle ve günbatımında bağlılıklarını ifade etmek için çan çalma geleneğini de başlatmışlardı.

Papa XXII. Johannes, 1318'de öncüllerinin yerel geleneğe göre uygulamasını canlandırdı. Azizeler âdetinin bütün kiliselerde uygulanmasını emretti.[1] Başka otoriteler bu uygulamayı 1456'da, III. Callixtus'un papalık dönemine bağlarlar. Her durumda, *Angelus* çanları Müslümanlardaki müezzin sesleri gibi Latin Hıristiyanlığının bütün kent ve köylerinin karakteristik özelliği oldu. Ortaçağ fonda gürültünün bulunmadığı zamandı. Fabrika, motor, trafik, radyo, fon müziği yoktu. Ses değerini yitirmemişti. Küçük kentlerin dar, kalabalık sokaklarında satıcıların bağırmaları zanaatkârların dükkânlarından gelen seslerle karışıyordu. Ama geniş kırlarda doğanın sesi bozulmuş değildi. Kilise çanlarıyla yarışan tek ciddi ses ağaçlardaki rüzgâr sesi, sığırların böğürmesi ve uzaklardan gelen demirci örsünün çınlamasıydı [SES].

Üç Edward Plantegenet yönetimi döneminde (I. Edward (h. 1272-1307), II. Edward (h. 1307-1327) ve III. Edward (h. 1327-1377)) İngiltere bir yüzyıldan daha uzun bir süre içinde sadece üç hükümdar gördü. Baronların çatışması veya dış savaşlar yok değildi ve Plantagenetler Gaskonya ve Guyenne'i Fransa'daki fiefleri olarak ellerinde tutmayı sürdürdüklerinden toprak temeli halen değişkendi. Ama Flandre'la yün ticareti gelişiyor ve kentler büyüyordu. I. Edward döneminde, özellikle hükümet yönetimini pekiştirmek için Britanya Adalarında İngiltere'nin egemenliğini sağlamak için ayrıntılı politikalar uygulandı. De Montfort'un otuz yıl önceki örneğini izleyen 1295 "örnek parlamento'su *shire*"lerin şövalye ve lordlarının yanı sıra *burges*leri de kapsıyordu ve böylelikle Avam Kamarası'nın temelini oluşturmuştu. *Magna Carta* bir kez daha onaylanmıştı. Ama 1297'de Stepney Green'de parlamento tarafından kabul edilen bir ekleme, temsilciler olmadan vergi konulmaması ilkesini benimsiyordu. Bundan sonra Westminster Hall İngiltere parlamentosunun sürekli mekânı oldu. Edward'ın *Quo Warranto* (1278) emirnamesi baronların malikânelerini tehdit ediyordu, ama miras kalan malikânelerin korunmasını onaylayan İkinci Westminster Kararı (1285) hem monarşinin hem kiracıların yararınaydı. *Clericis laicos* konusunda kilise ile giriştiği çatışmanın tek hedefi din adamları sınıfını dışlamaktı. Harlech'den Conway'e kadar muhteşem kaleler zincirini elde tutmak için girişilen Gallerin fethi kalıcı oldu. Ama İskoçya'nın fethi İskoçların tam bağımsızlık isteklerini canlandırdı. Babasının *Pactum servare* "Sadakatini koru" vecizesini anlamayan II. Edward, kraliçesinin emriyle Berkeley şatosunda öldürüldü. III. Edward Fransa'yla sonu gelmeyen Yüzyıl Savaşlarına girişti.

İskoçya, İngiltere'den kısa süre önce ulus-devlet olarak ortaya çıkmıştı. İskoçlar Norman fethine doğrudan tabi kılınmamışlardı ve İngilizler Gallilerle anlaşmadan önce Gal kabileleriyle *modus vivendi*'ye varmışlardı. İskoç monarklar ve soylular İngilizlerin Fransa'daki gelişmelere müdahil oldukları kadar İngiltere'deki gelişmelerle iç içeydiler. Ama daha iki yüzyıl önce bağımsız-

lıklarını almışlardı. Kritik an, I. Edward savaşla geçen on yıldan sonra veraset mücadelesine müdahale ettiğinde geldi. Tahta hak iddia edenlerden John Balliol (öl. 1315) İngiltere'de hapsedilmiş ve sonra Fransa'ya sürülmüştü. Bir diğeri, Robert the Bruce (h. 1306-1329) Haziran 1314'teki Bannockburn çarpışmasının galibi, İngiltere'nin önce tabisi oldu, sonra İskoçya'nın kurtarıcısı olarak ortaya çıktı. Ama İskoçya'da halkı direnişe geçiren William Wallace (1270-1305) kadar etkili olanı yoktu. İhanete uğrayıp Londra'da haydut diye asılan Wallace İskoçya davasının şehit kahramanı oldu:

Scots, wha hae wi' Wallace bled,
Scots, wham Bruce has aften led,
Welcome to your gory bed
Or to victorie.[14]

İskoç lordlar Arbroath Bildirisi'nde (1320) "İngiliz yönetimine asla tabi olmamaya kararlıyız" diye Papaya bildiriyorlardı, "özgürlük ve yalnız özgürlük için savaşıyoruz! "[15] Sonunda 1328'de davalarını kazandılar.

İngiltere-İskoç savaşları İrlanda'da doğrudan etkisini gösterdi. I. Edward'ın Dublin'deki genel valisi Sir John Wogan, kıtadaki "örnek parlamento"yu izleyerek 1297'de İrlanda Parlamentosu'nu kurdu. Ama İngilizlerin Bannockburn'deki yenilgisi İrlanda lordlarına isyan etme fırsatı verdi ve 1315-1318'de üç yıl boyunca, İskoç Bruce'u kral kabul ettiler. İzleyen kargaşa dolu yıllar, Kilkenny Kararı (1366) Dublin'de sınırlı İngiliz egemenliği ve İngilizcenin kabulüyle teslimiyetçi Yerleşme Sınırı ile son buldu.

1347-1350 yıllarındaki "Kara Veba" Avrupa'nın küçük sıkıntılarını olduğu gibi dondurdu; bu dünyanın 6. yüzyıldan beri görmediği ve 1840'lara kadar görmeyeceği veba salgınıydı. Birbiriyle bağlantılı üç hastalıkla (hıyarcıklı veba, kan zehirlenmesi vebası ve akciğer vebası) yok edici bir salgın oldu. İlk iki tür kara sıçanla taşınan pireyle bulaşır, havayla taşınan üçüncüsü özellikle hızlı ve ölümcüldür. En yaygın olan hıyarcıklı veba *pasteurella pestis* basili kurbanının kasık veya koltuk altında nodul veya kabarcığa neden olur ve deride lekeler ve iç kanama yaratır. Üç veya dört gün dayanılmaz acılardan sonra kabarcık patlamazsa ölüm kesindir.

Ortaçağ tıbbında bulaşıcı hastalık ve enfeksiyon genel olarak bilinmekle birlikte vebanın nasıl geçtiği konusunda özel bir bilgi yoktu. Kentlerdeki kalabalık kira evleri ve zayıf sağlık koşulları fareler için mükemmel ortamlardı. Sonuç kitle halinde ölümlerdi. Boccaccio yalnız Floransa'da yüz bin ölümden söz eder. Paris'te bir günde sekiz yüz ceset görülmüştür. Kinik İngiliz kronikçi Henry Knighton "Marsilya'da olanları anlatacak yüz elli Fransiskenden bir kişi kalmadı. Bu da iyi" diye yazıyordu.[16]

Orta Asya'da başlayan salgın korkutucu hızla yayıldı. Önce doğuya Çin ve Hindistan'a yöneldi, Avrupa'da ilk kez 1346 yılında Kırım'daki Tatar muhasarası altında bulunan Ceneviz kenti Kefe'de rapor edildi. Kenti kuşatan Tatarlar direnişi kırmak için ölenlerin cesetlerini mancınıkla kente attılar. Kenti sa-

vunanlar kalyonlara binip kaçtılar. Ekim 1347'de salgın Sicilya'da Messina'ya ulaştı. Ocak 1348'de Kefe'den geldiği iyi bilinen kalyonla Cenova'ya vardı. Korkuya kapılan hemşehrileri tarafından kovulan gemi Marsilya ve Valencia'ya gitti. Aynı kış salgın Venedik ve öteki Adriyatik kentlerini sardı ve Piza, Floransa ve Orta İtalya'ya geçti. Yazın Paris'teydi ve yıl sonunda Manş Denizi'ni aştı. 1349'da Britanya Adaları'nın kuzeyine vardı, doğuda Almanya ve Güney Balkanlar'a geçti. 1350'de İskoçya, Danimarka ile İsveç ve Hansa kentleri yoluyla Baltık ve Rusya'ya girdi. Salgının bulaşmadığı Polonya, Pirenelerdeki Béarn kontluğu ve Liége gibi çok az yer kaldı.

MONTAILLOU

PİRENELER'DEKİ Foix kontluğunun Pasmiers piskoposu, Jacques Fournier 1318-1325 yılları arasında, diyakozluğundaki dinsel sapkınlığa karşı engizisyon harekâtı yürütmüştür. Üç yüz yetmiş davada yüz on dört sanığı inceledi, bunların kırk sekizi kadındı ve yirmi beşi Montaillou köyündendi. Bütün soru ve yanıtlar piskoposluğun kayıt defterine geçirilmiştir.

Montaillou, *ostal* veya *domus* olarak bilinen yirmi altı ana klandan gelen elli ayrı hanede yaşayan iki yüz elli nüfuslu bir köydü. Tepedeki şatodan dipteki kiliseye uzanan bir yamaçta yerleşmişti. Sakinleri genellikle köylü ve zanaatkârdı. Ayrıca yaylacı çobanlık *cabanes*, yani "sürü" olarak örgütlenmiş Katalonya yaylalarına uzanan yaygın bir meslekti. Resmen Roma Katolik mezhebinden olmakla birlikte, çoğunlukla gizli *Kathar* mezhebindendiler, ağıl ve kilerlerinde rehber *Perfecti*leri saklıyorlardı. Engizisyon korkusuyla doğal kan davaları ve rekabet çoğalmış ve 1308'deki son ziyarette köy "hayvan ve çocuk çölü"ne dönmüştü. Kayıtlar köy yaşamının her yönüne ışık tutan bir tür tarihsel mikroskop işlevi görmektedir. Ünlü tarihçisi "Montaillou yalnızca okyanusta bir damladır" diye yazar, "ama içinde yüzen tek hücreleri görebiliyoruz".[1]

Clergue *ostal*inin yirmi iki üyesi köye egemendi. Sonuna kadar dinsel sapkın olan yaşlı Pons Clergue dört oğul, iki kız sahibiydi. Oğullarından Pierre, Montaillou papazıydı ve bir kadın düşkünüydü, bu adam hapiste ölmüştür. Öteki oğul Bernard *bayle*, yani malikâne kâhyasıydı ve kardeşini kurtarmak için tanıkları yalan yemin etmeye teşvik ettikten sonra onunla aynı yazgıyı paylaştı. Pons'un dul karısı Mengarde, Montaillou sapkınlarının kadın reisiydi, ama gene de kilise bahçesine gömüldü. Papazın sevgililerinden soylu bir kadın olan Beatrice de Plainissoles, önce Foix kontunun dizdarı ve ajanı Bérenger de Roquefort'la evlendi. İki kez dul kaldı ve bir kez ona tecavüz etmiş olan papazın gayrimeşru kuzeni, Pathaud'nun kapatması oldu. Yaşlandığında bile sayısız yatak arkadaşı olan Beatrice dört kız sahibi oldu ve her şeyi Engizisyona anlattı. 1322'de pişman bir sapkın olarak çifte sarı haç taşımaya mahkûm edildi [CONDOM].

Katharların dinsel âdetleri kışın uzun ateş başı sohbetlerinde ve uzun, samimi bir ayıklama mevsimlerinde coşkuyla konuşuluyordu. *Perfecti* için fazlasıyla sıkı ve

din adamı olmayanlar için fazlasıyla gevşek olan iki düzeyli ahlak sistemlerine ihanet ediyorlardı. Yaşamlarının sonunda birinciler, ritüel ölüm orucu *endura*'ya yatıyorlar, din adamı olmayanlar ritüel *consolamentum* yani "bağışlanma" töreniyle "sapkınlaştırılıyor"lardı.

Yarı Kathar yarı Katolik topluluğun geleneksel ikilemi Sybille Pierre'in kız bebeğinin başına gelenlerle gösterilebilir. Kız *consolamentum*dan geçmişti. *Perfectiler* hasta bebeğin süt veya et yemesini yasaklamıştı. Anne "onlar evden çıkınca dayanamadım, gözlerimin önünde kızımın ölmesine izin veremezdim" diyordu. "Onu göğsüme aldım. Kocam geri geldiğinde... çok üzgündü."[2]

Ortaçağ Occitaniyasında günlük yaşam özel bir iklim taşıyordu. İnsanlar açıkça ağlayabiliyorlardı. Cinsel birleşmede karşılıklı zevk bulunduğunda günah görmüyorlardı; geliştirilmiş iş etikleri yoktu ve çarpıcı zenginlik karşısında belirgin hoşnutsuzlukları vardı. Yüksek bebek ölümüne karşı çok sayıda bebek yapıyorlardı, fakat kayıplar karşısında da ilgisiz değillerdi. Katolikliğin sapkınlıkla karıştığı, büyü ve folklorla dolu karmaşık bir inanç dünyasında yaşıyorlardı. Ve ölüm çok sık ziyaretlerine geliyordu.

Piskopos Fournier'nin meslek yaşamı Panmiers'deki gayretinden zarar görmedi. 1327'de kardinalliğe yükseldi ve 1334'te XII. Benedictus adıyla papa oldu. Kayıt defteri Vatikan Kütüphanesi'ne girdi. En kalıcı anıtı da Avignon'daki *Palais des Papes*'dır (Papalar Sarayı).

Vebayı tanımlayan en iyi yazılardan biri Galli şair Ieuan Gethin'e aittir. 1349 Mart veya Nisanında patlak veren salgının tanığıdır:

> "Ölümün kara bulut gibi üstümüze çöktüğünü gördük. Veba gençleri aramızdan kesip alan, hoş yüzlere karşı da hiç acıması olmayan acımasız bir hayalettir. Koltuk altında şiş çıkana eyvahlar olsun... elma biçimindedir, soğan başı gibidir, kimseyi ayırt etmeyen küçük bir çıbandır. Yanan kor gibi fokurdar, kül rengi acı şey... Kara bezelye tohumuna benzerler, gevrek fok balığı parçaları gibidir... midye kabuğunun közleri gibi karmakarışık, yarım penslik para büyüklüğünde kara beladır..."[17]

Halkın vebaya tepkisi panikten görev bilir metanete, vahşi sefahate kadar değişkenlik gösteriyordu. Kaçabilenler kaçtı. Boccaccio'nun *Decameron*'u veba süresince bir şatoya sığınmış erkekli kadınlı bir topluluk arasında geçer. Hayâ sınırlarını aşan bazıları içki ve cinsellik düşkünü orjilere başvurur. Din adamları genellikle cemaatlerini yönlendirememe durumunda kalmıştır. Bazı yerlerde hastalar kendi başlarına bırakılmıştır. Kara bayrak terk edilmiş mahalle kiliselerinde mahzun dalgalanmıştır. Tanrının günahları nedeniyle insanları cezalandırdığı inancı yaygındı.

Kayıpları hesaplamak zor ve çok teknik bir görevdir. Çağdaş tanıklar genellikle ve açıkça abartılıdır. Boccaccio'nun Floransa'da yüz bin kişi öldüğü

haberi kentin bilinen toplam nüfusunu aşmaktadır; 50.000 daha yakın bir tahmin olabilir. Genel olarak kentler kırsal kesimden, yoksullar zenginlerden, genç ve güçlüler yaşlı ve zayıflardan daha fazla kayıp verdiler. Ölen papa veya kral olmadı. Nüfus sayımına benzer bir veri yokluğunda, tarihçiler hesaplarını parça parça kayıtlara dayandırırlar. İngiltere'de mahkeme kayıtları, *frankpledge* (mahallelinin davranışlarında on iki yaşından büyük erkekleri sorumlu tutan eski bir yasal düzenleme) harç ödemeleri, otopsi sorgulamaları veya piskoposluk kayıtları kullanılır. Özel çalışmalar çok yüksek ölüm oranları göstermektedir; Oxfordshire'deki Cuxham malikânesi, sakinlerinin üçte ikisini kaybetmiştir;[18] İngiltere'nin mahalle papazlarının cemaatleri % 45 oranında küçülmüştür. Ama genel sonuçlara varmak güçtür. Dikkatli tahminler kayıpları üçte bir olarak gösterir. "Kara Veba sonunda Avrupa'da üç kişiden birinin öldüğü... gerçekten pek de uzak sayılamaz."[19] Bu durumda İngiltere'de 1,4 - 2 milyon kişi, Fransa'da sekiz milyon ve bütün Avrupa'da herhalde otuz milyon kişi ölmüş demektir.

Böyle büyük can kaybının toplumsal ve ekonomik sonuçları da büyük olmalı. Gerçekten de Kara Veba tarihçiler tarafından Batı Avrupa'da feodal sistemin gerilemesinin belirleyici noktası olarak görülmüştür. On dördüncü yüzyılın ikinci yarısı açıkça malikânelerin boşaldığı, ticaretin zayıfladığı, emek kıtlığının ve kentlerde hoşnutsuzluğun yaşandığı dönemdir. Ama bugünlerde uzmanlar bu değişikliklerin 1347'den önce görülmeye başladığını ileri sürüyorlar. Demografik gerileme bile en azından otuz yıl öncesinden başlamıştır. Yani Kara Ölüm bu süreçlerin başlatıcısı değil hızlandırıcısıdır. Serfler artan biçimde angarya yükümlülüklerini para ranta dönüştürüyorlar ve daha hareketli, daha az bağımlı bir emek gücü oluşturmaya başlıyorlardı. Feodal vassaller askeri ve hukuki zorunluluklarını nakit ödemeye dönüştürüyorlar ve İngiltere'de piç feodalizm denilen olguyu yaratıyorlardı. Hepsinden önemlisi insan gücü azlığıyla karşılaşan emek pazarında ücretler elbette taleple birlikte yükselecektir. Para ekonomisi genişlemişti, toplumsal engeller tehdit altındaydı **[PROSTİBULA]**.

Psikolojik travma çok derin oldu. Kilise kurum olarak zayıflamakla birlikte halkın dindarlığı arttı. Hayır kurumları çoğaldı. Yoğun sofuluk moda oldu. İnsanlar Tanrının gazabının yatıştırılması gerektiğini hissettiler. Almanya'da Avignon'dan gelen emirlerle baskı altına alınana kadar birçok *flagellant* (başkasını veya kendini kırbaçla cezalandıran) cemiyet doğdu. Günah keçileri arandı. Bazı yerlerde cüzamlılar seçildi, başkalarında Yahudiler suları zehirlemekle suçlandı. Eylül 1348'de Chillon'da Yahudiler yargılandı ve işkenceyle kanıt toplandı. Bu toptan pogromların işaretiydi. Basel'de bütün Yahudiler ahşap binalara doldurulduktan sonra canlı canlı yakıldı. Stuttgart, Ulm, Speyer ve Dresden'de benzer sahneler yaşandı. Strasbourg'da iki bin Yahudi kesildi, Mainz'de sayı on iki bin kadardı. Almanya Yahudilerinden kalanlar Polonya'ya kaçtı; bundan sonra da Avrupa'nın önde gelen Yahudi merkezi burası oldu **[ALTMARKT]** **[TEFECİLİK]**.

PROSTİBULA

1350'DEN y. 1480'lere kadar uzayan ortaçağ Avrupasının son dönemi, "fahişeliğin altın çağı"ydı.[1] *Prostibula publica*, kanun tarafından ruhsat verilen genelevler birçok kentte açıldı. Tarascon gibi beş yüz veya altı yüz hanelik küçük bir yer on belediye fahişesi besliyordu. Kilise itiraz etmedi. Kötülük mevcut olduğuna göre yönlendirilmeliydi. Ruhsatlı zina sokaktaki düzensizliği dindirirdi, gençleri oğlancılık ve daha kötüsünden korur ve onları evlilik görevlerine hazırlardı. 1480'den sonra uygulama değişti. Pahalı kadınlar zenginlere hizmet etiler ve birçok genelev kapatıldı. Protestan ülkelerde düşmüş kadınlar yeniden eğitime tabi tutuldu.[2]

Tarih boyunca fahişelik ruhsatla kontrol edilmekle, beyhude yasaklar ve gayri resmi hoşgörü arasında gidip geldi.

Kara Ölümü izleyen dönemde halk ayaklanmaları dönemin önde gelen özelliği oldu. Hayatta kalan köylülerden talep edilen yük ağırdı ve azalan emek gücü, İngiltere'de Tarım İşçileri Statüsünde (1351) olduğu gibi ücretleri düşük tutma eğilimine karşı direndi. Köylü *jacquerie*'si acımasızca bastırılmadan önce Ile de France ve Champagne'da soylu şatoya ve ailelerine saldırdı. Ama 1378-1382'deki salgından tam bir kuşak sonraki ayaklanmalar, bazı genel toplumsal hastalıkların belirtisi olarak ortaya çıkar. Marksist tarihçiler bu olayları sınıf savaşının "zamansız karakteristiği"ne kanıt olarak görürler. Bazıları da bunları "geleceği olmayan öfke patlamaları" olarak küçümser.[20]

Ancak olayları yaşayanların, kentlerdeki salgın kargaşa, kırsal kesimdeki daha yaygın şiddetle kendisini gösterince korkuya kapılmakta haklı nedenleri vardı. 1378'de *ciompi*, yani yün-tarakçıları Floransa'da isyan edince kenti birkaç ay ellerine geçirdiler. 1379'da Gand ve Bruges dokumacıları Flandre kontuna karşı 1320'lerin olaylarını anımsatır biçimde ayaklandılar. İki isyanda kraliyet orduları tarafından meydan savaşı yapılarak bastırıldı ve Gand savaşı altı yıl sürdü. 1381'de İngiltere'nin çeşitli kontluklarında köylü isyanları çıktı. 1382'de sıra Paris'teydi.

Hareketin dallanıp budaklanması, Fransa sarayında bulunan Floransalı tüccar Buonocorso Pitti tarafından kâğıda döküldü:

> "Gand halkı senyörleri, Burgonya düşesinin babası olan Flandre kontuna karşı ayaklandı. Kalabalık halinde Bruges'e yürüdüler, kenti aldılar, kontu kovdular ve memurlarını soyup öldürdüler... Önderleri Philip van Artvelde'ydi. Flaman isyancıların sayısı arttıkça Paris ve Rouen halkına gizli elçiler gönderildi... Böylece bu iki şehir Fransa kralına karşı isyan etti. Paris halkının ilk ayaklanması bir seyyar satıcının sattığı sebze ve meyvelerden vergi alınmak istenmesi üzerine 'kahrolsun *gabelle*' (tuz vergisi) diye bağırmasıyla patlak verdi. Bu bağırtıyla birlikte halk vergi toplayanların evlerine koştular ve onları soyup öldürdüler... *Popolo grosso* veya Fransızcada *bourgeois* denilen varlıklı insanlar, kalabalığın kendilerini de soyacağından korkarak silahlandılar ve onları durdurmayı başardılar."[21]

ALTMARKT

1349'DA Büyük Perhizin arifesi Perşembe günü, Dresden'de *Altmarkt* Eski Kent Meydanı yanan odunların dumanıyla dolmuştu. Meissen dükü kentin bütün Yahudilerinin, herhalde vebayı yayma suçundan yakılmalarını emretmişti. Bu gerçek *auto-da-fé*, *Chronicum Parvum Dresdense*'de anlatılır.[1]

Altı yüzyıl sonra, başka bir Perhiz Perşembesinde, 13 Şubat 1945'te saat akşam onda Dresden'in eski meydanı, üstünde uçan RAF 83 filosu keşif uçaklarından atılan aydınlatıcı alevlerle ışıldadı. *Altmarkt*, Avrupa tarihinin en yıkıcı bombardımanına hedef alanı olarak seçilmişti.

Yalnızca askeri ve sınai hedeflerin bombalanacağı yolundaki açıklamaya karşın RAF ve USAF, Alman Luftwaffe'nin yolunu seçerek, ayrımsız bütün alanı bombalama stratejisini benimsediler. Müttefik Bombardıman Saldırısının Öncelikleri konusundaki sert tartışmaları Hava Kuvvetleri korgenerali Arthur Harris'in önderlik ettiği alan bombardımanı taraftarları kazandı. Teknik, ağır bombardıman uçaklarını bir kente göndermek ve yıkım etkisi yaratmaktı.[2] Harris "diş çeker gibi Almanya'nın kentlerini teker teker sıradan geçireceğiz" diye övünüyordu. İlk bin bombardıman uçağı saldırısı Köln'e karşı 31 Mayıs 1942'de düzenlendi. Ama Hamburg'a karşı 27/28 Temmuz 1943'te kırk binden fazla insan ölene kadar istenen hedefe ulaşılamamıştı.

Saksonya'nın başkenti Dresden 1945'e etkilenmeden girdi. Ortaçağ Altstadt'ı muhteşem meydan ve bulvarlarla çevrili, Rönesans ve Barok anıtlarıyla doluydu. Kraliyet Sarayı Georgenschloss 1535'ten kalmaydı. Katolik Hofkirche (1751) Sakson elektörlerin Katolikliğe geçişinin anısını taşıyordu. Protestan Frauenkirche (1742) bunun üzüntüsüyle yapılmıştı.

Dresden Sovyetlerin Müttefiklerden hava yardımı isteği karşısında Ana Hava Akını alanı olarak seçilmişti. Kent Sovyet ilerlemesinden kaçan yüz binlerce göçmenin ve çoğu genç kadından oluşan sağlık ekiplerinin ana toplanma yeriydi.

Aydınlatma bombası atıldıktan on dakika sonra ilk 529 Lancaster akını altmış sekiz derece güneybatı uçuş yönünden başladı. Uçaksavarların durduramadığı bombardıman uçakları ölümcül yüksek patlayıcıları ve yangın bombalarını attılar. Kırk beş dakika içinde ateş yağmuru başladı. Dresden'in antik kalbi ve içindeki herkes yok oldu.[3]

Sabah kurtarma ekipleri ulaştığında, ABD Stratejik Hava Kuvvetleri Birinci Bölüğünden 450 *Flying Fortress*'in ikinci akını başladı. Avcı eskortlar hareket eden her şeyi bomba yağmuruna tuttu.

Zarar hakkındaki tahminlerde büyük farklılıklar vardır. Britanya Bombardıman Araştırması bin altı yüz seksen bir dönümün tamamen tahrip edildiğini bildirir. Savaş sonrası Dresden Planlama Raporu üç bin yüz kırk dönümün % 75 tahrip edilmiş olduğunu yazar. Yerel *Abteilung Tote*, yani "Ölüm Bürosu" Mayıs 1945'te otuz dokuz bin yedi yüz yetmiş üç tanımlanan ölü bildirir. Bu rakam kayıp ve kayıt dışı gömülenleri veya toplu mezarları kapsamaz. Bunun asgari olduğu kabul edilmelidir.

Büro başkanı daha sonra yüz otuz beş bin ölü tahmininde bulunmuştur. Britanyalı bir tarihçi yüz yirmi-yüz elli bin arasında ölüm olduğu tahminini yürütüyor.[4] Hiç kimse SS kordonlarının arkasında sayısız araba bir kez daha Altmarkt'ın odun ateşine ceset taşırken, sayılmayan kaç ölü olduğunu bilmiyor.

Akının stratejik etkisi hafif görünüyor. İki gün içinde Dresden'e trenler yollandı. Can alıcı öncemdeki savaş fabrikaları Dresden-Neusiedlitz elektronik tesisi gibi hasar görmemişti. Kızıl Ordu 8 Mayıs'a kadar gelmedi.

Bunun ardından enformasyon savaşı başladı. Associated Press'in daha sonra sahip çıkılmayan bir haberinde "Müttefikler, uzun süredir beklenen Alman nüfus merkezlerine terör bombardımanı kararını sonunda aldılar" deniliyordu. Bir Nazi açıklaması bunu doğruladı: "SHAEF savaş suçluları soğukkanlılıkla masum Alman halkını yok etme kararı aldı". Avam Kamarası'nda 6 Mart 1945'te milletvekili Richard Stokes "terör bombardımanı resmi hükümet politikasının artık bir parçası mı oldu?" diye sordu. Resmi yanıt "Terör taktikleriyle zaman veya bomba kaybetmiyoruz" oldu.[5]

13 Şubat 1946'da akşam 10.10'da Almanya'nın bütün Sovyet bölgelerinde kilise çanları bu olayın anısına çalındı. Bütün Dresden kiliseleri arasında yalnız Frauenkirche parçalanmış kubbesiyle, ayaktaydı. Aynı gün eski Hava generali Harris, melon şapkasıyla Southhampton'dan bir gemiye binip yurtdışındaki sivil görevine doğru yola çıkıyordu. 1953'te geç kalmış bir şövalye unvanı alsa da, Londra'da Strand Caddesi'nde 31 Mayıs 1992'deki anıt açılışında yoldaşları gibi onurlandırılmamıştır. Bu Köln akınının ellinci yıldönümüydü. Köln *Oberbürgermeister*'ı bir protesto yayımladı: "Benim görüşüme göre Arthur Harris gibi savaş kahramanlarını, doğru tarafta dava uğruna da savaşmış olsa anmanın anlamı yoktur" diye yazdı.[6]

Dresden 1995'teki kendi yıldönümünü beklerken, Almanya devlet başkanı Herzog daha fazlasını ifade etti: "Dresden'in bombalanması savaşla insanın vahşileşmesinin örneğidir" dedi. "Tarihin her ulus tarafından kendi yaptıklarından iyi olanların seçilerek yazılışına devam edilmesine izin verilemez. Eğer Avrupa birliğini gerçekten istiyorsak tarih de birleştirilmelidir."[7]

TEFECİLİK

1317'NİN başlarında Marsilya'da Bondavid de Draguignan adlı biri, Laurentius Girardi adlı birine ödemiş olduğu borca karşı hâlâ ödeme talebinde bulunma suçuyla mahkemece cezalandırılmıştı. Bondavid Yahudiydi ve borç para veriyordu, faize karşı yasaları çiğnemekle suçlanıyordu. Bu olay Yahudileri acımasız dolandırıcı olarak gösteren basmakalıp görüşün ortaçağdaki iyi belgelenmiş örneklerinden biriydi. Bondavid, Shakespeare'in *Venedik Taciri* oyununda ölümsüzleşturdiği edebi Shylock tipinin gerçek hayatlarından biriydi.[1]

Tefecilik (borç karşılığı faiz almak veya fazla faiz almak) Hıristiyan Avrupa'da günah ve suç sayılırdı. Kilise İsa'nın öğretisine gönderme yapıyordu: *"Fakat düş-*

inanlarınızı sevin, onlara iyilik edin ve hiç umutsuz olmayarak ödünç verin... Babanız nasıl merhametli ise, siz de merhametli olun" (Lukka 6: 35-6). Faizi yasaklamak veya daha sonra yılda % 10'la sınırlamak için sürekli girişimlerde bulunulmuştu.

Bunun tersine, Yahudi uygulaması, Yahudiler arasında tefeciliği yasaklarken, bir Yahudinin Yahudi olmayandan faiz almasına izin veriyordu: *"Yabancıya faizle ödünç verebilirsin; fakat kardeşine faizle ödünç vermeyeceksin"* (Tesniye 23: 20). Bu ayrım Yahudilere ortaçağ boyunca borç para verenler arasında ayrıcalıklı bir yer sağladı. Aynı zamanda Hıristiyanlarla Yahudiler arasındaki en keskin çatışma konularından da biriydi. Shylock'a karşı rakibi Antonio'nun tahrik edici fısıltısı da buydu:

> Hıristiyan olması ondan nefret etmeme yeter;
> Ama o şapşalca alçak gönüllüğüyle
> Faizsiz para vermesi ve Venedik'te
> Bizim tefecilik işimizi sarsması
> Nefretimi daha da arttırıyor.
> Kutsal ulusumuzdan nefret ediyor;
> Nerede kalabalık bir tüccar grubu bulsa
> Bana, yaptığım işlere,
> Faiz dediği haklı kazancıma aklına geleni söylüyor.
> Ümmetime lanet yağsın onu bağışlarsam!
> (*Venedik Taciri*, I. iii, 37-47; çev. Bülent Bozkurt, Remzi K., 1999)

Gerçekte faize karşı yasalarda gedik çoktu. Hıristiyan bankerler yüksek faiz oranlarını, ödünç alınan toplamları değil ödemeleri yazarak gizliyorlardı.[2] Yahudi bankerler en büyük suçlanmaya herhalde geniş halk kitlelerine küçük miktarda borç para verdikleri için maruz kalıyorlardı. İkiyüzlülük ve kin ölçütü herhalde kaçınılmazdı ve kapitalizmin can alıcı önemde tekniklerinden biri yüzyıllardır engellenmişti. Gene de Yahudilerin Avrupa kredi ve bankacılık tarihindeki önde gelen rolü tarihsel bir olgudur.

İngiltere'de köylü isyanı yoksulların umutsuz öfkesine atfedilemez. Kronikçi Froissart buna önderlik edenlerin "rahat ve zenginlik içinde" yaşadığını yazar. Serfliğin sona erdirilmesi talepleri maddi koşulların iyileştiği bir ortamda ileri sürülmektedir. Dört yıl içinde alınan üçüncü bir kelle vergisinden ötürü sıkıntı çektiler ve güçlü ve ahlaki protestolarını Lordlar çağına uygun biçimde ifade ettiler. Öfkeleri soylular kadar ruhban sınıfına da yönelmişti. Asi papaz John Ball gibi popüler vaizler eşitlikçi düşünceler yayıyorlardı: "Adem toprak çapalayıp Havva yün eğirdiğinde kim soyluydu?"

Haziran 1381'de birkaç gün içinde sanki bütün toplumsal hiyerarşi saldırıya uğramıştı. Wat Tyler ve adamları Kent'ten Londra'ya aktı. Jack Straw Essex'den geldi. Savoy House'da Gauntlu John'un evini yaktılar. Highbury Manor ve Londra Köprüsü'nde bir Flaman genelevi yakıldı. Piskoposa saldırdılar ve bazı kentlilerin kafasını kestiler. Smithfiled'de genç kral ve maiyetiyle karşı

karşıya geldiler ve itişip kakışmada Wat Tyler öldürüldü. Bundan sonra karmakarışık bir kalabalığa dönüştüler. Elebaşılar yakalanıp idam edildiler. Kalanlar dağıldı, *shire*'lerde izlenip yargılandılar. Hiç kimse kazanımlarından övünecek durumda değildi. Olayların tanığı olan Chaucer konuyu hiç ağzına almadı, Shakespeare de *II. Richard* oyununda bunlara değinmedi. İsyan on dokuzuncu yüzyıla kadar sempatik bir değerlendirmeye konu olmadı[22] [TABARD].

1378-1417 arasında yer alan Papalık makamının ikiye bölünmesi, papaların Avignon'dan dönüşünden sonra sertleşti. Daha önce elbette karşı-papalar vardı, ama aynı kardinal kurulu tarafından seçilen ve ikisi de rakibine karşı savaş ve aforoz vaaz eden iki papanın varlığı ciddi bir rezaletti. VI. Urbanus ve VII. Clemens'in ruhani insanlar olarak tanımlanması güçtür. Birincisi kardinallere işkence yapılışını seyrederken Vatikan bahçesinde günlük dualarını okuyan şaşkın bir sadist olup çıkmıştı. İkincisi, Cenevreli Robert, Cesena'da kan dökülmesi emrini vermişti. 1409'da Urbanus ve Clemens taraftarları, onları uzlaştırmak isteyen bir ruhani meclise katılmayı reddettiklerinde kurul bir üçüncüsünü seçti. Ayrımcılık, Konstanz Ruhani Meclisi üçünü de azledip oybirliği ile Kardinal Odo Colonna'yı V. Martin (1417-1431) adıyla papa seçene kadar devam etti.

Constanz Ruhani Meclisi (1414-1417) ruhani meclis hareketinin sonu oldu. Paris üniversitesi profesörleri yarım yüzyıldır böyle bir toplantı çağrısı yapıyorlardı. Alman kralı Lüksemburglu Sigismund bu ruhani meclisi topladı ve bütün kardinallere, piskoposlara, manastır başrahiplerine, papanın yeğenlerine, biraderlere ve hocalara davet yolladı. On sekiz bin din adamı birlik misyonu düşüncesiyle göl kıyısındaki küçük kentte toplandı. Öteki konularla birlikte gündemde papanın yetkilerini sınırlamak da vardı. V. Martin'i tek papa seçerek ayrımcılığı sona erdirdiler. Ama açıkça sapkın olan birinin ellerinde imparatorluk güvenliği olamaz gerekçesiyle Jan Hus'u yaktılar, ama kendi zorbalıklarına son verme yönünde bir adım atmadılar. Constanz'da toplanması beklenen bir başka ruhani meclis sonunda, Basel'de Savoie dükünün koruması altında 1431'de toplandı ve on yıl devam etti. Sonunda Papa IV. Eugenius ile çelişkiye düşerek dükün kendini karşı-papa ilan etti. Ruhani meclis hareketinin ironik sonucu, kilisenin güçlü papaya ihtiyacı olduğu inancını güçlendirmesi oldu.

TABARD

I. RICHARD'IN 1393 yılında çıkarttığı bir kararla İngiltere'de her hanın bir levha asması zorunlu tutuldu. Sonuçta pitoresk ad ve işaret levhalarından oluşan kocaman bir açık hava müzesi ortaya çıktı.[1]

Ortaçağ hanları çoğunlukla haclarla ilişkiliydi. Chaucer'ın Canterbury Hacıları yola Southwark'daki Tabard'dan başlıyorlardı. Adını 1189'da alan THE TRYPPE TO JERUSALEM Nottingham'da halen durmaktadır. Londra hanları 1666 Büyük Yangı-

nıyla yok oldu. Aldgate'deki on üçüncü yüzyıl hanı HOOP AND GRAPES en eski han olma iddiasını taşıyor.

Birçok han adını sahiplerinin armalarından alır. II. Richard'ın silahlarının üstünde WHITE HART vardı. RISING SUN III. Edward, BLUE BOAR York hanedanı, GREEN DRAGON Pembroke kontu, GREYHOND VII. Henry'nin armasıdır. Birçokları da meslek ve loncalar tarafından kurulmuştur. BLACKSMITHS' ARMS veya WEAVERS' ARMS bunlardandır. BEETLE AND WEDGE veya MAN AND SCYTHE zanaatkâr aletlerini çağrıştırır. Ulaşımla bağlantısı olanlar sayılamayacak kadar çoktur. PACK HORSE veya COACH AND HORSES ve RAILWAY TAVERN gelişen ulaştırma araçlarını yansıtır. St James, Londra GB1'deki BLUE POSTS 18. yüzyıl çöp duraklarını işaret eder. Sporla bağlantı da oldukça fazladır. HARE AND HOUNDS veya FALCON avcılığa, DOG AND DUCK, FIGHTING COCKS yasaklanalı uzun zaman olmuş vahşi oyunlara aittir.

Daha modern hanlar çoğunlukla popüler kahramanlara ve edebi kişiliklere adanmıştır. Bunlar arasında LILY, LANGTRY ve LADY HAMILTON'dan (WC2) ARTFUL DODGER, ELIZA DOOLITTLE ve Bromley'deki BUNTER'e kadar örnek verilebilir. TRAFALGAR gibi tarihi savaşlar veya 1651'de II. Charles'ı saklayan ROYAL OAK da esin konusudur. Daha az dramatik olan olaylar THE CARDINAL'S ERROR (Tonbridge Manastırı'nın 1540'ta basılması) THE WORLD TURNED UPSIDE DOWN (1683'te Avustralya'nın keşfi) ve Wembley'deki THE TORCH'da (1948 Olimpiyat Oyunları) yankısını bulur.

Bozulmuş adlar çoktur. THE CAT' N' FIDDLE, bir zamanlar Calais'yi İngiltere adına elinde tutan bir şövalye olan Caton le Fidèle'in bozuk söylenişidir. BAG O'NAILS Latince *Bacchanales* yani içkicilerden gelir. GOAT AND COMPASSES Püriten slogan *"God Encompasses us"*in bozuk halidir. Yurtsever atıflar popülerdir. ALBION, ANCIENT BRITON, BRITANNIA ve VICTORIA bunlardandır. ANTIGALLICAN (SE1) Napoléon bozgununun ünlü savaşçılarından birinin adıdır.

Ama yabancı ülkeler de unutulmamıştır. KING OF DENMARK (N1) 1606 yılındaki IV. Charles'ın ziyaret anısını taşır. HERO OF SWITZERLAND Wilhelm Tell'e göndermedir. ANGERSTEIN Lloyd'u yeniden kuran Belçikalı Alman'ın, INDEPENDENT (N1) Macar önder Kossuth'un onuruna bu adları almışlardır. Lambeth'deki SPANISH PATRIOT 1930'lardaki Uluslararası Tugay'ın gazileri tarafından kurulmuştur **[ADELANTE]**.

Yine de anlaşılmayan adlar kalır. MAGPIE AND STUMP (Old Bailey), Boxted'deki WIG AND FIDGET veya GOAT IN BOOTS (NW1) adlarının nereden geldiğini kim bilebilir.

İtalya bütün yabancıların egemenliğinden kurtuldu. İtalya on beşinci yüzyılda büyük refah, kargaşa ve devasa kültürel enerji yaşadı. Kent devletlerinin, kent despotlarının, *condottieri* ve Rönesans'ın ilk döneminin (Bkz. VII. Bölüm) doruğunu gördü. Sonu gelmeyen kent yönetimi çatışmaları oligarşik komünleri yıktı, yerel tiranlara fırsat hazırladı. Milano on iki Visconti (1277'den 1447'ye

kadar) ve beş Sforza (1450'den 1535'e kadar) yönetiminde veya Floransa, Cosimo ve Lorenzo dei Medici (1434'ten 1494'e kadar) dönemlerinde düşük siyasetle yüksek sanat arasında çelişki olmadan yaşadı. Venedik, iktidarının ve egemenliğinin en güçlü haline ulaştı, kıtada Padova dahil geniş topraklar edindi. Napoli iç mücadelelerin dışsal karanlığına gömüldü. Ama Roma, Floransalı V. Nicolaus gibi hırslı ve kültürlü papaların elinde tekrar gün ışığına çıktı. İtalya Fransa'nın 1494'te tekrar sahneye çıkışına kadar kendi iç çekişmelerini ve görkemini yaşama özgürlüğüne sahip oldu.

Geleneksel olarak 1337'den 1453'e kadar sürdüğü kabul edilen Yüz Yıl Savaşları Fransa ile İngiltere arasında resmi ve sürekli savaş hali değildi. Bu ilk kez 1823'te kullanılan, tarihçilerin uzun süren bunalım için, İngilizlerin akınlar, gezintiler ve askeri seferler için sürekli kullandığı *"le temps des malheurs"*den (felaketler zamanı) esinlendikleri bir addır. (Bazen, 1152-1259 yıllarındaki ilk İngiltere-Fransa savaşları döneminin peşinden geldiği için İkinci Yüz Yıl Savaşları da denir.) Bu savaşlar, her şeyden önce, sonraki kuşakların ortaçağın en aşağılık yönü olarak adlandırdığı (ortak mutluluk açısından anlamı olmayan sonsuz cinayetler, akıldışı batıl inançlar, inançsız şövalyelik ve soysuz küçük çıkarların) bir orjidir. Sahne renkli kişiliklerle doludur. Fransa başkomutanı (*connétable*, ahırlar nazırı) Bröton Bertrand Duguesclin (y. 1320-1380) veya onun hasmı Galler ve Akitanya prensi "Kara Prens" Edward of Woodstock (1330-1376) gibi büyük şövalyeler vardır. Navarre kontu Charles le Mauvais gibi hain baronlar, Sir John Fastolf gibi gürültücü maceracılar ve cinayeti ve kilisesindeki gösteri davalar için teolojik savunma formülleri geliştiren Beauvais piskoposu Pierre Cauchon gibi vicdansız din adamları vardır. Aralarında pek güvenilecek kişi yoktur. Üstelik savaşın en etkili kişisi piskopos Cauchon'un ana kurbanı, mistik sesler duyan suçsuz küçük köylü kızı Jeanne d'Arc'tır; zırhlara bürünüp savaşa katılmış ve sapkınlık ve büyücülükten sahte suçlamalarla suçlu bulunarak yakılmıştır. Bu sırada, 1430'da çatışmanın kökenlerine ilişkin bütün bilgiler unutulmuştu bile. İngiltere'de otuz beş yıl hapis yatan değerli şair Charles d'Orléans (1394-1465) memleketi için yas tutar:

> Pais est trésor qu'on ne puet trop loer
> Je hé guerre, point ne la doy prisier;
> Destourbe m'a long temps, soit tort ou droit,
> De voir France que mon cour amer doit.[23]
>
> (Barış yeteri kadar övülemeyecek bir hazinedir/ Savaştan nefret ediyorum; savaşa pek değer verilmemeli/ Haklı veya haksız uzun süredir başım dertte/ Yüreğimde seveceğim Fransa'yı görmek istiyorum.)

Fransa'nın dertleri kısmen Valois hanedanının veraset sorunlarından çıkıyordu; kısmen de büyük fieflerin; özellikle Flandre, Brötanya, Guyenne (Akitanya) ve Burgonya'nın inatçılığından ve Paris'in havailiğinden. İngiltere'nin çı-

karları Plantagenetlerin Fransa tahtındaki, özellikle Guyenne'deki toprak sahipliğini, Flandre'le ticari bağlarını ve hepsinden önemlisi dört, beş kuşak İngiliz ün ve talihinin kendilerini Manş Denizi'nin öteki yakasında beklediğine inanmalarındaki iddialarını sürdürmekteydi. Fransa potansiyel olarak daima daha güçlü olan taraftı, fakat İngiltere'nin denizdeki üstünlüğü, adayı Fransa'nın müttefiki İskoçya dışında herkese karşı güven içinde tutuyordu. Bu sırada İngiliz ordularının teknik üstünlüğü sürekli olarak kesin sonuç alınmasını geciktiriyordu. Sonuç olarak bütün çarpışmalar Fransa topraklarında oldu; İngilizler şanslarını ve erkekliklerini sınama fırsatı buldular. 1450'lerde bile, yüzyıl süren maceradan sonra, İngilizlerin iç savaşı başlamış olmasaydı, bu savaştan çekilecekleri kuşkuludur.

Geniş panoramaya bakıldığında, İngiltere'den III. Edward'ın Temmuz 1338'de Anvers'e çıkmasıyla başlayan ve V. Henri'nin Ağustos 1422'de Vincennes'de ölmesiyle biten ve öteki küçük, ama daha sık seferler ve bağımsız harekâtlar kadar tipik olmamakla birlikte, altı ana kraliyet seferi üstünde durulabilir. İngilizlerin Crécy (1346), Poitiers (1351) veya Agincourt'taki (1415) görkemli seri zaferleri daha heyecan verici olsa da, sonu gelmez bütün çarpışmalarda ve daha küçük harekâtlardaki kalelere saldırılarından daha az tanımlayıcıdır. Ve 1370'te Kara Prens tarafından Limoges halkının veya kardeşi Lancaster Dükü John of Gaunt'un 1373'te Calais'den Bordeaux'ya kadar anlamsız *chevauchée*'si (at koşturma) gibi utanç verici katliamlardan ayrı tutulmalıdır. Bunlar 1340'ta yirmi binden fazla Fransız'ın yok edildiği L'Ecluse (Sluys) deniz savaşı kadar belirleyici değildir. Kısa ömürlü kral orduları herhalde serbest savaşçı birliklerinden, soyluların *Grandes Compaignies* veya *routiers* ve *écorcheurs* gibi katil haydutlardan daha az yıkıma yol açtılar. Brétigny Barışı (1360) veya Arras Kongresi (1435) gibi önemli diplomatik olaylar sayısız küçük anlaşmalardan ve uyulmayan ateşkeslerden daha verimli bir sonuç sağlayamadı.

Fransa'nın sıkıntıları ana askeri ve diplomatik olayların fonunda yaşanmıştır. Üçüncü ateşkesi zorunlu kılan 1347-1349 veba salgını önemli bir etkendir. 1358 *jacquerie*'si (köylü isyanı), *Etats-Généraux*'nun denetimini eline geçiren Parisli kumaşçı Etienne Marcel'in serüveni, kralın vergi memurlarını çekiçlerle öldüren 1382 *maillotins* isyanı, kasapların yarattığı Jean Caboche kargaşası veya Burgonyalılar ile Armagnaclar arasındaki çatışma da öyle olmuştur. Katliamlar yaygındır. Louvre'da efendilerinin önünde kraliyet mareşalini öldüren Marcel'in kendisi de öldürülmüştür. Armagnac partisinin kurucusu Louis d'Orléans 1407'de öldürülürken, Armagnac *connétable*'ı ve esas rakibi eski Haçlı Burgonya dükü Jean Sans Peur, Montereau köprüsünde katledilmişlerdir. Yetenekli bir despot olan V. Charles le Sage (Bilge) (h. 1364-1380) dışında huzur içinde ölen bilinmiyor. Poitiers'de ele geçen Jean le Bon (İyi) (h. 1350-1364) İngilizlerin elinde ölmüştür. VI. Charles (h. 1380-1422) otuz yıl akıl hastası olarak yaşamıştır. VII. Charles (h. 1422-1461) yıllarca Veliaht *(Dauphin)* ve umutsuz "Bourges kralı" olarak yaşadıktan sonra Fransa'nın dirilen yönetiminin başı olarak "iyi-hizmet edilen" diye tekrar ortaya çıkana kadar on yıllarca Armagnac ve Burgonyalıların gölgesinde kalmıştır [CHASSE].

Çekişmenin doruğuna 1420'lerde ulaşıldı. Bu on yıl iyice dizginsizdi ve Fransız dirilişiyle bitti. Agincourt'tan sonra genç V. Henri, yeni İngiliz-Fransız krallığını örgütlemekle meşguldü. Troyes Anlaşmasıyla (1420) Loire'in kuzeyindeki bütün Fransa onun denetimine geçmişti ve Fransa kralının damadı olduğundan Valois hanedanının varisi olarak resmen tanınmıştı. Vincennes'daki ani ölümümden sonra bebek yaştaki oğlu VI. Henry Bedford Dükü John'un naipliğinde kral ilan edildi. Paris 1418'den 1436'ya kadar Bastille'de bir İngiliz garnizon bulunduğu halde İngiliz-Burgonya partisinin elinde kaldı. Bedford 1428'de kuzeydeki son kralcı Armagnac kalesi Orléans'ı muhasara etti ve Valoisların talihi umutsuzluk noktasına kadar düştü. Ama küçük bir köylü kızı dikkate alınmamıştı: Jean d'Arc *la Pucelle*, kız şövalye, tereddütler içindeki *Dauphin*'i eyleme zorladı. 8 Mayıs 1429'da köprüyü geçip Orléans muhasarasını kırdı. Sonra isteksiz monarkı İngilizlerin elindeki Reims'de taç giyme törenine gitmeye zorladı. 1431'de Rouen pazarında yakılarak öldürüldüğünde İngiliz saldırısı atlatılmıştı {RENTES}.

Bundan sonra çatışmanın hızı giderek düştü. 1435'te Arras Kongresi Burgonya'yı İngiliz ittifakından ayırdıktan sonra, İngiltere'nin talihi geri dönecek gibi değildi. *Ordonnance sur la Gendarmerie* sonunda Fransa krallığına 1439'da sürekli bir okçu ve süvari ordusu kazandırdı. *Praguerie* isyanının bastırılması Armagnac ve aristokrat direnişine son verdi. Son çarpışmalar 1449-1455'te oldu. Strawberry kontu Temmuz 1453'te Castillon'da topçu ateşi karşısında bozguna uğrayınca Bordeaux kapıları Fransa yönetimine açıldı ve İngiliz yönetiminde yalnızca Calais kaldı. İngiliz ordusu 1475'te bir tür finalle Burgonyalılardan destek umarak Fransa'ya çıktı. Ama bu destek, yılda elli bin *crown* haraç, yetmiş beş bin *crown* peşin ödeme ve Veliahtın IV. Edward'ın kızıyla evlenme sözü karşılığında sağlanmıştı.

CHASSE

GASTON Phoebus'un *Le Livre de la Chasse* (Avcılık Kitabı) veya tam adıyla *Les Deduits de la chasse des bestes sauvages et des oiseaux de proye*'si (1381) üretilmiş olan en hoş yazma kitap resimleriyle dikkat çekici bir toplumsal belgedir. En iyi Paris Bibliothèque Nationale'daki 616 nolu elyazması bilinir. Yazarı, Phoebus adı verilen III. Gaston, Foix kontu ve Béarn *seigneur*'ü (1331-1391), Gaskonyalı renkli bir maceraperesttir. Crécy'de Fransa ve Prusya'da Töton Şövalyeleri için savaşmıştı ve kronikçi Froissart'ı Pirenelerdeki Orthez şatosunda sık sık ziyaret ederdi. Her türlü av ve av yöntemi incelenmiştir: kurt, geyik, ayı, domuz ve porsuk; kan tazısı, tazı, bekçi köpeği *(mastif)* ve cpanyol; izlemek, kovalamak, tuzak, ağ, vurma, kapan, hatta kaçak avlanma. Kokunun alınmasından hayvanın ölümüne kadar her adım uzman biçimde anlatılmış ve şekillerle gösterilmiştir[1] (Bkz. Tablo 30).

On dördüncü yüzyılda avcılık Avrupa ekonomisinin ayrılmaz parçasıydı. Av hayvanı, özellikle kuşlar diyetin önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. Av silahları,

yay, kılıç ve mızrak, at biniciliği, av hayvanlarının psikolojisi ve birlikte öldürmek askeri becerinin de önemli bölümünü oluşturuyordu. Katı yasaklarla korunan avlaklar kraliyet ve soylu ayrıcalıklarının önemli bir unsuruydu.

Ormanların ve avın daha bol ve tarımın daha narin olduğu Doğuda avcılık sanatı daha da önemliydi. Tarihçi Marcin Kromer, 1577'de Podolya'da Dinyester kıyısında bizon avını anlatırken İspanyol *corridasma* çok benzeyen terimler kullanır:

> "Bu sırada avcılardan biri, güçlü köpeklerin yardımıyla yaklaşıp bizonu yorgunluk veya yaraları nedeniyle düşüp yığılana kadar ağacın çevresinde döndürür, kovalayıp durur. Eğer avcı... tehlike karşısında kalırsa, arkadaşları büyük kırmızı şapkalarını sallayarak bizonun dikkatini çekerler, çünkü kırmızı renk onu öfkelendirir. Böylece kızdırılan bizon ilk adamı bırakıp sonrakine saldırır ve o da onun işini bitirir."[2]

Ateşli silahların ve tarımsal üretimin gelişmesi yavaş yavaş avcılık tekniklerini ve toplumsal rolünü değiştirdi. Örneğin, İngiltere'de son kurdun on sekizinci yüzyılda öldürülmesinden sonra, avcılık çiftçinin kurnaz düşmanı tilkiye yöneldi. Av partisi, borular ve *"Tally-ho"* bağırtılarıyla eski ritüel yanını korudu, ama eski yararcılık ortadan kalktı. 1893'te Oscar Wilde tilki peşinde at koşturan İngiltere kırsal kesim centilmenlerini, alayla, "yenilmeyenin peşinde koşturan dile getirilemezler" diye tanımlar.[3] Avcılık ve atıcılık rekreasyon biçimine indirgenmiştir. Kan dökülen sporlara karşı olan köktencilere göre olta balıkçılığı bile barbarlık kalıntıları arasında sayılmalıdır **[KONOPİSTE]**.

Doğu Avrupa'da avcılık toplumsal önemini daha uzun süre korudu. Komünist ülkelerin üst düzey yöneticilerince statü simgesi olarak benimsendi. Reich mareşali Herman Goering'in 1930'larda yaptığı gibi, bizon öldürmek, onlar içinde nihai ödül, feodal aristokrasinin nihai parodisiydi.

Fransa için Yüz Yıl Savaşları uyarıcı bir deney oldu. Nüfus neredeyse % 50 azaldı. Ulusal yenilenme neredeyse en alt düzeyden başladı. "Evrensel örümcek" ve diplomasi ustası XI. Louis yönetiminde (h. 1481-1483) özellikle Burgonya tehlikesinin ortadan kaldırılmasıyla Fransa ilerleme olanağı buldu.

İngiltere için Yüz Yıl Savaşları dönemi ulusal toplumun oluşumunda can alıcı önemdeydi. Plantagenet İngilteresi, başlangıçta kültürel olduğu kadar siyasal anlamda da Fransız uygarlığının bir uzantısından başka bir şey olmayan bir hanedan ülkesiydi. Sonunda kıtadaki mülklerinden kopan ülke, Lancester İngilteresi bir ada krallığına dönüştü. Ayrılığı nedeniyle güven içinde ve kendi İngilizliğinden emindi. Anglonorman düzen bütünüyle İngilizleşmişti. Geoffrey Chaucer (y. 1340-1400) ile İngiliz edebiyatı uzun yolculuğuna başladı. II. Richard (h. 1377-1399) ve üç Lancester, IV. Henry (h. 1399-1413), V. Henry (h. 1413-1422) ve VI. Henry (h. 1422-1461) dönemlerinde Fransa savaşları monarşi ve baronlar arasındaki şiddetli mücadelelere yönelen enerjinin boşaltılması için güvenli bir kanal oluşturdu. II. Richard tahttan çekilmek zorunda

bırakıldı ve sonunda Pontefract'ta öldürüldü. IV. Henry, Sir John of Gaunt'un gasıp oğlu, sahte şecereyle tahtı ele geçirdi. V. Henry'nin Fransa'yı fethetme hayali kısa sürdü. VI. Henry bir başka bebek kraldı ve sonunda azledildi. Ama siyasal sahnenin kanlı gösterilerinin altında güçlü bir yurtseverlik ve ulusal onur gelişiyordu. Kuşkusuz William Shakespeare'in iki yüz yıl sonra, zamanın ve enerjisinin çoğunu Fransa sorunlarıyla geçiren John of Gaunt'un ağzından en hoş yurtsever methiyeleri dile getirmesi anakroniktir. Fakat daha önceki çağın çelişkileriyle gelişen bir duyguyu ifade etmektedir

Kralların bu yüce tahtı, bu soylu ülke,
Bu ululuğun yurdu, bu kahraman ada, bu yeryüzü cenneti,
Doğanın kendini savaşlardan ve kötülükten
Korumak için yaptığı bu kale,
Bu mutlu insanlar ülkesi, bu küçük dünya,
Gümüş renkli denize yerleştirilmiş bu değerli taş,
Bu kutsal topraklar, bu ülke, bu krallık, bu İngiltere.[24]

RENTES

KLİOMETRİ (niceliksel tarih bilimi) bilgisayarlarla kendi yolunu bulmuştur. Daha önce tarihçiler verilerin çokluğu karşısında soğuk davranıyorlardı ve onları keşfetme araçlarının yetersizliği nedeniyle istatistik örnekleri küçük, zaman aralıkları kısa ve sonuçlar geçiciydi. Tarihsel rakam bilgisinin kendine yer açmasıyla bu tür engeller ortadan kalktı.

Paris'te École Pratique des Hautes études'in 1947'de kurulan "Altıncı Bölümü" öncüler arasındadır. Projelerden biri Paris'te ortaçağ sonlarından Devrim'e kadar olan sürede kiraların gelişimini ortaya çıkarmaktı.[1] İlk aşamada yirmi üç bin kurumsal ve özel kayıtla yıllık kiralar *livres tournois* cinsinden hesaplanacaktı. İkinci aşamada tedavüldeki paranın değer kaybetmesi göz önüne alınarak para değerleri gerçek satın alma gücüyle ifade edilecekti. Bu hesaplama kiraları *setier* veya hektolitreyle ifade edilen üç yıllık buğday fiyatlarına çevirerek yapılacaktı. Üçüncü aşama gerçek fiyatlara dönüştürülmüş kira eğrisini, ikinci bir bağımsız kaynakla, bu durumda 1550'den beri mevcut olan *Minutier Central* yani Merkezi Noter Kayıtları ile karşılaştırmaktı. Sonuçlardaki uyum çok sıkıydı (Bkz. Ek III, s. 1323).

Hesaplamaya göre ortalama kiralar			*Minutier Central*'den çıkartılan kiralar		
	Livres	*Setiers*		*Livres*	*Setiers*
1549-51	64.24	16.77	1550	63.72	16.64
1603-5	168.39	17.81	1604	229.00	24.23
1696-8	481.96	23.41	1697	531.00	25.79
1732-4	835.55	55.70	1734	818.35	54.55
1786-8	1281.04	58.63	1788	1697.65	77.69

Paris kira eğrisi hem siyasal olayları hem ekonomik eğilimleri yansıtır. Kiraların gerilediği düşük noktalar, önceden tahmin edilebileceği gibi 1402-1403 Jean d'Arc depresyonu, 1564-1575 St Bartélémy Çanağı, 1591-1593 "Muhasara Krizi" ve 1650-1656 *Fronde* Vadisidir. İyileşme dönemleri daha uzun sürme eğilimindedir; 1445-1500 Rönesans'ı, gerçek kiraların nominal kiraların hortum gibi yükselişinin arkasında kaldığı 1500'lerden sonraki Fiyat Devrimi, 1690'a kadar süren XIV. Louis'nin istikrar dönemi ve on sekizinci yüzyıl ortasındaki sürekli yükseliş dönemi. Bilgisayar hesaplarına göre en yüksek değerlere 1759-1761 (69.78 *setier*) ve 1777-1782'de (65.26 *setier*) ulaşılmıştır. *Mınutier*'e göre bu 1788'dedir (77.69 *setier*).

Bu verilerin nihai değeri kuşkuya açıktır. Kira eğrisi, genel olarak Fransa ekonomisini bırakın, Paris konut piyasasını etkileyen birçok anahtar etken hakkında bile bilgi vermez. Nüfus baskısı, kiralık yerlerin büyüklük ve kalitesi veya yeni yerleşimler inşaatı konusunda suskundur. Fakat tarihçilerin fiyat, ücret, maliyet ve gelir istatistiklerine sahip olmayı hayal ettikleri modern çağ öncesi için değişik bilgi kaynaklarının irdelenebildiği alçakgönüllü bir indeks sağlar. Hepsinden önemlisi konjonktürü, belirleyici eğilimlerin bütüne ait örüntüsünü oluşturmaya kendilerini adayan ekonomik yapısalcıların umutlarını canlandırmıştır. Onlara göre konjonktür bütün öteki tarihsel olguların üstüne yerleştikleri temeldir.

İngilizler ortak yurtseverlik duygularını Fransa'da pekiştirdiler. Shakespeare o zamandan beri "en soylu İngilizce" olarak nitelenen konuşmaları Agincourt çarpışması arifesinde Harfleur'den başka nerde dile getirebilirdi?

İngiltere'nin ada krallığında tamamen özümlenemeyen topluluğu Galliler oluşturuyordu. 1400-1414'te Fransa savaşlarının en kızgın döneminde Kralın Northumbria'daki öteki düşmanları İrlanda, İskoçya ve Fransa'yla bağlantı içinde önemli bir isyan çıkardılar. Glyndyvrdwy Lordu Owain ap Gruffydd (y. 1359-1416) İngilizlerin bildiği adla Owen Glendower önderliğindeki bağımsız Galler düşü canlandırıldı ve kısa süre için bağımsız bir prenslik kuruldu. 1404-1405'te Machynlleth'de bağımsız Gal parlamentosu toplandı. Ama on yıl içinde girişim çöktü. Agincourt'taki İngiliz zaferi onun kaderini belirledi. Bundan sonra Gallerdeki kraliyet kaleleri geri alındı, Glendower'in oğlu teslim olmak zorunda kaldı. Bundan böyle Galler kültür ve dil olarak etkilenmese de, İngiliz ülkesinin ayrılmaz parçası oldu.

1450'den itibaren İngiltere Burgonyalılar ile Armagnacların arasındaki kardeş kavgasıyla zayıf düştü. Deli bir kral ve tartışmalı bir taht intikali yüzünden Lancaster taraftarlarıyla York taraftarları birbirlerinin boğazına sarıldılar. Gül Savaşları, tahtta hak iddia eden üç kralın, IV. Edward, III. Richard ve VII. Henry'nin rekabeti, muzaffer Tudorlar tarafından sona erdirilene kadar İngiltere artan zenginliğinden yararlanma olanağı bulamadı.

Yine, Shakesperare'in "Toprağı İngiliz kanıyla sulanacak" ve "kurukafaların ülkesi Golgotha olacak" sözleri yersizdi. Gerçekte, son araştırmalara inanılacaksa, çatışmalar centilmenceydi.[25] 1471'deki Tewkesbury çatışmaları

dışında, tutsaklar genellikle öldürülmüyorlardı. Çarpışmaların çoğu Kelt sınırında oldu. Cornwall'da St. Michael Tepesi'nde, Gallerde Denbirgh, Harlech, Carreg Cennen ve sonunda zaferi kazanan Henry Tudor'un doğum yeri Pembroke'da. 22 Ağustos 1485'te Bosworth'daki manzara (III. Richard'ın düşürdüğü tacı bir dikene takılmışken "ata karşı krallığım" diye bağırması) klişeye dönüştü. Ama İngiltere'nin ortaçağı da sona erdi.

Yüz Yıl Savaşlarının yan etkilerinden biri Burgonya'nın bağımsız parlak bir devlet olarak ortaya çıkışıydı. Fransa'nın ve İmparatorluğun zayıflaması "orta krallık" için fırsat hazırladı. Bu "orta krallık" Avrupa siyasetinde önemli roller oynadı, fakat tutarlı bir bütün oluşturmadığından parladığı kadar hızla söndü. Burgonya'nın dört büyük Valois soyundan dükü, Philippe le Hardi (1342-1404), Jean sans Peur (1371-1419), Philppe le Bon (1396-1467) ve Charles le Téméraire (1433-1477), krallık statüsü esirgense de, zenginlik ve itibarları bakımından birçok kraldan üstün durumdaydı. İlk mülkleri Dijon çevresindeki kadim Burgonya Düklüğü Philippe le Hardi'ye 1361'de babası Fransa kralı tarafından bağışlanmıştı. Bundan sonra Fransa-İmparatorluk sınırındaki toprakların iki tarafından da elde ettiği kazanımlarla Düklük sürekli genişledi (Bkz. Ek III, s. 1341). Philippe, kardeşleri Berry dükü ile ve Anjou dükü ile birlikte Fransa'nın "zambak prensleri"nden biri olarak kaldı. Fakat İngiltere ittifakı sayesinde onun oğlu ve torunu aile bağlarından kurtuldular. Philippe'in büyük torunu Acul Charles komşularına karşı genişleme siyaseti uyguladı. Zenginlikleri, büyüyen kuzey kentlerinden Bruges, Arras, Ypres, Gand ve Anvers'den geliyordu. Sarayları hâlâ geziciydi, ama Paris'teki Hotel d'Artois ve Dijon'daki dükalık sarayından başka Bruges'deki Prinsenhof, Brüksel'deki Coudenberg ve Artois'daki Hesdin Şatosunda ikametgâhları vardı (Bkz. Ek III, s. 1320).

Burgonya sarayı aşırı uçuk kaçık şövalyelik kültürünün odak yeriydi ve tutumları Altın Post Tarikatı törenleri ve Haçlı Seferlerinin şevkle desteklenmesinde kendisini göstermekteydi. Turnuvalar, mızrak dövüşleri, şölenler, gösteriler, her türlü tören alayları modaydı. Dükler, güzel sanatların, Claus Sluter gibi heykeltıraş, Jan van Eyck ve Roger van der Weyden gibi ressam, şair, müzisyen, romancı ve ünlü duvar halıcılarının savurgan hamiliğini yaptılar. Kendileri ve saraylıları altın, ermin, mücevherlerle, hepsi etkilemek ve şaşırtmak üzere tasarlanmış elbiselerle süslendiler. Diplomasinin ve diplomatik evliliklerin ustalarıydılar. Philippe le Bon bir defasında kuzeni geleceğin XI. Louis'sine sığınma hakkı verdi ve sürgünlüğü acı bir husumete çevirdi. Dük Charles yavaş yavaş Louis'nin siyasal ağına tutuldu, Louis'nin İsviçreli müttefiklerine Murten'de yenildi ve Nancy'de Lorrainlilerle savaşırken öldü. *Burgenderbeaute*, yani Burgonya ganimetleri bugün İsviçre müzelerini süslüyor[26] [CODPIECE].

Charles'ın 1477'deki ölümü Burgonya'nın gerilemesi ve parçalanmasının başlangıcı oldu. XI. Louis eski düklüğü diriltti, ama arslan payı Charles'ın kızı Marie'ye düştü, böylece kocası Maximilian von Habsburg'a geçti. Onların Burgonya'dan miras aldıkları Flandre, Brabant, Zealand, Hollanda ve Guelder geleceğin Hollandasının temelini ve oğulları "Burgonyalıların sonuncusu" V. Charles'ın talihini oluşturdu. Burgonya devletinden iz kalmadı, hatta Dijon ya-

kınındaki Champmol anlaşma evindeki muhteşem dükalık anıtkabiri bile bugüne gelemedi.[27]

Yıllar sonra bir keşiş, Jean sans Peur'un kafatasını Fransa Kralı I. François'ya gösterdi ve şöyle dedi: "Kafatasında İngilizlerin Fransa'ya girdikleri yolda açtıkları delik var". Acul Charles'ın beyinsiz hırsı da aynı biçimde işaret edilebilir: Habsburgları Batı Avrupa'ya sokan delik açılmıştı.

CODPIECE

1476'DA Morat'taki zaferden sonra İsviçreli askerler Burgonya kampını yağmaladılar, süslü elbiselerle dolu kocaman sandıklar buldular ve bunları parçalayıp düşmanlarının yırtık elbiseleriyle alay ettiler. Bu olay yalnızca on altıncı yüzyılın "yırtmaçlı yelek" modasını değil, genel olarak ortaçağ askeri modasının kökenlerini de açıklıyor.[1]

Bu sırada ikisi de açıkça erotik tonlamalar taşıyan erkek elbiseleri giyiliyordu: *poulaine* veya *cornadu*, "boynuzlu ayakkabı" açıkça son demlerindeydi. Üzengi giymek üzere tasarlanan giysinin yukarı dönen ucun sonradan parmaklardan çok cinsel organın gücünü gösterdiği düşünülmüştü. *Braguette*, yani *codpiece* de modaydı. Rabelais'ye göre savaşta cinsel bölgeyi korumak için icat edilmişti, ama daha çok zırhlı şövalyenin doğal ihtiyaçlarını karşılaması için yapılmış olması söz konusuydu. Bunun giysilerin yağlanması, frengiye karşı yağlardan zırhın paslanmasını koruması için yapıldığı da söylenir. Yüzyıldan uzun bir süre teşhirciler gibi gösteriş yapılmasını iki açıklama da anlatmamaktadır. Shakespeare "As You Like It"de Herakles'in *codpiece*'inin uzun sopası kadar büyük olduğunu söyler.

Yakın zamanlara kadar iç giyim sözü edilmeyenler sınıfına sokuluyordu. Kibar tarihçiler bunları görmezlikten geldiler. Bugünlerde bilgece sergilerin ve renkli sergilerin konusu oldular.[2]

Habsburglar bu dönemde halen kuruluş aşamasındaydılar. Almanya'da 1437'den beri kesintisiz olarak İmparatorluk unvanı taşısalar da (III. Friedrich von Habsburg (1439-1493), Roma'da taç giyen son imparator olmak üzere) halen rakiplerini geçmiş değillerdi. Gerçekten de on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda onları bölgenin güçlü hanedanlarının üstünde gösteren bir şey yoktu. Sonunda Habsburglar, Jagiellonların gerilediği bölgede tesadüflerle başarıya ulaştılar.

İki yüzyıl boyunca, krallıklarında tahta geçecekleri onaylama hakkını ellerinde bulunduran Bohemya, Macaristan, Polonya'nın gürültücü soyluları, Orta Avrupalı dört büyük hanedanın temsilcileriyle ayrıntılı *gavotte* dansı yaptılar. Eski düzenin güçlü çokuluslu gruplarından bir veya daha fazlasıyla birlik oluşturma peşinde olan güruh, ortaklarından başka bir gerçekliği temsil etmiyorlardı. Böylelikle kendi bölgelerinde denetimi ellerinde tutma çaresini bulduklarını gibi, devrilme ve ilhak tehlikelerine karşı da etkin ve deneyimli bir

idare sağlamış oluyorlardı. Üç ülkede de boşluk yerli hanedanların yok edilişiyle oluşmuştu. Macaristan'da Arpad hanedanı 1301'de, Bohemya'da Premyslidler 1306'da ve Polonya'da Piastlar 1370'te yok edilmişti (Bkz. Ek III, s. 1321).

Sonuç olarak Doğu-Orta Avrupa'da Habsburg, Luxemburg, Anjoulu ve Jagiellonların dahil olduğu uzun süreli değişken hanedanlar sürtüşmesi yaşandı. Önce Luxemburglular üstünlüğü sağlayacak gibiydi. 1308-1313 ve 1347-1437'de İmparatorluğu, 1310-1437'de Bohemya'yı ve 1387-1437'de Macaristan'ı yönettiler. On beşinci yüzyıl ortalarında Habsburglar benzer gruplaşmayı yakaladılar, ama Bohemya ve Macaristan yerli yöneticilerin eline geçti. 1490'a gelindiğinde Jagiellonlar Polonya-Litvanya, Bohemya ve Macaristan'ı yönetiyorlardı, ama İmparatorluk onların elinde değildi. Dönemin imparatorluk veya ulusal tarihleri bu daha geniş bağlılıklar göz önüne alınmadan yazıldığında önemli bir bileşeni eksik kalır.

Bohemya, kralları İmparatorluğun kalıtsal elektörleri olunca özel bir ödül haline geldi. Son aşamasında Premyslidler Avusturya-Styria-Karinthia'yı ele geçirmişlerdi, ama 1278'de Dürnkrut Savaşı'nda Habsburglara yenildiler. Daha sonra II. Vaclav (h. 1278-1305) Polonya ve Macaristan taçlarını aldı. Premyslidlerin yok oluşundan sonra Bohemya, Luxemburg, Habsburg ve Jagiellon dönemleri yaşadı. On beşinci yüzyılda Bohemya tacı soylular ve Hussitlerin uzun savaşlarıyla karıştı. Son yerli kral Jiri z Podebrad (Podiebradyli George, h. 1458-1471) ülkesine yirmi yıllık kırılgan bir bağımsızlık sağladı.

Ulusal Çek kilisesinin kurucuları olan Hussitler kendilerine yönelik birçok bastırma girişimini atlatmışlardır. Hussitler, Papalık mezhepçiliği doruğundayken ve Bohemya Çeklerle Almanlar, soylularla krallar, ruhban sınıfıyla Papa, Üniversiteyle Prag piskoposu arasındaki çatışmalar içindeyken ortaya çıktılar. Talepleri kısa sürede Hus tarafından geliştirilen teolojik ve siyasal önerileri aştı. Onun ölümüyle ve Constanz Ruhani Meclisinin bütün Çek halkının aforoz edilmesi kararıyla öyle öfkeye kapılmışlardı ki, gerçekte ilk ulusal ayaklanma ve "Birinci Reformasyon" anlamında olan eylemlere giriştiler. İki ana gruba ayrılmışlardı: Utraquistler, Çek kilisesini Alman Katolik hiyerarşisinin elinden aldılar ve radikal Taboritler kendi istihkam edilmiş "Tabor" denilen kamplarının merkez olduğu ayrı evangelist cemaatler kurdular.

Prag'da 30 Temmuz 1419'da olaylar tırmandı. Yeni Kent'te Hussit geçidi taşlandı ve Alman belediye başkanı *Rathaus*'un penceresinden fırlatılıp kalabalığın içine atıldı. Papa sapkınlara karşı Haçlı Seferi çağrısıyla yanıt verdi. Bunun üzerine komünyon ekmek ve şarabının "iki cinsten" *sub utraque specie* olarak tutulmasını savunan Utraqusitler öğretilerini Prag Maddeleri ile (1420) formüle ettiler. Taboristler ise tek gözlü kaptanları Jsan Zizka z Torncova (1376-1424) yönetiminde savaşa çıktılar. Yıllarca kocaman Alman orduları art arda ağır yenilgilere uğratıldı. Mücadelelerini Silezya ve Macaristan'a taşıyan Hussitler, en fazla kendi iç bölünmelerinden zarar gördüler. 1434'te Utraquistlerin Lipany'de Taboristlere karşı kazandığı zafer onlara Katolik kilisesiyle barış yapma olanağı sağladı. Basel Antlaşması'yla 1620'ye kadar Bohemya kiliselerini denetim altına alabildiler. İzleyen siyasal düzenlemede Çek soyluları

kendi işlerini yürütmek üzere Luxemburglular yerine bebek bir Habsburgu ve yirmi yıl sonra da Utraquist general Jifi z Podebrad'i seçme yolunu tercih ettiler. Jifi'nin ölümünden sonra Diyet, Macarlardan ve Habsburglardan kurtulmak amacıyla Vladislav Jagiellon (h. 1471-1490) üstünde anlaştı.

Macaristan tarihi Bohemya'nınkiyle benzer örüntüyü izledi. Burada Bavyeralı Wittelsbachların yönetimindeki kısa kesinti dışında ülke Napolili Anjouluların yönetiminde kaldı. Charles Robert veya Carobert (h. 1310-1342) veya Büyük Lajos olarak bilinen Louis (h. 1342-1382) Luxemburgluları ve Habsburgları gerileten bir üstünlük sağladılar. Son büyük yerli kral Matyas Corvin 1458'den 1490'a kadar hüküm sürdü. Macaristan'ı yönetmek üzere davet edilen ilk Jagiellon Varnalı Ladislas (h. 1440-1444) Türklere karşı savaşırken öldürüldü. Üçüncüsü, II. Louis (h. 1516-1526) Mohaç'ta aynı biçimde öldü.

Polonya daha görkemli ve bağımsız bir kadere doğru yürüyordu. Yüz seksen iki yıl süren feodal parçalanmadan sonra Wladyslaw Lokietek (h. 1320-1333) tarafından varlığını sürdürebilir bir krallık haline yeniden birleştirildi. Lokietek Jubilesi için Roma'yı ziyaret ederek papadan taç giydi. Oğlu Büyük Casimir (h. 1333-1370) Piast hanedanının son kralıydı ve etkin bir yönetim kurdu, yasalar çıkardı, uyumlu dış politika izledi. Polonya'nın batı eyaletlerini, özellikle Silezya'yı Luxemgurglulara terk ederek Doğuda yayılma gücü buldu. Galiçya'yı ve Lvov kentini Polonya'ya katarak doğu Slav ülkelerine ilk kez ayak bastı. Aynı yıl Almanya'dan gelen Yahudi sürgünleri kabul etmesiyle Avrupa'daki en büyük Yahudi cemaatinin temelleri atıldı. Anjoulu Louis'nin hükümdarlığı zamanında Polonyalı soylulara Macaristan'daki kardeşleriyle aynı hakları tanıyan Kosice Kararıyla (1374) bilinir. Bundan sonra Szlachta'nın iktidarı direnilmez biçimde arttı. Ama en önemlisi, Louis'nin Polonya'da *rex* (kral) kabul edilen kızı Jadwiga'nın Litvanya Büyük Dükü Jogaila ile evlenmesiydi [SZLACHTA].

Polonya ile Litvanya'nın birleşmesi önemli uluslararası etkiler doğurdu. İkisi de gelişiminin dinamik aşamasında olan iki büyük ülkenin bir araya gelmesiyle güçlü bir kaynaşma, neredeyse yeni bir uygarlık doğdu. Bu hareketin somut mantığı Töton Şövalyelerinin yarattığı tehditti; faaliyetleri Vilnus kadar Krakov'da da kendisini hissettiriyordu. Ama dahası vardı. Moğol işgali ve Kara Ölümden kurtulmuş olan Polonya doğudaki en geniş topraklara göz dikmişti. Halen pagan elit tarafından yönetilen ve komşusu Moskof devletinin güçlenmesinden kaygı duyan Litvanya ana Hıristiyanlık akımına dahil olmak istiyordu. İkisi de karşılıklı destek arıyorlardı. Dolayısıyla bu evlilik iki kişiyi doğrudan ilgilendiren bir olay olmanın çok ötesindeydi. On iki yaşındaki babasız kız Jadwiga görevini yaptı. Polonyalıların Jagiello dediği Jogaila kırk yaşındaki bekâr savaşçı reddedemeyeceği tarihsel fırsatı görmüştü.

Litvanya'nın vaftizi, Latin ve Ortodoks görüşler arasında on yıl süreyle bocalamadan sonra gerçekleşti. Jogaila'nın babası Büyük Dük Algirdas (h. 1341-1377) dinamik denge politikası izlemişti. Hükümdarlığı boyunca din değiştirme tehditiyle Avignon ile Konstantinopolis'i kızıştırdı. 1370'lerde Ortodoks Slavların önderi olarak Moskof devletini desteklemek üzere Ortodokslu-

ğu kabul edecek görünüyordu. 1375'te Konstantinopolis patriğini, artık Moskof devletinin denetiminde bulunan eski "Kiev ve bütün Rus" metropolitliğinden ayrı "Kiev, Rus ve Litvanya" metropolitliği kurmaya razı etti. Jogaila da Doğu'ya eğilim gösteriyordu. 1382'de etkisini yitiren kardeşi Töton Şövalyelerine yanaşınca o da Moskof devletine yanaşmıştı. Daha 1384'te Jogaila'nın Hıristiyan annesi Tverli Juliana, Jogaila'nın bir Moskof prensesiyle evlenmesi ve Litvanya'nın Ortodoks olması yönünde geçici bir anlaşma yapmıştı. Plan, Tatarların Moskova'yı yağmalamaları ve Moskof ittifakının değerinin kalmaması üzerine mahvoldu. Böylece Katolik Polonya ve Macar-Anjoulu elçileri Ağustos 1385'te Krevaz'da anlaştı; 15 Şubat 1386'da Jogaila Krakov'da vaftiz edildi. Hıristiyan adıyla Wladyslaw oldu. Üç gün sonra Jadwiga ile evlendi. 4 Mart 1386'da Polonya tacını giydi[28] (Bkz. Ek III, s. 1322).

Daha tuhafı 1387'de Vilnius'da kutsal meşeler devrildiğinde bu, Avrupa'daki son Hıristiyan olma olayını meydana getirmemiştir. Bu sırada Samogitia veya Aşağı Litvanya Töton Şövalyelerinin elindeydi ve onlar da aynı adımı atmaya gerek görmediler. Böylece bölge 1417'de Litvanyalıların eline geçene kadar vaftiz edilmedi.[29] Constantinus'dan on bir yüzyıl sonra pagan Avrupa'nın sonu gelmişti.

Jagiellonlar kısa sürede büyük güç oldular. Töton Şövalyelerini 1410'da Grunwald Savaşında yenince gelecekleri güvence altına alındı. Ailenin bir dalı Vilnius, bir dalı Krakov'da iktidardayken, Jagiellonlar Hıristiyanlığın en büyük ülkesini yönetiyorlardı. Egemen gücün Roma Katolikliği olmasına ve Polonya dilinin giderek yönetici soyluluğun dili haline gelmesine karşın, Polonyalı, Ruten ve Yahudi çıkarlarının temsil edildiği çokuluslu bir topluluğun başındaydılar (*Litvanya kültürü kuzeydoğudaki köylü yığınlarına doğru gerilemişti*). Jogaila'nın oğlu Ladislav/Wladyslaw (öl. 1444) Polonya gibi Macaristan'da da yönetici oldu ve uzaklardaki Varna'da Haçlı Seferinde öldü. Torunu Kazimierz Jagiellonczyk (h. 1445-1492) bir Habsburgla evlenmişti ve Avrupa'nın dedesi olarak tanındı. Gerçekten de Kazimierz 1492'de öldüğünde varisleri dünyayı yönetecek gibiydiler. Kader Türklerden yana çalıştı. Bohemya ve Macaristan kralı Louis Jagiellonczyk, Mohaç'ta 1526'da miras bırakmadan ölünce mülkü Habsburglara geçti. Ve Orta Avrupa'yı miras alan Habsburglar oldu. Ama Jagiellonlar kendileri yok olduktan sonra da devam eden bir uygarlık yaratmışlardı [**MİKROP**].

MİKROP

POLONYA kralı ve Litvanya Büyük Dükü Casimir Jagiellonczyk, Krakov'da Temmuz 1492'de Wawel Katedrali'nde Kutsal Haç şapelinde gömüldü. Dört yüz seksen bir yıl sonra Mayıs 1973'te, Krakov kardinal piskoposu Karol Wojtyla bir grup muhafazakâra Casimir'in Avusturyalı kraliçesi Elizabeth'le birlikte mezarlarının açılması iznini verdi. Olay tek değildi. Büyük Casimir'in (öl. 1370) mezarı 1869'da açılmıştı ve

yeniden gömülmesi Polonya'da büyük yurtsever gösterilere yol açmıştı. St Jadwiga'nın mezarı da (öl. 1329) 1949'da açılmıştı.

Ama 1973'teki mezar açılışı her yönüyle rahatsız ediciydi. Kısa sürede olayla ilgili en az on altı kişi belirlenemeyen nedenlerle öldü. Dünya basını "Firavunun Laneti"ni anımsadı ve beş yüz yaşındaki basil hakkında kurgulamalarda bulundu. Krakovlu bir gazetecinin *Lanetler, Mikroplar ve Bilim Adamları* adlı kitabı çok satanlar arasına girdi. Bu kitap, ortaçağ tarzına uygun biçimde, okuyucularının dikkatini insanın ölümlülüğüne çekiyordu.[1]

Ortaçağ sonu İskandinavyasında üç monarşi fırtınalı soyluluk ve Hansa ticari faaliyetlerinin gölgesi altındaydı. Viking toplulukları on üçüncü yüzyılda deniz akınlarını bırakmışlar ve alçak topraklarında tarım yapmaya, kereste ve maden üretmeye, Scania'nın ünlü ringa yataklarında balıkçılık yapmaya başlamışlardı. Lübeck ve Visby'de üslenen Hansa Birliği İskandinavya'yı, hem Batı Avrupa'ya hem de Rusya'ya bağlıyordu.

1397'de veraset yoluyla Danimarka, evlilikle Norveç ve seçim yoluyla İsveç'i yönetmekte olan olağanüstü Kraliçe Margeret (1353-1412) üç ülke arasında sınırlı bir birlik oluşturmayı başardı. Ama bu Colmar Birliği birleşme değil yan yana gelmeydi ve ulusal bileşenlerine ayrılması kaçınılmazdı. Kraliçe Margeret'in babası IV. Waldemar Atterday'ın sevdiği bir sözle "yarın başka bir gündür."

Ortaçağ uygarlığı genellikle teokratik olarak nitelendirilir, yani mutlak Hıristiyan Tanrı kavramı altında yönetilmektedir. Tanrı iradesi bütün olguları açıklamak için yeterlidir. Tanrının hizmetinde olmak bütün insan faaliyetlerinin tek meşru amacıdır. Tanrı düşüncesi entelektüel veya yaratıcı faaliyetlerin en yüce biçimidir.

Dolayısıyla ortaçağ hakkında modern bilgilerin çoğunun bilgi sağlayan ve kronikler yazan din adamlarının dinsel yaklaşımlarından etkilenmesini kavramak gerekir. Modern gözlemciler de "ortaçağ uygarlığının gerçekte olması beklendiğinden daha esaslı biçimde Hıristiyan olduğunu" varsayma yanlışına bir dereceye kadar düşmüş olabilirler.[30] Gene de Hıristiyanlık inancının merkezi konumu inkâr edilemez. Bu noktada Latin ve Ortodoks Kiliseleri arasında büyüyen ayırım önemli değildir. Batının bakışı genel olarak teokratikse, Doğu da hemen bütünüyle öyledir. Gerçekten de Ortodoks dünya on dördüncü yüzyıldan itibaren Batı'daki yeni etkileşimlerin o kadar dışında kalmıştır ki, genellemeler geçersiz hale gelmişlerdir (Bkz. VII. Bölüm).

Fakat eğitimli elitin "yüksek kültür"üyle sıradan insanların "alt kültür"ü arasında ayrım yapmak gerekir. Son zamanlarda bilim adamları "kilise kültürü"yle "folklor gelenekleri"ni karşı karşıya koyuyorlar. Eğitimli azınlık din adamları veya din adamlarının öğrencilerinden oluştuğundan, okur yazar çevrelerin formel kültürünün geleneksel din eğitimiyle uyum içinde olması beklenebilir. Aynı şekilde, halkın geniş çoğunluğu okuma yazma bilmediğinden, öğretmen yüzü görmeyen kadınlar ve okuma yazma bilmeyen aristokratlar

arasında pagan kalıntılar, sapkın fikirler veya belirli dindışı görüşlere rastlamak şaşırtıcı değildir. Geleneksel ortaçağ bilimi geniş biçimde yüksek kültürle sınırlıdır. Popüler kültür, son kuşak ortaçağcıların ortaya koyduğu "yeni ortaçağ"ın konusudur.

Ortaçağı hayal etmeye çalışmak gerçekten güçtür. Tarihçiler yalnızca sahnede olanları değil, görünmeyeni de vurgulamak zorundadırlar. Fizik çevrede o zamandan bu yana sıradanlaşmış birçok görüntü, ses ve koku yoktur. Fabrika bacaları, arkadan gelen trafik sesi, suni hava kirliliği veya deodoranlar yoktur. Küçük yalıtılmış yerleşimler orman ve sıcağın baskısı altındadır. Kilise çanı veya inek böğürtülerinin, çöp ve odun ateşinin çıtırtısının doğal, fakat keskin kokuları arasında kilometrelerce öteden duyulabildiği bir sükûnet vardır. İnsanların bu çevreyi algılayışı, daha sonraki dönemlerde doğal ve doğaüstü, gerçek ve hayali, geçmişle hal arasında yaratılan ayrımdan yoksundur. Erkek ve kadınların duygularını iletecekleri araçlar sınırlıdır ve her türlü duygu benzer güvenle karşılanır. Melekler, şeytanlar ve ruhlar insanın komşusu kadar gerçektir. Geçen yılın kahramanı ile Kitabı Mukaddestekiler, insanın kendi ülkesinin kral ve kraliçeleri kadar yakındır (veya uzak). Dante'nin canlı bir insanın cennet ve cehennemde dolaşıp, her çağdan insanın, çürümemiş, farklılaşmamış, dağılmamış gölgeleriyle karşılaştığı hikâyesi kadar uygun ve açık bir anlatım olamaz.

Ortaçağın zaman ve mekân bilinci bizimkinden kökten biçimde farklıdır. Zaman gün ve geceyle, mevsimlerin, ekim ve biçimin düzensiz hareketleriyle ölçülür. Sabit saatler ve takvimler kilisenin kutsal eli altındadır. İnsanlar o kadar yavaş seyahat etmektedirler ki, geleneksel coğrafya bilgisini sınama araçları yoktur. Kudüs üç kıtanın, Asya, Afrika ve Avrupa'nın ortasındadır, kıtalar Nuh'un oğullar Sam, Ham ve Yafes'e atfedilir. Kıtaların dışında her şeyi çevreleyen okyanus uzanır ve "okyanus çizgisi"nin ötesinde gök ve yer karışıp anlaşılmaz biçimde bir olur [TEMPUS].

Ortaçağın insan gövdesine gösterdiği ilgi onu kavrayışı kadar azdır. Sinirlerin, iskeletin, dolaşım, sindirim ve üreme sistemlerinin karşılıklı bağımlı işleyişini bırakın iç organlar bile açıkça ayırt edilmez. Gövdenin dört unsurun, dört halet ve dört karakterin muhteşem bileşimi olduğu düşünülmektedir. Toprak, ateş, hava ve su, siyah ve sarı safra, kan ve balgamla eşleştirilir ve insanın melankolik, öfkeli, duyarlı ve sakin hallerinin nedeni olarak kabul edilir. Uzmanlık bilgileri çok yavaş gelişmiştir. On dördüncü yüzyıl başında doktorlar ölümden sonra teşrihe başlamışlar ve böylelikle kitaplar artmaya başlamıştır. Modini di Luzzi (1316) ve Guida da Vigevano'nun (1345) *Anatomia* kitapları bunlardandır. Ameliyatlar Guy de Chauliac'ın *Chirurgica*'sı (1363) gibi kitapların yararını görmüştür. Kara Ölüm deneyinden sonra vebaya karşı gemilerin karantinaya alınması ilk kez Ragusa'da (Dubrovnik) 1377'de, sonra Marsilya'da 1383'te uygulanmıştır.

Hepsinden önemlisi, ortaçağ insanlarının cesur ve bağımsız düşünceyi engelleyen korku ve güvensizlikle dolu psikolojik bir ortamda yaşadıkları ileri sürülmüştür. Doğa güçlerine maruz kalmak, bitmeyen savaşlar, yaygın hay-

dutluk, Viking, göçebe, kâfir akınları, veba, açlık ve anarşi insanın zayıf ve Tanrı'nın yüce olduğu inancına katkıda bulunmuştur. Ancak bir manastır inzivasında güçlü bir zihin kendi dehasının peşine takılabilir.

Ortaçağ felsefesi, bu nedenle, ilahiyatın bir dalı olarak kalmıştır. Temel görev Aristotelesçi görüşlerle dinsel dogmaların uyumunu göstermektir. Daha genel olarak akılla inancı uzlaştırmaktır. Ortaçağ filozoflarının en büyüğü Dominiken St Thomas Aquinas (y. 1225-1274) insan aklının ilahi kaynaklı olduğunu, inancın akılcı ve doğru yorumlandığında ikisinin çelişmediğini söyleyerek bu sorunu çözmüştür. Bu sorular, hepsi Britanyalı üç Fransisken, Roger Bacon (1214-1292), John Duns Scotus (1265-1308) ve Ockhamlı William (1285-1343), tarafından işlenmiştir. *Doctor mirabilis* Bacon "kuşkulu yenilikler" nedeniyle ın dört yılını hapiste geçirdi. Biraz tuhaf biçimde olsa da İngiliz dilinin *Dunce* (cahil) sözcüğünü adından ürettiği Duns Scotus, aklın ancak somut olarak kavranılanlara uygulanabileceğini ileri sürerek Aquinoludan ayrıldı. Mükemmel Kavrayışın öncüsüydü. *Venerabilis inceptor* Ockham, çabaları nedeniyle aforoz edildi ve Nominalist adı verilen görüşün öncüsü oldu. Egemen olan Platoncu evrenseller görüşüne (teker teker nesnelerden bağımsız olarak var olduğu düşünülen soyut özlere) karşı çıkışı, toplumsal düzen dahil fazlasıyla bükülmez ortaçağ insanının felsefi temellerini sarstı. Ockham'ın olguların asgari açıklanabilir nedenlerle yorumlanması ilkesi Bacon'ın mantık düşüncesine güçlü bir araç sağladı. Akılla inancı tamamen ayırt etmesi bilimsel ve laik araştırmaların yolunu açtı. İlkesi *Entia non sunt multiplicanda* (varlıklar nedensiz çoğalmazlar) idi. Alman imparatoru Bavyeralı Ludwig'le tanıştırıldığında, "siz beni kılıcınızla savunursanız, ben de sizi kalemimle savunurum" dediği ileri sürülür.

TEMPUS

PADOVA'DA astronomi profesörü olan Giovanni da Dondi (1318-1389) hiç de ilk saat yapımcısı değildir. Dante, *Paradiso*'da saatten söz eder ve Londra'da St Paul'da 1286, Milano'da 1309'da saat bulunduğuna dair kayıtlar vardır. Fakat Dondi'nin *Il Tractus Astarii* adlı incelemesi (1364) saatçilikle ilgili en eski ayrıntılı anlatımdır. İnceleme, kasnak çevresine sarılmış ağırlıkla çalışan yedi kadranlı astronomik saati konu edinir. (Bu incelemeden yola çıkarak çeşitli modeller yapılmıştır; bunlardan biri Kensington Bilim Müzesi'nde, bir diğeri Washington Smithsonian Enstitüsü'ndedir)[1] (Bkz. Ek III, s. 1310).

Saatin icadı genellikle sekizinci yüzyılda, Çinli Liang Lin-Son'a mal edilir. Ama on üçüncü yüzyıl sonuna kadar Avrupa'da uygulaması yoktur. İlk saat basitçe saatleri vuran bir çandır. Bu tür bir makine 1386'da yapılmıştır ve Salisbury Katedralinde halen çalışmaktadır. Sonraki modellerin kadranları vardır, yalnız günün saatlerini değil ayın hallerini, gezegenlerin geçişlerini, hatta aziz ve yortu günlerini de gösterir. En güzel örnekleri Milano (1335), Strasbourg (1354), Lund (1380), Rouen

(1389), Wells (1392) ve Prag'da (1462) görülür. Mekanik saatler gölge saatleri, güneş kadranları, kum saatleri ve civa saatlerinin yerini almıştır. Özellikle güneş ışığına güvenilmeyen kuzey ülkelerinde çok çekiciydiler. Bütün büyük katedraller, kent meydanları, kapı ve manastırlara saat konuldu.

Saatlerin sabit süreli olduğu yirmi dört saatli saat, günlük zaman kullanımında devrim yaptı. İnsanların çoğu gün doğumuna ve gün batımına göre yaşıyordu. Saat sisteminin bilindiği yerlerde saatler mevsimlere ve ülkelere göre değişkendi. Gündüzlerin "dünyevi saatleri", hem "gece saatleri"nden hem de kilisenin *matin, laude, prime, terce, sext, none, vespers* ve *compline* diye bölümlere ayrılan "dinsel saat"ten farklıydı. Sıradan insanlar sabit günlük rutin ve eşit saat fikrini ortaçağ keşişlerinden aldılar. Bunlar daha sonraki kent yaşamının ve sanayi disiplininin normlarına örneklik etti. Saat güçlü toplumsallaştırıcı etkisiyle "totaliter görev efendisi"dir. Newton fiziği bütün evrenin tek büyük "göksel saat" olduğu fikrini kutsallaştırdı ve Einstein'la Proust gibi modern zihinler zamanın mekanik biçimde algılanmasının nasıl doğadışı olduğunu göstermeye çalıştılar[2] [COMBRAY] [$e = mc^2$].

Saatçiliğin gelişiminde köşe taşları, on beşinci yüzyılda ev saatlerinin, on altıncı yüzyılda duvar saatlerinin yapılmasını sağlayan küçülme, güvenilirliği fazlasıyla artıran pandül (1657), denizlerde hep sorun olan mesafe ölçme konusuna çözüm getiren deniz kronometresi (1761) ve anahtarsız mekanizmanın (1823) bulunuşudur. Zaman ölçmenin son durağı, üç bin yılda bir saniyeye kadar doğru olan atomik saatin Britanya Ulusal Fizik Laboratuarı'nda 1955'te yapılmasıdır.

Yüzyıllar içinde saatçilik fazlasıyla uzmanlık gerektiren bir zanaat olmaktan kitle üretimi yapılan bir sanayiye dönüştü. İlk merkezler Nuremberg ve Augsburg'la Paris ve Blois'ydı. İsviçre *Huguenot* işçiliğinden yararlandı. on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda İngiltere üstünlük sağladı. Fransa kutu tasarımı ve süslü saatlerle ayrıcalık sağladı. Karaorman ahşap gugukkuşu saatleriyle uzmanlaştı. On dokuzuncu yüzyılda Cenevre ve Jura'daki Chaux-les-Fonds'da bulunan saat endüstrileri yüksek kaliteli, makineyle yapılmış saatleriyle dünya çapında ün kazandı.

Saatçilik mesleği eski anahtarcı ve kuyumcu loncalarından gelişti. Ünlü adlar arasında ilk saat yapımcısı Bloisli Jacque de la Garde (1551), Pandül ve yay dengesinin mucidi La Hayeli Christian Huygens (1629-1776), deniz kronometresinin ustaları John Arnold, Thomas Earnshaw ve John Harrison (1693-1776), Versailles saatçisi, kendi kendine kurulan *montre perpetuelle* mucidi Abraham-Louis Bréguet (1747-1823) ve Big Ben'in tasarımcısı Edward John Dent (1790-1853) sayılabilir. Varşovalı Antoni Patek ve Bernli Adrienne Philippe 1832'de güçlerini birleştirip Patek-Philippe firmasını kurmuşlardır ve bu bugün de İsviçre'nin önde gelen firmasıdır.

Artık saatler kentleşmiş Batı toplumunun evrensel özelliğidir. Doğu Avrupa köylüleri sürece daha yavaş katıldılar. Milyonlarca Sovyet askeri için Kızıl Ordu'nun 1944-1945'te Avrupa'ya girişi, "özgürleştirme" ve saat sahibi olmak için büyük fırsattı.

Ortaçağda bilim de kaçınılmaz biçimde ilahiyata bağlıydı. Fizikive ruhani olgular arasında ayrım yapma yolunda açık bir anlayış yoktur, böylece "doğanın

gizleri"ni keşfetmek çoğunlukla Kilise Ananın rahminde alçakgönüllü olmayan iş karıştırıcılık olarak görülmüştür. Örneğin ortaçağ Almanyasında gazla ruh arasında ayrım yoktu. İkisi de modern İngilizcedeki *ghost* (hayalet) anlamına gelen *geist*'tır. Bilimsel deneyler sık sık büyücülük suçlamasıyla karşılaşma riskini taşıyordu. Simya, fizik ve kimyayı, astroloji, astronomiyi geçmişti. Üniversite şansölyesi ve Lincoln piskoposu Robert Grosseteste'in (y. 1170-1253) Oxford'u bazen bilimsel geleneğin ilk yuvası olarak kabul edilir.

Gelişmelerin çoğu dağınık bireysel çalışmalarla sağlandı. Roger Bacon'ın optik ve mekanik çalışmaları onun yozlaşmaya ve batıl inançlara saldırısının bir parçasıydı. Latince kutsal yazıları, garipsenen biçimde Yunanca ile doğrulama yönündeki ısrarlı çabası, bilimsel bilgiyi kanıtlama çabasıyla aynıydı. Bacon'ın ustası Pierre de Maricourt (Acaip Peter) Anjoulıların 1269'da Lucera di Calabria muhasarası sırasında zaman bolluğunda mekanik üstünde temel bir inceleme yazmıştı. Silezyalı Witello veya Vitellon (1230-1280) optik üstüne *Perspectiva* adlı incelemenin yazarıydı. Bu eser gözün mekanik hareketlerini zihnin eşgüdümleme işlevinden ayırıyordu ve modern psikolojiye giden yolu açmıştı. Lisieux Piskoposu Nicolas Oresme (y. 1320-1382) para ekonomisi üstüne etkili bir eser ve dünyanın dönmesi kuramını savunan *De Coelo et Mundo* adlı bir astronomi çalışmasının yazarıydı. Oresme aklın heyecanlı bir savunucusu, zamanından önce bir Aydınlanma adamı, astroloji ve mucize tacirlerinin düşmanıydı. "İncil'deki her şey *rationabilissimadır*" (çok akılcı) diyordu. Yüzyıl sonra Moselle'deki Kues'den kardinal Nicolaus Cusanus (1401-1464) dünyanın döndüğü fikrini tekrarladı, takvim reformu tasarladı ve dünyanın 1734'te sona ereceğini hesapladı. Bütün bu insanlar doğanın *mirabilia*sı (harika) ile Kilise'nin *miracula*sını (mucize) ayırt etmekte pek zorlanmıyorlardı.

Bilgi tedrici bir şekilde biriktiğinden, ansiklopedik derlemelere ihtiyaç doğdu. En yaygın biçimde dağıtımı yapılmış ansiklopediler Beauvaisli Vincent'ın *Speculum Maius* (1264), Roger Bacon'ın *Opus Masius* (1268) adlı eserleridir.

Ancak dinsel inanç, her türlü akıldışılık ve batıl inançla sarılmıştır. Ortaçağ sonlarında kilise dogması halen formüle edilip sistemleştirilmektedir. İnsanların soru sormadan kabul etmeleri istenen inanç alanı genişlemektedir. 1215 Lateran Ruhani Meclisi, günah çıkartma ve tövbeyi zorunlu kıldı. Vaftizden ölülerin yağlanmasına kadar yedi kutsama doktrini 1439'da kurala bağlandı. Komünyonda ekmek ve şarabın İsa'nın eti ve kanına dönüştüğü aşkın öz öğretisi o kadar inceldi ki, papaz kadehteki şarabı herkesin yerine tek başına içebiliyordu. Ruhban dışı katılımcılar yalnızca ekmekten yiyorlardı. Halkın büyüden kopuşu ve ruhban sınıfı vurgulanmaktaydı. Her fırsatta ayin yapılıyordu. İsa'yla Tanrı arasındaki aracı Bakire Meryem tapınısı resmen benimsendi. *Ave Maria* okunması, *Pater Noster*'den sonra okunmak üzere, resmen ayin kuralları arasına alındı. Loncalardan şövalye tarikatlarına kadar her türlü örgütlenmenin koruyucu azizleri vardı. Kutsal emanetlere gösterilen saygı yaygındı. Hacılık yalnız sofuların değil herkesin günlük yaşamına girmişti. Doğaüstüne olan inanç, iyi ve kötü meleklerin ve evrensel şeytan korkusunun

resmen geliştirilen hiyerarşisiyle güçleniyordu. Bir zamanlar Cebrail'in yanında cennetin en üst tabakasında oturan düşkün melek Lucifer şimdi karanlığın güçleriyle dünyayı baştan çıkartıyordu. Cehennem korkusu vaizlerin en sevdiği tema, sanatçıların popüler konusuydu.

Akılcı inanca karşı dinsel sezgiye üstünlük tanıyan mistik gelenek ilk tutarlı ifadesini on ikinci yüzyılda Paris'teki Agustinusçu St Victor manastırında buldu. Daha sonra geniş kitleler arasında kök saldı. Önde gelen yandaşları arasında, bir zaman Fransiskenlerin başkanı olan ve etkili *Itinerarium Mentis in Deum*'un yazarı St Bonaventura, Strasbourglu Bohemya genel bölge papazı "Meister" Johann Eckhart (1266-1327), söylendiğine göre, dünyanın küçük parmağıyla yaratıldığını iddia ediyordu. "Vecde geçirici öğretmen", *De Septem Gradibus Amoris*'in yazarı Flaman Jan van Ruysbroeck (1294-1381), yerel dilde bir benzeri olan *The Ladder of Perfection* yazarı İngiliz Walter Hilton (öl. 1396) ve hepsinden önemlisi *Imitatio Christi* yazarı, Thomas à Kempis olarak tanınan Köln yakınlarındaki Kempen'den Thomas Hemerken (y. 1380-1471) bulunuyordu. *The Cloud of Unknowing* adlı yazarı bilinmeyen İngilizce kitap da aynı türe aitti. Mistiklerin çoğu kurgusal felsefe yapıyorlar, Hıristiyanlara içsel yaşamı geliştirmeyi, denetleyemedikleri kötü dünyadan sakınmayı öğretiyorlardı. Onların yazıları sonunda Reformasyonu ateşleyen közleri körüklemeye yardımcı oldu.

Büyücülük Hıristiyan mistisizmiyle birlikte ve aynı nedenlerle gelişti. Kara ve beyaz büyüye olan inanç, kuşkusuz peri, cin, ruh ve gulyabanilere inanılan Hıristiyanlık öncesi pagan kırsal kesimin animizminin mirasıydı. Fakat sistematik büyücülüğün ortaçağ sonlarının ürünü olduğu görülür. Dahası, büyücülükle açık savaşa giren Kilise, sözde büyücü ve kâhinlerin çoğalıp arttığı bir histeri ortamı yarattı. *Summis Desiderantes* adlı can alıcı önemdeki fetva Kilise'nin resmi karşı saldırısını ifade ediyordu ve 1484 gibi geç bir tarihte VIII. Innocentius tarafından verilmişti. Büyücü avcılarının standart kitabı *Malleus Maleficarum* 1486'da Dominikenler tarafından yayımlandı. Eğer daha önce büyücülerle ilgili bir suskunluk varsa, bu artık olamadı. Bundan sonra bütün Hıristiyanlık Şeytanın lejyonlarını kötü kadınlara yönelttiğini ve onların da vaftiz edilmemiş çocuk etiyle yağlandıklarını, keçi ve geyiklerin veya süpürgelerin üstünde çıplak uçtuklarını, büyülerini gerçekleştirmek ve cinlerle çiftleşmek için gece sabbatlarına katıldıklarını biliyordu. Kadınlar zayıf, aşağı varlıklar olarak sınıflandırılmışlardı, baştan çıkartmaya direnemezlerdi. Kilise bu tür şeyleri açıkça kabul ettiğinde, büyücülük potansiyeli fazlasıyla arttı. Komşunun ürününü mahvetmek veya düşmanının karısının düşük yapmasını sağlamak için insanlardan büyük paralar alınıyordu. Olgu ile hayal, şarlatanlıkla halüsinasyon arasındaki sınırlar umutsuz biçimde bulanmıştı.

> VIII. Innocentius "son zamanlarda kulağımıza geliyor ki" diyordu "... iki cinsten de birçok insan kendilerini şeytanlara *incubi* et *succubi* terk etmişler ve büyü, sihir, el çabukluğu ve öteki lanetli bağlamalar yoluyla... annelerin rahminden bebekleri kesip alıyorlar... toprağın ürününü, asmanın üzümünü, ağaçların meyvesi-

ni lanetliyorlar ... Bu kötü büyücüler, ayrıca Vaftiz oldukları için kendilerinki de olan inanca küfredip inkâr ediyorlar ve... ruhlarını en pis ölümcül tehlikelere düşürecek... İnsanlığın Düşmanı'nı teşvik etmekten geri kalmıyorlar."[31]

Bundan sonra, üç yüz yıl daha, Avrupa'nın çoğu yerinde büyücülük ve büyücü avcılığı salgın haline geldi [**HEXEN**].

Kilise tarafından geliştirilen ortaçağ etiği, hem toplumsal düzenin hem de ahlaki değerlerin hiyerarşik harmanlanmasıyla yönetiliyordu. Herkes ve her şey kendilerine üstün olana tabi olmalıydı; serfler efendilerine itaat etmeli, kadınlar erkeklerce yönetilmeliydi. Bağışlanabilir günahlar yedi ölümcül günahtan ayırt edilmeliydi. Eski "kefaret parası" geleneğinin bulunduğu ülkelerde soylu birinin öldürülmesi veya böyle birine tecavüz edilmesi daha ciddi bir durumdu ve dolayısıyla onursuz kurbanlardan daha fazla paraya mal oluyordu. Ceza tarifeleri küçük ihlallerin büyükler gibi cezalandırılmadığını gösterir. St Augustinus'un cinsel konulardaki baskıcı öğretisine karşın, cinsel kabahatler şiddetle cezalandırılmıyordu. Dante'nin dediği gibi, yanlış yönlendirilmiş sevgi, nefret veya ihanetle yönlendirilen günahlarla karşılaştırılamaz. Zina yapanlar cehennemin en yüksek dairesinde toplanacaklardı. Hainler çukura atılacaklardı. Tanrıya ihanet en büyük kötülüktü. Küfür ve sapkınlık en büyük rezaletti. 1414-1417'de Jan Hus'u yakmış olan Constanz Ruhani Meclisi tahminen yedi yüz kadar fahişeyi toplantı zamanı bu kente çekmişti [**PROSTIBULA**].

Ortaçağ hukuku da değerler hiyerarşisinin yönetimindedir. İnsan yasaları en azından kuramsal olarak Kilise tarafından tanımlanan ilahi yasalara tabidir. Uygulamada farklılık ölçüdedir. Rakip yargılama erklerinin (kilise mahkemelerinde kilise hukuku, kent ve malikâne mahkemelerinde yerel âdetler, kral mahkemelerinde kraliyet fermanları) kargaşası, hukuki kaynaklar, uygulamalar ve cezaların karışıklığına da yol açmaktadır. Roma hukuku Güney Avrupa'da ana kaynak olarak kalmıştır, Germen ve Slav kabile gelenekleri Kuzey ve Doğu Avrupa'da ana kaynaktır.

Örf hukuku, yine de ilkel uygulamaların kaba kalıntısı olarak düşünülmemelidir. Bu, prens ve tebaası arasındaki uzun pazarlıkların ürünüdür ve genellikle yazıya geçirilmiştir. *Weistümer*, örnek olarak Avusturya ve Batı Almanya'nın bazı bölgelerinde geçerliydi. Avusturya'da bunlar *Banntaidingen*, İsviçre'de *Öffnungen* olarak bilinmekteydi. Alsace'ta bunlardan altı yüzü varlığını sürdürmüştür, bunlar *Dingofrodeln* olarak bilinir. Varlıkları, Elbe'nin doğusunda geçerli olan ve köylü *Gemeinde*, yani kırsal kesim komünlerinin konumunu korurken *Grunderrrschaft*'a karşı *Gutherrschaft* kavramını güçlendirmiştir. Bu durum Batı Almanya'nın doğuda yaşanan yeni serflik dalgasından nasıl kurtulduğunu da açıklar (Bkz. s. 629-630). Doğu Avrupa'nın Bohemya ve Silezya gibi bazı bölgelerinde Alman yerleşimlerinin etkisi, Alman ve yerel hukuk geleneklerinin karışmasına yol açmıştır.

Sonraki yüzyıllarda klasik eser araştırmalarının canlanması Roma hukukunun geleneksel hukukun aleyhine etki alanının genişletmesine yardımcı ol-

du. Örneğin 1495'te Roma hukuku *Reichkammergericht*, yani Alman İmparatorluğu Yüksek Adalet Mahkemesince benimsendi. Etkisi geniş oldu. İmparatorlukta iktidarın gittikçe parçalandığı düşünüldüğünde, bu durum bütün prenslerin kendilerini tek yasama organı olarak görmelerini ve bu sırada yaşamın bütün alanlarının hukuk konusu yapılmasını teşvik etmiştir. Alman *Rechtstaat*, yani "kanun devleti" Baden'deki ünlü sokak levhasına yansıyan anlayışı geliştirecekti: "Bu yolda seyahat etmek serbesttir."[32]

Yalnız İngiltere kendi örf hukukuna bağlı kaldı. İngiltere'de Ren'in batısındaki öteki ülkelerdeki gibi, hukukun sustuğu yerde yurttaşın özgür olduğu kabul ediliyordu. Fransa, kraliyet *ordonnances* ve merkezi parlamentonun artan iktidarı dışında, kuzeyde geleneksel hukukla Midi'deki Roma hukuku arasındaki bölünmeyi yaşamaya devam etti.

Birçok ülke erken tarihlerde yoğun değiştirme faaliyetine girişmişti. Kastilya'da sonraki İspanyol hukuk geleneğini oluşturan *Leyes de las Siete Partidas* (1264-1266), örneğin Polonya'da Büyük Casimir'in kararları (1364) ve *Dygesta* (1488), Litvanya'da Casimir Jagiellon'un *Sudiebnik*'i (1364) gibi aynı amaçlara hizmet ediyordu. Polis gücünün yokluğunda zorlama zayıf kalıyordu. Kanun kaçakları her yerdeydi. Dolayısıyla tutuklananların cezalandırılması şiddetli ve ibret olma şeklindeydi. Asma genellikle kura ile meydanlarda yapılırdı, Sakatlamak dağlayarak veya el-kol keserek uygulanırdı ve toplumsal olarak caydırıcı olması hedeflenirdi. Devlet hukukuyla birlikte gelişen hapis ve para cezaları yoksul mahkûmlar için insanlık dışı koşullar doğurmuştu, çünkü mahkûmların bakımı için ayrılan kaynak çok azdı veya hiç yoktu.

Ortaçağ eğitimi on iki ve on üçüncü yüzyıllarda atılan temeller üstünde kuruldu. Alfabe ve rakamlardan oluşan ilk eğitim konuları yaygın biçimde aile veya köy papazının gözetimine bırakılmıştı. Orta eğitim katedrallerin ve zaman içinde artarak kent meclislerinin desteğindeydi. İçerik, öğrenciler arasında sayıları azalmış olsa da gene ruhban sınıfının eğitimine yönelikti. *Trivium*'un üç disiplini, gramer, retorik ve mantık temel programdı. Winchester Koleji (1382) veya Deventer Latince Okulu gibi kurumlaşmış eğitim yerleri uluslararası değilse de ulusal üne kavuşmuşlardı. İtalya ve Almanya'daki birçok büyük kentte ticaret okulları açıldı. On dördüncü yüzyıl Floransasında bin iki yüz öğrencisi olan böyle altı okul vardı. Üniversiteler Latin Hıristiyan dünyasında on beşinci yüzyılda yaygınlaştı. Bunlar arasında Leipzig (1409), St Andrews (1413) ve Louvain (1425) önde geliyordu.

Ortaçağ edebiyatı karakter olarak baskın biçimde dindardı, fakat *chansons de geste* ve *byliny* gibi dindışı gelenekler de gelişimlerini sürdürdü. Kitapların çoğu Latince veya Yunanca yazılıyordu. Çoğu yazıldıkları çevreyle sınırlı kaldı. Örneğin on beşinci yüzyılda, beş yüzyıl önce bir Alman rahibe olan Ganderdheimli Hrotswitha tarafından yazılmış bir dizi Latince komedinin keşfi, ortaçağ edebiyatının bir bölümünün genel ilgi alanına giremediğini gösterir. Ama baladlar ve aziz yaşamları gibi yoğun popüler edebiyatı kısmen kadınların formel eğitim alamaması nedeniyle yerel dillerde gittikçe gelişiyordu. Popüler tiyatro kilise tarafından sahnelenen mucize oyunlarıyla başladı. Yeni gelişmeler geleceğe gebeyse de, dar çevrelerle sınırlıydı (Bkz. VII. Bölüm).

1. Europa'nın Gezintisi

2. Toplayıcılar ve Avcılar

3. Minoslu Balıkçı

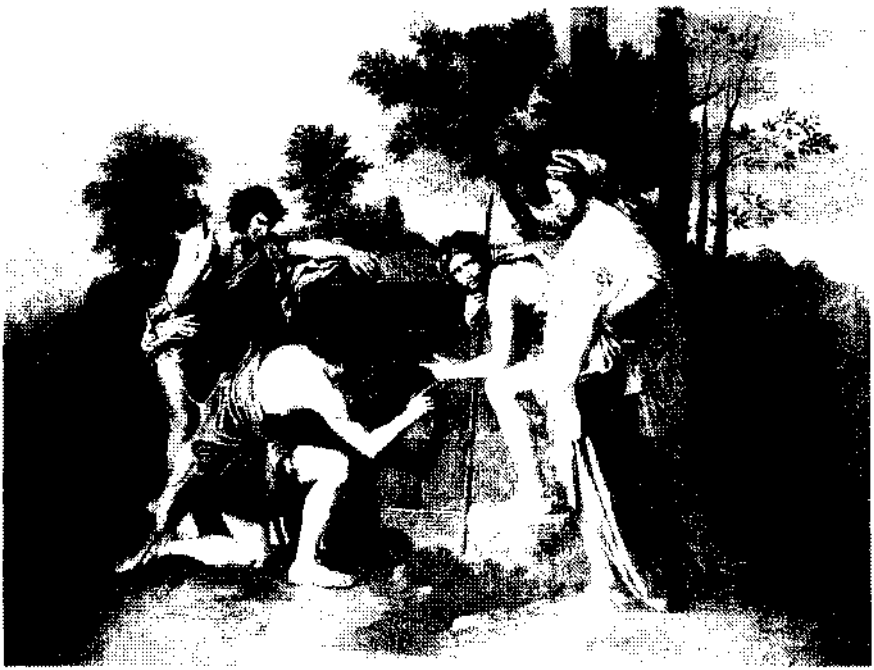
4. Knossos Prensi

5. Symposion - Bir Şölen

6. Etruscheria

7. Arkadya Kır Yaşamı

8. Sabin Kadınların Kaçırılması

9. Siegfried'in Ölümü

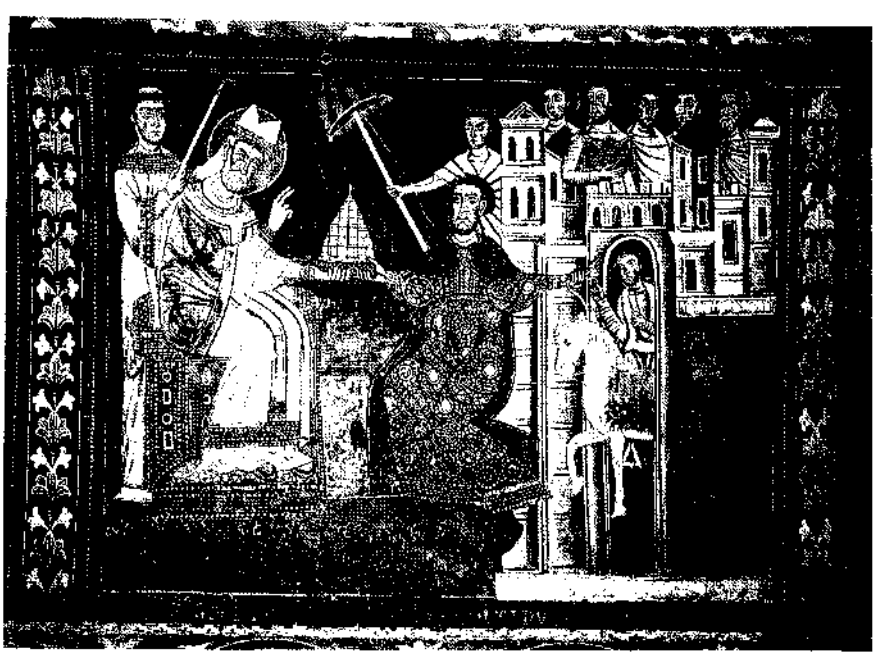
10. Attila'nın Roma'ya Girişi, MS 452

11. Doğu Ortodoksluğu

12. Batı Manastırcılığı

13. Constantinus'un Bağışı

14. Slavon ibadeti

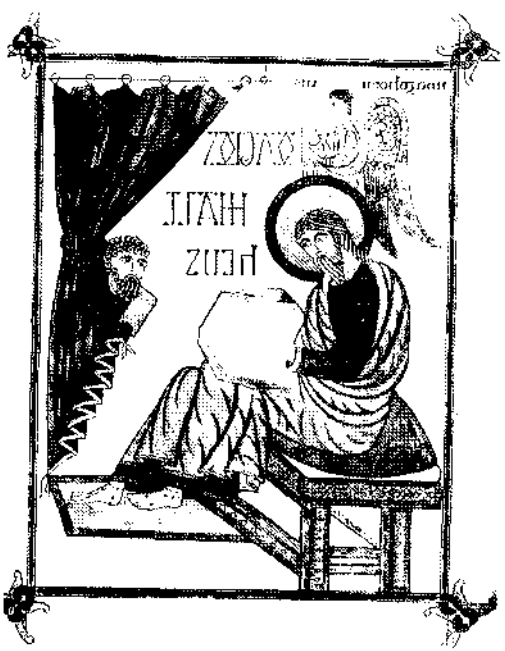
15. Katolik ibadeti

16. Aziz Augustinus

17. Aziz Charlemagne

18. Aziz Matta

19. Aziz Vattizci Valya ve
Aziz Hieronymus

20. Matka Boska

21. Ilahiyatçı Aziz Johannes

22. İkona Ressamı Aziz Lukka

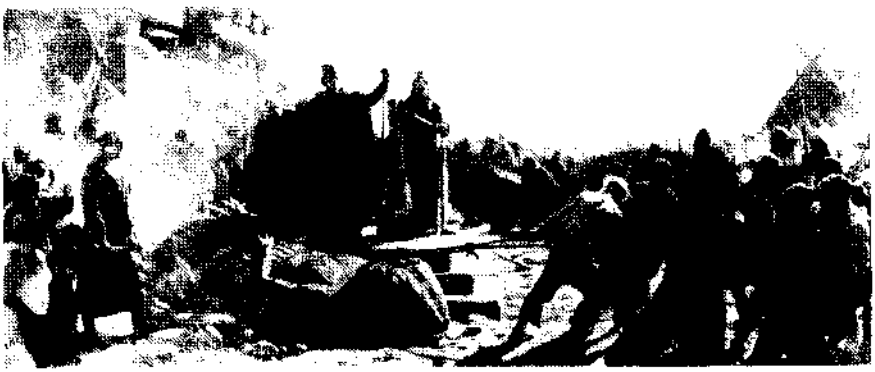
23. Bogorodica

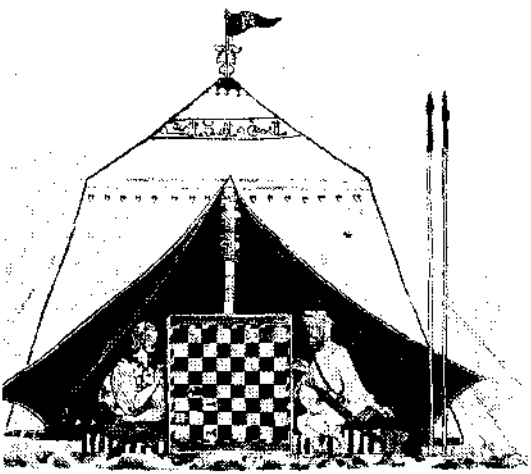
24. III. Otto'ya Saygi

25. Fethedilen İngiltere

26. Wend Haçlı Seferi

27. Reconquista Sırasında Maçlar

28. Tristan'ın Son Şarkısı

29. Demir Pullak

30. Geyik Kokusu

31. Aşık Dante

32. Bartolomea Açmazda

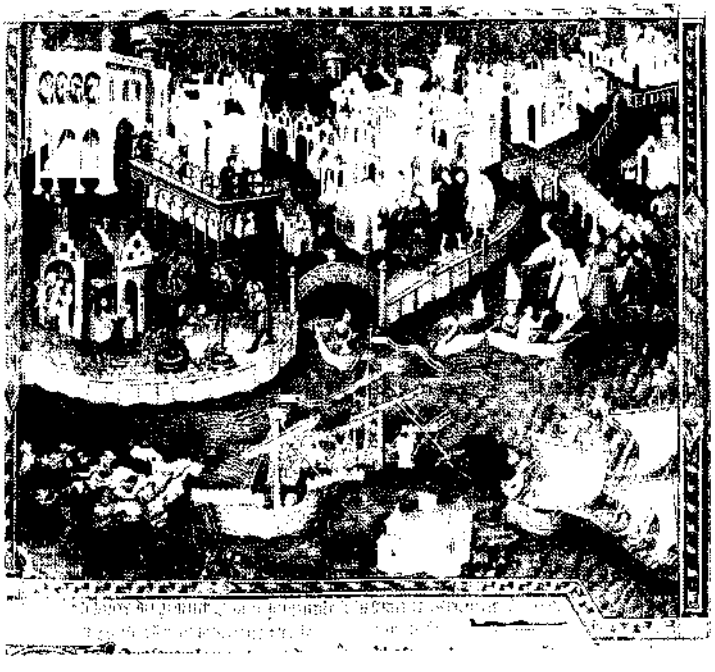
33. Aziz Francesco Kuşları Kutsuyor

34. Kral Casimir Yahudileri Kabul Ediyor

35. Picaro

36. Marco Polo

37. Doğulu Kılığındaki Batılı

Ortaçağ tarihçiliği kronik ve yıllıklar çerçevesinde kaldı. Genellikle keşişler geçmişi kaydetmek istiyorlardı, ama açıklama niyetleri yoktu. Ilahi tecelli yeterli neden olarak kabul ediliyordu. Ortaçağ kronikleri birkaç yüz ana konuyu içerir. Bazıları, Ingiltere'deki ilk Anglosakson kroniği veya Kievli Nestor'un on birinci yüzyıla ait kroniği gibi yerel dillerde yazılmıştır. Aynı şekilde Villehardouin (y. 1150-1212), Joinville (y. 1224-1317), Froissart (1337-1400), Commynes'in (1447-1511) eserlerinden oluşan büyük Fransız kronikleri dizileri vardır. Ama Latinceyle Yunanca egemendir. Kronikler olaylar karşısında yoğun biçimde kilise görüşünü ve hükümdarın tarafını tutarlar. Villerhardouin "*Qui Diex vielt aidier nuls hom ne li puet nuire*" (Tanrının yardım etmek istediğine kimse zarar veremez) diye bitirir. Siyasal düşünce Kilise ve Devletin iktidar sorununu tanımlamak üstünde yoğunlaşmıştır. Karolenj düşüncesi Bizans sezar-patrikliğine yaklaşmıştı. Feodalite sözleşme kavramını vurguladı. Atama çatışması ve türevleri hem papalığın üstünlüğü hem de Dante'nin *Monarchia*'sı gibi imparatorluk davasına yönelik coşkulu savunmalar üretti. Roma hukuku çalışmaları, özellikle Fransa'da Roma egemen monarşi düşüncesini canlandırdı. Ama Padovalı Marsilio'nun papalık karşıtı *Defensor Pacis* kitabı kadar devrimci olanı yoktu. Paris üniversitesinde rektörlük yapmış olan Marsilio otoritenin dindışı devleti yönetecek halka ait olmasını önerme cesaretini göstermişti.

Uluslararası ilişkiler Agustineusçu adil savaş idealine göre yürütülüyordu. Kuramsal olarak savaş ancak belirli koşullarda haklı sayılabilirdi. Ramon di Penafort'a göre bu koşullar şöyleydi: Zararı karşılama isteği, başka araçların tüketilmesi, profesyonel asker kullanımı, savaşı başlatanın iyi niyeti ve egemenin kabulü. Uygulamada savaş yaygındı. Özel veya kamusal herkes, kuramını haklı çıkartarak kendine hizmet verecek din adamlarını daima buluyordu. Geçici barış dönemleri savaşın olağan egemenliğine karşı kısa süreli kesintilerdi. Ve savaş askerlerin önüne dizginlenemeyen alanlarıydı. Ortaçağ askeri lojistiği ve teknolojisi çelişkilerin hızla çözülmesine olanak vermiyordu. Ordular küçük, eylem alanları genişti. Yenilen bir düşman kolaylıkla toparlanıp saldırıya geçebilirdi. Harekât yerel şato ve istihkâm noktalarına yöneliyordu. Muhasara meydan savaşından daha yaygındı. Savaş ganimeti zaferden daha fazla arzulanıyordu. On dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda önce Italyan kentleri tarafından kullanılan paralı askerler hantal feodal ev sahiplerine destek olmaları için getirilmişlerdi. Uzun yaylar, tatar yayları on ikinci yüzyılda ilk ortaya çıkışlarından beri gelişmiş, ateş gücünü yükseltmişlerdi. Ilk kez on dördüncü yüzyılda kullanılan barut, topçuluğu geliştirdi ve Hussitlerle Türklerin elinde belirleyici bir silah oldu. Ama zırhlı şövalye ana savaş gücünün belkemiğini oluşturmaya devam etti.

Ortaçağ mimarlığı iki sınıf taş binadan, kilise ve şatodan ibaretti. Ortaçağ sonlarında kilise tarzının on dokuzuncu yüzyılda Gotik unvanı verilecek olan estetik esinden, cennete doğru yükselip uçmaktan kaynaklandığı düşünülmüştür. Bu yapısıyla sık sık şatoların kule, burç ve mazgallarının askeri işlevselli-

giyle karşılaştırılmıştır. Gerçekten de Gotik özellikler, sivri kemerlerden uçan payandalara kadar estetik olduğu kadar işlevseldir: Etkin tonoz ve geniş pencere alanları açmak için tasarlanmışur. Gotik tarz, St Denis'deki başrahip Suger'nin yeniliklerinden bütün Latin Hıristiyanlığına yayıldı. Gotik katedraller Sevilla'dan Dorpat'a kadar aradaki bütün yerlerde inşa edildi. Ortodoks dünya bunun tersine, Romanesk-Bizans geleneğine sadık kaldı. Katolik-Ortodoks bölünmesinin doğusunda ne Gotik katedraller ne de şato vardır. Yeni gelişen sivil gurur muhteşem çan kuleleri, belediye konakları ve kumaş çarşıları inşaatına yol açtı. Güzel örnekleri Brüksel (1402), Arras, Gand, Ypres (1302) ve Krakov'da (1392) yapıldı [**GOTİK**].

Ortaçağ güzel sanatlarının çoğu kilise ve katedral ortamında üretildi. Resim, ikona, minber parçaları veya kilise duvarlarındaki dinsel sahnelerle sınırlıydı. Kitap resimleri Kitabı Mukaddes ve mezmur kitaplarını süslemek içindi. Taş heykelcilik katedral cephelerindeki heykel ve tablolar ile mezar ve kilisenin dua okunan bölümlerine dikilenlerden ibaretti. Ahşap heykelcilik koro bölümü pervazlarında veya sahnelerinde kullanılıyordu. Vitray, Gotik kilise pencerelerinde yaygındı. "Bütün sanat az veya çok uygulamalıydı."[33]

Ama ortaçağ sanatında dindışı sanat da hiçbir zaman eksik değildi ve gelişiyordu. Prensler, sonra zengin burjuvalar portre ve heykellerini yaptırtmaya başladılar. Kitap resimciliği *chanson de geste* kopyaları ve saat, bitki ve hayvan kitapları gibi moda kitaplarda uygulandı. Ortaçağ sonlarında elbisede zengin malzeme, fantastik stil ve parlak renklerin kullanıldığı şaşaalı gösterişçiliğe yol açtı. Yeşil sevgiyi, mavi sadakati, sarı husumeti, beyaz masumiyeti temsil ediyordu. Armacılık orijinal askeri işlevinden toplumsal gösterişe yükseldi.

Ortaçağ müziği de dinsel ve dindışı tarzlarda verimli bir gelişme gösterdi. Başat sesler halen kiliseden çıkıyordu, ama özellikle Burgonya ve Flaman kentlerinde dindışı sanat himayesi artıyordu. On dördüncü yüzyılın *ars nova* tarzı tıpkı Gotik mimari gibi uluslararası etki yarattı. Fransa'da Bedford Dükü'nün saray müzisyeni John Dunstable (y. 1390-1453), Guillaume Dufay (y. 1400-1474) gibi yenilikçi ve etkileyiciydi. Koral çokseslilik enstrümantal müzikle birlikte gelişti. Santur 1400'de, klavikord 1404'te ve org 1450'de *sackbut*, yani trombon 1495'te kayıtlara geçmişti.

"Ortaçağ kişisi" bir soyutlamadır ve bu haliyle tarih dışıdır. Bireyler tanım gereği tekildirler ve hiç kimse zamanın bütün toplumsal, entelektüel ve sanatsal eğilimlerini yansıtamazlar. Ama birçok ortaçağ girişimini çevreleyen bilinmezliği aşmak için de çaba gösterilmelidir. Bireysellik moda değildir. Jan van Eyck gibi sanatçılar sık sık imzalarını, örneğin JVE FECIT diye atarlar ve çoğu ünlü sanatçının adı bilinmez. Dolayısıyla modern çalışmalar sıradan insanların yaşamlarını ayrıntısıyla yeniden kurguladıklarında büyük değeri kazanacaklardır [**MERCANTE**].

Fakat hiç kimse ünlü Katalan doktor, filozof, dilbilimci, şair, şaşılası seyyah ve şehit Ramon Llull (y. 1235-1315) kadar Hıristiyanlık misyonuna duyduğu inanç ve yine bütün zengin akımlara açık olma niteliğiyle daha ortaçağlı değildir. Mayorka Palma'da Aragon işgalinden hemen sonra doğan Llull, La-

tince kadar Arapça da bilirdi ve Magripli ve Yahudi filozofların eserleriyle yetişmişti. Yıllarca Randa tepesindeki Miramar'daki Fransisken manastırında çalıştı. Papa ve prensleri doğu dillerinin öğretimini benimsemeleri için sonu gelmeyen ikna gezilerine çıktı. Çeşitli zamanlarda Montpellier, Paris, Padova, Cenova, Napoli ve Messina'da ders verdi ve Gürcistan, Habeşistan'a kadar uzanan yolculuklara çıktı. 1311 Viyana Ruhani Meclisinde sevgili önerisinin ismen kabul edildiğini gördü. Trajik biçimde taşlanarak öldüğü Müslüman Kuzey Afrika'ya defalarca misyoner olarak gitti. *Libro del Gentil* (1272) (Putatapar ve Üç Bilgenin Kitabı) önce Arapça yayımlandı. Bu kitabında üç din arasındaki sonuçsuz çelişkileri anlatır. *Ars Major* ve *Ars generalis* kitaplarında kurgusal felsefe yapar ve Giordano Bruno ile Leibniz gibi çok farklı düşünürleri etkilemiş, ama genel olarak görmezlikten gelinmiştir. Llull evrensel bilgi hayaline sahiptir:

> [Evrensel bilgi] hesap yapan bir makine gibi geometrik simgelerin yarı çaplarıyla bölünmüş iç içe dairelerden oluşan bir mekanizmayla bütün bilginin temel ilkeleri veya "temel sözcükleri" birleştiren bir biçim aldı. Sanki her sorun, her bilim, hatta inancın kendini bile açıklayıp ortaya çıkartmaya hazır sibernetik bir makine gibi...[34]

Llull'un *Blanquerna* (1283) adlı kitabı, bazen dünyanın ilk romanı veya ilk ütopik risalesi olarak anılır. *El Desconort* veya *Lo Cant de Ramon* adını verdiği şiirleri basit ve içtendir. Llull'a "büyük bir Avrupalı" denilmiştir.

MERCANTE

GENÇ *Messer* Francesco Datini 1348 veya 1349'da Floransa yakınında Prato kentinde küçük bir toprak parçasını miras aldı. Anne ve babası Kara Ölüm'de ölmüştü. Araziyi sattı ve parasını papalık kenti Avignon'da iş kurmaya yatırdı. Buradan İtalya'ya ipek, baharat, silah ve zırh ithal ederek zengin oldu. Zamanla işini Floransa'ya taşıdı, Piza, Cenova, Barcelona, Valencia, Mayorka ve İbiza'da şube açtı. Özellikle yün ticaretinde güçlüydü; İngiltere, İspanya ve Balearlardan doğrudan yapağı satın alıyordu. Floransa'da tezgâhına oturup Prato'da muhteşem *palazzo*'nun inşaatına ve Apenin yamaçlarındaki kır malikânesinin idaresine gözetmenlik yapıyordu. Halen duran *palazzo* mermer panelli cephesiyle kemerli avlunun içine inşa edilmişti. Burası karısı Monnna Margharita tarafından idare ediliyor, gayrimeşru kızı ve köleler dahil geniş bir ev halkı ona yardım ediyorlardı. Sürekli gelip giden haberci ve katır kervanlarıyla daima canlıydı. Messer Francesco 16 Ağustos 1410'da safra taşından varis bırakmadan öldüğünde, malikânesini, kâğıtlarını ve yetmiş bin altın florinden oluşan devasa kazancını Prato'nun yoksul halkına bıraktı. Kapıda şu yazıt vardı:

> Ceppo di Francesco di Marco
> Mercante dei Poveri di Xto

del quale il Chomune di Prato
è dispensatore
lasciato nell'anno MCCCCX.

(Marco'nun oğlu Francesco'nun imarethanesi/ İsa'nın yoksullarının tüccarı/ Prato komünü onun vakfıdır/ 1410 yılında miras bıraktı.)

Francesco'nun vasiyeti ayrıca kölelerin azat edilmesi, bütün alacakların iptali ve tefecilikten elde edilen kârların iadesini de içeriyordu.[1]

Datini Arşivi yüz elli bin mektup, beş yüz hesap defteri, dört yüz sigorta poliçesi ve üç yüz ortaklık senedi içerir. *Messer* Francesco'nun ayrıntılara verdiği olağanüstü önemle, uluslararası bir şirketi nasıl yönettiğini ortaya koyar. Aynı zamanda tarihçiler için ortaçağ şirketi ve ev yaşamı konusunda eşsiz bir resim sunar.[2] Tipik bir faturada şunlar yazılıdır:

Tanrının adıyla. 12 Şubat 1399. Bartolomei Garzoni'den burada florin başına 15 s 4 d alınan 400 florin için Giovanni Asapardo'ya ilk alışveriş olarak olağan süre için[3] 306 lira 13 s 4 d Barcelonesi vadeli üç ödeme. Ödeyin ve oradaki hesabımızdan alın. Tanrı sizi korusun. Francesco ve Andrea, Barcelona'dan selamlar. Kabul 13 Mart 1399. Kırmızı Kitap B, f 97'ye kaydedildi.[4]

Bu tür işlemler Avrupa çapında zahmetsizce para ve kredi akışını sağlıyordu. Ama Francesco'nun dinmez gerginliğine deva olmuyordu:

Dün gece rüyamda paramparça olan bir gemi gördüm... ve bana çok acı verdi. Çünkü iki ay önce Venedik'ten Katalonya'ya giden kalyondan hâlâ haber yok. Gemiyi üç yüz florine sigorta ettim... çok canım sıkılıyor... Daha çok aradıkça daha az buluyorum. Ne olacağını Tanrı bilir.[5]

Braudel'e göre *Mercante a taglio* veya *Fernhandler*, "uzun mesafe tüccarlarının zengin ve güçlü dünyası", küçük ölçekli yerel piyasa ekonomilerinden küçük işlemler ve yoğun rekabet diyarından ayrı tutulmalıdır. Birinciler gerçek kapitalist öncülerdir. Onların üstün zihinsel güçleri ve büyük miktarda nakit parayı yönetmeleri sayesinde pazar rekabetinin kurallarından kurtulabilirler. Büyük kâr vaat eden tek işlem veya yoğun işlerle bu küçük büyük tüccarlar grubu fahiş kârlar elde etmişlerdir:

Başından itibaren, [bu insanlar] ulusal sınırları aşmışlardı... kredilerin yönlendirilmesi, çok kârlı bir oyun olan iyi para kötü para ticareti [ile]... koşulları kendi lehlerine çevirmenin bin bir yolunu biliyorlardı... ele geçirmeye değer her şeyi toprak, gayrimenkul, rant ele geçirdiler.[6]

Kapitalistler genel olarak uzmanlaşmadılar ve manüfaktüre yatırım yapmadılar. Paralarının hemen tamamını en fazla kâr fırsatı olan yere yatırdılar. Para ticareti ba-

zen bütün beklentilerini yönelttikleri alan oldu. Ama bunun başarısı hiçbir zaman uzun sürmedi. "Çünkü ekonomik yapı ekonominin bu üst katını yeteri kadar besleyemiyordu." On dördüncü yüzyıldan itibaren, dolayısıyla olağandışı zengin kapitalistler resmi geçiti Avrupa ekonomisinin en fazla kâr eden kaymak tabakasını oluşturdu. Bardiler, Mediciler, Fugger, Necker ve Rothschildlar gibi.

Açıkça, kapitalistlerin başarı veya felaketi Avrupa ekonomisinin genel işleyişine bağlıydı. On beşinci yüzyılda ekonomik yaşamın tabanı özellikle kentlerde zenginleşti. On altıncı yüzyılda Atlantik ticareti genişleyince, itici güç Anvers, Frankfurt, Lyon ve Piacenza gibi uluslararası fuarlarda kendini gösterdi. On yedinci yüzyıl genellikle durgunluk devri olarak tanımlansa da, Amsterdam'ın fantastik yükselişine tanık oldu. On sekizinci yüzyılın genel ekonomik gelişiminde Londra Amsterdam'ı geçtiğinde, denetimsiz özel pazar düzeni resmi pazarı aştı. Sonunda, "finans kapital ancak... 1830-1860 döneminde, bankalar hem sanayi hem ticareti garanti ettiklerinde ve genel ekonomi bu yapıyı sürekli besleyebilir hale geldiğinde... başarılı oldu."[7]

Bu sıralarda, 1870'te *Messer* Francesco'nun hesap defterleri Prato'daki evinde merdiven altında torbalar içinde bulundu. Her deftere onun ilkesi yazılıydı: "Tanrı ve Kâr adına."

On beşinci yüzyıl genel olarak ortaçağla modern çağ arasında geçiş dönemi olarak değerlendirilir. Bazı alanlardaki değişim hızının artması ortaçağ geleneğinden belirgin bir kopuş oluşturur. Eğitim, sanat ve bir dereceye kadar ulusal monarşinin doğuşu siyasal bakımdan bunu doğrular (Bkz. VII. Bölüm). Çoğu alanda eski düzen devam eder. Bazı değişiklikler elbette ısrarlıdır. Eğer bazı ortaçağ sonu kentlerinde, özellikle İtalya ve Alçak Ülkelerde yaşam erkenden gelişip serpildiyse de kırsal kesimde geniş oranda gelişmelerden etkilenmeden kalmıştır. Eski ve yeni yan yana yaşamıştır [MATBAA]. Batıdaki Latin Hıristiyanlığıyla doğuda Ortodoks Hıristiyanlığı arasındaki fark sürekli artmıştır.

On beşinci yüzyıl Hıristiyanlıkla Müslümanlığın stratejik karşılaşmasında önemli bir dönüşüme tanık olmuştur. 1400'de Avrupa Yarımadası hâlâ yüz yıldır süren Müslüman kıskacı içindeydi. Kıskacın bir kolu halen tehlikeli biçimde Granada'daydı. Öteki kol daha da ısrarla Konstantinopolis'i tehdit ediyordu. Ama 1500'de kıskaç kaydı ve karşılaşmanın ana ekseni dramatik biçimde yer değiştirdi. Sonunda Batı'da yenilen Müslümanlar, Doğuda zafere ulaştılar. Magripliler sendelerken Osmanlı Türkleri kazandılar. Batı Avrupa Müslüman muhasarasından kurtulduğu sırada Doğu Avrupa yoğun biçimde Müslüman tehditiyle karşılaştı. 1400'de Müslüman dünyanın ana ağırlığı bütün geleneksel güney cephesinde hissediliyordu. 1500'de Peygamberin yeşil bayrağı halen Afrika sahilinde dalgalanmakla birlikte özellikle Doğuda canlıydı. Latin Batının Hıristiyanları sevinirken Ortodoks Doğunun Hıristiyanları sevinemiyorlardı [MATRIMONIO].

MATBAA

JOHANN Gensfleisch zum Gutenberg'in Rhineland'ın Mainz kentinde y. 1450'de çalışmaya başlayan matbaası matbaacılığın başlangıcını oluşturmuyor. Çin ahşap baskı tekniği, metal oynar plakaların ve taşbaskısının devamıydı. Gene de bilgi teknolojisinde bir devrim yarattı. Birçok icat gibi Roma üzüm sıkıcılığı, demirci örsü ve üzerine baskı yapılabilen kâğıt dahil, mevcut teknikler birleştirilerek özgün bir süreç yaratıldı. Ayrıca kalıplara dökülmüş hareketli metal parçalarla "değişebilen parça kuramı"nın (sonraki makine çağının temel ilkelerinden birinin) ilk uygulaması olmuştu. Kitap metnini binlerce nüsha çoğaltılmadan önce düzenleme ve düzeltme gibi tahmin edilemeyen bir kolaylık sağlıyordu.

Gutenberg herhalde en fazla kırk üç ve otuz altı satırlık Kitabı Mukaddesiyle anımsanıyor. Ama *Catholicon*, yani "Evrensel Bilgi Kitabı"nın başarısı daha belirleyici bir kilometre taşı oluşturur. Bu ansiklopedi on üçüncü yüzyılda Cenovalı Giovanni Balbo tarafından derlenmişti. Gutenberg'in basılı yayınıyla kitle tüketimine giren ilk "dindışı metin"dir. Yayıncısının kısa bir önsözü vardır:

> Yüceler'in Yücesi, bebekleri dile getirenin gücüyle... bu soylu kitap kamış, sütü, kalem yardımı olmadan, ama baskı ve vuruşun muhteşem uyumunun yardımıyla oran ve ölçü içinde Efendi'nin Yaradılışının 1400. Yılında şanlı Alman ulusunun seçkin kenti Mainz'de basılıp tamamlandı.[1]

1500'den önceki *incunabula* dönemde, matbaa beşikteyken roman, italik ve gotik yazı tipleri ortaya çıkmıştı ve matbaa hemen Basel (1466), Roma (1467), Bohemya'da Pilzno (1468), Paris (1470), Buda (1473), Krakov (1474), Westminster (1476) ve Karadağ'da Cetinje'ye (1493) ulaştı. Moskova'ya 1555'te geldi.

Basılı sözcüğün gücü kaçınılmaz olarak dinsel otoritenin korkusunu doğurdu. Böylece matbaanın beşiği Mainz sansürün de beşiği oldu. 1485'te yerel piskopos-elektör yakındaki Frankfurt-am-Main kent konseyinden Carême (büyük perhiz) fuarında sergilenen kitapları incelemesini ve tehlikeli yayınların durdurulmasına yardım etmesini istedi. Sonuçta, ertesi yıl, Avrupa'nın en eski sansür bürosu Mainz elektörlüğüyle Frankfurt kenti tarafından ortaklaşa kuruldu. Frankfurt sansürünün ilk kararı Kitabı Mukaddes'in yerel dillerde basılmasını yasaklamaktı[2] **[İNDEKS]**.

Hıristiyanlığın tersine, Müslüman dünyası matbaayı on dokuzuncu yüzyıla kadar toptan yasakladı. Bunun sonuçları hem Müslümanlık hem de bilginin yayılması açısından abartılmaya gerek göstermeyen derecede etkili oldu.[3]

Stratejik kayma iki belirleyici olayla kendisini gösterir: 1453'te Konstantinopolis'in Türkler tarafından alınması ile 1492'de Granada'nın İspanyollar tarafından alınmasının etkileri büyük oldu. Kayma dinsel alanda Hıristiyanlığın bö-

lünmüş iki yarısını yeniden birleştirmek için son kez girişimlerde bulunulmasına, ekonomik alanda yeni ticaret yollarının aranmasına yol açtı. Jeopolitik alanda, ortaya çıkan İspanya krallığı Katolik savunuculuğuna batarken, yeni palazlanmakta olan Moskof devleti Ortodoks bozgununun tasasına düşmüştü. Batı, İspanya'nın öncülüğünde yeni dünyaları fethetmeye çıkıyordu. Savaşlar içindeki Ortodoks Doğu, Moskof devleti öncülüğünde zihni duraklamaya uğramıştı. İkisi de kendi adına ortaçağ maceracılığı içinde Hıristiyan imparatorluğu peşindeydi.

Osmanlıların Konstantinopolis'i kuşatması üzerine (Bkz. s. 414) Hıristiyan önderler Yunan ve Latin kiliseleri arasındaki bölünmüşlüğü gidermeyi yeniden düşünür oldular. Sonuç 1439'da hatalı başlayan Floransa Birliği, Hıristiyan bölünmüşlüğünün skandal yıllarının en dokunaklı dönemlerinden biri oldu. Yunanlılar yıllardır Papalıktan yardım istiyorlardı ve Venedikli papa IV. Eugenius (1431-1447) sonunda imdat çağrısına yanıt verdi. Gerçekten de reformcu Basel Ruhani Meclisinin de sürekli baskısıyla Ortodokslarla ilişkilerin düzeltilmesinin kendi konumunu güçlendireceğini düşünmüştü. Ferrara'da Ocak 1438'de başlayan görüşmelere Papa, Bizans İmparatoru VIII. Ioannes Palaeologos (h. 1425-1448) ve İstanbul Patriği ile toplantılara katılmak üzere Basel'de kuruldan ayrılan yirmi iki piskopos öncülük ediyordu. Şaşırtıcı olmayan biçimde, çaresizlik içindeki Yunanlılar papalığın üstünlüğü, araf, Eukharisi ve *Filioque* gibi Roma öğretilerini kabul ederek bütün konularda teslim oldular. Birliğin papalığın koşullarıyla kurulması için yol açılmıştı. 6 Temmuz 1439 günlü *Laatantur coeli* kararıyla birlik resmen imzalandı. Birlik metni Santa Croce mimberinde Latince olarak kardinal Julian ve Yunanca olarak piskopos Nicaealı Bessarion tarafından okundu ve iki kilise adamı simgesel olarak kucaklaştılar.

Ne yazık ki birliğin iki tarafı da onu gerçekleştirecek araçlara sahip değildi. Papa Basel Ruhani Meclisinin bir hareketiyle acı biçimde kınandı, Ruhani Meclis acele anti-papaların sonuncusu V. Felix'i (1439-1449) seçti. Alman piskoposlar uzak durdular. Fransız piskoposlar yeni anti-papalık kararı Bourges Pragmatik Onayı'ndan memnun olarak Ruhani Meclise taraf oldular. Konstantinopolis'le ayrılığı giderme girişimi; Roma kilisenin kendi içinde bölünme yarattı. Ortodoks Kilisesi daha fazla heyecan içindeydi. Konstantinopolis'te Birliği imzalayan din adamları reddedildi. Kalabalıklar "Latinlere ihtiyacımız yok" diye bağırıyorlardı, "bizi Fars ve Araplardan kurtaran Tanrı ve Madonna, Muhammed'ten de kurtarır". İskenderun'da doğulu patrikler, Birliği mahkûm etmek için toplandılar. Moskova'da, Floransa'dan dönen ve Latin haçı taşıyan Metropolit İsidorios hemen hapsedildi. Piskoposları Yunan ihanetine karşı isyan ettiler ve Konstantinopolis patriğine danışmadan yeni bir metropolit seçtiler. Bağımsız Rus Ortodoks geleneğinin başlangıcı böyle oldu.

MATRIMONIO

SİGİSMUND DE ZORZİ ve karısı, bu on beşinci yüzyıl Raguza patrisyenlerinin, altı erkek, altı kız, on iki çocukları vardı. Doğum sıralarına göre y. 1427-1449 yılları arasında doğan çocukların adları şunlardı: Johannes, Franciscus, Vecchia, Junius, Margarita, Maria, Marinus, Antonius, Helisabeth, Aloisius, Artulina ve Clara.

Üç erkek ve kızlardan biri evlenmedi. Yine de öteki sekizi için uygun eşler bulmak, ana babayı en az yirmi yıl meşgul etmiş olmalı. Margarita (beş numara) 1453'te ilk evlenendi, hemen peşinden Maria (altı, 1455) ve en büyük kız Vecchia (1455) evlendiler. En büyük oğul Johannes 1459'a kadar evlenmedi, bu yıl en az otuz iki yaşında olmalıydı. Ertesi yıl on altı yaş küçüğü Helisabeth (dokuz) onu izledi. Franciscus (iki) 1465'e, otuz altı yaşına kadar bekledi, 1471'de ise hem Artulina (on bir) yirmi dördünde, hem de otuz sekizindeki Junius (dört) evlendi.

Bu ailede görülen evlilik örüntüsü olağandışı değildi. Yalnız Raguza'nın öteki patrisyen aileleriyle değil, Rönesans İtalyasıyla da uyum içindeydiler. Yüksek bekârlık düzeyi, kız ve erkek evliliklerindeki büyük yaş eşitsizliği gösteren, tarihçilerin Akdeniz Evlilik Biçimi (AEB) dediği tipe de uyuyordu.[1]

Raguza, Adriyatik gemiciliği ve Balkan ticaretiyle yaşayan bir kent cumhuriyetiydi.[2] (Adını İngilizce *argosy* [büyük ticaret gemisi] sözcüğüne vermişti) Nüfusu y. yirmi bindi ve belediye görevlerini elinde tutan ve birbiriyle evlenen birkaç patrisyen klan tarafından yönetiliyordu. Ayrıntılı *pacta matrimonialia* gelinin babasıyla müstakbel damat arasında belirlenirdi. Drahoma ortalama iki bin altı yüz *hyperi*, yani 1866 altın dükaydı. Nişandan sonra anlaşılan sürede evliliğin olmamasının standart cezası bin altın dükaydı. Evlilikten genellikle iki-üç yıl önce yapılan nişanda ortalama yaş kızlarda on sekiz, erkeklerde 33,2'ydi. Zorzi örneğinin gösterdiği gibi erkek kardeşler genellikle kızları beklerlerdi.

Raguza "evlilik kültürü"nün belirleyici etkenleri ekonomi, biyoloji, matematik ve gelenekti. Erkekler bir aileye bakabilmek ve karılarının drahomasını değerlendirebilmek için babalarının mirasından pay alacak duruma gelene kadar evlilikten kaçınırlardı. Bazıları o kadar bekliyorlardı ki hiç evlenemiyorlardı. Kadınlar daha erken evleniyorlardı, ama bu yalnız çocuk doğurma kapasitelerini azamiye çıkarmak için değildi. İsteksiz damat stoğu için rekabet etmek zorundaydılar. Aileler iş ortakları ve kızlarının "onur"undan sorumlu olacak damatlarının olgun olmasını tercih ediyorlardı.

Evlilik stratejilerinin dallanıp budaklanan tarihi o kadar karmaşıktır ki konu üstüne makro kuramlar geliştirmek, ampirik yerel çalışmalardan daha az tatmin edici olmuştur. Bütün Avrupa'yı kabaca geç evlenen "Avrupalı [sic!] Evlilik Biçimi ve erken evlenen Doğu Avrupalı Evlilik biçimi[3] olmak üzere iki bölgeye ayıran kuram ortaçağ Floransası[4] veya Rönesans Raguza'sı hakkındaki mikro çözümlemelerden daha az inandırıcısıdır [ZADRUGA].

Raguza 1805'e kadar bağımsızlığını korudu ve bu tarihte Fransızlarca işgal edildi. Yüzyıl süren Habsburg yönetiminden sonra 1918'de Dubrovnik adıyla Yugos-

Ilavya'ya ve 1992'de Hırvatistan Cumhuriyeti'ne bağlandı. Zorzilerin yaşadıkları ortaçağ kenti iki kez yıkıldı: 1667 depremiyle ve 1991-1992 Sırp donanmasının bombardımanıyla. Stari Grad'daki Rönesans yapıları arasında doğrudan darbe alan Sponza Sarayı kent arşivinin ve evlilik kayıtlarının da bulunduğu yerdi.[5]

Osmanlıların baskısı devam etti. Karadeniz kıyısındaki Varna'da Sultan Murat 1444'te papa parasının kendisine karşı toplayabildiği Haçlı ordusunu mahvetti. 1448'de Tuna'yı geçen son Macar seferini bozguna uğrattı. Yalnız Arnavutluk, İskender Bey yönetiminde Osmanlı ilerlemesine direndi. Zayıf, dostsuz fakat hâlâ meydan okuyan Konstantinopolis kaderini bekliyordu [VLAD].

Konstantinopolis'in son muhasarası 2 Nisan 1453'te Paskalya Pazartesi'nde başladı ve sekiz hafta sürdü. Yirmi üç yaşındaki yakışıklı ve sır vermeyen II. Mehmet (h. 1451-1481), çocukken kente saldırı planı bozguna uğramış olduğu için saldırmaya çok istekliydi. Bekâr imparator XI. Konstantinos Palaiologos (h. 1448-1453) halen iyimserlik içinde gelin arıyor ve hayaller içinde onu bekliyordu. Hazırlıklar mükemmeldi. Trakya ve Karadeniz sahili gelebilecek yardımları engellemek için yağmalanmıştı. Kadırga donanması ve nakliye barçaları Gelibolu'da toplanmıştı. Boğazın en dar yerinde Rumeli hisarı inşa edildi. Her biri altı yüz dokuz kiloluk gülle atan 7,9 metrelik tunç toplar padişahın Macar mühendisi tarafından döküldü ve Edirne'den altmış öküzle çekilerek getirildi. Kentte silah ve birliklere ödemek için para toplandı. Duvarların dışındaki hendekler derinleştirildi ve Blahernai Kapısı suyla dolduruldu. Venedik, Vatikan, Fransa ve Aragon'a zamanında elçiler gönderildi. Yedi yüz adamıyla gelen Cenovalı kaptan Giovanni Giustiniani Longo'ya surları koruması emredildi. Türklerin sahneye çıktığı ilk gün Boğaz'ın üstünden göç eden bir leylek sürüsü görüldü. Kent kapıları kapatıldı. Haliç ağzına büyük bir demir zincir gerildi. Seksen bin saldırgana karşı kenti savunan yalnız yedi bin kişi vardı.

VLAD

DRAKULA veya Kazıkçı Vlad (Türk tarihinde Kazıklı Voyvada olarak bilinir y.n.) olarak da bilinen Eflak prensi III. Vlad (1431-1476) tarihe acımasızlık efsanesi olarak geçti. Son zamanlarda sapıklıklarına eklenen cinsel vurgular kötü ününe ün kattı. Ama o, Romanya'daki doğum yeri Sighişoara ve Poenari ve Bran'daki şatoları halen ziyaret edilebilen tarihi bir kişiliktir. Eflak prensliği aşağı Tuna'nın solunda kahir ve onu bağımlısı kabul eden Büyük Macar Krallığı ile büyüyen, haraç ödediği Osmanlı İmparatorluğu arasında sıkışmıştır. 1443-1444 Varna Haçlı Seferi sırasında, o yeni yetmeyken, Osmanlı padişahı II. Murat'a rehine olarak gönderilmişti ve maruz kaldığı belalar onun sonraki obsesyonlarının psikolojik kökeni olarak değerlendirilebilir.

Türklerin ceza olarak pala, yani "sivri sopa" kullanmaları iyi bilinir. Ama III. Vlad'ın elinde bu korkunç bir terör aracına dönüşmüştü. İyice inceltilmiş uçuyla ince ve yağlı kazık kurbanın rektumundan sokulup ağzından öyle çıkartılırdı ki, ölüm günlerce gecikebilirdi. III. Vlad 1456'da, Türklerin İstanbul'u fethetmelerinden sadece üç yıl sonra iktidara geldi ve kendini kâfirlere karşı direnen Hıristiyan prenslerin savunucusu olarak gördü. Tuna'ya yaptığı bir sefer, söylendiğine göre ona, merhametle kafası kesilen ve yakılanlar dışında, kazıklanacak yirmi üç bin sekiz yüz seksen üç tutsak kazandırmıştı. Yurdunda iktidarı Eflak soylularının kitle halinde öldürülmesiyle başlamıştı, herhalde yirmi bin erkek, kadın ve çocuk şatonun penceresi önündeki ormanda kazığa geçirilmişti.[1]

Drakula'nın Macar kralı Matyas Corvin tarafından yakalanıp hapsedilmesi 1463'te Viyana'da Almanca bir eserin yazılmasına yol açmıştı: *Geschichte Dracole Wayde* ve ortaya çıkan edebiyatın kaynağı bu kitap oldu. 1488'de çıkan Rusçasını herhalde Korkunç İvan biliyordu ve anlaşılan ondan yararlandı. Bu kitabın sayfaları bize Doğuda ve Batıda dinsel fanatizmle patolojik zalimlik arasındaki tuhaf bağlantıyı gösterir. İspanya Engizisyonu yıllıkları veya İngiltere'de John Foxe'un *"Book of Martyrs"* (1563) kitabında anlatılan Marian sorgulamaları, Eflak vampir-prensinin yarattığı dehşetle aynı türden hastalığa aittirler[2] **[LUDİ] [TORMENTA].**

Muhasaranın ilk günleri, surların önünde Hıristiyan tutsakların kazığa geçirilmesi panik yarattıysa da, savunuculara cesaret verdi. 12 Nisanda zincire yönelik bir donanma saldırısı başarısız kaldı. Günlerce, gündoğumundan günbatımına kadar yedi dakikada bir ateş eden koca top dış duvarları parçaladı. Ama delikler geceleri kazıklarla kapatıldı. 20 Nisan'da İmparatorluğun nakliye filotillası limana girmeyi başardı. Türklerin mayın döşeme çalışmaları atlatılmıştı.

Ama sonra, son darbe olarak padişah kalyon filosunun Pera'dan Haliç'e indirilmesini emretti. Kent limanını kaybetti. Ondan sonra savunucuların üç seçeneği kalmıştı: Zafer, ölüm veya Müslümanlığı kabul etmek. 27 Nisan'da Ayasofya'da Yunan ve İtalyan Ortodoks ve Katolikler için ekümenik bir ayin düzenlendi. "O anda Konstantinopolis kilisesinde Birlik vardı."[35]

Sonucu getiren saldırı muhasaranın 53. Günü, 29 Mayıs Salı günü sabah saat on bir buçukta başladı. Önce başıbozuklar, sonra Anadolu sipahileri, sonra da Yeniçeriler geldiler:

"Yeniçeriler ikili diziler halinde saldırıya geçtiler. Ancak kendilerinden önceki Anadolu askerleri ve başıbozuklar gibi çılgınca ileri atılmamışlardı. Ağır ağır ve sıraların düzenini bozmadan ilerliyorlardı. Düşman ateşi bile bu disiplini bozamamıştı. Mehter hiç durmadan savaş havaları çalıyordu. Bu ses öylesine güçlüydü ki, top ateşi ara verdiğinde Boğaziçi'nin karşı kıyılarından bile duyuluyordu. Sultan Mehmet, yeniçerilerin önünde hendeğin başına kadar ilerleyip durarak önünden geçen yeniçeri saflarına cesaret dolu komutlar vermeye başladı. Ve zırhlar giymiş olan bu muhteşem askerler, dalgalar halinde Bizans siperlerine yüklendiler. Saldı-

> rı büyük bir düzen içinde yapılıyor, siperlerin üstündeki toprak dolu fıçılar ve onları tutan kirişler yerle bir edilerek tırmanma merdivenleri uzatılıyordu. Her sıra, paniğe kapılmadan çarpışarak kendinden sonrakilere yer açıyordu."[36]

Gündoğumundan hemen önce Guistinani göğüs zırhına aldığı bir gülle parçasının darbesiyle kanlar içinde çekildi. Hasan adlı dev gibi bir yeniçeri burçlara çıktıktan sonra vurulmuş, ama bunun olabileceğini göstermişti. Küçük gezinti iskelesi Kerkoporta, kaçan Yunanlılar tarafından açık bırakılmıştı ve Türkler içeri doldular. İmparator beyaz Arap kısrağından indi, arbedeye karıştı ve kayboldu.

Konstantinopolis yağmalandı. Büyük kıyım ve tecavüz oldu. Ayasofya camiye çevrildi:

> Müezzin en yüce kuleye çıktı ve ezan okudu... İmam vaaz etti ve II. Mehmet, az zaman önce son sezarın önünde Hıristiyan ayini yapılan yerde şükür namazı kıldı. Padişah Ayasofya'dan büyük Constantinus'un yüzlerce halefinin soylu, fakat terk edilmiş malikânesine doğru ilerledi... İnsanın büyüklüğünde yaşanan değişimler zihnine melankolik düşünceler doldurdu ve Fars şiirinden seçkin bir beyit okudu: "Örümcek şahın sarayına ağını örmüş ve Afrasiyab'ın kulelerinde nöbetçi parolasını baykuş okumuş"[37]

Roma İmparatorluğu sona ermişti.

Osmanlılar yavaş yavaş Doğu Akdeniz'i fethederken, bölgede ticaret koşullarını belirlediler, Avrupa'yla Doğu Akdeniz'i ve Hindistan'ı bağlayan yolları denetim altına aldılar. Uygulamada Türkler Hıristiyan tüccarlara karşı hoşgörülüydüler ve Venedik'le Cenova'nın Konstantinopolis'e yardım etmekteki isteksizlikleri Osmanlı ülkesinde yürütmekte oldukları yağlı ticaretle açıklanabilir. Ama daha ötedeki çağdaşlar için durum farklı değerlendirilmekte ve Osmanlıların genişlemesi Batıdaki Hıristiyan önderlerde Portekiz'in öncülüğünü yaptığı Hindistan'a yeni bir yol bulma arayışına neden olacaktı. Elbette Portekizliler, Venediklilere kadar Türkler tarafından da iyi karşılanmamış veya Afrika'nın köleleri ve güzel adalarına göz dikmiş olabilirler.

Denizci olarak tanınan Portekiz prensi Enrique (1394-1460) kırk yıl süreyle Afrika'nın batı sahiline eski Arap seyyahların izinden gemi üstüne gemi gönderdi. Gemileri Porto Santo (1419), Madeira (1420), daha sonra Kastilya'ya katılan Kanarya Adaları (1421), Azorlar (1431), Cabo Blanco (1441) ve Cabo Verde'yi (1446) buldu. Yerli Guanche nüfusun İspanya yönetiminde yok edildiği Kanarya Adalarındaki kaderleri, daha sonraki Avrupa kolonizasyonunun güdüleri hakkında fikir verir. 1437'de türünün ilk örneği Sagres'te Koloniler ve Denizcilik Enstitüsü açıldı. 1471'e gelindiğinde Portekizliler Tanca'yı Magriplilerden alacak kadar güçlüydüler. 1486'da Portekiz yerleşimlerinden Altın Sahil'e giden Bartholomeo Diaz *Cabo Tormentoso*'yu dolandı. 1498'de Vasco da Gama Lizbon'dan Kalküta'ya kadar kesintisiz yolculuk yaptı ve böylece Osmanlı diyarını çevreden dolaşmış oldu [GONCALVEZ].

Komşu İspanya'da aynı dönem ünlü siyasal birlikle taçlandı. İki rakip krallık olan Kastilya ve Aragon uzun süredir rekabetlerini ittifak ve evliliklerle yumuşatmışlardı. Kastilya kralı Trastamaralı I. Juan'ın (h. 1379-1390) Aragonlu Elanora ile evliliği izleyen yüzyıldaki Kastilya ve Aragon hanedanlarının mayasını oluşturmuştu. Oğullardan biri olan III. Enrique (h. 1390-1406) Madrid'de hüküm sürdüğü kabul edilirken, ikinci oğlu I. Ferdinando beklenmedik biçimde Barcelona'da Aragon tahtına seçildi. III. Enrique'nin torunu Kastilya prensesi "La Catolica" Isabella (1451-1504) ile I. Ferdinando'nun torunu Aragon prensi "El Catolico" Ferdinando'nun 1469'da Valladolid'de gerçekleşen evliliklerinin benzerleri vardı, ama bunun gelecekteki etkileri büyük oldu.

Damat ve gelin umutsuz sorunlar içindeki ailelerin ve kısır rekabet içindeki krallıkların vârisleriydiler. Kuzendiler ve akrabalarıyla soylulara denetimi ele geçirme fırsatı verdiklerinde kendilerini nasıl bir gelecek beklediğini biliyorlardı. Dürüst ve sofu Isabella, çocukluğu boyunca Portekiz'e, İngiltere'ye ve Fransa'ya evlilik için önerilmişti ve mihraptan ancak istenmeyen bir talibin düğün yolunda ölümüyle kurtulmuştu. Kastilya üstündeki iddiası ancak yeğeninin hukuk dışı uzaklaştırılmasıyla mümkün olmuştu ve 1474'te tahta çıkışı iç savaşla Fransa ve Portekiz savaşlarının kıvılcımını tutuşturmuştu. Sahtekâr ve sofu Ferdinando onunla evliliği kendi berbat koşullarından kurtuluş umuduyla istedi. Çocukluğu uzun Katalan isyanlarının korkuları içinde geçmişti. Aragon tahtındaki iddiası ancak gayrimeşru kuzeni Napolili Ferrante'yi saf dışı etmesi ve üvey kardeşi Navarro prensi Vianalı Charles'i zehirlemekle gerçekleşmişti. Isabella'nın kardeşi IV. Enrique (h. 1454-1474) "sefil, anormal, sıfır" olarak tanımlanıyordu. Ferdinando'nun babası II. Juan (h. 1458-7149) oğul ve kızın nefret edilen tutsağıydı. Dolayısıyla "Katolik monark" Ferdinando ile Isabella'nın güçlü ve düzenli yönetim onun taraftarı olmalarında şaşırtıcı bir yön yoktur.

GONCALVEZ

1441'DE ANTAM GONCALVEZ küçük gemisiyle Lizbon'dan ayrıldı. Fas'ın Atlantik sahili boyunca güneye yönelerek Kanarya Adalarını geçti ve Bojador Burnu'nu dolandı. Afrika'nın bu bölgesinde rüzgârlar kuzeyden estiğinden, daha yedi yıl önce benzer bir Portekiz gemisi korkutucu Burnu geçmeyi ve sağ salim Avrupa'ya dönmeyi başarmıştı.

Goncalvez balina yağı ve deniz arslanı derisi toplamaya başladı. Ama Rio de Oro kıyısına yanaştığında, birkaç yerliyi efendisi Prens Enrique'ye armağan götürme fikrine kapıldı. Ertesi akşam on gemiciden oluşan bir grup içlere doğru yöneldi. Şafakta elleri boş kumları aşıp gelirken, bir devenin arkasında yürüyen ve iki mızrak taşıyan çıplak bir Berberi gördüler. Adam kendisini canla başla savundu, ama kala-

balıktılar ve çok geçmeden onu tutsak aldılar. Herhalde yerli bir köle olan ve oraya gelen talihsiz bir zenci kızla birlikte ikisini bağladılar ve gemiye aldılar. Bu ikisi Avrupalıların Sahra'nın güneyindeki köle avcılığının kaydedilen ilk kurbanlarıydı.[1]

Gonvalvez çok geçmeden Nuno Tristao yönetimindeki bir başka gemiyle birleşti. Tayfaları bir gece bir yerli kampına saldırdılar. Vahşi "Portekiz" ve "Santiago" çığlıklarıyla uyuyan köylülere hücum ettiler ve üçünü öldürüp on tutsak aldılar. Lizbon'a toplam on iki tutsakla döndüler. Yaptıkları kronikçi Azurara tarafından kaydedildi ve Prens Enrique Roma'ya elçi göndererek papadan yeni Haçlı Seferini kutsamasını istedi. Papa, "söz konusu kutsal savaşa katılan herkes için... günahların tamamının affedileceği" çağrısında bulundu.[2]

Köle avcılığı ve ticareti Afrika hayatının unutulmaz özelliğiydi. Avrupalılar, eskiden Müslüman tüccarlarca yürütülen köle ticaretinin denetimini ele geçirdiler. Köle ticareti Avrupalıların Amerikalılarla ilk temasa geçmesinden elli yıl kadar önce başladı ve Avrupa işadamlarını yeni fırsatları değerlendirecek bir konuma getirdi. 1501'de İspanya Hıristiyan kızların Atlantik ötesindeki garnizon genelevlere götürülmesini sınırlayan bir ferman çıkardı. 1515'te İspanya Afrika'dan Amerika'ya ilk zenci köle partisini gönderdi ve Amerika'dan kölelerce yetiştirilmiş ilk şeker yükünü aldı.

Goncalvez'den yüzyıldan fazla bir süre sonra Atlantik köle ticaretinde yeni bir aşama başladı. İngiliz kaptanlar İspanya ve Portekiz tekelini kırdılar. Ekim 1562'de John Hawkins, Plymouth'tan Salomon, Swallow ve Jonas adlı üç gemiyle Gine sahiline doğru yola çıktı. Korsan veya amiral olarak tanımlanan kaptan, Büyük Güzergâh adı verilen ağı kurarak İngiliz mallarını Afrika sahiline, Afrikalı kölelerı Hint adalarına ve Amerikan mallarını İngiltere'ye satarak üç kat kâr elde etti. Bu ilk yolculuğunda bir Portekiz köle gemisinin yükünü denizde devralarak kısa yoldan kâr sağladı. 1564'teki ikinci yolculuğunda İngiliz kraliçesinin kendisinden mali destek gördü ve şövalye ilan edilerek "zincire vurulmuş yarım bir Müslüman" arması olan bir madalya aldı. Üçüncü yolculukta 1567'de, tayfalarını Sierra Leone ve Castros krallarına paralı asker olarak kiralayarak dört yüz yetmiş köle kazandı[3] [USKOK].

Böylelikle Avrupa ticareti Afrikalı destekçileriyle uzun süreli ve kârlı bir ortaklık kurdu. Bir tarihçi kötülüğün kökü "bir yanda köle talebinde, öteki tarafta Afrikalı önderlerin Avrupa tüketim malları ve özellikle ateşli silahlarını elde etmekteki tehlikeli çıkarlarından kaynaklanıyor" diye yazmaktadır.[4] On dokuzuncu yüzyılda ticarete son verilmesinden önce on beş milyon Afrikalı Batı yarımkürede köle yapılmak üzere yakalandı. Bunlardan herhalde on bir veya on iki milyonu karşı kıyıya canlı vardı.[5]

Bu sırada Kastilya ile Aragon'un birleşmesi kişisel olay olarak kaldı. İki krallık kendi ayrı hukuk ve yönetimlerini korudular. Isabella'nın Kastilya soylularına saldırmak, Ferdinando'nun Aragon *Cortès*'iyle birlikte çalışmaktan başka yolu yoktu. Ferdinando görüşme odasında bir pencerenin kapatılmasını isterken bile "eğer *fueros* izin verirse" demek zorundaydı. Ortak amaç duygusuna ortak

para kullanımının başlaması ve ticari engellerin kaldırılması ve kısmen ultra-Katolik ideolojinin güçlendirilmesiyle varıldı. 1476'da İsabella karanlık, ama etkin yasa güçlendirme örgütünü kurdu ve ilk hedef olarak kendine Kastilya'nın soylu eşkıyaları Santa Hermandad, yani Kutsal Kardeşlik üyelerini seçti. 1483'te Kastilya ve Aragon Birleşik İspanya'nın ilk kurumu olan Kutsal Engizisyona ev sahipliği yapmak zorunda kaldı. Engizisyon başkanı kraliçenin günahlarını çıkartan Dominiken Thomas Torquemada'ydı (1420-1498). Bundan sonra hıyanet ve sapkınlık gerçekten ayırt edilemez oldu. Uyum sağlamayanlar, Yahudiler ve muhalifler ciddi takibata uğradılar. Kırnata emirliğinin varlığı bu ortamda artık daha fazla tahammül edilemez olmuştu [DEVIATIO].

Granada'nın (Kırnata) sonunda fethi 1481'de başladı ve on yıl sürdü. Granada, Konstantinopolis'in doğu kentleri arasında olduğu gibi, zenginlik ve nüfus olarak İspanya eyaletlerinden üstündü. Surlarla çevrili yetmiş kent, çok verimli bir kır tarafından besleniyordu ve sonuna kadar direnmeyi umabilirdi. Ama Magripli önderlerin sezgisizliği birleşik İspanya güçlerinin önünü açtı. Granada muhasara edildiğinde, muhasaracılar barınabilmek için Santa Fe yani Kutsal İnanç adı verilen ahşap bir kent kurdular. 2 Ocak 1492'de kent teslim oldu. Aşırı Hıristiyanların gözünde Konstantinopolis'in öcü alınmıştı.

DEVIATIO

HİÇBİR ORTAÇAĞ kurumu sonraki çağlarda Kutsal Engizisyon kadar ayıplanmamıştır. Birçok modern yorumcuya göre şiddetin sapkınlar, Yahudiler ve büyücülerin [HEXEN] izlenmesi sırasında yükseldiği görüşü genellikle kabul görmez. Engizisyoncular basitçe dengesizdirler. Ama biraz düşünülünce bu olgunun yalnızca Ortaçağa ait olmadığı görülür. Normal ve sapkın tanımları daima özneldir. Geleneksel olmayan inançları, çıkarları tehdit eden insanlar daima "deli" veya "tehlikeli" ilan edilebilirler. Engizisyonla Zihni Sağlık Hareketi'ne çağdaş tıp kurumunun muhalefet etmesi arasında karşılaştırmalar yapılmıştır.[1] 1980'lerde halen muhaliflerin düzenli olarak psikiyatri kliniğine kapatıldığı ve "şizofren" teşhisiyle zorla ilaç verildiği Sovyet rejimiyle de karşılaştırma yapılabilir.[2]

Granada'nın fethine doğru inançta açılan utanılacak gedik de eşlik etmişti. Dinsel hoşgörü vaatleri tutulmadı. Kraliçe İsabella tereddüt geçirdiğinde Büyük Engizisyonun başkanı Torquemada'nın haçı kaldırarak şunları söylediği kabul edilir: "Judas efendisini otuz gümüş paraya sattı. Sen bu haç için ne kadar istiyorsun?" Bundan sonra Yahudiler din değiştirme veya sürgüne gitme tercihiyle karşı karşıya bırakıldılar.[38] Belki yirmi bin Sefarad ailesi sürgünü seçti, birçoğu ironik biçimde, padişahın gemilerle onları taşıdığı İzmir ve İs-

:anbul'a gitti.[39] Çoğunun gizlice Yahudiliğe bağlı kaldığı *converso* sınıfı büyüdü. 1502 kararıyla Müslümanlara da aynı seçim dayatıldı. Çoğu Kuzey Afrika'ya göç etti, kalanlar kuşkulu din değiştirenler *morisco* grubu olarak ikinci bir sınıf oluşturdular. Sadece Aragon'da *Cortes*, kralın Müslüman serf sınıfı *mudegarel*erin din değiştirmeye zorlamasına engel oldu. Dinsel nefret ve kuşku ortamında Engizisyonla başa çıkılamazdı. *Autos-de-fé* ("inanca uygun eylem") ateşi bütün İspanya'yı sarmıştı. İspanyollar *limpieza de sangre* ("saf kan") konusunda takıntılı hale geldiler.

Granada'nın 1492'de düşüşüyle, Cenovalı bir denizcinin Santa Fe'ye Katolik monarklardan destek istemeye gelişi taslantıyla çakışır. Cristobal Colon olarak bilinen Kristof Kolomb (Cristofore Colombo, y. 1446-1506) uzun zamandır Asya'ya ulaşmak için destek arıyordu. Burada, Granada'nın düşüşünden sonra işi bağladı. 3 Ağustos'ta "Okyanus Amirali", *Santa Maria, Pinta* ve *Nina* adlı gemileriyle yola çıktı. On hafta sonra 12 (21) Ekim sabah saat ikide tayfalar karayı gördüler. Kolomb gün ağarırken karaya çıktı, yeri öptü ve buraya Kastilya ve Leon adına el koyarak San Salvador adını verdi. Azor ve Lizbon yoluyla 15 Mart 1493'te Palos'a döndü; Hint adalarına giden yolu bulduğuna emindi.[40]

Aynı yıl, İspanya ve Portekiz arasındaki şiddetli çekişme nedeniyle Papa VI. Alexander ikisi arasındaki deniz çıkar bölgelerinin sınırını belirlemeyi kabul etti. Azorların yüz fersah açığından geçen çizginin batısında kalan bütün yeni topraklar İspanya'ya ait olacaktı, çizginin doğusu Portekiz'indi. Dünya yalnızca papanın otoritesiyle ikiye bölünmüştü. Olay ortaçağa yakışıyordu. Ama İberya krallıkları Müslüman işgalinden kurtulmuş olmasalar böyle bir olay gerçekleşemez, gerçekleşse de sonuç vermezdi. Ne de olsa Ferdinando ve İsabella Granada'nın düşüşüne kadar Kolomb'la görüşmeyi inatla reddetmişlerdi [DEVLET].

Üç bin mil doğuda, Hıristiyanlığın öteki ucunda, Hıristiyan-Müslüman cephesindeki değişim aynı biçimde sonuçlarını veriyordu. Yunan geleneğine bağlı Ortodokslar, küçük Bizans İmparatorluğu ve tabileri dışında Osmanlı yönetimine tabi olmuşlardı. Slav geleneğine bağlı Ortodokslar, bazı küçük istisnalarla Tatar, Polonya-Litvanya veya Macar yönetimi altındaydılar. Konstantinopolis bu koşullarda düştü. Sanki Avrupa'nın Ortodoksları Asya ve Afrika Ortodokslarının yedinci yüzyıldan beri yaşadığı aynı sonu gelmez tutsaklık kaderini yaşayacakmış gibi görünüyordu. Yalnızca bir tek yerde, Moskova kentinde farklı bir kader düşünülüyordu.

Moskova on beşinci yüzyıl ortalarında, resmen Tatar hanına bağlı olsa da sınırlı bir özerkliğe sahipti. Gözlerini kaybedip bütün gücünü oğlu ve varisi için kullanan Büyük Prens II. Vasili (h. 1425-1462) tarafından yönetiliyordu. Dolayısıyla III. İvan (h. 1462-1505), tahta çıktığında deneyimli bir siyasetçi olmuştu. Bir zamanlar güçlü olan Altın Ordu büyük ölçüde zayıflamışı ve Moskova 1425'ten beri ödediği yıllık haracı ödemedi. Sonuçta İvan, Tatar boyunduruğundan bütünüyle kurtulma umudundaydı. Bunu yaparken, güneyin Müslümanları ve batının Polonya-Litvanya Katoliklerine karşı Ortodoks Hıris-

tiyanların savunucusu rolünü vurgulamak zorunda olduğu açıktı. Egemenliğini sağladığında dünyadaki tek ve bağımsız Ortodoks prens olacaktı.

İvan'ın hırsına Roma papasının bilinçsizliği tuhaf biçimde yardımcı oldu. 1453 felaketinden sonra papalık son Bizans İmparatorunun yeğeni Zoe Palaeologos'un (d. 1445) vesayetini kabul etmişti. Mora despotu Thomas'ın kızı Zoe Yunanistan'da doğmuştu, ama Roma'da özel öğretmenlerden eğitim görmüştü. 1469'da yirmi dört yaşında, bu muhafızlarından kurtulmaya çalışan zeki bir kızdı. Venedikli papa II. Paulus Floransa birliğini canlandırabileceğini ve Türklere karşı Moskova ittifakını kurabileceğini düşündü. Böylece III. İvan'ın yeni dul kaldığını öğrenince ideal olayı teklif etti. Papa elçileri Moskova'ya geldiler ve çöpçatanlık yapıldı. Zoe onların peşinden Baltık limanı Reval yoluyla geldi. Ortodoks inancını tazeledi ve 12 Kasım 1472'de İvan'la evlendi. İvan'ın Bizans prensesiyle evlenmesinin sağladığı prestij sözle ifade edilemez. O zamana kadar Moskova Hıristiyanlığın en uzak dalının en uzak eyaletiydi. Prensleri haritada görünmezdi. Ama şimdi sezarların harmanisine bürünüyorlardı. Kendilerine emperyal harmani yaptırmaları için atılacak tek adım kalmıştı.

DEVLET

1193'TE, KOLOMB'UN Kastilya Krallığı'na döndüğü yıl, Avrupa haritasında Portekiz'den Astrakan Hanlığına kadar en az otuz egemen devlet vardı. Beş yüz yıl sonra Andorra ve Monako, Colmar Birliği ve İsviçre Federasyonu gibi bağımsızlıkları *de facto* olmaktan öteye gitmeyen devletler sayılmazsa, bu otuz devletten bağımsız, egemen varlığını sürdüreni yoktur. 1993'te Avrupa haritasındaki egemen devletlerden dördü on altıncı yüzyılda, dördü on yedinci, ikisi on sekizinci, yedisi on dokuzuncu ve en az otuz altısı yirminci yüzyılda kurulmuştur. Devletlerin kuruluşu ve yıkılışı modern Avrupa'nın önemli olgularından birini oluşturur (Bkz. Ek III, s. 1328).

Avrupa'da devlet-kuruluşu birçok yönüyle çözümlenmiştir. Geleneksel yaklaşım anayasal ve uluslararası hukuktur. Amaç imparatorluk, monarşi ve cumhuriyetlerin hükümetlerini örgütlediği, güvenliğini sağladığı ve tanımdığı yasal çerçeveyi tanımlamaktır. Son zamanlarda uzun dönemli değerlendirmeler, örneğin devletlerin uzun süreliliği üstüne istatistik hesaplamalar üstünde durulmaya başladı.[1] Norbert Elias devlet oluşumunu feodal parçalanma döneminden hükümdarın istikrarlı bir iktidar kazanmasına kadar olan uygarlaşma sürecinin parçası olarak görmektedir.[2]

Bazıları daha çok iç yapılarla dış ilişkilerin etkileşimine bakmaktadır. Bu görüşe göre üç tür devlet vardır: Haraç toplayan imparatorluklar, parçalanmış egemenliği olan sistemler ve ulusal devletler. Bunların iç yaşam güçleri Venedik ve Birleşik Eyaletler gibi sermaye yoğunlaşması veya Rusya gibi zorun yoğunlaşması veya Britanya, Fransa ve Prusya gibi ikisinin değişken yoğunlaşmalarına göre belirliyordu. Para ve şiddet önde gelen itici güçlerdi. Devletlerin uluslararası arenadaki konumu, Avrupa'da Rönesans'tan beri yaşanan yüz büyük savaştaki sürekli birleşmeye ve

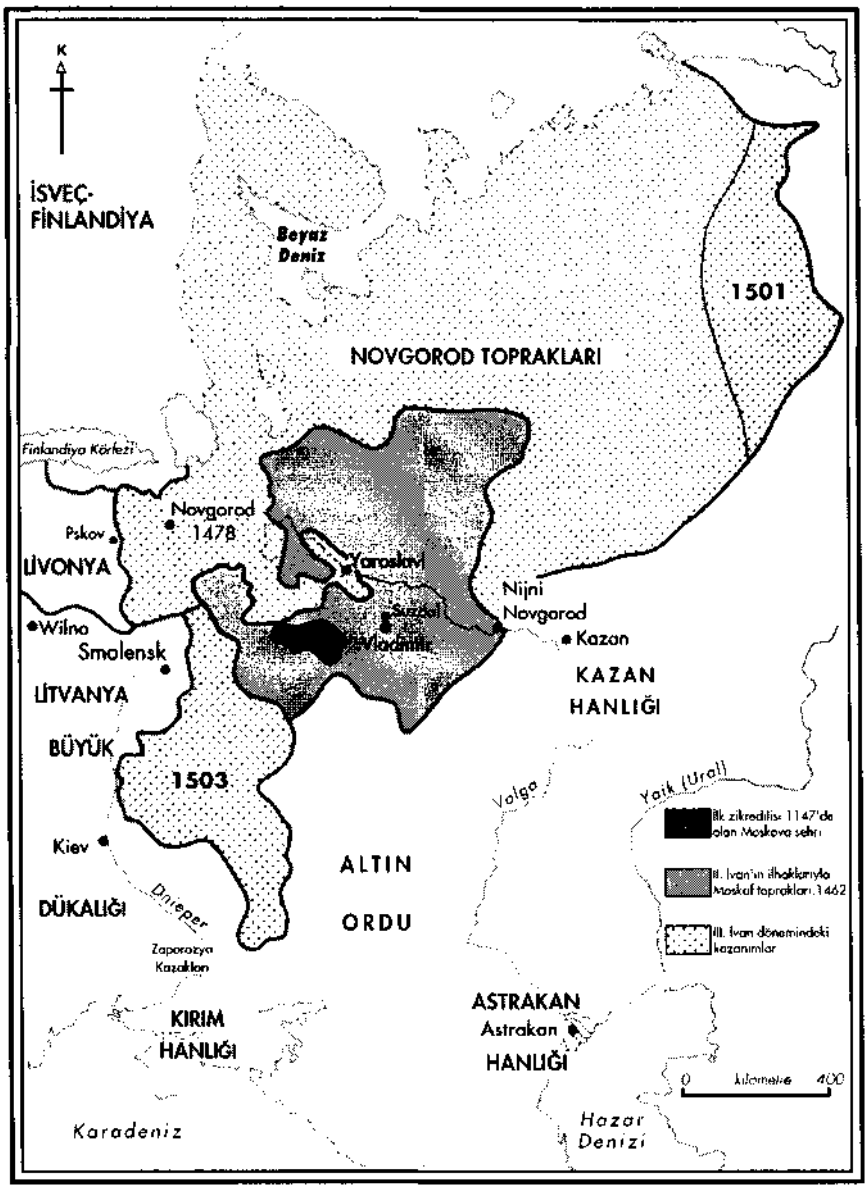
dağılmaya göre belirlenen güç bileşimlerine dayanıyordu. Anahtar soru şuydu: Devletler nasıl savaş yapar ve Savaşlar nasıl devlet yapar?[3] Bu konuların çoğu Paul Kennedy tarafından daha ampirik biçimde işlenenlerle benzeşiyor.[4]

Nihai kader kabul edilen ulus-devlette birçok kez varılmıştır. Ama bu kadere varılan yollar fazlasıyla farklılaşır. Son konakta her şey iktidara dönüşür. *"Qui a la force"* diye yazmıştı Richelieu, *"a souvent la raison en matière d'état"*.[5] Kısaca "güç haktır." Bu da ulus-devlet gerçekten son kader mi diye insanı merakta bırakıyor.

İvan 1477-1478'de beş eyaleti Moskof topraklarından çok daha büyük olan Novgorod üstüne yürüdü. Novgorod dünyevi Litvanya egemenliğiyle dinsel Kiev metropolitliğinin otoritesini yeni kabul etmişti. İvan bunu kişisel bir hakaret olarak gördü, ordusu kısa süre içinde savunması zayıf kenti teslime ve ittifaklarını değiştirmeye zorladı. İkinci ziyaret kışkırtmaları bastırmak içindi ve geniş katliamlar ve sürgünlerle sonuçlandı. Pskov ve Vyatka da aynı muameleyi gördü. 1480 yazında Altın Ordu hanı Ahmed, Moskova'ya haraç almak için üçüncü seferini düzenledi. Polonya-Litvanya'nın yardımına güvenmişti, ama bu gerçekleşmedi. İvan direnip Ahmed eli boş dönünce, Moskova'nın Altın Ordu'ya bağımlılığı sonunda bitmiş oldu. Moskova özgürdü. Bu sırada İvan kendinden "Çar" ve *Samoyederhets* yani sezar ve otokrat olarak söz etmeye başlamıştı. Yüz yıl önceki Charlemagne gibi yarı barbar bir prens kendi imgesini yalnız modern bir devletin kurucusu olarak değil Romalıların eski, ölmüş ve pek peşinden ağlanmayan imparatorluğunun dirilticisi olarak da oluşturuyordu.

Krallar Günü veya Epiphanie Yortusu 6 Ocak 1493, Kremlin, Moskova. Kutsal günün kutlamaları Büyük Dükün özel şapeli Blagoveshchensky Sobor, Müjde Katedrali'nde, görkem içinde yapıldı. Noelin 12. Günü, Doğum ayininin son aşaması ve İsa'nın kendisini üç krala gösterdiği zamanın temsiliydi. Çınlayan sesler Bizans dualarını Eski Kilise Slavcası ile söyledi ve bunlar katedral kubbelerinde ve freskli duvarlarında yankılandı. İç bölümü ayıran duvar kiliseden çok daha eskiydi. Moskova'nın en büyük ressamlarının, Yunanlı Theophanes, Andrey Rulbev, Gorodetsli Prokhor'un yaptığı ikonalarla kaplıydı. Kara cübbeli ve sakallı papazlar, hazırlık niteliğindeki kuşanma, buhur yakma ve armağanların örtülmesi gibi törenleri yerine getirerek mihraptaki özel bölmelerini dolandılar.

Aziz Ioannes Khrysostomos ibadetinin yerini alan Büyük St Basil ibadet tarzıyla yortu ayini yapıldı.[41] Slav değişkesi temelde Balkan Ortodoks uygulamalarıyla aynıydı. Bildik olmakla birlikte, sahnenin önünde sabırla bekleyen Rus cemaat için, İtalyanların veya İspanyolların Latinceyi anladıklarından daha anlaşılır değildi. *Synaxis*, yani Cemaat, kutlayıcılar yüksek koridora girince başladı ve bir diyakoz Huzur Duasını okudu: "Yukarıdan gelen huzur için,

Harita 15.
Moskof Devletinin Genişlemesi

ruhlarımızın selâmeti için, Rabba dua edelim. Bütün dünyanın huzuru için..." İlahiler, yortu şarkıları, mezmurlar, güzellemeler, Havarilerden ve İncillerden dersler, yakarışlar, başka dualar ve Kutsal Teslis adına Melek İlahileri bunu izledi. Olağan Giriş peşinden okunan İncil Matta II'nin ilk satırlarından seçilmişti:

Papaz, kitabı alırken eğilip ve kutsal kapıdan geçip uca doğru ilerledi, batıya dönüp dedi:

"Bilgelik, sebat et, kutsal İncil'i dinleyelim, huzur sizinle olsun."
Koro: "ve senin ruhunla."
Diyakoz: "Aziz Matta'ya göre kutsal İncil'in Dersi."
Koro: "İzzet Sana Ey Rabbimiz."
Papaz: "Dikkatimizi verelin."
Diyakoz sonra Dersi okudu:

Глава в҃.	Глава 2.
Їсⷭ҃ъ же рождшⷭ҃а въ ѵи. длеємѣ їюдейстѣмъ во дни ѡ҃ирода царѧ, се, волсви ѿ востокъ прїидоша во їерусалимъ, глаголюще:	Рождшуюся же Іисусу въ Виѳлеемѣ Іудейскомъ во дни царя Ирода, се, волсви отъ востокъ прїидоша въ Іерусалимъ,
в҃. гдѣ ѥсть рождейсѧ цр҃ь їюдейскїй, видѣхомъ бо звѣзду Его на востоцѣ и прїидохомъ поклонитисѧ ѥмⷧ҃.	говорящїе: 2. гдѣ родившійся Царь Іудейскій? ибо мы видѣли звѣзду Его на востокѣ и пришли поклонитися Ему.

("İmdi İsa çar Hirodesin günlerinde, Yahudiye Beytlehemminde doğduğu zaman, işte, şarktan Yeruşalime müneccimler gelip dediler: Yahudilerin çarı doğan zat neredir? Çünkü onun yıldızını şarkta gördük ve ona secde kılmaya geldik.")[42]

Ayinin ikinci bölümü, *Anaphora,* yani armağanların sunulması, Büyük Giriş'le başladı, papaz ve diyakozlar dua, buhur ve kandillerle yüksek platformun çevresinde dolandılar. Bunu Akidenin okunması, ekmek ve şarabın hazırlanması, Mesihin Duası ve Komünyon izledi. Komünyon sırasında koro "İsa"nın Gövdesini al, ölümsüz yaşam çeşmesinden tat'ı söyledi. Papaz, Ortodoks geleneğine uygun olarak komünyona katılan herkesi adıyla andı: "Tanrı'nın hizmetçisi İvan, kutsal gövde ve kana katıldı... kurtarıcımız İsa Mesih, onun günahlarını affet ve sonsuz yaşam ver". Şükrandan sonra papaz kutsanmış ekmeği dağıttı; insanlar öpsün diye haçı kaldırdı, sonra kapılar arkasından kapanmadan önce yeniden kendisine ait bölmeye girdi. Bitirişin son sözleri "Rab, şimdi hizmetçin huzur içinde ayrılıyor" *Kontakion*'un altıncı tondan biten ilahiler ona eşlik ediyordu:

Tecellisi sarsılmaz kiliseye gösterdin kendini,
Bütün insanlığa miras bıraktın kendinden emin efendiliğini
Senin buyruğunla mühürlenmiş
Vasıl, cennetle en kutsal olduğu kanıtlanmış
Hem şimdiye kadar hem de sonluğa dek ve ezeli dünyada. Amin.

Çok uzaklarda, Moskova halkının bilmediği bir yerde, Okyanus Amirali aynı sıralarda İspanya'ya dönüş yolculuğunun son aşaması için kış ortası fırtınalarına karşı savaşıyordu. Bir hafta içinde Palos'a ulaşacaktı.

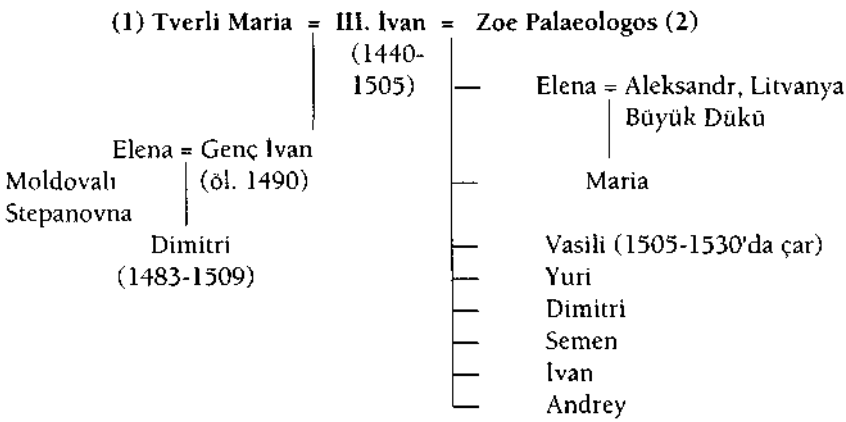
O yıl Moskova'da Noel kutlaması çok özel duygularla renklendi. Bilgili keşişler, bir süreden beri kimsenin yılın sona erdiğini göremeyeceğini söylüyorlardı. Ortodoks hesaplamalara göre Ağustos 1492, Kolomb'un yolculuğa çıktığı ay, Yaradılış'tan beri geçen yedinci bin yılın sonuydu ve çoklarınca Dünyanın Sonu olması bekleniyordu. Gerçekten de sonraki yıllar için kilise takvimi hesaplarını yapmak için kimse bir adım atmamıştı. Ortodokslar Latin Kilisesinde geçerli olan Jülyen takvimini kullanmakla birlikte, Yaratılış yılları *anni mundi*'yi hesaplamak için farklı sistemleri vardı. Gene, Bizanslılar gibi, dini yılı 1 Eylül'den başlatmak gelenekleriydi. Dolayısıyla Yaratılışın yedi günü inancı yedi bin yılın metaforu olarak kabul edilip Yaratılış MÖ 5509'da başlatılınca, MS 1492 7000 AM [Dünyanın yaratıldığı yıl] oluyordu ve en olası Yargı Günü bu yıldı. 31 Ağustos kritik tarihti. Bu olmadığına göre gök kubbenin çökeceği gün 31 Aralık'a, dindışı yılın son günü ve Hz İsa'nın doğuş zamanının ortasına ertelenmiş demekti. Epifania olaysız gelince, Moskova rahat bir nefes aldı.[43]

Moskova gerçekten de yeni kariyerinin eşiğinde duruyordu. Büyük Dük III. İvan Yargı Gününü hesaplarına katmıyordu. Kremlin, yani "Müstahkem Kent"i başkent olarak biçimlendirecek görkemli planları tamamlamak üzereydi. Simgesel ve ideolojik araçlarla, Moskova'nın artan siyasal gücüyle çakışacak olan güçlü Rus mitosunu devreye sokmaya hazırlanıyordu.

Rusların birçok kentinde kremlin vardı. Ama Moskova kremlini III. İvan tarafından yeniden tanımlandığı şekliyle her yerde mevcut olanı aştı. Ocak 1493'te kırmızı tuğlalı geniş duvarlar ve uzun kuleler tamamlanalı birkaç ay olmuştu. Bütün Londra kentini içine alacak büyüklükte 2.5 km çevresi olan düzensiz bir üçgen oluşturan alanı kaplamaktaydı. Merkezinde dört katedral ve büyük dükün ikametgâhıyla çevrili havadar bir meydan vardı. Müjde katedrali eski haliyleydi, daha üç yıl önce son rötuşlar yapılmıştı. Komşusu *Uspensky Sobor, Dormition Katedrali*, metropolitin makamı artık on üç yaşındaydı. Bolognalı mimar Aristotle Firavanti tarafından yapılmıştı ve antik Vladimir stili modern kullanımlar için uyarlanmıştı. Burası Moskova kilise mimarisi için standart haline geldi. İçinde galeriler olmayan kocaman bir açık alan vardı ve uygun kubbe ve tonozlarla örtülmüştü. Freskleri halen taklit edilemeyen parlak renklerle ve Yunanlı Dionysos'un uzun figürleriyle boyanıyordu. Öteki yandaki *Razpolozhenie* Kilisesi yedi yaşındaydı. *Arhangelsky Sobor*, Rönesans

cephesiyle, halen çizim aşamasındaydı. *Granovitaya Palata* Ivan'ın konutuydu ve Marco Rulto ile Pietro Solano tarafından yapılmış, adını cephesindeki elmas kesimi taşlardan almıştı. Ivan, birkaç yıl en sevdiği bakanla aynı konutu paylaştıktan sonra konutuna taşındı. Bu konut, Ivan'ın atalarına yüzyıllarca hizmet eden eski ahşap konağın yerini aldı. Hıristiyan dünyasında Roma ve Konstantinopolis'in dışında pek az başkent onun görkemiyle boy ölçüşebilirdi.

Granovitaya Sarayı'nda Ivan'ın hane halkı iki güçlü kadının rekabetiyle bölünmüş durumdaydı. Bunlar ikinci karısı Zoe Palaeologos ile gelini Elena Stepanovna'ydı. Zoe, son Bizans imparatorunun yeğeni, Ivan'la ilk karısı Tverli Maria'nın ölümünden sonra evlenmişti. İlk meşguliyeti başta on üç yaşındaki Vasili olmak üzere yedi çocuğunun mirasını korumaktı. Elena, Moldova Gospodarı IV. Stephan'ın kızıydı ve Ivan'ın ilk mirasçısı ve veliahdı, yeni ölmüş olan Genç Ivan'ın duluydu. Kaygısı dokuz yaşındaki oğlu Dimitri'nin çıkarlarını korumaktı. 1493'te III. Ivan henüz veliaht olarak oğlu Vasili veya torunu Dimitri'yi seçme konusunda karar vermiş değildi; ikisini de beğeniyordu. Kremlin'de görüntünün altındaki gerilim oldukça elektrikli olmalıydı.[44]

III. Ivan Rusya'da Tatar boyunduruğunu kıran çar olarak anımsanır. Tatar finans, askerlik ve siyaset yöntemlerinin bileşeni olarak değerlendirilmesi daha doğru olabilir. Bu yöntemleri han ve prenslerin değişen ittifaklarını Tatar boyunduruğu yerine Moskova boyunduruğunu getirmek için kullanmıştır. 1480'den sonra egemenliğini kesin biçimde reddettiği Altın Ordu ile mücadelesinde en yakın müttefiki Kırım Hanlığıdır. Ona, Tatarların hiçbir zaman kalkışmadığı biçimde Hıristiyan prensliklerin özgürlüklerine saldırmakta yardımcı olmuştur. Daha sonra tekel elde eden Moskova açısından, Büyük Ivan Rus egemenliğini yeniden kurmuştur. Novgorod veya Pskov okulundan olanlar açısından o Hıristiyan karşıtıydı, Rusya'nın en iyi geleneklerinin yıkıcısıydı. Vasiyetini yazarken kendisini, babası gibi, "Tanrı'nın en parlak kölesi" olarak tanımlamıştı.[45]

III. İvan yirmi yıl önce "çar" yani sezar/kayzer adını almıştı. Pskov cumhuriyetiyle yaptığı bir anlaşmada, muhtemelen öteki yerel prenslere karşı üstünlüğünü ifade etmek için bu unvanı kullanmıştı. Ve 1480'lerde çeşitli fırsatlarda bu davranışını tekrarladı. Ama "çar" Büyük Dük'ten yukarıda olmakla birlikte Bizans'ın *basileos* unvanıyla eşdeğer değildi. İmparatorun bütün öteki süslemelerine sahip olmadıkça tam emperyal saygınlığı kazanmış sayılmazdı. Sezar sonuçta yüce Augustus'un vekil veya naibine verilen lakaptı.

1489'da III. İvan bir başka unvan düşündü. Habsburglarla ilişkilerinde ona papa tarafından taç giydirilebileceği söylendi. Batıdaki konumu elbette kral konumuyla yüceltirdi. Ama *rex* veya *korol* unvanı Moskova onurunu zedeleyen bağlantılar içeriyordu [KRAL]. Bunu kabul etmek Yunanlıların Floransa'da işlediği iddia edilen Gerçek İnanç'a ihanet suçunu tekrarlamak olurdu. İvan reddetti. "Atalarım bir zamanlar Roma'yı papaya veren imparatorlarla arkadaştı" dedi.[46] Ama Habsburg emperyal amblemini benimsedi. 1490'lardan itibaren çift başlı kartal Viyana ve Konstantinopolis'te olduğu gibi Moskof devletinde de görülmeye başladı [AQUILA].

Dünyanın sonu hakkındaki korkuların yanında, Moskova Kilisesi büyük belirsizlikler yaşıyordu. Konstantinopolis patrikiyle yolu ayrılmıştı (Bkz. s. 487-488), ama tam bağımsız olamamıştı. Litvanya'da ikamet eden Kiev metropolitinin tersine, Moskova metropoliti piskoposlar tarafından seçiliyordu ve başka üst mevki tanımayan bir kilise örgütü tarafından yönetiliyordu. Kırk yıl boyunca bu durumu bir imparatorun yokluğuyla bağdaştırmak, Bizans geleneğine göre Kilise ile Devlet ayrılamadığından olanaksızdı. Doğru İnanç olmadan imparator olamayacağı gibi, imparator olmadan Doğru İnanç da olamazdı. Bazıları umudunu Konstantinopolis'in bir Ortodoks Hıristiyan imparator tarafından yeniden fethine, anıldığı adla Büyük İdea'ya bağladı. Ötekiler Latinlerin Alman imparatoruyla bir düzenleme yapılabileceğini umdular. Kalan tek seçenek Sırpların ve Bulgarların geçmişte yaptıklarını yapmak, kendi imparatorlarını bulmaktı.

Ama somut sorun sekizinci bin yıl için paskalya hesaplarını yaparak yeni paskalya düzenini oluşturmaktı. Metropolit Zosimus'un 1492 baharında aklındaki sorun buydu. Giriş'te "Rabbimizin Gelişini bekliyoruz" diye yazmıştı, "ama bunun saati bilinemez". Sonra kısa bir tarih özeti ekledi. Constantinus Yeni Roma'yı kurmuş, St Vladimir Rus'u vaftiz etmişti. Şimdi III. İvan "yeni Konstantinopolis-Moskova'nın yeni imparator Constantinus'u" olacaktı.[47] Moskova'nın artık bürüneceği yeni örtünün soyağacına ilk dolaylı atıf buydu.

Yine 1492'de ve yine ilk kez, "yeni Konstantinopolis-Moskova" daha bildik unvanla Üçüncü Roma olarak adlandırıldı. Bu yıl Novgorod piskoposu Gennadius'un Roma Efsanesi Beyaz Klobuck'un çevirisini ele geçirdiği ve girişte efsanenin elyazması nüshasının Roma'da nasıl bulunduğunun anlatıldığı iddia edilir. Bilim adamları bu metnin yaşı konusunda anlaşamıyor, bazı bölümlerinin daha sonraki tarihlerde eklendiğini iddia ediyorlar. Ama Giriş'in Moskova'dan Üçüncü Roma olarak söz etmesi bununla ilgisiz değildir. Giriş'in

yazarı bazen Ezra'nın Kıyamet'i üstüne çalışan bildik bir çevirmen olarak kabul edilir. Bu eser, piskopos Gennadius'un Moskova Kilisesine Latince *Vulgata*'nın eşdeğeri bir Kitabı Mukaddes çevirisi bağışlama isteğinin bir parçasıydı.[48]

Bir kez Rus prenslikler hizaya getirilince Moskova'nın emperyal hırsı elbette batı komşusu Litvanya Büyük Dükalığına yönelecekti. Litvanya Moğol işgaline uğramamış ve bundan yararlanmış, kuzey kesimi üs olarak kullanarak, Moskova'nın yaptığı gibi, eski Rus topraklarını ilhak etmişti. On beşinci yüzyıl sonunda Litvanya, Moskova gibi, Baltık denizinden Karadeniz sınırlarına kadar uzanan ve öncelikle Dinyeper havzasından oluşan kocaman bir ülkeyi yönetiyordu.

Litvanya, Moskova'nın tersine Batı etkisine açıktı. Büyük Dükalık yüzyıldan fazla süreyle Polonya ile kişisel birleşmenin yararını görmüştü (Bkz. s. 455-456). 1490'lara gelindiğinde Vilnius'taki Litvanya sarayı ve Katolik yönetici elit, dil ve siyasal kültür bakımından büyük oranda Polonyalılaşmıştı. Litvanya karadan yalnız Polonya'yı ve Litvanya'yı değil, Bohemya'ya ve Macaristan'a da sahipti. Moskova'nın tersine Litvanya büyük dinsel çeşitlilik gösteriyordu. Roma Katolik düzeni ne çok sayıda Ortodoks Hıristiyan ne de güçlü Yahudi unsurun sürekli etkisine dizgin olabiliyordu. Moskova'nın tersine Litvanya Ortodoks Kilisesi ne Konstantinopolis ne de eski Bizans sadakatinden kopmuştu. Kiev metropolitinin, Slav Ortodoksluğunu bölen ve ayrı Rus Ortodoks Kilisesi oluşumu yönünde dirençle ilerleyen Moskova'nın siyasetine direnmesi için her türlü neden mevcuttu.

1493 Ocağında Moskova'nın Litvanya'yla ilişkisi yeni bir biçim almak üzereydi. Altı ay önce Polonya Kralı ve Litvanya Büyük Dükü Casimir Jagiellonczyk ölmüştü ve ülkesi ikinci ve üçüncü oğulları arasında paylaşılmıştı. Polonya krallığı Jan Olbracht'a, Litvanya bekâr Aleksander'e kaldı. (En büyük oğlu zaten Bohemya ve Macaristan kralıydı.) III. Ivan fırsatı gördü. Bir yandan Büyük Dük Aleksandr'la Ivan'ın kızı Elena'yı siyaseten evlendirmek için görüşmeleri başlatmak üzere Vilnius'a elçi göndermeye hazırlanırken, aynı zamanda iki devletin arasındaki *modus vivendi*yi bozmak üzere koşulları hazırlıyordu. Moskova tarihinde ilk kez elçilerini o zamana kadar bilinmeyen *gosudar vseya Rusi* (bütün Rusların lordu) unvanını kullanma talimatını verdi.[49] Bir yanıyla dost, öteki yanıyla potansiyel düşmanlığı gözeten klasik çift yönlü diplomasi yürütüyordu. Ivan bilerek Litvanya'yı bütün Doğu Slavlarının geleceğini ilgilendiren soruna doğru çekiyordu.

Ivan amacına ulaşmak için duygusal bir gösteri hazırladı. Noelden bir süre önce Kremlin'de çalışan iki Litvanyalıyı tutuklattı. Onları kendisini zehirlemeye çalışmakla suçladı. Jan Lukhomski ile Polak Maciej'e karşı suçlamalar pek yerinde görünmüyordu, ama suçlu veya masum olmaları önemli değildi. Bütün dünyanın görmesi için donmuş Moskova gölünde açık bir kafese konuldular ve Ivan'ın elçisi Litvanya'ya doğru yola çıkarken kafeste canlı canlı yakıl-

dılar.[50] Buz ateşin sıcaklığıyla erir ve kafes sulara gömülürken, kömürleşen insanlardan büyük bir çıtırtıyla buhar çıkıyordu; Litvanya'nın siyasal geleceği hakkında bir şeyler söylendiği tahmin edilebilirdi.

"Bütün Rusların Lordu" unvanı tarih veya o günkü gerçeklikle uyumlu değildi. İngiltere krallarının Fransa'da hak iddia etmesiyle aynı kategoride bir iddiaydı. 1490'larda, birleşik Kiev Rusyasının bütün izleri silindikten iki buçuk yüzyıl sonra, böyle bir unvan, Fransa kralının Alman imparatorluğuyla mücadelesinde kendisini bütün Frankların lordu ilan etmesine benziyordu. O sırada Litvanya Rutenlerinin kendilerini Moskova Ruslarından farklı bir kimlik sahibi olarak görmeleriyle çelişiyordu. Gerçekten de Litvanyalılar için İvan'ın espri yeteneği dışında buna değer vermeleri söz konusu olamazdı. Ama beş yüz yıl sürecek toprak hırsının ideolojik köşe taşının ifade edildiğini bilemezlerdi.

Dolayısıyla 1493'te, Üçüncü Roma ideolojisinin bütün unsurları hazırlanmıştı. Ortodoks Kilisesinin kendisine imparator arayan bir dalı ve Bizans imparatoruyla akraba, kendisine çar unvanı almış ve bütün Rusların lordu olma iddiasında bulunan bir prens vardı. Bu unsurları yoğun bir teokratik devlette aranan mistik tarzda kuramla yoğuracak uygun bir ideolog dışında her şey hazırdı. Bu adam da eksik değildi.

Pskovlu Philotheus (y. 1450-1525), Pskov Eleazar manastırında yetişmiş bir keşişti. Ezra ve Danyal'ın kehanetlerinden, Sırbistan ve ikinci Bulgaristan İmparatorluğunun tarihsel geçmişine, düzmece-Methodius ve Manasses Kroniği'nden Beyaz Klobuck Efsanesi'ne kadar bilgi sahibiydi. Bu bilgiler ona özgü değildi. Philotheus yalnızca bunları Moskova prensleri lehine kullanma isteğiyle özellik kazanıyordu. Pskov, Novgorod gibi Moskova korkusuyla yaşıyordu. Keşişlerin çoğu şiddetle Moskova karşıtıydı. Kroniklerinde Kitabı Mukaddes'teki Nabukadnezar Rüyası veya Danyal'ın Hayalindeki dört hayvan bölümlerini yorumlarken, Nabukadnezar'ı Moskova'yla özdeşleştiren bir tutum içindeydiler. Hangi nedenle olursa olsun Philotheus bu malzemeyi Moskova lehine çevirmeye hazırdı. 1493'te, kırk yaşlarının başında, daha sonra *hegumen* veya başkan olacağı manastırda resmi bir otoritesi yoktu ve henüz onu ünlü edecek Namelerinden hiçbirini yazmamıştı. Ama onun görüşlerini biçimlendirecek olan Kilise çalkantısı gelişiyordu. Bu zaman içinde bütün Hıristiyanların Çara tam teslim olmalarını ve Latin Kilisesi'ne tam olarak karşı çıkmalarını savunmaya başlayacaktı. İvan'ın halefine verdiği Name'sinde yeni çarı adalete çağırıyordu, çünkü dünya artık tarihinin son dönemine giriyordu:

> Ve şimdi size diyorum; dikkatli olun ve kulak verin inançlı çar; Hıristiyanlığın bütün imparatorları sizde birleşti. İki Roma düştü ve Üçüncüsü ve Dördüncüsü olmayacak. Sizin Hıristiyan İmparatorluğunuz, büyük ilahiyatçıya göre sona ermeyecek. Ve Kiliseye göre Kutsal Davud'un sözü yerine gelecek: "O benim sonsuz dinlenme yerim olacak..." [51]

Daha sonra Munexin'e *Name*'sinde Philotheus "Astrologlar ve Latinlere Karşı" gürlüyordu:

> Ve şimdi, yalnızca Doğu'nun Kutsal Katolik ve Apostolik Kilisesi evrendeki güneşten daha parlak ışık saçıyor ve yalnızca Roma'nın yüce Ortodoks Çarı, tufandan gemisiyle kurtulan Nuh gibi Kiliseyi yönetiyor..."[52]

Burada, III. Ivan'ın ölümünden yirmi yıl sonra, açıkça onun siyasetinden esinlenmiş biçimde, hiçbir uzlaşma alanı bırakmayan Kilise ve Devlet ideolojisi kesin bir dille formüle ediliyordu.

Sonraki Rus geleneği Moskova'nın basitçe Bizans kisvesinin mirasçısı olduğunu kabul etti. Gerçekte Bizans formları kabul edilirken Bizans *ethos*unun özü kaybedilmişti. Moskova ideologları Doğu Roma Hıristiyanlığının evrensel ve ekümenik ideallerine ilgi göstermediler. Bu konuların en tanınmış tarihçisi Üçüncü Roma ideolojisini "cafcaflı bir ikame" olarak tanımlar. "Bizans'ın Hıristiyan evrenselliği Moskova ulusçuluğunun dar çerçevesine göre dönüştürülmüş ve saptırılmıştır."[53]

Moskova ilahiyatı III. Ivan'ın son yıllarında bu kısmıyla ilgili muhalefetle karşılaştı ve en uzlaşmaz öğeler lehine çözüme kavuşturuldu. Karşı çıkışlardan biri *Zhidovstvuyuşçiye*, yani Yahudileştiriciler diye bilinen mezhebin veya eğilimin görüşleriydi. Öteki muhalefet, Hıristiyan manastırların toprak elde ederek zenginleşmesine karşı çıkıyordu. Volokhamsk manastırı başrahibi Joseph hem "antiyahudileştirici" hem de "mülkiyetçiler"in örgütleyicisiydi.

Toprak mülkiyeti Moskova Kilisesinin iktidarının ayrılmaz parçasıydı. Ama önderliğini "Volga Ötesindeki Yaşlılar"ın yaptığı, Ortodoks manastırının eski, münzevi geleneğine bağlı kalan püriten keşişler grubu buna muhalefet ettiler. III. Ivan manastır zenginliğini ruhban sınıfının egemenliğinden çıkarmak için bir şema hazırlamıştı, ama bundan vazgeçmesi için ikna edildi. Konu onun ölümünden sonra patlak verdi; eski sevgili Patrikeev, şimdi keşiş olup Ortodoks dinsel hukukunun el kitabı *Nomocanon*'un yeni yayınını hazırladı. Patrikeev'in yardımcılarından biri olan Büyük Maxim Kilisesi'nin toprak mülkiyeti konusunda "mülksüz" yorum önerisi hazırlamıştı, ama canını kurtarıp kaçmayı başarabildi ancak.

Yahudileştiricilerin muhalefeti daha tutkuluydu. 1470'lerde ortaya çıkmışlardı ve Moskova karşıtı siyaset oluşturdukları söyleniyordu. Görüşleri iddiaya göre Polonya ve Litvanya Yahudilerinden esinlenmişti ve üyelerinin Yahudiliğin gizli hayranları olduğu söylenmekteydi. Faaliyetleri çarı kaygılandırmış görünmüyor. Böyle kuşkulu bir Novgorodluyu Uspensky katedraline başpapaz olarak atamıştı ve Elena Stepanovna'dan destek görmeleri söz konusu olabilirdi. 1490'da teslis karşıtlığı ve ikonakırıcılığı suçlamalarını görüşmek üzere bir konsil toplanmasına karşın, bu görüşlere rağbet en üst seviyede de devam etti. Fakat Manastır Başkanı Joseph mücadeleden vazgeçmedi. 1497'de *Provestitel* (Aydınlatıcı) adlı eserinde "Yahudileştirici ve Sodomlaştırı-

cı" olmakla suçladığı kişi "pis kötü kurt" Metropolit Zosima'dan başkası değildi.[54] Joseph ve ortağı Piskopos Gennadius İspanya Engizisyonunun hayranlarıydı ve heyecanları sonunda yüce *auto-da-fé* ile ödüllendirildi. Yurttaşlarını Rus tarihinde sürekli ortaya çıkacak bir temaya, kötülük Batı'dan gelir görüşüne inandırmayı başardılar. O zaman Batı öncelikle Novgorod ve Novgorod'un ötesinde Polonya-Litvanya demekti.

III. İvan'ın diplomasisi aynı yöne çevriliyordu.[55] Bugünlerde diplomasi aşırı yavaş ilerlerdi. Moskova elçileri altı ayla dört yıl arasında görevlerini yapıp döndüler ve genellikle durumun kendilerine verilen talimatlara göre değişmiş olduğunu gördüler. Yine de 1490'larda Litvanya'nın çevrelenmesinin, Moskova'nın öncelik verdiği bir iş olduğu açıktı. İvan'ın babası Litvanya'yla barışı on yıllarca korumuştu, onun ölümüyle İvan ve annesi, "Kardeşim Polonya Kralı ve Litvanya Büyük Dükü Casimir"e emanet edilmişlerdi.[56] Şimdi her şey değişiyordu.

1493'te III. İvan yirmi yıllık yoğun diplomasi faaliyetinin sonuna geliyordu. Ana iş Jogiellonları çevrelemek ve sınamaktı. Moldava Gospodarı IV. Stephan'ın, oğlunun evliliğiyle mühürlenen anlaşması, Moldavya'nın Polonya kralına bağlılık göstermesini engellemeye yetmemişti. Macaristan'la kurduğu Jagiellon karşıtı pakt, Matthias Corvinus'un ani ölümüyle ve Wlasyslaw Jagiellon'un Macar kralı seçilmesiyle yıkılmıştı. Bağımsız Mazovya dükleriyle bile temas kurmuştu. III. İvan, 1486'dan itibaren, o zamana kadar Moskova'nın Litvanya fiefi olduğunu sanan Habsburglarla bile ilişkiye geçerek, sürekli elçi değiş tokuşu yaptı. 1491'de bir Avusturya elçisi, Jörg von Thurn, İmparatorluk, Töton Şövalyeleri, Moldava ve Tatarların katıldığı büyük bir Jagiellon karşıtı koalisyon planladı. Ocak 1493'te İvan'ın elçisi Yuri Trakhaniot, Maximilian'ı Colmar'a kadar takip ederek görüştü ve sonunda İmparatorun Jagiellonlarla barış yaptığını, artık bir Haçlı Seferiyle ilgilenmediğini öğrendi. III. İvan'ın Kırım Tatarlarıyla ilişkisi önemli Litvanya karşıtı nitelik içeriyordu. Onlardan esas yararlanışı Altın Ordu'ya karşı müttefik oluşlarıydı ve Haziran 1491'de Altın Ordu'nun Dinyeper ağzında kurduğu kampı dağıtmak için üç ordu göndermişti. Aynı zamanda Moskova'dan destek bulan Tatarların enerjilerinin çoğunu Polonya ve Litvanya'ya akın düzenlemeye harcadıklarını da görüyordu.

1492-1493 Kışında Moskova Litvanya'yla düzensiz sınır savaşına girişti. Sınırdaki küçük prensliklerden bazıları taraf değiştirdi. Ryazan prensi, Litvanyalı Smolensk Voyvodası tarafından gerçekleştirilen ceza seferinin öcünü almak istiyordu. Dinyeper kaynaklarındaki Vyazma kentini ele geçirme emri almış olan Moskova ordusu birkaç gün içinde barış misyonuyla Vilnius'a yöneldi. İvan'ın düşüncesinin barış mı savaş mı olduğunu kimse bilemezdi.

Dolayısıyla bu keşifler çağında, Moskova, uzak da olsa tamamiyle yalıtılmış değildi. Moskova elçilerinin her biri yabancı mühendislerle, mimarlarla ve silahçılarla dönüyordu. Alman ve Polonyalı tüccarlar her yıl büyük miktarlarda kürk almak için geliyorlardı. Tudor İngilteresi, Valois Fransası veya Ferdi-

nando ve İsabella İspanyasıyla doğrudan temasın olmadığı doğrudur. Hollanda'yla Baltık ticareti Livonya'da kalıyordu ve henüz Kuzey Burnu'nu dolaşan rota açılmamıştı. Yine de Moskova Avrupa'nın geri kalanıyla sağlam iletişim yolları kurmuştu. Kuzeyde "Alman Yolu" Novgorod'dan Reval ve Riga'ya, buradan da Lübeck denizine gidiyordu. Karada orman yolları Smolensk önlerindeki batı sınırından Vilnius'a ve Varşova'ya uzanıyordu. III. İvan posta ve posta atları sistemi kurdu ve vasiyetinde bu sistemin yaşatılmasını istedi.[57] Güneyde ırmaklar yolcuları hızla Hazar Denizi ve Karadeniz'e ulaştırıyor, oradan gemilerle bütün Akdeniz'e geçiliyordu. Osmanlı ilerlemesine karşı Moskova, eski Bizans dünyasıyla, yani Balkanlardaki Yunanistan'la özellikle Athos ve Yunanistan yoluyla İtalya'yla temas halindeydi.

Moskova her koşulda kendi keşiflerini yapmaktaydı. 1466-1472'de Tverli tüccar Afanasii Nikitin (öl. 1472) İran ve Hindistan'a altı yıllık bir seyahat yaptı. Bakü yoluyla Hürmüz'e gitti ve Trabzon-Kefe yoluyla döndü. Maceraları ilk seyahat kitaplarından olan *Khozenie za tri moria* (Üç Deniz Ötesinde) adıyla yazıya döküldü. On yıl sonra Saltık ve Kurbskii'nin askeri seferleriyle Uraller aşıldı ve Irtiş'le Obi'nin kaynaklarına ulaşıldı (Lewis'le Clark'ın Amerika'da üç yıl sonraki seyahatlerine eşdeğer bir keşif). 1491'de iki Macar kâşif Peçora kollarını takip ederek Kutup bölgesine girdi ve gümüş, bakır madenleri buldu. Keşif olan Moskova'ya Ocak 1493'te Avusturyalı kaşif Snups'ın İmparator Maximilian'dan bir mektup getirip Obi'nin keşfi için izin istemesini açıklamaktadır. İvan, Habsburglarla bağlantıyı artık uygun görmediğinden Snups reddedildi.

Okyanus Amirali'nin keşif haberleri çeyrek yüzyıl gecikmeyle Yunanlı Maxim tarafından Moskova'ya ulaştırıldı. Yunanlı Maxim (Mikhail Trivolis, y. 1470-1560) parçaları halen kültürel bir bütün oluşturan ölmüş Bizans dünyasına aitti. Epirus'ta Arrta'da Osmanlı yönetimi altında doğmuştu; ailesi Venedik Korfu'suna taşındı. 1493'te Floransa'da Platoncu öğrenim gördü ve Savonarola'nın derslerine katıldı. Venedik ve Mirandola'daki çalışmalarından sonra Yunanca metinlerin çözümünde uzmanlaştı. Savonarola'nın kendi manastırı St. Marco'da Dominiken tarikatına bağlandı. Sonra keşiş Maximus adıyla, Pan-Ortodoks ve Greko-Slav ortamda Ortodoks ve Katolik gelenekler arasındaki bölünmeden etkilenmeyen Athos Dağındaki Vatopesi manastırında, on yıl çevirmenlik yaptı. Sonra Moskovalı bilim adamları eğitimini görmedikleri için, Moskova'ya Çarın Yunanca ve Bizans elyazmalarını düzenleme göreviyle davet edildi. Kısa sürede Moskova Kilisesinin katı dar görüşlülüğüyle ters düştü, böylelikle büyücülükle, casuslukla ve Konstantinopolis patrikliğine bağlılıkla suçlandı. Ama uzun hapis cezasından sağ çıktı, IV. İvan'la tanıştı ve onun koruması altına girdi. "Türünün son örneklerin biri"ydi.[58]

Maxim'in "Küba denilen büyük bir ada"dan söz eden yazıları 1550'lerde ortaya çıktı.[59] Kolomb'un Karayiplere çıktığı konusunda bilgisi olduğundan kuşku yoktur. Fakat kariyerinin kronolojisi önemlidir. Maxim otuz yıl zindan-

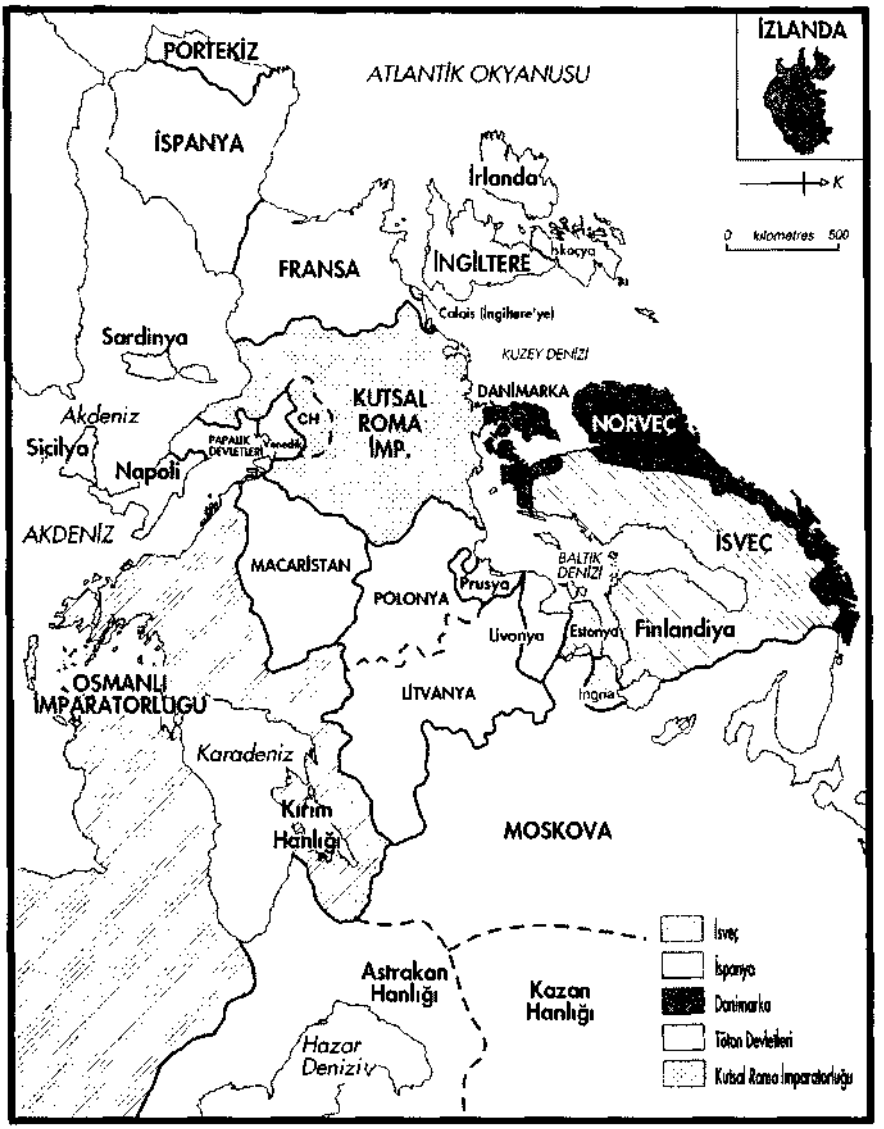
da kaldığına göre bu bilgiyi Moskova'ya ilk geldiği 1518'de, Kolomb'un ilk seyahatinden yirmi beş yıl sonra edinmiş olduğu varsayılabilir.

Tarihin mucizevi tesadüflerinden biri modern Rusya ile modern Amerika'nın, ikisinin de 1493 yılında gün ışığına çıkmalarıdır. Avrupalılar Yeni Dünya'yı öğrendiler ve gördüler; aynı anda Moskovalılar kendi Eski Dünyalarının sonunun henüz gelmediğini öğreniyorlardı.

VII
RENATIO
Rönesanslar ve Reformlar, y. 1450-1670

RÖNESANS hakkında sağlam bir gerçekdışılık anlayışı vardır. Modern Avrupa uygarlığını hem ortaçağ Hıristiyanlığından hem de İslamiyet gibi diğer Avrupa dışı uygarlıklardan ayırdığı varsayılan düşünce tarzının kesin bir başlangıcı veya sonu yoktu. Çok uzun bir süre boyunca küçük entelektüel elit bir tabakanın hâkimiyeti altında kalarak yeni ve eski rakip düşünce akımlarıyla rekabet etmek zorunda kaldı. Geleneksel olarak MS 1450'de başlayan ve "Rönesans ve Reformlar Çağı" denilen dönem sadece azınlığın ilgi duyduğu bir konu oldu. Avrupa toplumlarının büyük kısmına ve Avrupa'nın yayıldığı toprakların çoğuna herhangi bir etkide bulunmamıştı. Her nasılsa çağın en önemli özelliği olmayı başarsa da, o zamanın politik, sosyal ve kültürel yaşamının temel yönlerinden ayrı kalmak zorundaydı. Tipik olmamasına ve sergilenmemesine rağmen son derece önemliydi. Sandro Boticelli'nin ister muhteşem *Primavera*'sı (1478), ister gökleri andıran *Dalgalardan Yükselen Venüs*'ü (1485) olsun dönemin en önemli ifadeleri arasında yer alan harika figürleri gibi sanki ayakları yere basmıyordu. Beden bulamamış bir soyutlama, yeni ve canlandırıcı bir ruh olarak doğduğu dünyanın yüzeyinde yüzüyordu.

Bu sorunla karşılaşan dönemin birçok tarihçisi daha önce ilgilendikleri konuları bir yana bırakmışlardı. Artık azınlığın ilgi duyduğu bu konular üzeri-

Harita 16.
Avrupa, 1519

ne pek fazla yazmak moda olmaktan çıkmıştı. Hümanist düşünce, reform ilahiyatı ve bilimsel buluşlar ve deniz aşırı ülkelere yapılan seferler, yüksek kültüre aykırı olarak yerini maddi koşulların, ortaçağın sorunlarının ve popüler inancın (ve inançsızlığın) araştırmalarına bırakmak zorundaydı. Artık günümüzün profesyonelleri büyü, serserilik, hastalık veya koloni halklarının katliamı gibi konuları aydınlatmaktan hoşlanıyorlar. Bu, günümüzde çok uygun düzeltici bir tarz olabilir, fakat tıpkı bir zamanlar Nostradamus'u veya Friulili Miller'ı görmezden gelmede olduğu gibi, Leonardo'yu veya Luther'i unutmak tuhaftır. On yedinci yüzyılın ortalarındaki Avrupa'nın on beşinci yüzyıldaki halinden neden o kadar farklı olduğunu bilmek isteyen hiç kimse geleneksel konuları atlamayı göze alamaz.

Yine de dikkatsiz okuyucuya bazı şeyleri anımsatmakta fayda var. Rönesans ve Reformların dünyası aynı zamanda falcılığın, astrolojinin, mucizelerin, ruh çağırmanın, cadılığın, ölülerle konuşarak yapılan falcılığın, halk hekimliğinin, hayaletlerin, işaretlerin ve perilerin dünyasıydı. Büyü, din ve bilimle rekabetine ve ilişkisine devam ediyordu. Aslında halk arasında büyünün hâkimiyeti sonraki iki yüzyıl veya daha uzun bir dönem boyunca gelişen yeni fikirlerle birlikte yayılmıştı.[1] Bunun bir göstergesi, bu "Erken Modern Dönemin" aslında pek de modern olmadığıdır. Ekilen yeni tohumlara rağmen, ardından gelen Aydınlanma Dönemine göre, daha önceki ortaçağla daha çok ortak yanı bulunabilir.

✣

Bu nedenle **Rönesansı** tanımlamak pek kolay değildir ve onun Rönesans olmadığını söylemek belki de en kolayıdır. "Altı yüzyıl kadar önce Rönesansın kendi kendini keşfetmesinden bu yana" diye yakınıyor Amerikalı bir tarihçi, "ne olduğu konusunda hiçbir ortak kanı yoktu."[2] Örneğin Rönesans, sadece klasik sanat ve öğrenime duyulan yeni ilgiyle özde değildi, çünkü bu türden bir canlanma on ikinci yüzyıldan itibaren hız kazanmaktaydı. Aynı şekilde ortaçağın değerlerinin tümden reddedilmesi ya da Yunanlıların ve Roma'nın dünya görüşüne ani bir dönüş de değildi. Ve hepsinden öte Hıristiyan inancının bilinçli olarak terk edilmesiyle çok az ilgisi vardı. *Renatio* ya da "yeniden doğuş" terimi, "ruhani yeniden doğuş" veya "ölümden sonra yeniden canlanma" anlamında kullanılan Yunancanın ilahiyat terimi *palingenesis*'in Latince karşılığıydı. Rönesansın özü, klasik uygarlığın birdenbire yeniden keşfedilmesinde değil, daha çok geleneksel zevklerin ve akılcılığın temelinde bulunan otoritenin test edilmesi için klasik modellerin kullanılmasında yatıyordu. Bu yüzden daha önceleri tüm otoritenin kaynağı olan ortaçağ kilisesinin saygınlığını yitirmesinin kökenlerine inmeden Rönesansı anlamak mümkün değildir. Bu anlamda Rönesans dini reformlarla sonuçlanan aynı hareketin parçasıydı. Daha uzun vadede Reformlar ve Bilimsel Devrim yoluyla Aydınlanma Çağına bizi ulaşan evrimin ilk aşamasıydı. Zamanla "modern Avrupa"nın doğumunu hazırlayan uzun çözülme sürecini harekete geçirerek ortaçağ uygarlığın kalıplarını çatlatan ruhani güçtü **[BALETTO]**.

BALETTO

PAGAN dini törenlerinde önemli bir role sahip olan dans, ortaçağda kırsal eğlencelerin dışında büyük ölçüde görmezden geliniyordu. 1489'da Tortona'da Bergonzio di Botta'nın Milano dükünün düğününde sergilediği dini olmayan dansın tarzın kayıtlara geçmiş en eski örneği olduğu genelde kabul edilir. *Balletto*, Catherine de Médicis* zamanında İtalya'dan Fransız sarayına ihraç edildi ve orada XIV. Louis'nin döneminde en önemli sanat türü haline geldi. Lulli'nin *Triomphe de l'Amour*'u (1681) opera-balenin tarzını uzun süre belirledi.

Balenin modern teori ve pratiği büyük ölçüde on sekizinci yüzyılın ortalarında Paris'te, özellikle de krallık bale üstadı Jean Georges Noverre (1727-1810) tarafından geliştirildi. Marie Camargo veya kendini alçak gönüllü bir şekilde le dieu de la danse olarak adlandıran Gaetano Vestris gibi önde gelen dansçılar, eğitimlerini ve performanslarını beş klasik pozisyonun gramerine dayandırmışlardı. Daha sonraki bir aşamada, *Les Sylphides* (1832) veya Leo Delibes'in *Coppelia*'sında (1870) görüldüğü gibi, klasik tekniğin romantik müzikle bileşiminin son derece etkileyici olduğu anlaşıldı.

Rusya, Fransız ve İtalyan balesini ilk kez Büyük Petro zamanında ithal etti, fakat on dokuzuncu yüzyılda hızla taklitten yaratıcı mükemmelliğe ulaştı. Çaykovski'nin *Kuğu Gölü* (1876), *Uyuyan Güzel* (1890) ve *Fındıkıran* için bestelediği müzik Rusya'nın üstünlüğünün temellerini attı. Barışın son yıllarında Sergei Diaghilev (1872-1929) tarafından başlatılan *Ballets Russes* eşi görülmemiş başarılara imza attı. Fokin'in koreografisi, Nizinski ve Karsavina'nın dansları ve hepsinden öte Stravinski'nin partitürleri *Ateş Kuşu* (1910), *Petruşka* (1911) ve *Bahar Töreni* (1913) ile baleyi doruğa çıkardı. 1917 devrimlerinden sonra *Ballets Russes* yurt dışında kalırken, Sovyet Bolşoy ve Kirov Baleleri büyüleyici teknik ustalığı katı sanatsal tutuculukla birleştirdiler.

Baleden farklı olarak modern dans, tahmin edildiğinden daha eskidir. Müzikset ritmi uyumlu beden hareketlerine çevirmeye dayanan modern dansın temel ilkeleri, müzik öğretmeni François Delsarte (1811-1871) tarafından oluşturuldu. Delsarte bu sanatın iki önemli temsilcisine esin kaynağı oldu: bunlardan biri ritmik jimnastiğin öncüsü İsviçreli Jacques Dalcroze (1865-1950) ve diğeri de Macar Rodolf Laban (1879-1958) idi. Orta Avrupa'da modern dansın Nazileri kızdırmasından sonra, ağırlık merkezi Kuzey Amerika'ya kaydı.[1]

Bu süreçte Hıristiyanlıktan vazgeçilmedi. Ancak Kilisenin gücü yavaş yavaş din küresine indirgendi: dinin etkisi gittikçe daha çok bir kişisel vicdan sorunu olmakla sınırlandırıldı. İlahiyatçıların, bilim adamlarının ve filozofların

---

* Orijinal metinde Catherine de'Medici biçiminde yer almaktadır. Söz konusu kişi İtalyan asıllı olmakla birlikte, anıldığı sırada Fransa naibe kraliçesidir ve adı doğru olarak Catherine de Médicis biçiminde yazılmalıdır (e.n.).

spekülasyonları sonucunda, sanatçıların yapıtları ve hükümdarların izledikleri politikalar, tekelci güçler ve "totaliter" hak iddialarını elinde bulunduran Kilisenin kontrolünden kurtuldu. Rönesansın en önde gelen niteliği "zihin bağımsızlığı" olarak tanımlanmıştır. İdeali, bütün sanat ve düşünce dallarında uzmanlaşarak bilginin, zevklerin ve inançların oluşturulmasında hiçbir dış otoriteye bağlı olmaya gereksinim duymayan insandı. Bu tür bir insan l'uomo universale, yani "tam insan"dı.

Bu yeni düşüncenin en önemli ürünü, insanlığın içinde yaşadığı dünyayı tümüyle anlamaya gücünün yeteceği kanısının gittikçe yayılmasıydı. Büyük Rönesans kişileri kendine güven duygusuyla doluydular. Onlar tanrının verdiği yaratıcılığın, tanrının evreninin sırlarının aydınlatılmasında kullanılabileceğini ve kullanılması gerektiğini ve bunun devamı olarak insanın dünyadaki kaderinin kontrol edilebileceğini ve iyileştirilebileceğini hissetmişlerdi. Dindarlığı ve mistisizmi bunun tam karşıtı olan inançla desteklenen ortaçağ düşünce tarzından belirleyici kopma noktası burada yatıyordu; yani erkek ve kadının kendi çevreleri ve doğalarının işleyişinin anlaşılmazlığına tutsak düşerek, tanrının elinde çaresiz piyonlar olduğu inancı. Ortaçağın tavırları insanın yetersizliği, cahilliği ve güçsüzlüğü yüzünden duyulan korkutucu bir kaygının, yani kısaca evrensel günah kavramının hâkimiyeti altındaydı. Oysa Rönesans tavrı, tam tersine insan potansiyelinin gittikçe daha çok farkına varılmasından türeyen bir özgürleşme ve yenilenme duygusuyla besleniyordu. Spekülasyon, yeni girişimler, deneyler ve keşifler elbette başarıyla ödüllendirilebilirdi. Düşünce tarihçileri Rönesansı yeni fikirler ve yeni biçimler açısından incelerler; psikologlar ise o kadar uzun bir dönem boyunca yeni fikirlerin gelişmesini engelleyen korkuların ve yasakların fethedilmesine bakacaklardır (Bkz. Ek III. s. 1329).

Rönesans için basit tarihsel bir çatı kurulamaz. Edebiyat tarihçileri Rönesansın kökenlerini on dördüncü yüzyıl şarkılarında ve insan duygularını kendi içlerinde gözlemleyen Petrarca'nın sonelerinde (Bkz. Bölüm VI) arıyorlar. Sanat tarihçileri geriye dönüp ressam Giotto ve Masaccio'ya (1401-1428), Floransa'daki katedral için daha da cesur bir kubbe inşa etmek amacıyla Roma'daki Pantheon'un kubbesini ölçen mimar Filippo Brunelleschi'ye (1379-1446) veya heykeltıraş Ghiberti (1378-1455) ve Donatello'ya (1386-1466) bakıyorlar. Siyaset tarihçileri ise ilk kez olarak politikanın mekaniklerini, güç uğruna kazanılan güç olarak açıklayan Niccolo Machiavelli'ye (1469-1527) bakıyorlar. Bu öncülerin her biri Floransalıydı. Rönesansa ilk kez ev sahipliği yapan Floransa gayet adil bir şekilde kendini "modern Avrupa'nın anası" olarak ilan edebilir [FLAGELLATIO].

İşte böylesine çok yönlü Floransalıların bu eşsiz nesillerinden hiç kimse Leonardo da Vinci'nin (1452-1519) görkemine yaklaşamadı. Dünyanın belki de en çok beğenilen tablosu olan *La Gioconda*'nın (1506) ressamı görünüşe bakılırsa sınırsız merakını doyurmak için aynı derecede sınırsız yeteneklere sahipti. Defterlerinde anatomik çizimlerden helikopter, denizaltı, makineli tüfek tasarımlarına kadar her şey bulunmaktadır. (Almanya'da bu tür mekanik

icatların daha erken bir dönemde bile hırsla peşinden koşuluyordu.)[4] Sanatçının son yapıtlarından, büyücülük ününden kaynaklanan bir gizemle sarınalanmıştı. Küçük bir çocukken Floransa'daki sokak pazarından sadece özgür bırakmak için kafes kuşlarını satın aldığı söyleniyordu. Aynı şeyi sanat ve doğanın gizleri için de yaptı. Son yıllarını I. François'nın hizmetinde Fransa'da geçirdi. Loire üzerindeki Amboise'a yakın Chateau de Cloux'da, yani dünyanın "İtalya'dan daha İtalyan olan bir İtalya" denilen bölgesinde öldü[5] **[LEONARDO].**

FLAGELLATIO

PIERO DELLA FRANCESCA (1415-1492), genellikle Kırbaçlama olarak bilinen küçük resim çalışmasını 1447 ile 1460 arasındaki bir dönemde yaptı. Şu anda Urbino'daki Ulusal Galeride bulunan resim iki kanatlı yapısı, mimari ayrıntılara girmesi, büyüleyici perspektif kullanımı ve hepsinden öte anlaşılmaz alegorisiyle dikkati çeker (Bkz. Levha 39).[1] Resim iki ayrı bölüme ayrılmıştır. Sol tarafta eski bir avlunun inciyi andıran iç mekânında gece gerçekleşen bir kırbaçlama sahnesi yer alır. Sağ tarafta ise üç büyük erkek figürü açık bir bahçede konuşur. Sol taraftaki soluk ay ışığı, sağ taraftan dökülen gün ışığıyla dağılır.

Mimari unsurlar garip bir şekilde iki anlamlıdır. İmparator muhafızlarının avlularına benzeyen avlu kesinlikle klasiktir. Ağır çatı panelleri mermer bir yolda yükselen iki sıra Korinthos üslubunda yivli sütunla desteklenir. Merkezde Kudüs'ün sembolü olan ve üzerinde altın bir heykel bulunan *Helia capitolina* sütununa bir mahkûm bağlanmıştır. Buna rağmen üstlerinde taraça bulunan iki ortaçağ evi yan tarafta görünür. Arkada bir miktar yeşillik ve mavi bir gökyüzü vardır. Bu neden resmin bir bölümü geçmişte, diğeri şimdide tasarlanmıştır.

İki figür grubu arasında açık bir bağlantı görülür. Avludaki kamçılama sivri bir *"Palaelogi"* şapkası giyen oturmuş bir görevli, sarıklı bir Arap veya Türk ve kısa bir Roma togasına sarınmış bir hizmetkâr tarafından seyredilir. Bahçede ön planda yer alan grup yuvarlak bir şapka takmış, kestane renginde bir elbise ve yumuşak botlar giyinmiş sakallı bir Yunan; kırmızı iş kıyafeti giyinmiş, başında defne dalından bir çelenk olan bir genç ve Flaman tarzı kenarları kürklü brokar elbise giyinmiş zengin bir tüccardan oluşur.

Piero, mahkûmun küçük figürünün odakta yer almasını sağlamak için perspektif çizimi kullanır. Kirişlerin, çatı panellerinin ve sütunların birbirine yaklaşan çizgileri ve kaldırımın yandan görünen ve kısa gösterilen mermer kareleri, kendi içinde yer alan eylemi vurgulayan mimari bir dekorun ders kitaplarına özgü sergilenişidir.[2]

Alegoriye gelince, Piero'nun sanatının önemli bir temsilcisi, birbiriyle çelişen yorumların sayılamayacak kadar çok olduğunu söylemiştir.[3] Geleneksel görüş *Kırbaçlama*'nın İsa'nın Pilate öncesinde kırbaçlanmasını resmettiğini savunur. Birçok

yorumcu çıplak ayaklı genci Oddantonio di Montefeltro olarak tanımlar. Yine de Bizans'a özgü vurgular güçlüdür: o zamanın haberlerinde baş köşede yer alan Osmanlı kuşatması ve Konstantinopolis'in alınmasıyla ilişkili olan bir dizi yorumu akla getirmektedir. Bu durumda mahkûm İsa değil Bizanslıların ellerinde şehitliğe ulaşan yedinci yüzyıl Roma Papası St. Martin'dir. Başkanlık eden görevli Pilate değil Bizanz İmparatoru olabilir. Ön plandaki üç figür ise bir Yunan elçisinin Doğu İmparatorluğunun kurtarılması amacıyla bir haçlı seferi düzenlemesi için Batılı prenslere yalvardığı Mantova Ruhani Meclisinin beş üyesi (1459) olabilir.

Ancak önde gelen İngiliz bir otorite resmin Aziz Hieronymus'un Rüyasını temsil ettiğine kesinlikle inanmaktadır. Hieronymus bir keresinde rüyasında putperest Cicero'yu okuduğu için kırbaçlandığını görmüştür. Bu, iki bölüm arasındaki uyumsuzluğu açıklayabilir. Ön planda yer alan üç figür (iki erkek ve "çıplak ayaklı bir melek") "Aziz Hieronymus'un rüyasının öyküsünde kendini ifade eden, klasik edebiyat ve eski Kilise edebiyatı arasındaki ilişkiyi tartışmaktadırlar."[4]

Çizgisel perspektif, çağın sanatsal duyumuydu.[5] Piero'nun çağdaşı Paolo Uccello'yu o kadar heyecanlandırırdı ki, bunu tartışmak için yatakta karısını uykusundan uyandırırdı. İki boyutlu düz bir yüzey üzerinde üç boyutlu dünyanın gerçekçi bir görüntüsünü yaratmak için resimle ifade edilen bir sistemdi bu. Dünyayı insan gözünün gördüğü şekilde sunmayı amaçlıyordu ve bu anlamda ortaçağ sanatının donmuş orantılarının temelden reddedilmesini getirdi. İlk kez Brunelleschi tarafından klasik mimaride yaptığı araştırmalar sırasında keşfedildi ve başta Alberti'nin *De Pictura*'sı (1435), Piero'nun *De Prospettiva Pingendi*'si (1475 öncesi) ve Dürer'in *Ölçüm Üzerine İnceleme*'si olmak üzere birçok teorik araştırmayla incelendi. Kuralları paralel çizgilerin hayali bir "yok olma noktasına" ve "ufuk çizgisine" doğru resimsel yakınlaşmasını, "görüş noktasına" olan mesafelerine oranla nesnelerin boyunun küçülmesini ve merkezdeki görüş çizgisi boyunca uzanan resmin hatlarının kısa gösterilmesini içeriyordu.[6] Sistemin öncü örnekleri Ghiberti'nin Floransa'da Vaftiz Odasında bulunan *"Cennetin Kapıları"*ndaki bronz panellerde (1401-1424), St Maria Novella'da yüksek orta bölümde yer alan Masaccio'nun Teslis freskosunda (1427) görülebilir. Diğer standart parçalar arasında da Uccello'nun *San Romango Çarpışması* (1450), Mantegna'nın *Ölü İsa'ya Ağıt* (1480) ve Leonardo'nun *Son Akşam Yemeği* (1497) adlı yapıtları bulunmaktadır.

Perspektif sonraki dört yüz yıl boyunca temsili sanata hâkim olacaktı. Leonardo bunu "resmin dizgin ve dümeni" olarak adlandırıyordu.[7] Modern bir eleştirmen ise ona "tam Avrupalı görüş biçimi" diyecekti.[8] Modern sanatçılar sonunda geleneksel yöntemlerden vazgeçmeye başladıklarında, çizgisel perspektif doğal olarak hedeflerinden biri haline geldi. Giorgio de Chirico (1888-1978) ve onun *Scuola Metafisica*'sı, *Rahatsız Edici Esin Perileri* (1917) gibi resimlerde, tıpkı Paul Klee'nin *Hayalet Perspektif*'te (1920) yaptığı gibi bozulan perspektifin etkilerini araştırdı. Son tahlilde bir kâğıt üzerindeki tüm çizgilerin yanılgılarla ilgili olduğunu gösteren görsel bilmeceleri icat etmek Hollandalı M. C. Escher'e (1898-1970) kaldı **|İZLENİM|**.

Rönesans hiçbir zaman İtalya veya İtalyan modalarıyla sınırlı değildi ve etkileri düzenli olarak Latin Hıristiyanlığında yayılıyordu. Modern bilginler bazen bu gerçeği atlarlar. İsviçreli tarihçi Jakob Burckhardt'ın *İtalya'da Rönesans Kültürü* (Basel, 1860) adlı eseri, birçok insanın daha geniş boyutlardan habersiz bırakıldığını ortaya çıkardı. Aslında dönemin entelektüel heyecanı Kuzey Avrupa'da, özellikle de Burgonya ve Almanya kentlerinde çok önceden gözlemlenebiliyordu. Fransa'da ise ithal edilen İtalyan modalarına ek olarak birçok yerel tarz sergilendi. Aynı şekilde İtalya'nın yakın komşularıyla da sınırlı değildi: Örneğin Macaristan ve Polonya'yı İspanya'dan daha derin bir şekilde etkiledi; Ortodoks dünyanın sınırlarına ulaşana dek aşılamayan hiçbir engelle karşılaşmadı. Osmanlı İmparatorluğunun etkisi altındaki ülkelerde Rönesansın izleri çok hafifti; eski Rusya'da ise birkaç sanatsal taklitten öteye gidemedi. Aslında Latin Batısına yeni bir hayat kazandırarak, Rönesans sadece Doğu ile Batı arasındaki uçurumu derinleştirdi.

LEONARDO

LEONARDO DA VİNCİ (1452-1519) en çok yan uğraş olarak sürdürdüğü resimleriyle tanınan solak ve eşcinsel bir mühendisti. Floransalı bir avukat ile Vinci köyünden köylü bir kızın aşklarının çocuğu olarak dünyaya gelmişti. Genel olarak Avrupa'dan çıkan "dahilerin" çok daha yönlü olarak bilinir. Bazıları tamamlanmamış olan resimlerinden günümüze sadece bir düzine kadarı kalmıştır. Fakat bunlar arasında Paris'teki *Mona Lisa*, Milano'daki *Son Akşam Yemeği* ve Krakov'daki *Şemiili Kadın* gibi bir dizi başyapıt bulunur. Solak olması onu tersten yazmaya zorluyordu ve metin sadece bir ayna yardımıyla okunabiliyordu. Cinsel eğilimi Salai adındaki asalak bir eşe tahammül etmesine ve sürekli bir idam edilme korkusu içinde yaşamasına neden oldu. En değerli mirası, hiçbir zaman gün ışığına çıkmayan binlerce aygıtın ve icatın taslaklarını ve açıklamalarını içeren ciltler dolusu bilimsel defterinde bulunabilir.[1] Tabii bir dahinin özelliklerini ölçmeye çalışan herkesin sürekli olarak dikkatini çekmesine hiç şaşmamalı. Sözde onun özelliklerini paylaşan önemli Avrupalılara ait her tür listede adı geçmektedir:

Solaklık	Beyin radyasyon seviyeleri	Eşcinsellik
Tiberius	(Bruner ölçeğinde 500 = "dahi")	Sappho
Michelangelo	Leonardo, 720	Büyük İskender
C. P. E. Bach	Michelangelo, 688	Julius Caesar
II. George	Cheiro (el falcısı), 675	Hadrianus
Nelson	Helena Blavatsky, 660	Arslan Yürekli Richard
Carlyle	Tiziano, 660	A. Poliziano, bilgin
Tahmini IQ	Büyük Friedrich, 657	Botticelli
		III. Julius, Papa

John Stuart Mill, 190	Francis Bacon, 640	Kardinal Carafa
Goethe, 185	Rembrandt, 638	III. Henri
T. Chartterton, 170	Goethe, 608	Francis Bacon
Voltaire, 170	Napoléon, 598	VI. ve I. James
Georges Sand, 150	Chopin, 550	Jean-Baptiste Lully
Mozart, 150	El Greco, 550	Kraliçe Christina
Lord Byron, 150	Rasputin, 526	Büyük Friedrich
Dickens, 145	Picasso, 515	Alexander von Humbolt
Galileo Galilei, 145	Mussolini, 470	Hans Christian Andersen
Napoléon, 140	Einstein, 469	Çaykovski
Wagner, 135	Freud, 420	Wilde
Darwin, 135		Proust
Beethoven, 135		Keynes
Leonardo, 135		

Leonardo'nun ölümünden sonra dehasını kopya etmek için bir deney yapıldı. Üvey erkek kardeşi Bartolomeo Leonardo, annesi gibi aynı kasabadan gelen bir kız aradı, ondan bir erkek çocuk yaptı ve oğlanı Floransa'nın en iyi stüdyolarından birinde yetiştirdi. Pierino da Vinci (1530-1553) büyük bir yetenek sergiledi: Gençliğinde yaptığı resimler yanlışlıkla Michelangelo'ya atfedilecek kadar iyiydi. Ancak dehası henüz olgunlaşmadan öldü.[3]

Rönesansın nedenleri geniş olduğu kadar derindi de. Bunlar kentlerin ve ortaçağ sonu ticaretinin büyümesine, zengin ve güçlü kapitalist patronların doğmasına, hem ekonomik hem de sanatsal yaşamı etkileyen teknik gelişmeye bağlanabilir. Fakat ruhani gelişmelerin kaynağı her şeyden önce ruhani âlemde aranmalıdır. Burada Kilisenin zayıflığı ve geleneksel öğretisini kuşatan umutsuzluk en önemli faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Rönesansın ve aynı zamanda reformların köklerinin fikir aleminde bulunması hiç de tesadüf değildir.

On beşinci yüzyıldaki Yeni Bilgi üç yeni özellik içeriyordu. Bunlardan biri, özellikle ortaçağ bilim adamlarının dikkatini çekmeyen ve uzun bir zamandır görmezden gelinen Homeros ve Ciceron gibi klasik yazarların yeniden ele alınmasıydı. İkincisi Latinceye en önemli ortak olarak eski Yunancanın canlandırılmasıydı. Üçüncüsü ise orijinal İbranice ve Yunanca metinlerin eleştirel incelemesine dayanan Kitabı Mukaddes araştırmacılığının doğuşuydu. Bu son faaliyet laik Rönesans ile kutsal yazıların otoritesine büyük önem veren dini reformlar arasında önemli bir bağ kurulmasına yol açtı. Matbaanın gelişinden çok önce klasik metinlerin bilim adamlarınca eleştirilmesi gittikçe hız kazanıyordu. Burada önderlik yine Petrarca tarafından yapıldı. Ve böylece kendisi

Boccaccio, Guarino, Filelfo, Bruni, Aurispa ve yorulmak bilmez koleksiyoncu ve papanın sekreteri G. F. Poggio Bracciolini (1380-1459) tarafından taklit edildi. Poggio'nun rakibi Lorenzo Valla (1406-1457) hem Ciceron'un kullandığı Latinceye üstünlük kazandıran De *Elegantiis Latinae Linguae* adlı bilimsel araştırmadan hem de sahte Constantinus Bağışı'nın yorumlanmasından sorumluydu. Bir zamanlar Floransa'da Yunanca profesörlüğü yapan Bizanslı Manuel Chrysoloras (1355-1415) ile şair ve Homeros çevirmeni Angelo Poliziano (1454-94) tarafından teşvik edilen Yunan geleneği, 1453'ten sonra Yunan mültecilerin ve onların el yazması kitaplarının yarattığı dalgayla güçlendi. Daha sonraki bilginler kuşağıysa İtalya'da kabalayı yorumlayan Helenist ve Doğu dilleri ve edebiyatı uzmanı G. Pico della Mirandola (1463-1494) ve Marsilio Ficino (1433-1499); Fransa'da Jacques Lefevre d'Etaples (1455-1537) ve Guillaume Budé (1467-1540); Almanya'da İbrani araştırmacısı Johann Reuchlin (1455-1522), gezgin şövalye Ulrich von Hutten (1488-1523) ve Philip Melanchthon (1497-1560) tarafından yönetiliyordu. Özellikle bilimin geleceğiyle ilgili olarak önem taşıyan yapıt, Ficino'nun İskenderiyeli Hermes Trismegistus çevirisiydi. Matbaa ise hareket oldukça ilerlediğinde gündelik hayata girdi **[KABALA] [MATBAA].**

Bu tür "hümanistlerin" heyecanlı toplulukları Oxford ve Salamancadan Krakov ve Lwow'a kadar her yerde ortaya çıkıyordu. Kardinal Beaufort'dan Kardinal Olesnicki'ye kadar hümanistlerin koruyucuları genellikle önemli Kilise mensuplarıydı. Hepsi de eskiye olan bağlılıklarıyla, daha küçük kardeşlerinden biri olan Anconalı Cyriac'ın *cri de coeur*'ünü tekrar ederlerdi: "Ölüleri uyandırmaya gidiyorum." Hepsi de içlerinde en büyükleri olan Rotterdamlı Erasmus'a saygı gösteriyordu.

Rotterdamlı bir Hollandalı olan ve daha çok takma "Desiderus" ve "Erasmus" adlarıyla tanınan Gerhard Gerhards (1466-1536) Hıristiyan humanizmasının en önemli temsilcisiydi. Deventer'de bilgin, Utrecht'de koro şefi, Cambrai Piskoposunun sekreteri, Londra ve Cambridge'i sık sık ziyaret eden ve Basel'de uzun zaman yaşayan Erasmus, "kendini Tanrısallığın bilimsel incelemesinin en önemli uzmanı... klasik kapsamlı bilginin ve edebi zevkin mihenk taşı yaptı"[6] Matbaa çağının ilk gerçekten popüler yazarlarından biri olarak (*Moriae Encomium* [Delinin Deliliğe Övgüsü, 1511] adlı yapıtı hayatı boyunca 43 baskı yaptı) yeni humanizmayı Katolik gelenekle evlendirmek için herkesten fazla çalıştı. *Enchiridion Militis Christiani* (Hıristiyan Askerin El Kitabı, 1516) adlı yapıtı bir başka çok satandı. Yakın dostu Thomas More gibi, Platoncudan çok bir Paulusçu idi. Yunanca Yeni Ahit'i yayımlaması (1516) bir dönüm noktasıydı. Kitabın önsözü şu ünlü sözcükleri içeriyordu:

> Bütün kadınların İncili Aziz Paulus'un ve Yeni Ahit'teki mektuplarını okumasını isterdim. Bunlar her dile çevrilseydi.... ve sadece İskoçyalılarla İrlandalılar tarafından *değil*, Türkler ve Suriyelilerle Araplar tarafından da anlaşılsaydı. Çiftçi sabanını sürerken Kitabı Mukaddes'ten parçalar söyleseydi ve dokumacı mekiğinin sesiyle birlikte Kitabı Mukaddes'ten deyişler mırıldansaydı...[7]

Belki de en etkileyici olanı onun güzel ve çelişkili mizacıydı. O Kilisenin politikada yeri olmaması gerektiğini şiddetle savunan bir rahip, bilgiçlik taslamaya karşı derin bir nefret duyan bir bilgin, kralların ve prenslerin kalbini kıran krallık ve imparatorluk tan maaş alan biriydi. Reformlara hiç katılmayan Kilisenin kötüye kullanılmasına karşı çıkan gerçek bir protestocu; kendini adamış bir hümanist ve Hıristiyandı. Kitapları yüzyıllar boyunca Kilisenin okunması yasak kitaplar listesinde kaldı, fakat İngiltere'de, İsviçre'de ve Hollanda'da serbestçe basıldı. Hem nazik bir ılımlılık hem de yabani yaratıcılığı birleştiren bir kişiliği vardı. "Kim bilir ne felaketler doğardı" diye soruyordu Romalı II. Julius'a, "eğer Başpiskoposlar ile İsa'nın vekilleri onun yoksulluk ve çile dolu hayatını taklit etmeye kalksalardı?" Bunun yanıtı "binlerce yazıcının, dalkavuğun..., katırcının... ve kadın satıcısının" işsiz kalmasıydı.[8] "İsa da" diye yazdı Engizisyonun zulmü karşısında, "insanlığın deliliğiyle uğraşmak için deli durumuna düşürüldü."[9]

Erasmus çağın dilini büyük ölçüde etkiledi. Şerh edilmiş Adagia koleksiyonu (1508) dünyanın ilk çok satan kitabıydı ve üç binden fazla atasözü ve deyimi halkın gündelik diline kazandırdı:

oleum camina	ateşe yağ (dökmek)
ululas Athenas	Atina'ya baykuşlar (göndermek)
iugulare mortuos	cesetlerin boğazını kesmek
mortuum flagellas	ölü (atı) kamçılıyorsun
asinus ad lyram	lire kıç (koymak)
arare litus	sahilde saban sürmek
surdo oppedere	sağırın önünde geğirmek
mulgere hircum	tekenin sütünü sağmak
barba tenus sapientes	sakallıysa akıllıdır.[10]

Hümanizm, Yeni Bilginin hem müjdecisi hem de katalizörü olduğu daha geniş kapsamlı entelektüel harekete yakıştırılan etikettir. Bu ortaçağın teokratik veya Tanrı merkezli dünya görüşünden, Rönesansın insanı evrenin merkezi kabul eden veya insan merkezli görüşüne temel bir geçişti. Hümanizmanın manifestosunun Pico'nun *İnsanın Saygınlığı* adlı incelemesinde kaleme alındığı söylenebilir; hümanizma zamanla tüm bilgi ve sanat dallarına yayılmıştır. Bireylerin eşsizliğine ve değerine verdiği yeni önemle yaratılan, insan kişiliği kavramıyla değer kazanır. Değişim süreçlerinin ve dolayısıyla ilerleme fikrinin incelenmesi anlamında tarihin doğuşu bu dönemde olmuştur ve bilimin canlanmasıyla (yani denenmeden ve kanıtlanmadan hiçbir şeyin doğru kabul edilemeyeceği ilkesiyle) bağlantılıdır. Rönesans dini düşünce alanında Protestanların bireysel vicdana verdiği önemin gerekli bir önkoşuluydu. Sanatta insan bedenine ve insan yüzlerinin eşsizliğine duyulan yeni ilgiye eşlik ediyordu. Politikada Hıristiyan cemaatine karşıt olarak egemen devlet fikrine ve dolayısıyla modern ulusallığın başlangıcına önem veriyordu. Egemen ulus-devlet, kendi kendini yöneten insanın kolektif karşılığıdır [**DEVLET**].

Hem putatapar antik dönemden hoşlanmasıyla hem de insanın eleştirel yeteneklerini kullanmasında ısrar edişiyle Rönesans hümanizması, Hıristiyanlığın daha önceleri hâkim olan tarzları ve varsayımlarıyla çelişiyordu. Gelenekçiler, onun gerçek niyetine rağmen, dini yıkacağına ve kısıtlanması gerektiğine inanıyorlardı. Beş yüzyıl sonra, Hıristiyanlığın çözülmesi daha da ilerlediğinde, birçok Hıristiyan teolog tarafından tüm yozlaşmanın kaynağı olarak görüldü. Katolik bir filozofa göre:

> Rönesans ve ortaçağ arasındaki farklılık bir şeyler eklemenin ya da çıkartmanın doğurduğu bir farklılık değildi. Rönesans... Ortaçağ artı insan değil, ortaçağ eksi Tanrıydı.

Amerikalı bir Protestan da daha bağışlayıcı olmamıştır: "Rönesans o anti Hıristiyan kavramın gerçek beşiğidir: Özerk birey." Rus bir Ortodoks ise en ödünsüz tavrı sergiliyordu:

> Rönesans hümanizması, insanın özerkliğini ve kültürel yaratıcılığını, bilimde ve sanatta özgürlüğünü onayladı. İşte Rönesansın gerçeği burada yatmaktadır, çünkü insanlığın yaratıcı gücünün, ortaçağ Hıristiyanlığının yoluna çıkardığı engelleri ve kısıtlamaları aşması için bu çok önemliydi. Ancak ne yazık ki Rönesans, aynı zamanda insanın kendi kendine yeterliliğini ileri sürmeye ve insanla Hıristiyanlığın ebedi doğruları arasında bir çatlak oluşturmaya başladı... Burada modern tarihin trajedisinin başlangıç noktası karşımıza çıkıyor... Tanrı İnsanın düşmanı ve insan da Tanrının düşmanı oldu.[11]

Yakın tarihlerde ise aynı nedenle Hıristiyanlığa duydukları küçümsemeyi saklamayan birçokları (Marksistler, bilimsel sosyologlar ve ateistler bunlar arasındadır) Rönesansı Avrupa'nın kurtuluşunun başlangıcı olarak memnuniyetle karşıladılar. Ancak hiçbir şey Rönesans üstatlarını bundan daha fazla dehşete düşüremezdi. İçlerinden çok azı kendi hümanizmaları ile dinleri arasında herhangi bir çelişki gördü; birçok çağdaş Hıristiyan da bunu onaylar. Deskartesçi rasyonalizmden Darvinci bilime kadar Rönesanstan türeyen bütün gelişmeler köktendinciler tarafından dine aykırı olarak yargılandı; sonra yine Hıristiyanlık bunları adapte etti ve benimsedi. Kendi başına bırakılan hümanizma, her zaman mantıklı varış noktasını ateizmde bulacaktır. Ancak Avrupa uygarlığı aslında bu aşırı yolu izlemedi. Ardından gelen çelişkilerin tümü aracılığıyla inanç ile akıl, gelenek ile yenilik, kabul edilen düzen ile kanaat arasında yeni ve hep değişen bir sentez bulundu. Laik konuların öneminin artmasına rağmen, Avrupa sanatının ezici çoğunluğu dini temalara sadık kalmaya devam etti; bütün büyük ustalar dini inancı olan kişilerdi. Gayet uygun bir şekilde uzun süren yaşamının sonunda Michelangelo Buonarroti (1474-1564) (Floransalı Davuid'un heykeltıraşı (1504), Sixtunus Şapelinin ressamı ve San Pietro katedralinin mimarı) teselli bulmak amacıyla mümince şiire sığındılar:

Giunto e gia 'l corso della vita mia
con tempestoso mar per fragil barca,
al commun porto, ov'a render si varca
conto e ragion d'ogni' opra trista e pia.
Onde l'affettuosa fantasia,
che l'arte me fece idol' e monarca,
conosco or ben, com'era d'error carca,
e quel c'a mal suo grado ogn'uom desia.
Gli amorosi pensier, gia vani e lieti,
che fien'or, s'a due morti m'avvicino?
D'una so 'l certo, e 'l altra mi minaccia.
Ne pinger ne scolpir fia piu che quieti
l'anima volta a quell' Amor divino
c'aperse, a prender noi, 'n croce le braccia.

(Hayatım / fırtınalı denizlerde kırık dökük bir gemiyle / tüm kötü ve dindar eylemlerimizin hesabını vermek için / çağrıldığımız ortak limana ulaştı / Sanatı idolüm ve hükümdarım yapan / sevilen fantezi nereden geliyor / Artık bir hata yığını olduğumu biliyorum / ve her insanın kendi zararına bir şeyleri arzuladığını / Bir zamanlar hafif ve neşeli olan o aşk düşünceleri / şimdi iki ölüm bana rahat vermiyorsa ne olacak? / Diğeri sıkıntı verirken, birinin kesinliğini biliyorum / Ne resim ne de heykel gerçek bir sükun veriyor / ruhum bizi bağrına basmak için haçta kollarını açan / ilahi aşka doğru dönüyor.)[12]

Rönesans düşüncesinde eğitim çok önemli bir role sahipti. Hümanistler, Yeni İnsanı yaratmak için okul çocukları ve öğrencilerle işe başlamak gerektiğini biliyorlardı. Vittorino da Feltre'den Erasmus'un *Bir Prensin Eğitimi*'ne kadar eğitimle ilgili tezler ve deneyler çoğaldı. Onların ideali Hıristiyan eğitiminin temel sistemini korurken, gençliğin hem zihinsel hem de fiziksel yeteneklerini geliştirmekti. Bu amaçla Yunancanın ve Latincenin yanı sıra jimnastik dersleri başladı. Mantova'daki Vittorino akademisi genellikle bu yeni tarzın ilkokulu olarak kabul edilir. Dana sonraki örnekler arasında Londra'da yeniden kurulan St Paul Okulu (1512) bulunmaktadır.

Rönesans müziği, *Missa* için çok sesli bestelerin yanı sıra laik koro müziğinin ortaya çıkmasıyla kendini gösterir. Büyük ustalar, Josquin des Prez (1445-1521) ve çalışmaları Fransa'da olduğu kadar İtalya'da da ödüllendirilen Clement Jannequin (1485-1558), sesle manzaralar çizdiler. Jannequin'in Les Oiseaux, Les Cris de Paris veya La Bataille de Marignan gibi parçaları neşe ve enerjiyle doludur. *Madrigal* sanatı uluslar arası bir lavtacılar okuluyla devam ettirilerek, büyük ölçüde yayıldı.

Rönesans sanatı üzerine ders kitapları, konuyu birbirinden kesin çizgilerle ayrılan üç döneme ayırma eğilimindedir. On beşinci yüzyılın Erken Rönesansının ardından on altıncı yüzyıl ortalarında "ulaşılan uyum" ile Geç Rönesans ve ondan sonraki taklitçi aşırı üslupçuluk gelir. Büyük yenilikçiler

arasında perspektifin fatihi Paolo Uccello (1397-1475), gerçekçi eylemin ustası Andrea Mantegna (1431-1506) ve manzarayla insan biçiminin büyülü birleştiricisi Sandro Botticelli (1446-1510) bulunmaktadır. Üç yüce dev ise genellikle Leonardo, Raphael Santi (1483-1520) ve müthiş Michelangelo olarak kabul edilir. Elbette taklitçiler sürüyleydi. Ancak taklit bir dalkavukluk biçimidir ve insan yüzüyle bedeni, manzara ve ışığın ele alınması dönüşüme uğramıştır. Raphael'in Madonna'ları ruh olarak ortaçağ ikonlarından dünyalar kadar farklıydı.

Yine de aşırı titiz sınıflandırmalara karşı gelinmelidir. Bir kere yenilikçilik devam etti. Formun ve rengin kullanılışında hiçbir yapıt Antonio Allegri'nin (Correggio, 1489-1534), Venedikli Tiziano Vercelli'nin (1477-1576) ve Jacopo Robusti'nin (Tintoretto, 1518-1594) veya Venedik üzerinden Toledo'ya ulaşan Giritli Domenico Theotocopuli'nin (El Greco, 1541-1614) cesur tualleri kadar yenilikçi olamazdı. Ayrıca ilk önce Burgonya'da hâkim olan Kuzey Avrupa sanatı kuvvetle bağımsız bir yolda gelişti. Albrecht Dürer (1471-1528), Nurembergli Lucas Cranach (1472-1553), peyzaj ressamı Regensburglu Albrecht Altdorfer ve portre ressamı Augsburglu Hans Holbein etrafında oluşan Alman okulu, güneyle temas halindeydi, ancak etkilenmekten çok uzaktı. Son olarak süregelen ortaçağ gelenekleriyle daha yakın bir bağlantı içinde olan güçlü ve özgün sanatçıları hesaba katmak zorundayız. Bunların arasında Almanya ve Polonya'da çalışan olağanüstü mihrap oymacısı Veit Stoss veya Wit Stwosz'u (1447-1533), Grünewald'in gizemli ustasını (1460-1528), Cehennem vizyonlarıyla fantastik Hollandalı Hieronymus Bosch'u* (ölümü 1516) veya Flaman "köylü hayatı" ressamı Yaşlı Pieter Bruegel'i (y. 1525-1569) sayabiliriz.

Rönesans mimarisi genellikle Gotik üsluba gösterdiği tepkilerle kendini gösterir. En erken örneği Pazzi Şapelinde (1430) görülen Floransa "klasik üslubu"nu birçokları beğeniyordu. Andrea Palladio'nun (1518-1580) klasik villaları Avrupa soyluları arasında takıntı durumuna gelmişti. Çok güzel resimlendirilen ve Venedik'te basılan *Quattro Libri della Architectura* (1570) adlı eseri bütün saygın kütüphanelerde yerini almıştı. Barut tozu kalelerin modasının geçmesine neden olduğunda, inşaat fonları özellikle Loire'da aristokratların oturduğu bölgelerdeki muhteşem saraylara, belediye idaresinin gururunu yansıtan kasaba evlerinin önündeki anıtlara, Almanya ile Hollanda'daki kemerli meydanlara ve Amsterdam'dan Ausburg'a, Leipzig'e ve Zamosc'a kadar İtalyan tarzı resmi kent binalarına harcanmaya başladı.

Rönesans edebiyatının en temel özelliği dünyaya her açıdan yepyeni bir üslupla bakan yerel dillerin kullanılmasında görülen patlamaydı. Hümanistlerin deneme olarak yaptıkları çalışmalar, on altıncı yüzyılda yerini tam anlamıyla gelişmiş ulusal edebiyatlara bıraktı. Aslında halk dilinde yazılmış popüler bir edebi geleneğe sahip olmak modern ulusal kimliğin anahtar unsurlarından biri

---

* Orijinal metinde Bosch'un Hollandalı olduğu bildirilmiştir. Oysa kendisi Bois-le-Duc doğumlu bir Flamandır (e.n.).

olacaktı. Bu gelenek Fransızcada Pléiade şairleri, Portekizcede Luiz de Camoens (1524-1580), İspanyolcada Miguel Cervantes (1547-1616), Felemenkçede Anna Bijns (1494-1575) ve Joost van den Vondel (doğumu 1587), Lehçede Jan Kochanowski ve İngilizcede Elizabeth dönemi şairleri ve oyun yazarları Spenser, Marlowe ve Shakespeare tarafından kuruldu. Geleneğin daha eski ve güçlü olduğu İtalyancada ise Ludovico Ariosto (1474-1533) ve Torquato Tasso (1544-1595) tarafından güçlendirildi [SINGULARIS].

Avrupa'nın dilsel topluluklarının hepsi de ciddi bir edebiyat külliyatı oluşturamadı. Geride kalanlar, özellikle Almanya, Rusya ve Balkanlarda hâlâ dini arayışlarla meşguldüler. Alman edebiyatı Luther'den başka çok az dev çıkardı. Sebastian Brant'in (1457-1521) hicivli *Narrenschiff*'i veya *"Deliler Gemisi"* ile Christofels von Gremmelshausen'in (1625-1676) sabıkalılar arasında geçen romanı *Simplicissimus*'u arasında, dinsel risaleler ve Doktor Johann Faustus'un öyküsü gibi popüler *Volksbücher*'lerin (halk için yazılan kitaplar) ötesinde kayda değer bir şey yazılmadı [FAUSTUS]. Orta Avrupa'da ise önemli bir edebiyat dalı uluslararası bir dil olan Latincede yazılmaya devam etti. Dante ve Petrarca'dan sonra, yeni Latin şiirinin en önde gelen temsilcileri arasında Kutsal Roma İmparatorluğunun ilk şairi azamı Alman Conrad Pickel, namı diğer "Celtes" (1459-1508), Macar Ianus Pannonius (1434-1472), İtalyan Fracastorius (1483-1548) ve Alciati (1492-1550) ve Polonyalı Dantiscus (1485-1548) ile Ianicius (1516-1543) bulunuyordu.

Rönesansın Kilise reformlarına yönelik daha eski hareketle ortak bir yanı olduğu açıkça ortadaydı. Hümanistler ve geleceğin reformistleri hem fosilleşmiş Kiliseyi devlet işlerine karıştıran tavırlar karşısında yıpranıyor hem de yönetimdeki hiyerarşinin kuşkularından zarar görüyorlardı. Ayrıca Yeni Ahit'in eleştirel incelenmesini destekleyerek, her iki grup da yeni gelen nesli ilkel Hıristiyanlığın kaybolmuş erdemlerini düşlemeye zorladı; tıpkı diğerlerinin klasik eski zamanların kaybolan çağını düşlemesi gibi. Bu bağlamda, her ne kadar pek iç açıcı bir benzetme olmasa da, "Erasmus'un yumurtayı yumurtladığı ve Luther'in kuluçkadan çıkardığı" söyleniyordu.

SİNGULARİS

BİREYCİLİK genelde "Batı uygarlığının" doğasında var olan özelliklerden biri olarak kabul edilir. Michel de Montaigne, öncü bireycilerden biri olduğunu rahatlıkla iddia edebilirdi:

> Dünyadaki en büyük şey nasıl kendine ait olacağını bilmektir. Herkes önündeki şeye bakar. Fakat ben kendi içime bakıyorum. Kendimin dışında hiçbir kaygım yok. Sürekli olarak kendi hakkımda düşünüp taşınıyor, kendimi kontrol ediyor, kendimin tadına bakıyorum... Topluma kısmen bir şeyler borçluyuz, fakat çoğunlukla kendimize borçluyuz. Kişinin kendini başkalarına ödünç vermesi ve yine kendini sadece kendine vermesi gerekir.[1]

Bireyciliğin kökleri Platonculukta, Hıristiyan ruh teolojisinde ve ortaçağ felsefesinin nominalizminde saptanmıştır.[2] Fakat ana dalga Burckhardt'ın parlak bireyleriyle karakterize ettiği Rönesans ile birlikte geldi. İnsana duyulan kültürel ilgi, kişisel vicdana duyulan dini ilgi ve kapitalist girişimciliğe duyulan ekonomik ilgi hep birlikte bireyi merkeze koydu. Aydınlanma Locke ve Spinoza ile başlayarak, "bireyin özgürlüğü" ve "insan hakları" konusunu Avrupa kültürünün ortak diline katılana kadar inceden inceye işledi.

On dokuzuncu yüzyılda bireyci teori birkaç farklı yol üzerinde gelişti. Kant kısıtlamaya uğramaksızın kişisel çıkarların peşinde koşulmasının ahlak dışı olduğunu belirtmişti ve bireylerle toplumun birbiriyle çelişen çıkarlarını uzlaştırma görevi *Özgürlük Üzerine* (1850) adlı eseriyle John Stuart Mill'e düştü. *Socialisme et liberte*'de (1898) Jean Jaurès sosyalist terimlere başvurarak benzer bir denemeye girişti. Yine de her zaman aşırı olanı takip etmeye hazır insanlar vardı. *Birey ve Mülkiyeti* (1844) adlı eserinde Max Stirner "ulus", "devlet" veya "toplum" gibi her türlü kolektifliği küçümsüyordu. *Sosyalist Düzende İnsan Ruhu* (1891) adlı çalışmasında Oscar Wilde ise yaratıcı sanatçının mutlak haklarını savundu: "Sanat dünyanın bugüne kadar gördüğü bireyciliğin en yoğun ifadesidir."

Yirminci yüzyılda hem komünizm hem faşizm bireyi küçümsedi. Demokratik devletlerde bile, abartılan hükümet bürokrasileri hizmet etmek için yaratıldıkları kişilere genellikle zulmettiler. Yeni liberal tepki 1920'lerin "Viyana Okulunda" hız kazandı. Liderlerinin tümü [Karl Popper (doğumu 1902), Ludwig von Mises (1881-1973) ve Friedrich von Hayek (doğumu 1899)] göç ettiler. Hayek'in *Serfliğe Giden Yol* (1944) ve *Bireycilik ve Ekonomik Düzen* (1949) adlı eserleri savaş sonrası yeni tutucuları eğitti. Ateşli bir öğrenci bir keresinde hiddetle şöyle ilan ediyordu: "Toplum diye bir şey yoktur."[3]

Bu türden aşırılıklar vatandaşı sadece bir mal, hizmet ve hak tüketicisi olarak sunmak eğilimindeydi. Politika bir "yakınmalar kültürü"ne doğru yozlaşma tehditini taşıyordu. Belirli bir noktada bunun tam karşıtı olan eğilim, aynı derecede saygıdeğer olan görev geleneği içinde kendini yeniden öne sürmekteydi.[4]

Reformasyon: Buna rağmen Reformasyonu basitçe Rönesansın bir devamı olarak görmek mümkün değildir. Hümanizmadan farklı olarak, reformasyon ortaçağın en derin iman geleneklerine hitap ediyordu ve sadece bilginleri değil kitleleri de etkileyen dini bir yeniden canlanma dalgası üzerinde ilerliyordu. Katolik Kilisesini bozulmamış durumda tutmak için elinden geleni yapan ve reform hareketinin bir kolu dağılmaya başladığında, arınmış ve birleştirilmiş bir din için yürüttükleri kampanyayı iki misli güçlendiren insanlar tarafından başlatılmıştı. İnsanın tolerans gösterme özelliğiyle hiçbir ilgisi yoktu. Bu yüzden Rönesansın ve Reformasyonun çıkış noktalarının ortak olması, sonradan bunların çok ayrı yönlerde akan nehirlere bölündüğü gerçeğinin gizlenmesine neden olmamalıdır. Benzer bir bölünme Kilise reformu hareketinde de gelişti.

Geniş kapsamlı dinsel bir canlanma olarak başlayan şey, zamanla sonraları Katolik Reformu ve Protestan Reformu olarak bilinen iki ayrı ve birbirine düşman harekete bölündü.

On beşinci yüzyılın sonunda açıkça görülen dini canlanma, büyük ölçüde ruhban sınıfının çöküşünden duyulan popüler nefret ve bıkkınlıkla yönlendiriliyordu. Genel Ruhani Meclisin her on yılda bir toplanmıya çağrılacağı ilan edilse de, Kilise 1430'lardan beri bunu bir kere bile yapmamıştı. St Vincent Ferrer OP (y.ö. 1455) ve Sienalı St Bernardine'den Polonyalı St Casimir'e kadar (1458-1484), uzun bir azizler soyunun aziz mertebesine yükseltilmesi bir bütün olarak Kilisede görülen aşikâr aziz yokluğunu azaltamadı. Avrupa papazlık gibi kutsal değerleri satın alan piskoposların, akrabalarını kayıran papaların, rasgele cinsel ilişkide bulunan rahiplerin, aylak keşişlerin ve hepsinden önemlisi Kilisenin müthiş dünyevi zenginliğinin öyküleriyle çalkalanıyordu.

Tabii yine yakın gelecekte olacakların habercisi Floransa'dan geldi. Fanatik birader, Fra Girollamo Savonarola'nın (1452-1498) vahşi cehennem ateşi vaazları, 1490'larda geçici olarak Medici ailesini ülke dışına süren ve sadece biraderin yakılmasıyla sonuçlanan bir ayaklanma başlattı. İspanya'da Kardinal Ximenes'in yönetiminde dini disiplin, enerji dolu bilginlikle birleştirildi. 1498'de kurulan Alcala Üniversitesindeki yeni ilahiyat okulu, çokdilli Kitabı Mukaddes'i (1517) hazırladı. İtalya'da ise Kardinal Giampietro Carafa'nın (1476-1559) yönetiminde, geleceğin IV. Paulus'u ve 1511'deki İlahi Aşk Kilisesi'nin (*Oratoire*), yani Romalı kilise mensuplarının sözü geçen topluluğunun kurucusu, kendilerini diğerleriyle birlikte yoğun iman uygulamaları ve hayır işlerinin yer aldığı bir sisteme bağladılar. Bunlardan ne keşiş ne de birader olan kilise mensuplarının bir dizi yeni Katolik dinsel örgütü doğdu (bunların arasında Theatineleri (1523), Barnabiteleri (1528), Cizvitleri (1540) ve Oratoirecıları sayabiliriz).

Dini canlanmanın etkileri Rodrigo de Borgia (IV. Alexander, 1492-1503) ve Giuliano della Rovere'nin (II. Julius, 1503-1513) papalıkları sırasında Kilisenin ününün en kötü olduğu zamanlara denk geldi. Alexander'ın tutkuyla bağlı olduğu şeyler altın, kadınlar ve piç çocuklarının kariyerleriydi. Julius "içten gelen bir savaş ve fetih aşkını" yüceltti; kendisi tam zırh kuşanarak savaşa katılan, San Pietro'yu yeniden inşa eden ve Papalık Devletlerini kuran papa olarak anımsanır. 1508'de Almanya'da "günahların pişmanlık getirerek affedilmesinin" satışı (Arafta cezalandırılmaktan kurtuluşu garantileyen kâğıt sertifikalar) yoluyla savaşlarının maliyetini ve San Pietro'nun inşaatını ödemeyi planlarken, Roma, Saksonya'da bulunan Wittenberg'den Augustinus tarikatından genç bir keşiş tarafından ziyaret edildi. Martin Luther gördükleri karşısında dehşete kapıldı. "Ahlak bozukluğu bile" diye yazdı, "mükemmelliğe ulaşabilir."[13]

Böylece Luther (1483-1546) on yıl içinde kendini ilk "Protestan" isyanının başında buldu. Wittenberg'de ilahiyat hocası olarak verdiği dersler "sadece inançla haklı çıkmanın mümkün olduğu" öğretisinin birkaç yıldır olgunlaşmakta olduğunu gösterir; dahası, kendi içsel kanılarıyla boğuşan bir adam ola-

rak o günün nazik hümanistlerine karşı çok az sabrı vardı. Görülmedik bir şekilde zalim ve aksi bir insandı. Kullandığı sözcükler genellikle bir daha ağza alınacak gibi değildi. Ona göre Roma cinsel sapıklığın merkezi ve Mahşerin Canavarıydı.

Luther'in öfkesi Almanya'da Johann Tetzel adında affedilme sertifikaları satan bir biraderin ortaya çıkmasıyla doruk noktasına ulaştı. Tetzel, emrindekilerin papalığın kasalarına büyük miktarlarda paralar ödemesini hiç hoş bulmayan Saksonya elektörü tarafından bölgeden sürüldü. Böylece Luther, Tetzel'in teolojik dayanaklarına meydan okuyarak, aslında hükümdarının izlediği politikayı destekliyordu. 31 Ekim 1517'deki Bütün Azizler Yortusu arifesinde Wittenberg kalesi kilisesinin kapısına bu bağışlarına sertifikalarına karşı fikirlerini içeren Doksan Beş Tez adındaki kâğıdı asarak kaderini etkileyen bir adım attı.

Bu ünlü meydan okuma hareketi birkaç sonuç verdi. Birincisi, Luther kendisini bir dizi açık tartışmanın ortasında buldu, bunların arasında en önemlisi resmi olarak aforoz edilmesiyle sonuçlanan (Haziran 1520) Leipzig'deki Dr von Eck'in yönettiği tartışmaydı. Yaptığı hazırlıklar sırasında Luther, Lutherciliğin temel tezlerini kaleme aldı (*Kararlar, Hıristiyan İnsanın Kurtuluşu, Alman Ulusuna Hitaben, Tanrının Kilisesinin Babil Tutsaklığı*) ve halkın önünde Papalığın çıkardığı Aforoz Kararını, Exurge Domine'yi yaktı. İkincisi, bu olaylardan sonra Alman siyaseti Luther'in cezalandırılmasını savunanlarla karşı çıkanlar olarak ikiye bölündü. 1521'de İmparator V. Karl, Luther'i Worms'daki İmparatorluk Konseyi önünde konuşması için çağırdı. Constanz'daki Hus gibi Luther de kendisini metanetle savundu:

> Andığım Kutsal Metinlerin etkisi altındayım; vicdanım Tanrının Sözünün tutsağıdır. Hiçbir sözümü geri alamam ve almayacağım, çünkü vicdana karşı hareket etmek ne güvenli ne de dürüstçedir... *Hier stehe ich. Ich kann nicht anders* (İşte burada duruyorum. Başka türlüsünü yapamam).

Bundan sonra Sakson Prensin adamları tarafından gizlice götürülerek Wartburg Kalesine saklandı. Luther aleyhinde Konseyin verdiği aforoz kararı uygulanamadı. Dini protesto politik bir isyana dönüşmeye başlamıştı.

Almanya 1522-1525 yıllarında iki önemli kargaşanın patlamasıyla çalkalandı: Trier'de İmparatorluk şövalyelerinin kavgası (1522-1523) ve Bavyera'daki Waldshut'ta başlayan Köylüler Savaşının (1524-1525) yarattığı şiddetli toplumsal çalkantılar. Luther'in kiliseyi yenilgiye uğratması siyasi otoritenin de yenilgiye uğratılmasında rol oynamış olabilir; fakat kendisi Köylülerin "başbakanı" Wendelin Hippler'in yayımladığı "on iki maddeye" hiçbir sempati duymuyordu. İsyancı çeteler Thuringia kadar kuzeye ilerleyince, Luther kesin bir şekilde toplumsal düzeni ve prenslerin haklarını savunarak, *Katil ve Hırsız Köylü Sürülerine Karşı* adlı eleştirisini yayımladı. Köylü isyanları böylece bir kan gölü içinde yok edildi.

Lutherci isyan İmparatorluk Diyetinin sonraki üç oturumunda kesin şeklini aldı. İmparatora karşı çıkanlar, imparator Fransa ve Türklere karşı sürdürülen savaşlarla ülke meselelerinden uzaklaşmışken, konumlarını güçlendirme

fırsatını değerlendirmeyi bildiler. 1526'da Speier'deki Diyetin Geri Çekilme Beyanında ünlü din işlerinde prensliğin özgürlüğü formulünü metne katmayı başardılar: Cuius regio, eius religio (yönetme hakkı kimdeyse dini belirleme hakkı da ondadır). 1529'da Speier'deki ikinci Diyet toplantısında, resmi olarak kendilerine adlarını kazandıran Protestolarını sundular ve Geri Çekilmenin iptal edilmesinde ısrar ettiler. 1530'da Ausburg'da inançlarını içeren ölçülü bir özet sundular. Melanchthon tarafından hazırlanan bu Ausburg İkrarı, Protestanların manifestosuydu; bundan sonra hoşgörüsüz bir İmparator Nisan 1531'i teslim olmaları için son tarih olarak belirledi. Yanıt olarak Protestan prensler silahlı Schmalkalden Birliğini oluşturdular. Ve böylece Katolik ile Protestan kampları kesin bir çizgiyle belirlenmiş oldu [GESANG].

GESANG

MARTIN LUTHER'İN kırkıncı mezmurun tefsiri -"Tanrı bizim sığınağımız ve gücümüzdür"- ilk kez J. Klug'un 1529 tarihli *Gesangbuch*'unda müziğe aktarıldı. "Wittenberg bülbülü"nü kilise reformcusu ve ilahiyatçı olduğu kadar bir şair ve besteci olarak gösteriyordu. Zamanla Hıristiyan repertuarında belki de en önemli ilahi oldu:

EIN' FESTE BURG 8 7 8 7 6 6 6 7

Ein' feste Burg ist unser God
ein gute Wehr und Waffen
Er hilft uns frei aus aller Not,
Die uns hat betroffen.

Der alte boese Feind
Mit Ernst er's jetzt meint,
gross Macht und viel List,
sein grausam Ruestung ist
auf Erd ist nich seins gleichen.[1]

Tanrımız hâlâ güvenli dayanağımızdır
Güvenilir bir kalkan ve silahtır;
Şimdi sizi tutsak almış olan,
Bütün kötülüklerden kurtulmamıza
yardım eder.
Cehennemin eski Prensi
Amacı yenilse de yükseldi artık;
Bu sırada o
Güçlü bir beceri ve güç sergiledi
Dünyada ise hiçbir dostu yok.[2]

Bir keşiş olarak Luther kilise müziğine yabancı değildi. Güzel tenor bir sesi vardı ve herkesin kilisede şarkı söyleme zevkini paylaşmasını istedi. Müziksel katılım, bütün

bu inananlar cemaatinin teolojik öğretisinin ayinsel karşılığı olacaktı. Luther toplu olarak müzik yapılmasına son derece önem verdi. *Formula Missae*'si (1523) daha sonraki İsveç ayini için temel oluşturarak Latince *Missa*'yı yeniden yapılandırdı. Öğrencisi J. Walter tarafından yayımlanan Geystliche Gesangk Buchlein (1526) çok sesli korolar için bir antoloji haline geldi. 1525'te dünyanın ilk müzik matbaasını Wittenberg'te kurdu. *Deutsche Messe und Ordnung Gottesdienst* (1526) adlı çalışması ana dilde söylenen bir *Missa* türü oluşturdu. Bu çalışma Husçu ilahi *"Jesus Christus, unser Heiland"*ın bir versiyonu ile sona eriyordu. Heinrich Lufft'un *Enchiridion*'u (yine 1526) o güne kadarki ilk toplu ilahi kitabıydı. Worms Diyetinden sonraki beş yıl içinde, Luther'in izleyicileri iyi bir müzik donanımına sahip olmuşlardı.

Lutherci müzik geleneği uzak erimli sonuçlar verdi. Her kilisenin cemaati kendi şarkıcısını *(cantor)*, orgcusunu, koro okulunu ve eğitimli şarkıcılarla çalgıcılar grubunu devam ettirmek zorundaydı. Sonuç olarak Almanya'nın Avrupa'nın en iyi müzik eğitimi almış ulusu, yani Avrupa'nın laik müziğinde en zengin kaynak olmasında önemli bir rol oynadı. Dahi J. S. Bach, Lutherciliktен daha bereketli toprak bulamazdı.

Almanya'nın müziksel saygınlığının kökeninde Alman dilinin ve ritimlerinin yattığını ileri süren bir hipotez vardır. Bu, doğru ya da yanlış olabilir. Fakat 1525'te Luther'in şu sözleriyle karşılaşırız: "Metin notalar, aksan, melodi ve performans gerçek ana dilden ve onun yansımalarından gelişmelidir". Luther'in halk dilinin kullanılmasına verdiği önem Alman eğitim sistemini derinden etkiledi. Luther, Walter, Rhaw ve Heinrich Schutz'un (1585-1672) ilahileri ve ayinleriyle daha sonraki Bach, Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert ve Brahms'ın muhteşem eserleri arasında dolaysız bir bağlantı vardır.[3]

İzole edilmiş durumdaki Luther geleneğini kutlamak kuşkusuz Katolik müziğe ve çeşitli Hıristiyan geleneklerinin zengin etkileşimlerine ihanet etmektir. Ancak "Katolik çok sesliliği" üzerindeki yasağı, *Genevre Mezamir*'ini (1562) metrik eş perdelilik koleksiyonu durumuna düşüren Kalvinizmin steril müziğine bir bakış atmak, Luther'in müzik üretimindeki etkileyici üslubunu görmek için yeterlidir.

İngiltere Kilisesi, Tallis, Gibbons ve Byrd tarafından başlatılan harika bir gelenek geliştirerek Luther'in müzikalitesini birçok yönden paylaştı. Sonraları Chapel Royal soylularından olan Waltham Manasırının bir keşişi tarafından bestelenen *Tallis's Canon* büyüleyici basitliğiyle *Ein' feste Burg*'un Anglikan karşılığıdır ve ek olarak sekiz parçalı bir şarkıdır:

TALLIS KANONU 8 8 8 8 (LM)

Bu gece şükürler olsun sana Tanrım
Işığın verdiği tüm nimetler için
Ne olur Kralların Kralı tut beni
Her şeye kadir kanatlarının altında.[1]

Aynı şekilde Luther gibi kolaylıkla çok sesliliği benimseyen Ortodoks Kilisesinin muhteşem müzik geleneğini de görmezden gelemeyiz. Burada müzik aletleri üzerine konulan yasak, koro şarkısına son derece özel bir uzmanlaşma getirdi. Katolik Kilisesi her zaman müzik aletlerinin eşlik etmesine izin vermişti. Günümüze kadar gelen alet en eski kilise orgu 1320 tarihli Valais'deki Sion'da hâlâ kullanılmaktadır. Ancak Rusya veya Ukrayna'da çok seslilik sadece insan sesiyle sağlanmak zorundaydı; böylece müziği takdir ettiği kadar yapmaya da hazır bir kültür doğurdu. Bu anlamda Çaykovski de tıpkı Bach gibi bir tesadüf değildi.

Bu arada Lutherci protesto hareketi, her biri Protestanlığın kapsamını genişleten bir dizi paralel olayla güçleniyordu. 1518'de İsviçre'de Erasmus'un dengi, Zürih'te "halkın rahibi" Helenist Huldrych Zwingli (1484-1531) hem dini örgütlenme hem de öğreti yüzünden Roma Kilisesine meydan okudu. O da Luther gibi işe bağışlanma sertifikalarının kötülüğünü ortaya dökerek başladı ve Luther'in inançla bağışlanma kavramına katıldı. Fakat aynı zamanda piskoposların otoritesini reddetti ve *Missa*'nın basit ve sembolik bir törenden başka bir şey olmadığını anlattı. İsviçre Konfederasyonunu bölen beş Katolik orman kantonuna karşı yapılan savaşta, Protestan bayrağını taşırken 1531'de Cappel'de öldürüldü. Yerel dinsel örgütlerin demokratik kendi işlerini kendileri yönetme hakkını talep eden önemli bir Protestan akımı başlattı [HOLİZM].

1521'de Saksonya'daki Zwickau'da çocukların vaftizini reddeden bir Hıristiyan mezhebi (Anabaptist) ya da "yeniden vaftizciler" ortaya çıktı. (Roma Kilisesinin otoritesini tanımadıklarından, bütün insanların yeniden vaftiz edilmesi gerektiğini savunuyorlardı.) Ayrıca Evangelist ilkelere dayalı ideal bir Hıristiyan cumhuriyeti kurmak amacıyla yerleşik politik otoriteye de meydan okudular. Bu hareket çeşitli gruplaşmalar ve fikirlerle kendini gösterse de, hepsi ant içmeyi, özel mülkiyeti ve şiddeti reddediyorlardı. İsa'nın İnsan Olarak Bedene Bürünmesini reddettikleri de söyleniyordu. Tümü de Luther tarafından kınandı. Bir liderleri, Andreas Carlstadt (1480-1541) Wittenberg'de Luther'in meslektaşıydı. Diğeri, Thomas Münzer (1490-1525) Köylü Savaşlarının bastırılması sırasında yandaşlarıyla beraber öldürülmüştü. Bir başkası, Johann Bockholdt olarak da tanınan Haarlemli Jan, 1534-1535'te Westphalia'daki Anabaptist "Münster krallığının" zalimce yok edilmesinin ardından idam edilmişti. Hem Protestanlar hem de Katolikler tarafından reddedilen ve zulmedilen Anabaptistler, Hıristiyanlığın ilk kökten dincileriydiler. Sonraları Frieslander Menno Simons'un (1496-1561) liderliğinde yeniden toparlandılar

ve Baptistler, Üniteryenler (teslis öğretisine karşı gelen inanca dayanan bir Hıristiyan mezhebi) ve Quaguerlar dahil olmak üzere sayısız on yedinci yüzyıl sektinin ataları olarak varlıklarını sürdürdüler. İlk yıllarda sık sık, bin yıllık barış ve selâmet devresine inanan ortaçağdan kalma görüşlerin mirasçıları olan ve günümüzde ayrı bir dinin üyeleri olarak kabul edilen bir dizi mistik Spiritüalist gruplarla karıştırıldılar. Spiritüalizmin kurucuları arasında Bavyeralı Hans Denck (doğumu, 1527), Savabyalı Sebastian Franck (1499-1542) ve Silezyalı Caspar Schwenkfeld (1490-1561) bulunuyordu.

HOLİZM

ŞUBAT 1528'DE muhteşem "Dr Paracelsus"; yeni atandığı Basel'in kent hekimi görevini kaybetti. Üniversiteden kovulmuştu, eczacılar loncasına saldırıda bulunmuştu ve bir piskoposu kendisine tam muayene ücretini ödemediği için mahkemeye vermişti. Devletle yüksek rütbeli bir memuru, taraf tuttuğu için halk önünde suçladığında tutuklanmayı göze aldı ve kaçtı. Fikirleri daha sonraki çağın bilimsel olduğu söylenen tıbbı için olduğu kadar o günlerin skolastik tıbbı için de kabul edilir türden değildi.

Paracelsus olarak bilinen Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim (1493-1541) Schwyz kantonunda yer alan Einsiedeln'de doğdu. Luther, Erasmus ve Michelangelo'nun çağdaşıydı. 1524'te Ferrara'daki tıp fakültesinden mezun olmuştu. Ancak yüksek ihtisas yapmadan yedi yılını yolculuk ederek geçirdi ve şifalı bitki satıcılarının, çingenelerin ve büyücülerin ilmini öğrendi ve hayatını zanaatkârlık sayılan berber-cerrahlıkla kazandı. İspanya, Portekiz, Rusya, Polonya, İskandinavya, İstanbul, Kırım ve muhtemelen Mısır'a gitti. Daha önceleri Katolik olduğundan genellikle Anabaptistler ve Özgür Ruh Kardeşliği gibi radikal sektlerle arkadaşlık kurdu. İsyankâr köylüleri desteklediği için 1525'te Salzburg'ta tutuklandığında idam edilmekten zor kurtuldu. Basel'in yanı sıra, uzun süre konuk olarak kaldığı yerler Strasburg, Nuremberg, St Gallen, Tyrol'daki Meran, St Moritz, Bad Pfeifers, Augsburg, Moravya'daki Kromau, Bratislava, Viyana ve Villach'tı. İlahiyattan büyüye kadar her konuda bol bol eser bırakmış bir yazardı; bunların arasında en önemlisi *Opus Paramirium* (1531) ya da "Mucizelerin Ötesindeki Yapıt"tı.

Paracelsus tıbbi bilginin eski metinlerden elde edilebileceği yolundaki egemen olan inancı reddetti. Basel'de Avicenna'nın eserlerini yakan bazı öğrencilere katılmıştı. Bunun yerine o, bir yandan pratik gözlemler ve diğer yandan "dört direk"e (doğa felsefesi, astroloji, simya ve "Erdem" (bununla insanların, bitkilerin ve minerallerin doğal olarak beraberinde getirdikleri güçleri kastediyordu)) dayanan öğrenimi tercih ediyordu. Deneysel olana duyduğu eğilim organ kesilmesi ameliyatları, antisepsi, homeopati ve banyo ile tedavi gibi bilimsel konularda bir dizi parlak incelemeyi ve teknikleri kazandırdı. Diğer fikirleri ise onu sülfür, tuz ve civaya dayanan alternatif bir biyokimya sistemine götürdü ve ona hiç silinmeyen büyücü unva-

nını kazandırdı. Dört yüz yıl sonra bile Avrupa'da hekimlik mesleği, onun holistik reçetesini, yani iyi hekimin çevresel, psikosomatik ve doğa üstü dahil olmak üzere hastanın sağlığını etkileyen bütün faktörlerin uyumunu sağlamak için çalışması gerektiği ilkesini ele almaya hazır değildi.

Paracelsus, bırakın genleri ve kromozomları, henüz hiç kimsenin sindirim, dolaşım, sinir veya üreme sistemlerinin işleyişini anlamadığı bir zamanda yaşadı. Yine de içgörülerinin birçoğu yüz yıllardır yankısını sürdürüyor:

> Hem erkeğin hem de kadının yarım tohumu vardır, ikisi bir araya geldiğinde tam bir tohum oluşturur... Dölyatağında (amber ya da mıknatıs gibi) çekici bir güç bulunur... İrade bir kez sabitlendikten sonra, dölyatağı, kalp, karaciğer, dalak, kemik, kan özsularından... ve bedende bulunan her şeyden kadın ve erkeğin tohumunu kendine çeker. Çünkü bedenin her parçasının kendine özgü tohumu vardır. Ancak bütün bu tohumlar bir araya geldiğinde, sadece tek bir tohum meydana gelir.[1]

İngiltere kralı VIII. Henry 1529'da İngiliz Kilisesini Roma'dan ayıran siyaseti başlattı. Bunun ilk nedeni Henry'nin erkek bir mirasçıya duyduğu takıntılı istek ve papanın kendisine boşanma izni vermeyi reddetmesiydi. Daha önceleri Luther'i itham ettiği için Fidei Defensor ünvanını kazanan Henry'nin dini motivasyonları pek fazla değildi; fakat Kilisenin ayrıcalıklarına ve mülklerine saldırarak Parlamentoda büyük destek ve olağanüstü maddi avantajlar kazandı. Annates Yasası (1532) Roma'ya yapılan maddi ödemeleri kesti. Temyiz Yasası (1533) Roma'nın dini kanun yapma hakkını engelledi. Üstünlük Yasası (1534) papanın otoritesini tümüyle hükümsüz kıldı ve Kralı İngiltere Kilisesinin tek başkanı mevkine yükseltti. Thomas More veya Kardinal John Fisher gibi kararları kabul etmeyi reddedenler vatana ihanetten idam edildiler. On Madde Yasası (1536) ve Altı Madde Yasası (1539) Roma *Missa* ayininin ve geleneksel öğretinin dokunulmazlığına karşı çıktı. Kilise ve Devletin dolaysız birliği (daha sonraları Erastiyanizm olarak adlandırıldı) Anglikanlığı, Katolik uygulamalardan çok Ortodoksluğa yaklaştırdı [ÜTOPYA].

1541'de yapılan ikinci girişimde Jean Calvin (1509-1564) Cenevre kent devletinin kontrolünü ele geçirdi. Luther'den daha radikal kaçak bir Fransız olan Calvin, Protestanlığın en etkili kolunun kurucusuydu. Lefèvre d'Etaples ruhuyla yetiştirilen bir bilgin ve bazen de Katolik bir hukukçu olarak Marguerite d'Angoulème'in çevresi tarafından korunmuştu. Sorbonne'un rektörü Nicholas Cap'in Kitabı Mukaddes'in egemenliği üzerine bir vaızını dinledikten sonra yeni düşünceye inanmaya başladı. Baskı göreceğinden korktuğundan doğum yeri olan Noyon'daki maaşlı papazlık görevinden istifa etti ve Basel'e kaçtı. Orada 1536'da yeni ufuklar açan eseri *Institution de la religion chrétienne*'i yayımladı.

Calvin, ilahiyat, Kilise ile Devlet ilişkileri, özellikle de kişisel ahlak doğruluğu hakkında özgün fikirler geliştirdi. *Missa* ayini konusunda Zwingli'nin

görüşünü kabul etti; fakat takdiri ilahi öğretiyi şoke edici olduğu kadar yeniydi de. İnsanlığı önceden Lanetlenenler ve Seçilmişler olarak bölünmüş bir kitle olarak görüyordu. Bu yüzden öğrencilerine kendilerini savaş halindeki bir azınlık, düşman bir dünya tarafından kuşatılmış haklı kardeşler topluluğu, yani "Günahkârlar arasındaki Yabancılar" olarak görmelerini öğretti:

> Ainsi les Bourgeois du Ciel n'aiment point le Monde, ni les choses qui sont au Monde.... il sécrient avec le Sage: "Vanité des Vanités; tout n'est que vanité et rongement d'Esprit".
>
> (Cennet kentinin sakinleri Dünyayı sevmezler, dünyevi şeyleri de... Bilgeyle birlikte haykırırlar. "Kibirlerin kibri; her şey sadece kibirden ve ruhun kemirilmesinden ibarettir.")[14]

Kilisenin örgütlenmesinde de Calvin'in yenilikleri, Zwingli'ninkilerden çok daha ilerdeydi. Sadece Kilise ile Devletin ayrılması üzerinde değil, aynı zamanda yerel dinsel örgütlerin yetkisi üzerinde durdu. Öte yandan laik idarenin, dini ilkelerden ve Kilise kurumlarının bütün kararlarını uygulatma isteğinden esinlenmesini bekledi. Bu nedenle hoşgörü durumlarında VIII. Henri'nin Engizisyonundan daha esnek değildi [ŞURUP].

ÜTOPYA

"HİÇBİR YERDE"* anlamına gelen ütopya sözcüğü, Sir Thomas More tarafından ideal bir hükümet biçimi arayışını anlatan kitabı için 1516'da uydurulmuştu. Yazarın şehit olmasından sonra 1551'de *A Frutefull, pleasant and wittie worke of the best state of a publique weale, and of the new yle called Utopia* (Halkın refahının ve Ütopya denilen yeni adanın en iyi durumu üzerine kapsamlı, hoş ve zeki bir çalışma) adıyla İngilizceye ve ayrıca Fransızcaya, Almancaya, İspanyolca ve İtalyancaya çevrilen kitap çok satıı. More kitapta mülkiyetin ortak olduğu, hem erkeklerin hem de kadınların genel eğitimden yararlandığı ve bütün dinlere izin verilen bir ülkeyi anlatıyordu.[1]

Ütopyacı düşünce, insanın daha iyi bir dünyanın ideal vizyonuna duyduğu derin gereksinimi destekler. Bu tarz Platon'un *Cumhuriyet*'inden Bacon'un Yeni Atlantis ve Harrington'un Oceana'sına kadar birçok destekçi bulmuştur. Dystopia veya "Kötü Yer"in neden olacağı dehşetleri hayal ederek de benzer şekilde etkilenilebilir. İşte Aldous Huxley'nin *Cesur Yeni Dünya* (1932) veya George Orwell'in *Bindokuzyüz Seksendört* (1984) adlı eserlerinin amacı buydu. Yirminci yüzyılda ütopyacılık genelde sol kanat fikirleriyle özdeşleştirildi. Sovyet Rusya bu akımın takipçileri tarafından, genellikle kapitalist demokrasinin kötülüklerinden kurtulmuş modern bir ütop-

* Orijinal metinde *utopia* sözcüğü *"no place"* ile karşılanmıştır. Eski Yunancanın *ou* (hayır) ve *topos* (yer) sözcüklerinden türetilen *utopia*, "yer yok" değil, "hiçbir yerde" anlamına gelir (ç.n.).

ya olarak kabul ediliyordu. 1919'da Amerikalı bir ziyaretçi "Geleceği gördüm" demişti, "ve işliyor". Bu tür fikirler "sosyalizm" ve "gelişme" adına işlenen kitlesel kıyımların duyulmasıyla artık hoş görülmüyor. Modern liberaller ise daha zahmetli olan birçeylerin durumunu düzeltme göreviyle uğraşıyorlar[2] |HASAT| |VORKUTA|.

Bu kadar kolaylıkla kabul edilmeyen bir başka gerçek de, faşizmin de kendine özgü ütopyalarının olmasıdır. Zalim fethin ilk devresinin sona ermesinden sonra, birçok komünist gibi birçok Nazi de güzel, uyumlu bir geleceği düşledi. Örneğin Fransız yazar "Vercors", Fransız-Alman birliğinin parlak geleceğini dört gözle bekleyen işgal altındaki Fransa'da bulunan Alman bir görevlinin düşüncelerini anlatır. "Güzel ve Canavar'ın yeniden sahnelenişi olacak."[3] Savaştan sonra birçok demokrat komünizme karşı geldiği için Doğu Avrupa'nın komünist hapishanelerine atıldı ve mahkûm edilmiş Nazi hücre arkadaşlarının hüsrana uğrayan düşlerini dinlemek zorunda kaldı. Faşist ütopya, tıpkı komünistlerin ütopyası gibi hatalıydı ve çok fazla acı çekmeye neden oldu. Ancak bunu gerçek bir dürüstlükle düşleyenler de vardı |LETTLAND|.

Calvin etik konularda, yandaşlarının derhal tanınmasını sağlayan yeni ve taklit edilmesi olanaksız bir kanun koydu. İyi Kalvinci bir aile bütün zevk ve hoppalık davranışlarından kaçınmak zorundaydı; bunların arasında dans etmek, şarkı söylemek, içki içmek, oyun oynamak, flört etmek, parlak giysiler giymek, eğlendirici kitaplar okumak, yüksek sesle konuşmak ve neşeli, canlı hareketler bile vardı. Hayatlarında aklı başındalık, kendini kısıtlama, çok çalışma, tutumluluk ve hepsinden öte ruhaniyet hâkim olmalıydı. Seçilmişlerden olmaları görünüşlerinde, tavırlarında, kiliseye gitmelerinde ve dünyevi başarılarında kendini belli etmeliydi. Katoliklerin eski günah yüküne, yeni görünümünü uygun durumda tutma yükünü eklemişlerdi. Sanatta ise Yüce Tanrının direkt olarak portresinin yapılmasından, bütün mistik sembollerden ve benzetmelerden kaçınmak zorundaydılar. Tek mutluluk ve rehberlik kaynağını her gün Kitabı Mukaddes'in okunmasında bulacaklardı. İşte İngilizce konuşan dünyanın püritenlik olarak tanıyacağı böyle bir şeydi.

Kalvinist ilkeler tam anlamıyla şekillenmek için 1566'da Zürih'te Zwingli'nin ardılı J. H. Bullinger (1504-1575) tarafından hazırlanan ikinci Helvetya İtirafını beklemek zorundaydı. Bu belge İsviçre'den çok uzaklarda bile meyvesini verdi.

Cenevre'de Calvin'in ardılı, Yunancı bilgini ve ilahiyatçı Theodore Beza (1519-1605) Jakub Hermans'ın (Arminius, 1560-1609) yandaşları tarafından şiddetle karşı çıkılan katı ve determinist bir kader görüşü geliştirdi. Arminiusçular özgür irade ve İsa'nın ölümünün sadece Seçilmişler için değil, tüm inananlar için yararlı olduğu öğretisi üzerinde duruyorlardı.

Protestanlığın yayılması hem sosyopolitik hem de coğrafi açıdan betimlenmelidir.

Luthercilik dolaysız olarak bağımsız fikirli hükümdarlara hitap ediyordu. Var olan sosyal düzeni korurken onların yönetiminin yasallığını onaylıyordu.

Birkaç eyalette (özellikle Wurtemberg, Hesse, Anhalt, imparatoru seçme yetkisine sahip dükalık olan Saksonya, Neumark ve Pomeranya) ve Bremen'den Riga'ya kadar Kuzey Alman kentlerinin çoğunda çabucak benimsendi. 1540'da Luther, yeni inancın önde gelen hamisi olan Hesse hükümdarı Philip'e "iyi, işe yarar bir yalan söylemesini" tavsiye ederek, ikinci bir eşle evlenmesine göz yumduğunda uzun süren bir krize girdi. Concord Formülü'ne kadar (1580), katı "Gnesio-Lutherciler" ile daha liberal "Melanchtonianlar" arasında birkaç on yıl süren hizipleşmeler oldu. Luthercilik, Danimarka ve Norveç'te "Danimarkalı Luther" Hans Tausen'in vaızları yoluyla 1537'de devlet dini haline geldi. Danimarka'nın 1604'e kadar Lutherciliği tam anlamıyla kendi dini olarak benimsemeyen İsveç'i kaybetmesinden ve Prusya (1525) ile Livonya'daki (1561) Germen Devletlerinin çöküşünden bu oluşum sorumluydu.

Kalvinizm ise tam tersine devlet politikasından çok, belirli toplumsal grupların eğilimlerine yanıt verdi. Batı Avrupa'da genellikle yükselen kentsel burjuvaziye ve Fransa'da soyluların etkileyici bir kesimine hitap etti. Doğu Avrupa'da ise hem yerleşik aydın tabakaya hem de kodaman sınıfa hitap etti. İngiltere krallığında Kalvinizm 1548'de VIII. Henry'nin ölümünden sonra etki yapmaya başladı. Çocuk yaştaki kral VI. Edward'ın idaresi oldukça kafa karışıklığı yarattı; benzer durum, özellikle Oxford'ta verilen Protestan şehitlerden sorumlu aşırı Katolik Kraliçe Mary dönemi için de geçerliydi. Bundan sonra I. Elizabeth'in yönetiminde Birlik Kararı'nda (1559) kutsal olarak kabul edilen Kilisenin Yerleşmesi ve Otuz Dokuz Madde (1571); Erasmusçu, Lutherci, Zwinglyci, Kalvinist ve geleneksel Katolik etkilerinin sağgörülü bir sentezine ulaştı. Bundan itibaren Anglikanlık her zaman rekabet halindeki iki görüş, yani Anglo-Katolikliğin "Üst Kilisesi" ile Kalvinist Evangelikanların "Alt Kilisesi" için bir şemsiye görevi gördü. Elizabeth'in idaresindeki insafsız zulme rağmen, hem resmi kiliseye gitmeyi reddeden Katolikler hem de konformist olmayan Püritenler yer altında varlıklarını sürdürdüler. Püritenler on yedinci yüzyılda tekrar güç kazandılar ve Cromwell'in İngiliz Uluslar Topluluğu'nda (1650-1658) devleti kısa bir süre kontrol ettiler.

John Knox'un (1513-1572) çabaları sayesinde Kalvinizm, Presbiteryenlik olarak bilinen bir formda 1560'da İskoçya krallığında tek geçerli din oldu. Anglikanlıkla suçlansa da İskoçyalı Kirk kendini ayrı tuttu.

Fransa'da Kalvincilere *Huguenot*lar adı takıldı. Güney ve batıda yer alan daha önceki Albigeois topraklarında ve bütün eyaletlerin kentli halkları arasında hızla yayıldılar. Din Savaşları sırasında Bourbon Partisinin bel kemiğini oluşturdular ve 1685'te son kovulmalarına kadar Fransa'nın dinsel yaşamında temel bir rol oynadılar.

Hollanda'da özellikle Amsterdam, Rotterdam ve Leyden'deki kent sakinleri arasında Kalvinizmin yükselişi, Batıdaki Katolik eyaletlerle ve Doğudaki Birleşik Eyaletlerin bölünmesinde temel etken oldu. Reformdan geçmiş Hollanda Kilisesi 1622'de devlet dini olarak benimsenmesine kadar ülkede en önemli rolü üstlendi.

ŞURUP

12 AĞUSTOS 1553'TE bir Cumartesi günü Kutsal Engizisyondan kaçan bir kişi Cenevre'nin Fransız kesimindeki Louyset kasabasına girdi. Dört ay önce Lyon'da sapkınlık suçlamasıyla tutuklanmış ve Engizisyon Başkanı tarafından sorgulandıktan sonra ölüme mahkûm edilmişti. Hapishaneden kaçmıştı ve o günden beri gezgin olarak dolaşıyordu. Amacı Cenevre gölünü geçecek bir kayık bulmak ve Zürih'e gitmekti. Cenevre Kalvin'in ve Zürih de Zwinglycilerin kalesiydi.

Tutuklanmasından önce, kaçak Vienne Başpiskoposunun hekimi olarak işe alınmıştı. Navarre'da doğmuş, Toulousae, Paris, Louvain ve Montpellier'de eğitim görmüştü. Birkaç tıbbi incelemenin, Ptolemiaus'un *Coğrafya*'sı üzerine bir incelemenin ve iki anti-Teslisçi teolojik eserin (*De Trinitatis Erroribus* (1521) ve anonim *Christianismi restitutio* (1553)) yazarıydı. Son sekiz yıl içinde bir kez karşılaştığı Calvin'le belirli bir hınçla mektuplaşmıştı.[1]

Pazar günü, atını sattıktan sonra Cenevre'ye yürüdü. La Rose'da bir oda buldu ve öğleden sonra ibadetini yapmaya gitti. Ancak kilisede birileri tarafından tanındı ve kent yetkililerine ihbar edildi. Ertesi sabah olduğunda, Katolik Engizisyon görevlisinin sorduğu sorular, Kalvinci bir sorgulamacı tarafından kendisine soruluyordu. O, Birader Miguel Serveto de Villanova ya da "Servetus" (1511-1553) idi.

Calvin'in Servetus'a gösterdiği tavır, en hafif şekliyle Hıristiyanlık dışıydı. Bir keresinde onu Cenevre'ye gelmemesi için uyarmıştı. Hatta Lyon'daki Engizisyona yazıştığı kişinin el yazısının bir örneğini sunmuştu. Şimdi ise Cenevre'nin dini hoşgörüyle ilgili yasalarını hiçe sayarak, Servetus'un kafasının kesilmesini tavsiye ediyordu. Bunun yerine mahkeme emriyle 27 Ekim'de Champel'de diri diri yakıldı.

Radikal düşünürler Avrupa'nın hiçbir yerinde kendilerini güvende hissetmiyorlardı. Rus Ortodoks Kilisesi "Judaizer"leri yakmıştı. Bizans da kendi Engizisyonuna sahipti. Roma'da kazık üstünde yakılan filozof ve dininden dönen Dominiken Giordano Bruno da (1548-1600) görünüşe bakılırsa bir İngiliz ajanıydı.[2] 1565'ten itibaren piskoposların mahkemelerinin kararlarını uygulaturamadıkları Polonya-Litvanya ise izole olmuş bir cennetti. Anti-teslisçiler Polonya'ya taşınmadan önce Transilvanya'da oyalandılar. Bazen Servetus'la karşılaştırılan liderleri Sienalı Fausto Sozzini de (1539-1604) Lyon ve Cenevre'de yaşamıştı ve İtalyan Kilisesine kayıtlı biri olarak çenesini kapalı tutmuştu.

Ölümünden uzun bir süre sonra Servetus, Protestan ve Katolik bağnazlığın birbirine bağlanmasının sembolü olarak anılmsandı. Anısına Madrid'te (1876), Paris'te (1907) ve Vienne'de (1910) heykelleri yapıldı. Eğer daha uzun yaşasaydı tıbbi şuruplar üzerine çalışması, *Syroporum universa ratio*'nun (1537) dört baskısının sağladığı başarıya tanık olacaktı.

Almanya'da Kalvinizme uzun bir süredir hem Lutherciler hem de Katolikler karşı çıkıyordu. En önemli desteğini 1563'te Palatinat seçici prensi III. Friedrich'in bağlılığından aldı. Kendisi Saksonya prensi I. Christian'dan ve 1613'te

Brandenburg Hohenzollerinin din değiştirmesinden aldığı destekle, Heidelberg İlmihalini idaresi altındaki herkese kabul ettirdi. Brandenburg-Prusya hem Kalvinizme hem de Lutherciliğe gösterdiği hoşgörüyle sıradışı bir tutum sergilemekteydi [FAUSTUS].

Polonya-Litvanya, Bohemya ve Macaristan'da Kalvinizm yerleşik aydın tabakanın büyük bir bölümüne hitap etti. Transilvanya ve Cieszyn Dükalığı gibi bazı yerlerde varlığının kalıcı olduğu anlaşıldı. Macaristan'ın Debrecen kenti o günden sonra "Kalvinist Roma" oldu. Litvanya'da Avrupa'nın en büyük toprak sahipleri olan Radziwill'ler dahil nüfuzlu tabakanın çoğunun dostluğunu kazandı.

Protestanlığın etkileri Avrupa tarzı hayatın her alanında gözlemlenebilir. Kitabı Mukaddes okumanın gerekli olduğunu vurgulayarak, Protestan ülkelerinde verilen eğitime ve dolayısıyla halkın okur yazarlığına önemli bir etkide bulundu. Ekonomik alanda girişim kültürüne ve dolayısıyla kapitalizmin yükselişine en önemli katkıyı yaptı. Politikada ise hem devletler arasında hem de devlet içi rakip gruplaşmalar arasındaki mücadelenin en önemli dayanağı oldu. Katolik dünyasını ikiye bölerek, Roma Kilisesini defalarca ertelediği reformları gerçekleştirmeye tahrik etti. Hepsinden de öte birleştirilmiş Hıristiyanlık idealine öldürücü bir darbe indirdi. 1530'lara kadar Hıristiyanlık ikiye bölünmüştü: Ortodoks ve Katolik. 1530'lardan sonra ise Ortodoksluk, Katoliklik ve Protestanlık olmak üzere üçe bölündü. Protestanlar gitgide daha çok birbirlerine düşman olan hiziplere bölündük. Skandal o kadar büyük ve parçalanma o kadar yaygındı ki, insanlar Hıristiyanlıktan söz etmeyi bir kenara bırakıp "Avrupa" üzerine konuşmaya başladılar.

FAUSTUS

"DR FAUSTUS"UN gerçek yaşamı, 1541'de Breisgau'daki Staufen'de ölen derbeder bir şarlatan ve panayır büyücüsünün yaşamıdır. Sözde Copernicus gibi bir Krakov Üniversitesi mezunu olarak, kendini Magister Georgius Sabellicus Faustus Junior olarak tanıtıp, çok sayıda Alman üniversitesini sık sık ziyaret etti. Küfürleri, suyu şaraba dönüştürmek gibi "mucizeleri" ve Şeytanın müttefiki olma iddiasıyla ünlendi. İstismarları bir dizi sözde *Faustbuch*'lara esin kaynağı oldu. Bunların arasında 1587'de Frankfurt'ta derlenen birincisi; 1588'de Dancaya, 1592'de Fransızcaya ve Flemenkçeye, 1594'ten önce İngilizceye ve 1602'de Çekceye çevrildi.

Kurgusal bir figür olarak Faust, "dünyanın Büyük İmparatoru" olmak için mücadele eden kendinden aşırı emin hırslı bir adam olarak göründüğü Christopher Marlowe'un bir oyununda 1594'te ilk kez sahneye çıktı. Şeytan onu gücünü tekrar ele geçirmeden önce bir güç dönemini zevkle yaşadı. Goethe'nin iki bölümden oluşan nazım trajedisinin (1808-1832) en önemli başkahramanı olarak benimsenmeden önce, Lessing'in kaybedilen bir dramında ve F. M. Klinger'in bir romanında (1791) ortaya çıktı.

Goethe'nin *Faust*'u kolay özetlenebilecek türden bir eser değildir. Faust'un Mephisto ile yaptığı birlik ona yeniden gençleşmeyi vaat eder ve yüz yaşına kadar yaşar. *Gib meine Jugend mir zurück!* (Bana gençliğimi geri ver!) Özel duyguların daha küçük dünyasını ele alan birinci bölümde Faust, Şeytan karşısındaki görevi ve Gretchen'e duyduğu sevgi arasındaki çelişkiyle mücadele eder. Toplum ve politikanın daha büyük dünyasını ele alan ikinci bölümde müsrif İmparatorun bakanıdır. Öldüğünde Gretchen müdahele eder ve Şeytan kandırılır; aşkın zafer kazanmasıyla cennet koroları kurtarılmış bir ruhun gelişmesini tebrik eder:

Der früh Geliebte,
Nicht mehr Getrübte,
Er kommt zurück!

(Artık zihni karışırılmayan eskilerin sevgilisi geri geliyor!)[1]

Goethe'nin baş yapıtı, Gounod ve Berlioz tarafından bestelenen iki operaya ve ya Liszt'in *Faust* Senfonisine (1857) esin kaynağı oldu. Daha yakın tarihlerde Thomas Mann'ın romanı *Doktor Faust* (1947) günümüzün Almanyasının merhametsizce yargılanması geleneğini canlandırdı. Bir müzisyen, Adrian Leverkühn, Wagner'in ve Nietzsche'nin eserleriyle baştan çıkarak, baştan çıkartıcı bir kadından şeytani frengi belasına tutulur ve nihilist bir kantatı, *D. Fausti Weheklag*'ı besteledikten sonra son nefesini verir. Kantatın bitiş bölümünde solo olarak çalan bir çellonun uzun süren *diminuendosu*, Alman uygarlığının tümden umutsuzluk doğurmayabileceği ipucunu vererek "gecedeki ışığı" anımsatır.[2]

Karşı Reform adını, bu hareketin Protestan reformlarına karşı çıkmak için doğduğunu düşünen Protestan tarihçilere borçludur. Katolik tarihçiler ise hareketi on dördüncü yüzyıl sonlarındaki uzlaşmacılardan, Tarento ruhani meclisine kadar sürekli bir tarihe sahip olan Kilise reformu hareketinin ikinci aşaması olarak ele aldıklarından, durumu farklı görürler. Ancak Karşı Reformun yalıtılmış durumda işleyen ve bir tür bağımsız ekonomi politikası güden tarihsel bir motor olmadığı belirtilmelidir. Rönesans ve Reformasyon gibi, bu hareket de çağın diğer bütün büyük olaylarıyla etkileşim içindeydi.

Katolik Kilisesinin merkezinde hüküm süren felç durumu, III. Paulus'un (Alessandro Farnese, 1534-1549) görev süresinde hafifledi. "Eteklik Kardinal" olarak bilinen III. Paul, rezil bir akraba kayırıcısı, bir papanın metresinin kardeşi ve Michelangelo ve Tiziano'nun müsrif hamisiydi. Yine de aynı zamanda değişimin acilen yapılması gerektiğini anlamıştı. Kutsal Koleji yeniden canlandırdı, Kilise reformunda en önemli soruşturmayı, *Consilium de emendanda ecclesia*'yı (1537) başlattı, Cizvitlere hamilik yaptı, Engizisyonu kurdu ve Tarento Ruhani Meclisini başlattı. 1530'lara kadar Papaları seçen Kardinallerin Kutsal

Koleji, Kilisenin en zayıf direklerinden biriydi. Ancak bütçesinin kesilmesi ve bazı parlak atamalarla üyelerinin artmasıyla, Vatikan'ın değişim için motor durumuna geldi. Önde gelen adları arasında Kardinaller Carafa (sonraki IV. Paulus, 1555-1559) ve Carvini (sonraki II. Marcellus, 1555) ve 1550'de seçimleri bir oyla kaybeden İngiliz Reginald Pole bulunuyordu. Bundan sonra gelen papalar kuşağı farklı bir karekter taşıyordu. IV. Pius (1559-1565), selefinin suça eğilimli yeğenlerini ölüme mahkûm etmekten çekinmedi. Bir zamanlar Roma'ya çıplak ayak yürüyen Engizisyon Başkanı olan Sofu ve fanatik V. Pius (1566-1572), sonraları azizlik mertebesine yükseltildi. St. Barthélémy katliamını sevinçle karşılayan XIII. Gregorius (1572-1585) tümüyle politikti.

İsa'nın cemaatine Katolik Reformunun *corps d'elite*'i deniliyordu. Baskılı kurucusu, *Ruhani Alıştırmalar*'ın yazarı (1523) İñigo Lopez de Recalde'nin (St Ignatius Loyola) aşırı dindarlığını ve askeri yaşam tarzını kendinde birleştirdi. 1540'ta III. Paulus'un *Regimini Militantis Ecclesiae* fermanı tarafından onaylanarak doğrudan papalığın emrinde varlığını sürdürdü. Üyeleri generallerinin emrinde çeşitli rütbeler halinde örgütlenmişlerdi ve kendilerini "İsa'nın arkadaşları" olarak görmek üzere eğitilmişlerdi. Amaçları putperestleri dine döndürmek, günah işleyenleri yeniden dine kazandırmak ve her şeyden önce eğitmekti. Oluşumlarından sonraki birkaç on yıl içinde, misyonerleri Meksika'dan Japonya'ya kadar tüm dünyayı gezmeye başladılar. Okulları ise Braganza'dan Kiev'e kadar Katolik Avrupa'nın her köşesine yayıldı. "Ben orduyu hiçbir zaman terk etmedim" diyordu St Ignatius, "sadece Tanrı hizmetine adandım." Bir başka yazıda da: "Bana yedi yaşında bir oğlan verin, sonsuza dek benim olacaktır." Aziz rütbesine yükseltilmesi sırasında "Ignatius'un evreni kaplayacak kadar büyük bir kalbe sahip olduğu" söylenmişti.[15]

Cizvitler, kazandıkları başarıya rağmen, Protestanlar arasında olduğu kadar Katolikler arasında da oldukça fazla korku ve kızgınlık doğurdular. Anlaşmazlık konusu olan ahlak kurallarını kendi çıkarlarına göre yorumlamalarıyla ünlüydüler ve genellikle "sonuca ulaştıran bütün yollar mübahtır" düşüncesine inandıkları düşünülüyordu. Sonunda Kilisenin hiç kimseye karşı sorumlu olmayan gizli polisi olarak görüldüler. 1612'de Krakov'da basılan sahte *Monita Secreta*, korkunç General Acquaviva, "Kara Papa"nın idaresi altında dünya çapındaki fesatlık talimatlarını açığa çıkartmayı amaçlıyordu. Cemaat 1773'te lağvedildi, fakat 1814'te yeniden kuruldu.

Kutsal Makam 1542'de dinsel sapkınlık konularında Baş Temyiz Mahkemesi olarak kuruldu. Önde gelen kardinallerle çalışarak Engizisyonun denetlenmesini üstlendi ve 1557'de ilk yasak kitaplar listesini yayımladı. 1588'de Roma *Curia*'sının yeniden örgütlenen dokuz kurulundan veya yürütme dairesinden biri haline geldi. Dinsizlerle sapkınları dine döndürmekle görevli İnancın Yayılması Dairesi ile birlikte çalıştı [INDEX] [INQUISITIO] [PROPAGANDA].

1545-1547, 1551-1552 ve 1562-1563'te yapılan üç oturumda toplanan Tarento Ruhani Meclisi, Kilise reformcularının yıllardır gerçekleşmesi için dua ettikleri Genel Ruhani Meclisti. Roma Kilisesinin yeniden canlanmasını ve

Protestanların meydan okumasına karşılık vermeyi sağlayan öğreti tanımlamalarını ve kurumsal yapılanmaları oluşturdu. Öğretinin üzerine aldığı kararlar daha çok tutucu nitelikteydi. Kutsal Yazıları sadece Kilisenin yorumlayabileceğini ve dini gerçeğin Kitabı Mukaddes'ten olduğu kadar Katolik gelenekten türetilebileceğini onayladı. Geleneksel ilk günah, bağışlanma ve erdem görüşlerini yüceltti ve *Missa* sırasında ekmek ve şarabın İsa'nın et ve kanına dönüşmesine ilişkin çeşitli Protestan seçeneklerini reddetti. Örgütlenme konusunda verdiği hükümler kilise emirlerine yeni bir şekil kazandırdı, piskoposların atanmasını düzene bağladı ve her piskoposluk bölgesinde seminerler düzenledi. Yeni bir İlmihal ve gözden geçirilmiş günlük dua kitabında yer alan *Missa* ayininin yapılışı üzerine verdiği hükümler sıradan Katoliklerin yaşamlarını en dolaysız yoldan etkiledi. 1563'ten sonra aynı Tarento Ruhani Meclisinde kararlaştırılan Latin *Missa*'sı tüm dünyadaki Roma Katolik kiliselerinde duyulabilirdi.

Tarento Ruhani Meclisinin kararlarını eleştirenler, pratik ahlak kurallarını ihmal etmesine, Katoliklere Protestanlarınkiyle baş edebilecek ahlaki bir yasa vermedeki başarısızlığına dikkat çekmişlerdir. "Kilisenin üzerine hoşgörüsüz bir çağın damgasını vurdu" diye yazmıştı bir İngiliz Katolik, "dahası katı bir ahlaksızlık anlayışını güçlendirdi."[16] Protestan tarihçi Ranke ise papalığı bir düzene koymak niyetinde olan bir Ruhani Meclisin paradoksunu vurgulamıştır. Bunun yerine bağlılık yeminleri, ayrıntılı yönetmelikler ve cezalarla tüm Katolik hiyerarşisi Papanın emrindeydi. "Disiplin tekrar sağlandı, fakat bununla ilgili tüm yetkiler Roma'da toplandı."[17] Böylece İspanya kralı II. Felipe dahil birkaç Katolik monarşi Tarento Ruhani Meclisi hükümlerinden o kadar korktular ki, bunların yayımlanmasını engellediler.

Karşı Reformla teşvik dinsel *ethos* (ahlak), inançlı olanların disiplinini ve kolektif yaşamını vurguladı. Hiyerarşiye tanınan güçlendirme iktidarı, tatbik ettirme güçlerini ve artık inananların sergilemek zorunda oldukları dışsal uygunluk gösterisini belirliyordu. Bir teslim olma işareti olarak düzenli günah çıkartma üzerinde ısrar ettiler. Ve bunlar geniş kapsamlı cemaat uygulamaları (hacca gitmeler, törenler ve resmi geçitler) ve buna eşlik eden sanatın, mimarinin ve müziğin hesaplanmış teatralliği ile desteklendi. Bu dönemin Katolik propagandası mantıklı tartışmalarda zayıf, fakat duyuları etkileyen yollarda güçlüydü. Mihraplar, sütunlar, heykeller, melekler, altın yapraklar, ikonalar, kutsal ekmek kapları, işlemeli şamdanlar ve tütsülerle tıka basa dolu olan çağın Barok kiliseleri, cemaatin özel düşüncelerine hiç yer bırakmayacak şekilde tasarlanmıştı. Bireysel vicdan ve bireysel doğruluğa önem veren Protestan vaızların tersine, görünüşe bakılırsa Katolik ruhban sınıfı izleyenlerini kör bir itaate zorluyordu.

INQUISITIO

ON ALTINCI YÜZYIL SEVILLA. İsa dünyaya geri dönmüştür ve mucizeler gerçekleştirirken yakalanır. Derhal tutuklanır. Engizisyon mahkemesi başkanı mahkûmun sorgulamasını bizzat idare etmektedir. "Neden gelip işimize burnunu sokuyorsun?" diye sorar. Ve hiçbir yanıt alamaz.

Engizisyon sorgucusu birçok acı suçlamanın arasında, Engizisyoncu, İsa'yı insanları Serbest İrade armağanıyla yanlış yönlendirmekle suçlar. İnsan doğası gereği isyancıdır ve fırsat tanınırsa her zaman lanetlenme yolunu seçecektir. Kendi iyilikleri için, diye ima eder, ruhlarının kurtulması amacıyla insanların özgürlüğü ellerinden alınmalıdır. "Sakin bir zihnin ve içi rahat bir ölümün İnsan için İyi ve Kötü bilgisine ulaşma özgürlüğünden daha değerli olduğunu unuttun mu?"

Ayrıca Engizisyon sorgucusu tarihin gerçeklerinin davasını desteklediğini iddia eder. İnsanlar günaha teşvike karşı koyamayacak kadar zayıftırlar. Bin beş yüz yıldır İsa'nın buyruklarını dinlemeyi beceremeden günah ve acı içinde yuvarlanmaktadırlar. "Sen onlara cennette ekmek sözü verdin, fakat zayıf, kötücül ve her zaman alçakça davranan insan ırkının gözünde dünyevi ekmekle bu karşılaştırılabilir mi? Biz senden daha fazla insaniyetliyiz."

Engizisyon sorgucusu, İsa'yı Şeytanın meydan okumasına karşı koymamakla ve kendinin İlahi olduğunu kanıtlamakla suçlar. Gizem, Mucize ve Otorite üzerine üç yönlü testte başarısız olmuştur. Gerçekte Papalık gizliden gizliye Şeytanın tarafındadır. "Biz onunla birlikteydik, seninle değil" diye açıklar Engizisyon sorgucusu, "sekiz yüzyıldır süren" Katolik-Ortodoks hizipleşmesini kastederek.

Engizisyon sorgucusu acı da olsa inançsız materyalizmin zaferini haber verir. "Yüzyılların geçeceğini ve insanlığın, hiçbir suç ve dolayısıyla günah olmadığını, sadece açlık çeken insanların var olduğunu ilan edeceğini biliyor musun? 'İlk önce besle onları, erdemi sonra bekle!' İşte tapınağını yok edecekleri sancaklarda bu yazılı olacak."

Engizisyonun zindanında sonuç kaçınılmaz görünür. "Sen Cehennemden zorla verildin" der İsa'ya; "Sen kendi Kilisenin itikatlarına karşı geldin. Yarın seni yakmam gerekiyor!"

Son anda Hıristiyan bağışlayıcılığı zafer kazanır. İsa, Engizisyon sorgucusunu yanaklarından öper. Engizisyon sorgucusu, aşkın gücünün etkisiyle acıyıp merhamet gösterir ve hapishane kapısı açılır...

Bu türden bir özet "Engizisyon Üstadı Azamı Efsanesi" üzerine giriş olarak tutulan öğrenci notları olabilirdi. "Efsane"nin yaratıcısı 1860'larda babası ve erkek kardeşleriyle birlikte yaşayan genç Rus yazar İvan Karamazov idi. Tıpkı "Efsane" gibi, en önemli bölümlerden birini oluşturan Karamazov'un kendi destanı, sonu olmayan İyi ve Kötü sorularını ortaya atar. Baba Karamazov, daha büyük oğlu Dmitri'nin her zaman isyan ettiği yaramaz bir zamparadır. Dmitri'nin üvey erkek kardeşleri İvan ve Alyoşa da sırasıyla kuşkucu ateist ve güvenilir bir iyimserdir. Fakat kendini öldürmeden önce babayı öldüren dördüncü çocuk, piç Smyerdyakov ya

da "Sinir Bozan"dır. Duruşma sırasında İvan bu eylemi tahrik etmekle suçlu bulunur ve suçu üzerine almaya çalışır. Ancak adaletin gaddarca ihlal edilmesiyle, masum Dmitri mahkûm edilir. Son sahnede ailenin çocukları, yaşlılarına nasıl uyum içinde yaşanacağını gösterirler.[1]

Karamazov Kardeşler'in (1880) yaratıcısı Feodor Dostoyevski idi.[2] Bu kitapta ömürboyu süren yazma uğraşı sonucunda ortaya çıkan birçok temayı ve içgörüyü yeniden işledi. Sigmund Freud'un görüşüne göre bu "yazılmış en muhteşem romandır". Dostoyevski'nin Yaradanı hakkında Dostoyevski'nin kendisinin hiçbir kuşkusu yoktu.

Dostoyevski, Engizisyon Üstadı Azamı Efsanesini, Avrupa edebiyatının Hıristiyan Kilisesine yaptığı en derin eleştiri olarak icat etti. Burada totaliterliğe ahlaki itirazları önceden tahmin eder, Kurgusal bir olay hayal eder. Bu, hem yazarın Katolikliğe karşı ön yargılarını hem de Hıristiyanlığın temel birliğine duyduğu inancı çok iyi sergiler.

Yüzeyde Dostoyevski bir Rus şoveniydi. "Acımasız" Yahudileri sevmiyordu; genellikle suçlu olarak gösterdiği Katolikleri, özellikle de Polonyalıları küçük görüyordu ve sosyalistlerden nefret ediyordu. Rus Ortodoks Kilisesini adının beyan ettiği şey, yani tek Gerçek İnanç olarak görüyordu. "Batıda artık Hıristiyanlık diye bir şey kalmadı" diye atıp tutuyordu: "Katoliklik kendini putperestliğe dönüştürüyor, bu arada Protestanlık da hızla ateizme ve değişken etiğe doğru gelişiyor."[3] Formülü şuydu: "Katoliklik = Özgürlüksüz Birlik; Protestanlık = Birliksiz Özgürlük; Ortodoksluk = Birlik İçinde Özgürlük ve Özgürlükte Birlik."

Birçok eleştirmen Dostoyevski'nin Engizisyonun iddialarını İsa'nınkilerden daha güçlü bir şekilde ortaya koyduğunu kabul eder. Kilise ile inancın karşılaşmasında, inanç kaybediyor görünür. Mantığa inançtan daha az değer verdiğinden, muhtemelen yazarın niyeti de buydu. "Bana İsa'nın doğrunun dışında olduğu kanıtlansaydı bile" diye yazar bir yerde, "yine de İsa ile kalırdım."[4]

Dostoyevski'nin Batı eleştirisi sürekli ve ısrarcıydı (ki bu da Batılı entelektüeller arasında yıldız olmasını açıklayabilir). Yine de Hıristiyanlığın bölünmesini sonunda alt edilebilecek bir Kötülük anı olarak gördü. Kötülüğün fethedileceğine ateşli bir şekilde inanıyordu. Günah ve acı, kurtarılmadan önce geliyordu. Kilisenin rezaletleri Hıristiyanlığın uyumu için gerekli bir başlangıçtı. Bu akıl yürütmede İspanyol Engizisyonunun saldığı dehşet Hıristiyanlığın nihai zaferinin göstergesiydi. Kalbinin derinliklerinde bu eski gerici, evrensel bir Hıristiyan ve ruhani anlamda sofu bir Avrupalıydı.

Hepsinden öte Dostoyevski inancın iyileştirici gücüne inanıyordu. *Karamozov Kardeşler*'in başlık sayfasına şu şiiri eklemişti: "Sahiden de sana şunu söylüyorum: Bir buğday tanesi toprağa düşüp ölmedikçe, yalnız olduğu yerde durur. Fakat eğer ölürse, çok daha fazla meyve verir."[5] Bu sözlerin aynısı mezar taşına kazındı.

PROPAGANDA

PROPAGANDA çatışmalı inancın ve insanların kendi doktrinlerini diğerlerininkine karşı yayma kararlılığının çocuğudur. Kökenleri kuşkusuz dini âlemde bulunur. Özellikle nefret ve ön yargılara hitap ettiğinde en çok başarı sağlayan propaganda, özünde taraflıdır. Bütün dürüst eğitimlerin ve bilgilerin anti tezidir.

Propagandanın çok etkili olabilmesi için sansürün yardımına gereksinimi vardır. Kapatılmış bir bilgi arenası içinde bütün iletişim araçlarını harekete geçirebilir (basılı, sözlü, sanatsal ve görsel) ve iddialarını en fazla avantaj elde edecek şekilde yayımlatabilir. Bu anlamda terimin türetildiği Roma'nın *Officio de Propaganda Fidei*'si, Engizisyonla yan yana çalıştı. 1622'de Vatikan'ın sürekli dini örgütlerinden biri oldu.

Propaganda, Kiliselerin devlet gücüne bağlı kılındığı Protestan ve Ortodoks ülkelerde de daha az etkili değildi. Adı konulmasa da politik propaganda her zaman var olmuştu. Matbaa, daha sonraları gazeteler ve ilanlarla güçlendi. En çok savaşlarda, özellikle de iç savaşlarda ve din savaşlarında kendini gösterdi. 1790'larda Fransız askerlerine sadece broşürlerle silahlanmış olarak düşman kampına girmeleri söyleniyordu.

Yirminci yüzyılda propagandanın kapsamı filmler, radyo ve televizyon gibi yeni medya araçlarının; pazarlama ve kitleleri ikna etme tekniklerinin, ticari reklamcılığın ve "Halkla İlişkiler"in gelişiyle, ütopyacı ideolojilerin ortaya çıkmasıyla ve totaliter devletin acımasızlığıyla dramatik bir şekilde genişledi. "Tam propaganda" ve "Büyük Yalan" sanatının öncülüğünü Bolşevikler yaptılar. Plekhanov'dan sonra Lenin, stratejiyi belirleyen aşırı güçlü propagandacı ile bunu pratiğe aktaran düşük seviyeli tahrikçi arasındaki farkı belirledi. Sovyet propaganda ve kışkırtma bürosunun liderliğinde ulaşılanları izlemekte faşistler hiç gecikmediler.

Propagandanın kuramcıları beş temel kural saptamışlardır:

1. Basitleştirme kuralı: Bütün verileri "İyi ve Kötü", "Dost ve Düşman" arasındaki basit bir karşılaşmaya indirgemek.

2. Çirkinleştirme kuralı: Zalimce iftiralarla gülünç taklitlerle karşı tarafın saygınlığını zedelemek.

3. Aktarma kuralı: Hedef dinleyici kitlesinin genel değerlerini kendi amaçları için manipule etmek.

4. Oybirliği kuralı: Kendi görüş açısını sanki bütün doğru düşünen insanların ortak kanısıymış gibi sunmak; kuşku duyan bireyi star sanatçıların çekiciliği, sosyal baskı ve "psikolojik etki" yoluyla aynı fikri paylaşmaya ikna etmek.

5. Orkestrasyon kuralı: Aynı mesajları farklı yerlerde ve bileşimlerde defalarca yinelemek.

Bu bağlamda en büyük propaganda ustalarından biri öncüllerine şükran sundu. "Katolik Kilisesi varlığını sürdürüyor" dedi Dr Goebbels, "çünkü iki bin yıldır aynı şeyi tekrarlıyor. Nasyonal Sosyalist Parti de aynısını yapmalı."[1]

Ancak propagandanın daha sinsi biçimlerinden biri, gerçek bilgi kaynakları hem alıcılardan hem de propagandayı yapanlardan saklandığında ortaya çıkar. "Üstü kapalı olarak yönlendirilen propaganda" denilen bu tarz, istenilen mesajı sanki kendi başlarına hareket ediyorlarmış gibi, diğerlerine kuşku duymadan aktaran "etki araçları" ağını harekete geçirmeyi amaçlar. Etkilemek istediği hedef toplumun görüşlerini paylaşıyormuş gibi yaparak ve anahtar durumdaki bireylerin eğilimlerine yaltaklanarak, gizlice fikir üretenlerin hâkim durumdaki elit kesiminin aklını çelebilir.

1920'lerden sonraki dönemde görünüşe bakılırsa önde gelen Batı ülkelerinin kültürel çevrelerine ağlarını atan Stalin'in propaganda şeflerinin seçtikleri yöntem buydu. Bu alanda en önde gelen kişi İsviçre'de Lenin'in eski meslektaşı ve bir zamanlar Reichstag'da Dr Goebbels'in tanıdığı olan görünüşte zararsız Alman komünist Willi Munzenberg (1889-1940) idi. Sovyet ajanlarıyla birlikte çalışarak herkesin gözü önünde gizlice iş çevirme sanatında mükemmele ulaştı. Berlin, Paris ve Londra'da bir avuç kabule hazır kitleyi hedef alarak "antimilitarizm", "antiemperyalizm" ve hepsinden önemlisi "antifaşizm" kampanyalarının gündemlerini belirledi. Kuşkucular tarafından "arkadaş yolcular" olarak adlandırılan kolayca aldattığı veya harekete yeni giren kişiler arasında en önde gelenler ender olarak Komünist Parti'ye katıldılar ve manipule edildiklerini hiddetle reddettiler. Bunların arasında yazarlar, sanatçılar, editörler, sol kanattan yayıncılar ve dikkatle seçilmiş ünlüler vardı: örneğin Romain Rolland, Louis Aragon, André Malraux, Heinrich Mann, Berthold Brecht, Anthony Blunt, Harold Laski, Claud Cockburn, Sidney ve Beatrice Webb ve Bloomsbury Setinin yarısı. "Masumlar Kulübü" adı takılan birçok yardımcıyı kendilerine çektiklerinden, gayet uygun bir şekilde "tavşan üretimi" adı verilen küçük bir etki yaratmayı başardılar. Son hedef ise güzelce belirlenmişti: "Sağ düşünen antikomünist Batı için çağın hâkim politik önyargısını yaratmak: Sovyetler Birliği'ne hizmet eden her düşüncenin insan onurunun en temel özelliklerinden türetildiği inancı."[2]

Bu türden bir ahlaki sinsiliğin benzeri çok az bulunur. Büyük liderin kendisine en çok bağlı Karol Radek ve belki Fransa'nın dağlarında gizemli bir şekilde asılmış halde bulunan Munzenberg'in kendisi gibi propagandacılarının tümü için biçtiği kadere bakarak hakkında bir yargıya varılabilir. Brecht'in Stalin'in kurbanları üzerine yaptığı bir yorum düşündüğünden daha çok şakaya benziyordu. "Ne kadar masum olurlarsa" diye yazdı, "vurulmayı o kadar çok hak ediyorlar."[3]

Karşı Reform hareketi, çok sayıda Katolik azizler vererek bereketli bir hasat yaptılar. İspanyol mistikleri vardı: Avilalı Azize Teresa (1515-1582), St Jean de la Croix (1542-1591); hasta ve yoksullara hizmet eden geniş bir kuşak vardı: St Philip Neri (1515-1595), St Camillo de Lellis (1550-1614), St Vincent de Paul (1576-1660), St Louise de Marillac (1591-1660), ayrıca Cizvit azizler ve şehitler vardı: St François Xavier (1506-1552), St Stanislaw Kostka (1550-

1568), St Aloysius Gonzaga (1568-1591), St Peter Canisius (1521-1597), St John Berchmans (1599-1621) ve St Robert Bellarmine (1542-1621).

Karşı Reformun etkileri bütün Avrupa'da hissedildi. Kiliseye geleneksel destek en çok İtalya'da ve İspanya'da veriliyordu, ancak konformizm karşıtlarının fikirleri orada bile gizlilikten çekilip açığa vurulmak zorundaydı. Fransa ile Birleşik Eyaletler arasında sıkışıp kalan İspanyol Alçak Ülkeleri, Louvain Üniversitesi (Leuven) ve Douai'deki Cizvit Kolejinin öncülüğünü yaptığı Katolik saldırganlığının yuvası haline geldi. Yine de hâkim olan şevk ve coşkuya karşı önemli bir tepkisel hareket Ypres Piskoposu ve Cizvitlerin ateşli eleştirmeni Cornelius Jansen (1585-1638) tarafından kışkırtıldı. Jansen St Augustinus'un eserlerini özetlediği, *Augustinius* (1640) adlı incelemesinde, inananın İlahi Lütuf ve ruhani yeniden doğuşa duyduğu gereksinime özel bir önem vererek, gününün, dini kendi çıkarına göre yorumlanması ve yüzeysel ahlak dediği anlayışına saldırdı. Roma'ya olan bağlılığını hiç bozmamasına ve Protestanların inançla bağışlanma öğretisini reddetmesine rağmen, İlahi Lütuf konusu üzerine önermelerinden birkaçı Protestan görüşlerine yakındı ve bu yüzden açıkça lanetlendi (Bkz. VIII. Bölüm).

İsviçre ise Katolik ve Protestan kantonların düşmanlığına tanık oluyordu. Zürih ve Cenevre öğretileri çevrede yer alan birçok Alp köyüne nüfuz etti. Milano'nun Kardinal Paşpiskoposu St Charles Borromeo (1538-1584) tarafından İtalyan sınırında vahşetle yok edildiler ve Saksonya'da çok satan kitap *Dindar Yaşama Giriş*'in (1609) yazarı St François de Sales'in (1567-1622) daha nazik iknalarının itirazına uğradılar [MENOCCHI].

Fransa'da birçok Katolik yeni saldırganlık karşısında tavırsız kaldı; bunun nedeni kısmen Galikan geleneğini ve 1516 tarihli Concordat'yı desteklemeleri ve kısmen de Fransa'nın Habsburglara gösterdiği düşmanlıktı. Fakat Roma yanlısı, "Papanın mutlak yetkisini savunan" bir parti, Guises fraksiyonu etrafında önem kazanmaya başladı. Ancak 23 Ağustos 1572'de St Barthélémy Gecesi katliamında yirmi bin *Huguenot* Paris'te diri diri kesildiğinde, en karanlık eylem gerçekleştirilmiş oldu; bundan sonra Papa bir *Te Deum* duası okuttu ve İspanya kralı "gülmeye başladı". On yedinci yüzyılda Jansenizm, mücadele halinde olan aşırılarla *Huguenot*ların partizanlığı karşısında bir çare olarak orta yolu teklif ediyordu.

MENOCCHI

1599'DA FRİULİ'DEKİ Montereale'den basit bir değirmenci, Comenico Scandella, Giordano Bruno'nun Roma'da aynı cezaya çarptırılmasından sadece iki yıl önce, sapkınlık suçlamasıyla kazığa bağlanıp yakıldı. Udine'de günümüze kadar kalmayı başaran dava belgeleri, tarihçilerin zorlukla araştırabildiği geleneksel olmayan inancın dünyasını açtı. İki mahkeme, uzun süren sorgulama, hapiste tutulma ve işkence-

den sonra Kutsal Engizisyon "kutsanmış Bakirenin bakireliğini, İsa'nın ilahi vasfını ve Tanrının İnayetini" reddettiği üzerinde ısrar etti.

"Menocchio" olarak bilinen ve bir zamanlar köyün muhtarlığını yapan Montreale değirmencisi on bir çocuğun babası, sınır tanımayan bir dedikoducu, sözünü sakınmayan bir ruhban-karşıtı ve doymak bilmez bir okurdu. Tutuklandığında, evinde şu kitaplar vardı:

> Halk İtalyancasında yazılmış bir Kitabı Mukaddes;
> *Il Fioretto della Bibbia* (Katalancadan çeviri bir Kitabı Mukaddes seçkisi);
> *Alberto da Castello'nun Il Rosario della Madonna*'sı, OP;
> *Legenda Aurea*, "Altın Efsane"nin bir çevirisi;
> On beşinci yüzyıl şiiri halinde *Historia del Giudicio*;
> *Il Cavalier Zuanne de Mandavilla* (Sir Jean Mandeville'in Yolculukları);
> *Il Sogno di Caravia* (Venedik, 1541);
> *Il Supplemento delle Cronache* (Focsli vekayisinin bir versiyonu);
> *Lunario al Modo di Italia* (bir almanak);
> Boccaccio'nun *Decameron*'unun sansürden geçmemiş bir baskısı;
> Bir tanık tarafından Kuran olduğu söylenen adsız bir kitap.

Menocchio Yahudi Simon'la uzun konuşmalar yaptı. Lutherciliğe ilgi duyuyordu ve Kitabı Mukaddes'in Yaradılış hikâyesini kabul etmiyordu. Dante'nin[1] ve sayısız eski mitin izinden giderek meleklerin doğa tarafından "tıpkı kurtların peynirden üremesi gibi" meydana getirildiğinde ısrar etti.

İngiltere Krallığı St Edmund Campion SJ'nin (1540-1581) liderliğinde Kırk Katolik şehit tarafından yürütülen bir kampanyayla eski inanca dönmek için hedef seçilmişti. Özellikle 1598'deki Elizabeth'in zalim seferinin sonrasında, İrlanda Katolikliğini onaylamıştı. Fakat İrlanda dini bütünlüğü 1611'de Ulster'de İskoçyalı Presbiteryen bir koloninin kurulması ve Anglo-İrlandalı orta sınıfın Anglikan eğilimleri yüzünden parçalandı.

Avusturya Habsburgları topraklarında Karşı Reform hareketi içinden çıkılmaz bir şekilde hanedan ve onun izlediği siyasetle karıştırıldı. Aslında on yedinci yüzyılın sonunda ortaya çıkan Katolikliğin bu özel kolu, (pietas austriatica), Habsburg egemenliğinden daha uzun süre dayanarak geniş kültürel bir cemaatin en önemli tercihi oldu. Bir zamanlar buna "Günah Çıkarma Mutlakçılığı" deniyordu. Roma'daki *Collegium Germanicum* stratejik bir rol oynadı. Cizvitler Hollandalı Canisius'un çabaları sayesinde Viyana ve Prag'ta verilen eğitimde rakipsiz bir hâkimiyet elde ettiler. Batı Macaristan, Slovakya, Hırvatistan, Silezya, Bohemya ve daha sonraları batı Galiçya hep birlikte aynı çevreye ait oldu. Barok kültürün sadece harap durumdaki Habsburg binasını kaplamakla kalmayıp, aynı zamanda onu ayakta tutan sarmaşığı temsil ettiği söylenmiştir (Bkz. s. 572-573).

Almanya'nın diğer bölgelerinde Katoliklerle Protestanlar arasında 1555 Ausburg Barışıyla gergin bir *modus vivendi* (geçici anlaşma) yapıldı; her prens maiyetindekilerin dini konusunda karar verme hakkına sahip olacaktı; Luthercilik izin verilen tek Protestan mezhep olacaktı; Katolik eyaletlerde yaşayan Luthercilere hoşgörü gösterilecekti. Aşırı Katolik imparatorlardan destek gören Katolik prensler üstünlüğü ellerinde tutsalar da, Almanya dini açıdan artık yamalı bir bohçaya benziyordu. 1550'lerden sonra ise, "İspanyol rahipler" Rhineland ve Bavyera'da Katolikliğin dayanıklı kalelerini oluşturarak Kolonya, Mainz, Ingolstadt ve Münih'te Cizvit merkezleri kurdular. Palatinat, Saksonya ve diğer bölgelerdeki Kalvinist kentlerin yüzyılın ortalarına gelinene dek güvenliği sağlanamadı. Aralık 1607'de Bavyera'nın Seçici Prensi, Protestanların Katolik alaylarına müdahele etmesini durdurmak için Savabya'daki Donauwörth kentini meşru olmayan yollarla ele geçirdi. Bunun üzerine on Protestan prens çıkarlarını savunmak için Evangelik Birliği topladılar, fakat sadece Katolik cemaatin düşmanlığıyla karşılaştılar. Bu nedenle Otuz Yıl Savaşlarının patlamasının 1618'e mi yoksa daha öncelere mi denk geldiğini söylemek zordur.

Dini hoşgörüsüzlüğün gittikçe arttığı bu dünyada, Polonya-Litvanya'nın ayrı bir yeri vardı. Burası çeşitli dinlerin hâkim olduğu geniş bir bölgeydi; Luthercilerin Polonya Prusyasının şehirleri üzerinde hak iddia etmesinden ve Kalvinizmin soyluların çoğunluğunu çekmesinden önce bile Katolik, Ortodoks, Musevi ve Müslüman inanışlarından bir mozaiğe sahipti. Her malikânenin dini işlerini Alman prensliklerine tanınan özgürlükle idare etmesini savunan yönetici Szlachta'nın görüşü buydu. 1565'ten itibaren dini mahkemelerin kararları soyluların özel mülkiyetleri dahilinde uygulanamıyordu. Tarento Ruhani Meclisi başkanı ve Warmia Piskoposu Kardinal Hozjusz'un Cizvitleri ülkeye soktuğu sıralarda, Polonya aralarında İngiliz ve İskoçyalı Katoliklerin, Çek Biraderlerin, Hollanda'dan gelen Anabaptistlerin veya Francisco Sozzini (Socinius) gibi İtalyan ünitaristlerin de bulunduğu her türden kilise itikadına karşı gelenleri ve dini sığınmacıları kabul ediyordu. 1573'te Kalvinistlerin Senatoda çoğunluğu ele geçirmesiyle, Polonya parlamentosu sadece Socian'ların dışında tutuldukları kalıcı ve evrensel hoşgörü yasasını onayladı. Cizvitlerin ateşli bir öğrencisi olan III. Sigismund Vasa'nın (1587-1632) idaresi altında, Papanın mutlak yetkisini savunan parti yavaş yavaş Katoliklerin üstünlüğünü tekrar benimsemeye başladı. Fakat ilerleme yavaştı ve sadece şiddet içermeyen yöntemler mevcut değildi. Bu dönemde Polonya, hem Hıristiyanlığın Türklere ve Tatarlara karşı siperi hem de Avrupa'nın en önemli hoşgörü cenneti olmakla haklı olarak övünebilirdi.

Doğu Avrupa'nın diğer bölümlerinde Karşı Reform hareketi çok uzaklara kadar yankılandı. XIII. Gregorius'un (1572-1585) yönetimindeki Vatikan, sadece İsveç ve Polonya'yı değil, aynı zamanda Eski Rusya'yı tuzağına düşürme umutlarıyla kendinden geçmişti. İsveç'te 1590'ların iç savaşında Protestanların kazandığı zafer Cizvitlerin planlarını yararlı sonuçlarla bozana kadar, bu umutlar etkilerini sürdürdü. Papalık elçisi Possevini Korkunç İvan tarafından

Moskova'da kabul edildiğinde, sadece Çarın Katoliklere duyduğu ilginin papalığın karışıklıklarından kaynaklandığını anladı. Katolik tarafın yaptığı beceriksiz baskılar muhtemelen Ivan'ı 1589'da Moskova Patrikliğini kurmaya ve böylece ayrı Rus Ortodoks Kilisesinin varlığını kesinleştirmeye mecbur bıraktı.

Moskova'nın bu diplomatik hareketi, o zamandan beri hep Konstantinopolis Patrikliğine bel bağlayan komşu Polonya-Litvanya'daki Ortodokslar arasında bir krize neden oldu. Sınırın ötesinden kendileri üzerinde yargılama hakkı talep eden yeni Moskova Patrikliğiyle, bu Ortodoksların çoğu artık Roma'nın korumasına sığınmak itiyordu. 1596'da Brest Birliğinde, piskoposlarının çoğunluğu yeni papanın yetkisini tanımakla birlikte doğu kiliselerinin adetlerini sürdürmelerini savunan (Uniate) yeni bir mezhebi, Slav Ayinli Yunan Katolik Kilisesini kurmaya karar verdiler. Dini ayinlerini ve evli ruhban sınıfını korurken, papanın üstünlüğünü kabul ettiler. Kiev'deki eski St Sophia Katedrali dahil, Beyaz Rusya ve Ukrayna'daki Ortodoks Kiliselerinin çoğu Uniate'lerin eline geçti. Belirli bir süre için eski Uniate karşıtı kalıntılar devlet tarafından resmen yasaklandı.

Ancak Moskova bu gelişmelere hiçbir zaman aldırmadı. Rus Ortodoks Kilisesinin Uniateleri cezalandırmak ve zorla dine döndürmek konusunda gösterdiği ateşli kararlılık modern çağ boyunca da devam etti. Artık alçak, dolandırıcı Cizvit imajı her yerde etkisini yitiriyordu. Polonyalıların 1612-1613'te kısa bir süreliğine Kremlin'i işgal ettikleri Rus-Polonya savaşları sadece dini nefretleri güçlendirmeye yaradı. Moskova yakınlarındaki büyük Zagorsk manastırında asılı olan eski bir tablet, zamanın popüler Rus Reform karşıtı anlayışını çok güzel anlatmaktadır: "Tifüs - Tatarlar - Polonyalılar: Üç Salgın".

Macaristan'da ise Uzhgorod Birliği (1646) sonrasında benzer bir Uniate cemaati oluştu. Yalnız bu kez aşağı Karpatya bölgesinin Ortodoks Rütenleri komşu Ukrayna'da benimsenen çizgide Roma ile birlik kurmayı seçtiler. (Verdikleri bu karar 1920'lerde ABD'de Roman Katolik ve Uniate Rütenler arasında hâlâ karışıklıklara neden oluyordu.)

Bütün Avrupa'da yayılan dini şevk çeşitli sanatların gelişimini derinden etkiledi. Protestanlığın daha katı türleri sanatsal çabanın özelliğini tartıştı. Dini konular zan altında bulunduğundan, plastik sanatlar genellikle laik konulara yönelmişti. Hollanda ve İskoçya gibi bazı ülkelerde müzik, ilahi söylenmesi ve makamlı mezmurlara indirgendi. Bunun tam tersine İngiltere'de ise Thomas Tallis (1505-1585) ve diğerleri harika Anglikan katedral müziği geleneğini başlattılar. Katolik ülkelerde bütün sanat kolları Kilisenin görkemi ve gücünü tantanalı ve tiyatral gösterilerle sergilemek zorunda kaldılar. Bu tarz, günümüzde "Barok" olarak bilinmektedir. Müzikte Barok tarzı Jan Peterzoon Sweelinck (1562-1621), Heinrich Schutz (1585-1672) ve hepsinden öte günümüze dek gelen doksan dört ayin şarkısı müthiş bir çeşitlilik ve yaratıcılık sergileyen San Pietro'nun *Magister Capella*'sı (orkestra şefi) Giovanni Palestrina'nın (1526-1594) adlarıyla bağdaştırıldı. Çokseslilığe karşıt olarak tekseslilığin öncülüğünü yapan, akortsuzluğu yeniden keşfeden ve İtalya'nın yeni müziğini savunan Claudio Monteverdi'nin ise (1567-1643) Avrupa'nın laik

müziğinin geçirdiği evrimde büyük payı vardır. Monteverdi her zaman Roma sanatının karşısında yer alan Venedik'te sık sık çalıştı. Barok resimde hâkim olan sanatçılar affedilen katil Michellangelo Caravaggio (1573-1610), Flaman Paul Rubens (1577-1640) ve İspanyol Diego Velazquez (1599-1660) idi. Mimaride her yerde bulunan Barok kiliseler genellikle Roma'daki Cizvit *Gesù* Kilisesi (1575) model alınarak inşa ediliyordu.

Dini şevk on altıncı ve on yedinci yüzyılda yapılan savaşlarda önplana çıktı. Bir zamanlar İslamiyete karşı yürütülen kampanyalara saklanan tutkular ve nefretler şimdi Hıristiyanlar arasındaki çelişkileri ateşliyordu. Protestanların Katolik hâkimiyetinden duydukları korku, Almanya'da Augsburg Barışıyla sonuçlanan 1531-1548 Schmalkald Birliği Savaşlarında, 1562-1598 Fransız Din Savaşlarında, 1592-1604'teki İsveç iç savaşında ve 1618-48 Otuz Yıl Savaşlarında su yüzüne çıktı. Katoliklerin Protestan hâkimiyetinden duydukları korku ise İngiltere'de Grace Haccı (1536), Irlanda'da Mountjoy ve Cromwell'e gösterilen direniş ve Polonya'da 1655-1660'da İsveçlilere karşı yapılan direniş gibi birçok olaya esin kaynağı oldu. Doğuda Ruslar ile Polonyalılar arasında uzayan çarpışmalar (1578-1582, 1610-1619, 1632-1634, 1654-1667) Katoliklerle Ortodokslar arasında bir Kutsal Savaşa dönüştü. Dini fanatizm orduları harekete geçirebiliyordu. On altıncı yüzyılda yenilmez İsppanyollara sadece gerçek inanç uğruna savaştıkları öğretildi. On yedinci yüzyılda da Gustavus Adolphus'un ilahiler söyleyen süvarilerine veya Cromwell'in muhteşem Yeni Model Ordusuna da aynı şey öğretildi.

Fransız Din Savaşları dikkati çekecek bir şekilde Hıristiyanlıktan uzaktı. *Huguenot*'lara yapılan zulüm II. Henri idaresinde bir *chambre ardente* (cenaze odası) ile başlamıştı. Fakat 1559'da aniden kralın ve sonra da Alençon Dükünün ölmesiyle tahta kimin geçeceği konusunda uzun süren bir kararsızlık yaşandı [NOSTRADAMUS]. Bu da Guise'lerin önderliğindeki Katolik hizbinin ve Navarre krallarının önderliğindeki Bourbon-*Huguenot* hizbinin hırslarını körükledi. Passy Toplantısında (1561) yaşanan sonuçsuz dini uzlaşma girişimi, biri 1560'ta Amboise'de Protestanlar ve ikincisi 1562'de Vassy'de Katolikler tarafından başlatılan ve ölümlerle sonuçlanan provakasyonlarla etkisiz duruma getirildi. Bundan sonra düşman hizipler Ana Kraliçe Catherine de Medicis'in oyunlarıyla iyice ateşlenerek birbirlerine saldırdılar. Bu dizideki olayların en büyüğü St. Barthélémy katliamıydı. Daha önceki İngiliz savaşlarını anımsatan kirli çatışmalar birkaç savaşa neden oldu, fakat Protestan Baron d'Adrets veya Katolik Blaise de Montluc gibi cesur maceraperesiler için birçok fırsat doğurdu. Otuz yıl içinde yapılan sekiz savaş bozulan ateşkeslerle ve kirli cinayetlerle doluydu. 1580'lerde hoşgörüyü ve eşcinsel kralın idaresini bastırmaya kararlı olan Guise'in Kutsal İttifakının gücü işte böyleydi, kral ise Dük ve Kardinal de Guise'in katlini emretmişti. (Babaları, ünlü general François de Guise 1563'te Orleans'da öldürülmüştü.) Yanıt olarak 1 Ağustos 1589'da St Cloud'da kralın kendisi öfkeli papaz Jacques Clément tarafından suikastte öldürüldü. Böylece Navarreli Henri tahtın tek varisi olarak kaldı. Ancak Katolik ruhban sınıfı günaha girmiş bir dinsizi kabullenmeye yanaşmadığından, men-

faatini düşünerek dinine geri dönmeye kalkıştı; 1594'te Chartres'da taç giydi ve Paris'e zaferle girdi. Paris vaut bien une messe (Paris bir *Missa*'ya değer) zamanın ahlaki anlayışını çok güzel özetlemektedir. Bunun sonucunda ilan edilen Nantes Fermanı da (1598) daha iyi değildi. Bütün hayatı boyunca dini özgürlük adına savaşan IV. Henri, şimdi *Huguenot*'lara gösterilen hoşgörüyü aristokrat evleri, iki uzak mahalle kilisesi ve yüz yirmi korunmuş bölge ile kısıtlamaya çalışıyordu. Yoğun korkular ve kuşkular ise devam etti.

Britanya, Fransa, Alçak Ülkeler ve Polonya-Litvanya'daki dini çeşitliliğin ısrarla devam etmesine bakarak, bu dönemde Avrupa'yı basitçe "Protestan Kuzey" ile "Katolik Güney" olarak ikiye bölünmüş görmek doğru değildir. Diğerlerinin yanı sıra İrlandalılar, Belçikalılar ve Polonyalılar kuzeyin tamamiyle Protestan olmadığı konusunda ısrar etmekte haklıdırlar. Hem Ortodoks Hıristiyanlar hem de Müslümanların da güneyin tümüyle Katolik olarak sınıflandırılmasına itiraz etmek için haklı nedenleri vardır. Protestan-Katolik bölünmesi Orta Avrupa'nın ve özellikle de Almanya'nın önemli bir özelliğiydi. Ancak bu kesin bir şekilde tüm kıta için iddia edilemezdi. Marx'ın ya da Weber'in bunu sosyal ve ekonomik ölçütlere dayanan daha sonraki bölünmelere bağlama girişimleri yanlış bir şekilde Alman merkezci olarak görülebilir. Ayrıca Protestan Tanrısının neden izdeşlerine kömür madenleri bağışlamada bu kadar başarılı olduğu da sorulabilir.

Bir şey çok açıktı. Din adına mantıksızca kan dökülmesi entelektüel insanların zihinlerinde kaçınılmaz olarak tepki doğurdu. Din Savaşları akıl ve bilimin nazik tohumları için bereketli bir toprak hazırladı.

Genel olarak on altıncı yüzyılın ortalarıyla on yedinci yüzyılın ortaları arasında gerçekleştiği kabul edilen *Bilim Devrimi*, "Hıristiyanlığın doğuşundan sonra Avrupa tarihindeki en önemli olay" olarak adlandırılmıştır.[18] Rönesans hümanizmasının doğal bir gelişimi olarak ortaya çıktı ve belirli bir derecede Protestan görüşleriyle beslendi. En büyük hüneri astronomi ve astronomik verileri toplamak ve yorumlamak için ihtiyaç duyulan matematik, optik ve fizik gibi bilimleri geliştirmesidir. Ayrıca insanlığın kendi doğası ve genel durumu hakkındaki görüşünü değiştirdi. On altıncı yüzyılın ikinci on yılında Polonya Prusyasındaki Frombork'da (Frauenburg) katedral kilisesinin kulesinden yapılan gözlemlerle başladı ve 28 Nisan 1686'da Londra'daki Gresham Kolejinde Krallık Cemiyetinin toplantısında doruk noktasına ulaştı.

İnsan düşüncesinde temel dönüşümlerde hep görüldüğü gibi, Bilim Devriminde yaşanan güçlük de kurallarının eski fikirlere ve uygulamalara uymayışıydı. "Copernicus, Bacon ve Galileo çağı" yanlış bir adlandırmadır; çünkü birçok açıdan bu hâlâ simyacıların, astrologların ve büyücülerin çağıydı. Bu yüzden modern tarihçiler, teorileri sonunda yanlış olduğu kanıtlanan insanların başarılarıyla alay etmemelidirler. Burada simyacıların maddenin doğasının yanlış anladıklarını söylemek daha doğrudur. Ancak simyanın yapıcı unsurlarını görmeyi başaran araştırmacıların "anlatmaya çalıştıkları deliliğin boyasına boyandıkları"nı ileri sürmek yanlıştır. Bilim tarihinin bundan daha "saçma bir yorumu" olamaz.

Hem Krakov ve hem de Padova'da eğitim gören Mikolaj Kopernik (Copernicus, 1473-1543) dünyanın değil güneşin evrenimizin merkezinde olduğunu buldu. Onun güneş merkezli görüşleri astrolojinin bildik güneşi birliğin sembolü olarak kullanma alışkanlığıyla denk düşüyordu. Ancak burada önemli olan onun bunu ayrıntılı deneyler ve ölçümlerle kanıtlamasıydı. Thornlu (Torun) Alman bir tüccar ailenin oğlu ve Töton Şövalyelerine karşı aktif olarak savunduğu Polonya kralının sadık bir hizmetkârı olan Kopernik, Warmia (Ermeland) eyaletinin kilise üyesi olarak otuz yılını Frombork'da geçirdi. Bir para reformu için kral tarafından görevlendirilmişti; "Kötü paranın iyi parayı kovması" üzerine *Monetae cudendae ratio* (1526) adlı araştırması Gresham'dan otuz yıl önce Gresham Yasasını açıkladı. İlk kez 1510'da geliştirdiği güneşi merkez kabul eden teorisi *De revolutionibus orbium coelestium* (Gök Cisimlerinin Hareketleri Üzerine, 1543) adlı kitabında bulunan istatistik verilerle tamamen desteklenmişti. Lutherci Wittenberg'den G. J. Von Lauchen (Rheticus) adlı matematikçi meslekdaşının öncülüğünde basıldı ve yazarına ölüm döşeğinde teslim edildi. Ve bir hamlede Aristoteles'in merkezi, hareketsiz ve gezegene benzemeyen dünya fikirlerine çarparak, evren hakkında zamanın geçerli kavramlarını değiştirdi. Ancak korkak bir editörün Kopernik'in giriş yazısı yerine kendi önsözünü basması yüzünden kitap hemen gerçek bir etki yapmadı.

Kopernik kuramı neredeyse bir yüz yıl boyunca gebelik dönemini sürdürdü. Danimarkalı Tycho Brahe (1546-1601) güneşi merkez kabul eden görüşü reddetti; ancak kuyruklu yıldızların izlediği yolu gözlemleyerek bir başka eski yanlış anlayışı, yani evrenin soğana benzeyen kristalsi kürelerden oluştuğu görüşünü ortadan kaldırdı. Brahe'nin Prag'daki meslekdaşı Johann Kepler (1571-1601) gezegen yörüngelerinin elips şeklinde olduğunu buldu ve Kopernik'i destekleyen hareket yasalarını ilan etti. Ancak Kopernik'i halkın gerçekten tanımasını sağlayan, yeni icat edilen teleskoptan ilk yararlananlardan biri olan Floransalı Galileo Galilei (1564-1642) idi. Gelecek kuşaklar için iyi bir şey olarak, Galileo güçlü anlama yeteneğinin yanında bir o kadar da gözüpekliğe sahipti. "Ayın düz veya düzgün bir cisim olmayıp dünya gibi pürüzlü ve oyuklarla dolu olduğunu" keşfeden biri olarak, buluşlarını karşıtlarının Kitabı Mukaddes'i referans gösteren görüşleri üzerine kırıcı yorumlarla savundu. Dul Toskana düşesine Kitabı Mukaddes'in astronomi dilinin cahillerin anlayışına göre kurulduğunu" söyledi. Bu yüzden resmi emirle davet edilerek 1616'da Papadan ihtar aldı. Galileo'nun Kopernik'i övmesi Kopernik'i okunması yasak kitaplar listesine geçirdi. Ancak Galieleo görüşlerinde ısrar ederek Kopernik'in Batlamyus'tan üstün olduğunu ileri süren *Dialogo dei due massimi Sistemi del mondo* (iki ana dünya sistemi üzerine diyalog, 1632) adlı kitabı yayımladığında, resmi olarak Engizisyona çağrıldı ve sözünü geri almaya zorlandı. Engizisyon mahkemesi üyelerine karşısında yaptığı söylenen yorum, *Eppur si muove* (yine de hareket ediyor) sonradan uydurulmuştur [**LESBIA**].

Uygulamalı bilim Kopernik kuramının tartışmalı olduğu bir çağda çocukluk dönemini sürdürdü. Ancak bazı önemli iddialar bilimsel yöntemin ba-

bası, bir zamanlar İngiltere başbakanlığı yapan Francis Bacon (1561-1626) tarafından ortaya atıldı. *Öğrenmenin İlerlemesi* (1605), *Novum Organum* (1620) ve *Yeni Atlantis* (1627) adlı kitaplarında Bacon, bilginin düzenli ve sistemli deneyler yoluyla, deneysel verilere dayanan tümdengelimlerle ilerlemesi gerektiği önermesinde bulundu. Böylece bilginin sadece Kilisenin onayladığı belirli kabul edilmiş aksiyomlara referansta bulunarak oluşturulabildiği tümevarımsal yönteme cesurca karşı çıktı. Dikkat çekici bir nokta olarak Bacon, bilimsel araştırmanın Kitabı Mukaddes incelemelerinin tamamlayıcısı olması gerektiğini savundu. Bilim Hıristiyan ilahiyatına uygun durumda tutulmalıydı. "Bilim adamı Tanrının Doğa Kitabının rahibi oldu." Bacon'un ateşli izdeşlerinden biri olan ve bir zamanlar Chester Piskoposluğu yapan, Krallık Cemiyetinin kurucu üyelerinden John Wilkins (1614-1672) aya yolculuk fikrini geliştiren garip *Ay Üzerinde Bir Dünyanın Keşfi* (1638) adlı kitabı yazdı: "Başka dünyaların sakinleri, İsa'nın kanıyla birlikte bizimle aynı yollardan kurtuluşa ulaşırlar."[20]

LESBİA

1622'DE HALKA çok az açık olan bir kilise duruşmasında Floransalı baş rahibe Benedetta Carlini doğal olmayan şeyler yapmakla suçlandı. Mistik vizyonlarıyla övünmüş, kutsal yara izinin kendinde olduğunu iddia etmiş ve bir cinsel suç yüzünden kuşku uyandırmıştı. Mahkeme sonucu rütbesi indirildi ve kırk beş yılını hapiste geçirdi.

Önde gelen Amerikalı bir yayıncı 1985'te halkın çok daha ilgisini çekerek *Rönesans İtalyasında Lezbiyen Bir Rahibe* adında bir kitapla duruşmanın hikâyesini yeniden ele aldı. Ne yazık ki duruşma notları kitabın başlığının ima ettiklerine pek uymuyordu. Rönesans sonrası Engizisyon mahkemesi üyeleri sanığın dini inançları üzerinde odaklanmışlardı. Yalnızca lezbiyen "yaşam tarzının" korkutucu ayrıntılarını vurgulamada başarısız değillerdi, aynı zamanda sadece ilgilerini çekmemişti. Hayal kırıklığına uğrayan bir eleştirmen, erkeklerin ancak şimdiki yüzyılda lezbiyenliği anlayabildiği yorumunda bulundu. Aynı zamanda anlamı güçlendirmek için karşıt sözcükleri bir araya getirdiği belli olan "lezbiyen rahibe" terimi kolaylıkla merak çekmekte... ve belirli sayıda satışı garanti etmektedir."[2]

Gerçekten de geçmişin standartlarıyla günümüzün standartları arasındaki zıtlığı vurgulamak tarihçilerin görevidir. Bazıları bu görevi bilinçli olarak, bazıları da şans eseri yerine getirmektedir.

Matematiğe eğilimleri olan filozoflar da, özellikle de iki büyüleyici Fransız, René Descartes (1596-1650) ve Blaise Pascal (1623-1662) ve onların ardılı Benedikt Spinoza (1632-1677) önemli gelişmelere imza attılar. Beyaz Dağ Savaşına tanık olan asker-maceraperest Descartes (Bkz. s. 609) hayatının büyük bir

kısmını Hollanda'da sürgünde geçirdi. Adını kendisinden alan ve *Discours sur la méthode* (1637) adlı eserinde özenle anlatılan uzlaşmaz mantıkçı sistemle (Descartesçilik) bağdaştırılır. Kendisine duyuları yoluyla veya başkalarının aracılığıyla gelen tüm bilgiyi redderek, eğer düşünebiliyorsa en azından var olmak zorunda olduğu sonucuna vardı: *Cogito, ergo sum*, ("Düşünüyorum, öyleyse varım") modern epistemolojinin başlangıç noktasıdır. Aynı zamanda maddeyi ruhtan ayıran ve tıptan ahlak bilimlerine kadar her konuyu araştıran bir felsefeyle Descartes, o zamandan beri hâkim olan mekanistik bir dünya görüşünü vurguladı. Örneğin hayvanlar, tıpkı insanlar gibi karmaşık makineler olarak görülüyordu.

Clermont-Ferrandlı olan ve Paris'teki Jansenist Port Royal sakini Pascal, mekanik ideali ilk "bilgisayarı" üretme aşamasına gelene dek geliştirdi. *Lettres provinciales* (1656) adlı çalışması Cizvit edebiyatında hâlâ zehir kadehi olarak anılmaktadır. Yine de bir araya getirilen *Pensée*'leri (1670) moda rasyonalizmle güçlü bir sağduyunun hoş bir karışımıdır. Pascal *"Le coeur a ses raisons"* diye yazdı, *"que la Raison ne connait point"*. (Kalbin mantığın anlayamayacağı kendi nedenleri vardır.) Ya da: "İnsanlar ne melek ne de canavardırlar. Yine de kötü talih bir melek yaratmaya çalışan bir insanın bir canavar yaratmasına neden olabilir." Bilim ve din arasındaki çelişkinin gittikçe daha çok ortaya çıkmasıyla, inanç lehine ünlü kumarı teklif etti. Eğer Hıristiyan Tanrısı varsa, diye tartıştı, inanlar ondan sonsuz hayatı miras alacaklardır. Eğer Tanrı yoksa, inanmayanlardan daha kötü duruma düşmezler, ki bu durumda da Hıristiyan inancı riske girmeye değer bir şeydir.

İspanyol Musevisi ve meslek itibariyle mercek parlatıcısı olan Spinoza, Amsterdam'ın Musevi cemaatinden dinden sapma yüzünden atılmıştı. Descartes'in ilk ilkelerle oluşturulan evrenin kesinlikle matematiksel ve mantıksal anlayışını ve Hobbes'un toplumsal sözleşme kavramını paylaşıyordu. Tanrıyı ve doğayı birbirinden ayrılmaz bir bütün olarak gören bir panteistti. En yüksek erdem ise dünyayı ve insanın kendisini tam olarak anlamasında gizliydi. Kötülük anlayış eksikliğinden doğuyordu. Kör inanç değersizdi. "Tanrının iradesi" cahillerin sığınağıydı.

İngiltere'de "deneysel felsefenin" savunucuları 1640'larda örgütlenmeye başladılar. Dr. Wilkins ve Dr. Robert Boyle'un (1627-1691) öncülüğündeki küçük bir çevre İç Savaş sırasında Oxford'ta "Görünmez Koleji" kurdular. Doğal Bilginin Geliştirilmesi için 1660'ta Krallık Cemiyetini kurmak üzere bir araya geldiler. İlk toplantılarının yöneticisi mimar Christopher Wren idi. İlk üyeler arasında, aralarında Isaac Newton'un da bulunduğu yeni bilim adamları okulundan bir yirmi yıl daha etkilenmeden kalan bir dizi büyücü bulunuyordu. Newton'la birlikte modern bilim çağa damgasını vurdu (Bkz. VIII. Bölüm); Krallık Cemiyeti örneği tüm Avrupa'da yayıldı.

Elbette her zaman olduğu gibi eski fikirler yenileriyle karışıyordu. On yedinci yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Avrupa'nın önde gelen düşünürleri bir saatin içindeki parçalar gibi düzenli işleyen evrenin mekanik anlayışını kabullenmişlerdi. Galileo güç ilkesini, yani mekaniğin temel unsurunu sezmişti;

Boyle'un Gazlar Yasasından Newton'un Hareket Yasalarına kadar her şeye uygulanabilen güç kesin bir şekilde hesaplanabiliyordu. Sonunda evren ve içindeki her şey açıklanabilecek ve hesaplanabilecek gibi görünüyordu. Bundan da öte, artık gizlerini bilim adamlarına açan doğa yasaları Tanrının iradesinin örnekleri olarak kabul edilebilecekti. Şimdi Aquinas'ın Aristoteles'in "İlk Nedeni" ile bir tuttuğu Hıristiyan Tanrısı "Büyük Saatçi"yle bir tutuluyordu. Artık yaklaşık iki yüzyıl boyunca bilimle din arasında hiçbir çelişki doğmayacaktı [BÜYÜ] [MAYMUN].

Avrupa'nın deniz aşırı ülkeleri Kolomb veya Karayiplerle başlayan bir konu değildir. Kutsal Toprakların haçlı krallıklarında yaşanan bir deneyim zaten eski tarihe karışmıştı. Bir diğeri olan Kanarya Adaları ise yetmiş yıldır gelişmekteydi. Ancak uzak adalarla bir kez temas kurulmasından sonra, Avrupalılar hep daha fazla sayıdaki girişimlerle deniz aşırı ülkelere yelken açtılar. Ticaret yapmak, ganimet toplamak, fethetmek için veya dinsel nedenlerle yolculuklar yaptılar. Birçokları için bunlar farklı ırklardan insanlarla ilk kez karşılaşmalarını sağlıyordu. Fethedilen ülkelerde yaşayanlar üzerindeki taleplerini geçerli kılmak için İspanyol krallarının ilk önce Avrupalı olmayanların da insan olduğu fikrini aşılamaları gerekti. Fatihlerin bütün yerli halklara okumak zorunda olduğu 1512 tarihli Şartname'ye göre: "Efendimiz, Tanrımız, Yaşayan ve Sonsuz olan, Cenneti ve dünyayı ve sizin ve benim ve dünyadaki tüm insanların ataları olan bir erkek ve bir kadını yarattı..."[21] Bu düşünceyi onaylamak için Papa III. Paulus 1537'de "bütün Kızılderililerin sadece Katolik inancını anlamakla kalmayan, fakat aynı zamanda bu inanca sahip olmak için gittikçe artan bir istek duyan gerçek insanlar olduğu" hükmünü ilan etti[22] [GONCALVEZ].

İlk keşif seferleri devam etti ve genişletildi. Batıda dördüncü büyük bir kıtanın olduğu inancı Kolomb'un Palos'a ilk dönüşünden sonraki yirmi yıl içinde deneme ve yanılgılarla yavaş yavaş yayıldı. Başarının sorumluluğunun kime ait olduğu ise şiddetli tartışmalar doğurdu. Kolomb nerelerde dolaştığını hiç bilmeden üç yolculuk daha yaptı. Bir başka Cenovalı, Giovanni Caboto (John Cabot, 1450-1498) VII. Henri'nin izniyle Mayıs 1497'de *Matthew* gemisiyle Bristol'den yelken açtı ve Çin'in bir bölümü olduğu sandığı Cape Breton Adasında karaya çıktı. Bir zamanlar Sevilla'da Medicislerin acenteliğini yapan Floransalı Amerigo Vespucci (1451-1512) 1497 ile 1504 tarihleri arasında üç ya da dört kez Atlantik ötesi yolculuk yaptı. Bundan sonra İspanya'nın "Şef Pilot"u ya da piloto mayor unvanını kazandı. Doğru ya da yanlış bir şekilde dördüncü kıtanın adını ondan almasının nedeni de buydu. 1513'te kaçak gemi yolcusu Vasco Nunez de Balbao (ölümü 1519) Panama kıstağını yürüyerek geçerek Pasifik'i gördü. 1519-1522'de Portekizli kaptan Ferdinand Magellan'ın (1480-1521) önderliğindeki bir İspanyol seferi dünyanın çevresini dolaştı. Böylece dünyanın yuvarlak, Pasifik ve Atlantiğin ayrı okyanuslar olduğu ve Amerika'nın ikisinin arasında yer aldığı kuşkuya yer bırakmayacak şekilde kanıtlandı [SYPHILUS].

Yeryüzünün aksi tarafında beşinci bir kıtanın olduğundan bir yüzyıl daha hiç kuşkulanılmadı. 1605'te Peru'dan kalkan bir İspanyol gemisi ve Java'dan kalkan bir Hollanda gemisi Carpentia Körfezine yelken açtı. Büyük Zuid kıtasının veya "Güney Kıtasının" (Avustralya ve Yeni Zelanda) ana hatları Hollandalı denizci Abel Tasman (1603-1659) tarafından 1642-3'te çizildi.

Yeni kıtaların ticari fırsatlarından en çabuk yararlananlar Portekizlilerdi. 1500'de Brezilya'yı, 1505'te Mauritius'u, 1509'da Sumatra'yı ve 1511'de Malacca ve "Baharat Adaları"nı (Endonezya) aldılar. Ticaretlerini korumak amacıyla Hindistan'daki Goa'dan Çin'deki Macao'ya kadar uzanan bir kaleler zinciri kurdular. İspanyollar ise bunun tam aksine askeri güçlerini kullanmaktan çekinmediler. Çok kısa bir süre önce İberya'yı hâkimiyetleri altına almış olan El Dorado düşünün büyüsüne kapılan fatihler, şimdi enerjilerini Amerika'nın fethedilmesine yönlendirmişlerdi. 1511'de Küba'da yerleştiler ve burayı daha sonraki seferler için bir üs olarak kullandılar. 1519-1520'de Hernando Cortez (1485-1547) Meksika'daki Aztek İmparatorluğunu bir kan denizinde ele geçirdi. 1520'lerde ve 1530'larda Kosta Rika, Honduras, Guatemela ve Yeni Granada'da (Kolombiya ve Venezuela) kalıcı yerleşim birimleri kuruldu. 1532'den sonra Francisco Pizarro (1476-1541) Peru'deki İnkaların imparatorluğunu ele geçirdi.

SYPHILUS

UZUN BİR ZAMAN boyunca resmi bir adı yoktu. Almanlar, Polonyalılar ve İngilizler ona "Fransız hastalığı" diyorlardı. Fransızlar ise "Napoli hastalığı" diyorlardı. Napoliler "İspanyol hastalığı", Portekizliler "Kastilya hastalığı" ve Türkler de "Hıristiyan hastalığı" adını takmışlardı. Bu hastalığı tedavi etmeyi ilk başaranlardan biri olan Dr. Ruy Diaz de Isla "İspanyol yılanı"[1] diyordu.

Frengi, Avrupa kıtasına ilk çıkışını 1493'te Barcelona'da gerçekleştirdi. Daha sonraları Diaz de Isla, *Niña*'nın kaptanı Vicente Pinzon'u tedavi ettiğini iddia etti ve hastalığın Atlantik'i Kolomb'un tayfalarıyla geçtiği kabul edildi. İster denizcilerle, ister kölelerle ve ister her ikisiyle taşınmış olsun, işgalci Fransız ordusunun karşılandığı zamanlarda 1494'te hastalık Napoli'ye ulaştı. Bir sonraki yıl Fransız ücretli askerleri dağıtıldığında, hastalığı beraberlerinde neredeyse tüm Avrupa ülkelerine taşıdılar. 1495'te İmparator Maximilian Tanrı'nın günaha girmeye karşı verdiği ceza olarak kabul edilen "Kötü Frengi"ye karşı bir ferman yayımladı. 1496'da Cenevre kenti frengi barındıran genelevlerini temizlemeye çalıştı. 1497'de uzaktaki Edinburg'ta çıkartılan bir kanun hastalığa yakalananları damgalayarak Inchkeith adasına gitmelerini emretti. Voltaire ise daha sonraları VIII. Charles'ın İtalya seferi hakkında şunları yazdı: "Fransa tüm kazandıklarını kaybetmedi. Frengiyi korudu."[2]

Açık olmayan nedenler yüzünden frengiye neden olan *spirochete* mikrobu, Treponema pallidum, Avrupa'ya ulaştığında çok öldürücü bir form kazandı. Son derece bulaşıcı frengi çıbanları meydana getirerek, o günlerin yıkanmayan kasıklarında sık

görülen kabuk bağlamış çatlaklardan yararlanıp insanın cinsel organlarında yerleşti. Birkaç hafta içinde içi cerahat dolu kabarcıklarla tüm vücudu sarıyor, merkezi sinir sistemine saldırıyor ve bütün saçı döküyordu. Bunun ardından gelen birkaç ay içinde de acılar içinde öldürüyordu. Doktorlar istemeden hastalarını zehirleyerek kabarcıklara civa sürmeyi tercih ettiler. Altı ya da yedi on yıl boyunca *spirochete* kendi direncini yarattı ve hafifledi. Bu yüzden deforme olmuş ve kısır kalmış taşıyıcılarına daha uzun bir süre tanıyan üç aşamalı yaygın bir zührevi hastalığın nedeni olabilirdi. O güne gelene dek hastalığın milyonlarca kurbanı arasında Papa II. Julius, Kardinal Wolsey, VIII. Henry ve Korkunç İvan bulunuyordu. Penisilinin bulunmasına dek de evcilleştirilemedi. Frenginin etkileri uzun bir döneme yayıldı. Aristokrasinin dışında kalan bütün sınıfları hâkimiyeti altına alan cinsel sofuluk, o güne dek popüler ve izinli olan hamamların yasaklanması, halk içinde öpüşmenin yerini el sıkışmanın alması ve 1570'lerden itibaren güçlenen peruka modasıyla bağdaştırıldı.

1530'da İtalyan şair Girolamo Fracastoro Fransız hastalığına yakalanmış bir çobanla ilgili bir şiir yazdı. Kısa bir süre sonra da eğitimli kişiler tarafından hastalığa bilinen adını vermek için kullanıldı. Çobanın adı Syphilus idi.[3]

Kuzey Amerika'da Avrupa kolonileri 1536'da Kanada'da Bröton denizci Jacques Cartier (1491-1557) tarafından Montreal'in ve 1565'te Florida'da Pedro Menendez tarafından St Augustine'nin kurulmasıyla başladı. Menendez, yakında bulunan Amerika'nın ilk dini sürgünlerini "Lutherciler olarak" astığı bir *Huguenot* yerleşimini (geleceğin Güney Carolinasında) yeni ortadan kaldırmıştı. Üç yıl sonra *Huguenot*ların vatandaşı Dominique de Gourgues aynı yere geldi ve İspanyol garnizonunu "hırsızlık ve katillik" suçlamasıyla astı. Batı uygarlığı harekete geçmek üzereydi.

Hollandalılar ve İngilizler kolonileştirme hareketine daha geç katıldılar, fakat on altıncı yüzyılın sonlarında her ikisi de bunun faydalarını görmek için mücadele ettiler. 1597'de Java'da Batavia'yı kuran Hollandalılar Doğu Hint Adalarını Portekizlilerden zorla almaya başladılar. 1598'de keşfedilen İngiliz Virginia kolonisi ilk başarılı yerleşimini 1607'de Jamestown'da gördü. Yüz yirmi püriten "Hacı Baba" ve onların ailelerini taşıyan Mayflower gemisi Massachusetts Körfezine 11 (21) Aralık 1620'de ulaştı. İngiltere'deki dini zulümden kaçmalarına rağmen, kendilerine zulmüdenlerden daha hoşgörülü değillerdi. Rhode Island kolonisi (1636) Massachusetts'den atılan muhalifler tarafından kuruldu. Artık tüm dünyaya yayılmış Avrupa kolonileri ağı ve bunların deniz üzerinden iletişim hatları kabul edilmiş bir gerçekti.

Uluslararası deniz ticareti de sıçramalar ve geri tepmelerle arttı. Batılılar için Atlantik'i geçen yol uzun bir süredir İspanyolların hâkimiyeti altındaydı. 1600'de her yıl Yeni Dünyadan gelen iki yüz gemi Sevilla'ya giriyordu. 1591-1600 arasındaki doruk on yılda onlarla birlikte on dokuz milyon gram altın ve yaklaşık üç milyar gram gümüş de geldi. Ümit Burnunu dolaşan güney rotası ise ilk önce Portekizliler, daha sonra da aynı zamanda Kuzey Denizi ile Akde-

niz arasındaki ana ticari bağlantıyı kuran Hollandalılar tarafından kullanıldı. Doğulular için Hollandalılar ayrıca büyük Baltık tahılı ticaretinin de öncülüğünü yaptılar. Batı Avrupa kentlerinin artan besin talebi Polonyalı üreticilerin artan kapasitesiyle karşılandı. Bu Baltık tahılı ticareti 1618'de 118,000 birim (iki ton) ya da "gemi yükü" Amsterdam'a gitmek üzere Danzig'ten ayrıldığında doruğa ulaştı. Ancak İngilizlerin Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'a yaptıkları kumaş ticareti daha erken bir tarihte, 1550'de rekor seviyeye çıktı. İngiliz maceraperestler Moskof Kumpanyasını (1565), Doğu Akdeniz Kumpanyasını (1581) ve Doğu Hindler Kumpanyasını (1600) kurdular.

Bütün bu faaliyetlerin bağlantı yeri ise Alçak Ülkelerde bulunuyordu. Hem İngiliz hem de İspanyol ticaretinin ana deposu olan Antwerpen 1557-1560'taki çöküşe kadar hâkimiyetini korudu, bundan sonra ise odak noktası Amsterdam'a kaydı. Hem Hollandalıların Doğu Hindler Kumpanyasının hem de Amsterdam'da dünyanın ilk borsasının kuruluşunu gören 1602 yılı ticaret tarihinde yeni bir çağın başlangıcı olarak alınabilir [INFANTA].

Deniz aşırı ticaret genişledikçe Avrupa yeni yerel besinlerin artan çeşitleri ve ayrıca karabiber, kahve, kakao, şeker ve tütün gibi egzotik "koloni" ürünleriyle doldu. Artık Avrupa besinleri, mutfağı ve damak tadı eskisi gibi kalmayacaktı. İlk kez Fransa'da 1542'de kayıtlara geçen kurufasülye, aynı dönemde İtalya üzerinde her tarafa yayılan domates ve Balkanlarda yetiştirilen kırmızı biberin kaynağı hep aynıydı: Amerika.

INFANTA

MARTİN DE VOOS, Antwerpenli yüksek düzeyde bir memur, 1572'de Antoon Anselme için bir aile portresi yaptı. Biri oğullarını diğeri kızlarını tutan karı kocayı masada otururken resmetmişti. Tabloda ev sahibinin 9 Şubat 1536'da , karısı Johanna Hooftmans'ın 16 Aralık 1545'te, oğulları Aegidius'un 21 Ağustos 1565'te ve kızları Johanna'nın 26 Eylül 1566'da doğduğunu ilan eden tomar şeklinde boyanmış bir yazıt bulunmaktadır. Hem çocuklar hem de yetişkinler olmak üzere ayrı ayrı birçeylerden oluşan modern aile kavramının ortaya çıkmasını göstermektedir.[1]

1579'da Sanchez Coello, İspanya kralı II. Felipe'nin on üç yaşındaki kızı İspanya Prensesi *(İnfanta)* Isabella'nın bir portresini yaptı. Mücevherli başlığı, kıvrık saçları, uzun yuvarlak yakası, resmi elbisesi ve yüzüklü parmaklarıyla ışıldayan tam bir küçük hanımdı. Bu gelenek İspanyol sarayında 1650'lere ve bir başka *İnfanta*, IV. Felipe'nin kızı, Avusturya kraliçesi Margherita'nın Velazquez tarafından yapılan ünlü portre serilerine kadar devam etti. Burada da yedi ya da sekiz yaşındaki zarif kız, korseli ve kabarık etekli elbisesi ve bir kadın kuaföründen çıkma lüleleriyle minyatür bir hanım olarak gösterilmiştir. O çağda çocuklar hâlâ tam büyümemiş, fakat niteliksel olarak ebeveynlerinden farklı olmayan, boyu daha kısa insanlar olarak düşünülüyordu[2] (Bkz. 51 no'lu resim).

Eskiden ne çekirdek aile ne de çocukluk dönemi birbirinden ayrı bizatihilikler olarak görülüyordu. Bütün kuşaklar büyük evlerde bir arada yaşıyorlardı. Çocuklar kundak takımından doğrudan yetişkin elbiselerine geçiyorlardı. Evde yaşayanların bütün oyunlarına ve faaliyetlerine katılıyorlardı. En zengin sınıflar haricinde tümü de çok az okula gidiyor veya hiç gitmiyordu ve eğer öğrenim görecekler se hep bir arada görüyorlardı. Genellikle yedi ya da sekiz yaşlarında hizmetçi ya da çırak olarak işe koyuluyorlardı. Çocuklar arasında o kadar fazla sayıda ölümler oluyordu ki, herkes onların çabuk büyümesini istiyordu. Aileler varlıklarını sürdürüyorlardı, fakat bu "sessizlik içinde" oluyordu. Çocukluk da varlığını sürdürüyordu, ancak bu döneme hiçbir özel statü tanınmıyor ve mümkün olduğunca hızlı sona erdiriliyordu.

"Çocukluğun keşfedilmesi" on altıncı ve on sekizinci yüzyıllar arasında biçimlenen bir süreçti. Bu zamanın kıyafetlerinde ve resim, heykel veya oymalarında, oyuncakların ve özellikle çocuklar için eğlencelerin icat edilmesinde, değişen ahlak anlayışında ve tavırlarda, hepsinden öte eğitime köklü yeni yaklaşımda izlenebilir.

Ortaçağ çocukları, faaliyetlerini ilk elden gözlemledikleri büyükleriyle birlikte yaşayarak, yemek yiyerek ve uyuyarak öğrenmişlerdi. Yetişkin dünyasından yalıtılmamış veya korunmamışlardı. Sadece yüksek sınıflardan gelen oğlanlar okula gidiyorlardı ve bunu çok amaçlı ve her yaştan gelen gruplarla gerçekleştirdiler. Bir okulun sınıflara bölünmesinin ilk örneklerinden biri 1519'da Londra'daki St Paul Okulunda kayıtlara geçti. Yaşa göre gruplandırma ve okulun uzamasıyla, beklenen disiplinde de büyük artış meydana geldi. Hıristiyan ahlakı, nezaket kuralları ve aşağılayıcı cezalar yukarıdan zorla uygulatılıyordu. Okula giden oğlanlar yetişkinliğe giden uzatılmış ve aşamalı bir gelişmeyle ilk karşılaşanlar oldular. Genellikle on üç yaşında evlenen kızlar ise daha çok atlanıp geçiliyorlardı.

Çocukluk masumiyeti akla getirir. Yine de çocuklarda ve onlarla kurulan ilişkilerde erdemsizlik eskiden beri doğal kabul edilmiştir. XIII. Louis'nin (doğumu 1601) oğlansı davranışları tüm ayrıntılarıyla saray doktoru Herouard tarafından gözlemlendi. Dauphin örneğin yatakta mürebbiyesini elediği veya "bir asma köprü gibi" inip kalkan ilk erksiyonlarını gösterdiği için azarlanmadı. On dört yaşında annesi tarafından evlendirilerek "tümüyle kırmızı penisiyle", "bir saat kadar sonra dönüp iki kez becerdiği" gerdek yatağına yatırılmıştı.[3]

As You Like It (Nasıl İstersen) adlı oyundaki kendi kendine konuşmada özetlendiği gibi "insanın çağları", Shakespeare'in zamanında açık bir şekilde iyi çizilmiş bir düzeni izliyordu. Ancak her çağ kuşaklarla ilgili kavramlara kendi katkısını yapmıştır. Eğer çocukluk erken dönem modern Avrupa'da keşfedildiyse, yetişkinlik de Goethe'nin *Werther*'inden sonra Romantikler ve endüstri sonrası çağın "kıdemli vatandaşları" tarafından keşfedildi.

Avrupa'nın o zamana dek sımsıkı kapalı ekolojik bir bölge olan Amerika ile etkileşimi büyük bir insan, hastalık, bitki ve hayvan değiş tokuşuna neden oldu. Bu "Kolomb Değiş Tokuşu" kararlı bir şekilde Avrupa'nın çıkarına hizmet etti. Avrupalı koloniciler zorluklara ve mahrumiyete cesurca dayandılar ve bazı

yerlerde düşman "Kızılderilerle" savaştılar. Fakat kendilerinin ve silahlarının neden olduğu katliamlarda verilen kayıplarla karşılaştırıldığında zararları çok azdı. Bunun bazı yararları oldu, fakat beraberinde birçok yerde nüfusun azalması ve yağmacılığı da getirdi. Avrupa frengiyi aldı; fakat bu hastalığın yol açtığı tahribat yerli Amerikalıların büyük bir kısmını gerçekten yok eden çiçek, zatülcenp ve tifüs salgınlarınlarıyla karşılaştırılamayacak kadar azdı. Avrupalılar Amerikalılara atları tanıttılar ve karşılığında çok önemli iki besini, patates ve mısırı; ayrıca evcil kümes hayvanları arasında en önemlisi ve besleyicisi olan hindiyi aldılar. Patates İrlanda'da erken bir tarihte yetiştirilip Almanya, Polonya ve Rusya'nın başlıca ürünü olarak düzenli bir şekilde Kuzey Avrupa'da yayıldı. "Amerikan mısırı" ve "Amerikan nadası" olarak bilinen mısır ise besin değeri azalmış toprağı zenginleştirdi ve hem sırayla farklı ekinler ekilmesini hem de hayvan yetiştiriciliğini büyük ölçüde kolaylaştırdı. Mısır, on altıncı yüzyılda Po Irmağı vadisinde gayet iyi yetiştiriliyordu. İklim koşulları yüz yıl kadar sonra iyileşene dek Alpleri geçmesi engellendi, fakat uzun vadede etkisi çok büyüktü. Erken modern dönemin sonunda Avrupa'nın nüfusunun dramatik bir şekilde artışının ardında yatan en önemli etkenlerden biri olarak Amerikalıların besin kaynağına yaptıkları katkıyı saymak son derece mantıklıdır[23] [SYPHILUS].

Avrupalıların Amerika'ya gelişlerinin betimlemeleri yakın bir zamanda temel bir revizyondan geçti. Bunlar "Kolomb'un etkisinden arındırıldı." Bir zamanlar "keşif" olarak anılan şeye artık "karşılaşma" veya "kültürlerin buluşması" deniliyordu.[24] Ancak dürüst davranıp buna fetih demek daha doğrudur. Kolomb'un kendinin de mertebesi düşürüldü. Yaptığı yolculukların önemi Vikinglere veya İrlandalılara ve hatta deri kaplı sepet işi kayığındaki bir Galliye devredildi. San Salvador'da (Watling Adası) karaya çıkması Bahamalardaki Samana Cay olarak değiştirildi.[25] Artık bu "eşsiz denizcinin" acımasız ve doymak bilmez "kolonici bir korsan" veya İsrail'in kayıp kabilelerinin peşinde yelken açan Donkişotvari bir Yahudi olduğu söyleniyor.[26] Hatta başka bir kıta olduğunu, Avrupa'ya daha önce gelen Amerikalı kadınlardan duyduğu bile söylendi.[27] Kolomb'un faaliyetleriyle ilgili kaynaklar yetersiz ve mitler ise çok fazladır.[28] Amerikanın gerçek kâşifleri Meksika veya Peru fatihlerinin adımlarını takip edenler, yani çoğunlukla ne olup bittiğini anlamaya çalışan "dünyanın ilk antropoloğu" Bernardino de Sahagun gibi rahiplerdir.[29]

Amerika ile ilişki Avrupa kültürüne derin bir etki yaptı. Yeni Dünyaya ulaşabilenlerle ulaşamayan ülkeler arasında bir uçurum açılmaya başladı. "Felsefe tüccardan doğmuştur. Bilim ise ticaretten. Bundan sonra Avrupa ikiye bölündü. Batı denizle meşguldü. Doğu ise kendi kendiyle."[30]

İlk modern toplum daha yakın bir icat olan sınıflarla değil sosyal düzenlerle veya "mertebelerle" (Latince status, Almanca Stande ve Fransızca etat) izah ediliyordu. Bu temel sosyal gruplar fonksiyonlarıyla, bu fonksiyonu kolaylaştırmak için konulan yasal kısıtlamalarla, ayrıcalıklarla ve birlik olmuş kurumlarıyla tanımlanıyordu. Zenginlik ve gelir sadece ikinci derecede bir rol oynuyordu.

Herhangi bir ailenin hangi mertebeye gireceğinin (ruhban sınıfı dahil) belirlenmesinde kalıtım ana ölçüttü.

Soylular, örneğin ortaçağ şövalyelerinin ardılları, askeri fonksiyonları ve toprak sahipliği ile mallarının idaresi için kendilerine özel haklar tanıyan yasalarla tanımlanıyorlardı. Düzenli orduların büyümesiyle bu zümreye özgü olan askeri fonksiyonları azaldı, fakat yöneten kastın belkemiği durumundaki pozisyonları değişmeden kaldı. Bölgesel meclisleri aracılığıyla ülkelerinin kırsal bölgelerindeki yerel politikayı idare ettiler ve genellikle topraklarında yaşayanlar üzerinde tam yargılama hakkının tadını çıkardılar. Birçok ülkede İngiltere'nin asılzadeleri veya İspanya'nın asılzadeleri gibi üst sınıftan kişiler tarafından yönetildiler veya Almanya'da olduğu gibi sayısız rütbeye bölündüler. Kendi kendini yöneten kentler ve kent loncalarının özgürlüğü üzerine inşa edilen kentli mertebesi de asılzadeler, azatlı köleler ve malı mülkü olmayan plebler olarak tabakalandırılmıştı. Krallık ayrıcalıklarıyla korunuyorlardı ve kent duvarları içinde tam yargı yetkisine sahiptiler. Köylüler ise serfleştirilmiş çoğunluk ve özgür olarak kalan veya serflikten kurtulma yolunda olan bir azınlıktan oluşuyorlardı. Serflerin statüleri kilisenin, tahtın ya da soyluların topraklarında yaşamalarına göre önemli ölçüde değişebiliyordu.

Parçalara ayrılmış birçok yargılama hakkının bir arada bulunması devlet despotluğu ve dolayısıyla Moskova Çarlığı veya Osmanlı idaresiyle uyuşmuyordu. Batı mutlakiyetçiliğini Doğu otokrasisinden oldukça farklı hale getiren sosyal temel de burada yatıyordu. Daha erken dönemden miras alınan bir dizi uygulama üzerine inşa edilmişti ve yeniliklere rağmen hâlâ temelde ortaçağ unsurlarını barındırıyordu. Doğuda olduğu gibi Batıda da bireyler üzerindeki sosyal kısıtlamalar modern standartlara göre ağırdı. Sadece serfler değil, fakat herkesin birlik olmuş bir kuruma ait olması ve onun kurallarına itaat etmesi bekleniyordu. Burckhardt gibi tarihçilerin Rönesans bireyciliğini kutlamalarının temel nedeni, hâkim olan sosyal engeller ve bölünmelerden özgürleşme yolundaki ilk cılız çabaları memnuniyetle karşılamalarıydı. Michelangelo'nun zanaatçılar loncasından çıkartılmasında olduğu gibi bir istisna söz konusu olduğunda, bunu ancak bir papa gerçekleştirebiliyordu.[31]

Avrupa'nın enflasyonla ilk karşılaşması olan *fiyat devrimi* ilk olarak tefecilerin günahkârlıklarına bağlandı. 1550'lerden itibaren de, Salamanca Üniversitesinin araştırmaları yoluyla İspanyol altınının ve gümüşünün kıta içine akmasına bağlandı. "İspanya'yı yoksul yapan" diye yazıyor bir yorumcu, "onun zenginliğidir".[32] Çağdaş tarihçilerin görüşü fiyatların vahşice dalgalanması ve hükümetlerin bununla başedebilmek için madeni paralarındaki altın veya gümüş miktarını tekrar tekrar azaltma çabalarıyla bulansa da, on altıncı yüzyıldaki genel eğilimin düzenli fiyat artışı olduğu tümüyle ortadadır. Örneğin madeni para kaynağı kısmen kısıtlı olan Fransa'daki tahıl fiyatları 1600'de 1500'e göre yedi kat fazlaydı.

Böylece özellikle Batı Avrupa'da yaşamanın maliyeti dramatik bir şekilde arttı (Bkz. Ek III s. 1323). Bunu açıklayan son dönem bilginleri külçe altın veya gümüşe daha az önem vererek nüfus artışı, toprak açlığı, artan rantlar ve

vergiler üzerinde durdular. On altıncı yüzyılda nüfusu yüz bin ve üzerinde olan Avrupa'nın beş dev kentinin sayısı neredeyse on dörde çıktı: İstanbul, Napoli, Venedik, Milan, Paris, Roma, Palermo, Messina, Marsilya, Lizbon, Sevilya, Antwerpen, Amsterdam ve Moskova. Köylüler büyüyen kentlere akın etti; ücretler fiyatların altında kaldı, dilenciler çoğaldı. Toprak sahipleri kârlarını en yüksek seviyeye çıkardılar ve sürekli olarak gelirlerinin düşen değeriyle boğuşan hükümetler vergileri artırdılar. On yedinci yüzyılın başlarına kadar çok az rahatlama görüldü.

Fiyat devriminin sosyal sonuçları birçok anlaşmazlığa konu olmuştur. Para ekonomisinin genişlemesi özellikle İngiltere ve Hollanda'da toplumsal hareketliliği artırdı. Tüccar burjuvazi büyük ölçüde güçlendi. Kapitalizm kalkış noktasına ulaştı. Yine de Batıda kentlerin büyümesi Doğu'daki buna koşut "yeni serfliğin" büyümesiyle yakından bağdaştırıldı. Almanya, Polonya ve Macaristan'daki soylu sınıfı konumlarını güçlendirirken, daha batıda yer alan benzerleri bir karışıklığın içine itildiler. Dönemi inceleyen İngiliz tarihçileri orta sınıfın güçlenmekte mi yoksa batmakta mı olduğuna karar verememektedirler. İngiliz İç Savaşı farklı bir şekilde kendine güvenen bir orta sınıfın tahrip edilmiş aristokrasiye karşı kendini ileri sürmesine veya fiyat devrimiyle yoksullaşan bir orta sınıfın umutsuzluğuna bağlanmaktadır[33] [CAP-AG].

Burada özellikle ilginç olan ekonomik ve dini gelişmeler arasındaki bağlantılardır. Protestan Reformu her zaman dinsel ve siyasal terimlerle açıklanırdı. Ancak "Protestan Ahlakı" ile ticari girişimler arasındaki bağlantıyı fark eden sadece Marksistler değildir. Max Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (1904) ve Richard Tawney'in *Din ve Kapitalizmin Yükselişi* adlı eserleri, ayrıntılarında çok eleştirilse de tüm bir yorumcular okuluna esin kaynağı olmuştur. Zaten kapitalizmin teknisyenlere olduğu kadar ideologlara da ihtiyacı vardı. Bu anlamda Protestan yazarlar aşırı faizle ilgili derine işlemiş tavırlara karşı gelmede hiç kuşkusuz önemli bir rol oynadılar. Ancak bunu tarihçilerin tahmin ettiklerinden daha geç bir tarihte yaptılar. Tawney kanıt olarak büyük ölçüde İngiliz Püriteni Richard Baxter'e dayanıyor; Weber ise bir tarih hatası yaparak on sekizinci yüzyıldaki Amerikalı Benjamin Franklin'e dayanıyor. Hollanda devleti ancak 1658 yılında tefecilik yaptığı için hiçbir bankacının *Missa*'dan atılamayacağı yasasını koydu. Demek ki kuram pekâlâ pratiğin gerisinde kalmıştı [TEFECİLİK].

Gerçekte kapitalizm Katolik kentlerinde de Protestan kentlerinde olduğu gibi hızlı gelişti. Augsburglu Fugger ailesi hiç de püriten değildi. Zenginleşmesinin nedeni ticaretin ve endüstirinin genişlemesi ve aynı zamanda tüm yıkıcılığına rağmen savaşın mal ve mali hizmetler talebini artırmasıydı. Protestan ilahiyatçıları kapitalist tekniklerin savunucuları olarak, Protestan kentlerine akın eden sayısız sığınmacı girişimcilerden daha az etkiliydi.

İşte bu göçler yoluyla ortaçağ kapitalizminin tohumları bütün Avrupa'ya saçıldı. Cenevre'deki en büyük iş adamı, Francesco Turrettini (1547-1628) Lucca'dan gelen bir sığınmacıydı. İsveç'te Gustavus Adolphus'un maliyeciliğini ve endüstri yönetimini üstlenen Louis de Geer (1587-1652) Liège'den geli-

yordu. Sessiz William'ın ilk bankeri Marcus Perez (1527-1572) İspanya'dan gelen dinini değiştirmiş bir Yahudiydi.[34]

Çağın *askeri değişikliklerinin* (şimdi birçok şey gibi bir "Devrim" olarak sınıflandırılmaktadır) uzak menzilli etkileri oldu. Özünde mızrak, tüfek ve geliştirilmiş ağır silahlarla yeni silahların kullanılmasını, profesyonel subayları ve eğitimcileri gerektiren sistemli eğitimin başlamasını ve sadece en zengin hükümdarların karşılığını ödeyebileceği düzenli orduların büyümesini içeriyordu.

Bir olayın peşinden diğeri geldi. On altı ayak uzunluğundaki İsviçre piyade mızrağı, süvari ataklarını durdurmak için uzun zamandır istenen aracı sağladı. Ancak girdap gibi dönen saldırı hattına karşı koyabilmek için çok kesin bir şekilde dönmesi ve manevra yapması gereken, hareketli bir mızrakçılar karesinde etkili bir şekilde kullanılabiliyordu. İspanyolların keşfettiği gibi en başarılı şekilde, ateş güçleriyle saldıranları gerçekten yere yıkabilen tüfeklerle bir arada kullanılıyordu. Ancak tüfeğin kesinliği ve yeniden doldurulma süresi sorun çıkartıyordu. Sadece bir grup tüfekli, yaylım ateşleri arasında mızrakçılardan oluşan karenin zekice içine ve dışına hareket ederek, bir arada ateş etmek üzere eğitildiklerinde etkili oluyordu. Bu taktik ilk kez 1512'de Ravenna'da görülmesine rağmen, yaygın bir şekilde 1560'lardan itibaren Alçak Ülkeler savaşlarında benimsendi. Mızrakla tüfeğin bileşimi disiplinli profesyonellerin metaneti ve birlik duygusuyla birlikte özenli talim teknikleri gerektiriyordu.

Mızrak karesine yanıt ağır silahların geliştirilmesinde bulundu. Ortaçağ istihkâmlarının hızla modasının geçmesine neden olan top, artık savaş alanında düşman hatlarında boşluklar açmak için yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Yine de daha çok kullanılan ağır silahlar için karmaşık teknik destek, etkili bir demir endüstrisi, yüksek kaliteli barut tozu, pahalı nakliye ve profesyonel topçulara ihtiyaç vardı.

Deniz savaşlarında topun kalibresinin artması gemilerin boyunun, tonilatosunun ve manevra yeteneğinin hızla artmasına neden oldu. Savaş gemilerinin yüzen silah platformlarına dönüştürülmesi gerekliydi. Gemilerin hacminin artması ölçüm aletlerine, doğru astronomik verilere, haritalara ve geliştirilmiş matematiğe bağlı olan denizcilik bilimini teşvik etti.

Karada ise en çok istihkâm sanatının ağır silah bombardımanın etkilerinden nasıl kurtarılacağı sorunu üzerinde duruldu. On altıncı yüzyılın ortalarında ortaya çıkan *trace italienne*, bir yandan topçuların kolayca hedef olmalarını önlerken, aynı zamanda azalan karşı ateşe kendilerini açan geliştirilmiş bir hendek, tuzak ve alçak, açılı tabyalar sistemi kurdu. 1568'de İtalyan mühendisleri tarafından bu şekilde sağlamlaştırılan Antwerpen, kuşatma savaşının üstünlüğünü geri getirecek bir moda başlattı. Ünlü Sebastian le Prestre de Vauban'ın (1633-1707) zamanına gelindiğinde mühendisler ağır silahları kullananlar üzerinde avantajı tekrar kazanmışlardı. Süvari sınıfı hiçbir zaman yok olmadı, fakat adapte olmak zorunda kaldı ve gittikçe artan bir şekilde keşif için tatbikat yapan ve hafif çarpışmalara katılan hafif atlılar, savaş alanı savunması için mızraklı süvariler ve hareketli ateş gücü için ağır süvariler olmak üzere kararlı alaylara bölündü.

Bu gelişmeleri denetleyen askeri komutanlar bir sürü bilmedikleri teknolojik ve örgütlenmeyle ilgili sorunlarla karşılaşıtlar. Artık part-time çalışan soylu askerler yetmiyordu. Maaşlı kariyer memurlarının ortaya çıkmasına profesyonel askeri ve denizci kasın takviyesi eşlik etti. Askeri kariyerler sadece eski soyulların oğulları için değil, aynı zamanda bütün yetenekliler için gelecek vaat ediyordu. Bu nedenle yönetenler bu kişilerin eğitilmeleri amacıyla askeri akademiler kurmak zorunda kaldılar.

Yönetenler aynı zamanda orduları için yeni gelir kaynakları ve bunların idaresi için yeni bir bürokrasi bulmak zorundaydılar. Ancak bunu bir kez gerçekleştirdiklerinde, soyluların gücünü azaltmak ve emrindekileri itaate zorlamak için gücü başkasınınkiyle karşılaştırılamayacak bir politik araca sahip olduklarını anladılar. Askeri devrim olmaksızın modern devlet düşünülemez. Çakmaklı tüfekten mutlakiyetçiliğe veya deniz havan topundan ticari anlayışa giden yol dolaysızdır.

Yine de askeri devrim, kuramcı bozuntularının Batı Avrupa'nın çeşitli bölümlerinde yaptıkları bölgesel incelemeleri alıp, tüm kıta için haksız genellemelerde bulunmaya eğilimli oldukları bir konudur. Süvari sınıfının piyadelere olan üstünlüğünü yitirmediği Doğu Avrupa savaş yöntemlerinin her nasılsa ertelendiği sık sık belirtilir. Ancak durum böyle değildir. Polonya ya da Moskova ordularının Batılı meslektaşlarından ders almaya ihtiyacı yoktu. Kısa bir süre içinde en son teknolojik ve örgütlenmeyle ilgili gelişmelerle tanışıtlar; ancak sert bir iklimde doğunun geniş ve boş düzlüklerinde savaşarak Kuzey İtalya veya Hollanda'nın savaş alanlarında bilinmeyen lojistik sorunlarla karşılaştılar. Polonya'nın harika kanatlı süvarileri Batı tarzındaki piyadelerle karşılaştıklarında, 1605'te Kircholm'da İsveçlilere karşı yaptıkları gibi feci bir şekilde hepsini kılıçtan geçirdiler. 1610'da Klushino veya 1621'de Chocim'de doğu tarzı hafif atlı sürüleriyle karşılaştıklarında bu başarılarını tekrarladılar (Bkz. aşağıda). Aynı zamanda birimlerinin esnek, hücremsi yapısı sayesinde towarzysze veya süvari "komutanları" daha az uyum yeteneği olan bütün orduların parçalandığı düşman topraklarda yem ve yiyecek sağlayabiliyor, çatışmalara girebiliyor ve varlıklarını sürdürebiliyorlardı. Polonyalılarla karşılaşmalarında Moskovalılar, çoğu kez kötü anlaşılan Batı yenilikleri yüzünden birçok kez başarısızlığa uğradılar. Ancak eskiden beri birinci sınıf ağır silahlara sahiptiler; sonunda İsveç'in Poltava üzerindeki askeri hâkimiyetini kıran Rus ağır silahlarıydı.[35]

"Ulus-devlet" ve "ulusçuluk" doğru ya da yanlış olarak sık sık on altıncı yüzyıla atfedilen terimlerdir. Ancak kendi zamanlarının ulus-devletlerinin kökenlerini arayan tarihçiler tarafından icat edildikleri on dokuzuncu yüzyıla daha uygundur. Tabii kesinlikle etnik kimlikle ilgili, olgunlaşmamış düşünceleri iletmek için kullanılmamalıdır. Ancak ortaçağın birliği dağılmaya devam ederken, uygun bir şekilde iletebilecekler şey hem monarşilerin hem de emrindekilerin kabul ettiği güçlü bir egemenlik duygusuydu. Ayaklar altında çiğnenen *raison d'état*'larının tümüyle siyasal olanla birlikte, ticari anlayışla bağdaştırılan ekonomik bir boyutu vardı.

1513'te yazılan *Il Principe* (Prens) engel tanımayan bir yetki konumuna ulaşmak isteyen bütün bu türden yöneticiler için bir el kitabıydı. Kitap genellikle modern siyaset biliminin başlangıç noktası olarak kabul edilir. Cesare Borgia ve "büyük sahtekâr" Papa VI. Alexander'i yakından gözlemleyen tarihçi, oyun yazarı ve Floransa hizmetinde diplomat olan yazarı Niccolo Machiavelli (1469-1527) kitabını bir prense, Dante'nin eski birleşmiş İtalya düşünü gerçekleştirmesine esin kaynağı olması umuduyla yazmıştı. Ancak kitap evrenselleşti. Siyaseti ahlaki tereddütlerden ayırarak, *Machtpolitik* sanatını veya engellenmemiş güç siyasetini yarattı. Bir seviyede bu "Machiavelizm" ciddi bir skandala neden oldu. Frodi onorevoli (saygın dolandırıcılar) veya *scelleratezze gloriose* (onurlu alçaklar) gibi kavramlar dile düştü. Daha ciddi bir seviyede eğer *Prens*, *Titus Livius'un İlk On Kitabı Üzerine Söylevler** ile bir arada okunursa, Machiavelli sınırlı hükümetin, yasanın ve özgürlüğün hâkimiyetinin kararlı bir savunucusu olarak görülebilir. İnsan doğasının alçak olduğu yolundaki görüşü, kurumsal yapıların üzerine inşa edilmesi gereken sağlam temeli verir. Ancak en çok anımsanan ahlakı hor gören vecizeleridir. "İnsanlar Roma Kilisesine ne kadar yakınsalar" diye yazdı, "o kadar dinsizdirler". "Konumunu korumak isteyen bir hükümdar ihtiyaca göre iyi ya da kötü olmayı öğrenmelidir." "Savaş bir hükümdarın tek çalışma alanıdır. Barışı askeri planlarını gerçekleştirmek için kendine gerekli aracı sağlayan bir dinlenme zamanı olarak görmelidir." Machiavelli taraftar bulmada hiç sıkıntı çekmedi.

Model Rönesans hükümdarı konusunda, birçok tarihçi ilk olarak Muhteşem Lorenzo veya Ludovico Sforza gibi İtalyan despotlarını düşünecektir. Bundan sonra ise Altın Kumaş Alanındaki karşılaşmaları (1513) çağın acayipliklerini ve özelliklerini bu kadar iyi örnekleyen korkulan komşular ve rakipler, I. François ile VIII. Henry'ye teklif edeceklerdir. Ancak bunların hiçbiri Macaristan kralı Matthias Hunyadi "Corvinus" (1441-1490) kadar dikkate layık değildir.

Corvinus (bu ad hanedan armasındaki kuzgun yüzünden takılmıştır) sosyal açıdan bir türedi, Transilvanyalı Romanyalı bir haçlının oğlu, adını Türklere karşı savaşarak yapan Hunedoaralı Iancu'ydu. Transilvanyalı kökenini ve güçlü ücretli ordusunu Macar kodamanlara boyun eğdirmek ve İtalyan kültürünün siyasal saygınlığın işareti haline getirildiği bir idareyi başlatmak için kullandı. Hümanist Başpiskopos Vitez tarafından eğitilmişti; Napolili bir prenses olan Aragonlu Beatrice ile evliydi ve Anjoulular zamanlarından beri İtalya ile bağlantılarını sürdüren krallık sarayına varis olmuştu. Buda'daki saray kitaplar, resimler ve filozoflarla doluydu ve Poliziano'dan Ficino'ya kadar zamanın bütün önde gelen bilginleriyle bağlantı halindeydi. Ayrıca 1500 tarihinden önce Avrupa'daki basma elyazması kitaplardan oluşan koleksiyonuyla Medicilerin Floransa'daki kütüphanesinin en büyük rakibi olan büyük bir kütüphaneyi barındırıyordu. Corvinus 1485'te Viyana'yı ele geçirdiğinde, kısa bir süre

* Orijinal metinde kitabın adı Livy Üzerine *Söylevler* biçiminde geçmektedir. Ancak eserin doğru adı çeviride verildiği biçimdedir (e.n.).

içinde imparatorlukta kontrolü ele almak için sağlam bir teklifte bulanacak bir Macar-Avusturya monarşisini kurmanın eşiğindeymiş gibi gözüküyordu. Ancak sonunda ani ölümüyle bütün planlar boşa çıktı. Eğitim görmüş oğlu bir Jagiellon'a tercih edilerek okuma yazma bilmeyen Macar soylularınca reddedildi. Artıklar küçük bir gecikmeyle Habsburglar ve Türkler tarafından toplandı. Yağma edilen krallık kütüphanesinin kitapları gibi, Rönesans Macaristanından arta kalanlar böylece rüzgârlara saçıldı [CORVINA].

Elbette bazı bölgelerde krallık gücünün pekişmesi, birkaç rakip idealden biri olmanın dışında, mutlakiyetçiliğin gelip çatmasından söz edebileceğimiz anlamına gelmiyor. Fransa'da kral üzerindeki kısıtlamalar hâlâ o kadar fazlaydı ki bilginler, örneğin I. François'nın yönetimindeki Fransa hükümetinin "daha istişari" mi yoksa "daha az ademi merkezi" mi olduğu konusunu uzun uzun tartışabiliyorlardı.[36] İngiltere'de Tudor monarşisinin kendini kanıtlamasından sonra, Stuartların sonraki yönetimi altında kendini kanıtlayan Parlementoydu. Kutsal Roma İmparatorluğunda imparatorluk kurultayı İmpatora karşı güç kazandı. Polonya-Litvanya'da ise cumhuriyetçilik monarşiye karşı zafer kazandı.

Bude gibi bazı Rönesans bilginlerinin monarşi üzerine görüşlerini oluşturmak için Roma İmparatorluğunu model aldıkları doğrudur; fakat Piskopos Goslicki (Goslicius) gibi diğerleri de geriye dönüp Roma Cumhuriyetine bakmışlardır. Dönemin en çok etki yapan siyasi araştırmalarından biri olan Jean Bodin'in yazdığı *De la Republique** (1577) kurumsal monarşiyi yeğlerken, Thomas Hobbes'in yazdığı *Leviathan* (1650) mutlakiyetçiliği yeğlemek için sözleşme kuramını ilginç bir şekilde kullandı. Hobbes fazla kanıt göstermeksizin, kralların sınırsız haklarını geçmişte belirsiz bir zamanda emrindekilerin gönüllü olarak kendi haklarından vazgeçmelerine borçlu olduğunu ileri sürdü. Sonuç olarak ortaya çıkan Leviathan, "insanlardan oluşmuş canavar" (kendi modern devlet benzetmesi) üzüntü duyulacak bir gereklilikti:

> İnsanların kendilerini korku içinde tutan ortak bir güç olmadan yaşadıkları zamanlarda,... her insanın her insana düşman olduğu savaş denen durumda bulunurlar. Bu tür bir durumda endüstriye,... denizciliğe,... sanata, edebiyata, topluma ve... vahşi ölümün sürekli korkusuna yer yoktur; insanın yaşamı yalnız, yoksul, kirli, zalimce ve kısadır.

Rönesans Roma hukunun incelenmesini teşvik etti; fakat bu dönemde ayrı ulusal hukukların takviyesi ve karşılaştırılması ve Hugo De Groot'un (Grotius, 1583-1645) *De jure belli et pacis* (1625) adlı araştırmasıyla uluslararası hukukun doğması da çağa damgasını vurdu.

---

* Orijinal metinde böyle verilmesine karşılık, Bodin'in eserinin asıl adı *Les Six Livres de la Republique*'tir (e.n.).

CORVINA

MACARİSTAN kralı Matthias Corvinus 1460'larda kitap toplamaya başladı. Bu tutkusunu eski öğretmeni Varad (Oradea) Piskoposu Janos Vitez ve Piskoposun yeğeni Janos Csezmiczei'den almıştı. İtalya'da eğitim gören her iki adam da klasik bilginlerdi ve ateşli kitap hastalarıydı. Birincisi yükselerek Macaristan Baş Piskoposu, ikincisi ise "Janus Pannoius" adı altında çağın önde gelen Latin şairi oldu. Her ikisi de siyasi bir entrikayla saygınlıklarını yitirdiklerinde Piskopos emekliye ayrıldı ve şair intihar etti. Böylece kral onların kütüphanelerini kendisininkine kattı. Matthias 1476'da kendi zengin kitap koleksiyonunu Napoli'den getiren Aragonlu Beatrice ile evlendi. Kültürel merkezi Buda'da inşa edilen krallık kütüphanesi olacak olan, yeni bir Macaristan-Avusturya monarşisinin planlarını yaparak 1485'te Viyana'yı ele geçirdi. Bir arşivciler, yazıcılar, çevirmenler, ciltçiler ve tezhipçiler ordusuyla ve kıtalar arası acenteler ağıyla silahlanan Biblioteca Corvinia, Avrupa'daki "edebi canlanmayı aşmak" üzere tasarlanmıştı. Hatta Floransa'daki Muhteşem Lorenzo'nun muhteşem kütüphanesini bile geçti.

Ancak kral Matthias'ın umutlarından hiçbiri gerçekleşmedi. 1490'da öldüğünde yerine oğlu geçmedi. Habsburglar Viyana'yı geri aldı ve Macar soylular koydukları vergilere karşı isyan ettiler. Kütüphanedeki çalışma durdu. Osmanlı ordusu 1526'da Buda'yı ele geçirdiğinde, Kütüphane yağmalandı. Altı yüz elli eski eşsiz değere sahip olyazması dahil içindekilerin çoğu ortadan kayboldu.

Ancak hepsi de kaybolmadı. Kral Matthias'ın ölümünün beş yüzüncü yıldönümünde, Macaristan'ın Milli Kütüphanesi hayatta kalmayı başaran hazineleri tekrar bir araya toplamak için bir sergi düzenledi. Sonraları Kraliçe Beatrice'in bazı değerli eserleri Napoli'ye geri yollamak için tertipler kurduğu anlaşıldı. Kraliçenin gelini zaten diğerlerini Almanya dışına çıkartmıştı. Bir zamanlar Macaristan kraliçeliği yapan V. Charles'ın kız kardeşi Mary, bir o kadarını da Brüksel'e getirdi. En önemlisi İstanbul'daki yağmalanan kitaplar deposunun, yüz yıllar boyunca yabancı sefirler için bir armağan stoğu olarak kullanıldığı meydana çıktı. Kralın Floransalı ajanı Naldo Naldi tarafından hazırlanan değer biçilemez Corviniana resimli kataloğu bir sultan tarafından Polonya büyükelçisine verilmiş ve Toruri'de saklanmıştı. Bir İngiliz büyükelçisine sunulan Seneca'nın trajedileri Oxford'ta saklanıyordu. Bizanz "Törenler Kitabı" Leipzig'de saklanıyordu [TAXIS]. Franz-Joseph'e gönderilen yirmi altı el yazması Viyana'da tutuluyordu. Bir o kadarı Dük Augustus'un Wolfenbüttel'deki kütüphanesine girmeyi başardı. Kraliçe Christina'nın ordusunun Prag'ta yağmaladığı parçalar Upsala'da bulunuyordu... Madrid, Besançon, Roma ve Volterra da buna dahildi.

1990 sergisi ise kaybolan koleksiyonun sadece parçalarını içeriyordu. Ancak kitap hastalığının Rönesans eğilimlerinin kalbinde yer aldığını göstermeye yeterliydi. Boyutları ve çeşitliliği açısından Biblioteca Corviniana'yı geçen tek kütüphane Vatikan Kütüphanesiydi. Dağılması sırasındaki koşullar sayesinde, öğrenimin yayılmasındaki rolü muhtemelen hepsinden fazla olmuştu.[1]

Merkantilizm ya da "merkantil sistem" on sekizinci yüzyılın sonlarında popülerleşene dek pek az geçerliliği bir etiketti [PAZAR]. Ancak Adam Smith'in sonradan eleştireceği fikirler bütünü erken modern dönemin ana ekonomik düşünce stoğunu oluşturuyordu. Merkantilizmin birçokları için farklı anlamları vardı; ancak bu, özünde gelişmek ve zenginleşmek için modern devletin mevcut olan her yasal, idari, askeri ve düzenlemeci aygıtı kullanması gerektiği kanısı demekti. Bu anlamda da Smith'in sonraları savunuculuğunu yaptığı *laissez-faire* sisteminin (hükümetin sanayi ve ticaret işlerine müdahele etmemesi ilkesi) tam karşıtıydı. Popülerleşen tiplerinden birinde külçe halindeki altın veya gümüş miktarına dayalı olma, yani ülkenin zenginliğinin ve gücünün birikmiş altına bağlı olduğu fikri geçerliydi. Bir diğerinde ihracatı kolaylaştırarak, ithalatı cezalandırarak ve yerli ürünleri teşvik ederek ticaret dengesinin düzeltilmesinde yoğunlaşılıyordu. Ancak tipi ne olursa olsun hepsinde de ekonomik güç kaynaklarını (koloniler, manifaktürler, donanmalar, tarifeler) güçlendirme üzerinde duruluyor ve açık bir şekilde ülkenin ticari rakiplerine karşı yönlendiriliyordu. Sistemin Hollanda versiyonunda (burada donanma bile beş ayrı amirallik tarafından yönetiliyordu) siyaset büyük ölçüde özel ve yerel girişimcilere bırakılmıştı. Fransız ve sonraları Prusya versiyonlarında kontrol sıkı bir şekilde kralın bakanlarının elindeydi. İngiltere'de karma bir özel ve krallık girişimine bağlıydı. Bunun çok eski bir açıklaması *İngiltere Aleminin Kamusal Refahı Üzerine Söylev* (1549) adlı kitapta bulunmaktadır: "Zenginliğimizi ve hazinelerimizi artırmanın sıradan yolu dış ticarettir" diye yazdı Thomas Mun, "burada her zaman şu kurala dikkat etmeliyiz: Her yıl tükettiğimiz yabancı mallardan daha çoğunu yabancılara satmak."

Diplomasi, ticari zihniyet gibi devlet gücünün artmasına bir tepki olarak doğdu. Geçmişte hükümdarlar her görev sona erdiğinde elçilerini geri çağırmaktan hoşnuttular. On beşinci yüzyılda papalık kentleri ve diğer İtalyan kentleri Venedik'in peşinden gelene kadar, Venedik kalıcı bir yurtdışı elçiler sistemini sürdüren tek yerdi. Ancak 1500'lerden itibaren hükümdarlar, yavaş yavaş sürekli elçiler atamayı statü ve bağımsızlıklarının bir işareti olarak görmeye başladılar. Ayrıca ticari ve siyasi haber almanın gelişmesine de değer veriyorlardı. Bu alandaki ilklerden biri, St James sarayı nezdindeki elçilik kurulu önce Dr. Gondesalvi de Puebla'nın (1487), sonra da bir kadının (Galler prensesi ve kralın kızı Catherine d'Aragon) başkanlığında kurulan Katolik Ferdinando olmuştur. Ayrıca Fransa kralı I. François da, 1526'dan sonra Babıâli nezdindeki de dahil olmak üzere kapsamlı bir diplomatik birim kuran ilk hükümdardır.

Böylece kısa bir süre içinde her önemli sarayın ve başkentin kordiplomatiği oldu. Belirli derecede tehlikeli koşullarda yaşayan diplomatlar çok çabuk bir şekilde dokunulmazlık, devlet ilişkileri, diğer ülkelerin kanunları, güven ve önce gelme gibi konularda gerekli kuralları oluşturdular. Papa 1515'te papalık elçisinin grubun en kıdemli üyesi sayılacağı, imparatorluk elçisinin meslekdaşlarından önce geleceği ve diğer tüm elçilere ülkelerinin Hıristiyanlığı kabul etme tarihine göre kıdem verileceği kanunu koydu. Ancak pratikte bu

düzenleme sürdürülemedi, çünkü V. Carlos, diplomatları için İspanyolları tercih etti ve İspanya'nın "en Katolik" kralı olarak da Fransızlara öncelik tanımayı reddetti. Böylece Fransız ve İspanyol elçilerin iki yüz yıl boyunca soğukkanlı bir tavırla mevkilerini korudukları bir kavga başladı. 1661'de bir seferinde Lahey'de Fransız ve İspanyol elçilerinin maiyeti dar bir sokakta karşılaştıklarında, kent meclisinin sokaktaki parmaklıkları kaldırıp eşit koşullarda geçmelerini sağlamasına dek, diplomatlar bütün gün boyunca yerlerinden kıpırdamadan durdular. Moskovalılar da bu biçimciliğe aynı şekilde önem veriyorlardı. Çarın elçileri İmparatorun saray mensuplarına göre kendilerine öncelik tanınmasını talep etmeyi alışkanlık haline getirmişlerdi. Varşova'da bir Moskova elçisi iki şapka takıyordu; bir tanesi geleneksel selamlamaya uygun olarak Polonya Kralına çıkarılacak şapkaydı, diğeri Kremlin'in talimatlarına göre başını kapalı tutmak içindi.

Machiavelli zamanında diplomatlar kısa bir sürede sahtekârlıkla ünlendiler. Şifreleri, kodları ve görünmez mürekkebi bilmek zorundaydılar. "Bir elçi" diye alay ediyor Sir Henry Wootton, "ülkesinin çıkarları için yurtdışında yalan söylemeye gönderilmiş dürüst bir adamdır." Buna rağmen kalıcı diplomasinin gelişmesi uluslar topluluğu kurulmasında önemli bir aşamayı temsil ediyordu. 1643-1648'de Otuz Yıl Savaşlarını sona erdirmek için Münster'de ve Osnabrück'de büyük bir diplomatik konferans düzenlendiğinde "Avrupa Topluluğu" gerçekleşmek üzeriydi.

On altıncı yüzyılın sonlarında Avrupa haritasındaki merkezi canlanma Habsburg hanedanının aniden son derece güçlü bir konuma gelmesiyle başladı. Habsburgların başarısı fetihlerle değil, rakip hanedanların başarısızlığa uğraması, uzak görüşlü evlilik planları ve iyi bir talihle gelmişti. O zamanın sloganı da bunu belli ediyordu: *Fortes bella gerunt, Tu Austria felix nube.** Önemli olan *felix*, "talihli" ve *nube* "evlenmek"ti.

Romalılar Kralı I. Maximilian von Habsburg, 1490'da, hâlâ Macar işgali altındaki Viyana'dan gelme bir sığınmacıydı. İmparatorluk üzerindeki hâkimiyeti kuşkulu gözüküyordu; bu zayıf konumuylada bir dizi imparatorluk reformu yapmaya zorlanmıştı. 1495'te Reichskammergericht'in (İmparatorluk Adalet Mahkemesi), 1500'de Reichsregiment'in (Sürekli Krallık Konseyi) ve 1512'de Reichsschlüsse'nin ya da İmparatorluk Kurultayı "Mandalar"ının kurulmasına başkanlık etti. Kurultayın üç meclisinin yaratılmasıyla (İmparatoru seçme hakkına sahip prensler, Prensler, Kentler) ve imparatorluğun her biri adalet ve vergilendirmeyle ilgili ve askeri konuları idare etmekle görevlendirilmiş iki prensin yönetimindeki on bölgesel çevreye bölünmesiyle, tüm İmparatorluğu dolaysız yönetme olanağına kavuştu. İstedikleri her şeyi vererek Habsburg hanedanını Alman prensleri için vazgeçilmez bir duruma getirdi.

Bunların yanı sıra Maximilian, Habsburgların *Hausmacht*'ını, yani hanedanın özel iktidarını büyük oranda artırdı. İlk karısı Mary'nin erken ölümü ona

---

* "Bırakın güçlüler savaş yapsın. Oysa sen, şanslı Avusturya, evlen." Bu söz Macaristan Kralı Matthias Corvinus'a atfedilmiştir.

efsanevi Burgonya Düşesini kazandırdı ve 1490'da kendisine Innsbruck'da en sevdiği konutunu veren Tirol'ü miras aldı. 1491'de Jagiellonlarla yapılan bir miras anlaşmasıyla Bohemya ve 1515'teki bir diğeriyle Macaristan ona intikal etti. Her iki siyaset de Louis Jagiellon'un 1526'da ölümüyle olgunlaştı ve hanedana "bir Tuna monarşisinin temellerini" kazandırdı.[39] Aynı decerede önem taşıyan bir diğer olay da, oğlunun İspanyol dominyonları üzerinde sıkı bir kontrol getiren Ferdinand ve Isabella'nın mirasçısıyla evliliğiydi. 1497'de Milanolu Bianca Sforza ile yaptığı kendi ikinci evliliğiyse nakit akışını kolaylaştırdı ve 1508'de kesin olarak İmparator olmasına yardım etti. Bundan sonra Habsburgların bu en ideolojik üyesi görevinin tamamlandığını hissetmiş olmalı ki, kısa bir süre sonra Papa seçilmesini teklif edecek kadar kendine güvenli hale gelmiştir.

Maximillian öldüğünde torunu Charles de Gand "üzerinde güneşin hiç batmadığı" bir toprak koleksiyonunu devraldı. Charles hepsinin üstüne de Fuggerlerin düka altınları sayesinde, uygun zamanda Fransızların ve papalığın Kutsal Roma İmparatoru seçilmesine gösterdikleri muhalefeti yendi ve derhal büyük babasının yerine geçti (Bkz. Ek III s. 1330) **[DOLAR]**.

DOLAR

ACHIMOV, Plzen'in (Pilsen) 80 km kadar kuzeyindeki Joachimtal'da yer alan küçük bir Bohemya kasabasıdır. 1518'de Count von Schlick'e orada gümüş çıkarması ve bir darphane kurması için imparatorluk beratı verildi. Gümüş paraları Walzenwerke ya da "hadde makineleri"yle üretilmişti ve resmen "büyük dört peniler" olarak sınıflandırılmıştı. Popüler adları kısa bir süre içinde thaler olarak kısaltılan Joachimsthaler idi.

On yedinci yüzyıla gelindiğinde *thaler* bütün merkezi Avrupa'da para birimi oldu. Aynı zamanda talero'ları ya da "sekizlik sikkeleri" Amerika kıtasında tedavülde olan Habsburg İspanyasında da kopya edildi. İskoçya kralı VI. James'in otuz şilinglik gümüş parasına "Kılıç Doları" adı takıldı. On sekizinci yüzyılda gümüş *thaler*'lerin yerine İsveç'ten ithal edilen ve İsveçce daler adını alan bakır "levha para"lar geçti. 1720'de bir bakır *daler*, 250 kez daha ağır olmasına rağmen değer açısından gümüş *thaler*'e eşitti ve sadece at ya da atlı arabayla taşınabiliyordu.[1]

Ancak bu diziden paraların arasında şaheseri, 1751 tarihli Maria Theresa dolarıydı. Bu mükemmel paranın bir yüzünde İmparatoriçenin büstü, arkasında iki başlı bir kartal ve şu yazı vardı:

R(omae) IMP(eratrix) * HU(ngariae et) BO(hemiae) REG(ina) * M(aria) THERESIA * D(ei) G(ratia) ARCHID(ux) AUST(riae) * DUX BURG(undiae) * COM(es) TUR(olis)*

On dokuzuncu yüzyıl boyunca bu doların milyonlarcası basıldı ve imparatoriçenin ölümünden sonra çıkarılan diziler 1780'deki ölüm tarihi konuldu. Para Musso-

lini tarafından 1936'da Habeşistan'ın işgalini finanse etmek için ve İngilizler tarafından da Bombay'de basıldı. İki yüzyıl sonra uluslararası bir para birimi olarak halen Asya'nın bazı bölgelerinde tedavüldedir.[2]

Dolar 1787'de ABD'nin ve 1871'de Kanada'nın para birimi olarak kabul edildi. Ancak şu anda Avrupa'nın para birimleri arasında yer almamaktadır.

Toprakları Filipinlerden Peru'ya kadar uzanan V. Charles (İmparator 1519-1557), yavaş yavaş ortaya çıkan birçok sorunun altında kaldı. Fiziksel olarak imparatorluk ölçütlerine hiç yakışmıyordu: Zayıf lenf bezleri ona ağlayan bir ses ve sürekli olarak sarkan bir ağız vermişti; öyle ki küstah bir İspanyol asilzadesi bir keresinde ona "sivrisinekleri dışarıda tutmak için" susmasını söylemişti. Yine de tercihan Flamanca, görevlileriyle İspanyolca, Fransızca ve İtalyanca ve "atıyla Almanca" konuşarak engin dominyonlarını yönetmek için birçok yeteneğe sahipti. Üstelik metanet konusunda da bir eksiği yoktu. "Bana top güllesiyle vurulan bir imparator adı söyleyin" diye bağırmıştı Mühlberg'de, geride kalmayı reddederken. Katolik prenslerin kabul edilen lideri olarak, Hıristiyan âlemini bir arada tutmuş olması muhtemel en güçlü ülküye başkanlık etti. Yine de iç ve dış krizlerin aşırı fazlalığı ve karmaşıklığı uyumlu bir eyleme geçilmesini önledi. Genel Ruhani Meclisi toplamakta başarılı olmasına rağmen, Kilisede Trento'da üzerinde düşünülen fikirlerin sadece bölünmüş düşünceleri sağlamlaştırdığını fark etti. İmparatorlukta dini bütünlüğü yeniden kurma planları felaketle sonuçlanarak geciktirildi. Mühlberg'deki zafere rağmen, Schmalkald Birliği savaşları Augsburg Barışıyla (1555) tarafların üstünlük sağlayamamalarıyla sonuçlandı. Zihinsel özürlü annesinin yanında eş-kral olarak görev yaptığı İspanya'da comuneroların isyanıyla, sonra da Kastilya ve Aragon'un farklı çıkarlarıyla boğuştu. Yeni Dünya'da ise Kızılderilileri korumak için kaybedeceği bir savaşa girdi. Teyzesi Margaret'in ellerine bıraktığı Alçak Ülkelerde doğduğu kent olan Gand'daki isyanı hiç istemese de güç kullanarak bastırmak zorunda kaldı (1540). Erkek kardeşi Ferdinand'a devrettiği irsi alınan Habsburg topraklarında (Avusturya, Bohemya, Macaristan, Württemberg) sürekli olarak Transilvanya'daki Jan Zapolyai gibi yerel liderlerin muhalefeti ve 1546-1547'de ilk Bohemya isyanı ile karşılaştı. Her yerde eyalet meclisleriyle, huysuz soylularla ve partizan çıkarlarıyla mücadele etmek zorunda kaldı. Stratejik olarak Fransa'nın düşmanca tutumu, Türklerin genişlemesi ve Fransız-Osmanlı işbirliğiyle baş etmesi gerekiyordu.

Fransa ile olan düşmanlık, hepsi de bölgesel irtibat noktalarında yaşanan (Alçak Ülkeler, Lorraine, Savoie, Pireneler ve İtalya) ve dolaylı olarak hayatının en büyük utancı, Roma'nın Yağmalanması (1527) ile sonuçlanan beş savaş doğurdu. Türklerden duyulan korku Habsburgların Macaristan ve Bohemya'ya el koymalarına neden oldu; ancak uzun vadede bunlar hem Balkanlarda hem de Akdeniz'de sonu gelmeyen yorucu karmaşalara neden oldu [ORANGE].

Son on yılda V. Charles'ın iyimser olmak için nedenleri vardı. Ancak Augsburg Barışı tam bir hayal kırıklığıydı ve büyük bir yıkım yaşayan İmparator görevden çekildi. İspanya ve Alçak Ülkeleri oğlu Felipe'ye, geri kalanını da erkek kardeşine bıraktı. Evrensel birlik düşünü gerçekleştirmeye çalışan son İmparatordu. Günümüzde bazıları birleşmiş Avrupa'nın piri olarak kendisine dua etmektedir. "Bir zamanlar artçı savunmanın son savaşçısı olarak kabul edilen V. Charles" diye yazıyor konuya ilgi duyan bir kişi, "aniden bir selef olarak görülmeye başladı."[40]

Tacını bırakmasından sonra, Avusturya Habsburgları Charles'ın evrensel vizyonunu unuttular. Jagiellonların torunu II. Maximilian (1564-1576) sözde Polonya-Litvanya kralı seçilmesinden hiçbir şey kazanamadı. İki oğlu, eksantrik Prag münzevisi II. Rudolf (1576-1612) ve Matthias (1612-1619) tamamen karşılıklı kuşku ve dini anlaşmazlıkla meşgüldüler. 1607 tarihli Donauworth Olayından sonraki on yıl içinde 200'den fazla isyan ve ayaklanma çıktı. II. Ferdinand (1619-1637), III. Ferdinand (1637-1657) ve I. Leopold (1658-1705), Otuz Yıl Savaşlarıyla ve bu savaşın kötü sonuçlarıyla uğraşmak zorunda kaldılar. Viyana'da kalıcı ve ayrı bir Avusturya kançılaryasının ortaya çıkmasıyla, ana çalışma alanları kararlı bir şekilde Doğuya kaymaya başladı; bu arada imparatorluk da kaçınılmaz çöküşün eşiğinde sallanıyor gibi görünüyordu. Goethe'nin *Faust*'undaki tavernadaki sarhoşların şarkılarında olduğu gibi:

Sevgili eski Kutsal Roma İmparatorluğu,
Nasıl bütün olarak kalacaksın?

Tanınmış İngiliz tarihçinin görüşüne göre yanıt siyasetten çok paylaşılan tavırlar ve hassasiyetler bütünü olan "uygarlık"ta yatmaktadır.[41]

ORANGE

1544'TE Fransız-İmparatorluk savaşlarının en şiddetli döneminde İmparatorluk Ordusunun bir görevlisi, René von Nassau, St Dizier'de bir Fransız kurşunuyla öldürüldü. Ölümü sadece doğduğu yer olan Nassau'nun değil, aynı zamanda Provence, Hollanda ve İrlanda'nın tarihini etkileyen olaylara neden olacaktı.

Nassau, Ren Nehrinin orta kısımında, sağ kıyıda yer alan küçük bir Alman dükâlığıydı. Westerwald ormanlarıyla Wiesbaden'in kuzeyindeki engebeli Taunus Dağları arasında yer alan Nassau'nun bereketli Rheingau'su, Johanisberg ve Rudesheim dahil Almanya'nın en iyi üzüm bağlarına sahipti. René'nin babası Heinrich von Nassau, ailenin Dillenberg'deki küçük koluyla dükâlığı paylaşarak Siegen'de oturuyordu. René'nin annesi Claudia, Roma yağmasına öncülük eden ve V. Charles tarafından Brabant'da topraklarla cömertçe ödüllendirilen İmparatorluk generali Philibert de Châlons'un kız kardeşi ve vârisiydi. Ayrıca Philibert'in unvanını Orange

Prensliğine taşınmıştı. Varisi olmayan René öldürüldüğünde, topraklarını ve unvanlar koleksiyonunu on bir yaşındaki kuzeni Wilhelm von Nassau-Dillenburg'a miras bıraktığı ortaya çıktı.

Orange, Avignon'un kuzeyinde Ren Nehrinin sağ kıyısında kalan küçük bir prenslikti (Bkz. Ek III s. 1314). Doğu sınırını kaplayan Mont Ventoux doruklarıyla, Gigondas ve Chateauneuf-du-Pape gibi birkaç köyü sonradan ünlü olan zengin bir şarap bölgesiydi. Küçük başkenti eski Arausio'da Tiberius tarafından dikilen Büyük Roma kemeri bulunuyordu. On ikinci yüzyıldan itibaren Provence, dolayısıyla imparatorluk kontlarının fiefi durumundaydı. Ancak 1393'te Orange mirasçısı Marie de Baux, evlilikle Burgonyalı Jean de Châlons'a verildi; bundan sonra prensliğin başka bir ülkede ikamet eden hükümdarları onların çocuklarıydı. 1431'de Provence Kontu aceleyle bir fidye parasına ihtiyaç duyduğunda, Châlons'ların bitat yükümlülüğünü satmayı kabul ederek onları kendi haklarına sahip Orange prensleri yaptı. Fransa Krallığı içinde bağımsız bir bölge olarak, Orange birçok İtalyan ve Yahudi tüccarı kendine çekti ve on altıncı yüzyılın ortalarında hızla bir Protestan kalesi haline geldi.[1] Sonunda da 1703'te *Huguenot*ların bu yuvasını yıkmaya karar veren XIV. Louis tarafından bastırıldı.

Almanya, Provence ve Brabant'daki bu mirasların sayesinde Wilhelm von Nassau-Dillenburg (1533-1584) Avrupa'daki en zengin adamlardan biri oldu. Feshedilmiş Arles Krallığı üzerinde bile hak iddia etti. Bir Lutherci olarak doğduğu halde Kral naibi Margaret'e "anne" dediği Brüksel'deki imparatorluk sarayında Katolik olarak yetiştirilen Wilhelm, kendi zengin malikanesini Brabant'ın kuzeyindeki Breda'da yapturdu. 1555'te tahtı bırakma töreni sırasında hasta V. Charles'ın kolunu tuttu ve 1559'da Cateau-Cambrésis Antlaşmasında İmparatorluğun tam yetkili elçisi olarak görev yaptı. Daha sonra Antlaşmanın yerine getirilmesiyle görevli üç kefilden biri olarak Paris'e gitti. Her haliyle Katoliklerin, İmparatorluk kurumunun toplumdaki dayanağıydı. Ancak Paris'te İspanyolların Alçak Ülkeleri boyunduruk altına alma planları kulağına geldi ve ömür boyu İspanyolların entrikalarına karşı hoşnutsuz kaldı. Tarihte "Sessiz Guillaume" olarak bilinir.[2]

Sonradan Hollanda ile kurulan bağlantılara rağmen William'ın kurduğu Orange-Nassau Hanedanı Hollanda kökenli değildi. Şans eseri kurulan ve iyi talihin yardımıyla sürdürülen tipik bir çokuluslu hanedan karışımıydı. Wilhelm'in (Guillaume) üç oğlundan sadece bir tanesi soyunu bozmadı. Bu çocuk, İspanyol ajanlarının Wilhelm'i öldürmek için yaptıkları iki girişim arasında Wilhelm'in dördüncü karısı tarafından dünyaya getirilmişti. (Wilhelm bir keresinde, sonradan baba Peter Paul Rubens'in yanına giden zina yapan ikinci karısının âşığına özürlerini yollamıştı.) Adı yine Guillaume d'Orange olan ve İngiltere kralı olarak III. Wilhelm adını alan Wilhelm'in büyük torunu (1650-1702), babasının çiçek hastalığından ölmesinden sekiz gün sonra Hollanda devriminin ortasında doğdu.

Orange tarikatı 1795'te Armagh'da kuruldu. Daha önceki *"Peep o' Day Boys"* gibi İrlanda'da Protestanların (Piskoposlarla ilgili) üstünlüğünü korumayı amaçlıyordu. Kahramanı "Kral Billy" idi (III. Wilhelm); Sloganı ise "Teslimiyet yok". İngiliz hu-

kukunun hem Katoliklere hem de Presbiteryenlere aynı şekilde ayrımcı davrandığı bir devirde. Tarikat kendini Wolfe Tone'un Birleşik İrlandalılar'ının artan popülaritesine karşı izole edilmiş elit tabakanın kalkanı olarak gördü. Ünlü bir Protestan olan Tone'un (1763-1798) ikili bir hedefi vardı: Evrensel hoşgörü ve kendi kendini yöneten İrlanda cumhuriyeti. Fransa'dan askeri yardım talebinde bulunmuştu.

1795-1798'de yaşanan zorlu kavgalarda Orange Tarikatı, İngilizlerin istilayı püskürtme ve kargaşayı bastırma planlarında önemli bir rol oynadı. 1796'da Brest'den yelken açan General Hoche'un seferi Bantry Körfezinde felaketle sonuçlandı. Country Mayo'daki Killala'da General Humbert'in başarıyla karaya çıkması ise kısa ömürlü oldu. Wicklow ve Wexford'daki silahlı başkaldırı Vinegar Hill Savaşından (Haziran 1798) sonra çöktü. Fransız denizci üniforması içinde tutsak alınan Tone intihar etti.

Bu olaylarda ve sonuç olarak ortaya çıkan diğer durumlarda Orange üyeleri, kendi özel gündemlerini takip ettiler. Hem Birleşme Yasasına (1801) hem de Daniel O'Connell'e karşı çıktılar. 1829'da özerk bir İrlanda'nın serbest bırakılan Katolikler tarafından yönetilme ihtimali ortaya çıkana dek de Birliğe katılmadılar. Yine de o günlerde hâkim olan İngiliz Birlikçiliğini reddettiler. 1912-1914'te Westminister ve İrlanda Özerk Yönetim Tasarısı'nı yenilgiye uğratmak için eğitim gören Ulster Gönüllülerinin belkemiğini oluşturdular. En büyük etkilerini ise Kuzey İrlanda 1920'den 1976'ya kadar Birleşik Krallık içinde kendi kendilerini yönettiğinde yaptılar.

İki yüz yıldır Orange Tarikatı yıllık yürüyüşlerini Boyne'un ölüm yıldönümünde yapıyor (Bkz. s. 678). Melon şapkalı ve turuncu kuşaklı yürüyüşçüler asker düdükleri ve davulların ıslık ve tempolarıyla cüretle Katolik mahallerinde taban tepiyorlar. Ve eski sözler canlanıyor:

> "Bizi papalık sisteminden, kölelikten, hilekârlıktan, bakır paradan ve tahta ayakkabılardan kurtaran iyi ve büyük Kral William'ın muhteşem, dindar ve ölümsüz anısına. Cork Piskoposunun canı cehenneme!"

İmparator II. Rudolf gerçekten de müthiş bir gariplik yaparak Prag'ta bir meclis topladı. Zamanın en parlak sanatçılarından ve bilim adamlarından oluşan seçilmiş yandaşları, doğal ve doğaüstü olanı günlük araştırmalarının bir parçası olarak kabul eden insanlardı. Kepler, Brahe, Campion ve Bruno'dan ayrı olarak, Giuseppe Arcimboldo (1537-1593) sürrealist resmin kurucusu olarak ve illüzyonist ve opera tasarımcısı Cornelius Drebber (1572-1633) devridaim makinesinin mucidi olarak ün kazandı. Londra'yı ziyaret eden Drebber, I. James'e bir mil uzaklıktan kitapları okuyabilen bir teleskop yapma sözü verdi. Tıpkı Rudolf'un kendisinin Kısasa Kısas'taki Dük'e esin kaynağı olabileceği gibi, Shakespeare'in Fırtına'sındaki "kendini gizli bilimlere vermiş" Prospero için model olduğu düşünülmektedir.[42] Rudolf'un müthiş sanat koleksiyonu Otuz

Yıl Savaşlarının son devrelerinde İsveç ordusunun stratejik hedefi haline geldi [SİMYA] [OPERA].

İspanya görkemden çöküşe bir yüzyıldan biraz fazla bir zaman içinde geçti. "Birkaç muhteşem on yıl boyunca İspanya dünyadaki en büyük güç" ve "Avrupa'nın herkesten önemli efendisi olacaktı."[43] V. Charles/I. Carlos'un (1516-1556) yönetiminde Amerikan altının Avrupa'ya getirilmesiyle Avrupa'daki en iyi ordunun koruması arasında açık bir ilişki olduğunu kanıtlayarak crucero, conquistadores ve tercio çağını yaşadı. II. Felipe'nin (1556-1598) yönetiminde iç direniş, Fransa ve İngiltere'nin düşmanlığı ve Alçak Ülkeler isyanıyla el altından mahvedilene kadar siyasi ve kültürel gücünün doruğunda kaldı. Felipe'nin varislerinin yönetiminde (III. Felipe (1598-1621), IV. Felipe (1621-1665) ve geri zekâlı II. Carlos (1665-1700)) batan hanedanın, soyluların hizipleşmesinin ve Otuz Yıl Savaşlarına katılmasının zayıflatıcı etkilerinden hiçbir zaman kurtulamadı. Çöküş o kadar aniydi ki İspanyolların kendileri bile "ilk başarının bir engano, yani ilüzyondan başka bir şey olup olmadığı" merak ediyorlardı[44] [FLAMENKO].

SİMYA

İMPARATOR II. Rudolph, 1606'da Habsburg Arşidüklerinin verdiği resmi bir şikâyet dilekçesinin konusuydu. "Majesteleri" diye yazdılar dilekçelerinde, "sadece büyücülere, simyacılara, Kabalacılara ve benzerlerine ilgi duyuyor." Gerçekten de Rudolph'un Prag'daki sarayı Avrupa'nın gizli sanatlarla ilgili en tanınmış araştırma merkezini barındırıyordu.[1]

Aynı yıl içinde Macar bir simyacı, Janos Banffy-Hunyadi (1576-1641) doğduğu yer olan Transilvanya'dan yola çıktı. Londra'ya doğru hareket etmeden önce Hesseli Maurice'in okültizmin en önemli Protestan merkezi olan Cassel'deki sarayında mola verdi.[2] Gelişi bir zamanlar Kraliçe I. Elizabeth'in müneccimliğini yapan, kraliçesini memnun etmek için "Büyük Britanya" sözcüğünü icat eden ve hem Prag hem de Polonya'da birkaç yılı geçiren öğrenim görmüş Galli Dr. John Dee'nin (1527-1608) ölümüne denk gelmişti. Kendilerine takılan adla bu türden 'kozmopolitler' kariyerlerini daha sonraki bilim cemaatlerinin gerçek ataları olan uluslar arası simya çevrelerinde yapıyorlardı.

Avrupa simyanın ilgili birkaç "gizli sanat"ın en önemlisi olduğu, gerçek bir "okült canlanma" yaşıyordu. "Simya" diye yazıyor Rudolph'un dünyasının tarihçisi, "Orta Avrupa'da çağın en büyük tutkusuydu." Baz metalleri altına dönüştürecek felsefe taşının aranmasıyla, buna paralel insanlığın ruhsal olarak yeniden doğuşu arayışını birleştiriyordu. "Aşağıda olan yukarıda olana benzer."

Simyacıların birçok bilgi dalında uzmanlaşmaları gerekiyordu. Metallerle ve diğer maddelerle yaptıkları deneyleri yürütebilmek için, en son teknolojiden haberdar olmaları zorunluydu. Sonuçları yorumlamak içinse astroloji, kabalistik sayı teorisi, hakkâklık, şifalı bitkiler, ve Paracelsus tarafından geliştirilen "tıp kimyası" [HO-

LİZM] hakkında sağlam bir bilgileri olması gerekiyordu. En önemlisi dinsel bir çağda buluşlarını mistik Hıristiyan sembolizminin dilinde sunmaya çalıştılar. Bu devirde "Gül" ve "Haç"ın uzmanları, Gülhaçlar Topluluğunun Cassel'de faaliyetlerini açıkça sürdürmeyi seçmeleri veya Gülhaçlar teosofisinin en önde gelen kurucusu Robert Fludd'un aynı zamanda saygı duyulan bir simyacı olması şans eseri değildir **[CONSPIRO]**.

Daha sonra bilimin egemen olduğu devirlerde simyacılar uzun bir süredir gerçek bilginin gelişmesini geciktiren sapkın bir kuşak olarak görüldüler. Gerçekten de "Bilimsel Devrim Çağı" denilen çağda bazen "muhalifler" olarak kabul edildiler. En saygı duyulan bilim tarihçisi onlara "bilimsiz teknoloji" uygulayıcıları diyor.[4] Ancak onların ve güçlü hamilerinin gözünde bu tür bir ayrım söz konusu değildi. Onlar iyilik için savaşan beyaz büyücüydüler; onlar reformcuydular; onlar zihnin ve maddenin gizli güçlerinin kilidini kırma arayışındaydılar. Modern anlayışlı bilim adamları tarafından geçilmeleri, ancak bir sonraki yüzyılın sonlarında gerçekleşti ve kimya bundan da sonra yayıldı[5] **[ELDLUFT]**.

İmparator Rudolph'un kozmopolit simyacıları genellikle önemli sorumlulukları olan görevlere getirilmişlerdi. Londra'da çalışan Michael Maier veya *Huguenot* sempatizanı Nicholas Bernard gibi birkaç tanesi Leibarzt görevlisiydi, yani saray hekimiydi. Sebald Schwaertzer gibi diğerleri, Rudolfov ve Joachimsthal'deki madenlerin İmparatorlukça görevlendirilmiş denetçileriydi **[DOLAR]**. Muhteşem bir eser olan *Amphitheatrum Sapientiae Aeternae Christiano-kabalisticum*'un yazarı Heinrich Kuhnrath (1560-1605) Leipzigliydi. *Novum Lumen Chymicum* adlı kitabı (1604) dört baskı yapan ve Isaac Newton tarafından detaylı bir şekilde incelenen Michal Sedziwoj ya da "Sendivogius" (1566-1636) Varşovalıydı. Oxford'la temasları olan ve John Dee'yi Krakov'a getirten Polonya'daki Habsburg taraftarı kodamanların güçlü hizipleriyle bağlantı halindeydi. John Dee'nin kuşkulu asistanı, Cacochimicus olarak sınıflandırılan Edward Kelley muhtemelen Prag'da hapiste öldü. Eşlik edenler arasında kötü talihli Giordano Bruno **[ŞURUP]**, Kepler ve Brahe gibi astronomlar ve Elizabeth Jane Weston adında kadın bir İngiliz şair de bulunuyordu.

Aynı zamanda Yahudiler de işin içindeydi. Prag hahambaşı Judah Loew Ben Bezalel (ölümü 1609) **[KABALA]**'nın canlandırılmasına hamilik etti. Bu girişim Isaac Luria veya Pardes Rimmonim adlı kitabı, 1591'de Krakov'da basılan Moses Cordovero gibi İspanyol Musevisi yazarların çalışmalarıyla beslendi. İmparatorun en yakın dostlarından biri olan Yahudi Mardochaeus doğurganlık iksirlerinde uzmandı.

Çağdaşlar için simya en olumlu çağrışımları akla getiriyordu:

> Pek çok parlak sabahlar gördüm
> Altın yüzüyle yeşil çayırlara öpücükler gönderen
> Hâlâ simya ile soluk dereleri süsleyen[6]

II. Felipe, masalarından başını kaldırmaksızın ülkeyi yönetmeye çalışan bütün kralların prototipi olmalı (Bkz. Resim 43). Çok sade, çileli hayata yatkın, yorulmak bilmez, Madrid dışındaki çıplak platoda yer alan hüzünlü Escorial'de yalnız başına

çalışmaya dalmış II. Felipe, çeşitli geniş dominyonlarının asla izin vermeyeceği ruhani ve idari birliği uygulatmaya çalıştı. İki tane paralel konsey aracılığıyla yönetti: biri temel siyaset konuları, diğeri ise altı ana bölgesel birimin yönetimiyle meşguldü. Babasının Kastilya, Aragon, İtalya, Burgonya ve Amerika miraslarına ek olarak, 1580'de annesinin geniş Portekiz mirasını da devraldı. Çeşitli Diyetlerin haklarına önem verilmemesi Aragonlu *Justizar*'ın asılmasıyla doruk noktasına ulaştı. Yine de "bir monarşi, bir imparatorluk, bir kılıç" düşü Kralın nasıl *trabajar para el pueblo* yapılacağını, yani "halkı için nasıl çalışacağını" en iyi bildiği bahanesiyle durmaksızın kovalandı.[45]

OPERA

BESTECİSİ ona *a favola in musica*, "müzikleştirilmiş bir fabl" adını verdi. Eski Yunan tiyatrosunun bir taklidi olarak düşünüldü ve Mantova'daki *Accademia degli Invaghiti* önünde, muhtemelen Gonzagaların dükâlık sarayında yer alan Nehirler Galerisinde Şubat 1607'de sahnelendi. Beş perdesi enstrümental ara faslı ve resitatiflerle bağlantılı bir dizi madrigal (çoğunlukla çalgısız olarak çeşitli perdelerde birkaç sesle söylenen şarkı) grup ve danstan oluşuyordu. Operanın güftesi şair Alessandro Striggio tarafından yazılmıştı. Cehennemi sahnelerin müziği trombonlarla, kırları ve çobanları içeren sahneleri de flütlerle ve flavtalarla çalınıyordu. III. Perdenin sonundaki büyük tenor aryası *"Possente spirto"* ile opera doruk noktasına ulaşıyordu. "Repertuardaki ilk geçerli opera" Claudio Monteverdi'nin Orfeo'su idi.[1]

Son dönem Rönesans İtalyasındaki saray eğlencelerinde ortaya çıkmasından sonra müziği, laik tiyatroyu ve müthiş manzaraları birleştiren opera tarzı birçok devreden geçti. En verimli savunucusu sekiz yüz opere güftesinin yazarı Pietro Metastasio (1698-1782) olan opera seria, klasik ve tarihi konulara adanmıştı. Bunun yanı sıra fars şeklinde opera, *opera comique*'den operete ve müzikli komedilere dek uzanan uzun süreli hafif eğlence geleneğini başlattı. On sekizinci yüzyılın sonlarında başlayan ciddi konulu opera Viyana, İtalyan, Fransız, Alman ve Rus okullarında doruğa ulaştı. Romantik milliyetçilik ise önemli bir bileşen oldu. En yüksek şöhretler Verdi ve Puccini'nin âşıkları ve Richard Wagner'in fanatik yardımcıları arasında tartışma konusu oldu. Berg'in *Wozzeck*'i (1925), Britten'in *Peter Grimes*'i (1945) ve Stravinsky'nin *Ahlaksızın İlerlemesi* (1951) dahil zengin bir kategorinin öncüsü olan modern opera, Debussy'nin *Pelleas et Melisande*'i (1902) ile başladı. (Bkz. Ek III s. 1338) **[SUSANIN] [TRISTAN].**

Orpheus teması birçok kez bestecilere esin kaynağı oldu. Jacopo Peri'nin Floransa'ya özgü sahne oyunu (aktörler maske giymektedir), Monteverdi'nin Mantova'daki prodüksiyonunu haber veriyordu. Gluck'un *Orpheus ve Eurydice*'i (1762)

klasik repertuvarı açtı. Offenbach'ın *Orpheus Cehennemde*'si* (1858) standart operetlerin en neşelilerinden biridir. Luciano Berio'nun *Opera*'sı ise (1971) geleneksel hikâyeyi seri halindeki partiturlarla aktarır.

FLAMENKO

FLAMENKO olarak bilinen tarzdaki Andalusya çingene müziği, on altıncı yüzyıldan itibaren çalınmakta ve beğenilmektedir. Cante ya da "şarkılar"ın kederli melodileri taklit edilemez bir etki yaratarak dramatik duruşlar ve baile ya da "dansın" ritmik ayak vuruşlarıyla karışır. Akortsuzluklar ve çeyrek tonlar, kendine özgü kısık vokaller ve yürek gibi çarpan gitarlar ve kastanyetler, Avrupa'nın müzikal folklorunda hiçbir dengi olmayan bir müziğe katkıda bulunur.

Flamenkonun tarihi üç ayrı özellikle kendini gösterir: Adı, çingeneler ve müzik. Bunların hiçbiri hakkında bilginlerin vardığı bir fikirbirliği bulunmamaktadır.[1]

Flamenko basitçe "Flemenk" anlamına geliyordu. Sanat dilinde aynı zamanda "egzotik" veya "şatafatlı" sözcüklerini çağrıştırıyordu. Bir kuram, Engizisyon tarafından yasaklanan Yahudi şarkılarının, birçok İspanyol Musevisinin sığındığı Flandre'dan tekrar İspanya'ya girdiğini ileri sürer. Bir başkası flamenkonun Arapça fellah-mangu veya "şarkı söyleyen köylü" sözcüğünden türetildiğini söyler.

Çingeneler, Yahudilerin Magriplilerin kovulmasından sonra İspanya'ya girdiler. O zamanlar *gitano*'lar ya da *egipciano*'lar olarak biliniyorlardı. İngiliz seyyah ve yazar George Borrow, 1840'larda insanların onlara *flamenco*'lar diye çağırdığını ilk kaydeden kişi oldu **[ROMANY]**.

Andalusya'nın uzun Magribi müziği geleneği sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllara dayanır. Kurtuba Emevileri lavtanın eşlik ettiği doğulu şarkıcılarla eğlendiriliyordu. Ziriab olarak bilinen bir şarkıcının Bağdat'tan gelmesiyle, Abd-er-Rahman'ın (821-52) hükümdarlığında yüksek bir noktaya ulaşıldı. Yüzden fazla lavta ve flütten oluşan orkestraların çaldığı bilinen şair emir Al-Motamit'in (1040-1095) sarayında bir başka önemli noktaya gelindi. On ikinci yüzyılda filozof İbn Rüşd şöyle dedi: "İşbiliye'de (Sevilla) bir bilgin öldüğünde, kitapları Kurtuba'da satılır; Kurtuba'da bir müzisyen öldüğünde, aletleri İşbiliye'de satılır."

Flamenkonun bölgenin daha eski tarihli Magribi müziğiyle bağlantıları üzerine tahmin yürütmek düşüncesizce olur. Avrupa çingenelerinin kendi güçlü müzik gelenekleri vardı ve özellikle Romanya ve Macaristan olmak üzere başka yerlerde de şaşırtıcı sonuçlar elde ettiler. Ancak müzik ve müzisyenlerin Andalusya'da nasıl bir araya geldikleri bir muammadır. Andalusya'nın psikolojik travmaları kuşkusuz bu ortamı hazırladı. Eski *flamenco jondo* ya da "derin flamenko" ve özellikle de *tona*'lar

* İngilizceye *Orpheus in the Underworld* olarak çevrilen bu operanın özgün Fransızca adı *Orpheus aux Enfers*'dir (*Orpheus Cehennemde*) (*ç.n.*).

ya da "eşlik edilmeyen melodiler" göz yaşları ve ağıtlarla kurulmuş bir dünyaya aittir. Amerika'nın uzak güneyindeki *blues*'lar gibi umutsuzluğa düşmüş insanların kapkara ruh hallerini yansıtırlar: Bunlar mahrum bırakılmışların şarkılarıdır. Bu anlamda İspanya'nın kafe yaşamını 1860'larda derinden etkileyen ve Andalusya'nın romantik 'yeniden keşfini' hazırlayan *flamenco chico* veya "hoş flamenko"nun şaşaalı tarzından oldukça farklıdır. *"Flamenco jondo"* diye yazdı Federico García Lorca, "ahenkli iskalamaların sesi aksettiren hücrelerini parçalayan, modern müziğin soğuk katı portelerinden kaçman ve yarım tonların sıkıca kapalı çiçeklerinin binlerce taçyaprakla açılmasını sağlayan bir kekemelik, harika bir yanak titreşimidir."[2]

Bu süreçte hapisteki oğlunu ölüme mahkûm etti; Engizisyonu autos-da-fe'nin dalgalarına bıraktı ve zulmedilen Granada *Morisco*larının 1568-1569'da isyan etmesine, küskün Hollandalıların 1572'de isyan etmesine ve aşağılanan Aragonluların 1591-1592'de isyan etmesine neden oldu. Sessiz William gibi düşmanları onu sadece "bir katil ve yalancı" olarak görüyordu. Görünüşte duyarlı bir adamın diğerlerinin duyarlılığını bu kadar görmezden gelmesi görülmemiş bir şeydi. İspanya Kilisesinin mutlak efendisi olarak, Kilisenin tüm Avrupa'daki düşmanlarının kökünü kazımaya çalıştı. İlk karısının İngiltere'deki anısının öcünü almaya yemin etti. Fransa'daki *Huguenot*lara müdahele etti. Hatalı bir şekilde Hollanda Protestanlarını Hollanda'daki tüm hoşnutsuzluğun tek kaynağı olarak gördü. Fakat Tanrı, II. Felipe'ye olduğu gibi İspanya'ya gülmedi. 1590'lara gelindiğinde genel bir kriz patlak verdi. 1588 tarihli Büyük Armada fırtınalarla batmıştı. Hollandalılar ayak direttiler. Veba İspanyol kentlerini silip süpürdü. Vergilerle kuruyan ve tarımsal başarısızlıklara uğrayan kırlık kesimlerin nüfusu azalmaya başladı. Dünyadaki en zengin hazine bomboştu. II. Felipe 1596'da ikinci kez resmen iflas etti. Şaşaanın ortasında sefalet ve güçlü bir hayal kırıklığı vardı. Felipe, tıpkı Don Kişot gibi at üzerinde rüzgâr değirmenlerine mızrakla saldırıyordu. İspanya'yı oluşturan diğer krallıklar Kastilya'nın üstünlüğüne çok güveniyorlardı. "Kastilya İspanya'yı var etti" der mezar kitabesi, "ve Kastilya onu yok etti"[46] **[INQUISITIO]**.

Felipe'nin ölümünden sonra İspanyol Habsburgları talihlerini düzeltmeye boşuna çalıştılar. Avusturya'daki akrabalarıyla güçlerini birleştirmek için toplu bir girişimde bulunuldu. 1621'den 1643'e kadar siyasetin iplerini elinde tutan ve halk arasında El Conduque, "Koni-Dük" olarak bilinen Olivarez Kontu ve San Lucar Dükü Gaspar de Guzman, daha önceki Kastilyalı reformcuların ilkelerini uyguladı. Ancak kariyeri Portekiz'in parçalayıcı ayrılması (1640) ve Katalonya isyanıyla (1640-1648) felaketle sonuçlandı. İspanya'nın Otuz Yıl Savaşlarına karışması, en zengin tek varlığı olan Birleşik Eyaletlerin kaybıyla son buldu. Fransa ile bununla bağlantılı olarak yapılan savaşlar Pireneler Anlaşmasına (1659) kadar sürdü. Gittikçe artan savaş masrafları, sınırların çokluğu ve hiçbir ertelemenin olmamasıyla bunalan İspanya, ne kendisini ne de Avustur-

yalı ortağını kurtarabilecek durumdaydı. "İspanyol Yolunun" olağanüstü sorunları sayesinde Alçak Ülkelerde, bir orduyu desteklemenin lojistiği imkânsız hale geldi. *Poner una pica en Flandres* (Flandre'a bir mızrakçı koymak) "imkânsıza teşebbüs etmek" anlamında İspanyolca bir deyim oldu.[47] "Habsburg bloğu" diye yazıyor siyasi lojistik tarihçisi, "tarihte stratejik aşırı esnekliğin en büyük örneklerinden biridir"[48] **[PICARO] [VALTELLINA].**

1566'da başlayıp 1648'de sona eren Alçak Ülkeler isyanı Habsburgların üstünlüğünün Fransa'ya geçmesine neden olan uzun süreli bir dramdır. Başlangıçta 1551'de İspanyolların yönetimine devredilen Burgonya imparatorluk çemberinin on yedi eyaleti, yerel ayrıcalıkların, sosyal ve kültürel bölünmelerin bir mozayiğiydi. Kırsal kesimin feodal aristokrasisi, zengin kentliler ve kıyı kentlerinin balıkçılarıyla tam bir zıtlık halindeydi. Fransızca konuşan ve aslında Katolik olan Hainault, Namur ve Liège Valonları, Flemenkçe konuşan ve gittikçe daha çok Kalvinist olan Hollanda, Zeeland ve Utrecht halklarıyla karşıtlık oluşturuyordu. Flandres ve Brabant'ın merkezi eyaletleri ana dinsel ve dilsel bölünmenin üzerinde yer alıyordu. İki yüzden fazla kent İspanya'nın Hint Adalarından gelen altın ve gümüş külçelerden yedi misli fazla vergi toplamasına neden olarak Avrupa ticaretinin belki de yüzde ellisini kontrol ediyordu. Kuşkusuz İspanyol yönetiminin ilk aşamalarında eyaletlerin özgürlüğüne ve soyluların Kilise fieflerini kontrol etmesine karşı gelişen tehdit, halkın gücenmesi için Engizisyonu faaliyete geçirme tehditinden daha önemli bir neden olmuştu (Bkz. Ek III s. 1335).

PICARO

PICARO dilencilere ve serserilere, yani yerleşik ve saygın toplumun ölçütleri dışında yaşayan insanlara takılan İspanyolca addı. Aynı zamanda roman türünün gelişmesinden önce, on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar tüm Avrupa'da yayılan ve serserilerle külhanbeylerini anlatan popüler edebiyat türüne verilen addı. Bu tarzın arketipi kuşkulu bir hanım arkadaşla birlikte Sevilya'dan Roma'ya yaptığı yolculuktaki maceraları yirmi altı baskı yapan Mateo Aleman'ın *Guzman de Alfrache* adlı kitabında karşımıza çıktı. Guzman, yöneten sınıfları kandırmak için yaptığı dahice planlarla eğlenen dilencilerin kardeşliğinin, karşılıklı korunma toplumu oluşturduğunu açıklıyordu.

Ancak Guzman birçok diğerinden biriydi. İspanya'da yarım yüzyıl sonra ortaya Lazarillo diye biri çıktı. Almanya'da şakacı Till Eulenspiegel baskıya verilmeden önce çok iyi biliniyordu. 1523'te Luther, defalarca basılan ve yirmi sekiz serseri kategorisinin tanımını içeren *Liber Vagatorum*'a bir önsöz yazdı. Dünyanın çevresini gezerek dolaşan eski Otuz Yıl Savaşları askeri *Simplissimus*, 1669'da H. J. C. Von Grimmelhausen'in yaratısıydı. Fransa'da sayısız daha eski örneklerinden sonra Gil Blas, Le Sage'ın kaleminden 1715'te çıktı. İtalya'da *Il vagabondo* (1621) ortaya çıktı. İngiltere'de ise Chaucer'la başlayan dilenciliğe yapılan birçok küçük referans,

John Gay'in sansasyonel bir şekilde popüler olan 1728 tarihli *Dilenci Operası* adlı kitabıyla doruk noktasına ulaştı.[1]

Serserilerle külhanbeylerini konu alan edebiyat açıkça yaygın toplumsal koşullara bir tepkiydi. Serserilik ve dilencilik, ortaçağın ormanlarda yaşayan kanun kaçaklarıyla on dokuzuncu yüzyılın alay teşkil eden kentli yoksulları arasında orta noktada kalan büyük bir sosyal boşluğu dolduruyordu. Hiyerarşik kırsal kesim toplumunun dağılmasıyla ortaya çıktı ve son derece yetersiz yasa uygulamasıyla korkunç cezaları bir araya getiren bir sosyal politikayla teşvik edildi. Kadınlar ve erkekler sürüler halinde sokaklara döküldüler; çünkü işsizdiler, adaletten kaçıyorlardı ve hepsinden öte serflerin, uşakların bunaltıcı, bağımlı statülerinden kaçmaya can atıyorlardı. *Picaro* vahşi fakat özgürdü.

Serseriler sayıca fazla oluşlarında ve kendilerine ait sosyal hiyerarşilerde korunma aradılar. Aileleri ve çocuklarıyla gruplar halinde yolculuk ettiler ve bazıları da yalnızca acıma uyandırmak için çocuk yaptılar. Her biri kendi yöneticileri ve koruyucuları olan yankesici, hırsız, ev soyguncusu, seyyar satıcı, dilenci, gerçek ve sahte sakatlar, hokkabaz, eğlence ustası, falcı, seyyar kalaycı, fahişe, çamaşırcı kadın, vaiz ve müzisyen loncalarında toplandılar. Hatta *rotwelsch* veya *zargon* olarak bilinen kendi gizli dillerini bile yarattılar. "Kralları" ve "kraliçelerini" seçtikleri toplantılar ve "parlamentolar" için zaman zaman bir araya geldiler ve çingene kabileleri ve ücretleri ödenmeyen askerlerle aynı yolları paylaştılar:

> Dur! Dinle! Köpekler havlıyor.
> Dilenciler kente geliyor
> Bazıları paçavralar bazıları yırtıklar içinde
> Ve bazıları da kadife geceliklerle.

Serseriler için yapılan sosyal yardımlar çok azdı. Hayırsever sığınma evlerinin parasını sadece zengin kentler ödeyebiliyordu; 1565'ten sonra Bruges, 1578'den sonra Milano ve 1613'ten sonra Lyon kentlerinde açılanlar buna örnekti. Durum ne olursa olsun "hayırseverlik", çarpıtılarak bastırmanın başka bir biçimi olabiliyordu. 1612'de Paris kenti sayıları sekiz bin ile on bin arasında değişen serserilerinden yardım almaları amacıyla Place St Germain'de toplanmalarını istediğinde, sadece doksan bir kişi geldi [DELİLİK].

Vahşi kanunlar yetkililerin ne kadar yetersiz kaldığını gösteriyordu. Örneğin Elizabeth İngiltere'sinde her idari bölgeye, "sağlam bünyeli dilencileri" "hilekâr" sözcüğünün baş harfi R (İngilizce *rogue*) ile omuzlarından damgalama ve evsizlere dayak atıp "evlerine" gönderme hakkı verilmişti: Bu arada kınamak için "bir idari bölgeden diğerine geçtiklerinde kamçılanıyorlardı". George İngiltere'si ise "yardıma muhtaç yoksulları" belirleme girişiminde bulundu. Aynı sıralarda 1713 tarihli Kara Waltham Yasası kuşkulu görülen eşkıyaların ve suç ortaklarının yargılanmadan asılmasına izin verdi. Pratikte birçok ülke serseriliği, örnek olarak bazılarının asıldığı ve basına teşhir edildiği kırsal kesime yapılan periyodik askeri seferlerle aşağıda tuta-

biliyordu. Doğu Avrupa'da serserilik daha sert bir iklim ve serflikte ısrar edilmesiyle kendine özgü bir biçim kazanmıştı. Ancak kaçak serflere bol bol rastlanıyordu. Rusya'da yurodiv ya da gezgin "soytarı" geleneksel olarak konukseverliğin ve hayırseverliğin alıcısı durumundaydı; belki bu da daha Hıristiyanvarı toplumsal tavırların bir kanıtıdır.[2]

Margaret'de Parme'ın (1559-1567) naibeliği sırasında, kilise usülleri ili ilgili bir reform için düzenlenen entrikayla, hoşnutsuzluk doruk noktasına ulaştı. Üç protestocu (Orange Prensi Sessiz William, Egremont Kontu Lamoral (1533-1584) ve Hoorn Kontu Philippe de Montmorency) naibenin izniyle Kral aleyhine dilekçe verdiler. Geuzen, les Gueux, "Dilenciler" olarak alaya alındılar ve 1565'te Segovia Bildirisinde Felipe, değişiklik yapılmasına izin vermeyi reddettiğini belirtti. Bunun ardından başka reform dilekçeleri ve 1566'da dini hoşgörü talebinde bulunan müttefik soyluların St Trond'daki toplanısının ardından, ciddi bir ayaklanma ve dinsel saygısızlık dönemi geldi. Müttefiklerin Vekile karışıklıkları dindirmek için yardımda bulunması, Felipe'nin genel izleme emri vermesini engelleyemedi. Alva Dükünün (1567-1573) vekilliği sırasında kralın muhaliflerini yargılamak için kötülüğüyle ün salan Bloedraad veya "Kan Konseyi", yani Kargaşa Konseyi kuruldu. Egmont ve Hoorn'un Brüksel meydanında kafaları kesildi ve kesilen kafalar kutu içinde Madrid'e gönderildi. Guillaume d'Orange devam eden savaşa önderlik etmek üzere kaçtı. Engizisyonun tüm Alçak Ülkeler halkını dinden sapanlar olarak ölüme mahkûm etmesiyle, kuzeyle birlikte güney isyan etti. "Deniz Dilencileri" sevkiyatlara saldırdılar. Kuşatma altına alınan Haarlem teslim oldu. İspanyol garnizonları, yangını ve yağmayı her tarafa yaydılar. Rastgele tutuklamalar, düzmece mahkemeler ve her yerde patlayan şiddetle binlerce insan can verdi.

VALTELLİNA

TEMMUZ 1620'DE uzak Alp vadisi Valtlin'deki Valtellina'da kanlı bir soykırım gerçekleşti. Vadideki Katolik hizip Protestan komşularına saldırdı ve Milano'dan gelen İspanyol birliğinin yardımıyla yakalayabildiği herkesi öldürdü. Otuz Yıl Savaşlarının başlangıcında meydana gelen bu *Veltlinermord* çeşitli güçleri Valtellina'nın stratejik potansiyeli konusunda uyardı.

Valtelline, ana Alpler dağ sırasının Bernina bölümünün güney tarafından yer alır. Adda Nehri tarafından oluşturulmuştur ve Como Gölünün ucundan doğuya doğru 120 km. boyunca uzanır; sonra kuzeydoğuya dönerek Bormio'daki eski Roma kaplıcasına gelir. Önemli bir yan vadi olan Val di Poschiavo, kuzey yönünde Bernia Geçiti üzerinden St Moritz'e uzanır. Ana vadi ise Stelvio Geçiti ya da Süllserjoch

(3.000 m.) üzerinden Güney Tyrol'e varır. 1520'de Ana yolun kuzey-güney hattını geçerek, Val di Poschiavo'ya ve Val Vamonica'nin içine uzandığı noktada, Madonna di Tirano türbesi yapıldı. 1603'te Como Gölünden itibaren vadinin girişini kontrol etmek için bir İspanyol kalesi inşa edildi. Adda'nın güneşli kuzey taraçalarındaki köyler şeridi kestaneleri, incirleri, balları ve aromatik "Retico" şarabıyla ünlüdür[1] (Bkz. Ek III s. 1279).

Ancak önemli olan siyasi coğrafyaydı. 1600'lerde Alpleri geçen yolların neredeyse tümü Savoie Dükü, İsviçre Konfederasyonu veya Venedik Cumhuriyeti tarafından kontrol ediliyordu. Avusturya Habsburgları İtalya'daki İspanyol akrabalarının desteğini istediklerinde Valtelline, Habsburg bölgesinin iki ana bloğu arasında tek bağımsız koridor olmuştu. Aslında İspanya ve Alçak Ülkeler arasındaki deniz yollarının gittikçe daha fazla Hollanda ve İngiliz savaş gemileriyle tehdit edilmesinden bu yana, Valtellina İspanya ve İspanyol İtalyasından İmparatorluğa altın ve ganimetleri göndermek için en son güvenli yol haline geldi. Habsburgların temel siyasetlerinin şah damarıydı.

Yine de yürüyen mızraklı asker kıtaları ve sekizlik sikkelerle yüklü katır konvoyları saldırıya son derece açık kaldı. Çoğunluğu Kalvinizme dönen bölgenin yerli sakinleri tarafından hoş karşılanmıyorlardı; Val di Poschiavo'yu elinde tutan İsviçre Graubunden Birliği veya Grisonların doğrudan saldırısına açıktılar ve karmaşık mülk sahipliği anlaşmazlıklarının değişen kader rüzgârlarının etkisi altındaydılar. Milanolu Visconti Dükleri ve Chur piskoposları arasındaki ortaçağ tartışmaları yüzünden, hem Habsburglar hem de Grisonlar Valtellina'da toprak hakkı miras almışlardı. Bu olayların dışında kalmamak için Fransızlar da Charlemange'ın Valtellina'yı ebediyen St Denis Manastırına bağışladığını iddia ettiler.

1620'den sonra vadi Richelieu'nün Venedik, İsviçre ve Savoie ile yürüttüğü diplomasinin odak noktası oldu. Bundan sonraki yirmi yıl içinde beş kez Fransız ve İspanyol garnizonlarının yer değiştirmesini gördü. 1623 ve 1627'de tahkim sonucu papalık güçlerine teslim edildi. 1623-1625'te Grisonların eline geçti. 1633 ve 1635-1637'de *Huguenot* Rohan Dükü önculüğündeki Fransız güçleri tarafından alındı. Ancak Fransızlar Protestan dostlarını o kadar güçendirdiler ki, yerel bir papaz, George Jenatsch taraf değiştirdi, İspanyolları kente çağırdı ve vadi Roma Katolikliğine döndü. Bundan sonra Ren Nehrine el koymuş Fransızlar, Valtellina'yı güven içinde Katolik ve sonuçta İtalyan kaderiyle baş başa bırakabilirlerdi. Bir kuşak süren kargaşadan sonra, vadi eski şarap üreticiliğine geri döndü ve Sassella, Grumello, Valgella, Montagna ve turuncu renkli sofralık şarap Sfurzat'ı üretmeye devam etti.

Kastilya Büyük Komandörü Don Luis de Reguesens'in (1573-1576) ve Avusturyalı Don Jouan'ın (1576-1578) naiplikleri döneminde, uzlaşma çabalarında bulunuldu, fakat başarısızlıkla sonuçlandı. 1576'daki İspanyol Çılgınlığı sırasında Antwerpen yağması direnci sağlamlaştırdı. Parma Dükünün naipliği sırasında (1578-1592) bölünme onarılamaz duruma geldi. Arras Birleşmesi ile

(1578) on güney eyaleti İspanyolların koşullarını kabul etti ve özgürlüklerini yeniden kazandı. Utrech Birleşmesi ile (1579) yedi kuzey eyaleti özgürlükleri uğruna çarpışma kararı aldı. Bundan sonra arkası kesilmeyen savaşlar oldu. İspanyol askeri güçlerinin, Hollandalıların hendeklerini, paralarını, savaş gemilerini ve müttefiklerini aşması mümkün değildi. 1581-1585'te ve 1595-1598'de Hollandalılar Fransızların ve 1585-1587'de Leicester Kontunun idaresinde İngilizlerin yardımını aldılar. 1609'da on bir yıl süren ateşkesin rahatlığını yaşadılar, fakat 1621'den 1648'e kadar imparatorluk karşıtı koalisyonun saflarında savaşmak zorunda kaldılar. Metanetli olmaları işe yaradı. Yeni bir ulus ruhu Zijlstraat, Haarlem'deki belediye sarayının önüne yazıldı: "INT SOET NEDERLAND; ICK BLYF GETROU; ICK WYCT NYET AF" (Sevgili Hollanda'ya sadık kalacağım, asla sözümden dönmeyeceğim).[49]

Hollanda "Birleşik Eyaletler" Felemenk Cumhuriyeti (İngilizcede yanlış bir anlamayla Hollanda olarak bilinmektedir) on yedinci yüzyıl Avrupasının mucizesiydi. Başına geçmeye niyetli İspanyol efendilerini başarısızlığa uğratan nedenlerle o başarılı oldu: Acılı doğumunun seksen yılı boyunca duruma göre kullanılabilen kaynakları gerçekten de büyüyordu. Zamanın en güçlü askeri gücüne karşı koymuş bir ülke olarak, daha sonraları kendi başına çok önemli bir deniz gücü haline geldi. Bünyesi sağlam kent toplumu yaygın bir şekilde adil yönetim, demokrasi ve hoşgörü erdemlerine sahipti. Mühendisleri, bankacıları ve denizcileri haklı bir ün kazanmıştı. Anayasasına (1584) uygun olarak yedi eyaletin hükümetleri Lahey'deki federal devlet şurasından ayrı kalmışlardı. Bu ikinci kuruma genelde, dairesi Baş Kaptan ve Baş Amiral'in daireleriyle birlikte Orange Meclisi tarafından idare edilen Devlet Başkanı başkanlık ediyordu [ORANGE].

Böylece Hollanda Cumhuriyeti hızla dini muhaliflerin, kapitalistlerin, filozofların ve ressamların cenneti haline geldi. Daha önceki Rubens'in Flaman okulunun (1577-1640) yerine daha üstün olan Hals, Ruysdael, Vermeer ve hepsinden önce Rembrandt (Harmenszoon van Rijn, 1609-1666) Hollanda okulu geçti. Artık Hollanda burjuva sıkıcılığıyla solmayacaktı da. Dini meseleleri Arminian çekişmeleriyle, askeri konular pasifist tutumun sözlü bildirisiyle ve politikası 1651-1672'de Jan de Witt'in (1625-1672) idaresi altında devlet başkanlığını varissiz bırakmayı başaran aşırı cumhuriyetçi bir partiyle canlı durumdaydı. Politik gücü 1651-1654, 1665-1667 ve 1672-1674 tarihli üç İngiliz Savaşıyla azalmaya başladı, fakat kendisini ilk modern devlet olarak kabul etmesi için her türlü nedene sahipti[50] [BATAVIA].

Fransa da yeni bir canlanma ve görkem dönemine giriyordu. Uzak kolonilerin sorunlarıyla daha az yolu kesilen ve coğrafi olarak kendini iyice toparlayan ülke, Habsburgların düşmanlığını kazanmayı hak ediyordu. Yine Fransa stratejik olarak bir tarafından İmparatorluk ve diğer tarafından İspanya, kuzeyde İspanya Alçak Ülkeleri ve güneyde İspanyolların Akdeniz'deki toprakları tarafından kuşatılmış durumdaydı. Bu yüzden Fransızlar layık olduklarına inandıkları hâkim konuma ulaşma çabalarında daima engellerle karşılaştılar.

Rönesans Fransası ile XIV. Louis dönemi arasındaki yarım yüzyıl içinde Fransız kralları, hem ülke içinde hem de yurtdışında defalarca boğucu komplikasyonların içine düştüler. Anjoulular'ın Napoli üzerindeki romantik taleplerini gerçekleştirmek için VIII. Charles 1494'te İtalyan savaşlarını başlattı ve sadece ülkesini altmış beş yıl süren devasa çelişkilerin içine sürükledi. *Père de son Peuple*, Viscotilerin varisi XII. Louis (1498-1510) aynı şeyi Milano üzerinde hak iddia ederek yaptı. Cognac'ta doğan ve eğitimli bir zevk adamı ve üstün bir Rönesans prensi olan muhteşem şövalye I. François (1510-1547) ilk aksilikle 1519'daki imparatorluk seçimlerinde ve ikincisiyle 1525'te Pavia'da tutsak düşerken karşılaştı. *"Tout est perdu"* diye yazdı annesine, *"fors l'honneur et la vie."* Serbest bırakılması ve İmparatorun kız kardeşiyle evlenmesi, bundan sonra modern tarihin geri kalan bölümünde Avrupa'yı pençesine alan Frank-Romalı kan davasında ısrar etmesini engelleyemedi. O geniş ufukları olan prensti: Cartier'nin Kanada seferinin ve Rabelais, Leonardo ve Cellini'nin hamisiydi; aynı şekilde Le Havre ve Fransa Kolejinin kurucusuydu; Chambord, Saint-Germain ve Fontainebleau'yu yaptırtan kişiydi [ALCOFRIBAS] [NEZ] [TORMENTA].

Son dört Valois'nın (Henri II (1547-1559), II. François (1559-1560), çocuk IX. Charles (1560-1574) ve çok çirkin III. Henri (1574-1589)) yönetimlerinde, Fransa Câteau-Cambrésis Barışında (1559) Habsburglarla yaşanan çelişkiden geçici erteleme hakkı kazansa da, yine Din Savaşlarının korkunç batağına battı (Bkz. yukarıya). Kinik Bourbon IV. Henri (1589-1610) Fransa'yı dini karmaşadan kurtardı ve vizyon yeteneği olan bakanı Duc de Sully (1560-1641) ile hem zenginliğin yeniden sağlanması hem de uluslararası barış için planlar hazırladı. "Benim krallığımda" diye söz verdi, "tenceresinde tavuk kaynamayan tek rıgat olmayacak." Selefi gibi o da bir suikastçi tarafından öldürüldü [DESSEIN].

BATAVIA

ON YEDİNCİ yüzyılın ortalarında Amsterdam'a giden birkaç yolcu kentin ıslahevinde gördükleri veya işittikleri "boğulma hücresi" karşısında duydukları şaşkınlığı rapor ettiler. Aylak genç erkeklere çalışmayı öğretmek için, ıslah edilecek adaylar içinde sadece akan bir musluk ve bir el pompası bulunan kapalı bir mahzene kapatılıyorlardı. Pompayı çalıştırmayı bıraktıklarında acil boğulma sorunuyla karşı karşıya kalıyorlardı. Bu düzenek Hollanda Cumhuriyetinin fiziksel durumu ve hendekleri için harika bir benzetmeydi. Aynı zamanda "Batavya Mizacı" denilen ülkenin "ahlaki coğrafyası"nın iyi bir betimlemesiydi.

Hollanda Cumhuriyeti en enerjik çağında ticareti, kentleri, deniz güçleri, kanalları, değirmenleri ve laleleri, sanatı, dini hoşgörüsü, siyah beyaz sığırları ve kentli elit tabakanın püriten kültürüyle ünlüydü. Bu resim yeterince gerçektir, fakat iki ana soruyu davet etmektedir. Birimiz bileşen parçaların karşılıklı oyunu çevresinde dö-

nen belirsizlikleri öne sürerken, diğerimiz böyle bir şeyin nasıl mümkün olabildiğini, yani "nasıl olup da çiftçilik, balıkçılık ve sevkiyatla uğraşan ve hiçbir ortak dili, dini veya hükümeti olmayan toplulukların bu ilimli birlikteliği kendilerini bir dünya imparatorluğuna dönüştürdüklerini" sorabilir. Konunun önde gelen bir tarihçisi bu mucizenin bir sınıfın değil vaktinden önce gelişmiş "ulus toplumunun" ürünü olduğu vurguluyor.[2]

Hollanda kültürünün en önemli paradoksu sade ve tutumlu, çok çalışkan ve Tanrıdan korkan özellikleri ile "utandırıcı" zenginlikler deposu arasındaki garip çelişkide yatar. Aklı başında, koyu renk elbiseli Hollanda kentlileri parti vermeyi seviyor, tütüne tapıyor, muhteşem evler inşa ediyor, bunları savurganca döşüyor, tablolar topluyor, resim sanatının cakasına kendisini kaptırıyor ve para biriktiriyorlardı. Cinsel ilişkiler rahattı. Aile hayatı hürmetten çok samimiyete dayanıyordu. Zamanın standartlarına göre kadınlar özgürdüler ve çocuklar çok seviliyorlardı. Yoksullara yardım etmek için herkesçe kabul edilen fonlar yaratma uygulaması bir belediye piyangosu ya da altın, mücevher ve gümüş eşya açık artırmasıyla son buluyordu.

Ve hepsinin üstünde de eşsiz bir özgürlük ruhu hakimdi. Zenginliğin ve güvenliğin sadece riske açık olanlar tarafından elde edilebileceği kabullenilmişti:

> Burada dünya çapında yaptığı işlerde Tanrı'nın lütfuyla pek çok bolluk gören ve otuz yıl içinde (onuru hariç) yüz elli bin guldenin üzerinde para kaybeden tüccar Isaac le Maire yatıyor. 30 Eylül 1624'te bir Hıristiyan olarak öldü.[3]

Bu konuların çoğunluğu Hollandalı bilginlerce iyi biliniyordu. Ancak tüm dünya için bu ayırt edici zihniyeti yeniden yaratma görevi Hollanda Yahudisi anne babadan olma bir İngiliz bilgine düştü ve ulusal karakterin gerçekten var olup olmadığı gibi can sıkıcı bir soruyu yeniden gündeme getirdi.

ALCOFRIBAS

ESKİ RAHİP, eski hukukçu ve hekim François Rabelais'nin eserleri erken dönem modern Avrupa'nın sunabildiği en zengin edebiyat ve tarih hazinelerinden birini oluşturur. Ancak tuhaf oluşları, hoşgörüsüz bir çağın kuşkularını uyandırdı ve ilk olarak harflerin sırası değiştirilerek yapılmış bir takma adla Alcofribas Nasier adı altında basıldı. Lucien Febvre ve Mikhail Bakhtin'in incelemeleri bu eserlerin bilginlerin ilgisini hâlâ geniş ölçüde çektiklerini göstermektedir.

Annales'in ortak kurucusu Febvre, Rabelais uzmanlarının Pantagruel ve Gargantua'nın mucidinin gizli ve partizan bir ateist olduğu inancına dayandıklarını öğrendikten sonra Rabelais'ye ilgi duydu. Tek kuralı *Fais ce que voudrais* ("Canın ne istiyorsa onu yap") olan Theleme topluluğunu icat ettiğine göre, kimse Rabelais'nin geleneksel bir dini düşünür olduğunu iddia edemezdi. Öte yandan onu Hıristiyanlık-

tan sapmakla suçlamak ciddi bir işti. Buna yanıt olarak Febvre "kolektif ziyniyet"in en büyük incelemelerinden birini gerçekleştirdi: *Le Problème de l'incroyance aux XVIe siècle* (1942). Bütün skandal suçlamalarını ve mümkün olan her sıradışı inanç kaynağını radikal Protestanlık, bilim, felsefe ve gizil bilgileri inceledikten sonra, Rabelais'nin "inanmak isteyen bir yüzyılın" "derin dindarlığını" paylaştığı sonucuna vardı.[1]

Seçkin bir Rus Dostoyevski uzmanı olan Bakhtin, Rebalais'yi psikolojik açıdan inceledi. Rabelais saygısızca gürültülü kahkahalarla gülme ustası olarak ün salmıştı **[NEZ]**. Ancak kendisi bu daha derin aleme gülmenin gözyaşlarına karıştığı bir noktada girer. Bu yüzden Bakhtin, Rabelais'nin ünlü "gülmek insanlığın işaretidir" önermesi üzerinde yoğunlaşan bir hipotez ortaya attı. "Gülmek insanidir, insan olmak gülmektir." *Mieux est de rire que de larmes ecrire. Pour ce que rire est le propre de l'homme.*

Ancak Bakhtin modern uygarlığın, özelliklerin bu en insani olanını ciddi bir biçimde bastırdığından kuşkulanmaktadır. Rebalais'nin çağından sonra Avrupalılar o kadar çekingenleştiler ki, sadece değersiz şeylere gülüyorlar. Aslında neyin gülmeye değer olduğunu artık bilmiyorlar. Bu Michel Foucault'nun toplumsal çözümlemesine koşut son derece karamsar bir görüştür. Burada insan Rabelais'nin gerçekten insan olan son Avrupalı olup olmadığını merak etmekten kendini alamıyor[2] **[CARITAS]**.

XIII. Louis'nin uzun saltanatı (1610-1640) ve ölümünden sonra doğan oğlu XIV. Louis'nin uzun çocukluğunun üzerine iki korkulan kilise adamının, Richelieu Kardinali Armand Duplessis (1585-1642) ve Kardinal Mazarin Giuliu Mazzarini'nin (1602-1661) uzun kariyerlerinin gölgesi düştü. Dış sorunlarda gündem tamamen Otuz Yıl Savaşlarına aitti, ülke içindeyse eyaletlerin ve soyluların ayrıcalıklarına karşı merkezileştirilmiş krallık gücünün hâkim kılınması sorunu yaşanıyordu. Etats Généraux, 1618 oturumundan sonra askıya alındı. Richelieu'nün eyaletlerde soyluların zenginlik ve güç kaynaklarına yaptığı acımasız saldırı, umutsuz isyanların ve 1648-1651'deki Fronde Savaşlarının altında yatmaktadır. XIV. Louis'nin olgun yaşlarının gündoğumunu çok bulutlu göklerde yaşadı.

NEZ

RABELAIS 1532'de roman kahramanı Panurge ile bir İngiliz arasındaki hayali düellonun el hareketlerini anlattı:

> Sonra İngiliz şu işareti yaptı. Tümüyle açık olan sol elini havaya kaldırdı ve sonra... aniden dört parmağını kapattı; tamamen uzatılmış başparmağını burnunun kıkırdağına bastırdı. Sonra tümüyle açık sağ elini kaldırdı ve başparmağını sol elinin küçük parmağı-

nın yanına koydu ve dört sağ el parmağını yavaşça havada hareket ettirdi. Sonra tam karşıt bir davranışla sol eliyle yaptıklarını sağ eliyle ve sağ eliyle yaptıklarını sol eliyle yaptı.

Son zamanlarda yapılmış bir incelemeye göre "burna baş parmağını basturmak" ya da "umursamazlıkla başını yana çevirmek" tüm Avrupa'da el hareketleri içinde en yaygın olanıdır. Bir alay etme durumu olduğunu iletir. Fransa'da le pied de nez ya da "aptalın burnu", İtalya'da marameo ya da "miyavlamak", Almanya'da die lange Nase (uzun burun), Portekiz'de as tocar tromfete, "trompet üflemek", Sırbistan-Hırvatistan'da *sviri ti svode*, "flüt çalmak" olarak bilinir. Hepsinin de önemli bölgesel ve değişik kapsamlı varyasyonları olan *Fingertips Kiss, Temple Screw, Eyelid Pull, Forearm Jerk, Ring, Fig, Nose tap* ve *V-işareti*'nden daha yaygın ve daha az muğlaktır.[1]

Sadece Avrupa'ya veya Hıristiyanlığa özgü bir el hareketleri kültürü olup olmadığı tartışılabilir. Ancak hareketlerin zamanla değiştiğinden kuşku duyulamaz. Çin'de saygı ifadesi olarak diz çöküp alınlarını yere dokundurmayı resmen reddeden İngilizler, daha kolay cinsiyetsiz ve sınıfsız selamlaşma biçimi olarak el sıkışmayı icat ederek, on sekizinci yüzyılın sonlarında evde baş eğerek selamlaşmayı bırakmışlar. 1857'de bir centilmenin eli kendisine uzandığında Madame Bovary *"A l'anglaise donc"* dedi. Ancak yirminci yüzyılda kitanın diğer bölümleri rutin halinde uygularken, İngilizler el sıkışmayı sık sık reddederek inatla ketumlaştılar.[2] Onlar şimdi baş eğmeye, her iki cinsi de kucaklamaya ve halk içinde el öpmeye hep hazır oluşları iki dünya savaşı, modernleşme, faşizm ve hatta komünizme bile dayanan Polonyalılara nazaran, Avrupa yelpazesinin karşı tarafından yer almaktadırlar.

TORMENTA

ON ALTINCI yüzyıl Paris'indeki Yaz Ortası Fuarında kedi yakmak hep ilgi çeken bir haraketti. Büyük bir sahne kuruluyor ve böylece birkaç düzine kedinin bulunduğu büyük bir ağ alttaki şenlik ateşine indiriliyordu. Kralların ve kraliçelerin de dahil oldukları izleyiciler, acı içinde bağıran hayvanlar yanıp, kızarır ve sonunda karbonlaşırken gülmekten yerlere yatıyorlardı. Belli ki zalimlik komik bulunuyordu.[1] Horoz döğüşü, ayının üzerine köpek saldırtmak, boğa güreşi ve tilki avcılığı dahil Avrupa'nın daha geleneksel sporları arasında kendi rolünü oynadı [LUDI].

İki yüzyıl sonra, 2 Mart 1757'de Robert François Damiens Paris'te "onurlu cezalar" almaya mahkûm edildi:

Üstündeki gömleğin dışında çıplak durumda, elinde yanan balmumundan bir meşale, özel suçlu arabasının içinde getirildi. Darağacı Place de Grave'de bulunuyordu. Göğsünden, kollarından, kalçalarından ve baldırlarından kıskaçlanmış durumda, yüklenen suçu

işlediği sağ elinde bıçağı tutarak süllfürle elinden yakılacak, organları kaynayan yağ, erimiş kurşun ve yanan reçineye batırılacak ve sonra vücudu yanıp, kül haline gelerek rüzgara saçılmadan önce dört at tarafından parçalanacaktı.

Ateş yakıldığında ısı o kadar zayıftı ki, sadece bir elin arkasındaki deri hasar gördü. Fakat sonra güçlü ve adeleli adam olan cellatlardan biri, her biri 1,5 fut uzunluğundaki metal kıskaçları kaptı ve döndürüp çevirerek elinden büyük parçalar koparıp ve akkor halindeki bir kaşıkla ıslatılan yaralar açtı.

Elinde yanar halde bulunan iki libre ağırlığındaki bir meşaleyi taşıyarak, üzerinde bir gömlekten başka bir şey olmadığı halde, iki tekerlekli bir yük arabasında götürülecek ve burada kurulmuş olan daragacına çıkartılarak memeleri, kolları, kalçaları, baldırları kızgın kerpetenle çekilecek, babasını (kralı) öldürdüğü bıçağı sağ elinde tutarak ve kerpetenle çekilen yerlerine erimiş kurşun, kaynar yağ, kaynar reçine ve birlikte eritilen balmumu ile kükürt dökülecek, sonra da bedeni dört ata çektirilerek parçalatılacak ve vücudu ateşte yakılacak, kül haline getirilecek ve bu küller rüzgâra savrulacaktır.

... ateş o kadar harsızdı ki, yalnızca ellerinin üst derisi biraz zarar gördü. Sonra kollarını dirseklerine kadar sıvamış bir işkenceci, bu iş için özel olarak yapılmış yaklaşık bir buçuk ayak uzunluğundaki kerpetenle, önce onun sağ baldırını, sonra sağ kolunun iç kesimlerini, sonra da memelerini çekti. Bu işkenceci gürbüz ve güçlü olmasına rağmen, kerpetenin içine aldığı et parçalarını çekmekte çok zorlanıyordu, bunları kerpetenle iki üç kere tutup bırakıyor ve kopardığı parçaların her biri altı liralık bir ekü büyüklüğünde bir yara açıyordu.*

Çığlıkları arasında Damiens tekrar tekrar şöyle bağırdı: "Tanrım, acı bana!" ve "İsa bana yardım et!" Seyirciler Damiens'i hiç vakit geçirmeksizin teselli eden yaşlı bir şıfacının merhametiyle büyük ölçüde terbiyelerini takındılar.

Mahkeme Kâtibi Sieur de Breton, birkaç kez acı çeken adamın yanına gitti ve bir söyleyeceği olup olmadığını sordu. O 'hayır' dedi...

Son ceza, atlar bu işi yapmaya alışık olmadığından çok uzun sürdü. Altı ata gereksinim duyuldu, fakat sonradan onlar bile yetmedi...

Cellat onu parçalara ayırmayı teklif etti, fakat Kâtip atlarla tekrar denemelerini emretti. İtirafçılar tekrar yakına geldiler ve onlara "Öpün beni efendiler" dedi ve bir tanesi alnından öptü.

İki ya da üç denemeden sonra cellatlar bıçaklarını çıkardılar ve bacaklarını kestiler... Öldüğünü söylediler. Ancak vücudu parçalara ayrıldığında, alt çenenin sanki konuşmak ister gibi hâlâ hareket ettiğini gördüler.. İdam kararına göre etin son parçaları gece 10:30'a kadar tüketilmedi...[2]

Damiens hükümdarı kasten öldürmeye çalışmaktan cezalandırılmıştı. Ailesi Fransa'dan atıldı; kız ve erkek kardeşlerine adlarını değiştirmeleri emredildi ve evi yıkılıp yerle bir edildi. Kral XV. Louis arabasına girerken onun yanına yaklaşmış ve küçük

* Yazar alıntılarını çok serbest bir şekilde yapmıştır. İngilizce çeviri de son derece serbest ve hatalıdır. Kıyaslama için Türkçe çeviriden iki paragraf koyuyoruz (Bkz. Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, İmge Kitabevi Yayınları, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 2. bas., 2000, s. 33-34) (e.n.).

bir bıçakla küçük bir yara açmıştı. Parlamento hakkında bir şikâyette bulundu. Kaçmaya hiç çalışmadı ve sadece Kralı biraz korkutmak istediğini söyledi. Günümüzde garip davranışlı ve sabıt fikirli biri olduğu yargısına varılırdı.

İşkence, Roma devirlerinden bu yana hem yasal işlemlerin hem de idamların kabul edilmiş bir özelliğiydi. Aziz Augustinus yanılma payını anlamış, fakat gerekli de olduğunu kabul etmişti. İdamlarda işkence yapılmasının öğretici bir amacı olduğuna inanılıyordu. Suçlu kazığa oturtulduktan, bağırsakları çıkartıldıktan, kazıkta yakıldıktan veya tekerlek üzerinde parçalandıktan sonra, ölüm cezanın en hafif bölümü oluyordu [VLAD].

Damiens'in ölümü Fransa'da türünün son örneğiydi. Aydınlanma bu tür şeyleri onaylamıyordu. Kısa bir süre sonra Milanolu Marki Cesare Beccaria-Bonesana (1735-1794) Dei delitti i delle pene ("Suçlar ve Cezalar Üstüne") adlı bir broşür yayımladı. Voltaire'in yazdığı önsözle birçok dile çevrilen risale Avrupa'da reformun katalizörü oldu. Genel olarak ilk önce insani idam yöntemleri üzerinde duran ve sonunda da ölüm cezasının kaldırılmasını isteyen uzun süreli bir trendin başlangıç noktası olarak kabul edilir. Böylece "zalimlik sınırı" liberal görüşün işkencenin işkence edileni değil, edeni ve onların efendilerini küçük düşürdüğünü ileri sürmesine kadar gerilerdi. Ancak hikâye tümüyle bundan ibaret değildi. Ve işkence Avrupa'da bir türlü son bulmadı[1] [ALCOFRIBAS].

İtalya Savaşları sık sık modern tarihin başlangıcı ve sonradan uluslararası boyut kazanan yerel çelişkinin modeli olarak kabul edilmiştir (ancak her ikisi de değildi). Fransız birlikleri Napoli'ye gitmek için Eylül 1494'te Montgenevre geçitini geçtiklerinde, bunu Roussillon armağan verilerek satın alınan ve Aragon ve Franche-Comté ile önceden tazmin edilen İmparatorluğun açık onayıyla yaptılar. Böylece çelişki daha başından "uluslar arası bir boyut kazandı". Sonuç ise her biri bozmak amacıyla güçlü koalisyonların kurulmasına neden olan üç Fransız seferiydi. VIII. Charles'ın seferi (1494-1495) galibiyetle Milano, Floransa ve Roma'yı geçtikten sonra Napoli'yi ele geçirdi; fakat aynı hızla geri çekilmeye zorlandı. XII. Louis'nin seferi (1499-1515) hedef olarak Leonardo'nun atlı heykelini kullanarak Milano'yu benzer şekilde ele geçirdi; ancak Papa II. Julius'un kurduğu Kutsal İttifakın muhalefetiyle karşılaştı. I. François'nın seferi (1515-1526) diğer şeylerin yanı sıra İsviçre'yi kalıcı olarak tarafsız ülke durumuna getiren ve Papayı 1516 tarihli Concordat'ı imzalamaya ikna eden şaşırtıcı Marignano zaferiyle başladı. Ancak I. François ve V. Charles'ı ölümcül düşmanlar haline getiren imparatorluk seçimlerinin acı geçmesi yüzünden sefere ara verildi. 1525'te Pavia'da Marignano'nun intikamı alındı ve I. François tutsak düştü. İmparatorluk güçleri Provence üzerinden Marsilya'ya kadar baskı yaptılar. Serbest bırakılmasından sonra François, aşırı güçlenmiş, İmparatora karşı yeni bir Kutsal İttifakın kurulması için yeni papayı ikna etti. İmparatorluk birliklerinin 1527'de gerçekleştirdiği korkulu Roma Yağması bu

sefer Papayı tutsak durumuna düşürdü. Artık İtalya Savaşları genelleştirilen Fransa-İmparatorluk çekişmesinin sadece bir cephesi haline gelmişti.

Fransa-İmparatorluk savaşları tüm kıtaya yayıldı. İmparatorluk kuşatmasını kırma amacıyla, I. François her bölgeden müttefikleri ikmal etmekten çekinmedi. Şaşaalı Altın Kumaş Savaş Alanındaki vaktinden önce yapılan toplantıya rağmen, sonunda İngiltere Kralı VIII. Henry'yi kendi tarafına çekti. Almanya'nın Protestan prensleriyle rezalet sayılabilecek planlar yaptı ve 1536'da ünlü Kapitülasyonlar sırasında Kafir Muhteşem Süleyman ve korsanlar emiri Barbaros Hayreddin de dahil sultanın Kuzey Afrika'daki bağımlılarıyla işbirliği yaptı. İtalya'nın değişen mübadelelerinde papalardan ve Vatikan'ın baş muhalifi Venedik Cumhuriyetinden destek gördü.

Sonuç olarak dört savaş daha çıktı. 1521-1526'da imparatorluk taraftarları Pavia ve Madrid Antlaşmasıyla (1526) sonuçlanan İtalya seferi üzerine yoğunlaşmadan önce ilkin Fransız Burgonyasına saldırdılar. 1526-1529'da İmparator, Cambrai'de Hanımlar Barışını (1529) imzalayarak sınırlarını zorladı ve kendi kendini gözden düşürdü. 1536-1538 ve 1542-1544'te Türklerle, Alman Protestanlarla ve aynı zamanda Fransızlarla karışıklık içine girdi ve Tarento Ruhani Meclisinin açılmasına ve uzun süredir geciktirilen Schmalkald Birliğine saldırılmasına izin veren bir ara sağlayan Crépy-en-Valois Antlaşmasını (1544) imzalamaya mecbur kaldı. 1551-1559'da II. Henri'nin idaresinde Fransızlar Lorraine'in üç başpiskoposluk bölgesini (Metz, Toul ve Verdun) işgal etmek için Alman Protestanları ile gizli ittifak yaptılar ve böylece "Ren Nehri Yürüyüşünü" ve 1945'e kadar son bulmayan sınır mücadelesini başlattılar (Bkz. Ek III s. 1341). Habsburglar ise Alçak Ülkelerde Artois işgali ve Fransızların derhal dini farklılıkları unutarak, Calais'yi ele geçirmelerine neden olan (7 Ocak 1558) İngiliz müttefikliğiyle tepkilerini gösterdiler. II. Felipe ile vekil evliliği bu kısa Habsburg-Tudor uzlaşmasının bedeli olan Mary Tudor şöyle bağırdı: "Öldüğümde, Calais'yi yüreğime nakşedilmiş bulacaksınız." Genel Câteau-Cambrésis barışıyla, Fransızlar Lorraine ve Calais'yi, Habsburglar Artois, Milano ve Napoli'yi ellerinde tuttular. İngiltere ise kendi iyiliği için kıta dışı bırakıldı. Temel sorun çözülmemiş, fakat ertelenmişti [**NOSTRADAMUS**].

Gittikçe daha çok İngilizlerin hâkimiyeti altına giren *Britanya Adaları*, o zamana dek bir ya da iki kez niyetlenilen birleşmeye daha yakınlaştırıldı. Kıta üzerinde sağlam mevkiini kaybeden İngiltere Krallığı, enerjisini yakın komşuları ve deniz aşırı maceralara yöneltti. Çağın İngiltere, Galler ve İrlanda'dan oluşan tipik bileşik idare şekli olarak İskoçya'nın zaten sahip olduğu doğal uyumdan yoksundu. Ancak Tudorların idaresinde büyük gayret gösterdi. Çağın dini çelişkilerine bakmadan, VIII. Henry (1509-1548) ve üç çocuğu (VI. Edward (1548-1553), I. Mary (1553-1558) ve Elizabeth (1558-1601)) monarşi, Parlamento ve Krallık Donanmasının devam eden ortak yaşamını sembolize eden İngiltere Kilisesini yarattı [**BARD**].

1371'den itibaren İskoçya'yı yöneten Stuartlar Tudorların varissiz kalmasından sonra İskoçya ve İngiltere'nin Kişisel Birliğini (1601) kabul ettiler. Bundan kazanacakları çok şey vardı. Kıtadaki müttefikleri tarafından aldatılan

İskoçya, kanlı Flodden Alanı felaketinden (1513) sonra hep İngiltere'nin gölgesinde yaşamıştı. Bir İngiliz darağacında can veren İskoçların Kraliçesi dik başlı Mary'nin (1542-1586) entrikaları yüzünden İngiliz-İskoç ilişkileri kötü bir biçimde sarsılmıştı. Ancak Mary'nin oğlu I. ve VI. James (1586 (1601)-1625) varisliğinin genel oybirliğiyle kabul edilmesiyle annesinin yakalayamadığı tahta oturdu. O ve oğlu I. Charles (1625-49) ve torunu II. Charles (1649 (60)-85) Holyrood ve Whitehall'den paralel olarak yönettiler. I. James Westminister'deki ilk Parlamentosuna şöyle konuştu:

> İngiltere ve İskoçya şimdi ..... tüm zamanlar için ..... benim şahsiyetimde birleştiler, ikisi de her bir Hükümdarlıktan doğrudan doğruya intikal ettiler ve boylece şimdi artık kendi içinde ufak bir dünya oldular, çevresi doğal fakat yine de saygıyı hak eden göl veya hendekle takviye olarak....

NOSTRADAMUS

KRALIN ÇAĞRISI Provence'taki Salon'a 1556'nın Temmuz başında geldi. Fransa Kraliçesi Marie de' Medicis önceki yıl basılan bir kehanetler kitabının yazarıyla konuşmak istiyordu. Kitaptaki şiirlerden birinde Kraliçenin kocasının ölümü öngörülüyordu:

> *Le Lion jeune le vieux surmontera*
> (Genç aslan yaşlı olanı yenecek)
> *En champ bellique par singulier duelle.*
> (Savaş alanında ve tek tek dövüşte.)
> *Dans cauge d'or les yeux lui crevera.*
> (Altın kafeslerinde gözleri oyulacak.)
> *Deux classes une, puis mourir, mort cruelle.*
> (Bir seferde iki yara alarak, gaddar bir ölümle ölecek.)[1]

Yazar kraliik atlarının hızla çektiği bir arabayla bir ay içinde getirilerek St Germain-en-Laye'de Kraliçenin huzuruna çıkartıldı ve dört oğlu arasında dört kral gördüğünü söyleyerek Kraliçenin korkularını yatıştırdı.

Ancak üç yıl sonra II. Henri bir turnuvada öldürüldü. Rakibi İskoçya Muhafız Birliğinin Komutanı Montgomery'nin parçalanan mızrağı Kralın altın kaplı miğferinin açılan ön parçasını yararak gözünü ve boğazını parçalamış ve on gün süren şiddetli ızdıraptan sonra ölümüne neden olan yaralar açmıştı.

Nostradamus olarak bilinen Michel de Nostredame (1503-1566) Midi'de sıradışı bir şifacı olarak biliniyordu. St Remy-en-Provence'daki Yahudi dönmesi bir aileden geliyordu ve Montpellier'de tıptan mezun olmuştu. İksirleri ve ilaçları öğrendi ve Carcassonne Piskoposu için bir hayat iksiri ve papa elçisi için ayva reçelinden bir dı-

yet hazırladı. Bütün doktorlar ayrıldıktan sonra, veba salgınına uğrayan Marsilya ve Avignon'da çalıştı ve o zamanın geleneklerine uygun olarak hastalara hacamat yapmayı reddedip taze hava ve temiz suda ısrar etti. 1540'larda bu tür yolculuklarından birinde daha önce çoban olan ve hiç duraksamadan "Kutsal Peder" diye hitap ettiği Felice Peretti adında genç bir İtalyan rahibine rastladığı söylenir. Kırk yıl, yani Nostradamus'un ölümünden uzun bir süre sonra Peretti, V. Sextus olarak papa seçildi.

Nostradamus kehanetlerini hayatının son dönemlerinde büyü, astroloji ve kabala kitaplarının yardımıyla yaptı. Kitaplar dörtlükler halinde yazılmış ve yüzyıllara göre düzenlenmişti. 1555 ve 1568'de iki bölüm halinde basıldı ve derhal ilgi uyandırdı. Tam olarak basılmalarından bir yıl sonra Marie de Medicis'in en büyük oğlu İskoç Kraliçesi Mary'nin kocası II. François on yedi yaş on ay ve on beş günlükken aniden öldü:

Premier fils, veuve, malheureux mariage
(İlk oğul, bir dul ve mutsuz evlilik)
Sans nul enfant: deux isles en discorde.
(Çocuk: ihtilaflı iki ada)
Avant dixhuit incompetant eage
(On sekiz yaşına gelmeden, rüştünü kanıtlamamış ve)
De l'autre pres plus bas sera l'accord.
(Ötekinden daha genç olan tahta çıkacak.)[2]

Aynı yıl içinde en genç erkek kardeş olan on bir yaşındaki IX. Charles, bir Avusturya prensesiyle nişanlandı.

Ölümünden sonra gelen bu başarı her zaman için kehanetlerin ününün yayılmasına neden oldu. O günden sonra kitaplar defalarca basıldı ve denizaltılar ve ICBM'lerden Kennedy'lerin ve aydaki adamların ölümüne kadar neredeyse bilinen her olaya uygulandı. Nostradamus XVI. Louis'nin Varennes'e kaçışı sırasında konuk olduğu Saulce ailesinin adını doğru bildi. Hem Napoléon hem de "Hister" olarak geçen Hitler'in kariyerlerinin yıldızlarda önceden görüldüğüne inandırdı. Dörtlükleri harika bir şekilde anlamlı ve anlaşılması güçtür ve her türlü rastlantıya uydurulabilir. Ancak birçokları tesselliye çok yaklaşırlar:

Quand la ficture du tourbillon versée
(Taburelerin kasırga ile tepetaklak olduğunda)
Et seront faces de leurs manteaux couvers
(Ve yüzler pelerinlerle örtülecek)
La République pars gens nouveaux vexée
(Cumhuriyetin başı yeni insanlarla belaya girecek)
Lors blancs et rouges jugeront a l'envers.
(O zaman Beyazlar ve Kırmızılar ters-yüz yönetecek.)[3]

1792'de gerçekten de Cumhuriyet Fransa'ya geldi ve Kırmızılar Beyazları devirdiler.

Ve yirminci yüzyıldaki yaşamın kısa bir tarifi olarak, aşağıdaki dizeler esrarengizdir:

Les fléaux passées diminue le monde.
(Salgınların sona erdiği dünya küçülür.)
Long temps la paix terres inhabitées:
(Uzun bir süre boyunca boş topraklarda barış olur.)
Seur marchera par ciel, terre, mer et onde:
(İnsanlar güven içinde havadan, karadan, denizden, dalgalardan yürüyecek.)
Puis de nouveau les guerres suscitées.
(Sonra yine savaşlar çıkacak.)[1]

BARD

SHAKESPEARE oyunlarını Reform sonrası İngiltere kilisesiyle dolaysız bağlantılarını kestikten sonra, fakat deniz aşırı imparatorluğunu kurmadan önce arada kalan kısa dönem içinde yazdı. En önemli oyunları ilk İngiliz kolonilerinin Amerika'da kurulduğu aynı on yıllarda yazıldı. Sesi İngilizce konuşan dünyanın mutlak hâkimi olacaktı. Bilindiği kadarıyla Shakespeare asla İngiltere dışına çıkmadı. Dehasının evrenselliği Avrupa'da Romantik çağa kadar genel olarak anlaşılmadı.

Yine de oyunlarının geçtiği yerler Avon Kuğusunun hiçbir şekilde Küçük İngiltereli olmadığını düşündürmektedir. Hatta gizli bir Katolik bile olabilir. Tudor sansürü politik açıdan hassas eserleri de yasaklayabilirdi. Yine de otuz yedi başlık içinde sadece on tanesi tümüyle ya da kısmen İngiltere'de geçiyordu; ayrıca tarihi eserlerine çoklukla Fransız bölgeleri katılmıştı. *Şen Kadınlar* Windsor'da geçer, *Nasıl Hoşunuza Giderse* ise Ardennes Ormanında. *Macbeth, Kral Lear* ve *Cymbeline'in Üç Karanlık Öyküsü* eski Keltik Britanya içine yerleştirilmiştir; ve sekiz klasik oyun da Atina, Roma, Sur ve Troya'da geçer. Fantastik hikâyeler olan *On İkinci Gece, Bir Kış Öyküsü* ve *Fırtına*, efsanevi Illyria'da, denizlerle çevrili Bohemya'da ve "ıssız bir adada" gelişir. Ancak geri kalanı açık bir şekilde Avrupa kıtasında geçer:

Kuru Gürültü	Messina	*Bir Yaz Gecesi Rüyası*	Ortaçağ Atinası
Venedik Taciri	Venedik	*Romeo ve Juliyet*	Verona
Hırçın Kız	Padova	*Hamlet*	Danimarka
Kısasa Kısas	Viyana	Othello	Venedik
Boşa Giden Aşk Çabaları	Navarra	*İyi Biten Her Şey İyidir*	Roussillon, Paris, Marsilya Floransa

Shakespeare'in kaçındığı ülkeler İrlanda, çok az bilinen Rusya, Hamlet'teki geçici referanslar dışında Polonya, Almanya ve o günlerde İngiltere'nin baş düşmanı olan İspanya ve İspanyol Alçak Ülkeleri idi.

Bu ülkelerin tam olarak nerede bulunduğu konusunda çağdaşları gibi Shakespeare'in de iki görüşü vardı. Sir John Falstaff kendini "Avrupa'daki en aktif adam" olarak tarif etmek istedi. Fakat Şirret Kadına kur yapan Petrucchio ona "Hıristiyan alemindeki en hoş Kate" demektedir. O zamanlar "Hıristiyanlık" ve "Avrupa" hala birbirinin yerine kullanılan sözcüklerdi.

Birbirine bağımlı prensliklerin entegrasyonu elbette kolay olmadı. VIII. Henry'nin yönettiği Galler eyaleti İngiliz yönetim topluluğuna tereddüt etmeden girdi. İngiliz-Galli orta sınıf makul davranarak payına düşenden memnun kalmıştı. Ancak parlamentosu Galler Savaşından bu yana İngiliz yönetimiyle tüm bağları koparan İrlanda, dizginleri çekmekte zorlanıyordu. Hem İngiltere Kilisesinin hem de Galler kontluklarının kurulduğu yıl olan 1534'te, VIII. Henry kendini "İrlanda Kralı" ilan etti. Ancak sadece sonradan geleceklere zor bir konum bırakıyordu. İrlandalı şefleri kontlara ya da baronlara çevirme siyaseti, özellikle İrlanda gelenekleri ve dili engellendiğinde, özür amacıyla yapılmış bir hareketi aşıyordu. Böylece kısa süre içinde hükümdara karşı kızgınlık, bir dizi isyanı ateşleyerek Protestan Reformuna karşı kızgınlıkla karıştı. Dokuz Yıl Savaşları (1592-1601) Tyrone Kontu Hugh O'Neill'in çıkardığı Ulster isyanı sırasında sürdürüldü. Pale ve yerli topraklar arasındaki ayrımı kaldıran, İrlanda yasasını feshеden ve sistemli kolonileşme siyaseti başlatan Kraliçe Elizabeth'in komutanı Lord Mountjoy'un yıkıcı misillemeleriyle son buldu. 1630'larda ise Strafford kontu yönetiminde başarılı bir uzlaşma döneminden sonra İrlandalıların İngiltere'nin dini hoşgörü ve bağımsız parlamentoyu yaygınlaştırma sorunlarından yararlandığı 1640'lardaki isyanlarla dolu bir on yıl geldi. İrlanda 1649-1651'de vahşi bir şekilde Cromwell tarafından ele geçirildi ve başarıyla İngiltere'ye eklendi (Bkz. Ek III s. 1339) **[BLARNEY]**.

İngiltere'nin gücü ve zenginliği görünür bir şekilde artıyordu ve bunda okyanus ötesi maceralarının çok az payı vardı. Yeni Ulster kolonisine yerleşenlerin büyük çoğunluğunu İskoç Presbiteryenler oluşturuyordu ve Atlantiğin ötesindeki Virginia ve New England'da bulunan İngiliz kolonilerinin istediği korunmanın aynısını onlar da talep ediyorlardı. Maryland'in ardından (1632) 1655'te İspanyollardan alınan Jamaica kolonisi kuruldu ve bunu Carolinalar (1663), New York, yani daha önce Hollandalıların olan New Amsterdam (1664) ve New Jersey (1665) izledi. Hollanda'nın bağımsızlığının yan etkileri altında Cromwell'in eksik parlamentosunun çıkardığı 1651 tarihli Denizcilik Yasası, diğer şeylerin yanı sıra Hollanda gemilerinin İngiliz bayrağını selamlamaları konusunda ısrar etti. Bu, İngiltere'nin artan kibrinin bir göstergesiydi.

İskoçya ise sonunda on yedinci yüzyılın ortasında "İngiliz İç Savaşları"nı kışkırtan acı dini ve siyasi çelişkilere sahne oldu. Knox'un Presbiteryen Kirk'ü Cenevre modeline göre kurulmuştu ve bir teokrasi olarak Kalvinist kurucuları tarafından şekil verilmişti. Ancak güçenmiş bir saraylı grubu istediklerini yapmalarına engel oluyordu. 1572'de Knox'un öldüğü yılda bir naip, Kirk'ü piskoposları kabul etmeye zorlayarak Kilise ve Devlet arasında ardı kesilmeyen bir kavga çıkardı. Papalığın intikalini güvenceye almak üzere, VI. James 1610'da, İngiliz piskoposlar tarafından kutsanan üç İskoç piskoposa sahip oldu. 1617'de Kudas ayini sırasında çömelme gibi bir dizi kural üzerinde ısrar eden beş Maddeyi yayınlayarak uygulatmaya çalıştı. Kirk'ün sonunda boyun eğmesini sağlamak üzere, onun genel kurulunu toplamasını her aşamada askıya alarak, halk arasında şiddetli öfke doğurdu. I. Charles 1637'de Anglikan bir ayin usulü ve dua kitabının değiştirilmiş versiyonunu kabul ettirdi. Ancak bunu kişisel emriyle Genel Meclise başvurmaksızın yaptığı için isyana neden oldu. Ayin usulü 23 Temmuz'da Edinburgh'daki St Giles Katedralinde ilk kez uygulandığında ayaklanma çıktı. Böylece kısa bir süre içinde bütün tabakalardan oluşmuş devrimci bir komite olan "Müzakere Komitesi" kuruldu ve Şubat 1638'de "Anlaşma" imzalandı. Anlaşmacılar Polonya tarzında yasalarını ölümüne dek savunmaya ant içmiş silahlı bir birlik oluşturdular. Amaçları Presbiteryen Kirk'i Kraldan ve piskoposlarla İskoçya'yı İngiltere'den korumaktı. Kısa süre içinde bütün gerçek İskoçyalıların dostluğunu kazandılar ve krallık temsilcisinin yer almadığı bir parlamento kurdular. Ağustos 1640'ta anlaşmacıların birkaç ordusundan biri Tweed'e geçerek İngiltere'yi istila etti.

Böylece İskoçya'nın dini savaşlarıyla aynı şekilde uzun süren İngiltere'deki Kral ile Parlamento arasındaki anayasal mücadele birbirine karıştı. Tudorların yönetimi altında monarşiyle kontluk ve kentlerin seçilmiş temsilcilerinin ortaklığı İngiliz Parlamentosunun krallık siyasetinin aracı olduğu gerçeğini gizlemedi. VIII. Henry bir parlamento delegesyonuna, "biz kendi krallık toprağımızda hiçbir zaman parlamento döneminde olduğumuz kadar yukarılarda olmadık" diye ilan etti "ve burada biz başkan, siz de üyeler olarak tek bir devlet siyasetinde birleştiriliyoruz." Elbette kimin başkan olduğu konusunda hiçbir kuşku yoktu: Dokunulmazlığı olmayan parlamenterler krallığın öfkesini üzerlerine çekmekten korkmak için her türlü nedene sahiplerdi.

Ancak I. James döneminde Avam Kamarasının politik girişim gücünü kazanması Parlamentonun köle gibi itaatine bir son verdi. Uzun vadede parlamentonun vergiler üzerindeki kontrolünün belirleyici öneme sahip olduğu anlaşıldı. 1629-1640'ta I. Charles Parlamento olmaksızın yönetmeye karar verince, kimsenin ona karşı çıkacak bir aracı yoktu. Ancak Nisan 1640'ta İskoçya Savaşının masrafları Kralı Parlamentoyu toplayarak para dilenmeye mecbur bıraktığında, fırtınalar patladı. Saraydakilerin kralların ilahi hakkından bahsetmesine *Magna Carta*'dan alıntı yapan parlamento hukukçuları karşı çıktılar. En son Başyargıç Sir Edward Coke'un popüler hükmüne göre: "Ülkenin yasası sadece parlamento tarafından değiştirilebilirdi". Büyük Protesto

(1641) Kralı bir yığın karşılıklı şikâyetle karşı karşıya bıraktı. Başbakanı Strafford Kontu Parlamento tarafından suçlandı ve Kralın gönülsüz rızasıyla feda edildi.

BLARNEY

CORK Kontluğundan Blarney Lordu Cormack McCarthy. 1602'de sonu gelmeyen toplantılar, vaatler, sorgulamalar ve zaman kaybettiren konuşmalarla kalesinin İngilizlere teslim edilmesini defalarca geciktirmişti. Bir İspanyol çıkartma kuvvetinin desteğine rağmen, İrlandalı lordlar zaten önceki yıl yakınlarda bulunan Kinsale'de ağır bir yenilgiye uğratılmışlardı ve Mountjoy'un İngiliz ordusunun İrlanda'nın tümünü itaati altına alması sadece zaman meselesiydi.[1] Ancak McCarthy'nin bu meydan okuma hareketi insanları bir hayli güldürdü ve "Blarney" sözcüğü halk dilinde "mucizevi bir konuşma yeteneği" ya da "iyi veya çok konuşma yeteneği" için kullanılır oldu.[2]

Gerçekten de yenilgiye uğratılan İrlandalılar müziksel ve edebi becerileriyle ünlü olduklarından, Blarney Kalesi İrlandalılığın ve İrlandalı gururunun simgesi oldu. "Blarney Korulukları" (1798) şarkısıyla popülerleşen kale bir hac yeri haline geldi. "Corac McCarthy fortis me fieri fecit AD 1446" yazısı bulunan kalenin temel taşının büyülü güçleri olduğu sanıldı ve devam eden savaşların altında korkulu "Blarney Taşını öpme" ritüelinin hacıya ikna yeteneği kazandırdığı söylendi. Burada tarihsel olarak ilginç olan, İrlandalıların o kadar usta ve ikna edici bir şekilde kullandıkları dillerinin kendilerine ait olmamasıydı.

İrlanda artık denkleme girmişti. Strafford, Presbiteryenlere karşı atalarının İrlanda Katoliklerine karşı kullandığı aynı sertlikle davranmıştı. Kralın İngiltere ve İskoçya'daki isyankâr tebaasına karşı kullanılmak üzere bir İrlanda ordusu kurmaya başlamıştı; fakat birliklerin parasını ödemeyip İrlanda'yı Haziran 1641'de terk ederek, ardında açık isyan durumunda bir ülke bıraktı. Böylece Protestan dindaşlarını desteklemek üzere bir İskoç ordusu İrlanda'ya girdi ve çok taraflı denetimsiz bir savaş çıktı. Her taraftan muhalefete uğrayan I. Charles, bunun üzerine iyi bir Tudor davranışı göstererek İngiliz Avam Kamarasının asi üyelerini tutuklamaya kalkıştı ve başarısızlığa uğrayarak "Kuşların uçtuğunu gördüm" diye kekeledi. Artık onun için Londra'ya kaçmaktan ve emrindekilere silahlanmalarını emretmekten başka çare kalmamıştı. Toplamak istemediği Parlamento tarafından yenilgiye uğratılmış olarak, kralların meclislerinin tavsiyesini dinleme geleneğini terk etti ve Nottingham'da sancak açtı. 1642 yazıydı. Ve bu çelişki kralın hayatına mal olacaktı. Böylece 1689'a kadar anayasayla ilgili hiçbir tatmin edici uzlaşmaya varılamadı.

Dolayısıyla "İngiliz İç Savaşı" son derece karmaşık bir çelişkinin doğasını yetersiz bir şekilde anlatan yanlış bir sözcüktür. İngiltere'de başlamadı ve İn-

giltere'yle sınırlı değildi. İskoçya, İrlanda ve İngiltere'de devam eden üç ayrı iç savaşı kucaklıyordu ve Stuart âleminin her tarafında birbiriyle ilişki gelişmeleri içeriyordu. İngiltere'de Ağustos 1642'de yaşanan kriz diğerlerinden soyutlanarak anlaşılamaz. Kuşkusuz Kralın Westminister'de Parlamentoya karşı takındığı sinirli tavır Edinburg'taki mutsuz deneyimlerinden kaynaklanıyordu. İngiliz parlamenterlerin saldırganlığı Kralın İskoçya ve İrlanda'daki umutsuz politikalarını, haksız dini taleplerle dolu geçmişini ve zaten gelişmekte olan kavgayı bildiklerinden daha da artıyordu. Bu, hepsinden önce politik ve dini ilke çelişkisiydi. Bazı açılardan yararlı olsa da, bu savaşı sosyal gruplar veya ekonomik çıkarlar yönünden açıklama girişimleri, yapısal ve dinsel kanıların karışımına dayanan daha eski analizlerin yerini tutamadı. Monarşik ayrıcalıkları saldırı altında bulunan Katolikler ve Katolikliğe eğilimli Anglikanlar, Krala en büyük bağlılığı duydular. İngiliz püritenleri ve Kalvinist İskoçyalılar ise mutlakıyetçiliğe karşı bir önlem olarak gördükleri Parlamentoya en fazla destek verenler oldular. Orta sınıf tam ortasından ikiye bölünmüştü.

İngilizlere İç Savaşlarının kıtada o sıralarda yaşanan diğer savaşların dini bağnazlığını ve düşüncesiz katliamlarla bir ortaklığının olmadığı öğretilmiştir. Burada en sevilen alıntılardan biri parlamentocu general Sir William Waller'in kralcıların batı ordusunun komutanı Sir Ralph Hopton'a 1643'teki Roundway Down savaşının hemen öncesinde yazdığı mektuptan yapılır:

> Size beslediğim sevgi o kadar değişmez ki, düşmanlık denen şey sizinle olan arkadaşlığımı kesinlikle bozamaz, fakat hizmet ettiğim amaca bağlı kalmak zorundayım. Kalbimin arayıcısı olan yüce Tanrı... bu düşmanı olmayan savaşa nasıl mükemmel bir nefretle baktığımı biliyor. İkimiz de sahnedeyiz ve bu trajedide bize verilen rolleri oynamak zorundayız. Bari bunu onurlu bir şekilde, kişisel düşmanlık beslemeden yapalım.[51]

Eğer o zamanlar bu kadar tahammül ve sabır varsa, savaşlar asla geciktirilemezdi.

Çünkü her iki tarafın da belirli bir hoşgörü göstermeye hazırlıklı olmadığı birkaç önemli sorun vardı. Parlamenterlerin "düşük vergilendirme felsefesi" krala yetkin bir şekilde yönetmesi için yeterli aracı sağlamıyordu. Ayrıca hâkim İngiliz örgütlenmesi İrlanda ve İskoçya'nın ayrı çıkarlarından bağımsız olarak sadece İngiltere'de ilgi çekiyordu. Ve hepsinden öte dini konularda tek bir dini kabul ettirme umuduyla her iki taraf da muhaliflerine zulmetmeye kararlıydı. Savaş "dini özgürlük için değil, zulmedenlerin düşman grupları arasında yürütülüyordu".[52] Krala bağlı olanlar Birlik Yasasını öne çıkardılar. Parlamento ise askeri zafer anında Presbiteryen Anlaşmasını kabul ettirmeye çalıştı. Böylece herkes mutlak birliğin uygulanamayacağını anladı.

Ayrıca savaş dehşet anlarından da muaf değildi. Rhine Prensi Rupert'in birliklerinin yaptığı Bolton katliamı (Haziran 1644) ve Cromwell'in bir İrlanda kentinin tüm halkını kılıçtan geçirdiği korkulu Dorgheda Yağması (1649) gibi

iyi belgelenmiş gaddarlıklara, halkın daha az bildiği mahkûmların öldürülmesi ve köylerin yerle bir edilmesi gibi olaylar eşlik ediyordu.

Dört yıl süren savaş hem yerel hem de merkezi güçleri ilgilendiren birçok çarpışmaya sahne oldu. Komuta merkezleri Oxford'taki Christ Church'te bulunan kral yandaşları İngiliz kontluklarının çoğunluğunda ilk önceleri üstünlüğü ele geçirdiler. Ancak İskoç Anlaşmacılar Birliği tarafından yönlendirilen parlamento güçleri, Londra'da zaptedilemez bir kaleye ve dolayısıyla merkezi hükümetin araçlarına sahiplerdi. Böylece kısa süre içinde yaratıcısı korkunç Oliver Cromwell'in (1599-1658) yavaş yavaş hem politik hem de askeri sorunlarda komutan rolünü üstlendiği, profesyonel bir Yeni Model Orduyu kurmayı başardılar. Parlamento genellikle kentleri ve Kral da kırsal bölgeleri kontrol ediyordu. Parlamento daha üstün örgütlenmenin, yenilmez bir generalin ve İskoçların dostluğunun yararlarını görmeye başlayana dek, her iki taraf da genel bir üstünlük kazanamadı. Oxford'un kuzeyindeki Edge Hill'deki ilk çarpışmadan sonra (24 Eylül 1642) Yorkshire'deki Marston Moor (2 Temmuz 1644) ve Naseby'de (14 Haziran 1645) sonucu belirleyen savaşlar yapıldı. Kralın 1646'da Newark'da İskoçlara teslim olmasından sonra, kral yandaşlarının tüm açık direnişi sona erdi.

Savaş yavaşlarken politik durum devrimci bir hızla ivme kazandı. Parlamento kampı hem cumhuriyetçiliği açısından hem de aralarında *Leveller*'lerin ve *Digger*'ların da bulunduğu bazı aşırı Evangelist mezhep üyeleriyle bağlantısı yönünden hızla radikalleşti. Kralı sağlam bir anlaşma yapması için kandırmayı başaramayan Cromwell, sonunda onun idamına karar verdi. İdam Whitehall sarayının önünde 31 Ocak 1649'da gerçekleştirildi ve İngiliz Milletler Topluluğunu başlattı. Uzun parlamentoyu kontrol edemeyen Cromwell, onu yok etti. İrlandalılar ve İskoçlara karşı ikna yoluyla zafer kazanamayınca da, ilk önce İrlanda'yı, sonra İskoçya'yı istila etti. Worcester'de (1651) İskoçların karşısında kazandığı zafer onu savaş alınında tek muzaffer kişi yaptı. Yine de askeri başarılarını karşılayacak politik dengeyi asla kuramadı. Seçilmiş destekçilerden oluşan Barebones Parlamentosunu bile sürdüremediğinden, sonunda dağıtmaya karar verdi. "İhtiyacın" dedi onlara, "hiçbir yasası yoktur." Böylece Cromwell on bir askeri bölgenin albayları aracılığıyla Koruyucu Lord olarak yönetimine devam etti. Parlamento ülküsü, parlamento hükümetinden vazgeçerek politik olarak iflas etmişti.

"Büyük Oliver" eşi görülmedik bir karar gücüne sahipti. "Bay Lely" dedi portre ressamına, "sizden tıpkı bana benzeyen bir resim yapmanızı ve bütün bu kabalığı, sivilceleri ve siğilleri göstermenizi istiyorum. Yoksa çeyrek peni bile vermem." Ancak hiçbir kalıcı çözüm bulamadı ve her şeye, hatta Tanrının gözü önünde Drogheda katliamına bile cüret etti. Ölümüyle birlikte kralcı ülkü yeniden canlandı. Status quo ante bellum'a dönmekten başka çare yoktu. Hem Kralın hem de Parlamentonun eski gücüne kavuşturulması gerekiyordu. 29 Mayıs 1660'ta bir Af ve Unutma Yasasının koşulları uyarınca II. Charles sürgünden döndü. Kralın da, Parlamentonun da uyanık bir biçimde bir arada yaşamanın kurallarını yeniden öğrenmesi gerekiyordu.

Bazı yönlerden İngiliz İç Savaşları sayısız Avrupa ülkesinde modern devletin doğuşu etrafında gelişen mücadelelerin belirtisiydi. Ancak kıtada onları başka taklit etmeye kalkışan olmadığından esas olarak bölgesel önemi olan bir trajedi olarak değerlendirilmelidir.

Kuzey Denizinin öbür tarafında İstandinav ülkeleri ters yönde hareket ediyor, yani birleşmeden uzaklaşıyordu. Özellikle İsveç uzun bir süredir Danimarkalıların hâkimiyetinden sıkılmıştı. 1460'lardan beri kendi Riksdag'ı ya da dört tabakadan oluşan "parlamentosu" vardı ve 1479'da Uppsala'da kendi üniversitesini kurmuştu. 1520'nin Noelinde bir başka Danimarka kralına taç giydirilmesine karşı Darlecarlia'da ayaklanma çıktı. Yüz tane ayaklanma destekçisinin devlete ihanetten idam edildiği Stockholm'un kent meydanındaki kan gölü sadece alevleri körükledi. Genç bir soylunun, Gustav Eriksson Vasa'nın yönetimindeki isyancılar Danimarka ordusunu sürdüler. 1523'te Colmar Birliği çöktü. Gustavus Vasa'nın (1523-1560) yönetimindeki İsveç kendi yoluna gitti. I. Friedrich (1523-1533) ve ardıllarının idaresindeki Danimarka ve Norveç ise Lutherciliğe erken katılanlardandı. İhtilaflı durumda olan Halland eyaletiyle hiç ilgisi olmadan, sonuçta ortaya çıkan düşmanlık yüzyıldan fazla bir süre yoğun bir şekilde devam etti.

Bundan böyle İsveç'in kaderi Vasalara, Baltık Denizinde hâkim olma arayışına ve belirli bir gecikmeyle Protestan ülküye bağlıydı. Gustavus, 1527'de Vasteras Kurultayında, İngiltere'de VIII. Henry'inkini önceden sezerek bir Erastian Kilisesi yarattı. Katolik törenleri korudu, ancak Kilisenin toprak zenginliğini kendini destekleyenlere devrederek güçlü bir monarşinin toplumsal temelini oluşturdu. İkinci oğlu III. Johann (1568-1592) Polonya Jagiellonlarının varisiyle evlendi ve torunu Sigismund Vasa (1592-1604) Polonya Kralı seçildi. Sigismund, İsveç'in çökmekte olan Katolik partisinin son umudu olarak görüldü; başa geçmesi yüzünden çıkan iç savaş soyluların çoğunluğunu ulusal bağımsızlığı Protestanlıkla bir tutmaya ikna etti. 1593'te Uppsala Kilise Meclisi devlet dini olarak Augsburg İtirafı'nı benimsedi. Sigismund, Protestan soyunun ebeveyni Södermanlandlı amcası IX. Karl'a (1604-1611) tercih edilerek tahttan indirildi. Bundan sonra Polonya ile sürekli savaşlarda İsveç, Baltık'taki stratejik çıkarların çelişkisine hanedanla ve dinle ilgili fikirlerini de ekledi.

Genç Gustavus Adolphus (1611-1632) saldırının en iyi savunma yolu olduğuna karar verdi. Müthiş bir yeteneğe, güvenli politik temele, donanmaya ve İspanyolları bile geride bırakan yerli bir orduya sahip biri olarak, askeri seferleri kendi kendine finanse etme sanatını mükemmelleştirdi. 1613'te Kalmar'ı Danimarka'dan geri aldı; 1614-17'de İngria ve Karelia'yı bırakıp gelerek Rusya'nın Karışıklık Dönemi'ne müdahele etti; 1617-1629'da Riga'yı alarak (1621) ve Danzig'i kuşatma altına alarak (1626-1629) Polonya-Litvanya'ya saldırdı. Bir keresinde Polonyalı süvarilerin eline düşmekten sakalı sayesinde kurtuldu; fakat Vistula geçiş vergilerini toplayarak o kadar çok para yaptı ki, daha büyük işlere girmeye cüret edebilirdi. 1628'de Fransızların desteğiyle Almanya'ya dramatik bir giriş yaptı. Lützen savaşında ölmesi (Bkz. aşağıya) hâlâ birçok umut vaat eden bir kariyeri zamansız bitirmiş oldu.

Başbakan Oxenstierna'nın naipliği altında yetişen Kraliçe Christina (1632-1654) Halland'ın fethedilmesi (1645) ve Westphalia Anlaşmasıyla İsveç'in doruk noktasına çıkışını gördü. Ancak gizlice Katolikliğe dönüş yaptı, görevini bıraktı ve Roma'ya çekildi. Moskova'nın tutkularından ve işsiz bir ordunun masraflarından kaygı duyan kuzeni X. Karl (1654-1660) eski Polonya-Litvanya'ya müdahele etme siyasetine başvurdu. Zamansız ölümü Oliva Antlaşmasında (1660) kapsamlı bir uzlaşmayı sağladı (Bkz. aşağıya).

İsveç hiçbir zaman Baltık'ta tam kontrolü, o kadar çok müjdelenen dominium maris Balticae'yi sağlayamalı. Fakat yarım yüzyıl boyunca kuzeyin terörü, çağın askeri mucizesi ve Protestan güçlerinin en aktifi olarak Avrupa'nın sorunlarında gereğinden fazla rol oynadı.

Polonya-Litvanya on altıncı yüzyılda ve on yedinci yüzyılın başlarında "Altın Çağını" yaşayan bir başka ülkeydi. Son Jagiellonların egemenlik alanı kesinlikle Avrupa'daki mn büyük devletti ve çağdaşlarının çoğunun başına bela olan dini savaşlardan ve Osmanlı istilalarından uzak durmayı başardı. Zygmunt I (1506-1548) ve başka bir Sforza kraliçesinin kocası ve oğlu olan Zygmunt-August'un (1548-1572) idaresi altında, İtalya ve özellikle Venedik ile kurulan güçlü bağların yararını gördü ve Krakov en canlı Rönesans saraylarından birine ev sahipliği yaptı.

Lublin Birliği (1596) içinde kurulan *Rzeczpospolita* ("Cumhuriyet" ya da "Milletler Topluluğu") kısmen tahta geçecek bir varisin bulunmayışı, kısmen de Rusyanın genişlemesi tehditinden doğdu. Polonya ve Litvanya çıkarlarının arasında Ausgleich'in erken bir türüydü. Ödün olarak Ukrayna'nın geniş kontluklarını almasına rağmen, Korona ya da Polonya Krallığı Büyük Litvanya Dükalığını eşit haklara sahip bir ortak olarak kabul etti. Büyük Dükalık kendi yasalarını, idaresini ve ordusunu korudu. İkili devlet, ortak seçilen bir monarşi ve ortak bir Sejm ya da Kurultay tarafından yönetilecekti. Bu soylular demokrasisi sistemini tasarlayan yönetimdeki szlachta hâkim rolünü korudu. Merkezi Kurultayı kontrol eden bölgesel meclisleri ya da sejmiki (küçük meclisler), vergilendirme ve askeri konuları yönetiyordu. Taç Giyme Yeminine ekledikleri Pacta Conventa ya da "kararlaştırılan koşullar" yoluyla kralların sözleşme yapılmış yöneticiler gibi kiralayabiliyorlardı. Silahlı birlikler veya konfederasyonların yasal direnme hakları sayesinde krallığın planlarına karşı konumlarını koruyabiliyorlardı. Bütün tartışılan meselelerde oybirliği ilkesini benimseyerek hiçbir kralın ya da hizbin ortak çıkarların aksine bir eylemde bulunmamasını garanti altına almışlardı. Bu, on sekizinci yüzyılda hâkim olan bir genel anarşi sistemi değildi. Hataları ne olursa olsun mutlakiyetçilik ve dini mücadelelerin çağında, canlandırıcı bir alternatif sunan demokrasi adına cesur bir deneydi. *Rzeczpospolita*'nın dost demokratlar arasındaki ünü daha sonraki suikastlerinin sağduyuyu bozan propagandasına bağlanmamalıdır.

Lublin Birliği ile 1648'deki genel kriz arasındaki seksen yıl içinde, Rzeczpospolita komşularından daha iyi ayakta kaldı. Baltık üzerinden yapılan ticaret birçok soyluya alışık olmadıkları bir zenginlik sağladı. Kentler, özellikle de

Danzig, krallık ayrıcalıkları sayesinde olağanüstü zenginleşti. Büyük bir şevkle sürdürüldüğü halde karşı reform hareketi açık bir mücadeleye neden olmadı. 1606-1609 tarihli büyük rokosz ya da "yasal isyan" sırasında soylular hükümeti durma noktasına getirmelerine rağmen, daha sonraki bir çağın felce uğratan uygulamalarını genellikle aşırı bir noktaya kadar taşımadılar. Çoğunlukla piskoposlara ve papanın mutlak yetkisinin olmasını savunan Habsburg taraftarı hizbe direnen krallar seçtiler. Yabancılarla olan savaşlar ise, ya sınırda ya da yabancı topraklarda yürütüldü.

Yetenekleri farklı krallar tarafından yönetilmesine rağmen, monarşi genel otoritesini korudu. Genel olarak kabul edildiği gibi, ilk seçilen kral Henri Valois (y. 1574-1575) tam bir felaketti; fakat hem kendini hem de doğduğu yer olan Fransa'yı varlığıyla cezalandırmak üzere dört ay sonra kaçtı ve kimse arkasından yas tutmadı. Ondan sonra gelen gayretli Transilvanyalı Stefan Batory (y. 1576-1586) saygıyı tekrar sağladı ve devletin karmaşık işleyişini etkili eyleme dönüştürdü. 1578-1582'deki Korkunç Ivan'la yaptığı başarılı savaş Livonia'nın alınmasını sağladı. Üçüncü kral İsveçli Sigismund Vasa (y. 1587-1632) birçok olayla karşılaştı, fakat hem rokosz'a hem de Polonya'nın 1610-1619'da Rusya'ya tedirgin edici müdahelesine dayandı. Bir zamanlar Çarlık yapan iki oğlundan IV. Wladyslaw (y. 1632-1648) ve bir ara Kardinal olan Jan Casimir (1648-1668) sırasıyla sakin dönemlerle kaosu yaşadılar.

Jan Casimir'in yönetimine damgasını vuran felaketlerin zincirleme reaksiyonu neredeyse bulutsuz bir gökten doğdu. 1648-1654'te Kazaklardan ve Tatarlardan oluşan bir orduyu Vistul'e kadar getiren Bogdan Chmielnicki (Khmelnytsky) idaresindeki Dnieper Kazaklarının isyanı, tüm Ukrayna'yı boğazlanan Katoliklerle ve Yahudilerle doldurdu. İsyan köylülerin öfkesiyle doğu eyaletlerinin çok haklı politik, sosyal ve dini şikâyetlerini birbirine bağladı ve aslında umutsuz durumdaki bir Chmielnicki yardım için Çar'a başvurduğunda bastırıldı. Hem Litvanya hem de Ukrayna'ya ölüm ve yıkım getiren 1654-1667 tarihli Rus istilası İsveçlilerin stratejik kaygılarına neden oldu. Polonya'da Potop ya da "Nuh tufanı" olarak bilinen 1655-1660 tarihli çift İsveç istilası hem Krallığı hem de Büyük Dükalığı istila ederek Kralı sürgüne gönderdi ve kodamanları da devlete ihanete mecbur bıraktı. Sadece Siyah Madonnaları, İsveçlilerin top güllelerini mucizevi bir kolaylıkla saf dışı bırakan Czestochowa'daki Jasna Gora manastırı direnmeyi başardı. Transilvanyalıların ve Prusyalıların eşlik eden istilaları ülkeyi tümden çöküşün eşiğine getirdi. Ancak Polonya harika bir iyileşme yeteneği göstererek toparlandı. Ruslar durduruldu, İsveçliler bir araya toplandılar ve Prusyalılar da satın alındı. Öyle ki 1658'de Hetman Czarnecki Jutland'da İsveç'e karşı sefer yapacak mali olanaklara sahipti. Cumhuriyetin batı komşularının taleplerini yerine getiren Oliva Antlaşması (1660) Vasa'nın kan davasına son verdi, Prusya'nın bağımsızlığını onayladı ve daha güzel günler vaat etti.

Bundan sonra Cumhuriyete önemli sorunlarıyla uğraşmak için yeterli alan verilmiş gibi gözüküyordu. 1660'ların yıllık seferlerinde Polonya süvarileri düzenli bir şekilde Rusları kendi ülkelerine geri sürdüler. Sonra da zaten ortada olan genel bir düzelmeyle birlikte, Kralın anayasa reformu programı soy-

lu demokratların aşırı ve sert tepkisiyle karşılaştı. 1665-1667'deki Hetman Lubomirski'nin kardeşin kardeşi öldürdüğü isyanı, tüm cephelerde ilerlemeyi durdurdu ve Kral ile muhalifleri arasında politik bir birliktelik durumu getirdi. Aynı zamanda Cumhuriyeti, Kiev ve nehrin sol tarafında kalan Ukrayna'yı kuramda yirmi yıllığına, fakat pratikte sonsuza dek Rusların eline teslim eden, tarihi önem taşıyan Andrusovo Ateşkisini (1667) imzalamaya mecbur bıraktı. Kral tahtı bıraktı ve sonraları St Germain-des-Prés kilisesine gömüldüğü Fransa'ya çekildi. Hükümdarlığında çıkartılmış içindeki altın ve gümüş miktarı azaltılmış paralar adının ilk harfleri olan ICR'yi taşıyordu (Iohannes Casimirus Rex). Bu harfler *Initium Calamitatum Reipublicae*, yani Cumhuriyetin felaketlerinin başlangıcı olarak alındı.

Polonya'nın zor durumunun başlangıcı Polonya'nın iki komşusu, Prusya ve Rusya'daki güç kıpırdanmalarına denk geldi.

On altıncı yüzyılın başında hâlâ Töton Devletinin kalıntılarına ev sahipliği yapan *Prusya*, yıllardır yavaş yavaş telef oluyordu ve acil köklü bir yenilenmeye ihtiyacı vardı. Litvanya'nın dine döndürülmesi yoluyla paganları dine döndürme görevini, Grunwald yenilgisiyle askeri üstünlüğünü ve Polonya'nın Elbing, Thorn ve Danzig'i kazanmasıyla (1466) ticari önemini yitirmişti. Germen Reformunun başlamasıyla ülkenin varlığı tehdit altına girdi ve aceleyle son üstadı azamı Albrecht von Hohenzollern tarafından Polonya krallığının laik bir fiefine dönüştürüldü. Hohenzollern, Lutherciliğe dönmüş biri olarak Töton şövalye tarikatını bertaraf etti ve 1525'te Krakov'un kent meydanında yeni dükalığı için hükümdara karşı bağlılık andı içti. Başkent Königsberg'den mülklerini sonunda Brandenburg'daki akrabalarınınkine bağlayacak stratejiyi geliştirdi. Dükalığının yasal olarak tekrar intikalini satın alarak, mirasçılarının başarısızlığının otomatik olarak Berlin'deki Hohenzollernlere mülk kazandırmasını garantiye aldı. Bu siyaset 1613'te meyvelerini verdi: bundan sonra tek ve aynı Hohenzollern hükümdarı iki unvanın, yani Brandenburg seçici prensi ve Prusya Dükü olmanın tadını çıkardı ve Brandenburg-Prusya devleti doğdu (Bkz. Ek III s. 1336).

Lehçe konuşan ve haksız yere "Polonya'nın ilk hükümdarı" olmakla övünen Büyük Seçici Prens Friedrich-Wilhelm (y. 1640-1688) dükalığı için 1641'de hükümdara bağlılık andı içti. On beş yıl sonra birlikleri İsveç Nuh Tufanın en şiddetli devresinde serbest fiefinin başkenti Varşova'yı işgal ettiler. Prusya ordusu böylece ilk kez sahneye çıkmış oldu. Bundan sonra bütün ihtiyaç duyulan Prusya'nın özerk statüsünün tanınmasını ilk önce İsveçlilerden, sonra da Polonyalılardan zorla kopartacak diplomatik bir çifte aldatmaydı. Devlet resmi olarak Oliva'da tanındı. Prusya ruhu yürüyüşe geçmişti.

Görkem stratejisi III. Ivan tarafından başlatılan *Moskof devleti* izlediği yola harika bir inatla tutundu. *Grozny* ya da "Korkunç" olarak bilinen IV. Ivan (y. 1533-1584) seleflerinin hazırladığı babadan ırsi devlet yönetimine son şeklini verdi. "Herkes kendini *kholop*'lar olarak kabul ediyor" diye yazıyordu ilk Batılı seyyahlardan biri, "yani Prenslerinin kölesi olarak."[53] *Oprichnina*'yı (on-

dan sonra gelen bütün Rus emniyet teşkilatlarının atası) kurarak, kendi özel isteği ve hükmetme yetkisi için bütün eyaletleri feshetmeyi başardı ve denetsiz bir terör idaresi yürüttü. Novgorod'u yerle bir ederek ve tüm halkını haftalarca kan gölü içinde kesip biçerek Moskof devletinin Rusya'daki üstünlüğünü kabul ettirdi. Eski *boyar* klanlarının gücünü ve *zemskii Sobor*'larını, yani Meclislerini ortadan kaldırarak tümüyle itaate hazır, hiyerarşik bir toplum yarattı. İlk Moskova Patriğini atayarak Rus Ortodoks Kilisesinin ayrı ve bağımlı olmasına son şeklini verdi ve böylece onu bütün dış etkilerden kopardı. Büyük Ortodoks Hz. Meryem kadetralinin (1562) Müslüman topraklarda Hıristiyanlığın zaferi olarak inşa edildiği Kazan hanlığını topraklarına katarak hiç dizginlenmemiş imparatorluk tutkuları olduğunu belli etti. *Razryiad* ("hizmet listesi") ve *pomestnyi prikaz*, ("yerleştirme bürosu") aracılığıyla bütün devlet hizmetlilerini ve atanmalarını izledi: Yani *nomenklatura*'nın temelini attı. Bu kadar kapsamlı sosyopolitik organ nakilleri ve organ kesmeleri sonucunda, hastanın daha da hasta düşmesine şaşmamalı.

Smutnoe Vremya ("Karışıklık dönemi") İvan'ın oğlu Feodor'un 1598'deki ölümüyle on beş yıl sonra Romanovların başa geçmesi arasındaki süreyi kapsıyordu. Merkezi otoritenin parçalara ayrılmasıyla savaş halindeki *boyar* hizipleri art arda beş talihsiz Çarı başa geçirdiler; köylü isyanları ve Kazak yağmaları oldu ve ülke İsveçliler, Polonyalılar ve Tatarlar tarafından istila edildi. Feodor'un başbakanı Tatar bir *boyar* olan Boris Godunov (y. 1598-1605) tahta çıkacak doğru mirasçıyı öldürme suçlamaları altında görevden alındı. Bir dolandırıcı olan Düzmece I. Dmitri (1605-1606) İvan'ın öldürülen oğlu olduğunu iddia etti. Polonyalı bir kodamanın, Jerzy Mniszek'in ve Minszek'in Cizvit arkadaşlarının desteğini kazanarak, Mniszek'in kızı Marina ile evlendi ve Moskova'ya yürüdü. Kısa ve yenilik getiren yönetimi ondan sonraki taht talibinin, Basil Shuiskiy'in izdeşleri tarafından Kızıl Meydanda bir topla vurulduğunda ateşli bir şekilde sona erdi. Shuiskiy de karşılığında bir başka dolandırıcı, her nasılsa Marina'yı onun yeniden dirilen kocası olduğuna ikna etmeyi başaran "Tushino Hırsızı" Düzmece II. Dmitri tarafından alaşağı edildi. Shuiskiy Polonyalıların elinde tutsakken öldü. Yerine adaylığı yine bir başka *boyar* hizbi tarafından kuşkulu görülen Polonya veliahtı Wladyslaw Vasa geçti.

Mniszek gibi birçok Polonya soylusu uzun bir süredir özel olarak Karışıklık Dönemine karışsalar da, *Rzeczpospolita*'nın resmi politikası ayrı tutulmak zorundaydı. Kral, Rus dedikoduları aksini söylese de, Mniszek'in planını desteklemek için çekilmişti ve Kurultay, Kralı Smolensk'i tekrar ele geçirme hedefinin dışında herhangi bir amaç için para ve güç harcamamak üzere uyarmıştı. Böylece Polonya ordusu zaten Novgorod'da bulunan İsveçlilerin yanından, 1610'da Smolensk'e yürüdüğünde, daha fazla ilerlemesi için emir verecek biri kalmadı. Ancak sonraları komutanlarının kızgın bir *Sejm*'de açıkladıkları gibi, Polonyalılar aksine talimatlara rağmen bastırdılar. Rus ordusu Klushino'da yenilgiye uğratıldı ve Moskova yolu savunmasız kalırken, hiçbir muhalefetle karşılaşmadan Kremlin'i işgal etti. Bir garnizon teslim olmaya zorlanana dek bir yıl boyunca direndi ve Kasap Minin'e, prens Pozharskiy'e ve yeni Çar Mic-

hael Romanov'a (y. 1613-1645) güç kazandırmak isteyen yurtsever Rus halkı tarafından öldürülmeden önce Moskova'yı ateşe verdi. Ruslar hanedanlarını ve ulusal kimliklerini kurmuşlardı. Bu, tam opera konusu olabilecek bir şeydi [SUSANİN].

Moskof devletinin kendini toparlaması yavaş, fakat düzenliydi. 1619'a gelindiğinde Polonyalılar uğurlanmıştı. Prens Wladyslaw eski gücüne kavuştu ve Smolensk geri alındı (1634). Aleksey Mihailoviç'in döneminde (y. 1629-1676) köklü reformların neden olduğu iç karışıklıklar, toprak kazanımlarıyla kısmen bastırılabildi. Binden fazla madde içeren 1649 tarihli *Ulozheine* ya da Yasa Derlemesi'nin hazırlanmasına yol açan hukuk reformu, büyük Sten'ka Razin köylü isyanının temelinde yatan koşulları yaratarak, serfliği daimi hale getirdi ve sistemleştirdi. Hem törenleri hem de ılımlı devlet kontrolünü modernize etmeyi amaçlayan Patrik Nikon'un (1605-1681) Kilise reformları, Eski İnananların kiliseden çekilmesini ve Çarın öfkesini kışkırttı. Batı çizgisinde yapılan askeri reformlardan önce Polonya'ya karşı hiç de başarılı olmayan seferler vardı. Böyle bir durumda tabii ki Andrusovo Ateşkesinin (1667) sağladığı büyük toprak kazançları beklenmedik bir ikramiye gibi geldi (Bkz. Ek II s. 1337).

Ukrayna'nın Polonya'dan alınmasını yine de olduğundan fazla büyütmemek gerekir. Eski Rusya'ya büyük bir güç olabilmesi için ekonomik kaynaklar ve jeopolitik konum sağladı. Ayrıca Sibirya'nın Pasifik'e kadar keşfedilmesini ve fethedilmesini ileri götüren aynı kuşaktı. Eski Rusya + Ukrayna = Rusya formülü, Rusların kendi tarih anlayışlarında yer almaz, ancak temel bir öneme sahiptir. Bu durumda Rus İmparatorluğu'nun gerçek kurucusu daha fazla sevilen oğlu Petro değil, Aleksey Mihailoviç'in kendisidir [TEREM].

Rusya, Polonya ve İsveç arasındaki uzun süren çekişme Doğu Avrupa'nın yazgısını belirleyecekti. Geriye dönüp baktığımızda 1667 tarihli Andrusovo Ateşkesinin güç dengesini değiştirdiğini görebiliriz. Bu anlaşmayla Polonya-Litvanya, Rusya tarafından bölgenin hâkim devleti olma konumundan, zor fark edilir bir şekilde çıkartılmıştı. Ancak Polonya ve Rusya'nın ortak bir yanları vardı. İkisi de ülkelerinin Otuz Yıl Savaşlarına sürüklenmesine izin vermedi.

TEREM

ÇAR Aleksey Mihailoviç'in altıncı çocuğu Sophia Alexeyevna 17 Eylül 1657'de Moskova Kremlin'de doğdu. Daha önce tahtlarında hiç kadın görmeyen bir ülkenin küçük prensesi olarak politik güç elde etme umudu yok gibiydi.

Eski Rusya'da yüksek bir tabakadan gelen hanımlar kesin bir inziva içinde tutuluyorlardı.[1] Müslüman tarzında ayrı kadın odalarında, yani Terem'de yaşıyor ve dışarıda ya peçeli olarak ya da kapalı arabalar içinde dolaşıyorlardı. 1630'larda hanımların oturmaları için Kremlin'e özel bir *Terem* Sarayı eklendi. Ayrıca Çarların kız kardeşleri ve kız çocukları genellikle bekârlığa mahkûm edilirlerdi. Resmi bir görevlinin açıkladığı gibi, "bir hanımı bir köleye vermek" ayıp olduğundan soylularla evle-

nemezlerdi. Bunun yanında sarayı sapkınlık veya hiziple kirletme korkusuyla yabancı prenslerle de kolay kolay evlenemezlerdi. Avusturyalı bir sefir "kadınlar Eski Rusya'da Avrupa'nın geri ülkelerinin çoğunda olduğu gibi saygı görmezler" diye yazıyordu. "Bu ülkede onlar kendilerine çok az değer veren erkeklerin kölesidirler."[2]

Tüm bunlara rağmen Sophia, o zamanın önde gelen bakanı Prens Gomitsyn'le arkadaşlığı ilerleterek erkek kardeşi Feodor'un (1676-1682) saltanatı sırasında belirli bir etki yapacak konuma geldi. Daha sonra askeri bir isyanda aracılık yaparak *Terem*'in devlet yönetimiyle bağlarını kopardı ve ortak çarlar İvan ile Petro'nun reşit olmadıkları dönemde Çar naibi ve Rusya'nın ilk kadın hükümdarı oldu. Özellikle Moskova'yı Doğu Avrupa sorunlarında en öne koyan, Polonya ile yapılan "Ölümsüz Barış" konusunda olmak üzere kişisel olarak dış politikayı o yönetti (Bkz. s. 704).

Sophia'nın ününü, naipliğini 1689'da feshedenden Büyük Petro'nun destekleyicileri karaladılar. Hırslı bir entrikacı olarak azledilen Sophia genellikle "devasa cüsseli, kafası bir künk kadar büyük, yüzü tüylü ve bacakları urlarla dolu"[3] bir kadın gibi kuşkulu sözlerle betimlenmiştir. Son on dört yılını daha önceleri bağışladığı 'Moskova Barok' tarzında bir vakıf olan Novodevichy Manastırında Rahibe Susanna olarak geçirdi.

Kadın biyografileri çoğu kez erkek arşivcilerin aşırı abartılı kayıtlarını telafi etme isteğiyle yazılır. Bu herstoriografyanın en eski biçimidir ve Sappho'dan Boudicca'ya, Akitanyalı Eleanor'dan İngiltere Kraliçesi Elizabeth'e kadar bir sürü kadın kahramanda başarıyla uygulanmıştır. Ancak bir yönden yanıltıcı olabilir. İstisnai kadınlar hayat hikâyeleriyle kendilerini sıradan kadının payına düşenlerden ayıran körfezi görmemizi engelleyemezler. Sophia Alexeyevna istisnayı kanıtlayan bir hükümdardı.

Polonya ve Rusya'nın güney komşusu **Osmanlı İmparatorluğu** doruk noktasına Habsburglarla aynı zamanda ulaştı. Müslümanların bakış açısından anahtar durumdaki gelişmenin kökeninde, Osmanlıların Şiilere karşı ana İslam kolu olan Sünniliği sürdürme kararı vardı. Sultan I. Selim (y. 1512-1520) İran'a karşı harekete geçtiğinde, İstanbul'un alınmasını izleyen altmış yıllık duraklamaya son verdi. Bundan sonra daha önceleri halifelik merkezleri Şam, Kahire ve Bağdat'ın (1534) fethedilmesi art arda gerçekleşti. Osmanlı âlemine Mekke'deki Kâbe'yi katan Muhteşem Süleyman (y. 1520-1566) kendine "Padişah-ı İslam" sıfatını yakıştırmak için yeterli nedene sahipti. İstanbul'daki Sultanahmet Camii dahil birçok anıt bu görkemin gerçekliğine tanıklık etmektedir.

Türkler yeni buldukları güçlerini batıya doğru ilerlemek için kullanmaya başladıklarında Hıristiyanların bakış açısından tehlike sinyalleri çaldı. Hem Macaristan'ın içlerindeki Tuna Vadisine, hem de Kuzey Afrika sahilinin korsan devletlerine karşı ilerlediler. Tuna seferleri 1512'de Boğdan'ın alınmasıyla başladı. Ondan sonra Belgrad ele geçirildiğinde (1521) geniş Macaristan platosu Osmanlılara açıldı. 1526'dan sonra Bohemya ve Macaristan'ın son bağımsız

Kralı II. Louis Jagiellon Mohaç Savaşında öldürüldüğünde, Avusturya'nın kendisi tehdit altına girdi. Türkler ilk başarısız kuşatmalarını 1529'da Viyana önünde yaşadılar. Üç yıl sonra hâlâ Alp vadilerinin iç kısımlarını yağmalıyorlardı. 1533 tarihli ateşkes sadece Macaristan'ın bölünmesi pahasına imzalanabildi. Böylece Batı Macaristan Habsburg hükümdarlarına bırakıldı; Budapeşte dahil orta Macaristan ise bir Osmanlı eyaleti oldu. Erdel Osmanlı vesayeti altında olan ayrı bir prenslik haline geldi. Habsburgların yıllık vergi ödemeyi taahhüt ettikleri Edirne Barışına kadar (1568) yeni sınırların tümünde hafif çarpışmalar devam etti. 1620-1621'de Bogdan'ın ötesindeki Dinyester Nehrinin yukarlarına ilerleyerek sonuçta sadece Hoçim'de Polonya süvarilerinin ağırlığıyla karşılaşılar [USKOK].

Akdeniz'de yenilenen Osmanlı genişlemesi sinyallerini Rodos'a yapılan saldırı ve Hospitalier Şövalyelerinin teslim olmalarıyla (1522) verdi. Cezayir 1529'da, Trablus 1551'de, Kıbrıs 1571'de ve Tunus ikinci denemede 1574'te ele geçirildi. Malta büyük bir kuşatmaya dayandı (1565). Katolik dünyasının bakış açısından önemli parça, II. Felipe'nin üvey kardeşi olan Avusturyalı Don Juan'ın Venedik, Cenova ve İspanya'nın deniz güçlerini birleştirmeyi başararak Osmanlı donanmasını ortadan kaldırdığı İnebahtı Deniz Savaşı (1571) idi. Bu son haçlı seferi, cüsseli kadırgaların bu son savaşı, sonraki on yıllar içinde son önemli Osmanlı hamlesiydi [GRECO].

Osmanlı akınının birkaç sonucu vardı. İlk olarak özellikle Katolik ülkelerde eski haçlı seferi ruhunu canlandırdı. Erasmus'un sorduğu soru ("Türk de bir insan, bir kardeş değil midir?") çağın tutkularına değişik bir tepkiyi yansıtıyordu. İkinci olarak en önemli Katolik güçlerin Protestan Reformunun en dorukta olduğu dönemde dikkatlerini saptırarak Hıristiyanlığın bölünmesine yardım etti. Sultan, Luther'in en iyi dostuydu. Üçüncü olarak diplomatik cephede Batılı güçlerin Doğu Avrupa'yı daha çok düşünmesini ve Doğu ile ilk temasların başlatılmasını sağladı. Fransa'nın Osmanlı Devletine, Polonya-Litvanya'ya açılmasının ve İmparatorluğun Moskova misyonlarının altında bu yatıyordu. Son olarak Türk tarzı ve el sanatları için geçici bir moda başlattı; bu, Avrupa'nın Oryantalizmle ilk tanışmasıydı.

USKOK

1615-17'DE VENEDİK Cumhuriyeti Adriyatik'te Habsburglarla "Uskok Savaşı"na girişti. Venedik'in değerlendirmesine göre amaç Habsburgların koruması altındaki korsanlığı bastırmaktı. Habsburgların bakış açısına göre ise *uskoki* ya da ("Senj Korsanları") imparatorluğun savunma güçlerinin gerekli bir parçasıydı ve Venedikliler onların güvenliğini el altından bozmaya çalışıyorlardı.[1]

Şimdi Hırvatistan'da bulunan Senj, Venedik, Habsburg ve Osmanlı bölgesinin kavuştuğu bir noktaya yakın bir Adriyatik limanıydı. Kalesi Habsburgların *militarg-*

renze veya *vojna krajina*'sının -"Askeri Hudut"-, devirleme yeriydi ve 1520'lerde kurulmuştu. Bütün hattı boyunca takviye edilmiş yerleşim birimleriyle desteklenmişti. Limanı kısmen balıkçılıkla, fakat aslında denizdeki Venedik gemilerini ve içlerdeki Osmanlı kasabalarını yağmalayarak geçinen korsan şefleri için bir sığınma yeriydi.

Bu *Uskok*'lar -adları Hırvatça "içine atlamak" veya "binmek" anlamındaki uskociti sözcüğünden türetilmiştir- bir onur ve intikam yasasına göre yaşıyorlardı. *Askeri* sınır görevlisi ya da *grenzer*'in denizcilikteki karşılıklarıydılar. Çoğunluğu iç sınırı boylu boyunca koruyan ve belki bir gün Hırvatistan idaresine karşı isyan edecek olan mülteci Sırplardan ve kaçak serflerden oluşuyordu. Polonya ve Macaristan'daki Osmanlı sınırında yaşayan kardeşleri veya Ukraynalı Kazaklar gibi kendilerini inanç şampiyonları, *antemurale christianitatis*'in savunucuları ya da kutsal savaşın kahramanları olarak görüyorlardı. Güney Slav edebiyatının epik efsanelerinde de bu şekilde tanıtılıyorlardı. On sekizinci yüzyılın ortalarına dek faaliyetleri Habsburglar tarafından desteklendi ve ödüllendirildi. Krajina 1881'e kadar resmen feshedilmedi.

Korsanlık, tıpkı haydutluk gibi görece bir kavramdır. Erken dönem modern Avrupa, yaptıkları bir idare tarafından onaylanırken, diğerince yasadışı sayılan *kelpth*'ler, *hajdamak*'lar, "korsanlar" veya "deniz akıncıları" ile doluydu.

İngiltere ve Fransa'nın deniz köpekleri de başka bir önemli sorunu oluşturuyorlardı. Francis Drake (1545-1595) İspanyol anakarasını yağmalamak veya Cadiz'de "İspanya Kralının sakalının ucunu yakmak" için Plymouth'dan denize açıldığında, bunu İngiltere Kraliçesinin izniyle yaptı ve hizmetleri yüzünden kendine şövalye payesi verildi. Ancak diğerleri aynısını yapmaya kalktıklarında, İngiltere'de vahşiler olarak suçlandılar. On yedinci yüzyılın başlarında bir süreliğine, örneğin Berberi Sahilinden Müslüman korsanlar Devon ve Cornwall limanlarını yağmalayarak ve tutsaklarını köle olarak satarak Lundy Adasını merkez edinmişlerdi. Dunkequeli Jean Bart (1650-1702) Manş Denizinde ve Gaskonya Körfezindeki sevkiyatı XIV. Louis'nin izniyle mahvettiğinde Versailles sarayına kabul edilerek asalet ünvanı verildi. Vatandaşlarının gözünde Drake ve Bart "amiral"diler. İspanyollara göre ise onlar uluslararası suçlulardı. Bir kişinin "korsanı", diğerinin "hırsızıydı".

GRECO

İKİ önemli Giritli sanatçı, çağdaşları tarafından El veya Il Greco, "Yunanlı" olarak biliniyordu. Bunlardan biri Toledo'ya yerleşen ressam Dominikos Theotokopoulos'du. Diğeri ise bir zamanlar Kastro'da Katolik orgcu, San Marco Cumhuriyetinin Venedik'inde sinagog ayinlerinde taggani edenlerin liderliğini ve Bavyera Düküne müzik ustalığı yapan müzisyen ve besteci Frangiskos Leondaritis (1518-1572) idi. Her ikisi de Girit Rönesansının ürünleriydiler.

1221'den 1669'a kadar Venedik tarafından yönetilen Girit, Yunan ve Latin kültürünün buluşma noktasında yer alıyordu. Başkenti 827-961 tarihlerindeki daha önceki Arap işgali sırasında "El Khandak" olarak kurulmuş ve takviye edilmişti; fakat Candia ya da Chandax olarak bir Venedik Düküne ev sahipliği yaptı. Candia'nın kent meydanı dükalık sarayı, campanile'li bir San Marco katedrali ve adanın Venedikli-Giritli seryörlerinin en sevdikleri buluşma yeri olan bir *loggia* ile kuşatılmıştı. 1648'den 16 Eylül 1669'daki son teslim olmaya kadar, Dük Morosini'nin Osmanlı kuşatmasına karşı yirmi bir yıl sürdürdüğü direnmenin ana merkeziydi.

İstanbul'un alınmasından sonra Girit, İtalya'ya giden çok sayıda Bizanslı hocaya ev sahipliği yaptı. Böylece Batıdaki Rönesans için önemli bir itki görevi yapan Yunan Canlanmasına katkıda bulundu. Ancak Yunanca konuşan dünyaya yaptığı esas katkı, tam karşıt yönde hareket eden etkilerde bulunmaktadır. San Giorgio Kilisesinde toplanan Venedik'teki önemli bir Girit kolonisi, uzun bir süredir Yunan baskıcılığının ve yayıncılığının tarihinde etkin bir rol oynamıştı. Marucci'nin Aldine Press'inin rakibi, Giritli Venedikli Zacharias Kalliergis, Yunan harfleriyle ilk kitabı 1509'da çıkardı. Yine de Venedik yönetiminin son yüzyılında Girit, izini adanın sınırlarının ötesine bırakacak bir yaratıcılık patlamasına tanık oldu. Resim, müzik ve mimariye ek olarak, odak noktası konuşulan dilde yayımlanan Yunan edebiyatıydı. Girit lehçesini kullanan bir oyun yazarları okulu dini, komik, trajik ve pastoral konuların geniş bir yelpazesini kapsayan uyaklı beyitlerde bir eserler toplamı oluşturdular. Geodgios Chortasis'in (1545-1610) Erofili'si Mısır'da geçen bir trajedidir. Vitsentsos Kornaros'un (1553-1614) Erotokritos'u, Ariosto tarzında yazılmış bir aşk macerasıdır. Marinos Bounialis'in *Girit Savaşı*, Osmanlı kuşatmasında yaşanan olayları anlatan epik bir tarih kitabıdır.

Ω Κάστρο μου περιδοξο, τάχατες όσοι ζούνε
τάχατες να σε χλαισινε χαι να σ' απαζητούνε;
Έπρεπε όλ οι Κασιρινοι μαύρα για να βαστούσι
να χλαίγουνε χαθημερνό χι όχι να τραγουδούσι,
άντρες, γυναιχες χαι παιδιά χαι πάσα χορασιδα,
να δειχνου πως εχάσανε τέτοιας λαγής πατριδα.

(S.Aleksiyu 1969a:229)

(Ey benim şanlı Kastro'm, hâlâ yaşayanlar / senin için ağlıyorlar mı ve seni soruyorlar mı?/ Kastro'nun tüm insanları siyahlar giyinmeli / ve günlerce ağlamalı ve artık hiç şarkı söylememeli; / erkeklerin, kadınların ve çocukların ve her genç kızın / ne tür bir anavatanı yitirdiklerini anlamalarına izin verilmeli.)[1]

Kandiye, Kastro ve Rhethymno'daki tiyatrolar ve akademiler 1669'da aniden son buldu. Onunla birlikte kısa bir süreliğine "bağımsız, yenileştirici bir güç" konumuna erişen Venedik-Girit kültürünün ortak yaşamı da. Ancak Girtli sürgünler edebiyatla-

rını anakaraya götürerek kısa sürede halkın çok okuduğu yazarlar haline geldiler. Atinalı elitlerce küçük görülse de, on sekizinci yüzyıl kitap katalogları çok satıklarını göstermektedir. Gerçekten de Dionysius Solomos'un (1798-1857) ve İyonya Okulunun çalışmasından önce, Girit oyunları tek önemli halk repertuarını oluşturuyordu. Yunanlılara modern, okur yazar bir ulus olarak başlama fırsatını veren Girit Rönesansıydı.[2]

Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) İmparatorlukla prensler arasındaki yüzyıllık Alman çelişkisindeki perdelerden biri olarak görülebilir. Başka bir düzlemde, Katoliklerle Protestanlar arasındaki uluslar arası din savaşlarının uzantısı olarak da görülebilir; yine Avrupa'nın çoğu devletini ve hükümdarını ilgilendiren kıtasal güç savaşının önemli bir aşaması olarak da görülebilir. Bohemya'da Arşidük Ferdinand'ın destekçileriyle muhalifleri arasındaki bir kavgadan gelişti ve dört ayrı safhada tomurcuklandı. Savaşın en tanınmış tarihçilerinden biri "katılanların neredeyse tümü" diye yazıyordu, "fethetme şehveti veya inanç tutkularıyla değil korkuyla harekete geçmişlerdi. Barış istediler ve bundan emin olmak için otuz yıl savaştılar. Savaşın sadece savaş doğurduğunu o zaman öğrenemediler ve hâlâ da öğrenmiş değiller."[54]

1618-1623'teki Bohemya safhası, 23 Mayıs 1618'de bir Çek soyluları delegasyonu Prag'daki Hradçany Kalesine girdiğinde ve Habsburglu valiler Jaroslav von Martinitz ile Wilhelm von Salvata'yı yüksek bir pencereden gübre yığınına attıklarında (düşüşlerini yumuşatmıştı) başladı. Protestan kiliselerine son zamanlarda yapılan saldırıları, Arşidük Ferdinand'ın seçimsiz Bohemya tahtına talip olmasını ve onun 1609 tarihli Krallık Hoşgörü Antlaşmasını, *Majestatsbrief*'i sözümona ihlallerini protesto ediyorlardı. (Prag'ın bu şekilde pencereden fırlatılması iki yüz yıl önceki Husçu Savaşı ateşleyen olayın bilinçli taklidiydi.) O sıralarda Ferdinand imparatorluğun tahtına oturmak için kampanya yürütüyordu ve Almanya'daki dini barış sallanıyordu. Palatinat Seçici Prensi Friedrich'in liderliğini yaptığı Evangelist Birliğin, Bavyera Seçici Prensi Maximillian'ın liderliğini yaptığı Katolik Birlikle karşı karşıya gelişini Lutherci prensler hoşnutsuzlukla izliyorlardı. Sonunda Bohemyalı asiler Viyana'yı yağmaladılar ve Avusturya'da bir ayaklanma başlattılar. 1619'da Ferdinand imparatorluk tahtına oturduğunda, yerine Kalvinist Palatinat Seçici Prensini seçerek onu Bohemya Krallığı tahtından resmen indirdiler. Bu açık savaş demekti (Bkz. Ek III s. 1340).

7 Kasım 1620'de Prag yakınlarında geçen Büyük Bilahora Savaşında (Weissenberg veya Beyaz Dağ), Bohemya ordusu İmparatorluk güçlerince ezilip yenilgiye uğratıldı. Sonra korkunç bir intikamla Bohemya'nın yerli soylu sınıfı, idamlar veya müsaderelerle bastırıldı. Çek toplumunun resmen başı kesildi. Ülke sistematik bir şekilde Katolikleştirildi ve Almanlaştırıldı. Kalvinistler ülke dışına sürüldü. "Kış Kralı" kaçtı. Palatinat'daki toprakları İspanyol Alçak

Ülkelerinden itibaren istila edildi ve Bavyeralıların eline geçti. Prag'ın fatihi Imparatorluk generali Kont Tilly (1559-1632) Heidelberg'i kasıp kavurdu (1622) ve Kont von Mansfeld (1580-1632) idaresindeki Protestan güçlerinin peşinde Kuzey Almanya'yı boydan boya geçti. Mühimmatsız kalan ordular çekirge sürüsü gibi toprakların ürünüyle geçinmeye başladılar.

1625-1629'daki Danimarka safhası, Aşağı Saksonya Imparatorluk Meclisi Başkanı, Danimarka Kralı IV. Christian, sıkı baskı uygulanan Protestan dindaşlarını savunmak için kavgaya girdiğinde başladı. İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın yardımlarıyla desteklenen Christian, Bohemya'dan Katolik bir soylunun, Albrecht von Waldstein'ın ya da "Wallestein"ın (1583-1634) kurduğu yeni bir imparatorluk ordusuyla yetinmek zorunda kaldı. Elbe üzerindeki Dessau Köprüsü yenilgisinden sonra (1626), Protestan güçleri Transilvanyalı dostları Bethlen Gabor ile bağlantı kurmaya çalıştılar. Mansfeld, Silesya üzerinden ta Tuna'ya kadar yürüdü. Bunun ardından Mansfeld'le Neuhausel'de (Bratislava yakınlarında) ilgilendikten sonra tüm güçleriyle Protestan kuzeye karşı harekete geçme sırası Imparatorluk güçlerindeydi. Tilly, İspanyolların yardımıyla Alçak Ülkelere saldırdı. Wallenstein kendini "Baltık ve Okyanus Denizlerinin Generali" ilan ederek Brunswick, Aşağı Saksonya, Mecklenburg, Schleswig, Holstein, Jutland ve Stralsund'un eteklerine kadar Baltık sahilini işgal etti. Lübeck Antlaşmasıyla (1629) Danimarkalılar, kaybettikleri toprakların geri verilmesi karşılığında çekilmeye ikna edildiler. İade Kararıyla da Imparator Protestanlara Augsburg Barışından sonra kazanılan bütün kilise topraklarını teslim etmelerini emretti. Ordusunda Katolik olmayan birçok asker bulunan Wallenstein itiraz etti ve azledildi.

1628-1635'teki İsveç safhası, Gustavus Adolphus Stralsund'u tutmak için bir askeri birlik gönderdiğinde başladı. 1630'da Fransa ile yapılan Barwalde Antlaşmasıyla desteklenmiş olarak, ana İsveç ordusuyla sahneye çıktı ve Protestanların talihini büyük bir şevkle düzeltmeye girişti. 1631'de Imparatorluk güçlerince acımasızca yağmalanmadan önce Magdeburg'u ele geçirmeyi başaramadı, fakat Breitenfeld'de Tilly'yi ezdi ve Palatinat'a doğru ilerlemeye başladı. Orada kendisine daha önce Imparatoru destekleyen bir Lutherci olan Saksonya Seçici Prensi Johan Georg katıldı. 1632'de Bavyera'ya girdi. Münih ve Nuremberg kapılarını açtılar. İsveçlilerin Viyana'ya yürümeye hazırlanması ve Prag'daki Saksonlar yüzünden Imparatorun Wallenstein'ı geri çağırmaktan başka çaresi kalmadı. Leipzig yakınlarındaki şiddetli Lützen Savaşında (16 Kasım 1632) İsveçliler galip geldiler. Ancak Gustavus öldü; çıplak vücudu kafasında bir kurşun, yan tarafına saplanmış bir hançer ve uğursuz bir şekilde sırtında bir başka kurşunla bir ölü yığınının içinde bulundu. Böylece Protestan ülküsü Heilbronn Birliği tarafından yeniden canlandırılana kadar duraklamış oldu. 1634'te Wallenstein görüşmeleri açtı ve çabaları yüzünden kendini imparatorluğun aforozuna uğramış bularak suikastte öldürüldü. Imparatorluk güçlerinin Nordlingen'deki başarısından sonra, gücünü toparlamakta olan Imparator, Prag'da Lutherci prenslerle barış yaptı. İade Yasası geri alındı.

1631'de bir gün, Bavyera kenti Rothenburg-ob-der-Tauber imparatorluk ordusunca ele geçirildi. Geleneğe göre, General Tilly kasaba sakinlerinden biri çok büyük bir sürahi şarabı içip bitirinceye kadarlık sürede kasabanın yağmalanmasını emretti. Bunun üzerine *Bürgermeister* Heinrich Toppler sürahiyi dikip bitirdi, kasabayı kurtardı ve öldü. Onun başarısı Belediye Binasının Kaisersaal'inde günümüze kadar her yıldönümü Pazartesisinde sergilenen bir oyunda Der Meistertrunk'da anılmaktadır.

Bir köyün yaşadığı deneyim binlercesinin örneği olarak alınabilir. Ocak 1634'te yirmi İsveç askeri yemek ve şarap isteyerek Franconia'daki Linden'e daldı. Köydeki on üç kulübeden Georg Rosch'a ait birinin kapısını kırıp içeri girerek karısına tecavüz ettiler ve istediklerini aldılar. Kısa süre sonra köylüler tarafından tuzağa düşürüldüler ve elbiseleri çıkarılarak ganimetleri ve atları ellerinden alındı. Ertesi gün askerler dört kişiyi İsveçlilere saldırmaktan tutuklayan bir jandarmayla geri döndüler. Görevli daha sonra bir Finlandiyalı olan askerlerden birini Bayan Rosch'un tecavüzcüsü olarak belirterek, General Horn'a rapor verdi. Bundan sonra ne olduğu tam belli değildir; fakat kısa süre içinde köy metruk olarak kayıtlara geçti. Sakinlerinin nüfusu savaş öncesi sayıya 1690'a kadar ulaşmadı[55] [HEXEN].

1635-1648'deki Fransız safhası, Fransa, kalan Kalvinist üyeleri Prag Barışı kapsamı dışında bırakılan Heilbronn Birliğinin koruyucusu olduğunda başladı. Bundan sonra Richelieu'nün stratejisi ortaya çıktı. Fransa, İspanya'ya savaş ilan etti, İsveçlileri yanına kattı ve Alsace'ı istila etti. Savaş üç cephede, Alçak Ülkeler, Ren Nehri ve Saksonya'da gelişti. 1636'da İspanyollar Paris'e doğru ilerlediler, fakat yan taraflarından tehdit edildiklerinde geri çekildiler. 1637'de İmparator Ferdinand öldü ve barış umutları arttı. 1638'den itibaren Richelieu'nün Alman dostları kendisine Ren Nehri üzerindeki Breisach kalesini armağan ettiklerinde, Fransızların talihi iyice açıldı. Condé Prensi, genç Dük d'Enghien'in gelmesi (1621-1686) onlara Avrupa'daki en iyi generali kazandırdı. Ardennelerdeki Rocroi'da kazandığı şaşırtıcı zafer (1643) 1525'teki Pavia çarpışmasından sonra devam eden İspanyol askeri üstünlüğüne son verdi. 1644'ten sonra diplomatlar Osmabrück'deki Protestan delegelerle Münster'deki Katolik delegeler arasında mekik dokuyarak yoğun bir çalışmaya girdiler. Onlar tartışırken Fransızlar ve İsveçliler Bavyera'yı kasıp kavurdular.

Aynı anda iki bölüm olarak hazırlanan Westphalia Antlaşması sonraki yüzyıl ve ilerisi boyunca Orta Avrupa'da uluslararası düzenin temel planını oluşturdu. Hem Fransa'nın yükselmesini hem de Habsburgların Alman prenslerine boyun eğmelerini kayda geçirdi. Dini açıdan Kalvinistlere, Katoliklere ve Luthercilere verilen hakları tanıyarak Almanya'daki mücadeleyi sona erdirdi. 1624'ü kilise topraklarının iadesi için son tarih olarak belirledi; Katolik inancına ayrılan Yukarı Palatinat ve Avusturya Meclisinin mirasla alınmış topraklarının dışında kalan bölgelerde mezhep değişikliklerinin koşullarını hazırladı. Anayasa açısından Prenslere yabancı antlaşmaları imzalama hakkı vererek ve imparatorluğun çıkartacağı bütün yasaları Kurultay'ın onayına bırakarak onları çok güçlendirdi. Hem Bavyera hem de Palatinat'a seçicilik hakkı verilmesini teklif etti. Sayısız bölgesel konularda ise önde gelen bütün iddia

sahiplerine bir şeyler vermeye çalıştı. Hem İsviçre hem de Birleşik Eyaletler bağımsızlıklarını kazandılar. Hollandalılar Scheldt'in trafiğe kapalı tutulması taleplerinde başarılı oldular. Fransa ise arslan payını kaptı; yani Metz, Toul ve Verdun, Pinerolo, Güney Alsace'daki Sundgau ve Breisach'da yönetme hakkı, Philippsburg'da garnizon hakları ve on ayrı Alsace kentinin *Landvogtei* ya da "Savunma" hakkı. İsveç'e Bremen, Verden ve Stettin dahil Batı Pomeranya verildi. Bavyera Yukarı Palatinat'ı aldı; Saksonya Lusatia'yı ve Brandenburg Polonya sınırına kadar Doğu Pomeranya ile daha önceki Halberstadt, Minden ve Kammin piskoposluklarını ve Magdeburg'un "adaylığını" aldı. Mecklenburg-Schwerin, Brunswick-Lüneburg ve Hesse-Cassel'ın her birine birer lokma düştü. Son imzalar 24 Ekim 1648'de atıldı.

HEXEN

LEİPZİG'DE profesörlük yapan, Saksonya'nın en beğenilen hukuk uzmanlarının oğlu ve kardeşi Dr. Benedikt Carpzov (1595-1666), 1635'te cadılık davalarının nasıl görüldüğünü anlatan *Practica rerum criminalium* adlı kitabını yayımladı. İşkencenin birçok haksız suçlamayı kabul ettirdiğini onaylamasına rağmen, faydalı olduğunu da savundu. "Çok ileri bir yaşa kadar yaşayıp, Kitabı Mukaddesi elli üç kez okuduğu, her hafta Kudas ayininc katıldığı... ve yirmi bin kişinin ölümünü hazırladığı methedilmeye değer hayatına bakacaktı."[1] Carpzov Protestandı ve Avrupa'nın önde gelen cadı avcılarındandı.

Birkaç yıl önce Franconia'daki Bamberg'in belediye başkanı Johann Julius, bir cadı ayinine katıldığı için ölüme mahkûm edilmiş olarak kent zindanında yatıyordu. Prensliğin cadı mahkemelerinde "kuşkulu bir yumuşaklık" gösterdiği için zaten yakılmış olan Şansölye tarafından ihbar edilmişti. Fakat duruşmaların ayrıntılı bir hikâyesini kaçırıp kızına aktarmayı başardı. "Benim en sevgili çocuğum... bunların hepsi sahtekârlık ve uydurma, o yüzden Tanrı bana yardım etsin... Bir şey söylenene kadar asla işkence etmeyi bırakmıyorlar... Eğer Tanrı gerçeği gün ışığına çıkartmak için hiçbir yardım göndermezse, bütün soy yakılacak."[2] Bamberg'in Katolik Prens Piskoposu II. Johan Georg Fuchs von Dornheim'ın Kitabı Mukaddes'teki metinlere göre donatılmış bir işkence odasıyla her şeyi tamam olan bir cadı evi vardı. On yıllık dönemi boyunca (1623-1633) altı yüz cadıyı yaktığı söylenir.

Avrupa'da cadı çılgınlığı periyodik doruklarından birine ulaşmıştı. İngiltere'de Lancashireli Pendle Cadıları 1612'de adalet önüne çıkarıldı. Polonya'da Kalisz'de gerçekleşen bir yargılamanın kayıtları aynı yıl içinde yapılan uygulamaları ayrıntılarıyla ortaya koyuyordu:

> Çıplak, üstü ve altı traş edilmiş ve kutsal yağ sıvanmış durumda, yere değmeden tavandan asılı olarak Şeytanı yardıma çağırdı ve elleri, ayakları bağlı "bazen hasta insanlara otlarıyla banyo yaptırdığının dışında hiçbir şey söylememeyi istiyordu. Gerilip işkence

> edildi ve Tanrı bilir masum olduğunu söyledi. Mumlarla yakıldı, masum olduğunun dışında hiçbir şey söylemedi. Aşağıya indirildi ve Teslisin Yüce Tanrısı önünde masum olduğunu söyledi. Pozisyonu değiştirilip tekrar mumlarla yakıldı ve Ah! Ah! Ah! diye bağırdı. Tanrı aşkına Dorota ve değirmencinin karısıyla gerçekten gittiğini söyledi... Bundan sonra itiraflar kabul edildi."[3]

Kırsal kesimde köylüler genellikle işlerini kendileri hallediyorlardı. Eğer ceza sandalyesine bağlanıp suya batırılan kuşkulu bir cadı boğulursa belli ki suçluydu. Eğer yüzerse masumdu.

Cadılığın karanlık sanatları üzerine birçok uzman araştırma yapıldı. Bunlar arasında Jean Bodin'in *De la démonomanie des sorciers*'si (1580), Lorraine'de Nicholas Remy'nin Daemonolatreia'sı (1595), 1600'de Louvain'de basılan Martin del Rio SJ'nin büyük ansiklopedisi ve İskoçya'da Kral James'in Demonologie'si (1597) bulunuyordu. Süpürge saplarında gececiyin uçmaları, büyülerin ve beddualarının doğasını ve etkilerini, cadı kazanlarının menülerini ve hepsinden önce cadı ayinlerinde düzenlenen cinsel orjileri tartışıyorlardı. Burada Şeytanın ya sakallı kara bir adam ya da kuyruğu altından öpülmekten hoşlanan "kokan bir keçi" veya karakurbağa olarak ortaya çıktığı söyleniyordu. Kadın cadılara yarar sağlayarak kâbus, karabasan veya erkek cadılara yarar sağlayarak geceleri rüyalarına girip onlarla cinsel ilişkiye giren dişi şeytan olabilirdi. Bazen de İsveç'teki Blakulla Koruluğu veya Harz'daki Blocksberg Dağının doruğu gibi adı kötüye çıkmış yerlerde toplanan kalabalık genel meclislere veya Navarre'daki La Hendaye'de Aquelarre'lara sadık beşinci kolu yardıma çağırıyordu.

Cadı çılgınlığı beraberinde birçok sorun getirdi. Tarihçiler, Rönesans ve Reformasyon Çağının bu konuda sözümona Karanlık denen Çağlardan neden bu kadar kötücül olduğunu, hümanizm ve bilim devriminin sözümona karşıt yönde çalıştığı bir zamanda hurafelerin bu kadar güçlendiğini açıklamak zorundadırlar. Bunu genellikle dini çelişkinin patolojik etkilerine atfederler. Tarihçiler ayrıca neden belirli ülkelerin ve bölgelerin, özellikle de Almanya ve Alplerin bundan etkilendiğini ve Kral IV. ve I. James gibi en ateşli cadı avcılarının neden en eğitimli kişiler ve bilinç seviyesinde zamanlarının en Hıristiyan insanları arasında yer aldıklarını açıklamak zorundadırlar. Ve önemli bir karşılaştırma daha yapılabilir: Cadı avcılığının kolektif histerisi ve sahte ihbarlarının, Yahudi avlamaları ve Komünist temize çıkarmalarla çok ortak yanı vardır |DEVIATO| |HASAT| |POGROM|.

Bu çılgınlık 1484 tarihli papalık tebliğinden on sekizinci yüzyılın başına dek üç yüz yıl boyunca hüküm sürdü ve milyonlarca masumun hayatına mal oldu. İlk eleştirel protesto işaretleri zulümlerin özellikle fanatikçe uygulandığı Bavyera'daki Cizvitler arasında, özellikle de Friedrich Spee'nin Cautio criminalis'i (1631) ile kendini gösterdi. Avrupa'da son cadı yakmaları İskoçya'da 1722'de, İsviçre ve İspanya'da 1782'de, Prusya işgali altındaki Poznan'da 1793'te gerçekleşti. Bu tarihe gelindiğinde cadı yakmak yasadışı sayılıyordu. Lancashire Cadılarının sonuncusu Mary Nutter 1828'de doğal bir şekilde öldü.

Son yavaş yavaş geldi. Savaşın başladığı Prag'da çarpışmalar hâlâ devam ediyordu. Rahipler, öğrenciler ve kentliler Karl Köprüsünü beklenen bir İsveç saldırısına karşı tahkim ediyorlardı. Ancak sonra dokuz günlük bir gecikmeyle Barış'ın haberi geldi. "Kilise çanlarının sesi son top gürlemelerini bastırdı."[56] Ancak birlikler evlerine gitmedi. Orduların talep ettiği tazminatları belirlemek üzere 1650'de Nuremberg'de ikinci bir kongre yapılmak zorunda kalındı. İspanyollar İmparatorun karşılık olarak Besançon'u teklif ettiği 1653 tarihine kadar Palatinat'daki Frankenthal'de bulunan garnizonlarını tuttular. Son İsveç askerleri 1654'e kadar ayrılmadı. Westphalia'daki delegeler savaşa şimdiden "Otuz Yıl Savaşları" adını takmışlardı. Aslında Donauworth'deki ilk şiddet hareketinden sonra savaş kırk yedi yıl sürdü.

Papa X. Innocentius ise deliye dönmüştü. Seçilmesini veto etmeye kalkışan Kardinal Mazarin'in ömür boyu düşmanı olarak, Fransa ve Protestanlara tanınan ayrıcalıklar hiç hoşuna gitmemişti ve Münster'deki papalık elçisine anlaşmanın iptal edileceğini haber vermesini emretti. Kısa *Zelus domus Dei*'sinde (1650) Antlaşmayı "hükümsüz, boş, geçersiz, günahkâr, haksız, lanetli, melun, budalaca ve her zaman için tüm anlamlardan yoksun" olarak tanımladı. Öfkesinin ardında yatan şey, birleşmiş Hıristiyanlık âlemi umutlarının sonsuza dek yıkıldığını fark etmesiydi. Westphalia'dan sonra artık "Hıristiyanlık"tan söz etmeye dayanamayanlar onun yerine "Avrupa"dan söz etmeye başladılar.

Almanya bomboş kalmıştı. Nüfus yirmi bir milyondan aşağı yukarı on üç milyona düşmüştü. İnsanların üçte biri ile yarısı ölmüştü. Magdeburg gibi bazı kentler tümden yıkılmıştı. Koca mahallelerin tüm sakinleri, onların çiftlik hayvanları ve kaynakları kaybolmuştu. Ticaret tümüyle durma noktasına gelmişti. Bütün bir yağma, açlık, hastalık ve sosyal karışıklık kuşağı öyle bir felakete neden olmuştu ki, sonunda prensler serfliği yeniden başlatmak, belediyelere tanınan özgürlükleri kaldırmak ve bir yüzyılın gelişimini hükümsüzleştirmek zorunda kaldılar. İspanyol, İsveç, İtalyan, Hırvat, Finli ve Fransız askerlerin kişisel sömürüleri insanların ırksal yapısını değiştirmişti. Alman kültürü öyle sarsılmıştı ki, sanat ve edebiyat tümüyle yabancı, özellikle de Fransız modalarının büyüsü altındaydı.

Almanya'nın stratejik konumu çok zayıfladı. Şimdi Ren Nehrinin orta bölümünü Fransızlar tutuyordu. Almanya'nın üç büyük nehrinin ağızları (Ren, Elbe ve Oder) sırasıyla Hollandalılar, Danimarkalılar ve İsveçliler tarafından tutuluyordu. İmparatorluğun ortak çıkarı daha büyük Alman devletlerinin ayrı çıkarlarına bağlıydı: Yani Avusturya, Bavyera, Saksonya ve Brandenburg-Prusya. Yoksulluğun yanında aşağılanma kol geziyordu. Bazı tarihçiler bunu daha sonraki bir çağın iyileşmesinden tomurcuklanan çok tehlikeli Alman gururunun tohumlarını tek başına besleyebilen umutsuzluk toprağı olarak görmüşlerdir. Döneme çağın mucizesi olarak başlayan Avusturya birçok diğeri arasında sıradan bir Alman devleti olma konumuna düşürülmüştü.

Ancak 1648'i izleyen yıllarda Almanya sefalet çekmekte yalnız kalmadı. İspanya, Portekiz ve Katalonya isyanlarıyla boğuşuyordu. İngiltere'nin İç Savaşın acıları ve İrlanda ile İskoçya'nın sorunlarıyla başı dertteydi. Fransa, Fron-

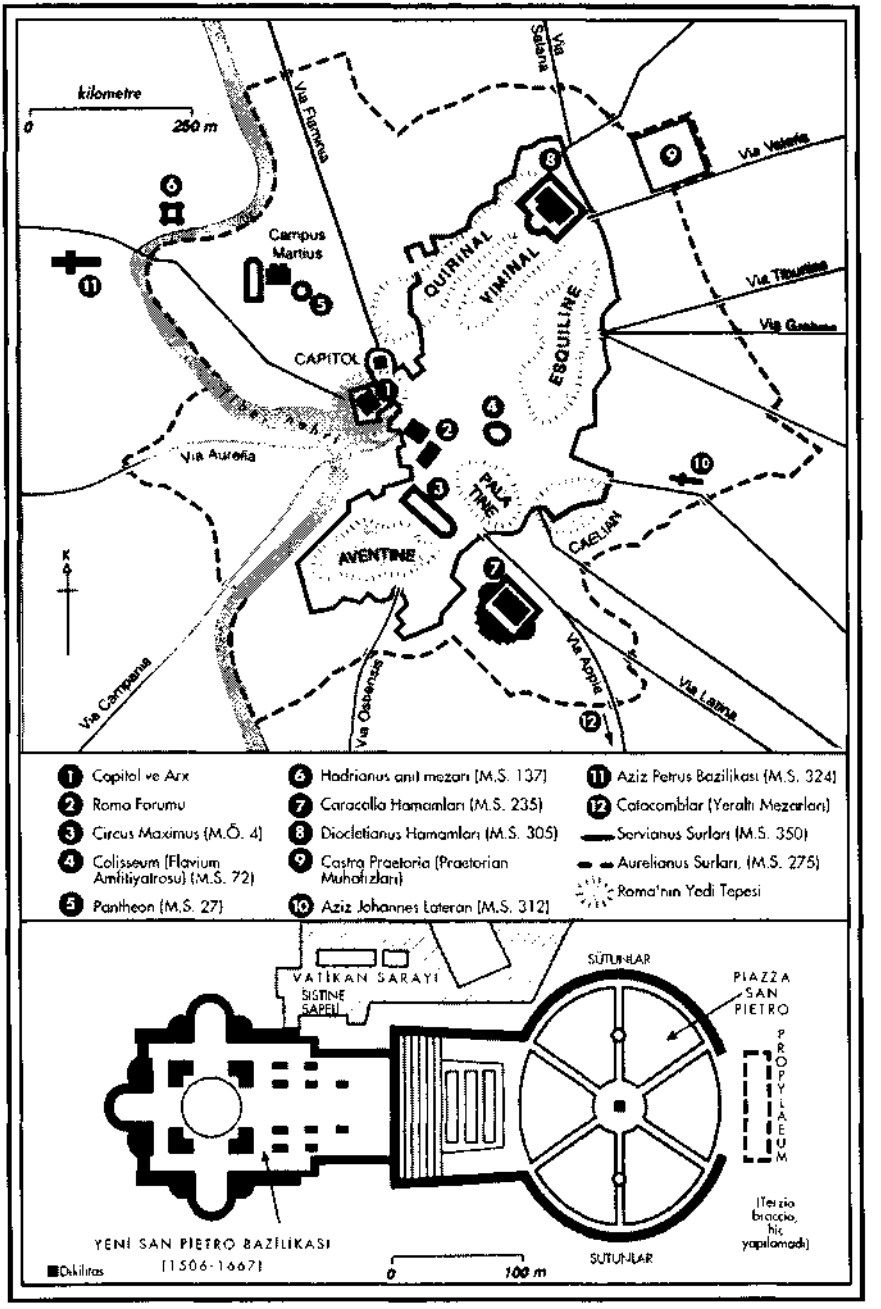
de tarafından sallanıyordu. Polonya-Litvanya, Kazak isyanı, İsveçlilerin "Nuh Tufanı" ve Rus savaşlarıyla parçalara ayrılmıştı. Felaketlerin bu şekilde art arda sıralanması genel bir "on yedinci yüzyıl krizinden" söz edilmesine yol açtı. Bütün Avrupa'yı içine alan bir feodal sistemin varlığına inananlar, tüm Avrupa kapitalizminin artan acılarının neden olduğu bir tüm Avrupa sosyopolitik devrimi tarafında tartışma eğilimindedirler. Bazıları da tam aksine çevredekilerin merkezin artan taleplerine şiddetle tepki verdiği bir "modern devlet krizi"ni yeğlemektedirler. Diğerleri ise bütün bunların bir rastlantı olabileceğini söylüyorlar.

Roma, 19 Şubat 1667. Papalık mimarı Gianlorenzo Bernini (1598-1680) San Pietro meydanının çevresini kuşatan ve bitirilmek üzere olan büyük üstü kapalı sütunlar dizisinin üçüncü ve son bölümü için çizimlerini sundu. Sütunların bu *terzo braccio*'suna, yani üçüncü koluna, üstünde bir saat kulesinin bulunduğu dokuz çıkma ile ayrı bir *propylaeum* ya da "giriş kapısı" formu kazandırılmasını teklif etti. Bu kapı San Pietro'nun ön cephesinin merkezindeki noktanın tam karşısına, meydanın girişine yerleştirilecekti (Bkz. Harita 17 s. 615).

On iki yıl önceki orijinal planlara eşlik eden giustificazione ya da "teklifin tartışılmasında", Bernini San Pietro Meydanının tasarımını ve simgeselliğini açıkladı. Meydan kiliseye bir yaklaşma yolu, papalığın takdislerini alan kitlelerin toplanma yeri ve kutsal alana bir sınır olacaktı. Sütunlar dizisi ise sütunlardan çok boşlukların yer aldığı işlenebilir bir düzenlemeyle yayaların gezinmesini kolaylaştıracak ve fiziksel engel duygusunu kaldıracaktı. Sert havalarda yapılan toplantılara korunma sağlayacak şekilde, üstü sürekli bir *pediment* ile kapatılacaktı ve *pediment*'in üstünde azizlerin komünyonunu gösteren bir heykel halkasıyla süslenecekti. Katedral ön avlusunun düz kenarlarının ötesine inşa edilen iki yarı daire şeklindeki kolu, Bernini tarafından özellikle tüm insanlığa rahatlık sunarak "Ana Kilisenin açılan kollarına" benzetildi. Teklif edilen *propylaeum*, Kilisenin dışarı uzanmış kollarının aşırılığını birleştirerek bir dua esnasında kenetlenmiş ellerin yerini alacaktı.

Ancak ne rastlantıdır ki inşaat işlerini yöneten *Congregazione della Reverenda Fabbrica* kardinallerinin başka fikirleri vardı. *Piazza*'nın yaya yolu ve ikinci bir çeşmenin inşaatına yetki verdikleri halde, *propylaeum*'a izin vermediler. Kısa bir süre sonra Bernini'nin hamisi olan hasta papa öldü ve *terzo braccio* hakkında bir daha hiç karar alınmadı. "Hıristiyan evreninin amfitiyatrosunun" kapanması tamamlanmadan kalmıştı.[57]

Kilisenin boyutlarının gerektirdiği gibi, meydan çok büyüktü. Ana revaktan batı girişine kadar toplam uzunluğu üç yüz otuz dokuz metreydi: maksimum genişlik ise iki yüz yirmi metreydi. Bu haliyle yüz bin kişilik bir kalabalığı rahatlıkla barındırabilirdi. Birleştirilen alanların şekli, karmaşık da olsa son derece uyumluydu. Cephenin önünde yer alan, yükseldikçe sivrilen dört kenarlı sütun dizisinin kolları arasında bir elipse açılıyordu. Tümüyle sütun dizisi iki yüz seksen dört Dorik sütun ve dörtlü sıralar halinde düzenlenmiş sek-

Harita 17.
Antik ve Modern Roma

sen sekiz paralelkenar duvara yapışık sütundan oluşuyordu. İyonik sütun saçaklıkları doksan altı heykeli taşıyordu, ayrıca ön avlunun galerilerinde kırk dört tane daha vardı. Kırk bir metre uzunluğunda, 1586'da dikilen Heliopolis Dikilitaşı elipsin odak noktasında bırakılmıştı. Her iki tarafında, biri Maderna'nın (1614), diğeri 1667'de Bernini'nin yaptığı dairesel çeşmeyle destekleniyordu.

Bernini'nin sütunlar dizisinin inşaatı San Pietro'da yüz altmış bir yıldır devam eden bir yeniden inşa programını sona erdirdi. Bu program, tüm Karşı-Reform hareketini içine alan eserler içeriyordu. 1506'da bir başlangıç yapıldıysa da, bazilikanın (dikdörtgen şeklindeki kilise) ilk mimarı Bramante'nin çizdiği büyük planının büyük bölümü, on altıncı yüzyıl boyunca sadece kâğıt üzerinde kaldı. Michelangelo'nun kubbesi 1590'da tamamlandı. Ondan sonra bile kilisenin diğer bölümlerinden yüksek olan uzun ve dar orta kısmı yoktu; ve Constantinus'un dördüncü yüzyıl bazilikasının kalıntıları hâlâ eski meydanı bloke ediyordu. Carlo Maderno eski bazilikanın yıkılması, yeni bir revak ve cephenin 1615'te Paskalyadan önceki Pazar günündeki büyük açılışa yetişecek şekilde inşaası için 1605'e kadar emir vermedi. Genç Bernini, Maderno'nun cephesine 1620'lerde iki azametli *campanili* ya da çan kulesi eklediyse de, sonunda bunların yirmi yılda yıkıldığını gördü. 1628'de baş mimar olarak atanarak, 1655'e kadar kalan "büyük rütbeleri" alamadı. Scala Regia (Vatikan Sarayına çıkan ana merdiven), San Pietro'nun Tahtı ve sütunlarıyla yeni Meydan, Bernini'yi sonraki on iki yıl boyunca meşgul etti.[58]

Bernini'nin yaşadığı zamanlarda Roma, Kilisenin sanatının ve siyasetinin büyük aristokratik klanların tutkuları, tüccar ve zanaatkârların çabuk gelen zenginliği ve pleblerin zorlu yoksulluğuyla birleştiği bir entrika ve faaliyet kovanıydı. Bernini Giordano Bruno'nun yakılmasını duymuş olabilirdi ve Galileo yargılaması sırasında oradaydı. Kuşkusuz papalık Devletlerinin çöküşünü ve papaların dini savaşlara müdahele etmedeki eksikliklerini seyretmişti. Belki Tiber'i sele uğramışken gördü (en muhteşem resimlerinden birine esin kaynağı oldu); veba salgınlarına ve kentlilerin hep artan vergilerden yakınmalarına tanık oldu:

> Han' fatto piu danno
> Urbano e nepoti
> Che Vandali e Gothi,
> A Roma mia bella.
> O Papa Gabella!
>
> (Bu Tuz Vergisinin Papası Urbanus ve "yeğenleri" benim güzel Roma'ma Vandallerden ve Gotlardan daha fazla zarar verdi.)[59]

Kilisenin bu kadar çok zorluk arasında böylesine bir görkemi nasıl desteklediği şaşırtıcıdır.

Bernini altmış sekiz yaşındayken her kalıba giren yeteneklerinin doruğundaydı ve yaratıcılığını göstermek için hâlâ önünde bir on yıl vardı. Papanın hizmetinde bulunan ve birçok eserin yanı sıra Piazza di Spagna'daki "gemi çeşmeyi" tasarlayan bir mühendis-mimarın, Pietro Bernino'nun oğluydu. Sekiz yaşındayken babasıyla Roma'ya geldiği günden beri kentin anıtlarını her gün gördü ve kardinaller ve zengin hamilerle samimi bağlar kurdu. Kişisel olarak Borgheselerden V. Paulus'dan (1605-1621) Odaleschilerden XI. Innocentius'a kadar (1676-1689) sekiz papayla tanıştırıldı. V. Paulus, Bernini'nin babasına şöyle dedi: "Biz bu çocuğun kendi yüzyılının Michelangelo'su olmasını umuyoruz." VIII. Urbanus ise (1623-1644) ona "Cavaliere, Kardinal Matteo Barberini'yi şimdi Papamız olarak görmek senin iyi talihin. Fakat biz Cavaliere Bernini'nin bizim papalık hizmetimiz sırasında yaşadığını gördüğümüz için çok daha talihliyiz" demişti. VII. Alexander (1655-1667) onu Vatikan'a çağırdı ve idaresinin ilk akşamında San Pietro'da yapılacak son çalışmalar için onu görevlendirdi.

Bernini iltifatların karşılığını vermeyi başardı. XIV. Louis'nin model olarak hareketsiz durmasından memnun olarak şöyle dedi: "Efendim, her zaman büyük sorunlarda harika olduğunuzu biliyordum. Şimdi küçük sorunlarda da harika olduğunuzu biliyorum." Ve hanımları nasıl pohpohlayacağını da biliyordu. "Bütün kadınlar güzeldir" diye ilan etti bir kezinde. "Ancak İtalyan kadınlarının derisinin altında kan akar, Fransız kadınların derisinin altında ise süt."

Bernini'nin mesleği heykeltıraşlıştı. Çok erken yaşlardan itibaren en şaşılacak yetenek ve zanaatkârlık başarılarına imza atmıştı. *Aenea, Anchise e Ascanio* (1618-1619) gibi daha yaşlı bir adamı omuzlarında taşıyan kaslı bir figürün portresini yaptığı ilk önemli eserlerini on yaşlarında verdi. Gerçeği cesur bir formda çıplak bir kadın figürüyle resmedildiği VII. Alexander'ın olağanüstü mezarı gibi, son eserlerinin altmış yıl sonra bile hâlâ inşaası sürüyordu. Çalışmasında gerçekçilik ve fantezinin rekabet eden niteliklerinden doğan bir gerilim kendini gösteriyordu. Taşları yaptığı portreleri insanı şoke edecek kadar gerçekti: Monsignor Montoia'nın büstünün açılışında Papa heykele dönerek şöyle dedi: "İşte bu Monsignor", sonra da Montoia'ya dönerek: "ve bu da şaşırtıcı benzerlik." Dramatik pozlar, dinamik beden, yüz hareketleri ve hep orijinal olan tasarımlar ruhani gücü en basmakalıp konulara bile taşıyordu.[60]

İlk biyografiyi yazan uzman Filippo Baldinucci'ye göre Bernini iki yüce erdeme sahipti: deha ve cüret. "En büyük özelliği yetersiz ve uygun olmayan şeylerden güzel olanı yaratmaktı." Hepsinden de öte geleneksel olmayandan hiç korkusu yoktu. "Bazen kural dışına çıkmayanlar" dedi, "asla bu kuralları aşamazlar."

Bernini'nin heykellerinin katoloğu birkaç yüz eser içerir. En iyi bilinenler arasında Van Dyck'in bir resminden yapılan İngiltere Kralı I. Charles'ın (1638) ve Fransa Kralı XIV. Louis'nin portreleri (1665), *Proserpina'nın Kaçırılması*, mancınığı germek için geriye doğru bükülmüş *Davud, Aziz Teresa'nın Vecdi, Beata Albertoni'nin Ölümü, Zamanla Ortaya Çıkan Gerçek* ve ölüm meleğinin bir tarih kitabı yazarken gösterildiği VIII. Urbanus'un mezarı bulunur.

Ancak heykeltıraşlık sadece Bernini'nin başlama noktasıydı. Bütün sanatların en geniş şekilde koordinasyonunu gerektiren sanatsal kompozisyonlara girmesini sağladı. Uzmanlık alanı dekorasyon, resim ve heykelin yanı sırna mimariyi de kapsıyordu. San Pietro'da bu, her noktada gözükmektedir: yüksek mihrabın Baldacchino'sundaki fantastik bir şekilde dizilen bronz direklerde; kubbeyi destekleyen kemerlerin dekorasyonunda; ön kapının üzerindeki yarım kabartmada ve kemer altının çok renkli mermer zemininde; özel ayin şapelinin lacivert taşından sayvanda, yani "Hıristiyanlığın en büyük tapınağında kutsalların en kutsalı"ydı.

Bernini'nin Roma kentine yaptığı cömert katkılar en az kırk beş büyük binaydı. Triton'un üç yunus tarafından yüksekte tutulan daha geniş bir kabukta otururken helezoni sedef bir kabuktan bir su fıskiyesi fışkırttığı muhteşem *Fontana del Tritone*'yi (1643) inşa etti; Piazza Navona'daki dünyanın dört büyük nehrini simgeleyen (Nil, Ganj, Tuna ve Plate) *Fontana di Trevi*'nin ortak mimarıydı. İnancın yayılması Kolejinin ön cephesini, S. Andrea di Monte Cavallo Cizvit Kilisesini, Castelgandolfo'nun kent kilisesini inşa etti. Quirinal ve Chigi saraylarını ve Civitavecchia Silahanesini restore etti.

Çağdaşlarının gözünde Bernini'in en çok takdir edilen yetenekleri perspektif kullanma sanatındaydı. Kahramanlara layık bir anlayışla sahnelenen oyunlara, eski tarzdaki aktörlerin maske giydiği piyeslere, karnavallara ve alaylara büyük bir yenilikçi enerji konuluyordu, ama bunların hiçbir kaydı kalmadığından, bundan sonra gelen kuşaklar bu durumdan zararlı çıkıılar. 1661'de Fransa kralının en büyük oğlunun doğumunu kutlayan bir havai fişek gösterisi için S. Trinita del Monte tepesini dekore etti. 1669'da Girit'in savunmasını göstermek için ünlü bir şovu organize etti. Tor' di Nona tiyatrosunda (1670-1676) Corelli ve Scarlatti gibi piyes yazarları, sahne tasarımcıları, aktörler ve bestecilerle çalıştı. Tiyatrallikten genellikle Barok ruhu olarak söz edilir. Bu anlamda Bernini, bu tarzın en ruh dolu uygulayıcısı olarak anılmalıdır.

Bernini'nin hataları az da olsa yaralayıcıydı. San Pietro'nun çan kulelerinin yıkılması X. Innocentius'un dönemindeki rakip danışmanların kötü niyetine bağlanmalıdır. Ancak 1665'te Fransa'ya kaçmasının fiyaskosu daha az açıklanabilir bir durumdur. Proje, onu bir mektupta "tüm dünyanın hayranlığı" olarak tarif eden Colbert'den gelen methedici bir davetiyeyle başladı. Bernini, yanına Louvre ile Tuileries arasındaki boşluğu doldurmak için Colosseum'un benzeri olarak yapılacak bir amfitiyatro binasının inşaaatının planlarını da alarak Fransa'ya gitti. Ancak planlar reddedildi ve altı ay sonra eve döndüğünde kederini dağıtan tek şey XIV. Louis ile yaptığı neşeli sohbetlerin anısıydı. Kariyerinin sonunda, San Pietro geçitinin altındaki kemer payandalarının taşlarında çatlaklar görülmeye başladığında, hatadan Bernini sorumlu tutuldu. Baldinucci de bu suçlamaların haksızlığını göstermek için kitabını yazmayı düşünmüştü.

1667'de Papa VII. Alexander neredeyse tam olarak Bernini'nin çağdaşıydı. Kardinal Fabio Chigi olarak kariyer sahibi bir diplomattı. 1640'larda Kolonya'da Papalık Elçisi olarak hizmet verdikten sonra, Protestanlara tanınan bütün ayrıcalıklara karşı çıkarak ün yaptığı Otuz Yıl Savaşlarının sona erdirilme

anlaşmalarında Vatikan'ın baş arabulucusuydu. Bernini'nin "iyi bir din sapkını olmaktansa kötü bir Katolik olmak daha iyidir" diyen alaylı şakasını tümüyle onaylıyordu. Azizlik mertebesine yükselttiği St François de Sales'in bağımlısıydı, Cizvitlere dostça davranıyordu ve Jansenizm'e karşı sert bir çizgi izlemişti. Kısaca tam bir Karşı-Reform papasıydı. Aynı zamanda büyük edebi ve sanatsal inceliğe ulaşmış bir insandı. Latin bir şair olarak kitapları basıldı, kitap koleksiyoncusuydu ve bütün sanatların kararlı hamisiydi. Papa olup da onu doruğa çıkartmadan önce, daha devlet sekreteriyken Bernini'ye Chigi konutlarının yapımında zaten iş vermişti.

Roma'nın önde gelen patronu olarak Alexander'ın en önemli düşmanı kuşkusuz eski İsveç Kraliçesi Christina'ydı. Alexander'ın seçilmesinden sonraki Aralık ayında Roma'ya gelen Christina, o çağda Katolikliği seçenler arasında en ünlüsüydü. Güçlü bir entelektüel olarak, Palazzo Riario'yu bir zekâ ve zevk salonuna ve Kardinal Azzelino'nun squadro volante'si (eylem grubu) aracılığıyla kilise entrikalarının yatağına dönüştürdü. Lezbiyen eğilimleri ve Descartes'ı ilk olarak etkileyen ussal türde Katolikliğe olan özlemiyle, Alexander'ın püriten Romasına pek uymuyordu.

Roma'dan bakıldığında Hıristiyanlık üzücü bir geçiş devresine ulaşmıştı. 1660'lara gelindiğinde Protestanlığa karşı yürütülen uzun mücadele pata durumuna gelmişti. Ortodoksları yanlarına alma umutları kaybolmuştu. Fransa'nın dışında bütün önde gelen Katolik güçler düzensizlik içindeydi ve Fransa, Portekiz gibi Papa'nın otoritesine karşı sessiz isyanını sürdürüyordu. I. Leopold'ün idaresindeki İmparatorluk tahrip edilmiş ve nüfusu boşalmıştı: Polonya-Litvanya'da da durum aynıydı; İspanya ise iflas etmişti.

Kuzey Avrupa'da tüm çelişkiler Roma'ya atıfta bulunmadan gelişti. İngiltere Breda Antlaşması sonucunda Hollanda ile barış yapar yapmaz, Fransızlar İspanyol Flandre'ında savaşa girdiler. Restorasyon İngilteresi zaten vebadan ve Dryden'in *Annus Mirabilis*'inde anılan Büyük Londra Yangınından yeni kurtulmuştu. Doğuda Andrusovo'da Ortodoks Eski Ruslar, Polonya'yı Ukrayna'yı kendilerine terke zorluyorlar ve dengeyi sonsuza dek bozmakla tehdit ediyorlardı. Yeni bağımsızlığına kavuşan Prusya önde gelen Protestan askeri güç olarak İsveçlileri yerinden etmeye niyetli gözüküyordu.

Balkanlarda ve Akdeniz'de Türkler yükselişe geçmişlerdi. Venedikliler Kandiye'deki son Girit mevzilerine sıkıca tutunuyorlardı (Heraklion). İtalya'nın geri kalan bölümü gibi Papalık Devletleri de dramatik bir ekonomik çöküşteydiler. Bernini'nin fantezilerini ve Venedik'e giden para yardımlarını ödemek için nasıl kaynak buldukları anlaşılmaz durumdaydı. Katolik Roma tüm görkemi içinde somut bir şekilde büyük günlerinin sonuna yaklaşıyordu.

Vatikan'ın Fransa ile tartışmasının altında sonraki Kardinal Mazarin'in şikayetleri yatıyordu. Mazarin *bête noire*'ı Paris Başpiskoposu Kardinal de Retz'e korunma sağladığı için Roma'yı affedemedi. Farnese ve D'Este'nin Papalık Devletlerindeki mülkleri konusunda girdikleri ihtilafta yardımcı olarak intikamını aldı. Neden olduğu zarar yüzünden, kardinallerin yurtdışında daimi ikametgâh edinmeleri için mahkemenin iznine gerek duydukları idddiasıyla,

VIII. Alexander'ı seçen 1655 tarihli Kardinaller Meclisine alınmadı. XIV. Louis Mazarin'in ölümünden sonra kan davasını sürdürmeyi seçmişti. Roma'daki Fransız elçiliğinin dokunulmazlığının ihlal edildiği bahanesiyle, Papalık Elçisini Paris'ten dışarı attı ve Avignon'u işgal etti. Talihsiz Alexander aşağılanarak özürlerini sunmak ve Roma'da üzerinde Papanın kendi hizmetlilerinin suçlarının kabul edildiği bir yazı bulunan bir piramit dikmek zorunda kaldı. Bernini'nin Versailles'a yaptığı beyhude ziyaretten sonra 1665'te Vatikan'ın hissettiği aşağılanma yüzünden ilişkiler düzelmedi. Bernini, Louis ile büyük bir başarıya imza atmış olmalı: Oturumların biri sırasında Kralın perukasını ayıtarak *la modification Bernin* olarak bilinen yeni bir saç modası yarattı. Ancak politika ve dinde olduğu gibi zevklerde de, Fransa'nın kendi yoluna gitmekte kararlı olduğu hiç kimsenin gözünden kaçmadı. Vatikan *Huguenot*'lara yapılan zulme karşı çıktığında Versailles bunu hiç dikkate almayacaktı.

Edebiyatta 1667 yılı hem Racine'in *Andromaque*'ının hem de Milton'un Kayıp Cennet'inin basılmasını gördü. Eski Troya kentinde geçen birinci kitap, Fransız edebiyatının üstünlüğünü olduğu kadar klasik geleneğin devam eden canlılığını doğruladı. İkincisinin eşsiz uyumu Hıristiyanlık konularının kalıcı çekiciliğini doğruladı:

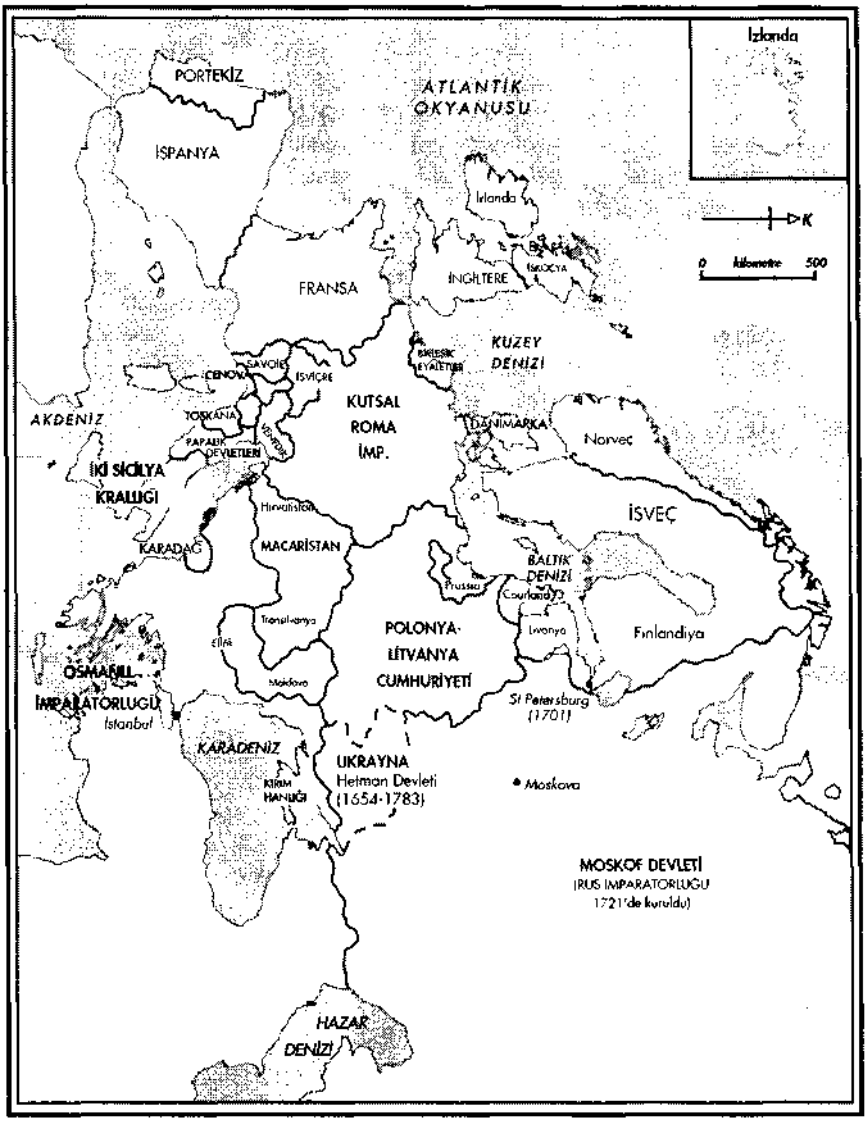
İnsanın ilk itaatsizliğinden, ölümcül tadı
Dünyaya ölüm getiren ve Cennetin kaybıyla
Bütün kederimize neden olan
O yasak ağacın meyvesi;
Ta ki daha büyük bir adam bizi düzeltene
Ve mutluluk dolu yeri yeniden kazanana dek
Şarkı söyle Cennet Perisi
Böylece bu tartışmanın en yüksek noktasında
Tanrının sonsuz inayetini söyleyebilir
Ve Tanrının insana yaptırdıklarını haklı çıkartabilirim.

Bernini'nin yaratıcı çağdaşları mümkün olan her aşamada değişik kariyerleri sürdürüyorlardı. Amsterdam'da Rembrandt, *Yahudi Gelin* ile son önemli tuvalini boyuyordu. Madrid'te Murillo Kapüsenlerin Kilisesi için yirmi iki taneden oluşan bir dizi resimle meşguldü. Paris'te Claude Lorrain, *Europa*'yı yaptı. Londra'da Büyük Yangının başlangıcında Christopher Wren harika kilise serilerini planlıyordu ve Richard Lower ilk insan kanı naklini yapmıştı. Cambridge'de genç Isaac Newton renkler kuramını yeni bulmuştu. Oxford'ta Hooke sistematik meteorolojik kayıtlar hazırlıyordu. Münih'te Theatinerkirche inşaatının yarısındaydı. Şubat 1667'de portre ressamı Franz Hals yeni ölmüştü; taşlama yazarı Jonathan Swift ana rahmine düşmek üzereydi.

San Pietro'nun uzayan yeniden inşaasının Kilise reformu çağında en önemli olay olduğu hiç kuşku götürmez. San Pietro sadece bir bina değildi; o Luther'in isyan ettiği ve papanın kendi bölünmelerinin hedefini bulduğu sadakatin baş tapınağı ve sembolüydü. Bernini'nin sütunlar sırasının inşaatının bu

tarihte belirli bir aşamayı temsil ettiği de doğrudur. Yalnızca uygun olsun diye tarihçiler, onun Karşı-Reformun sonunu belirlediğini ileri sürmek isteyebilirler. Ve bir anlamda öyledir de.

Yine de gerçekte Karşı-Reform hareketi sona ermedi, tıpkı sütunlar sırasının hiçbir zaman bitirilemeyişi gibi. Uygarlık tarihi birkaç duraklaması ve yeniden yola koyuluşu olan bir süreklilikiir. Roma Kilisesi zaten laik güçlerin doğmasıyla gölgede kalmaya başlamıştı; yine de Avrupa yaşamında önemli bir unsur olma özelliğini hiç yitirmedi. Karşı-Reformun idealleri yüzyıllar boyunca bastırılmaya devam etti. Yaklaşık dört yüz yıl sonra kurumları hâlâ işlemektedir. Aslında hacılar San Pietro meydanında toplanıp, Aziz Petrus'un Tahtı önünde dua ederek Bernini'nin Sütunlar Sırası altında diğer turistlerle karıştıkça Roma Kilisesinin görevi hiç bitmeyecektir.

Harita 18.
Avrupa, 1713

VIII
L U M E N
Aydınlanma ve Mutlakıyet, y. 1650-1789

"AKIL ÇAĞI" olarak adlandırılan dönemin kendine özgü naif bir havası vardı. Geriye bakıldığında, Avrupa'nın önde gelen bu kadar çok entelektüelinin insani yeteneklerinden birine (Akıl) tüm diğerlerinin aleyhine bu kadar ağırlık vermiş olması olağandışı gözükmektedir. Böylesi bir naifliğin çökmeye mahkûm olduğu sonucuna varılabilir; Akıl Çağının er geç karşılaştığı şey de, korkunç devrim yılları şeklinde ortaya çıkan yıkımdır.

Aklın erdemlerine daha önceki ve sonraki dönemlerde çok daha az değer verilmiştir. Shakespeare'in *Hamlet*'i, babasının hayaletini görmesi üzerine, kuşku içindeki arkadaşına şöyle demişti: "Horatio, gökte ve yerde, senin kafanda tasarladıklarının çok daha fazlası var." On dokuzuncu yüzyılda da artık rasyonalizmin modası geçmiştir:

> AYDINLANMA... 2. Yüzeysel ve kendini beğenmiş entelektüalizm, mantıksız bir otorite ve gelenek küçümsemesi vs.; *özellikle* on sekizinci yüzyıl Fransız filozoflarının zihniyet ve amaçları için kullanılır. Y. 1865.[1]

Öte yandan, Reformu izleyen dönemi yargılarken Avrupalıların bu kadar uzun zaman neyle mücadele ettiğini anımsamak gerekir. Rönesans hümanistlerinin vaat ettikleri akıl ve inanç uzlaşması dinsel dogma, büyü ve batıl inanç dünya-

sıyla başa çıkamadı. Din Savaşlarından sonra, "Sevgili Aklın Işığı"nın kullanılmasının doğal ve gerekli bir panzehir olduğu düşünülebilir. Nitekim Aydınlanmanın bütün gücü, sadece süregelen bağnazlıkların yüzeyini süpürüp geçmiştir.

Benzer sorunlar siyasi tarihçilerin aynı dönem için kullandıkları "Mutlakıyet Çağı" sıfatını da kuşatmıştır. Zamanın birçok Avrupalı hükümdarının ya mutlak bir güce sahip olduğu ya da en azından bunun için çabaladığı kolaylıkla düşünülebilir. Ama, durum böyle değildi. Mutlakıyet çağı Avrupalıları, tıpkı türdeş rasyonalistler olmadıkları gibi, türdeş mutlakıyetçiler de olmamışlardır.

✣

Vestfalya Barışı ve Fransız Devrimi arasındaki birbuçuk yüzyıl esnasında, Avrupa haritası çok az kökten değişiklik geçirmiştir. Dönemin her savaşı bir miktar toprak alışverişiyle sonuçlandı. Özellikle Utrecht Antlaşması (1713) bir karışıklığa neden oldu; Polonya-Litvanya'nın ilk paylaşımıysa (1773) bir depremin başlangıcını haber vermekteydi. Britanya Adalarının birleşmesi (1707) önemli bir yeni gücün ortaya çıktığını kanıtlamaktaydı. Ancak harita üzerindeki ana blokların çoğu aslında değişmeden kalmıştı. Fransa'nın Ren'e yönelmesi sadece kısmen başarılı oldu; Prusya kısmen daha az kazançla yetinmek zorunda kaldı. Osmanlıların son büyük akını kontrol altına alındı ve geri çevrildi. Sadece Rusya çarpıcı şekilde büyümeye devam ediyordu. Avrupa'nın hasta adamlarından hiçbiri gerçekten yok olma safhasına ulaşmadı: İspanya, Kutsal Roma İmparatorluğu, İsveç ve Polonya-Litvanya, hepsi de hastaydı, fakat hepsi de hayatta kaldı.

Siyasal sistemler çoğu ders kitabında yazılandan çok daha fazla çeşitlilik göstermekteydi (Bkz. Ek. III). Bu "Mutlakıyet Çağı"nda mutlakıyetçi devletler gerçekte bir azınlık oluşturmaktaydılar. Yelpazenin bir ucundaki tamamen ademi merkeziyetçi, anayasal ve cumhuriyetçi İsviçre konfederasyonundan, diğer ucundaki Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve Papalık Devletindeki aşırı otokrasilere varıncaya kadar, siyasal sistemlerde büyük bir çeşitlilik söz konusuydu. Avrupa'daki cumhuriyetler, Venedik, Polonya-Litvanya ve Birleşik Eyaletlerce; anayasal monarşiler değişik zamanlarda İngiltere, İskoçya ve İsveç, mutlakıyetçi monarşiler de Fransa, İspanya ve Avusturya tarafından temsil edilmiştir. Kutsal Roma İmparatorluğu hem seçim hem de miras yoluyla başa geçen krallarıyla, cumhuriyetler ve anayasal monarşiler arasında bir yerde bulunmaktaydı, otoriter bir geleneğe uygun olarak anayasal yapıları uygulayan Prusya ise, anayasaya dayalı bir sistem ve mutlakıyet arasında bir yere düşmekteydi. Genç Pitt'in bir keresinde hiddet içinde "sivrisinek yığını" diye nitelediği yüzlerce küçük devletten oluşan Avrupa'nın *Kleinstaaterei*'i içinde bile büyük çeşitlilik bulunabilmekteydi. Dubrovnik, Cenevre ve Cenova gibi minyatür kent devletleri vardı; Courland gibi minyatür prenslikler, Avignon gibi kilise devletleri ve Andorra gibi benzeri görülmemiş melezler mevcuttu.

Dahası birçok Avrupa devleti, hükümdarın ülkeyi oluşturan bölgelerin her birinde değişik bir sistem uygulamak zorunda kaldığı kümeler şeklinde bir arada bulunmaya devam ediyordu. Prusya kralları bir taraftan imparatorluk tebasından oldukları Berlin'de kendilerini bir yöne doğru ayarlarken, diğer taraftan tamamıyla bağımsız oldukları Königsberg'de başka, Minden ya da Neuchâtel gibi mülklerindeyse daha başka bir yönde davranıyorlardı. Habsburglar İmparatorlukta sözde mevki sahibi, Prag ya da Viyana'da despot ve 1713'ten sonra Brüksel'de anayasal monarklar olabiliyorlardı. Britanya kralları, evlerinde meşruti monark, sömürgelerde despot olabiliyorlardı.

Ayrıca zaman içinde önemli değişimler söz konusu oldu. Örneğin, İngiltere Cromwell'in yönetiminde cumhuriyetçi bir idare altındayken, Stuartların yeniden başa geçmesinden sonra monarşik idareye dönmüş ve 1688-1689'un "Kansız Devrimi"nden sonraysa, büyük hayranlık duyulan merkezci konumuna geri dönmüştür. On yedinci yüzyılın sonlarında hem İsveç hem de Danimarka monarşileri mutlakıyetçiliğe yönelmede hızla başı çekerken, on sekizinci yüzyılda İsveç "Hats" ve "Caps"leri tam tersi bir idareye doğru hızla ilerlemekteydiler. Jan Sobieski'nin yönetimindeki (1674-1696) Polonya-Litvanya aristokratik demokrasinin kurallarına göre yönetilmekteydi. 1717'den sonraysa sadece Rusya'nın himayesi altında işleyebildi. Çarlar Rusya'da pervasız otokratlar gibi hareket ederlerken, Polonya'da "Altın Özgürlük"ün savunucuları gibi bir tavır takınıyorlardı. Yüzeysel görünümler ve basit sınıflandırmalar aldatıcıdır.

Özellikle mutlakıyet ihtiyatla incelenmelidir. Mutlakıyet kendi isteklerini uygulamada hiçbir kurumsal engel tanımayan çarların ve sultanların otokrasisinden daha az bir şeydi. Ancak o, bazı monarkların Prusya örneğini izlemelerine ve işbirliği içinde olacakları sanılan bazı kurumları kendilerine zorla boyun eğdirmelerine imkân tanıyan otoriter ruhtan da fazla bir şeydi. Kökleri açık bir şekilde, mücadele halindeki monarşilerin, eyaletlerin ve aynı zamanda soyluluğun korunan ayrıcalıklarıyla savaşmak zorunda kaldıkları feodal dönemin sonlarında ve Roma Kilisesinin doğrudan siyasal denetimden uzak kaldığı Katolik dünyasına uzanmaktaydı. Protestan ya da Ortodoks dünyasının koşullarına genellikle uymuyordu. Değişik devrelerde Fransa, İspanya, Avusturya ve Portekiz tam anlamıyla mutlakıyet kavramı içine girdiler. Birçok neden yüzünden Britanya, Prusya, Polonya-Litvanya ve Rusya'daysa bu gerçekleşmedi.

Mutlakıyetin uygulanabilir yönetim gerçekliklerinden daha çok bir ideale dayandığı belirtilmelidir. Ortaçağın son dönemlerinden kalma aşırı ademi merkeziyetçi kurumlara bir çare olarak ortaya çıkan siyasal fikir ve kabullerin etkisi altındaydı. Mutlakıyet, çoğu zaman asker ve din adamlarının dışında diyetler, özerk eyaletler ve belediye beratlarıyla otoriteleri azaltılan diğerlerinin "kısıtlı gücüne" karşılık, belirli monarkların "kişisel güçlerinden" biraz daha fazlasının yerine geçmekteydi. Çok kolay tanımlanamıyordu ve sıklıkla filozofların ayrıntılı argümanlarından çok, saray mensuplarının düzdükleri methiyelerde haklı çıkartılmaktaydı. Mutlakıyet bir Bossuet ya da bir Boileau gibi bunlardan pek çoğuna sahipti, ancak sadece bir tek Hobbes vardı. Mutlakıyet

muhtemelen Toskana gibi küçük örneklerden bazılarında büyük güçlerin hepsinden daha iyi görünmekteydi. Hiçbir yerde tam olarak başarıya ulaşmadı; hiçbir yerde mükemmel bir mutlak devlet meydana getiremedi. Fakat on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki değişim için kesinlikle radikal bir güç oluşturdu. On sekizinci yüzyılda etkisi daha fazla yayıldığında demokrasi, özgürlük ve halkın isteği için yeni eğilimler tarafından geride bırakıldı. "Aydınlanmış Despotlar" dönemi, İngiltere ve Amerika'nın anayasalı dönemiyle eş zamanlıydı.

Ayrıca "mutlakıyet" bağırışlarının sıklıkla yanlış bir yönde yükseldiğinden de haberdar olmak gereklidir. İngiliz orta sınıfı Stuartların mutlakıyetinden şikâyet ederken, Kral ve Parlamento arasındaki gerçek güç dengesinden, Fransız ve İspanyol uygulamalarının empoze edilmesinden korktuklarından daha fazla rahatsız oluyorlardı. Polonya soyluları, Polonya-Litvanya'da tüm kısıtlanmış monarklarınkinden daha kısıtlı bir durumda bulunan Sakson krallarının mutlakıyeti hakkında feryat ederken, değişime de karşı çıkıyorlardı.

Fransa'daki mutlakıyet ana referans noktası olarak iş görmüştür. Avrupa tarihinin en uzun hükümdarlığını yapmış olan XIV. Louis'nin yönetimindeki Fransa Avrupa'nın büyük güçlerinin çok ilerisindeydi; Fransa örneği çok sayıda hayranını heyecanlandırırdı. Ancak en büyük mutlakıyetçiler hayal kırıklığına uğramış ve bu idealin erişilmezliğini kabul etmiş olarak öldüler.

Bu nedenle mutlakıyet sonunda kasvetli bir yenilgiye uğradı. XIV. Louis'nin yarattığı *Ancien Régime* (eski rejim) Fransa'yı bir cumhuriyetçilik havarisine çevirirken Fransız üstünlüğünü çıkmaza sokan bir Devrim'in yol açtığı felaketle sona erecekti. Nihai zafer mutlakıyetin en yiğit muhalifleri tarafından kazanılacaktı. Britanya anayasal sistemi, sadece on dokuzuncu yüzyılın önde gelen güçlerine değil, Britanya'nın asi sömürgelerinin anayasası yoluyla yirminci yüzyılda dünyanın önde gelen süper güçlerine de esin kaynağı oldu.

Avrupa'nın sömürgeleri ve deniz aşırı toprakları 1650'den sonra artmaya devam etti ve bazı yerlerde varlıklarını bağımsız olarak sürdürebilecek kyeteneğe ulaştı. İspanyollar Kuzey Amerika'da, iç kısımlarda Yeni İspanya'dan (Meksika) Kaliforniya, Arizona, Colorado'ya kadar kitle halinde ilerlediler. Güney Amerika'da Cizvitlerin sistematik iskânlarının yardımıyla, gayretlerini Venezuela, Yeni Granada (Bogota), Peru, Paraguay ve La Plata (Cordoba) üzerinde yoğunlaştırdılar. 1713'teki Asiento Anlaşması yoluyla yabancı gemilerini kabul etmeye zorlanana kadar, tüm ticareti kendi gemilerinde tutmaya çalıştılar. Portekizliler, Brezilya kıyısını ele geçirmek için Hollandalılarla uzun bir savaşa girdiler. 1662 anlaşmasından sonra, San Paulo'dan Plata Nehrine (1680) doğru güneye, altını zengin iç bölgelere, Minas Geraes (1693) ve Matto Grosso'ya doğru batıya ilerlediler. Doğu Hint Adaları'nın dışında Hollandalılar, Güyana ve Curoçao'da sömürgeleriyle bırakıldılar. 1648'de daha sonraları Bering Boğazı olarak adlandırılacak olan yeri keşfeden Ruslar, Kamçatka'yı (1679) işgal ettiler ve Amur'da Çin'le bir sınır anlaşması imzaladılar (1689). Bir yüzyıl sonra, Danimarkalı Vitus Bering'in keşiflerinin ardından, Kodiak Adasında bir kale inşa ettiler (1783), Alaska üzerinde hak iddia ettiler (1791), bunların ardından Kuzey California'daki Ross kalesine el attılar (1812).

Ancak sömürgecilik alanındaki birçok yeni girişim, Fransızlar ve İngilizler tarafından başlatılmıştı. Fransa, Madagaskar ve Réunion adalarında gözlem merkezleri ve Hindistan'ın doğu kıyısındaki Pondichéry ve Karaikal'de üsler kurarak, 1664'te *Compagnie des Indes*'i (Hintler kumpanyası) devreye soktu. 1682'de XIV. Louis'nin onuruna Yeni Orléans'ın başkent olduğu Louisiana (Mississiphi Nehrinin üzerinde) kuruldu (1718). İngiltere, Amerika'daki sömürgelerini, Delaware'ı (1682), Pensilvanya'da Quaker kolonisini (1683) ve Georgia'yı (1733) kurarak sağlamlaştırdı. Fransız rekabeti Hindistan'da o sıralar Madras'ın yanı sıra, Bombay ve Kalküta'yı elinde tutan Doğu Hintler Kumpanyasını çok zorladı. Ticari çıkarlar denizcilik alanındaki buluşlarla el ele gitmekteydi. 1766-1768 yılları arasında Fransız Amiral Bougainville, 1768-1780 yılları arasında Kaptan James Cook'un İngiliz kraliyet donanmasının üç keşif seferinde yaptığı gibi, dünyanın çevresini deniz yoluyla dolaştı. Bu koşullarda, Fransız-İngiliz sömürge mücadeleleri neredeyse kaçınılmaz hale gelmişti. Mücadelelerin sonucu daha üstün olan İngiliz deniz gücü tarafından belirlendi. Büyük Britanya 1713'te Newfoundland'ı, 1757'de Fransız Hindistan'ını ve 1759-1760'ta da Fransız Kanadasını aldı. Böylece sömürge gücü açısından ilk sırada olduğunu kanıtladı.

Sömürgecilik daha çok, bu işe öncelikle başlayan deniz kıyısı devletleriyle sınırlı kalmıştır. Alman devletleri, Avusturya ve İtalyan devletleri bu girişime katılmamışlardır. Polonya Dükünün 1645'te Tobago'yu satın alığı ve Gambia'da bir ticaret noktasını kısa bir süre elinde tuttuğu Polonya fiefi Courland veya kurduğu Batı Hint Kumpanyası hem St. Thomas ve St. John adasını (1671) hem de St. Croix adasını ele geçiren (1733) Danimarka, sömürgecilik konusunda bu devletleri çok geride bırakmışlardır.

Avrupa'nın uzak kıta ve kültürlerle artan temaslarının etkisi abartılmamalıdır. Avrupa uzun zaman kendi içine hapsolmuştu. Avrupa'nın ötesindeki uygarlıklar hakkındaki bilgiler zayıftı. "El Dorado" gibi fantastik masallar boldu. Ancak o zaman da Hindistan, Çin veya Amerika'nın keşfe çıkılan bölgelerinden gelen ayrıntılı hikâyelerin sürekli akını, daha ciddi yankılar uyandırmaya başladı. İran'da büyük bir servet sahibi olan J. B. Tavernier'nin (1605-1689) ünlü *Les Six Voyages*'ı (1676), korsan William Dampier'in (1652-1715) *Dünyanın Etrafında Yeni Yolculuk (New Voyage round the World)* (1697), Alman cerrah Engelbert Keampfer'in (1651-1716) *Japonya Tarihi* (1727) veya Mekke'yi ziyaret eden ilk Avrupalı olan İsviçreli J. L. Burckhardt'ın (1784-1817) *Arabistan'da Seyahatler*'i gibi aynı şekilde bir yazı tarzı başlattı. İngiliz hicivci Daniel Defoe (1659-1731) tarafından yazılan dünyanın ilk popüler romanı *Robinson Crusoe (The Strange, Surprising Adventures of Robinson Crusoe)* (1719), Dampier tarafından Valparaiso açıklarında Juan Fernandez adında ıssız bir adaya terk edilen bir İskoç denizcinin gerçek deneyiminden uyarlanmıştır. Bu eserler, Avrupalı okuyuculara sıklıkla dünyadaki dinler, folklor ve kültür hakkında karşılaştırmalı bir bakış açısı vermekteydi; Aydınlanma filozofları tarafından, Avrupalı veya Hıristiyan peşin hükümleri sorgulama konusunda en et-

kin araç olarak kullanılmaktaydı. Siyamlıların kendilerinden daha mutlu, Brahmanların daha bilge veya İranlıların daha az kana susamış olabileceklerini öğrenmek, Avrupalıları canevlerinden vurdu. Etnolojik türde seyahat yazılarında önde gelen Cizvit yazarların, kendi entelektüel dünyalarını en etkili şekilde bombardımana tutacak birçok kaynak sağlamaları şaşırtıcı bir gerçektir. Birader J.-F. Lafitau'nun (1670-1740) Kanada'daki Kızılderililerin yaşamlarını betimlemesi ve Birader T. Krusinski SJ'nin (1675-1756) 1733'te yayımlanan ve diğer dillere çok çevrilen İran anıları da burada belirtilmelidir.

Uluslararası ilişkiler sömürge unsurundan açıkça etkilenmiştir. Dönemin hemen hemen tüm savaşlarının, Avrupa Kıtasının temel askeri mücadelelerine koşut olarak sürdürülen deniz ve sömürge sahneleri vardı. Büyük kara güçleri (Fransa, İspanya, Avusturya ve giderek büyüyen Prusya ve Rusya) zengin denizci güçleri özellikle de çok az askere sahipken diplomatik ittifakların kurucuları, levazımcılar ve veznedarlar olarak yaşamsal roller oynayabilen Hollandalıları ve İngilizleri hesaba katmak zorundaydılar.

Diplomasi, Avrupa'nın bir bölgesindeki herhangi bir değişikliği, bütüne yönelik potansiyel bir tehdit olarak kabul eden bir öğreti olan Güçler Dengesi tarafından giderek daha çok yönetilmekteydi. Bu bir "Avrupa Sistemi"nin vücut bulduğunun kesin bir işaretiydi. Ve sömürge avantajı denkleminin ayrılmaz bir parçasıydı. Sistem, her türlü hâkim kıta gücüne içgüdüsel olarak karşı olan ve Dengeyi kendileri için en az bedelle korumayı bir güzel sanat haline getiren İngilizlerin özel ilgi alanıydı. Bu türden uluslararası ilişkiler, önceki zamanların ahlaki ve dini şevkinden tamamıyla yoksundular. Bunlar, genellikle neredeyse küçük profesyonel orduların çarpıştığı barış kurucu savaşlarda dengenin o andaki durumunun test edildiği; iki tarafın şık subaylarının aynı uluslararası silah kardeşliği cemiyetine ait oldukları ve savaşın sonucunun kaybedilmiş veya kazanılmış topraklarda nazikçe hesaplandığı bir ritüel biçimine indirgenmişti. Toprak mülkleri, hükümdarların orada yaşayanların çıkarlarını düşünmeden, savaşın kaderine göre kazandıkları ya da kaybettikleri kumar fişleri görünümündeydi. İzleyen dönemin Vestfalya gibi tüm büyük kongreleri (Utrecht (1713), Viyana (1738), Aix-la-Chapelle (1748) ve Paris (1763)) aynı neşeli kinizm ruhuyla yürütülmekteydi.

İktisadi hayat da sömürgelerden büyük ölçüde etkilenmiştir. Avrupa giderek sömürge ticaretinden yararlanabilen ve yararlanamayan ülkeler halinde bölünmekteydi. Britanya özellikle Utrecht'den sonra, Atlantik ticaretinde, Liverpool, Glasgow ve Bristol'u zenginleştiren şeker, tütün ve köle ticareti üzerinde üstün bir pay elde ederek en çok yarar sağlayan ülkeydi. Savaş zamanında düşman limanlarına ambargo uygulamak şeklindeki Britanya siyaseti, Fransa ve İspanya'nın yanı sıra kaçakçılık, akın ve ambargoyu delmekte uzmanlaşmış tarafsızlarla da (Hollandalılar, Danimarkalılar ve İsveçliler) sürekli sorunlara yol açtı. Britanya'da, Hollandalıların rekabetinde, bu dönem kamu kredisinin tüm kalıcı kurumlarının (İngiltere Bankası (1696), Kraliyet Borsası ve Ulusal Borç) gelişmesini izledi. Sanayi Devriminin ilk adımları 1760'larda atıldı [CAP-AG].

Britanya, sömürge ticaretini halk kapitalizmine bağlamak üzere ilk deneyi yapan, belâgati güçlü bir İskoç yatırımcı olan John Law'u (1671-1729) üretmiştir. Onun büyük bütüncül sistemi ve Paris'te Naibin himayesinde kurulan ve Londra'daki benzer Güney Denizi Kumpanyasının felaketiyle benzerlik gösteren *Banque Royale* (1716-1720), Louisiana'nın geleceğini kâğıt hisseler halinde satarak, gerçek bir spekülasyon ateşi yarattılar. Balon patladı, milyonlarca değilse bile, binlerce yatırımcı iflas etti, Law kaçtı ve Fransa kredi işlemlerine karşı ebediyen aşılandı. Bu arada, Law'un şirketinin ticari işlemleri büyüdü ve Fransa'nın deniz aşırı ticaret değeri 1716 ile 1743 yılları arasında dörde katlandı.

Orta ve Doğu Avrupa'da, bu türden çok az gelişme ortaya çıktı. Toprak zenginliğin en büyük kaynağı olarak kalmıştı; serflik en ileri seviyede hüküm sürmekteydi; kara ticareti deniz ticaretiyle kıyaslanamazdı. Almanya'nın toparlanması yavaştı, Bohemya biraz daha hızlıydı; Polonya-Litvanya 1648'den sonra hiçbir zaman telafi edemediği bir iktisadi çöküntü yaşadı. Baltık ticareti St. Petersburg'un (1701) kurulmasıyla giderek "Batı'ya bir pencere açan" Rusya'ya geçmekteydi.

Şiddetli patlamaların tekrarlanmasına rağmen, sosyal hayat 1789'da bent kapaklarının açılmasına kadar var olan kanallar arasında kaldı. Aristokratlar arasındaki aşırı zenginlik ve köylüler arasındaki aşırı sefalet olağandı. Batı ve Doğu arasındaki farklılıklar çok çarpıcı olmasa da büyümekteydi. Ticaretin baskısının en fazla olduğu Britanya'da bile, toprak sahibi aristokrasi üstünlüğünü korumaktaydı. Gerçekte, İngiliz lordları kanal inşası ya da kömür madenciliği gibi ticari faaliyetlere karşı olmadıklarından, öncelikleri devam etti. Bu çağ, soyluların ve nüfuzlu kişilerin çağıydı (İspanya'da Medina, Sidonia ve Osuna, İsveç'te Brahe ve Bondeler, Avusturya'da Schwarzenbergler, Macaristan'da Esterhazy, Bohemya'da Lobkowitz, ve Polonya'da Czartorski ve Potocki) her biri verasetle korunan ve serf emeğiyle işlenen geniş toprak mülkleri üzerinde büyük bir patronyal güç sayesinde hükümdarlara özgü bir hayat tarzı sürdürüyordu [SZLACHTA].

CAP-AG

PAST' & PRESENT' (1976) adlı derginin yetmişinci cildinde, bir Amerikalı tarihçi "Sanayi Öncesi Avrupa'da Tarımsal Sınıf Yapısı ve İktisadi Gelişme" hakkında bir hipotez geliştirdi. İktisadi değişimi artan nüfus baskılarına atfeden kabul edilmiş görüşü sorgulamaktaydı. İngiltere ve Fransa arasındaki çelişkiden başlayarak, İngiltere'nin erken gelişmesi ve Fransa'nın gecikmesinin anahtarının farklı sınıf yapılarında yattığını ileri sürdü. İngiltere'de toprak sahibi sınıf gelişmekte olan tarımsal bir kapitalizm sistemi meydana getirirken, (Fransa'daki) "kırsal nüfusun sahip olduğu tam özgürlük ve mülkiyet hakları, yoksulluk ve kendini sürdüren bir azgelişmişlik çemberi anlamına gelmişti."[1]

Derginin izleyen on yedi sayısında, tarihçiler arasında çok ayrıntılı bir tartışma olmuştur. Yetmiş sekizinci ciltte, hipoteze yönelik ortak bir eleştirinin yer aldığı, "Feodal Toplumda Nüfus ve Sınıf İlişkileri" sempozyumu ile "Doğu ve Batı Almanya'da Köylü Örgütlenmesi ve Köylü Sınıfı" konulu bir açılım yapıldı. Yetmiş dokuzuncu cilt daha düşmanca iki yazıya yer verdi, bunlardan biri 'malikâne gelişiminin karmaşık durumu'na üzülerek, diğeri Fransız kırsal tarihinin başlangıcından itibaren, Brenner'in tezini 18 maddelik kapsamlı bir "Yanıt" ile topa tutan iki yazıydı. Seksen beşinci cilt tartışmayı "Sanayi Öncesi Bohemya"yı da içine alacak şekilde genişletti. Son olarak, doksan yedinci ciltte, profesör Brenner'in uzun zamandır beklenen yanıtı, sorunları "Avrupa kapitalizminin tarımsal kökenleri" hakkındaki görüşlerini açıklamasıyla daha ötüye götürdü.[2]

Bu tür tartışmalar, tarih uzmanları için eldeki bilgiyle boşlukları kapatmak için seçilmiş yöntemlerdir. İki zayıf noktaları olduğu ortaya çıkmaktadır. Büyük genellemeler yapmak için zayıf örnekler kullanmaktadırlar; ve hiç utanmadan sonuca varmaktan kaçınmaktadırlar. Eğer mühendisler konuları aynı ruhla inceleseler di, nehirlerin üzerine köprüler hiçbir zaman kurulamazdı.

Ancak bu tür bir çözüm olasıydı. Brenner'in tartışmasının rafa kaldırıldığı yıl, Amerikalı başka bir bilim adamı aynı "kapitalist tarım" konusunu ele aldı ve bunu "bir dünya iktisadının kökenleri"ni açıklamakta kullandı.[3] Immanuel Wallerstein sistemler kuramının tekniklerini uygulayarak, Avrupa iktisadının "merkezini" Batı'ya yerleştirmeyi ve Doğu'da da bağımlı bir "çevre" oluşturmayı başardı. Ona göre İngiltere, Hollanda, kuzey Fransa ve Batı Almanya'dan oluşan merkez bölge, on beşinci yüzyılda sadece "önemsiz bir köşeye" sahipti. Fakat uygun ticari ilişkiler yoluyla avantajlarını kullanmayı ve Doğu Avrupa'nın feodal soylularını kapitalist toprak sahibi bir sınıfa dönüştüren koşulları oluşturmayı başardı. Bölge ülkelerin, büyüyen iktisadi güçlerini Yeni Dünya'ya da yönlendirdiler. Sonuç olarak, "zorlayıcı nakdi-ürün kapitalizminin" sömürge ve Doğu Avrupa tarımını ele geçirdiği tanıdık bir iskelet oluşturdular. Merkez ülkeler zenginleşirken Prusya, Bohemya, Polonya ve Macaristan serfleri plantasyon köleleri statüsüne düştüler. Bir kere kurulduğunda, sistem sadece dengesizliklerini artırabilirdi. "On beşinci yüzyılın önemsiz köşesi, on yedinci yüzyılın büyük eşitsizliği ve on dokuzuncu yüzyılın anıtsal farklılığı haline gelmiştir."[4]

Hipotez çok geçmeden uzmanlar tarafından en az Brenner'inki kadar topa tutuldu. Wallerstein olayları fazla basitleştirme, ticarete fazla önem verme ve hatta "neosmithianizm" ile suçlandı. Argümanının merkezi olan "Polonya modeli"nin Polonya'nın tümü için bile geçerli olmadığı ortaya çıktı. Macar sığır ticareti, soylular ya da kapitalist aracılar tarafından değil, özgür, ücretli köylüler tarafından yürütülüyor gibi gözükmekteydi. Avrupa ticaretinde Rus ve Osmanlı unsurları da göz ardı edilmişti. Genellemeleri kanıtlayamayacak bir mikro tarih yerine, burada özel noktalara dayanamayan bir makro kuram söz konusuydu.

Sonuçta, Wallerstein'ın çalışmasının en ilginç yönü Doğu ve Batı ilişkilerini aydınlatan ışıktı. Bir merkez ve bağımlı bir çevre önermesi kanıtlanmamasına rağmen, Avrupa'nın her parçasının karşılıklı bağımlılığı bol bol ortaya koymuştu.

O sıralar birçok ülkede soylular sınıfı artık devlet hizmeti için seferber edilmekteydi. Fransa ve Rusya'da bu, resmi ve sistematik bir yoldan gerçekleştirildi. XIV. Louis her biri uygun maaşlarla desteklenen bir dereceler ve ünvanlar hiyerarşisi oluşturdu. Bu hiyerarşi, *enfants de France* (kraliyet ailesi) ile başlayıp, *pairs* (elli dük ve yedi piskoposla beraber soydan prensler) ile devam eder ve *noblesse d' épée* (eski asker aileleri, kılıç soyluluğu) ve *noblesse de robe* (sivil saray mensupları, kıyafet soyluluğu) devlet memurları sınıfıyla son bulur. Büyük Petro on dört dereceye bölünen ve devlet işverenliğine çok daha ciddi bağlı olan bir hizmet soyluluğu yerleştirmiştir. Prusya'da Tahıt ve *Junker*ler arasındaki ittifak daha az resmi olmasına rağmen, diğerleri kadar etkiliydi. Özellikle İspanya'da ve Polonya'da daha çok olan ikinci dereceden soylular, nüfuzlu soyluların maiyetine, askeri hizmete ya da yurtdışı görevlerine getirildiler. İngiltere'de serflik ortadan kalktığından, *Enclosure* (çitleme) hareketi toprakta daha etkin bir kapitalistleştirme gerçekleştirebildi. Topraklarından sürülen köylülerin aleyhine, küçük bir çiftlik sahipleri ve soylu çiftçiler tabakası gelişti.

Avrupa'nın tüm büyük kentlerinde zanaatkârların, kent yoksulların yanı sıra, zengin bir ticari ve profesyonel sınıf vardı ve bir-iki yerde de endüstriyel bir işgücünün başlangıcı görülüyordu. Ancak genel anlamda eski toplumsal sınıf kurumları değişmeden kaldı. Soylular diyetlerini, kentler beratlarını ve loncalarını, köylüler angaryalarını ve açlıklarını sürdürdüler. Kuşkusuz toplumsal değişimler meydana gelmekteydi, ancak var olan iskelet çatı içinde. Kabuk 1789'da Fransa'da olduğu gibi çatladığında, toplumsal patlama benzeri görülmemiş bir biçimde gerçekleşti [PUGACEV].

SZLACHTA

1739'DAKİ BİR ENVANTERE göre, Stanislaw Lubomirski'ye (1719-1783) 1.071 parçadan büyük araziden oluşan büyük bir malikâne miras kalmıştı. Kracov yakınındaki Wisnicz'daki aile ikametgâhından bu topraklar Ukrayna'da Kiev yakınındaki Tetiev'e kadar Polonya'nın dokuz güney *palatinat*'ı (saraylı bir konta ait toprak) boyunca uzanmakta ve bir milyona yakın serf tarafından işletilmekteydi. Krallığın Büyük Mareşali Lubomirski, 1766'dan itibaren Avrupa'nın en büyük özel toprak sahibi olduğunu iddia edebilirdi. Evlilik ve siyaset yoluyla Czartoryski, Poniatowski ve Zamoyski'ye bağlı klanlarla müttefik olarak, ülkedeki en güçlü soylular halkasına dahildi. Bunların her biri geniş malikânelere, büyük bir orduya ve kralınkinden daha fazla gelire sahipti. Asilzade malikânelerinin *(Szlachta)* Avrupa'da en fazla olduğu toplumsal bir sistemin doruğundaydılar.

Ancak yüksek soylular genel olarak asillerden oldukça farklıydılar. On sekizinci yüzyılın ortalarında Polonyalı asillerin mutlak bir çoğunluğu topraksız kalmıştı. Mülklerini kiralamak, yüksek soylulara hizmet etmek ve hatta köylüler gibi toprağı işlemek yoluyla yaşamlarını sürdürüyorlardı. Ancak iktisadi olarak hiçbir aşağıla-

ma onları en çok gururlandıkları şeylerden mahrum edemezdi: Asil kanları, *herb* ya da -"armalı kıyafetleri"-, yasal statüleri ve bunu çocuklarına miras olarak bırakma hakları [CRUX].

Polonya'nın *drobna szlachta* ya da -"zavallı asilleri"nin- benzerleri kesinlikle yoktu. Mazovya gibi bazı eyaletlerde, nüfusun dörtte birini oluşturmaktaydılar. Bazı bölgelerde kendilerini köylüden ayırmak için surlarla çevirdikleri köylerinde *zascianki* ya da ("duvar-arkası-asilleri") tüm nüfusu oluşturuyorlardı. Hayat biçimlerini, birbirlerine ateşli bir kararlılıkla *Pan* veya *Pani* -"Efendi ve Hanımefendi"- ve köylülere *Ty* -"Sen"- şeklinde hitap ederek sürdürmekteydiler. Tüm asilleri kardeş ve diğer herkesi aşağı görüyorlardı. En ciddi cezalarını yanlışlıkla kendini bir asil gibi tanıtan kimselere saklıyorlar ve asalet unvanı verme prosedürlerini kıskançlıkla koruyorlardı. Askerlik ve toprak idaresi dışında hiç ticaretle uğraşmıyorlardı. Her zaman sadece binek atlarının üzerinde kasabalara gidiyorlar, kızıl başlıklar giyiyorlar ve sadece sembolik tahta kılıçlar olan silahlar taşıyorlardı. Evleri harap kulübeler olabilirdi; fakat aile armalarının üzerinde dalgalandığı bir verandaları olmak zorundaydı. Hepsinin ötesinde, Prens Lubomirski ve benzerlerinin kendi denkleri olduğunda ısrar etmekteydiler.

Bu nedenle *szlachta*'nın en önemli özelliği iktisadi tabakalaşmalarıyla resmi, kültürel ve siyasal dayanışmaları arasındaki korkunç karşıtlıktı. Avrupa'nın başka yerlerindeki benzerlerinin aksine, yerel unvanları kabul etmiyorlardı. Polonyalı baronlar, markiler veya kontlar yoktu. En fazla yaptıkları, 1569'daki birleşimden önce Litvanya'da bazılarının kazandığı ya da Lubomirski gibi papa yahut imparator tarafından bahşedilen unvanları onaylamaktı.

Resmi olarak Polonya asil sınıfı, statülerini idare eden kanunlar Paylaşım tarafından yasaklandığında son buldu. Lubomirski gibi bazıları asaletlerini Prusya ya da Avusturya'da onaylatmayı başardılar. Çok azı bunu Rusya'da yapmayı başardı, fakat oradaki Polonya asillerinin % 80'i, on dokuzuncu yüzyıl boyunca devam edecek olan Rus aleyhtarı hoşnutsuzluğun *déclassé reservoir*'ını (köksüzler haznesi) oluşturarak statülerini kaybettiler. 1921'de Polonya Cumhuriyeti tekrar kurulduğunda, demokratik bir Polonya yönetimi asillerin ayrıcalıklarının kaldırılmasını yasal olarak onayladı. Ancak *szlachta*'nın özel kimlik bilinci yıkımların her türlüsünü atlattı. 1950'ler kadar geç bir dönemde, toplum bilimciler Mazovya'da, "köylü" komşularını aşağılayan, farklı konuşan, farklı giyinen kolektif çiftçiler buldular ve bunların iç evlenmeyi engellemek için geliştirdikleri karmaşık nişanlanma geleneklerini gözlemlediler. 1990 yılında Polonya komünist yönetimi çöktüğünde, sadece kim olduklarını göstermek için armalı kıyafette mühürlü yüzük takan genç Polonyalılar hâlâ vardı. Polonya'da artık herkes birbirine *Pan* ve *Pani* olarak hitap ediyordu. "Asiller kültürü" tüm ulusun kültürünün büyük bir malzemesi haline gelmişti.

Modern Avrupa'nın erken dönemi boyunca soyluluk, toplumsal ve siyasi hayatta belli başlı bir rol oynamıştır. Ancak kısmen de olsa, Polonya modeline denk tek yer, Batı'nın kodamanlarının ve *hidalgo*larının, Doğu'nun yüksek soylularına ve küçük eşrafına benzerlikleri İspanya'dır.[1]

Kültürel hayat, kraliyet, din ve aristokrasinin himayesinde tomurcuklandı. Avrupa sanatı baroka tepki olarak kuralların, katılığın ve sınırlılığın gündemde olduğu bir dönem olan klasisizm çağına girdi. Mimari, aşırı süslü ya da rokoko tarzı süslemelerle Rönesansın Yunan ve Roma stillerine dönüşe tanık olmaktaydı. Çarpıcı yapılar, saraylar ve devlet binalarıydı. Kent planlaması, biçimsel, geometrik bahçeler ve peyzaj tasarımı önem kazandı. Doğal dünyadaki kaosu azaltarak, düzen ve uyum getirmek sabit fikir olacaktı. Dresden, Viyana ve St. Petersburg, Paris'ten sonraki gösteriş kentleriydiler.

PUGACEV

MODERN AVRUPA'NIN en büyük toplumsal sınıfını köylüler oluşturduğundan ve en geniş ülkesi de Rusya olduğundan, en büyük köylü ayaklanmalarının Rusya'nın merkezinde meydana geldiğini görmek şaşırtıcı değildir. Bolotnikov'un,1606-1607, Sten'ka Razin'in 1670-1671, Bulavin'in 1707-1708 ve Pugacev'inki 1773-4, olmak üzere dört ayaklanma olmuştur. Aynı şekilde Sovyet Rusya'da 1917-1921 yıllarında gerçekleşen iç savaşın en büyük unsuru köylülerin huzursuzluğuydu.

Emelyan Ivanoviç Pugacev (1726-1775) küçük toprak sahibi olan bir Kazak ve kıdemli bir subaydı. Yıllarını Eski Müminler manastırında geçirdi ve bu yıllarda içi kinle doldu. 1773'te Ural Nehri kıyısındaki Yaitsk'te, Avrupa'nın hemen sınırında, kendini İmparator III. Petro ilan ederek ve serflere özgürlük sözü vererek bir ayaklanma başlattı. Volga eyaletleri boyunca yüz binlerce insan davasına katıldı. Köylüler, Kozaklar, hatta göçebe Başkırtlar ve Kazaklarca bile desteklendi. Destekçileri koordinasyon eksikliğinden saldırgan çeteler halinde gelerek bozuldular.

İlk önce İmparatoriçe, *"L'affaire du Marquis de Pugacev"*'i de, kellesine beş yüz rublelik düşük bir fiyat biçerek onu halife aldı. Ancak fiyat kısa zamanda yirmi sekiz milyon rubleye çıktı. Volga'daki tüm kaleler bir süre için onun eline geçmişti. Pugacev tüm direnenleri kılıçtan geçirerek Kazan'ı küle çevirdi. Ekaterina'nın öldürülen kocasının maiyetini taklit eden hiciv niteliğinde bir mahkemesi vardı. Son kargaşadan iki yıl sonra Pugacev'in ana gücü Çariçin'de köşeye kısıtlıdığında geldi. Pugacev Moskova'ya götürüldü ve parçalandı.

Yirminci yüzyılın ortalarına kadar hiçbir zaman köylülerin sayısal üstünlüğü tarih yazımına yansımamıştı. Köylüler ancak periyodik isyanları siyasi manzarayı bozduğu zaman kitaplarda yer almışlardı. 1381'de İngiltere'deki Köylü Ayaklanması ya da 1524-1525 yıllarındaki Almanya'nın Köylü Savaşı gibi olayların kitlelerin devrimci potansiyelini gösterdikleri varsayılarak, Marksist tarih yazarları tarafından tercih edildiler. Gerçekte hiçbir köylü ayaklanması başarılı olamadı. Köylüler dine, toprağa, aileye ve anımsanamayacak kadar eski bir hayat biçimine derinden bağlı toplumsal güçlerin en tutucuları olarak gözükmekteydiler. Periyodik *fureur*'leri (öfke boşalmaları) umutsuzluklarının infilakıydı. Talih ve talihsizlik döngüsü, onlar için herhangi bir toplumsal devrim düşüncesinden çok daha önemliydi.[4]

Köylü çalışmaları gelişmekte olan birkaç yeni akademik alandan biridir. Toplumsal, iktisadi, antropolojik ve kültürel konuların karşılıklı ilişkilerini incelemek için büyük bir fırsat sunmaktadır. Köylü çalışmaları, hem Avrupa'daki bölgeler arasında hem de kıtalar arası karşılaştırmalı analize özellikle uygundur. *A Journal of Peasant Studies* (1973-), London's School of Orient & African Studies'de düzenlenen bir seminerde ortaya çıktı. Derginin editoryal tutumu, tamamen dünyadaki köylüler ve onların sorunlarına yöneliktir

> İnsanlığın ayrıcalıktan yoksun çoğunluğu içinde, [köylüler] en ayrıcalıksızlarıdır. . Hiçbir toplumsal sınıfın bu tür koşullar altında daha uzun bir mücadele tarihi yoktur... Şimdiye kadar akademik süreli yayınlar köylüleri çevresel unsur olarak değerlendirmiştir. Bizse bu dergiyi köylülerin merkezde olduğu bir yayın olarak sunuyoruz...[5]

Rusya gibi Fransa da, tarihçilerini çok zengin olan köylülükleri hakkında çalışmaya yönlendirdi. Çok ciltli bir *Fransa'nın İktisadi ve Toplumsal Tarihi*, *Annales* ekibinin ikinci kuşağına esin kaynağı oldu. En önemli cildi Le Roy Ladurie tarafından yazıldı. Ladurie'nin analizleri, zamansal dönemlere ayrılmış dört yüzyıl boyunca, ülke, nüfus ve iktisat gibi unsurları birleştirmekteydi. On beşinci yüzyılın sonlarının "Kırsal Rönesans"ı, "Tüm Dünyanın Yıkımı"nı izledi ve "İç Savaşların Sarsıntısı" ve Devrime kadar varlığını sürdüren bir on yedinci yüzyıl ekosisteminin "Sürüklenme, Yeniden İnşa ve Kriz"inden önce geldi.[6]

Fransa'nın kırsal kesimindeki isyanlar hakkında sayısız çalışma yapıldı: On altıncı yüzyılın"kilise ondabirleri vergisi grevleri", Guyenne'de (1548) tuz vergisine karşı *Pitauts* ayaklanması, Limousin-Perigord'da (1594, 1636-1637) *Croquants*[7], Normandiya'da (1594-1639) *Gautiers* ve *Nupieds*, "Kırsal Fronde'nin Muamması" (1648-1649), ve Provence'ta (1596-1715) tekrarlanan ayaklanmalar. Fransa'daki köylü ayaklanmalarının ritmini, Rusya ve hatta Çin'dekilere bağlama çabaları oldu.[8]

Provence'taki ayaklanmalar üzerine çalışan tarihçi, köylü isyanlarının toplumsal huzursuzluğun diğer biçimleriyle örtüştüğünü ortaya koymaktadır. Bu tarihçi beş kategorili bir isyan tipolojisi sunmaktadır:

1. soylular ya da burjuvalar arasındaki hizip mücadeleleri,
2. *menu peuple* (sıradan halk) ve refah içindekiler arasındaki mücadeleler,
3. siyasi gruplardan birine karşı köylüler tarafından yapılan halk eylemi,
4. farklı köylü eylem grupları arasındaki mücadeleler,
5. dışarıdaki faaliyetlere karşı tüm cemaatin ortak mücadelesi.[9]

Antropolojik çalışmalar özellikle verimlidir. Bu çalışmalar köylü hayatının evrensel, anımsanamayacak kadar eski niteliklerini açığa çıkartmaktadır. Sicilya orakçıları, köylülerin Galway'den Galiçya'ya kadar yüzyıllardır söyledikleri şarkıları söylerler:

> Üç, üç keskin orak
> Kır tamamen dolu
> Tamamen mallarla dolu
> Beylerin keyfi için [tekrar]

Güzel hayat ne tatlıdır
Tutrutru. Tutrutru
Domuz dört *scudi*'ye (tekrar)
Zengin ve yoksul, boynuzluyuz hepimiz.[10]

Resim erken ulaştığı doruğunu geride bırakmıştı. Fransa'da Nicholas Poussin (1594-1665), Claude Lorrain (1600-1682) ve Charles Le Brun'ün (1619-1690) klasik peyzaj ve mitolojik manzaralarını, J. A. Watteau (1684-1721) ve J. H. Fragonard (1732-1806) tarafından resmedilen pastoral uçarılıklar izlemekteydi. Godfrey Kneller'le (1646-1723) başlayan İngiliz toplumsal portre ekolü, Joshua Reynolds (1723-1792) ve Thomas Gainsborough'nun (1727-1788) mükemmel çalışmalarıyla doruğa ulaştı. İki Canaletto (1697-1768, 1724-1780) Venedik, Londra ve Varşova'nın gerçekçi manzaralarını bıraktılar. Venedik'teki G. B. Tiepolo (1693-1770) gibi ender boy figürleri dışında, dinsel resimler azalmaktaydı. A. C. Boulle'ün (1642-1732) önderliğindeki Paris mobilyacıları abanoz, maun ve Hint ağacı gibi egzotik ithal mallarından yararlanabiliyorlardı; Boulle mobilya kakma işi ve kakma işlemeli abanozda uzmanlaşmıştı. "XIV. Louis", "XV. Louis" ya da "XVI. Louis" gibi artık derhal tanınan yaratıları, nihayet Grinling Gibbons (1648-1721) ve Thomas Chippendale'nin (ö. 1779) çalışmalarında denklerini buldu. Güzel porselenler genellikle Çin'den ithal ediliyordu. Saint Claude (1696) ve daha sonraları Sèvres'deki (1756) Kraliyet imalathaneleri, Josiah Wedgwood'un (1730-1795) "Etruria" imalathanesi (1769), Worcester (1751) ve St. Ptersburg (1744) ile Saksonya'da Meissen'dekilere karşılık gelmekteydi. İpek, gümüş ve diğer muhteşem eşyalar salonları dolduruyordu.

Avrupa edebiyatı, yerel dillerin Latinceye kesin bir şekilde üste gelmeleriyle yeni bir döneme girdi. Drama, Fransız saray oyun yazarlarının (Pierre Corneille (1606-1684), Jean-Baptiste Poquelin (Molière, 1622-1673) ve Jean Racine (1639-1699)) elinde bir sonraki yüzyıl için uluslararası bir model işlevi görecek dil üsluplarını ve yapılarını benimsedi. Toplumsal ve ahlaki komedi geleneği İngiltere'de Restorasyon komedi yazarları ve Richard Brinsley Sheridan (1751-1816); Fransa'da Pierre Augustin Beaumarchais (1732-1799) ve İtalya'da Carlo Goldini (1707-1793) tarafından sürdürüldü.

Şiir, sert biçim ve stil açısından beceriye karşı aşırı hassastı. İngilizce şiir, John Milton (1608-1674), John Dreyden (1631-1700) ve Alexander Pope (1688-1744) üçlüsünün egemenliği altındaydı. Pope'un, *Essay on Criticism* (1711) ve *Essay on Man*'in (1733) epik beyitlerinde yer alan entelektüel söyleyler, kendi kuşağının ateşini ve ilgilerini ortaya koymakta son derece anlamlıdır:

Yazıdaki gerçek kolaylık sanattan gelir, şanstan değil,
Dans etmeyi öğrenenler kadar kolay hareket edenler gibi.

Bu yeterli değildir sertlik gücendirmez,
Ses duygunun bir yansıması gibi gelmelidir.

Tüm doğa sanattan ibarettir, sen bunu bilmezsin
Bir fırsat bir yön, sen bunu görmezsin;
Bir uyum ve uyumsuzluk, anlaşılmaz
Görece kötülük ve evrensel iyilik
Ve gururun kini ve hata yapan aklın üzüntüsü
Tek bir gerçek açıktır ve o da her neyse doğrudur.[2]

Sonraları, lirik şiir dengeyi kurmak için kendini yeniden gösterdi: Robert Burns'ün (1759-1796) İskoç şiirlerinde, Christian von Kleist'ın (1715-1759), F. G. Klopstock'ın (1724-1803) ve genç Goethe'nin Almanca şiirlerinde, Jean Roucher (1754-1794) ve André Chénier'in (1762-1794) Fransızca şiirlerinde... Düzyazı kurgusal olmayan tarzlara derinden bağlı olsa da, gerçek kurgusal edebiyatın gelişmesine tanıklık etti. Bu konuda öncüler İngiltere'de ortaya çıktı. *Robinson Crusoe*'den ayrı olarak, rehber eserler Jonathan Swift'in *Gulliver'ın Gezileri* (1726), Samuel Richardson'un *Pamela*'sı (1740), Henry Fielding'in *Tom Jones*'u (1749) ve Laurence Sterne'nin *Tristram Shandy*'siydi (1767). Fransa'daysa, Voltaire ve Rousseau diğer yeteneklerinin yanı sıra ünlü birer romancıydılar (Bkz. aşağıda).

Fransız, İngiliz ve Alman yazarların başı çekiyor olmalarına rağmen, okuyucu kesim hiçbir şekilde doğdukları ülkeyle sınırlı değildi. O zamanlar, Avrupa'daki her eğitimli insan Fransızca okuyabiliyordu; önemli eserlerin yerel çevirileri yaygındı. Örneğin, kültürel bir ilgisizlik konusunda birçoklarının yanılgıya düştüğü Polonya'da, Lehçeye çeviriler kataloğu, *Robinson Crusoe* (1769), *Manon Lesko* (1769), *Kandyd* (1780), *Gulliver* (1784), *Awantury Amelii* (1788), *Historia Tom-Dzona* (1793) adlı eserleri de içermekteydi. Oryantalist Jan Potocki gibi bazı Polonyalı yazarlar, hem yerel hem de uluslararası bir okuyucu kitlesi için Fransızca yazıyorlardı.

J. S. Bach'dan (1685-1750) W. A. Mozart'a (1756-1791) ve Ludwig van Beethoven'e (1770-1827) kadar Avrupalı müzisyenler klasik repertuarın temellerini sağlamlaştırdılar. Klasik repertuarın ana bölümlemelerinin hepsini çalışıyorlardı: Enstrümantal, oda, orkestra ve koro... Genellikle kendinden önceki Barokla karıştırılmasına rağmen, bu müziğe sürekli cazibesini veren çok özel ritmik bir enerjiyle kendini belli eden bir tarz geliştirdiler [SONATA]. Ayrıca dinsel olanla dünyasal olan arasındaki dengeyi de korumaktaydılar. Bu Bach'ın kantatalarında, Mozart'ın *Requem*'inde (1791) ve Beethoven'in *Missa Solemnis*'inde (1823) ve Bach'ın konçertolarında, Mozart'ın kırk bir ve Beethoven'in dokuz senfonisinde örneklendirilebilir. Bach, Mozart ve Beethoven'e ek olarak Johann Pachelbel (1653-1706), G. P. Teleman (1681-1767), G. F. Haendel (1685-1759) ve Josef Haydn (1732-1809) ilk sırada yer aldılar. Onların zamanında İtalyanlar, J.-B. Lulli (1632-1687), Arcangelo Corelli (1653-1713), Alessandro Scarletti (1660-1725), Tommaso Albinoni (1671-1751) ve Antonio

Vivaldi (1675-1741) Almanlar kadar etkiliydiler. Danimarkalı Dietrich Buxtehude (1637-1707), Fransız François Couperin (1668-1733) ve J. P. Rameau (1683-1764) ya da Londra'da Westminister Manastırının orgcusu Henry Purcell de (yaklaşık 1659-1695) aynı şekilde etkiliydiler. Avrupa müziğinin ana enstrümanı keman, Cremonalı Antonio Stradivari (1644-1737) tarafından mükemmelleştirildi. Piyano 1709 yılında Padovalı B. Cristofori tarafından icat edildi. Opera müzikli konuşma şeklindeki ilk evresinden W. C. Gluck'un (1714-1787) bütünüyle müzikal dramalarına doğru gelişti [CANTATA] [MUSIKE] [OPERA] [STRAD].

SONATA

SONATA köken olarak "söylenen" değil, "seslendirilen" müziği ifade ederdi. Ancak on sekizinci yüzyılda, hemen her enstrümantal müziğe hâkim olacak özel bir kompozisyon biçimi için kullanılmıştır. Sonat biçimi Haydn'dan Mahler'e klasik bestecilerin çalışmalarında belli başlı bir yer işgal etti. Önceki dönemin polifonik tarzıyla çelişecekti; sonraki modern tarzların tepki göstereceği gelenekleri bir bütün halinde kendinde toplamıştı. Sonatın iki yönü vardır, besteleri ölçülerin biçimsel ardıllıklarına ayırmak ve homofonik armoniye özen göstermek [TON].

Sonat formunda tek bir başlangıç noktası yoktu. Eski bir tezahürü keman, kornet ve alto trombon için Gabrieli'nin *sonata piano forte*'siydi (1597). Ancak dört *mouvement* halinde pekiştirilmesi, Bolognalı Arcangelo Corelli'nin (1653-1713) çalışmasına kadar ortaya çıkmadı. C. P. E. Bach'ın (1714-1788) klavye için olan kompozisyonlarında gelişti ve Haydn ve Mozart tarafından mükemmelliğe ulaştırıldı. J. P. Rameau'nun *Traité d'harmonie*'sinde (1722) teorik temellerine göndermeler olduysa da, sonatın en büyük yorumcusu Beethoven'ın ölümünden yirmi yıl sonra, Carl Czerny'nin *School of Practical Composition*'ına (1848) kadar tam olarak yorumlanamadı.

Konvansiyonel sanat formu, müzikal çalışmayı dört zıt ölçüye böldü. Açılış *Allegro*'sunun, hızlı tempoda, opera uvertürleriyle paralellikleri vardır. İkinci yavaş ölçü Barok *aria da capo*'dan kaynaklanır. Genellikle *minuet* ve *trio* olan üçüncü *mouvement*'in temeli dans süitidir. Final, açılışı hatırlatan bir anahtar ve tempoya döner. Dört *mouvement*'ın her biri melodik perdelerin sunumunu içeren standart bir model, onların armonik oluşumları ve sonunda bazen ilgili bir *coda* ya da "hatırlatma"yla beraber özetlerini izler.

Homofoni polifoninin karşıtıdır. Bileşik notaların melodik ya da ritmik bağımsızlığı olmayan bir akorlar dizisine dayalı müzik tarafından, ilahi ezgisi gibi, tanımlanmıştır. Bu nedenle klasik armoni, polifonik suretinin karşıtıdır. J. S. Bach'ın Leipzig'deki boş bir kilisede *"Füg Sanatı"*nı (1750) bestelediği manzara polifonik dönemin geçişini simgelemektedir. Beethoven'ın son beş kuartetini bitirme mücadelesi içindeki bıkkın, fakat yüceltilmiş manzarası homofoninin doruğu olarak kabul edilir.

Beethoven, eseri *Quartet in C sharp minor, Opus 131*'i (1826) en güzel çalışması olarak değerlendirmiştir. Bu çalışmada, sonatın içinden geliştiği unsurların her birini yorumlar: Bir açılış fügü, tek temalı bir şkerzo, varyasyonlarla bir baş arya ve ara fügde bir "sonat içinde sonat". Buna "insan deneyiminin bir döngüsü" ve "bir Avrupa müziği mikrokozmosu" denilmiştir.

1750'den 1827'ye kadarki zaman diliminde Haydn, Mozart ve Beethoven, hepsi de sonat formunda yüz elliden fazla senfoni, yüzden fazla piyano sonatı, elliden fazla telli çalgı kuarteti ve sayısız konçerto bestelediler. Bu çalışmalar klasik repertuarın özünü oluşturmaktadırlar.

STRAD

LE MESSIE, "Mesih", tüm unvanların en saygın olanıdır: *Antonius Stradivarius Cremonensis Faciebat Anno 1776*. Antonio Stradivari'nin (yaklaşık 1644-1737) ölümünden yaklaşık kırk yıl sonra halen atölyesinde bulunan on kemandan biriydi ve oğulları tarafından 1775'te Kont Cozio di Salabue'ye satıldı. On iki yıl boyunca müzik öğretmeni Fransız Delphin Alard'ın (1815-1888) elinde bulunması dışında, "*Il Salabue*" yalnızca tacirlere ait oldu (Tarisio, Vuillaume ve W. H. Hills). Tarisio her zaman onu arkadaşlarına göstereceğine söz verdi, fakat bunu hiçbir zaman yapmadı. Arkadaşlarından biri "Tıpkı Mesih gibi" demişti "her zaman vaat edilir, hiçbir zaman gerçekleşmez".[1]

Çok az çalınan enstrüman, nemlendirilmiş kabında Oxford Ashmolean Müzesi'nde gerçek bir mükemmellikle durmaktadır. Gözünü dikip bakınca olağanüstü bir şey değildir. Eski zamanların "Uzun Stradları" dışında, 356 mm uzunluğunda bir gövdesi vardır. Düz işlemeli bir ön kısmı, sivri köşeleri, sade süslerle işlenmiş kenarları, meyilli f-oyukları ve ateş rengi ceviz den iki panelli arkası vardır. Şeceresi sadece Stradivari'nin eşsiz vernüğünün turuncu-kahverengi parlaklığıyla açığa çıkmaktadır. Onu bir kez çalan Joachim "görkemi ve sevimliliği" birleştirdiğini söylemiştir.[2] Diğer şeyler aynı kalmak üzere, telli bir çalgının ses perdesi kalitesinin anahtarı genellikle cilasında yatar. Çok sert bir vernik çirkin metalik bir ses üretir; çok yumuşak bir vernik rezonansı azaltır. Sanatının her kolunda bir usta olan Stradivari yüksek esnekli ve aynı zamanda dayanıklı bir vernik buldu. Benzersiz ününün sürekli artışı bundandır.

Keman geç dönem Rönesans İtalyasında ortaya çıktı. Alt-telli viyola ailesinden, daha özel olaraksa, *rebap* ve *lira da braccio*'dan gelir. Çok yönlü bir çalgıdır. Keman, viyola, çello ve ikili bas telli çalgılar grubunun doğal lideriyken, güzel melodik kalitesi solo amaçlarına da uygundur. Yaygın "keman" olarak, canlı dans müziğine kolaylıkla uygulanır. Küçük, taşınabilir ve görece ucuz olduğundan, kısa zamanda hem Avrupa popüler müziğinin hem de "klasik" müziğinin evrensel beygiri haline gelmiştir. Tirol'deki Jacop Stainer haricinde keman yapan ustaların, Bresciali Maggini'den, Cremonalı Amati ve Stradivari ve Venedikli Guarneri'ye kadar hepsi İtalyandır.

Keman çalma sanatı, Leopold Mozart'ın ve G. B. Viotti'ninkiler de dahil olmak üzere, sistematik eğitim yöntemlerinin gelişmesiyle büyük ölçüde ilerlemiştir. 1795 yılında açılan Paris Konservatuarı, Prag (1811), Brüksel (1813), Viyana (1817), Varşova (1822), Londra (1822), St. Petersburg (1862) ve Berlin'deki (1869) benzerlerinin öncüsüdür.

On dokuzuncu yüzyılın ortalarından yirminci yüzyılın ortalarına kadar keman çalmanın dikkat çekici özelliği, Doğu Avrupalıların bu konudaki belirgin üstünlüğüydü. Fenomen büyük olasılıkla Yahudi ve Çingeneler arasında keman çalma geleneğini, daha büyük bir olasılıkla da, siyasal açıdan baskı altındaki ülkelerde müzik yapmanın özel statüsünü yansıtır. Ne olursa olsun, Niccolo Paganini (1782-1840) uzun bir zaman için, Doğu Avrupalı, Yahudi veya her ikisinin dışında "büyüklerin" ilki ve sonuncusu oldu. Viyanalı Joseph Joachim (1831-1907) ve St. Petersburg Okulunun açılmasına yardım eden Lublinli bir Polonyalı olan Henryk Wieniawski (1835-1880), Kreisler, Ysaye ve Szigeti'den Heifitz Milstein, Oistrakh, Szeryng ve Isaac Stern'e giden kusursuz bir zincirin ilk halkaları oldular. Hepsi "Strad"larını çaldılar. Ne yazık ki "Mesih", kaderi dinlenmek değil görülmek için çizilmiş olan çok ender Stradivarilerden biridir.

Biçimsel din önceki genel durumunda kaldı. Avrupa'nın din haritasında önemli ölçüde değişiklik olmadı. Kurumlaşmış kiliseler hoşgörü ve hoşgörüsüzlük konusundaki sert devlet yasalarına göre işlemeye devam etti. İmzalanmış antlara sahip olan ve titiz uygunluk testlerini geçen resmi dinin üyeleri terfiler kazanıyorlar, yeminli olmayanlar ve o dine mensup olmayanlar fiilen zulüm görmeseler de yavaş yavaş yasal bir zindana giriyorlardı. Katolik ülkelerde, Protestanlar genel olarak sivil haklarından yoksun bırakılıyorlardı. Protestan ülkelerde de Katolikler aynı kaderi paylaşıyorlardı. Büyük Britanya'da İngiltere Kilisesi ve İskoçya Kilisesi, hem Roma Katoliklerini hem de kendi Protestan ayrımcılarını resmen yasakladılar. İsveç, Danimarka ve Hollanda'da da benzer yasaklamalar uygulandı. Rusya'da tanınan tek kilise Rus Ortodoks Kilisesiydi. Dinsel heterodoksinin en yüksek oranda olduğu Polonya-Litvanya'da kısıtlamalar yine de artmıştı. Socinianlar İsveçlilerle, işbirliği iddiası nedeniyle 1658 yılında sürüldüler. 1718'de Katolik olmayan herkes meclisten çıkartıldı. 1764'te Yahudiler Parlamentolarını kaybettiler, fakat *kahal* ya da yerel cemaatlerini kaybetmediler. Rus propagandası, konumları Rusya'daki Katoliklerinkinden gözle görülür derecede iyi olan Polonyalı Ortodoksların kötü durumlarından şikâyete başladı. Rus propagandası iddia edilen Lutherci zulmü alevlendirdi.

Roma Katolik Kilisesi artık Protestan topraklarını geri almaya çabalayamayacağı bir tekdüzeliğin içine girmiştir. Enerjisinin çoğunu dışarı, özellikle de Kuzey Amerika, Çin, 1715'e kadar Japonya, Güney Hindistan ve Güney

Amerika'daki Cizvit misyonlarına yöneltti. Birader Junipero Serra (1713-1784) tarafından başlatılan ve San Diego'dan San Fransisco'ya uzanan Kaliforniya'daki yirmi bir güzel Fransisken misyon halkası, çevrelerini kuşatan el değmemiş bölgelerde bu güne dek ruhani bir teselli oldular. Vatikan, Avrupa'da Kilise devletlerinin giderek artan merkezden uzaklaşma eğilimleriyle baş edemiyordu. Bir Papa, XI. Innocentius (1679-1689), 1688 yılında XIV. Louis'i *regalia* anlaşmazlığında Avignon'u işgal ettiği için onu gizlice aforoz etmeye zorlandı. Bir başkası, IX. Clemens (1700-1721), hakkında iyi düşündüğü Jansenizmi yasaklayan *Unigenitus Dei filius* Fermanını (1713) çıkartmak üzere köşeye sıkıştırıldı. Özellikle Jansenistlerin *Oratorie* tarikatına mensup bir sempatizanı olan Pasquier Quesnel'in *Réflexions morales*'ine yöneltilen ferman, yıllarca Fransız düşüncesini bölen bir protesto fırtınasına neden oldu. Bu, 1724'te Hollanda'da Katolik saflarında hizipleşmeye ve Utrecht Başpiskoposunun Kadim Hollanda Kilisesini kurmasına yol açtı. Almanya'da J. N. von Hontheim'ın (Febronius) Roma'nın merkezileştirici güçlerini radikal olarak azaltarak Katolik ve Protestan uzlaşmasını hedefleyen bir bildirisiyle, 1763 yılında bir hareket başladı. Vatikan Polonya'da, Kilise hiyerarşisine Rusya'nın egemen olmasıyla etkili denetimini kaybetti.

Tüm bu tartışmalarda, kendilerini Papadan daha papacı gösteren Cizvitler büyüyen bir sıkıntı kaynağı haline geldiler. Ilımlılığı Voltaire tarafından alışılmadık bir şekilde övülen XIV. Benedictus (1740-1758), onların işleri hakkında bir soruşturma başlattı. Geniş kapsamlı para kazanma çalışmalarını sürdürmeleri ve her ne pahasına olursa olsun din değiştiren insanları kazanmak için yerli inançları benimsemeleri nedeniyle suçlandılar. 1759'da Portekiz'den, 1764'te Fransa'dan ve 1767'de de İspanya ve Napoli'den kovuldular. XIII. Clemens (1758-1769) *sint ut sunt, aut non sint* (belki oldukları gibidirler, veya öyle olmaya son verirler) şeklindeki sözleriyle topluluğa destek oldu. Ancak Katolik güçlerinin resmi bir iptal talebinin gölgesinde seçilen XIV. Clemens (1765-1774) sonunda razı oldu. 16 Ağustos 1773 tarihli kısa *Dominus ac Redemptor noster* talimatıyla, İsa'nın cemaatini artık kurucularının amaçlarını takip etmemeleri nedeniyle feshetti. Bu durum, Rus İmparatorluğu dışında Avrupa'nın tüm ülkelerinde etkisini gösterdi. Özellikle seküler okul ve üniversiteler için büyük olanaklar yaratırken, Katolik eğitim ve misyon faaliyetlerini kaosa sürükledi.

Dönemin dehşeti 1685'te, XIV. Louis'nin Nantes Fermanını hükümsüz kılması ve Fransız Protestanlarının sürgüne gönderilmesiyle ortaya çıktı (Bkz. aşağıda). Ancak genel olarak takibatın hızı yavaşlıyordu. Birçok ülkede hoşgörüsüzlük kanunlarına uyulmadığı gözlenmekteydi. Konformist olmayanlar artık var oldukları her yerde açığa çıkıyorlardı. İngiltere'de tüm Protestanlara hoşgörü gösterilmesi taraftarı güçlü bir düşünce grubunu tanımlamak için yeni bir ad türetildi: Latitudinaryanizm. Her cemaati bağımsız sayan kilise idare sistemi taraftarları, diğer bir deyişle "Bağımsızlar", ilk olarak şapellerinin her mahalle kilisesinden en az beş mil uzağa yerleştirilmesi koşuluyla 1662'de ortaya çıktılar. George Fox'un (1624-1691) ünlü kariyerini müteakip, Dostlar

Topluluğu ya da "Quaguer"lar diğer muhalifleri gibi 1689'daki Hoşgörü Kanunuyla ibadet haklarını kazanana kadar sayısız şehit verdiler. Genel Muhalifler Kitlesi (Bağımsızlar, Presbiteryanlar ve Baptistler) 1727'de Londra'da örgütlendiler. Moravya Kilisesi Hollanda'da, İngiltere'de ve Saksonya'daki Herrnhut deneysel cemaatinde (1722) yeniden ortaya çıktı. On sekizinci yüzyıl hareket tarzı, birçok on sekizinci yüzyıl kanununa karşıt olarak, hoşgörü taraftarıydı. Yaradancılık inancına sahip olanlar, muhalifler, hatta dini jokerler için bile doğru bir iklimdi. Voltaire, "onlar, Tanrı her zaman büyük taburların tarafındadır, derler" diye yazmıştı [MASON].

Kurumlaşmış Kiliselerin ataletine tepki olarak değişik karşıt dinsel akımlar meydana geldi. Katolik dünyasında Miguel de Molinos'un (yaklaşık 1640-1697) Dinginciliği gerçek bir kaygıya yol açtı. Günahtan sadece tam bir ruhani edilgenlik durumunda kaçılabileceğini düşünen tarikatın kurucusu, Roma'da hapisteyken öldü; kitabı *Ruhani Rehber* (1675) ise Cizvitler tarafından sapkın olmakla suçlandı. Lutherci âlemde, P. J. Spener'in (1635-1705) imamcılığı da benzer karışıklıklara neden oldu. Müminin evrensel papazlığını ilan eden kurucusu, Kitabı Mukaddes okumak için ibadet halkaları uygulamasını getirdi; kitabı *Pia Desideria* (1675) kalıcı bir hareketin temel taşı oldu. Hale Üniversitesi bu tarikatın merkeziydi.

Anglikan dünyasında, John Wesley'in (1703-1791) Metodizmi İngiltere Kilisesi'ni parçalamakla tehdit etmiştir. Wesley, Oxford'taki "Kutsal Kulüp"ünün öğrencileri için ruhani bir Metot yarattı ve Herrnhut'u ziyaret etti. Britanya Adalarının en uzak köşelerini dolaşarak geçen gezici vaizlik hayatı, umursanmayan kitleleri şevkle ateşledi. Ancak piskoposluğu reddetmesi bir kopuşa ve 1785'te Londra'da toplanan ilk Metodist Konferansına neden olacaktı. Kardeşi Charles Wesley (1707-1788) mükemmel ritmleri dönemlerin değişen tonlarını çok güzel şekilde ifade eden dahi bir Anglikan ilahi yazarıydı.

Metodizm, sadece dini değil aynı zamanda ulusal bir uyanışa da büyük ölçüde esin kaynağı olduğu düşünülen Galler'de özellikle güçlü kökler salmıştı. 3 Ocak 1743'te toplanan ilk Galler Metodist Cemiyeti, İngiltere'deki ilk benzerinin önünde gitmekteydi. Calvinci teolojileri Presbiteryanizme çok benzer bir doğrultuda gidecekti. Aynı zamanda, Llandowror'un rektörü Revd Griffith Jones tarafından örgütlenen *Circulating Schools*; William Williams'ın (1717-91) Gal dilindeki mükemmel ilahileri, "Williams Pant y Celynh"; "Galler'in Kudüs"ü, Llangeitholu Daniel Rowland (1713-90) tarafından başlatılan yüceltilmiş vaaz geleneği, modern zamanlarda Gal dili ve kültürünün varlığını sağlayacak olan araçları oluşturdular. *Llanfair, Cwm, Rhondda* ya da *Blaenwern*'in nağmelerinde tam bir uyum içinde yükselen bir Galler kilise korosunu duyan hiç kimse, milli gurur ve ruhani yüceltmenin ne anlama geldiğini değerlendirmeden edemez. *Hwyll* ya da Galli Metodistlerin çabalarının, o zamanlar Avrupa'nın önde gelen entelektüel çevrelerindeki hâkim eğilim olan Aydınlanma mizacına tamamen karşıt olduğunu söylemeye bile gerek yoktur.

Yahudi dünyasında, Baal Shem Tov'un (1700-1760) Hasidizmi, Podolya'daki Miedzybóz'un *Besht*'i , Polonyalı hahamları Wesley'in Anglikan pisko-

poslarını zayıflattığı kadar zayıflattı. *Hasidizm* ya da "Dindar Olanlar" sinagogların kuru biçimselliğine karşı çıkarak, kendilerini soydan geçen *zaddik* veya "din adamlarının" idaresindeki klanvari cemaatlere ayırdılar. Hıristiyan metodizminden aşama ve kültür bakımından çok uzaktılar, fakat mizaç olarak yakındılar. Kıyafet ve yemek alışkanlıklarında, ortodoks Yahudi kurallarına tamamen bağlı olmalarına rağmen, bir kez daha, hareket kitlelerin şevki, neşeli müzikleri ve ruhaniyetin canlanışıyla dikkat çekti.

Avrupa'nın toplumsal tavırlarında kararlaştırılmış bir değişim aynı derecede önemliydi. İnsanlar, yasaları değiştirmek yoluyla bir sonraki dönemin sınırlamalarına, dinsel otoritelerin bir zamanlar empoze edebildikleri tavır ve üslup normlarını göz ardı etmek yoluyla olduğu kadar fazla tepki göstermediler. Bir sonraki yüzyıl, 1660'larda hâlâ hâkim olan Calvinci ve Cizvit püritanizmine kesin bir karşıtlıkla, sanatsal hassasiyetin keskin yükselişini ve ahlaki kısıtlamaların keskin düşüşünü izledi. "Zarafet Çağı" hafif tereddütler çağıyla el ele gitmekteydi. Bir yanda yüksek sınıflar ve taklitçileri zarif hayata daha önce hiçbir zaman olmadığı kadar alıştılar: Lüks ve zarafet kıyafetlerinde, saraylarında, mobilyalarında, müziklerinde ve koleksiyonlarında, her yerde görülmekteydi. Aynı zamanda tüm sınıflarda toplumsal, özellikle de cinsel âdetlerde belirgin bir gevşeme vardı. Zamanla cinsel serbestliğe sadece hoşgörü gösterilmekle kalmadı, aynı zamanda bu gösterişçilik haline geldi. Uzun bir Reform döneminden sonra, herkes istediği takdirde bir kere daha kendisini kaptırarak hareket etmekte özgürdü. Sağlığı ve mali durumu uygun herkes için giyimde, eğlencede, oburlukta ve flörtte aşırılık olağan bir hale gelmişti. İnsanlar, peruka ve kabarık iç etekleriyle, düzenlenen bahçelerle, boyanmış porselenlerle ve pudralanmış ferçlerle övünüyorlardı. Dinin yeniden canlanışının değerinin artmasına yardım eden de hiç kuşkusuz bu toplumsal havaydı. Ancak bu, Aydınlanma filozoflarının patlamasını sağlayan entelektüel hoşgörünün sınırlarını da genişletti [EROS].

EROS

"ÇEVRİLMEMİŞ kız bırakmadı" denirdi. Saksonya Seçici Prensi ve Polonya Kralı Friedrich Augustus, Fransa Mareşali Maurice de Saxe'ın da aralarında yer aldığı (1696-1750) yaklaşık üç yüz çocuğun babasıdır. Mükemmel aşk maceraları hem Katolik zevkine hem de hayret verici dayanıklılığına kanıt gösterilir.[1] Karısı Bayreuthlu Eberdine'nin dışında, bir cariyeler grubu besledi: resmi, gizli, çok gizli. Maurice de Saxe, Königsmarck'ın İsveçli Kontesi Aurora'nın oğluydu; erkek üvey kardeşi, Kont Rotowski Buda'da kaçırılan bir Türk kızı olan Fatma'nın oğluydu; üvey kız kardeşi, Kontes Orzelska, Varşovalı bir şarap tüccarının kızı Henriette Duval'ın çocuğuydu. Resmi listede Kontes d' Esterle'i Madam Teschen, Madam Hoym, Madam Cosel, Maria, Kontes Denhoff takip etmekteydi, fakat istisnai olarak Dresden'deki eski Britanya büyük elçisinin eski metresi listede değildi. Siyasi rizikoları da sperm hayvancıkları kadar güzel hedeflenseydi, Friedrich Augustus büyük bir kral olabilirdi.[2]

Aydınlanma, Kant'a göre, Avrupa uygarlığının, "insanlığın kendini sıkıntıya sokan azınlığın dışına taştığı" sıradaki gelişme dönemidir. Daha basitçe, Avrupalıların "ağırbaşlılık çağı"na ulaştıkları söylenebilir. Ortaçağ Hıristiyanlığının ebeveyn olarak görülmesi ve Avrupa seküler kültürünün Rönesans'ta doğan bir çocuk olarak görülmesi güçlü bir metafordur. Çocukluk, ebeveynin gelenekleri, dini geleneğin ağırlığı ve aile tartışmaları yüzünden sıkıntılı geçmekteydi. Ana erişim kişinin kendi için düşünme ve hareket etme yeteneği yani "aklın özerkliğiyle" geldi. Fakat çocuk, aileden birçok tehdit almayı sürdürüyordu.

Belki de Aydınlanma, en iyi şekilde ancak "aklın ışığının" aydınlatmaya çalıştığı karanlığa başvurularak anlaşılabilir. Karanlık temel bir insani ihtiyacın karşılanması için filozoflar tarafından kabul edilen şekliyle din tarafından değil, Avrupa Hıristiyanlığının kabuklaştığı düşünceden uzak, rasyonel olmayan, tüm dogmatik tavırlar tarafından oluşturulmuştur. Bağnazlığı, hoşgörüsüzlüğü, batıl inancı, aldatmayı ve fanatikliği içeren bu tavırlar, dönemin en alçaltıcı sözcüğü olan "şevkle" özetleniyordu. Fransızların hareketi adlandırdıkları şekliyle *Lumières* geniş bir konu yelpazesi içeriyordu: Felsefe, bilim ve doğal din, iktisat, siyaset, tarih ve eğitim.

Rasyonalizmin gelişimini teşvik eden özel entelektüel mekânlar her yerde bulunmuyordu. Bir yanda birbirine rakip dogmaları uygun bir düşünce çatışması oluşturan Katolik ve Protestanların varlığını, öte yandaysa rasyonel bir diyaloğun başlatılabileceği bir miktar hoşgörü gerektirmekteydi. On yedinci yüzyılda bu mekânlar sadece üç ya da dört yerde bulunabiliyordu. Böylesi koşullar, Cizvitlerin Ortodokslarla, Yahudilerle ve birkaç radikal mezheple karıştığı Polonya-Litvanya'da mevcuttu. Katolik ve Protestan kantonlarda düşüncelerin karşılıklı değişimlerinin her zaman mümkün olduğu İsviçre'de bir dereceye kadar bulunmaktaydı. Geniş Anglikan geleneğinin muhalif görüş açılarını koruduğu İngiltere'de ve İskoçya'da vardı. Bunların da ötesinde bu koşullar, yerel kaynaklarına J. J. Scaliger ve René Descartes'tan Spinoza, Shaftesbury, Le Clerc ve Bayle'e kadar uzun bir entelektüel mülteciler silsilesi eklenen Hollanda'da mevcuttu. Leyden, "Batavya'nın Atina"sı, Amsterdam Avrupa'nın "Kozmopolit Kenti" ve La Haye Aydınlanmanın ana laboratuvarıydı. Fransızların başlangıçtan itibaren göze çarpmasına ve Fransızcanın *lingua franca* olarak benimsenmesine rağmen, Fransa'nın kendi yerel koşulların gevşediği on sekizinci yüzyıl ortalarına kadar ana faaliyet sahnesi haline gelmedi. Baş şahsiyetlerden biri olan Voltaire, İsviçre'ye ya da İsviçre sınırına yerleşmeye mecbur bırakıldı.

Temel kavram (*lumen naturale* yani "aklın doğal ışığı") Melanchton'un çalışmalarından biri olan, *De lege naturae*'ye (1559) ve Melanchthon aracılığıyla Cicero ve Stoacı filozoflara uzanmaktadır. Bu nedenle Leyden'deki Joost Lips'in (Lipsius, 1547-1606) Stoacı metninin çevirisi bir dönüm noktası olarak görülür. Bu olay, Bilim Devriminin ve Decartes'ın rasyonel yönteminin meyvelerinin yanı sıra, 1670'lerden 1770'lere en hararetli dönemini geçiren bir ideolojinin özünü biçimlendirdi. Aklın, hem insani hem de maddesel dünyanın apaçık kaosunun temelini oluşturan kuralları açığa çıkartabildiği ve böyle-

ce doğal dinin, doğal ahlakın ve doğal hukukun kurallarını ortaya koyabildiği kanısına neden oldu. Sanatta da, yalnızca katı kuralların ve simetrik şekillerin her Güzel'in ortak olmasının gerektiği doğal düzene ifade verebileceği kavramına yol açtı. Güzellik düzendi ve düzen güzeldi. Klasisizmin gerçek ruhu işte buradaydı.

Aydınlanma felsefesi öncelikle bilgi kuramı (ya da ne bildiğimizi nasıl biliyoruz) demek olan epistemolojiyle ilgilendi. Burada, tartışma üç Britanyalı tarafından temellendirildi: İngiliz John Locke (1632-1704), İrlandalı Piskopos George Berkeley (1685-1753) ve bir süre için Paris'teki Britanya Büyükelçiliği'nde sekreter olan İskoç David Hume (1711-1776). Ampirikler olarak hepsi de insan davranışlarına gözlem ve tümdengelim gibi bilimsel yöntemlerin uygulanması gerektiğini kabul ediyorlar ve böylece çağdaşları Alexander Pope'un talimatını da kabul ediyorlardı:

> Kendini bil, inceleyecek bir Tanrı olmadığını farz et,
> İnsanlığın gerçek araştırma konusu İnsandır.[4]

Locke'un ünlü eseri *İnsan İdrakine İlişkin Deneme* (1690), insan zekâsının doğuşta boş (bir *tabula rasa*) olduğu önermesini geliştirdi. Bu nedenle bildiğimiz her şey, ya dış dünyadan veri toplayan duyular yoluyla ya da zihnin iç çalışmalarından veri elde eden yansıtma yeteneği yoluyla kazanılan deneyimlerin meyvesidir. Locke'un önermesi, Fransa'da, *Traité des Sensations* adlı eserinde (1574) cansız bir heykelin duyularını kazanması yoluyla canlanması analojisini kullanan Abbé Condillac (1715-1780) ve *L'Homme machine*'de (1784) kökten maddeciliğiyle, manevi olanın varlığını tamamen yadsıyan Julien Offray de la Mettrie (1709-1751) tarafından geliştirildi. Piskopos Berkeley sadece zihinlerin ve zihinsel olayların var olabileceğini iddia ederek diğer uç noktaya gitti. *İnsan Doğasının Bilimsel İncelemesi* (*Treatise of Human Nature*) (1739-1740) adlı eserinde kavrayış, tutku ve ahlakı rasyonel bir araştırmaya tabi tutmaya çalışan Hume, rasyonel inanç olasılığını yadsıyarak bu tartışmayı bitirdi. On sekizinci yüzyıl rasyonalizmi buna rağmen irrasyonelliğin tamamen mantıksızlık olmayabileceği sonucuna vardı.

Ahlak felsefesi alanında, dinsel ve entelektüel düşüncenin birkaç kolu yararcılığın nihai hedefine doğru yönlenmişti. Rasyonalistler ahlaki ilkeleri, insanın durumunu geliştirmesindeki yararları yoluyla yargılamak eğilimindeydiler. Bu eğilim Locke'da zaten bulunmaktaydı. Bazı yönlerden filozofların en radikali olan Baron d' Holbach (1723-1789) en büyük zevke neden olan şeyin erdem olduğu hedonist bir ahlakı savunmaktaydı. Sonraları mutluluk, kişisel olmaktan çok toplumsal bir erdem olarak görüldü. Sadece bireysel refah değil, toplumsal uyum da amaç haline geldi. 1776'da genç Jeremy Bentham (1748-1832) rehber ilkeyi "doğru ve yanlışın ölçütü; olabildiği kadar çok insanın olabildiği kadar çok mutlu olmasıdır" şeklinde formüle etti.

Avrupalı Museviler, Aydınlanmayı desteklemişlerdir. Yahudiler dini bir cemaat olarak kabul ediliyorlar ve dinleri de mantıksız ve çapraşık olarak görülüyordu. Dreyden, bir kezinde, istihzayı ihmal etmemiştir:

"Yahudiler, dikbaşlı, meyus, şikâyetçi ırk,
Tanrı'nın şımarttığı halk, kolaylıkla baştan çıkartılan,
Ne Kral hükmedebilir onlara ne de tanrı mutlu edebilir onları."[5]

Zaman içinde, bazı Yahudi liderleri kendileri için aynı şekilde eleştirel oldular. Geleneksel Yahudiliğin sınırlamalarından kaçmayı arzuluyorlardı. Nihai sonuç ise, Yahudi cemaatini kendi içinde reforme etmeye çabalayan Yahudi Aydınlanması, *(Haskalah)* oldu (Bkz. s. 890).

Bu arada, bilimsel bilgi büyük yol katetti. Dönemin en büyüğü, Kraliyet Cemiyeti'nin başkanı olan ve 1687'de *Principia* adlı eserini yayımlayan Sir Isaac Newton'dur (1642-1727). Newton'un devinim ve yer çekimi yasaları, iki yüz yıldan fazla bir zamandır, fiziğin temelini ve bu nedenle evrenin işleyişinin temelini oluşturmuştur. "Sürekli değişimler" adını verdiği diferansiyel hesabı keşfetti. Bir Aydınlanma babası için yeterince uygun bir şekilde, 1666 yılındaki ilk deneylerini Cambridge, Teslis Koleji'ndeki odasının penceresinin kör noktasındaki bir deliğin arkasına bir cam prizma yerleştirerek ışığın doğasına yönlendirdi:

> "Ve gördüm ki... Görüntünün [bir] köşesine yönelen ışık öbür köşeye yönelen ışıktan oldukça büyük bir kırılma yapmakta. Ve böylece o görüntünün uzunluğunun gerçek nedeninin farklı şekillerde kırılabilir ışınlardan oluşan ışıktan başka bir şey olamayacağı gözlendi, bu ışınlar... kırılabilme derecelerine göre duvarın muhtelif bölümlerine nakledildiler."[6]

Işığın özelliklerinin, ileride Newton'un sistemini nihai olarak yıkacak olan ipuçlarını Einstein'a vermesi güzel bir ironidir [$e = mc^2$]. Bir Üniteryan olarak Newton birçok resmi onurdan yoksun bırakıldı, fakat ün ve serveti kaçırmadı. Amatör olarak simyayla bile uğraştı. Kendini hoş bir şekilde, "gerçeğin büyük okyanusu keşfedilmemiş her şeyi önüme serdiğinde, deniz kıyısında oynayan bir çocuk..."[7] olarak tanımlamıştı. Pope, Newton'un Westminster Manastırındaki mezarını kastederek bir mezar kitabesi yazdı:

> Doğa ve Doğanın kanunu gecede gizlenmiş yatıyor;
> Tanrı, Newton olsun! dedi ve her şey aydınlandı.

Newton ilkelerinin kullanımı hem teknolojideki gelişmeler hem de diğer bilimlerdeki koşut ilerlemeler yoluyla desteklendi. Greenwich'teki Kraliyet Gözlemevi (1675) üstün teleskoplar geliştirdi; Britanya Deniz Kuvvetleri Komutanlığı yirmi bin sterlinlik bir ödül teklif etmek yoluyla kronometreyi aldı. Matematikte Leipzigli Gottfried Leibniz (1646-1716) hesaplamayı Newton'dan önce tek başına pekâlâ keşfetmiş olabilirdi. Biyoloji ve daha spesifik olarak botanikte İsveçli Carl von Linné (Linneaus, 1707-1778), *Systema naturea* (1735) ve *Fundamenta botanica*'da (1736) açıklanan bitki sınıflamaları için sisteminde

kaostan düzen çıkardı. Kimyada temel adımlar, havanın bileşik doğasını ortaya çıkartan Joseph Priestley (1733-1804), suyun bileşik doğasını sergileyen Henry Cavendish (1731-1810) ve hepsinin ötesinde son olarak kimyasal tepkimelerin işleyişlerini keşfeden Antoine-Laurent Lavoisier (1748-1794) tarafından atıldı [ELDLUFT] [EULER].

Bilgi kuramına olan ilginin doğal sonucu olarak, buna bir de büyüyen bilgi birikimi eklendiğinde ansiklopedi tutkusu doğdu. Ortaçağdaki evrensel bilginin özetleri yeterliydi, fakat bunların modası geçmişti. Tarzı diriltmek için harcanan erken dönem çabaları, H. C. Alsted'in 1630'da Hollanda'da ve Louis Moreri'nin 1674'te Lyon'da yayımlanan denemelerini içermekteydi. Ancak modern yorumcuların babası genellikle Pierre Bayle (1647-1706) kabul edilir. *Dictionnarie historique et critique*'nin ilk fasikülü 1697'de Rotterdam'da basıldı. Tarz İngiltere'de John Harris FRS'nin *Lexicon technicum*'u (1704) ve Ephraim Chambers'in *Cyclopedia*'sı (1728) tarafından, Almanya'da J. Hübner'in *Reales Staat Zeitungund Conversations Lexicon* (Leipzig, 1704) ve J. T. Jablonski'nin *Allgemeines Lexicon*'ı (Leipzig, 1721) tarafından; İtalya'da G. Pivati'nin *Dizionario universale* (Venedik, 1744); Polonya'da ise B. Chmielowski'nin *Nowe Ateny*'si (1745-1746) tarafından temsil edilmekteydi. 1732 ve 1754 yılları arasında Leipzig'de, altmış dört ciltlik ve dört ekli geniş şekilde resimlendirilmiş bir *Universal Lexicon*, J. H. Zedler tarafından basıldı. Fransa'da, Denis Diderot (1713-1784) ve Jean d'Alembert'in (1717-1783) üstlendiği *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des arts, des science, et des métiers* aslında Chambers'ın *Cyclopedia*'sının Fransızca bir çevirisinden esinlenmişti. Paris'te 1751 ve 1765 yılları arasında on altıbin iki yüz seksen sekiz sayfadan oluşan on yedi cilt halinde ortaya çıktı ve buna 1782'ye kadar ekler, resim ve indeksler eklendi. Programlı, fikrinden dönmeyen, ruhban karşıtı ve rejime yönelik çok eleştirel olan bu projenin editörleri devlet memurları tarafından düzenli olarak rahatsız ediliyorlardı. Yine de proje dönemin anıtı olmuştu. Beşeri bilginin tümünün özetinden daha fazla bir şey olmayı amaçlamamıştı. Daha az tanınmış, fakat daha uzun süre geçerliğini koruyan *Encyclopedia Britannica*'nın ilk edisyonu 1771'de Edinburgh'da ortaya çıktı. Bu zaman zarfında, Hübner'in *Lexicon*'unun birçok edisyonu ve çevirisi yapılmıştı. Yayın hakları en sonunda yayıncı F. A. Brockhaus (1772-1823) tarafından satın alındı ve Brockhaus bunu tüm Alman ansiklopedilerinin en ünlüsü için temel olarak kullandı.

EULER

1765 YILINDA, Berlin'deki Rus büyükelçisi tek gözlü bir adamı hiçbir masraftan kaçınmadan St Petersburg'a davet etmekle görevlendirilmişti. Leonard Euler (1707-1783) bunu Rus Kraliyet Akademisinin müdürlüğüne getirilmesi, üç bin rublelik yüksek bir maaş, karısı için aylık ödeme ve dört oğlu için de yüksek mevkiler karşılığında kabul etti. Koşulları itirazsız kabul edildi. Beş yıl önce, Rus ordusu Charlotten-

burg'daki çiftliğini yağmaladığında, Çar bunu fazlasıyla telafi etmişti. Bunun nedeni, Euler'in dönemin en büyük matematik üstadı olmasıydı. Euler'in Berlin'i terk etmesinden on yıl sonra Brunswick'de dünyaya gelen C. F. Gauss'un (1777-1865) onun tek eşdeğerlisi olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir.

"Euler'in diğer insanların soluduğu veya kartalların uçtuğu gibi hesap yaptığı" söylenmişti. İsviçreli bir papazın oğluydu ve Basel'de öğrenim görmüştü, olağanüstü bir belleğe sahipti. Virgilius *Aeneas*'ini satır ve sayfa sayıları dahil olmak üzere ezberden okuyabilirdi. Rusya'ya ilk kez Büyük Friedrich'in ajanları tarafından "kafasına ödül konulmadan" önce, Bernouilli kardeşlerin eşliğinde genç bir adam olarak gitti. Ürettikleri hem özgün hem de çoktu. Elli yılı aşkın bir süre içinde ortalama olarak her gün basılı iki sayfadan dört bin dolaylarında mektup ve sekiz yüz seksen altı bilimsel çalışma kaleme aldı. Rus dergisi *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae* ölümünden kırk beş yıl sonra halen makalelerinin birikmiş kısmını yayımlamaktaydı. Sayısız teorem keşfetti, sinüs hesaplamalarını icat etti, pi sayısının nümerik hesabı hakkındaki araştırmayı tamamladı ve aşkın sayıların varlığını saptadı. "Euler Teoremi" üstel ve trigonometrik fonksiyonlar arasındaki bağlantıyı gösterir:

$$e^{ix} = \cos x + i \sin x$$

Euler'in saygınlığı Rus Akademisini Avrupa biliminin ana akımına dahil etti. St. Petersburg'daki göz alıcı matematik okulu ondan sonra uzun süre varlığını sürdürdü. Ancak Euler bundan söz etmek konusunda gönülsüz olmuştu. Büyük Friederich'in annesi tarafından bu konu hakkında yazılınca, "Hanımefendi, bu ülkede konuşanı asarlar"[1] diye yanıt vermiştir. Fakat standart matematiksel notasyonların temelini gösterdiği ders kitabı *Introductio in analysis infinitorum*'da (1748) istediği sembolleri kullanmak Euler'in yetkisindeydi. O matematikçilerin iletişimi için Avrupalıların günlük hayatta kullanmak için hiçbir zaman geliştiremedikleri tipte evrensel bir araç geliştirmişti (Bkz. Ek III; s. 1303).

Dinsel düşünce rasyonalizmden büyük ölçüde etkilendi, özellikle de Kitabı Mukaddes araştırmalarında. İlk sorun, her ikisi de dogmalarına kutsal kitaplara dayanan destekler sunan Katoliklik ve Protestanlığın birbirine rakip iddiaları arasında bir ayrımın nasıl yapılacağıydı. Douai'de Cizvitlerde okuyan ve tipik olarak *socinian* olmakla yanlış yere suçlanan Oxford üyesi William Chillingworth'un *Protestanların Dini* adlı eserinde erken bir başlangıç yapılmıştır. En büyük gelişme, Fransız edebi eleştirisinin klasik kurallarını *Histoire critique du Vieux Testament* (1678) adlı eserine uygulayan Fransız hatip Richard Simon tarafından ortaya konulmuştur. Simon'un kitabı Bossuet'nin saldırısına uğramış, *Index*'e konulduktan sonra ilk basımın tüm kopyaları yok edilmiştir. Fakat yöntem varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Din konusunda akıl yürütmek, zaman içinde entelektüel bir deizm modasına yol açtı. Bu, asgari özüne indirilmiş bir dinsel inançtı: Bir "Üstün Varlığa", Yaratıcı Tanrı'ya, Allah'a inanç. İlk belirtileri İngiltere'de birçok sağlam olmayan iman itirafı içinde, özellikle Cherbury Lordu Herbert'in (1583-1648) *De Varitate*'sinde (Paris, 1624) ve J. J. Toland'ın *Gizemli Olmayan Hıristiyanlık*'ında (1696) ortaya çıktı. Doruğuna Voltaire'in İngiltere'de olduğu 1730'larda ulaştı, ama Piskopos Joseph Butler tarafından *Dinin Analojisi*'nin (1736) yayımlanmasından sonra zayıfladı. Joseph Butler'in sürekli hayranı Kraliçe Caroline'e bir kezinde denildiği gibi: "Hayır Hanımefendi. O ölmedi, gömüldü." Fransa'da deist düşüncelere, geleneksel Hıristiyanlık ile daha serbest düşünceli Baron d'Holbach (1723-1789) ve açıkça Ateist fikirlerini ifade etmeye başlayan Claude Helvetius (1715-1771) gibiler arasında orta yol bulma çabası içinde ulaşıldı. Örneğin *Encyclopédie*'si için "Hıristiyanlık", "İnanç" ve "Tanrı" başlıklarının girişlerini yazan Diderot, Deist bir tutum aldı. Kurumlaşmış dine saldırıları acımasız olsa da Voltaire, d'Holbach'ın *Système de la nature*'ündeki (1770) saldırılarına karşı Tanrının varlığını savunmak için ileri atıldı. Gece gökyüzünü düşünen Voltaire şöyle yazmıştı: "Birinin bu manzara karşısında gözlerinin kamaşmaması için kör olması gerek, yaratıcısını tanımaması için aptal olması gerek, ona tapmamak için deli olması gerek." "*Si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer.*"[8] (Eğer Tanrı olmasaydı, icat etmek gerekirdi.)

Filozofların Kilise ve Devlet otoritesine karşı mücadelesi, kaçınılmaz olarak Katolikliğin ve mutlak monarşinin akla ve her tür değişime kör bir şekilde karşı koymakta birleştikleri izlenimini doğurdu. Diderot, Kurtuluş'un "son kralın son rahibin bağırsaklarıyla boğulduğu zaman geleceği" konusundaki acımasız yorumuyla saygınlık kazandı. Gelişme ve gericilik arasındaki evrensel savaşa ilişkin basitleştirilmiş devrimci görüşten sadece bir adım uzaktaydı. Katolik yayıncı Joseph de Maistre (1754-1821) zaman içinde aynı uç konuma geldi, ancak isyanın ve dinsizliğin eşanlamlı olduğu *Considérations sur la France*'ında (1796) koruduğu karşıt bakış açısından.

Akılcı iktisat, Aydınlanmanın öncelikler listesinde yukarılarda bulunmaktaydı. İlerleme konusundaki genel kavrayış, belirli bir iktisadi gelişme fikrinde ifadesini bulmuştu. Mikro seviyede, mülklerin basitçe düzene sokulamayacağına, ancak zenginlik getiren işlere dönüştürülebileceğine ikna edilmiş soylular, gelişmekte olan tarımsal işletme bilimine tav oldular. Hollandalıların uyguladığı ya da Hollanda modeli denilen toprağı tarıma elverişli hale getirme, Doğu Anglia bataklıklarından Vistula deltasına kadar birçok alçak seviyedeki bölgenin çehresini değiştirdi. Toprağı çitle çevirme hareketi hız kazandı, özellikle de İngiltere'de. Bu hareket köylüleri tehdit etmekteydi, ancak daha büyük tarımsal birimlere ticari tarıma uygunluk vaat ediyordu. 1770'lerde Windsor'daki "George Çiftliği"nde ya da Norfolk'da Holkhamlı Thomas Coke tarafından uygulanan, sistemli büyük baş hayvan yetiştiriciliğinin, bitki seçimi, toprağın gübrelenmesi, ekin rotasyonu ve drenajın ödüllü çarpıcı biçimde gelişen ürünler olmuştu. Serfliğin hüküm sürdüğü ülkelerde, bazı aydınlanmış

toprak sahipleri, serflerinin yükümlülüklerinden azat edildikleri takdirde daha verimli çalışacaklarına kendilerini inandırmışlardı. Fransa'dan Polonya'ya gönüllü azat örnekleri bulunabilir.

Makro seviyedeyse, otokratik farklılıkların merkantilizmi egemen olmaktaydı. Bunun büyük savunucusu, XIV. Louis'in bakanı olan Jean Baptiste Colbert'di (1619-1683). Devlet imalathaneleri kurulmaktaydı. Sömürge topraklarına ekim yapıldı, vergiler akılcı hale getirildi, limanlar, yollar ve kanallar inşa edildi. Büyük *Canal du Languedoc* (1681), İspanya'da üzerine kanal inşa edilen Guadalquivir'den İsveç'teki Eskilstuna Kanalına, Litvanya'daki Agustów kanalı ve Rusya'daki büyük Neva-Volga kompleksine kadar tüm Avrupa'da taklid edildi.

Buna rağmen, yapay engel ve kısıtlamalar kaldırılmadıkça, iktisadi hayatın bir noktadan ötesine genişlemeyeceği kanısı artmaktaydı. Bu eğilim, son derece popüler bir çalışma olan *L'Ami des Hommes*'da (1756) büyük Mirabeau tarafından aktarılan İrlandalı banker Richard Cantillon'un eserinde ilk ifadesini buldu. Ancak *Encyclopédie*'yle ilişkisi olan iktisatçılar ya da Fizyokratlar (François Quesnay (1694-1774), Jean de Gournay (1712-1759) ve J. P. Duponı de Nemours (1739-1817)) ile geçerlik kazandı. Ünlü slogan *Paures payans, pavure royaume* (ulusal zenginliğin sadece kişisel zenginlik ve herkes için özgürlük yoluyla sağlanabileceği) şeklindeki devrimci kavrayışı içermekteydi. Quesnay'nin çömezi Jacques Turgot (1727-1781) hareketin ilkelerini hükümette fiilen uygulamakta başarısız oldu. 1765-1766 yıllarında, Paris'te oturan İskoç profesör Adam Smith, Quesnay'nin ekonomik devresinin çok benzerini oluşturdu. Bu modern iktisadın kurucusu için oluşturucu bir deneyimdi [PİYASA].

Akılcı siyasal kuram, uzun zamandır düzen ve uyuma bağlı klasik zihniyetle uyum içinde olan mutlak monarşiye destek vererek işbirliği yapıyordu. Yerel ve feodal ayrıcalığın labirenti içindeki en etkili durdurma araçlarını arıyordu. Hobbes'un argümanları değilse bile vardığı sonuçlar, kralların kutsal haklarının baş savunucusu olan Condom Piskoposu (1627-1704) büyük J. B. Bossuet gibi Fransız ilahiyatçılarınınkinden pek farklı değildi. Ancak on sekizinci yüzyılda argümanlar değişti. Locke'un *Yönetim Hakkında İncelemeler* (1690) adlı iki incelemesi, hükümetin doğa yasalarına bağlı kalması gerektiğini savunmaktaydı ve yönetimin irsiliğine karşıydı. Yöneten ve yönetilenler arasındaki tartışmaları çözümlemek için bir tür tarafsız otorite talep etmekteydi. En önemlisi, mülkiyet haklarının altını çizerken, toplumsal bir sözleşmeye dayalı hükümet fikrini ve böylece liberalizmin temel taşı olan rıza ilkesini geliştirdi. Hukuki konularda az şey söylemiş olmasına rağmen; güçler ayrılığı, yasama ve yürütme arasındaki kontrol ve denge ihtiyacını savunmuştu. Bu son iki ilke, kısmen Yunan ve Roma cumhuriyetçiliğinden ve kısmen de 1689 İngiliz anayasal kararından esinlenen Charles Louis de Secondat, Baron de Montesquieu'nün (1689-1755) *L' Esprit des lois*'sında (Cenevre, 1748) en açık şekilde formüle edilmiştir:

> Her devlette üç çeşit güç vardır: Yasama gücü, insanların haklarına bağlı şeylerin üstündeki yürütme gücü ve sivil hukukla ilgili yürütme gücü... eğer aynı kişi ...

> bu güçlerin üçünü birden kullanırsa: Yasa yapma gücü, halka ait kararları yürürlüğe koyma gücü ve suçları yargılama gücü kaybedilir.[9]

Locke ve Montesquieu'nun kuramlarına *Encyclopédie*'de özellikle "Siyasal Otorite" ve "Doğal Özgürlük" gibi başlıklar altında geniş yer verildi. Bunlar demokratik eğilimleri ve bazılarının diyeceği gibi devrimi teşvik ediyorlardı.

Rasyonalist tarihyazıcılığının önemi arttı. Tarih, kronikler ya da günlüklerdeki olayların önemsiz ilişkilerinden ve yönetici monark ya da kilisenin savunuculuğundan uzaklaşıp, neden sonuç ilişkisi ve değişim bilimi olma yolunda ilerledi. Bossuet'nin sözümona *Histoire universelle*'i (1681) ya da Clarendon kontunun *Büyük Isyanın Tarihi* (1704), sayısız Katolik ve Protestan din savaşları değerlendirmesi gibi eski geleneğe aitti. Fakat on sekizinci yüzyılda, bazıları tarihin yeni biçimine yöneldiler. Bayle'in *Dictionnaire*'i (1702), tarih ve edebiyatın tüm büyük adlarını alfabetik maddeler halinde kapsamaktaydı ve amansız bir septisizmle her biri hakkında ele geçirilen bilgilerdeki kesinlik ve kuşkuları dikkatle gözden geçirmekteydi. Tarihsel gerçeklerin kanıtsız kabul edilmeyeceğini gösteriyordu. Vico'nun *Scienza nuova*'sı (1725) tarihin devreler halinde hareket ettiği kuramını ortaya koydu. Montesquieu'nün antik dünya hakkındaki *Considérations* (1734) adlı eseri çevresel belirleyiciler fikrini getirirken, Voltaire'in XII. Charles ya da XIV. Louis üzerine çalışmalarıysa, büyük kişilikler ve şans etkenini ortaya koyuyordu. Hume'un *Dinin Doğal Tarihi* (1757) hakkındaki tezi, din tarihinin kutsal uzmanlık alanını parçaladı. Hepsi geçmişin olaylarını açıklamakta Tanrının inayetini reddediyor ve böyle yapmakla Machiavelli ve Guicciardini'den beri uygulanmayan düşünce alışkanlıklarına geri dönüyorlardı. 3 Temmuz ve 11 Aralık 1750'de iki kısım halinde okunan uzun bir Latince söylevle Sorbonne'da genç Turgot tarafından ilk kez sunumu yapılan, yeni ortaya çıkmış olan gelişme kavramından hepsi de kolay etkileniyorlardı:

> Doğa tüm insanlara mutlu olma hakkını vermiştir... Tüm kuşaklar, dünyanın bugünkü durumunu öncekilerin hepsiyle birleştiren bir neden ve sonuç dizisi tarafından birbirlerine bağlanmışlardır... ve tüm insan ırkları, kökenlerinden itibaren bakıldığında, filozoflara aynı bir birey gibi bebekliği ve gelişmesi olan uçsuz bucaksız bir delik gibi gözükür.... Sükûnet ve çalkalanma arasında, iyi zamanlarla kötü zamanlar arasında gidip gelen insanlığın tamamı daha büyük bir mükemmelliğe doğru yavaş, fakat sağlam adımlarla ilerliyor.[10]

PAZAR

DR. ADAM SMITH (1723-1790) son derece dalgın bir profesördü. Bir keresinde ekmek ve tereyağından oluşan bir karışım içmiş ve bunun çok kötü bir çay olduğunu söylemişti. Trans halinde, yarı giyinik, her yere sağırlerek sokaklarda gezinmesi, tu-

haf sahte bir sesle kendiyle hararetle tartışması ve benzersiz solucanvari yürüyüşüyle yollar boyunca koşması, Edinburgh'un manzaralarından biri haline gelmişti. Bir kezinde, tam bir söylev hali içinde dosdoğru bir lağım çukuruna girdi. Hemen hiç evlenmemiş biri olarak her zaman annesinin yanında yaşadı. Bu canayakın karmaşık karakterin, günlük hayatın işleyişine entelektüel bir düzen getirmeye başlamış olduğunu düşünmek hoş bir durum.[1]

Smith, arkadaşı David Hume'la birlikte, İngiliz akademik hayatının uykuda olduğu bir dönemde İskoç Aydınlanmasının yıldızlarından biri oldu. Johnson, Voltaire, Franklin, Quesnay ve Burke'yle yakın ilişkideydi. Yaşlı profesör Kralın bakanları tarafından kabul edildiğinde hepsi ayağa kalktı. William Pitt şöyle dedi: "Hepimiz ayaktayız Bay Smith, çünkü biz hepimiz sizin öğrencileriniziz."

Smith'in kariyeri yirmi sekiz yaşındayken, Glasgow'daki Ahlak Felsefesi Kürsüsünde başladı. Burada *Ahlaki Duygular Kuramı*'nı (1759) yayımladı. Bu eser, onaylama ve onaylamamanın kökenine yönelik bir araştırmaydı. İktisat alanına, insanın açgözlülüğünün içinde saklı olan anlamı ve bencilliğin müşterek iyi için nasıl çalışabileceğini sorgulayarak dahil oldu. Dokuz yüz sayfalık *Ulusların Zenginliği* (1776) aslında bu arayışın sürdüğü geniş bir denemeydi. İki yüz yıl boyunca iktisadi düşüncede üstünlüğünü sürdüren merkantilizmin korumacı felsefesini paramparça etti. Spekülasyonları onu, işleyişine tüm insanların katıldığı bir "toplumun" var olduğunu farz etmeye ve "piyasanın" kurallarını formüle etmeye götürdü. Üretimin, rekabetin, arz ve talebin ve fiyatların işleyişinin taslağını çıkardı. Emeğin örgütlenmesine özel bir dikkat gösterdi. Bu, onun ünlü toplu iğne imalathanesi betimlemesinde görülür. Her işçinin bireysel olarak sadece iki ya da üç iğne ürettiği bir imalathanede, rasyonalize edilmiş görevler ve uzmanlaşmış beceriler, günde kırk sekiz bin topluiğne üretecek işgücünü olası kılmaktaydı. Engellenmediği takdirde toplumsal uyumu besleyecek olan, piyasanın kendi kendini düzenleyen doğasını da vurgulamıştır. İki temel piyasa yasası tanımlamıştır: Birikim Yasası ve Nüfus Yasası. Bu konuda yazdıkları oldukça şaşırtıcıdır: "İnsanların talebi, insanların üretimini ister istemez düzenleyecektir". Parolası şuydu: "Piyasayı kendi başına bırakın."[2]

İktisat bilimi, Smith tarafından ileri sürülen sorunlar o zamandan beri araştırmaktadır. Arkasında bıraktığı iz Ricardo, Malthus ve Marx'tan Hobson, Bastiat ve Marshall'a, Veblen, Schumpeter ve Keynes'e uzanmaktadır. Smith'in elinde iktisat, spekülatif felsefenin bir koluydu; ve en büyük takipçileri sonuçlarının kırılganlığının farkındaydılar. Halkın kafasındaysa, iktisadın daha büyük iddiaları vardı. İktisat, dinin ve ahlaki uzlaşmanın gerilemesinin bıraktığı boşluğu doldurdu; giderek artan bir şekilde halk siyasetinin başlıca meşguliyeti, toplumsal hastalıklara deva, hatta kişisel rahatlığın kaynağı olarak görüldü. İnsan topluluğunu, doktorun insan vücudunu açıkladığı gibi açıklayan teknik bir konu olması nedeniyle; amaçları, güdüleri ve ödülleri ortaya koyarak kendi içinde bir sona ulaşmanın tehdidi altındadır. Smith, bir ahlakçı olarak bundan dehşete düşerdi.

Tarihçiler kendi zamanlarının toplumsal, iktisadi ve kültürel kaygılarını geçmişi analiz etmekte giderek daha çok kullanmaya başladılar. Kralların ve ya-

pıp etmelerinin anlatılması artık yeterli olmamaktaydı. William Robertson'un *Amerika Tarihi* (1777) ve Edward Gibbon'un benzersiz *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü* (1788) adlı eserleri dönemin iki büyük anıtıdır. Piskopos Adam Naruszewicz tarafından kaleme alınmış tek ciltlik *Polonya Ulusunun Tarihi* (1780), Polonyalıların Ruslardan daha ağır bastığı erken dönem Slav tarihinin betimlenmesine İmparatoriçe Ekaterina'nın büyükelçilerinin karşı çıkması yüzünden günü yakalayabilmişti.

Aydınlanma bilgelerinin, acımasızca alay ettikleri saray ve kilise tarihçilerinden daha nesnel olup olmadıklarına kuşkuyla bakılması gerektiği akılda tutulmalıdır. Örneğin Gibbons'un manastır hayatına saldırıları veya eksik bilgilenmiş olan Voltaire'in dinsel bağnazlık hakkındaki görüşlerini desteklemek için bir şamar oğlanı gibi kullandığı Polonya'ya yönelik yanlış düşüncelerde önyargının bir biçimi diğeriyle yer değiştirmiştir. Ancak tarih yazıcılığının kapsamı ve saygınlığı süreç içerisinde büyük ölçüde artmıştır. Gerçekte Aydınlanma birçok çelişkiyle doluydu. Önde gelen uygulayıcıları, amaçlar ve yöntemlerde bir ölçüde anlaşma sağlamışlarsa da, görüş ve düşüncelerde bir fikir birliğine varamamışlardır. En etkili iki kişilik, Voltaire ve Rousseau birbirlerinden akla kara kadar farklıydılar.

Bastille'deki mahkûmiyeti sırasında Voltaire takma adını alan François-Marie Arouet (1694-1778) şair, oyun yazarı, romancı, tarihçi, filozof, risaleci, kralların mektup arkadaşı ve her şeyin ötesinde militan bir zekâydı. Paris'te doğdu ve öğrenim gördü, uzun yaşamının büyük bölümünü değişik sürgünlerde geçirdi. Kitapları, basımcıları ve yayıncıları tekrar tekrar mahkûm edildiler. Siyasi ve toplumsal saygınlığın uçlarında dolaşıp durdu ve sonunda sembolik olarak Cenevre yakınında Ferney'de Fransa'nın uzak sınırına yerleşti. Otuz iki yaşında itibarını kaybetmiş bir şekilde Paris'i terk etti ve 1744-1747 yıllarında Versailles'da kraliyet tarihçisi olduğu üç huzursuz yıl dışında seksen dört yaşına kadar Paris'e geri dönmedi. Lorraine'de Stanislaw Leszczynski'nin Lunéville'deki dost meclisinde üç yıl, İngiltere'de kendisine yeni ufuklar açan altı yıl, bir hayranı olan Büyük Freiderich'le de Prusya'da üç yıl geçirdi. İsviçre'den Calvin'le ilgili yorumları yüzünden kovuldu.

1760-1778 yılları arasında Ferney'de ziyaretçilerin sürekli akınına uğrayan meclisinde "Avrupa'nın (Köyün Efendisi) Hancısı" *(Le Roi Voltaire)* diye selamlanıyordu. *Le seigneur du village* bataklıkları kurutmak, bir çiftlik modeli işletmek, bir kilise, tiyatro, ipek imalathanesi ve bir saat kurmak yoluyla teorilerini burada uygulamaya sokmuştur. Övünerek "kırk vahşinin sığınağı, bin iki yüz işe yarar insandan oluşan zengin küçük bir kasabaya dönüştürüldü" demişti.

Voltaire'in yüzden fazla cildi dolduran yayımlanmış çalışmaları dinde hoşgörü, siyasette barış ve özgürlük, iktisatta girişim ve sanatlarda entelektüel liderlik amaçlarını anlatır. Quakers'tan, Parlamentodan ve ticaret ruhundan, Bacon, Locke ve Shakespaere'e her şeyden övgüyle söz eden *Lettres anglaises* (1734) Anakaradaki geleneksel Katolik çevrelerine düşünce için yeni bir kaynak sağladı. *Siècle de Louis XIV* (1751) Fransızlara yakın geçmişlerinin zengin, ama eleştirel bir manzarasını sunmuştur. *Candide ou l'optimisme* (1759) adlı

felsefi roman Rousseau'ya yanıt olarak yazıldı. Bu roman genç ve hevesli Candide ve "her şey tüm olası dünyaların en iyisi içindeki en iyi için" düsturunu benimsemiş aydın öğretmeni Pangloss'un hikâyesini anlatır. Thunder-ten-tronckh Kalesi'nden sadece felaketin bilinen her çeşitiyle karşılaşmak için yola çıktılar: Savaş, katliam, hastalık, kaçırma, işkence, ihanet, deprem, deniz kazası, engizisyon ve kölelik. Sonunda, dünyadaki kötülükler karşı konulmaz olduğundan kişinin yapabileceği tek şeyin kendi faaliyetlerini düzene koymak olduğu sonucunu çıkardılar. Candide'in kapanış cümlesi '*il faut cultiver notre jardin*'di (kendi bahçemizi ekmek zorundayız). Toulouse'da Calvinist bir babanın sözde oğlunun Katolik olmasına karşı çıktığı için tekerleğe bağlanarak parçalandığı korkunç Calas olayından ilham alan *Traité sur la tolérance* (1763) kalpten gelen bir haykırıştı. Büyük *Encyclopédie*'ye cep kitabı büyüklüğünde bir rakip olan *Dictionnaire philosophique portatif* (1764), ironi ve satirin bir *tour de force*'ydu. Buna ek olarak çok miktarda tragedya, geniş bir polemik risale koleksiyonu ve yaklaşık on beş bin mektup mevcuttu. Son oyununun oynandığı sahneye büstünün koyulduğunu gördükten sonra, Paris'te öldü. "İnfazımı görmeye de aynı sayıda gelirlerdi" dedi. Ve hâlâ şiir yazıyordu:

> Nous naissons, nous vivons, bergère,
> Nous mourons sans savoir comment;
> Chacun est parti du néant;
> Qu va-t-il? ... Dieu le sait, ma chére.
>
> (Doğuyoruz, yaşıyoruz çoban kızı / Nasıl olduğunu bilmeden ölüyoruz / Herkes hiçlikten yola çıktı / Nereye?.. Tanrı bilir sevgili kızım.)[11]
>
> "Tanrıya taparak, arkadaşlarımı severek, düşmanlarımdan nefret etmeden, fakat batıl inançtan tiksinerek ölüyorum."[12]

Protestan Cenevre'de dünyaya gelen Jean-Jaques Rousseau (1712-1778) Voltaire'den bile daha gezgindi. Müzisyen, romancı ve filozof olarak yaklaşık onunla aynı yeteneklere sahipti ve eş yaygınlıkta bir ünü vardı. Evden kaçan bir çocuk olarak neredeyse on yılını Savoie ve İsviçre yollarında geçirdi ve Katolikliğe geçmesinin ödülü olarak Annecy'de yaşayan Katolik bir hanımefendi onu yanına aldı. Büyük ölçüde kendi kendini yetiştiren Rousseau, kendine dünyada bir öğretmen, besteci, bale üstadı, Paris'te bir uşak ve Venedik'te Fransız büyükelçisinin sekreteri olarak bir yol çizdi. Basit ve eğitimsiz bir kız olan Thérèse Levasseur'la ilişkisi ve *Enfants Trouvés*'nin (Bulunmuş Çocuklar) bakımına verilen beş çocuğunun geleceği, had safhada stresinin, entelektüel spekülasyonunun ve muhtemelen tekrar ortaya çıkan akıl hastalığının kaynağıydı. Orta yaşlarında *Discours sur les sciences et les arts* (1750) adlı eseriyle Dijon Akademisi'nden bir ödül kazanarak ve *Le Devin du village* (1752) adlı popüler bir opera besteleyerek ani bir ün kazandı. Diderot'nun yardımıyla, tekrar yollara düşmeden önce sırayla Paris salonlarının yıldızı ve kurbanı oldu. Ken-

dine karşı var olmayan bir izlenme takıntısıyla, Voltaire'in partizanlarının ve kendi iç güvensizliğinden kaynaklanan korkuları nedeniyle bir ilticadan öbürüne yol aldı: Cenevre'ye, Prusya Neuchâtel'indeki Motiers'ye, Lac de Bienne'deki bir adaya, İngiltere'ye, Dauphiné'deki Borgoin ve Montquin'e. Paris'teki son yıllarını, anılarını ve *Rêveries du promeneur solitaire*'ini (1782) düzenleyerek geçirdi. Ermenonville şatosunda öldü.

Rousseau'nun karşıt karakteri, Aydınlanmanın yöntemlerini Aydınlanma başarılarını suçlamak için kullandı. Onu ünlendiren *Söylev*'i uygarlığın bozulmuş insan doğası olduğunu savunmaktaydı. İkinci *Discours sur l'inégalité* (1755), saf ve sevimli bir ilkel insan hayali resmediyor ve zenginliği siyasal ve toplumsal ilişkilerdeki bütün hastalıklardan sorumlu tutuyordu. Bu bütün radikalleri ve tutucuları ona karşı birleştirdi. Rousseau'nun vatanı olan Alplerin ortasında geçen bir aşk hikâyesi olan romanı *Julie ou la nouvelle Héloïse* (1761) sabır, vahşi doğa ve ahlaki duygu arasında benzeri görülmemiş bir bağ kuruyordu. Başka bir müthiş başarı *Emile ou l'éducation* (1762) uygarlığın yapay çöküşünden korunan bir çocuğun yetişmesinin taslağını çiziyordu. Bu doğa çocuğu insan yapımı kitaplardan değil, Tanrı vergisi deneyimler yoluyla öğrenecekti; mutlu olmak için usta ve özgür olmalıydı.

Du contrat social (1762) gerçekten devrimciydi. Açılış cümlesi egemen düzenin adaletsizliğine sövüp saymıştı: *"L'homme est né libre, et partout il est dans les fers"* (insan özgür doğdu ve her yerde prangaya vuruldu.) En önemli fikirleri (genel irade, egemen ulus ve bizzat Sözleşme) ideal bir hükümdar tarafından değil, sadece yönetilenlerin çıkarı tarafından tanımlandığı takdirde etkili olabilecek çözümleri işaret etmiştir. Voltaire aydınlanmış seçkinlere başvururken, Rousseau burada kitlelere yaslanmaktaydı.

Rousseau'nun *İtiraflar* (1782-1789'da yayımlandı) adlı eseri, yazarın son derece itici karakterini büyük bir çekicilik ve açık kalplilikle analiz etmiş, suç ve kuşkularını sergilemiştir. Bir eleştirmen "okuyucularının onu bağışlayacağını bilerek, bıçağı cesurca göğsüne saplıyor" demiştir. Kendi ruhsal durumunun çarpıklıklarıyla meşgul olması daha sonraki bir dönemde ortaya çıkacak bir durumdur. Rousseau akranı olan filozofları, özellikle de Voltaire'i hakir görmekteydi. Hesap gününde yüce varlığa hep şunu söyleyecekti: *"Je fus meilleur que cet homme - là!"* (Ben şuradaki adamdan daha iyiydim).[13]

Eğitim, Aydınlanma düşüncesinin en gönüllü olarak uygulandığı alandı. Kilise okulların ve üniversitelerin ders programlarının üzerinde gerçek bir tekel kurmuştu. Rönesans hümanizmasının etkisi hafifleyeli uzun zaman olmuştu. Katolik dünyasında erkek çocuklar için Cizvit ve Piyarist okullar, kız çocukları için Ursiline okulları kendi yollarında ilerlemekteydi. Fransa'da pedagoji, hem Fransız Protestanları hem de Jansenist okulların kapanmasının ardından kemikleşmişti. Eğer Gibbons'un Oxford anılarına inanılırsa, Protestan dünyasında atalet hâkimdi. O zamanları şöyle anlatıyordu: "Magdalen kolejinde geçirilen beş yıl tüm hayatımın en aylak ve verimsiz geçen beş yılıydı." İskoç okulları ve üniversiteleri Prusya'dakiler gibi daha iyi durumdaydı. August Hermann Francke'ın (1664-1727) Halle'deki vakıfları ve Berlin'deki *Re-*

alschule hem anadil hem de teknik alanında eğitim veren okulların temelini oluşturuyorlardı. Ancak Aydınlanma hemen her yerde eğitimdeki sağlam dini geleneğe karşı mücadele ediyordu. *Encyclopédie*'de *D'Alembert*'in "Kolej" başlığı altındaki makalesi gürültü kopartmıştı:

> Tüm bunların anlamı genç bir adam on yıldan sonra ölü bir dilin eksik bilgisiyle, unutmaya çalışacağı felsefi ve retorik hükümler: Genellikle bozulan sağlık... ve daha da sık olarak günahkâr sohbette yenik düşecek yüzeysel bir din bilgisiyle koleji bitirir...[14]

Din eğitimi uzun vadede Aydınlanmanın etkisinde genel eğitimden ayrıldı; modern konular klasiklerine eklendi; ve Bentham'ın Londra Üniversitesi için uzun mücadelesinde olduğu gibi, yüksek eğitim dini himayeden kurtuldu [COMENIUS].

Ancak hiçbir şey *Emile*'in etkisine rakip olamazdı. Rousseau dostu olan *philosophe*'ların yöntemlerinden etkilenmemişti. "Locke'un büyük vecizesi çocuklarla birlikte akıl yürütmektir ve de bu revaçta olan moda" diye yazmıştı; "fakat ben onlarla akıl yürütenlerinden daha aptal çocuklar görmedim hiç" (*Emile*, bl. II). Bunun yerine o doğumdan olgunlaşmaya kadar "doğal eğitimi" ve büyüme çağından önce kitapla öğrenmenin yasaklanmasını savunuyordu. Çocuk gelişimi hakkındaki güncel kabulleri çürüttü. Rousseaucu zihniyette ilk eğitim el kitabı olan J. B. Basedow'un *Elementarwerk*'i, 1770-1772'de bu zihniyete bağlı ilkokul olan *Philanthropinium*, iki yıl sonra Dessau'da açıldı.

Fakat günün en cesur eğitim projesi, 1772-1773 yıllarında Avrupa'nın çok özel koşullarının ilk devlet eğitim bakanlığı olan Ulusal Eğitim Komisyonu'na hız verdiği Polonya'da gerçekleşti. Hem İlk Paylaşımın motivasyonu sağlayan siyasi krizi hem de beyin gücünün çoğunu sağlayan Cizvitlerin dağılmalarıyla eşzamanlı oldu. Birkaç yıl önce Polonya'daki boğucu Rus hâkimiyetinden kaçmakta çaresiz olan Polonyalı reformcular görüşleri açısından Rousseau'yu ve eğitim hakkındaki bütün önemli bölümleri içeren eseri *Considerations sur le gouvernment de Pologne*'u (1769) incelediler. Rousseau, tüm var olan kurumların yerine tek ve birleşik bir eğitim sistemi yaratılmasını önermekteydi. Onun sözünü tuttular; ve Polonya'nın son kralı Stanislaw August Poniatowski bunu paylaşıma boyun eğmek için koşul olarak öne sürdü. Polonya'nın siyasal umudu yıkılmaktaydı, fakat kültürel bekası hâlâ kazanılabilirdi. Sonraki yirmi yıl boyunca Ulusal Eğitim Komisyonu, çoğu Cumhuriyetin yıkılmasına kadar dayanan iki yüz seküler okul açtı. Yeni öğretmenler eğitildi. Eski Cizvitler tarafından Polonya dili ve edebiyatı konusunda, bilimsel konularda ve modern dillerde okul kitapları yazıldı. Kral günlüğüne şöyle yazmıştı: "Eğer bundan iki yüz yıl sonra hâlâ kendilerine Polonyalı diyen insanlar olursa, çalışmam boş yere olmamış olacak." Polonya gerçekten yıkıldı (Bkz. s. 708-711, 767-768, 769-771), fakat kültürü yıkılmadı. Ulusal Eğitim Komisyonu kapatıldı, ancak idealleri Rus İmparatorluğunun batı bölgesi olan yerlerin eğitim kuruluna taşındı. Prens Czartoryski'nin aydın yönetimi altında 1825 yı-

lına kadar varlığını sürdürdü ve şiiri ve baskı altında yazmayı öğrenen Polonyalı edebiyatçıların ve yurtseverlerin en parlak kuşağını eğitti.[15]

COMENIUS

JAN AMOS KOMENSKY 15 Kasım 1670'te Amsterdam'da öldüğünde, genel olarak onun tamamen kaybedilmiş bir davanın baş ütopyacısı olduğu düşünülüyordu. Çek Kardeşlik Mezhebinin son piskoposuydu; elli yıl sürgün hayatı yaşamıştı; evrensel barış ve kültürün *pan-sophic* bir öngörüsünü ileri süren eseri *œuvre*'ü (büyük eseri) bitirilmeden kaldı. Papanın düşürülmesi ve 1672'de dünyanın sonunun gelmesiyle ilgili kehanetleri sadece alay dozunu artırmıştı.

1592'de Moravya'da doğan Komensky tüm hayatını akıntılarla boğuşarak geçirdi. Çok fazla seyahat etmiş ve Heidelberg'de öğrenim görmüş biri olarak, Fulnek'deki Kardeşlik Okulunun müdürü olarak kalmayı umuyordu. Ancak Bohemya'daki Habsburg zaferi onu 1621'de Polonya'ya; Polonya'da 1657-1658 yıllarındaki Protestan katliamı da Hollanda'ya sürdü. Enerjisinin çoğunu, Bohemya imanı üzerine yayınlar yaparak gezici eğitim danışmanı gibi davranarak ya da pedagoji üzerine yazarak geçirdi. Bu ikinci yeteneğiyle İngiltere, İsveç ve Transilvanya'ya uzun ziyaretler yaptı.[1] Hatta Harvard'ın başkanı olması için davet edildi.

Fakat Komensky'nin görüşleri onu eleştirenlerin söylediklerinden çok daha tutarlıydı. Eğitimde reform yapma tutkusu, doğrudan Hüssitlerin Kitabı Mukaddesi anadilde okuma geleneğini besleyen Çek Kardeşlik Örgütünün ilkelerinden gelmekteydi. Dil öğretimi ihtiyacı, bir düzine ülkede yaşamış Moravya gibi çok dilli bir bölgeden biri için açıktı. Barışçı bir ütopya takıntısı, savaş ve dini mücadelenin peşini bırakmadığı bir hayatın doğal ürünüydü.

Birçok dil bilen Comenius (en iyi bu şekilde tanınırdı) uluslararası bir ün sahibi oldu. İlk çalışmaları *Dünyanın Labirenti* ve bir çeşit ruhani hac olan *Kalbin Cenneti* Çekçe yazılmıştır. Latince, Çekçe ve Almancada üç dilli bir ders kitabı olarak basılmış eseri *Janua Linguarum* ya da "Diller Kapısı"- Farsça ve Türkçeyi de içine alarak yüzlerce dile çevrildi. Görsel öğrenmenin öncüsü olan eseri *Orbis sensualium pictus* (1658) ya da "Resimlerdeki Dünya" aynı derecede populerdi. Derlenmiş pedagojik çalışmaları, *Opera didactia omnia* (yine 1658'de) ömrü kısa süren siyasal yayınlardan çok daha ağır basmaktaydı. Komensky'nin mirası zamanla saygınlık kazandı ve dört farklı hayran kitlesini cezbetti.

Dini konularda, bir sonraki yüzyılda eski Çek Kardeşlik Tarikatını yeni "Moravya Kilisesi" biçiminde yeniden adlandırılanlar tarafından onurlandırıldı (Bkz. s. 641 ve yukarıda).

Çek uyanışı döneminde ulusal aziz statüsüne yükseltildi. Palacky biyografisini derledi; Kont Lutzow *Labirenti*'ni dünya çapında ünlendirdi; T. G. Masaryk ise onu Çek demokrasi ve hümanizmasının ana karakteri olarak gördü. Masarsky'nin anılarının ilk bölümünün başlığı *Komensky'nin Vasiyetnamesi*'ydi.[2]

Modern eğitim kuramcıları, Comenius'u disiplinlerinin kurucu babalarından biri olarak görmüşlerdir. İnsan sevgisiyle yazılmış ders kitapları, Froebel, Pestalozzi

ya da Montessori tarafından geliştirilen ilerlemeci çocuk merkezli öğrenme yöntemlerine esin kaynağı oldu **[BAMBİNİ]**. Evrensel eğitimin savunucuları onun metinlerini kendi zamanlarından önceki modeller olarak aktarmışlardı:

> Sadece zengin ve güçlü olanların değil, erkekler ve aynı zamanda kızlar, zengin ve yoksul, tüm kentlerden ve... köylerden okula *gönderilmelidirler*... Eğer biri, zanaatkârlar, köylüler, hamallar, hatta kadınlar öğrenim gördüğünde sonuç ne olacak diye sorarsa, şöyle yanıt veririm: onların hiçbirisinde düşünmek, seçim yapmak, izlemek ve iyi şeyler yapmak için malzeme eksiği olamayacak... Dahası, bazılarının doğal olarak kalın kafalı ve *aptal gözükmesi bir engel olacaktır*... *bir kişinin doğası ne kadar yavaş ve zayıfsa*, onun o kadar yardıma ihtiyacı vardır...[3]

Bir çizgi roman okuyan, resimli bir ders kitabına başvuran, televizyonda bir ders, film ya da video seyreden her çocuk Komensky'yi öğretmeni olarak selamlamalıdır.

Aydınlanma düşüncelerinin değişik ülkelerde değişik amaçlarla kullanıldığı görülebilir. Hollanda ve Britanya'da bu düşünceler, ileri gelenlerin liberal kanadının repertuvarının bir kısmını şekillendirdi. Britanya parlamentosunda C. F. Fox ve Edmund Burke'nin konuşmalarında ifadelerini buldu. Amerikan kolonilerinde, Britanya ileri gelenlerine meydan okuyan "isyancılar" bu düşüncelere başvurdular. Fransa'da ve daha küçük çapta İspanya ve İtalya'da meşru araçları olmaksızın Eski Rejime karşı çıkan entelektüel grupları bu düşüncelerden esinledi. Orta ve doğu Avrupa'nın birçok bölgesinde, bu düşünceler serfler tarafından işletilen malikânelerini geliştirmeye çabalayan soylular gibi imparatorluklarını geliştirmeye çalışan "aydınlanmış despotlar" tarafından da seçilerek benimsendiler. Prusya kral II. Friederich'i veya Rusya'da Kraliçe Ekaterina, İspanya'da III. Carlos ya da Toskania Büyük Dükü Leopold veya kardeşi Avusturya imparatoru II. Joseph gibi kendilerinin kesinlikle rasyonel ve aydın olduklarını düşünüyorlardı. Ancak filozof danışmanlarıyla ilişkileri, çoğunlukla mutlak hâkim ve saygılı destekleyicilerinin ilişkileri şeklindeydi. Bu bağlamda Voltaire'in dalkavukluğu, yaratıcılığından daha az gelişmiş değildi. Friederich'in savaş kışkırtıcılığı veya Ekaterina'nın katliamları hakkında düşünülmesi gerekeni ender söyledi. Sadece Rousseau aklından geçenleri Friederich'e söylemişti **[KAZ ADIMI]**.

KAZ ADIMI

PRUSYA ORDUSUNUN *Paradeschritt*'i, diğer bir deyişle "Tören Yürüyüşü" tüm zamanların insan vücudu için icat edilmiş en anormal ve en dokunaklı hareketlerden biridir. Yabancı eleştirmenler bu yürüyüşe kaz adımı adını vermişlerdir. Çizmeli asker safları her yukarı adımda bacaklarını yüksek yatay bir konumda kaldırarak,

ayak parmaklarını işaret etme antrenmanı yapıyorlardı. Dengelerini korumak için kollarını binaların dışarıya çıkık kısımlarıymışçasına sallayarak ve çenelerini tipik bir duruşta tutarak öne doğru eğiliyorlardı. Her adım çok büyük bir çaba gerektirdiğinden, müziğin temposu ağıra doğru yavaşlamak zorundaydı; ayrıca yürüyüş gözükmeyen vahşi, ağır bir tehdit havasında yapılmaktaydı. Sert yüz ifadeleri askerlerin çabalarını gösteren gerekli bir ekti.

Kaz adımının vücut dili, açık bir mesajlar grubunu iletmekteydi. Genel olarak, bu yürüyüş Prusya için insanların disiplin ve atletikliğinin ne kadar acı dolu ya da gülünç olsa da tüm emirlere dayanabileceğini söylüyordu. Prusya'daki siviller için, her türlü başkaldırının acımasızca bastırılacağını söylemekteydi. Prusya'nın düşmanlarına, Prusya ordusunun sadece üniformalı erkek çocuklarından değil, alaylar şeklinde düzenlenmiş süper adamlardan oluştuğunu söylemekteydi. Tüm dünyadaysa, Prusya'nın sadece güçlü değil, aynı zamanda azametli olduğunu ilan ediyordu. Prusya militarizminin şekillendiği yer neredeyse tam burasıydı.[1]

Kaz adımı etosu diğer orduların yürüyüş gelenekleriyle çok keskin bir karşıtlık oluşturuyordu. Örneğin Fransız ordusu, çok genişletilmiş *élan* ya da "hamle" ruhu sızdıran hafif piyadesinin, borular çalarak, çok hızlandırılmış yürüyüş temposundan büyük övünç duymaktaydı. Komutanının huzuruna bir adım kala duran Polonya süvarisinin pervasız hücumu, bir at biniciliğinin ve şovmenliğin keyiflendirici bir karışımını sergilemekteydi. Londra'da, Kraliyet Yaya Muhafızlarının görkemli şekilde yavaş olan Yavaş Yürüyüşünden, her uzun adımın ortasında donmuş bir hareket anıyla, özbeöz İngiliz olan dinginlik, güven ve özdenetim akmaktaydı.

Kaz adımının ömrü uzun oldu. On yedinci yüzyılda başladı ve yirminci yüzyılın sonunda hâlâ varlığını sürdürmekteydi. 1945'e kadar Almanya'da ve Prusya'daki tüm askeri gösterilerin standart özelliğiydi. Dünyadaki tüm Prusyalı subaylar tarafından eğitilen ya da Prusya modeline hayran olan her orduya taşındı. Avrupa'da Rus Ordusu, daha sonraysa Kızıl Ordu ve tüm Sovyet uydularına uyarlandı. Batı Almanya'nın *Bundeswehr*'i tarafından reddedildi, fakat 1990 Kasımında Doğu Almanya'nın yıkılmasından bir ay öncesine kadar Alman Demokratik Cumhuriyeti ordusu tarafından korudu. Moskova'da geçen yetmiş yıl boyunca Lenin'in mozolesi etrafında 1994'te halen yavaş hareketle yüksek adımlar KGB ordularının özel mangaları tarafından uygulanmaktaydı.

Aydınlanmanın ideallerinin devrimci krizlerin kalkışmalarından sonra da ayakta kaldıkları görülmektedir. Devrim-öncesi dönemin (Prusya'da Baron von Stein (1757-1831), Avusturya'da Yahudi mühtedi Baron J. von Sonnenfels (17332-1817), Polonya'da Stanislaw Staszic (1755-1828) ya da Bavyera'da Mongelas Kontu (1759-1838) gibi) aydın reformcuları 1815'te hâlâ faaldiler. Ancak 1789'dan sonra ün kazanan devrimcilerin bazıları (Mirabeau, Danton, Condorcet, Robespierre, Saint-Just) adlarını daha çok erkenden duyurmuşlardı. Bu konuda Tom Pain, başka birçok şeyde de olduğu gibi bir istisnaydı (Bkz. Bölüm IX).

Ancak 1778'de hem Voltaire hem de Rousseau öldüğünde, Aydınlanma soluksuz kalmaya başlamıştı. Fakat etkisi onyıllarca güçlü kalacaktı. Gerçekten de modern Avrupa düşüncesinde kendine kalıcı bir yer edindi. Aydınlanmanın ilk esin kaynağı olan rasyonalizm ikna gücünü yitirmekteydi. Saf akıl dünyayı anlama ve ayaklanmanın kehanetlerini okuma konularında yetersiz kalmaktaydı.

Romantizm, birçok günah kapsayan bir sıfattır. Kültür kuramcıları için o kadar karmaşıktır ki, bazıları bir değil birçok Romantizm olduğunu iddia etmektedir. Ancak on sekizinci yüzyılın son çeyreğinde zayıflamakta olan Aydınlanmaya tepki olarak ortaya çıkan çok büyük bir kültürel hareketti. Biçimsel dinle hiçbir yönden ilgisi yoktu. Gerçekten faal şekilde Hıristiyan karşıtı değilse de, son kertede Hıristiyan olmayan olarak düşünülen birçok özellik içermekteydi. Ancak ana ilgi alanları genellikle insan deneyiminin Aydınlanmanın sıkça yok saydığı ve dinin de üstünde durduğu ruhani ve doğaüstü alanlarına yöneliyordu. Bu anlamda bazen Aydınlanmanın önceki Reformasyon-karşı Reformasyon dönemindeki düşünce alanlarına yönelik aşırı tepkisine karşı bir tepki olarak görüldü. Belki de her zaman var oldukları halde, Aydınlanmanın idealleriyle az ortak noktası olan belli moda ve düşünce marjlarının devamı ve genişlemesi olarak görülebilir. Bu marjlar genellikle "Aydınlanma karşıtı" ve "Romantizm Öncesi" başlıkları altında bir araya getirildi.

Aydınlanma karşıtlığı üzerine tartışmalar Napolili G. B. Vico'dan (1668-1744) üç Doğu Prusyalıya, Hamann, Kant ve Herder'e uzanan felsefi konular etrafında odaklanıyordu. Vico'nun *Scienza nuova*'sı (1725) devrevi tarih kuramından başka mitolojiye ve ilkel toplumların kullandığı sembolik ifade biçimlerine büyük önem vermişti. Bu konular birçok filozofun kolayca reddedeceği konulardı. Vico da, Herder de geçmiş ve şimdiki dünya hakkındaki bilgimizi oluşturmak için gerekli olan muazzam veri kitlesini insan aklının nasıl inceleyip yorumladığı sorusuyla uğraşmışlardır. İkisi de tarihsel bakış açısının rolünü vurgulamışlardı. İkisi de "böylesine türdeş olmayan malzemeleri tutarlı bir bütün halinde sentezleme rasyonel araştırma yöntemleri için gerekenden çok farklı yetenekler, her şeyin üstünde yaratıcı bir hayal gücü yeteneğini gerektirdiğini algılamışlardı."[16]

Hayatını Königsberg ve Riga'da geçiren J. G. Hamann (1730-1788) önemsiz risalelerin dağınıklığı içinde yoğun, dağınık (ve çevrilmemiş) Alman, nesir yazarı, karanlık, önemsiz bir felsefeci sayılarak genel bir kabul görmemiştir. Ancak irrasyonellikte Hume'un çizgisini geliştiren Aydınlanma eleştirisi çağdaşlarınca çok iyi bilinmekte ve eleştirisine uzmanlar tarafından yüksek değer biçilmekteydi. Hamann'ın "başlayan büyük romantik devrimin fitilini ateşlediği" bile iddia edildi:

> Hamann tapanın altındaki karakurbağasının çığlığını duyanlar için konuşuyor, kurbağanın üzerinden geçmek doğru olsa bile; insanlar bu çığlığı duymazlarsa, eğer "tarih tarafından mahkûm edildiği" için karakurbağasının işe yaramaz oldu-

> guna karar verilirse o zaman böylesi zaferler onların mahvolma nedenlerini kanıtlarlar.[17]

Elbette fikirler kültürel manzaranın içine hemen nüfuz edemez. 1770 ve 1780'lerde çoktan faal ve olgun olan birçok kişi daha sonraki zamanlara kadar hiçbir büyük etki göstermemiştir. Bu, Kant ve Herder için özellikle doğrudur (Bkz. Bölüm IX).

Ancak Rousseau genellikle *philosophe*'ların sonuncusu olmaktan çok ilk Romantik olarak görüldüğünden, birçok eleştirmen Rousseau'nun bu gruba dahil olmasında ısrar ederdi. (Neden ikisi birden olmadığı hakkında iyi bir neden yoktur.) Rousseau'nun iyi bir şey olarak tanımladığı doğa görüşü, doğaya evcilleştirilmiş ve düzeltilmiş bir şey gibi düşmanlıkla bakan çoğu çağdaşınkiyle kesinlikle ters düşmekteydi. Rousseau'nun *sensibilité*'ye (duyarlılık) başvurması Avrupa davranışlarında yeni bir kopmaya yol açmıştır:

> Bir berduş olmanın zevklerine varmış biri olarak, Paris sosyetesinin sınırlamalarını usandırıcı bulmaktaydı. Romantikler ondan geleneklerin oluşturduğu engelleri aşağılamayı öğreniyorlardı (öncelikle kıyafet ve davranışlarda) ve son olarak tüm geleneksel ahlak kuralları alanında.[18]

Rousseau'nun vatanı İsviçre Alplerine olan aşkı, o zamana kadar genel olarak korkuyla uzak durulan çevreye ilişkin tutumlarda bir değişiklik başlattı. Rousseau'nun sıradan halka olan bağlılığı demokrasiye içten bir bağlılık içerse de, bazen totalitarizmin köklerinden biri olarak görülmektedir.

Ön-Romantizm hakkındaki tartışmalar genellikle *Sturm und Drang* (F. M. Klinger'in 1777'de sahnelenen aynı adlı eserinden sonra böyle adlandırılan) Okulu ve Semboller Kuramıyla ilişkilendirilen edebiyat üzerine odaklanmıştır. 1770'lerin bu "Fırtına ve Gerginlik"inin ortasında, Almanya uzun süre eylemsiz kalarak Fransız rasyonalizmine karşı kendini kanıtlıyor ve Avrupa kültürü yeni bir döneme giriyordu. Goethe'nin, ruh hali sürekli değişen ergen kahramanının intihar ettiği ilk romanı *Genç Werther'in Acıları* (1774), büyük bir etki bıraktı. Goethe, bu kitabı yazarken "kendi iç dünyasını kuşatmaya" karar verdiğini söylemiştir. Bu, hiç de klasik olmayan bir karardır.

Ancak hiç kimse tüm zamanların en büyük edebi sahtekârlıklarından birini başaran Kingussieli James Macpherson (1736-1796) adındaki İskoç öğretmenden daha büyük bir etkiye sahip olmadı. Eserleri *Antik Şiirden Parçalar* (1760), *Fingal* (1761) ve *Temora*'yı (1763) Galli ozan Ossian'ın çalışmalarının çevirileri olarak sundu. Dr. Johnson'ın fark ettiği gibi, bu eserlerin dediğiyle ilgisi yoktu. Fakat Highland'ın irfanından gelen melankolik anlatımları, sadece Herder'in onun önde gelen hayranlarından biri olduğu Almanya ile sınırlı kalmayan büyük bir popülarite kazandı. Bir İtalyanca çevirisinin Napoléon'un en sevdiği metin olduğu söylenir.

Klasik gelenekler sanatta da saldırıya uğradı. 1771'deki Londra Kraliyet Akademisinin yaz sergisinde, saray ressamı Benjamin West (1738-1820),

Québec'te on iki yıl önce öldürülen General Wolfe'un anısına *General Wolf'un Ölümü* adlı bir resim sergiledi. İzleyiciler için skandal olansa, manzaranın çağdaş kıyafetlerle resmedilmesiydi. Ölmekte olan general yönetmelik kırmızısı asker ceketiyle görünmekteydi. Günün kıdemli sanatçısı Joshua Reynolds, Batı'yı bir yanına almış ve onu antik çağın toga ve defne dalından çelenklerinde tüm tarihi ve ahlaki sahnelerinde giydiren geleneği öğretmişti. Geleneğe meydan okuyan resimlerde zamansız, doğal ortam eksik olacaktı ve sadece bu mesajlarının iletilmesini garantileyebilirdi. Ancak bu boşunaydı. Realizim gelmişti. Romantizmin onunla birlikte gelip gelmeyeceğiyse bir varsayım sorunuydu.[19]

Avrupa'da Fransız Üstünlüğü iki yüz yılın büyük bir bölümünde devam etti. Üstünlük genç XIV. Louis'nin kişisel yönetimiyle başladı ve 1815'te Napoléon'un düşüşüne kadar sürdü. Gerçekte, her ne kadar Napoléon savaşları sırasında yenilgiler almışsa da, Fransa Bismarck'ın Almanyasına teslim olana kadar kesinlikle Avrupa'nın en güçlü devleti olarak kaldı. O zamanın çoğunda Paris, Avrupa'nın siyaset, kültür ve modasının rakipsiz başkentiydi [**CRAVATE**].

Fransa'nın uzun süreli üstünlüğü kısmen geniş topraklarının ve nüfusunun doğal avantajlarıyla, kısmen iktisadi ve askeri kaynaklarının sistematik artışıyla kısmen de en büyük rakiplerinin karışıklığıyla açıklanabilir: İspanya'nın zayıflaması, Almanya'nın yıkımı, İtalya'nın bölünmeleri, Avusturya'nın Osmanlılarla meşgul olmasıyla... İstikrar ve birlik için bir odak sağlayan Bourbon hanedanından kralların olağanüstü uzun ömürlü olmaları da (XIV. Louis (h. 1643-1715), XV. Louis (h. 1715-1774), XVI. Louis (h. 1774-1792)) buna kesinlikle yardım etmiştir. Sonunda Fransız üstünlüğü Fransız toplumu içinde büyüyen gerilimler ve hiçbiri XIV. Louis'nin tahta çıkışında mevcut bile olmayan Büyük Britanya, Prusya Krallığı ve Rus İmparatorluğu gibi yeni güçlerin ortaya çıkışıyla zayıfladı.

Tüm büyük siyasi organizmalar gibi Ancien Régime'in Fransası da yükseliş, olgunlaşma ve çöküşün üç belirgin safhasından geçti. Dinamik ilk safha, 1661'den on yedinci yüzyılın sonuna kadar, XIV. Louis'nin muhteşem hayatının belli başlı yıllarıyla aynı zamana rastlamıştır. İkinci safha, Fransa'nın ona karşı ayaklanan koalisyonlar tarafından kontrol altında tutulmasına tanık olmuştur. Bu safha XIV. Louis'nin hayal kırıklığına uğradığı son yıllarından, XV. Louis'nin ölümüne kadar sürmüştür. Son safha XVI. Louis'in hâkimiyetiyle eşzamanlı olmuştur. Bu dönem kralın ve bakanlarının, 1789'da Avrupa'nın gördüğü gelmiş geçmiş en büyük devrimin patlamasına sebep olan, artan sorunların denetimini yitirmelerini izlemiştir. Fransızlar için bu çağ *la gloire* çağıydı. 8 Ocak 1688'de XIV. Louis Villars Markizine şöyle yazmıştır: "*S' agrandir est la plus digne et la plus agréable occupation des souverains.*"[20] (Kendini büyütmek, hükümdarların meşguliyetlerinin en onurlusu ve en hoş olanıdır.)

CRAVATE

FRANSIZCA bir sözcük olan *cravate*, ("kraval") hemen hemen tüm Avrupa dillerine girmiştir. Almanca'da *krawatte*, İspanyolca'da *corbata*, Yunancada *gravata*, Rumencede *cravata*, standart Polonya dilinde *krawat*, Krakow'da garip bir şekilde *krawatka*'dır. İngilizce'de, "ipek ya da keten bir mendilin gömleğin yakasının üstünden boyna bir veya iki kez dolanması" şeklinde özel bir anlama sahiptir.[1] Standart Fransız *Littré* sözlüğünde, iki alternatif anlamı verilir. "1. *Cheval de Croatie*. 2. *Pièce d'étoffe légère que les hommes et quelquefois les dames mettent autour du cou.*"[2] Tüm kaynaklar kravatın "Hırvat"ın sıfat halinin eski bir biçiminden ya da bir Hırvat"ın söyleyeceği gibi , *hrvati*'den türediği konusunda hemfikirdir.

Doğu Avrupa'da kullanılan bir sıfatın Avrupa giysisinin en yaygın parçalarından biri için kullanılır hale nasıl geldiği hakkında ancak tahmin yürütülebilir. Bir kurama göre, Napolcon tutsak edilen Habsburg askerlerinin taktığı eşarplara hayran kalmıştır.[3] Bu, açıkça yanlış bir atıftır. *Littré* Napolcon doğmadan çok önce Voltaire'nin bu sözcüğü kullandığını belirtmektedir: *"Vous figurez vous ce diable habillé d' écarlate? (...) Un serpent lui sert de cravate"* (Kırmızılar içindeki şu şeytanı görüyor musun? (...) Kraval yerine bir yılan takıyor.)[4] XIV. Louis belki de hedefe daha yakındı. Versailles'da Fransız hizmetindeki Hırvat paralı askerler, tüm dünyaya yayılan bu modanın en olası kaynaklarıdırlar. Her koşulda, Avrupa'nın "daha küçük uluslarının" etkilerini yadsıyanlar, Hırvatların geri kalanımızın yakasına yapışmış olduklarını anımsamalıdırlar.

Hırvatistan'da her zaman olduğu gibi, erkekler boyunlarını ya yerel kıyafetleri *masnay*la ya da tekrar ithal edilen *kravatay*la süslemeyi seçebilirler.[5]

XIV. Louis döneminin en büyük simgesi olma rolünde diğer Avrupalı monarklardan daha fazla kabul gördü. Avrupa'nın en güçlü ulusuna yirmi iki yıl hükmeden bu *Roi Soleil*, bu Güneş Kral saray mensuplarının ve daha sonra da tarihçilerin düşüncelerini renklendiren bir tapınının nesnesi oldu. Bir zamanlar İspanya kralı Felipénin Escorial'den dünyayı yönettiği gibi Versailles'daki muhteşem sarayından Fransa'yı yönetirken, neredeyse insanüstü güçlerle onurlandırıldı. Güya o en saf monarşinin, mutlakıyetin en mükemmel biçiminin kendi; örnek ve tek biçimli bir hükümet sisteminin mimarı ve esini; iktisadi ve sömürgeci girişimin harekete geçirici ruhu, sanatsal ve entelektüel zevkin diktatörü, dinsel sapmaya tahammül etmeyen Katolik bir ulusun "En Hıristiyan Kralı", Avrupa diplomasisinin en kıdemli üyesi, Kıtanın aşılması en zor ordusunun komutanıydı. Bu mitosla gerçek payı vardı. "*Le Grand Roi*" hiç kuşkusuz daha küçük prenslerin taklit etmeye can attığı bir kraldı. Çevresine kişiliğinin damgasını vurmuştu. Başarıları önemsiz değildi. Ancak hiç kimse hiçbir zaman bu kadar abartılmış bir imgeyle karşılaştırılamazdı. Deneyimin görkemini kabul ederken, kraliyet maskesinin arkasındaki adamı, Versailles'ın

parıldayan ön cephesinin arkasındaki ıstırap içindeki Fransa'yı görmeye de çabalamak gerekir.

XIV. Louis'nin kişiliği, işinin gerekli bir parçası olarak hissettiği teatral gösteriden kolayca ayrılamaz. XIV. Louis modern Fransız monarşisini temelinden sarsan Fronde ayaklanmasının dehşeti içinde büyüdü; içgüdüsel olarak düzeni ve güçlü bir hükümeti özleyen bir ulusun lideri olduğunu hissediyordu. Bu nedenle, kendi tasarlayıp inşa ettiği Versailles sarayı sadece gösterişin bir parçası değildi. Soyluları, kralın ve devletin hizmetine bağlamaktaydı. Görkemli kraliyet baloları, baleleri, konserleri, oyunları ve av şölenleri, Büyük Parktaki ziyafet ve havai fişekler, bunların hepsi önde gelen tebasının itaatini pekiştirmeye ve bir ulusal cemaat duygusu yaratmaya hizmet etmekteydi. Hükümetin dizginlerini 1661'de Mazarin'in öldüğü günden itibaren bizzat ele geçirdi. Bir amaç için oynuyordu. Saltanatının ilk büyük açık hava ziyafetinde, *Les Plaisirs de l'Ile Enchanté* (Bkz. Levha 47) başoyuncu olarak hazır bulunması sadece eğlence için değildi. Louis'ye İspanyol annesinden görgü kurallarına duyduğu sevgi miras kalmıştı; Mazarin'den de gizlilik ve gerçeği gizleme sanatını öğrenmişti. Yakışıklı ve güçlü bir fiziğe sahip olarak centilmenlik ve cömertlikten alçaklık ve kindarlığa geçiveren bir mizaçla olağanüstü güç ve arzuları birleştirmişti. Bir binici, avcı, siper adamı ve cinsel bir sporcu olarak hararetli maiyetine üstün gelmekteydi. Ancak zevkle kazanırken ya da zamparalık ederken, arkadaşlarının mahvını veya 1661'de büyük Nicolas Foquet'de olduğu gibi başbakanının keyfi tutuklanmasını hazırlıyor olabilirdi. *"Le Grand Roi"* küçük hesapların üstünde değildi.

Richelieu ve Mazarin'in öğrencisi olarak Louis, gücünü artırabilecek araçlar hakkında sağlam bir kavrayışa sahipti. Çok büyük ve kendine köle gibi bağlı bir bürokrasi, büyük kalıcı bir ordu ve büyük bir merkezi hazine örgütledi. Soyluları köle durumuna getirdi, zaten itaatkâr olan Fransız Katolik Kilisesi üzerindeki denetimini genişletti, "devlet içinde devlet" olan Fransız Protestanlarını ortadan kaldırdı, eyaletleri Eminlerinin *(Intendants)* idaresi altına verdi ve hiçbir merkezi yasama olmaksızın hükmetti. Fakat en büyük hüneri reklamdı. Versailles, Fransız gerçeğinin kanıtlarını çok gölgede bırakan bir idealin sembolüydü. Fransızlar için ve yabancı ziyaretçiler için de törenlerinin görkemi hiç kuşkusuz *Roi Soleil*'in, mükemmel bir otorite sisteminin merkezinde olduğu şeklinde bir yanılsama yaratmaktaydı. Louis sözde *Palais de Justice*'e girip, hâkimin sözünü *"L'etat, c' est moi"* açıklamasıyla yarıda keserken, bu nüktenin gerçek olduğuna inanılabilir veya inanılmayabilirdi; ama o, kesinlikle inanılmış gibi yapmıştır. Louise de la Vallierè'den Mme de Maintenon'a kadar, göze çarpan uzun süreli gizli ilişkileri yoluyla Kralın zevkinin yasa olduğuna dair bir hava yaratarak, eski *cabale de dévots*'nun ahlak yasasını hor görmekteydi. Ancak dış görünüşün ardında büyük mutlakıyet denemesi yanlışlarla doluydu. Versailles Fransa değildi; Kralın iradesine büyük ölçüde karşı geliniyordu. Büyük bir ülkede, kaçınma araçları uygulama araçlarından daha fazlaydı. Tekbiçimlilik için güç kullanma, güçlü olsa da tüm ayrıkotlarını temizleyemiyordu. Parlamento ve eyaletler ısrarla dayatmaktaydı. Louis'nin savaşları sağlam kazançlardan çok borç ve utanç getirmekteydi.

Bu nedenle Fransız yönetimi, kurumlarının biçimsel analizi yoluyla anlaşılamaz. Merkezden kraliyet otoritesini yeniden güçlendirmek için yapılan uzun savaşa, bölgesel ve belediyeye ait özelliklerin toptan kaldırılması eşlik etmemiştir. Fransa'nın büyük eyaletleri, kraliyet memurlarının büyük ölçüde doğrudan denetim uyguladığı *pays d'élection* ve geniş özerkliğe sahip olan *pays d'états* arasında bölünmüş olarak kalmıştı. Kuzeyde geleneksel hukuk, sistemli Roma hukuku uygulanmaktaydı. Her eyaletin içinde, yerel *libertés*, parlamentolar, oy hakkı, ve *privilèges* varlığını sürdürmekteydi; soylular kendi nüfuz alanlarında geleneksel yargı haklarının birçoğunu ellerinde tutmaktaydılar. Elbette merkezi Meclisin, *Estate General*, varlığını sadece kalıcı ertelenme durumunda devam ettirebilmesi ve Paris'teki merkezi parlamentonun kraliyet fermanlarını tartışmasız yürürlüğe koyması gerekliydi. Rüşvet ve yozlaşmanın içine işlediği, elli bin kraliyet memurundan oluşan büyük ordusu yerel tebanın ihtiyaçlarına olduğu gibi kraliyet talimatlarına da yavaş tepki gösteren bir gemi darası gibi ülkenin tamamına baskı yapmaktaydı.

Kralın en büyük avantajı, diğer otorite merkezlerinin etrafında birleşebileceği hiçbir büyük kurumun var olmamasında yatıyordu. Birlik içinde bir muhalefetten korunarak, eyaletlerde oluşturulan yeni bir yönetim şebekesiyle birlikte, yerel muhalefetin üstesinden gelebilecek ve kendi çevresinde işleyen, küçük ama son derece güçlü bir merkezi örgüt kompleksi oluşturabilmişti. Dorukta olduğu sırada, Kral küçük bir danışman grubuyla haftada iki veya üç kez yüksek siyaseti tartışmak için *Conseil en Haut*'yu (Yüksek Kurul) toplamaktaydı. En yüksek rütbeli bakanının kendinin olması yönündeki kararından gurur duyuyordu. 1661'den sonraki biçimlendirici on yılda, güvendiği Le Tellier, Lionne ve Colbert üçlüsüyle yakın çalışma içine girdi. Öğütlerin formülleştirilmesi ve siyasetin yürütülmesi Bakanlıklara (ilk olarak *Etranger, Guerre, Marine, Maison du Roi*) ve birçok ikinci dereceden kurula (maliye *Conceil Royal*'e, hukuki kararlar *Conseil Privé*'ye, din *Conceil de Conscience*, tasarının yasa haline getirilmesi *Conseil de Justice*'e) emanet edilmişti.

Kral ilk zamanlarda, kararlarının uygulanmasında belirli konuları düzenlemek için gönderilen özel komisyonlara güvenirdi. Fakat kısa bir zaman süresinde sadece kontrol memuru olmaktan çıkıp, kalıcı genel valilere dönüşen ve her biri kendi *généralités*, yetki bölgelerinin mali ve hukuki olaylarını yöneten memurlarına giderek daha çok bel bağladı. Son çare olarak da, soyluluğa dayanan eski tarz askerliği kaldırarak, kraliyet emirlerine tamamen itaat eden büyük kalıcı bir ordu meydana getiren askeri reformlarına güvenmekteydi. Bu ordu iç siyasetinin olduğu gibi dış siyasetinin de bir aracıydı.

Fransız toplumunun gerçekleri, üç geleneksel *Estate*'de kutsal hale getirilmiş olan yapılarla fazla ilişkili değildi. Kuramsal olarak *Estate*'ler özerk, kendi kendini denetleyen birlikler olmalıydılar. Pratikteyse son derece parçalanmışlardı; her türlü ciddi özerklikten yoksundular, giderek daha çok kraliyet denetiminin emrine giriyorlardı. Sadece Ruhban sınıfı (Birinci *Estate*) kendi örgütünü, beş yılda bir yapılan toplantılarını korumaktaydı. Ancak o da, altı yüz

önde gelen başrahibin ve piskoposun atamalarında kralın himayesi, yüksek ve aşağı seviyeler arasındaki ilgi alanları ve görüş açılarında göze çarpan derin uçurum nedeniyle herhangi bir ortak girişimden yoksun kalmıştı.

Soylular (İkinci *Estate*) Richelieu tarafından uysallaştırılmış ve Fronde ayaklanmasının hatasıyla gözden düşmüşlerdi. İspanyol ve Portekiz asilzadeleri etkiden çok ünvana sahip maaşlı kraliyet memurlarına dönüşmüşlerdi. Eski asil ailelerin çoğu, ya *noblesse de robe*'da resmi veya idari mevkiler yoluyla ya da *noblesse d' épée* de ordu görevleri yoluyla giderek daha çok kraliyet hizmetine bağlanıyorlardı. Molière'in kendileriyle alay ettiği *(bourgeois gentilhommes)* sonradan türeyenler ve sınıf atlayan bir kitlenin akını tarafından etkileri büyük ölçüde azaltıldı. Auvergne gibi daha uzak bölgelerin hırsız senyörleri ve önemsiz asilleri gibi sorun çıkartanlar idam komisyonları yoluyla şiddetle engellendiler.

Bir ve ikinci *Estate*lara girmeyen herkesi kapsayan Üçüncü *Estate* içinse, herhangi ortak bir amaç düşüncesi geliştirmek için hiçbir şans yoktu. Toplumsal ilerleme konusunda en iyi umutları, bir kraliyet memurluğu ya da bir soyluluk ayrıcalığı satın almakta yatıyordu. En az ilgi nüfusun kesin çoğunluğu olan köylülere gösterilmekteydi. Köylüler senyörlerinin, rahiplerinin ve kraliyet memurlarının baskı yaptığı üç kat fazla vergi veren serfler olarak kaldılar. Açlıktan ölmenin eşiğinde yaşıyorlardı. Akademisyen La Bruyère, onlara *"animaux farouches"* demekteydi. Kendi durumlarını tekrar tekrar *"la Peur"*, başlangıçtan beri var olan yok olma korkusu terimiyle tanımlıyorlardı. Sık, umutsuz ve etkisiz ayaklanmaları kırsal manzaranın bir parçasıydı.

İktisadi siyaset Büyük Deneyimin en önemli kısmını oluşturmaktaydı. Orijinal *"homme de marbre"* ve bir *bourgeois gentilhomme par exellence* olan Jean-Baptiste Colbert'in (1619-1683) ülkenin mali durumunun, vergilerin ve ticaretin sağlam bir tabana oturtulması için sistematik bir plan tasarlandı. Bu *Colbertisme* merkantalizmin, özellikle *dirigiste* bir biçimiydi ve daha sonraki dönemlerde, çoğu kez bir hata olarak değerlendirildi. Ancak bu XIV. Louis'nin diğer tüm tasarılarını mümkün kılan motordu; sadece Kralın gerçekten doymak bilmez mali iştahı nedeniyle yapılan muazzam taleplere karşı yargılanabilir.

Colbert, finansal alanda *Contrôle Général*'i yarattı. Bu yolla diğer bütün emir altındaki kurumlar, *Trésor de l'épargne* (Hazine), *Conseil Royal* ve *État du Vrai* (ileriye dönük yıllık tahminler ve bilanço) ve *Grand Livre* (devlet hesaplarının ana kayıt defteri) denetlenmekteydi. 1666'dan sonra darphane yaklaşık otuz yıl sabit bir değerde kalan, yakışıklı *louis d'or* ve gümüş *écu*leri bastı.

Mali alanda, devlet borçlarıyla parayı artırmak için *Caisse des Emprunts* (1674) oluşturuldu. Dile düşmüş *Taille* ya da toprak vergisinin (bu Eminlere bırakılmıştı) dışındaki tüm vergileri toplamayı koordine etmek için *Ferme Générale* meydana getirildi. Colbert'in ölümünden sonra bütçe açığı tırmandı ve 1695'te *capitation* yani kelle vergisi, 1701'de *billets de monnaie* ya da kâğıt para ve 1710'da *dixiéme* ya da devlet vergisini de içine alan çeşitli çareler denendi.

Ticari alanda, Colbert tüm özel faaliyetleri devlet yönetmeliği içine h setmeye, özellikle üretim ve dış ticarette devlet girişimine öncelik vermeye lışan bir sistem ortaya koydu. *Code de la Draperie* (1669) yani "Tekstil Yasa ayrıntılı düzenlemelere olan tutkusunun bir örneğidir. Abbeville'deki büy Vanrobais tekstil imalathanesi ve Brüksel'den Paris'e getirilen Gobelin dev imalathanesi üretime olan düşkünlüğünün anıtlarıydı. *Des Indes Orienta* (1664), *des Indes Occidentales* (1664), *du Nord* (1669), *du Levant* (1670) g devletin birçok ticaret kumpanyası devletin tüm zenginliğinin sadece dışa dan içeri getirilen ürünler yoluyla artırılabileceğine dair inancının eserleri) Colbert'in donanma, savaş gemileri için limanlar ve devlet silahhanesi hev dış ticaretin sınırlı kaynaklar üzerindeki uluslararası bir mücadeleyi içere şeklindeki yaygın merkantilist dogmadan türemişti. Başarılı mücadele asl gücü gerektirmekteydi. Önemli olan, Fransa'nın temel sanayisi olan tarır düzenlenen fiyatlara konu olması ve ucuz yiyeceğin kaynağı olması dışın fazla dikkat çekmemesi anlamlıdır.

Fransa'nın askeri kaynaklarının harekete geçirilmesi, birkaç onyıl boy ca başından sonuna kadar aynı güçle sürdürülecek bir çaba gerektirmekte) Bizzat *Colbert*, Danimarka ve İngiliz donanmasına karşı kendini koruyabile bir donanma oluşturmaya büyük önem vermişti. Toulon'daki kadırgal adam sağlayan *chiourmes*, yani mahkûm forsalar dışında, ülkedeki askere a maya elverişli tüm denizcilerin ve gemilerin sicilini çıkarttı. Yirmi yıl için saftaki gemilerin sayısını otuzdan yüz yediye çıkarttı. Bunlardan yüz on se topla silahlandırılmış olan dört direkli *Royal-Louis* övünç ve sevinç kaynağ dı. Rochefort denizüssünü kurdu, kuzeydeki Brest, La Havre ve Calais lim larını takviye etti, donanma tersanesi ve donanma akademileri açtı.

Ancak apaçık nedenle Fransa denizden çok kara sınırlarıyla ilgilen XIV. Louis savaş gemilerinden bir tanesine sadece bir kereliğine ayak ba Colbert'in baş rakibi, kural tanımayan savaş bakanı François Michel Le Tell Marquis de Louvois'nın (1641-1691) *Bureau de guerre*'i yönetiminde, en fa ilgi kara ordusuna gösterildi. Louvois'nın bürokratları her ayrıntıyı dene mekteydiler. Askerlik için zorla toplanan eski soylular bırakıldı ve alayla yapıları kökten değiştirildi. El bombacılarının (1667), tüfek kullananla (1667) ve bombacıların (1684) yeni biçimleri oluşturuldu. Süvarilerin g neksel üstünlüğü piyadelerin eline geçti. Güzel üniformalar giydirilerek, ç malı tüfek ve süngülerle donatılarak sıkı talim ve eğitime tabi olan bu yeni zenler, on sekizinci yüzyıl uygulamalarını gölgede bırakıyordu. Eski sivillerin eline verilmiş olan topçu sınıfı ve istihkâm birlikleri genel komut lığa katıldı. Askeri akademilerde eğitilen ve yeteneklerine göre terfi ettir profesyonel subaylar, ilk önce eski Turenne, sonra genç Condé ve ce Maréchal du Villars gibi ünlü komutanlar tarafından yönetiliyorlardı. Tüm yük kentlerde büyük kışlalar ve mühimmat depoları inşa edildi. Ünlü kuşa ustası, (*ingénieur du roi* ve *commissaire-général des fortifications*) Mar Sébastian Le Prestre de Vauban'ın (1633-1707) girişimiyle kuzey ve doğu nırlarına yüz altmış kaleden oluşan bir kaleler zinciri kuruldu. Saarlouis, L

dau, Neubraisach ve Strasbourg'un benzerleri, Fransa'ya Versailles'dan daha pahalıya mal oldu. Bunun kesin sonucu, sadece Fransa'nın tüm komşularının birleştirilmiş gücünün durdurabileceği bir askeri makineydi. Düsturu *(Nec pluribus impar)* çok olanla karşılaşma [ELSASS].

Din ister istemez olayların merkezine yakın bulunmaktaydı. XIV. Louis geleneksel bir Hıristiyan dindarlığı sergilemekteydi, fakat le Roi Très *Chrétien*'in kendi evinin hâkimi olması gerektiğini ve dinsel muhalefetin ulusal birliğe bir tehdit yarattığını iddia eden bir gelenek tarafından yönlendirilmekteydi. 1685'teki Mme de Maintenon'la yaptığı ikinci gizli evliliğinden sonra, Cizvitlerin önerilerinden çok fazla etkilendi. Bunun genel sonucuysa, büyük ölçüdeki tutarsızlıklardan biri ve diğer alanlardaysa, Kralın ilk yılları ve gerileme yılları arasındaki göze çarpan çelişkiydi. 1669'da Molière'in uzun süre ertelenen ruhban sınıfı karşıtı hicvi *Tartuffe* nihayet sahnelendiğinde kraliyetin beğenisini kazandı; 1680 yılındaysa yasaklandı.

Otuz yıl boyunca Louis tam bir Galyalıydı. Fransız piskoposluklarını bakanlarının akrabalarıyla doldurdu, Dört Madde'nin (1682) ilanına izin verdi ve 1687-1688'de Papalık ile ilişkilerde açık bir kopmaya neden oldu. Galyalı öğretisinin en saf biçimi olan Dört Maddenin Fransa'nın tüm fakültelerinde ve seminerlerde öğretilmesi emredildi:

1. Kutsal Makamın (papalık) otoritesi ruhani konularla sınırlıdır.
2. Kilise Meclisinin kararları Papanın kararlarından daha üstündür.
3. Galikan gelenekleri Roma'dan bağımsızdır.
4. Papa Evrensel Kilisenin kabulü dışında yanılmaz değildir.

Fakat daha sonra, Katolik güçlerden kendini soyutladığı için kaygılanan Louis, cesaretini yitirip bundan vazgeçti. 1693'te Dört Madde'ye tepki gösterdi ve hayatının geri kalanında *Ultramontanus* (Papa'nın mutlak hâkimiyetini fazlasıyla isteyen zümre) gruptan desteğini hiç esirgemedi. Köy rahiplerinin geçimleri ve malları üzerinde, Piskoposluğun tam denetimini sağlayan 1695'teki fermanı, ona radikallerin kalıcı muhalefetini kazandırdı. Dinginciliк üzerine tartışmalarda, aristokratik ve daha ruhani unsurlara karşı çıkan, Dinginciliğin savunucusu "Cambrai'nin Kuğusu", Piskopos Fénelon'a karşı, tumturaklı "Meaux Kartalı" Piskopos Boussuet'den yanaydı. Her şeyin ötesinde, bir kezinde Louis'ye "insanları için bir tanrı olmasını" öğütleyen Boussuet'ydi.

Protestanlarla ilgili siyasetinde Louis, pasif ayrımla başlayarak ufak tefek tacizlerden şiddetli zulümlere geçti. İlk önce Mazarin'in vasiliği altında, Fronde savaşları boyunca sadakatini gösteren bir cemaati karışıklık içine itmeyi istememişti. Abbevilleli dokumacılardan büyük Turenne'e kadar Fransız Protestanlar çok çalışkan ve sözü geçen kişilerdi. Ne yazık ki, Nantes Fermanı'nın ihlalleri ve "RPR'nin (*réligion pretendu reformé* ya da diğer bir deyişle sözümona reformdan geçmiş din) sözümona tercih edilen işleyişi Katolik muhalefetin

İlk şapeller yerle bir edildi, NC'leri (*nouveaux convertis*) kişi başına altı livreyle ödüllendirmek için bir *caisse des conversions*, yani "ihtida fonu" oluşturuldu. 1679'dan itibaren bir dizi yasal ve askeri önlemlerle Protestanlık zorla yok edilmeye uğraşıldı. Askerlerin din değiştirmeyi reddeden bütün ailelerin yanına yerleştirildikleri Poitou, Béarn ve Languedoc'daki korkunç dragon katliamlarında ağza alınmaz zulümler gerçekleştirildi. 1685 Ekiminde en sonunda kral, Louvois (Le Tellier) ve yozlaşmış Paris piskoposu Harlay de Champvallon'un baskılarıyla hoşgörü fermanını iptal etti. Piskopos Bossuet onu "Yeni Constantin" sıfatıyla ödüllendirdi. Fransa'nın sayısı bir milyonu aşan en değerli vatandaşları teslim olmaya ya da gerçek bir terör yönetiminin içine kaçmaya zorlandılar. Dauphiné ve Cévennes'deki direniş otuz yıl sürdü.

Kraliyet siyaseti, Jansenistlere karşı davranışında da benzer bir şekilde uzlaşmayla baskı arasında gidip gelmekteydi. Jansenius'un düşünceleri Fransız Kilisesinin bir kanadı tarafından şevkle kabul edildi ve Abbé de St. Cyran (1581-1643), Antoine Arnould (1612-1619) ve her şeyden önce Blaise Pascal'ın eserleriyle yayıldılar. Jansenist faaliyetler Paris'te Port Royal Citeaux tarikatı manastırında ve sarayda güçlü bağlantıları bulunan (Kralın kuzeni, Mme de Longueville ile Kralın Dışişleri Bakanı Pomponne Markisi (1616-1699) Simon Arnould'yla, Port-Royal okulunun eski öğrencilerinden Racine'le, hatta Bossuet'yle bile) her yere yayılmış Arnould klanında toplanmıştı. Fakat 1650 yılından itibaren, Jansenius'un *Augustinus* adlı eserinden alınan "Beş Teklif" resmi olarak sapkın kabul edildiğinde, Jansenistlere yıkıcılar gibi davranılmıştır. Pascal ve diğerleri gizli yayın yapmak zorunda kalmışlardır. 1661'de Tekliflerin kaldırılacağını duyuran bir İtaat Formülü açık bir ihlale neden oldu ve "melekler gibi temiz, şeytanlar gibi gururlu" Port Royal rahibeleri ceza olarak Versailles yakınında Port-Royal-les-Champs'da yeni bir yere gönderildiler. Takibatın ilk devresi, bir yandan Jansenitlerin "saygılı bir sessizlik içindeki" dikkatli muhalefetlerini desteklerken, diğer yandan Formülasyonu imzalamalarını mümkün kılan garip *Paix de l'église* (1668) ile sona erdi. Ancak sonraki saldırılar, Fransız Protestanlarına karşı yapılan savaşlarla uyumlu başlatıldı. Arnauld le Grand 1679'da Brüksel'e sürgüne gönderildi.

Olayları kesin sonuca ulaştıran devre, Oratoire tarikatından Pasquier Quesnel'in (1634-1719) *Réflections* adlı eserinin 1693 yılında yayımlanmasını izlemiştir. Bir sonraki taşkınlık Piskopos Bossuet ve Fénelon arasında Dinginicilik üzerine yapılan diğer kavgayla karıştığında, Kral harekete geçmeye karar verdi. 1705'te "saygılı sessizliğe" dair uzlaşmaya tepki göstermeye ikna oldu ve 1713'te *Unigenitus* Bildirisi Jansenistlere ve tüm çalışmalarına kapsamlı bir yasak getirdi. Süreç içinde Port Royal manastırı kapatıldı, kilisesi yıkıldı ve mezarlığı yerle bir edildi. Pascal ve Racine'in kalıntıları mezarlarından gece kaçırılmak zorunda kaldı. Louis bir darbede hüküm sürmekte olan Kilise Yapılanması ve Devletle, onun aydın eleştirmenleri arasında doktrine dayalı bir kavgayı kalıcı bir yüzleşmeye dönüştürdü. Fransız Aydınlanmasının gerçek başlangıcı işte burada yatmaktadır.

Tarih kitaplarında hiçbir şey, XIV. Louis'in sanat siyasetinden daha sistemli bir şekilde düzenlenmemiştir. Bu "Entelektüel Mutlakıyet" bazen dönemin tüm kültürel hayatını kraliyet beğenisi ve himayesinin belirleyebildiği bir model olarak tanımlanır. "Klasisizm, siyasi ve ruhani alanlarda hâkim olan monarşik düzen ve dini birlik doktrinlerini edebiyat alanında karşılayan resmi bir öğreti gibi ortaya çıkarıldı."[21] Günün en önemli edebiyat eleştirmeni Nicolas Boileau'nun (1636-1711) sözlerinde "*Un Auguste aisément peut faire des Virgiles*" (Bir Augustus, kolayca Vergiliuslar yaratabilir).

ELSASS

FRANSIZ ORDUSU 1670 yılında bir gün Strasbourg'taki Ren köprüsünü zapt etti ve yaktı. Bu durum, Fransızların, Elsass'ın Westfalya Anlaşması'yla kazandıkları kısmıyla tatmin olamayacaklarının ve bizzat Strasbourg'a sahip olana kadar durmayacaklarının işaretiydi. O zamanlar Strasbourg Kutsal Roma İmparatorluğu'nun kentiydi. Alman karakterine tümüyle uyuyordu ve lisanı Ren'in öbür yakasında konuşulan Alemannik diyalektiydi. Fakat XIV. Louis niyetinden vazgeçirilemezdi. *Réunions*'un belirsiz savaş hileleri sayesinde, Strassburg ya da Strasbourg "Alsace"ın tamamıyla birlikte çok geçmeden onun olacaktı. Yerel Alman diyalekti varlığını sürdürmeyi başaracak olsa da, eyalet Fransız birliğinin mihenktaşı haline gelecekti.[1]

Diğer tarafta, İmparatorluğun doğu ucu olan Silezya'da, büyük Breslau kenti Silezyalı Piastların son prensi tarafından Avusturya Habsburgları adına yönetiliyordu. Silezya'nın kökeni, Alsace'ın kökeninin Fransız olması kadar Avusturyalıydı. Silezya'nın ilk bağlantıları Polonyalı ve 1526'ya kadar da Bohemyalıydı. Tıpkı Alsace'ın yerel dil ve kültürünün, onları tamamen Fransızlaşturacak her türlü girişime direndikleri gibi, Silezyalı Slavlar da, yüzyıllardır eyaletlerine hâkim olmaya gelen Bohemyalı Alman, Avusturyalı ve Prusyalı dalgalarına karşı dayanmaktaydılar.[2]

Diğer tarafta, Polonya'nın doğu tarafı Kızıl Rütenya eyaletinde, büyük Lwow şehri üç yüz yılı aşkın süredir Polonya tarafından yönetilmekteydi. Burası Strasbourg'un Fransız veya Breslau'nun Alman olduğundan çok daha Polonyalıydı. Buranın Yahudi cemaati de uzun devamlılıktan hoşlanmıştı. Ancak Lwow ya da L'viv'in kökeni Polonyalı değil Rütenyalıydı. 1670'te Uniate'nin ilk merkezi olarak işlev gördüğü sırada Ukrayna kültürü emekleme dönemindeydi[3] [LYCZAKOW].

Diğer tarafta, Rütenya'nın doğu tarafında, Dinyeper üzerindeki büyük Kiev kenti Moskova tarafından henüz işgal edilmişti (Bkz. s. 601). Rus Ortodoks Kilisesi Ukrayna'nın merkezinde egemenliğini kurmuş ve Kiev'in Rus uygarlığının beşiği olduğu efsanesini yaymaya başlamıştı.

Strasbourg, Breslau, Lwow ve Kiev'in bildiklerinden daha fazla ortak yanı vardı. Hepsi de çokuluslu eyalet ya da ülkelerin kozmopolit başkentleriydiler ve onlar için özel ulusal iddialar özellikle yıkıcı olurdu. 1945'te her birinin üstünden defalar-

ca geçildi. Alsace Fransa ve Almanya arasında dört kez el değiştirdi. Silezya (namı diğer Slask ya da Schlesien) Avusturya, Rusya, Almanya ve Polonya tarafından düzenli olarak işgal edildi. Kızıl Rütenya (namı diğer Doğu Galiçya, Batı Ukrayna veya Doğu Malopolska) Avusturyalılar, Polonyalılar ve Ukraynalılar tarafından en az sekiz kez tartışma konusu yapıldı. Ukrayna'nın merkezi, Ruslar ve Almanlar, Ukraynalılar ve Polonyalılar, Kızıllar ve Beyazlar, Naziler ve Sovyetler tarafından en az yirmi kez ikiye bölündü.

Strasbourg Avrupa Konseyi tarafından 1949'da başkent yapıldığında, Demir Perde kentin doğudaki eşini kapattı. Gerçekten Breslau'nun Alman nüfusu gitmeye zorlandığı için, Breslau Lwow'dan gelen Polonyalı mültecilerin kitle akını yoluyla artık Wroclaw olduğu için ve Lviv bir Rus akınıyla aşırı derecede dolduğu için huzursuzluk hızla artıyordu. Sovyet Bloğunun iç sınırlarını Demir Perde ne kadar geçirgense o kadar geçirgendi. Batı'da başlamış olan uzlaşma süreci elli yıldan bu yana Avrupa'nın her tarafına ulaşabilmiş değildir.

Savurgan kraliyet himayesinin, kurumlaşmış güçlü bir tekbiçimlilik doğrultusunda bir dürtü sağlamakta olduğu kuşkusuz ki doğrudur. Büyük Sözlüğü 1694'te yayımlanan *Académie Française* (1635), Fransızcanın resmi muhafızı gibi davranmaktaydı. Sonraları *Beaux-Arts* olan *Académie de Peinture et de Sculpture*, Kralın ressamı Charles le Brun'ün (1619-1690) eline çok büyük güçler vermişti. *Académie des Sciences* (1666) Londra'daki Kraliyet Derneği'ninkilere benzer faaliyetler sürdürüyordu. *Académie de Musique* (1669) Kralın müzisyeni olan ve operaların partisyonunu yazan Jean Baptiste Lully'nin (1633-1687) yeteneklerinin gelişeceği benzeri bir ortam yarattı. Le Brun sanatsal diktatörlüğünün Colbert'in örgütsel dehasıyla birleştiren *Beaux-Arts*'da mimarlar, dekoratörler, oymacılar hâkim tutkunun düzen ve uyum olduğu projelere yönlendirildiler. Her şeyin ötesinde Kraliyet Sarayı bununla bazı koşutlukları olan kültürel bir yaratıcılık üzerindeki yoğunlaşmayı yönetmekteydi. Edebiyatta "Kralın Dört Dostu" (Boileau, Molière, Racine ve La Fontaine) en enerjik çağlarında, çok az yazarın sahip olduğu bir nüfuzu kullanmaktaydılar. *Comédie Française* (1680) birçok deneyimli oyuncuyu tek tiyatronun içinde birleştirdi.

Ancak klasik tekelin gerçek bir yanılsama olduğu yapılan incelemelerle açıklık kazanmaktadır. İlk olarak, Kralın kendi zevki, yaygın olarak sanıldığından çok daha eklektikti. Sanatsal kuralları formülleştirmek konusunda klasik tutku kesinlikle mevcuttu, fakat kurallara herkes mutlaka uymuyordu. Ayrıca, belki de yirmi yıldır hâkim olan "Klasik Parnassus" giderek göz ardı edilmekteydi. 1687'den itibaren Fransız kültürel yaşamı, *Ancieurs* ve *Modernes*'in gözü dönmüş kavgaları tarafından işgal edilmişti. Bütünlüğün görünen cephesinde, her ne kadar devler alayı sıklıkla dikkati başka yöne çekse de, heterodoksi ve farklılıklarının kültürel manzarasını sergilemekte olan çok geniş bir çatlak açılmıştı.

XIV. Louis'nin dış siyaseti, gücünün ve saygınlığının en iyi göstergesiydi. Bu, Avrupa'nın o zamana kadar hiç görmediği (ve Versailles'daki Kral tarafından kişisel olarak idare edilen) en karmaşık dışişleri hizmetine ve askerlerinin sadece uzun bir hazırlık döneminden sonra tam olarak göreve alındığı askeri güçlere dayanmaktaydı. Bu tutum, Avrupa kıtasında savaşa yol açtı. Sonuç olarak XIV. Louis, bazı açılardan Avrupa'yı zorla ele geçirmeyi deneyen tiranlar zincirinin ilk halkası, Napoléon ve Hitler'in habercisi olarak görülebilir. Karşısına dikilen koalisyonlarsa "Müttefik"lerin ataları sayılabilirler.

Aslında, Louis'nin ufku oldukça dardı. Son zamanlardaki açıklamalara rağmen, Fransa'nın "doğal sınırlarını" ele geçirmek için kesin bir planı varmış ve Kıta'yı istila etme işinde serbest bırakılmış gibi gözükmemektedir. İlk yıllarındaki önlemleri terk ettiği halde, amaçları temel olarak hanedanın konumunu pekiştirme yönünde olmayı sürdürmüştür. Louis, Mazarin tarafından İspanya kralının küçük kızlarından biri olan Maria Teresa'ya bağlanmış ve Pirene antlaşmasının hükmü gereği 1660'ta onunla Saint Jean-de-Luz'de evlendiğinden, İspanya'yı parçalayan tahtın intikali sorunlarından kaçınamamıştır. Alçak Ülkeler ve Ren'e sürekli müdahale etmesi, gerçek bir kuşatma korkusuyla haklı çıkartılabilir. Savaş ve genişlemeye olan açlığı, sözgelimi, Rusya ve İsveç'teki monarkların açlıklarıyla çok zor karşılaştırılabilir. *La gloire*'a olan aşkı, böylesine tehditkâr bir lojistik konum tarafından desteklenmeseydi, tamamen hayali olarak görülebilirdi. Louis'nin en büyük dört savaşından ilk ikisi Alçak Ülkeler'e yönelikti; üçüncüsü (Louis'nin hukuki hile yoluyla Alman toprağını ele geçirmek için yaptığı savaş), *réunions* tarafından kışkırtılmıştı. Dördüncüsü doğrudan tahttaki İspanyol hanedanının hatası yüzünden ortaya çıktı. Tüm bunların arkasında, koloniler ve ticaret alanındaki rekabet yatmaktaydı [GROTEMARKT].

Dévolution (üst hak sahibinin hakkının ortadan kalkması sonucu mirasın bir alt kademeye geçmesi, e.n.) Savaşı (1672-1678), Brabant'la ilgili bir hanedan hakkı iddiasını Louis'nin istismar etmesi nedeniyle ortaya çıktı. Savaş İspanyol Alçak Ülkelerinin Fransızlar tarafından işgaliyle başladı; İngiltere, Hollanda, ve İsveç'ten oluşan bir "Üçlü İttifak"ın oluşmasına neden oldu; ve Aix-la-Chapelle Barışıyla Louis'nin on iki Belçika kalesini ele geçirmesiyle son buldu.

Fransa-Hollanda Savaşı (1672-1679), Louis'nin bir önceki savaşına müdahale ettikleri için, Hollandalıları cezalandırmaya karar vermesiyle başladı. Savaş, Hollanda'nın denizdeki rakipleri İngiltere ve İsveç'in bağlılıklarını değiştirmeye ikna ederek ve Polonya'yı da Fransız kampına ekleyerek, baştan sona diplomatik bir şekilde hazırlandı. Savaş, Birleşik Eyaletler *Stadtholder*'ı (devlet başkanı) II. Guillaume d'Orange'ın karşı cepheyi örgütlemesine neden oldu. Daha önce olduğu gibi savaş, Fransa'nın İspanyol Alçak Ülkelerine girmesiyle başladı; fakat Condé'nin Ren'den geçmesi İmparatorluğu kışkırttı ve Louis, Franche-Comté'deki İspanyol nüfuzunu altüst etme fırsatını kaçırmadı. Nijmegen Kongresi (1678-1679), Lous'nin diplomatlarının, Hollandalılara ticari avantajlarla ödün vererek, İspanyolları toprak terk etmeye zorlayarak,

kendilerinden daha az güçlülere bir barışı zorla kabul ettirerek anahtarları ellerinde tuttuklarını gördü.

Louis *réunions* siyasetiyle, sıcak savaşları karmaşık, fakat belirsiz yasal süreçler yoluyla düzenlenen ilhakler lehine erteledi. Doğu sınırlarında kentlerin sayılmasını talep eden krallığa verilmiş dilekçeleri uygulanacak ve yargı görevini yerine getirmek üzere mahkemeler kurulmuştur. Her uygun hüküm ilgili bölgenin anında işgaline neden oldu. Başta Strasbourg (1681) ve Lüksemburg (1684) olmak üzere, 1680'lerde bu yolla yüz altmıştan fazla ilhak gerçekleştirildi. Louis operasyonu İmparatorluğun Türklerin Viyana'ya doğru ilerlemesiyle meşgul olmasıyla aynı zamana denk getirdi.

Dokuz Yıl Savaşları (1689-1697), Louis'nin, Fransızların daha fazla ilerlemelerini durdurmak için Guillaume d'Orange'ın kışkırtmalarıyla biçimlenen Augsburg Birliği'ne (1686) meydan okumasının sonucu olarak ortaya çıktı. Fransızların İspanyol Alçak Ülkeleri ve Heidelberg'in harap edildiği Palatinate Eyaletini işgali, yorucu bir dizi kuşatma ve donanma savaşını başlattı. Ryswick Anlaşması'yla (1697), Louis Strasbourg dışındaki çoğu *réunions*'unu terk etmeye zorlandı [ELSASS] [GROTEMARKT].

İspanya Veraset Savaşlarının (1701-1713) "ilk dünya savaşı" olduğuna dair bazı iddialar vardır. Bu savaş, Almanya'da, Alçak Ülkelerde, İtalya'da, İspanya'da, kolonilerde ve açık denizlerde yapıldı. Savaşın temeli 1700 yılında İspanya Kralı II. Carlos'un çocuksuz olarak öldüğü ve XIV. Louis'nin son kralın vasiyetini yerine getirmeye ve kendi taahhütlerine aldırmamaya karar verdiği günlerde atılıyordu. Louis çocuk yaştaki torunu Philippe d' Anjou'yu "*Voici le Roi d' Espagne*" (işte İspanya kralı) sözleriyle meclise sunduğunda, savaş artık kaçınılmaz olmuştu. Bu savaş en büyük ve en güçlü Fransız karşıtı koalisyonu bir araya getirdi. Koalisyon askeri cephede Savoie Prensi Eugene, Marlborough Dükü ve Büyük Pensioner Heinsius üçlüsü tarafından yönetiliyordu. Savaş, Louis'nin İspanyol Alçak Ülkelerinde Hollandalıların elinde bulunan "savunma kalelerini" tekrar işgal ederek önlem almasıyla başladı. Denizde ve karada kuşatma ve karşı kuşatmalarla, tüm taraflar tamamen tükenene kadar sürdü. 1709'da, "arkasında çok ölü bırakan", ama kesin olarak sonuçlanmayan ve Fransa'yı işgalden kurtaran Malplaquet çarpışmasından sonra, Mareşal du Villars'ın hükümdarına "Düşmanlarımız için bir kez daha böyle bir zafer, Efendim, her şeyin sonu olur" dediği söylenir.

Fransız savaşlarının Utrecht (1713) ve Rastatt (1714) çifte anlaşmalarında kutsal kabul edilen nihai sonucu, savaşın başlıca taraflarının hiçbirinin beklentilerini karşılamadı. Fransa'nın büyük amaçları yenilgiye uğratıldı, fakat ortadan kaldırılmadı. Lille, Franche-Comté ve Alsace gibi önemli birçok kazanımını korudu ve Philippe d'Anjou İspanya Tahtında kaldı. Hollandalılar da Fransızlar gibi tükendiler, ancak savunma kalelerinin denetimini ellerinde tuttular. İspanya Fransa karşıtı koalisyonla birleştiğinde yenildi, Fransa'yla ittifak oluşturduğunda tekrar yenildi. İspanyolların esas amacı İmparatorluklarının birliğini korumaktı. Kaçınmaya çalıştıkları büyük yıkıma neden olduklarını anladılar. İspanyol mirasının Fransızların eline geçmesini önlemeye çalışan

Avusturya, bunun yerine İspanyol Alçak Ülkeleri, Milano, Napoli ve Sardınya'yı da kapsayan artıkların büyük bir kısmına razı oldu. Bu durumdan en gözle görülür şekilde yararlananlar çevre güçler oldu. Prusya'da Hohenzollern ve Savoie Hanedanının konumları güçlendi. İlki Ren'deki Yukarı Gelderland'ı ve biraz gecikmeyle de İsveç Pomeranyasını aldı; ikincisiyse Sicilya'yı ele geçirdi. Büyük Britanya'nın yeni Birleşmiş Krallığı (Bkz. aşağıda) Cebelitarık ve Minorka, Newfounland ve diğer Amerika topraklarında, ve İspanya koloni ticaretindeki denetimini kesinleştirerek çok büyük saygınlık kazandı. Artık sadece İngiltere olmaktan çıkmış Birleşmiş Krallık, şimdi başta gelen deniz gücü, önde gelen diplomasi komisyoncusu ve Fransız üstünlüğünün ana muhalefeti olarak ortaya çıkmıştı.

XIV. Louis'nin Büyük Deneyi, 1680'lerin başındaki yüksek noktadan itibaren artık hep azalan getiriler elde etti. Savaşlara, dinsel zulümlere, bütün büyük kişiliklerin ölümlerine, daha köklü bir şekilde doğanın hataları eşlik etti. Hem Fransız devleti hem de Fransız toplumu, uzun süreli bir yıkıcı hastalığın işaretlerini göstermekteydi. Örneğin, devlet bütçesi vahim bir karmaşanın içine girdi. 1715'te hükümetin net geliri altmış dokuz milyon *livre*'de dururken, harcamaları yüz otuz iki milyondu; devlet borcu çeşitli şekillerde sekiz yüz otuz milyon ve iki milyar sekiz yüz bin arasında hesaplanmaktaydı. Daha da önemlisi, Fransa nüfusunun büyük çoğunluğu artan mahrumiyet durumunda fazla yarar elde edememekteydi: Soyluların utanılacak ayrıcalıkları devam etmekteydi; Fransız Protestanlarının ayrılışıyla kötü bir şekilde yara alan orta sınıflar, devlet düzenlemelerini kolaylaştırmak için mücadele ediyorlardı; serfler kurtulma umudu olmaksızın açlıktan ölmenin kıyısında çalışmaktaydılar. Açlık yıllarında (yalınayak açlıktan ölmek üzere olan insanların, pancar, yabani meyva ve ağaç kabuklarıyla beslenerek kıt kanaat geçindikleri) korkunç durumlarının o zamanki raporları ölüm ve yiyecek fiyatları hakkındaki modern istatistiksel çalışmalar tarafından desteklenmektedir. Eyaletlerdeki açık ve kanlı ayaklanmalar dizisi devam ediyordu; Béarn (1664), Vivarais (1670), Bordeaux (1674), Brötanya (1675), Languedoc (1703-1709), Cahors (1709). Bölgesel isyanlar ve şato yakma eylemleri askeri baskılar ve kitle idamlarıyla insafsızca cezalandırılıyordu. Dış görünüş hâlâ parıldamaktaydı, ancak kurumlar sallanmaya başlamıştı. XIV. Louis sonunda 1 Eylül 1715'te öldüğünde, perde Piskopos Masillon'un cenaze söylevinin şu çınlayan sözleriyle düşmüştür: "*Dieu seul mes frères, Dieu seul est grand*" (Sadece Tanrı kardeşlerim, sadece Tanrı büyüktür).

GROTEMARKT

1695 YILINDA, Fransa'nın en işe yaramaz mareşallerinden Villeroi Dükü akıl saçan atışlarla Brüksel'i bombaladığında, kentin Grotemarkt ya da Grand'Place'ı küle dönüştü. XIV. Louis'nin ordularının İspanyol Alçak Ülkelerine girdiği bu tek çarpışma-

da, on altı kiliseyi, dört bin evi ve "üstün Avrupa siyasi kültürünün taştan mükemmel bir imgesi" olarak tanımlanan bir kent meydanı yerle bir edildi.[1]

Brüksel beratını elde ettiğinde, 1312'den sonraki yıllarda tasarlanan *Grotemarkt* meydanı Brabant ve Burgonya Düklerinin at üstünde yapılan mızrak dövüşü turnuvalarına tanık oldu. Güneyde, Gotik Belediye Sarayı, üzerinde St. Michel'in yaldızlı bir heykelinin durduğu, yüz yirmi m. yüksekliğindeki zarif hatlı, havada süzülen belediye kulesini ayakta tutmaktaydı. Karşısında, Rönesans stili *Maison du Roi*, hiçbir zaman bir kralı olmasa da, birçok dükü misafir etmişti. Her iki tarafta, aralarında *Le Roi d'Espagne*'ın "Fırıncılar Kubbesi", ön cephesi heykellerle bezenmiş Okçular Evi (*La Louve*: dişi kurt) ve "Gemi Ustalarının" pupa şeklindeki üst katları bulunan, "dokuz ulusun" uzun lonca binaları yükselmekteydi. Onların önünde, taş döşeli kaldırımlar Egmont ve Horn'un asılmasına tanıklık etti. 1795'te burada Dumouriez'in Fransa Cumhuriyetini ilanı, 1830'da Hollanda birliklerinin çarpışmaları yankılanacaktı. Şimdilerde, aktörlerin "V. Charles'ın sarayı"nı sahnelerken başkanlığını yaptıkları yıllık Ommegang alayının dekoru olmaktadır. Başka zamanlardaysa çiçek satıcıları, park yerleri ve Pazar günü kuş pazarı tarafından işgal edilmektedir.

Brüksel 1713'ten sonra Avusturya yönetimi altında büyük ölçüde restore edildi ve 1830'da Belçika Krallığı'nın başkenti olduğunda kapsamlı şekilde yenilendi. On dokuzuncu yüzyılda, bir bulvarlar "beşgeniyle" birbirine bağlanmış yeni mahalleler yakındaki tepeler üzerine yayıldı. Kraliyet sarayı, bakanlıklar ve Parlamento Coudenberg'de bulunmaktaydı. Montmartre'ın taklidi olan Koekelberg'de ancak 1970'te tamamlanan Sacré-Coeur'un büyük ve görkemli kubbeli bazilikası bulunmaktaydı. Atomium'un parıldayan metal molekülü 1958'deki Evrensel Sergi'yi hatırlatmaktadır. Modern *Cité de Berlaymont* (1967) Avrupa Komisyonu'nun karargâhlarını ve Zevantem NATO karargâhlarını barındırmaktadır. 1971'den bu yana, Brüksel-Bruxelles, (Flamanca konuşan, Fransızca konuşan ve Almanca konuşan bileşenleriyle yasal statüde eşit durumda olan) Belçika'nın dört lisanlı kantonunu oluşturdu. Başlangıçta bir Flaman denizi içinde kuşatılmış Valon bir bölgeyken, şimdi Fransızca, Flamanca ve karışık bölgelere ayrılmaktadır.

Duygusal gözlemciler Brüksel'i sözümona kendisinin ve komşularının ulusçuluğunun üstesinden geldiği için gelecekteki Avrupa'ya uygun bir başkent olarak görmekteydiler. Modern ulusçuluğun karanlık tepelerinin gerisinden "çokkültürlü", "çok sesli" Burgonya'nın "mükemmel modeline" erişen bir "tarih tünelinin" ağzı olarak tanımlanmaktaydı.[2] Belki de öyledir. Fakat abartılı entelektüel iddialar yerel stille örtüşmemektedir. *Grotemarkt*'ın hemen ilerisindeki köşe başındaki kaidesinden, Villeroi'nin bombardımanından kurtulmayı başaran *Manneken Pis*, neşeli "İşeyen Küçük Çocuk" heykeli tüm bu tür kibirler hakkında en sağlıklı fikirleri ifade etmektedir.

On sekizinci yüzyıl Fransası tamamen XIV. Louis'nin büyük ama kusurlu bir deneyinin çocuğudur. Fransız Aydınlanmasının entelektüel mayası Louis'nin yarattığı *Ancién Régime*'in siyasal ve toplumsal hareketsizliğine karşı doğal bir tepkiydi. İç ve dış siyaset, tüm alanlarda statükonun korunmasına adanmıştı.

Sistemin doğasında bulunan tutuculuk, John Law'un değişim ve reform düşüncesini gözden düşürecek gibi gözüken riskli projelerinin ilk şokuyla güçlendi. Hükümet yönetiminin, nazik fakat baştan çıkarılmış Kral naibi Duc d'Orléans ve genç kralın oldukça yaşlı öğretmeni André, Cardinal de Fleury'nin (1653-1743) uzun süren hâkimiyetiyle devam ettirildiği dönemde, tutuculuk XV. Louis'nin erişkinliğe ulaşmamış olması (1715-1723) sayesinde katılaştırıldı. Kral naibi Parlementonun kraliyet yasaları karşısında itiraz hakkını aceleyle iade etti; sorumluluk almaksızın sonsuz kötülük için klasik bir yöntem. Kardinal, sadece diplomatik krizler ve Jansenizm konusundaki anlaşmazlığın şiddetli bir şekilde yeniden dirilişiyle damgalanan ehil bir istikrar devrine danışmanlık etti. Kadın ve tilki avına ülkeyi yönetmekten daha çok ilgi gösteren XV. Louis'nin kişisel yönetimi (1723-1774) zayıflatıcı durgunluk dönemlerinden biriydi. Yinelenen savaşlarla ateşlenen aralıksız mali kriz meclis ve Parlamento arasındaki çatışmaları alışılmış bir gösteriye çevirdi. Cizvitlerin kovulmasıyla 1764'te doruğa ulaşan ultramontanlar, Gallikan ve Jansenistler arasındaki kan davası, bir kin ve bilgisizlik ritüeli haline dönüşerek yozlaştı. Meclis ve halk arasındaki derin uçurum giderek artmaktaydı. Dönemin en anmaya değer şahsiyeti kuşkusuz (akıllı, etkili ve zayıf) Jeanne Poisson, Mme de Pompadour'du (1721-1764). Kralın tanımsız can sıkıntısını dağıtmak için elinden gelen her şeyi yaptı ve en çarpıcı sözleri "*Après nous le déluge*" (Bizden Sonra Tufan) ile takdir edildi [KORSİKA] [DESSEIN].

XVI. Louis, dedesininki kadar uzun ve sıkıcı bir saltanatı hiç kuşkusuz dört gözle beklemekteydi. Reform ihtiyacını bile görmüştü. Fakat *Ancién Régime*'in birinci tutsağıydı. 14 Temmuz 1789'da Tufanın koptuğu gün, günlüğünde dedesinin ava çıkılmayan günlerde daima kullandığı kayıt vardı: "*Rien*" (hiçbir şey).

Britanya Adalarında, dönemin en önemli olayı dini, kurumsal, uluslararası ve hanedana ilişkin karmaşık mücadelelerinin sonucunda ortaya çıkan Birleşik Krallık'ın kuruluşuydu (1707). İç Savaşın ardından Stuartların Restorasyonu gergin bir beraberliğin öncüsü oldu, II. Charles'ın (ö. 1685) saltanatıysa, Hollanda'yla yapılan iki savaşı, 1679 yılında Katolik Kilisesince düzenlenen sahtekâr komployu ve İskoç İttifakçılarının iki ayaklanmasını atlattı. Kral babası gibi Parlamento yoluyla hükümete boyun eğdi ve onları atlatmak için elinden geleni yaptı. Dini siyaseti, aşırı Protestan ve Katolik hizipler arasında orta yolda ilerledi. Anglikan üstünlüğünün dönüşü hoşgörüye sınırlamalar getirdi. Bu İngiltere'de Clarendon Yasası ve Test Yasasıyla, İrlanda ve İskoçya'daysa piskoposluğun yeniden zorla kabul ettirilmesiyle tanımlandı. Dış siyasette, ticari alanlarda Hollandalılarla savaşmak veya onları dini ve stratejik alanlarda desteklemek konusunda büyük anlaşmazlık vardı [LLYOD'S].

KORSİKA

NAPOLÉON BONAPARTE'IN Fransa Kralının uyruğu olarak doğup doğmadığı tartışmalı bir konudur. Ağabeyi Joseph kesinlikle uyruk değildi. Korsika Adası XV. Louis'ye Cenova Cumhuriyeti tarafından Napoléon bir yaşındayken, 1770 Eylülüne kadar ada meclisince onaylanmayan bir anlaşmayla satıldı. Napoléon'un babası, Cenova'ya karşı isyanı yönetmeden ve yine İngiltere'de ölmeden önce, Jakoben Konvansiyonunun yönetimine karşı başka bir isyanı başlatacak olan Pasquale Paoli'nin sekreteri olarak çalışmaktaydı.

Korsika'nın on birinci yüzyıla kadar geri giden uzun bir özerklik, (*terra di commune*) tarihi vardır. Fransa Cumhuriyeti tarafından zaptedilene kadar Piza, Cenova ve Fransız kraliyet tabiyeti altında varlığını sürdürmüştür.

Corse, 1793'ten itibaren anavatan Fransa'ya 90. *Département* olarak dahil edilmişti. Ancak kendine özgü karakteri çok belirgindi ve yerel ayrılıkçılık her zaman mevcut olmuştu. 1982 bölgesel yasası tekrar kısmi özerklik verdiyse de, bu, Fransa karşıtı terörü ortadan kaldırmakta yeterli değildi. Yasadışı Korsika Ulusal Bağımsızlık Cephesi İspanya'nın Bask eyaletlerindeki ETA ya da Kuzey İrlanda'daki IRA'yla kıyaslanabilir.[1] Yaygın, basmakalıp, terör biçimli ulusçuluk Doğu Avrupa'yla ya da Balkanlarla sınırlı değildir.

Charles'ın yerine militan bir Katolik, bir mutlakıyetçi ve XIV. Louis'nin bağımlısı olan kardeşi II. James'in (h. 1685-1688 (1701) tahta çıkığı 1685 yılından itibaren tüm bu sorunlar dönüm noktasına ulaştı. Tahta çıkışın daha başarısız iki isyanla (İskoçya'da Arayll Dükü ve İngiltere'de Monmouth Dükü tarafından) damgalandı. Kral Katolikleri, nüfuzlu Protestanları ve İngiltere'deki Parlamento partisini (bundan sonra "Whig'ler" olarak bilineceklerdir) kapsayacak şekilde Hoşgörü Yasalarını genişletmeye çalışması, onların kraliyet yanlısı muhaliflerini (bundan sonra "Toryler" olarak bilineceklerdir) planlarını açığa çıkartmaya zorladı. Feryadın kesilmesi için Anglo-İrlandalı Bray naibi gibilerin mevkilerini her şeye rağmen korumaya hazır olmalarına rağmen, sivil ve dini çatışma ortadaydı.

James tahta geçtiğinde
Ve Papacılık moda olduğunda
Ceza hukukunu yuhaladım
Ve deklarasyonu imzaladım
Kurduğum Roma Kilisesi
Anayasamı uygun kıldı
Ve bir Cizvit oldum
Ancak Devrim için
Ve bu benim sahip olduğum Yasam
Ölene kadar, Efendim!
Başta hangi Kral olursa olsun
Ben Bray naibi olacağım, Efendim![23]

James umutlarını Fransız desteğini harekete geçirmeye bağlamıştı ve ikinci girişiminde yurtdışına kaçmayı başardı.

Protestan zaferi, İngiltere'nin Louis'nin ağına düşmesini durdurmaya karar veren James'in kızı Mary'nin kocası Hollanda devlet başkanı Guillaume d'Orange'ın güçlü eylemi yoluyla kazanıldı. 5 Kasım 1688'de paralı askerlerden oluşan güçlü bir orduyla Torbay'e gelerek, Londra'yı direniş olmaksızın İngiliz askerlerinden temizledi ve zaptedilmez güçte bir konum yarattı. Ancak bundan sonra, "şanlı" ve "kanlı" devrimi gerçekleştirecek ve ona karşılıyla birlikte İngiltere tahtını sunacak olan Konvansiyon Parlamentosunu topladı.[24] Tüm ana katılımcılara uyan çözüm oradaydı. Operasyonun parasını ödeyen Birleşik Eyaletlerin Yasa Koyucu Meclisi, hükümet başkanlarını yurtdışında Birleşik Eyaletler'dekinden daha güçlü bir konumda görmekten hoşnuttular. Guillaume, Fransızlarla savaşmak için kaynaklarını büyük ölçüde artıracak olmasından hoşnuttu. İngiliz "Whig"leri Stuartlardan daha kolay denetleyebilecekleri yabancı bir krala sahip olacakları için hoşnuttular.

LLOYD'S

LONDON GAZETTE 18 Şubat 1688'de, Tower Street'de Edward Lloyd tarafından işletilen bir kahveden söz etti. Bundan kısa süre sonra, Lloyd ticaret ve nakliyat hakkında haberler veren ve *Lloyd Listesi*'nin habercisi olan haftalık bir bülten çıkarttı. Böyle yapmakla sigorta işiyle ilgilenen herkes için hem bir buluşma yeri hem de bir bilgi hizmeti sağladı. Lloyd's dünyanın en büyük sigorta kurumu olacaktı. *Royal Exchange*'e (Borsa) nakledilerek 1774'te standartlaştırılmış ilk poliçesini piyasaya sürdü. 1881'de yeniden düzenlendi |TABARD|, ayrıcalıkları 1888'deki yasayla onaylandı. Sermayeyi paylaşan "adlı sendikalar"la piyasaya sürülen her poliçenin karşılığını bölüşen "sigortacı" firmalar arasında bir irtibat noktası sağlıyordu.

Sigortacılık işi güvenlik satmaktaydı. Kökleri "mukabele" ya da risk paylaşımı ilkesinin net bir şekilde anlaşıldığı ortaçağ İtalyasının tüccar kentlerine uzanmaktaydı. Bu, ticaretin önkoşullarından biriydi. On sekizinci yüzyılda hızlanması, başka birçok alanda güvenliğin geniş ölçüde artışını yansıtır.

İlk olarak sigorta kültürü küçük bir tüccar elitin tekelindeydi |MERCANTE|. Fakat giderek sınırlarını genişletti: İlk önce yangın, hayat, kaza ve sağlık gibi yeni risk alanlarına, ikinci olarak yeni toplumsal seçim bölgelerine; üçüncü olarak da Avrupa'nın yeni, daha az ticarileşmiş bölgelerine. On sekizinci yüzyılın ortalarında hükümetler evrensel sigorta planlarının yararlarını düşünmeye başladılar ve 1888'de Alman hükümeti tüm devlet çalışanları için bir sağlık ve emeklilik planı ortaya koydu. Yirminci yüzyılın sonlarında "sosyal güvenlik" kavramı, herkesin hakkı olarak yaygın kabul gören bir idealdi.

Sigortanın, sosyal psikoloji alanına geniş yansımaları olmuştur. Süregen güvensizlik, din ve büyünün |BÜYÜ| geleneksel inançları güçlendirdiği gibi, maddesel güvenliğin gelişiminin ölüm ve şansın etkisinin önceden ölçülemeyen nedenlerine ve-

rilen popüler yanıtlara etkisi kesindi. 1693'te *Royal Society*, Edmund Halley'i "İnsanlığın Ölüm Oranı Seviyesi" hakkında istatistik bir rapor hazırlamak üzere görevlendirdi. Yakın zamanda yıllık ödentilerin yaş dikkate alınmadan satılmasının neden olduğu maddi felaket bu konuda merak uyandırmıştı. Halley, bu konuda tek uygun verinin ölüm kayıtlarının ölenin yaşını da içerdiği Avusturya Silezyasındaki Breslau'dan (şimdiki adı Wroclow) geldiğini buldu. Breslau'da 1687-1691 yılları için 6.193 doğum ve 5.869 ölümü inceleyerek, nüfusun yaş bölümlerini, her bölümde tahmin edilen nüfus toplamını ve her yaş için yıllık ölüm sayısını gösteren bir tablo yapabildi. Bundan ortalama ömür ilkesini ve çeşitli ölüm olasılıklarını gösterdi. Halley'in "Breslau Tablosu" tüm hayat sigortası istatistiklerinin öncüsü oldu. İnsan ölüm oranındaki İlahi Takdir tekelini talan etti.

İngiltere'de "Devrim", Haklar Bildirgesi ve Haklar Layihası ve (Protestan muhaliflere izin verip Katoliklere izin vermeyen) diğer bir Hoşgörü Yasasıyla güçlendi. Dengeyi Hükümdardan Parlamentoya geçiren yeni anayasal düzenlemelerle neredeyse birleşmişti. İrlanda'da, "Kral Billy" ve "Orangemen"lerinin 11 Temmuz 1690'da Boyne Savaşı'ndaki kanlı işgal ve zaferleriyle gerçekleşti.* Bu, büyük ölçüde Katolik bir ülkede Protestan üstünlüğünü ebedileştirdi. İskoçya'da (Katolik Clan Macdonald'ın İngiliz asıllı Campbells tarafından öldürülmesinin Yukarı Ülkeler ve Aşağı Ülkeler arasında ölümüne bir savaşın başlangıcını belirlediği) haince düzenlenen Glencoe Katliamıyla (1692) damgalandı. Uluslararası düzeyde buna İngiltere ve İskoçya'nın XIV. Louis'ye karşı Augsburg Birliğine ve tüm sonraki koalisyonlara katılımı eklendi.

1688-1689 "Şanlı Devrimi", ne özellikle şanlı ne de devrimciydi. Siyasi ve dini ileri gelenleri, James'in radikal tekliflerinden kurtarmak için başlatılmıştı; ve 1066'dan beri İngiltere'nin başarılı tek istilasıyla gerçekleştirildi. Ancak sonraki kuşaklarda güçlü bir mitos meydana getirecekti. "İngiliz ideolojisi" olarak bilinecek ve Parlamentonun mutlak hâkimiyetini talep edecek anayasal bir öğretinin kökeninde yatmaktaydı. Bu öğreti, hukukçu Blackston'un adlandırdığı gibi "mutlak despot güç"ün monarktan, seçilmiş parlamentoya aktarıldığını kabul eder ve onaylar. En azından kuramsal Parlamentoya daha önceleri İngiltere Krallarının sahip olduğu yüksek bir otoriteryanlıkla yönetme gücü verir. Bunda esas olarak diğer birçok Avrupa ülkesinin ya ABD'yi ya da Fransız Devrimini örnek aldıkları ve yönetim biçiminin her bölümünde resmi anayasal bir yönetim yoluyla işleyen halkın egemenliği öğretisi benzemekteydi. Sadece Protestanlar için değil, İngiliz Parlemento üyelerinin her zaman İngiliz olmayan üyeler karşısında çoğunluğu oluşturması nedeniyle aynı zamanda Büyük Britanya'daki İngiliz üstünlüğü için de kaçınılmaz olarak en önemli unsur

* 1 Temmuz 1690 (Eski Tarz); 11 Temmuz 1690 (Yeni Tarz). Takvim değişikliği veya Protestanların 1690 Temmuzunda Aughrim'deki ikinci zaferinin yol açtığı karışıklıktan ötürü, "*The Boyne*" Kuzey İrlanda'da ulusal bir bayram olarak 12 Temmuz'da kullanılır olmuştur.

haline geldi. Sonraki yüzyılların tüm değişikliklerine karşı varlığını sürdürmeyi başardı; üç yüz yıl sonra, hâlâ İngiltere'nin birleşmiş bir Avrupa Topluluğuna girmesi için temel engellerden biri olarak öne sürülecekti.[25]

Hanedan içi karışıklıkların nihai sonucu yirmi beş yıl boyunca belirsiz kaldı. XIV. Louis 1701'de, taht üzerinde iddiası olan yaşlı James Edward Stuart'ın (veya III. James [1688-1766]) taleplerini resmen tanıdı, bu arada Mary'nin (1694), III. William'ın (1702) ve kraliçe Anne'ın (h. 1702-1714) on yedi çocuğunun hepsinin ölmesi Protestan Stuartları varissiz bıraktı. Anne'ın (h. 1702-1714) on yedi çocuğunun tüm taleplerini resmen tanıdı. İspanya Veraset Savaşlarının ortasında, hiç kimsenin varissizliğin getireceği zarar nedeniyle anımsanmaya ihtiyacı olmayacaktı. İngiltere'yle İskoçya arasındaki Birlik Antlaşması (1707) büyük ölçüde su yüzüne çıkmış hanedan hesaplarının karışıklığında, Londra ve Edinburgh'un ortak hayal kırıklıklarının sonucu olarak ortaya çıktı. İskoç Parlamentosu dağılmasının bedeli olarak, iki ülke arasında serbest ticareti İngilizlerin kabulünü, İskoçya'nın büyük borçlarının ödenmesi için İngiliz parasını, İskoç hukukunun ve Presbiteryan Kilisesi'nin bağımsız mevcudiyeti için İngiliz onayını ve isyancı Yüksek Ülkeye karşı İngiliz ordusunun gönderileceğine dair yazılı olmayan vaadi garantileyebildi (Bkz. Ek III, s. 1345).

Bundan böyle, "Büyük Britanya Birleşik Krallığı", Westminster'deki bir ortak Parlamento tarafından yönetilecekti ve yeni bir "Britanya" ulusçuluğu adaların daha eski uluslarının üzerine oturacaktı. Modern Britanya kimliğinin kökü bu zamana dayanır. İngiliz geleneklerine saygı gösterilecekti. İskoçların kendi tarihlerinin anıları yıkılacaktı. Britanya, adaya özgü bölünmelerinden bağımsız olarak, en büyük iddiasını hayata geçirme dönemine girmişti. Stuartların varisleri olarak Hanover hanedanının seçimine şiddetle karşı çıkılsa da, bu gerçekleştirildi. Bundan sonra, ne İngiliz ne de İskoç olan bir monarşi Britanyalılığın dayanağı haline geldi[26] [GOTHA] [MASON].

Jacobitelerin on sekizinci yüzyılın büyük bir bölümünde sürdürdükleri dava, 1688-1714 olaylarında kaybedilen her şeyi kapsamıştı. Yaşlı Taht Varisi ve "Genç Taht Varisi", "Bonnie Prince Charlie" ve III. Charles gibi çeşitli şekillerde bilinen oğlu Charles Edward Stuart'ın kişisel talihleri bir yana, düzenin bozulmasından yana olan bütün duyguları birleştirmişti. Eski monarşilerin, İngiliz Katolisizminin ve onun Avrupa bağlantılarının, İskoçların ve İrlandalıların kendi kaderlerine egemen olma haklarının ölümüne yas tutmaktaydı. İngiltere'de, birçok Yüksek Tory'nin ve mültecilerle sürgünlere gözyaşı dökenlerin hepsinin duygudaşlığını yönetmekteydi. İki önemli ayaklanmaya (Jacobite ordularının Lancashire'a kadar güneye yürüdüğü "On Beş" [1715] ve Derby'e ulaştıkları "Kırk Beş") ayaklanmalarına esin kaynağı olmuştu.

Bu ikinci ayaklanma, Highlands İskoç uygarlığını yok etmek için nihai bir seferberliğe neden oldu. 16 Nisan 1746'da korkunç Culloden Moor felaketinden sonra, İngiliz ve Lowland İskoç askerlerinin saldırılarıyla klan mensuplarının son büyük grubunun yok edilmesiyle, klanların hayatı sonsuza kadar yok edildi. Dilleri Gaelce yasaklandı, yerel giysileri yasaklandı, örgütleri men edildi, liderleri sürgün edildi. Kral taraftarı toprak sahiplerinin koyunları ter-

cih ederek yöre sakinlerini kovmasına izin veren korkunç Hesaplaşmalar, Kuzey Amerika'da İskoçya'dan daha fazla Gaelli bulunmasına neden oldu. Bilgisiz turistlerin o zamandan beri hayran oldukları o unutulmaz boşluğu Kuzey İskoçya'ya onlar verdi [**PHILIBEG**].

İki yüzyıl ya da daha fazla zaman önce İngiltere'de küçük toprak sahiplerini topraklarından süren çitleme hareketiyle birleşen Hesaplaşmalar, Britanya toplumuna en sabit özelliklerinden bazılarını veren bir temizlik sürecini tamamladı. Bu temizlikler, Büyük Britanya'yı Avrupa'daki diğer birçok ulusun belkemiğini oluşturan köylülerden yoksun bıraktı. Toplumsal dayanışmayı, ilkel demokrasiyi ve doğal olarak köylü tabanlı bir toplumdan büyüyen ulusal bilinç şeklini alıp götürdüler. Bir Britanya ulusçuluğu fikrinin sadece devletin kurumlarından, özellikle de Taç ve İmparatorluktan aşağı doğru tasarlanabileceği ve toprakla bağlantılı köylü ailesi geleneğinden yukarı doğru gelişemeyeceği kastetmekteydiler. Bu nedenle toprak büyük ölçüde dar bir çiftçi ve toprak sahibi sınıfının malı olmuştu. Britanya toplumu, iyi düzeyde mülke sahip kral taraftarı bir azınlık ve Britanya sınıf sisteminin en iç kısımlarına dahil olmaktan mahrum bırakılmalarını içerleyerek anımsayan, mal ve mülküne el konulmuş bir çoğunluk arasında bölünmüştü.

MASON

1717 YILINDA, Vaftizci Yahya Günü'nde Londra'nın mevcut dört bağımsız mason locasının temsilcileri *Goose and Gridiron* birahanesinde "Dünya'nın Büyük Ana Locası"nı kurmak ve ilk Büyük Liderlerini seçmek için toplandılar. Toplantı tutanakları günümüze ulaşmamış olmasına rağmen, bağımsız masonluk tarihçileri toplantının gerçekleştiğinden ve Londra Büyük Locasının bu nedenle bir uluslararası hareketin komuta merkezi olduğundan kuşku duymamaktadırlar.[1]

Bağımsız Masonluğun önceki tarihi karanlıktır. On üçüncü yüzyılda bir Kilise inşaatçıları derneğini kuran on üçüncü yüzyıldaki bir Papalık bildirisi saf hayal ürünüdür. Ortaçağda *commencines* ya da *steinmetzen* ile, hatta eski Templierlerin bir yer-altı örgütüyle bağlantıları tamamen kanıtsızdır. 1723 yılındaki bir raporda şöyle bir tekerleme bulunmaktadır:

> Tarih eski bir Masal değilse,
> Bağımsız Masonlar Babil Kulesi'nden geldiler.

İlk güvenilir atıflar, on yedinci yüzyıl İskoçyasını ve İç Savaş sırasında İngiltere'yle yapılan görüşmeleri göstermektedir. Antikacı, astrolog ve Oxford Müzesinin kurucusu olan Elias Ashonole (1617-1692), günlüğüne kendi üyeliğe kabul törenini not etmiştir:

> 16 Ekim 1646, 14:30. Lancashire'de Warrington'da Alb. Cheshirch Henry Mainwaring'le birlikte Bağımsız Mason yapıldım. O zaman Locada olanların adları: Bay Rich, Penket, Warden, Bay James Collier, Bay Rich, Sankey, Henry Littler, John Ellam, Richard Ellam, ve Hugh Brew. [2]

Bağımsız Masonluğu çevreleyen gizemli atmosfer kasten oluşturulmuştur. Bu, sempatizanları için çekici, karşıtları içinse iticiydi. Üye olmayanlar, ritüelleri, hiyerarşisi, sahte-doğulu jargonu, işaret ve sembolleri ve amaçları hakkında tahminde bulunmak zorunda bırakılmışlardı. Pergel ve gönye, önlük ve eldivenler ve yerdeki daire açıkça hareketin ortaçağa ait lonca kökenlerine olan inancı desteklemek için tasarlanmıştır. Ancak en büyük tartışmaya neden olan sözde kitumiyet yeminidir. Bir kayda göre, gözleri bağlı yeni üyeye sorulmuş:

> "Kime güvenirsiniz?" "Tanrı"ya diye yanıtlamış. "Nereye seyahat ediyorsunuz?" "Batıdan Doğuya, Işığa doğru" diye yanıtlamış. Sonra, cemaatin sırlarını ifşa etmeyeceğine "boğazım kesilmedikçe, dilim kopmadıkça ve bedenim denizin sert kumları içine gömülmedikçe ..." Kitabı Mukaddes üzerine yemin etmesi istenmiş.[3]

Bağımsız masonluk çıkarları gerçekte hiçbir yerde tanımlanmamış olsa da, karşılıklı bir çıkar cemaati olarak hareket etmiştir. Düşmanları genellikle, kadınları kabul etmediği için feminizm karşıtı, üyelerinin muhtemelen diğerlerinin zararına siyasal, ticari ve toplumsal ilişkilerle birbirlerine yardım etmesi nedeniyle, antisosyal ve Hıristiyan karşıtı olduğunu iddia ederler. Bağımsız masonlar her zaman ateizme olan karşıtlıklarını, dini hoşgörülerini, siyasette tarafsızlığı ve hayır işlerine bağlılıklarını vurgulamışlardır.

Bağımsız masonluk on sekizinci yüzyılda çarpıcı şekilde yayıldı. Britanya aristokrasisinin yüksek seviyelerinden üyeler kazanarak, monarşinin kalıcı dayanağı haline geldi. 1725 yılında, Paris'te oraya göç eden İskoçlar tarafından bir loca kuruldu: bundan sonra bağımsız masonluk Kıta'daki her ülkeye yayıldı. Prag'ta (1726), Varşova'da (1755), hatta St. Petersburg'da kuruldu. Napoléon savaşları sırasında, ilişki ağları Borodino ya da Waterloo'da birbirlerine ateş etmelerini engelleyen ve tanınmak için gizli sinyaller gönderen karşı cephelerdeki subaylar hakkında dolaşan hikâyeler üretecek kadar genişti.

Katolik ülkelerde, bağımsız masonluk ruhban sınıfı karşıtı bir biçim aldı ve radikal Aydınlanmada önemli rol oynadı.[4] Üyeleri genellikle deistler, filozoflar, Kilise ve Devleti eleştirenlerdi. Örneğin bağımsız masonluğu itham eden papalık bildirilerinin yayımlanmadığı Avusturya'da, 1795'te yasaklanana kadar, sanatların ilerlemesinde son derece etkindi. Fransa'da devrim öncesi galeyana katkıda bulunmuştu. On dokuzuncu yüzyıl ve sonrasında, Liberalizm ülküsüyle sağlam bir ilişkisi olacaktı.

Katolik Kilisesinin yanıtı çok açıktı. Vatikan, bağımsız masonluğu şeytan olarak görüyordu. *In Eminenti* (1783) bildirisinden *Ab Apostolici*'ye (1890) kadar, papalar bağımsız masonluğu on ayrı vakada entrikacı, şeytansı ve yıkıcı olarak mahkûm ettiler. Dini bütün Katolikler, aşırı Katolik çevrelerde sıklıkla Jakobenler, Carbonari ve Yahudilerin yanı sıra halk düşmanı olarak sınıflandırılan bağımsız masonluğa giremezlerdi. Yirminci yüzyılın totaliter rejimleri hâlâ çok düşmanca davranıyorlardı. Bağısız masonlar hem Faşistler hem de Komünistler tarafından çalışma kamplarına gönderildiler. Avrupa'nın birçok bölgesinde ancak Faşizmin yıkılmasından ya da Doğu'da Sovyet Bloğunun çöküşünden sonra faaliyetlerine yeniden başladılar.

Bağımsız masonların rolü üzerindeki tartışmalar devam etmektedir. Ancak bağımsız masonluk hakkındaki en etkileyici belge, Avusturyalı I. Franz, Prusyalı II. Friederich, İsveçli IV. Gustav, Polonyalı Stanislaw-August, ve Rus I. Paul; Wren, Swift, Voltaire, Montesquieu, Gibbon, Goethe, Burnes, Wilkes, Burke; Haydn, Mozart, Guillotin ve Marat; General Lafayatte, Kutuzov, Suvorov ve Wellington; Mareşal MacDonald ve Poniatowski; Talleyrand, Canning, Scott, Trollope, O'Connel, Puşkin, Liszt, Mazzini, Garibaldi ve Kossuth; Belçikalı I. Leopold, Alman I. Wilhelm; Eiffel, Tirpitz, Scharnhost, Masaryk, Kerensky, Stresemann ve Churchill; IV. George ve VI. George arasındaki bir tanesi dışındaki tüm Britanya kralları içerdiği söylenen üyelik listesidir. Bu liste, uluslararası gizli derneklerin en büyüğünün tamamen gizli olmadığını göstermektedir.

PHILIBEG

GLENGARRYLİ MACDONNELL, klanının reisi 1727'de demir döküm işine girdi. Invergarry ormanını Lancashire'deki Barrow'dan Quaker bir döküm ustası olan Thomas Rawlinson'dan kiraladı ve kereste leri kesmek, ocakta adam çalıştırmak için iş gücünü arttırdı. Düzenli ziyaretlerde bulunan Rawlinson, klan mensuplarının geleneksel kıyafetleri, uzun breacon ya da "kuşaklı İskoç şalları"nın işlerini engellediğini fark etti. Böylece, Inverness'teki garnizon terzisine danışarak daha kısa, pilili, diz boyu bir giysi tasarladı. Bu giysi kısa zamanda *felie-beg, "philibeg"*ya da kısa İskoç eteği olarak tanınacaktı. İskoçya'nın antik Kuzey İskoç kostümü sanılan ana unsur bir İngiliz tarafından keşfedilmişti.[1]

Bundan kısa zaman sonra, Jacobite Ayaklanması bastırıldı; ve Westminster Parlamentosu tüm Kuzey İskoç kıyafetlerini yasakladı. Kırk yıl boyunca İskoç eteği, yoğun bir şekilde Britanya ordusuna alınan Kuzey İskoç alayları (the Black Watch (1739), the Highland Light Infantry (1777), the Seaforth Highlanders (1778), the Camerons (1793), the Argyll and Sutherlands and the Gordons (1794)) dışında halk içinde giyilmedi. Aynı yıllarda, Londra'daki Highland derneği İskoç eteğinin geri gelmesi için savaşırken, Highlandli erkekler katlcı olarak pantolon kullanmaya başladılar **[NOMEN]**.

IV. George 1822'de Edinburg'a, Birleşmeden sonraki ilk resmi ziyaretini gerçekleştirdi. Roman yazarı Sir Walter Scott bir teşrifatçı gibi davrandı. Waterloo'da kendilerine ün sağlayan Highland İskoç alaylarına, İskoç eteklerinin içinde tüm görkemleriyle geçit töreni yaptırıldı. İskoçya'nın tüm klan reisleri "geleneksel giysilerini" giymeye zorlandılar. Onlar da, her biri farklı İskoç kumaşından İskoç etekleri giydiler. Yüzyıllardır ekose kumaş, zenginlere *trews*, yani paçalara doğru daralan pantalon sağlayan zengin bir sanayi tarafından dokunmaktaydı. Fakat rengârenk *setts*, yani modelleri klanlarla değil, bölgelerle ilgiliydi ve sıradan halk tarafından kullanılmamaktaydı. En ünlü modeli, Siyah Saate verilecek olan Champellin siyah-

ve-yeşil ekosesi, Karayipli bir ekicinin köleleri için sipariş vermesinden sonra, ticarette "Kidd-no 155" olarak bilindi. Ancak Highland alayları ve 1822 toplantısı her deseni bir klanla özdeşleştirme geleneğini getirdiler. Güzel resimlere sahip geç tarihli bir baskı, fakat sahte bir eser olan ve Eileann Aigas adasında Inverness yakınlarında bir sarayları olan iki şarlatan kardeş Sobieski-Stuartların yazdıkları *Vestiarum Scoticum* (1842) onlara büyük ölçüde yardım etmişti.

Etek desenlerinin belirlenmesi iki yüzyıldan beri olageken önemli bir kültürel buluş sürecini sona erdirdi. İlk aşamada, Ulster'deki Presbiteryan kolonisinin kurulmasından sonra, Highland uygarlığının İrlandalı kökleri ilk önce açıkça göz ardı edildi, sonra da yadsındı. Yeni sahte bir İskoç tarihi yazılmıştı, bunda James Macpherson'un "Ossian"ının son derece sahte şiirlerinin yeri çoktu. İskoç eteği gibi sözde "eski ve orijinal" İskoç gelenekleri, belirsiz olmayan bir ulusal sembol olmaları yüzünden cazibe kazandı. Genel Af Yasası'yla (1786) başlayan son aşamada, Highlandlı mülteci gürühları ovalara akın ettiler ve yeni gelenekler İskoçlar tarafından İngiliz olmanın bir ifadesi olarak kabul gördü. Bu müthiş romantik oyun Kraliçe *Victoria tarafından teşvik edilmiştir, 1848 yılında Balmoral arazisini satın alıp* kendinin İskoç olmayan aile ve yakın çevresi için bir Balmoral etek deseni icat etmiştir.

Glengarryli Macdonnelllar bu devrimin sonunu görmemişlerdi.[2] Aslen Skye'nin Macdonald klanının bir alt kolu ya da alt klanı ve bir zamanlar "Adaların Efendileri" oldukları halde, Keltçe adları "dünya hâkimi" anlamına gelen "Domhnull'un oğulları"ydı. Mackenzielerle olan kavgaları süresinde Katolik ve Jakobit davasında her zaman önde gelmişlerdi. Killiecrankie'de 1689'da II. James'in armasını bir Macdonnell taşımış ve gene 1715'te Sheriffmuir'da savaşmıştır. Halefi Kırk Beşler de altı yüz klanının başında savaşmış ve Londra Kulesi'ne hapsedilmiştir. Fakat on altıncı şef, atalardan kalan toprakları satıp Yeni Zelanda'ya göçmüştür. Onların kırmızı, siyah, koyu yeşil ve beyaz etek deseni basit ve eski bir motifin tüm işaretlerine sahiptir. Ancak bunun, 1727'nin orijinal İskoç eteğini süsleyip süslemediği bilinmiyor.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında "uydurma gelenek" bütün Avrupa'da seri imalata dönüşmüştür.[3] Alman sosyalistleri (1890) 1 Mayıs'ı icat etmişler, Yunanlılar (1896) Olimpiyatları yeniden sahneye koymuşlar, Ruslar Romanov hanedanını (1913) kuruluşunu yad etmişler, İskoçlar "Burns Gecesi"ni kurumlaştırmışlardı. Lowland insanlarının da İskoç eteğine yanıtı pipo ve *haggis* olmuştu. Hepsi de üyelerine ortak bir aidiyet hissi bağışlamak istiyordu.

İrlanda, Britanya Adaları içinde ayrı bir ülkedir. Kaderi Kuzey İskoçya'nın Highlandının yağmalanmasıyla kıyaslanamazsa da, mücadele mirası daha sert ve şiddetliydi. Protestanlar da, Katolikler de din savaşları sırasındaki iğrenç zulümden çok çektiler. 1691'den sonra Protestan üstünlüğü, Katoliklerin iş, mal, eğitim ve diğer dinlerle evlenme haklarını ortadan kaldıran çok ağır ceza yasalarıyla desteklenmişti. İrlanda 1707'de Birlikten çıkartıldı. Kendi Parlamentosunu korudu; ancak hâlâ Londra'da kralın bakanlarına yasamanın otomatik denetimini veren eski "Poyning Yasası"na bağlıydı. İrlanda'nın İskoç-

ya'dan farklı olarak, İngiltere'yle serbest ticaretten yararlanmasına izin verilmemişti, Galler'den farklı olarak, henüz ulusal ya da kültürel uyanışın hiçbir çeşitini deneyimlememişti. Fransız Protestan mültecilerinin zengin keten sanayisini başlattığı tek yer olan Protestan Ulster istisnası dışında, İrlanda Britanya sanayi devrimine doğrudan katılmadı. Giderek artan bir nüfus, kırsal kaygıyı hayatın bir gerçeği haline getirmişti. 1726-1729 ve 1739-1741 yıllarındaki açlık, 1840'lardaki felaketi önceden haber vermekteydi. Vahşi "beyaz çocuk" çeteleri ilk kez 1761 yılında kırlık alanlarda kendilerini göstermişlerdi. Henry Flood (1732-1791) ve Henry Gratton'un (1746-1820) önderliğinde bir reform hareketi en sonunda, Wolfe Tone ve onun Birleşmiş İrlandalılarının (1789) ayaklanması ve ikinci Birlik Aktı'yla İrlanda'nın Birleşmiş Krallığa zorla dahil edilmesiyle (1801) bastırıldı.

Britanya'da Hanover hanedanı yönetimi yüz yirmi üç yıl devam etti. Dört George'un saltanatı (I (1714-1727), II (1727-1760), III (1760-1820) ve IV (1820-1830)) bir imparatorluğun ele geçirilmesine ve kaybına, dünyanın ilk Sanayi Devrimine, Britanya'yı Kıta'daki olaylardan benzersiz bir şekilde korunaklı kılan benzeri görülmemiş donanma gücünün yükselişine liderlik eden gerçek anayasal bir monarşiye tanıklık etti. Adalı birçok tarihçinin Britanya ve Avrupa tarihini birbirinden ayrı konular olarak açıklamasına neden olan, Britanya ve Kıtadaki komşuları arasında bu dönemde gerçekten ortaya çıkan farklılıklardı.

Geçmişe bakarken, Hanover dönemin sonlarının en önemli olayı 1776-1783 yıllarındaki "Amerikan Devrimi" denilen süreç sırasında on üç Britanya kolonisinin kaybı olmalıdır. 1776'da kuşkusuz hiç kimse ABD'nin potansiyelini tümüyle öngörememişti. On üç koloni, hâlâ büyük ölçüde keşfedilmemiş bir kıtada doğanın kontrol edilemez güçleri tarafından çevrelenmiş çok kırılgan girişimler olarak görülmekteydi. Böyle olduğu halde, Bağımsızlık Savaşı arifesinde Britanya imparatorluğundan beklentiler, hangi standart kabul edilirse edilsin, çok yüksekti. Britanya deniz gücü, İspanya ve Fransa'nın Amerika'daki geniş batı ve orta-batı topraklarını ciddi bir direniş olmaksızın ele geçirebilmesinin çok olası olduğu bir seviyeye zaten yükselmişti. (Nitekim Fransızlar 1803 yılında "Louisiana"larını (fiilen tüm Orta-Batı'yı) bir şarkıya satmaya mecbur edilmişlerdi.) Ancak en çekici Atlantik ötesi topraklarından mahrum kalan Britanya, imparatorluğun gelecekteki tarihini giderek başka yerlerde, özellikle Hindistan ve Afrika'da aramak zorunda bırakılmaktaydı.

Britanya hükümeti, o zamanlar en dolaysız yansımaları bile göremiyordu. John Hancock "Bağımsızlık Bildirgesi"ni (1776) Kral George'un gözlüğü olmadan okuyabilmesi için büyük harflerle yazmakta haklıydı. Amerikan Devrimi, Britanya'nın Kıta rakiplerine Britanya'nın işlerine kısa süre için karışma fırsatı sağladı. Fransa ve İspanya kendi sömürgelerinde yaşayanlar arasında hiçbir zaman hoşgörü göstermeyecekleri bir amaca yardım etti. Ancak tüm bilinçli Avrupalılar için bu, hemen hemen hepsini yöneten monarşilerin temellerini sarsan ana siyasal ilke sorunlarına yol açtı. Anayasanın buna hız veren yedi maddesi, Aydınlanma ideallerinin en net ve uygulanabilir biçimlerini içermek-

teydi. Bu maddeler kısa, laik, demokratik, cumhuriyetçi, rasyoneldi; temellerini İngiliz legalizminden, Locke'un sözleşme kuramından, Montesquieu'nün güçler ayrılığı düşüncesinden ve Rousseau'nun halk iradesi kavramından sağlam bir şekilde almaktaydılar. Anayasa, "Biz, Birleşik Devletler halkı" adına yazılmıştı ve dikkate değer ölçüde dayanıklı çıktı. İronik yanı, Thomas Jefferson ve George Washington'un da dahil olduğu önde gelen yazarlarının çoğunun köle sahibi olması ve günün en özgür ve en iyi yönetilen ülkelerinden biriyle mücadele sonucu elde edilmiş olması gerçeklerinde yatmaktaydı.

On sekizinci yüzyıldan önce, Savoie Kutsal Roma İmparatorluğunun bir uç eyaletiydi. Fransa krallığı ve Lombardiya ovası arasındaki Batı Alplerin kıyısında bulunmaktaydı. Avrupa'nın en eski hanedanı olduğunu iddia eden hükümdar ailesi, hem Mont Cens bayırındaki hem de Büyük St. Bernard geçitlerindeki toprakların ailesine ait olduğu bir 11. yüzyıl kontu olan Kont Umberto Biancamano, "Beyaz El Humbert"in soyundan gelmekteydi. Kuzey bölgesi (Chambéry, Annecy ve Mont Blanc dağlarını içine alan Fransızca konuşan Savoie Kontluğu) Cenevre Gölü kıyısına ulaşmaktaydı. Aosta, Susa ve Torino'yu içine alan, İtalyanca konuşan Piemonte Prensliği, Ligürya Riviyerasına kadar uzanmaktaydı. İsviçre Konfederasyonunun yükselişinden sonra, eyalet İmparatorluğun ana bölümünden koparıldı ve Torino'daki hükümdarları, imparatorluk dükleri statüsüne yükseldiklerinde, neredeyse bağımsız bir varoluşun peşine düşebildiler. Ataları gibi Dük II. Victor Amadeus (h. 1675-1730), güçlü komşuları Fransızlar ve Habsburglar arasında hassas bir yolda ilerlemekteydi. Ancak İspanya Veraset Savaşlarının kritik noktasında XIV. Louis'yle olan ittifakını bozmasıyla, İmparator tarafından kraliyet statüsüyle ve çiğnemesi için Sicilya adasıyla ödüllendirildi. 1720'de Avusturyalılar tarafından Sicilya'yı Sardinya adasıyla değiştirmeye zorlandı, böylece Savoie, Piemonte ve Sardinya'dan oluşan karma "Sardinya Krallığı" tahtındaki yönetimi sona ermiş oldu. Hanedan siyasetlerinin bir ilk ürünü, bu garip kümelenme, bir "güneyin Prusya"sı bir yüzyıl sonra İtalyan Birliği hareketinin daha önceden hiç tahmin edilmeyen liderine dönüşecektir (Bkz. Bölüm X).

İspanya, önceki siyasi ve iktisadi saygınlığını hızla yitirmekte olan ülkelerin oluşturduğu uzun alayın başında yer almaktaydı. Bourbon krallarının yönetimin [V. Felipe (h. 1700-1746), VI. Ferdinand (h. 1747-1759), III. Carlos (1759-1788) ve IV. Carlos (1788-1808)] büyük bir güç olma iddiasını tamamen yitirdi. Parma ve Piacenza dışındaki tüm kıta mülklerini bırakarak ve değeri belirsiz büyük bir Amerika imparatorluğuna bağlanarak asillerin, Kilise'nin ve Engizisyonun hâkimiyeti altında kaldı. Sadece Felipe'nin idaresinde, yedi yüz *autos-dafé* düzenlendi. Akademi yoluyla kültürel hayatı canlandırmakta (1713) ve Madrid'i güzelleştirmekte, yönetimi Fransız çizgisinde tekrar düzenlemekte bazı başarılara ulaşıldı **[BASERRIA] [PRADO]**.

Aynı şekilde Portekiz de ilgisiz monarkların ve militan bir Kilisenin yönetiminde bir bitki gibi varlığını sürdürdü. "Mümin" olarak bilinen V. Joao (h. 1706-1750), "bir baş rahibeden olan oğullarından biri Engizisyon mahkemesi üyesi bir General" olan bir rahip-kraldı. Veliahtı I. Joseph'in (h. 1750-1777)

hükümdarlığı Lizbon depremiyle paramparça oldu ve Portekiz'in çağa uygun Colbert'i, Pombal Markisi Sebastao'nun (1699-1782) enerjik fakat kısa ömürlü reformlarıyla eski haline getirildi. Pombal büyük olasılıkla çok sık kendisine atfedilen sözleri ("Ölüleri gömün ve yaşayanları besleyin") söylememiştir. Ancak 1750'den itibaren maliye, eğitim, donanma, ticaret ve sömürgeleri yeniden düzenleyerek bir çeyrek yüzyıl boyunca ülkeye hâkim olmuştur. I. Maria (h. 1777-1816), Britanyalı çağdaşı gibi cinnete düşmüştü ve Portekiz, Britanya gibi tüm devrimci dönemini bir naiplik süresinde geçirecekti [DEPREM].

BASERRIA

BASK ÜLKESİNDEKİ toplumsal örgütlenmenin tek bir biçiminin temelini şekillendiren Baserria ya da "komünal çiftlik", 1786 Navarra nüfus sayımı kayıtlarıyla doğrulanmaktadır. Genellikle tek bir köylü ailesini [GRILLENSTEIN] kuşatan veraset krizlerinin üstesinden gelmek için, Navarra Meclisi her çiftliğin orada yerleşik ortak idari çiftler tarafından yönetilmesi hakkını onayladı. Bir çiftliğin tüm yetişkin üyelerine, sahip ya da kiracı, idari çiftten biri ölüm ya da emeklilik yoluyla etkisiz kaldığında, her kuşakta ona vesayet edecek kadın veya erkek bir vasi seçme yetkisi verildi. İdarecilerin ve çocuklarının evlilik ve çeyizleri de komün onayına tabi tutuldu. Sonuç olarak, *baserria* mülkiyet ve yönetimin yanı sıra iktisadi olarak kendine yetmesiyle de büyük ölçüde dayanıklı hale geldi. Gelişen sanayileşme ve kentleşmeye rağmen, "Bask kültürünün gerçek hazinesi", son zamanlardaki kırsal nüfus azalmasının başlangıcına kadar, Bask'ın farklı kimliğinin temel ilkesi oldu. Kültür, iktisat ve toplumsal oluşum birçok yüzyıl boyunca Avrupa'nın en eski Hint-Avrupa öncesi halklarından birini koruyan bir sistemdeki ayrılmaz parçalardı.[1]

On sekizinci yüzyıl İtalyası ayrılık çizgileri bir şekilde değiştirilmiş olsa da hâlâ bölünmüş durumdaydı. Artık esas mücadele Torino'daki Savoie Hanedanı, Milano'yu elinde tutan Avusturya Habsburgları ve Toskana Dükalığı arasındaydı. Napoli'de 1738 yılında bağımsız bir Bourbon krallığının yeniden kurulması, bu duruma biraz denge getirdi. Tüm topraklar aydın despotların kusursuz yönetimlerinden yararlandı. Başka yerlerde Venedik gibi şehir cumhuriyetleri ve Papalık devletinin kutsal otokrasisi arasındaki eski karşıtlık sürmekteydi. Katolik güçlerin Cizvitleri bastırma isteği (Bkz s. 639-640) dışındaki hiçbir şeyde Vatikan'ın siyasi önlemler için fazla yeri kalmamıştı. XI. Clemens (1700-1721), XVI. Benedictus (1740-1758) ve VI. Pius'un (1775-1799) üç uzun papalık dönemi Vatikan'ın siyasi alanda kendini yok edişine engel olamadı. Laik kültürde önemli bir uyanış oldu; İtalyanca ve İtalyan edebiyatı Floransa ve Roma'daki resmi akademilerce geliştirildi. Bilim ve araştırmacılık gelişti. Ferrara'daki arşivci L. A. Muratori (1672-1750), Napoli'deki iktisatçı Antonio Genovesi (1712-1769), Milano'daki kriminolog Cesare Beccaria

(1738-1794) yahut Pavia'daki fizikçi Alessandro Volta (1745-1821) gibi adlar kıta çapında ün kazandı. Hiç kuşkusuz büyüyen bir ulusal kültür toplumu zincirini güçlendirmekteydiler [TORMENTA].

DEPREM

1 KASIM 1755'TE Portekiz'in başkenti Lizbon bir depremle enkaz haline geldi. Deniz altındaki sarsıntıdan ileri gelen büyük bir dalga Tagus'daki rıhtım ve gemileri yerle bir etti. Kentteki binaların üçte ikisi yıkıldı ya da yandı, otuz bin ile kırk bin kent sakini hayatını kaybetti. Sarsıntılar İskoçya'dan İstanbul'a her yerde hissedildi.

Lizbon depremi, Avrupa felaketlerinin ne ilki ne de sonuncusuydu. 1421'de aynı yıkım, Hollanda'da yüzlerce deniz seviyesine yakın yerin su altında kaldığı Maas Polder'inin çöküşünde de meydana geldi. Aralık 1631'de Vesuvis'in patlamasıyla İtalya'da yaklaşık on sekiz bin insanın öldüğü ya da 1669'da Etna yanardağının lavlarının Sicilya'daki Catania limanını yakmasında da. 28 Aralık 1908 depremi yüz yetmiş yedi bin kayıpla Messina ve de Reggio di Calabria'yı dümdüz ederken, 1356 depremi Basel'i enkaza dönüştürdü. Londra'daki Büyük Yangın'ın (1666) birçok örnekleri bulunmaktaydı. Verem ve kolera salgınları on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar kesilmedi [SANITAS].

Ancak 1755 depremi fizik tahribattan fazlasına neden oldu. Aydınlanmanın en yüce umutlarını salladı. Filozofların düzenli, tahmin edilebilir bir dünya ve merhametli, mantıklı bir Tanrıya olan inançlarını sarstı. Adalete ve aynı şekilde adaletsizliğe zarar getirdi. Voltaire'i bile şunu itiraf etmeye zorladı: "Her şeyin sonunda, dünyada şeytan var."[1]

Bir zamanlar İspanya tacı için bir cevher olan Portekiz gibi Birleşik Eyaletler de hâlâ yurtlarına yakın olaylar hakkında az etkisi olan bir denizaşırı imparatorluk olarak kalmıştı. Denizde eski deniz üstünlüklerini Britanya'ya kaptırmışlar; karadaysa tüm yönlerden Habsburglar tarafından kuşatılmışlardı. Cumhuriyetçi oligarşi ve Orange Hanedanı arasındaki uzun süren şiddetli rekabet, en sonunda soya dayalı bir monarşinin kurulduğu 1815 yılına kadar devam etti.

On sekizinci yüzyıl İskandinavyası sadece bir olayda sahneye çıktı. İsveç'in XII. Karl (h. 1700-1718) döneminde kendini son kez tehlikeye atışı felaketle sonuçlanan bir tarih hatasıydı (Bkz. aşağıda). Bu istisna dışında, İskandinavya ülkeleri kendilerini zararsız bir belirsizliğin içine bırakmışlardı. Danimarka-Norveç'te dört Oldenburg kralı (IV. Frederich (h. 1699-1730), VI. Christian (h. 1730-1746), V. Frederick (r. 1746-1766) ve VII. Christian (h. 1766-1808)) ülkeyi modernleştirmek için aydınlanma yönünde biraz yol katetmişlerdi. Bu doğrultuda iki yıl için iki bin fermanla hararetli bir deney, 1772 yılında Kralın başbakanının, bir Prusyalı ve kraliçenin çocuğunun babası olduğu düşünülen J. F. Struensee'nin *lèse-majesté* (krala suikast) için kafasının uçurulmasıyla aniden sona erdi. İsveç'te kraliyet mutlakıyetine karşı uzun ve

güçlü bir tepki, bozuk yargılama yöntemleri onu oluşturan dört tabaka temsilcilerinin zahmetli çalışmalarına ve *Hats* ve *Caps* hiziplerinin mücadelesine terk edilen bir Meclise (diyet) öncelik kazandırdı. Monarşi, XII. Karl'ın kız kardeşi Ulrica Leonora'nın bahtsız Alman kocası I. Friedrich (h. 1720-1771) için tacını ve tahtını terk etmesiyle ve XII. Karl'ın 1756'da halefi Holstein-Gottorp-Eutin Adolphus Friederich'in (h. 1751-1771) Prusya'dan esinlenen entrikalarıyla büyük ölçüde zayıflatıldı. III. Gustavus (h. 1771-1792) dönemindeki 1772 kraliyet *coup d'état*'sından (hükümet darbesi) sonra başarılı bir şekilde yeniden iddialı duruma gelmesi, İsveç'i zamanının temel siyaset ve kültür akımına daha yakınlaştırdı. Bir zamanlar Paris sosyetesinde fırtına gibi esen bu vatansever ve iyi yetişmiş genç kral, 1792'de Fransız Devrimine karşı bir hükümdarlar birliği düzenlemeye çalışırken bir suikaste kurban gidecekti [ELDLUFT].

Batı Avrupa Fransa'nın üstünlüğüyle uğraşırken, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin kendilerine göre daha büyük meşguliyetleri vardı. XIV. Louis'nin hayatı süresince, Orta Avrupa, Alman devletlerinin tarihini ciddi biçimde etkileyen iki beklenmedik gelişme yaşadı. Biri, 1683'te Viyana'yı kuşatmak için geri dönen Osmanlıların son büyük akınıydı. Diğeri, artık hırsı tüm bölgeyi alt-üst etmek için bekleyen Prusya'nın yükselişindeki daha dramatik bir aşama nedeniyle gerçekleşti. Doğu Avrupa, bundan böyle birinci derecede askeri ve siyasi bir güç olacak Rus İmparatorluğunun ortaya çıkışındaki kesin evreye tanıklık etti. Bu hızlı değişikliklerin ortasında kapana kısılan eski Polonya-Litvanya Cumhuriyeti ilk önce Viyana'nın kurtarılmasına destek verdi, sonra yavaşça doymak bilmez komşularının darbeleri altında ezildi. On sekizinci yüzyıl sona ermeden, Orta ve Doğu Avrupa'nın geleneksel güçlü yapısı tüm kabullerin dışında değişti.

On yedinci yüzyıl sonlarındaki Osmanlı akını, sadrazamlığın otuz yıl boyunca Arnavut bir aileden gelen Köprülülerin elinde kalmasına neden olan uzun süreli siyasi bir krizle ilişkiliydi. Kriz, 1650'lerde Girit'teki yakınmalar ve Venediğin Çanakkale Boğazını ablukaya almasıyla başladı ve 1660'tan sonra Erdel'de tahtı intikali konusunda Habsburglarla Babialiyi doğrudan karşı karşıya getiren bir tartışma nedeniyle alevlendi. Köprülüler savaşı, ordudaki özellikle de kendilerine karşı oldukça sert disiplin önlemleri aldıkları yeniçeri teşkilatındaki entrika ve huzursuzlukları başka yöne saptırmak için bir araç olarak gördüler. 1672'de Hükümdar Hetman Jan Sobieski tarafından durdurulana kadar, Dinyester üzerindeki Kamieniets kalesini zapt ederek Polonya'nın Podolya eyaletine saldırdılar. 1681-1682'de, Macaristan'da, kont Tökeli yönetimindeki isyanı desteklediler ve Macaristan'ı bir Osmanlı bağımlısı olarak ilan ettikten sonra, Tuna üzerinden Viyana'ya doğru ilerlediler.

Viyana kuşatması, 1683 yılının Temmuzundan Eylülüne iki ay sürdü. Viyana kuşatması, başkenti zayıf Avusturya başkentinin, ağır topçu sınıfının büyük kuşatma saflarıyla donatılmış yirmi bin kişiden oluşan güçlü bir ordu tarafından kuşatılmasına tanık oldu. Alman prenslerinin XIV. Louis'nin Ren'e yaptığı tecavüzlerle uğraştığı kritik bir zamanda, İmparator Tuna'daki tehlikeye yanıt

vermekte büyük güçlük yaşadı. Her zaman olduğu gibi en etkili yardım, artık kral olan ve Fransa'yla eski ittifakından vazgeçen Sobieski'nin bir Türk savaşını ve Avusturya'ya bağlılığı kendi ülkesindeki sorunlara bir çözüm olarak gördüğü Polonya'dan geldi. Eylül başlarında saldırı emrini aldığında, Viyana ormanlarındaki Kahlenberg tepelerindeki şapelde dua etti. Sonra aynı on ikisi öğleden sonrası, saldırıyı düzenledi. Kanatlanmış hafif süvarileri tepeden inerek doğruca Osmanlı ordugâhına girdiler. Saat beş buçukta panik, kargaşa ve katliam manzaraları arasında dört nala düşman saflarına girdi. Sobieski, ertesi akşam Sadrazamın çadırında karısı Kraliçe Marie-Louise'e yazmaya zaman buldu:

> Ruhumun ve kalbimin tek tesellisi, biriciğim, aşkım Marysienka!
> Efendimiz ve Tanrımız, tüm çağların kutsanmışı, ulusumuza duyulmamış bir zafer ve şan getirdi. Tüm silahlar, tüm ordugâh, tarifsiz ganimetler bizim elimize geçti... Bir milyon insana tek başına yetecek silah ve mühimmat vardı... Vezir sadece tek bir atla kaçabilecek kadar aceleyle ortadan kayboldu... [Ordugâh] surları içindeki Varşova ve Lwow kadar geniş... Bütün çadırlara ve arabalara sahibim, *et mille autres galanteries fort jolies et fort riches, mais fort riches*... Yeniçerilerini tüm gece kılıçtan geçirildikleri siperlerde terk ettiler. Geride masum bir Avusturyalı insanlar topluluğu bıraktılar, özellikle de kadınlar; ama katledebildikleri kadar katlettiler... Sadrazamın muhteşem güzellikte bir devekuşu vardı... fakat bunu bile öldürdü... Hamamları, bahçeleri ve membaları; tavşan ve kedileri ve kendisini yakalayamayacağımız kadar hızlı uçan bir papağanı vardı...[27]

ELDLUFT

1773'TE İSVEÇLİ ECZACI KARL SCHEELE (1742-1786) havanın "çeşitli havaların" bir karışımı olduğunu ve *eldluft* ya da "yanan hava" dediği bir bileşimin yanmanın gizine sahip olduğunu keşfetti.[1] Ertesi yılın Ekiminde Fransa'nın barut ve güherçile tekeli müdürü Antoine Laurent Lavoisier'ye bulgularını gönderdi. Aynı ay Lavoisier, inançsız ve deneyci İngiliz Joseph Priestley'i (1733-1804) öğle yemeğinde ağırladı ve ondan "*dephologisticated* hava"nın yanan mumları akkor şeklindeki alevle yakmaya nasıl neden olduğunu iyice öğrendi.

Kralın *Ferme Générale* ya da vergi toplama sisteminin yanı sıra *Régie de Poudre*'u da yönetten Lavoisier deneme tutkusunu hoş görecek zaman ve paraya sahipti. Şimdiden birçok maddenin yandığında ağırlık kazandığını fark etmiş ve bu etkinin *Philogiston*'un (Priestley'in de dahil olduğu birçok bilim adamının hâlâ inandıkları maddenin görünmeyen (hayali) bir biçimi) şeklindeki yaygın kuramına uygun olmadığını bilmekteydi.

Böylece Lavoisier, civanın kapalı bir kapta yakıldığında ezebileceği "yanan hava"nın ağırlığını ölçecek bir deney hazırladı.[2] Sadece ısınan civanın yanan havayla birleştiğini değil, aynı zamanda daha fazla ısıtmanın yeni bileşimi bileşen parçaları-

na ayırdığını da buldu. Modern kimyasal notasyon Lavoisier'in deneyini şöyle tanımlardı:

$$Hg + O = HgO \text{ (Civa oksit)} : HgO = Hg + O$$

Bilim, sonunda kimyasal tepkimelerin doğasına ilişkin bir anlayış, yani basit elementler ve onların bileşimlerinden oluşan bir maddeler dünyasında, maddelerin diğerleriyle bileşip ayrışabileceği anlayışını kazandı.

Lavoisier daha sonra, basit elementlere basit adlar, bileşiklere de bileşik adlar verme işine eğildi. Scheele'in "yanan hava"sı ya da Priestley'in *'Dephlogisticated* hava'sı *oxygène*, Scheele'nin "kirli hava"sı da *hydrogène* oldu. Civa ve oksit bileşimi "civalı oksit" oldu. 1787'de Lavoisier'nin yeni terimleriyle otuz üç elementin bir listesini yayımlanmasına yardım edildi. 1789'da dünyanın ilk kimya ders kitabı *"Traité préliminaire de la Chimie"*sini yayımladı.

Scheele çoktan ölmüştü, büyük ihtimalle kendi ocağının dumanından zehirlenerek. 1791'de Priestley, Fransız devrimi taraftarı olduğu için Birmingham ayak takımı tarafından hırpalandı ve evi yıkıldı. Amerika Birleşik Devletleri'ne kaçtı. 8 Mayıs 1794'te Lavoisier, ölümü diğer yirmi altı kraliyet vergi toplayıcısı arkadaşı gibi giyotinde karşıladı. Temyiz hâkiminin şöyle dediği söylenir: "Cumhuriyetin bilginlere ihtiyacı yok." Kimya Devrimi siyasi dengiyle neredeyse aynı zamana rastladı. Her ikisi de "kendi çocuklarını yuttular".

Sobieski Papaya Peygamberin yeşil sancağını gönderdiğinde, Mühlberg'den sonra V. Carlos'un yaptığı yorumu ekledi: *'Veni, vidi, Deus Vicit'* (Geldim, Gördüm, Tanrı fethetti).

Viyana'da o gün başlayan Osmanlı gerilemesi sonraki iki yüz yıl aşamalar halinde sürdü. Kısa vadede, Haçlılar zamanından beri tartışmasız olarak Tuna'nın aşağısındaki ülkelere ilerlemek için Papa tarafından örgütlenen Kutsal Birlik'in liderlerine esin kaynağı oldu. Karlofça Antlaşması'yla (1699) Macaristan Avusturya'ya, Podolya Polonya'ya, Azak Moskova'ya ve Mora Venedik'e geri döndü. Uzun vadede, bu Osmanlıların Avrupa'daki eyaletlerini, batı cephesinden Habsburgların Askeri Sınır hattı topraklarıyla ve doğu cephesinden Karadeniz civarında Rusların merhametsizce ilerleyişiyle iki taraflı bir kıskaca soktu. Bu bağlamda, 1726 yılında imzalanan Avusturya-Rusya anlaşması uzun süreli stratejik bir rol oynamıştır (Bkz. Ek III, s. 1344).

Osmanlı savaşlarının kaderi ileri geri sallanmaktaydı. Avusturya, Pasarofça Antlaşması'yla (1718) elde ettiği Belgrad dahil tüm kazanımlarını vermek zorunda kaldı. Ancak, 1735-1739, 1768-1774, ve 1787-1792'deki üç uzun Rus-Türk savaşı tüm kuzey Karadeniz kıyısını Rusların eline bıraktı. Nihai Küçük Kaynarca Antlaşması (1774), Çara Sultanın tüm Hıristiyan tebası üzerinde bir hamilik ve Osmanlı İmparatorluğunda önceleri sadece Fransızların sahip olduğu ticari haklar verdi. Bu "Doğu Sorununun" başlangıcını işaret et-

mekteydi. Fakat Balkanlar'ın büyük kısmı Osmanlı yönetiminde kaldı. On sekizinci yüzyıl, yavaş yavaş yükselen ulusal beklentiler dönemiydi, sıklıkla da ilk içgüdüleri Osmanlı otoritelerini desteklemek olan halklar arasında.

Yunanistan, siyasi arenaya kısmen artan bir özerklik seviyesi ve kısmen de Rus müdahalesi yoluyla çıktı. Yunan subaylarının bir sınıfı, onları eğiten Yunan okullarıyla beraber büyüyordu. Devşirme sistemi 1676'dan sonra askıya alındı. Yunan toplumu daha bilinçli Yunanlı oldu. Korfu'daki ve 1699'dan itibaren Mora'daki Venedik varlığı Batıyla bağları güçlendirdi. 1769'da Osmanlılara karşı Akdeniz'e gönderilen bir Rus donanması Yunanistan'a kurtuluş sözü verdi. Rus ticari ayrıcalıklarının Yunanlı tüccarları da kapsar hale gelmeleri önemli bir aşamaydı.

Sırbistan'da aynı gelişmelerden etkilendi. Belgrad uğruna yapılan çarpışmalar birçok Sırp gönüllünün, Habsburg renklerine büründüğü 1711-1718 Avusturya işgali Osmanlıların yenilmez olmadığını gösterdi. Sırbistan'ın Rusya'yla Ortodoksluk bağları Yunanistan'ınkinden bile sıkıydı. Türk eşkıyalarıyla hem de bir Habsburg alayıyla çalışmış olan "Karadorde" ya da "Kara Yorgi" Petrovic'in (1767-1817) faaliyetleri, bağımsızlığın ilk tadını getirecek 1804-1813 ayaklanmasında doruğa yükseldi. Karadorde'nin suikastçısı Milos Obrenovic'in yönetimindeki 1815-1817 yıllarındaki ikinci ayaklanma uluslararası alandaki kabullerinin yolunu açacaktı.

İki Romanya eyaleti Eflak ve Boğdan, Babiâli tarafından Fenerli Rumlar (İstanbul'daki Fener Rum mahallesi nedeniyle böyle nitelenmiştir) aracılığıyla yönetiliyordu. Bozulmuş ve istismarcı olmasına rağmen Fenerli yönetim, göçü ve Batıyla kültürel ilişkileri desteklemekteydi. Bukovina'nın (1774) Avusturya tarafından işgali ve 1769-1774 ve 1806-1812 Rus işgalleri değişimi kolaylaştırdı. Osmanlı'dan kurtuluş kavramı, ilk olarak egemen Yunanlı azınlığın içinde temellendi.

Bulgaristan, Osmanlı ordularının geçişinden ve yıllardır kırlık bölgeleri harap eden *Krajlis* olarak bilinen kaçakçı çetelerinden sıkıntı çekmekteydi. 1794'te, Krajli liderlerinden biri olan Pasvanoğlu kendine Tuna'daki Vidin'de fiilen bağımsız bir haydut cumhuriyeti kurdu. Sırplar gibi Hıristiyan Bulgarlar da giderek daha çok Rusya'ya yönelmekteydiler.

Arnavutluk yerel kabile reislerinin eline geçmişti. Böyle bir reis, Buşatlı Mehmet, Kuzey Arnavutluk'u İşkodra'dan birkaç nesil boyunca yöneten bir hanedan (y. 1760) kurdu. Diğeri Tepedelenli Ali Paşa, Adriyatik'ten Ege'ye uzanan Yanya'yı merkez alan bir egemenlik bölgesi oluşturdu [**SHQIPERIA**].

Dış dünyada Venediklilerin taktıkları ad olan Montenegro (Karadağ) ile tanınan Crnagora Osmanlı yönetiminden kaçan tek Balkan bölgesidir. Efsaneye göre, Tanrı dünyayı yarattığında, birçok kaya ortada kalmıştı, böylece Tanrı Karadağ'ı yapmıştı. Türkler kısa zaman için başkent Cetinje'yi işgal etmelerine rağmen hiçbir zaman buraya yapışmadılar. "Küçük bir ordu yenilir" ve "büyük bir ordu açlıktan ölür" diyorlardı. 1516'dan 1696'ya kadar Karadağ keşiş piskoposlar tarafından yönetilen teokratik bir devlet oldu. 1696'dan 1918'e kadar Petrovic hanedanının soya dayalı prensleri tarafından yönetildi.

SHQIPERIA

ARNAVUTLUK'UN (Shqiperia, "Kartallar Ülkesi") tüm Avrupa devletleri içinde en az bilineni olduğu haklı olarak iddia edilebilir. Edward Gibbon 1780'lerde gemiyle kıyı boyunca ilerlerken "Amerika'nın iç kısımlarından daha az bilinen, ama İtalya'nın görüş sahası içinde bir ülke" olarak yazmıştı. Ancak hiçbir ülke uluslararası siyasetin kaprislerinden Arnavutluk'tan daha fazla çekmemiştir.

Arnavutluk'u Osmanlı yönetiminden kurtaracak olan 1911 ayaklanması, Arnavutluk'un Hristiyan komşularından oluşan bir Balkan Birliği'nin yaratılmasını hızlandırdı. Bulgaristan dışında Birliğin tüm üyeleri önemli Arnavut nüfusu içeren topraklara sahiptiler; ve hiçbiri içinde tüm Arnavutların birleşeceği bir "Arnavutluk" görmeye hazırlıklı değildi. Balkan Savaşını sonuçlandıran Londra Antlaşması (Mayıs 1913) Arnavutluk egemenliğini tanıdı. Fakat uluslararası bir komisyon tarafından sınırların belirlenmesinde ve Batı tipi bir monarşinin getirilmesinde ısrar etti (Bkz. Ek III, s. 1370).

Arnavut toplumu hem toplumsal yapı hem de din yoluyla derinden parçalanmıştı. Kan davası hukukuyla yaşayan kuzeyin yüksek ülke klanlarının, Gheg, güneyin aşağı ülke yaşayanlarıyla (ya da Tosk) çok az ortak noktası vardı. Halkın üçte ikisi Müslümandı. Geriye kalan üçte birse, Katolikler ve Ortodokslar arasında eşit olarak bölünmüştü. Önemli azınlıklar doğunun Ulahça konuşan çobanlar, kıyı kentlerindeki İtalyanlar ve Güney Arnavutluk'u "Kuzey Epirus" olarak görmeye alıştırılmış Yunanlıları kapsamaktaydı [GAGAUZ].

Birinci Dünya Savaşı sırasında Arnavutluk, Sırbistan ve Yunanistan tarafından işgal edildi. İkinci Londra Antlaşmasında (1915) İtilaf Güçleri İtalya'ya Arnavutluk'u bir İtalyan hamiliği haline getireceklerine gizlice söz verdiler. Arnavutluk monarşisi değişik olaylarla dolu bir kadere katlandı. İlk Mpret ya da Kral, Wilhelm von Wied (h. 1914) Martta geldi, Eylülde gitti. Savaştan sonra, General Ahmet Zogu bir Arnavutluk Cumhuriyetinin Devlet Başkanı yapıldı, ancak 1926'da kendini Kral ilan edecekti.

İkinci Dünya Savaşı sırasında, Mussolini bir çeyrek yüzyıl önce söz verilen İtalyan hamiliğini kurdu. Arnavut toprağı Kosova bölgesini içine alacak kadar genişletildi; ve X. Victor Emmanuel kral ilan edildi. 1944-1945 yıllarında kısa bir Alman işgali oldu.

Arnavut Halk Cumhuriyeti, Batı desteği sayesinde savaş sırasında üstünlük kazanan bir grup komünist Tosk partizanı tarafından 1946'da kuruldu. Liderleri Enver Hoca savaş öncesi sınırlar arkasında neredeyse tamamen tecrite çekilerek Karadağ, Kosova ve Makedonya'da yaşayan Arnavutlarla tüm ilgisini kesti. Gibbon'dan iki yüz yıl sonra Adriyatik'teki turistler Arnavutluk'u denizden ya da uçakla aynı hayret ve algılayamama duygularıyla geçiyorlar.[1]

On sekizinci yüzyılın sonlarında, Balkan elitleri ilk kez bağımsızlık hakkında düşler kurmaya başladıklarında, dört ya da beş yüzyıldır Osmanlı yönetimi al-

tında yaşamaktaydılar. Bu deneyim izlerini bıraktı. Ortodoks Kilisesi tebasına tamamen tutucu ve Batı karşıtı davranışlar aşılayarak uzun zamandır kendisine yer edinmekteydi. Haçlılar zamanından itibaren, Ortodokslar Batıyı Müslümanlarınkinden daha ağır bir boyunduruk altına alma bölgesi olarak görüyorlardı. Sonuç olarak, Batı dünyasında etkisi çok büyük olan uygarlaştırma hareketlerinin hiçbiri (Rönesans, Reform, Bilim, Aydınlanma, Romantizm) Balkan ülkelerine etkili şekilde sızamadı. Siyasal gelenekler rasyonalizme, mutlakıyete ya da anayasalcılığa az şey borçluydu; akrabalık siyaseti tüm seviyelerde baskındı; rüşvetçilikle beslenen akraba kayırma bir hayat şekliydi. "Güç bir oluktur ve buradan beslenmeyen domuzdur" der bir Türk atasözü. "Türkiye'nin Avrupa kesimi denilecek küçük alan, Avrupa'nın en sabit kültürel fay hatlarından birini oluşturmuştu.

Osmanlı tehdidi geri püskürtüldüğünde, Habsburgların talihi yeniden parladı. I. Leopold (h. 1658-1705), XIV. Louis'nin kibrinin kırıldığını görecek kadar yaşamadı, ama oğulları I. Joseph (h. 1705-1711) ve VI. Karl (h. 1711-1740) Macaristan, İtalya ve Hollanda'da büyük ölçüde genişleyen bir mirasın başına geçtiler. Temel siyasal kriz bir kez daha, büyük bir Kıta savaşının patlak vermesine neden olan bir veraset sorunundan ortaya çıktı. VI. Karl, bir zamanlar sözde vasisi olduğu İspanyol adaşı gibi, erkek vârise sahip değildi. Dar görüşlü bir bağnaz olarak hayatının büyük bir kısmını dine uygunluğu uygulamaya ve *Pragmatic Sanction* yoluyla kızı Maria Theresa'nın tahta geçmesini sağlamaya adamıştı. Sonuçta, imparatorluk tahtı onun ölümünde, VII. Karl (h. 1742-1745) gibi Fransa'yla hileli bir ortaklık sayesinde dört yüz yıllık sürede Habsburg olmayan tek imparator olarak kısa bir süre için başa geçen Bavyera Seçici Prensi Karl Albert tarafından zaptedildi. Taht daha sonra Maria Theresa'nın kocası Toskana Büyük Dükü I. Francesco'ya (h. 1745-1765) ve büyük oğlu II. Joseph'e (h. 1765-1790) geçti. Fiilen, İmparatoriçe-eş, İmparator-annesi ya da Bohemya veya Macaristan Kraliçesi gibi çeşitli sıfatlarıyla Maria Theresa (1717-1780) kırk yıl boyunca Viyana'da hüküm sürdü. Diğer konuların arasında tarımsal reforma ve serfliğinin ortadan kaldırılmasına kendini adamış, ölçülü ve bilinçli bir kadındı. II. Joseph ise tam tersine, sabırsız bir radikal, "tahta geçmiş bir devrimci", inançlı bir ruhban ve soyluluk ayrıcalıkları karşıtıydı. Jozefinizm (Kilise ve soyluluğun geleneksel kalkanlarına karşı devlet gücünü öne süren siyasete verilen ad) aydın despotluğun en mükemmel şekillerinden biriydi.

Bu dönemde, Avusturya bazen kameralizm denilen profesyonel devlet memurlarının elit bir sınıfa dayalı olduğu bürokratik bir sistem geliştirdi. Genişletilen ve yeniden düzenlenen bir askeri sistemle birlikte, bu sistem Almanya'da İmparatorluğun ortadan kalkmasından çok sonra Habsburg monarşisinin varlığını devam ettirecek bir birleştirici unsur sağladı. Viyana Üniversitesinin maliye, hukuk ve eğitim konularında doğrudan daha yüksek kademelere geçen devlet görevlilerinin eğitimleri için özel bir fakültesi vardı. (Halle Üniversitesi aynı şeyi Prusya için yaptı.) Bu son derece eğitimli, yüksek maaşlı, Almanca konuşan krala sadık bürokratlar tamamen monarşinin lütfuna bağımlıydılar. Soyluların, kilisenin ve etnik unsurların çeşitli çıkarlarına karşı sağ-

lam bir tampon oluşturmuşlardı ve çıkar gözetmeyen bir rasyonalizasyon ve modernizasyona yöneldiler.

Kutsal Roma İmparatorluğunun tutarlılığı, nihai aşamasında (daha önce kanıtlandığı üzere) önde gelen hükümdarların ayrı hanedan siyasetleri nedeniyle geniş ölçüde göz ardı edildi. Habsburg imparatorlarının İmparatorluğun dışındaki toprak ve mülklerine dayandıkları gibi, Seçici Prensler de giderek böyle yapmaya başladılar. 1697'den 1763'e kadar, Saksonya Seçici Prensleri olan Wettinler, Polonya-Litvanya'nın kralları gibi hüküm sürdüler (Bkz. aşağıda). Brandenburg Seçici Prensleri Hohenzollernler 1701'den itibaren Prusya kralları olarak (Bkz. aşağıda), Hanover Seçici Prensleri 1714'ten itibaren Büyük Britanya kralları olarak hüküm sürdüler (Bkz. yukarıda). Bavyera'nın Wittelsbach Seçici Prensleri yüzyıl boyunca Fransa'yla geleneksel ittifakları yoluyla servetlerini artırmaya çalıştılar. Değişik bağlantılar nedeniyle "Almanya'nın tüm başkentleri" (Viyana, Dresden, Berlin, Hanover ve Münih) çok farklı tatlara sahipti. Son iki imparator (Toskana Büyük Dükü II. Leopold (h. 1790-2) ve II. Francesco (h. 1792-1806)) imparatorluğu yıkan devrimci tufandan, imparatorluklarını kurtarma konusunda küçük bir şansa sahiptiler [FREUDE].

Türklerden kurtulan Macaristan, Habsburglu kurtarıcılarının despotça amaçlarına kurban gitmişti. 1687'de yedi yüz yaşında olan seçimi kaldırıldı. Soya dayalı Habsburg hükümdarları, soylu dietlerini kraliyet fermanlarının kaydedildiği sicillerden ibaret hale getirdiler. Macar soylularının "eski direniş hakları" yok edildi. II. Franz Rakoczy'nin önderliğinde 1704-1711'deki geniş çaplı bir ayaklanma, Habsburgların İspanya ve Türklerle uğraşmasından yararlanmakta başarılı oldu. Birçok eski özgürlük ilk olarak Szatmar Barışı'yla geri verildi, sonra da *Pragmatic Sanction*'a razı oldukları için Macarlara ödül olarak verildi. 1848'e kadar hüküm süren yasaların temeli burada yer almaktaydı. Macaristan, komşusu Bohemya'nın kaderine uğramaktan kurtuldu. Yine de kolay bir uzlaşma olmamıştı. II. Joseph taç giymeyi bile ihmal ederek tüm anayasal formaliteleri çiğnerken, Maria Theresa 1764'ten sonra Macaristan Meclisine danışmaksızın hüküm sürdü. 1784 yılında, Avusturya ve Macaristan'ı birleşik tek bir devlet sayarak Almancayı resmi dil haline getirdi. Protestan kasırgası, Latince ve Macarcanın kullanımıyla birlikte 1791'de Macaristan'ın ayrı statüsünü yeniden teyid eden II. Leopold tarafından dindirildi. Kodamanları ve diet üyelerini merkez alan Macar yaşamının derin muhafazakârlığı, tekrarlanan Türk savaşları ve etnik ile dini bölünmeler yoluyla güçlenmişti. 1767 tarihli olanına *Urbarium* denilen Maria Theresa'nın tarım reformları bu durumu sürdürmüştür; bu sonuncu reform, köylülerin yaşadıkları topraklara kaydedilmelerine son vermiş ve onların devrimci ateşini düşürmüştür. Yüzyılın sonundaki Macar edebiyatının canlanışı ve Buda Üniversitesinin kuruluşuyla birlikte eğitim reformları, modern ulusal bilincin tohumlarını ekti. Macar ulusçuluğunun uyanışı, zamanla Slovak, Hırvat ve Yahudi azınlıklar arasında paralel tepkilere yol açacaktır.

Prusya'nın yükselişi kritik ivmesine on sekizinci yüzyılda ulaştı. Genellikle bu, Prusya'nın Almanya'daki birlik için sonradan üstlendiği misyonun

ışığında yorumlanır. Gerçekteyse, Alman dünyasını tekrar tekrar bölen ve ulus-devletin özelliklerinin hiçbirine sahip olmayan bir krallığı yükselten hanedan siyasetlerinin amansız takibiyle ortaya çıkmıştır. Yöneticilerine aşırı büyük sürekli bir orduya sahip olma imkânı veren olağanüstü verimlilikte bir yönetim makinesinin yaratılması yoluyla gerçekleştirilmiştir. (Profesyonel askerler ve nüfus arasındaki oran açısından, Prusya komşusu Polonya-Litvanya'dan otuz kat daha etkindi.) Prusya dolaylı vergileri (1680), Prusya ordusunun giderlerinin karşılanmasını mümkün kılmaktaydı. Ordu, aristokratik bir subay kitlesine ve 1733'ten sonra köylülerin askere kayıtlarını kantonlara ayıran bir sisteme dayalıydı [**KAZ ADIMI**].

III. Friederich (h. 1688-1713) ve "Avrupa'nın talim ustası" I. Friederich-Wilhelm'in (h. 1713-1740) yönetimi altında Hohenzollernler, "Büyük Seçici Prens" tarafından emredilen aynı acımasız yolu izlediler. 1700'de, seçici oylarını Habsburglara kendi krallık iddialarının tanınması karşılığında sattılar. 1728'de, *Pragmatic Sanction*'a katılmaları Berg ve Ravenstein'dan çekilmeleri yoluyla satın alındı. İspanyol Veraset Savaşları ve Büyük Kuzey Savaşı ittifaklarındaki donanma manevrası, Stettin ve Batı Pomeranya'nın kazanımıyla sonuçlandı. İsveç, Prusya'nın müttefik olmasının düşman olmasından daha tehlikeli olduğunu öğrenen en son ülkeydi. Eşsiz "Prusya Ruhu", hanedana bağlılık, doğuştan kibirli askeri yiğitlikle kültür ve eğitimdeki ilerlemelerinin haklı övüncünün bir karışımıydı. İlk Prusya üniversitesi 1694'te Halle'de kuruldu; Fransız ve Avusturyalı Protestanların büyük bir akınıyla canlanan Berlin Kraliyet Sanatlar Akademisi'ne (1696) ve Kraliyet Bilim Akademisi'ne (1700) sahip oldu. 1717'deki bir ferman halkın eğitimini yenilemeye yönlenmişti.

Büyük Friederich'in (h. 1740-1786) döneminde Prusya, öncüllerinin dikkatle topladıkları güçleri serbest bıraktı. Friedrich'in 1740'ta Avusturya Silezyasını ilhakından itibaren savaş, bir çeyrek yüzyıl boyunca siyasetin en büyük aracı oldu. Frederich, ülkesini imhanın kıyısına getirdikten sonra Polonya'nın ilk paylaşımında nihayet sağlamlaştırılan bir toprak temeli ödülünü sağlayan eşkıyalık siyasetine geri döndü (Bkz. aşağıda) [**GROSSENMEER**].

Friederich'in kişiliği dönemin mucizelerinden biriydi. Bu kişilik, onu arkadaşı Katte'nin idamını seyretmeye zorlayan ve Oder'deki Küstrin (Kostrzyn) kalesinde yıllar boyu hapis tutan merhametsiz babasının darbeleri altında şekillendi. Hükümdarlığı boyunca, top sesleri ve savaş alanlarındaki iniltiler Kralın flütünün nağmelerine ve filozofların konuşmalarına karıştı. Friederich, bir kezinde "Çok yakın zamanda doğdum, fakat Voltaire'i gördüm" demişti. Onun erdemlerini övenler sadece Alman tarihçiler olmamıştır. Lord Acton onun için modern tahta şimdiye kadar geçen "en mükemmel pratik dâhi" demiştir.

Büyük Friederich'in savaş ve çarpışmaları birçok cilt doldurur. Bunlar tarihsel savaş klasikleri arasındadırlar. Daha geniş İspanya Veraset Savaşlarının bir parçası olan ve ona Maria Theresa'nın sonsuz nefretini kazandıran iki Silezya Savaşının ardından (1744-2 ve 1744-4) saldırganlığının meyvelerini top-

ladı. Friederich Mollwitz, Chotusitz, Hohenfriedburg'da galipti. 1745'te Prag'ı işgal etti. Yedi Yıl Savaşlarında, onurun en yükseğine ve kederin en derinine ulaştı. Bu Saksonya'ya saldırmasıyla başladı. Lobositz, Zorndorf, Leitten, Kolin, Kunersdorf, Liegnitz ve Torgau yoluyla, iç iletişim hatlarından mükemmel şekilde yararlandı ve düşmanlarının çabalarından, karşı konulmaz sayılarına katlanmaya çalışarak sakındı. Rossbach'da az miktarda kayıpla zafer kazandı. Kunersdorf'da katliam manzaraları arasında hayatta kalmayı başardı. Boş bir hazineyle, Britanya'nın para yardımlarını durdurduğu ve Rusların Berlin'i almak için hazır beklediği 1762'de, onu Rus İmparatoriçesinin ölümü ve beklenmeyen bir barış kurtardı. Bir kez daha, Hubertusburg Barışında (1763) kazandıklarına el sürdürtmedi. Muhafızları tereddüt ettiği sırada şöyle söyledi: *"Hunde, wollt ihr ewig leben?"* (Köpekler, sonsuza kadar mı yaşamak istiyor sunuz?).

II. Friederich-Wilhelm (h. 1768-1797) yönetiminde Prusya değişik bir yönde ilerlemeye başladı. Yeni Kral Polonya-Litvanya'yla bir ittifakı bile göze aldı. Ancak devrimci dönemin ve Rus gücünün mantığı onu hizaya getirdi. Prusya, Polonya'nın ikinci ve üçüncü Paylaşımlarında hem Danzig'i hem de Varşova'yı aldı. 1795'te Berlin kendini % 40'ı Slav ve Katolik olan ve büyük bir Yahudi cemaatine sahip bir ülkeyi yönetirken buldu. Nüfusun beşte biri göçmen kökenliydi. Bu durum kesintisiz olarak gelişseydi, Alman ve Orta Avrupa tarihinin alabileceği son durumu hayal etmek güç olurdu. Eski Prusya gerçekte öyle olduğu gibi Napoléon tarafından ezilecek ve 1815'te ortaya çıkan yeni Prusya gerçekte çok farklı bir varlık olacaktı.

Prusya küçük bir ülkede güç peşinde başarılı bir şekilde koşmanın örneği olmuşsa, Rusya da benzer bir olgunun Avrupa'nın en geniş ülkesinde kahraman bir boyuttaki örneği olmuştu. Büyük Friederich etkilenmişti. Ruslar hakkında bir kezinde şöyle demişti: "O bayları sınırları içinde tutmak için Avrupa'nın tümüne ihtiyaç duyulacak."

1676'da Aleksey Mihailoviç'in ve 1825'te I. Aleksander'ın ölümlerinin arasındaki yüz kırk dokuz yılda, Romanovlar ülkelerinin kaderini, gelişmeye başlamış bölgesel bir ülkeden "Avrupa'nın yenilmez bekçisi" haline getirmişlerdi. XIV. Louis'yle aynı yıl tahta çıkan Aleksey Mihailoviç tanınmamış Moskovalı bir prensti ve Versailles'da bundan bile az tanınmaktaydı; Aleksander Paris'te zaferle at sürmüştü. Ortadaki bir buçuk yüzyıl boyunca, askeri mücadelelerin kayıtları çarpıştı, genel anlamda başarıyla; Moskova Büyük Dükalığı "tüm Rusların İmparatorluğu" oldu; devletin toprağı bir komşu ülkeler dizisi içinde kayboldu; toplum ve yönetim ana ve yan reformlara tabi kılındı; devlet ve yöneten ulusun tüm kimliği yeniden düzenlendi. Bu güç gösterisinde yer alan herkes için, değişimi mümkün kılan herkes ve her siyaset tanım olarak iyiydi ve Klyuçevski'nin Büyük Petro'dan aktardığı üzere, "gerekli"ydi.

GROSSENMEER

GROSSENMEER 1785'te, Hollanda sınırına ve Prusya'nın yeni ele geçirdiği Doğu Frizya eyaletine yakın, Kuzeybatı Almanya'da Oldenburg Dükalığında bir köydü. O zamanlar yüz kırk iki haneyi ve ek olarak yaklaşık yetmiş yedi "yoksul" ya da diğer geçici oturanları kapsayan sekiz yüz seksen beş kişilik toplam bir nüfusa sahipti. Köy hanelerinde yapılan bir analiz aşağıdaki kategorileri ortaya çıkartmıştır.

Hane tipi		No.	%
1	Tek başına olanlar (yani dullar)	2	1.4
2	Evli çiftlere ait olmayan haneler (beraber yaşayan kardeşler)	1	0.7
3	Tek ailelik haneler (ana baba ve çocukları)	97	68.3
4	Geniş aile birimleri (birkaç kuşak ve akrabalar)	28	19.7
5	Çok aileli haneler (iki veya daha çok evli birimlerin beraber oturması)	14	9.9
Toplam		142	100

Burada, geniş ve çok aileli haneler açıkça bir azınlık oluştururlarken (% 30), tek ailelik hanelerin kesin bir çoğunluk oluşturduğu (% 68) açıktır.

Bu alanda kıdemli bir araştırmacı, bu örneği hanelerin "orta" olarak adlandırdığımız özelliklere sahip olma eğiliminin olduğu yanlış tanımlanmış Avrupa bölgesini simgelemek için bir örnek olarak seçmiştir. "Dört Bölge Hipotezi" bu tür bir yalıtılmış örnek üzerine inşa edilmiştir. Grossenmeer (1785) Avrupa'nın "Batı-Merkez" ya da "Orta" bölgesini simgeleseydi, Essex'teki Elmdon köyünün (1861) "Batı'yı", Bologna yakınındaki Fagagna'nın (1870) "Akdeniz"i ve Rusya'daki Krasnoe Sobakino'nun "Doğu"yu simgelediği kabul edilmeliydi. Genelleme ne kadar heybetliyse, coğrafya da o kadar kuşkuludur.

Hipotez, geleneksel Avrupa ailesini iki çok basit tipe "Batı" ve "Doğu" ayırmaya cüret eden, "evrensel olarak kabul edilmiş" olduğu varsayılan eski bir planın düzeltmesi olarak sunulmuştur. Fagagna, hanelerinin % 86'sının geniş ya da çok aileli tip olan Krasnoe Sobakino'nun bir varyasyonu olarak kabul edilirken, Grossenmeer, % 73'den fazla hanenin basit biçimi doğruladığı Elmond'un bir varyasyonu olarak alınmıştır.[1]

Karşılaştırmalı sosyal tarih son derece verimli bir konudur. Fakat benzerin benzerle karşılaştırılması gerektiği kesin bir ilkedir. Endüstri öncesi Almanyasındaki bir köyü, Victoria dönemi İngiltere'sinin endüstrileşmenin doruğunda bir köyüyle karşılaştırmak güvenilmezdir. Ancak "Batılı" araştırmacılar için "Doğu Avrupa" denilen başka bir "yanlış tanımlanmış bölge"nin tümünü simgelemek korkutucu derecede simgeseldir. Çeşitliliğin kategorileştirilmesi, çeşitliliğin yadsınmasıdır [ZADRUGA].

Aile tarihi ancak 1970'lerde kendini buldu. İngilizce *Journal of Family History* 1976 tarihlidir. O zamana kadar, sosyal tarihçiler sınıf sorunuyla meşgul olurken,

aile sorunlarını inceleyen sosyal bilimciler açıkça "tarihsel boyutlara" karşı ilgisiz olmuşlardı. Birçok araştırmacı anımsanamayacak kadar uzun zamandan beri Avrupa'da hanenin geniş, gelenekseł, patriarkal bir biçiminin var olduğunu ve modernleşmenin başlangıcına kadar incelenecek çok fazla şey olmadığını düşünmüşlerdi. *Organisation de la Famille* (1871) adlı eserinde bir aileler tipolojisi ortaya koyan Frédérick Le Play (1806-1882) gibi öncülerin çalışmaları geniş çapta bilinmiyordu. Le Play üç aile biçimi öne sürdü: geniş patriarkal aile, üç kuşaksal çekirdekli *famille souche* ya da "kök-aile" ve sadece ebeveynin çocukları yetiştirmesi süresince varlığını sürdüren sabit olmayan hane birimi veya *cellule*. Çok uzun bir silsileye sahip soyun dışında, tarihte aile sorunlarının sistematik olarak incelenmesi için bir yüzyıl daha beklemek gerekiyordu.[2]

Ancak atandaki incelemelerin çeşitliliği çok etkileyici hale gelmiştir. Ortaçağ İzlandasındaki sütannelik tekniklerinden, on yedinci yüzyıl İngiltieresindeki gayrimeşru çocuklara veya on dokuzuncu yüzyıl Sardinyasındaki baba egemenliğine varana kadar her şey bu çalışmalarda bulunabilir. Araştırmanın birkaç temel yolu vardır. Bir tanesi hane birimlerinin biçimlenmesi, yapıları ve parçalanmasıyla ilgilenir **[BASERRIA]**. Diğeri aile ve akraba alanı içinde istatistik, biyolojik ve cinsel eğilimler etrafında toplanmıştır. Üçüncüsü, bir aile birimi içinde bireylerin, cinsiyetlerin ve kuşakların sorunlarına ve bu nedenle, kadınlar, iş modelleri, çocukluk, evlilik ve yaşlılık hakkında "hayat boyu analize" odaklanmıştır **[GRILLENSTEIN]**. Bir dördüncüsü, antropolojik odaklanma aile geleneklerini, tören ve ritüellerini vurgular. Beşincisi, aile yasası ve yönetim siyasetinin gelişimini inceleyen hukuki bir yoldur. Altıncısı iktisadidir, çeşitli tarımsal, kırsal ve endüstriyel bağlamlarda aile bütçelerini inceler. Tek ebeveyne sahip olmaktan işsizlik, çocuk disiplini ve gençlerin işlediği suçlara kadar tüm modern aile sorunlarının tarihsel kökleri bulunmaktadır. Soyağacı da unutulmamıştır. Bir zamanlar asil elitlerin tutkusu olan ne varsa, son zamanlarda en popüler eğlenceler haline gelmiştir.[3]

Bir yere kadar, tarihçilerin ilgileri mevcut kaynakların doğasını yansıtır. Örneğin ortaçağ soylularının ya da Rönesans tüccarlarının haneleri, her ikisi de çok bol kayıtlar içerdiklerinden uzun zamandan beri ulaşılabilir durumdaydılar **[MERCANTE]**. Köylü hanesi ve eski Roma'daki avamların haneleri daha az ulaşılır durumdaydı. Ancak sosyolojik ve sayısal tekniklerin uygulanması **[RENTES]** ve görsel, edebi, istatistik ve sözlü kaynakların kullanılması bir bilgi zenginliğine yol açtı. Hiçbir dönem ya da bölge gözden kaçmadı. Aile tarihi evrensel cazibeye sahiptir. Çünkü herkes ya bir ailenin üyesidir ya da bunun özlemini çekmektedir.

Otokrasilerde otokratın kişiliği birinci unsurdur, ve Rusya'da iki kişilik göze çarpmaktadır: I. Petro'nun (h. 1682-1725) ve II. Ekaterina'nın (h. 1762-96) kişilikleri. Her ikisi de "Büyük" unvanıyla ödüllendirilmişlerdi; her ikisi de fizik yapı, hayvansal enerji ve kararlılıkta muazzamdılar; ve ikisi de Rusya'nın kendi büyüklüğüne kesin katkıları nedeniyle övülmekteydiler. Ancak kral ya da krallıkla ilgili tüm yargılarda, yalnızca büyüklüğün ve hayvani gücün, bü-

yüklüğün sınanması olarak alıp alınamayacağı konusunda tereddüt edilmelidir. Eleştirmenler saygıdan çok utancı kışkırtan özellikler bulmakta güçlük çekmemektedirler. Özellikle Petro ahlak açısından bir canavardır. Hayatı boyunca Aptalların ve Soytarıların *Sobor* sefahatlerine (İngiliz *Hell-fire Club*'ın müstehcen ve küfürlü bir Rus varyantı) katılması, muhtemelen garip, kötü bir zevk olarak bertaraf edildi. Ancak ilk olarak 1697'deki *streltsy* asilerine uygulanan kötü muameleler sırasında açığa çıkan sadist ve tahammül edilemez işkencelere kişisel katılımı, o zamanın standartlarına göre bile bir zaaf sayılamazdı. Model gemiler ve teneke askerlere olan garip merakı, projelerinden birçoğuna katılan insanların çektiği yoğun eziyete karşı (St. Petersburg'un inşasında olduğu gibi) gösterdiği büyük aldırmazlıkla karşıtlık oluşturmaktaydı. Akşam bayağı bir saray partisine katılmadan önce masum oğlu ve varisinin öğleden sonra eziyet içinde öldüğünü seyredebilen bir Çar, Rusya'yı "yoktan var etmiş" olsa bile Neron'dan çok farklı değildi.

Ekaterina da tarihçileri "skandal hayaletiyle mücadele eden görkem görüntüleri"yle karşı karşıya bırakır.[28] Sophia Augusta Frederica von Alhalt-Zerst adıyla Stettin'de doğan bir Alman prensesi olarak, açgözlü hırslar sicilinde dengi azdır. Göze batan cinsel serbestliği kendi içinde uygunsuz değildi; fakat iğrenç entrikalarla karıştığında tiksindirici hale gelmekteydi. Bir atla sevişmek isterken "Ekaterina'nın Vinci" denilen bir makinenin hatası nedeniyle öldüğü dedikodusu, sadece insanların buna inanmaya istekli olması yüzünden ünlü değildir. Dahası, kocası III. Petro'yu (h. 1761-1762) öldürmek için saray muhafızlarının kışkırtıldığı bir saray komplosuyla tahtı ele geçirdi. Gregori Orlov ve Gregori Potemkin'den kendinden otuz sekiz yaş küçük Platon Zubov'a on subaydan oluşan uzun bir sevgililer dizisiyle işbirliği içinde iktidarda kaldı. Ondan yana, terörden çok ikna yöntemini uygulayan yandaşı sivillerden oluşan bir maiyetin başkanlığını yaptığı söylenebilir. Hoşgörülü bir biyografi yazarı şöyle bir sonuca varabilir: "Versailles'ın mahkûmu haline gelmeden önce XIV. Louis'nin Fransa için yaptığını Rusya için yaptı... otokrasi zülmün lekelerinden arındı (arındırıldı) despotizm bir monarşiye dönüştü."[29]

Askeri darbeler Romanovlarda Romalılardaki gibi bir alışkanlık olmuştu. Veliahtın tahta meşru bir şekilde geçmesi ender bir durumdu. I. Ekaterina (h. 1725-1727), nam diğer Skovorotska, Litvanyalı bir köylü kızı ve Petro'nun ikinci sevgilisi, Petro'yu ölüm döşeğinde devirdi. II. Petro (h. 1727-1730) sahte bir vasiyetle; Courland Düşesi İmparatoriçe Anne (h. 1730-1740) danışma meclisinin bir hilesi yoluyla; Brunswick'in çocuk Dükü VI. Ivan (h. 1740-1741) Baron Biron'un bir entrikasıyla; bir zamanlar Lübeck Piskoposunun nişanlısı ve muhafızların barakalarının *fréquentée*si olan İmparatoriçe Elizabeth (h. 1741-1761) doğrudan bir *coup de force* yoluyla; babası I. Alexander'e karşı giriştiği bir suikastle başa geçti. Reformcu olmak isteyen Çar I. Paul, açıkça aklı başında olduğu halde resmi vakanüvislerce uzun süre dengesiz kabul edildi. Paul öldürülen babası III. Petro'nun cesedini mezardan çıkartmak, Peter ve Paul katedraline yeniden gömmek konusunda ısrar ettiğinde, yaşlı Kont Orlov, kraliyet tacını otuz beş yıl önce öldürdüğü kurbanın cesedinin arkasında

taşımak zorunda kaldı. Bu tüyler ürpertici uzlaşma hareketi St. Petersburg sarayını ve bütün yaptıklarını çevreleyen sahtekârlık, korku ve şiddeti güzel bir şekilde simgeler.

Moskof devleti, ilk devasa sıçrayışını 1700-1721 yıllarındaki ikinci ya da Büyük Kuzey Savaşı sırasında yaptı. Bu yirmi yıllık mücadele, Baltık'ın üst kısmındaki İsveç topraklarına haset ederek göz koyan Büyük Petro ve aynı anda tüm komşularına saldırmaya can atan İsveç Kralı genç XII. Karl arasındaki rekabete dayanmaktaydı. 1700'ün Ağustosunda Karl'ın Kopenhag yakınında maceraperest bir şekilde karaya çıkması ve Petro'nun Finlandiya Körfezi'ndeki bir İsveç kalesi olan Narva'ya feci saldırısıyla başladı. Ancak savaş, büyük ölçüde Petro'yla gizli bir ittifak kuran (Saksonya Seçici Prensi, Augustus) Polonya-Litvanya Kralının ara bölgede kalan topraklarında sürmüştür. Sonunda, Polonya-Litvanya İsveç'ten bile daha büyük bir kazazede olacaktı (Bkz. aşağıda).

İlk çarpışmalardan sonra XII. Karl anakarada inisiyatifi ele geçirdi. İlk olarak Petro'nun Sakson müttefikini cezalandırmak niyetindeydi ve 1704 yılında Polonya tahtına Augustus'un yerine İsveç yanlısı gruptan bir lider olan Stanislaw Lesszcynski'yi getirmeyi başardı. Böyle yapmakla Petro'ya, 1703'te yeni St. Petersburg kentinin kuruluşunun oralara hemen duyurulduğu İsveç'in Livonya ve İngra eyaletlerini ele geçirme şansı verdi. 1707 yılında, Livonya'nın ve Ukrayna Hetman'ı Mazeppa'nın desteğine güvenerek doğuya döndü. Bunların ikisinde de hayal kırıklığına uğradı. 1708-1709 kışında, köylü gerillaların saldırılarından rahat bulamayarak, asıl planı olan Moskova'ya ilerlemek ve güneye dönmekten vazgeçmek zorunda kaldı. 27 Haziran 1709'da Ukrayna'da çok kapsamlı bir yenilgiye uğratıldı ve Osmanlı'nın nüfuz alanlarına sığınmak zorunda kaldı. Galip Moskof orduları batıya doğru ilerledi. Varşova işgal edildi ve II. Augustus yeniden tahta çıkartıldı. Baltık eyaletleri Moskova'nın elinde kaldı. İsveç'in daha batıdaki topraklarını ele geçirmek konusunda Danimarka ve Prusya'ya katılmak isteyen bol miktarda aç kurt Alman hükümdarı vardı. XII. Karl, Norveç-İsveç sınırındaki Frederikshald kalesini kuşatma sırasında 1817 Aralığında öldürüldü. Nystadt yakınında imzalanan Rus-İsveç Anlaşması'ndan (1721) önce, bir diplomatik kongre Aland Adalarında toplandı. İsveç'in kibri kırıldı. Petro, Kuzeyin arabulucusu, "Batı'nın penceresi"nin övünçlü sahibi haline geldi. 1721'de, Moskof tarzı "Çar"lıktan imparator ünvanına terfi etti, ama bu ünvan onun hayatı boyunca pek kabul görmedi [**PETROGRAD**].

Moskof devleti İmparatorluk kaftanına büründüğünde, yeni İmparatorluğu modern, Batılı bir devlete çevirmek için uzun vadeli reformlar uygulandı. I. Petro'nun gözüyle, özellikle reform Batılılaşmaya eşitti. Çar 1696-1698 ve 1717 yıllarında, Batı Avrupa'ya, donanma inşasından, sakal tıraşına kadar her şeyin tekniği hakkında notlar aldığı iki uzun ziyaret yaptı. Fakat Büyük Kuzey Savaşı Rusya'ya ustabaşı olarak hizmet etti. Kralın ilk ve en önde gelen isteği sürekli bir ordu ve bunu desteklemek için gerekli olan mali ve toplumsal kurumlardı. Eski Moskof devleti korkunç derecede etkisiz kalmıştı. Kışın yok olan karma bir ordu nüfusun üçte ikisinin ürettiklerini ve 1705 gibi kötü yıl-

larda devlet gelirinin yüzde 96'ya varan kısmını tüketiyordu. Petro'nun hükümdarlığının sonunda, üç yüz bin üzerinde eğitimli adamdan oluşan kalıcı bir güç, köylülerin zorunlu askerliği ve soyluların yeniden örgütlenmesiyle geliri üç katına çıkartan kelle vergisi ya da "baş vergisi" tarafından desteklenmekteydi.

Birkaç temel şey değiştirilmeden bırakıldı. En önemli yasa olan, *Preobrazhensky Prikaz* (1701), siyasi polis sistemini düzenledi. Ülkenin *guberniyas* ya da "eyaletler"e bölünmesi (1705); bir senato ve merkezi yönetim içinde idare kolejlerinin kurulması (1711); belediye yönetimlerinin ortaya konulması (1718-1724); ticaret, sanayi, eğitim, edebiyat, bilim ve sanatlarda devlet desteğiyle önemli değişiklikler yapılması. 1721'de Rus Ortodoks Kilisesini devlet yönetimindeki Kutsal Meclisin emrine vererek Patrikhane kaldırıldı. Papazların günah çıkarma hücresinin sırlarına ihanet etmeleri emredildi. 1722'den itibaren mertebe çizelgesi, soylular topluluğunu devlet hizmetine ve toprak ayrıcalıklarına bağlı hiyerarşik bir kast sistemine bağladı. Bu kadar çok yeni kurumun oluşturulması, bir yetkilinin dediği gibi "Ataerkil devletin kısmen parçalara ayrılması", "devlet" ve "toplum" arasındaki ayrımın Rusya'da ilk kez fark edilmesini içermekteydi.[30] Siyasi alanda hiçbir önemli değişiklik yapılmamasına ve soyluların kendilerini iğrenç bir kölelik içinde düşünmelerine rağmen bu gerçekleşti. Eğitimden ya da hizmetten kaçtıkları için halkın önünde kamçılanmaya ve *shelmovanie*'ye (yasadışılık) maruz bırakılıyorlardı. Petro reformlarının aslında o dönem insanlarının hayal ettikleri gibi olmadıklarını şimdi birçok tarihçi kabul etmektedir. Bu reformlar büyük bir birleştirici güç olarak etki etmedi. Çarın tebaasının bağlılıklarını özellikle din ve tabiyet konularında böldüler. Aynı şekilde, Batı kurumlarının biçimini, esasını göz ardı ederek ithal ettiler. Petro, Moskovalıları, sakallarını tıraş etmelerini ve pudralanmış peruklar takmalarını emrederek Avrupalılara dönüştüremedi.

Ekaterina öze daha çok önem verdi. Bir kez daha, aydınlanmış retoriğine rağmen, otokrasi ve köleliğin temellerinde bir değişiklik yoktu. Modern yasal bir yasa amaçlayan 1766-1768'in yasama komisyonuna verdiği ünlü ders, eyalet yönetimlerinde merkezileşme ve "Ruslaştırma eğilimleri" ve her şeyin ötesinde, "soyluluğun özgürlüğü"nü kabul sisteme kalıcı değişiklikler getirdi. Soylular meclisinin sınırlanmış haklarını ve eyaletlerde özerkliği garantileyen önceki bir yasayı onaylayan Soyluluk Beratı (1785) mertebe çizelgesini ve serflerin hayvanlar gibi satılmalarını kısıtlayan eski hükümler kaldırıldı. Nihai sonuç eskiyle yeninin uzlaşmasıydı; soylular sınıfı eyaletlerde nüfus kitlesinin üzerinde kullandıkları gücü merkezi yönetime aktaramazken, otokratik monarşi de kendi yarattığı hizmet soyluluğuna giderek bağımlı hale gelmekteydi. "Paradoksal olarak, siyasi gücün tekeli konusundaki ısrarlarıyla Rus otokratlar, Batı'daki anayasal benzerlerinden daha az etkili bir otorite elde etmişlerdi."[31] Eski Moskova tiranlığı en azından istikrarlıydı. Yeni Rus İmparatorluğu kendi yıkımının tohumlarını taşımaktaydı [EULER].

Ancak Rusya'nın duraksız büyümesi sürmekteydi (Bkz. Ek III, s. 1337). Yararlı bir şekilde kullanacağından çok daha fazla toprağa şimdiden sahip olan

bir ülke, büyük iştahına teslim olmayı sürdürmekteydi. Rusya batıda, İsveç-Finlandiya ve Polonya Litvanya'nın büyük bölümünü ele geçirdi. Güneyde İran, Kafkasya ve Orta Asya'ya ilerlemeden önce, Azak'tan başlayarak (1696), Osmanlı'nın Karadeniz eyaletlerinin hepsini ve Kırım'ı (1783) aldı. Doğu'da Pasifik'e doğru Sibirya'yı geçerek 1740'lardan itibaren, Alaska kıyılarını keşfetti ve 1784'te Kodyak adasında sürekli bir yerleşim yeri kuruldu.

Rus tarihçiler ülkelerinin genişlemesini "ulusal görev" ve "toprakların bir araya getirilmesi" terimleriyle rasyonalize ettiler. Gerçekteyse, Rusya ve hükümdarları kendilerini toprak fethine vermişlerdi. Onların toprak açlığı, büyük bir etkin olumlama ve geleneksel militarizmden kaynaklanan hastalıklı bir konumun belirtisiydi. Dünyanın en büyük ülkesinin, güvensizlik hissini telafi etmek, diğerlerinin çok daha küçük kaynaklarla başardığı operasyonları yürütmek ve Romanovların tahtını koruyan abartılmış mekanizmayı ödüllendirmek için sürekli büyüyen bir toprak desteğine ve insana ihtiyacı olması çok ironiktir. Eğer bu doğruysa, aşırı bir *bulimia politica*, diğer bir deyişle "kurt gibi acıkmak", yalnızca komşularının etini ve kanını giderek daha çok tüketerek varlığını sürdürebilen bir organizmadaki büyük toprak oburluğu durumudur. Her başarılı Rus subayının ailesini geleneksel biçimde geçindirmek için yüzlerce ya da binlerce serfle işletilen bir toprağa ihtiyacı vardı. Bu şekilde fetih edilmiş "insanların" sekiz yüz bini II. Ekaterina tarafından yeniden dağıtılmıştır. Bunların beş yüz bininden daha fazlası sadece Polonya-Litvanya'dan gelmiştir. Eski İsveç "Balık'ının" Alman soylularına ayrıcalıklarını ellerinde bulundurma izni verilmişken, Litvanya ve Rütenya'nın (Beyaz Rusya ve Ukrayna) eski Polonyalı soylularına bu iznin verilmemesi anlamlıdır.

Rus imparatorluğunun genişlemesi sırasında, Ukrayna kendi farklı kimliğini bir yüz yıldan fazla korumuştur. Ukrayna'nın "Hetman Devleti" 1654'ten 1783'e kadar Çar gözetimi altında, Polonya'ya karşı ilk önce Çarla ittifak kurmak isteyen Dinyeper Kazaklarının varisleri tarafından yönetildi. 1708-1709 İsveç akını sırasında Hetman Mazeppa yönetiminde özgürlüklerini kazanma girişimleri boşa gitti. Bu özgürlüklerin tamamen kaldırılmaları, Kırım'ın işgaliyle, Tatarlara ve Osmanlılara karşı bir tampon olarak işe yaramalarının sona ermesiyle aynı zamana rastlamıştı [RUS'].

Rusya ile Rütenya arasındaki tarihsel ayrılık bundan sonra resmi olarak kaldırıldı. Ukrayna'nın adı Malorossiya (Küçük Rusya) oldu ve farklı geleneklerinin tüm izleri silindi. Ukrayna Kazaklarına, Don ve Kuban'daki Rus benzerlerine verildiği kadar özerklik verilmedi. Zengin toprakları yoğun Ruslaştırma ve sömürgeleştirmeye tabi tutuldu. Avrupa'nın son kalesi, güneyin "vahşi ovalarına" çoğunluğu Rus ve Alman olan köylü mülteciler yerleştirildi. Slavlar arasında Rusçanın halk arasında kullanımının yanı sıra, Rus Ortodoks Kilisesi'nin tekeli de zorunlu kılındı. Hâlâ *Uniates*'e mensup herkes ortadan kaldırıldı. Rus mülteciler kentlerin, özellikle de artık eski bir Rus kenti olarak gösterilen Kiev'in simasını değiştirmeye başladılar. Ukrayna, Polonya ve Yahudi kültürü yavaş yavaş geriledi. Kırsal alanlarda varlığını sürdüren Rütenya (Ukrayna) dili resmen bir Rus diyalekti olarak tanımlandı. "Yeni Rusya" eyaletinin

başkenti olarak 1794'te kurulan Odesa'nın muhteşem yeni limanı güneye bir pencere, büyüyen tahıl ticareti için bir kapı açtı [POTEMKİN].

Polonya-Litvanya Cumhuriyeti Rusya'nın gelişmesinde Avrupa'nın temel kaybıdır. Gerçekte Cumhuriyetin intikali Rus İmparatorluğu için *sine qua non*' dur. Tıpkı eski eyaleti Ukrayna gibi Cumhuriyet de önce Moskova nüfuzunun hedefi ve dolaylı, sonra da doğrudan hakimiyetin değişen dönemlerinin hedefi oldu. Moskova etkisi 1696 yılında Sobieski'nin ölümünden sonra giderek arttı.

RUS'

6 EYLÜL 1749'DA St. Petersburg'da kraliyet tarihçisi Dr. Gerhard Müller "Rus Adı ve Kökeni" hakkında Latince bir tebliğ okumaya başladı. Antik Kiev devletinin Vikingler tarafından kurulduğu şeklindeki kuramını açıklayacaktı. Fakat öldürüldü; vatanperver Rus dinleyiciler Rusya'nın nasıl Slavlar tarafından kurulmadığını duymaya istekli değillerdi. Resmi bir soruşturmadan sonra, Dr. Müller'in vatandaşlıktan atılması emredildi ve mevcut yayınları yok edildi. (Sonuçta, aynı yıl ölen ve Frankların Troyalılardan gelmediğini yazdığı için bir zamanlar Bastille'e atılan Fransız bilgin Nicholas Fréret'yle aynı kaderi paylaşmadı.)[1]

Rus tarihçileri her zaman kurucu Normanlar kuramını ileri sürmüşlerdi. Devlet sansürü nedeniyle Rus tarihi, özel bir siyasal müdahale ve teolojik kanıtlara maruz kalmıştır. Kiev Devletinin tarihi, modern Rus ulusçuluğunun çıkarlarına ya da Rus yorumuna tepki olarak, modern Ukrayna ulusçuluğunun çıkarlarına hizmet etmek üzere inşa edilmiştir. Ancak Vikinglerin bir şekilde dahil olduklarını yadsımanın imkânsız olduğu kanıtlanmıştır. "Rus" adı "kırmızı-saçlı" Vikinglere (İngilizcede *russet*); İsveçliler için kullanılan bir Finlandiya adı olan *ruotsi*'ye, İskandinavya'da bilinmeyen *Rhos* adındaki bir İskandinav kabilesine ve hatta merkezi Languedoc'daki Rodez'de üslenen çokuluslu bir ticari konsorsiyuma birçok şekilde atfedilmiştir.

Bu son ustaca (ve olası olmayan) hipoteze göre, Rodez şirketi, Baltık-Dinyeper yolundan geçerek Hazar köle ticaretine dahil olmak (MS 830 dolaylarında) ve Arles'daki merkezlerinden Karadeniz'den Kuzey Afrika'ya kadar olan köle ticaretini denetim altında tutan rakip Yahudi Radaniya konsorsiyumunu kovmak için Norveçli denizcileri kullanmaktaydı. Rodezliler Hazar üzerinde bir "Rus hanlığı" kurarak büyük olasılıkla Volga'daki T'mutorakan/Tamartarka'yı merkez alan egemen bir yabancı elitten, Kiev'i merkez alan ve çoğu Slav olan bir toplumun yerel prenslerine dönüştüler[2] [HAZARYA].

Sağlam sonuçlara ulaşmanın imkânsızlığı kanıtlarken, kaynakların yeniden incelenmesi gereklidir. Ancak Kiev araştırmacılığının en ürkütücü yanı kaynak malzemelerinin bolluğundadır. Slav ve Bizans kroniklerinin yanı sıra, araştırmacılar Eski Norveç edebiyatını, karşılaştırmalı Germanik ve Türki (Hazar) mitolojisini, İskandinav ve Frizya kanun derlemelerini, Danimarka ve İzlanda kroniklerini, Arap coğrafya kitaplarını, İbrani belgelerini, hatta Moğolistan'dan gelen Turki yazıtları incelemek zorundadır. Arkeoloji de yaşamsaldır. Bulmacadaki ender kesin kanıtlardan

biri, tüm Doğu Avrupa'da bol miktarda bulunan Arap sikkeleridir [DİRHEM]. Kiev'den ilk kez QYYWB biçimine Hazar Yahudilerinin Kahire yakınındaki Fustat-Misr Sinagoguna yazdığı ve şimdi Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan İbranice bir mektupta söz edilmiştir.[3]

Ancak Dr. Müller'in zamanından 1991'e araştırmacılığa esas engel, Rusya ya da Ukrayna'daki hiç kimsenin bağımsız araştırma sürdürecek özgürlüğe sahip olmaması gerçeğinde yatmaktadır. Özgür bir Ukrayna ve özgür bir Rusya'nın ortaya çıkışı, akademik havayı geliştirebilir ya da geliştirmeyebilir [METRYKA] [SMOLENSK].

Büyük Kuzey Savaşı sırasında Polonya-Litvanya Cumhuriyeti, adı dışında her açıdan bir Rus mandasının kurulabileceği bir aşamaya ulaştı. Daha sonra, sözde Polonyalı reformcular ve statükonun destekleyicisi Rus temsilciler arasındaki karışıklık yıllarının ardından, Paylaşımların mantıklı sonucuna doğru ilerledi. Rusya 1772 ve 1795 yılları arasında, Cumhuriyetin tam olarak tüketildiği bir ziyafete başkanlık etti.

Jan Sobieski (h. 1674-1696) yurdundaki sorunlara aldırmazken, yurtdışında ün ve onur kazandı. Viyana Kuşatması, Cumhuriyetin hâlâ birinci sınıf bir askeri güç olduğunu gösterdi; fakat bu son atılımdı. Litvanya iç savaş içinde kaynamaya terk edildi. Sejm, *liberum veto* tarafından tekrar tekrar yıkıldı; kodamanlar cezasız bırakıldı; merkezi yasama ve vergilendirme durdu. 1686'da Moskova'yla yapılan onaylanmayan "Ölümsüz Anlaşma" ile Ukrayna terk edildi. Kral gücünü, Moldova'da oğlu için bir üs kurma umuduyla Kutsal Birlik için savaşarak harcamaktaydı. Yıllar sonra Sobieski'nin Varşova'daki heykeline bakarak bir Rus Çarı şöyle diyecekti: "[benim gibi] Hayatını Türklerle savaşarak harcayan bir başkası da burada."[32]

1697 kral seçimi Sobieski'nin tüm planlarını suya düşürdü. Jakub Sobieski seçicilerin güvenini kazanamadı; Avusturyalı adaya rüşvet verildi; Fransız aday, Conti dükü, Danzig kıyısı açıklarında gemi kazasına uğradı. Rus altını ve Katolikliğe zamanında bir dönüş sayesinde, ödülü tahta II. Augustus olarak geçen Saksonya Seçici Prensi Friedrich - August kazandı. Sürgün edilen Sobieski'ye, aynı zamanda felakete uğrayan sürgündeki Stuartlarla kızını evlendirmekten başka bir şey kalmamıştı. Zarif Prens Charlie Polonyalı bir anneye sahip oldu.

Sakson dönemi (II. Augustus (h. 1697-1704, 1710-1733) ve III. Augustus'un (h. 1733-1763) saltanatı sırasında) genel olarak Polonya tarihinin en kötü dönemi olarak değerlendirilir. Polonya kralının, aynı zamanda Saksonya Seçici Prensi yetkisiyle lider bir savaşçı olduğu Büyük Kuzey Savaşı, sonu gelmez felaketler ve bölünmeler getirmiştir. Polonya-Litvanya savaşta, her ikisi de birbirine rakip birer Polonyalı soylular konfederasyonu tarafından desteklenen (Bkz. yukarıda) İsveçliler ve Ruslar arasındaki harekâtların gösteri alanı oldu. Buraya komşu Prusya'ya Sakson meclisince bir güç ve yağma kaynağı gibi davranıldı. Sakson ordusu Polonya'da yayıldığında Sejm'in protestolarından

etkilenmedi. Akınları, yarı başlarında bulunan Macaristan'daki koşut mücadeleyle çok fazla ortak yanları bulunan soylular ile kral arasında mücadeleye neden oldu. Bu da doğrudan bir Rus müdahalesine ortam hazırladı.

1710 yılında Poltava'daki Rus zaferinden sonra, II. Augustus Polonya tahtını ancak Rus birliklerinin yardımıyla geri alabildi. Bundan sonraysa, hem Çarın piyonlarından biri hem de kendi ülkesine bir "mutlakıyetçi" olarak çifte bir tehlike gibi görüldü.

POTEMKİN

1787'DE YENİ RUSYA'nın valisi Feldmareşal Prens Gregori Potemkin (1739-1791), İmparatoriçe Ekaterina ve saray halkı için bir nehir gezisi düzenledi. Amacı kısa zaman önce Osmanlıların elinden alınan eyaleti sömürgeleştirmekteki başarısını kanıtlamaktı. Bunu gerçekleştirmek için her biri nehir kıyısındaki stratejik yerlere yerleştirilen birkaç hareketli "köy" yaptırtmıştı. Kraliyet gemisi görüş sahasına girer girmez, Potemkin'in adamları, hepsi neşeli köylüler gibi giyinerek İmparatoriçe ve yabancı büyükelçiler güçlü bir tezahürat yaptılar. Sonra, gemi dönemeci döner dönmez, önlük ve şapkalarını üzerlerinden attılar, dekorları söktüler ve bir gecede nehrin daha aşağı kısımlarında yeniden inşa ettiler. Ekaterina'nın o sıralarda Potemkin'in sevgilisi olduğundan, hileden habersiz olduğuna inanmak imkânsızdır; esas aldatılanlar yabancı büyükelçiler olmuştur. "Potemkin Köyleri" hile ve yanlış bilgilendirmeye dair uzun Rus geleneği hakkında bir atasözü haline geldi.[1] Güç ve sahtekârlık tüm diktatörlüklerin aracı olmuştur. Fakat Rusya'da Potemkinizm yinelenen bir konudur.

Bu konuda profesyonel bir hilebazın görüşleri konuyla ilgili olabilir. Taraf değiştiren bir KGB yetkilisine göre, Batı kamuoyu, Lenin'in NEP'inden beri sistematik ve becerikli bir şekilde aldatılmaktaydı. Seçilmiş sızıntı ve hilelerle birleşen tüm bilgilerin denetimi Sovyet istihbarat servisine Batıyı sonu gelmez bir yanlış izlenimler akıntısıyla besleme imkânı verdi. 1950'lerin "De-Stalinizasyon"u Stalinizmin sadece biraz değiştirilmiş bir biçimiydi. 1960'ın "Çin-Sovyet ayrılığı" Sovyet Komünist Partisi ve Çin Komünist Partisi tarafından ortaklaşa planlanmıştı. "Romanya'nın Bağımsızlığı" hem Moskova'nın hem de Bükreş'in rahatı için icat edilmiş bir efsaneydi. 1968'deki Çekoslovak "demokratikleşmesi" KGB'deki ilerici unsurlar tarafından idare edilmekteydi. "Eurocommunism" başka bir oyundu. Polonya'daki "Dayanışma" bile Moskova ajanları tarafından yürütüldü. Gorbaçov'un iktidara gelmesinden önce 1984'te yayımlanan KGB'nin gizli işlerini içerideki biri tarafından açığa vuran kitap, glasnost ve perestroikanın belirsizliklerini ya da 1991 "*Putsch*"unun sırlarını düşünen herkes için okunması zorunlu bir eserdir. Sorun, profesyonel hilekârların hileyi ne zaman bırakacağıdır.[2]

"Köylerinin" dışında Prens Potemkin, genellikle onun adını alan ve 1905 Devrimi sırasında asi mürettebatı Odesa açıklarında dolaşan savaş gemisiyle anımsanır.

İnsanlar, kaçınılmaz olarak bu isyanın da sahte olduğundan kaygılanmaktadırlar[3] [SOVKINO].

Komplo kuramını tartışanlar, tüm tarihi olayların hilekârlar, entrikacılar ve şeytani "tanımlanmamış güçlerin" planlarını gizlediklerini savunurlar. Muhalifleri, tam tersini, entrika ve hilekârlığın var olmadığını öne sürerler. Her iki taraf da kötü şekilde yanılmaktalar [PROPAGANDA].

1715-1716 yıllarında Kral ve muhalifleri arasında açık bir savaş patlak verdi. Çar için bu cennetten çıkma bir fırsattı. Büyük Petro, arabulucu olarak hareket ederek Cumhuriyeti bağımlılığa indirgeyecek koşulları zorla kabul ettirebilir, Polonyalı soyluları da Sakson krallarından kurtarabilirdi. 1717 Ocağında Varşova'ya çağrılan "Sessiz Sejm" ya da "Dump Meclisi"nde, Rus ordusu hazır beklediğinden, önceden düzenlenmiş çözümler tartışmasız olarak kabul edildi:

1 *Kral'ın Sakson ordusu Cumhuriyetten kovulacaktı.* (Diğer deyişle, Kral bağımsız bir güç tabanını tamamen kaybetti.)
2 *Soyluların "altın özgürlükleri" desteklenecekti.* (Diğer bir deyişle, *libertum vetonun* korunması yoluyla, Cumhuriyetin merkezi hükümeti uygun zamanda felce uğratılabilecekti.)
3 *Cumhuriyetin silahlı kuvvetleri yirmi dört bin erle sınırlanacaktı.* (Diğer bir deyişle, Polonya-Litvanya savunmasız bırakılacaktı.)
4 *Silahlı kuvvetler kraliyetin, ruhban sınıfının veya kodamanların bir dizi toprağının tahsisi yoluyla finanse edilecekti.* (Diğer bir deyişle, kral ya da Sejm'in denetimi altına alınmışlardı.)
5 *Davaların halledilmesi Çarın garantisi altında olacaktı.* (Diğer bir deyişle, Çar Polonya-Litvanya'ya her zaman müdahale edebilecek ve yasal olarak her reform hareketini bastırabilecekti.)

Bundan sonra, tüm niyet ve amaçlar için Polonya-Litvanya Cumhuriyeti Rus himayesine giren bir devlet, Rus İmparatorluğu'nun önemsiz bir uzantısı, Rusya'yı Batı'dan saklayan, fakat bunun için hiçbir bedel gerektirmeyen geniş bir tampon devlet haline gelmişti.

III. Augustus döneminde merkezi yönetim tamamen yıkıldı. Kral, Stanislaw Leszczynski'nin yeniden seçilmesini engelleyip, Polonya Veraset Savaşına yol açan bir Rus ordusu tarafından makamına getirilmek zorunda kaldı, ancak genellikle Dresden'de oturdu. Sejm düzenli olarak toplantıya çağırıldı, fakat toplanmadan önce düzenli olarak *libertum veto* tarafından engellendi. Otuz yılda yalnızca bir toplantı sırasında yasa çıkartılabildi. İkincillik ilkesinin aşırı bir örneği olarak yönetim kodamanlarına ve eyalet diyetlerine bırakıldı. Cumhuriyetin diplomasisi, hazinesi ve savunması yoktu. Hiçbir reformu yasalaştıramadı. Filozofların alay konusuydu. 1751 yılında Fransız *Encyclopédie*'sinin

ilk cildi yayımlandığında, "Anarşi" konulu baş makale baştan sona Polonya hakkındaydı [CANTATA] [SZLACHTA].

Reform taraftarı parti yurt dışına kaçtı. Böylece bundan sonra kesintisiz devam edecek olan Polonya siyasal iltica geleneğini başlattı. İki kez kral seçilen ve iki kere Ruslar tarafından kovulan Stanislaw Leszczynski Fransa'ya iltica etti. Kızını XV. Louis'yle evlendirerek Nancy'de Lorrain Dükalığını aldı, *le bon roi Stanislas* olarak vatanında yasaklanan aydınlanmış hükümeti uygulayabildi.

Polonya'nın son kralı Stanislaw August Poniatowski (h. 1764-1795) trajik ve bazı yönlerden soylu bir figürdü. Büyük Ekaterina'nın eski sevgililerinden biri olarak Rus üstünlüğünü sürdürürken, Cumhuriyet'te reform gibi imkânsız bir göreve getirilmişti. 1717 Anayasasının tutsağı olarak reformdan kaçındığı düşünülerek birçok sancıya yol açmıştı. Bazı soyluların direnişi olmaksızın soyluların soylu direniş hakkı nasıl azaltılabilirdi ki?

CANTATA

1734 EKİMİNDE Polonya'nın tahta yeni çıkan Kralı çok az bir zaman için evine döndüğünde, müzik öğretmeni sadece üç günde tam dokuz kısımlık bir *Cantata Gratulatoria* bestelemek zorunda kaldı. Kelimeleri de havada süzülen müzik kadar baroktu:

1	*Chorsatz*	*Preise dein Glück, gesegnetes Sachsen* (Tanrına İyi Talih için Dua Et, Kutsanmış Saksonya)
4	*Rezitativ*	*Was hat dich sonst, Sarmatien, bewogen?..* (Seni başka ne heyecanlandırır, Sarmatya?..)
5	*Arie*	*Rase nur verwegner Schwarm....* (Şimdi küstah sürüler böbürlenmekte, kendi bağırsaklarında!)
7	*Arie*	*Durch die von Eifer entlammeten Waffen...* (Şevkle ateşlenen silahlarla birinin düşmanını cezalandırmak...)
8	*Rezitativ*	*Lass doch, o teurer Landeswater, zu* (Lütfet, Ey ülkemizin Babası, Musalar Sarmatya'nın seni Kral seçtiği Günü kutlarlar.
9	*Chorsatz*	*Stifter des Reicher, Beherrscher der Kronen...* (İmparatorlukların Kurucusu, Taçların Efendisi...)

Cantata'ya yol açan olaylar uzun zamandır unutuldu. Ancak müzik sonraki bestelerle yeniden uyarlanabildi ve ölümsüzleşti. No. 7, *Christmas Oratoryosu*'nda No. 47 oldu. No. 1, şimdi Si minör *Missa*'nın "Hosannah"ını oluşturmakta. Çünkü Polonya Kralı aynı zamanda Saksonya Seçici Prensiydi ve müzik ustası Johann Sebastian Bach'tı.[1]

Rusya'nın müdahale hakkı, Rusya'nın müdahalesi olmadan nasıl durdurabilirdi? *Liberum veto*'yu kullanan biri olmadan, *liberum veto* nasıl kaldırabilirdi? Kral üç olayda kısır döngüyü kırmayı denedi ve üç olayda da başarısız oldu. Her bir olayda Rus ordusu düzeni yeniden kurmak için geldi, ve her olayda Cumhuriyet paylaşılarak cezalandırıldı. 1760'larda Kralın reform için verdiği teklif, Bar Konfederasyonu savaşına ve İlk Paylaşıma yol açtı. 1787-1792 yıllarında Kral'ın Büyük Sejmin reformlarına desteği ve 3 Mayıs (1791) Anayasası Torgawica Konfederasyonuna ve İkinci Paylaşıma (Bkz. IX. Bölüm) yol açtı. 1794-1795 yıllarında Kral'ın Tadeusz Kosciuszko'nun ulusal ayaklanmasına katılması nihai çözülmeye yol açtı. Üçüncü Paylaşımdan sonra, üzerinde hüküm sürülecek bir Cumhuriyet kalmamıştı. Poniatowski, 1795 yılının Aziz Katerina Günü tahtını terk etti ve Rusya'da sürgünde öldü.

Cumhuriyetin ölümcül mücadelesi boyunca, Litvanya Büyük Dükalığı bireyselliğini korudu. Siyasi zayıflığı, onu dört kalıcı geleneğin kaynağı yapan enerjik bir yaşam sürdürmesini engellemedi. Başkenti Wilno-Vil'na-Vilnius-gerçek bir kültürel kavşaktı. Egemen Polonya eliti, ilk olarak 1773'ten sonra Ulusal Eğitim Komisyonunca, daha sonra 1825 yılına kadar çarlık yönetimi altında gelişecek Wilno Üniversitesi'ne dayanan bölgesel bir eğitim kurulu kurulunca iki kez güçlendi. Litvanya'nın Yidiş kültürü, Büyük Dükalık "Rus Yahudilerin Yerleşim Merkezi" haline getirildiğinde güçlenecekti. Kendileri-ni Polonyalılaşmaktan korumuş olan Litvanya ve Rütenya (Beyaz Rus) köylüleri, geleceğin tüm Ruslaştırmalarına karşı koyacak derecede sağlam basmaktaydılar. Bir kere Rus İmparatorluğu tarafından işgal edildiğinde, Büyük Dükalık hiçbir zaman bir yönetim birimi olarak yeniden canlanamayacaktı. Fakat halkı, kökenlerini tamamen unutmayacaktı. On dokuzuncu yüzyılın tüm Polonya ayaklanmalarına katılacaktı. Polonya ve Yahudi gelenekleri Stalin ve Hitler'in öldürücü devrine kadar ayakta kalacaktı. Litvanya ve daha az ölçüde Beyaz Rus gelenekleri, 1990'larda bağımsızlığa ulaşmak için derin ve karanlık sularda boğuştular {B.N.R.} {LIETUVA}.

On sekizinci yüzyılın uluslararası ilişkileri her şeyin ötesinde güç dengesiyle bağlantılıydı. Dönemin tüm genel savaşları bunu sürdürmek için planlanmıştı (Bkz. Ek III, s. 1342-1343). Hiçbir devlet kendini Kıtanın tamamının askeri işgaline kalkışacak kadar güçlü hissetmiyordu; fakat görece küçük bölgesel karışıklıklar, sezilen tehditi kontrol altına alacak koalisyon ve ittifakların zincirleme reaksiyonuna neden olabiliyorlardı. İşin içine bazı ideoloji ve ulusal övünç konuları dahildi. İttifaklar hızla değiştirilebiliyor ve küçük profesyonel ordular düzenli barış getirici savaşlarda anlaşmazlıkları dindirmek için hızla faaliyete geçebiliyorlardı. Avrupa Birliği'nin tam olarak işlemeye başlamasıyla, bir dizi diplomatik kongre savaşın sonuçlarını tartıp ayırabildi, kazanılan ve kaybedilen sömürgelerin, kalelerin ve bölgelerin bilançosunu düzenleyebildi. Genel olarak bu savaşlar amaçlarına hizmet etti. Askeri işgallerin doğrudan sonucu olarak, yeniden büyük güç ve toprak paylaşımları meydana gelmedi. Belli başlıları Utrecht'deki İspanyol topraklarının devri ya da Prusya'nın Silezya'yı işgali yoluyla olan düzenlemeler gibi savaşın neden olduğu

düzenlemeler, Polonya'nın Paylaşımı gibi savaşa başvurmadan ayarlanan devrin büyük toprak paylaşımlarıyla kıyaslanamazdı [DESSEIN].

Polonya-Litvanya'nın üç Paylaşımı, Avrupa tarihinin barışçıl saldırganlığıyla övünebileceği en güzel örnekleri oluşturmaktadır. 1773, 1793 ve 1795'te üç aşamada tamamlanan paylaşımlar, Fransa büyüklüğündeki bir devletin topraklarını parçaladı. Paylaşımlar tüm resmi anlaşmaların altında yazılı olmayan bir şiddet tehditinin yattığı ve kurbanların sakat bırakılmalarına göz yummaya zorlandıkları gangsterlik yöntemiyle gerçekleştirildi. Birçok çağdaş gözlemci, savaştan kaçınılmasından minnettar olarak paylaşımcıların açıklamalarını kabul etmeye koşullandırıldı. Birçok tarihçi, Polonyalıların kendilerine felaket getirdiği görüşünü kabul etti. Bir cinayete cinayet diyen sadece bir Burke, bir Michelet ya da bir Macaulay'di.

Paylaşımın mekanizması iki basit düşünceye dayanmaktaydı: İlki, bir Polonya reform hareketini bastırmak için Rus müdahale ordusunun gerektiği; ikincisi, Cumhuriyet içinde bir Rus ilerlemesinin Cumhuriyetin diğer komşuları Avusturya ve Rusya'ya bir tehdit oluşturmasıydı. Yedi Yıl Savaşlarının tüketici deneyiminden sonra, özelikle Prusya Rusya'ya karşı başka bir savaşa girecek durumda değildi. Bunun yerine Prusya ve Avusturya'nın çıkarlarının, Rusya'nın Polonya'daki faaliyetlerini kabullerinin ödülü olarak toprak telafisi elde edebilirse, en iyi şekilde korunacağı düşünüldü. Böylece, komşularının genel kararıyla savunmasız Cumhuriyet büyük toprak parçalarının devir işlemlerinin bedelini ödemeye ve Rus güçleri tarafından reformcularının bastırılmasına boyun eğecekti. Daha da kötüsü, Cumhuriyet, cömert ve barışçıl niyetlerini dünyaya anlatırken işkencecileri sessizce dinlemek zorunda kalacaktı.

DESSEIN

1742'DE DUC DE SULLY'nin anılarının ikinci edisyonu yayına hazırlanırken, büyük bir yeniden düzenleme yapıldı. Özellikle Dükün dış ilişkiler konusundaki dağınık ve genellikle çelişkili yorumları basitleştirildi ve "Genel olarak Büyük Henri'nin Büyük Amacı Olarak Adlandırılan Siyasal Proje" başlıklı tek bir bölümde birleştirildi. Bu yolla Sully'nin *Grand Dessein*'i ölümünden yüzyılı aşkın bir süre sonra yeniden icat edilmese de, yeniden şekillendirildi. Eleştiriler eserin on yedinci yüzyıldan çok on sekizinci yüzyılın bir ürünü olduğunu iddia etmekteydi.[1]

Baron de Rosny ve Duc de Sully, Maximilien de Béthune'ün (1560-1641), IV. Henri'nin başbakanı olduğu on yıl boyunca dış siyasetle ilgili çok az şey yaptığı söylenmelidir. Kraliyet Maliyesi Başemini, Paris Grand *Voyer*'si (*viarius*'tan gelir "yolların efendisi"), Topçu sınıfı ve sonra İstihkâm Üstadı Azamı ve Bastille Yöneticisi'ydi.[2] Uluslararası ilişkiler hakkındaki düşünceleri 1610'dan sonra emekliliğinin ilk yıllarından ve sonra büyük değişiklerle Otuz Yıl Savaşlarından edinilmiştir. İki ciltlik eseri *Mémories des sages et royales économies d'estat*'da (1683) ayıklanmamış şekilde hepsini yayınlamıştır.

Sully'nin o zamanki amacı Habsburg üstünlüğünü azaltmaktı. Ancak esasen iyimser olan bu amaçtan, sonsuz barışı sürdürmek için bir mekanizmayla Avrupa'nın yeni bir haritasını tasarlayan bir plan hazırladı. Harita, İspanya'yı İberya ile sınırlamak, Avusturya hanedanını İmparatorluktan ayırmak ve topraklarını yeniden dağıtmak yoluyla yaratılacak on beş eşit devletten oluşacaktı. Örneğin İspanya Alçak Ülkeleri, ya Fransa ve İngiltere arasında bölünecek ya da Birleşik Eyaletlere verilecekti. Macaristan bağımsız bir seçimli krallık olarak eski haline getirilecekti. Almanya'daki imparatorluk tahtı açık seçimlerle doldurulacak ve hanedanların tekel gücünden bağımsız olacaktı. Sonsuz barışın çıkarları için Sully bir Avrupa Hükümdarlar Birliği tasarladı. Birlik büyük güçlerin dört, diğerlerinin iki koltuğa sahip olacağı ve başkanlığın Bavyera Seçici Prensiyle başlayacak şekilde dönüşümlü olacağı bir Federal Meclis tarafından yönetilecekti. Tartışmaların çözülmesi ve siyaset uygulamak için birleşik güçlerini kullanacaktı.

Hem yeni haritanın hem de yeni birliğin arkasındaki ana görüş "güç dengesi"ydi. Hiçbir güç diğerleri üzerinde kendi isteklerini uygulayacak kadar güçlü olmayacaktı. Avrupa "*une république très chrétienne*" ve "büyük bir aileydi." Sınırları içinde ticaret özgürlüğünü kullanacaktı. Sınırlarının dışındaysa, padişahı yok ederek Asya ve Kuzey Afrika'da "uygun" işgaller gerçekleştirecekti.

Sorumsuz emekliliği içindeki bir devlet adamı tarafından şekillendirilen ve bir on sekizinci yüzyıl yayıncısı tarafından yeniden şekillendirilen Büyük Amaç soyut bir kuram çeşnisiydi. İçinde 1458 yılı gibi uzun bir zaman önce bir Bohemya kralı tarafından önerilen "Sonsuz Birlik Ligi"nden bir şeyler olan (Bkz. s. 454), Venedik'te Papa'nın başkanlık yapacağı dünya çapında bir barış meclisi planıyla Emeric Crucé'nin *Nouveau Cynée*'den etkilendi. Kesinlikle Dante'nin *De Monarchia*'sından Erasmus ve Campanella'ya kadarki uzun bir kuram yazı geleneğine aitti. Fakat "güç dengesi" döneminde popüler olarak büyük ilgi çekti. Birleşmiş Milletler ve Avrupa Topluluğuyla yeniden başlaması arasındaki iki yüzyılda, uluslararası denge, serbest ticaret, kutuplaşmış egemenlik ve birlikte zorlama konularındaki temel düşüncelere başvurmaya devam etti. Her şeyin ötesinde, birçoklarının unuttuğu, barışın gücün bir fonksiyonu olduğunu fark etti.[3]

İlk devrede, Polonya-Litvanya'daki karmaşanın daha fazla kontrol altında tutulamadığı 1760'ların sonlarında bu noktaya ulaşıldı. Kralın sınırlı reform için verdiği öneri tüm tarafların muhalefetine neden oldu. Prusyalılar, Vistula'da Polonya gümrük karakollarını bombaladılar, böylelikle modern bir mali sistem için tüm hazırlıkları sona erdirdiler. Ruslar, Polonya'daki dini azınlıkların sözde kötü davranışlarına karşı bir seferberlik başlatmışlardı ve buna karşı çıkan Polonya piskoposlarını kaçmak zorunda bırakmışlardı. Casimir Pulaski (1747-1779) idaresindeki Bar Konfederasyonu, Krala ve de Ruslara karşı çıkmak için isyan başlattı. 1769'da Avusturyalılar Spisz bölgesinin on üç kentini ele geçirmek için karışıklıktan yararlandılar. St. Petersburg, Türklerle yapılan savaş izin verir vermez sert bir harekette bulunmaya zorlanacaktı. Berlin fırsatı gördü: Kraliyet Prusyasının Polonya eyaleti bahşedildiği taktirde, Prusya Rus müda-

halesine karşı çıkmayacaktı. Avusturya Güney Polonya'nın bir kısmı verilirse anlaşacaktı: "Maria Theresa"nın II. Friederich'te şöyle alay etmiştir: "Ne kadar ağlarsa, o kadar alır." Rusya "Beyaz Rütenya"nın büyük bölümünü alacaktı.

İlk Paylaşım Anlaşması 5 Ağustos 1772'de St. Petersburg'ta imzalandı. Yasal incelikler baştan sona hesaba katıldı. Polonya'nın "altın özgürlüğüne" saygı havası vardı. Sonra, kurban bıçağı kullanmaya ikna edildi. Kral Sejm'den önce Paylaşım lehine bir teklif getirdi. Kralın girişini engellemek için odanın eşiğinin karşısına yatan ve protesto eden tek üye Tadeusz Rejtan daha sonra deli ilan edildi. Cumhuriyet ve paylaşımcı güçlerin her biri arasındaki üç ayrılma anlaşması 7/18 Eylül 1773'te tamamlandı. Karşı çıkan tek hükümdar İspanya Kralıydı. Friederich'in yorumu şöyleydi: "Polonya'nın vücudunu Aşşai Rabbaniye ait olarak paylaştım, ama Kraliçe-İmparatoriçe'nin günah çıkartığı papazına nasıl hesap vereceğini bilmiyorum."

İlk Paylaşım birkaç yıllık göreceli bir sakinlik getirdi. Polonya-Litvanya Ulusal Eğitim Komisyonunun çalışmalarıyla absorbe edildi (Bkz. yukarıda); 1775'te ise Krala bakanlık yönetiminin ana hatlarını şekillendirmek için izin verildi. Tüm Bar Bağlaşıkları Sibirya'ya sürüldüler ya da yurtdışına kaçtılar. Pulaski Amerika'ya gitti ve orada Amerikan Süvari sınıfını kurdu. Rusya, Prusya ve Avusturya ele geçirilmiş kazanımlarını öğütmekle meşguldü.

Aydınlanma yüzyılı, aydınlanmacı bir reform hareketini ezmek için birlikte hareket eden üç aydınlanmış despotun gösterisiyle sona erdi. Polonya devletine yapılan saldırıya en aydınlanmamış belagat eşlik etti; böylece "Avrupa haritasının son rasyonalizasyonu"na geniş ölçüde göz yumuldu. Voltaire "*Un polonais -c'est un charmeur; deux polonais- une bagarre; trois polonais, eh bien, c'est la question polonaise*" diye espri yapmıştır (bir Polonyalı-baştan çıkartıcıdır, iki Polonyalı-bir kavga, üç Polonyalı ise-Polonya Sorunudur)[33] [**METRYKA**].

Ancak temel sorun hâlâ ortada durmaktaydı. Polonya-Litvanya hâlâ Rusların tutsağıydı ve reformcular tasmayla bağlı durumdaydılar. Kral denetimi kaybetseydi, diğerleri onun için harekete geçerlerdi. Ve onlar hareket ettikçe, tüm reform ve baskı döngüsü yeniden başlardı. 1787'de başladı.

29 Ekim 1787, Pazartesi akşamı, Prag. Eski kentteki Kont Nostitz Ulusal Tiyatrosu'nda (şimdi Tyl Tiyatrosu), Bondini'nin İtalyan opera kumpanyası *Il dissoluto punito*'nun (Tırmığın Ödülü) prömiyerini sunmaktaydı. Gösterinin orijinal olarak "Taşın Konuğu" adıyla Toskana Prensesini Dresden'de evlenmeye giderken eğlendirmek niyetiyle 14 Ekim akşamı yapılacağı ilan edilmişti. Operanın partisyonu tamamlanmamıştı. O gün geldiğinde orkestrada çifte bas çalan Vaclav Svoboda'ya (Wenzel Swoboda) göre, besteci 28 Ekim pazar gecesi küçük bir yazıcılar ordusuyla ayakta geçirmişti; ve uvertürün partisyonu tiyatroya henüz sayfaların mürekkebi kurumadan dağıtılmıştı.[34] Fakat oyuncuları engellemek mümkün olmamıştı. Besteci akşam yedide mum ışığıyla aydınlatılmış konser salonunun ön tarafında yayını eline aldığında, tezahürat koptu. D minörde iki uzun *forte* akor gürültüyü durdurdu. Sonra müzik uvertürün açılış çizgilerinin hızlı gevezeliğine, (*molto allegro*), daldı.

Uvertür
Str. 2 Fl. 2Ob. 2 Cl. 2 Bsn. 2 Hn. 2 Tr. Timp

Uvertürün sonunda, maestro orkestraya döndü ve performanslarını tebrik etti: *"Bravo, Bravo, mein Herren, das war ausgezeichnet"* (Tebrikler Baylar, harikaydı).

Saray için basılan bilet gişesinden sadece İtalyancası satın alınabiliyordu (kırk kr. altın kâğıda ciltlenmiş, yirmi kr. normal). Başlık sayfasında şöyle yazıyordu:

> IL DISSOLUTO PUNITO. O sia Il D. Giovanni. Dramma giocoso in due atti. Da repreentarsi nel Teatro di Praga l' anno 1787. In Praga di Schoenfeld ... La Poesia (dell'Ab Da Ponte, Poeta de' Teatri Imperiali di Vienna. La Musica (del Sig Wolgango Mozzart, Maestro di Cap, dadesco.
> Rol dağılımı: Giovanni - Luigi Bassi; Anna - Teresa Saporiti; Ottavio - Baglioni; Elvira - Caterina Micelli; Leporello - Felice Ponziani; Zerlina - Caterina Bondini (impresarionun karısı); Commendatore - Giuseppe Lolli.[36]

Mozart'ın *Don Giovanni* olarak bilinen operası, bir Avrupa efsanesi düzeyine ulaşan popüler ayartma hikâyelerinin son uyarlaması değildi. Sevilla *burlador*'u *Don Juan*, Napoli karnavalı ve Fransız panayır meydanı pantomiminde iki yüzyıldan fazla oynandı. Edebi biçimi Molina (1630), Cicognini (y. 1650), Molière (1665), Corneille (1677), Goldoni (1736) ve Shadwell (1776) tarafından oluşturuldu. Roma'da 1669'da, Paris'te 1746'da, Torino'da 1767'de, Cassel'de 1770'te baleye ya da sahne draması için müziğe uyarlandı. Mozart'a ulaşmadan önceki on yılda en azından dört mükemmel operaya esin kaynağı oldu (Righini'nin Viyana'da (1777), Albertini'nin Varşova'da (1783), Foppa/Guardi ve Bertali/Gazzanniga'nın Venedik'te (1787) oynanan operaları). Mozart'ın libretto yazarı Abbé da Ponte, Berlati'nin sözlerinden büyük ölçüde etkilendi, Prag'ta Ottavio'yu söyleyen bariton bundan hemen önce Venedik'te de Gazzaniga'nın müziğinde aynı rolü seslendirmişti.[37]

Ana konu son derece basitti. Açılış sahnesinde Don Giovanni son fethettiği sevgilisi Anna'nın kızgın babası Commendatore'yi öldürür. Günahkâr, cehennemin alevleri tarafından yutulmuş olarak intikam için ağlayan ölü Commendatore'nin heykeliyle kapanış sahnelerinde iki kez karşı karşıya gelir. Da Ponte hikâyeyi iki benzer sahneye sıkıştırmıştır, bunların her biri aynı dramatik yapı etrafında inşa edilmiştir.

SAHNE I	SAHNE II
1-7 numaralar	14-18 numaralar
AYRI GÖSTERİM	DÜŞMANLARIN AYRİLMASI
[Giovanni ve 3 kadın]	*[Giovanni kılık değiştirmiş ya da yok]*
(Arya) Giovanni-Anna	Giovanni-Leporello
(Trio) Commendatore'nin ölümü	(Trio) Elvira'nın düzenbazlığı
Elvira Leporello'yu yanılır (No. 4)	Elvira Leporello'yu yanılır
Zerlina-Giovanni-Masetto	Giovanni-Masetto
Giovanni-Zerlina	Zerlina-Masetto
8-10 numaralar	19-21 numaralar
KİŞİLERİN VE TUTKULARIN KARIŞIMI	KİŞİLERİN VE TUTKULARIN KARIŞIMI
Kolektif düşmanlık	Leporello'ya yönelmiş düşmanlık
Kuartet	Sekstet
[Giovanni arka planda]	*[Leporello kaçar]*
Anna Giovanni'nin suçunu görür	Ottavio Giovanni'nin suçunu görür
Arya (No. 10)	Arya (No. 21)
	[Mezarlık Sahnesi]
Leporello'nun öyküsü	Giovanni'nin öyküsü
Arya (No. 11)	Düet (No. 22)
[Giovanni'nin bahçesi]	*[Anna'nın evi]*
Arya (No. 12)	Arya (No. 23)
FİNALE Maskelinin Girişi	FİNALE Elvira'nın Girişi
Zerlina'ya yönelik çaba	İntikam: Heykel
Kolektif Düşmanlık	Kolektif Sonuç [38]

Ancak hiçbir özet, unutulmaz anları hiçbir tekrara ve parodiye dayanmayan, partisyon ve opera metninin mükemmel ortaklığını yeterince yansıtamaz. Arya No. 4'te *(Madamina, il catalogo è guesto)* Giovanni'nin uşağı Elvira'ya efendisinin kibarlıktaki üstünlüğünü över:

> İtalya'da altı yüz kırk
> Almanya'da iki yüz otuz bir
> Fransa'da yüz, Türkiye'de doksan bir
> İspanya'da zaten bin üçgen! *(Mille e tre)*[39]

Nefis No. 7'de (*"Là ci darem la mano"*) ("Hayal edilebilecek en mükemme baştan çıkartma düeti"). Giovanni bir şeyden kuşkulanmayan Zerlina'yı şidde veya hileden bir iz olmaksızın elde eder. Zerlina'nın soprano tarafından söyle nilen sağlam ve güvenli melodisi bütünüyle zevk içindeki bir kendinden geçiş te ikisinin kol kola ilerlemesine kadar hızlandırılır:

Duettino Zerlina, D. Giovanni
Str. 1 Fl. 2 Ob. 2 Bsn. 2 Hn.

Aşırı duygusal mezarlık sahnesinde (II. Perde, II. Sahne), Taş Konuk, trom bonların iç parçalayıcı eşliğinde kehanetini söylerken, oyuncular titremekte dirler: "Şafakta son kez güleceksin":

Sestetto D.Anna, D. Elvira, Zerlina, D. Ottavia, Leporello, Masetto
Str. 2 Fl. 2 Ob. 2 Cl. 2 Bsn. 2 Hn. 2 Tr. Timp

Giovanni'nin kötü kaderinin sonuna geldiği finalden sonra, oyuncular: Parlal bir çifte fuga eşliğinde çok inandırıcı olmayan bir kıssadan hisseyi koro halin de söylemeye koyulurlar.

> Questo à il fin di chi fa mal
> E de' perfidi la morte alla vita à sempre ugual
>
> (Bu günahkârın oyununun sonu! Hayatı ve ölümü birbirinin tamamen aynı.)[42]

Viyana'da yedi ay sonra operanın ikinci gösteriminde, Mozart ve Da Ponte, ye ni oyuncular ve yeni bir tiyatro binasına uymak için birtakım değişiklikle yaptılar. Bazı eklere yer açmak için Ottavio'nun Aryasını No. 21(22) çıkardıla (*"Il mio tesoro intanto"*):

Aria D. Ottavio
Str. 2 Cl. 2Bsn. 2 Hn.

Fakat sayı kısa zaman sonra eski şekline getirildi ve her zaman için standart repertuarın gerekli bir bölümü olarak kaldı.

Mozart 1787'de Prag'a iki ziyaret yaptı, bu iki ziyarette de karısı Constanze yanındaydı. Ocak ve Şubat'taki ilk ziyareti sırasında 38 No'lu senfonisi *Prag*'ı (K. 504) sundu ve sonra *Le nozze di Figaro*'nun başarılı bir çalınışını yönetti. Gösteri o kadar beğenildi ki, hemen gelecek sezonun başında sahnelenmek üzere yeni bir opera için Bondini'yle bir sözleşme imzaladı. Viyana'ya dönüşünde, Bonn'dan Beethoven adlı on yedi yaşında bir piyaniste biraz ders verdi. Mayıs'ta sevgili babasının ölümüyle ağır şekilde sarsıldı ve mülklerinin satılmasına üzüldü. Ancak her ikisi de o yaz bestelenen *Fa Majör Divertimento*'da (K. 522) ya da de latif *Sol Majör Eine Kleine Nachtmusik*'te (K. 525) bu üzüntüsünden hiçbir iz duyulmaz.

Mozart'ın Prag'a *Don Giovanni*'yle yaptığı altı haftalık gezi hem yazışmalarından hem de yerel basından izlenebilir. Babasının Salzburg'daki mülklerinin açık artırmasının zayıf hasılatını henüz aldığı 1 Ekim'de Viyana'dan ayrıldı. Yine altı aylık hamile karısı Constanze'yle seyahat etmekteydi. Yaklaşık yüz elli millik yolculuk üç gün sürdü, çünkü *Praeger Oberpostamtszeitung* gazetesi ayın dördünde vardığını duyurmuştu. "[Ünlü Bay Mozart] tarafından yeni yazılan *Das steinerne Gastmahl* operasının ilk kez Ulusal Tiyatroda sunulacağı haberleri yayıldı."[44] Kohlmarkt 20 numaradaki Üç Arslan Hanında oda tuttu ve karşıdaki Glatteis Otelinde kalan librettocusu Da Ponte de dört gün sonra ona katıldı. Ayın 13, 14 ve 15'i bir son dakika kararıyla Toskana Prensesini ziyaret ve onun yararına *Le nozze di Figaro*'nun Almanca versiyonunu sahnelemekle geçti. Mozart bu noktada umutsuzdu. "Burada her şey oyalanmakta, çünkü tembel olan solistler opera günlerinde provayı reddediyorlar ve endişeli ve korkak müdür de onları zorlamıyor" diye yazmıştı bir arkadaşına.[45] Ayın son haftası birkaç solistin hastalığı ve uvertürün eksikliğiyle geçti. Fakat en sonunda prömiyer herkesin alkışları arasında gerçekleşti. *Oberpostsamtzeitung* kendinden geçmişti:

> Pazartesi ... İtalyan Opera kumpanyası Maestro Mozart'ın [sic] hararetle beklenen operası *Don Giovanni*'yi sundu... Ustalar ve müzisyenler Prag'ın şimdiye kadar böylesini duymadığını söylediler... Sahnedeki ve orkestradaki herkes Mozart'ı iyi bir performansla ödüllendirerek teşekkür etmek için kanlarının son damlasına kadar çabaladılar. Birkaç ek koronun ve senaryo değişikliğinin, her birine Herr

Guardosoni'nin mükemmel şekilde dikkat ettiği ağır bedelleri vardı. Ender görülen geniş katılım da beğeniyi göstermektedir.[46]

Opera geliri Mozart'a kalmak üzere 3 Kasım'da tekrar edildi. Mozartlar Prag'tan ayın 13'ünde ayrıldılar, ama birkaç ünlü Praglı besteci onun anı defterine cömert iltifatlarını yazdıktan sonra:

Orpheus'un büyülü lavtası çaldığında,
Amphion lirine şarkı söylediğinde
Arslanlar uysallaşır, nehirler sessiz akar,
Kaplanlar dinler, kayalar gezinirler

Mozart ustalıkla müzik yaptığında
Ve herkes istisnasız övdüğünde
Musalar (sanat perileri) korosu dinlemek için dururlar
Bizzat Apollon kulak kesilir

Hayranın ve dostun
Joseph Hurdalek

Prag, 12 Kasım 1787, Genel Seminer Rektörü[47]

Prag'a ikinci gezileri sırasında Mozartlar zamanlarının çoğunu *Don Giovanni*'nin son müzik parçalarının tamamlandığı, arkadaşları Duşeklerin Smichov'daki Betramka Villasında geçirdiler. Franz Duşek bir konser piyanistiydi; karısı Jozefa bir soprano ve Mozart'ın kendini oldukça rahat hissettiği uzun süreli dostuydu. Ayrılmadan önce, imparatorluk *Kammermusikus*'unda iyi maaşlı bir işe önerildi. Viyana'ya döndüğünde, teklif edilen yıllık maaşın sadece sekiz yüz gulden olduğunu ve ondan önce bu görevde bulunan Gluck'un iki bin guldenlik bir maaşla öldüğünü anladı. Her zaman olduğu gibi, saygınlığı mali durumundan üstün çıktı. 27 Aralık'ta Constanze sekiz ay yaşayan bir kız çocuğu olan dördüncü çocuklarını doğurdu. Mozart altın bir on yılın sonuna gelmişti.

Mozart'ın Abbé Da Ponte'yle işbirliği Avrupa müzik gelişiminde bir dönüm noktasını işaret eder. Üç ürünleri (*Le nozze di Figaro* (1786), *Don Giovanni* (1787), *Cosi fan tutte* (1790)) hafif ve en geçici tür sayılan *opera buffa*'ya aitti, fakat başarıyla ayakta kaldı. Mozart'ın Almanca operaları *Die Entführung aus dem Serail* (1782) ve *Die Zauberflöte* (1791) ile beraber Büyük Operanın standart repertuarına giren ilk besteler grubunu oluşturdu. Gerçekte, yaklaşık otuz parçadan oluşan bu repertuar içinde, nicelikte ve sonu gelmez popülerlikte sadece Wagner ve Verdi'nin operalarıyla karşılaştırılabilir. Da Ponte ideal bir ortak olmuştu. Gettoda doğduğu vatanı Venedik'ten kaçmış biri olarak dinini değiştirmiş olmayı ve kutsal emirleri çok ciddiye almamıştı. *Don Giovanni*'nin metnini gönülden yazmıştı[28] (Bkz. Ek. III, s. 1338).

Harita 19.
Mozart'ın Prag yolculuğu, 1787

Ses kaydı yapılamadığından [SES], Mozart'ın müzik yapışının sıra dışı ambiyansını yakalama konusunda birçok edebi girişim oldu. Örneğin Mozart'ın ölümünden altı yıl sonra, şair Eduard Mörike (1804-1875) bunu *Mozart auf der Reise nach Prag* (1851) adlı bir kısa hikâye aracılığıyla yaptı. Bu hikâyede besteciyle en ateşli dinleyicilerini oluşturan kültürlü insanların dikkatsiz bir şekilde anlatır. Wolfgang ve Constanze, Kont von Schinzberg'in şatosunu gözetlediklerinde, Prag civarında çam ağaçlarıyla bezeli Bohemya ormanı içinde gezmektedirler. Wolfgang şatonun bahçesindeki bir portakal ağacından dikkatsiz bir şekilde meyve koparırken suç üzeri yakalanır. Ancak akşam yemeğine bir davetle ödüllendirilir. Yemekten sonra piyanonun başına oturur ve müzikal örneklerle *Don Giovanni*'nin finalini nasıl bestelediğini anlatır.

> Daha fazla koşuşturmadan, yanı başındaki iki şamdana mumları koydu ve o korkutucu hava *(Di rider finirai pria dell' aurora)* odanın ölümcül sessizliği içinde çınladı... Uzak yıldızlı kürelerden, gümüş trompet notaları mavi gecenin içine düşüyor tarihin belirlediği korkunç sonun buzdan ürpertisiyle ruhu delip geçiyor gibiydi.
>
> Chi va là. Orada kim yürüyor?
> Bir yanıt ver. – Birisi Don Giovanni'nin isteğini duydu.

Sonra ses ölüyü huzur içinde bırakmak için Tanrıya saygısız gençliği ölüyü rahat bırakmaya davet ederek yeniden, önceki gibi tekdüze şekilde başladı...[49]

Çekler de Mozart'ın ülkelerini onurlandırdığı kısa günleri unutmadılar. Çağdaş bir Çek şairi, Bertramka Villasındaki bir akşamı ulaşılamaz cennetin yansımaları için ayna olarak kullandı:

> A kdy? poèal hrát
> a copánek mu poskakoval po zádeh
> poestaly sumet lastury
> a nasta vily svá rozkosná ouska ....
>
> (Ve o çalmaya başladığında / ve saç örgüsü arkasında dans ederek / deniz kabukları bile mırıldanmaya son verdi / ve hassas kulaklarını diktiler / o zaman neden kapıyı kilitlemediler? / Atlar neden faytonlardan alınmadı? / Bu kadar erken ayrıldı.)[50]

Mozart'ın aşık olduğu Prag, ancak birkaç Avrupa kentinin kendisiyle rekabet edebileceği bir görkemin doruğuna ulaşıyordu. Habsburg nüfuz alanlarının ikinci kentiydi ve yakın zamanda elli-altmış yıllık bir benzersiz yeni mimari düzenleme dönemi geçirdi. *Don Giovanni*'nin sahnelendiği, sadece dört yıllık şık neoklasik Tyl Tiyatrosu birçok yeni görkemli kamu binasından sadece bi-

riydi. Şimdi Britanya Büyükelçiliği olan ve Mozartların 1787'deki ilk ziyaretleri sırasında kaldıkları Thun Sarayı (1727) Colleredo-Mansfeld, Goltz Kinsky, Clam-Gallas, Caretto-Millesimo ve Lobkowitz-Schwarzenberg'inkileri de içeren son zamanların çok sayıdaki görkemli aristokrat evinden sadece biriydi. Mozart'ın ayrılışından sonraki hafta *Do Majör Missa*'sının sahnelendiği Aziz Nicholas bazilikası, baba-oğul Diezenhoferler tarafından tasarlanan bir düzine Barok kiliseden biriydi. Carolinum (1718'de tamamlandı) üniversite kompleksini, Clementium (1715'te tamamlandı), Cizvit kilisesiyle kütüphanesini barındırmaktaydı.

En önemlisi, kentin dört ana tarihi merkezinin her biri kısa zaman önce kapanmış, süslenmiş ve uyumlu bir bütün olarak birleştirilmişti. Aziz Vitus Katedralini (1344) ve Jagiellonların Vladislavsky Sâl'ini (1502) içine alan Vltava'nın sol kıyısındaki Prag'ın eski Kale Tepesi, Hradcany Pacassi'nin heybetli bakanlıkların yüksek duvarlarıyla çevrelendi. Hradcany'nin dibindeki Aşağı Kent ya da *Malá strana* yeni bir piskoposluk sarayıyla (1765) donatıldı. Kentin iki tarafını bağlayan Karl Köprüsü ya da *Karlův Most* (1357), 660 m uzunluğu boyunca dini ve tarihi bir dizi enfes heykelle süslendi. *Tynsky chrám* ve Kent Meydanının hâkim olduğu sağ kıyıdaki eski kentin caddeleri, birçok yenilemeyle yeniden canlandırıldı. Her zaman olduğu gibi, İsa ve Havarilerin, Ölüm, Türkler, cimri, aptal, horoz ve Loretto çanlarının zilleri tarafından izlendikleri bir alayı idare ettikleri kent saatinin saat başı manzarası tarafından canlandırıldılar. Birleşik Prag'ın Özerklik Beratı en son 1784 yılında İmparator II. Joseph tarafından verilmişti.

Gerçekte Habsburg yönetiminden yararlananlar kentin müziğine himaye eden ve evleri kenti süsleyen aristokratlardı. Bu aristokrasi, Otuz Yıl Savaşları sırasında yerli Çek soyluların mallarının müsadere edilmesinden büyük ölçüde yararlanan Alman ailelerden oluşmaktaydı. Zengin Bohemya kırlarındaki toprakların zenginliği kentteki hayatlarının parıltısını beslemekteydi. Mozart'ın zamanında Dusekler gibi Çek ve Alman toplumlarının kıyısında yaşayan orta sınıftan bazı kişilerin varlığına rağmen, Çek çoğunluk başsız bir köylü bir toplum haline getirildi.

Zengin ve yoksul arasındaki zıtlık aşırıydı. 1771 yılında, Prag nüfusunun altıda birinin açlıktan ölmekte olduğu ilk Prag ziyaretinde, İmparator II. Joseph dehşete düşmüştü:

> Bu yılki açlık sırasında meydana gelen olaylar ne kadar utanç verici... İnsanlar gerçekten ölüyorlar ve son kez caddelerde kutsanıyorlar... Zengin bir Başpiskoposluğun, büyük bir katedral meclisinin, birçok manastır ve üç Cizvit sarayının olduğu bu kentte... Kapılarının önünde yatan sefil biçarelerin birinde bile bu olayları kanıtlayan tek bir iz yok.[51]

II. Joseph'in Katolik Kilisesinin fosilleşmiş bir şekilde kendinden hoşnut olmasına tahammülü yoktu. Cizvit tarikatı sonraki onyılda dağıtıldı ve 1780 yılında yönetimi tek başına ele aldığında bile, toplumsal düzenin en gizli daya-

naklarını sarsma tehdidi taşıyan bir dizi reform kararı çıkartıı. Serfler azad edildi. Dini hoşgörü, *Uniates*, Ortodoks, Protestan ve Yahudileri içine alacak şekilde genişletildi. Dokuz yaşın altındaki çocuklara çalışma yasağı getirildi. Medeni nikâh ve boşanmalara izin verildi. Ölüm cezası kaldırıldı. Farmasonluk gelişti. Kilise örgütünün mallarının dünyevileştirilmesiyle oluşan zenginlik, imparatorluğun ve aristokratların büyük miktardaki mimari savurganlığına yansıdı.

Prag'ın büyük Yahudi cemaati de zenginlik furyasından payına düşeni aldı. 1744-1745 yıllarında, pek çok kovulmanın sonuncusunu arkalarında bıraktılar ve 1780'lerde kraliyet *Toleranzpatent*'inin meyvelerini topladılar. İmparatorun onuruna Jozefov olarak yeniden adlandırılan Yahudi mahallesi, kentin kapsamlı yenilenmesine dahil edildi. Hem ortaçağdan kalma Eski-Yeni Sinagog hem de Klaus Sinagogu yeniden inşa edildi. Yahudi belediye binasındaki, modern bir saat zamanı Latin rakamlarıyla gösterirken, başka biri de aşağıda İbranice rakamlarla göstermekteydi. Prag Yahudilerinin kaderi daha ileri tarihlerde Viyana Yahudiliğinin en dinamik unsurunu beslemek olacaktı.

Prag'ın bağımsız masonları da imparatorluk hoşgörüsünün parıltısının tadını çıkarttılar. Viyana'da Avusturya Büyük Locasının bir üyesi olan Mozart'ı kendilerinden biri gibi memnuniyetle karşıladılar. Katolik Kilisesinin tüm entelektüel ve kültürel olayların üzerindeki boğucu baskısına karşı yürütülen güçlü tepkiyi temsil ettiler.

Mozart, *Opera buffa*'nın gelişmesini yansıtan 1780'lerin gevşek toplumsal ikliminden çok yararlandı. Gününün ahlak kurallarına karşı tarafsız bir tutum izledi. Fakat Rake'in "Ödülü" ciddiye alınmak için çok fazla duygusaldı ve Da Ponte'yle bir sonraki çalışması *Così fan tutte*'nin (Bütün Kadınlar Böyle Yapar) mesajı, bazılarınca utanılacak derecede hoşgörülü olarak değerlendirildi. "Sulak bir vadinin dibini kertiklemek" hakkındaki satırlar çok fazla yoruma açık değildi. Din değiştiren bir Yahudi olarak bizzat Da Ponte, arkadaşlarınınki ve Venedikli arkadaşı, meslektaşı Giovanni Casanova di Seingalt'ınkine (1725-1798) benzer bir ün kazandı. Casusluk, zamparalık ve adaletten kaçmakla geçen bir ömürden sonra, Casanova son yıllarını Kuzey Bohemya'da Dux'daki (Duchov) Waldstein Kontu'nun kütüphanecisi olarak geçirdi. 24 Ekim 1787'de Prag'ta yayıncısını ziyaret ettiği bilinmektedir ve muhtemelen Don Giovanni'nin prömiyerinde de bulundu. Bazı eleştirmenler Don'un bir modeli olduğunu ileri süreceklerdi.

On sekizinci yüzyılda, *Gross libertinism* her zaman güçlü bir gizli eğilim olmuştu.[52] Fakat Katolik Avusturya'nın resmi püritanizminin karşısında, cinsel baştan çıkarmayı halk eğlencesi teması haline getirmek söz konusu değildi. Joseph dönemi Prag'ının ahlak bekçileri, *Don Giovanni*'ye bugünün feminist düzgünlük savunucularından daha az kızmamışlardı. Don Giovanni, her şeyin ötesinde tıpkı Casanova gibi, kadınları sadece tutku nesneleri sayan kinik bir çapkındı. Casanova'nın kendi sözleri bununla bağlantılıdır:

> Seven erkek... sevilen nesneye sonunda nesnenin ona verebileceği zevkten daha fazlasını vereceğine emin olma zevkini ölçer. Bu nedenle, onu tatmin etmeye can atar. En büyük meşguliyeti kendi çıkarı olan kadın, kendisinin verebileceği zevkten çok daha fazlasını hissedeceği zevki ölçer. Bu nedenle, ağırdan alır...[53]

Ancak Mozart'ın en büyük niteliklerinden biri, kendini çevresindeki dünyanın tutkularının üzerine koyabilmesiydi. Kötü sağlık durumu, yoksulluk ve kötü kaderin en ıztıraplı acıları altında eziyet çekerken bile, partisyonları neşeli ve yüceydi. Büyük ölçüde seyahat etmesine, yirmi yılını Avrupa saraylarını dolaşarak geçirmesine rağmen, gününün siyasetinden en ufak bir iz bile yoktu.

1787'de Avrupa, önceki iki yüzyıldaki gelişmesinin bunalımlı devresine yaklaşıyordu. Bu, Avrupa monarşilerini dehşete düşüren ABD Cumhuriyetçi Anayasasının imzalandığı ve Amerikan dolarının dolaşıma girdiği yıldı. Britanya'da Younger Pitt'in bakanlığı altında, dünya çapındaki imparatorluk kaygıları, Britanya Hindistanının ilk Genel valisi Warren Hastings'in ve Köle Ticaretini Kaldırma Birliğinin itham etmeye başlamalarıyla ele alındı. Rusya'da İmparatoriçe Ekaterina Türklere karşı savaşlarının sonuncusuna başlamıştı; yeni eyaleti Kırım'da müttefiki İmparator Josph'i, Mozart'ın hamisini konuk etmekteydi. Hollanda'da devlet başkanı V. Willem sınır dışı edilmiş ve karısı cumhuriyetçi "Vatansever" grubu tarafından rehin alınmıştı. Mozart Prag'a gitmeye hazırlanırken, Prusya ordusu onu yeniden başa geçirmek için Hollanda'ya doğru yola çıkıyordu. Vatikan laik akımla mücadele etmekteydi: VI. Pius'un (h. 1775-1799) Münih'e bir papalık elçisi göndermesine engel olunmuş ve Napoli Kralı adet olan feodal bağlılığı ona etmeyi reddetmişti. Floransa'da karşısına Toskana Kilisesine Galikan kilisesi kurallarını getiren bir Büyük Dük çıkmıştı. Fransa'da *Don Giovanni*'nin sahnelendiği sırada, hem Ekâbirler Meclisi hem de Paris Parlamentosu toplantıya çağrılmış, sonra da dağıtılmıştı. Fransa Kralı, ülkenin gerçekleşmesi yakın olan iflası konusunda ikna olmuş ve ilk olarak Temmuz 1792'de *Estate-General*i toplamaya karar vermişti. Gelecek için büyük önemi olan diğer olaylar, neredeyse farkına varılmadan gerçekleşti. İlk buharlı gemi sergilendi. Horace Saussure Mont Blanc'a tırmanışını gerçekleştirdi. İnsan, Doğanın efendisi oluyordu.

Tarihçi, geçmişe bakarak Mozart'ın müziğinin *Ancien Régime*'in en korkunç ve yıpranmış unsurlarının birçoğunu bir sona ulaştırdığını görebilir. Zamanında kimse bilmiyordu, ama II. Joseph Kutsal Roma İmparatorluğunun sondan bir önceki ev sahibiydi. Doge Paolo Renier (h. 1779-1789) Venedik'in yüz yirmi altı Dükalık dizisinin yüz yirmi beşincisiydi. Bohemya'nın komşusu Polonya elli bir hükümdar kral ve prensinin son devrinin son on yılının içine çoktan girmişti. Kader Papa VI. Pius'u bir Fransız devrimci zindanında ölmeye yöneltmişti.

Yaratıcı sanatlarda her zaman olduğu gibi, geleneksel olan yenilikçi olanla yarışmaktaydı. 1787 yılı, Jeremy Bentham'ın *Tefeciliğin Savunması*'nı, Goethe'nin nazım biçimindeki *Iphigenie*'sini ve Schiller'in *Don Carlos*'unu gördü. Reynolds, Gainsborough, Stubbs ve Romney'in yanı sıra Fragonard, David ve

Goya da tuallerinin başındaydılar. Mozart'ın müzikal çağdaşları Haydn, Cherubini ve C. P. E. Bach'tı.

Don Giovanni'nin, yozlaşmış ve ahlaksız bir kıtayı bekleyen yargının mükemmel, sezgisel bir alegorisi olarak düşünüldüğü elbette söylenebilir. Eğer böyleyse, Mozart'ın yazışmalarında ya da çalışmalarında böyle bir ima yoktur. İnsanlar yaklaşmakta olan felaketten haberdar değillerdi, Fransa'da olanları çok az derecede biliyorlardı. Örneğin, günün en radikal filozoflarından biri olan Marquis de Condorcet, sadece bir şeyden, monarşinin zaptedilemez olduğundan emindi.[54] Müziğe eğilimli akıllı bir genç Fransız kadını aynı dönemde Paris hakkındaki izlenimlerini kaydetmiştir:

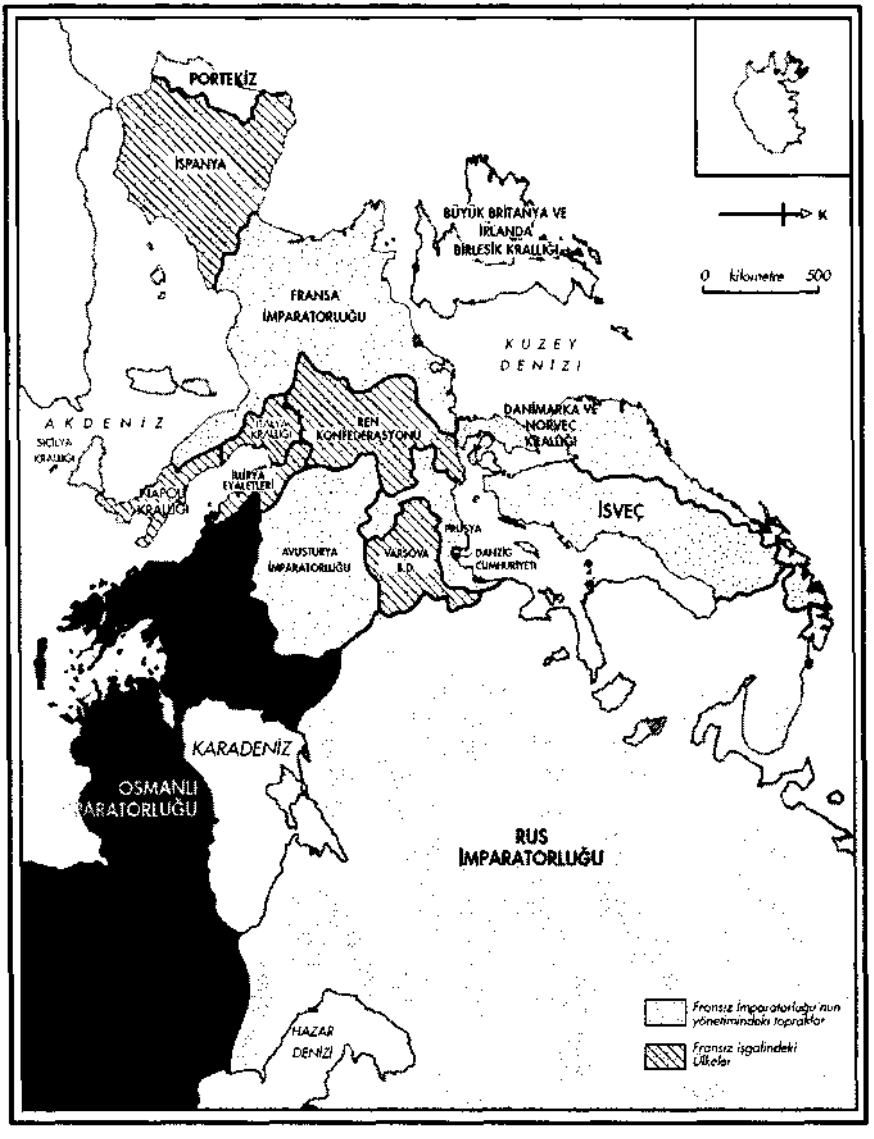
> Müzikal toplantılar [Rochechouart Konağında] çok seçkindi. Haftada bir kez yapılırdı... fakat resitaller de olurdu. Günün ünlü bir piyanisti olan Mme Montgeroux piyano çalardı; Opera'dan İtalyan bir solist tenor bölümleri söylerdi; başka bir İtalyan olan Mandini bas söylerdi; Mme de Richelieu primadonnaydı; ben kontralto söylerdim, M. de Duras bariton; korolar başka iyi amatörler tarafından söylenirdi. Viotti bize kemanda eşlik ederdi. Bu şekilde en zor finalleri gerçekleştirirdik. Herhes en büyük özeni gösterirdi ve Viotti aşırı sertti... Paris'in tüm büyük evlerinde bulunan rahat, uyum, iyi tavırlar ve gösterişsizliğin başka bir yerde olacağından kuşku duyuyorum...
>
> Tüm bu zevklerin arasında, kendi yolumuzda gülerek ve dans ederek uçuruma, 1789 Mayıs ayına sürükleniyorduk. Düşünen insanlar tüm yolsuzlukların kaldırılması hakkında konuşmaktan memnundu. Fransa yeniden doğmak üzere diyorlardı. "Devrim" sözcüğü asla dile getirilmedi.[55]

IX
REVOLUTIO
Kargaşa İçinde Bir Kıta, y. 1770-1815

FRANSIZ DEVRİMİNİN Avrupa'nın diğer birçok kasılmasının hiçbiriyle ilgisi olmayan evrensel bir niteliği vardır. Gerçekte, bu "Devrim"e, sadece siyasi bir ayaklanma değil, bir yönetim sisteminin toplumsal, iktisadi ve kültürel temelleriyle birlikte tamamen yıkılması şeklindeki tam, modern anlamını veren bir olaydır. Bu günlerde tarih kitapları "devrimlerle" doldurulmaktadır. Örneğin, İngiltere İç Savaşını "İngiliz Devrimi"ne çevirme çabaları, hatta Rus Devrimini evrensel bir dizinin üçüncü sırasına yükseltme çabaları vardır. Roma Devrimi, Bilimsel Devrim, Askeri Devrim, Sanayi Devrimi, Amerikan Devrimi, hatta son yıllarda Cinsel Devrim vardır. Ancak bunların hiçbiri bu unvanı hak etmemektedir.

Fakat 1789'da insanları Fransa'nın ve sıradan siyasetin çok ötesinde etkileyen değişikliklerin olduğuna inanmak için neden vardır. Paris egemen bir gücün başkenti ve uluslararası bir kültürün merkeziydi. Devrimciler, Aydınlanmanın evrensel insan soyutlamasına olan inancını miras almışlardı. Evrensel zulümle çarpışarak her yerdeki tüm insanlar adına hareket ettiklerini hissediyorlardı. En soylu anıtları Fransızların hakları hakkındaki dar görüşlü bir bildiri değil, İnsan Haklarına ilişkin gümbürdeyen bir bildiriydi. "Er ya da geç" demişti Mirabeau Ulusal Meclis'e,

> bir ulusun etkisi... yaşama sanatını basit özgürlük ve eşitlik kavramlarına (insan kalbi için karşı koyulmaz cazibeye sahip olan ve dünyanın tüm ülkelerinde yayı-

Harita 20.
Avrupa, 1810

lan kavramlara) indirgeyen, böyle bir ulusun etkisi kuşkusuz Gerçek, Ilımlılık ve Adalet için, belki de hemen değil, belki tek bir günde değil, ama sonunda tüm Avrupa'yı fethedecektir...

Bu, sadece Fransız olan bir şeyin yerine "Avrupa'nın ilk Devrimi" adını esinleyen bir cins duyguydu.[1]

Yabancılar da aynı canlı katılım hissini paylaştılar. Tutkulu bir genç İngiliz, sonra pişman olacaktı, ama o sırada kendinden geçmiş şekilde şunları yazacaktı: "En büyük mutluluk o şafakta hayatta olmaktı."

Yaşlı bir devlet adamı ağlayabilmişti: "Şövalyelik devri kapandı. O safsatacılar, iktisatçılar ve hesapçılar başarılı oldular; ve Avrupa'nın görkemi sonsuza kadar söndü." "Burada ve şimdi" diyordu dönemin ünlü bir yazarı Valmy Savaşı'nı izlerken, "dünyada yeni bir çağ başlıyor."[2] Lehte veya aleyhte tüm tarihçiler güçlü sözcüklere başvurdular. Thomas Carlyle, "aşırı ihtilalcilik" diye adlandırdığı şeyden dehşete düşmüş bir şekilde Fransız Devrimini "Zamanın içinden doğmuş en dehşet verici şey" olarak adlandırdı.[3] Karşıt duygulara sahip Jules Michelet şöyle başladı: "Devrimi Hukukun gelişi, Hakkın dirilişi ve Adaletin tepkisi olarak tanımlıyorum."[4]

Fransız Devrimi Avrupa'yı o zamana kadar bilinen en derin ve geniş kapsamlı bunalımın içine soktu. Kargaşası, savaşları, kaygı verici değişikliklerinin içinde bütün bir kuşağı tüketti. Paris'teki deprem merkezinden, Kıtanın en uzak yerlerine sarsıntı dalgaları gönderdi. Portekiz kıyılarından Rusya'nın derinliklerine, İskandinavya'dan İtalya'ya kadar uzanan sarsıntıları, şapkalarında mavi, beyaz ve kırmızı bir kokart ve dudaklarında *"Liberté, Égalité, Fraternité"* sözleri olan parlak üniformalı askerler izledi. Taraftarları için Devrim, monarşide saygın bir yeri olan geleneksel baskılardan, soyluluktan ve kurumlaşmış dinden kurtuluşu vaat ediyordu. Karşıtları için, ayak takımının karanlık güçleri ve terörle eşanlamlıydı. Fransa için, modern bir ulusal kimliğin başlangıcını haber vermekteydi. Avrupa'nın tümü için ise, bir tiranlığın yerine başka birine geçmesinin tehlikesine ilişkin bir tabiat bilgisi dersi oluyordu. Devrim, sınırlı barışçıl değişiklik umuduyla başladı: "Her ne şekilde olursa olsun, değişikliğin her biçimine karşı direniş yeminleri arasında son buldu." Kısa vadede yenilgiyle karşılaştı; uzun vadede, toplumsal ve siyasal fikirler alanında, çok büyük ve kalıcı bir katkı yaptı ve yapmaya devam ediyor.

Devrim alayı her Avrupalı okul çocuğu tarafından bilinen şahsiyetleri ve klişeleri içermektedir. Devrimci liderlerin belli başlılarının (Mirabeau, Danton, Marat, Robespierre, ve Bonaparte) muhalifleri ve kurbanlarının uzun listesiyle: Darağacındaki XVI. Louis ve Marie-Antionette'in, "yüz bin insanı kurtarmak için" Marat'yı banyosunda öldüren köylü kızı Charlotte Corday'nin: Bonaparte'ın emirleriyle tutuklanıp öldürülen *émigré* Duc D'Enghien'in görüntüleriyle tamamlanmıştır. Renkli ve girişimci birçok yardımcı figür ("Devrimi iki kıtada gören" sürgün İngiliz felsefeci radikal Tom Paine, *ci -devant* piskopos, "saygısız Autun Rahibi", en yüksek rütbeli yüce kılıç artığı Charles de Talleyrand-Périgord; soğukkanlı genel savcı Antonie Fouquier-Tinville) tara-

fından çevrelenmişlerdi. Her Avrupa ülkesinde, devrimin yanında veya karşısında bulunan, geniş bir kahramanlar ve hainler topluluğu (Britanya'da HMS Victory'nin güvertesinde ölen Nelson, Almanya'da Scharnhost ve Gneisenau, Avusturya'da vatansever-şehit Andreas Hofer, Polonya'da beyaz atını sudan bir mezara doğru süren soylu Mareşal Poniatowski; Rusya'da karın içinde inatla ve güçlükle yürüyen yılmaz Kutuzov) eşlik etmekteydi. Avrupa sanat ve edebiyatında, sözcükler ve resimde Goya'nın *Desastres de la Guerre*'inden ya da David'in *Napoléon* portrelerinden, Stendhal'in *La Chartreuse de Parme* adlı eserine, Dickens'ın *İki Kentin Hikâyesi*, Mickiewicz'in *Pan Tadeusz* ya da Tolstoy'un *Savaş ve Barış*'ına uzanan unutulmaz bir sözlü ve resimli tablolar dizisiyle zenginleştirilmişti.

Devrimci döneme ilişkin her rapor, sırasıyla nedenlere, devrimci olayların kendine ve sonuçlara bakmalıdır. Her kronolojik anlatı devrim öncesi mayalanmaya bir girişle başlamak zorundadır. Ilımlı taleplerin aşırı değişikliklere ve Fransa'daki mücadelenin bir Kıta savaşına nasıl yol açtığını incelemek zorundadır. Krizler, 1770'lerdeki ilk Aydınlanma kıpırtılarıyla ortaya çıkar ve 1814'te başlayan Viyana Kongresi'yle son bulur.

✣

Peşrev (Prelüd)

Fransız Devriminin nedenleri sonu gelmez bir tartışma konusudur. Dekorun (bazen önceki tarihin tamamı haline gelme tehditini taşır), istikrarsızlığın derin nedenlerini veya diplerdeki kaynakların ve hemen o anda meydana gelen olayları veya barutu ateşleyen kıvılcımları birbirinden ayırmak mümkündür. On sekizinci yüzyılın son çeyreğindeki dekor, tüm Avrupa'daki genel ve derin huzursuzluk havasıydı. Huzursuzluğu yaratan değişiklikler Fransa'da odaklanmamıştı, fakat Fransa hem bir katılımcı hem de bir tanıktı. Siyasal felç ve mali gerginliklerle yüz yüze olan Fransa gerginliklerle başa çıkmada komşularından daha az yetenekli olduğunu gösterdi. "Devrim neredeyse tüm Avrupa için kaçınılmaz[dı]. Fransa'da ortaya çıktı, çünkü orada Eski Rejim daha fazla tükenmişti, ondan daha fazla nefret ediliyordu ve başka yerlerdekinden çok daha kolay yok edildi."[5]

Siyasal cephede, büyük deprem Atlantik boyunca meydana geldi. Filozofların her zaman ülkelerin en istikrarlısı ve ılımlısı olarak gördükleri Büyük Britanya, Fransa'nın yardımıyla Britanya yönetiminden çıkmaya karar veren Amerikan sömürgeleriyle bir savaşa girişti. Fakat Amerikan Bağımsızlık Savaşının (1776-1783) Avrupa'da önemli yankıları oldu. Öncelikle Fransa'nın mali krizini felakete sürükledi. Ayrıca Fransızların ve diğerlerinin kötü durumlarını değerlendirmelerini sağladı: Eğer zavallı yaşlı acemi III. George bir tiran olarak sınıflandırılırsa, Avrupa'nın diğer monarkları nasıl sınıflandırılmalıydı? Eğer Amerikalılar üç penilik çay vergisine karşı ayaklanabildilerse, çoğu Avrupalının ağırlığının altında inlediği yoğun vergiler için nasıl bir olası gerekçe

olabilirdi? Eğer ABD, Amerikalıların Britanya parlamentosunda temsilleri olmadığından yaratılmak zorunda kalındıysa, ülkeleri bir parlamentoya bile sahip olmayan tüm diğer Avrupalılar ne düşünmeliydiler? Amerikan anayasal düşüncesi mükemmel şekilde basitti ve evrensel olarak uygundu:

> Bu gerçekleri kutsal ve yadsınamaz kabul ediyoruz: Her insan eşit ve bağımsız doğmuştur, eşit yaratılışlarından, yaşam ve özgürlüğün korunması ve mutluluk aramanın da içinde yer aldığı kalıtsal ve el konulamaz haklar doğmuştur.[6]

Avrupa'nın Amerikan Devrimine katılımı biçimsel olarak heykel ve anıtlarla onaylanır. Avrupa'nın Devriminde Amerikan unsurunun varlığı ise her zaman çok doğru olarak kabul edilmemiştir. Fakat 4 Temmuz 1776'daki Bağımsızlık Bildirisi ile Başkan George Washington'ın 29 Nisan 1789'daki göreve başlama töreni arasındaki yılda, modern yönetim hakkındaki tartışmaları doruğa çıkartan ABD'nin kuruluşu olmuştur.

Thetfordlu bir Norfolk *Quaker*'ı olan Tom Paine, Avrupa ve Amerika arasındaki canlı bağlantıydı. İngiltere'de yasadışına düştükten sonra, "Radikal Tom" kendini Amerikan amacına adadı. *Common Sense* adlı eseri (1776) Amerikan Devriminin en etkili risalesiydi; *İnsan Hakları* (1791) adlı eseri Fransız Devrimine en radikal yanıtlardan biri olacaktı. Fransız Konvansiyonunda oturacak ve giyotinden ucu ucuna kurtulacaktı. Ateşli bir şekilde kaleme alınmış deist bir risale olan *Akıl Çağı* (1793) adlı eseri bir skandala neden oldu. "Ülkem dünyadır" diye yazmıştı "ve dinim iyiyi yapmaktır."

Doğu Avrupa'da üç büyük imparatorluk Polonya'nın İlk Paylaşımını hazmetmekteydiler (Bkz. Bölüm VIII). Savaştan kaçınıldığı için iç rahatlığı vardı, fakat propaganda bulutları şiddetin gerçeklerini saklayamıyordu. Dahası, bizzat Polonya-Litvanya'da paylaşım sadece Rus hegemonyasına karşı olan içerlemeleri alevlendirmişti. Polonya aydınlanmasının büyük çabaları, Çariçeyle kaçınılmaz bir karşılaşmaya doğru ilerliyordu. Rus etki alanı, Fransa'nınkine koşut olarak "tiranlar" ve "özgürlük dostları" arasındaki bir ayrıma doğru gitmekteydi. Devrimci dönemin, en sonunda Fransa ve Rusya arasında muazzam bir çarpışmada doruğa ulaşacak olması bir kaza değildi.

Günlük siyasetin önünde veya arkasında, on sekizinci yüzyıl sonu Avrupasının düzenli yüzeyinde görünmeyen derin güçlerin bir şekilde denetimden çıkmakta olduğunun göstergeleri vardı. Kaygının bir kaynağı teknolojikti: Sınırsız yıkıcı ve yapıcı potansiyelleriyle güçle çalışan makinelerin ortaya çıkışı. İkinci kaynak toplumsaldı: "Kitlelerin" artan bilinci, yüksek toplumdan dışlanan verimli milyonların kaderlerini ellerine alabileceklerinin farkına varmaları. Üçüncü kaynak entelektüeldi: İnsan davranışlarındaki irrasyonellikle edebiyat ve felsefede artan kaygı. Tarihçiler bu gelişmelerin olguyla ilgili olup olmadığı konusunda karar vermekte zorlanırlar: Sanayi Devrimi, toplumsal düşüncede kolektivist görüş ve Romantizmin başlaması uyumlu bir sürecin bağlantılı parçaları mıydılar değil miydiler; bunlar devrimci ayaklanmanın nedenleri miydiler yoksa sadece eşlikçileri ve yardımcıları mıydılar?

Sanayi Devrimi, en iyi bilinen tek unsuru olan güçle çalışan makinelerin keşfinden çok daha kapsamlı olan teknolojik ve örgütsel bir değişiklikler dizisini tanımlamak için kullanılan geniş kapsamlı bir terimdir. Dahası, terim yoğun tarihsel tartışmaların ardından çok daha karmaşık bir değişimler zincirinde sadece bir aşamayı işaret eder hale gelmiştir; bir sonraki yüzyıla kadar tam etkisini göstermeye başlamayacak olan "Modernizasyon" (Bkz. s. 812). Öyle bile olsa, "ön-sanayileşme"nin, tarımı, yer değiştiren işgücünü, buhar gücünü, makineleri, madenleri, metalüryi, fabrikaları, kentleri, ulaşımı, maliye ve demografiyi kapsayan dikkate alınması gereken bir düzine unsuru vardır.

Bilimsel tarım Aydınlanmanın, özellikle de fizyokratların takıntılarından biri olmuştu. Başlangıcından itibaren rasyonalleştirme aşaması, büyük ölçüde hızlandırılmış üretim potansiyeli yaratmakta olan at gücüyle çalışan (henüz güçle çalışanlar olmadığından) makineler noktasına ilerlemişti. Hunger-fordlu İngiliz bir çiftçi, Jethro Tull (1674-1741) 1703 gibi bir tarihte yayımlanmış olan *Horse Hoeing Husbandry*'sinde bir ekim-makinesini duyurmuştu; çelik uçlu pulluk demiri 1803 yılında piyasaya girdi. O yüzyıl boyunca tarımsal deneyim hızla devam etti. Fakat ilerleme çok yavaştı; tarımsal üretimin ortalama seviyesi yeniliklerin hızıyla değil, ortalama çiftçinin katettiği mesafeyle belirlendi [CAP-AG].

Çiftçiler gıda üretimlerini artırdıkça, aynı toprağın ürününden daha fazla insan beslenebilir hale geldi. Bir kez tarlaları işlemeye alışan insanlar, istihdamın diğer biçimleri için de serbest kalıyorlardı. Tarımsal etkinlikteki artış doğum oranında bir artışa yardım etti; bir iş gücü fazlası yaratılmasına neden oldu, en azından köylülerin toprağı terk etmekte özgür olduğu ülkelerde. Fakat teknik bilgisi olmayan köylülerden oluşan bir emek arzı sadece yarım bir yanıt sağlamaktaydı. Sanayinin insan gücü kadar teknik bilgiye de ihtiyacı vardı. En tercih edilen yerler zanaat geleneklerinin en geliştiği yerlerde bulunacaktı.

Buhar gücü antikiteden beri bilinmekteydi. Fakat 1711 yılında Thomas Newcomen tarafından Devon'daki bir madenden sel suyunu pompalamak için hantal bir makinede kullanılana kadar, hiçbir zaman hiçbir pratik uygulaması olmamıştı. Buhar makinesi, büyük ölçüde Glascow'da bir İskoç alet yapımcısı olan James Watt (1736-1819) tarafından, 1763'te kendisinden Newcomen'ın canavarının bir modelini tamir etmesi ve kondansatör geliştirmesi istendiğinde geliştirildi. Bundan sonraysa, buharın itici gücünün uygulanabileceği değişik makine çeşitleri sınırsız bir hal aldı.

Makineler su değirmeni ve matbaa makinesinden beri kullanılmaktaydı. On sekizinci yüzyıl saat ustalarının elinde makineler yüksek bir hassasiyet seviyesine ulaştı. Fakat kol, su veya yüksekten düşen sudan daha güçlü bir güç kaynağı ihtimali, ilk olarak tekstil alanında gerçekleşen bir icat furyasına esin kaynağı oldu. Üç Lancashireli, Blackburnlu James Hargreaves (1720-7178), Prestonlu Richard Arkwright (1732-1792) ve Hall'ith Wood, Boltonlu Samuel Crompton (1753-1827) sırasıyla eğirme çıkrığı (*spinnig Jenny*) (1767), yün eğirme çerçevesi (*spinnig frame*) (1768) ve eğirme katırı (1779) yaptılar. *Jenny* sadece köylerde elle kullanıma uygundu; *frame* ve *mule* fabrikalarda buharın

uygun olduğunu kanıtladılar. İnce zevkin yeni bir seviyesine Fransa'danın [JACQUARD] ipek dokuma tezgâhıyla (1804) ulaşıldı.

Ancak buhar gücü ve makinelerin, buharı artırmak için en etkili yakıt olan kömürün çok geniş ölçüde çıkartılmasına kadar yaygın bir kullanımı olmadı. Buna yeraltı pompaları, Humpry Davy'nin güvenlik lambası (1816) ve patlayıcılarda barut kullanımı içeren birtakım buluşlar yoluyla ulaşıldı. Sertleştirilmiş çelikten yapılması gereken makineler de aynı şekilde, demir ve çelik üretimi yaygınlaşana kadar çok fazla yapılamadı. Buna da İskoçya'da Carron demir ocaklarındaki (1760) gelişmeleri ve çeliği ocakta tavlamak ve dövmek için Henry Cort'un patentlerini (1783-1784) içeren bir dizi ilerlemeyle ulaşıldı.

JACQUARD

TEKSTİL MÜHENDİSİ Joseph-Marie Jacquard Lyon'da, 1804 yılında önceden belirlenmiş sayıda şekil içeren kumaşı dokumak ve mekiği kontrol etmek için delikli kart dizileri kullanarak dokuyabilen bir tezgâh geliştirdi. Tekstil tarihinde, Jacquard'ın dokuma tezgâhı Arkwright, Hargreaves ve Crompton'un önceki buluşlarından daha büyük bir ilerlemeydi. Daha geniş kapsamlı teknoloji tarihinde, otomatik makineler doğrultusunda önemli bir aşama, pianola ve laternadan delikli kart veri depolama sistemine her türlü mekanizmanın atasıydı. Belki de en önemlisi, bir gün bilgisayarların ona bağlı olarak işletileceği dual ilkesi oluşturmuştu. Jacquard tezgâhının çerçevesi diğer çalışan parçaları "donanım"dı, delikli kart dizileriyse "yazılım".[1]

Sanayi işçilerinin bir çatı altında, aynı "fabrika"da toplanması güçle çalışan makinelerin gelmesinden uzun zaman önce de mevcuttu. ("*Factory*" [fabrika, atelye, imalathane] "elle üretim" anlamına gelen "*manufactory*"nin kısaltılmış bir biçimidir.) İpek imalathaneleri, halı imalathaneleri ve porselen imalathaneleri on sekizinci yüzyıl boyunca yeterince yaygındı. Fakat sürekli bakım ve düzenli yakıt ve hammadde sağlanmasını gerektiren ağır sanayi tesisi, fabrika düzenlemesini bir seçenekten bir gerekliliğe dönüştürdü. (Bir kraliyet sarayı büyüklüğünde geniş, sıska yapılar, sularını tükettikleri ve keskin siyah dumanları Trajan'ın sütunu gibi bir bacadan püskürttükleri bazı küçük nehirlerin yanına uygunsuz bir şekilde konulmuş) "Karanlık şeytani fabrikaların" manzarası ilk olarak Lancashire ve Yorkshire'in dokumacılık bölgelerine girdi. Fabrikaların ortaya çıkışı yeni kent merkezlerinin ani gelişimine neden oldu. Bunun ilk örneği Lancashire'in pamuk endüstrisi başkenti Manchester'da bulunmaktadır. 1808 yılındaki ilk Britanya Nüfus Sayımı Manchester'in çeyrek yüzyılda on kat büyüdüğünü, tek bir semtin boyutlarından 75,275 vatandaşın kayıtlı olduğu bir kente dönüştüğünü göstermişti. Nüfusun yeni fabrika kentlerine sürüklendiği gibi, fabrikaların da o zamanki nüfusun birkaç büyük mer-

kezine sürüklendiği doğrudur. Londra ya da Paris gibi kentler büyük bir zanaatkâr ve yoksul kalabalığıyla, işçi arayan işverenler için çekici hedeflerdi.

Kara ulaşımı çok önemliydi; bu da deniz ticareti gibi ucuz ve etkili duruma getirilmeliydi. Büyük miktarlardaki kömür, demir ve pamuk, yün veya kil gibi diğer malların, maden ve limanlardan fabrikalara nakledilmesi gerekiyordu. İmal edilen malların uzak pazarlara teslimi gerekiyordu. Nehir, kara ve demiryolu taşımacılığının herbiri gerekmekteydi. Bir kez daha, en büyük atılım Britanya'dan geldi. 1760'ta Bridgewater Dükünün mühendisi, James Brindley (1716-1772), Lancashire'ın Irwell Nehri'ni Barton Su Kemeri'nde kesen olağanüstü bir su yolu inşa etmekle (1760) önceki kanalların kapsamını geliştirdi. 1804 yılında, Güney Galler'deki Merthyr Tydfil'de Cornwalli mühendis Richard Trevithick (1771-1833) kısa demiryolu boyunca yüksek basınçlı bir buharlı lokomotifle kömür vagonlarını çekmeyi başardı. Bu, atlardan daha pahalıya çıktı. 1815'te J. L. McAdam (1756-1836) yontulmuş bir taş temel ve katran yüzey kullanarak inşa edilen bir yol sistemine (genel olarak yanlış yazılan) kendi adını verdi.

Parasız hiçbir şey olmuyordu. Çok büyük ama kesin olmayan yatırımlar yapmak için, çok büyük riskler almaya gönüllü yatırımcılara çok büyük miktarlarda para gerekmekteydi. Böyle bir para, sadece sanayi öncesi girişimin diğer biçimlerinin, girişim sermayesi için hazır bir stok oluşturduğu ülkelerde mevcut olabilirdi.

Demografik faktörler de kritikti. Sanayi Devriminin nüfusta bir artışa yol açtığı ve artan bir nüfusun Sanayi Devriminin süreçlerini teşvik ettiği bir ortamda nüfus motorunun etkisini anlamak güç değildir. Güçlük motorun ilk olarak nasıl hazırlandığını ve ateşlendiğini görmektedir. Yirmi milyon insanıyla Avrupa'nın *la grande nation*'u, Fransa'da son üç yüzyıl esnasında nüfus düzeyinin yükseltilmesinde aciz kalınan uzun bir demografik güçsüzlük dönemi olmuştur. Büyük Britanya bunun tersine birçok avantajı kullanabilme yeteneğine sahip olmuştur: Zengin çiftçiler, emek gücünün yer değiştirebilmesi, usta zanaatkârlar, hazır demir ve kömür arzı, geniş bir ticaret ağı, kısa iç mesafeler, ticari girişimciler, artan bir nüfus ve siyasi istikrar. Bütün bunlar başka birinin rekabete başlayabilmesinden on yıllar önceydi (Bkz. Ek III, s. 1354).

Kolektivizm (bir bütün olarak toplumun haklarının ve çıkarlarının olabileceği kanısı) bu dönemde çok iyi eklemleştirilememişti. Rönesans ve Protestan Devriminden beri kuvvetle vurgulanan bireyciliğe karşıt gitmekteydi. Fakat önemli bir gelişmeydi. Tüm vatandaşlarının halk tabakası olduğunu vurgulayan modern devlet düşüncesinde ve de fizyokratlar ile iktisatçıların toplumsal-siyasal organizmanın işleyiş biçimleri hakkındaki tartışmalarında örtülü bir şekilde yer almaktaydı. Rousseau'nun genel irade kavramında açık bir şekilde yer almaktaydı ve yararcıların en önemli ilkesiydi. Avrupa'nın büyüyen kentlerindeki ayak takımı ve kalabalıklar tarafından, fabrika kapılarından boşalan sanayi işçileri tarafından desteklenmiş olabilirdi. Her neyse, kolektifin gücü, zaptedilebilir olsun ya da olmasın, sadece felsefecilerin değil

generallerin, insan kalabalıkları-kışkırtıcılarının ve şairlerin hayal gücünü etkileyebildi.

Romantizm artmakta olan gerilimlere iyi geldi. Almanya'daki ilk akından sonra, İngiltere'de sonraki kuşak şair ve siyaset yazarlarıyla doldu: Başta genç Lakeland şairler üçlüsü, Samuel Taylor Coleridge (1772-1834), William Wordsworth (1770-1850), ve Robert Southey (1774-1843) ve şair, gravürcü ve çizer, hayret verici William Blake (1757-1827) olmak üzere. Alman Romantizmi hâlâ üretkendi. Goethe'nin arkadaşı Friedrich von Schiller'in (1759-1805) tarihsel dramaları *Wallenstein* (1799), *Maria Stuart* (1800) ve *Wilhelm Tell*'i (1804) Goethe'nin başka bir tarafa yöneldiği bir zamanda yayımladı. Fakat Wordsworth'un 1798'de Tintern'deki kayalıklara tırmandığı zamanda başı çekenler İngiliz Romantikleriydi. Avrupa çoktan savaş ve devrim dehşetinin içine düşmüştü. İnsanlık kendi kendini yok edecek kadar irrasyonel gözükmekteydi. Dünya her zamankinden daha fazla akıl anlaşılmaz olmuştu. Mantık ve aklın engel olunamaz hâkimiyetinin sonuna gelinmişti.

Ah! Güzel gün! Ne kötülük gördüysem
Yaşlılık ve gençlikten!
Haç yerine, albatros
Asılı boynuma.[7]

✣

Ey gül, hastasın!
Görünmez toprak kurdu
Geceleri uçan
Senin yatağında bulundu
Kızıl neşenin kumpası;
Ve onun gizli karanlık aşkı
Senin hayatını mahveden[8]

Freudiyen dizeler, Freud'tan yaklaşık bir yüz yıl önce buradaydılar [FREUDE].

Meydan okuyan genç asiler, Romantizmin sınırlarının daha da ötesine gitmekteydiler. 1797'de Almanya'da Friedrich von Hardenberg (Roman yazarı, 1772-1801), Dante'nin Beatrice karşısında yaptığı gibi, uzun-kayıp bir aşka olan ihtirasını yücelttiği mistik *Hymen an die Nacht* şiirini yazdı. Shakespeare, Dante ve Calderon'un çevirmeninin erkek kardeşi Friedrich Schlegel (1772-1829), 1799'da güzellik aşkının en üstün ideal olması gerektiğini ileri süren ve rezalet çıkaran romanı *Lucinde*'yi yazdı. Fransa'da, François-René Chateaubriand (1768-1843) *Essai sur les révolutions* (1797) ve *Génie du Christianisme*'ini (1801) çağdaş kabullere rağmen yayımladı. İngiltere'de fazlasıyla saygısız Lord George Byron (1788-1824), 1812'de Avrupa çapında bir kült başlatacak olan *Childe Horald's Pilgrimage*'i yayımladı.

Yeni fikirleri yayan salonlar ve merkezler de önemlidir. Schlegel kardeşlerin Jena grubu Almanya'da etkiliydi. Fakat en yüksek mevki, XVI. Louis'nin

başbakanının kızı ve romantik düşüncelerin en etkili pazarlayıcılarından biri (Mme de Staël, 1766-1817) Germaine Necker'indi. Kendi çapında bir yazar olan Mme de Staël, ilk önce Paris'teki *Rue du Bac*'ta ve sonra sürgünde günün tüm aydınlarını yönetmekteydi. Romanı *Delphine* (1803) feminist eğilimlere sahiptir; *Corinne* (1807) bir tutku bildirisiydi; *De l' Allemagne* (1810) Alman Romantizmini Fransa için ulaşılabilir yapan bir kitapçıktı.

Ancak mantık, felsefeciler onun aleyhine dönene kadar uysallaştırılmamıştı. Vico'nun Aydınlanmayla yolunun ilk ayrılışı Doğu Prusya'nın olası olmayan dekorunda gerçekleşti. Hiç kuşkusuz felsefeciler arasında bir dev olan Immanuel Kant (1724-1804) Mantık ve Romantizm arasındaki uçurumu doldurdu. Bir dindar, bir bekâr ve bilgiçlik taslayan geleneğin bir meyvesi olarak hayat süresinin heyecan verici olaylarından alışılmadık şekilde yalıtılmıştı. Yerlisi olduğu Königsberg'in çevresinden bir kez bile ayrılmamış ve buruşuk, yoğun, profesörce düzyazılar yazarak kendini her şeyin ötesinde ulaşılmaz yapmıştı. (Bir eleştirmen şöyle yazmıştır: "Coleridge Kantçı evresindeyken düzyazısını geliştirmemiştir."[9]) Ancak Kant'ın Üç Eleştirisi, ondan sonra gelen neredeyse tüm felsefecilerin minnettar olduklarını iddia ettikleri bir fikirler bütünü sunmuştur.

FREUDE

FRIEDRICH SCHILLER, 1785 yılında, Leipzig yakınındaki Gohlis köyünde, *An der Freude*, "Neşe Üzerine Lirik Deyiş"i besteledi. Bu, umutsuz bir aşk macerası ve Mannheim'da aşırı yoksulluk içinde geçen bir kışın ardından onu kaplayan ruhani özgürlüğe bir şükran şarkısıydı. Siyasal olduğu kadar kişisel vurguları da vardı: Orijinal adının "Özgürlüğe İlahi" olduğu yönündeki ısrarlı söylenti sürmektedir:

Freude, schöner Götterfunken,	Neşe, Tanrıların parlak kıvılcımı
Tochter aus Elysium,	Elysium'un kızı, cennet varlığı
wir betreten feuertrunken,	ateşle sarhoş olduk
Himmlische, dein Heiligtum	senin kutsal tapınağın
Deine Zauber binden wieder,	Büyün tekrar birleştirmekte
was die Mode streng geteilt;	uzlaşımın böldüğünü
alle Menschen werden Brüder,	tüm insanlar kardeş olacak
Won dein sanfter Flügel weilt.	Yumuşak kanatlarının yayıldığı yerde
Seid umschlungen, Millionen!	Kucaklaşın, milyonlar!
Diesen Kuss der ganzen Welt	Bu öpücük tüm dünya için
Brüder - überm Sternenzelt	Kardeşler, yıldızlı gökkubbenin üstünde
Muss ein lieber Vater wohnen!	Sevgili bir baba yaşamalı

Genç Beethoven yedi yıl sonra lirik deyişi müziğe dökme niyetini açıkça belirtti. Bunun hakkında otuz yıldan fazla bir süre boyunca düşünecekti.

Genç Beethoven 1817. Beethoven görkemli bir "Alman Senfonisi" fikrini tasarladı. Bunun koro tarafından söylenen bir finalle son bulabileceğini düşündü. İlk notaları bir *Adagio Cantique*, "eski makamlardan bir Senfonideki dini bir şarkı'yı zikretmiştir... *Adagio*'da metin bir Yunan miti (veya) *Cantique Ecclesiastique* olacaktı. *Allegro*'daysa bir Baküs bayramı."[2] Ancak 1823'ün Haziran veya Temmuz'unda tam olarak Lirik Deyiş'e döndü ve sonra sürekli bir kaygı içinde kaldı. O yıllar boyunca, ilerleyen sağırlığı nedeniyle sert ve umutsuz bir halde, *Missa Solemnis* ve Op. 109-1'i piyano sonatlarının harika akışı sayesinde sıkıntısının üstesinden geldi.

Ancak R minör (op.125) 9. senfoni (koral), entelektüel buluş ve duygusal cesaretin doruğuna ulaşacaktı. Kısa, fısıldayan bir prologtan sonra, ilk muvman (seslerin tiz veya basa doğru ilerlemesi, e.n.) *allegro ma non troppo*, Re minörün alçalan akortunu birlikte çalan orkestranın olağanüstü çınlamasıyla başlamaktadır. İkinci muvman, *molto vivace*, "şkerzoların en tanrısalı" müzik tamamen durduğunda, sadece ikiye katlanmış bir enerjiyle başlamak için momentlerle noktalanmaktadır. Üçüncü muvman, *adagio*, iç içe geçen çok soylu iki melodinin etrafında inşa edilmiştir.

Finale geçişe, iki ünlü kakofoni ya da "yaygara" patlaması arasında önceki konuların dağınık bir resitaline parantez açmak şeklinde bir yol bulundu. Bu, sırası gelen, bas sesinin çınlayan yalvarışı tarafından yarıda kesilir: "*O Freunde, nicht diese Toene!*" (Ey arkadaşlar, bu tonlar değil! Memnuniyet dolu bir şeyler söyleyelim.) Nefesli çalgılar kısa bir yeni melodi çalmaktadır. Tutkulu Re majör anahtarında, trompetler anahtarında tekrarlanan en basit, fakat tüm senfonik melodilerin en güçlüsü olmuştur. Elli altı notalık bir dizide, ardışık olmayan sadece üç nota vardır. Beethoven'ın Schiller'in şiirlerini yeniden düzenlemesini taşıyacak olan bu tondu.

Çalgıcıları ve dinleyicileri efor ve hayal gücünün dış âlemlerine yönelten bu birbiri ardına göz alıcı karmaşıklıklardır. Tam bir koro ve dört solist orkestraya katılır. Kuartet temayı iki varyasyonla söyler. Tenor, Türk zilleriyle bir askeri marşın nağmelerini söyler, "Mutlu, gökyüzünde giden güneşler kadar mutlu." Orkestral bir interlüd ikili füg de, gürleyen koroya yol açar "Ey, milyonlar, sizi kucaklarım!" Solistler, diğer bir ikili füg sopranoları on iki bitimsiz ölçü için üst perdeden bir La'ya çıkmak için itilmeden önce, Schiller'in açılış dizeleri üzerine koroyla konuşurlar. Parçanın bitiş bölümü, solistlerin bir çeşit "evrensel daire"ye karıştıklarını, bir tumturaklı polifoni girişi ve ana konunun küçültülmüş bir versiyonuna son bir hamleyi izler. Sonunda, "Elysium'un kızı, Neşe, Neşe, Tanrı soyundan" sözcükleri La'dan Re'ye son ifade düşüşünden önce, *maestoso* olarak tekrarlanır.[3]

Londra Filarmoni Cemiyeti'nden bir komisyona rağmen, "Dokuzuncu Senfoni" ilk gösterisini 7 Mayıs 1824'te Viyana'daki Kaerntnertor Tiyatrosu'nda gerçekleştirdi. Besteci yönetti. Duymayarak, denetimi tamamen kaybetti; müzik sona erdiğinde hâlâ yönetiyordu. Alkışları görebilmesi için oyunculardan biri tarafından döndürüldü.

Beethoven her zaman evrensel bir deha olarak görüldü. İkinci Dünya Savaşı sırasında, Beşinci Senfoninin açılış ölçülerini, BBC yayını Nazi işgalindeki Avrupa'yı duyurmak için kullandı. Ölümünden bir buçuk yüzyıl sonra, *An der Freude*'nin icrası Avrupa Topluluğu'nun resmi marşı olarak uyarlandı. İnsanlığın evrensel kardeşliğini kutlayan sözler, ulusçuluk öncesi bir devri, ulusçuluk sonrası bir devre bağladı. Melodinin, iki dünya savaşının kakofonik yaygarasından ortaya çıkan bir kıtanın ateşli umutlarına uyduğu düşünülmüştü.

Kritik der reinen Vernunft (Saf Aklın Eleştirisi, 1781) rasyonalist metafiziğin, matematik gibi mükemmel bir bilim olarak kabul edilebileceğini yadsır. Zamanın ve mekânın dışında oluşan her fenomenin bizzat nüfuz edilemez kaynağı olduğu üzerinde durur. Bu tür her kaynak *Ding-an-sich* ("kendinde şey") olarak adlandırılır. Özür dileyerek şöyle yazar: "İnanca yer açmak için bilgiyi yasaklamak zorundayım." Mantık, inanç ve hayal gücüyle tamamlanacaktır. *Kritik der praktischen Vernunft* (Pratik Aklın Eleştirisi, 1788), Kant'ın "kategorik emperatif" kuramının ayrıntılarını veren bir ahlak felsefesi tezidir. Geleneksel Hıristiyan ahlakını destekler ve ahlaki tutumun en üstün ölçütü olarak görevi vurgular. *Kritik der Urteilskraft* (Değerlendirmenin Eleştirisi, 1790) estetik üzerine bir incelemedir. Yargı araçları olarak *Verstand* (akıl) ve *Vernunft* (mantık) arasındaki ünlü ayrımı yapar. Kant, sanatın ahlaka hizmet etmesi gerektiğini ve çirkin objelerin resmedilmesinden kaçınmak gerektiğini öne sürer. "Güzelliğin insanın hizmetinde olmak dışında bir değeri yoktur."

Kant tarih felsefesiyle derinlemesine ilgilenmiştir. Çağdaşı Gibbon gibi, tarihsel kayıtları dolduran "delilik açlığı", "çocuksu kibir" ve "tahrip açlığı"ndan çok etkilenmişti. Aynı zamanda, kaos içinde anlam bulmaya çabalamıştı. Bunu çatışmanın rasyonaliteyi birkaç asil bireyden tüm insanlığın tutumuna doğru genişletecek bir öğretmen olduğu düşüncesinde bulmuştu. *Evrensel Tarih Kavramı* adlı eserinde (1784) şöyle yazmıştır: "İnsanlar uyum umabilirler, fakat Doğa türler için neyin daha iyi olduğunu bilir. [Doğa] uyuşmazlık istemektedir." Kant'ın siyaseti cumhuriyetçiliği savunmaktaydı. Babadan kalma yönetimi ve soya bağlı ayrıcalıkları suçlayarak, Terörü değil, Fransız Devrimini memnuniyetle karşılamıştır. *Zum ewigen Frieden*'de (Sonsuz Barışa Doğru, 1795) kendini evrensel bir silahsızlanmaya adayacak ve Güç Dengesini gömecek bir *Weltbürgertum* ya da "Dünya Cemaati" yaratılmasını istemiştir. Bu görüşlerin hiçbiri, özellikle Prusya Kralının bir tebası için uygun değildi [GENUG].

Mohrungen'de (Morag) doğan J. G. Herder (1744-1803), kariyerine Paris'e gitmek için Riga'daki işini bırakan tutkulu bir Rousseau okuyucusu olarak başladı. Daha sonra Goethe'nin himayesinde Weimer'a yerleşti. Verimli zihni, kültür, tarih ve sanat hakkında orijinal bir düşünceler bütünü ortaya koydu. Algılamanın tüm kişiliğin bir fonksiyonu olduğu fikrini ileri sürerek, epistemolojik tartışmaya rasyonalist karşıtı bir katkıda bulundu. Eseri *Ideen*

zur Philosophie der Geschichte der Menschheit'da (1784-1791) Vico'nun uygarlıkların doğuşu, gelişmesi ve ölümünün döngüsel kavramını, gelişmenin yalnızca düz bir ilerlemeden çok daha karmaşık bir şey olduğunu düşünerek geliştirdi. Ancak ona göre, en önemli girişimi, Alman ve yabancı folklor ve halk şarkıları koleksiyonu ve çalışmasına hayatını adamasıdır. Burada sadece Romantik edebiyatta değil, tüm ulusal bilinç tarihinde merkezi bir rol oynayacak olan bir konu vardı (Bkz. s. 862-863).

GENUG

IMMANUEL KANT 12 Şubat 1804'te Königsberg'de öldüğünde, son sözü *Genug* (Yeter) olmuştu. Ölüm anında daha doğru bir söz hiçbir zaman söylenmemişti.[1]

Agrippina, Neron'nun Annesi MS	59	"Rahmime vur"
Pierre Abelard, felsefeci	1142	"Bilmiyorum"
Papa VI. Alexander, Borgia	1503	"Bekle bir dakika"
Chevalier de Bayard	1524	"Tanrı ve ülkem"
Martin Luther	1546	"Evet"
Kral VIII. Henry	1547	"Keşişler, Keşişler, Keşişler!"
François Rabelais	1553	"Büyük muhtemeli aramaya gidiyorum"
Walter Raleigh	1618	"(İnfazcıya) Sapla Be Adam!"
Kral I. Charles	1649	"Anımsa"
Thomas Hobbes	1679	"Karanlıkta büyük bir atlayış"
Julie de Lespinasse	1776	"Hâlâ hayatta mıyım?"
Voltaire	1778	"Tanrı adına, bırakın huzur içinde öleyim"
İmparator II. Joseph	1790	"Her girişiminde başarısız olan Joseph burada yatıyor"
W. A. Mozart	1791	"Bunu kendim için yazıyorum"
Napoléon Bonaparte	1821	"Josephine"
Ludwig van Beethoven	1827	"Komedi bitti"
Georg Wilhelm Hegel	1831	"Ve o beni anlamadı"
J. W. von Goethe	1832	"Daha fazla ışık"
Nathan Rothschild	1836	"Ve tüm bunlar param için"
J. M. W. Turner, ressam	1851	"Güneş Tanrı'dır"
Heinrich Heine	1856	"Tanrı beni bağışlayacak. Bu onun mesleği"
Charles Darwin	1882	"Ölmekten zerrece korkmuyorum,"
Karl Marx (Son bir söz istenir)	1883	"Hadi, defol!"
Franz Liszt	1886	"Tristan"

İmparator Franz-Joseph	1916	(şarkı söyleyerek) "Tanrı İmparatoru korusun!"
Georges Clemenceau	1929	"Yüzüm Almanya'ya dönük olarak gömülmek istiyorum"
Heinrich Himmler	1945	"Ben Heinrich Himmler'im"
H. G. Wells	1946	"İyiyim"

Tüm sanatlar değişen iklime karşılık vermekteydi. Müzikte, hem Mozart hem de Haydn düzenli biçimin, zarafetin ve uyumun klasik kurallarına bağlı kaldılar. Fakat giderek klasik geleneklerin üstadı olan Beethoven, devrimci fırtına ve gerilimin müzikal karşılığının içine doğru yavaşça kaydı. Buna zaten Napoléon'a adanan 3 No. lu Senfonisi, "*Eroica*" (1805) zamanında ulaşmıştı. Bir zamanlar Dresden'de opera üstadı olan Carl Maria von Weber (1786-1826) Romantik sanatçıların bir şablonu haline gelecekti. İlk başarılı operası, *Die Waldmachen* (1800) ormanın gizleriyle sohbet eden dilsiz bir kızın dokunaklı hikâyesini sundu. Franz Schubert'in (1797-1828) melodik dehası, *Bitmemiş Senfoni*'si gibi hastalık ve zamansız bir ölümle kısa kesildi, fakat bundan önce altı yüzden fazla şarkı içeren eşsiz bir *oeuvre* oluşturdu. Tanınmış üstatların yanı sıra, J. K. Dussek (1761-1812), Muzio Clementi (1752-1832), M. K. Oginski (1765-1833), J. N. Hummel (1778-1837), John Field (1782-1837) veya Maria Szymanowska (sonuncusu, zamanında kadın bir müzisyen ve besteci; alışık olunan bir şey değildi) neredeyse unutulmuş adlardan oluşan güçlü bir destekçi müzisyenler grubu vardı.

Resimde, neoklasizmin çağrısı kısmen yakalanmıştı. Fransız ressamlarından en etkilisi Jacques-Louis David (1748-1825) klasik konulara yönelmeye hiçbir zaman son vermedi. Fakat Romantik *pathos*, Marsilya'daki veba salgınından esinlenerek yaptığı *Saint Roch* (1780) gibi erken dönem resimlere bile sızdı ve Napoléon destanlarının epik resimlerinde önemli bir unsur sağladı. Ancak en önemli yenilikler başka yerlerde ortaya çıktı. Almanya'da, portre ressamı P. O. Runge (1777-1810) "evrenin sonsuz ritminin sembollerini" aradı. İngiltere'de, George Stubbs'ın hayvanları, mutlak dinginlik ve sınırlamanın klasik otlağından çok *Arslanın Saldırısına Uğrayan At* gibi beğeni toplayan heyecanlı sahnelere geçti. J. M. W. Turner (1775-1851), onu başından sonuna kadar Empresyonizme iletecek yolun ilk adımını attı. İsviçre'yi ilk kez 1802'de ziyaret etti ve *The Reichnbach Falls*'u yaptı. Başından itibaren Doğa'nın, özellikle de denizin fırtınalı gücünü resmetti. Çağdaşı manzara ressamı John Constable (1776-1837), daha nazik bir doğa getirdiyse de, Doğa koşullarını incelemekte daha az yetenekli değildi. William Blake çizer olarak fantezi ve doğaüstü dünyasına girdi. Dante çizimleri, Avrupa'nın bir tarafından öbür tarafına yayılan Romantik beğeniyi işaret etmekteydi. İspanya'da, 1789'dan itibaren kraliyet ressamı olan Francisco Goya (1746-1828) savaşın ve halk ayaklanmasının tüm kâbus ve dehşetini kaydeden *métier*'isini ortaya çıkarttı. Resimlerinden birisi hakkında, "Aklın Uykusu canavarlar doğurur" demişti.[10]

Tarihçiler uzun bir süre, Devrimin köklerini esas olarak önceki devrin entelektüel ve siyasal anlaşmazlıklarında aradılar. Filozoflar *Ancien Régime*'in ideolojik temellerine zarar veriyor gibi gözükürken, XVI. Louis'nin bakanları (Turgot, 1774-1776, Necker, 1776-1781 ve 1788-1789, Calonne, 1783-1787, Başpiskopos Loménie de Brienne, 1787-1788) Fransa'da ulusal iflasa yol açtılar. Tarihçiler, *Estates-Generals*'in çağrılmasını, ardından Bastille saldırısını halkın yakınmalarının saray, kilise ve soyluların aşırılıklarını, "çok az ve çok geç" yapılan reformun açık sonucu olarak gördüler. Burke, "hayvani halk yığınının" bir komplosundan kuşkulandı; Thiers, Devrim anıları arasında yazarken, mutlak hükümetin adaletsizliklerini vurguladı; Michelet "insanların" perişanlığının altını çizdi.

Tartışmaya önemli bir incelik Alexis de Tocqueville (1805-1859) tarafından getirildi. *Ancien Régime et la Révolution*'unda (1856), reform ve devrimin dinamiklerinin apaçık konular olmadığını gösterdi. Yönetimin birçok yönü gerçekte her zaman samimi olarak reforma bağlı olan XVI. Louis'nin yönetimi altında gelişti. Şöyle yazmıştı: "Devrim tarafından yıkılan sosyal düzen, neredeyse her zaman onu önceleyenden daha iyidir; ve deneyim kötü bir yönetim için en tehlikeli anın genellikle reforma giriştiği zaman olduğunu göstermiştir..."[11] XVI. Louis'nin yönetimindeki keyfi gücün en önemsiz hareketlerine dayanmak, "XIV. Louis'nin tüm despotizmine" dayanmaktan daha zor görünmüştür."[12]

Daha yakın zamanlardaki araştırmalar, bu iddiaların birçoğuna kesinlik getirdi. Paris parlamentosunun kralın reformlarını engellemedeki rolünü, parlamento risalecilerinin filozofların düşüncelerini yaymaktaki rolünü ve kendi adına bir güç olarak ideolojinin rolünü açığa çıkarttı. Hatta bir çalışma, Necker'ın ilk bakanlığı sırasında bütçeyi dengelemekte başarılı olduğunu iddia etmektedir. Bu inceleme Amerikan Bağımsızlık Savaşını izleyen ve *Estates-Generals*'in çağrılmasına neden olan mali krizin, sistematik bir çöküşün değil, basit bir yanlış yönetimin sonucu olduğunu ileri sürmüştür.[13]

Tartışmanın bir aşamasında ana vurgu, siyasal ayaklanmanın temelinde yattığına hükmedilen iktisadi ve toplumsal sorunlar üzerine odaklandı. Marx, Fransız Devrimini tüm tarihsel tartışmaların odağı sayan bir tarih sosyoloğuydu. Birçok Marksist ve yarı-Marksist de aynı şeyi yaptı. 1930'larda, C. E. Labrousse, hem on sekizinci yüzyıl sonları Fransasında döngüsel tarımsal durgunluk için hem de 1787-1789'daki şiddetli yiyecek kıtlığı ve fiyat felaketi konusunda nicel kanıtlar yayımladı.[14] 1950'lerde, Lefebvre ve Coban'ın takipçileri arasındaki uzun yorum savaşı sadece sosyolojik meşguliyetlerine ün kazandırmaya yaradı.[15] "Burjuva" çıkarlarının üstünlüğü hakkında bir uzlaşma oluştuğu görüldü. "Devrim onlarındı" diye sonuçlandırdı Cobban "ve onlar için en azından, tam anlamıyla başarılı bir devrimdi."[16] "Fransız Devrimi" diye yazmıştır bir başka katılımcı, "burjuvaziyi tüm dünyanın sahibi yapan uzun bir toplumsal ve iktisadi evrimin doruğuydu."[17] Fakat sonra burjuva kuramına karşı çıkıldı ve araştırmalar zanaatkârlar ve baldırı çıplaklara *(sans culottes)* kaydı. Bu sınıf analizlerinin çoğu Marksist bir nitelik taşımaktaydı, özellikle

de her türlü Marksist bağlantıyı inkâr edenlerde. Bir görüşe göre, Fransız Devrimi üzerindeki *"bagarre des profs"* (hocalar kavgası), modern laik dünyanın İlahi Komedyası haline geldi.[18]

Bir krizde her zaman olduğu gibi, psikolojik unsurlar doruktaydı. Kral ve bakanlarına felaketin belirdiğinin söylenmesi gerekmedi, fakat tarihçilerin tersine bunu inceleyecek iki yüz yılları yoktu. Gerçekte, yerinde bir halk temsili olmaması nedeniyle, halkın tutumunu ölçecek güvenilir araçları yoktu. Benzer şekilde, serflerle işletilen kırsal bölgelerin ya da proleter Paris'in derinliklerinde, açlığın hükmettiği korku ve kör kızgınlık dalgalarını düzenleyici bir araç yoktu. Merkezdeki kararsızlığın ve halkın geniş kesimleri içindeki paniğin bileşimi felaket için kesin bir formüldü. Her şeyin ötesinde, şiddet şiddete yol açıyordu. "En başından beri... şiddet devrimin itici gücü olmuştu."[19]

Devrimin uluslararası boyutlarını başlangıcından itibaren incelemek üzere söylenecek çok şey bulunmaktadır.[20] Yayılan galeyanı patlayıcı devrime dönüştüren mekanizma dikkate alındığında, siyasi ve askeri lojistik denkleme alınmak zorundadır. Avrupa mahzeninde tapalarını uçurmaya hazır birkaç varil bulunmaktaydı ve gerçekten de bu varilleri uçurdular. Fakat daha az varilin olduğu durumlarda, tapalar hızla değiştirilebilirdi. Mahzenin tamamen tehlikede olduğu an, sadece daha büyük fıçılardan birinin patlamanın habercisi olduğu zamandı. Tarihçiler bu nedenle, neredeyse sadece Paris'teki olaylara önem verdiler. Ancak kronoloji ve öncelik açısından, çeşitli başka galeyan merkezlerinin hesaba katılması gerekmektedir. Alçak Ülkelerde, ilk önce Birleşik Eyaletler ve sonra Avusturya Alçak Ülkelerinde meydana gelen gelişmeler, her zaman belirtilmese de son derece önemliydi. Başta Dauphiné olmak üzere çeşitli Fransız eyaletlerindeki ilerlemiş memnuniyetsizlik de önemliydi. Polonya-Litvanya'nın ne pahasına olursa olsun reformu aklına koymuş Büyük Sejm'inin toplanması tüm Doğu Avrupa için çok önemliydi. Bu gerilim noktalarının her biri bir dereceye kadar diğerlerini etkiledi. Birlikte, patlama meydana gelmeden önce devrimci galeyanın kıta çapında boyutları olduğunu gösterdiler.

Birleşik Eyaletler'de, devlet başkanı ve muhaliflerinin çatışmaları 1787 Ekiminde, Prusya ordusu statükoyu korumak için çağrıldığında yeni bir kaynama noktasına ulaştı. Hollandalılar, Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında silahlı tarafsızlığa bağlılıklarından ve Büyük Britanya'yla yapılan deniz savaşının sonuçlarından çok çektiler. 1780'lerin sonunda, eski zamanlardan beri var olan ticari ve cumhuriyetçi grup, devlet başkanı V. Willem (h. 1766-17694) ve onun Britanyalı ve Prusyalı müttefiklerine karşı ayaklanmıştı. Kendilerine Amerikan tarzında "vatanperverler" demeye başladılar ve prenslere karşı halkın savunucuları olduklarını iddia ettiler. Yönetime karşı açıkları savaşta devlet başkanının karısı Wilhelmina'yı kaçırdıkları zaman uluslararası bir protestoya neden oldular. Bu Wilhelmina'nın Prusya'yı harekete geçmeye kışkırtan ve daha sonra Prusya'ya Amsterdam ve diğer yerleri kontrol altına almak için bahane sağlayan kötü kaderiydi. Fakat güce başvurmak olayları dışarıdan izleyenleri etkilememişti. Kuşkusuz bu, kendi adlarına bir güç denemesine giren

Avusturya Alçak Ülkeler'indeki "vatanperverler"in kararlılığını güçlendirdi, monark ve tebası arasındaki ilişkiler yoğun inceleme altına alındığı anda Fransızların ilgisini çekti. Fransız muhalifler, Hollanda'yı Descartes'ın zamanından beri bir özgürlük cenneti olarak görmekteydiler. 1787'den itibaren Hollandalı muhalifler Fransa'ya kurtuluşun tekrar tek gerçek kaynağı olarak bakıyorlardı.

Dauphiné Meclisi Grenoble yakınındaki Château de Vizille'de *Salle du Jeu de Paume*'da 21 Temmuz 1788'de toplandı. Yasadışı olan toplantı, eyalet parlamentosunu yakın zamanda yazılması emredilen kraliyet fermanlarına karşı savunmak amacıyla bölgenin önemli kişileri tarafından tasarlandı. Richelieu'nün birçok eyalet kurumunu geçici olarak yürürlükten kaldırdığı 1628'den beri kendi türündeki ilk toplantıydı ve Grenoble'de 7 Temmuzda gerçekleşen parlamentoyu desteklemeye yönelik isyancı bir gösteri tarafından harekete geçirilmişti. Bir yıl sonra Paris'teki olayların birçoğunu hızlandıracak, ortalığı kızıştıran bir talepler sürecini başlattı. Dauphiné Parlamentosu yirmi yıldan daha fazla bir süredir kraliyet otoritesine meydan okumaktaydı. Yükseltilen vergilerle birçok Kral isteğini yasalaştırmayı reddetmeleri onlara büyük bir yerel popülarite kazandırmıştı. Bu tür inatçı parlamentoları parçalamayı amaçlayan ve karşı çıkan yüksek görevlilerin sürgünlerini sağlayan Mayıs 1788 kararları, tüm bir kuşağın uzak durma rahatlığını ortadan kaldırmakla tehdit etmekteydi.

Dauphiné Meclisinin 1788 Eylülünde Romans'taki ikinci toplantısı, *Estates General*'in izinli olarak yapılan hazırlıklarıyla aynı zamana denk geldiğinden teknik olarak yasaldı. Fakat Dauphiné Meclisi gerçek bir eyalet anayasasına giden yolu görmüştü. *Estates General* için, aralarında Vienne Başpiskoposu Lefranc de Pompignan'ın da bulunduğu vekil seçimi dışında, oturum başkanı ve gelecekteki Kurucu Meclisin başkanı, hâkim J. -J. Mounier'nin (1758-1806) ve yakın zamanda Jakoben manifestosunun yazarı olacak Antoine Barnave'ın (1758-1793) medeni haklar üzerine ateşli konuşmalarına da tanık oldu. *Tiers état*'taki temsilci sayısının iki katına çıkartılmasını, meclisteki grupların ortak tartışmasını ve kişisel oylamayı planladı. Bu önlemlerin her biri *Estates General*'de tekrarlandığında, Kral tarafından toplanan itaatkâr bir bütün, kendi programını yürürlüğe koymayı aklına koymuş bağımsız bir meclise dönüşecekti. Yerel rehber kitabının gururla ilan ettiği gibi, "*1788 est l'année de la Révolution dauphinoise.*"[21]

Dauphiné'deki mini-devrim, kraliyet sarayında gürültü kopardı. *Estates Generals*'in toplantısını başlatan, fakat isyancı eyaleti zorla bastırmak için istediği izni reddedilen, Kralın başbakanı Başpiskopos Loménie de Brienne'in istifasına yol açtı. Böylece, Kralın maliyesini kurtarmak için çağrılan İsviçreli banker Jaques Necker'in geri dönüşüne yol açıldı. 1788 Kasımında *Estate General* hazırlıklarına önerilerde bulunmak için Versailles'a çağrılan soylular (ikinci tabaka) meclisinin görüşmelerine Dauphiné'deki olay egemen oldu. *Tiers Etat*'yla ilgili olarak Dauphinélilerin teklifleri kuşkusuz günün en radikal risalesinde etkisini gösterdi. "*Tiers Etat* Nedir?" diye sordu yazar Abbé Sieyès. "Her şey. Bu güne kadar neydi? Hiçbir şey. Ne istiyor? Bir şey olmak."[22]

Cumhuriyetin bağımsızlığının geri verilmesi için Rus onayı almak üzere bir kraliyet planının parçası olarak, Varşova'da 1788 Ekiminde *Wielki Sejm*'i ya da "Dört Yıllık" Meclis tasarlandı. Polonya-Litvanya'da, her ikisi de baskı yoluyla ortadan kaldırılana kadar Fransa'daki gelişmelerle koşut giden bir reform sürecini başlattı. Son yıllarda çok şey değişmişti. Büyük Friederich ölmüştü ve yeni Prusya Kralı Polonyalı komşularının eğilimindeydi. Rusya, hem İsveçlilere hem de Türklere karşı yapılan savaşlarla son derece meşguldü. Avusturya II. Joseph'in yönetiminde Alçak Ülkelerle ilgilenmekteydi. 1787 yılında Stanislaw-August İmparatoriçe Ekaterina'ya bir teklif için uygun anın geldiğine karar verdi. İmparatoriçe Cumhuriyete modern bir ordu ve bunu desteklemek için mali ve idari yapılar oluşturmak konusunda izin verdiği taktirde, Kral hemen Türklere karşı ortak harekâtlar için Rusya'yla bir ittifak anlaşması imzalayabilirdi. Rusya ve Cumhuriyet bundan sonra amaçlarının peşinden uyum içinde gidebilirdi. Mayıs ayında Kral, Rus İmparatoriçesine Dinyeper üzerindeki Kaniöv kraliyet şatosunda ulaştı. Eski sevgilisiyle bu son buluşmasında, Ekaterina'dan çok az şey öğrendi. Fakat II. Joseph'le de görüşen imparatoriçenin aynı eğilimde olmadığı yavaş yavaş açığa çıktı. Gerçekte, imparatoriçe statükoyu her ne pahasına olursa olsun korumaya karar vermişti. Polonya'nın büyük amaçlarına yardım edilmeyecekti.

Polonya meclisi her şeye rağmen, Kralın planının ülkenin içişleriyle ilgili yönlerini zorla kabul ettirmişti. Meclis Ekim 1788'de kendini bir konfederasyon ve çoğunluk oyuna tabi ilan etmekle işe başladı, bunun yanı sıra Rusya taraftarı üyelerinin *liberum veto*'sunu bertaraf etti. Sonra yüz bin kişilik ulusal bir ordu oluşturmak için oylama yapma aşamasına geldi. Bu Rusya garantisindeki 1717 anayasası zamanından beri engellenen bir aşamaydı. Prusya Kralı II. Friederich-Wilhelm ile bir uzlaşmayı da destekledi. Eylemciler, Britanya tarzı bir monarşiyi hayal eden İngiliz taraftarı Kralın ve hepsi de Amerikan örneğinin güçlü hayranları olan bir grup entelektüelin, reform geçiren Jagiellonian Üniversitesi Rektörü Revd Kollataj (1750-1812), Stanislaw Staszic (1755-1826) ve Sejm başkanı Stanislaw Malachowski (1736-1809) çevresinde toplandılar. Üç yıl süren çılgınca bir yasama faaliyetinden sonra, kısa süreli zaferler, Üç Mayıs Anayasalarını zorla kabul ettirdikleri Mayıs 1791'de gelecekti (Bkz. aşağıda).

Kasım 1788'de, Brabant ve Hainault Meclisleri aynı anda bir adım attılar. Üst senyörleri olan İmparator II. Joseph tarafından kabul ettirilen bir reform seliyle çileden çıkarak eyaletlerin vergilerini vermemek için oy kullandılar. Kendilerini hem dinsel hem de siyasal zeminde uzun zamandır incitilmiş hissediyorlardı. İspanya okulundan Katolikler olarak dini seminerleri, hac ziyaretlerini ve mistik tarikatları yasaklayan, piskoposlukça yürütülen işlerin devlet sansürüyle yer değiştirdiği ve Kiliseyi doğrudan vergiye bağlı kılan imparatorluk kanunlarını kolayca kabul edemediler. Aynı şekilde, 1354 yılından beri geçerli olan ayrıcalıklarından yararlananlar olarak, İmparatorun kendilerine danışma konusundaki eksikliğine katlanamazlardı. Brüksel, Anvers ve Louvain kentleri, meclislerin görüşmeleri üzerindeki geleneksel veto haklarına

kıskançlıkla sarıldılar. Ancak anında direnişe geçerek Fransa'da hazırlanmakta olan paralel krizin bir adım ötesinde Avusturya Alçak Ülkelerinde ortaya çıkacak anayasal bir krizi hızlandırdılar. Belçika "vatanperverleri", Fransız ileri gelenlerinin *Estates General*'in gündemine önerilerde bulunmak için Versailles'a hareket ettikleri gün manşet oldular. İmparator, Fransa *Estates General*'inin toplanmasından tam olarak altı gün önce 29 Nisan 1789'da Belçika Meclisinde yeni bir anayasayı kabul ettirmeye çalışıyordu. İmparatorun haksız talepleri Avusturya Alçak Ülkelerinin Devlet Konseyi tarafından reddedilince zor kullanmaya karar verdi. Avusturya ordusu Brüksel'i işgal etti, Devlet Konseyini dağıttı ve 10 Haziran 1789'da *Joyeuse Entrée*'yi kaldırdı. Bu meydan okuyan bir *Estates General*'in "*Jeu de Paume* Yemini" ile Fransa'da devrimci süreci başlattığı gündü (Bkz. aşağıda).

Brüksel ve Paris aynı dili paylaşıyordu. Haberler ikisinin arasında hızla gidip gelmekteydi. İmparatorun darbesinden sonra uzun süre devam eden "Belçika Devrimi", "Fransız Devrimi"nin temel bir unsuruydu. Paris Brüksel'e önderlik etmedi; fakat Brüksel Paris'e etti.

Nisan 1789'un son haftası Paris sokaklarına ölüm getirdi. Çok soğuk bir kış, iflas eden bir yönetimin, artan fiyatların ve işsizliğin doğurduğu güçlüklere eklendi. Açlık yoksul bölgelere yaklaşmakta ve ekmek fırınlarına sık akınlar olmaktaydı. Révellion adındaki zengin bir üretici, halk içinde işçilerinin günde otuz *sou*'nun yarısına iyi bir şekilde geçindiklerini söylemeye cüret ettiğinde, Faubourg Saint-Antoine'daki evi kuşatıldı. İlk gün, kızgın kalabalık "*Vive le tiers*" ve "*Vive Necker*" çığlıkları arasında birkaç binayı yıktı. İkinci gün, *Régiment du Royal-Cravatte*'ın askerleri getirildiğinde, kurşun yağmuruna tutuldular ve biri silahı ateşledi. Askerler, geride en az üç yüz ölü bırakan yaylım ateşiyle karşılık verdiler. *Estates General*'in üyelerini, Fransa'nın tüm yönlerinden hafta sonu başkente yöneldikleri zaman bekleyen haberler bunlardı.

Devrim

İngiltere'de yüz kırk dokuz yıl önce olduğu gibi, Fransa'daki genel kriz, iflas eden bir kralın uzun zamandır yok sayılan bir parlamentoyu yardımına çağırmasıyla doruğa ulaştı. Bütün tarafların beklentisi, şikâyetlerin telafisi karşılığında kraliyet yönetiminin mali olarak rahatlamasıydı. Bu nedenle, önceki düzenlemeyle kent ve eyaletler tarafından seçilen tüm delegasyonlar *cahiers de doléances* veya "şikâyet defterleriyle" birlikte *Estates General*'e geldiler. Bu *cahier*'ler Kralın bakanları tarafından tasarlanmıştı ve halkın hoşnutsuzluğunun doğası ve boyutlarını değerlendirmek için temel araç olarak tarihçiler tarafından yaygın şekilde kullanılmaktadırlar. Bazı şikayetler devrimci değildi: "Nantes"daki peruk imalatçı ustasının yeni kalfa loncalarından rahatsız olmaması için, doksan iki olan şu andaki sayı gerekenden fazla.[23]

4 Mayıs 1789 Pazar günü Paris'teki açılış sahnesi Carlyle'ın anmaya değer betimlemelerinin birinde resmedilmişti:

İşte... Aziz Louis Kilisesinin kapıları sonuna kadar açılmış: ve Alayların Alayı Notre-Dame'a ilerlemekte! (...) Fransa'nın seçilmişi ve sonra Fransa Sarayı sıralanmış... hepsi de emredilen yerde ve giysilerde. Halkımız "düz siyah manto ve beyaz kravatla"; soylular altın işlemeli, parlak renkli kadife pelerinler içinde, tüylerle dalgalanan göz kamaştırıcı hışırdayan dantellerle; Rahipler beyaz cüppeleri, dini kıyafetleri ya da diğer en iyi *pontificalibus* içinde. Son olarak Kral ve maiyeti geliyor, yine görkemin parlak alevleri içinde... Her yerden birbirine karışmış bin dört yüz adam, en derin görevde.

Evet, bu sessiz yürüyen kitlede yeteri kadar gelecek var. Eski İbraniler gibi sembolik bir yay değil bu adamların taşıdıkları; bir Akit. Onlar da insanlık tarihinin yeni bir çağına başkanlık ediyorlar. Tüm gelecek burada ve bunun üzerine kuluçkaya yatmış belirsiz yazgı, (onların) kalplerinde ve şekillenmemiş düşüncelerinde...[24]

Ancak *Estates General* bir kez toplandığında denetlemek imkânsız hale geldi. Ruhban sınıfı, soylular ve Üçüncü Tabaka mensuplarının ayrı ayrı toplanacağı ve kraliyet yöneticilerinin belirlediği gündemi takip edecekleri sanılıyordu. Fakat Dauphiné'deki gibi kendilerine iki misli temsilcilik verilen Üçüncü Tabaka, kısa zamanda üç meclisin bir olarak oy kullanmasına imkân verilirse, tutanakları kendi isteğine göre oluşturabileceğini anladı. İçinde birçok üçüncü tabaka sempatizanın da yer aldığı ruhban sınıfı ve asiller, uyumlu bir muhalefet sağlayamadılar. Böylece 17 Haziran'da, Üçüncü Tabaka, diğer iki tabakayı da kendilerine katılmaya davet ederek var olan kuralları yıktı ve kendini tek Ulusal Meclis olarak ilan etti. Bu kesin kopuştu. Üç gün sonra, vekiller her zamanki salonlarından çıkartılarak, yandaki *le jeu de paume*'da toplandılar ve Fransa'ya bir anayasa verilene kadar dağılmayacaklarına yemin ettiler. "Efendinize söyleyin" diye gürledi Kont Mirabeau onları dağıtmaya gelen birliklere, "halkın isteği üzere buradayız ve süngülerin tehditi önünde dağılmayacağız" [GAUCHE].

Ardından kargaşa geldi. Sarayda, Kralın yatıştırıcı bakanları, daha saldırgan meslektaşlarıyla kavga ettiler. 11 Temmuzda, *Estates General*'in açılışında candan şekilde bir karşılanan Jacques Necker kovuldu. Paris patladı. Palais Royal'de Orléans dükünün etrafında devrimci bir karargâh oluştu. Palais Royal'in bahçeleri, ünlü bir serbest konuşma ve serbest aşk alanı haline geldi. Seks gösterileri her tür siyasi tiradın yanı başında türemekteydi. "Necker'in sürgün edilmesi vatanseverler için yeni bir Saint-Barthélemy katliamının işaretidir" diye haykırdı. Kraliyet garnizonları yenildi. Ayın on üçünde bir Halk Güvenliği Komitesi kuruldu ve kırk sekiz bin kişi General Lafayette'nin emrindeki Ulusal Muhafız birliğine kaydedildi. İsyancı çeteler kentteki nefret edilen *barrière*leri ya da iç gümrük karakollarını yerle bir ettiler ve silah arayışı içinde Saint-Lazare manastırını yağmaladılar. Ayın on dördünde, Hôtel des Invalides'den otuz bin tüfek çıkartıldıktan sonra, Bastille kraliyet kalesi kuşatıldı. Ardından yöneticinin teslim olduğu kısa bir silahlı çatışma oldu. Kral başkentini kaybetmişti.

O sırada, olayların merkezinde, hâlâ sorunu düzenli bir şekilde çözebilme umudu vardı. Ayın on yedisinde, XVI. Louis Versailles'dan Paris'e gitti ve halkın içinde üç renkli kokardını taktı. İllerde ise, bunun tersine Bastille'in düşüş haberleri, "diğer kırk bin Bastille"e karşı saldırı tutkusunu ateşledi. Kaleler ve manastırlar yakıldı; aç köylülerin gelişigüzel saldırılarına uğrayan soylu aileler göç etmeye başladılar; kentler özerk yönetimlerini ilan ettiler; haydutluk eşkıyalık arttı. Fransa silahlı kamplara bölünüyordu. *La Grande Peur*, Büyük Korku mevsimiydi; tüm ülkede köylü canavarlıkları ve aristokratlar entrikalarının söylentileriyle alevlenen benzersiz bir toplumsal histeri içinde geçti.[25]

Bu zamandan sonra, Devrim kendi ivmesini kazandı, ritimleri denetlenemeyen olayların gelgitleriyle belirlendi. Üç temel evreden geçti.

1789-1794 arasındaki ilk beş yıllık evrede, Fransız Devrimi, önceki toplumsal ve siyasi düzenin tüm kurumları ortadan kalkana kadar, giderek artan bir radikalleşmeyle hızlandı. Ulusal Meclis, *Constituante*, iki yıldan daha fazla bir süre anayasal bir monarşiyi şekillendirmek için çalıştı. 4-5 Ağustos 1789 gecesinde, otuz ayrı kanun serflik kurumunu ve soylulara özgü tüm ayrıcalıkları kaldırdı. İnsan Hakları Bildirgesini (26 Ağustos 1789) illerin (Aralık 1789) ve ruhban sınıfının sivil örgütlenmesinin (Haziran 1790) kaldırılması izledi. Bastille'in düşüşünün yıl dönümünde, 14 Temmuz 1790'da, tüm Fransa Büyük Federasyon Festivaline katıldığında, istikrar ve uzlaşmanın elde edilmiş olabileceği görüldü. Paris'te Kral, meclis liderlerinin ve Ulusal Muhafızların komutanı, General Lafayette'in hazır bulunduğu kudasa katıldı; La Fayette, Autun piskoposu Talleyrand'ın önerdiği törensel bağlılık yeminini etmişti.

Avusturya Alçak Ülkelerinde, devrim hâlâ hızlı bir şekilde ilerlemekteydi. Ağustos 1789'da Liège'in güçlü Başpiskoposluğu, kanlı bir darbeyle "vatanperverler" tarafından ele geçirildi. Ağustosta, Avusturyalıların karşısına çıkmak için General de Mersh tarafından vatansever bir ordu oluşturuldu. Kasımda Gand'daki gösteriler kanlı bir katliamla sona erdi ve sonunda, Aralık'ta Brüksel Avusturya garnizonunu sınırdışı etti. Yılın sonunda bağımsız bir Belçika Devletleri Birliği ilan edildi. Bu Avusturya'nın Şubat 1791'de zorla yeniden gelmesinden önce on üç ay sürdü.

Fransa'da pekiştirilmiş bir anayasanın ortaya konulması, başlangıçtaki ılımlı liderleri dışarıda bırakan seçimlere çağrıydı. Yeni yasama meclisi monarşiye çok daha az olumlu bakmaktaydı. Cumhuriyetin ilan edilmesi ve bir Cumhuriyet Ulusal Konvansiyonunun açılmasıyla aşılıncaya kadarki on iki ay boyunca hâkimiyeti sağlamak için mücadele etti. Sonra 1792 yazında, Fransa'nın savaşta olması sayesinde, eskiden Paris komününün denetimini ele geçirmiş olan köktenciler Devrimin ana akım temsilcilerini devirdiler. *Estates General* ve Ulusal Meclis (1789-1791) Mirabeau'nun anayasacılarının ve Yasama Meclisi (1791-1799) cumhuriyetçi Girondinlerin hâkimiyetindeyken, Ulusal Konvansiyon (1792-1795) emirlerini Robespierre'in aşırıcı Jakobenlerinden almaktaydı.

Jakoben egemenliğindeki iki korku dolu yıl, Prusya ordusunun Paris'e dikkat çekecek bir uzaklıkta olduğu 1792 yılındaki istila korkusu sırasında

başladı (Bkz. aşağıda). Kral, dışarıdan kurtarma beklentisiyle Girondin bakanlarını kovduğunda, halkın huzursuzluğu artmaya başlamıştı. Temmuzda, Brunswick Dükünün manifestosu Kralı özgürlüğüne kavuşturmak ve Kraliyet Sarayına dokunulduğu takdirde Paris'in tüm halkını idam etme niyetini ilan ettiğinde, huzursuzluk taştı. Bu, tam anlamıyla Jakobenlerin "anavatanın tehlikede olduğunu" ilan etmek ve monarşinin kaldırılmasını istemek için ihtiyaçları olan bahaneydi. Beş yüz ateşli Marsilyalı Paris'i desteklemeye geldi. 10 Ağustosta, silahlanmış Marsilyalılarla, Tuileries tam zamanında ele geçirildi ve Kralın İsviçreli Muhafız Birliği katledildi. Eylülde başkenti kontrol altında tutan Komün döneminde, Paris hapishanelerindeki binlerce kişi soğukkanlılıkla katledildi; Kral tahttan indirildi ve Cumhuriyet ilan edildi.

GAUCHE

FRANSA'NIN *Estates General*'inin ilk günlerinden itibaren, Saray Partisinden soylular, Üçüncü Tabaka solda otururken, içgüdüsel olarak Kralın sağında yer almaktaydılar. Otoritenin sağ tarafına oturmak, "Tanrı'nın sağ tarafında" olmak gibi ayrıcalığın kabul gören bir işaretiydi. Sonuç olarak, "Sağ" kurulu siyasal düzenin doğal bir eşanlamlısı haline gelirken, "Sol", muhaliflerini kapsadı. Bu ayrım, Jakobenler ve ortaklarının meclisin soldaki üst bölümlerini işgal ettikleri 1793'teki Ulusal Konvansiyondan sonra daha belirginleşti. Fizik olarak aşağıda *"Plaine"*'in ılımlılarının üstünde yükselen *"Montagne"*'daki devrimci vekiller bloğunu oluşturdular. "Sol" ve "Sağ" arasındaki karşıtlık o zamandan beri siyasal yelpaze için temel bir eğretileme sağlamıştır.[1]

Eğretilemenin sorunları vardır. Eğretileme sadece siyasal yelpaze, aralarında uzlaştırıcı bir "Merkez" tarafından ayrılan "Sol" ve "Sağ"ın düz bir çizgi boyunca sıralanır gözüktüğünde işe yaramaktadır:

Reform————————Statüko————————Geçicilik
Aşırı—Sol —Orta—Sol—MERKEZ—Orta Sağ—Sağ—Aşırı
Sol Sağ

Bu planda en başarılı siyasetçiler, muhtemelen ılımlı sol ya da ılımlı sağın yardımıyla "merkez tabanın" oy birliğine hâkim olanlar olacaktır.

Ancak Marksistler ve diğer diyalektikçiler, siyasal yelpazeyi doğrusal değil de, iki kutuplu olarak görürler. Onların planında, iki zıt kutbun çekiştiği ve birinin ya da diğerinin ister istemez üstünlük kurduğu bir mücadeleyi kapsar. Uzun vadede, şiddetli bir rekabette ya da terazide olduğu gibi Merkez süresiz bir şekilde dengeyi sağlayamaz ve her zaman "Sol"a ya da "Sağ"a yol vermek zorunda kalır. Uzlaşma, hoşgörü, sınırlama ve yasalara herkesin saygı göstermesine dayalı bir siyasal düzen kavramı bir "burjuva yanılsamasıdır."

Sol –Sağ
İlerleme – Gerileme

Doğrusal ya da iki kutuplu planların ortak noktası, "Sol" ve "Sağ"ın basit karşıtlar olduğu şeklindeki kuşkulu varsayımdır.

Bu nedenle siyasal meclisler için uzamsal düzenlemeler önemli düşünceler içerir. Örneğin, Britanya Avam Kamarası hükümet sıralarını Başkanın sağına, onun solundaki Muhalefetin doğrudan karşısına yerleştirir. Bu tam olarak iki partili sistemdeki, bakanları ve gölge bakanları söz alışverişlerinde, yüz yüze mesaj kutusunun karşısına yerleştiren, rekabet siyasetini yansıtır. Bu da, faal olarak üçüncü bir partinin faaliyetlerinin ve birçok Kıta meclisinin bağlı olduğu koalisyon ruhunu engeller. Bu durum kısmi temsil esasına göre seçilen bir meclisin amaçlarına uyarlanamaz. Çapraz sıralardaki büyük bir bağımsız üyeler topluluğu için hazırlık yapmak zorunda olan Lordlar Kamarası, bunun tersine üyelerin, açık bir dikdörtgenin üç tarafı çevresine yerleştirmiştir. SSCB'nin yüksek Sovyetinde, bölünmemiş bir salonun yığılmış sıraları tüm mevcutların zorunlu oybirliğini işaret eder (Bkz. Ek III, s. 1394).

Ancak yirminci yüzyıl deneyimi, siyasal Sağın da siyasal Sol gibi son noktasına kadar radikal olabildiğini gösterdi. Birbirlerine muhalif olmalarının yanı sıra, Sol ve Sağ'ın radikal unsurları demokratik uzlaşmayı yıkma amacını da paylaşırlar. Buna göre, siyasal güçlerin en iyi şekilde dairesel bir hat üzerine sıraya konabilecekleri anlaşılmaya başlar. Bu planda, sadece Sol Sağa muhalif değil, aynı zamanda Totaliter rejim de Demokrasiye muhaliftir.

Bunları göz önüne alarak, bir at nalı ya da yarım dairenin, bir demokratik meclis içinde çoklu fakat rekabet halindeki çıkarların uygun uzamsal düzenlemesini sağladığı ortaya çıkar. Avrupa'da, Varşova'dan Paris'e birçok ulusal meclis için olduğu kadar Strasbourg'daki Avrupa Parlamentosu'nun *"hémicercle"*i için de plan böyledir.[2]

20 Eylülde, Ulusal Konvansiyonun açılışı, Devrimi dışarıdaki baskılardan kurtaran Valmy'deki bombardımanla tam olarak aynı zamana denk gelmişti. 22 Eylül'de, Cumhuriyetin ilan edildiği gün, daha sonra Devrim Takviminin başlama noktası olarak değerlendirilecekti [**VENDÉMIARE**].

Yönetsel güç, zaman içinde birbirini izleyen iki Kamu Selameti Komitesinin elinde yoğunlaştı (ilkine Danton (Nisan-Temmuz, 1793), ikincisine Robespierre (Temmuz 1793-Temmuz 1794) egemen olmuştur). Konvansiyonun bağımsız girişimleri son buldu. Dış savaş gayretle devam ettiriliyordu. Vendée'de ve diğer yerlerdeki "Karşı Devrim"e acımasızca saldırıldı. Herkese oy hakkı, referandum ve seçilmiş bir hükümet sağlayan yeni bir süperdemokratik Anayasa çıktı, fakat uygulanamadı. Paris'teki Kamu Selameti Komiteleri, Fransa'nın her ilçe veya ilinde bir alt komiteler ağı yoluyla tüm ülke üzerindeki denetimlerini korumaktaydı. Yabancıları düzen altına almak için 21 Mart 1793'teki kanunla oluşturulan bu komiteler, sınırsız diktatörce denetimin araçları haline geldiler.

VENDÉMIAIRE

EKİM ve Kasım 1793'te, Fransa Ulusal Konvansiyonu, devrimci ilkelere dayanan bir Cumhuriyet Takvimi oluşturmayı oyladı. Bir dizi yasanın içinde, yılın 22 Eylül sonbahar dönencesinde gece yarısı başlamasına ve Cumhuriyet döneminin I. Yılının 22 Eylül 1792'de Cumhuriyetin ilan gününde başlaması gerektiğine karar verildi. Yıl otuz günlük on iki eşit aya ve her ay on günlük üç "on güne" bölünecekti (artık hafta veya pazar günü olmayacaktı).

AYLAR: *Vendémiaire* (Hasat Ayı); *Brumaire* (Sis Ayı); *Frimaire* (Don Ayı); Nivôse (Kar Ayı); *Pluviôse* (Yağmur Ayı); Ventôse (Rüzgâr Ayı); *Germinal* (Tohum Ayı); *Floréal* (Çiçek Ayı); *Prairial* (Ot Biçme Ayı); *Messidor* (Ekin Biçme Ayı); *Thermidor* (Sıcak Ayı); *Fructidor* (Meyve Ayı).

GÜNLER: 1,11,21, *primidi*; 2,12,22, *duodi*; 3,13,23, *tridi*; *4.14.24. quartidi*; 5,15,25, *quintidi*; 6,16,26, *sextidi*; 7,17,27, *septidi*; 8.18.28, *octidi*; 9,19,29, *nonidi*; 10,20,30, *decadi* (Bkz. Ek III, s. 1348-1349).

Sistem işletilmeye başladığında, 1 Ocak 1794, resmi olarak II. Yıl, 12 *Nivôse*, 2. On yılın *Duodi*'sine çevrildi.

365 1/4 günlük doğal yılla aynı hızada kalmak için, takvim yılları franciades denilen dört yıllık gruplar halinde düzenlendi ve her yıla *sans-culottides* denilen beş tamamlayıcı gün eklendi. Her *franciade*'in dördüncü yılı fazladan bir "artık gün", *Jour de la Révolution*, almaktaydı.

Devrim Takvimi resmi olarak on dört yıl devam etti; fakat altı yıldan sonra hemen hemen bırakıldı. Gregoryen Takvim, 1 Ocak 1806/11 *Nivôse* XIV'te resmen geri getirilmesinden çok önce, Konsüllük döneminde yaygın olarak kullanılmaktaydı.

Ulusun yön duygusunu bozmak için takvim değişikliğinden daha iyi hiçbir şey tasarlanamazdı. Karşı devrimciler eski zamanları sürdürmeye çalıştılar. Devrimciler yeniden ısrar etmeyi denediler. Tarihçilerse ikisiyle de uğraşmak zorunda kaldılar.

Devrim kendi çocuklarını yemeye başladı. Terör, giderek artan sayıda kurban vererek tırmanıyordu. Danton ve yardımcıları Nisan 1794'te terörün amaçları-

nı sorguladıkları için ihbar ve idam edildiler. Baş terorist Robespierre, 28 Temmuz 1794'te terörün amaçlarını sorguladıkları için, 10 Thermidor II'de ihbar ve ölümü karşıladı [GUILLOTIN].

Monarşinin kaderi bu gelişmeleri yansıtır. Ekim 1789'da, Versailles'a doğru protesto amaçlı bir Kadın Yürüyüşünden sonra, XVI. Louis ailesiyle birlikte, Paris'teki Tuileries sarayına götürüldü. Şimdiden yakışıksız bir güldürünün alay konusu olmuştu:

> Louis si tu veux voir
> Bâtard, cocu, putain,
> Regarde ton miroir
> Le Reine et le Dauphin
>
> (Louis eğer görmek istiyorsan / bir piç, boynuzlu, orospu / Aynana bak / Kraliçeye ve veliahta.)[26]

Kral, Haziran 1791'de, Jeu de Paume Yemini'nin gerçekleştiği günden itibaren verilen tüm ödünleri reddettikten sonra, kılık değiştirerek doğu sınırına kaçtı, ancak Champagne'daki Varennes'de yakalanacaktı. Gözden düşmüş bir şekilde Paris'e döndüğünde, artık halkın "miras yoluyla temsilcisi" olduğundan, Ulusal Meclisce hazırlanan şekliyle ilk Anayasayı imzaladı. Ağustos 1792'de, Tuileries'ye hücum edildiğinde, tutuklandı ve "görevinden alındı." Eylülde tahttan indirildi. 21 Ocak 1793'te, hain olarak yargılandı ve idam edildi. 16 Ekim'de, Marie-Antoinette de aynı kadere uğradı. On yaşındaki *Dauphin* (veliaht) XVII. Louis, aşağı tabakadan bir aileye evlatlık verildi ve sonra da ihmal ve tüberkülozdan öldü.

Polonya-Litvanya'da, olaylar anayasal reformdan devrimci terörizme aynı gelişmeyi izledi. 3 Mayıs 1791 Anayasasında, on bir maddelik kısa bir dokümanda, Eski sistemin *liberum veto*'yu da kapsayan tüm açık suistimalleri kaldırıldı. *Rzeczpospolita oboyga narodèv*, "iki ulusun cumhuriyeti" modern bir anayasal devlet olarak oluşturuldu. Krallığın irsi olduğu ilan edildi (Kralın yaşlı bir bekâr olmasına rağmen). Eskiden yalnızca soylulara ait olan oy hakkı burjuvaziye de tanındı. Köylüler dışında bırakıldıkları kamu hukuku içine alındılar. Barışçıl reformun ilk somut başarısı, Fransa'daki benzerinden dört ay önce şekillendirilen, çıkartılan ve yayımlanan Avrupa'da kendi türünde ilk anayasa oldu. Bu, liberal reformcuların daha fazla ve kapsamlısını umdukları bir tür ilerlemeydi. Londra'da Edmund Burke'nin hevesi sınır tanımıyordu. Burke şöyle yazmıştı, "Üç Mayıs Polonya Anayasası muhtemelen insanlığa şimdiye kadar bağışlanan en saf kazançtır:"

> Araçlar hayalgücü için dikkat çekici, mantık için tatmin edici, ahlaki fikirler için yaıştırıcıydı... Her şey kendi yerinde ve düzeninde bırakıldı... fakat her şey daha iyileştirildi. Akıl ve talihin bu duyulmamış birleşmesine eklenecek, bu mutlu şaş-

kınlık, tek damla kan akmadı, hile yok, hakaret yok. Mutlu insanlar bir de başladıkları gibi sürdürebilseler.[27]

GUILLOTIN

DR. JOSEPHE-IGNACE GUILLOTIN (1738-1814) giyotini icat etmedi. Yaptığı, meslektaşı Antonie Louis'nin icat ettiği insancıl infaz makinesini Fransa Ulusal Meclisinin benimsemesi için çalışmaktı. Öneri Nisan 1792'de, Jakoben Terörü için iyi bir zamanda benimsendi, böylelikle Guillotin bir eponim, "bir şeyin adıyla adlandırıldığı (adlandırıldığına inanılan) kişi" statüsüne yükseldi.[1] Devrimci yıllar böyle birçok eponim üretti. Bunların arasında, Napolcon'un Din İşleri Bakanı Jean Bigot ve *"Je suis français, je suis Chauvin"*i (Fransızım, şovenim) söyleyen aşırı vatansever asker Nicolas CHAUVIN'de bulunmaktaydı.

Birçok eponim, uluslararası sözcük hazinesine geçti. Çok sayıda egzotik bitki kaşiflerinin adlarıyla anıldığından, botanik bu konuda verimli bir kaynaktır. Adını botanikçi Michel Begon'dan (ö. 1710) alan BEGONIA, tıpkı CAMELLIA, DAHLIA, FUCHSIA ve MAGNOLIA gibi, ilk örneklerden biridir. Mor kaya bitkisi AUBERIETIA Fransız ressam Claude Aubert'in (1665-1742) adıyla anılır.

Fizik, öncülerinin anısını onların adlarını evrensel ölçü birimlerine koyarak devam ettirdi. Elektrik akımının metrik birimi olan AMPERE André Ampère'i anımsatır. ANGSTROM'dan OHM, VOLT ve WATT'a diğerleri aynı kategoriye girer.

Giysiler de eponimler için yaygın bir kaynaktır. CARDIGAN ve RAGLAN Kırım'daki Britanya generallerinden gelir. Moda olan LEOTARD, akrobat Jules Léotard'dan (1842-1870) gelir. Tüm PANTALON (PANTALOONS) ve KÜLOT (PANTS ve PANTIES) giyenler *Commedia dell'Arte*'de önemli rol oynayan, pantalonun babası, Saint Pantaleone'yi anımsamalıdır.

Yiyecek de birçok örnek üretmiştir. BECHAMEL sosu, XIV. Louis'nin bir uşağından türemiştir. SANDWICH, John Montagu'den sonra 4. Sandwich Kontu (1718-1792) bir on sekizinci yüzyıl buluşudur. On dokuzuncu yüzyıl sırasıyla bir marki, bir pastacı ve bir baş balerinayı anımsatan. CHATEAUBRIAND bifteklere, MADELEINE keklere ve PAVLOVA'ya ad verdiler. Yemekten sonra sigara içmek bir zamanlar Portekiz'deki Fransız büyükelçisi olan Jean Nicot'nun (1530-1600) anımsanmasını sağlar.

Teknik buluşlar genellikle mucitlerinin adlarını aldı: SPINET ve MANSARD, DIESEL, SHRAPNEL, BE BIRO.

Ancak birçok eponimin yanlış olduğu kanıtlanmaya çalışıldı. Araştırmacıların tümü, BAROQUE'nin yaratıcısının ressam Federigo Barocci (ö. 1612) ya da Victorya dönemi Londrasında aceleci bir İrlandalı olan Patrick Houlihan'nın ilk HOOLIGAN olduğunu kabul etmez. Fakat tek bir şeyin yanlış olduğu kanıtlanamaz: Avrupa'nın bu günü, Avrupa'nın geçmişinin sözcel gölgeleriyle doludur.

Burke'nin "Polonya Devrimi"ni memnuniyetle karşılaması Fransa'daki olayları suçlaması kadar iyi bilinmelidir. Hollanda'da *Leyden Gazetesi* şöyle yazmıştır: "Eğer bu yüzyılda mucizeler varsa, bunlardan biri de Polonya'da gerçekleşti."

"Mutlu şaşkınlık" bir yıldan biraz daha fazla sürdü. Rusya, kapısının eşiğinde anayasal şöyle dursun, bağımsız bir Polonya'ya bile hoşgörü göstermeye hazırlıklı değildi. Polonya-Litavanya devrimci reformun ilk devresini yaşadığı gibi, devrimci savaşın ilk devresini de yaşadı. Fransa'da olduğu gibi, Polonyalı reformcular da ılımlılıktan umutsuzluğa çekildiler. 1791 Anayasasının Rus müdahalesiyle durdurulması ve İkinci Paylaşımın ardından (Bkz. aşağıda) 1794 ulusal ayaklanması daha radikal önerilerle ortaya çıktı. Bu sadece kendini şiddet ve terör arasında parçalanmış görmek içindi. Fransa'da, devrimci süreç kendi iç tepkilerince denetim altına alındı; Polonya'daysa dış güçler tarafından yok edildi.

Thermidor II'yle başlayan İkinci dönemde, 1794-1804, Fransız Devrimi, soluk almak ve yakıt depolamak için, gözle görülür şekilde kendi alanları içinde kaldı. Yürütmenin istikrarsızlığı devam ettiği halde kan kaybı durdu. Yasama tutkusu için de aynısı oldu. (Ulusal Konvansiyon sadece üç yıl içinde on bir bin iki yüz elli yasa çıkartmıştı.) Devrimciler, savaş yeteneklerini keşfettiler ve düşmanlarıyla savaşmaya daldılar. Siyasetçiler tarafından sadece düzeni korumak ve aşırılıkları durdurmak konularında birleşen bir dizi siyasal çare denendi. Robespierre'nin düşüşünden sonra, Thermidorcular on altı ay egemen oldular. 1795 Kasımında, daha başka bir anayasa ve daha başka, iki meclisli bir yasama sistemi sayesinde, beş kişilik yönetsel "Direktuvar" oluştu. 1797 Eylülünde, (18 Fructidor V) yöneticiler meclisi susturdu. Direktuvarın en başarılı generali tarafından düzenlenen 18 Brumaire VIII *coup d'état*'sı sayesinde, üç kişilik "Konsüllük" kuruldu ve ulus çapında bir halk oylamasıyla onaylandı. Mayıs 1802'de, en başarılı general kendini hayat boyu birinci Konsül statüsüne yükseltti; Mayıs 1804'de de İmparator statüsüne.

Üçüncü Dönemi (İmparatorluk), 1804-1815, Devrim kendini o generalin, İmparatorluğun kurucusu, Napoléon Bonaparte'ın kültüne kenetlemekle istikrar kazandı. Fransa'da hâlâ sürmekte olan kuşku ve bölünmeler onun dünyayı işgal etme misyonunun devasa harekâtları altında kaldı. Bonapartizm, devrimci savaş ve işgali kendi içlerindeki amaçlara ve askeri ihtiyaçları bir mutlak önceliğe dönüştürdü. Bir sahte monarşi sahte demokratik kurumlara başkanlık ediyor ve etkili merkezi bir yönetim, yasamayla ilgili artıkların ve cüretkâr yeniliklerin garip bir karışımında sürüyordu. Başarı ya da başarısızlık savaş alanındaki tanrıların eline verilmişti. "Başarı" diyordu Napoléon, "dünyadaki en büyük hatiptir."

Yasama otoritesine göre yapılan dönemlere ayırma, az farklı bir sonuç verir. Bu vakada anayasal monarşi dönemi 1789 Haziranından 1792 Eylülüne "Birinci Cumhuriyet" 1792'den Kasım 1799'a; Napoléon'un diktatörlüğü 18 Brumaire'den 1815'e kadar sürdü (Bkz. Ek III, s. 1346-1347).

Devrimci görüş tüm hatlarıyla; 1790'ların başlarında Ulusal Meclisteki tartışmalar ve siyasi kulüplerin biçimlenişi boyunca ortaya çıktı.

Kont Honoré de Mirabeau'nun önderliğindeki ilk anayasacılar ve General Lafayette gibi diğer liberal soylular (1749-1791) mutlak monarşinin ve soylularla ruhban sınıfının ayrıcalıklarının kaldırılmasından sorumluydular. Nisan 1791'de Mirabeau'nun (doğal) öldüğü sırada, şiddetle baskı altında tutulan bir azınlık haline geldiler. *Feuillants* kulübünde toplanmaktaydılar, Kralın Varennes'e kaçışından sonra, popüler olmayan bir monarşinin ölümünü geciktirme görevinde tek başlarına bırakıldılar. Mirabeau bir an için, XVI. Louis, "Fransız Özgürlüğünün kurucusu"na bir anıt ithaf etmek fikrine sahip oldu.

Girondinler adlarını, etkili bir konuşmacı olan avukat Pierre Vergniaud (1753-1793) başkanlığında, Yasama Meclisinde bir araya gelen, Gironde'un başkenti Bordeaux'dan gelen bir vekil grubundan aldılar. Kralın yönetimiyle işbirliğine istekli, fakat demokratik ve cumhuriyetçi düşüncelerini belli eden ilk yılların merkeziyetçileriydiler. Faaliyetleri Mme Roland'ın salonu etrafında dönmekteydi ve etkileri Kralın son hükümetini yönettikleri ve Cumhuriyet'e geçişin öncüsü oldukları 1792'de en yüksek düzeyine ulaşmıştı.

Jakobenler, *la Société des Amis de la Liberté et l'egalite*'nin*, aksine sınırsız demokrasinin, devrimci diktatörlük ve şiddetin savunucularıydılar. Adlarını, Rue Saint-Honoré'deki eski bir Dominiken manastırındaki Kulüplerinin yerinden almışlardı. (Paris Dominikenleri, Rue Saint-Jacques'taki önceki yerleşim yerlerinden dolayı "Jakobenler" olarak bilinirler.) Yirmi milyonun boğazını kavrama sanatını mükemmelleştiren yaklaşık üç bin kişiden oluşan küçücük, taş kalpli bir hizip oluşturdular. Üyeleri, Prens de Broglie ve iki Dükten (Dük d'Aiguillon ve genç Dük de Chartres (geleceğin Kralı, Louis-Philippe)) kaba saba Breton köylüsü, "*Père Gérard*"a çeşitlilik göstermekteydi. Gérard bir kezinde onlara şöyle demişti, "Bu kadar çok hukukçu olmasaydı, kendimi sizlerin arasında Cennette düşünecektim." Carlyle'ın kendisine "Doğanın ateş bağrından bir Adam" dediği Georges Danton (1759-1794), onun yanında ölen delifişek bir gazeteci, Camille Desmoulins (1760-1794), *L'Ami du Peuple*'ün editörü, "hasta hekim" Jean Marat (1743-1793); arada sırada Paris Belediye Başkanı olan Jérôme Pétion de Villenneuve (1756-1794), "Terörün Başmeleği" olarak ve Robespierre'e karşı kölece tavırlarından ötürü "Saint-Jean" olarak bilinen Antoine Saint-Just (1767-1794) ve Robespierre'in kendi bulunuyordu.

Haşin, püriten, "Arraslı" yozlaştırılması olanaksız avukat Maximillien Robespierre'in (1758-1794) Devrimden önce bir adamı idama mahkûm etmek yerine hâkimlik kariyerini reddettiği söylenmekteydi. Gücü ve etkisi, ikinci Kamu Selameti Komitesi sırasında efsanevi boyutlar kazandı. Paris avamının kahramanı, muhalifleri için şeytanın vücud bulmuş şekliydi.

Jakobenler ilk olarak 1791'de, Kralın huzuru sağlamak umuduyla en vahşi muhaliflerini destekleme düşüncesiyle riskli *politique du pire* yoluyla ortaya

* Metinde bu şekilde yer almasına karşılık, bu kulübün doğru adı, *la Société des Amis de la Liberté et de l'Egalité*'dir (e.n.).

çıktılar. Pétion'un Kralın onayıyla Paris Belediye Başkanı olmasından sonra, başkentin belediye yönetimi, Komünde sarsılmaz bir nüfuza sahip oldu. Daha sonra, sistematik olarak düşmanlarını saf dışı bırakarak ve Konvansiyonu yumuşatarak, sadece Robespierre hayatta kalana kadar kendi saflarının büyük bir kısmını yok ettiler. Danton'un parolası *"De l'audace, encore de l'audace, toujours de l'audace"*tı. Saint-Just, monarşiye saldırırken, şunu ilan ediyordu "Kimse masum bir şekilde hüküm süremez." Düşmanlarının mallarının yeniden dağıtılmasını önerirken şöyle diyordu: 'Mutluluk Avrupa'da yeni bir düşüncedir." Robespierre bir kezinde Konvansiyona sordu, *"Citoyens, voulez-vous une Révolution sans révolution?"* (Vatandaşlar, devrimsiz bir Devrim mi istiyorsunuz?) Üyelerinin çoğu Jakoben olan Cordelierlerin ilgili kulübü, *la Société des Droits de l'Homme et du Citoyen*, Paris'in Cordelier bölgesinde önceki bir Fransiskan manastırında buluşuyorlardı. Sonraki önderleri, J. R. Hébert (1757-1794) gibi gerçek *enragés* (kudurgan), militan ateizmleriyle ve mantık kültüyle bilinirler. Hébert, Robespierre'nin "aşırılık" için verdiği emirlere dayanılarak idam edildi [GAUCHE].

Jakobenlerin çoğu profesyonel hukukçu ve gazeteci idiyse de, faal destekçilerinin çoğunluğu Paris banliyölerinin adsız proletaryası arasından çıktı. Bu *sans-culottes* (baldırı çıplaklar), o anda iktidarda olan hiçbir grup veya bireyden daha fazla köktenci unsur içermemekteydiler. Avrupa'nın ilk komünistleri, sosyalistleri, feministleri onların arasında yer almaktaydılar. *Société Patriotique de la Section du Luxembourg* ya da *Société Fraternelle des Deux Sexes du Panthéon-Français* gibi, Paris'in her bölümündeki toplantı, evlerinde örgütlenen karanlık oluşumlar, değeri her zaman tam olarak takdir edilmeyen bir etkiye sahiptiler. Gerçekte, devrimci itici güç açısından, genellikle saygı gösterilen burjuvalardan çok daha etkili olmuşlardır. Jakoben döneminin devrimci komiserlerinden birçoğu onların içinden çıktı. On dokuzuncu yüzyıl "devrimlerinin" her birinde kalıcı otoriteye karşı çıkan kalıcı bir gelenek oluşturdular.[28]

Devrime muhalefet her bölgeden ve çeşitli şekillerde geldi. Bunlar siyasal, toplumsal, ideolojik ve bölgesel olarak sınıflandırılabilir. Muhalefet ilk olarak, önceki statükoyu yeniden oluşturmayı amaçlayan Provence Kontunun (daha sonra XVIII. Louis) başını çektiği "aşırılar"ın toplandığı kraliyet sarayında odaklandı. Mallarına el konulan soyluların çoğunluğu, alt veya üst tabakadan güç durumda bir *émigrés* topluluğu onlara katıldı. Sadece cumhuriyetçilere ve Jakobenlere değil, anayasacılara da karşı çıkmaktaydılar: Örneğin sarayın General Lafayette'e yönelik küçümsemesi sınır tanımıyordu. Papa 1790'dan sonra sivil kuruluşlara bağlılık andı içilmesini yasakladığında, ruhban sınıfı boyun eğmeye ya da karşı koymaya zorlandı. 1792'den sonra, Devrim sadece ruhban karşıtı değil, ateist de bir dönüş yaptığında, tüm Roma Katolikleri ve böylece nüfusun büyük çoğunluğu muhalif oldular. Karşı-devrimci hislerin bu büyük kaynağı, Bonaparte'ın Papalıkla 1801'de yaptığı Antlaşma'ya *(Concordat)* kadar etkin oldu. 1789'da özgürlükleri verilen köylü kitleleri, uzun za-

man devrimden esas yararlananlar arasında düşünüldüler. Ancak bir anlayışsızlık uçurumunun köylü ethosunu Paris'teki devrimci liderlerden ayırdığı artık genel olarak kabul edilmektedir. Köylüler kısa zamanda birçoğunun öncüllerinden daha kötü olduğunu düşündükleri cumhuriyetçi bir yönetimin baskılarına karşı çıktılar.

Devrimci düşüncelere entelektüel muhalefet Restorasyon sonrasına kadar tam olarak oluşmadı. Fakat hiçbir şey, devrimcileri Şeytanın hizmetkârları kabul eden Savualı yargıç Josäph de Maistre (1753-1821) *Considérations sur la France*'ından (1796) daha hasmane olamazdı. Yolunu devrimci düşüncede bulan aydınlanmış evrensellik karmaşasına da karşıydı. Fransızlarla, İtalyanlarla, Almanlarla ve Ruslarla sıklıkla karşılaştığını yazmıştı: "Fakat, İnsan olarak hayatımda bir kişiye rastlamadım." "Le Comte de Rivarol" olarak bilinen ve Fransızcayı öven ünlü bir söylev yazan çağdaşı Antoine Rivarol, karşı devrimci risaleciliğe döndüğünde kaçmaya zorlandı. "Kimse düşüncelere kurşun sıkamaz" diye yazmıştı.

Birkaç Fransız ili gönülden sadık kraliyetçi kaldı ve tekrar tekrar açık isyana girişti. Kraliyetçi ayaklanmalar Paris'te bile, özellikle 13 Vendémiaire IV'te (1795) bastırılabildi. Le Gard gibi daha uzak illerde direniş 1815'e kadar kesintisiz sürdü.[29] Ancak en kararlı direniş kuşkusuz batıda odaklandı. Bu bölgedeki toplumsal şiddet *Ancien Régime*'in çöküşüne olumlu ilk tepkiden sonraki birkaç yıllık süre içinde artmaktaydı. 1792'de birçok kilise yönetim bölgesi, sivil kuruluşlara bağlılık yemini etmeyi reddeden rahipleri destekledi. Kırlık alanlarda gezinen, kiliseleri yağmalayan, "*refactories*"lere saldıran kent devrimci cumhuriyetçi çeteleri tarafından ödüllendirildiler. Aynı köyler 1793'te, tüm erkekleri zorunlu olarak askerlik yapmaya mecbur tutan sistem tarafından kuşatıldı. Özellikle cumhuriyetçi yöneticiler ve meslek sahiplerinin oğullarına sıkça sağlanan ayrıcalıklara gücendiler: Katolik köylülere, hiçbir zaman çok fazla istemedikleri ateist bir Cumhuriyet için ölmeleri emrediliyor gibi gelmekteydi. Mayıs 1792'de Danton, Brötanya'da Marki de la Rouairie tarafından planlandığı düşünülen bir komplodan haberdar edildi. Komplo başlangıcında bastırıldı; fakat birbiriyle bağlantılı kitle ayaklanması örneğinin habercisiydi, on yıldan daha fazla bir süre için batıya hâkim olacak olan Chouans savaşları ve Vendée ayaklanması.

Vendée ayaklanması yaklaşık üç yıl süren iç savaşı doğurdu. Mart 1793'te St. Florent-sur-Loire'de patlak verdi, fakat kısa zamanda *bocage* köylerinin her yanına yayıldı. Zorunlu askerliği reddeden, Monlévrier'den bir avlak bekçisi olan J. N. Stofflet ve Pin-en-Mauges'dan bir işportacı olan J. Cathelineau gibi köylüler tarafından başlatıldı; fakat kısa zamanda yerel eşrafın komutasında geçti -Marki de Bonchamps, Marki de Lescure, "Monsieur Henri"de La Rochejacquelin, General Gigot d'Elbée, Prens de Talmont. "Azizlerin Kraliyet ve Katolik Ordusu" tırpanlar, yabalar ve av tüfekleriyle silahlanmıştı. Zambaklarla süslü standart bir payet ve "*Vive Louis XVII.*" sloganı altında yürüyüşe geçtiler. Savaşçıları boyunları etrafında alevler içinde Kutsal Kalp ve Haç rozetiyle bir hamail giymekteydiler. Yirmi bir çarpışma yaptılar, kanlı Cholet meydanında

zafer kazandılar, Angers'yi ele geçirdiler, Nantes'a kadar akın yaptılar, ve Maine ve Anjou eyaletlerine girdiler. Umutsuz cesaretleri "Monsieur Henri"nin emirlerinden anlaşılmaktaydı:

> Si j'avance, suivez-moi! Se je recule, tuez-moi! Si je meurs, vengez-moi"
> (Eğer ilerlersem, beni izleyin! Geri çekilirsem, beni öldürün! Eğer ölürsem, öcümü alın!)

Vendéeliler Ekim 1793'te, en hırslı ve (kanıtlandığı üzere) kendilerini en boş yere tehlikeye attıkları kumarlarına giriştiler. Her yaştan birkaç yüz bin sivil tarafından izlenen yaklaşık otuz bin silahlı asker Loire'ı geçtiler ve Normandiya kıyılarına doğru yol aldılar. Hedefleri, onları karşılamak için bekleyecek bir Britanya donanması ve bir *emigrés* ordusu olduğuna inandırıldıkları küçük Granville limanıydı. Fakat zalimce aldatılmışlardı: Granville mühürlenmişti. Rochejacquelin'in saldırıları defedildi; Britanya gemilerinden iz yoktu. Böylece geri çekilme başladı. Kış yollarında yüz yirmi mil boyunca saflar geri çekilirken, kaderin ve zulmün her biçimine yem oldular. Kentlere girmeleri reddedildiğinden, yolun her santiminde savaşmak zorunda kaldılar. On beş bini Le Mans'ın sokaklarında öldüler. Soğuk ve açlıktan yok oldular. Başıbozuk cumhuriyetçi güçler tarafından acımasızca soyuldular, yağmalandılar ve yakalandılar. Loire'a ulaşanlar köprüleri tutulmuş ve gemileri yakılmış buldular. Savaşçılar dağıtıldılar ve öldürüldüler. Savunmasız siviller, artık faillerin cezalandırılmak tehlikesi olmaksızın katledilebilirlerdi. Son, Noelden iki gün önce, Nantes yakınındaki Savenay'de geldi. Danton'un adamlarından biri olan General Westermann Konvansiyona rapor verdi:

> Vendée artık yok... Savenay'nin orman ve bataklıklarında onu yaktım... Emirlerinize uygun olarak, çocuklarını atlarımızın ayakları altında çiğnedim; kadınlarını katlettim, böylece artık haydutlara çocuk veremeyecekler. Bana sitem edecek tek bir tutukluya sahip değilim. Onların hepsini yok ettim. Yollar cesetlerle doldu. Savenay'de, haydutlar sürekli kuşatıldı, ve biz onlara durmaksızın ateş ettik... Merhamet devrimci bir düşünce değildir.[30]

Vendeélilerin geri çekilmesi *"la Virée de Galerne"* olarak bilinir. Büyük ölçekli insan kaybı, Napoléon'un Moskova'dan geri çekilmesine benzemekteydi.

Bundan sonra Vendée'nin merkezi General Kléber ve Ren'den nakledilen bir Cumhuriyetçi ordu tarafından yağmalandı. Cumhuriyetin "cehennemi safları" 1794 yılı boyunca asi köylerden nefret dolu bir şekilde intikam aldılar. On binler vuruldular, giyotinde idam edildiler, ahır veya kiliselerinde yakıldılar. Rochefort limanında, bağlılık yeminini etmeyen birkaç bin rahip, mahkûm gemilerinin güvertelerinde ağır ağır ölüme terk edildiler. Angers'de, binlerce mahkûmun elleri kesildi. Nantes'da binlercesi daha sistematik olarak boğuldular. Daha sonra, direnişi kontrol altında tutmak için, sorun yaratan bölgenin merkezine yirmi bin askerlik bir garnizonla büyük bir askeri kale kuruldu.

(İlk olarak 1808'de tamamlandığında, Napoléon-Vendée adı verildi, 1815'te Bourbon-Vendée olarak yeniden adlandırıldı ve artık Roche-sur-Yon olarak adlandırılmakta.) Yanı başında, açık alanlarda, Vendéelilerin son komutanı, Nantes'da idam mangasının önünde ölmeden önce, "*Vive le Roi*" diye son bir haykırış koparan Chevalier de la Charette'nin anısına bir haç durmaktadır [NOYADES].

Muzaffer Cumhuriyetin propagandası sayesinde, "Vendéeizm" yaygın olarak köylü cehaleti, dinsel batıl inançlar ve zalim rahiplerin yönetimiyle tanımlandı. Bu betimleme adil değildir. Bazı Vendéelilerin mistik şehitlik biçimlerine ve kendi aşırılıklarına *in extremis* yöneldikleri doğrudur. Fakat ayaklanma mantıksız değildi. Dinin alay konusu olması modasını da kapsayan birçok gerçek saldırılara ve küçük düşürmelere maruz kaldılar. Avrupa'nın bir başka ülkesinde, geleneksel hayat biçimlerine bağlılıkları büyük ölçüde takdir edilirdi. Ahlaki dürüstlükleri, ölmekte olan Bonchamps'ın beş bin tutuklusunun hepsinden özür dilemesiyle çok güzel örneklenmişti. Trajedileri aşırı Jakoben fanatizmi dönemi sırasında silahlarını kuşanmak zorunda kalmış olmalarıydı. Düşmanları soykırım önlemleri almakta ve daha sonra kurbanlarını iftirayla kaplamakta tereddüt etmemekteydiler. Napoléon onlara "devler" demekteydi. Fransa, bu korkunç *populicide* (halkın katli), *génocide franco-français* (Fransızın Fransızı katletmesi) hikâyesinin sonuna gelebilmek için iki yüz yılın uzunca bir bölümü boyunca uğraşmıştır.

NOYADES

NANTES'DAKİ Fransız Cumhuriyetçi subayları 1794 ilkbaharında öldürmeleri gereken, ama bunu nasıl yapacaklarını bilmedikleri çok fazla sayıda Vendéeli asiye sahiplerdi. "Cehennemi sefları" salıverdiler; tutsaklarını aç bırakıp katlettiler ve binlerce tutsağı vurdular. Fakat bu yeterli değildi. Daha sonra boğma düşüncesine saplandılar. Nantes, bir Atlantik köle limanıydı ve geniş, ama basık gövdeli bir büyük tekne filosu el altındaydı. Yüklü bir gemiyi gece nehirde batırarak ve sonra gemiyi suda tekrar yüzdürerek, etkili ve göze çarpmayan tekrar kullanılabilir bir ölüm kamaraları sistemi düzenlemişlerdi. Bunlar korkunç *noyades*'di (boğma). Zorunluluk, ölüm teknolojisinde icadın anası olduğunu kanıtladı.[1]

Bir buçuk yüzyıl sonra, işgal edilen Polonya'da Nazi subayları aynı sorunla karşılaştılar. Öldürmekle başa çıkamayacakları kadar çok Yahudi vardı. *Einsatzgruppen*'i salıverdiler; Yahudileri Sobibór'daki kalabalık gettolarda açıktan öldürdüler; Kurbanlarını kirlik alan çevresine sönmemiş kireçle doldurulmuş demiryolu vagonlarında taşıyorlardı.[2] Fakat bu yeterli değildi. Daha sonra gazla zehirlemeyi buldular. Haraket ettirilebilen yük vagonlarında karbonmonoksit kullanarak gerçekleştirilen ilk denemeler tatminkâr olmadı. Fakat 1941'in başlarında, mühürlenmiş odalarda Zyklon-B kapsülleri kullanılan deneyler, önde gelen Alman tasarımcılarının krematoryum[3] önerileriyle birlikte, kapasitede büyük bir artış sağladı. Bir yıl içinde,

Nazi SS'leri sanayileşmiş soykırım programını bu amaçla inşa edilen tesislerde başlatabildiler.[4]

Treblinka'daki ölüm kampından bir görgü tanığı, ileride Nuremberg Mahkemesi'nde sorgu yargıcının karşısında bu süreci betimleyecekti:

> [RAJZMAN] Nakliye araçları oraya her gün geliyorlardı: sadece Yahudilerle dolu, bazen üç, dört ya da beş tren. Varışlarından hemen sonra, platformda sıraya giriyorlardı - erkekler, kadınlar ve çocuklar ayrı ayrı. Hemen soyunmaya zorlanıyorlardı ... Alman kamçılarının darbeleri altında. Sonra çıplak olarak yol boyunca gaz odalarına yürümeleri emrediliyordu.
>
> *Almanlar yola ne ad vermişlerdi?*
>
> Himmelfahrtstrasse [Cennete giden yol]!
>
> *Lütfen bize bir kişinin varışından sonra ne kadar yaşadığını söyler misiniz?*
>
> Soyunma ve gaz odalarına gitme süreci erkekler için toplam sekiz on dakika sürüyordu ve kadınların saçlarının kesilmesi gerektiğinden, onlar için yaklaşık on beş dakika...
>
> *Lütfen bize Treblinka istasyonunun bundan sonraki görünüşünü söyler misiniz?*
>
> Kampın komutanı, Kurt Franz, işaret levhalarıyla birinci sınıf bir demiryolu istasyonu inşa etti. Giysilerin depolandığı barakaların "Restoran", "Bilet Gişesi", "Telgraf", vs. levhaları vardı.
>
> *Bir çeşit hayal ürünü istasyon mu? Ve bize Almanların kurbanlarını öldürürken nasıl davrandığını anlatır mısınız?*
>
> Yaşlı bir kadını [hamile] kızıyla bu binaya getirdiler. Birkaç Alman doğumu izlemeye geldi... Annecane öldürülmek için yalvardı. Fakat tabii ki, yeni doğmuş bebek ilk önce öldürüldü, sonra çocuğun annesi ve son olarak da annecane...
>
> *Tanık, bize ortalama olarak günde kaç insanın kampta yok edildiğini söyler misiniz?*
>
> Ortalama olarak, günde on-on iki bin insan.[5]

İyi düzenlenmiş mezbahalara olan benzerliğiyle Nazi gaz odalarının "insancıl bir yaklaşımı" yansıttığı görüşü bulunabilir. Tutuklular ölmek zorundaysalar, uzun ıstırap, açlık ve soğuktan ölüm yerine daha çabuk ölmeleri daha iyi bir yoldu. Pratikteyse, Nazi ölüm kamplarının işleyişine gereksiz hayvanlığın eşlik ettiği konusunda bol kanıt bulunmaktadır.

Hırvatistan'da Jasenovac'daki "ölüm-fabrikası" 1942'den 1945'e kadar Faşist Ustasa tarafından çalıştırıldı. Savaş sonrası Yugoslavya'da yoğun propaganda hedefi haline geldi; çoğunluğu Sırp olan yedi yüz bin kurbanın resmi sayısı o zamandan beri sorgulanmakta.[6] Fakat Jasenovac'da merhamet ve modern teknolojinin tamamen yokluğu hakkında çok az kuşku olabilir. Sansasyonel hikayeler çok boldur. Ancak kitle halinde dövmek, kaynayan kazanlara batırmak veya testereyle kafa kesmek yoluyla ölümdense, ateş ederek ya da gazla öldürme daha arzulanır sayılabilirdi.

1793-1801 arasında yer alan "Chouannerie"ler, Vendée ayaklanmasının temel nedenlerinin çoğunu paylaşmaktaydılar ve coğrafi olarak da onunla örtüşmekteydiler. Diğer taraftan, Brötanya'nın, Normandiya'nın ve Anjou'nun büyük bir kısmını kapsayacak şekilde çok daha yaygındılar ve gerilla savaşı yaptıklarından, çok daha uzun süre devam ettiler. Chounlar adlarını ormanlarda köylü delikanlılar arasında en sevilen iletişim aracı olan *chat-huant*'dan (kukumav kuşu) almışlardı. Le Mans yakınındaki St Ouen-des-Toitsli bir gezgin olan ilk tanınmış liderleri, Jean Cottereau 'Jean Chouan'lakabını aldı. Cumhuriyetçi yetkililere göre, bunlar "eşkıya"dan başka bir şey değillerdi; fakat Cumhuriyetin toplayabildiği tüm güçlere karşı üç uzun mücadele gerçekleştirdiler.

İlk mücadeleye (Ekim 1793'ten Nisan 1795'e) Vendéelilerin Batı Nomandiya'ya geçmeleri neden oldu, burada onlara beş bin Chouan katıldı. Mücadele, Direktuarın bağlılık yemini etmeyen rahiplerin takibatında son verdiği bir ateşkes yoluyla geçici olarak durduruldu. İkinci mücadele (Haziran 1795'ten Nisan 1797'e) Brötanya'daki Pont-de-Buis'da cumhuriyet mühimmat deposu üzerine cüretkâr bir akınla başladı. Quiberon yarımadasının yakınına Britanya gemilerinden kraliyetçi bir güç indiğinde, bir düzenli ordular savaşı haline geleceğe benzedi. Fakat General Hoche görevinden daha fazlasını yaptı: Kara gücünü imha ettikten sonra, dini hoşgörüyü acımasız askeri önlemlerle birleştirerek kırlık alanı giderek yatıştırdı. Üçüncü mücadele (Eylül 1797'den Temmuz 1801'e) Direktuarın monarşi yanlısı adayların kurulu istila ettikleri kuzey ve batı *département*larında seçim sonuçlarını fesh etme kararıyla kışkırtıldı. Bağlılık yemini etmeyen rahiplerin takibatına yeniden başlanması ve Chouanlar ve "Bleus" arasındaki öldürücü bir yerel çatışmalar dizisiyle damgalandı. İsyancılar faaliyetlerine 1799'da Morbihan'daki Kerleanolu Georges Cadoudal yönetimi altında koordine edebildiler ve kısaca Redon, Nantes, Le Mans, ve St. Brieuc'yü içine alan birkaç kenti işgal edebildiler. Fakat başarıları, Hoche'unkine benzer bir strateji izleyen Napoléon'un Konsüllüğüyle son buldu. Genel çatışmalar 1801 Concordat'sıyla getirilen dini anlaşmadan sonra son buldu; fakat isyancı yerel çeteler, Cadoudal yakalanana ve 1804 yılında idam edilene kadar ormanların gerilerinde gezinmeye devam ettiler[32] **[CHOUAN]**.

CHOUAN

SARTHE ilinin Le Mans'ın batı bölgesinin yerel siyasetine on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın çoğu süresinde sağlam bir sağ kanat, cumhuriyet karşıtı gelenek hâkim oldu. Bu bölge, Le Mans'ın doğusunda kalan ve 1960'larda hâlâ komünistlere oy veren aynı sağlamlıktaki bir kilise-karşıtı ve cumhuriyet yanlısı sol kanadın egemenliğindeki bölgeyle vurgulu bir zıtlık içindeydi. Bu doku toplumsal, toprak mülkiyetine ilişkin ya da dinsel unsurlara bağlanamazdı. Fransa'nın önde gelen kırsal tarihçisine göre, bu sadece 1793-1799 Chouanlar isyanının kalıcı travmasıyla açıklanabilir. Bu, 1789'un *cahiers de doléances*'ından beri Kilise vergisine ve ruhban sınıfına kar-

şi en militan protestonun doğudan değil batıdan çıktığının en olağanüstü gösterisidir. Devrimci Cumhuriyetin yönetimi açıkça o kadar aşırıydı ki, başlangıçtaki destekçilerini amansız düşmanlara çevirdi. Beşinci Cumhuriyetteki seçmen davranışı hâlâ birincisinin hatalarından etkilenmekteydi. "Şimdiyi şimdiden açıklamak" diye yazmıştır Le Roy Ladurie, "imkânsızdır."[1] Bu, eğer Fransa'nın bir departmanı için doğruysa, Avrupa'nın tümüne ne kadar uygulanabilir?

"Karşı-Devrim"in tam olmayan kaydı, hızla değişen ölçütleri not almakta başarısız olabilir. 1789 Devrimine önderlik eden Anayasa taraftarları 1792'de çoktan "gericiler" arasında sayılıyorlardı. Lyon, Marsilya, Bordeaux ve diğer yerlerde 1793 Haziranında ayaklanmalara neden olan direnişin en kararlı dalgalarından biri, son zamanlara kadar Jakobenlerin en yakın ortakları Girondinlerin desteğinde başlatıldı. Oy hakkı ve ucuz ekmek kazanan baldırı çıplaklar bile zaman içinde Jakoben patronlarına karşı döndüler. Hem Bourbonları hem de Cumhuriyeti kazıklamış görünen Bonaparte, hem "Beyazlar"ın hem de "Kızıllar"ın nefretini çekti. Bonaparte'a operaya giderken suikast yapmak amacıyla Paris'te 24 Aralık 1800'de bir bombanın patlaması kraliyetçi *émigrés*'nin işiydi, fakat Jakoben ve cumhuriyet karşıtlarının infazı için kullanıldı. Her başarısız muhalefet "gerici" olarak suçlanabilirdi [ROUGE].

Şiddet Devrimin bir özelliğiydi. Eleştirmenleri bunu her zaman iğrenç buldular. Birçok biçime girdi. Bastille komutanı, du Launay'nin ve onun dostları olan kurbanları kafalarının mızraklar üzerinde Paris çevresinde gezdirildiği 14 Temmuz 1789'daki başlangıçta, ayak takımı yönetimi ve linç ortaya çıktı. Danton'un rahiplerin ve soyluların can ve mallarına saldırıları olağandı. 1792 Eylülünde Paris hapishanelerindeki katliam gibi gelişigüzel toplu kıyımlar oluyordu; Marat'ya yapılanı gibi birçok suikast olmaktaydı ve Jakobenlerin düşüşünden sonra Marsilya'da işleneni gibi korkunç intikam cinayetleri oluyordu. Bu olayların hiçbiri benzersiz değildi. Fakat devrimci şiddetin iki yönünün örneği yoktu: Kitlelerin askere alınmasıyla oluşan orduların kullanımından doğan askeri kayıpların geniş yelpazesi; diğeri Jakobenler tarafından serbest bırakılan siyasal terörün soğukkanlı yönetimiydi. Kitle psikolojisi alanında, bu fenomenlerin ikisi de, yirmi yıllık bir ateşli işgal çılgınlığında umutsuz ve iflas etmiş bir ulusu kendinden geçiren büyük enerjilerle bağlantılıydı. Her ikisi de önlenebilirdi.

Terör Yönetimi (ikinci) Kamu Selameti Komitesi tarafından tasarlandı ve bilinçli bir siyaset aracı olarak uyguladı. Devrimin faal muhaliflerinin yok edilmesiyle sınırlı değildi. Muhalefetin en küçük düşüncesinin bile felce uğratılacağı bir korku ve belirsizlik havası yaratmak için tasarlanmıştı. İkiz silahları bir yanda Prairial Kuşku Yasası ve diğer yanda Devrim Mahkemesinde bulunacaktı. İlki, yetkililere karşı kötü niyet beslediğinden kuşkulanılan herkesi ihbar etmek için tüm vatandaşlara ihtiyaç duymaktaydı. Tüm iktisadi alanı potansiyel bir suç kaynağına döndüren Narh Yasasına bağlı olarak, her Fransız

ailesini ani ve temelsiz yıkım olasılığıyla karşı karşıya bırakmaktaydı. Büyük çoğunlukla hızlı bir ölüm kararından başka bir şey çıkartmayan ikinci yasa, sabit bir masumlar miktarıyla giyotini beslemekteydi. Paris'teki toplam on binlere gitmekteydi. Eyaletlerde, askeri güçle destekleniyordu. Paris'teki her Terör kurbanı için Vendée'de öldürülen on kişi olduğunu fark etmek ciddi bir düşüncedir.

Ancak Terörün etosu şaşırtmaya devam etmektedir. Bir casuslar, muhbirler ve sınırsız kuşkular iklimine neden olmuştur. Nefretle dolan sokaklar boyunca suçluları çeken kağnı, ölümle yüz yüze gelen sırayla sakin veya perişan şekilde umudunu yitirmiş erkek ve kadın, kesilmiş başları yandaki sepete düşmüş şekilde giyotinin yanında birleşen cadı gibi *tricoteuses* manzaralarına yol açtı. Koşulların dehşetli aşırılığıyla geniş bir kara mizah repertuarı üretti. Adı ve ikametgâhı sorulduğunda Danton şöyle yanıtladı: "Ben Danton'um, adım orta derecede iyi bilinir. İkametgâhım *Le Néant* [Hiçlik]; ancak Tarihin Panteonunda yaşayacağım." Yaşı sorulduğunda Desmoulins şöyle dedi, "Yaşım *bon sansculotte* İsa'nın yaşı: devrimciler için öldürücü bir yaş." Otuz sekiz yaşındaydı. XVI. Louis daragacında bitmemiş bir konuşmaya başladı: "Masum ölüyorum ve düşmanlarımı bağışlıyorum" diye başlamıştı: "İsterdim ki, kanım..." Danton aynı durumda şöyle dedi: "Danton, zayıflık değil". Sonra "İnfazcı, onlara kafamı göster; değerli gözükmekte." Daha önce çenesine bir kurşun sıkan Robespierre sadece tutarsız bir şekilde bağırabildi.

ROUGE

1789'UN ÜÇ RENGİ, Fransa'nın kraliyet bayrağının beyazı. Paris'in kırmızı ve mavi sancağından oluşmuştu. Bu kez dikey olarak düzenlenen aynı renkler 1794'te Batavya Cumhuriyeti tarafından, ardından da Hollanda tarafından benimsendi.

Fakat devrimcilerin kısa zamanda benimsedikleri kırmızı bayraktı. Romalılar zamanında, kırmızı bayrak savaşı işaret ederdi. Kırmızı kanın, ateşin ve büyünün rengiydi. Geleneğe göre modern kariyeri, Tuileries'ye saldıran kalabalığın kanla kaplanmış bir kraliyet bayrağı buldukları 1791 yılında başladı. Bundan sonra, "kırmızı" ve "mavi", devrimciler ve karşı devrimciler için onaylanan renk kodları oldular. Stendhal, Restorasyon yönetiminde radikaller ve ruhban sınıfı tepkisi arasındaki mücadelenin betimlemesi için *Le Rouge et le Noir*'ın varyantını kullandı.

Siyasal hareketlerin renk kodlamasının derin yan anlamları vardır. Kırmızı, Garibaldi'nin "Bin"i, sosyalistler ve en ateşli şekilde komünistler tarafından kullanıldı. Toprağın (ve bir zamanlar Merovenjlerin) rengi yeşil, köylü partileri, İrlanda vatanseverleri ve çok sonraları çevreciler tarafından benimsendi. Bir zamanlar İspanyollar tarafından aristokrat kanı belirtmek için kullanılan "Gerçek Mavi" Britanya Toriler ve diğer tutucular tarafından benimsendi. Sendikacıları [ORANGE] (portakal rengi) ve Liberaller sarıyı tercih ettiler. Naziler ilk olarak SA üniformalarından ötürü "Kahverengililer" olarak tanındılar. Sonra, SS üniformalarından, başkaları için Av-

rupa'nın geleneksel şeytan, ölüm ve korsanlık rengi olan siyahla ilişkilendirildiler. Toplama kamplarında, mahkûmları, Kırmızı = siyasi; Yeşil = suçlu; siyah = antisosyal; pembe = homoseksüel; mor = Yehova Şahitleri; kahverengi = çingene; sarı = Yahudi şemasına göre bu renklerde bez parçaları taşımaya zorladılar.[1]

Belirsizlikler çoktur. Katolik sembolizminde, kırmızı şehitlik ve kardinalleri, beyaz saflık ve iffeti, mavi umut ve Bakire Meryem'i ve siyah kederi, Dominikenleri ve Cizvitleri simgelemektedir. İrksal bilinç ve siyasal doğruluk çağında, "siyah güzeldir"; "beyazlar ölü erkekler" kadar nahoştur. "kırmızı derililer" "kardinallerle" değiştirilmelidirler; gözde metafor gökkuşağıdır.

Robespierre gibi devrimci şiddetin birçok suçlusunun kendileri de şiddetli bir ölümle karşılaşmışlardır. "Vendée Kasabı" Westermann Danton'la aynı darağacında öldü. Direktuar kötülüğüyle en çok ün salmış sadistlerin bazılarını cezalandıran mahkemeleri başlattı.

Yasama reformu da, devrimin kendi gibi anayasal, cumhuriyetçi ve imparatorluk aşamalarından geçen bir süreçte gerçekleşti. Etki çok karışık oldu. Eski düzenin kurumları kaldırıldı ve yerlerine imparatorluğun daha sonra kendi amaçları için altüst ettiği ya da değiştirdiği başarısız ve kısa ömürlü çareler getirildi. En sonunda elde edilen ürün, çoğu kez ne *ancien* balık ne de devrimci kuş olan garip melez yaratıklardan oluştu. Örneğin kalıtsal soyluluk diğer toplumsal sınıflarla birlikte 1789'da kaldırıldı. Cumhuriyet yönetimi altında, tüm insanlar aynı düzeye indirildi: *Citoyen* ya da *citoyenne* (vatandaş). Bonaparte liyakate dayalı bir ilerleme fikrini (*"la carrière ouverte aux talents"*) getirdi ve İmparatorluk hiyerarşik bir yeni ünvanlar ve mertebeler sistemini, devlet hizmetine dayalı bir prensler, dükler ve kontlar aristokrasisini benimsedi. *Légion d' Honneur* (1802) bir liyakat düzeni için Napoléon'un kendi fikriydi.

Dinde, ruhban sınıfının sivil yapılanması (1790) tüm rahipleri maaşlı devlet memurlarına çevirdi ve tüm Kilise mülklerine el konuldu. Cumhuriyet bağlılık yemini etmeyenleri takip etti, anayasal Kilisenin devletle olan ilişkisini kesti, kendi laik Takvimini ve 1794'te Üstün Varlığa Tapınma ya da 1796 tarihli *Theophilanthropyie* gibi kendi laik kültlerini icat ederek halk yaşamını Hristiyanlığın dışında bıraktı. Bonaparte, Papalığı küçük düşürdükten sonra, Roma Katolikliğini resmen yeniden getirdi. Temmuz 1801 *Concordat*'sı, Kilise atamalarını, maaşlarını ve mülkünü Devletin emrinde bırakmakla birlikte, Hristiyanlığı Fransız halkının çoğunun dini olarak tanıdı. Papa VII Pius İmparatorun Notre Dame'da 2 Aralık 1804'teki taç giyme törenine katıldı, ancak Bonaparte tacı başına bizzat koyduğunda çok yavaş kaldı. Napoléon'un kültler bakanı Jean Bigot de Prémenau (1747-1825), doğru ya da yanlış, dini hoşgörüsüzlüğe adını verdi [GUILLOTIN].

Eğitimde, Kilise okullarının eski tekeli kırıldı. İmparatorluk yönetimi altında, Paris'teki Bakanlığa ve tüm büyük kentlerdeki *lycée*lere dayanan merke-

zi devlet okulları sistemi Fransız hayatına en tipik kurumlarından birini armağan etti.

Bölgesel yönetimde, eski eyaletler tarihi ayrıcalık ve meclisleriyle beraber ortadan kaldırıldı. 1790'ın genellikle nehir ve dağ sıralarının adını alan seksen üç daha küçük *départments* veya bölgeleri İmparatorluk yönetimi altında tutuldu ve sayıları büyük ölçüde arttı. İç örgütlenmeleri, il valiliği görevini kuran Napoléon tarafından değiştirildi.

İktisadi alanda, Devrimci yönetimler uzun bir dizi deney yoluyla ilerlediler. 1790'da eski gelirleri kaldırmış olan Kurucu Meclis birtakım yeni toprak, gelir ve mülk vergileri icat etmeye mecbur kaldı. Kilise mülklerinin ulusallaştırılmasını ünlü *assignats* ya da devlet tahvillerini piyasaya sürerek finanse etti. Bunlar giderek yüksek oranda devalüe olmuş bir kâğıt para biçimine doğru kötüye gitmekteydi. 1793'te Jakobenler, bir halk ordusunun, Terörün ve kendi toplumsal ideolojilerinin taleplerini karşılamak için tasarladıkları iktisadi bir programı benimsediler. "Tek bir irade" öğretileri siyasete olduğu kadar iktisada da uygulandı ve devlet işletmesindeki bir silah sanayiine; Narh Yasası yoluyla dikkatli fiyat denetime ve tüm köylü borçlarının iptaline neden oldu. 1795'ten sonra Direktuar iktisat siyasetinin ikamesi olarak yağma ve haraca giderek daha çok başvurur hale geldi. Napoléon bunlara, modası geçmiş bir Colbertist merkantilist görüş açısını ekledi. Fazlasıyla büyük ve görkemli kamu projeleri, nakit paranın düzenli olarak içe akmasına verilen öncelik yoluyla mümkün oldu.

Hem Cumhuriyet hem de İmparatorluk serbest ticarete karşıydı ve ticari gemilerin denetimi üzerine Britanyalılarla uzun mücadele Birinci Koalisyon sırasında başladı. Kasım 1806'da Napoléon'un Berlin Kararnamesi'nde Britanya Adalarının bir abluka durumunda olacağı resmen ilan edildi. "Isterim ki" demişti, "denizi karanın gücüyle fethedeyim." Britanya'nın yanıtı, tüm tarafsızların Fransa'yla ticaret yapmalarını yasaklayan 1807 Konsey emrinden geldi. Bu, sırasıyla Britanya kurallarını izleyen her bir kişiyi korkunç cezalarla tehdit eden Napoléon'un Aralık 1807 Milano Kararnamesine yol açtı. Bunun sonucu olan Kıta Sistemi Fransızlar tarafından işgal edilen her ülkede uygulandı ve Danimarka, İsveç ve Rusya gibi diğer ülkelerle Napoléon'un işbirliği yapması için bir koşul haline getirildi. Bu sistem Avrupa'ya birleşmiş iktisadi bir topluluğun ilk denemesini gösterdi; fakat Fransa'nın konumuna zarar veren kızgınlıkların çoğunu da bu meydana getirdi.

Vergilendirme birçok değişiklik geçirdi. Nefret edilen eski vergiler ve bağışıklıklar kayboldu. Anayasal yönetim, herkes için adil ve evrensel bir vergi sistemi hedeflemişti; oysa Jakobenler oy hakkını vergi verenlerle sınırlandırmışlardı. Direktuar bir mülk sahipleri demokrasisine döndü. İmparatorluk yönetimi altında, merkezi toprak vergileri daha etkili olarak işletilse de, özellikle köylüler üzerinde vergi yükü çok ağırdı.

1790'ların yasama seli, sadece sistematik inceleme ve yasalaştırma yoluyla çözülebilecek bir tıkanıklığa neden oldu. 1792'de Konvansiyon tarafından başlatılan çalışma, 1792'de kısa zaman sonra *Code Napoléon* olarak yeniden adlan-

dırılacak olan büyük Medeni Yasayla (1804) sonuçlandı. Kanun 1789'da yürürlükteki üç yüz altmış yerel yasayı yeniledi ve güneyin Roma hukuku ve kuzeyin örfi hukuku arasında, 1789'un eşitlikçi ilkeleri ve Direktuarın otoriter, mülkiyetçi tepkisi arasında bir orta yol çizdi. (Örf ve adete dayanan hukuk medeni alandaki yerini kaybetti.) Vatandaşlığın evrensel hakları ve yasa önünde eşitlik onaylandı. Aile hukukunda, medeni nikâh ve boşanma alıkondu; fakat mülkün eşit paylaşımı erkek varislerle sınırlandı. Evli kadınların sözleşme yapmakta "aciz" olduğuna hükmedildi. Bu kanun en az otuz ülkenin toplumsal gelişimini etkiledi.

Uzun vadede Devrim büyük olasılıkla en büyük etkisini saf fikirler alanında yapmıştır. Bu detaylı yasaların çoğuna 1815'ten sonra ek düzeltmeler gerekliydi veya bu yasaların çoğu sadece Fransa için uygulanabilirdi. Ancak temel fikir ve ideallerin birçoğu tüm dünya için pratik ifadenin şimdiki biçimini bulamasalar bile, üzerinde düşünüp taşımak için varlığını sürdürdü. Örneğin Cumhuriyetçilik Fransa'da 1814-1815'de monarşinin tekrar kurulmasından çok önce yenilgiye uğramıştı. Fakat 1848-1851 yıllarında kendini yeniden ileri sürecek ve 1871'den sonra ülkenin kalıcı dayanak noktası olacak bir geleneği beslemek için hayatta kalmıştı. On dokuzuncu yüzyıl Avrupasında monarşinin hâlâ hükümetin en etkili biçimi olmasına karşın, 1792-1799'un ilk Fransa Cumhuriyetinin anısı ve örneği güçlü cazibeler sunmakta başarılı olabildi.

Özel devrim hareketleri bastırılsa bile, devrim fikrinin kendisi zaptedilemezdi. 1789'dan önce, birçok Avrupalı değişimin en iyi şekilde sınırlı ve yavaş yavaş olabileceği bir statik siyasal ve toplumsal düzen düşüncesine sahipti. 1789'dan sonra, herkes dünyanın tepe taklak edilebildiğini, kararlı insanların en huzurlu toplumun yüzeyinin temelini oluşturan toplumsal güçleri ve psikolojik unsurları harekete geçirebildiğini biliyordu. Bu uyanış geniş bir panik ve bazı yerlerde umut meydana getirmiştir. Bu, ayrıca toplumsal bilimlerin gelişimini de güçlü bir şekilde destekledi. Bu nedenle devrim, ayaklanma, *jacquerie* ya da *putsch*'un tüm daha küçük biçimlerinden ayırt edilecekti.

Karşı-devrim de kalkışa geçti. Devrimci ilkeler artık karşıtları tarafından dengeleneceklerdi. İngilizce konuşan dünyada Burke'nin *Reflections*'ının (1790) ve Alman dünyasında Goethe'ninkinin kalıcı etkisi olacaktı. Devrimi Tanrının gazabı olarak gören De Maistre'in Tanrıyı her şeyin merkezi sayan *Considérations*'u (1796) kuşaklar boyunca Alexander Solzhenitsyn'e uzanan uzun bir soya sahip olacaktı. Bunların hepsi de "delilik, anlaşmazlık, ahlaksızlık, karışıklık ve beyhude kederin düşman dünyasına" karşı Burke'nin içgüdüsel tepkisini paylaşacaktı.

İnsan hakları kavramı, Fransız devrimcileri tarafından icat edilmiş olmasa da, ona kesinlikle en güçlü modern dürtüyü sağlamıştır. İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi, İngiltere'nin 1689 İnsan Hakları Beyannamesi ve ABD'nin bağımsızlığını çevreleyen temel bildirilerdeki yapıları daha ileriye taşımıştı. Hırpalanarak ve berelenerek Devrimin ilk idealizminin kalıcı bir anıtı olarak varlığını sürdürdü. "Üstün Varlığın huzurunda ve himayesinde", 26 Ağustos

1789'da onaylanarak, Amerikan öncelinin stilinde, bir Dibaçeden ve İnsanlığın "doğal, devrolunamaz ve kutsal haklarını" sıralayan on yedi maddeden oluşmuştu:

I İnsanlar eşit ve özgür doğarlar ve haklar karşısında eşit kalırlar. Toplumsal farklılıklar ancak kamusal yarara bağlanabilir.

II Her siyasal topluluğun amacı insanın doğal ve vazgeçilmez haklarının korunmasıdır. Bu haklar özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnmedir.

III Her tür egemenlik ilkesi ulusa dayanır. Hiçbir topluluk, hiçbir birey doğrudan ulustan kaynaklanmayan bir yetkiyi kullanamaz.

IV Özgürlük başkasına zarar vermeden her şeyi yapabilmek demektir.

V Yasa, yalnızca topluma zarar verici eylemleri yasaklar...

VI Yasa genel iradenin ifadesidir... Korurken ve cezalandırırken herkes için aynı olmalıdır.

VII Hiç kimse yasada belirlenen durumlar dışında suçlanamaz, tutuklanamaz ve alıkonamaz.

VIII Yasa ancak kesin olarak gerekli cezalar getirebilir. Hiç kimse işlenen suçtan önce çıkartılarak ilan edilen ve usulüne göre uygulanan bir yasaya dayanmadan cezalandırılamaz.

IX Herkes suçlu bulunana kadar masum sayılır...

X Hiç kimse, dinsel inançları dahil, inançları nedeniyle, bu inançların açıklanması kamu düzenini bozmadığı sürece rahatsız edilemez.

XI Düşünce ve inançların başkalarına özgürce iletilmesi insanın en değerli haklarından biridir. Her yurttaş özgürce konuşabilir, yazabilir ve bunları yayımlayabilir. Bu özgürlüğün kötüye kullanılmasından ancak yasada tanımlanan durumlarda sorumludur.

XII [Yukarıdaki] hakların güvence altına alınması bir kamu gücünün varlığını gerektirir. Bu güç, onları emaneten ellerinde tutanların kişisel yararları için değil herkes için kurulmuştur.

XIII Kamu gücünün ve yönetimin masrafları için herkesçe ödenecek bir vergi zorunludur. Bu vergi yurttaşların yeteneklerine göre eşit olarak alınmalıdır.

XIV Yurttaşlar... vergi miktarını, amaçlarını ve süresini onaylamak hakkına sahiptirler.

XV Toplum, yönetim örgütünün her memurundan hesap sorma hakkına sahiptir.

XVI Hakları güvence altına alınmamış, güçler ayrılığı belirlenmemiş toplumların anayasaları yok demektir.

XVII Mülkiyet dokunulmaz ve kutsal bir haktır. Kamu hizmetleri için gerekli görülmedikçe, adil bir süreç içinde ve peşin tazminat ödenmedikçe hiç kimse bu haktan yoksun bırakılamaz.[33]

Toplumsal sözleşme "İnsan Hakları"nın otomatik olarak kadın haklarını kapsadığını kabul etti. Fakat Concorcet'nin de dahil olduğu birkaç cesur kişi, kadınların göz ardı edildiğini savunarak bu görüşe katılmadılar. Zamanla, orijinal Bildirge'ye özellikle insan hakları konusunda toplumsal ve iktisadi alanda yeni fikirler eklendi. Gözden geçirilmiş Haziran 1793 Bildirgesi'nde Madde XXI'de şöyle denir:

> Kamu yardımı kutsal bir yükümlülüktür *[dette]*. Toplumun talihsiz vatandaşlarına, ya onlara iş bularak ya da çalışma kapasitesi olmayanların hayatta kalma önlemlerini garantileyerek geçimlik sağlama borcu vardır.[34]

Kölelik 1794'te yasadan çıkarıldı. Dini hoşgörü garanti edildi [FEMME].

İnsan haklarının Fransız versiyonu, doğal olarak hem cumhuriyetin hem de imparatorluğun diktatörce uygulamaları tarafından büyük ölçüde sınırlandırıldı. 1815'ten sonra güçlü, merkezi ve bürokratik bir devlete karşı mücadele etmeye devam etti. Fakat Avrupa'nın bir ucundan öbür ucuna kadar etkisi, kısmen Fransız kültürünün o zamanlar daha etkili olması, kısmen de Fransız askerlerinin onu tüm kıtada sırt çantalarında taşımaları yüzünden, Anglo-Sakson versiyonunundan çok daha büyük olmuştu. Baskının temsilcilerinin başka bir ülkede özgürlüğün tohumlarını serpmeleri ilk defa olmuyordu.

Devrimci dokudaki coğrafi farklılıklar sıkça gözden kaçar. Paris, egemen olmasına rağmen Fransa'nın tümü değildi. Bir İngiliz-İspanyol donanması tarafından 1793'te işgal edilen Toulon'da, liman ve kent kral taraftarları ve cumhuriyetçiler arasında şiddetli savaşlara sahne olmuştu. Marsilya, Bordeaux ve Lyon'da da, 1794-1795'in "Beyaz Terörü" tarafından eşleştirilen Jakobenlerin Kızıl Terörüyle uzun iç savaşlar yapıldı. Birçok bölgede kraliyetçi düşünce etkili şekilde örgütlenebilecekti, büyük olasılıkla daha geniş bir destek görecekti. Olayda kısmen daha üstün ve merkezi askeri kapasiteleri, kısmen de Devrimin savunmasını Fransa'nın savunmasına etkili şekilde birleştiren savaşın çıkmasıyla devrimciler üstün geldi. Yurtsever ve devrimci coşku, seksen yıl sonra Fransa Cumhuriyetinin ulusal marşı olacak olan *Chant de Guerre de l'Armée du Rhin* (1792) (Ren Ordusu Savaş Şarkısı), diğer adıyla *La Marseillaise*'de olduğu kadar başka hiçbir yerde bu kadar açıkça bir arada olmamıştır [STRASSBURGER].

Tüm bölgelerdeki bütün vatandaşlara ayrım yapmadan aynı yasaları uygulayan merkezi bir yönetim anlamındaki modern devlet kavramı muazzam bir gelişme gösterdi. Unsurları yüzyıllardır gelişmektedir ve bu durum Fransa'yla sınırlı değildir. Jakobenler tarafından gerçekleştirilen vahşi yıkım ve İmparatorluğun faal diktatörlüğü yirmi yılda, Fransız partikülarizminde mutlak yönetimin birçok on yılda yaptığından daha çok gedik açtı. Dahası, Devrim orduları Kutsal Roma İmparatorluğundan Venedik Cumhuriyetine, Avrupa'daki antika devlet yapıları müzesinin tümünü silip süpürerek, on dokuzuncu yüzyılın devrimci reformları için büyük bir yer açtılar. Ulusçuluk, bir kez daha tamamen Fransız Devrimi tarafından yaratılmadı (Bkz. X. Bölüm); fakat hem

ulus ideolojisi hem de milliyet bilinci, eski düzenin yıkıldığı tüm o ülkelerde çok fazla güçlendi.

Militarizm (askeri gücün siyasette geçerli ve etkili bir araç olduğu inancı) rağbet kazandı. On sekizinci yüzyıl mücadelesi daha sınırlı hedeflere sahipti; ve uygulayıcılarının en büyükleri savaş alanındakinden daha fazla toprağı diplomasi yoluyla kazanmaktaydı. Fransız devrim ordularıysa tersine, kitlesel olarak askere alınmış orduların, bir savaş ekonomisinin ve silahlar içinde bir ulusun coşkusunun, sonuçların tamamen farklı bir ölçekte olacağı bir bağlantı noktasında 1792'den sonra bir araya geldiler. Bu orduların nihai yenilgileri aynı zamanda militarizmin sınırlarını gösterdiği kadar, bir yüzyılın neredeyse bir çeyreği boyunca süren yenilmeden ilerlemeleri savaşın neler başarabildiğini gösterdi. Bu, Kamu Selameti Komitesi, Direktuar, İmparatorluk ve hepsinin ötesinde Bonaparte'ın döneminde "zaferin örgütleyicisi" olarak selamlanan, askeri mühendis ve idareci Lazare Carnot'nun (1753-1823) mirasıydı. "Savaş zorlu bir durumdur" diye yazmıştı Carnot; "insan bunu *à l'outrance* (sonuna kadar) yapmalı ya da eve dönmelidir."

Devrimci Savaş, 1792-1815

Devrimin ilk olarak iç savaşa ve arkasından uluslararası savaşa yol açma olasılığı başlangıçtan beri mevcuttu. Mayıs 1790'da Fransız Kurucu Meclisinin fetih savaşları resmi olarak reddetmesine rağmen, Paris sokaklarında her zamankinden yüksek sesle yankılanan "*Mort aux Tyrans*", "Tiranlara Ölüm" çığlıklarını huzur içinde dinleyebilecek bir monark yoktu. Aynı şekilde, *émigrés* ve monarşi yanlılarının düşmanca komploları arasında kolayca uykuya dalabilecek bir devrimci de yoktu. Otoritenin kasıtlı gösterileri genel bir kaygı havası yarattı. 1791 Yılında Papa Devrimi açık bir şekilde kınadı. Bir yandan "despotlara" karşı bir halk haçlı ordusu isteyen *Girondin* J.-P. Bissot ve öte yandan Prusya ve Saksonya monarklarıyla Pillnitz'de toplandıktan sonra "En Hıristiyan Majestenin onurunu onarmak için" bir prensler birliği isteyen Marie Antoinette'nin erkek kardeşi İmparator Leopold'un karşı koyuşu başladı.

FEMME

MONTAUBANLI bir kasabın kızı olan Olympe de Gouges (1748-1793) genç bir dul olarak Paris'e geldi. Marie Gauzes olarak doğdu, kocasının soyadını almayı reddetti ve bir edebiyat kariyeri amaçladığında kendine bir takma ad buldu. Devrimin ilk günlerinden itibaren oyunlar ve siyasal risaleler yazıyordu. Kadınların Anayasa Meclisinden dışlanmalarına öfkelenerek, İnsan Haklarına şiddetli bir yanıt olarak *Les Droits de la Femme et du Citoyen*'i (1791) yayınladı:

I Kadın özgür doğmuştur ve haklar karşısında erkekle eşittir.

II Her siyasal topluluğun amacı Kadın ve Erkeğin doğal ve devredilmez haklarının korunmasıdır. Bunlar özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnme haklarıdır.

III Egemenlik ilkesi, temel olarak Kadın ve Erkeğin bağlaşmasından başka bir şey olmayan ulusa dayanır.

IV ... Kadınların doğal haklarını kullanmalarının onlara karşı çıkan erkeklerin tiranlığından başka sınırı yoktur.

V Doğanın yasaları ve mantık topluma zararlı tüm eylemleri yasaklar...

VI Yasa genel iradenin ifadesi olmalıdır: tüm yurttaşlar kadın veya erkek onun oluşmasında uyum içinde olmalıdır. Onun gözünde eşit olan tüm vatandaşlar erdem ve yetenek dışında hiçbir ayrım olmaksızın her onura, mevki ve göreve seçilebilmelidirler...

VII ... Kadınlar erkeklerin yaptığı gibi yasanın sertliğine boyun eğerler.

VIII Hiç kimse suçtan önce yürürlüğe konulmuş ve kadınlara uygulanabilir bir yasa hükmünün dışında cezalandırılamaz.

IX Suçlu bulunan her kadınla yasanın tam hükmü içinde ilgilenilecektir.

X Hiç kimseye, temel kanıları nedeniyle ugratılamaz. Kadının darağacına çıkmaya hakkı vardır, aynı şekilde kürsüye çıkma hakkı olduğu gibi.

XI ... Her yurttaş onu gerçeği saklamaya zorlayacak barbarca önyargılar olmaksızın özgürce "Senin çocuğunun annesiyim" diyebilmelidir.

XII Kadınların haklarının garantisi mutlak hizmeti gerektirir...

XIII Kamu hizmetlerinin masrafları için Kadın ve Erkeğin katkıları eşittir.

XIV Kadın ve erkek yurttaşlar vergi ihtiyacını saptamakta aynı haklara sahiptir.

XV Tüm erkeklerle katkıları yoluyla birleşmiş olan her kadın bütün kamu görevlilerinden yönetimlerinin hesabını istemek hakkına sahiptir.

XVI Hakları güvence altına alınmamış, güçler ayrılığı belirlenmemiş toplumların anayasaları yok demektir.

XVII Mülkiyet her iki cins arasında eşit olarak paylaştırılır ya da bölünür...[1]

Feminizmin kuruluş beratı olan bu metin, merak uyandırıcı bir nesneden biraz daha fazla bir şey olarak kaldı. Yazarı, Robespierre'in Terörüne alenen karşı çıkmaya cüret ettikten sonra giyotinle tanıştı.

I. Anne-Josèphe Théroulngue de Méricourt (1758-1817), "Özgürlük Amazonu", feminizmin daha militan bir şeklini savunmak için Paris'e geldi. Kadınların Devrim için savaşması gerektiğini savunuyordu. Bu amaç için kadın milislerden oluşan vahşi bir lejyon düzenledi. *Les Françaises devenues libre*'de (1791) şöyle yazmıştı: "Kullanmasını bildiğimiz tek silah iğ ve iğne değildir."

Mary Wollstonecraft (1759-1797), *Vindication of the Rights of Man* (1791) adlı eserinde Burke'nin *Reflections*'ına saldırdığı Londra'dan Paris'e geldi. *Vindication of the Rights of Women* (1792) adlı eseri Olympe de Gouges'un rasyonalist konumunu genişletti. Siyaset yazarı William Goldwin'le evlendi, büyüyünce şair Shelley'nin karısı olacak kızını doğururken öldü.

Bu radikal feminist öncülerin görüşleri ileri gelen devrimci çevrelerde sempati uyandırmadı. Ölçüyü veren Rousseau, Roma kadın yöneticilerinin kendini reddeden kahramanlığıyla dişiliği birleştiren ve böylece erkekleri daha erkekçe olmak için teşvik edecek bir cinsiyet rolü önerdi. De Gouges, Théroulngue de Méricourt, Mme Roland, Charlotte Corday ya da Cécile Renaud'nun benzerleri, Robespierre'i Kadınların Versailles'a Yürüyüşünün Kralı etkilediğinden daha fazla etkilemedi. Haziran 1793'te, kadınlar açıkça yurttaşlığın dışında bırakıldılar.

Rusya, Avusturya, İsveç, Prusya, Saksonya ve İspanya hükümdarlarının hepsi de aktif müdahaleden yanaydılar. "Fransa'daki olayların tüm taçlı başları ilgilendirdiği" görüşünü beyan eden Büyük Ekaterina tarafından planları güçle desteklendi. Elebaşları III. Gustavus, talihsiz Varennes'e kaçış olayının beyni oldu. 16 Mart 1792'de Stockholm'de bir maskeli baloda suikaste uğradığında, hâlâ Rusya'dan para yardımı almaktaydı. Ancak en büyük engelleri, halka yaptığı açıklamaları gizli yazışmalarıyla çelişen ve Devrime karşı çıkan, aynı zamanda onunla işbirliği yapan XVI. Louis'nin ne olduğu belirsiz konumunda yatmaktaydı. Bu olayda, Louis'nin kurtarıcılığa özenen bölünmüş danışmanları, devrimcilerin inisiyatifi ellerine almalarına yetecek kadar gecikmeye neden oldular. Nisan 1792'de, Kralın rızasıyla Avusturya ve Prusya'ya savaş ilan ettiler [STRASSBOURG].

Savaşa giriş, XVI. Louis'nin *politique du pire*'inin en acil kararlarından birine bağlanmalıdır. 1792 baharında olay şöyle gelişti, hem *Jeu de Paume* partisi hem de aşırı radikaller Kralın kafasını savaş lehinde doldurdular. Kraliçe savaş istiyordu. Böylece devrim erkek kardeşinin uluslararası kurtarma gücüyle yenilgiye uğratılabilirdi. Radikaller savaş istiyorlardı. Böylece Brissotin grubu bir askeri zaferi kendi çıkarları için kullanabilirdi. Böylece Louis, en ılımlı Grondin ve Jakoben bakanlarının önerilerini reddederek diğerlerinin sözünü tuttu. 20 Nisan 1792'de hazırlıksız Fransa ordularına sınırı geçmeleri ve Avusturya Alçak Ülkelerini işgal etmeleri emredildi. Louis'nin kumarının sonuçları destekleyicilerinin hiçbirinin umduğu gibi olmadı. Anında askeri bir çatışma olmadı. Kraliçenin kurtarma gücü ortaya çıkmakta yavaş kaldı. Brissot grubu Jakobenlerin yaz boyunca kendilerine yetişmesiyle kalıcı bir avantaj elde edemediler. Avrupa giderek barışçı bir çözüm umudunu yitirdi. Kral tüm güvenilirliğini yitirdi: Eylül'de ilk büyük savaşın Valmy'de gerçekleşmesinden önce tahttan indirilme süreci yol almaktaydı.

STRASSBOURG

24 NİSAN 1792'DE Birinci Koalisyona savaş ilan edildiği haberleri Strasborg'daki Fransız ordusuna ulaştı. O gece, Juralı mühendis bir yüzbaşı olan Claude-Joseph Rouget de Lisle (1760-1836) Strasbourg Belediye Başkanının evindeki eğlenceler sırasında, *"Le Chant de Guerre pour l'Armée du Rhin"*in (Ren'in Ordusu İçin Savaş

Şarkısı) hem güftesini hem de bestesini yaptı. Kışkırtıcı dizeleri, kısa zaman sonra devrimci ülkü ne zaman tehlikeye girse okunacaktı:

Allons, enfants de la Patrie!
Le jour de gloire est arrivé.
Contre nous de la tyrannie
L'étendard sanglant est levé. *[bis]*
Entendez-vous dans les campagnes
Mugir ces féroces soldats?
Ils viennent jusque dans nos bras
Égorger nos fils et nos compagnes
Aux armes, Citoyens! Formez vos bataillons!
Marchons, marchons!
Qu'un sang impur abreuve nos sillons.

(Haydi vatan evlatları! / Zafer günü geldi. / Zulmün kanlı bayrakları bize karşı kaldırılmış. / [Tekrar] o vahşi askerlerin kırlarda uğuldadıklarını duyuyor musunuz? / Kollarımıza kadar geliyorlar / Oğullarımıza ve kızlarımıza boğazlamak için / Silah başına, yurttaşlar! Taburlarınızı oluşturun / Yürüyelim yürüyelim! / Pis bir kan bıraktığımız izleri doldursun.)

Şarkının Strasbourg'da söylenmesi için *Strassburgerlied* olarak Almancaya çevrilmesi gerekti. Yaz gelince *La Strasbourgeoise* olarak, *Midi*'ye (Güney Fransa) ulaştı. 22 Haziran akşamında Montpellierli bir tıp öğrencisi olan François Miroir tarafından Marsilya'daki bir resmi ziyafette söylendi. O kadar cezbediciydi ki, bir gönüllüler taburuna başından sonuna Paris'e kadar eşlik etti. 30 Temmuz'da şarkılarını söyleyerek başkente girdiklerinde, şarkı hemen "Marsilyalıların Marşı" ya da basitçe *La Marseillaise* olarak adlandırıldı. Sonraki kariyeri konusunda hiç kuşku yoktur. Fakat *Midi*'den gelen gönüllüler taburunun gerçekten Fransızca konuşabildiği konusunda bazı kuşkular vardır.[1]

La Marseillaise Avrupa'da ilerlerken devrimci orduların adımlarını hızlandırdı. İtalyancadan Lehçeye pek çok dile çevrildi ve bu dillerde söylendi. Resmi olarak, 26 Messidor III'teki (14 Temmuz 1795) Konvansiyonun bir kararnamesiyle resmen kabul edildi, böylelikle kraliyet marşlarına ("Tanrı Kralı Korusun" gibi) karşıt olarak ulusal marş geleneğini başlattı. *La Marseillaise*, demişti Napolcon, Cumhuriyetin en büyük generaliydi.

Rouget de Lisle'e gelince, 1793 yılında kraliyetçi görüşleri yüzünden tutuklandı; hayatta kaldı ve yoksulluk içinde öldü. Heykeli Lons-le-Saunier'de durmaktadır.

Yalnızca Rusya tereddüt göstermedi. İmparatoriçe Ekaterina 1792 Ocağındaki Yaş Anlaşmasına kadar son bulmayan Osmanlı savaşıyla engellenmişti. Fakat bunun ardından, gözlerini hemen batıya dikti. Karşı devrimci haçlı seferine katkısı, "bir an için dahi kabul edemeyeceği" Polonya Anayasası'na yönelecekti:

> Polonya Anayasası hiçbir anlamda Jakoben değildi. Fakat Ekaterina için 1791 baharında devrimci Polonya ve devrimci Fransa arasında tercih edilecek çok fazla bir şey yoktu... [O] Polonya'daki gizli eğilimleri hissetmişti... ve Devrime en kolay ulaşabildiği yerde onu ezdi.[35]

Hain Polonya soylularından oluşan sahte bir konfederasyonu St. Petersburg'ta toplayarak ve Prusya Kralına Polonya taraftarı görüşlerini bırakması için baskı yaparak, Rus ordusuna ilerleme emrini XVI. Louis'nin Fransız ordusuna tam aynısını emrettiği anda verdi. Böylece devrimci savaşlar Doğu'da ve Batı'da eş zamanlı olarak başladı. Olayın başlatıcıları Fransa ve Rusya'nın, nihai güç denemesinde karşılaşmalarına kadar yirmi yıl geçecekti.

1792-1793'ün Rusya-Polonya Savaşı, bu nedenle devrimci panaromanın ayrılmaz bir parçası olmuştu. Daha sonra Doğu'da Napoléon'u bekleyecek olan güç dengesini büyük ölçüde belirlemişti. Meydana gelen durum önceden belli olan bir sonuç değildi. Kralın yeğeni Józef Poniatowski ve West Point Akademinin kurucusu Amerika Savaşları gazisi Tadeusz Kosciuszko tarafından komuta edilen acemi Polonya ordusu kendini üstün bir şekilde temize çıkardı. 18 Haziran 1792'de Podolya'daki Zielence'de ustalıklı bir zafer kazanıldı, bundan bir ay sonra Rus güçleri Polonya Ukraynasına girdiler. Polonyalıların konumu, Prusyalılar tarafından arkadan kuşatılana kadar savunulabilir gözükmekteydi. Sonunda, sorun silahların gücünden çok Kralın teslim olmasıyla çözüldü. Stanisław-August, kan dökülmesiyle sonuçlanan Rusya destekli Targowa Konfederasyonuna katılarak, 4 Ocak 1793'te St. Petersburg'ta imzalanan İkinci Paylaşımın koşullarını kabul etti ve bunları yürürlüğe koyma sorumluluğunu üstlendi. Altı ay sonra Cumhuriyet tarihinin son Sejm'i Rus silahlarının gölgesinde Litvanya'daki Grodno'da toplandı. Müsadereyle tehdit edilen soylu sınıf temsilcileri, ülkelerinin küçük düşmesine yasal bir biçim verdiler. Haklı olarak ihlal edilen Üç Mayıs Anayasası fesh edildi. Rusya Fransa'nın yarısı kadar bir toprak parçasını işgal etti. Prusya (çabucak ayaklanan) Danzig'i aldı [TOR].

TOR

BRANDENBURGER TOR. Prusya Krallığının devrimci savaşlara girdiği yıl olan 1793'te, Berlin'in eski surlarla çevrili kentinin on dokuz kapısından biri olarak inşa edildi. Şık, eski ve sade Yunan mimari tarzındaki kolonları, Atina'daki tapınak girişlerindeki binaları *(Propylela)* model aldı. Üstünde yükselen *Auriga*'larıyla ("Savaş Arabası"nı resmeden muazzam bir bronz figürler grubu) Almanya'nın modern trajedi ve zaferlerine başkanlık etmek Brandenburger Tor'un kaderi olmuştu. 1806'da Napoléon'un Berlin'e büyük girişine ve Kral, Kaiser, Başkan ve Führer için Unter den Linden caddesi boyunca, yolları ezip geçerek ve gürleyerek ilerleyen tüm diğer askeri geçitlere tanıklık etti. 1871'de, Fransa-Prusya Savaşı'ndan hâlâ "pis" ve "din-

siz" olarak tanımlanan bir kente dönen muzaffer orduları karşıladı. Bu olay Berlin'in Almanya'nın imparatorluk başkenti olarak ilk yeniden inşasını teşvik eden bir olaydır. 1933'te, Şansölye Hitler'e ev sahipliği yaptı. Nisan-Mayıs 1945 Berlin Çarpışması sırasında, Mareşal Zhukov ve Mareşal Koniev tarafından komuta edilen Beyaz Rus ve Ukrayna "Cepheleri" arasındaki bölünme hattını meydana getirdi. Zhukov'un ordusundan iki Rus çavuşun Reichstag yakınları üzerine kırmızı bir bayrak diktiği gün, harabelerine Koniev'in komutası altındaki Birinci Polonya Ordusunun askerleri tarafından kırmızı ve beyaz bir bayrak konuldu. 1953 yılında, Doğu Alman işçilerinin karşı konulmaz protesto yürüyüşlerinin üstünde yükseliyordu. Ağustos 1961'den Kasım 1989'a kadar, Berlin Duvarı'nın ortasındaki tutsak bir anıt oldu.

Auriga, bu iki yüzyıl boyunca, bilmeden Avrupa'nın siyasal iklimının barometresi olarak işlev gördü. 1807'de Paris'e taşındı. 1814'te restore edilerek Savaş Arabası yüzünü batıya dönecek şekilde yeniden dikildi. 1945 yılında yıkıldı. Ancak 1953'te özgün şekillere göre kalıba dökülen yeni heykellerle ikame edilecekti. Bu sefer Komünist yetkililer Savaş Arabasını doğuya gelecek şekilde yerleştirdiler. Berlin'in üçüncü inşası yeniden birleşen bir Almanya hükümeti için hazırlıkların olduğu 1991 yılında başladığında, *Auriga* bir kez daha yüzü batıya doğru olarak döndürüldü. Duruşu, sadece Berlin'in iki yarısı arasındaki ilişkilerin durumunu değil, aynı zamanda Avrupa'nın iki yarısı arasındaki durumun konumunu da göstermekteydi.[1]

Taş ya da bronzdan simgesel jestler birçok yerde bulunabilir. Örneğin Zagreb'te, Hırvat savunucu General Jelacic'in heykeli Budapeşte'yi gösteren suçlayıcı parmağıyla ilk kez on dokuzuncu yüzyılın sonlarında dikildi. 1991'de, Belgrad'ı gösterecek şekilde yeniden düzeltildi. 1993 yılında, bir kez daha, kendine özgü Krajina Sırp Cumhuriyeti'nin başkenti, Knin'i gösterecek şekilde döndürüldüğünü haberler bildirmektedir.

Batı'da, devrimci savaşlar neredeyse tüm Kıtayı içine çeken muazzam bir savaşlar karmaşası haline gelmişti. 1792 seferi Fransa'ya, devrimci liderleri ilk olarak Kralı tahttan indirmek ve sonra da sonuca bağlanmamış bir savaş çabasını örgütlemek için kışkırtacak esaslı bir korku saldı. Avusturya toprağına ilk Fransız akını kısa zamanda Prusya ve Avusturya saflarının Fransa'da ilerlemeleriyle tersine çevrildi. Fakat Brunswick Dükünün etkin siyasal bildirisine etkin askeri hareket eşlik etmedi. Prusyalılar o kadar yavaş hareket ediyorlardı ki, Weimar'dan gelen müfrezeyle seyahat eden Goethe'nin top güllelerinin psikolojik etkileri hakkında deney yapmaya zamanı oldu. 20 Eylül 1792'deki Valmy Savaşı'nda ünlü "devrim bombardımanı"yla püskürtüldüklerinde, hâlâ sınıra yirmi mil uzaklıktaki Argonne Ormanındaydılar. Bundan sonra, savaş Devrimden bıktı ve Devrim de başarılı bir savaştan. Yıl sona ermeden devrimci ordular Hollanda'ya geri dönmüş ve Savoie'yı işgal etmişlerdi. Yaklaşık yirmi yıl daha ilerlemeye devam ettiler.

Devrimci savaşların gelişmesi genellikle Fransa'ya karşı 1793-1796, 1799-1801 ve 1805-1814'te oluşturulan üç büyük ittifakın terimleriyle betimlenir.

Bu, kısmen ittifakların her birinin hızla dağılma eğiliminde olması, kısmen de çarpışmanın ittifaklar arasındaki sürelerde genellikle devam etmesi nedeniyle yanıltıcıdır. Koalisyonların belkemiğini oluşturan Kıta güçlerinin (Avusturya, Prusya ve Rusya) çıkarları her zaman ittifakların ana örgütleyicilerinin, yani Britanyalıların ve onların büyük savaş bakanı Genç William Pitt'inkilerle (1759-1806) çakışmamaktaydı. Değişen ölçütlerde, sadece üç değil, beş, altı ya da yedi ittifak bulunmaktaydı. Britanya'nın ittifak ortakları tekrar tekrar istila ve işgale maruz kaldılar; Britanyalıların zaptedilemez adalarında böyle olmadı. Savaşın askeri olduğu kadar önemli ekonomik boyutları da vardı. Birçok olayda, savaş Avrupa sınırlarının ötesine yayıldı ve küresel, kıtalararası stratejinin işaretlerini gösterdi.

1793-1796 tarihli ilk koalisyon, müttefikleri bir arada tutmanın ne kadar zor olduğunu gösterdi. Rusya Polonya'yı sindirmesiyle meşgul olduğundan çok az katkıda bulundu. Prusya'da aynı nedenden ötürü 1795 yılında ittifaktan ayrıldı. Avusturya hem Alçak Ülkeler hem de Kuzey İtalya'daki yıkıcı Fransız saldırılarına maruz bırakılarak terk edildi. 1795-1796'da İspanya taraf değiştirdi, Britanya felaketi atlatan donanmasıyla yalnız bırakıldı. Fransızlar, ülkelerindeki Karşı-Devrimi bastırırken, yurtdışında devrimci yönetimler üretmeye başladılar. Hollanda Alçak Ülkelerindeki Batavya Cumhuriyeti (1794) birçoğunun ilkiydi. Fransızlar ayrıca hayret verici becerisi ve enerjisi olan genç generalleri meydanlara sürmeye başladılar. Bunlardan ilki, Ren'i zapt eden, Chouanları ezen ve bir kezinde İrlanda'yı ele geçirmeye kalkışan General Lazare Hoche'tu (1769-97).

Doğu'da, İkinci Paylaşım'a rağmen Polonya-Litvanya hâlâ teslim olmayı reddediyordu. 1794'ün başlarında Tadeusz Kosciuszko sürgünden döndü ve 24 Mart'ta Krakov eski Pazar Meydanında İsyan Kararını okudu, "ulusun kendi kendini yönetmesi için (...) ve genel özgürlük için." Mayıs ayında serflere özgürlük sağlayan bir bildiri yayımladı. Raclawice'de (4 Nisan) profesyonel bir Rus ordusuna karşı tırpancı köylülerinin zaferi Vendéelilerin Cholet'deki zaferlerinin tekrarı oldu. Fakat Varşova ve Wilno'da insan kalabalığı saldırıya devam etmekteydi. Halk mahkemeleri piskoposları, Rus ajanlarını ve suç ortaklarını ölüme mahkûm ettiler. En azından burada açık bir devrim vardı: Monarklar harekete geçmeliydiler. Varşova Prusyalılar tarafından batıdan kuşatıldı. İki Rus ordusu doğudan ilerledi. 10 Ekim'de Maciejowice'de, yaralı Kosciuszko atından düştü ve (yanlış olarak) aktarıldığı üzere haykırarak *"Finis Poloniae"* dedi. Suvorov Varşova'nın Praga adındaki doğu banliyösüne saldırdı ve halkını kılıçtan geçirdi. St. Petersburg'a üç sözcüklük bir rapor gönderdi (HURRA, PRAGA, SUVOROV, ve üç sözcüklük bir yanıt aldı) BRAVO MAREŞAL, EKATERİNA [METRYKA].

Bu olayda, Üçüncü Paylaşım Polonyalıların ve Cumhuriyetlerinin artık var olmadığı kanısı üzerine harekete geçirildi; böylece onay aranmadı. Prusyalılar Mazovya ve Varşova'yı aldılar ve buraya "Yeni Güney Prusya" dediler. Avusturyalılar başka bir büyük parça aldılar ve buraya "Yeni Galiçya" dediler.

Ruslar kendilerini İngiltere büyüklüğünde bir parçayla tatmin ettiler. St. Petersburg'ta imzalanan nihai anlaşmayı gizli bir protokol izledi:

> Öyle gerektiği için Polonya Krallığının bir zamanlar var olduğu anısını canlandırabilecek her şey kaldırılacak... Anlaşma yapan taraflar... unvanlarının şu andan itibaren sonsuza dek durdurulmuş olarak kalacak olan Polonya Krallığının adı veya lakabını içermeyeceği konusunda anlaşmaya vardılar.[36]

Napoléon'un çoktan ilerlemekte olduğu o zamanlarda Batı Avrupa'da hiç kimse Polonya'nın kaderindeki adaletsizliklerle ilgili bir düşünceye sahip değildi. Rusya monarşinin savunucusu, devrimin en azimli muhalifi olarak ün kazanmıştı. Polonyalılar meşru yönetimin en inatçı muhalifleri olarak rollerini almışlardı. Devrim savaşları sırasında Fransa saflarında savaşan birçok yabancı asker grubunun en büyüğünü oluşturacaklardı.

1796-1797 İtalya seferi, ittifak ortaklarının çöküşüyle çoktan soyutlanmış olan bir Avusturya'nın topraklarına karşı Direktuar tarafından başlatıldı. Bu savaş Hoche'tan bir yaş genç General Bonaparte'ın uluslararası sahneye ilk çıkışı için dikkate değerdi. Birkaç hafta içinde Alpes Maritimes ilinin sınırındaki düzensiz Fransız ordusu yenilmez bir güce dönüştü. Delikanlı onlara "İtalya Ordusunun Askerleri, sizi dünyadaki en verimli ovalara götürüyorum. Onur, ün ve zenginlik bulacaksınız. Bunu cesaretle istiyor olacak mısınız?" dedi. On iki ay içinde tüm Kuzey İtalya istila edilmişti. Bonaparte'ın ilk olarak 10 Mayıs 1796'da Lodi Köprüsünde gösterdiği taktik ustalık ona stratejik üstünlük sağladı. Milano kurtarıldı; Mantua kuşatma yoluyla alındı; Avusturya direnişi Rivoli'de kırıldı. Karintia'ya doğru yol açıldı ve bizzat Viyana saldırı beliyordu [**GRILLENSTEIN**].

Bonaparte savaşla ilişkili tüm konulara ilgi göstermekteydi. Ayaklanmalar ve isyanlar, hızlı ve amaçlı vahşilikle bastırıldı. Parma Dükünün topraklarına girerken, her çeşit sanat hazinesinin derhal teslimini talep etti. Bu siyaset Louvre'u sanat koleksiyonları arasında üstün bir konuma taşıyacaktı.

METRYKA

1795'TE, Polonya-Litvanya Cumhuriyetinin yok edilmesinden sonra, Rus ordusu işgal edilen ülkelerin devlet arşivlerini St. Petersburg'a taşıdı. Taşıdıkları, ortaçağdan bu yana Polonya Krallığının kraliyet kamçılaryasınca yayımlanan tüm yasa, emir ve beratların kopyalarını içeren "Taş Sicili" veya *Metryka Koronna*'yı, Litvanya Büyük Dükalığı ve Mazovya Dükalığıda ki benzer koleksiyonlarla birlikte kapsamaktaydı. Katalog ve indeksler de alındığından, Varşova'da hiç kimse tam olarak nelerin kaybolduğunu bilmiyordu. Polonyalı tarihçiler, kendi ülkelerinin tarihlerini on dokuzuncu yüzyıl boyunca Prusyalıların ve Rusların yaptıkları şekilde inceleyemediler. Dışarda Polonya'nın Avrupa tarihindeki yerinin şimdiki rolü kadar marjinal olduğu şeklinde bir izlenim yaratıldı.

Polonya'nın kayıp arşivlerini belirleme, yeniden düzenleme ve mümkünse tekrar ele geçirme çabaları iki yüz yıl boyunca devam etti. Bazı bölümler 1815'ten sonra ve daha fazlası 1921'deki Riga Anlaşmasından sonra geri getirildi. Diğer bölümler uzak ve geniş bir alana yayılmış kopyalardan bir araya getirildi. Sovyet Ordusu 1945'te ilgilendiği her şeye yeniden el koydu ve 1960'larda sadece seçili konuları serbest bıraktı. Bağımsız araştırmacıların Çarlık ya da Sovyet arşivlerinde denetlenmeksizin kendileri için araştırma yapmalarına hiçbir zaman izin verilmedi' [YAĞMA].

1440 tarihli *Metryka Litewska*, Litvanya Sicilinin kaderi üzerine detaylı bir muhasebe, ancak 1980'lerde Amerikalı bir araştırmacı tarafından oluşturuldu. Batılı araştırmacılara yarar sağlamak üzere Sovyet arşivlerinde izinli bir araştırma yaparak ve on yedinci yüzyılda istilacı İsveçliler tarafından Varşova'da yapılan katalogların kısmi bir kopyasıyla, Rus arşivcilerin defalarca tekrar tasnif ettiği, ayırdığı ve yerleştirdiği koleksiyon parçalarının birçoğunu özenle inceledi.[2] Ancak çalındıktan iki yüzyıl sonra, Litvanya Sicili'nin esas kısmı St. Petersburg'da kaldı.

Batılı tarihçiler belgesel kaynaklara başvurma ilkesi vurgulanarak eğitilirler. Belgesel kaynaklarına ulaşılabilir olduğu yerlerde bu mükemmel bir öğütür. Rus yetkililerinin yüzyıllardır çok güzel bir şekilde anlamış oldukları çok daha önemli bir ilkeyi unuturlar: Yani belgeleri denetleyenin, aynı zamanda onların kullanımını ve yorumlanmasını da denetlediğini.

GRILLENSTEIN

1797 YILINDA Avusturya'nın Waldviertel bölgesindeki Gmünd kilisesine bağlı Grillenstein köyündeki köylü dokumacılardan bir aile bir erkek çocuk sahibi oldu. Ailenin adı verilmemiştir, fakat bu ailenin hayat döngüsü kilise kayıtlarından hareketle yeniden oluşturulmuştur (Bkz. Ek III, s. 1352). Oğlan 1817'de yirmi yaşındayken kendinden altı yaş büyük bir kadınla evlendi ve Aralığın son günü yeni evliler erkek bir çocuk sahibi oldular. O noktada, hane Le Play tarafından öne sürülen (babaerkil, 51 yaşında bir büyükbabanın başkanlığında üç kuşaklık bir birim) klasik "kök ailenin" mükemmel bir örneğini oluşturmuş görünüyordu [GROSSENMEER].

Ancak çok kısa zaman sonra manzara değişti. Ertesi yıl (1818) büyükbaba, yanına karısını ve iki evlenmemiş genç kızını alarak ve evin reisliğini oğluna devrederek kendini emekli *(Ausnahm)* etti. Karısının ölümünün ardından yeniden evlenip gideceği bir on iki yıl daha başka bir yerdeki bir çiftlikte yaşamaya devam etti.

Bu nedenle 1818'den itibaren hane kök-aile modeline çok az benzedi. On iki yıl için erkek çocuk ebeveyn otoritesi olmaksızın, fakat arka planda emekli babasıyla işleri idare etti. Ailesi üç çocuğunun daha doğmasıyla büyüdü, fakat büyük oğlunun (1821), onun annesinin (1826), en küçük, yeni doğmuş kızının (1827) ölümlerinden etkilendi. Babasının ve evlenmemiş kız kardeşlerinin ayrılışından sonra (1830), bir dizi dokumacılar ve onların ailelerine ek olarak birkaç hizmetkârı hanesine alarak

kayıplarla baş edebildi. 1841'de hayattaki en büyük çocuğu yirmi bir yaşına ulaştığında, hane üç ayrı ve akraba olamayan aileden oluşuyordu; reisin ailesi ve yakınlarda iki bekâr kadın ve onların gayrimeşru oğullarının yerine gelen iki yaşlı dokumacının aileleri. Ortaya çıkacak sıkıntılar hayal edilebilir.[1]

Bu tek örnek, zamanla meydana gelen dinamik değişiklikleri gözlemlerken standart toplumbilimsel modellerden hareketle yapılan genellemelerin tehlikesini göstermek isteyen tarihçiler tarafından seçilmiştir. Düşüşleri ve kaderin akışını ortaya koyan aile yaşam döngüsü tüm Avrupa'da çağlar boyunca köylülerin hayatlarını anlamakta çok önemli bir kavramdır.

Campo Formio Barışının öncesindeki müzakerelere giriştiğinde (Ekim 1797), Paris'e danışmaksızın koşulları yazdırmakta ısrar etti. Bu tür bir hareket ona ülkesindeki siyasetçiler üzerinde bir üstünlük sağlayacaktı.

1798-1799 Mısır savaşı Britanya'nın sömürge ve ticaret üstünlüğüne engel olmak için Direktuar tarafından tasarlanmıştı. Orta Doğu'da bir Fransız varlığı oluşturarak Britanya'nın Hindistan'la bağlarını zayıflatabilir ve tüm Akdeniz'de Fransız üstünlüğünün yolunu açabilirdi. Bu Malta'nın alınmasıyla ve İskenderiye'de kırk bin kişilik bir birliğin karaya çıkmasıyla başladı. Hükümdar Memlüklerin askeri yenilgisine rağmen, Amiral Nelson'un Abukir Koyunda Fransız donanmasını imhası (1799) ve Rusya ile Osmanlılar arasında stratejik bir ittifak yoluyla zayıflatıldı. Bu Karayipler'de (1802), Amerika'da Louisiana'nın bayılıcı satışıyla (1803) ve hatta Avusturya'da Britanya'yı arkadan vurmak için gerçekleştirilen beyhude entrikaların atasıydı. Kraliyet Donanmasının denizde Napoléon'un karada olduğu gibi yenilmez olduğunu kanıtlamasıyla hiçbir şey elde edilemedi. Bonaparte 18 Brumaire Darbesini gerçekleştirmek ve Fransa'da iktidarın dizginlerini ele almak için Ağustos 1799'da Mısır'ı terk etti.

Napoléon Bonaparte (1769-1821) (Hitler ve Stalin gibi) yönetmeye geldiği ülkede bir yabancıydı. Korsika'da Ajaccio'da, XV. Louis'nin adayı Cenova'dan satın almasından bir yıl sonra doğmuştu. Genç bir harp okulu öğrencisi olarak askeri eğitim için Fransa'ya gönderildiğinde, kişisel zenginliği, sosyal bağlantıları ve yeterli Fransızca bilgisi yoktu. Soluk derisinin çok fazla arkasında kalmayan yerli bir kan davasının imasından daha fazlasıyla, küçük, aksi, iddiacı bir genç adam oldu. Fakat Fransa evcilleştirilmeyi bekleyen "asi bir kısrak"tı:

O Corse à cheveux plats! Que la France était belle
Au grand soleil de messidor!
C'était une cavale indomptable et rebelle
Sans frein d'acier ni rênes d'or.

(Ey, düz saçlı Korsikalı! Fransa ne kadar güzeldi/ Messidor'un yaz güneşinde! /

O, asi ve evcilleştirilmemiş bir kısrakti. / Çelikten gemi ya da altın dizgini olmayan.)[37]

"Düz saçlı Korsikalı" her şeyini onu yirmi dört yaşında topçu generali yapan Devrime borçludur. Tuileries saldırısında harap olan yerleri bizzat seyretti. Fakat sonra Korsika'daki kardeşlerine yardım etmek için Fransızları terk etti ve aile yerel karışıklıklar yüzünden kovulmasaydı orada kalabilirdi. 1794'te Toulon'da Robespierre'in erkek kardeşiyle hizmet verirken, Thermidor koalisyonu tarafından kısa bir süre için tutuklandı ve boş yere Osmanlı Sultanına yönelik özel bir göreve atandı. Ancak, 1795 Ekiminde kraliyetçi ayaklanma sırasında konvansiyonu, tam zamanındaki "mitralyöz dumanları"yla kurtardığında Paris'teydi.

Bundan sonra, bir zamanlar kuşkulu olan topçu hata yapamazdı. 1796'da düzensiz İtalya Ordusuna komuta etmesi emredildi. Paris'teki hükümetin kaderinin savaş cephesinden gelen iyi haberlere dayandığını doğru şekilde sezerek, kendini aynı hızla ondan siyasi alanda üstün olanların efendisi haline çevirdi. Tereddüt içindeki *Directeur*lera tarafından açıkça desteği arandı ve 1798-1799 yıllarında Mısır'da olması sadece elini güçlendirdi. Onu Fransa'nın gizli diktatörü haline getiren 18 Brumaire darbesi bir engel olmaksızın yapıldı. Bu, tamamen dıştan başarılabilecek bir işti. Bundan sonra, konsüllük ve İmparatorluk boyunca, kendini savunmak için savaşıldığını iddia ettiği kırk savaşın kan gölü içinde, Napoléon hiçbir zaman arkasına bakmadı. Benzer türedi mareşaller tarafından (Berthier, Masséna, Macdonald, Marat, Soult ve Ney) ve aynı derecede zeki bakanlar tarafından (Talleyrand, Gaudin, Fouché ve Clarke) kuşatılmış bir şekilde Fransız kısrağını emin bir şekilde sürdü.

Ve Fransa, Korsikalı sürücüsü tarafından dizginlendiğinde, o Fransa'yı tüm Bonaparte kabilesiyle Korsikalı akrabalık kuralları yoluyla eğerledi: Napoli ve İspanya Kralı Joseph'le; Canino Prensi Lucien'le; Hollanda Kralı Louis'yle; Westphalia Kralı Jérome'la; Elisa, Pauline ve Caroline'le (düşes, prenses ve kraliçe). Ayağı sadece kendi hanedanını kurma yolunda tökezledi. Martiniqueli bir melez ve idam edilmiş bir soylunun dulu olan Joséphine de Beauharnais'yle olan evliliği bir varis vermedi ve boşanmayla sonuçlandı. Polonyalı metresi, Maria Walewska, tanınmayan bir oğul verdi. İkinci karısı Avusturyalı Marie-Louise 1811'de Roma Kralı II. Napoléon'u doğurdu. Bu sıralar, "Messidor Güneşinin" üzerinde bulutlar toplanıyordu. Tüm Avrupa'nın birinci hükümdarı Rusya'nın istilasını zaten düşünüyordu. Tocqueville'e göre, Napoléon "erdemsiz bir insanın olabileceği kadar büyüktü" [KORSİKA].

İkinci İttifak, 1799-1801, daha faal bir rol oynamak için hırslı olan yeni Çar I. Pavel tarafından gerçekleştirildi. Suvorov'un Rus Ordusu, Bonaparte'ın dengeyi yeniden kurmak için tekrar ortaya çıkmasından önce Avusturya İtalyasının büyük bir kısmını ele geçirmişti. Fakat I. Pavel'e suikast düzenlendi; Kıtadaki müttefiklerin kan kaybettiler ve Britanya tekrar Fransa'yla tek başına yüzleşmeye terk edildi. Müttefiklerin Lunéville Barışı (1801), Britanya'nın Amiens Barışı'yla (1802) birleştirildi.

İkinci İttifakın dağılmasından sonra, Bonaparte güçlü bir konumdan beslendi. İtalya'da Piemonte, Parma ve Piacenza'yı içine alan ek işgaller yaptı. Haiti'deki ayaklanmayı bastırmak için başarısız bir sefer yaptırdı; Kutsal Roma İmparatorluğunun ortadan kalkmasını tahrik ederek Almanya'yı işgal etti ve *Armée de l'Angleterre*'i Boulogne'da toplamaya başladı. Hatta başlıca hasımlarının bir kez daha stratejik bir şekilde kuşatmak üzere plan yaptı. 30 Mart 1805'te İran Şahı'na şöyle yazdı:

> Fransızların İmparatoru Bonaparte'dan İranlıların Şahı Feth Ali'ye, Selamlar!
> Devletlerin kaderlerini yöneten Cinin, benden imparatorluğunuzun gücünü artırmak için giriştiğiniz çabaları desteklememi istediğine inanmak için nedenim var.
> İran Asya'nın en asil devleti, Fransa Batı'nın en büyük İmparatorluğudur...
> Fakat yeryüzünde insanları doğuştan huzursuz, açgözlü ve kıskanç olan imparatorluklar da var. Kendi çöllerinde yorulan Ruslar Osmanlı topraklarının en güzel yerlerine tecavüz ediyorlar. İmparatorluğunuzun en küçük eyaleti kadar bile olmayan bir adaya kısılan İngilizler... Hindistan'da her gün yeniden ikiye katlanarak büyüyen bir Güç oluşturuyorlar. Bunlar izlenilmesi ve korkulması gereken devletlerdir...[38]

Napoléon'un Asya ülkelerine yönelttiği yüksek dikkati tamamen samimiyetsiz değildi. Mısır seferi sırasında, bir kezinde şöyle demişti: "Avrupa bir köstebek tepesi. Tüm büyük İmparatorluklar ve devrimler Doğu'da olmuştur."[39] Fakat kısa zamanda Avrupa'daki olaylar araya girdi.

Pitt'in son büyük diplomatik eseri olan Üçüncü İttifak, 1805-1814 belirleyici bir çökertme niyetiyle örgütlendi. Fakat belirleyici çökertme yavaş ilerliyordu. Denizde Trafalgar Burnu açığındaki Britanya zaferi (21 Ekim 1805), Britanya'yı istila etmekte Fransa'ya hiçbir şans bırakmayan tam bir deniz üstünlüğü sağladı. Karada ise bunun aksine, Napoléon, karşılık olarak düşmanlarının herbirini tamamen yok etti. 1805'te Austerlitz Avusturya'nın tam yenilgisine ve Rusya'nın geri çekilmesine neden oldu; 1806'da Jena ve Auerstadt Prusya'nın tamamen ezilmesini sağladı; 1807'de Eylau ve Friedland tüm Rus ordularının topları geri çekilmesini sağladı. On sekiz ay içinde Viyana, Berlin ve Varşova işgal edildi. Napoléon'un Tilsit'deki Niemen Nehri'nde bir Sal üzerinde (Temmuz 1807) Rusya ve Prusya'yla barış yaptığı sırada, Britanya üçüncü kez tek başına kalmıştı [SLAVKOV].

SLAVKOV

SLAVKOV, 'ün yeri'. Moravya'da Brno'nun on beş mil doğusunda küçük bir kasabadır. 2 Aralık 1805'te, Almanca olan Austerlitz adı altında, Napoléon'un zaferlerinin en dramatiği olan "Üç İmparator Savaşı"nın yeri olmuştur.

Birleşik Avusturya ve Rusya ordularının ilerlemelerinden önce geri çekilen Napoléon, sonra onların üzerlerine doğru ilerledi. Üç ittifak kolu şafak sisi içinde doğrudan Fransız ordusuna karşı ilerlemekteydi. "Sağına doğru dönmek için ilerlerken" diye açıkladı Napoléon, "bayraklarıyla beni takdim ediyorlardı."

Adamları kırk sekiz saat içinde doksan mili henüz tamamlayan Mareşal Davout kendilerinden dört kat fazla sayıya karşı ana saldırıyı gün boyunca geciktirdi. Sabah onda sis dağıldı ve ünlü *"soleil d'Austerlitz"* parlamaya başladı. Fransızlar Pratzen platosunun hâkim tepesini tutmuşlardı. Buradan alanın her mıntıkasını topla tarayabilirler ve düşman güçleri ikiye bölebilirlerdi. Fransız İmparatorluk Muhafızları Rus karşıtlarını püskürttükten sonra, geri çekilme başladı. Fransız topçuları vadideki gölün üzerindeki buzları kırarak en büyük kaçış hattını kestiler. Yüz elli bin kişilik mevcut içindeki yirmi bin ölü ve bir o kadar da tutuklu arasında, Napoléon en hoş gururunu tatmaktaydı. *"Il vous suffira de dire"* demişti hayatta kalanlara, *"j'étais à Austerlitz."* ("Sizin için 'Austerlitz'deydim' demek yeterli olacak".) [1]

Savaş, Gros, Vernet, Callet, Gérard tarafından resmedildi. Fakat hiçbir tanımlama Leo Tolstoy'un *Savaş ve Barış*'ının III. kitabındakine benzeyemez:

> Güneş doğduğunda... tarlalar ve sis göz kamaştırıcı ışıkta parlamaktaydı... biçimli beyaz elinden eldivenini çıkarttı, onunla mareşallerine işaret verdi ve saldırının başlamasını emretti.[2]

Bu günlerde Waterloo gibi Austerlitz de Fransa'nın güney-batı hattındaki trenlerin kalkış ve varış istasyonudur. Askeri tarihçiler, askerlerin hislerinden ve deneyimlerinden çok generallerin planlarını aktarmakla ilgilenmişlerdir.[3] Ancak kimin geçmişi oluşturan diğer her türlü şeyin efendisi olacağına karar veren büyük savaşlardır.

Ancak Britanya'nın savaşları canlı tutma faaliyetleri gereğinden fazlaydı. Kraliyet Donanmasının uyguladığı abluka yoluyla, Britanya Napoléon'un Kıta Sistemi'ne katılan tüm ülkelere karşı ticari savaşını sürdürüyordu (Bkz. aşağıda). Dahası 1808'de Kuzey İspanya'ya bir ordu göndererek, bunun yanı sıra Napoléon'un İspanya'yı ve Portekiz'i kısa zaman önce ele geçirmesine karşı çıkarak, genç Arthur Wellesley'den bir "Demir Dükü" yaratarak ve Napoléon'un başa çıkmak üzere hiçbir zama gereken zamanı veya kaynakları bir araya getiremediği önemli bir oyalama herakâtı yaparak İberik Yarımadası iç savaşlarını uluslararası boyuta taşıdı.

Can çekişmekte olan İttifakın üyeleri, birer birer ve zahmetli gecikmelerle canlanmaya başladılar. 1808 yılında İtalya'nın bazı bölgeleri Fransız yönetimine karşı ayaklanmada İspanya'ya katıldı. Avusturya 1809'da Napoléon'la yaptığı anlaşmayı reddetti, ama Wagram'da, Viyana'nın görüş alanı içinde, yalnızca bir kere daha (1809) kötü bir şekilde yenilecekti. 1810-1812'de Prusya ilk olarak gizli yeraltı örgütleri yoluyla harekete geçmeye başladı. Aynı dönemde Rusya Fransa bağlantısından yorulmuş, Napoléon'un Polonya-Litvanya

için planlarından korkarak ve diğer herkes gibi, Kıta Sistemi'nin sınırlamalarından bıkkın büyümekteydi. Napoléon gücünün doruğuna yaklaşıyordu [VIOLETS].

1792'den 1812'ye kadarki yirmi yılda, Avrupa haritası ve devletler sistemi geniş ölçüde yeniden düzenlendi. Fransız Devrim orduları üç çeşit ülkesel ve siyasal değişim getirdiler.

VIOLETS

SADECE 1810 yılı içinde, Napoléon parfümcü Chardin'den en sevdiği portakal çiçeği esanslı kolonyadan yüz altmış iki şişe ısmarladı. Ünlü bir mektupta, Josephine'e buluşmadan önce iki hafta boyunca yıkanmaması, böylece onun tüm doğal kokularından zevk alabilmesi için yalvardı. Josephine öldüğünde, mezarına menekşeler dikti ve ömrünün geri kalan kısmı boyunca menekşelerden yapılma bir madalyon taktı.[1] O şaşmaz bir *odomane*'di (koku tutkunu).

Koklamak, "dilsiz duyu", "koku alma boyutu", tarihçiler tarafından çoğunlukla yok sayılmışsa da, tarih boyunca mevcuttu.[2] Bir kurama göre, erkek cinsiyet dürtüsü dişinin "ringa-salamurası" kokusu ve başlangıçta var olan okyanusa geri dönmek tutkusu tarafından kışkırtılmaktadır.[3] Esmeramber, hintyağı ve misk gibi doğal parfümler, antik zamanlardan beri lüks ticaretin en pahalı bölümlerinden birini oluşturdu. Ortaçağ parfümlü sazlar ve tütsülerle Bakire çiçeği olan yüz altmış beş yapraklı güllerle doldurulmuştu. Fransız Devrimi açık lağımların kokusuyla istila edilmişti, yirminci yüzyıl hendek ve kamplardaki cesetlerin kokusuyla, modernizm çağı sanayi kirliliği ve ilk yapay aldehid olan, 1922 tarihli Chanel No. 5, ile

İlk olarak ve çeşitli zamanlarda Alçak Ülkeler, Almanya'nın, İsviçre ve İtalya'nın büyük bölümlerini doğrudan ilhak etmek yoluyla Fransa'nın öz ülkesini genişlettiler. Cumhuriyetin seksen üç olan il sayısı 1810'da imparatorlukta kırk dört milyon nüfuslu, yüz otuz departmana çıktı. Aisne, Allier, Aude... serilerine, "Bouches de l'Elbe" (Hamburg), "Simplon" ve "Tibre" gibi yenileri eklendi. Fransa İmparatorluğunun Fransızlığı her bir ilhakla azalıyordu (Bkz. Harita 22).

İkinci olarak, her biri Fransa'ya sıkı şekilde bağlanmış olan koskoca bir yeni devletler takımı oluşturulmuştu, bunların her biri kendi anayasa modellerine ve Fransız usulü yönetime sahipti. Bu devletler, Hollanda Krallığına çevrilen (1804-1810) Batavya Cumhuriyetini (1795-1804), Etruria Krallığını (1801-1805), Ren Konfederasyonunu (1806-1813), Berg Büyük Dükalığını (1806-1813), Westphalia Krallığını (1807-1813), Varşova Büyük Dükalığını (1806-1813), beş İtalya cumhuriyetini ve sözde (Kuzey) İtalya Krallığını kapsamaktaydı [ILLYRIA].

Üçüncü olarak, Napoléon'un daha sonraki işgallerinin ardından, eski zamanlarda kurulmuş birkaç devletin varlığını sürdürmesine izin verildi, fakat büyük ölçüde değiştirilen sınırlar ve sıkıca denetlenen iç düzenlemelerle. Bunlar Avusturya, Prusya, İspanya, Napoli ve Portekiz'di.

Napoléon'un devrimci açıdan yeniden biçimlendirilen aydın despotluğundan kurtulan Avrupa bölgeleri sadece Britanya Adaları, İskandinavya, Rusya ve Osmanlı nüfuz alanlarıydı. Bu istisnalarla tüm Avrupa, geleneksel düzeni yok eden, ancak insanlarına kısaca tamamen farklı bir şeyin tadını tattıran radikal değişikliklere bağlı kaldı [BOUBOULINA].

Yerel nüfusun değişikliklere ne derece kucak açtığı ya da bunları başlattığı biraz karmaşık bir konudur. Bazı yerlerde açıkça sevinçten uçtular. Örneğin Fransız müdahalesini öteden beri isteyen Hollanda'da ve İsviçre'de derinlere kök salmış cumhuriyetçi unsurlar mevcuttu; Brüksel, Milano ya da Varşova gibi bazı kentlerin açıkça istek göstermeleri için iyi nedenler vardı. Diğer yerlerde, Fransızların kabulü karmadan düşmancaya dek derecelendirilebilir. Napoléon kurtuluş söyleminde güçlüydü, fakat bunun pratik uygulamasında zayıftı. Serflerin azad edilmelerinin ve cumhuriyet yönetiminin yararlarını artan vergilerin ve amansız zorunlu askerliğin getirdiği sıkıntılarla tartmak gerekir. Birçok ülkede ve özellikle İspanya'da, Fransızların gelişi şiddetli savaşları kışkırttı. Avrupa'da kuramsal olarak devrimi destekleyen birçok insan, bunu pratikte oldukça baskıcı bulacaktı.

Napoléon döneminde Alçak Ülkeler Fransa'nın ülke dışı deneyimlerinin yolunu açtı. Batavya Cumhuriyeti (1794), tüm Hollanda doğrudan Fransız İmparatorluğu tarafından ilhak edilmeden önce, Louis Bonaparte'ın yönetiminde Hollanda Krallığı'na (1806) yol verdi. Ulusların hakları hakkındaki devrimci fikirler Walloonları, Flamanları ve Hollandalıları benzer şekilde etkiledi. Bunlar izleyen sonraki on yıllarda yüzeye çıkacaktı.

ILLYRIA

NAPOLÉON DÖNEMİ'NİN birçok geçici yaratısı gibi, 1809-1813'ün Illyria Eyaletleri de resmi olarak dağılmalarından çok sonra cazibelerini sürdürüyordu. Fransa tarafından idare edilen İtalya Krallığı'na bağlı olarak, Trieste'den Dubrovnik'e kadar Adriyatik kıyısında uzun bir bölümle, Karintia, İstria, Slovenya, Slavonya ve Kraina'nın önemli bölümlerini kapsamaktaydı. Fransız yöneticileri başkent Ljubija-na'da (Lai-bach) durmaktaydı. Habsburg yönetiminden kurtuldukları kısa süre, Slovenler ve Hırvatlar arasında kalıcı bir "Illyrist" hareketiyle Trieste ve Fiume'nin (Rijeka) geri alınması için uzun süreli bir İtalyan irredantist mücadeleyi ateşledi (Bkz. Ek III, s. 1291).

1815'ten sonra, Habsburg yönetimi ayrı bir "Hırvatistan-Slavonya Krallığı" içinde yeniden kurulduğunda, bölgenin özel karakteri vurgulandı. Bu deney, karşılığında Hırvatistan Ban'ı, General Jelacic'in ordusunu Macar Ulusal Ayaklanması güçlerine karşı savaşa soktuğu 1848-1849'un karışıklıkları arasında son buldu. Hır-

vatisyan biraz gecikmeyle Habsburg Macar Krallığı içinde geniş bir özerklikle ödüllendirildi.

"Illyrizm", Habsburg nüfus bölgelerindeki tüm Güney Slavlarını yabancı kültürel hakimiyetin artan etkilerinden korumaya yönelik bir hareket olarak 1830'larda ivme kazandı.[1] "Illyrizm, Macarcanın Hırvatistan-Slavonya'nın resmi dili olarak dayatılma girişimi karşısında güçlendi. Ancak on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Ljubljana'ya dayanan Sloven ulusal canlanışı Zagreb'de (Agram) temellenen Hırvatlarınkinden giderek ayrılmaktaydı. 1867'den sonra kendilerini İkili Monarşinin Avusturya bölümünde bulan Slovenler, Reformdan itibaren belirli bir edebiyata sahip olan kendi farklı Sloven dillerini geliştirip sistemleştirdiler.[2] Hırvat liderler aksine bir grup Sırp kültürel eylemciye katılmayı ve onlarla "Sırp-Hırvatça" olarak bilinen ortak bir edebi dil yaratmayı seçtiler. Bunu, *sto*'yu *'ne*'ye karşılık gelen *ca* veya *kaj*'a karşılık olarak kullanan, "Shtokawsky" denilen Lehçeye dayandırdılar. Aynı zamanda, Roma Katolisizmiyle olan bağlantılarını vurgulayarak (Sırp Ortodoksluğuna karşıt olarak) ve Sırp-Hırvatı Latin alfabesinde yazarak kendi ayrı ulusal kimliklerini sağlamlaştırdılar.[3] 1918'de hem Slovenler hem de Hırvatlar Güney Slav Hareketi içinde ayrı, fakat müttefik uluslar olarak ortaya çıktılar. İkisi de Yugoslav devletinin oluşumunda önemli bir rol oynadılar[1] (Bkz. s. 1042) **|CRAVATE| |MAKEDONYA| |SARAYBOSNA|.**

1945'ten sonra yeniden yapılanan Yugoslavya Federasyonu, tamamen Tito'nun komünistlerine tabi olduysa da, Slovenya ve Hırvatistan, Federasyon içinde Sırbistan, Karadağ, Bosna ve Makedonya'nın yanında özerk bir statüye talip oldular. Slovenya, en küçük ve en zengin birim, Avusturya'nınkine benzer kişi başına GSMH'ya sahipti. 1992'de bağımsızlığını kazanmak için ortaya çıktı. Hırvatistan daha az şanslıydı. Avrupa Birliğinin desteğine rağmen, egemenliklerini ilan etmeleri ilk olarak Sırp liderliğindeki Yugoslav Federasyonu'nun geri kalan kısmıyla bir savaşı ve sonra da Bosna'nın vahşice parçalanmasını hızlandırdı (Bkz. s. 1192). Acemi Slovenya ve Hırvatistan cumhuriyetlerinin bir zamanlar ait oldukları Illyrya Eyaletlerinden daha uzun süreli olup olmayacağını ancak zaman gösterebilir.

Napoléon İtalyası kaderin karmaşıklaşan sallantılarıyla birkaç yıldan fazla zamanda biçimlendi. Bonaparte'ın 1797'deki ilk düzenlemeleri İkinci İttifak tarafından yıkıldı, fakat sonraki mücadelelerde eski haline getirildi ve genişletildi. 1797-1799'da kurulan beş yerel cumhuriyet (Lombardiya'da Cisalpine, Cenova'da Ligürya, Napoli'de Parthenopée'e ile Lucca ve Roma Cumhuriyetleri) devrimci düzenin bayrak gemileriydim. Piombino Prensliği ve Etruria Krallığı gibi diğer geçici unsurlar, 1805'den sonra Fransa İmparatorluğuna, Napoli Krallığına ya da Napoléon'un üvey oğlu Eugène de Beauharnais için kurulan (Kuzey) İtalya Krallığına karışana kadar onlara katıldı. Papalık Devletinin kaldırılması ve Papalara kötü davranılması, Katolik ülkelerdeki çağdaş düşünceyi özellikle sarsıyordu. İnsan Hakları Beyannamesini kınayan VI. Pius (1775-1799) dünyevi iktidarından mahrum bırakıldı Valence'de bir Fransız nezare-

tinde öldü. Bir kezinde Hıristiyanlıkla demokrasinin birbirine uymayan şeyler olmadıkların ilan eden VII. Pius (1800-1823), tüm (ad vermeyen) "Petrus'un mirasının hırsızları"nı afaroz ettiği için beş yıl süreyle Fransız mahkûmiyeti altında kaldı. Napoléon döneminin sağladığı deneyim, İtalya'da ulusal duyguyu büyük ölçüde yükseltirken, korkutulmuş muhafazakârlar ile liberallerin yeni bir kuşağı arasındaki sert bir çatışmayı hazırladı.

İtalya gibi Almanya da devrim savaşları sırasında birçok kez kuruldu ve yıkıldı. Prusya'nın 1790'larda, Polonya'nın son iki paylaşımındaki kazançları nedeniyle büyük değişiklikler sürmekteydi. II. Friederick-Wilhelm'in (h. 1786-1797) hâkimiyeti altında, Prusya Polonya-Litvanya'yla bile bir ittifakı göze almıştı. Fakat Rus gücünün mantığı kısa zamanda onu tekrar hizaya getirdi. Berlin 1795'te Danzig ve Varşova'yı aldı ve kendini büyük miktarda Yahudi'yle, % 40'ı Slav ve Katolik olan bir nüfusu yönetirken buldu. Prusya nüfusunun beşte biri göçmen kökenliydi. E. T. A. Hoffman'ın (1776-1822) Varşova'daki kısa yönetimi iz bırakarak geçti. *Phantasiestücke* (1814) ya da "Fantastik Masallar"ın yazarı, Yeni Güney Prusya'nın baş yöneticisi olarak, Avrupa'nın en büyük Yahudi cemaati için çoğu fantastik olan Almanca soyadları bulmaktan kişisel olarak sorumluydu. Prusya'nın kesintisiz olarak gelişmesine izin verilseydi, Alman tarihinin nasıl bir yön alacağını hayal etmek güçtür. Eski Prusya Napoléon tarafından boğuldu ve 1815'te yeniden yapılanan bir bölgesel temel üzerinde yeniden ortaya çıkan yeni Prusya çok farklı bir canavardı.

Napoléon dönemi Almanyası İkinci İttifak'tan sonraki dönemde Fransa'nın Kutsal Roma İmparatorluğunu dağıtmak için gösterdiği kararlı çabaların sonucu olarak ortaya çıktı. Süreç 1801'de, kilise devletlerin dünyevileştirilmesi ve Baden, Prusya, Württemberg'e Bavyera yararına diğer yüz on iki imparatorluk kent ve prensliğinin yeniden tahsisiyle başladı.

BOUBOULINA

1801'DE, Atina yakınlarındaki Hydra adasından genç bir dul, komşu Spetses adasından bir gemi sahibi olan Demetrios Bouboulis ile evlendi. Genç dul kadının babası, Kont Orlov'un Rus destekli isyanından sonra Osmanlılar tarafından tutuklanmıştı ve kendisinin de, İstanbul'un Rum mahallesi Fener kökenli gizli *Philiki Etaireia* veya "Dostlar Örgütü" ile ilişkisi olacaktı. Arnavutça konuşulan, ancak Ortodoks kilisesinin Yunanlı bir kimlik verdiği bir ada grubundan geliyordu. Bouboulis korsanlar tarafından öldürüldüğünde, Laskarina Bouboulina (1771-1825), varlıklı bir iş kadını ve Yunan Ulusal hareketinin önde gelen hamilerinden biri haline geldi.

Bağımsızlık savaşı sırasında, Bouboulina kişisel olarak sahneye çıktı. Birçok eylemde rol alan *Agamemnon* adlı bir savaş gemisi inşa ettirdi. "Kaptan" olarak adlandırılan Bouboulina, atını korkusuzca savaş alanlarına sürerek, kurşun, gıda ve cesaret saçtı. Naphlion kuşatmasında, kaleyi ablukaya alıp Osmanlı garnizonunu

yok eden güçleri yönetti. Ancak yine de eleştirilmekten kurtulamadı. Ona sempati duymayan tarihçiler, bu burjuvazi ulusalcılığı idolünün, Türk ve Yahudi kadınların mücevherleri yüzünden öldürülmesini emrettiğini ve onun Naphlion'daki topları kâr sağlamak için erittiğini iddia ettiler.

Yunanistan ulusal mücadelesi, kadın vatanseverliği konulu birçok öykü üretti. Epirus'taki Souli köyüne özellikle saygı duyulur. Bu köyün erkekleri 1801'de Osmanlılar tarafından esir alındığında, köyün kadınları ve çocukları, Zallongos dansı yapmak için bir tepenin eteğinde toplandılar. Kadınlardan her biri, dönmekte olan bir çemberin önünde giderek sırayla tepeden atladı, ta ki hepsi ölünceye dek. Çağdaş Yunanlı okul kızları bu dansı tekrarlarlar: bir sahneden bir minder yığınının üzerine atlarken Zallongos şarkısını söylerler:

> Balık karada yaşayamaz
> Ve çiçekler kumda açamaz
> Souli kadınları anlayamaz
> Özgürlük olmadan yaşamayı

Bouboulina gibi ulusal kadın kahramanların pek çok benzeri vardır. Onun Polonyalı çağdaşı, asil bir kadın olan Emilia Plater (1806-1831), erkek kılığına girmiş şekilde Ruslarla savaşırken öldü. Bu tür figürler şu anda temel feminist düşüncelerden bir sapma olarak görülmektedir.

Bouboulina, Yunanistan'ın bağımsızlığını görecek kadar yaşamadı. Öldürüldü, ancak Türkler tarafından değil, bir kavga sırasında penceresinden bir kaval tüfeği sokup onu kalbinden vuran kızgın bir komşu tarafından.

1804'te üç yüz elli imparatorluk şövalyesi bağımsızlık statüsünü kaybetti, buna karşılık daha önemli birçok prensin unvanı yükseltildi. Franz von Habsburg, Avusturya imparatoru mertebesine çıktı, öte yandan Bavyera ve Württemberg prensleri de kendilerini kral ilan ettiler. 1806'da, Güney ve Batı Almanya'nın on altı prensi, Napoléon'a askeri yardım sağlamakla görevli olan Ren Konfederasyonunu kurdular. Liderleri ya da *Fürstenprimas*, Mainz Başpiskoposu ve Frankfurt Büyük Dükü Karl Theoder, Freiherr von Dalberg'di (1744-1811). Tüm bu gelişmeler, Kutsal Roma İmparatorluğunun kuruluş esaslarına aykırı olduğundan, imparatorluğun konumu tamir edilemeyecek derecede hasar gördü. Napoléon, Ağustos 1806'da Kutsal Roma İmparatorluğunun nihai dağılmasını sağlamakla hiç güçlük çekmedi. Aynı yıl, Jena'dan sonra Prusya çöktü ve Kral, Königsberg'e çekildi. 1807'de Tilsit Barışı'ndan sonra, Prusya'nın batıdaki topraklarında Napoléon'un kardeşi Jérôme için bir Batı Phalia Krallığı oluşturdu; Danzig ise, bir Serbest Kent haline getirildi. Berlin de dahil olmak üzere Prusya'nın geri kalanı Fransız işgâli altında kaldı. "Almanya'nın En Derin Utancı" adını taşıyan risalesi nedeniyle bir Fransız tarafından vurulan Nurembergli kitap satıcısı J. W. Palm ve 1809'da alayını za-

mansız bir isyana sokan Prusya süvari binbaşısı Ferdinand von Schill dışında birkaç şehit vardı.

Ancak Napoléon deneyimi, daha eski pek çok diğer özgüllüğü yok ederek Almanya'nın birleşmiş ulusal kimliği için temel hazırladı. Napoléon, alaycı bir biçimde Almanya'nın her zaman "ortada olma" değil "ortaya çıkma" aşamasında olduğunu söylemişti. Ancak her şeyi değiştirmek için çok şey yaptı. 1810'da Fransız işgali sırasında kurulan Berlin Üniversitesi, yeni düşünceleri besledi. Üniversitenin ilk rektörü, *Reden an die deutsche Nation* (1808) adlı vatansever eserin yazarı J. G. Fichte'ydi (1762-1814). 1813-1814 "Kurtuluş Savaşı" özellikle canlandırıcı oldu. Şair ve tarihçi Ernst Moritz Arndt (1769-1860) tarafından yazılan *"Was ist das deutsche Vaterland?"* şarkısının sözleri herkesin dilindeydi. *Geist der Zeit* (1806) adlı eserinde ilk kez direniş çağrısında bulunan Arndt, sorusunu kendisi yanıtlıyordu; "Almanya, Almanca nerede duyuluyorsa ve Cennetteki Tanrıya ilahiler söylüyorsa oradadır." Aynı yıllarda, St. Petersburg'u ziyaret etmiş ve Napoléon'u "insanlığın düşmanı" olarak adlandırmış sürgündeki Prusyalı Baron von Stein, Alman halklarının federal birliği için erken gelişmiş bir şema buluyordu. "Almanya" diye yazmıştı, "Fransa ile Rusya arasındaki stratejik konumunda kendisini göstermelidir." Burada, hem *Gross Deutschland* hem de *Mitteleuropa* kavramlarının özü yatıyordu [KAFKASYA].

Napoléon İspanyası, bir düzensizlik batağına saplanmıştı. 1807'deki ilk Fransız seferi, yalnızca İngiltere ile bağlarından ötürü Portekiz'i cezalandırmayı amaçlıyordu. Ancak Fransız garnizonlarının varlığı ve Napoléon'un kardeşi Joseph'in İspanya tahtına geçirilmesi İspanya'da öfke uyandırdı. O andan sonra, Fransızların kaygıları arttı. Portekizlilerin, Torres Vedras hatlarının gerisindeki siperlerde olduklarını; İngilizlerin Corunna'daki üslerinden harekete geçtiklerini; Madrid ve pek çok taşra merkezinin muhalefetin elinde ve kırsal kesimin çoğunun da gerillaların denetiminde olduğunu gören Fransızlar, İspanya'yı ellerinde tutmanın bedelinin gittikçe ağırlaştığını anladılar. Fransızların kötüye giden talihleri, 1808-1809'da Napoléon'un kişisel müdahalesiyle geçici olarak düzeldi. Ancak Napoléon ayrılmak zorunda kaldı ve onun yardımcıları olan Soult ve Massena'nın her birinin zaferi, yalnızca karışıklıkları artırmaya yaradı. 1812'de, Cadiz'de kuşatılmış olan Fransız karşıtı liberaller, sınırlı bir monarşinin restorasyonu için liberal bir Anayasayı geçirmeyi başardılar. 1813'te, Fransız yanlısı parti ilk kral olan VII. Ferdinand'ı tekrar tahta geçirmeyi başardı. Ancak bunların hepsi gereksizdi: O zamana dek, Wellington tüm Yarımadayı işgal etmeye başlamıştı bile [GERİLLA].

KAFKASYA

AVRUPA'NIN tüm halklarının Kafkasya kökenli beyaz bir ırka ait olduğu kavrayışının tarihsel izi Göttingen'den bilgili bir profesör olan Johann Friedrich Blumenbach'a (1752-1840) dek izlenebilir. Açıkça yanlış olmasına rağmen, bu kavrayışın uzun bir kariyeri olacaktı.

Kitabı Mukaddes ve klasiklerle yetiştirilen Avrupalılar, uzun süredir kökenlerinin öyküleri için Kafkasya'ya yönelmeye koşullanmışlardı. Yaradılış Kitabındaki Tufan öyküsünde: "Tahta sandık... Ağrı dağının üzerinde duruyordu" yazar (Yaradılış 8:4). Ağrı (Ararat) Ermenistan'ın Kitabı Mukaddes'teki adıydı. Altın Post ve *Prometheus* efsanelerinin ikisi de Kafkas efsanesiydi. Ancak Kafkas halklarının etnik ve ırksal oluşumları son derece karmaşıktır (Bkz. Ek III, s. 1358). Onları ırksal saflığın kaynağı olarak görmek için hiçbir neden yoktur. Kafkaslardaki daha önemli alt tiplerin hiçbiri, örneğin Armenoid denilen grup, Avrupa'nın başka hiçbir yerinde bulunmaz.

Karşılaştırmalı anatominin ve özellikle de kraniometri ya da "kafatası analizinin" öncüsü olan Blumenbach, genelde "beş ırk tablosunu" icat etmiş olmasıyla bilinir. Bu tablo, 1798'de başlayarak otuz yıl boyunca basılan ve onun geniş bir kafatası koleksiyonu üzerinde yaptığı bir çalışmadan ortaya çıkmış[1] ve geleneksel bilgelik alanına geçmiştir. Blumenbach'ın sistemine göre, Kafkasyalılar Avrupalıyı ve insan türleri içindeki en yüksek ırk tipini simgeler. Profesör etnoloji incelemeleri yaparken Kafkasya bölgesinden bir kafatası bulmuş ve bunu insan tipinin en iyi standardı olarak görmüştü.[2] Bu arka plan göz önüne alındığında, bazı yönetimlerin toplumsal siyaset ve istatistiklerin şekillendirilmesinde hâlâ Kafkasyalı kategorisini kullandıklarını görmek şaşırtıcıdır. Güney Afrika'da, uydurulmuş bir beyaz ırk kavramı, 1991'e dek *apartheid*'in baskıcı ve ayırımcı uygulamalarının kaynağı oldu.

Beyaz "Kafkasya ırkının" yanı sıra, Blumenbach kahverengi "Malaya ırkı", sarı "Moğol ırkı", siyah "zenci ırkı" ve kızıl bir "Amerikan ırkı" buldu. Bu beşli sınıflandırma, Collège de France'da karşılaştırmalı anatomici Baron G. L. Cuvier'in (1769-1852) basit beyaz, kahverengi ve sarı tablosundan daha fazla kabul gördü.

Bir süre sonra, ırkların renge dayalı sınıflandırması, içinde Avrupa kökenli beyaz halkların en yüksek konumu aldığı bir ırk hiyerarşisiyle pekiştirildi. Bu gelişme ilk önce Victor Courtet'nin (1813-1863) eserleriyle yola çıkmışsa da, en etkili yayın, Joseph-Arthur, Comte de Gobineau (1816-1882) tarafından yazılan *Essai sur l'inégalité des races humaines* isimli eserdir. "Tarih gösteriyor ki" diye yazmıştır, "tüm uygarlık beyaz ırktan gelmiştir ve toplum, ancak kendini yaratan asil ırkın kanını koruduğu sürece büyük ve parlak olabilir." Irklar arası ilişki, dejenerasyonla eşitti. "Halklar ancak çeşitli kanların karışması sonucu dejenere olurlar."[3]

Bir İran tarihi yazan Gobineau, eski Arilerin veya "İranlıların" torunları olarak gördüğü "beyaz ırk" ile Hint-Avrupa dil ailesi arasındaki yanlış ilişkilendirmeyi yaymaktan da sorumluydu. Bu şekilde, sahte Ari etiketini, daha eski fakat aynı derecede sahte Kafkasyalının eşi ve rakibi haline getirdi.

"Beyaz", "Kafkasyalı", "Ari" ve "Europoid" terimlerinin hepsi, Avrupa popülasyonunun ırk yapısında özel ve bu nedenle de hayali bir ortak payda bulmak için ya-

pılan uzun bir arayışı yansıtır. Bunlar "Siyah", "Asyalı", "Semitik" ve "Hispanik" de (İspanya veya Güney Amerikalı) dahil olmak üzere kuşkulu sözcükleri içeren daha geniş bir sözcük haznesinin parçalarıdır; bu sözcük haznesinde fizik, coğrafya ve kültürel ölçütler umutsuzca karışmıştır.

Avrupa nüfusu içinde var olan fizik tiplerin büyük çeşitliliği, onu oluşturan alt grupların veya coğrafi alt grupların sınırlarını belirleme yolunda pek çok girişime esin kaynağı oldu. Sarışın, "İskandinav ırkı"[4] (Nazi ideolojisi tarafından benimsenmişti), "İber-Kelt ırkı", "Atlantik-Baltık ırkı" (İngilizler, Hollandalılar ve Kuzey Almanları birbirine bağlar), "Merkez Avrupa"yı (Almanların çoğunluğunu ve Rusların çoğunluğunu kapsar ve yağız "Ilımlı-Akdenizli"; bunların hepsine çağdaş referans eserlerinde rastlanabilir. Bunlar, bir zamanlar moda olan her modern ulus kimliğini kendi ırk grubuna yerleştirme uygulamasından yalnızca biraz daha az hayal ürünüdür (Bkz. s. 864). Bu durumda bile, "Ada ırkı", "Alman genleri" veya "Polonya Kanı" gibi sözler halen popüler konuşma tarzından atılmamıştır. Avrupa'da bol bol bulunan "Danimarkalı teni" ve "kızıl saçlı İrlandalı" ya da "siyah" (zenci köpekler) ve "beyaz leydiler" örneklerini dile getirmeye bile gerek yoktur.

Modern genetik bilimi, on dokuzuncu yüzyıldaki öncülerin yöntem ve sonuçlarının çok ilerisine gitmiştir. Burada, en önemli adım, DNA'nın işleyişinin 1953'te gösterilmesiyle ortaya çıktı. İlerlemeler, genel olarak tüm insanlığın üyelerinin ortaklaşa sahip olduğu, genetik malzemenin ve genlere kodlanan özelliklerin ne kadar fazla olduğunu gösterdi. UNESCO 1956 ile 1964 arasındaki bir dizi bildirgede, Blumenbach ve Gobineau'nun zamanından o güne dek hüküm süren ırklarla ilgili efsaneleri kınadı. Irk ve kan bağıyla ilgili farklılıklar yok sayılmadı. Ancak kültürel, dinsel ve sosyoekonomik etkenlere daha fazla vurgu yapılabilmesi için, kanıtlanan bilimsel ilkelere dayalı sofistike genetik analiz için, deri rengi ve kafatası karşısındaki eski takıntıyı nihai olarak ortadan kaldırılabilmek için alan açılmış oldu.

Napoléon dönemi Polonyasıysa, ateşli coşkuların ve derin hayallerden uyandırılanların ülkesiydi. Napoléon'un Aralık 1806'da gelmesi ve kendini yöneten Varşova Büyük Dükalığının kurulması büyük heyecan uyandırdı; ancak değişiklikler, son Cumhuriyetin beklenen restorasyonuna oranla çok az çıktı. 1809'da, Avusturyalıların ikinci yenilgisi Krakov'un Düklüğün eline geçmesine neden oldu; fakat Danzig'in, Litvanya'nın ve Rusya tarafından alınan illerin geri alınması için hiçbir yardım gelmemekteydi. Polonyalı gönüllüler, 1796 İtalyan lejyonlarından sonra, Devrim savaşlarının her aşamasında hizmet verdiler. Napoléon, Polonya hakkındaki gerçek niyetini asla, açıkça tüm tarihi Polonya bölgesini kontrol ettiğinde bile açıklamadı. Napoléon efsanesi, ölümünden sonraki romantik dönemlerde, yaşamında olduğundan daha iyi yayıldı. Napoléon'un en sadık yardımcısı, Mareşal Poniatowski, "Uluslar Savaşı"nın sonunda atını Elster'in sularına doğru mahmuzladığında, fazlasıyla aldatılmış ve yorgun bir halkın çaresizliğini açığa vuruyordu.

GERİLLA

FRANSIZ generali Dupont Haziran 1808'de Kordoba'yı yağmalıktan sonra, ganimetle yüklü olarak Andujar'a ve Sierra Morena geçitlerine doğru geri çekildi. Onu, düzenli Andalusya ordusunun yanı sıra, kendisini arkadan çevirmiş olan silahlı Andalusyalı köylülerden oluşan gruplar bekliyordu. Yirmi iki bin adamıyla birlikte teslim oluşu, İspanya'yı elde tutmanın işgal etmekten daha zor olduğunu kanıtlamıştı.

Fransız ordusu yarımada savaşı boyunca, iki çeşit çatışmayla yüz yüze geldi. Biri, İspanyol, Portekiz ve İngiliz birliklerine karşı yürütülen temel askeri harekâtlar; ikincisi ise, aylak köylü gruplarına karşı yürütülen *guerilla* veya "küçük savaş" idi. İkinci savaş türü özellikle kötüydü. Gerilla grupları açık savaştan kaçarak onun yerine, yalıtılmış ileri karakollara pusu kurma, gece saldırıları ve sürpriz saldırılar üzerinde uzmanlaşmaktaydılar. Bu gruplar Fransızları siviller üzerinde ölümcül ve toplu olarak öç almaya itiyordu. Ve adlarını onların yöntemlerine özenen herkese miras bırakıyorlardı. Bu gruplar, kararlı savaşçılardan oluşan küçük grupların profesyonel bir ordunun ezici gücüyle nasıl rekabet edilebileceğini gösterdiler.

Napoléon dönemi İspanyasının gerillalarının pek çok mirasçısı oldu; bunlar sömürge savaşlarının popüler kahramanları ve Latin Amerika'nın balta girmemiş ormanlarındaki devrimciler arasında da az değildi. Ancak Avrupa'da da öğrencileri olmadı değil: Rus anarşistleri arasında, Anti-Nazi Direniş Hareketinin partizanları ve *maquisard*'ları arasında ve IRA ve ETA ile, çağdaş siyasal terörizmin "kent gerillaları arasında."[1]

Bu konuda tek büyük tartışma önem sırasıyla ilgilidir. Fransız tarihyazıcılığında, övünç sırası İspanyol gerillalarına değil de, Fransız orduları İspanya'ya girmeden on yıl önce Cumhuriyetin gücüne karşı gelen Fransızlara, yani "Jean Chauan" ve yandaşlarına verilir.[2]

Fransız işgalinden uzak olsa da, Büyük Britanya devrim savaşlarıyla temelinden sarsıldı. Aslında dış düşman püskürtülürken, iç devrimin gölgesinin görüldüğü anlar vardı. 1797-1798'de, Spithead ve Nore'daki deniz güçleri isyanlarının Wolfe Tone'un Birleşik İrlandalıları ayaklanmasıyla çakışması özel olarak sorun yaratıcıydı. Fransa'yla neredeyse sabit savaş halinin ısrarla devam etmesi elbette siyasal reformu engellemekteydi. Örneğin, 1801'de Tone'un yenilgisi sonucu ortaya çıkan Büyük Britanya Birliği, otuz yılın en güzel dönemi boyunca vaat edilen Katolik kurtuluşunun ertelenmesiyle bozulmuştu. Aynı zamanda, İngiliz dayanışması duygusu, deniz zaferlerinin art arda gelişi ve Fransız işgali tehditleriyle büyük oranda artmıştı; bu tehditler, 1798'de İrlanda'nın uzak uçlarında gerçek olmuştu. Parlamentonun saygısızlığı, Genç Pitt'le belagatlı rakibi Charles James Fox (1749-1806) arasındaki muhteşem mücadele sayesinde güçlendi. Bütün bu süre içinde, Britanya'nın ticari, sömürgesel ve iktisadi gücü artmaya devam ediyordu. Fransız, İspanyol ve Hollanda sömürgelerinin ödül çetelesi gittikçe daha da uzuyordu. Ülkede, Genel Çitle-

me Yasası (1801) toplumsal değişikliklerin temposunu çok büyük oranda hızlandırdı. Kaledonya Kanalı (1803-1822) savaşa rağmen inşa edildi. 1811'de, Nottingham'da, makinelere karşı *Luddite* (otomasyon karşıtı) saldırılarının ilki gerçekleşti. Aynı yıl, eski Kral sonunda geçici olarak ruhsal dengesi bozuk ilan edildi ve yerine oğlu Kral Naibi Prens geçti. 1811-1820 yılları arasındaki Naiplik dönemi, İngiliz mimarisi, hamiliği ve yüksek sosyetesi için en iyi dönemlerden biri oldu.

İskandinavya da devrimden kaçabildi, ama devrimle ortaya çıkan kargaşadan kaçamadı. İsveç iki kez Rusya'ya karşı savaşa girdi. 1788-1790'da, Svenskund'daki deniz zaferinden sonra savaştan hasarsız çıktı. 1808-1809'da, Finlandiya'yı ve bunu izleyen bozgunda da Kral Gustav IV. Adolphus'u (h. 1792-1809) kaybetti. 1809 Anayasası sınırlı bir monarşi getirdi ve Napoléon'un eski mareşallerinden Jean-Baptiste Bernadotte (1763-1844) XIV. Karl adıyla tacı kabul etmek üzere davet edildi. O da, Fransız karşıtı koalisyona katıldı. Almanya'daki bağımsızlık savaşına katıldı ve Norveç'i Danimarka'dan ayırdı [NORGE].

Öte yandan Danimarka, umutsuzca bir tarafsızlık siyaseti sürdürmeye çalışmış; bu yüzden İngiltere'nin acımasız misillemesine iki kez maruz kalmıştı. Büyük reformcu C. D. F. Reventlow'un (1748-1827) dönemindeki Danimarka Aydınlanması pek çok şey elde etti; bunlara serflerin serbest bırakılması, Yahudilerin medeni hakları, serbest ticaret ve özgür bir basın da bulunuyordu. Ancak bu ülkeyi komşularından korumadı. Nisan 1801'de, Nelson'un teleskopu kör gözüne dayadığı ve teslim sinyalini reddettiği olayda Danimarka filosu Kopenhag'da batırıldı. Eylül 1807'de Kopenhag İngilizler tarafından kuşatılarak teslim olmak zorunda bırakıldı. Bundan sonra Danimarkalılar, Fransızlarla gönülden ilişkiye girdiler ve bunun için Bernadatte ile Viyana Kongresi tarafından cezalandırıldılar.

NORGE

DANİMARKA'NIN açıkça kaybeden tarafı desteklemiş olduğu Napoléon savaşlarının sonunda, Norveç liderleri dört yüz yıllık Danimarka egemenliğinden koptular. 17 Mayıs 1814'te, Christiania yakınlarındaki Eisvold'da bir meclis toplanarak Norveç'in egemen, anayasal bir monarşi olduğunu ilan etti. Anayasa büyük oranda İspanya'nınkini (1812) model almıştı. Ülkenin Danimarkalı yöneticisi Prens Christian Frederick, oybirliğiyle 1389'dan itibaren Norveç'in ilk kralı ilan edildi.

Ancak Eisvold'daki meclis, ne İsveç'i ne de Danimarka Kralını hesaba katmıştı. 1809'da Finlandiya'yı kaybettiklerinden beri İsveçliler telafi için Norveç'i almak istiyorlardı ve Danimarka Kralı da tek taraflı olarak onların bu talebini onaylamıştı. Üstelik, İsveç ordusu, tahtın varisi Bernadotte'un yönetiminde, anlaşmayı uygulamaya sokmak üzere yola çıkmıştı. On beş günlük bir savaştan sonra, Norveçliler bir

pazarlığı kabul etmeye zorlandılar; buna göre, kendi anayasalarını ve *Storthing* ya da parlamentolarını birleşik bir İsveç-Norveç alanı içinde koruyabildiler, ama krallarını değil. Bu durum, bir Birleşme Anlaşması içinde yasalaştı ve Viyana Kongresinde onaylandı.

Bundan sonra Norveç'in ulusal hareketi, kültürel alanda Danimarka egemenliğine, siyasi alandaysa İsveç'le birliğe karşı yöneldi. Yapılan hiçbir baskı Norveçlileri anayasadan vazgeçmeye ikna edemedi: dış siyaset, ulusal bayrak ve hepsinden öte İsveç kralının yetkileri üzerinde süren doksan yıllık çekişmeler birliği bozdu. Bir noktada, tüm Norveç kabinesi haklarını aşmaktan mahkemeye verildi ve başbakan da para cezasına çarptırıldı. Sonuç olarak, İsveç Hükümeti Norveç'in ikinci bağımsızlık bildirgesi karşısında feragat etti. Danimarkalı Prens Karl oybirliğiyle kral seçildi ve 25 Kasım 1905'te başkentine girdi. Kral VI. Haakon adını aldı ve başkent eski adı olan Oslo'ya geri döndü. Biraz gecikmeyle de olsa, Eisvold meclisinin iradesi sonunda hâkim olmuştu.[1]

Balkanlar, dolaysız Fransız etkisi alanının dışında kalmıştı. Fransızlar tarafından alınıp idare edilen tek alan Illyria Eyaletleri denilen bölgeydi, temelde modern Slovenya ve Hırvatistan **[ILLYRIA]**. Ancak devrimci düşünce rüzgârları tüm köşelere ulaşmıştı. Yunanistan bundan oldukça güçlü olarak etkilenmişti. 1799'da, Rus yardımıyla "Septinsular Cumhuriyeti" kuruldu **[HEPTANESOS]**; Parthenon kabartmalarının büyük bir bölümü Atina dışına taşındığında anında bir ulusal duygu patlaması ortaya çıktı **[YAĞMA]**. Sırbistan'da, Osmanlı yönetimine karşı 1804-1813 ve 1815-1817 ayaklanmaları da Rus desteği aldı. Romanya prensliklerinde, 1806-1812 Rus işgali ve Besarabya'dan feragat edilmesi, ancak ulusal duyguları ateşlemeye yarayan küskünlüklere neden olmuştu **[BOUBOULINA]**.

Büyük Ekaterina'nın torunu I. Aleksander yönetimindeki (h. 1801-1825) Rus İmparatorluğu, tarihinin en liberal dönemlerinden birini yaşıyordu. Aleksander'ın babası I. Pavel (h. 1796-1801) delilik sınırında geziniyordu: İç siyaseti soylular ve devlet memurlarının bedeni cezalar uygulayabilmelerinin tekrar yürürlüğe sokulması gibi acımasız kaprislerle, dış siyasetiyse kişisel geçici hevesleriyle yürütülüyordu. 1799'da, Malta Nişanını alma arzusu nedeniyle İkinci İttifaktan ayrıldı ve 1801'de hiçbir mantıklı neden olmaksızın Büyük Britanya ile ilişkisini kesti. I. Pavel, sarhoş subaylar tarafından öldürüldü. Bundan sonra I. Aleksander, Napoléon ile uzun sürecek bir çatışmaya girdi. Çocukluk arkadaşı ve başbakan olan ve bir zamanlar Ekaterina tarafından rehin alınan Polonyalı soylu Adam Czartoryski'nin (1770-1861) önderliğinde, Aleksander, günün siyasal ve toplumsal sorunlarına karşı ciddi ve akıllı bir ilgi gösterdi. Avrupa'nın yeniden yapılanması konusunda geniş görüşleri vardı ve anayasal bir monarşinin avantajlarına içten bir ilgi gösteriyordu. Finlandiya'yı özerk Büyük Dükalık olarak ülkesine kattı; Baltık eyaletlerindeki topraksız serfleri azad etti ve birkaç onyıl boyunca Polonya-Litvanya'dan alınan batı böl-

gesini, Üniversite ile Wilno'daki eğitim bölgesine odaklanmış, liberal toplumsal ve kültürel bir deneyin sahnesi haline getirdi.[41] Devlet okul sisteminin ve o andan sonra Çar yanlısı hükümetin temel bir organı olarak kalacak olan (istişari) Devlet Konseyinin kurulmasıyla ilgilenmekteydi. Rusya, radikal fikirlerin uygulanmasına pek de uygun değildi; ancak Polonya, İtalya ve sonunda da Paris'le doğrudan teması olan bir kuşak Rus askeri, bu mayanın kaynağı olmaktan geri durmadı.

Napoléon Savaşları, Rusya'nın doğuya doğru yayılışını geriletmedi. 1801'den itibaren, Kafkaslar'ın altmış yıllık fethi Gürcistan'ın alınmasıyla başladı. 1812'de, Napoléon Moskova'ya yaklaşırken, bir Rus birliği, Kuzey Kaliforniya sahilinde küçük Fort Ross kolonisini oluşturuyordu, Amerikalı öncülerin alana ulaşmasından otuz yıldan fazla bir süre önce[42] [GAGAUZ].

HEPTANESOS

1799 MART'INDA Korfu'daki Fransız garnizonu, Amiral Uştakov komutasındaki birleşik Rus-Türk seferi güçlerine teslim oldu. Korfu, Campo Formio Antlaşmasıyla eski Venedik Cumhuriyetinden Fransa'ya geçen yedi Yunan adasından, yani *Heptanesos*'un en büyüğüydü. (Buranın işgali, Napoléon'un Mısır'ı almasına esin kaynağı olan Rus-Türk işbirliğinin ender örneklerinden birinin sonucuydu.) Bunun kurulmasıyla, Ruslar Osmanlılarla müttefikliklerini ortaya koydular ve Çar Aleksander'ın başbakanı Prens A. J. Çartoriski tarafından düzenlenen, kendi parlamentosu ve anayasası (1803) olan örnek bir "septinsular cumhuriyeti" meydana getirdiler.[1] Bu ödülün amacı, devrimci Fransızları geride bırakmak ve gelecekteki Yunan Devletinin çekirdeğini hazırlamaktı. Bu düzenlemeler sadece dört yıl sürdü. Tilsit Antlaşmasıyla, Yunan Adaları Fransız egemenliğine girdi (Bkz. s. 781-782) ve 1809'dan sonra İngiliz Donanması tarafından birer birer ele geçirildi.

İngiliz rejimi, daha önceki Rus desteğindeki rejimden çok daha az liberal olduğunu gösterdi. Tepeden dayatılan bir anayasa, Valiye üstün yetkiler veriyordu. Bir avuç soylu hem danışman meclisini hem de toprak sahipliğinin baskıcı *colonia* sistemini işletiyorlardı. Yunanistan Bağımsızlık Savaşı sırasında, İngilizlerin temel hedefi adalıların Yunanistan'a katılma arzusunu boşa çıkartmaktı. 1848 ve 1849'da, Kefalonya köylü ayaklanmalarına sahne oldu; bu ayaklanmaları vali Sir Henry Ward, toplu tutuklamalar, kamçı cezaları ve idamlarla bastırdı. Palmerston'un Avusturyalıları "o ana dek kendilerine hiç hak etmedikleri halde uygar insan diyen en büyük canavarlar" olarak lanetlediği ve General Heynau'nun Londra'da bir at yalağına laubalice atıldığı zamanda, Vali Ward, Avam Kamarası'nda "İyon adalarının Kanlı Heynausu" olarak tanımlanıyordu. Ancak bunun yararı yoktu. Bu, Palmerston'un Don Pacifico Olayı'nı şiddetle halletmesine uyan bir başlangıçtı.[2] Yunanistan'la birlik, İngiliz Komiseri W. E. Gladstone'un önerisi üzerine 1859 gibi geç bir tarihte bertaraf edildi. Ancak 1864'te, Yunanistan ile yapılan genel anlaşmada görünümü kurtarıcı bir jest olarak uygun görüldü. Kriz sırasında Edinburg dükü Alfred'e Yunan tahtı

önerilmiş, o da bunu reddetmişti. Britanya Monarşisinin Edinburg Dükü gibi ölü bir unvanı, Korfu'da doğmuş olan sürgün bir Yunanlı Prensle uygun görmesi hoş bir ironiydi [GOTHA].

YAĞMA

1799'DA, İNGİLTERE'NİN Osmanlı İmparatorluğu Büyükelçisi Lord Elgin, Atina'yı ziyaret etti ve Parthenon kabartmalarının en iyi parçalarını ele geçirdi. Parthenon bir cephanelik olarak kullanılmaktaydı: Büyük bölümü bir patlama sırasında yıkılmıştı ve kimse onu onarmaya çalışmıyordu. Elgin, Osmanlı otoriteleriyle yaptığı anlaşmanın hem yasal hem de yurtseverce olduğunu iddia edebilirdi. Ancak Atinalılar buna karşı çıktılar. Osmanlı yönetimine muhalif Yunan liderlerden biri, Yunanistan'ın hazinelerinin "Avrupalılar"a satılmasına karşı uyarıda bulunmuştu. "Eninde sonunda" diye yazmıştı, "uğruna savaştığımız buydu."[1]

"Elgin Mermerleri", British Museum'un takdir edilen sergilerinden birini oluşturur ve bazı insanlar onu Britanya Mirasının parçası olarak görürler.[2] (Stonehenge'in büyük parçaları da yasal olarak Atina'ya nakledilmiş olsaydı, onlar da aynı şekilde "Yunanistan'ın Mirasının" parçası olarak görülebilirdi.)

Pek çok Avrupa galerisi ve müzesi, ulusal veya kişisel yağma girişimi sayesinde kurulmuştur. On yedinci yüzyılda İsveçliler, Almanya, Bohemya ve Polonya'dan yüklü miktarlarda sanat eseri ve değerli eşya çıkardılar. Napolêon Louvre'un en ateşli hamisiydi (Bkz. s. 772). Napolêon'un Mısır'dan yağmaladığı arkeolojik ganimetin çoğunu sonra İngilizler yağmaladı. Rusya'nın devlet kütüphaneleri ve müzelerindeki temel koleksiyonlar Polonya'dan getirilmişti. Lord Elgin'in Atina'da olduğu yıl, General Suvorov'un ordusuna, eğitimli kültür alıcısı timler eşlik ediyordu. Ağır siyasi güce genelde hafif parmaklar eşlik ederdi.

Yirminci yüzyılda, Naziler genellikle usta sanat hırsızları olarak görülmekteydi. Goering kendisini bir eksper olarak düşünüyordu ve eski sanat öğrencisi olan Hitler, memleketi Linz'de dünyanın en büyük sanat merkezini kurmayı planlıyordu. Krakov, Paris, Floransa, Gand ve Amsterdam ve daha küçük pek çok merkez, etraflıca soyuldu. Trenler dolusu ganimet, Doğu'dan Reich'e ulaştı. Savaşın sonunda, Avrupa'nın en büyük sanat hazinelerinden binlercesi, Avusturya'da, Alt Aussee'deki kullanılmayan bir tuz madeninde bulundu.[3]

Ancak Nazi yağması, öykünün yarısından bile azını temsil ediyordu. Nazilerin, yağmacılık konusunda Ruslara öğretecekleri hiçbir şey yoktu. Savaştan elli yıl sonra, Kızıl Ordunun Alman yağmacılardan yağmalamış olduğu, eski şaheser ve diğer Nazi ganimetlerinden pek çoğu Rusya'da gün ışığına çıkmaya başladı. Örneğin, Miken'den alın "Agememnon'un Maskesi" ve Troya'dan on altı bin parça "Priam" Hazinesi" (bu, bir zamanlar Schliemann tarafından Berlin'e getirilmişti) 1991'de Moskova'daydı.[4] KGB ve bir avuç koruyucu dışında hiç kimse tarafından bilinmeyen bu

"ganimetler" ve "özel buluntular", yarım yüzyıldan fazla bir süre için Zaviyc'de ve Puşkin Müzesi ve Zagorsk'daki manastırda saklanmıştı. Bunların çoğu, Budapeşte'deki Herzog ve Hatvany'nin, Amsterdam'daki Frauz Koenigs'in ya da Mannheim'daki Krebs Derneğininkiler gibi, özel koleksiyonlardan alınmıştı. Milyonlarca sanat eserinden söz ediliyordu. British Museum'da olduğu gibi, sorun Rus buluculari, bulmanın saklamaktan farklı olduğuna ikna etmekti.

Diğer müttefiklerden de kuşku duyulmuyor değildi. Savaş sırasında güvenlik için Polonya'ya götürülen Berlin'deki Mozartiana Koleksiyonu, Kracov'daki Üniversite Kütüphanesinden geri gelmedi. 1990'da, değerli taş kakmalı ciltli dokuzuncu yüzyıldan kalma minyatürlü bir Almanca Kitabı Mukaddes de dahil olmak üzere "Quedlingburg Hazinesi"nin paha biçilmez parçaları, eskiden ABD ordusunda teğmen olan bir kişiye ait olan bir Teksas garajında bulundu.[5]

1954 La Haye Konvansiyonunda tanımlanan "kültürel mülkiyet" adlı hukuki kavramın, görece daha yakın zamanlı bir yenilik olduğunu söylemeye gerek yoktur.[6]

Zamanla, İngiliz ablukasının etkileri gibi, Fransa'nın Kıta sistemi de etkisini göstermeye başladı. Bunlar, Mart 1812'de Çarın İsveçlilerle yaptığı ittifakın etkisini azalttı ve Napoléon tarafından Çarın batı sınırına yığılan altı yüz bin kişilik *Grande Armée*'nin etkilerini azalttı. Bunlar aynı zamanda 1812-1814 yılları arasında Britanya ile Birleşik Devletler arasında geçen utanç verici savaşın da belkemiğini oluşturmaktaydı. Amerika'ya gemi taşımacılığı, uzun süredir İngilizlerle Fransızların çelişik düzenlemelerinin arasında kalmıştı ve 1807'de ABD gemisi *Chesapeake*'in HMS *Leopard*'ı bordalaması ağır bir saldırı oldu. Başkan Jefferson, "barışçı zorlama" ve "ilişkisizlik"le ilgili kendi düzenlemelerini ortaya attı, ama sonra da On İkinci Kongrenin "savaş şahinlerinin" taleplerine yol açtı. Amerikan güçleri, Kanada'da önemli bir alan kazanmakta ve İngilizler de önceki sömürgeleri üzerinde yeniden denetim sağlamakta başarısız oldular. Sonradan düşünüldüğünde, Kıta Sisteminin hem 1814'ten beri Beyaz Saray olarak bilinen Washington'daki İdari Konağın yakılmasına hem de Moskova'nın yakılmasına neden olduğunu düşünmek ironiktir.

1812'deki Rusya seferi, kendisinin de sonradan itiraf edeceği gibi, Napoléon'un en büyük hatasıydı. Bunu kendisinin "Polonya savaşı" olarak nitelendiriyordu, eylemin büyük bölümü geleneksel Polonya sınırları içinde cereyan etmişti ve çünkü başarılı sonuç kaçınılmaz olarak Polonya-Litvanya'yı tekrar inşa etme sorununu ortaya çıkartacaktı. 22 Haziran 1812'de *Grande Armée*'nin geçtiği sınır yalnızca son zamanlarda Rus İmparatorluğunun sınırı olmuştu. Yerel halkın gözünde, bu Polonya'yı Litvanya'ya bağlayan tarihi sınırdı [MIR]. Napoléon, serfleri azad etmek ve halkın Rusya karşıtı duygularını harekete geçirmek için orduyu kullanabileceği siyasi bir mücadeleyle, sonucun yalnızca savaştaki talihe bırakıldığı tümüyle askeri bir mücadele arasında net bir tercihle karşı karşıya geldi. Litvanya'daki Polonyalıların Varşova'daki Polonyalılardan oldukça değişik olduğunu fark etmişti. Bu nedenle, kendin-

den önceki XII. Karl ve kendinden sonraki Hitler gibi, yerel koşulları göz ardı etmeyi seçti ve bedelini ödedi. Siyasi gelecekle ilgili tüm düşünceleri kendine saklayarak Litvanya yoluyla Rusya'nın kalbine bastırdı. Borodino'da, Moskova kapılarında, tüm zaferleri içinde bedeli en ağır olanını kazandı. Moskova işgal edilmişti, ancak erzak (depolarının çoğuyla) birlikte yakılmıştı. Çar basit bir biçimde pazarlığı reddetti ve ordusuna, herhangi bir büyük taahhütten kaçınmayı emretti. Kasımda, açlık başlamışken geri çekilme başladı. Beş yüz mil boyunca yayılmış olan *Grande Armée* kolları, Rus kışına, yağmacı Kazaklara ve Berezina'nın mevsimsiz sellerine kurban verildi. Napoléon kızakla Varşova'ya, oradan da Paris'e kaçtı. Adamlarına gelince, Niemen'i Haziranda geçen altı yüz bin kişinin yirmide biri bu korkunç öyküyü anlatmak için sağ kalmıştı. İmparatorun bir zamanlar dediği gibi "Tüm İmparatorluklar hazımsızlıktan ölür" **[MALET] [SPASIT'EL]**.

GAGAUZ

RUSYA'NIN Besarabya'yı 1812'de fethetmesinden kısa bir süre sonra, Çarın yeni eyaleti bir göç dalgasını üzerine çekti. Göçmenler arasında Gagauz olarak bilinen bir grup Balkan Hıristiyanı da geldi. Bugün Kuzey Bulgaristan olarak bilinen bir alandan geliyorlardı ve Moldava olarak bilinen Komrat bölgesine yerleştiler. Dilleri Türk dillerinin Oğuz dalına aitti ve Orta Asya'da benzerleri vardı. Dini inançları Slav Ayinli Bulgar Ortodoksluğuydu. Atalarının vatanını korkudan çok umuttan terk edip etmedikleri yanıtı açık bir sorudur. Müslüman olan birkaç Gagauz topluluğu geride, Osmanlı hâkimiyetindeki Bulgaristan'da kaldı.

Gagauzların daha eski tarihleri hakkında iki görüş vardır. Bunlardan biri, onların kısmen Bulgarlaştırılan ortaçağ Türkleri olduklarını öne sürmektedir. Diğeri ise, onların dillerini kaybedip dinlerini koruyan Türkleştirilmiş Bulgarlar olduğunu iddia eder. İkisi de aslında gerçeklere uymaz.[1]

Gagauzlar, Doğu Avrupa'da Hristiyan-Müslüman ayrımını karıştıran bu tür birkaç azınlıktan biriydi. Volga'daki Müslüman Tatarların içinde Rus fatihlerinin dinini benimseyen, vaftiz edilmiş bir azınlık olan *Kriyeşen*ler vardı. Kuzey Kafkaslardaki Çeçenlerin geneli Müslüman olmakla birlikte, aralarında Hıristiyanlar da vardı. Abhazlar da benzer bir konumdaydılar **[ABHAZYA]**. Arnavut Müslümanlar ise gerek Arnavutluk'ta gerekse Sırbistan'ın Kosova eyaletinde çoğunluk (Bkz. Ek III, s. 1370) olmalarına rağmen, Makedonya'da önemli bir azınlık oluşturmaktadırlar **[MAKEDONYA] [ŞQHIPERIA]**.

Rodop Dağlarının her iki yanında, Bulgaristan ve Yunanistan sınırlarında, Pomaklar olarak bilinen ve Bulgarca konuşan Müslümanlardan oluşan önemli bir topluluk yaşamaktadır. Makedonya ve Arnavutluk'un bazı bölgelerinde uzak akrabaları vardır. Yunanistan'da var olmalarına resmi olarak izin verilmemektedir. Bay Gladstone'un "Bulgar Dehşeti" olarak suçladığı 1876 olaylarını gerçekleştirenler profesyo-

nel Osmanlı ordusu yerine yerel Pomak milisleri olabilir. Eğer öyleyse, daha sonraki Balkan Savaşlarının dehşetinin ortasında bunu yeterince ödediler. Ama asla orayı terk etmediler.[3]

Bosna'da Bosnalı Müslümanları, Ortodoks "Sırplardan" ve Katolik "Hırvatlardan" ayırt etmek için tek ölçüt dindir. Hepsi aynı "Sırp-Hırvat" dilini konuşur ve hepsi de Slavdır. Bosnalı Müslümanlar (1991'de nüfusun % 44'ü), milliyetçi komşuları tarafından genelde, egemen Osmanlıların dini uğruna Katolikliği veya Ortodoksluğu terk eden dönekler olarak görülür. Aslında, bu tür pek çok Bosnalı ailenin, İslamı benimsemeden önce Pataren olmuş olması olasıdır **[BOGUMIL]**.

Yirminci yüzyılın sonlarında bu az bilinen halklar defalarca Avrupa'da manşetlere çıktılar. 1980'lerin ortalarında, Bulgaristan'ın çökmekte olan komünist rejimi "Yeniden Doğuş Süreci" adlı aşırı milliyetçi bir kampanya başlatarak denetimi ele geçirmek yolunda son bir umutsuz girişimde bulundu. Camiler tahrip edildi ve Bulgaristan'ın Müslüman azınlıkları (Gagauzlar, Pomaklar ve Türkler) adlarını değiştirme ve göç etme arasında seçim yapmak zorunda bırakıldılar. Pek çoğu göç etmek zorunda kaldı. 1991'de Moldova bağımsızlığını ilan ettiğinde, o zamana dek iki yüz bin kişilik gücü olan Komrat Gagauzları katılmakta isteksiz davrandılar. Çeçenler, kendi ulusal cumhuriyetlerini Grozny'de ilan ederek meydan okur bir tarzda bağımsızlık standardı yükseltirken, Kazan'daki Volga Tatarları da "Tataristan" için hazırlanıyorlardı.

1992'de, Yugoslavya'nın hızlı dağılışı sırasında, Bosna Hükümeti, çok uluslu cumhuriyetin birliğini sağlamak umuduyla bağımsızlığını ilan etti. Uluslararası tanınma kazandı, ama önemli hiçbir uluslararası yardım veya koruma alamadı. Batılı hayır kurumlarının ve BM barış koruma güçlerinden geriye kalanların varlığı, sonuçta ortaya çıkan toprak gasp etme, kitlesel katliamlar ve "etnik temizlik" karmaşasını engellemek için hiçbir şey yapmadı. Pale merkezli sözde Bosna Sırp Cumhuriyeti, Hırvatistan'da eski Habsburg askeri sınırının topraklarında kurulan Knin merkezli sözde Krajina Sırp Cumhuriyeti'ne ayna tutuyordu. Bir yıl içinde, nüfusun % 31'ini temsil eden Sırplar bölgenin % 77'sini ele geçirmişti. Diğer birçok anklav (yabancı ülkelerle kuşatılmış bir bölge) gibi, Saraybosna da kuşatılmıştı. Hırvat saldırıları, Müslümanları Mostar gibi batıdaki karışık alanlardan sürerken, Sırplar da merkezdeki Müslüman egemenliğindeki bölgelerden kaçtılar. Belki çeyrek milyon insan can verdi. Bosna yanarken dünya liderleri ıslık çalıyorlardı. Kararlı devlet adamlığının yokluğunda, Komünizmin çöküşü, iki yüzyıl önceki Osmanlı çekilişiyle aynı türden bir etki yaptı[4] **[SARAYBOSNA]**.

1813 ve 1814'teki nihai seferlerin kaderini savaştaki performans kadar lojistik de belirledi. Napoléon'un güçleri Ekim 1813'te Leipzig yakınlarında geçen üç günlük "Uluslar Savaşı"nda açıkça bozguna uğradıysalar da, Napoléon sonraki çarpışmaların büyük bir çoğunluğunu kazanmaya devam etti. Ancak Napoléon, milliyet duygularının uyanmasına bizzat kendinin yardım ettiği halkların ortak iradesinin yanı sıra, hanedanların üstünlüklerini yeniden elde et-

mek konusundaki kararlılığıyla da yüz yüzeydi. Doğudan Rusların, Prusyalıların ve Avusturyalıların, güneyden de Wellington'ın ilerlemesi önlenemiyordu. Genç Fransızlar için cenaze alayı çanları kaçınılmazdı. Son iki yılda Napoléon, düşmanlarını karşılıklı bir anlaşmaya dayanan bir savaşta sıkıştıramadı, ama bir milyondan fazla adam kaybetti. Sonunda, İmparatora askerlerin artık savaşmayacağının söylendiği an geldi. Nisan 1814'te İngilizler, Ruslar ve Prusyalılar Paris'te ordugâh kurmuşken Napoléon tahttan indirildi. Devrim Savaşları veya Devrim sona ermişti ya da öyle gözükmekteydi.

Devrim savaşlarının sonucunun gayet düz olduğu düşünülebilir. Ancak konuyu en ayrıntılı araştıran tarihçinin gözünde, Müttefikler doğrudan zafer kazanmadı. "Avrupa ittifakı sonunda gerçekten de Fransız ordusuna karşı muzafferdi" diye yazmıştı, "ama yine de Fransa'nın mücadelede yenildiği söylenemez."[43] Hiç kuşkusuz o, Fransa'nın toprak bütünlüğünün sağlanmasını, devam eden devrimci fikirleri ve ileride ortaya çıkacak sürprizleri düşünüyordu.

Herkes tüm bir kıtanın kaderinin söz konusu olduğunu kabul etmekteydi. Napoléon "Avrupa"dan söz etmeye bayılırdı. Bunu Tilsit'te söylediğinde Çar araya girmişti. "Avrupa" diye sormuştu I. Aleksander, "o da ne?" Sonra kendisi yanıtlamıştı: "Avrupa biziz" (tahminen, yönetimdeki prensleri kastederek). 1814 baharında, Paris'e doğru atını sürerken "Fransa'yı Avrupa'yla uzlaştırmaya geldim" dedi. Bu uzlaşma beklenenden oldukça uzun sürdü.

MİR

TEMMUZ 1812'DE General Platov *Grande Armée* önünde Beyaz Rusya'ya çekilirken, ona bağlı Kazaklar Mir'in kale duvarlarının altına lağımlarca barut yerleştirip duvarları paramparça ettiler. Westphalia Kralı Jérôme Napoléon burayı Moskova yolu üzerinde birkaç günlüğüne karargâh olarak kullandı. Ancak 10-11 Kasımda, Çarın ordusu döndüğünde geri çekilmekte olan Fransızlarla yapılan umutsuz mücadele hasarı daha da artırdı.[1]

Mir, uzun süredir Polonya-Litvanya sınırlarının büyük hisarlarından ve Avrupa'daki feodal kalelerin en eskilerinden biriydi. Bir zamanlar Litvanya büyük dükalarının müstahkem mevkii olan Mir, 1434'te özel mülkiyete geçti. Dev takviyeler, Litvanya Mareşali I. Jerzy Illinicz ve oğlu, Kutsal Roma İmparatorluğunun bir kontu olan II. Jerzy zamanında 1500 civarında tamamlandı. Kırmızı tuğladan beş yüksek burç, mazgallı bir duvarla birleştirilmişti. Bunlar kente uzanan at nalı şeklinde bir kuleyle korunuyordu ve su dolu hendeklerle çevrilmişti. 1569'dan itibaren, merkezi iç kale, Prens M. K. Radziwill tarafından, işlenmiş taştan büyük bir Rönesans sarayına çevrildi. 1812'ye dek, Radziwiller'in iki temel konağından biri olarak komşu Nieswiez ile birlikte hizmet verdi.

Uzun yaşamı boyunca Mir pek çok askeri harekât gördü. 1395'te Germen şövalyeleri tarafından yağma edildi, on beşinci yüzyılda Tatarlar tarafından iki kez yağmalandı, 1655'te İsveçliler tarafından ele geçirildi, 1706'da XII. Karl tarafından yakıldı ve 1794'te Rusların ani ve şiddetli saldırısına uğradı.

Mir'in muhteşem günleri, sarayı İsveçlilerle yapılan savaşların yağmasından sonra restore eden Pres Kard Radziwill ya da "Panie Kochanku" (1734-1790) döneminde geldi. Binlerce Beyaz Rus serf tarafından işletilen büyük bir malikâne kompleksi içinde "kilit" mülktü. Katolik Kilisesi ve Yunan Katolik (Uniate) Kilisesi, Yahudi sinagogu ve Tatar camisine eklendiler. Yıllık at panayırı, "kralları" geleneksel olarak Prens tarafından taçlandırılan büyük bir çingene topluluğu tarafından işletilmekteydi. 1761'de saray, Büyük Dükalığın Mahkeme toplantısında harikulade bir curcunaya ev sahipliği yaptı. 1785'te Polonya'nın son kralı için verilen büyük resepsiyonu gördü. Rus hâkimiyeti, 1793'teki İkinci Bölünmeden sonra başladı. Çingeneler, anında *en masse* (kitlesel olarak) Moldova'ya göç ettiler. Radziwilller mülklerini Prusya'da bıraktılar. 1812'den sonra yalnızca yıkıntılar kaldı.

Ancak Mir, Adam Mickiewicz'in epik şiiri *Pan Tadeusz*'le ölümsüzleşerek yaşamaya devam etti. Şair, Litvanya'nın *"Son Akşam Yemeği"*ni tarif ederken aklından sarayı geçiriyordu. Napoléon tarafından kurtarılma umuduna bağlı olarak iyi niyet ve umutla dolu olan yerel asiller, göz kamaştırıcı bir balo için bir araya geldiler. Lordlar ve Leydiler polonez dansı yaptılar. Onları zil çalarak eğlendiren "ülkesini bir Polonyalı kadar seven" Yahudi Jankiel idi. Sonunda, kadehleri eski Polonya usulü kaldırdılar; *Kochajmy Sie!* "Birbirimizi Sevelim!"[2]

MALET

23 EKİM 1812'DE sabah üçte, imparatorluk generali üniformasını tam takım giymiş olan bir adam, Paris'teki Popincourt barakalarına gelerek, Ulusal Muhafız Komutanı ile acil bir görüşme talep etti. Kendini yeni Askeri Vali, General Lamotte olarak tanıtan bu kişi, Napoléon'un Moskova'da öldürülmüş olduğunu, acil bir senato oturumunun Geçici Cumhuriyet ilan ettiğini ve Ulusal Muhafızların derhal Vendôme Meydanında toplanması gerektiğini bildirdi. Komutana bir terfi belgesi veren bu kişi, ona diğer birimlerin sorumluluğunu üzerine almasını ve iki devlet mahkûmunun, General Guidal ve General Ladurie'nin serbest bırakılmasını sağlamasını emretti. Talimatlar, etkileyici bir kararname dosyasıyla desteklenmekteydi.

Birkaç saat için plan yolunda gitti. "General Lamotte", Paris garnizonunda itiraz olmaksızın hareket etti. General Ladurie de öyle. General Guidal, iyi bir yemek için bir restorana oturdu. Ancak en az on üç üst düzey subay, var olmayan Geçici Cumhuriyetin emirlerini almıştı. Senatonun sözde acil oturumunun geçtiği Lüksemburg Sarayını yöneten subay ters giden hiçbir şey görmemişti.

İşler, tam Ulusal Muhafızların büyük bir bölümü Vendôme Meydanında toplandığında ters gitmeye başladı. Lamotte'un selefi olan General Hulin ile özel bir görüşme sırasında, "Lamotte"a kendi emirlerini vermesi yolunda meydan okudu. O ise bunun yerine Hulin'i başından vurdu. Kısa bir süre sonra, diğer bir grup subayla

görüşürken "Bu Lamotte değil, Malet" diye bağıran eski bir yoldaşı tarafından tanındı. Başbelası komplocu silahsız bırakıldı ve maskesi düşürüldü.

Jura'da doğan Claude-François Malet (1754-1812), güçlü Jakoben inançları olan bir tuğgeneraldi. Uzun süredir faal görevden el çektirilmiş olan Malet, Napoléon'a karşı gizleyemediği düşmanlığı nedeniyle geride bırakılmıştı. Planlarını, Alp Dağlarının güneyinden bir kraicı olan ve sahte belgeleri hazırlayan, kendisi gibi geride bırakılmış arkadaşı Abbé Lafon ile birlikte hazırlamıştı. Karısı, üniformaları tiyatro kostümcüsünden almıştı. Gerçek Lamotte, ABD'de sürgün yaşayan bir Cumhuriyetçiydi.

Malet ve Lafon, gece yarısı zindanlarının duvarına tırmandılar. Malet, Popincourt'a gitmeden önce giyinmek için eve gitti. Lafon, Restorasyon sonrasına dek ortadan kayboldu. Askeri mahkemede Malet tüm sorumluluğu üstlendi, ancak hilesine inananları kurtaramadı. Son arzusu, kendi idam mangasına emri kendinin vermesiydi.[1]

Malet olayı, Napoléon'un İmparatorluğu hakkındaki gerçeği ortaya çıkarmıştı. Malet, doğru bir biçimde, imparatorluğun kaderinin bir kişinin yaşamına bağlı olduğunu hesaplamıştı. Napoléon'un ölü olduğu varsayıldığı an, hiç kimse Roma kralı veya Napoléon'un ardılı hakkında düşünmemişti. Sonuç olarak, Fransa yalnızca bir tek el ateşle neredeyse Cumhuriyete dönüyordu. "Küçük olaylar", tarihin akışında büyük değişiklikler yapma potansiyeline sahip olabilirler.

SPASIT'EL

1812'DE RUSYA'NIN Napoléon'dan kurtuluşunu kutlamak üzere, I. Aleksander, Moskova'nın Kurtarıcı İsa'ya adanmış bir kiliseyle süslenmesini emretti. Proje, I. Nikola tarafından toplanan bir komite ile meyvelerini vermeye başlamıştı. Çalışmalar, 1837'de nehir kıyısında, Kremlin yakınlarında başladı. Demiryolu istasyonları mimarı Konstantin Ton'a ait olan tasarım, beş kule, dev bir bronz kubbe dorukta dalgalanan bir haçla çevrelenmiş dev bir haç biçimindeki bir bazilikayı öngörmekteydi. Binanın içi dört yüz yirmi iki kilo saf altınla süslendi. Çan kulesi, Rusya'daki en büyük çanlara ev sahipliği yapıyordu. Binanın dışı, Podolya mermeri ve Fin graniti yle kaplanmıştı. Kırk beş yıllık emekten sonra, *Khram Khristusa Spasil*'ye ya da "Kurtarıcının Mabedi"[26] Mayıs 1883'te Çar III. Aleksander'in huzurunda takdis edildi.

18 Temmuz 1931'de *Pravda*, V. Molotov başkanlığındaki bir komitenin, Moskova Nehri yakınlarında bir "Sovyetler Sarayı" inşa etmeye karar verdiğini bildirdi. Beş ay sonra, Kurtarıcının Mabedi dinamitlendi. 1933'te Stalin, Yofon ve Shchusev'i tasarlanan ve dört yüz on beş metre yüksekliğinde Empire State Building'den altı kat daha geniş bir binayı öngören bir planı gerçekleştirmekle görevlendirdi. Bu binayı, Özgürlük Heykeli'nin üç katı uzunluğunda ve işaret parmağı altı metre olan bir Lenin figürü geçecekti.

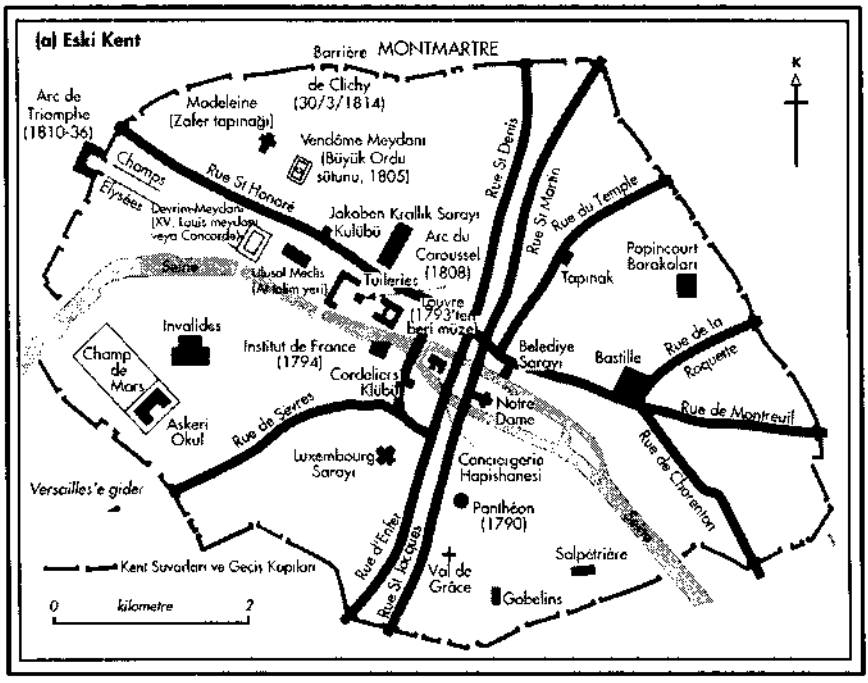
Saray asla inşa edilmedi. Yıkılan Mabedin mermer parçaları Moskova metro istasyonlarını dekore etmek için kullanıldı. Otuz yıl gecikmeyle, Nikita Kruşçev, nehir kenarındaki kazılmış alanın açık hava yüzme havuzu olmasına karar verdi.[1] Kaçınılmaz olarak, Komünizmin yıkılışından sonra, alanı tekrar geliştirmek ve Kurtarıcının Mabedini eski görkemine kavuşturmak için planlar yeniden ortaya çıktı.

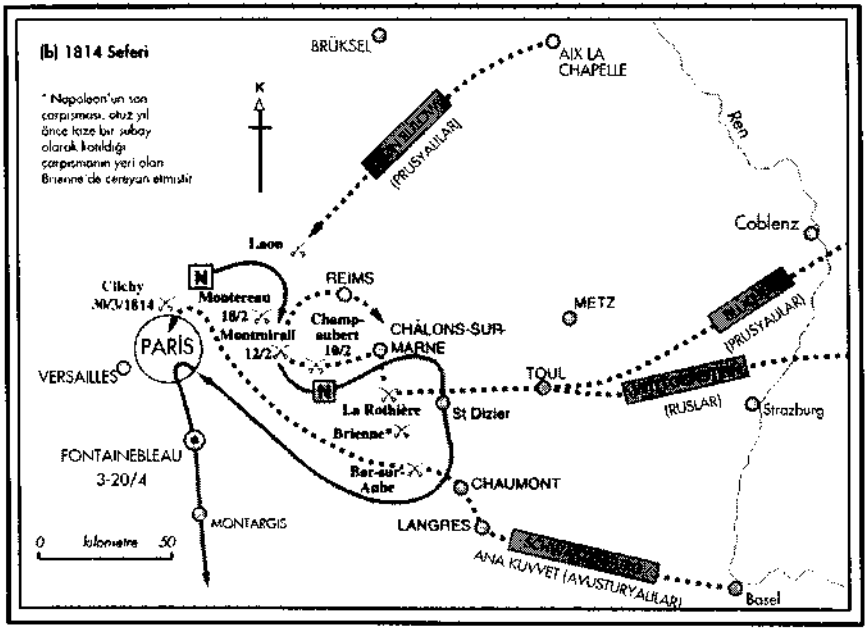
20 Nisan 1814 Çarşamba, Fontainebleau. Elbe Kralı Napoléon Bonaparte, yeni krallığına gitmek üzere Fransa'yı terk etmeden önce İmparatorluk Muhafızlarına veda ediyordu. Şatonun avlusunda, kalan maiyetini ve müttefik temsilcilerini selamladı. Oradan, Nal Merdiveninin başındaki kapı aralığına geçti; buranın mermerden balkonu ferah Beyaz At Avlusuna bakıyordu. Eski muhafızlardan yaklaşık beş bin kişi dizilmişti. Üst düzey subaylar önde, bayrak ekibi ve bando ile yarım daire halinde ayakta duruyorlardı. Yolculuğu için atlı arabalar kapının yanında bekliyordu, korkulukta göründüğü an, süvari trampetçiler *Fanfare d l'Empereur* parçasını çalmaya başladılar.

O gün geçitte kullanılan sancak, *Musée de l'Armée*'de günümüze dek gelmiştir. Altınla dikey olarak işlenmiş mavi, beyaz ve kırmızı şeritlerden oluşan bir Fransız bayrağıdır. Ön hat, imparatorluk amblemleriyle donatılmıştır. Üst köşelerde iki taç, yanlarda "N" harfli iki daire, alt köşelerde iki kartal, üst ortada arılar tarafından çevrelenmiş demet. Yazıda. GARDE IMPÉRIALE-L'EMPÉREUR NAPOLÉON AU 1er RÉGIMENT DES GRENADIERS À PIED yazmaktadır. Arka yüz alayın savaştaki başarıları ile kaplanmıştır: Marengo, Ulm, Austerlitz, Iéna, Eylau, Friedland, Eckmühl, Essling, Wagram, Smolensk, Moskova, Viyana, Berlin, Madrid, Moskova. 1813-14 başarılarına Lutzen, Bautzen, Dresden, Hanau, Champubert, Montmirail, Vauchamps'dakiler eklenmek üzere bekliyordu.

Napoléon'un kişisel maiyeti yirmiden az kişiye indirilmişti. Bunların arasında, bir gün İmparatorun cenaze konuşmasını yapacak olan "Büyük Ordunun Bilgesi" General Drouot, İmparatorun küllerini Fransa'ya geri getirecek olan General Bertrand ve Napoléon'un dışişleri bakanı Bassono Dükü de bulunuyordu. Sivil personel arasında ise, yaverler Belliard, Bussy ve Montesquiou

Harita 21.
Devrimci Paris

ve sekretarya üyeleri Baron Fait ve Baron Lorgne d'Ideville ile şövalye Jouanne bulunuyordu. Askeri personele, *maison militaire* komutanı Kont Kossakowski, ağır süvari komutanı Kont d' Ormano, topçulardan iki albay, Gourgaud ve La Place; topografik hizmetten Albay Atthalin ve Polonyalı tercüman Albay Vouzovits (Wasowicz) de dahildi. Eski muhafızların komutanı, Danzig Dükü Mareşal Lefebvre-Desnoëttes, arabaya Briare'a dek eşlik edecek süvarilerin başında at sırtında bekliyordu. Ondan başka imparatorluğun hiçbir Mareşali orada değildi, imparatorluk ailesinden bir temsilci de.

Bayrak ekibine liderlik eden General Petit, selam durulması emrini verdi. Napoléon merdivenlerden indi ve toplanan taburların ortasına girdi. İmparator'un tam sözleri kaydedilmemişse de, General Petit anımsayabilecek kişi olarak yerini almıştı:

> Subaylar, astsubaylar, Eski Muhafız Alayımın askerleri! Size veda ediyorum. Yirmi yıldır sizden memnundum. Sizi daima zafer yolunda buldum.
> Müttefik Güçler tüm Avrupa'yı bana karşı silahlandırdılar. Ordunun bir bölümü görevlerine ve Fransa'nın kendisine ihanet etti... Sizlerle ve sadık kalan diğer cesur insanlarla, savaşı bir üç yıl sürdürebilirdim. Ama bu Fransa'yı mutsuz ederdi ve benim açık amaçlarıma ters düşerdi. O yüzden, Fransa'nın seçmiş olduğu yeni hükümrana sadık olun. Uzun süredir mutsuz olan bu sevgili *Patrie*'yi (vatanı) terk etmeyin.
> Kaderime üzülmeyin. Sizin mutlu olduğunuzu bilirsem ben de her zaman mutlu olacağım. Ölebilirdim... Ama hayır. Onurlu yolu seçtim. Yaptığımız her şeyi yazacağım.[45]

Bu noktada General Petit kılıcını kaldırdı ve "*Vive l'Empereur*" diye bağırdı; onu gökgürültüsü gibi bir yankı izledi.

> Hepinize sarılamam, bu yüzden Generalinize sarılacağım. *Approchez, Général Petit* (Yaklaşın General Petit)...

Generale sarıldıktan sonra "Bana kartalı getirin" dedi. Sancaktaki kuşu, "Sevgili kartal, bu öpücük tüm cesurların yüreklerinde yankılansın" diyerek üç kere öptü. Son olarak: "*Adieu, mes enfants*" (Elveda çocuklarım) dedi. "Çok kez kendi kanları akarken soğukkanlılıkla izleyen o kır saçlı savaşçılar, gözyaşlarını tutamadılar."[46] Napoléon geniş adımlarla arabaya yürüdü, sertçe yerini aldı ve oradan ayrıldı.

Paris'in 55 km. güney doğusundaki Fontainebleau Şatosu, Napoléon'un en sevdiği ikametgâhıydı. Ortaçağ dönemine ait bir av köşkünün çevresine I. François tarafından inşa ettirilen şato, 1528 tarihliydi ve Rönesansın Fransa'daki ilk nefeslerinden birini simgeliyordu. Yoğun ormanının meşe ve çam ağaçlarıyla çevrili olan şato, gerçek kaçış ve rahatlamayı sunuyordu. Versailles'dan daha az kısıtlayıcı olarak, herhangi başka birinin zaferinin gölgesini taşımıyordu. Binalar, bir dizi avlu çevresine dizilmişti: la Cour Ovale, la Cour

des Princes, la Cour de la Fontaine, la Cour des Offices, le Jardin de Diane. 1814 Nisanındaki olaylardan sonra "La Cour des Adieux" olarak bilinen La Cour Du Cheval Blanche, XIII. Louis zamanında yapılmıştı. Galerie François ler'deki Rosso freskoları gibi sanatsal hazineler barındıran iç mekân, bir görkem dokunuşuyla tasarlanmıştı, ama dev ölçülerde değil. Temelde on altı ve on yedinci yüzyıla ait olan dekorasyon ve aksesuarlar, Napoléon'un kendi imparatorluk mobilyaları koleksiyonuyla tamamlanmıştı. Şato, Papa VII. Pius için bir kafes olarak kullanılmış ama aynı zamanda Napoléon ile Josephine'in en mutlu günlerini de görmüştü. "Forêt de Fontainebleau benim İngiliz bahçem" demişti bir kezinde, "Başka da istemiyorum."[47] Onu terk etmek az acı verici değildi.

İmparatorluk Muhafızları iki askeri terimin [*corps d'élite* ve *esprit de corps*- (seçkin birlik ve dayanışma)] özünü meydana getiriyordu. Kasım 1798'de, Konsüllük Muhafızları olarak kurulan bu kurum, ordu içinde ordu oluncaya dek istikrarlı bir biçimde büyüdü. 1805'te, her dört sınıftan piyadeler, süvariler, topçular, mühendisler olmak üzere yaklaşık beş bin adamı vardı. 1809'da ikiye ayrıldılar: *Élite*'ler arasında *Elite* gaziler olan ve yaşlı muhafızlar ve yeni askerler ile transfer askerlere yaklaşan genç Muhafızlar. 1813'te doruktayken, altmış farklı alay ve yaklaşık elli bin adamdan oluşmaktaydı.

Muhafızlar başvuranlar arasından sadece en iyilerini kabul etmekteydiler. Bunlar, 1.78 m. (seferde) boyunda, yirmi beş yaşında, okuma yazma bilen kişiler olmalı ve en az üç seferde çarpışmış olmalıydılar. Onlara şık üniformalar, cömert ücretler, özel eğitim ve doğrudan İmparatora ulaşabilen doruktaki komutanlar sağlanıyordu. Tüm diğer askerler tarafından *"Monsieur"* diye hitap edilme hakkına sahiptirler. Mümkün olan her hafta, Tonduleri -"kırkılmış"- *moustache*larını (bıyıklarını) ve *grognard*larını (homurdananlarını), "yenilmezleri" ve "ölümsüzlerini" denetlerdi. Bu arada, gazilerin temel çekirdeği, "Yaşların en yaşlısı", 17.20 veya belki yirmi iki yıl hizmet vermişti. İmparatorla şakalaşmak kabul edilen bir yöntemdi. Bir kezinde bir süvari askeri niye hâlâ *Légion d'Honneur* almadığını sormuştu. "Niye almalısın?" "Çünkü size Mısır çölünde bir kavun vermiştim!" "Bir kavun, *non, non*..." "Evet, bir kavun ve on bir sefer ve yedi yara, Akkâ'da, Lodi'de, Castiglioni'de, Piramitlerde, Austerlitz'de, Friedlan'da..." Saymayı bitirmeden, bin iki yüz frank ücretli bir imparatorluk şövalyesi olmuştu. Muhafızlığa pek çok egzotik yabancı da dahildi. *Grognard*ların dört alayından ikisi Hollandalıydı. Tamamen İtalyanlardan oluşan *"Vélite"* birlikleri vardı. Süvariler arasında pala savuran Memlûkler, Alman *"Lanciers de Berg"*, Litvanya'dan Tatar Atlıları ve Üç alay da, "doğruların en doğrusu", Polonya mızraklı süvarileri de vardı.

Pek çok yıl boyunca Napoléon kritik noktalardaki yıldırım baskınlar dışında muhafızlarını çarpışmalarda feda etme konusunda oldukça isteksiz davranmıştı. Boridono'da onları "Paris'ten üç yüz fersah ötede muhafızlarımı yok ettirmeyeceğim!" diyerek geride tutmuştu. Ama sonra, ilerdeki mücadelelerde, eğitilmiş insan kaynağı, daha olgunlaşmamış yeni askerler arasında gittikçe

azaldıkça, onları hiçbir şeyden sakınmadı. 1814'teki harika geri çekilişte onlar da yürümüş ve yolun her adımında kan dökmüşlerdi.[48]

Napoléon Fontainebleau'ya, hâlâ müttefik orduları yeneceğinden emin olarak üç hafta önce gelmişti. Champagne'daki savunma konumundan, yolunu değiştirip düşmanın iletişim hattının derinine saldırmayı planlamıştı. Ancak yağmacı Kazaklar onun kuryelerinden birini ele geçirmiş ve "düşmanı Paris'ten çıkartma" niyetini öğrenmişlerdi.[49] Bu nedenle Martın son haftasında, Napoléon, Ruslar, Prusyalılar ve Avusturyalıların onunla savaşmak için ilerlemek yerine zayıf savunmalı başkente karşı ani, uyumlu bir saldırıya giriştiklerini gördü. Ruslar Romain üzerinden ilerlediler. Prusyalılar, Montmartre üzerinden bataryalar kurdular. Avusturyalılar Seine'den Charenton'a dek ilerlediler. İki yüz bin müttefik askeri başkentin savunma hatlarını çevirdi. Ragusa Dükü Mareşal Marmont yönetimindeki savunma güçleri başlarını dik tuttular. Bir bacağını Rusya'da kaybeden yiğit Durac teslim olmayı reddetti. "Yerimi ancak bana bacağımı geri verirseniz terk ederim." Ancak siyasetçilerin midesi bir kuşatmayı kaldıramadı. Yurttaşlar, Moskova'nın kaderini paylaşmaktan korkuyorlardı. Talleyrand, nabız yoklamak için Çara adamlar göndermişti. Napoléon'un kardeşi Joseph, İmparatoriçe ile birlikte ayın otuzunda kenti terk etti.

Napoléon uçan arabasıyla St. Dizier'den hızla geri gelirken, tek bir günde yüz yirmi mil yol alıyordu. İki yıl önce Moskova'dan yaptığı yıldırım kızak yolculuğunda olduğu gibi bu yolculukta da ona Dışişleri Bakanı, sadık Caulaincourt eşlik ediyordu. Ayın otuz birinde gece saat 11.30'da, Notre Dame'a yalnızca sekiz mil uzaklıktaki Juvisy-sur-Orge'daki *Cour de France* hanında at değiştirirken bir Fransız subayıyla karşılaştı ve Paris'in teslim olduğunu öğrendi. Haber erken gelmişti. İmparator yaya olarak Paris'e doğru yola çıktı; ancak geri çekilmekte olan daha fazla adamını görünce müdahele etmekte geciktiğini anladı. Yeniden toplanmak üzere Fontaineblau'ya çekildi; buraya sabah altıda vardığında bitkindi. Üç gün sonra, Paskalya'dan önceki Pazar günü olan 3 Nisanda Fontainebleau'daki muhafız kıtasıyla görüştü. On bin piyade ve dört bin altı yüz süvari onun şöyle dediğini duydular: "Birkaç gün içinde Paris'te geçit yapıyor olacağım. Haklı mıyım?" Onlar da onaylayarak kükrediler. *"À Paris! Vive l'Empereur."*

Ancak sallanmakta olan İmparator yakında tüm faal planları terk etmeye mecbur bırakılacaktı. İlk darbe, Senatonun onsuz bir geçici hükümeti ve Burbonları geri çağırmayı kabul ettiğini öğrenmek oldu. Sonra Marmont'un ordularının düşman tarafına geçtiğini ve böylece de her tür direnişin imkânsız hale getirildiğini öğrendi. Fransızca yeni bir sözcük kazandı: *raguser*, ihanet etmek. Üçüncü darbeyse, mareşallerinin ona tahtı küçük oğlunun lehine bırakmasını önermeleri oldu. Mareşal Macdonald ona, kardeş Fransızlara karşı kılıç çekmenin olanaksız olduğunu söyledi. Mareşal Ney bildirdi: "Ordu harekete geçmeyecektir. Ordu, yöneticilerine uyacaktır."[50] "Cesurların en cesuru" savaşma arzusunu yitirmişti. Son olarak, İmparator, Müttefiklerin tahtı ilk bırakması sırasında 4 Nisanda yürürlüğe giren koşulları artık kabul etmeyeceklerini öğ-

rendi. Korkunç bir hafta boyunca, yalnızca sürgünün yeterli olacağını kavramanın büyüyen acısıyla kıvrandı. *Dégringolade*, ("çözülme") tamamlanmıştı.

En acı kadeh ise eşi Marie-Louise tarafından sunuldu. Onun nazik ve cesaretli mektuplarını görmezden gelerek, İmparatoriçe, onun daha önceki tüm ilgisizlik ve sadakatsizliklerini fazlasıyla ödetti. İmparatoriçe kararsızlıkla, sonra da hissiz bir ilgisizlikle yanıt verdi. İlk varsayım, onun ya Fountainebleau'da ya da paylaşacakları sürgüne giden yol üzerindeki herhangi bir durakta ona katılacağı şeklindeydi. Sonra kocası için şefaat dilemek üzere babası İmparator Franz ile buluşması gerektiğinde karar kılındı. Oysa onun hiç de bu tür niyetleri olmadığı ortaya çıktı. Viyana'ya gidiyordu, ancak kocasından sonsuza dek ayrılmak için.

Ordunun sadakat yemininden kurtulması gerekiyordu. Mareşal Augerau tarafından seçilen formül özellikle yaralayıcıydı. "Askerler" diye ilan etti, "kendi zalim hırsına milyonlarca kurbanı feda ettikten sonra bir askerin ölümüyle ölmeye cesaret edemeyen bir kişinin tahttan indirilmesiyle yeminlerinizden muafsınız."[51] Üç renkli Fransız bayrağının yerini beyaz bir kokard aldı.

Tüm bu kaygan zeminin tek sabit noktası İmparatorluk Muhafızlarıydı. İlk tahttan çekilmeden sonra, Fountainebleau sokaklarında ellerinde meşaleler ile toplanarak *"Vive l'Empereur"* diye bağırdılar. Napoléon onların barakalara geri dönmesini emretmek zorunda kaldı. Ayrıca, Polonya kontenjanından üst düzey bir general olan Kont Wincenty Krasinski'den yürek ısıtan bir mektup almıştı. "Mareşaller sizi terk ediyor. Siyasetçiler size ihanet ediyor... ancak sizin Polonyalılarınız sizinle..."[52] Ancak Polonya alayları bile bölünmüştü. *Chevaux-légers-lanciers*'nin üçte biri kalmıştı. Ancak çoğunluğu Fransız olan bir üçüncüsüyse dağılmıştı. Kalan bin üç yüz seksen dört kişi, Somosierra kahramanının liderliğinde Polonya'ya doğru yola çıktı. Arap savaş atı üzerinde, debdebesi ve parfümüyle Kozietulski son kez imparatordan izin aldı.

> Sir, Siz Majesteleri İmparatorun ayaklarına hiç kimsenin bizden zorla alamayacağı silahlar serdik... Polonyalılar olarak yüzyılın en şaşırtıcı adamına hizmet ettik... Sir, şanssız bir prense sunulan sonsuz bağlılık yeminimizi kabul edin...[53]

Paris'te siyaset, Geçici Cumhuriyetin Cumhurbaşkanı olarak ortaya çıkan Senato Başkanı Talleyrand tarafından yönlendiriliyordu. Talleyrand, Müttefik ordularını saldırmaya ikna eden adsız sinyallerin arkasındaydı; ve şimdi de Çarı kendi evinde ağırlıyordu. Kral taraftarı *émigrés* geri akın ediyordu; ve Bourbonların stokları gün geçtikçe artıyordu. O zaman elli dokuz yaşında olan Comte de Provence (XVIII. Louis) yurduna dönüyordu. Yirmi üç yılını sürgünde, Coblenz, Verona, Blankenberg, Calmar, Courland'daki Mittau, Varşova ve son beş yılını da İngiltere'de geçirmişti. Napoléon'un Fountainebleau'da eşyalarını topladığı hafta o da Buckinghamshire'daki Hartwell'de eşyalarını toplamaktaydı. Senato tarafından hazırlanmış olan bir anayasayı reddederek aileden gelen hakkını kullanmaya, ama aynı zamanda kendisince hazırlanan liberal bir anayasa beratı sunmaya kararlıydı. Gurme olma ününden ötürü *Lo-*

uis des Huitres "istiridyelerin Louis"si adı verilen Louis, tüm imparatorluk yapısını değiştirmeye hiç de niyeti olmayan bir uzlaşma adamıydı. Napoléon'un mareşalleri ve bakanları restorasyonu temkinle bekliyorlardı. Ruslar Champs Elysées'de kamp kurmuşlardı. İmparator Franz Rambouillet'de, Prusyalı Friederich-Wilhelm ise Tuileries'de idi. Parisliler egzotik görüntüleri görmek için evlerinden çıktılar; saç örgüleriyle gazi Prusyalı elbombacı askerler, renkli Hırvat ve Macarlar, örme zırh elbiseleriyle Çerkezler, atlı Başkırt okçuları...

Fransa, eski imparatoru ile boğuşurken, Avrupa'nın geri kalanı, onun düşüşünün sonuçlarına uyum sağladı. 1814'te haber yavaş yayılıyordu. Ne Wellington ne de Soult, 10 Nisanda Toulouse yakınlarında Yarımada seferberliğinin son mücadelesini verirken Napoléon'un çoktan tahttan indirildiğini biliyorlardı. Korfu'daki imparatorluk garnizonu Haziranda bir İngiliz fırkateyni onlara teslim ol çağrısında bulununcaya dek bundan haberdar değildi. Başka yerlerde, Napoléon İmparatorluğunun temel parçaları çoktan dağılmıştı. Doğu'da, Varşova Dükalığı bir yıldan fazla bir süredir Ruslar tarafından işgal edilmişti. Prusya ve Avusturya monarşileri yeniden diriliyordu. Ren Konfederasyonu dağılmıştı. İsviçre'de eski anayasa canlanmıştı. İspanya'da VII. Ferdinand yeniden tahta geçmişti. Hollanda'da Orange hanedanından Willem daha yeni dönmüştü. İskandinavya'da Norveç, Danimarka'dan alınıp İsveç'e verilmesi karşısında isyan ediyordu. İtalya'da Napoléon eyaletleri Avusturyalılar tarafından yağmalanıyordu. Papa Pius Roma'ya dönüş yolu üzerindeydi, burada İndex ve Engizisyonu canlandıracaktı.

Kıta savaşından muaf olan İngiltere, muzaffer Saltanat Naipliğinin ışığında parlıyordu. Nash, Brighton Pavilion'unu fantastik bir sahte-ortanyal stilde yeniden inşa ediyordu. Başbakan Lord Liverpool, Napoléon hakkında "Yakında unutulacaktır" demekteydi. Sir Walter Scott, Waverley romanlarının ilkini yayımladı. George Stephenson, Newcastle yakınlarındaki Killingworth Colliery'de ilk fiili buharlı lokomotifi geliştiriyordu. İngilizce, Bayan Margaret Sanger'den "doğum kontrolü" terimini kazandı. Marylebone Kriket Kulübü ilk sezonunu Lord's'da açtı. Savaş sonrası durgunluktan duyulan popüler memnuniyetsizlik kaynıyordu. Birleşik Devletler'le olan savaş yavaşlamıştı, ancak tümüyle sona ermemişti.

1814 yılı, sanatta Klasik stille yükselen Romantik stilin rekabet ettiği bir yıldı. Bu, E. T. A. Hoffmann'ın *Phantasiestücke*, yani fantastik "öykülerinin" yılıydı. Resimde Goya, Ingres ve Turner, hepsi de faaldi. Müzikte genç Schubert *Erlking*'i yazdı; Beethoven tek operası olan *Fidelio*'yu tamamladı. J. G. Fichte öldü; Mikhail Lermontov doğdu.

Fransa'nın siyasi krizi Kutsal Hafta sırasında bir sonuca ulaştı. Müttefik Komiserleri gözden geçirilen tahttan indirme anlaşmasını uygulamak üzere 6 Nisan'da Fontainebleau'ya geldiler; Napoléon bunu derhal imzaladı.

> İmparator Napoléon'u Avrupa'da barışın tekrar sağlanması için tek engel olarak ilan eden Müttefik Güçleri karşısında, yeminine bağlı olan İmparator Napoléon kendinin ve varislerinin Fransa ve İtalya tahtlarından feragât ettiğini ve Fran-

sa'nın çıkarları uğruna yaşamı dahil hiçbir fedakarlıktan kaçınmayacağını bildirir.[54]

Daha sonraki görüşmeler, ayın on birinde imzalanan Fontainebleau Anlaşmasına giden yolu açtı; buna göre Napoléon unvanını ve iki milyon franklık bir emekli maaşını elde tutacak, Elbe Adasını kişisel mülkü olarak alacak ve kendisine ait personel ve refakate sahip olacaktı.

İngiliz Komiser, Sir Neil Campbell, pek çok saatini bu kez sertleşmiş İmparatorla konuşarak geçirdi:

> Karşımda, daireyi vahşi bir hayvan gibi hızla adımlamakta olan, apoletli, mavi pantolonlu ve kırmızı çizmeli, tıraşsız, taranmamış, üst dudağı ve göğsüne bol bol enfiye dökülmüş kısa boylu, aktif görünüşlü bir adam gördüm.[55]

Wellington'un yarımadadaki seferlerini tartıştılar. Sonra, söylenenlere göre imparator şöyle dedi: "Sizin ulusunuz tüm ulusların en büyüğüdür... Fransız ulusunu büyütmeye çalıştım, ama planlarım başarısız oldu. Kader."[56]

Eski imparatorun psikolojik krizi, görüşmeler tamamlandığında doruğa ulaşmak üzereydi. Mareşaller kadar ailesi tarafından da yalnız bırakıldığına emindi. Muhafızların emrini Mareşal Ney'e iletirken ona garanti verilmişti: "Hepimiz dostunuz." Buna acı bir biçimde yanıt vermişti: "Evet ve Sezar'ın arkadaşları da onun katilleriydiler!" İmparatoriçeye gönderdiği haberciler Müttefik hatlarını geçmekte büyük zorluk çekiyorlardı. Orléans'da Genç Muhafızlar imparatoriçenin tarafını tutmaktaydılar, kraliyet ödemeler emini İmparatorun hazinesini piskopotun ahırlarındaki bir at gübresi yığınının altına saklamaktaydı. Ayın on birinde, Napoléon, Paris'teki senatörlerle kendisi arasında aracılık yapan Coulaincourt ile ipe sapa gelmez bir şekilde konuşulan bir akşam yemeği yedi. Hizmetçisinin daima yatağının yanında duran tabancaları boşaltmış olduğunu fark etti. Ancak iki yıl önce Rusya'da neredeyse Kazaklar tarafından kaçırıldığı günden beri taşıdığı bir şişe uyuşturucusu vardı. Odasına çekildi ve şişenin içindekini yuttu. Zehir zamanla azalmıştı. Onu mide kramp ve kasılmalarından bağırtacak kadar güçlüyse de öldürecek kadar güçlü değildi. Coulaincourt bir doktor getirdi. İmparator sabah iyileşti. "İnsanın yatağında ölmesi ne zor!" dedi. (Bu sır, Coulaincourt'un kişisel anılarının basıldığı 1933'e dek saklanmıştı).[57]

Ayın on üçünde, Napoléon, kendi tarafında kalan mareşallerin sonuncusu olan Taronto Dükü James Macdonald'a veda etti. Sürgündeki bir Jakobit ailesinin oğlu olan kendini adamış İskoçyalı son zamanlarda Müttefik Güçlerle yapılan tahttan indirme görüşmelerinde Coulaincourt'a katılmıştı. Macdonald gitmek üzereyken Campbell'in geldiği gözünden kaçmamıştı. Ancak görevi sona ermişti. Napoléon ona, 1799'da Mısır'a yapılan bir seferden anı olan Murad Bey'in tören kılıcını verdi: "Bunu benim ve arkadaşlığımın anısına kabul ediniz."[58]

Elbe'ye yolculuk hazırlıkları Fontainebleau Anlaşması imzalanır imzalanmaz başladı. İmparatora Fransa'nın güneyine doğru dört müttefik komiseri eşlik edecekti; Albay Campbell, Kont Shuvalov, Baron von Koller ve Kont Trachsess von Waldburg. Lyon ve Avignon üzerinden Riviera üzerinde bir limana doğru seyahat edeceklerdi, buradaysa Elbe'ye beş günlük bir yolculuk için bir İngiliz fırkateyni bekleyecekti. Fontainebleau Ormanı Rosnières deposunda bir seyis ve arabacı ekibi sıkı bir çalışma içindeydi; konvoydaki sekiz araba temizleniyor ve yağlanıyor, imparatorluk armalarını boyayla çıkartıyor, erzakları yük konvoyundaki yirmi araca yüklüyor, gerekli yüz bir eyer ve atı hazırlıyorlardı. İmparatorun yüz araba yükü mobilya ve kişisel eşyası daha sonra bunları izleyecekti. En ağır parçalar önden güneydeki Briare'e gönderilecek, burada ilk günün sonunda onlara imparator ve maiyeti katılacaktı. Önden giden parti ayın on dördü sabahında Montargis yolunda yola çıktı.

Maiyetin seçimi İmparatora bırakılmıştı. Otuz subay ve altı yüz adamdan oluşan bir garnizondan oluşan bir ekibe izin verilmişti. Süvari takımı, bir avuç Fransız ve Memlük'ün de aralarında bulunduğu General Jerzmanowski yönetimindeki Polonyalı mızraklı süvari alayından oluşturulmuştu. Denizciler, yüz topçudan oluşan bir top bataryası ve bir de piyade taburu vardı. Taburdaki adamlar son görüşmede kişisel olarak seçileceklerdi.

Son Cumartesi günü, Napoléon yaşamındaki kadınlarla hesapları kapatmaya çalıştı. Josephine'e şöyle yazdı:

> Sürgünümde, kılıcımın yerine kalemi geçireceğim... hepsi bana ihanet ettiler... *Adieu, ma bonne Joséphine.* Benim öğrendiğim gibi sen de her şeyi Tanrı'ya bırakmayı öğren ve seni hiçbir zaman unutmamış ve unutmayacak olan kişiyi asla anılarından uzaklaştırma.[59]

İmparatoriçesi olan Marie-Louise'e karşı, resmi *vous* hitabını kullanmıştı: Sevgili Eşim, Takdir-i İlahi... kararını bana karşı verdi. Sizi tuttuğunuz yoldan ötürü tebrik ederim... Kaderin bizi bir araya tekrar getireceğini pek sanmıyorum... Tüm cezalar içinde, sizden ayrılmam en acımasızıydı. Size yalnızca bir serzenişte bulunacağım. Neden size bağışlanmış olan anneliği kalbimdeki imparatora göstermediniz? Benden korktunuz ve beni sevdiniz...[60]

Bu mektuplar gönderilmedi. Birkaç gün sonra Fontainebleau'daki çalışma masasında imzalanmamış olarak bulundu.

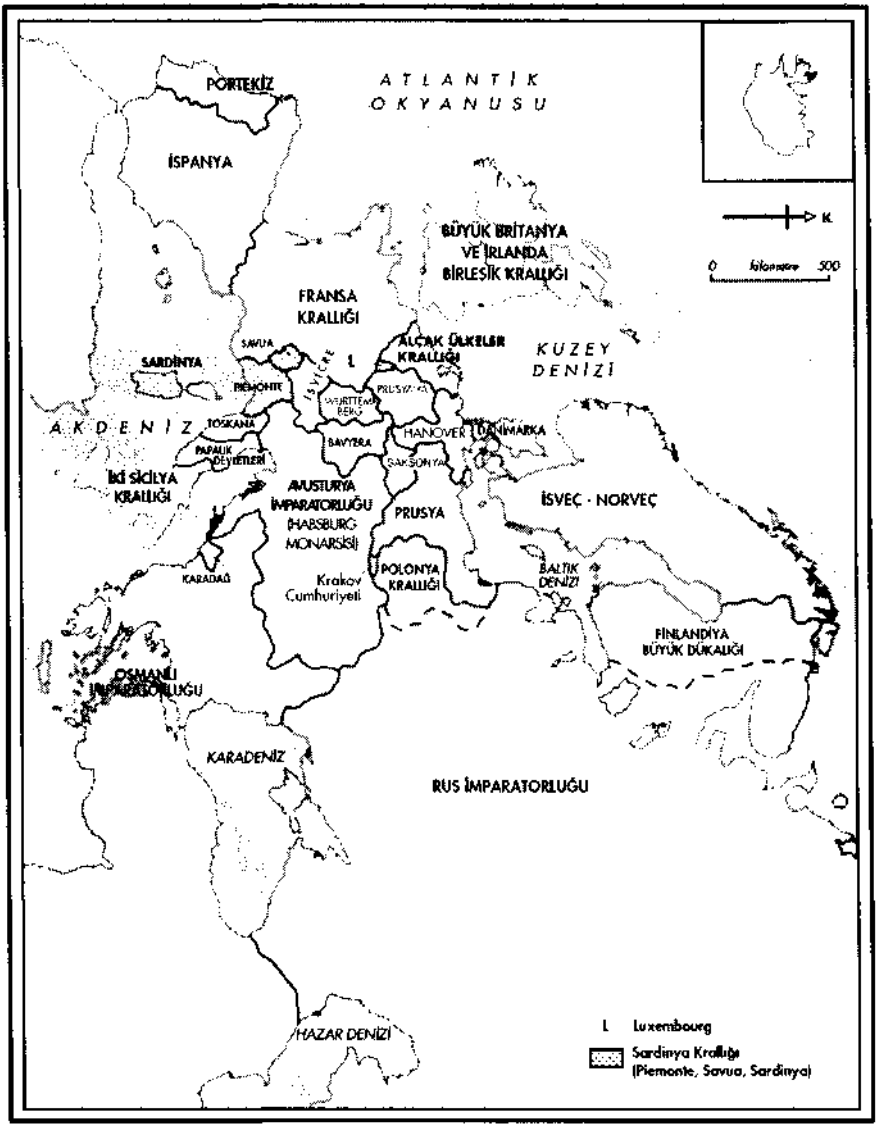
Bundan sonra, gelecek Çarşamba için ayarlanmış olan yola çıkma gününü beklemekten başka yapacak bir şey yoktu. Napoléon, eski neşesine kavuşmuştu. Olabildiğince fazla soruna yol açıyordu. Bir ya da iki kez eski hiddet krizlerine kapılmıştı. Ve uşağına kendisinin komiserlerin masasına geleceğini haber verdirip komiserlerin ayağa kalkmasına neden olup odasında kalarak onların yemeklerini zehir etmişti.

Bir asker olarak Napoléon ölüm ve unutulmayı defalarca düşünmüştü. Bir kezinde Marshal Ségur'ü, insanların onun gittiğini duyunca ne düşüneceklerı hakkında sorguya çekmişti. Bakan üzüntü ve övgüden oluşan bir zafer

destanı anlattı. "Hayır", dedi Napoléon, bileğini Fransız usulü kıvırarak, "*ils diront Ouf*" (Hayır, yalnızca "oh" diyecekler).[61]

Çarşamba sabahı, Napoléon veda töreni için sade giyindi. Tiyatrosallık ve zamanlamada büyük bir ustaydı. Bir kez tarihin zaman ve mekândan oluştuğunu anlatmıştı. "Kişi daima kaybedilen yeri geri alma şansına sahiptir" demişti "ama kaybedilen zamanı asla." Tarihçilerin Napoléon ikonografyasının "Son Yemeği" olarak adlandıracağı şeyi sahneleme şansının tadını almış olmalı. Çatışan ifadelere göre, ya *Chasseurs de la Garde*'ın gündelik üniformasını (beyaz üzeri yeşil yelekten oluşan kesimli bir asker ceketi ve dizaltı pantolon) ya da mavi pantolon ve mavi asker ceketi giymişti. Her koşulda, kalça boyu çizme, bir tarafında bir elbise kılıcı, göğsünde Lejyonun tek yıldızı ve başında da arkasında ters çevrilmiş siperi olan efsanevi siyah şapkasını giymişti. Tam olarak sabah on birde ya da başka anlatımlara göre saatin biri çalmasıyla, lobiye gitti ve mermer merdivenin başına çıktı.

Tarihte, bir dönemin bitmiş, köklü bir rejimin veya sistemin sonunda çökmüş gibi göründüğü pek çok an vardır. Bunlar ilgili herkes için tehlikeli anlardır; konularını düzenli dönemlere bölmek isteyen tarihçiler için de daha az tehlikeli değildir. Çünkü bireylerin tersine rejimler, toplumlar ve iktisatlar ancak ender olarak bir gecede ölürler. Açıkça felaket çöküşlerinde bile, süreklilik ve hareketsizlik güçleri daima değişikliğin motorlarıyla mücadele edecektir. Napoléon ölmemişti. Henüz efsane olmamıştı. Muhafızlarına "*Adieu*" dedi, ama son kez değil.

Harita 22.
Avrupa, 1815

X
DYNAMO
Dünyanın Güç Merkezi, 1815-1914

ON DOKUZUNCU yüzyılda daha önceden bilinen her şeyi aşan bir dinamizm vardır. Avrupa daha önce asla olmadığı kadar güçle titreşime geçmiştir: Teknik güçle, iktisadi güçle, kültürel güçle, kıtalar arası güçle. Bu yüzyılın başlıca simgeleri motorlarıydı; lokomotifler, gazhaneler, elektrik dinamoları. "Güçlü olanın hayatta kalmasını" öven popüler evrim görüşüyle olsun, en sağlam sınıfın zaferini vaaz eden tarihi materyalizm felsefesiyle olsun, Üstün İnsan kültünde veya emperyalizmin kuramı ve pratiğinde olsun; ham güç başlı başına bir değer haline getirilmiş gibiydi.

Aslında Avrupalılar, kendilerini yalnızca güçlü değil aynı zamanda üstün hissetmek için yaratılmışlardı. Kendilerini çevreleyen alışılmamış "güçlerden" sonsuz bir biçimde etkilenmekteydiler. Elektrik akımından dinamite yeni fizik güçler; nüfusun daha önce görülmemiş bir hızla büyümesine eşlik eden yeni demografik güçler; "kitleleri" toplumsal ilgi alanının ön saflarına taşıyan yeni toplumsal güçler; pazar ve teknolojilerin koşut olmayan gelişimini artıran yeni ticari ve endüstriyel güçler; milyonlarca insan ve makineyi harekete geçirebilen yeni askeri güçler; kitlelerin ilgisini çeken "hareketler" başlatan yeni kültürel güçler; dünya çapında tartışmasız üstünlük kazanan yeni siyasi güçler görmüşlerdi.

Aslında bu, Avrupa'nın zafer dolu "güç yüzyılıydı." Yüzyılın liderleri, başlangıçta "dünyanın atelyesi" Büyük Britanya, sonraki onyıllar esnasında, "güneşte bir yer" bulma yolundaki başarısızlığı tüm bir büyük binayı yıkıntıya çe-

virmeye yarayan Almanya idi. Yüzyılın kurbanları ve kaybedenleri, uyum sağlayamayan veya rekabet edemeyen tüm halk veya halklardan oluşuyordu: Çiftçiler, dokumacılar, kentli yoksullar; sömürge halkları; İrlandalılar, Sicilyalılar ve milyonlar halinde göç etmek zorunda bırakılan Polonyalılar; Doğunun üç İmparatorluğu -Osmanlı, Avusturya-Macaristan, Rusya-. Yüzyıl, Fransa'daki devrimden sonraki dönemde başlamış ve diğer bir devrimin, Rus devriminin öncesinde bitmişti. Tüm Avrupa'nın sözde hâkimi olan ve gücün metresi olduğunu iddia eden Napoléon'la başlamıştı. "Komünizm, Sovyet Gücü, artı tüm ülkeye elektrik götürülmesidir" iddiasında bulunan Lenin ile bitmişti.

Ebette, on dokuzuncu yüzyılın güç deneyiminin yirminci yüzyılınkinden daha az olduğu iddia edilebilir. Sonuçta, buhar ve elektriğin potansiyeli nükleer fisyonunkiyle karşılaştırılamaz. Bir trenin muhteşem hızı, uçakların veya kıtalar arası roketlerin hızıyla rekabet edemez. Her ne kadar büyük olsa da, emperyalizm ve sömürgeciliğin ezicilik kapasitesi; faşizm ve komünizmin totaliter tiranlığına çok zor benzetilebilir. Ancak sorun, on dokuzuncu yüzyıl insanı için gücün mucize ve umut kaynağı; yirminci yüzyıl insanı içinse kuşku kaynağı olmasıydı. Sanayi Devrimini Çevrecilikten ayıran ara devrede davranışlar dönüşüm geçirdi. 1805'te keşfedildiğinde elektriğin yararlarından kuşku duyulmuyordu; nükleer gücün yararları ateşli tartışmaları kışkırttı. Sanayileşme veya sömürgecilik bir zamanlar ilgili herkes için büyük bir adım olarak görülüyordu. Artık en iyi olasılıkla, karışık nimetler getirdikleri düşünülebilir.

Güç ve hız psikolojisi her türlü kabulün ötesinde değişti. 1828'de, dünyanın ilk yolcu treni Liverpool ve Manchester arasında işlerken, üst düzey bir İngiliz siyasetçiye saatte yirmi dört mil hızla yol alan *Rocket* adlı tren çarptı ve ölümüne neden oldu; uyarılara rağmen uygulamaları anlayamamıştı. 1898'de, İngiltere'de ilk kez toplu taşıma araçlarına topluma açık yollarda izin verildiği zamanlarda yalnızca saatte dört mil hız kısıtı konulmuştu, böylece önde kırmızı bayraklı biri rahatlıkla gidebilirdi. Bugünlerde Alman otobanlarında saatte yüz mil hızla, Fransız TGV'sinde saatte iki yüz kırk mil hızla ve Concorde'da saatte bin mil hızla seyahat eden milyonlar hiçbir şeye dikkat etmiyorlar. Çünkü on dokuzuncu yüzyılın güç ve hızı aşina hale getirildi; aşinalık da aldırmazlığı besledi.

Doğal olarak, çoğu Avrupalı ellerine verilen gücün ne kadar büyük olduğunun farkında değildi. Aceleci ve hırslı olanlar onu sonuna dek sömürmeye baktılar, akıllılarsa onu temkinli kullanmaya. Yüzyıl başında lider olan İngilizlerin Kıta meselelerine kurnazca girmekten başka pek fazla tercihleri yoktu. Dönemin en güçlü sanayi ve askeri biriminin yaratıcısı olan Otto von Bismarck da böyle yaptı. Demir Şansölye Almanya'yı büyük bir güce çevirdi, ama evrensel bir tehdite değil. "Demir ve kan" (1849) veya "kan ve demir" hakkındaki en iyi bilinen sözleri savaş hakkında değil, bütçe ve toplumsal olaylar hakkında söylenmiştir. Yüzyılın en büyük devlet adamı olarak, devlet adamlığının bile sınırlarını kavramışı; "olayların akışını kontrol etmek değil, yalnızca zaman zaman tersine çevirmek" istiyordu. Goethe'nin epigramlarından biri *"In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister"* der (Hükmeden ölçülülük mu-

zaffer olur ya da deha ne zaman duracağını bilmekten ibarettir).[1] Bismarck'dan sonra gelenler bu tür bir ölçülülük uygulamadılar.

Bazı beklentilerin aksine, Avrupa'nın çağdaş güçle tanışması Hıristiyan kültürünü canlandırdı. "Demiryolu Çağı" aynı zamanda kas gücüne dayalı Hristiyanlığın da çağıydı. Mühendisler, misyonerler eşliğinde dünyayı dolaştılar. Hızla değişen dünyada kırılganlıklarını hisseden insanlar, eski model dindarlık ve disiplinin peşine düştüler. Aklı olmayan makinelerin aksine ve artan Romantizm akımına uygun olarak, kutsal güvene daha fazla ihtiyaç, doğa üstünü kabul etmeye daha büyük bir hazırlık, "varoluşlarının derinliğini" denemeye bir heves duydular. Öldüklerinde yaşamlarını "Ruhani Demiryolu"nda bir yolculuk olarak görmeye karşı değildirler:

> Cennete Hat İsa tarafından yapıldı
> Cennetsel gerçekle raylar döşendi
> Yeryüzünden Cennete dek Hat uzanır,
> Sona erdiği yerde ebedi yaşama...
> Tanrı'nın sevgisi Ateş, Gerçeği Buhar
> Makineyi ve Treni hareket ettiren.
> Zafere varmak isteyen sizler, hepiniz
> İsa'ya gelmeli, onda mevcut
> Birinci, İkinci ve Üçüncü Mevki
> Nedamet, İnanç ve Kutsallık...
> Gelin o zaman, zavallı günahkârlar, şimdi zamanıdır
> Hat üzerindeki herhangi bir istasyonda,
> Eğer nedamet getirir ve günahtan dönerseniz
> Tren durur ve sizi içine alır.[2]

On dokuzuncu yüzyıl Avrupasının başlangıç koşulları çok önemliydi. Değişiklik güçleri, yalnızca devrimci savaşlar sonucu ortaya çıkan siyasi ve uluslararası çerçevede etkili olabilirdi. Ve bu çerçeveye 1815'in sıradışı olayları belirli bir yön verdi.

O yıl Şubat ayında, Viyana Kongresi bir anlaşmaya varamadığında, devrimci cin bir kez daha lambadan çıktı. Napoléon Elbe'den kaçtı. Bunu izleyen "Yüz Gün" içinde, Avrupa tümüyle tekrar devrimci savaş hayaletiyle yüzleşmek zorunda kaldı. Şok müthişti. Eğer 1814'ün muzaffer güçlerinin ruh hali tedbirliydiyse, 1815'te bu basbayağı gerici hale geldi. Bu, izleyen birkaç on yılda herhangi bir değişiklik belirtisinin anında bastırıldığı bir iklim yarattı.

Bu nedenle, *Cent Jours* (Yüz Gün) Avrupa'yı elektriklendirdi. 1 Martta Antibes'e yalnız ayak basmasından itibaren Napoléon, Dauphiné Alplerini aşmış, "onu kafesle geri getirmeye" gönderilmiş olan Mareşal Ney'i yenmiş ve Paris'e zaferle dönerek XVIII. Louis'yi kaçmak zorunda bırakmıştı. Üç ay içinde ordusunu yeniden oluşturarak kuzey sınırında toplanan İttifak güçlerine saldırmak üzere Paris'i terk etti. Stratejisi basitti, müttefikleri, kendisine karşı birleşmeden birer birer avlamak. 16 Haziran'da Ligny'de Prusyalıları yendi,

fakat onların iyi bir durumda çekilmesini engelleyemedi. 18 Haziranda Brüksel yakınlarındaki Waterloo'da güvenle İngilizlere saldırdı. Ancak Wellington Dükünün "ince kırmızı hattı", acımasız katliam günü boyunca kızgın Fransız saldırılarına direndi; ve öğleden sonranın geç saatlerinde ufukta beliren Blücher'in Prusyalı süvarileri Fransızları savaş alanından sildi. Altmışıncı savaşından sonra, Napoléon sonunda tarih sahnesinden siliniyordu. 22 Haziranda yine tahttan feragat etti; 15 Haziranda Rochefort'da bir kaçak olarak HMS *Bellerophon*'un Kaptanı Maitland'a teslim oldu. Plymouth'a, oradan da ıssız bir ada olan St. Helene'e götürüldü. Anılarını yazarken, Avrupa'nın on yıl içinde ya "Kazak veya Cumhuriyetçi" olacağını tahmin etti. Öldüğünde, "bu bir olay değildi" dedi Talleyrand, "yalnızca bir haber malzemesiydi" [EKO].

Waterloo'dan sonra yeniden toplanan Viyana Kongresi sade bir ruh hali içinde bir araya geldi. Muzaffer güçlerin temsilcileri, önceki yıl olduğu gibi "ilerleme kaydetmek yerine dans etmek" ile suçlanamazlardı. Hiçbir şeyi riske atmaya hazır değillerdi. Her şeyden önce, devrim tarafından en fazla tehdit edildiği düşünülen kutsal kurum monarşinin haklarını yeniden oluşturmakta kararlıydılar. Bunu yaparken, demokrasinin ve ulusallığın taleplerine pek az ilgi gösterdiler. Anlaşmazlıklarını, yenilerinin zararına, küskün olanın tazmin edilmesiyle çözüyorlardı. Otuz dokuz eyaletten oluşan bir Alman Federasyonu, Ren ve Kutsal Roma İmparatorluğu Konfederasyonu içinde yer alacaktı (Bkz. Ek III, s. 1359). Alsace, Lorraine ve Varşova için bastıran Prusya'ya bunların yerine Saksonya'nın yarısı verildi. Alçak Ülkelerdeki desteğini kaybeden Avusturya'ya, Kuzey İtalya'nın büyük bir bölümü verildi. Ümit Burnu'nu kaybeden Birleşik Eyaletler'e Avusturya Alçak Ülkeleri verildi. Finlandiya'yı kaybetmiş olan İsveç'e Norveç verildi. Rusya'nın Finlandiya, Litvanya ve Doğu Polonya'yı elinde tutması onaylandı, ayrıca Varşova çevresinde Çarın Kral olacağı, ayrı bir Polonya krallığı da verildi. Britanya, Heligoland'dan Seylan'a bir dizi adayla yetindi. Bir dizi modası geçmiş monarşi Napoli, Madrid ve Torino'da yeniden canlandırılmıştı, ancak pek az cumhuriyetin canlanmasına izin verildi. Çar Aleksander'ın dediği gibi "Cumhuriyetler moda değil." Prusya, Rusya ve Avusturya tarafından istenen ve üçünden de esirgenen bir kent için istisna yapıldı-Krakov Cumhuriyeti.

Bu nedenle, düzenlemelerin ruhu muhafazakârlıktan da öteydi: Saati geriye almıştı. Değişiklik güçlerinin yalnızca bir küçük şişe içinde bulunduğu bir dünyada değişikliği engellemek üzere tasarlanmıştı. Wellington Dükünün Waterloo hakkındaki yorumu: "Lanet hoş bir şeydi, hayatımızda gördüğünüz en sıkı oyundu." Avrupa çapındaki duygu buydu. Değişiklikle sıfır değişiklik arasındaki sınır öylesine yakındı ki, galip devletler, en küçük bir ödünden bile korkuyorlardı. Sınırlı bile olsa, aşamalı reforma kuşkuyla bakılıyordu. 1830'da "Reforma başlamak" diye yazıyordu Dük "devrime başlamaktır." Dahası, devrimci karışıklığın ebedi ülkesi Fransa uysallaştırılamamıştı. Paris defalarca patlayacaktı. 1830, 1848, 1851, 1870. "Paris hapşırdığında" diye yorumlamıştı Avusturyalı Şansölye Metternich, "Avrupa nezle oluyor." Fransız usulü demokrasi, monarşiyi, Kiliseyi ve mülkiyeti, yani onun temsil ettiği her şeyin te-

mel taşlarını tehdit eden bir belaydı. Ona göre Fransız usulü demokrasi "tedavi edilmesi gereken hastalık, söndürülmesi gereken yanardağ, kızgın demirle yakılması gereken kangren, toplumsal düzeni yutmak üzere ağzını açmış olan çok başlı yılan"dı.[3]

Metternich örneğinde görüldüğü gibi, 1815'in aşırı biçimindeki gerici ruhu, önceden onay almamış her tür değişikliğe karşıydı. İlk örneğini, her gerektiğinde kongreler düzenleme konusunda anlaşan Rusya, Prusya, Avusturya ve Britanya Dörtlü İttifakında; daha sonrada Çar tarafından organize edilen daha büyük bir "Kutsal İttifakta" buldu. Bunlardan ilki, Fransa'yı saygıdeğer uluslar grubuna tekrar kabul eden Aix-La-Chapelle (1818) kongresini ortaya çıkardı. İkincisi, güçlerin, var olan sınırlar ve yönetimleri daimi olarak garanti etmesi önerisini getirdi.

Bütün bunlar, Britanya yönetimi için çok fazlaydı; Naip prense Kutsal İttifaka karşı verilen öğütler, onu, Sultan ve Papanın yanına itmişti. Britanya standartlarına göre, Lord Liverpool'un standartları sıradışı bir biçimde muhafazakârdı; iç siyasetinde, reforma karşı tüm cephelerde direniyordu. Ancak Avrupalı gericilerin, herhangi bir emniyet vanası olmayan buhar makinesinin uluslararası dengini yaratmasına izin veremezdi. Daha sonra, Troppou (1820), Laibach (1821) ve Verona'da (1822) yapılan kongrelerin her birinde İngilizler, Napoli, Yunanistan ve İspanya'daki devrimlerin bastırılması için yapılan seferler konusunda güçlü kısıtlamalar getirdiler. İspanya'nın Güney Amerikan sömürgelerinin isyan etmeleri hakkındaki kritik konuda, İngiltere Dışişleri Sekreteri, George Caming, Amerika kıtasında herhangi bir Avrupa müdahalesini yasaklama konusunda ABD Başkanı James Mondroe'ya katıldı. 1826'da Avam Kamarasında "Eskisinin dengesini yerine getirmek için Yeni Dünyayı yardıma çağırdım" dedi. Aslında, kongre sistemini tümüyle öldürdü. Ölümünden kısa bir süre önce "İşler yine yararlı bir hale giriyor" demişti. "Her ulus kendin için ve Tanrı da hepimiz için."

Yine de, kısa ömürlü "Kongre Sistemi", on dokuzuncu yüzyıl Avrupasının fırtınalı kariyerine başladığı sahneyi hazırlaması açısından önemliydi. Kalıcı kurum yaratmadaki başarısızlığına rağmen, ki bu kurumlar kısa bir süre tam olgunlaşmamış bir Milletler Cemiyeti'nin kabuğu olmayı vaat etmişlerdi, daha sonraki tüm reformcu ve devrimcilerin mücadele etmek zorunda kalacağı muhafazakâr Kıta düzenini yarattı. Beş tanınan gücün (Dörtlü İttifak ve artık eski haline dönmüş Fransa) gelecek yüzyıl için tüm yeni gelenlere karşı çalıştığı bir uluslararası arena çizdi. Önemli değişikliklere rağmen, 1914-1918'e dek temelde değişmeyen bir Avrupa haritası üzerinde hâkim oldu.

1815'teki başlama noktasından itibaren, yüzyıl üç belirli aşamayla evrimleşti: Gericilik (1815-1848), reform (1848-1871) ve rekabet (1871-1914). İlk aşamada, muhafazakar kale, 1848'in genel devrimci patlamasıyla çökünceye dek değişen bir başarıyla tutundu. İkinci aşamada, güçler isteksizce kontrollü reformun sonsuz direnceye yeğ olduğu kanısına vardılar. Her cephede önemli ödünler verildi. Anayasa sözleri verildi, son serfler serbest bırakıldı. Üç temel ulusal bağımsızlık talepçisinden ikisi buna kavuştu. Üçüncü ve son aşamada,

Avrupa, diplomatik düzenlemeler, askeri silahlanma ve sömürge rekabetiyle artan yoğun bir rekabet dönemine girdi. Kırk yıllık eşsiz barış, Ağustos 1914'te açık mücadeleye dönüşecek olan, artan tansiyonu engelleyemedi. Avrupa'nın modern ve modernleşmekte olan toplumları, modern silahlarla silahlanmış olarak, yapığı katliamın yanında Napoléon'un savaşlarının hafif çatışmalar gibi kaldığı bir modern savaşa girdiler.

✣

Modernizm ile karıştırılmaması gereken *"Modernizasyon"*, şu anda, toplumların "gerilikten" "moderniteye" geçişleri sırasında geçirdikleri karmaşık bir dizi dönüşümü tanımlamak için tercih edilen sosyolojik bir terimdir. Modernizasyonun çıkış noktası, geleneksel kırsal, köylü tabanlı toplumdur; burada halkın çoğu toprak üzerinde çalışarak kendi gıdasını üretir; varış noktası ise, modern tip kentleşmiş ve sanayileşmiş toplumdur; burada halkın çoğu yaşamını kentlerde ve fabrikalarda kazanır. Bu, birbiriyle bağlantıyı yaklaşık otuz ya da kırk değişiklikten oluşan bir zincirdir; zincirin her bir halkası, toplam işlemin gerekli bir öğesini oluşturur. Elbette, şu anda tüm sürecin gerekli bir parçası veya bir aşaması olarak görülen endüstrileşmeyi ve "Sanayi Devrimi"ni kapsar ve içerir. "İnsan yaşamında, Yeni Taş Çağında, tarımın metalurjinin ve kentlerin icadından bu yana, hiçbir şey endüstrileşmenin başlaması kadar derin etkili olmadı."[4]

Genel kabule göre, modernizasyon ilk kez Büyük Britanya'da yaşandı veya Lancashire, Yorkshire, the Black Country, Tyneside, Clydebank ve Güney Galler gibi Büyük Britanya'nın belirli bölümlerinde. Ancak kısa bir süre içinde tüm kıtada, özellikle Belçika'daki büyük kömür yataklarının yakınlarındaki yerlerde, Ruhr'da ve Silezya'da hissedildi. Bu sanayi yoğunlaşma alanlarından itibaren, etkileri, gittikçe büyüyen halkalar halinde önce limanlarda, sonra başkentlerde ve sonunda da sanayileşme güdüsünün ulaştığı ülkelerde hissedildi. Asla tam olamadı; ancak etkileri Avrupa çapında değişen derecelerde hissedildi. Bu etkiler, gerek imparatorluk ekonomilerinin sömürgeleri yoluyla, gerekse yerel girişimle deniz aşırı yerlerde hissedildiğinde, "Avrupalılaşmanın" veçheleri olarak görüldü. Bu şekilde modernizasyon, yalnızca dünya çapında bir ekonomik sistemin değil aynı zamanda "gelişmiş" ve "gelişmekte olan" ülkeler ayrımının da odak noktası oldu.

Her şeyden önce modernizasyon, içerdiği parçaların statik bir toplamı olarak değil de değişimin motoru olarak görülmelidir. Bu motor önce ateşlenmek, sonra hızlanmak, sonra da değişik bir hareket tarzına geçtiğinde, "yola çıkmak", kritik noktasına ulaşma ihtiyacı duyar. (Bu, en iyi, yirminci yüzyılın

---

* "Modernizm genellikle sosyoekonomik eğilimlere karşıt olarak kültürel eğilimleri içine alır. On dokuzuncu yüzyılda Katolik muhafazakârlar için küçük düşürücü bir terim olarak kullanıldı (Bkz. s. 844), fakat daha sonra tüm avangard sanatsal hareketler için hepsini kapsayan bir sıfat olarak işlev gördü (Bkz. s. 900-901).

uçma fenomenine benzetilebilirse de, on dokuzuncu yüzyıl başındaki lokomotif örneği belki daha uygundur.) Kazanda yeterince buhar birikmesinden sonra uzun bir bekleme süresi vardır; pistonlara buhar basıncı uygulandığında, heyecan verici kalkış anı gelir ve tekerlekler dönmeye başlar; motor bir dizi ses çıkartarak hız kazanırken bir sabitleşme aşaması vardır ve maksimum hız ve verimlilikle yolunda tatlı bir biçimde giderken haz verici gezme hali vardır.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca çoğu Avrupalı yönetim, ülkelerini iktisadi ateşlemeden toplumsal "kalkışa" geçirecek koşulları pekiştirme çabasındaydı. Bazıları bunu başardı, bazıları başaramadı, bazılarının ilk andan itibaren hiç şansı yoktu. Britanya'nın yola tek başına çıkmasının ardından, Kuzeybatı Avrupa ülkelerinin çoğu, yüzyılın ortasında onu izledi. Önce Belçika ve Hollanda, sonra Prusya, Piemonte ve Fransa. Yüzyıl sonunda, Britanya'nın liderliği birleşik bir Almanya'nın üstün kaynakları ve dinamizmi altında hızla eziliyordu.

Çoğu ülke, modernize olmuş metropoliten bölgelerle taşrası arasında büyük farklılıklar gösteriyordu. Birleşik Krallık içinde İngiltere, dış taraftaki ova ve adalardan çok farklı görünüyordu. Fransada Paris-Lyon-Marsilya hattında; Alçak Ülkelerde Lille-Liège-Rotterdam hattında, Almanya'da Rhineland-Ruhr-Berlin-Saksonya-Silezya çizgisinde, Avusturya-Macaristan'da Bohemya-Viyana-Budapeşte hattında ve Birleşik İtalya içindeki Lombardiya'da oldukça gelişmiş bölgeler ortaya çıkarmaya başladı. İrlanda, Brötanya, Galiçya veya Sicilya gibi yerler hayli az gelişmişti. Rus İmparatorluğu, en aşırı bölgesel zıtlıklarına rağmen, 1914'ten önceki son birkaç yılda modernizasyona doğru hızla ilerliyordu.

Gerek devletler arası gerekse devletler içindeki farklı gelişmelere bağlı olarak, Avrupa içinde var olan ekonomik farklılıklar büyük oranda artıyordu. Aslında on dokuzuncu yüzyılın akışı içinde, iki farklı ekonomik alan ortaya çıktı. Kuzeyde ve Batıda gelişmiş büyük oranda endüstrileşmiş bir alan, Güney'de ve Doğu'da geri, endüstrileşen, fakat büyük oranda modernleşmemiş bir alan. Bunlardan ilki hâlâ Büyük Britanya'nın hâkim olduğu "dünya çapındaki deniz ekonomisine" katılıyor ve Büyük Britanya gibi deniz aşırı sömürgeler elde ederek performansını artırabiliyordu. İkincisi yalnızca bağımlı bir gıda, hammadde ve ucuz göçmen iş gücü kaynağı ve üretilen mallar içinde bir Pazar görevi görüyordu.

Büyük uyumsuzluklardan biri Almanya'yla ilgiliydi; o da sanayileşmiş alanın en dinamik ülkesi haline gelmiş olmasına rağmen, siyaset ve zamanlamayla ilgili nedenlerden, uygun bir sömürge dizisine sahip olmamıştı. Sonuç olarak, Almanya 1871'de birleştiğinde, Doğu Avrupa ülkeleriyle yakın ekonomik ilişkiler kurdu, böylece sömürgeyle ilgili başarısızlığını telafi etmeye çalıştı. Eski zamanlarda Batı ile Doğu Avrupa arasındaki ayrım doğası gereği dinsel ve siyasalken, şimdi güçlü ekonomik vurgular kazanmıştı.

Doğu Avrupa'da sanayileşme, kırsal gerilik içinde denizdeki adalar gibi göze çarpan bölgesel alanlarla sınırlanmıştı. Bu tür adalar, Kuzey Bohemya'da,

Lodz-Varşova, Dabrowa üçgeninde, Nijni Novgorod ve St. Petersburg'un pamuk değirmenlerinde, Donbass'ta, Galiçya, Romanya ve Hazar petrol alanlarında oluşmaktaydı. Dahası, bu adalar, yalnızca coğrafi olarak izole değildi: Yüzyılın sonunda bile, ekonomiyi tümüyle kalkış noktasına itmek için yeterli momenti sağlayamıyorlardı. Sonuçlar, hem sosyal hem de stratejik açıdan önemliydi. Köylü nüfusu gittikçe artan bir ezilmeyle karşı karşıyaydı, toprak üzerinde önceki zorluklarından azat edilmişti, ama kentlerde yeterli hiçbir fırsat da ona tanınmıyordu. Ne modern tarımdan ne de sanayi gelişmeden önemli derecede yararlanabiliyordu. Dahası, yoksul bir toplumda, devlet yoksulluktan inleyen halkı acımasızca vergilendirmek zorundaydı. İşte bunlar, toplumsal ve siyasal isyanın hazırlayıcılarıydı. Bunu gören ve Almanya'nın dinamizminden korkan Batılı Güçler, Rusya ile siyasi *rapprochement* güçlendirmeye ve toplu yatırım kampanyasına girişmeye karar verdiler. 1890-1914'te Rusya'daki Fransız İngiliz ve Belçika yatırımları oldukça arttı; bu da Rusya'nın demiryolu ağında, sanayi üretiminde ve dış ticaretinde büyük bir artışı körükledi.

Tümüyle Avrupalı bir iktisadın var olup olmadığı sorusu hâlâ ortada duruyor. Yanıt, büyük olasılıkla hayır. Ama eğer vardıysa Rusya'daki Batı yatırımları, artan ekonomik entegrasyonu önceden haber veriyorduysa o zaman en önemli konum Almanya tarafından işgal edilmekteydi. 1900'de Almanya Batının sanayi ve ticaretindeki büyük desteğini Doğu ekonomisindeki egemen rolüyle birleştirmişti.

Almanya'nın ikisadi alandaki erken olgunluğu ve siyasi alandaki gecikmesi arasındaki çelişki düşünüldüğünde modernizasyonun önde gelen kuramlarından ikisinin de Alman olması şaşırtıcı olmaz. Ancak, *Siyasi İktisadın Ulusal Sistemi* adlı eseri 1841'de yayımlanan Friedrich List (1789-1841) Karl Marx'ınkilerden (Bkz. s. 884) oldukça farklı sonuçlara varmıştır. Marx'a göre, değişimin motoru sınıf savaşında yatıyordu; List'e göre ise, gelişmeyi koruyucu gümrük tarifeleri ve altyapı ile eğitime büyük yatırımlarla güçlendirebilecek olan devletin iktisadi siyasetinde yatıyordu. List, diğerlerinin "kapitalizme giden Prusya yolu" adı verdiği şeyin en ateşli taraftarıydı; bu, Prusya'nın adımlarını izlemek isteyen pek çok kişinin, özellikle Doğu Avrupa'da hayal gücünü harekete geçiren bir örnekti.[5]

O zaman da pek az Avrupalı bu modernizasyonun neden başka bir yerde değil de Avrupa'da olduğunu sorma zahmetinde bulundu. Yanıt, diğer daha eski ve daha sofistike uygarlıkların sahip olmadığı ekolojik, ikisadi, toplumsal, kültürel ve siyasal koşulların özel bir *coincidence*'ında (rastlaşma) yatıyor gibiydi. Burada vurgu rastlaşmaya vurulmuştu, diğer bir değişle "Avrupa mucizesi."[6]

Ayrıntılarıyla görüldüğü üzere, modernizasyon süreci, her biri diğeriyle etkileşen alt süreçlerin ve yeni gelişmelerin sonsuz zincirine indirgenebilir. Birinci Sanayi Devrimine katkıda bulunan bir dizi etkinin yanı sıra, otuz kadar başkası da iktisadi, toplumsal, kültürel, psikolojik, siyasi ve askeri alanlarda değişikliği ateşleyen etkenler olarak göz önüne alınmalıdır (Bkz. Ek III, s. 1353).

Tarımsal üretim, McCormick'in atla sürülen sabanlarından (1832) buharla sürülen dövenlere ve son olarak da petrolle çalışan traktörlere varana kadar (1905) makinelerin aşamalı olarak tarıma girmesinden yararlandı. Tarımsal makine ihracatı, endüstriyel olan ve olmayan bölgeler arasında önemli bir kalemdi. Daha fazla makine demek, tarlada daha az el, bu da kente veya fabrikaya göçecek daha fazla kişi demekti.

İşgücü hareketliliği, devrim savaşları sırasında Fransa, İtalya ve İspanya'da serflik yasaklandığında ve milyonlarca asker bir daha dönmemek üzere köyünü terk ettiğinde büyük oranda arttı. Doğu Avrupa'da serflerin azad edilmesi onlarca yıl sonra gerçekleşti. Bu, feodal yükümlülüklerin ranta çevrilmesinin zorla tasfiyelere neden olabildiği Prusya'da 1811-1848 arasında pek çok sefalete neden oldu. Avusturya'da 1848'de, geride pek çok çözülmemiş tartışma bırakarak gerçekleşti. Rus İmparatorluğunda 1861 *ukazı*, Polonya krallığında Nisan 1864 *ukazı* ile gerçekleşti.

Yeni güç kaynakları "Kral Kömür"ü tamamlıyordu, önce gaz, sonra petrol, sonra da elektriğin ticari kullanımıyla. Londra'daki Pall Mall 1813'te gaz ışığıyla aydınlatılmıştı; kömür gazı genelde 1820'lerden itibaren ev içi ve kentsel kullanım için Britanya'da genelde mevcuttu. Petrol 1860'lardan beri elde edilmekteydi. Boryslaw (Galiçya), Ploeşti (Romanya) ve Hazar'daki Bakü'de petrol alanları açıldı. İçten yanmalı motor (1889), zamanla en az buharlı motor kadar devrimci çıktı. Elektrik, Gramme'ın dinamoyu mükemmelleştirmesi (1869) ve Deprez'in yüksek gerilim geliştirmesi kablolarını yapmasının (1881) ardından, 1880'lerde geniş çapta kullanılabilir oldu. Isı, ışık ve çekim üretebiliyordu. "*La Fée électricité*" doruğu, 1900'de, Paris'teki Evrensel Sergi'de gerçekleşti. O dönemde, dünya enerjisinin % 92'si hâlâ kömürden geliyordu.

Güçle çalışan makine ve motorlar, taşıyıcı kayışından buharlı gemilere, gittikçe artan bir işletim alanına uygulanıyordu. Ancak kritik gelişmeler, buharlı çekiç gibi ağır operasyonlarda kol öğesini kaldıran güç araçlarında ve makineli aletlerdeydi, makine üreten makineler. Metal tornayı keşfeden Woolwichli Henry Maudslay (1771-1831) bazen bu sahanın babası olarak görülür.

Pompalama ve güvenlikteki tüm ilerlemelere karşı madencilik, emek yoğunluklu bir sanayi olarak kaldı. 1800'de olduğu gibi 1900'de de, milyonlarca Avrupalı kömür madencisi, madende, elinde kürek emekliyor, sağlığını yüksek bir ücret ve silikoza satıyordu. Demir madenciliği, Lüksemburg-Lorraine, Kuzey İspanya, Kuzey İsveç ve Ukrayna'daki Krovoi Rog'daki zengin "Minette" depolarına odaklanmıştı. Metalürji daha büyük bir ilerleme yaptı. Sheffield'de Sir Henry Bessemer'in Isı Değiştiricisi (1856) ve Sireuil'de Martin'in açık fırın işlemiyle doruğa ulaştı. Demiryolu çağında, raylardan başka köprü, gemi ve inşaat iskelesinde kullanılabilecek olan ucuz ve yüksek kaliteli çelik bulunuyordu. 1880'de alotropideki kuramsal ve pratik gelişmeler, birçok yüksek dereceli kalayın, alet yapımı ve topçulukta özel kullanımlarıyla piyasaya çıkmasına neden oldu. Elektrometalürji, alüminyum üretimini kolaylaştırdı. On sekizinci yüzyılın demir kralları, ilk Sanayi Devriminin prensleriyse, Le Creusotlu Schneider veya Essenli Krupp gibi on dokuzuncu yüzyılın çelik ya-

pımcıları da onların gerçek vârisleriydi. Çelik üretimi, sanayi gücünün temel endeksi oldu (Bkz. Ek III, s. 1356).

Ulaşım hız, etki ve rahatlık açısından şaşırtıcı bir biçimde gelişti. Yollar, John McAdam'ın taş ve katran yoluyla (1815) yeni bir döneme girdi; bu yol ancak motorlu arabanın icadından sonra tam olarak kullanılabildi. Telford'un Menai Geçitlerindeki ilk asma köprüsünden sonra köprücülük yeni boyutlar kazandı (1819). Demiryolları eskisinden daha fazla yolcu taşıyor ve eskisinden daha ucuza ve hızlı yük taşıyorlardı. Paris ile St. Petersburg arasındaki kara yolculuğu 1800'de yirmi gün iken 1900'de otuz saat idi. Avrupalılar demiryollarının romansı ve yararıyla birleşmişlerdi. Yüzyılın değişmesiyle, en yoğun ağ Belçika'da inşa edilmişti (Birleşik Krallık'ta 100 km^2 başına 42.8 km, Almanya'da 17.2 km). O zamana dek en yaygın ağ, İsveç'teydi (on bin kişi başına 27 km, Belçika'da 12.2 km). En düşük yaygınlık ise Sırbistan'daydı (on bin kişi başına 2.5 km, Avrupa Rusyasında 2.5 km) [BENZ].

Havacılıkta ise, ilk kez 5 Haziran 1783'te Lyon yakınındaki Annonay'de denenen sıcak hava balonu, on dokuzuncu yüzyıl boyunca balonculuğu önemli bir askeri beceri haline getirmişti. Kont Zeppelin'in yönetilebilir hava gemisi (zeplin) (1900) ve ardından da uçaklar balonu geçti. 1890'larda, Otto Lilienthal motor kullanmadan süzülmenin öncülüğünü yaparken, 1903'te Dayton'da (Ohio) Wright kardeşleri, petrolle çalışan ve insanlı uçuşu gerçekleştirdiler. 25 Temmuz 1909'da Louis Blériot tek kanatlı bir uçağı sansasyonel biçimde otuz bir dakika içinde Manş'ın üzerinden geçirdi.

İletişim sistemleri de buna koşut olarak gelişti. Birleşmiş posta hizmetlerinin yaratılması, çabuk mektuşlaşmadan herkesin yararlanabilmesini sağladı. Posta pulları 1 Mayıs 1840'da Büyük Britanya'da "*Penny Black*"le ortaya çıktı. Daha sonra Zürih ve Cenevre'de (1843), Fransa ve Bavyera'da (1849), Prusya, Avusturya ve İspanya'da (1850), İsveç'te (1855), Rusya ve Romanya'da (1858), Polonya'da (1860) ve İzlanda'da (1873) kamuya sunuldular. Elektrikli telgrafın (1835), telefonun (1877) ve radyonun (1896) keşifleri uzun mesafe iletişimini anında yapılır hale getirdi. Üstün iletişimin değeri üzerine en ünlü gösteri, 19 Haziran 1815'te, Waterlooo'nun haberini rakiplerinden önce vermek için özel bir yat kullanan Nathan Rothschild Londra borsasında bir rekor kırdığında gerçekleşti. Uluslararası iletişimde önemli gelişmeler, Uluslararası Posta Birliği (1874), Uluslararası Telgraf Birliği (1875), Uluslararası Tartılar ve Ölçüler Bürosu (1875) ve Merkez Demiryolu Trafiği Bürosu (1890) tarafından gerçekleştirildi [FOTO].

Sermaye yatırımı artan getirilerle orantılı olarak arttı. Özel firmalar artan kârları yeniden yatırıyordu; yönetimler gittikçe artan vergilendirmenin daha fazla bir bölümüyle yatırım yapıyordu. Sermaye için dipsiz bir talep, özel borç alma olanağını tüketiyor ve ortak şirketler için potansiyeli artırıyordu (bu, İskoçya'da olmasa da İngiltere ve Fransa'da 1720 Bubble Felaketinden beri ön plandaydı). 1820'lerden itibaren sınırlı ortak şirketler tüm Avrupa'da alışılmış hale gelmişti. Hissedarları ve AGM'leriyle, bu *sociétés anonymes* (SA) veya *Aktiengesellschaft* (AG) veya "Limited Şirketler", yatırımcılarına kâr payı verirken

kreditörlerine yalnızca sınırlı sorumluluk yüklüyordu. Kısa bir süre sonra, "yatay" birleşmeler veya "yatay" sözleşmeler sayesinde kendilerini türlü şirket gruplarına bağlıyorlardı; ya birleşik trösiler veya da konfedere karteller.

BENZ

MANNHEIMLİ CARL BENZ (1844-1929), 1885'te kendinden itmeli, üç tekerlekli, petrolle çalışan bir *motorwagen* yaptı. Sık sık "ilk motorlu araba" olarak nitelendirilen araba, iki yüz yıllık araba tarihinde yalnızca bir yarı yolu temsil ediyordu. Nicholas Cugnot (1725-1804) tarafından yapılan buharla çalışan bir araç 1769 gibi erken bir tarihte *automobile* adını almıştı. 1850'ye gelindiğinde buhar arabaları yaygın olarak hizmete girmişti. Ancak motorlu ulaşıma gerçek geleceğini veren, Nikolaus Otto (1876), Gottlieb Daimler (1885) ve Rudolf Diesel'in (1897) dört zamanlı, içten yanmalı motorlarıydı.

Orijinal Benz üç tekerleklisi Münih'teki *Deutsches Museum*'da sergilenmektedir. Diferensiyel dişlilere bağlanmış olan seksen parmaklıklı, sağlam jantlı tekerlekleri ve dik bir kol tarafından idare edilen bir adet önde ileri giden bir tekerleği vardı. Kalkık bir koltuğun altında bulunan motoru elektrikli kontağa sahipti. Bir beygir gücünden azdı, ama saatte 16 km yapıyordu. Karoseri yoktu.[1]

Avrupa motorizasyonuna André Michelin'in pnömatik tekerleği (1888) ve Amerikan seri üretim yöntemleri büyük oranda yardım etti (1908). Motosikletler, kamyonlar ve otobüsler çabucak çoğaldı. Yüzyıl değişimini *Fabbrica Italiana di Automobilismo di Torino* (FIAT, 1899) ve Paris'teki Renault gibi büyük firmalar karşıladı. Daimler-Benz "Mercedes" (1901) ve Rolls-Royce "Gümüş Hayalet" (1906) lüks ve güvenilirlikte yeni standartlar getirdiler. (Lenin'in bir Rolls-Royce'u vardı). İki dünya savaşı artan araba sahipliği oranındaki artışı durdurdu, ama ulaşım araçları ve sürücü sayısı arttı. Popüler motorizasyon Hitler'in 1938'de Volkswagen 'Böcek' aracını törenle tanıtmasıyla bir dönüm noktasına ulaştı. İskandinavya'da motorlaşmanın öncüsü Göteborg'daki Volvo ve Çekoslovakya'daki öncü de Plzen'deki Skoda idi. İki dünya savaşı arasındaki dönem Polonyasında ruhsatla bir Polski Fiat yapıldı. Genel motorizasyon dönemi 1950'den sonra Batı Avrupa'ya, 1960ların sonundan itibaren de Sovyet Blokuna ulaştı.

Teknoloji tarihi genelde "ilkler" hakkındaki iddialarla doludur; bu iddialar, teknolojik ilerlemenin genelde işbirliğine dayalı ve kümülatif doğasını çarpıtır. Ancak niceliksel değişim anları da yok değildir. Güçlük onları tanımlamaktadır. Örneğin, ilk güç kullanılan uçuş ne zamandır? Launoy ve Bienvenu'nun "yaylı" helikopteriyle Henry Giffard'ın buharlı hava gemisi (1852) ve elli metrelik bir uçuş yapan Clément Ader'in petrole çalışan uçağı ve K. E. Tsiolkovsky'nin deney roketleri arasında seçim yapılabilir. Çoğu eser, 17 Aralık 1903'te Dayton'da (Ohio) yapılan bir uçuşu tercih etmektedir. Ancak onlar farklı bir kategoriye, "güç kullanılan ve kontrollü uçuşa" değinmektedir.[2]

FOTO

CHALONS - SUR - SÂONE'DAKİ eski bir çiftlik avlusu dünyanın ilk fotoğrafına görüntü olarak geçirilmiştir. 1826 da bir gün Joseph Nicéphore Niepce sekiz saatlik bir poz sonrasında, kurşun ve kalay alaşımı bir plaka üzerinde görüntü elde etmeyi başarmıştır. On üç yıl sonra Niepce'in ortağı, Louis Daguerre (1789-1851) otuz dakikalık bir poz ile, ışığa duyarlı gümüş klorit kaplı bakır plakalar üzerine görüntü verebilen bir fotoğraf sistemini geliştirmeyi başarmıştır. *Daguerretype* denilen bu sistem, uzun bir evrim sürecinden sonra popüler kutu kamera, renkli film, sinema filmleri, sesli filmler, x-ışınları, kızıl-altı (enfraruj), minyatür fotoğraf ve çok yakın geçmişte elektronik *camcorder*lara öncülük etmiştir. [1]

Fotoğrafçılığın savaş ve barış üstündeki etkileri göz ardı edilemez. Temsili sanatın *raison d'être*'inin yıkılmasına yardımcı olmuştur [İZLENİM]. Halkın, kendisine ve çevresindeki dünyaya olan görsel bilinçliliğini değiştirmiştir. Bilimin ve iletişimin her dalının düzenini değiştirebilecek güçlü bir araç vermiştir. Tıpkı aile portrelerinin toplumsal hayatın algısını evrimleştirdiği gibi Kırım Savaşının resimleri de askeri anlaşmazlıkların gerçeklerini dünyanın dikkatine sunmuştur. Aynı zamanda fotoğrafçılık, tarihi kayıtlara da yeni bir boyut getirmiştir. Sesin kaydedilebilmesinden eli yıl önce [SES] fotoğraf koleksiyonları, geçmişin tüm olaylarının gerçek görüntülerini bir araya toplamaya başlamıştır [AUSCHWITZ].

Şu anda fotoğrafçılığın gerçekçiliği hayal kırıcıdır. Örneğin resmi Sovyet fotoğrafçılığındaki rötuş sanatının adı çıkmıştır. Stalin, Troçki'nin bütün varlığını tüm kayıtlardan sildirmiştir; Gorbaçev'in göze hoş görünmeyen doğum lekesi neredeyse 1985'e kadar silinmiştir. En dürüst fotoğrafçı bize öznel açı seçimi, anlık enstantaneler, ışık, ton ve yapısal oyunlarla bunların da ötesinde seçtiği konuyla gösterdiğinden daha çoğunu gizlemeyi hedefler. Kamera, tıpkı tarihçi gibi her zaman yalan söyler.

Tekel korkusunun güçlü olduğu İngiltere'de tröstler ve kartteller yavaş gelişiyordu. P.&O. veya Cunard buharlı gemi hatları gibi birçok büyük İngiliz şirketi, 1840'larda ortaya çıktı. Ama Fransa'da karteller daha yaygındı. Birleşik Almanya'da ise pazarın her sektörüne hâkim olan Amerikan modeli çok büyük tröstler veya *Konzernen* bulunuyordu ve bunlara karşı çok küçük bir muhalefet bulunmaktaydı.

İç pazarlar; nüfus artışı, nüfus birikme merkezlerinin giderek artan ulaşılabilirliği bolluk ve refahın artması ve tamamen değişen yeni taleplerin yaratılmasıyla destekleniyordu. Yeni doğan birçok endüstrinin içinde en önemli olanı kimya endüstrisiydi ve anilin boya maddelerinin ayrımlaştırılması (1856), Solvay yöntemiyle soda üretimi (1863) ve yapay gübre üretimi gibi buluşlarla gelişmişti. İlginç yapay maddelerin barajı giderek azalıyordu. Bunlar; plastikler beton, selofan, sellüloit, suni ipek, viskos, aspirin gibi maddelerdi. Kimya

sektörünün öncüleri arasında Alman adları çok ünlüydü. Bunların başlıcaları Liebig, Hofmann, Bunsen ve Bayer'di [MAUVE].

Dış ticaret; yeni kıtaların, özellikle Amerika ve Afrika'nın pazara açılması, kolonilerin kurulması, ülkelerdeki hammadde açlığı dış ülkelerde üretilen mallardaki çeşit fazlalığıyla destekleniyordu. Dış ve iç pazarlar birbirine bağımlı hale gelmişti [JEANS].

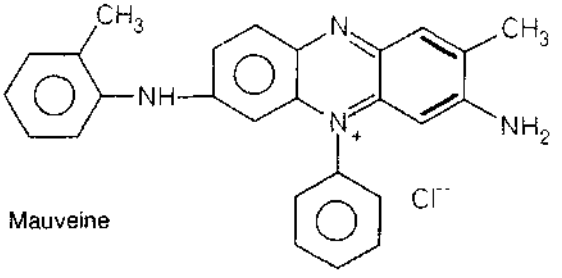
Modernizasyona yönelik devlet siyasetleri ülkelerin rejimleri, kaynakları ve göreli konumlarına göre değişkenlik göstermiştir. Çok azı modernizasyonun yararlarını görmekte yanılmıştır; ama Rusya ve İspanya gibi yoksul ülkelerin hükümetleri geri kalmışlığın utancı ve bağımlılık korkusu arasında bocalayıp durmuştur. Rusya gibi otokratik rejimle yönetilen ülkeler, yabancı sermaya-yenin ülkeye girmesi gerektiğine karar verene kadar kendilerini izole edebiliyorlardı. Avusturya-Macaristan gibi daha liberal veya daha kararsız rejimle yönetilen ülkeler ise bunu yapamıyordu.

Endüstri Devrimi bir kez harekete geçince, etkileri uzun bir dizi halinde peş peşe geliyordu. Sadece iktisadi alanda para ekonomisinin gelişimi, kendi kendine yeten köylü ve çiftçiyi, her birinin yeni talepleri ve arzları olmak üzere işçiye, tüketiciye ve vergi mükellefine çevirdi. Kâğıt banknotlar genel dolaşıma girdi. Pazarlama, reklam ve dağıtım alanında çok geniş bir yelpazede yeni beceriler ve teknikler geliştirildi. Bilim ve teknolojideki değişim ve gelişim yoğunluğu, icatları bireysel mucitlerden alıp desteklenen sistematik ARGE alanına taşıdı. Küçük ve büyük finansal hizmetlere duyulan ihtiyaç kredi kuruluşlarının, yatırım bankalarının ve sigorta şirketlerinin gelişmesine yol açtı. Ticari alışverişlerin artışı, ağırlık, ölçü ve para standardizasyonunu teşvik etti.

Toplumsal alanda, büyük ölçekte kentleşme yeni sorunlar kargaşasına, yeni sosyal sınıfların oluşmasına, yeni kamu hizmetlerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu yeni hizmetler, asfalt yolları, kent taşımacılığını, itfaiye ekiplerini, su işlerini, gaz işlerini, kanalizasyon işlerini; şehir planlamasını, hastaneleri, elektrik direklerini, parkları ve polisi de kapsar. Orta sınıfla çalışan sınıf arasındaki yeni kentsel fark, soyluyla köylü arasındaki eski kırsal farka yetişti, hatta geçti. Tıpkı orta sınıfın kendi arasında bir sınıf bilinci olduğu gibi, doktor ve avukatların tüccar ve dükkân sahiplerine karşı kendilerini daha üstün hissetmeleri gibi, çalışan sınıf da kendi içinde bir hiyerarşi yarattı. Ücretli işçiler, hem çiftlik hem fabrikalarda önemli bir çalışan kesim oluşturdular ve demiryolu işçileri gibi başı sonu belli olmayan büyük inşaat projelerinde çalışmaya başladılar. İşi yolunda giden birçok orta sınıftan ailenin evleri, hem erkek hem kadınlara hayati önemi olan bir iş alanı sağladı. Yeni fabrikalarda çalışmak, kendi işinde çalışan zanaatkârlara göre daha saygın bir iş olarak görülüyordu. Becerikli iyi kazanan uzmanlar ve ustabaşılar, yeteneksiz, vasıfsız, kentleşmemiş insanların karşısına kendilerini proleterya aristokratları gibi görüyorlardı. Sınıf kavramı esnek iktisadi ölçütler üzerine kuruluydu. Doğum ve yasal ayrıcalıklar üzerine kurulu olan eski gruplaşmalarla zıtlık gösteriyordu ve bu modern toplumun ana özelliğiydi.

MAUVE

1856'DA BİR GÜN on sekiz yaşında bir öğrenci, bol yapraklı bir Londra banliyösü olan Harrow'daki evinin arka odasında deneyler yapmaya başladı. Sonradan Sir William Henry Perkin (1838-1907) olacak bu çocuk, sıtma ilacı olan Kinin'in sentetik formunu üretmeye çalışıyordu. Onu anilin sülfat potasyum diknomatla okside etmek yerine başka bir çökeltiye dönüştürdü. Bunu kuruttuktan ve alkolünü aldıktan sonra, daha önce hiç kimsenin görmediği parlak bir renk gördü. Bu dünyanın ilk sentetik boyasıydı. Buna "Sur Moru" (Lübnan'da bir kent) adını verdi. Fransız kimyagerler, ebegümeci çiçeğinden *(mauve)* hareketle buna sonradan *mauveine* adını verdiler.[1]

Mauveine

İki yıl sonra, Perkin *mauveine*'i ticari olarak üretmeye hazırken, Kraliyet Kimya Koleji'den bir başka genç Johann Peter Gniess, tepkimeyi çözümlemiş ve şaşırtıcı sonuçlara ulaşmıştır. Anilin gibi basit aromatik aminlerin, hidroklorik asit ve sodyum nitrik karışımıyla uygulandığında, diazo bileşikleri verdiğini ortaya çıkarmıştır. Bunlar, azo boyaları diye bilinen çarpıcı renkli ürünleri oluşturmak için fenol bileşikleriyle veya aromatik aminlerle dönüşümlü tepkimeye sokulur. Örneğin anilin, hidroklorik asit ve sodyum nitrit karışımıyla uygulandığında benzenediazonium klorit ortaya çıkar.[2] Bu diazo tepkimesindeki anahtar özellik, diğer boyalarda da olduğu gibi, ışığı çok farklı bir dalga boyunda absorbe eden ve son ürüne kendine özgü bir renk kazandıran bir atom grubu olan kromofor molekülünde yatmaktadır.

Mauveine'in açtığı yolu diğer yapay renkler izledi: Magenta ve Violet Imperial (Galibarda ve menekşe) (1860), *Bleu de Lyon* (Lyon mavisi) (1862), Anilin sarısı ve anilin siyahı (1863), Dahlia Pembesi, Perkin Yeşili ve Manchester ve Bismarck Kahverengisi (1864), Alizarin Kırmızısı (1871) ve Londra turuncusu (1875). İngiliz Posta idaresi 1881'de *mauveine*'i, ünlü "1 penilik Leylak rengi" pullarını basmak için seçtiğinde, bu rengin artık modası geçmişti. Ama rengin estetiği bir daha asla aynı olmadı.

Renk, maddenin temel özelliklerinden birini ve buna bağlı olarak insanların çevreye tepkilerinin temel unsurlarından birini oluşturduğundan Avrupa'da, sarı geleneksel olarak korkaklıkla özdeşleştirilmiştir, kırmızı sinirlilik, siyah ise depresyon-

dur. Yeşiller ve kahverengilerin yatıştırıcı, maviler ve kırmızıların uyarıcı olduğu varsayılır. Kuzey Avrupalılar kendini çok belli etmeyen koyu renkleri tercih ederken, Akdeniz insanları parlak renk cümbüşü ve temel renkleri severler.

Günlük hayatın sınırsız sayıda renk tarafından kuşatılması, kuşkusuz büyük bir değişikliğin tetikleyicisi oldu. *Mauveine*den önce, tüm renk ve pigmentler doğal maddelerden çıkartılmak durumundaydı. *Rubia tinctorum* denilen boya kökü kırmızı rengin ana kaynağıydı. Her dokuma kentine tonlarca bitki taşımak zorunda kalınıyordu. Romalıların "imparatorluk erguvanı" için deniz kabuklularından elde ettikleri çivit *(indigo)* mavinin ana kaynağıydı; sarı ise *fustic* (bir ağaç türü) veya *annatto*'dan elde edilirdi. Özellikle yeşil gibi bazı renkler veya gölgeler ancak iki kat boyamayla elde edilebiliyordu. *Murexide* adında yarı suni bir kırmızı, 1850 yılında Fransa'da, kuş pisliklerinin nitrik asitle karıştırılmasıyla üretilmişti.

Mauveine'den sonra hayranlık verici renk tonları arzı hâlâ çok azdı. Yirminci yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da ticari olarak üretilen sentetik boyaların sayısı dört bini aşmıştı.[3] Caf caflı posterler, cicili bicili giysiler ve göz alıcı duvar kâğıtları (teknicolor filmler, renkli fotoğraflar ve renkli televizyon demek istemiyoruz) endüstri öncesindekilerin hayal edemeyecekleri kadar, endüstri sonrası çağı iğrençleştirdi veya güzelleştirdi.

Friedrich Bayer'in (1825-1880) ilk anilin boya fabrikasını 1863 yılında Wuppertal-Barmen de bir yıkama evinde kurmasından sonra, İngiltere'nin liderliği Almanya'nın eline geçmiş oldu.[4] Bayer, BASF (Badische Anilin und Soda Fabrik) ve Hoechst Almanya'yı çabucak dünyanın kimya merkezi haline getirdi. 1890 itibariyle Almanya'nın kimya endüstrisi İngiltere'ninkinden yirmi kez büyüktü. Birinci Dünya Savaşından sonra İngilizlerin ICI'sı gibi I.G.Farben holdingi kuruldu.[5]

Sentetik boyalar kısa zamanda bilim adamlarını, eski boya kaşiflerinin bilmediği bir alana sürükledi. Bugüne kadar keşfedilen her kategorideki tüm sentetik ve yarı sentetik maddelerin üretimi ile modern kimya, cisimlerin yapısının tek başlarına Tanrı ve Doğa tarafından yaratıldığı kanısını yıkmıştır. Sentetik boyalar ilk ayrı sentetik madde olan Parkseine veya Sellüloit (1862) ve yarı suni elyaf olan viskosun (1891) öncüleri olmuştur. Fenasetin (1888), Aspirin (1899) Salvarsan (1910), Acriflavine (1911) ve Erom gibi sentetik ilaçların keşfine de katkıları olmuştur. İnsülin (1921) ve trioxin (1926) gibi hormonların izolasyonundan sonra bunların sentetikleri de eninde sonunda keşfedilmiştir ve ilk sentetik antibiyotik olan kloramfenikol de (1950) kimyanın gelişmesinin bir eseridir.

Kimya, bilim olduğu kadar sanat haline de gelmiştir. Baekeland'in Bakaliti (1907) Raschig'in amino-plastikleri (1909) ve Ostromislensky'nin polivinil kloridi veya PVC (1912) gibi maddelerin hızla çoğalmaya başlamasından sonra, kimya yarattığı maddesel hayatımızın değişmez parçaları olmuştur. Fransız imparatoriçesi Eugénie'nin 1864'te giydiği trifenilmetan yeşili entariden bugüne, sentetik ürünler pratik olduğu kadar estetik de olmuştur.

JEANS

GÊNES Fransızların Cenova'ya ve Cenovalı denizcilerin giydiği bir çeşit geleneksel pantolona verdikleri addır. Serge de Nimes, dayanıklı mavi denizci kumaşına verilen addı ve şimdilerde *"denim"* halinde yozlaşmıştır. Fransız kasabalarında geleneksel olarak dokunurdu. Levi Strauss (1829-1902) aslen Bavyeralıdır ve on dört yaşındayken New York'a göç etmiştir ve burada kardeşlerinin işi olan, Kaliforniya Altına Hücum'una giden maden arayıcılarına ve sınır bekçilerine malzeme sağlama işine başlamıştır. 1860'larda bir zaman Levi's şirketi *denim* kumaşıyla Cenova pantolonlarını bir araya getirme fikrini bulmuş ve cepleriyle dikişlerini de pirinç at eyeri perçinleriyle güçlendirmiştir. Böylece moda tasarımı tarihinin en kalıcı ve evrensel eserinin ilk örneği Fransız malzemesi ve İtalyan stili kullanan bir Alman göçmeni tarafından Amerikan ürünü olarak üretilmiştir.

1960'larda Avrupa'da ve dünyanın geri kalan her yerinde Amerikanlaşmanın en önemli sembolü olarak bir rüzgâr gibi esmesinden önce, "Blue Jean" bir yüzyıla yakın Kuzey Amerika'da işçi giysisi olarak kalmıştır.[1]

Geleneksel Avrupa aile yapısı hep geniş, karmaşık, sabit ve ataerkil olarak düşünülürdü. Modern araştırmalar bu klasik Batı ailesi nostaljisinin bazı önyargılarıyla mücadele etmişlerdir ve küçük, basit aile yapısının ve çekirdek ailenin tamamen modern icatlar olmadıkları görülmüştür. Bu yüzden modernizasyonun aile yapısı üstüne çok büyük etkisi olmadığını kabul etmek güçtür. Modern hayatın, aile yapısına zarar verdiğine kesinlikle inanılırdı ve bu görüş Frédéric Le Play'i (1806-1882) aile tarihinin öncüsü ve *La Famille Souche* veya "kök aile" kavramını ortaya atma konusunda güdülemiştir.[7]

Kadınların hayat koşulları kökten bir değişime uğradı. Geleneksel kırsal hayat, kadınlara adil bir iş bölümü, gebeliğin ve anneliğin baskılarını azaltan genişlemiş bir ailenin varlığını sağlamaktaydı. Modern kent hayatı, erkeği ilkel bir eve ekmek getiren insan haline sokmuştur ve kadına yalnız bir ev işçisi, ev kâhyası rolünü veya çalışan kesim düşünülürse sırtında üç kat yük taşıyan bir işçi, evdeyse hizmetçi ve ebeveyn rolünü vermiştir. Kibar toplumun resmi davetlerinin arkasında yadsınamayacak büyüklükte bir fahişelik, sosyetenin umutsuzluk ve erken ölümden oluşan bir yeraltı dünyasının yatıyor olması hiç de şaşırtıcı değildir.

Sanayileşme dalga dalga göçe neden oldu: Önceleri yerel veya mevsime bağlı köyden fabrikaya; sonra bölgesel olarak kırsal kesimden kentlere ve 1850'lerden sonra uluslararası ve kıtalar arası olarak tüm Avrupa ve ABD'nin sanayi kentlerine. Denetimsiz göç kentlerde insan fazlasına, serseriliğe, konut kıtlığına, evsizliğe, tifo ve kolera salgınlarına, işsizliğe, dirençli ve düzeltilemez yoksulluğa neden oldu. Bunların içinde en kötüsü salgınlardı, tıpkı Avrupayı kasıp kavuran 1830-1835, 1847-1848, 1853-1856, 1865-1867, 1869-1874, 1883-1887 ve 1893-1895 yılları arasındaki kolera salgını gibi salgınlar

toplumsal ve kişisel hijyende ve sağlık hizmetlerinin geleneklerinde devrime neden oldu [SANITAS]. Tıbbın gelişimi ölüm oranlarında ve yeni doğum ölümlerinde müthiş bir düşüşle sonuçlandı.

Nüfus artışı etkilerini, köylerdeki aşırı nüfusun getirdiği olumsuzluklar, sağlıksız koşullarda işçi çalıştıran işyerlerinin artışı, çocuk işçiler, insanlık dışı çalışma saatleri, kadın sömürüsü ve kenar mahallelerin içler acısı durumu olarak gösterdi. Yoksulluk ve kent hayatının getirdiği psikopatoloji organize suça eğilimi artırdı. Bu da yeni hapishane kaçkını suçlular alt sınıfının oluşmasına, Scotland Yard modeli gibi yeni bir profesyonel polis gücü fikrine, yeni bir dedektiflik mesleğine, yeni hapishanelerin kurulmasına ve *Sherlock Holmes'un Anıları* (1894) gibi romanlarla yeni bir edebiyat dalının, polisiye romanların oluşmasına yol açtı.

Zengin ve yoksul arasındaki korkunç fark hiçbir zaman, bir romancı ve başbakan olan Benjamin Disraeli'nin (1841) anlatabildiği gibi anlatılamamıştı. *Sybil* (1845) adlı romanında Disraeli, "birbirleri arasında hiçbir ilişki ve sempati olmayan iki ulusu anlatır; kendileri öyle olsalar da birbirlerinin alışkanlıklarına, düşüncelerine ve duygularına yabancı olan başka gezegenlerin insanlarıdır bunlar."[8] Bu tanımlama yeterince kusursuz, ama suçlama tam olarak doğru değildir. Ondokuzuncu yüzyıl aynı zamanda özel yardım derneklerinin büyük patlamasına sahne olmuştur [CARITAS].

SANITAS

URALLAR'DA bir kent olan Orenburg'da 1829'da görülmemiş bir kolera salgını başladı. 1830'da aynı salgın Moskova'da görüldü. 1831'de Macaristan, Avusturya ve Prusya'ya bulaşmadan önce Polonya'yla savaşan Rus Ordusuyla yayılmaya başladı. Londra'ya 1832'nin Şubatında, Paris'e Martta, Amsterdam'a Haziranda ve oradan da İskandinavya'ya yayıldı. İspanyollar karantinadan geçmemiş bütün göçmenleri uzaklaştırarak salgını bir dereceye kadar önlediler. Ama 1833'ün Ocak ayında kolera Oporto'da görüldü ve İspanya'ya Portekiz'den girdi. Hakkında henüz bir şey bilinmezken, Avrupa, izleyen doksan yıl içinde dünyaya art arda yayılan altı kolera salgınının ikincisinin sınır hattında yer aldı ve Rusya, Avrupa'ya bakterilerin giriş kapısı haline geldi[1] [SALGIN].

Salgının etkilerinin çok ölümcül olmasına rağmen işleyişi tamamen anlaşılamamıştı. *Cholera* eski Yunancanın "oluk" anlamına gelen sözcüğünden gelir ve tam olarak hastanın tüm özünü boşaltabilen bağırsak kasılması anlamına gelir. Tıbbi çevreler birçok ad altında görülebilen bu dizanteri benzeri hastalığın aslında aynı olduğu konusunda emin değillerdi. Ama hastalığa yol açan etkenin, mikroplu su kullanılması sonucu ince bağırsağı etkileyen ve 1883'te *vibriocholerae ol* adı altında tamamlanan bakteri olduğu anlaşıldı. İlk olarak Hindistan'daki İngiliz askeri hekimleri tarafından bulundu ve önlemenin en iyi yolunun basit hijyen teknikleriyle kullanılması gereken temiz su olduğunun farkına varıldı. 1817-1823'teki ilk patlama As-

ya'nın doğusunda baş gösterdi. Fakat 1829-1851, 1852-1859, 1863-1879, 1881-1896 ve 1899-1923 yıllarında Avrupa'yı ziyaret eden sonraki atalar intikam gibiydi. ABD'de on beş yılda ölüm saçan ikinci atak, 1847-1851 yılları arasında Avrupa'da son bir fırlayışla finali yaptı. 1848'de İngiltere'de elli üç bin ve 1849'da Fransa'da da buna yakın sayıda insan öldü. 1850 yılında Paris'te, tanrıya koleranın çaresiz kurbanlarına merhamet etmesi için yakarmak üzere bir heykel dikildi.

Bununla beraber yardım için el ele verildi. Kolera ulusal ve uluslararası düzlemde Avrupa'nın ilk örgütlü insan sağlığı girişimcilerini harekete geçirme gibi bir farka sahipti. 1848'de Britanya'nın yeni gelişmekte olan kentlerindeki pis konumlar ve yüksek ölüm oranları konusunda girişimde bulunmak üzere, Londra'da Genel Sağlık Kurulu kurulmuştur. Yerel yönetimleri lağım sularının etkin tahliyesinden ve temiz su sağlanmasından sorumlu tutan Disraeli'nin Kamu Sağlığı Yasasıyla desteklenen bu kurul, Birleşik Krallığı daha etkili bir şekilde korumuştur. İtalya veya Avusturya-Macaristan'daki kayıpların ancak onda biri olan on beş bin kayıp vermişlerdir. Beşinci salgında Hamburg (1833) sekiz binden daha fazla ve Moskova'yla St. Petersburg (1893-1894) sekiz yüz binden daha fazla kişiyi kaybedince, Britanya son yerel kolera salgınını önlediği için çok övünmüştür.

III. Napoléon 1851 yılında Uluslararası Sağlık Konferansı'nın Paris'te yapılmasına yönelik girişimde bulundu. Bu konferansın amacı hastalıkların, özellikle koleranın yayılışı ve korunma önlemleri hakkında bilgi alış verişiydi. O zamanlar ne Pasteur ne de Lister bakteorioloji hakkındaki öncü buluşlarını yapmışlardı. Fakat hijyen üzerine birçok konferans verildi ve 1907 yılında WHO'nun öncüsü Uluslararası Sağlık Örgütü Paris'te kuruldu. Bundan sonra, özellikle Polonya'da, Kolera! sözcüğü sadece Avrupa'nın en gözde sövgülerinden biri olarak kaldı.

Tam Avrupa kolerayı evcilleştirdiğini sanarken, onunla sanki alay edercesine sapkın bir nezle türü koleranın tüm zaferlerini geride bırakmıştır. Ocak 1918'de Iowa'da domuz ateşi olarak ortaya çıkan grip salgını, 1918-1919 arası Birleşik Devletler Ordusu ile Avrupa'ya yayıldı. *Blitzkatarrh* olarak bilinen "Flandre Gribi" ve İspanya Krallığına yayılan "İspanyol Güzeli" adlı enfeksiyon, sağlıklı genç yetişkinleri, özellikle kadınları etkisi altına aldı. I. Dünya Savaşının sıcak aylarında salgın Almanya'yı harab edip, giribin çok önemsenir bir hastalık olmadığı yerlerde, büyük şehirlerin iş gücünü felce uğratıp, askeri güçlerin dağılmasını ve hareketini durdurmuştur. Üç müthiş zirve yapılmıştır. Temmuz 1918, Ekim 1918 ve Şubat 1919'da [bu grip salgını] milyonlarca Avrupalıyı büyük olasılıkla dünya çapında kırk milyon insanı, tarihte görülmemiş bir şekilde bir iki ay içinde yok etmiştir.'[2]

Eğitim, kültürel alanda sınırlarını büyük ölçüde genişletti. Kent sakinleri artık temel okuma ve aritmetik bilgileri olmaksızın iş göremez hale gelmişlerdi, genel eğitim artık her iki cins için de gereklilik haline gelmişti. Ordudaki tesisatçı, teknisyen ve çıraklar için teknik eğitim; mühendis grupları ve araştırmacılar için de daha yüksek düzeyde bir bilimsel eğitim istenmiştir. Devlet ve büyük iş çevreleri liderleri; devlet yönetiminin, sömürge ve sanayi bölümleri de

yeni idareci kadroları oluşturabilmek için değişik yöntemlerle orta öğretim okulları açmışlardır. Kadınların eğitimine başlanmıştır. Kitlesel okur yazarlık, yeni bir topluluk kültürü biçimleri geliştirmiştir: Popüler magazinler, beş para etmez romanlar, romans ve cinayet romanları, resimli öyküler, kendi işini kendin yap almanakları, ailesel başvuru eserleri. Düzenli gelirler boş zamanlarda yapılan yeni boş zaman geçirme ve eğlenme olanakları yaratmıştır: Müzik dernekleri, ailecek çıkılan tatiller, patronlar için de golf [**RELAXATIO**] [**TUR**]. Kent hayatının kasılmalarının bir ürünü olan fizik meşguliyet çılgınlığı, eğitim çılgınlığıyla birleşince, ortaya Orta Avrupa'daki çok yaygın "sokol" dernekleri veya *Scouting for Boys and Guiding for Girls* (1908) gibi kuruluşlar çıkmıştır. Dinsel kültür de bu duruma uyum sağlamıştır. Okur yazar çocuklar Hıristiyan Eğitim Kitapçığını körükörüne kabul edemezlerdi. Kilisenin koridorlarını dolduran kent halkı sosyal, merhametli ve kendine hâkim olmalarını sağlayan faaliyetlere odaklandılar. Protestan ülkelerde İncilci köktencilik, Pazar okulları ve İncil okuma sınıfları gelişti. Katolik ülkelerde Kilise ilk endüstriyel bölge kiliselerini, işçi papazlarını ve özel Katolik ilkokulları oluşturdu. Üniversitelerde, değişen dünyayı anlamaya çalışan hocalar, ekonomi, etnografya, antropoloji, dilbilim ve sosyoloji gibi bir dizi yeni bilim dalını ortaya çıkardılar. Her yeni disiplin felsefe, fen, tarih ve edebiyat gibi kabul gören çalışma alanlarında derin etkiler yapacaktı.

CARITAS

HOLLANDA'DA *Maatschaapij van Weldadigheid* 1818 yılında işsizlere yardım için bir emek kolonileri kompleksi açtı. Aylak ve işsizleri ıslah etmek için çok eski bir Hollanda geleneğine uydu [**BATAVIA**]. Venhuizen'deki bir koloni, dilencilikten hüküm giymiş dört bin kişiye yiyecek sağladı. Leyden'deki diğer bir koloni yoksul kadınlara yiyecek sağladı. Frenderiksoord, Willemsoord ve Wilhelminasoord'daki üç "bağımsız koloni" gönüllü sakinlerine tarımsal beceri kazandırmak için tasarlandı. Zamanla bunlar devlet tarafından kuruldu. Benzer kurumlar askeri tip bir disiplinle, Almanya, Belçika ve İsviçre'de de hayata geçti.[1] Hem on dokuzuncu yüzyıl Avrupasında toplumsal yardımlardaki artışa hem de büyüyen bir askerileşmeye örnektir. Böylelikle 1834'te çıkartılan *English Poor Law Amendment Act* yasasıyla, çalışabilir durumdaki yardım alanlar çalışmak zorunda kalacaklardı.

Yardımseverlik eski çağlardan itibaren çeşitli biçimlerde uygulanmıştır. Fakat temel Hıristiyan ilkeleri bunları yedişer farklı (yedi manevi yardım ve yedi iyi iş olarak) kısma ayıran Aquinolu Aziz Tommaso tarafından ortaya konuldu. İlk söylenenler *consule* (öğüt), *carpe* (tasdik), *docе* (öğretme), *solare* (teselli), *remittere* (kurtarma), *fer* (bağışlama), *ora* (dua), sonrakiler, *vestio* (giydirmek), *poto* (sulamak), *cibo* (beslemek), *redimo* (hapisten kurtarmak), *tego* (barınak), *colligo* (bakım) ve *condo* (gömmek). İşte hayırsever kişi bunlardan hareketle, yardım elini hangi sınıfa uzatacağını saptayabilirdi. Yardım eli uzatılması gerekenler şaşkınlar, cahiller, güçsüzler, ezil-

mişler, suçlular, günahkârlar, yabancılar, perişanlar, açlar, mahkûmlar, evsizler, hastalar, deliler ve ölülerdi. Hıristiyan öğretileri "İman, Umut ve Yardımseverliği" vurguluyordu, ancak üçü içinde İncil'in dediği gibi "yardımseverlik en önemlisiydi."[2]

Ortaçağda yardım Kiliseye düşen bir yüktü ve Kiliseye yapılan bağışlardan karşılanıyordu. Manastırlardaki bağış geleneğini başlatan St. Bernard oldu. Azız Francesco toplumsal eylem geleneğini harekete geçirdi. İkisinin pek çok halefi oldu. Krallık, aristokrat sınıfı ve belediyeler, hastalar ve zayıflar için *maisons-Dieu*, hacı, yolcu ve yabancılar için misafirhaneler, ihtiyacı olan yoksullar için huzurevleri ve miskinhaneler inşa etmek için yaygın ve yoğun bir şekilde çalışmalara başladılar. Londra gibi büyük kentler St. Bartholomev Hastanesi, akıl hastalıkları için St. Mary Bethlehem Bakımevi ya da "Bedlam" ve kendi cemaatlerinden atılan mühtedi Yahudilerin barındırıldığı St. Mary's Convert Inn gibi daha özel kurumlara sahip oldular.[3] Ayrıca Sir Richard Whittington (ö. 1423) ve Lord Mayor gibi zengin tüccarlar cömert bağışlarda bulunuyorlardı **[CÜZAM] [MERCANTE]**.

Bu ortaçağ sistemi özellikle Protestan ülkelerde Reformasyon döneminde kurulmaya başladı. I. Elizabeth döneminde çıkartılan sert ve baskıcı *Poor Laws* bile İngiliz manastırlarının dağılmalarından kaynaklanan toplumsal sonuçlarla baş edemedi. Modern Avrupa yeni çözüm arayışlarına girmek zorunda kaldı. Nüfus arttıkça yardımsever kurumlar genişledi ve daha özellikli hale geldi. Gazileri barındırmak için kurulan evler, timarhaneler, ıslah evleri, hapishaneler, revirler, ıslahhaneler, emek kolonileri ve hayır okulları on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda iki katına çıktı. Açık fikirli ve insancıl hareketler işkenceye, kötü koşullara ve köleliğe karşı çıktı. Kaynak sağlama ve yönetim, kiliseden mahalle ve semt sakinlerine, kent meclislerine ve özel hayır kurumlarına ve sonunda da devlete geçti **[PİCARO] [TORMENTA]**.

Yardımseverlik faaliyetlerinin gelişmesi, özellikle de Whig geleneğinde, uygarlığın ileri gidişinin bir kanıtı olarak görüldü. Bazı tarihçiler tam tersini düşündüler. Sosyal kurumların hızla gelişmesiyle büyüyen barındırılan insan ordusunu ifade olanaklarının baskı altına alınacağını ileri sürdüler. Yardım alanlar, vahşilikten çok, yönetimin uyguladığı psikolojik ve ahlaksal zorlamanın özgürlüklerini, bireysel haklarını saygınlıklarını çalacağını düşündüler. Bu sıkı baskıcı düzen sınıf (okul), fabrika, hastane koğuşu, ıslahevleri gibi toplumun ve toplumsal hayatın birçok katmanında güçleniyordu. Baskıcı düzen yaratıları tarafından verimli çalışmanın öncülü olarak görülüyordu.

Fakat bu işin daha karanlık bir tarafı olmalıydı. Bu baskıcı rejimin liberal siyasi kurumlara karşı olup olmadığı, zarar verip vermediği merak edilmeliydi. Kesintisiz çalışma, çalışan ve çalışmayan sınıfların kaderi haline gelmişti. Nietzsche'nin de kinik bir şekilde söylediği gibi: "Çalışma denetim altında tutmanın en etkili yoludur." Siyasi denetimler, toplumsal denetimler sıkılaştırıldığında gevşetilebilir.

Bu düşünüş tarzı Fransız filozof ve tarihçi Michel Foucault (1926-1984) tarafından ortaya konulmuştur. Bir sadomazoşist olan ve AIDS'ten ölen Foucault sürekli kuraldışı deneyimleri araştırmayı amaçlamış ve modern toplumsal reformun ateşli bir eleştiricisi olmuştu. Akıl hastanelerinin tarihçiyle ilgili çalışmalarla, en koruma-

siz insanları, görülen alanın dışına çıkartarak, onların cinsel tercihlerini, tabularını ele alarak günümüzü "Baskıcı Çağ" olarak nitelendirdi.[4] Tüm toplumsal ilişkiler güce bağlıdır. "Burjuva toplumu" demişti "apaçık ve parçalanmış bir yozlaşma içindedir."[5] On dokuzuncu yüzyıldaki çalışma kolonilerinin sakinlerinin daha olumlu bir noktadan görebilecekleri konuları ortaya attı.

Kentsel ve endüstriyel hayat, psikolojik küre içinde, kır insanlarına tamamen yabancı davranışları besledi. Köylü fabrika sirenini, demiryolu tarifesini, noktalama işaretlerinin gerekliliğini ve tüm yenilikleri ilginç ve korkutucu bulabilirdi. Tüketicilik ve zorunlu tasarruf, tanımadığı bir piyasada kaybeden ürkmüş tüketicinin tamamlayıcı tepkisidir. Sınıf bilincini garip bir şekilde, hareketli bir toplumda kendi statüsünden emin olmayan huzursuz insanlar doğurmuştur. Ulusal bilinç, kırsal çevrelerindeyken kendi kimlikleri veya dilleri üzerinde bir dakika bile düşünmemiş olan eğitilmiş yeni kuşaklarca beslenmiştir. Siyasi bilinç artık aciz serfler olmayan ve siyasi olaylardaki doğru ve yanlış hakkında kişisel görüşler geliştiren kuşaklarda harekete geçmiştir. Aslında ulusal ve siyasal bilinç bazen bastırılmış, özgür ifade ve oy kullanmaktan yoksun bırakılmış toplumsal çevrelerde vahşice harekete geçmiştir. Son olarak on dokuzuncu yüzyılın sonları emperyalizm psikolojisi, koskoca bir sonradan görme Avrupalı kuşağının güvenli ve oturmuş toplumların içine alamayacağı şekillerde başka ırkları ve kültürleri hor görmeleriydi.

Siyasi alanda yönetimler yeni mücadele biçimleriyle karşılaşmışlardı. Artık kendilerini kişisel dar elit gruplarına değil, çok çeşitli görüş açılarına sahip, kendilerini giderek artan güven duygusu ve karmaşıklıkla ifade eden vergi mükellefleri kitlesine yakın görüyorlardı. Siyasi hayatı, geleneksel erkek mülk sahipliğinin süregeldiği kastla sınırlayamamışlar ve öncelikle erkeklerin genel oy kullanma hakları ve daha sonra da kadınların oy kullanma hakları için iyi örgütlenmiş kampanyalarla giderek daha çok karşı karşıya kalmışlardı. Avrupalı çoğunluğa 1848-1914 yılları arasında seçim hakkı verildi. Sonuç olarak siyasi partiler, her biri kendilerini izleyen yığınlarla, her biri kendilerini liberallere, tutuculara, Katoliklere, köylülere, işçilere ya da bir şeylere adayarak ortaya çıktılar. Yönetimler kendi fikri ve iradesi olan bir bürokrasiyi gütmek, bir dizi uzmanlaşmış bakanlıklar kurmak zorunda kaldılar. Büyük ölçekli işverenler oldular ve işçilerini sigortalamaya ve emekli aylığı bağlamaya ve onların refahını gözetmeye zorlandılar. İşverenler, siyasi yaşama resmi olarak entegre olmadan önce baskı grubu olarak hareket etme hakkını talep eden bir dizi geniş çaplı mesleki, ticari ve endüstriyel birliklerle ve özellikle de yüzyılın ikinci yarısında sendikalarla başa çıkmak zorundaydılar.

Son olarak, askeri çevrede generallerin, siyasetçilerin, sivillerin ve kadınların savaş için askere alınması, askerlik mükelleflerinden oluşan duyulmamış büyüklükte orduları seferber etmek, tren tarifeleriyle donatılmış kurmay subayların her adımda her saat yirmi tonluk yüksek patlayıcı mermi ateşlerine

maruz kalan yerlere makineli tüfeklerle donatılmış adamlarını götürmeleri gibi konulardaki çatışmaları düşünmeleri gerekmekteydi. Hepsinin arasında bu, 1914 yılında onların yüzleşmeye en hazırlıksız oldukları meydan okumaydı. Savaşın ima edilmesiyle doğan tepkiler Avrupalıların askeri tesislerini azaltmalarını sağlamadı. Kant 1797'de savaşı ahlaken kesin olarak mahkûm etmişti. *Adetlerin Metafiziği* adlı eserinin sonunda "Savaşın orada yeri olmayacaktı" diye yazmıştır. De Maistre'in "insan türünün olağan durumu" şeklindeki yorumu daha geçerli oldu. Prusyalı general Karl von Clausevitz'in (1780-1831) yazdığı *Savaş Üzerine* adlı inceleme yüzyılın en açık ve etkili eserlerinden biriydi. "Savaş" demiştir "siyasetin başka araçlarla devam ettirilmesidir."

Modernizasyonun daha sonraki ilerlemesini anlatırken, yolun düz ve yönün açık olduğuna dair bir izlenim vermek çok kolaydır. Ama böyle bir izlenim yanlış olur. Bazen ülke düşmandı, engeller inanılmaz büyüklükte ve kazalar da sürekliydi. Her girişimci için arazisinden tren yolunun geçmesini istemeyen bir aristokrat, her makine için onu parçalamak isteyen mülksüzleşmiş bir zanaatkâr, her yeni fabrika için terk edilmiş köyler ve her pırıl pırıl parlayan kent için varoşlar vardı. Avrupa'nın bu süregelen gururu ve gelişmesi içine doğan her on çocuktan üçü ya da dördü ölüyordu. İktisadi büyüme yukarı doğru istikrarlı bir eğri çizmiyordu. Yeni kapitalizm kaprisliydi. Vahşi ticari patlamalarda hızla düşüşler olabiliyordu; 1815'ten sonraki ilk on yıldaki barışta Avrupa genelinde sürekli bir gerilemeye tanık olunmuştur. Daha sonraki gerilemeler 1848 ve 1871'den sonra ortaya çıkmıştır. Bütün dönemler daha küçük ilerleyiş ve geri çekilişler devirlerini kapsadılar. Ücretler ve fiyatlar sıçramalı bir şekilde hareket ediyordu. Geçmişteki iktisadi krizler veba ve kıtlık gibi görülebilinir şeylerden doğuyordu. Ancak şimdi fazla üretim, piyasa koşulları ve para kıtlığı gibi içinden çıkılması çok zor durumlardan kaynaklanıyordu. Ortalama maddi koşullar kesinlikle gelişmekteydi; fakat tekil aileler alışılmadık zenginliklerle veya umutsuz yoksulluklarla karşılaşabiliyorlardı. Avrupa toplumu maddi olarak kalkınmıştı, Avrupalılar ise psikolojik olarak ciddi bir biçimde zarar görmüştü.

Tüm bunların aksine, Avrupa modernizasyonuyla yaratılan dünya başlıca yararlanıcıları olan orta sınıf insanları için inanılmaz zengindi. Maddi mülkiyette, çeşitlilikte, kültürde, stilde ve yeni deneyimlerde çok zengindi. 1880'li yıllarda İskoç bir profesör yıllık olarak en iyi maaş alan işçinin on katı ve altı yatak odalı bir evin ederi kadar olan altı yüz pound kazanıyordu. Avusturya-Macaristan'da 1890-1891'de resmen tanınan on yedi etnik topluluk, iki yüz on beş termal tesisi ve bin sekiz yüz bir gazeteyle dergiyi paylaşıyorlardı. *"La belle Epoque"* insanların vals yapmaya gidip, *Cafe royale*'de akşam yemeği yedikleri, Empresyonist tablolar satın aldıkları ve *Art Nouveau*'nun lüksüyle yaşadıkları bir zamandı. Lyon belediye başkanı Edouard Herriot gibi bir siyasetçi, harika Almanca konuşup, Wagner ve Kant'a tamamıyla hâkim olabiliyordu. Henry James adındaki Avrupa'da yaşayan bir Amerikalı yazar 1895'te elektrikle aydınlanıp, 1896'da bir bisikleti sürüp 1897'de de bir daktiloda yazı yazmıştır. Bu da İngiliz Kraliyet Komitesinin "Büyük Depresyon" adı verdiği bir dönemde

oluyordu. Fiyatlar yavaşça düşerken para gerçek değerini kazanıyordu. Yoksullar en azından ucuz yemek yiyebiliyorlardı. Sadece toprak sahibi aristokrasi çatırdayıp düşen talihlerine dehşet içinde baktı. Kırk yıldan daha uzun bir süre büyük savaş olmamıştır. "Bu dünya sanki sonsuza kadar sürecekmiş gibi görünüyordu."[9]

Nüfus artışı Avrupa dinamizminin en sağlam göstergelerinden biriydi. Nüfus, 1800'de kabaca yüz elli milyonken, 1914'de dört yüz milyona yükselmiştir. Artış hızı son üç yüzyılda olduğundan iki kat daha fazla olmuştur (Bkz. Ek III, s. 1354). Avrupalılar uygulamalar konusunda baştan uyarıldılar. 1816'da İngiliz iktisatçı Thomas Malthus (1766-1834) *Nüfus İlkeleri Üzerine Deneme* adlı çarpıcı yapıtının son edisyonunu yayımlamıştı. Yiyecek üretiminin, aritmetik olarak yükselirken, nüfus artışının da geometrik olarak ilerleyeceği tahmininde bulunmuştu. Eğer tahmini doğru çıksaydı, Avrupalılar otuz-kırk yılda açlıktan ölmeye başlayacaklardı. Gerçekten de bazılarınca, 1840'larda yaşanan İrlanda Patates Kıtlığı genel bir felaketin habercisiydi [KITLIK].

Britanya Adaları kısıtlı tarıma elverişli alanları ve hızla artan nüfusuyla çok kırılgan görünüyordu. Gerçekte genel bir açlık hiçbir zaman ortaya çıkmadı. İrlanda'da görülen kıtlık gibileri, Avrupa'nın geri kalmış kırsal kesimlerinde, Galiçya ve Volga'da görülürken, Avrupa'nın çok kalabalık kentlerinde buna rastlanmadı. Kuzey Amerika'dan çok büyük miktarda ithal edilmeye başlayan tahılla, olay dikkati çeker boyutlara 1870'lerde ulaştı. Ama Ukrayna ve Fransa'da olduğu gibi birçok Avrupa Ülkesi 1870-1900 yıllarında büyük bir artık vererek yiyecek fiyatlarını heryerde düşürdü. Hiçbir zaman her yeri kaplayan bir açlık durumu kritik boyutlara ulaşmadı.

Avrupa'nın nüfus dinamikleri yüzyıl ilerledikçe daha kolay anlaşılır bir hale geldi. İsveç 1686'dan itibaren genel bir nüfus sayımı yaparak bu konuda bir istisna oluşturdu. Ama Avrupa yönetimlerinin her biri düzenli nüfus sayımına başlayacaktır: Fransa ve Büyük Britanya 1801'den itibaren, Alman Gümrük Birliği 1818'den itibaren, Avusturya-Macaristan 1857'den itibaren, İtalya 1861'den itibaren, Rusya 1897'den itibaren. Yüzyılın bitişiyle ayrıntılı istatistikler tüm ülkelerde ulaşılır olmuştu. (Doğu Avrupa'da yirminci yüzyıldakilerden çok daha üstündü.)

Avrupa'nın toplam nüfusundaki artışın kaynağı doğal artışa bağlıydı. Yıllık doğum oranı yüzyıl başlarında, ölümler de oldukça fazlayken, en yüksek seviyedeydi; ama 1900'lerde binde kırk olarak birçok ülkede hâlâ çok hafifti. Tıbbi ilerlemelerle 1940 ile 1920 arasında, bin kişi başına ölüm oranı kırktan yirmiye yarı yarıya düşmüştü. Fransa'nın ilgi çekici istisnasıyla birlikte doğurganlık ve üreme coşkusu daha önceki ve daha sonraki zamanlarda olduğundan çok daha yüksek düzeydeydi. Kentlerin büyümesi çok dramatikti: 1914'ten itibaren birlikte Avrupa'da nüfus milyonu geçen düzinelerce kent oluşmuştu. Londra, Paris, Berlin, Viyana, St. Petersburg ve İstanbul bu statüye çok erken eriştiler; Glasgow, Manchester, Leeds, Liverpool, Birmingham, Ruhr, Hamburg ve Moskova da arkadan geldiler. Madrid'ten Odesa'ya kadar bir başka grup, yarım milyonu geçmişti. Kırsal nüfus rakamlarının gelişmiş ül-

kelerde hemen hemen sabit kalmasına karşılık oranları düştü. Büyük Britanya'da 1900 yılında sadece % 8, Almanya'da otuz yılda % 75'ten düşerek % 40'a düştü. Azgelişmiş ülkelerde Rusya'nın olduğu gibi, korku verecek şekilde yükselerek % 80'e ulaşmıştı. Yüzyılın son çeyreğinde Avrupa'dan ABD'ye yirmi beş milyon göçmen gitmiştir. 1914'ten önceki yirmi yılda Galiçya nüfusunun dörtte biri göç etmiştir (Bkz. Ek III, s. 1354).

Tarihçiler, on dokuzuncu yüzyılın şaşırtıcı toplumsal ve iktisadi değişikliklerinin kültürel hayatın ya da belirleyicilerinin "arka planı" olarak ele alınması gerektiğine katılmamaktadırlar. Örneğin Marx, bir deterministti: Onun görüşüne göre, düşünce ve bilincin tüm biçimleri sınıf mücadelesi tarafından belirlenmekte, sınıf mücadelesi de temel iktisadi ilişkiler tarafından belirlenmekteydi. (Eğer bu doğruysa, kendi döneminin ürünü olan Marx, çok orijinal bir düşünce adamı değildir.) Diğer uçta ise, kültürün kendine göre bir hayatı olduğunu düşünenler bulunmaktaydı. Bu günlerde; siyasi, toplumsal ve iktisadi referansları olmaksızın kültürün tam olarak anlaşılamayacağı şeklindeki ortalama bir önermeyi en azından birçok insan kabul edebilir.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında birçok Avrupa ülkesinde egemen bir entelektüel eğilim haline gelen **Romantizm**, bazı tarihçiler tarafından temelde Aydınlanmaya bir tepki olarak görüldü. Diğerleri içinse Sanayi devrimi ve Napoléon savaşlarıyla ortaya çıkan tavırların dışavurumuydu. Aslında Romantizm tüm bunları kapsıyordu. 1770'lerdeki kökenlerinin koşulları, aslında Aydınlanmanın yok olmaya yüz tutan çekiciliğiyle doğrudan bağlantılıydı (Bkz. Bölüm IX). Aynı zamanda 1820 ve 1830'larda kitlelere çekici gelmesinin nedenleri, devrimin ateşten gömleği içinde yaşayan, makine ve fabrikaların etkilerini hisseden ve gerici rejimlerin ölü ağırlığı altında 1815'ten sonra hiddetlenen bir kuşağın deneyimleriyle yakından ilgilidir. Romantizmin etkileri hemen her yerde kendini göstermiştir, Katolik/Protestan ve Katolik/Ortodoks ayrımına ilgisiz kaldığı Rusya da bile. Tüm sanat dallarını, ama özellikle şiir, resim ve müziği, kısacası tüm kültür dallarını etkilemiştir. Almanya'da çok güçlü bir şekilde gelişmiştir. İlk İngiliz romantikleri kıtada, ülkede olduğundan daha çok ilgi görmüşlerse de, romantizm Britanya'da çok iyi temsil edilmiştir. Bir süre sonra, Fransa ve İtalya'da klasisizm ve rasyonalizmin çok derin kökenli geleneklerine karşı bir akım olarak ortaya çıkmıştır. Polonya ve Macaristan'da yaşanan ulusal yenilginin ızdıraplarıyla renklenen romantizm egemen bir düşünce biçimi halini almıştır.

Romantik hareketin ana ilkeleri, Aydınlanmanın arkasında durduğu herşeye karşı çıkmaktaydı. Aydınlama mantığın gücünü vurgularken, romantikler tutkular, doğaüstü ve normal ötesi, batıl inançlar, acı, delilik ve ölümle; irrasyonel olan tüm insan deneyimleriyle ilgilenmişlerdir. Aydınlanma insanoğlunun doğa üzerinde gelişen hâkimiyetini vurgularken, romantikler doğanın vahşi güçlerinin önünde ürpermekten zevk alıyorlardı: Şelale ve fırtınaların dehşeti, dağların büyüklüğü, çöllerin boşluğu, denizlerin yalnızlığı. Aydınlanma uyumla sınırlamaların ve uygar anlaşmaların altını çizen kuralların tadının

peşinden giderken, romantikler yerleşik geleneklere meydan okuyan her şeyle ilgilendiler: Vahşi, yabansı, egzotik, yabancı, delirtici. Aydınlanma dünyadaki açık kaosun altında yatan düzeni açıklamaya çalışırken, romantikler yaşayan ve kımıldayan her şeyin içinde saklı ruhla ilgilendiler. Aydınlanma dinsiz ve dine karşıyken, Romantikler geleneksel Hıristiyan uygulamalarını küçük görseler bile tabiat olarak derinden dindardılar. Aydınlanma entelektüel elit tabakaya hizmet vermişken, romantikler de yeni yeni liberalleşen ve eğitilen kitlelere yönelmekteydiler [PARNASSE] [RELAXATIO].

Romantizmin Avrupa çapındaki çekiciliği birçok şekilde resmedilebilir, fakat bunun için şiirden daha iyi bir yol olamaz. John Keats (1795-1821) genç bir ortaçağ kızının çekiciliği karşısında arkaik bir dil kullanmıştır:

Seni ne üzebilir ey silahlı şövalye
Yalnız ve boş gezintiler mi?
Sazlar gölü terk etmiş
  Ve kuşlar ötmez olmuş[10]

Alphonse de Lamartine (1790-1869) hem Lac du Bourget'nin güzellikleri hem de sonsuzluk düşüncelerinden zevk almıştır.

O temps, suspends ton vol! Et vous, heures propices,
  Suspendez votre cours!
Laissez-nous savourer les rapides délices
  Des plus beaux de nos jours.

(Ey zaman uçuşunu durdur! / Ve siz, uygun saatler / Akışınızı durdurun! / Bırakın da hızla geçen lezzetleri tadalım! / Bu en güzel günlerimizde.)[11]

PARNASSE

MACAR PİYANİST FRANS LİSZT ve Fransız yazar Georges Sand'i de kapsayan bir yürüyüş grubu 1835 yazında Cenevre'de Hotel'de l'Union'a yerleşmişlerdi. Otel kayıt defterindeki yorumlar onların iyi mizah anlayışları ve o romantik kuşağın bakışı hakkında birçok şey söylemektedir.

	LİSZT	*SAND*
Doğduğu yer	Parnassus	Avrupa
İkamet yeri	–	Doğa
Meslek	Müzisyen Felsefeci	–
Geldiği yer	Kuşku	Tanrı
Gittiği yer	Gerçek	Cennet
Pasaport Tarihi	–	Sonsuzluk
Veren makam	–	Kamuoyu[1]

1835'te Avrupa fikri kesinlikle "Parnassus"unkinden çok daha az fantastikti.

Giacama Leopardi (1798-1837) "Asya"nın Gezgin Çobanın Gece Şarkısı"nı terennüm etmiştir:

> Pur tu, solinga, eterna peregrina,
> che si pensosa sei, tu forse intendi,
> questo viver tereno,
> il patir nostro, il sospirar, ché sia;
> ché sia questo morir, questo supremo
> scolorar del sembiante
> e perir dalla terra, e venir meno
> ad ogni usata, amante compagna . . .
>
> (Hâlâ yalnız, ebedi gezgin / Kimler çok düşünceli, muhtemelen sen anlarsın / Bu dünyevi hayat / Acılarımız, iç çekişlerimiz / Ölen şey bu nihai / Ortadan silinen geleceklerimiz / Dünyadan can verirken ve uzaklarda yitmek / Aşina ve sevilen her şeyden.)[12]

Joseph, Freiherr von Eichendorff (1788-1857) en sevdiği temaları olan *Lust* (arzu), *Heimat* (yurt) ve *Waldeinsamkeit* (ormanın yalnızlığını) vatanı *Silezya*'da anlatmıştır:

In einem kühlen Grunde,	Serin ve gölgeli bir oyukta
Da geht ein Mühlenrad	Eski değirmen kanadı dönüyor
Mein Liebe ist verschwunden	Ama benim sevdiğim gitti
Die dort gewohnen hat	Daha önce yaşadığı yerlerden
Sie hat mir Treu' versprochen	Benim gerçek aşkım olacağına söz vermişti
Gab mir ein'n Rind dabei	Ve bir yüzükle mühürlenmişti
Sie hat die Treu gebrochen	Şimdi tüm yeminleri bozuldu
Mein Ringlein sprang entzwei	Parçalanan yüzüktü
Hör' ich das Mühlrad gehen	Eski değirmenin kanadını dinlediğimde
Ich weiss nicht, was ich will -	Ne istediğimi bilemem
Ich möcht' am liebsten sterben	En iyisi can vermektir
Da wär's auf einmal still	Çünkü o zaman her şey bir defada sessizleşecektir.[13]

RELAXATIO

İNGİLİZ ÇİZER VE DAĞCI EDWARD WHYMPER, 14 Temmuz 1965'te on yedinci denemesinde Matterhorn ya da Monte Cervino'ya tırmandı. Yoldaki 4440 m.lik Zamatt'ın arkasında kule gibi yükselen kaya pramitlerinden, aşağıya inerken Whymper'in grubundan dört kişi düşerek öldü.[1]

Bu hiçbir şekilde Alplere ilk büyük tırmanış değildi. Mont Blanc'ın doruğuna 1799'da Ferdinand de Saussure tarafından ulaşıldı. Fakat Whymper'in muazzam başarısı alpinizm adında yeni bir spor olarak lanse edilmiş ve eğlencenin değişen tu-

tumlarını vurgulamıştı. Spor artık boş zamanı olan seçkinlerin malı olmayacaktı. Ve de avcılık, atış, balık avlama, ata binme, "denize açılma" ve Büyük Tur gibi geleneksel uğraşlarla sınırlandırılmayacaktı. Bütün Avrupalılar yeni spor türleri, yeni heyecanlar ve fizik sağlık kaynakları arıyordu.

İki yıldan az bir zaman önce, 26 Kasım 1863 günü Londra'da Serbert Masonlar Tavernasında Futbol Birliği kurulmuştu. Amaç futbol kurallarını standart bir hale getirmek ve örgütlenmiş yarışmalar için bir çerçeve sağlamaktı. (Oyun hakkında farklı görüşleri olan temsilciler gidip Rugby Birliği'ni kurmuşlardı.) Kısa zaman sonra profesyonel kulüpler kuruldu ve İngiliz Futbol Ligi 1888'de oluşturuldu.[2]

Bir *soccer* türü olan FB'nin (Futbol Birliği) futbolu kıtaya hızla yayıldı. Yüzyılın sonunda futbol Avrupa'nın en tutulan sporu oldu ve en çok izlenen oyun haline geldi. Uluslararası Futbol Federasyonu Örgütü (FIFA) Avusturya, Belçika, Danimarka, İngiltere, Finlandiya, Fransa, Almanya, Macaristan, İtalya, Hollanda, İngiltere, İsveç ve İsviçre temsilcileriyle 1904'ün Mayısında Paris'te kuruldu. Oyunların en eşitlikçisiydi. Eskilerden kalma bir atasözü vardır: "Futbolda herkes kardeştir."[3]

Ve Juliusa Slowacki (1809-1849) yoğun ve dokunaklı bir şekilde coşkulu içsel yaşantıyı kutlamıştır.

> **Kto mogąc wybrać, wybrał zamiast domu,**
> **Gniazdo na skałach orła, niechaj umie**
> **Spać gdy źrenice czerwone od gromu**
> **I słychać jęk szatanów w sosen szumie.**

(Kim istediği yerde yaşama şansına sahiptir. / Ve tepelerde kartal yuvası / Nasıldır belki bilir / Parlak ışıktan uykulu gözlerinin kızarması / Ve ruhların çamların fısıltıları altında inlemelerini dinlemek)[14]

Bir süre sonra Romantizm, çarpıcı başarısı karşısında tepki topladı. Bu tepki, Klasisizm ideallerinin bir canlanış biçimini: Kısaca neoklasisizm biçimini aldı. Daha sonra rakip akımlar yüzyıl boyunca önemli etkiler bıraktı. Rekabetleri özellikle mimarlıkta açığa çıkar. Rakip demiryolu şirketleri, terminal istasyonlarını zıt stillerde inşa etmiştir: London ve Northwestern şirketi, Euston istasyonunu klasik bir zariflikte, Midland Railway şirketi, bir kavşak olan St. Pencres istasyonunu çok süslü bir neogotik tarzda inşa etmiştir.

Klasik-Romantik karışımı edebiyatta özellikle verimlidir. Zamanın üç devi Aleksander Puşkin (1799-1837), Adam Mickiewicz (1798-1855) ve J. W. Goethe basit sınıflandırmayı hiçe saymışlardır, çünkü yaptıkları Klasik ve Romantik değerleri ayrılmaz bir bütün şeklinde birleştiriyordu. Şaheserleri *Yevgeni Onegin* (1832), *Pan Tadeusz* (1834) ve *Faust* (1808-1832) hepsi hemen hemen aynı zamanlarda tamamlanan nazım roman ya da nazım-dram şeklindeydi. Okur yazarlık hızla artarken dile olan hâkimiyetleri yazarlara ozan statüsü verirken, dize ve sözlerini günlük ileşitimde bütünleşmiş bir hale getirdiler. "Ey *Litwo*, yurdum, sen sağlık gibisin..." diye ezberden söylemeyen bir Polonyalı; "limon ağaçlarının çiçeklendiği yurdun"dan büyülenmemiş bir Al-

man; "St. Petersburg'un Bronz Atlısı" dizelerini öğrenmemiş bir Rus çocuğu yoktu.

Природой здесь нам суждено
В Европу прорубить окно,
Ногою твёрдой стать при море.

Люобпю тебя, Петра творенье,
Люобпю тбой строгий, стройный вид,
Невы державное теченье,
Береговой её гранит,

Красуйся, град Петров, и стой
Неколебимо, как Россия!
Ла умирится стихия;

(Burada kaderimizi doğa belirledi. / Avrupa'ya bir pencere açmak için. / Ve deniz kenarına basacak bir yer elde etmek için... / Seni seviyorum Petro'nun kurduğu kent / Senin sert, hoş, dolu görüntünü seviyorum, / Neva'nın muhteşem akışı, / Onun sahillerindeki granit... / Petro'nun kenti tüm görkeminle yükselirsin, / Rusya gibi sarsılmaz yükselirsin! / Fethedilmiş yerler barışı kazanır.)[15]

Johann Wolfgang Von Goethe (1749-1832) sadece ulusal bir ozan değildi. Entelektüel her konuma hitab eden bir Olympia tanrısıydı. Hızla değişen dünyaya karşı olan farkındalığıyla yaratıcılığının geçirdiği sayısız evrim ve ustası olduğu birçok değişik tarz, ona son "evrensel insan" olma iddiasını veriyordu. Frankfurt-am Main'da doğup, Leipzig ve Strasbug'da eğitim görüp, Weimer da bir yarı yüzyıl geçiren Goethe şair, oyun yazarı, romancı, filozof, bilim adamı, gezgin, avukat ve idareciydi. Başlangıçtaki Romantik eğilimleri 1780'li yıllarda azaldı, arkadaşı Schiller tarafından güçlendirilen klasik dönemi yaklaşık 1820'ye kadar sürdü. *Faust*'un geniş psikolojik panoraması, insanın konumunun bir ömür boyu süren tepkilerini içerir. Öldüğünde ulaşılmaza sonsuza dek ulaşan, Avrupa kültürünün en büyük kültürel döneminin en büyük kişisiydi.

Alles Vergängliche
Ist nur ein Gleichnis:
Das Unzulängliche
Hier wirds Ereignis;
Das Unbeschreibliche,
Hier ist getan;
Das Ewigweibliche
Zieht uns hinan

(Bütün geçici şeyler / Sadece bir masaldır; / Ulaşılmaz / Burada gerçeğe dönüşür; / Anlatılamaza ulaşıldı; / Ölümsüz dişi / Bizi ona yönlendirir.)[16]

Romantizmin sonraki aşaması hastalıklı bir çiçek olarak kabul edilir. Birçok sanatçının yakalandığı verem ve onu tedavi ettiğine inanılan afyonla ilişkilidir. En basit örnek Manchester Gramer Okulundan kaçıp, Oxford uyuşturucu merkezine gelmeden önce evsizler arasında yaşayan Thomas De Quincy'dir (1785-1859). *Bir İngiliz Afyonkeşinin İtirafları* (1822) adlı eseri bir Amerikan grotesk yazarı olan Edgar Allan Poe ve Baudelaire'in üstünde şekillendirici bir etki yapmıştır. Slomacki'nin son yıllarındaki ilginç mistik iç dökülşleri aynı hikâyeye aittir.[17] Aynı şekilde veya "süper-romantik", "hepsinin en romantiği" denilen ve bir şizofren olan Gérard Labrunie veya de Nerval'in (1808-1855) dizelerinde:

Où sont nos amoureuses?
Elles sont au tombeau.
(Bize âşık kızlar neredeler? Mezarlarında)[18]

Modernizmin önemli unsurlarında olan Simgecilik, Freudçülük ve düşkünleşmenin erken tohumlarına, görünür karışıklık, görüntüye olan ilgi ve halüsinasyonlara rastlamak güç değildir (Bkz. aşağıda).

1848'de Londra Gower Caddesinde bir Napolili sürgünün oğlu olan Dante Gabriel Rossetti (1828-1882) çevresinde toplanan şair ve ressamlar halkasında, Pre-Raphaelite Brotherhood (Raphael Öncesi Kardeşlik Örgütü) kurulmuştur. Esinin kıtasal güçlerine rağmen tamamen İngiliz olan bu hareket, dönemin ilk örneği değildir. Rossetti kardeşlerden başka, J. E. Milliais (1829-1896), W. Holman Hunt (1827-1910), Ford Madax Brown (1821-1893) ve Edward Burne-Jones (1833-1898) gibi önde gelen üyeleri vardı ve John Ruskin'in (1819-1900) gibi bir eleştiri şampiyonuna da sahipti. Grup adını, üyelerinin çağdaş akademik resme karşı isyanlarını ateşleyen İtalyan *quattrocento* sanatına karşı coşkularından almıştır. Sanat ve Edebiyat arasındaki bağ dolayısıyla çok güçlü denemeler yapmışlar (Dante ve Willon'un çevirmeni D. G. Rossetti'ydi) ve mimariden, mobilyadan, mozayikten, halılardan, boyalı camdan iç mekân dizaynına kadar her yerde ilkelerini uygulamışlardır. Teknik ve her şeyin üstünde, ortaçağ sonlarının sanat ruhunu geliştirmişlerdir. İkon-grafik resmin renklerinin parlaklığını ve biçiminin açıklığını izleyip ender olarak mistik bir dindarlıkla ifade ettikleri ahlaksal bir ciddiyeti yaymışlardı. Millian'ın *Ophella*'sı (1851) ve Hunt'ın *Dünyanın Işığı* (1854) en takdir edilen eserlerindendir. Şair, ilkel bir sosyalist, zanaatkâr, baskıcı ve tasarımcı olan William Morris (1834-1896) onlara sonradan katılanlardandır. Kelmscot'da, Monar Morris grubun tamamen dağılmasından çok sonra, Kardeşliğin en esin verici faaliyetlerine ev sahipliği yapmıştır.

Aynı devir, Kıta boyunca romancılığın çiçeklenmesini de görmüştür. Popüler hayal gücünü ilk yakalayanlar arasında Rouen ile *en face* (karşısındaki) Portsmouth'da doğan Honoré de Balzac (1799-1850) ile Charles Dickens (1812-1870) vardır. Ama zaman içinde tüm büyük romanlar, tüm büyük Avrupa dillerine çevrilmişti. Eleştiriler değerlendirmeleri itibariyle farklıdır, ama

şu eserler kesinlikle birinci ligte yer almaktadır: Alessandro Monzoni'nin *I promessi sposi* (Yavuklu, 1825), Balzac'ın *Le père Goriot* (1834), Dickens'in *Oliver Twist* (1838), Mikhail Lermontov'un *Bizim Zamanımızdan Bir Kahraman* (1840), Charlotte Bronte'nin *Jane Eyre* (1847), W. M. Thackeray'ın *Beyhude Güzellik* (1848), Gustave Flaubert'in *Madam Bovary* (1857), Victor Hugo'nun *Sefiller* (1862), Leo Tolstoy'un *Anna Karenina* (1877), Fyodor Dostoyevski'nin *Suç ve Ceza* (1866) ve *Karamozov Kardeşler* (1880) ve Boleslav Prusi'nin *Lalkan*'ı (Oyuncak, 1890). Toplumsal ve psikolojik sorunları analiz ederken, kurgu Avrupa ortak kültürünün en temel taşı haline gelmiştir. Yazarlar kurgusal tasarımlarına kişisel samimi gözlemlerini uyarlamışlardı. Flaubert'in bir röportajında, "*Madame Bovary, c'est moi*" (Madame Bovary, benim) dediği anlatılmıştı.

Edebiyatta olduğu gibi müzik alanında da, klasik ve ilk Romantik ustalarca oluşturulan repertuarların büyük ölçüde arttığı geniş ve çeşitli bir eser külliyatı on dokuzuncu yüzyılda bir araya getirilmiştir. Hamburg'da doğan Johannes Brahms (1833-1897) mutlaka baş figür sayılmalıdır. Klasik biçim için entelektüel bir endişeyi, liriklik için romantik ihtiras ve yoğun duygularla birleştirmiş ve böylece "Bach ve Beethoven için doğru mirasçı" sıfatını kazanmıştır. "*Fantastik Senfoni*"sinin (1831) tüm kuralları yerle bir eden Hector Berlioz'la (1803-1869), daha açık olarak romantik orkestrasal bestekârlar dizisi başlar. Berlioz esin için yoğun olarak romantik edebiyata dayanmıştır. "Victor Hugo bir romantikti, fakat Berlioz Romantisizmin kendisidir" denilir. Romantiklerin listesi, piyanoda bir dahi olan zayıf Polonyalı sürgün Frédéric Chopin (1810-1849), Macar Virtüöz Franz Liszt (1811-1886) Robert Schumann (1810-1856) ve Felix Mendelssohn-Bartholdy'yle (1809-1847) devam eder. Liste ulusal okulların liderleri olarak sınıflandırılan birçok adı kapsar (Bkz. s. 865-867); yüzyılın sonlarında muhteşem Ruslar Anton Rubinstein (1830-1894), Piotr Çaykovski (1840-1893) ve Sergei Rahmaniov, Max Bruch (1838-1920) ve Ernest Blach (1880-1959) gibi iki Yahudiyle, Anton Brückner (1824-96), Gustav Mahler (1860-1911), Richard Strauss (1864-1949) ve söz yazarı Hugo Wolf'un önderliğini yaptıkları Avusturya-Alman neoromantikleriyle devam eder. Yüzyıl boyunca Fransız Okulu César Franck (1822-1890) ve Camille Saint-Saens'dan (1835-1921) Gabriel Fauré (1845-1924), Claude Debussy (1862-1918) ve Maurice Ravel'e (1875-1937) kadar birçok orijinal yetenek yetiştirmiştir.

Müziği tarihsel ve edebi dramaya bağlayan Büyük Opera, romantik tarza çok iyi uyar. Başarısı üç lider merkezin rakipliğinden gelir: Charles Gounod (1818-1893), Giacomo Meyerbeer (1791-1864), George Bizet (1838-1875) ve Jules Massenet (1842-1912) önderliğindeki Fransız operası; Mozart ve Weber tarafından başlatılıp Richard Wagner'in (1813-1883) etkileyici karakteriyle doruğa ulaşan Alman operası; eşsiz melodik gelenekleri Gioachino Rossini (1792-1868), Gaetano Donizetti (1797-1848), Giuseppe Verdi (1813-1901) ve Giacomo Puccini (1855-1924) tarafından geliştirilen İtalyan Operası. *Opéra comique, operetta* ya da müzikal komedi diye değişik şekillerde bilinen tür özellikle Paris'te Jacques Offenbach (1819-1880), Viyana'da Johonn Straus II

(1825-1899) ve Franz Lehar (1870-1948) ve Londra'da Gillbert ve Sullivan tarafından geliştirilmiştir (Bkz. Ek III, s. 1338).

On dokuzuncu yüzyıl müzik sanatını büyük bir kitlesel yatırım haline dönüştürebilecek kurumların artışına tanık oldu; konservatuvarlar, orkestra ve koro toplulukları, bir amaç için inşa edilmiş konser salonları, müzikal yayıncıları ve müzikoloji bölümleri.

Felsefe, romantik dönemde, Fichte'nin Berlin'deki halefi G. W. F. Hegel'in (1770-1831) çok güçlü spekülasyonlarının hâkimiyeti altına alınacaktı. Hegel birçok görüşünde özellikle Romantik değildi ve profesyonel bir felsefeci olarak kendini rasyonalist çizgide görüyordu. Bern Oberland'ında yaptığı bir gezide bu sonsuza kadar ölü kitleler bana isyankâr bir duygudan başka hiçbir şey vermediler. *Es ist so* [Neye benziyorsa odur] demek için durmuştur. Diğer yandan bir entelektüel oluşum döneminde fikirlerinin çoğunun orijinalliği son dereci ilgi çekmiş ve kendinden daha asi olan öğrenci ve eleştirmenlere bir cephane deposu sağlamıştır. 1806'da Jena'da Napoléon'un yakınından geçerek *Aklın Fenemenolojisi* adlı eserini bitirdiği gün, imparatorun "Dünya Tin"ini hayranlıkla yazdı.

Hegel'in iki ünlü fikri de, özellikle verimli olduklarını kanıtlayacaktı. Bunlardan biri karşıtlar çatışmasının üretkenliği olan diyalektikti. Diğeri de "Felsefe Tarihinde" her siyasi aşamaya ve her gelişmekte olan uygarlık aşamasına yüklediği saf kimliğin özü olan, *Geist* ya da "Tin"di. Hegel'in saf fikirler alanına hapsettiği Diyalektik, tüm süreç kavramını dramatik ve evrensel bir açıklamaya dayandıran birçok uygulamaya sahip oldu. İyinin çatışmadan meydana geleceğini vaat eden kargaşa anlamlı gözükebilirdi. Öte yandan Hegel'in devletin yüceltilmesi için kullandığı Tarihsel Tin, günün güçlerine karşı mücadele eden ulusal hareketlerin elinde bir silaha dönüştü. Hegel'in görüşleri yoğun bir biçimde Alman merkezciydi ve kendi yaşamında sivrilmeye başlayan Protestan ve Prusya üstünlüğünü rasyonalize eder gibi görünüyordu. Hegel, savaşı ve askeri kahramanları övüyor ve çağdaş uygarlıkta liderlik rolünü Almanlara veriyordu. "Alman ruhu yeni dünyanın ruhudur. Amacı, kesin Gerçeğin, özgürlüğün sınırsız bir biçimde kendini belirlemesi olarak ortaya çıkarılmasıdır." Amerikalılar, Hegel'in vekarlı mistik metafiziğinin, Amerika'yı "daha ileri hiçbir gelişmenin mümkün olmadığı Mutlak İdea'nın en son vücuda gelişi"[19] olarak tanımladığını öğrenmekten gurur duyabilir veya duymayabilirler. Bu, Amerikan akademisindeki derin kökenli Germanofil gelenekleri açıklamaya yardımcı olabilir.

Bilimsel düşünce, Romantizmden çok Aydınlanmanın geleneklerini ilerleten temellerden birini oluşturdu. Ancak, Auguste Comte'un (1798-1857) eserlerinde aşırı uçlara taşınınca, yalnızca "pozitivizm" adı verilen felsefe dalına değil, aynı zamanda kendi ayinleri, dogmaları ve rahipliğiyle dopdolu yeni bir yapma dine de yol açtı. Comte, tüm bilginin üç art arda gelişme aşamasından geçtiğini, bu aşamalarda bilginin (sırasıyla) teolojik, metafizik ve "pozitif" veya bilimsel ilkeler uyarınca sistematize edildiğini iddia etti. İlk olarak

Système de la politique positive (1842) adlı eserde açıklanan bu "Üç Hal Yasası", Comte'un bilimler konusunda özenle hazırlanmış sınıflandırmasına ve *Philosophie positive* (1850-1854) adlı eserinde sunduğu yeni bir "toplum bilimi" özetine bir anahtar sağlar. "Toplumsal fizik" disiplini ona göre, insan toplumunun bilimsel çizgilerde yeniden düzenlenmesini sağlayacaktı. "Toplumsal mühendis" kıtaları, *"Savoir pour prévoir, prévoir pour prévenir"* (ileriyi görmek için bilmek, önlemek için ileriyi görmek) sloganıyla silahlanmıştı. Comte, bilimler hiyerarşisinde en üst sıraya koyduğu sosyolojinin babalarından biri olarak görülmelidir. Aynı zamanda, kurumsallaşmış ruhsal gücün gerekliliğinde ısrar ederek ve aslında bilimsel bir kilise olan kurumu yerleştirerek, sonunda bilimi, mistik bir kült nesnesine çevirme paradoksuna varmıştır. Onu eleştirenlerden biri olan T. H. Huxley'nin gözünde, Comte'un pozitivizmi "Katoliklik eksi Hıristiyanlık"a eşittir.

Aynı dönemde, bilim ve teknoloji, daha önce hiç olmadığı kadar ileri gitmiştir. Bilimsel bulguların yapısı belki Copernicus, Newton veya Einstein tarafından yapılanlar kadar kökten olmasa da, tamamen yeni bir bilgi haritası çıkartıldı. Bilim halkın ilgi alanının ön saflarına geçmişti. En göze çarpan adlar, fizik, kimya, tıp ve biyoloji alanlarındaydı, her şeyden öte Faraday, Mendeliev, Pasteur, Menden, Hertz ve Darwin. Ana buluş ve keşiflerin listesi, yüzlerle değil binlerle ifade ediliyordu (Bkz. Ek III, s. 1332). Bir veya iki Amerikan dâhisi dışında, bu liste tamamen Avrupalıların hâkimiyeti altındaydı. Prens Albert'in himayesinde gerçekleşen ve kârı Bilim Müzeleri ve İmparatorluk Bilim ve Teknoloji Koleji'ne devredilen 1851'in Büyük Sergisi, tüm dünyadan milyonlarca ziyaretçi çekti **[ELEMENTA] [GENLER]**.

ELEMENTA

ST. PETERSBURG ÜNİVERSİTESİ Kimya Profesörü Dimitri I. Mendeleev (1834-1907) 1 Mart 1869'da Tver'e bir yolculuk yapmak için hazırlık yapıyordu. *Osnovy Khimii* (Kimyanın İlkeleri) adlı kitabının hazırlanmasıyla meşgul olsa da, Mendeleev, aynı zamanda bilimi Rusya'daki günlük yaşama uygulamayı amaçlayan liberal planlarla da yakından ilgiliydi ve çiftçilerin peynir yapımı yöntemlerini inceleyen bir komisyona katılmayı kabul etmişti. Kitabında, kimyasal elementleri sınıflandırmak için bir sistem arama noktasına gelmişti ve o gün, birden onları gerek atomik ağırlıklarına gerekse ortak özellikleri uyarınca listeleyen bir tabloda sıralamanın yararını fark etti.

Mendeleev, dokuz yıl önce, Karlsruhe'deki Uluslararası Kimya Kongresine katılmış ve İtalyan Stanislao Canizzaro onun dikkatini, atomik ağırlıklara göre düzenlenen bir element listesine çekmişti. Mendeleev o zamandan bu yana, elementleri hem atomik değerleri hem de özellik setlerine göre ayırarak bir çeşit zihinsel sabır gösteriyordu. Artık Canizzaro'nun listesini kendi tipolojik gruplandırmasıyla birleştirmişti. Sonuç, Periyodik Tablonun ilkel bir versiyonu ve Periyodik Yasanın geçici bir for-

mülasyonuydu: "Atomik ağırlıklarına göre sıralanan elementlerin, açık periyodik özellikleri vardır." O ay, "Rus Kimya Topluluğu"nda "Atomik Ağırlıkları ve Kimyasal Yakınlıklarına Göre Bir Element Sistemi Denemesi" konulu bir çalışma sundu. Bu çalışma, Mart 1871'de bir Alman dergisinde yayınlandı.

Mendeleev'den önce, elementler ancak ayrı ayrı anlaşılırdı. İlk uygarlıklar on gerçek elementi biliyordu, ancak düşünceleri, toprak, ateş, hava ve sudan oluşan "elemental (asal) güçler" ile karışıyordu. Lavoisier yirmi üç element biliyordu. Humphry Davy elektroliz yöntemiyle sodyum ve potasyumu izole etmişti. 1860'a gelindiğinde, Canizzaro'nun, Karlsruhe'deki listesinde altmış element vardı. Dogada var olan doksanın tam olarak üçte ikisi.

Mendeleev'in buluşları anında destek kazanmadı. Bunlar, bir zamanlar kendisinin Heidelberg'de birlikte çalışmış olduğu Bunser'in de aralarında bulunduğu önde gelen İngiliz ve Alman kimyacılar tarafından reddedildi. Esas çıkış, bir Fransızın "galyum" adı verilen yeni bir elementi bulmasıyla 1875'te gerçekleşti. Mendeleev, bunun, kendinin varlıklarını, atomik ağırlıklarını ve özelliklerini tahmin edebildiği altı keşfedilmemiş elementten biri olduğunu gösterme fırsatı buldu. Rus kuramcı, meslek ustasını şaşırtarak kendisini ampirik araştırmadan önce kanıtlamıştı. Bunu uluslararası ün ve servet izledi. Ancak Rusya'da Mendeleev'in liberal görüşleri sürtüşmeye neden oldu. 1880'de, Kraliyet Akademisine tam üyelik kazanamadı ve 1890'da da üniversiteden ayrılmaya zorlandı. Daha sonraki yıllarda, barut tozu ve buz kırıcılardan ağırlık ve ölçülere, havacılığa ve petrol sanayisine dek her konuda danışmanlık yaptı.

Mendeleev atomik yapıyı öğrendiğinde, radyoaktivite kuramının kendi periyodik Yasası ile uyuşmadığını şaşırtıcı bir şekilde hissetmiştir. Aslında bu kuram, kendi muhteşem buluşunun kesinlikle onaylanmasıydı. Her bir elementin atomunda bulunan elektron sayısı kesinlikle onun ağırlığı ve özellikleriyle ilgilidir [ELEKTRON].

Mendeleev öldüğünde, öğrencileri onun tabutu üzerinde Periyodik Tablonun bir kopyasını taşıdılar. O zamana dek, Periyodik tablo, maddenin kimyasal sınıflandırması, modern kimya ve fiziğin buluşma noktası olarak kabul görmüştü. 1955'te, einsteinium-iki yüz elli üçün helyum iyonlarıyla bombalanarak yaratılan-on dokuz yapay elementten birine onun anısına adı verildi. Bu element, Mendeleviumdur (Md^{101}).

Geleneksel dini varsayımlara karşı gittikçe artan bilimsel başkaldırı, Darwin'in *Türlerin Kökeni* (1859) adlı eseri ve onunla ilgili Evrim kuramı boyunca ortaya çıkan büyük bir tartışma da doruğa ulaştı. Tanrının dünyayı altı gün ve altı gecede yarattığını yazan Yaradılış Kitabının harfi harfine doğruluğuna inanan Hıristiyan köktendinciler, insan türünün milyonlarca kuşak boyunca evrildiği yolundaki bir kuramla asla uzlaşamıyorlardı. Bilimle din arasındaki bu özel tartışmanın çok daha önce ortaya çıkmamış olması garipti. Sonuçta, paleontolojinin öncü eseri olan fosillerin eskiliği konusundaki inceleme, 1699 gibi erken bir tarihte, Danimarkalı Nils Steno tarafından yazılmıştı. Dünyanın yaşı-

nın ilk bilimsel hesaplaması-G. Buffon'un 7.500.000 yıl rakamına ulaştığı eseri *Epoques de la Nature*-1778'de basılmıştı; evrenin kökenini genişleyen bir gaz bulutuna bağlayan, Laplace'ın Nebüler Hipotezi 1796'dan beri okunmaktaydı. Fransız doğabilimci J. B. Lamarck (1744-1829), 1809'da, edinilen özelliklerin kalıtımı üzerine bir evrim kuramı ortaya atmıştı. Steno'nun zamanından beri, bilimsel jeologlar, tüm yeryüzü şekillerini Büyük Tufan'a bağlayan sözümona "tufancılar" ile sürekli savaş halindeydiler [MAYMUN].

Darwin'in etkisi, kısmen, onun döneminde bilimsel tartışmaların çok daha geniş bir kitleyi cezbetmesi gerçeğiyle açıklanabilir; ancak esas cazibe insana ilişkin yönünden kaynaklanmaktadır (insanların Adem'den değil de maymunlardan geldiği yolundaki sansasyonel haber: "tüylü, dört ayaklı, kuyruklu ve sivri kulaklı, büyük olasılıkla ağaçlarda yaşayan" bir canlıdan). Darwin, 1831-1836 yılları arasında HMS *Beagle* ile Güney Amerika ve Galapagos Adaları'na yaptığı yolculuktan beri türlerin oluşumu hakkında veri toplamaktaydı; ve esas esin kaynağı 1838'de Malthus'u okuduktan sonra geldi. Onun, Türlerin Kökeni hakkındaki savunmalarını basmasına dek yirmi yıldan fazla geçti ve otuz yıldan fazla süre sonra da, Darwin bunların hepsini *The descent of Man and Selection in Relation to Sex* (İnsanın Ataları ve Cinsiyete Bağlı Ayıklanma, 1871) adlı eserinde topladı. "Güçlü olanın yaşaması" olarak da bilinen Darwin'in doğal ayıklanma anlatımının pek çok ayrıntısı daha sonra eleştiri oklarına hedef olmuştur; ancak evrimciliğin temel içeriği, yani hayvan ve bitki dünyasının tüm yaşayan türlerinin, çevreleriyle sürekli karşılıklı değişim ve kendi aralarında rekabetle ilerlediği tezi, anında neredeyse evrensel olarak kabul edildi. Zamanla, Hristiyanlığın ana akımı, insan evrimini Tanrının amacının bir bölümü olarak görmekte zorluk çekmedi. Toplumbilimciler, evrim fikrini birçok disipline uyarladılar; ve "toplumsal Darvinizm" (insan ilişkilerinin, ulusların, sınıfların veya bireylerin arasından en güçlülerinin hayatta kalacağı kavrayışı) uzun bir kariyere sahip olacak gibiydi.

MAYMUN

30 TEMMUZ 1860 Cumartesi günü, birkaç yüz insan, bilimin ilerlemesi için İngiliz Derneğinin bir toplantısına katılmak üzere Oxford Üniversitesindeki bir toplantı odasını doldurmuştu. Kuramsal olarak, Dr. Draper adındaki Amerikalı bir akademisyenin "Bay Darwin'in görüşleri göz önüne alınarak Avrupa'nın Entelektüel Gelişimi" adlı çalışmasını dinlemeye gelmişlerdi. Ama aslında, çalışmanın iki ana tartışmacısı arasındaki yarışmayı izlemeye gelmişlerdi. Bir yanda, Evrim Kuramının ateşli bir muhalifi olan ve "Soapy Sam" (İyilik Taslayan Sam) olarak bilinen Oxford Piskoposu Samuel Wilberforce oturmaktaydı. Diğer tarafta, Darwin'in yerinde, "Darwin'in Bulldogu" etiketini kazanmak üzere olan paleontolog profesör T. H. Huxley oturmaktaydı.

Kimse Dr. Draper'in çalışmasını anımsamıyordu. Ancak oldukça neşeli bir ruh haliyle konuşan piskopos Wilberforce, Bay Huxley'e "atalarının büyükannesinin mi

yoksa büyük babasının mı tarafından bir maymundan geldiğini iddia ettiğini" sordu. Huxley sakindi ve Darwin'in kuramının bir hipotezden çok daha fazlası olduğunu anlattı ve sonunda ekledi: "Bir ata olarak bir maymundan gelmekten utanmam. Ama gerçekleri saptırmak için büyük yetenekler kullanan bir insanla bağlantılı olmaktan utanırım."[1] Kargaşada bir kadın bayıldı.

Toplantı, çağdaş bilimin popüler kabulü açısından kritik bir andı. Toplantı, *Türlerin Kökeni*'nin yayımlanmasından bir yıl sonra ve Darwin'in *"Türlerin Çeşitlilik Yaratma Eğilimleri Üzerine"* ve *"Türler ile Çeşitliliklerin Doğal Seleksiyon Yöntemiyle Devamı Üzerine"* konulu birleşik bir çalışmayı okumasından iki yıl sonra yapılmıştı. Dört yıl sonra, Sheldonian Theatre'da bir rövanşta, Benjamin Disraeli, "Soapy Sam"in neşeli tarzını kullanmaktan kendini alamamıştı. "Sorun şudur" dedi "insan bir maymun mu yoksa bir melek mi? Tanrım, ben meleklerin tarafındayım."

Evrimciliğin daha sonraki kariyeri çok ele alınmış bir tarihtir. Darwin tarafından başı çekilen bir gelişim çizgisi "sosyal (toplumsal) Darwinizm" olarak tanındı. Bu çizgi, yalnızca en güçlü olanın yaşadığı değil, aynı zamanda sadece en güçlü olanın yaşamaya hakkı olduğu yolundaki sert önermeyi savunuyordu. Diğer bir çizgi ise, "ırk standartlarını geliştirme" konulu pratik bilimle ilgileniyordu, yani insan ırklarının. Bunun öncülüğünü University College London'da Profesör olan Sir Francis Galton (1822-1911) tarafından başı çekilen bir grup İngiliz akademisyen yapmıştı ve bu akım daha sonra "öjenik" olarak tanındı. Evrimciliğin daha sonraki yandaşları arasında, istatistikçi ve Marksist olan "sosyal emperyalizm" kuramının mimarı Karl Pearson'la (1857-1936) H. S. Chamberlain de bulunuyordu; ikisi de fikirlerini Almanya'da yaydılar.

Fransis Galton, döneminin en etkili araştırmalarıyla düzmece araştırmalarının bir bölümünden sorumluydu. *Seyahat Sanatı* (1855) adlı eseri, Güneybatı Afrika'nın içlerine yapılan öncü seyahatin ardından yazılmış olup Afrika keşifleri modasını başlattı. *Meteorographica* (1863) adlı eseri, modern meteoroloji bilimini kurdu. Öncüleri bir fizyolojist olan Galton, ikizlerin davranışları üzerine ilk çalışmaları yürüttü ve dünyanın ilk zekâ testi merkezini kurdu. Bir öjenik hayranı olarak, *Sığırlar ve İnsanlarda Sürü Halinde Yaşama* (1871), *İnsan Yetilerinin Araştırılması* (1883) ve *Doğal Kalıtım* (1889) konularında ciltlerce eser yazdı. Bunlardan önce çok fazla popüler olan *Kalıtımsal Zekâ Yasaları ve Sonuçları* (1869) adlı bir inceleme yayınlamıştı. İstatistik yöntemleri, hâkimlerden güreşçilere dek bir dizi başarılı insana uygulayarak "yetenek ve dehanın ve ahlaki özelliklere duyulan eğilimin ailelerden geçmeye eğitimli olduğunu" göstermeye çalıştı. Son bölümde, "Farklı Irkların Karşılaştırmalı Değeri"ni analiz etti. Irkları A ile I arasında derecelendirerek, antik Yunanlıların "tarihin kaydettiği en yetenekli ırk olduğu" sonucuna vardı: Göze çarpan bireylere rağmen Afrikalı zenciler asla Anglosaxonların ortalama derecesine varamıyordu ve Avustralyalı yerliler de zencilerin altında bir derecedeydi.[2] Darwin "daha orijinal veya ilginç" bir şey okumadığını söyledi; ancak öjenik bilimini "ütopik" olarak reddetti. Darwin'in Westminister Abbey'deki cenazesinde, Galton açıkça oradaki Yaradılış Canı'nın Evrime daha uygun bir şeyle değiştirilmesini istedi.[3] Esas konu şuydu: "Kalıtsal dehanın" tarafları olan Galton Darwin'in kuzeniydi.[4]

Aslında, bilimsel yöntemlerin, doğal fenomenlerin yanı sıra insanların araştırılmasına uygulanabilir olduğu ve uygulanması gerektiği yolundaki genel kanı, dönemin karakteristik değişikliklerinden biriydi. Böylece, iktisat ve etnografyanın yanı sıra toplum bilim, antropoloji, beşeri coğrafya, siyaset bilimi ve sonucunda da psikoloji ve psikiyatri ortaya çıktı. Fen ve Sosyal bilimlerinin kapsamı genişledikçe, saf felsefenin özü, bir elin parmaklarını geçmeyen geleneksel alanlarla sınırlı kalıncaya dek daraldı; epistemoloji, mantık, etik, estetik ve siyasal kuram.

Din yeniden dirildi. Bu diriliş, zengin bir teolojik yazı külliyatı oluşumunda, kitlelerin büyük coşkusunda ve Hıristiyan dogma ve örgütlenmesinin güçlenmesinde ifadesini buluyordu. Bu yeni iklim, kısmen devrimci dönemin aşırılıklarına karşı duyulan tepkiden, kısmen de dini ayrımcılığın daha önce var olan biçimlerinin ortadan kalkmasından kaynaklanıyordu. Aydınlanma doruğuna ulaşıyordu, ancak dini hoşgörü ilkesi kabul edilmeden önce değil. Protestan devletlerin çoğunda on yedinci yüzyıldan kalan ve Katoliklere ayrım yapan yasalar kaldırılmıştı. Protestanlar, Katolik devletlerin çoğunda eşit haklar kazandılar. Yahudilik, ortaçağdan beri dışlandığı birçok yerde tekrar kabul edilmişti. Örneğin Prusya'da 1817'de Lutherci ve Calvinist öğelerin birleşimiyle yeni ulusal bir Kilise kurulmuştu; 1850 anayasasıyla Katolik Kilisesi eksiksiz olarak kuruldu. Avusturya-Macaristan'da 1857 *Ausgleich*'ının bir parçası olarak dini hoşgörü garanti altına alınmıştı. Büyük Britanya'da, Roma Katolikleri 1829'da Parlamento Yasasıyla ve Yahudiler de 1888'de büyük oranda serbest bırakıldılarsa da, her iki grup da monarşiden dışlanmaya devam ettiler. Fransa'da, Katoliklerle Cumhuriyetçiler arasındaki gerilime rağmen, Napoléon *Concordat*'sı 1905'e dek yürürlükte kaldı. Aşırı Fransız rasyonalistler, kendi bağnazlıklarıyla meşguldüler, Limoges'da Meryem Ananın göğe çıkış yortusu ile yarışmak üzere bir matematik festivali düzenlediler.

Rusya'daysa tersine, Ortodoks yapılanması dini çeşitlilik üzerinde sert kısıtlamalar uyguluyordu. Eskiden İsveç'in olan Baltık bölgelerinde yaşayan Protestanlar, Kafkaslar'ın yerli Hıristiyanları ve Orta Asya'daki Müslümanlar oldukça geniş bir ölçüde özerklikten yararlanıyorlarsa da, Yahudiler, Roma Katolikleri ve eskiden Polonya'ya ait olan bölgelerdeki Uniateler, devlet denetimi, baskı ve ayrımla karşı karşıyaydılar. Yahudiler yasal olarak Yerleşim Bölgesi adı verilen yerlerde yaşamak zorundaydılar (Bkz. Ek. III, s. 1371); bu yerlerin ötesinde yalnızca özel izinle yaşabiliyorlardı. Roma Katolik Kilisesi, sözde Kutsal Meclis aracılığıyla yönetiliyordu ve Vatikan'la tüm doğrudan temaslardan yoksun bırakılmıştı. St. Petersburg, kendi koşullarında 1849 *Concordat*'sını düzenlemeyi başarana dek Roma'yla tüm yasal bağlarını reddetti. Uniateler, 1839'da imparatorlukta ve 1875'te Kongre öncesi Krallık Polonyası'nda zorla Ortodoksluğa geçirildiler. St. Petersburg, *Concordat*'sını düzenlemeyi başarana dek Roma'yla tüm resmi bağları reddetti. Uniateler, 1839'da imparatorlukta ve 1875'te Kongre öncesi Krallık Polonyasında zorla Ortodoksluğa geçirildiler.

Teolojik tartışma Avrupa çapında üç ayrı gelişmeyle teşvik buldu (artık izolasyon kafeslerinden çıkmaya başlayan Protestan ve Katolik bakış açılarının karşılıklı alışverişi, Romantik dönemde egzotik dinlere, özellikle Buddhizm ve Hinduizme duyulan derin ilgi ve bilimsel yaklaşımların artışı). Yüzyılın akışı boyunca pek çok ilahiyatçı, mezhepler ve uluslararası ün kazandı. Bunların arasında, Berlin'de profesör ve bir Calvinist olan Silezyalı Friedrich Shleiermacher (1768-1834), radikal bir Bröton başrahip olan Hugues Lamennais (1782-1854), Bavyeralı bir Katolik ve Münih'te Rektör olan J. J. Ignaz von Rdlinger (1799-1890) Anglikanlıktan Roma Katolisizmine geçmiş olan John Henry Newman (1801-1890) ve eserleri ölümünden on yıllar sonrasına dek anlaşılamayan kasvetli Danimarkalı Sören Kierkegaard (1813-1855) da bulunuyordu.

Prusya Kiliseler Birliğinde etkili olan Schleiermacher, beşeri sanat ve kültür üzerine entegre bakış açısına teolojik bir doku kazandırdı. Onun *Über die Religion* (1799) adlı eseri, Romantik kuşağa, dışa dönük küçük görmenin derin sempatileri yalancı çıkardığını öğretti; baş eseri olan *Der Christliche Glaube*'yse (1821-1822) Protestan dogmatiğinin standart özetiydi. Kurze Darstellung (1811) ya da "Teolojinin Kısa Özeti" adlı eseri, 1989'da hâlâ konuya en iyi giriş olarak anılıyordu.[20]

Başrahip Lamennais, Kiliseyi, devrimci geleneğin Hristiyanlığa uygun olduğunu düşündüğü yönleriyle uzlaştırmaya çalıştı. *"Dieu et Liberte"* sayesinde, Roma'yı yavaş yavaş onu reddetmek zorunda bıraktı. 1830 Devriminin sonucu, Vatikan'ın Katolik Polonya'ya ihanetinden ve Kilisenin toplumsal adalete olan ilgisizliğinden dehşete düşen Lamennais, sonunda Kilisenin düşmanı oldu. Inanç, Kiliseye olan bağlılıkla karıştırılmamalıydı. Vatanseverlik de devlete olan bağlılıkla. Onun eserlerinin adları onu yeterince açıklar: *Paroles d'un Croyant* (1833), *les Affaires de Rome* (1836) *Le Livre du peuple* (1837), *L'Esclavage moderne* (1840). Lamennais'nin eserleri, eleştirel bir aklın derin bir inanca engel olmadığı Avrupa Katolisizmi içindeki ayrılıkçı eğilim üzerinde derin bir etkiye sahipti.

Döllinger, Papanın yanılmazlığı doktrinine karşı direnişin başını çekti (Bkz. aşağıda). Onun *Der Papst und die Konzil* (1869) adlı eseri, "bin yılda Kutsal Görüşe yapılan en sert "saldırı" olarak nitelendi. Bir ara Oxford'taki Bakire St. Mary Üniversite kilisesinin papazı olan Newman, kariyerinin Protestanlarla Katolikler arasındaki etkileşimi göstermesi açısından özellikle ilginçtir. Newman, 1930'larda Anglikan Kilisesi içindeki Traktaryen (Risaleci) hareketin veya Oxford Hareketinin lideri olarak önem kazandı. Edward Pusey (1800-1882) ve John Keble (1792-1866) ile birlikte hazırladıkları polemik serisi *"Tracts for the Times"*, Anglikan ve Roma Katolik geleneklerini uzlaştırmaya çalışıyordu. Ancak otuz dokuz maddeyi ilk Kilise Babalarının görüşleriyle bağdaştırmaya çalışan *Tract 90* (1841) adlı eserine yapılan saldırılar, onun Anglikanizme olan inancını yıktı ve istifasına neden oldu. *Apologia pro Vita Sua* (1864), ruhsal mücadelesini büyük bir açık kalplilikle inceler. Kendi aktardığına göre, Katolik ekibe girişi fazlasıyla gereksiz söze neden olmuştur.

Newman daha sonra, arkadaşı kardinal ve mühtedi H. E. Manning (1808-1892) ile, papanın yanılmazlığı konusunda çarpışmıştır; ancak ayrılığını itaatsizlik noktasına götürmemiştir.

Kierkegaard'ın yazıları, öncelikle Hegel felsefesine ve ikinci olarak da Danimarka Kilisesinin huzur verici uygulamalarına yönelikti; ancak çok daha ötelere, keşfedilmemiş entelektüel alanlara nüfuz etmekteydi. *Korku ve Titreme* (1843), *Koygı Kavramı* (1844) ve *Hastalıktan Ölüme* (1849), bilinçaltının psikolojisine girerek onu araştırır. Onun *Bilimdışı Postscript* (1846) adlı eseri genelde varoluşçuluğun kaynak metni olarak görülür. Tüm eserlerinde, akılcılığa karşı ezici bir saldırı vardır. Kierkegaard'a göre, öznellik gerçektir. "Hıristiyanlığın tarihi" der, "Hıristiyanlığın kurnazca umursanmamasının tarihidir." Garip bir biçimde *Titanic* trajedisini önceden gören bir pasajda, Avrupalıları, buzdağına doğru giderken geceyi eğlenerek geçiren büyük bir geminin yolcularına benzetmişti.

Bu tartışmalar süresince, ilahiyat ve Kitabı Mukaddes incelemeciliği, edebi ve tarihi eleştirinin pek çok yöntem ve değerini benimsemeye başladı. Bu yöndeki en cesur girişim, Ernest Renan (1823-1892) tarafından yazılan *İsa'nın Hayatı* (1863) adlı eserdir. Bu eser, yazarın Collège de France'taki görevinden alınmasına neden olmuştur. Buna rağmen "modernizm" yoluna devam etti, özellikle de hiyerarşi tarafından ciddi olarak mahkûm edildiğinde...

Dini ateşlilik kolayca ölçülmez; ancak Hristiyan inancının, o zaman bir önceki yüzyıla oranla daha fazla insanda daha büyük tutkular uyandırdığına hiç kuşku yoktur. Okuma yazmanın genelleşmesine yönelik eğilim, laik eğitim kadar dini eğitimi de güçlendirdi ve misyoner kampanyalar, uzak kıtaları olduğu kadar yeni sanayi kentlerinin yoksul ve kayıp ruhlarını da hedef almaktaydı. Özellikle Protestan ülkelerde kiliseler, daha önceden var olmayan bir toplumsal liderlik ve toplumsal disiplin ölçüsü sağlıyordu. Alman imancılığı veya İngiliz yöntemciliği gibi canlandırmacı hareketler, artık tüm alanları, toplumun bütün kesimlerini elinde tutuyordu. Her yerde, büyük bir dinsel sanat patlaması vardı; bu, genelde ortaçağ modelleriyle karışık ve onlardan esinlenmişti. İfadesini Gotik kilise inşası, ilahi yazımı ve İngiltere'deki Pre-Raphaeliteler ya da Almanya'daki Nazareneler gibi dini düşünceli sanat akımları ve Kilise müziğinin büyük bir bölümünde bulunmaktaydı. Neogotik mimar C. F. Schinkel'e göre (1781-1841) "Sanatın kendisi Dindir." Berlioz'dan Franck'a besteciler, Yeni ayin taleplerini karşılamaya çalışmaktaydılar [**MISSA**].

Roma Katolik kilisesi, zamana ayak uydurma konusundaki belirgin isteksizliğine rağmen, değişikliklere karşı bağışık değildi. İspanya, İtalya, Avusturya, Polonya ve Güney Almanya'daki Katolik alanlar sanayileşme ve modernizasyondan daha yavaş etkilendi. Dahası, Katolik hiyerarşinin yüksek kademeleri, devrimci dönemin olaylarından radikal bir biçimde şok olmuşlardı ve 1960'lara dek sıyrılmadıkları ultramuhafazakâr bir konumda donup kalmışlardı. Vatikan ise, İtalya'da, Papaya bağlı devletlerde süren uzun ön koruma eyleminden daha fazla korkmuştu; bu eylem 1870'te bastırıldı. Sarsalanan Fransız piskoposlar ve 1814'te tekrar diriltilen Cizvit Düzeninden en ufak bir baskı görmeyen ultramontanizm tekrar moda oldu [**BERNADETTE**].

Metternich'in önce bir Liberal sandığı IX. Pius (h. 1846-1878) döneminde, en katı ortaçağ Papalarının taleplerini bile aşan dogmalar benimsendi. 1854'te "Meryem Ananın tamamen bakire olarak gebe kalmış olması" doktrini ilan edildi. 1864'te Papa Tamimi *Quanta Cura*, Kilisenin her tür sivil otorite üzerindeki üstünlüğünü ilan ederken, Syllabus, sivil evlilikten dini hoşgörüye dek her şeyi kapsayan, sıradışı bir "modern hatalar" listesi sunuyordu. 1870'te Vatikan Genel Ruhani Meclisinden geçen öğretisel anayasa *(Pastor Aeternus)* papanın yanılmazlığı öğretisi, inanç ve ahlakla ilgili konularda ilan edildi. Bu konumlar öylesine aşırıydı ki, Papalık Kilise içinde ve dışında saygınlığından çok şey yitirdi. Büyük bir çatışma olan *Kulturkampf* Almanya'da ortaya çıktı ve birkaç İsviçreli, Alman ve Hollandalı rahip Eski Katolik Kilisesini oluşturmak üzere ayrıldılar. IX. Pius Vatikan Sarayında, tüm dünyevi güçlerinden arındırılmış olarak, kendisinin "ruhen bir mahkûm" olduğu yolunda protestoda bulunarak öldü. Onun sadık hizmetçileri Cizvitler, Almanya'dan 1872'de, Fransa'dan 1880'de çıkartıldılar [**SYLLABUS**].

XIII. Leo (h. 1878-1903), yani "Barış Papası" döneminde, Kilise, siyasi ve özellikle toplumsal konularda modern düşünceye biraz daha yaklaştı. Papa Tamimi *Libertas* (1888) liberalizm, demokrasi ve vicdan özgürlüğünün olumlu yönlerini onaylamaya çalışıyordu. Bir diğeri, *Rerum Novarum* (1891), Kiliseyi toplumsal adaletin tarafına çekerek, sınırsız kapitalizmin tüm aşırılıklarını kınadı ve tüm devletleri, vatandaşlarının tümünün refahına önem vermeye çağırdı. Ancak X. Pius (h. 1903-1914) zamanında Papa Tamimi *Pascendi dominici Gregis*'le (1907), modernizm "tüm karşı mezheplerin özeti" olarak açıkça yadsındı ve bu Tamim ile gerici bariyer yine yükseltildi.

BERNADETTE

BIGORRE'DAKİ LOURDES kentinin yakınında küçük bir mağarada, iyi beslenmemiş, astımlı kimsesiz bir çocuk, Marie-Bernarde Soubiraus, 11 Şubat ile 16 Temmuz 1858 tarihleri arasında, on sekiz adet dikkate değer hayal gördü. Bir rüzgârın esti̇ği̇ni duydu ve sonra beyaz elbiseli ve mavi kuşaklı, ayaklarında altın güller olan güzel bir genç kız gördü. Hayalet Bernadette'e dua etmesini, tövbekâr olmasını, küçük bir kilise inşa ettirmesini ve çeşmesinden su içmesini söyledi. Bir keresinde de mahalli lehçeyle, kendisinin *immaculada cuncepcion* yani "Meryem Ananın tamamen bakire olarak gebe kalması" olduğunu söyledi. Şeytana karşı kanıt olarak kutsal suyla yıkandı ve kendinin ceza ve ödül kapasitesine sahip olduğunu gösterdi. Bu konuda saygısızlık edenler hastalandılar. Mağara yakınlarındaki güllerı ezenlerın malları tahrip oldu. Çeşmedeki suyun sağaltıcı gücü olduğu görüldü.

Bundan önceleri ne sivil ne de kilise otoriteler etkilendiler. Bernadette'i ayrıntılı olarak soruşturup büyük miktarda kanıt buldular ve küçük mağaranın çevresine bir bariyer yerleştirdiler. Yerlileri ve ziyaretçi akınını durduramayınca Bernadette'i

Nevers'deki bir rahibe manastırına götürdüler. Bu sürede, bükemedikleri eli öpmeye karar verdiler ve hacıları kabul etmek için bir bazilika, mucizevi tedavileri test etmek için bir Katolik tıp merkezi inşa ettiler. Lourdes, Avrupa'daki en büyük Hıristiyan inanç-tedavi merkezi haline gelecekti.[1]

Kilise tarihinde St. Bernadette (1844-1879), geleneksel dini, ilerleyen laikliğe karşı savunan Meryem Ana taraftarı hayalciler ve Katolik adanmacılara mensuptur. Özyaşam öyküsü *Bir Ruhun Öyküsü*, sansasyonel bir *best-seller* haline gelen veremli St. Therese Martin, "Lisieux'nün Küçük Çiçeği" ile birlikte, acı çeken inananın kutsallığının gösterilmesine yardım etti. Bu şekilde, Fransız Kilisesinin düşmanlarına karşı verdiği mücadelede kullanıldı. St. Therese'den sekiz yıl sonra, 1933'te azize ilan edildi.

Bernadette Soubirous'un durumu, diğer bir yönden onun içinde yaşadığı toplumsal modernizasyon çağının, geleneksel olarak çizildiği kadar basit olmadığını gösterir. Tarihçiler, köylülerin, devlet okulları ve askerlikle, tek tip Fransızlara çevrildiği bir süreç tarif ettiler.[2] Ancak 1858'deki olaylar, güçlü başka etkenleri de işaret eder. Lourdes'daki herkes, piskopos bile yerel lehçe konuşuyordu. Kimse Bernadette'in deli ya da şeytana tapan olduğunu iddia etmedi. Onun tanımladığı sıradan bir Meryem Ana ve İsa bebek değildi. O, suyun takdis edildiği ve giysinin, ölünün ve yeni doğan bebeklerin yıkanma ritüellerinin kadınlar tarafından yapıldığı zamansız bir topluluğa aitti. Piskopos, Meryem Ana eşyalarını tamir etse de, Pirenelerin vahşi doğasındaki mağara ve küçük mağaraların hâlâ periler tarafından işgal edildiği bir bölgede yaşıyordu. Bernadette, hayalete *petite demoiselle* bile demişti (bazen "peri" için kullanılan bir söz). Onun çıplak ayakları, bitli vücudu, inatçı ısrarları ve her şeyden önce esrime halinde, dizlerinin üzerinde geçirdiği uzun saatler çok inandırıcı olmuştu. Onun vücut dilinin, "toplumsal bellek için sözlü olmayan bir araç" olarak görev yaptığı iddia edilmişti.[3] Bernadette, komşularının gerçek olarak gördüğü bir şeyi yaymaktaydı.

Ortodoks dünyası, değişiklikleri temelde ulusal siyaset alanında gördü. Balkanlardaki Osmanlı gücü geriledikçe, Yunanistan, Sırbistan, Romanya, Karadağ ve Bulgaristan'da ayrı bağımsız Kiliseler kuruldu; bunların her biri kendi meclisi veya Piskoposunun yönetimi altındaydı. Bunlar, gelişmekte olan balkan uluslarının kimliği için önemli bir odak oluşturdular. Buna uygun olarak, İstanbul'un Ekümenik Patrikleri saygınlıklarının ve etkilerini büyük ölçüde kaybettiler. Babıâli tarafından defalarca yerlerinden indirilen bu Patrikler, özellikle de Rus Ortodoks Kilisesinin hak iddiaları tarafından tehdit ediliyordu; Rus Ortodoks Kilisesi, Sultanın Ortodoks tebası üzerindeki koruma ve himaye iddiasını gittikçe artırıyordu. Hıristiyanlar arasındaki bölünme, kapanması zor bir hale geldi; birlik ya da karşılıklı iletişim için genel bir istek yoktu. Rus Ortodoksları, Eski Katoliklere belirli bir ilgi duyuyorlardı ve 1895'te Çarın taç giyme töreni sırasında, İngiliz Kilisesiyle ilk temaslarda bulunuldu. Ancak ekümenizmin ilk dalgaları, zorunlu olarak Protestan sınırında durdu.

1817'de Prusya'daki Birlik Kilisesi, Luthercilerle Kalvinistleri bir araya getirdi. Britanya ve Yabancı Ülkeler Kitabı Mukaddes Derneği (1804), YMCA (1844) ve YWCA (1855), mezhepler ve uluslararası işbirliğinin öncü örnekleriydi. Genel olarak, Afrika ve Asya'daki rakip misyoner organizasyonlar eyleme geçinceye dek Roma Katolik hiyerarşisi üstte kaldı. 1910'da Edinburg'ta yapılan Dünya Misyoner konferansı, daha sonraki ekümenik hareketin bilinen iki kaynağından biri olan Uluslararası Misyoner Konseyi'nin doğmasına yol açtı.

On dokuzuncu yüzyılda siyaset, üstünlükleri yeniden sağlanan, ancak daha sonra dönemin üç büyük hareketi tarafından (Liberalizm, Ulusçuluk ve Sosyalizm) zayıflatılan monarşilerin kaderi üzerine odaklanmıştı. Genelde bazı önemli hasarlara rağmen, monarşiler sağlam kaldı. 1914'te, kutsal taçlarda, bir yüzyıl öncesinde olduğundan daha fazla yönetici baş vardı. Ancak bunlar yalnızca yöneticilerle yönetilenler arasındaki bağın yapısının derinden değiştirilmesi sayesinde ayakta kalabildiler.

SYLLABUS

PAPA IX. Pius, 8 Aralık 1864'te *"Zamanımızın En Önemli Hatalarının Listesi"*yle *(syllabus)* birlikte Papa Tamimi *Quanta Cura*'yı yayımladı. Belgeler, on beş yıldan fazladır Vatikan'ın elindeydi ve birçok kez gözden geçirilmişti. Kilise karşıtı Torino gazetesi Il Mediatore, sızan bölümleri 1862'de bastığında çoktan bir kızgınlığa neden olmuştu.

Liste *(syllabus)* on tematik bölüme ayrılmıştı, her biri birçok maddeden oluşuyordu. Amaç hataları göstermek olduğundan, Roma Kilisesinin her konudaki konumu, "Doğru Değildir ki" sözleriyle başlayan önsözle ortaya çıkmaktadır.

Ateizm ve Mutlak Rasyonalizm

1. Tanrı yoktur.
2. Kutsal vahiy, tüm bilimsel veya felsefi spekülasyonlara karşı çıkmak için kullanılabilir.

Ilımlı Rasyonalizm Hakkında

Kayıtsızlık

15. Tüm dinler ve dini mezhepler eşittir.

Siyasi Topluluklar Hakkında

18. Tüm sosyalist, komünist, gizli, Kitabı Mukaddes okuyan ve ruhani-liberal topluluklar serbesttir.

Kilisenin Hakları

24. Kilisenin dünyevi hiçbir iktidarı yoktur.
26. Kilisenin mal edinme hakkı yadsınabilir.
28. Piskoposlar yalnızca hükümetin rızasıyla papa mektuplarını yayımlayabilirler.
30. Kilisenin hakları yalnızca sivil yasadan kaynaklanır.
32. Kilise mensuplarının askerlikten muaf tutulması uygulaması feshedilebilir.
33. Kilisenin kutsal doktrinini öğretme hakkı reddedilebilir.
37. Ulusal kiliseler, papa kontrolü olmaksızın kurulabilir.

Devletin Hakları

39. Devlet tek toplumsal otorite kaynağıdır.
43. Devlet, tek taraflı olarak anlaşmaları feshedebilir.
44. Sivil yasa, dini yasadan üstündür.
45. Devletin, eğitim siyasetini belirleme hakkı mutlaktır.
46. Devlet, dini okullar üzerinde mutlak kontrol uygulayabilir.
49. Devlet, Hiyerarşinin Roma'yla serbest iletişimini engelleyebilir.
50. Laik organlar, piskoposu atamak veya görevden alma yetkisine sahiptir.
54. Kral ve hükümdarlar Kilise yasalarından muaf tutulabilir.
55. Kilise ile Devletin ayrılması gereklidir.

Etik

56. Beşeri hukuk doğal ve kutsal hukuka uymak zorunda değildir.
58. Sadece konunun kökenindeki güçler kabul edilir.
63. Meşru hükümdarlara karşı ayaklanmak caizdir.

Hıristiyan Evliliği

66 Evlilik yapı olarak kutsal değildir.
67. Evlilik bağı bozulabilir ve bu nedenle *Sensu Stricto* boşanmaya devlet izin verebilir.
68. Sadece Devlet evliliğin engellerini belirleyebilir.

Papanın Dünyevi Güçleri

75. İnançlı Katolikler, Papanın dünyevi ya da ruhani iktidarını tartışabilir.
76. Kilise, dünyevi güçlerinden feragat etmenin faydasını görür.

Liberalizm

77. Artık Katolizmin tek mezhep olması uygun değildir.
78. Katolik ülkelere gelen göçmenler, tüm dinlerin toplum içinde gerekliliklerinin yerine getirilmesi hakkına sahip olmalıdır.
80. Roma papası, "ilerleme", "liberalizm" ve "çağdaş uygarlık"la uzlaşabilir ve uyum sağlayabilir.[1]

Listenin kökeni, İtalyan piskoposların, İtalyan Krallığının kuruluşunu çevreleyen tartışma girdabında kılavuzluk talep etmeleri sürecinin içinde yer almaktadır. Papalık, siyasi mücadelede etkin bir taraftı ve maddelerin birçoğu, evrensel terimlerle sunulsa da, çok özel yerel koşullar tarafından gerekli kılınmıştı. Bu üzücü başarısızlık pek çok yanlış anlamaya yol açtı. Örneğin tüm "ruhani-liberal" toplulukların Madde 18'de kınanması, Montalembert'den başlayarak tüm aydınlanmış rahiplere yapılan bir saldırı olarak alındı. Niyeti yalnızca, manastırları dağıtma yolundaki hükümet kararını destekleyen Piemonte'deki din adamlarını engellemekti.

Metin dikkatle okunduğunda, ilgili konuların çoğunda Vatikanın sadece konumunu koruduğu açıkça görülür. "Papanın, çağdaş uygarlıkla uyum sağlaması gerektiği doğru değildir" derken, özet yalnızca açık olan bir şeyi, Kilisenin kendi dininin zamana bağlı olmayan ilkeleri doğrultusunda yönetildiğini ve moda sloganlara boyun eğmeyeceğini ifade ediyordu.

Ancak yaratılan izlenim oldukça farklıydı. Temel maddelerden birçoğu kötü bir biçimde tasarlanmıştı ve metne dahil edilmemeliydi. Çifte olumsuzluklar düşman ba-

sında tartışılmaya başladığında, pek çok insan Roma Katolik Kilisesinin, tüm hoşgörüye, tüm rasyonel düşünceye, her tür evliliğin sona ermesine, her tür ulusal self determinasyona ve her tür toplumsal yardımseverliğe amansız bir biçimde karşı çıktığına ikna olmuştu.

Siyasal cephede o döneme bakıldığında Vatikan'ın avukatlarının tüm sosyalistleri, komünistleri, gizli cemiyetleri, bağımsız Kitabı Mukaddes okuyucularını ve liberal din adamlarını aynı cehennem halkasına yığması sıradışıdır. Ancak bu o dönemin bir işaretiydi. Avrupa'nın diğer yerlerindeki oldukça entelektüel muhafazakârlar da aynı şekilde düşünüyorlardı. Dönemin en büyük beyni olduğu iddia edilebilecek olan Fyador Dosteyevski, Madde 18'i sonuna dek takdir etmiş olabilir. Ancak özellikle Rus bakış açısına bağlı olarak "ve tüm Roma Katolikleri" diye eklemek istemiş olabilir.[2]

Liberalizm, iki koşut çizgide gelişti: Siyasal ve iktisadi. Siyasal liberalizm, rızaya dayalı yönetim şeklindeki temel kavrama odaklanıyordu. Bu akım adını 1812'de İspanyol monarşisinin keyfi yetkilerine karşı kendi anayasalarını hazırlayan İspanyol *liberales* grubundan alıyordu; ancak kökleri çok daha geride, aydınlanma ve ötesinin siyasal kuramlarındaydı. Aslında erken tarihinin çoğu, bölümü sınırlı yönetimin ortaya çıkışından ayırt edilemez haldeydi. Liberalizmin ilk kalıcı başarısı Amerikan Devrimi olarak görülebilirse de, İngiliz parlamentoculuğu ve ilk olarak da Fransız Devriminin anayasal aşamasında oldukça etkisi olmuştu. En ayrıntılı haliyle cumhuriyetçiliği kucaklıyordu; ancak çoğu liberal, popüler, sınırlı ve insaflı bir monarşiyi, istikrarı destekleyen bir etken olarak hoş karşılıyordu. Liberalizm taraftarları, her şeyin üzerinde hukukun üstünlüğü, bireysel özgürlük, anayasal usuller, dini hoşgörü ve insanın *evrensel haklarını* vurguluyorlardı. Nerede olursa olsun, Tacın, Kilisenin veya aristokrasinin kendinden menkul ayrıcalıklarına karşı çıkıyorlardı. On dokuzuncu yüzyıl liberalleri, aynı zamanda sağlam vatandaşlığın ve sorumluluk sahibi akıl yürütmenin temel kaynağı olarak gördükleri mülkiyete büyük ağırlık verdiler. Sonuç olarak, mutlakıyetin kanatlarını kısaltmakta ve modern demokrasinin temelini atmakta baş rolü oynarken, evrensel oy hakkı veya eşitlikçilik için radikal şemaları öngörmeye hazır değillerdi.

İktisadi liberalizm, serbest ticaret kavramına ve bununla ilgili olarak, yönetimlerin koruyucu tarifelerle iktisadi yaşamı düzenlemesine karşı çıkan *laissez-faire* doktrinine odaklanmıştı. Bu görüş, varlıklı insanın, gereksiz sınırlamalar olmaksızın ticari ve endüstriyel etkinliklerle uğraşma hakkını vurguluyordu. Enerjisi, bir yandan hem ülke içi hem de ülkeler arasında hüküm süren iktisadi engelleri kaldırmaya, bir yandan da eski esnaf loncasından yeni sendikalara dek tüm kolektivist örgütlenme çeşitlerine karşı savaşmaya yöneltilmişti.

İngiltere'nin erken gelişmesi göz önüne alındığında, liberalizmin en inandırıcı açıklamalarının İngiliz yazınında bulunması şaşırtıcı değildir. İktisatta,

David Ricardo'nun (1771-1823) yazdığı *Siyasal İktisadın İlkeleri* (1817), Adam Smith tarafından başlatılan klasik iktisat eserlerini tamamlamıştır. Ricardo'nun çömezleri, Tahıl Yasası Karşıtı Birlik etkinliklerinde ve John Bright (1811-1889) ve Richard Cobden (1804-1865) önderliğinde serbest ticaretin savunucusu Manchester Okulunun kampanyalarında pratik eylemlere geçtiler. Siyasal felsefede, John Stuart Mill'in (1806-1873) eserleri, liberalizmin hoşgörülü ve dengeli bir okulunun anıtı olarak durur; bu eserlerde, daha önceki yandaşların daha katı ilkeleri törpülenir ve yakın geçmişin tartışma ve deneyimleri ışığında değiştirilir. Örneğin Mill *laissez-faire* iktisadını savunur, ancak yalnızca kapitalist işverenlerin gücü, işçi sendikalarının haklarıyla aynı güçte olduğunda. Yararcıların "en büyük mutluluk" ilkesini, babası filozof James Mill (1773-1836) tarafından iddia edildiği biçimde onaylar, ancak yalnızca mutluluk zevkle karıştırılmadığı zaman. *Özgürlük Üzerine* (1859) adlı denemesinde, yalnızca diğerlerinin haklarını ihlal ettiğinde kısıtlanması gereken bireysel insan haklarının standart manifestosunu ortaya koymuştur. "İnsan türünün, herhangi bir sayıdaki insanın eylem özgürlüğüne karışmada haklı olduğu tek yer" der, "nefsi müdafaadır." *Kadınların Bağımlılığı* (1869) adlı eserinde, feminist davanın en açık argümanlarını getirmiş, erkekler ve kadınlar arasındaki birçok farkın içinde, onların farklı haklara sahip olmalarını haklı çıkartan hiçbir şeyin bulunmadığını belirtmiştir.

Ancak Liberalizm üzerindeki merkezi siyasal dram, düş kırıklığıyla sonuçlanan devrimin vatanı ve en gelişmiş, keskin ve muhalif siyasal düşüncelerin sahnesi olan Fransa'da oynanacaktı. Fransız siyaseti yalnızca muhafazakâr Katolik kralcıların ve din adamı karşıtı radikal cumhuriyetçilerin karşılıklı konumlarıyla karakterize edilmiş değildi. Eski Jakoben cumhuriyetçi ve "Yurttaş Kral" Louis Philippe (h. 1830-1848) veya sözde liberal ve devrimcilikten dönen imparator, Louis-Napoleon (III. Napoléon, h. 1848-1870) gibi paradoksal figürlerle daha karmaşık hale gelmişti.

Sonuç, aralarına bir dizi şiddetli devrimci patlamalar karışmış olan değişen muhafazakâr ve liberal rejimlerin inişli çıkışlı tarihiydi. XVIII. Louis'nin (h. 1815-1824) ve X. Charles'ın (h. 1824-1830) Bourbon restorasyonu, 1830 devrimiyle yıkıldı. Louis-Philippe'in Temmuz monarşisi 23 Şubat 1848 Devrimiyle yıkıldı. Kısa ömürlü İkinci Cumhuriyet, kendini imparator ilan eden ve İkinci Cumhuriyeti kuran kişinin ta kendisi tarafından yıkıldı. İkinci İmparatorluk (1851-70), Fransa -Prusya Savaşı'ndaki yenilginin ve Paris Komününün şiddetinin ortasında yıkıldı. 1870'te kurulan Üçüncü Cumhuriyet, yetmiş yıl yaşadı; ancak yönetimlerin aşırı istikrarsızlığı, toplumsal tartışmalarının canlılığı ve boşluğu, tartışan kampların aşırı heyecanıyla akılda kaldı. 1894 ile 1906 yılları arasında Fransa'yı avucuna alan ünlü Yüzbaşı Dreyfus olayı, Fransa'daki liberal ve liberalizm karşıtı tutkuların hâlâ bir *modus vivendi* bulamadığının kanıtıydı.

İspanya'da da benzer şiddet dalgaları hâkimdi; İspanya, bir tür liberalizm laboratuvarı olarak işlev görüyordu. *Exaltados* veya "aşırı radikaller"le *apostolicos*, Kilise destekli monarşistler arasında uzlaştırılamaz bir uçurum vardı.

1829'dan itibaren ikinci gruptakilerin çoğu, saltanatta hak iddia eden Don Carlos (ö. 1855) ve mirasçılarını destekliediler; Don Carlos ve mirasçıları, Basklar ve Katalanlar arasında sadık destekçilere sahipti. Takip eden yoksullaşmış ve sefih yöneticiler dizisi, (Ferdinand VII (h. 1814-1843), Isabella (dönemi 1840-(3)-1868), Alfonso XII (h. 1874-1885)) esen her rüzgâra kapıldı. Sonuç olarak liberal anayasalar, ortaya çıktıkları gibi yürürlükten kaldırıldı. 1812, 1820, 1837, 1852, 1855, 1869, 1876'da. Din adamlarının entrikaları, aşırılıklar ve iç savaş günlük olaylardı. Aosta Dükü Amadeo'nun kısa döneminden sonra (h. 1870-1873), kısa ömürlü bir cumhuriyet var oldu. 1876'dan sonra XIII. Alfonso (h. 1885-1931) yönetiminde, liberal merkez sonunda 1920'lere dek sürecek anayasal bir monarşiyi kuracak kadar güçlendi [PRADO].

Portekiz, monarşinin kaldırılmasıyla sonuçlanan seksen yıllık bir anayasal mücadeleye katıldı. Anayasa 1826'da, Brezilya bağımsızlığını kazandıktan ve Kral Pedro, Brezilya imparatoru olarak kalmaya karar verdikten kısa bir süre sonra çıkartıldı. Ancak Anayasanın uygulanmasını önlemek için her türlü strateji kullanıldı. II. Maria ve iki oğlunun mutlakıyetçi yönetimleri 1853'e kadar devam etti. Carlos döneminde (h. 1889-1908) ilerlemeci ve Yeniden Canlandırıcı Partilerin "dönüşümlü" *(rotativos)* bakanları *Cortès*'e hâkim oldular ve gittikçe artan cumhuriyetçi duyguları dışlamak için işbirliği yaptılar. Saltanat kısa bir süre kral diktatörlüğü halinde doruğa çıktı ve Kral ile Veliaht Prensin suikasta kurban gitmeleriyle sona erdi. Son Portekiz Kral II. Manuel (h. 1908-1910), silahlı kuvvetler 5 Ekim 1910 devrimini destekleyip cumhuriyeti ilan edince İngiltere'ye çekildi.

Fransa'nın "Devrimlerinden" her biri, anında Avrupa çapında yansımalara neden oluyordu. 1830'da Paris'teki "Temmuz günleri", Brüksel'deki Ağustos isyanına ve Varşova'daki Kasım ayaklanmasına yol açtı (Bkz. aşağıda). Paris'te, Lafayette'in isyancıların başında görülmesi, gerici X. Charles ve *prêtre*'inin tahttan çekilmesi ve Meclis tarafından Louis-Philippe'in seçilmesine neden oldu. Brüksel'de Hotel de Ville'in ele geçirilmesi ve Hollanda ordusunun düzeni sağlamadaki başarısızlığı, Louis Philippe'in oğlu Nemours dükü'nün, gelecekteki Belçika Kralı olarak seçilmesine neden oldu. Hollanda Birleşik Krallığı'nın Belçikalı bölümleri, 1815'ten beri Alçak Ülkeler çıkarlarına boyun eğmeyi terk etmişlerdi. Belçika'nın bağımsızlığı, anayasal bir monarşi modelinin yaratılmasını onaylayan güçler tarafından kabul edilebilirdi. Ancak Kral olarak ortaya çıkan Nemours Dükü değil, Saxe-Coburglu I. Leopold (h. 1831-1865) oldu [GOTHA].

Şubat 1848'de, devrimci hareketin başı 1830'dakinden çok daha güçlüydü ve patlamaların ısısı Britanya ve Rusya dışında tüm devletlere yayıldı. Bu kez sorun İsviçre'de 1845'ten beri, Krakov Cumhuriyetinde 1846'dan ve Sicilya'da 1847'den beri gündemdeydi Louis-Philippe'in tahttan indirilmesi, neredeyse Almanya, İtalya, Avusturya ve Macaristan'daki tüm önemli kentleri ateşe veren işaret oldu. 1848-1849'un olayları, "Entelektüellerin Devrimi" olarak nitelendi; bunun temel nedeni Frankfurt'taki *Vorparlament* ve Prag'taki Slav Kongresindeki ağır tartışmaların gücü ve *Komünist Manifesto*'nun yayımlanma-

sının yeni bir çığır açmasıydı (Bkz. aşağıda). Gerçekte bu, kanlı eylemlerin sözcüklerden çok daha fazlasını anlattığı bir dönemdi. Lamartine, Mickiewicz veya Sandor Petöfi gibi şairlerin savaşa katılmalarına rağmen, barikatları dolduran yalnızca entelektüeller değildi. Lamartine, Fransa'daki ilk devrimci hükümetin Dışişleri Bakanlığı'nı yaptı. Mickiewicz, Roma Cumhuriyeti adına savaşmak üzere bir Polonyalı sürgünler lejyonu örgütledi. Paris'te, General Cavaignac'ın birliklerinin, kısa ömürlü iş atelyeleri lağvedilen işçilerin direnişini bastırdığı "Temmuz günlerinde" on binden fazla insan öldü. Berlin ve diğer yerlerde monarklar önce ateş açıp sonra anayasaları tartışma eğilimindeydiler. İtalya'da Sardinya, Lombardiya'daki Avusturya hâkimiyetine karşı bir "Guerra Santa" başlattı. Habsburgların tahttan indirildiği ve Kossuth'un kendini naip ve diktatör ilan ettiği Macaristan'da, durumu eski haline getirmek için iki Rus ordusu ve bir yıllık bir seferberlik gerekti. İtalya'da, Roma ve Venedik'in kendilerini cumhuriyet ilan etmeleri karşısında Fransız, Avusturya ve Napoli birliklerinin çağrılması gerekti.

Bu nedenle, 1848 liberalizm açısından bir dizi faciaya neden oldu. Yalnızca bir monarşi sarsıldı; o da başkan Louis-Napoléon'un kendisini iktidara geçiren kurumları zayıflatmaya başladığı Fransa'da. Krallarını devirmiş olan Fransızlar, üç yıl içinde bir kez daha otoriter bir imparatorun emrine girdiler. Avrupa'nın yeni cumhuriyetlerinden bir teki bile yaşayamadı. Bir önceki dönemin sembolü Metternich, Londra'daki sürgünden sonra Viyana'ya döndü. Yeni liderlerin emrinde yeni baskılar onunla birlikte geri döndü.

1848, süreç içinde yine de Avrupa işlerinde bir dönüm noktası olarak görülmeye başladı. Gerici rejimler başarıya ulaşmıştı, ancak tekrarlamaya cesaret edemeyecekleri kadar ağır bir bedel ödemişlerdi. Söz verilen, yürürlüğe giren ve bazı durumlarda da geri çekilen anayasalar tekrar yürürlüğe girdi veya genişletildi. Devrimcilerin şiddet yöntemleri reddedilmişse de, talep ettikleri siyasi ve toplumsal reformlar üzerinde şimdi ciddi olarak düşünülüyordu. Monarklar, halkın taleplerine bilgece ödün vermenin sonu gelmeyen baskılardan daha tercih edilir olduğunu anladılar. Rızaya dayalı yönetim şeklindeki temel liberal ilke hızla yaygın bir kabul görmekteydi. Sonraki yirmi yılda, 1848'in muzafferleri, donuk duruşlarını terk ettiler. Ulusal ve anayasal istekler tekrar öne çıktı. Doğunun otokratik imparatorları bile esnemeye başladılar. 1855'te, II. Aleksander'ın (h. 1855-1881) tahta geçmesiyle, Romanolar *a la russe* bir özgürleşme sürecini harekete geçirdiler. 1867'de, *Ausgleich* veya "Eşitlik Anlaşması" sayesinde, Habsburglar sonunda Macarların uzun süredir ileri sürdükleri isteklerine yanıt vererek, hükümdarlık günlerinin sonuna dek sürecek olan ikili Avusturya-Macaristan monarşisini, *Königliche und Kaiserliche*'yi kurdular.

İktisadi liberalizm elbette siyasi liberalizme zorunlu olarak bağlı değildi. Örneğin Alman *Zollverein* veya Gümrük Birliği, Prusyalı III. Friedrich-Wilhelm tarafından, 1818'de, siyasal liberalizmin keskin bir geri dönüş yaptığı bir dönemde başlatıldı. Aslında yalnızca Prusya bölgesi için düşünülen gümrük birliği, Avusturya dışındaki tüm Alman birliği eyaletlerine hızla yayıldı. Gümrük birliği, tüm iç tarifeleri yasaklayarak, henüz emekleme aşamasında

olan Alman bebek endüstrilerinin serpilebileceği serbest bir ticaret alanı yarattı. 1828'de, biri Bavyera ve Württenberg, diğeri ise Saksonya kökenli iki rakip Gümrük Birliği oluştu, ancak dört yıl içinde bunlar birleşti. 1852'de Avusturya, tüm Orta Avrupa ve Kuzey İtalya için bir gümrük birliği önererek izolasyonunu kırmaya çalıştı. Ancak Prusyalılar direndiler. Hanover hanedanının 1854'te tahta çıkması Prusyalıların zaferini, Bremen ve Hamburg kentleri dışında tamamladı. Avusturya dışında birleşik bir Alman ekonomisinin temelleri, siyasal birlik umutlarının hâlâ uzak olduğu bir dönemeçte atılmıştı.

PRADO

İSPANYOL Kraliyet Sanat Müzesi, 19 Kasım 1819'da Prado Caddesinde halka açıldı. Müze, varlığının yakın bir geçmişte tekrar tahta geçen Kral Vill Ferdinand'ın coşkusuna ve ikinci kraliçesi Isabella de Braganza'ya borçluydu. Müze, Soylular Meclisi döneminde onun altında birinci müdür olan Anglona Prensi tarafından yönetilmekteydi. Müze, otuz yıl önce mimar Don Juan Villanueva tarafından doğal tarih müzesi olarak tasarlanan yeni bir binanın Korinthos tarzı cephe duvarının arkasına kurulmuştu. İlk sergide 311 resim vardı. Bu eserler, Wellington Dükü tarafından 6 yıl önce Joseph Bonaparte'ın bagajında yakalanan, ancak iade edilmeyen birçok şaheseri kapsamıyordu.

Müzenin ilk kataloğu 1823'te Fransızca olarak basıldı; çünkü Angoulême Dükü ve son Fransız işgal ordusu olan "St. Louis'nin Oğulları", Kralı tebaasından kurtarmak üzere daha yeni İspanya'ya girmişlerdi. Müze, 1838'de kapatılan manastırlardan alınan Trinidad Koleksiyonu'nun da eklenmesiyle Ulusal Müze olarak adlandırıldı. 1873'te, liberal ayaklanmanın ardından Prado Müzesi adını aldı. İçindeki hazinelerin çoğunun taşınıp Cenevre'de sergilendiği 1936-1939 İspanyol iç savaşı sırasında kapatıldı.

İspanya'nın kraliyet sanat koleksiyonu, Rogen Van der Wegder'in tablolarını aldığı bilinen Kastilya kralı II. Juan'a kadar (ö. 1445) geri gider. Koleksiyona en fazla katkıda bulunanlar, Tiziano'nun hamileri V. Carlos ve II. Felipe; Velasquez'i işe alan IV. Felipe ve 1774'te Cizvitlerin tüm varlığına el koyan III. Carlos'tu. Yangın ve Fransızlar nedeniyle şiddetli kayıplara uğrasa da, koleksiyon dünyanın başlıca koleksiyonlarından biri haline geldi ve Kastilya platosunun kuru havası sayesinde sıradışı bir durumda korundu. Prado'nun başarıları İtalyan, Flaman, Alman, Hollanda ve Fransız okullerinin tüm büyük adlarını kapsar. Her şeyden önce Prado, İspanyol okulunun yuvasıdır, yani Toledo'ya yerleşen Giritli El Greco'nun (1541-1614) Sevillalı Diego de Velazquez (1599-1660) ve Bartoleme Murillo'nun (1618-1682); Valensiyalı José de Ribera'nın (1591-1652) ve hiç kimseyle kıyaslanamayan ve Prado açıldığında İspanya'nın en çok beğenilen çağdaş ressamı olan Francisco de Goya'nın (1746-1828).

"Sanat galerileri, insanın dehasının özünü korur."[1] Bunlar, duyuları harekete geçirerek ve hiçbir tarih kitabının yapamayacağı kadar hayalgücünü canlandırarak

Avrupa'nın tarihine belki de en kolay ulaşılan yolu sağlar. Prado, Paris'teki Louvre, Amsterdam'daki Rijksmuseum, Viyana'daki Kunsthistroischer, St. Petersburg'taki Hermitage, Floransa'daki Uffizi ve Vatıcana'nın da dahil olduğu ulusal galeriler prömiyer grubunun başında yer alır. Bunlar Minsk, Manchester veya Münih'te Krakov veya Oxford'ta da bulunan ve sık sık şaşırtıcı bir görkeme sahip ikinci bir "yerel" galeri ve müze grubuyla, çağdaş sanata adanmış galerilerle ve Cholet'ten Jedrejow veya Dulwich'e belirsiz ve adanmış enstitüler kastıyla desteklenir.

1784'te, VII. Ferdinand doğduğunda ve Prado'nın inşası başladığında, diğer bir Avrupalı kral da diğer bir halka açık galeriyi planlıyordu. Polonyalı Kral Stanislav-August Varşova'daki özel koleksiyonunu tamamlamak üzere eski seçkin şaheserleri bulmak için Londra'da bir aracı tutmuştu. Daha sonra, Rusya-Polonya savaşı ve Polonya'nın bölünmesi araya girdi. Kral Rusya'ya sürüldü; yanında Polonya galerileri yerine Rus galerilerini süsleyecek olan iki bin dokuz yüz resim ile birlikte. Kral resimleri asla Londra'da göremedi. Resimler, halen daha iyi tanınmayı hak eden birçok küçük hazine evlerinden biri olan Dulwich Resim Galerisi'nin ana çekirdeğini oluşturmaktadır.[2]

Liberalizmin Kıtasal standartlarına bakıldığında, Büyük Britanya, esas rakiplerine oranla hem daha fazla hem de daha az ileriydi. Britanya, bir yandan "Parlamentolarının Anasının", hukukun üstünlüğünün, Haklar Bildirgesinin ve serbest ticaretin yurdu olduğunu haklı olarak iddia edebilirdi. Britanya toplumu uzun süredir Avrupa'daki en modern, sanayileşmiş toplumdu ve tahminen liberal fikirlere en açık olanıydı. Diğer yandan, İngiliz kurumları asla devrim veya işgal şoku deneyimi geçirmemiş olma konusunda istisnaydı. Hüküm süren politik yaklaşımlar, yoğun bir biçimde paragmatik kaldı. Monarşi, Fransız Devrimi sanki hiç olmamış gibi, on yedinci yüzyılın sonunda üzerinde anlaşılan kural ve adetler uyarınca hüküm sürmeye devam ediyordu. Kraliçe Victoria Dönemi (1837-1901) ve geniş ailesinde monarşi, parlamenter yönetim için ideal aracı, istikrar için bir gücü ve yurtdışında gizli etki için kanalı bulmuştu. Britanya'da cumhuriyetçi sempatiler vardı, ancak monarşiyi kaldırmak veya bir anayasa getirmek için ciddi bir hareket yoktu [GOTHA].

Britanya'nın çok eski kurumları reform yapmakta yavaştı. Radikal reformcular, genelde on yıllar boyu başlarını duvarlara vurmak zorunda kaldılar. 1832'ye dek yaşayan reformsuz parlamento, Temmuz monarşisi yönetimindeki Fransız dengi gibi inanılmaz bir tarih hatasıydı. Serbest ticarete karşı konulan Tahıl Yasaları 1846'ya dek yürürlükte kaldı. Medeni evlilik ve boşanma ancak sırasıyla 1836 ve 1857'de mümkün oldu. Evrensel oy hakkı için talepler ilk defa Chartistler tarafından 1838-1848 arasında dile getirildi ve asla tümüyle yerine getirilmedi. İngiliz Kilisesi, İrlanda (1869) ve Galler (1914) dışında hiçbir zaman devletten ayrılmadı. Lordlar Kamarasındaki feodal ayrıcalıklar bile 1911'e dek azalmadı. Dini hoşgörü asla tüm olmadı. Çok eski Liberal ve

Muhafazakâr takımların yeniden süslenmiş halini barındıran iki partili sistem, güçlü bir sosyalist hareketin ve toplumsal yaşamının gelişimini geciktiriyordu. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde sahneye egemen olan ve her ikisi de liberal eğilimlere sahip W. E. Gladstone (1809-1898) ve Benjamin Disraeli'nin (1804-1881) yönetiminde, imparatorluğun çıkarları yerel reformlara sık sık gölge düşürmüştü. Galler, imparatorluğun idari bir parçası olarak kaldı. İskoçya, ikinci dereceden bir bakan olan kendi müsteşarına 1885'te kavuştu. İrlanda asla kendi yönetimini elde edemedi. İngilizce konuşan dominyonlarda liberal siyasetler izlense de, bunları sömürgelere tümüyle yaymak için pek bir istek yoktu. İngilizler, hoşgörü ve liberalizmleriyle gururlanmayı seviyorlardı, ancak bu gururları artık eskide kalmıştı. Sonraki on yıllarda, yerel demokraside Fransızlardan, toplumsal yaşamda Almanlardan ve ulusal siyasette Avusturya-Macaristan'dan geride kaldılar **[RELAXATIO]**.

GOTHA

THURINGIYA'DAKİ Saxe-Coburg ve Gotha Dükalığı, 1826'da, Saxe-Coburg-Saalfeld Dükü boşanma nedeniyle Saalfeld'i Gotha ile değiş tokuş etmek zorunda kaldığında kuruldu. Saxe-Altenburg ile birlikte, Saxe-Meiningen ve Saxe-Weimar-Eisenach ve sekiz küçük bölgesi de sonunda Alman İmparatorluğu'na katılacaktı.

Dükün iki oğlu vardı, Ernest (1818-1893) ve Albert (1819-1861). Erkek kardeşi Leopold (1790-1865), bir zamanlar, Hanover hanedanının mirasçısı olan Charlotte Augusta ile evlenmişti. Kız kardeşi Louise de bir Hanoverliyle evlenmişti ve Prenses Victoria'nın (1819-1901) annesiydi. Ailenin umutları, 1830'da Victoria, kendisinden önce ölen kuzeni gibi Hanover mirasına varis olup, Leopold da Belçika'da kral adayı olunca oldukça arttı.

"Leopold Amca" fevkalade asil bir çöpçatandı. Saxe-Coburg ve Gothalı Albert de ve Hanoverli Victoria da yeğenleriydi. Leopold Mayıs 1836'da onları bir araya getirdi. Her ikisi de on yedi yaşındaydı. "Avrupa'nın Baba ve Annesi" olacaklardı (Bkz. Ek III, s. 1360).[1]

Daha önceleri "Lüneberg-Celle" ve "Barunschweig Lüneberg" adlarını kullanan Hanover Hanedanı, 1714'ten beri aynı anda hem Hanover'in Seçici Prensleri (daha sonra Kralları) hem de Birleşik Krallık Kralları olarak hüküm sürüyordu. İngiltere'de yaşamalarına rağmen daima Alman gelinlerle evlenmişler, bu arada da bir *staathalter*'ya da vekil, onların ata topraklarını idare etmişti. Hanover yasaları kadın yöneticilere izin vermediğinden, Victoria 1837'de Britanya tahtına çıktığında, Hanover önce onun babasının erkek kardeşine, sonra da Prusya'ya geçti. Albert ve Victoria 10 Şubat 1840'ta evlendiler. Dokuz çocukla evlilikleri şenlendi. 1858'den itibaren, en büyük üç çocukları sırasıyla gelecekteki Alman imparatoru Hohenzollern Friedrich-Wilhelm'le, Danimarkalı Prenses Aleksandra'yla ve geleceğin Büyük Dükü Hesse-Darmstadtlı Louis'le evlendiler.[2]

Hesse-Darmstadt Büyük Dükalığı, Büyük Dükün kızı Marie gelecekteki Rus Çarı II. Aleksander Romanov'la 1841'de evlenineeye dek orta derecede bir unvana sahipti. Marie'nin oğullarından ikisi, Schleswig-Holstein-Sonderburg-Gluecksburg ailesinden gelin aldı. Adı yine Marie olan kızıysa, Edinburgh Dükü, Amiral RN ve gelecekteki Saxe-Coburg ve Gotha Dükü Prens Alfred'le evlendi (1844-1900). Darmstadt-St Peterburg ittifakı, önce Hesseli Elizabeth'in Rus Büyük Dükü'yle olan evliliğiyle, sonra da Elizabeth'in küçük kız kardeşinin, son Çar II. Nikola ile evlenmesiyle güçlendi.

Alman Schleswig-Holstein-Sonderburg-Gluecksolwg ailesi, 1853'te Danimarka tahtını ele geçirdi. Ancak kısa sürede daha da ileri gittiler. IX. Christian'ın büyük oğlu, Frederick (1843-1913), hem Danimarka hem de Norveç monarşilerinin atasıydı. Onun ikinci oğlu William (1845-1913) bir Rus Büyük Düşesiyle evlenecekti ve I. George da Yunan Kraliyet ailesini kuracaktı.[3] Onun kızı Alexandra (1844-1925), Galler Prensi Edward'ın karısı ve İngiltere Kraliçesi oldu. İkinci kızı, III. Aleksander Romanov'un karısı Marie (1847-1928) ise Çariçe oldu.

Bu yoğun Germanik kuzen, aşırı *arrivistes*ler olan Battenbegler de katıldılar. Battenberg'in Hessyan Kontları on dördüncü yüzyılda ortadan kalkmıştı. Ancak ünvanları 1858'de farklı sınıflardan kurulan bir evlilik bağının yararına yeniden canlandırıldı. Hesseli Prens Alexander (1823-1888), kızkardeşinin ardından Rusya'ya gitmiş ve Çarist süvarilere hizmet etmişti. Ancak imparatorun maiyetindeki hanımlar-dan biri ve öldürülmüş Polonyalı bir generalin kızı olan Julia Hauke (1825-1895) ile birlikte kaçarak Rusya'yı terk etti ve Viyana'da görev aldı. Yeni adı von Battenberg Kontesi Julia olan ve farklı bir sınıftan olan gelini, soyuna güzelliğini ve lakabını verdi. Kız kardeşi çocuk öyküleri yazıyordu. Erkek kardeşi, Toskana'daki Polonya Leiyonunda 1848'de komutan olarak görev yaptı.[5]

Aleksander ve Julia'nın dört oğlu oldu. İkinci oğlu bir Karadağ prensesiyle evlendi. Üçüncüsü, Bulgaristan'da taç giydi ve sonra tacı elinden alındı. Dördüncüsü olan Kont Henry, Albert ve Victoria'nın en küçük çocukları olan Beatrice ile evlendi. Ancak krallık ikramiyesini kazanan en büyü oğul oldu. Kraliçe Victoria'nın gözde torunu Hesseli Victoria'yla evlenen Kont Louis Battenberg (1845-1921) baba tarafından hem Edinburgh Dükü Alfred ile hem de Çar III. Aleksander ile Kraliyet Deniz Akademisi'ne askeri öğrenci olarak katılan Kont Louis Battenberg, Amiral, Deniz Kuvvetleri İstihbarat Direktörü ve 1914'te, Birinci Dünya Savaşı'nın başındada Birinci Deniz Lordu oldu. Ne yazık ki, bir Alman olduğu için derhal emekli edildi. O ana dek, büyük kızı İsveç Kraliçesi ve küçük kızı Alice de bir Yunan Prensesi olmuştu. Yeğeni Alice İspanya Kraliçesiydi. Küçük oğlu Louis (1900-1979) ("Dickie" olarak bilinir) onun arkasından İngiliz Amirallik Dairesine girmek üzereydi; daha sonra ise Burma kontu olacaktı. Temmuz 1917'de soyadı bir kez daha değiştirilerek, Battenberg yerine Mountbatten oldu. Romanov ailesinden akrabaları tutukluydu ve onların Saxe-Coburg-Gotha-Hanover-Teck Hanedanından akrabaları da aceleyle "Windsoar" adını aldılar.

Zamanla, Amiral Louis Mountbatten Kraliçe Victoria'nın amcası Leo'nun gösterdiği aynı çöpçatanlık becerilerini gösterdi. Favori yeğeni, Philip adında Yunanistan'dan sürgün edilmiş genç bir prensti.[6] 1937'de Windsorlar arasında, genç Prenses Elizabeth beklenmedik bir biçimde İngiltere'nin mirasçı naibi olarak ortaya çıktı. "Dickie Amca" onları bir araya getirdi. Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glucksburglu Prens Philip (doğumu 1921) ve Windsorlu Prenses Elizabeth (doğumu 1926) 1947'de evlendiler. Her ikisi de aynı dereceden, Saxe-Coburg ve Gotha, Hanover, Hesse ve Danimarka'dan gelmişlerdi. Elizabeth'in İskoçyalı annesinin dışında, her ikisinin de çağdaş İngiliz akrabaları yoktu. Her ikisi de adlarını iki kez değiştirmişlerdi. Karısı II. Elizabeth'in 1952'de taç giymesinden sonra, Philip ve ailesinin soyadı, Konsey Kararı ile, Kraliçe'nin genç kızlık soyadı olan Windsor ile değiştirildi. Yetenekli soybilimciler onların Plantagenetlerin, Tudorların ve Stuartların, hatta Charlemagne, Egbert ve Kral Alfred'in soyundan geldiklerini gösterdiler.

1917'de tek taraflı sözleşmeyle Windsor Hanedanı kurulduğunda, Cumhuriyetçi H. G. Wells onları "yabancı ve esin vermeyen" olarak nitelendirmişti. Ancak kuzenleri Alman Kayzeri daha az eleştireldi. *Merry Wives of Saxe-Coburg and Gotha*'yı izlemeye tiyatroya gittiğini söylemişti.[7]

Liberal siyasetle güçlü bir burjuvazinin oluşumu arasındaki karşılıklı ilişki özellikle İngiltere ve Almanya arasındaki karşıtlıklara dikkat çekilerek oldukça fazla tarihsel yoruma yol açmıştır. İstikrarlı bir parlamenter sistem oluşturmakta İngiltere'nin gösterdiği başarı ve Almanya'nın başarısızlığına ve böylece her iki ülkenin orta sınıflarının yapı ve özellik farklarına dikkat çekilmiştir. İngiliz benzerlerinin aksine yeni Alman kapitalistlerinin "devlete döndüğü" böylece demokratik görevlerinden yan çizdikleri, aydın fakat köken olarak liberal olmayan Prusya İmparatorluğu bakanlarının klavuzluğuna boyun eğdikleri görülmüştür. Almanya'nın *Sonderweg* veya "özel yolu" hakkındaki tez çok daha sonraları Hitler'in iktidara gelişine duyulan ilgi ve 1930'larda "kapitalistlerin işbirliği" tarafından da gösterildiği gibi Alman liberalizminin zayıflığından esinlenmiştir.[21] Prusya elbette bir *Reichtsstaat* örneği oluşturdu. Burada yasal biçimler el üstünde tutulmakla birlikte kurumlar, mahkeme, ordu ve bürokrasinin otoriter geleneklerine tabidir. Bu 1871'den sonraki Alman İmparatorluğu yönetimine "görünüşte demokrasi" adının verilmesine neden oldu. Öte yandan Alman İmparatorluğunun federal bir devlet olduğu ve içindeki pek çok krallığın Prusya'dan çok daha az otoriteryan olduğu akılda tutulmalıdır.

Her durumda, biraz daha geniş bir kıyaslama örneği, Alman yolunun öyle çok da özel olmadığını gösterebilir. Örneğin, İsveç İngiliz tipi geniş bir demokrasiyi ve aydın bir bürokrasiyi, hiç de fazla liberal olmayan Alman tipi kapitalist sınıfla birleştirdi. İsveç'in iki meclisli parlamentosu, 1866'da liberal zihniyetli bürokratların teşvikiyle örgütlenmişti. Daha sonraki yıllarda hızlı sanayileşmeyle büyüyen kapitalist bir burjuvazi, oy hakkının genişletilmesine

karşı çıktı ve liberal amaçların meşalesini taşıyan Liberal Birlik Partisiyle hiç ilgilenmedi. İsveçli Kapitalistler liberalizmle Alman ortaklarından daha fazla ilgilenmiyorlardı. İsveç liberalizmi, devlet bakanlarını, kapitalist olmayan *Bildunksbürgertum* veya "eğitimli orta sınıf", hatta çiftçileri bir araya getiren ve hep birlikte İsveç'in evrimleşmekte olan demokrasisini koruyan büyük ittifaktan esinlendi[22] [NOBEL].

Büyük güçler arasında Rusya, liberalizme en fazla karşı çıkandı. 1815-1855 ve 1906'dan sonraki reform girişimleri belirli kısıtlı alanlarda etkileyici sonuçlara yol açmıştı. Bir devlet konseyinin oluşturulması ve I. Aleksander döneminde devlet okullarının kurulması ve II. Aleksander döneminde serflerin azat edilmesiyle *mir* veya köylü kömünlerine, *zemstva* ya da bölge konseylerine, üniversitelere ve adli suç mahkemelerine önemli derecelerde bağımsızlık sağlanmıştı. Danışma yetkileri olan bir yasama meclisi veya Devlet Duması ikinci denemede nihayet kuruldu. Duma 1906 ile 1917 yılları arasında çeşitli engellerle çalıştı ve Rusya'yı kesinlikle anayasallık yoluna sokmaya söz verdi. Ancak ilerleme gerçekten çok hayaliydi. Hiçbir reformcu Çar uzun süre liberal bir yolda kalamıyordu. Gerek II. Aleksander gerekse II. Nikola liberal yola askeri yenilgiler nedeniyle girmiş gibi görünüyorlardı (Kırım yenilgisi nedeniyle; Rusya-Japonya Savaşı ve takip eden "1905 devrimi" nedeniyle). Her ikisi de tam tersi bir yönde sürüklendi. Her reform girişimi olağanüstü haller yoluyla (1825'in Dekabristler ayaklanması ve 1863-1864 Polonya ayaklanması) ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla son buluyordu. Her olayda, liberal güçler bastırıldığında, bunu şiddetli tepkiler izledi. Viyana Kongresinden yüzyıl sonra, Rus otokrasisi ve onun polis rejimi temelde el sürülmeden kalmıştı. Otokrat çarın verilen herhangi bir ödünü fesh etme hakkını çökertmek için hiçbir şey yapılmadı. Dahası Rusya sık sık liberalizmin dış ülkelerdeki ilerlemesini durdurmak için müdahale ediyordu. III. Aleksander doğrudan müdahaleciliği bırakmış olsa da, Rusya için "Avrupa'nın jndarması" olarak hareket etmek uzun süreli bir içgüdü oldu. I. Nikola Şubat 1848'deki bir saray balosu sırasında Louis-Philippe'in tahttan indirildiğini duyunca şöyle bağırdı: "Baylar, atlarınızı eğerleyin. Fransa bir Cumhuriyettir."

Bu nedenle, az ya da çok, liberalizasyon rüzgârları tüm Avrupa monarşilerinde esti. Ancak esinti düzensiz ve etkileri dağınıktı. Avrupa liberalizmi ana kaynağının 1815'ten sonraki gerici onyıllarda oluşturdu ve en büyük etkisini 1848'deki patlamadan sonra yaptı. Yüzyılın daha sonraki bölümünde, liberaller savaşa devam etse de, onların tamamlanmamış gündemi Muhafazakârlık, Ulusçuluk, Sosyalizm ve Emperyalizmin talepleriyle rekabet etmek zorunda kaldı.

Muhafazakârlık, liberal akımlarla ilişkili olarak tutarlı bir ideoloji şeklinde netleşmeye başlamıştı. Demokrasiye veya değişikliğe özünde karşı değildi ve muhafazakârlık basit gerici konumlarla karıştırılmamalıdır. Onun esas üzerinde durduğu nokta, tüm değişikliklerin toplumun ve devletin kökleşmiş kurumlarının (monarşi, kilise, toplumsal hiyerarşi, mülkiyet ve aile) organik bü-

vumesini tehdit etmeyecek biçimde kanalize ve idare edilmesiydi. Bu nedenle adı, Latince *conservare*: "muhafaza etmek" fiilinden gelmektedir. Muhafazakârlığın kurucusu Edmun Burke (Bkz. aşağıda) tipik bir şekilde Fransız Devrimini önce iyi karşılamış, ancak sonra aniden aşırılıklarına karşı çıkmıştı. Liberaller gibi muhafazakârlar da, her şeye kadir devlete karşı çıkarak bireye değer verirlerdi ve merkezi yürütme yetkilerinin azaltılmasını istiyorlardı. Bu sayede, daha radikal noktalardan gelen önerileri yumuşatarak ve hâkim sınıflara aracılık yaparak sık sık en etkili potansiyel reformcular oldular. Muhafazakâr sanatın önde gelen uygulayıcıları, İngiltere'de Sir Robert Peel (1788-1850) ve izleyicisi Disraeli idi. Onların Kıta çapında birçok hayranı vardı. Liberal muhafazakârlar ve ılımlı muhafazakârlar arasındaki nihai fark inceydi. Onların arasındaki geniş uzlaşma alanı, birçok demokraside siyasal hayatın "orta zemini"ni tanımlar hale geldi.

Ulusçuluk, çıkarlarının daima en üstte tutulması gerektiği düşünülen ulusla ilgili bir fikir koleksiyonu olup, çağdaş zamanların temel güçlerinden biri haline geldi. En büyük yükselişi Fransız Devriminde yaşadı ve on dokuzuncu yüzyılda Avrupa'daki toplumsal ve siyasal gelişmelerle netleşti. O dönemden bu yana, dünyanın tüm kıtalarında var oldu. Ulusçuluk iki karşıt versiyonla oluştu. Bunlardan biri, sivil ya da devlet ulusçuluğuydu ve var olan devletlerin egemen kurumları tarafından destekleniyordu. Diğeri, popüler ya da etnik ulusçuluktu; o devletlerde yaşayan ve hükümetlerinin siyasetine karşı olan toplulukların taleplerinden ortaya çıkıyordu. Bu anlamda bazı tarihçiler "devlet kurma" sürecini "ulus kurma" ile karşılaştırdılar. Temel ayrım, düşüncelerin ve eylemin kaynağında yatmaktaydı. Devlet ulusçuluğu "dorukta" değerlerini tüm topluma yansıtmaya çalışan siyasal olarak seçkin bir kitlenin içinde ortaya çıkmıştı. Popüler ulusçuluk, var olan düzeni yıkmadan önce kitle desteği arayarak tabanda, "kökte" başlamıştı.[23] Diğer bir önemli fark da, belli bir ulusal topluluğun kültürünün korunması veya yayılmasıyla sınırlı olan Herder tipi kültürel ulusçulukla, ulusdevlete ulaşma için selfdeterminasyon hakkını talep eden saldırgan siyasal ulusçuluk arasında bulunmaktaydı.[24] Ulus-devlet, vatandaşların büyük çoğunluğunun ortak bir kimliğin farkında olduğu ve aynı kültürü paylaştığı bir devlettir.

Ulusun özü hakkında, var olan kuramcı sayısı kadar çok kuram vardır. Ancak temel özellikler, doğaları gereği manevi nitelikte olarak gözükmektedir. "Ulus bir ruhtur" diye yazmıştı Renan, "ruhi bir ilkedir. İki şeyden oluşur. Birisi, geçmişten gelen zengin anıların ortak mirasıdır. Diğeri ise, var olan uzlaşma, bir arada yaşama arzusudur..." Bu uzlaşmaya varmak için, ulusun birçok üyesi, onları bölen baskıları ve adaletsizlikleri unutmak zorunda kalacaktır. "*L'oubli*, unutma eylemi, hatta tarihi yanlışlık bile denilebilir, ulusların yaratılmasında gerekli etkendir."

Hâkim elit sınıfın çıkarları tarafından yönlendirilen devlet ulusçuluğu, Büyük Britanya'nın ve ABD'nin durumunda son derece iyi görülür. 1707'de, Birleşik Krallık var olduğunda, Britanya halkı yoktu. Britanya Adasının halk-

ları kendilerini İngiliz, İskoç, İrlandalı veya Galli olarak düşünüyorlardı. Ancak yıllar geçtikçe, egemen İngiliz kültürünün yayılması, sadık Protestan ve İngilizce konuşan hizmetkârların teşvik edilmesiyle, zamanla altta yatan güçlü bir Britanyalı kimliği hissi pekişti. Liberal kuruluşların kitle eğitiminden yana olduğu on dokuzuncu yüzyılda, İngiliz dışı kültürler etkin olarak bastırıldı. Örneğin Galli çocuklar Galce konuştuklarında Gal "Düğümü"yle cezalandırılırdı. Tüm "Britonların" yeni Britanyalı ulusun sembollerine bağlılık göstermeleri bekleniyordu; standart İngilizce konuşmak, ayağa kalkarak ulusal marş *Tanrı Asil Kraliçemiz Korusun*'u (1745) söylemek ve İngiliz bayrağı *Union Jack*'e (1801) saygı göstermek. Bu şekilde, yeni Britanya halkı başarılı bir biçimde kaynaştı. Onu oluşturma eski milliyetler, tamamen yok edilmeseler bile, küçük ve ikinci dereceden ortaklar seviyesine indirgenmişlerdi (Bkz. Bölüm VIII).

Aynı şekilde, Amerikan yönetimi, her yerden gelmiş olan göçmenlerin ulusal kültürlerinin yerine geçmek üzere resmi bir ulusal kültür benimsemek zorunda kalmıştı. İç Savaş sırasında, Amerikan Kongresi, Almanca yerine İngilizcenin zorunlu olarak benimsenmesine bir oyluk farkla karar verdi. Bundan sonra, yeni vatandaşların "Amerikan bayrağına" (*"Stars and Stripes"*) olan bağlılıklarını bildirmeden önce İngilizce bilmeleri, Anayasayı bilmelerine eşit görülüyordu. Yeni, İngilizce konuşan Amerikan ulusu, özellikle eğitim yoluyla, hükümet eliyle şekillendirildi. İngiliz Kültürünün Amerikan versiyonunun benimsemesi, tüm göçmen aileler için başarının anahtarı olarak öne sürüldü.

Devlet ulusçuluğunun bir ortak özelliği "vatandaşlık" ve "ulus" kavramalarının denklem haline getirilmesidir. Milliyet, resmi Britanya kullanımında vatandaşlık, yani Britanya yasaları tarafından verilen bir unvan anlamına getirilmişti. Amerikan kullanımında "uluslar", ülkeler veya siyasal devletlerle eşitlenmişti. Bu tür bir terminoloji yalnızca konuları, belki de ağır bir biçimde karıştırır. Bu terminoloji kısmen ısrarlı hatalardan sorumludur; örneğin Rus imparatorluğu veya Sovyetler Birliği'nde yaşayan herkesin "Ruslar" olarak görülmesi gibi ve ayrıca vatandaşlığın daha kesin olarak tanımlanmasının gerektiği ülkelerin uygulamalarıyla karşıt düşer.[26] Devlet ulusçuluğu, yönetimlerin milliyeti atamasını kabul eder ve ulusların devletleri şekillendirebileceği fikrinden nefret eder. Lord Acton'un da yazdığı gibi: "Bir devlet bazen bir ulus yaratabilir, ama bir ulus için bir devlet yaratmak doğaya karşı çıkmaktır."

Birçok Avrupa devleti, tebasının ulusal birliğini güçlendirmek için çabaladı; törenlerle, sembolik sanatla, tarihi yorumlarla, her şeyin ötesinde eğitim ve ortak kültürün teşvikiyle. Evrensel temel eğitimi kurmayı planlayan hiçbir on dokuzuncu yüzyıl devleti, çocukların ders görecekleri dil veya dillerin kritik seçiminden kaçınamazdı. Azınlık gruplarına daima özerklik tanıyan Osmanlı İmparatorluğu, asla ortak bir devlet kültürü dayatmama konusunda tek başınaydı. Avusturya-Macaristan'da bu girişimi 1867'de, popüler ulusçuluğun ters dalgaları karşısında dayanamayarak bıraktı.

Köklerden yükselen popüler ulusçuluk, dönemin hanedan devletleri ve çok uluslu imparatorluklarda birçok filiz verdi. Rousseau'nun halk egemenliği

öğretisinde sağlam olarak temellendirilen popüler ulusçuluk, genel iradenin yerine getirilmesi için uygun olan şeklin, var olan devletlerin yapay cepheleri değil, ulusal veya etnik topluluk olduğunu varsayıyordu. Bu, ulusun "kanının", ulusal sınırların "toprakları"yla ayrılmaz biçimde karıştığı ayrıntılı bir mitoloji yarattı. Böylece, örneğin İtalyanlar, İsviçre'den Sicilya'ya altı devlette yaşıyorlarsa, İtalyan ulusu için adalet bu devletlerin yıkılarak yerine bir İtalyan krallığı kurulmasını gerektiriyordu. Elbette ayakları yere basan milliyetçilerin çoğu, tümüyle ulusal tek tip bir kültürün farkında olan bir ulusun varlığının hayal olduğunu görüyorlardı. İtalyan devleti kurulduğunda, pek çok İtalyan lider, diğer devletlerin örneğini izlemek ve devletin gücünü, vatandaşlarının kültürünü ve bilincini sağlamlaştırmak için kullanmak zorunda kalacaklarını biliyorlardı. Massime d'Azeglio'nun, 1861'de bir birleşik İtalya parlamentosunun açılışında dediği gibi: "Şimdi İtalya'yı yaratmış olduğumuza göre, artık İtalyanları yaratmalıyız."

On dokuzuncu yüzyılda, ulusçuluk üzerine yürütülen tartışmaların çoğuna, Avrupa halklarının "tarihi olan" ve "tarihi olmayan" olarak ayrılabileceği inancı hâkimdi. Bu fikir ilk önce Hegel'de ortaya çıktı. Sonra da, uluslar arasındaki rekabeti evrimsel bir süreç olarak gören ve bazı ulusların bağımsız yaşamaya diğerlerinin yok olmaya mahkûm olduğunu düşünen toplumsal Darvinistler tarafından benimsendi. Marx'la birlikte, iktisadi etken öne geçti. Ölçütler ve hesaplar doğal olarak değişti ve potansiyel ulus-devletlerin listesi önemli oranda farklılaştı. Yine de, on dokuzuncu yüzyılın ortasında, bir uzlaşma ölçüsüne varılmıştı. Genel olarak, var olan güçlerin (Fransa, Birtanya, Prusya, Avusturya ve Rusya), güçler tarafından tanınan devletler (İspanya, Portekiz, Belçika, Hollanda, İsveç, Danimarka ve Yunanistan) ve de önde gelen ulusal mücadeleciler (İtalyanlar, Almanlar ve Polonyalılar) gibi tarihi bir kadere sahip olduğu varsayılmaktaydı. Mazzini, on iki ulusal devleti kapsayan gelecekteki bir Avrupa haritası çizmişti.

Gerçekte, tarihsellik kavramı tümüyle özneldi. Yapay olduğunu söylemeye hiç gerek yok. Hayranları tarafından Avrupa'nın daimi figürlerinden biri olduğu düşünülen beş Güçten üçü bir yüzyıl içinde ortadan kalkacaktı. Kendilerini birlik içinde ulus devletler olarak gören Danimarka veya Büyük Britanya gibi birçok devlet öyle olmadığını öğrenecekti. Self-determinasyon için son derece haklı bir davaları olduğunu düşünen milletlerin çoğu yanıldıklarını göreceklerdi. Burada belirleyici unsur, ne büyüklük ne iktisadi canlılık ne de tarihsel iddialardı, sadece siyasal çevreydi. Güçlü Prusya kendilerine karşı çıkınca çok az şansı olan Alman milliyetçileri, Prusya tavır değiştirir değiştirmez başaracaklarından emin oldular. İtalyanların umutları, Fransa'nın etkin desteğine bağlıydı. Tarihsel durumları 1860'lara dek akıllarda kalan Polonyalılar, hiçbir dış desteğe ve şansa sahip değillerdi. Yunanlıların, Belçikalıların, Romanyalıların ve Norveçlilerin başarılı olacağına ve o süre için İrlandalıların, Çeklerin veya Polonyalıların başaramayacağına yalnızca siyaset karar verdi. Önceleri, çatırdamakta olan Osmanlı İmparatorluğu en açık değişim umutlarını doğuruyordu. İleride en çok sayıda ulus devleti üretecek olan Çarist imparatorlukla

Habsburg imparatorluğunun milliyetleri, yüzyılın sonuna dek öne çıkmadılar [ABHAZYA].

Yine de, ulusçuluk yalnızca başarma olasılığının en fazla olduğu yerlerde filizlenmedi: Tam tersine, yenilgi ve baskıyla beslendi. Neredeyse ulusal fikirlerin ateşliliğinin, başarının imkânsızlığına orantılı olarak arttığı söylenebilir. Yüzyıl boyunca, kendilerini adamış ulusal eylemciler, taraftar olarak kazanmak istedikleri halkların bilincini artırmak için çalıştılar. Şairler, sanatçılar, akademisyenler, siyasetçiler inançlı insanlara esin verecek olan gerçek imajını oluşturmak için altı ana bilgi kaynağına başvurdular.

Tarih, ulusun çağlar boyu hakları ve ülkesi için verdiği mücadelenin kanıtlarını sağlamak için inceden inceye araştırılırdı. Tarih öncesi, yerlilerin yerleşim iddialarını kanıtlamak için kullanılabileceğinden gözde bir daldı. Gerçeklerin bulunamadığı yerlerde, efsanelere veya doğrudan uydurmalara başvurulabilirdi. Ulusal kahramanlar ve uzaktaki ulusal zaferler, yüceltilmek üzere gün ışığına çıkarılırdı. Evrensel değerde her şey göz ardı edilirdi. Ulus hakkında olumsuz veya düşmanları hakkında olumlu şeyler gösteren her şey atlanırdı.

Dil reforme edilmiş ve ulusun ayrı, kendine özgü kimliğinin bir kanıtı olarak standart hale getirilmişti. Sözlükler ve gramerler derlenmiş ve daha önce hiç bulunmayan yerlerde kütüphaneler kurulmuştu. Ulusal okullar ve üniversiteler için ders kitapları hazırlanmıştı. Dilbilimciler, daha önce ciddiye alınmayan yerel dil ve lehçelerin her birinin Latince veya Yunanca kadar sofistike olduğunu; Çekçe veya Katalanca veya Keltçe veya Norveççe'nin, var olan devletlerin dilleri kadar etkili bir iletişim aracı olduğunu göstermeye girişmişlerdi. Norveççe sorunu özellikle ilginçti. Yerleşik *riksmal* veya *bakmal*'a (Danimarka ve Norveç'in "devlet dili"/"kitap dili") meydan okumak üzere köylü lehçelerinden oluşan birleşik *nynorsk* veya *landsmal* (Yeni Norveççe veya "kır dili") oluşturulmuştu. 1899'da önemli bir hale gelen Yeni Norveççe hareketi, kendisini siyasal bağımsızlık arzusunun gerekli bir ortağı olarak görüyordu. Ancak İrlanda'daki Keltçenin aksine, yalnızca sınırlı bir başarı kazandı [NORGE].

ABHAZYA

ABHAZLAR, Karadeniz kıyısında, Kırım'ın yaklaşık beş yüz km. doğusunda yaşayan, çeyrek milyondan az kişiden oluşan küçük bir ulustur. Başkentleri Sukhum veya Sukhumidir. Çerkezlerinkini andıran dilleri ve Müslümanlıkları, kuzeydeki Ruslarla ve doğudaki Hıristiyan Gürcülerle neredeyse hiçbir ortak noktaya sahip değildir. Onlar, kendilerinin "Avrupa'nın ucunda" yaşadıklarını söylerler.

Bizans-Yunan etkisi altında ortaya çıkan bir ortaçağ krallığının alanı olan Abhazya Güney Rusya'yı Kafkaslar'a bağlamada daima önemli bir yer tutmuştur. Burasının 1810 ile 1864 arasında Çarlar tarafından işgal edilmesi (Bkz. Ek III, s. 1350).

pek çok yerlinin buradan kaçmasına neden olmuştur. 1931'den itibaren burası Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde adı özerk üç cumhuriyetten biri oldu; büyük bir Rus ve Mingrelian-Gürcü akını, yerel halkı kendi topraklarında tamamen azınlık haline getirdi. Kendisi de Mingrelian olan Stalin'in polis şefi Beria, tüm Pontus Rumlarını sınır dışı ederek şiddetli bir Gürcüleştirme politikası uyguladı.

Bu nedenle, Gürcistan 1991'de Moskova'dan ayrılıp serbest kalınca, Abhazlar, Gürcistan'dan ayrılıp sadece kendilerini yönetmelerini sağlayacak bir yöntem aramaya başladılar. Ancak ezici Gürcü iç savaşı sırasında (1992-1999) Tiflis ile yaşadıkları çatışma sadece Abhazya'nın Rus güçleri tarafından tekrar işgal edilmesine neden oldu. Ancak bir Kazak atamanının yabancı bir gazeteciye de söylediği gibi, Abhazya veya Kuril Adaları gibi dış alanların kaderi Rusya'nın büyüklüğünü ölçecekti. "Buralar bizim ve gerçek bu!"[1]

Eski Sovyet ulusları arasındaki uyumsuzluk, çirkin bir tür Rus Ulusçuluğunu ateşliyordu. Moskova'daki sesler, Rusya'nın yakın çevresinin, tekrar işgal edilmesi için çağrıda bulunuyordu. Çünkü Abhazya'dan sonra Tataristan, Çeçenistan ve diğer Rus olmayan topraklar da dahil olmak üzere Rus müdahalesi için birçok hedef vardı. Rusya, er geç yeni tür demokrasisiyle eski tür emperyalizmi arasında seçim yapmak zorunda kalacaktı.

Folklor ya da *Volkskunde*, tümüyle gün ışığına çıkartıldı. Birincisi, onun çağdaş ulusu en eski kültürel kökenlerine bağladığı düşünülüyordu, ikincisiyse, doğruluğu kolayca kontrol edilemiyordu. *Volkslieder* (1778) koleksiyonunda Grönland'den Yunanistan'a şarkılar bulunan Herder'in aksine, milliyetçi akademisyenler kendilerini milli folklore verdiler. Bu bağlamda, Jakolo kardeşlerin (1758-1863) ve Wilhelm Grimm'in (1786-1859) eserleri toplu çalışma olarak görülmelidir. Onların büyük yelpazeleri, *Über den alt deutschen Meistergesang, Deutsche Sagen, Deutsche Grammatik* ve dünyaca ünlü *Kinder-und Hausmärchen* (1812-1815) "Grimm Hikâyeleri" eserlerini kapsar. Sırp çağdaşları Vuk Karadzic (1787-1864) grameri, sözlüğü ve Kiril alfabesinde yaptığı reformun yanı sıra ünlü bir Sırp-Slav öyküleri koleksiyonu da yayımlanmıştır [KALEVALA].

Din, milli duyguları kutsamak ve pek çok yerde de etnik gruplar arasına engeller dikmek için seferber olmuştu. Ulusal Protestan veya Katolik Kiliseleri için bu ayrım türü uzun süredir vardı. Ancak Roma Katolik dini bile evrensel misyonunun ters istikametine dönüp Hırvatları Sırplardan ayırmak, Litvanyalıları Ruslaştırılmadan uzak tutmak ya da Polanyalıları Almanlaştırmadan uzak tutmak için kullanılabiliyordu. Bazı ülkelerde Hıristiyanlar, ulusun pagan tanrıları ve ritüellerine olan ilgi canlandıkça şaşıyorlardı. Galler'in Baptist rahipleri, ulusal *Eisteddfod*'da Druidler gibi giyiniyor; Germanik tanrılar, imparatorluk Almanyasının sahnesi ve sayfasında tekrar ortaya çıkıyorlardı [ŞAMAN].

Irkçı kuramlar güçlü bir çekim alanı yaratıyordu. Kafkas ırkı kavramı, on sekizinci yüzyılın sonunda bulunmuştu. "Arı ırk" adlı birleşik kavram ilk kez

1848'de, Oxford'da bulunan Alman profesör Max Müller tarafından dile getirilmişti. Avrupa'daki her ulus, kanı ayrı ve belirgin bir kaynaktan olan eşsiz bir ırktan geldiğini görmek istiyordu. Etnolojiye ve sözde her biri modern uluslardan birine denk gelen "ırk grupları" bilimine aşırı bir ilgi vardı. Londra'da, Kraliyet Tarih Derneği, üyelerinin, Keltik adına sahip kafataslarının, Anglosakson kökenlilerden daha aşağı olduğunu gösteren bir dizi deneyine sponsorluk yaptı.[28] (Daviesesler için hiçbir umut yoktu.) Almanya'da öjenik bilimi benzer sonuçlarla ortaya çıktı. Almanya'da yaşayan bir İngiliz olan Houston Setwart Chamberlain (1855-1927), yaratıcı ırkı Ariler ile Germenlere indirgedi. "Gerçek tarih" diye yazmıştı, "güçlü kollu Germenler, antikitenin mirasını aldığında başladı." Yahut "İsa'nın Yahudi olduğunu söyleyen herkes ya cahil ya da yalancıdır"[28] [KAFKASYA].

Rusya'da, Pan-Slavist hareket, ırkçı vurgularla doluydu. Tüm Slav halklarının Çarın himayesi altında birleşmesini savunan Pan-Slavizm, genelde siyasal dayanışmanın (var olmayan) Slav kan bağından ortaya çıkacağını varsayıyordu. Bu, Pan-Slavizmin daha önceki versiyonlarını ortaya atan ve o zaman da, Rusların gerçekte Slavlaştırılmış Finler olduğunu gösteren bilimsel makalelerle karşılık veren Katolik Polonyalı ve Hırvatlar arasında pek az yankı buldu.[29] En büyük geçerliliği Sırplar, Çekler ve Bulgarlar arasında buldu; bu halkların tümü bağımsızlık için Rusya'ya bakmaktaydı. Pan-Slavizmle karışmış olan Rus Ulusçuluğu, koşutluk göstermeyen, mesihçi bir coşku taşıyordu. Dostoyevski, en ümit vermeyen malzemeden bile iyimser bir fikir çıkarabiliyordu.

> Bizim büyük halkımız, canavarlar gibi yetiştirildi. Var olduklarından beri işkencelere maruz kaldılar, o işkenceler ki başka hiçbir halk onlara katlanamazdı; fakat bunlar bizim halkımızı sadece tahlihsizliklerine karşı daha güçlü ve sağlam kıldı... Slavlıkla ilgili olan ve onun lideri olan Rusya, dünyaya, o ana dek duyulan en büyük sözcüğü söyleyecektir ve bu da insan kardeşliğinin ahdi olacaktır... Rus ulusal düşüncesi, ama son analizde insanın evrensel kardeşliği [için].[30]

Bu, ilgili ülkeye son derece uyan arzu dolu bir düşünceydi.

KALEVALA

KALEVALA veya "Kahramanlar Ülkesi" genelde ulusal Fin destanı olarak bilinir. Bu, elli *canto* ya da 22,795 satırdan oluşan, ilk basımı 1835'te ve sonraki kesin basımı 1849'da yapılan bir şiirdir. Bu otantik folklordan oluşan yarı-edebi bir destandır. Aslında büyük oranda, ana derleyicisi olan ve Doğu Finlandiya ve Rus Karelyası'ndaki köylülerden topladığı ham sözlü malzemeyi dönüştürmek ve güzelleştirmek için klasik yöntemleri kullanan Elias Lönnrot'un (1802-1884) ürünüdür. Bu haliyle, *Kalevala*, yalnızca Avrupa pagan folklorünün mirasını göstermekle kalmaz, aynı za-

manda, on dokuzuncu yüzyıl eylemlerinin, bir ulus bilinci yaratmak için göz ardı edilen popüler kaynaklar üzerinde uyguladıkları işlemi de gösterir. Herder (1744-1803), çağdaş ulusların, ancak yerel dile ve popüler geleneklere sahip olduklarında gelişebilecekleri fikrini ortaya atmıştır. *Kalevala*, mükemmel bir Herderci uygulamaydı.

Lönnrot'un döneminde, Finler, İsveç hâkimiyetinden Çarist Rusya hâkimiyetine geçmişlerdi ve kendilerini İsveçli ve Rus hâkimlerinin kültürlerinden ayırmak zorunda hissediyorlardı. Öyküler tanrılar, devler ve görülmeyen ruhların ikamet ettiği Pohjola'ya karşı mücadelede liderlik ettiği *Kalevala* ülkesini yönetен Vainamoinen, "Ölümsüz Bilge" üzerine odaklanmıştır.

Siitä vanha Väinämöinen,
Laskea karehtelevi
Venehellä vaskisellä,
Kuutilla kuparisella
Yläisihin maaemihin
Alaisihin taivosihin.
Sinne puutui pursinensa,
Venehinensä väsähyti.
Jätti kantelon jälille,
Soiton Suomelle sorean,
Kansalle ilon ikuisen,
Laulut suuret lapsillensa.

Sonra yaşlı Vainamoinen
Şarkı söyleyerek geziye çıktı,
Bakırdan gemisiyle,
Bakır işi teknesiyle.
Gökler altındaki diyorsa,
Daha yüce bölgelere yelken açtı.
Orada teknesiyle kaldı;
Teknesiyle yorgun kaldı.
Ama *kantelesi* bize bıraktı
Bize güzel harpı Suomi'ye bıraktı
Halkının daimi mutluluğu için,
Suomi'nin çocuklarına yüce şarkılar.[1]

Tüm Avrupa milletleri, folklorlarını bir araya getirme, romantikleştirme ve keşfetme aşamalarından geçtiler. Chrétien de Troyes'la Sir Thomas Malory arasındaki romantik ilişkinin tekrar basılması bu döneme rastlar. Hatta Amerikalılar bile bu süreçte yer almak istediler; Lönnrot'un eseri, 1851'de basılan *Kalevala*'nın Almanca bir çevirisinden, St. Petersburg'daki Kraliyet Bilim Akademisinin bir üyesi sayesinde haberdar olan Henry Logfellow'a ait *Hiawatha* (1855) üzerinde büyük etki bıraktı.

Finlandiya'nın *Kalevala*'sı veya Galler'in *Mabinogion*'u gibi ulusal destanlar, ayrı bir kültürel kimlik istekleri siyasal bağımlılıkla engellenen uluslar için özel bir öneme sahipti. Hem *Hiawatha* hem de *Kalevala*'nın 1860'larda Lehçeye çevrildiğini öğrenmek şaşırtıcı değildir.

ŞAMAN

ŞAMAN veya kabilenin "büyücüsü", Sibirya'nın yerli halkları arasında, dahası uzaklarda Innuitler ve Amerikan yerlileri arasında çok iyi bilinen bir figürdür. Halkın şifa dağıtıcısı, danışmanı ve büyücüsü olarak ilaçları, ritüelleri ve atasözleri tarafından

kendisine benzersiz bir otorite sağlanan, zamanı bilinmeyecek kadar eski bir mesleğin üyesidir. Boynuzlu maskesi ve mesleğinin karakteristik aleti olan ve ağaç, taş ve gökyüzünün ruhlarıyla sohbet etmesine yarayan davuluyla iyi veya kötünün gücü olabilir. Diğer dünyalara görünmeden yukarıda veya aşağıda seyahat edebilir ve insanlara Ulu Ruhun bilgeliğini getirir. Şamanizm, Rusya'nın pek çok uzak köşesinde günümüze dek gelmiştir; ancak Orta Avrupa'da tam olarak beklenmemiştir.[1]

Macaristan'da Macarların kökenleri üzerine tartışma on dokuzuncu yüzyıl boyunca şiddetle sürmüştü. Macarların genelde Hunlar ile ilgili oldukları düşünülüyordu [CSABA]. Ancak akademisyenler başka şekilde düşünüyorlardı. Bir ekol, İranlı veya Hazar atalar arıyordu. Janos Sanjovits (1733-1785) tarafından kurulan bir diğeri, daha da doğuya bakıyordu. O günden bu yana, Fin-Macar bağlantısı filologlar, arkeologlar ve antropologlar tarafından kesin olarak kanıtlandı. Örneğin, Kama Irmağı üzerindeki Bol'shie Tigan'da 1974'te bulunan bir gömü alanının Macarlar Batı'ya göçmeden önce en önemli konak yerlerinden biri olduğu kanıtlandı. Benzer bir biçimde, Macar folklörü üzerine yapılan çağdaş araştırmalar birçok Şamanizm izi çıkardı; böylece bir zamanlar kuşkulanılan Sibirya bağlantısını vurguladı.[2]

Tüm Avrupa'da, her sanat ve edebiyat dalı ulusal temaları göstermek ve süslemek için seferberlik halindeydi. Şairler, ulusal ozan veya *"poète lauréat"** ünvanını kazanmaya çabalıyorlardı. Romancılar, ulusal kahramanlar ve ulusal adetler hakkında tarihi veya tarihi taklidi romanlar yazmak gibi bir tutku geliştirdiler. Walter Scott'un (1771-1832) Waverley romanları bu alanda model olarak gösterilmişti. Ancak daha eski örnekler de bulunabilir. Jane Portec (1776-1850) tarafından yazılan ve Kosciuszko'nun hayatını kurgulayan *Varşovalı Thaddeus* (1803) adlı roman uluslararası beğeni kazandı. Ressamlar ve heykeltıraşlar, aynı doğrultudaki Romantik arzuları izlediler. Fransa'nın önde gelen Romantik yazarı Victor Hugo (1802-1885), anında tüm alanlarda parlamayı başardı.

Müzisyenler, kendi ulusal folk danslarını ve folk şarkılarının armoni ve ritimlerini, pek çok "ulusal ekolün" damgası haline gelen belirgin ulusal stilleri işlemek üzere kullandılar. Chopin'in harika mazurka ve polonez havaları ve Liszt'in Macar Rapsodisinden, Çek Bedrich Smetana (1824-1884), Antonin Dvorak (1841-1904) ve Leos Janaeek'e (1854-1928) ve Norveçli Edvard Grieg (1843-1907), Finlandiyalı Jan Sibelius (1865-1957) ve Danimarkalı Carl Nielsen'e, İspanyol Isaac Albeniz (1860-1899), Enrique Granados (1867-1916) ve Manuel de Falla'ya Zoltan Kodaly'ye (1882-1967), İngiliz Edward Elgar (1857-1934), Frederick Delius (1862-1934) ve Ralph Vaughan Williams'a (1872-1958); ve ünlü Rus beşlisi (Cesar Cui (1835-1916), Mily Balakira, (1836-1910), Aleksander Borodin (1833-1887), Nicholas Rimski-Korsokov (1844-1909) ve Modeste Mussorgski'ye (1839-1881) parlak bir yol uzanmak-

* Orijinal metinde "poet laureate" biçiminde yer almaktadır. Doğrusu *poète lauréat*'dır (taçlanmış şair). e.n.

tadır. Bu ulusal ekoller, müziğin toplumsal çekim alanını genişletmiştir. Dahası, edebiyatta kendilerini ifade etmekten dil engeli nedeniyle alıkonan uluslar tüm Avrupa'ya konser salonundan seslenebiliyorlardı.

Müziğin soyut yapısının, aynı notalara farklı farklı tepkiler verilmesine yol açması ilginçti. Chopin gibi bir besteci, yalnızca siyasi mesajlarına katılan dinleyicilere değil, tümüyle ilgisiz diğer dinleyicilere de çekici gelebiliyordu. Onun dehasının ulusal ve evrensel yönleri arasında çelişki yoktu. Onun acı tatlı Polonya melodilerinin çok anlamlı duygusal nitelikleri kabaran protesto ve melankolik can sıkıntısı arasında gidip gelen ruh hallerine işlenmiştir. Bazılarına göre, o Polonya tarihini klavyeye tercüme etmiştir; diğerlerine göre, tümüyle kişisel ve kapalı nitelikte dokunaklılıkları yansıtmıştır. Robert Schumann'ın dediği gibi Chopin'in en ünlü parçası, "Devrimci Etüd", Op, 10. 10 No. 12 "çiçeklere gömülmüş silahları"nlatıyordu.

Opera dünyasında ulusal efsaneler, eşi benzeri görülmemiş güçte müzikal eserler oluşturarak harikulade seslere dönüştürülüyordu. Mussorgski'nin *Boris Godunov* ya da Wagner'in *Ring*'inde koltuklarına çakılmış olarak gösteriyi dinleyen veya izleyen izleyiciler, tarihin tüm doğrularına ve yanlışlarına olan ilgilerini kaybederlerdi. Ulusal opera, müziğin güzelliğinin, librettonun eşsizliğiyle arttığı tek alandır [NIBEUNG] [OPERA] [SUSANIN] [TRISTAN].

Ulusçuluğun ilerlemesinin, Avrupa toplumunun modernizasyonuyla iç içe geçmiş olduğu yadsınamaz. Aslında, Marksist eğilimli bazı tarihçiler, bu karşılıklı ilişkinin kesin olduğunu söyleyecek kadar ileri giderler. "Çağdaş ulus ve ona bağlı her şey" demiştir bir yazar "onun çağdaşlığıdır."[31] Bu tip bir iddia, iyi bir savunmayı abartma yüzünden bozmaktadır. Siyasi baskı da, çağdaş ulusçuluğu teşvik etmekte sosyoekonomik modernizasyon kadar etkili olabilir ve modernizasyon temellenmeden önce gelişen birçok ulusal hareket mevcuttur. Modernleşme sürecinin kesinlikle yaptığı şey, var olan ulusçulukların yapısını değiştirmek ve toplumsal kabul oranlarını daha önceki tüm sınırların ötesine geçirmektir. 1870'den sonraki, Avrupa'nın temel modernizasyon döneminde "Ulusçuluğun Dönüşümü", pek az insanın reddedebileceği bir gerçekti.

Ulusçuluk da, "uygarlık" ve "kültür" arasında önemli bir ayrımı vurgulamaktaydı. Uygarlık, eski dünyadan ve Hristiyanlıktan miras alınan düşünce ve geleneklerin bir toplamıydı, ortak mirası oluşturmak için Avrupa'daki tüm halkların yerel kültürlerine dışarıdan işlenmişti. Kültürse (Almanca anlatımıy-

la *Kultur*), aksine insanların günlük yaşamlarından ortaya çıkmıştı. O, belirli bir ulusa özel her şeyden oluşurdu: Konuşma biçimleri, folklorları, dini inançları, kendilerine özgü uygulamaları. Daha önceleri, uygarlık yüceltilmiş ve kültür aşağılanmıştı. Şimdi ulusçuluk tam tersini yapıyordu. Ulusal kültürler yüceltiliyor ve ortak kültür aşağı görülüyordu. Eğitimli, çok dilli, kozmopolit Avrupa seçkinleri zayıfladı, kendilerini yalnızca Fransız, Alman, İngiliz veya Rus olarak gören yarı eğitimli kitleler güçlendi.

Ulusçuluk hakkında kuram üretilimi zamanla azalmadı. Yirminci yüzyılın sonunda moda olan fikirler arasında, ulusçuluk ve modernizasyon arasındaki yukarıda belirtilen sosyolojik bağ düşünülmek zorundaydı: Ulusun, üst kökenli veya yeni eğitilmiş bireylerin ait olmayı seçtiği "bir hayali cemaat" olarak psikolojik ulus kavramı: "Icat Edilen Gelenek" kavramı, yeni doğan milletlerin, kendi mitolojilerini yaratma mekanizması. Son derece çağdaş bu fikirlerin, pek tanınmayan Polonyalı sosyalist ve sosyal kurama Kazimierz Kelles-Krauz'un (1872-1905) yazılarında bulunması ilginçtir.[32]

Ulusçuluğun tutkuları kaçınılmaz olarak çatışmayı ateşledi. Avrupa'nın neredeyse bütün bölgelerinde, popüler ulusçulukları, otoritelerin devlet tarafından yönlendiren ulusçuluğuyla çatışmak üzere olan etnik azınlıklar vardı. Britanya'da üç potansiyel ayrılıkçı hareketler vardı; Rusya'da bu sayı yetmişti. Etnik açıdan oldukça homojen olan Alman İmparatorluğunda bile, önceden Polonya'ya ait olan bölgelerde Schleswig-Holstein'daki Danimarka sınırında ve Alsace-Lorraine'de uzun süredir çatışmalar oluyordu [ELSASS] [SLESVIG]. Ulusal hareketlerin liderleriyle ya ulusçuluğun kendisini kabul etmeyen ya da ulusal hedeflerin önceliğine itiraz eden liberal veya sosyalist görüşlü liderler arasında da önemli çatışmalar çıktı.

Rusya, bu noktada önemli bir vakaydı; Rusya'da Romanov hanedanının kraliyet devletini oluşturması yalnızca imparatorluğun Rus olmayan halklarıyla değil, Rusların popüler ulus yaratma duygularıyla da çatışmaktaydı. Eski Rus anavatanında "İmparatorluk", "Ulus"un yanında rahatsız bir şekilde yaşıyordu. Saray, soyluluk ve bürokrasiye dayalı imparatorluk kurumları, çok az ortak noktası bulunan geniş bir köylü topluluğunun içinde, iktidarı işgal eden bir yabancı gibi işliyordu. Serflerin serbest bırakılması, yaşamı köy komünü ve Rus Ortodoks Kilisesine dayanan bu köylü ulusun hayal kırıklığını yalnızca ertelemişti. Çağdaş ulusal bir kültür yaratılmasının temel taşı olabilecek Rusça bir Kitabı Mukaddes oluşturulması, on dokuzuncu yüzyılın başındaki çabaların başarısızlığa uğraması hayati önemde görülmüştü.[33]

Yıllar ilerledikçe, ulusçuluk sık sık daha sert bir tona büründü. Gerici hanedanlara karşı yapılan liberal haçlı seferinin bir parçası olarak başlayan ulusal hareketler, talepleri tümüyle gerçekleşmeyince hayal kırıklığına uğradı. Bu nedenle, yüzyılın son çeyreğinde "eski özgürleştirici ve birleştirici ulusçuluk", yerini sık sık "bütünlükçü ulusçuluk" adlı hoşgörüsüz çerçeveye bıraktı. Azınlıkların kovulması ve milliyetçilerin kendi toplulukları hakkındaki dogmalarına uymayanların "ihaneti" üzerine konuşmalar başladı. ("Ulusçuluk" teriminin olumsuz olarak kullanıma girmesi, 1890'larda bu anlamıyla olmuştur.) Al-

manya yalnızca Almanların olacaktı, "Romanya Romenler için", Ruritania da Ruritanya içindi.

Blut und Boden ya da "kan ve toprak" fikri belki de en fazla imparatorluk Almanyasında kök saldı. Ancak entegral ulusçuluk en ateşli taraftarlarını 1899 *Action Française* hareketini kuran Maurice Barrès (1862-1923) ve Charles Maurras'nın (1868-1952) yazılarında Fransa'da buldu. Onlara göre, Fransa yalnızca Fransızlar içindi ve sadık, Fransız kanından Katolik Fransızlar için. Moselle vekili olan Barres yaşamını Alsace-Lorraine'in Almanya'dan alınması mücadelesine harcadı. Kitabı *Les Déracinés* (Köksüzler, 1897), kökensizler, yani toplumun değersiz öğeleri fikrine bir ad verdi. Bu, kısa zamanda diğerlerinin yanı sıra Yahudilere yönelecekti. *La Colline inspirée* (1913), Katolikliğin ve gerçek Fransızlığın ayrılmaz olduğu kavramını ortaya attı. Maurras, Dreyfus karşı olarak başrolü oynadı ve sonra Vichy Fransasında Petain'i destekledi. Söylemi öyle aşırı bir hale geldi ki, 1926'da yazıları Katolik İndeksi'ne yerleştirildi.

Bütünlükçü ulusçuluk yüzyılın sonundaki tüm ulusal hareketleri etkiledi. Almanya ve Fransa'nın yanı sıra, Roman Dmovski'nin Ulusal demokratik Hareketinin karakteristik olduğu Polonya'da da derin bir etki yaptı. İtalya'da, Trieste ve Güney Tirol'ü Avusturya'dan almaya çalışan Gabriele D'Annunzio (1863-1938) gibi irredantistlerin eylemlerinde içselleşmişti. Rusya'da, Rusluğun Ortodokslukla tanımlanmasına karşı çıkan herkesin reddine dek gitti. Büyük Britanya'da, "Briton" ve "İngilizleri" eşit sayanların hepsinin içinde görülebilirdi. İrlanda'da, hem Katoliklere, Kuzey İrlanda'da hiç yer vermeyen Kuzey İrlandalı Protestanlar hem de tüm Protestanları ve Anglo İrlandalıları, yabancı egemenliğinin ajanları olarak gören İrlandalı Katolik milliyetçiler tarafından temsil ediliyordu. Yahudiler arasında, Filistin'i yalnızca ezilen Yahudiler için bir sığınak olarak değil de, Yahudi olmayanların göz yumma sayesinde yaşayabileceği, "Yahudi Devleti"nin toprakları olarak gören Siyonizm kanadında bu akım gözlenebilirdi.

Bunların çoğu, çeşitli ulusal hareketlerin yer aldığı siyasi ortama bağlıydı. Bazı siyasal kuramlar, "ılımlı, insancıl ve özgürleştirici" ulusçuluk türlerini Batı Avrupa'ya yerleştirmeye ve Doğu Avrupa'daki ulusçulukleri hoşgörüsüz, etnik bir kategoriye koymaya çalıştılar.[34] Bu sınıflandırma temelden haksızdı. Batı Avrupa'da IRA'dan Flaman Anavatan Cephesi'ne dek hoşgörüsüz, etnik ulusçuluğun birçok örneği vardı. Doğu Avrupa'daki pek çok ulusal hareket "Batılı" ve "Batılı olmayan" öğeler içeriyordu. Etiketler basit bir biçimde uymuyordu. Doğru olan, Doğu Avrupa'daki otokratik imparatorlukların, her tür kaynaktan şiddetli muhalefete yol açan, liberal tipte bir milliyetçiliğe sahip olduğudur. 1870'ten sonraki elli yıl boyunca Avrupa'nın pek çok bölgesinde popüler ulusçuluk dolu dizgin giderken, Rus İmparatorluğunun yönetimi altındaki halklar, bağımsızlaşma umutlarını neredeyse bir yüzyıl kadar ertelemek zorunda kaldılar. Bu gecikmenin nedeni, Rus egemenliği altındaki halkların özelliklerinde çok, takip eden Rus devletlerinin yapısıydı.

İtalyan ulusal bağımsızlık hareketi, 1871'de hedefine ulaştığında, yaklaşık üç çeyrek yüz yıldır eylem halindeydi. İtalyan ulusal bağımsızlık hareketinin

hedefi, en etkin lideri ve Sardinya Başbakanı Kont Camilla di Cavour (1810-1861) tarafından 1874'te Torino'da kurulan bir gazeteye atfen il *Risorgimento* ("Diriliş") olarak biliniyordu. Ancak temelleri, aralarında Napoli (1820), Torino (1821) ve Roma'da (1831) bir sonuca ulaşamayan ayaklanmaları başlatan ünlü Carbonari'nin ve Giuseppe. Mazzini'nin (1805-1872) *Giovane Italia* veya "Genç İtalya" örgütlerinin de bulunduğu gizli bağımsızlık örgütlerine dayanıyordu. Ulusal devrimci ve peygamber olan Mazzini, ömrünün çoğunu Marsilya, Bern ve Londra'da sürgünde geçirdi. Mazzini, ulusal bir ideoloji yarattı, yoldaşlarını hissizlikten uyandırdı ve Sardinyalı Charles Albert gibi ona sempati duyan yöneticilerden, onları desteklemesini istedi. "Bir ulus" diye beyan etti, "aynı dili konuşan yurttaşlarının evrenselliğidir." 1834'te, örgütünün uluslararası dalı olan Genç Avrupa'yı kurdu; bu, tüm kıta çapında demokratik anayasalar hazırlamaya çalışan bir gizli örgüt üyesi ağını eğitiyordu.

Devrimler Yılı olan 1848, İtalya'yı, tüm Avrupa'yı sarsan patlamaların önüne taşıdı. Venedik ve Roma'da bağımsız cumhuriyetler kuruldu. Sicilya ve Napoli, Bourbon krallıklarını reddettiler. II. Ferdinand Charles-Albert, Milano ayaklanmasından yararlanmayı umarak Avusturya'ya "kutsal savaş" ilan etti. Bunların hepsi, General Radetzky'nin karşı saldırıları ve "Kral Bomba"nın acımasız bombardımanlarıyla bastırıldı. Mazzini'nin sloganı *"Italia farà da sé"* ("İtalya kendi başına başaracak") başarısızlığa uğramıştı. Roma ve Venedik'te çarpışmış olan Giuseppe Garibaldi (1807-1882) Güney Amerika'ya kaçtı.

Koşullar on yıl sonra iyileşti. Cavour'un Sardinyası, Avusturyalıları sınır dışı etmenin en iyi yolu olarak İtalyanlaştırıldı. Sardinya birliklerinin Kırım'daki başarılarından sonra, III. Napoléon şöyle sordu. "İtalya için ne yapabilirim?" Böylece bir Fransız-Sardinya Paktı imzalandı. Fransa, Sardinya'yı kuzeyde Avusturya'ya karşı korumayı taahhüt ederken, merkezdeki Papalık devletlerini de savunmaya devam etti. Üç savaş sonra oyun tamamlandı. 1859-1860'ta, Magenta ve Solferino'daki zaferler, Fransız Sardinya'nın Avusturya İtalyası üzerindeki saldırılarının başarısını sağladı; bu arada Garibaldi'nin "Bin" kızıl gömleğinin özel keşifleri, Sicilya ve Napoli'nin düşüşünü sağladı. Parma, Modena ve Toskana'daki plebisitlerde oyların tümü İtalya'ya verildi; Fransa Savua ve Nice'i aldı, Avusturya hâlâ Venedik'e sahipti ve Fransa'nın da yardımıyla Papa hâlâ Roma'da egemendi. Ancak Mayıs 1861'de tümü İtalyanlardan oluşan Torino parlamentosu, II. Victor Emmanuel'i (dönemi 1849-1878) İtalya Kralı seçti. 1866'da, İtalya, Prusya'yla savaşta olan Avusturya'yla Venedik'in devri işini ayarladı. İtalya, 1870'te Prusya ile savaşta olan Fransa'dan Papalık eyaletlerinin kalanını ele geçirdi ve Papa'yı Vatikan ile kısıtladı. Tarentino (Güney Tirol) ve Istria dışında, İtalya Krallığı tamamdı. Cavour öldü; Garibaldi Caprera Adası'na çekildi; cumhuriyetçi Mazzini hâlâ sürgünde ve kırık kalpliydi (Bkz. Ek III, s. 1364) [GATTOPARDO].

Alman ulusal hareketinin ilerlemesi, tüm temel konularda İtalyanlarınkini andırıyordu. Bu, 1813-1814 "Bağımsızlık Savaşı"nın coşkusuyla ve Restorasyon

döneminin gizli örgütleriyle başladı. En büyük geri çekilişini, 1848'de, tümüyle Alman olan bir meclisin dağılmasıyla yaşadı. Amacına, 1871'de, Prusya Kralı mücadeleye dahil edilince ulaştı.

Vormärz olarak bilinen Mart 1848'den önceki dönemde, Alman konfederasyonunun yararı kendini gösterdi. Diyeti, bir yargıtaydan daha önemsiz bir hale getirildi. Anayasadaki her Alman hükümdarının parlamentoda bulunması zorunluluğu, iradeye bağlı olarak göz önünde bulunduruluyor veya yok sayılıyordu. Liberal inisiyatif prenslerin yasamayı durdurma ve dış yardım çağırma haklarıyla güçsüz düşürülüyordu. 1848-1849'da, Almanya da, İtalya ve Fransa gibi Viyana, Berlin, Kolonya (Köln), Prag, Dresden, Baden ve diğer yerlerdeki ayaklanmalarla ateşe verilmişti. Frankfurt'taki St. Paul Kilisesinde toplanan ulusal *Vorparlament*, gelecekteki Alman İmparatorluğu için anayasa oluşturdu. Ancak bu anayasada özen gösterilen maddelerden hiçbirini uygulamaya sokamadı. Parlamento, Schleswig -Holstein sorunu konusunda derinden ayrılmıştı. Almanya'nın yalnızca Alman etnik bölgesiyle mi sınırlanması gerektiği yoksa baskın olarak Alman olmayan Avusturya imparatorluğunun tümünü mü kapsaması gerektiği konusunda anlaşılamamıştı. Sonunda tacı Prusyalı IV. Friedrich-Wilhelm'e teklif ettiler, ancak o da "suyun kaynağını kirleten" bu onuru reddetti. Temmuz 1849'da karşılıklı suçlamalar ve baskı altında ayaklanma çıktı (Bkz. Ek III, s. 1363).

Prusya'nın, Alman birliği davasına katılması 1860'larda, büyük oranda Alman Konfederasyonunun ve Avusturya'yla var olan umutsuz ilişkinin dağıtılması için bir araç olarak başladı. I. Wilhelm'in (dönemi 1861-1888) ilk yıllarında, Prusya'nın işleri çok belirsiz bir hal almıştı. Otoriter yapı, van Roost'un askeri reformlarıyla güçlenirken, *Landtag* seçimleri Waldeckli *Fortschrittspartei* başkanlığındaki liberal bir çoğunluğu seçmişti. 1962'de, sonuç olarak ortaya çıkan krizi, gerekirse anayasal önlemlerle çözmek üzere Otto von Bismarck (1815-98) Başbakan seçildi. Bismarck'ın amacı, Prusya'yı Almanya'nın, Almanya'yı da Avrupa'nın terkisine oturtmaktı. Schleswig-Holstein'daki Prusya-Avusturya idaresi yoğun sürtüşmelere neden oluyordu. I. Wilhelm, Konfederasyonu yönetmek veya 1863'te Frankfurt Fürstentag'da yaptığı gibi, onu Franz-Joseph'e vermek arasında kararsız kaldı. Tüm bu konular, Bismarck'ın Avusturya olmaksızın yeni bir Kuzey Alman Konfederasyonu oluşturma kararlığı ve sınırlı savaşı mükemmel kullanmasıyla çözüldü. 1864'te, Prusya, Schleswig'i ilhak ettiği için Danimarka'ya saldırdı ve onu yendi. 1866'da, Avusturya Schlewig sorununu Konfederasyonun Diet'ine götürdüğünde, Prusya zamanında sahneye çıktı ve Avusturya ile Avusturya'nın Alman yandaşlarına saldırarak onları yendi. Hradec Králové (Koniggratz) yakınlarındaki Sadova Zaferi, Prusya üstünlüğünü ve Kuzey Alman Konfederasyonunun oluşumunu sağladı. 1870-1871'de Prusya Fransa'ya saldırıp yendi. Sonraki rahatlıkla, Bismarck, Federasyonunun Güney Alman eyaletlerini de kapsamasını ve I. Wilhelm'in Alman İmparatoru olmasını sağladı. Almanya birleşmişti, muhafazakâr kanat zafer kazanmış ve liberaller yenilmişti [HERMANN].

GATTOPARDO

MAYIS 1860. *"Nunc et in hara mortis nostrae. Amen"*. Rosary'nin günlük duası bitmişti. Yarım saattir, Prens'in sesi, üzücü ve şanslı esrarları anlatıyordu; diğer sesler zaman zaman aşk, bekâret, ölüm gibi beklenmeyen bir sözcüğü mırıldanarak onun sesiyle karışıyordu. Mırıltı sırasında, rokoko tarzı kabul salonu her yönüyle değişiyor gibiydi. İpek duvarların üzerine renkli kanatlarını yayan papağanlar bile utanmış görünüyordu. Hatta iki pencere arasındaki Magdalen bile tövbekâr gibiydi...

Şimdi her şey eski düzenine veya düzensizliğine dönmüştü. Büyük köpek Bendico, uşakların çıkmış olduğu kapıdan kuyruğunu sallayarak girdi. Kadınlar yavaşça ayağa kalktılar, sallanan etekleri, taşların üzerine çizilmiş çıplak mitolojik figürleri ortaya çıkıyordu. Yalnızca bir Andromeda, hâlâ dua ederek Peder Pirrone'nin büyüsünde kalmıştı...[1]

Salina Prensi don Fabrizio Corbera, Palermo'nun yukarısındaki villasında bu çok eski aile ritüellerini uyguluyordu. Sicilya, Messina'da Nisan'da ortaya çıkan başarısız ayaklanmayla Garibaldi'nin 11 Mayıs'ta Marsala'ya gelmesi arasındaki huzursuz dönemde geçiyordu. Aile armasından ötürü "Leopar" olarak bilinen prens, Burbon monarşisinin, feodal ayrıcalığın ve kendi duygusal yaşamının parlak dönemine giriyordu.

Tarihi romanlar birçok kategoriye girer. Ucuz olanları, bağlantıları iyi olmayan kurguya egzotik bir dönüş sağlamak için geçmişi kullanır. Bazıları geçmişi, zamana bağlı olmayan konularla ikna için kullanır. Birkaçı, insanın hem tarihi hem de insanlığı kavramasını artırabilir. *Gattopardo* (Leopar), Palma Dükü ve Lampedusa Prensi Giuseppe Tomasi'nin (1896-1957) ölümünden sonra, 1958'de basılmıştır. Bir romancı çok seyrek olarak böyle bir empati, tarihsel duyarlılık göstermiştir.

> Mayıs 1910. Don Fabrizio'nun üç bekâr kızı hâlâ Villa Salina'da yaşıyorlar. Aile kilisesinin süslemeleri, Kardinal Başpiskopos tarafından uygunsuz ilan edildiğinden sökülmek zorunda kalmış. Kazara, uzun süre halı olarak saklanan Bendico'nun kürkü de onlarla atılmış. Ceset soyulurken, camdan gözler ona seyreden bir azarlamayla baktılar. Bendico'dan kalanlar, bahçenin bir köşesine atıldı. Pencereden atılırken bir an eski halini aldı; havada uzun bıyıklı sağ ön ayağını lanet için ayağa kaldırmış dört ayaklı biraz tozla huzur buldu. *Poi tutto trovo pace in un mucchietto di polvere lavida.*[3]

Polonya ulusal hareketi, en uzun soyağacına, en iyi referanslara, en büyük kararlılığa, en kötü basına ve en az başarıya sahipti. Kökenlerini, on sekizinci yüzyıldaki gizli Rus karşıtı konfederasyonlara dek izleyebiliyordu ve Paylaşımlar ile ikinci Dünya Savaşı arasındaki her kuşakta silahlı bir ayaklanmada bulunmuştu. 1733, 1768, 1794, 1830, 1848, 1863, 1905, 1919 ve 1944'te. Bu akım, Napoléon zamanından beri olgunlaşmakta olan, erken gelişen bir ulus-

çuluğu besledi. Dürüst olunursa, bunun iktisadi rasyonellikle hiçbir ilgisi yoktu, her şey kültür, kimlik ve onuru koruma iradesiyle ilgiliydi.

On dokuzuncu yüzyıl başındaki Polonya ayaklanmaları, Polonya-Litvanya arasındaki çarmıha gerilmiş devletler birliğini yeniden canlandırmayı amaçlıyordu. Ayaklanmalara önderlik eden, Polonya'nın, yani Milletlerin İsa'sının Üçüncü Günü'nü yaşayacağı inancına dayanan, romantik şiirlerin mistik imajlarıydı.

> Selam, Ey İsa, insanların Tanrısı!
> Polonya, senin ayak izlerinde yüzüyor
> Senin ızdırabın üzerine senin gibi acı çekiyor
> Senin gibi, o da tekrar dirilecektir.[35]

Temel eylemler, Rusya karşıtı kongre krallığı tarafından yönlendirildiyse de, Avusturya ve Prusya'daki Polonyalılar da bunlara katıldılar. Litvanya, Beyaz Rusya ve Ukrayna'da sempatizan isyanları başgösterdi. Kasım 1830'da, Çarın Belçika'ya karşı Polonya ordusunu dağıtacağı söylentisini kullanan vahşi bir provokasyon Rus-Polonya savaşını kıvılcımlandırdı. Çar, Varşova'daki yönetimin, muhafazakâr Prens Czartoryski tarafından devralınması yolundaki öneriyi ve tüm diyaloğu reddetti. Böylece işler uzlaşmazlara kaldı. Bu durumda, profesyonel Polonya ordusunun gerçekten bir başarı şansı vardı; ancak bu şans zamanla sönükleşti ve ezildi. Eylül 1831'de, Ruslar Varşova yakınlarındaki tüm yerleşimleri yerle bir ettiğinde, General Sowinski'nin, ölüm tarlalarındaki dimdik duran cesedini buldular. Eski Napoléoncu subay, adamlarına tahta bacağını "sıkıca Polonya toprağına" gömmelerini ve böylece tiranlara boyun eğmemelerini emretti. Kongre krallığının anayasası yürürlükten kaldırıldı. Tüm soylular, özgürlük ve mülkiyetlerinden mahrum kılındılar. On bin sürgün Fransa'ya kaçabildi, on binlercesi de zincire vurularak Sibirya'ya sürüldü.

HERMANN

HERMANNSDENKMAL, Arminius şerefine yapılan anıt, Westphalia'daki Detmold yakınlarında, Teutoburgerwald'ın ağaçlı eğimlerinin üzerinde göğe uzanır. Bu anıt, yakınlarda bir yerde Roma lejyonlarını yok eden Germen kabile şefi Hermann veya Cherasconlu Arminius'un MS dokuzuncu yüzyılda kazandığı zaferin anısını yaşatır. Sütunlu bir kaide, yaklaşık otuz m. yüksekliğindeki, dövülmüş bakırdan dev heykeli destekler. Kendi ölçülerinin on katı büyüklüğündeki Hermann, aşağıdaki ova üzerinde büyük intikam kılıcını sallarken, kanatlı başlığının altında kaş çatar.

Anıtı yapmak neredeyse kırk yıl almıştır. Regensburg yakınlarındaki Tuna'ya bakan sarp bir tepede Bavyera Kralı tarafından inşa ettirilen Walhalla Tapınağı (1830-1842) gibi, o da Napoléon'u ve bağımsızlık savaşlarını anımsayan bir kuşağı anlatıyordu. Ancak Almanya birleşinceye ve Alman ulusçuluğu daha somut bir hal

alınıcaya dek tamamlanmadı. Projenin tasarımcısı ve ilk harekete geçiricisi Ernst von Bandel, pek çok kez gerekli finansı sağlamakta başarısız olmuştu. Sonunda Almanya'daki tüm okullardan aidat toplamayı başardı. İmparatorluğun yeni oluşturulmuş gururunun iyi uyumlu bir sembolü olan Hermann, 1875'te açılmıştı.

Ulusçuluğun en yüksek olduğu dönemde, kendine saygı duyan her millet, anmaya uygun kahramanları bulmayı onur sorunu olarak görüyordu ve halka açık anıtlar, belli bir toplumsal, eğitsel amaca hizmet ediyordu. *Herrmannsdenkmal*, Avrupa'yı silip süpüren özel bir yapay tarih türüne yol açtı.[1] Almanya'da birçok rakibi oldu, bunların arasında Ren kıyılarında, Thuringia'daki Kyffhauser dağlarında İmparator I. Wilhelm'in at üzerinde gösterildiği *Niederwaldsdenkmal* ya da Leipzig'de Uluslar Savaşı'nın 100. Yılı nedeniyle bir vatansever grubu tarafından dikilen *Volkerschlachtdenkmal* (1913) gibi eserler vardı. Zaman ve ruh olarak, parlamento fikrine en uzak kralların heykelleri yapıldı: Londra'da parlamentonun iki meclisinin yanında dikilen Richard Cœur de Lion (Arslan Yürekli Richard), Krakov'da Grunwald anıtı (1910) ve Clermont-Ferrand yakınlarında Plateau de Gergovie'de bulunan Vercingetorix anıtını yakından anımsatıyordu.

Ulusal duygunun politik estetiği, belki de Kuzey Galler'de 1790'larda, Beddgelert'te (Gelert'in Mezarında) dikilen Prens Lewellyn'in köpeği anıtında bulunabilir.[2] En dokunaklı konu, zamanın uzaklığı ve daha Romantik kuşağın, bu kökenlerin anımsatıcıları konusunda heyecan duymalarıdır.

1848'de Polonyalıların etkinlikleri, Krakov Cumhuriyeti kaderini devrimcileri denetleyemeyerek kapadığında, iki yıl önce niyetlenilen genel bir ayaklanmanın fiyaskosu tarafından azaltıldı. Binlerce soylu, Avusturyalı subaylardan yardım alan köylüler tarafından Galiçya'nın kırlık alanları çevresinde katledildiler. Bu nedenle, Polonya'nın "diğer ulusların baharına" katkısı, Posnanya'da küçük bir karışıklık, Krakov'da ve Lemberg'de iki feveran ve Macaristan için savaşan General Józef Bem'in başkanlığındaki sürgünler grubuydu.

Ocak 1863'te, Kongre Krallığı "Kurtarıcı Çar" II. Aleksander'in çelişkileri tarafından amacına engel olunarak bir kez daha patladı. Aleksander İmparatorluğunun serflerini özgür kılarken, Polonyalılara bir anayasa vermeye hazır değildi. Rahipler, papazlar ve hahamlar önderliğinde Varşova'daki vatanperver gösterilerle geçen iki yıl gizli bir ulusal yönetim oluşturulmasıyla sonuçlandı. On altı aylık şiddetli gerilla savaşı, isyancı liderlerin kalenin duvarlarında infaz edilmesiyle son buldu. Bu olayda, Kongre Krallığı kendini lağvetti. Seksen bin Polonyalı Sibirya'ya korkunç yolculuğu yaptılar, çarlık tarihinin en büyük siyasal grubu.

1905 yılında, vatanperver ayaklanmanın meşalesi Polonya Sosyalist Partisinin eline geçti. Varşova ve Lodz'daki grev ve sokak savaşı dalgaları St. Petersburg'daki çağdaşı Rus ayaklanmasından çok daha uzun dayandı. Polonya eyaletlerinden askere alınan çok sayıdaki asık yüzlü genç adam, Mançurya'da Ja-

ponlara karşı çok fazla inançlı olmadan savaşan Rus ordusunun saflarını doldurdu.

Polonya ulusçuluğunun devamlı yenilgileri iki önemli gelişmeyi besledi. Vatanperverlerin sonraki kuşakları, genellikle ülkeleri için savaşmaktansa, onun için çalışmayı seçtiler. "Organik çalışma" anlayışları, iktisadi ve ekonomik kaynakları güçlendirmeye ve yerel özgürlüğün ötesindeki tüm siyasi talepleri engellemeye hizmet etti. Bu, askeri ve diplomatik desteği yetersiz olan tüm ulusal hareketler için standart bir strateji haline geldi. Aynı zamanda, "yekpare ulusçuluk" Polonya topraklarındaki her bir milliyette kendini gösterdi. Litvanya, Beyaz Rusya, Ukrayna ve Siyonist Yahudi ulusçuluğu ortak bir mücadelenin her çeşitini etkili bir şekilde felce uğratan bir durum aldı. Dmowski'nin Polonya milliyetçileri Piludski'nin bağımsızlık hareketine şiddetle karşı çıktılar. "Polonyalılar için bir Polonya" talep ettikleri sloganları derin Alman, Ukrayna ve Yahudi karşıtı kompleksleri açığa çıkarttı.

Rus İmparatorluğu içinde, artan ulusçuluk eğilimine karşı resmi tavırlarda önemli aşamalar görülebilirdi. Beyaz-Ruslar ve Ukraynalıların ayrı bir kimliğe sahip olmaları basitçe yasaklandı. Polonyalılara 1906'ya kadar siyasal ifadenin hiçbir çeşiti yasaklanmamıştı. Ancak Finlandiya Büyük Dükalığında, Finler komşularının birçoğunun mahrum bırakıldığı özerklikten yararlanmaktaydılar. Büyük ölçüde Lüterci olan Baltık Almanları, Baltık eyaletlerinin diğer sakinlerine verilmeyen dini ve kültürel hoşgörüye sahiptiler. "Ulusların Hapishanesi" duvarda birçok deliğe ve engele sahipti.

Avusturya-Macaristan'daki ulus sorunu özellikle belirsizdi. 1867 *Ausgleich*'inin sorunları azaltacağı umulmuştu, pratikteyse sorunlar çözümsüz kıldı. Almanca konuşan elit kesimin kültürlerini tüm Avusturya'ya empoze etmeleri için şans yoktu, tek başlarına bırakıldıklarında bunu İkili Monarşinin bütününe yaydılar. Her şeyin ötesinde, "Avusturya dış görünüşü Alman olan bir Slav eviydi." Pratikte, üç "büyük ırk" (Almanlar, Macarlar ve Galiçya Polonyalıları) diğerlerinin üzerinde üstünlük kurmak için cesaretlendirildi. Yönetsel yapılar öyle uyduruldu ki, Bohemya'daki Almanlar Çekleri ellerinde tutabiliyorlardı, Macaristan'daki Macarlar Slovakları, Romanyalıları ve Hırvatları ve Galiçya'daki Polonyalılar Rütenyalıları (Ukraynalıları). Böylece baskılar, dışlanan ulusların her biri ulusçuluğun cazibelerine maruz kaldığını hisseder şekilde arttı. Dahası Habsburg siyasetlerinin *Reichsra* ya da "İmparatorluk Konseyi"nin ilk getirilişi ve nihai olarak 1896'da genel oy hakkının getirilmesi yoluyla karmaşıklaştırıldığında, üç hâkim grup üstünlüklerini yalnız sonu olmayan bir pazarlık ve uzlaşmalar oyunuyla elinde tutabildi. Meclis ve orduya hâkim olan Avusturya Almanları, kızgın Macarları sadece Galiçya'dan aşırı tutucu Polonyalıların çıkarlarını desteklemek yoluyla defedebildiler. Sonuç olarak, Polonyalılar amaca en bağlı *Kaisertreu* unsur olarak kaldılar. Macarlar ebediyen mutsuz oldular; Avusturya'daki Alman düşüncesi eski Büyük bir Almanya düşüncesine giderek daha çok çekildi ve özellikle Çekler kendilerini umutsuzca tuzağa düşmüş hissettiler. Kendini "eski tipte son monark" olarak tanımlayan I. Franz-Joseph (h. 1848-1916), İmparatorluk marşının İbraniceyi

de içine alan on yedi resmi dilden her birinde söylenebildiği gerçek birçok uluslu devleti yönetti. Tam olarak siyasi hareketsizliği nedeniyle popülerdi. Yüzeyde, tedavi edilmeyen hastalıklar iltihaplanmaya başlamıştı. Bir Başbakanın kabul etmeye hazır olduğu üzere: "Tüm ulusları Monarşi içinde iyi şekilde yumuşatılmış hoşnutsuzlukların dengelendiği bir devlette içinde tutmak benim siyasetim"[36] [GENES].

Avrupa, ders kitaplarında tanımlanmayan ulusal hareketlerle dolmuştu. Daha küçük birçok cemaat kendini isteyerek kültürel görevlerle sınırlamıştı. Provence'da Frédéric Mistral (1830-1914) Provençal dilinin ve kültürünün canlanışını örgütleyebildi, hatta Fransız Akademisine seçildi. Galler'de, yıllık *Eisteddfod* ya da şair toplantıları geleneği yüzyıllarca askıda kaldıktan sonra 1819'da yeniden canlandırıldı. Lloangollen'de 1858 yılında başlayan düzmece Drüidlik törenleri dizinin gerekli bir özelliği haline geldi. Almanya'da, Slav Polablar, Sorblar, Kashnublar antik Slav kültürlerini yeniden dirilttiler. Polablar Hanover yakınında Luchow etrafında küçük bir özel bölgede varlıklarını sürdürdüler; bir edebiyat derlemesi ve bir gramer kitabı 1871 yılında Rus yardımıyla basıldı. Sayıları büyük olasılıkla iki yüz bin olan Lusatya Sorbları 1847'de Budisyn'de (Bautzen) bir *Maëica* yani "kültürel cemiyet" kurdular. Pomeranyalı Kashublar da aynı şeyi yaptılar.

Hem anayasal hem de otokratik sistemler ulusal isteklere düşman olabilirdi. Bu bağlamda İrlandalıların ve Ukraynalıların deneyimleri karşılaştırmaya değerdir; siyasal aritmetik her ikisine de karşı durmaktaydı.

İrlandalılar ünlü bir "Batı demokrasisine" katıldılar. 1801'den itibaren, İrlanda ile Büyük Britanya'nın birlik anlaşması imzalandığında, ellinin üzerinde İrlanda milletvekili Westminster'daki Britanya Parlamentosuna girdiler. Bu onlara en fazla ihtiyaçları olanın dışında (kendi işlerini denetlemek) her türlü olanağı sağladı. Fakat siyasi faaliyetlerinin ardı arkası kesilmiyordu. Daniel O'Connel'in (1775-1847) yıllarca muazzam "canavar" halk mitingleri düzenleyen Katolik Birliği 1829'da dini hoşgörü elde etti. Hoşnutsuzluk sonraları, Açlığın ızdırapları, birbirini izleyen Toprak Yasalarının haksızlıkları ve siyasal gelişim eksikliği yoluyla kaynamaya devam etti. İngiliz tutucularının kendilerinden memnunluğu, Ulster Protestanlarının inatçı direnişleri ve Fenianlar (İrlanda Cumhuriyet Kardeşliği, 1858'den itibaren) ve *Sinn Fein* (1905) tarafından temsil edilen İrlanda radikal kanadının şiddetli patlamaları siyasal çıkmaza katkıda bulundu. İrlanda'nın kırsal bölgelerinde yönetim destekli toprak ağaları ve Toprak Birliğinin (1879) asi mutasarrıfları arasındaki uzun süredir devam eden savaş yayılan bir korku havası yarattı. C. S. Parnell (1846-1891) ve Westminster'deki İrlanda Partisi Gladstone'un yönetimdeki liberallerinin desteğini kazandığında bile, Lordlar Kamarasında İrlanda özerkliği için art arda üç yasa önerisi engellendi. İrlandalıların gerçek kültürel uyanışı daha sonraları, İrlanda Edebiyat Tiyatrosu, Galli Atletler Birliği ve Gaelik Birlik, hepsinin de "İrlandalıların İngilizleştirilmesine karşı gelmek gerekliliği üzerine" kurulduğu 1890'larda meydana geldi. 1900 yılında Kraliçe Victoria, kırk yıldan

sonra ilk kez Dublin'i ziyaret etti, "yeşil giyme" yasağını kaldırdı ve büyük Aziz Patrick resmi geçitlerini tüm İmparatorlukta teşvik etti. Fakat sembolik jestler için çok geçti. 1912'de, dördüncü Kendi Kendini Yönetim Yasa Tasarısı hazırlandığında, hem Belfast'taki Ulster Gönüllüleri hem de Dublin'deki Ulusal Gönüllüler görkemli ordular topladılar. Avrupa Büyük Savaşa yaklaşırken, İrlanda iç savaşın kıyısında durmaktaydı. Meydan okuyan Ulster hiçbir İrlandalılık hissine sahip değildi. Gelecekteki bir Britanya başbakanı "İrlanda bir ulus değil, fakat iki halk İrlanda'yı Büyük Britanya'dan ayırmaktan daha derin bir uçurum tarafından ayrıldılar" diyecekti. Her zaman ABD desteği arayan Sinn Fein, artık yardımı Almanya'da aramaktaydı **[KITLIK] [ORANGE]**.

GENLER

1866'DA, Moravya'da Brono'daki Augustinusçu manastırın başrahibi olan Peder Gregor Mendel (1811-1884) bildik yeşil bezelye, *Pisum Sativum* üretimi deneylerinin bulgularını yayımladı. Başrahip birkaç yıldır manastır bahçesindeki bezelyeleri gözlemlemekteydi. Dikkatli bir çapraz tozlaşma, ısı ve renk gibi sadece birkaç spesifik özelliğe odaklanmak yoluyla, birbirini izleyen bitki kuşaklarında belirli kalıtım özelliklerini gösterebildi. Melez bitkilerde yinelenceğini ampirik olarak tahmin edebildiği baskın ve resesif özelliklerin varlığını saptadı. Sonuçları tamamen göz ardı edildi. Modern genetiğin başlangıç noktasını oluşturan "Mendel'in Kalıtım Yasaları" üç farklı biyolog tarafından ayrı ayrı yeniden keşfedildi.[1]

Mendelizm birçok onyıl boyunca deneysel aşamada kaldı. Yirminci yüzyılın başlarında canlı hücrelerde kromozomların varlığının saptanmasına rağmen, genlerin mekaniği ya da Mendel'in deyişiyle "birim karakteristikleri" araştırmacılara uzun süre meydan okudu. *Deoxyribunuckeic asit*'in (DNA) önemi 1944'e kadar fark edilmedi ve DNA molekülünün çift-sarmal spiral yapısı 1953'e kadar kanıtlanamadı. Bu bağlamda biyoloji, modern fizik ve kimyanın benzer gelişmelerinin çok arkasında kaldı.

Bu arada, bir Sovyet bilim adamı birçok temel sorunu çözdüğünü iddia etti. Trafion Denisovich Lysenko (1898-1976) kalıtımın kromozomsal temelini reddetti ve bunun yerine bitkilerde kalıtımsal değişikliklerin çevresel etkiler ve aşılama yoluyla sevk edilebileceğini iddia etti. Buğday tohumlarının filizlenmesinin düşük ısıya maruz bırakılarak büyük ölçüde geliştirilebileceğini gösteren deney sonuçlarını yayımladı. Buğday bitkisinin çavdar tohumu üretmesini bile denedi. Fakat Lysenko, Stalin'i kuramlarının Sovyet tarımının yanlışlarına deva olacağı konusunda ikna ederek kendine otuz yıl boyunca büyüyen büyüleyici bir kariyer yaptı. 1938'de Lenin Zirai Bilimler Akademisi'nin Seçilmiş Başkanı olarak, kendi yönteminin uygulandığı tahılların ekildiği milyonlarca dönüm düzenledi. Tahıllar filizlenmediğinde, çiftçiler sabotaj nedeniyle tutuklandılar. Rusya'nın ünlü genetikçilerinden N. I. Vavrilov'un da dahil olduğu eleştirmenler Gulag'a atıldılar. Öğretmenler Lysenkoizmi İncil gibi tanıtmak zorundaydılar. Sovyet biyolojisi neredeyse onarılamayacak kadar mahvedilmişti. Lysenko iki Stalin Ödülü, Lenin Nişanı ve SSCB Kahramanı sıfatını aldı.[2]

Batılı biyologlar Lysenko'ya "cahil" gibi davrandılar. Buna karşılık, Lysenko tüm ortodoks genetikçilerle "Batı kapitalizmi önünde yaltaklanan gerici çökmüşler" olarak alay etti. Küçük gördüğü hedeflerinin en başta gelen Peder Gregor Mendel' di.[3]

Ukraynalılar iki "Doğu otokrasisi"nin yönetimi altında yaşadılar. Bir zamanlar Polonya'nın tabisi olanlar, artık ya Avusturya'nın veya Rusya'nın tabileriydiler. Çok güçlü bir köylü halk olarak ulusal bilinç düzeyleri, yüzyılın ortalarında serflik zincirleri sıkılana kadar oldukça düşüktü. Geleneksel olarak Rusini ya da "Ruthenyalılar" olarak bilinmelerine rağmen, çarlık memurlarının kendileri için icat ettikleri "Küçük Ruslar" adını aldatmak ve aşağılamak tepkisi içinde artık "Ukraynalılar"ı benimsemeye başlamışlardı. (Bir Ukraynalı, basitçe siyasi bilinci olan bir Rüten demekti.) Kültürel uyanışları büyük ölçüde Taras Şevçenko'nun (1814-1861) şiirsel yazıları tarafından harekete geçirildi; siyasal uyanışları sonraki yıllarda mesafe aldı. Rusya'da, onları bölgesel bir Rus azınlığı olarak görerek ve onlara sadece bir din (Rus Ortodoksluğu) için izin vererek varlıklarını tanımayı reddeden bir rejimle yüz yüze geldiler. Daha büyük bir kültürel ve siyasal özgürlüğe sahip oldukları Avusturya'da, Uniate Ayinini muhafaza ettiler ve Ukraynalı adını benimsemekte yavaş davrandılar. Yüzyılın bitiminde, büyük çapta bir Rüthenya eğitimi organize ettiler. Fakat Lumberg'i de içine alan bir bütün olarak Galiçya'da sayısal çoğunluğu elinde tutan güçlü bir Polonya cemaatiyle karşı karşıya geldiler [UKRAYNA].

KITLIK

1845 VE 1849 YILLARI arasında İrlanda Avrupa'nın en kötü doğal felaketini geçirdi. İrlanda patates kıtlığı bir milyon ölüme, bir milyondan fazla kişinin göç etmesine neden oldu ve en azından yirmi beş yıl için adanın nüfusunu 8.2 milyona (1845) düşürdü. İrlanda'nın devrin en güçlü devleti olan Birleşik Krallık'ın tamamlayıcı bir parçası olmasına rağmen, çok az etkili bir yardım aldı. Bazı gözlemcilere göre, bu son Malthusçu vahiydi; diğerlerine göre ise, yanlış yönetimle geçen yüzyılların sonucuydu.[1]

Felaketin yakın nedeni, art arda üç yıl boyunca patates ürününün büyük bir kısmını yok eden mantar küfü *phytophthora infestans*'da yatmaktaydı. Küf İrlanda Denizini 1845'te geçmeden bir yıl önce Wight adasında fark edildi. Bu İngiltere'de küçük bir dertti. İrlanda'da ise ölüm temsilcisi.

On dokuzuncu yüzyılın başında, İrlanda kırsal nüfusunun büyük bir bölümü bir "patates kültürüne" tamamen bağımlı olmuştu. Vitamin ve protein açısından zengin bir sebze olarak nemli İrlanda topraklarında kolayca yetişiyordu. Dans etmek,

şarkı söylemek, *poteen* içmek ve hikâyeler anlatmak için çok fazla zamanı olan kalabalık ve yoksul bir halkı beslemekteydi. İrlandalılar patatese, İngilizlerin güller için sahip olduğu kadar çok ad vermişlerdi. Ona *murphy*, *spud*, *tater*, *praty* ve *"precarious exotic"* diyorlardı.

Patates bağımlılığı birçok düzensizliğin ürünüdür. 1780'den sonraki altmış yıl boyunca İrlanda bir nüfus patlaması yaşadı; İngiltere ve Galler'deki yüzde seksen sekizlik artışla kıyaslandığında yaklaşık yüzde üç yüzlük bir artış. Ancak Napolêon Savaşları'ndan sonra ABD ve Avustralya'ya göçün başlamasına rağmen, Ulster dışında fazla nüfusu içine alacak düşük bir sanayileşme yaşamıştı. Daha da ciddi olarak, İrlanda toplumu felaketi için bilinen birçok çözümü engelleyen baskıcı yasama organı tarafından kısırlaştırılmıştı. Ülkedeki koşullar hiç kimsenin anımsayamayacağı kadar uzun zamandır çok baskıcıydı. 1829'a kadar Katolik İrlandalıların toprak satın almasına bile izin verilmiyordu ve çok azının bunu yapacak parası vardı. Çoğu İrlanda'da oturmayan Anglo-İrlandalı toprak ağaları yüksek kiralar ya da derhal tahliye talep etmekteydiler. Tahliyeler, borçlarını ödemeyenlerin evlerini alışıldığı şekilde yerle bir eden veya "yıkan" askerler tarafından yapılıyordu. Sıklıkla onlara zulmedenleri öldürüyor ya da Britanya ordusuna katılıyorlardı. Wellington Dükü'nün sözleriyle "İrlanda en üstün askerler için tükenmez bir bakım evidi." Ancak orası aynı zamanda mobilyasız balçık kulübelerde yaşayan sefil aileler ve domuzlar grubuyla, aynı zamanda sefalet yuvasıydı. Bir Alman seyyahının söylediği gibi: "Letlerin, Estonyalıların ve Finlandiyalıların arasından en yoksulları kısmen lüks bir hayat sürdükleri görülüyor."[2]

Cömert bir İrlandalı tarihçi, Sir Robert Peel hükümetinin ilk siyasetlerinin "bazen izin verildiğinden daha etkili olduğunu" yazmıştır.[3] 1846'da fiyatlar denetlendi, Hint unu dağıtıldı ve bayındırlık işleri iş sağlamaya başladı. Fakat Peel hükümetinin düşmesi, müdahaleye inanmayan bir Whig bakanlığının öncülüğünde Tahıl Yasasının kaldırılmasına yol açtı. "Bunların hepsini çürük patatesler yaptı" diyerek Iron Dükü hayretini ifade etmiştir. İrlandalılar toprak rantlarını ödediler ve ısırganotu yediler.

1847 yılında halka üç milyon porsiyon çorba dağıtıldı. Fakat bunlar tifüsü ya da kırlık alanlardan kaçan kalabalıkları durdurmadı. Bir düzine toprak ağasının elli bin sterlin kira aldığı County Cork'daki Skibbereen bölgesinde, tarlalarda cesetler ve çalışma evlerinde ölen çocuklar vardı ve tahıl hâlâ koruma altında İngiltere'ye ithal edilmekteydi. Hırsız çeteleri taşra kentlerini yağmalamaktaydı. Bu derde çare bulmaktan sorumlu Hazine Bakanı "Mücadele ettiğiniz fizik açlık belası değil, halkın bencil, ahlaksız ve kavgacı karakterinin belası" demişti.[4]

1848'de patates ürünü yine olmadı ve insan akını bir sele dönüştü. Sefalet içindeki aileler limanlara yürümek için son güçlerini topladılar. Toprak ağaları sıklıkla onlara gitmeleri için para ödedi. Yollarda çöktüler, en ucuz tarifeye ayrılmış ve ağzına kadar dolu gemi ambarlarında telef oldular ve New York ile Montréal'in rıhtımlarında sürüler halinde öldüler. Ateş, mide krampları ve İngiliz düşmanlığıyla ağır ağır ilerlediler.

Kıtlık, Daniel O'Connel'in Birliği reddetmek için yaptığı mücadeleye son verdi. Fakat aynı anda her türlü gerçek uzlaşma umudunu da öldürdü. Ve akın devam etti:

A million a decade! Calmly and cold	Bir milyon bir onyıl! Sakin ve soğuk
The units are read by our statesman sage.	Birlikler bizim devlet adamımızın bilgeliği tarafından okunuyor
Little they think of a Nation old,	Yaşlı bir ulusu çok az düşünüyorlar
Fading away from History's page	Tarih sayfalarından geçerek:
- Outcast weeds by a desolate sea	- Bir metruk deniz tarafından toplumdan atılmış zararlı otlar
Fallen leaves of Humanity!	İnsanlığa düşen yaprakları![5]

Bu Avrupa'nın son kıtlığı değildi. Bunu Finlandiya ve Belçika'da 1867-1868 yıllarındaki benzer felaketler izledi. Volga'daki 1921 yılı kıtlığı ölçüsünde ya da 1932-1933 terör kıtlığı tabiatında değildi [HASAT]. Fakat nerede ve nasıl gerçekleşirse gerçekleşsin utanç vericiydi. 1849 Ağustosunda Britanya hükümetinin nihai önlemiyle Kraliçe Victorya ve Prens Albert'i Dublin'e bir devlet ziyaretine göndermek olacaktı.

Her iki imparatorlukta da Ukraynalılar daha sonra vatanlarının birkaç diğer ulus (Polonyalılar, Yahudiler ve Ruslar) tarafından işgal edildiği ve bunların hepsinin de Ukrayna ulusçuluğuna düşman olduğu gerçeğiyle mücadele etmek zorunda kaldılar. Sonuncusunu söylemek sinir bozucuydu. Ukrayna ulusunun potansiyel üyeleri Fransız ve İngilizlerinki kadar çoktu. Ancak hiçbir yerde sayılarıyla etkili olamadılar. İrlandalılar gibi onlar da devletsiz bir ulus olarak kaldılar. İrlandalılar gibi onların eylemcileri de Almanya'ya bakmaya başladılar.

Balkan ulusçuluğu özellikle şiddetli gelişti. Osmanlı İmparatorluğu siyasi fikir ayrılıklarını yok ederken, her zaman geniş bir dinsel ve kültürel özerkliğe hoşgörü göstermişti. Bosna, Arnavutluk ve Bulgaristan'ın bir bölümü dışında hüküm süren Müslüman kültüründe asimilasyon azdı. Bunun sonucu olarak hazır durumdaki Hıristiyan uluslar Osmanlı gücü çekilir çekilmez ortaya çıkmayı bekliyorlardı. Genellikle mutlak hâkimiyetlerini ele geçirmeden önce, ad olarak mevcut olan Osmanlı garnizonlarının varlığına itaat ederek uzun bir fiili özerklik dönemi yaşadılar. Arzularını tatmin etmekte başarısız olan ve komşularıyla tekrarlanıp duran çatışmalara neden olan asgari bir toprak parçasında yaşamaya başladılar. Hiçbiri etnik bir türdeşliğe benzer bir şeye bile sahip değildi. Yunanistan 1832'de resmi bağımsızlığını kazandı, Romanya eyaletleri (Eflak ve Boğdan) 1856'da, Karadağ 1860'ta, Sırbistan ve Bulgaristan 1878'de. Bölgede Müslüman ulusun hâkim olduğu tek yer olan Arnavutluk Hıristiyan güçlerin desteğinden yoksundu ve 1913 yılına kadar beklemede kaldı (Bkz. Ek III, s. 1368) [SHQIPERIA].

Yunanlıların deneyimi memnunluk verici değildi, hepsinden ötesi hükümdarlarıyla. 1833 ve 1973 yılları arasındaki yedi saltanatta beş tahtı terk etme oldu. Alman etkisi taraftarı, Helenlerin ilk Kralı Bavyeralı I. Otto (h. 1833-

1862) Osmanlılardan daha çok gözden düştü. İkincisi I. George (h. 1864-1913) kaza eğilimili bir hanedan kurmak için Danimarka'dan getirildi. Ulusçuluk ve yabancı krallar birbirine karışmadı. Sırp deneyimi de daha mutluluk verici değildi: Rakip Karadordevic ve Obrenovic hanedanlarının kan davası on kraliyet suikastine neden oldu. Rus desteği, özellikle İkili Monarşi'nin Slavlarının Sırp örneğinden giderek daha çok etkilenmesi nedeniyle Avusturya'dan gelen güçlü bir tepki canlandırdı. Balkan Savaşlarındaki Sırp başarısı Viyana'yı nihayet planlarını açığa çıkarmaya itti.

Balkanların etnik mozaiği, ne yazık ki sabit ulus devletlerin yaratılmasını engelledi. "Balkanlaştırma", siyasi parçalanma, dar kafalı ulusçuluk ve şiddetli kavgalar için çok kullanılan bir deyim haline geldi. Yirminci yüzyılın başlarındaki üç Balkan Savaşında, vâris Hıristiyan devletler kendi aralarında geri çekilen Türklere karşı olduğu kadar istekle savaştılar (Bkz. aşağıda).

Tarihçiler, popüler ulusçuluklarla ağzına kadar dolu olan bir kıtada bazı ülkelerin neden genel eğilimi izlemediği sorununu da işaret etmeliler. Örneğin, on dokuzuncu yüzyıl İskoçya'sında etkili bir ulusal hareket neden başarısız oldu? İskoçlar her şeyin ötesinde erken bir tarihte yoğun modernizasyona maruz bırakıldılar; ve Birleşik Krallık içinde küçük ortaklar olarak İngiliz hâkimiyetine kızmak için erkenden harekete geçirici bir unsuru kolaylıkla bulabilirlerdi. Fakat bulmadılar. Bunun yanıtını kısmen, İskoç kültürünün içinde ortak bir kimliğin büyümesini engelleyen Gal ve Aşağı Ülke unsurları arasındaki ayrımlarda, kısmen de Britanya devlet ulusçuluğunun güçlü çekiciliklerinde yatmaktadır. Cardiff ve Belfast gibi İskoçya'nın başkenti Glaskow da Britanya İmparatorluğunun yatırımları sayesinde çok büyük ölçüde zenginleşti. İskoçya'nın başarılı bir birliğe bağlantısı, bizzat imparatorluk zayıflamaya başlayana kadar azalmayacaktı. İskoç ulusçuluğunun öncü ozanı Hugh MacDiarmid 1920'lere kadar yazmaya başlamadı. Hareketin kilit siyasi risalesi, Tom Nairn'in *Britanya'dan Kopuş* 1977'ye kadar yayımlanmadı.[38]

Bu sırada en öngörü sahibi gözlemcilerden biri, ulusçuluğun bir safhadan başka bir şey olmadığı sonucuna vardı. 1882 yılında konuşurken Ernest Renan, hiçbir devlet veya ulusun ebedi olmadığı şeklindeki ürkütücü bir gözlem yaptı. Er ya da geç hepsinin başka bir şey, "büyük olasılıkla bir Avrupa konfederasyonu" tarafından ayağı kaydırılacaktı. Metternich bir kezinde, "Benim için Avrupa uzun zamandır bir anavatanın özünü taşımakta" demişti.[39] Bu tür sezgilerin bir gün daha pratik biçimlere döneceği umudunun tohumları atılmaktaydı.

Sosyalizm, Ulusçuluk gibi kolektivizm taraftarı bir inançtı. Sadece bireyin değil toplumun bütün olarak korunması için istismarcılara ve vurgunculara karşı çıkmaktaydı. Adını "samimiyet fikrinden" ya da modern deyimiyle "dayanışma"dan (*socius* Latince anlamında "yoldaş") almıştır. Yoksullara, güçsüz ve baskı altındakilere kaynakların birleştirilmesi, zenginliğin eşit dağılımı ve ortak yararlar için bireysel hakların ikinci derecede tutulması dışında bir yolla katlanılabilir bir hayat sağlanamayacağını iddia etmekteydi. Liberalizmin tersi-

ne modern devletten korkmuyordu; aksine devlete arabulucu ve sıklıkla da merhametli önlemlerin ana hareket ettiricisi olarak bakmaktaydı. Sosyalizm hem ülkedeki hem de dışarıdaki baskıcılara karşı çevrilecekti. Uluslararası bir dayanışma hissi onu ulusçuluğun doğal muhalifi yaptı. On dokuzuncu yüzyıl sosyalizminin gücünü genellikle dört ayrı kaynaktan aldığı düşünülür: Hıristiyan sosyalizminden, gümrük birliği hareketinden, kooperatif hareketinden ve "ütopik" sosyalist kuramcılardan (Bkz. Ek III, s. 1368).

Bu sıfat hiçbir zaman kullanılmaksızın, Hıristiyan sosyalizmi yüzyıllara varan eski bir geleneğe sahiptir. Hıristiyan öğretisi her zaman cemaate hizmette ve kişisel zenginlikten feragatte ısrar etmiştir. Dağ vaazı'na, manastır kurallarının pratik çalışmalarından More, Campanella, Harington ve Morelli'nin ütopyalarına kadar kolektivist iktisadi planları haklı göstermek için başvurulmuştur. On dokuzuncu yüzyılda Protestanlar, Çalışan Erkekler Koleji'nin (1854) ilk müdürü J. F. D. Maurice (1805-1872), Charles Kingsley (1819-1875), Adolf Wagner (1835-1917) ya da Kaiserin vaizi Adolf Stoecker (1835-1899) gibi kişilikler yoluyla çok öncelik gösterdiler. Oxford Hareketi, kentin kenar mahallelerindeki "görevlerinde" ortaya çıkan sosyalist bir çizgiye sahipti. Roma Katolikleri 1891 yılında *Rerum novarum*'un yayımlanmasına kadar çok çekingendiler. Rusya'da Ortodoks Kilisesinin doktrinleri, köylü cemaatlerinin kolektivizm taraftarı gelenekleri ve her şeyden güçlü bir devletin varlığı, bunların tümü de sosyalist fikirlerin kabulüne verimli bir taban sağladı.

Gümrük birliği hareketi, işçilerin serbest pazar ekonomisi içindeki narin konumlarından çıktı. Devon'un Tolpuddle Şehitleri günlerinden itibaren, çalışan erkek ve kadınlar sendikalar kurma, ücret ve koşullar hakkında kolektif olarak pazarlık etme ve grev hakkını özveriyle kazandılar. Kritik başlangıç tarihleri Britanya'da 1834, Fransa'da 1864, Almanya'da 1869 olarak görünür. 1900'de birçok Avrupa ülkesi faal bir işçi hareketine sahipti. Başlangıçtan itibaren, sendikalar yapılar ve ideolojilerde farklılaştılar. Britanya tipi ideolojik olmayan sendikalardan ayrı olmak üzere, eski loncalardan çıkan "yatay" zanaat sendikaları, "dikey" sanayi sendikaları, Fransız ya da İspanyol modelinde anarşist-sendikacı sendikalar, liberal işçi birlikleri, greve de, savaşa da karşı çıkan barışçı "sarı" sendikalar ve Kilise temelli Hıristiyan birlikleri vardı. Belçika'da olduğu gibi birçok ülkede, birkaç değişik sendika tipi yan yana çalışmaktaydı. Rusya'da, öncelik kendileri için resmi sendikalar kurmak yoluyla birkaç yasadışı kuruluşu arkalarından vurmaya karar veren Çarlık polisi tarafından alındı. "Polis sosyalizmi"nde bu deneyim 5 Ocak 1905'te, bir polis ajanı olan Peder Gapon'un önderliğindeki bir gösteride, polis tarafından ateş açıldığında kötü bir sona ulaştı. "Kanlı Pazar" 1905'in devrimci isyanını başlattı; ve Peder Gapon öldürüldü. Rus sendikacılığı, Bolşevikler tarafından bastırılmadan önce bir onyıl bağımsız varlıklarını güçbela sürdürdüler.

Büyük iş dünyasının kötülüklerinden üyelerini korumaya çalışan kooperatiflerin kurulması üç ana sektörde gerçekleşti: Üretim, tüketim ve tarım. 1800'de New Lanark Mills deneysel tekstil tesisi hayalperest Robert Owen (1771-1858) tarafından İskoçya'da kuruldu. On bir saatlik iş gününü ve hasta-

lık sigortasını garanti etti, fakat ömrü kurucusununkinden fazla olmadı. 1844 yılında, ilk tüketici kooperatifi olan Rochdale Öncüleri, Lancashire'de ortaya çıktı. İlk olarak Almanya'da F. W. Raiffeisen (1818-1888) girişimiyle ortaya çıkan tarımsal kooperatiflerin, köylü çiftçilerin nerede olursa olsun özellikle Doğu Avrupa'da örgütlenmede serbest oldukları sınırsız bir geleceği olacaktı. Sosyalist kuramlar geliştirmek, Paris'te 1796 yılında François-Noël Babeuf (1760-1797) tarafından düzenlenen "Eşitler Suikastı"nden itibaren gelişmekteydi.

Direktuar tarafından infaz edilen Babeuf gibi tüm kurucu kuramcıların hepsi de Fransız ütopyacılarıydılar. Claude Henri de Pouvroy, Comte de Saint-Simon (1760-1825), Charles Fourrier (1772-1837), Etienne Cabet (1788-1856), Louis Auguste Blanqui (1805-1881), Louis Blanc (1811-1882) ve Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865) bunlara dahildiler. Comte'a yakın bir Hıristiyan sosyalist olan Saint-Simon, uzmanlar tarafından yönetilecek ideal bir cemaat için bilim ve teknolojiyi harekete geçirmeye çabalamaktaydı. Eseri *Nouveau Christianisme* (1825) bir mezhep Kilisesinin, örnek cemaatlerin ve ahlaksızlık mahkemelerinin kurulmasına neden oldu. Hem Fourrier hem de Cabet ABD'de kooperatif yerleşimler oluşturdular. Fourrier *Théorie des Quatre Mouvements*'ı (1808), hükümetten tamamen bağımsız, "Uyum" yolunda değişik mükemmellik basamaklarını tırmanacak bilimsel olarak örgütlenmiş bir toplum tahayyül etmekteydi. (Bu, genellikle tarihin aşamaları ve devletin bozulması hakkında Marx'ın fikirlerinin kaynağı olarak düşünülür.)

"L'Enfermé" ("Hapsedilen") olarak bilinen Blanqui, ısrarla monarşiye ve benzer şekilde cumhuriyete karşı isyancı üniteler örgütlediği için otuz üç yılını hapiste geçiren Babeufçü kuşaktan bir darbeciydi. 1839 yılında Paris'teki Hôtel de Ville'i iki gün süreyle işgali başarısızlıkla sonuçlandı, ancak takipçileri 1871 Komününde öncü bir rol oynadılar. (İsyanın başlamasından önceki gün tutuklandığı için olayı kaçırdı.) Sloganı *"Ni Dieu, ni maître"*di (Ne Tanrı ne de patron). Louis Blanc aksine, işçilerin yeteneklerine göre katılabileceği ve ihtiyaçlarına göre para alacağı eşitlikçi, işçilerin denetiminde ve devlet sermayeli işyerlerinin yaratılmasını savunmaktaydı. Ana hatları *L'Organisation du Travail*'da (1839) verilen proje, kısaca yazarı İngiltere'ye sürgüne gönderilmeden önce 1848 Devrimi sırasında pratiğe geçirildi. Proudhon bazı yönlerden hepsinin içinde en etkilisiydi. *Qu'est-ce que la propriété*'de (1840)* bireysel mülkiyete karşı (aşırı) saldırıları bir sansasyondu, özellikle de ünlü sözü "mülkiyet hırsızlıktır" bağlamı dışında anlaşıldığında *Idée générale de la Révolution* (1851) gelecekte sınırları, merkezi hükümetleri ve devlet yasaları olmayan bir Avrupa'yı tanımlarken, *Philosophie de la Misère* adlı eseri (1846) Marx'ın *La Misère de la Philosophie*'deki en şiddetli yanıtlarından birine neden oldu. Proudhon kısa zaman sonra izleyicilerinin sosyalizmin ana görüşüyle çatışmalarına neden olan modern anarşizmin kurucusuydu; fakat devlete karşı işçilerin

* Özgün metinde Proudhon'un kitabının adı *Qu'est-ce que c'est la propriété* olarak verilmiştir, ancak doğrusu *Qu'est-ce que la propriété*'dir (e.n.).

doğrudan hareketini desteklemesi Fransız sendikacılığının mihenk taşı haline geldi.

Erken Alman sosyalistlerinin düşüncelerinde Fransız etkisi güçlüydü. Silezyalı bir Yahudi olan ve ilk Alman sosyalist partisinin kuruluşundan sonra romantik bir düelloda öldürülen Ferdinand Loslauer (Lassalle, 1825-1864) Paris'te şekillendirici bir dönem geçirdi. Paris'te karşılaşan ayrılmaz iki sürgün Friedrich Engels (1820-1895) ve Karl Marx (1818-1883) argümanlarının birçoğunu Fransız Devriminin incelenmesine dayandırmışlardı. *Komünist Manifesto*'larının zamanlaması iyiydi. "Bir hayalet Avrupa'ya musallat oldu" diye iddia ediyordu eser, "komünizm hayaleti. Yönetici sınıfları titreten... Proleterlerin zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri yok... Tüm ülkelerin çalışanları, birleşiniz!"

Marx ve Engels ayrılmaz bir ikiliydi. Radikal gazetecilikleri yüzünden Prusya'dan sürülünce İngiltere'ye yerleştiler. Engels, Manchester'daki bir pamuk fabrikasını yöneten zengin bir kapitalist olarak kendini kısa zamanda kabul ettirdi. Marx, Engels'ten ücret alan bireysel bir araştırmacı olarak, Londra'da yoksul bir hayat sürmekteydi. Hayatının çalışması, *Das Kapital* (Kapital, 3 cilt, 1867-1894), British Museum'daki okuma odasında otuz yıllık tek başına bir çalışmanın meyvesiydi. Kitap spekülatif toplumsal felsefede devamlı bir uygulama, parlak kavrayışların düzensizliği ve tumturaklı bilgiçlikti. Zamanın birkaç birbirine benzemeyen fikrini ödünç almış ve "diyalektik materyalizmin" orijinal kombinasyonunda onları yeniden birleştirmiştir. Marx, insan toplumu için aynı Darwin'in doğa tarihi için yaptığı şekilde evrensel bir kuram oluşturmayı amaçlamıştı; ve ilk cildini Darwin'e adamayı umuyordu. Feuerbach'dan materyalist tarihin öznesini, Saint-Simon'dan sınıf çatışmasını, Babeuf'ten (kısa zaman sonra yadsıyacağı) proletarya diktatörlüğünü, Adam Smith'den emek-değer kuramını, Bray ve Thompson'dan artık değer kuramını, Hegel'den diyalektik gelişimin temelini aldı. Tüm bu unsurlar, psikolojik kökleri çocukluğu sırasında ailesinin terk ettiği Musevilikte yattığı düşünülen, kendini kurtarıcı sayan bir öğretide bir araya getirildi. Marx İsa'ydı; İşçiler Seçilmiş İnsanlardı; sosyalist hareket Kiliseydi, Devrim İkinci Zuhurdu; Komünizm Vaat Edilmiş Topraklardı.[40]

Marx pratik siyasetle çok az ilgilendi. Bir Uluslararası İşçiler Birliği'nin kurulmasına yardım etti. Bu, onun için bir anayasa ve bazı ateşli söylevler yazdığı ve sonraları "ilk uluslararası" olarak övülecek bir hayalet gövdeydi. Son yıllarında, Alman sosyalistleri arasında büyük bir yandaşlar grubunu ve onların Rus çömezlerini cezbetti, fakat Britanya'da böyle olmadı. Öldüğünde, "filozoflar şimdiye kadar dünyayı değişik şekillerde açıkladılar; ancak amaç onu değiştirmektir" şeklinde bir ithafla, Herbert Spencer'in mezarının karşısında Highgate Mezarlığı'na gömüldü. Engels Marx'ın notlarından *Kapital*'in son iki cildini ve bunun yanı sıra bireysel unsurları her zaman anlaşılamayan bir ortak *oeuvre*'i tamamladı. Fakat kendi fikirleri vardı. Toplumsal koşullara Marx'tan daha yakındı ve kuramların pratik anlamlarıyla daha çok ilgilenmekteydi. "Devlet gücünün bozulması"nı yorumlamak yoluyla, eserleri *Anti-*

Dühring (1878) ve *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökenleri* (1884) etkin devrimcilere büyük cesaret verdi.

Şimdiki yorumcular Marx'ın arkasında bıraktığı yazıları kayda değer bulmama eğilimindeler. "Marx", diyorlar, "liberal Avrupa'nın tanımlayıcısıydı" veya "tipik bir on dokuzuncu yüzyıl toplum kuramcısıydı."[41] Haklı olabilirler; ancak bir noktayı unutuyorlar. Marksizmin entelektüel bükülmezliği, heyecan gücünün çok daha altında kalmıştı. Toplumsal adalet hayalleri için Marx'ın bilimsel bir temel sağladığına inanan büyük çoğunluk, yazılarına hiçbir zaman eleştirel bir şekilde bakmadı. Marx, farkında olmadan onlara başka bir alt din sağlamış oldu.

Sosyalizm için bilinen taban yeni işçi sınıfı tarafından sağlandı. Pratikteyse, birçok işçi açıkça idare ediliyordu ve neredeyse tüm sosyalist örgütler orta sınıf entelektüeller tarafından yönetiliyordu. İngiliz Fabian Derneği bunun ilk örneğiydi. Acemi işçi sınıfının küçük kaldığı Doğu Avrupa'da, sosyalizm Rusya'da olduğu gibi uluslararası darbeciler tarafından veya Polonya'da olduğu gibi, milliyetçi rakipleri tarafından öğütlenen etnik bölücülüklerin üstesinden gelmeyi uman bağımsızlık hareketinin o kolu tarafından ele alınmıştı. Bir taraftarlar kitlesiyle sosyalist hareketleri harekete geçirme çabaları, tekrar tekrar yerel çıkarlar, hükümet baskıları ya da entelektüel seçkincilik duvarlarına çarptı. Birçok ülkede, şu ya da bu tip sosyalist partiler genellikle yıllar boyunca boşuna çabalayarak varlıkları için mücadele ettiler. Partilerin saygıdeğer bir yol alışının sağlanabilmesi 1980'lerde oldu (Bkz. Ek III, s. 1368). En önemli parti olan Alman Sosyal Demokrat Parti (SPD), Bismarck'ın sosyalizm karşıtı yasası altındaki on iki yıllık sürgünden sonra, 1890 yılında kalıcı olarak kuruldu. Kökeni 1875 Gotha Programına ve Lassalle'in birliğinin değişik Marksist gruplarla birleşmesine uzanmaktaydı. 1891 Erfurt Programı büyük ölçüde Karl Kautsky (1854-1938) tarafından formüle edildi ve açıkça Marksistti. Fakat kısa zaman sonra sosyalizmin vahiyci görüşünü reddeden Eduard Bernstein'ın (1850-1932) değişiklik taraftarı eleştirileri, hem de Reichstag'daki parti liderlerinin pragmatik eğilimleri yoluyla ılımlı hale getirildi.

Hareketin uluslararası kolu da benzer güçlüklerle karşılaştı. "Birinci Enternasyonal" Marksistlerin ve anarşistlerin karşılıklı suçlamaları içinde parçalandı. 1889'da Brüksel'de kalıcı bir sekreterlik kurmayı başaran "İkinci Enternasyonal" kısa zamanda SPD'nin temsilcilerinin hâkimiyeti altına girdi. Kongreler düzenledi, büyük ölçüde barışçı amaçla bir baskı grubu olarak hareket etti ve ulusal kollarından hiçbirinin savaşa karşı çıkmadığı 1914 yılında yok oldu. Ortadan kalkması, V. I. Ulyanov (Lenin, 1870-1924) ve aynı zihniyeti paylaşan diğer darbeciler gibi sürgünler tarafından yönetilen devrimci Rus partisi dışındaki diğerleri tarafından meydan boş bırakıldı.

Rus devrimci geleneği, onu ateşleyen otokrasi kadar eskiydi. On dokuzuncu yüzyılda ilk kez vücut bulması 1825 Dekabristleriyle (Fransız ve Polonyalıların fikirlerinden etkilenen bir subaylar kardeşlik cemiyeti) oldu. Fakat sonraki on yıllarda, Alexander Herzen (1812-1870) ve Nikolai Çernişevski'nin (1828-1889) önderliğinde giderek sosyalist, popülist ve anarşist tatlar aldı.

1860'larda ve 1870'lerde Rus popülizmi (*narod-nichestvo* ya da "halkçı hareketi") köylüleri kendi yanlarına döndürmek için köylere giden ve sadece algı eksikliğiyle karşılaşan ve buna hayranlıkla bakan idealistlere tanık oldu. 1879 yılında popülistler, biri tarım ve eğitim reformunu vurgulayan, diğeri *Narodnaya Vol*'ya ("Halkın İradesi"yse) olmak üzere şiddeti savunan iki kanada ayrıldı. İkincisinin bir üyesi 1881 yılında Çar II. Aleksander'ı öldürdü.

Batı kayıtlarında kilit bir kişilik olan P. N. Tkaçev'e (1844-1885) yer verilmez. Ayrıca sonraki Bolşevik panteonu için de seçilmemiştir. Ancak o Bolşevizmin gerçek habercisiydi. Popülistler içinde bir "Jakoben" ve bir iktisat materyalisti olarak, Çernişevski ve Lenin arasındaki entelektüel bağlantıyı sağladı. Kitlelerin eğitimini nefretle reddederek, yerine devrimci bir seçkinler sınıfının eğitimini istedi. 1870'lerde şöyle yazmıştı: "Ne yapılmalı?" sorusu "bizi daha fazla ilgilendirmemeli." "Bu, çözüleli çok oldu. Devrim yapın!" Sonraki yıllarını Lenin'in halk içinde onu suçlarken, arzuyla yazılarını okuduğu İsviçre'de sürgünde geçirdi. "Evlatlık bağları" değil, tam anlamıyla bir kardeşlik ruhu vardı.[42]

Lenin'in grubunun tarihi, düşmanca bir ortamda sosyalistlerin karşısına konulan imkânsız ikilemleri güzel bir şekilde resmeder. Yasadışı ve sürgün olarak, esas esinlerini aldıkları Alman SDP'nin demokratik yöntemlerini uygulama şansları yoktu. Devrimciler olarak, Çarla savaşma sözü veren herkese alkış tutacak belli bir Rus kanaat kitlesine başvurabilirlerdi. Fakat sosyalistler olarak hareketin diğer kollarıyla, imparatorluğun iki önemli kesimine, köylülere ve Rus olmayan milliyetlere, daha iyi uyum sağlayan Sosyal Devrimciler ya da SR'lerle mücadeleye zorunluydular. Marksistler olarak, işçi sınıfının küçük olduğu Rusya gibi bir yerde gerçek bir işçi devriminin çok az başarı şansının olduğunu kabul etmek zorundaydılar; ve grup darbeci yöntemlere çok bağlı oldukça açık, kitlesel bir taraftarlık örgütlemeye gönülsüzdüler. (Lenin'in uygun bir zamanda gasp ettiği *Bol'sheviki* -"Çoğunluk Olanlar"- adına rağmen genellikle, hatta Rus SDP'sinin içinde bile bir azınlık oluşturuyorlardı.) Tkaçev gibi Lenin de disiplin altına alınmış bir azınlığın halk desteği olmaksızın gücü ele geçirebileceğinden haklı olarak kuşkulanıyordu. Ancak böyle bir stratejiyi sosyalist ilkelerle haklı çıkartmaya çalışmak konusunda, başlangıcından itibaren bunu hayal dünyasında saklamakla kınandı. "Yalancılık Bolşevizmin ruhudur."[43] Başka bir açıdan, Leninizm esas modelin garip ve uzak bir taklidi, *cargo-cult* sosyalizmdi. Komünizm sonrası Rusya'da son derece saygın olacak bir eleştirmen şöyle bir yorum yapmıştı "Rus Devrimi"nde hâkim olan Marksizmin aslıyla olan ilişkisi, ancak T'ai Ping'in "Hıristiyanlığının Thomas Aquinas'ınkine olan ilişkisi kadardı."[44] Bu gerçeğin genel olarak fark edilmesi bir yüzyılın en iyi dönemini aldı.

Anarşizm, çocukluğunu sosyalizmin refakatinde geçirmesine rağmen, kısa zamanda sosyalizme karşıt olacak şekilde gelişti. Anarşist düşüncenin merkezinde, hâkimiyetin bütün çeşitlerinin nefret verici olduğu ve yönetimin sadece gereksiz değil, aynı zamanda zararlı da olduğu tartışması yatmaktaydı. On ye-

dinci yüzyılın Anabaptistleri ve Diggerlarına[45] uzanan erken bir kolu, İngiltere'de William Godwin'in (1756-1836) eseri *Enquiry Concerning Political Justice*'de (1793) ve Godwin'in damadı Shelly tarafından yazılan *Prometheus Unbound*'un süzülen hayalinde olgunlaştı:

İğrenç maske düştü, adam kaldı
Asasız, özgür, sınırsız, ama adam
Eşit, sınıfsız, kabilesiz, ulussuz,
Saygıdan, tapınmadan, rütbeden, kraldan muaf
Kendi üzerinde...
Ve kadınlar da, samimi, güzel ve kibar...
Geleneğin kötü lekelerinden muaf ve saf;
Bir zamanlar düşünemedikleri bilgelikle konuşarak,
Bir zamanlar hissetmeye korktukları hislere bakarak
Bir zamanlar cüret ettikleri her şey olarak,
Şimdi var olan, dünyayı cennet yaparak...[46]

İkinci bir kolu, Fransa'da, Proudhon ve onun öğrencilerinin çalışma ve yazılarında, *mutualité* (yardımlaşmacılık) doktrini merkezinde toplanmıştı. Bu, işçilerin parlamenter siyasete dahil olmaktan kaçınmaları ve kendilerini sokak ve fabrikalardaki doğrudan hareketle özgür kılmalarını içine almaktaydı.

Üçüncü bir kolu, Rus İmparatorluğunun aşırı otokrasisine karşı aşırı bir tepkiden doğmuştu. İki aristokrat Rus sürgünü Mikhail Bakunin (1814-1876) ve Prens Peter Kropotkin (1842-1921) tarafından geliştirildi. Bir zamanlar "yıkım hırsı aynı zamanda yaratıcı bir dürtüdür" diyen Bakunin, Marx'ın Birinci Enternasyonal'ini parçalamıştı. "Komünistler devletlerde gücü ele geçirmek için işçi sınıfını örgütlemek gerektiğine inanmaktalar" demişti. "Devrimci sosyalistler [anarşistler anlamında] devletleri yıkmak için örgütleniyorlar." Latin ülkelerini tutan anarşizmin kolektivist varyantına esin oldu. Ünlü bir yazar ve coğrafyacı olan Kropotkin, tüm merkezi hükümetlerden bağımsız bir komünist toplum için yaptığı mücadelede *Ekmeğin Fethi* (1892), *Tarlalar, Fabrikalar ve Atelyeler* (1899) ve *Karşılıklı Yardımlaşma*'yı (1902) kaleme aldı.

İlk olarak *Der Einzige und sein Eigentum*'nde (Birey ve Mülkiyeti) tanımlanan dördüncü bir kol Berlinli gazeteci Max Stirner (1806-1856) tarafından başlatıldı. Bireyin kurumsal denetimden kurtulmasını sağlayacak mutlak bağımsızlık hakkına önem vermekteydi. Bu, Courbet ve Pisarro'dan Oscar Wilde'a sayısız yenilikçi sanatçı ve yazara cazip geldi. Fakat aynı zamanda anarşistlerin kendi ilkelerinin etkili hiçbir anarşist bir örgüte neden izin vermediğini de gösterdi.

Pratik koşullarda, anarşizm birçok doğrultuda meyve verdi. Devrimci anarşist-sendikacılar Fransa, İtalya ve özellikle de *Confederacion Nacional del Trabajo*'nun (CNT) büyük bir toplumsal hareket haline geldiği İspanya'da işçi hareketlerine hâkimdiler. En sevdikleri silahları tüm iş kurumlarını felce uğratmak için tasarlanan genel grevdi. Köylü anarşistler Andalusya'dan Ukray-

na'ya dağınık bölgelerde etkilerini kullanmaktaydılar. Anarşizm aynı zamanda modern terörizmin (ilk İtalyan militanlarından Enrico Malatesta'nın dediği gibi "eylemin propagandası") doğuşunu esinledi. Fikir, cinayet veya yıkım gibi hissi hareketlerin adaletsizlik olarak ilan edilmesi, hükümet siyasetinin kararlılığını bozmak ve yönetici seçkinler sınıfının sinirlerini paramparça etmekti. Kurbanlar listesi Çar II. Aleksander'i (1881), Fransa Başkanı Sadi Carnot'yu (1894), Avusturya İmparatoriçesi Elisabeth'i (1896), İspanya Başbakanı Canovas del Castillo'yu (1897) ve İtalya Kralı I. Umberto'yu (1900) içermekteydi. Bu şiddetli başlangıçlar, hiçbir yerde anarşistlerin nihai hedefleri olarak gördükleri barış ve uyuma neden olmadı.

En son ve tamamen zıt olarak, anarşizm baskının her biçimine karşı önemli bir ahlaki itiraz geleneğine neden oldu. Evliliğin çarlıktan daha az baskıcı olmadığına inanan yazar, Kont Lev Tolstoy'la başlayarak, şiddet karşıtlığı kuralı Hindistan'da Mahatma Gandhi'den Polonya'daki Dayanışma hareketine ve modern çevreciliğe kadar kendini bu işlere adamış birçok taraftarını cezbetti.[47] *Bellegarrigue*'in ünlü savaş narası *"L'Anarchie, c'est l'ordre"* (anarşi, düzendir), tamamen olumsuz bir düşünce olarak göz ardı edildi. Fakat bu siyasi ve teknolojik gücün akılsız fedaları hakkında modern kaygıların çoğunun temelini oluşturan çok ciddi bir ahlaki unsuru içermekteydi. İşte bu anlamda anarşizm "siyasi ilkelerin en cazibi" olarak sınıflandırılır.[48] Siyasi yelpazenin karşı ucunda yer alan Bismarck, anarşistler Avrupa siyasetinin ne kadar kıyısındalarsa, o kadar merkezinde yer almıştır.

Otto von Bismarck (1815-1898), daha çok kendi tasarladığı Alman İmparatorluğu olarak on dokuzuncu yüzyıl sonlarının Almanyasının ve Avrupa'nın geri kalanının üzerinden geçip gitmiştir. Herkesten çok o, siyasete girdiği ve devrimlerinden tiksindiği 1848 yılından sonraki kargaşada ortaya çıkan Avrupa düzeninin mimarıydı. Hem kişiliğinde hem de siyasetinde uçsuz bucaksız çelişkiler olan bir adamdı. Reichstag'daki veya diplomatik karşılaşmalardaki korkunç simasıyla "Demir Şansölye", özel hayatında bir isterik, bir uykusuzluk hastası ve son zamanlarda ortaya çıktığı üzere bir morfin bağımlısıydı. Avrupa'nın en güçlü sanayileşme programına başkanlık eden, kendini Schonhausen ve Verzin'deki mülklerine adamış toprak sahibi bir Junkerdi. Hükümdarını küçük gören, liberal muhalefetin ulusçuluğunu benimseyen ve Almanya'ya hem genel oy hakkını hem de sosyal güvenceyi sağlayan bir kral taraftarı ve çağdışı bir Prusya muhafazakârıydı. Zaferin meyvelerinden son derece kuşku duyan muzaffer bir militaristti. Büyük Almanya'yı bölünmüş bir şekilde tutmayı tercih eden, sözde Alman birliğinin kahramanıydı. Başarısının anahtarı güç ve sınırlamanın olağanüstü bir bileşiminde yatmaktaydı. Sadece muhaliflerini, onları ferahlamış ve güvende hissettirecek dikkatle düzenlenmiş ayrıcalıklarla önemsiz hale getirmek için büyük devlet konumlarını inşa etti. Bir kezinde şöyle demişti, "süngülerle her şeyi yapabilirsin, onların üstüne oturmak dışında."

Ancak Bismarck'ın ünü karışıktır. Hiç kimse siyaset sanatındaki ustalığını yadsıyamaz, fakat birçok kişi ahlakını ve niyetlerini sorgular. Alman vatanper-

verleri ve muhafazakârlığın savunucuları için, ülkesine ve kıtasına benzersiz bir istikrar getiren bir kişiydi: Sadece II. Wilhelm'in "pilotu attığı" çöküşünden sonra çıkan ihtilaflara bakmak yeter. Fakat liberal eleştirmenler için Isaiah Berlin'in sözleriyle o "büyük ve kötü bir adam"dı ve öyle kaldı. Onu siyaseti bilinçli bir araç olarak kullanan bir saldırgan (daha da kötüsü bunda başarılı olmasıydı); demokratik olmayan Prusya Yapılanmasını korumak için demokratik biçimler getiren bir hilekâr; devlet gücünün kör araçlarıyla muhaliflerine vuran (Katoliklere *Kulturkampf*'ıyla, Polonyalılara Yerleşim Komisyonuyla, Sosyal Demokratları sınırlamalarla) bir zorba olarak görmekteydiler. Bunu yadsımazdı. Büyük hastalıklar kapana kıstırıldığında, küçük ameliyatların ve küçük dozlarda acı ilaçların haklı bulunacağına hiç kuşkusuz inanmaktaydı. Solcu bir inancın ender bir hayranından alıntı yapılırsa: "Modern Avrupa'nın tarihi üç Tiran açısından yazılabilir: Napoléon, Bismarck ve Lenin. Bunların üçü arasında... Bismarck büyük olasılıkla en az hasarı vermiştir."[49]

Avrupa Museviliği, modern zamanlarda tarihi hem iyi hem düşmanca her çeşit mit ve yanlış anlamanın konusu olan çok önemli bir rol oynadı. Fakat ana hatlar açıktı. Önceki yüzyıllarda güvenli bir cennet sağlamış tek büyük devlet olan Polonya-Litvanya'nın parçalanmasından sonra, birbiriyle çok yakından ilgili üç gelişme meydana geldi. İlk olarak, Yahudiler için yeni bir göç dönemine başladı. İkincisi, Avrupa ülkelerinin çoğunda vatandaşlık hakkı aldılar. Ve üçüncü olarak, giderek artan sayıda kişi kendi cemaatleri içinde onlara uygulanan geleneksel sınırlamalara karşı isyan etti.[50] Yahudi göçü aslında 1773'ten sonra Polonya paylaşımları nedeniyle başladı. Polonya'nın Batı bölgelerinden Pozen veya Danzig'deki Yahudiler kendilerini Prusya vatandaşı ve sınırlama olmaksızın Berlin, Breslau ya da diğer Alman kentlerine seyahat etmekte özgür buldular. Avusturya vatandaşı olmaya başlayan Galiçya Yahudileri diğer Habsburg eyaletlerine, özellikle Bukovina, Macaristan, Bohemya ve Moravya'ya ve daha sonraki aşamada Viyana'ya gitmeye başladılar. Eski Litvanya Büyük Dükalığında veya Doğu Polonya'da yaşayan Yahudiler kendilerini yerleşim sınırları içinde oturmaları yasa tarafından gerekli kılınan Rus İmparatorluğu vatandaşları olarak buldular (Bkz. Ek III, s. 1371). Fakat yasa genellikle ihlallerde uygulanır; ve yeni, dinamik Yahudi cemaatleri büyük Rus kentlerinde, özellikle St. Petersburg, Moskova, Kiev ve Odesa'da şekillenmeye başladı. Polonya'nın aşırı tutucu dini cemaatlerindeki yuvalarını terk eden Yahudi göçmenler birkaç yeni eğilimle karşı karşıya kaldılar: *Haskalah* ya da Yahudi Aydınlanmasına, asimilasyona ve dünyevi Yahudi siyasetine.

Yahudi göçünün temposu ve ölçeği on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında gözle görülür biçimde arttı. Göç, bir yere kadar artan demografik baskı ve modernleşme ve kentleşmenin normal gelişimi tarafından açıklanabilir. Avrupa'daki Yahudi nüfusu 1800'deki yaklaşık iki milyondan 1900'de yaklaşık dokuz milyona çıktı. Fakat izlenme, ama bundan da fazlası izlenme korkusu da etkili olmaktaydı. III. Aleksander (h. 1881-1894) döneminde Çarlık yönetimi

Sınır yasalarını uygulamaya çabaladı. İzleyen kaçışmada göçmenler ve mülteciler arasındaki ayrım çoğu kez kayboldu. On binlerce Yahudi başta Batı Avrupa'ya ve ABD'ye gitmek için bir daha dönmemek üzere Rusya'yı terk etti [POGROM].

Yahudi göçüne, Yahudilerin tam vatandaşlık haklarına sahip oldukları büyüyen Avrupa devletleri halkası büyük ölçüde yardım etti. Burada başı, 27 Eylül 1791'de Konvansiyonun bağlılık yeminini eden tüm Yahudilere vatandaşlık verdiği Fransa çekti. Girişim Yahudilere eşit davranmayı bir Hıristiyanlık ödevi sayan Konvansiyon Başkanı Abbé Gréogoire (1750-1831) tarafından gerçekleştirildi. Bu tartışma sırasında, Marquis de Clermont-Tonerre ünlü ayırımı yaptı: "Yahudilere ayrı bir ulus olarak her şey reddedilmelidir ve her şey bireyler olarak verilmelidir."[51] Bundan sonra Yahudilerin özgürleşmesi Avrupa liberalizminin standart bir maddesi haline geldi ve Rusya dışında neredeyse her yerde büyük ölçüde gerçekleştirildi (Bkz. Ek III, s. 1355).

Ancak Yahudilerin özgürleşmesi iki uçlu bir işlemdi. Bu hem dost toplumların hem de bizzat Yahudilerin tutum ve davranışlarında kökten bir değişiklik gerektirmekteydi. Sadece Yahudilere dışardan uygulanan sınırlamaların değil, Yahudi düşüncesindeki "dahili gettoların" da parçalanması gerekmekteydi. Yahudi düşmanlığının kökenleriyle ilgili modern kaygılar bazen Yahudilerin kendi ayrım yasalarını dikkate almaz. Ittaatkâr Yahudiler, kendi kapalı cemaatlerinin dışında yaşamayı denerlerse, altı yüz on üç kıyafet, yemek, temizlik ve tapınma kuralına sadık kalamazlardı; ve diğer etnik unsurlardan insanlarla evlenme tamamen yasaklanmıştı. Musevi yasası Yahudiliğin anne tarafından biyolojik olarak geçtiğini öğrettiğinden, Yahudi kadınlar kıskançlıkla korunmuşlardı. Dışardan evlenmeye kalkan bir kızın ailesi tarafından reddedilmesi ve dini olarak ölüme mahkûm edilmesi beklenebilirdi. Böylesine keskin toplumsal baskılara dayanmak için aşırı kararlılığa ihtiyaç vardı. Dinlerini terk eden Yahudilerin sıklıkla ateizm ve komünizmin de dahil olduğu aşırı alternatiflere yönelmesi şaşırtıcı değildir.

İlk olarak Berlin'de ortaya çıkan *Haskalah*, Lessing'in *"Nathan der Weise"*sının ilk örneği Moses Mendelsohn'u (1729-1786) akla getirir. Bir süredir Hıristiyan dünyasında iş başında olan Aydınlanmanın doğal bir sonucu olarak yalnız dini içerikli Yahudi eğitimini değiştirmeye ve Avrupa kültürünün ana görüşüne Yahudilerin erişimini sağlamaya çabaladı. *Maskilim* ya da "akıllı adamlar" olarak bilinen öğrencileri *shtetlakh* da daha doğuda, özellikle Almanca eğitim veren Yahudi laik okulları açılmaya başlayan Galiçya'da birtakım taraftarlar buldular. 1816'da Lembergli Rabbi tarafından beyan edilen *maskilim* hakkındaki bildiri Ortodoks Yahudi liderlerinin korkusunu açığa çıkardı.

Zamanla ilk *Haskalah*ların sınırlı eğitim idealleri genişledi. Bazı Yahudi liderlerin tam güçle asimilasyonu savunmaya başlamasıyla Yahudiler toplumsal hayatın her alanına katılmaya kışkırtıldılar. Bu eğilim, Yahudi pratiklerini özel aile ve sinagog halkalarına hapsetmeye ve başka türlü diğer vatandaşlardan farksız olan Yahudilerin dışa dönmesine çabaladı. Böylelikle birçok geleneksel tabuyu yıktı ve Reform geçiren Museviliği kuruluşunu, 1825 yılında Alman-

ya'da gerçekleştiren yeni bir mezhebi gerektirdi. Reform geçiren Musevilik Yahudiliğin ilkelerini modern bir toplumda hayatın gerekleriyle uzlaştırmaya çabaladı; taraftarlarının kural ve sınırlamaları aynı derecede yerine getirmeleri gerekmiyordu. Batı Avrupa ve ABD'deki göçmen Yahudi çoğunluğun düsturu haline geldi, fakat Orta ve Doğu Avrupa'daki geleneksel Yahudi cemaatler kitlesini etkilemedi.

POGROM

1881 NİSANINDA Ukrayna'daki Yelizavetgrad kenti örgütlenmiş bir Yahudi katliamına sahne oldu. Bu, Kiev, Odesa, Varşova ve Nijni Novgorod'da Yahudi cemaatlerine karşı sonraki üç yıl boyunca bir saldırı dalgası halinde yapılan açık bir tahrikti. Çar II. Aleksander'ın öldürülmesinden korkan Rus yetkilileri tutucu toplulukları ve kent ayak takımını Yahudileri günah keçisine döndürme niyetlerinden caydırmak için fazla bir şey yapmadılar. Pogrom, "toparlama" ya da "linç etme" anlamında eski bir Rus kelimesidir. Bir etnik grubun diğerine karşı düzenlenmiş saldırısını ifade etmek için kullanılırdı. Program, Ermeni ve Tatarların da dahil oldukları kurbanların birçok türüne uygulandı. 1881 yılından sonra, Yahudilere karşı düzenlenmiş saldırılar şeklinde özel bir çağrışım kazandı.[1]

İkinci saldırı dalgası 1903-1906 yıllarında meydana geldi. Resmi propaganda devrimci baş belalarıyla Yahudiler arasında ilişki kurmaya uğraştı. Kişinev'de kırk beş (1903) Odesa'da üç yüz (1905), Bialystok'da seksen kişi öldü. Tüm İmparatorlukta olaylarda toplam sekiz yüz ölüm olmuştur.

Üçüncü dalga, 1917-1921'de, önceki bütün vahşetlerin çok ötesine gitmiştir. Novgorod Severski'deki bir başlangıç katliamı "Burjuvaları ve Yahudileri vur" sloganını icat eden Kızıl Ordu tarafından yapıldı. Ukraynalı milliyetçiler ve "Beyaz" Rus güçleri daha fazla acımasız olduklarını kanıtladılar. Denikin'in ordusu *Bİy zhyda, spassiy Rossiyu*, "Bir Yahudi döv ve Rusya'yı kurtar" sloganıyla kibirlenmekteydi. Proskirov'da (1919) bin yedi yüz, Fastov'da (Eylül 1919) bin beş yüz ve Tetiev'de dört bin kişi öldürüldü. Öldürülen Yahudilerin toplamı altmış bini geçmekteydi. Nereye kadar iç savaş? Nereye kadarsa, yalnızca Yahudi aleyhtarlığının kurbanları oldukları başka bir konudur.[2]

22-23 Kasım 1918 akşamında Polonya ordusunun Ukraynalılardan Lwów'u geri almasından hemen sonra (Bkz. s. 967-968), kentin Polonya askerlerinin üzerlerine ateş açıldığını iddia ettikleri birkaç bölgesinde ayaklanmalar kışkırtıldı. Ardından oluşan kan gölünde, tahminen üç yüz yetmiş dört kişi hayatını kaybetti, bunlardan elli beşi Yahudi'ydi. Üç İttifak misyonu nedenler üzerinde aynı fikirde değildi. Kurbanların çoğunluğunun Hıristiyan olduğu bir katliamın göbeğinde Yahudi aleyhtarlığı yatabilir miydi? Ancak *Lembergerpogrom* büyük ölçüde anlatıldı ve "Polonya'da Pogromlar" savaş sonrası manşetlerden biri haline geldi. En kötü soykırımlar başka yerlerde yapıldı. Fakat son kez olmamak üzere Polonya muhalif propagandasının asıl yükünü taşıdı[3] **[LYCZAKÓV].**

Batı Avrupa'da ve Doğu'nun bazı büyük merkezlerinde yasalardaki yumuşama ve artan Yahudi asimilasyonunun bileşimi benzeri görülmemiş fırsatlar yarattı. Yahudi adları zamanını bankerlerinin, avukatlarının, doktorlarının, yazarlarının, araştırmacılarının, sanatçılarının ve siyasetçilerinin listelerinde her zamankinden çok gözükmeye başladı. Bu devir, bundan yararlananlardan birinin, Sigmund Freud'un sözcükleriyle, "her çalışkan Yahudi okul çocuğunun el çantasında bir Bakanın evrak çantasını taşıdığı" bir dönemdi. Önemli dönüm noktalarına Britanya'da ulaşıldı, örneğin, 1841'de Londra Kenti Baron Lionel de Rothschild'i (saygınlığını yitirmiş) Parlamento Üyesi olarak seçtiğinde ve Disraeli Avrupa'nın ilk Yahudi Başbakan olarak ortaya çıktığında.

Kesin bir şekilde söylemek üzere, Venedik'ten göç eden bir Sefaradın torunu olan Beaconsfield kontu Benjamin Disraeli (1804-1881) kendini eski-Yahudi kategorisinden sayabilirdi. Tüm ailesiyle birlikte Anglikan Kilisesinde vaftiz olarak, babasının deyişiyle "Yahudileri büyük insanlık ailesinden kopartan" Musevilikle sonsuza kadar ilişkisini kesti. Sonuç olarak, göç ve asimilasyon hızlandı, bir dizi tepki başladı. İlk olarak kültürel ve daha sonra siyasal biçimde Yahudi ulusçuluğunun (Siyonizm) başlangıcı Avrupa çapındaki milliyetçi eğilimin parçasıydı: fakat özellikle Yahudi deneyimlerinden doğan korku tarafından desteklendi. Kültürel Siyonizm İbraniceyi "ölü", ayinsel bir dilden modern edebiyat ve siyasal kullanım için bir araca dönüştürmekte başarılı olan sözde İbranice Uyanışı'nın çalışmalarında ortaya çıktı. Öncüleri Galiçyalı hicivci Jôzef Perl'i (1774-1839), Krzemieniecli filolog I. B. Levinsohn'u (1788-1860), Tarnopollü tarihçi Nachman Krochmal'ı (1785-1840) *Hakitzah Ammi*'nin (halkım, uyan) yazarı Wilnolu şair Jehudeh Loeb Gordon'u (1830-1892) kapsamaktaydı. İsrail'de bir yüzyıl sonra benimsenecek olan laik Yahudi kültürünün temelinin atılmasında önemliydi; fakat Avrupa'da sadece marjinal bir etkisi oldu.

Muhalif Yidiş Uyanışı kısa bir zaman sonra ortaya çıktı. 1897'de Pale ve Galiçya'daki Yahudilerin % 90'ı Yidişi anadilleri olarak konuşuyorlardı. Hasidiler Yidişi büyük ölçüde yazı biçiminde kullanıyorlardı, fakat sadece dini amaçlarla. Yüzyılın sonunda, İbranice harflerle Yidiş yazmanın, hem siyonizme hem de Lehçe, Rusça ya da Almancada asimilasyon yanlısı eğitime karşı olan liderler tarafından tutulması sağlanmaya çalışıldı. Kırk ya da elli yıl süreyle zengin bir basına, bir canlı *belles-lettres* koleksiyonuna ve özellikle Birlik tarafından desteklenen dünyevi bir okul sistemine hayat verdi. En iyi uygulayıcıları, her ikisi de kariyerlerine Polonyalı yazarlar olarak başlayan Zamosclu I. L. Peretz (1852-1915) ve Isaac Bashevis Singer'di (1904-1992).

Siyasal Siyonizm, esasen kutsal ulusal toprağının Avrupa'nın dışında olması nedeniyle Avrupa ulusçuluklarının diğer yansımalarından farklıdır. Öteki türlü olsaydı, günün diğer ulusal hareketlerinin tüm özelliklerine sahip olacaktı: Kendini adamış, düşsel bir seçkinler sınıfı; tarih ve kültürün milliyetçi yorumlamalarını temel alan karmaşık bir ideoloji; geniş bir siyasal fikirler yelpazesi; hâlâ ikna edilmesi gereken bir himaye edilenler kitlesi; koskoca bir düşman topluluğu ve başlangıçta hiçbir fiili başarı şansı olmaması. Siyasal Si-

yonizm 1860'larda Yahudi yerleşimcilerini Filistin'e göndermek için ilk çabalarla başladı. Sömürgeci cemiyetlerden biri olan *Hoveve Zion* (Sion Dostluğu) 1882 yılında baron Edmund de Rothschild'den mali destek aldı. İki yıl sonra ilk federal konferansları Silezya'daki Kattowitz'de (Katowice) gerçekleştirildi; böylece birleşmiş bir Dünya Siyonist Örgütü (WZO) 1897'de İsviçre'de Basel'deki kongrede oluşturuldu. Hareketin kurucu babaları Thorn'dan Zvi Hirsch Kalischer (1795-1874) ya da Bialystok'dan Samuel Mohilever (1824-1898) gibi bağımsız düşünceli Polonyalı hahamlardan oluşmaktaydı. Fakat WZO'nun liderliği, Budapeşte doğumlu gazeteci Theodore Herzl (1860-1904) ve daha sonra da Kölnlü bir banker olan David Wolfson (1856-1914) ve Manchester'da çalışan bir akademisyen kimyacı olan Chaim Weizmann (1874-1952) gibi kişilikler başkanlığındaki laik eylemcilere geçti. Siyonist ideolojinin izleri Krochmal'ın *A Guide to the Perplexed*'ine kadar gidebilir, fakat Odesa'dan bir fizikçi olan Dr. Leo Pinsker tarafından yazılan risale *Autoemancipation*'da (1882) ve Herlz'in *Der Judenstaat*'ında en ikna edici metinlere sahip oldu.

Başlangıcından itibaren, derin anlaşmazlıklar Siyonizmin dini kanadını, *Mizrachi* ya da "ruhani merkez", hâkim dünyevi milliyetçilerden ayırdı. Ayrıca şiddetli anlaşmazlıklar, Vistula'daki Plock'da doğmuş David Gruen, namı diğer Ben-Gurion'un (1886-1973) partisi *Poalei Zion*'a (Sion İşçileri) dayanan sosyalist kanadı da Vladimir Jabotinsky'nin (1880-1940) Siyonist Revizyonist gruplamasında tam zamanında ortaya çıkan köktenci Yahudi milliyetçilerinden ayırdı. Paylaştıkları tek şey, Avrupa'da Yahudiler için hayatın giderek daha az hoşgörülü olduğu kanısıydı. Şimdilik Siyonizmin geleceği üç yan nedeni harekete geçirmişti; Yahudi karşıtlığının çalkantılı düzeyleri, Doğu Avrupa'daki Yahudi kitlelerin radikalleşmesi ve uygun bir toprak parçası için müzakereler. Ancak hiçbir Siyonist kendini erken bir çözümle rahat hissedemezdi. Siyonist bir vatanın alınması için yapılan müzakereler birkaç sonuç doğurdu. Herzl'in 1901-1902 yıllarında Osmanlı Sultanıyla yaptığı resmi görüşmeler meyve vermedi; ve 1903'te Britanya'nın Doğu Afrika'nın Kenya yaylalarında bir toprak bağışlama önerisi WZO'yu yukarıdan aşağı parçaladı. Son deneyim Siyonist hayalin Filistin'deki tarihsel "İsrail ülkesi"nden ayrılamayacağı kanısını güçlendirdi. O cephede, 1916'da Britanya'nın Kudüs'ü işgali ve bunu takip eden Balfour Deklarasyonuna kadar hiç ilerleme olmadı.

"Yahudi düşmanlığı" anlamında Yahudi karşıtlığı Avrupa tarihi boyunca her zaman görülmüştür. Nedenleri dini, iktisadi, toplumsal ve kültürel olarak sınıflandırılır. Fakat esasen Yahudilerin stereotipleştirilmesinin darbe ve ihanet suçlamalarından önce var olduğu bozuk psikolojik bir hastalık belirtisidir. Yahudi cemaatini her türlü kötülük için prototip günah keçisine döndürmüştür. Korları, ateşe dönüşürken ve kolayca açıklanamayan şekillerde sönerken her zaman ışıl ışıldılar. Ancak on dokuzuncu yüzyılın sonlarında, özellikle yeni kurulan kentlerde muhalif toplumsal koşullar tarafından, birçok insanı etnik ve kültürel çeşitliliklere karşı daha az hoşgörülü yapan yükselen ulusçuluk eğilimi tarafından ve birçok Avrupalıyı Yahudilerle ilk kez temasa geçiren göçler tarafından savruldu. Rus katliamlarında, Fransa'da Dreyfus Olayı'nda ve uğursuz "Sion Yaşlılar Protokolleri" yalanında açığa çıktı.[52]

Öte yandan liberal düşünce, sabır ve eğitimin hüküm süren anlaşmazlıkları ortadan kaldıracağına inanıyordu. Londra'daki İngiliz-Yahudi Birliği tarafından temsil edilen tam entegre olmuş Yahudi cemaatleri, siyasi amaçlar için Siyonistlerin Yahudi karşıtlığını abartma isteği olarak gördükleri şeyi kınıyorlardı. 1911 Yılında görüş, *Encyclopedia Britannica*'nın kullandığı "Yahudi karşıtlığının bitmesi halinde, Yahudi ulusçuluğu yok olacaktır" sözündeki gibi ifade edildi.[53] Ansiklopedi bundan daha fazla yanılamazdı. Çünkü hem Yahudi karşıtlığı hem de Yahudi ulusçuluğu artmaktaydı. Bir dereceye kadar birbirlerinden usandılar. Kolayca tahmin edilemeyen şeyse, Yahudilerin çok fazla bulunduğu Rusya, Polonya ve Ukrayna gibi ülkelerde yaygın olan Yahudi karşıtlığının, Yahudilerin görece az olduğu Avusturya ve Almanya'da en öldürücü biçimini almış olmasıydı.

Radikal Yahudi siyaseti özellikle Doğu'daki Yahudi kitleleri arasında gelişti. Siyonizm rekabet halindeki eğilimlerden sadece biriydi. Siyonizmin de dahil olduğu ulusçuluğun her biçimini kınayan devrimci komünizm çok sayıda Yahudi ya da eski Yahudi nefer kazandı. İçlerinden birinin "Yahudi olmayan Yahudi" olarak tanımladığı fenomenin önemli bir kısmını oluşturdu.[54] Yahudilerin yaşadıkları toplumların içindeki koşulları iyileştirmeyi amaçlayan sosyalist Yahudi İşçiler Birliği ya da Bund hem Siyonistlere hem de komünistlere karşıydı.

Avrupa Yahudilerinin, Avrupa kültürünün ve başarılarının tüm cephelerinde böylesine müthiş bir katkı yapmış olmaları büyüleyici bir muammadır. Dönemin bu gelişmesi hem gıpta hem hayranlık uyandırmıştır ve geniş bir spekülasyon çeşitliliği meydana getirmiştir. Yahudi başarısı kuşkusuz Avrupa Hıristiyan uygarlığının son savunucularının ve "köksüz kozmopolitlerin" ve "yabancıların" başarıları tarafından tehdit edilen o kifayetsizlerin ham sinirlerine dokundu. Ancak geçmişe bakıldığında, hem terk ettikleri kapalı Yahudi cemaatlerinin kendilerini reddinin, büyük ölçüde hem de kabul görmek için çabaladıkları yoğun olarak Hıristiyan olan toplumların kuşkularının üstesinden gelmek için mücadele eden ailelerde harekete geçirilen psikolojik güdülere bağlanabilir. Kaynağı Tevrat'ın öğretilerinde olan, fakat yabancı dillerin, yasal özelliklerin ve bilimsel hünerlerin erken kazanımlarına kolayca yeniden yönlendirilebilen Yahudi eğitim hırsıyla da kesinlikle ilgiliydi. Uluslararası bağlantıları olan insanların doğdukları yerde yetişen meslektaşlarının üzerinde bir avantaja sahip oldukları, bilgi ve iletişimin genişleyen sınırlarıyla da ilgili olmalıdır. Yetenekli bireyler için, güvensizliğin en doğru ölçümü de kesinlikle olabilir [e=mc2] [WIENER WELT].

Birçok Yahudi tabii ki, zengin ya da seçkin bir kişilik olmuyordu. İstatistiksel olarak, yirminci yüzyılın başlarında Avrupa Yahudilerinin büyük bölümü aynen yüz yıl önceki gibi kalmıştı; dağınık bir yoksullar kitlesi, önceki Polonya eyaletlerinin değişmeyen durgunluğuna sıkışmış aşırı dini yerel cemaatler. Birçok yönden, genel görünüşlerinin Batı'ya göç eden çocuklarıyla, her zaman aralarında yaşadıkları yoksul, aşırı dini kırsal köylülerden daha az ortak yanı bulunmaktaydı. Bu mazlum *Ostjuden*, sadece yerel halkın değil, aynı za-

manda Almanya ve Avusturya'da başarılı olmuş ve eski Yahudi dünyasını tamamen arkalarında bırakmış kardeşleri olan Yahudilerin de çoğunlukla önyargılı alay konusu oluyorlardı.[55]

Avrupa Emperyalizmi, on dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki birkaç önemli yönüyle olgunun ilk biçimlerinden farklılaşmıştı. Sömürmeye uygun kalan ülkelerin ele geçirilmesi için dünya çapında bir telaşın parçasıydı. Dünya kaynaklarının sonlu olduğu açıktı: Bir sömürge imparatorluğunu çabuk kuran ülkeler kalıcı bir avantaj kazanmış oluyordu; geç kalanlar sonsuza kadar "İlk Taksim"den yoksun bırakılıyorlardı. 1875'i izleyen yirmi yıl içinde, yeryüzünün kara alanlarının dörtte birinden fazlası yarım düzine Avrupa gücü tarafından gasp edilmişti. Sömürgeler gelişmiş sanayi ekonomilerinin ayrılmaz bir parçası olarak görülüyordu. Hammadde, ucuz işgücü ve yarı tamamlanmış ürün sağlanmasının, "ana vatanın" kârını en üst düzeye getirmesi tasarlanıyordu. Sömürünün yoğunluğunda niteliksel olduğu kadar niceliksel bir sıçrama da vardı. Marksistlerin de dahil oldukları bazılarının gözünde, sömürge kaynakları için büyüyen rekabet uluslararası bir çatışmaya neden olacaktı. Lenin'in *Kapitalizmin En Üst Aşaması Emperyalizm* adlı kitabı (1916) bu türün en tipik örneğiydi.

Siyasal ve iktisadi emperyalizme, sömürgelerin ana vatanların aynasında girıştikleri bilinçli kültürel bir "Avrupalılaştırma" misyonu eşlik etti. Bunda Hıristiyan misyonerlerin, siyasi otoritelerle ve ticari şirketlerle ilişkileri ender olarak doğrudan bir ilişkileri olsa da, önemli bir unsur oluşturuyorlardı. Amerika'daki İspanyol misyonerleri gibi öncülerinden farklı olarak, genellikle görevlerini tıp, dünyevi eğitim, idari reformlar ve teknik icatları içine alan geniş koşullarda görüyorlardı.

İmparatorluk güçleri sömürgelerin askeri potansiyelini sömürmeye çabalıyorlardı. Avrupa'ya sömürge alaylarının girişi Avrupalı askerlerin deniz aşırı yerlere ilk varışları kadar garipti.

Yeryüzü haritası hızla dolarken, Avrupa emperyalistleri dikkatlerini küçülen bir hedef menziline odaklamak zorunda bırakılıyorlardı. Amerikalılar zaten sömürge deneyiminden ortaya çıkmışlardı. Asya'nın çoğu erken bir aşamada boyun eğdirilmişti. 1880'lerde sadece Afrika, Hindi-Çin, Çin ve Pasifik Adaları kalmıştı.

WIENER WELT

1848 VE 1914 YILLARI arası Viyana nüfusu beş kat artarak yaklaşık iki milyona ulaştı. Viyana Yahudi nüfusu beş binden yüz yetmiş beş bine, yaklaşık % 1'den (1848), yaklaşık % 9'a (1914) otuz beş kat arttı.

Yahudiler Viyana'ya, Doğu'daki özellikle Bohemya ve Galiçya'daki geleneksel Yahudi hayatından kaçmak ve modern, dünyevi bir eğitim almak için gelmişlerdi. Bu

nedenle, Viyana yüksek okullarında, üniversitelerinde ve diploma gerektiren meslekl erde Yahudilerin sayıları aşırı derecede yüksekti. 1881-1886 doruk yıllarında, öğrenci topluluğunun % 33'ünü oluşturuyorlardı. 1914 yılında % 26'sı hukuk öğrencisi ve % 41'i tıp öğrencisiydiler. Eğitim fakültelerinde % 43'e (1910) ulaştılar. 1936 yılında Viyana avukatlarının % 62'si ve doktorların % 47'si Yahudi kökenliydi.[1]

Ancak sayılar hikâyenin sadece parçasıydı. Özel koşulları nedeniyle, yükselen profesyoneller olarak Viyana Yahudileri bir burjuvazi siperi oluşturdular. Eğitim, kültür ve sanat konusundaki hayırseverliklerde ünlü hami ve eylemciler oldular. Eşitliklerini sağlamaya istekli seçkin mülteci bir azınlık olarak, liberal siyasetin ve sosyalist hareketlerin belkemiğini oluşturdular. Kendi kültürlerini farklı derecelerde reddeden insanlar olarak, kültür dünyasında modern ve yenilikçi olan her şeye eğildiler. Deneyimleri Amerika'ya yönelik bir ikinci Yahudi göç dalgasının önceden bir görünüşüydü. "Viyana Yahudileri 1900'lerde Avrupa yenilikçilerinin büyük güçlerinden biriydi. Fakat Viyana'yı modern kültür alanında neyse o yapanlar Viyana Yahudileriydiler."[2]

Bir adlar seçmesi Yahudi yeteneğinin derinliğini ve çeşitliliğini gösterebilir:

Müzik: Mahler, Schoenberg, Korngold, besteciler; Guido Adler, müzikolog; S. Sulzer, ayin düzenleyicisi; Ed Hanslick, eleştirmen; J. Joachim, kemancı. Felsefe: T. Gomperz, L. Wittgenstein ve Wiener Kreis; Frank, Hahn, Neurath. Hukuk: J. Glaser, J. Unger, hukukçu; E. Steinbach ve J. Ofner, sosyal hukukçu; A. Loeffler, S. Türkel, kriminolog. Tıp: Zuckerhandl, anatomist; Schenk, embriyolog; Stemoch, fizyolog; Gruber, hijyenci; Landsteiner, hematolog; von Basch, patolog; Pick, farmakolog; Benedikt, nöropatolog; Karplus, nörolog; Freud ve Adler, psikoterapist; Kassowitz, pediatrist; Klein, göz uzmanı; Mandl, cerrah, Halban, jinekolog; Neuburger, tıp tarihçisi. Edebiyat: A. Schnitsler, J. Roth, S. Zweig, R. Beer-Hofmann, M. Herzfeld, yazarlar; M. Szep, M. Benedikt, T. Herzl, F. Austerlitz, editör ve gazeteciler; K. Kraus, eleştirmen. Siyaset: N. Birnbaum, Yahudi özerkliği savunucusu: T. Herzl, Siyonist; Eugenie Schwartzbach, eğitim reformcusu; Josephine von Wertheimstein, liberal ev sahibi.

Viyana Yahudilerinin Musevilikle ilişkileri basit değildir. Güçlü bir dinsel grup samimi Hahambaşı Moritz Güdemann (1835-1918) yönetimindeki kent sinagogunu destekliyordu. İspanyol Musevi cemaatleri ve Gizemci Musevi cemaatleri vardı. Ancak Yahudi olarak gözüken birçok insan kendilerini daha çok "eski-Yahudiler" olarak düşüneceklti. Mahler Hıristiyan olan büyük bir gruptandı. Freud ise tüm dinleri reddedenlerdendi. "Davranışlarım her din için son derece olumsuz olsa da" diye yazmıştı. "Yahudiliğimi memnuniyetle ve gururla kabul etmekteyim."[3]

Ayrıca Yahudilerin Viyana'nın en büyük ya da tek göçmen grubu olmadığı hatırlanmalıdır. Viyana, Yahudilerden daha çok birçoğu toplumsal yelpazenin en alt basamağında olan Slavlar ile Macarların akınına uğradı. Yüzyılın sonunda Avusturya Yahudi karşıtlığını göz önüne alarak, bir parçası olduğu genelleşen yabancı fobisi gözden kaçırılamaz. Viyana'nın en tanınmış Yahudi karşıtı, Adolf Hitler tarafından

gösterilen Yahudi düşmanlığına Slavları aşağılamak eşlik ediyor ve genellikle bununla karıştırılıyordu. "Yahudi Bolşevizmi" paranoyasının derin Viyana kökleri vardı.

Yahudilerin kendi önyargıları da unutulmamalıdır. Batılılaşmış Yahudiler Doğulu Yahudileri küçük görme eğilimindeydiler: "Frankfurt Yahudisi Berlin Yahudisini hakir görüyor; Berlin Yahudisi Viyana Yahudisini ve Viyana Yahudisi de Varşova Yahudisini." Hepsi de Galiçyalı Yahudileri küçük görmek eğilimindeydiler, "hepsinin en aşağısı."[4]

Hahambaşı bile belirsiz düşüncelere sahipti. Yahudi karşıtlığıyla ilgili risalesini okumasını isteyen Katolik bir hanıma, diğer şeylerin yanı sıra "Hıristiyanlık kendini tatminsiz bir iki cinslilik rolünde buluyor" diyerek psikoanalitik bir maske içinde yanıt vermiştir:

> Hıristiyan, Yahudi bir kadının önünde ellerini ovuşturan bir Yahudi erkeği görüntüsü önünde diz çöküyor; Havarileri, Festivalleri, İlahilerinin hepsi Yahudi. Çoğu bundan [bu çelişkiden] kendini Yahudi aleyhtarlığıyla kurtarıyor. Bir Yahudiye Tanrı gibi saygı duymaya zorlananlar, geri kalan Yahudilere şeytanmış gibi davranarak öç alıyorlar...
> Sevgili Bayan, Ari halk Yahudileri kurtardı diyebilirsiniz. Fakat olay bu değil. Ari halk kendini ortaçağdan kurtardı. Bu Tevrat'ın insanlık üzerinde kullandığı sessiz ve büyük etkilerden biri.[5]

Hahambaşı "Musevilik bana herkese karşı sevgi ve saygıyı emrediyor" diye ilan etti.

Viyana'nın acı-tatlı havası kusuru gösterişle karıştırıyordu. İmparatorun dengeyi sağlaması gerekiyordu. Açık bir Yahudi karşıtı olan Karl Lueger 1897'de Belediye başkanı seçildiğinde, Franz-Joseph bunu onaylamayı reddetti. İki günlük tepkiden sonra yumuşayarak, Hahambaşı Güdemann'a bir madalya verirken, Lueger'in terfisini onayladı.

Kurulan sömürgelerin çeşitlerine ilişkin ayrımlar. Britanya imparatorlukların en büyüğünü en az askeri güçle elinde tutuyordu. Ağırlık yerli hükümdarlara ve yerel birliklere dayanmaya devam ediyordu. Delhi'de dört yüz milyonluk Hindistan nüfusunu idare eden bürokratlar Prag'daki Avusturyalı bürokratlardan daha azdı. Britanya göçmenleri tarafından yerleşilen bütün büyük topraklara kendi kendini yöneten dominyon statüsü verildi (1867'de Kanada, 1901'de Avustralya, 1907'de Yeni Zelanda ve Newfoundland). Fransa, bunun tersine daha yakın bir entegrasyon siyaseti izledi. Cezayir ve Tunus departmanları Fransa'nın anavatan yönetimine dahil edildi. Kuzey Afrika'ya Fransız göçü, özellikle Fransa-Prusya Savaşı'ndan sonra Alsace-Lorrainlilerinki resmen teşvik edildi. Bu merkezi gelenek Britanya'nınkinden çok Rusya'nınkine yakındı. Bağların kopartılması zamanı geldiğinde, bu çok büyük sorunlara neden oldu.

Afrika, "Karanlık Kıta", şaşırtıcı derecede geç bir tarihe kadar coğrafi sırlarının birçoğunu sakladı. Avrupa kolonileri antik zamanlardan beri kuzey kıyılarına kurulmaktaydı. Firavunların ülkesini sulayan Nil'in kaynağı 1888 yılı-

na kadar tam olarak belirlenemedi. David Livingstone gibi misyoner kâşifler 1870'lerde yıllarca kaybolabiliyorlardı. Avrupa inancının aksine, Afrika ne örgütlenmiş hükümet ne de düzenli dinden yoksundu; muazzam bir dil ve kültür çeşitliliği, bütün Afrikalıların Taş Devri yabanileri olduğu inancını yalancı çıkarttı. Ancak "Afrika telaşı", toprağın ve insanların ele geçirilmek için orada oldukları kanısı üzerine meydana geldi. Askeri teknolojide farklılık öyleydi ki, Batı Afrika'nın saygıdeğer krallıkları bile Aztek ve İnkalardan fazla direniş gösteremezlerdi. Habeşistan büyük olasılıkla Kıpti Hıristiyanlığa bağlı olduğu için bağımsızlığını sürdüren tek yerli imparatorluktu.

Dünyadaki en eski uygarlığa sahip Çin de Avrupa yönetimlerinin tanıdığı bir İmparatora sahipti. Avrupa tipi resmi sömürgeleşme yasaklanmamıştı; böylece toprak kiralanması ve ticaret ayrıcalıkları günün konusu olmuştu. Çin İmparatorluk Hükümetinin Avrupalılar için değeri öylesine gerçekti ki, 1901 yılında bir ortak Avrupa hamiliği haline gelmişti. Bu utandırıcı olay, on yıl sonra Çin Ulusal Cumhuriyetinin yaratılmasını ve modern Çin tarihinin kaynaklarına neden olan ivmeyi sağladı [**BOXER**].

Çin'in komşusu Japonya, 1855 yılına kadar dış etkilere tamamen kapatılmıştı; fakat böylece kısa zamanda ilk olarak Kore'de ve sonra Çin Mançuryasında, kendi başına bir sömürge imparatorluğu kurabilerek Avrupa usullerinin gerekliliğini öğrendi. 1904-1906 savaşında, hem karada hem denizde, Japonya'nın Rusya'yı uğrattığı kesin yenilgi, Avrupa'nın en çok bağrına bastığı hayallerin ayağını kaydırarak çağın sansasyonlarından birini sağladı.

En uzun süre ellenmeden kalanlar Pasifik Adaları oldu. Emperyalist hikâyenin son aşamaları, Yeni Hebridlerde İngiliz-Fransız ortak himayesi kurulurken (1900), Almanya'nın Batı Samoa'yı (1898) ve ABD Havai'yi ele geçirdi.

"Avrupalılaştırma" yoluyla Avrupa emperyalizmi modern dünyanın en güçlü şekillendirici deneyimlerinden birini büyük ölçüde sağlamışsa da, aynı zamanda Avrupa'nın kendini büyük ölçüde bir stres ve etkiler dizisiyle karşı karşıya bırakmıştır. Avrupa uluslarını *tarihsel* ve *tarihsel olmayan* uluslar şeklindeki eski kategoriye bir sıra daha ekleyerek *imperiumgültig*, yani "imparatorluk-hak eden" olduğunu kanıtlayanlar ve kanıtlamayanlar olarak böldü. Stratejik dengeyi Batı Avrupa'dan yana eğen imparatorluklara sahip ülkelerin iktisatlarına ve böylece askeri potansiyellerine destek verdi. Hem Avrupalı olmayan kültürlere hem de egzotik "sömürge" ürünlerine Avrupa'nın aşinalığını büyük ölçüde artırdı. Bazı durumlarda, Britanya gibi, insanları Tibet veya Bechuanaland'a Avrupalı komşularına olduğundan daha aşina yaptı. Fakat aynı zamanda imparatorlukların kendileri kadar uzun süren engeller ve karmaşıklıklar yaratarak Avrupa'nın dinsel ve radikal önyargılarını güçlendirdi. Bu önyargılar yeteri derecede aşırıydı, örneğin 1904 yılında Hamburg kenti yerel hayvanat bahçesinin çitlerle çevrili bir yerinde Samoalı bir kadınlar grubunu sergileyebildi.[56]

BOXER

14 AĞUSTOS 1900 öğleden sonra saat ikide, çokuluslu bir kurtarma birliği Tiençin'den on günlük bir yürüyüşten sonra Pekin'e doğru savaşarak ilerliyordu. Bu önceki sekiz hafta boyunca dış dünyadan koparılmış olan Pekin koruma bölgesinin işgalini sağladı.

Çin, Dul İmparatoriçenin alacakaranlığında Boxer Ayaklanması (tüm "yabancı şeytanları" ve işlerini kovmaya niyetli bir yabancı fobisi hareketi) tarafından ele geçirildi. İngilizce adı Çince amblemleri "erdemli uyumun yumruğu"ndan alınan Boxerler, tren yollarından Hıristiyanlığa varana kadar Avrupalı olan her şeye öfkeleniyorlardı. Yabancı elçilik heyetlerinin kendi hükümetleri üstünde alçakça bir etki yaptığına inanıyorlardı. Onları kovma girişimlerinde, Avrupalı misyoner ve diplomatları öldürmekte, Çinli Hıristiyanları katletmekte ve eski kentin büyük bölümünü yakmakta tereddüt etmediler. İmparatorluk memurlarının en azından bir kısmının damışıklı dövüşünden yardım aldılar ve düzenli Çin askerleri onlara katıldı.

Avrupa tarihinde, 1900'ün Çin seferi kısa bir sürede ortak bir girişim içinde tüm güçleri birleştirdiği için tektir. Britanyalılar, Fransızlar, Almanlar, İtalyanlar, Ruslar, Amerikalılar ve Japonlar ortak tehditi bastırmak için güçlerini birleştirdiler. Dış bölgenin savunmasını Britanya Bakanı Sir Claude Macdonald yönetimindeki çeşitli uluslardan bir deniz kuvvetleri grubu üzerine aldı. Yirmi bin kişilik kurtarma kolu General Sir Alfred Gaselee tarafından idare ediliyordu ve Ruslar, Amerikalılar, Japonlar ve Hindistan ordusundan bir tugaydan oluşmuştu. Mareşal Kont von Waldsee idaresinde yirmi bin Alman askerinden oluşan bir sefer heyeti Eylülün sonunda ulaştı, sadece çabucak geri çekilmek için.

Zira acil durum ortadan kaldırılır kaldırılmaz, Avrupalıların birliği bozuldu. Almanya ve İtalyan ortaklarınınkinden çok fazla olan taleplerinin telafisi konusunda ısrar ettiler. Rusya, katliamlardan Çin'i sorumlu tutmayı sürdürme hareketlerine katılmayı reddetti. Gerçekten de, Mançurya'nın denetimini ele geçiren Rus birlikleri kendi adlarına geniş çaplı katliamlar yapmışlardı. Britanya ve Almanya sonuç anlaşmasını oldukça farklı şekillerde yorumlamışlardı. Ne ilk kez ne de son kez olarak, tüm katılımcılar en iyi şekilde saman alevi gibi tanımlanan Avrupa birliğini, eğer böyle bir şey varsa, sergilediler.[1]

Kötümserlerin tahmin ettikleri gibi, yüzyılın sonunda sömürge mücadeleleri başladı. 1898 yılında Sudan'daki Faşoda'da keşif orduları karşı karşıya geldiğinde Britanya ve Fransa neredeyse yumruk yumruğa geliyordu. 1899-1902 yılları arasında Britanya'nın Güney Afrika'daki Boer Cumhuriyetlerine karşı savaşı Almanların Boerleri desteklemesi nedeniyle güçleşti. 1906'da ve 1911'de Fransızların Fas'ın denetimini ele geçirmek için hareketleri yoğun Alman protestolarıyla ateşlendi. Fakat hiçbir olayda sömürge rekabeti ani bir savaşla sonuçlanmadı. Elbette huzursuzlukların toplamına eklendi, ancak Çin'de ve Fas'ta benimsendiği gibi ticari çıkarlar için bir çeşit "açık kapı siyaseti" yoluyla yatıştırıldı.

Deniz gücü yayılmacılığın başarısının anahtarıydı. Savaş gemileri kara ordularının hiçbir zaman yapamayacağı bir şekilde dünya çapındaki ticari çıkarların denetimine bağlı hale getirilmişlerdi. (Klasik çalışma, *The Influence of Sea Power Upon History*, 1660-1783 [1890], bir Birleşik Devletler amirali, Alfred Thayer Mahan tarafından yazılmıştır.) 1898'de bu sorun çok fazla öne çıkartıldı. O yıl, İsponyal-Amerikan savaşı sırasında Birleşik Devletler donanması Küba'dan Filipinlere İspanya'yı elinde kalan bir dizi sömürgesinden yoksun bıraktı. O sırada Alman Savaş Bakanı, von Tirpitz, bir gemi yapımı programına başlamak ve Britanya'nın *dretnot* donanmasına meydan okumak için stratejik bir karar aldı. Silah yarışı başladı.

Geç Yayılmacı Rusya, görkemli bir hayvandı. Aşikâr eksiklikleri görünüşte tükenmez bir güç ve enerji kaynağı tarafından dengeleniyordu. Çok uzun zamandan beri, Alexis de Tocqueville ve başkaları tarafından, gelecekte ABD'ye meydan okumaya yetenekli tek güç olarak tanımlanmıştı. Yeryüzündeki en geniş birleştirilmiş devlet toprağına, Avrupa'nın en kalabalık nüfusuna ve dünyanın en büyük ordusuna sahipti. Avrupa'nın tarımsal ihraç mallarının baş kaynağı ve sayısız maden kaynaklarıyla dış yatırımın baş alıcısıydı. Kültürel olarak, Rusya son zamanlarda Avrupa gök kubbesinin en parlak yıldızlarından biri olarak ileri fırladı. Erken edebiyat geleneği sınırlı olan Rusça ani bir olgunluğa ulaştı. Puşkin, Lermontov, Tolstoy, Dostoyevski ve Çehov dünya edebiyatının devleri arasında sayılabilirlerdi. Mussorgski, Çaykovski, Rimski-Korsakov'un ellerinde Rus müziği benzersizdi. *Ballet Russe* ve Stanislavski Tiyatro Okulu alanlarının öncüleriydi. Toplumsal olarak Rusya hâlâ eski serflerden oluşan geri bir köylü toplumuna dayanmaktaydı. Fakat köylülerin kısmetleri açılmaktaydı; ve Köylü Sorunu başka hiçbir yerde daha ciddi dikkat çekmemişti. 1906-1911'deki P. A. Stolipin'in tarımsal reformları köylülere hareketlilik ve toprak satın alacak para sağladı. Avrupalıların gözünde Rusya'nın geri kalmışlığının çoğu Çarın parıldayan sarayı ve Avrupa hayatının her yönüne katılan Rus aristokratlar, tüccarlar, sanatçılar ve profesörler seli tarafından gizlenmekteydi. Siyasi olarak, Rusya'nın 1905'ten sonra ciddi liberal bir ilerleme yaptığı düşünülecekti; milliyetler sorunu büyük ölçüde sular altında kaldı. İstikrara her şeyin ötesinde ihtiyaç vardı; iç krizler dış savaşların yan etkileri tarafından tekrar tekrar tahrik edilmişti. Rusya'nın muazzam gücünü fark etmesi için ihtiyaç duyduğu Avrupa barışının belirsiz bir şekilde uzamasıydı [ÇERNOBİL].

Geç yayılmacı Almanya, sömürgeleşme deneyimi sırasında en çok dolandırıldığını hisseden ülkeydi. Birçok yönden örnek bir on dokuzuncu yüzyıl devletiydi; modern, bilimsel, ulusal, zengin ve güçlü. Fakat gevşek bir dişliyle mükemmel bir makineye bağlanmıştı; sarsılmaya ve haddinden fazla ısınmaya ve en son patlamalarında tüm fabrikayı mahvetmeye başlayan bir makineye. Sönmüş kolu ülkesinin kusurlarının bir işareti olarak görülen II. Wilhelm'in hâkimiyetinde (h. 1888-1918) küstâh ve saldırgan bir havaya bürünmüştü. Almanya'nın güçlü sanayileşmesi Britanya'nınkinden ve Fransa'nınkinden geç meydana gelmişti. Siyasal birleşme ancak yaklaşık 1871'de olmuştu. Sonuç

olarak, Alman sömürge imparatorluğu, Almanya'nın gurur ve cesaretinin layık olduğu boyutlara ulaşmamıştı. Alman *Lebensraum* ya da "yaşama alanı" düşünceleri, ilk ılımlı sömürge yağmalarıyla bağlantılı olarak seslendirildi. Nesnel olarak Almanya'nın dezavantajı gerçekten çok hayal ürünüydü: Doğu Avrupa'daki komşu bölgelere iktisadi nüfuzu uzak sömürgelerin eksikliğini dengelemekten ötedeydi. Ancak psikolojik huzursuzlukları derine inmişti. Kaiser ve meclisi Avrupa'nın siyasi ve iktisadi sahnesinin nihai hâkimiyetinin anahtarının barış olduğunu görmüyorlardı [e=mc2].

Modernizm. Genellikle çok anlam içeren modernizm terimi altında sınıflandırılan *fin de siècle* kültürel eğilimlerinin birçoğu Avrupa'nın siyasi huzursuzluğuna eşlendi. Modernizm, gelenekten entelektüel modanın olağan gelgitlerinin ötesinde giden kökten bir parçalanma dizisi içermekteydi. Bir eleştirmenin yazacağı gibi, "Avrupa'nın beş yüz yıllık amacı terk edildi."[57] Modernizm, tüm sanatları etkiledi ve genellikle kuramcılar tarafından dönemin diğer temel gelişmeleriyle, özellikle Freudyen psikoloji, Einstein'ın izafiyeti, Frazer'ın antropolojisi ve hatta anarşist siyasetle ilişkilendirildi. Öyle ya da böyle siyasi ve toplumsal gerilimlerin doğrudan bir tepkisiydi, kesinlikle derin bir kırgınlık hissi ona eşlik etti [**ARICIA**] [SES].

ÇERNOBİL

ÇERNOBİL, Bkz. CZARNOBYL. Ukrayna'da Pripet Nehri üzerinde, Dinyeper kavşağından yirmi verst ve Kiev'den yüz yirmi verst uzakta küçük bir kasaba. Nüfus altı bin dört yüz seksen üç - Ortodoks iki bin yüz altmış; Eski İnananlar beş yüz altmış altı; Katolikler seksen dört; "İsrailliler" üç bin altı yüz seksen üç. Kont Wladyslaw Chodkiewicz'in mülkü olan malikânenin kalesi üç nehri yukarıdan gören bir tepenin üzerine cezbedici bir şekilde kurulmuştu. Kasaba nehir ticareti, balıkçılık ve soğan yetiştiriciliğiyle geçinir.[1]

Yukarıdaki özetin alındığı Lehçe Coğrafi Sözlük 1880 yılında çarlık sansürünü yenmek için tasarlanan yanlış yola sevk edici bir başlıkla yayımlandı. Her zaman Polonya Ulusuna ait olan her kasaba ve köye ilişkin bir madde içermekteydi. Çernobil, bir zamanlar Polonya'nın olan ve daha sonra Rus İmparatorluğu'nun ve Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan o geniş topraklara sahip tipik bir kasabaydı. Yahudi sakinleri ona *shtetl*'ler diyeceklerdi. Polonyalı toprak sahipleri, Yahudi kent halkı ve Ruthenyalı köylüler orada yüzyıllarca yan yana yaşamışlardı.

Çernobil ilk olarak Ruthenya prensi Rostislavitch avlanma alanı olarak tanımlandığı 1193 yılının bir beratında meydana çıktı. Bir zaman sonra Litvanya Büyük Dukalığına alındı. Orada bir hükümdarlık köyü haline geldi. Kale, yağmacı Tatarlara karşı savunma için inşa edildi. 1566 yılında, Büyük Dukalığın Ukrayna eyaletleri Polonya Krallığına nakledilmeden üç yıl önce, Çernobil, kraliyet süvari sınıfından bir yüzbaşı olan Filon Kmita'ya daimi olarak bağışlandı. Filon Kmita bundan sonra ken-

dine "Kmita Czarnoblyski" lakabını taktı. Zamanla, evlilik yoluyla Sapiehas'lara ve 1703 yılında Chodkiewicz ailesine geçti. 1793 yılında Polonya'nın ikinci paylaşımında Rus imparatorluğu tarafından ilhak edildi.

Çernobil çok zengin bir dini tarihe sahipti. Mutlak bir çoğunluk oluşturan Yahudi cemaatı büyük olasılıkla Filon Kmita tarafından Polonya kolonizasyon seferberliği sırasında temsilci ve *arendator* (kiralanan toprakların yöneticileri) olarak ihraç edileceklerdi. Daha sonra, Hasidilere ve Ortodoks Yahudilerine dahil olacaklardı. Bölgenin Rütenyalı köylüleri 1596'dan sonra büyük ölçüde Yunan Katolik (Uniate) dinine dönececkler, sadece Çar tarafından zorla Rus Ortodoksluğuna döndürüleceklerdi. Dominiken Kilisesi ve Manastırı 1626'da Karşı Reformasyonun doruğunda Lukasz Sapieha tarafından kuruldu. O günlerde Çernobil açıkça bir hoşgörü cennetiydi. On yedinci yüzyılda, tam da bir grup *raskolniki* veya Eski inananların geldiği sırada, Tarento Ruhani Meclisinin hükümlerine karşı çıkan Eski Katolikler vardı. Hepsi de 1648-1654'ün ve Khmyel'nytsky ayaklanmasının ve asi liderlerden birinin, Bondarenko, yakalandığı ve Chodkiewcz'in süvarileri tarafından infaz edildiği 1768-1769'un korkunç dehşetinden kaçmışlardı. Çarlık yetkilileri tarafından Dominiken manastırına 1832'de, *Raskolniki* kilisesine 1852'de el koyuldu.

1880'den itibaren, Çernobil birçok kader değişimi gördü. 1915 yılında Almanlar tarafından işgal edildi, sonraki iç savaş sırasında Bolşevikler, Beyazlar ve Ukraynalılar tarafından ele geçirildi. 1919-1920 Polonya-Sovyet Savaşında, ilk olarak Polonya ordusu tarafından, daha sonraysa Kızıl Süvariler tarafından alındı. 1921'den itibaren, Ukrayna SSCB'ye dahil edildi ve Stalin'in kolektivizasyon uğraşısının kitle cinayetlerini ve Terör-Kıtlığını yaşadı. Polonyalı nüfusu 1936'nın sınır takasları sırasında sınır dışı edildi. Yahudi cemaati 1941-1944'ün Alman işgali sırasında Naziler tarafından öldürüldü. Yirmi yıl sonra, ilk Sovyet nükleer güç istasyonlarından birinin yeri olarak seçildi. 1991'den itibaren Ukrayna Cumhuriyetine katıldı **[HASAT] [KONARMYA]**.

Büyük Sovyet Ansiklopedisi bu gerçeklerin hiçbirinden bahsetmez. Altı saatlik bir madde sadece bir demir dökümhanesine, bir peynir fabrikasına, bir sanat atelyesine ve bir tıp okuluna sahip olan Ukrayna SSC'nin bölgesel bir şehrinden bahseder.[2]

Çernobil/Czarnobyl adı, çevre bataklıklarda yetişen pelin bitkisinin *(artemisia)* Slovence bir biçiminden alınmıştır. Kitabı Mukaddes'te pelin acılığın, böylece Tanrı'nın gazabının eşanlamlısı bir sözcük olarak kullanılır:

> Ve oraya cennetten büyük bir yıldız düştü, bir lambaymışçasına yanarak ve nehrin üçüncü kısmının üzerine düştü ve suların fıskiyelerinin üzerine. Ve yıldızın adına Pelin denildi... Ve birçok insan acı yapıldıkları için sularda öldüler.[3]

Yeni Ahid'lerini gerçek sayan herkes için, 26 Nisan 1986'da Çernobil'deki patlama kesinlikle Tanrı'nın gazabından ötürü gerçekleşti.

Dönemin en sarsıcı düşüncelerinden çoğunu Basel'de profesör olan akıllı ve dengesiz Alman Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844-1900) beyan etmiştir. Bir kezinde felsefeciyi "dinamit çubuğu" olarak tanımlamıştı ve *Böyle Buyurdu Zerdüşt* (1883-1884), *Ölümlülüğün Soyzinciri* (1887), *Tanrıların Alacakaranlığı* (1889) ve *İktidar İradesi*'nde (1901) maruz kalınan tutumları çürütmeye başladı. Hıristiyanlığa, demokrasiye ve onaylanan ahlak normlarına sövüp saydı. "Ahlak" diye açıklamıştır, "bireydeki sürü içgüdüsüdür." Ve "din saf hayalin dünyasıdır." Modern insanlık değersizdir. Onun yerine, "Size üstün insanı öğretiyorum." Yönetici seçkinler sınıfı her zaman şiddet yoluyla etkili oldu. "Sarışın hayvan, yağma ve zafere aç, hata yapamaz." Daha cüretkârca şunu ilan etti "*God ist tot*" (Tanrı öldü) ve şunu ekledi "(Tanrının) gölgesinin izlenebildiği mağaralar hâlâ olabilir." Tanrı'nın ölümünün kurtarıcı bir olay olacağı düşünüldü.

Nietzsche'nin, hayatın gücün hâkimiyetinin ötesinde bir anlamı olmadığını vaaz ettiği görülür. Düşmanları tarafından günahkârlığın ve aydın irrasyonelliğin peygamberi olarak görülür. Kierkegaard teoloji için ne olmuşsa, o da felsefe için öyle oldu. Her ikisi de varoluşçuluğun öncülerindendiler. "Hıristiyanlık dünyayı kötü ve çirkin olarak görmeye karar verdi" diye açıkladı Nietzsche, "ve onu kötü ve çirkin yaptı"[58] **[DELİLİK]**.

$$e = mc^2$$

28 OCAK 1896'DA Almanya İçişleri Bakanı, ülke vatandaşlığını terk etmeye alışılmadık bir başvuruyu onayladı. Başvuru sahibi, İsviçre'de mukim ve sadece on altı yaşındaydı. Zürih'teki Eidgenossische Technische Hochschule'ye giriş sınavını kazanamamıştı ve Aara'daki eyalet okulunda okumaktaydı. Ulm'da doğmuş ve Münih'te büyümüş olan mülteci öğrenci Alman eğitiminin askeri yapısından nefret ediyordu. Katolik ilk öğretim okulunu sevmedi ve lisesini erkenden terk etti. Ailesi Milano'ya taşındıktan sonra, kendini çok güvensiz hissetmişti. Birçok genç eski-Yahudi gibi din karşıtı, barışçı ve radikal sosyalizm tarafından cezbedilmiş durumdaydı. Tek yeteneği matematikti.

Sonunda ETH'ye kabul edilen Albert Einstein (1879-1955) dersleri kesti, fakat laboratuvarlarda kendi başına elektrodinamik deneylerini yürüttü. Viyana'da Avusturya Başbakanına suikast düzenleyen Friedrich Adler'le dostlu. 1901-1915 yıllarında Berne'deki patent bürosunda işe alındığında, Maxwell, Hertz ve Mach'ın çalışmalarının kuramsal arkaplanı üzerine zihnini yormaya devam etti.

Einstein'ın zaman ve mekânda rölativite hakkındaki kamburunun, saat kulesini ışık hızıyla geçtiğini hayal ettiği Berne'deki Kramgasse'ye tramvay yolculukları yoluyla harekete geçirildiği söylenir. Görüntüsünü yansıtan ışık dalgalarının aynı hızda hareket ettiğini tahmin ederek, yıllarca sürücünün aynasında kendini görüp göremeyeceğini merak etti. Her olayda, "eş zamanlılık rölativitesi" ilkesinde, Doğanın anlık karşılıklı etkileşimleri bilmediğini fark etti. Işık hızı mutlakken, bir saniye-

de yaklaşık üç yüz bin km., zaman ve mekânın aralıkları rölatifti. 1905'te, *Annalen der Physik* ("Bir Gövdenin Atalet Enerji İçeriğine mi Bağlıdır?") başlıklı bir makale yayımladı. Klasik fiziği altüst edecek olan ve nükleer çağın temellerinde yatacak olan denklemi içermekteydi. E = enerji, m = kitle ve c = ışık hızı ise, $e = mc^2$.

Bu Özel Rölativite Kuramına ek olarak Einstein, Newton'un Yerçekimi Yasalarının yerine koyacağı Genel Rölativite Kuramını üretti. Bu kuantum fiziğine büyük bir katkı yaptı. 1914'te Berlin'deki Kaiser Wilhelm Enstitüsüne geçti. 1921'de bir Nobel Ödülü aldı.

Kuramlarının doğruluğunun kanıtlanmasından önceki günlerde, hiç durmadan kaygılanmaktaydı. Bir kezinde şöyle demişti, "Rölativite doğruluğunu kanıtlarsa, Almanlar bana bir Alman diyecek, İsviçreliler bir İsviçreli ve Fransızlar büyük bir bilim adamı. Rölativitenin yanlışlığı kanıtlanırsa, Fransızlar bana bir İsviçreli diyecek, İsviçreliler bir Alman ve Almanlar da bir Yahudi."[1]

1933 yılında Einstein, Naziler'den kaçarak Paris'e iltica etmeye çabaladığında, Collège de France onu işe almayı Alman vatandaşlığı nedeniyle reddetti, bunun yanı sıra onu ABD'ye gitmeye zorladı. Avrupa, Avrupa'nın en parlak zekâsını elinden kaçırdı.

SES

ÜNLÜ ŞAIR ROBERT BROWNING, 1888'in sonlarında ya da 1889'un başlarında Londra'daki evinde Edison'un "mükemmelleştirilmiş fonograf"ının yararına bazı şiirlerini okumaya davet edilecekti. En ünlü şiirine başladı:

> Üzengiye atladım ve Joris ve o;
> Dörtnala gittim. Direk gitti ve üçümüz beraber gittik dörtnala.
> "Tanrı'nın Hızı" diye bağırdı nöbetçi, geçit sürgüleri çekilmemiş;
> "Hız" diye yankıladı duvar içinden dörtnala geçtiğimiz.
>
> Birbirimize tek söz etmeden, büyük huzuru yaşıyorduk.
> Omuz omuza, adım adıma, hızımızı hiç değiştirmeden;
> Eyerimde döndüm ve... ve...[1]

Birkaç dizeden sonra durakladı ve kırk yıldan fazla zaman önce yazılmış sözleri unuttuğunu itiraf etti. Bunu telafi ederken, alkışlar arasında Mr. Edison'un ünlü makinesine konuştuğu günleri hiçbir zaman unutmayacağını söyledi. Bu doğaçlama ve tarihsiz performans varlığını sürdürecek ilk ses kayıtlarından birine neden oldu.[2]

Aynı yıl Alman Emile Berliner içinde yumuşak silindirler yerine plaklar kullanılan ve böylece daha kolay kopyalanabilen Gramofonunu tanıttı. Thuringia'daki Walterhausen'in Kammarer und Reinhardt oyuncak firması tarafından üretilen gramofon kısa zamanda kitle pazarı için ses kayıtlarının temeli, modern hayatın temel bir özelliği haline geldi.[3]

Kayıtlı ses müzik ve müzikal anlayış dünyasını değiştirdi. Örneğin Mozart'ın 200. yıldönümü için, son iki yüz yılda ses performansındaki kalite ve değişikliğin gelişimini gösteren bir sergi düzenlemek mümkündü. Viyana'nın Neue Burg'una gelen ziyaretçiler, bir "ses bölgesinden" diğerine geçtiklerinde kızılötesi ışınlara yanıt veren stereo kulaklıklar takmışlardı. Leopold Mozart'ın ünlü Kitabından Wolfgang'ın doğum yılında yayımlanan kendisinin keman çaldığı parçaları dinleyebiliyor ya da valfsiz boru ve trompetlerin sesini modern mızıka aletlerinin sesleriyle kıyaslayabiliyorlardı. 1900'den eski bir opera kaydının olağanüstü ağır temposunu, Wilhelm Hersch'in söylediği *"O Isis und Osiris"* aryasıyla dinleyebiliyor ya da Edita Gruberova'nın söylediği *"The Queen of the Night"*'ın armoni dizisini analiz eden bilgisayarla donatılmış sonografik ekranı izleyebiliyorlardı. Yazık ki, kimse Mozart'ın kendisini duyamıyordu. Fakat dinleyicilerin en az derecede uzman olanları, Mozart'ın partisyonlarının performansının zamanla ne denli geliştiğini söyleyebilirlerdi. Burada Mozart'ın değişen "ses dünyası" hayata geçirilmişti.[4]

Ses kaydı birçok yönden insanların geçmişlerini algılayışlarını kökten değiştirdi. 1888'den önce, tarihsel kayıt en hayati boyutlarından birine sahip değildi: Sessizdi. Dokümanlar ve sanat eserleri sağır ve dilsizdir. Napoléon Savaşları'nın gümbürtüsünden, Beethoven'ın konçertolarının temposundan, Cavour'un konuşmalarının temposundan iz yoktur. 1888'den sonra, tarih sesine kavuştu ve tahmin edilemeyecek boyutlarda zenginleşti.

Browning'in heyecanlı resitalinin içinde bulunduğu Britanya Kütüphanesi'nin Ulusal Ses Arşivi her Avrupa ülkesinde şu anda var olan benzer partisyon koleksiyonlarının aynıdır. Böyle ilk *"phonothèque"* 1910 yılında Paris'te açıldı. Uluslararası Ses Müzeleri Birliği'nin (*International Association of Sound Archives* - IASA) üyeleri, ulusal yayın kuruluşlarının geniş koleksiyonlarından, küçük yerel ya da özel firmalara değişmektedir. Müziğin dışında, ana bölümlemeler folklor, edebiyat, radyo, sözel tarih ve diyalektolojiye ilişkindir.[5]

Doğu Avrupa'da, Kont Tolstoy gelecek kuşaklar için kayıt tutan öncüler arasındadır. 1910'da Konuşan Makine Haberleri'nin Mart sayısı şöyle bir yorum yaptı: "Çarın topraklarında Tolstoy'un kayıtlarının satışını yasaklayan bir emir çıkarıldı. Slavlar ne zaman ayaklanacak ve bu dar kafalılığı kaldıracaklar?"[6]

Nietzsche'nin felsefesinin ahlaka aykırı olduğu düşünülen kısımları ve kız kardeşi tarafından etrafa yayılmış versiyonu Nietzsche'nin kendinden daha az etkili değildi. 1886 yılında Paraguay'da Nueva Germania kolonisine yerleşen bir grup "Arî" göçmene öncülük eden Elizabeth Nietzsche-Foerster (1846-1933) ölmekte olan kardeşine hastabakıcılık yaptı ve onun düşüncelerini kendine mal etti. Hem Wagner'e hem Moussolini'ye dostça davrandı, Nazileri idolleştirdi ve Nietzsche adını ırkçılık ve Yahudi karşıtlığıyla birleştirdi. Cenazesine gözü yaşlı bir Führer katılacaktı.[59]

Nietzsche'nin görüşleri toplumsal açıdan, genel olarak kitle okur yazarlığının ve kitle kültürünün yükselişine karşı bir entelektüelin duygularındaki

ani ve güçlü değişiklik olarak görülebilir. Görüşleri, sözde "yüksek kültür" ve "aşağı kültür" arasındaki bariyerleri güçlendirmeyi ve böylece kendi kendine tayin edilen düşünceler aristokrasisinin rolünü korumayı dileyen uluslararası bir sanatçı ve yazarlar zümresi tarafından benimsenmişti. Bunda, düşüncelerinin sokaktaki adam için algılanamayacak olması gerçeğinde yatan esas cazibelerden biri, güzel sanatlarda modernizm için uygun bir ortam oluşturdu. "Kitle kültürü Nietzsche'yi kendine karşıt olarak var etti" diye yazıyor son zamanlardaki bir eleştirmen, muhalifi olarak. Erken dönem yirminci yüzyıl entelektüelleri arasında düşüncelerinin yoğun popüleritesi, kitlelerin tehditinin yükselmesi paniği fikrini verir.[60]

DELİLİK

NİETZSCHE bir kezinde tarihçilerin hiçbir zaman tarihi gerçekten ilgi çekici yapan şeyler hakkında yazmadığından yakınmıştı: kızgınlık, hırs, cehalet ve delilik. Sadece Alman Okuluna gönderme yapmış olabilirdi. Örneğin Polonya'da, geçmişi kusur ve erdemler açısından analiz eden uzun bir gelenek vardı. Bochenski'nin klasik çalışması *"Polonya'da Aptallığın Tarihi"* 1842'de yayınlandı.[1] 1985'te muhalif tarihçi Adam Michnik *Onur Tarihi* ile Polonyalıların komünizme direnişlerinin kayıtlarını yazdı.[2]

Bugünlerde herkes tarihçilik mesleğinde "Zihniyetler"i incelemenin merkezi bir yere sahip olduğunu öğrendi. Amerikalı bir tarihçi Deliliğin Avrupa tarihi boyunca başından sonuna ilerlediğini gösterdi. Troyalılar Tahta Atı içeri aldılar; Rönesans papaları Protestan ayrılmasını kışkırttılar; Britanya hükümeti Amerikan sömürgecilerini isyana yönelttiler...[3] Ancak herkes hatalardan ders alabilir. Eski bir Polonya atasözü şöyle der *Polak madry po szkodzie* (bir Polonyalı hata yaptığı zaman akıllıdır). Blake bir benzerini Cehennemin Atasözleri'nde söyledi: "Eğer her budala budalalığında ısrar ederse, akıllı olabilir." Gerçek budalalık aynı hatayı iki kez yapmayı kapsar. Avrupa tarihi bu koşullarla da yazılabilirdi [ANNALES].

Geçmişe bakıldığında, en şaşırtıcı gözüken Nietzche ve hayranlarının bununla "kitleleri" aşağılama yağmuruna tuttukları aşırı kindi. Nietzsche'nin Zerdüştü konuştu, "Çok fazla doğarlar ve dallarında çok fazla asılı kalırlar." *İktidar İradesi*'nde Nietzsche'nin istediği "kitlelere üstün insanlar tarafından bir savaş ilanıdır... İnsanların birçoğunun var olmaya hakkı yoktur." 1908 yılında yazılmış özel bir mektupta Croydon Halk Kütüphanesi'nde Nietzsche'yi henüz keşfeden D. H. Lawrence, gereksiz insanların acısız şekilde ortadan kaldırılması için bir gaz odası hayal etmişti:

> Elimde olsa, hafifçe çalan bir askeri bandoyla ve parlak bir şekilde çalışan bir sinematografla Cerystal Palace kadar büyük bir ölüm odası inşa ederdim; sonra arka

> sokaklara, ana caddelere giderdim ve onları içeri getirirdim. Hepsi hasta, aksak ve sakatlanmış... Onlara kibarca yol gösterirdim ve onlar da usandırıcı bir teşekkürle gülümserlerdi. Bu arada bando yavaşça Haleluya Parçasını çalmaya başlardı.[61]

Bu tohum, Auschwitz'den otuz üç yıl önce Edward İngilteresinde ortaya çıktı. Kâhin, sosyalist, *The Time Machine*'in (1895) ve *The War of the Worlds*'un (1898) yazarı ve dönemin en popüler ve verimli yazarlarından biri olan H. G. Wells'in (1866-1946) derin düşünceleri de böyleydi. *Anticipations* adlı eserinde (1902), kendini zayıf, aşağı ve gereksizlerin ortadan kaldırılmasını talep eden geliştirilmiş insan üretimi olan öjeniğin ateşli bir savunucusu olarak gösterdi. "Ve Yeni Cumhuriyet aşağı ırklara nasıl davranacak" diye sordu, "siyah... sarı insanlar... uygar dünyanın sözde beyaz karıncaları, Yahudilere?"[62]

Önemli olan, karşıtları tarafından yerilen "kitlelerin" geçmişte ve şimdi var olmadıklarını anımsamak kuşkusuz önemli bir noktadır. "Kalabalıklar görülebilir; fakat kitle, tüm olası kalabalıkların toplamı, metafizik yönden kalabalık [ır]... diğer insanları bir küme haline çeviren... [ve] kendimize ve tanıdığımız insanlara atfettiğimiz bireyselliği onlarda reddeden... bir metafor."[63]

Aynı dönemde Marksizm tehditi siyasetin dar sınırlarını çok aşan entelektüel tartışmalar meydana getirdi. Örneğin tarihsel materyalizmin ilk biçimleri, Napolili yazar Benedetto Croce (1866-1952) tarafından geliştirilen "Tin Felsefesi" için kışkırtıcı olmuştur. Croce'nin *Estetik* (1902), *Mantık* (1905) ve *Tarih Yazımı Kuramı* (1917) adlı çalışmalarına, Napoli, modern Avrupa ve çağdaşı İtalya'nın tarihsel çalışmaları eşlik etti. Hem metafiziği hem de dini reddederek, insani sezginin rolünü ve tekâmül eden tinin incelenmesi olarak tarihin önemini vurguladı. 1903'te kurulan *Critica* adlı gazetesi, yarım yüzyıl boyunca düşünceleri için bir platform sağladı. Daha sonraki hayatında Croce İtalyan faşizmine karşı muhalefetin entelektüel lideri olacaktı.

Avusturyalı bir doktor olan Sigmund Freud (1856-1939), kuramsal ve pratik psikanalizin kurucusuydu. Çalışması sadece olgunlaşmamış tıp bilimleri olan psikoloji ve psikiyatri üzerinde değil, akıl ve kişilik çalışmalarıyla ilgilenen beşeri bilimlerin bütün dalları üzerinde önemli bir etki yaptı. Hipnozdan başlayarak, insan aklının kendini iç ve dış baskılara karşı koruduğu bilinçaltı sürecini araştırdı. Özellikle nevrozların oluşumunda baskının ve bilinçaltı yaşamda cinselliğin rolünü ortaya çıkardı. *Rüyaların Yorumlanması* (1900) adlı eseri, ona kısa zaman sonra Uluslararası Psikanaliz Cemiyetini kuracak olan birçok hayran kazandırdı. Ancak özellikle Freud'ün eski dostlarından biri olan Carl Jung (1875-1961), *Bilinçaltı Psikolojisi* (1912) adlı eserinde içedönük ve dışadönük kişilikler arasındaki ayrımla beraber "kolektif psikanalizi" başlattığında anlaşmazlıklar meydana geldi. *Uygarlık ve Yarattığı Memnuniyetsizlikler*'de (1930) Freud, gelişmiş toplumlarda yaşamın gerekli kıldığı tutkuların bastırılmasının mutluluğu hemen hemen imkânsız hale getirdiğini öne sürdü. 1938'de Nazilerin yükselişi yüzünden İngiltere'ye kaçmak zorunda bırakıldı. O zamanlar psikanalizin birçok kolu ve birçok muhalifi vardı; fakat in-

sanların kendilerini algılamasında yeni, kuşkulu bir boyut oluşturdu. "Ego kendi evinde efendi değildir."[64]

Dekadans, bir sanat hareketi olarak, geç dönem Romantizminin bir gelişmesi olarak değerlendirilebilir. İnsan duyarlığının en uç deneyimlerini araştırmak arzusundan doğmuştur. Sonu gelmez skandallara rağmen süreç içinde Avrupa kültürünün en yaratıcı başyapıtlarından bazılarını sağlamıştır. Romantik habercilerle bağı, De Quincey ve Poe'yu Fransızcaya çeviren Charles Baudelaire'e (1821-1867) kadar gider. Baudelaire'nin derlemesi *Les Fleurs du Mal* (1857), daha sonra gerçeğin çirkin yüzeyinin ardında düzen ve güzelliğin gizli "yansımalarını" bulmaya çalışan bir tarz olan şiirsel sembolizmin manifestosu olarak görülecekti:

> La Nature est un temple où de vivants piliers
> Laissent parfois sortir de confuses paroles;
> L'homme y passe à traves des forêts de symboles
> Qui le regardent avec des regards familiers.

(Doğa bir tapınaktır, burada canlı sütunlar / bazen karmaşık sözler çıkartır; / İnsan orada simge ormanlarının içinden geçer / ona tanıdık gözlerle bakan.)[65]

"Yolculuğa Davet"inde "her şeyin düzen ve güzellik, tat, dinginlik ve mutluluğun olduğu" *(Là, tout n'est qu'ordre et beauté, / Luxe, calme et volupté)* hayali bir cennete yola çıkar. Baudelaire'in ardılları, özellikle de Paul Verlaine (1844-1896) ve Arthur Rimbaud (1854-1891), birinci sırada hayran oldukları empresyonist ressamların imgelerinin dilsel karşılıkları olan şiirsel etkilere ulaştılar:

> Les sanglots longs
> Des violons
> De l'automne
> Blessent mon cœur
> D'une langueur
> Monotone.

(Uzun hıçkırıkları / Sonbahar kemanlarının / Kalbimi yaralar / Bitkinlik veren / Monotonluğuyla.)[66]

A noir, E blanc, I rouge, U vert, O bleu: voyelles
(Siyah A, beyaz E, kırmızı I, yeşil U, mavi O - sesli harfler)[67]

Dekadanlar meydan okuyuşlarını pahalıya ödediler. Verlaine görüşünü "dekadans... uç uygarlığın en sofistike düşüncelerini ifade eder" şeklinde belirtmişti. Fakat çok az çağdaşı buna katılmıştı. Baudelaire şiirlerinde içerdiği varsayılan

"halk ahlakına saldırı" yüzünden ağır şekilde hakarete uğradı ve para cezasına çarptırıldı. Verlaine, Rimbaud'yla kaçıktan sonra onu bir kavga sırasında vurduğu için tutuklandı. Paris'te Alman bir yazar, uyuşturucuyu, homoseksüelliği, pornografiyi, isteriyi ve "binlerce yıldır mantık ve engellenmiş azgınlığı doyuran kurulu bir düzenin sonunu" kınadı. "Süregelen his" diye yazmıştı Max Nordau, "yakın zamanda meydana gelecek olan helak ve yok olma hissidir."[68] İngiltere'de birçok muhteşem komik dramanın ve ünlü *Dürüst Olmanın Önemi*'nin (1895) yazarı Oscar Fingall O'Flahertie Wills Wide, homoseksüellik suçlamaları yüzünden Reading Goal'de iki acı dolu yıl geçirmişti. Beraber çalıştığı arkadaşı, erotik çizer Aubrey Beardsley'in (1872-1898) çalışmalarının çoğu şair, eleştirmen ve Eton Kolejinin eski kırbaççısı Algernon Swinburne'ninkiler gibi yayınlanmaya uygun değildi. Bu estetikçilerin ruh durumu, dini törenin, toplumsal ıslah ve ılımlılığın doruklarında oldukları toplumun birçok bölümünün zihin uğraşılarıyla anlaşmazlığa düşmüştü **[BAMBINI]** **[TOUR]**.

BAMBINI

6 OCAK 1907'DE, Roma'nın San Lorenzo varoşunda bir odalık bir anaokulu açıldı. Çocuklara uygun büyüklükte mobilyalarla, yapboz ve eğitici oyunlarla dolu bir dolapla ve uzman olmayan bir öğretmenle donatılmıştı. Gün içinde okul olmadığı durumlarda çocuklarını sokaklara terk etmek zorunda kalacak olan çalışan ana babaların çocukları için yapılmıştı. Okula *La Casa dei Bambini* ("Çocuk Evi") dendi.

Okulun kurucusu Dr. Maria Montessori (1870-1952) zamanının çok önünde olan bir kadındı. Eşit çalışma için eşit ücreti savunan bir feminist, uzman bir doktor ve gelişme engelli çocuklar için bir enstitünün müdürüydü. Gizli olarak da, ileride Amsterdam'da *Association Montessori Internationale*'i işletecek olan gayrimeşru bir erkek çocuk annesiydi.

1910'da yayımlanan Montessori Yöntemi çocuk merkezli eğitimin ilkelerini öğütlemekteydi. Çocuklar öğrenmek isterler. Çocuklar kendilerini eğitebilirler. Çocuklar beş duyuya sahiptirler ve bunların hepsini keşfetmek isterler. Çocuklar neyi ne zaman öğreneceklerini seçmekte özgür olmalıdırlar. Tek ihtiyaçları olan şey, gözdağından uzak bir yer, uygun gereç ve teşviktir. Bu fikirler, "tebeşir ve konuşma", dini talimatları, vahşice disiplini ve esnek olmayan ders özetleri ve tanımları tercih eden zamanın eğitimcilerine bir lanetlemeydi. "Sözcükleri dinlemek eğitimi gerektirmez" demişti Dr. Montessori onlara, "fakat çevredeki deneyimler gerektirir."[1]

Montessori'nin düşüncelerinden bazıları hâlâ hiddet uyandırabilir. O, çocukların tatlıdan nefret ettiklerine ve sessizliği sevdiklerine inanıyordu. Yazmanın okumadan önce olması gerektiğinde ısrar ediyordu. Fakat temel kanısı, çocuğun ihtiyaçlarının üstün olduğu modern, ilerici pedagogların temeltaşı haline geldi. Tüm Avrupa'da ve ABD'de yüzlerce okulu açıldı. Faşist İtalya'da ve Nazi Almanyasında kapatıldı.

Montessori birçok yönden daha önceki iki öncünün adımlarını izledi - İsviçreli J. H. Pestalozzi (1746-1827) ve Türingenli Friedrich Froebel (1782-1852). Froebel'in 1837'de Berne yakınında Burgdorf'da kurulan ilk *Kindergarten* ya da "Çocuk Bahçesi"nin *(Casa dei Bambini)* ilk gerçek atasıydı. Montessori'nin çocuk psikolojisiyle ilgili fikirleri, İsviçreli eğitimci Jean Piaget (1896-1980) tarafından sırayla geliştirildi.[2]

TOUR

1 TEMMUZ 1903'TE saat 12.15'te yaklaşık altmış bisikletçi, Paris banliyösü Montgéron'daki Réveil-Matin kahvesi yakınındaki başlama çizgisinden yola çıktılar. İlk *Tour de France*'ın belirlenen altı etabından biri olan bozuk yollarda dört yüz altmış yedi km'nin üzerinde bir mesafedeki Lyon'a doğru gitmekteydiler. Gece ve gündüz bisiklet sürmeleri beklenmekteydi. On dokuz gün sonra, saatte 26.5 km ortalama bir hızla 2.430 km'yi tamamlayarak Parc des Princes'e girdiğinde, Maurice Garin alkışlarla birinci ilan edildi. Gidonlu bir makineyi sürmekteydi ve diz boyu çoraplar, golf pantolonu, polo yaka bir kazak ve kulaklıklı düz bir kep giymişti. Ödülü 6.125 Fransız Frankıydı. *Tour de France* savaş yılları dışında, o zamandan itibaren her Temmuz'da yapıldı.[1] Avrupa'nın en uzun ve en popüler spor olayı birkaç modern fenomenin birleşmesinden ortaya çıkmıştı (boş zaman ve eğlence kavramı; kitle (erkek) sporunun örgütlenmesi; hedeflenmiş teknoloji) bu durumda kablo frenler, devirli dişliler ve kauçuk lastikler, ayrıca kitle gazetelerinin yarışı.[1]

Yakın kökenleri Paris'te çıkan haftalık yayının rekabetinde yatmaktaydı. *"L'Auto"* ("Motorlu Araba") ve *Le Vélo* ("Bisiklet"). *L'Auto*'nun yayıncısı, bisiklet piyasasına girmeye çalışan Henri Desgrange, gazetesinin adını *L'Auto-Vélo*'ya çevirmeyi başarılı şekilde talep etti. Tour bunun yanıtı oldu. Hiçbir zaman arkasına bakmadı. *Le Vélo* unutulmaya sürüklenirken, *L'Auto*'nun tirajının çarpıcı bir şekilde artığını izledi. 1936 yılındaki emekliliğine kadar Tour'un patronu ve sponsoru olarak kaldı.

Tour nihai biçimini yıllar süren bir dönemde aldı. Özellikle yol değişti. 1906'dan itibaren beş yıl için, Alsace'ı da kapsayacak şekilde genişledi; fakat yollardaki kalabalıklar Marseillaise'yi söylemeye başladığında izin Alman hükümeti tarafından geri alındı. Dağlarda, yarışmacıların makinelerini harap yollarda taşımaları gereken Col de Tourmalet (2.122 m) üzerinde, Pirenelere ve Savua'daki korkutucu Col de Galibier'e (3.242 m) yönlendirilmişti. 5.000 km'nin üstünde bir uzunluktan, 1930'larda her biri günde biten otuz etaba bölünen daha mütevazı bir uzunluk olan yaklaşık 3.700 km'ye oturtuldu. Desgrange'ın yol kenarındaki bir dükkâna girerek ilk *maillot jaune*'u (sarı mayo) aldığı Temmuz 1913'te yarış liderini belirlemek için parlak renkli mayo fikri benimsendi.

Birinci Dünya Savaşından sonra, Tour uluslararası boyutlar kazandı. Belçikalı, İtalyan ve İspanyol sürücüler ün kazandılar. Eddie Merckx ya da Jaques Anquetil

gibi şampiyonlar diğer spor yıldızları kadar çok taraftar kazandılar. Temmuz 1991'de yirmi iki milyon izleyici tarafından izlenen 79. Tour, 39,504 km/saat ortalama bir hızla İspanyol Miguel Indurain tarafından kazanıldı.[2] 1904'te 82. Tour, sürücüleri Manş'tan İngiltere'ye götüren bir istikamet üzerinde başlayan Tour'u, Indurain, benzeri görülmemiş bir şekilde dördüncü kez kazandı.

Modern resim, Rönesans'tan beri hâkim olan ve fotoğrafçılığın artık geçersiz kıldığı betimsel sanatla ilgisini ebediyen kesti. Kopma anı, Edouard Manet'nin (1832-1883) Paris'teki "*Salon des Refusés*"de teşhir hastalığına uygun şekilde *Le Déjeuner sur l'herbe*'i sergilediği 1863 yılında geldi. O zamandan itibaren, göz kamaştırıcı bir sıfatlar dizisi, tarz, teknik, renk ve biçimle sürekli deney yapmakta olan eğilim ve gruplamaların izini sürdürmek için keşfedilmek zorunda kaldı. Esas İzlenimcileri; Monet, Pissaro, Sisley, Renoir, Cézanne ve Degas, Monet'in *İzlenim, Doğan Güneş*'inden (1874) sonra böyle adlandırıldılar, Seurat'ın başını çektiği Noktacılar (1884), Yeni İzlenimciler (1885), Serusier ve Bonnard'ın Nabileri, Gaugin'den esinlenen Sentetikçiler (1888) ve Ensor, Van Gogh ve Alman Brüke Grubunun öncüleri olduğu Dışavurumcular (1905) tarafından izlenmiştir. Onlardan sonra Orphistler, Matisse, Dufy ve Vlaminck'in başını çektiği Fovistler (1905), Braque ve Picasso'nun Kübistleri, Fütüristler, Siyah Kedi ve Mavi Nehir Grubu (1912) geldi. 1910 ya da 1911'de Almanya'da yerleşik bir Rus olan Vassili Kandinski'nin çalışmalarında (1866-1944) resim saf soyutluk aşamasına girdi [İZLENİM].

Mimari ve desende, Kıta çapındaki *Art Nouveau* dalgası, yaygın standart ve uygulamalardan "ayrıldı". İlk örneği Brüksel'deki Victor Horta'nın Tassel Evi'dir (1893). Fakat eserleri C. R. Mackintosh'un Glasgow Sanat Okulu (1898), Almanya'da Peter Behrens'in fabrikaları ve Carlsbad'dan Czernowitz'e Avusturya-Macaristan demiryolu istasyonlarının bir dizisinin arasındaki her noktada bulunabilirdi. Viyana'da içinde ayrılmış sanatçıların çalışmalarını sergilendiğinden *Jugenstil* denen Ayrılıkevi (1898) J. Olbrich tarafından inşa edildi. Şu ithafı taşımaktaydı: "DER ZEIT IHRE KUNST / DER KUNST IHRE FREIHEIT" (Zaman için sanat/Sanat için özgürlük).

Müzikte Debussy ve Ravel müzikal izlenimciliği ortaya çıkardılar. Daha sonra *avant-garde* müzik, Schoenberg, Hindemith ve Webern'le birlikte, ortaçağdan beri hüküm süren temel armonileri ve ritimleri terk etti [TON].

Edebiyatta, Dekadanların toplumsal ve cinsel adetlere karşı koyuşları çok daha derin bir düzenin entelektüel radikalciliği tarafından geride bırakıldı. İlk önce Fransız Marcel Proust (1871-1922) ve İrlandalı James Joyce (1882-1941), daha sonra Praglı bir Alman Yahudi olan Franz Kafka (1883-1924), dünyanın gerçeği ve insanoğlunun bunu algılayışındaki anlamlarla ilgili kabul edilmiş görüşleri altüst ettiler. Freud ve Einstein'ın edebiyattaki ortaklarıydılar [COMBRAY].

İZLENİM

1860'LARDA, Claude Monet ve Auguste Renoir beraber resim yapmaya karar verdiler. Her biri aynı manzaradan nasıl farklı bir etki yakaladığını görmek ve sonuçlarını karşılaştırmak istediler. En sevdikleri uğrak yerlerinden biri Paris yakınında St. Cloud arkasındaki kenar mahallelerin olduğu nehir kıyısıydı.

Monet'nin *La Seine à Bougival*'i 1869 tarihliydi (Bkz. Levha 67). İlk olarak, akşam güneşinde köprüden geçen insanların manzaraları gibi sıradan şeyleri (fakat bu banal demek değildir) seçtiği görülür. Ancak tamamen bir roman etkisine ulaşmaya çalışıyordu: olduğunu ya da olması gerektiğini düşündüğü dünyayı resmetmiyordu, yani gerçekçi ve idealist olarak dünyanın üzerinde bıraktığı izlenimi çiziyordu. İzlenim, diğer bir resmi olan *Lever du soleil* (1874), kasıtlı olarak ve utanmaksızın nesnel olan bir harekete adını verecekti. Monet inatçı istikametini sürdürmek için yüksek bir bedel ödedi. Yıllarca tek bir resim satamadı. Çağdaşlarına göre çalışmaları anlamsız ya da çok çirkin gözükmekteydi. Bir kezinde yeni doğan oğlunu görmek için Paris'ten ayrıldığında, alacaklılar stüdyosunun içindekilere el koyup düşük fiyatlara sattılar. Monet intihara teşebbüs etti.[1]

İzlenimciler üç konuyla ilgilenmekteydiler. İlk olarak, bazı nesneleri görmeyi ve diğerlerini görmemeyi başaran insan gözünün kusurlarını ortaya çıkartmaya çabaladılar. Bu nedenle, kesin olmayan ve seçici bir görüntüyü oluşturmaya niyetlendiler. Monet'nin Bougival'deki kasıtlı olarak yayılmış fırça darbeleri, lekeli dalgalar, sarkık kenarlı pencereler, tüylü yapraklar ve karışık bulutlar üretti.

İkinci olarak, mükemmel ışık çalışmaları yüzünden büyüleyiciydiler. Birkaç yıl için Chasseurs d'Afrique'le birlikte hizmet verdi ve Sahradaki çöl ışığının üç etkilerini gördü. Daha sonra aynı nesneyi tekrar tekrar çizmek yoluyla ışıkla bir dizi sistematik deneyler yapacaktı. Rouen Katedralinin dış cephesinin her biri farklı bir gün ve zamandaki farklı ışıkla yıkanan on iki çalışması, halkı deliliğine daha çok ikna etti.

Sanatçının kendi zihninin duyarlılığı ve algılamasındaki karmaşık varyasyonları araştırmaktaydılar. Bu, modern sanata verilen çığır açıcı ivmenin anahtarıydı.

Bazen modern sanatın, özellikle de İzlenimciliğin fotoğrafçılıkla mümkün kılınan gerçekçi görüntülemeye karşı tepki gösterdiği ileri sürülür [FOTO]. Gerçekten hiçbir şey, özel bir pozda ve özel bir açıda saniyenin bir anlık bir zamanda bir kamera lensine giren bir ışık tarafından kaydedilen bir görüntüden daha seçici ve daha geçici olamazdı. İzlenimciler fotoğrafla yoğun biçimde ilgilendiler. Onu genellikle hazırlık çalışmalarında kullandılar. Örneğin Cézanne hem manzara resimlerinde hem de kendi portrelerinde enstantane fotoğraflar kullandı.[2] Fakat insan gözü gibi seçici ve ışık oyunlarına yanıt vermesine rağmen kamera akıl sahibi değildi. Ve modern sanatların gerçekten kendine gelmesi insan aklı alanında olmuştu. Bu nedenle en sonunda hedeflerine ulaştılar. Cézanne'ın sözcükleriyle "eski üstatlardan daha ünlü" oldular.

COMBRAY

AVRUPA geçmiş zamanı anımsatıcı yerlerle doludur. Fakat Chartres yakınlarındaki Illiers köyünün benzeri yoktur. Çünkü orası Marcel Proust'a çocukluk tatillerini sunduğu ve onun zihninde "Combray" olarak yeniden yaratılacak olan yerdi.

Tüm edebiyat ustaları içinde Proust üstün bir zamanlamacıydı ve böylece tarihçilerin özel ilgisini çeken bir yazardı. Geçmişin hiçbir zaman ölmeyeceğine ve yarı bilinçli belleğin en alt seviyelerinden sanat yoluyla tekrar yakalanabileceğine ikna olmuştu. Bu nedenle bir bardak çayın içinde kekin parçalanması gibi olağan bir kaza sonsuza kadar kaybolmasına rağmen yer ve olayların anımsamasını başlatabilirdi. Daha kesin olarak, sadece geçmişteki benzer olağanlıkların anımsamalarını değil, ayrılmaz şekilde bağlantılı oldukları his ve deneyim dünyasının anımsamalarını başlatabilirdi.

Bu nedenle Proust 1903'ten 1922'ye kadar on dokuz yılını, geçmişi yaşama döndürme çabasıyla dünyadan izole olmuş şekilde Paris'teki dezenfekte edilmiş mantar kaplı bir odada hapis olarak geçirdi. Gençlik sıkıntıları ve sayısız düşünceleriyle beraber yeniden canlandırdıklarının çoğu *Illiers*'de bulunabilirdi -*"la maison de Tante Léonie", "la rue de l'Oiseau-Flèche", "le Parc de Tansonville", "du côté de chez Swann."**

> Buralar büyük bir adamın doğduğu, öldüğü ve ona saygı göstermek için ziyaret edilen yerlerden biri değildi. Buralar hayran olduğu, ona düşünceler sunan ve hâlâ bu düşüncelere bekçilik eden... yerlerdir.[1]

Genel olarak geçmişin ruhu en iyi şekilde küçük mahrem müzelerde korunur. Charles Dickens'in ruhu Doughty St, Londra WC1'deki evinde hâlâ hissedilebilir; Trier'deki pek çok sıkıntıya rağmen SPD tarafından korunan Marxhaus'da genç Marx'ın hayatı ziyaret edilebilir; ve kişi kendini Viyana'da Bergstrasse 19'daki evinde Freud'ün kırmızı kadife kanepesine uzanmış hayal edebilir. Fakat kayıp zamanı araştırmadaki nihai yolculuk, sadece Proust'un onuruna uygun şekilde "Illiers-Combray" olarak yeniden adlandırılan Eure-et-Loir'daki o çok sıradan köye yönlendirilebilir.

Uluslararası İlişkiler on dokuzuncu yüzyıl boyunca dikkate değer ölçüde sabit kaldı. Avrupa, Viyana Kongresini düzenleyen ve aralarında 1815'ten itibaren genel bir çatışma çıkmayan beş Başat Güç tarafından idare edilmeye devam etti. Çıkan savaşlar hem zaman hem de kapsam açısından sınırlıydı. Yerel olarak denetlenemeyen devrimci ayaklanmaları bastırmak için Güçlerden birinin müdahale edebildiği uluslararası polis hareketleri oldu. Fransa'nın İspanya ve

* Orijinal metinde *le coté de chez Swann* biçiminde yer alan bu eserin doğru adı *Du côté de chez Swann*'dır (e.n.).

İtalya'ya müdahalesinde ya da Rusya'nın Polonya ve Macaristan'a müdahalesinde böyle hareketler tekrarlandı. Başta İtalya, Almanya ve Balkanlar olmak üzere bölgesel çatışmalar mevcuttu. Birçok deniz aşırı sömürge savaşı vardı. Fakat 1815'ten önceki Napoléon Savaşları kapsamında ya da 1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşına denk hiçbir şey yoktu. Avrupa'daki enerjiler uzun zamandır ya içeri, dahili değişiklikler sorununa ya da dışarı, dünyadaki taze sömürgeci işgallere yönlendirilmişti. Sadece iki karşılıklı etkileşim içindeki sorun uluslararası düzeni bozma kapasitesine sahipti. Bunlardan biri Fransa ve Almanya arasındaki hızlanan rekabetti. Diğeriyse, "Şark Sorunu."

Fransız-Alman rekabeti Charlemagne İmparatorluğunun bölünmesine kadar geri gider; fakat bunun çağdaş yansımalarının kaynağı Devrim Savaşlarıdır. Fransızlar iki Alman gücü olan Prusya ve Avurturya'yı 1793 ve 1814-1815'in işgalcileri olarak anımsarlar. Ptusyalılar ve Avusturyalılarsa Fransızları 1805-1813 işgalcileri ve onun karşısında çağdaş varlıklarını kazandıkları ve belirledikleri devlet olarak görürler. 1815'ten on yıllar sonra yenik bir Fransa ve bölünmüş bir Almanya kavga etmeye uygun değillerdi. Buna rağmen eski düşmanlıklar içten içe kaynamaya devam etti. 1840'a gelindiğinde, Fransa bir kez daha Ren sınırını talep ediyor ve o günlerin yurtsever şarkıları *"Die Wacht am Rhein"* ve *"Deutschlandlied"* de yansıtılan Alman protesto fırtınasını şiddetlendiriyordu. 1848 yılında Fransa yeniden Almanya'nın dahili huzursuzluğunun kaynağı olarak görüldü. 1860'lara gelinip de, Fransa vakur İkinci İmparatorluk maceralarına girişip, Prusya da kendini Almanya'da kanıtlamaya başladığında, iki güç de birbirinin saldırgan duruşundan korkmaktaydılar. Bismarck, Ems Telgrafıyla mükemmel bir bahane planladı. Sonradan kazanıldığı üzere, sonuçlarının dengeyi yok edeceği bu olayı planladı.

Bismarck'ın üçüncü yıldırım savaşı olan 1870-1871 Fransız-Alman Savaşı Sadova'dan daha büyük bir sansasyon yaratmıştı. Bu savaş Prusyalılara bir ders vermek isteyen Fransızların kaşınmasıyla istenmişti. Ne var ki, kendilerinden daha iyi silahlanmış ve daha iyi örgütlenerek yönetilen Almanya devletlerinin tümünün kurduğu bir ittifakın karşısında buldular. Fransa'nın 1643'teki Rocroi'dan beri süregelen askeri üstünlüğü, iki aydan daha az bir zamanda yok edilmişti. İlk top 1 Ağustos 1870'te İmparator Napoléon'un oğlu tarafından törenlerle, "Berlin'e" naralarıyla ateşlenmişti. Bundan sonra müthiş bir Alman saldırısı sınırı geçip, Metz'de ana Fransız ordusunu kuşattı. Başka bir Fransız ordusu Metz'de imdada koşmak için, başında İmparator olduğu halde, Sedan yakınlarında doğrudan son bir tuzağın içine girdi. General Bazaine'in, hemen hemen kesin bir yenilginin arifesindeki sözleri şöyleydi: *"Nous sommes dans le pot de chambre, et demain nous serons emmerdés"* (Bir oturağın içindeyiz ve yarın üstümüze sıçacaklar).[69] Her taraftan kuşatılmış olan ve cepheden hücum etmeyi öğrenmiş bir düşmana bir kol uzatımı mesafede hırpalanmış olmalarına rağmen, Fransızlar Krupp'un çelik silahlarına teslim olmadan önce birkaç saat dayandılar. İmparator tutsak alındı, tahttan çekildi ve sonunda İngiltere'ye kaçtı. Fransa sekiz ay daha savaştı, fakat Paris kuşatılmış, aç ve Prusya topçusu yüzünden sürünür haldeydi. Üçüncü Cumhuriyetin hü-

kümeti aşağılayıcı bir barışa imza atmaya zorunlu bırakıldı. 1871 Mayısında Alsace-Lorraine'i bırakmaya, büyük bir savaş tazminatı ödemeye ve Alman işgalini iki yıl süreyle kabule mecbur kaldı.

Prusya'nın vakur zaferi birçok uzun dönemli sonuç doğurmuştu. Birleşik bir Alman İmparatorluğunun ilan edilmesini kolaylaştırdı ve Versailles'da toplanmış Alman prensleri tarafından ilk imparator olarak Prusya Kralı I. Wilhelm (h. 1871-1888) ilan edildi. Alınan karar uyarınca yeni Almanya, askeri yiğitlikte kimseden aşağı kalmayacaktı. Bunlar Fransa'da çaresiz Paris Komün olaylarını tahrik ederek "büyük ısrarla" intikam arayan Alman karşıtı hırsların ateşini artırdı.

Daha sonra "Şark Sorunu" adını alacak olgu, iki bağlantılı ve görünüşte engellenemeyecek olan süreçte gelişti: Rus İmparatorluğunun sürekli yayılması ve Osmanlıların kalıcı geri çekilmesi. Balkan milletlerinin bağımsızlığına, Kırım Savaşına (1854-1856) ve 1914 kriziyle sonuçlanacak bir dizi karışıklığa yol açtı. Osmanlıların çöküşü yüzyıl ilerledikçe daha da belirgin görünüyordu. Bu Ruslar için tamamen arzu edilen bir şeydi. Boğazlar üzerinde yeniden Hıristiyan hâkimiyetinin kurulması, Üçüncü Roma mitosunu, formüle edilmesinden beri Çarlık Rusyasının nihai amacını oluşturmuştu. Boğazlara egemen olmak, Rusya'nın sıcak sulara sınırsız olarak açılması rüyasını gerçekleştirecekti. Dostoyevski'nin 1871'de zafer beklentileri içinde söylediği gibi: "Konstantiniye bizim olacaktır!" Diğer güçler için "Avrupa'nın hasta adamı"nın çöküşü birçok tehlike içermekteydi. Britanya, Hindistan'a olan iletişim hatlarından kaygı duyuyordu. Avusturya kendini güneydoğu sınırında Rusya tarafından desteklenmiş bir devletler güruhu tarafından tehdit edilmiş hissediyordu. Almanya kendisinin askeri gücünü bir gün elinden alabilecek tek kara gücünün yükselişinden kaygı duyuyordu.

Rusya'nın önlenemez yayılması 1683-1914 yılları arası dönemde ortalama olarak günde 140 km^2 olarak hesaplanmıştır.[70] Napoléon Savaşlarının kazancının ardından, ana ivmeler artık Çin ve Japonya aleyhine, Rusların bazen "Orta Güney" dedikleri Kafkaslar ve Orta Asya'ya yönlendirilmişti. Ne var ki, Avrupa da hoşgörünün sınırlarını sürekli zorlayan Ayı'ya karşı bağışık değildi. Rusya'nın Yunan bağımsızlık savaşına müdahalesi alarm çanlarını çalmış ve Edirne Antlaşmasından (1829) kazancı Tuna deltasının ufak bir köşesiyle sınırlandırılmıştı. 1831'de olduğu gibi 1863'te de Rusya'nın Polonya'nın nominal bağımsızlığını ihlali, Britanya ve Fransa'nın sert protestolarına yol açtı. Fakat bu kendilerinin de gem vurmak zorunda oldukları Polonya toprağına sahip olan Berlin ve Viyana için kötü değildi. Böylece hiçbir şey yapılmadı. Rusya'nın 1853'te Tuna prensliklerine ilerlemesi Avusturya'dan ivedi bir askeri reaksiyona ve Kırım Savaşına öncülük etti (Bkz. aşağıda). Bundan sonra St. Petersburg Avrupa'da doğrudan ilhakların pahalıya mal olacağını ve imparatorluğun bazı yerlerinin üstün donanmaya sahip güçlerden gelebilecek saldırılara açık olduğunu anladı. Kuzey Amerika'dan çekilme kararı alındı ve 1867'de Alaska ABD'ye cüzi bir miktar olan sekiz milyon dolara satıldı. Mülk daha başka yerlerde daha kolay alınabilirdi. 1859'da yarım yüzyıllık bir vahşet

ve yağmadan sonra, Kafkasların dağ kabilelerinin fethi tamamlanmış ve Çeçen kahraman (Şeyh) Şamil ele geçirilmişti. 1860'tan sonra Amur ve deniz illeri Çin'den, 1864'te Türkistan İran'dan 1875'te Sakhalin ve Kuriller Japonya'dan alınmıştı. Bütün bu kazançlar daha sonra kaybedenler tarafından "eşit olmayan anlaşmaların" meyvesi olarak adlandırılmıştır. 1900'de Mançurya'nın Ruslar tarafından işgali anlaşmazlığa ve Rus-Japon savaşında yenilgiye yol açtı (1904-1905). 1907'de İran'ın İngiliz ve Rus etki alanına ayrılması, Britanya'nın birkaç on yıldan beri Orta Asya hakkındaki kaygılarını sona erdirirken, Rusya'nın Basra Körfezi hakkındaki niyetleri konusunda kuşkular yarattı.

Kırım Savaşı (1853-1856), Britanya ve Fransa'nın Osmanlılara, Rusların Osmanlıların Hıristiyan tebaasını koruma emellerine karşı yardım etmeye karar vermesiyle başladı. Avusturya derhal Tuna prensliklerini işgal etti ve Batı güçleri de Sardinya'dan yardım alarak Kırım'a ceza amaçlı bir harekât yaptı. Kötü siper savaşı, kolera ve korkunç kayıplara rağmen, Sivastopol'ün kuşatılması başarıya ulaştı. Paris Barış Anlaşması (1856) Karadeniz'i silahtan arındırdı, Osmanlıların Hıristiyan tebası üzerinde ortak bir Avrupa mandası oluşturuldu ve Osmanlı İmparatorluğuyla prensliklerinin bütünlüğünü garanti altına aldı [ABHAZYA].

Bütün bunlara rağmen yirmi yıl içinde Ruslar Balkanlara geri döndüler. Bu kez açılış üç Osmanlı ilinde birden eşzamanlı başkaldırılarla gerçekleşti; Bosna, Hersek ve Bulgaristan. Sırbistan ve Karadağ'ın askeri müdahalesi, Avusturya'nın diplomatik oyunları ve Bulgaristan'da yüz otuz altı Türk subayının öldürülmesi şiddetli bir Osmanlı misillemesine yol açtı. 1876 Mayısında, yirmi binden fazla köylü Bulgaristan'da öldürüldü. Londra'da Gladstone öfkeliydi ve "Bırakın Türkler suiistimallere tek mümkün yolla devam etsinler, yani kendilerini buralardan sürerek" dedi. Ardından İstanbul'da iki Sultan tahttan indirildi. St. Petersburg'da Çar, Balkan Hıristiyanlarını korumayı kendine görev edindi. Lanetli lakablı Sultan II. Abdülhamid'e (h. 1876-1909) koşul dikte ettirmek için iki uluslararası konferans düzenlendiyse de, o bunları parlamenter bir anayasa vaatleriyle geçiştirdi. 1877 Nisanında Rus orduları Tuna civarındaki ve Doğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarını işgal ettiler. İlerlemeleri, Balkan geçitlerindeki sağlam Türk direnişi tarafından uzun süre ertelenmişti; fakat Ocak 1878'de Kazaklar İstanbul'un surlarını tehdit ediyorlardı. Aya Stefanos Antlaşmasıyla (1878) Babıâli Çarın katı koşullarını ve boyutları kaygı verici düzeye ulaşan bağımsız "Büyük Bulgaristan'ın yaratılmasını da kabul etmek zorunda kaldı" (Bkz. Ek III, s. 1305).

13 Haziran-13 Temmuz 1878 tarihleri arasındaki Berlin Kongresi Aya Stefanos Antlaşmasının revizyonu ve Rus ihtiraslarının dinginlenmesi amacını taşıyan Britanya ve Avusturya'yı tatmin için toplandı. Büyük bir diplomatik olay olmakla beraber, tüm Avrupa güçlerinin sorunlarını eşit koşullarda oturup çözebileceklerinin sonuncusu olmuştur. Bismarck'ın koltuktaki "dürüst aracı" rolüyle birlikte, Birleşik Almanya'nın Avrupa'daki başat statüsü ve savaş rüzgârları, Londra'daki müzikhollere şöyle yansımıştır:

Savaşmak istemiyoruz, ama zorunluyuz.
Gemimiz, adamımız ve paramız da var
Ayıyla daha önce savaştık ve Britonlar da doğru davranırsa
Ruslar Konstantiniye'ye sahip olamayacaklar.[71]

Birçok yönden Kongrenin Avrupa güç oyununun en kinayeli taraflarını ortaya çıkartması gariptir. Balkan halklarından hiçbiri yeterince temsil edilmemiştir. Hiçbirine önem verilmemiştir: Bosna ve Hersek Avusturya işgaline verilmiş, Bulgaristan ikiye bölünmüş ve Ege'den uzaklaştırılmış, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlıkları teyid edilmiş ve hepsinin en önemli saydığı toprak parçaları reddedilmiştir. Güçler buna karşıt olacak şekilde sadece kendilerini düşünmüşlerdir: Rusya, boğazların reddedilmesiyle, Romen müttefiğinden Besarabya'yı almış; Britanya, Osmanlı'dan Kıbrıs'ı almış; Avusturya Yeni Pazar'ın Sancak'ını almış ve Disraeli Berlin'i "Onurlu Bir Barış" iddia ederek terk etmiştir. Balkan milletlerinin hemen akabinde çoğu zaman şiddet içeren kendi çözümlerine başvurmalarına hiç şaşırılmamalıdır. Avrupa devletleri güç dengesini bırakıp, kendi ikili anlaşma ve ittifaklarında güvenlik bulmaya çalıştılar. Ulusal çıkarlar uğruna frenler her yönden kaldırılmıştı.

Kara kuvvetleri hâlâ Avrupa siyasetinin anahtarıydı. Bu böyle oldukça, Almanya ve Rusya genel bir çatışmada yön verici rolü oynayacaktı. Beş Avrupa gücünden üçünün ciddi askeri açıkları vardı. Britanya'nın dev bir donanması vardı, fakat ordusu yoktu. Fransa, doğum oranındaki korkunç düşüşten kaynaklanan askere alma oranının düşmesiyle karşı karşıyaydı. Avusturya ordusuysa, teknik olarak ve moral açısından Almanya'ya bağımlıydı.

İki karşıt askeri ve siyasi bloğun oluşması otuz yıldan fazla sürdü. İlk önce, Britanya ve Fransa sömürge yarışı yüzünden ayrı kaldı, Britanya ve Rusya Orta Asya'daki karşılıklı güvensizlikten, Rusya ve Fransa Çar taraftarı, Cumhuriyetçi düşmanlıktan. Böylece Bismarck bir süre Almanya'yı Fransız intikamından koruyacak bir sistemi kurmak için serbest kaldı. 1879'da Avusturya'yla ikili ittifaka öncülük etti, 1881-1887 arası Almanya, Avusturya ve Rusya arası Dreikaiserbund, 1882'de Almanya, Avusturya ve İtalya arasındaki üçlü ittifaka, 1884-1887 ve 1887-1890 arasında da Rusya'yla iki "sigorta anlaşmasına" öncülük etti. Fakat Avrupa'nın en güçlü iki siyasi ihtirası olan Fransa'nın Almanya'ya karşı duyduğu nefret ve Rusya'nın boğazlara karşı duyduğu özlem kendini belli edecekti. Fransa'nın Bismarck'ın büyük ustalıkla ördüğü ağdan kurtulması ve Rusya'nın da Balkan ihtirasları konusunda harekete geçmesi gerekiyordu. Böylece Bismarck'ın görevden alınmasından sonraki yıllarda Rusya'nın Almanya'yla olan ilişkileri soğudu ve Çar yeni ortaklar arayışı içine girdi. 1833 yılında zaten Ruslar lehine yatırımda bulunan Fransız bankalarıyla beraber Paris ve St. Petersburg arasında İkili Antlaşma imzalandı. Fransa birdenbire yalnızlığından çıkmış, güvenini kazanmış ve Almanya'yı iki taraftan tehdit eder duruma gelmişti. 1903'te Fransa Britanya'yla olan anlaşmazlığını düzeltti ve *Entente Cordiale*'i imzaladı. 1907'de İran üzerindeki İngiliz-Rus Antlaşmasından sonra, nihayet Fransa, Britanya ve Rusya arasındaki üçlü ittifakın yolu açılmış oldu.

O zamanlar Avrupa'nın kaleydeskobu yeni bir geçici burç daha yaratmıştı. Hem Üçlü İttifak hem de *Entente Cordiale*'in doğası savunma amaçlıydı ve açıkta kalan birçok konu vardı. Hem Britanya hem de Almanya farklarına rağmen bir anlaşmaya varmayı umuyorlardı. Gerçekten de Doğu'nun ve Batı'nın merkeze karşı birleşmesiyle Güçler, etkisini yirminci yüzyılın geri kalanında hissettirecek bir düzenlemeyi sağlamış oldular. Hemen hiç fark etmeden Avrupa kendisini iki büyük rakip bloğa ayırmıştı ve artık "dürüst bir aracı" da (yani Bismarck) yoktu.

Yüzyıl boyunca askeri teknoloji oldukça hantal kalmasına rağmen, örgütlenme ve lojistik bakımından önemli değişiklikler meydana geldi. Demiryolları, mevcut ulaşım, hareketlilik ve istihkam yöntemlerine bir devrim getirdi. Genelkurmayların görevleri, daimi asker alımıyla başa çıkabilmek için, Prusya modeline göre yeniden düzenlendi. Ancak yivli tüfek modelleri dışında Kırım orduları hemen hemen Austerlitz'inkine benziyorlardı. Yivli silahların etkisi yavaş yavaş ilk önce 1866'da Dreyse Prusya iğneli tabancasında, sonra daha iyi olan Fransız *chassepot* tüfeğinde ve 1870'te Krupp'un kuyruktan dolan topunda fark edildi. Donanma tasarımında buharlı ve zırh kaplamalı gemiler suya indirildi. Bununla beraber modern araç ve kimyasalların tam anlamıyla kullanıma açılması, 1880 yılında yüksek tahrip edicilerin, makineli tüfeğin ve uzun menzilli topun gelmesini beklemek zorunda kaldı [NOBEL].

Bu konuyla 1871'den sonra ilgilenilmemesine rağmen, askeri kuramcılar yeni silahların etkilerini göz önüne almışlardır. Polonyalı bir demiryolu memuru olan bir yazar, Jan Blach, *La Guerre future* adlı kitabında saldırı savaşının geçerli bir seçenek olmaktan çıktığını savundu. Birçok generalin tepkisi daha fazla birliğin sağlanmasını talep etmek oldu.[72] Sayılar çoğalıp da, cephe tahminleri bir çıkmaza girdiğinde, zaferin anahtarının seferberlik prosedürleri olabileceği akla geldi. Genel seferberlik ilan edilmesi, kuru kuruya savaş ilanlarından daha tehlikeli olarak algılanmaya başladı. Fakat göz önüne alınması gereken bazı noktalar vardı. Emperyalizmin doruğundaki günlerde Avrupa ordularının kendi cinslerinden çok mızraklı kabilelerle karşılaşmaları daha olasıydı.

Buna rağmen, artan bir geniş çaplı çatışma potansiyeli bilinci, jeopolitik biliminin gelişmesine yol açtı. Sömürgeci güçlerin kolları artık dünya çapındaki haberleşme ağına sahip dünyayı çevreliyordu. Askeri ve siyasi stratejistlerin global koşullarda düşünmeye başlamaları gerektiği düşünülebilirdi. *Tarihin Coğrafi Ekseni* (1904) adlı öncü yapıtında Oxford'un ilk coğrafya profesörü olan Halford Mackinder (1861-1971), imparatorlukların yayılabilmeleri için artık bakir toprak olmadığını işaret ediyordu. Dolayısıyla var olan topraklar üzerinde rekabetin yoğunluk kazanması kaçınılmazdı. Bu yarış süreci hem nüfusun dağıtılması hem de kıtaların gruplaşmasıyla sınırlanabilirdi. "İktidarın asli mekânları" adlı ses getiren haritasında Avrasya Rusyasını, dünyanın konum itibariyle en iyi kalesi olarak adlandırdı. Bu anakara, yarı-karasal güçler tarafından "içsel bir hilal" olarak Britanya'yı Çin'e bağlıyor ve okyanuslardan

oluşan "dışsal bir hilal" de Amerikaları, Afrika, Avusturalya ve Japonya'ya bağlıyordu. İlk olarak amacı Batı güçlerini Rusya'nın Almanya'yla olan olası bir birleşmesi konusunda uyarmaktı. Daha sonra formüle ettiği bir değişle Rusya ve Almanya'yı sıkı bir şeritle ayrı tutmayı öngördü:

> Doğu Avrupa'ya hükmeden, anakaraya emreder;
> Anakaraya hükmeden, Dünyaadasına emreder;
> Dünyaadasına hükmeden, Dünyaya emreder.[73]

NOBEL

DÜNYANIN fizik, kimya, edebiyat, tıp ve her şeyden önce barış alanındaki en saygıdeğer ödülünün silahlanmadan elde edilen kârla desteklenmesi ne kadar büyük bir çelişkidir. St. Petersburg'da büyüyen bir İsveçli olan Bernhard Nobel'in (1833-1896) babası orada bir fişek fabrikası kurmuştu. Kimyager olarak yetişti ve patlayıcıların gelişmesi konusunda çalıştı. Önce nitrogliserini ürettikten sonra, 1867'de dinamiti, 1876'da jelinyiti ve 1889'da cordit barutun öncüsü olan balistiti icat etti. Aile şirketleri patlayıcı imalatı ve Bakü petrol sahalarının gelişiminden müthiş derecede para kazandı. Her zaman barışsever görüşlere sahip olan Nobel, teberruya bağlı adını taşıyan beş ödülün kurucusu oldu. Nobel Barış Ödülü'nün ilk elli yılında, büyük olasılıkla Avrupa'nın acil olarak barış yapıcılara ihtiyacı olduğundan, ödülü kazananlar Avrupalılar olmuşlardır:

1901	J. H. Durrant	1930	Başpiskopos Nathan
	Frédérick Passy		Söderblom
1902	Élie Ducommun	1933	Carl von Ossietzky
	Charles-Albert Gobat	1937	Sir Edgar Cecil
1903	William Randall Cremer		.....
1905	Bertha Suttner	1946	Emily Balch
1907	Ernesto Moneta		J. R. Mott
1908	K. P. Arnoldson	1949	Lord Boyd Orr
	Frederik Bajer	1951	Léon Jouhaux
1909	Auguste Beernaert	1952	Albert Schweitzer
	Baron P. d'Estournelles	1958	Fr. Dominique Pire
1911	Tobias Asser	1959	Philip Noel-Baker
	A. H. Fried	1961	Dag Hammarskjöld
1913	Henri L. Fontaine	1962	Linus-Carl Paulin (ABD)
	—	1968	René-Samuel Cassin
1920	L. V. Bourgeois	1971	Willy Brandt
1921	Karl Branting	1974	Sean Macbride
1922	Fridtjof Nansen		Mairead Corrigan
1925	J. Austen Chamberlain	1979	Rahibe Teresa

1926	Aristide Briand	1982	Alva Myrdal
	Gustav Stresemann	1983	Lech Walesa
1927	F.E. Buisson	1986	Elie Wiesel
	Ludwig Quidde	1990	Mikhail Gorbaçev

Ödülü kazananların sadece ikisi Almandı ve barışa verdikleri destek yüzünden acı çekmek zorunda kalmışlardı. Ludwig Puidde (1858-1941) Almanların yeniden silahlanmasına karşı çıkmaktan hapse atıldı. Carl von Ossetzky (1889-1939) Alman barış hareketinin lideri olarak bir Nazi toplama kampında öldü.

Mackinder'in fikirleri daha sonra hava gücü çağında Amerika'da ciddiye alınacağı gibi, Almanya'da ciddiye alınmaya mahkûmdu.

Yirminci yüzyılın ilk yirmi-otuz yılında, uzun Avrupa barışı hâlâ daim kaldı. Fakat dayanıksızlığı hakkındaki kaygılar dile getirilmeye başlanmıştı. Fransız-Alman rekabeti, aralıksız olarak ortaya çıkan Balkan krizleri, düşmanlık içindeki diplomatik bloklar, emperyalist sürtüşmeler ve deniz silah yarışının hepsi uluslararası gerginliği birleşerek artırdı. 1908'de Bosna'da bir alarm çaldı ve bunu 1911'de Agadir'de bir başkası izledi. Bütün Güçler daimi bir barış temenni ettiklerini ifade etmelerine rağmen hepsi savaşa hazırlanıyordu [EULENBERG].

Bosna krizi Avrupa'nın en zayıf noktasının nerede olduğunu gösterdi. Avusturya-Macaristan Bosna'yı, son otuz yıl boyunca uluslararası mandayla yönettikten sonra, hiçbir hukuki gerekçe olmaksızın 1908'de ilhak etti. Fakat Kaiser Wilhelm Avusturya'nın safında "zırhı içinde parlayan bir şovalye gibi" savaşacağını söyledikten sonra Avrupa Güçlerinde müdahele edecek hal kalmadı. Avusturya'nın *démarche*'ı Sırbistan'ı Büyük Sırbistan hayallerinden vazgeçirerek, Rusya'ya da bir gözdağı verdi. Aynı zamanda 1908-1909'daki "Jön Türkler"in Osmanlı hükümetini ele geçirmelerinde ve milliyetçi ve çağdaşlaşmacı bir programa atılmalarında da payı oldu. Her şeyden önce Balkan devletlerini aralarındaki sorunların silaha sarılarak çözülebileceği konusunda ikna etti.

1912-1913'te Balkanlar'da üç adet bölgesel savaş yaşandı. 1912'de İtalya Osmanlı İmparatorluğuna saldırarak Rodos, Trablus ve Libya'yı aldı. Ekim 1912'de Arnavutluk'taki ayaklanmayı müteakiben Karadağ, Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan ittifakı Osmanlılara karşı Makedonya'da saldırıya geçti. Haziran 1913'te Bulagristan Sırbistan'a saldırarak Balkanlardaki bölünme hareketini başlatmış oldu. Her fırsatta uluslararası konferanslar toplandı ve antlaşmalar imzalandı. Arnavutluk bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktı, fakat Makedonya olamadı. Avusturya'nın kumar oynaması işe yaradı. Almanya'nın Osmanlılar üzerindeki nüfuzu giderek arttı. Rusya'nın ihtirasları tatminsiz kaldı. Şark Sorununa çözüm bulunamadı (Bkz Ek III, s. 1369) [MAKEDONYA] [SHQIPERIA].

Artan bir güvensizlik ortamı içinde, uluslararası çatışmayı önlemek de düşünüldü. Hükümet desteğinden yoksun olarak Uluslararası Hukuk Enstitüsü (1873), Parlamentolar arası Birlik (1887) ve Nobel Komitesi gibi birkaç özel teşekkül vücuda geldi. 1843'te ilk barış kongresinin Londra'da düzenlenmesinden itibaren başlayan girişimler sürecinden sonra, 1891'den itibaren İsviçre'de Bern'de ilk Uluslararası Barış Bürosu, milli şubeler ve toplantılar düzenleyerek, düzenli olarak harekete geçti. Barışçı düşünceler muhtelif kaynaklardan dile getirildi: Bunlar arasında İsviçreli hukukçu J. K. Bluntschli (1808-1881), Alman Bertha von Suttner (1843-1914), Avusturyalı A. H. Fried (1864-1921), Fransız sosyalisti Jean Jaurès ve İngiliz iktisatçısı Norman Angell (1873-1967) bulunur. Angell'ın *Büyük Yanılgı* (1910) adlı kitabına göre ulusların iktisadi çıkarlar savaşı gereksiz kılıyordu [NOBEL].

Yine de en etkili eylem çağrısı Rus Çarından geldi. Girişimlerini müteakiben Lahey'de biri 1899'da öteki 1907'de iki adet büyük barış konferansı toplandı, ki bunların biri uluslararası tartışmalarda hakemlik, öteki kara savaşının kuralları üzerineydi. Pratik sonuçlar alınmadığı söylenemez. Uluslararası Adalet Divanı 1900'de ve Lahey Konvansiyonu 1907'de vücut buldu. Londra'da 1908-1909'da bir deniz konferansı toplandı.

Fakat pasifizm ne kamuoyunda ne de önde gelen ülkelerin siyasetçileri arasında saygınlık kazandı. Sınırsız devlet gücü etosu oldukça köklüydü. Mareşal von Moltke'nin Bluntschli'ye yanıt olarak yazdığı gibi:

> Sürekli barış bir hayaldir ve güzel bir hayal da değildir. Savaş Tanrı'nın emridir. savaş olmadan Dünya kokuşur ve kendini materyalizmin içinde kaybeder. Savaş içinde insanın en asil yetenekleri ortaya koyulur-cesaret ve kendini feda, görev aşkı, kendini kurban etme istekliliği ve hayatın kendisini riske atmak.[74]

Benzer duygu ve düşünceler Fransa'da da dile getirildi. Jaurès 31 Temmuz 1914'te barışseverliğin hainlik olduğu gerekçesiyle öldürüldü.

Aynı zamanda generallar olası bir savaşın tahrib gücünün şimdiye kadar bilinenleri fazlasıyla geride bırakacağının farkına varıyor ve devletlerin yok olma pahasına bu işe girişeceğinin bilincine varıyorlardı. Mayıs 1890'da Reichstag'daki son söylevinde yaşlanan Moltke ciddi bir uyarıda bulundu.

> Eğer bu savaş çıkarsa, kimse ne kadar süreceğini ve sonucunun ne olacağını kestiremez... Baylar, bir Yedi Yıl Savaşı olabilir, bir Otuz Yıl Savaşı olabilir ve barut fıçısına kibriti fırlatacak adama eyvahlar olsun![75]

Sonuç olarak Avrupa'nın genelkurmayları revaçta olan askeri şovenizm ve artagelen itidal müşavirleri arasında gidip geliyorlardı. Savaş hazırlıklarını, müthiş tersaneler inşa edip büyük ordular kurarak hızlandırırken, onyıllar geçerken daha fazla dikkale çatışmadan kaçınıyorlardı. Rekabetler, korkular ve nefretler kazanı kaynadıkça kaynıyordu.

Düdüklünün subabı sonunda Jaurès'nin ölümünden bir ay önce başka bir süikastle patladı. 28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan veliahtı, Avusturya-Este Arşidükü Franz Ferdinand, Bosna başkenti Saraybosna'ya resmi bir ziyarette bulunuyordu. Çek karısı Hohenberg Düşesi Sophie'nin yıldönümü refakat ettiği Ferdinand, uyarılara rağmen kasıtlı ziyaretini, Kosova savaşının sene-i devriyesi olan (Bkz. VI. Bölüm), Sırp milli bayramı Vidovdan'a (Aziz Vitus günü) rast getirmişti. Bu Sırplara göre kasıtlı bir hakaretti. Sonuç olarak sokaklarda sıraya giren kalabalık içinde Habsburg hâkimiyetine karşı çıkan bir gizli örgüt olan Kara El gizlenmişti.

Sabahleyin, Arşidük'ün yirmi sekiz beygirgüçlü arabası Gräf ve Stift (1910), beklenmedik bir rotaya girdi; konuklar sağ salim belediye binasına öğle yemeyi için ulaştılar, Sophie de bir Müslüman kadınlar delegasyonunu kabul etti. Bir bomba atılmıştı, fakat yaralanan olmadı ve bir kişi tutuklandı. Fakat yemekten sonra Arşidükün şoförü yanlış bir sokağa sapıp, yönünü değiştirmeye çalışırken açık arabayı tam başka bir hain olan on dokuz yaşındaki öğrenci Gavrilo Princip'in yanına yaklaştırdı. Nişan alma noktasından da yakın bir noktadan, Princip'in tabancasının kurşunları asil çifti ölümcül olarak yaraladı. Franz Ferdinand şöyle mırıldandı: *"Sopherl!, Sopherl! Sterbe nicht! Bleibe am Leben für unsere Kinde!"* (Sophi'ciğim, ölme. Çocuklarımız için hayatta kal.) Fakat Sophie ölmüştü. Kocası da bir saat içinde öldü. Gecenin zifiri karanlığında Tuna kıyısında Arstetten'deki evlerinin kilisesine gömüldüler. Arabaları ve kan-revân içindeki giysileri Viyana'daki Ordu Müzesi'nde saklandı[76] **[KONOPISTE]**.

EULENBERG

23 EKİM 1907'DE Moltke'nin Harden'e karşı davası bir Berlin mahkemesinde açıldı. Bu, son derece reklamı yapılmış, halk tarafından "Eulenburg Olayı" diye bilinen altı davanın ilkiydi. Kaiser'in yakın çevresindeki geniş bir eşcinseller ağını açığa çıkarttı.

Diğer yerlerde olduğu gibi Almanya'da da erkeklerle cinsel ilişkiye girmek yasa dışıydı. Ceza kanununun 175. paragrafı erkekler arasındaki "gayrı tabi alışkanlığı" bir ile beş yıl arasında hapisle cezalandırmaktaydı. General Kuno von Moltke, *Die Zukunft* (Gelecek) dergisinin editörünü iki yüksek rütbeli saraylıyı "Nonoş" olarak alaya aldığı için dava etti. Moltke'nin iddiasına göre, kendisi ve arkadaşı Philip, Prens von Eulenburg iftiraya uğramışlardı. Eulenburg'un eski karısı ve eski bir asker olan Bollhardt tarafından mahkemede açık detaylar ortaya çıktı. Fakat esas kanıt profesyonel bir seksolog olan Dr. Magnus Hirschfeld'den geldi. Açıklamasına göre gözükmeyen eşcinsellik kendi içinde yasaya aykırı değildi, fakat erkeklerle cinsel ilişki kurmak aykırıydı. Mahkeme Harden'in savunması olan, davacının eşcinselliğinin gözükür olduğunu, ancak 175. paragrafın ihlalinin söz konusu olmadığını saptadı.[1]

Siyasi sonuçlar vahimdi. Moltke Berlin'in askeri komutanıydı. Eulenburg Viyana büyük elçisi olmuştu ve özellikle Kaisere yakınlığıyla şansölyeliğe açıkça talipti.

Hem Harden hem de Hirschfeld liberal görüşe sahiplerdi ve Kaiserin dış siyasetine karşı çıkmaktaydılar. İkisi de 175. paragrafın kaldırılması için mücadele etmekteydiler ve ikisi de Yahudiydi. İmparatorluk ihanet unsurları tarafından tehdit edildiğini hissetti.

Skandalın daha sonraki raundlarında şansölye von Bullow başka bir liberal editör olan Adolf Brand'ı dava etti; Kaiserin askeri sekreteri Kont von Huelsen-Haeseler üzerinde travesti kıyafetiyle Kaiser'in karşısına çıkınca canını verdi; ve Moltke/Harden davası iki defa daha görüldü. Postdam garnizonu eşcinsellik olayları ve bununla ilgili intiharlarla çalkalandı. (Saraydaki muhafızların beyaz dar çorap ve uzun çizmeleri özellikle tahrik edici olduğu için yasaklandı.) Harden'in tazminatı gizlice imparatorluk hazinesi tarafından ödendi. Eulenberg mahvoldu. Hayat boyu uzaklaştırmaya rağmen masumiyetini savundu. Ancak yalan yere yemin etmekten hüküm giydi ve tutuklanması yalandan bir sürü hastalık ve ertelemelerle 1918'e kadar sürdü.

Almanya, bu siyasal amaçlı ardı arkası kesilmeyen skandal deneyimlerinde tek başına değildi. Aynı yıllarda Britanya Oscar Wilde'ın yargılanması ve ihanetten idam edilen Sir Roger Casement'in trajedisiyle sarsılmaktaydı.[2] Ancak 1920'de Almanya ulusal yenilgiyle aşağılanırken daha önceki seks skandallarının izi derinleşti. Eşcinsellik, ihanet ve Yahudilik üçgeninin çağrışımları kamuoyunda bir eşcinsel ve Yahudi olan maliye bakanı Walter Rathenau'nun 1922'deki katliyle perçinlendi. Anılarında, Büyük Savaşın faturası bizzat Kaiser tarafından, ilk önce Harden'in suçlamalarıyla açığa çıkarılan "uluslararası bir Yahudi" suikastine kesildi. Tarihçiler 1907-1909 olaylarını Kaiser'in generallerine olan aşırı güvenine ve ihtiyati taarruz tekniklerine bağlamışlardı.[3]

Böyle olayları istismar eden Nazi Partisi eşcinsellere karşı özellikle saldırgandı. Dr. Hirschfeld'in seksoloji enstitüsü Mayıs 1933 gibi erken bir tarihte bir Nazi güruhu tarafından yerle bir edildi. Gestapo Berlin'in büyük eşcinsel cemaatini 1936'daki Olimpiyatlar'dan hemen önce kalketti. Toplama kamplarındaki "pembe üçgenler", Nazi suçları listesinde ön sıralarda yer almış olmalıydı.[4] Paragraf 175, 1969'da nihayet kaldırıldı.

Saraybosna'daki tabanca sesleri dört hafta içinde Avrupa'nın diplomatik ve askeri sınırlamalarını yerle bir etmişti. Ültimatomlar, seferberlik emirleri ve savaş ilanları sefaretlerde yankılanmaktaydı. Viyana Sırbistan'a karşı harekete geçmeyi istiyordu ve Berlin tarafından *carte blanche* verildi. 23 Temmuz'da katillerin bulunmasında Avusturya'nın katılımını talep eden bir ültimatom Belgrad'a gönderildi. Sırp hükümeti reddetti ve kısmi seferberlik ilan etti. Ayın yirmi beşinde Rus Kraliyet Konseyi Sırbistan'a yardım kararı aldı, fakat bu konuda ne Britanya'ya ne de Fransa'ya danıştı. Ayın yirmi sekizinde Avusturya-Macaristan Sırbistan'a resmen savaş ilan etti. Bunun üzerine Rusya Almanya'yı ilk önce Rusya'ya, sonra Fransa'ya ültimatom göndermesi için kışkırtarak se-

ferberlik ilan etti. General Schliefen'in savaş planı sayesinde, Alman Genel Kurmayının iki cepheden eşzamanlı bir saldırıyla karşı karşıya gelmeyeceğinin garantilenmesine ihtiyacı vardı. Ölüm fermanı imzalanmıştı. İki ültimatom da sonuç vermeyince, Kaiser generallerinin önerilerini tutarak İmparatorluğun emniyetinin gecikemeyeceğine karar verdi. Almanya, 1 Ağustos'ta Rusya'ya, 3 Ağustos'ta Fransa'ya savaş ilan etti. Alman güçleri Belçika sınırını Fransa'ya doğru geçtikleri için ayın üçünde Britanya hükümeti Berlin'e bir ültimatom yolladı. Beş Avrupa gücü doksan dokuz yıldan beri büyük özenle kaçındıkları genel savaşa girişmişlerdi.

KONOPISTE

KONOPISTE KALESİ (daha önce Konopischt) orta Bohemya'nın çam ormanlarının derinlerinde bulunmaktaydı. 1890'larda Arşidük Franz Ferdinand'a av-köşkü olarak hizmet verirken, görkemli deri ve maunla kaplıydı. Arşidükün büyük bir içi doldurulmuş hayvan koleksiyonu vardı. Şimdi olduğu gibi o zamanda fildişlerinden ren geyiklerine her şeyin korunduğu şık bir mahzendi. Daha sonra orayı siyaha boyamayı seçen Nazi SS'leri için bir dinlenme evi oldu.

Arşidük Franz Ferdinand dört şeyle anılır. İlk olarak, asil olmayan bir Çek olan Sophie Chotek'le evlenmesi yüzünden çocuklarının saltanat hakkından feragat etmek zorunda kalmıştır. İkinci olarak, Sophie'nin de onayıyla "Avusturya'da din adı altında ilerleyen dar (Katolik) bir yobazlığın kararlı bir savunucusuydu."[1] Üçüncü olarak, ikili monarşiyi bir eşit uluslar federasyonuna çevirmek istedi. Dördüncü olarak, Bosna'dan uzak kalmayı salık verenleri hakir görerek, 1914 yazında Birinci Dünya Savaşı'nı patlatan fünyeyi çekmiş oldu.

Franz Ferdinand'a yapılan suikast, aile katliamları serisinin üçüncüsüydü. Kuzeni Rudolf'un yirmi beş yıl önceki ölümüyle birlikte saltanat veliahtı olmuştu. Rudolf, aşırı muhafazakâr bir baba olan Kaiser Franz Josph ile güçlü bir iradesi olan annesi İmparatoriçe Elisabeth'in karşıtlık oluşturan etkilerinden oldukça etkilenmişti. Ruhban sınıfının ateşli karşıtı olan Rudolf bir kezinde defterine "Bizler yüksek ruhlar mıyız, yoksa hayvanlar mı? Bizler hayvanız..." diye yazmıştır.[2] Kendisi ve on yedi günlük sevgilisi Maria Vetsera'yı 1889'da Avusturya'daki Mayerling'te başka bir Habsburg av köşkünde vurdu. 1898 yılında İmparatoriçe Elisabeth Cenevre'de bir anarşist tarafından bıçaklanarak öldürüldü.

Az sayıda kaynak Franz Ferdinand'ın av tutkusundan söz eder. Bununla beraber zamanının toplumsal taleplerini fazlasıyla aşan bir biçimde öldürülecek cinsleri aramak için dünyayı talan etmiştir. Makineli tüfeğin ilk kullanıcılarındandı ve ormanın tüm hayvanlarının önüne sürülmesini isterdi. Polonya'ya iki seyahati Avrupa bizonunun soyunun tükenmesine yetti. Kurbanlarından arta kalanların özenle korunmasını isterdi. Konopiste'de vücutları doldurularak binlercesi camekâna koyuldu, kafaları duvarlara asıldı, dişleri imparatorluk dişçileri tarafından onarılıp sırayla dizilerek sergilendi.

Arşidük 23 Haziran 1914'te Kanopiste'den ayrılarak eşiyle birlikte Saraybosna'ya yol aldı. Öldüğünde İmparatorun bir "oh" çektiği söylenir. Yaverine "Tanrı meydan okumaya izin vermez" demiş ve "Yukarıdaki bir güç benim artık zaptedemediğim bir düzeni yeniden yarattı" demiştir.[3] Bu yorumun genelde Arşidükün aykırı evliliğine dayandığı düşünülür. Belki de savunmasız yaratıkların katline aittir.

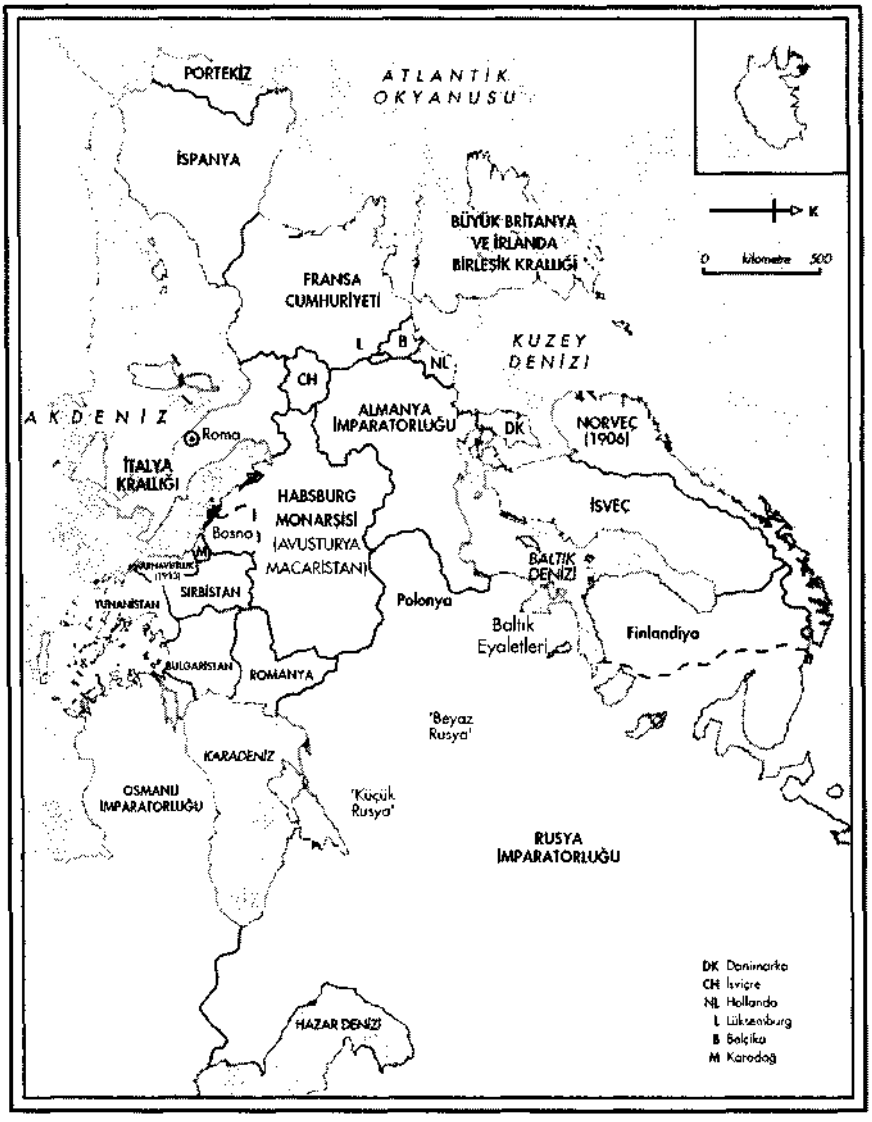
Pazartesi, 3 Ağustos 1914, Dışişleri Bakanlığı, Whitehall, Londra sw1. Britanya Dışişleri Bakanı sakin bir yaz sabahı ofisinden dışarıya bakıyordu. Sir Edward Grey tarihin en geniş imparatorluğunun uluslararası ilişkilerinden sorumluydu. Avusturya Sırbistan'la savaştaydı. İki gün önce Almanya, Rusya ve Fransa'ya savaş ilan etmişti. Alman birlikleri Lüksemburg'u işgal etmiş ve Belçika'ya saldırmaya hazırdılar; Rus birlikleri Doğu Prusya'ya girmişlerdi. Britanya hâlâ barıştaydı. Avam kamarasında uzun bir konuşmadan sonra Sir Edward, daha yeni başbakan olan Henry Asquith'e, Belçika işgal edildiği takdirde Berlin'e gönderilmek üzere bir ültimatom hazırlanmasında yardımcı olmuştu. Saat sekiz ya da dokuz olmalıydı, çünkü aşağı bahçede görevlinin havagazı lambalarını yaktığını anımsıyordu. Daha sonra sözlerini anımsayan bir arkadaşına dönerek "Bütün Avrupa'da ışıklar sönüyor. Hayatımız süresince onları tekrar yanmış görebileceğimizi sanmıyorum" demişti. Bu sahne Britanya tarihinin sayısız kitaplarda yer alan en ünlü sahnesidir. Sözler hemen bütün antolojilerde yer alır.[77]

Ne yazık ki, Sir Edward'ın anıları hikâyeyi tam olarak doğrulamaz:

> 1, 2 ve 3 Ağustos günlerinin bendeki anısı, hemen hemen hiç bitmeyen kabine toplantıları ve inanılmaz gerginliktir; fakat tartışmalardan aklımda çok az şey kaldı... benim yapabileceğim çok az şey vardı; koşullar ve olaylar kararı zorunlu kılıyordu...
>
> Son hafta bir akşam beni ziyarete bir arkadaşım geldi; o günün Pazartesi, 3 Ağustos olduğunu düşünmekte. Benim Dışişleri Bakanlığındaki ofisimin camının önünde duruyorduk. Güneş batmakta ve aşağıdaki lambalar yakılmaktaydı... Arkadaşıma göre bunu şu cümlelerle yorumladım: "Bütün Avrupa'da ışıklar sönüyor. Ömrümüz boyunca onları tekrar göremeyeceğiz."[78]

Gerçekten olan neyse oldukça şaşırtıcıdır. Işıkların sönmesi hakkındaki bir benzetmenin ışıkların yakılmasıyla çağrıştırılması gariptir. Grey'in en titiz biyografyacısı bu olaydan hiç söz etmez.[79] Dahası, savaş arifesinde, diplomasinin en yoğun olması gereken zamanda, fırtınanın merkezindeki adamın yapacağı çok az şey vardı. Bir dostunu kabul ederek önemsiz bir konuşma yapacak kadar vakti vardı ki, detaylarını anımsamıyordu bile.

Aynı akşam Berlin, diplomatlarının Almanya'yı iki cepheli bir savaşa ittiği ve de gerçek hiçbir müttefiki olmadığını algılamıştı. Reichstag'da Şansölye

Harita 23.
Avrupa, 1914

Bethmann Hollweg bütün suçu Rusya'ya atıyordu: "Rusya evimizin içine bir ateş topu fırlattı" diye açıkladı. Almanya'nın savaş ilanının iki gün önce ulaştığı St. Petersburg'ta, Çar ve generalleri fitili çoktan çekmişlerdi. Paris'te Fransızlar da Bethmann'ın bir Fransız uçağının Nürnberg'i bombaladığı şeklindeki olası olmayan bir suçlamayla çalkalanmaktaydılar. Son bir haftada Sırbistan'a saldırısını sürdüren Avusturya hükümetinin bulunduğu Viyana'da, İmparator-Kral ve bakanlar Rusya'ya karşı başka bir savaşa katılmakta aceleci değillerdi. Roma'da Üçlü İttifak'ın üçüncü müttefiki pasifti. Sadece Belgrad'ta silah sesleri duyulmaktaydı.

Büyük savaşın nedenleri hakkındaki sonsuz tartışmalarda, yirminci yüzyılın başlarının diplomasi sistemi genellikle en büyük neden olarak gösterilmişti. Zarların rakip iki bloğun (ittifak ve itilaf devletlerinin) mantığına uygun olarak savaş lehine atıldığı sıkça ifade edilmiştir. Büyük siyasal ve iktisadi güçler sözde iki tarafın da üzerinde anlaştığı jeopolitik bir uzlaşma yaratmıştı. Bu uzlaşma diplomatların elini kolunu bağlıyor ve onları ufak Balkan çatışmalarından bir dünya savaşına itiyordu. Bu tartışma sorgulanmalıdır. İttifak güçleri baştan beri Üçlü İttifaka angaje olmuşlardı. Almanya, saldırıya uğradığı takdirde müttefiki Avusturya'ya yardım etmeye gerçekten zorunluydu. Ancak Avusturya'ya saldırılmamıştı ve Viyana da var olan ittifakın koşullarına yaslanma hakkına sahip değildi. Saraybosna'daki suikast, Avusturya'ya karşı savaş gerekçesi olarak kullanılamazdı, özellikle de Belgrad'ın Avusturya ültimatomuna uzlaşmacı yaklaşımından sonra. Dahası, Almanya üçüncü müttefiki İtalya'nın son noktaya kadar zorunlu kalmadıkça Avusturya'yı savunmak için silaha sarılmayacağını da gayet iyi bilmekteydi. Avusturya'nın Sırbistan'ı cezalandırmaktaki kararlılığı ve Alman onayını araması, bu nedenle Üçlü İttifak'ın koşullarına yüklenemez.

Üçlü Antant'ın durumunda, zorunluluklar zinciri daha gevşekti. Antant bir ittifak değildi. Rusya ve Fransa gerçekten de saldırıya uğradıklarında birbirlerine yardıma zorunluydular, fakat üçüncü ortakları Büyük Britanya'nın onları savunmaya zorunlu olmadığını biliyorlardı. Dahası, Antant güçlerinin hiçbiri resmi olarak Belgrad'a bağlı olmadıklarından Sırbistan'a bir Avusturya saldırısı savaş nedeni sayılmazdı. Rusya ve Sırbistan arasında özellikle hiçbir antlaşma yoktu.[80] 1839 Antlaşması'na göre Britanya Belçika'nın bağımsızlığını korumak zorundaydı. Fakat bu Antant zorunluluklarından çok önceye giden bir yükümlülüktü. Görünüşe rağmen, 1914 diplomasi sistemi, hükümetlere oldukça manevra yeteneği bırakmaktaydı. Ne Almanya'yı Avusturya'ya her koşulda yardım etmeye ne Rusya'yı Sırbistan'a destek vermeye ne Britanya'yı Rusya'ya ve Fransa'ya destek vermeye zorluyordu. Hemen hemen tüm kararlar "onur", veya "dostluk", veya "korku" ya da "uygunluk" adına alınıyordu, antlaşmalar adına değil. Bu durumda diplomasi sistemine değil, diplomatlara bakmak daha uygun olur.

Sonraları Fallodon kontu Grey olan Sir Edward Grey (1862-1933) tam anlamıyla bir İngiliz aristokratıydı. Yakışıklı, mütevazı ve emirlere uyan yapısıyla tam bir vatanperver olarak yetişmişti. G. B. Show, onu yanlış olarak "ti-

pik bir İngiliz *Junker*'i şeklinde tanımlamıştır. Northumberlandlı bir taşra kont ailesinden gelmiş ve ailesinin ilk önce 1759'daki Minden savaşında askeri hizmetleri, daha sonra da 1832'deki Reform Yasasına destek veren peruklu İkinci Earl sayesinde adı duyulur olmuştu. Ailenin adı daha çok ikinci kontla anılan kokulu Hint çayı sayesinde ünlü olmuştur. Sir Edward Fransa-Prusya savaşını bizzat anımsayacak kadar yaşlıydı. Sekiz yaşındayken babasına Britanya'nın hangi tarafı tuttuğunu sormuş ve "Almanya" yanıtını almıştır. İki kardeşiyle beraber babası tarafından Winchester'daki yatılı okula gönderilmiş, sonra da Balliol Colledge ve Oxford'a devam ederek, önce North Berwick için mükemmel liberal bir vekil, sonra da 1892-1895 arasında Dışişleri müsteşarı ve Asquith'in liberal hükümetinde 1906'dan 1916'ya kadar Dışişleri bakanı olmuştur.[81]

Grey'in yaşam tarzı çok basitti. Doğaya karşı bir aşk paylaştıkları ve evliliklerinin ayrı oldukları her bir gününde mektuplaştığı karısı Dorothy'ye derinden bağlıydı. Onunla birlikte Fallodon'daki mülkü büyük bir yabankazı çiftliğine dönüştürmüştü. Bir kuş gözlemcisi ve şair bir akademisyendi. Londra'da çalışırken, her Cumartesi sabahı saat altı trenini Waterloo'dan yakalamak ve Hampdhire'da Itchen Abbas'daki kulübesinin kıyısında balık avlamak kutsal alışkanlığının bir parçasıydı. "Avam kamarasında başarılı bir konuşma yapmaktansa, gölde bir kiloluk bir alabalık yakalamayı tercih ederdi."[82]

Grey bu basit zevkler hakkında yazılar yazdı. Balıkçılık, Fallodon'daki yabankazları ve *Wordsworth Prelüdü* hakkında kitaplar yayımladı:

> O sakin ve güzel hal
> İçinde...
> ... uykuya daldığımız
> Vücutta ve yaşayan bir ruh olurduk
> Uyumun gücünün sakinleştirdiği bir gözle
> Ve şevkin derin gücüyle
> Maddelerin sırrına erdik.

Amerika'da konuk öğretim görevlisiyken, bir kezinde "Eğlence" konusunu seçmişti. Dışişleri Bakanı olarak, eski başkan Theodore Roosevelt'i yirmi saatlik bir geziyle Hampshire çevresini nasıl dolaştırdığını anlatmıştır. Konuk kuş seslerine duyarlı bir kulağı olan iyi bir ornitologdu. Grey, Roosewelt'in sadece Amerika ve İngiltere'deki cinslerin üyesi olan altın tepeli çalıkuşunun sesini fark ettiğinde çok etkilenmişti. Şöyle demişti, "Bugün insan ırkının bilmediği ve tarihin kaydında bulunmayan şarkıları dinliyoruz."[83]

Grey dünyayı dolaşan tipik emperyalist bir diplomat değildi. Biri Afrika'da bir aslan, diğeri de bir bufalo tarafından öldürülen iki erkek kardeşinin tersine, Britanya İmparatorluğunun çok azını görmüştü. Fransızca okuduğu halde, hiçbir yabancı dil konuşmuyor ve Kıta tatilleri dışında hiçbir ülkeyi iyi bilmiyordu. Dış ilişkilere ilk girdiğinde, 1890'ların Britanyasının "muhteşem tecritinin" zihniyetinden tamamen etkilenmişti. Britanya'nın Avrupa'nın işleri-

ne karışması için bir neden görmemekteydi. Sloganları "yükümlülük almak yok" ve "ellerimiz serbest olmalı" idi. 1914'te elli iki yaşında Grey'in kişisel hayatı telef olmuştu. Eşi sekiz yıl önce bir trafik kazasında ölmüştü. Doğayla tek başına sohbet ediyordu, artık gözü de iyi görmüyordu. Yazıları kolayca okuyamıyordu: Kataraktı ve retina tabakası zedelenmesi vardı. Fakat işin baskısı yüzünden 1914 yazında Almanya'da bir göz doktoruna gitmişti.

Grey'in Almanya hakkındaki görüşleri düşmanca değildi. Aslında hiçbir şeye karşı düşman değildi. Fakat Alman hırsları karşısında rahatsızlık hissediyordu. Sömürgecilik ve Almanya'nın "güneşte bir yer" istediğine dair söylemlerinin aksine, Kaiserin hırslarının başka yerlere çevrilmiş olduğuna hükmetmişti. Savaştan sonra şöyle yazmıştı, "Almanya'nın gerçekten istediği ılıman iklimi ve verimli toprağı olan bir ülkeye kendi beyaz halkını... Alman bayrağı altında yerleştirmekti. Fakat elimizde sunabileceğimiz böyle bir yer yoktu."[84] Bunları onaylamıyordu; öte yandan Almanya'nın Doğu Avrupa üzerindeki planları Britanya İmparatorluğu'na bir tehlike oluşturmuyordu.

Saraybosna'nın ardından, ertesi ay içindeki haberlerin çoğunun Avrupa kriziyle ilgisi yoktu. Arşidükün öldürüldüğü öğleden sonra Baron de Rotschield'in atı Sardanapale boyun farkıyla Paris Grand Prix'sini kazanmıştı. Britanya'nın 1914 Temmuzu için takvimi olağan yaz haberleriyle doluydu:

2 Joseph Chamberlain'in ölümü.
3 Christie müzayede salonunda, Corot'nun *Le Rond des Nymphes*'i altı bin altı yüz ginye satıldı.
4 Harward, Henley Regatta'da Grand Challange Kupasını kazandı.
5 Guersney'deki, Candide Parka Victor Hugo'nun bir heykeli dikildi.
9 Anglikan Kilisesi, Kilise konseyine kadınları aldı.
11 Londra-Paris-Londra hava yarışı yedi saat on üç dakika, altı saniyeyle kazanıldı.
12 Diventis, İsviçre: Aziz Sigisbert'in 1300. yıldönümü.
13 Paris'teki kiliselerden biri olan Gravesend: Amerika Büyükelçisi, Kızılderili Pocahontas'ın anısına vitrayların açılışını yaptı.
Georges Carpentier (Fransa), Dünya Beyazlar Ağır Siklet Boks Şampiyonası'nda "Gunboat" Smith'i yendi.
24 İrlanda Yerel Yönetim Konferansının Başarısızlığı.
26 İskoç Sınır Alayı, İrlanda'da silah atma olayı üzerine Howth'da bir kalabalık üzerine ateş açtı.
31 Fransız sosyalist lider Jean Jaurès Paris'te öldürüldü.
1 Ağustos'ta Sir Ernest Shackleton'un grubu Antartika'ya sefere çıktı.

Londra'daki ilk gerçek bela işareti Borsanın kapanarak faiz oranının % 8'e yükseldiği 31 Temmuz'da ortaya çıktı. Pazar günü, 2 Ağustos'ta Birleşik Krallığın bütün kilise ve şapellerinde "ulus için dualar" edildi. 3 Ağustosta Cowes Regatta'nın iptal edilmesi gariptir. 1914 krizi sırasında Grey'in performansı hem övgü hem de yergiye yol açtı. Bahriye Birinci Lordu Winston Churchill hayranlarından biriydi:

[Grey] iki başlı mücadelesine daldı a) savaşı engellemek ve b) savaş çıkarsa Fransa'yı terk etmemek. Soğukkanlılığını... gıptayla... izledim. Almanya'yı hesaba katmamız gerektiğine, Fransa'yla Rusya'yı da çantada keklikmişiz gibi hissettirmeden ikna etmek zorundaydı.[86]

Britanya'nın önde gelen liberal gazetelerinden The Manchester Guardian buna kesinlikle katılmıyordu. Britanya'nın tarafsız kalacağını beklerken, savaş ilan edildiğinde dehşete düşmüştü. "Yıllarca" diye haykırdı, "[Grey] bütün gerçeği sakladı."[87]

Maliye Bakanı David Lyoyd George da çok eleştirildi. 1914'ün başında Alman-İngiliz ilişkilerinin "geçmiş yıllara göre çok daha dostane" olduğuna inanarak askeri bütçenin kısılmasını istemişti. Daha sonra "Grey, devlet adamlarımız içinde en dışarıda kalanıydı" diye yazdı. "Northumberland onun için yeterince iyiydi..." diyerek, onun için en ölümcül hata olduğunu düşündüğü şeyi şöyle ifade etti: "Eğer [Grey] Almanya'yı, Britanya'nın savaş ilan edeceği zamanda uyarsaydı... işler farklı olurdu."[88]

Almanya'da benzer eleştiriler çok daha sert bir dille ifade edildi. Birçok kişi Grey'in bir "sahtekâr", "iki yüzlü", Almanya'yı da sürüklediği "savaşın gerçek mimarı" olduğuna inanıyorlardı. Grey'in iyi niyetini takdir eden Almanlar bile onu sert şekilde eleştirdi. "[Sir Edward] gemiyi başkasının yönettiğinin farkına varmayarak elini dümende tutuyordu", "İki ayrı insani değere... çifte ahlaka sahip bir insandı."[89]

Savaştan sonra Grey toplu suçluluk duygusundan söz etmedi, hele diplomatların hatalarından hiç söz etmedi. Daha çok Japonya hakkında bir anekdot anlattı. Bir Japon diplomatı kendisine şöyle demişti: "Biz bir zamanlar bir sanatçılar ulusuyduk. Fakat şimdi öldürmeyi öğrendiğimiz için bize uygar diyorsunuz."[90]

Sir Edward'ın savaşa giden yolu çok geç başladı, Temmuzun son haftasında. Ayın yirmi beşinde her zamanki gibi Itchen Abbas'da "görevi ihmal etmenin suçluluğu içinde"[91] balık avlamaya gitmişti. O sırada "savaşı hiç düşünmüyordu." İlk yakınlığı Avusturya'ya karşıydı ve bu Avusturya'nın Sırbistan'ın uzlaşmacı tutumunu geri çevirmesine kadar devam etti. Devletlerin "gaflet uykusundan uyanacaklarına" emindi; Britanya savaş çıktığı takdirde Fransa'yı desteklemeye mecburdu. Fakat aynı Britanya tutamayacağı hiçbir sözü vermemeliydi; ve bu nedenle, biz (Britanya hükümeti) "kendimizi Almanya'ya ifade etmeliydik." Yirmi altısında Vikont Haldane'le yemek yedikten sonra, resmi olmayan bir Alman elçi olan Ballin'le konuşarak, ona Belçika tamamen "yutulana" kadar Britanya'nın tarafsız kalacağı mesajını götürmesini söyledi. Yirmi yedisinde uluslararası bir konferans önerdi, ancak teklif kabul edilmedi.

Almanların bir saldırmazlık paktı teklifini (Bkz. aşağıda) geri çevirmesine rağmen, ayın otuz birinde Almanya ve Rusya bir seferberlik ilan etmişken, Grey hâlâ kimseye olumlu bir taahhüt vermemişti. 1 Ağustos Cumartesi günü Hampshire'e olan ziyaretini iptal etmiş olduğundan, bilardo oynarken görül-

düğü Brook's Club'da yemek yedi. Ayın ikisinde bir Pazar günü kabine toplantısına katıldı, bu hiç duyulmamış bir şeydi. Bakanlar Almanya'nın Belçika'yı işgali konusunun doğuracağı sonuçlar üzerinde hiçbir karara varamadılar. Aralarında belediye başkanı Lord Mailey'in de bulunduğu birçok bakan ve Ticaret Odası Başkanı John Burns, Britanya tarafsız kalmadığı takdirde istifa edecekleri konusunda işaret verdiler.

Sir Edward'ın zamanlaması 3 Ağustos günü başka bir sabah kabinesinin toplanmasıyla başladı. Öğleden sonra saat ikideki yemekten sonra, Dışişleri Bakanlığı'na Alman Büyükelçisi Prens Lichnoceysky'i görmek için gitti ve elçi kendisine yakında Belçika'yı işgal edeceklerini ve Sir Edward'ın bir saat sonraki konuşmasını ertelemesini istedi. Grey isteği reddederek, Westminster Sarayı'na saat üçte konuşmaya gitti:

> Geçen hafta Avrupa barışını korumak için çalıştığımızı ifade ettim. Bugün... Avrupa barışının korunamayacağı açıktır. Her durumda Almanya ve Rusya savaş ilan etmiştir.

Sir Edward Britanya'nın siyasetini tayin etmekte hâlâ başarısız olduğunu söyledi. Britanya Fransız-Rus ittifakının bir parçası değildi ve koşullarından bile haberi yoktu. Ancak İngiliz harekâtını yönlendirecek etkenleri sıralarken, Fransızlara duyulan yakınlığı ifade etti. "Hiçbir ülke Avusturya ve Sırbistan arasındaki bir tartışmaya karışmaya Fransızlardan daha istekli olamaz. Bu işe bir onur sorunu yüzünden,.. Rusya'yla olan ittifakları yüzünden karıştılar." Britanya'nın çıkarlarını sıralarken, özellikle Manş Denizini ve 1839 Belçika-Britanya ittifakını belirtti. Bu durumda Britanya'nın "kayıtsız şartsız tarafsızlığının" kabul edilemeyecek olduğunu söyledi. Donanma sayesinde Britanya savaşa katılarak, kenarda durmaktan daha fazla acı çekmeyecekti. Britanya'nın saygınlığı, "onur sorunları" bir kenara atıldığında ciddi olarak yaralanacaktı. Britanya'nın görevinden kaytarmayacağı konusunda emindi:

> Muhtemel olarak göründüğü üzere, eğer olaylara göğüs germek zorunda kalırsak, o zaman sanıyorum ki kararlılık, sebat, cesaret ve bütün ülkemin dayanıklılığı sayesinde bu işi başaracağız.[92]

İfade belirsiz olmasına rağmen, Sir Edward nihayet dünyaya Britanya'nın tarafsızlığının devamının, Almanya'nın Belçika'yı işgalden ve Manş limanlarını tehditten vaz geçmesiyle mümkün olacağını söylemişti.

Konuşmasından sonra Winston Churchill, Sir Edward'a "Peki şimdi?" diyerek yaklaştı. "Şimdi onlara Belçika'nın işgalini yirmi dört saat içinde durdurmaları için bir ültimatom göndereceğiz."[93] Avam kamarasındaki Başbakanın ofisinde Asquith'i eşi ziyarete gelmişti. "Oldu mu?" diye sordu eşi. "Evet oldu." "Henry masasına oturdu ve elinde kalemi arkasına yaslandı... Ayağa kalktım ve başımı başına yasladım. Göz yaşlarımızdan konuşamadık."[94]

1914'te Britanya'nın savunması neredeyse tamamen donanmaya dayanmaktaydı. Ne Birinci Donanma Lordu ne de Birinci Deniz Lordu Prens Levis Battenberg savaş taraftarıydı. Fakat Prens Levis yaz manevralarından sonra donanmanın iznini kaldırmıştı ve 2 Ağustosta genel Donanma Seferberliği ilan etti.[95] Churchill mutabık kaldı. Ayın üçünün ilk saatlerinde, Deniz Kuvvetleri Komutanlığında Churchill eşinden "bunun kötü bir savaş olacağını" yazdığı bir mektup aldı. Yanıt olarak şöyle yazdı:

> Sevgili Cat, olan oldu. Almanya son barış umutlarını Rusya'ya savaş ilan ederek yok etti ve Fransa'ya da savaş açması an meselesi.
> Görüşünü çok iyi anlıyorum. Fakat dünya aklını kaçırdı ve kendimizi ve dostlarımızı korumalıyız... Tatlı Cat, aşkım, sadık William'ın. Çocukları öp.[96]

Grey'le konuştuktan sonra Churchill Başbakana bir not gönderdi: "Yasaklanmadığı takdirde, bir İngiliz-Fransız donanma birliğini, Manş Denizini savunması için hazır edeceğim."[97]

4 Ağustos Salı günü Londra'da bir beklenti günüydü. Sabahleyin Alman birliklerinin Belçika sınırını zorla geçtiği haberi ulaştı. Britanya'nın Almanya'ya ültimatomu öğleden sonra ikide ulaştı ve yanıt için bir gün verildi. Asquith sırdaşı Venetia Stanley'e şöyle diyordu: "Üzerine savaş boyalarını süren Winston, bir deniz savaşı için ölüyor..."[98] İki Alman gemisi Göben ve Breslau Türkiye'ye yönelmiş Akdeniz'de seyretmekteydi. İngilizler onları yakalayacaklarına emindiler.

Ültimatomun süresi dolmuş ve gece saat on birde (Berlin'de on ikide) hâlâ yanıt yoktu. On beş dakika sonra Kabine Downing Street on numarada toplandı. Sahne Lloyd George'un özel bir mektubunda, daha sonra Mrs. Asquith'e şöyle betimlenmişti:

> Winston odaya yüzü parlayarak girdi, kararlı sesiyle Akdeniz'e Kuzey Denizi'ne ve şuraya buraya nasıl telgraflar göndereceğini söylüyordu. Nasıl mutlu bir adam olduğunu görebilirdin.[99]

Bu noktada deniz kuvvetleri donanması tüm gemilerine bir sinyal gönderdi: "Almanya'ya karşı derhal savaşa geçin." Önde gelen siyasetçilerin görüşüne rağmen Britanya barışçı tarafsızlığını terk etmişti. Karar, bir Avrupa savaşını dünya çapında bir çatışmaya dönüştürmüştü.

Britanya'nın savaş ilanı modern zamanların en büyük diplomasi felaketine son noktayı koydu. Diplomatların aylardan beri üzerinde çalıştıkları senaryoların en vahimi tamamlanmıştı. Sıradaki dördüncü savaş ilanıydı, ilki Avusturya'ya, ikincisi ve üçüncüsü de Almanya'ya ait olan. Britanya Antant güçleri içinde inisiyatifi eline alan ilk devletti.

Dört hafta önce, Viyana Belgrad'dan Saraybosna'daki suikast için tazminat istediğinde, analistler Avrupa krizinin aşağıdaki dört yoldan biriyle çözüle-

ceğini tahmin edebilirlerdi. 1908 Bosna olayında olduğu gibi, işler savaşsız da halledilebilirdi. Veya Sırbistan ve Avusturya'yla sınırlanmış bölgesel bir savaş olabilirdi. Üçüncüsü, eğer büyük devletler daha ölçülülük göstermeselerdi, bütün diplomatik ittifakların ve Genel Kurmayların buna göre plan hazırladıkları bir Avrupa savaşı olabilirdi. Bu durumda Almanya ve Avusturya, Fransa ve Rusya'ya karşı yer alır ve Britanya tarafsız kalırdı. Sonuncusu, Tanrı korusun, Britanya'nın doğrudan işe karışması ve bir Avrupa savaşının global bir çatışmaya dönmesiydi. Bu nedenle Londra ve Berlin arasındaki diplomatik ilişkiler, Avrupa'nın diğer başkentleri arasındaki ilişkilerden çok daha önemliydi. Viyana bölgesel bir savaşın anahtarıydı; Berlin bir Avrupa savaşının ve Londra da global bir savaşın.

Uzman olan herhangi bir araştırmacı Britanya'nın işe karışmasının neden büyük karmaşaya yol açacağının listesini verebilirdi. Stratejik nedenlerle Britanya'nın çıkarları tüm dünyaya yayılmıştı ve bunların kaderleri sadece Avrupa uluslarını etkilemeyecekti. Siyasi bakımdan Britanya İmparatorluğu 1914'te hâlâ dünyanın en büyük gücü olarak görülüyordu ve Britanya'ya karşı savaş, onun dünya başatlığına meydan okumak olarak görülebilirdi. İktisadi bakımdan Britanya hâlâ dünyanın finans başkentiydi. Teknik ve sanayi gücü artık Almanya'nınkiyle baş edememesine rağmen, hâlâ müthiş kaynaklar seferber edebilirdi. Diplomatik bakımdan "Albion'ın vakur Lordları" yenilgi tanımamışlardı. Kendilerine olan güvenleri, saplantı derecesindeki bilgiçlikleri ve vefasızlıklarıyla ün salmışlardı.

En önemlisi, askeri bakımdan Britanya'nın zorunluluğu belirsiz, el yakan bir kartı temsil etmesiydi ve sonuçları öngörülemiyordu. Donanma gücü sayesinde, Britanya adaları en iyi kıta saldırısıyla bile bertaraf edilemezdi. Aynı zamanda Britanya Kaiser'in diyeceği gibi "hakir görülecek derecede küçük bir orduya"* sahipti. Ve bu ordu sadece daha fazla asker alımıyla Avrupa'da önemli bir role sahip olabilirdi. İngiltere hükümeti, konumu yönünden ani bir yenilginin söz konusu olmaması ve uzayan bir savaşın İngiliz savaş kapasitesini iki-üç yıl içinde artırması demek olan son derece istisnai bir avantaja sahipti.

Bu verilerin açık sonuçları vardı. Avrupa'daki mücadeleler erken aşamalarda Fransa ve Rusya için iyi giderse, Britanya'nın katılımı dengeyi nihai bir sonuca götürebilirdi. Ancak işler ittifak güçleri için iyi giderse, Berlin ve Viyana lehte böyle bir müdahaleyi umut edemezlerdi. İlk kuşakta Fransız ve Rus orduları yenilse bile, Napoléon savaşlarında olduğu gibi, ittifak güçleri ulaşılmaz bir Britanya'yla karşılaşacaklardı. Bu da Britanya'ya yeni ittifaklar oluşturmak için zaman tanırdı. İlk çatışmalar sonuç vermese bile, toparlanmak için en çok Britanya avantajlı durumda olacaktı. Almanya'nın tersine, Britanya'nın bir kıta savaşını kazanma şansı yoktu, fakat kolay kolay da yenil-

* Kaiserin yorumu, Britanya'da "küçük, hakir görülecek bir ordu" şeklinde yanlış tercüme edilip büyük reklam yapmıştı. Buradan da İngiliz Harekât Gücünün seçilmiş lakabı olan *"The*

mezdi. Kısacası, ne olursa olsun, Britanya'nın bütün Alman generallerin hayal ettiği "çabuk ve sınırlı bir savaşı" engelleme şansı vardı.

Militarizm döneminde ortada birçok tartışma dönüyordu. 1914'te Berlin'i ziyaret eden Amerikalı Albay House, görkemli askeri geçitlerden çok etkilenmişti. Nitekim, bütün devletler askeri bir gösterişe sahipti, farklar en fazla süldeydi. 1939'un aksine, 1914'te bütün ülkelerde askeri ahlak bir onur sorunuyla eş tutulmaktaydı. Bir Alman gözlemcinin sitemle fark ettiği gibi, "Britanya'da militarizmin [İngilizler tarafından] Tanrı'dan geldiği, Almanya'daysa şeytandan geldiği düşünülüyor."[100] Askeriyeye ait teknik durumlar da söz konusuydu. Birisi Manş Denizinin denetimiyle ilgiliydi. Fransız ve İngiliz deniz kurmaylarının önceden anlaştığı gibi, Fransız donanması Akdeniz'de yoğunlaşacaktı. Kraliyet donanmasıysa Manş Denizinde devriye gezecekti. Belçika'daki bir Alman-Fransız savaşında Britanya'nın tarafsızlığı otomatik olarak Alman savaş gemilerine Fransız ve Britanya kıyılarına izin çıkartmak demek oluyordu. Bir başka önemli ayrıntı, seferberlik prosedürlerini ilgilendiriyordu. Alman usullerine "kaçınılmaz savaş durumu" diye bir hazırlık aşamasını, neredeyse anında tamamlanabilen tam seferberlik şeklindeki ikinci aşama izliyordu. Gerçekte Almanların *Kriegsberitschaft*'ı, diğer bütün ülkelerde genel seferberliğe rastlıyordu.

Bunlar Almanya'nın diplomatlarına, şansölyeleri Bethmann Hollweg tarafından bir gösteriye girişmeden önce dikkat etmeleri önerilen noktalardı.

Theobald von Bethmann (1856-1920), tipik bir Prusyalı memurdu. Eğitimli, kibar ve dürüst biri olarak bütün hayatını bürokrasinin üst kademelerinde geçirmişti. Frankfurtlu bir banker aileden geliyordu ve ailesi iki kuşak önce Berlin'e gelerek asalet payesine erişmişti. Theobald'ın büyükbabası, hukuk profesörü, Bismarck'ın rejimine liberal muhaliflerden olan Moritz August sayesinde tanınmışlardı. Theobald'in kendisi dedesinin kınadığı Fransız-Prusya savaşına katılmak için çok gençti. Hukuk eğitimi görmek için Strazburg ve Leipzig'e gidip devlet memuriyeti sınavlarında üstün başarı göstermeden önce, kardeşi Max'la beraber Fürstenschule Pforta'da yatılı okula gönderilmişti. Okulda bir *primus omnium* ve yirmili yaşlarının sonuna doğru hukuk doktarasına sahip olarak, yıldırım gibi yükselen bir bürokrasi kariyerinin basamaklarına hazırdı: Potsdam'da *Oberpräsidialrat*, Bromberg'de (Bydgoszcz) *Regierungspräsident*, Mark Brandenburg'un *Oberpräsident*'i ya da bölge valisi, 1905'te İçişleri Bakanı, 1907'de şansölye yardımcısı ve Prusya başbakanı. O zamandan itibaren 1917'ye kadar Avrupa'nın en güçlü ülkesinin siyasetlerinden, dış ve iç olmak üzere tamamen sorumluydu.[101]

Bethmann Hollweg tipik bir *Junker* değildi. Berlin'in doğusundaki Hohenfinow'daki mülk kendine miras kalmıştı, fakat Rittergut büyükbabası tarafından satın alınmış, aileden intikal etmemişti. Bölgesel bir alay olan 15. Uhlans'da okulu bitirdikten sonra sadece bir yıl hizmet vermişti. Hohenfinow'daki üç katlı, kırmızı tuğlalı, ıhlamur ağaçlarıyla kaplı uzun bir caddenin sonundaki yedi bin beş yüz dönüm arazi içindeki Oder Nehrine bakan eve derinden bağlanmıştı. Düsturu *Ego et domusmea serviemus Domina*'ydı. (Evim ve

Ben Tanrı'ya hizmet edeceğiz.) Fakat bir delikanlıyken tutkulu bir biçimde dolaşıp, şiir okuyup, Eifel ve Siebengebirge dolaylarında arkadaşlarıyla gezerdi. Devlet sınavlarına gireceğine, Teksas'ta emlakçılık yapmaya giden kardeşinden utanırdı. Bir kezinde Reichstag'ın yerel seçimlerine katılmış, fakat lehine olan oylar teknik bir nokta yüzünden geride bırakılmış ve bir daha da halk siyasetine kaulmamıştır. Oldukça sıradışı biri olan Martha Pfuel-Wilkendorf'la evlenmiş ve devlette en yüksek mevkiye getirildiğinde eşi, "Theo, tatlım, sen o işi yapamazsın" demiştir.

Bethmann'ın karakteri basit olmaktan çok uzaktı. Rutin bir hayatı vardı ve Berlin'de bile sabah yedide hep ata binerdi. Düzenli alışkanlıkları kararlılık veya etkililiğe yer bırakmazdı. Yüksek belagata ve iyi bilgiye sahipti; ancak ölümcül bir doğrudan söz söyleme eğilimi vardı ve durmadan gaf yaparak bir siyasetçinin yapmaması gereken hatalara düşerdi. Özellikle Kaiser'i çevreleyen askeri oluşum içinde rahat değildi, yine de sosyal demokratlardan dehşete kapılırdı ve Alman siyasetinin alt tabakasını da hakir görürdü. Şansölyeliğine ait dahili bilgilerin büyük kısmı, 1914 krizi boyunca gıptayla yanında olmuş olan kişisel yardımcısı Kurt Riezler'in günlüğünden gelmiştir. Riezler şöyle demişti: "Kurnazlığı da beceriksizliği kadar fazlaydı."[103] Biyografisi onun "agresif-defansif özgüveninden" söz eder.[104] Bethmann bürokrasideki mevkiini kısmen kıdemine kısmen de muhafazakârlarla radikaller arasında orta yolu izlemesine borçluydu. Alman standartlarına göre ılımlı bir muhafazakârdı: Bunu, dış siyasette sıklıkla tercihini barış yönünde kullanarak belirtmiştir ve militarizmin tehlikeleri hakkında uyarıda bulunmuştur. Bu yüzden genellikle istifasını isteyen Pan-Alman Birliğinin *bête noire*'ı olmuştu.

Temel ilkesi büyük olasılıkla *Weltmacht und kein Krieg*, "Savaşsız dünya gücü olmak"tı. Bir önceki Kasımda veliaht prensi önlemsizliği yüzünden yermişti: "Her diplomatik kargaşada ortalığı velveleye vermek sadece körlük değil aynı zamanda suçtur."[105] Saraybosna'dan kısa bir süre sonra durum değerlendirmesi yaparken, Riezler'e anlattığına göre "Herhangi bir genel çatışma mevcut durumlarda bir ihtilale [yol açacaktır]."[106] İki hafta sonra, Kaiser'e veliaht prensin ağıza alınmayacak sözleri ve basının bazı kesimleri hakkında kişisel şikâyette bulunuştur.

Temmuz 1914'te, elli sekiz yaşında Bethmann'ın hayatı sadece iki ay önce ölen eşi yüzünden mahvolmuştu. Tek başına ya da Riezler'le Hohenfinow ve Berlin arasında gidip gelmekteydi. Nethmann'ın İngiltere'ye karşı hisleri çok dostaneydi. Daha sonra savaşta ölecek olan oğlu Ernst, 1908'de Oxford'ta bir Rhodes araştırmacısı olmuştu. Krizden önce söylediği ve yazdığı her şey bir Alman-İngiliz yakınlaşması dileğini vurguluyordu.

Yakın çevresi dışında Bethmann'ın performansı çok az takdir kazandı. Riezler baskı altında onun metanetine özeniyor ve onun "düşünceliliğini" Grey'in "soğuk ikiyüzlülüğüyle" karşılaştırıyordu. Diyordu ki: "Şansölye on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısının evladıdır ve daha idealist bir kültürün varisidir."[107] Ancak Kaiser kızgındı: Temmuz ortalarında işler kötü gitmeye başladığında Bethmann istifasını istedi, Kaiser açıkça şöyle dedi: "Ortalığı sen batır-

dın, şimdi de sen temizle."[108] Hamburg-Amerika Hattı'nın başkanı ve Londra'yla gayriresmi arabulucusu Albert Ballin de ona karşı daha fazla sempatik değildi. Şansölyelikte Bethmann'ın selefi olarak, Bethmann'ı "Bülow'un intikamı" olarak adlandırıyor ve "uyuşukluğundan", "pasifliğinden", "inisiyatif eksikliğinden" söz ediyordu. "Bethmann" demişti, "siyasetin pis bir iş olduğunu fark etmeyen... ender görülen bir belagata sahip bir insandı."[109] Eski Şansölye von Bülow en can alıcı hata olarak gördüğü şeyi şöyle işaret etti: "[Sarayevo'dan sonra] Viyana'ya, Sırbistan ve Avusturya-Macaristan arasındaki herhangi bir mütecaviz eyleme izin vermeyeceğimizi söylemek yeter de artardı bile."[110]

İngiltere'de Bethmann hakkındaki eleştiriler acımasızdı. Popüler kaynaklar sadece "gönülsüzlüğünden" ve "kararsızlığından" değil, aynı zamanda "Prusya siyasi ahlak görüşünden" de söz ediyorlardı. Genel olarak Bethmann'ın Alman dış siyasetini, devletin işlerinin gerçekten askerlerin elinde olduğunu bilmeden yönlendirdiğine inanılıyordu.[111] Savaştan sonra Bethmann güçlü bir kolektif suç duygusu yaratmak isteyecekti. Anılarında "Bütün uluslar suçludur" demekte ısrar etmiştir. "Almanya da suçun büyük bir kısmını taşır."[112]

Bethmann'ın savaş yolu Temmuzun ilk haftasında başladı. Dışişleri Bakanının balayında olmasından yararlanarak, Bethmann başlangıcından itibaren Alaman diplomasisini eline aldı. Uluslararası bir çatışmayı önleme konusundaki kararlılığını devamlı olarak büyük bir inatla iddia etti. 5 Temmuz sabahı, Avusturya'nın Sırbistan'la olan tartışmasında yardım istemesi konusunda tavsiye vermesi için Kaiser tarafından çağrıldı. İki karşıt karar alındı: Birincisi doğrudan bir yanıttan kaçınma, diğeriyse Almanya'nın kendisini terk etmeyeceği konusunda Franz-Joseph'e teminat vermekti. Öğleden sonra Kaiser'in askeri müşavirlerinin bulunduğu bir toplantıya katıldı. Burada ağır basan fikir, Rusya'nın müdahale etmeyeceği ve Sırbistan'ın "ne kadar çabuk cezalandırılsa o kadar iyi" olacağıydı. Bu Bethmann'a Avusturya-Macaristan büyükelçisine şunları söylemek konusunda cesaret verdi:

> Viyana, Avusturya'nın Sırbistan'la ilişkilerini açığa çıkartmek konusunda ne yapacağına karar vermelidir. [Ancak] bu operasyonda Almanya'nın monarşiye olan desteğine bir dost ve müttefik olarak güvenebilir, karar ne olursa olsun.[113]

Avusturya'nın Sırbistan'a karşı olan savaşına verilen ünlü "açık çek" buydu.

Hohenfinow'da akşam sekizde Bethmann verandada yıldızlı bir akşamda Riezler'le konuşuyordu. Genel bir çatışmanın tehlikelerinden söz etti. Daha sonra ataletin en kötü siyaset olacağını söyledi. Rusya korkusu bir saplantı olmuştu: "Gelecek devamlı büyüyecek olan Rusya'ya aittir. Üzerimize karabasan gibi çöküyor."[114] Bu nedenle temelde, Almanya'nın sadece gecikme yüzünden kayba uğrayacağını söyleyen generallerle hemfikirdi. Altı gün sonra, olağanüstü bir şey olamdığı halde, Riezler şansölyenin şunları söylediğini iletir: "Durumumuz umutsuz... Bu hareket en zorlu görevimiz olduğu gibi, aynı zamanda

karanlığa bir atlayıştır." Bethmann'ın bir Kıta savaşının "hesaplanmış riskinden" çoktan umudu kestiği görülecektir.[115]

Temmuz'un üçüncü haftasında, Bethmann oynadığı oyunun kötü hesaplandığını farkına varmaya başladı. Bulmacanın parçalarının hiçbiri yerine oturmuyordu. Kaiser'e her şeyin normal olduğu havasını vermek için, Baltık gezisini uzatmasını önerdi. Önerisi geri çevrilince, istifa edeceğini söylese de, istifası da reddedildi. Riezler'e göre şansölye kadercilik içine girmişti ve kamuoyunun savaş istediğinin farkındaydı. "Halkta hareket için büyük, fakat yönsüz bir güdü" görüyordu.[116] Bunu göz önüne alarak iki pragmatik adım attı. İçişleri Bakanını, her türlü sosyalistleri, Polonyalıları ve *Reichsfeinde* ya da "devlet düşmanı" listesindekileri tutuklamasını engelledi; ve sosyal demokrat liderlerle yapılan gizli bir toplantıda, muhalefete durumun vahameti hakkında bilgi verdi. Bu iki olay da savaşa olan muhalefetin gücünü kırdı.

Ayın yirmi dokuzunda Rusya Avusturya'nın Belgrad'a saldırmasına kısmi seferberlikle karşılık verince, Bethmann sonunda genel bir çatışma ihtimalini ciddi şekilde göz önüne aldı. Geceleyin önceki çizgisinin aksine, Viyana'yı hakemlik öğütleyen "Dünya Elden Gidiyor" telgraflarıyla bombardımana tuttu. Hiçbiri bir sonuç getirmedi. Sonuç olarak Almanya Avusturya'nın desteğini garantilemeden Rusya'yla savaşla karşı karşıya gelmişti. Berlin Viyana'ya yardım sözü vermişti, fakat Viyana Berlin'e yardım etmeyebilirdi. İttifak tamamen çatlaktı.

Karar anına 30 Temmuzda ulaşıldı. Kaiser St. Petersburg'tan gelen telgraflardan korktu. Gelen telgraflardan birinin satır başında "bize karşı imha savaşı" yazıyordu.[117] Berlin'in "kuşatıldığına" emindi. Saat dokuzda Bethmann askeri lider von Moltke ve von Falkenhayn'la görüştü. "Kaçınılmaz savaş durumu" ilan etme kararı aldılar. Böylece Avrupa'da Ağustosun ilk günlerinde savaşın geri sayımı başlatılmış oldu. Bu karar Rusya'nın tam seferberliği ve Belçika ile Britanya'nın niyetlerinden tamamen habersiz olarak alındı. Bu zamandan sonra her şey kaçınılmazdı.

5 ve 30 Temmuzdaki iki temel kararının alınmasında, generallerin Bethmann'ın önerisi dışında hiçbir savaş kararı aldığına dair kanıt yoktur. En son çare olarak Kaiserin, askerler ve bakanlar üzerinde klasik Prusya *Kommandogewalt* ya da "emir gücü"ne sahip olduğu doğrudur. Fakat şansölye kendini hiçbir zaman aleyhine kullanılabilecek bir duruma sokmadı. Savaşa paldır küldür girmedi, savaşı kışkırtan kararların bir parçasıydı.[118] Olayları dengelemek adına, müttefik tarihçilerin göz ardı ettiği Rusya'nın da Almanya'yla aynı acelecilikte seferberlik ilan ettiği söylenebilir.

Dolayısıyla şansölye için İtilaf güçlerini suçlamaktan başka çare yoktu. Ayın otuzunda saat on birde Rusya'nın genel seferberlik ilan ettiğini öğrendi ve bu bilgiyi daha önce karanlıkta aldığı kararı haklı çıkartmak için kullandı. Ayın birinde Bethmann Rusya'ya savaş ilan etti, bu arada Paris'ten Fransız-Rus ittifakını terk etmesini istemek gibi mümkün olmayan taleplerde bulundu. Ballin manzarayı *Kazlerpalais*'in bahçe-odasından izlerken, Bethmann memurları savaş tasarısını tamamlamaları için oraya buraya koşturmaktaydı. "Ekse-

lansları, Rusya'ya savaş ilan etmek için neden bu kadar acele ediyorsunuz?" diye sordu. "Eğer acele etmezsek, sosyalistleri savaştıramayacağız."[119] Ayın ikisinde Brüksel'deki Alman büyükelçisine, yedi gün önce von Moltke tarafından imzalanan mühürlü bir zarfı alması emri gelmişti. Mektupta Belçika'dan (var olmayan) bir Fransız saldırısına karşı Alman korumasını kabul etmesi talep ediliyordu. Ayın üçünde Almanya Fransa'ya savaş ilan etti.

Grey'in de aynı zamanda avam kamarasına hitap etmekte olduğu 3 Ağustos günü öğleden sonrası Bethman Reichstag'a hitap ederek Rus "ateş hattı" hakkında bir konuşma gerçekleştirdi. "Rusya ve Fransa'yla olan bir savaşa zorlandık" demişti. Grey'in kararlılık ve kesinlikle ilgili sözlerinin yankılanması olarak "Bütün Alman milleti... son ferdine kadar beraberdir" demişti Bethmann.[120]

Ayın dörtünde Alman birlikleri Belçika'yı işgal etti. Akşama doğru Bethmann Wilhelmstrasse'den İngiliz ültimatomunun geldiğini duydu. Tahtta yaptığı konuşmada Kaiser sükûnetle "kılıcı kınından temiz bir vicdan ve elle çekmekten" söz etti.[121] Bethmann'ın kan beynine sıçramıştı. İngiliz sefiri ayrılmak için izin istediğinde, Başbakanlığın duvarları daha önce duyulmamış biçimde karşılıklı şikâyetler silsilesiyle inledi. Şansölye Fransızca bağırarak elçiye yirmi dakika boyunca zor bir zaman yaşattı:

> Bu savaş sadece Britanya'nın katılmasıyla sınırsız global bir harekete dönüşüyor. Londra'nın eliyle Fransa'nın rövanşizmi ve Slav şovenizmi kışkırtılıyor. Whitehall bunu yapmadı, ancak onları tekrar tekrar topun ağzına getirdi... [Barış için] tüm çabalarım boşa çıkartıldı. Kimin tarafından? İngiltere tarafından. Neden? Belçika tarafsızlığı için. Zorunluluktan hayatta kalmak için tecavüz ettiğimiz bu tarafsızlık bir dünya savaşına neden olmaya yeter mi?.. Böyle bir soykırım felaketiyle karşılaştırıldığında, bu tarafsızlık bir kâğıt parçasında zeval bulmaz mı? Almanya, İmparator ve hükümet barışseverdir. Büyükelçi de bunu benim kadar bilirler. Savaşa vicdanımız temiz olarak giriyoruz. Fakat İngiltere'nin sorumluluğu anıtsaldır.[122]

Büyükelçi gözyaşlarına boğulmuştu. Diplomasi artık son bulmuştu.

Bethmann'ın "bir kâğıt parçası" ibaresinin (*un chiffon de papier*) elçinin orijinal konuşma özetinde olmaması gariptir. Grey'in "lambaların sönmesi" sözü gibi, bu sözün de bu tarihi olayda söylenip söylenmediği kuşkuludur.[123]

O yaz günlerinin heyecanları çoğu zaman ifadelerini diplomatlardan uzak yerlerde buldular.

3 Ağustosta Paris'te Marcel Proust, Verdun'e bir askeri doktor olarak giden kardeşiyle Doğu Garına gidip de gece yarısından sonra Boulevard Haussmann'a döndüğünde günlüğüne şöyle yazdı: "Milyonlarca insan Wells'inkinde olduğu gibi dünyaların savaşında kurban edilecek."[124]

İngiltere'de Virginia Woolf, Bank tatilini Sussex'de Lewes yakınlarındaki Rodmell'de geçiriyordu. Ayın üçünde saat dörtte Vanessa Bell'e mektup yazdı. "Sayın Bayan, acaba biz gitmeden kiranızın yarısı olan on beş poundu vermeniz mümkün mü?.. Postacı iki gemimizin batırıldığına dair söylentiler iletti, ancak anladığımıza göre... hâlâ barış şansı var... Sizi seviyorum."[125]

Bir hafta önce Downing Street on numarada Asquithler ve Churchill ile yemek yiyen genç şair Rupert Brooke, şimdi bayan Raverat adını alan Gwen Darwin'e bir mektup yetiştirdi:

> Her şey ters gidiyor. Almanya'nın Rusya'yı parça parça etmesini istiyorum, daha sonra da Fransa'nın Almanya'yı mahvetmesini. Korkumsa, ne yazık ki Almanya Fransa'yı fena ezecek, sonra da Rusya tarafından bertaraf edilecek. Fransa ve İngiltere güce sahip olması gereken yegâne ülkeler. Prusya bir şeytan. Rusya Avrupa'nın ve bütün doğru dürüst şeylerin sonu demek. Geleceğin dünya çapında despot ve çılgın bir Slav imparatorluğu olduğunu sanıyorum.[126]

D. H. Lawrence üç arkadaşıyla birlikte Göller Bölgesinde tatildeydi:

> Wetsmoreland'a yürürken oldukça mutluydum, nilüferler şapkanın etrafında dolanıyorlardı... ben yağmurda caka satarken Kotilianski İbranice bir şarkı mırıldanıyordu: *Ranani Sadekim Badanoi*... Sonra Barrow-in-Furness'a geldik ve gördük ki, savaş ilan edilmiş. Hepimiz akhmızı kaçırdık. Barrow istasyonunda öpüşen askerleri gördüğümüzü anımsıyorum ve bir kadın sevgilisine şöyle diyordu: "Onları yakaladığında göster onlara"... ve bütün tramvay vagonlarının üzerinde "Savaş-Messrs Vickers Maxim işçilerini çağırıyor" yazıyordu.
> Sonra sahile doğru birkaç mil yürüdüm. Düz sahil ve puslu deniz üzerindeki müthiş güneşbatımlarını düşünüyorum... ve inanılmaz acı tarafından daha da hassaslaşan her şeyin müthiş canlı, görsel güzelliği...[127]

Almanya'da ve Avusturya'da heyecan eşit derecedeydi. Thomas Mann Bavyera'da Tölz'deydi, Landsturm'un ne zaman çağırılacağını merak ediyordu. Kardeşi Heinrich'in düğününde tanık olmayı reddetmiş biri olarak o andaki duygularını şöyle anlatıyordu:

> Bu kadar muhteşem olaylara tanık olabilme şansını elde ettiğimiz için müteşekkir olmamalı mıyız? Benim temel hissim müthiş bir merak ve itiraf ediyorum ki, bu lanetlenmiş, anlaşılmaz, mukadder Almanya'nın tarafını tutuyorum. Eğer şimdiye kadar hakkı olmayarak "uygarlığı" en iyi şey olarak kabul etmişse, bedeli ne olursa olsun dünyanın en iğrenç polis devletini yok etmeye hazırlanıyor.[128]

Viyana'da söylentilere göre Papalık büyükelçisinin İmparatorla görüşme isteği geri çevrilmişti. Barışı koruma çabalarının suya düşmesi üzerine Papa X. Pius'un kalbinin kırıldığı söyleniyordu (20 Ağustosta öldü). Vatikan belgeleri daha sonra söylentilerin gerçek olmadığını kanıtlamıştır: Papalık devlet bakanı imparatorluk siyasetini onaylamıştı.

Viyana saldırgan bir ruh hali içindeydi. Genelkurmay bakanı General von Hoetzendorff, Alman meslektaşına altı ay önce "neden bekliyoruz?" diye sormuştu. Artık ertelemeler yüzünden iki kat sabırsızdı. Kuşkucu Macar Başbakanı Kont Tisza bile ikna edilmişti. 31 Temmuzda Belçika büyükelçisine, "Dostum" demişti, "Almanya yenilmezdir."[129]

Daha sonra savaşı lanetleyecek olan şair Stefan Zweig vatanperver kalabalıkların gösterilerinden etkilenmişti. Ostend yakınlarında Le Coq'daki deniz tatilini kısa kesmiş ve son Doğu Ekspresiyle eve gelmişti. "Beni bir sokak lambası direğine asabilirsiniz" diyordu Belçikalı bir arkadaşına, "eğer Almanlar Belçika'ya yürürlerse." Daha sonra Alman askeri trenlerinin sınırdaki Herbesthal'a gidişini izlemişti:

> Daha önce hiç olmadığı kadar binler ve yüz binler barış zamanında hissetmeleri gerekeni hissederek, birbirlerine ait olduklarını ve bir gücün onları günlük yaşamlarından yukarı kaldırdığını hissettiler.[130]

Zweig, Doğu Cephesine gitmekten korkuyordu. "Benim en büyük ihtirasım... Fransa'da fetihte bulunmak" diye itiraf etmişti; "insanın sevgisi yüzünden terbiye etmesi gereken Fransa." Daha sonra düşman kampında dostlarına genel bir veda bastırmıştı: "Size karşı olan bu genel nefreti sulandırmaya çalışmayacağım, bunu [nefreti] ben hissetmiyorum, [fakat bu nefret] zaferler ve kahramanlık getiriyor."[131]

Zweig, 3 Ağustos'ta Viyana'nın Westbahnhof'una ulaştığında, Lev Davidoviç Bronştayn (Troçki) ayrılmaktaydı. *Arbeiterzeitung*'un bürolarında kendi sosyalist meslektaşlarının karmaşasını, aynı gösterileri görmüştü ve hapse atılmak konusunda uyarılmıştı. Derhal Zürih'e gitmek için trene bindi ve *Savaş ve Enternasyonal*'i kaleme almaya başladı. Bu eserinde "milletlerin kendi kendilerini yönetme hakkı" ve "Avrupa Birleşik Devletleri" gibi cümleler kullandı.[132]

Lenin, bunun aksine Galiçya'da Zakopane yakınındaki Poranin'deki sürgününde bu kadar faal değildi. Alman Sosyal Demokratların muhalefetinin büyük bir çatışmayı engelleyeceğinden emindi. Alman yoldaşlarını savaş lehinde oy verdiğini duyduğunda şöyle bağırdığı söylenir "Bugünden itibaren bir sosyalist değil, bir komünistim."[133] Krakov yakınlarında akademik yıl henüz sona ermişti. Birçoğu yedek subay olan öğrenciler alaylarına katılmaya gidiyorlardı. Bazıları İmparator-Kral için savaşmaya, bazıları Kaiser, bazıları da Çar için...

St. Petersburg'da II. Nikola'nın sarayı önceki günlerin mukadder kararını hazmetmeye çalışmaktaydı. Çar görünüşe göre savaş bakanına danışmadan Perşembe günü 17/30 Temmuzda genel seferberlik ilan etmişti. Sonraki Alman ültimatomuna yanıt verilmemişti. St. Petersburg Almanya'nın savaş ilanını Cumartesi günü duymuş ve Pazar günü de karşılık vermişti. Pazartesi 21 Temmuz/3 Ağustos, bu nedenle genel savaştaki ilk gündü. Sabah saat yedide askeri sansür uygulanmaya başladı. Gazeteler "milletin açıklanan bilgilerin kıtlığını mazur görmeleri, çünkü bunu askeri zorunluluğun gerekli kıldığını söylüyorlardı."[134] O gün Çar Moskova'yı ziyaret etti ve büyük Kremlin Sarayında bir konuşma yaptı. Majesteleri, Rusya'nın Athos Dağıyla en eski bağlarına şahit olan ikonaya sahip Azize Iveron Kilisesi'nde dua etmeye gitti.

Rusya'daki iyimserler umutlarını, 1914'ün başlarında yürürlüğe konulan ve amacı aynı zamanda imparatorluk ordusunun seferberlik süresini on sekiz güne indirmek olan *Bol'shaya Voennaya Programma*'ya (Büyük Askeri Prog-

ram) bağlamışlardı. İngiliz askeri ateşesinin bildirdiğine göre, umutları Almanların Paris'e girmelerinden önce, Rusların Berlin'e girmeleriydi. İçişleri Bakanı ve Polis Müdürü Pyotr Durnova'nın başını çektiği kötümserler güçlü bir kötü önseziye kapılmışlardı. Durnova'nın Şubat ayında Çara, eğer savaş kötü giderse "en aşırı biçimiyle bir sosyal devrimin kaçınılmaz olacağını" söylemişti.[135]

İsviçre Vevey'de, müzikolog, romancı ve uluslararası edebiyat sahnesinin yıldızı Romain Rolland, arkadaşlarının savaş ateşine kapılmalarını dehşetle izliyordu. Vatikan'ın izlediği siyasete ateş kusuyor ve biyografisini henüz yazmış olduğu Tolstoy'un ölümünden bu yana Avrupa'nın bütün ahlaki değerlerini kaybettiğini söylüyordu.

> *3-4 Agustos.* Yıkılmış durumdayım. Ölmek isterdim. Bu gerizekâlı insanlığın ortasında olmak korkunç bir şey, uygarlığın çöküşünde mevcut olmak, fakat elinden hiçbir şey gelmemesi. Bu Avrupa savaşı yüzyıllardan beri tarihteki en büyük felaket. İnsanlık kardeşliği için kutsal umutlarımızın yıkımı... Avrupa'da neredeyse yalnızım.[136]

1914'te savaşın patlak vermesi, tarihi nedenler konusu üzerine diğer bütün çağdaş olaylardan daha fazla düşünmeye yol açmıştı. Birçok insanı bu kadar devasa *(titanic)* boyutlardaki bir felaketin, aynı derecede büyük nedenlerden çıktığını düşünmeye sevk etti. Çok az insan sadece bireylerin suçlanması gerektiğini düşündü. Savaşın "derin nedenleri" üzerine büyük eserler yazıldı. Gerçekten de tarihçiler bu sorunları, ikinci bir dünya savaşı bunları düşünmek için daha çok malzeme verdiğinde tartışıyorlardı.

Devasa *(titanic)* sözcüğü burada ilintisiz değildir. Birinci Dünya Savaşından kısa bir süre önce, Avrupa bütün uzmanların imkansız gözüyle baktığı bir denizcilik felaketiyle sarsılmıştır. 15 Nisan 1912 günü dünyanın en büyük buharlı gemisi kırk üç bin beş yüz tonluk *White Star SS Titanic* gemisi, bir Atlantik buzdağına çarparak, ilk seferinde 1513 yolcusuyla batmıştı. Geminin hacmi göz önüne alınacak olursa daha önce hiç görülmemiş bir kazanın olması anlaşılır. Öte yandan kazanın nedenlerini boyutuyla karşılaştırmanın bir anlamı yoktu. İki adet teftiş komitesi, geminin ve yolculuğun özel yönleri üzerine dikkati çekmişlerdir. Bunlar arasında geminin tekne kısmının tasarımı, cankurtaran botlarının yetersizliği, kuzey kutup denizinin istisnai durumu, fazla hız, Kaptan Smith tarafından belirlenen kuzey rotası ve buzulla ilk çarpışmayı izleyen bir saat kırk beş dakika içindeki hareketlerin koordinasyon yoksunluğu vardı. Deniz faciaları tarihçileri kesinlikle *Titanic*'in neden battığını araştırmalıdır; ne ki bunun yanında neden diğer devasa gemilerin Atlantik'i salimen geçebilmelerini de.[137]

Savaşlarla bir benzetme yapmak tamamen yersiz değildir. Savaş tarihçileri sadece neden barışın 1914'te sekteye uğradığını değil, aynı zamanda neden 1908, 1912 ve 1913'te korunduğunu araştırmalıdırlar. Daha yakın zamandaki Soğuk Savaş deneyimi, büyük bir felaket potansyeline rağmen, o mahşer gü-

nünün genellikle iki rakip askeri ve siyasi bloğun dinamiğinden ortaya çıkmadığını göstermiştir.

Hiç kimse bu konularda tartışmayı Magdalen Collegeli bilmiş A. J. P. Taylor kadar kışkırtmamıştır. İşin içinde olan kuşaklar için savaş tarihi hislerle karışmış, milyonlarca insanın ölümü yüzünden abartılmış ve geleneksel yaklaşımlara meydan okumak devasa ölçekte saygısız bir insana neden olmuştur. 1914 olaylarına bağlı olarak Taylor, savaşa tek başına neden olmuş insanların listesini vermişti: "Kendileri dahi ahvalin kurbanı olmalarına rağmen kararları veren üç adam Berchtold, (Avusturya dışişleri bakanı) Bethmann Hollweg ve ölü adam Schlieffen idi." Tedavi edilemeyecek bir Alman fobisi olduğu için, Sir Edward Grey hakkında hiçbir şey söylememişti.[138]

1914 yılına ait diğer bir parlak askeri lojistik denemesinde Taylor, herhangi bir nedensellik kavramının gereksiz sayıldığı aşırı bir konum sergiledi. "Bugünlerde büyük olaylara derin nedenler aramak bir modaymışa benziyor... Temmuz 1914'te olaylar ters gitti. Tek sağlıklı açıklama, şeyler oldular, çünkü oldular."[139]

Başka bir yerde, daha ikna edici bir noktaya değinerek, tarihin büyük felaketlerini genel ve özel koşulların ölümcül birleşimi olarak açıklamıştır. Başka tarihçilerin aynı ağırlığı verdikleri "derin nedenler", hem savaş-öncesi barış döneminin hem de barışın bozulmasının esaslı bir unsuru olarak gösterilmiştir. Bunlar, "özel koşullar" olmaksızın, ancak büyük sonuçlar doğurabilir.

> 1914 savaşının nedeni olarak suçlanan unsurlar (gizli diplomasi, güçler dengesi, büyük kıtasal ordular), Avrupa'ya aynı zamanda eşi görülmemiş bir barış da sağlamıştır... "Savaşa ne neden oldu?" diye sormanın gereği yoktur. Sorulması gereken "Avrupa'da barışı uzun süre sürdüren etkenler neden 1914'te bunu yapamamışlardır?" olmalıdır.[140]

Başka bir ifadeyle, barut fıçısının üzerine kıvılcım düşmüştür. Kıvılcım olmasaydı baruta bir şey olmazdı. Eğer barut fıçısı açık olmasaydı kıvılcımlar etkisiz kalırdı.

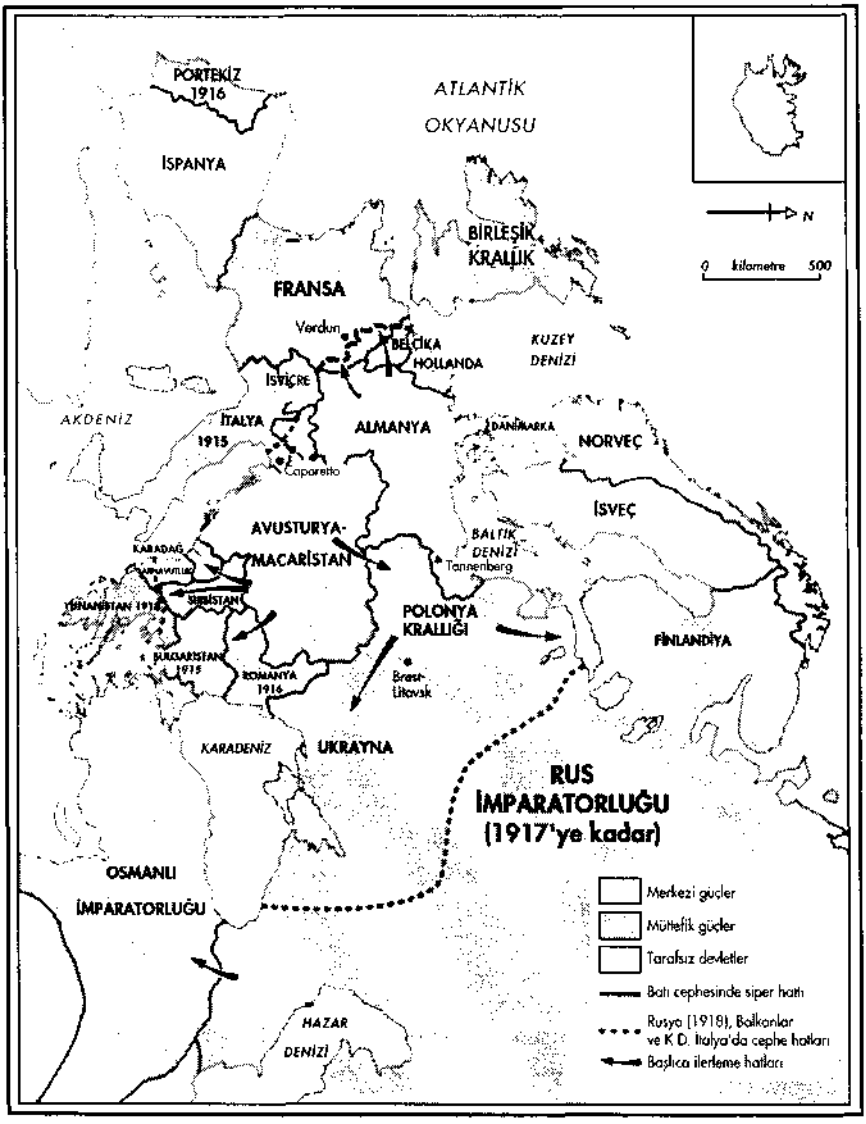
Taylor, bu noktayı betimlemek için *Titanic* olayını ele alabilirdi. Ama gemi benzetmesi yerine otomobili seçmiştir. Böyle yaparak, felaket kuramının çeşitlerinde ortak olarak bulunan dinamik unsuru vurgulamıştır, bu benzetmede olaylar kaçınılmaz bir şekilde kritik noktaya doğru hareket etmektedir.

Savaşlar yol kazalarına çok benzer. Aynı anda hem genel hem de özel nedenleri vardır. Her yol kazası, son tahlilde içten patlamalı motorun icadından kaynaklanmaktadır... [Fakat] polis ve mahkemeler derin nedenleri ciddiye almazlar. Her kazada özel bir neden (sürücü hatası, aşırı hız, sarhoşluk, hatalı fren, kötü yol) ararlar. Savaşlar için de böyle yapılır.[141]

XI
TENEBRAE
Avrupa Geriliyor, 1914-1945

YİRMİNCİ YÜZYIL Avrupasında, barbarların en barbarını bile afallatacak kadar barbarlık gölgesi vardır. Yapıcı değişim araçlarının daha önce bilinenlerin tümünü geride bıraktığı bir dönemde, Avrupalılar geçmişte kalmış bütün kasılmalardan daha fazla sayıda insan yaşamına mal olmuş bir dizi çatışmaya boyun eğdiler. Özellikle 1914-1918 ve 1939-1945 tarihleri arasında yer alan iki Dünya Savaşı son derece yıkıcıydı; ve yerküre üzerine yayılmışlardı. Fakat odak noktası hiç kuşku yok ki Avrupa'ydı. Ayrıca, bu iki kanlı savaşı yaşamış kuşaklar döneminde Avrupa'nın en kalabalık nüfusa sahip iki ülkesi, içe yönelik kinleriyle yaptıkları savaşlarda on milyonlarca insanı öldürmüş kanlı politik yönetimlerin ellerine düşmüşlerdi. Bu korkunç olaylar yaşanırken ender görünen vicdanlı bir ses duyuldu:

> Niçin bu çağ öncekilerden kötü?
> Kederin ve dehşetin şaşkınlığında
> *Kirli yaralara dokunmadık ve*
> Çaresizliğe kendi ellerimizle terk etmedik mi?
>
> Donuk ışık hâlâ parlıyor batıda
> Ve güneşin altında ışıldıyor kümelenmiş evlerin çatıları
> Fakat burada Ölüm, harçlarla işaretliyor kapıları
> Sonra çağırıyor kuzgunları ve kuzgunlar giriyorlar içeri.[1]

Harita 24.
Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa, 1914-1918

Bu nedenle geleceğin tarihçileri, Ağustos 1914 ile Mayıs 1945 arasındaki otuz yıllık döneme Avrupa'nın çıldırdığı çağ olarak bakacaklardır. Topyekün savaş korkusuyla komünizmin ve faşizmin totaliter dehşeti ortaya eşsiz bir ölüm, sefalet ve gerileme toplamı çıkardı. Bu yılların insanlık deneyimini en iyi şekilde ifade edecek semboller seçilse, yirminci yüzyılın ölüm araçlarından daha iyileri zor bulunur: Tank, bombardıman uçağıyla gaz tenekeleri; siperler, meçhul asker mezarları, ölüm kampları ve kitle mezarları.

Dönemin yaşam verici bütün başarılarını gölgeleyen bu korkuların incelenmesi bir dizi genel işaretle sonuçlanıyor. Bu dehşet döneminde Avrupalılar dünya liderliği pozisyonundan uzaklaştılar. Avrupa, Avrupalı çılgınlığının gölgesinde kaldı. 1914'te Avrupa'nın gücü ve saygınlığı rakipsizdi: Deyim yerindeyse Avrupalılar bilim, kültür, ekonomi, moda gibi alanları hemen hemen tümüyle terk ettiler. Avrupalı güçler sömürge imparatorlukları ve ticaret şirketleri aracılığıyla tüm dünyaya egemen olmuşlardı. 1945'e gelindiğindeyse hemen hemen hepsi kaybedilmişti: Avrupalılar birbirleriyle tam bir tükeniş noktasına gelinceye kadar mücadele etmişlerdi. Avrupa politik gücü hayli azalmıştı; askeri ve ekonomik gücü aşılmıştı; sömürgelerdeki iktidarı ise daha fazla ayakta duracak halde değildi. Avrupa kültürü güvenini yitirmiş; Avrupa'nın saygınlığı ve ahlaki konumuysa buharlaşmıştı. Dikkate değer bir istisna dışında, 1914'te boğuşmaya katılan her Avrupa devleti, askeri bozgun ve politik yok oluşa mahkûm olmuştu. Topyekün çöküşten kurtulacak bir ülke, sadece politik ve mali bağımsızlığını teslim ederek varlığını sürdürebilecekti. Savaşın kaldırdığı toz yatıştığında, Avrupa'nın harabeleri, her ikisi de savaşın başlangıcında yer almamış iki Avrupa-dışı gücün, ABD ve SSCB'nin denetimindeydi.

Ahlaki açıdan Avrupa uygarlığının maddi gelişmesiyle korkunç politik ve entelektüel gerileme arasındaki yoğun karşıtlıktan söz edilmelidir. Militarizm, faşizm ve komünizm, taraftarlarını sadece en çok acı çeken ulusların yönlendirilen kitleleri arasında değil, Avrupa'nın en eğitimli seçkinleri arasında ve en demokratik ülkelerinde de bulmuştu. "Savaşa son vermek için savaşa katılmak" zorunda olduğunu hisseden, "Avrupa uygarlığını" kurtarmak için faşistlerin uyguladığı soykırım kampanyalarını destekleyen ya da komünistlerin barış ve gelişmeyi sağlamak için yaptıkları kitle katliamlarını mazur gösteren zeki erkek ve kadınların sayısının fazlalığı, değerli ideallerin ne derece tahrif edildiğinin göstergesiydi. 1941'de gerçekle yüz yüze gelindiğinde, demokrasi ve özgürlük için savaşan Müttefik liderler bir suçu alt etmek için diğerini kullanmakta hiç duraksamadılar.

Tarihyazıcılığının göz önüne alması gereken bir diğer olgu da, Avrupa'nın korkularının yaşayan bellek üzerinde etkili olduğudur, dahası, öznel, politik ve partizan görüşlerin popüler anlatılara egemen olmayı sürdürdüğüdür. Bütün büyük çatışmaların tarihi, her zaman yenilenlerin suçları ve çılgınlıklarını olabildiğince abartırken kendilerininkini iyice küçülten yenenler tarafından yazılır. Yine de bu, insan doğasına uygundur. İki Dünya Savaşında da Doğulu stratejik müttefikle birlikte "Batılı güçlerin" liderlik ettiği benzer koa-

lisyonlar zafere ulaştı; savaş sonrası eğitim, medya ve tarih kitaplarına egemen olan yorumlar da onların yorumlarıydı. Yenilen ulusların temsilcilerinin kendi özel savaş suçlarını itiraf etmeye zorlandıkları 1918'den sonra, bu "Müttefik yorumuna" ilk defa resmi bir inanılırlık verilmişti. Bu durum 1945'te kendisini özel olarak düşmanın savaş suçlarını yargılamak için görevlendiren bir Müttefik mahkemesi kurulduğunda daha da sağlamlaştırılmıştı. Müttefikleri aynı araç ve standartlarla yargılayacak hiçbir kamu girişimi politik olarak olanaklı değildi. Resmi savaş müzeleri Lambeht'ten Moskova ve Washington'a kadar kötülüklere ve kahramanlığa ilişkin tek yanlı görüşü sergilemeye devam etti. Kaybedenlerin ele geçirilen arşivleri bütün korkunç ayrıntılarına kadar ulaşılabilir durumdaydı; kazanan tarafın anahtar konumdaki arşivleriyse sıkı bir şekilde kilitliydi. Adil ve nesnel bir bilançonun çıkartılması için elli yıl sonrası bile hâlâ çok erkendi.

Yorum cephesindeyse, bazı tarihçilerin "Avrupa iç savaşının" birliği üzerinde düşünmeye başlamalarından önce aradan birçok yıl geçmişti. İki Dünya Savaşını yaşamış insanlar sık sık görülen kopukluklardan etkilenmişlerdi. 1914-1918 yılları arasındaki "askerlerin savaşının", 1939-1945 arasındaki "halkların savaşından" çok farklı olduğu düşünülüyordu. Komünizm ile faşizm arasındaki kan davasına katılmış herkes iki hareketi benzer karşıtlar olarak düşünmeye yüreklendirildi. Şimdi gerçekten ne olduğunu bilmenin avantajıyla birbirini izleyen çatışmaların dinamik bir sürecin parçasını oluşturdukları gittikçe daha açık hale geliyor: İki Dünya Savaşı da aynı oyunun değişik perdeleriydi. Her şeyden önemlisi, İkinci Dünya Savaşının esas katılımcılarının, birincisinin sona erdirilmemiş sorunu tarafından yaratılmalarıdır. Avrupa devletleri 1914'te askeri çatışmaya girerek, içinden bir değil iki devrimci hareket çıkacak kargaşayı serbest bıraktılar; bunların birisi 1945'te ezildi, diğeri ise 1989-1991 yıllarının dramatik olaylarında çöküşe terk edildi (Bkz. Bölüm XII).

Önce Alman yayılmacılığı, sonra ikiz komünizm ve faşizm canavarlarıyla karşılaşan demokratik Avrupa Güçleri, ilk olarak 1917-1918 ve ikinci olarak da 1941-1945'te varlıklarını sadece ABD'yi çağırarak devam ettirebildiler. 1945'ten sonra şişmiş Sovyet İmparatorluğunun meydan okuyuşuna karşı koyabilmek için büyük oranda Amerikan kasına dayandılar. Avrupa halkları, Almanya'nın yeniden birleştiği ve Sovyet imparatorluğunun bir çöküş içinde olduğu 1990'lı yıllarda, 1914'ün o güzel yazında sert bir şekilde kesilmiş olan doğal gelişme süreçlerine yeniden başlayabildiler.

Bu nedenle, 1914 ile 1945 arası dönem, bu senaryoda, uzun süren on dokuzuncu yüzyıl sonu barışıyla, hâlâ devam eden "Soğuk Savaş"ın uzun barışı, dönemini dolduran Avrupa sorunlarının dönemi gibi görünmektedir. Kıta yüzeyinin yavaş yavaş kayması ve bir depremler dönemiyle sonuçlanmasına benzetilebilir. Bu sorunlar, ilk önce 1914-1918'in askeri depremlerinin, dört imparatorluğun çöküşünün, Rusya'da komünist devrimle yarım düzine yeni egemen devletin ortaya çıkışının, iki savaş arası dönemde silahlı ateşkesin varlığının, İtalya, Almanya ve İspanya'da faşistlerin iktidarı ele geçirmesinin ve ikinci

olarak da 1939-1945 arasındaki büyük ve genel askeri yangının ortaya çıkmasının nedeni oldular.

Bu sorunların tam kalbinde Avrupa'nın en yeni, en dinamik ve en hoşnutsuz ulus devleti olan Almanya vardı. Deprem bölgesinin kırık fayı Almanya'nın doğu sınırı boyunca uzanıyordu. Almanya, Batı Avrupa'ya karşı da birkaç tasarı geliştiriyordu. Fakat Doğu Avrupa'da hem göreceli olarak zayıf ve yoksul ülkelerin varlığı hem de Alman askeri gücüyle yarışabilecek büyüklükteki tek Avrupa ülkesi olan Rusya ile yüz yüzeydi. Bu nedenle başlangıcından itibaren Avrupa'nın geleceği üzerindeki asıl düello Almanya ile Rusya arasında olanıydı. Totaliter devrimcilerin ellerinde, bu düello ölümüne bir kapışma olmaya doğru yönelecekti. Batı demokrasileri en başından itibaren özel olarak Doğu Avrupalıların geleceğiyle değil, ama eninde sonunda Batı'ya dönecek olan mağrur bir kıtasal gücün gelişmesini durdurmaya koşullanmış ganimetçi rolünü oynadılar. Güçlerin bu şekilde kümelenmesi yirminci yüzyılın geriye kalan bölümünde Avrupa politikalarını belirledi. İki Dünya Savaşının altında yatan asıl neden buydu. Nükleer silahlar icat edilmemiş ve Amerikalılar devreye girmemiş olsaydı, büyük bir olasılıkla bir üçüncüsünün de nedeni olacaktı.

Genel ve açık çatışma dönemi bir şekilde otuz kanlı yıla sığdırıldı. Savaş, beklentiye uygun bir şekilde, Almanya'nın başkenti Berlin'de başladı ve bitti. 1 Ağustos 1914'te İmparatorluğun Başbakanlık makamında Kayzerin Rusya'ya karşı savaş ilan etmesiyle başladı. 8 Mayıs 1945'te Almanya'nın koşulsuz teslimini belirten maddelerin kabul edildiği Berlin-Karlshorst'a yerleşmiş olan Sovyet bölge karargâhında sona erdi.

✣

Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı, 1914 - 1921

Ağustos 1914'te başlayan Büyük Savaşın üç ya da dört ay süreceği düşüncesi genel kabul görüyordu. Noele kadar sona ereceği düşünülüyordu. Beylik görüş, modern savaşın geçmiştekinden daha şiddetli, ama sonuç verici olacağı doğrultusundaydı. Başlangıç aşamasında ilk eli kazanan taraf, hızlı bir zafere ulaşmak için yeterli araçlara sahip olacaktı. Olay sona erdiğinde, başlamasının üzerinden dört ay değil, dört yıl geçmişti. Ayrıca sonuç verici de değildi: Askeri-politik blokların "Büyük Üçgen"i, 1945 yılına, hatta bazı açılardan 1991'e kadar çözülmemişti.

Büyük Üçgen'in jeopolitik yapıları ilk düzenlenişlerinde deneme halindeydi. Batılı Müttefikler (Britanya ve Fransa), sadece Fransa'nın büyük bir daimi orduya sahip olması nedeniyle sert bir biçimde handikaplı durumdaydılar. Bu ordunun tam kapasiteyle donatılabilmesi için tehlikeli iki yılı atlatmaları gerekiyordu. İlk olarak Mayıs 1915'te İtalya'yı Müttefikler safına katılmaya ikna etmeye uğraşarak; ikinci olarak Britanya ve İngiliz İmparatorluğunda istikrarlı bir askeri güçlenmeyi sağlayarak ve üçüncü olarak da 1917 Nisan ayında

ABD'nin savaşa girişiyle direnmeye devam ettiler. 23 Ağustos 1914'te Almanya'ya savaş ilan eden Britanya'nın Asyalı ortağı Japonya, Avrupa savaşında herhangi bir rol oynamadı. Müttefiklerin ana ortağı imparatorluk Rusyasının, hantal seferberlik işlemleri, ülke içi ulaşım ağının genişliği, endüstriyel kapasitesinden duyulan kuşku ve stratejik hedefler konusunda farklı görüşlerin varlığı dolayısıyla engelleneceği düşünülüyordu. Ama Rusya erken bir tarihte saldırıya geçti. En sonunda yıkıldı, ama mermi ya da asker kıtlığından değil de politik ve moral çöküşe bağlı olarak.[2]

Merkez Güçleri (Almanya ve Avusturya-Macaristan) birleşik politika ve dahili iletişim ağlarının sağladığı avantajlardan yararlanabilmişlerdi. İtalya'nın ayrılmasıyla bir ortak kaybettiler, fakat Rusya'dan duyduğu korku nedeniyle Kasım 1914'te taraf tutmak zorunda kalan Osmanlı İmparatorluğu gibi güçlükleri yenme yeteneği olan, beklenmedik bir dost kazandılar. 1914 yılında iki cephede birden savaşma olasılığından dehşet duydular. Fakat tedirginlik duymaları için neden yoktu: Sekiz cephede birden büyük askeri harekâtlar yapabileceklerini kanıtlayacaklardı: Belçika ve Fransa'ya karşı Batı Cephesi'nde; Rusya'ya karşı Doğu Cephesi'nde; Balkanlar'da; Doğu Akdeniz'de; Kafkaslar'da; sömürgelerde ve denizde.

Başlangıçta savaşan güçlerin savaş amaçları açıkça dile getirilmemişti. Merkez Güçleri savaşı savunma ve caydırma niyetiyle başlatmışlardı. Avusturya'nın altının oyulmasını önlemek, Almanya'nın kuşatılmışlığını kırmak ve durumu onların kullandığı sözlerle açıklayacak olursak, erken davranarak Fransa ve Rusya'nın niyetlerinin önüne set çekmeyi amaçlıyorlardı. Fakat isteklerini formüle etmek için hızla bir katalog ortaya çıkardılar. Belçika'nın doğu eyaletlerini (Liège ve Antwerpen) Almanya'ya, Sırbistan ile Romanya'nın bazı bölgelerini Avusturya'ya dahil etmeyi; İngiliz ve Rus İmparatorluklarını zayıflatmak için Almanya'nın sömürge koleksiyonunu çoğaltmayı; "Orta Avrupa'da" (*Mittelreuropa*) Polonya'yı da içerecek şekilde politik ve ekonomik hegemonya kurmayı planladılar. Sadece Osmanlıların amacı varlıklarını sürdürmekti.

İtilaf Güçleri ise onulmaz ahlaki üstünlük duygularıyla birlikte saldırıya uğradıkları için silaha sarıldılar. Yine de Sırbistan, Avusturyalıları Bosna'dan atmayı umuyor; Fransa, Alsace-Lorraine'i ele geçirmeyi amaçlıyor; İngiltere yeni sömürgeler ve mali tazminat bekliyor ve Rusya büyümek için kapsamlı planlar geliştiriyordu. Rus Genelkurmay Başkanlığının 1914 Eylülünde yayımladığı "Gelecekteki Avrupa Haritası" 1945'te gerçekleşen haritaya çok benziyordu.[3] Buna ek olarak Rusya, savaştan sonra Boğazların denetimi için müttefiklerinden gizli bir söz de almıştı. İtalya'nın amacı ise *irredanta*'yı kazanmaktı.

Birkaç ülke tarafsız kalmanın yolunu buldu. İspanya, İsviçre, Hollanda ve üç İskandinavya ülkesi savaş boyunca tarafsızlıklarını sürdürdü ve bu nedenle de zenginleşti. Bulgaristan Eylül 1915, Romanya Ağustos 1916 ve Yunanistan Haziran 1917'de savaşın içine sürüklendi. Japonya'nın kuşattığı bölgelere el koymasına rağmen Çin, Almanya'ya yaklaştı ve Japonya'nın saldırısıyla karşılaşınca 1917 yılında İttifak Devletlerinin yanında savaşa girdi. Diğerleri savaş-

mak için daha az istek duyuyordu. Pilsudski'nin Polonyalılar Alayı (*Legion*) 6 Ağustos 1914'te birkaç yüz adamıyla Rus sınırını geçerek Doğu Cephesini açtı. Binek hayvanları bulacakları umuduyla eyerlerini de yanlarında taşıyorlardı. Amaçları bölünüşünden bir yüzyıl sonra Polonya'nın hâlâ yaşadığını göstermekti. Kazaklarla karşılaştıklarında akıllıca davranarak geri çekildiler ve Avusturya ordusuna katıldılar.

Askeri strateji ve taktikler her zaman olduğu gibi son savaşlardan alınan dersler üzerine kurulmuştu. Fransa-Prusya Savaşı ile Boer Savaşı piyade saldırısının zayıflığını kanıtlamıştı. Çözüm üç ayrı alanda bulundu; savaş meydanında tutulan konumlara karşı temel saldırı aracı olarak yoğun top kullanımı, saldıran güçlerin hızla yayılmasını sağlamak için demiryolunun kullanılması, kuşatma ve izleme için süvari güçlerinin devreye sokulması. Doğu Cephesinde bu düşüncelerin etkisiz oldukları kanıtlanmadı. Fakat tahkim edilmiş siper hatlarının ortaya çıktığı Batı'da, beton koruganların yüksek patlayıcı güç karşısındaki hâlâ kuşku duyulan üstünlüğünün belirginleşmesi için binlerce başarısız harekât yapıldı. Savunmanın saldırı karşısındaki açık avantajlarına karşın generaller varsayımlarını gözden geçirerek değiştirmekte yavaş davranıyorlardı. Motorları zayıf ve güvenilmez olan uçaklar, sadece keşif, top kullanımı için rehber olarak, ayrıca hava savaşında kullanılabilirdi. Mıcırla kaplanmış yolların az olduğu yerlerde at gücü vazgeçilmez olarak kalmıştı. Denizde ise denizaltı torpidoları, Dretnotların on altı inçlik silahlarından daha öldürücü olduğunu göstermişti.

Alman ordusu, Batı Cephesindeki yıpratma savaş yerleşmeden önce ani bir saldırıyı güç bela başarıya ulaştırmıştı. Almanların merkezdeki saldırısı Champagne'ın kalbine doğru yönelirken, sağ kanatları Kuzey Fransa'da büyük bir yay boyunca ilerliyordu. 1870 yılındaki zaferi tekrar yaşamak amacıyla üç koldan Paris üzerine yürüdüler. Belçikalılar tarafından Liège'de ve İngiliz Yurtdışı Gücü tarafından Ypres'de kısa bir süre için durduruldular [LANGEMARCK]. Merkezi Alman Güçleri Epernay'deki şarap mahzenleri tarafından biraz geciktirilmişlerdi. Ancak Eylül ayının ilk haftasında Fransızların başkenti felaketle yüz yüze geliyordu. En son dakikada general Joffre, mümkün olduğu kadarıyla bütün Fransız yedek güçlerini Marne hattına götürmek için altı yüz Renault taksiyi devreye soktu. Alman merkezinin çok az bir mesafesi vardı; sağ kanat ise çok geride kalmıştı. Bu nedenle cephe geri çekildi. Ekim ve Kasım aylarında cephe İsviçre'den Manş Denizine kadar uzanan bütün bir çizgi boyunca istikrar kazandı (Bkz. Harita 24).

Bundan sonraki üç yıl boyunca cephe hemen hemen hiç değişmedi. İki tarafta, cephedeki küçük çıkıntıları güçlendirmek ya da cepheyi yarmak için muazzam büyüklüklerde insan ve malzeme harcadılar. Fakat her saldırı boşunaydı. Hiç bir zaman, böyle büyük bir oranda ve savurganca Avrupalı kanı dökülmemişti. Ypres, Somme'daki Vimy tepesinde yapılan üç savaşta ve daha da fazlasıyla Verdun'deki savaşta yitirilen yaşamlar, geçen her saat için onbinler ya da her metrekare için yüzlerle hesaplanabilir. Hiç kimsenin daha önce görmediği ve nasıl durdurulacağını bilmediği sersemce bir trajedi vardı ortada.

1917 Şubatında, Arras ve Soissons arasında hazırlanmış savunma konumlarına geçiş için gerçekleştirilen planlı Alman geri çekilişi, ender görülen mantıklı bir harekâttı. Kamuoyunun parmağı kaçınılmaz olarak aciz generallerin üzerindeydi. İngiliz ordusu için, "Eşeklerin yönettiği arslanlar" deniyordu [DOUAUMONT].

Polonya'nın ortasından geçen Doğu Cephesinde İttifak Güçleri çok büyük bir başarı kazandılar ve kesintisiz siper savaşı cehenneminden kurtuldular. Ağustos 1914'te, birisi kuzeyde Doğu Prusya'ya, diğeri de güneyde Galiçya'ya giren iki Rus Ordusu cepheyi geçti. "Rusya'nın ezici gücü"nün ağır harekât yeteneğine sahip olduğunu anımsarsakbu çok önemli bir başarıydı. Ama şans dönecekti: Eylülde Masurya Gölleri Savaşında Hindenberg ve Ludendorff Rusya'nın kuzey ordularını tamamen yok ettiklerinde, Marne'daki Alman yenilgisinin de öcünü almış oldular. Rusların güney grubu Krakov'un kenar mahallelerinde durduruldu. 1914-1915 kışında Lodz yakınındaki Alman- Rus sınırıyla Karpatlar'daki Macaristan sınırında sonuç verici olmayan çarpışmalar yapıldı. Ama daha sonra Mayıs 1915'te Galiçya'da, Gorlice'te Alman birlikleri, Batı'da olanaksız olduğu kanıtlanan şeyi yapmayı başardılar: Düşman hatlarını yararak gerideki ovanın içlerine doğru ilerlediler. Ağustosta Varşova'yı işgal ettiler ve Lvov'u geri aldılar. Sonbaharda Litvanya'ya girdiler ve dağları aşarak Romanya'nın içinde ilerlediler [PETROGRAD].

Rus İmparatorluğunun bin millik cephe boyunca saldırıyla karşılaşmasından sonra Çar, güçlerinin komutasını kendi üzerine aldı. 1916 Ocağında Brusilov'un karşı saldırısı, düşmanı Galiçya'nın içine doğru sürerek Przemysl kalesini on sekiz aylık bir kuşatma altında bıraktı. Ancak bedeli çok ağırdı ve orada sona erdi. Almanlar Aralık ayında Romanya'da Bükreş'i aldılar.

LANGEMARCK

LANGEMARCK Belçika'da Ypres'in beş mil doğusunda bulunan küçük bir köydür. Bu civardaki diğer köyler gibi, 1914-1917 yılları arasında Ypres çıkıntısında birbirini izleyen İngiliz-Alman savaşlarında ölen askerlerin doldurduğu bir mezarlığa sahiptir. Dış görünüş olarak çok sayıdaki diğer mezarlıklardan ayırt edilemez. Gerçekten de adları belirsiz yirmi beş bin Alman askerinin üzeri uzun otlarla kaplanmış mezarlığı, Menin Kapısı yanındaki kırk bin İngiliz askerinin adlarının nakşedilmiş olduğu görkemli anıta hiç benzemez. Ama önde gelen bir askeri tarihçiye göre, "Gerçek anlamda İkinci Dünya Savaşı'nın doğum yeri orasıdır."[1] Çağdaş birçok ziyaretçi, Langemarck'ın, daha çok sayıdaki ölümler için ilahi takdirin canını bağışladığı Avustur-yalı bir gönüllünün yoldaşlarının son dinlenme yeri olduğunu bilmez.

Başarısız bir güzel sanatlar öğrencisi ve Avusturya ordusunun asker kaçağı olan Hitler, savaş ilanını 1 Ağustos 1914'te, Münih'te, bir kalabalığın arasında kendinden geçerek dinledi ve hemen Alman Ordusuna hizmet etmek için yazıldı. 16. Bavyera Yedek Piyade (List) Alayı'na atandı ve Batı Cephesine Birinci Ypres Sava-

şi'nın başladığı Ekim ayında ulaştı. Yolda, asıl olarak hevesli üniversite öğrencilerinin oluşturduğu yarı eğitimli on binlerce Alman askerinin profesyonel İngiliz askerlerinin sürekli ateşi altında parçalara ayrıldığı *Kindermord*'un, Masumların Katliamı'nın tanığı oldu. Hiç kuşkusuz bu, Almanların, Passchendale ve Somme'da bol bol yetecek kadar intikamlarını aldıkları ilk büyük katliamdı. Hitler bunu asla unutmadı.

Dört yıl boyunca cesaretli bir *meldegänger* ya da "alaylı bir asker"in büyülü yaşamını sürmüş olan Hitler'in siperlerdeki "en önemli deneyimi", hiç kuşku yok ki daha sonraki kariyerinin marazi güdüsünü ateşlemiştir. Ölü ve yaralı yoldaşlarıyla sadece yenilgiyi getiren büyük Alman özverisinden duyduğu ızdırapla onların ölümlerinin öcünü almaya girişti; Almanya'yı fethedenleri küçümsedi ve Almanların kendilerini yeniden onurlu, üstün, nefretle dolu, acımasız hissetmelerini sağladı. Onun öç yemini, milyonlarca Almanın yaralı kalplerini depreştirdi.

Bu nedenle Langemarck, Birinci Dünya Savaşı ile İkincisi, Ypres ve Verdun katliamları ile Londra Blitz, Varşova ve Stalingrad katliamları arasındaki temel psikolojik bağı sembolize eder.

DOUAUMONT

25 ŞUBAT 1916'DA, Verdun'e yönelen Alman saldırısının dördüncü gününde, Veliaht Prensin birlikleri Douaumont'un taştan ve betondan yapılmış kalesini ele geçirdiler. Kale, çıkıntının oluşturduğu dairedeki başlangıç noktalarından 6 km uzaklıkta ve kent merkezine giden yolun yarısındaydı. Bundan sonraki on sekiz ay boyunca, süre ve yoğunluk olarak eşi olmayan bir savaşın odak noktası olacaktı. Batıda Fort de Vaux'ya yaslanan bölge, Meuse nehrinin sağ kıyısına hükmediyor ve özellikle Cote 304 ile Le Mort Homme olmak üzere, nehrin sol kıyısındaki tepelere bakıyordu. Saldıran Almanlara göre burası, 130 mil boyundaki bir yay üzerinde on dört demiryolu hattıyla desteklenen bir kıskaç harekâtının eksenini oluşturuyordu. Savunmacı Fransızlar için bölge, Bar-le-Duc'ten başlayan ve boşaltılmış kentin içinden geçerek destek birliklerinin gelmesini sağlayan dar koridorun, *voie sacrée*'nin uç noktasını oluşturuyordu. Gece ve gündüz boyunca durmaksızın bombalandığı, altından mayınlandığı ve patlamalar nedeniyle sürekli sallandığı için kalenin kalıntılarıyla tünelleri, göğüs göğüse bir kavganın ve canlı olarak gömülüp kalan bölüklerin sahnesi olmuşlardır. Çırılçıplak olan bölge soğuk çamur, taş ve insan kalıntıları ile doluydu. Fransızlar 24 Ekimde kaleyi yeniden ele geçirdiler, Ağustos 1917'ye kadar Almanlarla mücadele ettiler, fakat Amerikalıların Eylül 1918'de başladıkları St. Michel saldırısına kadar kale Alman tehditinden kesin olarak kurtarılamamıştı. Pétain'in söylediklerinin doğru olduğu kanıtlanmıştır. "Cesaret" diye söz vermişti; "*On les aura*" (onları yeneceğiz).

Verdun'de öldüğü iddia edilen sekiz yüz bin kişi, kentin nüfusunun kırk katı kadardır. Somme ile Ypres İngilizler için, Caporetto İtalyanlar için neydiyse ya da Sta-

lingrad Ruslar için ne olacaktıysa Verdun'de Fransızların belleğinde odur. Almanlar açısından ise o, askeri başarısızlıkları ne olacaktıysa oydu: boş yere yapılmış görkemli özveriler.

Savaşın yetmişinci yıldönümü olan 1986'da, Fransa Devlet Başkanı ile Alman Başbakanı Verdun'de bir uzlaşma töreninde bir araya geldiler. Avrupa'nın savaşan uluslarının liderlerinden çok azının başardığı bir jest yaparak el sıkıştılar.

Bu olaydan sonra harap kır manzarasını değiştirmek için ağaçlandırma çalışmaları yapıldı. Dört haçın oluşturduğu kulesi ile büyük mezarlık, her iki orduya ait kimlikleri belirlenememiş yüz otuz bin askerin kemiklerini ortaklaşa kullanılan granit mezarlarda dinlendiriyor. Sergiler, kılavuz kitaplar ve video gösterileriyle donatılmış anıtsal bir merkez savaşa katılan eski bir askerin "anlatılamaz" dediği şeyi anlatmaya çalışıyor. Fleury-devant-Douaumont köyünün yok olmuş yerleşim yerinde savaşın anısına dikilmiş küçük kilisenin ön cephesini bir Meryem Ana heykeli süslüyor. O, Avrupa'nın Notre Dame'ıdır.[1]

PETROGRAD

1914'te Rusya'nın başkentinin adı olan Sankt Petersburg, Petrograd gibi daha yurtsever çağrışımlar yaratan bir adla değiştirildi. İngiliz kraliyet ailesinin geldiği Hanover-Saxe-Coburg'un adının Windsor olarak değiştirilmesi gibi, Almanca kökenli olan bir adın Almanya'ya karşı savaşılan bir dönemde uygunsuz olduğu düşünülmüştü. Fakat Petrograd adı Leningrad ile değiştirilinceye kadar sadece bir on yıl yaşayabilmişti [GOTHA].

St. Petersburg Avrupa'nın en muhteşem kentlerinden biri haline gelmişti. Klasik saraylar ve idari binalara ek olarak Neva nehri, her iki kıyısında büyük bir limanı ve ticaret merkezini, gelişen bir sanayi bölgesiyle büyük bir garnizonu barındırıyordu. İki milyonluk yurttaş topluluğunun ruhu, Büyük Ekaterina'nın selefi Petro'nun onuruna kente armağan ettiği Bronz Atlı heykeliyle yakalanmıştı.

Birinci ad değişikliğinin gerçekleştiği sırada, gelecekte kentin kendisine adanacağı kişi yakın bir tarihte döneceğine ilişkin hiçbir umudu olmadan İsviçre'de yaşamını sürdüren bir sürgündü. Bir pasifist değildi; çatışmadan yararlanmak için "uluslararası bir iç savaş" önerdiği *Devrimci Sosyal Demokrasinin Görevleri* adlı yapıtında Çarlığın yenilgisini hayal ediyordu. Önde gelen bütün destekçileri ihanet kuşkusuyla yakalanmışlardı. Onları, daha sonra mahkemede onları müvekkil olarak seçmiş olmaktan esef duymuş olması gereken Aleksander Kerenski adındaki liberal bir avukat savundu.[1]

Petrograd/Leningrad Sovyet yönetimi altında en uç deneylere konu oldu. Başkenti Moskova'ya taşıyan Bolşeviklerce reddedilen kente Stalin, uzun süre, olmayan bir muhalefetin komplo hazırladığı yuva olarak baktı; nüfusunun önemli bir bölümü-

nü önce Devrim daha sonra ise tasfiyelerde yitirdi. 1941-1944 arasında Alman-Sovyet cephesinin kenarında bin günlük bir kuşatmaya direndi ve anlatılamaz soğuk, açlık ve kıtlık koşullarında sakinlerinin bir milyonunu yitirdi.[2] Devlet memurları ve ordu savaşı üç yıl boyunca sürdürecek araçları sağlamalarına karşın, Sovyet yetkilileri sivil halkı tahliye etmeyi ya da gereksinimlerini karşılamayı ya başaramadılar ya da bunu denemediler. Sonuç Coventry ve Varşova Gettosu'nun günlük bir karışımı oldu. Caddelerde yatan ölülerin ve laboratuvar tezgâhlarında ölen bilim işçilerinin yanında, Parti Merkezi'ndeki içkılalemlerinin betimlenmesi sadece insaniyetsizlik hesabına eklendi.[3]

Her büyük sıkıntıdan sonra Leningrad yeni bir göçmen dalgası tarafından doldurulduğu. "Kahraman Kent" insan kapasitesinin gelişiminin bir sembolü oldu. Ama Sovyet çöküşünün arifesinde, 1991 yılında ad sorunu üçüncü kez ortaya çıktı. Halk referandumu, Komünist gazilerin yarattığı dehşetten ötürü Leningrad ya da Petrograd değil de Sankt Petersburg olarak karar verdi.

Asıl Alman ve Avusturya ilerlemesi 1917 yılında dengeli bir şekilde Baltık eyaletleri, Beyaz Rusya ve Ukrayna'ya doğru başladı. Rusya'nın askeri başarısızlığıyla birleşen devrimle birlikte İttifak Devletlerinin kendiliğinden düşmeden önce Çarların İmparatorluğunu yıkıp yıkmayacağı yerinde bir karar verme sorunuydu. Rus ordusunun aşırı kayba uğramış olduğu sık sık söylenir; gerçekteyse nüfusu düşünüldüğünde, diğer savaşan güçlere göre daha düşük oranda kaybı olmuştur. Anahtar savaş tutsaklarına ilişkin istatistiklerde bulunmaktadır. Savaşta ölen her yüz çarlık askerine karşılık olarak üç yüz kişi teslim olmuştur. İngiliz ordusu için bu rakam yirmi, Fransızlar için yirmi dört, Almanlar için yirmi altıdır. Çarlık askerlerinin savaşmak için çok az istekleri vardı.[4]

Bu sırada üstün Avusturya güçleri Balkan sahnesinde egemenlik sağlamışlardı. Belgrad (Ekim 1915), Karadağ ve Arnavutluk'u (1916) işgal etmişlerdi. Sırbistan'ın dağları aşarak Dalmaçya sahiline doğru kahramanca çekilişi bir söylence bolluğu yaratmıştı. Sırplar 1915'te, Bulgaristan'ın da Avusturya saldırısına katıldığı Makedonya'da kıstırılmışlardı. Fakat kısmen Selanik yoluyla gelen Fransız desteğine bağlı olarak Makedonya Cephesi ayakta kaldı. Yunanistan üzerindeki acımasız Batı baskısı hükümetin düşmesine neden oldu ve Yunanistan'ın tarafsızlığını sona erdirdi [FLORA].

Batılı Güçler Akdeniz'de denizdeki üstünlüklerinden yararlandılar ve Fransa'da berabere biten maçın bedelini ödetmek için birkaç girişimde bulundular. Bir İngiliz birliği 25 Nisan 1915'te Çanakkale Boğazı'nda Gelibolu'da karaya çıktı. Amaç Rusya ile doğrudan ilişki kurabilmek için İstanbul'u ele geçirmek ve Donanma Bakanlığı Birinci Lordu Winston Churchill'in sözleriyle, İttifak'ın "yumuşak karnına" saldırmaktı. Hazırlanan plan muhteşemdi, fakat trajedi ile sonlandı. Avustralya ile Yeni Zelanda'dan gelen kahraman Anzak

Tümeninin içinde olduğu çıkartma birliğinin harekâtları önceden bildirilmişti. Kemal Paşa adındaki genç ve enerjik bir subayın komutası altındaki Türkler tepelerde onları bekliyorlardı. Bu harekâttan sonra Batılı Güçler, eylemlerini Osmanlı İmparatorluğunun uzak sınır bölgelerinde yoğunlaştırdılar. Genç bir İngiliz hayalperest, T. E. Lawrence, Arabistan yarımadasının kabilelerini tek başına isyana sevk etti. Fransızlar Lübnan'a yerleştiler. 1916'da General Allenby Mısır'daki İngiliz üssünden Filistin'e yürüdü ve Noel Günü atını Kudüs'ün içinde sürdü. İngilizler ayrıca Mezopotamya'ya da girdiler. Mart 1917'deki utanç verici geri çekilişten sonra Bağdat'ı alarak İran'a baskı uyguladılar. İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur Balfour 2 Kasım 1917'de yayımlanan bir deklarasyonla Filistin Musevi Yurdu ilkesini kabul ettiğini duyurdu. Ruslar ile Osmanlılar, dağlık Ermenistan sınır bölgesinde askeri harekâtlarını bir ileri bir geri giderek sürdürdüler. Savaş Osmanlı Hükümetinin Ermeni uyruklarına karşı misilleme yapması için sahneyi hazırladı [SOYKIRIM].

Savaş İtalya'da İtalyanların kendilerinin olduğunu ileri sürdükleri dağlık bölgede buldu Avusturyalıları. Isonzo nehri civarındaki on bir büyük çarpışma Batı'da olandan daha az kayıp verdirmemişti. Caperetto'da yarım milyon insan öldü (Eylül-Aralık 1917) İtalya ile İngiltere'nin kayıpları aynı ölçekteydi. Felaketin kıyısından başarıyla dönüşü Merkez Güçleri (İttifak Devletleri) büyük oranda zayıflattı. Avusturya ordusu İtalya'da bozguna uğradı. Kendi müttefikleri tarafından azımsanan İtalyan özverisi geride yaralı bir gururun derin duyarlılığını bıraktı.

Sömürgelerde savaşan tarafların her ileri karakolu sömürgeci ülkenin davasını desteklemekle sınırlandığını hissetti. Uzakta, Fransız ve Alman Kamerunları arasında bir savaş vardı. İngilizler Alman Doğu Afrikası (Tanganika) ile Alman Güneybatı Afrikasını ele geçirmişlerdi. Bu dengesiz rekabette zayıf taraf olan Almanya çoğu zaman daha becerikli olduğunu kanıtladı. General Paul von Lettow-Vorbeck (1870-1964) komutası altında Doğu Afrika'da bulunan Alman gücü Ateşkes'e kadar sağlam bir şekilde varlığını sürdürdü.

FLORA

1914 AĞUSTOSUNUN son günlerinde Suffolklu bir din adamının kızı olan otuz beş yaşındaki Flora Sandes yedi arkadaşıyla birlikte Sırbistan'ın Kragujevac kasabasına ulaştı. Belgrad'a elli mil uzaklıkta olan Kragujevac kasabası Avusturya-Macaristan saldırısına karşı başkentlerini koruyan Sırp güçlerinin asıl üssüydü. Flora'nın grubu, Sırbistan Yardım Fonu tarafından gönderilen birkaç İngiliz, Fransız, Rus ve Amerikan sağlık ekibinden önce ulaşmıştı bölgeye. 1915 Nisan ayının ortalarında gruba Balkan savaşları sırasında Hasta ve Yaralı Kadınlar Grubu Örgütü'nü kurmuş olan Bayan Mabel St Clair Stobart katıldı. Bu hanım bu kez malî işlerine ba-

kan kocası John Greenhalg dışında tümüyle kadınlardan oluşan yetmiş kişilik sahra hastanesi kadrosunun idarecisi olarak Selanik'ten gelmişti. Yaralı ve ölüleri at üstünde rehberlik ettiği özel bir "seyyar tim" ile topluyordu. Altı yüzden fazla İngiliz kadını gönüllü olarak Sırbistan'da çalışıyordu.

İngiliz kadınlarının sağlık hizmetleri, bütün savaş dönemi boyunca kadın örgütlenmelerinin hiç kuşkusuz en profesyonelleri arasındaydı. Kurucusu Edinburghlu bir cerrah olan Elsie Inglis nedeniyle İskoç Kadınları Hastaneleri (İKH) adını taşıyan kuruluşun üyeleri, kadınların en stresli ve en sorumlu işleri yapabileceğini kanıtlamaya çalıştılar. İngiliz ordusunun denetimindeki cepheler dışında olmak üzere Müttefiklerin savaştığı cephelere zaman içinde tam donanımlı on dört hastane gönderdiler. Sırbistan'a gitmek için deniz yolculuğuna çıkmadan önce Bayan St Clair Stobart, Cherbourg ve Anvers'te çalışmıştı. Rusya'da geçirdiği bir yıldan sonra Dr. Inglis 1917 Kasımında öldü.[1] Bu yıllarda kadın cerrahlar özellikle askeri hastanelerde olmak üzere hâlâ bir yeniliktiler. Dr. Inglis'i iş başında izlemesi istenen bir Fransız gazetecinin rengi değişmiş ve bağırmıştı: *"C'est vrai, elle coupe!"* (Doğruymuş, bu kadın gerçekten kesiyor!)[2]

Avusturyalılar ile Bulgarlar 1915 Ekiminde cepheyi yardıklarında Sırbistan ordusu Arnavutluk sahiline dağlarda uzun bir kış yolculuğu yaparak kaçabilmişti. Çamur, kar, açlık, don, tifüs ve kangren içinde yapılan bu yolculuğun bedeli 40.000 can olmuştu. Stobart Birliği bu yürüyüşte onların yanındaydı.

Tüm gönüllüler içinde kariyerini en ileriye götüren Flora Sandes (1879-1961) oldu. Sırbistan piyadesiyle birleşti, uzun yolculukta hayatta kaldı, çatışmaya katıldı, birkaç kez yaralandı, birkaç kez de cesareti nedeniyle nişan aldı. Savaş bittiğinde bir subay olmuştu. Daha sonra bir Rus göçmeniyle evlendi ve Belgrad'a yerleşti. Gestapo'ya karşı çıktı ve İngiltere'ye sadece dul bir kadın olarak döndü.[3] Zor dönemlerde yok olmuş erkek nüfusunun yaptığı işleri yüklenme gibi Rusya'dan, Polonya'ya ve Arnavutluk'a kadar görülebilen iyi örülmüş bir Doğu Avrupa geleneğini izliyordu.

İngiliz kadınlarının kararlılığını gösteren bir kaynak kendi hükümetlerinin davranışında yatıyor. Elsie Inglis 1914 Ağustosunda Savaş Bürosu'na İKH'nın hizmetini önerdiğinde ona şöyle denilmişti: "Evinize dönünüz leydim ve orada oturunuz."[4]

Kuramsal olarak, kabararak dolaşan savaş gemisi filoları arasındaki deniz savaşının bir dizi güçlü çekişme yaratacağı bekleniyordu. Pratikte ise, Fransız donanması Akdeniz'e doğru yola koyulurken, Alman donanması Jutland Kraliyet Donanmasıyla çok şiddetli olmayan bir çarpışmaya girdikten sonra (31 Mayıs 1916) limana demir attı. Sözde denizler üzerinde hâkimiyet kurabilecek olan İngiltere, Kiel ve Bremerhaven'dan gelerek on iki milyon tonluk Müttefik gemisi batıran Alman denizaltılarıyla başa çıkamadılar. Kuzey Denizi'nde sınırsız denizaltı savaşıyla birlikte İngiltere'nin uyguladığı abluka Almanya'nın ciddi

bir yiyecek kıtlığıyla karşılaşmasına neden oldu. Ama Britanya da aynı sıkıntıyla karşılaştı. 7 Mayıs 1915'te *Lusitania* adlı sivil yolcu gemisinin U20 denizaltısıyla batırılması ve Almanya'nın sınırsız denizaltı savaşını Atlantik'e yayması (1917) Amerika'nın tarafsızlığının sona ermesinde etkili olmuştur.

SOYKIRIM*

27 Mayıs 1915 tarihinde Osmanlı Hükümeti Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin zorla göç ettirilmeleri kararını verdi. Hıristiyan Ermenilerin, Kafkas Cephesi'nde Osmanlıların düşmanı olan Ruslara sempati gösterdiklerinden ve Rusya'nın himayesi altında birleşik Ermenistan'ı kurma planları yaptıklarından kuşkulanılıyordu. Bu karardan iki ila üç milyon arasında kişi etkilendi. Verilen rakamların farklılığına karşın, bu insanların üçte birinin katledildiği; üçte birinin göç sırasında öldüğü; ve üçte birinin de hayatta kaldığı düşünülmektedir. Olay sıklıkla modern kitle katliamının ilk örneği olarak ele alınmaktadır. Müttefik Güçler Sevr Antlaşması'nda (1920), birleşik Ermenistan'ı egemen bir cumhuriyet olarak kabul ettiler. Uygulamada ise ülkenin Sovyet Rusya ile Türkiye arasında paylaşılmasına razı oldular.[1]

Adolf Hitler, Ermeni örneğini iyi biliyordu. Polonya'nın işgalinin arifesinde generallerini topladığı Obersalzburg'ta Polonya ulusu için planını açıkladı:

Cengiz Han'ın isteğiyle milyonlarca kadın ve erkek zevkle öldürülmüştür. Tarih onu sadece büyük bir devlet kurucusu olarak görüyor... Ölüm Manga'larımı Polonya ırkından olan ya da Lehçe konuşan erkek, kadın ve çocukları acımaksızın öldürmeleri emriyle Doğu'ya gönderdim. Sadece böyle bir yolla gereksinmemiz olan yaşam alanını (lebensraum) kazanabiliriz. Bütün olanlardan sonra bugün kim Ermenilerin imhasını konuşuyor?[2]

'Genocide' (soykırım) terimi, ABD'de çalışan Musevi kökenli Polonyalı bir avukat olan Rafal Lemkin (1901-59) türetinceye kadar, yani 1944'ten önce kullanılmadı. Lemkin'in Polonya ve Polonya Musevilerinin kaderinden pratik sonuçlar çıkartmak için yürüttüğü kampanya Birleşmiş Milletler'in 'Soykırımın Engellenmesi ve Cezalandırılması Anlaşması'nı 1948'de kabul etmesiyle sonuçlandı.[3] Ne yazık ki eski Yugoslavya'daki savaşların da gösterdiği gibi Anlaşma soykırımı kendiliğinden ne önleyebilir ne de cezalandırabilir.

Savaşın üçüncü yılında bunalımlar politikaya yansımaya başlamıştı. Dublin'de İrlanda Paskalya Ayaklanması (1916) güç kullanılarak bastırılmıştı. Londra'da normal parti hükümeti devrilerek yerini Lloyd George'un Savaş Kabinesine bırakmıştı (Aralık 1916). Aynı sıralarda Avusturya-Macaristan'da Franz-Joseph'in ölümü kötü bir şeylerin olacağına ilişkin etkileyici bir belirti

* *Yayınevinin notu:* Bu kutucuktaki Türkiye'yle ilgili tarihsel bilgileri, Türkiyeli uzmanların görüşlerini içeren bir "ek" koyarak düzeltme ve tamamlama isteğimiz, yazar Norman Davies tarafından uygun bulunmamıştır. Konuyla ilgili olarak www.imge.com.tr adresindeki sitemize bakılabilir.

bırakmıştı. Savaş sürerken yapılan Reichstat toplantısı (Mayıs 1917) Çeklerin özerklik istemleri ve ayrı yapılacak barış görüşmeleri söylentileri nedeniyle yarısında dağılmıştı. Başkaldırı salgını, Fransa'da yeni komutan Mareşal Pétain ve yeni Başbakan Georges Clemenceau'nun ortak çabalarıyla sonunda güçlükle yatıştırılabilen uzun bir bunalıma yol açmıştı. Kayzerin 1917 yılındaki Paskalya mesajı Almanya'da demokratik reformlar yapılacağına söz veriyordu; 1914'te savaş kredilerini oylayan Reichstag'ın bütün partileri temmuzda uzlaşılacak bir barış için oy veriyorlardı. Doğu Cephesinde Rusya ile ayrı bir barış için manevralar yapan Merkezi Güçler, yeniden Varşova'da kukla bir Polonya Krallığı oluşturdular. Kralsız bir krallık ve naipsiz bir naiplik konseyi vardı. Prusya, Avusturya ve Bug'un doğusundaki Polonya eyaletleriyle hiçbir ilişkisi yoktu. Bu krallığın kuruluşunu Alman Kayzerine bağlı kalacağına yemin etmeyi kabul etmeyen Pilsudski'nin Polonya Alayı'nın dağılması izledi. Rusya'da devrim vardı. ABD'de ise savaş heyecanı [KORKAK] [LİLİ].

Avusturya'nın genç *Friedenkaiser*'i (Barış İmparatoru) Müttefik Güçler (İtilaf Devletleri) ile kişisel olarak yürüttüğü bir dizi gizli görüşme yaptı. İsviçre'de 1917 ilkbaharında Paris ve Londra arasında aracılık yapan bir Belçikalı subay olan kayınbiraderi Bourbon-Parma Prensi Sixtus ile buluştu. İtalya'ya toprak bırakmaya hazırdı ve Alsace-Lorraine üzerindeki Fransız iddialarını kabul etmişti. Fakat Berlin'i etkileme yeteneğine sahip olduğuna, ne İtalyanları ne de Fransızları ikna edebildi. Clemenceau sonunda görüşmeleri açık hale getirdiğinde, Almanya İmparatorunun karşısında aşağılanmaya zorlandı. Habsburg monarşisinin geleceği bu andan sonra Almanya'nın askeri talihine bağlandı; böylece Avusturya-Macaristan'daki ulusların barışçı gelişmelerine ilişkin bütün umutlar da suya düştü.[5]

ABD'nin 6 Nisan 1917'de savaşa girişi, barışı sağlamak için yapılan birçok Amerikan girişiminden sonra gerçekleşti. Bir Doğu Sahili liberali ve Princeton profesörü olan 28. Başkan Thomas Woodrow Wilson (1856-1924), Kasım 1916'da tarafsızlık propagandasıyla yeniden başkanlığa seçildi; arkasından elçisi Albay House bütün Avrupa başkentlerini ziyaret etti. 1917 Ocağı gibi ileri bir tarihte Birliğin Durumu konuşmasında Wilson "zafersiz barıştan" söz ediyordu. Ama Amerika'nın denize dayalı ekonomisi Alman denizaltıları tarafından ölümüne tehdit ediliyordu; ve Şubat 1917'de, Almanya'nın Meksika'yı kendi tarafına çekmek için yaptığı beceriksiz planın Zimmerman Telgrafı'nda ortaya çıkması tüm kuşkuları giderdi. Wilson'un idealizmi İngilizlerin ve Fransızların gizli diplomasisiyle karşı karşıya geldi. Onun On Dört İlkesi (Ocak 1918) Müttefiklerin savaş amaçlarına tutarlılık ve güven kattı. Ulusların kendi kaderlerini belirlemesi ilkesine ve bu ilkenin adil olarak uygulanmasına sıkı sıkı sarılmıştı. Beyaz Saray'da bir gece Ignacy Paderewski'nin verdiği müzik partisinin sayesinde Polonya'nın bağımsızlığını da gündeme aldı.

KORKAK

BATI CEPHESİ'NDE. Carnoy'da 18 Ekim 1916 günü sabah saat altıda Batı Yorkshire Alayından er Harry Farr İngiliz askerlerinden oluşan bir manga tarafından vuruldu. Askere alınmamasına rağmen ordu'da altı yıllık hizmeti olan gönüllü bir asker mermi patlamalarından olumsuz olarak etkilendiği için iki kez siperden uzaklaşmıştı. Üçüncü denemesinde bir sağlık kurumunda tedavi olmasını hiçbir yarası olmadığı için reddettikten sonra kendisini sipere götüren çavuşa karşı geldiği için tutuklanmıştı. Sürekli olarak, "buna dayanamıyorum" diyordu. XIV. Kolordu komutanı, askeri mahkemede korkaklık suçlamasının "açık olarak kanıtlandığını" söyledi. Baş Komutan Douglas Haig de bunu doğruladı.

Bir süre sonra Farr'ın dul kalmış eşi Gertrude, Savaş Bürosundan bir mektup almıştı: "Sevgili madam, size kocanızın öldüğünü bildirmekten esef duyuyoruz. Korkaklıktan mahkûm edildi ve 16 Ekim'de cezası infaz edildi." Ne kendisi için bir emekli aylığı ne de kızı için bir harçlık alabildi. Yerel kilise yetkilisi aracılığıyla alayın rahibinden bir haber daha aldı: "Karısına söyleyin, o bir korkak değildi. Onun kadar iyi bir asker hiç yaşamadı." Kadın doksan dokuz yaşına kadar yaşadı ve İngiltere Devlet Arşivinin *(Public Record Office)* 1992 yılına kadar ortaya çıkarmadığı askeri mahkeme zabıtlarını okudu.

Er Farr askeri mahkemenin 1914-1918 yılları arasında büyük bir çoğunluğu firar nedeniyle olmak üzere ölüme mahkûm ettiği üç bin seksen İngiliz askerinden ve cezaları ertelenmeyen üç yüz yedi kişiden birisiydi. Benzer bir davada af ricasını reddeden Douglas Haig şöyle diyordu: *"Bu mazereti kabul edersek nasıl kazanabiliriz?"*[1]

İkinci Dünya Savaşı boyunca yüz bin civarında İngiliz askeri ordudan firar etti, ama hiçbirisi idam edilmedi. Kızıl Ordu ya da Alman Ordusundan (*Wehrmacht*) kaçtıktan sonra yakalananlar ise bu kadar şanslı değillerdi.[2]

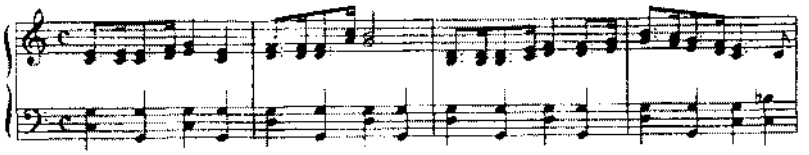
LİLİ

1915 YILINDA, Polonya'nın ortasında bulunan Doğu Cephesinin bir noktasında genç bir Alman nöbetçi askeri evini düşlüyordu. Hans Leip'in hayal ettiği iki kız arkadaşı Lili ve Marlene, kışla kapısının yanındaki lambanın altında onunla birlikteydiler. Kendisini neşelendirmek için ıslıkla bir melodi çalmış, duygusal dizeler uydurmuş ve sonra da çabucak unutmuştu yazdıklarını. Yirmi yıl sonra Berlin'deyken melodiyi anımsadı ve sözlerini de ekledikten sonra iki kızın adını tek isme dönüştürdü. Müzik diline Norbert Schultz tarafından aktarıldıktan sonra 1937 yılında yayımlandı. Savaş arası Berlin'i, kabareler ile popüler şarkıların önemli merkezlerinden biriydi. Ama *Yalnız Nöbetçinin Şarkısı* başarı elde edemedi.

Alman Ordusu 1941'te Yugoslavya'yı işgal ettiğinde Belgrad Radyosu'nun güçlü vericisine el koymuştu. Stokları arasında Hans Leip'in şarkısının savaştan önce seslendirilmiş bir ikinci el kaydı da vardı. Belgrad'ta geceleri yayımlanan müzik

programı şans eseri olarak Balkanlar'ı aşarak Kuzey Afrika'da hem Rommel'in adamları hem de İngiliz Sekizinci Ordusu'nun "çöl sıçanları" tarafından dinlenebiliyordu. Bu sefer Lale Andersen'in sesi Akdeniz'in yıldızlı gökyüzünde ilerleyerek onu dinleyen askerleri büyülüyordu. Sözleri hemen İngilizceye çevrilen şarkıyı Anne Shelton okudu. Tobruk kuşatmasından sonra tutsak alınan bir grup İngiliz *Afrika-Korps*'un sıraları arasından geçerken, her iki taraf da aynı melodiyi çığırıyordu:

1. Lili Marleen

Vor der Kaserne, vor den grossen Tor
Stand eine Laterne, und steht sie noch davor.
So wolln wir uns da wiedersehen.
bei der Laterne wolln wir stehn
Wie einst Lili Marleen.

Kışla kapısının önündeki fenerin altında
Nasıl beklediğini anımsıyorum Sevgilim.
Şefkatle beni sevdiğini fısıldadın orada bana:
Her zaman orada olacaksın, lamba ışığı altındaki Lili'm
Benim Lili Marlene'im.

ABD savaşa girdiğinde *Lili Marlene*'i Marlene Dietrich yeniden seslendirdi. Artık bütün sınırları aşacaktı.[2]

Les Feuilles mortes, herkesin dudaklarında Lili Marlene varken, 1943 yılında Paris'te bestelendi. Hem acı hem de tatlı sözlerini Jacques Prévert yazdı, unutulmayan melodisini ise Joseph Kosma hazırladı. Ayrılmış sevgililer konusu yeniden milyonlarca insanın ilgisini çekebilecekti. Fakat Jean Gabin'in filmi için hazırlanan şarkı filmin yapımından vazgeçildiği için hiç yayımlanmadı. Savaştan sonra yeniden keşfedildiğinde toplumsal ve politik iklim değişmişti; ve İngilizce sözler özgün eserdeki tadı yok etmişti:

2. Feuilles Mortes

C'est une chanson, qui nous ressemble
Toi tu m'aimais, et je t'aimais.
Nous vivions tous les deux ensemble
Toi qui m'aimais, moi qui t'aimais.
Mais la vie sépare ceux qui s'aiment.
Tout doucement, sans faire de bruit.
Et la mer efface sur le sable
Les pas des amants désunis.

Bize benzeyen bir şarkı
Sen beni seviyordun, ben de seni
İkimiz birlikte yaşıyorduk
Sen beni seviyordun, ben de seni.
Ama hayat birbirini sevenleri ayırdı
Yavaşça, gürültü yapmadan
Ve deniz siler kumun üzerinden
Ayrılan sevgililerin ayak izlerini*

The falling leaves drift by the window
The autumn leaves of red and gold.
I see your lips, the summer kisses,
The sun-burned hands I used to hold.
Since you went away, the days grow long.
And soon I'll hear old winter's song.
But I miss you most of all, my darling,
When autumn leaves start to fall.

Düşen yapraklar pencerenin önünde uçuşuyor
Kırmızı ve sarı sonbahar yaprakları.
Dudaklarını görüyorum, yaz mevsimindeki öpüşlerini,
Tuttuğum güneşte yanmış ellerini.
Sen uzaklara gittin gideli günler daha uzun.
Ve sonunda duyacağın eski kış şarkısını.
Fakat sevgilim hepsinden önemlisi seni kaybedeceğim,
Güz yaprakları düşmeye başladığı zaman.

Deniz kıyısındaki dalgalar ve âşıkların kumlarda kaybolmuş ayak izleri neredeydi? Ama 1950'lerde *Autumn Leaves*'i durdurmak olanaksızdı.[3]

Savaş sonrası dönemde popüler şarkılarının üzerinde tüm Avrupa'ya yayılan Amerikan kültürünün gelgitleri vardı: iyi, kötü, duygusuz. Angloamerikan şarkılarının Atlantik ötesi sesi egemen olmaya yazgılıydı. Ama Avrupa'nın birçok yerinde, Napoli, Varşova, Paris ve Moskova'da yerel diller varlıklarını sürdürdü:

1. Не слышны в саду даже шорохи,
Всё здесь замердодо утра.
Если б знади вы, как мне дороги
Подмосковные вечера. } 2 раза

3. Что ж ты, милая, смотришь искоса,
Низко голову наклоия?
Трудно высказать и не высказать
Всё, что на сердце у меня. } 2 раза

(Bahçe de hışırtı bile duyulmuyor.
Sessizlik düşmüş ışık doğana kadar.
Eğer seni nasıl sevdiğimi bilseydin,
Moskova geceleri böyle issiz mi olurdu.
Niçin kafanı sallıyorsun tatlım,
Etrafına bakmıyor ve dimdik durmuyor musun?
Söylemek hem zor hem de değil,
Bunların hepsi yüreğimdeki yüktür.)[4]

Hep birlikte ele alındıklarında 1917'deki değişiklikler Müttefik kampında herhalde büyük bir heyecan uyandırmıştır. Amerika'nın savaşa girişi şimdilik Rusya'da yaşanan kargaşayı dengelemekten daha fazla bir şeydi. Müttefikler cephedeki en güçlü

ortaklarını kaybederlerken çok büyük bir potansiyele sahip bir diğerini kazandılar. Amerika'nın insan gücü ve sanayi üretiminin ağırlığının hissedilebilmesi için on iki ay geçecekti. Aynı zamanda Rusya'nın direnişi kırıldığı için İttifak Devletleri güçlerinin gittikçe büyüyen bir bölümünü Doğu'dan Batı'ya aktarabileceklerdi. Savaşın sonucunun ABD'deki seferberliğin etkileri ile Rusya'daki devrimin etkileri arasında zamana karşı yapılan yarışa bağlı olduğu görülüyordu.

* Orjinal metinde verilen İngilizce çevirinin Fransızcasıyla hiçbir ilgisi yoktur. Doğru çevirı bizim verdiğimiz gibidir. e.n.

1917 Rus Devrimi birbirine karışmış birkaç çöküş dalgasını içeriyordu. İki politik patlamaya (çarlık monarşisini yıkan Şubat Devrimi ve Bolşevik diktatörlüğünü kuran Ekim Devrimi ya da darbesi) İmparatorluğun toplumsal, ekonomik ve kültürel temellerine kadar ulaşan ayaklanmalar eşlik etmişti. Ayrıca İmparatorluğa daha önceleri katılmış ve şimdi bağımsızlıklarını kazanma şanslarını bulan Rus olmayan bölgelerde de çığ halindeki ulusal ayaklanmalar bu politik patlamalarla eş zamanlı olarak ortaya çıktı.

Savaşı sürdürmenin sonuçları dramatikti. Romanofların sonuncusu 1917 Şubatının ortalarında hâlâ Avrupa'nın en büyük savaş makinesinin başındaydı. Romanoflar on iki ay içinde devre dışı bırakıldılar; İmparatorluk kendi kendilerini yöneten birçok devlet arasında paylaşılmıştı; imparatorluğun üzerine oturtulduğu merkez bölümünü yöneten Bolşevikler bir daha dönmemek üzere savaştan çekilmişlerdi. Brest-Litovsk'ta yapılan ateşkesin ardından, 6 Aralık 1917'den sonra savaşa etkileyici Rus katılımı sona erdi. Hem ayrılıkçıların amaçlarını hem de Bolşeviklerin entrikalarını destekleyen Alman politikası benzeri olmayan büyük bir başarı kazanmıştı.

Rus İmparatorluğunun dağılması, basitçe devrimin sonuçlarından biri olarak değil de devrimin nedenlerinden biri olarak da görülmelidir. Rus Çarı, Bolşevik diktatörlüğünün ortaya çıkışının çok öncesinden beri, bağımsız olarak var olma isteklerini kesin bir şekilde ifade eden Rus olmayan uyruklarının bağlılığını kaybediyordu. Alman ilerlemesi sonucunda Polonya eyaletleri 1915 yılında elden çıktığında, İmparatorluğun önde gelen Polonya politikacısı olan Roman Dmowski Rusya'ya ilelebet sırtını döndü. Bundan sonra Batılı Güçlerin himayesinde Polonya'nın bağımsızlığı için çalışacaktı. Ağustos 1916'da Paris'te onun başkanlığında bir Polonya Ulusal Komitesi oluşturuldu. Litvanya'da, Almanya'nın himayesinde 1917 Eylül ayında, *Taryba* ya da Ulusal Konsey oluşturuldu. 1917 ortalarından 1918 Mayısına kadar Finlandiya'da bağımsız bir cumhuriyet Almanların desteğiyle varoluş savaşı vermek zorunda kaldı. İmparatorluğun gücü zayıflar zayıflamaz Ukrayna'da ulusal hareket öne çıktı. 1917 Kasımında Kiev'de bir Ukrayna Cumhuriyeti kuruldu. 9 Şubat 1918'de imzalanan "Ekmek Anlaşması" ile buğday karşılığında İttifak Devletlerinin cumhuriyeti tanıması sağlandı. Bağımsız Transkafkasya Federasyonu aynı sıralarda Kafkaslar'da ortaya çıktı.

Kendiliğinden yükselen bu ayrılıkçı dalgayla karşı karşıya kalan Petrograd'taki birbirini izleyen hükümetlerin fırtına çıkmadan önce reverans yaparak onları selamlamaktan başka çok az seçenekleri vardı. Geçici Hükümet 1917 Nisanında ulusların bağımsızlığı taraftarı olduğunu açıkladı. Bolşevikler ile diğerleri de aynı şeyi yaptılar. Söylemlerinin farklı olmasına rağmen Bolşeviklerin uluslara bağımsızlık tanımak gibi bir düşünceleri yoktu. Petrograd'ta iktidarı ele geçirir geçirmez, J. V. Stalin olarak tanınan anlaşılması güç bir Gürcü devrimcisi olan Bolşeviklerin uluslar başkomiseri yeni ortaya çıkan cumhuriyetlerde Bolşevik Partisinin şubelerini örgütleyerek, onları yeni palazlanan ulusal hükümetlere karşı sorun çıkartmaları için kışkırtmaya başladı. Bolşevik politikası ölü Rus İmparatorluğu'nu yeni komünist kılık içinde yeniden kurmayı amaçlıyordu. Başından beri kültürel özerklik ve sözde devlet yapıları maskesinin ardında merkezileşmiş bir Parti diktatörlüğünü zorla benimsetmeye çalışıyorlardı. "Rus İç Savaşı" olarak adlandırılan olayın asıl kaynaklarından biri bu tavırda yatıyordu (Bkz. aşağıda).

Bu nedenle Petrograd'taki Devrim, ayrışmanın iyice ilerlemiş olduğu koşullarda merkezi hükümeti hedef aldı. Yakın nedense çarlık sarayının içinde bulunduğu yönetim bunalımıydı. Çarın kendisi yanlış bir kararla savaşı kişisel olarak yönetmeye çabalarken cephede değildi. Duma görmezlikten geliniyordu ve Çarın bakanları, paranoyak "Alman" Çariçe ile "deli keşiş" olarak adlandırılan şarlatan sırdaşı Gregori Rasputin'in (1872-1916) insafına terk edilmişlerdi. Enflasyon, yiyecek kıtlığı, orduya malzeme sağlama gibi acil savaş zamanı işleri savsaklanınca çarlık taraftarı çemberin en içteki üyeleri karşı çıktılar. Rasputin, Rusya'nın en zengin kadınının oğlu ve Çarın yeğeninin kocası olan Oxford'ta eğitim görmüş Prens Feliks Yusupov tarafından öldürüldü. Koşullar farklı olsaydı olay küçük bir saray entrikası olarak tarihe geçecekti. Ama şimdi adeta bütün sistemin korsesini parçalayan birikmiş öfkeye son damlayı eklemişti. Saray politikasının sınırlarının arkasında Çarın milyonlarca sessiz uyruğu vardı; gayri memnun entelektüeller, köşeklenmiş anayasacılar, şaşırmış bürokratlar, hakları olmayan işçiler, topraksız köylüler, zafere ya da yaşama ilişkin hiçbir umudu olmayan askerler. Çarlığın parlayan kabuğu son ana kadar, son dakikaya kadar ayaktaydı, daha sonra kâğıt bir ev gibi yıkıldı.

Rasputin'in 17 Aralık 1916'da öldürülmesinden on ay sonra iktidarı alışlarına kadar geçen süredeki olaylar zinciri hayli karmaşık ve tamamen plansızdı. Yiyecek maddeleri sağlama işinde sorunlar yaratan sert kış, Şubat ayının sonlarında aniden ortaya çıkan ilkbahar güneşine bıraktı yerini. Barış, ekmek, toprak ve özgürlük isteyen binlerce grevci ve gösterici Petrograd'ın caddelerini doldurdu. İmparatorluk Muhafızlarından bir grup 26 Şubatta Znamenski meydanında son ölümcül yaylım ateşini açtı. Ertesi gün başkent garnizonunda askerlik yapan yüz altmış bin köylü ayaklanarak isyancılarla birleşti. Çarın generalleri kaçamak yanıtlar verdiler. Duma çar olmaksızın bir Geçici Hükümet atamaya cüret ederken, değişik sosyalist grupların temsilcileri Petrograd Sovyetini ya da bir başka deyişle "İşçi ve Asker Temsilcileri Kurulu"nu toplantıya çağırdılar.

Böylece Dumanın Petrograd Sovyetine karşı mücadele edeceği *dvoyevlas'tye* ya da "İkili İktidar" ortaya çıktı. Sovyet, tek yanlı bir kararla 1 Martta tüm askeri birlikleri kendi sovyetlerini seçmeye çağıran 1 numaralı Emrini yayımladı. Bir darbeyle ordu içinde subayların otoritesi yok edildi. Geçici Hükümet 2 Martta yerel memuriyetlere seçilmiş kişilerin getirilmesini ve devlet polisinin halk milisiyle değiştirilmesini isteyen sekiz maddelik bir program yayımladı. Polisin ve yerel memurların otoritesinin altı bütün Rusya'da bir darbeyle oyulmuş oldu. Rus İmparatorluğu "telgrafla" parçalandı. II. Nikola o gece tahttan feragat etti.

Duma içindeki anayasacı liberaller ile Sovyet içindeki ılımlı sosyalistler (esas olarak Menşevikler ile Sosyalist Devrimciler) arasındaki huzursuz ittifak bir süre için İkili İktidarı dengede tuttu. Bu birliktelikte önem taşıyan kişi hem Geçici Hükümetin hem de Sovyetin bir üyesi olan sosyalist avukat Aleksander Kerenski (1881-1970) idi. Fakat savaşı sürdürme politikası çok az ilgi görüyordu. Sadece daha radikal unsurların işine yaradığı açık olan sürekli hoşnutsuzluk havasını körüklemekte başarılı oldular. Geçici Hükümet sayesinde Rusya demokrasisini sağlam bir zemin üzerine oturtabilecek bir Kurucu Meclis oluşturmak için genel seçim önerisini ilan etti. Bu Bolşeviklere kendi programlarını uygulama olanağı verdi: Rusya'nın yönetimini ele geçirmek için sovyetlerin denetimini ele geçirmek ve Kurucu Meclis toplanmadan önce Geçici Hükümeti devirmek zorundaydılar [FATİMA].

Lenin'in Nisan ayında Petrograd'a dönüşünden önce Bolşevikler devrimci eylemlerde sadece küçük bir rol oynadılar. Fakat ilkbahar ve yaz aylarında gittikçe kötüye giden durum, disiplinli yıkıcı unsurlar için elverişli bir ortam yarattı. Nisan, Haziran ve Temmuz aylarındaki üç elverişli durumda sokak gösterilerini silahlı ayaklanmaya dönüştürmek için Petrograd garnizonu üzerinde yükselen etkilerini kullanmaya çalıştılar. Son denemede Almanlar ile kurdukları ilişkileri öğrenen Geçici Hükümet, Bolşevik liderlerinin ihanet suçlamasıyla tutuklanmalarına karar verdi. Lenin ülke içinde saklanmak zorunda kaldı. Fakat Ağustos ve Eylül aylarında General Lavr Kornilov emrindeki orduyla girişilen mücadele nedeniyle Hükümet felç olmuş durumdaydı. Kornilov'un başarısız darbesi dolayısıyla Lenin planladığı hükümet darbesini erteledi.

Ekim başlarında Lenin Petrograd'a döndüğünde Kerenski'nin hükümeti tecrit edilmiş ve tamamen güvenilmez hale gelmişti. Ordu huzursuzdu; Sovyetler bölünmüş durumdaydı. Bolşeviklerin planı, illerden gelen Bolşevik delegelerle doldurulmuş bir Sovyetler Kongresi toplantıya çağırarak asıl Petrograd Sovyetini etkisiz kılmayı amaçlıyordu. Aynı sırada anahtar konumda olan Bolşeviklerin denetlediği Askeri Devrimci Komite, Sovyetin benimsediği amaçlara ulaşılması için gereken asker, denizci ve silahlı işçileri sağlama kararı aldı. Troçki komutayı kendi eline almıştı [SOVKİNO].

25 Ekim gecesi plan uygulamaya konuldu. Bolşevik mangalar bütün hükümet binalarını sardılar. Hiç bir tepki gösterilmemişti. Lenin ayın yirmi altısında saat onda bir basın bildirisi yayınladı:

Rusya Vatandaşlarına

Geçici Hükümet düşürülmüştür. Hükümet yetkileri Petrograd Sovyeti organının, Petrograd proletaryasıyla garnizonunun başı olan Askeri Devrimci Komitenin ellerindedir. Halkın uzun süredir uğruna mücadele ettiği amaca ulaşılmıştır (acilen yapılacak demokratik bir barış önerisi, toprak sahiplerinin topraklarına el konulması, üretim üzerinde işçilerin denetiminin sağlanması ile bir Sovyet Hükümetinin kurulması). Yaşasın İşçilerin, Askerlerin ve Köylülerin Devrimi![6]

FATİMA

3 MAYIS 1917'DE, Birinci Dünya Savaşının en yoğun olduğu dönemde Papa XV. Benedictus barış ülküsü için Kutsal Bakire Meryem'den bir işaret istedi. On gün sonra okuma yazma bilmeyen üç çocuk Portekiz'in Fatima köyünün dışında Anamızı gördüklerini söylediler. Deccal'in gelişinin yakın olduğunu ve bölgede dua etmek için bir kilise inşa edilmesi gerektiğini söylediğini duyduklarını belirttiler. Bir süre sonra bu üç çocuktan biri olan Lucia dos Santos, Bakire'nin öngörüsünün Rusya'ya ilişkin olduğunu açıkladı:

> "Temiz Kalbime Rusya'nın kutsanmasını soracağım. Eğer isteklerim duyulursa Rusya doğru yola sokulacaktır ve huzur gelecektir. İsteklerime kulak verilmezse, savaşları ve Kilise'ye uygulanan zulmü tahrik ederek yanlışlarını tüm dünyaya yayacaktır... Fakat Temiz Kalbim sonunda muzaffer olacaktır."[1]

Meryem kültü özellikle İspanya iç savaşı sırasında sık sık antikomünizmle birlikte görülmüştür. 1942'de XI. Pius Temiz Kalpli Meryem Yortusu'nu başlattı. 13 Mayıs 1981'de, komünizmin çöküşünde önemli bir kişisel rol oynayan Papa II. John Paul sözde bir suikastçının kurşunuyla vuruldu. Bakire Meryem'e dua ederek Fatima haccını anımsadı ve Fatima'ya yapılan hac ziyaretine katıldı.[2]

İnançlı Hıristiyanların hâlâ kehanet gizleriyle uğraşmaları gerekiyor. İlk olarak Schonaulu Elizabeth ile kayda geçen (1164) Bakire'nin Öngörüleri modern çağlar boyunca da varlığını sürdürdü. La Salette (1846), Lourdes (1854), Pontmain (1871), Knock in Mayo (1879), Belçika'da Banneux (1933) ve Bosna'da Medjugorje (1981) bu türden olaylar arasındadırlar. Mostar yakınındaki Medjugorge'de binlerce kişiyi kendisine çeken görüntüler Katolik hiyerarşi tarafından onaylanmamıştı. Bunların hepsi öyle görünüyor ki, savaş zamanı soykırım bölgelerinde ortaya çıktıkları için rahatsız ediciydiler ve 1992-1993 Bosna vahşetini önceden bildirdiler[3] **[BERNADETTE] [MADONNA].**

SOVKİNO

24 EKİM 1917'DE St. Petesburg sinemaları, Prens Obolenski ile kibar Claudia ve entrikacı Nelly arasındaki karmaşık ilişkileri konu edinen psikolojik bir drama olan *Yaşamın Sessiz Süsleri* adlı filmi gösteriyorlardı. Hemen ertesi gün iktidar Bolşevikler tarafından alındı. Bolşeviklerin sinema sanatı hakkında çok değişik ve çok kesin görüşleri vardı. Lenin, "Bütün sanatlar içinde bizim için en önemlisi sinemadır" diyordu. Sinema bir eğlence aracı değil, kitlelere propaganda yapmanın bir yoluydu. Bu nedenle Lenin, 1919 yılında fotoğraf ve sinema endüstrisini Halk Eğitimi Komiserliğine bağlayan bir kararname imzaladı. Bir süre sonra "Sovyet Sineması Dostları Derneği" siyasi polisin başındaki kişiden başkası olmayan Felix Çerzinski tarafından kuruldu.[1]

Rus sineması başlangıcını Louis Lumière'in Paris'te, Grand Café'de sessiz filmleri göstermeye başladığı 28 Aralık 1895'ten hemen sonra yapmıştır. Rus film yönetmenleri, Rus haber filmcileri, Rus film stüdyoları ve kayıtsız Vera Kolodnaya gibi Rus film yıldızları vardı. İlk Rus konulu filmi, Drankov'un tarihsel draması *Stenka Razin*'di (1908). 1917 Şubat Devriminden sonra kısa bir süre *Grişa Rasputin'in Şehvetli Maceraları* gibi güncel politik olaylarla ilgili sansasyonel filmlerde bir patlama oldu. Bolşevikler döneminde buna benzer bütün havailikler kendilerine yer bulamayacaklardı.

Sinemayı bir tür Parti organına dönüştürme planlarını Bolşevikler asla saklamadılar. Bunu yapmak içinse ilk olarak var olan kurumları yok etmek zorundaydılar. Şair Mayakovski ajitasyon ve propaganda merkezinin isteğine göre *Kino-Fot*'ta (1922) şunları yazdı:

> Sizin için bir sinema gösterisi
> Benim için neredeyse bir *Weltanschauung!*
> Sinema- hareket sağlayıcısı
> Sinema- edebiyatın canlandırıcısı
> Sinema- estetiğin bozucusu
> Sinema- korkusuzluk
> Sinema- bir sporcu
> Sinema- düşünce tohumcusu.
> Fakat sinema hasta. Kapitalizm gözlerini altınla kaplamış ..
> Komünizm sinemayı spekülatörlerden kurtarmak zorunda.[2]

Karışıklık yıllarından sonra Devlet Sinema Komitesi, kısaltılmış adıyla *Sovkino*, çalışmalarına aslında 1920'lerin ortalarına kadar başlamadı. Hatta bu tarihten sonra bile 1930'lardaki esaslı Stalinci planlamaya kadar beklenen başarıyı sağlayamadı.

Sovyet sinema tarihinin büyük bir kısmı ya sosyalist gerçekçilikle ya da İkinci Dünya Savaşındaki kahramanlıklarla meşgul oldu. Fakat karanlığın içinde ışığın parladığı anlar da vardır: Bondarçuk'un *Savaş ve Barış*'ı ya da Kalatozov'un *Turna-*

lar Uçuyor'u piyasaya çıktıkları zaman 1960'lardaki "Çözülme"nin parlak ürünleri olarak değerlendirilenler arasındaydılar, diğerleri ise özellikle Ayzenştayn olmak üzere dahi yönetmenlerin çalışmalarıdır.

Riga'da önde gelen bir mimarın oğlu olan Sergei Ayzenştayn varlıklı çevreye mensup bir Çarlık gençiyken kaderin Bolşeviklerin yanına fırlattığı kişilerdendir. Teknik yeteneğinin dışında, en önemlisi tarihin dayanılmaz gelgitlerinin ifadesinde kendini gösteren amaçlarına yönelik çok açık görüşlere sahipti. Sadece altı film tamamladı; her birinde de insanlığın ortak yönleri öne çıkartılmıştır.

İlk filmi olan *Grev*'de (1925) kendi gücünün farkına varan bir işçi grubunun hırsını betimledi. Ayrıca patronları da *"Krokodil"* adlı mizah dergisinin tarzında karikatürize etti. 1905 Devrimi'nden gerçek bir olayı öne çıkaran *Potemkin Zırhlısı*'nda (1926) bir gemi mürettebatının duyguları ve sıradan insanlar üzerindeki baskısı konusunda yoğunlaştı. Bir Kazak olayının suçsuz insanları katlettiği *Odesa Merdivenleri* sahnesi sinema tarihinin en ünlü sahnesi olsa gerek; Bolşevik darbesinin onuncu yılını kutladığı Ekim'de, Kışlık Sarayın ele geçirilişi gibi esin dolu (fakat hayali) sahnelerde kitlelerin rolüne bir kez daha ışık tuttu (Bkz. s. 967). *Eski ve Yeni*'de (1929) köylülüğün komünal yaşamını inceledi.

Yurtdışında geçirdiği birkaç yıldan sonra Rusya'ya döndüğünde daha uzak tarihe yöneldi. *Aleksander Nevski*'si (1938) Almanya ile yaklaşan savaşı önceden bildiren bir çalışmaydı. Ortaçağda buz üzerinde yapılan bir savaşta Töton Şövalyelerinin zırhlarının ağırlığı nedeniyle hep birlikte battıklarını betimleyen sahne, olayın meydana gelmesinden beş yıl önce Stalingrad çarpışmasının olağanüstü bir simgesidir. Stalin (heveslı bir film kurduydu) yaşıyorken *Korkunç İvan* çevirmiş olmak Ayzenştayn'ın rakipsiz konumunun bir ölçüsü olmuştur.

Yüksek sanatın propaganda ile uyuşmaz olmadığını Ayzenştayn'ın filmleri açıkça göstermiştir. Dinsel sanatta da olduğu gibi ileti açık olduğunda izleyiciler onu kendilerine ulaştıran hünere yoğunlaşabilmektedirler. *Potemkin Zırhlısı* 1958 Brüksel Film Festivalinde dünyanın en iyi on iki filmi listesinde birinci olarak seçilmiştir [POTEMKİN].

Gerçekte bildirideki her söz yanlış ya da yanıltıcıydı. Ama bu önemli değildi. Lenin ile Troçki'nin doğru olarak hesapladıkları gibi başkentte onlara karşı çıkmak isteyen hiç kimse yoktu. Hükümetteki bakanlar Kışlık Saray'da birbirlerine sarılarak asla gelmeyecek olan kurtuluşu bekliyorlardı. İmparatorluk ordusu görünürlerde yoktu. *Aurora* kruvazöründeki Bolşevik denizciler Kışlık Saray'a saat 21'de boş bir atış yapıldı. Peter ve Paul kulesinden otuz civarında atış yapıldı ve bunlardan ikisi saat yirmi üçte hedefi buldu. Hükümet muhafızlarının çoğu hemen kaçmıştı; hiçbir direniş olmadığını gören kalabalık içeriye girdi. "Kışlık sarayın ele geçirilişi" daha sonra ortaya çıkan bir kurguydu. Saat iki otuzda Bakanlar teslim oldu. Bu an Bolşeviklerin Petrograd'da iktidarı ellerine aldıkları andı. Orda durmaya da niyetleri yoktu. Sovyetler Kongresi'nde o sabah yapılan kısa bir toplantıda Lenin, "dünya sosyalist devrimini" selamladı.

Alışılmışın dışında bir olaydı. Petrograd sosyalistlerinin katıldığı bir ayaklanma bile değildi. Lenin, ayın yirmi altısında yayımladığı bildirinin asıl metnini, "Yaşasın Sosyalizm" sloganıyla bitirmişti. Fakat sonra üstünü karaladı.

Bu, Lenin ile Bolşeviklerinin esaslı devrimciler olduğunu inkâr etmek değildir. Bir kez iktidarı aldıktan sonra eski Rusya'nın kökünü ve dallarını parça parça ettiler. 1917-1921 arasında Lenin'in önderliği ve daha fazlasıyla da 1929'dan sonra Stalin ile Rus yaşamının her alanını yeniden kurdular. Fakat bunu tepeden uyguladıkları baskıyla yaptılar; ve Rusya'nın radikal ve sosyalist hareketlerinin ana akımının meydan okumasına karşı yaptılar. Kullandıkları yöntemler kendi yazdıkları ders kitaplarını dolduran tabandan, kendiliğinden ortaya çıkmış devrimlerin yöntemleriyle çok az benzer yöne sahipti.

Darbenin hemen arkasından gelen Bolşevik eylemleri 26 Ekim akşamı Lenin'in Sovyetler Kongresine sunduğu ünlü üç "karar"la özetlendi. Bunların hiçbiri tam olarak göründükleri gibi değildi. Barış Kararnamesi aslında İttifak Devletlerine üç aylık bir ateşkesi kabul etmeleri için yapılan özel bir çağrıydı. Toprak Kararnamesi özel mülkiyet altındaki toprakların köy komünlerine devredilmesini emrediyordu. Bu Sosyalist Devrimcilerin programından çıkartılmıştı ve Bolşeviklerin toprağın devlet mülkiyetine geçmesini destekleyen önceki (ve sonraki) çizgileriyle hiç uyuşmuyordu. *Sovnarkom* ya da Lenin'in başkanlığındaki Halk Komiserleri Konseyini ortaya çıkartan Hükümet Kararnamesinin ileride toplanacak olan Kurucu Meclisin onayına sunulacağı öne sürülmüştü. Lenin her konuda safsataya teslim olmuştu. Aralık ateşkesi ve 3 Mart 1918'de Almanya ile imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile gerçekleşen uluslararası barış, Bolşeviklerin içteki rakiplerine karşı yürütülen bir savaşın başlaması için kullanıldı. Köylülere toprak verilmesi kritik bir dönemde Rusya'nın en kalabalık sınıfının öfkesini yatıştıran, zamanlaması iyi seçilmiş bir taktikti. Çok geçmeden Bolşevikler fiyatlar ve yiyecek maddeleri ticareti üzerinde devlet tekelini zorlayınca "Köyde Savaş" politikası izleyecekti onu.

Kurucu Meclis için yapılan jestte ise tümüyle oportünizm vardı. Bolşevikler, Meclis için seçimlerin Geçici Hükümetin düşündüğü gibi ülke çapında yapılmasını sağladılar. Seçimler olması gerektiği gibi Kasımın ikinci yarısında yapıldı; Bolşevik adaylar oyların % 24'ünü aldılar. Sovyet tarihindeki tek özgür seçim olan bu seçimde ezici zafer oyların % 40.4'ünü alan Sosyalist Devrimcilerindi. Ama böyle bir ayrıntı Lenin'i yıldıramazdı. Kurucu Meclisin 5 Ocak 1918'de toplanmasına izin verdi ve daha sonra kolayca kapattı. Ayın altısında Bolşevik Muhafızların komutanı olan bir denizci Sosyalist Devrimcilerin lideri ve Meclis başkanı Viktor Çernov'un (1873-1952) omzuna dokunduğunda, başkan sabah saat üç ile dört arasında toprak mülkiyetini kaldıran bir yasayı geçirmeye çalışıyordu. "Burada bulunan herkesin hemen Meclis Salonunu terk etmesi gerektiğini size bildirmekle görevlendirildim" dedi denizci, "çünkü muhafızlar yoruldu."[7] O andan sonra Rusya, Doğu Cephesinden daha çok Rusun öleceği bir çatışmaya mahkûm oldu (Bkz. Ek III).

Büyük Savaşın son yılı olan 1918, savaşı kazanmayı planlayan İttifak Devletlerinin saldırısıyla başladı ve aynı devletlerin tamamen geri çekilişiyle sona

erdi. Doğu cephesi dağılmış ve dağlık İtalya Cephesi çıkmaza girmişti. Bu nedenle her şey Batı Cephesinde gerçekleşti. Marttan Temmuza kadar geride kalan yedeklerini de kullandılar. Başarısız değillerdi. İngilizlere karşı Amiens'in güneyine doğru otuz beş mil ilerlediler. Merkezde Marne'a doğru bir kez daha ilerlediler. Ama ne cepheyi ne de Müttefiklerin kararlılığını kırabildiler. Temmuzda İkinci Marne Savaşında Pétain'in "esnek savunması" saldırganların saldırı için gereken kitlesel üstünlüğe sahip olmadıklarını gösterdi. Daha sonra 8 Ağustosta, "Alman Ordusunun Kara Cumasında", dört yüz elli altı İngiliz tankı cepheyi hızla yararak kaybedilmiş otuz beş milin sekiz milini bir günde geri aldı. Generalleri, Almanya ve Avusturya imparatorlarına bir hafta sonra savaşın bitirilmesi gerektiğini söylediler. Doğu kanadında ise Amerikan gücü kendisini sonunda hissettirdi ve önce Cephenin en büyük çıkıntısı Saint-Mihiel'de sonra da Argonne de yok edildi. Alman siperi asla yarılmadı; Almanlar kendilerini asla yenilmiş gibi hissetmediler. Fakat 3 Ekim'de Başkan Wilson'a bir ateşkes önerisi götürmek için hayli baskıya maruz kaldılar [NEFRET].

Ekim 1918 olağanüstü bir aydı. Barışın kokusu, İttifak Güçlerini yıkmak için yürütülen dört yıllık savaşın yaptığından daha fazlasını yaptı. Küçük cephelerden gelen haberler kötüydü. Makedonya'da Müttefiklerin saldırısı başarılıydı ve Bulgaristan yenilmişti. İngilizler Filistin'de Karmel Dağı yakınında, Megiddo da yeterli bir zafer kazanmışlardı ve Osmanlılar barış arayışı içindeydiler. Piave'deki başarısız saldırıdan sonra, Avusturya-Macaristan ordusu İtalya'da savaşa devam etmedi. Barış yanlılarının söylediği gibi Avrupa'da herkes daha fazla direnmenin ızdırabı uzatacağını biliyordu. Yapabildikleri yerlerde birlikler kendi işlerini kendi ellerine aldılar. Doğu'daki işsiz Alman ve Avusturya garnizonları Rus sovyetlerine öykünerek oluşturdukları *Soldatenrate* ile hasara uğradılar. Avusturya ordusu Çekler, Lehler, Hırvatlar, Macarlar, hatta Alman birliklerinin eve dönme kararı alarak orduyu terk etmeleriyle birlikte çöktü. Herkes ulusal bağımsızlığını ileri sürüyordu. 20 Ekimde bir Alman-Avusturya meclisi Viyana'da bir Avusturya Cumhuriyeti kurmak için toplandığında oyun açıkça bitmişti. İmparator Karl ile birlikte beş yüz yıllık Habsburg egemenliği bir gecede devre dışı kalmıştı. O zamana kadar bilinmeyen bazı devletlerin bağımsızlık bildirileri yayımlandı: Çekoslavakya (28 Ekim), Yugoslavya (29 Ekim), Macaristan (1 Kasım) ve Lemberg'te Batı Ukrayna Cumhuriyeti (1 Kasım) [LYCZAKOW].

NEFRET

CANTERBURY Başpiskoposu Randall Davidson Westminster St. Margaret'ta Kral, Kraliçe, bakanlar ve Parlemento'nun her iki kamarasının üyelerinin önünde 3 Ağustos 1918'de bir vaaz verdi. Cemaatın çoğunun Başpiskoposun kişisel olarak Hükümetin savaş dönemi politikasını ahlaki açıdan protesto ettiğini biliyor olmalıydı. Daha önce halkın önünde söylenenlerden pek çoğu rahatsız olmuş olsa gerektir. Yumu-

şak İskoç sesiyle, "Öyle bir öfke var ki Hıristiyanlık inancının ilkelerine karşı olan bir tür zehirli nefrete dönüşüyor" dedi. "Allah'ın ve kendinden nefret eden bütün insanlar için Çarmıhta ölen Efendimizin yeminli inananları olarak bizler nefretin kalbimizde hiçbir gıda bulmaması gerektiğini görmeliyiz."[1] Yanında Başpiskoposun papazı ve ileride onun yaşam öyküsü yazarı olan, Chichester'in müstakbel piskoposu George Bell (1883-1958) vardı. Öncülüğü ele aldığında "Hıristiyan Enternasyonalizmi"nin savunuculuğunu yaparak Protestan Avrupa'nın içinde çiçek açacaktı.[2]

Piskopos Bell çok farklı bir enternasyonalistti. Bildiği bir yabancı dil yoktu. Fakat Hıristiyan ilkelerinin sağlam bir yorumuna ve bunları dile getirecek cesarete sahipti. Savaş sonrası yıllarda bir zamanlar Leipzig'te profesör olan İsveçli bir Lutherciinin, Uppsala Başpiskoposu Nathan Soderblom'un yakın etkisi altına girmişti. 1919'da Hollanda'da savaş suçunu tartışan Wassenaar konferansına katıldı; ve 1925'te Stockholm'de ileride kurulacak olan Dünya Kiliseler Konseyi'nin tohumlarını atan Hıristiyanca "Yaşam ve Çalışma" adlı konferansın düzenlenmesine yardım etti.

1930'ların başında Yaşam ve İş Evrensel Kilise Konseyi (UCCLW) başkanı olarak Bell, Nazilerin baskısı altındaki Alman kiliseleri sorunuyla karşılaştı. 1933'te açık bir protesto kararı alma konusunda ısrar etti; Reich piskoposu Muller'e "Günah Çıkaran Kilise" adına sert bir mektup yazdı ve yanıt olarak da Chichester'a öfkeli von Ribbentrop geldi. UCCLW'nin Bell'in başkanlığında Novi Sad (1933) ve Fano'da (1934) yaptığı toplantılar kiliselerin birleşmesini amaçlayan birkaç grubu bir araya getiren 1937 Oxford Konferansı için yolu açtı ve Nazizm ile Komünizmin totaliter meydan okumalarının farkına vararak Yeniden Ahlaki Silahlanma için Oxford Grubu'nun kuruluşunu gördü.

Savaş hayal gibi ufukta belirmeye başladığında piskopos Bell düşüncelerini korkusuzca söyledi. Haziran 1939'da Oxford Üniversitesi'nde, devlet egemenliği konusundaki "pervasız" ısrarı ve "kolektif bencilliğin yaptığı hasarı" şikâyet eden konuşması "Ulusüstü Tanrı" hakkındaydı,[3] Kasımda ise *"Savaş Zamanında Kilisenin İşlevi"*ni yayımladı:

> Kilise eğer bir ulus içindeki üyelerinin her ulusun üyeleri içinde arkadaşları olduğunu unutursa Kilise olamaz. Kilise... musallemelerin zararlarını ya da kendi ulusunun askeri güçler tarafından bombalanmasını kınamak zorundadır. Yalan ve nefret propagandasına karşı kendisini hazırlamalıdır. Düşman ulusla dostça ilişkilerin yeniden başlamasını özendirmeye hazır durumda olması gerekmektedir. Yok edici ya da köleleştirici her savaşa ve doğrudan doğruya, bir halkın moral olarak çökertilmesini amaçlayan her türlü önleme karşı yüzünü dönmeye hazır olmalıdır ."[4]

Bu ilkeler Majestelerinin Hükümetinde ya da kendi piskoposluk bölgesinde yaygın olarak kabul görmüyordu. Fakat Lordlar Kamarası'nda Yabancıların Gözaltına Alınması (Ağustos 1940) ve "yok edici bombalamaya" karşı (9 Şubat 1944) ve yine atom bombasının kullanımına karşı yapılan konuşmalarda bu ilkeler izlendi [ALTMARKT]. Müttefik Hava Bombardımanı hakkında hiç edebiyat yapmadan şunları söyledi:

> Bombardıman uçaklarının askeri ve endüstriyel hedefleri bombalaması artık bir savunma değildir. Fakat bütün kent... ortadan siliniyor. Siviller, anıtlar, askeri ve endüstriyel tesisler hep birlikte hedef oluşturuyorken, böyle durumlarda orada nasıl bir ayrım olabilir?[5]

Piskopos Temmuz 1942'de Alman Hıristiyan direniş üyeleriyle buluşmak için Stockholm'e tehlikeli bir uçak yolculuğu yaptı. Onların adına müttefik güçlere yapılan başvuru reddedilecekti. Fakat papaz Bonhoffer'ın bir Nazi hapishanesinin ölüm hücresinden son mesajını gönderdiği kişi George Bell'di. "Ona şöyle deyin" diye yazmıştı, "Onunla birlikte evrensel Hıristiyan kardeşliği ilkesine inanıyorum ve zafere ulaşacağımız kesin."[6]

Bell'in düşüncelerinde gelecek için en önde gelen nokta "Hıristiyan Avrupa" idi. Bombardıman saldırısının sorumlularına, "Avrupa halklarının gelecekteki ilişkilerine ektikleri tohumların hasadını göreceksiniz!" diye sormuştu. 1945'te savaş sonrasında Almanya'ya yapılan bir radyo yayınında "Avrupa Ruhuna" çağrı yaptı:

> Bugün temel amaçlarımızdan birisi... Hıristiyanlığı yeniden keşfetmek olmalıdır. Avrupa'yı Hıristiyanlık âlemi olarak görmek istiyoruz... Hiçbir ulus, hiçbir kilise, hiçbir birey suçsuz değil. Pişmanlık duymaksızın ve bağışlamaksızın bir yeniden doğuş olmaz.[7]

Savaş sonrası Avrupa hareketinin ilk döneminde bu görüşler ekonomistler tarafından kaçırılıncaya kadar ön planda kaldı (Bkz. s. 1133). George Bell, Başpiskopos Davidson'un Westminster'da verdiği vaazdan aşağı yukarı tam otuz yıl sonra, 22 Ağustos 1948'de Amsterdam'da Concertgebouw'da Dünya Kiliseler Konseyinin kurulmasında özel ve önemli bir rol oynadı.

LYCZAKÓW

LWÓW'UN (L'VIV) kenar mahallelerinden olan Lyczakow'da bulunan bir Katolik mezarlığının özel askeri kısmına 24 Kasım 1918'de üç genç gömülmüştür. Yirmi üç yaşındaki Zygmunt Menzel, on dokuzundaki Jozef Kurdyban, yirmi üçündeki Felicja Sulimirska, Avusturya Galiçyası'nın eski başkenti için dövüşen Polonyalılar ile Ukraynalılar arasın-daki çarpışmada öldürülmüşlerdi. Bunlar geçici mezarlar ile parklardan getirilen birkaç bin cenazenin ilki ve "Lwów Savunmacıları Mezarlığının", "Genç Kartalların *Campo Santo*"sunun oluşumunun başlangıç noktasıydı.[1] En gencinin mezarı ise eylemde öldürülen on üç yaşındaki Antos Petryklewicz'inkiydi.

On dokuzuncu yüzyıl Avrupasının diğer büyük kent mezarlıkları gibi Lyczakow'da da tarihi ve estetik bir mezarlık vardı. Paris'teki Père Lachaise ve Londra'daki Highgate gibi, büyük bir kentin gelişimini ateşlemiş ailelerin şatafatlı anıt mezarlarını etraflarındaki orman koruyordu. Basit haçlarla dolu ayrı iki parsel 1830 ve 1863'teki Polonyalı ayaklanmacılarının mezarlarını içeriyordu.

Lyczakow'daki askeri mezarlığın benzerleri Büyük Savaştan sonra yüzlerce yerde, özellikle de Belçika ve Kuzey Fransa'da vardı. Polonya egemenliği döneminde

1919-1934 yılları arasında yanlarında taş arslanlar ve yarım daire sütun dizisiyle çevrilmiş bir zafer kemeri mezarlığa yüksekten bakıyordu. Merkezi kemer MORTUI SUNT UT LIBERI VIVAMUS (Bizim özgür yaşayabilmemiz için öldüler) yazısını taşıyor; arslanlar, üzerinde kentin sloganı SEMPER FIDELIS TOBIE POLSKO (Her zaman size, Polonya'ya inanıyoruz) yazılmış kalkanları tutuyorlardı. Mezarların arkasında kubbeli daire şeklindeki küçük kiliseye çıkan merdivenlerle çevrilmiş bir bölümü ayıran dizi kemerler var. Küme her zaman yeşil kalan çalılarla süslenmiş ve bronze lamba kaideleriyle aydınlatılmış. 1919-1920'de kenti Bolşeviklere karşı savunurken yaşamlarını kaybeden Posnanyalı gönüllüler, Fransız piyadeleri ve Amerikan pilotlarının anısına ayrı ayrı anıtlar yapılmış [DOUAUMONT] [LANGEMARCK].

Lyczakow'un kökenleri önemsiz olsaydı yazgısı gelecekteki gibi olmazdı. 1945'te Sovyetlere eklendikten sonra mezarlık saldırıya uğradı ve harap edildi. Haçlar söküldü, yazıtlar silindi, anıtlar tahrip edildi ve kilise bir taş atelyesine çevrildi. Azgın köpeklerin koruduğu otlarla kaplı alana sadece yakalanma tehlikesini göze alarak gitmek mümkündü. Çöküşü gizlice belgelendi; ziyaretçilerin mezarlığın yanında yapılmış iri Sovyet Savaş Anıtının arkasına gitmelerine izin verilmiyordu. Varşova hükümetinin isteğiyle yapılan restorasyon çalışmaları 1989 yılına kadar başlamadı.

Batı Avrupa'da var olan mezarlıklar İkinci Dünya Savaşında bozulmadan kaldı. Fakat Doğu Avrupa'da Alman, Yahudi, Polonya, Litvanya ve Ukrayna mezarlıkları Komünist unutturma kampanyasının egemenliğine düştüler. Onlar tarihi yeniden yazmanın önündeki birer engeldiler. 1918-1919 çatışmalarında yenilen Ukraynalılar Polonyalı düşmanlarına benzer acılar yaşattılar. Ama Ukraynalıların Lwow'da bulunan askeri mezarlıkları onurlandırıldı ve Polonyalıların egemenliği dönemindeki yıllar boyunca bakıldı. Sovyet egemenliği döneminde ise yok edildi.

Batı Ukrayna'nın en büyük metropol kenti olan L'viv 1991'de bağımsız Ukrayna Cumhuriyeti'nin ikinci önemli kenti oldu. 1918-1919'un yenilgi rüyaları yeniden canlandı. Lyczakow'da gömülmüş genç Polonyalıların umutları sonunda parçalandı [ELSASS].

Barış hastalığı Almanya'da hızla yayıldı ve barış istekleri çabucak Kayzer'in kellesini istemeye dönüştü. İmparatorluk donanması Wilhemlshaven limanında ayaklandı. Münih'te bir Alman Cumhuriyetinin kurulduğu ilan edildiğinde tarih 7 Kasımdı, Berlin'de ise 9 Kasımda sosyalist devrimler patlak verdi. Ayın onunda birkaç gün önce tahttan indirilen Kayzer Wilhelm ile Veliaht Prens Hollanda'da sürgün yaşamlarına başladılar. Son darbe olarak da Alman askeri istihbaratı en tehlikeli Polonyalı tutuklu olan Joseph Pilsudski'yi serbest bırakarak Varşova'ya giden bir trene bindirdi. Ayın on birinde gideceği yere ulaşan Pilsudski, Alman garnizonunun silahsızlandırılmasını izledi ve Batılı Müttefikleri kederlendiren bağımsız bir Polonya davasının dizginini eline aldı.

Sonuçta Almanya da Rusya gibi, tam bir askeri yenilgi yoluyla değil de daha çok politik bir çöküşle alaşağı edildi. Doğuda muzaffer olan Alman ordusu, Batı'da hâlâ bozulmadan duruyordu; Almanya topraklarının içine asla geri atıl-

mamıştı. Ama ona emirleri veren politik otoriteyle ilişkisi kopmuştu. Ateşkes görüşmeleri Soissons yakınında, Réthondes-sur-Aisne'de 8 Kasım'da başladı. Wilson'un on dört ilkesine ek olarak Müttefiklerin on sekiz isteği temelinde çok geçmeden anlaşmaya varıldı. İkinciler işgal edilmiş toprakların boşaltılması, Ren bölgesinde tarafsız bir sınır yaratılması, Alman donanması ve ağır silahlarıyla ulaşım araçlarının teslim alınması, tazminat ödenmesi ve Brest-Litovsk ile Bükreş Antlaşmasının iptal edilmesi konularında yoğunlaştılar. Müttefikler öyle ağır teslim koşullarında ısrar ediyorlardı ki, bunlarla barışı ancak zorla kabul ettirebilirlerdi. Anlaşma 11 Kasım sabahı saat üçte parka çekilmiş bir tren vagonunda altı saat sonra yürürlüğe girmesi koşuluyla imzalandı. Silahlar on birinci ayın on birinci gününün on birinci saatinde sessizliğe gömüldü.

On milyonun üstünde asker öldü; bunların büyük bölümü yeni evlenmiş ya da bekâr erkeklerdi (Bkz. Ek III, s. 1398). Ölüm oranları özellikle düşük rütbeli subaylar arasında yüksekti. Onlara "kayıp kuşak" (*les sacrifiés*) denilmiştir. Bu insanların savaş hizmetlerinin, ölümlerinin, yaralanmalarının yükünü aileleri, özellikle de kadınlar taşımış olmalıdır. Savaş sırasında askere alınanların bıraktığı işlere kadınlar alınmıştır. Kadınlar, askeri araç-gereç fabrikalarında, bürolarda, tramvay şoförlüğü, yöneticilik ya da gazetecilik gibi daha önce kendilerine kapalı birçok alanda çalıştılar. Birçok genç kadın için "alagarson" tarzında kesilmiş saç ve kalabalıkta sigara içmekle simgelenen toplumsal özgürleşme yolu açıldı. En azından sanayileşmiş ülkelerde Avrupalı kadınlar evlerinin ve ailelerinin koruyucu gözetiminden daha önce asla görülmemiş biçimde çıktılar. Değişim, kendini kadınların oy hakkının yaygınlaşmasında yansıttı. Ama toplumsal ve psikolojik bedel çok büyüktü. Genç erkeklerin kayıp kuşağına, yalnız kalmış genç dullar ile sevgilileri siperlerin çamurları içinde öldüğü için bir yaşam arkadaşı bulma şansı kalmamış yaşı geçkin kadınlar kuşağı eşlik etti. Demografik hasar ile cinsiyetlerin dengesiz oranının uzun süren etkileri olacaktı.

İstatistikler ayrı ayrı ailelerin deneyimleri kadar anlaşılabilir değiller. 48. Avcı Filosu, 11. Grupta teğmen olan on sekiz yaşındaki Bolton, Lancashire'dan Norman Davies, Fransa'ya geldiği ikinci gün olan 5 Eylül 1918'de tatbikat sırasında bir Bristol avcı uçağıyla çarpıştı. Kaza hakkında tutulan rapor pilottan daha çok uçağın kaybıyla ilgileniyordu.[8] 11 Kasım 1918'de Boltonlu Bolton ailesi savaşın sona erişini kutluyordu. On ikisinde ise Kraldan gelen ve Doğu Lancashire Alayı, 11. Taburda asker olan on dokuz yaşındaki en küçük oğulları er James Bolton'un Ateşkes imzalanmadan birkaç dakika önce öldüğünü bildiren telgrafı aldılar. Milyonlarca Fransız, Alman, İtalyan, Avusturyalı ve Rus ailesi aynı acıyı yaşamıştı.

Avrupa özellikle Belçika, Galiçya ve Sırbistan'dan gelmiş savaş mültecileri ile dolmuştu. Bu hareketin en üst noktasında Avrupa'ya "Kara Ölüm"den sonra en yaygın salgın hastalık geldi. "İspanyol gribi" ile er Bolton da dahil olmak üzere savaştakinden daha fazla Avrupalı öldü [SALGIN]. Avrupa geniş bir dış yardımın nesnesi oldu. Uluslararası Kızıl Haç ve Amerikan Yardım Yönetimi özellikle Doğu Avrupa'da umulmayan büyüklükte bir görevle karşı karşıya kaldılar.

Avrupa'nın barışa kavuştuğunu söylemek herhalde bir abartı olurdu. Batı Avrupa biraz soluk almıştı; ama Orta ve Doğu Avrupa'nın geniş bölgelerinde önceden kurulmuş olan bütün düzen yıkılmış durumdaydı. Komşularıyla araları açık çok sayıda bağımsız devlet doğmuştu (Bkz. harita 25). Bunların en büyüğü olan Sovyet Rusya, yurttaşlarının çoğu ve bütün komşularıyla savaş içindeydi ve nerede olursa olsun her türlü devrimci kalkışmanın kışkırtıcısı gibi davranıyordu. Bu nedenle, galip müttefikler yapabildikleri her yerde barış için çaba harcarlarken, Kıta'nın büyük bir bölümünün savaşın içine çekilmesi süreci sürüyordu. "Devlerin savaşı sona erdi, Pigmelerin savaşı başladı" diye yazıyordu Churchill. Jeopolitik olarak, Büyük Üçgen sadece Batılı Güçlerin bozulmadan durduğu noktaya kadar ezilmişti. Rusya, İttifak Devletleri tarafından, İttifak Devletleri ise Batılılarca yenilmişti. Ancak Rusya ve Almanya'nın her ikisi de hâlâ nefes alıyordu; Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğunun aksine onlar bütünüyle kaybolmamışlardı. Batılı Güçlere Kasım 1918'de "Rusya ile Almanya uykudayken" istikrarlı bir Avrupa düzeninin bir olasılık olarak kurulabileceği nefeslenme sürecinden fazla bir şey verilmemişti. Batılı Güçlerin barış çabaları ne yazık ki en başından ciddi olarak kusurluydu.

1919'da Paris'te başlayan Barış Konferansı bir Avrupa devletleri toplantısı olarak değil de galip gelenlerin kongresi olarak düzenlenmişti. Ne Sovyet Rusya ne de Almanya Cumhuriyeti temsil ediliyordu; diğer halef devletler ise güçleri oranında müvekkil ya da davacı olarak katılıyorlardı. Bütün büyük kararlar Onlar Konseyi, bunun halefi Dörtler konseyi [Clemenceau, Lloyd George, Wilson ve bazen de İtalyan Orlando] ya da Ocak 1920'den sonrası için söylenecek olursa, daimi Müttefik Elçiler Konferansı tarafından alınıyordu. Bu Diktat ya da "zorla kabul ettirilecek koşulları" belirlemek için kendi içinde yeterliydi. Düzenleyenlerin büyük iddialarına karşın Barış Konferansı Avrupa'nın en acil sorunları için sorumluluk almadı. Kendini yenik devletlerle imzalanacak antlaşmaları hazırlamakla sınırlandırdı. Çıkarları "onu güven içinde tutmaya" çabalamakta olmasına karşın, Rus İmparatorluğunun parçalanmışlığını kabul etmekteki gönülsüzlüğünün uğursuz sonuçları oldu. Yarım önlemlerle, yarım kotarılmış, yarı cesaretle yürütülen Rusya'ya 1919 Müttefik Müdahalesi sürekli olarak Bolşeviklerin elini güçlendirdi (Bkz. aşağıda s. 978-979).

Wilson'un ulusların kendi kaderlerini belirlemeleri ilkesi yaygın olarak benimsenmesine karşın, sürekli ya da adaletli olarak uygulanmadı. Muzaffer Müttefikler, İrlandalılar gibi kendilerine bağımlı ulusların amaçlarını tartışmak için bir neden görmüyorlardı ve bundan daha az ilgiyi sömürge halkların isteklerine gösteriyorlardı. Eski düşmanlarının egemenlik alanlarında büyük bölgesel değişiklikleri cesaretlendirirlerken, kendi içlerindeki hareketlerin gözlerini korkutuyorlardı. Örneğin talepleri Avusturya ile Macaristan'ı rahatsız eden Çekler "St Wenceslas'ın toprakları" konusundaki iddialarında desteklendiler (Bkz. Ek III, s. 1377). 1722 sınırlarının yeniden oluşturulması talepleri Rus İmparatorluğunun restorasyonu politikasına karşıt olan Polonyalılar bu istekleri nedeniyle "küçük güç emperyalizmi" nitelemesiyle şiddetle kınandı-

lar. Memnun her müşteriye karşılık olarak iki ya da üç canı sıkkın müşteri vardı.

Batılı Güçler kendi aralarında dayanışma sağduyusunu çok az gösterdiler. Amerikalılar, İngiliz ve Fransızların emperyalist düzenlemelerinden kuşkulandılar. İngilizler, Fransızların Napoléonumsu eğilimlerinden kuşkulandılar. Hem İngilizler Hem Fransızlar Amerika'nın sağlam vaatlerinden kuşku duydular. ABD Kongresi hem Almanya ile yapılan Versailles Antlaşmasını hem de Wilson'un gözde projesi olan Milletler Cemiyetini onaylamadığında korkuları yeterince doğrulanmıştı (Bkz. aşağıda). Müttefik diplomasisi uygulama sorununu çok küçümsedi. Paris'te büyük kararlar almak politikacılar için bir olaydı. Batılı Güçlerin çok önemsiz nüfuzu ve hiç denetimi olmadığı Avrupa'nın uzak bölgelerinde bu kararların uygulanması da başlı başına bir olaydı. Müttefikler arası oluşturulmuş çeşitli Komisyonlar farklı sorunlu yerlere geçici destekler verdiler. Fakat Milletler Cemiyeti dişsiz doğdu. ABD anlaşmazlığa sırtını döndü; İngilizler uzaklaştı; Fransa tek başına Kıta politikası belirlemekten geri çekildi. Uzlaşmadan kırgınlık duyanların ceza görmeden bu duruma karşı çıkabileceklerini tahmin etmeye başlamaları sadece bir zaman sorunuydu.

Barış Konferansı yolunu elbette hayret uyandıran çokluktaki işlerin arasından açtı. Beş temel antlaşma yürürlüğe konuldu. Yeni kurulmuş bir düzine devlete uluslararası tanınma sağlandı. Bir dizi toprakla ödüllendirme yapıldı. Bir grup plebisit düzenlendi ve yönetildi. Avrupa'nın büyük bölümüne çok arzulanan yeni bir başlangıç için temel verildi. Öç alma ruhunun baskın olduğunu söylemek adil olmaz. Konferans ilerledikçe hava da yumuşadı. "Üç Büyüğün en esneği olan Lloyd George Ocak ayında Kayzer'i asalım!" çığlıkları arasında kente geldi, ama daha sonra uzlaşma yolu arayışında liderliği aldı. Hiç bir teşekkür almadığı Serbest Danzig Kenti'nin ortaya çıkışı onun ılımlı etkisini gösteren bir örnektir. Savaş suçu, savaşın bütün bedelini Almanya'ya fatura eden tazminat ilkesi, tek taraflı silahsızlanma planlarının arkasında intikam duygusunun yattığı inkâr edilemez. Aynı zamanda Clemenceau'nun uzlaşmaz tutumuna karşın Müttefik taleplerinin Almanların tahammül sınırlarına göre değiştirilmesi gerektiği düşüncesi gelişiyordu [SLESVİG].

Yine de sonuç verici uluslararası hava sağlıklı değildi. Müttefiklerin gösterdiği intikam ve olumsuzculuk karışımı tavır iyiye işaret değildi. Savaşın ilk nedeni olan Doğu Avrupa hâlâ düzenlenmemişti. Anlaşmalarının mürekkeplerinin kurumasından hemen sonra birçok halk onları yeniden gözden geçirmeyi isteyecekti.

1918-1921 arasında çıkmış savaşların çoğu tümüyle yerel nitelikli anlaşmazlıklarla alevlenmişti. Bütün ansiklopediler Allenstein'den Zips'e kadar belirsiz bölgelerin doğruları ve yanlışlarıyla doludur. Ancak dört savaş yaygın katılımcılar buldu. Bunlar Rus İç Savaşı, Macaristan İç Savaşı, Polonya-Sovyetler Savaşı ile Yunan-Türk Savaşı idi. Söz konusu savaşların her biri, Batılı Güçlerin Avrupa'nın Doğu bölümünü olumlu olarak etkilemekteki yeteneksizliğini fazlasıyla göstermiştir.

1918-21 Rus İç Savaşı bir yanlış adlandırmanın kurbanıdır. Aslında bir dizi iç savaş ile uluslararası savaşların iç içe geçerek tek bir savaşa dönüşmesidir. İki ana çizgiyi içermektedir. Bunların ilki, Rusya merkezi hükümetinin denetimini ele geçirmek için "Kızıl" Bolşevikler ile onlara meydan okuyan çeşitli "Beyazlar" arasındaki savaştı. Sürecin bu bölümüne katılanlar şu ya da bu biçimde Rusya İmparatorluğunu yeniden kurmayı amaçlıyorlardı. İkinci çizgi ise, bir tarafta "Kızıllar" ya da "Beyazlar" ile diğer tarafta daha önce çarlık sınırları içindeki bağımsız cumhuriyetler arasındaki savaşlardan oluşuyordu. Cumhuriyetlerin hepsi yeni kurulmuş egemenliklerini korumak için savaşıyorlardı. Fakat hepsi bu değildi. Kızıllar, Moskova'daki yedek güçlere ek olarak cumhuriyetlerin hepsine yerel güçler de yerleştirmişlerdi. Beyazlar da birkaç orduyu değişik yerlere konumlandırmışlardı. Çok sayıda yabancı güç de bu savaşlara müdahale etti. Ulusal cumhuriyetlerin hükümetleri sık sık yerel rakiplerle de karşı karşıya geldiler; ve 1918'de Trans-Sibirya Demiryolunu ele geçiren eski savaş tutuklularının oluşturdukları Çek Alayı gibi "denetimsiz güçler" de vardı. Sonuç olarak bu başıboş kalabalık çoğu yerde herkese açık çok taraflı bir biçim aldı [B.U.C.].

Örneğin, en değerli ödüllerden biri olan Ukrayna'da on bir ordu vardı. Ocak 1918'de oluşturulan Ukrayna Cumhuriyeti güçleri ilk *Rada* ya da diğer adıyla "Ulusal Konsey" taraftarlarıyla sonraki Direktuar taraftarları arasında bölünmüştü. Doğu Cephesindeki Alman işgal ordusu, Ukrayna'nın bağımsızlığına destek vermek için Şubat 1919'a kadar bölgede kaldı. Ukrayna "Kızıl Ordusu" sırtını Donbass bölgesi Rus işçilerine dayadı ve Moskova merkez Bolşevik karargâhından gelen birliklerce desteklendi. Bir Fransız birliği tarafından desteklenen General Denikin'in "Rus Gönüllüler Ordusu" Odesa'da yerleşmişti; onun vârisi Baron Wrangel'in "Beyaz Ordusu" Kırım'da kamp kurmuştu. Pilsudski'nin Polonyalılar Ordusu Ukrayna Direktuarı ile birleşerek Nisan 1920'de Kiev üzerine yürümeden önce, 1919'un başlarında Batı Ukrayna Ordusunun güçlerini yenilgiye uğratmıştı. Anarşist Nestor Makhno'nun köylü gerillaları merkezi Ukrayna'nın geniş bir bölümünü ele geçirmişti. Ukrayna'nın başkenti Kiev iki yıl içinde on beş kez el değiştirdi. Böyle bir renk cümbüşünü Kızıllar ile Beyazlar arasındaki ikili bir mücadeleye indirgemek anlamsızlığa yol açan bir basitleştirmedir (Bkz. Ek III, s. 1377).

Olayların gelişimi savaş düzeninden *(ordre de bataille)* hiç de daha az karmaşık değildi. Ancak merkezdeki Bolşeviklerin bakış açısından göründüğü kadarıyla kendi öncelikleriyle art arda gelen iki aşama vardı. 1918 ile 1919'u içeren birinci aşama, Beyazların Sovyet Rusya'da her yönden ilerlemesine tanık oldu; Batı'da Estonya'dan General Yudeniç, Doğu'da Sibirya'dan Amiral Kolçak, Güney'de Ukrayna'dan General Denikin. Bolşevikler umutsuzca Moskova çevresini tutmak ve daha sonra ilerleyen orduları teker teker geriletmek zorunda kaldılar. 1919-1920 kışında başlayan ikinci aşamada Kızıl Ordu saldırıya geçerek ulusal cumhuriyetleri ezmeden önce, geri çekilen Beyazları kovaladı.

En kritik an, Denikin'in Moskova'nın yüz mil güneyinde Tula Nehrine ve Polonyalıların Smolensk'in batısına çok uzak olmayan bir noktaya ulaştıkları

Kasım 1919'du. Birlikte yapılacak bir saldırı Bolşevik rejimin sonunun konuşulmasını sağlayabilirdi. Fakat Pilsudski'nin adamları, Polonya'nın bağımsızlığı konusunda Denikin'in tavrının ne olacağına yeterli bir yanıt alamadılar. Bu nedenle Polonyalılar ilerlemeyi durdurarak Lenin ile görüşmeye başladılar. Denikin, Kızıl süvariler tarafından konumundan sökülüp atılıncaya kadar ölümcül bir tereddüt içinde olduğundan, Çariçin kuşatmasında zafere çok yakınken hızla uzaklaştı. Denikin anılarında Bolşeviklerin nihai zaferi için Pilsudski'yi suçlayacaktı.[9]

Bundan sonra merkezi güvene alan Bolşevikler birçok Kızıl orduyu değişik yönlere göndererek rakip güçleri önlerine kattılar. Rus İmparatorluğunun Avrupa bölümündeki cumhuriyetlerin yeniden fethedilmesi, Gürcistan'daki Menşevik rejiminin bir Bolşevik birliği tarafından düşürüldüğü 1921 yılında doruğa ulaştı (Bkz. Ek III, s. 1375).

Askeri uzmanları şaşırtan Bolşevik zaferi, düşmanlarının parçalanmışlığına, "Rusya'nın Carnot'su, savaş komiseri" Leon Troçki'nin yeteneklerine, iç iletişim ağlarının stratejik avantajıyla uyguladıkları "savaş komünizmi"nin hayli acımasız önlemlerine atfedilmelidir. Bolşevik rejimi, Rus toplumunun köylüleri de içeren bütün büyük sınıflarınca, gerici monarşistlerden liberallere ve sosyalistlere kadar politika sahnesindeki bütün büyük politik gruplaşmalarca ve Rus olmayan bütün uluslarca memnuniyetle karşılanmamıştı. Ama iç savaşın çıkışı (Lenin bunu tahrik etmişti) onlara var olan bütün kurumları askıya almak, toplumsal ve politik muhalefeti silmek için bahane yaratmıştı. Çeka ya da devrimci polis "Olağanüstü Komisyonu" (OGPU, NKVD ve KGB'nin öncüsü), Robespierre'i bile yüreksiz kılacak bir vahşeti uygulayan bir Polonyalı soylu Felix Dzierzynski (1877-1926) tarafından kurulmuştu. Lenin'in emriyle Ocak 1918'de Ekaterinaburg'ta öldürülen eski Çar ve ailesinden adları bilinmeyen sayısız insana kadar gerçek ya da hayali "sınıf düşmanlarını" yere çalmıştı. Emek, ulaşım ve üretim de içinde olmak üzere ekonominin bütün sektörlerinin askerileştirilmesi, Bolşeviklerin bütün girişim ve sendikaların denetimini ellerine almalarını ve bütün muhalifleri "karşı devrimci sabotaj"dan korunmak için tasfiye etmelerini sağlamıştı. Kitle desteği, Bolşeviklerin, yabancı "müdahalecilerin" varlığına karşı Rusların yurtsever duygularına başvurabildikleri zamanlar dışında ender olarak dikkate alınan bir şeydi. 1920'de Polonyalılar Ukraynalılara Kiev'i yeniden almaları için yardım ettiklerinde bütün ideolojik bahaneler bir tarafa atıldı. Lenin, Kutsal Rusya'nın savunulmasını isterken Troçki eski çarlık subaylarını orduya katılmaya çağırdı. Gereksinmenin büyüklüğü aşırı müdahalenin anasıydı.

SLESVİG

KRAL X. CHRISTIAN, 10 Temmuz 1920'de, beyaz bir at üzerinde, Danimarka sınırında bulunan ve kısa bir süre önce yapılan bir plebisitle Danimarka'ya verilen[1]

Sonderjyland ("Güney Jutland" ya da Kuzey Schleswig) bölgesini geziyordu. Bu kararla çağdaş Avrupa'nın en keskin ve en uzun süren bölgesel sorunlarından biri sona ermişti.

Jutland yarımadasındaki komşu eyaletler olan Schleswig ile Holstein, uzun bir süre Almanya ve Danimarka arasındaki sınır bölgesini oluşturmuştu. Tarihsel olarak Schleswig-Danimarka dilinde Slesvig; bir Danimarka toprağı iken, Holstein, Kutsal Roma İmparatorluğuna aitti. Rensburg kenti kapısında dikili olan eski "Elder Taşı" İmparatorluğun geleneksel sınırını işaret ediyordu. Nüfus etnik olarak karışık olmasına karşın Danca konuşanlar kuzeyde, Almanca konuşanlar da iç bölgeyle güneyde çoğunluktaydılar (Bkz. Ek III, s. 1365).

"Schleswig-Holstein Sorunu" Fransızların her iki eyaleti Danimarka'ya verdikleri 1806 yılında ilk olarak doruğa çıktı. Karar Viyana Kongresinde sağlama alındı, ama bunun arkasından Holstein, Alman Konfederasyonunun bir üyesi olarak ilan edildiğinde konumunun ne olduğu belirsiz kaldı. Bir çatışma kaynağı oldu. Yükselen ulusçuluk çağında "kuzey sınırlarda yaşayan özerlik yanlısı Almanlar" Danimarka'dan ayrılmak istediler. "Elder"deki yurtsever Danimarkalılar onlara karşı koymak için harekete geçtiler. Milliyetçi iddialar çok geçmeden anayasal bir hükümet kurma mücadelesiyle iç içe girdi. 1848'de, Almanların egemenliğindeki eyalet meclislerinin isteği üzerine Prusya birlikleri Schleswig-Holstein'ı işgal etti. İngiltere ve Rusya'nın karşı önlemlerle hemen yanıt vermelerinden sonra geri çekilmek zorunda kaldılar. Prusya gözünü Kiel limanına dikmişti.[2]

Danimarka kralı VII. Frederick, "Danimarka-Schleswig" ortak anayasası henüz kabul edilmişken, Kasım 1863'te erkek veliaht bırakmadan öldüğünde daha keskin bir bunalımın nedeni oldu. Saxon ve Hannover birlikleri Holstein'ı korumak için hemen harekete geçtiler. Avusturya ile Prusya 1864'te yükselen gürültünün içinde iki eyaletin sorunlarını incelemek amacıyla altı yıllık ortak bir işgal için birlikte harekete geçme kararı aldılar. Bu anlaşma 1866 Avusturya-Prusya savaşıyla bozuldu. Prusya zaferi, işgal altındaki bölgelerin denetiminin tek ele geçmesini ve daha sonra da bu bölgeleri tümüyle ilhak etmesini sağladı. Bir plebisit yapmak için gereken düzenlemeler ve Danimarka yurttaşlığını isteyen insanların durumunu rahatlatma düşünceleri rağbet görmedi.

Danimarka'nın ulusal gururu 1848-1851 ve 1863-1864 savaşlarıyla çok yükseldi. Dannevirke Hattı tahkimatları çetin bir savaşa tanık oldu ve Dybol Mill gibi şiddetli direniş noktaları ulusal tapınaklar "haline geldi". Daha sürekli kızgınlıklar, Danimarka yanlılarına yapılan kötü muameleler ile 1880'ler ve 1890'larda Prusya Polonyası'nda olduğu gibi sürdürülen kaba Almanlaştırma politikasının sonucu olarak ortaya çıktılar.

1920 Plebisitleri Versailles Antlaşmasına uygun olarak, Müttefiklerin teşvikleri ve korumaları altında yapıldı. Kuzey eyalette Danimarka için % 92; Flensburg ve iç Schleswig bölgesinde Almanya için % 75 çoğunluk oyu çıktı. Üzerinde anlaşılan sınır o zamandan beri bozulmadı.

Bir kezinde Lord Palmerstone, Schleswig-Holstein'ı üç kişinin anladığını söylemişti: "Merhum Consort Prensi, deliren bir Alman profesörü ve bölge hakkında bildi-

ği her şeyi unutmuş olan kendisi." 1920'den sonra her yerde böyle inatçı sorunlar olmasına rağmen Avrupa'nın tümü Palmerstone örneğini izlemekte serbestti. Bu dönemde çözülmüş her bölgesel soruna karşılık yeni birkaç tanesi yaratılıyordu.

Rusya'daki yabancı müdahele abartılmıştır. Göründüğü kadarıyla kötü niyetli bir grup yabancı, Rusya'nın işlerine burunlarını sokmuştu. Düzenli Alman ordusu Dünya Savaşı'ndan *Oberost*'a çıkarılmıştı. Gönüllü Alman "Baltık" ordusu Letonya ile Litvanya civarında, General Bulak-Balakhoviç'in düzensiz Polonyalıları Beyaz Rusya'da dolaşıyorlardı; düzenli Polonya birlikleri, Almanlar çekilir çekilmez *Oberost*'ta görünmüştü. İngiliz yurtdışı sefer birlikleri Murmansk ile Gürcistan'da, Batum'da üslenmişti; Fransızlar Odesa'yı işgal etmişlerdi; Amerikalılar ile Japonlar Vladivostok ve Uzakdoğu'yu denetimleri altına almışlardı. Sovyet propagandası için bu yabancıların, kötü kapitalistlerin Rusya'yı yıkmak amacıyla hazırladıkları komployu gerçekleştirecek kiralık güçler olarak sunulmaları kolay bir oyundu. Ortada böyle bir komplo yoktu. Müttefik hükümetler asıl olarak Rusya İmparatorluğunu birlik içinde tutmakla ilgileniyorlardı; Almanların varlığıyla ve özellikle Müttefiklerin dışarıda durmaları gerektiği yolundaki uyarılarını reddeden Polonyalılar ile birlikte yapacakları bir işleri yoktu. Müttefiklerin seferleri daha önce Geçici Hükümet için Rusya limanlarına gönderilmiş savaş gereçlerini korumak amacıyla yapılmıştı. Hiç kuşkusuz sempatileri, Bolşevik darbenin düşürdüğü ve şimdi yardım isteyen önceki Rus müttefiklerinden yanaydı. Fakat büyük askeri harekâtlar için hiç para ya da insan göndermediler. Varlıklarının Bolşeviklere büyük bir propaganda başarısı verdiğini herkes anladığında geri çekildiler. Zarar daha sonra verildi; Sovyet tarih kitapları onlarca yıl bu konu üzerinde milliyetçilik davulunu çaldı.

Batı'da yazılan tarih kitaplarının da kendilerine has özellikleri vardır. Rus İmparatorluğunun yıkılması ender olarak Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluklarının yıkılışıyla aynı yönde tartışılmaktadır. Barış Konferansı tarafından tanınmış Polonya, Finlandiya ve üç Baltık Cumhuriyetinin dışında, Rusya'nın denetiminden bağımsız olan ulusal cumhuriyetlere, İttifak Devletlerinden ayrılan cumhuriyetlere verilen statü verilmedi. Göründüğü kadarıyla çok az sayıda tarihçi, Sovyet Rusya'nın Ukrayna veya Kafkaslar'ı yeniden ele geçirmesini "Rusya'nın iç işi" olarak değerlendirmekten farklı bir değerlendirme yapmıştır. Daha da garip olan şey, Aralık 1922'de başlayan Sovyetler Birliği'nin kuruluş sürecinin hâlâ genellikle basit bir ad değişikliği olarak düşünülmesidir. Böylece İmparatorluğun uzun ayrışma süreci ile Bolşeviklerin onun yerini almak için verdikleri beş yıllık mücadelenin üzerinden sessizce geçilebilmektedir. "Rusya" ile "Rus İmparatorluğu", "Sovyet Rusya" (RSFSR) ile "Sovyetler Birliği" (SSCB) arasındaki büyük farklar yalnızca Bolşeviklerin (kurdukları) yetmiş yıl sonra dağılmaya başladığında genel söylem içine girdi [B.U.C.].

Aynı şekilde Rus İç Savaşının sonucu da önemsenmiyor. Beyaz ve Kızıl terörün kurbanlarıyla Volga Kıtlığının kurbanları toplanırsa toplam ölü sayısı Büyük Savaşın bütün cephelerdeki ölümlerinden daha az olmayacaktır.[10]

Habsburg İmparatorluğunun çöküşüne bir dizi önemli savaş eşlik etti, ama hiç biri Macaristan'dakinden daha ciddi değildi. Macaristan Sovyet Cumhuriyeti Mart ayından Ağustos 1919'a kadar beş ay ayakta kaldı. Avrupa komünist partilerinin çoğu bu dönemde kuruldu; fakat Budapeşte, Rusya dışında herhangi bir yerde komünist rejimin bir süre için de olsa yönetimi ele geçirdiği tek kentti. İlk "Macar Devrimi"nin kısa kariyeri çok öğreticidir. Bağımsız Macaristan'ın ilk liberal hükümeti cezalandırıcı barış koşullarının protesto edilmesi üzerine istifa ettiğinde ona şans verilmiş oldu. Macarların çoğu uygarlıklarının beşiği olarak gördükleri Slovakya ile Erdel (Transylvanya) bölgelerinin kaybedilme olasılığı karşısında dehşete düşmüşlerdi. Rusya'dan yeni dönmüş eski bir Yahudi savaş tutsağı olan komünist lider Béla Kun (1866(?)-1939) bu milliyetçi öfkeyi kullandı. Macar komünistleri Slovaklar ile Romanyalıları tartışmalı bölgelerden çıkartacaklarına söz vererek hem sosyal demokratların hem de eski subay kadrolarının destekleriyle iktidarı ele geçirdiler. Gerçekten Haziran 1919'da bir Macar ordusu Slovakya'yı işgal etti. Aynı sıralarda, Sovyet modeline göre kurulmuş işçi ve asker delegeleri konseyleri tarafından yeni bir anayasa kabul edildi ve köklü reform kararları alındı. Bütün sanayi kuruluşları ulusallaştırıldı; Kilisenin mülklerine el konuldu; rahiplerle köylüler eşit biçimde zorunlu çalışmaya maruz bırakıldılar.

B.U.C.

BATILI tarihçilerin birçoğu son zamanlara kadar 25 Mart 1918'de Minsk'te ilan edilmiş Beyaz Rusya Ulusal Cumhuriyeti'nin varlığından tamamen habersizdiler. Gerçekten Batılıların çoğu Beyaz Rusya ya da Belarus Rusya'nın bir eyaletinden başka bir şey olduğunun farkında değillerdi. Polonya ile Rusya arasına sıkışmış olan Belarus 1918'e kadar ayrı bir politik varlık göstermedi. Dış dünyada "Beyaz Ruthenya" olarak tanındığında Büyük Litvanya Dükalığının bir bölümünü oluşturuyordu, ama "Beyaz Rusya" olarak adlandırıldığı Çarlık İmparatorluğu içinde Bölünmeler'den sonra alınmıştı (Bkz. s. 702-703).

Birinci Dünya Savaşı sırasında verilen Alman desteği ülkenin ulusal bilincinin hayli güçlenmesine yol açtı. 1914-1915'te Belarusların okulları, kitapçıları, gazeteleri ve yayıncıları Vilna (Wilno) ve Minsk'te çalışmaya başladılar. 1 Ocak 1916'da Feldmareşal von Hindenburg imzasıyla Alman ordusu tarafından işgal edilmiş bölgelerde Belarus dilini resmi bir dil olarak kabul eden bir karar çıktı. 1916-1917'de Belaruslar tiyatrolar, seminerler, eğitim kurumları, hatta parti kurmak da dahil özgürdüler.

İnisiyatif *Hramada* adındaki bir demokratik sosyalist grubun eline geçti. Aralık 1917'de Belarus Ulusal Kongresi, Minsk'te sadece Bolşevikler tarafından dağıtılmak

için toplanmış oldu. Fakat Alman güçlerinin Şubat 1918'deki ilerlemeleri Kızılları geri attı ve bölge insanlarının sorumluluk almasını sağladı. Bütün ulusların (Ruthenler, Lehler, Yahudiler, Litvanyalılar ve Tatarlar) mutluluk içinde yaşayacağına söz veren BUC aynı yılın sonuna kadar yaşamını sürdürdü. Önce bir birleşik Litvanya-Belarus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve sonra da Belarus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuran Kızıl ordunun dönüşüyle 1919'da zorla yıkıldı.

1919-1920 Polonya-Sovyet Savaşı (Bkz. s. 980-984) sırasında Belarus'un büyük bölümü Polonyalılarca işgal edildi. Riga Antlaşması (1921) halkının isteği dikkate alınmaksızın ülkeyi parçaladı. Sovyet egemenliği altındaki doğu parçası burada yaşayanlarca "soykırım" olarak değerlendirilen baskılara maruz kaldı.[2] Felaketler Nazi cinayetleri ve Stalinci sınır dışı etme uygulamalarıyla 1939-1945 arasında da devam etti. Ama BUC'nin anısı yaşadı. 1992'de Belarus Cumhuriyeti yeniden kurulduğunda Avrupa Parlamentosu'nun en yaşlı üyesi Belarus'un ileride Avrupa Topluğuna katılma hakkı olan bir aday olduğuna ilişkin güçlü inancını ifade etti.[3] Bu noktada Avrupalı Parlamenter, yönetici sınıfı hemen hemen tümüyle sovyetleştirilmiş ve Ruslaştırılmış olan Belarus halkından daha umutluydu. Dehşet verici çağdaş tarihi Belarus'un, eski herhangi bir Sovyet cumhuriyetinden daha çok Rusya'ya bağımlı olduğunu gösterdi.

Macaristan o noktada beslediği canavarı uyandırdı. Grevciler kurşunlarla karşılandı. Silahlı köylü ayaklanmaları kitlesel kıyımlara maruz kaldılar. Daha önce bir Habsburg amirali olan Nicholas Horthy de Nagybanda'nın liderliğinde Szeged'te toplanan bir grup muhalif subay yardım isteğiyle Romanya'ya başvurdu. Romenler bunu yapmaya çok istekliydiler; Ağustos ayında Budapeşte'ye giren ve Macaristan Sovyet Cumhuriyetine son veren Romanya ordusu olmuştu.

Kızıl Terör yanıtını Beyaz Terörden alıyordu şimdi. Kun taraftarlarından, özellikle komünistlerle Yahudilerden gelişigüzel öç alınıyordu. Horthy 1920'de krallık Naibi ilan edildi ve yirmi dört yıl sürecek bir diktatörlük kurdu. Eski İmparator Karl'ın Macaristan tahtını geri almak için yaptığı iki deneme, parlamentonun askeri denetimi kırmak için yaptığı girişimler gibi geri püskürtüldü. Faşist etiketi henüz kullanılmamasına ve belki de tümüyle uygun olmamasına karşın Amiral Horthy zaman zaman "Avrupa'nın ilk faşisti" olarak değerlendirilmektedir. Aşırı komünist bir maceranın aşırı antikomünist bir tepkiyi ortaya çıkartışı son olmayacaktı (Bkz. Ekler III, s. 1378).

1919-1920 Polonya-Sovyet Savaşı'nın tüm Avrupa üzerinde etkileri oldu. Olaylara ilişkin Bolşevik yorumun aksine, savaş İttifak Devletleri'nin bir organizasyonu değildi, Rusya'daki Müttefik müdahalesinin bir parçası da değildi; ve Nisan 1920'de Pilsudski'nin Kiev'e saldırısıyla başlamamıştı. Elbette bir toprak anlaşmazlığı vardı. Ama çatışmanın asıl kaynağı Bolşeviklerin, Rus Devrimini Almanya'da beklenen devrim ile birleştirmek için açıkladıkları niyette ve buna

bağlı olarak Polonya üzerine yürümelerinde yatıyordu. Erken dönem Bolşevik ideolojisinde olayların bu seyri çok açıktı ve Rusya'daki Sovyet deneyiminin Marksist öğretiyle uyumlu hale getirilmesi için gerekli bir aşamaydı.

Bolşevikler "Kızıl Köprü"yü geçerek Almanya'ya ulaşmayı ilk olarak 1918-1919 kışında düşündüler. O zaman batıdaki "Kızıl" orduya Polonya sınırlarının araştırılmasını emrettiler. Bununla birlikte iç savaşın gerekleri nedeniyle darbeyi indirecek çok güçlü bir ordunun toplanması bir yıl sonrasına kadar başarılamadı. Troçki her zaman ihtiyatlı olunması gerektiğini söyledi; "goşizmin çocukluk hastalığı"na* ilişkin bilinen söylemine karşın devrimci savaş için hevesli olan kişi Lenin idi. Polonyalılar ile Sovyetler arasındaki çarpışma Şubat 1919'da rastlantı sonucu başladı ve yirmi ay boyunca sürdü. Alman ordusu *Oberost* bölgesini boşaltırken başladı. Polonya ve Sovyet orduları her iki taraftan boşaltılan bölgeye girdiler. İlk çarpışma Beyaz Rusya'da 14 Şubat sabahı saat altıda bir Polonya süvari keşif birliğinin kahvaltı sırasında bir Bolşevik kışlasına saldırmasıyla başladı. Pilsudski bu sırada Finlandiya'dan Gürcistan'a kadar giden sınır bölgelerindeki bütün cumhuriyetlerle bir federasyon kurmayı düşünüyordu. Planı, Polonya ile Litvanya arasındaki anlaşmazlık nedeniyle birçok kez yarıda kaldı. Ama Ağustos 1919'da Wilno ile Minsk'i aldığında Polonya'nın tarihsel sınırlarına ulaşmıştı. Denikin'e yardım etmek niyetindeydi (Bkz. yukarıda), fakat olayların gelişimiyle birlikte Bolşeviklerle görüşmelere başladı.

Polonyalılar için sorun Bolşeviklerin sloganlarıyla yaptıkları arasında farklılıkta yatıyordu. Lenin hep Polonya ile barış hakkında ölçüsüz konuşmalar yaparken Kızıl Ordu'nun Berezina'daki saldırı gücü gittikçe artıyordu. Polonyalılar bekliyorlardı. Letonya'nın bağımsızlığını sağlama almak için Ocak 1920'de Pilsudski donmuş Dvina Nehri boylarına akın yaptı. Derken en korktuğu işareti aldı; Polonya sınırındaki Sovyet birliklerinin komutanlığı Sibirya fatihi ve devrimci savaş kuramcısı genç kızıl general Mikhail Tukaçevski'ye (1893-1937) verilmişti. Bolşeviklerin uzun süredir erteledikleri saldırının başlayacağından emin olan Pilsudski, Ukraynalı gruplardan birisiyle gecikmiş bir ittifak kurarak Bolşeviklere en zayıf oldukları noktadan, güneyden saldırdı. Polonyalılar ile Ukraynalılar Kiev üzerine yürüdüler ve kurtarıcı olarak karşılandılar. Tukaçevski'nin hazırlıkları yarıda kalmıştı. Batıda ne politika ne de coğrafyadan anlayan insanlar, Bolşeviklere ait olan "Rusya'ya dokunmayın" sloganını benimsediler.

1920 seferi asla bir sınır çatışması değildi. Varşova'da bulunan Fransız askeri misyonundan Albay Charles de Gaulle'e çağdaş savaş hakkındaki düşüncelerini esinlendiren geniş bir harekâtı. Her iki tarafta birer milyon insan bin mil boyunca yürüdü ve altı ayda geri döndü. Kızıl süvari Mayıs ve Haziran aylarında Polonyalıları Ukrayna'dan çıkardı. Komutanları, "yaz gelmeden Paris sokaklarında yürüdüğümüz görülecek" diye övünüyordu. Tukaçevski 4 Temmuzda şu emirle saldırıyı başlattı: "Batı'ya, ileri! Dünya üzerindeki büyük yangına giden yol Beyaz Polonya'nın ölüleri üzerinden açılacak." İlerleyişindeki

* Orijinal metinde *"infantile disease of leftism"* (solculuğun çocukluk hastalığı) biçiminde yer alan bu kavramın doğrusu, "komünizmin çocukluk hastalığı, goşizm"dir. e.n.

hız olağanüstüydü. Ağustos ortalarında süvarisi Berlin'den beş günlük yürüyüş mesafesinde olan Vistula'nın Thorn yakınındaki kıvrımına ulaşmıştı. Jerzinski, "Polonya Devrimci Komitesi" ile birlikte ülkede iktidarı ele geçirmek için hazır bekliyordu. Lenin daha fazla toprak sahibini öldürmesini istiyordu ondan bir telgrafta. Geleceğin XI. Pius'u, Varşova'daki papalık temsilcisi, Deccal'in kalabalıklarına karşı tek başına göğüs germeye hazırlanıyordu. Birçok Yahudinin de aralarında bulunduğu gönüllüler yurtlarını savunmak için akın akın toplanıyorlardı. Batı hükümetleri birkaç general göndermişti, ama hiç takviye göndermediler [KONARMYA].

"Vistula Mucizesi" 15-16 Ağustosta gerçekleşti. Pilsudski gizlice güney kanattan bir karşı saldırı hazırlamıştı. Tukaçevski uzun iletişim ağını koruyamadı. Pilsudski saldırdığında beş Sovyet ordusunun başı kopartılmıştı. Bunların üçü yok edildi; biri Doğu Prusya'ya sığınmıştı. Tam bir bozgun vardı. Güneyde, "Zamosc Çemberi'nde" 31 Ağustos'ta Kızıl Ordu eşiyle buluştu. Avrupa tarihinin bu son büyük süvari savaşında yirmi bin atlı tam bir düzen içinde, Polonyalılar günün galibi oluncaya kadar bir ileri bir geri gidip durdular. Kızıl Ordu ilk savaşını kaybetmişti. Lenin barış istedi. Ateşkes 10 Ekim'de, Riga Antlaşması 18 Mart 1921'de imzalandı.

Polonyalıların zaferinin önemi her zaman takdir edilmemiştir. Polonya'nın bağımsızlığı kazanılmış ve bununla birlikte de Versailles Anlaşması'nın koşulları yerine getirilmişti. Varşova'da Rolls-Royce'inden harekâtı az da olsa izlemiş olan İngiltere'nin Berlin Büyükelçisi, Gibbonvari bir seslenişle şöyle özetlemişti durumu:

> Eğer Charles Martel, Tours'da Sarasenlerin ilerleyişini durdurmasaydı... Oxford okullarında Kuran okutuluyor olacaktı... Pilsudski ile Weygand, Varşova Savaşında Sovyet Ordusunun muzaffer yürüyüşünü durdurmakta başarısız olsalardı sadece Hıristiyanlık tehlikeli bir gerileyiş yaşamakla kalmayacak, ayrıca Batı uygarlığının varlığı da tehlikeye atılmış olacaktı.[13]

KONARMYA

İZAAK BABEL (1894-1941) 1920 yazında Polonya cephesinde kısa adı Yug-ROSTA olan Güney Rusya Haber Ajansının muhabiri olarak çalışıyordu. Siyasi komiseri J. V. Stalin (Bkz. s. 1021) olan Budyonni'nin 1. Kızıl Süvari Ordusu'na atanmıştı. Daha sonra, yaşadıklarını *Konarmiya*'nın (Kızıl Süvari, 1926) adındaki, tarihsel gerçekçilikleriyle çarpıcı olan kısa öyküler derlemesi olan nefis bir kitapta bir araya getirdi:

Zbrucz Nehrini Geçiş

> Tümen komutanı Novograd-Volhinsk'in şafak vakti ele geçirilmiş olduğunu bildirdi. Krapivno'dan gelenlerle bizim kafilenin gürültücü artçıları bir zamanlar I. Nikola'nın Brest'den Varşova'ya kadar köylülerin kemikleri üzerinde yaptıkları sonsuzca uzanan yol boyunca yayılmışlardı...[1]

Okuyucu burada, ilk öykünün ilk paragrafında gerçek olayların yaşandığı gibi anlatıldığını düşündüğü için bağışlanmalıdır.

Polonya-Sovyet savaşıyla ilgili olarak bir şeyler bilen herkes anlatılanlardan kuşkulanmış olmalıdır. Kuşkusuz Novograd-Volhinsk diye bir kent vardı. 1920'de Semeon Petlura'nın Ukrayna Direktuarı'nın merkezi buradaydı. Ama Zbrucz değil, Slucz nehri üzerindeydi; ve 1. Süvari tümeni tarafından değil Sovyet 14. Ordusu tarafından alınmıştı. 1. Nikola döneminde Varşova-Brest arasında serfler tarafından bir kara yolu yapılmıştı. Ama Novograd'tan sonra iki yüz mil daha uzanıyordu ve artçı birlikler tarafından doldurulmuş olması mümkün değildi...

Bu şekildeki sayısız örnek Babel'in basit hatalar yapmadığını gösteriyor. İyi hesaplanmış etkiyi yaratabilmek için tarihleri, adları, yerleri ve olayları bile bile karıştırıyordu. Görünümü tarihin kendisinden daha çok "tarihsel" olan bir yazınsal kolaj yapıyordu. "Sonuç sanatsal olarak tatmin edici olduğu sürece tarih hırsızlığından tamamen memnundu." Aynı şey kullandığı şiddet kültü için de söylenebilir. Tarihsel olarak doğru olmayan Kızıl Süvari, bir "grubun" özel amacına yönelik olarak yazılmıştı.[2]

Bununla birlikte ayrı ayrı ele alındıklarında olguların birçoğu doğrulanabilir. *Tabur Komutanı Trunov* adlı öyküde Babel, bir gün Polonyalılar tarafında savaşan gönüllü Amerikan pilotlarından birisini vurmak için giden sert bir Kazak komutanının yaşadıkları anlatılıyor. Albay Cedric E. Fauntleroy komutasındaki "Kosciuszko Filosu'nun" anıları Babel'in anlattıklarıyla örtüşüyor. Bir Sovyet makineli tüfekçisinin kendini tehlikeye atarak açık bir alanda Amerikan uçaklarına ateş ettiğini ve alçaktan uçan birini vurarak parçalara ayırdığını anlatıyor.[3]

Uzun dönemde Babel de farklı bir şeyle karşılaşmadı. Kızıl Ordunun ününün yayılması için en çok çalışmış kişi olan yazar Stalin'in Gulag'ında öldü.

Ancak Bolşevikler üzerindeki etkisi de aynı şekilde büyük olmuştu. 1920 yenilgisi devrimci Almanya ile birleşmeye ilişkin stratejik umutları öldürmüştü. Bu yenilgiden sonra Enternasyonalizmi terk etmeye zorlandılar. Sovyet Rusya'nın sonunda Stalin'in "tek ülkede sosyalizm" olarak adlandıracağı temele dönmekten başka bir seçeneği yoktu. Lenin hararetli solculuktan hemen vazgeçti. Savaş Komünizmi terk edildi. Polonya ile yapılan anlaşmanın imzalandığı 1921 Martının aynı haftasında Lenin, kısaca NEP olarak bilinen Yeni Ekonomik Politikayla, kapitalizmle taktik uzlaşmasını başlattı.

Beyaz Rusya ve Ukrayna, Polonya ile paylaşıldığı için Bolşevikler devletlerini federal bir çizgi üzerinde yeniden örgütlemek için serbesttiler artık. SSCB'nin oluşumu (başlangıçta Sovyet Rusya, Sovyet Beyaz Rusya, Sovyet Ukrayna ile Sovyet Kafkasları içeriyordu) işi Polonyalılar ile yapılan savaş, sınır bölgelerinin kaderini belli etmedikçe ele alınamazdı. Polonyalılar aslında bir nefes alabilecek zamandan başka bir şey kazanmamışlardı: Sovyetlerin Avrupa'nın içine doğru ilerlemesi geri püskürtülmüştü, ama bundan vazgeçmemişlerdi (Bkz. Ek III, s. 1376).

Osmanlı İmparatorluğunun nihai çöküşünün bir sürpriz olarak görülmesi olanaksızdır. Ama Batılı Güçlerin olasılık planları yoktu. Daha önce Rus müttefiklerini Boğazlara yerleştirmeyi düşünmüşlerdi; fakat böyle bir armağanı Bolşeviklere vermeyeceklerdi. Bu nedenle Müttefiklerin onayıyla Yunanistan bu boşluğun içine çekildi.

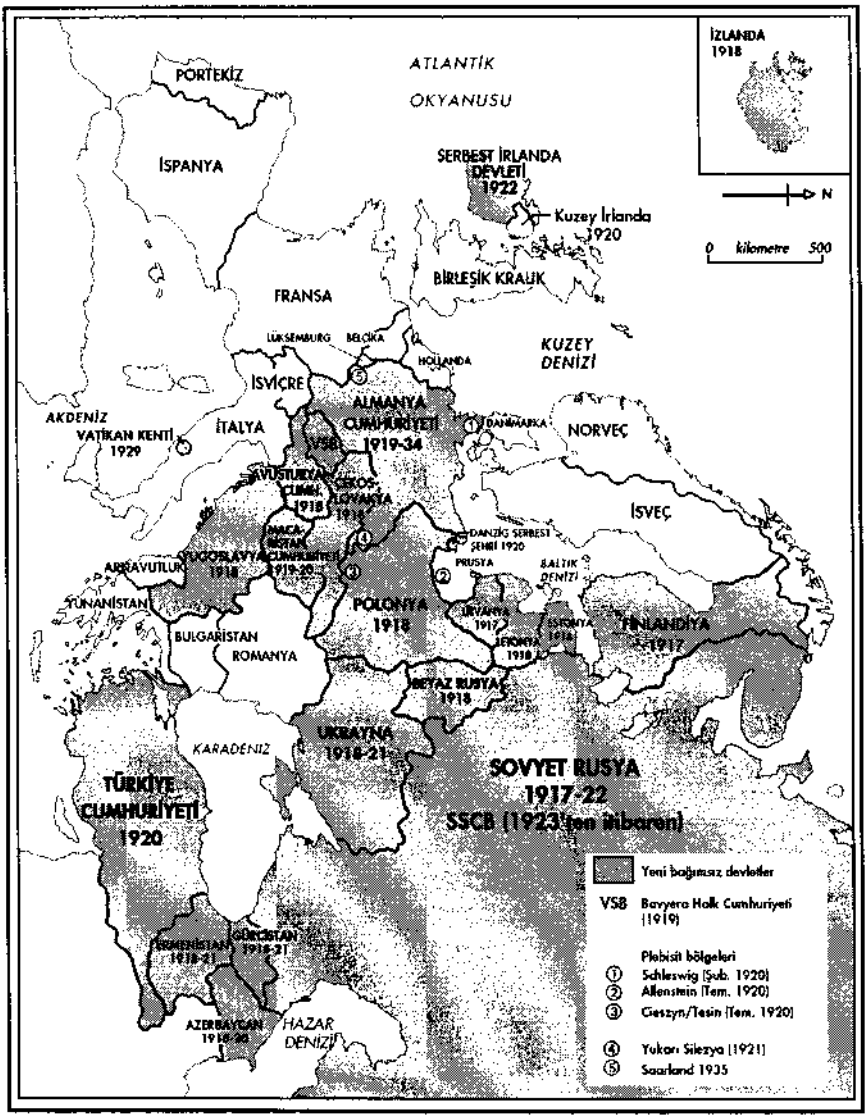
Sèvres Antlaşması Ağustos 1920'de egemenlik alanı iyice küçülmüş Osmanlı Hükümetinin kalıntısıyla imzalandı. Bir Müttefik filosu İstanbul'u ele geçirdi. İtalyanlar güney kıyıları zaptettiler; Fransızlar Kilikya'yı; ayrılıkçı Kürtler ile Ermeniler doğuda geniş bölgeleri tuttular. Yunanlılar Trakya ile İzmir'i aldılar. 1453'te Hıristiyanlıktan koparılmış Konstantinopol hakkında çok eski anılara sahiptiler ve ayrıca Küçük Asya'da yaşayan Rumlar hakkında içtenlikli korkuları vardı. Son Osmanlı parlamentosu Anlaşmayı imzalamayınca Paris'teki Müttefik Yüksek Konseyi, Yunanlıları "Anadolu'da düzeni yeniden sağlamaya" davet etti. Ama Kemal Paşanın varlığını hesaplamamışlardı.

Önceki iki yıl boyunca Mustafa Kemal çağdaş, seküler bir toplum temeline dayalı ulusal bir cumhuriyet yaratmak isteyen Türk ulusal hareketinin liderliğini yapmıştı. Karargâhı Ankara'da, Türkçe konuşulan bölgelerin tam kalbindeydi. Gelibolu kahramanı, Sultanın, caminin ve peçenin yeminli düşma-nıydı. Gereksindiği şey yabancı işgalcilere karşı verilecek bir savaştı. Bu durum göz önüne alındığında 1920-1922 yılları arasındaki Yunan-Türk savaşının sonucu apaçık biçimde kestirilebilirdi. Tek başına Anadolu platosuna dalan Yunan ordusu Sakarya Nehrine kadar ilerledi. Mustafa Kemal anayurtlarını korumaları için Türkleri ayağa kaldırmıştı. 1922'de Yunanlıların geri çekilişi bir bozgun halini aldı; İzmir düştü; Yunan ordusu denize doğru sürüldü. Rumların büyük bir çoğunluğu Karadeniz kıyısında yaşayan Pontus Rumları ile birlikte ataların üç bin yıldır yaşadığı Küçük Asya'dan çıkartıldı. Bu, onlar için "Büyük Felaketti". Bu insanların çoğu kuzey Yunanistan'ın Türk nüfusuyla aynı tarihlerde mübadele edildi. Mustafa Kemal kendini zamanla Gazi Paşa ve sonunda Atatürk, Türklerin Babası olarak kabul ettirdi; Sultan tahttan indirildi.

Türkiye'ye İtilaf Devletlerince yapılan müdahaleler Rusya'dakinden daha açık bir yabancı müdahalesiydi. Fakat etkisi aynıydı. Sınırlamak istenilen olguyu teşvik ettiler. Türkiye Cumhuriyeti ulusal topraklarında etkin bir denetim sağladı. Türklere dayatılmış Sèvres Antlaşması, Lozan Antlaşması (1923) ile değiştirilmek zorunda kaldı. Yunanistan ile Türkiye yoğun bir nüfus değiştirme işini düzenlemeyi üzerlerine aldılar ve silahsızlandırılmış Boğazların yönetimi Uluslararası Komisyona bırakıldı.[14] Büyük Savaş'ın ortaya çıkardığı çatışmalar zinciri, sonunda bu noktada bir molaya ulaştı [SOCIALIS].

Savaş Arası Dönem

Kabul edilmiş uygulamaya göre Kasım 1918'de Ateşkes Günü başlayan ve 1 Eylül 1939'da sona eren savaş arası dönemde Avrupa savaşın gölgesinden kurtulamadı. 1920'ler artçı şoklarla geçti. 1930'lar ise gittikçe çoğalan yeni bir

Harita 25.
Yeni Avrupa, 1917-1922

depremin hazırlandığı suçlamalarıyla geçirildi. O sıralarda aralarında Churchill'in de bulunduğu devlet adamları ile tarihçiler barışı bozanlara karşı sonuç verici eylem eksikliğinin kaçınılmaz olarak çatışmanın canlanmasına yol açacağını ileri sürüyorlardı. Kuramsal olarak uyarılarının doğru olduğu kanıtlanmıştı; fakat politik ve askeri gerçekleri ihmal ediyorlardı. 1914-1918'in kayıplarıyla dehşete düşmüş Batı demokrasileri, soruna ilişkin ilk işaretin görünmesiyle harekete geçirilemez. Sınırlı "itfaiye" harekâtlarındaki deneyimleri de cesaretlerini kırıyordu. Rusya'ya yapılan İtilaf Devletleri müdahaleleri, Batı'nın, Bolşevikleri denetlemek için ne isteği ne de kaynağı olduğunu göstermişti. Ruhr bölgesinin Fransızlarca işgali Almanya'nın sınırlı araçlarla zorlanamayacağını gösterecekti. Bu deneyimlerden sonra askeri yetkililerin büyük bir çoğunluğu ya tam bir savaş olacağına ya da hiçbir şey olmayacağına ikna olmuştu. Ve tam bir savaş bir gecede hazırlanamazdı.

Daha da kötüsü, eğer Rusya ve Almanya ayrı ayrı dizginlenemezse, birlikte çalışmayı tercih ettikleri zaman onları dizginleme şansının hiç olmamasıydı. Bu karabasan ilk olarak, Nisan 1922'de Cenova'da toplanan İtilaf Devletleri arası ekonomi konferansına katılan Almanya ve Rusya delegelerinin kıyı şeridini takip ederek Rapollo'ya gidecek tarifesiz bir seferi düzenleme ve kırılmış ev sahipleri olan İtilaf grubuna hiç danışmaksızın bir Sovyet-Alman ticaret anlaşması imzalanması kararı aldıklarında kısa bir süre için görüldü. Rapollo örneğinin kendisi can alıcı önemde değildi; fakat İttifakın zaferinin zayıflığını açığa çıkartmıştı: Moskova ile Berlin'in birlikte karşılığını almaksızın Batı'ya meydan okuyabildiklerini açığa çıkartmıştı. Genellikle konuşulmadıysa da bu durum, karabasan sonunda gerçeğe dönüşünceye kadar bütün Avrupa'nın barış dönemi görüşmelerinin altında yatıyordu.

SOCIALIS

1920 BAHARINDA seçim sonuçları İsveç Kralını hükümetin başına bir sosyalisti davet etmek zorunda bırakmıştı. Ama böyle davranırken gönülsüzdü. Sosyal Demokrat İşçi Partisinin lideri Karl Hjalmar'ı (1860-1925) çağırmış ve "sosyalizm, silahsızlanma ve anayasal değişiklik" gerçekleşmediği sürece başbakan olabileceğini söylemişti. Savunma harcamalarından yapılacak kesintilerle sosyal güvenlik harcamalarını karşılama amacında olan ve cumhuriyet isteyen bir sosyalist parti için bu koşullar çok katıydı. Fakat anlaşma sağlandı; Branting bir koalisyon hükümeti kurdu. Demokratik dünyada benzeri bulunmayan bir hükümet kariyerinin ilk adımı atılmıştı.

Sveriges Socialdemokratiska Arbetarparti otuz yılı aşkın bir süre önce, 1889'da kurulmuştu. Alman SPD'yi kendine model alan parti, Marksizm ile başlangıçta var olan ilişkisini unutmuş ve parlamenter yol ile sosyal reform, zenginliğin yeniden bölüşümü ve devlet müdahalesi başlıklarını içeren bir programa doğru ilerlemişti. İngiliz İşçi Partisi gibi sendikalarla topluluk halinde katılımı da içeren sağlam bir ilişkisi vardı ve işçi toplulukları arasında yerel düzeyde çok iyi örgütlenmişti.

Seçmen kitlesi temel olarak İsveç sanayi işçilerinin yeni sınıfıyla önemli bir oranda zayıflayan orta-sınıf ve entelektüellerden oluşuyordu. 1896'da Rikgsdag'ta kendisine zemin bulmuş, 1914'te ise ezici bir seçim zaferi kazanmıştı. 1920'ye gelindiğinde Branting parlamentonun her iki kamarasında bulunan en büyük partiye komuta ediyordu.

Erkeklerin oy hakkıyla birlikte 1909'da kabul edilen nisbi temsil sistemi İsveç'te herhangi bir partinin büyük bir çoğunluk kazanmasını oldukça güçleştiriyordu. Dört demokratik parti (Muhafazakârlar, Liberaller, Köylüler ve Sosyalistler) temel tartışmalarla koalisyonlara katılıyorlardı ya da bakanlıklar sık sık el değiştiriyordu. 1952 anayasa reformundan önce temsil oranlarını artırmak için partilerin seçim ittifakları kurmaları olanaklıydı.

SSDA'nın iktidara gelişi ve etkisi birkaç aşamadan geçmiştir. 1920'lerde Branting üç koalisyona başkanlık yaptı, 1920, 1921-1923 ve 1924-1925(6). Bir defa işsizlik yasa tasarısı ve bir defa da savunma harcamalarını kısma girişimi nedeniyle yenildi. Hiç çoğunluk hükümeti kuramadı.

Branting'ten sonra 1932'den itibaren Per Albin Hansson SSDA'ya sürekli hükümet eden bir parti görünümü vermeye başladı. Kısa bir dönem dışında on dört yıl boyunca İsveç hükümetini denetledi. 1936-1939 hükümeti Köylüler Hareketi ile bir "Kızıl-Yeşil Koalisyonu"ydu ve 1939-1945 arasındaki koalisyon ise savaş zamanı kurulmuş çok partili bir ulusal birlik koalisyonuydu.

Sosyal Demokratlar savaştan sonra İsveç'i kendi düşüncelerine göre dönüştürebilecekleri bir güç kazandılar. Tage Erlander 1946'dan itibaren yirmi üç yıl görevde kaldı. İsveç'in refahı vergilendirmesi devletin karşıladığı sağlık, eğitim ve sosyal güvenlik standartları kadar yüksekti.[1] Muhafazakâr bir yönetim kısa bir süre için *Olof Palme'nin iki hükümeti arasında yer aldı* (1969-1976, 1982-1986). SSDA kalesi (yarım yüz yılı aşkın benzersiz bir süreçten sonra) 1988'e kadar çökmedi. Ve 1920'de Kralın korkusuna karşın İsveç monarşisi sosyalistlerden daha uzun yaşadı.

Sosyalizm Avrupa'nın en zengin ülkelerinden birinde yerleştikçe çelişki gerçekte olduğundan daha açık hale geldi. Sosyalist düşünceler etkili bir şekilde ancak bölüşülecek büyük bir artı ürünün ve bunu adaletli şekilde bölüştürebilecek bir demokratik hükümetin bulunduğu yerde uygulanabilirdi. Doğrusu elde edilebilir kaynaklar ile halkın istekleri arasındaki boşluk daraldıkça bunu hiç de başarısız şekilde yapmadılar. Fakat artı ürünün az ya da hükümetin diktatörlük olduğu ya da her ikisinin birlikte geçerli olduğu ülkelerde kolektif ekonomi içindeki işçiler sömürüye maruz kaldılar ve yönetici seçkinler zenginliklerden yararlanarak zenginlik biriktirdiler. Bu durum ne ruh olarak ne de uygulama olarak aslında sosyalist olan "dünyanın ilk sosyalist ülkesi" Sovyetler Birliği'nde geçerli olan durumdu.

Batılı Güçlerin sınırlılıkları Avrupa dışındaki geniş bölgelerde de açığa çıktı. Pasifik'in, Çin'in ve küresel deniz gücünün büyük sorunları Paris'teki Barış Konferansı'nda değil, 1921-1922 Washington Konferansı'nda çözülecekti. Washington Denizcilik Antlaşması (1921) ABD'nin deniz gücü oranını 5 ka-

bul ederek diğer ülkelere şu oranları veriyordu: İngiltere 5; Japonya 3; Fransa 1.5; İtalya 1.5. 1923'te ABD, önceki Avrupalı ortaklarına danışmadan yaptığı Gondra Antlaşması ile Latin Amerika'daki konumunu sağlamlaştırdı. Dünya egemenliğinin çekim merkezi değişiyordu. Avrupa artık onun tek efendisi olmayacaktı.

Barış Konferansının mirası düzenleyicilerin istediği gibi değildi. Almanya ölümcül bir yara almış, ancak barışılmamıştı. Genç Alman Cumhuriyeti çok kırılgandı. 1919 Yılı boyunca Weimar'da toplanan Ulusal Meclis sosyal demokratların çoğunlukta olduğu bir koalisyon tarafından yönetiliyordu. Meclisteki temsilciler sadece zor kullanma tehdidi altında Versailles Antlaşmasını imzaladılar. Reich'ın dışında bırakılan Almanlar için duygusal veda törenleri sahnelendi. Rosa Luxemburg öldürüldüğünde, Ocak 1919'da bir sol ayaklanma yaşamış olan Berlin, şimdi 1920 Martında sağ bir darbeyi ve Ağustos ayında Kızıl Ordunun yaklaştığını gördü. Tukaçevski hedefine ulaşsaydı olayların nasıl gelişeceği konusunda hiç kimse bir şey söyleyemez. Ancak haklarında hâlâ tartışmalar süren kentlerden Polonyalıları çıkartıp buraları bölgede yaşayan Almanların eline vererek, Alman kartına oynama ve Versailles Antlaşması'nı geçersiz kılma niyetini açığa vurdu. Üç yüz bin silahlı *Freikorps* üyesi hâlâ serbestti. "Kızıl Saksonya" komünistlerin elindeydi, Bavyera'daki aşırı tutucular ayrılmaktan söz ediyorlardı. Almanya karmaşadan bir adım ötedeydi.

Toplumsal ayaklanma hayaleti yavaşça yaklaşıyordu ülkeye. Alman solu ile sağının vahşi düşmanlığı büyüyordu. 1922'de Yahudi Yeniden Yapılanma Bakanı Walter Rathenau öldürüldü. Radikal sosyalistler kitlesel işsizlikle hiperenflasyonun korkunç etkilerinden besleniyorlardı. Radikal milliyetçiler ise savaş suçu maddelerinin yarattığı utançtan, tazminatlara direnme ve Ren bölgesinin İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiş olmasından güç alıyorlardı. Yeni bir tip gaddar eşkıya grubu Sol ile Sağ'dan duyulan şikâyetlerden yararlanarak 1920'den sonra Nasyonal Sosyalist Alman İşçileri Partisi'nde ortaya çıktı (NSDAP). Liderleri olan Adolf Hitler Münih'te 8-9 Kasım 1923'te "Birahane" darbesi olarak anılan darbe girişimiyle manşetlere çıktı.

Bununla birlikte Almanya'da bir parçacık güven ortamı bir süre Başbakanlık yapan ve 1923'ten sonra Dışişleri Bakanı olan Gustav Stresemann (1878-1929) tarafından sağlandı. Stresemann Sovyetlerle gizli bir işbirliğine girerek Alman Ordusu'nun silahsızlanmayla ilgili maddelerden kurtulmasını sağladı. Ama Saksonya ile Thurungia komünist hükümetlerini devirerek ve tazminat ödemelerini yeniden düzenleyerek Batı'nın onayını da sağladı. Daha sonra İtilaf Devletlerini tazminatlar konusundaki tartışmaların Avrupa ekonomisine zarar verdiğine ikna etti. 1924'te Dawes Planı içinde ABD ile Alman sanayisini ayağa kaldıracak olan sekiz yüz milyon marklık bir borç anlaşması yaptı. Fransız-Alman sınırı konusunda verdiği bir güvence karşılığında 1925 yılında, Locarno'da Almanya'nın yeniden uluslararası toplumun bir üyesi olarak tanınmasını ve 1926'da Milletler Cemiyeti'ne girişini sağladı. 1927'de son İtilaf Devletleri Komisyonları dağıldı. Batıyla gelişen ilişkilerin parlaklığında, Almanya'nın doğu sınırlarıyla, Alman doğu politikasının değişime açık olduğuyla birkaç kişi ilgilendi.

Uluslararası finans alanında yıllarca düzensizlik yaşandı. Savaş döneminde Antant'ın yaptığı düzenlemeler sonucunda İngiltere ile Fransa'nın asıl olarak Rusya'dan büyük miktarda alacakları varken, bu iki devletin de özellikle ABD'ye çok büyük miktarlarda borçları vardı. Versailles Anlaşması'na sokulan tazminat planları savaşın bütün maddi bedelini Almanya'ya ödetmek istiyordu, böyle olduğu takdirde İtilaf hükümetleri de borçlarını ödeyebileceklerdi. Fakat planın işlemeyeceği görüldü: İlgili miktarlar uygun olarak hesaplanamadı; Almanya bütün ödemeyi yapmayı reddetti; Sovyetler Hükümeti Çarın borçlarını tanımadı; ve ABD yeni bir ödeme planı yapmayı reddetti. Buna bağlı olarak alternatif düzenlemelerin yapılması gerekliydi. Barış konferansı sırasında bir İngiliz heyetinin üyesi olan J. M. Keynes yayımlanan bir çalışmasıyla yaygın düşüncenin sert bir eleştirisini yaptı. *Economic Consequences of the Peace* (Barışın Ekonomik Sonuçları) adlı kitabında bir bütün olarak Avrupa'nın ekonomik gelişmesi için Almanya'nın ekonomik gelişmesine destek verilmesinin bir önkoşul olduğunu ve bu cezalandırıcı içerikteki tazminatların bunları dayatanları zarara uğratacağını ileri sürdü. Görüşleri kısmen Almanya'nın kurbanları olduğu söylenen ülkelerden farklı olarak Almanya için ayrıcalıklı bir anlaşma öneriyor görüntüsü nedeniyle sert politik muhalefetle karşılandı. Fakat ekonomik canlanmanın önceliğe sahip olması gerektiği zaman içinde anlaşıldı.

1962'ye kadar kırk iki yıl boyunca her yıl ödenmesi planlanan iki yüz altmış dokuz milyon Altınmarklık *(Goldmarks)* ilk tazminat arka arkaya azaltıldı. 1921'de İngiltere, Bolşeviklerin boykotunu kıracak bir İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması girişimiyle birlikte bir indirim yaptı. Tazminatları yüz otuz iki milyar Altınmarka indirmek için ısrarlı olan İngilizler, indirilmiş tazminatlar ödenmezse Fransızların Ruhr bölgesini işgal edebileceklerini kabul ettiler. İngiltere'nin ABD'ye olan borçlarının altmış üç yıllık bir sürede yani 1985'e kadar yılda otuz üç milyon Sterlinle sınırlandırılmasını ya da tüm savaş borçlarının iptal edilmesini önerdiler. İstekleriyle Almanya'da hiperenflasyonu ortaya çıkaran Fransızlar 1923'te Ruhr'u işgal ettiler. Dawes Planı'yla birlikte 1924'te sonunda tazminatın azaltılması sağlandı. Almanya 1929 yılına kadar yılda iki bin beş yüz milyon *Reichmark* ödeyecekti tazminat olarak. Müttefiklerden alınacak sekiz yüz milyon *Reichmark*lık bir borç diğer taksitlerin ödenmesini kolaylaştıracaktı. 1929'da kabul edilen Young Planına göre, Almanya elli sekiz yıllık bir sürede, yani 1988 yılına kadar, Almanya devlet demiryolları üzerinde elde edilen bir ipotek karşılığında yılda otuz dört bin beş yüz milyon *Goldmark* ödeyecekti. 1932 Lozan Konferansı'nda Almanya'ya son olarak 3,000 milyon *Reichmark* ödemesi önerildi, ama bu da kabul edilmedi. Bundan sonra konu bütünüyle gündem dışı kalmıştır. Almanya tazminat olarak ödediği miktardan fazlasını borç olarak ABD'den alıyordu. Her koşulda 24 Ekim 1929'da New York Borsasının yaşadığı Büyük Çöküş'ten sonra dünya ekonomisi ağır bir bunalıma doğru gidiyordu; ABD Avrupa ülkelerine açtığı bütün borçları kesti.

Savaş arası dönemin politikasına liberal demokrasilerin gülünç bir şekilde diktatörlüklere av olmaları hâkim olmuştu. Batılı Güçler zaferlerinin kendi imgelerini model alan bir dönemi başlatacağını ummuşlardı. Bununla birlikte, Büyük Savaşın başlangıcında Avrupa kıtasında on dokuz monarşi, üç cumhuriyet; bitiminde on dört monarşi, on altı cumhuriyet bulunuyordu. Ama "Demokratik Devrim"in aldatıcı olduğu ortaya çıktı. Demokrasinin yapısını kavramamış ülkeler birbiri ardına şu ya da bu tür bir diktatör tarafından taciz edildiler. Bu duruma, Batılı Güçlerin ilham verdikleri rejimleri korumaktaki yeteneksizlikleri gibi basit bir gerekçeyle yaklaşılamaz. Diktatörler farklı biçim ve boyutlarda ortaya çıktılar; faşistler, radikaller, gericiler, otoriter sol kanatçılar (Pilsudski gibi), sağcı askerler (Franco gibi), krallar, krallık karşıtları, hatta Slovakya'daki Peder Tiso örneğinde olduğu gibi ruhban sınıfı üyelerinden. Tek ortak noktaları Batı demokrasisinin kendileri için uygun olmadığıydı (Bkz. Ek III, s. 1380) [EESTI].

İki savaş arasında ortaya çıkan iki devletten biri olan İrlanda bir ulusal cumhuriyet, Vatikan ise dinsel bir diktatörlüktü. Serbest İrlanda Devleti 1922'de ilk olarak İngiliz İmparatorluğunun egemen bir dominyonu olarak kuruldu. Milyonlarca İrlandalı Büyük Savaşta Britanya ordusuna bağlılıkla hizmet etmişti. Ama 1918'deki görüş hâlâ siyasal özerklikten yanaydı. Ulster bir kez daha Birliği güçle savunmaya hazırlandı ve 1920'de Birleşik Krallığa bağlı özerk bir eyalet oldu. Çoğunlukla Katolik olan güneyliler bağımsızlık için hazırlandılar. Başarıya ulaştılar, ama biri İngiltere'nin güvenlik güçlerinden olan "Siyah ve Kahverengilerle", diğeri de kendi aralarındaki iç savaş olmak üzere iki savaştan sonra. Öne çıkan ve birçok kez de başbakan olan kişi İrlandalı bir anneden New York'ta doğmuş yarı Kübalı bir Katolik olan Eamon de Valera (1882-1975) idi. Serbest Devlet 1937'de kendisini Eire Cumhuriyeti olarak ilan etti ve 1949'da Büyük Britanya ile olan tüm resmi bağlarını kopardı.

EESTI

KONT COUDENHOVE, KALERGI'nin Pan-Avrupa Birliğinin ilk şubelerinden biri, Estonya'nın başkenti Talin'de 1923'te açıldı. Şubenin kapısında bir pirinç levhanın üzerinde PANEUROPA UNION ESTONIA (ESTONYA PAN-AVRUPA BİRLİĞİ) yazıyordu. On yedi yıl sonra Sovyet Ordusu Estonya'yı işgal ettiğinde bu levha birliğin üyeleri tarafından saklandı. 1992 Yılında saklandığı yerden çıkartılarak Estonya'yı ziyaret eden Avrupa Parlamentosu'nun en yaşlı üyesi Dr. von Habsburg'a armağan edildi. Yarım yüzyıl boyunca dış dünyanın göremediği bu levha, Estonya'nın saklı tutkularının sembolü olmuştu. Dr. von Habsburg, "Estonyalıları unutmayın!" dedi, "onlar en iyi Avrupalılardır."[1]

Eskiden Sovyetler Birliği hayranları Baltık Devletleri'nin egemen devletler olarak yaşayabilmeleri için çok küçük olduklarını söylüyorlardı. Benzer şeyler Yugoslavya'nın yeni cumhuriyetleri için de söylendi. Bu düşüncelerin can alıcı noktası şuy-

du: Estonya veya Letonya, Slovenya veya Hırvatistan tecrit edilirlerse saldırıya tamamen açık olacaklardır. Fakat Avrupa Topluluğunun üyeleri olarak, Lüksemburg Büyük Dükalığı ya da bağımsız Galler ve İskoçya kadar kendilerine yeterli olacaklardır. Yine de Estonya, Lüksemburg'tan yaklaşık olarak yirmi kat daha büyük ve dört kat daha kalabalık nüfusludur. Birleşik bir Avrupa'da küçük ülkelerin hepsi önceki büyük güçlerin yanında kendilerine yer bulabileceklerdir.

Eire kadar papacı olan Vatikan Devleti Mussolini İtalyası ile Papa XI. Pius arasında 1929'da imzalanan Lateran (Roma'da bir katedral ve içindeki saray) Anlaşması ile ortaya çıkmıştır. Roma'nın merkezinde, Tiber Nehrinin sağ yakasında kırk dört hektarlık bir alanı içermektedir. Bin kişilik toplam nüfusun ruhları, Papa'nın mutlak otoritesiyle yönetilecekti. Bu devletin varlığı 1870'te Papalık Devletleri'nin yok edilmesinden itibaren süren Papa'nın tutsaklığını sona erdirdi.

Batı demokrasilerinin zafere ulaşmasına rağmen, Büyük Savaşın en dinamik ürünü, Batı, liberalizm ve demokrasi karşıtı olan totalitarizm canavarının ortaya çıkışıdır. Terim asıl amaçlarını anlatmak için İtalyan faşistleri tarafından üretilmiştir. Fakat 1928'den itibaren faşizm ve komünizmin ortak paydasını ifade etmek için kullanılmıştır. Sovyet Macaristan'ın yıkılmasından sonra Sovyet Rusya ve onun halefi SSCB (1923) uzun bir süre tek komünist devlet olarak kaldı. Onun sunduğu örnek çok etkileyicidir. Asıl faşist rejimler İtalya (1922), Almanya (1933) ve İspanya'da (1936) ortaya çıktı.[15]

Totalitarizm kavramı komünistler ile faşistler, yani totaliterlerin kendileri tarafından reddedildi. Soğuk Savaş döneminde politik bir futbol oyunu olmaya yönlendirildi ve sadece Batılı akademisyenlerle politik kuramcılar arasından karma taraftarlar buldu.[16] Düzgün ve açık vermeyen modelleri arayanları ya da politik olguları toplumsal güçlerle açıklayanları kendisine çekmekte başarısız oldu. Benzersiz derecede kötü olmak, komünizm ya da faşizm taraftarı olan herkesin bir diğeri için nefret edilen ve tiksindirici bir göreceliliktir. Diğer taraftan bu durum komünizm ile faşizmi ilk elden yaşamış Avrupalılarca da şiddetle destekleniyor. Komünizm ile faşizm asla özdeş olmadı: Zaman içinde evrilip iki sistemde ve ortaya çok değişik ürünler çıkardı. Ama uygulayıcılarının itiraf etmeye hazır olduklarından çok daha fazla ortak noktalara sahipti. Paylaştıkları özellikler uzun bir liste oluşturuyor. Konuyu inceleyen ufuk açıcı bir çalışma "altı ilke sendromu" açısından bakıyor.[17] Ancak altı ilke yeterli değildir.

Milliyetçi-Sosyalist ideoloji. Hem komünizm hem de faşizm milliyetçi ve sosyalist ögelerin bir karışımı olduğu ileri sürülen ideolojileri geliştirmiş radikal hareketlerdir. Bolşevikler 1920'lerde enternasyonalist ilkelerini süreç içinde sulandırırlarken aşırı Rus milliyetçiliğinin karakteristik önermelerini uyarlıyorlardı. Stalin döneminde ideolojik karışım "Milli Bolşevizm" olarak sınıflandı-

rılmıştı. Aynı sıralarda Alman Nazileri ideolojilerindeki sosyalist unsurları azaltıyorlardı. Her iki örnekte de sosyalist-milliyetçi ya da milliyetçi-sosyalist karışım 1934'te aynı zamanda istikrara kavuştu.

Komünistler ve faşistler bilinçli olarak farklılıklarını vurgulamayı öğrettiler. İnançlarını kısaca anlatmaya zorlandıklarında sık sık çok benzeşen yanıtlar verdiler. Birisi, "Bizim için, yani Sovyet yurtseverleri için vatan ile komünizm ayrılamaz bir bütün içinde kaynaşmıştır" dedi. Diğeriyse bunu şöyle anlattı: "Hareketimiz alçak Marksizme bir darbe vurdu ve ondan sosyalizmin (gerçek) anlamını çıkartıp aldı. Korkak burjuva partilerinden de Milliyetçiliği aldı. İkisini yaşam biçimimizin kazanına attıktan sonra kristal kadar şeffaf olan sentez ortaya çıktı, Alman Nasyonal Sosyalizmi."[18] İnsanların komünistleri "kızıl faşistler", faşistleri "kahverengi komünistler" olarak düşünmeye eğilimli olmaları bundan başka bir nedene bağlı değildir.

Sahte bilim. Hem komünistler hem de faşistler ideolojilerinin güya insan toplumunun gelişmesini belirleyen temel bilimsel yasalara dayandıklarını iddia ettiler. Komünistler "bilimsel Marksizm" ya da tarihsel materyalizme, Naziler soy geliştirme bilimiyle ırk bilim versiyonlarına atıfta bulundular. Her iki örnek de kendi bilimsel yöntemleri ya da bulgularına yaygın bir bağımsız onay buldu.

Ütopik amaçlar. Bütün totaliterler var olan bütün kirlilikleri temizlenmiş bir Yeni Düzen yaratacak olan Yeni İnsan düşünü beslediler. Düşün doğası farklıydı. Bu, Marksist-Leninistlerin söylediği gibi komünizmin en son, toplumsal sınıfların olmadığı aşaması olabilirdi: Nazilerin ırkçı yaklaşımına göre Yahudilerden arındırılmış Ari cenneti ya da İtalya'da sahte-tarihsel Roma İmparatorluğunun yeniden yaratılması olabilirdi. Şimdinin bütün özverileriyle vahşiliklerini haklı çıkaracak olan Yeni Düzenin kuruluşu bir görevdi [ÜTOPYA].

Parti-devlet ikiliği. Totaliter parti bir kez iktidara geçtiğinde mevcut bütün kurumların eşini yaratmak ve idare etmek için kendi aygıtı içinde organlar yarattı. Devlet yapıları Partinin isteklerini gerçekleştirecek taşıyıcı bantlara indirgendi. Bu ikilikçi diktatörlük sistemi, benzer ama yanıltıcı "tek parti-devlet" teriminin ima ettiğinden çok daha fazla kapsayıcıydı (Bkz. Ek III, s. 1381).

Führerprinzip ya da Lider İlkesi. Totaliter partiler katı hiyerarşik çizgiler üzerinde çalıştılar. Bütün bilgeliğin ve cömertliğin kaynağı olarak görülen ve hiç sorgulanmayan Parti Lideri kültü (Führer, Vozhd, Duçe, Caudillo ya da Büyük Helmsman) ile taraftarları ve buyrukları altındakilerden kölece bir itaat buldular. Lenin böyle bir kültten uzak durdu, fakat Stalinizm ile Hitlerizmin merkezi bir bölümünü oluşturdu.

Gangsterizm. Birçok gözlemci, totaliter seçkinler yönetimiyle profesyonel suç örgütleri arasındaki çok güçlü benzerliklerden söz etmiştir. Gangsterler toplu-

luk üzerinde ortaya çıkardıkları şiddetten onu korumak adına asalak bir konum kazanırlar. Alışıldığı gibi hem üyelerini hem de kurbanlarını şiddet kullanarak yıldırır ve rakiplerini yok ederler. Önemli bir saygınlık görüntüsü adına yasayı kendi çıkarları lehine işletirken, bölgedeki bütün kuruluşların denetimini ele geçirmek için şantaj ve haraca kesme yöntemlerini kullanırlar.

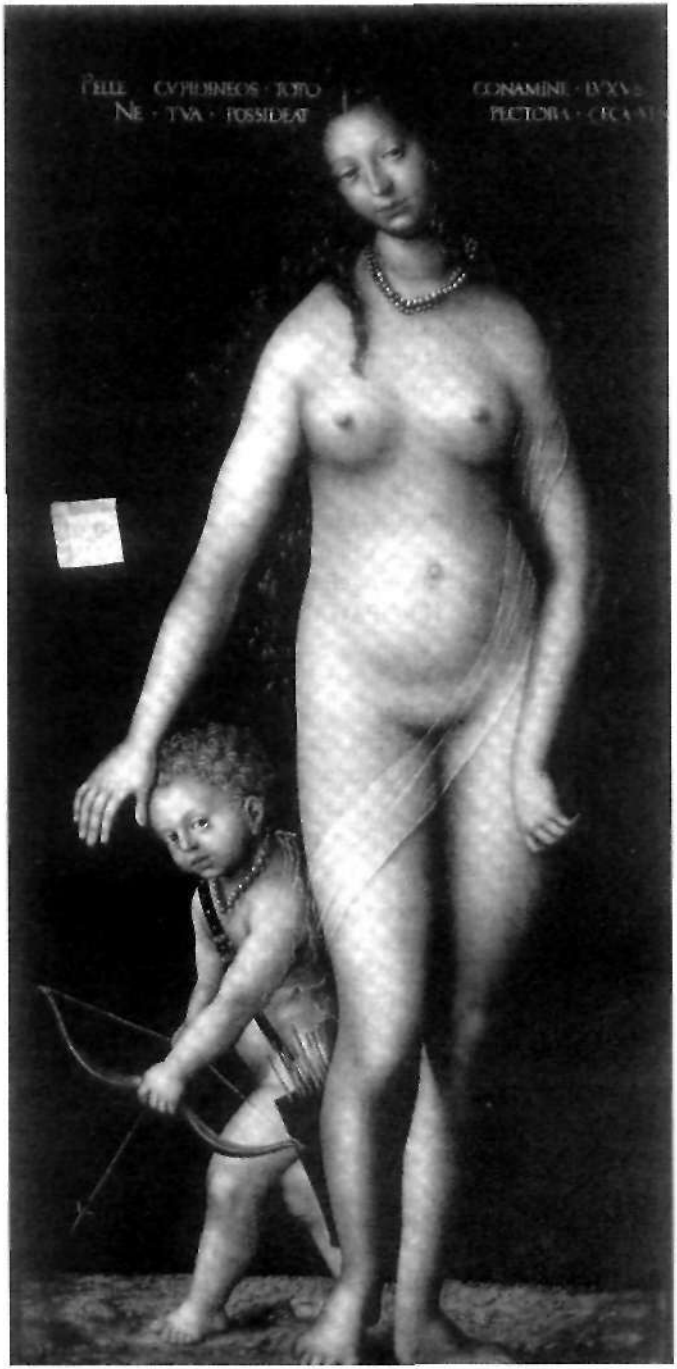
Bürokrasi. Bütün totaliter rejimler parti-devletin kopyalanmış ve şişirilmiş organlarını dolduracak geniş bir bürokratlar ordusuna gereksinim duydular. Bu yeni bürokrasi hangi toplumsal kökene ait olursa olsun oportünist bireylerin saf dışı edilmesi için hızlı bir gelişme gösterdi. Tamamen Partiye bağımlı olduğu için makul olarak rejimin çıkarlarını gözetmek zorunda olduğu tek toplumsal grubu oluşturdu. Aynı zamanda içinde rekabet halindeki "güç merkezleri"ni barındırdığı için, mevcut ortamda bu gizli mücadeleler gerçek politik yaşamın tek yönteminin oluşmasını sağladılar.

Propaganda. Totaliter propaganda çağdaş kitle reklamcılığının bilinçaltı tekniklerine çok şey borçludur. Duygusal sembolleri, *son et lumière*, politika sanatı ve etkileyici mimariyle "Büyük Yalan" ilkesini kullandı. Arsız demagojisi toplumun savaşla çağdaşlaştırmanın gelgitlerinde köklerinden sökülmüş zayıf ve kindar öğelerine yöneltildi [PROPAGANDA].

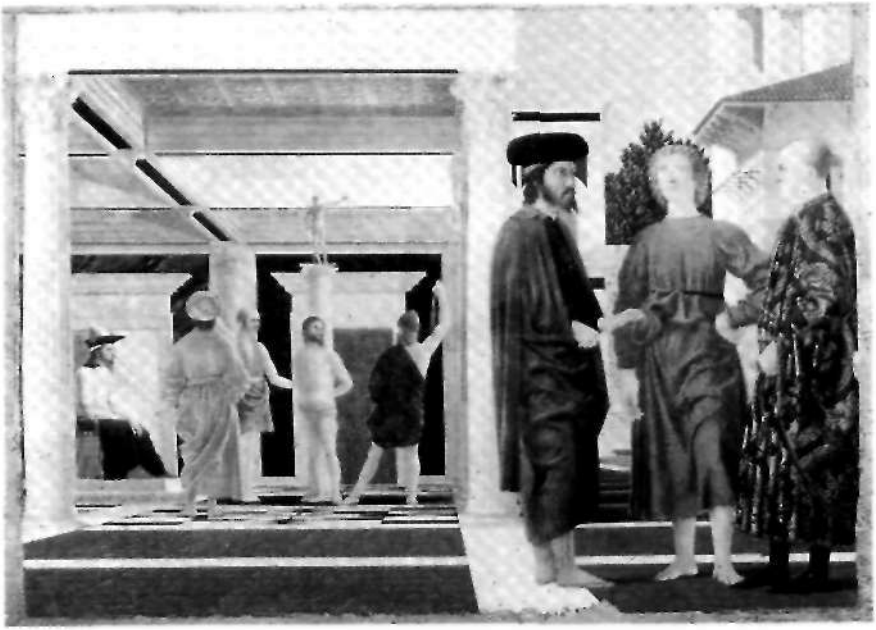
Güç'ün Estetiği. Totaliter rejimler yönetici Parti'yi yücelten, Parti ile halk arasındaki bağı süsleyen, ulusal mitlerin kahramanlık imajlarıyla eğlendiren ve megalomanyak fantezilere teslim olan bir estetik ortamın propagandasını yaparak sanat alanında fiili bir tekeli zorladılar. İtalyan Faşistleri, Alman Nazileri ve Sovyet Komünistleri, Lider'in kurumlu portreleri, kaslı işçilerin gerçeğinden çok büyük boydaki heykelleri ile aşırı büyüklükte şatafatlı kamu binalarından duyulan zevki paylaştılar.

Diyalektik düşman. Hiçbir totaliter rejim kendi düzenlediği felaketleri, karşısında mücadele edilen felaket olmaksızın meşrulaştırmayı umut edemezdi. Avrupa'da faşizmin yükselişi aksi takdirde sadece liberalizmin, emperyalizmin ve sömürgeciliğin çok uzaktaki kötülüklerine gönderme yaparak kendilerini haklı çıkarabilecek olan komünistler için bulunmaz bir nimetti. Faşistler, Bolşevizme karşı yürüttükleri haçlı seferiyle, komünistler "faşizme karşı mücadele"yle kendilerini haklı göstermekten asla vazgeçmediler. Totalitarizmin içindeki çelişkiler geliştirdiği düşmanlıkla çatışmaların itici gücünü sağladı.

Nefret psikolojisi. Totaliter rejimler iç düşmana karşı duyulan nefret davulunu gürültüyle çalarak duygusal tepkileri yükselttiler. Dürüst rakipler ya da onurlu düşmanlar hiç yoktu. Yahudilerle komünistler faşist repertuvarda listenin başındaydılar; faşistler, kapitalist köpekler, "kulaklar"la sabotajcı oldukları ileri sürülenler komünist repertuvarda acımasızca rezil edildiler.

38. Venŭs

39. Perspektif

40. Allegori

41. Columbus San Domingo'da Karaya Çıkıyor, 1493

42. Luther Worms'a Giriyor, 1521

43. İmparatorluk Düşü

44. Geçmiş Son Hayali

45. Yöneticiler Meclisi

46. Moskova'da Tatil

47. Aile Reisi Olarak Güneş Kral

48. Pantolonsuz Filozof

49. Kıtanın Efendisi

50. Denizin Efendileri

51. İspanya Kralının Kızı Pembeler İçinde

52. Okuyan ve Dinleyen

53. Anne

54. Yaz

55. Kralcı

56. Cumhuriyetçi

57. Çocukların Dostu

58. Şövalye ve Parlak Zırh

59. Ebedi Gezgin

60. Dinamo

61. Teslim Olmak Yok

62. Özgür Yunanistan

63. Müzikli Akşam

64. Avrupa Uyumu

65. Kırsal Yoksulluk

66. Endüstri Kirliliği

67. Empresyonist

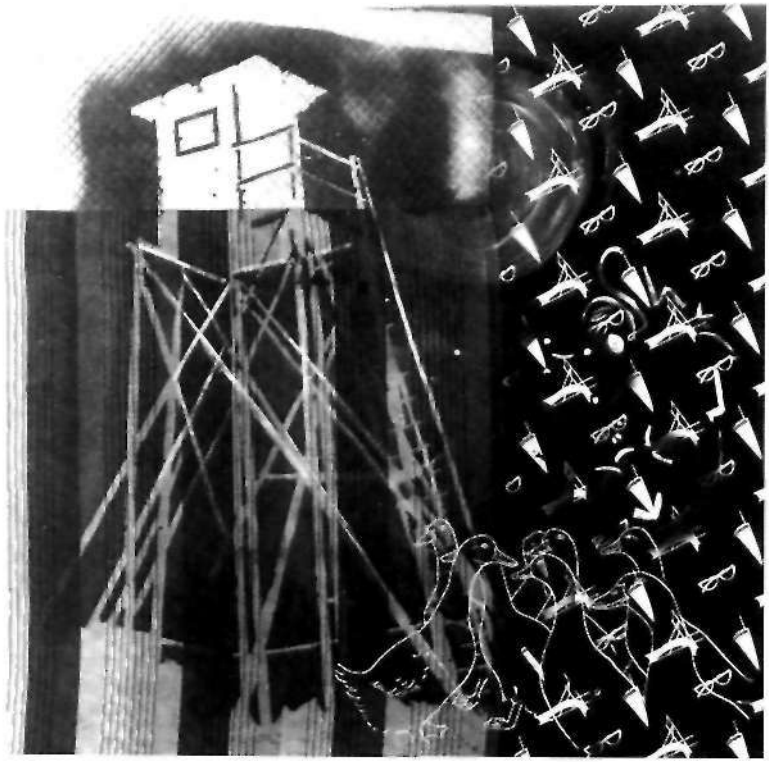
68. Primitif

69. Gerçeküstü

70. Hayal Kırıklığına Uğramış Avrupa

71. Bölünmüş Avrupa

72. Avrupa isturap içinde

Sansür. Totaliter ideoloji bütün bilgi ve haberleşme kaynaklarını denetleyen katı bir sansür olmadan işleyemezdi. İstenmeyen görüşlerin baskı altına alınması yeterli olmazdı; dolaşıma girmesine izin verilen bütün verilerin önceden hazırlanması gerekliydi.

Soykırım ve baskı. Totaliter rejimler politik şiddeti bilinen sınırlarının çok ötesine taşıdılar. Siyasal polisle güvenlik kuruluşlarının girift ağı ilk olarak bütün muhalifleri saf dışı etmek ve daha sonra ise aygıtı işler halde tutmak için muhalif yaratma işiyle meşgul oldular. "Masum" toplumsal ya da ırksal "düşmanlara" yöneltilen soykırım kampanyaları ideolojik iddialara güven vererek halkı sürekli bir korku durumunda bıraktı. Kitlesel tutuklamalarla kurşunlamalar, toplama kamplarıyla gelişi güzel işlenen cinayetler sıradan olaylardı.

Kolektivizm. Totaliter rejimler aile ve bireysel kimliği zayıflatıp kolektif bağları güçlendiren etkinlik biçimlerinin tümünün önemini vurguladı. Devlet denetimindeki kreşler, "toplumsal sanat", gençlik hareketleri, parti törenleri, askeri geçit törenleriyle grup üniformalarının hepsi toplumsal disiplini ve kabul gören davranışı daha katı olarak benimsetmeye hizmet etti. Faşist İtalya'da Parti destekli Korporasyonlar, var olan bütün sendika ve işveren örgütlerinin yerine kurulmuştu ve 1939'da ulusal parlamentonun alt kamarasının egemenliğini eline almıştı.

Militarizm. Totaliter rejimler beklendiği gibi yurttaşları vatan savunmasında harekete geçirmek için "dış tehdidi" büyüttü ya da keşfetti. Yeniden silahlanma en önemli ekonomik öncelik konumunu kazandı. Devletin silahlı güçleri, partinin denetimi altında bir silah tekeline ve yüksek toplumsal saygınlığa sahip oldu. Bütün saldırgan planlar savunmaya yönelik diye anlatıldı.

Evrensellik. Totaliter rejimler sistemlerinin bir şekilde dünyaya yayılacağı varsayımı temelinde hareket etti. Komünist ideologlar Marksizm-Leninizmin "bilimsel" olduğunu ve bu nedenle evrensel olarak kabul göreceğini ileri sürdüler. Naziler ise *"Denn heute gehört uns Deutschland! Und morgen die ganze Welt"* (Bugün Almanya bizim, yarın bütün dünya bizim olacak) nakaratıyla yürüdüler [LETTLAND].

Liberal demokrasiyi hor görme. Bütün totaliterler, liberal demokrasiyi insanseverliği, uzlaşmaya ve birlikte yaşamaya olan inancı, kârı hedef alan ekonomik anlayışı ve yasayla geleneğe olan bağlılığı nedeniyle hor gördüler.

Ahlaki nihilizm. Totaliter dünya görüşünü savunanlar amaçlarının yöntemlerini haklı çıkardığı görüşünü paylaşıyorlardı. Bir İngiliz gözlemci, "Ahlaki nihilizm sadece Nasyonal Sosyalizmin ana özelliği değil, aynı zamanda Bolşevizmle paylaştığı temel özelliktir" diye yazmıştır.[19]

Totalitarizm kavramı temel uygulayıcıları arasında yapılan bu karşılaştırma noktalarının özünde barınıyor. Onun geçerliliği sonradan yapılmış birçok entelektüel ve politik oyundan etkilenmiyor.

Yine de komünizm ile faşizm kendi kimliklerinin kaynaklarını tanımlarlarken açık olarak farklılaşıyorlardı. Komünistler sınıf mücadelesine, Naziler ırk saflığı kampanyalarına bağlıydılar. Toplumsal ve ekonomik alanda da farklılıklar vardı. Faşistler özel mülkiyete el sürmemeye ve amaçları için büyük sanayiciler yaratmaya özen gösteriyorlardı. Komünistler özel mülkiyeti birçok bakımdan feshettiler. Sanayiyi ulusallaştırdılar, tarımı kolektifleştirdiler ve merkezi denetimli planlamayı kurumsallaştırdılar. Bu noktalara dayanarak komünizm totalitarizmin daha totaliter kolu olarak değerlendirilmelidir [GAUCHE].

Elbette bazen totalitarizm adına ileri sürülen "tam insani denetim"in bir hayal ürünü olduğu vurgulanmalıdır. Totaliter ütopyalar ile totaliter gerçekler iki ayrı şeydir. Büyük totaliter planlar sıklıkla fevkalade verimsiz oldular. Totalitarizm rejimin başarılarına değil, kendi arzularına gönderme yapar. Dahası, totalitarizm illeti kendi karşıtlarını da yaratır. Muazzam baskı sık sık kahramanca direnişi esinlendirir. Sahte felsefenin etkisi altında olmak bazen insanların yüksek ahlaki ilkeyle beslenmesini sağlayabilir. En kararlı "antikomünistler" eski komünistlerdi. En iyi "antifaşistler" samimi Alman, İtalyan ve İspanyol yurtseverlerdi.

Tarihsel bakış açısından en ilginç soru komünizmle faşizmin birbirlerini ne kadar beslediklerıdir. 1914'ten önce her iki hareketin ana unsurları (sosyalizm, Marksizm, ulusçuluk, ırkçılık ve mutlakıyet) değişik bileşimler içinde Avrupa'nın her yerinde dolaşıyordu. Ama ilk olarak komünizm belirginleşti. 1917'de ortaya çıkışı faşizmin tutarlı herhangi bir göstergesinden daha önce gerçekleşmiştir. Komünistler bu nedenle liderler, faşistler de hızlı öğrenciler olarak değerlendirilmelidirler. Sorun şu: Kronolojik olarak önde olmak ile eşit sayılabilir mi? Basit olarak söylemek gerekirse, faşizm birçok yandaşının ileri sürdüğü gibi dünyayı Bolşevizm'den kurtarmak için yapılan bir haçlı seferi miydi? Faşistler, komünistlerden tam olarak ne öğrendiler? Béla Kun'un Horthy rejimine varlık nedenini *(raison d'etre)* verdiğini yadsımak çok güçtür. Komünistlerin yönettiği Ekim 1922'deki İtalyan genel grevi, Mussoloni'ye "Roma'ya Yürüyüş" için bahane sağladı. Alman muhafazakârlarını sinirlendirerek Hitler'i iktidara getirmelerini sağlayan şey komünistlerin sokaklarla sandıklardaki gücüydü.

Fakat öykünün tamamı bu değil. Faşistler de Komünistler gibi yalancıydılar: Bildirilerini kimse fazla ciddiye almamalıdır. Sosyalist bir gazete olan *Avanti*'nin (İleri) eski editörü, sınıf mücadelesi hakkında sahte Marksist bir çalışmanın yazarı (1912), kamu malını zimmetine geçiren birisi ve sokak kavgacısı olan Benito Mussolini'nin politik ilkelere bağlılığı çok zayıftı. Milliyetçilerin 1920'de Fiume'deki vahşetlerinde faşist mangalarını kullanırken, 1921 genel seçimlerinde Giolti'nin liberal cephesini desteklerken ve daha sonra sosyalist lider Matteotti'yi öldürürken hiç vicdan azabı duymamıştır. Örneğin ana-

yasal monarşinin tarafları olduğunu söyledikten çok kısa bir süre sonra anayasal monarşiyi yıkmıştır. Böyle taktiklerde tutarlılık aramaya gerek yoktur: O ortaya çıkmasına katkıda bulunduğu kargaşadan yararlanma yollarını arıyordu.

Aynı şey Mussolini'nin Ekim 1922'deki olağanüstü tavrı ve olağanüstü başarısı için de söylenmelidir. İlk olarak genel grevi ortaya çıkartan kargaşaya katkıda bulunduktan sonra, Krala Başbakan olma isteğini ileten bir ültimatom gönderdi. Kral telgrafı ciddiye almamalıydı; ama öyle yapmadı. Mussolini iktidara el koymamıştı; sadece bunu yapmakla tehdit ediyordu ve daha büyük bir kargaşanın tehditi altında İtalyan demokratları teslim oldular. İtalya'nın önde gelen tarihçilerinden biri "Roma'ya Yürüyüş, küçük bir gösteriyle desteklenen ve kralın açık davetine bir yanıt olarak gerçekleştirilen rahat bir tren yolculuğuydu" diye yazıyor.[20] Yıllar sonra Mussolini rejimi dehşetli bir sorunla yüz yüzeyken Adolf Hitler onu ısrarla koruyordu. Führer, "Bununla birlikte" diyordu, "bize her şeyin mümkün olduğunu gösteren Duçe'ydi."[21] Mussolini'nin mümkün olduğunu gösterdiği şey liberal demokrasinin çöküşüyle Avrupa "topyekün savaşı"nın bir felaket olan ikinci raunduydu.

Uluslararası ilişkilerin havası hemen hemen evrensel bir olgu olan savaştan duyulan nefrete dayanıyordu. En azından görüntü olarak "saldırı karşıtı" olmak zorunluydu. Yirmi yıl içinde bir sürü saldırmazlık anlaşması imzalandı (Bkz. Ek III, s. 1382). Saldırı niyeti olmayan devletler için bunun hiç önemi yoktu. Bu anlaşmalar saldırı niyeti olanlar içinse mükemmel bir örtü sağladı: Hitler ile Stalin bu anlaşmalara bayılıyorlardı.

Milletler Cemiyetinin doğuşu Barış Konferansının başarıları arasında sayılmalıdır. Cemiyet Sözleşmesi tuhaf bir şekilde içine yerleştirildiği Versailles Antlaşmasının imzalandığı tarihte, 10 Ocak 1920'de yürürlüğe girdi. Sorunların çözümünü arabuluculuk ve rızayla sağlama ve saldırganlara karşı ortak güç kullanmanın yollarını arıyordu. Hepsi Cenevre'de olan, her üye devletin eşit oyu olan yıllık bir Genel Kurul, bir yürütme Konseyi ile daimi bir Sekreteryanın kurulması düşünülüyordu. Cemiyet ayrıca Lahey Adalet Divanı ile Uluslararası Çalışma Organının yönetimini eline aldı. İlk olarak Kasım 1920'de toplanan Genel Kurul, bu tarihten 1941 yılına kadar yılda bir kez bir araya geldi. Geriye kalan çalışmalarını New York'ta bulunan Birleşmiş Milletler Örgütüne devreden Cemiyet kendisini Nisan 1946'da feshetti.

Cemiyetin çalışması Büyük Savaşın ortaya çıkarttığı durumu etkileyebilmesi için geç bir tarihte başladı ve onu etkili kılabilecek güçlerin katılmamasıyla tökezlendi. Çalışır durumda olduğu yirmi bir yıl içinde Avrupa güç merkezlerinin üçü hiçbir zaman gerektiği gibi temsil edilmedi. Batılı Güçler arasında tam olarak Fransa tek başına bir rol oynadı. Cemiyetin ilk baştaki kefili ABD ondan uzaklaştı; Büyük Britanya tartışmalı konuları uzlaştırıcı bir yöntemle çözme konusundaki temel belge olan Cenevre Protokolünü (1924) imzalamayı beceremedi. Almanya yalnızca 1926 ile 1933, İtalya 1920 ile 1937 arasında Cemiyete katıldı. Sovyetler Birliği 1934'te üyeliğe kabul edildi ve

1940'ta üyelikten uzaklaştırıldı. Cemiyetin açık başarısızlıklarını örtmek için önemli bir girişim Fransa ile ABD tarafından ele alındı. Savaşın terk edilmesini amaçlayan Briand-Kellog anlaşması SSCB'nin de aralarında bulunduğu altmış dört ülke tarafından er ya da geç imzalandı. Ama bu anlaşma hiçbir zaman Cemiyetin kendi yasalarıyla bütünleştirilmedi. Bu nedenle Cemiyet saldırgan devletlere karşı askeri ve ekonomik yaptırımları desteklemesine rağmen bu yaptırımları zorla uygulama anlamına gelmedi. Sonuç olarak Cemiyet küçük sorunların çözümlenmesinde büyük ve büyük sorunların çözümlenmesinde önemsiz bir rol oynadı.

Batılı Güçlerin farklı tavırları sayesinde Cemiyet 1919-1920'de oluşturdukları Avrupa Uzlaşmasına karşı çıkmaya yetkili değildi. Vahim bir hüküm Antlaşmanın gözden geçirilmesini taleplerini Cenevre Protokolünün koşullarına göre "tartışma" olarak kabul edemiyordu. Kurul ile Konseyde geçerli olan oybirliği ilkesi Güçlerin arzusu hilafına herhangi bir kararın alınmamasını sağlıyordu. Can alıcı önemde olan Silahsızlanma Konferansı 1932 yılına kadar toplanmadı, bu tarihe gelindiğindeyse yeniden silahlanma SSCB'de epeyce yol almıştı ve Almanya'da kısa bir zaman içinde yaşama geçirilmek üzereydi.

Bu nedenle Cemiyet her şeyden önce kurucuları tarafından yüksek ideallerine ulaşmasını sağlayacak araçlardan yoksun bırakıldı. Filistin ve Suriye Manda Komisyonunu yönetti. Serbest Danzig kenti, Saarland ve Boğazlar Komisyonunu yönetti. Türkiye ile Irak arasındaki Musul, Yunanistan ile Bulgaristan arasındaki Makedonya (1925) ve başarısız olduğu Polonya ile Litvanya arasındaki Wilno (1925-1927) sorunlarının çözümüne aracılık etti. Japonların Mançurya'yı işgali (1931) ya da İtalya'nın Habeşistan'ı işgali (1936) sorunlarının altından kalkamadı. Avrupa'nın büyük güçleri 1930'ların sonuna doğru pençelerini göstermeye başladıklarında Cemiyetin boyunu aşan sorunlar ortaya çıktı ve bu durumda onun hatalarının hiçbir payı yoktu.

Avrupa barışı ve işbirliği alanında çalışan en aktif devlet adamı hiç kuşkusuz Aristide Briand'dı (1862-1932). Nantes doğumlu reformcu bir sosyalist olan Briand on defa Fransa Başbakanı olmuştu; ama kariyerinin en başarılı dönemi 1925 ile 1932 yılları arasında Dışişleri Bakanı olarak hizmet ettiği dönemdi. Özellikle Fransız-Alman uzlaşmasını sağlamak için çok çalıştı. Locarno Anlaşması'nın baş mimarıydı; savaşın terk edilmesini amaçlayan Briand-Kellog Anlaşmasının oluşumunda görev aldı; Avrupa birliği için öneriler getirdi. Soylu idealleriyle onların başarıya ulaşmadaki eksiklikleri dönemin tipik olgusuydu.

Briand'ın bir Avrupa birliği oluşturma önerisinin yakın sonuçları çok az oldu. Fakat yirmi yıl sonra meyve veren politikaların tohumlarını arayan kişiler için bu düşünceler önemliydi. Bu düşünceler Cemiyet Genel Kurulu'nda ilk olarak 5 Eylül 1929'da duyuldu:

> "Avrupa halkları gibi coğrafi gruplar oluşturan halklar arasında bir tür federal bağ olmalı... Açıktır ki, bu birlik sorunun en acil bölümü olduğu için öncelikle eko-

nomik olacaktır... Bu federal ilişkinin, birlik üyesi hiçbir ulusun egemenlik hakkını zedelemeden politik ve toplumsal olarak yararlı işler yapması gerektiğine ikna oldum..."[22]

Anahtar sözcükler "coğrafi gruplar", "öncelikle ekonomik" ve "egemenlik hakkı"ydı.

Daha ayrıntılı bir memorandum Mayıs 1930'da sunuldu. Bu belge "Avrupa'nın manevi birliğinden" söz ederek buna ulaştırabilecek ilkelerle mekanizmaları belirliyordu. "Ekonomik sorunun politik soruna tabi olduğu" konusunda ısrarlıydı. Yönetsel kararlar için bir Daimi Politik Komite ve tartışma için temsili bir organ olarak bir Avrupa Konferansı öneriyordu. Cemiyet üyesi yirmi yedi Avrupa ülkesini finans, çalışma ve parlamentolar arası ilişkileri içeren geniş kapsamlı sorunları tartışmak için dizi toplantılar yapmaya çağırdı. Briand, Ocak 1931'de Cemiyet'in üyelerin memoranduma verdikleri yanıtları inceleyen alt komitesinin başkanı oldu. Bu ülkelerin arasında sadece Hollanda'nın yanıtı Avrupa birliğinin kaçınılmaz şekilde yol açacağı egemenliğin daraltılmasını kabule hazır olduğunu ortaya koydu.

1931 Yılı hem Briand hem de onun idealleri için ölümcül bir yıldı. Avrupa birliği hakkındaki ilk konuşması Wall Street'teki çöküş tarafından izlenmişti. Hazırladığı memorandum hakkındaki tartışmalar Alman Nazilerinin ilk seçim başarılarıyla çakışmıştı. Briand'ın Avrupa planları, uzun görüşmelerden sonra Japonya'nın Çin'i işgalini kınayan bir açıklama yapan, başkanı olduğu Mançurya Komitesi tarafından geride bırakıldı. Japonya, Asya'da Cemiyete boyun eğmedi ve saldırganlığının ödüllerini aldı. Avrupa'da ise "Locarno ruhu" sağlıksızdı. Stresemann ölmüş; Briand hastalandıktan sonra istifa etmişti. Briand'ın ölümü, Britanya Dışişleri Bakanı Austen Chamberlain'in ona duyduğu beğeniyi ortaya çıkarmıştı. Briand "ülkesiyle gurur duyuyordu ve ülkesinin hakları konusunda çok kıskançtı" demişti. "Fakat onun gururu sadece Fransa diğer uluslara uygarlık ve barış yolunda bir tanrıça gibi liderlik yaptığında memnun oluyordu. Geride onun sahip olduğu saygınlıkta hiç kimse yok."[23] Bu İngiliz-Fransız dayanışmasının ender rastlanan bir gösterisiydi.

Bu hava içinde alternatif bir Avrupa güvenliği planı faşist İtalya tarafından geliştirildi. Mussolini, Britanya, Fransa, Almanya ve İtalya'nın oluşturacağı dörtgüç paktı önerdi. Bu Avrupa Uyumu'nun (*Concert of Europe*) kötü alışkanlıklarına olumsuz bir geri dönüşü simgeliyordu ve devletlerin sözde eşit konumlarından vazgeçilebilirdi. Utanmazca "Batı"yı "Doğu" tehlikesine karşı harekete geçirmeye çalışıyordu, bu halef devletlerin çekişmelerine ve komünizmin potansiyel yayılmasına karşı demekti. İngiliz Dışişlerinde bir ölçüde destekçi buldu; fakat mevcut düzenlemelere yapışmış Quai d'Orsay'e (Fransız Dışişleri Bakanlığı) çekici gelmedi. Onun için yapılan hazırlıklardan Münih Konferansının dışında geride bir ölü mektup kaldı.

Avrupa'nın kültürel yaşamı, geleneksel değerleri sorgulamayı artıran ve mevcut merkezkaç eğilimleri hızlandıran savaş sonuçlarından derinliğine etki-

lendi. Kaygı ve kötümserliğin havası Oswald Spengler'in *"Batı Uygarlığı"*na özgün bir Alman bakışını yansıtan *Der Untergang des Abendlandes* (Batı'nın Çöküşü, 1918) adlı yapıtında saptandı. Komünizmin ilerleyişi birçok Batılı entelektüeli heyecanlandırdı. Bolşeviklerin Rusya'daki meydan okuyan ütopik tutumu onlara çok ilginç geliyordu. Aktif komünist politika çok az kişinin işiydi; ama Marksizmden esinlenmiş görüşler moda halini almıştı. Avrupa tarihinin en kanlı rejiminin hiçbir yanlış iş yapmayacağına inanan Moskova'ya giden bu hacı kalabalığı kitlesel yanılgının tuhaf bir manzarasını sunuyordu.[24] Faşizm de akademik ve kültürel işbirlikçilerini bulacaktı. G. B. Shaw gibi bazı kişiler rengine bakmaksızın tüm diktatörlere yaltaklandılar. 1931'de SSCB ziyaretinde, "İngiltere'de keşke zorla çalıştırma olsaydı. Bu durumda iki milyon işsizimiz olmazdı." dedi. Onunla kişisel olarak görüştükten sonra Stalin hakkındaki görüşleri şöyleydi: "Aile yaşamı, erdem ve saflık açısından bir örnek olduğu söyleniyor."[25] Webbs'in *Soviet Communism: A New Civilisation* (Sovyet Komünizmi: Yeni Bir Uygarlık) kitabına benzeyen kitaplar geçmişe bakarak değerlendirildiklerinde kolayca budalaca diyerek nitelendirilebilir; fakat bunlar bir yandan dünyayı Sovyet gerçekliği hakkında bilgisiz bırakırken diğer yandan da savaş-sonrası kuşağın gerçek heyecanlarını olumsuz şekilde tatmin etmeye yöneldiler. Julien Benda'nın *La Trahison des clercs*'inde (1927) olduğu gibi politik baskı altındaki entelektüeller arasında ahlâki dürüstlük eksikliği yinelenen bir temaydı. Benda'nın kendisi Stalin'in göstermelik mahkemelerini haklı çıkartmaya çalışmasaydı kitabı daha inandırıcı olabilirdi. İspanyol filozof Jose Ortega y Gasset, totalitarizmi kitle kültüründen kaynaklanan bir tehlike olarak gördü. *Rebellion de las Masas* (Kitlelerin İsyanı, 1930) adlı yapıtında demokrasinin çoğunluğun tiranlığını doğuracak tohumları barındırdığı konusunda uyarılar yaptı.

Dinsel düşünce alanında ise tutucu Katolik hiyerarşisi komünizme karşı Protestan kiliselerinden daha katı bir çizgideydi. Fakat XI. Pius 1937 yılında yayımladığı, *Mit brennender Sorge* ve *Divini Redemptoris* olarak bilinen iki Papalık genelgesinde, Nazizm ile komünizmin Hıristiyanlıkla bağdaşmadığını duyurdu. Aynı tarihlerde yeni Thomasçı Jacques Maritain (1882-1973) gibi modernist Katolik düşünürler Kilisenin toplumsal düşünüşünü güncelleştirmeye çalıştılar. Mezhepler arası dinsel tartışmalar bir süre Frankfurt'ta profesörlük yapmış olan Musevi ilahiyatçı Martin Buber (1875-1965) ve *Die kirliche Dogmatik* (1932) adlı etkili yapıtın yazarı olan Protestanlığın düşünsel temellerini yeniden gündeme sokmaya çalışan İsviçreli Karl Barth (1886-1968) tarafından teşvik edildi.

Savaş sonrasının yıkım ve şaşkınlığı edebiyatta en etkileyici şekilde T. S. Elliot'un harika yapıtı *Waste Land*'da (Boş Toprak), Pirandello'nun *Altı Karakter Yazarını Arıyor*'unda (1920) ve James Joyce'un "bilinç akımı" metinlerinden olan *Ulysses* (1923) ve *Finnegans Wake*'de (Finnegans'ın Uyanışı, 1939) betimlendi. 1928 yılı hem D. H. Lawrence'ın İngiliz cinsel adetlerine cesaretli saldırısı olan yayımlanmamış *Lady Chatterley's Lover* (Lady Chatterley'in Âşığı) ve politik olarak soldan ve Nazi öncesi Berlin'in uygunsuz sanat orta-

mından gelen Bertold Brecht'in *Dreigroschenoper*'in (Üç Kuruşluk Opera) doğuşuna tanık oldu. Aynı günlerde ününü savaştan önce yayımladığı *Buddenbrooks* (Buddenbrook Ailesi, 1900) ve *Venedik'te Ölüm* (1911) ile kazanan Thomas Mann (1875-1955) Alman kültürünü Alman politikasının kötü adından koruma görevinin öncülüğünü üstlendi. Göç edip sürgündeki "iyi Alman" olmadan önce Wagner ile Nietzche'nin belirsiz mirasını incelediği *Der Zauberberg* (Büyülü Dağ, 1924) gibi birçok roman yayımladı. 1920'lerdeki kısa edebi özgürlük dönemi yerini devrimci şairler Alexander Blok (1880-1930) ile Vladimir Mayakovski'nin (1893-1930) güçlü yeteneklerine bıraktı. Stalinizmin gelişmesi Sovyet yazarlarının Gorki ve Şolohov gibi partinin hizmetçileri ya da Osip Mandel'sham (1891-1938) ve Anna Ahmatova (1889-1966) gibi partiye muhalif gruplara böldü. Mandel'sham'ın dul karısı Nadejda'nın anılarını anlattığı *Umuda Karşı Umut*, 1960'lara kadar yayımlanamadı; ama yer altındaki Rus kültürüne en güzel tanıklık edenler de onlardı. Totalitarizmin önsezileri Orta Avrupa'da Kafka'nın *Şato* (1925) ve *Dava* (1926) adlı yapıtlarının ve Karel Capek'in simgesel anlatımlı draması *Böcek Oyunu* (1921), Witkiewicz'in *Açgözlülük* romanı üzerinde, Romen Lucian Blaga (1895-1961) ile Hırvat Miroslav Krleza (1893-1975) çalışmaları üzerinde olduğu gibi tehditkâr bir tavır alınmasına neden oldu. Hiç anlayamadığı suçlamalar nedeniyle tutuklanan Kafka'nın anti-kahramanı K, sonunda söylendiği şekliyle "bir köpek gibi" silindir şapka giymiş iki kişi tarafından öldürülecektir. "Witkacy" olarak bilinen ve yazar olduğu kadar ressam ve matematikçi de olan Stanislaw Witkiewicz (1885-1939) artık Absürd Tiyatronun öncüsü olarak görülüyor. Polonya dışında hayattayken çok az tanınan Witkiewicz Kızıl Ordunun Nazi *Wehrmacht*'ının işgaline katıldığı gün intihar etmiştir. Hiç kimse Capri'de yaşayan ve *San Michele'nin Öyküsü* adlı kitabı (1929) kırk bir dile çevrilen İsviçreli doktor Axel Munthe kadar popüler beğeni kazanmamıştı [INDEX] [BOŞ TOPRAK].

"Frankfurt Okulu" sosyal bilimlerde çok kısa bir süre içinde oldukça etkili oldu. 1923'te açılan ve 1934'te Nazilerce kapatılan Frankfurt'taki *Institut für Sozialforschung* felsefe, psikoloji ve sosyoloji arasındaki noktada çalışan bir entelektüeller çevresini bir araya getirdi. Max Horkenheimer (1893-1973), Theodor Adorno (1903-1969), Karl Manheim (1893-1947) gibi düşünürler, modern bilimin insani sorunları analiz etmek ve gelişmelerine yardımcı olmak için etkili yöntemler bulmak zorunda olduğunu hissetmişlerdi. Radikal ve solcuydular; ama Marksizm de dahil olmak üzere bütün ideolojilere karşıydılar; teknoloji, sanayi toplumuyla parça parça yapılan reformların olumsuzluklarından korkuyorlarken, basmakalıp mantıkla bilgi kuramlarını reddediyorlardı. Dönemin koşullarınca etkilenen, ama belirlenmeyen özgür bir gelişim çizgisi izleyen "eleştirel kuram" çalışması, hem ABD hem de 1945 sonrası Avrupa'sındaki bütün bir sosyal bilimciler kuşağının üzerinde etkili oldu. Genel araştırmalarının en çok tanınan meyvesi Horkenhiemer ile Adorno'nun ortak çalışmaları olan *Der Dialektik der Aufklarung*'tur (Aydınlanmanın Diyalektiği, 1947)[26] [ANNALES].

Resimde geleneksel biçemler bozulmayı sürdürdüler. Sembolizm, Kübizm ve Ekspresyonizmi, Primitivizm, Dadaizm, Suprematizm, Abstractinizm, Sürrealizm ve Constructivizm izledi. Rus sürgün Vasily Kandisky (1866-1944), Yahudi sürgün Marc Chagall (1889-1985), sol kanada dahil Katalan sürgün Pablo Picasso (1881-1973), İtalyan sürgün Amedeo Modigliani (1884-1920), İsviçreli Paul Klee (1879-1940), Avusturyalı Oskar Kokoscha (1886-1980), Fransız Jean Arp (1887-1940) ve İspanyol Salvador Dali (1904-1989) öncü uygulayıcılar arasındaydılar. Onların Mekkesi Fransa idi. Derlemeci yaratıcılıkları uzun ömürlü olmalarını sağladı. Klee saf renkte soyutlamalar çizdi; Dali rahatsız edici Freudçü rüya görüntüleri çizdi; Arp zemine kâğıt parçaları serpti.

BOŞ TOPRAK

1922'DE YAYIMLANAN *The Waste Land* (Boş Toprak) Avrupa'ya yerleşmiş bir Amerikalının, T. S. Eliot'un yapıtıydı. Orijinal yazma, "Bir çift duyargamız vardı önce, Tom'un yerinde" diye başlıyordu. Yayımlanmış versiyonsa şöyleydi:

> Nisan en merhametsiz ay, döl veriyor
> Leylaklar ölü ülkenin dışında, karıştırıyor
> Bellek ile arzuyu, kanını kaynatıyor
> Körleşmiş köklerin, bahar yağmuruyla.

Eliot'un büyük bölümü İsviçre'de yazılmış dört yüz otuz üç dizelik bu şiiri Kutsal Kâse söylencesinden esinlenmiş ve imalı edebi anlatım çizgisinde yazılmıştır. Sonuçta, şiirin yarattığı etki paramparça edilmiş bir uygarlıktan kalan kutsal eşyaların arasında dolaşmaya benziyordu.

Son bölüm başka birçok şeyle birlikte Doğu Avrupa'nın çöküşünü konu alıyor:

> Kim bu kukuletalılar kalabalığı
> Sonsuz düzlüklerde arılar gibi gezen, düz çevrenle kuşatılmış
> Çatlak yeryüzünde tökezleyen...

Bir not İsviçreli roman yazarı Hermann Hesse'den bir alıntıya göndermc yapıyor:

"Kutsal Kâse'den içtikten sonra, Karmaşa'ya giden yolda Dmitri Karamazov gibi şarkılar söyleyerek sarhoş dolaşan Avrupa'nın doğu yarısı, en azından güzeldir."

Şiir şöyle sona eriyor:

> Londra Köprüsü düşüyor, düşüyor, düşüyor.
> *Poi s'ascose nel foco che gli affina*
> *Quando fiam ceu chelidon.*-Ey kırlangıç, kırlangıç
> *Le Prince d'Aquitaine à la tour abolie.*

Bu parçalarla yıkıntılarıma payanda vurdum
Sonra neden uyum sağlıyor. Hieronymo yine delirdi.
Datta. Dayadhvam. Damyata.
Shantih shantih shantih

Daha sonra Harvard'ta verdiği bir konferansta Eliot, "Birçok eleştirmen" diye açıklıyordu, "şiiri bir çağdaş dünya eleştirisi olarak yorumlayarak beni onurlandırdı... Benim içinse... o bir ritmik homurdanmaydı."[1]

ANNALES

ANNALES D'HISTOIRE ÉCONOMIQUE ET SOCIALE'in ilk sayısı 15 Ocak 1929'da Paris'te çıktı.[1] "Okurlarımıza" diye başlayan kısa önsöz derginin iki yöneticisi, Lucien Febvre (1878-1956) ile Marc Bloch (1886-1944) tarafından imzalanmıştı. Önsöz yeni derginin "güneşte izini bırakacağı" inancını dile getiriyordu. Bu ilk sayıda dört temel makale vardı: Gustave Glotz'un Yunan ilk çağında papirüsün fiyatını konu edinen çalışması; Henri Pirenne'in ortaçağ tüccarının eğitimiyle ilgili yazısı; M. Baumont'un, son savaştan bu yana Alman sanayi etkinliğini araştıran makalesi; ve G. Méquet'nin (Cenevre), SSCB'de nüfus sorunuyla ilgili çalışması. "Bilimsel yaşam" konusundaki ikinci bölüm, Bloch'un yazdığı *plans parcelaires* ya da "arazi mülkiyeti parsel planları"nın teknik bir tanımıyla birlikte Maurice Halbwachs'ın Max Weber'in kariyerinin önemli aşamalarını incelediği yazısı da dahil olmak üzere birçok yeni başlığı içeriyordu. Eleştiri bölümünde Sicilya'daki kölecilikten Gallerin ekonomik tarihine kadar birçok değişik konuya ayrılmış bir düzine yazı yer alıyordu. Arka kapakta, "Armand Colin Koleksiyonu"yla birlikte Paul Vidal de la Blache ve L. Gallois'nın yirmi iki ciltlik *Géographie universelle* adlı kitaplarının reklamları vardı.

Annales sadece bir süreli yayın değil, benzersiz bir otoriteye sahip bir tarih okulu olarak da başlamıştı işe. Amaçları, bilinen alanların tarih araştırmalarındaki egemenliğini kırmak ve sosyal bilimlerden alınan teknik ve konularla tarihsel incelemenin araştırma alanlarını genişletmekti. Sadece ekonomi ve sosyoloji değil psikoloji, demografi, istatistik, coğrafya, klimatoloji, antropoloji, dilbilim ile tıp bilimleri kendi yerlerini alacaktı. Disiplinler arası yaklaşıma özel bir vurgu yapılmıştı.[2]

Annales'in entelektüel geleneği açıktı. Strasbourg Üniversitesinde Febvre, Bloch ile buluşmuştu. Febvre adını Franche-Comté ile ilgili bölgesel bir çalışmayla duyurdu. Bloch, Fransa'nın kırsal tarihi üzerinde çalışıyordu. İkisi de bir diplomasi tarihçisi olan Renouvin ya da belge araştırmasına dayanan anlayışın havarisi Fustel de Coulanges gibi dönemin yıldızlarının çekimine girmediler. Her ikisi de çok değişik ustaların etkisi altında yetişmişlerdi. Bunlardan biri öncü sosyolog Emile Durkheim'di (ö. 1917). İkincisi ortaçağ demokrasisi ve "kapitalizmin toplumsal tarihi"yle ilgili sorun-merkezli çalışmalar yapan Belçikalı Henri Pirenne (1862-1935) idi. Üçün-

cüsü beşeri coğrafyanın kurucusu ve Ecole Normale Supérieure profesörü olan Paul Vidal de la Blache (1845-1918) idi. Febvre ile Bloch'u kırsal bölgelere giderek geçmişe ilişkin yeni kaynaklar ve bakış açıları geliştirmeye esinlendiren kişi Vidal'di.[3]

Belki de en açık olan etki, *Annales*'in başlangıçtaki yöneticilerinin mücadele etmeye hazırlandıkları mesleki bir günahtı. Bu uzmanlaşma günahıydı. Tarihçiler uğraşlarını, kendilerini "ayıran duvarın" arkasında gittikçe daha dar alanlara yoğunlaştırıyorlardı. Duyuru açıktı:

"Bütün yetkin uzmanlar, kendi bahçelerinin bakımlarını yaparken, komşularının çalışmalarını her şeye rağmen inceleme derdini üzerlerine alsalardı her şey farklı olurdu. Fakat duvarlar çoğunlukla görüntüyü sınırlayacak derecede yüksek. İşte biz, bu aşılması güç duvarların karşısında yerimizi alıyoruz."[4]

Tehdit eğer 1929 yılında görülebiliyorduysa, izleyen onyıllarda amansızca büyüyecekti.

Müzikte savaş öncesi ortaya çıkan Romantik ve Modernist anlayışlar Ruslardan Stravinski, Profokiev, Şostakoviç ile Rahmaninov, Polonyalı Karol Szymanovski (1882-1937) ve Macar Béla Bartok olmak üzere yeni taraftarlar buldular. Besteci ve çalgıcı olarak Doğu Avrupalıların üstünlüğü, gitgide derinleşen politik ayrışmanın üzerinde olan kültürel bağları vurguladı [STRAD]. Alman Carl Orff (1895-1982) kendini hem bestecilikte hem de müzik eğitimi alanında seçkin bir yere getirdi. En çok bilinen seküler oratoryosu olan *Carmina Burana* (1937) ortaçağ şiirlerini bilinçli olarak sağlam, ilkel ritimlerle bir araya getirmiştir [TON].

Mimaride ve desende Alman Bauhaus'u Weimar döneminde Walter Gropius (1883-1969) tarafından kuruldu ve Nazilerce kapatıldı. Esinini sırasıyla Ekspresyonizm ile Konstrüktivizmden almış ve işlevsel yöntemlerin öncüsü olmuştu. Yıldızları arasında Itten, Moholy-Nagy, Kandinski ve Klee vardır.

Uluslararası engellerin en kolay aşılabildiği müzik sanatı dışında, kültürel avangarda Doğu Avrupalıların yaptıkları katkı uzun bir süre boyunca bilinmeden kaldı. Romanyalı heykeltıraş Constantin Brancusi (1876-1957) gibi Batı'ya göç yoluyla gelmiş ya da Kazimiers Malewicz (1878-1935), Pavel Filonov (1882-1946), Vladimir Tatlin (1885-1953) ya da Aleksander Rodçenko (1891-1953) gibi 1920'lerde devlet destekli Sovyet sergilerinde dikkatleri üzerlerine çekerek ünlü olmuşlardır. Avangardın tamamen benimsenmesi doğal olarak her yerde yavaş olmuştur. Fakat Doğu Avrupa'da faşizmin gelişmesi ve komünizmin uzun süreli egemenliği nonkonformist kültürü yarım yüzyıl boyunca gölgede bırakmıştır. Örneğin, Antonin Prochazka (1882-1945) ve Bohomil Kubista (1884-1918) gibi ressamların etrafında toplanan erken Çek Kübistlerinin oluşturduğu "Osma Grubu" sadece alanın uzmanı olan kişilerce biliniyordu. Litvanyalı sembolist öncü Mikalojus Ciurlionis (1875-1911) ya da Konstrüktivizmin kuramcı ve uygulayıcısı Wladyslav Strzeminski (1893-1952) ya da Yahudi varlığının önemi 1990'larda planlanan sergilere kadar bilinmiyor-

du.[27] Politik olarak bölünmüş bir Avrupa'nın kültürel birliği bir zamanlar kabul edilenden çok daha fazla güçlüydü.

TON

ARNOLD SCHOENBERG *Serenad*'ını 1923'te tamamladı. Bu, tamamen *dodecaphony* ya da "on iki nota müziği" kurallarına uygun olarak bestelenen ilk yapıtı. On iki nota müziği atonal müziğin öncü akımının seçtiği bir araçtı.[1]

Majör veya minör gamdaki on iki anahtar, ortaçağdan sonra Avrupa müzik gramerinin temel ögesini oluşturmuştu; ve her anahtarın sekiz notalık oktavı bestecilere melodi, akort ve armonilerini oluşturmak için kullanacakları bir nota havuzu sağlıyordu. On iki notada ise bunun aksine, geleneksel anahtarlar ve oktavlar on iki noktalı yarım gamları kullanan notaların basit bir dizilişi lehine bırakılmıştı. Her dizi gamdaki herhangi bir noktanın perdesinde başlayabiliyordu ve her diziyi olası kırk sekiz kalıpta ifade edilebilecek şekilde ters çevirme ya da geri dönüşlerle düzenlenebiliyordu. Ortaya çıkan müzik daha önceden bilinmeyen perde farkları ve kombinasyonlarla dolu oluyor ve buna alışkın olmayan kulak dayanılmaz bir rahatsızlık duyuyordu. O, geçmişle kökten olduğu kadar soyut bir kopuşu, temsil edilmeye uygun olmayan bir sanatı ya da gramatikal olmayan "bilinç akımı" yazısını sunuyordu. Schoenberg'ten başka temel uygulayıcıları arasında Berg, Webern, Dallapiccola, Lutyens ve Stravinski vardı.

Bununla birlikte atonalite müzikal biçimi bozmak için var olan tek yol değildi. Erik Satie'yi (1866-1925) usta olarak kabul eden ve Artur Honegger (1892-1955), Darius Milhaud (1892- 1974) ile Francis Poulenc'ı (1899-1963) içine alan Paris "altılısı" iki ya da daha çok anahtarı eş zamanlı olarak kullanan politonalite (çok aralı) ile deneyler yaptılar. Paul Hindemith (1895-1963) armonik serileri kullanarak tonal armoniyi genişletti. St Sulpice'in orgcusu Olivier Messiaen (1898-1993) oryantal müzik ile kuş ötüşünden esinlenerek karmaşık ritimler geliştirdi ve müzikal tonları görsel renklerle eşleştirdi. Henryk Gorecki (d. 1933) ortaçağ armonileriyle serbest zamandan esin aradı. Harrison Birtwhistle (d.1934) Rönesans tek sesini yeni kullanımlara dönüştürdü. Anthony Burgess (1917-1993) eleştiri ve kurgunun yanı sıra "posttonal" müzik yazdı.[2]

Messiaen ile Gorecki eski etkiyi yaratmak için modernist yöntemleri arayan dindar Katoliklerdi. İlkinin savaşta Silezya'daki tutukluğunda yazdığı *Quattor pour la fin du temps* (1941) ile ikincinin yine Silezya'daki savaş deneyiminin etkisiyle yazdığı ünlü *3. Senfonisi* (1976) zaman ile zihniyete ilişkin özel bir duyarlılığı yansıtırlar. Onlar akılcı on iki notacıların ulaştığı dinleyiciden çok daha fazlasına ulaştılar.[3]

Yine de, Modernizmin yükselen ünü, savaş arası Avrupa kültürüne diğer iki yönden (teknolojik değişim ve Amerika'dan) gelen güçlü etkileri gizlememelidir. Popüler bilinç üzerinde radyonun, Kodak kameranın, gramofonun ve tüm bunların da üstünde sinemanın etkisi çok büyüktü. Londra East End'te yetiş-

miş öksüz bir gösteri sanatçısı olan Charles Chaplin (1889-1977) Hollywood sayesinde bir olasılıkla dünyanın en çok tanınan insanı oldu. Filmlerinin çoğu, örneğin *Kent Işıkları* (1931), *Modern Zamanlar* (1935) ya da *Diktatör* (1939) gibi filmleri, açık toplumsal ve politik mesaj içeriyordu. Beyaz perdenin yeniden ihraç ettiği diğer Avrupalıların içinde İsveçli Greta Garbo, Alman Marlene Dietrich ve Polonyalı Pola Negri vardı. Bu dönemde Amerika'dan ithal edilen şeyler arasında çok ilgi gören araba, neşeli Walt Disney çizgi filmleri (1928), caz ve popüler dans müziği vardı. Genç Avrupa'nın çok büyük bir bölümü savaş arası dönemde *ragtime*, Çarliston ve tango nağmeleriyle dans ettiler.

Avrupa toplumunun çağdaşlaşması toplumsal ve ekonomik alanda çok hızlıydı, ama düzensiz biçimlerle olmuştu. Savaş istekleri ağır sanayiyle çok geniş olarak teknolojik değişime ivme kazandırmıştı. Ama barış pazarların, ticaretin ve kredilerin yaygın olarak bozulduğu bir dönemde başladı. Özellikle petrol ve motor sanayisi gibi yeni sektörlerdeki büyük gelişme potansiyeline karşın, sanayileşmiş ülkeler savaş sonrası durgunluğuyla kitlesel işsizlik ve bunlara eşlik eden toplumsal protestolarla karşılaştılar.

Kadın hakları için mücadele kendiliğinden başladı ve tek başına başarıya ulaştı. Örneğin Büyük Britanya'da Paskalya Ayaklanmasındaki rolü nedeniyle ölüme mahkûm edilen Constance Gore- Booth (Kontes Markiewicz, 1868-1927) Britanya parlamentosuna seçilen ve İrlanda Kabinesi Bakanı olarak ilk kadın payesini edindi.[28] En adanmış ve etkin taraftarı olan Emmeline Pankhurst'un (1858-1928) çocukluğunda başlayan kadınların oy hakkı için çalışan hareket, Britanya'da onun öldüğü yıla kadar başarıya ulaşamadı. 1921'de Birleşik Krallık'ın ilk doğum kontrol kliniğini açan doğum kontrolü öncüsü Marie Stopes (1880-1958), Manchester Üniversitesi'nde çalışan bir paleontologtu [CONDOM].

Doğu Avrupa'nın köylü toplumları, kırlarda aşırı nüfus yoğunluğu, göçün sunduğu gittikçe azalan fırsatlar, tarımsal ürünlerin fiyatlarındaki çok ciddi düşüşlerle hem yerli hem de yabancı sermaye yatırımı kıtlığı sorunlarıyla karşılaştılar. Bu sorunlarda, Almanya'nın uğradığı ekonomik felçle Sovyetler Birliği'nin doğal olmayan tecriti, sınırların arkasında dile getirilmemiş aksamalara neden oldu. Çok geçmeden, bütün Avrupa'yı vuracak olan Büyük Çöküş'ten sonra bir istikrar ölçüsü oluşturulacaktı.

Almanya ile SSCB arasında kapana kısılmış olan Doğu Orta Avrupa ülkeleri çok değişik zorluklarla yüz yüze geldiler. Polonya, Çekoslovakya, Macaristan ve Baltık Devletleri istikrarlı politik rejimler kurmaya uğraşırlarken, imparatorlukların yıkılmasının ekonomik sonuçlarını taşımaya zorlandı. Yarı- sanayileşmiş, ama hâlâ tarımsal nitelikli küçük ekonomileri hiperenflasyon, savaş sonrası sanayi durgunluğu ve kırsal sorunların çoğul etkileri altında yaşamlarına başladılar. Örneğin bölgenin büyük bir tekstil kenti olan Lodz'un toplam üretiminde 1918 ile 1939 yılları arasında, geleneksel Rus pazarı kapandığında, % 75 oranında bir düşüş oldu. Köylü toplumları tutucu toprak sahipliği çıkar-

ları ve köktenci köylü partileri, yeni yönetim bürokrasilerinin getirdiği yükümlülüklerle yabancı sermaye yatırımcıları ve sınıfsal ve etnik protestoların etkisiyle giderek iç kutuplaşmaya maruz kaldılar. Bu noktaların ışığında değerlendirilirse (sadece daha sonra gelen rejimler böyle bir gelişmenin gerçekleştiğini inkâr ettikleri için değil) eğitim ve okuma-yazma öğretimi, büyük çiftlikleri eşit bölümlere paylaştırarak dağıtma ve kentsel gelişme yönetiminde gerçekleşen büyük ilerlemelerin önemi artıyor.

Planlı çağdaşlaşmanın en büyük deneyi 1929'dan sonra Sovyetler Birliği'nde gerçekleştirildi. O kadar köktenci ve acımasızdı ki, birçok analist 1917 yılındaki olayların değil de bu uygulamanın gerçek Rus Devrimini oluşturduğunu ileri sürecekti.[29] Bu gelişme, Joseph Stalin'in 1922'de iktidara, SBKP'nin Genel Sekreterliğine gelmesiyle mümkün oldu.

Josif Vissarionoviç Çugaşvili (1879-1953), namı diğer "Koba", namı diğer "Stalin" suça ilişkin yeteneklerini kullanarak iktidarın en üstüne tırmanan patolojik suçlunun en belirgin örneğidir. O *Guinnes Rekorlar Kitabı*'nda "kitle katliamı" maddesinde doruğu tutuyor. Gürcistan'ın Gori kenti yakınında bir dağ köyü olan Didi-lilo'da doğan Stalin, ayyaş bir babayla fedakâr, ama terk edilmiş bir annenin çocuğuydu. Gürcüler onun Osetyalı olduğunu söylüyorlar. Her ne olursa olsun sonuçta Rus Ortodoks seminerinde eğitim görmesine karşın, o bir Rus değildi. Okuldan atılmıştı, ama Gürcistan'da yabancı bir inanç olarak kabul edilen paranoyak Rus Kilisesi ulusçuluğunu öğrenmesinden önce olmamışı bu. Politik ve yeraltı suç örgütlerinin birbirine geçtiği pejmürde alanda devrimci politikalara yöneldi. Bolşevik Partisinde adını Tiflis posta vagonunu pusuya düşürüp yüklü miktarda altını alarak kaçtığı, çarlık tarihinin en mucizevi silahlı soygununu yönettiği 1908 yılında duyurdu. Birkaç kez yakalanıp, her defasında kaçmayı başardığı Sibirya'ya sürüldü. Bu durum, ilk kez onun en kıskanç biyografi yazarı olan Troçki tarafından dile getirildiği şekliyle Çarlık gizli polisi *Okhrana*'nın ajanı olduğu kuşkularını doğurdu. En son kaçışından sonra 1917 yılının başlarında ulaştığı Petrograd'ta, gazetecilik ya da Marksizm için bir birikimi olmadığı halde *Pravda*'nın editörü oldu. Devrim yıllarında Uluslar Komiseri olması Lenin'in seçimiydi ve daha sonraki kaderi Stalin'in kaderiyle birleşen Çaritçin (sonraki adı Stalingrad) kenti başta olmak üzere sadık suç ortaklarından oluşan bir çevre kurdu. Kendisi için en tehlikeli an Güneybatı Cephesi'nin siyasi komiseri olarak Polonya'da bulunduğu Ağustos 1920'de Tukaçevski ile birleşme emirlerini dikkate almadığı andı ve kurulan bir Parti mahkemesince ortaya çıkan hezimetten sorumlu tutuldu. Her zaman olduğu gibi durdurulamamıştı; ama bu olayı asla unutmadı. (On yedi yıl sonra Tukaçevski ile 1920'de onun yanında olan diğer dört kişinin ölüm gerekçesini, Stalin'in bulunduğu Güneybatı Cephesi'nde hizmet etmiş üç general imzalayacaktı.)

Lenin'in ilk hastalığı sırasında Stalin Parti Genel Sekreteri oldu ve Lenin'in onu bu makamdan uzaklaştırmak için geç kalmış öğüdünü atlattı. Troçki'ye göre, o Lenin'i daha ileri soruşturmalar yapmasını engellemek için zehir-

ledi. Bu noktadan sonra elinde tuttuğu *Çeka* ve Parti Kongrelerinin gücüyle onu durduracak hiçbir şey yoktu geride. Kıdemli rakiplerinin hepsini, kendi için ya da rakiplerini gözden düşürmek için soğukkanlı olarak benimsediği politik sorunları tartışmaya açma manevralarıyla saf dışı bıraktı. Kamenev, Zinoviev ve Buharin'i alt etmesi beş, Troçki'yi alt etmesi yedi yıl aldı. Daha sonra da öldürttü onları. Aile yaşamı hiç olmadı. İkinci karısını intihara sürükledi. Kremlin'in bir odasında, anıları bizim için temel kaynak olan kızı Svetlana Alliluyeva'nın katıldığı bir münzevi yaşamı sürdü. Bütün gün uyuyor ve kafadar arkadaşlarıyla bütün gece boyunca hiç durmaksızın gramofon dinleyerek, sessiz filmler izleyerek çalışıyor ve gevşemek için de yazlığına gidiyordu. Ara sıra ortalığa çıkıyor ve çok az konuşma yapıyordu. Gürcistan'a yaptığı yıllık bir gezide birbirinin benzeri beş trenden birindeydi, trenlerin her biri "öldürülme" riskini azaltmak için bir ikizini taşıyordu. Canının sıkılmasına gerek yoktu. Doğal eğilimlerini sürdürüyordu. İlerleyen yıllarda, Rusçadan başka hiçbir dil bilmemesine karşın iç diktatörlükte ve savaş yönetiminde olduğu kadar diplomaside de başarılı olduğunu gösterecekti. Öldüğünde bir süper gücün mutlak hâkimiydi.

Stalin'in baş düşmanının en mükemmel yönlerine bakarken Petrograd'taki bir Amerikalı görevli Troçki için "Bir cadalozun olağan dışı oğlu, ama İsa'dan bu yana dünyaya gelmiş en büyük Yahudi"[30] demiştir. Fakat Stalin'in yazdıkları Troçki'nin başarılarını, tarihin küçük, önemsiz değişmelerine benzetiyordu. Ve Troçki bunun olacağını görüyordu: 1924 gibi erken bir tarihte "Devrimci Parti'nin mezar kazıcılarının" yönetimi ele geçireceğini doğru olarak bildirmişti:

> Şimdi tarihin diyalektiği onu bağlıyor, sonra onu yükseltecek. Hepsinin ona gereksinmesi var, yorgun radikallerin, bürokratların, NEP taraftarlarının, kulakların, türedilerin, devrimin yükselen ülkesine dalkavukluk yapan bütün sinsilerin... O, onların dilini konuşuyor ve onları nasıl yöneteceğini biliyor. Stalin SSCB'nin diktatörü olacak.[31]

Politik iktidarın yönlendiricisi olarak, yirminci yüzyılın en büyük kişisi olarak değerlendirilmesi için Stalin her hakka sahip. Bir kezinde alçak gönüllülükle "Liderler geliyor ve gidiyorlar, ama Halklar kalıyor"[32] demişti. Aslında, onun yönetimi altında insanlar gelip gidecek, lider ise kalacaktı. Kötülükleri onunkiyle karşılaştırılabilecek, ama hiç bir araya gelmediği diğer tek insan, bıyığı farklı olan, yine kısa boylu birisiydi. Onun kadar başarılı olamadı.

Stalin bir kez eyere sağlam olarak oturduktan sonra Sovyet yaşamının temposu uçuşa geçti. Lenin'in uygulamaya başladığı NEP toplumsal ve ekonomik dengeyi yeniden sağlama işinde çok aşamalar yapmıştı; fakat komünist ideallerin ilerlemesi ya da Sovyetler Birliği'nin çağdaş savaş donanımına ulaşması için hiçbir şey yapmamıştı. Böylece, sınırsız baskıyla yönetimini sağlama aldıktan sonra, Stalin on yıl içinde birinci sınıf bir sanayi ülkesi ve askeri güç oluşturmak için hazırlanmış çok hızlı bir planın uygulamasına daldı. Planın

amaçları soluk kesiciydi; ama yıkıcılığı insan yaşamının koşullarına göre Avrupa tarihindeki diğer yıkımı, hatta İkinci Dünya Savaşını bile geride bırakmıştı. Bu planın uzak üniversitelerdeki savunucuları "yumurtaları kırmadan omlet yapılamaz"[33] iddiasını sürdürmekle zekice davranıyorlar. Ancak Stalin, sözümona yaşam koşullarını geliştirdiğini söylediği insanları kırdı; ve sonunda omletin yenilmez olduğu görüldü. Birbirine geçmiş altı öğe vardı: Merkezi planlama, hızlandırılmış sanayileşme, yeniden silahlanma, kolektif tarım, ideolojik savaş ve politik terör.

Stalinist planlama yöntemleri daha önce herhangi bir yerde denenmiş bütün deneyleri geride bıraktı. Devlet Planlama Komisyonu, *Gosplan*, ekonomik etkinliğin her dalındaki her ayrıntıyı (üretim, ticaret, hizmetler, ücretler, fiyatlar, maliyetler) belirleyen Beş Yıllık Planları yapmaya yetkili kılındı. Her girişimle her işçinin hiçbir itiraz olmaksızın ulaşması gereken "standartları" vardı. Sovyet devleti işveren tekeli olduğu için, bütün işçiler "Planın kölesi" oldu. Gerçekten de "sosyalist rekabet" değerlerine vurgu yapan Parti, efsanevi madenci Aleksei Stakhanov örneğinde olduğu gibi işçilerden düzenli olarak hedeflerini geçmelerini istiyordu. 1928-1932, 1933-1937 ve 1938-1942 Beş Yıllık Planları ekonomik büyümeyle emeğin verimliliği için görülmemiş hedefler koydular. Sanayileşme tüketimdeki ciddi bir azalma sayesinde başarılacaktı. Bu uygulamada "çok çalış, az ye" anlamına geliyordu. Sanayideki büyüme oranları yılda % 20'nin üzerindeydi. Toplam kaba sanayi çıktısı astronomik şekilde yükseldi: Endeks 1928'de, 1913 düzeyine göre yüz on bir, 1933'te iki yüz seksen bir, 1938'de altı yüz elli sekizdi. Ağır sanayiye (çelik, kömür, enerji ve kimyasal sanayi) mutlak bir öncelik verildi. Nicelik, nitelik üzerinde egemendi. Çarpıtılmış istatistikler, merkezi tapınağı Moskova'daki Ekonomik Gelişme Sürekli Sergisi olan bir resmi kültün nesnesi oldu.

Askeri-sanayi tesisleri açık olarak değişmeden en çok yarar sağlayan alan olmasına karşın yeniden silahlanma çabası duyurulmadı. Ayrı ve gizli bir askeri-sanayi sektörü gözde fabrikalar, personel ve bütçeyle desteklendi. (Ayrı bir bütçenin varlığı 1989'a kadar yalanlandı.) Kızıl Ordu 1932'den sonra, Alman ortaklarını tanklar, savaş uçakları ve paraşüt birlikleri de içinde olmak üzere, en çağdaş donanımla yapılacak eğitim ve manevralara katılmaları için davet edebilecek durumdaydı.

1917'de ertelenmiş olan tarımın kolektifleştirilmesi, insani bedel hiç önemsenmeksizin yeniden uygulamaya konuldu. Amaç, kırsal iş gücünün büyük bir bölümünün yeni sanayi kentlerine çekilmeye zorlandığı bir dönemde devletin besin üretimi denetimini eline almasını sağlamaktı. 1929-1938 arasındaki on yılda Sovyetler Birliği'nde bulunan yirmi altı milyon köylü çiftliğinin % 94'ü, 250 bin kadar *kolhoz*, yani devlet mülkiyetinde "ortak çiftlik" içinde birleştirilmişti. Rus köylülüğü kurtuluşundan yetmiş yıl sonra silah zoruyla serfliğe geri döndürülmüştü. Bu uygulamaya direnenler ya öldürüldü ya da sürgün edildi. Ölümleri meşrulaştırmak için kurmaca bir toplumsal düşman, kulak ya da eli sıkı köylü, yaratıldı. On beş milyon erkek, kadın ve çocuğun öldüğü tahmin ediliyor. Tarımsal üretim % 30 oranında düştü. Doğal ve suni kıtlık hızla ülkeyi kapladı.

1930'larda oluştuğu şekliyle Stalinist ideoloji, daha sonra kesin ve yadsınamaz doğru olarak dikte edilen sayısız resmi kurmacanın benimsenmesini kapsıyordu. Bu kurmacaların ciddi politik felsefeyle ilişkisi yoktu ve Lenin'in enternasyonalist Marksizminden radikal bir uzaklaşma biçimini aldı. Aşağıdaki noktalar bu kurmacalar arasındaydı: Lenin'in "en iyi öğrencisi" Stalin'in rolü; halkların seçilmiş liderleri olan komünistlerin rolü; Sovyet uluslarının "büyük biraderleri" olarak Büyük Rusların rolü; "tüm yurtsever ve ilerici güçlerin" en önde gelen başarısı olan Sovyetler Birliği'nin konumu; demokratik iktidarın kaynağı olarak Anayasanın işlevi; Sovyet halkının birliği ve komünist sisteme duydukları sevgi; SSCB'nin "kapitalist çemberle" çevrili oluşu; zenginliğin adil dağıtılması; kadınların kurtuluşu; işçi ve köylülerin dayanışması; düşmanlara karşı "halkın duyduğu öfkenin" haklılığı. Bu kurmacaların çoğu inançlı kişinin kutsal kitabı olan Stalin'in SBKP hakkında yazdığı *Kısa Tarih*'te (1939) vardır. Sovyet bilim adamları, eğitimcileri ve parlamento üyeleri yaşamlarına ilişkin kaygıları nedeniyle bunların propagandasını yapmaya zorunluydular; Batılı bilim adamlarının böyle bir zorunlulukları yoktu.

Stalin'in kişilik kültü hiçbir sınır tanımadı. Ülkenin bütün önde gelen şairleri ve sanatçıları koroya katıldı:

> Sen, ulusların parlak güneşi,
> Zamanımızın batmayan güneşi,
> Güneşin bilgeliği olmadığı için,
> Güneşten de mükemmelsin...[34]

Dinsel sorunlarda Stalinizm saptanan ateist çizgiyi izledi. Devlet eğitimi militan din karşıtı olma niteliğini taşıyordu. 1920'li ve 1930'lu yıllarda Ortodoks Kilisesine acımasızca saldırıldı, kiliseler tahrip edildi ve rahipler öldürüldü. Vurgu daha sonra çıkarları için onu kullanmaya doğru değişti: Stalin İkinci Dünya Savaşı'nda, Kutsal Rusya'nın korunması için halka davet çıkartacak ve kiliseleri yeniden açacaktı. Olgun Stalinizm, devlet ateizmiyle Ortodoks yurtseverliğin tuhaf bir birlikteliğini içeriyordu.

Baskı ile terörün temel araçlarına (*Çeka (OGPU/ NKVD/ KGB), Gulag* ya da devlet toplama kampları ağı ve bağımlı yargı) Bolşeviklerin egemenliğinin ilk döneminde incelik kazandırılmıştı. Güvenlik güçlerinin insan kaynakları 1930'larda Kızıl Ordu'nun rakibi olacak kadar büyümüştü ve kamplar toplam nüfusun % 10'unu barındıracak kadar genişlemişti. 1939'a gelindiğinde *Gulag* Avrupa'nın en büyük işvereni olmuştu. Sistemli olarak açlık çektirilen ve arktik bölge koşullarında çok çalıştırılan mahkûm işçilerin, yani *zek*lerin, ortalama yaşam beklentileri bir kış mevsimini geçirebilmekti. Masum suçlular köylerinde ve evlerinde bir araya getiriliyorlardı; diğerleri "sabotaj", "hainlik", ya da "casusluk" gibi hayali şeylerle suçlanıyor ve bunları itiraf etmeleri için işkence görüyorlardı. Verilen kararlar genellikle ölüm cezası ve çok az kişinin sağ olarak tamamladığı sekiz, on iki, yirmi beş yıl gibi belirli süre hapis ya da

sürgün cezası oluyordu. Çok önemli kurbanların yargılandığı gösteri mahkemeleri reklama dönüştürüldü. Bunlar ayrıca, asıl operasyonların doğasını ve kapsamını gizlemeye de yaradı. Öylesine kötürüm eden bir korkuydu ki bu; dikkati çeken şey, otuz yıl boyunca dünyanın en geniş devletinde Terör hakkındaki bilgilerin başarılı bir şekilde gizli tutulmasıdır [VORKUTA].

VORKUTA

EĞER tarih kitaplarında insanlığın çektiği acılara yer ayrılacak olsaydı, Vorkuta en uzun bölümlerinden biri olmaya hak kazanırdı. Rusya'nın kuzey kutup bölgesindeki Pechora Nehri'nın üzerindeki bu maden kenti 1932'den 1957'ye kadar, Avrupa'nın en geniş toplama kamplarının ortasındaydı. Stalin'in Gulag takımadaları arasında Vorkutlag, Sibirya'nın kuzeydoğusundaki Kolima'dan sonra ikinci sırayı alıyor ve giriş kapısının üstünde şu slogan yükseliyordu: "ÇALIŞMA BİR ONUR, CESARET VE KAHRAMANLIK KONUSUDUR." 1953 *zek* ayaklanmasında Vorkuta'da üç yüz bin kişi vardı. Yıllar boyunca buradakinden [AUSCHWITGTZ] daha çok insan ölmüştü; yavaşça ve umutsuzluk içinde öldüler. Fakat çok az tarih kitabı onları anımsar.[1] Vorkuta'dan gelen birçok tanık raporu vardır, bunların bazıları İngilizce olarak da yayınlanmıştır;[2] ama çok az kişi okumuştur onları. Sovyet Gulag'ının iki binî aşkın "özel hizmetini" anlatan, 1970'lerde hâlâ yaşayan bir Yahudinin yazdığı ayrıntılı bir kılavuz da yayımlanmıştır. Söyledikleri çok çarpıcıdır.[3] İyi bilinen kamplar, hapishaneler ve *psikhol'nitsa* ya da "psikiyatrik hapishanelere" [DEVIATIO] ek olarak, "ölüm kampları" hakkında da bilgi vermektedir. Buralar, mahkûmların atom enerjisi ile çalışan denizaltıları elle temizledikleri ya da yeraltı uranyum madenlerinde işin gerektirdiği önlemleri almaksızın çalışmaya zorlandıkları Palsidski Körfezi (Estonya), Otmutninsk (Rusya) ve Çolovka (Ukrayna) gibi üslerdir. Radyasyonun etkisiyle ölmek sadece bir zaman sorunudur (Bkz. Ek III, s. 1390).[4]

Glasnost döneminin doruğunda, bölgede yaşayan insanlar Beyaz Rusya'daki Minsk kentinin yakınındaki Kuropati Ormanında kazı yapmaya başladılar. Elli yıl önceki Büyük Terör sırasında öldürülen erkek, kadın ve çocukların kalıntılarının bu ormanda olduğunu biliyorlardı. Her biri aşağı yukarı üç bin ceset içeren birkaç yuvarlak çukur açtılar. Eğer çamların altında daha fazla çukur yok idiyse bu sayıları anlayabilirlerdi. Fakat 1991'de araştırmalarını durdurmaları emredildi. Araştırmaları yapanlar yolun kenarına bir haç diktiler ve ormanın gizlerini el sürülmemiş bir durumda bıraktılar.[5]

Kendisini Stalinist dönemin gerçeklerini ortaya çıkarmaya adamış Rusya "Anma" örgütü 1989 yılında, Urallar'da, Çelyabinsk'te 1930'lardan kalma bir çukuru açtı. Mezarda seksen bin iskelet vardı. İskeletlerin kafataslarındaki kurşun delikleri, olanları açıklayan bir öyküyü anlatıyordu. Bunlar Gulag'ta ölümüne çalışmaya zorlanan kurbanlar değildiler. Bölgede fotoğrafçılık yapan birinin söylediğine göre "Evlerinden alınan ve burada çocuklarıyla birlikte vurulan insanlardı bunlar."[6]

Bu durumda herkesin şu soruyu sormaya hakkı var: uçsuz bucaksız Rusya'da gizlenen böyle kaç çukur daha var?

Stalinist "terör"ün üç aşaması vahşet ve akıldışılığın yükselen gelgitleriyle birbirini izledi. Terörün ilk aşaması özenle seçilmiş hedeflere yöneldi. Bu dönemin kurbanları genellikle ikinci dereceden önemli kişilerdi; *Gosplan*'ın 1929 öncesindeki eski Menşevik yöneticileri, enternasyonalist Marksist tarihçiler, Beyaz Rus entelektüeller ve büyük kişilerin yanındaki daha önemsiz kişiler. Lenin'in dul eşi Krupskaya, "yeri doldurulamaz değil" diyerek uyarıldı. Köylü Terörü ya da "kulak-karşıtı hareket" 1932'den sonra, kolektifleştirmeye direndikçe ya da proteste için çiftlik hayvanlarını kestiklerinde hızla yükseldi. Yoksul köylülerin kendilerinden varlıklı komşularını ihbar etmeye zorlanmalarına karşın kulağın açık bir tanımı elde edilemedi. 1932-1933 Terör ve Kıtlığı, kolektifleştirmenin gerekleri olan Ukrayna milliyetçi hareketinin bastırılması ile bir darbede zengin köylülerin toplanmasına ilişkin iki amaçlı bir hareketti [HASAT].

Politik Terör ya da "Temizlik" ciddi olarak Aralık 1934'te, Leningrad Parti lideri S. M. Kirov'un öldürülmesiyle başladı. Temizlik, bu başlangıç noktasından sonra, SBKP liderliğini, Kızıl Ordu subaylarıyla OGPU'nun kendini ve yavaş yavaş tüm halkı içerecek kadar genişledi. Her kurbandan on ya da yirmi "suç ortağını" ihbar etmesi istenildiğinden, toplam sayının binleri ve sonunda milyonları bulması sadece bir zaman sorunuydu. Öncelikli amaç yaşayan bütün Bolşevikleri, onların simgelediği her şeyi öldürmek ve yok etmekti. Ama bu yalnızca başlangıçtı. 1934 XVII. Parti Kongresine, "Yenenlerin Kongresine" katılanlar Stalin'in "muhalifler" üzerindeki yengisini uysalca selamladılar ve karşılığında sadece kendilerinin sırayla suçlanışlarını ve yok edilişlerini gördüler. Zinoviev (1936), Piyatikov (1937) Buharin (1938) için toplanan, gösteriye yönelik üç mahkemeden sonra yaşayan tek Bolşevik lider, Meksika'da duvarlarla çevrili sığınağında 1940'a kadar kalan Troçki idi. Fakat Yezovçina'nın ayrım gözetmeyen gazabı, Stalin'in baş celladı N. I. Yezhov'un Terörü yeniden serbestçe avlanacaktı. Bu cehennem makinesinin dinamizmi öylesine büyüktü ki, 1939 yılının başında, Stalin ile Molotov her sabah kurbanların adlarıyla belirtildiği birkaç bin kişilik listeleri imzalarlarken, bölgesel iç güvenlik polisinin her dalı daha çok sayıdaki masum yurttaşı rastgele çekip çıkarıyordu. Mart 1939'da toplanan XVIII. Kongre'de Stalin, Yezhov'u dejenere olmakla suçlayıncaya kadar Terör, hiç ara vermeksizin devam etti; ve tam olarak *Vozhd*'un kendisi son nefesini verinceye kadar sona ermedi.

Uzun on yıllar boyunca dış dünya gerçekleri anlayamadı. Aleksander Soljenitsin'in 1960'larda yazdığı belgesel çalışmalardan ve birkaç cesur akademisyenin titiz araştırmalarının yayımlanmasından önce Batılıların çoğu Terör hakkında anlatılanların çok abartıldığını düşünüyordu. Sovyetologların çoğu bunu azaltmaya çalışıyordu. Sovyet yetkilileri yapılanları 1980'lerin sonlarına kadar kabul etmediler. Hitler'in tersine, Stalin yaptıklarının bedelini ödemedi. Kurbanlarının sayısı asla tam olarak hesaplanamaz; fakat elli milyondan çok aşağı olması olası değildir.[35]

Stalinizm hiç kuşku yok ki Leninizm'in çocuğuydu; diğer taraftan o, Lenin döneminde önemli olmayan birçok özgün özellik kazandı. Troçki bu değ-

şimi "Termidorcu Gericilik" olarak nitelemiştir ve Sovyetler ile komünist geçmiş hakkındaki tartışmaları iyice karmaşıklaştırmıştır. Anımsanması gereken asıl nokta, Stalinizmin Sovyet Komünizminin istikrara kavuştuğu ve onun 1991 yılına kadar SSCB'deki Sovyet yaşantısının temellerini sağladığıdır. Bu nedenle, sistemin genel bir değerlendirilmesi yapıldığı zaman Lenin'in değil, Stalin'in komünizm yorumuna atıf yapılmalıdır (Bkz. Ek III, s. 1381).

HASAT

"BELSEN gibi geniş bir yerde", "Kırk milyon nüfusu olan geniş bir bölgede erkekler, kadınlar ve çocuklar, kırsal nüfusun dörtte biri, ölü olarak yatıyor ya da ölüyor." "Geride kalan takatı kesilmiş insanların ailelerini veya komşularını gömecek güçleri yok." "(Belsen'de olduğu gibi) iyi beslenmiş polis ve parti görevlileri kurbanları gözetliyorlar."[1]

Sovyet kolektifleştirme kampanyasının bir parçası olarak 1932-1933 yıllarında Stalinist rejim Ukrayna ile komşusu Kazak bölgelerinde insanın hazırladığı bir terör-kıtlık politikası uyguladı. Bütün yiyecek stokları zorla toplandı; malzemelerin toplandığı yerlerin girişleri askerlerin oluşturduğu bir kordonla korundu; ve insanlar ölüme terk edildiler. Amaç Ukrayna milliyetçiliğiyle birlikte "sınıfsal düşmanı" öldürmekti. Ölü sayısı yedi milyona kadar ulaştı.[2] Dünya çoğu iç savaşla ağırlaşmış çok kötü kıtlıklar yaşamıştı. Fakat soykırıma yönelik olarak örgütlenmiş bir devlet politikası olan kıtlık benzersiz bir olay olarak değerlendirilmelidir.

Yazar Vasili Grossman daha sonra çocukları anlatacaktı:

Gazetelerde hiç Alman kamplarındaki çocukların fotoğraflarını gördünüz mü? Aynen şöyleydiler; kafaları zayıf, küçük boyunların üzerinde duran ağır toplara benziyordu, leylek gibiydiler... ve iskeletler sarı gazlı bez gibi olmuş deriyle kaplıydılar... Ve ilkbahar geldiğinde sanki artık yüzleri yoktu. Gerçekten de kafaları gagalarıyla birlikte kuşların kafalarına (ya da kurbağa kafalarına) benziyordu, ince beyaz dudakları vardı ve bazıları ağızları açık balıklara benziyorlardı... Bunlar Sovyetlerin çocuklarıydı ve onları burada ölüme terk edenler Sovyet halkıydı.[3]

Dış dünya olanların farkında değildi. ABD'de bir Pulitzer Ödülü gizlice milyonlarca kişinin öldüğünü anlatan, ama hiçbir şey yazmayan bir New York Times muhabirine verildi.[4] George Orwell İngiltere'de (terörle yaratılan kıtlığın) "İngiliz Rus severlerinin gözünden kaçtığından" yakındı.[5]

Sonunda olayı inandırıcı kanıtlarla göz önüne seren tarihçi, bu felaketi anlatabilmek için çabaladı. Her sayfasında beş yüz sözcük olan dört yüz on iki sayfalık bir kitap yazdıktan sonra önsözde şöyle yazacaktı: "Yaklaşık yirmi kişi, her sözcük için değil, bu kitaptaki her harf için yaklaşık yirmi kişi öldü."[6]

1929'un SSCB'de Stalin devriminin yılı olduğu gibi kapitalist dünyada da bir bunalım yılıydı. Tarihçiler bu iki olayın muhtemelen savaş sonrası yapılan ekonomik düzenlemeler aracılığıyla, nasıl olup da birbirleriyle bağlantılı olma-

dıklarını merak ettiler. Her şeye karşın "Kara Perşembe" diye anılan 29 Ekim 1929'da, New York Borsası'ndaki hisse senetlerinin fiyatları aniden düştü. Panik başladı; bankalar alacaklarını geri istediler; ve Büyük Çöküş, hiç kimse onu denetleyemeden ABD ile iş ilişkisi olan bütün ülkelere yayıldı. Bu Amerika'nın dünya ekonomisi üzerindeki etkisinin boyutuna yapılan, iyi mi yoksa kötü mü olduğu pek belli olmayan bir bağlılıktı. ABD'de "kükreyen yirmili yıllara" duyulan güvenin bu ani sonu büyük çapta iflaslar ve buna eşlik eden işsizliğin nedeni oldu. 1933'te, "Bunalımın" doruğunda Amerikan iş gücünün üçte biri çalışma dışındaydı; çelik sanayisi kapasitesinin % 10'u ile çalışıyordu; aç işçilerin paraları yetmediği için satılamayan yiyecek stokları bozulmuştu ve "varsıllığın ortasında yoksulluk hüküm sürüyordu."

Gittikçe azalan altın kaynaklarından savaş borçlarını ödemeye uğraşan Avrupa'da "Çöküş"ün etkisi bir yıldan biraz fazla bir süre sonra hissedildi. Avusturya'nın lider bankası Kreditanstalt Mayıs 1931'de ödeme aczine düştüğünü ilan etti; ABD haziranda Avrupalı hükümetlerin kendisine olan borçları konusunda verdikleri bir moratoryumu kabul etmek zorunda kaldı; Bank of England (İngiltere Merkez Bankası) ise Eylül ayında sterlin için altın standardını terk etmeye zorlandı. Birkaç yıl içinde işletmeler yönlerini, otuz milyon işçi de işlerini kaybettiler. 1934'e gelindiğinde ABD'nin hükümetin ayırdığı kaynaklarla yapılacak yatırımların Amerika'yı yeniden refaha kavuşturacak olan "*New Deal*" programıyla iktidara gelen Franklin D. Roosevelt adında dinamik bir başkanı vardı. "Korkmamız gereken tek şey" var diyordu "korkunun kendisidir." Ama Avrupa'nın Roosevelt'i ve *New Deal*'ı yoktu. Çöküş nasıl hızlı olduysa iyileşme de öyle yavaş gerçekleşti.

Çöküş'ün etkileri tamamen ekonomik olduğu gibi psikolojik ve politikti de. Bankerlerden otel hizmetçisi gençlere kadar herkes allak bullak olmuştu. Büyük Savaş ölüm ile yıkımı getirmişti; ama aynı zamanda yaşama bir amaç ve tam istihdamı da getirmişti. Barış hiçbirini getirmemiş görünüyordu. Siperlerin tehlike ve dostluk ortamındaki yaşamın, işsizlik yardımıyla yaşamaya tercih edilebilir olduğunu söyleyen insanlar vardı. Diğerleri, Spengler'in Avrupa'nın Karanlık Çağlar'a döndüğünü iddia eden kasvetli düşüncelerinin doğru olduğunu ileri sürüyorlardı. Kaygılar sokakları ıka basa doldurdu: solcu kavga mangaları bir çok Avrupa şehrinde sağcı mangalarla birbirlerine girmişlerdi. Dönem şarlatanların, maceracıların ve aşırıların dönemiydi [MOARTE].

Hitler ve onun Nazi Partisinin yükselişi Almanya'da hiç kuşku duyulmaksızın Büyük Çöküş ile ilişkilendiriliyordu. Fakat ilişki basit bir ilişki değildi. Naziler Berlin'e bir işsizler ordusunun başında yürümediler: "İktidara el koyma" yoktu. Hitler, Bolşeviklerin yaptığı gibi zayıflamış bir hükümeti yıkmak zorunda kalmadı, ne de Mussolini gibi devletin başını tehdit etti. İktidara Almanya'daki demokratik sürece katılım yoluyla ve yasal yetkelerin davetiyle geldi. Hitler ve onun kabadayılarının aslında demokrat ve anayasacılardan başka bir şey olup olmadıklarının bizim konumuzla bir ilişkisi yok.

Alman politikası çöküşün kötü etkilerine özellikle açıktı ve bu etkiler hali hazırda ağzına kadar dolu olan istikrarsızlık kupasının içine aktı. Yenilginin yarattığı kin hâlâ geçmemişti. Aşırı sol ile sağın sokak çatışmaları hâlâ sürüyordu. Demokrat liderler bir taraftan İtilâf Devletleri diğer taraftan seçmenlerden duydukları korku arasında sıkıştılar. Alman ekonomisi on yıl süresince önce savaş tazminatları sonra da hiperenflasyon nedeniyle azap çekiyordu. 1920'lerin sonunda ekonomi özellikle Amerika'dan alınan borçlara bağlı durumdaydı. Ekim 1929'da Çöküşten birkaç gün önce Stresemann öldüğünde gelecekte ortaya çıkacak karışıklığı kestirmek bir deha işi değildi. Yine de 1930-1933 arasında süren karışıklığa bazı olağan olmayan ve önceden öngörülemeyen koşullar eşlik etti.

Bu yıllarda Naziler ilk olarak beş seçime katıldılar. Birbirini izleyen üç seçimde hem oylarını artırdılar hem de seçilmiş temsilcilerinin listesini büyüttüler. Kasım 1932'de yapılan dördüncüsünde destekleri azaldı ve asla tam çoğunluğu sağlamadılar. Fakat kısa bir sürede partilerini *Reichstag*'ın en büyük partisi yaptılar. Bundan başka, Nazi çetelerinin büyük katkı yaptıkları sokak şiddetinin yükselen çizgisi çok değişik bir uluslararası durumda yer aldı. 1920'lerin başında komünistlerin örgütledikleri grevler ve gösteriler İtilafın görünüşte sınırsız olan iktidarı tarafından gölgede bırakıldı. Eğer komünistler iktidarı almaya çalışırlarsa Alman sanayicileri ile demokratları kime başvuracaklarını biliyorlardı. Fakat 1930'ların ilk yıllarında İngiltere, Fransa ve ABD, Almanya'dan daha keyifli değildi; ve Sovyetler Birliği dikkate değer bir enerjiyle modernleşmeye çalışır görünüyordu. Almanya'nın tutucu liderlerinin, Naziler kadar oy alacaklarını ileri süren komünistlerle, kızıl tehlikeyi köşede tutmaları için çok etkisiz kalan önlemleri vardı.

Alman politik kültürünün bir yerinde, tartışmalı konularla ilgili olarak genel seçimlerin ulusal bir plebisitle desteklenebileceği duygusu gizliydi. Bu şans verildiğinde Hitler onu kaçırmayacaktı. Sık sık değişen kabinelerin yarattığı karmaşada kısa bir süre çalışmış bakanlardan birisi acil durumlarda kullanmak üzere devlet başkanının yetkilerini artırmayı önerdi. 1930 Eylülünde bir azınlık başbakanı Devlet Başkanı Hindenburg'u Weimar Anayasası'nın 48. Maddesini işleme koymaya ikna etti. Bundan böyle Almanya devlet başkanı "düzeni ve emniyeti" sağlamak için silahlı güçleri kullanabilecek ve "yurttaşların temel haklarını" askıya alabilecekti. Bu, diğerlerinin demokrasiyi yıkmak için kullanabilecekleri bir araçtı.

Olayların gelişimi çok önemliydi. Fırtına üç yıl sürdü: gittikçe derinleşen durgunluk, büyüyen işsizler ordusu, komünistlerle antikomünistlerin sokak kavgaları, sonuç vermeyen seçimler ve sonu gelemeyen kabine bunalımları. Bir diğer azınlık başbakanı olan Franz von Papen, Haziran 1932'de Nazi temsilcileriyle çalıştığı için *Reichstag*'ın desteğini kazandı. Altı ay sonra bir başka kombinasyonu pişirip sundu: Hitler'i başbakan, kendisini de başbakan yardımcısı yapmaya ve hükümette olan on iki Nazi bakanın üçünü çıkartmaya karar verdi. Başkan Hindenburg ile birlikte genel olarak Alman sağı bunun zeki bir düşünce olduğu kanısındaydılar: Hitler'i komünistlere karşı kullandıkla-

rı düşüncesindeydiler. Hitler daveti kabul ettiğinde onları kullanan kişi Hitler'in kendisiydi.

Bir aydan daha kısa bir süre sonra ve gelecek seçimlerden bir hafta önce gizemli bir yangın *Reichstag* binasını yok etti. Naziler bunun komünistlerin gerçekleştirdiği bir komplo olduğunu ileri sürerek komünist liderleri tutukladılar ve bu çılgın ve antikomünist atmosfer içinde yapılan seçimlerde oyların % 44'ünü aldılar, daha sonra sessizce başbakana dört yıllık bir süre için diktatörlük yetkileri veren Yetki Yasasını çıkardılar. Hitler Ekim ayında Almanya'nın Milletler Cemiyeti ile Silahsızlanma Konferansından ayrılmasını onaylamak için bir plebisit düzenledi. Bu oylamada 96.3 oranında destek buldu. Devlet Başkanı'nın ölümünden sonra Ağustos 1934'te kendisini yeni parti-devletin "Führeri ve Reich Başbakanı" konumuna yükseltecek bir plebisit için çağrı yaptı. Bu sefer aldığı destek % 90 idi. Hitler tüm denetimi eline geçirmişti. Doruğa ulaşmak için geçmesi gereken son patikada Anayasayı ihlal etmedi. Hitler'in başarısındaki kişisel sorumluluğun kime ait olduğunu bulmak çok kolaydır. Olaydan dört yıl sonra Hitler ilk ortağı Von Papen'i Berchtesgaden'de kabul etti. Ona, "Bay von Papen" dedi, "beni başbakan yapmakla Almanya'da Nasyonal Sosyalist Devrimi olanaklı kıldınız. Bunu asla unutmayacağım" dedi. Von Papen'in yanıtı, "kesinlikle Führerim" oldu.[36]

MOARTE

BAŞMELEK Mikail Lejyonu 1927'de Corneliu Codreanu tarafından Bükreş'te kuruldu. Paramiliter kanadı olan Demir Muhafızlarla birlikte Avrupa'nın en zorlu faşist hareketlerinden birine dönüştü. 1937'de geniş radikal sağ oyların büyük bir bölümünü aldı ve General Antonescu'nun ordusuyla yaptığı ittifak dolayısıyla kısa bir süre Romanya "Ulusal Lejyoner Devleti"ni yönetti. Askeri müttefikine karşı ayaklandıktan sonra, Şubat 1941'de bastırıldı.

Lejyonun ideolojisi "Kan ve Toprak" temasında "ataların kemiklerine" özel bir yer veren özgün bir çeşitlemeye sahipti. Romanya'nın geleceğinin yeniden yaratılması için dirilerle ölülerden oluşan ulusal bir topluluğa sahip olunması gerektiğini ileri sürdü. Parti törenleri ölü kültünü merkeze aldı. Toplantılar ölen yoldaşların ismi okunduğunda orada bulunanların hep bir ağızdan "Burada" diye bağırdığı sözlü yoklamayla başlıyordu. Azizlerin mezarlarından getirilen toprak, kavga meydanlarından alınan "kanla ıslanmış toprak" ile karıştırılıyordu. Görkemli törenlerde Parti şehitlerinin cesetleri mezarlarından çıkarılıp temizlendikten sonra yeniden toprağa veriliyordu. 1938'de öldürülen "Reis" Codreanu'nun mezardan çıkartılması Lejyonun iktidarda olduğu aylarda gerçekleştirilen en büyük olaydı. Gökyüzünde dolaşan Nazi uçaklarından açık mezara çiçekler attılar. Codreanu'nun ölümü, Lejyon 1930'ların sonunda Kralın siyasi polisiyle gittikçe kızışan bir kavgaya girdiğinde Romanya'da yaşanan yüzlerce politik cinayetten birisiydi. Gizem içinde yedi ton çimen-

tonun altına gömülmeden önce Codreanu telle boğuldu, kafasından vuruldu ve asitle biçimi bozuldu.

Romanya, Sırbistan ve Yunanistan'daki Ortodoks inanca göre ölenin ruhu, et bozulup dağılmadan önce cesetten ayrılamaz. Bu nedenle ilk toprağa verildikten üç ya da yedi yıl sonra aileler bir araya gelerek iskeleti mezardan çıkarır ve sonsuz dinlenmeye çekilmeden önce ceseti şarapla özenli bir şekilde yıkar ve temizlerler. Bazı kategorideki cesetlerin ayrışmayacağına da inanılır. Aforoz işleminde Ortodokslar "cesedin dağılmasın" deyişini söylerler. Öldürülme ve intihar durumlarında acılı ruhun sonsuza kadar mezarda kalacağı düşünülür. Maramures ilinde onları sakinleştirmek için "Ölülerin Düğünü" töreni yapılır.

Romanya'nın bazı bölgelerinde halk geleneği bu şekilde mezarda kalmış ruhların güneş batımıyla horozların ötmeye başlaması arasında yeryüzüne çıkabildiklerine inanır. St André Günü (30 Kasım) ile özellikle St Mikail Arefesi'nde (8 Kasım) yeniden dünyaya çıkan bedenlerin uyuyan kurbanlardan cinsel haz almak ve kanlarını emmek için anahtar deliklerinden evlere girdiklerine inanılır. Köylüler bu ziyaretlerden korunmak için mezarlığa siyah bir aygır bırakırlar. Hangi mezarın üzerinden geçerken ürkerse, o mezara zanlı bedenin kıpırdamamasını sağlamak için bir kazık sokarlar. İlk olarak yapılan etnografik çalışmalardan bu yana bu ülkenin bir vampir ülkesi olduğu çok iyi biliniyor.[1]

Siyaset bilimcileri Romanya faşizminin, türün, antisemitizm ile ölü sevişçiliğine özel bir vurgu yapan biçimi olduğuna karar verdiler. Antropologlar derinlerdeki dinsel duygular ile halk geleneklerini harekete geçirdiği sonucuna varacaklardı. Komünist diktatörlük Aralık 1991'de yıkıldıktan hemen sonra, Codreanu'yu kahramanı olarak kabul eden yeni bir "Romanya Hareketi" doğdu.[2]

Hitler'in demokratik zaferi demokrasinin gerçek doğasını açığa çıkardı. Demokrasiye ait olan çok az değer vardı: Onu işleten insanların ilkelerinin iyi olduğu kadar iyi, kötü olduğu kadar kötüydü. Hoş görülü ve liberal insanların elinde liberal ve hoşgörülü bir sonuç verecektir; yamyamların elinde bir yamyam hükümeti olacaktır. Almanya'da 1933-1934 yıllarında Nazi hükümetini doğurdu, çünkü Alman seçmenlerinin baskın kültürü katillerin tecrit edilmesine öncelik vermedi.

Daha önce hiçbir Almanın olmadığı biçimde bütün Almanya'nın efendisi olan Adolf Hitler (1889-1945) bir Avusturyalıydı. Bavyera sınırındaki Braunau'da bir gümrük görevlisinin çocuğu olarak doğmuştu ve babasının gayri meşru bir çocuk oluşunun olumsuz etkileri altında büyüdü (bu nedenle tanıdıkları onu, bazen kaba bir şekilde *"Schickelgrüber"* olarak çağırırlardı). Yaşamının ilk yıllarında acılar çekmişti ve mesleki olarak da başarısızdı. Resim yapma yeteneği vardı, ama gerekli derslere devam etmeyi beceremedi ve Viyana'da *part-time* dekoratör ve kartpostal ressamı olarak bir işte sürekli olarak çalışmadan yaşadı. İçe dönük, kızgın ve yalnız birisi olarak Alman Viyanasının antislav ve antisemitik *demi-monde*'unun (sosyeteye özenen) toplumsal patolo-

jisinde çok deneyim kazanmıştı. Münih'e gittikten sonra, yaşadığı sefalete kutsal bir yardım gibi gelen Birinci Dünya Savaşının çıkışı onu sevindirdi. Bu savaşta cesaretle hizmet etti, iki defa Demir Haç ile (ikinci sınıf ve birinci sınıf) ödüllendirildi, arkadaşları ölürken o, yaşadı ve gazla zehirlendi. Savaş sona erdiğinde yaşama küsmüş olarak bir askeri hastanede kalıyordu [LANGEMARCK].

Savaş sonrası politik kariyeri önceki başarısızlıklarını karşıladı. Partisi NSDAP önce kendisi gibi oradan oraya sürüklenenlere, daha sonra da milyonlarca seçmene çekici gelen bayağı bir ırkçılık, Alman milliyetçiliği ve sıradan bir sosyalizm anlayışını birleştirdi. Savaşta yenilmiş Almanya'nın sokak köşeleriyle sokaktaki söylevlerde kendisini yükseklere taşıyacak hitabet ya da demagogluk yeteneğini geliştirdi. Ses tonuyla temposunu ayarlamayı, el kol hareketleri yapmayı, sevimli gülümsemelerle öfkeyi yükseltmek için yüzünü kullanmayı ve böylece dinleyicilerini konuşmalarının özünün anlamsız olduğu durumlarda bile büyülemeyi buralarda öğrendi. Çok geçmeden projektörler, hoparlörler ve korolarla abartılacak olan yeteneği, sadece yeniden diriliş konuşmaları yapan vaizler ile sahte-hipnotik gösterileri kitlesel isteriye yol açan pop yıldızlarınınkine benzetilebilir. Onun duygusal şiddeti esrarengiz bir şekilde, küçük düşürülmüş bir ulusun duygularıyla eşleşti. "Yahudi-Bolşevik komplosu"na karşı çıkarak ve Müttefikler'in "arkadan bıçakladığını" ileri sürerek halkın korkularıyla oynadı. İktidarı ele geçirmek için yaptığı tek girişim tam bir başarısızlıkla sonuçlandı. Kasım 1923'teki "Birahane Darbesi" ona "yasal araçlara" bağlı kalmasını öğretti; bunun anlamı kitle içinde çalışma, seçim süreçlerine katılım ve politik şantajdı. Yargıçlara hakaret ettiği mahkeme onu ulusal bir kişilik haline getirdi: ve Landsberg'te geçirdiği iki yıl ona *Mein Kamp* (1925-1926) adıyla yayımladığı ve bir bestseller olan düzensiz anılarını yazması için boş zaman sağladı. *Ein Volk* (Bir Halk), *Ein Reich* (Bir Devlet), *Ein Führer* (Bir Führer) tam da Almanların çoğunluğunun duymak istediği şeydi. Bin yıl yaşayacak bir "Üçüncü Reich" ile Almanya'yı yeniden büyük bir devlet yapacağına söz verdi. Daha da açık olması için bunun on iki yıl üç ayda gerçekleşeceğini söyledi. "Büyük Yalan'da her zaman bir inandırma gücü vardır" diye yazmıştı.

Hitler özel yaşamında içine kapanık kalmıştı ve son saatlerine kadar evlenmemişti. Çocuklarla hayvanlardan hoşlanıyordu ve basit bir metresi vardı. Yoldaşlarının çoğunluğunu oluşturan sallanarak yürüyen kaba adamların tersine Hitler, bakımlı ve kibardı. Soykırım için (belgelere geçmemiş) emirler vermesine rağmen kendisi kişisel olarak asla şiddet uygulamamıştı. Fakat kalbi nefretle doluydu. Çalışmasının sonunda portresi bulunan II. Friedrich'ten bir sözü kullandığı söylenir: "Şimdi insanları iyi tanıyorum, bu nedenle köpekleri tercih ediyorum."[37] Bir tutkusu da mimariydi. 1920'li yıllarda, Berchtesgaden yakınlarındaki bir tepeye kondurulmuş muhteşem bir dağ köşkü *(Berghof)* inşa etmişti. Daha sonraki yıllarda Berlin'in yıkıntılarını yeniden inşa etmek ya da memleketi Linz'i Avrupa'nın sanat merkezi yapmak gibi görkemli planlardan zevk almıştı. Batılı yorumcular Hitler'i "kötü bir dâhi" olarak tanıttılar. "Kötülüğü" kesin, "dehası" ise kuşku götürür [BOGEY].

Bir kez dümene geçtikten sonra Hitler rakipleri ile muhaliflerini hızla uzaklaştırdı. Önemli bir desteği olan ve Hitler'in başarısından sonra "ikinci devrimden, sosyalist devrimden" söz eden Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin (NSAİP-NSDAP) sosyalist kanadını ezmek zorundaydı. 30 Haziran 1934'te yeni seçkin muhafızları olan SS'leri, Kara Gömleklileri, eski hücum kıtaları olan SA'ları, Kahverengi Gömleklileri, yok etmeleri için "Uzun Bıçaklar Gecesi"ne çağırdı. Führer'in bütün yakın rakipleri bir darbede öldürüldü; SA lideri Ernst Röhm, Parti'nin önde gelen sosyalisti Gregor Strasser, Nazilerin parlamentodaki önemli müttefiki General von Schleicher. Diğer partileri dağıtmadan önce Alman Komünist Partisini yasakladı ve kapattı. Hindenburg'un başkomutanlık görevini alarak orduyu kendi tarafına çekti ve güvenilmez unsurların uzaklaştırılması işlemini sürdürdü.

Hitler'in görkemli bir ekonomik planı yoktu. Yine de Almanya'nın Rusya'nın yaptığı gibi modernleşmeye gereksinimi yoktu. Fakat çok geçmeden kolektivist ekonomi uygulamasına yakınlık duymaya başladı ve *Reichsbank*'ın Başkanı Dr. Hjalmar Schact'ın hazırladığı bir plan önüne koyuldu. Onu baştan beri destekleyen sanayiciler bir şeyler yapılmasını istiyorlardı ve yapılacak olan hareketin güvenle istihdamı artıracağını tahmin etti. Schacht'ın planı Keynesçi mali idareyi, devlet denetimindeki sanayi ve tarımla birleştiriyordu: Sendikaların yerini bir Nazi emek cephesi aldı; grev yapmak yasadışı bir eylem oldu. Yeni program, Amerika'da uygulanan eşi gibi devlet destekli istihdam üretme politikası yoluyla tam üretimle tam istihdamı amaçlıyordu. Amiral gemisi rolündeki projeler, Almanya otobanlarının yapımını (1933-1934), Volkswagen'in (1938) yükselişini ve hepsinin de üstünde, yeniden silahlanmayı içeriyordu.

Nazizm ile Alman sanayisi arasındaki ilişki çok tartışmalı bir konudur. Daha çok komünist akademisyenler tarafından ilgi gören standart bir yorum "ekonominin önceliğini" ileri sürüyor. Bu anlayışa göre büyük işadamlarının çıkarları, sadece uzun vadeli stratejik politikayı değil, aynı zamanda Alman solunun çökertilmesi olan kısa vadeli politikayı da belirlemiştir. Almanya'nın Doğu'ya doğru yayılışı güya Alman sanayisinin hammadde, petrol ve ucuz iş gücü talepleri tarafından harekete geçirilmiştir. Bunun aksi bir yorum ise "politik önceliği" ileri sürüyor. Bu yoruma göre, Hitler bir süre sanayicilerin vesayetinden kurtulmuş ve özel sermaye sanayini dengelemek için devlet mülkiyeti sektörünü geliştirmiştir. 1936 yılından sonra Dört Yıllık Plan'ın kabulü, devlet mülkiyetinde çelik korporasyonunun devreye girişiyle ekonomi konularında baş danışman olarak Hermann Göring'in Schlacht'ın yerini alışı bu yönelimi gösteriyor. Uzlaşmacı bir yorum, NSAİP, ordu ve sanayisi'nin oluşturduğu "çok taraflı güç merkezinin" değişen ittifakları temelinde kuruluyor.[38] Silahlanma psikolojik ve politik nedenlerle önemliydi. Yapay olarak engellenmiş Alman silah sanayii eski gücüne kısa zamanda ulaştı; Krupps'un iş hacmi 1933'ten sonra hızla büyüdü. Yeniden silahlanma girişimi aynı zamanda Almanya'nın yaralı onurunu tedavi etti; 1935-1936'da zorunlu askerliği yeniden

başlatan orduyu da kendi yanına çekti. Hitler'in silahlanmış güçlerini kullanacağı kesin bir planı yoktu. Ama insanların ceketlerinin altında gizledikleri silahlarının dolu olduğunu düşünmelerini sağlamak iyiydi.

Tarım, Nazileri ilgilendiren bir konu değildi. Kooperatiflerin oluşturulmasını içeren bir programla geldiler. Ama asıl vurgu devletin belirlediği fiyatı garanti etmek ve buna bağlı olarak çiftçilerin güvenliğindeydi.

Nazi ideolojisi, kibarca söylemek gerekirse çok incelmiş değildi. Stalin'in tersine, Hitler kendi amaçlarına göre eğip bükebileceği bir parti düşüncesi yazınını miras almadı. Aşağı yukarı tüm Alman ailelerinin kitaplığında kendine yer bulan tek çalışması olan *Kavgam*'da (1925) iki ya da üç tutarlı görüş vardı ve hiçbiri özgün değildi. İçlerinden en önemlisi *Herrenvolk* ya da "üstün ırk"tan, Almanya'nın Doğu'da *Lebensraum* ya da "yaşam alanı" hakkına ulaşan düşünce zinciriydi.

Hitler bir ırklar hiyerarşisi kabul etmişti. İnsanlığı "kültür kurucuları", "kültür taşıyıcıları" ve "kültür yıkıcıları" olarak ayırıyordu. "İnsanlığın kültürel gelişmesinin taşıyıcıları" şimdi "Ariler"di. "Ari ırkın en güçlü düşmanı Yahudilerdi." Yahudiler *Todfeind*, ölümcül düşmandılar. Ne Ari ırkın tanımını yapmaya çabaladı ne de Ari ırkın içindeki ulusların hiyerarşisini oluşturdu. Bu konuya ayrılmış bölüm bazı şeylerin çok açık olması nedeniyle açıklamayı gerektirmediği gözlemiyle başlar.[39] Hitler ayrıca "ırksal saflığın demir mantığı"na da inanıyordu. "Ari kanın aşağı halklarla her karışmasının sonucu kültürlü halkın sona ermesidir" diyordu. " Geçmişin büyük kültürlerinin hepsinin ölümü... kan zehirlenmesindendir."[40] Hitler, bir ulusun sağlığının ulusal toprağının değerine bağlı olduğuna inanıyordu. "Bu dünyada bir ulusa var olma özgürlüğünü sadece yeterince geniş bir toprak parçası sağlar." "Halkçı devletin dış politikası ulusu oluşturan nüfus ve toprağının niceliğiyle niteliği arasında sağlıklı bir ilişki kurmalıdır."[41]

BOGEY

ALMAN Ordusunun Mart 1938'de Avusturya'yı işgal etmesinden hemen sonra Adolf *Hitler'in XVII. Wehrkreis komutanına Dollersheim köyünü "atış talimi"yle yıkmasını* emrettiği söyleniyor. Köyün sakinleri uzaklaştırıldıktan sonra, mezarlık da dahil olmak üzere bütün binalar top ateşiyle tamamen moloz yığınına dönüştürüldü. Bu vahşi uygulamanın arkasında, Hitler'in babasıyla babaannesi Maria Anna Schicklgruber'in mezarlarının burada olması ve Hitler'in babasının yaşamının ilk yıllarına ilişkin bilgileri son zamanlarda öğrenmesi yatıyor gibi görünüyor. Bir Gestapo raporuna göre, genç Frolayn Schicklgruber zengin bir Yahudinin evinde evlenmemiş bir hizmetçi olarak çalışırken Hitler'in babasına hamile kaldı. Hitler'in görüş açısından bu olayın ima ettikleri çok rahatsız ediciydi.

Bu ve diğer birçok işaretten kendi kökeni, kanı, bedeni ve kendi kişiliği hakkında duyduğu bastırılmış suçluluk duygusu, utanç ve kendine duyduğu nefret nedeniy-

le Hitler'in çok acı çektiğine inanmamız için yeterli gerekçe var. Hitler'in "psikotarih"[1] için önemli bir konu olduğu sonucuna varmak için ilk anda görülen çelişkili olguları öne çıkartmak zorunlu değildir.

Führer'in savaş dönemi ruh hali için özellikle ilginç ve büyük bir olasılıkla can alıcı olan olgu kendinin gemi azıya almış hastalık hastalığıdır. Onu yüksek dozlarda glükoz, vitaminler, uyarıcılar, iştah ilaçları, gevşeticiler, sakinleştirici ve yatıştırıcılarla doğrudan damar içi enjeksiyonla tedavi eden güvenilmez hekim Dr. Theo Morell'e 1936-1945 arasında kendisini tam anlamıyla teslim etmiştir. Midesindeki gazla ilgili sürekli kaygısı Hitler'i atropin ve sitrisin ile yapılan antigaz haplara alıştırdı. Morell'in rakipleri Gestapo'ya sürekli olarak onun Führer'i dikkat çekmeden zehirlediğini bildiren başarısız ihbarlar yaptılar.[2]

Askerler sözgisel güce sahip olabiliyorlar. İkinci Dünya Savaşı sırasında, İngiliz Ordusundan birisi "Albay Bogey"nin mükemmel temposuna uygun olarak yürürken şu ölümsüz nakaratı besteledi:

Hitler'in sadece bir topu var;
Goering'teki iki tanesi çok küçük,
Himmler'inkiler oldukça küçük,
Ama Gerballs'ınkiler hiç yok gibiler.[3]

Burada ilginç olan nokta yirmi yıl sonra Sovyet yetkililerinin piyasaya çıkardıkları Hitler cesedine yapılan sözde otopsi raporunda "sol testisinin olmadığının" yazıyor oluşudur.[4] Rapor bir KGB hilesine benziyordu ve diğer tanıklarca desteklenmedi. Fakat bazı tarihçiler bunu önemsediler. Doğuştan tek testislilik ender görüldüğü için Hitler'in "kendi kendisini hadım etmiş"[5] olması gerektiği sonucuna ulaştılar. Bu giz 1990'lı yıllarda KGB verilerinin açılışına kadar çözüme kavuşmadı.[6]

Bununla birlikte gözlemler fiziksel görünüşle yetinmiyor. Hitler'in tavırlarının sayısız yönleri ağırbaşlı dış görünüşün ardında iğrenç bir şeylerin varlığını hissettiriyor. Huzurunda cinsellikle ilgili kibarca konuşmalara bile izin vermiyordu. Ensest ilişkin derin bir korkusu vardı. "Pisliğin" her türüne tiksinme duyduğunu söylemiştir. Verilerin çelişkili olmasına karşın cinsel yaşamı ya tümüyle bastırılmış ya da iğrenç şekilde çarpıtılmıştı.

Hitler'in harikulade fırsatları her aşamada yaygın bir başarısızlık duygusuyla felce uğratıldı. Ve o, birkaç kez intiharla flört etti. Politik törene duyduğu sevgi sonucunda sahte-dinsel Katolik taklitlerine her alanda izin verdi. Her şeyden önce tarih ya da Alman ulusu ve Tanrı her ne ise kendini daima *würdig*-değerli bulduğunu söylemek zorunda hissetmiştir. İçinde kaynayan kendine duyduğu nefret kazanı, sonra Yahudilere, Slavlara, komünistlere, homoseksüellere ve çingenelere ve son olarak da Almanya'nın kendisine açık nefretinin yakıtını sağladı.

Kendi ile alay etme mekanizmasının kendini-övme mekanizmasından daha sağlıklı olduğunu söylemeye gerek yoktur. İngilizler, Birinci Dünya Savaşı'nda bir başka harika nakaratla, "Grönland'ın Buzlu Dağları" marşının kederli ezgisiyle söyleyerek toplu yürüyüşlerini yaptılar:

"Biz Fred Carno'nun Ordusuyuz,* çapulcu piyadeleriz,
Savaşamayız, ateş edemeyiz biz;
Kan görmeye dayanamayanlar biziz.
Berlin'e gittiğimiz zaman Kayzer şöyle diyecek:
Hoch! Hoch! Mein Gott! Ne kadar bayağı bir kalabalıkmış
İngiliz Piyadesi!" [6]

* Fred Carno dönemin gözde bir sirkinin sahibiydi.

Almanya'nın komşularının var olan sömürgelerde ya da Rusya örneğinde olduğu gibi steplerin fethedilmesi yoluyla geniş topraklara sahip olmalarına karşın, Almanya onlarla sadece doğusunda bulunan komşu bölgeleri ele geçirerek rekabet edebilirdi. "Güneye ve Batıya yönelen Alman hareketini durduruyor ve bakışımızı Doğu topraklarına çeviriyoruz."[42] Polonya ile Ukrayna'ya Alman yayılışı ona sadece Rusya ile yapılacak mücadelede güç vermeyecekti, aynı zamanda Fransa'yı, yani "ölümcül düşmanı" da durduracaktı. Hitler var-oluş mücadelesinde Almanya'nın dezavantajlı olduğuna inanıyordu. "Almanya bir dünya gücü değil" diye inliyordu. "Almanya ya bir dünya gücü olacak ya da bir Almanya olmayacak."[43]

Açık ırkçılığa "sürü içgüdüsü" gibi belirsiz terimlerle tanımlanmış kolektivist bir ilke eşlik ediyordu, ama bu belli Marksist izlere sahipti. Savaş öncesi SPD Marksizmine olan borcunu bir kezinde şu sözlerle anlatmıştı:

> Sosyal demokrasinin yapamadığı bir şeyi sadece mantıksal olarak geliştirmek durumundaydım... Nasyonal sosyalizm, demokratik düzenle olan saçma bağını koparabilmiş Marksizmin olabileceği şeydir... Bankalar ile fabrikaları toplumsallaştırarak niçin sorunlar yaratmaya ihtiyacımız olsun? Biz insanı toplumsallaştırıyoruz.[44]

Son zamanlarda yapılan araştırmalar Hitler'in gençliğinde Marksist yazına aşina olduğunu ve Avusturya Sosyal Demokratlarının bayrak dalgalandırma toplantılarından etkilendiğini göstermiştir.[45] Belki de bildiğinden daha fazlasını

da özümlemişti: Nazilerin güçlü bir entelektüel geleneği yoktu, ama onların ağzı sıkılıkları ufuklarının arkasında bir tür ilkel sosyalizm yattığı anlamına gelmez. Alman işçileri için 1 Mayıs'ı ilk olarak ulusal bir bayram ilan edenler Nazilerdi.

Nazi politikaları işte bu sakat önermelerden çıktı. Hitler'in ırkçı milliyetçiliği doğrudan doğruya antisemitik önlemlerin uygulamaya girmesine neden oldu. Yahudiler devlet sektöründen ve Alman vatandaşlığından atıldılar; Yahudi tacirlere resmi bir boykot yapıldı; Yahudiler ile Yahudi olmayanlar arasında evlilik ve cinsel ilişki yasaklandı. Bu önlemler en kesin biçimini 1935 Nurmberg Yasaları ile aldı. Zihinsel ve bedensel engellilerin hayatlarına son verilmesi konusuna Naziler başlangıçtan itibaren taraftardılar ve destansı Alman analığının yaptığı gibi fazla doğumu ödüllendirmek yanlısıydılar. Toplumsal planda, Naziler, var olan bütün hiyerarşileri hor görüyorlardı; aristokrasiyi, devlet görevlilerini, meslekleri ve loncaları. Nazi Parti Devleti'nin safları utanç ve rahatsızlık duymadan hizmet eden herkese açıktı. Her Alman kasabasında ve köyünde açılan şubeler en kaba, niteliksiz ve aç gözlü unsurlarla dolduruldu. Onların idolleri SS'leri yöneten başarısız tavukçu Heinrich Himmler ya da artık bir kokpite sığamayacak kadar şişman olan eski pilot ve Reichmareşali Hermann Göring'ti.[46] Burada, SSCB'nin hızla büyüyen Stalinist bürokrasisinin değerleriyle bir başka sıkı karşılıklılık vardı.

Stalinizm gibi Nazizm de resmi kurgular konusunda güçlüydü. Nazi propagandası birçok tuhaf düşünceden yararlanıyordu. Hitler yeni Friedrich ya da yeni Bismarck'tı. Naziler Germen tanrılarının ya da Töton Şövalyelerinin varisleriydiler. Üçüncü Reich, Kutsal Roma İmparatorluğu ile Hohenzollernlerin doğal mirasçısıydı. Birleşik ve özgür Alman halkının yurduna sınırsız bir sevgisi, bilim ve sanata yeteneği, kurtulmuş Alman kadınının benzersiz bir gururu, hainler ile düşmanlarına karşı sonsuz bir öfkesi vardı... Bunların hepsi hayli tanıdıktı. Hitler'in kişilik kültü hiçbir sınır tanımıyordu. Güzel, bilge ve iyi olan ne varsa Führer'de vücut bulmuştu.

Nazi liderlerinin çoğu inançsızdı; Hitler'in kendisi inançlarını bırakmış bir Katolikti. Ritüelleri herhangi bir modern dinden daha çok, Germen paganizminden etkilenmişti. Bu nedenle hâlâ ezici çoğunluğu Hıristiyan olan bir Alman ulusuyla ilişkilerini belirlemek gibi büyük bir sorunları vardı. Genel tavırlarından farklı olarak kuramsal sorunlara girmediler. Ama Katolikleri etkisizleştirmek için Hitler, din adamlarının politik meşgalesinden vazgeçmesi karşılığında Vatikan ile Alman Kilisesinin özerkliğini sağlayan bir Anlaşma'yı *(Concordat)* 1933 Temmuzunda imzaladı. Bu uzlaşma Viyana Başpiskoposu Innitzer gibi bazı üst düzey Katolik din adamlarını Nazi amaçlarına duydukları sempatiyi açıklamaları için cesaretlendirdi. Fakat bu Vatikan'ın, Almanya'daki tüm Katolik kiliselerinde, Nazi ideolojisinin kötü taraflarının açıklandığı *Mit brennender Sorge*'nin (1937) okunmasını emretmekten alıkoymadı. Hitler, Protestanları yönlendirebilmek için 1935'te devlet denetiminde Protestan Kiliseler Birliği'nin kurulduğunu duyurdu. Reich Piskoposu Dr. Müller'in liderliğinde, "Alman Hıristiyanları" için gamalı haçın haçı içerdiği yeni bir ha-

reket oluşturma girişimi yapıldı. 1933 Kasımında bu sahte Hıristiyan Naziler "Kahraman İsa" onuruna Berlin'de bir gösteri düzenlediler. Sonuçta, din ile dinsizlik, yapabildikleri kadarıyla bir arada yaşamaya zorunluydular.

Baskı ile terör uygulamalarını Naziler çok hızlı öğrendiler. "Kahverengi Gömlekliler" ile "Kara Gömlekliler"in hile, şantaj ve cinayet konularında sağlam bir temel eğitimleri vardı. Diğer yandan arkalarında beş yüz yıllık eski Rus *oprichniki*'si yoktu. Toplumsal denetim yapıları SSCB'dekinden çok eksikti. İstihdamda devlet tekeli yoktu; kolektifleştirilmiş bir kırsal alan yoktu; Alman Silahlı Kuvvetlerinde 1944'e kadar herhangi bir parti birimi ya da komiseri yoktu. Bütün bunlar, Nazilerin özgün tarzları olan hayvani vahşetin bir şekilde yapısal zayıflıklarının eksiğini kapamak zorunda olduğunu açıklıyor. Çünkü geliştirilmiş denetim araçlarının genel olarak eksik oluşu, açıkça yaygınlaştırılmış üst düzey bir vahşete ihtiyaç doğuruyordu.

Reich'ın güvenlik organları asla Sovyetler'deki karşılıkları kadar devasa büyüklüklere ulaşmadı. Hem Parti Muhafızları olan *Schutzstaffeln* (SS) ile "Gizli Devlet Polisi", *Gestapo*, Parti tarafından var olan asker ve polis güçlerine ek olarak kullanıldılar. Fakat bunların hiçbirisine NKVD'de var olan yetki verilmedi. Münih'e uzak olmayan Dachau'da 1934 yılında bir toplama kampı açıldı; ama tutukluların sayısı 1930'ların sonuna doğru azalıyordu. Geleneksel adliyenin işlerini gittikçe artan oranlarda Nazi eğilimli Halk Mahkemeleri ile Halk Yargıçları ele geçirdiler. Ancak terör standart uygulama değildi. Nazi şiddeti Almanya'da öngörülen sınırlar içinde kaldı. Uyum sağlayan Almanların yaşamlarını sürdürebilme beklentisi vardı. Beş yüz bin civarında Alman Yahudisine işkence yapıldı ya da yurtdışına çıkartıldılar; sinagoglar ile Yahudilerin işyerlerinin yakılıp yıkıldığı 1938 *Kristallnacht*'ı büyük bir zarar ve korkuya yol açtı. Fakat bu "Nihai Çözüm"ün peşinen planlandığını göstermiyor. Savaş öncesi hiçbir aşamada Reich sonradan devreye sokacağı tesislere ya da çağdaş ölüm teknolojisine sahip değildi. Nazilerin kendilerininkinden daha eski ve geniş olan Sovyet terör makinesini nereye kadar taklit ettikleri sorusunun yanıtı hâlâ açıktır.

Siyaset bilimcileri Nazizmin kuramsal olarak sınıflanması konusunda hayli çalıştılar. Bazıları Arendt'i izleyerek onun totaliter ailenin bir üyesi olduğunu kabul ediyorlar; Nolte gibi düşünen diğerleri onu "faşizmin üç yüzünden" biri olarak değerlendiriyorlar; diğerleri ise *sui generis* bir hareket olarak görmeyi tercih ediyorlar.[47] Seçilen ölçütlere göre Nazizm bunlardan biri ya da hiçbiri veya hepsi. Üzerinden elli yıl kadar süre geçmesine karşın birçok çözümlemeci hâlâ güçlü bir şekilde, kişisel kin, politik önyargı ya da yenenlerin sendromuyla yönlendiriliyor. Kişisel görüşlerin dile getirilmesine izin verilirse, Nazizmin modern zamanların en iğrenç hareketi olduğunu söylemek yeterlidir. Ütopyasının idealleri Reich'ının gerçeklerinden daha az çirkin değildi.

Çöküşün acılarını çeken Avrupa, Stalin ile Hitler'in meydan okumalarına karşı koymak için kötü bir haldeydi. Baulı Güçler kendi sorunlarına gömülmüşlerdi. ABD yoktu. Merkezi Doğu Avrupa devletleri zayıf ve bölünmüşlerdi. Ortak güvenliğin tartışıldığı yaşamsal bir dönemde Avrupa'nın dikkati İspanya İç Savaşına çevrilmişti.

Büyük Savaşın sonunda Britanya, adasına ve emperyal ilgilerine geri dönmüştü. Irlanda, Hindistan ve Filistin'de yeterince bunalım vardı. İşçi Partisi iki kez hükümet kurmasına karşın içeride işçi sorunları katlanmıştı. Mayıs 1926 Genel Grevi, komünist *Daily Worker* hareketinin ortaya çıkışı (1930), Ulusal Hükümet kurduğu için İşçi Partisi'nin kendi genel başkanı Ramsey MacDonald'ı görevinden uzaklaştırması (1931) ve Sir Oswald Mosley'nin İngiliz Faşistler Birliği'nin kuruluşu (1932) işsizlerin sayısının üç milyona çıkışının zemininde yerlerini almışlardı. İlk olarak Stanley Baldwin, daha sonra Neville Chamberlain'in başkanlık ettiği Muhafazakâr Hükümet 1935 seçimlerinde istikrar ve iyi yönetim vaadiyle seçilmişti. Münih Bunalımından önce hükümetin başını ağrıtan ilk sorun genç kralın bir Amerikalı dulla olan aşkıyla tahtan çekilmesi oldu. Bir süreden beri önemli bir toplumsal ve teknolojik ilerleme dizisi kendi yerini alıyordu: BBC ile aile planlamasının kuruluşu (1922), kadınların oy hakkı kazanması (1928), karton kapaklı kitapların ortaya çıkışı (1935); televizyonun (1926), penisilinin (1928) ve jet motorunun icadı (1937). Büyük Savaştan sonra olgunluk kazanan İngiliz kuşağı yeterince stres yaşadığını hissetmişti; hakkında kaygı duymak istedikleri en son şey, Kıta'nın üzerinde dolaşan fırtına bulutlarıydı.

Fransa, Avrupa'dan çekilemezdi. Fransız politikası 1920'lerde kısmen Almanya'ya yönelik sert çizgi, kısmen de Doğu'daki "Küçük Entente" ile önceliği güvenliği sağlamaya verdi (Bkz. aşağıda). Ama sonra vurgu değişti. 1930'lar, içeride Çöküşün getirdiği işçi sorunlarını öne çıkartırken Fransız Cezayir'iyle Fransız Saygon'unun en parlak dönemlerinin tanığı oldu. Değişen koalisyonlar Stavisky skandalı (1934) yaygın hayal kırıklığı yaratırken, radikal bir sosyalist olan Edouard Daladier (1884-1970) iki kez başbakanlık yaptı. Her ikisi de gürültücü olan Fransa Komünist Partisi ve Fransız Eylemi (*Action Française*) arasında politik görüş kutuplaştı. Sözde duragan Fransız tavırlarının tam basmakalıp bir örneği, 1929-1932 arasında Savaş Bakanı olan ve doğu sınırında geniş bir tahkimat yaptıran André Maginot adıyla özdeşleşti. Bu, tamamen adil değildi. İngilizlerin daha sonra ileri sürdükleri gibi Fransız ordusunun savaşmaya istekli olmadığı doğru değildi; ama önemli bir İngiliz gücünün yokluğunda tek başına Almanya ile savaşmak tatmin edici değildi; erken bir saldırı hareketini engelleyen organizasyon düzenlemelerine takılmıştı.

İskandinavya stratejik gerilimler cephesinden uzakta olduğu için 1930'larda şanslıydı. Demir ticaretindeki durgunluk İsveç'e sert bir darbe vurdu, ama Sosyal Demokratların kurduğu dünyanın en kapsamlı sosyal güvenlik sistemiyle yanıtladı bunu İsveç [SSDA].

Merkezi Doğu Avrupa bunun aksine büyüyen fırtınanın gözünün önündeydi. Bu ülkelerin liderleri bir yanlarında Hitler, diğer yanlarında Stalin varken sinirli olmak için her hakka sahiptiler. 1920'lerde Fransa ile yapılan güvenlik anlaşmalarının ciddi kaçamak noktaları vardı. Sovyet Rusya'nın etrafındaki devletlerin oluşturduğu bir kuşak olarak ortaya çıkan *cordon sanitaire* kavramı tutarlılıkla sürdürülmedi. Yeniden dirilen bir Macaristan'ı sınırlamak

için düşünülmüş ve Çekoslavakya, Romanya ve Yugoslavya'yı bir araya getiren "Küçük Antant" bölgenin en büyük ülkesi olan Polonya'yı dışarıda bıraktı ve 1934'ten sonra Romanya, Yugoslavya, Yunanistan ile Türkiye'den oluşan bağımsız bir Balkan İttifakı karşılaştı. Batılı Güçlerin kararlılık adına hiç yüksek bir saygınlıkları yoktu. 1920'de Kızıl Ordu Varşova'ya saldırdığında bir rüzgârla askeri misyonlar gönderdiler, ama hiç destek gücü göndermediler. 1934 yılında Mareşal Pilsudski Paris'te Almanya'ya karşı önleyici bir savaş için sondaj yaptığında hiçbir yanıt almadı. Batılı Güçlerin Doğu Avrupa'yla ilgili politikalarının Polonya gibi yeni devletlere mi, yoksa Bolşevik sonrası Rusya'ya mı dayanacağı hiçbir zaman kesin olarak anlaşılamadı. 1935'ten sonra Hitler'den duydukları korku Stalin'e olan nefretlerini aştığında bir kurdu evcilleştirmek için bir sırtlana yanaştılar.

1930'ların uluslararası bunalımı kaçınılmaz olarak Merkezi Doğu Avrupa'nın içişlerini etkiledi. Genellikle yasal olan komünist partilerin Çekoslavakya dışında çok az halk destekleri vardı; ama milliyetçi unsurları tepki vermeye iten önemli bir tahrik unsuru olarak hareket ettiler. Polonya, Çekosla-vakya ve Romanya'daki Alman azınlıkları kışkırtma işini yapmıyorken, diğer milliyetçi unsurları kendisini taklit etmeye yüreklendirdi. Süreç içinde diktatörlükler güçlendi, askeri bütçeler hızla büyüdü, subayların politik rolleri güçlendi; milliyetçilik ile her tür etnik çatışma yoğunlaştı.

Örneğin Polonya'da Stalin ile Hitler'in komşuluklarının etkileri her yerde hissedilebilirdi. 1932'de SSCB, 1934'te Almanya ile saldırmazlık antlaşmaları imzalamış olan Mareşal Pilsudski "iki düşman doktrini"nde özetlenmiş tarafsızlık peşindeydi. 1918-1920 arası Polonya'nın bağımsızlığına karşı çıkmış olan Polonya Komünist Partisi enternasyonalist ve Troçkist bir çizgiyi benimsemişti. Çoğunlukla Yahudi olan sürgündeki liderliği Stalin'in temizlik döneminde bütünüyle tasfiye edilmişti. Diğer uçta Milli Demokratik hareket, *Falanga* (Falanj) adıyla yasaklanmış olan faşist bir dal çıkardı ortaya. Militan milliyetçi örgütler her ulusal azınlık arasında hızla yaygınlaştılar. Köylülerin üzerindeki vahşi baskıların sinirlendirdiği Ukraynalı OUN terörizmin yaygın olarak kullanılmasına onay verdi. Siyonizmin hızla ilerlediği Yahudi toplumu içinde *Betar* gibi "revizyonist" gruplar başka bir yerde yıldızları parlayacak olan Menahem Begin ile Itzak Şamir gibi militanlar yetiştirdiler. Alman azınlık arasında bir Nazi Beşinci Kolu örgütlendi. Bütün bu grupların etkinlikleri karşılıklı nefret ateşlerini yaktı. Pilsudski'nin 1935'teki ölümünden sonra, "Albaylar Hükümeti" bir Ulusal Birlik Cephesi (OZON) kurarak merkezkaç güçleri denetlemek için çaba harcadı. Ancak büyük muhalefet partilerinin kendilerine karşı güçlerini birleştirdiklerini gördüler. General Sikorski İsviçre'de hükümet karşıtı *Morges Front*'ta (Morges Cephesi) Paderewski ile birleşti. Öncelik gecikmiş askeri reformlara ve bir devlet ekonomik planıyla silahlanmaya verildi. Dışişleri Bakanı Albay Jozef Beck kendisinden Stalin ile işbirliği yapmasını isteyen Batılı Güçleri sinirlendiren bir tarafsızlık politikası izledi. Bununla birlikte küçük komşularına karşı gürültülü milliyetçilik davulunu çaldı. 1919'da Çeklerin zaptettiği Zaolzie (Leh Siezin) bölgesine göz dikmişti. 1939'un baş-

larında Litvanya'ya ilan edilmemiş savaş durumuna bir son verilmesini isteyen sert bir ultimatom gönderdi. Şiddet olayları azdı; ama şiddet tehdidi büyüktü.

Polonya'daki Yahudi toplumu (hâlâ Avrupa'daki en büyük Yahudi topluluğuydu) son yazını geçiriyordu. 1930'ların sonuna doğru, özellikle Almanya'dan gelen Yahudi sığınmacılarla sürgünler dalgası Polonya'ya ulaştığında geleceğe ilişkin kaygılar büyümeye başladı. Eğitim, yerel yönetim yasalarıyla işe almalarda ufak tefek, önemsiz huzursuzluklar vardı, ancak Nazilerin vahşi saldırılarıyla karşılaştırılabilecek hiçbir şey yoktu. Bu yıllara ait resimlerle belgeleri inceleyen bir kişinin göreceği imaj canlı ve çeşitli bir topluluk yaşamının olduğudur. Yahudi kabalaları tam olarak özerkti. Değişik renklerde birçok Yahudi partisi çalışmalarında serbestti. Yahudi film yıldızları, boks şampiyonları, kadın milletvekilleri, Yahudi milyonerleri vardı. Bazen yapıldığı gibi Polonya Yahudiliğinin "yıkımın kenarında" olduğunu söylemek doğrudur; ama bu tarihi geriye doğru okumaktır.[48]

Çekoslavakya kendi Alman, Slovak, Leh ve Rüten azınlıklarının içinde olandan daha geniş demokrasisi nedeniyle ünlüdür. Özellikle yüksek derecede sanayileşmiş olan bölgenin gerçek bir komünist hareketi vardı ve bu hareket moral destek için Rusya'ya dönmüştü yüzünü. Büyük T. G. Masarik'in uzun süren başkanlığı döneminde dağılmadan bir arada durabilmişti.

"Sırplar, Hırvatlar ve Slovenler'in Krallığı", adını 1929'da Yugoslavya Krallığı olarak değiştirdi. Krallık ortak bir tarih, dil ve dinden yoksundu. Sırbistan'a kendilerini kabul etmeleri girişiminde bulunan Avusturya-Macaristan'da yaşayan Slovenler ile Hırvatların girişimiyle hayata geçmişti ve daha sonra da Sırp egemenliğine içerleyenler de onlardı. Sırp monarşisiyle ordusu özellikle 1929'dan sonra, bütünsel kralcı diktatörlük kurulduktan sonra merkezi rolü oynadılar. Katolik Hırvatistan'da Stefan Radiç'in ulusal partisi Macaristan'da mümkün olmayan bölgesel işlerde denetimi sadece Belgrad'ta kısılan sesini duymak için eline aldı. Slovenya, Yugoslav Ulusal Konseyi'nin açılışını yapan Peder Korosec'in liderliğinde hızla gelişti. Makedonya için için kaynıyordu. Şiddete uygun ortam Radiç (1929) ve Kral Aleksander'in (1934) ölümüyle güçlendi. Demokratik Sırp muhalefeti Hırvatlarla birlikte hareket etmeye başladı. Fakat zaman kısaydı: "Yugoslavya bir gereklilik" diye yazdı bir gözlemci, "önceden belirlenmiş bir uyum değil"[49] (Bkz. Ek III, s. 1379) [SARAYBOSNA].

Akdeniz'de asıl şok dalgalarını Faşist İtalya yarattı. İlk çağ Romalıları gibi Akdeniz'e *"Mare Nostro"* (Bizim Deniz) demekten hoşlanan Mussolini, bölgesel bir güç olmaya karar vermişti. Etkili muhalefeti sosyalist bir milletvekilinin öldürülmesinden sonra parlamentoyu kapatarak yok eden Mussolini'nin eli serbest kaldı. Planları, esnek bir kral ve "korporatif devletin" amaca uygun hazırlanmış organlarınca hızlandırıldı. Mussolini 1930'larda dışarıya bakıyordu: İtalyan birlikleri Habeşistan, İspanya ve Mart 1939'da Arnavutluk'a gönderildi. Milletler Cemiyeti yaptırımlar önerdi, İngiliz ve Fransızlar misillemeyle tehdit ettiler, ama gerçekten hiçbir şey yapılmadı. Avusturya'yı Güney Tirol ile yemleyen Mussolini büyüdü. Mayıs 1939'daki "Çelik Pakt" ve sonraki Roma-

Berlin Mihveri'nden önce Mussolini Almanya'dan bağımsız olduğunu sergilemekten hoşlanıyordu.

En azından yirmi yıldır İspanya'da iç mücadele yayılıyordu. Avrupa'da komünist-faşist rekabeti doruğa tırmanırken İspanyollar bir iç savaşa başlayarak fazladan bir talihsizliği daha yaşadılar. 1936 ayaklanması sonuç olarak Hitler ile Stalin'in dikkatini çekti. İspanya Avrupa'nın en iğrenç politik uygulamalarının laboratuvarına dönüştü. Üç yıl süren ızdırap demokrasinin dillere destan yenilgisiyle sonuçlandı. Çatışmanın kökleri İspanya'nın istikrarsız tarihinde, kutuplaşmış bir toplumda ve kolayca çözümlenemeyecek bir toprak sorununun derinliklerinde yatıyordu. Toprağın yarısından çoğu nüfusun yüzde birlik bölümüne aitti. Köylü yığınları çok küçük çiftliklere ya da kıtlık dalgalarına bağlı olarak sürdürüyorlardı yaşamlarını. Sayısal olarak küçük olan işçi sınıfı Çöküşten çok kötü etkilenmişti. Aşırı tepkisel bir hiyerarşiyle denetlenen Roma Katolik Kilisesi büyük bir toprak sahibi ve *Banco Espiritu Santo*'dan Madrid tramvay hatlarının denetlenmesine kadar birçok girişim, dolayısıyla ekonomik işlerin içine gömülmüştü. Subay oranının genellikle görülmeyen bir şekilde yüksek olduğu ordu, papanın mutlak yetkisi taraftarlarıyla monarşi taraftarı düşüncenin kalesiydi. Sonuç, çıkarlarına dokunan her reform hareketini adeti üzere engelleyen rahip, toprak sahibi ve subaylardan oluşan geniş ve dirençli bir toplumsal katmanın varlığıydı. Toplumsal protestoların niteliği umutsuz, sert ve ruhban karşıtı olarak ortaya çıkıyordu. Hem güneyin tarım işçileri arasında hem de Barcelona işçi sendikalarında anarşistler etkiliydiler. Katalonya, Bask bölgesiyle, bir ölçüde de Galiçya'da ayrılıkçı eyaletler vardı. Fas'ta Rifflere karşı uzun süren savaş 1927'de sona erdi ve ordu yönetimdeki en güçlü etken oldu. Politik tahterevallinin en son sallanışı 1931'de askeri diktatör General Primo de Rivera'nın* yıkılışı, Kral Alfonso'nun tahttan feragati ve İkinci Cumhuriyetin ilanı oldu.

SARAYBOSNA

SARAYBOSNA'DA kim uyanık kalırsa Saraybosna gecesinin seslerini duyar. Katolik katedraldeki saat kesin bir güvenilirlikle gece ikide vurur. Bir dakikadan azıcık fazla bir süre sonra (tam olarak söylemek gerekirse yetmiş beş saniye) Ortodoks kilisesinin çanları saatin gece iki olduğunu duyurur. Çok kısa bir süre sonra Bey Camisi'ndeki saat kulesi boğuk ve dalgın bir sesle saati duyurur; on bir kez vurur saat. Yahudilerin saatleri yoktur, çünkü Tanrı saatin kaç olduğunu onlar için bilmektedir... Farklılık, uyanan, sevinen ve yas tutan, bayram ve yortuları dört değişik takvime göre izleyen bu uykudaki insanları uyanık tutuyor ve ayırıyor...

Bosna bir nefret ve korku ülkesidir. Kötü olan nitelik Bosnalının içinde yatan nefretin farkında olmaması, onu çözümlemekten çekinmesidir ve bunu yapmaya ça-

* Orijinal metinde bu generalin adı Primo di Rivera biçiminde yazılmışsır. *Di* bağlacı İtalyancadır. Bu İspanyol generalinin doğru adı Primo de Rivera'dır (e.n.).

lışan herkesten de nefret eder. Bu nedenle orada diğer büyük ülkelerdekinden çok daha fazla sayıda kişi bilinçaltı nefret nöbetleriyle öldürmeye ve öldürülmeye hazırdır... Bağımsız bir güç gibi hareket eden şey nefrettir; nefret etrafındaki her şeyi bitiren bir kanser gibidir.

Tuhaf bir zıtlıkla böyle katı inançlı, çok duyarlıklı, sadık ve sarsılmaz bir fedakârlıkla bağlanan çok az ülke olduğu söylenebilir. Fakat gizli derinliklerde saklanan sıkıştırılmış ve olgunlaşmış nefret kasırgaları ortaya çıkacağı uygun anı bekliyor. Sevginizle nefretiniz arasındaki ilişki, yüksek dağlarınızla onların altında yatan görünmeyen jeolojik katmanlar arasındaki ilişkiyle aynıdır. Sevginizden doğan kıvılcımlarla ateş alan patlayıcı derin katmanların üzerinde yaşıyorsunuz.

Bosna gibi ülkelerde erdem kendisini sık sık nefretin içinde ortaya koyar ve orada harekete geçer. İnananlar ve sevenler, inanmayanlara ve sevmeyenlere ya da farklı şekilde inananlara ve sevenlere karşı ölümcül bir nefret duyarlar. (En kötü ve netameli bakan yüzler kalabalık olarak ibadet yerlerinde görülebilir; manastırlarda ve tekkelerde de.)

> Her durumda size şöyle söylenecek: KARDEŞİNİ SEV, ONUN DİNİNİ BİR BAŞKA İNANÇ OLARAK DÜŞÜN. SLAVI SLAV YAPAN HAÇ DEĞİLDİR. BAŞKALARININ YOLUNA SAYGI VE KENDİ YOLUNLA GURUR DUY. Fakat çok eski tarihlerden bu yana orada sahte mecburiyetler var oldu. Bu vecizelerin ardında eski içgüdülerle Kabil'in planına benzeyen planlar belki de sadece uyuyor olabilir. Bütün bunlar maddi ve manevi yaşamın temelleri tamamen değişinceye kadar yaşayacak. Bu an ne zaman gelecek ve kim onu taşıyacak güce sahip?
>
> Maupassant'ın bazı öykülerinde baharın betimi böyle günlerde her köşeye asılması gereken bir uyarıyla bitiyor: YURTTAŞLAR! BU BAHAR AŞKIN FARKINA VARIN!
>
> Belki de Bosna'daki insanların da uyarılması gerekiyor...[1]

Bu paragraflar kurmaca olarak sınıflandırılan bir çalışmada içeriliyor. Bosna'dan 1920 yılında ayrılmış bir göçmenin anımsadığı yansımaları saygın bir yere koyuyor. Bu satırlar Travnik'in çocuğu, Zagreb, Viyana ve Krakov'un öğrencisi, bazen Habsburgların mahkûmu, savaş öncesi Yugoslav diplomatı ve Nobel ödüllü yazar Ivo Andric tarafından 1946'da yazıldı.

Bu gerçekten bir kurmaca mıydı? "(Andric'in çalışmalarının) birçoğu Bosna'da başlar" diyor yayıncısı ve devam ediyor "ve bu koşullara sıkı sıkıya bağlıdır. Öykülerini özel bir coğrafi ve tarihsel bağlam içinde köklendiriyor."[2] Diğer bir deyişle, öykülerinin önemli bir bölümü kurmaca değil. Andric, Bosna toplumunun psikolojik manzarasını Saraybosna gecesinin sesleri gibi aynı açıklıkla boyuyor. Bu betimlemeler paha biçilmez tarihi belgeler olarak değerlendirilebilir.

Aynı yılın, 1946'nın içinde UNNRA için bir sosyal yardım görevlisi Saraybosna'da çalışıyordu. O zat bir görüşü dile getirdi. "İnsanlar sadece birlikte çalışarak nefretlerinin üstesinden gelebilirler" diye yazmıştı. "Bunun için şimdi uygun zaman. Genç olan her şey doğru şekilde düşünüyor... İnsanlar hakkında Katolik mi, Müslüman mı, Ortodoks mu diye düşünmüyoruz. Şimdi var olan kardeşlik ve birlik."

1931-1936 arasındaki beş yıllık anayasal hükümet kargaşaya karşı duramadı. Başpiskopos olan Toledo Piskoposu, Cumhuriyeti kötülediği için sürgün edildi. 1932'de generaller tarafından başarısız bir *pronunciamento* yayımlandı. Toprak sahipleri 1933 yılında bir reformu kabul etmek yerine köylüleri uzaklaştırdılar. Devlet okulları, boşanma ve Kiliseyi Devletten ayıracak yasalar uygulamaya konamadı. Tarımsal reform tersine döndü ve el konulmuş topraklar yeniden eski sahiplerinin eline geçti. 1934'te Asturias'ta daha önceden alınmış bir karara göre yapılan madenciler grevi ayrılıkçı bir ayaklanmaya dönüştü ve oluk oluk kan döküldükten sonra durdurulabildi. Cumhuriyetçiler, sosyalistler, Katalanlar ile komünistlerin oluşturduğu *Frente Popular* ya da "Halk Cephesi" adıyla anılan sol kanat 1936 Şubat seçimlerini kazandı. Ama daha sonra merkezi hükümet denetimi kaybetti. İnatçı köylüler büyük çiftlikleri işgal ediyorlardı. İşçiler arka arkaya genel grevler örgütlüyorlardı. Katalanlar özerklik istiyorlardı. Politik cinayetlerle kilise yakmalar çoğalmıştı. Eski Katolik başbakan, "Bugün burada demokrasinin cenaze törenine hizmet ediyoruz" demişti. Ülke gittikçe yönetilemez oluyordu.

Generaller 18 Temmuz 1936'da bir çıkış daha yaptılar. General Francisco Franco (1892-1975) Kanarya Adaları'ndaki komutanlıktan Tetuan'a geçti ve bir muhtıra yayımladı. İspanya Kızıl Devrime karşı savunulacaktı; Kuzey Afrika'daki ordu Faslı birliklerini kullanmakta duraksamayacaktı. Cumhuriyetçi bir sempatizanın söylediği gibi, "Marksizme karşı Haçlı seferi, Katoliklere karşı olan Faslılarla yürütülecekti."[50]

Başlangıçta İspanya'da politik yelpaze hayli geniş ve karmaşıktı. *Cortes*'de (Parlamento) Halk Cephesi bir sağ kanat koalisyonu olan *Accion Popular* ya da "Halk Eylemi"nin muhalefetiyle karşı karşıyaydı. General Primo de Rivera'nın oğlu tarafından kısa bir süre önce Nazi çizgisinde kurulmuş olan Faşist *Falanga Espanola* sağın içindeki küçük bir ortaktı. Solda ise, Sosyalistlerin seksen dokuz ve Miguel Ananza'nın Sol Cumhuriyetçilerinin seksen dört sandalyesine karşılık Largo Cabarello'nun liderliğindeki Komünist Parti, Cephenin toplam iki yüz yetmiş yedi temsilcisinden on altısına sahipti. Yine de İç Savaşın izleri kaçınılmaz olarak en keskin ve radikal iki ucun talihini yükseltti. *Falanga* ordunun temel politik aracı olmaya yönlendirildi. Komünistler kuşatılan Cumhuriyetin yönetimini ellerine geçirdiler. Franco erken davranarak Bolşevizme karşı mücadele ettiğini söylüyor ve muhtemelen de buna inanıyordu. Sloganı, *"Todos por la Patria"* idi. Komünizm tehlikesinin çok abartılmış olduğu gerçeğinin konumuzla ilişkisi yok; göz önüne alınan birçok İspanyolun buna inandığıdır.

Politik ve coğrafi destek çok karmaşık bir biçim aldı. Franco'nun ordu komutanlığı Fas'ta ayaklandığını ilan ettiğinde, İspanya Cumhuriyetinin Madrid'teki Anzana liderliğindeki Hükümetine isyan etmişti. Ordu anayurdun önemli kentlerindeki garnizonlara, *Falanga*'nın paramiliter birlikleriyle bazı bölgelerde Karlist dönemden kalmış ultra Katolik oluşumlar olan *Requetelere* güvenebilirdi. Genel olarak Katolik hiyerarşinin, büyük toprak sahiplerinin ve her şeyden önce düzenle yasanın yeniden kurulmasına öncelik veren herkesin

politik desteğine güvenebilirlerdi. Çok erken bir tarihten sonra Portekiz, Almanya ve faşist İtalya'dan askeri yardım aldılar. Portekiz sağlam bir zemin sundu onlara. Alman Condor Alayının uçakları havada egemenlik sağladı. 1937 yılının başında İtalyan birlikleri Balear Adaları ile Malaga etrafındaki güney kıyısını işgal etti.

Bunun aksine Hükümetin kendi hizmetine çağıracağı çok az profesyonel birlik vardı. Zaman içinde düzenli bir güç yetiştirip yerleştirdi; ama bu sol kanattaki çok sayıda grubun silahlı militanlarına dayanmak zorundaydı; sosyalist PSOE, anarşist FAI, Marksist ancak anti Stalinist POUM ve komünist eğilimli CNT ile UGT. Genel olarak söylemek gerekirse hükümet, köylülerin, kentlerdeki işçilerin, tüm ülkedeki ruhban karşıtlarıyla önceliği anayasal hükümetin varlığına veren herkesin politik desteğine güvenebilirdi. Erken bir aşamadan sonra dışarıdan yardım aldılar; tanklar, uçaklar, savaş gereçleriyle danışmanlar SSCB'den ve bir olasılıkla elli bin yabancı gönüllünün katıldığı Uluslararası Tugaylardan destek geldi. söylenmesi gereken şey daha sonraları, 1938-1939'da faşist propagandanın geliştirdiği kâbusun gerçek olduğudur. Dr. Negrin ile hükümet aşırı komünist çizginin ve onun güvenlik birimi olan Askeri Haberalma Servisi de (SIM-AHS) doğrudan Sovyet GPU'nun eline geçti. İspanya Cumhuriyetinin korunması için Eylül 1936'da Odesa'ya gönderdiği altınlar bir daha asla geri dönmedi [ADELANTE].

Savaş uzun sürdü, parçalara ayrılmıştı ve sık sık şaşırtıcı oluyordu (Bkz. Ek III, s. 1384). Dağınık ve saldırgan yerel cepheleşmeler, önceden belirlenmiş ve istikrarlı seferler ya da cephe savaşlarından daha sık rastlanan savaş biçimiydi. Sınırların arkasında her iki taraf da mahkûmların ve sivil halkın katledilmesi suçunu işledi. Stratejik plan basit değildi. İlk aşamadaki el değiştirmelerden Madrid ile Barselona'daki askeri garnizonların teslim olmalarını sağlamak için top ateşine tutulmalarından sonra, Hükümet, kuzeybatıdaki Corunna ile en güneydeki Sevilla dışında ülkenin büyük bir bölümünün hâkimiydi. Ama ordu bir kez Portekiz sınırında konumunu sağlamlaştırdıktan ve Toledo'daki merkezi hisarı zaptettikten sonra artık Hükümet'in kuzey kıyılardaki kaleleriyle Madrid ve Barcelona'yı birleştiren koridoru yavaş yavaş kuşatabilecekti. Karargâhını Salamanca'da kuran Cunta Ordusu Burgos'a yerleşti; Hükümet Valenciya'daydı. Bir yıl süren milliyetçi Oviedo kuşatması, Nisan 1937'de Almanların Guernica'yı bombalaması, 1938'de Ebro ile Teruel'in denetimini ele geçirme çatışmaları ve 1939'da önce Barselona (Ocak) daha sonra Madrid (Mart) kuşatmaları önemli olaylar arasındadır. Katalanlar ile anarşistlerin Kızıl ya da Beyaz İspanyol hükümetinin her biçimine karşı olduğu "Avrupa'nın en yabanıl kenti Barselona"da trajedi, yenilmiş komünistlerin eski müttefikleri olan sosyalistlerle anarşistlere yönelttikleri katliamla sona erdi. Halk Cephesi Savunma Konseyinin Madrid'te bulunan artıkları komünistleri terk ettiler. Savaş ayaklanmacıların 29 Martta kente zafer kazanmış olarak girmeleriyle sona erdi. Zafer alayında Franco, sonunda sloganlarını güvenle dile getirebilecekti. "*Hay orden en el pais*" (ülkede duzen var), "*Espana, una, grande, libre*" (İspanya tek, büyük ve özgür). Cumhuriyetçi liderler yurtdışına çıktılar. Binlerce sı-

ğınmacı Pireneleri aştı.[51] İspanya sonraki kırk yıl boyunca faşist kampta kalacaktı [FARAON].

ADELANTE

KOMİNTERNİN Batı Avrupa propaganda sorumlusu 1936 Eylülünde Moskova'ya İspanya Cumhuriyeti saflarında dövüşecek bir dizi Uluslararası Tugay oluşturulması önerisinde bulundu. Düşüncenin sahibi, Rus İç Savaşında savaşmış Kızıl Ordu Uluslararası Alayının varlığını anımsayan Fransız Komünist Partisinden Maurice Thorez'di.[1]

Bu nedenle, Tugaylar, gönüllülerin kendiliklerinden oluşturdukları birlikler olarak sunulmalarına karşın, başından itibaren Komünist hareketin emrindeydi. Bu birlikler İspanya Cumhuriyetçi Ordusunun komutasının dışındaydı; üst düzey askeri ve politik kadro tümüyle atanmış komünistlerden oluşuyordu; tugaylara katılan herkes Sovyet ajanlarınca dikkatle araştırılıyordu. "İspanya Avrupa faşizmine mezar olacak", *"No pasaran"* (Geçit yok) ve *Adelante*, (İleri) onların sloganlarıydı.

Paris'teki büyük askere alma bürosunun başında geleceğin Yugoslavya'sının diktatörü "Tito" lakaplı Josip Broz vardı. Gönüllüleri sahte pasaportlarla önce İspanya sınırına, sonra da Tugayların ana üssünün bulunduğu La Mancha'da Albacete'ye göndermek için "gizli bir demiryolu" örgütlemişti.

Büyük Çöküş Avrupasında buraya çekilecek geniş bir insan gücü kaynağı vardı: işsiz işçiler, faşist devletlerden gelen sığınmacılar, isyankâr entelektüeller. Elli bin kişilik ordunun en büyük bölümleri Fransa'daki *Confédération Générale du Travail*, Polonyalı madencilerin, Fransız Le Nord *département*'ı (il) ve Belçika'daki örgütleriyle solcu Alman sürgünlerden oluşmuştu. Katılımcıların yüzde sekseni çalışan insanlardı. Ayrıca sürekli olarak cephede hizmet eden yabancı gönüllülerden oluşan çekirdek gruplar da vardı. Alman, İtalyan, Fransız ve İngilizlerin oluşturdukları birliklerde bunların arasındaydı (Bkz. Ek III, s. 1385). Liderleri arasında İtalya'da ceza evinden kaçan bir sosyalist olan Carlo Rosselli ile Dachau'dan kaçmış bir Alman olan Hans Beimler vardı.

Entelektüel katılımcılar azdı, ama gürültücüydüler. Aslında içeriğini anlamadan çağrıyı yanıtladılar:

> Onların çoğu uzak yarımadalarda duydu onu.
> Sakın ovalarda, çılgın balıkçıların adalarında,
> Ya da bir kentin yozlaşmış kalbinde.
> Ve duyar duymaz göç etti martılar, çiçek tohumları gibi.[2]

Tugayların askeri önderleri savaşta deneyimli değillerdi. Perpignan bölgesinden bir Katalan denizcisi olan başkomutanları André Marty, 1919 yılında Odesa'da bulunan Fransız donanmasında bir isyan çıkartmıştı. "Walter" lakaplı baş askeri danışman, Sovyet güvenlik örgütünden Leh asıllı bir subay ve Moskova askeri akade-

misinde bir profesördü. Müfettiş general olan Luigi Longo ile baş politik subay Giuseppe di Vittorio İtalyan komünistleriydiler. Gerçek bir yetenek gösteren tek komutan, Bolşevik saflarına Rusya'da bir savaş tutsak olarak girmiş "General Kléber" takma adlı Avusturya'nın Bukovina ilinden bir Yahudi olan Lazar Stern'di. Yoldaşlarının çoğu gibi Rusya'ya döndüğünde Stalin'in emriyle öldürülecekti.

İnsanların cesareti hakkında hiç kuşku yoktur. Çok kötü koşullarda yaşadılar, önemsiz suçlar için idam cezasının olduğu sert bir disipline bağlıydılar. Onlar umutsuzca dövüştüler. Örneğin Kasım 1936'daki Madrid kuşatmasında İngiliz Taburu askerlerinin üçte birini kaybetti. Aynı birlik Jarama'da altı yüz personelinin üç yüz yetmiş beşini kaybetmişti.[3] Daha da kötüsü Tugayların, komünistlerin eski müttefikleri olan sosyalistlerle anarşistlerin kaba güçle bastırılmasında kullanılmış olmalarıdır.

1937'nin sonuna gelindiğinde Kremlin, tugayları çekmeye karar verdi. Gidecek bir yeri olmayan altı bin Almanın da aralarında bulunduğu on iki bin kişi ayrıldı İspanya'dan. 15 Kasımda Barselona'da Negrin, Azana ve Stalin'in posterlerinin altında yapılan veda töreninde onlara La Pasionaria (İspanyol Komünist Partisinin kadın başkanı, e.n.) hitap etti:

> Sizler tarihsiniz... Efsanesiniz... Sizi hiç unutmayacağız... Barışın zeytin ağacı yapraklarını yeniden çıkardığında ve muzaffer İspanya Cumhuriyetinin defneleriyle birbirine girdiğinde... geri döneceksiniz![4]

Batılı güçler antifaşist davayı benimsediğinde ortaya çıkan gelişmelerin sayesinde İspanya'daki Uluslararası Tugayların kariyeri yoğun bir ilgi çekti. Aslında sayı olarak her zaman Franco safında savaşan yabancılardan azdılar. İkinci grup Faşist askerleri, bazı idealist gönüllüleri ve General O'Duffy İrlanda Tugayı gibi bazı gürültücü maceracıları içeriyordu. Resmin bütününü görmek için, komünistlerin 1936-1937'de örgütledikleri birlikleri, faşistlerin hem İspanya'da hem de İkinci Dünya Savaşı'nda oluşturdukları birliklerle karşılaştırmak gerekir **[LETTLAND]**.

Muhaliflerinin söylediği gibi Franco'nun "İspanyol halkı" üzerinde kazandığı zafer çok zaman onun üstün donanımıyla arkasındaki yabancı desteğe bağlanmaktadır. Ama gerçek bu kadar basit ya da bu kadar hoş değildi. "İspanyol halkı" bütünüyle bir tarafta değildi ya da diğerlerinin hepsi İspanya'nın antidemokratik güçleri değillerdi. İspanya Cumhuriyetinin milliyetçi düşmanlarından mı yoksa kendi saflarındaki totaliter unsurlardan mı daha çok zarar gördüğünün yanıtını vermek güçtür. Franco kendisine destek verenleri birleştirebilmişti; Cumhuriyet'in destekçileri birleşik ve etkili bir demokrasi kuramadılar.

İç Savaş, kardeş katlinin sonuçları açısından İspanya için trajik bir ders oldu. Ölü sayısına ilişkin tahminler dört yüz binden bir milyona kadar değişiyor.[52] Disiplinli bir azınlığın, içinde geliştiği ülkeyi denetimi altına almasının

mekanizmalarının görülmesi açısından da Avrupa için ayrı bir ders kaynağı oldu. Ayrıca, Batı'nın sempatisi güçlü bir şekilde yenik Cumhuriyetin arkasında olduğu için, faşist tehditten duyulan korkunun büyümesine neden oldu. Aynı şekilde, "Kızıl Umacı" korkusunu azalttı. Franco'nun hoş karşılanmayan başarısı sayesinde, Batı demokrasilerindeki kamuoyu, önceliklerini sürekli olarak karakterize edecek olan "antifaşist" anlayışa geçti. Franco, Stalin'e karşı duyarlılığını yitirirken Hitler ile Mussolini'ye karşı durmaya çalışan Batı'nın bu kararını sağlamlaştırdı. 1939 Martından sonra Batılı herhangi bir politikacının komünizmin faşizm kadar büyük bir tehdit olduğunu ileri sürmesi güçtü.

FARAON

MADRİD yakınlarında Fallen Vadisi'nde, Cuel de Moros'ta bulunan Franco'nun anıt mezarı 1939'da kazandığı zaferden sonra inşa edildi. St Peter'in ana nefinden daha geniş olan granitten oyulmuş bir tünelle girilen görkemli bir yer altı bazilikası vardı ve İç Savaş şehitlerinin mezarlarına bağlantılıydı. Dış yüzünde o zamana kadar dikilmiş en büyük Hıristiyan sembolü yükseliyordu- 160 m. yüksekliğinde ve 181.740 ton ağırlığında taştan yapılma bir haçtı bu.[1] Yirmi yıl kadar çalışma kampları, taş ocakları ve Escorial yakınlarında zorunlu kilise hizmetlerinde meşakkatle çalışan ve vücutlarında *Trabajador*'un (işçi) baş harfi olan "T" damgası bulunan eski savaş tutsaklarından elde edilen köle emeğiyle yapılmıştı bu anıt mezar. "Çalışma Yolu ile Cezalardan Kurtulma Kurulu" (Nazi sloganlarını çağrıştıran bir ad) tarafından resmi olarak çalıştırıldılar. 1940'ta inşaat yerini gezen bir Nazi subayına, durumu tam olarak ortaya koymak için "O, Franko'nun yeni bir Firavun olduğunu mu düşünüyor?" dediği söyleniyor.

Franco'nun zaferinin olayların genel gelişimini yakalamak için çok geç kalması yeterince ironiktir. Faşizm eğer İspanya'da 1937 ya da 1938'de zafere ulaşsaydı, Batı, Hitler'i baştan durdurmak için harekete geçmek gerektiğini anlardı. Verilen ödünler için dilenilen özürlerin önlenebileceği akla uygundur. İspanya'da iç savaşın sürdüğü üç yıl boyunca diktatörler gittikçe güçlendi ve ortak güvenlik şansı yitirildi.

"Ortak güvenlik" Batılı Güçlerin özellikle de başkalarını kendileri için dövüştürmenin eski ustası olan İngilizlerin kafasından çıkan birkaç başarısız düşünceden birisidir. Tartışmalar Hitler'in Almanya'yı Milletler Cemiyetinden çıkardığı 1933 yılına kadar uzanmaktadır. Bu tarihten önce Sovyetler Birliği, Batı'yı doğrudan doğruya etkilemediği için Batı'nın kaygıları alt düzeylerdeydi. Ancak Nazi Almanyasının Orta Avrupa'da serbest kalması, tehlikeyi neredeyse evin içine getirdi. Londra ile Paris için açık çözüm Büyük Savaşın üçgenini yeniden yaşama geçirmek ve Sovyetler Birliği'ni Almanya'nın karşısına bir ağırlık olarak yerleştirmekti. Bu, özellikle 1917'den beri İngilizlerin yapmayı umduk-

ları bir şeydi. Elbette Sovyet komünizmi hakkında uzun süredir çok kötü şeyler söyleyen Batılı politikacılar için bu, bir çeşit halkla ilişkiler sorunuydu; fakat Sovyet rejiminin artık yapıcı bir aşamaya girdiğini ya da Stalin'in, Lenin ile Troçki'den daha demokrat olduğunu açıklayacak diplomatların ustalıklarının üstünde değildi. Dolayısıyla, Avrupa tarihindeki en büyük kitlesel katliamın ortasında Stalin saygın bir lider yapıldı ve barışçı milletlerin ortasına getirildi. Hitler'in temsilcisi, Cemiyeti 14 Ekim 1933'te terk etti; Stalin'in temsilcisi Maksim Litvinov 18 Eylül 1934'te oraya girdi.

Stalin'in bakış açısından Batı ile *rapprochement* (yakınlaşma) bir dizi avantaj sunuyordu. Bu ticareti artıracak ve teknoloji ithalini mümkün kılacaktı. SSCB'nin imajını iyileştirirken Nazi Almanyasının imajını azaltacaktı. Moskova'ya bağlı komünist partilerinin benimsenmesi ve Halk Cephelerine katılarak (İspanya'da olduğu gibi) demokratik parlamentolarla birliklere girme şansını verecekti. Ama Stalinciler demokratik politikacılar hakkında "burjuva sömürücüleri"nden "uluslararası emperyalizmin uşakları"na kadar bir sürü olumsuz düşüncelere sahip olarak gösterildikleri için yine de bir halkla ilişkiler sorunu vardı; fakat bu Stalin'in Berlin ile olan tedbirli ilişkilerini bozacağı ya da Hitler ile yapılabilecek nihai bir anlaşma olasılığını bir yana bırakacağı anlamına gelmiyordu. Şimdilik bütün seçenekleri açık tutabilirdi.

İzleyen yıllarda Naziler Batı'nın bu fazla gizlenmeden el yordamıyla yapılan aramalarına tepki verdi. Attıkları her adım Versailles koşullarının yıkımını ilan etmekti. Kurduğu Anavatan Cephesi ile tek partili, ama Nazi karşıtı bir devlet yaratan Başbakan Dr. Engelbert Dolfuss'u öldürdükleri tarih olan Temmuz 1934'te neredeyse Avusturya'da bir darbeyi gerçekleştiriyorlardı. Antlaşma'nın öngördüğü bir plebisitle Saarland'in Reich'e katılışını 1935'te kutladılar, daha sonra hızla zorunlu askerlik uygulamasını yeniden başlattılar, *Luftwaffe*'yi (Alman Hava Kuvvetleri) yeniden kurdular ve silahsızlanma maddelerini tanımadıklarını ilan ettiler. 1936 Martında askerden arındırılmış Rineland bölgesini işgal ederek Antlaşmaya açıktan açığa karşı koydular. İngilizlerin desteklediği ve İspanya'dan yabancı güçleri uzak tutmaya çalışan Karışmazlık Komitesinden ayrıldılar ve İtalya ile Antikomintern Paktı imzaladılar. Hitler Mart 1938'de *Anschluss* ya da Avusturya ile "birleşmeyi" gerçekleştirdikten sonra Büyük Alman Reich'ını ilan etti ve Viyana'ya muzaffer bir şekilde girdi (Bkz. Ek III, s. 1383).

Bu dönem boyunca Hitler Alman silahlanmasının ulaştığı aşamayı abartıyor ve bununla gurur duyuyordu [HOSSBACH]. Bu onun izleyen olaylar için bir plana sahip olduğu anlamına gelmez; aksine Alman sanayicileriyle generallerinin hazırlandığı asıl çatışmanın 1942'den önce olacağı düşünülmüyordu. Hitler bu arada yerinde olarak "barışçı saldırganlık" diye adlandırılan blöf ve tehdit taktikleriyle meşgul olacaktı. Istediği şeyi savaş yapmadan ya da olsa olsa bölgesel çatışmayla alabileceğini tarh etti. Bu amaca ulaşmak için 1938 baharında Çekoslovakya'nın Südetler bölgesindeki Almanlara yönelik dayanılmaz baskılar hakkında sesini yükseltmeye başladı. Batılı liderler bu kez Nazi Almanyasının genişlemeyi kafasına koyduğunu ve ortak güvenliğin somut so-

nuçlar üretmediğini anlamakta başarısız olmadılar. Böylece yeni İngiliz Başbakan Neville Chamberlain'in kışkırtmasıyla ödün verme ve yatıştırma politikasını uygulamaya başladılar. Chamberlain, çok açık olarak Avrupa'da çıkacak yeni bir savaşın İngiltere'nin kırılgan ekonomik canlanmasıyla deniz aşırı imparatorluğunun altını oyacağını gördü.

Daha sonraki ününe karşın yatıştırma politikasının onursuz bir teslimiyetle sonuçlanması kaçınılmaz değildi. Bu tavırda gerçekçilik ve yüce gönüllülük unsurlarının her ikisi de vardı; Almanya ile görüşmeleri öne çıkartmasıyla, İtalya ile önceki Fransız-İngiliz ilişkilerindeki yadsıyıcı tavrı reddediyordu elbette. Chamberlain'in çok iyi bildiği gibi temelde İtalya'nın Habeşistan'ı işgalini benimsetmeye çalışan Aralık 1935'te imzalanan Hoare-Laval Paktı hem Londra hem de Paris'te yadsınmış ve yaratıcılarının düşmesine neden olmuştu. Dahası, liberal görüş, Büyük Savaştan yirmi yıl sonra, Doğu Avrupa'daki Alman azınlıkları konusundaki şikâyetlerin tartışılmaya değecek sorunlar olduğunu büyük ölçüde kabul etmişti. Ayrıca belirsiz bir Müttefik egemenliği yerine Avrupa'da bir silahlanma dengesi öneren 1933 MacDonald Planıyla tarafların birçoğunun görüşü uyuşuyordu. Generaller nihai olarak Doğu'ya yönelik Alman saldırganlığının etkili bir şekilde Müttefiklerce engellenmesi için iki yol olduğunu öneriyor. Stalin'in Kızıl Ordusu ile yapılacak iş birliği tehlikelerle doluydu; Almanya'ya karşı Batı'da girilecek doğrudan bir hareket herkesin içtenlikle önlenmesini istediği tam bir savaşın üstlenilmesiyle başarılabilirdi. Sonuçta, Almanya'dan "Herr Hitler"i araması ya da Südetler sorununa çözüm araması Chamberlain için gurur kırıcı değildi. Görüşme yapmak suç değildi, suç görüşmecilerin yetenekleriyle önceliklerindeydi. Chamberlain arslanın inine, geleceği dengede asılı kalmış "uzak ülke" hakkındaki üzücü cehaletiyle bir kuzu gibi gitti. Yatıştırma politikasının geçmişinin Batılı Güçlerin Hitler'e karşı takındığı tavırla sınırlı olduğu düşünülmemelidir. Daha önceleri Stalin ile olan ilişkilerinde de uzun bir geçmişi vardır. Ahlaki temelleri görmezlikten gelen demokratik hükümetler başlarına geleceklerin sorumlusu olan diktatörlerle görüşüyorlardı.[53]

Eylül 1938'de ortaya çıkan Münih Bunalımı Hitler'in koyduğu koşullara göre çözüldü ve asla buna karşı çıkılmadı. Bu, Fransa'nın müttefiki Çekoslovakya'yı konu alan Almanya'nın düzenlemeleriyle ilgiliydi. Ancak bu sorunla ilgili olarak Fransa ikincil bir konum aldı; Çekoslovakya hükümeti asıl tartışmaların dışında tutuldu; ve Çekoslovakya'nın savunmasıyla ilgili uygulanabilir hiçbir düşünce üretilmedi. Görüşmeler Almanya'nın Doğu'ya doğru genişlemesine bir sınır çizme işine ayrılmıştı. Ama konuyla ilgili iki tarafın, Polonya ile SSCB'nin katılımları olmaksızın devam etti. Göreceği riskleri Hitler'in aklına sokmaya çalışılar. Ancak Batılı görüşmeciler en güçlü kartlarını masaya sürmediler. Hitler'in doğru anladığı gibi, savlarının çirkin yönleri söz konusu edilmeyecekti. Sonucu bu ve Chamberlain sınırsız saflığı belirledi. "Yüzünün sertliğine ve acımasızlığına karşın" diye açıklıyordu Chamberlain Hitler hakkındaki düşüncesini, "ben onun güvenilebilecek bir kişi olduğu izlenimini edindim."[54]

HOSSBACH

REİCH'IN Berlin'deki Başbakanlığında 5 Kasım 1937'de saat 16.15'ten 20.30'a kadar süren bir konferans toplandı. Toplantıya Goering, Neurath, Raeder gibi bir grup önemli Nazi lideri katıldı ve Hitler konunun "dışişleri alanındaki konumumuzu geliştirmek için fırsatlar" olduğunu söyledi. Führer, heyecanlı bir ifadeyle konuşmasının içeriğinin ölümü durumundaki vasiyeti olarak değerlendirilmesi gerektiğini duyurdu. Konuşmalar, tutanakları tutan kişi olan Hossbach'ın notları sayesinde biliniyor:

> Alman politikasının amacı *Volksmasse*'yi, ırksal cemaati korumak ve genişletmektir. Bu bir arazi sorunudur... Alman politikası, onlar için büyük bir Almanya'nın... etle bütünleşmiş diken olduğu nefret kaynaklı iki düşmanı, İngiltere ile Fransa'yı hesaba katmak zorundadır.
>
> Almanya'nın sorunu sadece güçle çözülebilir ve bu asla risksiz değildir... Hâlâ geride "ne zaman" ve "nasıl" olacağı soruları var. Bununla ilgili olarak dikkate alınacak üç durum var:
>
> 1. Durum: 1943-1945 dönemi. Bizim açımızdan işlerin daha da kötüye gitmesi için sadece bir değişiklik beklenebilir... Eğer Führer hâlâ yaşıyor olursa, Almanya'nın arazi sorununu çözecek değiştirilemez kararlılık en geç 1943-1945 arasında gerçekleşecektir.
>
> 2. Durum: Eğer Fransa'da iç çatışma Fransızları tamamen içine çekerse. Çeklere karşı harekete geçmenin zamanı gelmiş demektir.
>
> 3. Durum: Eğer Fransa bir başka devletle savaş konusunda ikircikliyse, Almanya'ya karşı savaşa giremez... Bizim ilk amacımız, eğer savaşa girilecekse Çekoslovakya ile Avusturya'yı eş zamanlı olarak alt etmek olmalıdır...
>
> Gerisinde Rusya olan bir Polonya bu işe karışmak için çok az istek duyacaktır...
>
> Rusya'nın askeri müdahalesi, Japonya'nın tavrı göz önünde tutulursa, daha kuşkulu bir hal alır.
>
> İtalya ile savaşı göz önüne alındığında, İngiltere'nin Almanya'ya karşı bir eyleme girişmeye karar verececeği varsayılmalıdır...[1]

İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıç nedenleri konusundaki tartışmaya Hossbach Memorandumu diğer herhangi bir belgeden daha çok açıklık getirmiştir. Bu belge Müttefik savcıları tarafından Nuremberg mahkemelerinde ortaya çıkartıldı ve Goering ile diğerlerini 1939-1945 savaşını planlamakla suçlamak için kullanıldı. Bununla birlikte bir İngiliz tarihçisinin Memorandumun Nuremberg'teki savcıların görüşlerini desteklemediğini göstermesinden sonra, Memorandumun havası söndü. Aksine Nazilerin 1937 Kasımında belirli bir savaş planları olmadığını ve ortaya çıkan gelişmeler hakkında Hitler'in açık bir değerlendirmesi olmadığını gösteriyordu. Memorandum, Hitler'in belli belirsiz bir şekilde 1943-1945'ten önce çıkacak bir savaşın çok kısa olacağı hakkında yüksekten attığını gösteriyordu:

Hitler'in açıklamasının büyük bir bölümü hayaldi... Derindeki düşüncelerini açıklamadı... Memorandum bize bildiğimiz şeyleri anlatıyor, o da Hitler'in (diğer Alman devlet adamları gibi) Avrupa'da egemen güç olmaya niyetlendiğini gösterdiğidir. Bunun dışında, Hitler'in bunun nasıl gerçekleşebileceği hakkında yaptığı spekülasyonları gösteriyor. Yaptığı spekülasyonlar hatalıydı. 1939'da savaşın ortaya çıkışının gerçek nedenleriyle herhangi bir ilişkileri hemen hemen yoktur. Ancak Hitler'in kesinlik düzeyine çıkabilmiş yarışsever bir tüyocu, tabilerine iyi davranmayacaktır...[2]

A. J. P. Taylor'un bu çözümlemesi Alman fobisi nedeniyle tanınan bir tarihçiden geldiği için daha da şaşırtıcıydı.

Öfkeli eleştirmenler Taylor'un iddialarını "tarihsel bağlam" ile Nazi yayılmacılığının dinamiklerini önemsememekle suçladılar. Aralık 1937'nin ortasında Alman Ordusunun talimatlarının Avusturya ve Çekoslovakya'ya karşı askeri saldırganlık doğrultusunda değiştiğinde ısrar ettiler. Bu değişikliği Memorandum hakkındaki yorumlarının gerekçesi olarak aldılar ve konferansı "Üçüncü Reich'ın genişlemesinin gizlilikten çıkarak açık hale geldiği nokta" olarak değerlendirdiler.[3] Avusturya ile Çekoslovakya'ya karşı Alman saldırganlığının Führer'in diğer hatalı senaryolarından farklı gerçekleştiğini anlamakta başarısız kaldılar.

Aslında "hemen hemen evrensel olarak kabul gören Hitler'in İkinci Dünya Savaşı'nı planladığı" görüşünü altüst eden Taylor, yanlış bir şekilde Hitler'in günahlarını affettirmeye çalışmakla suçlandı. Taylor'un başarılı bir şekilde gösterdiği şey, Führer'in genel bir saldırganlık niyeti geliştirmesindeki tuhaf birliktelikler ve sistematik bir savaş planı oluşturma yeteneksizliğiydi.

Yaklaşık olarak otuz yıl sonra İkinci Dünya Savaşının kökenleri konusundaki tartışmanın çarpıcı özelliklerinden birinin Stalin'den ya da Alman ve Sovyet politikalarının dinamik karşılıklı etkileşiminden hiç söz edilmemiş olması gibi görülebilir. Taylor da içlerinde olmak üzere tartışmaya katılanların hepsi kendilerini Almanya'nın niyetleriyle sınırlandırmışlardı. SSCB'nin niyetleri konusundaki herhangi bir yorum zaman harcamaya değer görülmedi. Tarihçiler Sovyet arşivlerinin kilitli kapılarıyla karşılaştılar. Hossbach memorandumunun Sovyet benzeri olsa bile asla gün ışığına çıkartılmayacaktır. Stalin'in de Hitler'in yaptığına benzer biçimde savaş hakkında spekülasyon yapıp yapmadığını öğrenmek için hiçbir yol yok. Böylece, Stalin'in niyetleri hakkında bir belgenin yokluğu dolayısıyla yorumcuların büyük bir bölümü bu konuda tartışılacak bir şey olmadığını varsaydılar.

Belgesel tarihyazıcılığının uzun geleneği bu nedenle iki karşıt uca büyüttü. Bunlardan biri, eğer incelenecek hiçbir belge yoksa, hiçbir şey olmamıştır anlayışıdır. Taylor'un karşıtı olanlar tarafından iyi bir ifadeyle "Taylor Yasası" olarak formüle edilen diğer görüş, belge hiçbir anlama gelmez diyor. Bu uçların her ikisi de zararlı anlayışları dile getiriyorlar.

Chamberlain Almanya'yı üç kez ziyaret etti. 15 Eylul'de Berchtesgaden'de Südetler'in ayrılması yolundaki isteğiyle (kesin olarak "Führer'in son isteğiydi) karşılaştı. Bu konuyu inceleyeceğine söz verdi. Ayın yirmi üçünde Godesberg'te Südetler'in boşaltılması ve beş gün içinde ilhak edilmesini isteyen beklenmedik bir ültimatomla karşılaştı. Bu İngiliz Kabinesiyle ilgili tarafların tümünce reddedildi. Fransa ile Almanya seferberlik başlattı. Chamberlain 29-30 Eylül günlerinde Daladier ve toplantı öneren Mussoliniyle birlikte Führer'le son bir kez daha karşı karşıya geldi. (Kabul edilemez) Godesberg ültimatomunun özünü benimseyen bir memorandum verdi. Seçkin meslektaşlarının yardımıyla, daha sonra yan odada toplanmış Çeklere kabul edilmezi kabul etmeleri ya da bedelini ödemeleri baskısını yapan bir ültimatom verdi. Son katkısı ise geriye kalan Çekoslovakya'ya verilen Müttefik garantisinin altını oyması, mükemmel sınır tahkimatlarının ellerinden alınması ve bir İngiliz-Alman dostluk deklarasyonu yapması oldu. Uçağından inerken "barışı hemen sağlayacağını" iddia ettiği bir kâğıdı sallıyordu elinde. İngiliz Dışişlerinin aynı yıl İngiltere futbol takımına verdiği öğüdün arkasında yatan ruha uygun davranmıştı; Almanya ile Berlin'de yapılacak futbol maçında Nazi selamı verin.

Chamberlain'in Hitler ile oynadığı üç raund tarihteki en onur kırıcı teslimiyetlerden birisi olarak nitelendirilmelidir. Merhametsizin baskıları altında, budala ile iradesiz, değersiz olanı başarmak için bir araya geldiler. Chamberlain'in Çekoslovakya'nın güvenliğini sağlam düzenlemelerle garantiye almadan Führer'in herhangi bir isteğini kabul etmeye hiç ihtiyacı yoktu; ama öyle yaptı. Çekoslovakya Başkanı Benes'in kişisel bir protestodan başka hiçbir şey yapmadan ülkesinin bütünlüğünü yok eden bir belgeye imza atmaya hiç hakkı yoktu; ama öyle yaptı. Sonuç Avam Kamarasında Churchill tarafından özetlenecekti:

> Namlu üzerimize doğrultularak bir pound istendi. Bir pound verildiğinde namlu üzerimize doğrultularak iki pound istendi. Diktator sonunda bir pound, on yedi şilin, altı peniye razı oldu ve geri kalan miktar iyi bir gelecek için verilmiş sözler karşılığında bırakıldı... Savaşmaksızın bir yenilgiye uğradık.[55]

Bir başka yerde Churchill, Britanya'nın "utanç ya da savaş" seçeneği olduğunu yazdı; "utancı seçtik ve savaşacağız." Çekoslovakya'dan geriye kalan kısım altı ay içinde bölündü ve Hitler Prag'a girdi.

Hiç kuşkusuz Münih, savaş arası diplomaside koşulların en uygun olduğu anı gösterdi. Savaşı kaçınılmaz olmaktan çıkartmadı; yaptığı şey içinden iki tane ölümcül varsayım doğuran karmaşayı yerleştirmekti. Birincisi, Hitler ve belki de Stalin'i barışçı saldırganlığın bedel ödemeden kâr payı sağlayacağına inandırmasıydı. İkincisi ise Batı'da Naziler ile konuşmanın yanlış olduğu düşüncesiydi. Haritanın Polonya'nın da tehdit edileceğini gösterdiği oyunun ikinci raundunda Hitler ile Stalin'i barışçı yöntemlerle saldırının garanti olduğuna Münih ikna etti; Batı görüşme yapmaksızın gelişmeleri engellemeye çalıştı; Polonyalılar neye mal olursa olsun Çekoslovakya'nın kaderinden kurtulmanın yollarını arayacaklardı. Bu ölümcül bir yöntemdi.

1939 Yılı Avrupa tarihi kitaplarının hepsinde "dünyanın yeniden savaşa gittiği yıl olarak" geçer ya da bu anlama gelen sözler vardır. SSCB'de basılmış olanlarının dışında bütün kronolojilerde "İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması" gösterilir. Bu, sadece Avrupalıların ne kadar benmerkezci olabileceğini kanıtlar. Savaş dünyada sekiz yıldan beri ilerliyordu. Japonlar Mançurya'yı 1931'de işgal etmişlerdi ve 1937'den beri merkezi Çin'de savaşıyorlardı. Ağustos 1939'da Moğolistan sınırında Sovyet Kızıl Ordusu ile savaşmaya başlamışlardı. Japonya bu çatışmanın bir parçası olarak Almanya ve İtalya ile birleşerek Mihver Güçlerin bir üyesi olmuştu. 1939 yılında olan şey, var olan savaş sahnesine Avrupa'nın dahil olmasıydı. O zamana kadar Japonların bir sloganı alınarak kısaca "Asya Asyalılarındır" şeklinde özetlenen mücadelelere ikinci bir boyut, Avrupa boyutu eklendi. Bu anlamda, bölgesel bir savaşı bir küresel savaşa dönüştürdü. Bu savaş ayrıca "Hitler'in" savaşı olarak da adlandırılıyor. Bu da yine hatalı bir adlandırma.

1939 yılıyla birlikte yeniden silahlanma ekleniyordu gergin ortama. Tarafların hepsi silahlanıyordu. Churchill'in ısrarı sonucunda iki yıl önce Britanya RAF'ını (Kraliyet Hava Kuvvetleri-KHK) büyütmeye ve yeni silahlarla donatmaya karar vermişti. Bu yaşamasını sağlayacak olan karardı. Aynı günlerde Fransa yeni bir Savunma Bakanlığı kurdu ve büyük Schneider-Creusot firmasını ulusallaştırdı. Bu Avrupa hükümetlerinin sanayi gücünün eğitilmiş insan kadar belirleyici olacağı uzun bir mücadeleye hazırlandıklarının bir işaretiydi. Özel araştırmalar bu konuda geçen on yılda gerçekleşen dramatik değişimleri ortaya çıkardı.

	ABD	BK	Fransa	Almanya	SSCB
Üretim (1938) (1932 GSMH=100)	153	143	108	211	258
Göreceli sanayi üretim gücü (Dünya üretimi= % 100) 1929	43.3	9.4	6.6	11	5
1938	28.7	9.2	4.5	13.2	17.6
Askeri harcama (1933-1938) (milyon pound)	1,175	1,201	1,088	3,540	2,808
Göreceli savaş kapasitesi (1937) (dünya= % 100)	41.7	10.2	4.2	14.4	14.0[56]

Hiç kuşkusuz tahminler değişikti. Fakat İngilizlere ait sayılar birkaç yalın gerçeğin altını çiziyordu. Çöküşün olumsuz etkileri totaliter güçlerin üzerinde, Batı demokrasilerindeki etkilerinden daha azdı. Askeri harcamaları, bütün Batılı Güçlerin harcamaları bir araya getirildiğinde ortaya çıkan rakamı ikiye katlıyordu. "Göreceli savaş kapasiteleri" (bu hesaplama sanayi gücünü makine-alet düzeyleri gibi kalemlerle askeri güce dönüştürme yeteneği temelinde yapıldı) aşağı yukarı eşitti ve tek bir ülke olarak ele alındıklarında Britanya ile

Fransa'nın toplam gücünü bağımsız olarak dengeliyordu. İtalya hesaplamaya güçlükle girmişti. Japonların RWP'si (Kraliyet Savaş Kapasitesi) bir şekilde alay eder gibi % 3.5 olarak hesaplanmıştı. Dünyanın diğer ülkeleri ancak % 10 olarak eklenmişti.

Bu tablodan sonuç çıkartmak için deha sahibi olmak gerekmez: Stalin ile Hitler halen Avrupa'daki herhangi bir güçten daha büyük savaş makinelerinin sahipleriydiler. ABD bir tarafa bırakılırsa, Batılı Güçler Stalin ya da Hitler'i çok zor zapt edebilirlerdi. Eğer Stalin ile Hitler güçlerini birleştirselerdi, Batı onları durdurma işinde çok güçsüz olacaktı. Bütün gözler, Hitler ve Stalin'le kapana kısılmış kederli ülkelerin üzerindeydi veya öyle olması gerekiyordu. Bundan başka her şey ikincildi.

Stalin'in 1939'daki niyetleri her zaman tam olarak tartışılmayan etkenler tarafından yönlendiriliyordu. Belgeleri hiç kullanamayan meslekten tarihçiler sıklıkla böyle bir konu yokmuş gibi davrandılar. Ama bunu ana hatlarıyla oluşturmak olanaksız değil. Genel olarak söylemek gerekirse, SSCB'nin iç devrimi göreli olarak istikrarlı bir düzeye doğru ilerliyordu ve *Vozhd* dış politikada daha etkin bir konum almak için güvenle ileriye bakabilirdi. İlk Beş Yıllık Plan ile Kolektifleştirme hareketinin en savunmasız olduğu yıllar geride kalmıştı; Büyük Terör bir sona doğru yaklaşıyordu; yeniden silahlandırılmış bir Kızıl Ordu halen Avrupa'nın en güçlü oluşumlarından biri olarak değerlendirilebilirdi. Bununla birlikte iki engel daha vardı geride. "Temizliğin" subaylara yönelik son aşaması hâlâ tamamlanmamıştı; eski askeri kadroların öldürülmesi işlemi hâlâ sürüyordu. Buna ek olarak Kızıl Ordu hâlâ Moğolistan'da Japonlarla meşguldü. Her zaman dikkatli, hesaplı ve kapalı bir kutu olan Stalin'in yeni ordu kadroları eğitimleri tamamlanıncaya ve Japon savaşı sona erinceye kadar kendini Avrupa'da büyük bir maceraya atması pek olası değildi. Stalin'in ilk aşamadaki açık isteği SSCB gücünü toplarken, Almanya'yı batılı Güçler ile bir savaşın içine çekmekti.[57]

Hitler'in konumu bu kadar sıkışık değildi. Son zamanlarda *Wehrmacht* (Alman Silahlı Kuvvetleri) üzerinde tam bir denetim elde etmişti ve hiçbir askeri taahhütü yoktu. Hitler şimdi Savaş Bakanlığı ile Baş Komutanlığı elinde bulunduruyordu. Genel Kurmaydaki tüm muhalefeti yok etmişti; Dr. Schact'ın işine son verilmesinden sonra Alman sanayini doğrudan denetimi altına almıştı. İspanya'daki adamının zafere hazırlanması ve kendisinin Münih'te kazandığı zafer Doğu komşularının savunma planlarını alt üst etmişti. Buyruğu altındaki yardakçıları hat boyunca her yerde hareketliydiler; Klajpeda'da (Memel), Letonya'da, Serbest Danzig Kentinde, Polonya'da yaşayan Alman topluluğu arasında ve bölgesel bir milliyetçi hareketin destek için Berlin'e baktığı Slovakya'da. Hitler'in önündeki dönem için kesin bir savaş planı yoktu; ama Berchtesgaden'deki "Kartal Yuvası"nda, dökme camın karşısında açılmış haritayı dikkatlice incelediğinde, Avrupa'nın fırsatlarla dolu olduğunu düşünüyor olmalıydı. Bu uğursuz avda Kartal dalışa geçecek miydi?

1939'un başlarında Hitler hâlâ Polonya ile ilgileniyordu. Münih'ten üç hafta sonra Polonya Büyükelçisi'ni Berchtesgaden'e çağırmış ve ona olasılıkları

göstermişti. Bu, Göring'in birkaç kez Polonya ormanlarına av gezilerine çıkması ve Nazi-Leh ittifakının yapılmış olduğunu sanan komünist propagandanın uzun hazırlıklarının doruğunda olmuştu.[58] Hitler'in önerilerinin merkezinde, eğer Polonyalılar Danzig üzerindeki haklarından vazgeçerler ve Polonya toprakları içinden Berlin-Königsberg otoyolunun geçmesine izin verirlerse, Sovyetler Birliği'ne karşı uygun ekonomik ve politik bir birlikte birleşebilirlerdi. Bu toplantıda dile getirilmemiş olan tehdit konuşulmamış olsa gerek. Eğer Polonyalılar öneriyi reddedecek kadar aptallarsa, daha sonra Hitler nasılsa Danzig'i alacaktı ve SSCB ile, Polonya'ya karşı politik ve ekonomik bir birliktelik kurmanın yollarını arayabilirdi. İyi bilinen ırkçı ve ideolojik önyargılarının, Hitler'i önerisinin erken bir kabul göreceği düşüncesine sevk ettiği düşünülebilir. Bununla birlikte, Polonya'nın albayları Avrupa'nın en büyük Yahudi topluluğuyla uğraşmak zorunda olduğu ve Polonya şiddetli bir antikomünist olduğu için, Hitler'e, Polonya ile Nazi Almanyası doğal ortaklar olarak görünmüş olmalı.

Ne yazık ki ne Hitler ne de öneride bulunanlar Polonya'nın mizacı hakkında fazla bir şey biliyorlardı. Polonya milliyetçiliğinin Rusya'ya olduğu kadar Almanya'ya da düşman olduğunu bilmiyorlardı. Polonyalı albayların özellikle de yabancı bir müdahale durumunda Yahudi Sorunu'nda kendi tarzlarını savunabileceklerini bilmiyorlardı. Her şeyden önce Mareşal Pilsudski'nin mirasçılarının vereceği yanıtın Chamberlain ile Benes'in yanıtından tamamen farklı olacağını bilmiyorlardı. Albaylar, eski Avusturya'nın eski onbaşısının önünde baş eğerek selam vermeyecek ve ayaklarına sürtünmeyeceklerdi. Eğilimleri savaşmak yönündeydi ve savaşacaklardı. 1939'da Nazi ve Sovyet tehditiyle uğraşmak zorunda olan her Polonyalı subay, Mareşal'in ahlaki vasiyetini öne çıkartıyordu: "Bozguna uğra, ama teslim olma, işte bu zaferdir."[59]

Bu tavır nedeniyle Hitler topuklarını dövüyordu. Haftalar geçti; Polonya, Sovyetler Birliği ile "ticaret ve dostluk görüşmelerini" başlattı anlamlı olarak; Berlin'in önerileri yanıtsız bırakıldı. 21 Mart 1939'da, Çekoslovakya'nın düşüşünden bir hafta sonra, Polonya Büyükelçisi yeniden çağrıldı ve Hitler'in hiçbir gelişme olmaması nedeniyle küplere bindiği söylendi. 28 Mart'ta Almanya, Polonya ile saldırmazlık paktı oluşturmaktan vazgeçti. Nazi propagandası Danzig sorununu deşti ve Polonya'daki Alman azınlığa yönelik hoş görülemez baskıdan şikâyet etmeye başladı. Polonya 31 Mart'ta Büyük Britanya'dan karşılıksız olarak bağımsızlık garantisi aldı. Hitler'in yanıtı ise 3 Nisan'da Danzig'in işgaliyle Polonya'ya karşı savaşa hazırlanılmasını isteyen gizli emirleri yayımlamak oldu [SUSANIN].

Bu sırada Hitler'in eteğine ödüller bir biri ardına düşüyordu. 10 Mart'ta Prag'taki Çekoslovak yetkilileri tarafından özerk Slovak Hükümetinin görevden alındığı duyuruldu; kırgın Slovak lider Peder Tiso koruma için Hitler'e başvurdu. Arkasından Çekoslovakya Başkanı Berchtesgaden'de bir görüşme yapabilmek için yalvardı. Dökme camlı pencerenin önündeki paylama ve Hitler'in en tiyatrovari gösterisinden sonra, bunlar olurken aklı başında olmayan ve iğne yapılarak yaşatılan ziyaretçi Başkan Hacha, ülkesinin bölünmesinin

kaçınılmaz olduğunu uysalca kabul etti. Bohemya ile Moravya bir Nazi Protektorasına (kendisinden daha güçlü bir devletin himayesindeki küçük devlet) dönüştürülecekti; Slovakya bağımsız bir cumhuriyet olacak; Alt-Karpatya Ruthenyası Macaristan'a verilecekti. Hitler Viyana'ya girdiği gibi Prag'a da tek bir kurşun atılmadan zaferle girdi. Ayın yirmi birinde Alman birlikleri Letonya Memel'ini zapt ettiler. Bu Chamberlain'in Hitler'in "sözünü tutan" bir adam olmadığını sonunda anladığı andı. Zayıf bir konumda olunduğu için bir blöf hareketi olarak Polonya'ya verilen İngiliz garantisi onun bu gecikmiş kavramasının ürünüydü. Macarlar bütün bunları basturacak bir hareket yaparak hiç kimseden izin almaksızın Ruthenya'yı ele geçirdiler. İyi Cuma'da, 2 Nisanda, İtalyanlar Arnavutluk'a girdiler. Avrupa artık savaştaydı.

SUSANIN

BOLŞOY tiyatrosu 26 Şubat 1939'da Moskova'da, Rusya'nın en popüler operasını yeniden oynuyordu. Glinka'nın *Çar İçin Bir Yaşam* 1836 adlı eseri Bolşevik Devriminden sonra uyutulmuştu; 1924'te *Orak ve Çekiç İçin* adı altında yapılan kısa süren oynanışı başarılı olmamıştı. Fakat politik olarak uygun bir libretto ve *İvan Susanin* başlığı altında devrim öncesi yıllarda sahip olduğu popülariteye yeniden ulaşabilecekti.[1] Bunun anlamı Parti çizgisinin geleneksel Rus milliyetçiliğini kucaklayacak şekilde değiştiğiydi.

Glinka'nın operası başından beri ideolojik bir yaratımdı. "Yurtsever, kahraman-trajik opera" diye tanımlanan eser, 1830-1831 Leh Ayaklanması'nın sona ermesinden sonra bestelenmişti ve bestecisinin "devlet ideolojisini sembolik seslerle somutlaştırma azmini" yansıtıyordu.[2] Şiir, Romanov hanedanının kurucusunun düzeni *Sorunlar Zamanı*'nın (Bkz. s. 602) karmaşasından çıkarmak için mücadele ettiği 1613 yılına yerleştirilmişti. "Kurtuluş operası" geleneğinin en iyilerinden biri olan eser, Çar'ı alçak Leh işgalcilerin eline düşmekten kurtaran iyi bir Rus köylüsünün, Susanin'in öyküsünü anlatıyor. Şiir, bunu yaparken bestecinin kardeşi tarafından derlenen *Terbiye Amaçları İçin Rusya Tarihi* (1817) adlı yurtsever bir ders kitabını yakından izliyor.

Glinka'nın estetik anlayışı gösteri boyunca Rus kahramanlarıyla Leh hainleri ikilemini kullanmaktı. Önemli karakterlerden oluşan iki grup, iki değişik koro vardı: Leh ve Rus: İki karşıt senaryo ve müzikal tarz vardı. Kimliksiz Lehler biçimsel bir toplulukta polonez, mazurka ve krakowiak melodileriyle yalnızca dans eden ve şarkı söyleyen bir aşırılık olarak karakterize ediliyor. Ruslar, ya sevimli halk şarkıları ya da revaçta olan "İtalo-Rus tarzında" romantik lirikler söylüyorlar. Politik mesajı vurgulamak için hiçbir fırsat kaçırılmıyordu.

Susanin'in öldürülmesinden sonra, Mikhail Romanov'un muzaffer olarak Kızıl Meydan'a girişini gösteren sahneyle birlikte epilog doruğa çıkıyor. Bu noktada müzik kutsal bir "ilahi-marşa", sözler yurtsever bir ilahiye dönüşüyor:

Slav'sya, slav'sya, nash ruskiy Tsar,
Gospodom dannıy nam Tsar-gosudar.
Da budet bessmyerten tvoy tsarskiy rod.
Da im blagodenstvuyet russkiy narod.

(Şan olsun Rus Çarımıza / Tanrının nimeti Çarımıza / Görkemli hanedanı ölümsüz olsun! / Rus halkı onları kutsasın.)

1939'da gerçekleşen sahnelemede gerektiği gibi değiştirilmişti:

Slav'sya, Slav'sya ty Rus moya!
Slav'sya ty, russkaya nasha zemlya!
Da budet vo veki vekov silna
Lyubimaya nasha rodnaya strana.

(Şan olsun size Ruslarım / Şan olsun sana Rusyamız / Bizim aziz anavatanımız /Sonsuza kadar hep güçlü olsun.)

Milliyetçiliğin kullandığı operanın gücü çok sık olarak Wagner ile ilişkili olarak tartışıldı. Ama Glinka ile birlikte ilişki daha açık hale geldi. Gerçekten Rus milliyetçiliğine yönelik duyarlılık operanın nerede ve ne zaman sahnelenebildiğiyle belirlendi. Çarlık Rusyasında, Moskova ile St Petersburg'ta opera sezonunun açılış gecelerinde otomatik bir tercih olmuştu bu yapıt. 1879'a gelindiğinde 500. sahnelenişine ulaşmıştı. Çek dilinde Prag'da 1866'da; Litvancada, Riga'da 1878'de; Posen'deki Alman Tiyatrosu'nda Prusya'da 1899'da sahnelendi. Ama Varşova ile Krakov'da hiç dinleyici bulamadı. En anlamlı gösteri, Şubat 1940'ta, Moskova'da yeniden sahnelenişinin yıl dönümünde Nazilerin himayesi altında galasını yaptığı gösteriydi.

Polonya'ya ilişkin olarak verilen açık taahhütle Batılı Güçler şimdi bazı pratik önlemleri uygulamaya koymaya çalışıyorlardı. Bir Müttefik misyonu nisan ve mayıs aylarında Varşova'yı ziyaret etti. Polonya'ya bir Alman saldırısı olduğunda, Polonya ordusunun görevi, Müttefikler Batıda bir karşı saldırıyı hazırlarken *Wehrmacht*'ı (Alman Silahlı Kuvvetleri) bu cephede tutmak olarak saptanan sağlam anlayış bu ziyaretlerde geliştirildi. General Gamelin çok kesin konuşuyordu: Seferberliğin başlamasından en geç on beş gün sonra *"le gros de nos forces"*, "kuvvetlerimizin çoğu" Fransız-Alman sınırını geçecektir. Diğer bir askeri misyon Kızıl orduyla işbirliğini görüşmek için Moskova'ya gitti. Asıl oyunun farkında olmadıkları için 5 Ağustosta yavaş bir botla Leningrad'a gitmek için bahtiyarlıkla yola çıkmalarından çok önce Hitler ile Stalin Polonya Sorununu kendi bildikleri biçimde çözmeye karar vermişlerdi.

Bir Nazi-Sovyet yakınlaşması Mayıs'ın ilk haftasından, Stalin'in en yakın destekçisi Molotov'un Dışişleri Komiseri olarak atanmasından beri çok yakın-

dı. Ivy adında bir İngilizle evli olan önceli Yahudi Litvinov'un Batı ve can sıkıcı ortak güvenlik politikasıyla yakın ilişkisi vardı. İngiliz-Sovyet savunma ittifakı kurma denemesi onun son girişimiydi ve sert bir zemine çarptı. Molotov, Berlin ile ilişkileri yeniden canlandırmak düşüncesiyle atanmıştı Dışişlerine. Doğrudan görüşmeler "ticaret görüşmeleri" adı altında Haziran'da Moskova'da başladı.

Stalin ile Hitler bir kez kuşkularını bir tarafa bıraktıklarında ve temsilcileri konuşmaya başladıklarında fırsatlar toplamını hızla anlamış olmaları gerektir. Batı'nın kararsızlığı bir tarafa bırakılırsa, Doğu Avrupa'yı aralarında paylaşma olasılığının önündeki en ciddi engel Polonya idi. Ufukta parlayan böyle bir ödülün varlığı, Rusya ile Almanya'nın ganimetler için gireceği daha sonraki bir mücadele hakkında, ne Hitler ne de Stalin çok fazla kaygı duymuş ne de Batı'nın uzun dönemli tepkilerini tahmin etmeye çalışmış olabilirler. Stalin'in hayır duaları bir yana bırakılırsa, Hitler tek başına Fransa ve İngiltere ile başa çıkabileceğini ve bu süreç içinde Almanya'nın hayli güçleneceğini hesaplamıştı; Stalin ise hoşnut olmaktan başka bir şey yapmazdı. Hitler'in hayır duaları bir yana bırakılırsa, Stalin tek başına Doğu Avrupa devletlerini temizleyebileceğini ve süreç içinde SSCB'nin güçleneceğini hesapladı. Her ikisi de büyük bir olasılıkla halen askeri harcamaları İngiltere'den az olan ABD tehlikelere karşı alarm durumuna geçmeden Avrupa'nın sorunlarını çözmenin daha iyi olacağına inanıyorlardı. Mevcut fırsatı yakalamak gerekiyordu; yeniden ele geçmeyebilirdi. İngiliz misyonunun Moskova'ya yaptığı turistik geziden bir hafta sonra, Herr von Ribbentrop Berlin'den uçağa bindi.

Havanın politik tahminlerin merhametsizliği kadar sıcak olduğu bu yaz günlerinde, Hitler coşkusundan yerinde duramıyordu. *Wehrmacht*'ın sınır hattındaki tümen sayısı üç yıl içinde yediden elli bire çıkartan silahlanmaya ilişkin kayıtlar, Kayzer'in 1914'ten önceki yıllarda var olan ordusunu geçtiğini gösteriyordu. Batı'nın her zamanki gibi uyutulabileceğine inandığı için şu nankör Polonyalılar tecrit içinde cezalandırılabilirlerdi. Büyük Stalin de kendisi gibi düşünüyorsa, savaşın gerekli olup olmadığını anlamaksızın sınırlı bir savaş için hazırdı. Hem gelip giden Batılı diplomatların sızlanmalarını hem de Göring ve Mussolini gibi barışı uzatmak isteyen kendi taraftarlarını dinlemeye çok az eğilimi vardı. 23 Mayıstaki bir askeri toplantıda Doğu'daki *Lebensraum* (yaşam alanı) ile er ya da geç savaşın kaçınılmaz olduğu hakkında yüksek perdeden konuştu. Generallerine sekiz haftalık bir zaman dilimi içinde hazır olmaları için 14 Haziranda bir program verdi. Sekiz haftalık süre sona erdiğinde, 22 Ağustosta Berghof'ta yapılan toplantıda "Savaş için zamanın şimdi uygun olduğunu" söyledi. Notunun devamı şöyleydi: "Hiç merhamet yok (acımasız tavır doğru olmalı) ve en yoğun şiddet."[60]

Hazırlıkların son bölümü ertesi gün yerini aldı. 23 Ağustos'ta Moskova'dan gelen haberler bu ölümcül düşmanların, Nazi Almanyası ile Sovyetler Birliği'nin, kısa bir süre önce yaptıkları ticaret anlaşmasını izleyerek bir saldırmazlık paktı kurduklarını bildiriyorlardı. Bundan başka (Altı yıl sonra Nazi arşivleri ele geçinceye kadar, Moskova ya da Berlin'de kimsenin ne olduğunu

kesin olarak bilmediği), Ribbentrop-Molotov Paktına gizli bir protokol eklenmişti:

> Moskova, 23 Ağustos 1939
>
> Alman Reich'ı ile SSCB arasındaki Saldırmazlık Paktı nedeniyle altta imzaları bulunan tam yetkili elçiler... Doğu Avrupa'da kendi nüfuz alanlarının sınırlarını tartıştılar. Bu tartışmalardan aşağıdaki sonuçlar çıkmıştır:
>
> 1. Baltık Devletleri'ne (Finlandiya, Estonya, Litvanya, Letonya) ait bölgelerde, bölgesel ve politik bir yeniden düzenleme olması durumunda, Letonya'nın kuzey sınırı, Almanya ile SSCB nüfuz bölgeleri arasındaki sınırı oluşturacaktır. Bu bağlamda olmak üzere, Vilna bölgesinde Letonya'nın payı her iki tarafça kabul edilecektir.
>
> 2. Polonya devletine ait bölgelerde, bölgesel ve politik bir yeni düzenleme yapılması durumunda, Almanya ile SSCB'nin nüfuz bölgeleri, yaklaşık olarak Vistül, Narev ve San nehirlerinin oluşturduğu çizgiyle sınırlandırılacaktır. Bağımsız bir Polonya devletinin varlığını sürdürmesi, her iki tarafın çıkarları için istenebilir olursa, bu devletin nasıl sınırlandırılacağı politik gelişmelerin alacağı yön ile kesin olarak belirlenecektir. İki hükümet de her durumda bu sorunun çözümünü dostça bir uzlaşmayla sağlayacaktır.
>
> 3. Güneydoğu Avrupa ile ilgili olarak Sovyet tarafı Beserabya'daki çıkarlarına dikkat çekmiştir. Alman tarafı bu bölgenin kendisini ilgilendirmediğini ilan eder.
>
> 4. Bu protokol her iki tarafça tam bir gizlilik içinde tutulacaktır.
>
> Alman Reich Hükümeti adına — SSCB Hükümeti Yetkilisi
> "J. VON RIBBENTROP — "V. MOLOTOV"[61]

Hitler ile Stalin Doğu Avrupa'yı nüfuz bölgelerine bölmüşlerdi. "Saldırmazlık paktı" olarak adlandırdıkları şey mükemmel bir saldırı planıydı.

Tarafların ikisi de Batılı Güçler için iyi şeyler söylemiyordu. Ribbentrop Almanya'nın Fransız Ordusunu alt edeceğine emindi. Büyük Britanya hakkında "Reich Dışişleri Bakanı... İngiltere zayıf ve dünya egemenliğine yönelik küstahça iddiaları için başkalarının savaşmasını istiyor. Herr Stalin bunu hevesle onayladı... (ama Stalin) daha sonra İngiltere'nin zayıf olmasına karşın ustaca ve inatla savaşacağına ilişkin düşüncesini söyledi."[62]

Alman-Sovyet Paktı sıklıkla Hitler'in savaş izni olarak görüldü. Bu doğru; ama öykünün sadece yarısını anlatıyor; çünkü pakt aynı şekilde Stalin için de savaş izni. Mürekkep kurur kurumaz imzacıların ikisi de diğerinden herhangi bir engelleme görmeksizin komşularına saldırmakta serbesttiler. Bu, tam olarak her ikisinin de yaptığı şeydi.

Wehrmacht 24 Ağustosta ilerlemeye hazırdı; fakat Führer sinir nöbetlerinden birinde, son emri veremedi. Ayrıca ikinci bir Münih'in mümkün olup olmadığını görmek istiyordu. Nazi basını Polonyalıların Almanları iğdiş ettiği hakkında öyküler yayımlıyordu; Göring, Führeri Londra ile ilişki kurmaya ikna etmeye çalışıyordu. İngiliz Büyükelçisi ayın yirmi beşinde çağrıldı ve eline

olmayacak bir öneriler dizisi tutuşturuldu. Göring'in İsveçli bir arkadaşı doğrudan bir görüşme için Whitehall'e gönderildi. Ama Chamberlain Polonya'nın bağımsızlığını resmi bir İngiliz-Polonya Antlaşması ile bir kez daha garanti ederek repliğini kaybetti. Diplomatlar bundan sonra zamanlarını boşa harcıyorlardı: İkinci bir Münih asla olamazdı. Hitler Polonya'ya karşı girilecek savaşın yönetimi için ayın otuz biri saat on üçte 1 Numaralı Emrini verdi.

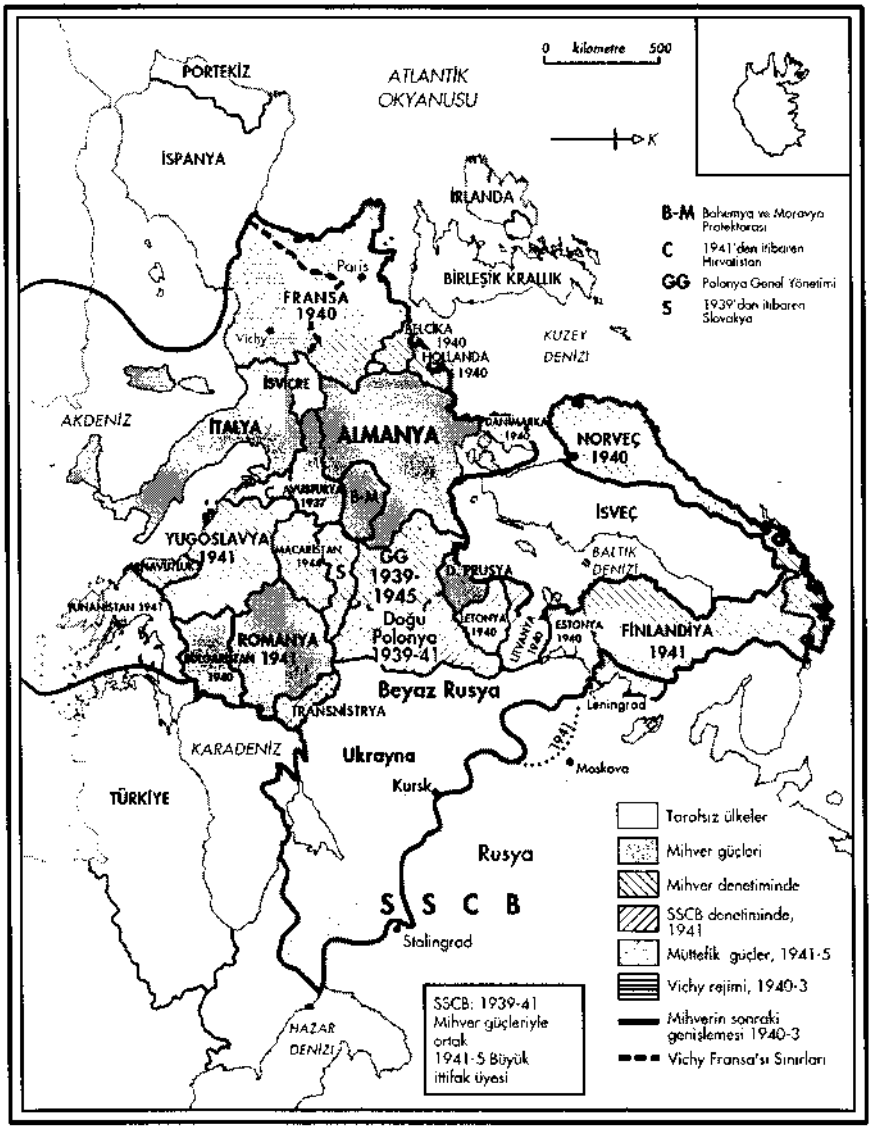
Polonya seferinin başlangıcı en iyi Nazi tarzıyla sahneye konuldu. Savaş ilanı hiç yapılmadı. Bunun yerine SS Sturmbannführer Alfred Helmut Naujocks, mahkûmlardan kod adı *Konserwen* ya da "Teneke Kutu" olan bir grup oluşturması ve bu grubu Silezya'nın Polonya sınırına yakın bölgesinde Gleiwitz Alman radyo istasyonuna getirmesi emrini aldı. Polonyalıların üniformasını giyen kişiler istasyona şiddetle saldırdı ve Polonyalılardan oluşan bir koro silah seslerine yayında eşlik etti. Teneke Kutular koruyucuları SS'lerin makineli tüfekleriyle biçilmişler ve kanlar içindeki bedenleri yerel polisin sonunda onları bulacağı yere atılmışlardı. Seferin ilk kayıpları Alman canilerince öldürülen Alman mahkûmlar oldu. Nazi haber servisi gece sona ermeden Polonya Ordusunun nedensiz yere Üçüncü Reich'a saldırdığını duyuruyordu.[63]

Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı, 1939-1945[64]

1 Eylül 1939'da başlayan Polonya'nın işgali, Avrupa'da savaşın başlangıcını işaret etmiyordu. Daha öncesinde, Mart 1939'da Almanya'nın Letonya saldırısı ile Nisan ayında İtalya'nın Arnavutluk'u işgali vardı. Ama Polonya'nın işgali, aslında bölgesel olan savaşları dünya genelinde bir savaş durumuna getirdi. Bu sıralarda Moğolistan'da Japonlar ile çarpışan SSCB'yi de işin içine katarak Avrupa ve Asya savaş bölgeleri arasında bir bağ kurdu. Nazi-Sovyet Paktı antikomintern kulübe kelepçe vurduğunda bile Japonya kuramsal olarak, Nazi müttefikler sistemine bağlıydı. Ama Japonya, SSCB, Polonya, Almanya ve Batılı Güçlerin bir çatışma ağının içine düşmeleri bir İkinci Dünya Savaşı'nın gerçekten başlamış olduğunu ileri sürmek için en iyi savı ortaya koyuyor.

Kızıl Ordunun Polonya'daki rolü Japonya ile olan karşılaşma çözülünceye kadar belirsiz kaldı. Jukov diye anılan, kim olduğu bilinmeyen bir generalin zırhıyla 28 Ağustos'ta Khalkin-gol'de kazanılan kesin zafer öyle görünüyor ki Avrupa'da etkin bir Sovyet politikası için bir ön koşuldu 15 Eylül'de Moğolistan'da bir ateşkes imzalanıncaya kadar Stalin'in Polonya'ya girişi ertelemesi belki de bir rastlantı değildi ve Jukov'un tümenleri Uralları geçerek geri dönebildi.[65]

Alman-Sovyet Paktı, Avrupa'da yeni bir jeopolitik çerçeve ortaya çıkardı. Batılı Güçlerin (Britanya, Fransa ve Kanada) Merkez ve Doğu'nun oluşturduğu bir birlikle karşı karşıya geldiği Büyük Üçgen şimdi tamamlanmıştı (Bkz. Ek III, s. 1372). Yine de, Batılı Güçler ile SSCB doğrudan karşı karşıya gelmekten kaçındıkları için Üçgen tam değildi. Bunun anlamı, Stalin Batı karşıtı etkinliklerini propaganda ve Almanya'ya lojistik destekle sınırlandıracağı süre-

Harita 26.
İkinci Dünya Savaşı'nda Avrupa, 1939-1945

ce, Batı'nın Stalin'in saldırganlığına gözünü kapayacağıydı.[66] Bununla birlikte Alman-Sovyet Paktı Avrupa sahnesini değiştirdi. Almanya ve SSCB'nin Polonya'yı yıkmasını ve on dokuzuncu yüzyıl boyunca var olan ortak sınırı yeniden oluşturmalarını olanaklı kıldı. Bundan sonra ise yolları üzerindeki küçük devletleri temizlemeleri için onları serbest bıraktı. Biraz uzun bir vadede ise Hitler'e Stalin'in desteği ve cesaretlendirmesiyle Batı'ya saldırı şansını verdi.

Ribbentrop-Molotov Paktı sonraki yıllarda, Sovyetler Birliği'ne savunmasını kurmak için zaman verdiği temelinde değerlendirilecekti. İki yıl sonra gerçekleşen duruma bakılırsa bu sav akla yakın görünüyor; ama bu tavır tarihi geriye doğru okumanın diğer bir klasik örneği olabilirdi. Gerçekten de 1939 yılında, Hitler'in Batı'yı yendikten sonra SSCB'ye yönelmesi olasılığı vardı; ama bu sadece bir olasılıktı ve zorunlu olarak en uygunu ya da en yakını değildi. Diğer üç senaryo da en azından dikkate alınmalıydı. Biri Almanya'nın Batı'da yenilme olasılığıydı, 1918'de de olduğu gibi. Diğeri, Almanya ile Batı'nın kanlı bir beraberlik durumuna kadar savaşmasıydı ki, SSCB bir tek mermi atmadan Avrupa'nın hakemi konumuna yükselebilirdi. Sovyetler'in oyununa ilişkin olarak Goebbels'in görüşü bu yöndeydi. "Moskova, Avrupa her şeyini kaybedinceye kadar savaşın dışında kalmayı düşünüyor" demişti. "Stalin daha sonra Avrupa'yı Bolşevikleştirmek ve kendi egemenliğini zorla benimsetmek için harekete geçecek." Hitler'in batıda savaştığı süre içinde hazırlıklarını yaptıktan sonra Stalin'in saldırıya geçmesi üçüncü olasılıktı.

İlgili Sovyet arşivlerinin kapalı oluşu nedeniyle bu konulardaki bilgi gelişmemiş durumda. Ama iki gösterge önemli. Birincisi, Ağustos 1939'dan sonra Kızıl Ordunun ciddi bir savunma hazırlığına öncelik verdiğini gösteren çok az kanıt oluşudur. Aksine, devrimci bir saldırının kuramını öne çıkardı. Stalin sık sık komünizmin pasifizm ile aynı şey olmadığını vurguladı; askeri okul öğrencilerine 1938 yılında yaptığı bir konuşmada Sovyet devletinin gerektiği zaman askeri inisiyatif alacağının altını çizdi. İkinci olarak 1941 yılı yaz mevsiminin başlangıcında Kızıl Ordunun konuşlanışı, önceki iki yılın açıkça bir saldırı konumuna geçmek için harcandığını akla getiriyor.[68] Uğradıkları apansız felâketin açıklamasını yapmak için çok uzağa gidiyorlar (Bkz. aşağıda). O takdirde, Stalin'in Nazilerle bir pakta girmesinin zaman kazanmak için değil de tasarlanmış bir saldırı oyununda Hitler'i yenmek için olduğu sonucuna varılacaktır.[69]

Kesin olan şey, Alman-Sovyet Paktının Avrupa'yı hiç kimsenin öngöremediği olayların içine sokmasıdır. 1939-1941 arasındaki birinci aşamada, pakt hâlâ geçerliyken Nazi ve Sovyet maceracıları belirlenmiş bölgelerinde hızla ilerlediler. Kızıl Ordu değişik olanaklarla karşılaştı; ama Alman ordusunun Batı Avrupa'ya yönelik harika fetihleri en olmayacak hayalin peşinden koşan bir Alman generalinin düşünebildiğinden daha hızlı oldu. İkinci aşamada, 1941-1943 arasında, Nazi savaş makinesi doğuya dönmüştü. Alman-Sovyet Savaşı, Avrupa'nın geleceğini belirleyecek merkezi askeri rekabet durumuna geldi. Güç durumdaki bir adaya sıkışmış Batılı Güçler sadece çevresel bir etkide bulunabildiler. 1943-1945'te, son aşamada, Sovyet Ordusu Almanya'yı çökertmek için gittikçe çoğalan İngiliz ve Amerikan güçleriyle birleşti.

Nazi-Sovyet Ortaklığı (Eylül 1939-Haziran 1941). Alman-Sovyet Paktının gizli protokolleri nedeniyle, İkinci Dünya Savaşının açılışına katılanlardan birçoğu yanlış önermelerle boğuşmanın içine girdiler. Batılı Güçler, Nazi saldırganlığı tehditi altındaki bir müttefiğe güvence verdiklerini düşündüler; aslında, Üçüncü Reich ile birlikte Sovyetler Birliği'nin de saldıracağı bir müttefiğe güvence vermişlerdi. Polonyalılar kendi görevlerinin, Alman ilerleyişini bu süre içinde Fransız ordusu Batı'da Alman sınırını geçinceye kadar, on beş gün süreyle durdurmak olduğunu düşündüler; gerçekte ise hem Alman ordusunu hem de Kızıl Orduyu durdurmak gibi olanaksız bir görevle karşılaştılar. Fransızlar hiç saldırı yapmadılar, İngilizler yardımı Berlin üzerinde bildiri atmakla sınırlandırdılar.

Bu şaşkınlık içinde Polonya işgalcileri mümkün olan her türlü avantajı kullandılar. Almanlar da Polonyalılar gibi aşağı yukarı altmış tümene sahiplerdi; ama Çekoslovakya'nın işgali sayesinde, Polonya'yı aynı anda üç taraftan kuşatmışlardı. Hem mekanik güçlerde hem de savaşın başladığı gün Polonya'da yüz kadar Guernica yaratan hava kuvvetlerinde kesin bir üstünlükleri vardı. Her şeyden önemlisi, Sovyet ortaklarının geride karşı önlemler almayacaklarını bildikleri için panzer birliklerini güvenle Polonya'nın içlerine sürebildiler. Sovyet Komutanlığının elinde koz vardı. Almanlarla beraber yapılacak bir saldırıyı reddeden Sovyet generalleri, *coup de grâce*'a destek vermek için Polonya Alman şiddetinin önünde yere serilinceye kadar seyredip bekleyebilirlerdi. Eylül 1939 Polonya seferindeki askeri hareketler, bu nedenle politikayla ihanetin gölgesinde kaldılar. Polonyalılar umutsuz durumlarına karşın beş hafta savaşarak görevlerini yerine getirdiler. Batılı Güçler Almanya'ya savaş açtı, ama suç ortaklığı kesinleştiğinde bile Sovyetlere savaş ilan etmeyi reddettiler. Ayrıca savaşa müdahale de etmediler. Savaşa İngilizler karışamadılar, Fransızlar karışmadılar. Fransız seferberlik yöntemleri uzun bir savaşa hazırlanmak için düzenlenmişti: Acil bir saldırıyı engelleyen yeniden örgütlenme döneminde, bütün sınır hattı tümenlerini geçici kadrolara dönüştürmek zorundaydılar. Böylece, Hitler ile Stalin'in yollarında ilerlemeleri için her şeyleri vardı.

Alman birlikleri kuzey, batı ve güneyden 1 Eylülün şafak vakti fırtına gibi Polonya sınırından içeri girdiler. Sınıra yakın Polonya savunma hatları geçildi. Varşova ayın dokuzunda kuşatıldı. Sivil halk daha önce görülmemiş bir bombardımana maruz kaldı. Cephelerin arkasında bir Alman beşinci kolu iş başındaydı. Direnişçileri, askeri kalıntıları ve Yahudileri geriden gelen Nazi *Eisatzgruppen* öldürüyordu. Gürültücü Stuka bombardıman uçakları pike yaparak buraları tıka basa dolduran mültecilerle demiryollarını, yolları ve köprüleri yıktılar. Uzun bir kuşatmaya dayanmak için tahkimatlar yapılan Varşova neredeyse bir moloz yığınına dönmüştü. Polonya Ordusu Bzura'da, merkezde bir karşı saldırı başlatırken, güney doğuda, Lwov'un savunması için yeniden bir araya geldi. Bir Nazi bildirisi ayın on beşinde yanlışlıkla Varşova'nın düştüğünü bildirdi. (Bu iki hafta daha alacaktı.) Ancak Stalin kaybettiğini düşünmüş olmalı. 17 Eylül'de Kızıl Ordu birlikleri doğu sınırından girdiklerinde darbe tamamlandı. Polonya'yı Nazilerden kurtarmak için geldiklerini duyuran yanlış

bildirilerle karmaşayı iyice büyüttüler. Aslında, doğrudan, planlanmış sınır hattını oluşturmak için Bug Nehrine doğru, girişi ve çıkışı kapatmak için güneydeki Romanya ile Macaristan sınırına ilerlediler. Almanlar ile Sovyetler Brzesc'te (Brest-Litovsk) zaferlerinin ayrıntılarını karşılaştırmadan önce ortak bir zafer töreni yaptılar.

28 Eylül 1939'da imzalanan Alman-Sovyet Dostluk, İşbirliği ve Sınır Antlaşması, beş hafta önce yapılan paktan daha ileri gidiyordu. Polonya'daki Alman payını artırma karşılığında Litvanya'yı Sovyet bölgesine vererek sınır çizgisini yeniledi. Polonyalıların "ajitasyonlarına" karşı birlikte davranmayı taahhüt eden bir diğer gizli protokolü de vardı. Bu önlemler Varşova en sonunda teslim olduğunda hayata geçirildi. Polonya hükümeti sürgüne gitti. Polonya askerlerinin çoğu ormanlara ya da yurtdışına kaçtı. Hitler hayranlık uyandıran alaylarını selamlamak için Varşova'ya gittiği 4 Ekimde son teslim gerçekleşti. Bug'un doğusundaki her yer Sovyetler tarafından alınmıştı.

Bu önemli anda Hitler'in düşünceleri inançlı propaganda başkanınca kayda geçirildi:

> Führerin Polonyalılar için düşünceleri lanetle doluydu. İnsandan çok hayvana benziyorlar, tamamen ilkel ve şekilsizler. Alt sınıflar ile Ari yönetici sınıfın karışımının yetersiz bir sonucu olan bir yönetici sınıfları var. Polonyalıların çirkinliği hayal dahi edilemez. Entelektüel karar kapasiteleri neredeyse hiç yoktur...
> Führerin Polonyalıları asimile etmekle ilgili bir düşüncesi yok... Eğer Arslan Heinrich Doğu'yu fethetseydi... sonuç melez Almanların Slavlaşmış ırkının ortaya çıkışı olurdu. Şimdiki durum daha iyi. Biz ırksal kalıtım yasalarını biliyoruz ve işlerimizi ona göre ele alıyoruz.[70]

Polonya'nın ikili işgali iki totalitarizm laboratuvarını yan yana getirdi. Nazi ve Sovyet akbabaları iki yıl boyunca rahatsız edilmeden Polonya'nın yere düşmüş bedenini yediler. Alman sınırındaki Batı eyaletleri Reich'a dahil edildi ve yoğun bir ırksal elemeyle Almanlaştırma uygulamasına maruz kaldı. Bütün diğer eyaletler SS ve askeri yönetim altındaki Genel Polonya Yönetimine bırakıldı. Ne Polonya ne de Almanya yasalarına tabi olan bu "Gestapo bölgesi" Nazi ideolojisinin temel deney alanı oldu. İşgal altındaki Avrupa'nın sadece bir parçası olan bölgede, doğudaki *Lebensraum*'u gerçekleştirmeye çalışan Nazi planlamacılarının ırk politikalarını tüm nüfusa büyük bir enerjiyle uygulayacakları zamanları vardı. Himmler'in ilk incelemesinden sonra yaşlı ve zihinsel özürlü insanlar hastanelerden çıkartıldı ve yetimhaneler boşaltılarak buraları *Lebensborn* örgütünün üretme (*stud*) programına uygun genç erkekler ile kızlara ayrıldı;[71] Direnişi kırmak içinse Auschwitz ile Majdanek'te toplama kampları açıldı. *AB- Aktion* diye anılan soğukkanlı soykırım eyleminde on beş bin Polonyalı entelektüel, subay, politikacı ve ruhban kurşuna dizilmek ya da toplama kamplarına gönderilmek üzere seçildi. 1939 yılının sonundan itibaren Polonya'daki büyük Yahudi toplumu, önce duvarlarla çevrilen, sonra kilitlenen ve tümüyle tecrit edilmiş getto bölgelerinde yaşamaya zorlandı; Yahudi polisi

tarafından desteklenen Yahudi kurulları, Nazi denetimi altında toplumun yönetiminden sorumluydular[72] [AUSCHWİTZ].

Komşu Sovyet bölgesinde "Batı Beyaz Rusya" ile "batı Ukrayna" bölgelerinin ilhakını haklı çıkarmak için sahte referandumlar yapıldı. SSCB'nin geri kalanından bir kordonla ayrılan bu "GPU-bölgesi" Stalinist terörün tüm zalimliğiyle cezalandırıldı. Polislerden filatelistlere kadar kırk kategoriden insan acil tutuklama ve sınır dışı etmek için seçildi. 1941 yazına gelindiğinde bir ile iki milyon arasında insan ya Arktik kamplarına ya da Orta Asya'ya sürgüne gönderilmişti. Terör sadece eski Polonya devlet görevlilerine değil, köy öğretmenleriyle ormancılara, ama Beyaz Rus, Ukraynalı ve Yahudi toplumsal örgütlerine de eşit olarak yönelmişti. Sözümona "Polonyalı egemenliğinden kurtarılmış" insanlar herkese yapıldığı gibi acımasızca cezalandırıldılar. Soğukkanlı bir soykırım eyleminde (asıl olarak yedek subaylar, entelektüeller, memurlar, politikacılar ve ruhbandan) yirmi altı bin savaş tutsağı kamplarından alınarak *Katyn* ortak adıyla bilinen bir dizi katliamlarda öldürüldüler. Brest'de, Bug Nehri üzerindeki sınır köprüsünden SSCB'ye giren insanlar, Reich'ta sığınak arayan, içlerinde Yahudilerin de olduğu kişilerle karşılaşıyorlardı. Benzer bir durum karşısında bir SS subayının "Nereye gidiyorsunuz? Nerde olursanız olun sizi öldüreceğiz" diye bağırmışı.[73]

SS ile NKVD arasında bu yıllarda gerçekleşen ilişkilerin boyutu tam olarak asla saptanmadı. Nazi dosyaları kayıplara karıştı; Sovyet arşivleri kapalı kaldı. Hatta 1941 yılında Krakov'daki SS karargâhına üst düzey bir Sovyet irtibat subayı bile atanmıştı. Nazi ve Sovyet delegasyonları ortak konferanslar topladılar; tutuklular değiştirildi; Nazi ve Sovyet propagandası birlikte ve tam kapasite ile çalıştı. 24 Ağustostan sonra Sovyet basını daha önceki politikasını değiştirerek, güvenilir bir haber kaynağı olarak *Volkisher Beobachter*'den alıntılar yapmaya başladı. "Sonsuza kadar sürecek olan Alman-Sovyet dostluğunun artık kurulduğunu" duyurdu Pravda[74] [KATYN].

Batılı Güçlerin zayıflıkları hiç kuşkusuz Hitler ile Stalin'e cesaret vermişti. Bir Fransız politikacısının adlandırdığı şekliyle *drôle de guerre* ya da ("acaip savaş") sadece bu savaşa doğrudan katılmayanlar için komikti. Polonya'nın düşüşünden yirmi ay sonra, sekizi Hitler, beşi Stalin tarafından olmak üzere on üç Avrupa ülkesi istila edilecekti. Kızıl Orduyu 30 Kasım 1939'da Finlandiya'ya gönderen Stalin bu harekette başı çekecekti.

1939-1940 "Kış Savaşları" bir taraftan Batılı Güçlerin toleransının sınırlarını denerken, diğer yandan Kızıl Ordu içindeki önemli yetersizlikleri ortaya çıkardı. İyi motive edilmiş Fin birlikleri beş ay süresince Sovyet işgalcilere direndiler. İlk aylarda Mannerheim Hattına şiddetle yüklenen hantal girişimlerde Sovyetlere ağır kayıplar verdirdiler. Sovyet taktikleriyle donatımının yeteri kadar iyi olmadığı bu savaşlarda ortaya çıktı; Sovyet politikası gürültülü saldırganlıkla suçlandı. Milletler Cemiyeti SSCB'yi üyelikten çıkardığında, Batılı Güçler Polonya örneğinde olduğu gibi artık Stalin'in yıkımlarını Hitler'in saldırılarından daha meşruymuş gibi değerlendiremediler. Kızıl Ordunun ezici bir saldırı için hazırlandığı ilkbahar mevsiminde, İngiliz Hükümeti Narvik ile Lap-

land demiryolu vasıtasıyla Finlerin yardım ve destek isteklerini geri çevirmemeye mecbur kaldı. Hatta Almanlara yapılan malzeme yardımına misilleme olarak Bakü petrol sahalarının bombalanması planı bile vardı. Londra'yı içinde bulunduğu ikilemden kurtaran bir Fin-Sovyet Antlaşması yapıldığı haberi geldiğinde, Finlandiya Hava Kuvvetlerinin sembolü gamalı haçla donatılmış İngiliz filoları bombardıman için emir bekliyorlardı. Karelia ile Viipuride (Vyburg) içinde olmak üzere büyük bir bölgeyi bırakmaya zorlansa da Finlandiya bağımsız olarak kalacak ve tarafsız olacaktı. Alman Genel Kurmayının anlaşmanın ima ettiklerini kaçırması mümkün değildi.

KATYN

STALİN 5 Mart 1940'ta NKVD'ye yirmi altı bin Müttefik savaş tutsağını öldürme yetkisini veren bir emri imzaladı. Bir önceki Eylül ayında Polonya'daki birleşik Alman-Sovyet harekâtlarında yakalanan tutsaklar Kozielsk, Oshtakova ve Starobielsk'teki üç ayrı Sovyet kampındaydılar. Hemen hemen tamamına yakını Polonyalı yedek subaylardan oluşuyordu (doktorlar, avukatlar, profesörler, mühendisler, polisler, rahipler ve bir kadın) ve bu grup, SSCB'deki daha büyük savaş tutsakları gruplarından ayrı olarak tutulmuştu. Gizli ölüm bölgelerine küçük gruplar halinde elleri ve gözleri bağlı olarak götürülüyorlar, kafalarından vurulduktan sonra toplu mezarlara gömülüyorlardı. Tatbikat 6 Haziran'da sona erdi.

Aynı aylar içinde Alman-Sovyet Dostluk ve Sınır Antlaşmasının gizli bir maddesini gerçekleştirmeye çalışan Nazi SS'ler ile NKVD çok yakın bir işbirliği içindeydiler. Bu iki işgalci güç dış dünyadan gizli olarak birbirlerine koşut bir dizi sürgün ve katliamlar yaptı.[2] Batı "Garip Savaş" ile kıpırdayamaz bir haldeyken, onun Polonyalı müttefikleri sistemli olarak ve köpek gibi öldürülüyorlardı.

Nazi-Sovyet Paktı 1941 yılında sona erdiği ve Stalin yurtdışındaki Polonya Hükümetiyle bir ittifak yaptığında, Polonyalılar kayıp görevlilerinin sonlarını araştırdılar. Kremlin'deki bir konuşmada Stalin, General Sikorski'ye, onların bir yere kaçmış olmaları gerektiğini söyledi. "Fakat nereye kaçabilirler?" "Eh, Mançurya'ya örneğin."[3]

Nisan 1943'te, Varşova Getto Ayaklanmasının çıktığı günlerde, Nazi yetkilileri, Smolensk yakınında Katyn Ormanında açığa çıkardıkları öldürülmüş dört bin beş yüz Polonyalı subayın cesetlerini gösteren bir haber filmini piyasaya çıkardılar (Kozielsk'ten alınmış kurbanları bulmuşlardı). Naziler bunun Sovyetlerin işlediği bir suç olduğunu söylediler. Sovyetler bunun bir Nazi provokasyonu olduğunu ileri sürdüler. Yurtdışındaki Polonya hükümeti, araştırma yapılması için Uluslararası Kızıl Haç'a başvurdu. Bunun üzerine diplomatik tanınmayı hemen geri alan Kremlin tarafından "faşist işbirlikçileri" olarak suçlandılar. 1943'te Almanların himayesinde bölgeyi ziyaret eden bir Uluslararası komisyon Alman tezini destekledi. 1944 yılında Sovyetlerin himayesi altındaki ikinci bir komisyon Sovyetlerin iddialarının doğru olduğunu söyledi.[4]

Katyn Katliamları İngiliz politikası için büyük bir utancı temsil etti. Londra, Polonya Hükümetine ev sahipliği yaparken, Stalin ile ittifak kurmaya adamıştı kendını. Resmi, ancak yayınlanmamış bir İngiliz raporunda suçun Sovyetler tarafından işlendiğinin "hemen hemen kesin" olduğu belirtiliyordu. Ama Müttefik davasının yüksek moral amacı tehlikeye atılabilirdi. Bu nedenle tüm çaba gerçeklerin ortaya çıkmaması için harcandı. Resmi haber ajansları Sovyet versiyonunu destekledi. Savaş sansürü aksi yöndeki haberlerin dolaşıma girmesini engelledi.[5] Gizli SOE dosyalarında durum şöyle özetlenmişti: "Birleşik Krallık'taki resmi çizgi olayın bir uydurma olduğuydu... Başka herhangi bir görüş müttefik olduğumuz gücün Almanlar gibi canavarca suçları işlediği sonucunun çıkmasına neden olacağından kamuoyu için uygun değildir."[6]

Daha da şaşırtıcı olan şey barış döneminde az doğru bilginin gelecek oluşuydu. Katyn canileri Nuremberg mahkemelerinde Sovyet savcıları tarafından yargılandılar; ancak Almanlara yöneltilen suçlama sonunda düştü ve dava sürdürülmedi. Soğuk Savaş döneminde Londra'daki Polonyalı mültecilerin bir anıt dikmeleri engellendi; ve İngiliz memurlarının anma törenlerine katılması yasaklandı. 1950'lerde ABD Kongre Komitesinin kuşkuya yer bırakmayan bulgularına karşın, İngiliz Dışişleri Bakanı 1989'da yanlış ile doğrunun kesin olmadığını iddia etti. 1990-1991'de Başkan Gorbaçev'in Sovyet sorumluluğunu kısmen, Yeltsin'de tamamen kabul ettiğinde, İngiliz Savaş Suçları Yasası'yla Müttefiklerin işledikleri suçlar yasanın hüküm alanından özenle çıkarıldı. NKVD canilerinden birkaçının Rusya'da halen yaşadıkları ve sağlıklı oldukları bildirildi.[7]

SSCB ile komünistlerin yönetimi altındaki Polonya'da "Katyn" aşağı yukarı elli yıl boyunca var olmayan bir olgu gibi kaldı.[8] Katyn adındaki bir Beyaz Rus köyünün yakınına planlanmış bir yanlış bilgilendirme kampanyası dahilinde milyonlarca ziyaretçinin getirildiği Nazi barbarlığı için bir Sovyet anıtı dikildi. Polonya Sansürünün Kara Kitabı, Katyn'i hiç söz edilmeyecek, hatta Almanları suçlamak için bile ağza alınmayacak bir olay olarak sınıfladı.[9] Dışarıda yayımlanan kurbanların ad listesi, Lista Katynska'nın varlığı bir suç bastırmaydı.[10]

Katyn, bu yarım yüzyıl boyunca tarihçilerin mesleki dürüstlüğüyle onların Büyük İttifakın gerçekliklerini anlama yetileri için bir turnusol testi görevi yaptı. O, hiç bir şekilde Sovyet şiddet eylemlerinin en aşırısı değildi. Ama o, kanıtların gittikçe artan ağırlığı ile muzaffer Batılı ve Sovyet hükümetlerinin çıkarlarının hizmetine girmek arasında yorumcuları bir seçim yapmaya zorlayan eşsiz bir konuydu. Doğruyu söylemeyi seçenler "bilimsel olmamakla" suçlanarak[11] ciddiye alınmadılar.

Finlandiya seferi Alman çıkarlarının İskandinavya'da, özellikle de Narvik yoluyla ithal edilen İsveç demir cevheriyle ilgili çıkarlarının saldırıya açık olduğunu gösterdi. Hitler 9 Nisan 1940'ta saldırıya geçti. Danimarka hızla alındı ve kısa bir süre sonra Norveç işgal edildi. Narvik'e gönderilen bir Müttefik birliği büyük kayıplar vererek yenildi. Bu, İngiliz istihbaratının, ilk kez olarak Polonyalılarca girilen Nazi Şifre Koduna ilişkin bilgiyi aldatmak için değil de yaşam

kurtarmak için kullandığı ilk örnektir.[75] İskandinavya bundan böyle Alman denetiminde olacaktı. Danimarka'nın Kralı ile hükümeti yerinde kaldı; Norveç bir yerli işbirlikçinin, Vidkun Quisling'in eline teslim edildi; demir cevheri dışarı akmaya devam ettikçe İsveç tarafsızlığını sürdürecekti. Burada, Batı'daki Alman politikasının Doğu'da gerçekleşenden karşılaştırılamayacak derecede çok daha yumuşak olacağının işaretleri vardı.

1940 yazının başında Nazi savaş makinesi Batılı ittifaka saldırmak için hazırdı. Almanların morali yüksekken ve İngiliz silahlanması sonuçlarını vermeden ani bir baskın gerekliydi. Harekât birbiriyle ilişkili üç strateji içinde yürütülecekti -Alçak Ülkeler'deki safları temizleyecek bir saldırı, Fransa'ya karşı büyük bir kara harekâtı ve Kraliyet Donanmasını etkisiz hale getirmek ve Müttefiklerin birbirleriyle olan bağlarını koparmak için İngiltere'ye karşı bir hava harekâtı. Almanların performansı bir kez daha bütün beklentileri aştı. 10 Mayıs'ta Rotterdam'ın acımasızca bombalanmasından yirmi sekizinde Belçika'nın teslim olmasına kadar Alçak Ülkeler'in işgali on sekiz gün sürdü. 14 Mayısta Fransız sınırının geçilmesinin ardından Paris'in 16 Haziranda düşüşüne kadar Fransa'nın yenilmesi beş haftadan daha az bir süre aldı.

Bir dönemin kapandığının işareti olan Fransa'nın düşüşü çok şaşırtıcı bir olaydı. Fransa üç yüz yıldır büyük bir güç olarak kabul ediliyordu. 1918 zaferinin 1870 felaketinin yaralarını sardığı sanılıyordu. Ancak Nazi Ordusu Fransa'yı, Alman ile Rus ordularının birlikte Polonya'yı nakavt edişlerinden daha az bir sürede saf dışı bıraktı. 1940, 1870'in anormal bir olay olmadığını gösterdi. Alman işgalcilerin çok fazla bir sayısal üstünlüğü, hatta zırhlı araç üstünlüğü yoktu; ama panzer bölükleri bu ikinci *Blitzkrieg*'i büyük bir hızla ve enerjiyle gerçekleştirdi. Belçika'ya ulaşmayan zapt edilemez Maginot Hattı kolayca geçildi ve panzerler Kuzeydeki İngilizler ile merkezde toplanmış Fransızlar arasında çelik bir duvar oluşturdular. Arkadan çevrilen Fransız güçleri geri çekilmeye başladıklarında, kendilerinden daha hızlı ve ateş gücü fazla bir düşmanca izlendiler. Sadece Charles de Gaulle adındaki bir tuğgeneral Arras'da önemli bir zırhlı birlik karşı saldırısı geliştirebildi. Fakat kargaşa her yerde baskındı. Fransız ordusu tümüyle bitkin düşmüş ve Dunkerque kumulunda mahsur kalmıştı. 51. Piyade Alayı Sainte-Valérie-en-Caux kayalıklarında postu pahalıya sattı. Ölüm, mahkûmiyet ya da zorla göç var olan seçenekler arasındaydı.

Haziranın ortalarında Paris yetmiş yıl önceki berbat kuşatmanın tekrarıyla yüz yüzeyken, Fransız politik yapısı aklını oynattı. İşgalcilerle görüşmeyi reddetmiş Polonyalı meslektaşlarının aksine, Fransız liderler bir uzlaşma önerisi hazırlama inisiyatifini üzerlerine aldılar. Verdun kahramanı General Pétain teslimiyeti imzalaması için Compiégne'deki sembolik vagona bir astını gönderdi. Fransa silahsızlandırılacaktı; iki milyon Fransız askeri Reich'ta çalıştırılmak için tutuklanacaktı; Auvergne bölgesinde, Vichy kenti merkez olmak üzere özerk bir hükümet, Alsace-Lorraine'in Almanya'ya devredilmesi karşılığında varlığını sürdürecekti ve kuzey Fransa Alman işgali altında kalacaktı. Hitler birliklerini selamlamak için Champs-Elysées'ye geldiğinde Pirenelerden Pri-

pet'ye kadar Avrupa'nın hâkimiydi. İngiliz, Polonyalı ve Özgür Fransa güçleri Manş'ı geçtiler; ve bir İngilizin, Churchill'in meydan okuyan sesi berbat Fransızcasıyla havada çınladı: *"Une nation qui produit trois cents sortes de fromage ne peut pas périr."* (Üç yüz cins peynir üreten bir millet yok olamaz.) General de Gaulle "Fransa bir çarpışmayı kaybetti, savaşı değil" diye ilan etti [APB].

APB

REICHSBANK 1940 yazında Alman işgali altındaki Avrupa'da ekonomik bir birlik oluşturmak için *Reichsmark*'ı ortak para birimi yapma planları geliştirdi. Naziler istikrarlı bir politik düzen oluşturamadıkları için planlar uygulamaya geçirilemedi.

Parasal birliği sağlama yolunda ikinci deneme otuz yıl sonra Avrupa Komisyonu'nun himayesinde yapıldı. Savaş sonrası düzenlemelerin temelini oluşturan altın destekli ABD Doları'nı sallanıyordu; Ortak Pazarın paraları, özellikle *Deutschmark* rahatsızlık verici derecede güçlüydü. İlk olarak 1969 Barre raporu, daha sonra Luxemburglu Pierre Werner başkanlığındaki bir komite 1980 yılı için EMU (European Monetary Union-Avrupa Para Birliği) planlarını hazırladılar. Aynı zamanda "Yılan" olarak adlandırılan bir sistem, üye ülkelerin paralarının kur oranlarını hem birbirlerine hem de dolara karşı aynı seviyede tutacaktı. ABD doların altın standardını 1971 yılında terk edince ve çok geçmeden Yılandan ayrılacak olan Büyük Britanya'nın Ortak Pazar'a kabul edilmesiyle sistem hızla silahsızlandırıldı. 1970'lerde sistem içinde olması muhtemel dokuz paradan sadece beşi hayli değiştirilmiş Yılana bağlıydı.[1]

Üçüncü deneme Avrupa Komisyonu'nun İngiliz Başkanı Roy Jenkins'in yaptığı bir konuşmayla başladı. Onun bu girişimi iki yıl sonra EMS (European Monetary System- Avrupa Para Sistemi) ile birlikte sistemin destekleyici parası Ecu'nün ortaya çıkışıyla meyvesini verdi (Bkz. s. 1153-1154). Sistem 1980'li yıllarda Fransa'nın izlediği DM'e bağlı *franc fort* politikası ve pound sterlini ERM içine çeken Single European Act (Tek Avrupa Yasası-1986) ile hayli güçlendi. 1990 yılında Almanya'nın yeniden birleşmesine ve değersiz Doğu Alman *Ostmark*'ının *Deutschmark* ile eşit (parite) değerde alınmasını kabul eden vahim karar alınıncaya kadar her şey iyi gidecek gibi görünüyordu. Bundan sonra yüksek Alman faiz oranları, zayıf paraları, izin verilen oranların ötesinde devalüe etmeye ya da sistemin dışında dalgalanmaya bırakmaya zorlayan dezavantajlı bir konuma getirdi. 1993'ün Ağustosuna gelindiğinde Maastricht Anlaşması'nın ilk savunucuları tarafından "EMU'ya süzülerek giden yol" olarak görülen ERM'nin sınırlı grubunda DM ile Hollanda Guldeni kalmıştı sadece (Bkz. s. 1195).

Almanya'nın askeri zaferlerine karşın bağımlı Reichsbank asla parasal planlarını uygulamaya koyabilecek kadar güçlü değildi. 1969'dan sonra, bağımsız bir Bundesbank acil önceliklerini her zaman ilk sıraya koyabilecek kadar güçlüydü. Bundan, sadece etkili bir politik çerçeve olmadıkça ekonomik planlar hep başarısızlığa mahkûmdur sonucu çıkartılabilir.

Fransa'nın güçlü bir şekilde işgaliyle karşılaştırıldığında, Britanya'ya karşı yürütülen Alman hava saldırısı ikincil bir konu olarak görülmelidir. Fakat Nazilerin en pahalıya patlayan hatalarından biri olduğu görülmüştür. Reichmarschall Göring'e emanet edilen bu harekât, biri limanlar ile fabrikalara yönelitilmiş şiddeti gittikçe artan bombalama, diğer deyişle *"Blitz"* ve Güney İngiltereyle Manş Denizindeki hâkimiyeti sağlamak amacıyla buna eşlik eden hava savaşlarını içeriyordu. Harekâtta Kuzey Fransa'dan havalanan bin üç yüz otuz Heinkel ve Junker bombardıman uçağından oluşan büyük bir hava gücüyle bombardıman uçaklarını destekleyen Messerschmitt ve Fokke-Wolf avcı uçakları kullanıldı. Harekât, Britanya'nın istilasını amaçlayan, detayları önde gelen bin yüz kişinin yakalanmasına kadar gayet iyi planmış bir harekâtın, "Denizaslanı Harekâtı"nın başlangıcı olarak tasarlanmıştı. Saldırı Hurricane ve Spitfirelar ile donatılmış RAF (Royal Air Force- Kraliyet Hava Kuvvetleri) avcı filolarınca karşılandı ve bu uçakları kullanan pilotların yaklaşık olarak % 10'u Polonyalı, Çek ve Özgür Fransa'dan gelen personelden oluşuyordu. (En maharetli pilot 303. Polonya filosuyla uçan bir Çek pilotuydu.) Tanklara karşı etkili olmayan, ama katedral ile beş yüz evi yerle bir eden Coventry'ye yapılan saldırı, RAF'ın daha sonra Almanya'ya yaptığı saldırıların yanında küçük bir olay olarak kalır. Ama Müttefikler için bu saldırı, Nazi barbarlığının en önde gelen sembolü olarak görülmüştür. Dört ay süren Britanya Savaşı, RAF'ın ihtiyatları neredeyse bitmek üzereyken, Göring'in *Luftwaffe*'nin (Alman Hava Kuvvetleri) daha büyük kayıplarının artık dayanılmaz hale geldiğine karar vermesiyle 15 Eylülde sona erdi. Hava saldırısıyla Britanya'nın istilası *sine die* (süresiz) ertelendi. Churchill Avam Kamarasında, "Birçok kişinin, çok az kişiye hiç bu kadar çok borcu oldu mu?" "Bu Dunkerque yıkımından sonra Britanya'nın 'En İyi Saati'dir" diyecekti.

Britanya'nın kazandığı zafer üç açıdan çok önemliydi. Müttefik davasına, Kıta'nın çok üstün kara kuvvetlerinin asla yükünü taşıyamayacağı zapt edilemez bir üs kazandırmış olmasıydı. İkinci olarak, Britanya'nın "dünyanın en sağlam uçak gemilerine sahip ülkesi" olarak Müttefik hava kuvvetlerine çok hızlı bir büyüme için zemin sağlamasıydı Batı savaşının en belirleyici unsuru. Üçüncü olarak da, İngilizce konuşan dünyanın potansiyel ittifakının ortaya çıkması için diplomatik anlamda bir nefes alma fırsatı sağlamasıydı. Fransız bunalımının doruktа olduğu 7 Mayıstа Başbakan olan Churchill'in Amerika'da sağlam bağlantıları ve Amerikalıları olabildiği kadar erken bir tarihte savaşa sokma kararlılığı vardı. Ancak Britanya 1940 sonbaharında Müttefiklerin Avrupa'da ayak bastığı ülkeyi temsil ediyordu. RAF'ın Britanya savunması olmaksızın ABD, Avrupa savaşına asla müdahale edemezdi. Gerçekten de Amerikan yardımı Büyük Britanya'nın mali ve psikolojik olarak "en karanlık günlerde" su üstünde durmasını sağladı. Eylül 1940'ta eski Amerikan destroyerleri İngiliz Karayip Adaları'nda Amerikan askeri üsleri açma hakkı karşılığında el değiştiriyordu. Bu olgu 1941 Martında Borç Verme ve Kiralama Yasası'nın kapsamlı ilkeleriyle iyice genişledi. Almanya'nın yakınmak için iyi nedenleri vardı.

Denizdeki savaş bu kadar hızlı sonuçlanmadı. Britanya'nın deniz üstünlüğüne Almanya ultra modern zırhlı gemiler ve büyüyen U-bot filolarıyla kararlı bir şekilde meydan okudu. İlk raunt, İngilizlerin deneyimli savaş gemisi *Royal Oak*'ın *Scapa Flow*'da demirliyken batışına tanık oldu ve onun kaderini River Plate'de Alman *Graf Spee* izledi. Arkasından *Bismarck* ile *Tirpitz* denize açıldı. Kendini takip eden HMS *Hood*'u mucizevi bir atışla yaralayan birincisi bir yüzey torpiliyle yaralandı ve filosuyla birlikte battı. İkincisi bir Norveç fiyorduna kadar izlendi. Ancak Birinci Dünya Savaşında olduğu gibi Almanya'nın asıl etkinliği denizaltı alanına aitti. Fransa'nın Brest ve Nantes limanlarının Nazilerin eline geçmesinden sonra "Atlantik Savaşı" üç yıl sürdü (Bkz. aşağıda).

Müttefik çıkarları Akdeniz'de, Kuzey Afrika'nın ve Süveyş Kanalının denetimi için Mihver Güçlerinin çıkarlarıyla çatıştı. Sorunlar Mayıs 1940'ta Mussolini'nin Fransa'ya savaş açması ve Fransız Alplerini işgaliyle doruğa tırmandı. Trablus'taki İtalyan üssü Filistin ve Mısır tarafından İngilizlerce, Tunus ve Cezayir yönünden ise Fransızlarca kuşatılmıştı; sonunda buranın ayakta kalmasını sağlamak için Alman Afrika Korps birliklerinin gönderilmesi gerekti. Cebelitarık'tan İskenderiye'ye kadar olan iki bin mil uzunluğundaki deniz yolu sadece bitmeyen abluka ve bombardımanlara kahramanca direnen yarı yoldaki Malta istasyonu tarafından korunuyordu. Ancak ilk yılların en trajik olayı Batılı Güçler arasında ortaya çıktı. Paris Nazilerin eline düştüğünde, Britanya Cezayir'de Mers-el-Kebir'de demirli bulunan Fransız donanmasının kendilerine teslimini istedi. Fransız amirali bu öneriyi reddettiği için, Kraliyet Donanması 3 Temmuz 1940'ta demirli bulunan bütün Fransız gemileri-nin mürettebatlarıyla birlikte batırılması yönündeki acımasız emri uyguladı. Daha sonra dikkatler Libya çölüne döndü. Bir yandan Afrika Korpsun ilerleyişi, diğer yandan Filistin'de yükselen Yahudi terorizmi nedeniyle 23 Ekim 1942'deki ikinci El Alemeyn savaşında elde edilen zafere kadar, İngilizlerin Mısır'daki dayanak noktası tehlikeli bir konumda kalmıştı. Sonraki ayda İngiliz-Amerikan güçleri Fas ve Cezayir'e çıktı.

Bu sıralarda Hitler Batı ile meşgul olduğundan Stalin saldırganlığını Doğu'da yeniden harekete geçirdi. Finlandiya fiyaskosundan sonra, *New York Times*'ın zekice söylediği gibi "Hitler'in Arslanı'na karşı sırtlanı oynamaya" döndü. Bu kez hedefler üç Baltık Devleti ile dünya Fransa'nın kaderiyle ilgilenirken rahatça zapt ettiği Romanya'nın bir bölümüydü.

Sovyetler Birliği Baltık'ta yıkıcı bir kampanya yürütmüştü. 1940 Haziranında Estonya, Letonya ile Litvanya'da komünist hücreler Sovyet "yardımı" isteyerek etkinlik göstermeye başladılar. Moskova Sovyet güvenlik çıkarları bahanesiyle Kızıl Ordunun girişinin kabul edilmesini istedi. Bu isteğin ardından ortaya çıkan curcunada hükümetler düştü; Kızıl Ordu bölgeye girdi; sonucu önceden belli düzmece plebisitler yapıldı; ve Stalinist Terör benzersiz bir vahşetle işini görmeye başladı. Katliamlar ile zorunlu göçler arasında Baltık Devletlerinin Alman nüfusunun tamamını Almanya'nın Polonya'da işgal ettiği bölgeye gönderen bir düzenleme yapıldı. Batılılar için bunu anlamak güç, ama Talin, Riga ya da Vilnius'un bakış açısından, yükselen Nazi yayılması olasılığı

Özgürlük'ten kurtulmayı onaylamak durumunda bıraktı onları. Romanya örneğinde Stalin doğrudan Alman yardımına güvendi. Romanya'nın kırılgan bağımsızlığı büyük oranda Almanya'ya petrol ihracının sürmesine bağlıydı. Bu nedenle, Moskova taleplerini iletmekten ve Almanya itaat önerdikten sonra Bükreş'in bunu reddetmesi için kolay bir yol yoktu. Baltık Devletlerinden on gün sonra, 27 Haziran 1940'ta, Romanya'nın Bukovina ve Besarabya bölgeleri "Sovyet anayurduyla birleşmeyi" duyuran seslerle ele geçirildi. Küçük düşürülmüş Romanya öç duygusuyla ıstırap çekecekti [MOLDOVA] [TSCHERNOWITZ].

1940 sonbaharına gelindiğinde Nazi-Sovyet ortaklığının kazançları tartılabiliyordu; ve Hitler'in Stalin'den daha çok kazançlı olduğu açıktı. Fransa'nın endüstriyel ve stratejik önemi, Alçak Ülkeler ve İskandinavya, Sovyet işgallerinden çok daha büyüktü. Führer'i Hendaye'de buluştuğu kurnaz Franco'nun engellemesine karşın, faşist blok kıtanın büyük bir bölümüne egemendi. Daha da önemlisi, Almanya muazzam kazançlarını en az bedelle elde etmişti; Batı ile gireceği uzun bir rekabetten kaçınmıştı. Stalin'in bakış açısından, Hitler'in başarıları tehditkâr görünmeye başlamıştı. Fransa'dan sonra, Alman yayılması için sadece iki bölge kalmıştı: Birisi Rusya'nın geleneksel avlağı Balkanlar, diğeri Sovyetler Birliği'ydi.

Molotov Kasım 1940'ta Berlin'i ziyaret ettiğinde gerilim su yüzüne çıktı. Davranışı ızdırap verici kabalıktaydı ve yığınla incitici talepler ileri sürmüştü. Almanların hoşgörü sınırlarını denemesi emrini almış olduğu düşünülebilir. Führer Almanya'nın Britanya ile "bir ölüm kalım savaşı" yaptığını itiraf ettiğinde, Molotov, "Evet, Almanya yaşamı için savaşıyor, Britanya Almanya'nın ölümü için" dedi. İki taraf da ortaklığın sonuna gelindiğinden kuşkulandı. Stalin'in Kızıl Orduya verdiği emirlerin ne olduğu kesin olarak bilinmiyor; fakat Hitler, 18 Aralıkta Barbarossa Harekâtına hazırlık yapılmasını isteyen 21 nolu emri yayımladı.

1941 Nisan'ının Balkan bunalımının kökleri Mussolini'nin gaflarındadır. Arnavutluk'tan Kuzey Yunanistan'a giren İtalyan birlikleri cesur Yunanlılarca hırpalanmışlardı ve Duçe yine bir Alman yardımına ihtiyaç duyuyordu. Bundan başka Yugoslav hükümeti içeriden ve dışarıdan sürekli olarak sıkıştırılıyordu. Kral, Almanya ile bir anlaşma imzalamaya uğraşırken tahttan indirildi. Alman ordusu girdiğinde ülke parçalara ayrıldı. On bir günlük çatışmadan sonra Almanlar büyük ve düşman bir ülkede kaldılar. Yugoslav Hükümeti Londra'da sürgündeydi. Hırvatistan bağımsızlığını ilan etti. Macarlar, Bulgarlar ve İtalyanlar enkâzdan yığınlar ele geçirdiler. Gizli ordular çabucak türediler. Berbat Ustası ya da Hırvat "ayaklanmacılar" faşist repertuarın ölüm kamplarıyla kitle katliamlarını kullanarak ülkelerindeki Sırp azınlık üzerinde etnik temizlik programını uygulamaya koydular. Yugoslav direnişine liderlik yapan kralcı Çetnikler, Jozef Broz, "Tito" (1892-1980) önderliğinde komünist bir hareketin yükselen muhalefetiyle karşılaştılar. Yugoslav partizanlarının işgalcileri öldürmedeki kararlılıkları sadece birbirlerini öldürme eğilimi tarafından aşıldı.

Daha güneyde, Yunanistan'da Almanlar her şeyi önlerine kattılar. Atina işgal edildi; Girit'te tutunmaya çalışan bir Britanya gücü Mayıs sonunda yenilgiye uğratıldı.

Stalin'in Balkan bunalımına tepkisi Hitler ile dayanışmanın izini taşımıyordu. 5 Nisanda, Alman saldırısından bir gün önce Yugoslavya ile bir dostluk anlaşması imzaladı. 13 Nisanda Japonya ile bir tarafsızlık paktı yaptı. SSCB, Avrupa'daki büyük eylem için güverteleri temizliyordu. Jukov'un 15 Mayısta Kızıl Ordunun Alman Ordusundan önce davranmasını önerdiği biliniyor.

MOLDOVA

BEŞ GENÇ orakçı altın renkli mısır tarlalarının ortasında yükselen küçük bir tepeye serdikleri yaygının üzerinde öğle yemeklerini yiyorlardı. Kırmızı bir baş örtüsü olan kız dizlerinin üstüne yaydığı gazeteyi güler yüzlü arkadaşlarına okuyordu. Bir testi şerbet ya da suyu, bir tas ekmek ya da pirinç ile bir karpuzu paylaşıyorlardı. Biçilmemiş buğdaylar ile desteler yeşil vadi boyunca ve vadinin arkasındaki ağaçlık tepelere kadar yayılmıştı. Ön planda parlayan bir motosiklet park etmişti; uzakta ise bir biçerdöver çalışıyordu. Yaygının motiflerinin de gösterdiği gibi burası Moldovya (şimdi Moldova) idi. Tarih, Moldovya'nın SSCB'ye katıldığı yıl olan 1940'tan sonra bir tarih olabilirdi. Alexei Vasiliev'in yaptığı resmin adı, "Pravda'da bizim hakkımızda konuşuyorlar" idi (Bkz. Resim 70).[1]

Üstün nitelikli bir eser değildi bu. Ama kullanılan teknik yetkindi; ve göz üzerinde yarattığı etki güzeldi. Vasiliev kaba bir politik niyete teslim olmadan, Parti yetkililerinin 1934'te karar verdikleri Sosyalist Gerçekçilik'in (ya da Jdanov'un adlandırdığı gibi "devrimci romantizm") bütün temel öğelerini harekete geçirmeyi başarmıştı. Stalin'in sözünü izleyerek "biçimde ulusal, içerikte sosyalist" resim üretiyordu. Çalışmadaki *narodnost* ya da ulusal ruh, Moldovalı köylülerle onların Moskova'daki hayranları arasındaki bağda ima ediliyordu. *Partiinost* veya "partiye bağlılık" Parti'nin yayın organında onlardan söz edilmesi olgusuyla açığa vuruluyordu. Eserin "sınıf bilinci" ya da *klassovost*'u köylülerin elbiseleriyle bedensel çalışmalarında vurgulanıyordu. *Ideinost*'u ya da "ideolojik karakteri" iyimser ve politik olarak doğru tavırlarla belirtiliyordu. Eserin "örnek mesajı" ya da *tipichnost* net ve açıktı; mutlu işçilerle modern makineler yüksek verimliliği sağlıyor ve kitlelerin refahını artırıyordu. Eser açık olarak sosyalistti ve tamamen gerçekçi görünüyordu.

Gerçek, Sovyetler Birliği'nde yaşamın bütün önemli gerçekliklerinin sistematik bir biçimde çarpıtıldığıydı. Moldova köylülüğünün topraklarıyla kültürü aslında son zamanlarda talan edilmişti. Ürün fazlasının Sovyetler Birliği'ne götürüldüğü kolektif çiftliklerde yaşamaya ve çalışmaya zorlanıyorlardı. Sabotajcı olarak adlandırılan binlerce kişi peş peşe Gulag'da ya da vurularak ölümlerine götürüldü. Dilleri keyfi bir biçimde Kiril alfabesine uyarlandı, böylece Sovyet eğitimi almış çocuklar savaş öncesi Romanya ya da Moldova yazınını artık okuyamayacaktı. Ülkelerinin başka bir yabancı ülke olarak öğretilen Romanya'da kalmış batı yarısıyla bütün bağlarını

yadsıdılar. Moldovalılar soyuldular, sefalete mahkûm edildiler ve baskı altına alındılar. Dünyaya onların durumlarından çok hoşnut oldukları söylendi.

Tarafsız bir gözlemci için ortada olan soru şudur: İnsani ve ahlaki koşullar açısından temel amacı hileli olan sanat eserinin estetik değerinin ne kadarı kalır geriye?

Alman savaş birlikleri Yugoslavya'dan Reich'ın doğu sınırına aktarıldı. 1941 Haziranının ilk günlerinde Doğu Prusya'dan Romanya'ya kadar dağ taş her yer Alman askerlerinin kampları ve tank motorlarının sesleri arasında bir telaşın içindeydi. Her Polonyalı köylü ve dünyadaki tüm istihbarat servisleri Hitler'in Sovyetler Birliği'ne saldırıya geçmek için hazırlandığını biliyordu. Bunu biliyormuş gibi görünmeyen tek kişi ne pahasına olursa olsun sınırdaki tahriklerden kaçınılması emrini vermiş olan Stalin'di.

TSCHERNOWITZ

HAZİRAN 1940'TA Sovyet ordusunun Kuzey Bukovina'ya girişi bir uygarlığın yıkılışındaki ilk aşamaydı. 1775'te Avusturya'nın Osmanlılardan aldığı Moldavya'nın bu köşesi, Habsburg topraklarının ileri karakolu olarak yüz elli yıl geçirdi. Son yirmi yıldır ise Romanya'nın egemenliği altındaydı. Prut'taki başkenti Tschernowitz/Cernati, Mitteleuropa (Orta Avrupa) Alman imparatorluk kültürünün yerli Yahudi, Romen, Leh ve Rutenya yaşamının üzerine şeffaf bir kâğıt gibi serildiği çok-dilli, çok-mezhepli, hiyerarşik bir toplumun merkeziydi. Elli yıllık Sovyet yıkımından sonra Chernovtsy olarak bırakılan kent, Ukrayna'nın dünyadan habersiz, kasvetli bir taşra bölgesi haline gelmişti.

Eski Bukovina kayıplara karışmıştı. Fakat "ölü bir imparatorluğun sınır bölgelerinde Alman yönetici sınıfının saygınlığını sürdürmek için yapılan nafile denemeler arasında" 1920'lerde öne çıkmış ve Sovyet egemenliğinin son aylarında kente dönmüş bir sürgünün nostaljilerinden hâlâ parlayabilmektedir:

> Eski evler hâlâ Avusturya yumurta sarısı rengiyle boyalı, onu Rus imparatorluğunun bezelye yeşili (açık yeşil) izliyor. Ama Bukovanya'nın farklı olanların kaynaştığı pota olma özelliği kaybolmuş... hepsi ya öldürülmüş ya da kovulmuş, yerlerini ise vurdumduymaz, lahanacı Ukraynalılar almış. Yabani, renkli, ölümcül çeşitlilik... Chernovtsy'nin Stalinci aynılığı yer değiştirmiş. Yahudilerin, Ermenilerin, Lipovanyalılar ile Almanların "mis gibi sarmısak kokusu dalgaları altında" yağ ve tezek yakarak, koyun derisi, mayhoş peynir, ucuz ve sert alkollü içkilerle tütün için çekişmeli pazarlıklar yaptıkları kent meydanındaki pazar yeri şimdi devasa bir Lenin fotoğrafının bir billbordtan sallandığı, betonla kaplanmış bir tören alanına dönmüş. Avusturya-Macaristan ile Rus Çarlığının kozmopolit sınır dünyası kocaman bir düşkün sığınağına dönüşmüş. Bir gün bu sığınağın duvarları bir kez daha yıkılacak.[1]

Gerekli belgelerin yokluğunda koşullar asla belirginleşmedi. Geleneksel bilgelik her zaman ya Stalin'in, Hitler'in ihanetinin derinliğini anlayamadığı ya da savunmasını tamamlamak için zamana oynadığı anlayışını öne çıkardı. Bunların hiçbiri olası değil. Alman savaş makinesinin doğuya doğru gitmekten başka bir yolu olmadığını anlamak için uzman olmak gerekli değildi. Hitler'in erken düşünceleri tüm gücün kullanıldığı bir savaşı 1942 ya da 1943 yılında öngörüyordu; ama şimdi ya kazandığı başarıyı sürdürmek ya da inisiyatifi kaybetme tehlikesini göze alarak bir mola verme kararı almak zorundaydı. Eski onbaşı ve maceracı güruhu için bir tereddüt anı yaşamak pek olası değildi; onların tutkuları, ya zafere ya da *Götterdammerung*'a koşmaktı.

Gizlilik ustası Stalin için sadece spekülasyon yapılabilir. Ancak Almanların da sonunda keşfedecekleri gibi Sovyetler boş durmamışlardı. Saldırıya açık ileri bölgelerde büyük askeri yığınaklar oluşturmuşlardı; Sovyet Hava Kuvvetinin savaş uçakları ileri bölgelerdeki havaalanlarında konuşlandırılmıştı; sınırda oluşturulan hatlar geriye çekilmişti; yoğun trafik akışını sağlamak için yollarla köprüler onarılmıştı. Kızıl Ordunun konumu yakın bir saldırıya göreydi. Her şey Stalin'in Reich'a karşı girişilecek ani bir saldırı için sessizce çalışmış olduğu olasılığına işaret ediyor.[76] Eğer böyle yapsaydı, önce davranmış olacaktı. Alman Ordusu 22 Haziranda saldırıya geçti.

Avrupa'da Nazi Üstünlüğü (Haziran 1941-Temmuz 1943). Alman ordusunu Sovyetler Birliği'nin içlerine kadar ilerleten Barbarossa Harekâtı, İkinci Dünya Savaşı'nın Avrupa'daki merkezi askeri ve politik oyununu başlattı. Bu harekâtla birlikte Alman savaş kayıplarının % 75'inin verildiği hesaplanan ve Hitler'in asıl yenilgisinin ortaya çıktığı yer olarak değerlendirilmesi gereken bir cephe açıldı. Şaşırtıcı bir şekilde tam bir zaferin kıyısına kadar geldi ve iki ya da üç yıl için Yeni Nazi Düzeni'nin kurulu olduğu alanı çok genişletti. 1941 saldırısı Alman ordusunu Moskova'nın kapılarına kadar götürdü; 1942 saldırısı onları Volga ve Kafkasya'ya ulaştırdı (Bkz. Harita 26).

Haziran 1941'deki ilk saldırının mucizevi sonuçları oldu. Üç milyondan fazla kişiden oluşan yüz elli altı tümen Ribbentrop-Molotov hattını geçerek Kızıl Ordu'yu olmaması gereken bir konumda yakaladı. Sovyet Hava Kuvvetleri birkaç gün içinde yerdeyken imha edildi. Bütün Sovyet orduları kuşatıldı ve çok büyük sayıda tutsak alındı. Panzer birlikleri öngörülmeyen bir hızla ileri atıldı. Baltık Devletleri ve Ukrayna'da Almanlar kurtarıcılar gibi sevinçle karşılandılar. Köylüler Alman askerlerini ekmek ve tuz ikram ederek geleneksel nezaketle karşıladılar. NKVD geri çekilirken tutukluların binlercesini katlettiği Lvov'da Ukrayna'nın bağımsızlığı için yapılacak bir gösteri serbestçe duyuruldu. Aralık ayına gelindiğinde kışlık malzeme eksikliğine karşın öncü Alman birlikleri Rusya'nın içine doğru hayli ilerlediler ve Leningrad'ı kuşattılar. Stalin'in gizli yedek birlikleri olan yeni Sibirya tümenleri onları geri püskürtmek için gelmeden önce dürbünleriyle Moskova'daki Kremlin sarayını seyrettiler [SMOLENSK].

Alman Komutanlığı 1942 yılında ileri harekâtını güney bozkırlarına yöneltmeyi tercih etti. Öncelikleri verimli Ukrayna toprağıyla Bakû petrollerini ele geçirmekti. Ancak ilerledikçe daha etkili bir direnişle karşılaşıyorlardı; geri çekilen Sovyetler elden çıkardıklarını çıplak bir halde bırakıyorlardı. Sanayi bölgeleri bomboştu; parçaları sökülerek taşınan fabrikalar, doğuda daha uzak yerlere götürülüyorlardı ve çalışan nüfus da terk ediyordu işgal edilen yerleri; Beş Yıllık Planların gururu büyük Dniepropetrovsk barajı dinamitlenmişti. Alman askerleri Elbruz Dağına tırmandılar bu nedenle. İkinci kış mevsimi geldiğinde Almanlar Stalingrad'da Volga'ya yaklaşıyorlardı.

SMOLENSK

TEMMUZ 1941'DE Alman ordusu Smolensk'e öyle bir hızla ulaştı ki, yerel Komünist Parti ile içindekiler Almanların eline geçmişti. Smolensk arşivleri, Stalin temizlikleri ile Büyük Terör de dahil olmak üzere Devrimden sonra gerçekleşen komünist etkinlik alanlarına ilişkin ayrıntılı veriler içeriyordu. Almanya'ya taşınan arşiv tam zamanında, 1945'te ikinci kez el değiştirdi ve Amerika'ya götürüldü. Amerikalıların eline geçen ve Amerikan destekli Berlin Belgeler Merkezi'nin esasını oluşturan büyük Nazi belgeleri koleksiyonlarından çok daha küçüktü bu arşiv. Ama Sovyet yetkilileri gizli Parti kayıtları şöyle dursun, devlet arşivlerine serbestçe girişi dahi asla sağlamadılar. Bu nedenle Smolensk'ten gelen beklenmedik armağanın tahmin edilemeyecek derecede büyük bir değeri vardı. Bu dosyalara dayanan tarihsel araştırmalar Sovyet propagandasıyla Batı kuramlarının dumanlarını dağıttılar ve arşiv komünist yönetimin gerçek doğasına ilişkin güvenilir bir bakış geliştirilmesini sağladı.[1]

Bununla birlikte birçok Sovyetolog ile Sovyet taraftarı bundan hoşnut değildi. Fantezilerini bilgi olarak tasarladıklarından, onlar için herhangi bir küçük ya da birincil kanıt kabul edilebilir değildi, karmaşık gerçeklerle karşılaşmak için istekli değillerdi. Bu nedenle Smolensk arşivini ilk olarak inceleyen araştırmacı Stalin'in 1930'larda "sürekli bir temizlik" suçunu işlemiş olduğu sonucuna vardığında hemen eleştirildi. "Bu görüş" diye ilan etti en önemli taraftar, önemsemezmiş gibi, "ulaşılabilen birincil kaynaklar tarafından desteklenmiyor."[2] Buna benzer safsatalar Sovyetler Birliği'nin yıkılışına kadar bilim adına kendine yer buldu.

Arşivler her zaman tarih yazımını yönlendirmek isteyen kişileri kendilerine çekmiştir. Rus yetkililer, 1992'de Sovyet rejiminin diğer bütün kayıtlardan ayırarak gizli tuttukları bir *Osobii Arkhif* ya da Özel Arşiv olduğunu açıkladılar. Neleri içerdiği tam olarak hâlâ belirlenmeyi bekliyordu; ancak Goebbels'in günlüklerine ek olarak elbette Fransa *Sureté Nationale*, Polonya'nın savaş öncesi *Dwojka* ya da "Askeri İstihbarat", hatta İngiliz Sefer Kuvveti ile Luksemburg Büyük Dükalığı'nın belgelerini de içeriyordu. Nazi RGBB'nin (Reich Ana Güvenlik Ana Bürosu) bütün kayıp koleksiyonlarını da içerdiği söylenmişti. Anlaşıldığı kadarıyla Nazi arşivleri avcılarının hepsi, sadece Kızıl Ordu tarafından yağmalandıklarını görmek için tüm Avrupa'dan Polonya ile Doğu Almanya'nın birçok kale ve mahzenine gitmişlerdi. Sovyetler Smolensk arşivinin kaybının karşılığını kat kat aldılar [METRYKA].

Daha da ilgi çekici olan şey yakalanmış Nazi arşivleri bölümlerinin komünistlerin eline geçtikten sonra değiştirilmiş olmaları olasılığıydı. Örneğin Varşova'da savaş sonrası komünist Güvenlik Bürosu (UB) kentin önceki Gestapo sekreterliğinin belgelerinin mirasçısı oldu. Ellerinde uygun kayıt defterleri, kodlar, antetli kâğıtlar ve resmi mühürler olduktan sonra belgeleri değiştirmek basit bir işti. Polonya direniş hareketinin, Yurt Ordusu'nun, Nazi işbirlikçileri tarafından yönetildiğini kanıtlamak için UB çok az zorluğa katlandı. [3]

Bu nedenle, elli yıl boyunca tarihçilerin yirminci yüzyılın ortalarına ilişkin görüşleri, belgelemenin tek yanlı doğasına bağlı olarak, tek yanlı bir bakış açısından verilmiştir.[4] Fakat 1990'larda eski komünist dünyanın gizli hazineleri dengeyi kurmaya başlıyordu. Doğu Alman *Stasi* gizlerini ortaya çıkardıkça Almanya'da Berlin Belge Merkezi'nin Nazi dosyalarının Federal Hükümete teslimi hazırlıkları başladı. Bu girişimi engellemek için Kongreden yükselen sesler duyuldu.[5] Çünkü "bilgi gücü getirir ve bilgi güçlür" sözünü en iyi anlayanlar sadece İkinci Dünya Savaşının zafer kazananlarıydı...

Almanların Volga'ya ulaşmasıyla Hitler'in denetimi altında olan bölgeye, Batı Avrupa'daki bütün Nazi fetihlerine eşit büyüklükte bir toprak eklendi. Bu bölge ona hayalini kurduğu *Lebensraum*'u sağladı. Reich'ın ötesinde şimdi yasaların işlemediği bin millik geniş bir bölge vardı. Nazilerin buralarda yaşayan insanların isteklerini göz önüne almaya niyetleri olmadığı ortaya çıktı. Bu bölgede hiçbir bağımsız cumhuriyet yoktu; sadece sınırlarda askeri hükümetler ile "Ostland" (Avusturya) ve Ukrayna'da SS'lerin denetiminde Reich komiserlikleri vardı. 1917-1918'de Almanların tam destek verdiği Ukrayna ulusal hareketi ezilecekti. İnatçı bir aptallık sonucunda Naziler bölge halklarını kendi yanlarına katmak için kullanacakları bütün fırsatları reddettiler. Tam bir kibirle en büyük becerilerini dayanılmaz bir sıkıntıya dönüştürdüler. Vahşilikleri hiçbir sınır tanımıyordu. Egemenlikleri altına yeni aldıkları insanlara direnmekten başka bir seçenek vermediler. "Haydutların" öldürdüğü her Alman askeri için yüz köylü öldürdüler. Köyler sıradan bir olaymış gibi yerle bir edilerek buralarda yaşayanlar öldürüldü. İnsanları öldürmek için Nazi görevlileri kendilerini özgür hissettiler. Nüfus Polonya'da olduğu gibi ırklara göre gruplara ayrılarak karneler dağıtıldı ve sınıflarına göre çalışma izni verildi. Yahudiler tamamen öldürülmedikleri yerlerde gettolarda yaşamaya zorlandılar. Seçkinlerini yok etme planları yapılan Slav ulusları sadece vasıfsız işçi kaynakları olarak değerlendirildi. Zorunlu çalışma için birkaç milyon erkekle kadın Reich'a götürüldü. "İstenmeyenler" kategorisi sayıca çoğaldıkça Nazi savaş tutsakları ağıyla toplama kampları hızla yaygınlaştı. Sovyet savaş tutsaklarına hiçbir hak verilmediğinden, üç-dört milyon kişinin duvarla çevrili açık alanlarda ölmesine engel olunmadı. Doğu sınırsız insani ve maddi sömürü kaynağı olarak görüldü. Ukrayna'nın nüfusu üç yıl içinde dokuz milyona düştü.

Yine de Nazilerin "Uygarlık Savaşı" hatırı sayılır derecede destek bulabildi. Romanya, Macaristan ve İtalya'dan büyük destek birlikleri Doğu Cephesi'ne gönderildi. Odesa ile "Transistria" eyaletinin yönetimini Romanya üzerine aldı. İspanya'dan General Franco'nun birinci sınıf "Mavi Tümen"i gönderildi. Baltık Devletlerinde mevcut orduyla polis birlikleri Alman hizmetine sunuldu. İşgal edilen ülkelerin hemen hemen hepsinden çok sayıda askerle gönüllü Almanlara katıldı. Bunların bazılarına, özellikle de Sovyet savaş tutsaklarına hizmet etmekle açlıktan ölmek arasında bir seçim yapma hakkı verildiği için sadece adları gönüllüydü. Fakat diğerleri, özellikle Batı Avrupa'dan gelenler isteyerek Nazilere katıldılar. Eski bir Sovyet subayı olan General Vlasov milyonluk bir Rusya Kurtuluş Ordusuna kumanda etti. Bir Kazak Tugayı savaş öncesi sürgünlerinin çoğunu cezbetti. Hatta Waffen-SS bile çok sayıda yabancıyı istihdam etti [LETTLAND].

Holokost. Doğu'da *Lebensraum* elde etme işiyle birlikte, Naziler en büyük ve en sistematik ırksal soykırım etkinliklerine başladılar. Özgün biçimde "Yahudi Sorununun Kesin Çözümü" diye nitelendirdikleri olgu, o tarihten bu yana "Holokost" diye ya da İbranice olarak *"Shoah"* diye adlandırılmaktadır. Bu, çağdaş endüstriyel teknolojiyi kullanarak, sadece Yahudi oldukları için Avrupa'daki bütün Yahudi erkek, kadın ve çocuklarını öldürme girişimiydi. Eylemin başlangıç noktası belirsiz. Nihai sorumluluğunun tartışmasız olmasına karşın, Hitler'in verdiği doğrudan bir emir ortaya çıkartılmamıştır. Hitler'in, olayla ilişkisini gizlemek ve önceki Ötenazi Kampanyası[77] hakkında sızan bilgiler nedeniyle doğan kötü ünden çekindiği için önlemler aldığına inanmak için geçerli nedenler var. Nazilerin ırk cinayetleri programlarının tek hedefleri değildilerse de Avrupa Yahudileri ilk hedef olacaklardı.

Hitler birkaç yıllık hesaplı sınırlamadan sonra, kariyerinin ilk dönemlerindeki aşırı dile 1938-1939'da yeniden döndü. Ocak 1939'da yaptığı bir radyo konuşmasında bir "kehanette bulunarak", Yahudiler bir savaşın daha çıkmasına neden olurlarsa sonucun *Vernichtung*, yani bütün Yahudilerin yok edilmesi olacağını söyledi. Ama Temmuz 1941 öncesinde işgal edilen Polonya'da Nazilerin yaptığı gettolardaki ölüm oranının yüksek oluşuna karşın, toplu bir katliama ilişkin bir hareket yoktu. Doğrusu Yahudilerin uzak bölgelere sevk edilecekleri ve tarafsız ABD'nin öncelikleri konusunda bulanık konuşmalar var olmayı sürdürmüşlerdi. Fakat 31 Temmuz 1941'de Göring RSHA (Reich Güvenlik Ana Bürosu) başkanına "Kesin Çözüm" için hazırlanmasını emretti.[78] Kısa bir süre önce Führerden özel emirler almış olmalıydı. Bütün tereddütler bir tarafa bırakıldı. Politika yok etme üzerine kurulmuştu. "Yerleştirme" sözcüğü soykırım için kullanılan resmi bir terim oldu. Alman orduları eski çarlık topraklarının kalbine doğru ilerledikçe yeniden ortaya çıkan dillere düşmüş *Einsatzgruppen* Yahudilerin binlercesini bir araya toplayıp kuyulara doldurdu ve kitlesel olarak kurşuna dizdi. Kiev yakınındaki Babi Yar kanyonundaki böyle bir olayda yetmiş bin kişi öldürüldü.

LETTLAND

LETONYALILARIN Almanya'ya karşı özel bir sevgileri yoktur. Ortaçağda Baltık Devletlerinde bir yönetici sınıf oluşturan Almanlar Çarlık Rusyasının yerel işbirlikçileri olmuşlardı. Ancak 1940-1941 yıllarındaki Sovyet egemenliği döneminde yapılan katliam ve zorunlu göç ettirmeler nedeniyle *Wehrmacht*'ın gelişi kutsal kurtuluşun işareti olarak görülmüştü.

Almanlar çok az bir direnişle karşılaştılar ve bu nedenle de 1 Temmuz 1941'de Riga'ya girer girmez Letonya askeri kurumlarını yeniden oluşturmaya başladılar. İlk olarak eski Letonya ordu ve polis birimleriyle Sovyet Ordusundan kaçanları Alman komutası altında yeniden örgütlediler. Daha sonraki adı *Schutzmannschaft* ya da *"Schuma"* olan "Yardımcı Güvenlik Polisi" cephe hizmetleri, koruma, çahşma ve itfaiye hizmetleriyle özellikle "özel operasyonlarda" kullanıldılar. (Bu yumuşatılmış deyim SS liderliği altında Yahudilerin öldürülmesi işine dönüşmüştü.) 1942'de çıkartılan zorunlu askerlik kararnamesiyle *Hilfswillige* ya da diğer adıyla *"Hiwi"* birlikleriyle düzenli "Letonya Alayı"nın kurulmaları kolaylaşmış ve katılım sayısı da hayli yükselmişti. Gönüllülerle sayısı artan Alay 1943'ten sonra, Waffen-SS'in üç Letonyalı bölüğü için asker sağlayan asıl kaynak olacaktı (Bkz. Ek III, s. 1386-1387). Katılanlar "Bolşevizme karşı savaşacaklarına" ve "Alman Silahlı Kuvvetlerinin Başkomutanı Adolf Hitler'e boyun eğeceklerine" ilişkin bir yemin ediyorlardı. Komuta dili Letonca idi ve taktıkları kollukta Letonya adını taşıyorlardı. Leningrad'la ve Alman geri çekilişinde Berlin'e ulaşmcaya kadar savaştılar.[1]

1944'te SS Başkomutanıyla yapılan bir toplantıda Letonya Alayının kurmay başkanı, Himmler'in güncelleştirilmiş Nazi Düzeni ile öngörüsünü kaydetmişti:

> Milliyeti dikkate alınmaksızın her SS subayından şu anda istenen şey... Alman ulusları ailesinin yaşam alanının bütününü göz önünde bulundurması gerektiğidir. (Daha sonra Alman ailesinin içinde gördüğü ulusları belirtti: Almanlar, Hollandalılar, Flamanlar, Anglosaksonlar, İskandinavlar ve Baltık halkları.) Şu andaki en önemli görev bütün bu ulusları bir aile içinde bir araya getirmekti. En büyük ve en güçlü ulus olarak Almanların bu süreçte lider rolünü alması doğaldı. Ama bu birleşme eşitlik ilkesi temelinde gerçekleşmek zorundaydı... Sonra bu aile... bütün Roman ulusları ve ondan sonra da beyaz ırktan olan Slav uluslarını birliğe katma görevini almalıydı. Batı kültürünün sarı ırktan gelen tehlikeye karşı koyması ancak beyaz ırkın birleşmesiyle mümkündür.
>
> Waffen-SS içinde bulunulan anda bu şekilde önderlik ediyor, çünkü örgütlenmesi eşitlik temeline dayanıyor. Waffen-SS sadece Germanik, Roman ve Slav ulusları değil, hatta yakın bir birliktelik içinde mücadele eden İslam birliklerini de içeriyor... Bu nedenle her Waffen-SS subayının eğitimini aynı askeri kolejde alması büyük bir önem taşıyor...[2]

Nazi enternasyonalizmi yalnızca savaşın son aşamasında, Almanya yenilginin kıyısında durduğu zamanda öne çıktı. Faşist ideolojide enternasyonalizm hiç ön plana çıkmaz. Ne de bu kadar çok Avrupalının onun için mücadele etmesini açıklar. Nazilerin *Nation Europa* (Avrupa Ulusu) adında bir gazete çıkardığı unutulur.

Teknik ve örgütsel düzenlemeleri yapmak için, içlerinde RSHA'nın IV-B-4 Yahudi Bölümü başkanı Adolf Eichmann'ın da olduğu SS liderleri Ocak 1942'de Berlin yakınlarındaki Wannsee'de bir villada bir günlük bir konferans için toplandılar. Zyklon-B gazıyla yapılan denemeleri hızlandırmak; Chelmno, Belzec, Sobibor ve Treblinka'da birkaç ölüm kampı kurmak; KL Auschwitz II-Birkenau başta olmak üzere Polonya'nın işgal edilmiş bölümünde Nazi toplama kamplarını yaygınlaştırmak; krematoryum tasarımlarıyla "çok fazla sayıda ölüm" hakkında önde gelen Alman şirketlerine danışmak; uluslararası demiryolu ulaşımı için gerekli olan araçlarla tarife için bir düzenleme yapmak; yardımcı oluşumları ortaya çıkarmak için kararlar alınacaktı. Uygulamanın konusunu bilmeyen birisi Alman mezbahalarının AGM'siyle karıştırdığı için bağışlanabilirdi: işlem için yedi-sekiz milyon "birim" belirlenmişti. Sorun bunları bir araya toplamak, nakletmek, olabildiği kadar hızlı ve etkili biçimde yok etmekti [NOYADES]. Bu tarihten sonra Kesin Çözüm hiç ara vermeksizin üç yıl boyunca-kentten kente, eyaletten eyalete, gettodan gettoya, ülkeden ülkeye-uygulandı. 1942-1943 yıllarında süreç en geniş kategoride yoğunlaştı; işgal altındaki Polonya'nın üç milyon Yahudisinde. 1943-1945 arasında Balkanlara, Alçak Ülkelere, Fransa'ya ve Macaristan'a yayıldı. Sona gelindiğinde hedefinin yüzde 65'ini gerçekleştirmişti. Ancak tesisler ilerleyen Müttefik ordularının eline geçtikçe uygulama sona erdi.

İnsanlığın uçlarda yaşanmış bu korkunç boyutu zamanla anılar ve belgesel anlatılar yığınıyla çok iyi bilinir hale geldi. Amsterdam, 263 Prinsengengracht'da gizlenen zeki bir Yahudi kızı günlük düşüncelerini kaydetti.[79] *Judenrat* ya da diğer adıyla Varşova Yahudi Meclisi başkanı, hem kendi insanlarına hem de Nazilere hizmet etmeye çalışırken yaşadığı acı verici ikilemleri yazdı.[80] Eski bir ölüm kampı komutanının yazdığı özgeçmiş ahlaki düşüncesine nüfuz edilemeyen vicdanlı ve duygusal bir insanı açığa çıkardı:

> Auschwitz'de sıkıldığımdan yakınmak için gerçekten bir neden yoktu... Görünürde tek amacım alınan önlemleri uygulamak için herkesi ve her şeyi ileri doğru itmekti.
>
> Anneler gülerek, çocuklar ağlayarak gaz odalarına giderken tepkisizce izlemek zorundaydım onları... Görevde iken saatlerce pis kokulara dayanmak durumundaydım... Deliklerden içeriyi gözlemek... ve ölüm sürecinin kendisini izlemek zorundaydım.
>
> Auschwitz'e göre ailemin durumu çok iyiydi. Çocuklarımı mutlulukla oynarken ya da karımın bunlardan aldığı sevinci gördükçe sık sık bu mutluluğumuzun ne kadar süreceğine ilişkin düşünceler geliyordu aklıma.[81]

Bazıları bu alt dünyalara yaklaşmak için kurgusal yazının yaratıcı sezgisini kullanmıştır.[82] Ancak en dokunaklı tanıklık basitçe kendi insanlığını korumaya çalışan kişilerden geldi [RESPONSA].

Döneme ilişkin tavırlar hakkındaki tartışmalar Yahudilerin sözde pasifliğiyle Yahudi olmayanların kayıtsızlığı konularında yoğunlaşmıştır. İki suçla-

mada abartıldı. Bir grup yetimin gettodan son yolculuklarına götürülüşüne metanetle eşlik eden tanınmış Polonyalı yazar Janusz Korczac'ın hayatta kalmış bir savaşçının esin verici sözlerini anımsayalım: "Sessizce gitmek de bir kahramanlık."[83] Bir diğeri komşuları gaz odalarına götürülürken kendi Yahudi ailesinin hareketsizliğini anımsıyor.[84] Yahudiler bazen ayrı birimler halinde yer altı partizan hareketlerine katıldılar; birkaç gettoda silahlı ayaklanmalar ortaya çıktı. Nihai temizliğe karşı çıkmak için destansı Getto Ayaklanması 19 Nisan 1943'te patladı. Ayaklanma üç hafta sürdü ve o zamana kadar isyancıların seksen kadarı öldürülmüştü. Mila Caddesindeki son barikatta ayaklanmanın lideri Mordecai Anielewicz arkadaşlarından geriye kalanlarla birlikte intihar etti.[85] Kararlı bir ayaklanma Treblinka'dan üç yüz tutuklunun kaçmasını sağlamıştı [KATYN].

RESPONSA

LİTVANYA'NIN Kaunas (Kowno) kentinde Nazilerin inşa ettiği bir gettoda kabarık sayıda Musevi çocuğunu öldürmüş bir *Kinderaktion*'dan 3 Ekim 1943'te bir çocuk kurtuldu. Çocuğu kurtaran adam hahamına, onu kendi çocuğuymuş gibi yetiştirip yetiştiremeyeceğini sordu. Haham teselli konuşması yaptı, ama yanıtı "Hayır" oldu. Çocuğa her zaman annesiyle babasının adlarını onurlandırması öğretilmeliydi.[1]

Yahudi soykırımını konu edinen geniş yazında çok az konu ahlaki görkem açısından Nazi işgali altında bulunan Avrupa hahamlarının verdikleri yanıtlarla karşılaştırılabilir. Cemaatlerinin dinsel ikilemlerine ilişkin sorularına yanıt vermek hahamların temel göreviydi; sorulan sorularla verilen yanıtları kaydetmek için bir defter tutmak onların adetiydi. Bu defterlerden bazıları mevcuttur, ama savaştan sonra yaşayan ve savaş bittiğinde kayıtlarını parçalara ayıran Haham Ephraim Oshry'ninki kadar canlı olanı yoktur. İçeriklerinden yapılacak en kısa seçme bile, yok oluşun kenarındaki bir toplumun hâlâ ilkeli bir yaşam sürdürme kararlılığını açığa çıkartıyor:

* Yahudiler sahte bir (Hıristiyan) vaftiz belgesi alarak kendilerini korumaya çalışabilirler mi? *Bu kesinlikle yasaklanmıştır.*

* Gettoda yaşayan hamile bir kadının çocuğunu düşürmesine izin verilebilir mi? *Evet, çünkü çocuğunu düşürmezse hem anne hem de çocuk öldürülecektir.*

* Kocası kaybolmuş gettodaki bir kadın yeniden evlenmeyi düzenleyen kurallardan kurtulur mu? *Hayır.*

* Gettodaki bir Yahudi intihar edebilir mi? *İntihardan sonra defnedilmek, öldürüldükten sonra yakılmaktan iyidir.*

* Dinden dönmüş ve haç taşıyan bir Yahudi kutsal yerde gömülebilir mi? *Evet, ancak diğer ölülerden uzak bir yere gömülebilir.*

* Evlilik dışı cinsel ilişkiden doğmuş olan bir çocuğa yeni doğanlara yapılan *pidyan haben* töreni yapılabilir mi? *Evet.*

* Öldürülmüş bir Yahudi'nin elbiseleri ne yapılmalıdır? *Dinsel yasaya göre kan lekesi taşıyan elbiseler gömülmelidir; ama lekesiz elbiseler kurbanların çocuklarına verilebilir.*[2]

Soykırım baskısı altında verilmiş yanıtların aşırı bir yumuşaklık sergilediği söylenmiştir. Fakat bu bir uzman yargısıdır. Ancak herkes Yahudi yasasının sertliğini şefkat göreviyle birleştirme isteğini fark edebilir. Örneğin, Ağustos 1941'de, Alman askerleri Slobodka sinagogunu kedi ve köpek ölüleriyle doldurduktan sonra, bir grup Yahudiye binanın tepesindeki Tevrat sayfalarını yırtmalarını ve binayı yakmalarını emretmişlerdi. Haham Oshry'ye kefaretin nasıl elde edileceğini soran insanlar açlık çekiyorlardı. Verdiği yanıt açık, fakat nazikti: "Eğer yapabilirlerse kefaret için oruç tutmaları gerekir."[3]

Avrupa'nın mahkûm olmuş Yahudilerinin "pasiflikle" suçlanmalarına ilişkin çok yaygın yorumlar yapılmıştır. Bazı çevrelerde işbirliğine zorlanan Yahudiler dahi "savaş suçlusu"[4] olarak damgalandılar. Hasidi görüş elbette zulüm döneminde "Tanrının yüzünün kapalı olduğu ve özverili Yahudilerin kaderlerini kabullenmeleri gerektiği şeklindeydi.[5] Bölgenin yasasına saygılı olmak gerektiğine ilişkin eski bir geleneğin varlığına rağmen Hasidi olmayan hahamlar böyle katı bir kuralı izlemediler. Atina Hahambaşı cemaat üyelerinin listesini yok ederek birçoğunun yaşamasını sağladı. Selanik Hahambaşı böyle davranmadı ve cemaatinin çoğu bu yüzden öldürüldü.

Kararlar ister işbirliği ister direnme yönünde olsun önemli olan nokta onların olumlu ahlaki ilkeler temelinde alınmış olmalarıdır. Harekete geçilmemiş bile olsa hiçbir ahlaki pasiflik ya da ilgisizliği gösteren bir kanıt yoktur. Bireylerin her durumda ihanet içine girebileceklerini reddetmek olası değildir. Fakat aksini gösteren yığınla örnek var. Varşova gettosundaki bir grup doktor içinde yaşadıkları sefaleti semptomlar hakkında bir bilimsel araştırma yapmak için kullanmaya karar verdiler ve çektikleri açlığı iyi şekilde değerlendirdiler. Bir yayıkta toprağa gömülen çalışmaları savaş sonrası Varşovasında bulunmaya kadar orada kaldı.[6]

Sachsenhausen Nazi ölüm kampında kıyımın fiziksel işlerini yürüten *Sonderkommando*'nun bir Yahudi elemanı merdivende kendi cemaatinin hahamını tanıdı. Hahamın ondan tek ricası omurganın en üstteki omuru olan *luz*'u kurtarmasıydı. (Yahudi inanışında *luz* ölümden sonra vücudun etrafında yeniden birleşeceği çekirdektir.) Adam hahamın cesedinden kemiği ayırdı ve son olarak görüldüğünde savaştan sonra Kudüs'te toprağa vereceğine yemin ediyordu.[7]

Yahudi olmayanların davranışları birörnek değildi. Terörün gölgesinde yaşayan insanların çoğu bir şey yapmadı; birkaçı soykırıma katıldı. Ama çoğu merhamet gösterdi. Varşova'da kendisine Giordano Bruno'nun tek başına ölümünü anımsatan Getto Duvarının yanında, çocuk parkını gördüğünde bir şair ızdırap duydu:

> Parlak bir Bahar akşamında
> gökyüzündeki atlı karıncayla
> karnaval melodileri arasında
> düşündüm Campo di Fiori'yi, Varşova'da.

Getto duvarlarından yankılanan
salvoları bastırdı şen melodi
ve çiftler buluştu gökyüzünde
yükseklerde uçuyorlardı.
...
Dünyanın unuttuğu insanlar
ölüyorlar burada tek başlarına
dilimiz onlar için
eski bir gezegenin dili oluyor.
Hepsi efsane oluncaya
Ve uzun yıllar geçinceye kadar,
Bir şairin dizelerinde tutuşacak ıstırap
Yeni bir Campo di Fiori'de.[86]

Anlayışlı bir Katolik entelektüel soykırımda pratik bir rol oynamayanların da ahlaki sorumlulukları hakkında yazdı.[87]

Yahudi Soykırımına Avrupa'nın yanıtı, ahlaki bozulmanın derinlikleriyle kahramanlığın yüceliklerine dokundu. İşgal altındaki Polonya'da fırtınanın ortasında tecrit edilmiş Yahudileri korumak için bir şeyler yapma şansı hiç de büyük değildi. Daha şanslı ülkelerden yöneltilen eleştiriler totaliter bir rejim iktidarının herkesi değişen derecelerde suç ortaklığına nasıl ittiğini genellikle anlamıyorlardı. Özgür olmayan insanlar özgür toplumların ölçüleriyle değerlendirilmemelidirler. Hatta *szmalcownicy* ya da ("yağcı") denilen ve kaçak Yahudileri (ve Direniş üyelerini) Gestapo'ya satan kişilerin varlığına karşın. Kaçakları saklayarak ve koruyarak kendi yaşamlarıyla ailelerinin yaşamlarını riske atan başka insanlar da vardı. Polonya Direniş örgütü 1943'te Yahudileri koruma işine yardım etmek için *Zegota* örgütünü oluşturdu.[88] Aşağı yukarı yüz elli bin kişi ya da yaşayanların yüzde beşi ahırlarda, kilerlerde, kadın manastırlarında, sahte belgelerle ya da ormanlık alanlarda barındılar[89] **[101. TABUR]**.

Koşulların daha az aşırı olduğu her yerde Avrupalılar soylu özveriden ilgisizliğe kadar her tür davranışı gösterdiler. Kral Christian'ın sempatiyle Davud Yıldızı kolluğu takarak Kopenhag caddelerinde gezdiği Danimarka'daki üç yüz Yahudinin çoğu kaçmayı başardı. Ordu ile polisin kendi hesaplarına binlerce Yahudiyi öldürdüğü Romanya'da, hükümet buna karşın Romanya Yahudilerini Nazilere teslim etmekten kaçındı. Vichy rejiminin Le Vernet'de olduğu gibi kendi iğrenç toplama kamplarını uygulamaya koyduğu Fransa'da Yahudileri toplama görevinde liderliği yerel milis üzerine aldı. "Yabancı" sığınmacı Yahudiler ile "yerli" Yahudiler arasında bir ayrım yaptılar ve ikincilerin sadece % 8'i yaşamlarını yitirdi. Fransız Protestan kiliseleri protestolarını dile getirdi ve Fransız Direnişi sınır dışına ya da zorunlu göçe tabi olanları taşıyan trenleri durdurmak için eylemler yaptı. Kararlı bir Direniş hareketinin olduğu Hollanda'da Yahudilerin çoğu yaşamlarını yitirmiştir. 1944 yılına kadar Nazi işgaline uğramayan Macaristan'da marifetli bir İsveçli diplomat olan Ralph Wallenberg birçok Yahudinin kaçışını örgütledi. Yaptıklarının karşılığı olarak Sovyetlerin gözetiminde olduğu sırada ortadan yok olacaktı. Yerel siyonist liderler diğerlerinin zararına göze çarpan işleri yüklendiler. Hatta Alman

işgali altındaki Kanal Adalarında bile Yahudiler geri verildi. Yahudiler, Faşist İtalya, İtalya'nın işgal ettiği Yugoslavya, Faşist İspanya ile Portekiz'de genel olarak güvenlik içindeydiler[90] [TAİZÉ].

Vatikan'dan yükselen açık bir protestonun eksikliği sonraki birçok tartışmanın konusu olmuştur. XII. Pius'a karşı olanlar Yahudilerin trajedisine kayıtsız kaldığına inanıyorlar. Onu savunanlarsa Pius'un Alman Katoliklerine yapılacak bir misilleme korkusuyla Faşizmin ve Komünizmin kötülükleri karşısında "tarafsızlık"ı sürdürme isteği arasında bölünmüş olduğunu ileri sürüyorlar.[91] O, hiç kuşkusuz Nazilerin öldürdüğü milyonlarca Katolik için çok az şey yapmıştır.

101. TABUR

ALMAN Yedek Polis Taburunda bulunanlar 13 Temmuz 1942 sabahının erken saatlerinde, şafaktan önce Polonya'nın Jozefow köyünde uyandırıldılar ve yakındaki Otwock kasabasına götürüldüler. Orada onları neyin beklediğini söylemediler. Gidecekleri yere ulaştıklarında SS subayları onlara bedensel olarak çalışabilir durumdaki bütün Yahudi erkeklerinin yakalanmasını ve Yahudi kadın, çocuk ile yaşlıların öldürülmesini emrettiler. Taburun o gün öldürdüğü insan sayısı bin beş yüzdü ve aynı taburun öldürdüğü toplam seksen üç bin kurbanın ilk bölümüydü.

Onlar hakkında ayrıntılı dosyalar hazırlamış Batı Alman savcıları tarafından 1962-1972 yılları arasında 101. Tabur'dan iki yüz on kişi yargılandı. Hepsi partidışı, orta yaşlı, büyük oranda çalışan sınıf mensubu ve Almanya'nın en az Nazileşmiş kenti Hamburg'tan askere alınmış insanlardı. Hemen hemen hepsi savaş dönemindeki görevlerinden üksindiklerini söylediler; doğrudan doğruya insan öldürmediklerini, bu yüzden masum olduklarını ileri sürdüler. Ama büyük çoğunluk bu olaylara katılmıştı. "Birini vurmak onlar için çok kolaydı":

> Her modern toplumda bürokratikleşmeyle uzmanlaşma, resmi politikaları uygulamaya koyanların kişisel sorumluluk duygusunu zayıflattı. Birbirlerinin benzeri gruplar davranış üzerinde muazzam güç kullanırlar, ahlaki normlar koyarlar. Eğer 101. Yedek Polis Taburu elemanları böyle koşullar altında katil olabildilerse, hangi grup olamaz?[1]

Açık nedenlerle 101. Tabur ile benzer ahlaki konuma yerleştirilmiş Yahudiler hakkında çok az şey biliniyor. Bunların çok azı yaşamını sürdürebildi. Bununla birlikte gettolarda Yahudi polis kullanmak ve ölüm kamplarındaki berbat işleri yaptırmak için Yahudi *Sonderkommandoları* askere almak SS için standart uygulamaydı. Carel Perechnodnik böyle bir görevliydi. Otwock gettosunda ölümden kurtulmak ve ailesini besleyebilmek umuduyla Yahudi polisine katılan eğitimli bir kişiydi. Nazi emirlerine itaat etti ve hayli iyi yaşadı. Yahudi olmayan insanların yardımıyla "Ari safına" geçti ve anılarını yazabilecek kadar uzun yaşadı. Anıları, *Ben Bir Katil miyim?* adıyla yayımlandı.[2]

> Doğu Avrupa'ya yabancı birisi için, 1944-1945'te Polonya'ya doluşan komünist siyasi polisinin etkinliklerine inanmak hâlâ çok güçtür. Ülkedeki popüler bilgi, adı kötüye çıkmış Komünist Güvenlik Bürosu'nun (UB) orantısız sayıda fazla Yahudi (ya da eski Yahudi) içerdiğini ve bunların işlediği suçların iğrenç olduğunda ısrarlıydı. Fakat daha kötü gerçekler hiç yayımlanmadı ve öyküler beğenilmedikleri için yok oldular. Son zamanlarda ortaya çıkan gerçekler tabuyu kırdı. Kanıtlamada Yahudi katılımcılar tarafından desteklendiği, Yahudi kurtuluşu ruhunu paylaştıkları ve bir Yahudi soruşturmacı tarafından ortaya çıkartıldıkları için hepsi daha inandırıcıdır. Araştırma Yukarı Silezya bölgesi ile özellikle Gliwice (Gleiwitz) kasabasını konu alıyor. 1945'te her komutan ile UB'nin yerel ajanlarının % 75'inin Yahudi kökenli olduğu; eski Nazi kamplarıyla hapishanelerinin tümüyle suçsuz siviller, özellikle de Almanlarla doldurulduğu; işkence, açlık, sadist tekmelemelerle cinayetlerin sıradan şeyler olduğu sonucuna varıyor. Komünist rejimin Alman halka altmış bin ile seksen bin arasında ölüm cezası verdiği tahmin ediliyor. Bu bilginin ışığı altında, savaş dönemi Polonyasının katilleri, kurbanları ve seyircilerinin hepsinin çok açık olarak spesifik etnik gruplarla özdeşleşmesine ilişkin yaygın uygulamayı haklı çıkarmak güçtür.[3]

Yahudi ölü sayısı tam olarak hiç bilinmeyecek. 5.85 milyon tahmini Nuremberg Mahkemesi için yapılmıştır. Bu sayının çok hatalı olması pek olanaklı değildir. Yuvarlak rakamlarla savaş öncesi Polonya'nın üç milyon Yahudisi, SSCB'nin iki milyon ve bir milyon da diğer ülkelerden olmak üzere toplam rakam oluşmaktadır. Polonya'nın doğu bölümü 1939'dan sonra SSCB'ye eklendiği için Polonya ile Sovyetler kategorilerinde üst üste binme olabilir. Fakat sorumlu hiçbir tahmin toplam sayıyı beş milyonun altına düşürmemiştir.[92] Bu sayı, nicelik olarak sekiz milyon yedi yüz bin Sovyet, üç milyon beş yüz bin Alman askeri kayıplarıyla Ukraynalılar, Yahudi olmayan Polonyalılar, Beyaz Ruslarla Ruslar arasında her biri birkaç milyonu bulan sivil kayıplarla karşılaştırılabilir[93] **[BUCZACZ]**.

Yahudi soykırımında "altı milyon" ve Auschwitz'de "dört" milyon olmak üzere savaştan sonra uzun yıllar boyunca iki yuvarlak sayı yaygın olarak kullanıldı. İlk sayı biraz fazla da olsa olası bir miktardır. İkinci sayının doğru olması ise mümkün değil. Auschwitz daha sonra Hıristiyan azizleri olan iki kişiyi barındırmıştı. Kutsal Edith Stein Nazilerin Hollanda'da yakaladığı, Katolikliği seçmiş bir Yahudi dönmesiydi. Katolik bir papaz olan Peder Maximilian Kolbe kendini evli birisini ölümden korumaya adamıştı. Acı elli yıl sonra bile kurbanların çokuluslu ve çoklu günah çıkartmalı karakterini anacak uygun yollar bulma denemeleriyle yeniden hissedilmişti.[94]

Zamanında asıl sorun dış dünyanın nasıl büyük kötülükler yapıldığını anlayamamasıydı. 1940 gibi erken bir tarihte Polonya Direnişinin cesur bir subayı, Witold Pilecki (1901-1948) Auschwitz I'e girmeyi başarmıştı. Kaçmadan önce iki yıl boyunca kampın içinde gizli direniş hücreleri örgütledi.[95] Ancak

toplanan bilgi Polonya dışında güvenilir olarak değerlendirilmedi. Polonya Yahudilerinin kaderi hakkında Londra'da bulunan Mülteci Polonya Hükümeti bir rapor yayımladığında, hükümetin önde gelen bir Yahudi üyesi gösterilen zayıf tepki nedeniyle umutsuzluk içinde intihar etti.[96] Ölüm kamplarına ilişkin canlı bir tanıklık yapmak için bir Polonyalı ulak Washington'u ziyaret ettiği zaman Baş Yargıç Frankfurter'in soğuk sözleriyle karşılaştı: "Sizin yalan söylediğinizi söylemiyoruz, ama..." Amerikan Yahudileri harekete geçmek için bir başkasından daha hevesli değillerdi.[97] Auchwitz'e giden yolların bombalanması önerisi sonunda yapıldığında Müttefik Güçler bunu reddetmek için nedenler buldular.[98] Stalin kendi yurttaşlarının milyonlarcasını dünyada önemli bir tepki olmadan öldürmüştü. Hitler 1940'larda aynı şeyi yabancılar kendi gözleriyle görünceye kadar yapacaktı [AUSCHWİTZ].

Soykırım geniş bir yazını esinledi. Önde gelen tarihçileri hemen hemen tamamen onun eşsizliğine ateşli bir şekilde inanan Yahudi akademisyenlerdi. Bu araştırmacılar "kötülüğün evrensel doğasını"[99] reddettikleri gibi şu eski soruyu da reddettiler: "Niçin özel Yahudi acılarımızla birlikte var oluyorsunuz?"[100] Buna karşın vurgu değişikliği varlığını sürdürüyor. Elie Wiesel "Holokost" terimini bugünkü kullanımına kavuşturduğu için saygınlık kazandı.[101] Lucy Dawidowicz, Nazilerin soykırım planının önceden tasarlanmış doğası üzerinde durdu.[102] Raul Hilberg Holokostu iki bin yıllık Hıristiyan antisemitizminin doruğu olarak gördü.[103] Yehudah Bauer Nazi "katiller", Yahudi "kurbanlar" ve Yahudi olmayan "seyirciler"den oluşan sert bir manzara koydu ortaya.[104] Martin Gilbert bireysel yaşantılardan oluşan yürek parçalayan bir çalışma gerçekleştirdi.[105]

TAİZÉ

1940 AĞUSTOSUNDA bir gün, Fransa'nın düşüşünden hemen sonra yirmi beş yaşındaki İsviçreli bir ilahiyat öğrencisi küçük bir Burgonya kasabası olan Cluny'de dolaşıyordu. Öğrenci Benediktinler öncesi manastır sistemi hakkında bir tez yazıyordu. Manastırın kalıntılarıyla, kendi oluşturacağı bir manastır cemaatinin bulanık olasılığından daha az ilgiliydi. Yakın zamanlara kadar kafası karışık bir bilinemezci (agnostik) olan bu öğrenci Neuchâtel eyaletinin Protestan topluluğundandı. "Taizé'de satılık ev" ilanını gördükten sonra vadinin yukarısına doğru 10 km. bisiklet sürdü ve yarı yarıya boşalmış olan köyden bir ev satın aldı. Öğrencinin adı Roger-Louis Schutz-Marsauche idi.[101]

Taizé savaş döneminde Alman işgali altındaki bölgeyle Vichy bölgesi arasındaki sınır çizgisine yakın bir konumdaydı. Kerameti kendinden sorulur bu derviş, orada aralıklı ve yalnız olarak yaşadı. Gestapo konuklarını alıp götürünceye kadar iki yıl süresince Yahudi sığınmacıları barındırma işine kendini adadı. Kurtuluştan sonra, Eylül 1944'te yeniden köye döndü ve Alman savaş tutsaklarına barınak sağlamaya başladı. Köylüler çok şiddetli tepki verdiler ve tutsaklardan biri olan hasta bir

Katolik papazı öldürüldü. Savaş sona erdiğinde kız kardeşi Geneviève de Roger'ye katıldı ve birlikte yirmi kırsal kökenli yetime bir ev sağladılar. Onlara zamanla yedi "kardeş" daha katıldı. Katolik olmadıklarından terk edilmiş bölge kilisesini kullanmak için özel bir izin başvurusu yapmak zorundaydılar. 1948 yılında izin verildiğinde Papalık Temsilcisi Kardinal Roncalli'nin imzası vardı belgede.

Taizé cemaati sınıflamanın dışındaydı. Hiçbir biçimsel kuralı yoktu ve hiçbir mezhebe dahil değildi. En saf biçimiyle Erdemler (Ahiret Mutlulukları: Hazreti İsa'nın kutsanmış, kutsal kişiler hakkında İncil'de (Matta 5:3-12) bulunan sözleri)nden, Neşe, Sadelik, Merhamet, gençliğin hizmeti, uzlaşma görevi ve Roger Kardeş'in kitabının, *Geçici Olanın Gücü*'nün (1965) konusu olan güçlü bir düşünceden esinini alınıştı. Topluluk benzersiz "Taizé Soundu"ndan hemen tanınabilir, ritmik, büyüsel, dört parçalı armoniyle basit sözlerden oluşan şarkıları söyleyen enerjik genç sesler. 1962 yılında yakın bir tepede Uzlaşma Kilisesi kurulduğunda, topluluk dünya çapında yaygın bir hareketin, dahil "Gençlik Konseyi"ne yönelik çift yönlü bir trafiğin ve "yeryüzünde sorumluluk hacci"nın odağı haline geldi. Beyazlar giymiş seksen birader bütün kıtalara uzanan bir manevi güç için insan kaynağı sağladılar. Asya, Afrika, Latin Amerika, New York için misyonlar oluşturuldu. İnsanlar nerede bölündülerse, Taizé ruhu onları iyileştirmenin yollarını aradı. Dünya Kiliseler Konseyi ve Vatikan ilk başta hareketten uzak durdular, ancak daha sonra onların desteğini de arkasına aldı. Avrupa'da İstanbul Ortodoks Patrikliğinin ve daha sonra Krakov Baş Piskoposluğunun desteğini kazandı. Avrupa toplantıları St. Peter ile St. Paul'den Doğu Berlin ve Varşova'ya kaydıkça 1980'li yıllarda Demir Perde'yi de araladı.

Çağdaş Avrupa Hıristiyanlığı var olan bütün engelleri aşan bir dizi esin verici kişilik yetiştirdi. Bunlardan birisi, daha çok Kalkütalı Teresa Ana olarak bilinen, Agnes Gonxha Bojaxhiu adındaki (d. 1910, Üsküp) bir Arnavut rahibeydi.[2] Bir diğeri "Gereksinme Karşısında Kilise'ye Yardım" örgütünün kurucusu Hollandalı Peder Werenfried van Straaten idi.[3] Bu tarzda üçüncü bir kişi sade kalpli, ama zor adlı Roger Biraderdi. "İnsan Taizé'den geçerken bir kaynak suyunu geçer gibi oluyor" dedi II. Jean Paul.

Muhalif sesler çok az bir birlik gösteriyordu. Varşova Getto Ayaklanmasının yaşayan son lideri Marek Edelman gibi Siyonist olmayan tanıklar, baskın Siyonist bakış açısına muhalefet ettikleri için dünyaya maskara edildiler.[106] Bir araştırmacı Holokostun 1941 yılında ortaya çıkan beklenmedik koşullardan doğduğunu iddia etti.[107] Bir başkası Yahudi trajedisinin geneldeki Nazi Terörünün geniş bağlamı içinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermeye çalıştı.[108] *Journal of Historical Review* etrafında toplanan kuşkucu bir grup yazar "gaz odası öykülerinin", ya yalan ya da istatistiklerin hayli şişirilmiş sayıları içerdiğini ileri sürecek fırsatı aradılar. Tahrik ettikleri en canlı tartışma kendilerinin hakkının bile hoşgörüldüğünü ileri sürüyordu.[109] Diğer eleştiriler "Holokost sanayisinin" Yahudilerin çektiği acıyı politik amaçlar için sömürdüğünden yakınıyor.[110] Film yapımcısı Claude Lanzman birçok insanın yanlışlıkla belgesel

tarih sandıkları çağrışımlarla dolu filmi *Shoah*'la (1984) neredeyse evrensel bir kabul gördü.[111] Çünkü tutkular hâlâ şiddetli. Son söz hâlâ söylenecek.

Holokost hiçbir Avrupa ülkesini Polonya'dan daha çok yaralamamıştır. Musevilerin bin yıllık Polonya ikameti sona ermişti. Polonya'nın nüfus ve kültürünün önemli bir öğesi sökülüp atılmıştı. Polonyalı gelecek kuşakların yurttaşları sadece ülkelerinde işlenmiş canavarlıkların onur kırıcı anısını değil, karşılıklı yakınma, yanlış bilgilenme ve ahlaki şaşkınlığın küçük düşürücü mirasını da taşımak zorunda kalacaklardı. Sadece hem Polonyalı hem de Yahudi olanlar yarayı tümüyle kavrayabilirlerdi. "Bu dünyadaki en kederli iki ulusun yolları sonsuza kadar ayrılmıştı"[112] **[BUCZACZ]**.

Almanların SSCB'ye saldırısı diplomatik dünya ittifaklarını hızla değiştirdi. Orta ve Doğu Avrupa'nın üçlü güç yapısı Ağustos 1939'dan beri ortaktı. Birbirlerinin ölümcül düşmanı da oldular. Bu olay üçüncü güç merkezi olan Büyük Britanya'nın Sovyetler Birliği ile birleşmesinin ve Birinci Dünya Savaşının diplomatik sisteminin yeni bir biçimini kurmasının yolunu açtı. Merkezi tutmak için Batı şimdi Doğu ile, ABD'nin dengeyi bozmak için gelişinden önce birleşecekti. Büyük Üçgen yeniden oluşturuldu. Yaşam boyu bir antikomünist olan Churchill için bu "Bizzat Şeytanla dostluk etmek" anlamına geliyordu. Stalin için bu olası tek yardım kaynağını öneriyordu. 12 Temmuz 1941'de bir İngiliz-Sovyet Karşılıklı Yardım Anlaşması Moskova'da imzalandı. Alman-Sovyet Paktı biçimsel olarak bozuldu. Stalin Polonya için gururunu bir yana bırakarak Britanya'nın diğer müttefiği Londra'daki Polonya Hükümeti ile de bir anlaşma imzalamaya ikna edildi. 1941 Temmuz Sovyet-Polonya askeri anlaşmasını politik bir anlaşma izledi. SSCB'deki milyonlarca sınır dışı edilmiş suçsuz Polonyalı ile tutsaklara "genel af" çıkarılacaktı ve Rusya'nın iç bölgelerinde yeni bir Polonya ordusu kurulacaktı. Komuta Lyubianka zindanlarından yeni kurtulmuş General Anders'e verildi. Bu ünlü bir Odisenin başlangıcıydı.[113]

Bununla birlikte can alıcı aşama hâlâ bekleniyordu. ABD olmaksızın, Müttefik Güçler yatalaklar için kurulmuş bir kulüpten biraz daha fazla bir şey olmakla eş anlamlıydı. Churchill ile Roosevelt 11 Ağustosta sekiz ortak ilkeyi saptayan Atlantik Şartı'nı imzaladılar. Bu ilkelerin en önemlileri arasında şunlar vardı:

> Birincisi, bu ülkeler toprak olarak ya da başka bir şekilde büyümeyi amaçlamazlar... Üçüncüsü, bütün halkların egemenlikleri altında yaşayacakları hükümet biçimlerini seçme hakkına saygılıdırlar... Sekizincisi, gerçekçi olduğu kadar manevi nedenlerle de dünyanın bütün uluslarının güç kullanmaktan vazgeçmeyi kabul etmeleri gerektiğine inanırlar.[114]

Fakat ABD Kongresi hâlâ savaşa girmek istemiyordu. Sovyet Hükümeti Volga'da bulunan Kuybyshev'e çekilmişti; Hükümetin Müttefik davasına ilk hizmeti İran'ın işgalinde İngilizlerle birlikte çalışmış olmasıydı. Londra ile Moskova'nın lehine olmak üzere, Japonlar Müttefiklerden daha ikna ediciydiler.

Japon bombardıman uçakları ABD Pasifik Filosuna Hawaii'nin Pearl Harbour limanında 7 Aralık 1941'de saldırdıklarında "uyuyan devi uyandırdılar." Hareketlerinin Avrupa'daki savaşla doğrudan bir bağlantısı yoktu; ama saldırı Amerikalıların tavırlarını bir gecede değiştirdi. Amerikalıların savaş çekingenlikleri bir gecede kayboldu; Kongre savaş kredilerini bol bol dağıttı; ve Başkanın eli serbest kaldı. Bu sonuç Japonların planının parçası değildi; ancak farkında olmadan Büyük İttifak'ın kapılarını açtılar. "Üç Büyük" (savaşı kazanan Churchill, Stalin ve Roosevelt üçlüsü) iş başındaydılar artık.

AUSCHWITZ

31 MAYIS 1944'TE 60. Fotoğraf Filosu'ndan bir İngiliz "*Mosquito*" (Sivrisinek) keşif uçağı Güney İtalya'nın Brindisi kentindeki hava üssünden havalandı. Görevi Alman işgali altındaki Polonya'ya kadar dokuz yüz mil uçmak ve Oswiecim (Auschwitz) kasabasındaki sentetik yakıt fabrikasının fotoğraflarını çekmekti. Şans eseri olarak Güney Afrikalı mürettebat kamerayı çalışır durumda bıraktığı için, filmlerinin son kareleri yirmi yedi bin feetten birbirine yakın Auschwitz I ile Auschwitz II- Birkenau SS toplama kamplarını kuş bakışı bir görünüşle yakalamıştı.[1]

Sonradan Müttefik keşif uçuşlarında buna benzer birçok fotoğraf çekilmişti. 25 Ağustos 1944'te Auschwitz-Birkenau üzerinde düşük irtifadan çekilen bir fotoğraf, demiryolu rampasından iki numaralı Krematoryumun açık kapısına doğru yürüyüşe geçmiş yeni tutukluları gösterecek kadar netti. Kenardaki tren, gaz odasının çatısındaki delikler, ocakların bacaları ve tutuklu gruplarının hepsi fotoğrafta görülebiliyor.[2] Aralık ayında çekilmiş sonraki resimler krematoryumların yakınlarda sökülmeye başladığını gösteriyordu.

Hava fotoğrafçılığı tarihsel araştırmanın birkaç dalında değerli bir araçtır. Arkeologlar, kent bilimcileri ve arazi analistleri tarafından yaygın olarak kullanılır. Bu örnekte, savaş sonrası "revizyonistlerinin" inkâr etmek için çaba harcadıkları bir soykırım kampanyasının kanıtlanmasında inandırıcı bir kanıt sağladı.

Londra'daki mülteci Polonya Hükümetinin yeraltı ulaklarının sağladığı bilgilerle desteklenen bir raporu yayınladığı 1942 yılının sonlarından sonra Batı'da Nazi ölüm kamplarına ilişkin kısmi bir bilgiye ulaşılabilmişti. Buna karşın Müttefik Güçler eyleme geçmeyi uygun görmediler.[3] Avrupa'nın her yerinden Yahudilerin götürüldüğü Auschwitz II'nin "bilinmeyen yer" olarak adlandırılması Temmuz 1944'te oradan kaçan beş kişinin verdiği bilgilerle doğrulandı.[4]

O andan sonra, kamp tesisleriyle demiryollarının bombalanmasıyla cinayetlerin durdurulabileceğini umut eden siyonist gruplarca defalarca başvuruda bulunuldu. Başvurular sağır kulaklara çarptı. Hava kuvvetlerinin yetkilileri kendi askeri ve sınaî tesislerinin önceliği konusunda ısrarlıydılar. İngiltere Dışişleri Bakanlığının bir temsilcisi şöyle demişti: "Bu ağlayan Yahudiler nedeniyle... zamanın çoğu boşa harcanıyor."[5]

Hava istihbarat resimlerinin kaderi içeriklerinden hiç de daha az öğretici değildir. Filmler işlemden geçmeleri ve RAF'in Buckinghamshire'deki Medmenham'da yo-

rumlanmaları için İtalya'dan İngiltere'ye gönderiliyorlardı. Harekât yetkilileri sadece sentetik yakıt fabrikasıyla ilgilendikleri için makaraların son kareleri denetiminden geçmemişti orada. 31 Mayıs ile 25 Ağustos 1944'te çekilen fotoğraflar otuz yıl sonra ABD Savunma İstihbarat Dairesinin arşivinde bulundu, fotoğraflar basılı değildi.[6]

Auschwitz 27 Ocak 1945 tarihinde Sovyet Ordusu tarafından kurtarıldı. Ancak Batılı Hükümetlerin ayrıntılı bilgi için acil talepleri 27 Nisanda Moskova'dan muğlak bir telgraf gelinceye kadar yeni bir haber getirmedi. Telgraf "Auschwitz'de yapılan araştırmaların" değişik ülkelerin dört milyondan fazla yurttaşının öldürülmüş olduğunu ortaya çıkardığını bildiriyordu.[7] Sadece Auschwitz göz önüne alınırsa bu sayı Müttefik savcılarının Nuremberg'te yaptıkları istatistiklerle uyumlu değil.[8] Ama bu sayının beylik bilgiye geçmesine engel olunmadı. 1990 yılında Komünizmin çöküşüne kadar, Oswiecim Devlet Müzesi sekiz yüz bin ile bir milyon yüz bininin Yahudi olduğu daha güvenilir bir tahmin olan bir milyon iki yüz bin-bir milyon beş yüz bin sayılarını söylemekte kendini serbest hissetmedi.

Çağdaş tarihin en çok araştırılan konularından biri için doğruya yakın bir tahminin ortaya çıkması güvenle kuşku uçları arasında tam olarak elli yıl aldı. "Auschwitz'den sonra" demişti Theodor Adorno, "şiir artık olanaklı değil." Tarihçiler de yeteneklerini kaybetmiş gibi görünüyorlar.

Hiç kuşkusuz Almanlar aldatıldıklarını düşündüler. Eğer Başkan İngilizlere yardımı durdurursa, Amerika ile bir çatışma yaşamak istemiyorlardı. Nasıl olursa olsun Amerikalılar savaşa girmeden savaşı bitirmeyi hesaplıyorlardı. Bu nedenle Berlin kabadayılık yaparak bir karar aldı: Hitler 11 Aralık 1941'de Reichstag'ta yaptığı bir konuşmayla ABD'ye savaş açtı.

Büyük İttifak'ın ortaya çıkışı, bir bakıma, iki yıl önce Nazi-Sovyet ortaklığında olduğu gibi her aşamasında şaşırtıcıydı. Anglosakson demokrasilerinin her ülkesi Sovyet sistemiyle çelişiyordu. Sorun sadece Stalin'in geçmişte işlediği suçların unutulması değildi. Batılı liderler, savaşın sürdüğü her yıl içinde Stalin'in kendi yurttaşlarından yaklaşık olarak bir milyon kişiyi öldürmeyi sürdürdüğü gerçeğine gözlerini kapatmak zorundaydılar. Ancak Stalin zayıf, Hitler güçlü iken Stalin'e yardım edilmeliydi. Batılı demokrasiler, Stalin'in standartları açısından her yönden "antisosyalist" Führer'in rejimi kadar mide bulandırıcıydı. Fakat Moskova kapılarına gelmiş bir *Wehrmacht* (Alman Ordusu) varken Batı'nın yardım uzatan eli kabul edilmeliydi; ideolojik duyarlılıklar hesaba katılmamalıydı. Antinazi İttifak, özgürlük, demokrasi ve adalet hakkındaki laf kalabalığıyla sarılmış olmasına karşın, Üç Büyükler çıkarcı bir anlayışla birbirlerine bağlandılar.

Büyük İttifak, ilk aşamada Almanya'nın Avrupa üzerindeki egemenliğine karşı koymak için çok az şey yapabildi. İletişim hatlarını güvenli hale getirmek, Almanya'nın savaş sanayisine zarar vermek ve gelecekteki bir saldırı için temelleri oluşturmak en acil işlerdi. Bu hedeflere ulaşmak için Angloamerikanlar Atlantik Savaşı için birleştiler; geniş bir hava bombardımanı kampanya-

sı planladılar ve Sovyetler Birliği'ni savaş malzemesiyle desteklediler. Her şey Kızıl Ordunun çöküşü önleme yeteneğine, Britanya'nın adayı koruma yeteneğine ve Amerika'nın Pasifik ile Avrupa'da aynı zamanda olacak savaş için devasa kaynaklarını bir araya getirme yeteneğine bağlıydı [OXFAM].

Atlantik Savaşı, Britanya'nın ABD'ye bağlı yaşam hattıyla ABD'nin Avrupa'ya giriş kapısı olan deniz yollarını sağlama aldı. Denizlerin baskıncılardan arındırılmasından önce, yirmi bir bin yüz doksan dört bin ton Müttefik gemisi, yetmiş yedi bin İngiliz denizcisiyle Alman U-Botlarının % 70'i kaybedilecekti. U-Botların üsleri ele geçirilemez nitelikteydi: Mart 1942'de İngilizlerin St Nazaire'e başarısız saldırısı, Müttefiklerin denizlerdeki üstünlüğüyle Almanların kara üstünlüğü arasındaki zıtlığın altını çizdi. Konvoy sistemi, hava koruması ve sonarın da aralarında bulunduğu antidenizaltı önlemlerin plan dahilinde uygulamaya geçirilmesi aylar aldı. Müttefiklerin gemi kayıpları, U-botların kendi felaketlerine ulaşmalarının hemen öncesinde, 1943 Martında doruğa ulaştı. 41 U-botun ONS Konvoyu ile birlikte batırılması Amiral Dönitz'i deniz altılarını Atlantik'ten çekmeye zorladı.

OXFAM

AÇLIK YARDIMI Oxford Komitesi (The Oxford Committee for Famine Relief) kuruluşuna 5 Ekim 1942'de Bakire Meryem Üniversite Kilisesinde başladı. Komitenin iyedi amacı savaşın Yunanistan'da ortaya çıkardığı keder hafifletmekti. O, hiçbir şekilde, uluslararası insancıl yardıma adanmış tek kurum değildi: Henry Dunant'ın Solferino Çarpışmasında tanık olduğu korkunç olayların bir sonucu olarak kurduğu Uluslararası Kızıl Haç 1863'ten beri Cenevre'de etkinliğini sürdürüyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda, savaş kurbanlarına yardım etmek için Belçika, Sırbistan [FLORA] ve Galiçya'da kampanyalar düzenlendi. 1945'ten sonra UNRRA'nın yaptığı gibi, Amerika Yardım İdaresi (Amerikan Relief Administration-ARA) 1918-1921 yılları arasında özellikle Doğu Avrupa'ya geniş yardımlar sağlamıştı. Almanya da içinde olmak üzere, savaşan ülkelerin neredeyse tümü değişik biçimlerde yardım kuruluşları oluşturmuşlardı. Ancak Oxfam'ın birkaç avantajı vardı. IRC (Uluslararası Yardım Komitesi) gibi hükümet politikasından bağımsızdı. Ayrıca, bir Müttefik ülkede kurulmuş olmasına karşın, savaş sonunda çalışmasını sona erdirmedi. Üçüncü olarak, bir İngiliz kuruluşu olduğu için, İmparatorluk topraklarının bulunduğu her kıtaya kolayca girdi. Uluslararası yardımın odağı Avrupa'dan uzaklaştığı zaman çok iyi bir konumda bulunuyordu.[1]

Yardım kuruluşlarının tarihi Avrupa'nın dünyada değişen konumunu kaçınılmaz olarak yansıttı. Savaş sonrası refahı, "Batı"nın "Doğu"ya karşı karşıya geldiği anda, "Kuzey"le "Güney" arasında devasa bir ekonomik farklılık yarattı. ABD önceki dönemden daha çok politikayla ilgileniyordu; Sovyet bloğu insani sorunlara karıştırılmıyordu; Birleşmiş Milletlerin ilgi alanı üye ülkeler tarafından oldukça daraltılmıştı. Bu nedenle, imparatorluklar sonrası Avrupasının Oxfam, Çocukları Koruma, CA-

FOD (Deniz Aşırı Gelişme Katolik Fonları), Médecins Sans Frontieres (Sınır Tanımayan Hekimler) gibi özel örgütlere önemli bir rol devredildi. Kuzey-Güney Komisyonu (1978-1983) ile Brandt Raporu, zengin ulusların "Üçüncü Dünya"ya yardım etmesi gerektiği ve bunu gerçekleştirmek için GSMH'larının % 1'inin ayrılması hedefini koydu. Ama 1992-1993'te eski Yugoslavya'da ortaya çıkan felaketler Avrupa'nın kendi çelişkilerinin sona ermekten çok uzak olduğunu gösterdi.

31 Mayıs 1942'de Köln'e bin bombardıman uçağıyla yapılan ilk saldırıdan sonra, Müttefik hava saldırıları istikrarlı olarak büyüyerek doruğa yaklaştı. Bu saldırılar pratik ve ahlaki zeminlerde şiddetle eleştirilmiştir. Ruhr Havzasındaki barajlara yapılan ünlü "Baraj Yıkan Akın" ya da Nazilerin Norveç'te, Telemark'ta kurdukları ağır su fabrikasına yapılan saldırı gibi kesin hedefli saldırıların belirli amaçları vardı. Ancak yangın bombalarıyla Alman kentlerinin toptan bombalanması ve sivil nüfusu yıldırma girişimleri umulan sonuçlara ulaşamadı. 1941 ile 1945 yılları arasında Lancaster, Halifax ve Uçan Kuleler'in sonu gelmeyen dalgaları tarafından Reich'ın üzerine 1.35 milyon ton bomba bırakıldı. Aldığı karşı önlemler Almanya'nın gittikçe azalan kaynaklarının büyük bir bölümünü emdi. Ama Nazilerin savaş sanayisinin çalışmasına hiçbir zaman ara verdirilemedi; Alman yurttaşları, Blitz dönemindeki İngilizler gibi ulusal davayı desteklediler. Mayıs 1943'te Hamburg'a yapılan bir saldırı büyük yangınların çıkması ve kırk üç bin suçsuz insanın ölmesiyle sonuçlandı. Dresden'e yapılan bir diğer saldırı neredeyse Japonya'ya atılan atom bombaları kadar zarar verdi [ALTMARK].

1941'den sonra hız kazanan Sovyetler Birliği'ne yardım harekâtlarından yararlananlar minnettârlıklarını ender olarak belirtmişlerdir. Kraliyet Donanması, Kuzey Kutbu konvoylarının Murmansk'a götürülmesi gibi çok tehlikeli bir görevi üzerine aldı. Birçok denizciyle gemi ve bir konvoyun tümü, PQ17, geride hiçbir iz bırakmadan yok oldular. ABD, SSCB'ye Basra Körfezi üzerinden karayoluyla muazzam büyüklükte taşıma gerçekleştirdi. Ödünç Verme ve Kiralama Planı adı altında ABD'nin SSCB'ye yaptığı yardımın Sovyet askeri üretiminin % 7'si ve askeri nitelikte olmayan yardımın ise 2,8 milyar Dolar olduğu tahmin ediliyor.

Müttefiklerin politik planları Atlantik Şartı ve Mihver Güçleri ile savaşan yirmi altı devletin ayrı bir barış antlaşması imzalamamayı kabul ettiği 1 Ocak 1942'de imzalanan Washington Paktı etrafında şekillendi. Bu devletler dört yıl içinde Milletler Cemiyetinin halefi olacak olan Birleşmiş Milletlerin çekirdeğini oluşturdular.

Büyük İttifak çalışmaya başlar başlamaz Angloamerikanlar Stalin tarafından Avrupa'da ikinci bir cephe açmaları için sıkıştırıldılar. Alman savaş makinesinin hemen hemen tümü Doğu'da toplanmış durumdaydı ve Stalin'in müttefiklerinden yükü paylaşmalarını istemesi tamamen mantıklıydı. Stalin herkese açıkladığından daha fazla eğitilmiş insan gücüne sahipti. Bu gerçek Kızıl

Ordunun kapasitesine ilişkin olarak Almanların yaptığı her tahminin neden her zaman üstünde olduğunu açıklayan etkenlerden biridir. Her ne kadar böyle olsa bile, Kızıl Ordunun karşı karşıya olduğu yüz elli tümenle diğer tek cephe olan Kuzey Afrika'daki dört tümen arasında büyük bir oransızlık vardı. Yine de Angloamerikanların dostlarını memnun edecek kolay yöntemleri yoktu. Müttefiklerin hava gücü can alıcı önemdeki bir anda *Luftwaffe*'yi Volga üzerinden uzaklaştırdı; Afrika'da ele geçirdikleri Mihver savaş tutsaklarının toplamı Stalingrad'taki toplam sayının çok üstündeydi. Ancak Avrupa kıtasındaki güçlerini kestiremiyorlardı. Kıtadaki her liman düşman elindeydi ve Kuzey Fransa'da kıyı savunması için yapılan Atlantik duvarı yapım aşamasındaydı. Dieppe'e yaptıkları başarısız saldırı herhangi bir büyük Müttefik çıkarma gücünü hangi korkunç engellerin beklediğini göstermişti. Ne İngilizlerin ne de Amerikalıların yeterli sayıda eğitilmiş insan gücü vardı. Stalin'e 1943 yılında Batı'da büyük bir saldırının olacağını söylemişlerdi; bu Haziran 1944'e kadar gerçekleştirilmedi. Bu saldırıdan önce, kıtadaki savaşa Angloamerikanların getirebildikleri tek destek güney kıyıda, İtalya'da oldu.

Hayli zor geçen İtalya seferi Müttefiklerin Akdeniz'de gittikçe güçlenmeleri sonucu mümkün oldu. Beklentilerin aksine İngilizler Malta ile Süveyş deniz yolunu ellerinde tutmayı başardılar; Kuzey Afrika'nın batı uçlarına Angloamerikalıların yaptıkları çıkartmalar *Afrika Korps* için ölümcül bir tehlike anlamına geliyordu. Meşale Harekâtı Mihveri Tunus'ta sıkıştırdı ve bu yüzden Mayıs 1943'te tamamen çekilmek zorunda kaldılar. Ondan sonra, Sicilya Boğazını geçerek faşist çizmenin burnuna saldırmak müttefikler için göreli olarak kolay bir işti.

İngiliz ve Amerikan birliklerinin eşzamanlı olarak güney ve doğu kıyılarından çıkartma yaptıkları tarih olan 10 Temmuz 1943'te Sicilya'nın işgali başladı. Adanın tümünün hızla fethedilmesini engellemek isteyen Alman destek güçleri çok geç ulaştı bölgeye. Müttefikler Sicilya'dan Calabria'ya Eylülde geçtiler ve dağlık yarımadanın kuzeyine doğru çetin bir ilerlemeyi başlattılar; sonuçta bu iş, yaklaşık olarak iki yıllarını alacaktı. Bununla birlikte İtalya'nın güney burnunu tutmalarının önemli sonuçları olacaktı. Önce Brindisi'de büyük bir üs kurdular ve bu üs sayesinde Polonya ile Yugoslavya'yı da kapsayan Orta ve Doğu Avrupa boyunca Müttefik hava gücünün uzun uçuşlarla ulaşabileceği alan genişledi. Aynı zamanda Alman komuta kademesini zayıf yedek tümenlerle Güney Fransa'nın işgaline zorladı. En önemli sonucuysa Mussolini rejiminin yıkılmasına yol açmasıydı. Mareşal Badoglio 25 Temmuz 1943'te İtalya Kralını, Duçeyi görevden almaya ve Müttefiklerle görüşmeye ikna etti. Duçe tutuklu bulunduğu Gran Sasso'dan Alman paraşütçülerinin gerçekleştirdiği müthiş bir operasyonla kurtarıldı ve Alman desteğiyle Milano'dan Kuzey İtalya Cumhuriyeti'ni yönetti. Ama Mihver kalesindeki ilk büyük çatlak gizlenemezdi.

Bu sıralarda Doğu Cephesindeki muazzam Alman-Sovyet Savaşı doruğuna yaklaşıyordu. 1941 felaketini yaşayan Sovyet rejimi Rus yurtseverliğinin büyük haznesini devreye sokmaya karar vermişti. Stalin daha önce yok ettiği

Ortodoks kiliselerini yeniden açtı ve ondan önce Lenin'in yaptığı gibi Kutsal Rusya'nın savunulmasına başvurdu. Milyonlarca kişi dudaklarındaki, 1941'den önce herhangi bir zaman diliminde olanaksız görülen "Za Stalina" (Stalin İçin) sloganıyla gönüllü olarak ölüme koştu. Kızıl Ordunun insan gücünü savurganca kullanışı Alman askerlerini şaşırtıyor ve bir dereceye kadar da onların moralini bozuyordu. Piyadeler topçu desteğine ilişkin hiçbir iz olmaksızın, dalgalar halinde belirlenmiş konumlara saldırtılıyorlardı. Kötü giyimli ve kötü silahlanmış "İvanlar" cesetlerin dağ gibi yükseldiği yerlerden Alman makineli-tüfekçilerini ısıtıncaya ve Alman savaşçıları öldürme isteğini kaybedinceye kadar saldırılarını sürdürüyorlardı. Sovyet tarafının bire karşı üç ya da dört kayba dayanabileceği ve günü kurtarabileceği rekabete ilişkin olarak kabul edilmiş bir olguydu. Sovyet özverilerine ıssızlık ve iklimle savaşın en iyi tankı olan T-34 yardım etti. Mareşal Jukov'un yönetimi altındaki mükemmel bir askeri ekip yer ve sayı avantajlarını büyüttü.

Wehrmacht 1942'de gerildikçe gerildi. Bölgesel Alman başarılarının sürmesi, yakalanması güç düşman Sovyetlerin tuzağa düşürülmediği ya da kuşatılmadığı ve uzun iletişim yollarının gün geçtikçe daha da uzadığı gerçeğini gizledi. Sonbaharın başında havalar bozulmaya başladığında ne Volga'ya ne de Hazar Denizi'ne ulaşılmıştı; Stalingrad girişlerindeyse tehlikeli bir çıkıntı geliştiyordu. Taktik bir geri çekiliş belki durumu düzeltebilirdi. Fakat Führer bunu inatla reddetti. Hitler, General von Paulus'a verdiği her ne koşulda olursa olsun cepheyi tutması yolundaki vahim emrin günahını üzerine almalıydı. Almanların hızı onları nihayet "Stalin'in kenti"nin sağ taraftaki dış mahallelerine getirmişti. Ancak ipe boyunlarını geçiriyorlardı. Jukov'un birlikleri Almanların etrafında günlerce karış karış ilerleyerek sonunda von Paulus'u kuşattı. Buz altındaki ıssız harabelerin üzerindeki göğüs göğüse çarpışmalar von Paulus'un 2 Şubat 1943'te teslim olmasından önceki üç ay boyunca sürdü. Stalingrad bir milyondan fazla insanın canını almıştı. Dünya tarihinin en büyük çarpışmasıydı. Yenilmez Nazi kuvvetlerinin hata yapabileceği açığa çıkartılmıştı.

Stalingrad'a ilişkin haberler Avrupa'nın her yanındaki Nazi karşıtı direniş hareketlerinin moralini artırarak şimşek hızıyla yayıldı. Direniş liderleri Stalingrad'tan önce sadece küçük çaplı sabotajlar ile Müttefik havacılarıyla tutsaklarının gizli yollardan kaçırılması için yapılacak girişimleri düzenleyebiliyorlardı. Stalingrad'tan sonra kurtuluş düşleri görmeye başladılar.

Direniş Batı Avrupa'da göreli olarak karmaşık değildi. BBC haberleri ile İngiliz Özel Harekât İdaresi'nin (SOE) dalavereleri tarafından teşvik edilen adanmış cesur erkekler ve kadınlar, sonuçta Müttefiklerin ilerlemesine yardım edecek sabotajlarla şaşırtmaca eylemleri planlıyorlardı. Nazilerin örnek bir manda yönetimi kurmayı umut ettikleri Danimarka'da, Direniş Almanları Ağustos 1943'te sıkıyönetim uygulamaya zorlamıştı. Naziler Norveç'te de Vidkun Quisling'in faşist eğilimli hükümetiyle yönetme girişiminden vazgeçtiler. Norsk-Hydro Fabrikasında elde ettikleri tek parti ağır suyu taşıyan gemi Norveçli sabotajcıların eylemi yüzünden Tinnsjo fiyordunda batırıldı. *Englandspiel*, "İngiliz Oyunu" diye adlandırdıkları şahane bir projeyle Hollanda Direnişi-

nin içine sızmayı başardıklarından bu ülkede daha az rahatsız edildiler. Belçika, Fransa, İtalya ve Yunanistan'da direniş komünist çevrelerden giderek daha çok etkilendi. Fransız Direniş Hareketi Almanların 1943'te birçok yurtseverin gerilla harekâtına giriştiği Vichy Bölgesini işgal etmeleri sonucunda doğdu. Aynı dönemde başarıları daha büyük olan İtalyan partizanları Mussolini'nin egemenliği altında olan kuzey bölgesinde etkinliklerini yoğunlaştırdılar ve sonunda Mussolini'yi yakalayarak öldürdüler.

Fakat halk direnişi hiçbir yerde minicik Luksembourg'ta olduğundan daha kararlı değildi. Ekim 1941'de yapılan plebisitte Luksembourgluların yalnızca % 3'ü Reich ile birleşme yönünde oy kullanmıştı. Sonraları Nazi egemenliğine karşı tek etkili genel grevi, sürekli engelleme ve propaganda kampanyalarına karşın örgütlediler.

Direniş, Doğu Avrupa'da daha sorunluydu. Bu bölgede Alman politikaları çok sertti. Bundan daha önemli olan şey ise, yeraltındaki önde gelen oluşumların (Polonya'da *Armia Krajowa* (Yurt Ordusu-AK), Ukraynalıların *Isyancı Ordu*'su (UPA), ve Yugoslav *Çetnik*leri) kendilerini ulusal özgürlük davasının Hitler'e karşı olduğu gibi Stalin'e karşı da savaşılmasını gerektiren üzücü bir politik tuzağa yakalanmış buldular. İlerleyen Kızıl Ordu ya da "burjuva bağımsızlığını" kabul etmeyen komünist partizanlarla işbirliğine girmek en iyi durumda sefil bir teslimiyetle, daha çok da tutuklanma ve ölümle sonuçlanıyordu **[BUCZACZ]**.

Örneğin Polonya'da Avrupa Direniş hareketlerinin en kıdemlisi hemen hemen olanaksız bir görevle karşı karşıya geldi. Bu hareket Naziler ile Sovyetleri işgal güçleri olarak değerlendirdiği sırada, 1939'un sonlarında ortaya çıkmıştı. Ana oluşumu olan *Armia Krajowa* bulanık tanımlanmış çeşitli grupların oluşturduğu gevşek bir federasyondu. Otoritesi birçok *Köylü Taburu* (BCh) tarafından kabul ediliyordu, ancak yarıfaşist (ama şiddetli olarak Alman karşıtı) *Ulusal Silahlı Güçler* (NSZ) ya da komünist *Halk Muhafızları* (GL) tarafından kabul edilmiyordu. Yüzeysel bile olsa gettolardaki *Yahudi Mücadele Örgütleri* (ZOB) ile özel ilişkileri; ormanları birlikte paylaştıkları Ukraynalılar, Sovyet partizanları, asker kaçakları, kanun kaçakları ve haydutlarla da kanlı karşıtlıkları vardı. Bu hareket gizli istihbarat, şaşırtmaca, eğitim, yargı ve politik kanatlarıyla etkileyici bir "Gizli Devlet" örgütledi ve bunu sürdürdü. Fakat, Sovyet "Kurtarışı"nı görecek kadar yaşamadı. Örgütün demokratik liderleri Moskova'daki göstermelik bir mahkemede yargılanarak öldürüldüler. AK'nin son komutanı General Okulicki gibi umudunu yitirmemiş onurlu insanlar Müttefik davasının kahramanları arasında var olmayı hak ettiler. Gerçekten de Batılı yoldaşlarının utanç verici sessizliği arasında onlar karanlığa, onursuzluğa ve erken yaşta mezara teslim edildiler.[115]

Sorun Yugoslavya'da Angloamerikalıların tartışmalı ve bazılarının söyleyeceği gibi kötü olarak anılan bir kararıyla çözüldü. Polonya'nın aksine Yugoslavya doğrudan Sovyet etkisi alanının dışındaydı. Ama 1943'e gelindiğinde İtalya'dan yapılacak olan Müttefik desteğinin menziline girdi. Londra ile Washington Tito'nun komünistlerini desteklemeyi seçti. Daha sonra Tito'nun ra-

kipleri, *Çetnik*ler, her türlü iftirayla karalandı. Mihayloviç de içlerinde olmak üzere liderleri Tito'nun mahkemelerince "hainlik" suçlamasıyla öldürüleceklerdi.

Buna benzer gelişmeler, Angloamerikan çevrelerde egemen olan "direniş" ve "işbirliği"ne ilişkin belirlemelerin kolaylığını çok iyi ortaya çıkartıyor. Yabancı işgaliyle hiç karşı karşıya kalmamış uluslar onun zorluklarını ender olarak kavrayabiliyor. Kıta Avrupasındaki bazı insanlar hiç kuşkusuz kişisel çıkar içgüdüsüyle işgalcilere hizmet etmeyi seçtiler. Belçika'da Leon Negrelle'in *Rexist Hareketi* gibi olanları savaştan önce geliştirilmiş ilkelere uygun davrandı. Fakat çoğu kişi ılımlılaştırıcı bir etkide bulunabilmek ve yapılacak olan hasarı sınırlamak için işbirliğine gittiler. Pétain'in Hitler ile yaptığı talihsiz toplantıdan sonra işbirliği politikası yanlışa sapabilir ya da sapmazdı. Ancak yurtseverlik gereği olarak bu politika sürdürüldü.

Sovyetler ile Naziler tarafından başarılı bir biçimde işgal edilmiş olan Avrupa'nın geniş bölümünde tercih şansı hiç yoktu. Her iki totaliter rejim de açık terör uygulayarak boyun eğdirmeyi deniyordu. Sıradan yurttaşların çoğu için Sovyetlere hizmet etme olasılığı, faşistlere hizmet ediyormuş gibi ahlaki ikilemler yaratıyordu. Yurtseverler ile demokratlar için ilkeli eylemin tek biçimi, intihar anlamına gelen aynı anda hem Hitler hem de Stalin'e karşı mücadele etmekti.

Stalingrad'tan sonra Doğu Cephesi'nden gelen haberler Berlin'in hevesini kırmayı sürdürdü. 1943 baharında Kızıl Ordu iki yıldır ilk kez genel bir saldırıya geçti. Onları Berlin'e kadar götürecek olan beş büyük seferin açılış aşamalarında Stalin'in inançlı askerleri Nazileri geriletmeye başladılar. Kursk yakınındaki bozkırda Temmuz ayında Almanların stratejik tank kuvveti yok edildi. Uzun erimli saldırı kapasiteleri kırılmıştı artık. Churchill'in mecazi sözünü kullanırsak, gelgit artık dönmüştü.

BUCZACZ

BUCZACZ KİLİSE YÖNETİM BÖLGESİ. 1939'da bu bölgede kırk beş bin üç yüz on dört Polonyalı yaşıyordu. On yedi kesiminden olan Barycz'de dört bin sekiz yüz yetmiş beş, Buczacz'da on bin iki yüz elli yedi, Koropiec'te iki bin üç yüz elli üç, Kowalowka'da üç bin dokuz, Monasterzyska'da yedi bin yüz yetmiş beş... Barycz'de iki Polonyalı aile 1939 yılında Ukraynalılar tarafından öldürüldü... Biernackilerden bir kişi yaralı bir bacakla kurtulmuştu... Ancak asıl saldırı yüz yirmi altı Polonyalının öldürüldüğü 5-6 Temmuz 1944'te gerçekleştirildi. Erkekler, kadınlar ve çocuklar vurularak ya da baltayla öldürülmüşlerdi. Kasabanın "Mazury" semti yakılıp yıkılmıştı. Saldıranlar makineli tüfeklerle silahlanmışlardı ve *"Rizaty, palyty"* (öldür, yak) diye bağırıyorlardı. Hayatta kalanlar Buczacz'a gittiler ve kapısı, penceresi olmayan eski Yahudi evlerinde çok kötü koşullarda kışı geçirdiler...

Az nüfusu olmasına karşın Nowostawce (Katolik) bölgesi, sınırları içinde üç Yunan-Katolik kilise bölgesini barındırıyordu. Polonyalıların Ukraynalılara oranı, ikiye üçtü. Birlikte yaşama 1939 yılında hâlâ olasıydı. Ancak Alman işgalinden sonra koşullar daha da kötüleşti. 1944'te Alman-Sovyet cephesi içinden geçtikten sonra yıkıntılardan başka hiçbir şey kalmamıştı burada...

28 Ocak 1944'te Koroscjatyn papaz naibi köyüne yapılan bir saldırıyı bildirdi. Naibin mahzeninde yetmiş sekiz kişi silahla, boğularak ya da baltayla öldürülmüştü .. doksan kişi de daha önceki bir saldırıda, 1943 yılında öldürülmüştü. Ayrıca tifüs hastalığı da bir elli kişiyi daha öldürecekti. Tuhaf bir şey daha oldu. "Çılgın evlilikler" olarak anılan birliktelikler vardı köyde. Bunların biri dışında hepsi öldü.

Koropiçe'te aslında hiçbir Polonyalı öldürülmedi. Ama Katolik Yunan Kiliselerinin kürsülerinde Polonyalı-Ukraynalı evlilikleri hakkında isteklerin yankılandığı rapor edildi: "Anne, bir düşmanı emziriyorsun, boğsana onu."[1]

Olaylardan kırk yıl sonra, Polonya'daki Roma Katolik Kilisesi hâlâ önceki doğu eyaletlerinde yapılan "etnik temizliği" belgelemeye çalışıyordu. Kurbanların sayısına ilişkin tahminler altmış bin ile beş yüz bin arasındaydı.[2]

Buczacz ya da Buchach da aynı kaderi paylaşan yerleşimlerden biriydi. Eski Volhınia ve Kızıl Rutenya (Doğu Galiçya) eyaletlerini kapsayan Lwow Başdiyakozluğu bölgesi içindeydi. Savaştan önceki sakinlerini Ukraynalılar, Polonyalılar ve Yahudiler oluşturuyordu. Savaşın başlangıcında üç topluluk da Sovyet baskısı altında kaldı. Daha sonra Yahudiler Nazilerce öldürüldüler. Bu gelişmeden sonra Ukraynalılar Polonyalılara karşı saldırıya geçtiler. En sonunda geri dönen Sovyetler, bağımsız örgütlerle ilişki içinde olan herkesi ortadan kaldırdılar.

Savaş dönemi Polonyasında etnik temizlik 1939-1941 arasında batı bölgelerini Alman yerleşmesi için temizleyen Naziler ile Doğu'dan milyonlarca insanı zorunlu göçele karşı karşıya bırakan Sovyetler tarafından başlatıldı. 1941'den sonra bu temizlik hareketi, Ukraynalıları orta Polonya bölgesinden çıkartarak yerlerinden edilmiş Polonyalıları buralara yerleştirmeyi planlayan gizli Polonya örgütleriyle Polonyalılara karşı terör uygulayan Ukrayna İsyancı Ordusu (UPA) tarafından sürdürüldü. Komünistler, Ukrayna'nın Polonyalılardan ve "Vistula Harekâtı" ile de "Polonya Halk Cumhuriyeti'ni" Ukraynalılardan temizleme işini 1945 yılında tamamladılar. Müttefik politikası Postdam'da, Oder'in doğusundaki bütün Almanların ihraç edilmesini onayladı (Bkz. s. 1112).

UPA, Alman cephesinin gerisine sızan ve giderek sayıları artan Sovyet partizanlarına karşı Batı Ukrayna'yı korumak amacıyla 1942 Ekiminde kuruldu. (UPA'nın komutanı General Roman Shukeviç, *"Chuprynka"*, 1950'de yakalanıncaya kadar mücadele etti.) Komünistlerin yükselişi ne *Wehrmacht* ne de *SS Galizien* örgütüyle durdurulabilince, Ukrayna yeraltı örgütü çözüm için gözü dönmüş kararları benimsedi. Batı Ukrayna, Sovyet veya Polonya egemenliğinin geri gelmesi için çalışıyordu. Daha radikal unsurlar durumları saldırıya en elverişli olan sivil Polonyalılara yok etmeye karar verdiler.[3] Kendilerine karşı çıkan herkesi öldürmekten hiçbir vicdan rahatsızlığı duymadılar.

> 11 Mart 1943. Ukrayna milliyetçileri, Ukrayna'nın Litogoszcz (Volhynia) köyünde daha önce kaçırdıkları Polonyalı bir öğretmeni öldürdüler. Bu öğretmenle beraber, katliama karşı çıkan birkaç Ukraynalı aileyi de öldürdüler.[4]

İçinde güçlü gizli dinsel eğilimleri de barındıran bir çatışmada ruhban en vahşi uygulamalar için seçilmiştir:

> Olkopy'den Peder Ludwik Wlodarczyk çarmıha gerildi; Ostrowka'dan Peder Stanislaw Dobrzanski'nin boynu baltayla vuruldu; Peder Karol Baran Korytnica'da testereyle iki parçaya ayrıldı; Peder Zawadski boğazından kesilerek öldürüldü...[5]

Savaş sonrasında Doğu Avrupa'da işlenen bütün savaş suçları Nazilere atfedildi. Buczacz bölgesinde gerçekleşen suçlara benzeyen olaylar "Yirmi Milyon Rus Savaş Ölüsü"yle bir araya toplandı ya da sessizce görmezden gelindi.[6] Trajedinin çokluğu boyutu değerlendirilmedi. Bütün uluslar kendi kayıplarını ilan ederken, diğerlerininkini önemsemediler. Ama bazen ortak kayıplara ilişkin sayılarla karşılaşılıyor:

> Mayıs ile Aralık 1942 arasında Volhynia'da yüz kırk binden fazla Yahudi öldürüldü. Polonyalıların evlerine kaçarak kurtulanlar ise koruyucuları olan Polonyalılarla birlikte 1943 baharında öldürüldüler. Aynı dönemde Volhynia'da yaşayan üç yüz bin Polonyalıdan kırk bini Ukraynalı "haydutlar" tarafından öldürülmüştür. Polonyalılar ve Yahudiler birçok köyde ortak düşmana karşı birlikte savaştılar.[7]

Savaş dönemi soykırımını başlatan ilca araştırma işi hiç ele alınmamıştır. Örneğin Polonyalı ya da Katolik ölümlerini saptama işinin kaçınılmaz biçimde bir diğer yanı, Yahudi ve Ukraynalı ölümleri de vardır. Onlar, Sovyetlerin hizmetindeki Yahudi ve Ukraynalı işbirlikçilerin ya da Alman komutası altındaki Ukrayna birliklerinin oynadığı rol üzerinde duruyorlar. Ne Silezyalı Polonyalıların Alman Schupo birimlerindeki ne de Sovyet Ordusuyla işbirliğine giren Polonyalıların etkinliklerini göz önüne alıyorlar. Bu onların UPA'nın Yahudi ve Ukraynalı kurbanlarını hesaplama işinin bir parçası değil. Sadece bir tarafa bakan her araştırma çarpıklıklar üretmeye mahkûmdur.

Olağanüstü bir Nazi avcısı olan Simon Wiesenthal'in Buczaczlı olduğu sırası gelmişken söylenmelidir.[8]

Büyük İttifakın Zaferi (Temmuz 1943-Mayıs 1945). 1943'ün ortalarından itibaren Büyük İttifak her alanda üstünlüğü elde tutu. Hâlâ zorunlu olarak savaşmasına rağmen Reich artık kuşatma altındaydı. Karada inisiyatif Sovyetlerdeydi. Angloamerikanlar denizde ve havada egemendiler. Amerikan sanayi gücü, Rusya'nın insan gücü ve İngiliz İmparatorluğunun gücünün birleşmesine Hitler'in azalan kaynakları karşı koyamazdı. İtalya dışında bir İkinci Cepheye ilişkin olarak hâlâ bir işaret görülmüyordu ve Almanya'da ciddi bir muhalif hareket de ortada yoktu. Hitler'in kararan talihini tersine çevireceğine inanılan

Wunderwaffen ya da "harika silahlar" dışında Reich'ın ölümü gittikçe daha inanılır hale geliyordu.

Abartılı söylentiler bir tarafa bırakılırsa, yoğun silah geliştirme rekabeti olduğu doğruydu. Bu rekabet jet motorları, roket ve atom bombası yapımında yoğunlaşmıştı. Alman bilim adamları iki rekabet alanında yarışı kazandılar. Jet-enerjisi kullanan Messerschmitt 262'lerin bir prototipi 1942 yılında uçuruldu. *Vergeltung*, "intikam" roketleri, V1 ile V2 Baltık'ta, Peenemunde'de geliştirildi ve Haziran 1944'te Londra üzerinde denendi. Fakat atom bombası için yapılan rekabeti uzaklardaki New Mexico'da Müttefiklerin Manhattan projesi kazandı. Onunla Temmuz 1945'te elde edilen başarı Avrupa savaşı için çok geç kalmıştı.

Müttefikler için en keskin sorunlar politik ve stratejik işbirliği alanındaydı. Bunu başarabilmek için "Üç Büyükler"in katıldığı (Tahran (Aralık 1943), Yalta (Şubat 1945) ve Postdam'da (Haziran 1945)) üç özel toplantı düzenlendi. Tartışmaları savaş amaçlarının belirlenmesi, Pasifik ve Avrupa Savaşının öncelikleri ve savaş sonrası Avrupa planları gibi üç temel sorun üzerinde odaklanıyordu. Savaş amaçları olarak Büyük İttifak, Reich'ın koşulsuz teslimi konusunda ısrar etmeyi kararlaştırdı. Bu karara, kısmen bir ikinci cephe konusunda Stalin'in duyduğu kaygılar, kısmen de 1918'de yapılan hataların fark edilmesi sonucunda ulaşıldı. Sonuç, İttifakı zorlayıcı olmasına karşın, Sovyetler Birliği'ne, Doğu'da yapacağı totaliter düzenlemeler için izin verilmesiydi. Batılı liderler savaştan çekilme olasılığını önceden reddettikleri için, Sovyet yönetimini ılımlılaştıracak en güçlü araçtan vazgeçmişlerdi.

Almanya'ya ve Japonya'ya karşı savaş arasındaki önceliklerin çatışması ağırlıklı olarak her iki savaşın da yükünü çeken Amerikalılar için özellikle keskindi. Yalta'da bunun hakkında bir karar verilecekti. Sovyetler, Japonlara karşı 1941'den sonra katı bir tarafsızlık içindeydiler ve Avrupa savaşı sona ermeden önce konumlarını değiştirmeye yanaşmıyorlardı. Bunun aksine İngilizler Japon savaşıyla derinden ilgileniyorlardı. Uzakdoğu'ya giden kırılgan yollar çok zayıf durumdaydı ve dominyonların, özellikle de Avustralya ile Yeni Zelanda'nın bağımsız olarak gösterecekleri savaş çabasına büyük bir güven duymak gerekiyordu. Singapur erken bir tarihte dramatik bir şekilde düşmüştü. Bundan sonra, Britanya'nın katılımı Birmanya (burada Japonlar İngiliz Hindistanı sınırlarını aşmıştı) ve Amerikalılara destek sağlamayla sınırlıydı.

Avrupa'nın geleceği konusundaki planlarda tam bir anlaşmaya hiçbir zaman ulaşılamadı. İtalya ile başlayarak Batılı Müttefikler Stalin'i Batı Avrupa ile ilgili düşüncelerden uzaklaştırdılar ve Stalin her şeye karşın Doğu'da yerleşimleri hakkında bastırdı. Churchill'in 1944 Ekiminde Moskova'ya yaptığı ziyaret sırasında Stalin ile "Yüzde Anlaşması" olarak bilinen tartışmaları önemli bir istisnayı oluşturmaktadır. Bu anlaşma resmi olarak hiçbir zaman kabul edilmedi; ancak her iki tarafın da, onu, Balkanlar için bir çalışma kılavuzu olarak değerlendirdiklerini düşünmemizi sağlayacak bazı nedenler var. Cebinden bir kâğıt parçası çıkartan Churchill'in bir tarafa ülkelerin kısa bir listesini yazdığı ve onların karşısına da Batı ile Rus etkisine ilişkin dengeyi belirten rakamlar yazdığı

söyleniyor. Piposundan bir nefes çektikten sonra Stalin'in aşağıda belirtilen ülke ve oranların karşısına mavi bir kalemle işaret koyduğu ileri sürülür:

	Rusya	Diğerleri
Romanya	% 90	% 10
Yunanistan	% 10	% 90
Yugoslavya	% 50	% 50
Macaristan	% 50	% 50
Bulgaristan	% 75	% 25[116]

Churchill'in "ahlaksız belge" dediği bu belge Britanya *Public Record Office*'in halka açık olan bölümünde yoktur ve varlığı tartışılmaktadır. Uygulamada bunun anlamı, herhalde listede Batı etkisinin baskın olduğu tek ülke olarak Yunanistan'ın işaretlenmiş olduğudur. Bu da gerçekleşen bir olgudur.

Polonya, geleceği hakkında resmi olmayan taslaklarda bile anlaşılamayan bir ülkedir. Bu ülkenin içine düştüğü durum sıklıkla sonraki Soğuk Savaş'ın kaynağı olarak görülmektedir. Fransa gibi Polonya da 1939 başlangıç ittifakının bir üyesiydi. Londra'daki hükümeti tamamen tanımıyordu ve onun askerleri, denizcileri ve havacıları hem İngiliz hem de Sovyet komutası altında üstün hizmet veriyorlardı. Stalin Nisan 1943'te Nazilerin Katyn hakkında ortaya çıkardıkları gerçeği bahane ederek Polonya Hükümeti ile ilişkileri gerdi. Stalin aynı zamanda Moskova'da Polonya Yurtseverler Birliği gibi yakışıksız bir adla, Sovyet kukla rejiminin çekirdeğini oluşturan grubu kabul etti. Polonya Başbakanı ve Başkomutanı olan ve evrensel bir güvene sahip olan General Sikorski Temmuz 1943'te Cebelitarık üzerindeki bir uçak kazasında öldürüldü. Bu andan sonra Polonyalıların trajedisi güçlü düşmanlarıyla buluştu. Sovyet propagandası şimdi uygun şekilde Curzon sınırı denilen Ribbentrop-Molotov sınırına dönüş yapmak istiyordu. Hiç bir sağlam gerekçeye dayanmaksızın Doğu Polonya halkının SSCB ile birleşmek isteğini haykırdığı söyleniyordu ve Sovyet çıkarlarına "dost" bir Polonya hükümetinin esas olarak alınmasını söylüyorlardı. Bu iddialar ciddi hiç bir sınamayı kaldırmazdı, ancak muazzam Sovyet savaş etkinliğine duyduğu takdir duygusu sınır tanımayan Batı'nın görüşü onlara inanma eğilimindeydi. Bu nedenle, Kızıl Ordu, Polonya içlerinde ilerledikçe Batılı Güçler zavallı Polonyalı müttefiklerini itaate zorladılar.

Tahran savaş dönemindeki Londra ile Moskova arasındaki hava yolunun tam ortasındaydı; Stalin, Roosevelt ve Churchill'in 1943 yılının 28 Kasım'ı ile 1 Aralık tarihleri arasındaki ilk toplantılarına da ev sahipliği yaptı. Bu toplantıda savaş amacının süreceğinin garantisini verdiler, Fransa'da İkinci bir Cephe açılmasının ivediliğiyle İran'ın savaş sonrası bağımsızlığı konusunda anlaştılar. Ancak Polonya konusunda çok keskin ayrılıklar çıktı. Başkan Roosevelt, Eden ile Molotov arasındaki ateşli tartışmalar sırasında "sandalyesinde uyumuştu". Stalin'in iddialarının karşısına çıkmak için Batılı liderler Almanya'nın işgali altındaki Polonya topraklarının tümüyle Batı'ya bırakılmasını kabul ettiler, ama bunu Polonyalı ortaklarından gizlediler. Ortam çok da olumlu değildi; ama yi-

ne de bir sonraki yılda Reich'a karşı ortak bir Müttefik saldırısına karar verecek ölçüde güven oluşturuldu.

Kızıl Ordunun 1943-1945 arasındaki saldırıları, *Wehrmacht*'ın sürekli sallantıda bırakan alarm davulları durumundaydı. Saldırılar Baltık Devletleri, Beyaz Rusya ve Ukrayna'da başlayıp Berlin'in işgaliyle sona erdi. Hayli geniş Alman hatlarının karşısında muazzam insan ve malzeme toplanmasını gerektiren kapsamlı bir dizi ileri sıçramalar şeklinde düşünülmüş saldırılar, karşı konulması olanaksız seller gibi serbest bırakılıyordu. Bu nitelikteki ikinci saldırı Kursk'tan sonra, Almanların düşmanın yararlanmasını önlemek için yaktığı geniş bir arazi önünde savundukları Dinyeper'de yapıldı. Ocak 1944'te Vistül'e ulaşmak için üçüncü bir saldırı başlatıldı. Ağustos 1944'te başlayan dördüncüsü güneyde Balkanlar'a girerek Tuna'ya ulaşmayı amaçlıyordu. Ocak 1945'te başlayan beşincisinin hedefi ise Oder ve ilerisiydi.

Bu harekâtların hepsinde temel taktik, direniş noktalarını kuşatmaktı. Bir savunma kalesi bir kez kuşatılıp tecrit edildikten sonra daha sonraki bir aşamada yok edilmek üzere güven içinde kaderiyle baş başa bırakılabilirdi. Bu yöntem gereği olarak birkaç Alman ordusu Courland'da kuşatılmış ve savaşın sonuna kadar yenilmeksizin bekletilmişlerdi. Berlin düştüğü zaman bile Doğu'daki Breslau gibi bazı Alman hatları hâlâ bozulmamış durumdaydı. Asıl önemli şey *Wehrmacht*'ın karşı saldırı yapmasını, taciz etmesini ve hırpalamasını önlemekti. Ruslar steplerde savaşmayı biliyorlardı; saldırganlığın bedeli her zaman ödetiliyor, sabit savunma hatları çoğu kez kıskaç içine alınabiliyordu. Düz alan daraldıkça *Wehrmacht*'ın direnme ve savaşma isteği büyüyordu. Karpatlar'da Dukla Geçiti, Budapeşte savaşı ile Pomerenya Duvarı hattında buna benzer üç tükanma noktası oluşmuştu. Buralarda çok büyük miktarlarda Sovyet ve Alman kanı akmıştı.

1944'te Sovyet Ordusu adını alan Kızıl Ordunun ünü kendinden ilerideydi. 1939-1941 arasındaki anılarda Kızıl Ordu Sovyetler Birliği'nde bile yabancı bir güç olarak değerlendiriliyordu. Balkanlar'da karmaşık duygularla en iyi şekilde karşılandı. Birliklere öldürme ve yağma yapma izninin verildiği Almanya'da paniğe neden oldu. Nazilerden kurtarılan ilk Alman köyünün halkı tümüyle öldürüldü. Ahır kapısında çarmıha gerilmiş Alman kadınlarının resimleri direnişi sertleştirmek isteyen Nazilerce dağıtıldı. Gerçekten 1944-1945 kışında Alman nüfusunun büyük bir bölümü yerini terk ederek kaçmıştı.

Sovyetlerin orta Avrupa'ya doğru ilerleyişi çağdaş tarihin en büyük ve en felaketli askeri harekâtlarından biri oldu. Cephede yakalanan askerlerinden biri onun için, "Komintern'in Kamyonu" tekerlerinin altındaki her şeyi ezerek ilerliyor, diye yazmıştı.[117] Sovyet Ordusu nefret edilen Nazilerden kurtuluşu sağladıysa da diğer yandan Stalinizme teslimiyeti getirmişti. Onunla birlikte yağma, tecavüz, yaygın şiddet ile resmi terör korkunç boyutlarda geldi. Bunun farkında olanlar için, manzara unutulabilecek gibi değildi. Hırpalanmış Alman birlikleri geri atıldıkça kurtarıcılar dalga dalga gelip geçtiler. Önce iyi giyimli, ağır silahlı ve tetikte duran cephe hattındaki birlikler geldiler. Daha sonra mühimmatı olan ama yiyeceği olmaksızın ilerleyen cezalandırma taburları geldi-

ler. Onların peşinden cephe-döküntüleri, askeri kampları izleyenler, cepheler arasında gezinen mülteciler sürü gibi geldiler. Daha sonra, şık üniformalarıyla gelen ve ilerleyemeyen herkesi öldüren NKVD elemanları silindir gibi geçtiler. En son olarak da araçları parçalayan, köylülerin at arabalarını, midillilerini hatta develerini kaçırarak batı yönünde ilerleyen "Asyalı kalabalıklar" geldi. Gözlerine kan oturmuş, sargılı ve bitkin Alman askerleriyle sonu gelmeyen kamyon katarlarıyla gelen zinde yüzlü Slavik ve Asyatik gençler arasındaki zıtlık kendi öyküsünü anlatıyordu.

Ağustos 1944'te Balkanlar'da gerçekleşen Sovyet ilerleyişinin önemli politik sonuçları oldu. Romanya taraf değiştirerek önceki Nazi patronlarına karşı cephe aldı; Budapeşte'nin Bükreş örneğini izlemesini önlemek için Macaristan Almanlarca işgal edildi. Bulgaristan'da kraliyet hükümeti Eylülde tepe taklak oldu. Yugoslavya'da Tito'nun partizanları Sovyet birlikleriyle birleşerek Ekim ayında Belgrad'ı kurtardılar. Sovyet işgal hattının dışında olan Yunanistan ile Arnavutluk'ta yer altındaki komünist hareketler yönetimi ele geçirmek için hazırlıklarını yapmışlardı. Tam bu sırada Sovyetler Budapeşte'nin inatçı savunmasının üstüne yürüdüler ve Yeni Yıla kadar gelişmeler bu noktada mola verdi.

Batı'da İkinci Cephe İngiltere, Kanada, Polonya ve Amerikan birliklerinin Normandiya kıyılarında 6 Haziran 1944 günü karaya çıkmalarıyla açıldı. Overlord Harekâtı hiç kuşkusuz savaştaki en büyük teknik beceriyi içeriyordu. Yüz binlerce insan ve onlara ait silahların, sağlam bir tahkimatla bezenmiş ve dört yıldır bu çıkartmaya karşı koymaya hazırlanmış savunmacıların olduğu bir kıyıya güven içinde çıkması gerekliydi. Bu harekât başarıya ulaştı, çünkü iyi planlamaya iyi şans da eşlik etti. Pas-de-Calais'de yanlış hedefleri bombalama gibi aldatıcı önlemler Alman kurmaylarını yanılttı. Normandiya konusundaki önsezisi doğru olan Hitler kararsız hale geldi. Hava üstünlüğü kıyılarda çok yaşamsal bir destek verdi, ancak daha da önemlisi Almanların güçlü zırhlı yedeklerinin hızla yok edilmiş olmasıydı. Normandiya sahilinde uygun bir konuma yerleştirilen ve çekerek oraya kadar getirilen "Mulberry Harbours" adıyla bilinen su üstü tersanesi ile sınırsız petrol desteği sağlayan Pluto (Okyanus Altı Boru Hattı) teknolojik mucizeler arasındaydılar. Manş Denizinde yirmi beş yıldır görülmemiş bir fırtına yaratan hava durumu değişikliği nedeniyle Almanların Komutanı General Rommel can alıcı bir önemi olan hafta sonunda evine gitmişti.

Rommel'in meslektaşı Birleşik Devletler Generali Dwight D. Eisenhower zarları sadece bir kez atacağını biliyordu. Harekâtın başlaması iki kez ertelenmişti. Giderek küçülerek kaybolan ayın sağladığı elverişli bir ortamda yüz elli altı bin kişi, iki bin savaş gemisi, dört bin çıkarma gemisi ve on bin savaş uçağı günlerdir tetikte bekliyorlardı. Ancak büyük bir heyecanla emir verilmişti şimdi. Gecenin ve azalan fırtınanın içinde 82. ve 101. Amerikan Hava İndirme Tümenlerinin paraşütçüleri Alman birliklerinin içine daldılar. Sainte-Mère Eglise'ın kulesine asılı kalan Kansaslı bir asker ölü numarası yaptı. Daha batıda, "Pegasus Köprüsü"nde, Fransız toprağına giren ilk İngiliz askeri Jim Wall-

work hedefe otuz metrelik bir mesafede sessizce toprağa indi ve iniş sırasındaki çarpma nedeniyle bayıldı. 2. Oxford ve Bucks Hafif Piyade Birliği'nin D Bölüğü Orne kanalındaki alavere havuzunu ele geçirdi, M. et Mme Gondrée'nin kahvesine girerek Kurtuluş sözlerini söyledi: "Tamam dostum."[118]

Sonra alaca karanlıkta çıkartma gemisinin çelik kapakları açıldı ve asıl güçler beş kod adlı kıyılara çıkmaya başladılar. BD 1. Ordusu'nun yetmiş üç bin askeri Utah, Omaha ve Gold'a saldırdı; İngiliz İkinci ve Kanada Birinci ordularının seksen üç bin askeri Juno ve Sword'a şiddetli bir şekilde saldırdı. Sığınaklarında yere yatan şaşırmış Almanlar görünmeyen savaş gemilerinden atılan büyük güllelerle bombalanıyor ve uçaklardan acımasızca taranıyorlardı. Sadece "Kanlı Omaha"da saldıranları sıkıştıracak bir karşı ateş açmayı başarabildiler. Teksas Rangerleri sarp kayalığa ateş altında kahramanca tırmandılar ve doruktaki makineli tüfeği yerinden sökülmüş olarak görmek için saldırdılar sadece. Ancak başarısızlık küçük bir bölgeyle sınırlıydı. *D-Day* (D-Günü) işliyordu. Müttefikler İtalya'da elde ettikleri mevziye Fransa'da bir bölge daha eklemişti. Artık Reich her yönden kıstırılabilirdi.

Bununla birlikte harekât yavaş ilerledi. *Wehrmacht* şaşkınlığını üzerinden attıkça direniş şiddetlendi. Saldırının yapıldığı kıyının asıl limanı olan Cherbourg'u Amerikalılar üç hafta süresince alamadılar. D-Günü sabahı Caen'a girmeleri gereken İngilizler, D+34'te (9 Temmuz) yollarını ancak açtılar. Fakat lojistik, Doğu'da olanlara nazaran üstünlüğünü kanıtladı. Takviye kuvvetler hızla Mulberrilere aktı; Pluto sayesinde petrol hiçbir sorun çıkmadan akmaya devam etti. Amerikalılar sonunda hatlarını yardıklarında Almanların kaçmaktan başka yapabilecekleri bir şey yoktu. Gittikçe azalan ara nedeniyle Falaise'de yakalandıklarında, bir mezbahayı andıran görüntüler içinde ezildiler. Artık Müttefikler Paris'e ve Ren'e ulaşma yarışına başlayabilirlerdi.

İki yıldır karşı karşıya kaldıkları yenilgilerden sonra Alman Ordusu sonunda Hitler'e karşı harekete geçti. Doğu Prusya'da Rastenburg yakınındaki Doğu Karargâhında, Wolfschanze'sinde, (şimdi Polonya'da Ketrzyn) 20 Temmuz 1944'te Hitler'i öldürmek için bir girişimde bulunuldu. Toplantı odasındaki meşeden yapılmış büyük masanın altına, çanta içinde bir bomba bırakıldı. Bomba Führer odadayken patladı; sarsılmış bir durumda yaralı koluyla kaçtı. Moltkelerin aristokratik *Kreisau Çevresi*'nin bir üyesi olan Albay Claus von Stauffenberg yerleştirmişti bombayı. Girişimin başarısız oluşuyla et kancalarında yavaş yavaş ölüme terk edilmelerinin Führer'in zevki için filme alınması diğer girişimler için cesaret kırıcıydı. Alman Direnişi hakkında ciltlerce kitap yazılmıştır. Pastor Bonhoffer veya "Beyaz Gül" gibi soylu bireyler ya da grupların rolü kuşkusuz tartışma dışındadır. Fakat ortada olan gerçek onların amaçlarına ulaşmayı başaramadıklarıdır.[119]

Bombalı suikast sırasında Almanya'nın Polonya ile Fransa'daki yakın komşuları istekle özgürlüğü bekliyorlardı. Sovyet ordusu Varşova'nın doğu varoşlarına yaklaşıyordu. Amerikan ordusu Paris'in batı bölümündeki varoşlarına ulaşmak için kendi yolunda ilerliyordu. Bu kentlerin ikisi de Londra'dan yönetilen direniş savaşçılarıyla doluydu; her ikisi de zalim Nazilere karşı hare-

kete geçmek için hırsla bekliyorlardı. Varşova'da gizli AK tarafından, Paris'te ise Özgür Fransa tarafından yönlendirildiler.

Paris 19 Ağustosta harekete geçti. Plan kent içindeki saldırılarla Amerikalıların nihai darbesini eş zamanlı olarak başlatmaktı. Fransız Direniş Örgütü, Normandiya çıkarmasından beri değerlerini anlamış bulunan Amerikan Komutanlığı ile yakın ilişki içinde çalıştı. Her yönden saldırıya uğrayan Alman garnizonu karmaşa içine düştü ve geri çekilmeye başladı; bu aşamada Amerikan darbesi geldi. Amerikan komutası altında savaşan General Leclerc'in komutanı olduğu Fransız zırhlı tümeni en önde ilerleme onurunu eline aldı. Alman garnizonu Führer'in taş üstünde taş bırakmama emrine uymayarak teslim oldu. Pusudaki keskin nişancılar hâlâ tehlikeliyken, General de Gaulle yıkık durumdaki Champs Elysées bulvarında yürüdü. Notre-Dame katedralinde büyük bir şükran ilahisi töreni yapıldı. Sivil kayıpların çok fazla olmasına karşın kentin sakinleri çok sevinçliydiler. Savaş öncesi Fransasındaki Üçüncü Cumhuriyet yeniden canlandırıldı; Paris özgürdü artık.

Varşova, Paris'ten aşağı yukarı üç hafta önce, 1 Ağustosta ayaklandı. Plan, Sovyetlerin nihai darbesiyle kent içindeki saldırıları koordineli bir şekilde gerçekleştirmekti. Ancak Varşovalılar Parislilerin başarısını yaşayamayacaklardı. Polonya Direniş Örgütünün istihbaratı hatalıydı; Sovyet Komutanlığının onlara yardım etmek eğiliminde olmadığını anladılar. Sovyet generalleri Polonya sınırlarını geçtikten beri Polonya gizli örgütlerini bütün çarpışmalarda kullanmışlardı. Ancak Stalin bağımsız güçleri tanımıyordu; Polonya'ya bağımsızlığını kazanması için yardım etmeye hiç niyeti yoktu. Her taraftan birden saldırıya uğrayan Alman garnizonu geri çekilmeye başladı. Ancak Sovyetler kentin dışına geldiklerinde birden bire durdular. İğrenç bir ihanet yürürlükteydi. Varşova'yı ayaklanmaya davet eden Moskova radyosu şimdi ayaklanmanın liderleri hakkında "bir grup suçlu" diye konuşuyordu. İki Alman panzer tümeni ileri harekâta başladı ve garnizon Almanların en belalı birimlerinden yardım almak için zaman kazandı. General Berling'in kumandası altında Sovyetler safında savaşan Polonya ordusu emirlere uymadığı ve ayaklanmaya destek vermeye çalıştığı için cepheden geri çekilmişti. Berling ordudan atıldı. Batılıların Italya üzerinden Varşova'ya hava yoluyla yardım sağlama girişimleri uçakların inişi ve yakıtlarının verilmesi konusunda Sovyetlerin gönülsüzlüğü nedeniyle kösteklendi. Varşovalı ayaklanmacılar sokaktan sokağa, evden eve, lağımdan lağıma top, tüfek ateşiyle Vistül nehrinin kıyısında dinamitlerin hedefi haline geldiler. Bunlar olurken karşı kıyıda ise Sovyet askerleri güneş banyosu yapıyorlardı. Öldürme partilerinden birisinde, Mokotow varoşunda Nazi birlikleri bir yıl önce Varşova gettosunun tasfiyesinde yaşanan görüntüleri anımsatan bir şekilde kırk bin çaresiz yurttaşı öldürdüler. Varşova ayaklanmacıları Paris'in kurtuluşundan haftalarca sonra hâlâ savaşı sürdürüyorlardı. Doksan dört gün sonra, komutanları General Bor Almanlara tutsak olarak gittiğinde, 4 Ekim'de teslim oldular. Tek tesellileri savaşçı statüsü kazanmalarıydı. Sakinlerinin iki yüz elli binini kaybetmesine karşın Varşova hâlâ özgür değildi. Polonya'nın savaş öncesi var olan Cumhuriyeti canlandırılmamıştı. Ha-

rabeye dönmüş Aziz Johannes katedralinde Şükran Ilahisi okunmadı. Geride kalan halk kentten zorla taşındı. Hınçla dolu olan Hitler asi kentte sağlam bir taşın bile bırakılmaması emrini verdi. Sovyet ordusu Polonyalı kuklalarının oluşturduğu grupla birlikte nehrin karşı kıyısından, üç ay süren yıkımı seyretti. Varşova'nın boş, sessiz ve karlar altında kalmış yıkıntılarının arasına 17 Ocak 1945'e kadar girmediler.

Batılı Müttefikler Normandiya çıkarmasına karşın birçok başarısızlıkla karşılaştılar. İtalya'da Roma *D-Day*'dan tam bir gün önce düştü, ama Müttefik ordularını Monte Cassino'da dört ay boyunca frenledikten sonra. *D-Day*'den bir hafta sonra, uçan bombaların (*doodlebugs*) ilki olan V1'in ve Eylülde ikincisinin (V2) atılmasıyla Londra yıldırım savaşı yeniden başladı. Fransız Rivierasına yapılan başarısız planlanmış bir Amerikan çıkarması Ağustosta kolayca bastırıldı. Kuzeyde Brüksel 3 Eylülde büyük sevinç gösterileriyle kurtarıldı. Pazar Bahçesi Harekâtı yönetiminde İngilizlerin ileri sıçrayarak Arnhem'de Ren köprülerini ele geçirme planı bedeli büyük bir felakete dönüştü. Merkez cephede Aralık ayında, Ardennes'de Amerikalılar "Çıkıntı Savaşı"nda *Wehrmacht*'ın son büyük zırhlı karşı saldırısına karşı koymak zorunda kaldılar. 101. Hava İndirme Birliği'ne Bastogne'da yapılan teslim olmaları çağrısına Amerikalıların "Asla" yanıtıyla Alman Kurmayları ile çevirmenleri yenildiler. Akdeniz bölgesinde ise İngiliz ordusu kendisini Ekim ayında yeniden girdiği Yunanistan'da iç savaşın içinde buldu. Churchill komünistlerin saldırılarına karşı Atina hükümetini desteklemekte hiç duraksamadı. Reich yıkılmadan önce uçurumun kıyısında sallanmaya bırakıldı.

Almanya'nın Ocak ayından Mayıs 1945'e kadar süren işgali daha önce hiç yaşanmamış olaylar arasında gerçekleşti. İngiliz ve Amerikan bombacıları Batı'da büyük Alman kentlerinin hepsini moloz ve ceset yığını haline getiren bombalamalara devam ediyorlardı. Nazi yetkilileri boş yere Avusturya'nın Alpler'deki tahkimatlarıyla Bavyera'da son direnme noktalarını planlıyorlardı. Umutsuz Alman sığınmacılar kış ayında doğudan batıya doğru yürüyüşlerini sürdürüyorlardı. Onbinlercesi Wilhelm Gustloff ve diğer yardım gemilerinin batmasıyla ya da buzlarla kaplı Frisches Haff'ı geçen ölüm yolculuğunda öldüler. Hitler'in vurduğu son darbe on dört yaşın üstündeki her Alman erkeğini *Volkssturm* olarak adlandırılan birliklere asker olarak alma kararıydı. Bu okul çocukları, hastalarla eski askerlerin çoğu, Alman üniforması içindeki herkesi yok etme politikası izleyen Sovyetler tarafından öldürüldü. Danzig ve Breslau gibi büyük kentlerle Auschwitz gibi toplama kamplarının zorla boşaltılmasına ölüm yürüyüşleri eşlik etti. Doğu'daki Alman varlığı sona eriyordu [DONHOFF].

Jukov'un Berlin'e saldırısı 12 Ocak 1945'te dört yüz millik bir hat boyunca başladı. Batılı Müttefikler Ren Nehrine ulaşırken Kızıl Ordu Polonya'yı temizlemişti. Şubatın ortalarında Budapeşte'nin düşüşüyle Viyana ve Berlin saldırıya açık hale gelmişti. Alman askerleri Remagen'de Ren üzerinde kalan en son köprüyü havaya uçuramayınca Amerikalılar Martın başında bir fırsat ele geçirdiler. Sonunda çok geçmeden General Patton Batıdaki köprü başından Ju-

kov'dan daha hızlı şekilde muzaffer olarak ilerleyecekti; adamları 23 Nisanda Saksonya'da Targau'da Sovyetlerle buluşacaklardı. Kanadalılar ve Polonyalıların desteğiyle İngilizler Hollanda'yı kurtarmışlar Kuzey Ovasında hayli ilerlemişlerdi. Berlin çelikten bir Rus hattıyla kuşatılmıştı. Bombaların yarattığı harabelerin altındaki sığınağından Hitler Alman savunmasının çöküşünü seyrediyordu.

DONHOFF

KONTES Marion Donhoff, Doğu Prusya'da, Königsberg'e otuz km. uzaklıktaki Friedrichstein aile sarayında 1909 yılında doğmuştu. Büyük bir ailenin yedinci çocuğu olarak, kendi dönemlerinin geçtiğinin farkına varmaksızın, yarıfeodal Doğu Avrupa aristokrasisinin zamanı geçmiş adetlerini izliyordu.

1900'lerde Friedrichstein, sakinlerine hâlâ doğanın ve ayrıcalıklı olmanın güzelliklerini sunuyordu. Göller, ormanlar ve Doğu'nun katı iklimleri arasına yerleştiğinden, orada yaşayan çocukları atlar, piknikler, kütüphaneler, özel öğretmenler, sevgi dolu dadılar ve seçkin konukların mutlu çevresine dahil ediyordu. Bir zamanlar Potsdam'da Kraliçe'nin hizmetinde bulunmuş olan Marion'un annesi malikâneyi Kayzerin sarayındaki katı toplumsal hiyerarşi ve görgü kurallarına duyduğu beğeniye göre yönetiyordu. Hizmetçilerine kendisine, "Acizane, günaydın, Ekselansları" diye hitap etmesini öğretmişti. Marion'un dünyayı gezen ve zaman zaman St Petersburg ile Washington'daki Alman elçiliklerinde diplomat olarak çalışan sakin karakterli babası Karl August hem Prusya Senatosunun kalıtsal üyesi hem de Alman Reichstagının seçilmiş üyesiydi. Halka karşı bolluk, kişisel sadelik ve Lutheracı dindarlık geçerli yaşam tarzıydı.

Birçok Alman soylu ailesi gibi Donhofflar da Doğu'ya ortaçağda gitmişlerdi. İlk yerleştikleri yer Westfalya'daki Ruhr'da bulunan Dunchof'tu. İkinci malikaneleri Livonya'da Riga kıyısında 1330 yılında yerleştikleri ve on sekiz kuşak boyunca kaldıkları yine Dunchof adını verdikleri yerdeydi. Denhofflar olarak tanınan ailenin Livonya'daki soylu dalı çok nüfuz kazanmıştı- Polonyalıların yöneticileri, kardinaller, *starostaslar*, kral temsilcileri çıktı bu aileden. Protestan olan Prusyalı Donhofflar, zaman zaman Saksonya ile Brandenburg'ta Polonya elçisi olarak görev yapmış ve 1620'de Königsberg yakınına yerleşmiş Livonyalı Magnus Ernst von Donhoff'un soyundan geliyorlardı. Onun oğlu Friedrich 1666'da Pregel'de büyük çiftlikler satın aldı. Memel valisi ve Utrecht Antlaşmasında Prusya temsilcisi olan Otto Magnus, Friedrichstein'ın temelini 1709-1714 yılları arasında attı.

Savaşlar ve felaketler Prusya sınırlarında kol geziyordu. Büyük Kuzey Savaşında Doğu Prusya halkının yüzde kırkı veba nedeniyle yaşamını yitirdi. Devrim savaşları çıktığın 1791'de vakfedildiğine, 1807'de Fransızların gelişine, serflerin 1810 yılındaki azat edilmelerine ve 1813'te Kutuzov'un gelişine tanık oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda Rusların Ağustos 1914'teki ilerleyişinden kurtulan malikane, kurtarıcısı Feld Mareşal von Hindenburg'u şahsen ağırladı.

1939 Savaşı başlangıçta diğerine benzeyecek gibi görünüyordu. Ancak 1944-1945 kış mevsimine erişildiğinde bir çeşit son ve topyekûn cezanın hazırlandığı açık hale gelmişti. Öncellerinden farklı olarak ilerleyen Sovyet ordusunun niyeti Doğu Prusya'daki Alman varlığını ilk darbede ve tamamen yok etmekti. Ailesinin bütün yetişkin erkeklerini ya Doğu Cephesi'nde ya da Hitler'e bombalı suikast sonrasında kaybeden Marion Donhoff, Friedrichstein ile Quittainen çiftliklerini tek başına yönetiyordu. 1945 Ocağında bir gece atına binerek batıya giden insanların oluşturduğu kafileye katıldı ve Westfalya'ya iki ay sürecek bin millik bir yolculuğa başladı. (Sadece bir kez, onda da Pomeranya'da: Varzin'de Bismarck'ın geliniyle görüşmek için mola verdi.) Donhoffların altı yüz yıllık Doğu macerası sona ermişti. Terk edilmiş Friedrichstein Sovyetler Birliği'ne eklendi.

Friedrichstein ile Donhoffların kaderi tüm Avrupa boyunca yüzlerce kez yinelenmiştir. Bolşeviklerin 1918-1921 yılları arasında Rusya aristokrasisini uğrattıkları yıkım Kızıl Ordunun ister 1939-1940 isterse 1944-1945'te girdiği bütün ülkelerdeki toprak sahibi aristokrasiyi bekliyordu. Prusya, Bohemya ve Baltık Devletlerinin köklü Alman aileleri, Litvanya, Beyaz Rusya ve Ukrayna'nın Polonyalı aileleriyle Slovakya ve Hırvatistan'ın Macarlarını içine çeken aynı uçuruma yuvarlandılar. Aslında sadece aristokratlar değil bütün sınıflardan oluşan bir topluluk yok edildi. Sovyetlerin verdiği ceza sadece ayrıcalığı değil yüzlerce yıl yaşamış kültürü de yok etti.[1]

Hiç olmazsa Marion Donhoff hayatta kalmıştı. Savaştan sonra Hamburg'ta 1968'de editörü, 1973'te yayıncısı olacağı *Die Zeit*'da gazeteci olarak çalıştı. Anılarını yazdığında intikamın boşunalığı konusunda kafa yoruyordu:

> "Bir başkasının ana yurdunu ele geçirenler için duyulan nefretin... doğal olarak yurda duyulan sevgiyi gösterdiğine de inanmıyorum. Doğu Prusya'nın ormanlarını, göllerini, geniş çayırlarını, eski gölgeli sokaklarını anımsadığımda, oraların hâlâ benim evim olduğu zamanki kadar dayanılmaz güzellikte olduğunu düşünüyorum. Belki de en üstün sevgi sahip olmadan sevmektir."[2]

Üç Büyükler Kırım'ın Yalta limanında 4-11 Şubat günlerinde buluştuklarında sona iyice yaklaşılmıştı. Almanya ile ilgili olarak dört ayrı müttefik işgal bölgesi oluşturmaya, Reich'ın askeri ve endüstriyel kapasitesini yok etmeye, savaş suçlularının yargılanmasına ve Almanların yaşamlarını sürdürebilmeleri için gereken "asgari geçimlikten" başka bir şeye sahip olmamalarını sağlamaya karar verdiler. Polonya konusunda ise "ülkede özgür ve kısıtlama olmayan bir seçim yapılması" ile Geçici Hükümetin üyelerini Stalin'in Lublin Komitesi ile Londra'daki Polonyalılardan seçme kararını aldılar. Hasta Roosevelt'i en çok kaygılandıran konu olan Japonya için, Sovyetler Birliği'nin Avrupa'da savaşın sona ermesinden iki ya da üç ay sonra Pasifik savaşına girmesi kararını aldılar. Gizli bir protokolle Sovyetlere Kuril adalarını yeniden işgal etme yetkisi verildi. Bu düzenlemeler uluslararası bir anlaşma gücünde değildi; bütün bunlar Müttefik Güçlerin özel çalışma konularının ana hatlarını oluşturuyordu [KEELHAUL].

İnsanın tam ölüm anının kalpte mi, beyinde mi, akciğerde mi yoksa dudaklarda mı gerçekleştiği hakkında doktorların tartışması siyasal gruplar için de geçerlidir. Üçüncü Reich örneğinde boğulmayı sağlayan Berlin'in kuşatılması oldu; 30 Nisanda Führerin intihar etmesi bütün iyileşme şansını yok etti; son kasılış belirtisi ise 8/9 Mayıstaki genel teslim oldu. 1946 yılı ise belki kuşkulu ölümleri araştıran bir mahkemeye benzetilebilir.

Berlin kuşatması Yalta'da kararlaştırıldığı gibi Sovyet ordusuna bırakıldı. Son aşama 20 Nisandan sonra üç hafta daha zaman aldı. Jukov bedelini hiç düşünmeden sürüyordu yedekleri ön saflara; bu harekâtların birinde ABD ordusunun bütün bir savaştaki kayıpları kadar kayıp verecekti. Düğüm daraldıkça birçok Nazi görevlisi sessizce kaçtı. Hitler'in yardımcısı Martin Bormann kaçtı (bir daha asla görülmeyecekti). Ellerinde kalan son uçaklardan birisi Nazi arşivleriyle birlikte havalanarak yok oldu. Berlin bedeli çok ağır ödemişti; "Varşova Ayaklanması" örneğinde olanların tersiydi durum. Sonunda tuzla buz olmuş Reichstaga Sovyet askerleri kızıl bayrağı çektiler.

Wilhelmstrasse ile Unter den Linden'in birleştiği yerdeki sığınağında kalan Führer dışarıdaki olaylarla tüm bağını yitirmişti. "Eğer savaş kaybedilirse, ulus da yok olacak" demişti.[120] Emirleri tepki vermeyen bir boşluğa iletiliyordu. Kaçma önerisini reddeden Eva Braun ile 29 Nisanda evlendi. Yeni evliler 30 Nisan günü zehir ve tabancayla intihar etmeye sözleştiler. Böylece önceki gün Milano'da ayaklarından asılan Mussollini ile metresinin kaderlerini paylaşmayacaklardı. Hitler öldüğünde Ruslar iki yüz metre uzaktaydılar. Hitler cesetlerinin petrol dolu bir çukurda yakılması ve bir vasiyetname yazılması için emirler verdi:

> 1939'da benim ya da Almanya'da yaşayan herhangi bir kişinin savaşı istediği doğru değildir. Savaşı yalnızca ya köken olarak Yahudi olan ya da Yahudi çıkarları doğrultusunda çalışan uluslararası devlet adamları istiyorlar ve kışkırtıyorlardı... Askerlerimizin cephede gerçekleştirdiği ölçülemeyecek kadar büyük olan işleri bilerek mutluluk içinde öleceğim... Bundan da önemlisi, ulusların liderlerine ırk yasalarına ilişkin dikkatli gözlemle bütün halkların evrensel zehirleyicisi olan uluslararası Yahudiliğe karşı acımasız bir karşı koyuşu bırakıyorum.[121]

Führer ile karısının son kalıntıları KGB tarafından Doğu Almanya'da bir yere gömüldü ve sonra da 1970 yılında yine KGB tarafından yakılarak kül edildi. 1993'te eski Sovyet arşivlerinden çıkarılan bir kafatasına ait iki parçanın Hitler'e ait olduğu söylendi.

"Avrupa Zaferi" ya da *VE Day* Mayısın ikinci haftasında geldi. Bunun Naziler için anlamı yok oluş, tanrılarının intikamı; Alman ulusu için topyekûn yenilgi demekti. General Montgomery Alman delegasyonunun teslimiyetini Lüneberg Karargâhındaki çadırında; General Eisenhower resmi teslimi Reims'teki üssünde kabul ettiler; Mareşal Jukov aynı şeyi Karlshorst'taki karargâhında kabul etti. Almanya'nın koşulsuz teslim oluşu ayın sekizi geceyarısı olarak belirlendi [GMT]. Bu an, Moskova'nın yerel zamanına göre ayın dokuzu sabah saat beşe denk geliyordu.

Barış ilanı her zaman olduğu gibi gerçekliğe uygun düşmedi. Müttefik Güçler Pasifikte hâlâ savaşıyorlardı. Bilim adamları New Mexico çölünde ilk atomik denemeyi yapmak için telaşlı telaşlı çalışıyorlardı. Avrupa'da bazı bölgelerde savaş sürüyordu. Prag'da kısırılan bir Alman ordusu, son anda nafile bir çabayla verilecek cezadan kurtulmak istediği için taraf değiştiren Vlasov'un RLA'sı tarafından yok edildi. Sovyet egemenliğine karşı bölgesel direniş gruplarının yürüttüğü mücadele Doğu Avrupa ile SSCB'nin batısında 1950'lere kadar devam etti.

KEELHAUL

İTALYA'DAKİ İngiliz Sekizinci Ordusunun subaylarından biri olan Binbaşı Denis Hills'e Şubat 1945'te "ülkelerine geri gönderilecek" olarak sınıflandırılan 162. Türkmen Piyade Tümeninin sekiz bin askerini barındıran bir savaş tutsakları kampının yönetimi verilmişti. Sorumluluğu altındaki insanlar Kızıl Ordu'da askere alınmış ve Doğu Cephesinde Almanlar tarafından ele geçirildikten sonra *Wehrmacht*'a gönüllü olarak hizmet etmeyi kabul etmeden önce açlık ve yamyamlığa maruz kalmışlardı. Yalta Anlaşması'nın koşulları çerçevesinde iade edilmeleri için onlarla birlikte Odessa'ya kadar gittikten sonra Sovyetlere iade edilen herkesin öldürülmeleri için yurtlarına gönderildiğine ilişkin hiçbir kuşkusu kalmadı.[1]

Hills, daha sonraki bütün görevlerinde, eski bir askerin vicdanıyla uygulamak zorunda kaldığı emirler arasındaki ikilemle defalarca karşılaştı. Yahudi göçmenlerin gizli yüklerini La Spezia'dan Filistin'e götürecek olan *SS Fede* olayında, üstlerine yükün yola çıkması için düzenlemelerden vazgeçmeleri için öneride bulundu, bunu yaptılar da. "Büyük bir yangına dönüşmeden önce küçük bir nefret korunu yok etmek istemiştim."[2]

Keelhaul Harekâtı sırasında Hills'e Riccione kampındaki 498 eski Sovyet tutuklusunun arasında bir eleme yapma görevi verildi. Kendine verilen emirler, 1) Alman üniformasıyla yakalanan herkesi, 2) eski Kızıl Ordu askerlerinin hepsini, 3) düşmana yardım etmiş kişileri SSCB'ye teslim etmesi yönündeydi. "Paramilterler" gibi sahte kategoriler icat ederek ve insanları kaçmaya teşvik ederek iade edileceklerin sayısını yüz seksene düşürdü. Bu insanlar yola çıktıklarında Ruslardan oluşan grubun lideri ona, "Bizi ölümümüze gönderiyorsunuz... Demokrasi bizi görmezlikten geldi" demişti. Yanıtı, "siz kurbansınız" olmuştu; "diğerleri artık güvenlik içinde olacaklar."[3]

Rimini'de tutulan Waffen SS Galiçya Tümenindeki Ukraynalılar örneğinde Sovyet İade Komisyonunun isteklerini kişisel olarak reddeden birkaç İngiliz subayından biri de oydu. Tümene verilecek ceza ertelendiğinde, komutanından, "Sizin insancıl çalışmanız nedeniyle... İkinci Dünya Savaşının başlama nedenleri olan ilkeleri koruduğunuz için" diyen bir teşekkür mektubu almıştı.[4] Uluslararası hukuka göre Galiçyalılar, Sovyet yurttaşı değil Polonyalıydılar.

Hills "yasaları kıvırdığını" itiraf etti.[5] Kısa bir süre sonra Trieste kent meydanında şafak vakti parendeler atarken yakalandıktan sonra yakışıksız ilişki nedeniyle askeri mahkeme tarafından rütbe indirme cezası verildi.

Müttefiklerin çok sayıdaki erkek, kadın ve çocuğun Stalin ile Tito tarafından öldürülsünler diye zorla iade etme politikasının bir savaş suçu olduğu söylenmiştir. Bu politika, İngiliz birliklerinin 1945 Haziranında Kazak Alayını toplamak için şiddet kullandıkları Avusturya'nın Drau Vadisinde kitlesel intiharların nedeni oldu. Binbaşı Hills'in yazdığı bir rapor 1973 yılında ABD'de gün ışığına çıkıncaya ve İngiliz arşivleri açılıncaya kadar bu gerçek gayet iyi saklandı. Soljenatsin onu "Son Sır" olarak adlandırdı. Kamuoyunun yaygın olarak bilgi sahibi olması ise olaydan otuz ya da kırk yıl sonra yayımlanan kitaplar sayesinde mümkün oldu.[6]

Yakın zamanlarda Londra'da *The Minister and the Massacres* (Bakan ve Katliamlar) adlı kitabın yazarı olan ve bir İngiliz resmi komplosuyla bunun gizlenişi hakkında yazan Kont Nikolai Tolstoy'a karşı basın yoluyla onur kırıcı iftira attığı nedeniyle 1.5 milyon poundluk alışılmadık bir tazminat davasına bakıldı. Davacı Kazakların teslimi emrini veren bakan değil de, Hills'in karşılaştığı sorunlarla karşılaşmış ve farklı bir politika izlemiş bir İngiliz subayıydı. Fakat bir tek peni bile alamadı, aynen Avrupa mahkemelerinde mücadele eden davalılar gibi.[7]

Kişisel sorumluluğu kanıtlamak her zaman güçtür. Fakat ahlaksal ilke çok açık. Eğer "emirlere boyun eğmek" Adolf Eichmann için bir savunma gerekçesi olamazsa, Müttefik subayları için de olamaz.

Altı hafta sonra, 17 Temmuzdan 2 Ağustosa kadar Üç Büyükler son kez Potsdam'da buluştular. Savaş dönemi liderlerinden sadece kapitalist güçlerin kendine karşı cephe alacağı kuşkusu olan Stalin hayatta kaldı. Savaş sonrası Britanya'da yapılan seçimlerde, bütün tahminlerin aksine Churchill yenildi ve konferansın ortasında yerine sosyalist Clement Attlee geçti. Roosevelt Almanya'nın düşüşünden önce öldü ve görevi, boş laf konuşmayan yardımcısı Harry Truman aldı. Aralarındaki farklılıklar yüzünden bir Barış Konferansı düzenleme yönündeki özgün düşünce rafa kaldırıldı. Truman, Amerika'nın başarılı bir atom bombası denemesi yaptığını heyecanlı bir basın toplantısıyla duyurduğunda Stalin'in gözü bile kıpırdamadı.

Potsdam bu nedenle pratik sorunlara saplandı. Dört işgal bölgesine bölünmüş olan Almanya'da yönetsel eşgüdüm sağlama işi Müttefikler arası bir Konsey'e devredildi. Avusturya'ya bağımsızlığı yeniden verilecekti. Fransa Alsace-Lorraine'i, Çekoslovakya Südet Bölgesi'ni geri alacaktı. Polonyalıların bunu isteyip istemediğine bakılmaksızın sınırları Oder-Neisse hattı olarak belirlenmişti. Yeni sınırların doğusunda yaşayan bütün Almanlar sınır dışı edilecekti. Müttefiklerin elinde olan bütün Nazi liderleri bir Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesinde yargılanacaktı. Müttefikler bunlardan başka çok az nokta üzerinde uzlaştılar ve fazla bir çaba da harcamadılar.

Zamanla yeniden inşa ve unutma süreci hızını aldı:

> Birileri temizlik yapmalı
> her savaştan sonra.
> Çünkü hiç bir şey tek başına
> kendi yerini bulamayacak.

Cesetlerle dolu at arabalarının
geçebilmesi için
birileri yıkıntıları yolların
kenarına yığmalı.

Bu güzel bir görünüm değil asla
ve yıllar boyunca var olacak.
Kameraların hepsi gitmeli
diğer savaşlara.

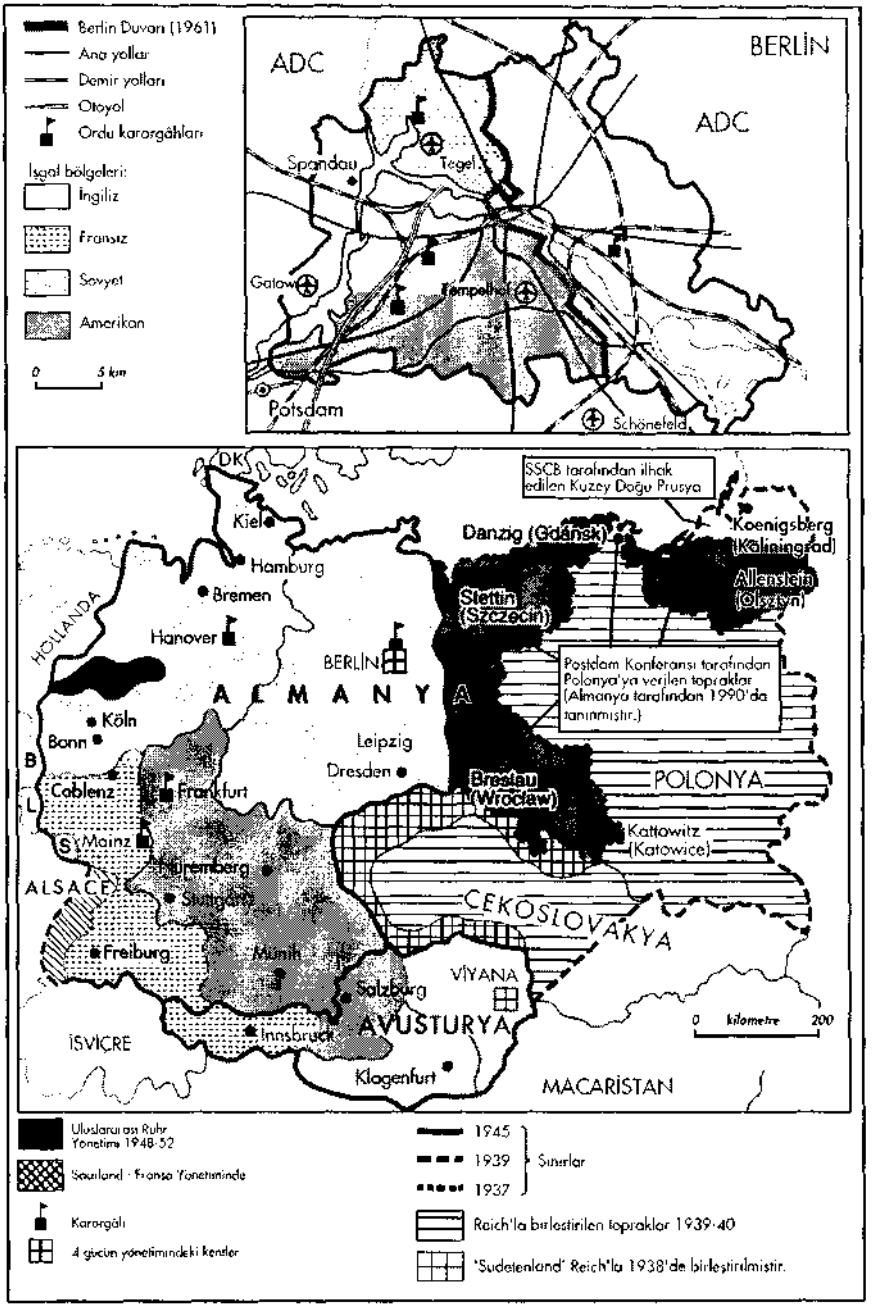
Bütün bunların
niçin olduğunu bilenler
az ya da çok az bilenler
ya da kabaca hiçbir şey bilmeyenler için
yolu açmalı.[122]

19 Ekim 1945, Cuma, Nuremberg.[123] Kent ABD Ordusu tarafından işgal edilmişti. Fürtherstrasse üzerindeki Adalet Sarayının hemen arkasında olan kent hapishanesinin yönetimini bir Amerikalı albay üstlenmişti. "Alman Büyük Savaş Suçluları Mahkemesinin yirmi dört sanığından yirmi biri hücrelerine kapatılmışlardı. Suçlamalar nedeniyle mahkemeye çıkacakları ilk gündü.

İddianameyi okuma görevi akıcı Almanca konuşabilen eski bir savaş tutsağı olan bir İngiliz binbaşısına düşmüştü. Saat 14'te hapishaneye gittiğinde kapılarında küçük pencere parmaklıkları olan yan yana dizilmiş üç hücre gördü. Her kapının önünde bekleyen ve bu parmaklıklardan içeriyi dikkatle gözleyen nöbetçiler vardı. Üst katlardaki açık balkonlar tel örgülerle kapatılmıştı. Yirmi ikinci sanık yakın bir zamanda intihar etmişti. Olayın bir düzine tanığı vardı. Binbaşıya binayı hapishanenin komutanıyla anahtarları taşıyan bir başçavuş gezdiriyordu. Onların arkasından Uluslararası Askeri Mahkeme Genel Sekreteriyle çevirmeni, belgeleri taşıyan iki Amerikan askeri, bir ABD güvenlik subayı, elinde not defteriyle hapishane psikoloğu ve hapishanenin Luther mezhebinden olan papazı geliyordu. En arkada ise, karakteristik miğferlerini giymiş halde Amerikan inzibatları bir avuç "kardelen" gibi yürüyorlardı.

İngilizceden Almancaya yeni çevrilmiş iddianameler çok hacimli belgelerdi. Kapak sayfasında: "Amerika Birleşik Devletleri, Fransa Cumhuriyeti, Büyük Britanya ve Kuzey Irlanda Birleşik Krallığı ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği..." cümlesinden sonra, Goering'in başını çektiği listede yer alan yirmi dört kişiye "karşı..." sözleri okunuyordu. Suçlamalar dört ana başlıkta toplanmaktaydı. Gizli komplo planları, barışa karşı işlenmiş suçlar, savaş suçları, insanlık suçları. Davalıların her birine genel suçlamalarla kişiye özel suçlamaları içeren iddianameden iki kopya verilecekti. Angloamerikan uygulaması iddianamelerin davalıların yüzüne okunmasını gerektiriyordu.

Hukuk mezunu olmasına karşın genç binbaşının şimdiye kadar buna benzer bir deneyimi olmamıştı. Tel örgüleri gördüğü anda, Suresnes hapishanesinin buna benzer bir balkonundan Gestapo tarafından yakalanmış Belçikalı havacı bir arkadaşının cesedini attığını anımsadı. Birkaç aydır Mahkeme için çalışmasına karşın binbaşı Nuremberg'e yeni gelmişti ve tutuklularla yüz yüze hiç görüşmemişti:

Harita 27.
Savaş Sonrası Almanya, 1945'ten Sonra

"Hapishanenin öbür ucundaki yüksek pencereye doğru baktım. Parlak sonbahar güneşinin karşısında bulunan yukarı katlardaki hücrelere dönerek çıkan merdivenler gölgede kalmıştı. Anahtarların çıkardığı rahatsız edici ses sayılmazsa sonsuz bir sessizlik vardı...

Sıranın sonuna yakın bir hücreye gidinceye kadar sessizlik sürdü. Kapıdaki nöbetçi selam verdi. Bir tabancasıyla copu olduğunu gördüm... Hücrenin kilitli kapısı açılırken ayağa kalkan (tutuklu ile) konuşmaya hazırlandım...

Kendi sesimi duyduğumda şaşırdım.

"Hermann Wilhelm Goering?"

"*Jawohl.*" (Evet.)

"Ben davalı olarak adınızın geçtiği iddianameyi size okumak için Uluslararası Askeri Mahkeme tarafından görevlendirilen Binbaşı Neave'im."

Söylediklerim kendisine çevrildikçe görüntüsü değişerek kaşları çatık bir katile döndü. İddianamenin bir kopyasını kendisine verdiğimde sessizce aldı. "Ayrıca size Mahkeme Tüzüğü'nün 16. Maddesini açıklamam emredildi" diye konuşurken beni dinliyordu.

Almanca bir kopyası kendisine uzatıldı.

"Paragraf (c)'ye bakın. Mahkemede savunmanızı yapma hakkınız var, isterseniz avukattan da yardım alabilirsiniz."

"Avukatınızı seçme hakkınız var, eğer bu olmazsa mahkeme sizin için bir avukat atayacaktır."

Goering'in söylenenleri anlamadığı açıktı... Biraz sonra, "Hiç avukat tanımıyorum. Onlarla yapacak bir şeyim yok" dedi.

"Bir avukat tarafından temsil edilmenizin iyi olacağını düşünüyorum."

Omuzlarını silkti.

"En küçük bir şansım bile yok gibi görünüyor. Bu iddianameyi dikkatlice okumam gerekiyor, fakat nasıl bir hukuksal temeli olacağını anlamıyorum."

Goering'in hücresinden ayrılmamdan birkaç saat sonra, hapishanenin psikoloğu Dr. Gilbert, iddianamenin bir kopyasını imzalamasını söylemiş. Goering, "Muzaffer olan daima sanığı yargılayıp yok edecektir"[124] diye yazmış.

Bu sözlerle birlikte daha duruşmalar başlamadan Nuremberg Mahkemeleri'nin temel ikilemi dile getirilmiş oluyordu.

1945 Sonbaharında Avrupa en asgari gereksinimlerini karşılayarak ayakta kalıyordu. Savaşı kazanan Müttefikler harabe halindeki Almanya'yı dört işgal bölgesine ayırmışlardı ve tek bir cephenin kalması için mücadele ediyorlardı. Angloamerikanlar tarafından kurtarılan ülkeler (Fransa, İtalya, Belçika, Hollanda) savaş öncesi konumlarına dönüyorlardı. Sovyetlerce kurtarılan ülkeler kurtuluşun yeni bir tür boyun eğişle gerçekleştiğini gördüler. Savaşıp da işgal edilmemiş tek ülke ve seçimlerle sosyalist bir hükümeti seçmiş olan Büyük Britanya saygınlık ve statü kaybını, kazandığı zaferin engellemediğini anlıyordu. Avrupa'da ABD gibi hem galip hem de yarasız beresiz hiçbir ülke yoktu. İspanya'dan İsveç'e kadar bir dizi tarafsız ülke gerçek bağımsızlığı bir dereceye kadar yaşamakta özgürdüler.

Birkaç ülke artık suç olarak kabul edilen savaş dönemi eylemlerini cezalandırmak için mahkemeler kurmuştu. Quisling yargılanarak Eylülde idam

edildi; Laval Paris'te 9 Ekim'de ağır bir cezaya çarptırıldı. Polonya yer altı liderlerinin Moskova'da yargılanmaları Temmuzda tamamlanmıştı; Batı kamuoyu burada yargılananların, faşist ve işbirlikçi değil de, tek suçlarının ülkelerinin bağımsızlığı için mücadele eden kahraman müttefikler olduklarının hiç farkında değildi. Batı hükümetleri bu durumu açık olarak protesto etmek yerine cezaları yumuşatmak için özel bir baskı yapmışlardı.

Almanya'nın en eski ve en Alman kentlerinden birisi olan Nürnberg (Nuremberg), on bir büyük bombalama dalgasını yaşadığı için yerlebir olmuştu. İki SS tümeni kenti son direniş noktası yapmaya karar verdikten sonra, Amerikan ağır topçusu tarafından ağır biçimde dövülmüştü. Ortaçağda yaşamış Meistersingerların, Tannhauserlerin, Albrecht Dürer ile Veit Stoss'un yurdu, bir önceki yüzyılda Alman ulusal sanatıyla tarihinin eşsiz bir koleksiyonunu barındıran Alman Müzesinin yeri olarak seçilmişti. 1930'lu yıllarda ise Hitler'in en dramatik Nazi toplantılarını yapmak için seçtiği kent olmuştu. Şimdi mahkeme yeri olarak seçilmesinde kısmen kentin sembolik anlamı kısmen de görkemli Adliye Sarayının mucizevi şekilde bombardımanlardan etkilenmemiş olması belirleyici olmuştu. Duruşmaların Nuremberg'te yapılmasının anlamı Almanya'nın kötülüğünün (1918'de düşünüldüğü gibi) Prusya militarizminde değil, Almanların ulusal kimliğinin gerçek doğasında olduğuna ilişkin Müttefik görüşünü vurgulamaktaydı. Duruşmaların gidişi, sanıklara bireysel suçlamalarda bulunmaktan çok bir tarih dersi vermek için düzenlenmiş gibi görünüyordu.

Nuremberg'in Mahkemelere özel katkısı, kenti Nazi *Gauleiter*ı olarak 1933'ten 1940'a kadar yönetmiş sekiz numaralı tutuklu Julius Streicher (d. 1885) olacaktı. Adalet Sarayının arkasındaki hapishanede ikinci kez bulunuyordu. Birinci konukluğu resmi ziyaretlerinden birinde bir erkek çocuğa tecavüz ederken yakalandıktan sonra olmuştu. Gardiyanlarının da anladığı gibi o açık bir seks sapkını ve özgünlüğü seksle antisemitizmi birleştirmek olan bir Yahudi tacizcisiydi. "Irk kirlenmesi"ne karşı verdiği mücadelede, Yahudi menisindeki albüminlerin onunla ilişkiye giren kadına sürekli olarak "bulaştığını" ileri süren bir sahte biyokimyasal kuramı keşfetmişti. *Der Stürmer*'in editörü olarak evlenmemiş Alman kızlarını Yahudi iğfalcilerden korumak için sürekli bir kampanya yürütmüştü; bu nedenle daha sonra *Deutsche Volksgesundheit aus Blut und Boden* adlı dergide sözde bilimsel bir kapak hazırlandı. Nuremberg Yasaları diye bilinen ve tüm Almanya'da Yahudiler ile Yahudi olmayanlar arasındaki cinsel ilişkileri yasaklayan girişimin asıl kışkırtıcısıydı. *Kristallnacht*'ta 1938'de yaptığı bir konuşmada isyancıları ortaçağdaki pogromların (soykırım-Yahudi soykırımı) muhteşem örneğini izlemeye davet etmişti. NSDAP'a erken katılmış birisi olarak, Führerle *du* biçiminde hitap edilebilen ilk Nazi liderleri arasındaydı. Ancak Göring'in kızının yapay döllenmeyle gebe kaldığını açıklayınca haddini aşmıştı. Çileden çıkan Reichmarshall, Hitler'in bile *Gauleiter*'ını erken emeklilikten kurtaramayacağı çok büyük bozulmaları ortaya çıkartan bir soruşturma komisyonu oluşturdu.

Müttefiklerin savaş suçları için bir mahkeme kurma fikri kolay oluşmamıştı. Bu fikre Churchill gibi ABD Maliye Bakanı da karşıydı. Onlar yasal ör-

neklerin olmadığı için kısa bir yargılamadan sonra Nazi liderlerinin öldürülmelerini savundular. Bu görüş galip çıkmadı: Müttefik hükümetleri St James Bildirisi (Ocak 1942) ve Moskova Bildirisi (Kasım 1943) ile savaş suçları ilkesine bağlı kalacaklarına söz verdiler; kabul edilmiş olan politikadan vazgeçilmesi düşüncesi daha sonra hayli destek kazandı. Üç Büyüklerden Roosevelt ile Stalin'in her ikisi de ilke taraftarıydılar. Sonuç olarak duruşmalar yapılacaktı. "Yasanın egemenliğinin sağlanması için içten ama yetersiz" bile olsa[125] ve muzaffer olanların sınırsız gücünün gösterilmesi için mahkeme gerekliydi. Stalin göstermelik duruşmaları Sovyetler Birliği'ndeki politik zaferi için kullanmıştı daha önce; büyük uluslararası zaferinden sonra benzeri bir güç gösterisini kullanma fırsatını kaçırması için hiçbir neden yoktu. Stalin başta gelen yararlanıcılar arasındaydı, çünkü adil bir ortamda kendisini kolayca sanık sandalyesinde bulabilirdi.

Uluslararası Askeri Mahkeme Postdam Anlaşmalarının bir gereği olarak kurulmuştur. Yönetmeliği ise Hiroşima'nın bombalanmasından iki gün sonra yayımlandı. Nuremberg Mahkemeleri, Tokyo'da Japon liderleri yargılayacak olan benzer mahkemelerin Avrupa'daki dengi olarak planlandı.

İddianameler okunduktan sonra, Nuremberg Mahkemeleri'nin açılışı 20 Kasım 1945'e alındı. Mahkemelerde, Adalet Sarayı'nın büyük salonunda verilen cezaların okunduğu 1 Ekim 1946'ya kadar on ayı aşkın bir sürede dört yüz üç açık duruşma gerçekleştirildi. Sir Geoffrey Lawrence QC'nin başkanlığında dört Müttefik ülkenin yargıçları yardımcılarıyla birlikte bir tarafta oturuyorlardı. Suçsuz olduklarını ileri süren yirmi bir sanık, katı güvenlik önlemleri altında karşıdaki sıralarda oturuyorlardı. Dört Müttefik savcı (Amerikalı, İngiliz, Fransız ve Sovyet) yardımcıları, kalabalık bir Alman avukat grubu ve sekreterler, çevirmenler ve yorumculardan oluşan bir kalabalıkla birlikte salonun ortasında oturuyorlardı. Salonun bir tarafında seyirciler için yüksek bir yer inşa edilmişti. Tutanaklar İngilizce, Almanca, Fransızca ve Rusça olarak tutuluyordu. Bu nedenle katılımcıların çoğu her zaman anında çeviriyle kulaklarından dinleyeceklerdi duruşmaları.

Ayrıca, Hitler'in yardımcısı Martin Bormann gıyabında yargılanıyordu, aynen ortak suçlulukla yargılanan sekiz örgüt gibi: SS, SD, SA ile Gestapo; NSDAP, Reich Hükümeti, Genel Kurmay ve Alman Silahlı Kuvvetlerinin önde gelen kadroları. Sanayici Gustav Krupp'a karşı açılan davalar davalının güçsüzlüğü nedeniyle düştü. Davacı, toplam olarak dört binin üzerinde belge, bin sekiz yüz dokuz yeminli yazılı ifade ortaya koymuş, otuz üç de tanık getirmişti. Ayrıca, filmlerle "insan kafasından yapılmış abajurlar" ve tahta zeminler üzerine sanki geyik kafasıymış gibi yerleştirilmiş insan kafalarının olduğu tüyler ürpertici sergiler de gösterilmişti. Savunma yüz kırk üç tanıkla birlikte binlerce yeminli ifadeyle gelmişti. 1946'da yayımlanan mahkeme külliyatı kırk üç cildi buldu.[126]

Açılış konuşmaları yasal belirsizliklere ilişkin bir parça duyarlılık gösterilmesine karşın yüksek ahlaki ilkelere yapılan çalımlı başvurulardı. Yargıç Robert H. Jackson mahkemenin "yeni ve deneysel" olduğunu kabul etti. Sir Hartley Shawcross "yasa egemenliğine", M. de Menthon "halkların vicdanına"

atıfta bulundular. General Rudenko ise "faşist terörün milyonlarca kurbanının kutsal anısı"... ile "özgürlük sever halkların vicdanından" söz etti. Herhalde en iyi konuşmayı tavırsızlığın kabul edilemezliğinden söz eden Jackson yapmıştı. "Uygarlık, hukukun bu büyüklükteki suçlarla tümüyle ilgilenmeyecek kadar çaresiz ve tembel olup olmadığını araştırıyor..."[127]

Referanslarının sınırlı olmasına karşın duruşmalar büyük özen ve saygıyla götürüldü. Yargıç Lord Lawrence savunmaya karşı nezaketle davrandı ve gerektiğinde davacıya karşı iğneleyici azarlamalarda bulundu. Duruşmaların yönetilmesinin zorlaştığı tek an, Göring sorguya çekilirken Jackson'un kontrolü kaybettiği andı. Gizli kararlar alınması olası değildi, aklanma her zaman olasıydı.

En güçlü kanıt savaş suçlarıyla insanlığa karşı işlenmiş suçlarla ilgili dava maddelerinde sergilendi. Nazi partisinin kadrolarına yöneltilen suçlamalarla ilgili kanıtlar özellikle kendi belgelerinden derlendiğinde müthiş aleyhlerinde oluyordu. Nihai çözümün ölüm kampları, sahte tıbbi deneylerin dile getirilemeyecek kadar büyük dehşeti, görülmemiş ölçülerdeki kitlesel canavarlıklar hataya çok az yer bırakacak şekilde ayrıntılı olarak belgelenmişti. En zayıf kanıtlama ise gizli planla egemen devletlerin normal uygulamaları bahanesiyle kolayca savuşturulan noktalarla ilgili suçlamalardı. Hitler'in "arkadaşlarıyla yaptığı gizli toplantıların" kötü amaçları olduğunu ya da yeniden silahlanmaya başlamanın saldırgan güdülerce yönlendirildiğini kanıtlamak güçtü. Bununla birlikte, Müttefiklerin tavırlarıyla doğrudan karşılaştırmalar yapılması yasaktı. Savunma Versailles'ın yarattığı koşulları olduğu gibi, Müttefik bombardıman saldırılarıyla Sovyet canavarlıkları konusunu da öne çıkartamazdı. Yargıç Lord Lawrence, "Büyük savaş suçlarını yargılamak için buradayız, davacı güçleri yargılamak için değil" diyerek bu konunun altını çizmişti. Müttefiklerin gözaltı kamplarında hâkim koşullar ya da o sıralarda Almanların zorunlu göçe tabi tutulmaları gibi konular kısa kesildi. "Savunma uluslararası hukukun müttefiklerce yapılan ihlallerini ileri sürüyor" diye yazıyordu *The Times* 8 Mayıs 1946'da, "ama savcı, eğer bu tavır kabul edilecek olursa, mahkemeyi gereksiz yere uzatacak biçimde iddiaları kanıtlarla çürütmek zorunda kalacaktır."[128]

Katyn konusu ilk olarak Sovyet savcı tarafından dile getirildi. Savcının söylediklerinin çoğunun yanlış olduğunu savunma kanıtladığında Sovyet tarafı suçlamaları geri çekti [KATYN].

Mahkemelere gelen tanıklar birçok dramatik ve ironik olayı anımsadılar. Vahşi bakışlı Hess'in sanıklara ayrılan yerde otururken Grimms'in *Peri Masalları*'nı okuduğu sembolik bir sahne vardı. Heyecan uyandıran bir diğer küçük olay ise mahkemede görevli Sovyet savcı grubunun, Sovyetler Birliği'nin Birleşmiş Milletler temsilcisi olan ve 1930'larda Stalin'in tasfiye mahkemelerinde baş savcılık görevini yapmasıyla üne kavuşan Andrei Vişinski ile bir araya gelmeleriydi. Birçok gözlemci mahkeme salonunun keder yüklü havasıyla onun hemen yanındaki Grand Hotel'in barında sel gibi akan neşeli pembe cin kadehleri arasındaki ürkütücü zıtlığa dikkat çekti.

Amerikalı güvenlik görevlileri sanıkların sağlığı için iki psikiyatrla bir psikolog görevlendirmişlerdi. Görevinin bir parçası olarak psikolog sanıkların

IQ derecelerini saptamak amacıyla bir test hazırladı. Teste göre alınan puanlar aşağıdaki gibiydi:

Schacht, 143; Seyss-Inquart, 140; Göring, 138; Dönitz, 138; von Pappen, 134; Raeder, 134; Frank, 130; Fritzsche, 130; von Schirach, 130; Ribbentrop, 129; Keitel, 129; Speer, 128; Jodl, 127; Rosenberg, 127; von Neurath, 125; Funk, 124; Hess, 120; Sauckel, 118; Kaltenbrunner, 113; Streicher, 106.[120]

Kararlar açıklandığında bazı sürprizler olduğu görüldü. Banker Schacht, propagandacı Fritzsche ile eskiden Başbakan yardımcılığı yapmış olan von Pappen bütün suçlamalardan aklanmışlardı. Reich Hükümeti, Genel Kurmay ve Yüksek Komutanlık da bunlar arasındaydı. Dönitz, von Neurath, von Schirach, Speer ve Hess on yıl ile ömürboyu arasında değişen hapis cezaları almışlardı. Göring "önde gelen savaş kışkırtıcısı" damgasını yemiş ve dört suçlamadan da mahkûm olmuştu. O ve diğer on kişi idam cezasına çarpırılmışlardı. Sovyet savcı hiçbir beraat ile hapis cezasını kabul etmedi. Asılma olasılığını mahkûmların hepsi farklı değerlendiriyordu. Jodl "bunu hak etmedim" dedi sert bir şekilde. Ribbentrop, "harika anılarımı yazamayacağım" diye yanıtladı. "Bunu hak ettim ve bekliyordum" dedi Hans Frank.[130] Psikolog, Hess'e kendisine verilen cezanın ne olduğunu sorduğunda, "Bir fikrim yok. Büyük olasılıkla ölüm cezası. Dinlemiyordum o sıra" diye yanıtladı soruyu.[131] Göring kendini dişçi koltuğunda gizlenen siyanür parçasıyla öldürerek celladını kandırdı.

On idam kararı 16 Ekim 1946'da hapishanenin spor salonunda infaz edildi. Mahkûmların çoğunun dudaklarından son olarak vatansever sözler çıktı. Frank, "*Deutschland über alles* (Almanya her şeyin üstünde)" diye bağırdı. Streicher, "*Heil Hitler*. Purim 1946. Bolşevikler hepinizi asacak" diye bağırdıktan sonra kendini karısına emanet etti. ABD ordu celladının işini iyi beceremediği için asılanların çok uzun sürede öldüğü ve cesetlerin Dachau'da yakıldığı söylentileri ortaya çıktı. Diğer beş hükümlü, dört gücün yönetiminin Hess'in 1987'de garip şekilde ölümüne kadar süreceği Berlin'deki Spandau Hapishanesine nakledildi.

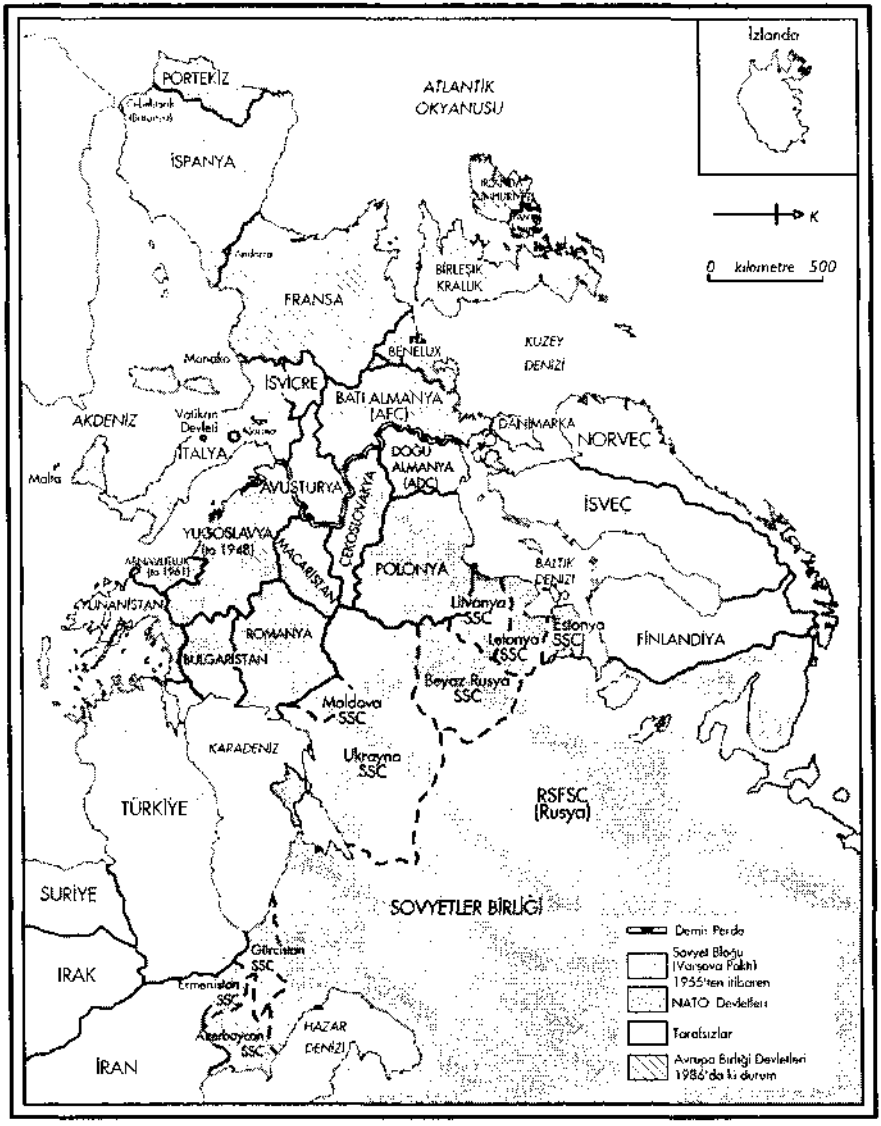
Başlangıçta mahkemelere büyük bir eleştiri dalgası yöneltildi. Politik açıdan, sanıkların şehit mertebesine yükselebilecekleri korkusu öne sürüldü. Ne Almanya'da ne de bir başka yerde böyle oldu. Mahkemelerde ortaya çıkan gerçeklerin iğrençliği herhangi bir karşısempati gelişmesini dengeledi. Eğer genel bir fikir birliği olsaydı, bu Nazilerin işledikleri suçların bireylere verilen cezalardan daha ağır geleceği fikri olurdu. Bununla birlikte, birçok avukat suçlamaların *ex post facto* doğası üzerinde epeyce kaygılandı. *Nulla poena sine lege*. Muhalif sesler, Jackson'un mahkemenin "Uluslararası hukukun doğuşuna" yardım ettiği görüşünü kabul etmediler.[132] Mahkemenin bağımsızlığının tam olmadığı gerekçesiyle de çok eleştirildiler. Hem yargıçların hem de savcıların arkasındaki desteğin Müttefik Güçler tarafından sağlanması ve Müttefiklerin dikte ettiği bir ortamda çalışmaları yasal uygulamayla mahkemenin herkese açıklığı açısından olumsuz uygulamalardı. Senatör Robert Taft, "Adalet giysisini giymiş olmasına karşın (mahkemeler) aslında aylarca önce Yalta ve Tahran'da belirlenmiş hükümet politikasının bir aracıydı" diyerek muhalefetini dile getirdi.[133] Özellikle Müttefik ordusu arasında hayli yaygın bir görüşe göre,

Amiral Dönitz gibi saygın subayların, Göring ya da Streicher gibi etkin Nazilerle aynı sıralara oturtulmamaları gerekiyordu. Dönitz 1956'da serbest bırakıldığında, başlarında Amiral Nimitz'in bulunduğu birkaç yüz seçkin eski Müttefik askeri, üzüntülerini bildirmişlerdir.[134]

Zamanındaki duygusal akımlara karşı direnebilenler için Batı basınıyla hükümetlerinin ortak suçluluk düşüncesine destek vermeleri bir skandaldı. Kararlar açıklanmadan çok önceleri bütün sanıklar her gün "suçlu" diye nitelendiriliyorlardı. Bütün bunlardan daha ciddi olan şey ise Nuremberg duruşmalarının yenilmiş bir düşmanın işlediği suçlarla sınırlandırılmasının, savaş suçlarıyla insanlığa karşı işlenmiş suçlar konusunda yapılacak herhangi bir genel ya da kısmi araştırmanın önüne diktiği aşılmaz engeldi. Bu durum, böyle suçların ilke olarak Müttefik Güçlerin temsilcileri tarafından belirlenemeyeceği gibi kamuoyunu uzun süre etkileyen düşünceyi ortaya çıkardı.

Tarihçiler için Nuremberg Duruşmaları, hem kendileri birer tarihi olay olmaları hem de yasal yöntemlerin geçmişin araştırılmasında kullanılmasına örnek oluşturduğu için ilginçtir. Mahkemelerin destekçileri, "biz doğruya ulaştık" düşüncesini savunuyorlardı.[135] Muhalifleri ise, doğrunun ancak yarıdan çok azını buldukları eleştirisini ileri sürdüler. Kesin konuşmak gerekirse, Nuremberg Duruşmaları Nazi suçları gerçekliğini hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak derecede ortaya çıkartmıştı. Ayrıca, Almanya'nın İkinci Dünya Savaşının çıkışı ve gelişmesinde oynadığı rol de açıklığa kavuşturulmuştu. Aynı zamanda Almanya etkenini diğerlerinden ayırdıkları için, son aşamada önyargılı ve savunulamaz bir analiz oluşturmaya mahkûmdular. İhmal edilmiş noktaları da bildiklerinden, bulunacak çok az şey olduğu yönündeki yanlış görüşü cesaretlendirdiler. İddianamelerde ve son hükmün başlangıcında bulunan tarihsel malzeme, "Uluslararası Askeri Mahkemenin ilgilendiği konuları aydınlatmak" niyetiyle düzenlenmişti. Buna bağlı olarak öyle özensizce seçilmişti ki Nazizmin en ateşli muhalifleri bile umutsuzluğa düşebilirlerdi. Örneğin, Nazi-Sovyet Paktından sadece Alman Reich'ının ihlal ettiği anlaşmalar konusunda söz edilmesi tamamen yanıltıcıydı. Belgelerin hücrelerde sanıklara okunduğu gün önde gelen bir tarihçi "Yayımlanmış iddianamenin tarihçi olmayanların yazdığı bir tarih gibi okunduğunu" yazmıştı.[136]

Nuremberg Duruşmaları hem büyük miktarda değerli tarihsel bilgi hem de tarihsel çarpıtmanın kaynağıydı. Batı'da açık olarak teşvik edilen tavırlarla ve bulguları inanç sisteminin temel ilkeleri olarak gören Sovyet sansürü tarafından desteklendiği için, bilgiler elli yıl boyunca egemen olacak "Müttefik Tarih Şemasını" oluşturdu (Bkz. Giriş). 1960'larda Soljenitsin ile 1980'ler-deki *Glastnost*'a kadar, kamuoyu Nuremberg savcılarının gerçeği ortaya çıkartmanın değil gizlemenin ustaları olduklarını kavramaya başlamadılar. Nuremberg'teki bir resepsiyonda, az rastlanan samimi bir ortamda Andrei Vişinski "sanıkların ölümü!" şerefine içmeyi önerdiğinde gerçeği göstermişti.[137] Her zaman olduğu gibi Vişinski'nin Avrupalı ortakları Rusçayı anlamamışlardı. Şerefe kadeh kaldırıp içtikten sonra anlamını sordular.

Harita 28.
Bölünmüş Avrupa, 1949-1989

XII
DIVISA ET INDIVISA
Bölünmüş ve Bütünleşmiş Avrupa, 1945-1991

YİRMİNCİ YÜZYILIN ikinci yarısında Avrupa için güçlü bir beyhudelik duygusu seziliyordu. İkinci Dünya Savaşı'nın muazzam kayıpları güvenliği sağlamamıştı: Kıta kısa bir süre sonra, aşağı yukarı elli yıl sürecek ve tüm enerjisini tüketmiş bir politik ve askeri bloklaşma içinde bölünecekti. Çok büyük kaynaklar özellikle Doğu'da verimsiz alanlara yatırıldı; tarafsızlığını sürdürebilecek birkaç ülke vardı ve Avrupa birliğinin kurulması yeniden ertelenmişti.

Beyhudelik duygusu Jean-Paul Sartre'ın savaş sonrası oluşan çevresiyle varoluşçu (egzistansiyalist) filozoflar tarafından çok iyi yakalanmıştı. Bir süre sonra bu duygu Avrupa ülkelerinin çoğunda gücünü kaybetti, ama ilerleyen yıllarda güç kazanacak barış hareketi ile antinükleer protestolarda yeniden ortaya çıkacaktı. Bu duygu, Doğu Avrupa'da resmi propagandanın iyimserliğiyle örtüldü ve insanların iç dünyalarında 1989-1991 *"Refolution"* (*revolution by reform*-reform yoluyla devrim) hareketine kadar baskın bir duygu olarak var oldu.

Yaraları sarmak isteyenler için bereket versin ki Avrupa'nın bölünmesi savaştan önce planlanmış güçlü Avrupa hareketinin uyarılmasına ve Batı'da gelişmesine yardım etti. İlk olarak uluslararası ilişkilerin iyileştirilmesi için bir ahlaki kampanya olarak başladı ve ekonomik işbirliği alanında yeni bir topluluk duygusunu geliştirdi. Avrupa Konseyi (1949'dan sonra) ile AET (Avrupa Ekonomik Topluluğu) (1958'den sonra) ve daha çok Avrupa ülkesini birliğe

çekmek için kurulmuş onun tamamlayıcısı birçok kurum oluşturuldu. Bir Komünist Avrupa birliği kurma düşüncesi bile yıllarca yaşayacaktı.

Sonuçta, Batı Doğu'dan ölçülemeyecek kadar daha dinamik olduğunu kanıtladı. ABD'nin yardımıyla Batı Avrupa hızla savaş sonrası perişanlığından kurtuldu ve görülmemiş bir refah düzeyine ulaştı. Batı Almanya'nın *Wirtschftswunder* örneğinden cesaretlenen Avrupa Ekonomik Topluluğunun ilk üyeleri amaçlarının yararlarını ilan etmekte hiç güçlük yaşamadılar. 1956'dan 1983'e kadar üye sayısı altıdan on ikiye yükseldi, birçok ülke de sıradaydı bu tarihte. Kremlin kas gücüne dayanan imparatorluğunu gittikçe beceriksizce bir arada tutmaya çalışırken, Asya ve Afrika'da bağımsızlık hareketlerinin yoğunlaşması Batı Avrupalı sömürgeci güçlerin ellerini bütünleşmiş bir Avrupa yaratmak için serbest bıraktı. NATO'nun liderliği altında Batı Avrupa'nın güvenliği Sovyetlere karşı sağlam duruma geldi. 1980'lerin sonuna doğru Avrupa hareketi, tam da Sovyet komünizmi ölüm yatağına çıkarken olgunlaşma aşamasına yaklaşıyordu.

Bölünmeler olmasına karşın Avrupa kavramı, Doğu'da, Batı'da olduğundan daha cansız değildi. Sovyet tiranlığı Avrupa idealini saptırarak teşvik etmekte çok etkiliydi. Eski Sovyet bloğu yurttaşları Batı Avrupa'daki yiyecek dağlarından çok etkilenmişlerdi, ancak Avrupa'yı birleştirme amacının maddi boyutu olduğu kadar manevi boyutunun olduğuna inanmak için de neden çoktur. "Avrupa'nın iki akciğeri" var demişti bir kezinde Slav bir papaz; "ikisini de kullanıncaya kadar kolay nefes alamayacak."[1]

Avrupa'nın kaybedilmiş yılları üç dönem içinde incelenebilir. Bu dönemler Müttefikler arası birliğin yitirildiği savaş sonrası (1945-1948) dönemle başlar. Yaklaşık olarak kırk yıl süren Soğuk Savaş (1948-1989) ile devam eder ve Mihail Gorbaçev'in Moskova'daki hayret uyandıran iktidarı (1985-1991) ile sona doğru ilerler. Tüm bunların dışında belki de, VE (Avrupa Zaferi) günü, 9 Mayıs 1945'te, başladığı ve Sovyetler Birliği'nin Aralık 1991'de dağılmasıyla sonuçlandığı söylenebilir. Bu tarihe gelindiğinde Avrupa'nın hemen hemen tüm halkları kendi kaderlerini belirlemekte özgür olmuşlardı.

✣

Büyük İttifakın Sonu, 1945-1948

Avrupa'nın bölünüşü, savaş sonunda gelişen olaylardan belliydi. Stalin'in önceden doğru olarak söylediği gibi, Doğu ile Batı'nın toplumsal ve politik sistemleri işgal ordularının konumlarına göre belirlenecekti. Ancak Avrupa'nın bölünüşü hemen netleşmedi. Muzaffer müttefikler ilk başlarda sığınmacılar, yeniden yerleştirme ve onarımlar gibi acil sorunlarla ilgilendiler; Almanya ile Avusturya'yı birlikte yönetmek zorunda kaldılar. Stalin her başkentte değişik politika izleyerek ihtiyatlı davrandı. Amerikalılar da niyetlerini göstermekte yavaş davrandılar.

1918'in tersine genel bir Barış Konferansı düzenlenmesi için acil bir istek yoktu. Her şeyden önce yeni bir Anlaşmanın imzalanacağı bir Alman hükümeti ortada yoktu ve Stalin halihazırda ele geçirdiği büyük kazanımları tartışmak için bir istek duymuyordu. Sonuç olarak yapılacak tek Barış Konferansı yenik beş küçük ülkenin (İtalya, Romanya, Bulgaristan, Macaristan ve Finlandiya) durumlarını belirlemek için Temmuz-Ekim 1946'da Paris'te düzenlenen konferans oldu. Neredeyse dikte ettirilen barış koşulları dışişleri bakanlarından oluşan Müttefik Konseyi tarafından hazırlandı. Yenik bütün ülkeler toprak kaybını kabul etmek zorunda kaldılar. İtalya, Afrika imparatorluğunun bütün topraklarını kaybetti, ancak Güney Tirol elinde kaldı. Büyük oranda SSCB ile Yugoslavya'ya olmak üzere toplam olarak 1,250 milyon dolar tazminat ödeyeceklerdi. Güçlü Sovyet muhalefetine karşın Konferans, Tuna Nehrinin uluslararası bir su yolu olarak kabul edilmesiyle Trieste'nin Birleşmiş Milletler denetiminde bir serbest liman olmasına karar verdi.

İkinci Dünya Savaşından sonra hakkında açık olarak tartışma yürütülmüş tek Avrupa bölgesi olan Trieste yedi yıl boyunca gergin bir ortamda kaldı. Liman ile kenti içeren A Bölgesi İngilizlerin; kentin doğusu, B Bölgesi Yugoslavların denetimi altındaydı. Bu bölünme sonunda Ekim 1954'te İtalya ile Yugoslavya arasında imzalanan anlaşmayla kabul edildi (Bkz. Ek III, s. 1373).

Savaş sonrası Avrupası gelgite benzeyen sığınmacı akınlarıyla karşılaştı. Hem Naziler hem de Sovyetler kitle göçüyle zorunlu işgücünü kullanmışlardı. Hayatta kalan birçok kişi artık özgürdü. Sadece Almanya'da bu şekilde yerlerinden edilmiş (YE) dokuz milyon insan vardı. Bunlar ilkel, kalabalık kamplarda, genellikle de savaş tutsaklarının son zamanlarda boşalttığı kulübelerde yaşadılar. Bu insanların en büyük bölümü Kızıl Ordunun yeni fethettiği ülkelerden gelmişlerdi ve cezalandırılma korkusuyla ülkelerine dönmeyi şiddetle reddediyorlardı. Bu gruplar UNRRA (*UN Refugee Relief Administration*-Birleşmiş Milletler Mültecilere Yardım Yönetimi-BMMYY) yönetimi altındaydılar ve önce Avrupalı Gönüllü İşçiler olarak Batı Avrupa'daki sanayi merkezlerine olmak üzere daha sonra da göç planlarıyla Kanada, ABD, Avustralya ve Güney Amerika'ya yavaş yavaş dağıldılar. 1951-1952'ye kadar son göçmenler kaldıkları yerleri hâlâ terk etmemişlerdi.

Askeri personel de mahsur kalmıştı. Batılı Güçler, Müttefik safında dövüşmüş birlikler için bile yiyecek sağlamakta güçlüklerle karşılaşıyorlardı. Örneğin General Anders'in Kuzey İtalya'ya kadar ilerlemiş Polonya ordusu birkaç yüzbin askerle onların geçindirmek zorunda olduğu insanlardan oluşuyordu ve yurtları SSCB tarafından işgal edilmişti. Bu insanların hepsi 1946'da İngiltere'ye götürüldüler ve Polonyalıları Yerleştirme Örgütü'ne (PYÖ) eğitim ve asimilasyon için katıldılar.[2] Ne tuhaftır ki, savaş öncesinde Polonya yurttaşları olan Waffen SS Galizien'in İtalya'ya gelmiş ve Sovyet yetkililerinin insafına terk edilmemiş olan eski üyeleriyle İngiltere'de birleştiler. Eski *Wehrmacht* kadrolarının çoğu bunlar kadar şanslı değildi. Sovyetlerin yakaladığı Alman savaş tutsakları, Almanya'dan gelen eski Sovyet savaş tutsaklarıyla aynı kaderi paylaşacakları Gulag'a gönderildiler. (Hayatta kalanlar 1956'da ülkelerine geri gönderildi.)

Batılı Müttefikler yurtdışından ülkelerine dönen insanlara yapılan komünist barbarlıkların farkındaydılar. Fakat hem sivil hem de askerler için Stalin'in dönmesini istediği insanları zora dayanan bir politikayla ülkelerinden dışarı çıkardılar. İlk konvoy Ekim 1944'te Liverpool'den Murmansk'a deniz yoluyla gizlice götürülen, İngilizlerin Normandiya'da ele geçirdikleri eski köle işçilerdi. 1945 Baharında Sovyet yurttaşlarının çoğu iade edilmeden önce kitlesel intiharı seçtiklerinde ciddi bir direniş kışkırtılmıştı. Uygulama durdurulmadan önce özellikle Kazak Tugayı ile Hırvatların büyük bir bölümü olmak üzere yüz binlerce kişi ölüm olduğu neredeyse kesin olan sonlarına teslim edildiler[3] [KEELHAUL]. Angloamerikalıların kendi adlarına savaş tutsaklarına davranışları konusunda övünmeleri gerekli değildi. 1945-1946 Amerikan politikası hakkındaki bir çalışma, Batı Avrupa'da tutulan Alman tutsakların Cenevre Sözleşmesini geçersiz kılmak için idari olarak yeniden sınıflandırıldıklarını ve önemli bir oranının ihmal nedeniyle ölmüş olabileceklerini ileri sürmüştür.[4]

Potsdam'da kararlaştırılan nüfus değişimi 1945 sonbaharında uygulanmaya başladı. Sekiz milyon civarındaki Alman, Çekoslovakya ile Polonya'daki evlerinden sürüldüler. Savunmasız göçmenler yerel kinin avı oldular. Komünist güvenlik servisleri toplama merkezleri olarak eski Nazi kamplarını kullandılar. Kötü davranışta bulunmak çok sıradan bir olaydı. Ölü sayısı on binler olarak hesaplanıyordu. Haddinden fazla kalabalık araçlar peş peşe Almanya'nın, İngiliz ve Amerikan bölgelerine gönderildi. Bunun sonucu olarak, *Vertriebnerbünde* ya da bölgesel "sığınmacı kuruluşları" savaş sonrası politik ortamın etkili bir antikomünist gücü olacaklardı. Bu göçmenlerin başarılı bir şekilde özümlenmeleri Batı Almanya'nın gösterdiği birçok mucizenin ilkidir.[5]

Dengeleyici nüfus hareketleri daha doğuda gerçekleşti. Kaliningrad adını alan boş Königsberg kenti Sovyet ordusunca Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak yeniden şenlendirildi. İki-üç milyon civarında Polonyalının SSCB'nin işgal ettiği illerden batıya doğru göçmelerine izin verildi. Örneğin Wroclaw adını alan boş durumdaki Breslau kenti, asıl olarak üniversiteleri, belediye başkanları, tüzel kişilikleri ve ulusal müzeleriyle birlikte Lwow'dan göç eden Polonyalılarca dolduruldu. Polonya ile Çekoslavakya'daki eski Alman bölgeleri, yoksul yerli göçmenler için hazır ikamet ve iş kaynağı sağladı.

Baulı Güçler, Birinci Dünya Savaşından sonra fiyaskoyla sonuçlandığı için Almanya'ya cezalandırıcı tazminatlar ödetilmemesi konusunda ısrarlıydılar. Sovyetler ise aksine çıkartabilecekleri azami miktarı almak istiyorlardı. Resmi Sovyet talebi yirmi milyar dolardı. Fakat müttefikler arası görüşmelerde kaybetmeyi beklemediler: İşgalin ilk günlerinden itibaren Sovyet onarım ekipleri sanayi tesislerini, demiryollarını, enerji istasyonlarını, çiftlik hayvanlarını, demiryolu araçlarını sökerek götürmeye başladılar. Bireysel ya da kamusal Sovyet yağmacılar, Almanya ile Polonya ya da Çekoslovakya idaresine bırakılacak yerler arasında hiçbir fark yokmuş gibi davrandılar.

Tüm Avrupa'da insanlar savaş dönemi işbirlikçileriyle hesaplaşmak istiyorlardı. Bazı durumlarda bu iş yasal süreç içinde yapıldı. Pierre Laval, Vid-

kun Quisling, William Joyce (Lord Hav-Hav) ile Peder Tiso yargılanıp ölüm cezası alanlardandı. Yargılanıp ölüme mahkûm edilmesine karşın yaşlı Mareşal Pétain geride kalan aylarını Ile d'Yeu'da geçirdi. Kuşkulu iki yüz bin işbirlikçinin göz altına alındığı Hollanda ile altı yüz otuz dört bin kişinin göz altına alınıp yetmiş yedi binine ceza verildiği Belçika'da bu işler çok daha ciddi yapıldı. Bunlar dokuz bin duruşmanın yapıldığı ve otuz beş ölüm cezasının verildiği Avusturya'ya benzemektedir. Buna karşın halk sorunu sık sık kendi yöntemleriyle çözmeyi denedi. İtalya'da binlerce faşist ya linç edildi ya da partizanlarca öldürüldü. Fransa'da bir cezalandırma düşkünlüğü içinde genellikle uyduruk suçlamalarla on binlerce kişi öldürüldü. Büyük savaş suçları için Nuremberg duruşmalarının yapıldığı Almanya'da Nazileri tasfiye hareketi yavaş ilerledi ve yıllarca sürdü. SS subaylarının, köle emeği kullanan işverenlerin ve toplama kampları personelinin arada sırada açılan davaları 1950'ler ile 1960'lı yıllar boyunca sürdü. Fakat balık sürüsünün büyük kısmı kurtulmuştu: Dokuz milyon eski naziyle uğraşmak güçtü.

Komünistler, işbirlikçilerin tasfiyesi bahanesiyle Doğu Avrupa'da kendi muhaliflerini etkisiz hale getirdiler. Örnek olması için birkaç önemli Nazi cezalandırıldı: Auschwitz Komutanı Hoess yargılandıktan sonra 1946'da Polonya'da idam edildi. Ancak alt düzeydekilerin çoğu saf değiştirmeyi kabul ettikleri takdirde hayatta kaldılar. Örneğin Polonyalı faşist *Falanga*'sının başı Boleslaw Piasecki 1945'te bir Sovyet hapishanesinden komünistlerin desteklediği sahte Katolik örgütü PAX'ın lideri olarak çıktı. Bu sıralarda Doğu Avrupalı politikacıların büyük bir çoğunluğu, doğru olup olmadığına bakılmaksızın, "faşist" ya da "işbirlikçi" damgasıyla Sovyet Gulag'ına ya da bir başka komünist hapishanesine teslim ediliyorlardı. Nazi savaş suçlularının, antinazi direniş hareketinin çiçekleriyle aynı hücreleri paylaşmaları hiç de az rastlanılan bir uygulama değildi. Buchenwald gibi Nazi toplama kampları yeni sakinlerle doldurmak için KGB tarafından yeniden açıldı.

Eski Reich'ın karmaşanın ortasında bir şekilde yönetilmesi gerekiyordu. Avusturya Reich'tan hemen ayrılmıştı. Silahtan arındırılmış, küçülmüş ve askersizleştirilmiş Almanya beş parçaya ayrılmıştı, dört işgal bölgesine ek olarak kendi de dört bölüme ayrılmış Berlin kenti (Bkz. harita 27, s. 1114). Potsdam'da alınan karara göre merkezi bir hükümet olmayacaktı ve ekonomik yaşamı canlandırmak için Müttefiklerarası Denetleme Komisyonu'nun (*Inter-Allied Control Commission*-ICC) doğrudan denetimi altında çeşitli bakanlıkların kurulması gerekiyordu. Yerel yönetimin bütün aşamaları İngiliz, Amerikalı, Fransız ya da Sovyet subaylarının başkanlığı altındaki komiteler tarafından yerine getiriliyordu. İlk iki kış boyunca öncelik sadece yaşamın sürdürülmesine verildi. Almanya'nın kentleri harabeye dönüştüğü için yollar, demiryolları ve köprülerin yeniden yapılması gerekiyordu. Beşte biri sığınmacı olan elli milyon insanın barındırılması ve doyurulması gerekiyordu.

Bununla birlikte, Alman politikası Sovyet bölgesinde sürdürülüyordu. Walter Ulbricht'in (1893-1973) liderliği altında bir komünist grup daha savaş sona ermeden önce Moskova'dan gelmişti. Aralık 1945'te yapılan yerel seçim-

lerde Sovyet işgal bölgesinde sosyalistlerin avantaj kazandıklarının anlaşılmasıyla birlikte, komünistler sosyalist liderleri tutuklamaya ve oy pusulalarını saklayarak açık bir saldırıya giriştiler. Sovyet bölgesindeki tek serbest seçimin sonuçları görmezden gelindi ve komünistlerle sosyalistler arasında baskıyla bir işbirliği oluşturuldu. Bu çalışmaların sonucu olarak daha Nisan 1946'da, Ulbricht'in başkanlığında tek partidevletini ortaya çıkarmak için Sosyalist Birlik Partisi (SED-SBP) hazırdı. Bu koşullar altında Almanya'nın "demokratik dönüşümü" için Müttefiklerin önerisine göre üç Batılı işgal bölgesinde özgürce çalışabilecek üç yeni Alman partisi (Kurt Schumacher'in SPD'si, Konrad Adenauer'in Hıristiyan Demokratik Birliği (CDU-HDB) ile Özgür Demokratik Birlik) 1945'te çalışmaya başladı.

Komünist entrikaları özellikle Polonya'da çok açık haldeydi. 1943'ten beri Batılı Güçler Polonyalı müttefiklerinin çarmıha gerilmesine gözlerini kapamışlardı [KATYN]; Polonya'yı Yalta'da Stalin'e bir tabakta sunmuşlardı. Ortaya çıkan sonuçlar feciydi. Haziran 1945'teki Moskova Mahkemesinin sonucunda (Bkz. s. 1115) savaş dönemindeki direniş hareketi üyeleri *en masse* (toplu olarak) yakalandılar; komünist olmayan partilere saldırılar başladı; yeraltının geriye kalanları arasında şiddetli bir iç savaş yaşandı ve Yalta'da söz verilen özgür seçimlerin yapılması sürekli olarak ertelendi. Ülke bir NKVD subayı olan ve "partiler-dışı lider" olarak gösteri yapan Boleslaw Bierut (1892-1956) tarafından yönetiliyordu. Londra'daki Polonyalıların tek temsilcisinin hiçbir gücü yoktu. 1946 Haziranında yapılan kuşkulu referandumun sonuçları, resmi suç ortaklığıyla Kielce'de alçakça girişilen soykırıma ilişkin olarak verilen raporların arasında boğuldu. Sonunda Ocak 1947'deki seçimlerde yapılan hile o kadar açıktı ki, ABD büyükelçisi protesto etmek için istifa etti.[7]

Yine de Stalin'in bütün niyetleri bu aşamada açıklıktan çok uzaktı. Komünistlerin yönetimi eğer Polonya ile Yugoslavya'da kötüyse (Tito intikamını muhaliflerine kan banyosu yaptırarak almıştı) Batı'nın gözdesi Çekoslovakya'da bu kadar fena değildi. Beneş ile onun Dışişleri Bakanı Jan Masaryk (1886-1948) hâlâ işlerinin başındaydılar. Çek komünistlerinin oldukça yüksek bir kitle desteği vardı ve yönetimdeki koalisyonda sorumlu ortak olabilirlerdi. Doğu Avrupa'nın her yerinde politik durum karışıktı. Macaristan, Bulgaristan ve Arnavutluk'ta cumhuriyetçi anayasalar 1946'da, Romanya'da 1947'de benimsenmişti. Hepsinin Almanlarla ilişkisi olmasına karşın Balkan monarşilerinin yıkılması büyük kederlere yol açmamıştı. Komünist etkisinin genel olarak artması faşist döneme doğal bir tepki olarak değerlendiriliyordu. Ortada Sovyetlerin planına ilişkin herhangi bir işaret görülmüyordu.

Stalin'in ihtiyatlılığı kolayca açıklanabilir. Sovyetler Birliği şaşkınlık yaratacak şekilde hâlâ Batı'nın gözünden, özellikle ABD'nin gözünden düşmemiştir. Savaşta çok büyük bir yıkıma uğramıştı ve şiddetle zamana gereksinimi vardı. Sovyetler Birliği, yirmi beş milyon nüfuslu 706.000 km. karelik yabancı toprağını kendine katmıştı ve temizlik yapılması, bu insanları Sovyet yaşam tarzına hazırlaması için zamana gereksinimi vardı. En önemlisi de Sovyetler Birliği'nin atom bombasına henüz sahip olmamasıydı. Bu nedenle Amerika'yla

karşı karşıya gelmek için erkendi. Akla en uygun yaklaşım Amerikalıların Avrupa'daki birliklerini geri çekeceklerine ilişkin verdikleri sözü tutup tutmayacaklarını bekleyerek gelişmeleri görmekti.

Amerika'da çok farklı görüşler vardı. Sovyet tehditinin çok abartıldığını ve Avrupalıların Avrupa'nın sorunlarını çözmeleri için yalnız bırakılmaları gerektiğini Kongrede savunan güçlü bir lobi vardı. Başkan Truman'ın dile getirdiği karşıt görüş ise Churchill'in Fulton konuşmasının kapanış cümlesiyle uyum içindeydi: "Rus dostlarımız... güce duydukları saygıyı başka hiçbir şeye duymuyorlar." Buna bağlı olarak ABD politikası iki yıl dengede durdu. Müdahale yanlıları yollarının her metresini mücadele ederek açmak zorundaydılar. Sovyet propagandasının aşağılayıcı doğası, Sovyet yanlılarının yıkıcı etkinlikleri, Almanya'daki Sovyet yöneticilerinin engellemeleri, Amerika'nın ekonomik önerilerinin Sovyetlerce reddedilmesiyle İngilizlerin önerisi sonucunda kararlılıkları gittikçe güçlendi. 1947 baharında ortaya çıkan Yunanistan bunalımının Başkan Truman'ı stratejik bir karar almaya zorlamasından sonra müdahale yanlıları mücadeleyi kazandılar. İkinci derecede önemli olan etken ise Çin'deki komünist ilerlemeye ilişkin gelen haberlerdi.

Avrupa komünist partileri faşizm karşısında kazanılan zaferle çok güçlendi. Bu partiler, Direnişte oynadıkları role saygı duyulan ve seçmenlerin dörtte birinin desteklerini aldıkları Fransa, Belçika ve İtalya'da özellikle etkiliydi. Kasım 1944'te Brüksel'deki başarısız komünist darbeden sonra stratejileri parlamento ve hükümet koalisyonlarına katılmak oldu. Ancak 1947'de İtalya'da ve Fransız madenlerinde düzenlenen grevler var olan uyumu bozdu. Stalin'in Avrupalı yandaşları demokrasinin gelişmesiyle ekonomik canlanmayı sekteye uğratmaya çalışıyorlardı. Almanya'daki Batılı ve Sovyet yöneticileri arasındaki ilişkilerin niteliği ılımlılıktan kötüye, kötüden betere doğru gelişti. Kullanılan ortak bir dil yoktu; Berlin birbirlerine düşman bölümlere bölünmüş durumda kaldı. Batılı Güçler 1946'nın ortalarında Potsdam'da düşünüldüğü gibi birleşik Alman ekonomik sahasını yaratma yollarını aradılar. Sovyetler buna katılmayı reddetti. Bundan sonra ise Batılıların işgali altında bulunan üç bölge, Haziran 1947'de Angloamerikalıların himayesinde oluşturulan Alman Ekonomik Konseyinin desteğiyle kendi yollarını çizmeye başladı.

1947'ye kadar İran ile Yunanistan İngilizlerce yönetilmişti. Ancak Hindistan, Mısır ve Filistin'deki üç büyük bunalımın baskısında kalınca müflis İngilizler birdenbire buralarla daha fazla uğraşamayacaklarına karar verdiler. İran'da parlamento, Sovyet güçlerinin kuzey sınırından büyük miktarda petrol karşılığı çekilme önerisi yapıldığında böyle bir düzenlemeyi reddetme kararı aldı. Bir Sovyet misillemesi olasılığına karşı Tahran'a Amerikalı danışmanlar getirildi. Yeni bir tür Sovyet-Amerikan karşılaşması gelişim halindeydi. Yunanistan'da Mayıs 1946'da iç savaş başladı. Komünist isyancılar Arnavutluk, Bulgaristan ve Yugoslavya'daki üslerinden güneye doğru ilerlediler. Atina'daki Kralcı hükümeti korumak için Britanya'nın ödediği bedel hızla yükseldi; Londra mali yardım için Washington'a başvurdu. ABD, Avrupa'dan çekilmeye hazırlanmak yerine komünist yayılmaya karşı direnişin yükünü omuzlamaya çağrılıyordu. Global güçte kesin bir değişiklik oluşmak üzereydi.

Başkan Truman'ın verdiği yanıt açıktı. Yunanistan ile Türkiye'ye dört yüz milyon dolarlık yardım için Kongre'ye başvurduğunda yeni sağlam bir politikanın ilkelerini dile getirdi. "Birleşik Devletler'in politikası" diye ilan etti, "silahlı azınlıklara veya dış baskılara boyun eğmeyi kabul etmeyen özgür halklara yardım etmek olmalıdır." 12 Mart 1947'de açıklanan bu Truman Doktrini, Amerika'nın özgür dünyanın liderliğini gönüllü olarak kabul ettiğinin işaretiydi. Böylece uzun süren kararsızlık dönemi sona erdi ve Amerikan birliklerinin Avrupa'da sürekli olarak bulunacağının güvencesi verildi. Truman'ın komünizme bu karşı duruşu savaş öncesi *cordon sanitaire*'nin (güvenlik kordonu) yeni bir versiyonu olan *"containment"* (engelleme-dost sayılmayan bir devletin güçlenmesini ve etkinliğini artırmasını önlemek için savaş dışında politik yollara başvurma politikası) olarak bilinir. Bu politika değişikliği deneyimli diplomat George Kennan tarafından *"Sovyet Yönetiminin Kaynakları"* başlığıyla imzasız olarak yayımlanan bir analizle aynı zamanda ortaya çıktı. "Sovyet politikasının değişikliklerine manevralarına karşı... usta ve uyanık karşılıklar verilmesini" istiyordu. Bu tamamen bir savunma politikasıydı ve öfkeli bazı kişilerin ileri sürdüğü gibi Üçüncü Dünya Savaşı ile bir ilgisi yoktu.[8]

ABD bu koşullar altında, Avrupa'da gittikçe çoğalan politik müdahalelerini tamamlamak için eli açık bir ekonomik plan geliştirdi. 5 Temmuz 1947'de Harvard'taki bir diploma töreninde konuşan Truman'ın Dışişleri Bakanı General George Marshall, Avrupa Ekonomik Kalkınma Planını açıkladı. "Birleşik Devletlerin, dünyada onsuz politik istikrarla barışın sağlanamayacağı normal ekonomik yaşama dönülmesi için yapabileceği her şeyi yapması mantıklıdır" diye açıklıyordu düşünceyi Marshall. 1920'lerden farklı olarak ABD ortak iyilik için Avrupa'nın kalkınmasına mali yardımda bulunmayı öneriyordu. Marshall Planı 1948'den 1951 yılının sonuna kadar dört yıl yürürlükte kaldı. Bu süre içinde on altı katılımcı üyeye toplam 12.500 milyon dolar dağıtıldı. Fonların yönetimi için Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) kuruldu. Buna göre alıcılar üretimi yükseltecekler, ticareti geliştirecekler ve birbirlerine "karşılıklı yardımlar" yapacaklardı. Marshall Yardımının dörtte birinin İngiltere'ye, beşte birinin Fransa'ya ayrılmasına karşın müttefikler, tarafsızlar ve eski düşmanların da yardımdan pay almalarını mümkün hale getirdiler. Çıkarlarına göre davranmanın buna benzer bir örneği tarihte yoktu.

SSCB, Marshall Yardımını kapitalist bir hile olarak mahkûm etti. Moskova bu tavra katılmayı kabul etmedi ve denetimi altında bulunan ülkelere de böyle davranmalarını emretti. Sonuç olarak keskinleşen politik bölünme açık bir ekonomik bölünmeyle güçlendirildi. Batı Avrupa'nın Marshall Yardımından yararlanan on altı ülkesi öne geçebilecek durumdaydı; SSCB ve ona bağımlı ülkeler kendilerinin dayatığı bir tecrit durumuna yöneldiler.

Avrupa hareketi köklerini on yedinci yüzyıla kadar geri götürebilir (Bkz. Giriş, s. 26; XI. Bölüm, s. 1012-1015). Ama ulusal devletlerin arzuları bu yöndeki her pratik girişimi yok etmiştir. Erken idealistlerin rüyalarının gerçekleşme-

sinden önce yenilgi ve küçük düşürülmenin en kötü örneklerini yaşamak zorunda kaldılar. Hükümetler komşularıyla birlikte yaşamaya öncelik vermeden önce imparatorluklarını, imparatorluklarının umutlarını kaybetmek zorunda kaldılar.

Savaş sonrası Avrupa hareketinin manevi boyutları her zaman anımsanmaz. Bir dal uluslararası uzlaşmayı en önemli nokta olarak gören Almanya'daki antinazi direniş hareketinin yaşayan üyeleri etrafında toplanmaktadır. Ekim 1945'te Stuttgart'ta toplanan Alman Protestan (Evangelik) Kilisesi Konferansında Pastor Martin Niemoller'in hazırladığı Suçluluk Bildirisi onlar için büyük bir eylemdi. Bir diğer kol kurduğu Gratry Örgütü kendisini doğrudan Başrahip Lamennais'ye bağlayan pasifist protestonun duayeni Marc Sangnier'den (1873-1950) esinlenen bir dizi radikal Katolik örgütün bulunduğu Fransa'da toplanmıştır. Sangnier otuz yıl boyunca *"un nouvel état d'âme international"*, ("yeni bir uluslararası ruh hali") için mücadele etmiştir. O, Robert Schuman'ın mürşidiydi ve Almanya'nın Fransızlar tarafından işgal edilmiş bölümünde izlenen politika üzerinde büyük bir etki sahibiydi. Federalistler Avrupa Birliği, 1947 Ağustosunda Montreux'de elli eylemci grubun katıldığı bir kuruluş konferansı düzenledi. Özellikle diğer Anglosakson damarlar savaştan önce Kraliyet Uluslararası İşler Enstitüsü kurucusu Lionel Curtis'in Oxford Grubu ile etkin antikomünist Manevi Canlanma Hareketinde bulunuyorlardı.

Bununla birlikte 1945'te acil sorun İngiliz ve Amerikan Hükümetlerinin niyetlerinde yatıyordu. Politik anlamda Londra ile Washington Batı Avrupa'da üstün konumdaydılar. Yeni Avrupa kurumlarının oluşumunda liderliği kolayca ellerine alabilirler veya onlara karşı çıkabilirlerdi. İkisini de yapmadılar. Uluslararası işbirliği alanında ilkesel olarak Birleşmiş Milletleri izlediler; politik olarak gittikçe artan bir şekilde Stalin ile karşı karşıya gelişin sorunlarıyla uğraştılar. Avrupa için özel bir tasarıları yoktu.

Yine de niyetlerinin belirsizliği çok açık değildi. Hemen savaş sonrası yıllarda Churchill'in gösterdiği kişisel ilgi İngiliz desteği açısından iyiye işaretti. İktidarda bulunan Britanya İşçi Partisinin onun görüşlerini paylaşmadığı daha sonra ortaya çıktı. Bu durum Avrupa Konseyinin kurulmasında etkili olan tartışmaları cesaretlendirmesi açışından en olumlu işlevi gördü (Bkz. aşağıda) 1950 yılında Avrupa Birliği başlığıyla çıkan bir İşçi Partisi broşürü, "Britanya egemenliğinin tek bir zerresinin" bile tartışılmayacağına vurgu yapıyordu. Amerikalılar da iyi niyetlerini ortama yayıyorlardı. Marshall Yardımının aktığı kanal olarak çalışan OECD, Avrupa'nın bütünleşmesi yönünde bir ilk aşama olarak görülüyordu. Marshall Yardımının gittikçe azalmaya başladığı 1949-1950 yıllarına gelindiğinde İngiltere'nin ilgisinin netleşmesi kadar Amerikalıların sınırları da belli oldu.

Avrupa'nın gitmekte olduğu yönü tanımlayan ilk kişi olmanın saygınlığı Winston Churchill'e aitti. Temmuz 1945'te seçmenlerin desteğini alamadığından, savaş dönemi Avrupasının en çok saygı duyulan liderinin düşünmek için ayıracağı boş zamanı vardı artık. "Avrupa Nedir?" diye yazmıştı. "Bir çöplük yığını, ölülerin doldurulduğu bir mahzen, bulaşıcı hastalıklar ile nefret büyü-

ten bir bölge." 1946'da yaptığı, dönüm noktası olan iki konuşmada, o dönemde pek taraftar bulamayan görüşlerini dile getirdi. Fulton'da (Missouri) bulunan Westminster Kolejinde 5 Martta Başkan Truman yanında otururken "Demir Perde"den söz etti:

> Baltık'ta Stettin'den Atriyatik'te Trieste'ye kadar bir demir perde iniyor kıtaya. Bu hattın arkasında Varşova, Berlin, Prag, Viyana, Budapeşte, Bükreş ve Sofya gibi Orta ve Doğu Avrupa'nın eski devletlerinin başkentleri uzanıyor... Bu hiç kuşkusuz bizim kurmaya çalıştığımız özgür Avrupa değil.[9]

Churchill Avrupa'ya karşı erken bir Sovyet saldırısı olasılığını reddediyor, ancak Moskova'nın "belirsiz bir yayılma" amacı taşıdığına inanıyordu. On yıl önce Nazi Almanyasına karşı alınamayan "zamanında gösterilmesi gereken tavırdan" söz ediyordu. ABD'nin görüşü hemen hemen "genel olarak düşmancaydı."[10] Londra'da *The Times* "Batı Demokrasisi ile Komünizmin birbirlerinden öğreneceği çok şey var" diye ilan ederek bu görüşleri onaylamadığını ve kınadığını belirten seslerle doluydu.[11]

19 Eylül günü Churchill Zürih'te "bir çeşit Avrupa Birleşik Devletleri" için duygusal bir konuşma yaptı. "Zaman kısa" diyordu; "atom silahlarının yayılması bir süre sonra var olan bölünmeleri keskinleştirecektir. İlk aşama Fransa ile Almanya arasında bir ortaklık kurmak olmalıdır." "Eğer bir Birleşik Avrupa Devletleri kuracaksak..." diye ilan ediyordu, "şimdi başlamak zorundayız."[12] "Avrupa ailesinin" geleceği "milyonların yanlış yerine doğruyu yapmaya karar vermelerine" bağlıydı. Bu nedenle girişim ekonomik veya politik değil ahlakiydi. *The Times* "ölçüyü aşan bu öneriye" burun kıvırdı. Hatta Batı Avrupa'da bile "gelişme bu yönde olduğu için... hakkında bu kadar çok konuşulan birliğe yönelik öneride bulunmak için çok az neden var" şeklinde yorumlar yapıldı. Savaş öncesinde Avrupa hareketinin kurucusu olan Kont Coudenhave-Kalergi Churchill'i kutlayan çok az kişiden biriydi. "Siz şimdi Avrupa sorununu yükseltiniz" diye yazmıştı, "hükümetler onu daha fazla görmezlikten gelemezler."[13]

Bu dönemde Churchill'in stratejik görüşü, İngiliz Uluslar Topluluğu, "Avrupa Birliği" ve ABD'den oluşan, birbirine karşılıklı olarak bağımlı üç daireden meydana gelen bir "kardeşlik birliği" olarak ortaya konulmuştu. Britanya bütün bunların arasında "yaşamsal bir bağ kuracak şekilde harekete geçecekti." Gelecek on yıllar boyunca İngiliz dış politikasını aynı anda üç yöne çekerek büyük sıkıntıların nedeni olacak rekabet halindeki çıkarları doğru olarak belirlemişti.

Churchill'in görüşleri, 7-10 Mayıs 1948 arasında Lahey'de resmi kurumların dışında düzenlenen Avrupa Kongresinin başkanlığına onu doğal olarak getirdi. Sekiz yüz civarındaki tanınmış davetliye Avrupa'nın parçalanmışlığının getirdiği sorunlar konusunda düşüncelerini iletmeleri söylendi. Kongreye Konrad Adenauer başkanlığında güçlü bir Alman delegasyonu katıldı. Kültür komisyonunun başkanı yazar ve sürgündeki İspanyol bakan Salvador de Ma-

dariaga idi. Tartışmalarında "uluslarüstülük" ilkesini benimsediler: Devletler egemenliklerinin bir bölümünü ortak kurumların çıkarları için devredeceklerdi. Churchill'in demeci en yüce ideallerin ifadesi oldu:

> Ahlakilik kavramı saygı ve insanlığın minnettarlığını kazanacak ve maddi gücü hiç kimsenin onun sakin egemenliğini taciz etmesine izin vermeyecek olan bir Birleşik Avrupa misyonuyla planını duyurmalıyız... Her ülkedeki erkeklerle kadınların kendi ana yurtlarıymış gibi Avrupalı olduklarını düşüneceklerini ve bu geniş alanda nereye giderlerse gitsinler doğru olarak "burada evimdeyim" duygusunu yaşayacaklarını umuyorum.

De Madariaga'nın konuşması da aynı derecede etkiliydi:

> Bu Avrupa doğmalı. Ve bu Avrupa, İspanyollar "bizim Chartres", İngilizler "bizim Krakov", İtalyanlar "bizim Kopenhag", Almanlar "bizim Bruges" dedikleri zaman doğacak... Bundan sonra ise Avrupa yaşayacak. Daha sonra da Avrupa'ya öncülük eden Ruh şu yaratıcı sözleri haykıracak: FIAT EUROPA.[14]

Kongre hiç kuşkusuz kendi yarattığı şevkle tamamlandı. Ancak son toplantıda Avrupa Parlamentosu ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin kurulması gibi pratik adımlar atılmasına yönelik çağrılar yapıldı ve bir bağlantı komitesi seçilerek Kongre amaçlarının diri kalması sağlandı. Komite gerçekten de atası olan "Avrupa Hareketi"nin adını kabul etti. Schuman (Fransa), De Gasperi (İtalya) ve Spaak (Belçika), Churchill'in dışındaki onursal başkanlar oldular. Artık iktidardaki hükümetlerin düşüncelerini benimseyip benimsemediklerini anlamak durumundaydılar. SSCB'nin karşı tavrı bilindiğinden sadece Batı hükümetlerinin desteğini alma umutları olduğu açıktı (Bkz. aşağıda).

Bu nedenle, 1947'nin sonuna gelindiğinde Churchill'in Demir Perdesi bir gerçeklik haline geliyordu. Üç olay var olan kuşkuları dağıttı: Kominform'un kuruluşu; Prag'da gerçekleştirilen Şubat darbesi ve Berlin Ablukası.

SSCB, Doğu Avrupa, Fransa ile İtalya'nın komünist delegasyonları 1947 Ekiminde Polonya'nın Szklarska Poreba dağ dinlenme yerinde toplanarak Komünist Enformasyon Bürosunu kurdular. Amacı kardeş partilerin stratejilerini uyumlu hale getirmekti. Dış dünyaya ise bu gelişme kuşkulu olarak Komintern'in yeniden canlanması, devletleri zayıflatmaya yönelik bir girişim, yeni bir ideolojik saldırının habercisi olarak göründü.

Prag'da Komünist hükümet darbesi 25 Şubat 1948'de yapıldı. Çek komünistleri iki yıldan beri iktidarı sosyalistlerle paylaşıyorlardı, ancak sosyalist oyların artmasından duydukları korku onlar için etkileme güçlerinin azalması anlamına geliyordu. Aynı şekilde, gerçek bir demokratik sistem içinde bulunmak, komşu Polonya'da olduğu gibi hileyle çoğunluğu kazanamayacakları demekti. Bu nedenle güce başvurmaya karar verdiler. Silahlı işçilerle militanlar sokaklara döküldüler. Kızıl Ordu garnizonlarının harekete geçmeye hazırlandığı söylentisi kulaktan kulağa dolaşıyordu. Komünist olmayan politikacılar

tutuklandılar ve partileri dağıtıldı. Jan Masaryk bakanlığının penceresinden atılarak öldürüldü. Komünist şef Klement Gottwald "işin keskin bir bıçakla tereyağı keser gibi halledildiğini" söyledi. Uysal Başkan Beneş her zaman olduğu gibi darbeye karşı direnmedi. Son on yılda ikinci kez Doğu Avrupa'nın en çok umut veren demokrasisi onu savunmak için tek bir kurşun bile atılmadan yıkılmıştı. Avrupa kamuoyu dehşete kapılmıştı. Bir Sovyet saldırısından korkan beş Batı Avrupa ülkesi ekonomik ve askeri işbirliği için elli yıllık bir birlik oluşturdular. Britanya, Fransa ve Benelüks ülkelerinin 17 Mart 1948'de imzaladıkları Brüksel Anlaşması son zamanlarda olgunlaşmakta olan yeni güvenlik gruplaşmalarının habercisiydi.

Son darbe Almanya'da indirildi. Alman Ekonomik Konseyi yeni planını hazırlıyordu. Anahtar önemdeki öneriler arasında on eski *Reichmark*ını yeni bir *Deutschmark* karşılığında değiştirilmesiyle yeni bir merkez bankasının (*Bank Deutscher Lander* (*Bundesbank*'ın atası)) kurulmasını içeren kökten bir parasal reform düşüncesi vardı. Konseyde Sovyetlerin temsilcisi olan Mareşal Sokolovski bunların hiçbirini kabul etmedi. 20 Mart 1948'de Sokolovski ile yardımcıları Müttefik Denetim Komisyonu'ndan çıktılar ve bir daha dönmediler. Büyük İttifak artık sona ermişti.

Stalin kendini sınırlamanın artık hiçbir yarar getirmediği anlayışına varmıştı. Sovyet diplomasisi hem Amerikalıların Avrupa'dan ayrılmaya ikna edilmesi hem de Almanya'nın Batı bölgelerinin birleşmesinde başarısızlığa uğramıştı. Batı Avrupa ancak etkin Amerikan yardımıyla güçlenebilirdi. Bu nedenle Rus ayısının hırlama zamanı gelmişti. Sovyet Ordusu doğrudan bir saldırı riskini üzerine alamazdı, ancak saldırıya açık ve hayli sembolik bir değeri olan Berlin kentinde ağırlığını gösterebilirdi. 1 Nisan 1948'de Sovyet devriyeleri, Berlin ile Batı bölgeleri arasındaki trafiği engellemeye başladılar, ancak bu bir sonuç getirmedi. 18 Haziranda D-Mark ile BDL Bank devreye girdi. Bu, komünist bakış açısından bir saldırı eylemiydi; ayın yirmi dördünde Sovyet birlikleri bölgelerini *Deutschmark*'ın işgalinden korumak için Berlin'i dışa tamamen kapattılar. Alman Başkenti ablukaya alınmıştı ve bu durum on beş ay sürecekti. Soğuk Savaş başlamıştı.

Batı Avrupa, 1945-1985

Savaş sonrası Batı Avrupasını belirlemek kolaylaşmıştı: Batı Avrupa, Sovyet Ordusu tarafından işgal edilmemiş ve komünistlerin denetimi altına girmemiş ülkeler anlamına geliyordu. Bununla birlikte bu ülkeler iki ayrı gruba dahildi. Bunlardan birisi, dönemin çeşitli askeri ve ekonomik birliklerinin dışında olan tarafsızların grubuydu; diğeri ise ya Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ya da Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) veya her iki kuruluşun da üyesi olan ülkeleri içeriyordu (Bkz. Ek III, s. 1395).

Batı Avrupa 1945'te hâlâ dünya sömürge imparatorluklarının ana üssü oluşuyla da ayırt ediliyordu. Emperyalizmleri geleneksel biçimle uyuşmayan

Sovyetler Birliği ile Amerika bir tarafa bırakılırsa dünyada Batı Avrupalı olmayan hiçbir emperyalist güç yoktu. Almanya 1919 yılında deniz aşırı kolonilerinden uzaklaştırılmıştı. Aynı kaderle İtalya 1946'da karşılaştı. Ancak İngiltere, Hollanda, Fransa, Belçika ve Portekiz'in imparatorlukları bozulmamış durumdaydı. Bu imparatorlukların dağılması savaş sonrasının ilk on yıllarında değişen Avrupa manzarasının asıl unsurlarından birini oluşturuyordu. Sömürgeciliğin çözülüşü eşit, demokratik ortakların oluşturacağı yeni bir Avrupa Topluluğunun oluşması için gerekli bir önkoşuldu.

İkinci Dünya Savaşı sırasında ve savaştan hemen sonra Avrupalı emperyalistlerin birçoğu imparatorluklarını koruyacaklarını ya da yeniden düzenleyeceklerini umuyorlardı. İngiliz İmparatorluğunun tasfiyesini gerçekleştirmek için Majestelerinin Başbakanı olmadım" demişti Churchill. Fakat bunu yaptı.

1945 yılında Avrupa imparatorluklarını devam ettirmenin neredeyse olanaksız olmasının birçok nedeni vardı. Bunlardan ilki ve en önde geleni birçoğu Avrupa'da eğitim almış olan sömürge halkların seçkinlerinin, ustalarından milliyetçilikle demokrasiyi öğrenmiş olmaları ve şimdi gürültülü bir şekilde bağımsızlık istemeleriydi. Sömürgelerle sömürgeci ülkeler arasındaki bağlar savaş sırasında zayıflamıştı. Bunları güç kullanarak yeniden kurmak için gereken kaynaklar artık yoktu. Bir ırkın diğeri üzerindeki egemenliğini sürdürmek için istek de yoktu. Artık Batı Avrupa'nın kendine bağımlı olduğu ABD eski tarz sömürgeciliğe kesinlikle karşıydı; Birleşmiş Milletlerin tavrı da bu yöndeydi. Emperyalizm artık daha fazla ne ayakta durabilir ne de saygın olabilirdi. Asıl sorun emperyalistlerin bu rüzgâra uyacakları mı yoksa buna karşı mı duracaklarıydı. Bu aşamada hiçbir şey Doğu ile Batı Avrupa arasındaki uçurumu daha iyi açığa vuramazdı. Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa halkları üzerinde egemenliğini yaydığı ve imparatorluğunu kurduğu bir dönemde, Batı Avrupa'nın emperyalist hükümetleri umutsuzca kendi imparatorluklarını dağıtmanın yollarını arıyorlardı. Avrupa emperyalizminin bu ikili yönü bazı nedenlerle ender olarak aynı başlık altında tartışılmıştır.

Sömürgeciliğin tasfiyesi süreci oldukça karmaşıktı ve güçlüklerin birçoğu da Avrupa dışındaki koşullardan kaynaklanıyordu. Ancak her imparatorluğun kendine ait bir değerler sistemi vardı; herbiri kendi kendini yöneten dominyonlardan sömürgelere, vasilik yönetimlerine kadar çok farklı özellikleri olan bölgelere sahiplerdi; ve her biri değişik derecelerde askeri güç kullanıyordu. Britanya ile Portekiz'in dışındaki emperyalist güçlerin hepsi savaş sırasında yenilmiş ya da işgal edilmişlerdi ve zayıf bir konumdan başlıyorlardı.

Büyük Britanya'dan 125 kat büyük bir alanı işgal etmiş olan İngiliz İmparatorluğu halihazırda ilerlemiş bir dönüşüm içindeydi. "Beyaz dominyonların" tümü 1931'den beri tamamen bağımsızlardı ve tahun mülkiyetinde bulunan birçok bölge kendini yönetmeye ya da yerli yönetime hazırlanıyordu. İngiliz Sömürgeler Bürosu'nun *(British Colonial Office)* iki yüz elli bin çalışanından sadece altmış bini Britanya'dandı 1945 yılında. Dört yüz milyon nüfuslu bir alt kıta olan Hindistan'da Gandhi'nin geliştirdiği şiddet karşıtı direniş hareketi dünya çapında ilgi toplamıştı ve örnek deneyi oluşturuyordu. Savaş sonrasın-

da iş başına gelen İngiliz İşçi Partisi Hükümeti Hindistan'a koşulsuz bağımsızlık verme kararını aldı. Son sömürge genel valisi 15 Ağustos 1947'de Delhi'de son selamı alırken, Raca İngiliz bayrağının inişini son kez görüyordu. Daha sonra Müslümanlar ile Hindular arasında topluluklar arası katliamlar görüldü, ancak doğrudan İngilizleri hedefleyen bir hareket olmadı.

Küçük olan bağımlıların bazıları daha fazla sorun çıkardı. Britanya Mayıs 1948'de hem Siyonist teroristler hem de Arap ayaklanmacıların şiddetiyle geçen yıllardan sonra Filistin mandasını Birleşmiş Milletlere devretti. Malezya'da komünist ayaklanma 1948'den 1957'ye kadar sürdü; Kıbrıs'ta EOKA'ya karşı mücadele 1950 ile 1960 arasında varlığını korudu; Mau-Mau kampanyası Kenya'da 1952'den 1957'ye kadar devam etti; Süveyş Kanalı bunalımıyla Mısır'daki mücadele doruğuna 1952-1956 arasında çıktı; Güney Rodezya'da (Zimbabve) 1959'dan 1980'e kadar beyaz UDI üzerinde alarm durumu vardı. Afrika'nın başka yerlerinde Nijerya'nın 1951'de başlattığı barışçı yöntemlerle bağımsızlığı elde etme süreci genişledi. Bu sürecin sonunda hemen hemen bütün eski İngiliz kolonileri, ilk başta kendi kendilerini yöneten dominyonlar için kurulmuş gönüllü katılımı esas alan bir birlik olan İngiliz Uluslar Topluluğu (*Commonwealth*) ile birleştiler. Güney Afrika 1961'de, Pakistan 1973'te çıktı Topluluktan. Uluslar Topluluğu Bakanlığının işleri 1964 yılında Dışişleri Bakanlığına devredildi (FCO). Uluslar Topluluğunun ayrıcalıklı vergi düzenlemelerine 1973'te son verildi. Dünyanın en geniş imparatorluğunun dağılması esas olarak çeyrek yüzyılda tamamlandı.

Hollanda'dan elli beş kat büyük olan Hollanda İmparatorluğu bir darbede sona erdi. Hollanda Doğu Hint Adaları, Japonların 1941-1945 arasındaki işgalinden sonra asla yeniden ele geçirilememişti. Endonezya Cumhuriyeti 1950 yılında tanındı.

Fransa'dan on dokuz kez daha geniş olan Fransız İmparatorluğu ıstırap içinde sona erdi. Sömürge halklarından birçok kişi tam Fransız vatandaşlığına sahip oldu; büyük miktarda Fransız vatandaşının yaşadığı Kuzey Afrika'nın bazı bölgeleri metropol Fransa'nın bütünleyici bir parçası oldu. Savaşta küçük düştüğü için Fransız hükümetleri kendilerini otoritelerini göstermek zorunda hissettiler ve nihai yenilgilerini pahalıya ödetecek askeri güç kullandılar. 1951 yılında Tunus ile Fas, Suriye ve Lübnan mandası gibi güvenlik içinde imparatorluktan ayrıldılar. Ancak Çin-Hindi'nde, Dien Bien Phu'da Mayıs 1954'te uğradığı hezimete kadar Viet-Kong'a karşı sekiz yıl yürütülen savaşı, Paris, dikkatsiz Washington'a devretmek zorunda kaldı. Dördüncü Cumhuriyeti yıkacak olan Cezayir'de FLN'ye karşı girişilen sekiz yıllık diğer bir şiddetli savaş, General de Gaulle'ün Mayıs 1962'de Cezayir'in bağımsızlığını dramatik bir biçimde kabulüyle sona erdi. Cezayir savaşıyla meşgul olan Fransa diğer Afrika sömürgelerini özgür bıraktı.

Belçika'dan yetmiş sekiz kat daha geniş olan Belçika İmparatorluğu, Kongo, eski Fransız sömürgesi komşularının örneğini izlemeye çalışınca 1960 yılında çöktü. Hareket tümüyle hazırlıksızdı. Katanga'nın ayrılışı içlerinde Sovyet taraftarı Patrice Lumumba ile BM Genel Sekreteri Dag Hammarskjöld'ün de olduğu binlerce kişinin yaşamına mal olan bir iç savaşı başlattı.

En uzun yaşayan imparatorluk Portekizlilerinki oldu. Portekiz'den yirmi üç kat daha büyük olan Angola, Mozambik ve Goa ile birlikte 1975'te imparatorluktan ayrıldı.

Biri dışında Avrupa'daki eski sömürgelerin tümü bağımsız oldu. On İki Ada 1945 yılında İtalyanlar tarafından Yunanistan'a devredildi. Malta İngiltere'den bağımsızlığını 1964 yılında kazandı. Sadece küçük bir avuç sömürge, İspanyolların ele geçirmesi tehlikesiyle karşılaşan Cebelitarık, 1983 İngiltere-Arjantin savaşının nedeni olan Falkland Adaları (İngiliz), Fransa'nın nükleer deneme alanı Markiz Adaları (Fransız) gibi birkaç küçük bölgenin sömürge statüsü sürdürüldü. Hong Kong (İngiliz) 1997'de Çin'e geri verildi, Macao (Portekiz) 1999'da verilecek.

Sömürgeciliğin tasfiyesinin eski emperyalist ülkelerde olduğu kadar eski sömürge ülkelerde de ciddi etkileri oldu. Önceden emperyalist olan ülkeler Avrupa'daki diğer egemen ülkelerin statüsüne indiler ve böylece nihai birlik daha az sorunlu bir hale geldi. Bu ülkeler eskiden var olan ekonomik çıkarlarını, özellikle ucuz hammaddeyle tutsak sömürge pazarlarını kaybettiler. Ancak uzaktaki topraklarını koruma ve yönetme yükünü de üzerlerinden atmış oldular. Bu ülkelerin hepsi şimdi "eski ülkelerinin" işgücüne katılacak gönüllü göçmenleri gönderebilecek olan Asya ve Afrika halklarıyla sağlam kültürel ve kişisel bağları koruyarak sürdürdüler. Emperyalist dönem sonrasındaki on yıllarda, Karayib'ten veya Hindistan alt kıtasından Britanya'ya, Müslümanlar ise Fransa'ya önceki dönemden daha fazla sayıda geldiler. Emperyalizmden kalma ırk sorunları da onlarla birlikte gittikleri yerlere göçtü.

Batı'nın sömürgesizleştirilmesi Doğu Avrupa'da şaşkınlık ve kıskançlık karışımı bir duyguyla seyredildi. Resmi propaganda uzak kıtalardaki ülkelerin ulusal özgürlük hareketlerini kutlarken, bunu kendi egemenliği altındaki vatandaşlarına hiçbir düşünce uyandırmaksızın yapmakta sıkıntılarla karşılaşmıştır. Sıradan yurttaşlar Araplara, Vietnamlılara ve Kongolulara niçin bu kadar destek verildiğini merak etti. Daha zeki olanları sömürgesizleştirme hareketinin niçin kendilerine de uygulanmadığını merak ettiler. Bunun için Mihail Gorbaçev dönemini beklemek zorundaydılar (Bkz. aşağıda).

Truman Doktrini bir kez dile getirildikten sonra ABD'nin, Avrupa'nın savunması ve güvenliği için devreye girişini eşgüdümlü hale getirmek için resmi kurumların kurulması gerekiyordu. Berlin'in abluka altına alınması durumun acilliğini ortaya çıkarmıştı. Dokuz Batı Avrupa ülkesinin dışişleri bakanları NATO'yu kuran antlaşma için ABD ve Kanada ile 4 Nisan 1949'da bir araya geldiler.

NATO bir anlamda önceki Büyük İttifakın yerini alan bir kuruluş olarak görülebilir; o, 1941 tarihli Angloamerikan ortaklığı temelinde kurulmuştur. Başlangıçta, daha önceki Brüksel Antlaşmasına imza koyan devletleri, İtalya, Portekiz, Danimarka, İzlanda ve Norveç ve Angloamerikalılar ile birleştirmiştir. NATO daha sonra Yunanistan, Türkiye (1952), Batı Almanya (1955) ve İspanya'nın (1982) katılımıyla genişlemiştir. Kuruluş Genel Sekreterliği olan ve

merkezi Brüksel'de bulunan Kuzey Atlantik Konseyi tarafından yönetilir. Bölgesel askeri komutanlıkları hava, kara ve deniz kuvvetleriyle Kuzey Amerika ile Avrupa arasındaki yollar ve Demir Perde'yi Kuzey Burnundan Karadeniz'e kadar çevreleyen tüm alanlarda vardı. NATO, şimdi artık Avrupa barışına temel tehdit olarak algılanan SSCB'nin "durdurulması" için en önde gelen araçtı. Görevi kırk yıl kadar sürdü ve tartışılması mümkün olmayan bir başarıyla bu görevi yürüttü.

NATO'nun ilk görevi Berlin ablukasını kırmaktı, bunu gerçekten çok başarılı bir biçimde yaptı. Üstün hava gücüyle İngiliz ve Amerikan nakliye uçaklarının katkısına güvenerek iki milyonluk bir kentin ihtiyacı olan yakacak, yiyecek ve hammaddeyi kente ulaştırdı. Hava yoluyla yapılan nakliye için 277,264 uçuş gerçekleştirildi; bu çabanın doruğunda Tempelhof Havaalanına her dakikada tam yüklü bir uçak iniyordu. Her gün gökyüzünden sekiz bin ton malzeme atılıyordu. Sonuçta Batı Almanya'da Batılı Güçlerin popülaritesini yükselten doğuya karşı düzinelerce havahattı oluşturuldu. Sovyetler 12 Mayıs 1949'da ablukayı kaldırıncaya kadar sessiz bir öfkeyle seyredebildiler sadece.

Bu tarihe kadar ayrı bir Batı Alman Cumhuriyeti kurma hazırlıkları hayli ilerlemişti. Önceki Temmuzda Müttefiklerin komutanları bölgesel *Lander*'in önde gelenlerine kurucu bir konsey oluşturma ve bir federal anayasa hazırlanması konusundaki önerilerini sunmuşlardı. Gönülsüz Alman liderler birleşik bir Almanya'yı öne sürerek ayak direme eğilimindeydiler; Berlin ablukası tereddütlerini giderdi. *Grundgesetz* ya da Temel Yasa ablukanın sona erdiği haftada çıkartıldı. İlk federal Başbakan (Şansölye) olarak bir kişilik oy çoğunluğuyla Konrad Adenauer'in seçildiği seçimler Ağustosta yapıldı. Başkenti Bonn olan *Bundesrepublik*, Batı Avrupa'nın nüfusu en fazla olan egemen devleti olarak yerini aldı.

Sovyetler'in de aynı şekilde yanıt vermesi muhtemelen kaçınılmazdı. SED'nin mevcut diktatörlüğüne resmi bir çerçeve kazandıran Alman Demokratik Cumhuriyeti, başkenti (Doğu) Berlin olmak üzere Ekim 1949'da kuruldu. Tartışmalı bir statüsü olan ve hâlâ Batılı Müttefiklerin işgali altında bulunan Batı Berlin, Batı'da özgürlüğü arayan binlerce mültecinin kaçtığı bir noktaydı. Birleşik bir Almanya'nın anısı daha hızlı bir şekilde tarihe mal oldu.

Batı Avrupa'da politik yaşam özgürlükçü demokrasiye duyulan evrensel güven ile ulus devletin tartışılmaz egemenliğine duyulan yaygın inanç temelinde yeniden başladı. İskandinavya, Alçak Ülkeler ve Britanya'daki monarşiler varlıklarını sürdürüyorlardı, ancak sadece ulusal totemler olarak. Anglo-Amerikan demokrasisine çok büyük bir ilgi vardı. Savaştan sonraki ilk yıllarda Sovyetler Birliği'ne duyulan büyük bir saygı da vardı. Faşizme karşı duyulan tiksinme milliyetçi görüşleri engelliyor, toplumsal reformları amaçlayan partileri ileriye doğru itiyor ve komünizmi saygın bir hale getiriyordu. Nisbi temsil ile çok partili koalisyonlar en sık rastlanan olgulardı. İspanya ile Portekiz savaşa girmemişlerdi ve savaş öncesi faşizmin hâlâ yaşadığı ülkelerdi. Üç genel eğilim gözlenebiliyordu: Hıristiyan demokrasisinin doğuşu, sosyalizmin büyük sıkıntıları ve komünizmin düşüşü.

Savaştan önce genellikle günah çıkarma ve ruhban sınıfına ait olma özelliklerini sergileyen Hıristiyan demokrasisi şimdi ruhbanın patronluğundan kurtularak çoğu yerde önceden merkez solda olan Katoliklerin eline geçmişti ve yeni bir başlangıç yaptı. Katolik sendikalarla ilişki içinde olan bir "sol kanat" ve böyle ilişkileri olmayan bir "sağ kanat" vardı; parti komisyoncuları ortayı yönetiyorlardı. İlk olarak De Gasperi'nin başkanlığını yaptığı *Democrazia Cristiana* (DC) derin ayrılıklara uğramış, ancak yavaş yavaş ulusal düzeyde kuruluşunu tamamlamak için kendi yolunu açmıştı. Fransa'da *Mouvement Républican*, Georges Bidault ile Schuman kardeşlerin liderliği altında 1944'te kurulmuştu, ama merkezdeki de Gaulcü *Rassemblement du Peuble Français* (RPF) ile girdiği rekabetten olumsuz etkilendi. Dr. Adenauer'in CDU'su Almanya'da zamanla temel politik güç olarak ortaya çıktı. Adenauer "Deneye Hayır" özdeyişine bayılan eski döneme ait bir muhafazakârdı. Fakat toplumsal pazar ekonomisinin taraftarı olan Ludwig Erhard ile ortaklığı başarıyı sağlayan bir işbirliği oldu. Hollanda "Katolik Halk Partisi" istisnai olarak günah çıkartmaya yönelik bir gruplaşma olarak varlığını sürdürdü. Büyük Britanya'nın istisnai durumu ise Hıristiyan demokrak bir geleneğe hiç sahip olmamasıydı.

Avrupa sosyalizmi özellikle bölünmeye eğilimliydi ve komünistlerle olan yarıştan sıklıkla olumsuz etkilendi. Savaş sonrasında sosyal demokrasi, kapitalist sistem içinde insan hakları ve sosyal adalet noktalarında vurgu yapmak yerine, savaş öncesindeki önceliği olan sınıf mücadelesini öne çıkardı. Pietro Nenni'nin İtalyan sosyalistleri DC ile güçlü komünistler arasındaki zeminde manevralar yaptılar. Fransa'da Guy Mollet'nin PSF'si savaş öncesinin dogmatizminden kurtulmuştu, ancak 1970'ler ile 1980'lerde François Mitterrand dönemine kadar çok başarılı olamadı. Batı Almanya'da da 1959 Godesberg Programıyla proletarya geleneğini kıran SDP 1960'ların sonuna kadar muhalefette kaldı. Çok çeşitli eğilimlerin "geniş kilisesi" olan İngiliz İşçi Partisi bir kez daha küme dışı kalmıştı.

Başlarda göze çarpan Batı Avrupa komünist partileri 1948'den sonra hızla inişe geçtiler. Normal olarak Moskova'dan talimat ve maddi yardım alıyorlardı. Bu partilerin proleter tabanlarıyla uyuşmayan güçlü bir entelektüel kanadı vardı ve partiler Stalin'in suçlarının dehşeti ve büyüklüğü ortaya çıktıkça parçalandılar. Sadece istikrarlı olarak % 20-25 arasında oy aldıkları İtalya ile Fransa'da güçlerini korudular ve kendilerine karşı mücadele eden diğer tüm öteki partilere karşı sağlam bir blok oluşturdular. Bologna gibi burjuva kentlerini başarıyla yönettikleri İtalya'da yerel iktidarlarda önemli etkinliklere sahip oldular. Fransa'da komünistler 1980-1981 döneminde sonsuza kadar ayrı düşmeden önce kısa bir süre sosyalistlerle işbirliği yaptılar.

Savaş sonrası Fransız politikası Kurtuluştan sonra kurulan Dördüncü Cumhuriyet (1946-1958) ile daha sonra kurulan Beşinci Cumhuriyet arasındaki temel ayrım tarafından belirlenmiştir. İki Cumhuriyet de, 1944-1946 arasında Başbakan olarak zaferle dönen, on iki yıl bezginlik nedeniyle emeklilik yaşamı süren, 1958-1969 arasında Devlet Başkanlığı yapan ve ölümünden son-

ra da sağlam bir miras bırakan Charles de Gaulle'ün yükselen kişiliğinden hayli etkilenmiştir. Bir demokrat olmasına karşın de Gaulle güçlü yönetim taraftarı ve Fransız egemenliğinin kıskanç bir muhafızıydı; bir anti-İngiliz karşıtı, bir anti-Amerika karşıtı ve ilk yıllarda bir anti-Alman karşıtı ve bir anti-AET karşıtıydı. Dördüncü Cumhuriyet komünistler ile aşırı sağcıların (Poujadistler) saldırıları ve geçici, istikrarsız koalisyon hükümetlerinin birbirini izlemesi nedeniyle ortaya çıkan *immobilisme*, ("politik felç") yüzünden mahvolmuştu. Ortalama olarak her altı ayda bir Cumhuriyet bir başbakan görüyordu. 1947'den sonra birlik için yurtsever bir güç gibi çalışan de Gaullecü RPF'in başarısıyla bir süre için kurtarılmıştı, ancak Çin-Hindi, Süveyş Bunalımı ve Cezayir Savaşının etkileri dolayısıyla yıkıldı. Beşinci Cumhuriyet, de Gaulle, Colombey-les-Deux-Eglises'den Paris'e yayılabilecek askeri bir darbe için gereken her şeyi hali hazırda yapmış bulunan Cezayir'deki subayların isyanını bastırmak için geri çağırdığında yaşamına başladı. Yeni Cumhuriyet Ulusal Meclisten bağımsız olan ve hükümetlerin kuruluşunu denetleyen güçlü bir başkanlık sistemini getirdi. Polis ile gösterici arasında Paris'te heyecanlı sokak çatışmalarının olduğu 1968 yazında büyük bir bunalım vardı, ancak bunalım bir süre sonra geçti. De Gaulle'ün, Georges Pompidou, 1969-1974, Valéry Giscard d'Estaing, 1974-1981 ve 1981'den sonra sosyalist François Mitterrand gibi halefleri döneminde Fransa hem istikrara hem de yükselen refaha kavuştu. Dördüncü Cumhuriyetin uğradığı başarısızlıklar birçok Fransız politikacısını Avrupalı federalistlere dönüştürdü. Beşinci Cumhuriyetin kendine duyduğu güven, Avrupa Konseyi ile büyük bir anlaşmazlığın ortaya çıkmasına ve (Bkz. aşağıda) Fransa'nın 1966'da NATO'nun birleşik askeri komutasından ayrılmasına neden oldu.

Ayrıca, 1962-1963'te General de Gaulle çok önemli bir karar aldı. Fransız-Alman ilişkilerini sadece Fransız politikasının temel taşı yapmakla kalmadı, bununla birlikte onu kurumsal bir özelliğe de kavuşturdu. Batı Almanya'yı gezerken Alman gençliğini "büyük bir halkın çocukları oldukları için kutladı", "Almanya'nın işlediği büyük suçlar ve çektirdiği acılar"dan söz etmek yerine "cesaret, disiplin ve örgütçülük hazineleri"yle Almanya'yı övdü. Alman öz güveninin yeniden uyanmasını sağladı. Başbakan Adenauer ile imzaladığı Elysée Anlaşmasıyla başka bir Avrupa ülkesinin sahip olmadığı "özel bir ilişki" kurdu. Bundan sonra Batı Avrupa liderliğinin tek tutarlı kaynağı olan ve devlet başkanlarının düzenli buluşmalarıyla güvence altına alınan dışişleri, savunma, eğitim ve gençlik gibi boyutları olan kapsamlı bir Fransa-Almanya işbirliği gerçekleşti[15] **[DOUAUMONT]**.

Savaş sonrası İtalyan politikası uzun süre Fransa'nın Dördüncü Cumhuriyeti gibi eksiklerle doluydu ve onu çekip kurtaracak bir de Gaulle hiç yetiştiremedi. 1946'da monarşinin ilgasından sonra, savaş sonrasında kurulan tüm hükümetlere katılan Hıristiyan Demokratların cephesiyle yerel ve bölgesel politika canlılığının temelinde faşizmin yeniden dirilmesine karşı durmak için güçlü bir oybirliği vardı. Devlet politikasının tutarlılığıyla kabinelerin istikrarsızlığı arasında dikkate değer bir karşıtlık vardı. Komünistlerin baskın olduğu

antikatolik ve antiruhban sol ile tutucu sağ arasındaki kutuplaşma hatırı sayılır bir şiddete yol açtı. Kızıl Tugayların terörizmi 1978'de bir başbakanın öldürülmesi ve 1980'de Bologna'da birçok insanın ölümüyle sonuçlanan bombalamayı gerçekleştiren karşı-terörle doruğa ulaştı. Özellikle Torino ve Milano'nun içinde olduğu zengin kuzey bölgesiyle reforma kapalı ve Mafya ile dolu olan güney arasında önemli farklılaşmalar vardı. İtalyan ekonomisi savaşın etkilerinden yavaş yavaş kurtuldu, ama AET içinde hızlı adımlarla ilerledi. Ekonomik başarı politik zayıflığı dengeledi. İtalya Akdeniz'de Güney Cephesinin siperi olan ve Amerikan Altıncı Filosuna Napoli'de üs sağlayan etkin bir NATO üyesiydi. İç politik zayıflık İtalya'nın Avrupa federalizmine bağlılığını güçlendirdi.

Batı Alman politikası (belki de etkinliğinin bir göstergesi olarak) 1949'dan sonra kesinlikle heyecan verici değildi. Adenauer ile Erhard'ın liderliği altındaki on yedi yıllık CDU egemenliği yerini, 1966'da üç yıllık bir koalisyon hükümetine, daha sonra Willy Brandt (1969-1974) ve Helmut Schmidt (1974-1982) liderliğindeki SPD iktidarına ve 1982'den sonra ise yeniden Dr. Helmut Kohl'un başbakanlığında CDU egemenliğine bıraktı. Federal hükümetten bağımsız bir Bundesbank yaratan Anayasa, *Lander*'in yerel hükümetlerine (*Bundesrepublik*'i önceleyen) geniş bir iktidar alanı bırakmıştı. Sonuç olarak Bonn'da bulunan merkezi yetkililer iç ve dış işlerinin eşgüdümü konularına özgürce eğilebilme olanağına sahiplerdi. Weimar sisteminin oransal temsil ilkesi federal parlamentoda uçtaki partilerin bozucu etkilerini aza indirmek için değiştirildi. İngiliz önerisine göre yeniden yapılandırılan sendikalar Britanya'dakinden daha çok etkili oldu. NATO'ya katıldıktan sonra Almanya yeniden silahlanmasına karşın Amerikan liderliğine hayli bağımlı kalacaktı. 1950'li yılların istikrar ve saygınlık getirdiği kadar refahı da sağlayan *Wirtschaftswunder*'i ya da bir başka deyişle "Ekonomik Mucizesi" (Bkz. aşağıda) ülkenin onarımına da büyük bir yardımda bulundu. Adenauer, Müttefiklerden ödünler almak için Alman katılımını adım adım oynadı. Batı Almanya 1952'de egemen statüsünü, 1955'te NATO'ya tam üyeliği, 1956'da AET üyeliğini, 1973'te BMÖ üyeliğini kazandı. Politik ortam bundan sonra, çok iyi örgütlenmiş antinükleer barış hareketi, çevreci "Yeşiller" ve bir süre için Baader-Meinhof terörist çetesi tarafından canlandırıldı ya da rahatsız edildi. Doğu Almanya ile karşı karşıya olunan yılların politikasında 1970'ten *Ostpolitik* (Bkz. aşağıda) ile bir yumuşama sağlandı ve 1990'daki yeniden birleşmeyle başarıya ulaşıldı. Batı Almanya yıllarca ekonomik bir dev, politik bir cüce olarak tanımlandı. Bu saptama tümüyle doğru değildi, ama tarih kuşkusuz iddialı bir tutumu yasaklıyordu ve bu saptama birçok Almanı Avrupa birliği düşüncesine hazırlamıştı. Eleştirmenler eğer Almanya'nın zenginliği sona erse neler olabilirdi sorusu hakkında kaygılıydılar. 1969'da bir tarihçi, "Alman Diktatörlüğü yıkıldı, ancak Alman demokrasisi henüz güvenli bir halde değil" diye yazmıştı.[16] Benzer kaygılar birleşmeden sonra yine ortaya çıkacaktı.

Savaş sonrası İngiliz politikası geleneksel kimliği tümüyle çözülmekte olan bir ülkeyle uğraşıyordu. İki partili Westminster sistemiyle ekonominin bir ileri bir geri giden performansı ve bunların da ötesinde sömürgecilik son-

rası rol arayışının etkisi altındaydı. 1945 Temmuzunda İşçi Partisinin dramatik seçim zaferi kapsamlı bir refah devletiyle birlikte özel ve ulusallaştırılmış sektörlerin rekabet içinde olduğu karma ekonomiyi ortaya çıkarttı. Ondan sonraki yarım yüzyıl boyunca üç İşçi Partisi hükümeti toplam olarak on yedi yıl, üç Muhafazakâr Parti hükümeti ise (1992'ye kadar) otuz yıldan daha fazla iktidarda kaldılar. Parlamenter çoğunluğun diktatörlük yetkilerini andıran gücü sayesinde, her hükümet programı kendinden sonra gelen hükümet tarafından rafa kaldırılarak yenisi uygulandı. Örneğin İşçi Partisi hükümetlerinin desteklediği sendikaların güçlü konumu, 1980'lerde iktidardaki Muhafazakârlar tarafından izlenen şiddetli sendika karşıtı politikalarca devrildi. Verimsiz düelloyu sona erdirmek için "üçüncü partiler" (Liberaller, 1980'lerin başında Sosyal Demokratlar ve Liberal Demokratlar) tarafından yapılan girişimler hep yenilgiye uğradı. Ekonominin değişken performansı gittikçe azalan güven ortamını yarattı. Margaret Thatcher'ın uzun süren monetarist iktidarı, disiplin getirebilmek için hükümetin ulaşabildiği bütün alanlarda otoriter bir muhasebecilik tarzını seçti. Muhtemelen düşünülmemesine karşın sonuç merkezi iktidarın olabildiğince güçlenmesi ve yerel yönetimlerle taşranın sesinin yok edilmesi oldu. Birçok İngiliz kurumu bir insanın anımsayabileceğinden daha uzun bir süre rahatsız edilmeden kaldı; polis, kraliyet ailesi ve İngiltere Kilisesi, Londra Kenti'nde bir dizi utanç verici ve bölücü olayda yok olmakta olan otorite kavramını yükselttiler. İngiliz toplumunda kutuplaşma gittikçe arttı: Yeni "yatırım kültürünün" göreli zenginliğine, yoksul mahalleleriyle oralarda yaşayan umutsuz alt sınıfların çöküşü, eğitim standartlarının düşüşüyle çocuk ve gençlerin işlediği suçlardaki artış eşlik etti. Devletin uyumu da sarsılmıştı: Galler ile İskoçya'da 1970'lerde ortaya çıkan ayrılıkçılık dalgasına statükoyu destekleyen bir referandumla gem vuruldu. Fakat 1960'lardan sonra Kuzey İrlanda'da ortaya çıkan gayri resmi iç savaşın yürütülmesi güçlü bir askeri varlığa ihtiyaç duyuyordu ve eyalet özerkliğini sona erdirdi. İskoç ayrılıkçı hareketi birbirini izleyen muhafazakâr hükümetlerin İngiliz-merkezci tutumuna bir tepki olarak varlığını sürdürdü. Bayan Thatcher'ın demir eli yönetimden çekildiğinde İngiliz demokrasisinin bunalımda olduğuna ilişkin geniş kabul gören bir anlayış vardı.

Ama İmparatorluk manzaradan uzaklaştıkça, Britanya'nın temel ikilemi, ABD ile olan rizikolu "özel ilişkisi"yle Avrupalı komşularıyla olası bir yakın ilişki arasında yapılacak bir seçim gereksiniminde yatıyordu. Doğal eğilim her iki çevrenin de desteğini almaktan yanaydı: ABD ve NATO'ya hiçbir yardımdan kaçınmamak ve aynı zamanda Avrupa Topluluğuna katılmak. Şans eseri olarak İngilizler egemenlik haklarıyla tarihsel bağlarında uğradıkları minimum kayıplarla maksimum ekonomik kârı birleştirebildiler. General de Gaulle bu taktiği fark etti ve durdurdu. Onun ölümünden sonra İngiltere'nin AET'ye katılma görüşmeleri başarıyla sürdürüldü. Ancak 1980'lerin sonuna doğru yeniden ortaya çıktı; İngilizler er ya da geç seçimlerini yapmaya zorlanacaklardı. Değişime karşı olan tutucular Birleşik Krallığın kimliğini kaybedeceğinden korkuyorlardı; bunların eleştirilerinde öne çıkan tez iç sorunların sa-

dece bir Avrupa bağlamı içinde çözülebileceğiydi.[17] Bazıları karmaşanın ortasında Birleşik Krallığın üç yüzüncü yıldönümünü kutlayıp kutlayamayacağını merak ediyordu.

Fransa, İtalya, Batı Almanya ile Büyük Britanya (her birinin nüfusu elli milyonun üzerindeydi) Batı Avrupa'nın en büyük devletleriydi. Küçük ülkeler güçlerini en iyi şekilde bölgesel birlikler oluşturarak ortaya koyabilirlerdi. Belçika, Hollanda ve Lüksemburg savaş sonrasından başlayarak resmi olmayan bir yolla işbirliğine girmiş durumdaydı; Benelüks Ekonomik Birliğinin kuruluşunu 1958'de tamamladı. Etnik anlaşmazlıklar içinde olan Belçika 1971 yılında kendini üç özerk bölgeden (Flandres, Brüksel ve Valonya) oluşan bir federal birliğe dönüştürdü. İskandinavya bölgesinde NATO üyeleri olan Danimarka, Norveç ve İzlanda, her ikisi de tarafsız olan İsveç ve Finlandiya ile 1953'te kurulan Kuzey Konseyinde birleştiler. Bu ülkelerde iç politikayı sosyal demokrasinin değişik akımları belirledi. Bir genelleme ile söylemek gerekirse, devlet ne kadar küçükse nihai Avrupa birliğinden alacağı pay o kadar büyüktü.

Çevresel olmasına karşın Avrupa faşizminin yok oluşu yavaştı. Portekiz'deki Salazar rejimi 1974'e kadar ayaktaydı. Franco rejimi İspanya'da 1975'te Caudillo'nun ölümüne kadar yaşadı. Kıbrıs'taki mücadele nedeniyle derin ayrılıklar içinde olan Yunanistan'da iktidar 1967-1974 arasında bir albaylar cuntasının eline geçmişti. İspanya'nın faşizmden demokrasiye geçişi göreceli olarak daha az sorun ortaya çıkardı. 1960'ların başında yapılan bir ekonomik reform istikrarlı olarak birçok çelişkiyi yumuşatmıştı. Kral Juan Carlos'un kişiliğinde monarşinin yeniden canlandırılışı çok önemli bir politik önderlik kaynağı sağlamıştı ve İspanya'nın Batı Avrupa kurumlarına katılması gerektiği yönünde güçlü bir kamuoyu vardı. Amerikan desteği de bir başka etkendi. Sonuçta, Brüksel ile Madrid arasında yapılan uzun ve nazik görüşmeler yoluyla İspanya 141. oturumda, NATO'ya girişinden bir yıl sonra, 1983'te AET'ye katılmayı hak etti. Kasvetli öngörülerin varlığına karşın sözümona geri bir ekonominin bütünleşmesinin neredeyse sorunsuz olabileceği kanıtlandı.

Batı Avrupa'nın kültürel yaşamı politik liberalizm, teknolojiyle kitle iletişiminde, özellikle televizyonla gerçekleşen büyük ilerleme ve Amerika'dan ithal edilen deprem dalgaları tarafından belirlendi. Etkinin boyutu geleneksel sınırlamaların gevşemesiyle bir dereceye kadar ulusal özelliklerin çözülüşünde görülüyordu. Sanat ile bilimin özgür olduğu kuşku duymaksızın kabul edildi. Görüşlerde çoğulculuk kural oldu.

Felsefede Martin Heidegger (1889-1976) ile Jean Paul Sartre'ın (1905-1980) varoluşçuluğu savaştan sonra moda olurken, İngilizce konuşan dünyada Ludwig Wittgenstein'ın (1889-1951) izleyicileri mantıksal pozitivizmin diğer bütün felsefeleri gereksiz hale getirdiğini düşündüler. Fransa'da Jacques Derrida (d.1930) ve onun yapıbozumculuk yönteminin taraftarları bütün rasyonalist düşüncenin bir tarafa bırakılabileceğini ve anlamsız olduğunun gösterilmesini ileri sürdüler. Gramsci, Lukacs ve Bloch ile onların eleştirmenleri arasında yürütülen ve "Büyük Karşılaşma" olarak adlandırılan tartışmayı getiren Marksizm, yirmi otuz yıl boyunca entelektüel çevrelerde gündemde kaldı.

En yıkıcı eleştiri, harekete hem bir başvuru kitabı hem de ölüm ilanı olarak hizmet eden *Marksizmin Ana Akımları*'nın (1978) yazarı eski komünist Leszek Kolakowski tarafından yöneltildi. Avrupa feminizmi modern programına Simone de Beauvoir'ın 1949 yılında yayımlanan *Le Deuxième Sexe*'i (İkinci Cinsiyet) ile kavuştu. Sartre şöyle yazmıştı: "Cehennem başkalarıdır." Arkadaşı de Beauvoir ise, "Bir kadın olarak doğmuyorsunuz; oluyorsunuz" demişti [LAUSSEL].

Gerçek bir Amerikan özelliği olan bilime duyulan saygının büyümesi bütün araştırma dallarını etkiledi. Sosyal bilimler (psikoloji, ekonomi, sosyoloji, siyaset bilimi) eski disiplinler üzerinde derin bir etki yaptı. Dönemin kısır eğilimlerine en verimli seçenekler herhalde Avusturya doğumlu Karl Popper'in (1902-1994) çalışmalarıydı. Popper'in *Logic of Scientific Discovery* (Bilimsel Buluşun Mantığı-1934) adlı yapıtı bilimsel yöntem konusunda egemen anlayışları altüst etti. Einstein'ın ortaya koyduğu örneği izleyerek hiçbir bilginin mutlak ve kalıcı olmadığı ve hipotezlerin en iyi şekilde yanlışlıklarının kanıtlanarak oluşturulabileceklerini ileri sürdü. *Poverty of Historicism* (Tarihselciliğin Sefaleti-1957) ile sosyal bilimin tarihsel gelişmeyi yönlendiren yasaları ortaya çıkarma iddiasını yıktı. *Open Society and Its Enemies* (Açık Toplum ve Düşmanları-1945) adlı kitabıyla Avrupa'da zafere ulaştığını görecek kadar yaşayacağı liberal demokrasiyi haklı çıkarmaya çalıştı.

Sanat alanında eğilim zamanla modernizmin parçalayıcı yaklaşımlarının aleyhine döndü; eski ile yeninin "postmodern" harmanı zemin kazandı. Salzburg, Bayreuth ya da Edinburgh gibi uluslararası festivaller ulusal sınırları yıktı.

İletişim araçları hızla çoğaldı. Aşağı yukarı yüzde yüz okuryazarlık oranına ulaşılmış bir çağda özgür basın gelişti. *The Times, Le Monde, Corriere della Sera* ve *Frankfürter Allgemeine Zeitung* gibi nitelikli haber organlarının varlığına, popüler haber dergileriyle bulvar gazeteleri ve 1960'lardan itibaren de yasal pornografinin varlığı eklendi. Sinema, radyo ve ses teknolojisi kitlesel izleyiciler topluluğunu hızla genişletti, *musique concrète* gibi yeni sanat biçimleri yarattı. Yine de yarattığı etki açısından hiçbir şey televizyonla karşılaştırılamaz; genel televizyon yayını Fransa'da Aralık 1944, Britanya'da 1946, Batı Almanya'da 1952 yılında başladı.

Özellikle Holywood filmleri, dans müzikleri ve popüler giyimde olmak üzere Amerikan etkisi kendisini hemen hemen her alanda hissettirdi. Film ya da rock yıldızlarını taklit etmek için uniseks jean pantalonlar giyip kırıtarak yürüyen ve dans eden ergenlerin "pop kültürü" tamamen Atlantik aşırı ve kozmopolit oldu. Ölçüsüz reklama bağlı olan bir dünyada, "kitle iletişim araçlarının bir mesaj" verdiğine, diğer bir deyişle insanların koşullanabileceğine ilişkin korkular ifade edilmeye başladı. NATO'nun, bilimin ve aynı şekilde "pop"un dili olan Amerikan İngilizcesine uluslararası iletişimin en önde gelen aracı olarak direnmek olanaklı değildi. Fransa'da *"franglais"* resmen yasaklanmıştı, ama İngilizcenin öğretimi ve gittikçe artan kullanımı bütün Batı Avrupa ülkelerinde eğitsel ve kültürel bir öncelik olarak kabul edilmeye başlamıştı. Amerika'dan ithal edilenlerin içinde herhalde içten içe yayılan en sinsi ürün

olarak bilinçsiz maddiyatçılık görülmeye başlandı. ABD'yi, Avrupalıları ekonomik hayvan durumuna düşürmekle suçlamak belki haksızlık olur, ancak Willy Brandt bir soru karşısında çok yaygın olan bir düşünceyi dile getiriyordu, "Hepimiz Amerikalı olmak mı istiyoruz?"

Savaş sonrasında toplumsal yaşam çok gevşemiş ve öncekinden çok daha eşitlikçi olmuştu. Savaş büyük bir eşitleyici işlevini görmüştü: Eski sınıf, meslek ve aile kökeni hiyerarşileri tümüyle yok olmamışlardı; ama insanlar daha hareketliydiler ve yükselen yaşam standartları, Amerika'da olduğu gibi, zenginlik ile gelirin temel statü ölçüsü olması gerektiği anlayışını yerleştirmişti. Ev aletlerinin kitleler tarafından benimsenmesinde olduğu gibi motorlu araçların kullanımı da hızla yaygınlaştı. 1970'lere gelindiğinde işçi sınıfı aileleri de içinde olmak üzere Batı Avrupalı ailelerin ezici bir çoğunluğunun motorlu bir aracı, bir çamaşır makinesiyle buzdolabı vardı ve yaz tatillerinde Akdeniz kıyılarına gitmek için yurtdışına çıkabiliyorlardı. Doğu Avrupalılar onları yalnızca gıptayla seyredebiliyorlardı. Aynı zamanda büyük miktarlarda sübvansiyon dağıtan Avrupa Topluluğunun Ortak Tarım Politikası zenginliğin kentten kırsal alana doğru yeniden dağıtılmasına yaradı. 1960'lardan itibaren birkaç milyon köylü göreceli olarak zengin çiftçiler haline gelmişlerdi. Özellikle Fransa, Almanya ve Kuzey İtalya'nın ilkel köyleri hızla makineleşip modernleştiler.

Bir dizi yapısal değişim toplumsal davranışlarda derinliğine bir etki bıraktı. "Refah Devleti" (Britanya'nın Ulusal Sağlık Hizmeti (1948), Batı Almanya'nın emekli aylığı model planı ve Fransa'nın ucuz ev üretmek için uyguladığı muazzam HLM projeleri) hastalık, işsizlik, evsizlik ve yaşlılık gibi birçok geleneksel kaygının yok olmasına neden oldu. Fakat bu gelişme aynı zamanda insanların beşikten mezara kadar devletin ilgisini beklediği bir tembellik durumuna yol açabilecek olan psikolojik bir bağımlılığı doğurdu. Bu durum hiç kuşkusuz genel olarak zengin bir toplumda özellikle sert olan yoksulluk sorunlarını devre dışı bırakmadı. Yükselen ücretler, saldırgan reklam teknikleri ve toplumsal taklit yoluyla büyük miktarlarda para harcamaya yönlendirilen kitleleri "tüketicilere" dönüştürdü. Tüketimcilik ekonominin yakıtını sağladı; ancak maddi gelişmeyi araç değil de amaç haline getirdi; politikayı malların temin edilmesi etrafında dönen bir tartışmaya çevirdi; genç kuşaklara servetin tek başına mutluluk getireceğini öğretti. İnsanların gözlerinin önüne istenen malları göz kamaştıran bir şekilde getirdiği için komünist propagandanın Doğu'da savunduğundan daha etkili bir maddecilik biçimi ortaya çıktı.

Gebelik önleyici hapların yaygın olarak kullanılmasının kolaylaştırıldığı 1960'ların "cinsel devrimi" geleneksel ahlak kurallarını hızla yıktı. Evlilik dışı ilişki, gayri meşru çocuk sahibi olma, eşcinsellik, boşanma ve evlenmeden birlikte yaşama gibi olguların getirdiği toplumsal utancı yok etti. Ülkelerin çoğunda, bu gelişmeye eşcinsellerin gizlenmesine son verilmesi, karşılıklı rızaya dayanan ters ilişkinin ceza almaması, pornografi ile müstehcenliği yasaklayan yasaların gevşemesi ve çocuk düşürmenin yaygın şekilde yasallaşması gibi olgular eşlik etti. Değişmenin temposunda Danimarka'nın önde, İrlanda'nın arkada oluşunun gösterdiği gibi önemli farklılıklar vardı. Ancak özellikle Katolik

çevrelerde olmak üzere evlilik, aile ve insan sevgisi gibi temel değerlerin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduklarının düşünüldüğü yerlerde güçlü bir tepki de vardı.

Dinsel yaşantı alanında da ciddi bir düşüş yaşandı. Savaş dönemi korkularıyla savaş sonrası maddiyatçılığı birçok insanın inancını yıktı. Kiliseye gitmek toplumsal bir davranış olarak kayboldu ve ailelerle bireylerin özel eğilimlerine terk edildi. Cemaat sıkıntısı çeken ve düzenli ruhbandan yoksun, yarı yarıya boşalmış kiliselerle sadece kent merkezleriyle sanayileşmiş varoşlarda değil, kırsal bölgelerde de karşılaşılıyordu. Protestan İngiltere ile Katolik Fransa'nın her ikisi de olumsuz olarak etkilendiler. Hıristiyanlık bin beş yüz yıllık tarihi boyunca ilk olarak bir azınlık inancı haline geliyordu.

Yanıtlardan birisi birlik hareketinde *(ecumenism)* yatıyordu. Karargâhı Cenevre'de olan Dünya Kiliseleri Konseyi 1948'den sonra gönüllü işbirliği amacıyla, Protestan ve Ortodoks Kiliselerin başlıcalarını bir araya getirdi. Bu hareketin yüksek idealleri her zaman kaba politikadan muaf değildi.

Roma Katolik Kilisesi başlangıçta işbirliğine uzak durdu. 1950'lerde Fransa'da sanayi işçileri arasında ortaya çıkan önemsiz "işçi-rahipler" deneyimi Vatikan tarafından bastırıldı. Aydınlık bir insan olan Kardinal Roncalli'nin Papa XXIII. Johannes (1958-1963) olarak yükselmesi kapsamlı reformlara yönelişin dönüm noktası oldu. *Pacem in Terris* genelgesi istisnai bir biçimde, var olan tüm inançlardan insanlara seslenıyordu. *Mater et Magistra* dünyanın toplumsal refahına ilgi gösteriyordu. Evrensel Kilisenin Ekümeniler Ruhani Meclisi "Vatikan II" olarak bilinen 21. Toplantısı için yaptığı çağrı Tarento Ruhani Meclisinden sonra ortaya çıkan en köktenci yön değişikliğini başlattı.

Ekim 1962'den Aralık 1965'e kadar dört oturum yapılan Vatikan II "Karşı-Reformasyonun sonu" olarak nitelendirilmişti. Tutucular ile liberaller arasındaki mücadelede, önerilen reformların birçoğu sulandırıldı ya da reddedildi: Yahudiliğin tanrıyı öldürmek suçlamasından doğan günahlarını affeden bildiri değiştirilerek kabul edildi; çağdaş doğum kontrol yöntemlerinin lehine önerilerin onaylanması engellendi. Ancak Papalık Divanı'nın *(Curia)* yetkileri kırpıldı; Tarento Ruhani Meclisine göre Latince yapılması zorunlu *missa* ayini yerini Roma ibadet usulünde yerel dillere bırakacaktı; ruhbandan olmayan insanlara büyük sorumluluklar verilmişti; gruplar arası evlilikler üzerindeki sınırlamalar yumuşatılmıştı; onay mührü ise birlik hareketine verilmişti. En önemlisi de yeni, açık, esnek bir hava yayılmaya başlamıştı.

Kurulan birkaç Katolik topluluk arasında *Opus Dei* giderek yükselen bir ilgiyle karşılandı. 1928 yılında Mgr José-Maria Escriva de Balaguer (1902-1975) adlı bir İspanyol rahip tarafından kurulan topluluk II. Vatikan'ın ruhban olmayan insanlara verdiği özel rolü anlamıştı. Kurucusu hızla azizlik mertebesine yükseltilirken, hareketi eleştirenlere kilise içindeki kötü ve irrasyonel bir güç olarak görünüyordu. Yandaşlarına göreyse o ruhsal yeniden diriliş için, özellikle de gençlik açısından masum bir hareketti.

XXIII. Johannes tarafından başlatılan gelişme iki ardılınca da sürdürüldü. VI. Paulus (Kardinal Montini, 1963-1978) Napoléon'un VII. Pius'u sınır dışı

edişinden sonra İtalya dışına çıkan ilk Papa oldu. Liberalleri dehşete düşüren gebelikten korunma yasağını *Humanae Vitae* genelgesi ile pekiştirdi, ancak Ortodoks liderlerle görüştüğü İstanbul ile Kudüs'e yaptığı hac ziyareti bir dönüm noktasıydı. Anglikanlar ile Luthercilere yönelik sınırlı çalışma yapıldı. II. Johannes Paulus (1978'de seçilen Kardinal Karol Wojtyla) gündeme yoğun bir cazibe ve enerji getirdi. Aktör, dilbilimci ve olağanüstü bir seyyah olarak Papalığı dünyaya açtı. Mayıs 1981'de büyük olasılıkla KGB tarafından kiralanan bir Türk teroristin San Pietro meydanında gerçekleştirdiği suikasttan yaralı olarak kurtuldu. "Kurtuluş teolojisi", doğum kontrolü ve ruhbanın disiplinsizliğinin amansız düşmanı olarak bazı açılardan katı bir gelenekselciydi. Papalığın yanılmazlığı dogmasını sorgulamış olan İsviçreli ilahiyatçı profesör Hans Küng'ü affetmesi birçok Katolik entelektüeli kaygılandırdı; *Veritatis Splendor* (1993) olarak özetlenen ahlak felsefesi konusunda Kilise öğretisine ilişkin savı "görececilere" açık bir saldırıydı. Ancak ufukları genişti ve merhametliydi. Batı'da, Canterbury'deki Anglikan Kilisesine girdi; İrlanda'da barışın sağlanması için kişisel çabalara girişti. Doğu'da, memleketi Polonya'da kişiliğinin gücü ve insan haklarına verdiği destek nedeniyle komünizmin zayıflatılmasında çok önemli bir rol oynadı. Zulme uğrayan Litvanya ve Uniate Ukraynalılarının imdadına yetişti; Ortodokslara duyduğu saygıyı açıkladı. Sovyet bloğunun tutsaklığı altında bulunan halklar için Batı'dan yükselen umut ışığının en hızlı müjdecisi oldu. Avrupa Piskoposları Sinodu'nun (1991) kuruluşuna muhalefet eden Rus Ortodokslarına karşın Doğu ile Batı'yı bir araya getirmeyi amaçladı. Hıristiyan Avrupa'nın birliğine yürekten bağlıydı.

Aksi beklentilere karşın Batı Avrupa'nın nüfusu savaş sonrasında önceki dönemlerde olduğundan daha hızlı artıyordu (Bkz. Ek III, s. 1392). Zenginlik nüfus artışını engellemedi. Savaş sonrası on yıllık doğum patlamasıyla savaş dönemi kayıpları yerine konuldu. On altı OECD ülkesinin nüfusu 1940'ta iki yüz altmış dört milyonken 1966'da üç yüz yirmi milyona, 1985'te üç yüz elli beş milyona yükseldi. Kişi başına düşen gelir açısından en zengin ülke olan İsviçre'de nüfus 1950-1985 arasında ikiye katlandı. Fransa'nın nüfusunu yenilemesi özellikle çarpıcıydı: Hemen hemen bir yüzyıl boyunca kırk milyon civarında istikrara kavuşan Fransız nüfusu 1985'te 55.2 milyona yükselerek Britanya ve İtalya ile olan farkı kapattı. Nihayet Batı Almanya en büyük yurtiçi hasıla ve en çok nüfusu barındıran ülke (1985'te 61.1 milyon) olarak ortaya çıktı. Doğum oranı genelde 1960'lardan sonra gelecek kuşaklarda "çukurlar" ile "tümseklere" yol açacak şekilde yeniden düşüşe geçti. Ama ölüm oranlarında istikrarlı şekilde düşüyordu. Bu gelişme yaş yapılarını etkiledi. Almanya, Fransa ve İngiltere'de sığınmacılar ve göçmenler nüfus artışında önemli bir etken olarak görüldüler. Savaş öncesi Avrupalılar baskın olarak orta yaşlıyken, savaş sonrası Avrupalılar yaşlılar ile emeklilerin gittikçe kalabalıklaşan gruplarını içerir oldular. 1965'te bütün AET için % 17 oranında olan kırsal nüfusta da keskin bir düşüş vardı.

Batı Avrupa'nın büyük başarı öyküsü gösterdiği ekonomik performansta yatmaktadır. 1948'den sonra gerçekleşen ekonomik yeniden doğuşun hızıyla kapsamı Avrupa tarihinde benzersizdir ve Japonya dışında dünyada da eşi yoktur. Öylesine beklenmedik ve mucizevidir ki tarihçiler onun nedenleri konusunda kolayca anlaşamazlar. Açıklanmaktan daha çok betimlenmektedir. Şurası açık ki başlangıcını Marshall Yardımına, ABD ile karşılıklı etkilenmenin sürmesine ve serbest girişimi destekleyen liberal demokrasiye borçludur. Ayrıca bilim ve teknolojideki gelişmeler tarım, enerji, ulaşım ile endüstri ilişkilerindeki kökten değişimlerle birlikte de incelenmelidir.

Marshall Yardımı aslında savaşın hemen sonrasında ortaya çıkan büyüme düşüşe geçince, Avrupa ticareti ile sanayisine nakit pompalayan bir girişimdi. Fakat bir pompa gibi dizayn edilmemişti. Bir başka mecaz kullanılacak olursa, o, OECD ekonomilerine yeniden canlanabilmeleri için gerekli gücü sağlayan bir kan nakliydi. Amerikan firmalarının en büyüklerinden birkaçı erken bir dönemde Batı Avrupa'da yatırım yapmıştı. Dupont, General Motors ve daha sonra IBM Atlantik aşırı rekabetin ortaya çıkmasına yardım etti. Zamanla Avrupa'nın çokuluslu firmalarının çoğu (Royal Dutch Shell, BP, EMI, Unilever) bu iltifata karşılık verebilecek duruma geldi.

Çağdaş ekonomi kuramıyla pratiği büyük oranda Avrupa-Amerika ilişkisinin bir ürünüdür. Makro ekonomideki Keynesçi devrim, hükümet müdahalesinin para arzını, faiz oranlarını, tedavüldeki para miktarını ve vergi düzenlemeleriyle iş ortamının desteklenmesinde, tam istihdamın sürdürülmesiyle yinelenen bunalımların yönetilmesinde yaşamsal bir önemi olduğunu saptamış durumdaydı. Bir süre sonra, Milton Friedman'dan gelen esinle Keynes'e karşı monetarist bir tepki ortaya çıktı. Batı Avrupa, İngiliz-Amerikan himayesi altında toplanan Keynes'in İngiliz delegasyonunun liderliğini yaptığı Bretton Woods Konferansı'nda, Temmuz 1944'te, ortaya çıkan uluslararası para sistemine en başında katılmıştı. Birleşmiş Milletlerin yönetimi altında olan Uluslararası Para Fonu (IMF) ile Dünya Bankası gibi sistemin sonucu olan kurumlarda hayli güçlü Avrupa katkısı vardı ve bu kurumlar bir yere kadar tümüyle Avrupalı kurumlarla rekabet içindeydiler. Amerika'da olduğu gibi, Avrupa'da da başarılı bir pazar ekonomisinin etkili şekilde yönetilmesi için demokratik politikaların gerekli bir eklenti olduğu anlayışı hiçbir değişiklik olmaksızın benimsenmişti.

Bilim ve teknoloji devlet ve uluslararası fonlarla desteklenen bir döneme girmişti. Avrupa Nükleer Araştırmalar Merkezi, (1953) ile Avrupa Uzay Araştırma Kurumu, 1964 en büyük projeler arasındaydı. Uçak üretimi gibi işlere ulusal bütçeler artık yeterli gelmiyordu. Çağdaş tarım teknikleri Batı Avrupa'nın büyük bölümüne 1950'lerde girmişti. İngiliz çiftçilerinin 1945 yılında traktör kullanıyor olmaları bir istisnaydı; 1960'a gelindiğinde Kıtanın küçük çiftçileri de bu aracı kullanıyordu. Makineleşme, suni gübrelerle yoğun yöntemlerin kullanılışı geldi daha sonra. Britanya ile Almanya yiyecek maddesi ithalatçıları olarak kaldılar, ancak Danimarka, Fransa ve İtalya büyük ihracatçı ülkeler oldu. 1960'larla birlikte Batı Avrupa devasa miktarlara ulaşan artı ürünler dolayısıyla sıkıntı yaşamaya başladı; dillere düşmüş "tereyağı dağları",

"şarap gölleri" ve CAP'in kocaman tahıl tepeleriyle birlikte. Geleneksel olarak kömürden sağlanan enerji üretimi istikrarlı şekilde değişime uğrayarak petrol, doğal gaz, hidroelektrikle nükleer maddelerden yapılmaya başladı. Kuzey Denizi petrolüyle İskoçya ve Norveç gaz yataklarının keşfi 1970'lerde ithalata bağımlılığı azalttı.

Ulaşım altyapısının yayılışı inanılmazdı. Devlet demiryolu ağları elektrik enerjisine uyumlu duruma getirildi ve geliştirildi. Fransa, 1981'de devreye giren SNCF örneğinde olduğu üzere, *Train de Grande Vitesse* (TGV), Japonya ile birlikte süper trenler çağına girdi. Alman otoyolları sistematik olarak büyüdü; her yerdeki karayolu ve otobanlar için model olarak görüldüler. Alpler'in ve Manş Denizi Tüneli ile denizin altından geçen tüneller ya da Avusturya'daki Europabrücke gibi muazzam köprüler birleşmiş bir ağın gediklerini kapattı. Yüksek kapasiteli uluslararası su yolları Ren ile Rhone nehirlerini, Rotterdam ile Marsilya'yı birbirine bağladı. Dünyadaki örneklerinin en büyüğü olan Rotterdam yakınındaki Europoort, 1981'de tamamlanan ve selleri denetlemek, bölgeyi tarıma elverişli duruma getirmek için yapılan tutkulu Ren Deltası Planının odağıydı. Hava ulaşımı, hiçbir Batı Avrupalı işadamının bir günlük iş için herhangi bir Avrupa kentine gideceği ve akşam da geri dönebileceğinden kaygı duymayacağı noktaya kadar gelişti.

Sanayi-sonrası ekonomilerinin, ağır sanayinin niceliksel üretimine bağımlılığı giderek azaldı. Süpermarketlerle büyük mağazaların yeni perakendeci yapıları büyüdükçe hizmet sektörü gelişti. 1950'lerdeki ünlü patlamadan sonra Avrupa demir ve çelik sanayi, elektronik, plastik ve incelikli mekanizmaların üretimine yol verdi.

Marshal Yardımının verdiği itmeden hemen sonra hızlanan güçlü ekonomik hareketin tamamlayıcı unsurları da vardı. İlki 1951-1952 yılındaki Kore Savaşı nedeniyle ve ikincisi 1957-1958 yılındaki duraksama olmak üzere iki küçük ara dışında her büyük endeks aralıksız bir yükseliş eğrisini gösteriyordu. 1951 yılında yayımlanan *Economic Survey for Europe* (Avrupa Ekonomisine Genel Bakış) on yılın bitimi itibariyle sanayi üretiminde % 40-60 arasında bir büyümeyi öngörmüştü. Hedefler beş yıl içinde aşıldı. 1964'e gelindiğinde sanayi üretimi 1938 yılındakinin iki buçuk katından fazla bir büyüklüğe ulaşmıştı. 1948-1963 yılları arasında toplam ulusal üretim artışının yıllık ortalaması Batı Almanya'da % 7.6, İtalya'da % 6, Fransa'da % 4.6, Birleşik Krallık'ta % 2.5'ti. Batı Avrupa ticareti yüzde 40'ını oluşturduğu dünya ticaretinden hâlâ daha hızlı büyüyordu.

Batı Almanya'nın *Wirtschaftswunder* ya da "Ekonomik Mucizesi" Batı Avrupa'nın yeniden yükselişinin ortasında gerçekleşmiştir. Yanlış olan yaygın kanının tersine, Batı Almanya rakiplerinin performansını aşmadı. İtalya'daki *miracalonun* daha az mucizevi olduğunu söylemek güçtür; Almanya, Kıtanın yüksek yaşam standartlarını oluşturmadı. Ancak büyüklüğü ve merkezi konumu nedeniyle Batı Alman ekonomisi diğerlerinin başarısı için de yaşamsal önemdeydi. Başlangıç noktası çok düşük olduğu için psikolojik etkisi de büyümüştür. Bazı anahtar sektörlerin uluslaştırılmasına karşın başarının yaratıcı-

sı olan Dr. Erhardt, Fransa ile İtalya'da tercih edilen bir tür hükümet planlamasını reddetti. Geri kalanı etkili örgütlenme, yoğun yatırım, sağlam eğitimle sıkı çalışmaya bırakıldı. Sayılar kendilerini anlatıyor: Batı Almanya'nın dış ticareti 1948-1962 arasında yılda ortalama % 16 büyüdü; araba sayısı 1948'de iki yüz bin iken 1965'te dokuz milyona yükseldi; aynı dönemde ulusun tamamını barındırmaya yetecek olan 8 milyon konut inşa edildi. İşsizlik özellikle Türkiye ile Yugoslavya'dan gelen *Gastarbeiter* ya da "konuk işçiler" dalgasını getiren hızlı düşüşe geçti. Batı Almanya'daki yabancı yatırımlar 1961'de hükümetin yabancı sermayeyi vazgeçirmek için etkin önlemler alacağı noktaya kadar ulaşmıştı. Sanayi üretimi (1958=100) savaşın büyük zararlarına katlanan Batı Almanya'nın sonradan nasıl ilerlediğini gösteriyor:

	1938	1948	1959	1967
Batı Almanya	53	27	107	158
Fransa	52	55	101	155
İtalya	43	44	112	212
Büyük Britanya	67	74	105	133
ABD	33	73	113	168
Japonya	58	22	120	347[18]

Batı Almanya'nın gayri safi ulusal hasılası olan yüz on beş milyar doların Sovyet bloğuna dahil olan Doğu Avrupa ülkelerininkinden daha fazla olduğu göz önüne alınırsa bir karşılaştırma yapılabilir.

Batı Avrupa'nın zihinleri harekete geçiren başarılı ekonomik dirilişi kaçınılmaz olarak, her ulusal ekonomi kendi kendine bu kadar zenginleşebildiyse, ulusal devletler arasındaki türlü engeller kaldırılmış olsaydı birlikte ne kadar fazla zenginleşebilirlerdi sorusunu akla getiriyor. Burada Avrupa birliği hareketine yeni bir canlılık sağlayan bir düşüncenin tohumu vardı. Bu, ekonomik birliği sadece kendisi için sınırlanmış bir son olarak görenleri değil, ayrıca daha köklü politik süreçlere götürecek bir araç olarak görünenlere de çekici gelecekti.

Anglosaksonlar liderliği ellerine almayı bir kez reddettikten sonra Avrupa'nın sorumluluğu temelde Fransızların eline geçti. Almanlar ile İtalyanların aksine Fransızlar muzaffer koalisyonda yerlerini sağlamlaştırmışlardı; aynı zamanda kendilerine verilen ikincil role içerlemişlerdi. Bu koşullar altında Gaullist hükümetin daha az milliyetçi kanadı kendisini tarihsel bir fırsatla karşı karşıya buldu. 20 Temmuz 1948'de cana yakın Fransız Dışişleri Bakanı Georges Bidault'nun ağzından Avrupa birliği lehinde güçlü bir demeç verildi. Bundan sonra Monnet, Schuman ve Pleven davetin peşinden gittiler.

Bir iktisatçı olan Jean Monnet (1888-1979) ailesinin Cognac'taki konyak işinde kariyerine başladı. 1930'larda Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri Yar-

dımcısıydı; 1940'ta Churchill'e Fransız-İngiliz birliği düşüncesini verdi. 1947-1949 yılları arasında bir dizi bakanlığı yürütürken Fransa'nın Ulusal Ekonomik Planının başındaydı. Avrupa birliği düşüncesine (politik ve askeri olduğu kadar ekonomik bir birlik) hararetle inanıyordu. Amacına *fonctions* ya da "etkinlik alanlarını" yavaş yavaş ulusal denetimden uluslararası denetime bırakan ve kendinin *"fonctionalisme"* (işlevselcilik) diye adlandırdığı yöntemle adım adım ulaşılacaktı. Aristide Briand'ın mirasçısıydı ve "Avrupa'nın Babası" olarak adlandırıldı. Lorraineli bir Katolik olan Robert Schuman (1886-1963), Sagnier ile Monnet'in sadık bir öğrencisiydi. Savaştan önce uzun yıllar milletvekilliği yapmıştı. Savaş sırasında direniş safında mücadele etti. Savaştan sonra Sagnier'nin onursal başkanı olduğu Katolik MRP'nin kurucu üyeleri arasındaydı. Dördüncü Cumhuriyetin sandalye kapma oyununda iki kez başbakan oldu. 1948-1950 arasındaki kritik dönemde Fransa Dışişleri Bakanlığı, *Quai d'Orsay'nin* tepesinde oturuyordu. Savaş döneminde *Forces Françaises Libres'in* bir üyesi olan René Pleven (1901-) ikinci kez Fransa başbakanlığı makamındaydı. De Gaulle'ün yolundan ayrılan eski Gaullist bir grubun liderliğini yapıyordu.

Fransız grubu, Paul-Henri Spaak (1899-1972) ve ilk İşbirliği Komitesinde Schuman'ın iş arkadaşı olan Alcide De Gasperi'de (1881-1954) hazır ortaklar buldu (Bkz. yukarıda). Birincisi Belçika'da 1938'den 1966'ya kadar Dışişleri, Maliye ve Başbakan olarak çalışan eski bir sosyalistti. 1946'da Birleşmiş Milletler Genel Kurul Başkanıydı. Bir Hıristiyan Demokrat olan ikincisi, 1945'ten 1953'e kadar birbirini izleyen koalisyonlarda başbakanlık yapan iki dilli bir Güney Tirollüydü. Spaak gibi o da NATO'nun güçlü bir destekçisiydi. Birlikte yenilmez bir takım oluşturan bu grup, tasarıyı hızla geliştirmeye başladı.

Avrupa Konseyi 1949 Ağustosunda Strasburg'ta çalışmaya başladı. Kurumun tartışma, tanıtım ve araştırma ile Avrupa birliğini geliştirmek olan en asgari işlevi İngilizlerin koydukları kısıtlardan ötürü böyle belirlendi. Bir yürütme gücü yoktu. Büyük Britanya'nın da dahil olduğu ilk on üye bir süre sonra on sekize yükseldi. Özel olarak bir araya gelen bir Bakanlar Komitesi ile toplantıları açık olan bir Danışma Kurulu tarafından yönetiliyordu. Suç, insan hakları, kültürel ve yasal işbirliği konusundaki komisyonları üzerlerindeki Avrupa Mahkemesi gibi yararlı çalışmalar yaptılar. Ancak vizyonu belirsiz ve uzak bir geleceğe bağlanmıştı. Strasburg'un Konseyi ağırladığı ilk yıl içinde çok daha tutkulu olan Schuman Planı Brüksel'de ortaya çıkarıldı.

Eylemcilerin stratejisi, programın en küçük bölümünü kabul ettirebilmek umuduyla maksimum öneriler için baskı yapmaktı. Hâlâ Washington ile Londra'nın egemenliği altında bulunan bir Batılı birlik içinde çalışmak ve kendilerini NATO, OECD ile Avrupa Konseyinde halihazırda var olan düzenlemelerin tamamlayıcısı olarak göstermek zorundaydılar. Bununla birlikte Mayıs 1950'de açıklanan Schuman Planı ekonomik, askeri ve politik kurumlar hakkında hayli etkili önerilerden oluşan bir paketti. Birlikte Avrupa Birleşik Devletlerinin temelini oluşturacak olan demir ve çelik sanayisini işbirliğine sokacak bir ekonomik örgütlenmeyle bir Avrupa ordusu kurma çağrısı yapılıyordu. İngil-

tere ile ileri düzeyde görüşmeler yapılmaksızın gizlilik içinde hazırlanmıştı. Uygulamada ise ekonomik öğe öne geçerken askeri ve politik ögeler rafa kaldırıldı. Bu nedenle, Avrupa Birliğinin üç dalı ayrı yollardan ve ayrı hızlarla gelişmeye terk edilmişti.

Schuman Planının asıl gücü Fransız-Alman uzlaşmasına yaptığı çağrıda yatıyordu. Bundesrepublik'in mucizevi ekonomik sıçramanın eşiğinde, ancak politik olarak hâlâ tecrit edilmiş olduğu bir dönemde ortaya çıkmıştı. Bir Renli olan Şansölye Adenauer bütün yaşamı boyunca Fransız-Alman savaşlarının gölgesinde yaşamıştı ve Schuman'ın liberal ve demokratik Katolisizmini paylaşıyordu. Fransa ile Almanya arasındaki uyum görüntüsü kimsenin makul bir muhalefet yapamayacağı anlaşma için gereken desteği sağladı. Üzerinde bir kez uzlaşıldıktan sonra ise hız kazandı.

Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (1951-1967) Schuman Planının doğan ilk çocuğuydu. Bu topluluk üye ülkelerin ayrı askeri-sınai tesisleri kurmalarını önlemek için düşünülmüştü ve ilk başkanı Jean Monnet'ydi. Mayıs 1951'de imzalanan kuruluş anlaşması "Altıları" (Fransa, Almanya, İtalya ve Benelüks Ülkeleri) bir araya getirmişti. Anlaşmaya imza koyan ülkeler kömür ve çelik ticaretini serbest hale getirmeyi, üretimle rekabeti ortak düzenlemelerle denetlemeyi ve "bunalım durumunda" fiyatlarla üretimi denetlemeyi kabul ettiler. Bu açık bir başarıydı. Britanya bu anlaşmaya katılmamıştı.

Askeri alan şiddetli engellerle karşılaştı. Pleven Planı (1950) Schuman Planının askeri maddelerinin değiştirilmiş bir biçimiydi, ancak de Gaulle'ün açık suçlamasıyla karşı karşıyaydı. Ayrıntılı görüşmeler dört yıl boyunca sürüncemede kaldı. İngilizler NATO'yu zayıflatmak niyetinde değillerdi; Fransızlar ödünler verilerek kurulacak bir örgüte, Avrupa Savunma Birliğine (ASB) karşı çıktılar. Sonunda Süveyş Bunalımı sırasında, ayrı bir gücü olmayan, yılda bir toplanıp değerlendirme yapan Batı Avrupa Birliğinde (1955) bir sonuca ulaşıldı.

1955 Messina Konferansı, Avrupa hareketinin stratejisindeki öncü öğe olarak ekonomik bütünleşmeyi kabul etmesiyle öne çıktı. Politik öğe gelişmiyordu; üyeler sağlam ve başarılı bir ekonomik topluluğun uzun dönemli politik hedeflere ulaşmak için en güvenli yolu açacağına karar verdiler. Bu kararı otuz yıldan daha fazla bir süre boyunca izlediler. Roma Antlaşması (25 Mart 1957), Altıların Avrupa Kömür ve Çelik Birliği ile Euratom'un başarısını ticari ve ekonomik yaşamın her sektörüne yayma kararlılıklarını somutlaştırdı. Bu gelişme 1 Ocak 1958'de resmi olarak yürürlüğe girecek olan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ya da diğer adıyla Ortak Pazarın kuruluşu için yolu açtı. Bu topluluğun temel amaçları bütün iç gümrükleri kaldırmak, ortak bir dış ticaret politikası oluşturmak, ulaşım, tarım ve vergilendirmeyi uyumlu hale getirmek, serbest rekabetin önündeki engelleri yok etmek ve sermaye, iş gücü ve yatırımların dolaşımını desteklemekti.

Bu amaçlara ulaşmak için dört yeni organ oluşturuldu: Uygulanacak politikaları saptama ve denetleme yetkisine sahip Bakanlar Konseyi; Brüksel'de bir Daimi Sekreterlik ile politika önerilerinde bulunacak kalabalık bir yönetim

kurulundan oluşan alt Yürütme Komisyonu; Avrupa Adalet Mahkemesi ve Strasburg ile Lüksemburg'da sırayla toplanan bir Avrupa Parlamentosu. Macera bu kez de başarılı oldu. 1968 yılında iç gümrükler kaldırıldı. Geniş sübvansiyonlar sayesinde ve imalatçıların protestolarına karşın Ortak Tarım Politikasıyla milyonlarca çiftçinin zorlu yaşamlarına yeni bir güç geldi. 1967'de Katma Değer Vergisinin uygulanmaya başlaması, büyüyen refahı yoksul toplum katmanlarıyla geri kalmış bölgelere ulaştırabilecek büyük kaynaklar yarattı. Avrupa Komisyonunun ilk başkanı Profesör Walter Hallstein (Batı Almanya) 1958'den 1967'ye kadar bu kaynakları yönetti. Ardılları arasında Roy Jenkins (Birleşik Krallık) ve 1985'ten sonra Jacques Delors (Fransa) vardı. AET'e yöneltilen eleştiriler ne olursa olsun (birçok eleştiri vardı) üyelerinin refahı dışarıda kalmış ülkelerden daha çabuk büyüttükleri kolayca görülebilen bir gerçekti. Profesör Hallstein, "Avrupa'nın yarattığı mucizelere inanmayan biri gerçekçi değildir" diyerek dikkat çekmişti bu gerçeğe.

Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması (EFTA), AET'ye karşılık olarak Roma Anlaşması'na taraf olmamış Britanya'nın liderliğinde "Yediler" diye anılan grup tarafından imzalandı. Anlaşma ticaret sektörüyle sınırlıydı ve geleceği uzun dönemde AET'ye katılma olasılığı tarafından sürekli olarak gölgeleniyordu. Britanya ile Danimarka'nın her iki örgüte 1973 yılında katılışlarına kadar önemli bir rol oynadı.

Britanya'nın Avrupa hareketine üye oluşu kırk yıldan uzun bir süredir acı veren bir rekabetin anlaşmazlık nedenini ortaya çıkardı. Birleşik Krallık Hükümeti 1951 Avrupa Kömür ve Çelik Birliğine katılmadı ve Roma Antlaşması öncesinde görüşmelerden çekildi. Bu geri duruşun hem psikolojik hem de pratik nedenleri vardı. Ulusal yenilginin küçük düşürücü sonuçlarına maruz kalmadıkları için İngilizlerin çoğu hâlâ egemenlik ve kendi kendine yeterlik yanılsamalarına inanıyorlardı. Ayrıca İngiliz Uluslar Topluluğuna verdikleri ciddi taahhütler de vardı; bunların arasında ticari açıdan Topluluğun tercih edileceğine ilişkin dikenli konu da vardı. Politik açıdan ise ABD ile ilişkilere ve NATO üyeliğine öncelik veriyorlardı. 1962-1963'te Harold Macmillan'ın Başbakanlığı sırasında AET'ye katılmak için gecikmiş bir başvuru yaptılar ve sadece de Gaulle'ün şaşırtıcı vetosuyla karşılaştılar. Roma Antlaşma öncesindeki on yıl boyunca de Gaulle emeklilik hayatını yaşıyordu ve Fransa'nın Avrupa politikası ılımlı politikacıların elindeydi. Ancak de Gaulle'ün iktidara dönüşü AET'nin ileri çıkışıyla aynı döneme rastlamıştı. General ilk olarak savaş sırasında İngilizlerce daha sonra ise Dördüncü Cumhuriyet liderlerince Fransız çıkarlarına yapıldığı ileri sürülen ihanetlere hâlâ içerliyordu. "*l' Europe des Patries*" ya da "ulus-devletlerden oluşan bir topluluk" hakkında sağlam görüşleri vardı; Fransa'nın egemenlik hakları olarak gördüğü noktaları yeniden ileri sürmek konusunda ısrarlıydı. Bu düşüncenin sonuçları, Britanya'nın katılımını veto edişiyle Avrupa Komisyonu yanlılarına karşı ("İmparator Papa'ya karşı") verdiği uzun süren mücadelede görüldü. Fransız temsilciler, Lüksemburg Uzlaşmasını (1966), üyelerin önemli ulusal çıkarları söz konusu olduğunda Roma Anlaşması'nın getirdiği kurallara uymayabileceklerini belirleyen düzenleme kabul ettirinceye kadar Brüksel'de yapılan işlemleri boykot ettiler.

AET'in ilk yirmi yılı bir dizi önemli mali gelişmeyle taçlandı. 1979'da hayata geçen Avrupa Para Sistemi, üye ülkelerin paralarını, amacı daha önceki dalgalanmaları önlemek olan bir döviz kuru mekanizması (DKM) çerçevesine bağladı. Mekanizma, kurucuları tarafından Avrupa para birliğine giden uzun yolun başlangıcı olarak tasarlanmıştı. ECU'nün (*European Currency Unit*-Avrupa Para Birimi) ortaya çıkışı daha sonraki bir tek para birimini taahhüt eden bir uygulamaydı. Avrupa Sosyal Fonu ile Avrupa Gelişme Fonu, toplumsal ya da bölgesel mahrumiyet çevrelerine refahı yeniden dağıtmak için düşünülmüştü.

Topluluğun ekonomik başarısı sürekli olarak üyelik için yeni başvuruları getirdi. Birleşik Krallık Edward Heath'in liderliği altındaki üçüncü başvurusunda, Danimarka ve Irlanda ile birlikte 1973'te üyeliğe kabul edildi. Birleşik Krallığın üyeliği İngiltere'de yapılan bir referandumla (1975) kalıcılık kazandı. Altılar artık Dokuz olmuşlardı. Yunanistan 1981'de Dokuzları Onlara çevirdi. Uzun görüşmelerden sonra 1983'te İspanya ile Portekiz'de Topluluğa kabul edildiler; Onlar, On İkiler oldular. Topluluk ilk kez "gelişmekte olan ekonomileri" kucaklıyordu ve Yunanistan örneğinde, Topluluk ile hiç ortak sınırı olmayan bir Doğu Avrupa ülkesini içine almıştı.

Ancak Avrupa Birliğinin askeri ve politik kanatları yavaş gelişmelerini sürdürdü. 1980'lerin başında, iddialı bir ikili olan Reagan ve Thatcher'la birlikte Atlantik anlaşmasına yeniden etkinlik kazandırıldı; NATO'nun değeri, Sovyet ve Amerikan füzeleri konusundaki anlaşmazlıkta yeniden ortaya çıktı. AET'in politik ve uluslararası rolü ikincildi. Altılardan oluşan küçük bir gruba göre düşünülmüş kurumları On İkilerin büyüyen işleri nedeniyle gittikçe daha fazla zorlanıyorlardı. Bir zamanlar Avrupa liderlerinden birisi Topluluğu, "bebek giysileri içinde yürüyen bir yetişkin" olarak nitelendirmişti.[19] AET'in dar ekonomik ilgilerini bir gün aşabileceğine ilişkin çok az şans görünüyordu ortada.

On İkilerin ortaya çıkışıyla niteliksel bazı yeniliklerin gerçekleştiğini düşünülecektir. Avrupa zengin ile yoksul arasında birçok ittifak, öteden beri ayrıcalıklı "Batı"nın seçici üyeliğine dayanan birliktelikler görmüştü. Fakat şimdi ulaşılan noktada Avrupa Topluluğunun kendini, eşit ulusların (zengin ile yoksul, Doğu ile Batı, büyük ile küçük) gönüllü katılımına dayanan bir beraberliğe doğru değiştirdiği görülüyordu. Katılım için Avrupalı olmanın dışındaki asıl ölçüt adayların geçmişin milliyetçi, emperyalist ve totaliter gelenekleri-ni değiştirmiş olmaları gerektiğiydi. Değişimin sürekli olup olmadığını yalnızca zaman söyleyebilirdi.

Tarafsız Devletler

Tarafsızlık yirminci yüzyıl boyunca Avrupa manzarasının bir özelliği olmuştur. 1945'te on bir tarafsız devlet vardı; Dünya Savaşlarının birine ya da her ikisine katılmaktan çekinmiş olan dört ülke savaş sonrası kurulan askeri blok-

ların içine çekilmeye karşı çıkmışlardı; iki ülke savaş sonrasındaki ilk yıllarda tarafsızlık statüsünü kazanmıştı. Tarafsızlıkla zenginlik arasında hayli ciddi bir karşılıklı ilişki vardı ve tarafsızların çoğu Avrupa Ekonomik Topluluğuna katılmak için acele etmediler.

Tarafsızlığı bir yaşam biçimi olarak benimsemiş İsviçre çok gelişmişti. Savaş sırasında Alman işgaline karşı direnmek için azimli davranmıştı ve savaş sonrası yıllarda nüfusunda büyük bir artış olmuştu. Savaş sonrasında büyük ekonomik gelişme gösteren Kuzey İtalya ile Güney Almanya'ya yakın olmasından yararlanırken, bankacılık ve turizm sektörlerinde özel bir rol oynamayı sürdürdü. Bayer kimya sanayiinden UNESCO'ya kadar sayısız çok-uluslu şirketle kuruluşa isteyerek ev sahipliği yaptı. Rhaeto-Romanik, İsviçre Almancası, Fransızca ve İtalyancanın yanında ulusal bir dil konumuna yükseldi ve Fransızca konuşulan Jura bölgesi ayrı bir kanton yapıldı. Savunma bütçesi yüksekti ve ulusal savunma gücünü desteklemek için zorunlu askerlik uygulamasına devam edildi. 1980'de yapılan referandum (katılanların hepsi erkekti) sonrasına kadar İsviçre kadınlarının oy kullanma hakkı yoktu. İsviçre 1963'e kadar Avrupa Konseyi'nden uzak durdu; AET ile girdiği birlik 1972'de imzalanan serbest ticaret anlaşmasıyla sınırlıydı.

İsviçre sayesinde etrafındaki birkaç bölge gümrüksüz bölge statüsü kazanmaya çalıştı. Bunlar, Almanların yaşadığı Büsingen, İtalyan Campione d'Italia, Livigno ve Val d'Aosta ile 1815'ten sonra bir Fransız *département*'ı (il) olan Haute-Savoie vardı.

Savaş döneminde tarafsızlıktan yararlanan İsveç, barış döneminde de bu politikasını sürdürdü. Bölgesel Baltık Konseyinin en önemli üyesiydi, ancak İskandinavyalı ortaklarının katılmasına karşın NATO ile AET'den uzak durdu. Sosyal Demokrasinin uzun süreli iktidarı 1989 seçimlerine kadar taşındı. Özellikle 1986'da öldürülen başbakanları Olof Palme ile İsveç, Üçüncü Dünya, mülteci ve çevre sorunlarını içeren girişimlerde liderliği ele aldı.

Franco'nun İspanyası Caudillo yaşadığı sürece tecrit edilmiş durumda kaldı. Franco ve Salazar'ın uzun yaşamları nedeniyle İberya politikalarını 1970'lere kadar normal gelişimden saptırdı. Faşizmin anakronik biçimde varlığını sürdürüşü Batı Avrupa'daki, özellikle Fransa'daki anti-komünist görüşü dengeledi. Portekiz'in NATO üyesi olmasıyla İspanya Amerikan üslerinin varlığını kabul etti, ancak daha ileri düzey girişimlere karşı çıktı. Ayrıca kitlesel turizm tecrit edilmişliğin etkisini azalttı. 1975'te anayasal monarşinin yeniden kurulması AET üyeliğiyle 1980'lerdeki ekonomik canlanmanın önünü açtı. Kuzey Batıda Bask terörü, Barcelona'daki ayrılıkçı hareket ve Cebelitarık üzerinde Büyük Britanya ile süren uzun tartışma İspanya'nın yeniden doğuşunu güçleştirdi.

İrlanda Cumhuriyeti savaş döneminde İngilizlerce işgal edilme tehditi altında yaşadı ve savaş sona erdiğinde Uluslar Topluluğundan (*Commonwealth*) ayrıldı. Fakat Birleşik Krallığa ekonomik bağımlılığı bir gerçek olarak varlığını sürdürdü: İrlanda'nın, AET ile yapılan görüşmelerde Britanya'nın dümen suyuna gitmekten başka çok az alternatifi vardı. Politik yaşam Katolik Kilisesi-

nin ayrıcalıklı konumu, Kuzey İrlanda ile olan sonu gelmez mücadele ve *Fianna Fail* (Kader Savaşçıları) ile *Fine Gael*'den (Gaeller Irkı) oluşan iki büyük rakip parti etrafında şekilleniyordu. İrlanda Anayasası İngiliz Ulster kontluklarını Cumhuriyetin ayrılmaz parçası gibi görüyordu. Ama İrlanda Cumhuriyetçi Ordusu sınırın her iki yanında da yasadışı bir örgüt olarak değerlendiriliyor ve Londra ile Dublin arasındaki ilişkiler çözümün önünde büyük bir engel oluşturmuyordu.

1941-1944 arasında Almanların Sovyetler Birliği'ne yaptığı saldırıya katılan Finlandiya savaşın sonunda Sovyet işgali altına girdi. Diğer toprak kayıpları, özellikle de Viipuri'nin (Vyborg) kaybı kabul ettirildi. Bununla birlikte 1947 yılında sınırlı bir egemenlik hakkı veren bir barış antlaşması imzalandı. Finlandiya artık katı bir politik tarafsızlığa uymak, Sovyet çıkarlarıyla uyumlu bir dış politika sürdürmek ve Sovyet üslerinin sürekli varlığını kabul etmek zorundaydı. Bu tarihten sonra ekonomi patladı ve Helsinki Avrupa'nın en zarif ve pahalı kentlerinden birisi oldu, Batı kapitalizminin Leningrad'ın eşiğindeki örneği oldu. "Finlandiyalılaşmak" Sovyet işgali altındaki birçok ülkenin gıpta ile baktığı, ancak Avusturya dışında hiçbirinin elde edemediği bir statü haline gelecekti.

Avusturya, Müttefiklerin onun Nazilerin ilk kurbanı olduğu varsayımından yararlandı. Almanya gibi dört işgal bölgesine ayrılmış olan ülkede işgalci dört güçle imzalanan barış antlaşması (1955) ile Cumhuriyet tam egemenlik hakkını almakta başarı kazandı. Koşullar arasında tam tarafsızlığa ek olarak Viyana'daki büyük Sovyet savaş anıtının bakımını sürekli olarak sağlamak da vardı. Bağımsızlığın yeniden elde edilmesini, komşu İsviçre'dekine benzer bir refah dönemi izledi. Politika, 1970-1983 arasında başbakanlık yapan Bruno Kreisky liderliğindeki Sosyalist Parti ile tutucu Halk Partisi arasındaki iyi dengelenmiş rekabet tarafından belirleniyordu. 1986'da BM eski Genel Sekreteri olan Avusturya Devlet Başkanı Kurt Waldheim'ı gözden düşürmeye yönelik uluslararası bir kampanya ona kişisel olarak bir zarar vermedi, ancak Avusturya'nın geçmişini anımsatan bir araç oldu. Avusturya'nın sınırlarında birkaç sapma vardı. 1868'de imzalanan bir antlaşmaya göre Jungholz ve Mittelberg bölgeleri Bavyera gümrük bölgesinin bir bölümünü oluşturuyordu. Vorarlberg ile Tyrol eyaletleri ve İtalya'nın Alto Adige ile Tarentino kentleri arasında serbest ticaret hakkına sahiptiler.

Tarihteki sayısız mini-devletin son kalıntıları olan yedi Avrupa prensliği uluslararası ilişkilerde etkin bir rol oynamak için çok küçüktü, ama tuhaf konumlarından yararlanmayı çok iyi becerdiler.

San Marino (MS beşinci yüzyılda kuruldu, yirmi üç bin nüfusu ve altmış iki kilometrekare yüzölçümü vardır) Avrupa'nın en eski devleti olduğunu ileri sürdü. 1631'de bağımsızlığı kabul edilen San Marino, Rimini yakınındaki Titano Dağı'nın eteklerini kucaklar ve etrafı tamamen İtalya topraklarıyla çevrilmiştir. Savaştan sonra zengin İtalyanların vergi sığınağı olan bölge komünistlerle Hıristiyan demokratların nöbetleşe kurdukları yerel hükümetle yönetildiler.

Liechtenstein Büyük Dükalığı (1719'da kurulan Dükalığın yüz elli yedi kilometrekare yüzölçümü, yirmi yedi bin nüfusu vardır) dış politikasını İsviçre'ye emanet etti. Kişi başına düşen 16.440 dolarla 1980 yılında Avrupa'nın GSMH'sı en yüksek ülkesiydi. Dükalık Kutsal Roma İmparatorluğu'nun yaşayan en son öğesidir.

Monaco Prensliği (yüzölçümü 150 ha, nüfusu 30,000 civarında), Nice'in doğusunda Riviera'da etrafı çevrili bir bölgedir ve Fransa'nın denetimi altında yönetim hakkına sahiptir. Çağdaş statüsünü 1861'de kazanmışur; daha önceleri İspanya (1542'den sonra), Fransa (1641'den sonra) ve Sardinya'nın (1815'ten sonra) egemenliği altında bulunmuştur. Prensliğin anayasası, hükümeti Grimaldi ailesinin eline vermiştir. Geliri büyük oranda Monte Carlo'daki kumarhanelerden kaynaklanmaktadır.

Doğu Pirenelerin yüksekliklerindeki Andorra (dört yüz doksan beş kilometrekare toprağı, kırk üç bin civarında nüfusu vardır) Urgel Piskoposluğu ile Comte de Foix'nın ortak korumasına verildiği 1278 yılından beri özerkliğini korumuştur. Comte de Foix'nın yetkileri son zamanlarda Fransa Cumhurbaşkanı adına Ariège mülki amiri tarafından kullanılmaktadır. Başta kayak olmak üzere turizm ve gümrükten muaf ticari etkinliklerden gelir sağlamaktadır.

Man Adası (beş yüz on sekiz kilometrekare toprağı ve 1986'da altmış beş bin nüfusu vardı) ile Kanal Adaları (Jersey, Alderney, Guernsey ve Sark- toprak yüz doksan dört kilometrekare, nüfus 1981'de yüz otuz dört bin civarında) Norman fetihlerinden beri İngilizlerle ilişki içindeydi ve ikisi de İngiltere'ye bağımlıydı. Birleşik Krallığa resmi olarak hiçbir zaman bağlanmadı. Her ikisi de zengin vergi limanlarıydı. Sark (The Dame of Sark) 1960'larda ayrıcalıklarını korumak için Westminster ile hâlâ mücadele içindeydi. Man Adası "parlamentosu" 1990'larda İngiltere örneğini izleyerek yetişkinler arasındaki homoseksüel ilişkileri yasallaştırmada başarısız oldu ve bu bir hesaplaşmaya yol açtı.

Cebelitarık, İngiliz Adaları dışında AT'e katılacak olan tek İngiliz sömürgesiydi. O, Fransa Deniz Aşırı Bölgeleri Bölümü'ne bağlı Guadeloupe, Martinique, Réunion ve Guinée'yi izlemiş oluyordu. Diğer bütün İngiliz ve Fransız kolonileri Danimarka bölgeleri [FAROE] ve Grönland gibi AT'ın dışında kaldı.

Vatikan Şehri (44 ha toprağı ve 1981'deki bin kişilik tahmini nüfusu ile) Avrupa'nın son otokrasisidir. Roma Katolik Kilisesinin merkezi olan kentin yöneticisi Papa, bu son papalık devleti üzerinde Katolik Kilisesinde sahip olduğu aynı sınırsız yetkilere sahiptir. Onun en yakını Yunanistan'da 1926'dan beri özerkliğe sahip olan [ATHOS] "teokratik cumhuriyetidir."

Geçmişten kalan bu öğeler, farklılık ve geleneğin Avrupa'nın yaşamında göze çarpan rolünün anımsatıcısıdır. Avrupa tümüyle güç politikalarının içine çekilmemiştir.

Doğu Avrupa: 1945-1985

"Doğu Avrupa"nın savaş sonrası dönemde iki farklı anlamı vardı. Birinci anlamı Kıta'nın, Demir Perdenin Sovyet tarafında uzanan herhangi bir parçasına

gönderme yapan makul bir tanımlamaydı. Bu anlamda, Sovyetler Birliğine eklemlenmiş Avrupa ülkeleri ve bunun dışındaki Avrupa ülkelerini içeriyordu. Fakat daha çok, SSCB'den farklı olarak merkezi Doğu ve Güney Doğu Avrupa'daki SSCB uydu devletleriyle eşanlamlı olarak kullanılıyordu.

Son analizde, bu ayrımların sınırlı bir ağırlığı vardır. İster halk demokrasileri ister Sovyetler Birliği cumhuriyetleri olarak adlandırılsın, Leninist çizgide örgütlenmiş hiçbir devletin önemli derecede herhangi bir bağımsızlığının olduğu varsayılmıyordu. Hepsi Sovyet güdümlü komünist hareketin diktatoryal ayrıcalıklarının uygulanması için birer dış görüntü olarak tasarlanmıştı. Bu nedenle herhangi bir tanımlamaya göre, Moskova'nın sürekli inatçılık yapan bağımlılarıyla kendi isteklerine ilişkin berbat lehçesiyle yaptığı anlatımları gözden geçirmeye başlamadan önce, Doğu Avrupa'nın savaş sonrası tarihi, başlangıç noktası olarak kendisine yalnızca SBKP'nin politikalarını alabilir.

1985'ten sonraki ölümcül çöküş öncesi Sovyetler Birliği'nin savaş sonrası tarihi üç döneme ayrılır. İlki (1945-1953) Büyük Stalin'nin son yıllarını kapsar. İkincisi, sözde destalinizasyon olarak anılan, Nikita Sergeyiviç Kruşçev'in yükseliş ve düşüşü dönemini kapsar. Sonraları "Durgunluk Dönemi" olarak anılan Üçüncü dönemse (64-85), Leonid İlyiç Brejnev tarafından başlatılmış ve esinlendirilmiştir. Hepsiyle beraber bu son kırk yıl, çağdaş tarihin en büyük yanılsamalarından birisine tanık olmuştur. Sovyetler Birliği II. Dünya Savaşı'ndan Avrupa'nın en büyük askeri gücü olarak çıktı; kendini küresel iki süper güçten biri haline getirdi. Tüm dış görüntüsünün ima ettiği şey tahayyül edilemeyecek kadar güçlü, dünyanın en büyük nükleer silahlarıyla donatılmış, ele geçirilemez bir kale olduğuydu. Aynı zamanda iç işleyişi tahmin edilemeyecek derecede çürümüş, bünyesi kanserin politikadaki karşılığı olan bir gize dönüşmüştü. Tarih kilden ayaklı devlerle doludur. Bunun en önde gelen örneği eski Rus İmparatorluğudur, fakat burada ayakları üzerinde ölmekte olan dinozor söz konusuydu. Ve kimse, ne Batılı Sovyetologlar ne de son zamana dek Sovyet liderleri onun ızdırabını görebildi. Birkaç saygın istisnayla her iki grup da bu kırk yılın çok büyük bir bölümünü, Sovyetler Birliği'ni sağlık ve ilerlemenin mükemmel bir örneği olarak takdir etmeye harcadı.

Stalin'in son yılları korku ve acının uzun gecesine hiçbir ferahlık getirmedi. İlerleyen yaşıyla kazandığı zaferin onu yumuşatacağı yolundaki spekülasyonların temelsiz olduğu kanıtlandı. Stalin'in savaş öncesi yakın dostlarından oluşan eski ekibi iktidara sıkıca yapıştı. Terör, propaganda ve ortak rutin, Sovyet halkının başkaldırmasını engelledi. Gulag, aynı düzenli köle işgücüyle toplu tutuklama hareketlerini sürdürdü. Sözde Doktorlar Komplosunu ortaya çıkardıktan sonra öldüğünde, bir varsayıma göre, Stalin diğer bir büyük Temizlik (Tasfiye) için hazırlanıyordu.

Bu yıllarda Sovyet İmparatorluğu en geniş sınırlarına ulaştı. Bunu askeri işgal ve Sovyet modelinin siyasi, ekonomik ve sosyal kopyasını yaratan siyasi vesayet yoluyla gerçekleştirdi. Doğu-Avrupa'nın işgalinden kısa bir süre sonra başlıca gelişme Çin komünistlerinin zaferiyle beraber geldi. Mao Zedung, "İktidarın silah namlusundan doğduğunu" yazmıştı ve 1949'da Moskova'nın doğ-

rudan müdahalesi olmadan zafer kazandı. O, Sovyetlerden biraz daha farklı ideolojik görüşlere sahipti ve Stalin'in, başdüşmanı Çan-Kay-Şek'i desteklediğini çok iyi biliyordu. Fakat zaman geçtikçe, Sovyet kampının bir üyesi olmaktan da hoşnut olmuştu. Sözde "Sosyalist Blok" insanlığın yarısını kapsıyordu. Moskova yıllarca dünyanın hem en kalabalık hem de en geniş devletlerini kontrol eden bir hareketin başında bulundu.

Eski sömürge halklarla beraber büyüyen Sovyet nüfuzuna büyük önem verildi. Sömürgeciliğin tasfiye edildiği dönemde, Moskova kendini bütün ulusal özgürlük hareketlerinin doğal patronu ve varisi olarak görüyordu. Vietnam, Arap dünyası ve Küba'yla aralarında güçlü bağlar oluştu.

Bütün mevcut kaynaklar nükleer bilimin askeri boyutu içine çekildi. Urallarda, Mayak'ta ve başka yerlerde itinayla köleleştirilmiş bir grup bilim adamı Sovyet "bombası"nı üretmek için çalıştırıldı. 1949'da Novaya Zemlya kutup bölgesinde bir atom bombası başarıyla test edildi, hidrojen bombası da 1953'te. Bundan sonra Amerika'nın nükleer alandaki tekeli sona erdi. Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği, statüsünü bir süper güç olarak sağlamlaştırdı.

Stalin 5 Mart 1953'te Kuntsevo'daki yazlığında felç olduktan hemen sonra öldü. Ölürken yirmi dört saat yerde yatık vaziyette can çekişmişti. Canını seven hiçbir Kremlin doktoru Stalin'in hayatını kurtaramayacaktı. Politbüro üyeleri yatağının başucunda sırasıyla nöbet tutacaktı:

> Stalin bilinç işareti gösterir göstermez, Beria diz çöktü ve Stalin'ın elini öpmeye başladı. Stalin bilincini yeniden yitirince Beria ayağa kalktı ve tükürdü... nefretini kustu.[20]

Stalin'in ölüm haberi milyonları ağlattı.

De-Stalinazasyon tam olarak terimin ima ettiği anlamdaydı. Stalinin doğrudan kendiyle bağlantılı Sovyet rejiminin, kişi kultü, *edinonachalie* ya da tek adam yönetimi ve rastgele kitle terörü gibi niteliklerini ortadan kaldırdı. Ehrenburg'un romanından sonra "Erime" olarak bilinen bir ara dönemi başlattı. Beria ilk Politbüro toplantısının hemen başında tabancayla vurulunca, suikastçı meslektaşlarının ortak liderliği NKVD'nin (şimdi KGB olarak yeniden düzenlendi) gücünü budayabildi. Fakat onlar diktatörlük mekanizmasına dokunmadılar. Korku havasını aydınlattılar, ancak liberalleşme veya demokratikleşme yolunda önemli önlemler getiremediler. Sovyet sistemi totaliter niteliğini kaybetmedi. Üç yıl sonra ortak liderlik Kruşçev'in kişisel üstünlüğüne yol açtı.

Coşkulu Kruşçev belki de Stalin'in yarattıklarının en az tiksindirici olanıydı. Terörün en kötü yıllarında parti kadrolarında ilerleyen tipik bir proleter oportünistiydi. Ukrayna'da Stalin'in bir şefi olarak kara listesi (Record) vardı; okuma yazmayı geç öğrenen biri olarak en kaba (yontulmamış) cinsinden kültür cahiliydi. Hâlâ kaba bir köylü cazibesine sahipti özellikle Birleşmiş Milletlerde masaya ayakkabısıyla vurduğunda. Ve büyük umutlarla çevrelenmişti. Kruşçev'in Mart 1956'daki 20. parti kongresindeki duygusal "gizli konuşması"

bu bağlamda görülmelidir. Bu, her Sovyet liderinin selefini adet üzere bir suçlu olarak ilan edebilmesi örneğini verir ve Stalin'in suçlarının oldukça seçici bir şekilde açığa çıkartması Partinin ihtiyaçlarına dikkatlice denk düşürülüyordu. İfşa ettiğinden daha çoğunu örtüyordu ve Sovyet suçluluğunu küçümsemesi ona dürüstlüğe ilişkin abartılmış bir ün kazandırdı. Bu tarz, Stalin'in açıklayıcı konuşmalarından, Gorbaçev'in otuz yıl sonraki başarısına uzanan Sovyet "açıklık" tarzının gelişimine bağlıdır.

Kruşçev iktidarı, dikkat çeken üç gelişme nedeniyle önemliydi. "Sosyalizme giden farklı yollar" siyaseti üzerindeki yanlış anlamalar, Doğu Avrupa'nın tamamında büyük gerilimlere, Macaristan'da açık bir ihtilafa ve Çin'le vahim bir çatlağa yol açtı. Askeri alandaki bilimsel gelişmeler ve ilk yer uydusu Sputnik'in uzaya fırlatılması ABD ile şiddetli bir rekabete, 1963 Küba füze krizine yol açtı. Sovyet ekonomisinin nicel başarıları Kruşçev'in Sovyetler Birliği'nin yirmi yıl içinde Batı'yı geçeceği yolunda "sizleri gömeceğiz" sözleriyle övünmesine yol açtı. Kruşçev maceracılığı yoldaşları ürküttü; Ekim 1964'te bir Kremlin darbesiyle iktidardan uzaklaştırılarak emekliliğe sevk edildi.

Leonid Brejnev, diğer bir Ukraynalı Rus, Sovyet bloğuna yirmi yıl hükmetti. SSCB'ye yeni-Stalinciliği ve durgunluğu geri getiren adam olarak suçlandı. Zamanla, mümkün olduğunca ömrünü uzatan bir sistemi en iyi anlayan lider olarak görülebilir. Her şeyden önce o, kusurlu bir makineyi kurcalamanın sonuçlarının farkına varan ihtiyatlı ve tedbirli bir apparaçikti. Prag Baharı sırasındaki kısacık liberalleşme deneyimi, onu en yakın müttefiklerinin ve Brejnev öğretisine olan ihtiyacın güvenilmezliği konusunda haklı olarak ikna etti (Bkz. aşağıda). Baş ortağı Aleksey Kosigin'in etkisiyle ülkedeki ekonomik reformlarla oyalanması riskin kazançlardan daha büyük olduğu konusunda onu ikna etti. Kişisel Ukrayna deneyimi, ulusal sorunlarda en küçük bir gevşekliğin sadece sorun demek olabileceği konusunda onu ikna etmiş olmalı. Onun, Batıyla dikkatli bir alan sınırlamasını içeren saldırgan bir askeri tutumla birleştirdiği *détente* uğraşısı, SSCB'nin daimi uluslararası pozisyonunu garanti altına almış gibi görünen istikrarlı bir düzenleme yarattı.

Brejnev SSCB'nin nasıl inşa edildiğini görebiliyordu. Fakat o, aynı zamanda haleflerinin yapamadığını, yalan ve baskıyı yok etmenin yapının bünyesini kaçınılmaz olarak çözmek zorunda bırakacağını anlamıştı. Böylece Brejnev sıkıca oturdu. Onu karalayanların "durgunluk" olarak ilan ettikleri barış ve istikrar olarak görülmelidir, ki bunun için onunla birlikte kuşağı da özlendi. Yapılabilecek en iyi şey güç ve hileyi tolere edilebilecek ölçülerde ayarlamaktı. Stalin'in tersine, milyonlarca insanı öldürmedi; Kruşçev'in aksine "yabancılaşmış beyin entrikalarına" girmedi; Gorbaçov'un zıddına kendine emanet edilen sistemi yıkmadı.

Çağın en büyük ironilerinden biri, ardıl Genel Sekreterlerin Sovyet koşullarını kusursuz biçimde sembolize eden tüketici hastalık türünün işaretlerini gösterdiği zaman ortaya çıkmıştı. 1970'lerin sonlarında istikrar atalet içinde uyuyordu. Brejnev'in konuşması tekledi ve hareketleri, mizahçıların onun, yaşam destek makinesine bağlı bir ceset olduğu iddialarını ileri sürmelerine varacak derecede yavaşladı. Hastalıklı reform ve hareketsizliğin karşıt erdemleri-

ni tartıştıkça, ölümü, ataleti felce dönüştürdü. Bir reform savunucusu olan Yuri Andropov (1982-1983) reformlar başlayamadan kanserden öldü. Anfizem kurbanı Konstantin Çernenko'nun (1983-1985) bir şeye başlama niyeti yoktu.

Stalin'in ölümünden sonra olgunluğa erişen Sovyet siyasal diktatörlüğü dıştaki popüler imajına uymuyordu. Dünyadaki en geniş gizli polis örgütü, Gulag, saldırgan bir el koyma içeren sansür lekesi, büyük bir tank varlığı ve güvenlik güçleri tarafından destekleniyordu. Fakat bunlar baskının başlıca aygıtları değildi: diktatörlük hepsinden çok parti-devlet ikili yapısına, yani, Komünist Partinin sivil organlarına ve onların devletin koşut kuruluşları üzerindeki kontrolüne dayanıyordu (Bkz. Ek III, s. 1381). Orada devletin ilgili birimlerine bağlı olmayan insani faaliyetler şubesi yoktu. Devletin hiçbir şubesi yoktu, ki Partinin ilgili "komitesince" yönetilmesin. Ne olacaksa, o pek yüce bakanlıklarda ya da en azından yerel çiftlikler, fabrikalar veya futbol kulüplerinde olmalıydı, eğer sadece devlet tarafından organize edilir veya onaylanırsa da yasal olabilirlerdi.

Tekil yurttaşın durumu müthiş kötüydü. Devlet yasaları ve yargıçları parti denetiminin evrensel kurallarına bağlı olduklarından Partinin beğenmediği hiçbir şey temyiz hakkı tanımaksızın tam zamanında ve yasal yollardan bastırılırdı. Bütün insan ihtiyaçları devlet tekelinde karşılandığından, partinin isteklerine meydan okuyan bir kişi, yoksullaştırılarak gözaltında tutulur ya da jargonda olduğu gibi "kurt bileti" kesilirdi. İnatçı bireyler ve aileleri rutin olarak oturma ruhsatlarından, tayın kartelerinden, kimlik kâğıtlarından ve böylece işe girme, ev ve sağlık hakkından yoksun bırakılabilirdi. Partinin bürokratik diktatörlüğü yerleşir yerleşmez, baskının en şiddetli aygıtlarına başvurmaya ihtiyaç yoktu, olağanüstü cesur ve becerikli muhaliflere karşı olanları dışında. En azından kuramda, özel girişim, bireysel karar veya kendiliğinden sosyal bir hareket için tek bir yer bile yoktu. Normal koşullarda, bir grev düzenlemek, özel bir dernek oluşturmak ve izinsiz bir bilgiyi yayımlamak nerdeyse imkânsızdı. Büyük bir kıyıma yol açan 1962'de Novacharkass'daki gibi herkesçe bilinen bir başkaldırı haberi onlarca yıl gizlenebildi.

Devlet kurumları üzerindeki Parti denetimi yasalar, araçlar, yapılar ve psikolojik tabuların karmaşık düzeni tarafından uygulanıyordu. Parti denetimi yasaya konulmuştu. Sovyet Anayasasının tek önemli maddesi Partinin "yol göstericilik rolünü" ilan eden hükmüdür. Bu basit madde, Anayasanın bütün diğer hükümleri ve bütün diğer Sovyet yasalarının partinin ve onun memurlarının yorumlarına bağlı olmasını sağlıyordu. Dış standartlara göre onlar hiç de yasa değildi. Parti-kurallar kitabı Sovyet Anayasasından daha fazla etkili bir belgeydi. *Nomenklatura* sistemi Devlet Başkanlığından Kent Konseyi üyeliğine kadar her atamanın özellikle parti adayları arasından yapılmasını sağlıyordu. Her parti komitesi parti hiyerarşisindeki yerine göre makam ve bu makama uygun adayları ("partili olmayan" parti onaylı kişilerin listesi dahil) belirleyen listeyi hazırlama hakkına sahipti. Sonuç olarak, parti üyeleri genellikle biri parti aygıtında ve ikincisi bazı devlet kurumlarında olmak üzere bir mevki sahibi oluyorlardı. Parti merkez komite *Nomenklatura*'sı bakanlıklar, silahlı kuvvetlerin üst düzey komutası ve KGB'de bütün atamaları elinde tutuyordu.

Bütün devlet kurumlarının idaresi "içeriden ve dışarıdan" uygulanan parti denetimiyle daha da sınırlandırılmıştı. Bütün devlet kuruluşlarının sözde idarecileri (başı) (bakanlar, büyükelçiler, heyet başkanları, bütün fabrika, okul ya da enstitü müdürleri) resmi olarak eş parti komitesinin direktiflerini kabul etmek zorundaydılar. Sahne gerisinde iş gören daha güçlü parti sekreterlerinin hizmetkârıydılar. Aynı zamanda temel parti örgütüne ya da kendi personeli içinde yer alan bütün parti üyelerinden oluşan "parti hücresi"nin günlük denetimine boyun eğmek zorundaydı. Sonuçta, bakan *(minister qua minister)* bakansız bakanlığını gerçekten yürütemiyor; ordu komutanları birliklerini komuta edemiyor, yöneticiler firmalarını idare edemiyorlardı.

Her şey parti direktiflerinin etkin bir iletimine bağlıydı. Parti disiplini "üst organ" kararlarının (parti) çizgisine tam uygun olmasını sağlıyordu. Parti üyeleri hem bağlılık hem de sır için ant içiyorlardı (hiçbir şekilde kural kitabının içeriği hakkında konuşmayacaklarına dair). Üstlerinin isteklerini sorgulamadan yerine getirmek ve tahmin etmek üzere eğitilmişlerdi. Açık tartışmalar teşvik edilmiyordu; tartışmalar üst kararların uygulanabilme derecesiyle sınırlıydı.

Bu gerçekler demokrasilerin deneyimine o kadar yabancıydı ki, niçin siyaset bilimcilerin böyle kolayca yanılabildiklerini anlamak basittir. Dışarıdakilere yapılacak bütün açıklamalar Batılı kavram ve terimlerin kolayca uygulanmadığı uyarısıyla başlamak zorundadır. Örneğin iktidardaki Komünist Parti siyasi bir parti değil; hükümetin icra şubesine dönüştürülmüş siyasal bir orduydu. Sovyet devleti Partinin idari organından başka bir şey değildi. Sözde Sovyet hükümeti, başka bir deyişle Bakanlar Kurulu, hem Parti Politbürosuna hem de Sekreterliğine bağlı olduğundan bir hükümet sayılmazdı. Sistemin baş icracısı SSCB Başkanı ya da Başbakanı değil, Parti Genel Sekreteriydi (isterse kendini Başkan veya Başbakan olarak atayabilirdi). Sovyet Üst Yasama Meclisi, Parti Merkez Komitesince peşinen hazırlanan yasaları sadece kayda geçirebildiği için üstün değildi. Her şeyden önce devlet seçimleri başka bir seçenek olmadığından seçim sayılmazdı. Yurttaşlar, yasayla Parti üyelerinin listelerini onaylamak zorunda bırakılıyordu.

Böylece gerçek anlamda Sovyetler Birliği, Parti gücünün tabelası olmak dışında asla var olmadı. Tarihteki en büyük Komünist cephe örgütlenmesiydi. Bunun için, sonunda SBKP çökünce, SSCB muhtemelen onsuz var olamayacaktı.

Brejnev döneminde büyük ölçüde dikkat çekmeyen önemli bir siyasal güç değişimi gerçekleşti. Merkez politikalarına mutlak itaat karşılığında Brejnev, SSCB'nin Rus-olmayan Cumhuriyetlerinin on dört patronuna müdahale etmeden işlerini yürütme imkânı vermeye hazırdı. Sovyet Cumhuriyetleri neredeyse fark edilmeyecek bir biçimde Moskova'nın yazılı emirlerinin kararsız bir biçimde işlediği ulusal dirliklere dönüşüyordu. Brejnev'in bölge baronları, Doğu Avrupa Uydularıyla aynı toleransa sahip değillerdi; onlar Politbüroda geniş bir biçimde temsil ediliyorlardı ve muhafazakâr düzenin önemli bir dayanağıydılar. Fakat ortaya çıkışları, Moskova'dan gelen işaretler şaşkınlık yaratınca niçin onların merkezkaç yörüngelerinin öyle şaşırtıcı ve hızlı bir biçimde ivme kazanabildiğini açıklamaya yardım ediyor.

Sovyet silahlı kuvvetleri muazzam ve çok saygın bir güç olmasına rağmen, bağımsız bir eylem için gerekli bütün yeteneklerden yoksundu: parti hiçbir şeyi şansa bırakmıyordu. Bütün ordu subaylarının Parti-güdümündeki akademilerde eğitilmeleri yeterli değildi, onlar yalnızca SBKP'ye katılarak terfi alabilirler ya da onların yanında çalışan bir *politruk* veya "siyasi yönetici"nin imzası olmadan hiçbir emri uygulayamazdı. Bütün askeri hiyerarşi dokusu, kıdemli üyelerinin Genel Kurmayın en önemli mareşallerini içerdiği ve astlarının tamamen alt kademenin kilit görevlerini doldurduğu Glavpolit'in, Temel Siyasal-Askeri Daire ajanlarınca yürütülüyordu. Usulen, füze birliklerine kendi savaş başlıklarının, paraşüt birliklerine kendi ulaşımlarının kontrolü verilmiyordu ve tank birlikleri de kendi mühimmat ve yakıtlarına sahip olamıyordu.

Sovyet Silahlı Kuvvetleri dört ana öğeden oluşuyordu (stratejik nükleer kuvvetler, hava kuvvetleri, kara kuvvetleri ve donanma). En güçlü zamanlarında muhtemelen on milyon askere sahiplerdi. Efendilerinin istemlerine göre, düşünebilecek en korkunç ya da en aciz güç olarak tasarlanmıştı. 1955'ten beri-Varşova Paktı NATO'ya gecikmiş bir tepki olarak kurulduğu zaman, Sovyet Ordusu, henüz bürokrasinin diğer katmanının ayağına dolanmamıştı. Paktın yönetimindeki mutlak kontrolü ellerinde tutuyorlardı, merkezi Varşova'da değil Moskova'daydı.

Sovyet güvenlik güçlerinin ölçü ve örgütlenmesi başka yerlerdeki karşıtlarına biraz benziyordu. Onları "gizli polis" olarak adlandırmak kötü bir benzetmedir. KGB; CIA, FBI ve ABD Sahil Muhafaza'nın diğer birçok fonksiyonlarıyla iş görmek üzere bir araya getirilmiş eşitiydi. Dış istihbarattan başka, çeşitli masaları Gulag, *Glavpolit*, milis güçler ve sansür sistemini yürütüyordu. Ancak temel görevi, kendini her şey ve herkesten haberdar kılmaktı ve mevcut bütün imkânları kullanarak "güvenilmez unsurlar"ın kökünü kazımaktı. Gök mavisi apoletli üniformalı memurlarına her Sovyet kentinde rastlanabilirdi. Muazzam bir muhbir, gangster, halk arasına karışmış gizli ajan ordusu ve orduyu denetlemek, sınırları ve kamplardaki insanları gözetlemek, isyanları bastırmak ve Parti seçkinlerini korumak üzere eğitilmiş sayıları bir milyona ulaşan dahili birliklerden oluşan bir eş orduya komuta ediyordu. En kamusal ve kutsal görevleri olarak, Lenin'in anıtmezarında nöbet tutuyorlardı. Moskova'nın merkezindeki Lyubianka Sarayındaki merkezleri kurucuları Feliks Cerzinki'nin bir heykeline bakıyordu. Bütün Rusya'da en korkulan zindanlara sahipti.

Resmi olarak sınıfsız Sovyet toplumu, Parti seçkinleriyle halkın geri kalanı arasında giderek büyüyen bir uçurumla idare ediliyordu. Tasfiyeler durur durmaz, devlet mallarını kendi kullanımları için aşırmak, himaye yoluyla zengin ve güçlü olmak için *nomenklatura* üyeleri konumlarını sağlama alabildiler. Üst kademelere lüks katlar, yazlıklar (daçalar), pahalı limuzinler, kapalı mağazalara özel giriş izni, Batı nakit paraları ve yurtdışı seyahatleri gibi ayrıcalıklar tahsis edildi. Onlar, 1957 yılı kadar erken bir dönemde Milovan Cilas'ın açıkladığı gibi, "Yeni Sınıf", mülkiyetli Kasttı. Buna karşın kolektif köylüler serfle-

rinkinden daha kötü bir yoksunluktan muzdariptiler. 1970'lere kadar, ne sosyal güvenlik ne de kişisel kimlik belgesine sahiplerdi. Endüstri işçilerine yeryüzünü miras aldıkları söyleniyordu; barınma, ücretler ve hiçbir zaman gerçekleşmeyen güvenliğin iyileştirileceği beklentisiyle zor şartlarda çalışıyorlardı. Aydınlar (*Intelicentsia*) resmi tanımlarda profesyonel "beyin işçisi" katmanı olarak gösterilirdi) yüksek bir saygınlık, fakat düşük bir gelire sahipti. Bu gerçeğe rağmen, hekimlik gibi birkaç meslekte, kadınlar çoğunluktaydı, Sovyet kadınlarının koşulları Batı'da hoşgörü görmeyen kardeşlerininkinden biraz daha rahattı. Nazi Almanyasında olduğu gibi, resmi değerler destansı çocuk doğurmayı cesaretlendiriyordu; kürtaj sadece yaygın olarak uygulanan aile planlamasının bir biçimiydi. "Gelişmiş Sosyalizm", Avrupa standartlarına göre çok gelişememişti.

Şaşırtıcı olmayan bir biçimde, erken Sovyet nüfus eğiliminin özellikle Avrupa Rusyasında düşmeye başladı. 1950 ve 1960'lı yıllarda Sovyet nüfusu, (1950) 178,5 milyondan (1974) 262,4 milyona yükselerek Stalinli yılların travmatik kayıplarını telafi etti; ve büyük kentlerin sayısında ve ölçüsünde büyük bir artış yaşandı. Fakat Sovyet kent yaşamının güçlükleri kaygısız bir yaşam sürmek için elverişli değildi. 1980'lerden itibaren hem doğum oranı hem de ömür süresi düştü. Orta Asya Cumhuriyetlerinde devam eden gelişme sayesinde, hâkim Rus etnik unsuru geriliyordu. Eğer 1979'daki % 52'lik resmi rakam doğruysa, Ruslar mutlak bir azınlığa düşecekti.

Sovyet ekonomik sistemi, merkezi planlama, militarizasyon, ağır sanayi gibi temeli Stalin tarafından atılan esas yöntem ve önceliklerden vazgeçmedi. Esas özellikleri çarpıtılmış istatistik verilerin arkasına iyice gizlenmişti. Beş Yıllık Planlar, büyüme oranı çaresiz bir biçimde düşmüş ve hedefleri tutturulamamış olsa bile, süre giden nicel başarılar yanılsamasını vermeye devam ediyordu. 1980'e kadar olan bütünsel sonuçlar hâlâ etkileyici görünüyorlardı:

SSCB: *Seçilmiş Üretim İndeksleri*

	1945	1950	1960	1970	1980
Çelik (mil. ton)	12,3	27,3	65,3	116	148
Kömür (mil.ton)	149	261	510	624	716
Petrol (mil.ton)	19	40	148	353	603
Elektrik (mil.kv.h)	43	91	292	741	1,294
Otomobil (000)	75	363	524	916	2,199
Endüstriyel grup A Sermaye malları 1913=1	15	27,5	89,4	213,8	391,4
Endüstriyel grup B Tüketim malları 1913=1	2,7	5,7	15	30	49,8
Tahıl (mil.ton)	47	81	126	187	189
İnek (mil.baş)	30	25	34	39	43

1980'lerin başından önce toplam üretim rakamlarının tutarsız olduğu ve Sovyetler Birliği'nin rakiplerinin hemen bütün sektörlerde bir hayli öne geçtikleri gerçeği ortaya çıkmadı.

Ayrıcalıklı ordu ve nükleer sektörün Sovyet GSMH'nin % 30'unu (en azından resmi olarak kabul edilenden beş kat daha fazla) tükettiği kamuoyu ya da dış dünya tarafından bilinmiyordu. Aynı zamanda, şişirme komünist ağır sanayi sloganı, istenmeyen demir, çelik ve ham kimyasallar üretmeye devam etti. Sonuç, çok büyük miktarlarda tank, füze ve uçak üreten ekonominin nüfusun en temel ihtiyaçlarını karşılayamamasıydı. Sivil ekonominin en önemli unsurları feci bir şekilde ihmal edildi. Sovyet tarımı muazzam miktarda düşük ayarda gıda üretti, fakat onu ailelerin sofrasına dağıtmakta yetersizdi. İç arz artan bir şekilde kolektif çiftçilerin arka bahçelerine (gıdanın % 50'si ekilebilir alanların % 3'ünden elde ediliyordu) dayanmasına rağmen, SSCB kesintisiz bir tahıl ithalatçısı oldu. Bilim ve teknoloji sivil alandaki sanatın konumunun çok gerisinde kaldı. Sovyet koşulları özellikle bilgisayarlaşmaya ve merkezi bürokrasi dışında serbest bilgi akışına düşman olduğunu kanıtladı. 1960'larda Lada arabalarını üretmek için Fiat'tan lisans alımıyla büyük ilerleme kaydeden motor üretimi, destek hizmetlerin, özellikle modern yolların yokluğu nedeniyle güçleşmişti. Genelde hizmet sektörü yeni bir oluşumdan daha fazla bir şey değildi. Tüketici sektörü mallardan yoksun kaldı. Gıda ve barınmada sübvansione edilen fiyatlar, yaşam standartlarını idame ettirirken etkin bir karaborsayı da besledi. Altyapı feci bir şekilde yetersiz kaldı. Yetmiş yıllık gelişmeden sonra, Sovyetler Birliği batıyı doğuya bağlayan, her hava koşuluna uygun bir yol inşa etmedi. Sadece Sibirya, aşan demiryolu hattı Uzakdoğu'ya uzanan tek yaşam hattı olarak kaldı. *Aeroflot*, dünyanın en büyük havayolları bile fazla çalıştırılıyordu. Sibirya'nın zenginlikleri tam olarak kullanılamıyordu. Moskova tarafından çıkartılan emirler zayıf yanıtlardı. Comecon'a rağmen, Doğu Avrupa uyduları safi katkı sağlamak yerine safi birer külfet haline geldiler. Sovyet ihracat gelirleri sağlıksız bir biçimde petrol ve altına dayanıyordu. 1980'lerin başlarından itibaren kontrol dışı askeri harcamaların bileşimi ve dahili performansın küçülen kârları acil müdahale gerektiren sistematik bir krizin başlangıcını gündeme getirdi.

Çevresel koruma ciddi olarak mümkün değildi. İlkel endüstriyel yöntemler ve nicel planlama baskısı çevresel düşüncelere yer bırakmıyordu. Yine de çevre yasalarının geçirildiği yerlerde bürokrasinin alt kademelerinin Partinin temel üretim dürtüsünün çıkarlarına karşı onları uygulayabilmeleri yönünde küçük bir şans vardı. Totaliter parti-devlette ne bir bağımsız çevre birimine ne de yeşil-tabanlı hareketlere yer vardı. Sonuç olarak, Sovyetler Birliği sistematik bir biçimde Avrupa'nın sürekli kirlilik ve ihmalinin utanç verici örneklerini yarattı. Solgun kent siluetleri, ölü nehirler, zehirli hava, yok olan ormanlar, izlenmeyen radyasyon tehlikesi ve düşen sağlık indeksleri hep alışılmış giz perdesi altında gizlendi. Sadece Nisan 1986'da Ukrayna'da, kargaşada Avrupa'nın yarısını etkileyen, Çernobil nükleer reaktörünün infilak etmesi oldukça geç bir dönemde dünyanın dikkatini çekti.

Sovyet kültürü, farkında olmayarak bütün etkinlikleri resmi alan ve gayriresmi alan olarak bölen devlet sansürü yüzünden şizofren bir duruma geldi. Sanatçılar, eğer sadece partinin yönlendirdiği bir derneğe bağlıysalar sanatlarını icra edebilirler veya yayın yapabilirlerdi. Çalışmaları açık konformist, süslü ve cesurca meydan okuyanlar olmak üzere sınıflandırılabiliyordu. Resmi kültür, temelleri 1934'te atılan ve 1964'te Andrei Jdanov tarafından ilkeleri yeniden belirlenen sözde Sosyalist Gerçeklik ilkeleri üzerinde odaklanıyordu [MOLDOVA]. bu stil Sovyet yaşamında idealize edilmiş, zorunlu neşe duyulan ve aslında yalancı bir moda olarak var oldu. Stalin'in ölümünden sonraki on yılda önemli birtakım sapmalara göz yumuldu. Kruşçev bir yandan Aleksander Soljenitsin'in (Gulag'ın korkunç bir betimlemesi olan) *Ivan Denisoviç'in Yaşamında Bir Gün* (1962) adlı eserini yayımlamasına göz yumarken, diğer yandan Moskova'nın ilk modern sanatlar sergisini "bir eşeğin kuyruğundan kamçı" olarak adlandırarak yerden yere vuruyordu. Çözülmüş buzlar hemen yeniden donduruldu. Bir avuç yetenekli sanatçı hoşgörü sınırlarında bir özgürlük çizgisini korudular; ancak dönemin en büyük eserlerinin çoğu, Boris Pasternak'ın *Doktor Jivago*'su ya da Aleksander Zinoviev ve Soljenitsin'in büyük romanları, yurtdışında yasadışı yollardan yayımlanmak zorunda kaldı. Birçok başyapıt yirmi ya da otuz yıl boyunca gün ışığına çıkmadı.

Çelişkili bir biçimde, Sovyet baskısı, birçok özgür ülkenin haberdar olmadığı tinsel ve estetik değerlere aç ve bağımsız yüksek kültür için içten bir arzu yarattı. Resmi politikaların ahlaksızlığı kendi karşı ahlakını yarattı. Zamanla, en kararlı muhalefet gittikçe eğitimli hale gelen toplumun en eğitimli çevresinde güçlendi. (1979'dan itibaren Sovyet vatandaşlarının % 10'u yüksek eğitim sahibiydi.) Vladimir Bukovski bir zamanlar istesin ya da istemesin "bir Sovyet yurttaşı resmi propaganda ile sürekli bir iç diyalog içindedir" demişti.[22] İlk asilerden birisi, Sovyet H-bombasının babası Andrei Saharov'du; en etkili söz söyleyenlerden biri de Hıristiyan şair ve mahkûm Irina Ratuşinskaya idi (d. 1954):

Ve acıklı bir Rus masalı
(belki de biz sadece düş görüyoruz?)
fare Maşka ile bize oda ve radyo verdi
henüz açılmamış, beyaz bir sayfada
açarak bu uzun kışı
yarına.[23]

SSCB'de dinsel yaşamı, sistemli eziyet politikasıyla minimum düzeyde tutuldu. Sovyetler resmi olarak tanrıtanımazdı; *Kruşçev* özellikle militan bir din karşıtı kampanya başlattı; çocuklara dinsel eğitim verilmesi cezai bir suç oluşturuyordu. Tataristan ve Orta Asya Müslümanları çok az etkinlikte bulunduklarından, çok az sorun oluyorlardı. Ancak Rus Ortodoks Kilisesinin elleri ve ayakları bağlanmıştı. Papazları devletten emekli aylığı alıyorlardı ve hiyerarşisi KGB tarafından izleniyordu. 1946'da yasaklanan Ukrayna *Uniate* Kilisesi ancak yeraltında yaşadı. Roma Katolik Kilisesi sadece Litvanya'da hayatta kaldı, papazlarının büyük bir kısmı saldırıya uğradı veya sınır dışı edildi. Zamanla

birçok Protestan ve köktenci tarikatlar, özellikle Baptist ve Adventistler belirmeye başladılar. Musevilik, 1970'lerin başlarında uyanma işaretleri gösterir göstermez, taciz edilmeye başladı. Sovyet değerler sisteminin çöküşünde dinsel etken göz ardı edilmemelidir.[24]

Sovyet komünizminin esas niteliklerini karakterize etmek için çok çaba sarf edildi. Dışarıdan bir çok kişi kuramla pratik arasındaki uçurumu (kuram gerçekmiş ve pratik de kusurluymuş gibi) vurguluyordu. Hâlâ nasıl zeki bir komünistin kuramın kendinin aldatıcı olduğuna inandığını gösteren zengin bir literatür yok. Leninist, Stalinist ve Stalin sonrası komünizm sürekli Marx ve Engels'i övüyordu. Fakat onlar, tıpkı Amerikan başkanlarına tanrıymış gibi tapan Güney Denizlerinin "kargo tapınısı"nın Amerikan demokrasisiyle olan ilişkisi gibi, entelektüel Marksizmle aynı ilişki içindeydiler. İlk evrelerinde komünizmin var olmaktan başka ciddi bir amacı yoktu. Kalbi iki çehreliydi.[25]

Birçok yönden, Sovyet bloğuna (Sovyetler Birliğine değil) dahil sekiz Doğu Avrupa ülkesi SSCB'ninkine benzer gelişme çizgisi izledi. Polonya, Çekoslovakya, Doğu Almanya, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya ve Arnavutluk (1948'den sonra) hepsi Stalinizasyon ve de-Stalinizasyon (1953'ten sonra bazı noktalarda) tarafından belirlenen evrelerden geçtiler. Sonradan bunların büyük bir çoğunluğu "normalleşmeye" tabi oldu, yani açık bir meydan okumalar zinciri sonrası Brejnev normlarının yeniden empoze edilmesiyle karşılaştı. Bunların büyük çoğunluğu Sovyetler Birliği'nin askeri "ittifakı"na, Varşova Paktına bağlıydı ya da Sovyetler Birliği'nin koşut ekonomik örgütü, CMEA veya Comecon'a bağlıydı. Hepsi ticaretlerini Sovyet vesayeti altında öğrenen, aynı Leninist çizgiye atıfla varlıklarını haklı çıkartan ve ikisi dışında, Moskova'ya bağlılık borcu duymaya devam eden komünist diktatörlükler tarafından yönetiliyordu.

Tabii ki, aralarında önemli farklılıklar ve senkronik uyumsuzluklar vardı. 1960'ların ortalarında, örneğin Macaristan gibi hem stalinasyon hem de normalleşme evresinden geçen diğerlerinin tersine, Çekoslovakya gibi de-Stalinizasyon sürecinin ulaşamadığı bazı ülkeler de vardı. Genel olarak Sovyet yöntemlerine maruz kaldıklarından (Sovyetler Birliğindeki yetmiş yıla karşılık Doğu Avrupa kırk yıl) Sovyetleşme derecesi daha kısaydı. Tarihçiler benzerliklerin ve farklılıkların vurgulanması konusunda hemfikir değildirler. Ancak ortadaki gerçek, savaş sonrası kırk yılda bu sekiz ülkenin Sovyetler Birliği'ne bağlı olduğu ve Batı Avrupa ülkelerinden kökten farklı olduğudur. Hepsi ya popüler ya demokratik olarak tanımlanabilecek imgelemin esnekliğine bakılmaksızın "Halk Demokrasileri" sınıfına dahil edildi.

Başlangıçta, Stalinist evre (1945-1953), bütün Doğu Avrupa ülkeleri, SSCB'de hâkim olan sistemi kabul etmeye zorlandı. Savaş sonrası ara dönemde, Stalin sadece Almanya'nın Sovyet bölgesinde, Polonya ve Romanya üzerinde sıkı kontrol kurmakta ısrarlı davrandı. Başka yerlerde, komünist etkisini yerleştirirken katı uyum konusunda ısrarcı olmadı. Fakat 1948'den itibaren bu konudaki disiplin katılaştı: Demir Perdedeki bütün çatlaklar, Truman Doktrinine yanıt olarak kapatılacaktı. Geç-Stalinizmin bütün temel özellikleri

daha önce var olmadığı her yerde acımasızca uygulanacaktı. Danışmanlardan ve uzmanlardan oluşan Sovyet yandaşları standartlaştırma ve itaati temin için yerel aygıtlara katıldılar.

Bu yeni galakside, Stalin "eşsiz aydınlığın güneşi" olarak kaldı. Fakat ülkelerin her birinde daha küçük güneşler dizisi, yerel küçük Stalinler yörüngeye oturtuldu. Bierut, Gottwald, Rakoczi, Georghiu Dej, Jivkov, Tito ve Enver Hoca hepsi birer Moskova eğitimli Stalinist kopyalardı. Onları "kukla" olarak adlandırmak iltifat olur.

Yugoslavya, erken bir aşamada Moskova'ya bağlılığın reddedildiği tek ülkeydi. Bir Hırvat olan Josef Broz ya da Tito (1892-1980), Batılı güçlerle bağları olan, Sovyet yardımı olmadan rejimini kuran ve ülkesinde savaşı bitiren eşsiz bir konuma sahipti. Baskının utanç verici siciline sahip bir Stalinistti. Tüm ulusal sorunların etkili bir biçimde bastırıldığı Sırbistan hâkimiyetindeki çokuluslu federasyonu, Rusya hâkimiyetindeki Sovyetler Birliğinin en yakın örneğiydi. Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti 1945'te kuruldu. Yugoslav Komünistler Birliği ve altı anayasal cumhuriyetin yönetim gücünü belirleyen Anayasası, Ocak 1946'dan beri yürürlükteydi. Fakat Tito bağımsız bir temel kurdu ve direktif almaya eğilimli değildi. Kolektif tarımı teşvik etmedi ve işçilerin özyönetimiyle ilgilendi. Böylece, Komünformda eleştirildiğinde, yolundan dönmek için hiç çaba sarf etmedi. Haziran 1946'da o ve partisi ihraç edildi: Uzun yıllar Sovyet tehditi altında yaşadılar. Hem komünist hem de bağımsızlardan birçoğunun imkânsızlığına inandıkları biçimde Stalin'in meydan okumasından sonra bile hayat hakkı olduğunu kanıtlayarak ayakta kaldılar. Kruşçev'in 1955'teki ziyaretinde Belgrad Moskova'yla barıştı. Fakat ne CMEA'ya ne de Varşova Paktına katıldı. Sovyet bloğundan ayrıldıktan sonra tarafsız devletler hareketinde göze çarpan bir şekilde başı çekmek için özgürdü.

Yugoslavya ayrılırken, Doğu Almanya Sovyet bloğuna katıldı. Sovyet bölgesinde siyasi işler, temellerin birleşik komünist bir Almanya için atıldığı yolundaki umut verici bir varsayımla yürütülürdü. Berlin ablukasının başarısızlığı ve Federal Cumhuriyetin ilanı bu tür umutların yanlış olduğunu gösterdi. Alman Demokratik Cumhuriyeti (DDR), Federal Almanya'dan beş ay sonra, 7 Ekim 1949'da resmen kuruldu. Polonya'da olduğu gibi DDR'nin anayasası, iktidardaki komünist parti (SED) komünist Ulusal Birlik Cephesinde çalışan birçok uydu partiyle birlikte çalışması için hazırlandı. İlk seçimlerde Cephe % 99'luk oy oranı sağladı. Sovyet işgal güçleri kendileri için önemli olan güçleri yedekte tuttu. Tarımın kolektifleşmesi 1953'ü buldu, çünkü SED köylü mülkiyeti lehine büyük bir toprak reformu uyguladı. Başlıca sorun kaçakların oluşturduğu sürekli insan kaybıydı: Yıllarca birileri Freidrichstrasse den Tiergarten'e giden *U-bahn* trenine binerek Batı Berlin'e ulaşabiliyordu. 1949-61 arasındaki on iki yıllık sürede, binlerce insan bu fırsattan yararlandı. DDR, Avrupa'da nüfusu azalan tek ülkeydi. Daha çok Comecon olarak bilinen Ortak Ekonomik Yardım Konseyi (CMEA), Sekreteryasının yer aldığı Moskova'da 8 Ocak 1949'da kuruldu. Kurucu üyelere Arnavutluk (1949), DDR

(1950), Moğolistan (1962) ve Küba (1972) katıldı. Bu aşamada asıl amaç Sovyet yöntemleriyle "sosyalizmin inşası" pratiği ve kuramına yardımda bulunmaktı.

Halk Demokrasilerinin Sovyet düzenine resmen ne kadar katıldıkları tartışılır. Şayet bağımlılıkları şansa bırakılırsa bu bir özellik olamazdı. Esas ipuçları parti-içi mekanizmanın eşsizliğinde aranmalıdır. Eğer "Sosyalist Enternasyonalizm her şey demekse, bunun anlamı SBKP kardeş partilerin işlerine karışabilir, dolayısıyla karşılığında sorumluluklarındaki cumhuriyetleri de denetimleri altına alabilirlerdi. SBKP genel sekreterliği uluslararası ilişkiler bölümüne özellikle bu yaşamsal görev emanet edilmişti; her bir şubesi belirli bir ülkenin içişlerini izlemekle görevlendirilmişti. Kanalları, Moskova'daki "üst organların" *nomenklatura* sistemine bağlı olması gereken kardeş partilerdeki bütün üst görevler olmasına rağmen; bütün blokta Sovyet ajanlar istenildiğinde kilit görevlere yerleştirilebiliyordu. Aslında, diğer politbüroları Sovyet politbürosu tayin ediyordu. KGB bütün diğer komünist gizli servisleri, *Glavpolit* ise bütün yeni kurulan Halk Ordularının genel kurmaylarını idare edebiliyordu. 1945'ten sonra birkaç yıl boyunca Stalin, uydularının kendi büyük silahlı kuvvetlerine sahip olmalarını istemedi ve genişleme 1948 sonrasına kadar başlamadı. Sovyet askeri danışmanları öyle bir denetim uygulamaya başladılar ki NATO'ya karşı resmi askeri ittifak için bir ihtiyaç henüz doğmamıştı.

Stalinizmin en açık işareti, seri sürgünlerin görülmesinin ve Haziran 1948'den sonra kardeş partilerin liderliğini cezalandırmaya yönelik göstermelik mahkemelerin yerleşmesiydi. Stalin Doğu Avrupalı yoldaşlarını bir zamanlar SBKP'de yaptığı gibi kıyma makinesinde öğütü. Varşova'da, Aralık 1948'deki PZRP'nin kuruluş kongresinde "ulusal sapma" suçlamalarından önce Wladislaw Gomulka'nın iğrenç özeleştirisini gördü. Sofya'da başbakan yardımcısı Traichov Kostov yargılandı ve Titoculuk suçundan idam edildi. Tiran'da Koci Dzodze Arnavutluğu Yugoslavya'ya bağlamaya yönelik komplo kurduğu iddiasıyla ölüm cezasına çarptırıldı. Budapeşte'de Dışişleri bakanı Laszlo Rajk yargılandı ve idam edildi. Prag'da yıllarca karalama ve düzmece mahkemelerden sonra parmaklar doğrudan Genel Sekreter Slansky'yi gösterdi. Kasım 1952'deki on dört sanıktan on birinin Yahudi olduğu Slansky davasına, yabancı devletler için casusluk, Sovyet karşıtlığı, Troçkizm ve Titoculuğun olağan suçlarına Siyonizm suçlaması da eklendi.

İkincisinde, Stalinizm-sonrası evrede (1953-1968), Sovyet uyduları "ulusal komünizm" veya çokmerkezlilik olarak çeşitli sınıflandırmaların olduğu bir aşamaya doğru yöneldiler. Kardeş partilerin her biri kendi "sosyalizme giden yolunu" belirleme hakkını talep edecekti. SBKP eğer sosyalist kazanımlar tehlikeye düşerse güç kullanarak müdahale etme hakkını saklı tutuyordu. "Sosyalizmin Kazanımları" komünist tekel güç ve Kremline bağlılığın sihirli sözcüğüydü.

Belirsizlik ortamı Moskova'nın kolektif liderlik savaşı ve kendi ellerine aldıkları işlerin daha cesur elemanlarıyla beslendi. 17 Haziran 1953'te Doğu Berlin'de işçiler isyanın açık bir habercisi olan bir gösteri düzenlediler. Sovyet

tanklarıyla insafsızca ezildiler. Benzer bir patlama Çekoslovakya'daki Plen'de oldu. Halk protestosu hâlâ hoşgörü sınırının ötesindeydi. Polonya'da parti sessizce birkaç kilit politikasını terk etti. Dayatma kolektifleşme durduruldu; Sovyet güdümlü güvenlik bakanlığı değiştirildi; hapsedilen parti liderleri ve başpiskopos serbest bırakıldı. Bir komünist şairin cesurca yaşamın mükemmelden daha aşağı olduğunu ifade eden *Yetişkinlere Şiir* adlı bir şiiri yayımlamasına izin verildi:

> Koştular bize haykırarak
> "Sosyalizmin kestiği parmak acımaz"
> Fakat acıyı hissettiler.
> İnancı yitirdiler.
> ...
> Aşırı çalışan insanlar var...
> Çocukların ulaşamadığı Polonya elmaları var...
> Yalana zorlanan kızlar var...
> Karalanmış ve dalaşan insanlar var,
> Sokaklarda saldırıya uğrayan
> Yasaların tanımlamadığı adi serserilerin...[26]

Varşova Paktı 14 Mayıs 1955'te kuruldu. Halk Demokrasilerinin orduları yedi yılda yetişti; ve yerli subaylar sınıfının büyük bir sorumluluk üstlenmek zorunda olduğu bir noktaya ulaştı. Bütünleşmiş siyasal yapı sayesinde, Varşova Paktı özgür ve eşit ortakların samimi bir ittifakı olmadı; üyelerden hiçbirinin ordusu bağımsız hareket etme kapasitesine sahip değildi. Ancak standart silah ve müşterek eğitimde açık bir avantajları vardı; ulusal onura güçlü bir jest yapılıyordu. Batı Almanya'nın katılmasına karşılık NATO'ya güçlü bir işaret verildi.

1956 kritik bir yıl oldu. Kruşçev'in XX. Kongredeki konuşması kaçınılmaz bir biçimde Doğu Avrupa'da boydan boya bir şok dalgası yaydı. Kardeş partiler, Stalin'in onlara karşı işlediği suçlarda anlaşmak zorundaydılar. Örneğin, tutanakları Batı basınına sızdıran Polonya heyeti, tüm savaş-öncesi Polonya komünist hareketi liderliğinin hayali suçlamalarla öldürüldüğünü öğrendi. Beirut hemen kalp krizinden öldü. Yaz mevsimiyle, gelişmeler kaynama noktasına vardı. İktidardaki partinin eski muhafızları reform yanlılarının talepleriyle sarsıldıkça. Halkın hoşnutsuzluğu iyice arttı, Haziranda Poznan'daki bir gösteride ellerinde "ekmek ve özgürlük", "Ruslar evlerine" taleplerinin yazılı olduğu pankartlar taşıyan elli üç işçi Polonya ordusunun açtığı ateş sonucunda öldürüldü. Ekimde, önce Varşova'da sonra Budapeşte'de iki kardeş parti, ilk kez seçimlerini Moskova'da onaylatmadan politbürolarının yapısını değiştirme yolunda eşzamanlı bir adım attı. ABD'de başkanlık seçimi ve Süveyş krizine rastlaması Kruşçev'in, Doğu Avrupa krizi idaresini kolaylaştırdı. Batılı güçlerin Ortadoğu üzerinde farklı politikalarıyla meşgul olmaları; SSCB'nin Varşova ve Budapeşte'de ellerini serbest bıraktı. 21 Ekim Pazar günü ülkesi

burnunda Kruşçev haber vermeden Varşova'ya uçtu. Kenti Polonya komandoları tarafından kuşatılmış bir savaş çarkında ve Polonyalı liderleri Wladislaw Gomulkaya'ya desteğinde sadık buldu. (Sonra Polonya Ordusunun Doğu Almanya yoluyla NATO hattını delmeyi planladığı söylentisi çıktı.) İki günlük görüşmeler gösterdi ki Gomulka'nın "sosyalizme giden Polonya yolu" ana Sovyet çıkarlarına ters düşüyordu ve oldukça yürekli saygıdeğer bir müttefik aynen istenmezdi. Kruşçev, Mareşal Rakossowsky ve danışmanlarının çekilmesi ve Gomulka'nın Genel Sekreter olarak seçilmesi koşuluyla sözünden döndü. Kelime-nin tam anlamıyla, Gomulka'nın Polonya'nın biricik ve tek popüler komünist lideri olarak yıldızı parladı.

Budapeşte'de olaylar Varşova'nın başına kolayca bela açabilecek şekilde tersine döndü. Kruşçev, Yugoslavya'ya ve şimdi de Polonyalılara gösterdiği cömertliğin genel bir zayıflık işareti olarak yorumlanmaması için kaygılanıyordu. Macarların bastırılması Polonya'daki müdahaleden daha az bir askeri sorun yaratmıştı. Ve Polonyalıların tersine Macar yoldaşlar derin bir ayrılığa düşmüşlerdi. 23 Ekimi 24 Ekime bağlayan gece, Polonya krizinin tam yatıştırıldığı sırada, Macar Partisinin Stalinist Sekreteri ve güvenlik şefi, Rakocsi'nin halefi Gero'nun uzaklaştırılmasını önlemek için Sovyet Askeri müdahalesi yolunda çağrıda bulundu. Macaristan bir aydan daha kısa bir süre boyun eğmeye zorlandı. Başlangıçta bir uzlaşıya varılacak gibi görünüyordu. Sovyet ordusu başkentten çekildi; Sovyet Büyükelçisi Yuri Andropov, Gero'dan vazgeçti ve yerine Gomulka gibi Stalinist zulümden çeken sadık bir komünist olan Janos Kadar'ın geçmesini onayladı. Bu, Başbakan olarak ortaya çıkan Partinin reformist hizbinin lideri İmre Nagy'nin ilerlemesini kontrol altına almak için yapılmış gibi görünüyordu. Sovyet Ordusunun nihai çekilişinin görüşmelerle gerçekleştiği söyleniyor. Kruşçev Tito'ya ikinci ziyaretini Brioni'de yaptı. Ancak sonra Nagy, komünist tekeli kırarak hükümete birkaç komünist olmayanın girmesine izin verdi. Başpiskopos ve Kardinal Midszenty'nin serbest bırakılmaları, nefret uyandıran gizli polise yapılan nahoş saldırıları takip eden hararetli gösterileri teşvik etti. 2 Kasımda artan halk baskısı, hükümeti, Macaristan'ın Varşova Paktından çekildiğini ilan ederek Birleşmiş Milletlerden yardım istemeye itti. Ayın dördünde, Sovyet zırhlı birlikleri herhangi bir uyarıda bulunmaksızın Budapeşte'ye tekrar girdi. On gün boyunca kahraman gençler tanklara karşı çıplak elleriyle savaştılar. Sel gibi kan aktı. Nagy, Yugoslav elçiliğine sığındı, ancak Sovyetlere teslim edilecekti. Romanya'daki hapishaneden sonra, vakti gelince o ve iki bin taraftarı kurşuna dizilecekti. Yüz binlerce sığınmacı Avusturya'ya aktı. Kayıpların sayısı benzer oranlara ulaştı. Macaristan, Andropov'un adayı Kadar ve "işçi ve köylülerin devrimci hükümeti"nin ellerine bırakılmıştı. Macar ulusal isyanı Sovyet kayıtlarında silinmez bir leke olarak kaldı. Dünyaya komünizmin halkın talebine uymadığını gösterdi. Bu durum birçok solcunun devam eden sempatisini yıktı, Batıda komünist partilerin geleceğini yok etti ve büyük oranda Soğuk Savaş gerilimini artırdı. Sovyet bloğu, komünizmin ulusal türlerini tercih eden ve Gomulka ile Nagy adına aracılık yapmaya çalışan Mao Zedung'u gücendirdi. Bu başlıca destekleyicileri

arasında Budapeşte fatihi Andropov ve Kadar'ın bulunduğu yeni bir ekonomik strateji için itki sağladı. Dersleri herkes tarafından öğrenilemedi. Stalinizm sonrası kurallar tam olarak anlaşılmadan Çekoslovakya aynı sıkıntıyı yaşamak zorunda kalacaktı. Çin-Sovyet bölünmesi 1960'da ortaya çıktığında ancak bir Avrupa ülkesinde, Arnavutluk'ta doğrudan yankı buldu. Çinliler gibi Arnavut yoldaşların da de-Stalinazyon konusunda çekinceleri vardı. Tito'nun Stalin'le arasının açılmasının yarattığı kesişmeden ve bloğun geri kalanıyla bir cepheye sahip olmadığından, Sovyet müdahalesinden korundular. Böylece "Çin yolu"nu seçtiler; Tiran'ın bağlılığı Moskova'dan Pekin'e kaydı. Tamamen Stalinist, toplu kolektivist ve tanrıtanımaz kaldı, mutlak bir biçimde izole edildi ve komşularıyla arası açıktı. 1990'a kadar hiçbir şey değişmeyecekti. Arnavutlukta Enver Hoca'nın ilan ettiği yegâne din "bir Arnavut olmaktı" [SHQIPERIA].

1960'ların Sovyet ekonomik stratejisi AET'in kısmi bir taklidi ve var olan Stalinist yöntemlerin eksikliğinin kısmi kabulü olarak benimsendi. Tek gelişme ortak planlama koordinatörü olarak CMEA'nın profilini yükseltmekti. CMEA her üye ülkeye uzmanlık gerektiren işler tahsis ediyordu ve modern teknoloji ve bilimin yayılmasına büyük önem veriyordu. Bu, Romanya dışında herkesi tatmin ediyordu. Fakat esas pilot proje Macaristan'da başlatıldı. Şimdi SBKP'nin Uluslararası Dairesinin başkanı olan Andropov ve Kadar'ın her ikisi Macar ayaklanmasını izleyen terör iktidarının akıllıca bir ekonomik deneyim için fırsat yarattığına inanıyorlardı. Ekonomik reformlar siyasal kargaşa olmadan yürütülebilirdi. "Gulaş komünizmi" onların özgürlük düşlerinin iyi beslenmiş yurttaşlarına çare olabilirdi. Ana fikir, hâlâ devlet denetiminde olan bir sisteme sınırlı pazar mekanizmalarının sunulması ve özellikle tarımda toprak mülkiyeti ve zorunlu teslim üzerindeki denetimleri gevşeterek yatırımı cesaretlendirmekti. Sonuç hızlı gerçekleşti; 1960'ların ortasında Macaristan'ın refahı halkına siyasi yoksulluğu unutturacak kadar ileriydi. Budapeşte, siyasetin olmadığı, işleri tıkırında lokantalar ve dolu raflar kentiydi. "Kadarism" özellikle siyasi düşüncelere bağlı olmaksızın Batılı ekonomistlere göre kapitalizmle komünizm arasında çekici bir uzlaşma sunuyordu.

Her biri değişik nedenlerle üç ülke gelişme eğilimine tepki göstermekte başarısız oldu. Alman Demokratik Cumhuriyeti, Halk Demokrasileri içinde en tuhaf olanıydı. Katı ideolojik konformizmi ve aşırı Sovyetçiliği korkutucu üne sahip bir güvenlik aygıtı olan *Stasi* tarafından beslendi. Berlin'in bölünmüşlüğünün sürmesi, Sovyet işgal kuvvetlerinden kırk tümenin varlığı ve vatandaşlarının devam eden kaçışları nedeniyle Alman Demokratik Cumhuriyeti mahvolmuş bir durumdaydı. 13 Ağustos 1963'te Doğu ile Batı Berlin arasındaki bütün geçişler kapatıldı. Sonraki yirmi sekiz yıl boyunca Berlin Duvarı DDR'yi Avrupa'da komünist baskının en göze çarpan sembolü olarak hapishaneye çevirdi. Tüm birleşik Almanya düşünceleri yerini Doğu Almanya'da ayrı bir ulus ve geleneğin yaşadığı kuramına terk etti. Ağır sanayi yolunda adım atmak ve Olimpiyat sporlarında yoğun bir devlet desteği sağlayarak uluslararası kabul görmek için büyük çabalar sarf edildi. 1971'de Ulbrich, Genel Sekreterlik konusunda Erich Honecker'a yol açtığında, Batı Almanya ile bir *modus vivendi*'ye

(geçici anlaşma) ulaşılmak üzereydi. Ancak 1950'lerin ruhu ADC'nde otuz yıl daha varlığını sürdürecekti. Bir Fransız bakan bir zamanlar alaycı bir şekilde "biz Almanya'yı öyle severiz ki iki Almanya'nın var olmasını tercih ederiz" demişti.

Romanya bütün değişikliklere inatla ayak diredi, fakat asla açık bir ihlalde bulunmadı. 1965'te Romanya Komünist Birliğinin Genel Sekreteri olan Nicolae Çavuşesku (1918-1989), adı kötüye çıkacak kadar tuhaf bir çizgiyi takip etti. Bir *Conducator* olarak, neostalinist bir kişilik kültü ile "bir ailede sosyalizm" olarak tanımlanacak despotik bir nepotizm türü yarattı. Halkı korku ve sefalet içindeyken Romanya'nın "sosyalizmin" en üst gelişme aşamasına ulaştığını ilan eden bir anayasa uydurdu. Dehşet saçan *Securitate*'nin yanında KGB gerçek bir centilmen olarak kalıyordu. Moskova ile Pekin'i dengeleyecek küçük bir diplomatik manivela olmayı ve Varşova Paktı ve CMEA'nın sınırında kalarak ve İsrail'i tanıyarak Batının (arzu edilmeyen) hayranlığını elde etmeyi başardı. Buckingham Sarayında çeşnicisiyle birlikte kaldı ve Dışişlerinin önerisiyle İngiliz Kraliçesi tarafından şövalye ilan edildi. Romanya, Avrupa'nın olası Kuzey Koresi olarak adlandırılıyordu; keskin bir biçiminde zayıflığının farkında olan, kuşkulu sicilinden fazlasıyla gurur duyan ve diğer mafya çeteleri arasında içgüdüsel olarak aracılık yapma görevi verilmiş kapalı bir ülke.

Bulgaristan, Doğu Almanya ile katı bir hareketsizlik ününde yarışıyordu. Devlet turizme ve şarap ticaretine geç girdiği gibi sanayileşmeye de geç başladı. 1954'ten 1990'a kadar Parti lideri Todor Jivkov ülkeyi köle gibi Sovyet taraftarlığı yönünde idare etti.

Çekoslovakya Ocak 1968'e kadar de-Stalinizasyona direndi. 1953'te Gottwald'ın ölümünden beri Parti Genel Sekreteri olan Antonin Novotny bir taraftan Polonya'daki siyasal yumuşamayı diğer taraftan da Macaristan'daki ekonomik reformları dikkate almadı. Çeklerin ağırlıkta olduğu ve sistemli bir reform konusunda istekli olan Çeklerle bu durumdan hoşnut olmayan Slovakların Politbürodaki işbirliğiyle sonunda yok oldu. Yeni lider Alexander Dubçek (1927-1993) yumuşak başlı bir Slovak komünistti ve blok tarihinde gülen gözlerin bahşedildiği tek genel sekreterdi. Karekterine uygun bir biçimde "insan yüzlü bir sosyalizm" (güler yüzlü sosyalizm) ilan etti.

Prag Baharı zehirli bir enerjiyle goncasını açtı. Dubçek ve takımı yukarıdan reform dayatmayı planlıyordu. İlk aşamalarda sansürü kaldırınca neşeli tartışmaların çılgınlığına popülarite getirdiler. Gerçekten reformlar başarılı olacaksa, harekete geçirilmesi gereken psikolojik dürtüyü gerçekleştirmek için plan yapan ilk komünistlerdi. Nisan programlarında Ulusal Meclis için önemli bir rol öngörmüşlerdi. On dokuz yıl sonra, Mihail Gorbaçev'in sözcüsüne Prag Baharıyla Gorbaçev'in Perestroika programı arasındaki fark sorulunca, "on dokuz yıl" diye yanıtlamıştı. Çekoslovak deneyimi ancak yedi ay başarı olasılığı taşıyarak mücadele etti. Başta, bir mutabakata varılacak gibi görünüyordu. Sovyet yoldaşlar, basın özgürlüğü gibi iddialı aşırılıklar konusundaki kaygılarını dile getirdiler. Çekoslovak Devleti sosyalizme bağlılığını, SSCB ile dostluğunun devam ettiğini ve Varşova Paktında kalma kararlılığını beyan etti. Buna

rağmen Temmuz gözdağında, Varşova Paktı tatbikatları ve Cerna-nad-Tsou sınır köyündeki politbürolarıyla Brejnev ile Dubçek arasındaki kişisel görüşmeler bu ülkede yapıldı. Bundan sonra, tatbikatlar durduruldu ve birlikler geri çekildi.

21 Ağustos 1968 gece yarısında, Romanya dışında bütün Varşova Paktı üye ülkelerinden gelen yarım milyon asker hiçbir uyarıda bulunmaksızın Çekoslovakya'ya sevk edildi (Polonyalılar kara üniformalı Doğu Almanlarla birlikte kuzeyden, Macar ve Bulgarlar güneyden, Sovyet birlikleri Polonya ve Ukrayna üzerinden doğudan). Şaşkınlık ve asker sayısı aşırı, direnme ise minimum düzeydeydi. Dubçek zincire vurularak Rusya'ya uçuruldu, reformlara son verildi. Çekoslovak cephesi sürekli Varşova Paktı tarafından korunacaktı. Vakti gelince Dubçek'in yerine Gomulka ve Kadar gibi kişisel acı anılara rağmen Stalinizme inancını kaybetmeyen yaşlı Gustav Husak atandı. Bütün süreç tamamlanınca Brejnev, 1968 Kasımında Varşova'daki blok liderleri toplantısında Sovyet pozisyonunu ayrıntılı olarak açıkladı. Brejnev Doktrini, en net sözcüklerle Moskova'nın, müttefiklerinin "sosyalist kazanımlarını" güç kullanarak savunmakla yükümlü olduğunu ifade ediyordu. Doğu Berlin (1953), Budapeşte (1956) ve Prag (1968) hepsi bu işin bir parçasıydı. Burada köklü bir gelişme olmamalıydı. Sovyet bloğunun üyeleri özerk devletler değildi.

Çekoslovakya'nın işgali, Macar Ayaklanmasının bastırılmasından daha az acımasız değildi. Ancak dünya televizyon ekranlarında boy gösterdi ve dünya kamuoyundaki etkisi muazzam oldu. Birkaç komünist partisi tarafından kınandı. Çin, olayı "düpedüz bir faşist güç politikası" olarak adlandırırken, Yugoslavya "yasal olmayan işgal" ve Romanya da "ulusal hâkimiyetin pervasızca çiğnenmesi" olarak adlandırdı. İşgal Avrupa'da bitmeyen bir soğuk dönemi işaret etti. Prag Radyosunun son özgür yayının "bizden hiç haber almadığınız zaman lütfen Çekoslovakya'yı unutmayın" şeklinde çatallaşan sesini çok az insan unutabilirdi.

Üçüncü olarak, Brejnev dönemi'nde (1968-1985), Sovyet bloğu, Brejnev Doktrini tarafından belirlenen normlara, gittikçe artan bir şekilde entelektüel, toplumsal ve en nihayetinde siyasal protestoların gelgitleriyle meydan okunduğunu gördü. Bütün güç kaldıraçları komünist yetkililerin ellerindeydi; böylece muhalefet ihlal edilemeyecek yeni kanallar bulmak zorundaydı. "Normalleşme"nin başlıca örneği Çekoslovakya'dır. Baş meydan okuyucu ise Polonya'dır.

Çekoslovak normalleşmesi gerçekte berbat bir manzaradır. Husak, Prag Baharı ruhunu yıkmak için parti toplumsal denetiminin bütün küçük zorbalıklarını kullandı. Kurşuna dizme ya da göstermelik mahkemeler yoktu, ancak halkın önünde kendisini yakarak öldüren genç öğrenci Jan Palach'ın umutsuzluğu ulusal bir karamsarlığa dönüşmüştü. Eski bakan ve akademisyenler en adi işlerde çalışmak üzere gönderiliyorlardı, Dubçek bir Orman müfettişi olarak çalıştı. Polis saldırısı herkesi kapsamına alıyordu. Avrupa'nın en güzel kenti Prag bile en değersiz kent haline getirilmişti. Oyun yazarı Vaclav Ha-

vel'in çevresindeki bir grup yalnız muhalif kendilerini "Madde 77" (insan hakları beyannamesi) olarak adlandırmalarından önce on yıl geçti.

Kompartımanlara ayrılmak Sovyet bloğunun sonraki aşamalarındaki merkezi bir özelliğidir. Devam eden sosyalist enternasyonalizme sahte bağımlılığına rağmen blok bir düzine kusursuz kompartımana bölünmüştü. Ulusal komünizm, Moskova'ya sıkıca bağlı iken, etkin bir biçimde diğerlerinden yalıtılmış her bir ülkenin koşullarını yüreklendiriyordu. Polonya'yı Litvanya veya Ukrayna'dan ya da 1968'den sonra Çekoslovakya'dan ayıran kordon Demir Perdenin kendisi gibi bölen ayrı bir parçaydı. *Tatarnicy*'nin tutuklanması (Tatra Dağlarının karlı sırtları üzerine sırt çantasında yasaklanmış yazınla dolaşan bir grup atletik muhalif) devlet işlerini iyi örnekliyordu. Doğu Avrupalılar yakın komşularına göre Avrupa ve Amerikan yaşamına daha aşinaydılar.

Polonya Halk Cumhuriyeti görülmedik birtakım mizaç sergiledi. Büyük Britanya'dan daha büyük ordusuyla Sovyet uydularının en büyüğüydü. Hem yapı olarak hem de psikolojik olarak en az Sovyetleştirilmişiydi. Polonya köylüsü başarılı bir şekilde kolektifleşmeye direndi; Polonya aydınları büyük ölçüde Marksizmden uzak durdu. Ulusal Birlik Cephesinin sözde çoğulculuğu sınırlı bir Parti dışı siyasete izin veriyordu. Daha da önemlisi, zorlu Başpiskoposu Stefan Kardinal Wyszynsky (1901-1981) idaresi altındaki Roma Katolik Kilisesi hiçbir yerde asla siyasal denetime tabi olmadı. Aralık 1956 anlaşmasıyla Kilise yönetimine parti kurallarının hiç de öyle açıkça yıkamadığı tam bir özerklik verildi. Parti sosyologlarının hesabı galiba, Polonya'yı hızlı bir şekilde sanayi gücüne dönüştüren modernleşmenin, dini hızla ortadan kaldıracağı yönündeydi. Gerçekteyse yeni işçi sınıfının bağlılığını kazanan kilise partinin etkinliğini yavaşça siliyordu.

Polonya'nın muhalefet ve normalleşme devresi çeyrek yüzyılını işgal etti. Gomulka hızla ulusal kahramanlıktan huysuz yaşlı bir patronluğa geçti. 1960'ların ortasında Marksist aydınları, Mart 1968'de öğrencileri ve 1970'te Baltık Limanlarındaki kanlı işçi gösterilerini bastırdı. 1968'de parti kadrolarındaki Yahudileri hedef alan bir girişim gücü oluşturan parti içindeki bir uç milliyetçi meydan okumayı, hemen hemen Polonya içlerinde arta kalan Yahudilerin sürülmesini provoke ederek bir genel ve utanç verici "anti-Siyonist kampanyaya" dönüştürdü. 1970'te Edward Gierek'in on yıllık iktidarı aşırı Batı borçlarıyla finanse edilen bir "*bigos* komünizm" stratejisi benimsedi. Kısa bir başarı süresi, yenilenmiş bir sertliği, kitle gösterilerini ve İşçi Savunma Komitesinde (KOR) pekişen aydın ve işçi, "dayanışma"nın müjdecisi, muhalefetini önceledi. Haziran 1977'de Polonyalı bir Papanın ziyareti değişime gebe manevi bir ortam hazırladı. Dayanışma sendikası 1980 Ağustosunda Gdansk'taki Lenin tersanelerindeki kararlı bir grup göstericiden meydana geldi. "Kurt bileti"nde tanınmamış işsiz bir elektrikçi yazan Lech Walesa'nın öncülüğündeydi. Hareket milyonların katılımıyla güçlenmiş ulus çapında toplumsal bir protestoya dönüştü. Şiddeti dışlayan bir hareket olduğu için komünistlerle çatışmadı ve açıkça kendisini onların dışında örgütledi. Gösteri düzenlemek ve üye kaydetmek için resmi bir hak kazandı. Sovyet bloğundaki tek bağımsız örgütlen-

meydi. Parti üyeleri sürüler halinde harekete katıldılar. Bir yıl içinde Dayanışma, öyle hiçbir çaba içinde olmamasına rağmen var olan düzeni devirme tehditi oluşturuyordu. Moskova açısından Dayanışma bastırılmalıydı. Komünist olmayan bir işçi hareketi büyük bir saldırıydı. Rahatsız olan Brejnev Sovyet Ordusunu harekete geçirdi, sonra aceleyle işi Polonya ordusuna havale etti. 13 Aralık 1981 gecesi, yoğun bir kar yağışının desteğiyle General Wojciech Jaruzelsky çağdaş Avrupa tarihindeki en mükemmel askeri darbeyi gerçekleştirdi. Birkaç saat içinde kırk binle elli bin arasında tahmin edilen Dayanışma eylemcisi tutuklandı; belli başlı bütün kurumları askeri komiserler devraldı. Sıkıyönetim ülkeyi felç etti. 1982 de, Jaruzelsky güç yoluyla istikrarı sağladıktan sonra ekonomik reformların ilk aşamasını başlattı. Komünist "normalleşme"nin zaferi tamamlanmış gibi görünüyordu; gerçekte ise en başarısız zaferdi. Tarih Polonyalılara Sovyet bloğuna diz çöktürdüğü için hak ettiği en büyük değeri vermelidir.

Görünüşe göre, Jaruzelsky'nin Polonya'daki varlığı, Moskova'da neredeyse kendi başına yüzeyde bir çatlak oluşturan reform eğiliminin yayılması olarak görülecekti sonradan. Bu eğilim, zamanı gelince sistemin iyice hastalandığının farkın varılmasıyla kurulan Rusça *Perestroika* ("yeniden yapılanma") adını alacaktı. Önemlidir ki gerçekte ne olduğunu bilecek olanaklara sahip tek yapı olan KGB'nin dışında ortaya çıktı. Jaruzelsky, Polonya ordusunun askerisiyasi kanadının başında yirmi beş yıl hizmet verdi. O ister istemez 1970'lerde KGB'yi idare eden kişinin bir adamıydı. Andropov'un koruması altında olan diğerlerine karşı "Vaftizci Yahya rolünü" oynuyordu. Gorbaçev'in danışıklı dövüşüyle talihi onu Polonya'yı "*Perestroika* Labaratuvarına" dönüştürmeye yöneltti.

1980'lerin hemen başında Sovyet bloğunun uluslararası operasyonları hiç de amaçlarında başarılı olmadı. Kırk yıllık paslanma güçlerini tüketmişti. Görünürde her şey yerindeydi, görünmeyen kısmında ise çok az şey iyi işliyordu. Kıtalar Arası Balistik Füzeler döneminde, Varşova Paktı toprakları daha etkin bir güvenlik tamponu sağlayamazdı. Petrol fiyatlarının yükseldiği dönemde CMEA, SSCB'den her zaman akıtılan petrolden daha çoğunu çekiyordu. Televizyon döneminde Batı ile Doğu yaşam koşulları arasındaki uçurum her evde biliniyordu. Dayanışmanın gösterdiği gibi işçiler "işçi devletine" saygı duymuyorlardı. Komünist seçkinlerin önemli bir bölümü yönetme isteklerini kaybediyorlardı. Jaruzelsky'nin yakın yardımcılarından biri, istihbarat tarihinde ender görülecek bir şekilde, Varşova Paktının operasyon belgelerini on yıldan fazla bir süre boyunca, milliyetçi gerekçelerle CIA'yı besleme süreci için sel gibi akıtmayı seçti.[27]

Bununla beraber, Sovyet sisteminin çöküşünü önceleyen ve sonradan neden olan sıradışı yönetim değişimine çözüm yolu sağlayan şey Yuri Andropov'un kariyeriydi. Andropov, Budapeşte'de büyükelçiyken siyasal reform için geçici ekonomik stratejinin üretim ortaklarındandı. SBKP'nin uluslararası biriminin başı olarak Macaristan'ı, Çekoslovakya'yı ve şimdi Polonya'yı saran ve pahalıya mal olan ayaklanmaların Sovyetler Birliğine ulaşmak üzere olduğunu

biliyor olmalıydı. Détente (Yumuşama) (Bkz. aşağıdakilere) döneminde KGB'nin başı olarak, içten çürümeyle dıştan güçlenme arasındaki göz kamaştırıcı çelişkiyi görecek en iyi yere yerleştirilmiş kişiydi. Andropov, 1970'lerde Sovyet muhaliflerine karşı esnek ve şeytanca bir eziyet kampanyası yürüttü. Kitle terörü kullanmaya ihtiyaç duymuyordu; muhalefet edenleri ya psikiyatri hastanelerine ya da yurtdışı sürgünlere yollarken, geniş ölçüde onların kitle içine katılmalarının önünü kesiyordu. Göç etme tercihi sunarak Sovyet Yahudilerinin artan memnuniyetsizliklerinin önünü aldı. Masasına dosyalar geldikçe, o sadece niçin ülkenin en yeteneklilerinin komünizme sevgi duymadıklarını merak ediyordu. Liste uzundu: Politik roman yazarı Soljenitsin, dansçı Nureyev, viyolenselist Rostopoviç, fizikçi Saharov, boyun eğmez Bukowski, bir biyolog ve Orwell'den sonra, *Sovyetler Birliği 1984'e Kadar Ayakta Kalacak mı?* adlı eserin yazarı matematikçi Andrei Amalrik. Bu insanlar Andropov'un, böbreklerini tedavi ettirmek için kaldığı Stavropol yakınlarındaki kaplıcada ona katılan parlak genç Parti Sekreteriyle yaptığı uzun konuşmada ister istemez göze çarpacak şekilde dile getirildiler.

Andropov reforma eğilimliydi, ancak engeller karşısında sık sık duraksıyordu. Sovyet Politbürosu statüko muhafızlarıyla doluydu. Gorbaçev 1979'da sadece Sovyet tarımının yürütülmesinde takdire şayan olmayan bir görevin verilmesi için Stavropol'dan getirildi. Andropov ölümcül hastalığı onu ele geçirene kadar doruğa ulaşamadı. Ölümü Brejnevcilere son bir hareketsizlik sözleşmesi kazandırdı. Almarik'in öngörüsüne rağmen, 1984 geldi ve geçti, Sovyet İmparatorluğu reform olmadan ayakta kalmaya devam etti.

Doğu-Batı İlişkileri: Avrupa'da Soğuk Savaş, 1948-1989

Başlangıcından bitişine kadar Soğuk Savaş Avrupa'nın üzerine odaklandı. Dinamikleri, galip Avrupa Müttefiklerini galip Sovyetler Birliğiyle yüz yüze getiren Avrupalı Güçlerin "Büyük Üçgeninin" çöküşüyle gelişti (Bkz. s. 1372). Bu, savaş zamanı müttefiklerinin Polonya'nın bağımsızlığı, Almanya'nın geleceği ve bir bütün olarak Avrupa'nın bölünmesi konusunda bir uzlaşmaya varma konusundaki beceriksizliklerinden kaynaklanmaktadır. Tam olarak ne zaman başladığı konusunda tartışmalar olabilir, ancak Truman Doktrininde, 1947 Marshall Planında ve takip eden Sovyet kınamasında beyan edildiği üzere Amerika'nın Avrupa'ya olan taahhüdü yoluyla baş gösterdi. Kuşkusuz NATO'nun oluşumuna yol açan 1948-1949 arasında Sovyetlerin Berlin ablukasıyla gelişmeye başladı; Avrupa'daki Demir Perde kırılana kadar da bitmedi. Yine de Soğuk Savaşın hemen Avrupa odağının ötesine geçtiğini vurgulamak önemlidir. Her zaman Asyalı unsurlar vardı; gerçekte küresel bir karşılaşmaya dönüşmüş Sovyet-Amerikan rekabetinden kaynaklanan güçlü bir iç mantık vardı.

Asya unsuru Avrupa'daki oluşuma koşut bir anlaşmazlık üzerinde gelişti. Bu durumda, Sovyet Ordusu Japonya'ya karşı son Pasifik Savaşı seferine girince, Sovyetler Birliği 1945 Ağustosunda sahneye girdi. Stalin'in katılmasının be-

deli olarak, Yalta Anlaşması Sovyetlerin Kuril Adalarını işgal etmesi için gerekli koşulları hazırladı. Fakat Yalta'da hiç kimse, Hiroşima ve Nagazaki'ye Birleşik Devletlerin attığı atom bombalarıyla Japonya'nın ani ve toptan çöküşünü öngöremedi. Böylece, Sovyetlere tamamen umulmayan bir prim verildi. Mançurya'yı hızla işgal etti, bu yüzden Kwantung Ordusunun altı yüz bin adamını Sibirya'ya götürdüler. Asıl Kuril zincirine ek olarak, dört Kuzey Japon adasına el koydular, bundan böyle Hokaido'nun bir parçası olarak kabul edildi ve onları "Küçük Kuriller "olarak yeniden adlandırdılar ve Okhotsk Denizini stratejik bir Sovyet gölüne çevirdiler. Daha da önemlisi, şimdi doğrudan giremedikleri Kore ve Çin'deki komünist devrimlerin davalarını açıkça desteklediler. Çin'de Japonya ile yürütülen savaşta "Büyük İttifakın" bir parçası olan Amerika'nın uzun süredir desteklediği *Can-Kay-Sek*'in karşı tarafında yer aldılar. 1949'da Mao Zedung Beijing'e girdi, Avrupa'daki Demir Perdenin benzeri bir "Bambu Perde" Uzak Asya'da yükseldi.

Soğuk Savaşın küreselleşmesi 1950'ler boyunca gerçekleşti. Jeopolitik yönden, Avrasya kara kitlesine hükmeden bir gücün dünyanın her yanına, kara, deniz hava kuvvetlerinin sesini duyuran diğer bir güce karşı yarışın yarattığı karşılaşmanın doğal bir sonucuydu. Siyasal, ekonomik ve ideolojik yönden, dünya çapında komünist güdümlü devrimlerin hamisi olma iddiasındaki bir bloğun demokrasi, kapitalizm ve serbest ticarete kendini adamış diğer bir güç arasındaki rekabeti yansıtırdı.[1] Çağdaş istikrarsızlık kılçığı bırakan vekalet savaşlarına açık eski sömürge ülkelerin dekolonizasyon süreci, petrol zengini Ortadoğuda olduğu gibi değerli kaynakların karşı konulmaz çekiciliğiyle tahrik edildi. 1950'lerin sonlarında, bütün dünyayı ani nükleer saldırı ve daimi takibi menzili içerisine alan KABF'lerin (ICBM) müdahalesiyle son nokta konuldu. Bundan böyle Rus ve Amerikan anakaraları kendilerini Tayvan ya da Berlin'den daha az olmayacak biçimde cephe hattında buldular.

Askeri alanda, Soğuk Savaş birkaç farklı aşamadan geçti. 1950'lerde, ABD hem nükleer hem de havadan atılan silahlarda kesin bir biçimde öne geçince, Sovyetler büyük bir çatışma riskine girmedi. 1951'deki Moskova toplantısında, Amerikalılar Kore'de çaresiz bırakılırken, Sovyet bloğunun liderlerine Stalin tarafından Üçüncü Dünya Savaşına hazırlanmaları için gerekli talimatlar veriliyordu. Fakat planlar asla gerçekleşmedi.[28] Önce İngiltere (1952) sonra Fransa (1960) kendi bağımsız nükleer kapasitelerini geliştirdiler; ve NATO "topyekün karşılık" tezini ortaya attı. İki komünist vekalet savaşı verildi, biri 1950-1951'de Kore'de Amerikan güdümlü BM güçlerine karşı, diğeri 1954'te yenilgiye uğratılan Fransız birliklerinin Amerikalılara devrettiği Hindi-Çin'de. İki kamp da silahlarla dolu olmasına rağmen Avrupa'da savaş patlak vermedi.

1950'lerin sonlarında oyun değişti. Sputnik (1968) ve U2 (1960) olayı sayesinde Kremlin, füzelerinin teknolojik açığı çoktan kapattığını gösterebildi. Süper güçler "Uzay Yarışı"na, uzaya uydu gönderilmesi ve KABF'ye büyük miktarda kaynak akıttılar. ABD aya insan gönderme yarışını kazanmasına rağmen, bunda gerçek bir askeri avantaj bulunduğunu kanıtlayacak bir kesinlik yoktu. SSCB deniz gücü, nükleer ve konvansiyonel üstünlük inşasında acıma-

sızdı. Ancak "taktik" ve daha sonra "savaş alanı" nükleer silahlarının gelişmesi, tamamen herhangi bir nicel hesaplamayı gereksiz kılan NATO'nun yeni "esnek karşılık" tezini beraberinde getirdi. Avrupa sahnesindeki baskılar, eğer olursa, KABF'lerin ana değiş tokuşunun Kuzey Kutbu üzerine yöneleceği yolundaki bilgiyle biraz azaldı. Varşova Paktı tarafından benimsenen saldırı tezi uygulanamadı; *hızla* büyüyen Sovyet Donanması test edilemedi, *yeniden* ağır silahlanma, tekrarlanan ve çok zayıf silahsızlanma girişimleri yanında devam etti. Fakat bir kez daha Avrupa çatışması dondurulduu.

1980'lerde başta Sovyet SS-20'leri, Amerikan Pershing 2 ve Cruise füzeleri olmak üzere daha ölümcül silahlar kuşağının yayılmasıyla, gelişme başka bir boyut kazandı. 1983'te Başkan Reagan'ın mültimilyar dolarlık, daha çok Yıldız Savaşları olarak bilinen Stratejik Savunma Girişimini (SDI) (Uzay-temelli anti KABF savunma sistemi) ilan etmesi, Moskova'ya, tek sözcükle giremeyeceği bir yarışta açıkça meydan okumaydı. Her iki taraf da gezegeni defalarca yok edecek kilo tonlara sahipti, her iki taraf da muhtemelen onları kullanamazdı. Nükleer caydırıcılığın savunucuları güçle kendi noktalarına ulaşılamayacağına inanıyordu. Sadece Batıda özgürce konuşabilen karşıtları, Dr. Strangelove gibi askeri planlamacıların çıldırdığına tutkuyla inanıyorlardı. Fakat *pax atomica* başladı.

Hafif bir gecikmeyle, Soğuk Savaşın siyasal ritmlerini çoğunlukla askeri gelişmeler izlerdi. Her iki taraf safça bir inançla karşı tarafın amacına ulaşabileceğini düşündüğü için 1950'lerin sonlarında gerilim çok yükseldi. Bu durum Ekim 1962 Küba füze krizinde doruğuna çıktı. 1960'larda, birçok alarma rağmen her iki taraf da kolay bir zafer umudunu yitirdi. 1969'da Çin-Sovyet bölünmesiyle felce uğrayan uluslararası komünizm Beijing'e karşı bir misilleme nükleer saldırı noktasına geldi; ufacık Vietnam devletini sıkıştırmada yetersiz kalan büyük ABD'nin hevesi kırıldı; ve NATO de Gaulle tarafından derinden sarsıldı. 1970'lerde hem Sovyetler hem de Amerikalılar akıllıca *detente*'a damgasını vuran sürece büyük önem atfederek yeterince pişmanlık duydular. Viyana'daki ilk Stratejik Silahların Sınırlandırılması Görüşmelerine (SALT) hemen 1975 Helsinki Sözleşmesine götüren siyasal tartışmalar eklendi. 1980'lerde, Sovyetlerin Afganistan'ı (Kremlinin Vietnam'ı) işgali ve Polonya'da sıkı yönetimin ilan edilmesinden (1981) sonra gerilim yeniden tırmandı. Gerçekte bütün aşamalarda tehdit ve yumuşamanın ince bir karışımı gözlemlenebilir. Meydan okumanın en soğuk yıllarında *détente*'ının kritik anları ve sözde *détente* döneminde donmuş aralıklar vardı. Kesinlikle, kırk yıldır herhangi bir savaşın olmadığı Avrupa'da muhtemelen soğuk savaştan söz etmek bir Fransız bakanın "sıcak barış" deyiminden daha az gerçektir. Görünen olgu birçok kez düşen ve yükselen bir hararetti.

Ekonomik ilişkiler asla potansiyel düzeyine ulaşamadı. Batı askeri değeri olan gelişmiş teknolojileri satmakta isteksizdi. Binlerce yasaklanmış ticari kalemi içeren Amerikan COCOM listesi giderek kabarıyordu. Doğu kendi adına kapitalist ithalatta geri kalmayı tercih ederek ekonomik kendine yeterliliğe güçlü bir şekilde inanıyordu. 1970'lerin sonlarında, Sovyet petrol üretiminin

yüzde 50'si CMEA ile açık veren ticaret için ayrılırken, Sovyet rekolte fiyaskosu düzenli olarak Birleşik Devletler tahılının büyük oranlarda panik alımına neden oldu.

Kültürel ilişkiler içerik ve ölçüde ılımlıydı. Bolşoy Balesi, Kızıl Ordu Korosu veya Mazowsze halk dansları topluluğu turlarıyla, birçok Batılı orkestra ya da Kraliyet Shakespeare Topluluğuyla karşılıklı ziyaretler gerçekleştirildi. Sovyet bloğu ülkeleri, ihtiyaçları devlet tarafından karşılanan atletlerin çok iyi performans gösterdikleri Olimpiyat Oyunlarına büyük önem veriyordu. 1980'de Moskova Oyunlarının Birleşik Devletler tarafından boykot edilmesiyle ve 1984'te Los Angeles'taki Sovyet misillemesiyle beraber spor, daha açık biçimde siyasal bir aygıt olarak kullanıldı.

Diplomatik ilişkiler her türden engellerle kuşatılmıştı. BM Güvenlik Konseyi, daha çok Sovyet vetosu nedeniyle kırk yıl boyunca işletilemedi. Casuslar savaşı gülünç bir duruma geldi: Batı istihbaratına İngiltere'de Sovyet elemanları ve Bonn'da Doğu Alman ajanları tarafından üst düzeylerde sızıldı. 1950'lerde Senatör Joseph McCarthy döneminde ABD'deki komünist ajanlara ilişkin makul korku tümden mantıksız bir cadı avına neden oldu. Moskova'daki Amerikan büyükelçiliklerine peş peşe öyle dinleme cihazları yerleştirildi ki binalarını terk etmek zorunda kaldılar. Güvensizlik hâkimdi.

Détente'ın kökeni Soğuk Savaşın başlarına kadar gider, Stalin bir kez Almanya'nın, Amerika'nın çekilmesi karşılığında, yeniden birleşmesine fırsat verilmesini önermişti. 1955'te Cenova toplantısında Başkan Einsenhower Stalin'in halefleriyle buluştuğunda, Batı, Sovyetlerin uzun vadeli silahsızlanma önerisiyle bir kez daha şaşkınlığa uğramıştı. 1959 Kruşçev'i Camp David'de, Macmillian'ı kazak şapkasıyla Moskova'da gördü, ancak gelişen diyalog, U2 olayı, ikinci Berlin krizi ve daha acı biçimde, Küba'da Sovyet füzelerinin keşfedilmesiyle kesintiye uğradı.

U2, saldırıya uğramayacağı düşünülen yüksek irtifada uçabilen bir Amerikan casus uçağıydı. 1960'ta Türkiye'den kalkan bir uçak Volga üzerinde vuruldu. Einsenhower bu türden bütün operasyonların varlığını inkâr edecek kadar aptaldı, ta ki Kruşçev pilot ile lanet görevini gözler önüne serene kadar.

1961 Berlin krizi yıllardır mayalanıyordu. Doğu'dan Batı'ya sığınmacı akını hızlanıyordu. Yalnızca 1961 Temmuzunun son haftasında on bin kişi geçti. Kremlin DDR ile tek taraflı bir anlaşma imzalamakla ve dört gücün işgal hakkına son vermekle sürekli tehdit ediyordu. Sovyetler ezici bir yerel askeri üstünlük elde etti. Fakat Batı hiçbir harekette bulunmadı. Sonra 19 Ağustos 1961'de Duvar inşa edildi. Genç Başkan Kennedy daha önce asla olmayan bir şekilde test ediliyordu. Özel olarak Duvarın ikinci bir Berlin ablukası şansına inandığı için askeri bir tepki göstermedi; bunun yerine propaganda darbesini sahneye koydu. Duvarın yanında durarak eşsiz Boston şivesiyle "ben bir Berlinliyim" *(ich bin ein Berliner)* diye meydan okurcasına bağırdı.*

* Bu şekilde, "ben bir yağlı çöreğim" anlamına geliyor. "*Ich bin Berliner*" demesi gerekirdi.

Bir sonraki yılın Ekim ayında ortaya çıkan Küba krizi Soğuk Savaşı eşiğe getirdi. Kennedy, Berlin krizini çözmek zorundaydı ve Viyana'da Kruşçev ile ilk buluşmasında Amerika'nın belirleyiciliğiyle Moskova'yı etkilemekteki başarısızlığına ikna oldu. Gelecek sefer sıkı olduğunu kanıtlamak zorundaydı. Birleşik Devletlerin Güney Vietnam'a olan yükümlülüğünü artırdı. Hava fotoğrafları Florida sahillerinden sadece doksan kilometre uzakta olan Küba silolarındaki Sovyet füzelerinin varlığını ortaya çıkartınca, Kremlin'in geri adım atmaya zorlanmasına karar verdi. Tek sorun nasıl olacağıydı. Küba'yı ablukaya almak yerine cerrahi bir hava saldırısını reddetti. Bir hafta bütün dünya nefesini tuttu; Sovyet füzeleri geri çekildi. ABD Türkiye'deki füzelerini çekme kararı aldı ve Küba'yı işgal etmekten kaçındı.[29]

Silahsızlanma görüşmeleri on yıl sürüncemede kaldı. Cenevre önerisi Sovyetlerin denetleme iznini reddetmesi üzerine suya düştü. 1963'te Moskova Anlaşması nükleer silahların atmosferde denenmesini yasakladı, ancak küresel çevreye büyük zararlar verdikten hemen sonra. Aynı yıl Çin'i dışlayıp var olan dört nükleer gücün tekelini korumak için tasarlanan Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Anlaşması İngiltere tarafından teklif edildi. Geçici bir ara dışında hesaplar tutmadı. Dört yıl sonra 1972'de Stratejik Silahların Sınırlandırılması Anlaşmasının (SALT I) ilk raundu geçici bir sona ulaştı. SALT II 1980'de ABD Kongresinde bloke edilene kadar sürüncemede kaldı. 1970'lerin ortalarından itibaren yürütülen artırma oranlarının sınırlandırılmasına karşın, askeri mühimmatların sayısında nihai bir sınırlamaya gidilmesine ilişkin bir anlaşma için çaba harcandı. On beş yıldır konvansiyonel silahlarla ilgili Karşılıklı Dengeli Güç İndirimi (MBRF) üzerine yapılan görüşmeler, Belgrad'ta yapıldı. 1982'den beri Nükleer silahlarla ilgili Stratejik Silahların İndirimi Anlaşması (START) Madrid'te yapıldı. Otuz yıllık hükümetler arası görüşmeler, 1960'ların başlarında ve tekrar 1980'lerin başlarında Batı'da kayda değer destek gören nükleer silahlara karşı popüler kampanyalar serisi kadar zayıf olduğunu kanıtladı.

Avrupa'nın Soğuk Savaş diplomasisine dahil olması ABD-Sovyet ana çatışmasında kaçınılmaz olarak ikinci sırada yer aldı. Fakat 1950'lerin ortalarından itibaren giderek kendini gösterdi. 1957'de Polonya Sovyetlerle anlaşarak BM'ye merkezi Avrupa'da nükleer silahlanmanın dondurulmasını öngören Rapacki Planını ve 1960'ta aynı bölgede nükleer silahlanmayı donduran Gomulka Planını sundu. Hiçbir şey çıkmadı. 1965'te Polonya Katolik Başpiskoposu Almanya'daki karşıtına "affetmeye ve affedilmeye" hazır olduklarını beyan eden açık bir mektup yayımladı. Komünist hükümetler tarafından hainlikle suçlanan bu cesur girişim, korku ve nefretin manevi karamsarlığına yönelik açık bir yolu gösteriyordu.

Doğu Avrupa'daki Sovyet politikası ağırlıklı olarak Alman öcüsü üzerine oynadı ve komünist propagandası savaş zamanı Alman korkusunu canlı tutmak için büyük çaba harcadı. Batı Almanya'da sınırdışı edilenlerin rahatsız edici sesleri hatırı sayılır bir şekilde Hıristiyan Demokrat Hükümetleri etkiledi ve Doğudaki anavatanlarının belirsiz geleceği sadece tutkuların sürekli olarak büyümesine hizmet etti. Hâkim siyasal iklimin 1960'ların sonlarındaki buzla-

rı, böylece daha çok Başbakan Willy Brandt'ın *Ostpolitik*'i için gerekli yolları hazırlayan Alman Kilisesinin başarılı çabası sayesinde çözülmeye başladı.

1969'da başlayan *Ostpolitik* veya "Doğu Politikası" tutarlı, kısa, orta ve uzun vadeli amaçlara dayanıyordu. Acil durumda, Brandt Çekoslovakya'nın işgalinden sonra başlayan Doğu-Batı çıkmazına ara vermenin yollarını aradı. Federal Cumhuriyetin tam olarak tanınmasından beri, Batı Almanya, DDR ile ilişkisi olan hükümetlerle (SSCB dışında) herhangi bir ilişkiyi dışlayan sözde Hallstein Doktrinini uyguluyordu. Sonuç Almanya'nın hemen hemen bütün Doğulu komşularından yalıtılmasıydı. Buzların çözülmesinden sonra Brandt DDR ve Sovyet bloğunun diğer üyeleriyle *modus vivendi* yapmanın yollarını aradı. On, yirmi belki de otuz yıl boyunca Batı ile Doğu Almanya arasında gelişen ilişkilerin Doğu Berlin'deki rejimi yumuşatacağını ve nihayetinde uzlaşmaya götüreceğini umdu. *Ostpolitik*'in ilk iki başarısında amaçlarına ulaştı. Üçüncüsünde umulanın tersi bir sonuç yaşandı. Gerçekten Brandt'ın Almanya'nın yeniden birleşmesini bekleyip beklemediği kesin olmamakla beraber, bir seferinde "Yeniden birleşme, Alman siyasal yaşamının bir yalanıdır" demişti.

Bununla beraber, uluslararası sahnede Willy Brandt'ın varlığı bir hayli etkili olmuştur. Doğu Avrupa açıkça barışçıl niyetler taşıyan sosyalist bir Alman Başbakanının fikrine koşullanmamıştı. Lübeckli bir tezgâhtar kızın gayrimeşru çocuğu olarak doğan Brandt (Hebert Fraham 1913-1992) mümkün olan her toplumsal dezavantajın üstesinden gelebilirdi. Savaş sırasında Norveç'te yaşadıktan ve Nazilere karşı savaştıktan sonra kusursuz bir demokrat kimliğe sahipti. Daha da önemlisi, 1957'den 1963'e kadar Batı Berlin Belediye Başkanı olarak komünizme karşı sadıkane direnişiyle ünlendi. Ağustos 1970'te Moskova'da göründüğünde, böylece Wehrmacht yenilgisinden yirmi beş yıl sonra büyük bir etki bıraktı. Aralık ayında Polonya'da Varşova Gettosu savaşçıları anıtının önünde dizlerinin sızladığını hissettiğinde, uzun süre unutulmayacak duygusal bir jestte bulundu. Doğu Berlin'de önerilerine karşı konulamadı. Üç yıl içerisinde Alman-Sovyet İşbirliği Anlaşmasını (1970), Almanya'nın kaybettiği toprakların sınırını belirleyen bir Almanya-Polonya Anlaşması (1970) ve 1973'te DDR ile birbirlerini karşılıklı tanıyan bir anlaşmayı imzaladı. Demir Perde ve Berlin Duvarı yıkılmadı; gerçekten onlara yeniden hayata başlama şansı verildi. Almanya sorunu çözülmedi; ama istikrarlı bir ilişki çerçevesine oturtuldu. Brandt'ın muhafazakâr muhalifleri onu Almanya'nın doğum hakkını ele vermekle suçladılar. Yanıtı "halihazırda kumarda kaybedilmeyen bir şeyi kimse ele vermiş sayılmaz" idi.

Tarihçiler, Batı Almanya'nın *Ostpolitik*'nin Avrupa'nın bölünmüşlüğünün uzamasına hizmet edip etmediğini ya da sonunda yeniden birleşmeye götürecek süreci, küçük düşürücü uzlaşmalar yoluyla başlatıp başlatmadığını daima tartışacaklar. Aslında iki yorum da özel değil. Gelecek on yılın rengini bu belirledi. DDR boykotuna son verilmesi, Federal Hükümeti, görünür bir getirisi olmayan ve bir seri karanlık operasyonlarla (Doğu Berlin'in büyük fidyeler karşılığında satışını yaptığı siyasi mahkûmlarla skandal ticareti yapmak gibi)

büyük bir masrafa soktu. 1960'ların tehdit dolu atmosferini yatıştırarak "*détente* dönemi"ne giden yolu açtı.

Détente birden çok anlam taşıyan diplomatik bir terimdir. İsteyene göre ya "yumuşama" ya da "ılıman bir hava durumu" anlamında kullanılıyordu. Ateşlenmeye hazır silahlar için kullanılan bir Fransız sözüdür de. 1970'ler bağlamında, bu açıkça baskıların kaldırılması anlamına geliyordu; ancak bu serbestliğin ölümcül bir etkiye sahip olacağı tümüyle varsayıma açıktı.

Bonn'un *Ostpolitik*'inin ve SALT I'in gelişmesinin yanında, *détente*'a önemli bir teşvik uzak Çin'de aranmalıdır. 1972'de Amerikan Başkanı Richard Nixon yaşlı Başkan Mao'yu ziyaret etti, böylelikle "Çin kartını oynadı". Soğuk Savaşın iki kutuplu yapısı Sovyet bloğu, Çin ve Batı'dan oluşan yeni üçlü bir biçim aldı. Sovyet liderler Beijing'le kaygı verici yenişememeye boyun eğip, Avrupa'daki pozisyonlarını stabilize etmek için kendilerini zorunlu hissettiler. Hepsinden önemlisi Stalingrad zaferinden otuz yıl sonra Sovyetler Birliği hâlâ Batı yakasında resmi bir çözüm olmaksızın yaşamak zorundaydı. Tartışmalar 1970'te başladı ve 1973'ten 1975'e kadar devam eden Helsinki'deki Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) ile son buldu.

Sovyet bakış açısından, Helsinki Nihai Senedi asla var olmayan Alman Barış Antlaşmasının yerini aldı. Batılı bakış açısından, Doğu Avrupa'daki Sovyet egemenliğinin zor yoluyla bitirilemeyeceği ve istikrar kazanmanın Sovyetlere siyasal açıdan oldukça pahalıya patlayacağı yönündeki kararın kabulünün bir işaretiydi. Görüşmelerin ürünü, güvenlik konularında, karşılıklı görüşbirliği ve barışçıl değişiklikler dışında Avrupa'nın var olan sınırlarını garanti altına alan bir anlaşmaydı. İkinci ürün, gelişen ekonomik işbirliği konusunda maddeler içermesiydi. Üçüncü ürün, geniş kapsamlı kültür ve iletişim projelerini geliştirmeyi ve insan haklarını garanti altına alan bir anlaşmayı içermesiydi. Bu siyasal bir etiketti. 1975'te Nihai Senedin imzalandığı günden itibaren, Doğu rejimleri yurttaşlarının haklarına saygılı olmayı ya da onların ciddi girişimlerini ihlal nedeniyle teşhir edilmeyi seçmek zorundaydılar.

Helsinki Nihai Senedi, Sovyetlerin Doğu Avrupa'yı işgalinin bir teslimi olduğu gerekçesiyle birçoklarınca eleştirildi. Aynı zamanda Sovyet bloğundaki siyasi muhalifleri de resmen yüreklendirdi. Polonya'da, Dayanışmanın selefi KOR'a, Çekoslovakya'da Vaclav Havel liderliğindeki Madde 77 grubuna ve Sovyetler Birliğindeki birçok "Helsinki Koşulu Komitelerinin" erkenden ortaya çıkmasına dayanak oldu. Andropov KGB'si tarafından toptan göz ardı edildi; Avrupa'dan ilgisini kesmek için bir neden görmeyen ve Sovyet ihlallerinin devam ettiği görüşünde olan Başkan Carter'ın Amerikan yönetimi tarafından ciddiye alındı. 1970'lerin sonlarında Batı'da üç yeni yüz ortaya çıktı. 1978'de kendini Hıristiyan Avrupa'yı yeniden birleştirme görüşüne adamış Slav kökenli bir Papa Aziz Petrus'un tahtına oturdu. 1979'da çok metanetli bir kadın *Downing Street* 10 Numaraya taşındı. O, çok geçmeden Kremlin tarafından "Demir Leydi" olarak adlandırılacaktı. 1980'de emekli bir film artisti Beyaz Sarayın Oval Ofisine geçti. "Büyük İletişimci", Sovyetler Birliğini çok geçmeden "şer imparatorluğu" olarak adlandıracaktı. Bu üç kişilik, Doğu-Batı ilişkilerine

yeni canlılık kazandırdı. Üçü de ahlaki ilkeler açısından komünizme karşıydı; her üçü de Batıda olduğundan daha fazla bir şekilde Doğu Avrupa'da ünlüydü; her üçü önceki on yılların getirdiklerinden memnun görünmüyordu. Reagan ve Thatcher, askeri kalkanını güçlendirirken barışın çelenklerini ileri süren NATO'nun ikiz-yol politikasıyla bilendi.

1980'lerden itibaren zor deneyimler gösterdi ki, Batı devamlı olarak üç yanılsamadan çekmektedir. Siyaset bilimciler arasında "yakınlaşma"dan (zamanla Doğu ve Batının ekonomik ve sosyal sistemlerinin birbirlerine yakınlaşacağını öne süren bir düşünce) konuşmak modaydı. Bu ham bir hayaldi. Her geçen gün uçurum büyüyordu. Moskova'ya bağlılık derecelerine göre komünist rejimler arasında "ayırım" yapan hükümler bile veriliyordu. Bu politika Çavuşesku'nunki gibi en baskıcı rejimlere büyük lütufta bulunuyordu. *Détente* "kuşbilimsel" olarak adlandırılan bir varsayımı besliyordu. Komünistlerin idaresinin Batı'daki iyi idareye bağlı olduğu iddia ediliyordu. Batılı başkentlerdeki kötü yorumlar sadece "şahinleri" cesaretlendirirken, iyilikler de yalnızca "güvercinleri" yüreklendiriyordu. Pratikte böyle şeyler olmuyordu. Hiç kimse Honecker kadar yumuşak biri olarak sunulmadı, Honecker ise hep şahin kaldı. Gerçek, komünistlerin iyiliğe karşılık vermemesiydi. *Détente*'ın ilk eleştirilerinden biri *Umut ve Umutsuzluk Üzerine Tezler*'de ortaya atıldı. Doğu-Batı ilişkilerinde gerilimi artıran tehlikeli bir taktikti; ama nihai bir başarı umudu veren tek stratejiydi.

Bu bölünmüş fikirlerin ortasında, Doğu'da yeni bir yıldız ortaya çıktı. Mart 1985'te Mihail Sergeyeviç Gorbaçev (d. 1931) üç yıl içinde SBKP'nin dördüncü Genel Sekreteri olarak ortaya çıktı. Parti kadrosundan seçildi ve demokratik bir kimliği yoktu. Kişilik olarak tamamen farklıydı; Stalinist sicille lekelenmemiş ilk Sovyet lideriydi. O sıcak kanlı, sıkı espiritüel ve vurgusuz konuşuyordu. O, bayan Thatcher'in "onunla iş yapabiliriz" şeklinde aceleyle ilan ettiği adamdı.

Gorbaçev görevinin ilk aylarında, politbüronun yeniden düzenlenmesi, önceki liderlerin törensel bir şekilde suçlanmaları ve rüşvete karşı tehditkâr kampanyasıyla meşgul oldu. Fakat tarz açıkça değişti. Dünya hoşnutsuzluğun onunla değişip değişmeyeceğini görmek için bekledi. Dış politika Sovyet lidere daha fazla manevra alanı sağladı. Gorbaçev'in, ilk hamlesini Doğu-Batı ilişkileri üzerinde yapacağını varsaymak akla yatkındı.

Gorbaçev ile Reagan arasındaki ilk buluşmalar özellikle verimsizdi. Yeni gelen eski "Yıldız Savaşlar"ı sorununu getiriyordu. Ancak askeri harcamaların yükü sır değildi; Aralık 1987'de İzlanda'da Reyk Javik toplantısından önce Orta Menzilli Nükleer Silahların Sınırlandırılması (INF) üzerine bir anlaşma için uzun hazırlıklar yapıldı. Birden Reyk Javik görüşmelerinin ortasında Gorbaçev uyarmaksızın bir atak yaptı. Bütün nükleer silahlarda yarı yarıya indirim teklif etti. Reagan sendeledi, geri çevirdi ve pişman oldu. INF imzalandı; fakat geçmişin aşırı dikkatli ve kuşkulu karşılaşmaları bitti. Genel Sekreter rayında giden Soğuk Savaşı durdurma niyetinde görünüyordu.

Kısa bir süre sonra, sıradışı bir olay Doğu-Batı gerilim balonunu patlattı. Hava savunması on yılın en büyük askeri sorunuydu: Cruise ve Yıldız Savaşlarının ardında ve milyarlarca dolara mal olan bir sorundu. İki taraf da diğerinin bomba ve füzelerinin misilleme yapmadan hedeflerini bulmasından korkuyordu. Sovyetler Birliği Krasnoyarsk'ta izinsiz bir anti-Balistik Füze radarı inşa ettiğinden ve Sovyet hava sahasına yanlışlıkla giren KAL 007 numaralı bir Kuzey Kore yolcu uçağını düşürdüğünden büyük bir nefret kazandı. Ancak dünyanın uzman askeri planlamacılarının bütün kaygıları bir Alman öğrencisinin yaptığı eşek şakasıyla dağıldı. 28 Mayıs 1987'de on dokuz yaşındaki Matthias Rust tek motorlu özel bir uçakla Hamburg'dan havalanıp Baltık üzerinde Letonya'da Sovyet sınırlarını aşarak dünyadaki en yoğun hava savunma sistemleri altında alçak mesafede (ağaçboyu) uçtu ve Moskova Kızıl Meydan yanındaki kaldırım taşları üzerine indi. Tek başına bütün Soğuk Savaşı gülünç duruma düşürdü.

Aralık 1989'daki Malta toplantısıyla Başkan Bush ve Gorbaçev Soğuk Savaşın bittiğini ilan ettiler.

Bütünleşme ve Dağılma, 1985-1991

Gorbaçev'in iktidara gelişinden sonraki iki ya da üç yıl içinde Avrupa politik manzarasının temel hatlarına dokunulmadı. Batı Avrupa'da Amerikan varlığı hâlâ belirleyici bir etkendi ve AET'nin ufku hâlâ ekonomik alanla sınırlıydı. İnsanlar Doğu Avrupa'da hâlâ Demir Perde'yi geçmeye çalıştıkları için vuruluyorlardı. Değişmez adamların hepsi- Honecker, Husak, Kadar, Çavuşevsku, Jivkov, Enver Hoca - hâlâ iktidardaydılar. "Diğer Avrupa" hâlâ, "varolan son sömürge imparatorluğuydu." Kasım 1987'de Gorbaçev geleneksel tarzda yapılan Ekim Devrimi'nin 70. Yılı kutlamalarının başındaydı. Mayıs 1988 gibi geç bir tarihte, Stalin'in de onaylayacağı bir şekilde Rus milliyetçiliği ruhu ile Ortodoks binyılından söz ediyordu.

Fakat Avrupa hem Doğu'da hem de Batı'da görülmemiş dönüşümlerin kıyısına yaklaşıyordu. Soğuk Savaş bulutları dağıldıkça yeni, heyecan verici görüntüler bir çok cephede ortaya çıkıyordu. Gorbaçev'in Reykjavik'teki iki yıllık silahsızlanma önerisiyle, Sovyetler Birliği uyduları üzerindeki denetimini elinden kaçırdı. Üç yıl içinde Batı Avrupa'da politik birlik gündeme girdi. Dört yıl içinde ise Sovyetler Birliği'nin kendisi buharlaştı. Batı Avrupa bütünleştikçe Doğu Avrupa parçalandı.

Hiç kimse bu ölçekteki bir kargaşanın neden olma iddiasında bulunamaz. Ama iki kişi kendini giderek yükselen gelgitlerin merkezinde bulmuştur. Bunların biri Gorbaçev'di; diğeri ise yeni Avrupa Komisyonu Başkanı Jacques Delors'du. Düşmanları her ikisinin de gerçekçilik duygusundan yoksun olduğunu söyleyeceklerdi- reforma tabi tutulamayacak şeylerin peşinde koşan reformcular, bütünleştirilemeyecek olanı bütünleştirme çabasında olanlar.

Fransa'nın eski Maliye Bakanı olan Jacques Delors (d. 1925), yeni bir teknokrat tipinin ilk örneğiydi. Paris'te doğmuştu ve önceleri bir Katolik ve sosyalistti. Ancak o, geniş vizyonları otuz yıldır uyuyan Monnet ile Schuman'ın ger-

çek bir öğrencisi, bir görev adamıydı da. Rakipleri ona "kökten-Avrupacı" diyorlardı. Schuman'ın önceden söylediği gibi, "Avrupa bir dokunuşta ya da tek bir plana göre inşa edilmeyecektir, sağlam başarıların üstüne kurulacaktır." Bu söz Delors'un yaklaşımını çok güzel özetliyordu. Amacına ulaşmak için temel aracı Tek Avrupa Yasası idi. 1985- 9 ve 1989- 92 arasındaki iki dönem süren görevi, bu amacın kuramdan gerçekliğe dönüşmesini görmesine yetecekti.

Tek Avrupa Yasası biçimsel olarak metnin kendisinden fazla bir anlama sahip olmayan bir şey olarak değerlendirilebilirdi- AET içinde ticaret ve dolaşımın önündeki engelleri kaldıran ayrıntılı bir program. 1985'te sunulduğu ve üye ülkelerce 1986'da kabul edildiği şekliyle içerdiği 282 madde, 1992 sonu itibariyle 320 milyonluk tüketiciden oluşan birleşik bir pazarı ortaya çıkartacak tekdüp önlemlerin uzun bir listesini veriyordu. İçerideki sınırların kaldırılmasını, serbest rekabeti, tüketici haklarının standardizasyonunu, yaşam standartlarının eşitlenmesini, mesleki niteliklerin karşılıklı olarak tanınmasını, KDV ve diğer dolaylı vergilerin uyumlu hale getirilmesi ile televizyon, radyo ve iletişim araçlarına ilişkin önlemleri öngörüyordu. 148. madde icracı Bakanlar Konseyi'nin seçiminde nitelikli çoğunluk ilkesini uygulamaya koyuyordu. Batı Almanya, Fransa, İtalya ve Britanya'nın her birinin (10) kabul edilen oranına karşı, diğer üyelerin oyları İspanya (8), Belçika, Hollanda, Yunanistan, Portekiz (5'er), Danimarka ile İrlanda (3'er) ve Lüksemburg (2) oranında ağırlığa sahip olacaklardı. Etkili bir çoğunluk 72 oyun 54'ü ya da % 75'i alınarak sağlanacaktı.

Bununla birlikte TAY (Tek Avrupa Yasası) daha kapsamlı planlar için Truva Atı gibi kullanılabilirdi. Bir kere işe başlandıktan sonra tek pazarın varolan diğer engeller de ortadan kaldırılmadan kendi ayakları üzerinde duramayacağını ileri sürmek için her türlü fırsat vardı. Yaşanan da aynen böyle oldu: Daha ileri mali, politik, yasal ve toplumsal bütünleşme istekleri, bir tepki zinciri şeklinde ortaya çıkmaya başladı. Yirmi yıllık çok ılımlı ilerleme döneminden sonra AET'nin temposu hızlanıyordu: Brüksel'deki slogan *"ça bouge"* (hareket ediyor) idi. Dönemin eğiliminin bir belirtisi olarak Topluluk, 1987'de Avrupa Konseyi'nin bayrağını resmi olarak kabul etti. Koyu mavi zemin üzerindeki on iki altın yıldız artık Strasbourg'un yıldızlı ideallerinin simgesi değildi. Onlar şimdi tam birliğin genişleyen çemberinin içindeki on iki üyeyi temsil ediyorlardı.

Avrupa Komisyonu sayıları gittikçe artan direktifler yayınlıyordu. Ayrı ayrı ele alındıklarında bu direktifler genellikle önemsiz görünüyordu. Avrupa'daki prezervatiflerin zorunlu ebatları ile ilgili olanı (İtalyan Hükümeti bunların boyutunu küçültmek için açıkça çalışmıştır) bayağı kararların tek örneği değildir. Birlikte ele alındıklarında ise bunlar tutarlı bir yöne doğru ilerleyen bir çığ oluşturuyorlardı. Konsey'in sermayenin serbest dolaşımını onaylamasından sonra, Komisyon Haziran 1988'de Ekonomik ve Parasal Birlik sürecinin yeniden gözden geçirilmesini isteyen bir yönerge çıkardı.

Komisyon'un niyetleri ortaya çıkınca muhalifler de alarm düğmesine bastı. Margaret Thatcher "1992 Projesi'ni" gönülsüzce kabul etti. 20 Eylül

1988'de Bruges'da Avrupa Koleji'nde yaptığı bir konuşmada, "Avrupa süper devleti" ile "Avrupa kimliği identikiti (robot resim parçaları takımı, polisin robot resim çizimlerinde tüm olasılıkları oluşturmak için kullandığı resim bölümleri ç.n.)" projesine saldırdı. Bir diğerinde ise "Hayır! Hayır! Hayır!" şeklindeki tiz sesle yükselttiği protestoları, de Gaulle'ün yirmi yıl önceki gösterisini anımsatıyordu. Thatcher bu tavrıyla "Küçük İngiltereliler" ile anti-Amerikan bir "Avrupa Kalesi"nin yükselmesinden korkan tutucu Amerikalıların sempatisini kazandı. Ancak o, Kasım 1990'da bir "Kabine Darbesi" ile kendisini görevden uzaklaştıran partisinin içinde bulunduğu haleti ruhiyeyi yanlış değerlendirmişti.

Bu arada gelgitin hızla Komisyon'un lehine döndüğü görülüyordu. Sovyet bloğunun dağılması politik ve ekonomik manzarayı dönüştürüyordu. Almanya'nın yeniden birleşmesi, bu ülkenin oransız etkisi konusunda huzursuzluğa (sadece Almanya içinde değil) yol açtı. Ortak bir politika olmadığından Avrupa'nın bir bütün olarak akıntıya kapılıp sürüklenmesi tehlikesi vardı.

Bu ortam içinde bir diğer inisiyatif dalgası Topluluğu sarstı. Mart 1990'da Belçika'nın verdiği memorandum ile Yerelleşme, Demokrasi, Verimlilik ve Uyum'dan oluşan dörtlü amaç ortaya konuldu. Bir ay sonra bir Fransız-Alman mektubuyla ortak güvenlik, adalet, polis ve dış politika sorunları tartışmaya açıldı. Aynı yıl içinde, Madrid zirvesinde Delors, "beş yıl içinde biçimlenecek bir Avrupa Hükümeti"nden söz etti. Topluluk'un genişlemesi ve hem Avrupa Parlamentosu hem de Avrupa güvenliğinin güçlendirilmesi konuları gündeme girdi. Genişleme planları katılıma ilişkin birkaç alanda yürütüldü. 1991'e gelindiğinde Topluluk, EFTA ülkelerinin dışarıda kalmış olanlarını Ortak Pazar'a (henüz tam üyelikten söz edilmiyordu) almayı, önceden komünist olan üç ülkeye aday ülke statüsü vermeyi ve üç yıl içinde Avusturya, İsveç, Finlandiya ile Norveç'i üyeliğe almayı öneriyordu. Tam üyelik ya da üyeliğe adaylık statüsü için yapılan başvurular Türkiye ve İsrail gibi Avrupa-dışı bazı ülkelerden gelmeye başlamıştı. Onikiler'in Yirmiler ya da Otuzlar olmaları çok uzak değil gibiydi.

Komisyon'un girişimini üye ülkelerin memnuniyetle karşılamalarının bir nedeni yerellik ilkesinden ne anladıklarıyla ilgiliydi. Katolik Kilise Hukuku uygulamalarından ödünç alınan bu ilke, Topluluk'un merkez organlarının sadece en önemli politik konularla ilgilenmesini ve başka her şeyin "yerel hükümet organlarına" bırakılmasını öngörüyordu. Ulusal hükümetler ısrarla her şeyin kendilerine bırakılmasına çalışıyorlardı. Ancak yaygınlaştığı zaman, yerelleşme, ulusal hükümet düzeyini atlayarak Brüksel ile bölgesel ve mahalli yetkilileri doğrudan ilişkiye geçirmek için de kullanılabilirdi. Tanımların hemen yapılması gerekiyordu.

Politik birliğin daha siddetli taraftarları ulus-devleti beğenmediklerini gizlemiyorlardı. Ulus-devlet bütün tarihsel günahlarının yanında artık büyük sorunlarla uğraşamayacak kadar küçük ve küçük sorunların üstesinden gelmek için gerekenden büyük bir birim olarak görülüyordu. Topluluk'un, BM gibi bir hükümetler kulübüne dönüşeceğine ilişkin korkular nedensiz değildi.

Topluluk Parlamentosu'nu, üye ülkelerin farklı kuruluşlarının üstünde bir yere yerleştirmedikçe Avrupa demokrasisinin gelişemeyeceğinin ileri sürülmesi kesinlikle tutarlı bir görüştü.

Avrupa'nın "bölgeleri" ile ilgili tartışmalar işte bu bağlam içinde ön plana çıktı. Topluluk'un merkezi organlarının güçlendirilmesine yönelik her girişim otomatik olarak üye ülkelerdeki merkezkaç eğilimleri cesaretlendirdi. Brüksel'in yükselişinden sonra Edinburg'un, Milano'nun, Barcelona'nın ve Anvers'in yükseleceği kesindi. Hem üye ülkeler içinde hem de üye ülkeler arasında bölgesel çıkarlar saptanabilirdi. Örneğin, tek merkezden yönetilmeyen Almanya Federal Cumhuriyeti'nde *Lander* hükümetlerinin geniş yetkileri içeren özerklikleri vardı. Bir zamanlar merkeziyetçiliğin kalesi olan Fransa, yakın zamanlarda yirmi iki eyaletinin yetkilerini artırmıştı. (Söylenenlerin tersine yerellik "devrimi (*devolution*)" geri püskürtülmüş ve yerel hükümetlerin etkisi azaltılmış durumda olan Britanya'da karşıt eğilim geçerliydi.) "Avrupabölgeleri" kavramı Topluluk ile Doğu komşuları arasındaki boşluğu doldurmak için yaratıldı. Adriyatik'te kıyısı bulunan beş devletin bir "Pentagonale" (Beş köşeli, beşli) oluşturması önerisini İtalya tartışmaya açtı; Almanya, Polonya ve İskandinav ülkeleri Baltık'ın iki kıyısında gelecekteki olası işbirliği bölgelerini tartışmaya başladılar.

Politik belirsizlikler üye ülkelerdeki merkezkaç baskıları güçlendirdi. İspanya'da Katalanlar ile Baskların uzun süredir var olan memnuniyetsizlikleri denetim altına alındı ancak tümüyle tatmin edilemedi. İtalya'da bir Lombard Birliği, kuzeyi *Mezzogiorno*'nun yükünden kurtarmak amacıyla yeniden ortaya çıktı. İskoç Milliyetçileri ikinci partiyi kurmuşlardı: Avrupa Topluluğu içinde bağımsız bir İskoçya, Topluluk dışında kalmış olanından daha az riskli gibi görünüyordu.

Pratikte ise her şey sahneye konulmayı bekliyordu. Topluluk hâlâ önce coğrafi olarak mı genişleyeceğini yoksa yapısal olarak mı "güçlenmesi" gerektiğini tartışıyordu. "Önce güçlenelim sonra genişleyelim" tavrı Delors'un tercihiydi. Onu eleştirenlerse bunun topluluğu küçük, Batılı ve Komisyon'un denetimi altında tutmak için ortaya atılan bir hile olduğunu düşünüyorlardı. Hatta On İkiler'in liderlerinin Aralık 1991'de Limburg ilindeki Maastricht'te toplandığında hareket hâlâ ivme kazanıyordu. Komisyon bu nedenle, Roma Anlaşması'nı değiştirerek genişletecek şekilde düzenlenmiş kapsamlı bir Avrupa Birliği Anlaşması hazırlamıştı. Anlaşmayı oluşturan 61.351 sözcüklük metin "Avrupa'nın bütünleşme sürecindeki yeni bir aşamayı" işaret ediyordu. Bu haliyle anlaşma "ekonomik ve parasal birlik", "tek ve istikrarlı para", "ortak vatandaşlık" ve "ortak dış ve güvenlik politikaları" oluşturmak için gerekli yolları ayrıntılarıyla planlıyordu.[32] Fakat genişleme ve bir bütün olarak Avrupa'nın dönüşümü hakkında hiçbir şey söylemiyordu. Hâlâ sadece Batı'nın çıkarlarıyla meşgül olan bir Komisyon'dan hamile kalan Maastricht hiçbir biçimde Kıta'nın doğusunu sarsacak çığ için Avrupa'yı hazırlamamıştı.

Delors ilerlerken Gorbaçev'in kafasında şimşekler çakıyor, bocalıyor ve çırpınıyordu. Gorbaçev'in Sovyetler'in bunalımı konusundaki çözümlemeleri daha

sonraki eylemlerinden çıkartılabilir. Çözümlemelerinin çoğu *Perestroika* (1989) kitabında açık biçimde ifade edilmiştir. Kitap bir özürler kataloğuydu. Sovyet silah deposunun genişlemesi daha geniş bir güvence vaat etmiyordu. Askeri harcamalar yurttaşların yaşam standartlarındaki herhangi bir gelişmeyi olanaksızlaştıracak düzeylere ulaşmış durumdaydı. Uygulanan harcama modellerine Sovyet ekonomisi artık daha fazla dayanamayacaktı. Komünist planlama yöntemleri başarısız olmuştu ve Batı ile olan teknoloji boşluğu her geçen gün daha da artıyordu. Parti çürümüş ve moralsiz durumdaydı; gençlik komünist ideolojiye arkasını dönüyordu; yurttaşlar tutulmayan sözlere karşı tahammülsüz olmuşlardı. Sovyet toplumu ilgisizlik tarafından kuşatılmıştı. Sovyet dış politikası düzensizlik içindeydi. Diğer bütün devrimci mücadeleler gibi Afganistan'daki savaş da dipsiz bir kuyuydu; Doğu Avrupa üzerindeki Sovyet egemenliği hiçbir yarar sağlamıyordu. Gorbaçev'in stratejisi, üzerinde eski düzenin sağlam bir biçimde geliştiği Soğuk Savaş ikliminin korku ve nefretini yatıştırmak ve havayı yumuşattıktan sonra da ustalık isteyen iç reformu başlatmaktı. Dış cephe başarısı çok parlaktı. ABD ve Batı Almanya'ya yaptığı gezilerde bir fatih gibi karşılanmıştı. Gorbimania sürüyordu. Başkan Reagan'ı Batılı ülkelerde geleneksel komünizm karşıtı eylem ve politikalara verdiği desteğe karşın Moskova'da konuk etmeye aşırı bir istek gösteriyordu.

Gorbaçev'in iç politikası tüm dünyada bilinen gösterişli iki program sözcüğüyle özetlenmiştir. *Perestroika*, "yeniden yapılanma", pazar kurallarının ekonomik yönetime uygulanmasını, politik yaşamda ise Parti'nin tarafsızlığını anlatıyordu. *Glasnost* hatalı biçimde "açıklık" olarak çevrilmiştir. Sözcük aslında "kamuya açık olma" anlamına geliyordu ve "sessizlik" ya da "tabu"nun karşıtı olarak kullanılan standart Rusça sözcüktü. Başlangıçta varlıkları o zamana kadar kabul edilmeyen sorunlara çözümler önermek için Partili yoldaşlar için hazırlanmıştı. Gorbaçev teşvik edici bir tartışmayı başlattı; bu tartışmanın yapılması için gereken şeyse görüş açıklanmasına ceza verilmemesiydi. Böylece önce Parti, sonra medya ve son olarak da halk konuşmaya başladı. Sovyet yurttaşları yaşamları boyunca ilk kez sansür ile polisin kendilerine karşı kullanılmadığını gördüler. Birazcık gecikme ile öngörülmeyen, sınırsız ve durdurulamaz bir tartışma seli içinde glasnost açıklığa dönüştü. Bu sel içindeki en güçlü akıntı hemen hemen her yerde komünizmin karalanmasıydı.

Genel Sekreter Gorbaçev kısa bir süre sonra kendisini tuhaf bir konumda buldu. Batı'daki liberal ününe karşın o sistemi insancıllaştırmak ve yeniden canlandırmak isteyen inançlı bir komünistti. "Demokrasi" nin değil "demokratikleşme"nin savunucusuydu. Önceleri Brejnev'ın yaptığı gibi kendisine devlet başkanı -sanki Amerika Başkanı'nın eşitiymiş gibi- görevinin verilmesini sağladı. Ancak hiç bir zaman seçmenlerin karşısına çıkmadı ve seçilmeden geldiği Parti liderliği görevini bırakmayı asla düşünmedi. Altı yıl boyunca yaptığı reformlar bu nedenle yarım ya da çeyrek önlemler olmanın ötesine geçemedi. Dikkatle seçilmiş temsilcilerden oluşan yeni bir kongre ile Parti merkez organlarına ilaveler yaptı; ancak özgür seçimler düzenlenmedi. Bütün ekonomik alanlarda serbest piyasa ile sürekli olarak oynadı ama daha radikal düzenleme-

leri hep reddetti. Tarımın kolektiflikten çıkartılmasını ya da fiyat sübvansiyonunun kaldırılmasını kabul etmedi; özel mülkiyetin yasallaşmasını erteledi. Sonuç olarak, pazar ekonomisinin işlemeye başlayamadığı koşullarda planlı ekonomi çökmeye başladı. Milliyetler sorununda ise cumhuriyetleri isteklerini dile getirmeleri için cesaretlendirdi ama bu istekleri gerçekleştirmeyi reddetti.

Gorbaçev tutucuların gönlünü alan, radikalleri sınırlayan dört dörtlük bir politika taktisyeniydi; ama halk nezdinde ciddi bir güven kazanamadı. O, sıradan Rus insanının gözünde *tipicheskiy kommunisticheskiy aktivist*- tipik bir komünist eylemciydi. Gorbaçev ve onun Batılı hayranları, ne var olan Sovyet sisteminin temellerini ne de Sovyet tarihinin kaçınılmaz sonuçlarını kavradılar. Başka hiçbir yönetici güç tanımayan bir mekanizmadan baskıyı çıkartmanın yol açacağı sonuçları gösteren işaretleri önemsemedi. Politik bütünün omurgası olan Parti'nin diktatörlük yetkilerinden vazgeçtiler ve kollar beyine yanıt vermeyi durdurduğunda afalladılar. Yöneticilerin çoğunluğunu bağımsız düşünemez duruma getiren Parti'nin düşünce sistemlerinin on yıllar boyunca yarattığı etkilerin önemini küçümsediler. 1991 yılında Gorbaçev'in hâlâ söylemeye devam ettiği- *moya strana* (benim ülkem)- gibi Sovyetler Birliği'ni doğal, ulusal bir bütünlük olarak düşünmekte ısrarlıydılar. Bütün bunlardan daha önemlisi, baskı altındaki uluslar üzerinde Glasnost'un etkisini yanlış hesapladılar. Bu ulusların çoğunluğu için özgürlük bağımsızlık isteğiyle eş anlamlıydı. Denemeler yaparak yol bulmaya çalışmak olayların gelişiminin alacağı olası en kötü yoldu.

Komünizmin çöküş nedenleri hakkında hâlâ çok mürekkep akıtılmak zorundadır. Siyaset bilimciler kaçınılmaz olarak politik nedenlere, ekonomistler ekonominin başarısızlıklarına vurgu yapmaktadırlar. Aynı dikkat sıradan insanın günlük yaşantısına ilişkin olarak da gösterilmelidir. Doğu Avrupalıların, komünizmin egemenlik dönemindeki saçmalıklarını konu alan bazı mükemmel antropolojik çalışmaları vardır. Şimdi anlaşılıyor ki, Stalinist dönemin kapsayıcı korkusundan kurtulan bir kuşak birden "artık yeter" demiştir. Parti patronları yetkelerini uygulama isteğini kaybettikçe milyonlarca kadın ve erkek de boyun eğme isteğini kaybetmiştir. Komünist toplum temel gerçeklerinin çürüklüğünü zirvedeyken hissetti.[33] Bağımsız kültür, özellikle de din, bu gelişimde genelde var sayılandan daha büyük bir rol oynadı. Komünizmsiz bir dünyayı düşünebilenler çoğu kez sanatçılar ile inananlardı. Geri kalanlarsa sansürün engellemekte başarısız olduğu bir bilim kurgu öyküsündeki su altı gezegeninin sakinlerine benziyorlardı. Büyük güçlüklerle su altında yaşamaları için eğitilmişlerdi; sular çekilmeye başladığında ise açık havada nasıl nefes aldıklarını unutmuşlardı.[34]

Bu son raunta yapıdaki en erken çatlak bir kez daha Polonya'da ortaya çıktı. Maddi koşullar kötüleşiyordu; canlanan grevler sistemin üzerine hayalet gibi çökmüştü. Umutsuz bakanlar gözlerini yasaklı Dayanışma sendikasının liderine, Walesa'ya çevirdiler. Politik iflasın itirafıydı bu. 1989 yılının başlarında illegal muhalefetle iktidar paylaşımını tartışmak için bir yuvarlak masa top-

lantısı düzenlediler. Varılan uzlaşmayla Dayanışma sınırlı sayıda parlamento sandelyesi için yarışacaktı. Seçimler büyük bir heyecan yarattı: Walesa taraftarı adaylar yarışa girdikleri her seçim bölgesinde listeleri allak bullak ettiler. Birçok ünlü komünist, tek aday oldukları yerlerde bile yeniden seçilmeyi başaramadı: seçmenler oy pusulasında adayların isimlerini karalamışlardı. "Komünist ülkelerin" son zamanlardaki "normalleşmesinde" komünist otorite hızla sıfıra doğru sürükleniyordu.

Çin, Haziran 1989'da kitlelerin öfkesiyle karşılaşan komünistlerin derilerinin altında gizlenen dünyaya iblisi gösterdi. Pekin'e resmi bir ziyaret yapan Gorbaçev kıyımı olmasa da protestoları izledi. Buradan sonuç çıkartmakta başarısız olmayacaktı. Devletin kuruluşunun 40. yılı törenlerine katılmak için Doğu Berlin'e gittiğinde Honecker'e, Doğu Almanya'nın Sovyet birliklerine güvenemeyeceğini söyledi. Avrupa'da bir Tiananmen meydanı olmayacaktı. Brejnev Doktrini hiç kimse farkına varmadan ölmüştü.

Polonyanın şaşkın komünistleri Dayanışma'yı Ağustos'ta komünist devlet başkanlığının altında bir hükümet kurmaya davet ettiler. İnançlı bir Katolik olan Tadeuzs Mazowiecki başbakan olarak onaylandı. Mazowiecki, Varşova Paktı Konseyi'ndeki koltuğuna oturdu. Sovyet bloğu artık bir blok olmaktan çıkmıştı. Macaristan kendi yuvarlak masa toplantılarıyla meşguldü. Doğu Almanya Protestan Kiliseleri tarafından düzenli gösteriler örgütlenmeye başlamıştı.

Çığın ilk aşaması o yıl başladı. Macar ulusal direnişinin 33. yılı törenlerinde, 23 Ekim'de, Budapeşte'de Macaristan Halk Cumhuriyeti lağv edildi. Macar komünistleri muhalefeti parlamentoya alırken kendilerini de sosyal demokrat bir partiye dönüştürdüler. Bundan daha da şaşırtıcı olanı 12 Kasım 1989'da Berlin'in her iki tarafında toplanan kitleler Duvarı zevkle yıkmaya çalışırken, Doğu Alman sınır muhafızlarının olayları seyretmeleriydi. Doğu Alman Cumhuriyeti mücadele azmini yitirmişti. Prag'da, ayın 17'sinde bir öğrenci gösterisinin gelişimi yanlış yöndeydi; bir göstericinin polis tarafından vurulduğu söylendi. Ancak bir hafta sonra Havel ile Dubçek çılgınlar gibi sevinçli bir kalabalığın karşısına birlikte çıktılar Wencenlas Meydanı'na hâkim bir balkonda. Ve genel bir grev, direniş gösteremeyen yetkilileri işin sonuna getirdi. "Kadife Devrim" tamamlanmıştı artık. Yabancı gözlemcilerin en keskini çok alıntılanan şu değerlendirmeyi yapmıştı hemen: "Devrim, Polonya'da on yıl, Macaristan'da on ay, Doğu Almanya'da on hafta ve Çekoslovakya'da...on günde gerçekleşti."[33] Noel'e doğruysa nefretle bakılan *Securitate*'nin kendini ölümüne savunduğu Bükreş'teki kanlı ayaklanma Çavuşeskuların tüyler ürpertici ölümüyle sonuçlandı.

Gorbaçev'ın olaylardaki rolü, onurlu olmasına rağmen gene de abartılmaktadır. O Doğu Avrupa'nın özgürlüğünün mimarı değildi; barajın yıkılacağını görünce kapakları açıp suyu akışına bırakan kişiydi. Baraj her durumda patlayacaktı; ama bu durum, onun sayesinde bir felakete maruz kalma tehdidi olmaksızın gerçekleşti.

1990'da bir önceki yılın çatlakları kendilerini hissettirmeye başlamıştı. Önce CMEA daha sonra Varşova Paktı işlemez duruma geldi. Komünist partiler arka arkaya sahneyi terk ettiler. Yeni kurulan her hükümet demokratik politikalar ile serbest pazar ekonomisinin uygulayıcısı olacağını açıkladı. Sovyet birliklerinin aşamalı geri çekilmesi için değişen hızda anlaşmalar ve planlar yapıldı. Almanya'da birleşme yönündeki inisiyatif hızla yükseldi. Doğu Alman Cumhuriyeti'nin organları hızla buharlaştı. Batı Almanya partileri Doğu'da kampanyalar düzenlediler ve genel seçimi Başbakan Kohl kazandı. Federal Cumhuriyet resmi olarak Ekim'de Doğu Almanya yuttaşlarını, toprağını ve mallarını sahiplendi. Batıdan esen rüzgârla özgürlük ateşi her yere yayıldı. Yugoslavya'nın kurucu cumhuriyetleri ile Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi Bulgaristan ve Arnavutluk da yandı bu ateşle. Slovenya, Hırvatistan, Estonya, Letonya, Litvanya ve Çeçenistan henüz tanınmamış olsalar da bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bosna, Makedonya, Ermenistan, Gürcistan, Moldava ve Ukrayna ise bunu gerçekleştirmek için hazırlık yapıyorlardı.

Yugoslav Federasyonu'nun dağılması özellikle tehlikeli bir ortam oluşturmuştu. Hem Sırbistan hem de Hırvatistan'da demokratik seçimler militan milliyetçileri öne çıkartmıştı. Federal Devlet Konseyi, Belgrad'ta "Büyük Sırbistan" arzularını destekleyecek biçimde düzenlemelerle Sırplara liderliği vermişti. Ağustos 1990'da Hırvatistan'ın Knin şehrinde yaşayan Sırplar, Zagreb'e karşı isyana kalkıştılar ve böylece sonraki ilkbahar mevsiminde başlayacak olan açık savaşın zemini hazırlanmış oldu. Sırbistan önderliğindeki Yugoslavya ordusu Slovenya'daki kötü bozgundan sonra Hırvatistan saldırısına başladı. Panik ve topluluklar arası şiddet, etnik azınlıkların yoğun çoğunluklar kadar yaygın olduğu parçalanan devletin birkaç parçasını bir arada topladı. Ölümünden çok kısa bir süre önce Tito şöyle hayıflanmıştı: "Tek Yugoslav benim."[36] Bu doğru değildi. Etnik şiddet cininin uçuşa geçmesiyle uluslar üstü "Yugoslav" politikalarının öne sürülmesi en hafif deyimiyle olanaksızdı [CRAVATE] [ILLYRIA] [MAKEDONYA] [SARAYBOSNA].

Yürüyüş sadece Polonya'da yavaşlamıştı. Komünist boyunduruğun ilk olarak gevşetildiği ülke onu çıkartıp atacak son ülkeydi. Mazowiecki hükümeti ekonomiye öncelik vermişti. Aralık 1990'da Walesa eski güvenlik servisine yaptığı yardakçılık nedeniyle oylarındaki dörtte birlik azalmayla kendisini başkanlık koltuğuna çıkarttı. Komünistlerin ağırlıkta olduğu parlamentodan kurtuluş için bir on ayın daha geçmesi gerekiyordu. Eski örneklere göre Polonya Devrimi daha çok Polonyalısız bir devrimdi.

Düşüncesizce denilmese bile Almanya'nın yeniden birleşmesi işi aceleyle ele alınmıştı. Hiç kimse birleşmenin adaba uygun olup olmadığını tartışmadı. Willy Brandt, "Ortak olan şeyler birlikte geliştirilebilir" demişti. Ama eski DAC, Federal Cumhuriyet'in bir parçası olunca hiç bir soru sorulmaksızın Avrupa Topluluğu'na katıldı; Bundesbank'ın tavsiyesine karşın bir Doğu Almanya Markı bir Deutche Mark'a eşit kabul edildi. Birleşmenin Almanya ya da Almanya'nın komşularına kaça mal olduğuna ilişkin çok az şey konuşuldu. Bonn Hükümeti, Doğu Alman yurttaşlarının Alman oldukları için Federal

Cumhuriyet'in kurumlarının getirdiği yükleri isteyerek taşıyacaklarını ve Batı Alman yurttaşlarının da bunun bedelini severek ödeyeceklerini düşünmüştü. Birleşik bir Almanya'nın bölünmüş bir Almanya kadar Avrupa'yı ilgilendirmeyeceği olasılığı görülmeye başlamıştı. Kamuoyu gittikçe daha çok kaygılanıp kendini düşünmeye başlayınca, Federal Hükümet, Avrupa bütünleşmesine ilişkin taahhütlerine bağlı olduğunu duyurdu. Büyük önemi olan basit bir işle Temel Yasa'nın Alman birleşmesini sağlayan 23. maddesi değiştirildi... böylece Federal Cumhuriyet, "Almanya'nın diğer bölgelerine açılmak yerine" artık "birleşik bir Avrupa"nın yaratılmasına çaba harcayacaktı.[37]

Komünizmin tasfiyesinin çetrefil bir sorun olduğu komünizm sonrası dönemde bütün ülkelerde görüldü. Meşru olmasalar da mevcut yasalar toptan yürürlükten kaldırılamıyordu. Şimdilerde demokrasiye ölmez bağlılıklarını ilan eden komünist *nomenklatura* (egemen yönetici sınıf, ç.n.) *en masse* (kitle olarak, tümüyle, ç.n.) yok edilemedi. Eski gizli polislerin maskeleri kolayca indirilemedi. Almanya binlerce *Stasi* (Doğu Almanya Güvenlik Servisi, ç.n.) muhbiriyle dolmuştu; Polonya politik cinayetler dosyasını yeniden açmıştı; yeni rejim Romanya'da komünizmin tasfiyesine gerçekten karşı çıkıyordu. Suçlu ya da yozlaşmış ve rüşvetçi görevlileri ayıklamaya çalışan yasayı, *Lustracni zakon* (Soruşturma Yasası), çıkaran tek ülke Çekoslavakya oldu.

Sovyet tipi ekonomilerin bıraktığı miras tam bir felaketti. Para reformu ve Polonya'nın Balcerowicz Planı'nın (1990-91) hiperenflasyon karşısındaki zaferi gibi ilk başarılara karşın bir gecede iş görecek reçetelerin olmadığı acıklı biçimde ortaya çıktı. Yaşayabilecek bir pazar ekonomisi oluşturma amacında olan bütün eski blok üyesi ülkeler, uzun yıllar boyunca ıstırap verici yeniden kuruluş çalışmalarıyla karşı karşıya kaldılar.[38] Çözmek zorunda oldukları sorunlar aynı zamanda onları Avrupa Topluluğu'nun dışında tutulmaları için kullanılabilecekti.

Komünizmin yarattığı sosyal davranışlar her yerde varlığını sürdüyordu. Embriyon halindeki sivil örgütler boşluğu hemen dolduramadılar. Politik kayıtsızlık çok yüksek oranlarda seyrediyordu; küçük kavgalara her yerde ve her zaman rastlanılıyordu; işsizliğe karşı bir tampon olarak görüldüğü için komünizme duyulan sempati ile sürprizler çoğunun sandığından daha büyüktü. "Su altında geçen" onlarca yıl kitleleri verilen sözlere inanmamaya ve olabileceklerin en kötüsünü beklemeye alıştırmıştı. Birileri kaybediyorsa bu birilerinin kazandığı anlamına gelir şeklinde özetlenebilecek olumsuz düşünce çok yaygındı ve yok edilemiyordu. Yıkımın boyutlarını hiç kimse tahmin edememişti.

Komünizmin bir çatışma olmaksızın yıkılması olgusu onun geride bıraktığı acıları hafifletmedi; bir arınma yaşanmamıştı. Olayların içindeki aktörlerden biri "barış zamanında epiphania"nın (=Zuhur etme. İsa'nın ilk Zuhur edişi ve onu kutlayan hıristiyan yortusu. e.n.) olanaksız olduğundan şikâyet ediyordu. Bir diğeri, "Bu felaketin sonunu görünceye kadar yaşadığım için çok mutluyum; ancak yeni bir felaketin başlangıcını görmemek için ölmeyi istiyorum." diyordu.[39]

Sovyetler Birliği'nde çığın ikinci dalgası 1991'de geldi. Ekonomik reform fark edilebilecek derecede bir ilerleme getirmemişti; maddi koşullar gittikçe kötüleşiyordu. Gorbaçev kış mevsimi boyunca Komünist Parti organlarına daha yakın bir konuma gelmişti. Meslektaşlarından bazıları yaklaşan diktatörlüğü protesto eden kampanyalara katılıyorlardı. Daha da kötüsü ulusal cumhuriyetler, ulusal otoriteler ile Sovyet otoritelerinin birlikte yönettiği Baltık ülkelerinin ortaya koyduğu örneği izliyorlardı. Moskova'da şehir konseyinin seçtiği bir belediye başkanı varken Rusya Federasyonu Hükümeti demokratik yolla başkan olarak, Boris Yeltsin'i seçmişti. Yeltsin Rusya'yı, Gorbaçev'in Sovyet Kremlin'inden uzaklaştırmaya başladı. Ermenistan ile Azerbaycan, Karabağ için savaşa başlamışlardı. Gorbaçev'in ilk olarak öldürücü şiddetin kullanılmasını onayladığı Gürcistan'da Moskova'ya karşı başlatılan ayaklanma bitirilmişti. Sovyet birliklerinin sivillere ateş açtığı Vilnius'ta, Litvanya Parlamentosu dışarıdan gelecek destek konusundaki umutlarını yitirmişti. Kremlin, SSCB'yi egemen cumhuriyetlerden oluşan daha gevşek bir birliğe dönüştürme doğrultusunda yol alıyordu. Yeni birlik antlaşması 20 Ağustos'ta imzaya açılacaktı.

19-22 Ağustos 1991 başarısız Moskova darbesi Birlik Antlaşması'nı durdurmak ve böylece CPSU'dan geride kalanı korumak için yapılmıştır. Darbe korumaya çalıştığı amacın altedilmesini hızlandırdı. Darbeciler kesinlikle "katı görüşlü" insanlar değildiler; onlar sınırlı perestroika anlayışına bağlıydılar ve bunun da Gorbaçev'in kendi tercihi olduğunu düşünmeleri için yeterli nedenlere sahiptiler. Gorbaçev'in de buna boyun eğeceğine kesin olarak inanıyorlardı. Sonuç olarak, onlar yetenekli darbecilerin yapıkları hiç bir hazırlığı yapmamışlardı. Yapılan aslında bir hükümet darbesi de değildi; ölmekte ölen dinozorun kuyruğunu son kez çırpıştıydı. 19 Ağustos Pazar günü yedi sinirli darbeci (*apparaçik*) bir saf oluşturup, Sovyet televizyonuna çıkarak bir acil durum komitesi oluşturduklarını duyurdular. Parti organları ile medya onlara boyun eğmeyi kabul etti. Eylemlerini Gorbaçev'in Kırım'da geçirdiği tatilin son gününe denk gelecek şekilde planlamışlardı. Gorbaçev onların görevlendirdikleri elçiyle görüşmeyi kabul etmeyince önerecek hiçbir şeyleri kalmamıştı. Tutuklanmamış olan Yeltsin, Rusya Parlamentosu'nun önündeki bir tankın üzerine çıkarak darbeye karşı direnişi başlattı. Yeltsin'in destekleyicilerini dağıtmak için hiç bir harekete geçilmedi; caddelerde gezen tankların ne cephaneleri vardı ne de onlara verilmiş bir emir. Üç gün sonra darbeciler limuzinlerine binerek uzaklaştılar ülkeden. Darbe girişimi sistemin beyinsel ölümünün gerçekleştiğini hiç bir kuşkuya yer bırakmaksızın kanıtlamıştı. Sovyet komünistleri hâlâ dünyanın en güçlü güvenlik aygıtının başındaydılar ancak artık onunla en basit operasyonları bile yürütemiyorlardı.

Gorbaçev bir süre için ne olup bittiğini anlamamıştı. Kırım'dan dönerken hâlâ Parti'nin geleceği ve *perestroika* hakkında konuşuyordu. Onu gerçekliğe nezaketsiz bir biçimde geri döndüren kişi Rus Parlamentosu'nda darbecilerin ismini okumak zorunda bırakan Yeltsin olmuştu. İsimleri ilan edilenlerin hepsi Gorbaçev'in adamı olarak biliniyordu. Gorbaçev'in kredisi artık tükenmişti. Lenin'in partisi kendisini feshetmeden hemen önce o da Genel Sekreterlikten istifa etmişti. Sovyet Temsilciler Kongresi 5 Eylül 1991'de, yetkilerini eski Bir-

liği oluşturan egemen cumhuriyetlere terk eden son yasasını çıkardı. 24 Ekim 1991'de Gorbaçev Sovyet KGB'sini parçalara ayıran son bir karar daha imzaladı. Bir hayalet devletin süs başkanı gibi etkisiz kalmıştı artık.

Sovyetler'in çöküş gerçeğini uzaya Mayıs 1991'de fırlatılan Sovyet kozmonotu Sergei Krikalyev'in kaderinden daha iyi anlatamaz. Yılın sonu geldiğinde Krikalyev hâlâ onu geri getirmek için alınacak kararı beklerken dünyanın etrafında dönmeye devam ediyordu. Ayrıldığı Sovyetler Birliği hâlâ bir süper güçtü; döneceği dünyada ise Sovyetler Birliği yoktu. Baykonur Uzay Merkezi'nden onu denetleyenler ise kendilerini bağımsız Kazakistan cumhuriyetinde bulmuşlardı.

1991 Aralık ayı Avrupa'nın her iki ucu için de bir karar ayıydı. 1 Aralık'ta Ukrayna'da yapılan referandumda Rus azınlığın büyük çoğunluğu da bağımsızlık lehinde oy kullanan halkın yüzde 91'ine dahildi. Ukrayna Cumhuriyeti, Avrupa'nın toprak bakımından ikinci, nüfus açısından da beşinci büyük ülkesiydi.

Ayın 9'u ile 10'unda Avrupa Topluluğu'nun on iki lideri kapsamlı bir Avrupa birliğine ilişkin planlarını görüşmek için bir araya geldiler. Korkulan "I-sözcüğünü"* sürgüne gönderen İngiltere başbakanı parasal birlikten çekilmeye ilişkin bir maddeyi araya soktu, toplumsal konularla ilgili bölümü imzalamayı reddetti, ortaklarını NATO'nun rolünü sağlama bağlamak konusunda ikna etti ve büyük bir zafer kazandığını iddia etti. "Değişken geometri" ve "iki hızlı bir Avrupa"nın oluşum sürecine girdiğine ilişkin kaygılar dile getirildi. Ancak antlaşmanın maddelerinin büyük bir çoğunluğu kabul edildi. Liderler antlaşmanın bütün üye ülkelerin yurttaşlarını Birlik yurttaşlığına kabul eden maddeler (Başlık II, 8-8e) ile üyelerin ortak bir ekonomik politika izlemelerini sağlayacak maddeyi, (II, 102-109) EMU (Avrupa Para Birliği) ve Avrupa Merkez Bankası (ECB- AMB)'nın birleşmiş bir bankacılık sistemi içerisinde 1999'da oluşturulmasını düzenleyen maddeleri (II, 105-108a), Avrupa Parlamentosu'nun Bakanlar Konseyi'ne ortak karar alma yetkilerini vermesiyle ilgili maddeleri (II, 137-138a, 158, 189-90), danışma kurulu niteliğinde bir Bölgeler Komitesinin kurulacağı (II, 198a-c), ortak bir güvenlik politikasıyla birlikte dış politikanın izleneceğini (VI), Topluluğun çalışmalarının yerelleşme ilkesi gereği üye ülkelere terk edileceği (II, 3b) maddelerini onayladılar. Eğitim, kültür, sağlık, enerji, adalet, göç ve suçla ilgili ayrıntılı bölümleri kabul ettiler. Antlaşmanın dışında üç Baltık ülkesinin tanınmasını ancak Hırvatistan ile Slovenya'nın tanınmamasını kararlaştırdılar. Bütün bunlar kuşku uyandıracak kadar kolay kabul edilmişti. Geriye sadece onaylanması kalmıştı. Felâket tellallarının antlaşmanın ölü doğduğuna ilişkin öngörülerinin ortalıkta dolaşmaya başlaması çok zaman almayacaktı.[40]

Aynı hafta sonunda Başkan Gorbaçev Sovyet Cumhuriyetlerinin liderlerini Moskova'da bir araya getirmek için son bir boş çaba içindeydi. Ancak Rus-

* Alman ya da Kıta'daki kullanımın aksine İngilizler için federalizm sözcüğünün içeriği Amerika'daki uygulama tarafından anlamlandırılmıştır ve merkezi bir Avrupa Birleşik Devletleri için kullanılan bir parola gibi gelmektedir.

ya, Beyaz Rusya ve Ukrayna'nın liderlerinin Polonya sınırında bulunan orman içindeki bir av kulübesinde zaten görüşmekte olduğunu bilmiyordu. Liderler 8 Aralık günü öğleden sonra saat 2.17'de "SSCB'nin varlığının sona erdiğini" duyuran bir deklarasyonu imzaladılar. Ertesi gün ise Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kuruluşunu ilan ettiler. BDT, diğer Sovyet kurumlarının çoğu sessizce tarihe gömülürken stratejik cephaneliğin esasının tek kumanda altında korunabileceği uygun bir paravanaydı. Yılın sonuna gelindiğinde Avrupa'nın son imparatorluğunun barışçı biçimde tasfiyesi tamamlanmış durumdaydı.

Doğu-Batı bölünmesi arasında köprü oluşturmak için bazı küçük adımlar atılmıştı. NATO, eski Varşova Paktı üyelerinin davet edildiği bir Birleşik İşbirliği Konseyi oluşturmuştu. Avrupa Topluluğu, Polonya, Macaristan ile Çek ve Slovakya cumhuriyetleri ile birlik anlaşmaları imzalamıştı. Londra'da ortak bir Avrupa Gelişme ve Yeniden Yapılanma Bankası açılmıştı. Eski Sovyetler Birliğine yiyecek yardımı ile malî yardım yapılıyor ve eski Yugoslavya barışı koruma amaçlı misyonlar gönderiliyordu. Ancak bütün bu adımlar hâlâ çok ufak kalıyordu. AT hâlâ Doğu'dan yapılan tarımsal ürün ithalatını sınırlıyor, ticareti boğuyordu. Doğu Almanya'daki Alman yatırımları hariç tutulduğunda eski Doğu'daki Batı yatırımı çok yetersiz kalıyordu. Yürütülecek ortak dış politikanın emareleri görülmüyordu; Hırvatistan ve Bosna'da yaklaşan savaşı engellemek için etkili bir adım atılmıyordu; dinamik bir liderlik doğmuyordu. "Beyaz Avrupa" ile "Siyah Avrupa" arasındaki derin uçurum hâlâ varlığını sürdürüyordu.

> 1989'dan sonra olaylar öyle hızlı gelişti ki çok az gözlemci Batı ve Doğu Avrupa'nın karşılıklı bağımlılığını derinlemesine düşünecek zaman buldu. Yaşam boyu edinilmiş alışkanlıklar, insanları Doğu Doğudur, Batı da Batı şeklinde düşünmeye itiyordu. Batılı devlet adamları kendi bahçelerindeki ürünlerin hasatıyla uğraşıyorlardı; onlar komşularının evini yıkan patlamanın kendi bahçelerinin çitini yıktığını anlamak istememişlerdi. 'Duvar'a dayanarak rahat rahat oturdular,' diye yazmıştı bir Macar, 'Duvar'ın dinamitten yapıldığının farkında olmadan.'[4]

Demir Perde Doğu'da olduğu kadar Batı'da da kırk yıl boyunca politik ve ekonomik yaşamın iskeleti görevini yapmıştı. Perde; Marshall Yardımı, NATO, AET, Almanya Federal Cumhuriyeti ve Batı Avrupa'nın ekonomik başarısı için oyun alanını tanımlamıştı. O sadece komünistler için değil Avrupa'nın rahat bölümünde çalışan Batılı bankacılar, plancılar ve sanayiciler için de çok uygun bir işlev yerine getirmişti. O, AET içindeki yerli sanayiyi koruma yanlısı olanların ve bundan dolayı da CAP'ı çarpıtmaya çalışanlar için de özellikle avantajlıydı. Kısaca söylemek gerekirse o, Batı Avrupa'nın, diğer halkların refahını hiç düşünmeksizin dar görüşlü ve kendisini beğenen bir zengin adamlar kulübüne dönüşme tehlikesini yaratan etkenlerden birisidiydi. Batılı devlet adamlarının bu soyutlanmışlıklarını hep sürdürmek gerektiğine ilişkin olarak gördükleri rüyalara uygun olan, Brejnev Doktrini karşısında 'kapitalizmin

kazanımları' ne pahasına olursa olsun korunmalı şeklindeki yansımalar karşısında takınılan tavırların sorumlusu da oydu. Uzun vadede Avrupalılar ya köylerini birlik içinde yeniden kurmak ya da yeni bir görünüşle Demir Perde'yi yeniden icat etmek seçenekleriyle karşı karşıya kalacaklardır.

Avrupa'da, Doğu ile Batı'daki gelişmeler aslında birbirleriyle çok yakın bir ilişki içindeydiler. Doğu'dan görüldüğü kadarıyla, Avrupa Topluluğu'nun başarısı Sovyet bloğunun başarısızlığındaki önemli bir etkendi. Komünizm sonrası demokrasilerin başarısı ya da başarısızlığı Avrupa Birliği'nin geleceğini etkileyecektir. Moskova'nın Doğu Avrupa'dan ve petrol zengini Bakü gibi kritik bölgelerden geri çekilmesi yeni Rusya'nın belki de buralarda Batılı şirketler ve kurumların yayılmasına karşı direnmek zorunda olduğu duygusunu hissetmesine neden olacak yeni arenalar yaratacaktır.

Bazıları için ortak payda liberal demokrasi ve serbest pazar ekonomisine yönelik evrensel bağlılıkta yatıyordu. Batı'nın zaferi öylesine tam görülüyordu ki, bir akademisyen acaba 'Tarihin Sonuna'[12] mı gelindi diye sorduğunda çok büyük ve ani bir şöhret kazanmıştı. Hiçbir şey doğrudan bu kadar uzak olamaz: Avrupa görünürde hiçbir son olmaksızın tarihsel değişimin yoğun bir dönemine kenetlenmiştir.

Eski bir devlet adamının gözünde 1989-91 devrimi üç Avrupa'nın doğumunun yolunu açmıştır. Batı Avrupa'nın kurulu demokrasileri 'Birinci Avrupa'ya dahildir. 'İkinci Avrupa' Polonya, Macaristan ve Çek-Slovakya'dan oluşan Vysehrad Üçgeni'yle eştir. Bu üç eski komünist ülkenin 1980'li yıllarda eski faşist ülkeler İspanya, Portekiz ve Yunanistan'ın üstesinden geldiği engellerden daha büyük engellerle karşılaşmayacaklarından, Avrupa Topluluğu'na katılacaklarını umut etmeleri için ortada bir sürü neden var. 'Üçüncü Avrupa' ise Avrupalı olma umutları yirmibirinci yüzyılı beklemek zorunda olan bütün geriye kalan eski Sovyet bloğu üyesi ülkelerden oluşmaktadır.[13]

Ama iyi niyet duyuruları kendiliğinden sonuç getiremezdi. Ekonomik düşüncelere verilen öncelik daha geniş vizyonları öldürmekteydi. Ekonomik yakınlaşma üzerindeki her ısrarcı vurgu belki de belirsiz bir süre boyunca Topluluk'un genişlemesini erteliyordu. Diğer taraftan her büyük genişleme hareketi hem pahalı bir maliyeti hem de kurumsal reformu güçlendirmeyi gerektiriyordu. Eğer Almanlar yirmi milyon Alman'ın katılmasının maliyetinden hoşnutsuzluk duydularsa, Birlik'in diğer üye ülkelerinin yeni katılacak ülkeleri Birlik ile bütünleştirmek için gerekli özveriyi göstereceklerini pek olası görünmemektedir. Eğer hükümetler Maastricht Antlaşması'nı onaylarken zorluklarla karşılaştılarsa, onu uygularken çok daha zorlu olanlarıyla mücadele edeceklerdir.

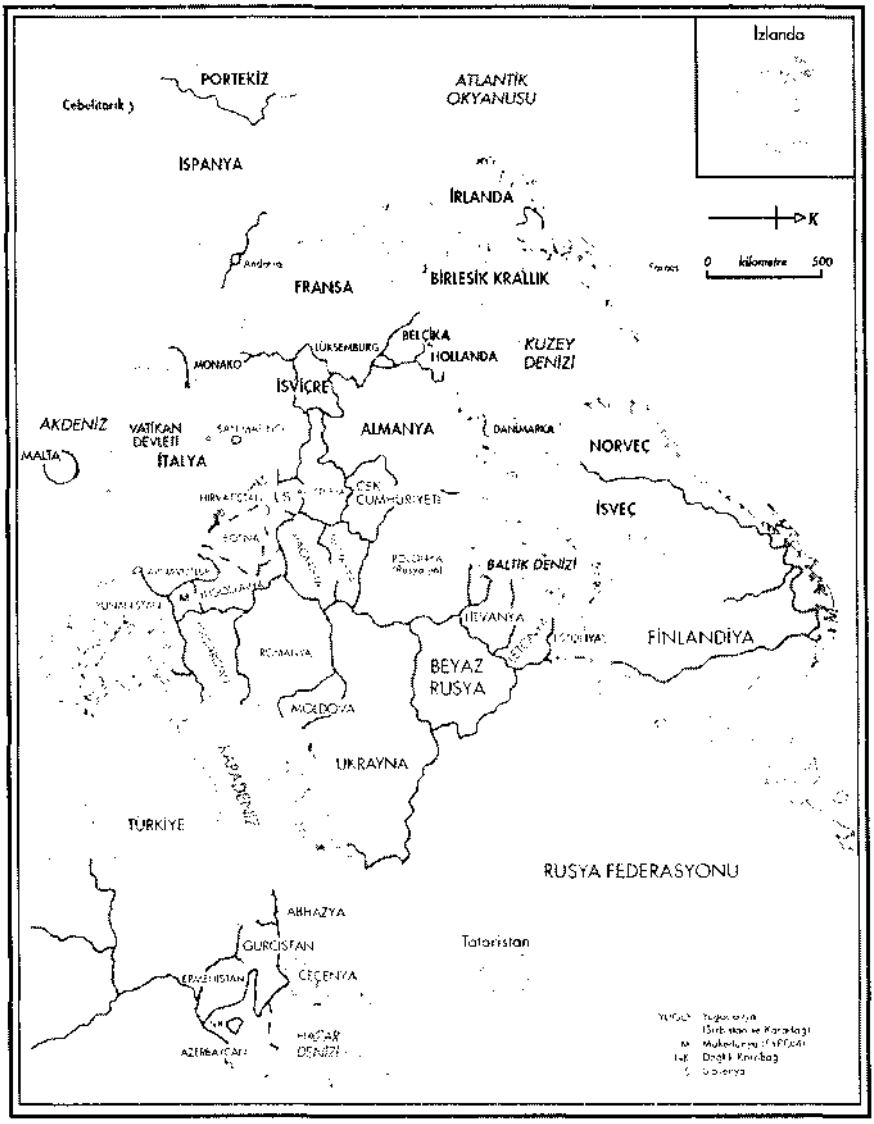
Genişleme ve bütünleşme hamlesi ilerledikçe direnişin de şiddetleneceği kesin gibidir. Topluluk ile onun üyesi egemen devletler arasında potansiyel bir karşı karşıya gelme durumunda Avrupa Mahkemesi'nin statüsü kritik bir konu olacaktır. Bir 'On altılar Avrupası' ya da 'Yirmiler Avrupası', 'Altılar' ya da 'On ikiler' için yeterli olan yapılarlarla yönetilemeyecektir. Avrupa Birliği

eğer genişleme ve derinleşme yönündeki itkilerin parçası olarak yönetsel kurumlarını reforma tabi tutmazsa istikrarlı bir biçimde gıcırdayarak yavaş yavaş duracaktır.

Kötümser bir gözlemciye göre, Avrupa ancak çok büyük bir felaketle yüz yüze geldiğinde bütünleşmeye ikna olacaktır- bu bir soykırım, kitlesel bir göç ya da bir savaş olabilir.[14] Aynı mantıkla düşünmeye devam edilirse parasal birliğe de ancak mevcut para rejiminin çöküşü yoluyla ulaşılabilecektir: Politik birliğe ise yönetsel politikaların başarısız olduğu açık bir durum haline geldiğinde ulaşılacaktır. Eğer 'Üçüncü Avrupa' eski tarza dönerse, 'Birinci Avrupa' yalnızca 'İkinci Avrupa"yı kabule yanaşabilir.

Aralık 1991'de ne Batı'da bütünleşme ne de Doğu'da dağılma kendi yönlerinde ilerliyorlardı; ancak çok az sayıda Avrupalı bir çok engelin alaşağı edildiği dönemi anımsayabiliyordu. Sınırlar açıktı ve zihinler de onlarla birlikte açılıyordu. Franco ya da Tito'yu anımsamak için çok genç olan yetişkinler vardı. De Gaulle ya da Prag Baharını anımsayabilecek kişinin 30, Macar Ayaklanması ya da Roma Antlaşması için 50, İkinci Dünya Savaşı'nın sonu için 60 yaşında olması gerekiyordu. Savaş öncesi Avrupasını anımsayacak emeklilik yaşı altında kimse yoktu. Yaşı 90'ın altında olup da Birinci Dünya Savaşı'yla ilgili canlı anıları olan kimse yoktu. Büyük Avrupa Krizi başlamadan önceki bu altın günleri bilenler sadece yüz yaşını devirmiş olanlardı.

Kont Edward Raczynski (1891-1993) bu son nadir grubun içindeydi. Avusturya-Macaristan sınırındaki Zakopane'de, Prusya'da geniş topraklara sahip olan bir Polonyalı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmişti. Berlin'deki sarayları Reichstag'a yol açmak için yıkılmıştı. Avusturya egemenliği altındaki Krakov'da, Leipzig'te ve en son olarak da London School of Economics'te öğrenim görmüştü. St James Sarayı'ndaki Milletler Cemiyeti'nde 1933'ten 1945'e kadar Polonya Büyükelçisi olarak çalışmıştı. Daha sonra Sürgünde Polonya Hükümeti'nin Başkanlığı'nı yapmıştı. O asla evine geri dönemedi. Ama 19 Aralık 1991'de, İngilizlerin Stalin ile kurdukları ittifak nedeniyle kırk altı yıl önce teslim etmek zorunda kaldığı elçilikte 100. doğum gününde onurlandırılmıştı. Son zamanlarda evlenmiş olan Kont Avrupa Krizini başından sonuna kadar görmüş yorulmak bilmez çok az sayıdaki Avrupalıdan birisiydi- eğer bittiyse elbette.

Harita 29.
Avrupa, 1992

Summertown, 14 Şubat 1992. Başlangıçta kitap yoktu. Şimdiyse son sözcükler son sayfalara yazılıyor. Pencerenin yanındaki masa şafak vaktinin loş ışığıyla aydınlanıyordu. Gecenin ayazı çatıda cama yansıyan kırağılar bırakmıştı. Bulutlar karanlık gökyüzünde donuk sarı renkli ışık kuşağına doğru yavaş yavaş ilerliyordu. Eski Thornclife Orchard'ın yapraksız elma ağaçları karanlıkta dağınık biçimde yandaki kırmızı tuğlalı Victorya dönemi ev dizisine doğru uzanıyordu. En uzun kayın ağacının ucunda tek bir horoz sanki "Avrupa Destanı" yazıldıktan beri binlerce şafağı yaşamış gibi ötüyordu. Şimdi Oxford Otomobil Parçaları fabrikasının kirli dumanları yayılıyordu her yere. Aile hafif bir uykudaydı.

Bu evde yaşayanların ailesel bağlantıları Avrupa'nın yarısını kapsıyordu. Ailenin bir tarafı kıyıdan uzak bu adaya, Lancashire'e ve daha da ötedeki Galler'e uzanıyordu. Diğer tarafın kökleri ise son yüzyılı Avusturya Galiçyası ya da Sovyetler Birliği içinde yaşamış olan Polonya'nın doğu kısmındaydı. Oxford ve Kraçov'daki eğitimden sonra aileyi oluşturan iki taraf böyle sonsuz küçük bir olasılık karşısında belki de hayli eğlenebilecek olan Blaise Pascal'in şehrinde, Clermont-Ferrand'ta Boulevard Gergovie'de* buluşmuşlardı. Mutluluk veren böyle olaylar kaçınılmaz biçimde kişinin tarih duyusunu renklendirmektedir. Tarih yazımında zaman ve yer belirleyicidir. Tarihçiler, tarihlerinin vazgeçilmez unsurlarıdır.

Bugün Avrupa'nın iki hamisinin, aziz Kirilos ile aziz Methodios'un yortusudur. Aziz Aloysius Cizvit Kilisesi'nde dua edenler "Slavonik halkların kökenlerini kutluyorlar... Onların ışığı bizimki de olsun." Dua, "Doğu Avrupalı halklar için" ezberden okunmaktadır. Rahip heyecanla Kirilos ile Methodios'un Polonyalılar, Çekler ve Macarların havarisi olduklarını açıklamaktadır (Bkz. Bölüm V).

Okul zamanı. Squirrel Okulu'nun müdiresi bu hafta bir toplantıda Arnavutluk'un yoksul çocukları hakkında konuşmaktadır.

Sabah gazetelerinin aziz Kirilos ve aziz Methodios hakkında yazacak bir şeyleri yoktur. *Independent* "Hırvatistan'a BM Birlikleri" başlığını atmıştır. *Guardian*'ın 'Avrupa' eki Murmansk'ta alışveriş konusunda detaylı bir yazı vermiştir. Bir önceki günün *El País*'i. (Madrid gazetesi) Bask örgütü ETA'ya karşı mücadele edecek birleşik Fransız-İspanyol tugaylarının kuruluşunu bildirmektedir ve aynı gazete 'Mikailo Gorbachov'un' ayda bir köşe yazısı yazacağını duyurmaktadır. *Le Monde*'da üç sayfayı kaplayan Kuzey Afrika'yla ilişkili haberler baskındır. Lahey'de yayınlanan *De Telegraaf* manşetini NATO'nun alçaktan uçan F-16 uçaklarıyla ilgili bir soruna ayırmıştır. Münih'te yayınlanan *Süddeutsche Zeitung*'un ilk sayfasını federal maliye bakanlığının işleri kaplamaktadır. Varşova'dan iki günde gelen *Gazeta wyborcza* Anayasa Mahkemesi ve onun komünistlerin egemen olduğu parlamentonun çıkardığı emekli aylıklarıyla ilgili bir yasayı reddesiyle ilgilenmektedir. *Oxford Times* Oxford Angli-

* Orijinal metinde bu bulvarın adı Gergovia biçiminde yer almaktadır, doğrusu bizim verdiğimiz biçimdir (e.n.).

kan Piskoposu'nun yazdığı kadınların papazlığa atanmasıyla ilgili bir mektubu başlığına taşımıştır.[45]

Tarihsel ilgisi olan tek büyük öykü *Corriere della Sera*'nın ilk sayfasında 'Massacrateli' ordine di Lenin' başlığı altında görünmektedir. Moskova modern Avrupa tarihi hakkındaki bilginin yükseldiği merkezdir. Moskova'daki bir muhabir *Komsomolskaya Pravda*'dan yapığı alıntıyla Marksizm-Leninizm Enstitüsü arşivinin o zamana kadar gizli kalmış belgelerinin listesini vermektedir. Belgeler, Bolşevik liderin devrimci canavarlıklardaki ısrarını açığa vurmaktadır. Örneğin Lenin 11 Ağustos 1918'de Penza'daki yoldaşlarına şöyle yazmaktadır:

> Beş Kulak bölgesinin isyanına acımasız bir baskıyla yanıt verilmelidir... İbret olacak örneklere gereksinim var. 1) Zengin, kan emici Kulakları 100'den az olmamak üzere asın... 2) İsimlerini yayınlayın. 3) Yiyeceklerini ellerinden alın. 4) Dünkü telgrafa göre rehineleri belirleyin. Söylenen her şeyi yapın ki insanlar görsün, titresin ve millerce bölgelik bir alan içinde inlesin... Hamiş. Güçlü insanları araştırın. Lenin.[46]

Burada söylenenler Hitler'in mektuplarından veya *Corriere*'nin yorumlarından alınmamıştır. Bu nedenle doğrudurlar. Bolşevik barbarlığı Stalin ile başlamamıştır.

Haftanın iç haberlerinde egemenlik esas olarak para konusundaki seçim öncesi tartışmalardadır. Dış haberlerde ise Fransa Başkanı'nın yaptıkları, eski Sovyet nükleer cephaneliğinin gelecekteki durumu, dünya boks şampiyonunun mahkümiyeti ya da İrlanda Anayasa Mahkemesinin on dört yaşındaki bir tecavüz kurbanının kürtaj olmasını reddetme kararlarından birisi seçilebilirdi. Avrupa Komisyonu Başkanı "Maastrichi Çağı" gereklerini yerine getirmek için daha büyük bir bütçe konusunda öneriler sunmuştu. İngiliz tabloid basını bu öneriler ile dalga geçiyordu. 'Hayır, Jacques, Tamam Değil' başlığı altında *Daily Mail* başyazısında şu yorumu veriyordu: "Böyle bir Euro-cömertliği üçkâğıtçı müteahhitlerin cüzdanına ya da Akdeniz'de güneşlenen renkli ama tembel kişiliklerin yastık altına gidecek yolu kolayca bulacaktır."[47] Le Monde'un analizi ise şöyleydi: *'La Grande Bretagne se mobilise contre les "eurocrates."'*[48]

Bunların dışında Savoi'da, Albertville ile Courchevel'de 16. Kış Olimpiyatları yapılmaktaydı. Şeref madalyasını alan sporcu iniş ve slalom kategorilerinde birincilik kazanan Josef Pollg adında bir İtalyandı.

Bütün Avrupa'ya hitap eden tek gazete olduğunu ileri süren *European* hem dalavereci yayıncısını hem de Kremlin'deki kahramanını kaybetmişti son zamanlarda. Bu haftanın önde gelen öyküsü olan "İtalya Avrupa'nın Öfkesiyle Karşı Karşıya" başlıklı haber, Roma'nın AT'nin direktiflerini yerine getirmedeki başarısız karnesiyle ilgiliydi. Ekonomi bölümü ise 'Amerikan tecritcilerinin" Rus rublesini istikrara kavuşturmak için on milyar dolarlık IMF yardımı programına yaptıkları muhalefeti ağır biçimde eleştiriyordu.[49]

Önceden bildirildiği gibi sabahın geç saatlerinde yağmur yağmaya başlamıştı. Gazetelerin verdiği hava durumu haritaları okuyucularının ilgi alanlarına göre değişiyordu. *The Times* İngiliz Adalarının öğleden öncesi ve sonrası için hava durumunu gösteren iki büyük harita ile orta-Atlantik'te yoğunlaşan bir diğeri olmak üzere toplam üç harita veriyordu. *Le Monde* Avrupa ve Fransa için ayrı ayrı düzenlenmiş iki hava durumu haritası vermişti. *Corriere* Atlantik'ten Kırım'a kadar tüm Avrupa'yı içeren bir harita ile ayrıca İtalya'yı gösteren iki harita yayınlamıştı. SZ hepsi Avrupa için düzenlenmiş ve Reykjavik, Lulea (Finlandiya), Lizbon ve Atina'yla bağlantılı istasyonlardan elde edilen bilgiye göre oluşturulmuş ayrıntılı üç büyük harita yayınlamıştı. *Gazeta wyborcza*'da hiç harita yoktu ama Avrupa'nın belli başlı başkentlerinin bir önceki günkü sıcaklıklarının listesini veriyordu- Roma ve Lizbon (13(C), Londra (10 (C), Atina (9 (C), Vilnius, Riga, Tallin ve Misk (+1 (C), Kiev Prag (+1 (C) ve Bükreş (+3 (C). Varşovalılar, Moskova'da sıcaklığın ne olduğunu bilmiyorlardı.

European hepsinden büyük renkli bir harita vererek sükse yapıyordu. Slovenya, Beyaz Rusya ve Moldova gibi yeni cumhuriyetler vardı haritada ancak yanlış biçimde BDT ile özdeş olarak algılanan Rusya yoktu. Haritaya eşlik eden 'Avrupa'daki yol çalışmaları' listesinde Leipzig yakınındaki A9- Bad Dürrenberg kavşağının daha doğusu için hiç bir bilgi verilmiyordu. Ama bu doğruydu: Doğu Avrupa'da yollar onarılmıyordu.

Gelecekteki tarihçilerin anlam çıkartmaya çalışacakları günlük bilgiler karışımı işte buydu.

Bugün Aziz Valentine Günü (Sevgililer Günü, çev.). Geleneksel olarak kuşların çiftleşmeye başladığı gün bugün; bu nedenle insan muhabbet kuşlarının uygun işaretleri verdikleri gün de sayıldı. *The Times* sayfalarca şifreli ve çok sık olarak da gramere uymayan mesajlar yayınlamıştı:

> AGATHA AARDVAARK, Bütün aşkım Hector Tree.... ARTEMIS, sadece Hesperus Aşkın için yalvarmıyor, Algy.... CHRISTIANE, *Un vrai couscous royale. Je t'aime infiniment*, King.... MENTEN, Bazalt Taşlarında Mavi Denizler.... MOOONFACE Baby Dumpling ve Smelly'i seviyor.... POOPS, *Ich bin deiner, bist du meine? Wirst du sein mein Valentine?*[50]

Birkaç yayın organı Aziz Valentine Gününün kökeni hakkında çelişkili bilgiler veriyor. Bir versiyon ortaçağ insanlarının Romalıların Lupercalia festivalini uyarladıklarını söylüyor; Lupercal ya da 'Kurt ini" Romulus ile Romus'un dişi kurt tarafından yetiştirildiği mağaradır ve Romalılar atalarının kurt tarafından yetiştirilen Romulus ve Romus olduğuna inandıkları için bu yerle bağ kurmuşlardır. Valentine adındaki iki Roma şehiti de pagan coşkusundan sorumlu tutulamaz.

Bugün ayrıca Glenceo Katliamının üç yüzüncü yıldönümüdür. Sadece otuz sekiz kişinin öldürüldüğü söyleniyor. Skyeli Lord Macdonals, 'kabile tarihi bağ-

lamında rakamın çok önemsiz olduğunu" söylüyor. Ağlayan Glen'e pipolarını içerek gidecek çok sayıda Macdonals hâlâ var. zaten *The Times* Campbellların 'Westminster hükümetinin görevlileri" olarak davrandıklarını yazıyor. İşte size güncel bir konu. Bir önceki haftanın *Die Zeit*'ı hayli geniş hacimli bir makaleyi İskoçya'nın bağımsız kimliğine ayırmış ve 'İngilizler hemen dışarı' yazan büyük bir duvar yazısıyla fotoğraflandırmış bölümü.[51]

Beste yapmak pratik bir alışkanlıktır. BBC Radyo üç mürekkep harcanması için yardım ediyor. 07.35'te Bach'ın oboe d'amore konçertosunun (BMV 1055), ilk bölümlerinin yayını başlıyor. Sabah gazeteleri Rahmaninov'un 3. Piyano Konçertosuyla birlikte geliyorlar. Aziz Valentine Günü Çaykovski'nin senfonik fantezisi *Francesca da Rimini* ile başlıyor. Öğleden sonra saat 2'deki Katowice Brass ıskalandı ancak Beethoven'ın Sekizinci senfonisi öğleden sonrasına güç katıyor. Bugün Batı ile Doğu arasında iyi bir denge var, yalnız bu kez Janacek çalınmıyor.

Geçmişi araştıran tarihçilerin her zaman gelecek hakkında tahminler yürütmeye zorlanması tuhaf bir durum. Olayların peşine takılmaktan başka bir şey için yardımcı olmuyor bu.

Batı için okyanusun diğer yanındaki ABD kesin olarak gücünün zirvesine ulaşmıştır. ABD borçlarıyla, müttefikleriyle ve vatandaşlarının 'çeşitliliği' ile sorunlar yaşayacak gibi görünüyor. Özellikle ekonomik yetenekleri Amerika'nın onurunu kıran Japonya ile çözülmesi mümkün olmayan sorunları var. Artık Soğuk Savaş dolayısıyla sahip olduğu bağlar olmadığı için Avrupa'dan uzaklaşıyor. Başkan Yardımcısı Quayle bu hafta Londra'da aksi yönde protestolara karşın kendisi de protestolar yaptı.

Kuzeydeki İskoçya'daysa bağımsızlık hareketi yeniden ivme kazanmaya başlamış durumda. İçinde bulunduğumuz haftada İskoçların büyük bir çoğunluğu ülkenin statüsünün değişmesi yolunda fikir beyan ettiler. Birleşik Krallığı yıkacak ve böylece Brüksel'dekilerin hiçbirinin yapamayacağı biçimde İngilizlerin havasını bozacak güce sahipler. Daha da ileri giderek belki de bizi Avrupalı yapacaklar.

Güneyde, Avrupa Topluluğu'nun kalbinde Fransızlar ve Almanlar kendilerini zor durumda hissediyorlar. Fransa, Kuzey Afrikalı Müslüman göçmenler ve M. Le Pen'in milliyetçi tepkiye dayalı hareketi ile sıkıntı doğuracak kadar uzun süreli kalan sosyalist başkanlık tarafından kuşatılmış durumda. Almanya'nınsa birleşmenin maliyeti yüzünden başı dönüyor. Her iki hükümet de bu zor durumlarında teselli ve destek bulmak için Avrupa Birliğine daha yakın bir konum alıyorlar. Bu hafta 'Almanlar' hakkındaki bir televizyon programında Almanya Başbakanı 'Alman bir Avrupa değil de Avrupalı bir Almanya isteyen' Thomas Mann'dan alıntılar yaptı. Almanlar eğer Alman markını ellerinden kaçırma durumunda kalırlarsa şevklerini kaybedebilirler.

Doğuya doğru gidildiğinde Avrupa haritasının hâlâ bir değişim geçirmekte olduğu görülüyor. Milliyetçiliğin tehlikeleri hakkında çok şey söyleniyor.

Nereden kaynaklanıyor bu tehlike? Bu, önemsiz milliyetçilikleri değil de daha büyük ve daha tehlikeli olanları kasdediyorsa çok daha inandırıcı olacaktır. Bu söylenenlerden tehlike olmadığı sonucuna varılmamalı. Üç Baltık Devleti bir sorunlar denizinin içindeler. Polonya, Macaristan ile Çek ve Slovaklar on yılın sonuna gelindiğinde AT'ye tam üyelik kazanmayı hedefliyorlar. Çek ve Slovaklar bir ayrılışa doğru gidiyorlar. Romanya, Bulgaristan ve Arnavutluk'un gidecek bir yerleri dahi yok. Yugoslavya Federasyonu eninde sonunda dağılmak durumunda. Beyaz Rusya, Ukrayna ve Moldova gibi Slovenya ile Hırvatistan barış içinde kalırlarsa yaşayabileceklerini kanıtlamalılar. Bağımsız Devletler Topluluğunun yaşaması da olası değil; ve mevcut koşullarıyla Rusya Cumhuriyeti de BDT'den sağlıklı görünmüyor. Eşitsiz ekonomik alt yapısı ve politik çimento eksiğiyle ABD'den iki kat büyük olan Rusya hâlâ geniş bir yapay karışım durumunda. Rus Cumhuriyeti'nin liderleri demokrasi ve dua ile ülkeyi bir arada çok güç tutarlar. Eğer Moskova, Uzak Doğu Bölgesinin özerkliğiyle birlikte Japon yatırımlarına açılmasına izin verirse ve Sibirya'nın dış yardımla kendi kaynaklarını kullanmasının yolunu açarsa bir şansa sahip olabilirler. Avrupalı Rusya, her zaman olduğu gibi, çok fazla insana ve askere sahip, ancak onları beslemeye yeterli değil. Ruslar, Sovyetlerin çöküşünü iki yıl boyunca istisnai tevekkül güçleriyle sessizce izlediler; ancak belirsiz bir süre boyunca böyle davranmayabilirler. Eğer demokratik Rusya başarılı olamazsa daha da küçük parçalara ayrılmaya başlayacaktır. Bu durumdaysa Rusya intikam duygusuyla egemenliğini yeniden sağlamaya çalışacaktır

Sovyet İmparatorluğunun çöküşü elbette son zamanların 'en büyük ve belki de en korkunç' olayıdır. Çöküşündeki hız Avrupa tarihinin diğer büyük heyelanlarının hepsini -İspanyol dominyonlarının ayrılmasını, Polonya'nın paylaşılmasını, Osmanlıların geri çekilişini, Avusturya- Macaristan'ın parçalanmasını- geride bırakmıştır. Ancak bir tarihçinin, Gibbon'un Collesium'da oturduğu gibi Kremlin'in yıkıntıları üzerinde oturması ya da bir ölüm töreni bestesi (*requiem*) yazması çok zor bir olaydır. Çünkü Sovyetler Birliği bir zamanlar çok büyük olmuş bir uygarlık değildir. Kısa zafer saatinde bile sıradan ve yalancıydı. Kayıtlara göre insanoğluna diğer herhangi bir devletten çok daha fazla ölüm ve sefalet getirdi. Ne egemen Rus ulusuna ne de onun yönetici elitine daha iyi bir yaşam sağladı. Yıkıcılığı sadece Rus kültürüne karşı değildi. Anlayışlı bir çok Rusun artık kabul ettiği gibi, o, yapılmaması gereken bir budalalıktı. Eski Sovyetler Birliği cumhuriyetleri 1918-22 arasında Lenin'in Kızıl Ordusu tarafından bastırılan ilk bağımsızlık hareketlerinden sonra kaldıkları yerden devam etmek için parçaları bir araya getiriyorlar. Herkes; 'Rusya'ya evet.' diyor, 'Ama ne tür bir Rusya'ya?'[52]

Sovyetler'in çöküşündeki en kesin olgu bu gelişmenin doğal nedenlere bağlı olarak ortaya çıktığıdır. Sovyetler Birliği, antik Roma gibi barbarlarca işgâl edilmedi ya da Polonya gibi açgözlü komşuları tarafından parçalanmadı veya Habsburg İmparatorluğu gibi büyük bir savaşın getirdiği sorunların altında kalmadı. Ya da Nazi Reich'ı gibi ölümüne girişilen bir savaştan yenik çıkmadı. Öldü, çünkü öyle olmak zorundaydı, çünkü iç yapısındaki gülünç or-

ganlar yaşamın gereklerini sağlayacak kapasitede değildiler. Nükleer bir çağda, Çarlık Dönemi'nde olduğu gibi sorunlarını genişleme yoluyla çözemeyecekti. Ayrıca egemenliği altındaki toplumları da daha fazla ememeyecekti. Komünizm için küresel bir gelecek sözü vermiş olduğu halde Çin ile ortaklığı kabul edememişti; o artık reformun sağlayacağı oksijene dayanamazdı; ve patladı. Atar damarın politikadaki eşitince, tarihte görülenlerden daha muazzam biçimde yere serildi.

Böyle büyük bir darbenin sonuçlarının bütün Avrupa'yı etkileyeceği açıktır. Eski Sovyet İmparatorluğu halklarının yeni bir düzen kurma denemesini en az kan ve nefretle başarıp başaramayacakları yanıtsız bir sorudur. Çöküşün barışçıl bir tarzda gerçekleşmesi bu olgunluğa erişildiğini gösterir; ama Kafkaslar ile Yugoslavya'da iktidarı ele geçiren ulusal savaşçıları taklit edecek çok sayıda insan vardır. Batı Avrupa ülkelerinin Sovyetler'in çöküşüne aşırı tedbirli yaklaşması şaşırtıcı değildir. Hükümetler mücadele içindeki cumhuriyetlere yardım etmekte yavaş davrandılar. Bazıları kaybedilmiş bir istikrar adına Sovyetler Birliği'yle Yugoslav Federasyonu'nu yaşatmaya istekliydi. Onlar şimdi kafa karışıklığı içindeler ve rekabet halinde olan temsilcilerin etkisinde kaldıklarından beceriksizce yarım önlemler almakla meşguller.

Doğu'nun anarşi tehdidiyle karşı karşıya kalması çelişkili biçimde Batı'nın daha yakın bir birlik içine çekilmesi için güdüleyici bir rol oynayabilir. Geçen yıl Arnavut mültecilerin on binlercesi Adriyatik'i geçerek İtalya'ya ulaşmak üzere denize açıldı. Rus, Ukraynalı ve Romen serseriler ile tüccarlardan oluşan kalabalıklar, Polonyalıların son zamanlarda Almanya ve Avusturya'ya aktığı gibi, Polonya'ya akın ediyorlar. Almanya'nın muhteşem emme kapasitesi sadece milyonlarca işsiz Doğu Alman nedeniyle değil ayrıca varlıkları pek iyi karşılanmayan sığınmacılar nedeniyle de büyük sıkıntılar yaşıyor. Bu karmaşa manzaraları eğer daha büyük bir ölçekte ve Merkezi Avrupa'da yeniden ortaya çıkarsa batı başkentlerindeki önemli olma duygusu muazzam biçimde güçlenecektir. İçinde bulunduğumuz ana kadar Avrupa Topluluğunun pekiştirilmesi en yavaş adımlarla ilerliyordu. Doğu'dan patlayacak bir soğuk hava akımı adımların hızlanmasını sağlayabilir.

Amerika'daki gelişmelere bağlı olan çok şey var. ABD güçlü ve göreceli olarak refah içinde bir toplum olarak kaldığı sürece Batı Avrupa'da statüko değişecek gibi görünmüyor. NATO'nun varlığı sürecek ve Avrupa Topluluğu ölçülü adımlarla büyümeye devam edecektir. ABD ne zaman bunalımların içine düşerse Avrupa ülkeleri işte o zaman ortak savunma için bir araya gelecektir. Batıdan, Atlantik'ten yükselecek olan fırtına soğuk doğu rüzgârıyla aynı etkiyi yaratabilir.

Doğa gibi Avrupa da bir boşluğa tahammül edemez. Batı'da Avrupa Topluluğu ve Doğu'daki varis devletler er ya da geç kimliklerini, bağlarını ve bağlılıklarını yeniden belirlemek zorundadırlar. Belki de bir süre için bir olasılıkla çok taraflı bir yapıya dayanan yeni bir denge kurulacaktır. Baltık Konseyi, *hexagonale* (altıgen), gibi bölgesel gruplaşmalar ile eski Sovyetler kulübü ya da kulüplerinin bazı biçimleri kendi rollerini oynayabilecektir. Ancak Rusya'nın

derinlikleriyle Avrupa'nın kalbi arasında bir yerde yeni bir bölünme çizgisi oluşturulmak zorundadır- ümit edelim ki bir barış sınırı boyunca oluşsun bu çizgi.

'Avrupa, evet. Ama hangi Avrupa?' Tutulmadan önceki Avrupa çok uzaklarda kaldı. şairle birlikte onun sona erişine ve eski belirgin çizgilerine pişmanlıkla yaklaşabiliriz:

Fileur Ctcrnel des immobilités bleues,
Je regrette l'Eurupc aux anciens parapets![53]

Ancak hiç kimse onu geri getiremez. Soğuk Savaş'ın yarattığı mevcut Avrupa görevini yerine getirmek için yetersiz. Topluluk'un kurucu babalarının moral ve politik vizyonu hemen hemen unutulmuş durumda.

Avrupa yakın gelecekte tam bir birliğe doğru gitmiyor. Ama geçmiş kuşaklar boyunca olduğundan daha az sayıda parçaya bölünmüş olma şansına sahip. Eğer kader gülerse, fizik ve psikolojik engeller, hafızamızda yaşayan herhangi bir dönemdekinden daha az merhametsiz olacaktır. Avrupa geleceğe yürüyor. *Tremuale sinuantur flamine vestes.*

BÖLÜM NOTLARI

AVRUPA EFSANESİ

1 Bkz. Bolüm 1, 15 numaralı not.
2 Ovid, *Metamorphoses*, ii. 862'nci satırlar ff. Çeviri: A. D. Melville (Oxford, 1986), s. 50.
3 Daha doğrusu, "kısasa kısas". Herodot, *The Histories*, 1 ve 2'nci Kitaplar.
4 Ovid, *op cit.* ii. 875'nci satır.
5 Muhtemelen "Batı" anlamında, Asurca Ereb sözcüğünden.

GİRİŞ

1 Henryk Batowski, *Kryzys dyplomatyczny w Europie, 1938-39* (Varşova, 1962); *Ostatni tydzień pokoju i pierwsze tygodnie wojny*, 2'nci baskı. (Poznan, 1969); *Europa zmierza ku przepaści* (Poznań, 1989); ayrıca bkz. aynı yazarın Nieloszla *"biała księga" zroku 1940; rozprawa źródł oznawcza* (Krakov, 1993), ve '17 Eylül 1939. Before and After', East European Quarterly, 27/7 (1993). 523-534.
2 *L'evolution de l'humanité*, Henri Berr yönetiminde (Tarih Sentezleri Kutüphanesi) (Paris). J. Vendryes, *Le Langage: introduction linguistique*, 1921, H. Verin, *La Gloire des ingénieurs*, 1993.
3 Juliusz Słovacki'nin, Journey to the East'inden (1836), çev. Norman Davies, *Heart of Europe*'dan (Oxford, 1984, s. xi) daha iyi.
4 *The Cambridge Mediaeval History*, J. B. Bury, H. M. Gwatlin ve diğerleri. (8 cilt, Cambridge, 1936-39).
5 *Handbuch der europaischen Geschichte*, T. Schieder yayını (7 cilt, Stuttgart, 1968-79).
6 *Periods of European History*, Arthur Hassal yon. (9 cilt, Londra, 1897-1936).
7 Aynı yazarın *The Fontana History of Europe* (400-1945), Genel Yonetmen J. H. Plumb (15

cilt, Londra.), *The Library of European Civilisation*, Genel Yönetmen Geoffrey Barraclough (Londra, 1965); *A General History of Europe, from the Decline of the Ancient World to 1945*, Genel Yönetmen Denys Hay (11 cilt, Londra, 1968-).

8 John Bowle, *A History of Europe: A Cultural and Political Survey* (London, 1979), 589.

9 Bkz. Anthony Seldon, *Contemporary History: Practice and Method* (Oxford, 1988).

10 Walter Raleigh, *A History of the World, Essays* içinde (Londra, 1829). Raleigh, eserini Isabeth olarak antik Yunan ve Romalılara sınırlamıştır.

11 H. A. L. Fisher, *A History of Europe* (Londra, 1936).

12 Eugen Weber, *A Modern History of Europe: Men, Cultures and Societies from the Renaissance to the Present* (New York, 1971).

13 Kenneth Clark, *Civilsation: A Personal View* (Londra, 1973).

14 Joseph Bronowski, *The Ascent of Man* (Londra 1973).

15 Michael Andrews, *The Birth of Europe: Colliding Continents and the Destiny of Nations*(Londra, 1991)

16 Fernand Braudel, *La Mediterannee et le monde mediterranéen a l'epoque de Philippe II* (Paris, 1949), ayrıca bkz. William McNeil, *The Rise of the West: A History of the Human Community* (Chicago, 1962), Immanuel Wallerstein, *The Modern World System* (New York, 1974).

17 A. Low-Beer, "Empathy in History", *Teaching History*, 55 (1989), 8 ff.; J. Cairns, *ibid*, 13 ff.; ayrıca K. Jenkins ve P. Brickley, *'Reflections on the Empathy Debate'*, *ibid*, 18 ff.

18 Bkz. David Lehman, *Signs of the Times. Deconstruction and Fall of Paul de Man* (New York, 1991); yeniden gözden geçiren Louis Menand, *'The Politics of Deconstruction'*, New York Review of Books, 21 Kasım 1991.

19 Apokrifa. Haylaz hocam hakkında, bkz. Adam Sısmen, A. J. P. Taylor (Londra, 1994).

20 Claude Delmas, *Histoire de la civilisation européenne* (Paris, 1969), 127, *"il n'y a pas une Verité, mais autant de verités que de consciences."*

21 Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland'a* Giriş (Oxford, 1981), cilt i, s. vii.

22 Lord Acton'dan aktaran Geoffrey Parker, *'The Thirty Years' War* (New York 1984), s. xv.

23 "Doğru anlatabilirsek, sadece Sur'in Tarih olduğu yolundaki inancımın bir parçasıdır", Thomas Carlyle, Ralph Waldo Emerson'a mektup, 12 Ağustos 1834, *Correspondence of Emerson and Carlyle*, yayınlayan: J. Slater (New York, 1964), 105.

24 Bkz. Gertrude Himmelfarb, "Telling It As You Like It: Post-modernist History and the Flight from the Fact", *TLS*, 16 Ekim 1992, 12-15.

25 *Ibid*, 15.

26 Voltaire, *Le Siècle de Louis XIV*, aktaran: Denys Hay, *Europe: The Emergence of an Idea* (Edinburg, 1957), 123.

27 Edmund Burke, *Letters on a Regicide Peace*'den (1796), aktaran: Hay, *Europe*, 123

28 William Blake, "The Ancient of Days" (Urizen, Fani Evreni Yaratıyor), Europe a Prophecy'nın kapak kompozisyonu (1794), British Museum, William Blake'den reprodüksiyon, yayınlayan. Vivian de la Sola Pinto (Londra, 1965), pl 4.

29 Bartholomew'in "İngilizin Latin Ansiklopedi"sini çeviren: Trevisa'lı John, aktaran; R. Barber, *The Penguin Guide to Mediaeval Europe* (Londra, 1984), 30.

30 George F. Kennan, *Siberia and the Exile System* (New York, 1981)i i. 420-22, aktaran: Benson Bobrick, *East of the Sun: The Epic Conquest and Tragic History of Siberia* (New York, 1992), 267-68.

31 Bkz. Hay, *Europe*, 125, ayrıca Egbert Jahn, "Wo behindenisich Osteuropa?" *Osterupa*, 5, (Mayıs 1990), 418-440.

32 Bakz. W. H. Parker, *An Historical Geography of Russia'dan "Is Russia in Europe? The Geographical Viewpoint"* (Londra, 1968), 27-29.

33 T. S. Eliot, *Die Einheit der Europaeischen Kultur* (Berlin, 1946); *Notes towards the Definition of Culture*'ın eki olarak "The Unity of European Cultur" adıyla da yayınlanmıştır, (Mayıs, 1990), özellikle s. 122-24

34 Henri Janne, *Europe's Cultural Identity* (Strazburg, 1981).

35 Aktaran: Margaret Shennan, *Teaching About Europe* (Londra, 1991).

36 Jean Monnet'den aktaran, Anthony Sampson, *The New Europeans* (Londra, 1968), 6; ayrıca bkz: Mia Rodriguez-Salgado, "In Search of Europe", *History of Today*, 42 (Şubat, 1992), 11-16.

37 Bkz. J. Tazbir, *Myśl polska w nowozytnej kulturze europejskiej* (Varşova, 1986), 101-105

38 L.-P. Ségur, *Tableau historique et politique de l'Europe de 1786 à 1806*, aktaran J. Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières* (Paris, 1952),8.

39 Dostoyevski, 8 Haziran 1880. Kapsamlı bir tartışma için bkz. Milan Hauner, *What is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (New York, 1990), özellikle pt. I. "Russian Ideology and Asia: Historians and Geographers".

40 Alexander Blok, "The Scythians", Cecil Kisch'de, Alexander Blok: Prophet of Revolution (Londra, 1960), 152-53.

41 René Albecht-Carrié, "Two Special Cases: England and Russia", The Unity of Europe: An *Historical Survey*'de (Londra, 1966), 24-27.

42 Timothy Garton Ash, *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe* (New York, 1989; gözden geçirilmiş ikinci baskı, Londra, 1991); ayrıca G. Schopflin ve Nancy Wood (editörler), *The Search for Central Europe* (Oxford, 1989); ve J. Le Rider, *La Mitteleuropa* (Paris, 1994).

43 Heart of Europe, işgal altındaki Belçika'nın kaderi için bir yakarışın (Londra, 1915); Norman Davies tarafından yazılan bir kısa Polonya tarihinin (Oxford, 1984); Bohomir Mraz tarafından yazılan bir Prag rehberinin (Londra, 1988); İskoçya Ulusal Galerisi'nde açılan bir Macar sanat sergisinin (Edinburgh, 1992); ve J. P. Stern'in Alman edebiyatı ve ideolojisi üzerine toplu eserlerinin (Londra, 1992) adıdır.

44 Hugh Seton-Watson, "What Is Europe, Where Is Europe? From Mystique to Politique", Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsünde verilen 2. Martin Wight Konferansı, 23 Nisan 1985; *Encounter*, 65/2 (Temmuz-Ağustos, 1985), 9-17.

45 *Ibid*, 14.

46 *Ibid*, 16.

47 *Ibid*, 17.

48 Dimitri Obolensy, "Hugh Seton-Watson, FBA" *Proceedings of the British Academy*, 78 (1987), 631-641.

49 Douglas Johnson, "What Is European History?", UCL *History Newsletter*, 8 (University College Londra) (Aralık 1991), 9-10.

50 F. Guizot, *The History of Civilisation in Europe* (Londra, t.y.), 32.

51 George Burton Adams, *European History: An Outline of Its Development* (Londra ve New York, 1899), 6

52 Terne L. Plunkett ve R. B. Mowat, *A history of Europe* (Oxford, 1927), önsöz, s. vii.

53 Rudyard Kipling, "The Ballad of East and West", *The Definitive Edition of Kipling's Verse*'de (Londra, 1949), 234-38

54 Kipling "Recessional: June 22, 1897", *The Oxford Book of English Verse*'de (Oxford, 1939), 1069).

55 Martin Bernal, *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization* (2 cilt., Londra 1987-91). [SİYAH ATHENA]

56 Molefi Kete Asante, Afrocentricity (Trenton, NJ, 1988), 6, u. Afrika-merkezciler, W. E. B. Du Bois gibi bütünleşme ve asimilasyon doğrultusunda çalışan Amerikan siyah liderlere karşı son derece kızgın olabilirler. "Berlin ve Harvard üniversitelerinde eğitim görmüş, Batı imajlarının Amerika'da şahikası Du Bois, Avrupalı bilim gelenekleri içinde yetişti. Avrupa-merkezci bir vizyondan yola çıkarak Batı Avrupa felsefi akımlarına katıldı, ve bu nedenle Darvinizm, Marksizm ve Freudianizm ile aynı zihni akımları yansıttı. Yaşama böylesine materyalist bir yaklaşım, ilerlemenin arkasındaki itici güçle çatışma olarak görüldü" (*ibid*, 16-17).

57 Avrupa felsefesi ve yaratıcı düşüncesinin Afrika'dan çıktığını destekleyen görüşler için bkz. George James, *Stolen Legacy* (San Fransisco, 1976).

58 S. Amin, Eurocentrism (Londra, 1989); V. Lambropoulos, *The Rise of Eurocentrism. anatomy of interpretation* (Londra, 1993).

59 Jacques Elul, *Trahison de l'occident* (Paris, 1975), 217.

60 Edward Said, *Orientalism* (Londra, 1978)

61 W. H. McNeill, *History of Western Civilisation: A Handbook* (bkz. aşağıdaki 64 numaralı not) adlı eserinde "Batı Uygarlığı"nı "Batı Avrupa Uygarlığı", "Avrupa Uygarlığı", "bizim uygarlığımız" ve "Avrupa Tarihi" gibi kavramlarla birbiri yerine, değiştirerek kullanır. İki ana ayrım yapar: "Klasik Uygarlık" ve yaklaşık MS 900 yılından itibaren "Avrupa Uygarlığı". Bunlardan ikincisi de "Batı Hıristiyanlığı" ile tanımlanır (s. v-vii, 243-48).

62 Maurice Keen, *The Pelican History of Medıaeval Europe* (Londra, 1969), 9.

63 *Ibid*, 12.

64 W. H. McNeill, *History of Western Civilisation: A Handbook*, 6'ncı baskı (Şikago, 1986), s. 672. Birinci baskı. 1949 - 9'uncu cilde ek. University of Chicago *Readings in Western Civilization*.

65 J. Mortimer Adler, "Great Books, Past and Present", *Reforming Education The Opening of the Amrrican Mind* adlı eserinde, editör: G. van Doren (New York, 1988), s. 318-350; ayrıca bkz. Harold Bloom, *The Western Canon. The Books and School of the Ages* (New York, 1994).

66 E. Kamenka'nın (editör) *Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea*'sından (New York, 1976, s. 23-36.) J. Plamenatz, "Two Types of Nationalism".

67 Ibid. 29-30.

68 Eric Hobsbawm, "The Return of Mitteleuropa", *Guardian*, 11 Ekim 1991 **[WIENER WELT]**

69 Halford Mackinder, Democratic Ideas and Reality (Londra, 1919), ve özellikle "The Round World and the Winning of the Peace" Foreign Affairs, 21 (1943), 595-605. Bkz. Bölüm X, n.

70 Bu konuda Dr. Plamenatz (Bkz. yukarıda n. 66) yalnız değildir. Bkz. Bölüm X n. 23.

71 Bkz. "The Stanford Mind", *Wall Street Journal*, 22 Aralık 1989, ve "Stanford's Image", *San Jose Mercury News*, 17 Mart 1991; ayrıca bkz. Dinesh D'Souza'nın *Liberal Education: The Politics of Race and Sex on Campus*'undan (New York, 1991, 59-93), "Travels with Rigoberta, Multiculturalism at Stanford".

72 Bkz. Allan Bloom, *The Closing of the American Mind* (New York, 1987).

73 Stanford Üniversitesi, Genel Avrupa Programı, 1987-88. "Europe I" (Prof. J. Brown), "Europe II" (Prof. J. Diefendorf), "Europe III" (Prof. J. J. Sheehan).

74 Aktaran: George Gordon, "The Land Where You Can't Tell Wrong from Rights", *Daily Mail*, 21 Haziran 1991.

75 Allan Bloom, *The Closing of the American Mind* (New York, 1987).

76 D'Souza, *Liberal Education*, op. cit.

77 Adler, *Reforming Education*, op. cit.

78 Goethe, Goethe: *Selected Verse*'de (editor: David Luke, Londra, 1964, s. 233), West-Ostlicher Divan'dan (1815) "Talismane".

79 A. J. P. Taylor, English History, 1914-45, (Oxford, 1965).

80 Hugh Gaitskell'in Avam Kamarası'ndaki konuşması (1962), aktaran Keith Robbins; bkz. aşağıda dipnot n. 98. Lord Tebbit, 1992'de Lordlar Kamarasında, "1000 yıllık Britanya parlamento tarihi"nden söz ederek Gaitskell'in gafını geliştirdi; aktaran: Prof. David Cannadine, Londra Üniversitesi Anglo-Amerikan Tarih Konferansı, 30 Haziran 1994.

81 Londra Üniversitesi. Tarih Fakültesi ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Syllabus and Courses, 1992-93, (Beyaz Kitap), (Londra, 1992).

82 Jonathan Israel, "History in the Making", *Independent*, 28 Aralık 1992. Ayrıca bkz. Conrad Russel, "John Bull's Other Nations", TLS, 12 Mart 1993.

83 David Cannadine, "British History: Past, Present and Future", *Past and Present*, sayı: 116, (Ağustos 1987), sayı: 180. Karşı görüşler 119'uncu sayıda (Mayıs, 1989) yayımlanmıştır.

84 Bkz. BBC Newsnight, 17 Eylül 1991, "J. R. Tolkien'in Mirası" üzerine; ayrıca H. Carpenter, J. R. R. Tolkien: A Biography (Londra, 1992).

98 Keith Robbins, "National Identity and History: Past, Present and Future", *History*, sayı 72/245 (Ekim 1990), s. 369-387, Cheltenham'da yapılan Tarih Derneği Konferansın'da başkanlık sunuşu olarak, Nisan 1990.
99 Jenny Wormald, "The Creation of Britain: Multiple Kingdoms or Core and Colonies?", *TRHS*, 6'ncı seri, iii (1993), s. 194.
100 Bkz. Norman Davies, "Stalin's History Lesson", *Spectator*, 6 Ağustos 1988.
101 Leonid Brejnev, Bad Godesberg Konuşması, Batı Almanya, 23 Kasım 1981.
102 M. Gorbaçov, Perestroika: *New Thinking for Our Country and the World* (Londra, 1987), s. 191-93; "Biz Avrupalıyız" (s. 191); "Ev ortaktır, ama her ailenin kendi dairesi vardır ve girişler farklı yerlerdendir" (s. 195).
103 Bkz. G. W. Blackburn, *Education in the Third Reich* (Albany, NY, 1985).
104 Örneğin, 1941'de tutuklanan ve "İngiltere doğumlu faşizm eğilimli kimseler" hakkındaki kanunun 18. maddesi gereğince hapsedilen, daha sonra Lonrho'nun başkanı ve *Observer*'in sahibi Tiny Rowland'ın akıbeti; "Sonu İyi Olan Bütün İyiler", *Observer*, 23 Mayıs 1993.
105 Norman Stone, "The Evil Empire: Heroes and Villains", *Sunday Times*, 1 Eylül 1991.
106 David Cesarani, *Justice Delayed* (Londra, 1992).
107 Against Bias and Prejudice: *The Council of Europe's Work on History Teaching and History Textbooks* (Avrupa Konseyi Raporu, Strazburg, 1986).
108 Margaret Shennan, op. cit. s. 53, özellikle "Europe and the Time Dimensions" ve "Europe's Cultural Identity" başlıklı bölümler.
109 Jean-Baptiste Duroselle, *Europe: A History of Its Peoples* (Londra, 1991), "Epilogue", s. 411-15.
110 Bkz. Adam Zamoyski, "An Historic Case of Euro-fudge", *Sunday Telegraph*, 6 Kasım 1988. J. Nicholas, "Half-truths about Half of Europe", *Guardian*, 25 Ekim 1991.
111 "Quand un livre scandalise la Grèce", *Libre Belgique*, 26 Nisan 1990; "La Prima Storia Europea offende tutti i 12", *La Stampa*, 4 Kasım 1990; C. M. Woodhouse, *Kathimerini* (Atina), 3 Haziran 1990.
112 Akademisyen M. V. Sakellariou, Avrupa Parlamentosu'ndaki Yunan milletvekillerine mektup, 18 Mart 1990.
113 *Kathimerini*, 30 Eylül 1990.
114 Jacques Montaville ve diğerleri, *Histoire de l'Europe* (Paris, 1992). Bkz. Julian Nundy, "History Leaves Britain Behind", *Independent on Sunday*, 19 Ocak 1992.
115 Benedikt Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 2'nci baskı (Londra, 1991). UCL *History Newsletter*, sayı 8'de (Aralık 1991, s. 22-24), aktaran G. Varouxakis.
116 Prof. Marc Raeff, "What is European History" başlıklı yazısında, *History Today*, sayı 36, (Ocak 1986), s. 46-50.
117 Marc Ferro, *ibid.*
118 Dr. Eva Haraszti, *ibid.*
119 Immanuel Wallerstein, *ibid.*
120 A. J. P. Taylor, ibid.

BÖLÜM I

1 Charles Louis de Secondant, Baron de Montesquieu, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains*'de (1734); ayrıca bkz. "On the Difference of Men in Different Climates", De l'*Esprit des lois* (1748); *The Spirit of Laws* (Kanunların Ruhu) adıyla İngilizceye çevrilmiştir (Londra, 1878), s. xiv. 2.
2 P. Vidal de la Blache, *Principes de géographie humaine*, editör: E de Martonne (Paris, 1921), *Principles of Human Geography* adıyla İngilizceye çevrilmiştir (Londra, 1926); ayrıca bkz. yazarın *Tableau de la géographie de la France* adlı çalışmasının sunuşu olan *La Personnalité géographique de la France*, İngilizceye çevirisi Manchester, 1941; F Braudel, *L'Identité de la*

France (Paris, 1985). Montesquieu, Britanyalıların "iklimin çok huysuzlaştırdığı, hiçbir şeyi beğenmeyen, hatta yaşamakları bile boşlanmayan bir halk (*Esprit des lois*)" olduğunu yazar.

3 Luigi Luca Cavalli-Sforza, *Scientific American*'da (1991), S. Connor tarafından "On the Origin of Speech"de belirtildiği üzere, *Independent on Sunday*, 10 Kasım 1991.

4 Dr Steve Jones, BBC Reith Konferansları, The Language of the Genes: Biology, *History and Evolutionary Future* (Londra, 1993) adıyla yayınlanmıştır.

5 Bkz. önsöz, s. 42, 43 ve 68, ayrıca J. Szucs, "Three Historical Regions of Europe", *Történelmi Szemle*'de (Budapeşte), 24 (1981), 313-369. *Les Trois Europes* adıyla yayınlanmıştır (Paris, 1985); H. C. Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action*, 1815-45, (Lahey, 1955); ve O. Halecki, *The Borderlands of European Civilization* (New York, 1952).

6 Bkz. Braudel, *La Méditerranée* (bkz. önsöz, 16 no.lı dipnot).

7 Robert Fox, *The Inner Sea: The Mediterranean and Its People* (Londra, 1991).

8 Bkz. David Kirby, *Northern Europe in the Early Modern Period* (Londra, 1990), ayrıca J. Fitzmaurice, *The Baltic: A Regional Future?* (Londra., 1992)

9 Ellsworth Huntington, *Civilization and Climate* (1915; 3'üncü baskı, New Haven, Conn., 1924); *The Mainsprings of Civilization* (New York, 1945).

10 Arnold J. Toynbee, *A Study of History* (1934), D. C. Somerville tarafından kısaltılıp özetlenmiştir (Londra, 1960), s. 151.

11 Michael Anderson, *The Birth of Europe*, *op. cit*, 97.

12 C. Stringer ve R. Grun, "New Light on Our Shadowy Ancestors", *Independent on Sunday*, 1 Eylül 1991.

13 W. J. Perry, *The Growth of Civilization* (Londra, 1925), s. 34

14 Bkz. Barry Cunliffe, "Aegean Civilization and Barbarian Europe", *The Roots of European Civilization*'de (Sikago, 1987), s. 5-15, ayrıca J. Howell, "The Lake Villages of France", *ibid*, s. 42-53.

15 Bkz. Gerald S. Hawkins, *Stonehenge Decoded* (Londra, 1970).

16 Collin Renfrew, *Archeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins* (Londra, 1987).

17 Marija Grimbutas, G. Cardona'da ve diğerleri (editörler), *Indo-European and Indo-Europeans* (Filedelliya, 1970), s. 54, aktaran: Renfrew, *Archeology and Language*, s. 17.

18 Jones tarafından öne sürüldüğü üzere, *The Language of the Genes*.

19 Avrupa onomastiği hakkında bkz. G. Semerano, *Le origini della cultura europea: rivelazioni della linguistica storica* (Floransa, 1984).

Knossos, MÖ 1628

20 Bkz. Jacquetta Hawkes, "The Grace of Life", *The Dawn of Gods*'da (Londra, 1968), s. 73-156, "Mino yaşamının dişil ruhu"nun sonraki dönemlerde "eril antik Yunan ruhu" ile çekiştiği yer.

21 Sir Arthur Evans, *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Early Cretan Civilization* (4 cilt, Londra, 1921-36), i. 17. Ayrıca bkz. S. Horwitz, Find of a Lifetime (Londra, 1981), ve A. C. Brown, *Arthur Evans and the Palace of Minos* (Oxford, 1981).

22 1979'da bulunan Anemospelia kurbanı hakkında bkz. Peter Warren, "The Minoans and Their Gods", Barry Cunliffe'de, *Origins*, *op. cit*. 30-41.

23 Gerald Cadogan, "A Theory That Could Change History", *Financial Times*, 9 Eylül 1989.

BÖLÜM II

1 Eliza Marian Butler, "The Myth of Laocoon", The Tyranny of Greece over Germany'de (Cambridge, 1935), s. 43-48.

2 *The Oxford Book of English Verse* (1939), 632, 614, 608 numaralar.

3 Maurice Bowra, Ancient Greek Literature (Oxford, 1933), s. 9; Walter Savage Landor, aynı eserde değinmiştir; J. C. Stobart, *The Glory That Was Greece: A Survey of Hellenic Culture and Civilization* (1911; gözden geçirilmiş yeni baskı Londra, 1933), önsöz.

4 Gilbert Murray, *The Legacy of Greece* (Oxford, 1922), önsöz.

5 Aeschylus'dan, *Persians*, D. Greene ve R. Lattimore (editörler), *Complete Greek Tragedies* (Chicago, 1959), i. 232-33.
6 George Grote, *History of Greece* (Londra, 1907), ii. 303.
7 Jules Michelet, *Histoire Romaine* (1834) bk. ii.
8 Rainer Maria Rilke, "Die Sonette an Orpheus", *The Penguin Book of German Verse*, editör: L. Forster (Londra, 1957), s. 404-4.
9 Bernard Williams'tan aktaran: Oliver Taplin, *Greek Fire* (Londra, 1989), s. 170.
10 Sappho'dan aktaran: Oliver Taplin, *Greek Fire* (Londra, 1989), s. 141
11 Glycon'dan çeviren: Peter Jay; bkz. *The Greek Anthology: A Selection in Translation*, editör: Jay (Londra, 1990).
12 Simonides, sayısız çevirisi bulunan "On the Spartans at Thermopylae". Bkz. Cromer konu, *Paraphrases and Translations from the Greek* (Londra, 1903) no. 33.
13 Sırasıyla Oliver Taplin, George Steiner ve Friedrich Nietzsche tarafından alıntılanmıştır, *The Birth of Tragedy* (1872): Taplin'de, "Outstaring the Gorgon", *Greek Fire*'de, s. 36-61.
14 Antigone, 332 ff., Sofokles'de *The Theban Plays*, çev. E. F. Watling (Londra, 1947), s. 135-6.
15 Sir Ernst Gombrich, *The Story of Art* (Oxford, 1952), s. 52.
16 *Ibid, passim.*
17 K. J. Dover, *Greek Homosexuality* (Londra, 1978).
18 Bkz. David M. Halperin, "Sex Before Sexulaity: Pederasty, *Politics and Power in Classical Athens*", M. B. Dunnerman ve diğerleri' (editörler), *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past*'da (New York, 1989, Londra, 1991) s. 37-53.
19 Bkz. John Boswell, Revolutions, Universals and Sexual Categories", *ibid*, 17-36
20 Thucydides, "Perikles'in, Cenaze Töreni Konuşması"ndan, *The Peloponnesian War*, çev. Rex Warner (Londra, 1954), ii. 4.
21 Pindar, kaynak belirlenememiştir.

Sirakuza, Yıl 1, 141. Olimpiyat

22 Bkz. Mosey Finlay, "Five Tyrants", *Ancient Sicily: To the Arab Conquest*, D. Mack Smith ile birlikte yazılan ve C. Duggan tarafından kısaltılarak özetlenen (Londra, 1986) History of Sicily'nin (1968) i. cildinden.
23 Livus, *History of Rome*, xxiv. 34 (Loeb Kütüphanesi).
24 Ibid.den sonra.
25 Plutarch'dan, Marcellus, xv (Loeb'den sonra).
26 *Ibid*, xix. 3.
27 Bölüm M. Danow, "The Celtic Invasion and Rule in Thrace in the Light of Some New Evidence", *Studia Celtica*, 10/11 (1975-76), s. 29-40

BÖLÜM III

1 Cato, De Re Rustica, i.
2 Başkalarının yanısıra Saygın Bede ve Edvard Gibbon tarafından da alıntılanmıştır, *Decline and Fall of the Roman Empire*, bölüm. 17.
3 Reginald Blomfild, editörlüğünü R. W. Livingstone'un yaptığı *The Legacy of Greece*'de (Oxford, 1924), s. 406.
4 Thomas Babington Macaulay'dan, "Horatius", *The Lays of Ancient Rome* (1842); W. H. Henley (editör), Lyra Heroica (Londra, 1921), s. 147-163.
5 Appian, Romaika, bk..132, Carthage'da (Londra, 1964) aktaran: B. H. Warmington, s. 260.
6 Rudyard Kipling, "A Song to Mithras" (Hymn of the XXX Legion, MS yaklaşık 350), *The Definitive Verse of Rudyard Kipling*'de (Londra, 1940; yeni baskı 1989) s. 523-24.
7 Aeneid, vi. 851-53.
8 W. D. Burgh, *Legacy of Ancient World* (Londra, 1936), bölüm ii, "The Reception of Roman Law".
9 Gibbon, *Decline and Fall*, bölüm 9.

10 Virgil, Georgies, ii. 490; iii. 284; *Eclogues*, xi. 32; i 66; Aeneid, i. 362.
11 Bkz. Gilbert Highet, "Vergil", *Poets in a Landscape*'de (Londra, 1959), s. 55-81.
12 Horace, *Odes*, ii. 3; *Ars Poetica*, 139; *Epistles*, ii. 2, 45; *Odes*, xxx. i.
13 Ovid, *Ars Amatoria*, ii. 107.
14 Theodor Mommsen, *The History of Rome*, İngilizce çeviri (Londra, 1890), iv. 90.
15 Ronald Syme, *The Roman Revolution* (Oxford, 1939), s. vii.
16 *Ibid.* ii.
17 *Ibid.* 201.
18 Suetonius, *The Twelve Caesars*, çev. Robert Graves (Londra, 1957), Augustus üzerine, 51-108.
19 *Ibid.* 149-179.
20 *Ibid.* 209.
21 *Ibid.* 223.
22 *Ibid.* 285.
23 Gibbon, *Decline and Fall*, bölüm 3.
24 *Ibid.*
25. J. P. Bury'nin *A History of The Roman Empire from Its Foundation to the Death of Marcus Aurelius*'undan adapte edilmiştir (Londra, 1908), s. 438-148
26 *The Meditations of the Emperor Marcus Aurelius Antoninus*, çev. Robert Graves (Londra, 1955), iii. 21.
27 *Ibid.* vi. 50, 48.
28 Gibbon, *Decline and Fall*, bölüm 10.
29 *Ibid.* bölüm 15.
30 Bkz. G. Vermes, *Jesus and the World of Judaism* (Londra, 1983); D. Flusser, *Judaism and the Origins of Christianity* (Kudüs, 1988); M. Baigent ve R. Leigh, *The Dead Sea Scrolls Deception* (Londra, 1991).
31 Reforme edilmiş Al-Shalom Sinagoguna teşekkurlerle, Glencoe, III.
32 Irenaeus, Adversus Heraeses, iii. iii. 1-2, *Histoire du catholicisme*'de (Paris, 1949) aktaran J. B. Duroselle, s. 8.
33 Gibbon, *Decline and Fall*, bolum 16.
34 C. P. S. Clarke, *A Short History of the Christian Church* (Londra, 1929), 69; ayrıca J. F. Bethune-Baker, *An Introduction to the Early History of Christian Doctrine* (Londra, 1903). Aslında Iznik Akideleri'nin iki versiyonu vardır: Kısa versiyonu Iznik'te MS 325'te yayınlanmış; Iznik-Istanbul-Akideleri olarak da bilinen uzun versiyonu ise muhtemelen 381 yılındaki Hıristiyan Genel Konseyi'nde oluşturulmuştur. Bkz. Dünya Kiliseler Konseyi, *Confessing One Faith ...: the Nicene-Constantinopolitan Creed* (Cenevre, 1991).

Boğaziçi (Istanbul Boğazı), 4 Kasım 1079 AUC

35 Jacob Burckhardt, *The Age of Constantine the Great* (1852), çev. M. Hadas (New York, 1949), s. 343-53.
36 Kayserili Eusebius (yaklasık MS 260-340), *Vita Constantini*, aktaran: Burckhardt, *Constantine the Great*, s. 231. Ayrıca bkz. *The* Essential *Eusebius*, çev. ColmLuibhaid (New York 1966).
37 Gibbon, *Decline and Fall*, 14. ve 16. bölumler.

BÖLÜM IV

1 Bkz. Mortimer Wheeler, *Rome Beyond the Imperial Frontiers* (Londra, 1954).
2 Marsılyalı Salvianus y. 440, zikr. Jacques Le Goff, *Medieval Civilization, 400-1500* (Oxford, 1988).
3 Simeon Potter, *Language in the Modern World* (Londra, 1960), bl. 7, "The Indo-European Family". Ayr. bkz. Harold Goad, *Language and History* (Londra, 1958).
4 G. Labuda, *Zródla, Sagi, i Legendi do najdawniejszych dziejów Polski* (Varşova, 1961) Büyük Alfred'in incelemelerini, Got-Hun Savaşlarını *Widsith*'i ve *Chanson de Roland*'ı içermektedir. Ayr. bkz. J. Otto Maenchen-Helfen, *The World of the Huns* (Berkeley, Calif., 1973).

5 Gibbon, *Decline and Fall*, bl. 42. 4.600 köye ilişkin olarak, Milano kütüphanesinde (n. 11) bulunan 550 yılına ait ilginç bir yazmayı zikretmektedir. *Panicum milium* konusunda, "Modern çiftçiliğin refahında, darı kahramanlar değil tavuklar beslemiştir" yorumunda bulunmaktadır (n. 12).
6 *Ibid.* bl. 30.
7 Ferdinand Lot, *La Fin du monde antique et le début du Moyen Age* (Paris, 1951), 3 ve 'Le Régime des castes', 115 ff.
8 Charles Oman, *The Dark Ages, AD 476-918* (6. yay., Londra, 1919), 29.
9 Lot, *La Fin du monde antique*, 311.
10 Oman, *The Dark Ages*, 207.
11 Bkz. Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453* (Londra, 1971).
12 *Kur'an*, sure 5, ayet 3.
13 Steven Runciman, *A History of the Crusades* (Cambridge, 1953), i. 3.
14 *Shorter Encyclopaedia of Islim*, der. H. A. R. Gibb ve J. H. Kramers'den (Londra, 1961), 16, 491.
15 Gibbon, *Decline and Fall*, bl. 35.
16 *La Chanson de Roland*, cxlix. 2000-9; *The Song of Roland: The Oxford Text*, çev. Roy Owen (Londra, 1972), 76.
17 Henri Pirenne, *Mediaeval Cities: Their Origins and the Revival of Trade* (Princeton, NJ, 1925), 27 ve *Mahomet and Charlemagne* (Londra, 1939).
18 Gibbon, *Decline and Fall*, bl. 23.
19 *Historiae Ecclesiasticae Francorum*, ii. 27, çev. J. H. Robinson in *Readings in European History*, i (Boston, 1904), 41.
20 Bede, *A History of the English Church and People*, çev. Leo Shirley-Price (Londra, 1955), i. 27, s. 76.
21 *Ibid.* i. 30, s. 86-7.

Mons Iovis, y. 25 Kasım 753

22 C. Bayet, 'Remarques sur le caractère et les conséquences du voyage d'Étienne III en France', *Revue historique*, 20 (1882), 88-105.
23 J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes* (Oxford, 1988, 91-2.
24 Abbe L. Duchesne (der.), *Le Liber Pontificalis: texte, introduction et commentaire* (Paris, 1884), 440 ff.; *Étude sur le Liber Pontificalis* (Paris, 1877).
25 J. M. Wallace-Hadrill (der.), *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar with Continuations* (Londra, 1960).
26 *Liber Pontificalis*, 447.
27 *Ibid.*
28 *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar*, 104.
29 *Ibid.* 109.

BÖLÜM V

1 Thomas Hobbes, *Leviathan*, 4, 47
2 Donald Bullough, *The Age of Charlemagne* (Londra, 1965), 13'den alıntı
3 Age, blm. 4, "A Court of Scholars and the Revival of Learning".
4 Oman, age, s. 382.
5 Shakespeare, *Macbeth*, v.v. 19-28.
6 F. L. Ganshof, *Qu'est-ce que la feodalite* (Brüksel, 1944), çev. *Feudalism* (Londra, 1952), s. xx.
7 Hugh Trevor-Roper, *The Rise of Christian Europe*, Londra, 1966, 96
8 Lynn White, Jr., *Mediaeval Technology and Social Change*, Oxford, 1961, 14-28.
9 12. yüzyılda anlatılan bir 9. yüzyıl beraat töreni. *Chanson de Saxnes*, Arrash Jean Bodel, Ganshof, *Feudalism*, 126'dan alıntı. Bkz. Jacques LeGoff "The Symbolic Ritual of Vassalage", *Time, Work and Culture in the Middle Ages*, Chicago, 1980, s. 237-87'de.

10 C. Seignobos, *The Rise of European Civilization*, Londra, 1939, 128.
11 N. Brussel, *L'Usage général des fiefs en France* (1727), i. 3; J. H. Robinson, *Readings in European History*, Boston, 1904, i. 178'de alıntı.
12 Eric Fromm, *The Fear of Freedom*, Londra, 1942, 34.
13 Marc Bloch, "Les Deux Ages féodaux", *La Société féodale: la formation des liens de dépendance*, Paris, 1949, 95-7.
14 P. Skwarczynski, "The Problem of Feudalism in Poland", *Slavonic and East European Review*, 34, 1956, 292-310.
15 F. Tout, *The Empire and the Papacy, 918-1273*, Londra, 1921.
16 C. W. Previté-Orton, *Shorter Cambridge Medieval History*, Cambridge, 1952, i. 368.
17 Liutprand, Antapadoesos, vi'den; *Monumenta Germaniae Historiae*'de, Robinson, *Readings in European History*, i. 340-3'de.
18 Bkz. Zbigniew Dobrzynski, *Obrzadek Slowianski w Dawnej Polsce* (3 c., Varşova, 1989).
19 *Relaccja Ibrahim Ibn Jakuba z podrózy krajow slowianskich w przekladzie Al Bekriego*, ed. T. Kowalski (Krakov, 1946); Davies, *God's Playgrounda*, i. 3-4'de alıntı.
20 Bkz. Otto Hoetzsch, *The Evolution of Russia*, Londra, 1966, 17.
21 *The Rubaiyat of Omar Khayyam*, çev. Edward Fitzgerald (1859; ed. G. F. Maine, Londra, 1954); 1, 11, 49.
22 Bkz. H. F. B. Lynch, *Armenia: travels and studies*, 2 c., Londra, 1901, rep. 1990); ayrıca M. Chahin, *The Kingdom of Armenia*, Londra, 1987.
23 Shotha Rustaveli, çev. M. J. Wardrop, *The Man in the Panther Skin* (Londra, 1912). Gurcistan için bkz. W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People... to the Russian Conquest* (Londra, 1932); D. M. Lung, *The Last Years of the Georgian Monarchy*, 1652-1832 (Londra, 1957); ve R. G. Suny, *The Making of the Georgian Nation* (Londra, 1988).
24 Henri Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe* (New York, 1956), 51.
25 J. B. Duroselle, *Histoire du catholicisme*, 55.
26 Piskopos Kolonyalı Reinald'ın izleyicisi ve 'şairiazam' olarak bilinen Hugh'ün *The Confession of Golias*'ından; metin M. Manitius, *Die Gedichte des Archpoeta* (Münih, 1913), 24-9'da; Charles Homer Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century* (Cambridge, Mass., 1927), 182'den alıntı.
27 Bernard de Ventadour, R. Pernoud, *Alienor d'Aquitaine* (Paris, 1965), çev. Peter Wiles, *Eleanour of Aquitaine* (Londra, 1967), 102'den alıntı.
28 Jean, Sire de Joinville, *Livre des saintes paroles et bons faits de notre roi, Saint Louis*, A. Lagarde ve L. Michard, *Le Moyen Age* (Paris, 1962), 123-32'de.
29 Gibbon, *Decline and Fall*, blm. 48.
30 Jacques Le Goff, *La Civilisation médiévale de l'Occident* (Paris, 1965), 98.
31 Norman Cohn, *The Pursuit of the Millenium* (Londra, 1970), 61, 64.
32 Bkz. Jonathan Riley-Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174-1277* (Londra, 1973).
33 Ernle Bradford, *The Great Betrayal: Constantinople 1204* (Londra, 1967).
34 *The Oxford Book of Prayer*, (der.) G. Appleton (Oxford, 1985), no. 217.
35 Edmund Homes, *The Albigensian or Catharist Heresy* (Londra, 1925); yeni baskısı *The Holy Heretics: The Story of the Albigensian Crusade* (Londra, 1948). Ayrıca bkz. J. Madaule, *The Albigensian Crusade* (Londra, 1967); Z. Oldenbourg, *Massacre at Montségur* (Londra, 1961).
36 Eric Christansen, *The Northern Crusades: The Baltic and the Catholic Frontier, 1100-1525* (Londra, 1980), 53.
37 *Age*, 92.
38 *Age*, 85.
39 *The Travels of Marco Polo the Venetian*, giriş John Masefield (Londra, 1908), 413.
40 White, *Medieval Technology and Social Change*, 40.
41 Georges Duby, *The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century* (Londra, 1974).

42 Jean Gimpel, *The Medieval Machine: The Industrial Revolution of the Middle Ages* (Londra, 1977), 100.

Schiedam, MS 1265

43 J. G. Kruisheer (der.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* (Maastricht, 1992), iii. 1305.

44 *Age*, 1528.

45 W. G. Brill (der.) *Rijmkronik van Melis Stoke* (Utrecht, 1885), iv. 55-6.

46 Bkz. N. Denholm-Young, *Richard of Cornwall* (Oxford, 1947).

47 T. Wright (der.), *The Political Songs of England from the Reign of King John to that of Edward II* (Londra, 1839), 69.

48 Age 59-63.

49 P. A. Meilink (der.), *Het Archief van de Abdij van Egmond* (Den Haag, 1951), ii, 'Regestenlijst 889-1436', no. 83 (1265) 13 Temmuz.

50 Lord Bryce, *The Holy Roman Empire* (Londra, 1875), 213.

51 Bkz. W. G. Heeres vd. (der.), *From Dunkirk to Danzig: Shipping and Trade in the North Sea and the Baltic, 1350-1850* (Hilversum, 1988).

52 G. J. Renier, *The Criterion of Dutch Nationhood: An Inaugural Lecture at University College, London, 4 Haziran 1945* (Londra, 1946), 16-17.

VI. BÖLÜM

1 Johan Huizinga, *The Waning of the Middle Ages* (1924, Londra, 1955), 30.

2 *Age*, 10.

3 *Age*, 26.

4 *'The Advent of the New Form'*, *age*, 334.

5 R. Lodge, *The Close of the Middle Ages* (Londra, 1920), 496.

6 Steven Runciman, *'The Rising Sultanate'*, *The Fall of Constantinople, 1453* (Cambridge, 1965), 31'de.

7 Richard Pipes, *Russia under the Old Regime* (Londra, 1975), 62'den alıntı.

8 Bkz. Gabriel Jackson, *The Making of Medieval Spain* (Londra, 1972).

9 Bryce, age s. 238.

10 Dante Alighieri, *Inferno* vi. 49-50, 74-5.

11 Simonde de Sismondi, *Histoire des républiques italiennes du Moyen Age* (Cenova, 1807-8), iii.129'da anlatıldığı gibi.

12 Petrarch, 'Di pensier in pensier', *The Penguin Book of Italian Verse*, (der.) George Kay (Londra, 1958), 116.

13 Dante Alighieri, *Paradiso*, xxvii 22-7, 55-60.

14 Robert Burns, 'Scots wha hae' (Bruce Before Bannockburn), *Poems and Songs of Robert Burns*, (der.) J. Barke (Londra, 1955), 629.

15 Arbroath Bildirisi, 6 Nisan 1320, İngilizce çev. bkz. G. F. Maine, *A Book of Scotland* (Londra, 1950), 81-2. İskoç tarihi için J. D. Mackie, A History of Scotland (2. der, Londra, 1978); W. Moffat, A. M. Gray, *A History of Scotland* (Oxford, 1989).

16 Philip Ziegler, *The Black Death* (Londra, 1970), 66'dan alıntı.

17 W. Rees, *'The Black Death as Recorded in English Manorial Documents'*, *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, xvi. 2, s. 4; Ziegler, *The Black Death*, 197'de.

18 P. D. A. Harvey, *A Medieval Oxfordshire Village: Oxham* (Oxford, 1965), 135.

19 Ziegler, *The Black Death*, 239.

20 H. Pirenne, *Economic and Social History of Medieval Europe* (Londra, 1936), 200.

21 George Holmes, *Europe: Hierarchy and Revolt, 1320-1450* (Londra, 1975), 131-2'de.

22 Bkz. R. B. Dobson, *The Peasants' Revolt of 1381* (Londra, 1983).

23 Charles d'Orléans, 'En regardant vers le pais de France', *Oxford Book of French Verse* (Oxford, 1957), 30-1.

24 William Shakespeare, *II. Richard.*
25 Bkz. D. Keys, 'Very Civil War and Unbloody Battles', *Independent*, 23 Aralık 1989.
26 Bkz. Richard Vaughan, *Valois Burgundy* (Londra, 1975), 129, 175, 191-3.
27 *Age*, 169-70. 1793'de yıkılıp bölgenin akıl hastanesine çevrilmiştir.
28 Michael Giedroyc, 'The Arrival of Christianity in Lithuania: i: *Early Contacts* (Thirteenth Century); ii: *Baptism and Survival* (1341-87), *Oxford Slavonic Papers*, xviii (1985), 1-30; xix (1986), 34-57.
29 P. Rabikauska, 'La cristianizzione della Samogizia, 1413-17', *La cristianizzione della Lituania: colloquio internazionale di storia ecclesiastica* (1987) (Roma, 1989).
30 V. H. H. Green, *Medieval Civilisation in Wetern Europe* (Londra, 1971), 4.
31 Green, *age*, 98-9.
32 H. Von Treitschke, *History of Germany* (1879), ii; J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (Londra, 1982), 37'de.
33 Huizinga, *The Waning of the Middle Ages*, 248.
34 Friedrich Heer, *Mittelalter* (1961), çev. *The Medieval World: Europe from 1100-1350* (Londra, 1962), 251-3.
35 Steven Runciman, *The Fall of Constantinople, 1453* (Cambridge, 1965), 131.
36 *Age*, 37.
37 Gibbon, *Decline and Fall*, blm. 68.
38 Bkz. Felipe Fernandez-Armesto, 'Spain Repays Its Debt to the Jews', *European*, 19-25 Mart 1992.
39 Emma Klein, 'The Sultan Who saved the Sephardim', *age*.
40 Kolomb hakkında geleneksel görüş için bkz. J. H. Parry, The Age of Reconnaissance; *Discovery, Exploration and Settlement, 1450-1650* (Londra, 1963).

Moskova, MS 1493

41 Bkz. *The Orthodox Liturgy, benig the Divine Liturgy of S. John Chrysostom and S. Basil the Great according to the use of the Churcuh of Russia*, çev. P. Thompson vd. (Londra, 1939), İncil dışında diğer alıntılar bu kaynaktandır.
42 Eski Kilise Slavcası 'Ierod Tsr' ve '*Tsr' Iudeiskyi*' terimlerini kullanır; *Gospoda Nashego Iesusa Khrista Novyi Zavyet na Slavyanskom i Ruskom Yazkakh* (Slav ve Rus dillerinde Efendimiz Isa Mesih'in Yeni Ahidi); paralel metinler (St Petersburg, 1823), 23.
43 Bkz. Dimitri Strémooukhoff, 'Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine', *Speculum* (Ocak 1953), 84-101; rep. M. Cherniavsky, *The Structure of Russian History: Interpretative essays* (New York, 1970), 108-25'de.
44 Bkz. J. L. I. Fennell, *Ivan the Great of Moscow* (Londra, 1961).
45 R. G. Howes, *Testaments of the Grand Princes of Moscow* (Ithaca, NY, 1967), 267-98.
46 Fennell, *Ivan the Great, age*, 122.
47 Strémooukhoff, 'Moscow the Third Rome', *passim*.
48 *Age*, 113, özl. N. 46.
49 'Testament of Ivan III', Howes, *Testaments*'de. Ayrıca bkz. G. Vernadsky, *Russia at the Dawn of the Modern Age* (G. Vernadsky ve M. Karpovich, Histroy of Russia), (New Haven, Conn., 1959, cilt. iv), blm. 3.
50 Fennell, *Ivan the Great*, 146.
51 Strémooukhoff, '*Moscow the Third Rome*', 115.
52 *Age, passim*.
53 Dmitri Obolensky, 'Russia's Byzantine Heritage', *Oxford Slavonic Papaers*, i (1950), 37-63.
54 Fennell, *Ivan the Great*.
55 Vernadsky, *Russia at the Dawn of the Modern Age*, blm. 3.
56 Fennell, *Ivan the Great*, önsöz, s. V vd.
57 Dmitri Obolensky, '*Italy, Mount Athos and Muscovy: The Three Worlds of Maximos the Greek*' (Raleigh Lectre, 1981), Proceedings of the British Academy, Klvii (1981); rep. *Six Byzantine Portraits* (Oxford, 1988), 201-19.

58 Age 160.
59 Elie Dennisoff, *Maxime le Grec et l'Occident* (Paris, 1942), 423.

BÖLÜM VII

1 Bkz. Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England* (Londra, 1971).
2 Herbert Weisinger, 'The Attack on the Renaissance in Theology Today', *Studies in the Renaissance*, 2 (1955), 176-89.
3 Bkz. Jacob Burckhardt, *The Culture of the Renaissance in Italy* (Londra, 1878).
4 Bert S. Hall (der.), *On Pre-modern Technology and Science* (Los Angeles, 1976).
5 Walter Pater, *The Renaissance* (1873; yeni bas. New York, 1959), 72.
6 Johan Huizinga, *Erasmus of Rotterdam: with a selection from his letters* (Londra, 1952).
7 Erasmus, Preface to New Testament (1516). *Prefaces to the Fathers, the New Testament, and On Study*, faesimile edn. (Menton, 1970), H. P. Smith, *Erasmus: A Study of His Life and Place in History* (New York, 1923).
8 Erasmus, *In Praise of Folly*, trans. and ed. Betty Radice, in *Collected Works* (Toronto, 1974-), xxvii. 2, 120 ff.
9 *Ibid.* 148.
10 *Adagia*, *ibid.* 31-4; see also Erasmus, *Proverbs or Adages ... Englished by R. Taverner*, tıpkı basım. (Gainsville, Fla., 1956).
11 Étienne Gilson (1937), Reinhold Niebuhr (1941), ve Nicholas Berdyaev (1931), zikr. Weisinger, 'The Attack on the Renaissance', 176 ff. ayr. bkz. W. K. Ferguson, *The Renaissance in Historical Thought* (Boston, 1948).
12 Michelangelo Buonarroti, in G. Kay (der.), *The Penguin Book of Italian Verse* (Londra, 1958), 172-3.
13 Leopold von Ranke, *The History of the Popes, their Church and State, and especially of their conflicts with Protestantism* (1834-6), çev. E. Foster (Londra, 1847), i. 38.
14 Charles Drelincourt, d. 1669; zikr. Albert-Marie Schmidt, *Jean Calvin et la tradition calvinienne* (Paris, 1957), 169.
15 1662'de Papa XIII. Gregorius tarafından, zikr. John Padberg, 'The Jesuit Question', *Tablet*, 22 Eylül 1990.
16 Zikr. Fisher, *A History of Europe*, 557.
17 Ranke, *History of the Popes*, i. 266.
18 Herbert Butterfield, in *The Origins of Modern Science, 1300-1800* (Londra, 1947).
19 *Ibid*, *The Whig Interpretation of History* (1931)'de siyaset tarihin teolojik eğilimlerini çok parlak bir şekilde açıklayan tarihçinin "bilimin gelişmesindeki stratejik bir çizgi" lehinde okul yürüteceği kuşkuludur.
20 P. M. Harman, *The Scientific Revolution* (Lancaster, 1983), 17.
21 Zikr. A. W. Crosby, Jr., *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492* (Westport, Conn., 1972), 11.
22 *Ibid.*
23 Bkz. ayr. Kirkpatrick Sale, *The Conquest of Paradise* (New York, 1991).
24 Bkz. J. Larner, 'The Certainty of Columbus', *History*, 73/237 (1988), 3-23, değişen tarih yazımının bir özeti için Garry Wills, 'Man of the Year', *New York Review of Books*, 22 Kasım 1991.
25 'Where Did Columbus Discover America?', *National Geographic Magazine*, 170/5 (Nov. 1986), 556A haritalarla birlikte.
26 Yen Chung-ping, in *Historical Research* (Beijing) (1977), zikr. Larner, 'The Certainty of Columbus'; ayr. Simon Wiesenthal, *Sails of Hope* (New York, 1973).
27 J. Manzano, *Colon y su segreto: el Predescubrimiento* (Madrid, 1982).
28 David Henige, *In Search of Columbus: The Sources for the first Voyage* (Tucson, Ariz., 1991).

29 See J. A. Levensen (der.), *Circa 1492: Art in the Age of Exploration* (the National Gallery, Vashington DC'de bir serginin katalogu) (New Haven, Conn., 1992).
30 Jacques Attali, *1492* (Paris, 1991), pt. i: 'Inventer l'Europe', 15 ff.
31 See Eugenio Garin (der.), *Renaissance Characters* (Chicago, 1991).
32 Martin Goncalvez de Cellerigo, *Memorial de la politica necessaria* (1600); zikr. H. Kamen, *The Iron Century: Social Change in Europe, 1550-1660* (Londra, 1976), 79.
33 See J. H. Hexter, 'Storm over the Gentry', in *Reappraisals in History* (Chicago, 1979), 117-62.
34 Kamen, *The Iron Century*, 89-135.
35 Dr Robert Frot'a teşekkürler. Bkz. M. Roberts, 'The Military Revolution, 1550-1660' in M. Roberts (der.), *Essays in Swedish History* (Londra, 1967), 195-225; ayr. G. Parker, 'The Military Revolution: A Myth?', in *Spain and the Netherlands, 1559-1659: Ten Studies* (Londra, 1989).
36 See J. H. Shennan, *Government and Society in France, 1461-1660* (Londra, 1968).
37 Hobbes, *Leviathan* (1651), (der.) J. Plamenatz (Londra, 1962), 143.
38 Thomas Mun, *Englands Treasure by Foreign Trade* (1622); zikr. Charles Wilson, *Mercantilism* (Londra, 1958), 11-12.
39 H. Wieflecker'in bir ifadesi, *Maximilian I: die Fundamente des habsburgischen Weltreiches* (Viyana, 1991).
40 Otto von Habsburg, *Charles V* (Paris, 1967; Londra, 1970), s. xii.
41 See R. J. W. Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550-1700: An Interpretation* (Oxford, 1979); ayr. 'The Imperial Vision', in G. Parker (der.), *The Thirty Years War* (New York, 1987), 83 ff.; ve 'Culture and Anarchy in the Empire, 1540-1680', *Central European History*, 18 (1985), 14-30.
42 R. J. W. Evans, *Rudolf II and His World: A Study in Intellectual History* (Oxford, 1973); ayr. Robert Grudin, 'Rudolf II of Prague and Cornelius Drebbel: Shakespearean archetypes?' *Huntington Library Quarterly*, 54/3 (1991), 181-205.
43 J. H. Elliot, *Imperial Spain, 1469-1716* (Londra, 1963), 13.
44 *Ibid*, 14.
45 *Ibid*, 249.
46 J. Ortega y Gasset, zikr. Elliot, *Imperial Spain*, 249.
47 Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659* (Cambridge, 1972).
48 Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict, 1500-2000* (New York, 1988), 61.
49 Zikr. J. Huizinga, 'The Spirit of the Netherlands', in P. Gehl (der.), *Dutch Civilisation in the Seventeenth Century and other essays* (Londra, 1968), 101.
50 Bkz. Charles Wilson, *The Dutch Republic and the Civilisation of the Seventeenth Century* (Londra, 1968).
51 S. R. Gardiner, *History of the Great Civil War, 1642-49* (Londra, 1886-9), i. 168.
52 Conrad Russell, 'The Slumbering Hatreds of the English', *Independent*, 18 Ağustos 1992. Bkz. *The Causes of the English Civil War* (Londra, 1990).
53 Sigismund Herberstein (1581), zikr. R. Pipes, *Russia under the Old Regime*, 85.
54 C. Veronica Wedgwood, *The Thirty Years War* (Londra, 1957), 460.
55 C. R. Friedrichs, 'The War and German Society', in Parker (der.), *The Thirty Years War*, 208-15.
56 Wedgwood, *The Thirty Years War*, 440.

Roma, MS 1667

57 Timothy Kitao, *Circle and Oval in the Square of St Peter's: Bernini's Art of Planning* (New York, 1974), 'The Last Revision', 49-52; ayr. 67-74. figurler.
58 Bkz. Torgil Magnuson, *Rome in the Age of Bernini* (Stockholm, 1982).
59 *Ibid*, i. 360.
60 Bkz. Oreste Ferrari, *Bernini* (Florensa, 1991).

61 Filippo Baldinucci, *Vita del Cavaliere Gio. Lorenzo Bernino* (Florensa, 1682), çev. C. Enggass *The Life of Bernini* (University Prk, Penn., 1966), 80, 74; Bernini'nin Hayatına ilişkin bütün alıntılar bu eserdendir.

62 John Milton, *Paradise Lost*, Bk. I, ll. 1-6, in *The Poetical Works of John Milton* (Oxford, 1952), i. 5.

BÖLÜM VIII

1 Shorter *Oxford English Dictionary*, J. Lively'den alıntı, *The Enlightenment* (Londra, 1966), s ii.

2 Alexander Pope, *An Essay on Critisim*, ii. 162-5, *An Essay on Man*, i. X. 9-14; *The Poetical Works*, (der). H. F. Carry (Londra, t.y.), 53, 224.

3 Bkz. Wyn Griffith, 'The Growth of Radicalism', *The Welsh* (Londra, 1950), 20-43.

4 *Essay on Man*, ii. I; *Poetical Works*, 225.

5 Dreyden, *Absalom and Achitophel* (1681), i. 45-8.

6 Bronowski'den alıntı, *The Ascent of Man*, 226.

7 *Ibid*, 236.

8 'Voltaire's Deism', Lively'de, *The Enlightement*, 43-5.

9 L' *Esprit des Lois*, xi. vi.

10 Anne Robert Jacques Turgot, 'Discours aux Sorbonniques', *Œuvres de Turgot*'da, (der.) G. Schelle (Paris, 1913), i. 205, 215-16. Ayrıca bkz. D. Dakin, *Turgot and the Ancien Regime in France* (New York, 1972).

11 Voltaire, 'Stances à Mme Lullin, de Genève' (1773), *Contes en vers et poésies diverses'de* (Paris, 1936), 163-4.

12 Voltaire' in 1778 'Declaration'ı, ekteki metin 497, *Complete Works* (Oxford, 1987-), R. Pomeau'dan alıntı (der.), *Voltaire en son temps* (Oxford, 1994), v, 'La Fin'.

13 Rousseau' nun Voltaire' e olan nefreti üzerine, bkz. 17 Haziran 1760 tarihli mektubu, Voltaire' in *Correspondence and Related Document*'ında (Oxford, 1968-77), cv. No. D8986.

14 James Bown'dan alıntı, *A History of Western Education* (Londra, 1981), iii. 182.

15 Bkz. Norman Davies, 'The Cultural Imperative', *Heart of Europe*'da, 262-8; Daniel Beauvois, *Lumiéres et société en Eurpoe de l'est: l'université de Vilna et les écoles polonaises de l'empire russe* (Paris, 1977); ve eseri *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewskoruskich*, 1803-32 (Lublin, 1991); Romantik nesil hakkında, bkz. C. Milosz, *History of Polish Literature* (2'nci basım, Berkeley, 1969), bölüm vii, 'Romanticism', 195-280.

16 Isaiah Berlin, *Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas* (Londra, 1976), s. xxvi.

17 Berlin, *The Magus of the North: J. G. Hamann and the Origins of Modern Irrationalism*'de (Londra, 1993); M. Rosen'dan alıntı, The First Romantic?', *TLS*, 8 Ekim 1993.

18 Bertrand Russel, *History of Western Philosophy* (Londra, 1946), 702.

19 Simon Schama, *Dead Certainties (Unwarranted Speculations)* (Londra, 1991).

20 H. Méthivier'den alıntı, *Le Siécle de Louis XIV* (Paris, 1950), 63.

21 R. Hubert, Méthivier'den alıntı, *Louis XIV*, 112.

22 R. Brigss, *age*, s. 220'yi Méthivier'le karşılaştırınız, *Louis XIV*, 95.

23 'Vicar of Bray' den (18. yy. başları), Ernest Newton' da, *The Community Song Book* (Londra, 1927), 24-5. Şarkının genellikle Cromwell'in zamanından I. George'un zamanına kadar konumunu koruyan Revd Simon Symonds'un kariyerinden ilham aldığı söylenir.

24 Bkz. Jonathan Israel (derl.), *The Anglo-Dutch Monument: Essays on the Glorious Revolution and Its World Impact* (Cambridge, 1991).

25 Neal Ascherson, 'The Spectre of Popular Sovereignty Looms over Greater England', *Independent on Sunday*, 18 Kasım 1990.

26 Bkz. Linda Colley, *Britons: Forging the Nation, 1707-1837* (New Haven, Conn., 1992); ayrıca Colin Kidd, *Subverting Scotland's Past: Scottish Whig Historians and the Creation of an Anglo - British Identity, 1689-c.1830* (Cambridge, 1993).

27 *Listy do Marysienski*, (der.) L. Kukulski (Varşova, 19739, ii. 214-19, çev. B. Mazur; Davies'den alıntı, *God's Playground*, i. 484-6. Ayrıca bkz. Davies, *Sobieski's Legacy* (M. B. Grabowski Dersi, 1984) (Londra, 1985).
28 J. T. A. Alexander, *Catherine the Great: Life and Legend* (Oxford, 1983), 329.
29 Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (Londra, 1981), 587-8.
30 Pipes, *Russia Under the Old Regime*, 112-38.
31 *Ibid*, 115.
32 Davies'den alıntı, *Sobieski's Legacy; passim*.
33 Bkz. E. Rzadkowska (der.), *Voltaire et Rousseau en France et en Pologne* (Varşova, 1982).

Prag, 29 Ekim 1787.

34 Wilhelm Küche'nin *Recollection* adlı eserinden, J. Rushton'dan alıntı, *W. A. Mozart, Don Giovanni* (Cambridge, 1981), 124-5.
35 Ludwig von Köchel, *Chronologisch-thematisches Verzeichnis samtlicher Tonwerke Wolfgang Amadé Mozarts* (Salzburg, 1862), 591 [K. 527].
36 Rushton, *Mozart*, 67.
37 Bkz. Jonathan Miller (der.), *The Don Giovanni Book: Myths of Seduction and Betrayal* (Londra, 1990).
38 Rushton'dan sonra, *Mozart*, 47.
39 Köchel 591, 527/Üvertür.
40 Köchel 592, 527/7.
41 Köchel 593, 527/20.
42 Köchel 594, 527/26.
43 Köchel 593, 527/22.
44 H. C. Robbins (der.), *The Mozart Compendium* (Londra, 1990), 299.
45 Emily Anderson (der.), *The Letters of Mozart and His Family*, düzeltilmiş baskı (Londra, 1985), no.550, Mozart' dan Baron von Jacquin'e, s. 911-12.
46 Robbins, *Mozart Compendium*, 303-4.
47 *Ibid*, 304.
48 Bkz. Andrew Steptoe, *The Mozart - Da Ponte Operas: The Cultural and Musical Background to 'Le Nozze di Figaro', 'Don Giovanni', and 'Così fan tutte'* (Oxford, 1983). Hayatının son döneminde Da Ponte New York'a göç etti ve Columbia College' da İtalyan Edebiyatı Profesörü oldu.
49 Eduard Morike, *Mozart auf der Reise nach Prag*, önsoz M.B. Benn (Londra, 1970); ayrıca *Mozart's Journey to Prague*, çev. L. von Loewenstein-Wertheim (Londra, 1957).
50 Jaroslav Seifert, 'Na Bertramce', *Halleyova Kometa* Koleksiyonu'ndan (Prag, 1967), 82-7 (çev. R. Pynsent).
51 II. Joseph'in *'Journal of a Journey across Bohemia*'sı (1771) E. Wangermann'dan alıntı, *The Austrian Achievement 1700-1800* (Londra, 1973), 93.
52 Roy Porter, 'Libertinism and Promiscuity', Miller' da, *The Don Giovanni Book*, 1-19.
53 Giacamo Casanova, *The History of My Life* (1826), çev. W. R. Trast (Londra, 1967), 71; Steptoe'den alıntı, *The Mozart-Da Ponte operas*, 207.
54 Bkz. J. Bouissonouse, *Condorcet, le philosophe dans la révolution* (Paris, 1962).
55 *Momoirs of Madame de la Tour du Pin*, (der., özet, ve çev.) Felice Harcourt (Londra, 1985), 94-5.

BÖLÜM IX

1 Mirabeau 25 Ağustos 1790, Albert Sorel'den alıntı, *L'Europe et la revolution française* (Paris, 1885), i. 554. Bkz. Norman Hampson, *The First European Revolution, 1776-1815* (Londra, 1969).
2 Wordsworth, *Prelude*, xi. 108; Burke, *Reflections*; Goethe at the Battle of Valmy, 1792.
3 Thomas Carlyle, *The French Revolution* (1837), (der.) A. R. H. Hall (Londra, 1930), 205.
4 J. Michelet, *History of the French Revolution*, (der.), G. Wright (Chicago, 1967), 17.

5 Sorel, *L'Europe et la révolution française*, i. i V.
6 Thomas Jefferson, Bağımsızlık Bildirgesinin ilk taslağı, 1775. Krş. son metin, *In Congress, July 4 1776, the unanimous declaration of the thirteen united states of Amerika* (tıpkı basım, Washington, DC, 1960).
7 S. T. Coleridge, 'The Rime of the Ancient Mariner' (1797), 139-42, *Complete Poetical Works*'de, (der.) E. H. Coleridge (Oxford, 1912), 191.
8 William Blake, 'The Rose', *Poetical Works*'de, (der.) J. Sampson (Oxford, 1905), 123.
9 Russell, *History of Western Philosophy*, 705.
10 F. Claudon, *Encyclopédie du romantisme* (Paris, 1980), 48.
11 Alexis de Tocqueville, *The Ancién Régime and the French Revolution* (Londra, 1966), pt. iii, böl. 6, 196; ayrıca Whitney Pope, *Alexis de Tocqueville: His Social and Political Theory* (Londra, 1983).
12 de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la révolution française* (1856) (Paris, 1953), pt. ii, böl. 1, 223-4.
13 R. D. Harris, Necker: *Reform Statesman and the Ancien Regime* (San Francisco, 1979). Bkz Norman Hampson, 'Update: The French Revolution', *History* (1989), 10-12.
14 C. E. Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenues en France au XVIIème siécle* (Paris, 1937).
15 G. Lefebvre, *Quatre Vingt-Neuf* (1939), *The Coming of the French Revolution* olarak çevrildi (Princeton, NJ, 1947); *La Révolution française* (1958), *The French revolution from the Origins to 1793* olarak çevrildi (Londra, 1962); Alfred Cobban, *The Social Interpretation of the French Revolution* (Cambridge, 1964).
16 *Ibid*, 173.
17 Albert Soboul, *Les Sans-coulettes parisiens en l'an II* (Paris, 1962), 1.
18 Bkz. M. Browser, 'Can We Stop the French Revolution?', *History*, 76/246 (1991), 56-73; ayrıca Conor Cruise O'Brien, 'The Decline and Fall of the French Revolution', *New York Review of Books*, 15 Şubat 1990, F. Furet ve M. Ozouf' un bir eleştirisi, *A Critical Dictionary of the French Revolution* (Cambridge, Mass., 1990).
19 Simon Schama, *Citizens: A Chronicle of the French Revolution* (Londra, 1989).
20 Bkz. T. C. W. Blanning, *The Origins of the French Revolutionary Wars* (Londra, 1986).
21 R. Avezou, *Petite histoire du Dauphiné* (Grenoble, 1946), 85.
22 Abbé Emmanuel de Sieyés (1748-1836), *Qu'est-ce que le Tiers État?* (Haz. 1789).
23 Carlyle, *op. cit.*, s. 35.
24 *Ibid*, 29.
25 G. Lefebvre, *La Grande Peur de 1789* (1932); *The Great Fear of 1789: Rural Panic in Revolutionary France* olarak çevrildi (New York, 1973).
26 Teyid edilemeyen kaynak.
27 Edmud Burke, *An Appeal from the Old to the New Whigs* (Londra, 1791), 127-8'den Norman Davies, 'The Languour of so Remote an Interest: British Attitudes to Poland, 1772-1832', *Oxford Slavonic Papers* (new series), 16 (1983), 79-90'da ek olarak yayınlanan metin.
28 Bkz. R. B. Robe, *The Making of the Sans-culottes: Democratic Ideas and Institutions in Paris, 1789-92* (Manchester, 1983).
29 See Gwyn Lewis, *The Second Vendée: The Continuity of Counter-Revolution in the Department of the Gard, 1789-1815* (Oxford, 1978).
30 C. Dufresne, 'La Virée de Galerne', *Historama*, 20 (1991), 56 ff.
31 Bkz. J. de Viguerie, *Christianisme et Revolution* (Paris, 1986); G. Babeuf, *La Guerre de Vendée et le système de dépopulation* (Paris, 1987); S. Reynald, *Le Génocide franco-français* (Paris, 1986), ve *Juifs et vendéens: d'un génocide à l'autre: la manipulation de la mémoire* (Paris, 1991); Ayr. *Une guerre interminable: la Vendée deux cents ans après* (Nantes, 1985); Charles Tilly, *The Vendée* (Londra, 1964).
32 Bkz. D. Sutherland, *The Chouans: The Social Origins of Popular Counter-Revolution in Upper Brittany* (Oxford, 1992). [GERILLA]

33 E. Blum (der.), *La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (Paris, 1902), 3-8; çev. J. H. Stewart, *A Documentary Survey of the French Revolution* (New York, 1951), 113-15.
34 Zikr. Geoffrey Best, 'The French Revolution and Human Rights', in G. Best (der.), *The Permanent Revolution* (Londra, 1988), 105.
35 de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, 420-1, 423, 451.
36 Zikr. Davies, *God's Playground*, i. 542.
37 André Barbier, 'L'Idole' (1831); quoted by P. Gehl, *Napoleon For and Against*, rev. edn. (Londra, 1964), 31'den.
38 J. M. Thompson (der.), *Napoleon's Letters* (Oxford, 1934), no. 87'ye göre.
39 J. C. Herald, *The Mind of Napoleon: a selection from his written and spoken words* (New York, 1955), no. 64.
40 Zikr. Milan Hauner, 'Německá střední Europe?' (A German Central Europe?) *Lidové noviny* (Prag), 30 Oct. 1993.
41 Daniel Beauvois, *Société et lumières à l'Europe de l'est: l'université de Vilna et les écoles polonaises de l'empire russe* (Paris, 1977), also W. H. Zawadzki, *A Man of Honour: Prince Adam Czartoryski as Statesman of Russia and Poland, 1801-30* (Oxford, 1993).
42 J. Miller, 'California's Tsarist Colony', *History Today*, 42 (Jan. 1992), 23-8; K. T. Khlebnikov, *Colonial Russian America: Khlebnikov's Reports, 1817-32* (Portland, Oreg., 1976); P. A. Tikhmenev, *The History of the Russian American Company* (Seattle, 1978).
43 Sorel, *op. cit.*, i. 1.

Fontainebleau, 20 Nisan 1814

44 'Fanfare de l'Empereur'; Henri Lachouque, *Napoléon et la Garde Impériale* (1957), çev. A. S. Brown as *Anatomy of Glory* (Londra, 1978), 795.
45 *Ibid*, 712-15.
46 Armand, Marquis de Caulaincourt, *Mémoires* (1933) (bkz. aşağıda n. 53); zikr. D. Chandler, *The Campaigns of Napoleon* (Londra, 1967), 1003.
47 Herald, *Mind of Napoleon*, no. 176.
48 Lachouque, *op. cit.* The *grognards*, (homurdananlar) İmparatorluk muhafızlarının 1. Alayı Grenadiers à Pied'nin (Yaya elbombacıları) takma adıydı.
49 R. F. Delderfield, *Imperial Sunset: The Fall of Napoleon, 1813-14* (Londra, 1969), 219.
50 *Ibid*, 245.
51 Louis Cohen, *Napoleonic Anecdotes* (Londra, 1925), no. 209.
52 J. M. Thompson (der.), *Napoleon's Letters*, *op. cit.*
53 Lachouque, *Napoléon et la Garde Impériale*, 415.
54 Chandler, *The Campaigns of Napoleon*, 1002.
55 Zikr. Felix Markham, *Napoleon and the Awakening of Europe* (New York, 1965), 127.
56 *Ibid*, 127.
57 Caulaincourt, *Mémoires*, İng. çev. (Londra, 1935).
58 Delderfield, *Imperial Sunset*.
59 Charles de la Roncière (der.), *The Letters of Napoleon to Marie-Louise* (Londra, 1935), 265.
60 *Ibid*, 266.
61 Louis Cohen, *Napoleonic Anecdotes*, no. 143.

BÖLÜM X

1 A. J. P. Taylor, 'Bismarck: Man of German Destiny', in *Europe: Grandeur and Decline* (Londra, 1967), 80.
2 Her ikisi de 24 Aralık 1845'te ölen William Pickerins ve Richard Edger'ın mezar taşından, South Porch, Ely Katedrali.
3 A. Palmer, *Metternich* (Londra, 1972), 15; 'Revolution became for him the supreme bogey.' Ayr. bkz. L. B. Namier, 'Metternich', in *Vanished Supremacies: Essays on European History, 1812-1918* (Londra, 1958).

4 Eric Hobsbawm, *Industry and Empire* (Londra, 1969), 21-2.
5 Bkz. Roman Szporluk, *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List* (Oxford, 1989).
6 Bkz. E. L. Jones, *The European Miracle: Environments, Economies, and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (Cambridge, 1981).
7 Bkz. Peter Laslett, 'The History of the Family', an introduction to *Household and Family in Past Times* (Cambridge, 1972), 1-89; on Le Play, *ibid*, 16-23.
8 B. Disraeli, *Sybil, or the Two Nations* (1845) (Londra, 1925), 67.
9 Norman Stone, 'The Great Depression', in *Europe Transformed: 1878-1919* (Londra, 1982), 20-42.
10 Keats, 'La Belle Dame Sans Merci', *The Oxford Book of English Verse* (1939), no. 640.
11 Lamartine, 'Le Lac', *The Oxford Book of French Verse* (1907), no. 236'dan.
12 Leopardi, 'Canto notturno di un pastor dell'Asia', *The Penguin Book of Italian Verse* (Londra, 1958), 279-85'den.
13 Joseph von Eichendorff, 'Das Zerbrechenen Ringlein' (The Broken Ring), in L. Reiners (der.), *Der ewige Brunnen*, Beck Verlag, 1992.
14 Słowacki, from 'Beniowski', çev. Norman Davies, *Heart of Europe* (Oxford, 1984), 243. Bu satırlar Józef Piłsudski'nin Rossa Mezarlığı, Vilnius, Litvanya'daki mezar taşına kazınmışlardır.
15 A. Puşkin, 'The Bronze Horseman (1833)' un Önsozunden, *The Penguin Book of Russian Verse*, (der.) D. Obolensky (Londra, 1962), 111-15. Puşkin'in sözleri, bir keresinde Büyük Petro'nun heykelinin önünde kendisiyle 'bir ceketin altında' oturduğu sürgün edilen Mickiewicz' in dizelerinde yankılandı. Bkz. A. Mickiewicz, 'Pomnik Piotra Wielkiego', 'Dziadów Czesci III Ustep' (1832), *Wybor Pism* (Varşova, 1950), 308-9.
16 Chorus Mysticus, *Faust*'dan, pt. ii, 12, 104-sonuna; *Goethe: Selected Verse*, (der.) David Luke (Londra, 1964), 355.
17 Bkz. Maria Korzeniewicz, *Od ludowosci ironnicznejludowosci mystycznej· przemiany postaw estetycznych Slowackiego* (Wroclaw, 1981).
18 de Nerval, 'Les Cydalises' in açılış dizeleri, *Oxford Book of French Verse*, (der.) David Luke (Londra, 1964), 335.
19 B. Russell'den alıntı, 764-5.
20 Bkz. B.A. Gerrish, *A Prince of the Church: Schleiermacher and the beginnings of modern theology* (Londra, 1984); K.W. Clements, *Friedrich Schleiermacher: Pioneer of Modern Theology* (Londra, 1987).
21 Bkz. James Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (Londra, 1978).
22 Bkz. D. Blackbourn ve G. Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth Century Germany* (Oxford, 1984); ayrıca bkz. Madeleine Hurd, 'Sweden and the German Sonderweg', 8. Uluslararası Europeanist Konferansı'nda yapılan sunu, Chicago, 27-9 Mart 1992.
23 Bu tanımlamalar, devlet ulusçuluğunun taraftarlarının 'yanlı aristokratik kültürel gruplarla' ilişkilendirildiği *Theories of Nationalism* (Londra, 1971)' de A. D. Smith tarafından tercih edilenlerden çok farklı değildir. Ayrıca Bkz. Hans Kohn, *Nationalism: Its Meaning and History* (Princeton, NJ, 1965); Louis Synder, *The Dynamics of Nationalism* (New York, 1964), ve *Varieties of Nationalism: A Comparative Study* (New York, 1976); Elie Kedourie, *Nationalism* (Oxford, 1966); Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford, 1983); P. Alter, *Nationalism* (Londra, 1989); A.D. Smith (der.), *Ethnicity and Nationalism* (Leiden, 1992). (Bkz. aşağıda no. 31.)
24 N. Gardels, 'Two Concepts of Nationalism: An Interview with Isaiah Berlin', *New York Review of Books*, 21 Kasım 1991.
25 Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne le 11 mars 1882'den*, *Œuvres complètes* (Paris, 1947), i. 887-906.
26 Bkz. Hugh Seton-Watson, *States and Nations: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism* (Londra, 1977).

27 J. F. Palmer, 'The Saxon Invasion and its Influence on Our Character as a Race', *Transactions of the Royal Historical Society*, N.S., ii (1885), 173-96.

28 H. S. Chamberlain, *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (1899), W. ve A. Durant'dan alıntı, 'Race and History', *The Lessons of History* (New York, 1968)' da, 26-7.

29 Bkz. H. Paszkiewicz, *The Origins of Russia* (Londra, 1954); ayrıca 'Are the Russian Really Slavs?' *Antemurale*, 2 (Roma, 1955).

30 F. M. Dostoevsky, *The Diary of a Writer*, çev. B. Basol (Londra, 1949), 565-6, 632.

31 Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780* (Cambridge, 1990), 14.

32 Timothy D. Synder, 'Kazimiers Kelles-Krauz: a political and intellectual biography'. D. Phil. tezi, Oxford Üniversitesi, 1995.

33 Profesör Geoffery Hoskins tarafından St. Anthony's College'da sunulan 'Empire and Nation in Russian History' adlı makaleye teşekkürlerle, Oxford, 3 Mayıs 1992.

34 Bkz. Louis L. Synder, *The New Nationalism* (New York, 1968), 55 (ayrıca bkz. Giriş, aşağıda no. 66); Yael Tamir, *Liberal Nationalism* (Princeton, NJ, 1993).

35 Kazimierz Brodzinski, alıntı ve çev. Norman Davies, *Heart of Europe*, 202.

36 Count Eduard von Taafe und Ballymote (1833-95). 'Taafe sadece muammaya bir cevap bulmamakla kalmadı, bir tane aramadı bile': C.A. Macartney, *The Habsburg Empire, 1770-1918* (Londra, 1969), 615.

37 Bonar Law, 1912, *Encyclopedia Britannica*, 11nci baskı (New York, 1911), 554; R. Kee, *The Green Flag: a history of Irish Nationalism* (Londra, 1972).

38 C.M. Grieve (Hugh MacDiarmid), 'A drunk man looks at the thistle' (1926), 'The annals of the five senses' (1930), *Collected Poems* içinde (Londra, 1978); T. Nairn, *The Break-up of Britain: crisis and neonationalism*, 2nci yay. (Londra, 1981); *The Enchanted Glass: Britain and its monarchy* (Londra, 1988). Ayrıca bkz. N. MacCormick (der.), *The Scottish Debate: essays on Scottish Nationalism* (Oxford, 1970); G. Brian, *Scottish Nationalism: an announced bibliography* (Westport, Conn., 1984).

39 Renan, 1882 (bkz. yukarıda n. 25).

40 Bkz. Isaiah Berlin, *Karl Marx: His Life and Environment*, 4ncü yay. (Oxford, 1978); Angus Walker, *Marx: His Theory and its Context*, 2nci yay. (Londra, 1989).

41 A.J.P. Taylor' dan, *The Communist Manifesto*'ya giriş, çev. S. Moore (Harmondsworth, 1967).

42 Tibor Szamuely'den alıntı, *The Russian Tradition* (Londra, 1974), 292. Bkz. Deborah Hardy, *Petr Tkachev: The Critic as Jacobin* (Seattle, 1977).

43 Profesör Kolakowski, bu beyanatı çok sık yapıtığından tam olarak nerede yazdığını unuttuğunu bildirir. Bkz. eseri *The Main Currents of Marxism: Its Origins, Growth, and Dissolution* (Oxford, 1978).

44 Robert Conquest, Szamuely' ye giriş, *The Russian Tradition*, s. ix.

45 Bkz. G. Woodcock, *Anarchism: A History of Libertarian Ideas and Movements* (Londra, 1963), 'The Family Tree', 35-55.

46 Percy Bysshe Shelley, *Prometheus Unbound* (1819), in. iii. 131-5, 154, 157-61.

47 Peter Marchal, *Demanding the Impossible: A History of Anarchism* (Londra, 1991).

48 A.J.P. Taylor, 'The Wild Ones', *Observer*, 25 Ekim 1964, James Joll'un bir review'u, *The Anarchists* (Londra, 1964).

49 Taylor, 'Bismarc', 90.

50 Bkz. F. Malino ve D. Sorkin, *Jews in a Changing Europe, 1750-1870* (Oxford, 1990); P. Johnson, *A History of the Jews* (Londra, 1987).

51 C. Jelen'den alıntı, *Le Point* (Paris), 1, 163 (1994), 45.

52 Bkz. Heinz-Dietrich Loewe, *The Tsars and the Jews: Reform, Reaction, and Antisemitism in Imperial Russia, 1772-1917* (Chur, 1993); F. Raphael, *The Necessity of Antisemitism* (Southampton, 1989); R. Wistrich, *Anti-zionism and Antisemitism in the Contemporary World* (Basingstoke, 1990); Douglas Johnson, *The Dreyfus Affair* (Londra, 1966); N. Cohn, *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion* (Londra, 1967).

53 *Encyclopaedia Britannica*, xxviii, 989.
54 Isaac Deutcher, *The Non-Jewish Jew and other essays* (Londra, 1968).
55 J. Wertheimer, *Unwelcome Strangers: East European Jews in Imperial Germany, 1890-1914* (Oxford, 1987); S. E. Aschheim, *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German Jewish consciousness, 1800-1923* (Madison, Wis., 1988).
56 *Hundert Jahre Jahrhundertwende* (Berlin, 1988), 155.
57 Herbert Read, *Art Now* (1933)'de, *The Oxford Companion to English Literature*'da alıntı, (der.) Margeret Drabble (1985), 658.
58 Bkz. J. P. Stern, *A Study of Nietzsche* (Cambridge, 1979); S. Aschheim, *The Nitzsche Legacy in Germany* (Oxford, 1992).
59 Bkz. Ben Macintyre, *Forgotten Fatherland: The Search for Elisabeth Nietzsche* (Londra, 1992).
60 John Carey, *The Intellectuals and the Masses* (Londra, 1992), 4. Bkz. 'Extreme Prejudice', *Sunday Times, Books* 28 Haziran 1992, 8-9.
61 Zikr. Carey, *The Intellectuals and the Masses*, 12.
62 Michael Coren, 'And the Inferior Swarms Will Have to Die', *Independent*, 2 Ocak 1993; eseri *The Invisible Man: The Life and Liberties of H. G. Wells* (Londra,1993) için bir flyer. *The Oxford Companion to English Literature*'da Wells'e girişte *Anticipations*'dan bahsedilmemiştir.
63 Carey, *The Intellectuals and the Masses*, 21.
64 Bkz. J. Miller, *Freud: The Man, His World and His Influence* (Londra, 1972).
65 Baudelaire, 'Correspondences' sonesinden, *Oxford Book of French Verse*, no. 305.
66 Verlain'den, 'Chanson d'automne', *ibid.* no. 345.
67 Rimbaud, 'Voyelles'den, *ibid.* no. 362.
68 Max Nordau, *Degenaration* (1892-3), R.C. Mowat' dan alıntı, *Decline and Renewal: Europe Ancient and Modern* (Oxford, 1991), 12-13.
69 Zikr. Michael Howard, *The Franco-Prussian War: The German Invasion of France, 1870-1* (Londra, 1962), 208. Von Moltke 'Onları farekapanında yakaladık.' cümlesini tercih etmişti; *ibid.* 207.
70 Ewa M. Thompson, 'Russophilia', *Chronicles*'de (Ekim 1994), 32-5.
71 G. W. Hunt'un müzikal şarkısı, 1878'de Jas. MacDermont tarafından popülerlik kazandı; *The Concise Oxford Dictionary of Quotations* (Oxford, 1964), 112.
72 Bkz. Michael Howard, *War in European History* (Oxford, 1976), 97-106.
73 Halford Mackinder' den, *Democratic Ideas and Reality* (1919), C. Kruszewski'den alıntı, 'The Geographical Pivot of History', *Foreign Affairs* (Nisan 1954), 2-16; 'The Geographical Pivot of History' (25 Ocak 1904), *Geographical Journal* (Nisan 1994), 421-44 (tıpkı bas. Londra, 1969). Bkz. B.B. Bullet, *Halford Mackinder: a biography* (Colledge Station, TX, 1987).
74 H. von Moltke, *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten* (Berlin, 1982), v. 194.
75 Michael Howard'dan alıntı, 'A Thirty Year's War: Two World Wars in Historical Perspective', *Transactions of the Royal Historical Society*, 6ncı ser., 3 (1993), 171, Cf. Reichstag' dan önce Adolf Hitler, 21 Mayıs 1935: 'Avrupa' da savaş fitilini ateşleyenin kaostan başka dileyebileceği bir şey yoktur.'
76 Joachim Remak, *Sarajevo: The Story of a Political Murder* (Londra, 1959); L. Popelka, *Heeresgesichtliches Museum* (Viyana, 1988), 50-1. Francis-Ferdinand'ın iki oğlu, Marx ve Ernst von Hohenberg, Dachau'da 1938 yılında Nazi nezaretinde öldüler.

Whitehall, 3 Ağustos 1914

77 D. C. Browning (der.), *Everyman's Dictionary of Quotations and Proverbs* (Londra, 1951), no. 1792; *The Concise Oxford Dictionary of Quotations*, 113; A. ve V. Palmer, *Quotations in History: A Dictionary of Historical Quotations* (Hassocks, 1976), 97.
78 Viscount Grey of Fallodon, *Twenty-five Years, 1892-1916* (Londra, 1925), ii. 10, 20.
79 Keith Robbins, *Sir Edward Grey: A Biography of Lord Grey of Fallodon* (Londra, 1971).
80 Bkz. B. Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements, 1800-1914* (Cambridge, 1991), özel. 248-75. Çarın 3 Ağustos Manifestosu Rusya'nın Sırbistan'a diplomatik yükümlülüklerine değil, sadece ortak 'inanç', 'kan', ve 'Slav halkının tarihsel gelenekleri' ne atıfta bulunmuştu; *ibid.* 275.

81 Bkz. G. M. Trevelyan, *Grey of Fallodon* (Londra, 1937).
82 Bkz. Sidney Buxton, *Edward Grey: Bird Lover and Fisherman* (Londra, 1933).
83 8 Aralık 1919, Harvard Union, Viscount Grey, *Recreation* (Londra, 1920).
84 Grey, *Twenty-five Years*, i. 121.
85 *The Annual Register, 1914*'de 'Chronicle'dan (Londra, 1915).
86 W. S. Churchill, *World Crisis*, Trevelyan'dan alıntı, *Grey of Fallodon*, 200-4.
87 *Manchester Guardian*, 4 Ağustos 1914.
88 David Lloyd George, *War Memoirs*, Trevelyan'dan alıntı, *Grey of Fallodon*, 69, 254.
89 Bkz. Hermann Lutz, *Lord Grey und der Weltkrieg*, *Lord Grey and the World War* olarak çevrildi (Londra, 1926), özel. 193-4.
90 Grey, *Twenty-five Years*, i. 57.
91 Robbins, *Sir Edward Grey*, 290.
92 Grey, *Twenty-five Years*, ii. 10-18.
93 Martin Gilbert, *Winston S. Churchill*, iii (1914-16) (Londra, 1971), 3 Ağustos 1914.
94 J. Spender ve C. Asquith, *The Life of Lord Asquith and Oxford* (Londra, 1932), ii. 93.
95 B. Connel, 'Prince Louis of Battenberg', *Manifest Destiny* (Londra, 1953)' de, 44-5. **[GOTHA]**
96 Gilbert, *Churchill*, iii, bölüm 1, 'A Really Happy Man', 25-6.
97 *Ibid.*
98 *Ibid.* 30, 4 Ağustos 1914.
99 *Ibid.*31.
100 Lutz, Lord Grey and the World War, 156.
101 Bkz. K.H. Jarausch, *The Enigmatic Chancellor: Bethmann Hollweg and the Hubris of Imperial Germany* (New Haven, Conn., 1972).
102 *Ibid.* 70.
103 K. H. Jarausch, 'The Illusion of Limited War: Bethmann Hollweg's Calculated Risk, July 1914', *Central European History* (Atlanta), 2 (1969), 48-78.
104 Jarausch, *Enigmatic Chancellor*, 149.
105 15 Kasım 1913, Bethmann'dan Veliahta, Jarausch'dan alıntı, 'The Illusion of Limited War'.
106 8 Temmuz 1914, *ibid.*
107 Jarausch, *Enigmatic Chancellor*, 149.
108 Prens Bernhard von Bülow, *Memoirs, iii: 1909-19* (Londra, 1932), 161 - dost olmayan bir tanık.
109 L. Cecil, *Albert Ballin: Business and Politics in Imperial Germany, 1888-1918* (Princeton, NJ 196), 122 ff.
110 Von Bülow, *Memoirs*, iii. 159-60.
111 *Encyclopaedia Britannica*, 12. Baskı (Londra, 1922), xxx. 453-4.
112 Zikr. Jarausch, *'The Illusion of Limited War'*.
113 *Ibid.* 54.
114 *Ibid.* 58.
115 *Ibid.* 75-6.
116 27 Temmuz 1914, *ibid.*
117 A. ve V. Palmer, *Quotations in History*, no. 1751.
118 Fritz Fischer'in tezi, *Griff nach der Weltmacht* (1969), *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914* (Londra, 1972) olarak çev. 29-30 Temmuz olaylarının hayati etkisi için bkz. 492-8.
119 Von Bülow, *Memoirs*, iii. 163.
120 Fischer, *War of Illusions*, 511.
121 Palmer, *Quotations in History*, no. 1752.
122 Jarausch, 'The Illusion of Limited War', 71 ff.
123 "Kâğıt parçası" sözü, Bethmann Hollweg'in aynı gün Reichstag'la yaptığı konuşmayla teyid edildiği üzere, onun Belçika yansızlığına ilişkin duygularıyla uyuşmaktadır. Fakat onun özel bir söz biçimi kullanmasının en eski belgesel kaynağı, dört gun once Britanya elçisinin yazdı-

gı rapor olmalıdır. Bütün standart başvuru kitapları Sir E. Goschen'ne Sir Eduvard Grey'e gönderdiği 8 Ağustos 1914 tarihli bu rapora atıfta bulunmaktadırlar, HMSO, *Collected Diplomatic Documents Relating to the Ocet break of the Europcan War* (Londra, 1915), no. 160, s. III. Alman İmparatorluk Şansölyesinin Alman Reichsteg'inda 4 Ağustos 1914'te yaptığı konuşma, *age*, 436-9; Palmer, *Quotations in History*, 18; *Everyman's Dictionary of Quotations* (Londra, 1991), no. 215.

124 Marcel Proust, *Correspondence*, (der.) P. Kolb, iii (1914) (Paris, 1985), no. 16.

125 *The Letters of Virginia Woolf* (Londra, 1976), ii. no. 708.

126 C. Hassall, *Rupert Brooke: A Biography* (Londra, 1964), 454-5.

127 *The Letters of D. H. Lawrence*, (der.) J. T. Boulton (Cambridge, 1981) ii. no. 851, Lady Cynthia Asquirth'e, 30 Ocak 1915.

128 *The Letters of Thomas Mann, 1889-1955*, (der.) R. ve C. Winston (Londra, 1970), i. 69-70, Heinrich Mann'a, 7 Ağustos 1914.

129 Kont Carlo Sforza, 'Tisza, the Magyar', *Makers of Modern Europe*'da (Londra, 1930), 65.

130 D. A. Prater, *European of Yesterday: A Biography of Stefan Zweig* (Oxford, 1972).

131 *Ibid.*

132 Bkz. Isaac Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky 1879-1921* (Oxford, 1954).

133 Robert Service, *Lenin: A Political Life*, 2nci yay. (Basingstoke, 1991), ii, böl. 2, 'Storms before the Storm', 34-71.

134 A. Solzhenitsyn' den alıntı, *August 1914* (Londra, 1971), 59 ff.

135 F.A. Golder, *Documents of Russian History* (New York, 1927), 3-23; R. Pipes' dan alıntı, *The Russian Revolution, 1899-1919* (Londra, 1990), 211.

136 R. Roland, *Journal des années de guerre, 1914-19*, (der.) M. R. Rolland (Paris, 1952).

137 Michael Davie, *The Titanic: the full story of a disaster* (Londra, 1986); G. J. Marcus, *The Maiden Voyage: a complete and documentary history of the Titanic disaster* (Londra, 1988); A. Rostron, *The Loss of the Titanic* (Westbury, 1991).

138 A. J. P. Taylor, 'The Outbreak of the First World War', *Englishmen and Others*'da (Londra, 1956).

139 Taylor, Paul Kennedy'den alıntı, 'Profound Forces in History', C. J. Wrigley (der.), *Warfare, Diplomacy and Politics: Essays in Honour of A. J. P. Taylor* (Londra, 1986), History Today' de özetlenmiştir, 36 (Mart 1986), 11.

140 Taylor, 'The Outbreak of the First World War': *Struggle for Mastery in Europe* (Oxford, 1954), bölüm xxii.

141 Taylor, Kennedy' den alıntı, 'Profound Forces in History' (*History Today*), 12.

BÖLÜM XI

1 Anna Akhmatova (1889-1966), *Selected Poems*, çev. ve giriş bölümünü yazan S. Kunitz ile M. Hayward (Londra, 1989), no. 16, 'Chem khuzhe etot vyek pryedshetvuyushikh?' (1919), 70.

2 Bkz. Norman Stone, The Eastern Front (Londra, 1975); ayrıca A. Clark, *Suicide of the Empires: The Battles on the Eastern Front, 1914-18* (Londra, 1971).

3 K. Rosen-Zawadski, 'Karta Buduszczej Jewropy', *Studia z dziejow ZSRR i Srodkowej Europy* (Wrocklaw, 1972), viii. 141-5, haritayla birlikte.

4 R. Pipes, *The Russian Revolution, 1899-1919* (Londra, 1990), 419.

5 J. ve J. Bogle, A Heart for Europe: *The Lives for Emperor Charles and Empress Zita of Austria-Hungary* (Leominster, 1990), 7 ve 8. bölümler.

6 Pipes, *The Russian Revolution*, 492.

7 *Ibid.* 553.

8 RAF *Casualty Reports* (Kayıp Raporları), 1-10 Eylül 1918, Public Record Office, Londra-Hava 1/858/204/5/418 (1969'da açıldı).

9 Adolf Juzwenko, *Polska a 'Biała' Rosja* (Polonya ve Rus 'Beyazları'), Wroclaw 1973 (Fransızca özetlerle).

10 David Footman, *The Civil War in Russia* (Londra, 1961). Sovyet tarihinin demografik istatistikleri için, bkz. aşağıda 35 numaralı dipnot.
11 R. L. Tokes, *Bela Kun and the Hungarian Soviet Republic, 1918-19* (New York, 1967); I. Volges, *Hungary in Revolution*, 1918-19: Nine Essays (Lincoln, Nebr., 1971).
12 Norman Davies, 'The Missing Revolutionary War', *Soviet Studies*, 27/2 (1975), 178-95; ayrıca *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919-20* (Londra, 1972).
13 Lord D'Abernon, *The Eighteenth Decisive Battle of World History* (Londra, 1931), 8-9.
14 P. B. Kinross, *Ataturk: The Birth of a Nation* (Londra, 1964); Alan Palmer, *Kemal Ataturk* (Londra, 1991); M. Llewellyn-Smith, *The Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-22* (Londra, 1973); M. Houspian, *Smyrna 1922: The Destruction of a City* (Londra, 1972).
15 Walter Lacqueur (ed.) *Fascism: A Reader's Guide* (Berkeley, Calif., 1976).
16 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (Londra, 1986), ilk baskısı *The Burden of our Time* (1951) adıyla yapılmıştır; Leonard Shapiro, *Totalitarianism* (Londra, 1972).
17 Carl Friedrich, 'The Unique Character of Totalitarian Society', *Totalitarianism* içinde (Cambridge, Mass., 1954), ayrıca, C. Friedrich ve bşk., *Totalitarianism in Perspective: Three Views* (New York, 1969).
18 Vyacheslav Molotov, 6 Kasım 1939, *Hermann Göring*, 9 Nisan 1933.
19 Hugh Seton- Watson, *The Imperialist Revolutionaries* (Londra, 1961) içinde.
20 Denis Mack Smith, 'The March on Rome', *Mussolini* (Londra, 1981), 52 vd.; Adrian Lyttleton, *The Seizure of Power: Fascism in Italy, 1919-29* (Londra, 1987).
21 Mack Smith, 'The March on Rome', 240'da Mussolini'yi 'Hitler'in gerçekten hoşlandığı birkaç kişiden biri' olarak tasvir ediyor.
22 Aktaran R. Albrecht- Carrie, The Unity of Europe: *An Historical Survey* (Londra, 1966), 223-4.
23 Fransızca'dan yeniden çeviri; *Dictionnaire Quillet* (Paris, 1935), 602.
24 P. Hollander, *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba, 1928-78* (New York, 1981); S. Marguiles, *The Pilgrimage to Russia: The Soviet Union and the Treatment of Foreigners, 1924-37* (Madison, 1965).
25 Michael Holroyd, 'Fellow Traveller', *George Bernard Shaw: A Biography* (Londra, 1991)'den özet; *Sunday Times*, 15 Eylül 1991.
26 P. Slater, *The Origin and Influence of the Frankfurt School* (Londra, 1977).
27 Bkz. Europa, *Europa: das Jahrhundert der avantgarde in Mittel-und Osteuropa, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschlands*'te bir sergi, Bonn, 27 Mayıs-16 Ekim, 1994, Ryszard Stanislawski ile Christoph Brockhaus yönetiminde; *catalogue* (Bonn, 1994), 4 cilt.
28 S. O'Faolain, *Constance Markievicz* (Londra, 1934); Anne Haverty, *Constance Markievicz; An Independent Life* (Londra, 1988).
29 Sheila Fitzpatrick, *The Russian Revolution, 1917-32* (Oxford, 1982).
30 Col. Robins, 1918, aktaran Isaac Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky 1879-1921* (Oxford, 1954); A. J. P. Taylor, 'Trotsky', *Englishmen and Others* (Londra, 1956) içinde, s. 135.
31 L. B. Trotsky, *Stalin: An Appraisal of the Man and His Influence* (1941; yeni baskısı, Londra 1968).
32 1936'da; aktaran John Maynard, 'The Two Disciplines', *Russian Peasant and Other Studies* (Londra, 1942) içinde.
33 Alec Nove, *Was Stalin Really Necessary? Some Problems of Soviet Political Economy* (Londra, 1964); ayrıca J. Arch Getty, *The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered* (Cambridge, 1988).
34 Alexis Tolstoy; aktaran Trotsky, *Stalin, op. cit.*
35 Birçok tarihçi Stalin'in kurbanlarını yıllar boyunca 'yüzlerce' ya da 'binlerce' diye hesaplarken Soljenitsin ve diğerleri 'on milyonlarca' olarak hesaplıyorlardı. SSCB'nin çöküşünden bu yana verilen en yüksek sayıların doğru olduğu görüldü. Bkz. R. Conquest, *The Great Terror: A Reassesment* (Londra, 1992); ayrıca Conquest'in yarı-pişman 'revizyonistleri' eleştirisine bakınız (J. Arch Getty ve R. T. Manning (der.), *Stalinist Terror: New Perspectives* (Cambridge, 1993),

TLS Şubat 1994 içinde. Şimdiye kadar kesin istatistikleri veren ayrıntılı bir araştırma yapılmamıştır. 1941-45 arası için verilen yaklaşık 27 milyon kişilik 'nüfus eksikliğini temel alan çalışmalar Nazilerce öldürülen Sovyet vatandaşlarıyla Sovyet rejiminin öldürdüğü vatandaşlar arasında bir ayrım yapmıyor. SSCB'de milliyetlere göre kayıpları hesaplayacak özel bir analiz gelecek için de olmayacaktır. Bkz. Norman Davies, 'Neither Twenty Million, nor Russians, nor War Deaths', *Independent*, 29 Aralık 1987; ayrıca M. Ellman, 'On Sources: A Note', Soviet Studies, 44/5 (1992), 913-15.

36 Aktaran A. J. P. Taylor, 'Hitler's "Seizure of Power"', *Englishmen and Others*, 139-53.

37 Alan Bullock, Hitler: *A Study in Tyranny*, gözden geçirilmiş baskı (Londra, 1964), 773.

38 Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*, 2. baskı (Londra, 1989), 42-60. Bkz. ayrıca Tim Mason, 'The Primacy of Politics: Politics and Economics in National Socialist Germany', H. A. Turner (ed.), *Nazism and The Third Reich* (New York, 1972), 175-200.

39 Adolf Hitler, *Mein Kampf*, çev. R. Manheim (Londra, 1969), giriş D. C. Watt, bölüm 11, 'Nation and Race'.

40 *Ibid.* 260.

41 *Ibid.* 587.

42 *Ibid.* 598.

43 *Ibid.*

44 Aktaran D. Thompson, *Europe since Napoléon* (Londra, 1966), 727.

45 George Wayson, 'Hitler's Marxism', *The Idea of Liberalism: Studies for a new Map of Politics* (Londra, 1985), 110-25'te.

46 Bkz. R. Grunberger, *A Social History of the Third Reich* (Londra, 1971); ayrıca T. Childers, *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany* (Londra, 1983).

47 Bkz. Kershaw, *The Nazi Dictatorship*, 18-41.

48 Celia Heller, *On the Edge of Destruction* (New York, 1977), L. Dobroszycki ve B. Kirschenblatt-Gimblett (edlr) ile, *Image Before my Eyes: A Photographic History of Jewish Life in Poland, 1864-1939* (New York, 1977-78). Çok iyi bir dönem çalışması için bkz. Lewis Namier, 'The Jews in the Modern World' (1934), *In the Margin of History* (Londra, 1940) içinde.

49 Lewis Namier'den, 'Yugoslavia', *Facing East* (Londra, 1947), 66-82'de, Rebecca West'in muhteşem gezi filmi, *Black Lamb and Grey Falcon* (Londra, 1942)'nin bir değerlendirmesi.

50 Arthur Koestler, *Spanish Testament* (Londra, 1937); ayrıca bkz. Koestler, *Darkness at Noon* (Londra, 1968).

51 Bkz. D. W. Pike, *In the Service of Stalin: The Spanish Communists in Exile, 1939-45* (Oxford, 1993).

52 Hugh Thomas yaklaşık olarak 200,000 savaş ölümü ve 245,000'de politik baskılar sonucu olmak üzere 500,000 rakamını ileri sürüyor; *The Spanish Civil War*, 3. baskı (Londra, 1977), 270, 925-27.

53 Geza Jeszenszky, Macaristan Dışişleri Bakanı, 'The Lessons of Appeasement: Central Europe between NATO and Russia', SSEES'te verilen ders, University of London, 6 Aralık 1993.

54 Keith Feiling, *A Life of Neville Chamberlain* (Londra, 1946), 367.

55 Bkz. M. Gilbert, *Winston Spencer Churchill, v: 1922-39* (Londra, 1976) 47 ve 48. Bölümler, *The Worst of Both Worlds* ile 'A Defeat Without a War'.

56 H. C. Hillmann, The *Comparative Strenght of the Great Powers* (Londra, 1939). Ayrıca bkz. Paul Kennedy, The Politics of Appeasement', *The Realities behind Diplomacy: Background Influences on British External Policy, 1865-1980* (Londra, 1985)'in içinde.

57 İster istemez spekülatif olan bu konudaki bir tartışma için bkz. Ernst Topitsch, *Stalin's War: A Radical New Theory of the Origins of the Second World War* (1985) çev. A. ve B. E. Taylor (Londra, 1987).

58 Bu yanlış bilgi parçası Batı'da yazılan kitapların çoğunda kendisine yer bulmuştur, örneğin M. L. R. Isaac, *A History of Europe, 1870-1950* (Londra 1960) 241'de Lehler, 'Almanya'nın çok övülen müttefiği' olarak tasvir ediliyor.

59 Bkz. Norman Davies, *Heart of Europe: A Short History of Poland* (Oxford, 1984), 'The Military Tradition', 239-43.
60 Aktaran Bullock, *Hitler*, 527.
61 Nazi-Soviet Relations, 1939-41: *Documents from the Archives of the German Foreign Office*, (der.) R. J. Sontag ve J. S. Beddie (Washington, DC, 1948), 78.
62 Ribbentrop, Molotov ve Stalin rasındaki görüşmelere ilişkin bir memorandum, 23-4 Ağustos 1939. Nazi-Soviet Relations, 74.
63 Migfer Suçları Davası'nda BD'lerin Baş Avukatı, *Nazi Conspiracy and Agression*, vi (Washington, DC, 1948), 390-92'de, Naujock'un Nuremberg Mahkemesi'ndeki yeminli ifadesinden yapılan alıntı.
64 İkinci Dünya Savaşı hakkında ansiklopedik bilgi için bkz. Ian Dear ve M. R. D. Foot ve bşk. (edlr), *The Oxford Companion to the Second World War* (1995).
65 Alvin D. Coox, Nomon-han: *Japan Against Russia, 1939* (Stanford, Calif., 1985).
66 Bkz. A. Read ve D. Fisher, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin and Nazi-Soviet Pact, 1939-41* (Londra, 1988).
67 16 Haziran 1941; *The Goebbels Diaries*, (der.) F. Taylor (Londra, 1982), 414.
68 Bkz. Victor Suvorov, *Icebreaker: Who Started the Second World War?* (Londra, 1990).
69 R. C. Raack, 'Stalin's Plans for World War Two', *Journal of Contemporary History*, 26 (1991), 215-27.
70 *Goebbels Diaries*, 16.
71 J. Wnuk, *Losy dzieci polskich w okresie okupacji hitlerowskiej* (Varşova, 1980); ayrıca bkz. C. Henry and M. Hillel, *Au nom de la race* (Paris, 1974), *Children of the SS* adıyla İngilizceye çevrildi (Londra, 1976); Richard Lucas, *Did the Children Cry? Hitler's War against Jewish and Polish Children, 1939-45* (New York, 1994).
72 Jan T. Gross, *Polish Society under German Occupation, 1939-44* (Princeton, NJ, 1979); Richard Kucas, *The Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation* (Lexington, Ky., 1986); ayrıca M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik, 1939-45* (Frankfurt, 1965) İşgâl altındaki Polonya'da Nazilerin inşa ettiği gettolar için, bkz. L. Wells, *The Janowska Road* (Londra, 1966); L. Dobroszycki (der.), The Chronicle of the Lodz Ghetto (New Haven, Conn., 1984); A. Lewin, *A cup of Tears: A Diary of the Warsaw Ghetto* (Oxford, 1988); A. Tory, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary* (New York, 1990).
73 Norman Davies ve Antony Polonsky, *The Jews in Eastern Poland and the Soviet Union, 1939-45* (Londra, 1991); ayrıca bkz. J. T. Gross, *Revolution From Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Byelorussia* (Princeton, NJ, 1988); Keith Sword, *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939-41* (Basingstoke, 1991); Irena ve J. T. Gross, *War Through Children's Eyes: The Soviet Occupation of Poland and the Deportations, 1939-41* (Stanford, Calif., 1981); ve Anon. (Zoe Zajdlerowa), *The Dark Side Of the Moon* (T. S. Eliot'un önsözüyle) (Londra, 1946).
74 30 Eylul 1939. Bkz. Ewa M. Thompson, 'Nationalist Propaganda in the Soviet Russian Press, 1939-41', *Slavic Review*, 50/2 (1991), 385-99.
75 J. Garlinski, *Intercept: The Enigma War* (Londra, 1979); ayrıca R. Wojtak, 'The Origins of the Ultra-secret Code in Poland, 1937-38', *Polish Review*, 23/3 (1978).
76 Bkz. Victor Suvorov, *Icebreaker: who started the Second World War?*, çev. T. B. Beattie (Londra, 1990).
77 Alan Bullock, 'Hitler and the Holocaust', Logan Hall'da verilen ders, University of London, 14 Temmuz 1993.
78 Goring to Heydrich, 31/7/1941. R. Hilberg'in, *The Destruction of the European Jews* (Londra, 1961), 262'deki metin.
79 *The Diary of Anne Frank: The Critical Edition* (Londra, 1989).
80 R. Hilberg ve bşk. (der.), *The Diary of Adam Czerniakow, 1939-42* (New York, 1979).
81 Rudolf Hoess'ten aktaran, *Commandant of Auschwitz: The Autobiography of Rudolf Hoess* (Londra, 1959), 144-57.

82 İlginç öyküler için, bkz. Primo Levi, *If This Is A Man* (1956), *The Truce* (1963), *If Not Now, When?*; Jerzy Kosinski, *The Painted Bird* (1966), *The Devil Tree* (1973); Leon Uris, *Mila 18* (1961), QB VII (1971).

83 Bkz. Hanna Kral, *Zdazyc przed Panem Bogiem: rozmowy z Markiem Edelmanem*, çev. *Shielding the Flame* (New York, 1986) adıyla yayınlandı; Norman Davies'in değerlendirme yazısı, *New York Review of Books*, 20 Kasım, 1986; ayrıca 'Poles and Jews: An Exchange', *Ibid.* 9 Nisan, 1987.

84 Isaak Shahak, 'The Life of Death: An Exchange', *New York Review of Books*, 29 Ocak, 1987, 45-50.

85 Bkz. M. Edelman, *The Ghetto Fights* (New York, 1946); Y. Zuckerman, *A Surplus of Memory: A Chronicle of the Warsaw Ghetto Rising* (New York, 1993).

86 'Campo di Fiori'den, Warsaw 1943; Czeslaw Milosz, *Collected Poems*, 1931-87 (Londra, 1988).

87 Jagiellonian Universitesi'nden Jan Blonski, Cracow, *The Poor Poles look at the Ghetto'*, Polin, ii (1987), 321 vd.'da, *Tygodnik powszechny* (Cracow) 11 Ocak 1987'de yayınlanan bir makalenin çevirisi.

88 Irene Tomaszewski ve T. Werbowski, *Zegota: the rescue of Jews in wartime Poland* (Montreal, 1994), T. Prekorowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Zydom w Warszawie*, 1942-45 (Varşova, 1983); W. Bartoszewski ve Z. Lewin (edlr), *Righteous among Nations: How Poles Helped the Jews, 1939-45* (Londra, 1959); ayrıca K. Iranek-Osmecki, *He Who Saves One Life* (New York, 1971).

89 Bkz. Bruno Szatyn, *A Private War: Surviving in Poland on False Papers, 1941-45* (Detroit, 1985); N. Tec, *When Light Pierced the Darkness: Rescue of Jews in Nazi- occupied Poland* (New York, 1985); Thomas Keneally, *Schindler's Ark* (Londra, 1982); ayrıca Agnieszka Holland'ın Europa, Europa filminde tasvir edildiği şekliyle Solomon Perel'in gerçek yaşam öyküsü (1990) Channel 4 Television'un yaptığı video kaydı (Londra, 1991).

90 Bkz. Istvan Deak, 'Who Saved Jews? *An Exchange*' içinde, *New York Review of Books*, 25 Nisan 1991, 60-2, burada, Ibid. 28 Eylül 1985'te Deak'in yazdığı 'The Incomprehendsible Holocaust' adlı yazıyla başlayan tartışmanın devamı var.

91 S. Friedlander, Pius XII and The Third Reich (Londra, 1966); J. D. Holmes, *Pius XII, Hitler and the Jews* (Londra, 1982); ayrıca R. G. Weisbord, *The Chief Rabbi, the Pope and the Holocaust* (Londra, 1992).

92 5.957 milyonluk yüksek sayılı tahmin Jakub Lestchinsky'nin, 5.1 milyonluk tahminse Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, gözden geçirilmiş baskı (New York, 1985), 767, 670. *Encylopedia of the Holocaust*, (der.) I. Gutman (New York, 1990) en düşük tahmin olarak 5.596 milyon ile en yüksek tahmin olarak 5.86 milyon sayısını veriyor: iv. 1791-1802. Buradan hareketle ortalamanın 5.728 milyon olduğu hesaplanabilir. Kesin bir sayı verilemez, ancak birçok tarihçi benzer yöntemleri kullanarak benzer sonuçlara ulaşıyor (bkz. Ek III).

93 SSCB'de savaş dönemi ölümleri için verilen aşırı sayılar şimdilerde 26-7 milyon olarak tahmin edilmektedir. Bkz., S. Maksudov, 'Losses Suffered by the Population of the USSR, 1918-58', R. Medvedyev (der.), *The Samizdat Register II* (Londra, 1981) içinde. 27 milyonun üzerindeki sayılar sadece savaş dönemindeki ölümleri ilişkin gibi değil asla doğmamış olan savaş dönemi sonrası nüfus kayıplarını içeriyor gibi görünüyor. Böyle konularda ayrıntılı sayılar vermek çok sorunludur. Mantıklı olarak en ağır sivil kayıpların Naziler ile Sovyetler'in karşı karşıya geldiği bölgelerde, yani Ukrayna, Belarus ve doğu Polonya'da verildiği düşünülebilir. Bkz. yukarıda 35 numaralı dipnot. Aynı biçimde bölge, kronoloji ve ölüm nedenleri hakkında ki kuşku uyandırıcı saptamalara ihtiyatla yaklaşılmalı. Bkz. M. Ellmann, S. Maksudov, 'Soviet deaths in the Great Patriotic War: a note', *Europe-Asia Studies*, cilt 46, no. 4 (1994), 671-80.

94 Jean Paul II, Maximilien Kolbe: *Patron de notre siècle difficile* (Paris, 1982); W. Herbstrath ve B. Bonowitz, Edith Stein: *A Biography* (Londra, 1985); W. T. Bartoszewski, *The Convent at Auschwitz* (Londra, 1990).

95 Bkz. Jozef Garlinski, Fighting Auschwitz: *The Resistance Movement in the Concentration Camp* (Londra, 1970); ayrıca M. R. D. Foot, *Six Faces of Courage* (Londra, 1978), 105-19. Pilecki komünist güvenlik servisi tarafından 25 Mayıs 1948 günü oldürüldü. Kendi yazdıkları elli yıl gizlendikten sonra Raport Witolda (der.) *A. Cyra* (Varşova, 1991) adıyla yayınlandı. Polonya komünist propagandası Auschwitz'deki direnişin savaş sonrası dönemin başbakanı J. Cyrankiewicz'in önderliği altında yapıldığını bilinçli olarak işledi.

96 Ian Karski, 'The Tragedy of Szmul Zygelbojm', *Poland*, Mayıs 1987, 43-50, alıntılar Story of a Secret State'den yapılmıştır. Ayrıca bkz. David Engel, *In the Shadow of Auschwitz: The Polish Government in Exile in London and the Jews, 1939-42* (London, 1987).

97 Bkz. D. S. Wyman, *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941-45* (New York, 1984); ayrıca R. Bolchover, *British Jewry and the Holocaust* (Cambridge, 1993).

98 M. Gilbert, *Auschwitz and the Allies* (Londra, 1981).

99 Lucy S. Dawidowicz, 'The fate of the Jews under National Socialism was unique'; 'The Jews: A Special Case', *The Holocaust and the Historians* (Cambridge, Mass., 1981), 11 V. Musevi Soykırımı'nın benzersiz karakteri hakkındaki tartışmalar tarihsel olayın kendisinden çok bütün karşılaştırma biçimlerini reddedenlerin motifleri üzerinde yoğunlaşıyor. Örneğin, Sir Isaiah Berlin'e göre "eğer benzersizlik üzerinde durulan bir olguysa... ona bir şekilde benzerlik gösteren diğer olaylarla karşılaştırmadan önce onun benzersiz olduğu sonucuna hemencecik ulaşmamalıyız. Musevi Soykırımı konusunda da yapılan budur işte... Göze çarpan politik bir güdü vardır arkasında.' G. Thomas (der.), *The Unresolved Past: a Debate in German History*, Ralf Dahrendorf yönetimi ve giriş yazısıyla (Londra, 1990), 18-19'da.

100 Yüzyılın başındaki anti-semitizmle ilgili olarak Rosa Luxemburg'un şu sözüne bakılmalıdır: 'Niçin özellikle Musevilere ilişkin kederleriniz var? Acınacak durumda olan Putamayo Yerlileri için üzuluyorum ben.' Aktaran Dawidowicz, 'The Jews: A Special Case', 4.

101 Bkz. I. Abrahamson (der.), *Against Silence: The Voice and Vision of Elie Wiesel* (New York, 1985).

102 Lucy Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933-45* (Londra, 1975).

103 R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*.

104 Yehudah Bauer, *The Holocaust in Historical Perspective* (Londra, 1978). Bu düşünce çizgisi Raul Jilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1939-45*'le devam etmiştir.

105 Martin Gilbert, *The Holocaust: The Jewish Tragedy* (Londra, 1986).

106 L. Dawidowicz, 'The Curious Case of Marek Edelman', *Commentary* (New York), 83/3 (Mart, 1987), 66-9. Varşova Getto Ayaklanması'nın yaşayan son liderinin Siyonist bakış açısından uzak görüşleri için bkz. M. Edelman, *The Ghetto Fights* (New York, 1946).

107 Arnold J. Meyer, *Why Did the Heavens Not Darken? The 'Final Solution' in History* (Londra, 1988).

108 Lucas, *The Forgotten Holocaust:* ayrıca R. C. Lucas (ed.) *Into the Inferno: Poles Remember the Holocaust* (Lexington, Ky., 1989).

109 Arthur R. Butz, *The Hoax of the Twentieth Century* (Richmond, Va., 1976), ayrıca P. Rassinier, *The Holocaust Story and the Lies of Ulysses* (Costa Mesa, Calif., 1978); ayrıca bkz. Noam Chomsky, 'All Denials of Free Speech Undercut a Democratic Society', *Journal of Historical Review* 7/1 (1986), 123-7; ayrıca aynı yazarın 'Thought Control in the USA', *Index on Censorship*, 7 (1986), 2-23 ile takip eden yazışmalar.

110 Paul Findley (der.), *They Dare to Speak Out: People and Institutions Confront Israel's Lobby* (Westport, Conn., 1985).

111 C. Lanzman, Shoah: *An Oral History of the Holocaust* (Filmin tam metni) (New Yok, 1985); bununla ilgili birçok değerlendirme ve eleştiri yazısının arasında T. Garton Ash, 'The Life of Death', *New York Review of Books*, 19 Aralık 1985; J. Karski, 'Shoah (Zaglada)', *Kultura* (Kasım, 1985), 121-4; J. Turowicz, 'Shoah w polskich oczach', *Tygodnik powszechny* (Krakov), 10 Kasım 1985; P. Coates, 'A Ghetto in Babel', *Encounter*, 49/1 (1987) vardır; ve *Polish Americans Reflect on Shoah* (Chicago, 1986) koleksiyonu.

112 Rafal Scharf, 'In Anger and in Sorrow', *Polin: A Journal of Polish-Jewish Studies*, 1 (1986), 270.
113 Wladyslaw Anders, *An Army in Exile: The Story of the Polish Second Corps* (Londra, 1947; yeni baskısı, Nashville, 1981)
114 'Declaration of Principles known as the Atlantic Charter, made public 14 Ağustos 1941'; J. A. S. Grenville, *The Major International Treaties, 1914-73: A history and Guide with Texts* (Londra, 1974), 198-9.
115 18-21 Haziran 1945. *Trial of the Organisers, Leaders and Members of the Polish Diversionist Organisation, Moscow* (Londra, 1945). Ayrıca Z. Stypulkowski, *Invitation to Moscow* (New York, 1962).
116 Gilbert, *Churchill*, vii: 1941-5 (Londra, 1986), 991-3.
117 A. Solzhenitsyn, *Prussian Nights: A Narrative Poem*, çev. R. Conquest (Londra, 1977), özellikle s. 41-3, 49-53.
118 S. E. Ambrose, *Pegasus Bridge*: 6 June 1944 (Londra, 1984). 5/6 Haziran gece yarısında Pegasus Köprüsünü, birisi Benouville genelevine gitmek için nöbet yerini terkettiği söylenen Pte. Vern Bonck olmak üzere iki asker koruyordu. 'Öküz ve Aygır' ertesi gun bir gaydacının yonetimi altındaki Lord Lovat'ın komandoları tarafından kurtarılmıştır.
119 Peter Hoffmann, *The History of German Resistance, 1933-45* (Londra, 1984); ayrıca bkz. T. Prittie, *Germans Against Hitler* (Londra, 1964); F. R. Nicosia (ed.), *Germans Against Nazism* (New York, 1990); D. C. Large, *Contending with Hitler: Varieties of German Resistance* (Cambridge, 1991).
120 Albert Speer'a, 19 Mart 1945; Bullock, Hitler, 774.
121 *Ibid.* 794-5.
122 Wislawa Syzmborska, 'Koniec i Poczatek' (Beginnig and End) İngilizcede basılacak dörtluklerden. Stanislaw Baranczak tarafından *Conference on Contemporary Polish Literature* (Çağdaş Polonya Edebiyatı Konferansı)'da sunulnuştur, SSEES, Londra Üniversitesi, 22-5 Mart 1993. Nuremberg, 19 Ekim 1945.
123 Bu bölümün Lehçe bir çevirisi 'Prawda ujawniona, i prawda ukryta' (Açıklanan Gerçek ile Gizlenen Gerçek)' gibi mükemmel bir başlıkla *Gazeta wyborcza* (Varşova), 3-4 Nisan 1993 nüshalarında yayınlanmıştır.
124 Airey Neave, *Nuremberg: A Personal Record* (Londra, 1978), 73-85. Yazar İrlandalı teroristlerin Avam Kamarası'nın otomobil parkına koydukları bombanın patlaması sonucu 1979'da öldürülmüştür.
125 *Ibid.* 26.
126 Uluslararası Askeri Mahkeme, *Nuremberg, The Trial of German Major War Criminals: Documents and Proceedings*, (der.) L. D. Egbert (Nuremberg, 1947-49) cilt, i-xlii.
127 Uluslararası Askeri Mahkeme, Nuremberg, *Speeches of the Chief Prosecutors* (Londra, 1946).
128 *Manchester Guardian*, 23 Mart 1946, *The Times*, 8 Mayıs 1946; aktaran A. ve J. Tusa, *The Nuremberg Trial* (Londra, 1983), passim.
129 Aktaran, Neave, *Nuremberg*, 331.
130 M. Bloch, *Ribbentrop* (Londra, 1992), 454.
131 Tusa ve Tusa, *The Nuremberg Trial*, 472.
132 Bkz. R. K. Woetzel, *The Nuremberg Trials in International Law* (New York, 1962).
133 Bkz. R. A. Kirk, *The Political Principles of R. A. Taft* (New York, 1967).
134 H. K. Thompson ve H. Strutz (edlr.), *Doenitz at Nuremberg: A Reappraisal* (Torrance, Calif., 1983).
135 Neave, *Nuremberg*, 26.
136 Lewis Namier, *Manchester Guardian*, 19 Ekim 1945; aktaran Tusa ve Tusa, *The Nuremberg Trial, passim.*
137 *Ibid.* Amerikan çevirmene göre Vyshinsky'nin sözleri tam olarak şöyleydi: 'Davalıların şerefine içmeyi öneriyorum. Belki de yolları mahkeme binasından doğruca mezara götürecektir onları'; Telford Taylor, *Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir* (Londra, 1993), 211.

XII. BÖLÜM

1 II. Jean Paul'ün beğendiği bir mecaz, örneğin *Papalık Mektubu Letter Euntes in mundum* (1988), Kiev Ruslarının bınyılı hakkındaki mektupta.
2 Bkz. Keith Sword ve bşk., *The Formation of the Polish Community in Great Britain, 1939-50* (Londra, 1989).
3 Nikolai Tolstoy, *Victims of Yalta* (Londra, 1977).
4 James Bacque, *Other Losses: An Investigation into the Mass Deaths of German Prisoners...* (New York, 1989), bu teze şiddetle karşı çıkanlar için bkz. G. Bischoff ve S. Ambrose (der.), *Eisenhower and the German POWs: Facts Against Falsehood* (Baton Rouge, La., 1993), *History*, 79/255 (1994), 186'da hakkında bir değerlendirme yayınlanmıştır.
5 Krystyna Kersten, 'The Transfer of the German Population from Poland, 1945-7' *Acta Poloniae Historica*, 10 (1964), 27-47; Alfred M. De Zayas, *Nemesis at Postdam: The Anglo-Americans and the Expulsion of the Germans*, gözden geçirilmiş baskı (Londra, 1979) ve *The German Expellees: Victims in War and Peace* (Londra, 1993); John Sack, *An Eye for an Eye: The untold Story of Jewish Revenge on Germans, 1945* (New York, 1993).
6 Bkz. Kazimiers Moczarski, *Rozmowy z katem* (1974) çevirisi, *Conversations with an Executioner* (Londra, 1978).
7 Arthur Bliss Lane, I Saw *Poland Betrayed* (New York, 1947); Stanislaw Mikolayczyk, *The Rape of Poland: The Pattern of Soviet Domination* (Londra, 1949); Jan Ciechanowski, *Defeat in Victory* (Londra, 1968). Kielce Soykırımı için bkz. T. Wiacek, *Kulisy i tajemnie pogromu kieleckego 1946r* (Krakow, 1992).
8 George Kennan, *Foreign Affairs* (Temmuz 1947), 'Mr X' takma adıyla.
9 Gilbert, *Churchill*, viii, 200.
10 *Ibid.*
11 *Times*, 6 Mart 1947.
12 Gilbert, *Churchill*, viii, 265-7.
13 *Ibid.* 267.
14 *Ibid.* 355. Lahey Konferansındaki resmi beyanatlar için bkz. Anthony Sampson, *The New Europeans: A Guide to the Workings, Institutions, and Character of Contemporary Western Europe* (Londra, 1968), 4-5.
15 Neal Ascherson, 'The Special Relationship that will Survive all Tiffs', *Independent on Sunday*, 21 Şubat 1993.
16 K. D. Bracher, *Die deutscher Diktatur* (1969), çevirisi, *The German Dictatorship* (Harmondsworth, 1970).
17 Anthony Sampson, *The Essential Anatomy of Britain: Democracy in Crisis* (Londra, 1992).
18 Walter Laqueur, *Europe since Hitler* (Londra, 1967), 194.
19 Dr Otto von Habsburg, *The Economist's Charles Stransky Memorial Lecture*, Londra 20 Eylül 1993.
20 'The Last Testament', Strabo Talbot (ed.), *Kruschev Remembers* (Boston, 1974), 284.
21 Bkz. Laquerur, *Europe since Hitler*, 'The Soviet Economy', 231 vd.
22 Aktaran Geoffrey Hosking, *A History of the Soviet Union* (Londra, 1985), 405.
23 Irina Ratushinskaya, *Grey Is the Colour of Hope*, çev. A. Kojevnikov (Londra, 1989), 229.
24 Michael Bourdeaux, *The Role of Religion in the Fall of Soviet Communism* (Londra, 1992).
25 Adam Wazyk, 'Poemat dla doroslych' (Yetişkinler İçin Bir Şiir), *Nowa Kultura* (Varşova), 21 Ağustos 1955; aktaran Davies, *God's Playground*, ii, 582-3.
26 Prag Baharı hakkında bkz. H. Gordon Skilling, *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*, (Princeton, NJ, 1976).
27 Col. Ryszard Kuklinski: Washington Post'un haberi, 27 Eylül 1992; *Gazeta Wyborcza*, 28 Eylül 1992.
28 Panorama (Mayıs 1977)'da eski Çek politbüro üyesi Karel Kaplan verdiği bilgi; bkz. Stalin's Secret Council of War', *The Times*, 6 Mayıs 1977; ayrıca 'Secrets From the Prague Spring', *Time*, 9 Mayıs, 1977.

29 George Ball, 'JFK's Big Moment', *New York Review of Books*, 13 Şubat 1992.
30 L. Kolakowski, 'Tezy o nadzieji o beznadziejnosci', *Kultura* (Paris), Haziran 1971, çev. 'Hope and Hopelessness', *Survey*, 17/3 (80) (Yaz 1971), 37-52.
31 Jacques Rupnik, *The Other Europe* (Londra, 1988), s. xv.
32 The Treaty on European Union: including the protocols and final act with declarations, Maastricht 7 Şubat 1992 (Londra, 1992); *Sunday Times*, Londra, 11 Ekim 1992'de verilen metin.
33 Slavenka Drakulic, *How We Survived Communism and Almost Laughed* (Londra, 1992); Janine Wedel, *The Private Poland* (New York, 1986).
34 Stanislaw Lem, Stanislaw Baranczak (der.), *Breathing Under Water and other East European Essays* (Cambridge, Mass., 1992), 1-6'da.
35 Timothy Garton Ash, *We the People: The Revolutions of 89 witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague* (Cambridge, 1990), 78. Ayrıca bkz. David Selbourne, *The Death of the Dark Hero*: Eastern Europe, 1987-90 (Londra, 1990).
36 Steiermark valisine; von Habsburg'tan, Charles Stransky *Lecture, passim*.
37 Timothy Garton Ash, In *Europe's Name: Germany and Divided Continent* (Londra, 1993), 385.
38 Bkz. E. ve J. Winiecki, *The Structural Legacy of the Soviet -type Economies* (Londra, 1992).
39 Arpad Goncz, aktaran Garton Ash, *op. cit.*, 60.
40 Conor Cruise O'brien, 'A Grave marked Maastricht', *The Times*, 30 Nisan 1992.
41 Gyorgi Konrad, *Antipolitics* (Londra, 1982).
42 Francis Fukuyama, 'The End of History?' *The National Interest*'te (1989); ayrıca 'The End of History Is Still Nigh', *Independent*, 3 Mart 1992.
43 Zbigniew Brzezinski, Bologna konuşması, Şubat 1992; bkz. J. Moskwa, 'Brzezinski o trzech Europach', *Nowy swiat*, 3 Mart 1992.
44 Prof. Ken Jowitt (UC Berkeley) International Security Conference (Uluslararası Guvenlik Konferansı)'nda, Yale Üniversitesi, 2-4 Nisan 1992. 14 Şubat 1992, Summertown.
45 *Independent*, 14 Şubat 1992; *Guardian*, 14 Şubat 1992; *El Pais*, 13 Şubat 1992; *Le Monde*, 13 Şubat 1992; *De Telegraaf*, 13 Şubat 1992; *Suddeutsche Zeitung*, 13 Şubat 1992; *Gazeta wyborcza*, 12 Şubat 1992; *The Oxford Times*, 14 Şubat 1992.
46 *Corriere della Sera*, 13 Şubat 1992.
47 *Daily Mail*, 13 Şubat 1992.
48 *Le Monde*, 14 Şubat 1992.
49 *European*, 13-19 Şubat 1992.
50 *The Times*, 14 Şubat 1992.
51 Alan Hamilton, 'Scots Recall an Ancient Act of Treachery', *The Times*, 14 Şubat 1992, 16; *Die Zeit*, 7 Şubat 1992, Reiner Luyken, 'Schotten, erhebt euch! Reisst der Nationalismus nun auch Grossbritannien in Stücke?'
52 *Polska tak, ale jaka?* (Polonya'ya evet, ama hangi Polonya'ya?) sozü Polonya'nın yıkıldığı 19. Yüzyıldan kalma bir sözdür. Şimdi bu söz Rusya için kullanılmaktadır.
53 (Hareketsiz mavi gökyüzunde başıboş dolaşan ölümsüz, I Avrupa'yı eski kaleleriyle birlikte özledim); Arthur Rimbaud'dan, '*Le Bateau ivre*', *Poesies: Une saison en enfer; illuminations* (Paris, 1973), 97.

KUTUCUK NOTLARI

101. TABUR 1. Christopher Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York, 1993); aktaran: Alan Bullock, 'The Evil Dream', *TLS*, 5 Şubat 1993, 3. 2. C. Perechodnik, *Czy ja jestem morderca?* (Varşova, 1993), yay. ve notlar ile yorumlar, Pawel Szapiro. Bkz. Leszek Kolakowski, 'International Books of the Year', *TLS*, 3 Aralık 1993. 3. John Sack, *An Eye for an Eye: The Untold Story of Jewish Revenge Against Germans in 1945* (New York, 1993), Anthony Polonsky, Branders üni., Doğu Avrupa Yahudi tarihi profesörünün tahmini. Benzer bir tahmin Jakub Berman, Polonya savaş sonrası Güvenlik ofisi başkanı (UB) tarafından 1981'deki görüşmede verilmiştir. Bkz. T. Toranska, *Oni: Stalin's Polish Puppets* (Londra, 1983).

ABHAZYA 1. Yutaka Akino, *The Last Scenario of Gamsakhurdia* (Aralık 1993). Boğu-Batı İncelemeleri Enstitüsü (Prag, 1994), ayr. Neal Ascherson, *Independent*, 17 July 1994. Ascherson, *Black Sea* (1995) Abhazya konusunda birer bölüm içermektedir.

ADELANTE 1. Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*, 3 yay. (Londra, 1977), 452 *ff*. 2. W. H. Auden, 'Spain 1937'deki aktaran: Thomas, *The Spanish Civil War*, 460. 3. Bkz. F. Graham, *The Battle of Jarama, 1937: The Story of the British Battalion of the International Brigades* (Newcastle, 1987). 4. Thomas, *The Spanish Civil War*, 853.

AGOBARD 1. Allen Cabaniss, 'Agobard of Lyons' in P. Quennell (der.), *Diversions in History* (Londra, 1954), 41-51. 2. *Monumenta Germaniae Historica: Epistolae*, iii. 159; aktaran: Christopher Dawson, *The Making of Europe* (Londra, 1932), 257.

AİCOFRİBAS 1. Lucien Febvre (1942), *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century: The Religion of Rabelais* olarak çevrildi (Cambridge, Mass., 1982). 2. M. Bakhtin, *Rabelais and His World* (Cambridge, Mass., 1968).

ALPİ 1. L. Pauli, *The Alps, Archeology and Early History* (Londra, 1980). 2. R. Blanchard, *Les Alpes et leur destin* (Paris, 1958); ayr. P. P. Viazzo, *Upland Communities: Environment, Population and Social Structure in the Alps since the Sixteenth Century* (Cambridge, 1989).

ALTMARKT 1. *Jewish Encyclopedia* (New York, 1903), iv. 658 ve atıflar. 2. Arthur Harris, *Bomber Offensive* (Londra, 1947); D. Saward, *Bomber Harris: the story of Marshal of the Royal Air Force, Sir Arthur Harris* (Londra, 1984). 3. See D. Irving, *The Destruction of Dresden*, gözden geçirilmiş ed. (Londra, 1971); ayr. Gordon Musgrove, *Operation Gomorrah: the Hamburg Firestorm Raids*. 4. *Ibid.* 195 ff. 5. *Ibid.* 218-26. 6. Norbert Burger, Kolonya senyör belediye başkanı, 'The Memorial for Sir Arthur Harris: A Summary'; ayr. 'Bomber Harris: A Tactless Choice', *Firarciam Times*, 2-3 May, 1992. 7. *Suddeutsche Zeitung*, 23 Kasım 1994, *Daily Telegraph*, 24 Kasım 1994.

ANGELUS 1. Saint-Pierre kilisesi *nave*'sindeki anı yazıtı, Saintes (Charente Inférieure).

ANNALES 1. *Annales d'Histoire Économique et Sociale*, revue trimestrielle, tome premier, année 1929, No. 1 (Paris, 1929). 2. Bkz. P. Burke, *The French Historical Revolution and the 'Annales' School* (Cambridge, 1990). 3. M. Aymar, 'L'Évolution de l'historiographie braudélienne', Lecture, 15 Nov. 1990, Maison Française, Oxford. 4. *Annales*, 1 (1), 1-2.

ANNO DOMINI 1. "Dionysius Exiguus", *Encyclopaedia Britannica*, 11. baskı (1910-1911), vii. 285. 2. "Calendar", *ibid.* iv. 987-1004. 3. S. V. Utechin, Everyman's Concise Encyclopaedia of Russia (Londra, 1961), 85.

APB 1. Bkz. Stephen George, *Politics and Policy in the European Community* (Oxford, 1985), bl. 9, 'Economic and Monetary Union'.

APOCALYPSE 1. Rev. 21: 4-6

AQUILA 1. J. E. Cirlot, *Diccionario de simbolos tradicionales*, çeviri: *A Dictionary of Symbols*, 2. Baskı (Londra, 1971), 91-93. 2. Adrian Frutiger, *Signs and Symbols: Their Designs and Meaning* (Londra, 1989), 247. 3. W. Leaf ve S. Purcell, *Heraldic Symbols: Islamic Insignia and Western Heraldry* (Londra, 1986), 70-71.

AQUINCUM 1. T. Cornell ve J. Matthews, *Atlas of the Roman World* (Oxford, 1982), 143. 2. Klara Poczy, *Aquincum Polgarvarosa* (Budapeşte, tarihsiz).

ARCHIMEDES 1. Bkz. Heinrich Dorrie, *Triumph der Mathematik* (Wurzburg, 1965), çeviri: 100 *Great Problems of Elementary Mathematics: Their History and Solution* (New York, 1965), 1., 38., 56. numaralar; T. L. Heath, "Mathematics and Astronomy", (der.) G. Murray, *The Legacy of Greece* (Oxford, 1921), 122-125; E. J. Dijksterhuis, *Archimedes* (Kopenhag, 1956).

ARICIA 1. James G. Frazer, *The Golden Bough: the Roots of Religion and Folklore* (birinci baskı), 2 cilt (Londra, 1890), i. 6. 2. *Ibid.* 3. *Ibid.* i. 211-212. 4. *Ibid.* ii. 370. 5. *Ibid.* ii. 370. 6. *Ibid.* ii. 370-371.

ATHLETOS 1. Bkz. M. I. Finley ve H. W. Pleket, The Olympic Games: *The First Thousand Years* (Londra, 1976). 2. Bkz. H. A. Harris, *Greek Athletes and Athletics* (Londra, 1964). 3. Çev.: C. M. Bowra, "Men and Gods", Nemea Oyunları'nda erkekler güreş karşılaşmaları birincisi Aginalı Alkimidas onuruna kaside; *Greek Literature. An Anthology*, Michael Grant tarafından seçilmiştir (Londra, 1977), 104. 4. 2 Tim. 4: 7. 5. A. Krawczuck, *Ostatnia Olimpiada* (Son Olimpiyat) (Wrocklaw, 1976); R. D. Mandell, *The first modern Olympics* (Berkeley, 1976).

ATHOS 1. Sotiris Kadas, *Mount Athos: An Illustrated Guide to the Monasteries and their History* (Atina, 1979). Ayr. bkz. P. Sherrard, *Athos: The Mountain of Silence* (Toronto, 1970). 2. Father Maximos, *Human Rights on Mount Athos: An Appeal to the Civilised World* (Welshpool, 1990). 3. Richard North, 'Doctrinal Divisions among the Monks of Athos', the *Independent*, 17 Temmuz 1990.

AUC 1. J. J. Bond, "The Roman Calendar", *A Handy-book of Rules and Tables for verifying dates with the Christian Era* ... (Londra, 1869), 1-6, 195-196 (yeni baskı: Llanerch, 1991).

AUSCHWITZ 1. US Defense Intelligence Agency, Strategic Bombing Survey, Record Group 373: Mission 60 PRS/462, Can D1508, exposure 3055, to Can D1510, exposure 3020. Aktaran: Martin Gilbert, *Auschwitz and the Allies* (Londra, 1981), 216, 249. 2. *Ibid.* fig. 28, and s. 331-2. 3. See Jan Karski, *The Story of a Secret State* (Londra, 1944); ayr. D. S. Wyman, *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941-45* (New York, 1984). 4. Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, bl. 21. 1942'de Auschwitz I'den kaçan Witold Pilecki'nin, Auschwitz II-Birkenau'ya ilişkin doğrudan bilgisi yoktur. (Bkz. Bl. XI, n. 95). 1944'te beş kaçak

Yahudi, Slovakya'ya vardıktan sonra alarm verildi. 5. *Ibid.* ve 312. 6. Bkz. D. A. Brugioni ve R. G. Poirer, *The Holocaust Revisited: A Retrospective of the Auschwitz-Birkenau Extermination Complex* (Washington, 1979). Aktaran: *Auschwitz and the Allies*, 249 n. 7. Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, 337. 8. Bkz. Bl. XI, not 29. Sovyet topraklarında 1-2 milyon ve Polonya'daki diğer Nazi gettolarında ve kamplarında 4.2 milyon olmak üzere toplam 4.6 milyon Yahudinin öldürüldüğü hesaba katılacak olursa, Auschwitz'de tek başına 4 milyon rakamına ulaşmak mümkün değildir. Auschwitz'in eski komutanı Hoess, Nuremberg mahkemesine verdiği itirafnamesinde, kampta toplam 2,5 milyon kişinin katledildiğini ileri sürmüştür. 9. 1970'de Dr. Józef Garliński, kampın eski bir sakini, kamptaki ölüm sayısını 2 milyon olarak tahmin etmiştir. (Bkz. Bl. XI, n. 95.) 1983'te başka bir eski mahkûm olan Fransız araştırmacı G. Wellars, 1.471.595 rakamını ileri sürmüştür. Dr. Franciszek Piper'in Oswiecim Devlet muzesi için hazırladığı takmin *New York Times*'ta yayınlanmıştır. F. Piper, *Ilu ludzi zgineto w KL Auschwitz? Liczba ofiar w swietle zródet i badan, 1945-90* (Oswiecim, 1992).

AVCI-TOPLAYICI 1. Clive Gamble, "Hunter-gatherers and the origin of states", (der.) J. A. Hall, *States in History* (Oxford, 1968); bkz. R. B. Lee, I. De Vore (der.), *Man the Hunter* (Chicago, 1968).

BAHARAT-ÖKÜZ 1. Marcel Detienne, *Les Jardins d'Adonis* (Paris, 1972). İngilizceye *The Gardens of Adonis* adıyla çevrilmiştir (Hassocks, 1972), bl. 4, "The Spice Ox", 37-59.

BALETTO 1. Iain Fenlon, 'The origins of the seventeenth century staged ballo', in I. Fenlon, T. Carter (der.), *Studies in Italian Opera, Song, and Dance, 1580-1740* (Oxford, 1995); A. Bland, *A History of Ballet and Dance in the Western World* (Londra, 1976); A. Haskell, *Ballet Russe: the age of Diaghilev* (Londra, 1968).

BAMBINI 1. M. Pollard, *Maria Montessori* (Watford, 1990), 35. Ayr. bkz. Rita Kramer, *Maria Montessori* (Oxford, 1978) ve James Bowen, *A History of Western Education*, iii: *The Modern West* (Londra, 1981), 394-402. 2. İlerlemesi eğitim geleneği konusunda bkz. *Friedrich Froebel: a selection of his writings* (Cambridge, 1967); G. L. Gutek, *Pestalozzi and Education* (New York, 1968); J. Piaget, *Science of Education and the Pychology of the Child*, çev. D. Coltman (New York, 1971).

BARBAROS 1. Edith Hall, *Inventing the Barbarian: Greek Self-definition through Tragedy* (Oxford, 1989). 2. Neal Ascherson, *Black Sea* (Londra & New York, 1995), 49.

BARD 1. *King Henry IV*, Part 2, iv. iii; *The Taming of the Shrew*, n. i. Bkz. F. G. Stokes, *Who's Who in Shakespeare* (Londra, 1924), 124.

BASERRIA 1. W. A. Douglass, 'The Basque Stem-Family Household: Myth or Reality?', *Journal of Family History*, 13 (1) (1989), 75-89.

BATAVIA 1. S. Schama, *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (Fontana, Londra, 1987), 15-24, 'The Mystery of the Drowning Cell'. 2. *Ibid.* 6. 3. *Ibid.* 289.

BAUME 1. *Guide Michelin: Jura, Franche-Comté* (Paris, 1990), 56-57. 2. René Locatelli, Pierre Gresser, *L'Abbaye de Baume-les-Messieurs* (Dole, 1978), 24-31. 3. *Ibid.* 234.

BENZ 1. *Deutsches Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik: Guide Throught the Collections* (Münih, 1988), 92-2. 2. D. Cardwell, *The Fontana History of Technology* (Londra, 1994).

BERNADETTE 1. R. Harris'e teşekkürler, 'Evidence and Devil's Evidence', seminer çalışması, Oxford Ü., Tarih Fak., 24 Mayıs 1993. Ayr. bkz. R. Laurentin, *Lourdes: dossiers des documents authentiques* (Paris, 1957); F. Duhoureau, *Saint Bernadette of Lourdes: a saint of the Golden Legend* (Londra, 1934). 2. Eugene Weber, *Peasants into Frenchmen, the modernization of rural France, 1870-1914* (Londra, 1977). 3. Harris, 'Evidence and Devil's Evidence', *passim*.

BİBLİA 1. *New Catholic Encyclopaedia* (Washington, DC, 1967), *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, editör: F. L. Cross (Oxford, 1957) ve editör: E. A. Livingstone, *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church*'de (Oxford, 1977) "Bible", "Codex", "Ulfilas" vb. başlıklar altındaki giriş bölümlerinden derlenmiştir.

BLARNEY 1. Modern Irlanda tarihi konusunda bkz., Roy F. Foster, *Modern Ireland 1600-1972* (Londra, 1988). 2. *Shorter Oxford English Dictionary*: 'blarney, sb 1819, a cajoling tongue and the art of flattery', hence v., 'to use flattering speech'.

BOGEY 1. R. G. L. Waite, 'Adolf Hitler's Guilt Feelings', *Journal of Interdisciplinary History*, 1 (1970-1), 229-49. 2. David Irving, *The Secret Diaries of Hitler's Doctor* (Londra, 1983). 3. Birçok değişiklik şekliyle sözel gelenekten Prof. M. R. D. Foot, SOE, tarihçisi bu ölümsüz şarkının savaş dönemi bağbozumuna ait olduğunu teyid ediyor. 4. L. Bezymenski, *The Death of Adolf Hitler: Unknown Documents from the Soviet Archives* (New York, 1968). ('Bezymenski' muhtemelen "adsız" anlamına gelen Rusça bir takma addır). 5. Waite, 'Hitler's Guilt Feelings', 236 ff. Führer'in anatomisinin anormal olma iddiası en son SOE tarafından 1941'de Arap ülkelerinde başlatılan gizli bir dezenformasyon kampanyasından türemiş olmalıdır, *Independent*, 5/6 Sept. 1994. 6. After 'Fred Karno's Army', Joan Littlewood, *Oh What a lovely War!* (Theatre Workshop, Londra, 1976)'den.

BOGUMIL 1. Bkz. Steven Runciman, *The Mediaeval Manichee. A study of the Christian Dualist Heresy* (Cambridge, 1947; y.b. 1984). 2. Euthymius Zigaberius, *Dogmatic Panoply*, quoted by Runciman, 76. 3. Bkz. V. H. H. Green, *Medieval Civilization in Western Europe* (Londra, 1971), 179-80.

BOŞ TOPRAK 1. T. S. Eliot, *The Waste Land: A Facsimile and Transcript of the Original Drafts with the Annotations of Ezra Pound*, (der.) Valerie Eliot (Londra, 1971), 5, 135, 145, 148. 1.

BOUBOULINA 1. *Büyük Yunan Ansiklopedisi*, 'PIRSOS' (Atina, c. 1980), 75.

BOXER 1. Bkz. H. Keown-Boyd, *The Fists of Righteous Harmony: A History of the Boxer Uprising in China* (Londra, 1991); A. H. Smith, *China in Convulsion* (Edinburgh, 1901).

BRIE 1. Patrick Rance, *The French Cheese Book* (Londra, 1989), 299, 340. 2. Hugh Johnson, *World Atlas of Wine* (Londra, 1971), 60-1. Corton or 'Curtis Ottonis' adını eski imparator I. Otto'dan almıştır; *The Great Book of Wine* (Lozan, 1970), 65-6. 3. Rance, *op. cit.*, 3-7.

BRITO 1. Bede, *History of the English Church and People*, i. 10. 2. Bkz. B. R. Rees, *Pelagius: A Reluctant Heretic* (Woodbridge, 1988); Aquitaine'li St. Prosper, *The Call of All Nations* (Westminister, Md., 1952).

B.U.C. 1. V. Kippel and Z. Kippel (der.), *Byelorussian Statehood: Reader and Bibliography* (New York, 1988). 2. Symon Kabysh, 'Genocide of the Byelorussians', in *Genocide in the USSR: Studies in Group Destruction* (New York, 1958), 77-88. **[VORKUTA]** 3. Otto von Habsburg (der.), Charles Stransky, Londra, 20 Eylül 1993.

BUCZACZ 1. Wincenty Urban, *Droga krzyzowa Archidiecezji Lwowskiej, 1939-45* (Lwów Başdiyakozluğunun Haç Yolu) (Wroclaw, 1983), 52-5. 2. 60-80,000 rakamı T. Gross tarafından verilmiştir, *Polish Society Under German Occupation* (Princeton, NJ, 1979). Polonya ulusuna karşı suçları araştırma Polonya (Komunist) komisyonu 300-400.000 rakamını önermiştir. Bkz. M. Terles, *Ethinc Cleansing of Poles in Volhynia and Eastern Galicia* (Toronto, 1993), 32, 36. Ukrayna başkanı Kravçuk'un "Ukraynalı şovenler Doğu sınırlarında yaklaşık yarım milyon Polonyalı öldürdüler" cinsinden iddiası (*ibid*, s. 70) kanıtlanamamıştır ve bir tezgâhtan kaynaklanıyora benzemektedir. 3. Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraincy: Sprawa ukrainska w czasie II Wojny Swiatowej na terenie II Rzeczypospolity* (Varşova, 1993), özellikle bl. 6, 'Wojenna trajedisi', ayr. Wiktor Poliszczuk, *Gorzka Prawda: zbrodniczosc OUN-UPA* (Yayınlanmamış daktilo metin, Toronto, 1993). 4. Terles, *Ethinc Cleansing*, 16-17. 5. Z Zielnski (der), *Zycie religyjne w Polsce pod okupacja, 1939-45* (Katowice, 1992), 300. 6 Bkz. Norman Davies, 'Neither Twenty Million, Nor Russians, Nor War Dead', the *Independent*, 29 Aralık 1987. 7. Martin Gilbert, *Atlas of the Holocaust* (Londra, 1982), 82. 8. 'In Lieu of a Self-Portrait', in Simon Wiesenthal, *Justice Not Revenge* (Londra, 1989); ayr. Alan Levy, *The Wiesenthal File* (Londra, 1993).

BUDA 1. Martyn Rady, *Mediaeval Buda: a study of municipal Government and Jurisdiction* (Boulder, 1985). 2. Henry Bogdan, *Histoire de Hongrie* (Paris, 1966), 14. 3. Lovag Zsuzsa, *The Hungarian Crown and other regalia* (Macar Milli Müzesi), Budapeşte, 1986. 4 'Inamissible. Now rare, 1649-. Not liable to be lost.' *SOED*.

BÜYÜ 1. H. S. Cronin, "The Twelve Conclusions of the Lollards", *English Historical Review*, 22 (1907), 298, zikr.: Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic* (Londra, 1971), 58. 2.

Ibid, 485-90. 3. Bkz. David Cannadine, *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies* (Cambridge, 1987).

CADMUS 1. Bkz. M. Bernal, *Cadmean Letters: The Transmission of the Alphabet to the Aegean Before 1400 BC* (Winona Lake, Minnesota, 1990).

CANTATA 1. W. G. Whittaker, *The Cantatas of J. S. Bach* (Oxford, 1959), 659-74. 2. Norman Davies, *God's Playground*, *op. cit.*, ii. 505-7.

CANTUS 1. Rus notaları, 12-13. yüzyıllar; Armand Machabey'den, *La Notation musicale* (Paris, 1952). 2. *Gregoryen Liber Usualis'ten Ut queant laxis* ve modern yazılımla. Bkz Alec Harman, *Mediaeval and Early Renaissance Music* (Man and His Music, pt. 1) (Londra 1988). 3 ve levha iii. 3. Bkz. Deryck Cooke, *The Language of Music* (Oxford, 1959; karton cilt 1985). 4. J. Gayard, *La Méthode de Solesmes* (Paris, 1951).

CAP-AG 1. R. Brenner, 'Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe', *Past and Present*, 70 (1976), 30-75. 2. *Past and Present*, 78, 79, 85, 97 (1975-81). 3. Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy* (New York, 1974). Martyn Rady, 'Core and Periphery: Eastern Europe', (y. 1992). 4. Wallerstein, *The Modern World-System*, 99. 5. R. Brenner, 'The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism', *New Left Review*, 104 (1977), 25-92. Ayr. bkz. R. A. Denemark ve K. P. Thomas, 'The Brenner-Wallerstein Debate', *International Studies Quarterly*, 32 (1988), 47-65.

CARITAS 1. *Encyclopaedia Britannica*, 11. baskı (1912), c. xiii, 593-4, 'Drente' md. 2. *Ibid.* c. v, 876, 'Charity and Charities' md. 3. Bkz. R. M. Clay, *The Mediaeval Hospitals of England* (Londra, 1909). 4. Michel Foucault, *Histoire de la folie* (1964), *Histoire de la Sexualite* (1976), *Surveiller et punir* (1975), *Discipline and Punish: the birth of the prison* olarak çevrildi (Harmondsworth, 1991). 5. Foucault, *Discipline and Punish*, *passim*.

CATACOMBI 1. Bkz. J. Stevenson, *The Catacombs: Rediscovered Monuments of Early Christianity* (Londra, 1978).

CEDRA 1. Russel Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World* (Oxford, 1982).

CHASSE 1. Gaston Phoebus, *The Hunting Book* (Cenevre, 1978). Bkz. *Musée International de la Chasse: Château de Gien, Summary of the Collection* (Gien, Loiret, t.y.). 2. Marcin Kromer, *Polonia* (1577); aktaran: Norman Davies, *God's Playground* (Oxford, 1981), i. 249. 3. Bkz. Raymond Carr, *English Fox-Hunting. A History* (Londra, 1986).

CHERSONESOS 1. Tauric Yarımadasının bugünkü adı olan Kırım veya Kırımya, "kale, müstahkem yer" anlamındaki Türkçe kerim sözcüğünden gelir ve sadece 5 asırlık bir geçmişi vardır. 2. Bkz. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (Oxford, 1922). 3. D. Obolensky, "Crimea and the North before 1204", *Archeoin Pontou* 35 (1978), 123-133. 4. G. A. Koshalenko ve diğerleri, *Antichnye Gosudarstva Severnogo Prichernomor'ya* (Moskova, 1984); Alexander L. Mongait, *Archeology in the USSR* (Moskova, 1955; Londra, 1961), bölüm 6, "Classic Cities in the North Coast of the Black Sea." 5. Neal Ascherson, *Black Sea* (Londra, 1955), 12-48.

CHOUAN 1. E. Le Roy Ladurie, 'The "Event" and the "Long Term" in Social History: The Case of the Chouan Uprising' (a review of P. Bois, *Paysans de l'ouest* (Paris, 1972), in *The Territory of the Historian* (Chicago, 1979), 111-32.

CI4 1. H. Y. Göksu ve diğerleri (editörler), *Scientific Dating Methods* (Luxemburg, 1991), S. Bowman, *Radiocarbon Dating* (Londra, 1990). 2. A. Gob, *Chronologie du mésolithique en Europe* (Liège, 1990), 0217, 2279, 1816 numaralar. 3. L. Picknett, C. Prince, *The Turin Shroud: the shocking truth revealed* (Londra, 1994); R. Hoare, *The Turin Shroud is genuine: the irrefutable evidence* (Londra, 1994).

CODPIECE 1. Lois Banner, 'The Fashionable Sex, 1100-1600', *History Today*, 42(4) (1992). 2. A. Junke ve E. Stille, *Zur Geschichte der Unterwaesche, 1700-1960* (Tarih müzesinden bir serginin resimli kataloğu) (Frankfurt a.M., 1988).

COMBRAY 1. From 'Itinéraire proustien,' in Syndicat d'Initiative, *Illiers-Combray* (Illiers-Combray, 1989). Bkz. R. Hayman, *Proust. a biography* (Londra, 1990); L. Hodgson (der.), *Marcel Proust: the critical heritage* (Londra, 1989); Sheila Stern, *Swann's Way* (Cambridge, 1989).

COMENIUS 1. *Comenius, 1592-1670; European Reformer and Czech Patriot* (Bodleian kitaplığındaki bir serginin kataloğu, Oxford, 1992), notlar, R. J. W. Evans. Ayr. bkz. M. Spinka, *The Incomparable Moravian* (Chicago, 1943). 2. T. G. Masaryk, *Svetová revoluce, za valky i ve válce, 1914-18* (Prag, 1925); çev. *The Making of a State: Memories and Observations, 1914-18* (New York, 1969). 3. J. A. Comenius, *The Great Didactic*, 2. baskı. (Londra, 1910), 66-9; ayr. bkz. J. E. Sadler, *J. A. Comenius and the Concept of Universal Education* (Londra, 1966).

COMPOSTELA 1. Bkz. B. Tate, *Guia del Camino de Santiago* (Santiago); W. Starkie, *The Road to Santiago: Pilgrims of St. James* (Londra, 1957); H. Davies, *Holy Days and holidays: the mediaeveal pilgrimage to Compostela* (Lewisburg, PA, 1982); James Bentley, *The Way of St. James: a pilgrimage to Santiago de Compostela* (Londra, 1992).

COMPUTIO 1. Bkz. J. B. Geisbeck, *Ancient Double-Entry Book-Keeping: Lucas Pacioli's Treatise* (Denver, 1914; repr. Osaka, 1975); ayr. R. G. Brown ve K. S. Johnston, *Pacioli on Accounting* (New York, 1963). 2. Bkz. P. L. McMickle ve R. G. Vangermeersch, *The Origins of a Great Profession: Catalogue to an Exhibition of Rare Accounting Books and Manuscripts from the Montgomery Collection* (Memphis, 1987). 3. M. F. Bywater ve B. Yamey, *Historic Accounting Literature: A Companion Guide* (Londra, 1982).

CONCLAVE 1. J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes* (Oxford, 1988), 327.

CONDOM 1. Aetius (aktaran: M. K. Hopkins), "Contraception in the Roman Empire", *Comparative Studies in History and Society*, 8 (1965-66), 124-151. 2. P. Ariès, "Sur les origines de la contraception en France", *Population*, 3 (1953), Bkz. P. P. A. Biller, "Birth Control in the West in the 13th ve 14th Centuries", *Past and Present*, 94 (1982), 3-26. 3. J. T. Noonan, *Contraception: A History of Its Treatment by Catholic Theologians and Casuists* (Cambridge, Massachussets, 1966). 4. Beatrice de Planissoles'in ifadesi, aktaran: E. Le Roy Ladurie, *Montaillou* (Londra, 1980), 172-173. 5. Bkz. A. McLaren, *Birth-Control in Nineteenth Century Britain* (Londra, 1978). 6. A. Nikiforuk, *The Fourth Horseman* (Londra, 1991), bölüm 6. 7. Christina Hardyment, "Marie Stopes and Germaine Greer ...", Alistair Horne Fellowship Sempozyumuna sunulan bildiri, St. Antony Koleji, Oxford, Haziran 1993. 8. *Ibid.*

CONSPIRO 1. S. Hutin, *Les Sociétés secrètes*, 11. baskı (Paris, 1993). Ayr. bkz. G. Falzone, *La Storia de la Mafia* (1973), çev. *Histoire de la Mafia* (Paris, 1973; R. Catanzaro, *Men of Respect: a social history of the Sicilian Mafia* (New York, 1992).

CORVINA 1. 'Campaign to Pardon Troops Hits Setback', The *Independent*, 16 Ağustos 1993. Ayr. bkz. J. Putkowski ve J. Sykes, *Shot at Dawn* (Londra, 1989). 2. 'Deserters', in *Oxford Companion to the Second World War* (Oxford, 1995).

CSABA 1. Arpad'ın Öyküsü, "The Skyway of the Warriors", Kate Seredy'den sonra, *The Good Master* (Budapeşt), İngilizce'ye çevrilmiştir (Londra, 1937), 92-96.

CÜZAM 1. Zikr.: S. N. Brody, *The Disease of the Soul: Leprosy in Mediaeval Literature* (Ithaca, NY, 1974), 80-81. 2. *Ibid*, 66-67. 3. *Chronicle of Lanercost*, zikr.: R. M. Clay, *Mediaeval Hospitals of England* (Londra, 1909), 56. 4. L. Erlhart., 4276-79, zikr.: Brody, 180. 5. James A. Michener, *Hawai* (New York, 1959).

ÇERNOBİL 1. *Słownik geograficzny Królewstwo Polskiego i innych krajów slowianskich*, (der.) F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (Varşova, 1880), 'Czarnobyl', i. 750-4. 2. *The Great Soviet Encyclopaedia*, 3. baskı (Moskova, 1978), c. xxix, 'Chernobyl'. 3. Rev. 8: 10, 11.

DANNEBROG 1. B. Rying, *Denmark: History* (Kopenhag, 1988), 39.

DANUBIUS 1. Bkz. C. Magris, *Danube. a sentimental journey from the source to the sea* (Londra, 1989). 2. Dimitrie Radu, *Pasarile din Delta Dunarii* (Tuna Deltasının Kuşları) (Bükreş, 1979). 3. Bkz. A. Demangeon, L. Febvre, *Le Rihn: problemes d'histoire et de'economie* (Paris, 1935).

DASA 1. John D. Barrow, *Pi in the Sky: Counting, Thinking and Being* (Oxford, 1992), 60-63. 2. C. Kephart, *Sanskrit: its origin, composition and diffusion* (Strasbourg, VA, 1949); K. Srinivasachari, *Learn Sanskrit in Thirty Days* (Madras, 1987). 3. Bkz. G. Flegg, *Numbers Their History and Meaning* (Londra, 1983); A. Lillo, *The Ancient Numeral System* (Bonn, 1990).

DELİLİK 1. Aleksander Bochenski, *Dzieje głupoty w Polsce* (yeni bas. Varşova, 1947). 2. Adam Michnik, *Z dziejów honoru w Polsce: wypisy więzienne* (Paris, 1985). 3. Barbara Tuchman, *The March of Folly: From Troy to Vietnam* (Londra, 1984).

DEMOS 1. Peter France, *Greek as a Treat*, program 3, BBC Radyo 4, 12 Mayıs 1993. 2. Bkz. R. K. Sinclair, *Democracy and Participation in Athens* (Cambridge, 1988); E. M. Wood, *Peasant-Citizen and Slave* (Londra, 1988), her iki çalışma da P. Cartledge tarafından değerlendirilmiştir: "The First Popular Government", *TLS*, 6-12 Ocak 1989. 3. T. G. Masaryk, açılış konuşması, 23 Aralık 1918.

DEPREM 1. T. D. Kendrick, *The Lisbon Earthquake* (Londra, 1956); J. Noses, *O terramote de 1755: British Accounts* (Lizbon, 1990).

DESSEIN 1. C. Pfister, 'Les "Œconomies Royales" de Sully et le grand dessein de Henri IV', *Revue historique*, 56 (1894), 304-39. 2. D. J. Buisseret, *Sully and the Growth of Centralised Government in France, 1598-1610* (Londra, 1968). 3. Bkz. F. H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace* (Cambridge, 1967), 24 ff.

DEVİATİO 1. Thomas Szasz, *The Manufacture of Madness: A Comparative Study of the Inquisition and the Mental Health Movement* (Londra, 1971). 2. P. Reddaway (der.), *Uncensored Russia: The Human Rights Movement in the Soviet Union* (Londra, 1977); S. Bloch, *Russia's Political Hospitals: The Abuse of Psychiatry in the Soviet Union* (Londra, 1977); S. Bloch ve P. Reddaway, *Soviet Psychiatric Abuse: The Shadow over World Psychiatry* (Boulder, Colo., 1985); Vladimir Bukovsky, *To Build a Castle: My Life as a Dissenter* (Londra, 1978).

DEVLET 1. Bkz. Rein Taagepera, "Growth and Decline of Empires since 600 AD" (yayınlanmamış tebliğ, California Uni., Irvine). 2. Norbert Elias, *Uber den Prozess der Zivilisation* (Basel, 1939), ii. 3. Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 900-1990* (Oxford, 1990). 4. Paul Kennedy, *The Rise and Fall of Great Powers: Ecomoic Change and Military Conflict, 1500-2000* (Londra, 1988). 5. Richelieu, *Testament politique*, zikr.: J. H. Shennan, *The Origins of the Modern European State, 1450-1725* (Londra, 1974).

DİABOLOS 1. N. Forsyth, *The Old Enemy: Satan and the Combat Myth* (Princeton, NJ, 1987); G. Steiner tarafından değerlendirilmiştir: *TLS*, 1-7 Nisan 1988.

DİNG 1. Kirsten Hastrup, *Culture and History in Mediaeval Iceland: An Anthropological Analysis of Structure and Change* (Oxford, 1985). 2. S. Lindal, 'Early Democratic Traditions', içinde E. Allardt (der.), *Nordic Democracy: Ideas, Issues and Institutions* (Kopenhag, 1981).

DİRHEM 1. *The Risalah of Ibn Fadlan*, (çev. ve giriş. J. E. McKeithen (doktora tezi, Indiana Univ., 1979), aktaran: T. S. Noonan, 'The Impact of the Silver Crisis in Islam upon Novgorod's Trade with the Baltic', in *Oldenburg-Wolin-Staraja Ladoga-Novgorod-Kiev: Handel und Handlesverginbungen im südlichen und östlichen Ost-seeraum wahrend des frühen Mittelalters* (Kiel, 1987), 411-47. 2. T. S. Noonan, 'Dirhams from Early Mediaeval Russia', *Journal of the Russian Numismatic Society* (ABD), 17 (1984-5), 8-12. 3. M. Sternberger, *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit* (Lund, 1947). 4. After I. Andersson, *History of Sweden* (Londra, 1962), 18. Andersson'un 'Rus'u "İsveçliler" olarak çevirmesi bu dönemde kabul edilebilir.

DOLAR 1. See D. R. Cooper, *Coins and Minting* (Princes Risborough, 1983), 10-16. 2. J. Hans, *Maria-Teresien Taler: zwei Jahrhunderte* (Leiden, 1961).

DONHOFF 1. Bkz. Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczpospolitej* (Eski Polonya-Litvanya devletinin sınır topraklarının büyük hanedanlarının tarihi) (11 c., Wroclaw, 1991), resimli. 2. Marion Donhoff, *Kinderheit in Ostpreussen* (Berlin, 1988); çev. *Before the Storm: Memoirs of My Youth in Old Prussia* (New York, 1990), 204.

DOUAUMONT 1. *Voir et comprendre Verdun: Champ de bataille, environs* (Drancy, 1981); *Ouverture à la visite du champ de bataille* (Fleury-devant-Douaumont, t.y.), Bkz. Alistair Horne, *The price of glory: Verdun 1916* (Londra, 1993).

$e = mc^2$ 1. Bkz. Schwartz, *Einstein for Beginners* (Exeter, 1979), çeşitli biçimlerde görülen 2-a notu. Bkz. M. White and J. Gribbin, *Einstein: A life in Science* (New York, 1993); eleştiren R. Dinnage, 'Man of Science Agog', *TLS*, 17 Aralık 1993.

ECO 1. Platon'un *Critias*'ından aktaran: Clive Ponting, *A Green History of the World* (Londra, 1991), 76-77. 2. Genesis ix. 1-3; Tanrıların, Nuh'un oğluna verdiği söz: Psalm viii. 5-6;

Psalm cxv: 16. 3. Hazel Henderson, *Creating Alternative Futures* (1978), aktaran Pontıng, 159. 4. Bkz. Sven Forshufvid, *Assasination at St. Helena* (Vancouver, 1978); B. Weider ve D. Hapgood, *The Murder of Napoleon* (Londra, 1982).

EESTI 1. At the Charles Stransky Memorial Lecture, Londra, 20 Eylül 1993; ayrıca Dr von Habsburg, 28 Eylül 1993 tarihli mektubu. Ayrıca bkz. E. Uustalu, *A History of the Estonian People* (Londra, 1952); R. Taagepera, *Estonia: Return to Independence* (Oxford, 1993).

EGNATIA 1. *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Oxford, 1991), i. 679. Ayrıca bkz R. Chevallier, *Roman Roads* (Berkeley, California, 1976).

EIRIK 1. Zikreden: Magnus Magnusson ve H. Pálsson, *The Vinland Sagas* (Londra, 1965), 24-5. 2. Bkz. Helge Ingstad, *Westward to Vinland* (New York, 1969). 3. S. E. Morison, *The European Discovery of America*, i, *The Northern Voyages, AD 500-1600*, bl. 3, 'The Norsemen and Vinland' (O.U.P.) (New York, 1971), 32-80. 4. R. A. Skelton, T. E. Marston ve diğerleri., *The Vinland Map and the Tartar Relation* (New Haven, Conn., 1965). Ayrıca bkz. J. H. Parry, 'The Vinland Story', in *Perspectives in American History*, i (1967), 417-33; M. A. Musmanno, *Columbus Was First* (New York, 1966). 5. Magnusson'un çevirisindeki metinler, *The Vinland Sagas*. 6. Morison, *The European Discovery of America*, i. 61. 7. John Davys, hk. bkz. R. Hakluyt's *Principal Navigations and Voyages... of the English nation*, A. S. Mott (der.) (Oxford, 1929).

EL CID 1. R. Fletcher, *The Quest for El Cid* (Oxford, 1989); C. Smith, *The Making of the 'Poema de Mio Cid'* (Cambridge, 1983). 2. M. H. Keen, *The Outlaws of Mediaeval Legend* (Londra, 1961); J. C. Holt, *Robin Hood* (Londra, 1989); R. B. Dobson ve J. Taylor, *Rymes of Robyn Hood: An Introduction to the English Outlaw*, göz. geç. baskı (Londra, 1989). 3. Juraj Janosik (y. 1688-1713). Bkz. 'Legenda Tatr', *Literatura polska: Przewodnik encyklopediczny* (Varşova, 1984), 553.

ELDLUFT 1. Açık Üniversite programı. 'Oxygen', BBC2'de, 26 Eylül 1992. 2. J. Bronowski, *The Ascent of Man* (Londra, 1970), 146-7.

ELEKTRON 1. Bkz. V. W. Hughes, H. L. Schultz, *Atomic and electron physics* (Londra, 1967); G. Leon, *The Story of Electricity* (New York, 1983).

ELEMENTA 1. Bkz. J. Hudson, *The History of Chemistry* (Basingstoke, 1992); W. H. Brock, *The Fontana History of Chemistry* (Londra, 1992).

ELSASS 1. F. L. 'Huillier, *Histoire de l'Alsace* (Paris, 1947); G. Livet, *L'Europe, l'Alsace, et la France* (Colmar, 1986). 2. E. Birke, *Silesia: A German Region* (Münih, 1968); W. J. Rose, *The Drama of Upper Silesia: A Regional Study* (Battleborough, Vt., 1935), K. Popiolek, *śląskie dzieje* (Varşova, 1981); W. B. Goldstein, *Tausend Jahre Breslau* (Darmstadt, 1974). 3. Rose Bailly, *A City Fights for Freedom: The Rising of Lwów, 1918-19* (Londra, 1958); Batı Ukrayna Basın Ajansı, *The Problem of Eastern Galicia* and *The Eastern Galician Question* (Viyana, 1920); L. Podhorodecki, *Dzieje Kijowa* (Varşova, 1982).

EPIC 1. Stephanie Dalley'den, *Myths from Mesopotamia: The Creation, the Flood, Gilgamesh and Others* (Oxford, 1989). 2. Homer, *Odyssey*, I. i. 3. Bkz. Stephanie West, *Assurbanipal's Classic*, Dalley'in bir değerlendirmesi. Maureen G. Kovacs'tan bir başka değerlendirme, *The Epic of Gilgamesh* (Stanford, California, 1989) *London Review of Books*, 8 Kasım 1990, 23-25.

EPIDEMIA 1. Bkz. C. D. Gordon, "The Huns", *The Age of Attila* (Ann Arbor, Michigan, 1966), 55-111. 2. A Nikiforuk, *The Forth Horseman* (Londra, 1991), bl. 5, "The Smallpox Conquest". 3. *Ibid.* 14.

EPIGRAPH 1. *CIL* xii. 7070; zikr.: R. Bloch, *L'Épigraphie latine* (Paris, 1952), 59. 2. *CIL* vi. 701; zikr.: Bloch, *L'Épigraphie latine*, 83. 3. *CIL* xiii. 3, fasikül 2, 10021; zikr.: Bloch, *L'Épigraphie latine*, 102. Ayrıca bkz. D. Feissel ve diğerleri, *Guide de l'épigraphiste* (Paris, 1986).

EROS 1. K. L. von Pollnitz, *La Saxe galante, or The Amorous Adventures of Augustus of Saxony ... translated by a Gentleman of Oxford* (Londra, 1750). 2. Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland* (Oxford, 1981), i. 493-5.

ETRUSCHERIA 1. Aktaran: M. Finley, "The Etrscans and Early Rome", *Aspects of Antiquity* (Londra, 1968), 115. 2. "The Etruscans and Europe", Galéries du Grand Palais, 15 Eylül-

14 Aralık 1992, *Le Petit journal des grandes expositions*, 237 (Paris, 1992). 3. D. H. Lawrence, *Etruscan Places* (1927), aktaran: Finley, "The Etruscans and Early Rome", 100.

EULENBERG 1. James D. Steakly, "Iconography of a Scandal: Political Cartoons and the Eulenburg Affair in Wilhelmian Germany", M. B. Dubermann ve diğerleri (der.), *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past* (New York, 1989; Londra, 1991), 233-63. 2. B. Inglis, *Roger Casement* (Londra, 1973); H. O. Mackey, *The Crime Against Europe: The Writings and Poetry of R. Casement* (Dublin, 1958); Richard Ellmann, *Oscar Wilde* (Londra, 1987). 3. M. Baumont, *L'Affaire Eulenberg et les origines de la Guerre Mondiale* (Paris, 1933); Zikr.: Steakley, "Iconography of a Scandal", 235. 4. E. J. Haeberle, "Swastika, Pink Triangle, and Yellow Star: the Destruction of Sexology and the Persecution of Homosexuals in Nazi Germany", Dubermann ve diğerleri (der.), *Hidden from History*, 365-82.

EULER 1. Petr Beckmann, *A History of Pi* (New York, 1971), 147-57.

FARAON 1. *The National Monument of the Santa Cruz de Valle de los Caidos: a tourist guidebook* (Madrid, 1961)

FAROE 1. L. K. Schei and G. Moberg, *The Faroe Islands* (Londra, 1991), bl. 5, "Political Awakening".

FATIMA 1. J. Delaney, *A Woman Clothed in the Sun* (Dublin, 1991), 194. Ayrıca bkz. M. De la Sainte Trinité, *The Third Secret of Fatima* (Chulmleigh, 1986). 2. Bkz. T. Tindale-Robertson, *Fatima, Russia, and Pope John Paul II* (Chulmleigh, 1992). 3. Bkz. M. Parham, "With God on Our Side", *Independent Magazine*, 4 Aralık 1993; ayrıca *Medjugorje Messenger* (Londra, 1986-).

FAUSTUS 1. Goethe, *Faust*, pt. ii, ll. 12,073-5. 2. *The Oxford Companion to German Literature*, 173.

FEMME 1. Çev. *Wollstonecraft, Women, and the French Revolution*, University College'de bir sergi, Londra, 1992. 2. See Sara E. Melzer ve Leslie W. Rabine (der.), *Rebel Daughters: Women and the French Revolution* (Oxford, 1992).

FIESTA 1. Federico de Cesco, *Viva Europa: Die Hundert schönsten Volksfeste* (Zürih, t.y.).

FLAGELLATIO 1. C. Bertelli, "The Flagellation", *Piero della Francesca* (New Haven, Conn., 1991), 115-26; C. Ginzburg, *The Enigma of Piero: The Baptism, the Arezzo Cycle: The Flagellation* (Londra, 1985); K. Clark, *Piero della Francesca* (Londra, 1969). 2. R. Wittkower ve B. A. R. Carter, "The Perspective of Piero della Francesca's 'Flagellation'", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 16 (1953), 292-302. 3. Bertelli, "The Flagellation", 115-16. 4. John Pope-Hennessy, *The Piero della Francesca Trail* (23rd Walter Neurath Lecture) (Londra, 1993), 10; ayrıca "Whose Flagellation?", *Apollo*, 124 (1986), 162-5. 5. Alison Cole, *Perspective* (Londra, 1992). 6. Bkz. Michael Woods, *Perspective in Art: A Drawing Tutor* (Londra, 1984). 7. Cole, *Perspective* 24. 8. J. Berger, *Ways of Seeing* (Londra, 1972); ayrıca *The European Way of Seeing* (Londra, 1972).

FLAMENCO 1. Sra. Jozefina Del Carmen Boyd'a teşekkürler. 2. Zikr.: James Woodall, *In Search of the Firedance: Spain through Flamenco* (Londra, 1992), 149.

FLORA 1. Bkz. Monica Kippner, *The Quality of Mercy: Women at War, Serbia 1915-18* (Newton Abbot, 1980), 223. 2. *Ibid.* 34. 3. Bkz. Julie Wheelwright, *Amazons and Military Maids* (Londra, 1989) Flora Sandes'e ilişkin bir bölüm var. 4. Kippner, *The Quality of Mercy*, 30.

FOTO 1. Brian Coe, *The Birth of Photography: The Story of the Formative Years, 1800-1900* (Londra, 1976).

FREUDE 1. F. von Schiller, "An die Freude", L. Reiners (der.), *Der ewige Brunnen* (Münih, 1992), 910 ff.; F. von Schiller, *Ode to Joy* (Paisley, 1987). 2. G. Grove, *Beethoven and his Nine Symphonies* (Londra, 1898), 326-7. 3. *Ibid.* 309-400; Ralph Hill (der.), *The Symphony* (Londra, 1949), 113-17.

FUTHARK 1. Bkz. R. A. Page, "Rune-Master and Skalds", J. Campbell-Graham, *The Viking World* (Londra, 1989), 155-171. 2. N. Pennick, "Figure and Sequence", *Games of the Gods: The Origin of Board Games in Magic and Divination* (Londra, 1988), 75. 3. Tacitus, aynı eserde zikredilmiştir, 91. 4. Pennick, *Games of the Gods*, 95-100; ayrıca bkz. R. A. S. Macalister, *The Secret Languages of Ireland* (Cambridge, 1987); D. McManus, *A Guide to Ogham* (Maynooth, 1991), R. R. Brash ve J. R. Allen, *Ogham Monuments in Wales* (Llanerch, 1992).

GAGAUZ 1. See W. Zajackowski, *Jezyk i folklor u gaganzów w Bulgarii* (Kraków, 1966). 2. Bkz. H. T. Norris, *Islam in the Balkans. religion and society between Europe and the Arab world* (Londra, 1993). 3. T. J. Winnifrith, "The Pomaks", *Shattered Eagles, Balkan Fragments* (Londra, 1995), 82-98. 4. R. J. Donie, J. V. A. Fine, *Bosnia and Hercegovina: a tradition betrayed* (Londra, 1994).

GATTOPARDO 1. Giuseppe Tomasi di Lampedusa, *Il Gattopardo* (Milan, 1958); çev. Archibald Colquhoun, *The Leopard* (Londra, 1960), 11. 2. *Ibid.* 29. 3. *Ibid.* 223.

GAUCHE 1. Bkz. J. van Clove, R. E. Frederick, *The Philosophy of Right and Left: incongruent counterparts and the nature of space* (Londra, 1991). 2. N. Nugent, "The European Parliament", *The Government and Politics of the European Community* (3. baskı) (Londra, 1994).

GENLER 1. P. J. Bowles, *The Mendelian Revolution* (Londra, 1989); C. F. Meyer, *The Genesis of Genetics: The Growing Knowledge of Heredity Before and After Mendel* (Roma, 1953); C. Stern, *The Origin of Genetics: A Mendelian Source Book* (Londra, 1966). 2. Zhores Medvedev, *The Rise and Fall of T. D. Lysenko* (1967, çev. New York, 1969); D. Joravsky, *The Lysenko Affair* (Cambridge, Mass., 1970). 3. Bkz. J. Huxley, *Soviet Genetics and World Science* (Londra, 1949).

GENUG 1. G. Brandreth, *Famous Last Words and Tombstone Humor*'a göre (New York, 1989).

GERİLLA 1. Robert Moss, *Urban Guerrillas: the new face of political terrorism* (Londra, 1972). 2. A. Racineux, "Les Chouans: une armée de l'ombre", *Historama*, no. 89, Temmuz 1989, 12-19.

GESANG 1. Martin Luther, "Ein" feste Burg ist unser Gott", *Der ewige Brunnen. ein Handbuch deutscher Dichtung* (Münih, 1979), 971; ayrıca bkz. F. Blume, *Protestant Church Music: a history* (Londra, 1975). 2. Çev. by Thomas Carlyle, *The English Hymnal with Tunes* (Oxford, 1933), no. 362. 3. Thrasybilos Georgiades, "The German Language and Music", *Music and Language: The Rise of Western Music as Exemplified in Settings of the Mass* (Cambridge, 1982), 49-58. 4. "Tallis's Canon", melodinin Thomas Tallis tarafından kısaltılmış bir biçim (1505-85) T. Ravenscroft *Psalter*'inden (1621), sözler, Thomas Ken (1637-1710). Bkz. M. Baughen (der.), *Hymns for Today's Church* (Londra, 1982), no. 274. Ayrıca bkz. E. H. Fellowes, *English Cathedral Music* (Londra, 5. baskı, 1969).

GETTO 1. "Ghetto", *Encyclopaedia Judaica* (Kudus, 1970), vii. 542-6. 2. Gershon Hundert, *Jews in a Polish Private Town: The Case of Eighteenth Century Opatów* (Baltimore, 1992).

GGANTIJA 1. D. Evans, Prehistoric *Antiquities of the Maltese Islands* (Londra, 1971). 2. B. Blouet, *The Story of Malta*, 3. baskı (Londra, 1981).

GONCALVEZ 1. B. Davidson, *Black Mother* (Boston, 1961); göz. geç. baskı. *The African Slave Trade* (Boston, 1980), 53-4. 2. *Ibid.* 55. 3. *Ibid.* 67-9, 101-3. 4. *Ibid.* 163. 5. "How Many?", *ibid.* 95-101.

GOTHA 1. E. Scheeben, *Ernst II: Herzog von Sachsen-Coburg und Gotha* (Frankfurt, 1987); J. Van der Kirstie, *Dearest Affie: Alfred, Duke of Edinburgh and Duke of Saxe-Coburg and Gotha, 1840-1900* (Gloucester, 1984). 2. R. R. James, *Albert, Prince Consort: A Biography* (Londra, 1985); S. Weintraub, *Victoria's Romantic Attachments* (Londra, 1991). 3. A. S. Gould Lee, *The Royal House of Greece* (Londra, 1948). 4. Brian Connell, *Manifest Destiny: A Study in Five Profiles of ... the Mountbatten Family* (Londra, 1953); M. Kerr, *Admiral Louis of Battenberg* (Londra, 1934); R. Hough, *Louis and Victoria* (Londra, 1974). 5. *Polski Slownik Biograficzny* (Wrocław, 1960-1), ix, "Hauke". 6. Anthony, Lord Lambton, *The Mountbattens* (Londra, 1989). 7. Richard Tomlinson, "Trying to be Useful", the *Independent on Sunday*, 19 Haziran 1994; *Divine Right: The Inglorious Survival of British Royalt*'den bölümler (Londra, 1994).

GOTİK 1. J. Ruskin, *The Nature of Gothic* (1892; yeni baskı, Portland, Oreg., 1975), 5. 2. Bkz. A. Saint, "Building in the Holy Town", *TLS*, 9-15 Mart 1990, a A. Erlande-Brandenburg, *La Cathédrale*'in eleştirisi (Paris) ve R. Recht (der.), *Les Bâtisseurs des cathédrales gothiques* (Strasburg, 1989).

GOTTHARD 1. Ian Robertson, *Switzerland*, Blue Guide (Londra, 1989), 230, 304-305. 2. Suvorov anıtı. Kişisel ziyaret.

GRECO 1. David Holton (der.), *Literature and Society in Renaissance Crete* (Cambridge, 1991); A. Embiricos, *La Renaissance Crétoise*, 2 c. (Paris, 1960-7). 2. C. T. Dimaras, *A History of Modern Greek Literature* (Londra, 1972).

GRILLENSTEIN 1. R. Sieder ve M. Mitterauer, "The Reconstruction of the Family Life Course: Theoretical Problems and Empirical Results", R. Wall ve diğerleri (der.), *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge, 1983), 309-45.

GROSSENMEER 1. Peter Laslett, "Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared", R. Wall ve diğerleri (der.), *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge, 1983), 513-63. 2. Peter Laslett, "Introduction: The History of the Family", Laslett ve Richard Wall (der.), *Household and Family in Past Times: Comparative Studies in Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries* (Cambridge, 1972). 3. J. Valynseele, *La Généalogie: histoire et pratique* (Paris, 1991). Ayrıca bkz. Genealogical Society of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, *Finding Aids to the Microfilmed Manuscript Collection* ... (Salt Lake City, 1978-83).

GROTEMARKT 1. Jacques Darras, 1989 Reith Lectures, 1, "The Time Traveller", from *Beyond the Tunnel of History* (BBC Radyo 4'ü), *Listener*, 23 Kasım 1989. 2. Reith Lectures, 2, "The Golden Fleece", *Listener*, 30 Kasım 1989.

GUILLOTIN 1. Martin Manser, *Dictionary of Eponyms*'den (Londra, 1988), 120.

HAÇ 1. A. Frutiger, *Der Mensch und Seine Zeichen* (Dreieich, 1989), çeviri: *Signs and Symbols: Their Design and Meaning* (Londra, 1989), 276-277. 2. Frutiger, *op. cit.*, s. 276-277. 3. "Tamgas and Tribal Signs", W. Leaf, S. Purcell, *Heraldic Symbols: Islamic Insignia and Western Heraldry* (Londra, 1986), 76-82. 4. Tadeusz Sulimirski, *The Sarmatians* (Londra, 1970), Ascherson tarafından irdelenmiştir, *Black Sea*, *op. cit.* 230-243. 5. Wladyslaw t. Bartoszewski, *The Convent at Auschwitz* (Bowerdean Press, Londra, 1990).

HANSA 1. T. Lindner, *Die deutsche Hanse: ihre Geschichte*, 4. baskı (Leipzig, 1911); Hugo Yrwing, *Visby: hansestad pae Gotland* (Stockholm, 1986). 2. Fritz Grotemeyer, "Warenzug hansischer Kaufleute" (1942), *Die Hanse: Lebenswirklichkeit und Mythos, Ausstellungskatalog des Museums für Hamburgische Geschichte*, Bd 2 (Hamburg, 1989), 623; ayrıca Carsten Prange, *Auf zur Reise durch Hamburgs Geschichte-A Journey through Hamburg's History* (Hamburg, 1990).

HASAT 1. Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror Famine* (Londra 1986), 3. 2. *Ibid.* bl. 16, "The Death Roll". 3. Vasily Grossman, *Forever Flowing* (New York, 1972), aktaran: Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 286. 4. S. J. Taylor, *Stalin's Apologist: Walter Duranty, the New York Times' Man in Moscow* (Oxford, 1990). 5. Conquest, *The Harvest of Sorrow*, bl. 17, "The Record of the West". 6. *Ibid.* "Preface", 1.

HATRED 1. G. Bell, *Archbishop Davidson* (Londra, 1935), ii. 756-70. 2. K. Slack, *George Bell, 1883-1958* (Londra, 1972). 3. In G. Bell, *The Church and Humanity* (Londra, 1946), bl. 22, "God Above Nation", 201-10. 4. *Ibid.* 22-31. 5. *Ibid.* bl. 14, "Obliteration Bombing". Ayrıca bkz. M. Czesany, *Allierten Bombenterror: der Luftkrieg gegen die Zivilbevölkerung Europas, 1940-5* (Leoni, 1987). 6. D. Bonhoffer, *Letters and Papers from Prison*, E. Bethge, (der.) (New York, 1967), zikr.: Slack, *George Bell*, 97. 7. Bell, *The Church and Humanity*, bl. 19, "Christianity and the European Heritage", 177-82.

HAZARYA 1. Zikr.: O. Pritsak, "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism", *Harvard Ukrainian Studies*, 2 (1978), 271; ayrıca Pritsak, *Studies in Mediaeval Eurasian History* (Londra, 1981). 2. Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and its Heritage* (Londra, 1976).

HEJNAL 1. Sanat tarihçisi ve 1990'da Krakov belediye başkanı Prof. Jacek Wozniakowski'ye teşekkürler. 2. Gaspard de Marval, *Le Guet de la cathédrale*, Postface, Oliver Freeman (Chapelle-sur-Moudon, 1992).

HEPTANESOS 1. W. H. Zawadzki, *Man of Honour: A. Czartoryski, Statesman of Russia and Poland* (Oxford, 1993). 2. "Great Britain and the Ionian Islands, 1848-51: A Case of Bad Publicity", *European History Quarterly*, 17 (2) (1987), 131-44.

HERMANN 1. Bkz. George Mosse, *The Nationalisation of the Masses. political symbolism and mass movements in Germany* (Ithaca, 1991). 2. Prof. Rees Davies of Aberystwyth "[Bedelgeleri] öyküsü ve anısı 1790'lara aittir... Bunu uyduran bu bölgeye göç eden David Pritchard adında biriydi - Vahşi Gallerin bu kesimine daha çok ziyaretçi gelmek istediğinden kuşku yoktur. Yerel bir meyhaneci olduğunu düşünüyorum. Tipik bir romantikti" diye yazmaktadır. Özel mektup, 18 Mayıs 1994.

HEXEN 1. Hugh Trevor-Roper, *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Century* (Londra, 1990), 84. 2. *Ibid.* 3. *Ksiegi Miejskie Kaliskie* (1612), zikr.: B. Baranowski, *Procesy czarownic w Polsce XXVII i XVIII wiekach* (Lodz, 1952), bkz. Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland* (Oxford, 1981), I. 196-7.

HOLİZM 1. *Das Buch von der Gebärung* (y. 1529), 3.3; in *Paracelsus: Essential Readings*, çev. Nicholas Goodrick-Clarke (Wellignborough, 1990), 59.

HOSSBACH 1. "The Hossbach Memorandum", *Documents on German Foreign Policy 1918-45* (Londra, 1949), ser. D, I. 29-30. 2. A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (Londra, 1963), 168-72. 3. T. W. Mason, in E. M. Robertson (der.), *The Origins of the Second World War* (Londra, 1971), 113. Ayrıca bkz. F. H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace: Theory and Practice in the History of Relations Between States* (Cambridge, 1963), oz. 328-34.

ILLYRIA 1. Bkz. D. Gelt, *The Slovenians from the Earliest Times* (Victoria, 1983); E. M. Despalatovic, *L. Gaj and the Illyrian Movement* (New York, 1973); J. Punk vd., *A Brief History of Slovenia* (Ljubljana, 1994), S. Gazi, *A History of Croatia* (New York, 1911); J. Pogonowski, *Iliryzm i Slowianszczyzna* (Lwów, 1924).

ILLYRICUM 1. Bkz. J. Wilks, *The Illyrians* (Oxford, 1992); "The Provinces of the Empire", T. Cornell, J. Matthews, *Atlas of the Roman World* (Oxford, 1982), 118-166.

INDEX 1. N. Parsons, *The Book of Literary Lists* (Londra, 1985), 207-213. 2. Bkz. J. Vernaud ve A. Bennett, *An Index to* INDEX ON CENSORSHIP, *1972-88* (Londra, 1989). 3. *New Catholic Encyclopaedia* (Washington, DC, 1967).

INFANTA 1. Zikr.: Philippe Aries, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (Londra, 1979), 15. 2. Prado, Madrid: Coello, *The Infanta Isabella* (1579), Cat. 1173; Velasquez, *The Infanta Margherita of Austria* (1659), Cat. 1192. Bkz. S. N. Orso, *Velazquez, los Barrachos, and Painting in the Court of Philip IV* (Cambridge, 1993). 3. Aries, *Centuries of Childhood*, bl. 5, "From Immodesty to Innocence".

INQUISITIO 1. Bkz. F. E. Dostoyevsky, *The Brothers Karamazov* (1880) çev. D. Magarshack (Harmondsworth, 1958); ayrıca *The Grand Inquisitor*, çev. S. Koteliansky, Giriş, D. H. Lawrence (Londra, 1935). 2. Bkz. Eduard Wasiolek, *Dostoyevsky: the major fiction* (Boston, 1964); Judith Gunn, *Dostoyevsky: dreamer and prophet* (Oxford, 1990); J. Frank, *Dostoyevsky* (Princeton, 1979-), 3 c.; W. J. Leatherbarrow, *Dostoyevsky. The Brothers Karamazov* (Cambridge, 1992). 3. Aktaran: A. B. Gibson, The Religion of Dostoyevsky (Londra, 1973), 187. 4. Aktaran: Gunn, *op. cit.* 5. John 12: 24.

IONA 1. Ellen Murray, *Peace and Adventure: The Story of Iona* (Glasgow, 1987). Ayrıca bkz. T. O. Clancy, G. Marcus, *Iona: the Earliest Poetry of Celtic Monastr* (Edinburgh, 1995).

İFFET 1. Rom. 7: 22-24; 8: 6. 2. 1 Cor. 7: 9. 3. Peter Brown, *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity* (New York, 1988), 46-47.

İKONA 1. Bkz. J. Baggley, *Doors of Perception: Icons and their spiritual significance* (Londra, 1987). 2. Bkz. N. P. Kondrakov, "Iconography of the Boguroditsa", *The Russian Icon* (Oxford, 1927). 3. G. Ramos-Poqui, *The Technique of Icon Painting* (Tunbridge Wells, 1990). 4. Stefania Hnatenko, *Treasures of Early Ukrainian Art: Religious Art of the 16-18th Centuries* (Ukrayna Muzesi) (New York, 1959); S. Hordynsky, *The Ukrainian Ikon from the XII to the XVIII centuries* (Toronto, 1973). 5. Suzanne Martinet, *La Sainte-Face de Laon et son histoire* (Laon, 1988). 6. Maxim Gorky, *Childhood* (Çocukluğum) (Penguin Classics, Londra, 1966), s. 61-64.

İSTERİ 1. Aktaran: Mary K. Lefkowitz, "The Wandering Womb", *Heroines and Hysterics* (Londra, 1981), 15-16. Ayrıca bkz. L. Dean-Jones, *Women's Bodies in Classical Greek Science* (Ox-

ford, 1994). 2. Lefkowitz, "The Wandering Womb", 12. 3. E. Shorter, *A History of Women's Bodies* (Londra, 1982). 4. Kaynağı belli değil.

IZLENIM 1. Herman Wechsler, *Lives of Famous French Painters* (New York, 1962), 103-8. 2. *Ibid*, 16.

JACQUARD 1. Bkz. S. Augarten, *Bit by Bit: An Illustrated History of Computers* (Londra, 1984).

JEANS 1. Bkz. Joanna Brogden, "Strauss, Levi" *Fontana Biographical Companion to Modern Thought* (Londra, 1983), 734.

KABALA 1. Bkz. Bernhard Pick, *The Cabala: Its Influence on Judaism and Christianity* (La Salle, Ill., 1913).

KAFKASYA 1. J. F. Blumenbach, *Collectionis suae cranorum diversarum gentium* ... (Göttingen, 1798-1828). 2. Revd E. Cobham Brewer, *The Dictionary of Phrase and Fable* (1870; yeni bas. New York, 1978), 229. 3. L. Poliakov, *The Aryan Myth: A History of Racist and Nationalist Ideas in Europe* (New York, 1974), öz. 233 ff.; J. Boissel, *Gobineau: Un Don Quichotte tragique* (Paris, 1981). 4. Bkz. Madison Grant, *The Passing of the Great Race* (New York, 1916). 5. Konunun daha yakın, populer ve parlak ele alınışı için bkz. Steve Jones, *The Language of the Genes: Biology, History, and the Evolutionary Future* (Londra, 1994). 6. Bkz. Ashley Montague, *Statement on Race: An Annotated Elaboration of ... the Statements on Race Issued by UNESCO* (New York, 1972).

KALEVALA 1. Prof. M. A. Branch'la teşekkürler. Ayrıca bkz. F. J. Oinas, *Studies in Finnic folklore: homage to the Kalevala* (Mäntä, 1985).

KATYN 1. NKVD'den Yoldaş Stalin'e, 5 Mart 1940 nr 794/5, CPSU Merkez Komitesi Arşivleri, Başkan Yeltsin tarafından hazırlanan belge *Gazeta wyborcza*'da yayımlandı (Warşova), nr 243 (1016), 15 Ekim 1992. 2. Bkz. J. T. Gross, *Polish Society under German Occupation, 1939-45* (Princeton, 1979); R. Lucas, *The Forgotten Holocaust* (Lexington, KY, 1986). 3. Stalin'le Kremlin'de görüşme, 14 Kasım 1941. S. Kot, *Conversations with the Kremlin and Despatches from Russia* (Londra, 1963), 112-43. 4. Moskova itiraflarını inceleyen olayı özetleyen ayrıntılı incelemeler arasında, *The Crime of Katyn: Facts and Documents* (Polish Cultural Foundation, 1948), çev. (Londra, 1965), J. Mackiewicz, *The Katyn Wood Murders* (Londra, 1951), J. Czapski, *The Inhuman Land* (Londra, 1951); J. K. Zawodny, *Death in the Forest: The story of the Katyn Forest Massacre* (Notre Dame, 1962); Louis Fitzgibbon, *Katyn: Crime without parallel* (Londra, 1971); *Despatches of Sir Owen O'Malley to the British Government* (Londra, 1972); M. Dabrowski (der.), *Katyn, 1940-1990: Documentary Exhibition Commemorating the Fiftieth Anniversary* (Polish Institute and Sikorski Museum, Londra, 1990). 5. Philip C. Bell, "The Katyn Graves Revealed" *John Bull and the Bear: British Public Opinion, Foreign Policy and the USSR, 1941-5* (Londra, 1990). Ayrıca bkz. C. S. ve S. A. Garrett, "Death and Politics: The Katyn Forest Massacre and American Foreign Policy", *East European Quarterly*, 20/4, Ocak 1987, 429-46. 6. *The Times*, 10 Haziran 1995. 7. Nicholas Bethell, "The Cold Killers of Kalinin", the *Observer*, 6 Ekim 1991. Sovyetlerin suçlarını itiraf etmelerinden sonra yayınlanan incelemelerden, Allen Paul, *Katyn: the Untold Story of Stalin's Polish Massacre* (New York, 1991), ve Vladimir Abarinow, *The Murderers of Katyn*, Rusçadan çev. (Hippocrene, New York, 1993). 8. Yasadışı yayına bkz., J. Lojek, *Dzieje sprawy Katynia* (Varşova, 1983). 9. *The Black Book of Polish Censorship* (Polonya Devlet sansürünün 1976 yılı talimatları) (Londra, 1977). 10. A. Moszynski (der.), *Lista Katynska* (Katyn Listesi) (Londra, 1977). 11. Bkz. Ewa Haraszti Taylor, *A Life with Alan* (Londra, 1987), 221.

KAZ ADIMI 1. Bkz. P. J. Haythornthwaite, *Frederich the Great's Army* (Londra, 1991); ayrıca Gordon Craig, *The Politics of the Prussian Army, 1640-1945* (Oxford, 1955).

KEELHAUL 1. Denis Hills, *Tyrants and Mountains: a Reckless Life* (Londra, 1992), 103-8. 2. *Ibid*, 120-4. Hills, Leon Uris'in Exodus adlı romanında ve bu olay, temel olarak çekilen Hollywood filminde, geminin batmasını *önlemeye* çalışan adam olarak karikatürleştirilmekten ötürü ödüllendirilmiştir. 3. *Ibid*, 130. 4. *Ibid*, 136. 5. *Ibid*, 137-40. 6. Bkz. Nicholas Bethell, *The Last Secret: Forcible Repartriation to Russia, 1944-47* (Londra, 1974); Nicholas Tolstoy, *Victims of Yalta* (Londra, 1978); Nicholas Tolstoy, *The Minister and the Massacres*

(Londra, 1986). 7. A. Cowgill, T. Brimelow, C. Booker, *The Repatriation from Austria in 1945: the Report of an Enquiry*, 2 c. (Londra, 1990); eleştiri, J. Jolliffe, "The Riviera of Hades, *Spectator*, 20 Ekim 1990; R. Harris, "Here's a way out for every war criminal", *Sunday Times*, 21 Ekim 1990.

KITLIK 1. Cecil Woodham-Smith, *The Great Hunger: Ireland 1845-49* (Londra, 1962), 91. 2. *Ibid*, 19. 3. Roy Foster, *Modern Ireland: 1600-1972* (Londra, 1988), 325. 4. Zikr.: A. Mikiforuk, "The Irish Famine" *The Fourth Horseman* (Londra, 1991), 123. 5. From Lady Wilde, "The Exodus", C. Morash (der.), *The Hungry Voice: Poetry of the Irish Famine* (Dublin, 1989), 219; S. Cronin, *Irish Nationalism: a history of its roots and ideology* (New York, 1980).

KONARMYA 1. I. Babel', *Konarmiya* (Moskova, 1928), 5. 2. N. Davies, "Izaak Babel's 'Konarmiya' Stories, and the Polish-Soviet War", *Modern Language Review*, 67 (1972), 845-57. 3. K. M. Murray, *Wings over Poland* (New York, 1932).

KONOPİSTE 1. Kont Carlo Sforza, "The Man Who Might Have Saved Austria", *Makers of Modern Europe* (Londra, 1930), 32-43. 2. *Ibid*, 27. 3. *Ibid*, 20.

KORKAK 1. 'Campaign to Pardon Troops Hits Setback', *The Independent*, 16 Ağustos 1993. Ayr. Bkz. J. Putkowski ve J. Sykes, *Shot at Dawn* (Londra, 1989). 2. 'Deserters', *Oxford Companion to the Second World War*, (Oxford, 1955).

KORSİKA 1. Dorothy Carrington, *Napoleon and His Parents: On the Threshold of History* (Londra, 1988); *Granite Island: A Portrait of Corsica* (Londra, 1962); ayr. P. Arrighi, *Histoire de la Corse* (Paris, 1947); R. Ramsay, *The Corsican Time-Bomb* (Manchester, NH, 1983).

KRAL 1. Bkz. H. Spanke, *Deutsche und französische Dichtung des Mittelalters* (Stuttgart, 1943). 2. W. Kootz, *Frankfurt: City Guide* (Frankfurt, t.y.), 9-12.

KRAVAT 1. *Oxford English Dictionary* (1970), i. 1144. 2. É. Littré, *Dictionnaire de la langue française* (Paris, 1966), ii. 1094. 3. The *Independent*, 3 July 1991. 4. *Louis XIV*, 16. Littré, *Dictionnaire*. 5. R. Filipovic, *Englesko-Hrvatski ili Srpski Rjecnik*, 8. baskı (Zagreb, 1977); M. Benson, *An English-Serbocroatian Dictionary* (Cambridge, 1990). Filipovic *hravata*'dan, Benson *masna*'dan yanadır.

LANGEMARCK 1. John Keegan, "When the guns fell silent: the Belgian battlefield where the seeds of German revenge were sown", *Daily Telegraph*, 11 Kasım 1988. Tek bir mezarlıkta, ABD'nin tüm Vietnam savaşı boyunca kaybettiği asker sayısına eşit bir rakam vardır. (Bkz. Ek III).

LAUSSEL 1. Monica Sjoo ve Barbara Mor, *The Great Cosmic Mother: Rediscovering the Religion of the Earth* (San Fransisco, 1987), 84. Taş Çağı'nda din konusunda bkz. G. Rachel Levy, *The Gate of Horn* (Londra, 1948). 2. R. Graves, *White Goddess: a Historical Grammar of Poetic Myth* (Londra 1966); ayrıca *The Greek Myths* (Londra, 1955), 2 c. 3. Neal Ascherson, *Black Sea* (1995), 111-117. 4. W. I. Thompson, *The Time Falling Bodies Take to Light: Mythologies, Sexuality and the Origins of Culture* (New York, 1981), 102; aktaran: Sjoo ve Mor, *op cit*. 79. 5. Bkz. Riane Eisler, *The Chalice and the Blade: Our History, Our Future* (Center for Partnership Studies, Pacific Grove, Ca.) (New York, 1988).

LEONARDO 1. Jean Mathé, *Leonardo's Inventions* (Cenevre, 1980). 2. D. Wallechinsky ve diğerleri, *The Book of Lists*'e göre (New York, 1977), ve C. M. Cox, *Genetic Studies of Geniuses* (Stanford, Calif., 1926).

LESBİA 1. Judith C. Brown, *Immodest Acts: The Life of a Lesbian Nun in Renaissance Italy* (New York, 1985). 2. Lillian Faderman, *Signs: A Journal of Women in Culture and Society*, 12 (3) (Spring, 1987), 576.

LETTLAND 1. A. Silgailis, *Latvian Legion* (San José, Calif., 1986). 2. *Ibid*, 245-50'e göre.

LEX 1. H. F. Jolowicz, *The Roman Foundations of Modern Law* (Oxford, 1957); A. D. E. Lewis (der.), *The Roman Law Tratidion* (Cambridge, 1994).

LİETUVA 1. H. H. Bender, *A Lithuanian Etymological Index* (Princeton, NJ, 1921), 5. 2. V. Ambrazas ve diğerleri, *Grammatyka litovskogo yazika* (Vilnius, 1985), 5. 3. Bkz. J. Biddulph, *Lithuanian: A Beginning* (Pontypridd, 1991).

LILI 1. R. Lax ve F. Smith, *Great Song Thesaurus*, 2. baskı, (Oxford, 1985). 2. Hans Leip, "Lili Marleen", *Der ewige Brunnen: ein Hausbuch deutscher Dichtung*, (der.) L. Reiners (Münih, 1979), 502. İlk İngilizce başlık "*My Lili of the Lamp-light*" idi. Bkz. "The Saga of Lilli Marlene". 3. *Les Feuilles Mortes* (Autumn Leaves); sözler J. Prévert, müzik J. Kosma, İngilizce sözler Johnny Mercer. 4. *Podmoskovnye Cevhera*, y. 1958; sözler M. Matusovsky, müzik V. Solovyov-Sedi; C. V. James (der.), *Russian Song-Book* (Oxford, 1962), i. 31.

LLANFAIR 1. Melville Richards, "Ecclesiastical and Secular in Mediaeval Welsh Settlement", *Studia Celtica*, 3 (1968), 9-19. Galler tarihi hk. bkz., John Davies, *Hanes Cymru* (1990), çev. *A History of Wales* (Londra, 1993). 2. Ward Lock's *North Wales* (Northern Section), 14. baskı (Londra, t.y. y. 1948), 193. Bu ad, üç Galler köyünün adını birleştirmektedir: LLANFAIR PWLLGWYNGYLL and LLANDYSILIO (Anglesey) ve LLANDYSILIOGOGO (Cardiganshire). Prof. Rees Davies of Aberystwyth'in, 16 Mayıs 1994 tarihli mektubu.

LLOYD'S 1. A. Brown, *Hazard Unlimited: From Ships to Satellites: 300 years of Lloyd's of London* (Colchester, 1987). 2. Edmund Halley, *Mortality in Pre-industrial Times: The Contemporary Verdict: Edmund Halley ve diğerleri*, J. H. Cassedy (der.), (Franborough, 1973); ayrıca R. Schofield ve diğerleri (der.), *The Decline of Mortality in Europe* (Oxford, 1991).

LUDI 1. Bkz. D. P. Mannix, *Those About to Die* (Londra, 1960). 2. *Ibid*, 29. 3. *English Prayer Book*'dan (1662).

LUGDUNUM 1. A. Pelletier, *Histoire de Lyon: Des origines à nos jours* (Roanne, 1990). 2. F. Braudel, *The Identity of France*, i, *History and Environment* (New York, 1988), 288-291. 3. Paul Vidal de la Blache, *Tableau de la géographie de la France*, E. Lavisse, *Histoire de la France* (Paris, 1911), i, 8, bl. 1.

LYCZAKÓW 1. Bkz. S. S. Nicieja, *Comentarz Obroncow Lwowa* (Vroclaw, 1990).

MADONNA 1. José Maria de Sagarra, *The Monserrat* (Barselona, 1959). 2. S. Z. Jablonski, *Jasna Góra: osrodek kultu maryjnego* (Lubin, 1984); Z. Rózanów ve diğerleri, *The Cultural Heritage of Jasna Gora* (Varşova, 1974). 3. J. Brun, *Rocamadour: historique, description, excursions* (Saint-Cere, Lot, 1927). 4. Guide Michelin, *Auvergne* (Clermont, 1980), 87. 5. With due acknowledgement to Alex Boyd. 6. Marina Warner, *Alone of All Her Sex: The Myth and the Cult of the Virgin Mary* (Londra, 1976).

MAKEDONYA 1. M. Andronikos, *Verginia: The Royal Tombs* (Atina, 1984). 2. E. Kofos, "National Heritage and National Identity in 19th and 20th Century Macedonia", *European History Quarterly*, 19 (2) (1989), 229-268. 3. "Writers Campaign for Greek Scholar", *Independent*, 13 Mayıs 1994.

MALET 1. Godfrey LeMay, "The Conspiracy of General Malet", P. Quennell (der.), *Diversions of History* (Londra, 1954), 52-68.

MARSTON 1. Sir G. N. Clark, "Marston", *The Victoria History of the County of Oxford*, v, (der.) Mary D. Lobel (Oxford, 1957), 214-21. 2. Jennifer Sherwood ve Nikolaus Pevsner, *The Buildings of England: Oxfordshire* (Londra, 1974), 699-700. Ayrıca bkz. J. Sherwood ve J. Piper, *A Guide to the Churches of Oxfordshire* (Oxford, 1989). 3. W. E. Tate, *The Parish Chest: A Study of the Records of Parochial Administration in England* (Chichester, 1983). 4. "Elegy in a Country Churchyard"dan (1750), Thomas Gray tarafından Stoke Poges'da yazılmıştır, Buckinghamshire.

MASON 1. Bkz. F. L. Pick and C. N. Knight, *A Pocket History of Freemasonry*, göz. geç. baskı (Londra, 1992); ayrıca Stephen Knight, *The Brotherhood: The Secret World of the Freemasons* (Londra, 1984); J. J. Robinson, *Born in Blood: The Lost Secrets of Freemasonry* (Londra, 1990). 2. *Ibid*, 45. 3. Knight, bl. 1 ve 2, "Origins" and "Metamorphosis", 15-24. 4. Bkz. Margaret Jacob, *The Radical Enlightenment* (Londra, 1981).

MASSILIA 1. Marcel Pagnol, *Marius* (Paris, 1946), II. vi. 2. J.-L. Bonillo, *Marseille: ville et port* (Marsilya, 1992).

MATBAA 1. S. H. Steinberg, *Five Hundred Years of Printing* (Londra, 1955), 23. 2. *Ibid*, 177-8. 3. Bkz. Francis Robinson, *Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print*, Royal Holloway ve Bedford New College'de açılış dersi, Londra Üni., 4 Mart 1992.

MATRIMONIO 1. D. B. Rheubottom, "'Sisters First': Betrothal Order and Age at Marriage in Mediaeval Ragusa", *Journal of Family History*, 13 (1988), 359 vd. 2. F. W. Carter, *Dubrovnik*

(*Ragusa*): *A Classic City-State* (Londra, 1972); Z. Zlatar, *Between the Double Eagle and the Crescent: The Republic of Ragusa and the Origins of the Eastern Question* (Boulder, Colo., 1992). 3. J. Haynal (1965); tartışan, P. Laslett, "Family and Household as Work Group and Kin Group", P. Wall ve diğerleri (der.), *Family Forms in Historic Europe* (Cambridge, 1983), 513-63. 4. Bkz. D. Herlihy, *Medieval Households* (Cambridge, Mass., 1985). 5 "When Beauty Is Destroyed, God suffers", *Financial Times*, 10 Şubat 1992.

MAUVE 1. *An Outline of the Chemistry and Technology of the Dyestuffs Industry* (ICI Dyestuffs Division) (Londra, 1968), 10. 2. *Ibid*, s. 7. 3. "The Amazing Chemistry of Colour", *Crosslink* (Newbury), c. 2, no. 1 (1990), 4-6. 4. *The Bayer Tapestry: An Unfolding History from 1863* (Newbury, n.d.); *100 Years Research and Progress: Bayer Pharma 1988* (Bayer AG) (Leverkusen, 1988), s. 4. 5. D. W. F. Hardie ve J. D. Pratt, *A History of the Modern British Chemical Industry* (Pergamon, Oxford, 1966), s. 68-70.

MAYMUN 1. William Irvine, *Apes, Angels and Victorians: The Story of Darwin, Huxley and Evolution* (New York, 1955), bl. i. 2. F. Galton, *Hereditary Genius: an Inquiry into its laws and consequences*, 2. baskı (Londra, 1892, yeni baskı 1950), s. 325 vd. 3. Irvine, s. 280. 4. D. W. Forrest, *Francis Galton: the Life and Work of a Victorian Genius* (Londra, 1974).

MENOCCHI 1. Rounding the Cornice of Pride in Purgatory, Virgil turns to Dante: *O superbi cristiani!* ... (Oh proud Christians! ... do you not see that we are worms, whose insignificance lives but to form the angelic butterfly, that flits to judgement naked of defence?); *Purgatorio*, x. 121-6. 2. Carlo Ginzburg, *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* (Londra, 1982), 57.

MERCANTE 1. Iris Margaret Origo, *The Merchant of Prato: Francesco di Marco Datini* (Londra, 1957), 336-8. 2. Bkz. F. Bensa, *Francesco di Marco da Prato* (Milano, 1928). 3. *Usance*, teslim ile ödeme arasındaki örf; süre anlamına gelir. Bu süre, Floransa ile Barcelona arasında 20 gündü. 4. Dosya 1145; Origo, *The Merchant of Prato*, 146-7. 5. France'dan Margherita'ya, 5 Nisan 1395; Dosya 1089; Origo, *The Merchant of Prato*, 136. 6. Fernand Braudel, *Afterthoughts on Material Civilisation and Capitalism* (Baltimore, 1979), 57. 7. *Ibid*, bl. 2, "The Market Economy and Capitalism".

METRYKA 1. Bkz. A. Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich* (Torun, 1982); R. C. Lewandowski, *Guide to the Polish Libraries and Archives* (Boulder, Colo., 1974). 2. Patricia Grimsted, *The Lithuanian Metrica in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania* (Cambridge, Mass., 1986); ayrıca onun *Handbook for Archival Research in the USSR* (Washington, DC, 1989). 3. A. E. P. Zaleski, "Some New Archival Sources for the Study of Recent Polish History", master tezi (SSEES, Londra Üni. 1994), 5-6.

MEZQUITA 1. Rafael Castejón, *La Mezquita Aljama de Cordoba* (Madrid, tarihsiz). 2. Adam Hopkins, "Of Castles and Castanets", *The Independent on Sunday*, 16 Mayıs 1993.

MIR 1. F. Sulimirski ve diğreleri, *Slownik Geograficzyn Krolestwa Polskiego* (Varşova, 1885), 485-8. 2. Ayrıca bkz. "Mir" in Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolity* (Varşova, 1991). 3. A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, xii.

MISSA 1. Thrasybulos Georgiades, *Musik und Sprache* (1974), çev. *Music and Language: The Rise of Western Music as Exemplified in Settings of the Mass* (Cambridge, 1982), 7. Ayrıca bkz. J. Harper, *The Forms and Orders of the Western Liturgy from the Tenth to the Eighteenth Century* (Oxford, 1991). 2. W. Mellers, *Romanticism and the Twentieth Century* (*Man and His Music, pt. iv*), göz. geç. baskı (Londra, 1988), 1011.

MIKROP 1. Z. Swiech, *Klatwy, Microby i Uczeni* (Varşova, 1989).

MOARTE 1. Bkz. M. V. Riccardo, *Vampires Unearthed: The Vampire and Dracula Bibliography* ... (New York, 1983). 2. Rebecca Haynes'a teşekkürlerle, "Vampirism, the Cult of Death and the Romanian Legionary Movement", seminer tebliği Londra Üni. SSEES'de sunulan tebliğ, 10 Haziran 1993. Bkz. Z. Barbu, "Rumania", in S. J. Woolf (der.), *European Fascism* (Londra, 1968), 146-66; ayrıca C. Z. Codreanu, *For My Legionaries* (Madrid, 1977).

MOLDOVA 1. Aleksei Vasilev, *They are talking about us in Pravda* (1951), kanaviçe üzerine yağlı boya 99 x 156 cm, M. C. Down ve diğerleri, *Soviet Socialist Realist Painting, 1930s-1960s*, levha 28 ("Engineers of Human Souls" sergi kataloğu, Oxford Museum of Modern Art, Ocak-Mart 1992).

MONTAILLOU 1. E. Le Roy Ladurie, *Montaillou Cathars and Catholics in a French Village, 1294-1324*, çev. B. Bray (Londra, 1980), 276. 2. *Ibid*, 212.

MORES 1. Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation: soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (Basel, 1939), i; çev. *The History of Manners* (Oxford, 1978), 68 vd. 2. *Ibid*, bl. 2, vii, "On Spitting". 3. *Ibid*, 129. 4. *Ibid*, 85-162. 5. *Ibid*.

MURANO 1. L. Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano: studi sulla storia del vetro* (Venedik, 1987); ayrıca M. Dekówna, *Szkło w Europie wczesnosredniowiecznej* (Wroclaw, 1980).

MUSIKE 1. A. Isacs ve E. Martin'den (der.) sonra, *Dictionary of Music* (Londra, 1982), 247-248 (makam), 337-338 (gam).

NEZ 1. Desmond Morris ve diğerleri, *Gestures: Their Origins and Distribution*, "The Nose Thumb" (Londra, 1979), Batı Avrupa incelemesi, 25-42. 2. Bkz. J. Bremmer ve H. Roodenburg (der.), *A Cultural History of Gesture* (Oxford, 1993).

NIBELUNG 1. W. Huber, *Auf der Suche nach den Nibelungen* (Gütersloh, 1981), 20. 2. H. And M. Garland, *The Oxford Companion to German Literature*, 2. baskı (Oxford, 1986), 664-667.

NİĞBOLU 1. Bkz. Barbara Tuchman, *A Distant Mirror. The Calamitous Fourteenth Century* (Londra, 1978).

NOBEL 1. E. Bergengen, *Alfred Nobel: the Man and his Work* (Londra, 1962); N. K. Stahle, *Alfred Nobel and the Nobel Prizes* (Stockholm, 1986).

NOMEN 1. James Gow, *A Companion to School Classics* (Londra, 1888), 166 vd. 2. Neal Ascherson, "Do me a favour, forget my name..." (Bana bir iyilik et, adımı unut...), *Independent on Sunday*, 4 Eylül 1994. 3. Bkz. *Pamietniki Filipka*, (der.) W. Zambrzycki (Varşova, 1957), 115 vd.; aktaran: Norman Davies, *Heart of Europe*, 245-247.

NOMISMA 1. E. Junge, *World Coin Encyclopaedia* (Londra, 1984), 15. 2. Bkz. Jean Babelon, *La Numismatique antique* (Paris, 1949).

NORGE 1 Bkz. G. Opstad ve diğerleri, *Norway* (Londra, 1991).

NOSTRADAMUS 1. Nostradamus, Prophecies i. 35. Bkz. E. Cheetham, *The Prophecies of Nostradamus* (Londra, 1973). 2. Prophecies x. 39. 3. *Ibid*, i. 3. 4. *Ibid*, i. 63.

NOVGOROD 1. F. M. THompson, *Novgorod the Great: Excavations at the Mediaeval City* (Londra, 1967), 58. Ayrıca bkz. M. Brisbane (der.), *The Archaeology of Novgorod, Russia Recent Results from the Town and Its Hinterland* (Lincoln, 1992). 2. *Ibid*, 63. 3. Novgorod'un yıkılması ve 60.000 kentlinin öldürülmesi hk. bkz., I. Grey, *Ovan the Terrible* (Londra, 1964), 178-82.

NOYADES 1. Bkz. J. Brooman, *The Reign of Terror in France: Jean-Baptiste Carrier and the Drownings at Nantes* (York, 1986). 2. Bkz. Jan Karski, *The Secret State* (Londra, 1944). 3. R. Hilberg, "Origins of the Killing Centers", *The Destruction of the European Jews* (New York, 1985), 221-38. 4. J. C. Pressac, *Auschwitz: Technique and Operation of the Gas Chambers* (New York, 1989). 5. *International Military Tribunal*'dan (Nuremberg, 1946), viii. 324-9. 6. Lyubo Boban, "Jasenovac and the Manipulation of History", *East European Politics and Societies*, 4 (1990), 580-93.

OEDIPUS 1. Betty Radice, *Who's who in the Ancient World: a Handbook to the Survivors of the Greek and Roman Classics* (Londra, 1973), "Oedipus", s. 177-178.

OMPHALOS 1. F. Poulsen, *Delphi* (Londra, 1920), 29. 2. Bkz. H. W. Parke, *The Greek Oracles* (Londra, 1967), "Delphic Procedure", 72-81. 3. H. W. Parke ve D. E. W. Wormell, *The Delphic Oracle* (Oxford, 1956). c. ii. *The Oracular Responses*, henüz Yunanca'dan çevrilmemiş olsa bile, söylendiği bilinen bütün kehanetlerle ilgili yorucu ve kritik bir çalışmanın ürünüdür. 4. Parke, *The Greek Oracles*, 34.

OPERA 1. *New Grove's Dictionary of Music and Musicians*, (der.) Stanley Sadie (Londra, 1992), xn. 514-34. Ayrıca bkz. R. Parker (der.), *The Oxford Illustrated History of Opera* (Oxford, 1994).

ORANGE 1. Françoise Gasparri, *La Principauté d'Orange au Moyen Age* (Paris, 1985). 2. Bkz. C. V. Wedgewood, *William the Silent* (Londra, 1944); Marion Grews, *The House of Orange* (Londra, 1947); H. H. Rowen, *The Princes of Orange: Stadholders in the Dutch Republic* (Cambridge, 1988). 3. Bkz. C. Fitzgibbon, *Red Hand: The Ulster Colony* (Londra, 1971), Tony Gray, *The Orange Order* (Londra, 1972).

OXFAM 1. M. Black, *Oxfam: the first 50 years* (Oxford, 1992); F. Jean, *Life, Death, and Aid: the Médecins sans Frontières Report* ... (Londra, 1993).

PALAEO 1. D. C. Greetham, *Textual Scholarship: An Introduction* (Londra, 1992); B. Bischoff, *Latin Palaeography: Antiquity to the Middle Ages* (Cambridge, 1990); T. J. Brown, *A Palaeographer's View: Selected Writings* (Londra, 1993). 2. C. Hamilton, *The Hitler Diaries: Fakes that Fooled the World* (Lexington, Ky., 1991).

PANTA 1. Bkz. Michele d'Avino, *Pompeii prohibited* (Edizioni Procaccini, Napoli, tarihsiz); M. Grant ve diğerleri, *Erotic Art in Pompeii: the secret collections of the National Museum of Naples* (Londra, 1975). 2. "Oh, (my) rampant son, how many women have you fucked?" (Hey benim şahlanmış koçum, kaç tane kadın becerdin?) *Corpus Inscriptuonum Latinarum (CIL)* c. iv. no. 5213. 3. "[In case you hadn't noticed], Ampliatus, Icarus is buggering you." (Ampliatus, farkında değilsin ama Icarus sana sulanıyor.), *ibid*, no. 2375. 4. "Restituta, drop your tunic, I beg you, [and] show [your] hairy pud" (Restituta, soyun, seni istiyorum, bana kılh ..ını göster), *ibid*, no. 3951. 5. "Weep girls, sod [--] ... superb cunt, farewell ... Ampliatus ... so many times ... This also I fookie fookie ..." (Islak kızlar, çim [--] muhteşem ..m, elveda ... Ampliatus ... defalarca ... Ben de fiki fiki ...), *ibid*, no. 3932. 6. "Thrust slovly" (yavaş yavaş sok) (resimli), *ibid*, no 794. 7. "Here Messius fucked nothing." (İşte, Messius hiçbir şey becermedi), *ibid*, (Amando'nun Evi'nden).

PAPIESSA 1. J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes* (Oxford, 1988), ek, 329-30; ayrıca J. Morris, *Pope John VIII-An English Woman: Alias Pope Joan* (Londra, 1985).

PAPYRUS 1. Derveni üzerine, bkz. S. G. Kapsomenon, *Gnomon*, 35 (1963), 222-223; *Archaeoll: Deltion*, 14 (1964), 17-25; ayrıca Eric Turner, *Greek Papyri: An Introduction* (Oxford, 1980). 2. E. G. Turner, *Greek Pipyri, an introduction* (Oxford, 1968; yeni baskı 1980); *Greek Manuscripts of the Ancient World* (Oxford, 2. baskı, 1987).

PARNASSE 1. After Ronald Taylor, *Franz Liszt: Man and Musician* (Londra, 1986), 46.

PASQUA 1. E. A. M. Fry, *Almanacks for Students of English History: being a series of 35 almanacks arranged for every day upon which Easter can fall ... 500-1751 AD (OS), 1751-2000 (NS)* (Londra, 1915). 2. C. Wesley, "Christ the Lord is Risen Today", *Hymns Ancient and Modern*, gözden geçirilmiş baskı (Londra, 1950), no. 141.

PAZAR 1. Bkz. R. J. Heilbroner, "The Wonderful World of Adam Smith", *The Worldly Philosophers: The Lives, Times, and Ideas of the Great Economic Thinkers*, 6. baskı (Londra, 1991), 42-74. 2. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776).

PETROGRAD 1. R. J. Service, *Lenin: a political life* (Londra, 2. baskı, 1991). 2. Bkz. Harrison Salisbury, *The 900 Days' Siege of Leningrad* (New York, 1969). 3. Ruth T. Kaminska, *Mink Coats and Barbed Wire* (Londra, 1979).

PFALZ 1. Bkz. Leo Hugot, *Aachen Cathedral: A Guide* (Aachen, 1988); Erich Stepheny, *Aachen Cathedral* (Aachen, 1989).

PHILIBEG 1. Hugh Trevor-Roper, "The Highland Tradition of Scotland", T. Ranger and E. Hobsbawm (der.), *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1983), 15-42. 2. See Robert Bain, *The Clans and Tartans of Scotland*, 5. baskı (Glasgow, 1976), 164-5. 3. Ranger and Hobsbawm, *The Invention of Tradition*, 263-307.

PICARO 1. Bronislaw Geremek, *Swiat Opery Zebraczej: obraz wloczegów i nedzarzy w literaturach XV-XVII wieku* (Dilenci Operası dünyası: 15.-17. yüzyıl edebiyatında serseriler ve dilenciler) (Varşova 1989); *Poverty: A History* (Oxford, 1994). 2. Ewa M. Thomson, *Understanding Russia: The Holy Fool in Russian Literature* (Londra, 1987).

PLOVUM 1. Lynn White Jr., "The Agricultural Revolution in the Early Middle Ages", *Mediaeval Technology and Social Change* (Oxford, 1962), 39-78, açıklayıcı dipnotlarla birlikte.

POGROM 1. "Pogrom", *Encyclopaedia Judacia* (Kudus, 1971), xiii, 694-702. 2. Bkz. J. D. Clier, *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* (Cambridge, 1991); I. M. Aronson, *Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia* (Pittsburgh, 1990). 3. Norman Davies, "Great Britain and the Polish Jews, 1918-20", *Journal of Contemporary History*, c. viii/2, 1973, 119-42.

POTEMKIN 1. J. Dreifuss, *The Romance of Catherine and Potemkin* (Londra, 1938). 2. Anatoliy Golitsyn, *New Lies for Old: The Communist Strategy of Deception and Disinformation* (Londra, 1984), 412. 3. H. Marshall, *Sergei Eisenstein's "Battleship Potemkin"* (New York, 1978).

PRADO 1. F. J. Sanchez Canton, *The Prado* (Londra, 1959), 7. 2. Bkz. *Treasures of a Polish King: Stanislaus August as Patron and Collector* (Dulwich Picture Gallery sergi kataloğu, Londra, 1992).

PROPAGANDA 1. J.-M. Domenach, *La Propagande Politique* (Paris, 1955), 55. Ayrıca bkz. Z. Zeman, *Nazi Propaganda* (Oxford, 1973); F. C. Barghoorn, *Soviet Foreign Propaganda* (Princeton, 1964). 2. Stephen Koch, *Double Lives: Stalin, Willi Munzenberg and the Seduction of the Intellectuals* (New York, 1994), 12. 2. L. Roper, *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg* (Oxford, 1989).

PROSTİBULA 1. J. Rossiaud, *La Prostitution Medievale*, çev. *Medieval Prostitution* (Oxford, 1988); L. L. Otis, *Prostitution in Mediaeval Society: The History of an Urban Institution in Languedoc* (Chicago, 1989). 2. L. Roper, *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg* (Oxford, 1989).

PUGACEV 1. Bkz. Oliver Figes, *Peasant Russia, Civil War: the Volga Countryside in Revolution, 1917-21* (Oxford, 1989). 2. Bkz. Paul Avrich, *Russian Rebels, 1600-1800* (New York, 1972); ayrıca J. Y. Alexander, *Autocratic Government in a national crisis the imperial Russian government and Pugachev's Revolt, 1773-75* (Bloomington, Ind., 1961); A. Bodger, *The Kazakhs and the Pugachev Uprising in Russia, 1773-4* (Bloomington, 1988). 3. E. Hobsbawm, *Primitive Rebels: studies in archaic forms of social movement* (Manchester, 1971); ayrıca R. H. Hilton, *Bondmen made free: mediaeval peasant movements and the English rising of 1381* (Londra, 1973); D. Mitrany, *Marx against the Peasant* (Chapel Hill, 1951). 4. Theodore Shanin, *Peasants and peasant societies: selected readings* (Oxford, 2. baskı, 1987); *Defining peasants: Essays concerning rural societies* (Oxford, 1990). 5. *Journal of Peasant Studies*, 1, no. 1 (1973-4), 1-3. 6. E. Le Roy Ladurie (1969), çev. *The French Peasantry, 1450-1660* (Aldershot, 1987). 7. Y. M. Berce, *Croquants et nu-pieds: les soulèvements paysans en France du XVIème au XIXème siècle* (Paris, 1974). 8. R. Mousnier, *Peasant Uprisings in Seventeenth Century France, Russia and China* (Londra, 1971). 9. R. Pillorget, *Les mouvements insurrectionnaires de Provence entre 1596 et 1795* (Paris, 1975). 10. L. Sciascia, *La Corda Pazza* (Torino, 1970), 390.

RELAXATIO 1. Edward Whymper, *The Ascent of the Matterhorn* (1880) (yeni baskı Londra, 1987); *Scrambling Amongst the Alps*, 5. baskı 1890 (yeni baskı Exeter, 1986); ayrıca bkz. P. Bernard, *The rush to the Alps: the Evolution of Vacationing in Switzerland* (Boulder, Colo., 1978). 2. J. Walvin, *The People's Game: A social history of British football* (Londra, 1975); B. Butler, *The Football League, 1888-1988* (Londra, 1987). 3. J. Mercier, *Le Football* (Paris, 1971); P. Soar, M. Tyler, *The Story of Football* (Twickenham, 1986).

RENTES 1. E. Le Roy Ladurie, P. Couperie, *Annales*, Haziran 1970, çev. "Changes in Parisian Rents", *The Territory of the Historian* (Chicago, 1979), 61-78.

RESPONSA 1. Haham Ephraim Oshry, *Mi-Maamakkim*, III. 1. 11; in Haham Dr. H. J. Zimmels, *The Echo of the Nazi Holocaust in Rabbinic Literature* (Londra, 1975), bl. 3, "An Anthology of Responsa", s. 253-353, s. 24, "Adoption". 2. Bu örnekler, Zimmels, *The Echo of the Nazi Holocaust*, or from "Religious Leadership during the Holocaust", a seminar paper read by Rabbi Hugo Gryn at SSEES, Londra Üni., 30 Nisan 1992'den. 3. *Oshry, Mi-Maamakkim*, 1. 1. 4. *The Holocaust: The Victims Accuse. Documents and Testimony on Jewish War Criminals* (Brooklyn, NY, 1977). "If there is such a thing as spiritual pornograpy, this would lit it" 'Hugo Gryn). 5. Bkz. Pesach Schindler, *Hassidic Responses to the Holocaust in the Light of Hassidic Thought* (Hoboken, NJ, 1990). 6. Dr. Milejkowski ve diğerleri, *Recherches cliniques sur la famine exécutées dans le ghetto de Varsovie* (Varşova, 1946). 7. Rabbi Hugo Gryn'in 9 Aralık 1993 tarihli mektubu.

REVERENTIA 1. Bkz. Peter Brown, *Relics and Social Status in the Age of Gregory of Tours*, Stenton Konferansı 1976 (Reading, 1977). 2. Patricia Morison, "An Exquisite Gothic Treasure Trove", *Financial Times*, 3 Eylül 1991.

ROMANIA 1. Jules Bloch, *Les Tsiganes* (Paris, 1969), 7-16. Fransisken bir hacı 1322'de Girit'in Kandiye kentinde, mağarada oturan, muhtemelen çingene olan bir topluluğa rastladığını bildirmektedir. 2. Bkz. Angus Fraser, *The Gypsies* (Oxford, 1992); ayrıca G. Puxon, *Roma: Europe's Gypsies* (Londra, 1987). 3. Matthew Arnold, from "The Scholar-Gipsy", *Oxford Book of English Verse, 1250-1918*, no. 760, s. 914.

ROUGE 1. E. J. Haeberle, "Swastika, Pink Triangle and Yellow Star: The Destruction of Sexology and the Persecution of Homosexuals in Nazi Germany", M. Duberman ve diğerleri (der.), *Hidden from History* (Londra, 1991), 365-79.

RUFINUS 1. Nicholas Barker, *The Oxford University Press and the Spread of Learning: An Illustrated History, 1478-1978* (Oxford, 1978), 2-4). 2. Oxford Üniversitesi Modern Tarih Fakültesi öğretim üyeleri E. Barker, H. W. C. Davis, C. R. L. Fletcher, Arthur Hassall, L. G. Wickham Legg, F. Morgan, *Why We Are at War: Great Britains Case, with an appendix of original documents* (Oxford 1914); Oxford Üniversitesi Yayınları arşivlerindeki kayıtlı şekliyle ve Dr. H. Pogge von Strandmann'a teşekkürle.

RUS' 1. N. Freret, *Mémoire sur les origines des francs* (Paris, 1714). 2. Omeljan Pritsak, *The Origins of Rus'* i (Cambridge, Mass., 1981), bl. 1. 3. Norman Golb ve Omeljan Pritsak (der.), *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca, NY, 1982), bl. 1, "T-S (Glass) 12.122-the Kievan Letter".

SAMOS 1. Guy de la Bédoyère, *Samian Ware* (Princes Risborough, 1988). 2. J. Dechelette, *Les Vases céramiques ornées de la Gaule romaine* (Paris, 1904); H. B. Walters, *Catalogue of Roman Pottery ... in the British Museum* (Londra, 1905); M. Durand Lefebvre, *Marques de potiers gallo-romans trouvées à Paris* (Paris, 1963); J. A. Stansfield ve Grace Simpson, *Central Gaulish Potters* (Oxford, 1958); A. C. Brown, *Catalogue of Italian Terra Sigillata in the Ashmolean Museum* (Oxford, (1968); P. Petru, *Rimska keramika v Sloveniji* (Liyubliyana, 1973). 3. Stansfield ve Simpson, *Central Gaulish Potters*, kronolojik tablo, 170.

SAMPHIRE 1. Jane Renfrew, *Food and Cooking in Prehistoric Britain: History and Recipes* (Londra, 1985), 35, R. Philips'e göre, Wild Food (Londra, 1983). 2. *Ibid*, 36, Mrs. Beaton'a göre. 3. *Ibid*, 38, M. B. Stout'a göre, *The Shetland Cookery Book* (Lerwick, 1968).

SANITAS 1. Dhiman Barua ve Wm. Greenough III (der.), *Cholera* (New York, 1992), bl. 1, "The History of Cholera". 2. A. Nikiforuk, *op. cit.*, 154. Ayrıca bkz. F. R. van Hartesfeld, *The Pandemic of Influenza, 1918-19* (Lampeter, 1992); R. Collier, *The Plague of the Spanish Lady* (New York, 1974).

SARAYBOSNA 1. 100 Andric tarafından (*Pismo iz 1920g*) 1920 tarihli bir mektuptan uyarlanmıştır. Çev. Lenore Grenoble, *The Damned Yard and Other Stories*, (der.) Celia Hawkesworth (Londra, 1992), 107-19. 2. *Ibid*, 7. 3. Francesca Wilson, *Aftermath* (Londra, 1947), "Sarajevo".

SCHOLASTIKOS 1. *Philologelos*'tan Almancaya A. Eberhard tarafından (Berlin, 1869) ve Lehceye J. Lanowski (Wroklaw, 1965) tarafından çevrilmiştir. 2. Bkz. S. West, "More Very Old Chestnuts", *Omnibus*, 20 (Eylül 1990).

SES 1. Robert Browning, "How They Brought the Good News from Ghent to Aix", *Collected Works* (Londra, 1896), i. 250-1. 2. Brian Rust, *Discography of Historical Records on Cylinders and 78s* (Londra, 1979), 41. (Edison'un 22 Kasım 1888'deki W. E. Gladstone kaydı tarafından öncelenmiş olması muhtemeldir) 3. Bkz. *Revolutions in Sound: A Celebration of 100 years of the Gramophone* (British Library sergi ve kataloğu, Londra, 1988). 4. *Die Klangwelt Mozarts* (Kunsthistorisches Museum sergisi, Viyana, 1991-2). 5. Bkz. Grace Koch, *International Association of Sound Archives (IASA), Directory of Member Archives*, 2. baskı (Milton Keynes, 1982). 6. Aktaran: Rust, *Discography*, 277.

SHQIPERIA 1. S. Pollo, A. Puto, *The History of Albania* (Londra, 1981); James Pettifor, *Albania* (Londra, 1994).

SINGULARIS 1. Montaigne, *Essais* (1580): Zikr.: Alain Laurent, *Histoire de l'individualisme* (Paris, 1993), 27. 2. Bkz. Colin Morris, *The Discovery of the Individual, 1050-1200* (Londra, 1972). 3. Margaret Thatcher; bkz. *Margaret Thatcher in Her Own Words* (Harmondsworth, 1987). 4. R. Hughes, *The Culture of Complaint: The Fraying of America* (Londra, 1993); ve

David Selbourne, *The Principle of Duty: An Essay on the Foundations of Civic Duty* (Londra, 1994).

SİMYA 1. R. J. W. Evans, 'Rudolph and the Occult Arts', in *Rudolph II and His World: a Study in Intellectual History, 1576-1612* (Oxford, 1973), 196-242. 2. M. Rady, 'A Transylvanian Alchemist in London', *Slavonic and East European Review*'da çıkacak. 3. Evans, *op. cit.*, 199. 4. J. Bronowski, *The Ascent of Man* (Londra, 1970). 5. Bkz. F. Sherwood Taylor, *The Alchemists* (Londra, 1952); J. Read, *Through Alchemy to Chemistry: a procession of ideas and personalities* (Londra, 1957). 6. William Shakespeare, *Sonnet 33*.

SİYAH ATHENA 1. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization* (2 cilt, Londra, 1987-91). Bkz. M. Levine, "The Challenge of Black Athena", *Arethusa* (Sonbahar 1989), Jasper Griffin, *New York Review of Books*, 15 Haziran 1989.

SLAVKOV 1. D. Chandler, *Austerlitz 1805: Battle of the Three Emperors* (Londra, 1990). 2. Leo Tolstoy, *War and Peace*, çev. Rosemary Edmonds (Londra, 1957), c. I, kitap 1, bl. xiv, s. 317. 3. John Keegan, *The Face of Baatle* (Londra, 1978).

SLESVİG 1. Bent Rying, *Denmark: History* (Kopenhag, 1981), ii. 332. 2. Bkz. W. Carr, *Schleswig-Holstein, 1815-48: A Study in National Conflict* (Manchester, 1963); *The Origins of the War of German Unification* (Londra, 1991).

SMOLENSK 1. Merle Fainsod, *How Russia Is Ruled: Smolensk under Soviet Rule* (Harvard, Mass., 1953). 2. J. Arch Getty, *The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party reconsidered, 1933-38* (Cambridge, 1988), 203. 3. Bkz. Jacek Kuron, *Wiara i wina: do i od komunizmu* (Varşova, 1990), 324-5. Yazar, Dayanışma hareketinin önde gelen üyelerinden biriydi, savaş dönemi bağ bozumu sırasında bir hapishane hücresini bir Gestapo subayıyla paylaştığı için 1960'larda komünist rejim tarafından hapsedilmişti. 4. Norman Davies, "The Misunderstood War", *New York Review of Books*, 9 Haziran 1994. 5. Gitta Sereny, "Giving Germany Back Its Past", the *Independent on Sunday*, 15 Mayıs 1994.

SOCIALIS 1. Nils Andrén, *Modern Swedish Government* (Stockholm, 1961).

SONATA 1. W. Mellers, *The Sonata Principle* (Londra, 1988), 655; W. S. Newman, *The Sonata in the Classic Era* (New York, 1972).

SOVKINO 1. N. Zorkaya, *An Illustrated History of Soviet Cinema* (New York, 1991). 2. Zikr.: R. Taylor, *The Politics of the Soviet Cinema, 1917-29* (Cambridge, 1979), 39.

SOYKIRIM 1. G. J. Libaridian, *A Crime of Silence: the Armenian Genocide* (Londra, 1985); D. M. Lang, *The Armenians: a people in exile* (Londra, 1981); C. J. Walker, *Armenia: survival of a nation* (Londra, 1990); S. L. Sonyel, *The Ottoman Armenians, victims of great power diplomacy* (Londra, 1987); R. Hovannisian (der.), *The Armenian Genocide: history, politics, and ethics* (Londra, 1991); R. Melson, *Revolution and Genocide: on the origin of the Armenian genocide and of the Holocaust* (Londra, 1992). 2. Amiral Canaris'in notlarından, 22 Ağustos 1939, aktaran L. P. Lochner, *What about Germany?* (New York, 1942), 2. Dr Mark Levene'e teşekkürler. 3. R. Lemkin, *Axis Rule in Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress* (New York, 1944). Bkz. "Genocide", *Encyclopaedia Judaica* (Kudüs, 1971), c. 7, 410.

SPARTACUS 1. R. Orena, *Rivolta e rivoluzione: il bellum di Spartaco* (Milano, 1984); W. Z. Rubinsohn, *The Spartacus Aprising and Soviet Historical Writing* (Oxford, 1987). 2. W. D. Philips, *Slavery from Roman Times to the Early Transatlantic Trade* (Manchester, 1985), C. W. W. Greenidge, *Slavery* (Londra, 1958).

SPASİT'EL 1. Ryszard Kapuscinski, "The Temple and the Palace", *Imperium* (Londra, 1994), 95-108.

STRAD 1. D. Boyden, *The Hill Collection* (Ashmolean Museum) (Oxford, 1969), No. 18, "Le Messie". 2. W. E. Hills, *The Salabue Stradivari* (Londra, 1891).

STRASSBURG 1. Bkz. G. Gardes, *La Marseillaise, ou les paradoxes de la gloire* (Lyon, 1989); F. Robert, *La Marseillaise* (Paris, 1989).

SUND 1. C. E. Hill, *Danish Sound Dues and Command of the Baltic* (Durham, NC, 1926).

SUSANIN 1. A. Loewenberg, *Annals of Opera, 1597-1940* (Londra, 1978), 784-6. 2. S. Sadie (der.), *The New Grove Dictionary of Opera* (Londra, 1992), ii. 1261-4.

SYLLABUS 1. Bu alıntı *Catholic Encyclopedia*'daki çok daha geniş bir paragrafa dayanmaktadır (Washington, DC, 1967), xiii. 854-6. 2. Sosyalizm, anarşizm, terörizm ve Roma katolikliğini çok yakın ilişki içinde gören Dostoyevski'nin siyasal görüşleri için, bkz. [INQUISITIO].

SYPHILUS 1. Bkz. Claude Quétel, *A History of Syphilis* (Cambridge, 1990). 2. Zikr.: Nikiforuk, *The Fourth Horseman, op. cit.*, 91. 3. L. Baumgartner ve J. F. Fulton, *A Bibliography of the Poem "Syphilis sive morbus Gallicus" by Girolamo Fracastro of Verona* (Londra, 1935).

SZLACHTA 1. Norman Davies, "Szlachta: The Nobleman's Paradise", *God's Playground* (Oxford, 1981), c. i, bl. 7. Ayrıca bkz. A. Goodwin (der.), *The European Nobility in the Eighteenth Century* (Londra, 1953); ayrıca M. J. Bush, *Rich Noble, Poor Noble* (Manchester, 1988).

ŞAMAN 1. Nevill Drury, *The Elements of Shamanism* (Longmead, Dorset, 1989). 2. Aleksander Nawrocki, *Szamanizm i Wegrzy* (Varşova, 1988).

ŞURUP 1. Bkz. R. H. Bainton, *The Hunted Heretic: The Life and Death of Michael Servetus* (Boston, 1953). 2. J. Bossy, *Giordano Bruno and the Embassy Affair* (New Haven, Conn., 1992).

TABARD 1. Eric Delderfield, *Inns and Their Signs: Fact and Fiction* (Newton Abbot, 1975); ayrıca Dominic Rotheroe, *London Inn Signs* (Londra, 1990).

TAİZÉ 1. J. L. Gonzalez Balado, *The Story of Taizé*, 3. baskı (Londra, 1988); Rex Brice, *Brother Roger and his community* (Londra, 1978). 2. J. Playfoot (der.), *Mother Theresa: My life for the poor* (Yarmouth, 1986); E. Egan, *Such a Vision of the Street* (Londra, 1985); P. Porter, *Mother Theresa: The Early Years* (Londra, 1986); N. Cahwla, *Mother Theresa* (Londra, 1992); Sue Shaw, *Mother Theresa* (Londra, 1993). 3. Bkz. "Aid to the Church in Need", *Mirror*, iki aylık (Antwerpen, 1992-).

TAMMUZ 1. M. Lambeth, *Discovering Corn Dollies* (Aylesbury, 1987). Ayrıca bkz. James Frazer, *The Golden Bough* (Londra, 1890), bölüm 3, kesim 8, 9, "Demeter and Prosperine" ve "Lityerses": The Death of the Corn-spirit". 2. Bkz. D. Harris ve G. C. Hillman, *Foraging and Farming: The Evolution of Plant Exploitation* (Londra, 1988); M. N. Cohen, *The Food Crisis in Prehistory: Overpopulation and the Origins of Agriculture* (New Haven, Connecticut, 1981); P. J. Ucko ve G. W. Dimbleby, *The Domestication and the Exploitation of Plants and Animals* (Londra, 1969). 3. J. Percival, *The Weat Plant* (Londra, 1921).

TAXIS 1. Bkz. S. MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity* (Berkeley, California, 1981). 2. Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi 28. 3. Bkz. J. P. Bury, "The Ceremonial Book of Constantin Porphyrogennetos", *EHR* 22, (1907), 209-227; ayrıca A. Vogt, *Constantin Porphyrogenète: le livre des cérémonies* (Paris, 1935-40). 4. Bkz. D. M. Nicol, "*Kaiseralbung*. The Unction of Emperors in Late Byzantine Ritual", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2 (1976), 37-52.

TEFECİLİK 1. Bkz. J. Shatzmiller, *Shylock Reconsidered: Jews, Moneylending and Medieval Society* (Berkeley, Calif., 1989), reviewed in *New York Review of Books*, 36/21-2 (18 Ocak 1990). 2. K. B. McFarlane, "Loans to the Lancastrian Kings: The Problem of Inducement", *Cambridge Historical Journal*, 9 (1947-9), 57-68.

TEICHOS 1. *Oxford Dictionary of Byzantium* (1991), i. 519-520; ayrıca bkz. A. van Millingen, *Byzantine Constantinople: The Wals of the City and Adjoining Historical Sites* (Londra, 1899).

TEMPUS 1. E. Bruton, *The History of Clocks and Watches* (Londra, 1979), 34-5. 2. Bkz. G. J. Whitrow, *Time in History: Views of Time from Prehistory to the Present Day* (Oxford, 1989).

TEREM 1. See Nancy S. Kollmann, "The Seclusion of Elite Muscovite Women", *Russian History*, 10 (1988), 170-87. 2. Augustin von Mayerburg, *Iter in Moscoviam* ... (1661), zikr.: Lindsey Hughes, *Sophia: Regent of Russia, 1657-1704* (New Haven, Conn., 1990), 17. (Winner of the Heldt Prize for Women's Studies, 1992). 3. *Ibid*, 264-5. Bu methedici olmayan tasvir Foy de la Neuville'in *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie*'sinde yer almaktadır, Paris, 1698), fakat Petro'nun döneminde, muhtemelen hasım bir yayıncı tarafından özgün elyazmasına eklenmiştir.

TOLLUND 1. Seamus Heaney, "The Tollund Man", *New Selected Poems, 1966-87* (Londra, 1990), 31-32. 2. "Iceman of the Alps comes in from the cold ..." , *Sunday Times*, 29 Eylül 1991; ayrıca F. Spencer, *Piltdown: a scientific forgery* (Londra, 1990).

TON 1. G. Perle, *Twelve-Tone Tonality* (Londra, 1977); M. Hyde, *Schoenberg's Twelve-Tone Tonality* (Ann Arbor, Mich., 1982); S. Milstein, *Schoenberg: Notes, Sets, Forms* (Cambridge, 1992). 2. R. R. Reti, *Tonality, Atonality, Pantonality: A Study of Some Trends in Twentieth Century Music* (Londra, 1958). 3. P. Griffiths, *Olivier Messiaen and the Music of Our Time* (Londra, 1985); B. M. Maciejewski, *H. M. Górecki: His Music and Our Times* (Londra, 1994).

TOR 1. Bkz. A. Reissner, *Berlin, 1675-1945: The Rise and Fall of a Metropolis* (Londra, 1984); A. Read, D. Fisher, *Berlin; the biography of a city* (Londra, 1994).

TORMENTA 1. Norbert Elias, *History of Manners*, 203-4. 2. Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la prison*'dan (Paris, 1975), 9-11. 3. C. Phillipson, *Three Criminal Law Reformers: Beccaria, Bentham, Romilly* (Londra, 1923); *Cesare Beccaria and Modern Criminal Policy*, Uluslararası Kongre, 1988 (Milano, 1990); J. H. Langbein, *Torture and the Law of Proff: Europe and England in the Ancien Regime* (Chicago, 1977). 4. Bkz. G. R. Scott, *A History of Torture* (Londra, 1994); J. H. Burgess and H. Danelius, *The UN Convention against Torture* (Londra, 1988).

TOUR 1. Serge Douay, "Tours et Détours du Tour de France", *Historama*, 89/Temmuz 1991, 58-63; ayrıca bkz. G. Watson, *The Tour de France and its heroes* (Londra, 1990); G. Nicholson, *The Rise and Fall of the Tour de France* (Londra, 1991). 2. *Independent*, 27 Temmuz 1992.

TRISTAN 1. John Manchip White, "Tristan and Isolt", *Diversions in History* (der.) P. Quennel, Londra, 1954, s. 136-146). 2. Gabriel Bise, *Tristan and Isolde: From a Manuscript of 'The Romance of Tristan'* (15. Yüzyıl), (Fribourg, Cenevre, 1978). 3. *Povest'e Tryschane* (1580), Racyzński Kütüphanesi, Poznan (MS 94). Z. Kipel tarafından *The Byleroussian Tristan* adıyla İngilizceye çevrilmiştir (New York, 1988). 4. *Morte D'Arthur*'dan aktaran, White, "Tristan and Isolt", 146. 5. G. Philips ve M. Keaman, *King Arthur: The True Story* (Londra, 1992). 6. Bkz. G. Ashe, *The Quest for Arthur's Britain* (Londra, 1968). 7. Tennyson, *Idylls of the King*, "To the Queen", ll. 62-66, *Tennyson's Poetry* (der.) R. W. Hill, New York, 1971, s. 431).

TRONOS 1. Bkz. A. C. Mandel, "The Seated Man: Homo Sedens", *Applied Ergonomics*, 12(1) (1981); bağımsız olarak da yayınlanmıştır (Kopenhag, 1981).

TSCHERNOWITZ 1. Michael Ignatieff, "The Old Country", *New York Review of Books*, 15 Şubat 1990, gözden geçiren Gregor von Rezzori, *The Snows of Yesteryear: Portraits for an Autobiography* (New York, 1989).

UKRAYNA 1. Taras Shevchenko, '*Zapovit*' (Testament, 1845), *Song out of Darkness*, Vera Rich tarafından çevrilen seçme şiirler (Londra, 1972), s. 85 (değişik). Bkz. D. Cyzevsky, *A History of Ukrainian Literature* (Littleton, Colombia, 1975); G. Grabowicz, *Toward a history of Ukrainian Literature* (Cambridge, Massachuttes, 1981). 2. D. Doroshenko, *A Survey of Ukrainian History* (Winnipeg, 2. baskı, 1975); R. Szporluk, *Ukraine, a brief history* (Detroit, 1982); R. Magosci, *Ukraine: a historical atlas* (Toronto, 1985); O Subtelny, *Ukraine: a history* (Toronto, 1988).

USKOK 1. Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj: piracy, banditry, and holy war in the sixteenth century Adriatic* (Cornell, Ithaca, 1991).

ÜTOPYA 1. Sir Thomas More, *Utopia*, trans. Raphe Robynson, 1552 (Cambridge, 1879) (17th repr., 1952). 2. See Isaiah Berlin, *Against the Current: Essays in the History of Ideas* (Oxford, 1979); ayrıca H. Hardy (der.), *The Crooked Timbers of Humanity: Essays in the History of Ideas* (Londra, 1991). 3. Vercors, *Le Silence de la mer, et autres recits* (Paris, 1951), 19-43. 4. K. Moczarski, *Rozmowy z katem*, trans. as *Conversations with an Executioner* (Londra, 1974).

VALTELLINA 1. Bkz. Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659* (Cambridge, 1972). On Sfurzat wine, bkz. G. Dalmass, "The Wines of Italy", *The Great Book of Wine* (Lausanne, 1970), 221.

VENDANGE 1. Bkz. E. Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mille* (Paris, 1967), İng çev.: *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate Since the Year 1000* (New York, 1971); H. Lamb, *Climate, History and the Modern World* (Londra, 1982); ayrıca Sir Crispin Tickell, "Climate and History", Radcliffe Konferansı (Oxford, 1994). 2. Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine*, bl. 2. 3. *Ibid*, bl. 3, "Problems of the Little Ice Age".

VENDÉMIAIRE 1. H. Morse Stephens, *Revolutionary Europe, 1789-1815* (Londra, 1936), app. vi: "Concordance of Republican and Gregorian Calendars", 374-5.

VINO 1. J.-F. Gautier, *Histoire du Vin* (Paris, 1992). Ayrıca bkz. H. Warner Allen, *A History of Wine* (Londra, 1961). 2. Gautier, *op. cit.*, s. 99. 3. Hugh Johnson, *World Atlas of Wine* (Londra, 1971), s. 191.

VIOLETS 1. D. Ackerman, "Smell", *A Natural History of the Senses* (Londra, 1990), 3-63. 2. Bkz. Alain Corbin, *The Foul and the Fragrant: Odours and the French Social Imagination* (Leamington Spa, 1986). 3. S. Ferenczi, *Thalassa: A Theory of Genitality* (1938; repr. Londra, 1989).

VLAD 1. M. Cazacu, "Il Potere, la Perocità, e le Leggende di Vlad III, Conte Dracula", *Storia* (Firenze), iii, no. 15, 10-16; ayrıca bkz. C. Leatherdale, *The Origins of Dracula: the background to Bram Stoker's Gothic masterpiece* (Londra, 1987); A. Mackenzie, *A journey into the past of Transylvania* (Londra, 1990); S. Pascu, *A History of Transylvania* (Detroit, 1982). 2. John Foxe, *The new and complete Book of Martyrs, or an universal history of martyrdom*, revised & corrected (Londra, 1811-17).

VORKUTA 1. Bkz. Paul Hollander, "Soviet Terror, American Amnesia", *National Review*, 2 Mayıs 1944, 28-39. 2. J. Scholmer, *Vorkuta* (Londra, 1954); Edward Buca, *Vorkuta* (Constable, Londra, 1976); ayrıca Bernard Grywacz, interviewed by Caroline Moorhead, "Out of the Darkness", *Independent Magazine*, 26 Ocak 1991. 3. Avraham Shifrin, *The First Guidebook to the Prisons and Concentration Camps of the Soviet Union* (Seewis, GR, Switzerland, 1980), 2. baskı (Londra, 1981); on Vorkuta, s. 203-9. Ayrıca bkz. R. Conquest, *Kolyma: the Arctic Death Camps* (Londra, 1978). 4. Shifrin, *op. cit.*, 31-5. 5. Kişisel ziyaret, Ekim 1991. 6. "80.000 ghosts return to haunt Moscow", *Independent*, 6 Eylül 1989.

WIENER WELT 1. Stephen Beller, *Vienna and the Jews 1867-1938: A Cultural History* (Cambridge, 1989), esp. 34-7. 2. *Ibid, passim.* 3. Martin Freud, "Who Was Freud?", J. Fraenkel (der.), *The Jews of Austria: Essays on Their Life, History and Destruction* (Londra, 1967), 197-211. 4. Joseph Roth, aktaran: R. S. Wistrich, *The Jews of Vienna in the Age of Franz-Joseph* (Oxford, 1990). 5. Rabbi Güdemann'dan Kamilla Theimer'a, 19 Aralık 1907, aktaran: J. Fraenkel, "The Chief Rabbi and the Visionary", Fraenkel, *The Jews of Austria*, 115-17.

XATIVAH 1. Bkz. David Hunter, *Papermaking: The History and Technique of an Ancient Craft* (Londra, 1947); ayrıca J. Dabrowski ve J. Siniarska-Czaplicka, *Rekodzielo papiernicze* (Kağıtçılık zenaatı) (Varşova, 1991), geniş ingilizce ozet.

YAĞMA 1. Bir zamanlar iki tane harika heykelim vardı, bir kadın ve genç bir adam, ikisi de o kadar mukemmeldi ki, damarları bile görulebilirdi. Poros yok edildiğinde alınmışlardı ve bazı askerler onları Avrupalılara satmak için Argos'a gitmişlerdi... Fakat askerleri bir kenara çekip, onlara "size on bin taler verseler bile, onların vatanlarından ayrılmalarına izin vermemelisiniz. Biz bunun için savaştık" dedim. H. A. Lidderdale (der.), *The Memoirs of General Makriyannis*'den (Oxford, 1966). 2. W. St. Clair, *Lord Elgin and the Marbles* (Oxford, 1967); C. Hitchens ve diğerleri, *The Elgin Marbles: should they be returned to Greece?* (Londra, 1978). 3. Charles de Jaeger, *The Linz File: Hitler's Plunder of Europe's Art* (Toronto, 1981); Lynn Nicholas, *The Rape of Europe* (Londra, 1994). 4. M. Bailey, "Nazi Art Loot Discovered in Russia", *Observer*, 24 Mart 1991. 5. Wm. H. Honan, "New Facts and Lawsuits in the tale of art thefts from German Church", "Stolen Treasure" and "Inventory in Texas Case Turns up New Works", *New York Times*, 25 Haziran, 30 Haziran, 10 Eylül 1990. 6. E. Aleksandrov, Z. Stankov, *The international legal protection of cultural property* (Sofya, 1979); Australian Association of Humanities, *Who Owns the Past? a Symposium* (Melbourne, 1985); B. Walter, *Rueckfuehrung von Kulturgut in internationalen Recht* (Bremen, 1988); J. Greenfield, *The Return of Cultural Treasures* (Cambridge, 1989).

ZADRUGA 1. Maria Todorova, "Myth-Making in European Family History: The Zadruga Revisited", *East European Politics and Society*, 4 (1) (1991), 30-69.

ZEUS 1. M. J. Price, "The Statue of Zeus at Olympia", *The Seven Wonders of the World*, P. Clayton ve M. J. Price (Londra, 1988), 59-77.

EK I
KUTUCUKLARIN LİSTESİ

101. TABUR 1086
ABHAZYA 862
ADELANTE 1047
AGOBARD 334
ALCOFRIBAS 584
ALPI 78
ALTMARKT 441
ANGELUS 434
ANNALES 1018
ANNO DOMINI 296
APB 1071
APOCALYPSE 222
AQUILA 181
AQUINCUM 183
ARCHIMEDES 148
ARICIA 185
ATHLETOS 150
ATHOS 349
AUC 176
AUSCHWITZ 1091
AVCI-TOPLAYICI 92
BAHARAT-ÖKUZ 131
BALETTO 512
BAMBINI 909
BARBAROS 125
BARD 592
BASERRIA 686
BATAVIA 583
BAUME 298
BENZ 817
BERNADETTE 845
BIBLIA 312
BLARNEY 595
BOGEY 1035
BOGUMIL 352
BOŞ TOPRAK 1017
BOUBOULINA 780
BOXER 899
BRIE 329
BRITO 293
B.U.C. 979
BUCZACZ 1098
BUDA 395
BÜYÜ 432
C14 89
CADMUS 139
CANTATA 707
CANTUS 300
CAP-AG 629
CARITAS 825
CATACOMBI 230
CEDRA 188
CHASSE 448
CHERSONESOS 127
CHOUAN 756
CODPIECE 453
COMBRAY 913
COMENIUS 656
COMPOSTELA 307
COMPUTIO 429
CONCLAVE 425
CONDOM 208
CONSPIRO 381
CORVINA 565
CRAVATE 662
CRUX 220
CSABA 246
CUZAM 308
ÇERNOBİL 901
DANNEBROG 392
DANUBIUS 85
DASA 100
DELİLİK 906
DEMOS 154
DEPREM 687
DESSEIN 709
DEVIATIO 494
DEVLET 496
DIABOLOS 229
DING 327
DIRHEM 325
DOLAR 568
DONHOFF 1108
DOUAUMONT 951
$e = MC^2$ 903
ECO 121
EESTI 990
EGNATIA 180
EIRIK 359
EL CID 377
ELDLUFT 689
ELEKTRON 147
ELEMENTA 838
ELSASS 669
EPIC 137
EPIDEMIA 261
EPIGRAPH 199
EROS 642
ETRUSCHERIA 178
EULENBERG 922
EULER 646
FARAON 1049
FAROE 84
FATİMA 964
FAUSTUS 536
FEMME 764
FIESTA 366
FLAGELLATIO 514
FLAMENKO 576
FLORA 954
FOTO 818
FREUDE 732
FUTHARK 254
GAGAUZ 791
GATTOPARDO 872
GAUCHE 744
GENLER 877
GENUG 735
GERİLLA 785
GESANG 527
GETTO 367
GGANTIJA 99
GONCALVEZ 492
GOTHA 855
GOTİK 385
GOTTHARD 79
GRECO 606
GRILLENSTEIN 772
GROSSENMEER 697
GROTEMARKT 673
GUILLOTIN 748
HANSA 369
HASAT 1028
HAZARYA 264
HEJNAL 393
HEPTANESOS 788

HERMANN 873
HEXEN 611
HOLİZM 530
HOSSBACH 1052
HYSTERIA 146
ILLYRIA 778
ILLYRICUM 211
INDEX 289
INFANTA 556
INQUISITIO 540
IONA 306
IFFET 224
İKONA 276
İZLENİM 912
JACQUARD 729
JEANS 822
KABALA 423
KAFKASYA 783
KALEVALA 864
KATYN 1068
KAZ ADIMI 657
KEELHAUL 1111
KİTLİK 878
KONARMYA 982
KONOPISTE 924
KORKAK 958
KORSİKA 676
KRAL 336
LANGEMARCK 950
LAUSSEL 93
LEONARDO 516
LESBIA 551
LETTLAND 1081
LEX 198
LİETUVA 256
LİLİ 958
LLANFAIR 339
LLOYD'S 677
LUDI 205
LUGDUNUM 212
LYCZAKÓW 970
MADONNA 330
MAKEDONYA 157
MALET 794
MARSTON 372
MASON 680
MASSILIA 129
MATBAA 486
MATRIMONIO 488
MAUVE 820
MAYMUN 840
MENOCCHI 544
MERCANTE 483
METRYKA 771
MEZQUITA 285
MİR 793
MISSA 360
MİKROP 456
MOARTE 1031
MOLDOVA 1075
MONTAILLOU 437
MORES 375
MURANO 397
MUSİKE 141
NEFRET 968
NEZ 585
NİBELUNG 258
NİĞBOLU 419
NOBEL 919
NOMEN 192
NOMİSMA 123
NORGE 786
NOSTRADAMUS 590
NOVGOROD 357
NOYADES 754
OEDİPUS 143
OMPHALOS 135
OPERA 575
ORANGE 570
OXFAM 1093
PALAEO 270
PANTA 215
PAPESSA 332
PAPYRUS 160
PARNASSE 831
PASQUA 227
PAZAR 650
PETROGRAD 952
PFALZ 334
PHİLİBEG 682
PİCARO 578
PLOVUM 399
POGROM 891
POTEMKİN 705
PRADO 853
PROPAGANDA 542
PROSTİBULA 440
PUGACEV 633
RELAXATIO 832
RENTES 450
RESPONSA 1083
REVERENTIA 303
ROMANIA 415
ROUGE 758
RUFINUS 291
RUS' 703
SAMOS 188
SAMPHIRE 103
SANITAS 823
SARAYBOSNA 1043
SCHOLASTİKOS 144
SES 904
SHQİPERİA 692
SİNGULARİS 523
SİMYA 573
SİYAH ATHENA 161
SLAVKOV 775
SLESVİG 976
SMOLENSK 1078
SOCİALİS 986
SONATA 637
SOVKİNO 965
SOYKİRİM 956
SPARTACUS 190
SPASİT'EL 795
STRAD 638
STRASSBOURG 766
SUND 81
SUSANİN 1058
SYLLABUS 847
SYPHİLUS 554
SZLACHTA 631
ŞAMAN 865
ŞURUP 535
TABARD 444
TAİZÉ 1088
TAMMUZ 96
TAXİS 278
TEFECİLİK 442
TEİCHOS 271
TEMPUS 459
TEREM 603
TOLLUND 106
TON 1020
TOR 768
TORMENTA 586
TOUR 910
TRİSTAN 251
TRONOS 104
TSCHERNOWİTZ 1076
UKRAYNA 74
USKOK 605
ÜTOPYA 532
VALTELLİNA 580
VENDANGE 88
VENDÉMİAİRE 746
VİNO 98
VİOLETS 777
VLAD 489
VORKUTA 1026
WİENER WELT 895
XATİVAH 379
YAĞMA 789
ZADRUGA 418
ZEUS 293

EK II
LEVHA NOTLARI VE KAYNAKLARI

KESİM I *(465-480 sahifeleri arasında)*

1. EUROPA'NIN GEZİNTİSİ. *Il ratto dell'Europa.* "Jason"un evi'nden helenistik fresko. MS 1. yy.'ın ilk çeyreği. Yunanlılar da, Romalılar da *Europa* efsanesini korumuşlardır. Museo Nazionale, Napoli.
   Foto: Anderson/Alinari 23469.

2. TOPLAYICILAR VE AVCILAR. Teruel ve Cogul (Ispanya) kaynaklı paleolitik mağara sanatına dayalı karma bir çizim. Erkek ve dişi figürleri "mağara adamı"nın çoğu zaman ihmal edilen karmaşık toplumsal düzenini sunmaya yönelik hazırlatıcı bir düzenleme.
   Çizim, Danyon Rey 1993.

3. MİNOSLU BALIKÇI. MÖ 2. Binyıl, Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi.
   Foto: Atina Ulusal Arkeoloji Müzesi.

4. KNOSSOS PRENSİ. Geç Minos Dönemi. Minos Girit'i tahkimli değildi ve savaşçı bir kastı yoktu. Heraklion Müzesi.
   Foto: Ancient Art & Architecture Koleksiyonu.

5. SYMPOSİON - BİR ŞÖLEN. Byrgos ressamı tarafından Yunan vazo resmi. (MO 490-480) "symposium" hem yemek, hem içmek, hem de sevişmek ve ciddi konuşmalar için kullanılıyordu. Erkekler doğulu tarzda uzanmışlardır. Kadınlar ve erkek çocuklar, eğlence dışında ortalıkta yokturlar.
   Foto: British Museum BM E 60.

6. ETRUSCHERIA. Sölen mezar taşından duvar resmi, Tarquinia (MO 470). Bkz. [ETRUSCHERIA].
Foto: Hirmer Fotoarchiv BM E 60.

7. ARKADYA KIR YAŞAMI. *Et in Arcadia ego* (1639-43), Nicholas Poussin, 1683'te XIV. Louis tarafından satın alınmıştır. Arcadia, klasik gelenek içinde, kırsal mutluluk ülkesiydi. Guercino'nun resminin Poussin tarafından yapılan ünlü kopyasında, düşünceli bir çoban ve su perisi grubu, asktan ölen ve böylece "Arcadia da bile bulunurum (ölüm)"ü keşfeden Dophnis'in mezarını incelemektedir. Louvre.
Foto: © RMN.

8. SABİN KADINLARIN KAÇIRILMASI. *Les Sabines* (1796-9) Jean-Louis David. Livius ve Ovidius tarafından anlatıldığı biçimiyle erken Roma'nın en sevilen öykülerinden biri, kral Romulus'ün komşu ve Sabın kabilesinin kadınlarını kaçırmak için Circus Maximus'ta nasıl bir festival düzenlediğini anlatmaktadır. David'in kahramanlık yorumu, Romalı anaların kan dökülmesini önlemek üzere Bastille'i arkaplan alan bir tarzdaki müdahalelerini göstermektedir. Bu durum ona "*Sansculotte*ların Raphael'i" unvanını kazandırmıştır. Louvre.
Foto: © RMN.

9. SİEGFRIED'İN ÖLÜMÜ. 5. Yüzyıl Nibelungen efsanesinden bir bölüm: Julius Schnorr von Carolsfeld (1794-1872). *Hagen ermordet Siegfried* (Hegen Siegfried'i öldürüyor) (1845. Hagen Siegfried'i pınardan su içerken gafil avlıyor ve onun sihirli korunmasını deliyor. Münih, pagan Alman folklorunu popüler kılan Richard Wagner'ın koruyucusu. Bavyera dükü II. Ludwig'in başkentiydi. Koenigsbau, Münih. Bkz. [NIBELUNG].
Foto: AKG, Londra.

10. ATTİLA'NIN ROMA'YA GİRİŞİ. MS 452. Ulpiano Checa y Sauz (1860-1916), *Roma'nın Düşüşü* (1891) Barbar kahramanları ünlendiren bu türden birçok resim, 19. yüzyılda antik tarihe olduğu kadar klasik zevke de yönelik isyanı belirtmektedir.
Foto: © Hulton Deutsch Collection.

11. DOĞU ORTODOKSLUĞU. İmparator IX. Constantinus Monomakhos (h. 1042-55) ve imparatoriçe Zoe tarafından Kilise'deki Kopuş (1054) esnasında yaptırılan Mesih Pantakrator: 11. yüzyıl Mozayiği. Bizans geleneği ruhani ve dünyevi otoritenin birliğini vurgulamıştır. Ayasofya, İstanbul.
Foto: Foto Fabbri.

12. BATI MANASTIRCILIĞI. Aziz Benedictus ve y. 529'da kurulan Monte Cassino manastırı: 11. yy. minyatürü. Avrupa'nın koruyucu azizi tarafından kurulan ilk büyük manastır 1944'e kadar sapasağlam kalmıştır
Vatikan Fotoğraf Arşivi. Vat. Lat. 1702 llr.

13. CONSTANTİNUS'UN BAĞIŞI. Papaya dünyevi iktidarının imparator I. Constantinus tarafından verildiğine ilişkin ortaçağ efsanesini resmeden bir fresko (1246) Efsanenin, papalık tarafından uydurulduğu Rönesansta ortaya çıkarılmıştır. San Silvestro, Roma.
Foto: Foto Fabbri.

14. SLAVON İBADETİ. Alphonse Mucha, *Zavedeni slovanska liturgie* (1910). Aziz Kirillos ve Aziz Methodios'un 9. yy.'da Moravya'daki misyoner faaliyetleri içindeki bir olayın geç Romantik dönemde görünüşü: Mucha'nın Çek tarihinden sahneler resmeden dizisinin birinci Resmi. Şehir Galerisi, Prag.
Foto: Devlet Galerisi. Prag.

15. KATOLİK İMANCILIK. Enguerrand Quarton, *La Pieta de Villeneuve-les-Avignon* (1444-66). Bakire Meryem'in "İsa'ya ağlama"sının dışavurumcu bir temsili. 15. yy. Provence'ından. Louvre.
Foto: © RMN.

16. AZİZ AUGUSTİNUS. *St Augustin et les patrons de Marchiennes* (12. yy.) Minyatür. Bibliothèque Municipale, Douai.
Foto: Photo Giraudon.

17. AZİZ CHARLEMAGNE. A. Dürer, *Karl der Grosse* (1512)
Germanisches Nationalmuseum, Nuremberg.

18. AZİZ MATTA. Lindisfarne İncilleri'nden bir tam sahife, folio 254 tezhip (7. yy. sonları, Northumbria).
British Library, Bl. Cott Nero Div. 25v.

19. AZİZ VAFTİZCİ YAHYA VE AZİZ HIERONYMUS. Masolino, y. 1383. National Gallery, Londra.
Foto: Bridgeman Art Library.

20. MATKA BOSKA. Tanrının annesi. (14. yüzyıl) Czestochhowa, Polonya, Siyah Madonna'sı, Bizans kökenli veya muhtemelen kral Wladyslaw Jagiello tarafından sipariş edilen bir ikona. Bkz. [MADONNA].
Foto: Polish Cultural Institute, Londra.

21. İLAHİYATÇI AZİZ JOHANNES. İncil'in Prokhor'a yazdırılması (İtalyan-Girit okulu, 17. yy. başı). 1669'a kadar Venedik yönetiminde kalan Girit, taklidi mumkün olmayan bir Ortodoks ve Katolik tarzları karışımına tanık olmuştur. Bkz. [GRECO].
Foto: Sotheby's, Londra.

22. İKONA RESSAMI AZİZ LUKKA. Ortodoks geleneğine gore, ilk ikona azız Lukka tarafından Bakire Meryem'in hayatını çizerken resmedilmiştir (Opaçka, Pskov, Rusya'daki restore edilmiş Aziz Lukka kilisesinden 17. yy. ikonası).
Foto: Aziz Lukka kilisesi, Pskov, Rusya.

23. BOGORODİCA. Pelagonitissa Bakiresi: bir Sırp Kutsal ana ve çocuk ikonası (14. yy.) Üsküp, Makedonya.
Foto. AKG, Londra.

24. III. OTTO'YA SAYGI. Doğu ve Batı'yı yeniden birleştiren bir imparatora saygı sunan dört Avrupa ülkesi -Slavonya- Germanya, Galya ve İtalya-. III. Otto'nun incilleri, Bamberg (y. 1000).
Foto: Staatsbibliothek, Marburg.

25. FETHEDİLEN İNGİLTERE. Kral Harold'un 1066'da Hastings'te ölümü. İngilizcede Bayeux halıları olarak bilinen *Tapisserie de la Reine Mathilde*'in (11. yy. sonu) ayrıntısı. Çizgi romanın bu ilk örneğinin 58 tablosunun sanatı, kral Harold'un sahtekârlık yaptığı iddiasını ve dük Guillaume'un bunun karşılığında İngiliz tahtını talep etmesi de dahil, olayların Norman versiyonunu aktarmaktadır.
Foto: Michael Holford.

26. WEND HAÇLI SEFERİ. L. Tuxen *The Fall of Svantevit* (1894). Wende Haçlı Seferi sırasında (12. yy.) Slavların pagan putlarının tahribi. Bu cins sahneler, Caesar'ın Marsilya'daki druid

koruluğunu tahribinden Litvanyalıların 1386'daki nihai vaftizlerine kadar, Avrupa'da uygarlığın ilerlemesini izlemektedirler. Fredericksborg, Kopenhag.

Foto: Fredericksborg, Kopenhag.

27. REKONQUISTA SIRASINDA ATEŞKES. *El libro de Juegos de Ajedrez*'den 12. yy. minyatürü. Bir Hıristiyan ve bir müslüman savaşçı satranç oynuyor. Escorial, İspanya.

Foto: Arxui Mas.

28. TRİSTAN'IN SON ŞARKISI. *Roman de Tristan*'dan minyatür (y. 1410) 6. yy. Cornwall'indeki başlangıcından Wagner'in 1859 tarihli operasına kadar, Tristan ve Isolde'nin trajik aşk hikâyesi için çok sayıda versiyonu olmuştur. Bkz. [TRİSTAN].

Foto: Avusturya Ulusal Kütüphanesi, Viyana, MS 2537.

29. DEMİR PULLUK. *Les Très Riches Heures du Duc de Berry*'den "Mart" (15. yy. başı) Atla çekilen ağır pulluk, Orta Çağ 'tarımsal devrimi'nin başlıca aleti olmuştur. Musée Condé, Paris. Bkz. [PLOVUM].

Foto: Photo Giraudon.

30. GEYİK KOKUSU. Gaston de Foix, *Le Livre de la Chasse*'dan 'iz sürme' (14. yy. sonu) Avcılık, yakın zamanlara kadar Avrupa beslenmesinin ana yollarından biriydi. Bibliothèque Nationale, Paris. MS Français, 616 fol. 57v. Bkz. [CHASSE].

Foto: Bibliothèque Nationale, Paris.

31. AŞIK DANTE. H. Holiday, *Dante and Beatrice* (1883). Floransa'daki Arno kıyılarındaki anın popüler temsili, Avrupa'nın en büyük şiirini ilham etmiştir. 1290'da ölen Beatrice Portinari, Dante tarafından cennetteki manevi rehberi olarak benimsenmiştir.

Foto: Walker Art Gallery, Liverpool, no. 3125.

32. BARTOLOMEA AÇMAZDA. 'Dioneo'nun hikâyesi Boccaccio'nun *Decameron*'undan 15. yy. minyatürü. Pizalı yargıcın ihmal ettiği karşı Bartolomea hacca gider, burada bir korsan tarafından, Paganino da Nare tarafından baştan çıkartılır (*sol*). Ancak düşününce korsanla yaşamaya karar verir (*sağ*).

Foto: Bibliothèque de l'Arsenal, Paris. Arsenal 5070 fol. 91v.

33. AZİZ FRANCESCO KUŞLARI KUTSUYOR. Giotto'nun freskosu (1295-1300). Hayvanseverlerin piri aziz Francesco, aynı zamanda fakirliğe ve şiddet kullanmamaya olan bağlılığıyla Ortaçağ dünyasının birçok egemen kabulüne meydan okuyan toplumsal bir radikaldi. San Francesco kilisesi, Assisi.

Foto: AKG, Londra.

34. KRAL CASİMİR YAHUDİLERİ KABUL EDİYOR. Wojciech Gerson (1831-1901), *Kazimierz Wielki i zydzi* (y. 1890). Bu geç romantik resim, Avrupa'nın en geniş Yahudi topluluğunun Kara Ölüm dönemindeki yayılmasını aramaktadır. Çok sayıda Yahudi, Almanya'daki takibattan kaçarak Polonya'ya sığınmıştır. Museum Narodowe, Varşova.

Foto: H. Romanowski, Museum Narodowe, Varşova.

35. PİCARO. Hieronymus Bosch, *Serseri*. Kırsal fakirlik, serserilik ve kaçak serfler Ortaçağ sonu ve Modern Avrupa'nın başlangıcının yok edilemeyen toplumsal hastalıklarından biri olmuştur. Bkz. [PİCARO].

Foto: Museum Boymans van Beuningen, Rotterdam.

36. MARCO POLO. Venedikli *Marco Polo*, Büyük Kanal'da *Çin*'e gitmek için yelken açıyor, 1270. Minyatür, y. 1400. Avrupa'nın keşif yolculukları Colombus döneminden çok önce başlamıştır.
Foto: Bodleian Library, Oxford. MS Bod. 264 f. 218.

37. DOĞULU KİLİĞİNDAKİ BATILI. Jean-Etienne Liotard, *Portrait de Richard Pococke* (y. 1738-9). Babıali nezdindeki Britanya elçisi, Osmanlı kıyafeti içinde Boğaz'a bakarken resmedilmiştir.
Foto: © Musée de l'Art et d'Histoire, Cenevre.

KESİM 2 *(994-1009 sahifeleri arasında)*

38. VENÜS. Lucas Cranach, *Venüs Cupidus'u engelliyor* (1509). Cranach'ın cepheden tam çıplak kadını, Donatello'nun bronz *Davud* heykeliyle (y. 1434) başlayan ve çıplaklık karşısındaki Ortaçağ tabusunu kırarak, insan bedenine ilgiyi canlandıran uzun bir sanatsal meydan okuma sürecini taçlandırmıştır. Ermitaj Müzesi, St. Petersburg.
Foto: Bridgeman Art Library.

39. PERSPEKTİF. Piero della Francesca, *Kamçılama veya Aziz Hieronymus'un Rüyası* (y. 1460). Hem teknik yenilikleri, hem de görsel simgeciliği deneyen bir sanatçının derinlemesine esrarlı çalışması. Galleria Nazionale, Urbino. Bkz. [FLAGELLATIO].
Foto: Bridgeman Art Library.

40. ALLEGORİ. Antoine Carron (1521-99), *L'Empereur Auguste et la Sibylle de Tibur* (y. 1575). Caron, eski dünya paganlığı ile Hıristiyanlığı uzlaştırma denemesinde İmparator Augustus'a Lekesiz Gebelik ve İsa'nın doğumu hakkında kehanette bulunan bir Roma Sibyl'inin portresini yapıyor. Louvre. III. Henri'nin sarayından.
Foto: Photo Giraudon.

41. COLUMBUS SAN DOMINGO'DA KARAYA ÇIKIYOR, 1493. F. Kemmelmeyer, *The First Landing of Christopher Columbus* (1800-5). Şimdi bir keşif değil de bir karşılaşma olarak betimlenen bir anın anılması.
Foto: National Gallery of Art, Washington.

42. LUTHER WORMS'A GİRİYOR, 1521. R. Siegard, *Die Rede Martin Luthers von dem Reichstag in Worms*. Katolik Avrupa'yı bölecek ve Reformasyonu başlatacak günün sahnesinin yeniden kurulması.
Foto: Stadtarchiv, Worms.

43. İMPARATORLUK DÜŞÜ. El Greco, *The Adoration of the Name of Jesus* (y. 1578): Escorial'deki (İspanya) daha büyük bir resmin imzalı versiyonu. Escorial'daki resim *II. Felipe'nin rüyası* olarak bilinmektedir. İspanya kralı, papa ve Venedik *doge*'sinin diz çökmüş figürleri silahlı güçleri 1571'de İnebahtı'da Türkleri yenerek, Avrupa'yı cehennemin köpek balıklarından kurtaran kutsal Liga'nın ultra-katolik misyonuyla bütünleşmektedir.
Foto: National Gallery, Londra.

44. GEÇMİŞ ŞAN HAYALİ. J. Matejko (1838-93), *Bathory at Pskov* (1872). 1582'de Polonya kralı Rus *boyar*ların tabiyetini kabul ettiğinde doğan fırsatı hatırlatan nostaljik, romantik resim.
Foto: Kralhk Şatosu, Varşova.

45. YÖNETİCİLER MECLİSİ. Frans Hals, Bir Hollanda hayır kurumunun yöneticisi bir hanımı gösteren bir ortak gurur portresi. *Naipler*'in paralel bir tablosu aynı tarihi taşımaktadır.
Foto: © Frans Halsmuseum, Haarlem.

46. MOSKOVA'DA TATİL. A. P. Riabushkin (1861-1904), *A Seventeenth Century Moscow Street on a Holiday* (1895). Eski Moskova'dan bu canlı sahne, Moskova toplumundan karşılaştırmalı bir kesiti göstermektedir. Bu kesit müreffeh *boyar*lardan, kiliseden evlerine çamurlu yollardan giden kör dilencilere kadar uzanmaktadır.
Foto: SCR Photo Library.

47. AİLE REİSİ OLARAK GÜNEŞ KRAL. J. Nocret (1615-82), *Louis XIV en famille* (y. 1680). XIV. Louis sarayın bütün maskeli balo ve galalarına katılırdı, bu sahnede tüm ailesine klasik kıyafetler giydirmektedir. Musée de Versailles.
Foto: © RMN.

48. PANTALONSUZ FİLOZOF. Jean Huber (1721-86), *Le Lever de Voltaire* (y. 1770). Voltaire sekreterine dikte ederken gece kıyafetini değiştiriyor: Voltaire'in İsviçreli dostu ve bilgin Herman tarafından resmedilen bir dizi mahrem sahneden biri. Musée Carnavalet.
Foto: Giraudon.

49. KİTANIN EFENDİSİ. A. J. Gros, *Napoléon à Eylau* (1808). Napoléon'un çarpışmalarından birinin en dalkavukça portrelerinden biri. Bu çarpışma Eylau'da (Ilawa) olanıdır, Doğu Prusya 8 Şubat 1807. Louvre.
Foto: © RMN.

50. DENİZİN EFENDİLERİ. C. van Wiermigen, *Het ontploffen van het Spaanse admiraalschip* (*İspanyol amiral gemisinin havaya uçması, 25 Nisan 1607*) Alçak Ülkelerin İspanya'ya karşı başarılı isyanın destekleyen Hollanda deniz üstünlüğü, 17. yy.'ın sonlarında İngiltere kraliyet donanmasının yükselişine kadar ciddi bir meydan okumayla karşılaşmamıştır.
Foto: © Rijksmuseum, Amsterdam

51. İSPANYA KRALININ KIZI PEMBELER İÇİNDE. Diego Velazquez, Mazo'ya da atfedilmektedir. *Infanta Margarita* (1664). Portresi küçük bir yetişkin olarak yapılan bir çocuk. Aynı portrenin başka versiyonları Viyana, Kiev'de bulunmaktadır. Prado, Madrid.
Foto: Bridgeman Art Library.

52. OKUYAN VE DİNLEYEN. Hubert Gravelot, *Le Lecteur* (y. 1740). Marble Hill House.
Foto: English Heritage.

53. ANNE. J. Rembrandt, *Sanatçının annesi* (1639). Hayatının son yılında oğlu tarafından resmi yapılan Neeltje Willembdochter van Zuydhoeck.
Foto: Kunsthistorisches Museum, Viyana.

54. YAZ. G. Arcimboldo, *Estate* (1573). Saksonya elektörüne armağan olarak imparator II. Maximilian tarafından sipariş edilen bu cins dört resimden biri. "Kafa kompozisyonları"nın daha sonraki bir dizisinde Arcimbolde, imparator Rudolph'u model olarak kullanmıştır. Louvre. Paris.
Foto: © RMN.

55. KRALCI. P.N. Guerin, *Henri de La Rochejacquelein* (1817). Vendéeli önderin Restorasyondan sonra yapılmış hamasi bir resmi.
Foto: Musée de Cholet.

56. CUMHURİYETÇİ. A. Cambron, *La République* (1798). Napoléon'un darbesinden bir yıl önce yapılan Cumhuriyetçi Fransa'yı kişileştiren bir resim, bir kuşağın tümü, "Marianne" adı altındaki benzer resimlerin cazibesine kapılmıştır.
Foto: Musée de Montaubon.

57. ÇOCUKLARIN DOSTU. 1938 Komünist Parti kongresinde, temizlik hareketi zirvedeyken genç bir hayranını kucaklayan Stalin resmi, Sovyet propaganda ajansları tarafından geniş ölçekte çoğaltılmıştır. Hatta Moskova'daki kamusal bir heykelin ilham kaynağı olmuştur. Gelya Sergeyevna adındaki kız, çok sonraları babasının Stalin'in emriyle vurulduğunu ve annesinin de inancı yüzünden Gulag'a kapatıldığını öğrenmiştir.
Foto: David King.

58. ŞÖVALYE VE PARLAK ZIRH. H. Lanzinger, *Adolf Hitler als Ritter* (y. 1939). Nazilerin *Lebensraum*'u Doğudan aramaları, Ortaçağ *Drang nach Osten*'inin ve Toton Şövalyelerin seferlerinin devamı olarak görülebilir.
Foto: AKG, Londra.

59. EBEDİ GEZGİN. C. D. Friedrich, *Wanderer above the clouds* (1818). Romantik zihniyetin en yüce görüntüsü.
Foto © Elke Walford, Hamburger Kunsthalle.

60. DİNAMO. J. M. W. Turner, *Rain Steam and Speed* (1844). Empresyonizmin öncü bir örneği ve 19. yy.'ın Doğa ve Mekanik Güç takıntısının en son görüntüsü.
Foto: National Gallery, Londra.

61. TESLİM OLMAK YOK. 1831. W. Kossak (1856-1942), *Sowinski on the Ramparts of Wola* (1922). Rusların Varşova'ya saldırmaları karşısında Napoléon gazilerinden General Józef Sowinski, adamlarına, tahtabacağını toprağa tutturmalarını emreder, tiranların karşısında asla yere düşmemeye kararlıdır.
Foto: Museum Wojska Polskiego, Varşova.

62. ÖZGÜR YUNANİSTAN. Ch. Perlberg, *Popular festivities at the Olympeion in Athens, 1838*. Yeni bağımsız olan krallıktaki bu sahne, hem Yunanistan'ın Klasik geleneğini hem de yüzlerce yıllık Osmanlı egemenliği mirasını vurgulamaktadır.
Foto: Ulusal Tarih Müzesi, Atina.

63. MÜZİKLİ AKŞAM. J. Danhauser, *Liszt am Flugel* (1840). Soldan itibaren: Alfred de Musset (veya Alexandre Dumas), Victor Hugo, Georges Sand, N. Paganini, Gioacchino Rossini, Marie d'Agoult, Nationalgalerie, Berlin.
Foto: Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz.

64. AVRUPA UYUMU. A. von Werner, *The Congress of Berlin* (1881). Soldan itibaren: Kont Karolyi (Avusturya), Prens Gorchakov (Rusya), Benjamin Disraeli (Britanya), Kont Andrassy (Macaristan), Şansölye von Bismarck (Almanya), Kont Shuvalov (Rusya), Mehmet Ali (Osmanlı İmparatorluğu). Staatlichen Museum, Berlin.
Foto: AKG, Londra/Berlin.

65. KIRSAL YOKSULLUK. J.-F. Millet, *Les Glaneuses* (1857). Fransız realizminin bir ustasının gözüyle Normandiya kırında yaz.
Foto: Bridgeman Art Library.

66. ENDÜSTRİ KIRLILIĞI. L. S. Lowry (1887-1976). Lancashireli sanatçı resmini 20. yüzyılın ortasında yapmasına rağmen, tamamen kaybolmuş olan erken endüstri manzarasının garip ve anakronik bir görünüşünü veriyor.
Foto Bridgeman Art Library.

67. EMPRESYONİST. Claude Monet (1840-1926), *Bougival'de Seine* (1869). Empresyonizm içinde ilk dikkatli adımlarını atan genç Monet'nin Paris banliyölerine ilişkin deneysel bir incelemesi. Bkz. **[IMPRESSION]**.

Foto: The Currier Gallery of Art, Manchester, New Hampshire.

68. PRİMİTİF. Henri Rousseau (1844-1910), *Savaş* (1894). "Le Douanier Rousseau"nun, Freud'ün bilinçaltını keşfettiği sıralarda ve büyük Avrupa barışının ortasında, naif bir sanatçı tarafından içgüdüsel olarak üretilen canlı, rüya gibi görüntülerinden biri. Musée d'Orsay, Paris.

Foto: Bridgeman Art Library.

69. GERÇEKÜSTÜ. P. Blume, *The Eternal City* (1937). Mussolini'ni yeni bir Roma imparatorluğu kurmaya ve Eliot'un "*Waste Land*"ı Avrupa uygarlığının paramparça olduğunu ileri sürdüğü sıralarda, karmakarışık bir Roma görüntüsü. Bkz. **[BOŞ TOPRAK]**.

Museum of Modern Art, Guggenheim Fund, New York.

70. HAYAL KIRIKLIĞINA UĞRAMIŞ AVRUPA. A. Vasiley, *They are Writing About Us in Pravda* (1951). Bir "sosyalist gerçekçilik" uygulayıcısı, Moldova'daki bir kollektif çiftlikte hayali bir kırsal manzara sunuyor. Moldova halkı, gerçekte 1940 Sovyet istilasından sonra tasfiye edilmiş, sürulmuş ve koylülük zorla kollektivizme tabi kılınmıştır. Özel kolleksiyon Bkz. **[MOLDOVA]**.

Foto: Museum of Modern Art, Oxford.

71. BÖLÜNMÜŞ AVRUPA. Sigmar Polke, *Watch Tower with Geese* (1987-8). Çöküşünden iki yıl önce, kendi de 1953'te "Duvar"dan kaçmış olan bir Alman tarafından resmedilen bir demir perde görüntüsü. Solda, Doğuda bir temerküz kampı, Batıda dalgalanan tüketici *kitsch*'i.

Foto: © 1994 The Art Institute of Chicago. Bütün hakları saklıdır.

72. AVRUPA ISTIRAP IÇINDE. Marc Chagall (1889-1985), *Beyaz Çarmıha Germe* (1938). Hıristiyan Avrupa'nın merkezi simgesi Yahudi imgeleriyle kaplanmıştır: Batı Avrupa'ya sürgüne gelen bir Rus Yahudisi tarafından, İkinci Dünya Savaşı arefesinde yapılmıştır

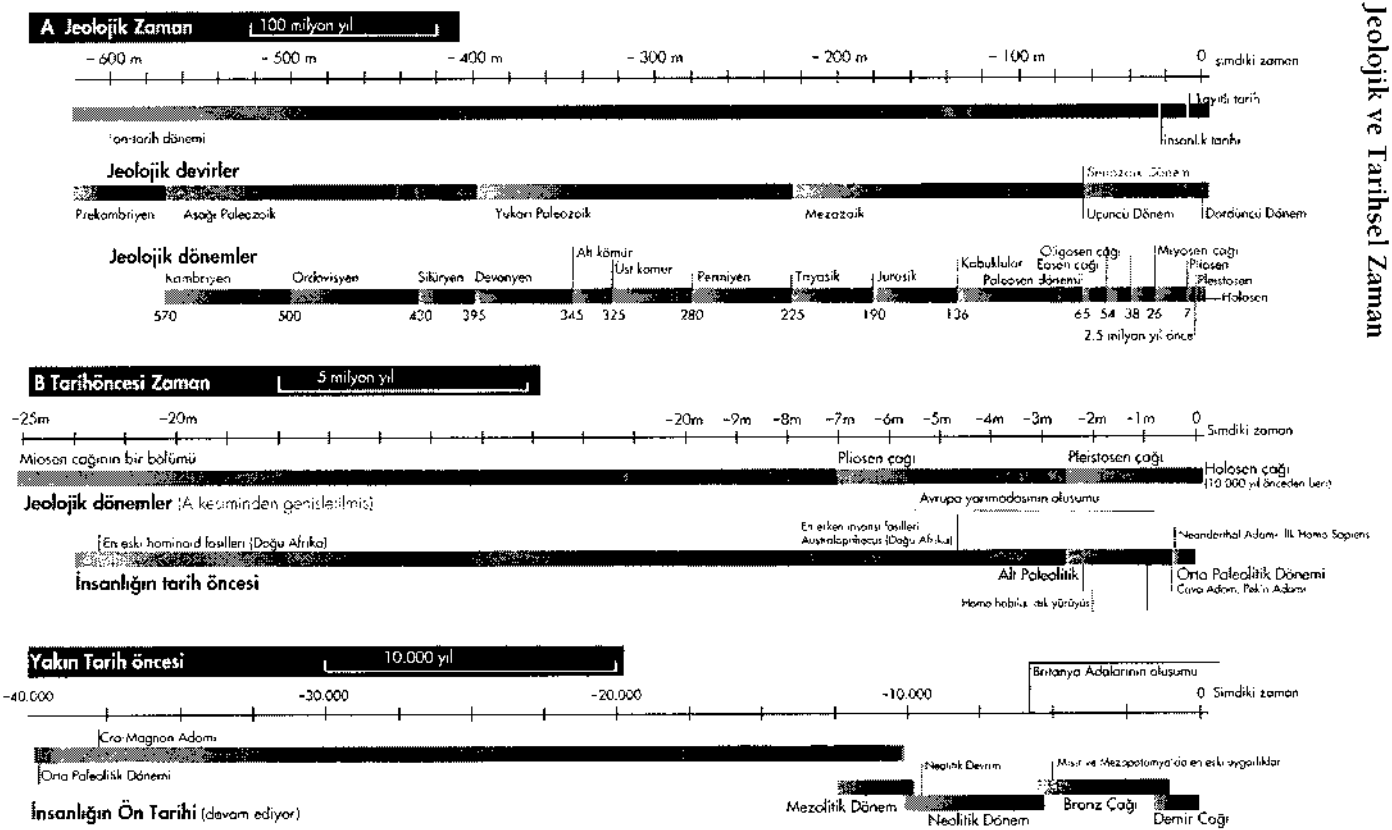
© 1993 The Art Institute of Chicago. Bütün hakları saklıdır; © 1994 DACS, Londra.

EK III

TARİHSEL ÖZET

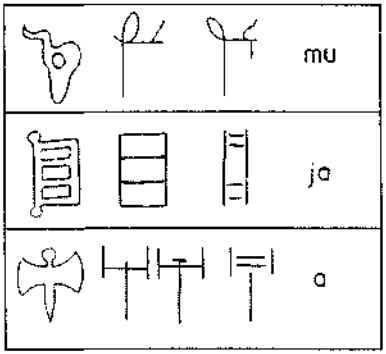
Jeolojik ve Tarihsel Zaman 1275
Eski Akdeniz Uygarlıkları 1276
Minos Yazıları 1277
Avrupa Alfabeleri 1278
Alpleri Aşmak 1279
Fenoloji ve *Sagesignatur* 1280
Pitagor Gıda Tasnifi 1281
Eski Yunan Kolonileri 1282
Roma İmparatorları 1283
Papalar, Roma Patrikleri 1284
Eski Yazılar 1286
Kartallar ve Haçlar 1288
Chicago "Büyük Kitaplar Listesi" 1290
Eski ve Modern Illirya 1291
Hint-Avrupa Dilleri 1292
Slav ve Ural Dilleri 1293
Rünler ve Oghamlar 1294
Avrupa'nın Hıristiyanlaşması 1296
Bizans İmparatorluğu 1297
Avrupa'nın Kültür Çemberleri 1298
Frank İmparatorluğu, 800-877 1299
Hazarya ve En Geniş Sınırları, y. 900 1300
İberya'da Hıristiyan Yeniden Fethi 1301
Rakamlar ve Matematik İşaretler 1302
Fransız Krallık Alanının Genişlemesi 1304
Bulgaristan, Orta ve Modern Çağ 1305
Alman İmparatorları ve Fransa Kralları 1306
Avrupa Üniversitelerinin Kuruluşları 1308
Kiev Rus' Devleti'nin Paylaşımları 1309
Tarihte Zaman Ölçümü 1310
Aragon: Krallık ve Bağımlıları 1311
Plantagenet Dunyası, y. 1170 1312
Santiago'ya Giden Yollar 1313
Orange ve *Venaissin* 1314
Venedik Cumhuriyeti 1315
Orta ve Modern Çağda Litvanya 1316
İsviçre Konfederasyonu 1317
Ortaçağda Sırbistan ve Bosna 1318
Osmanlı İmparatorluğu'nun Genişlemesi 1319
Onbeşinci Yüzyıl Burgonyası 1320
Orta Avrupa Hanedanları 1321
Jagellon Dünyası 1322
Paris *Rentes*, 1420-1787 1323
Polonya Kralları, Rus Çarları 1324
Modernitenin Başlangıcındaki Siyasal Sistemler 1325
Avrupa Savaşları, 1494-1670 1326
Avrupa Devletlerinin Yükseliş ve Çöküşleri 1328

Rönesans İtalya'sı 1329
Avrupa'da Habsburg Egemenlik Alanları 1330
İspanya'da Fiyat Devrimi 1331
Keşifler ve Icatlar 1332
Papalık Endeksi, 1559-1952 1334
Alçak Ülkeler İsyanı 1335
Prusya'nın Topraklarını Bir Araya Toplaması 1336
Rusya'nın Avrupa İçinde Genişlemesi 1337
Büyük Opera, 1607-1969 1338
İrlanda'nın İskânı 1339
Almanya, 1618-1648 1340
Lorraine ve Alsace 1341
Avrupa Savaşları, 1648-1789 1342
Doğu Sorunu, 1683-1920 1344
Birleşik Krallık, 1707-1922 1345
Fransız Devrimi Dönemi, 1789-1815 1346
Fransız Devrimci Takvimi 1348
Kırım 1350
Fransız İmparatorluğu, 1812 1351
Grillenstein: Bir Köy Evi 1352
Modernleşme 1353
Avrupa Nüfusu, 1800-1914 1354
Liberalleşme Göstergeleri 1355
Endustrileşme Göstergeleri 1356
Kafkaslar 1358
Almanya, 1815-1918 1359
Kraliçe Victoria'nın Akrabaları 1360
Yunanistan'ın Genişlemesi, 1821-1945 1362
Uluslar Baharı, 1846-1849 1363
İtalyan Birliği, 1859-1870 1364
Slesvig (Schleswig) ve Holstein 1365
Romanya'nın Büyümesi, 1861-1945 1366
Avusturya-Macaristan Milletleri, 1867-1918 1367
Sosyalizmin Soykütüğü 1368
Makedonya, 1913 1369
Büyük Arnavutluk 1370
Rus İmparatorluğunda Yahudi Pale'i 1371
Büyük Üçgen, 1914-1991 1372
İtalyan-Slav Sınırları, 1939-1992 1373
Avrupa'da Sovyet Genişlemesi 1374
Ukrayna, 1918-1991 1375
Polonya, 1921-1945 1376
Çekoslovakya, 1918-1992 1377
Macaristan, 1918-1945 1378
1817'den İtibaren Sırbistan ve Yugoslavya 1379
Savaş-arası Diktatörlükleri 1380
Komünist 'Parti Devlet'leri 1381
Saldırmazlık Anlaşmaları, 1925-1939 1382
Nazi Gücünün Yükselişi, 1933-1943 1383
İspanya İç Savaşı, 1936-1939 1384
İspanya'da Uluslararası Tugaylar 1385
Waffen-SS Tümenleri, 1933-1945 1386
Avrupa'nın Ölüm Çanı, 1914-1945 1388
Gulag Takımadaları 1390
Balık Ülkeleri, 1993 1391
Avrupa 1992: Uyarlanmış İstatistikler 1392
Parlamenter Meclisler 1394
Avrupa 1995: Beş Örgüt 1395

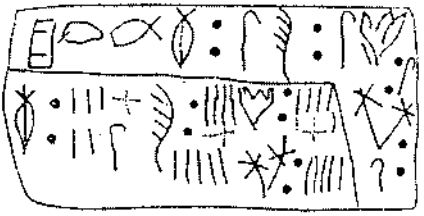

A Jeolojik Zaman
100 milyon yıl
- 600 m
- 500 m
- 400 m
- 300 m
- 200 m
- 100 m
0 şimdiki zaman
Uzayın tarih
Ön-tarih dönemi
İnsanlık tarihi
Jeolojik devirler
Prekambriyen
Aşağı Paleozoik
Yukarı Paleozoik
Mezozoik
Üçüncü Dönem
Dördüncü Dönem
Jeolojik dönemler
Kambriyen
Ordovisyen
Siluriyen
Devonyen
Alt kömür
Üst kömür
Permiyen
Triyasik
Jurasik
Kabuklular Paleosen dönemi
Oligosen çağı
Eosen çağı
Miyosen çağı
Pliosen
Pleistosen
Holosen
570
500
420
395
345
325
280
225
190
136
65
54
38
26
7
2.5 milyon yıl önce
B Tarihöncesi Zaman
5 milyon yıl
-25m
-20m
-20m
-9m
-8m
-7m
-6m
-5m
-4m
-3m
-2m
-1m
0 Şimdiki zaman
Miosen çağının bir bölümü
Pliosen çağı
Pleistosen çağı
Holosen çağı
10.000 yıl önceden beri
Jeolojik dönemler (A kesiminden genişletilmiş)
Avrupa yarımadasının oluşumu
En eski hominid fosilleri (Doğu Afrika)
En eski insansı fosilleri Australopithecus (Doğu Afrika)
Neandertal Adamı- III. Homo Sapiens
İnsanlığın tarih öncesi
Alt Paleolitik
Orta Paleolitik Dönemi
Cava Adamı, Pekin Adamı
Homo habilis'in iki ayak üstü yürüyüşü
Yakın Tarih öncesi
10.000 yıl
Britanya Adalarının oluşumu
-40.000
-30.000
-20.000
-10.000
0 Şimdiki zaman
Cro-Magnon Adamı
Orta Paleolitik Dönemi
Neolitik Devrim
Mısır ve Mezopotamya'da en eski uygarlıklar
İnsanlığın Ön Tarihi (devam ediyor)
Mezolitik Dönem
Neolitik Dönem
Bronz Çağı
Demir Çağı

Eski Akdeniz Uygarlıkları: Dönemleme

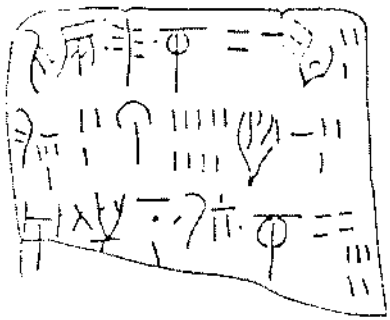
Minos Yazıları

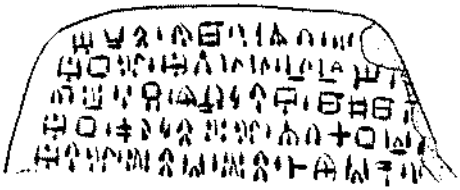
a) Ege'de yazının evrimi (soldan sağa), hiyeroglif, çizgi (Lineer) A, çizgi (Lineer) B ses değeri.

b) I. Aşama: "piktografi" veya hiyeroglif, yaklaşık MÖ 2000'den kalma Girit, Faistos'ta bulunmuş bir hiyeroglif tablet.
J. Chadwick, *The Decipherment of Linear B* (Pelican), 1961

c) II/I. Aşama: Lineer A (çözülemedi). MÖ 1750 sonrasından: Hagia Tirada'dan bir tablet no: 114.
J. Chadwick, *The Decipherment of Linear B* (Pelican), 1961

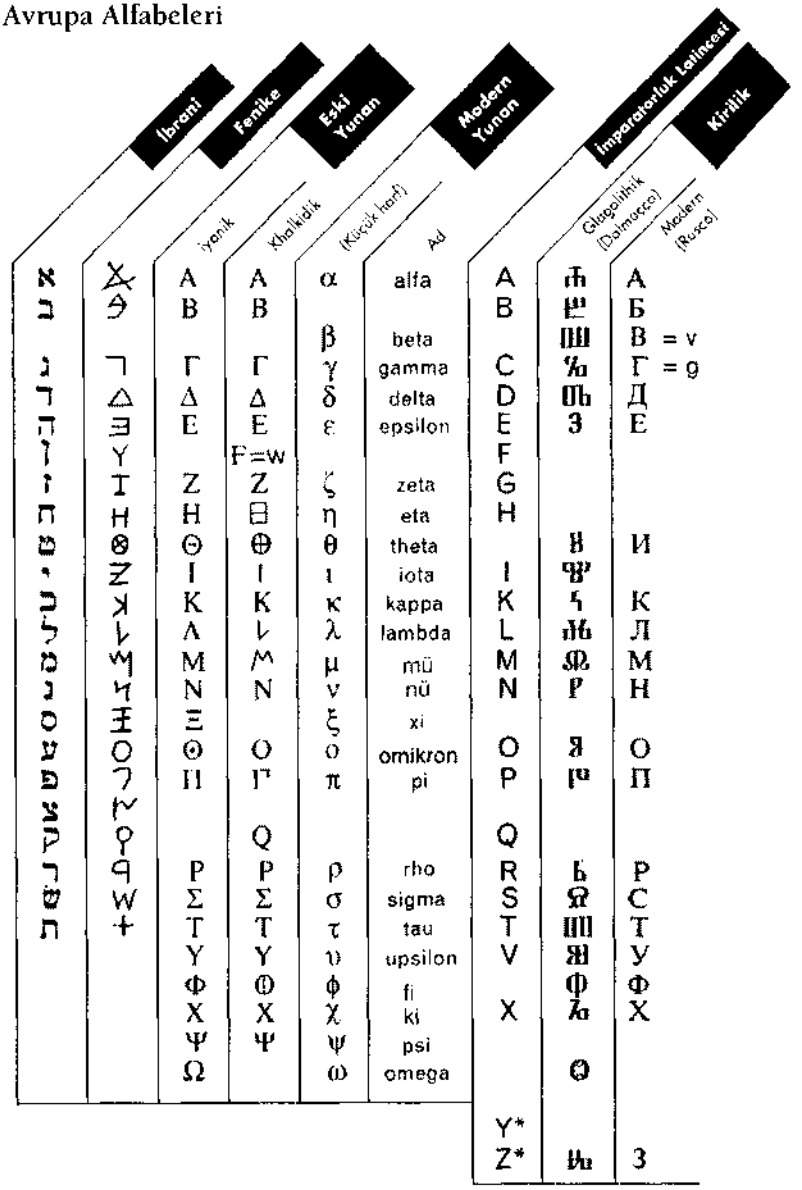
d) II/2. Aşama: Kıbrıs heceleri (syllabary): Enkomi'den bir kil tablet çerçevesi, yaklaşık MÖ 1200.
J. Chadwick, *Linear B and Related Scripts* (London, British Museum Publications, 1987)

e) III. Aşama: Hem Girit'te hem Yunan Mikenyasında bulunmuş Lineer B. Modern Japon *kanji* ve *kana*'sı gibi, piktografi (resim-yazı) ve hece karışımından oluşur. Proto-Grek yazı-çevirisi ve çevirisi ile Pylos'tan bir Lineer B tableti.

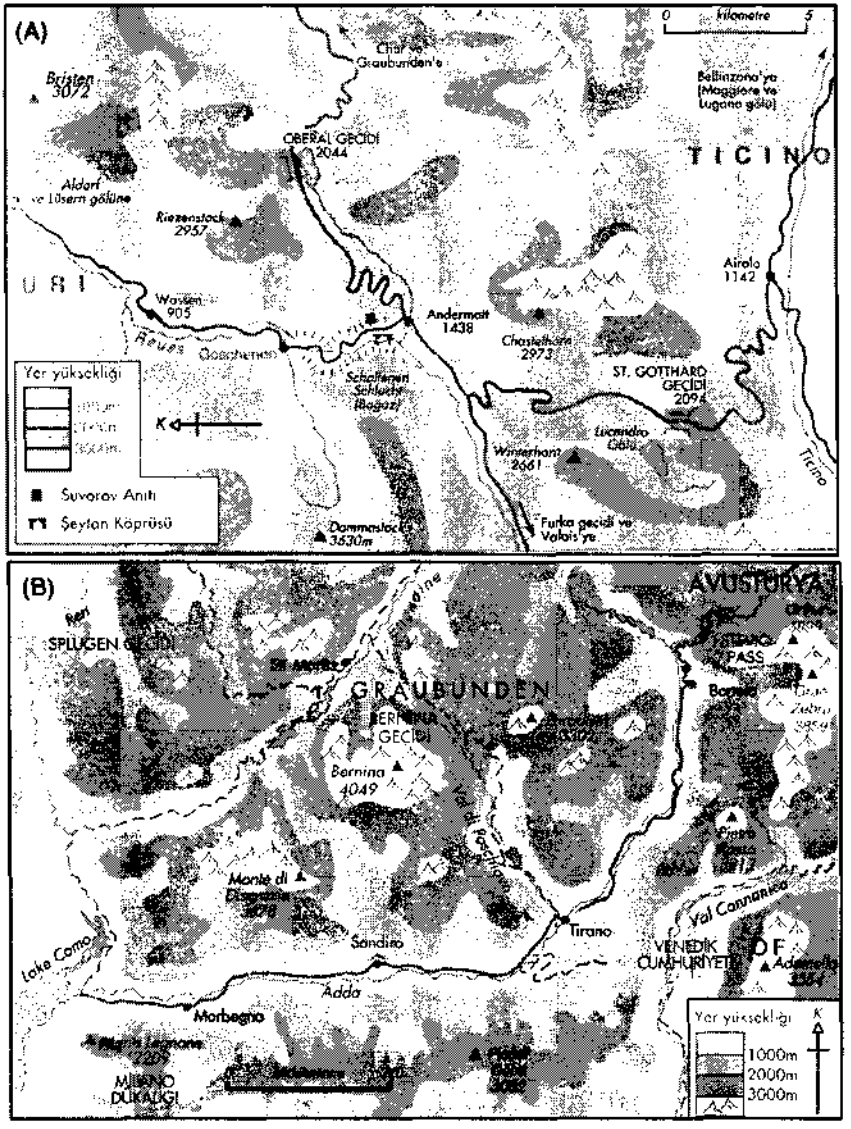
"Hieria ochei-que etonion echeen theon. ktoinoochons-de ktiondon kekemmenaon onata echeen. (Tossonde sperma) IWHEAT 3-9-3"
"Rahibe onaylar ve eddiyetle bildirir ki, tanrı mülkün gerçek sahibidir, ama arazileri ellerinde bulunduranlar içinde bulundukları arazileri israf etmekten zevk alıyor.
(Çok fazla tohum) 3 17/60 birim."
Leonard Cottrell, *The Bull Minos* (Alına, 1982)

Avrupa Alfabeleri

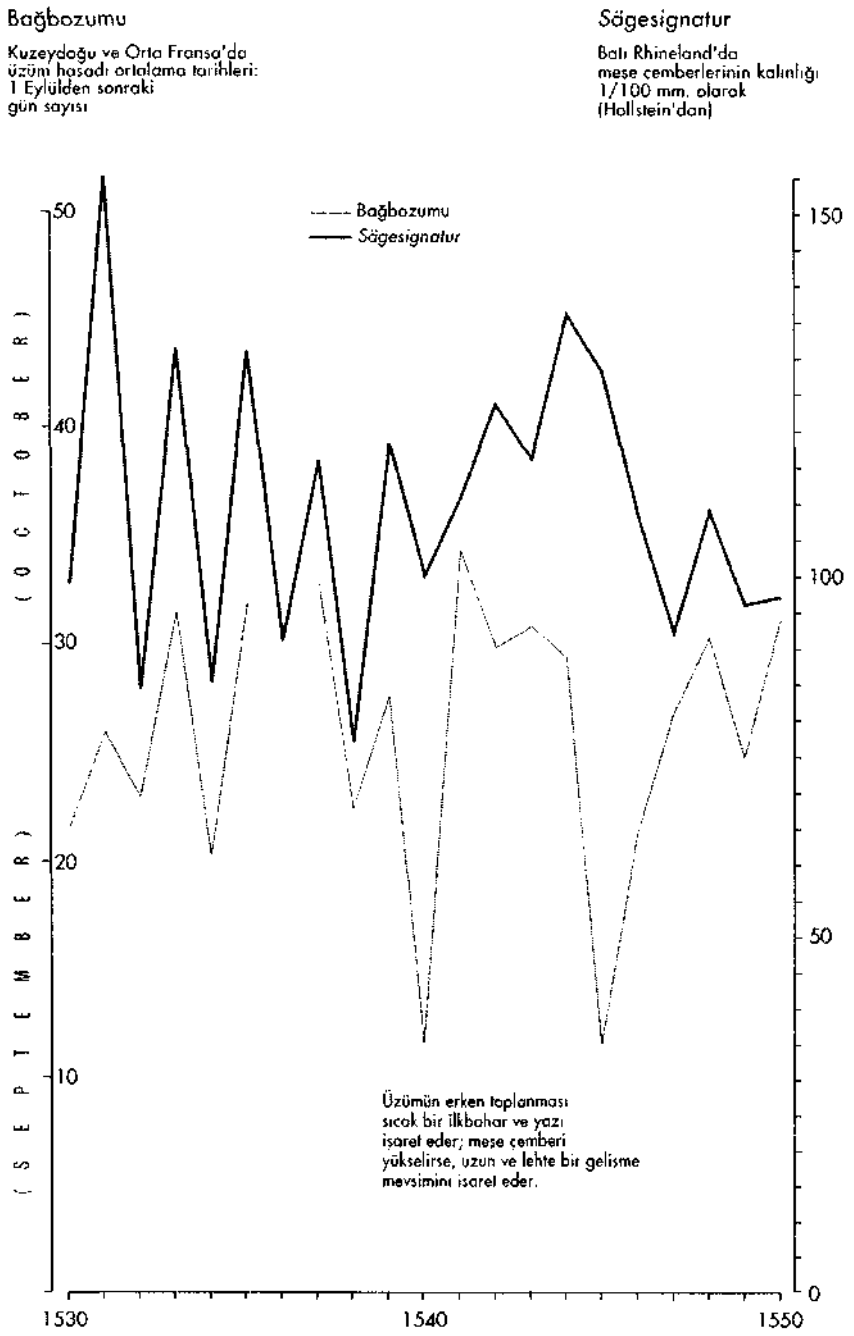
* MÖ 100 yılından sonra yalnızca yabancı kelimeler için dahil edilmiştir. İmparatorluk Latince si I ile J veya V ile U arasında ayırım yapmaz. W yoktu.

Alpleri Aşmak: St. Gotthard Geçidi ve Valtellina

(A) St. Gotthard Geçidi; (B) Valtellina (17. yüzyıl)

Fenoloji ve *Sagesignatur*: Tarihsel İklimbilim Göstergeleri, 1530-50

Baharat-Sığır: Pitagor'un Gıda Tasnifi

Eski Yunan Kolonileri ve Bugünkü Yerleri

AKRABA KENTLER. Achaea (A); Megara (M); Korinthos (C); Locris, Atina, Euboea, Khalikis, Eretria. (Ionya);* Lesbos, Phokea, Samos, Miletos, Thera

İSPANYA
Mainake* (Malaga)
Alonae*
Saguntum*
Hemereoskopeion
Taraco* (Tarragona)
Emphoriae (Amporias)
Aphrodisias*

FRANSA
Agathe* (Agde)
Avennio* (Avignon)
Massilia* (Marsilya)
Olbia*
Athenopolis*
Antipolis* (Antibes)
Nicaea* (Nice)
Herculis Monoeci* (Monako)
Alalia (Korsika'da)

İTALYA
Pithecusa* (Ischia)
Cyme*
Neapolis (Napoli)
Laus Pompeii
Posidonia (A)
Elea*
Velia*
Pixus
Terina
Hipponium (A)
Medina
Rhegium (A)
Locri (A)
Scyllelium (A)
Croton (A)
Sybaris (A)
Metaponium
Siris
Taras** (Tarento)
Hydruntum
Callipolis
Ancona (Ancona)

(SİCİLYA)
Zancle
Panormus (Palermo)
Messania* (Messina)
Lipara
Naxos
Catana (Catania)
Megara-Hyblaea (M)
Syracusa (C)
Camarina (C)
Gela**
Acragas** (Agrigento)
Himera*
Selinus (M)
Lilybaeum

DOĞU ADRİYATİK
Tragyrium
Epetium
Issa
Pharos
Lissus
Epidamnus (C) (Durres)
Apollonia (C)

YUNANİSTAN
Corcyra (C) (Korfu)
Leucas (C)
Ambracia
Mende*
Potidaea (C)
Olynthos
Torone*
Acanthos
Stagiros
Amphipolis
Neapolis
Crenides
Thasos*
Abdera
Lemnos
Chios

TÜRKİYE (Avrupa)
Ainos
Kardia
Elaious
Madylos
Sestos
Tiristasis
Bisanthe
Heraion*
Perinthos*
Selimbria (M)
Byzantion (M) (İstanbul)

BULGARİSTAN
Mesembria (M) (Nesebar)
Apollonia Pontica* (Sozopol)
Odessus* (Varna)

ROMANYA
Cruni*
Kallatis*
Tomoi* (Constanta)
Histria*

MOLDOVA
Tyras* (Belgorod)

UKRAYNA
Ophiusa*
Olbia*

KIRIM
Chersonesus*
Theodosia*
Kimmerikon*
Akra*
Nymphaion*
Tiritake*
Panikapaion*

RUSYA
Tanais* (Azov)
Phanagoria*
Hermonassa*
Gorgippa*
Pityus*

ABHAZYA
Dioskaurias* (Sukhumi)

GÜRCİSTAN
Guenos*
Phasis* (Poti)
Bathys Limen* (Batumi)

TÜRKİYE (Küçük Asya)
Trapezous* (Trabzon)
Kerasous*
Kotyora*
Amisos* (Samsun)
Sinope* (Sinop)
Heracle Pontica (M)
Khalkedon (M)
Astakos (M_
Kios
Kyzikos*
Artaka
Abydus (M)
Assus
Alarneos
Cyme
Smyrna (İzmir)
Ephesos
Miletus
Halicarnassus
Patara*
Phaselis*
Side*
Corcesium*
Nagidus*
Calenderis*
Soli*
Cytorus*

KIBRIS
Lapethos
Salamis
Amathus
Curium
Paphos

MISIR
Milesiorum Castellum (İskenderiye)
Naucratis

LİBYA
Paliouros
Apollonia**
Cyrene**
Barca**
Tauchira**
Euhesperides**

Roma İmparatorları, MÖ 30 - MS 1453

JULIUS-CLAUDIUS HANEDANI

MÖ 30	Augustus
M.S. 14	
14-37	Tiberius
37-41	Caligula
41-5	I. Cladius
54-68	Nero
68	Galba
	Otto
69	Vitellius
69-79	Vespasianus
79-81	Titus
81-96	Domitianus
96-8	Nerva
98-117	Trajan
117-38	Hadrianus
138-61	Antoninus Pius
161-80	M. Aurelius*
161-9	Lucius Verus*
180-92	Commodus
193	Dedius
	Julianus
193-211	S. Severus
211-17	Caracalla
211-12	Geta*
217-18	Macrinus
218-22	Heliogabalus
222-35	Alex. Severus
235-8	Maximinus
238	I Gordianus
238	II Gordianus
238	Balbinus*
238	Pupienus*
238-44	III. Gordianus
244-9	Philippus
249-51	Decius
251	Hostilianus
251-3	Gallus
253	Aemilianus
253-60	Valerian*
260-8	Gallienus*
268-70	II. Cladius
270-5	Aurelian
275-6	Tacitus
276	Florianus
276-82	Probus
282-3	Carus
283-5	Carinus*
283-4	Numerianus*
284-305	Diocletianus*
286-305	Maximianus
305-6 I.	Constantinus*
305-10	Galerius*
306-12	Maxentius
308-13	Maxinus
308-24	Licinius
305-37	I. Constantinus
337-40	II. Constantinus
337-50	Constans*
337-61	II. Constantius
361-3	Julian
363-4	Jovian
364-75	I. Valentinianus
364-78	Valens (D)
375-92	II.Valentinianus
375-83	Gratianus* (B)
379-95	I. Theodosius
395-423	Honorius* (B)
395-408	Arcadius
408-50	II. Theodosius
421	II.Constantius*
425-55	III.Valentinianus
450-7	Marcian (D)
455	Petronius (B)
455-6	Avitus (B)
457-61	Majorianus (B)
457-74	I. Leo (B)
461-5	Libius (B)
467-72	Anthemius (B)
472	Olybrius (B)
473-4	Glycerius (B)
474	II. Leo (D)
474-5	J. Nepos (B)
474-91	Zeno (D)
475-6	Romulus Augustus (B)
491-518	I. Anastasius
518-27	I. Justinus
527-65	I. Justinianus
565-78	II. Justinus
578-82	II. Tiberius
582-602	Mauricius
602-10	Phocas

HERACLIUS HANEDANI

610-41	I. Heraclius
641	III. Constantinus
641	Heracleonas*
641-8	II. Constans
668-85	IV.Constantinus
685-95	II. Justinianus
695-8	Leontius
698-705	III Tiberius
705-11	III. Justinianus
711-13	Philippicus
713-15	II. Anastasius
716-17	III. Theodosius

İZORYA HANEDANI

717-41	III. Leo
741-75	V. Constantinus
775-80	IV. Leo
780-97	IV.Constantinus
797-802	Eirene
802-11	I. Nicephorus
811	Stauracius
811-13	I. Mikhail
813-20	V. Leo
820-9	II. Mikhail
829-42	Theophilus
842-67	III. Mikhail

MAKEDONYA HANEDANI

867-86	I. Basil
886-912	VI Leo
912-13	Alexandros
913-19	VII.Constantinus
959-63	II. Romanus
963	II. Basil
963-9	I Nicephorus
969-76	I. Johannes
976-1025	II. Basil
1025-8	VII.Constantinus
1028-34	III. Romanus
1034-41	IV. Mikhail
1041-2	V. Mikhail
1042	Zoe ve Theodora
1042-55	IX.Constantinus
1055-6	Thedora
1056-7	VI. Mikhail
1057-9	I. İzakos
1059-67	X. Constantinus
1067-8	VII Mikhail
1068-71	IV. Romanus
1071-8	VII. Mikhail
1078-81	III. Nicephorus

KOMNENOS HANEDANI

1081-1118	I. Alexius
1143-80	I. Manuel
1180-3	II. Alexius
1183-5	I. Andronicus
1185-95	I. İzakos
1195-1203	III. Alexius
1203-4	IV. Alexius
1204	V. Alexius
1204-22	I. Theodorius
1222-54	III. Johannes
1254-8	II. Theodorius
1258	IV. Johannes

PALAEOLOGOS HANEDANI

1258-82	VIII. Mikhail
1282-1328	II. Andronicus
1328-41	III. Andronicus
1341-76,	
1379-91	V. Johannes
1391-1425	II. Manuel
1425-48	VII. Johannes
1448-53	XI. Constantinus

** Eş İmparator, (B) Batı İmparatoru, (D) Doğu İmparatoru*

Papalar, Roma Patrikleri

Aziz Petrus, MS 64
Aziz Linus, y.66 - y.78
Aziz Anacletus, y.79 - y.91
Aziz Clemens I, y.91 - y.101
Aziz Evaristus I, y.100-y.109
Aziz Alexander I, y.109-y.116
Aziz Sixtus I, y.116-y.125
Aziz Telesphorus, y.125-136
Aziz Hyginus, y.138-y.142
Aziz Pius I, y.142-y.155
Aziz Anicetus, y.155-y.166
Aziz Soter, y.166-y.174
Aziz Eleutherius, y.174-89
Aziz Victor I, 189-98
Aziz Zephyrinus, 198/9-217
Aziz Callistus I, 217-22
[Aziz Hippolytus I, 217-35]
Aziz Urbanus I, 222-30
Aziz Pontianus I, 230-5
Aziz Anterus, 230-5
Aziz Fabianus, 236-50
Aziz Cornelius, 251-3
[Aziz Novationus, 251-8]
Aziz Lucius, 253-4
Aziz Stephanus, 254-7
Aziz Sixtus, 257-8
Aziz Dionysius, 260-8
Aziz Felix I, 269-74
Aziz Eutychianus, 275-83
Aziz Gaius, 283-96
Aziz Marcellinus, 296-?304
Aziz Marcellus I, 306-8
Aziz Eusebius, 310
Aziz Miltiades, 311-14
Aziz Silvester I, 314-35
Aziz Markus, 336
Aziz Julius I, 337-52
Aziz Liberius, 352-66
[Aziz Felix II, 355-65]
Aziz Damasus I, 366-84
[Ursinus, 366-7]
Aziz Siricius, 384-99
Aziz Anastasius I, 399-401
Aziz İnnocentius I, 401-17
Aziz Zosimus, 417-18
Aziz Bonifacius I, 418-22
Aziz Celestinus I, 422-32
Aziz Sixtus III, 432-40
Aziz Leo I, 440-61
Aziz Hilarus I, 461-8
Aziz Simplicius, 468-83
Aziz Felix III (II), 483-92
Aziz Gelasius I, 492-6
Aziz Anastasius II, 496-8
Aziz Symmachus, 498-514
[Laurentius, 498-9 , 501-16]
Aziz Hormisdas, 514-23
Aziz Johannes I, 523-6
Aziz Felix IV (III), 526-30
[Dioscorus, 530]
Bonifacius II, 530-2
Johannes II, 533-5
Aziz Agapitus I, 535-6
Aziz Silverius, 536-7
Vigilius, 537-55
Pelagius I, 556-61
Johannes III, 561-74
Benedictus I, 575-9
Pelagius II, 579-90
Aziz Gregorius I, 590-604
Sabinianus, 604-6
Bonifacius III, 607
Aziz Bonifacius IV, 608-15
Aziz Deusdedit (sonra Adeodatus I), 615-18
Bonifacius V, 619-25
Honorius I, 625-38
Severinus, 640
Johannes IV, 640-2
Theodorius I, 642-9
Aziz Martin I, 649-53
Aziz Eugenius, 654-7
Aziz Vitalianus, 657-72
Adeodatus II, 672-6
Donus, 67
Aziz Agatho, 678-81
Aziz Leo II, 682-3
Aziz Benedictus II, 684-5
Johannes V, 685-6
Conon, 686-7
[Theodorius, 687]
[Paschal, 687]
Aziz Sergius I, 687-701
Johannes VI, 701-5
Johannes VII, 705-7
Sisinnius, 708
Constantinus, 708-15
Aziz Gregorius II, 715-31
Aziz Gregorius III, 731-41
Aziz Zacharias, 741-52
Stephanus (II) 752
Stephanus (III) 752-7
Aziz Paulus, 757-67
[Constantinus, 767-81]
[Philippus, 768]
Stephanus III (IV), 768-72
Hadrianus I, 772-95
Aziz Leo III, 795-816
Stephanus IV (V), 816-17
Aziz Paschal I, 817-24
Eugenius II, 824-7
Valentinus, 827
Gregorius IV, 827-44
[Johannes, 844]
Sergius II, 844-7
Aziz Leo IV, 847-55
Benedictus III, 855-8
[Anastasius Bibliothecarius, 855]
Aziz Nicholaus, 858-67
Hadrianus II, 867-72
Johannes VIII, 872-82
Marinus I, 882-4
Aziz Hadrianus III, 884-5
Stephanus V (VI), 885-91
Formosus, 891-6
Bonifacius VI, 896
Stephanus VI (VII), 896-7
Romanus, 897
Theodorius II, 897
Johannes IX, 898-900
Benedictus IV, 900-3
Leo V, 903
[Christopher, 903-4]
Sergius III, 904-11
Anastasius III, 911-13
Lando, 913-14
Johannes X, 914-28
Leo VI, 928
Stephanus VII (VIII), 928-31
Johannes XI, 931-5
Leo VII, 936-9
Stephanus VIII (IX), 939-42
Marinus II, 942-6
Agapitus II, 946-55
Johannes XII, 955-64
Leo VIII, 963-5
[Benedictus V, 964]
Johannes XIII, 965-72
Benedictus VI, 973-4

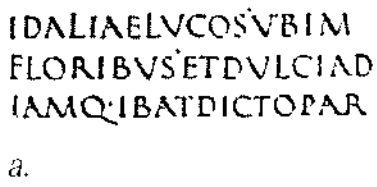
Antipapalar köşeli parantez içinde

[Bonifacius VII, 974, 984-5]
Benedictus VII, 974-83
Johannes XIV, 983-4
Johannes XV, 985-96
Gregorius V, 996-9
Johannes XVI, 997-8
Silvester II, 999-1003
Johannes XVII, 1003
Johannes XVIII, 1003-9
Sergius IV, 1009-12
Benedictus VIII, 1012-24
[Gregorius (VI), 1012]
Johannes XIX, 1024-32
Benedictus IX, 1032-44, 1045, 1047-8
Silvester III, 1045
Gregorius VI, 1045-6
Clemens II, 1046-7
Damasus II, 1048
Aziz Leo IX, 1049-54
Victor II, 1055-7
Stephanus IX (X), 1057-8
[Benedictus X, 1058-9]
Nicholaus II, 1058-61
Alexander II, 1061-4]
Aziz Gregorius VII, 1073-85
[Clemens III, 1080, 1084-1100]
Victor III, 1086-7
Urbanus II, 1088-99
Paschal II, 1099-1118
[Theoderic, 1100-1]
[Albert veya Adalbert, 1101]
[Silvester IV, 1105-11]
Gelasius II, 1118-19
[Gregorius (VIII), 1118-21]
Callistus II, 1119-24
Honorius II, 1124-30
[Celestinus (II), 1124]
Innocentius II, 1130-43
[Anacletus II, 1130-8]
[Victor IV, 1138]
Celestinus II, 1143-4
Lucius II, 1144-5
Eugenius III, 1145-53
Anaslasius IV, 1153-4
Hadrianus IV, 1154-9
Alexander III, 1159-81
[Victor IV, 1159-64]
[Paschal III, 1164-8]
[Callistus (III), 1168-78]
[Innocentuius (III), 1179-80]
Lucius III, 1181-5
Urbanus III, 1185-7
Gregorius VIII, 1187
Clemens III, 1187-91
Celestinus III, 1191-8
Innocentius III, 1198-1216
Honorius III, 1216-27
Gregorius IX, 1227-41
Celestinus IV, 1241
Innocentius IV, 1243-54
Alexander IV, 1254-61
Urbanus IV, 1261-4
Clemens IV, 1265-8
Gregorius X, 1271-6
Innocentius V, 1276
Hadrianus V, 1276
Johannes XXI, 1276-7
Nicholaus III, 1277-80
Martinus IV, 1281-5
Honorius IV, 1285-7
Nicholaus IV, 1288-92
Celestinius V, Aziz Petrus, 1294
Bonifacius VIII, 1294-1303
Benedictus IX, 1303-4
Clemens V, 1305-14
Johannes XXII, 1316-34
[Nicholaus (V), 1328-30]
Benedictus XII, 1334-42
Clemens VI, 1342-52
Innocentius VI, 1352-62
Urbanus V, 1362-70
Gregorius XI, 1370-8
Urbanus VI, 1378-89
[Clemens (VII), 1378-94]
Bonifacius IX, 1389-1404
[Benedictus (XIII) 1394-1417]
Innocentius VII, 1404-6
Gregorius XII, 1406-15
[Alexander V, 1409-10]
[Johannes (XXIII), 1410-15]
Martinus V, 1417-31
[Clemens (VIII), 1423-9]
[Benedictus (XIV), 1425]
Eugenius IV, 1431-47
[Felix V, 1439-49]
Nicholaus V, 1447-55
Callistus III, 1455-8
Pius II, 1458-64
Paulus II, 1464-71
Sixtus IV, 1471-84
Innocentius VIII, 1484-92
Alexander VI, 1492-1503
Pius III, 1503
Julius II, 1503-13
Leo X, 1513-21
Hadrianus VI, 1522-3
Clemens VII, 1523-34
Paulus III, 1534-9
Julius III, 1550-5
Marcellus II, 1555
Paulus IV, 1555-9
Pius IV, 1559-65
Aziz Pius V, 1566-72
Gregorius XIII, 1572-85
Sixtus V, 1585-90
Urbanus VII, 1590
Gregorius XIV, 1590-1
Innocentius IX, 1591
Clemens VIII, 1592-1605
Leo XI, 1605
Paulus V, 1605-21
Gregorius XV, 1621-3
Urbanus VII, 1623-44
Innocentius X, 1644-55
Alexander VII, 1655-67
Clemens IX, 1667-9
Clemens X, 1670-6
Innocentius XI, 1676-89
Alexander VIII, 1689-91
Innocentius XII, 1691-1700
Clemens XI, 1700-21
Innocentius XIII, 1721-4
Benedictus XIII, 1724-30
Clemens XII, 1730-40
Benedictus XIV, 1740-58
Clemens XIII, 1758-69
Clemens XIV, 1769-74
Pius VI, 1775-99
Pius VII, 1800-23
Leo XII, 1823-9
Pius VIII, 1829-30
Gregorius XVI, 1831-46
Pius IX, 1846-78
Leo XIII, 1878-1903
Aziz Pius X, 1903-14
Benedictus XV, 1914-22
Pius XI, 1922-39
Pius XII, 1939-58
Johannes XXIII, 1958-63
Paulus VI, 1963-78
Johannes Paulus I, 1978
Johannes Paulus II, 1978

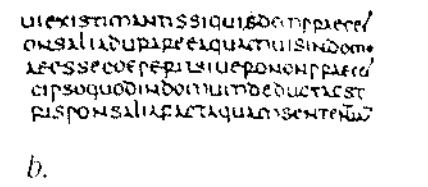
Kaynak: J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes*, Oxford, 1988.

Eski Yazılar

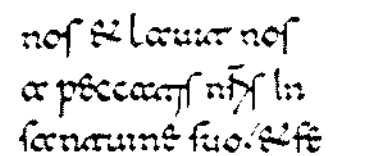
(a) Roma büyük harfleri (Vergilius, MS 4. ve 5. yüzyıllar) (b) Roma küçük harfi, karışık çengelli (*Pandects*, 6.-7. yüzyıllar) (c) Lombardiya veya Benevenuto işlek yazısı (Sözlük, Monte Cassino, 1058-1087). (d) Noktalı, adasal İngiliz yazısı (*Anglo-Saxon Chronicle, yaklaşık 1045*). (e) Karolenj küçük harf, Latince (10. yüzyıl). (f) *Littera fractura*, Got yazısı (14. yüzyıl). (g) Gotik rotunda (Horatius, Cremona, 1391). (h) Yunan papirusu (Timotheus, *Persae*, MÖ 4. yüzyıl)

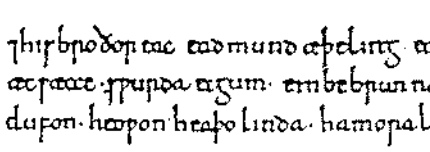
a.

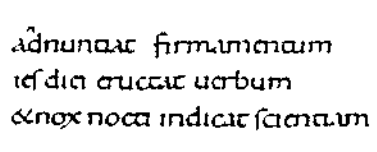
b.

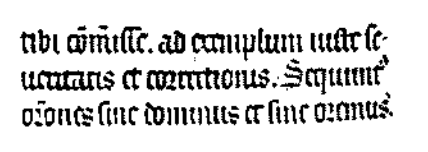
c.

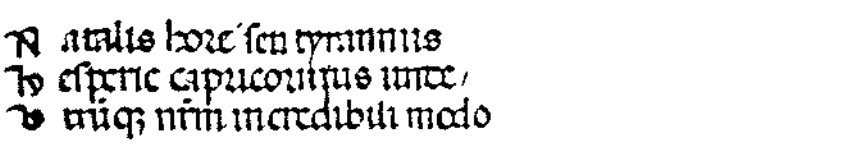
d.

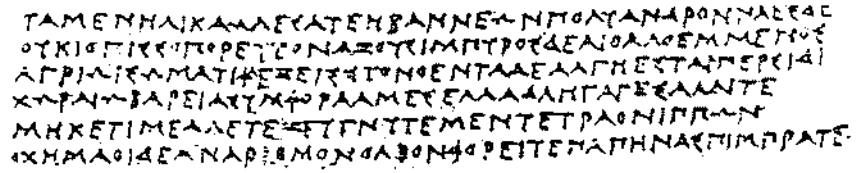
e.

f.

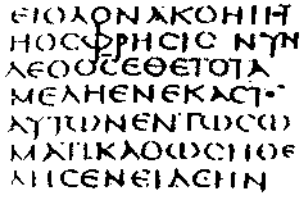

g.

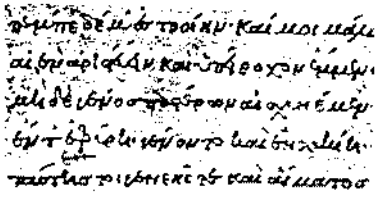

h

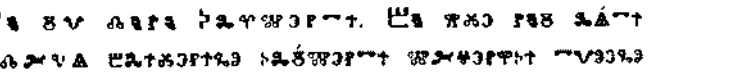
(i) Yunanca Kitabı Mukaddes çengelli yazısı (I Cor. 12; *Codex sinaiticus*, y. MS 350; C. H. Roberts'dan). (j) Yunan işlek küçük harfler (*Ilyada*, vi, BM Townley Ms, y. 1255). (k) Glagolithik (Kiev Dua Kitabı; 9. yüzyıl, 7. yüzyıl Roma ayininden çeviri). (l) Bulgar Kiril'i (*Savinna Kniga*, 11. yüzyıl, Pskov, Rusya'da muhafaza ediliyor). (m) Sırp Kiril'i (15. yüzyıl MS, Belgrad; R. Auty'den). (n) Osmanlı resmi yazısı (17. yüzyıl sonları Podolya'dan kayıtlar, D. Kolodejczyk'ten).

i.

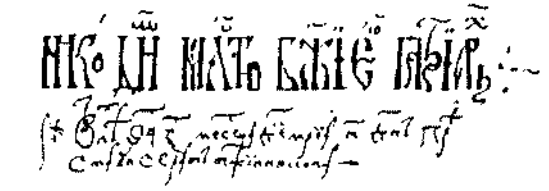
j.

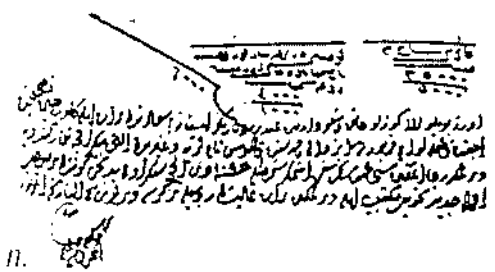
k.

Въ о҃н҃о҃. пришъдъ і҃с҃ къ капер҃наоу҃мъ.
приступе є҃моу҃. сътъникъ . моля҃ є҃го
и҃ глаѧ. г҃и҃ о҃троукъ мои лежитъ къ ӷра
минѣ. о҃слабенъ жилами. маютъ ѿ

l.

m.

n.

Kartallar ve Haçlar

Üst sıra, soldan sağa. a) Tek bir tacın altında çift başlı Roma kartalı, Doğu ve Batı imparatorluklarının kurulmasını simgelemektedir (4. yy.'a ait Atina'da bulunan bir yazıttan). b) Son dönem Bizans kartalı, Moskova büyük düşesi Sophia Paleologos'un tacından, y. 1470. c) Mantosuna ipekle işlenmiş Charlemagne'ın kartalı (9. yy., Frutiger'den). d) Rusya imparatorluğunun küçük arması, 1914; taçlı imparatorluk çift başlı siyah kartalı, elinde yerkure ve asâ tutmaktadır, Moskova kentinin armalarının üzerinde Romanov tacı yer almaktadır. Kartalın kanatları Çarın unvanlarını taşımaktadırlar (*dexter:* Kazan, beyaz Polonya kartalı, Taurida ve Kiev, Novgorod ve Vladimir; *sinister:* Astrakam, Sibirya, Gürcistan ve Finlandiya). *Alt sıra, soldan sağa.* e) Avusturya imparatorluğunun küçük arması, 1915; taçlı çift başlı siyah imparatorluk kartalı, elinde yerküre ve kılıç tutmakta, kırmızı-beyaz-kırmızı Avusturya renklerinin üzerinde Habsburg tacı yer almaktadır. f) Arnavutluk Halk Cumhuriyeti arması, 1944. g) İspanya krallığı arması, 1947; Kastilya ve Leon, Aragon ve Navarra armalarını taşıyan siyah bir kartal bulunmaktadır, bunları Granada narı taşımakta ve oklar bulunmaktadır, en üstte Falanga'nın sloganı "Bir, Büyük ve Özgür" yer almaktadır.

1. Sıra, soldan sağa:
Crux capitata, Çarmıha Gerilme Haçı veya Latin Haçı; *Crux decussata* veya Aziz Andreas Haçı; Yunan Haçı; Aziz Petrus Haçı; Kardinal Haçı veya Lorraine Haçı; Templier Haçı veya Plak Haç.

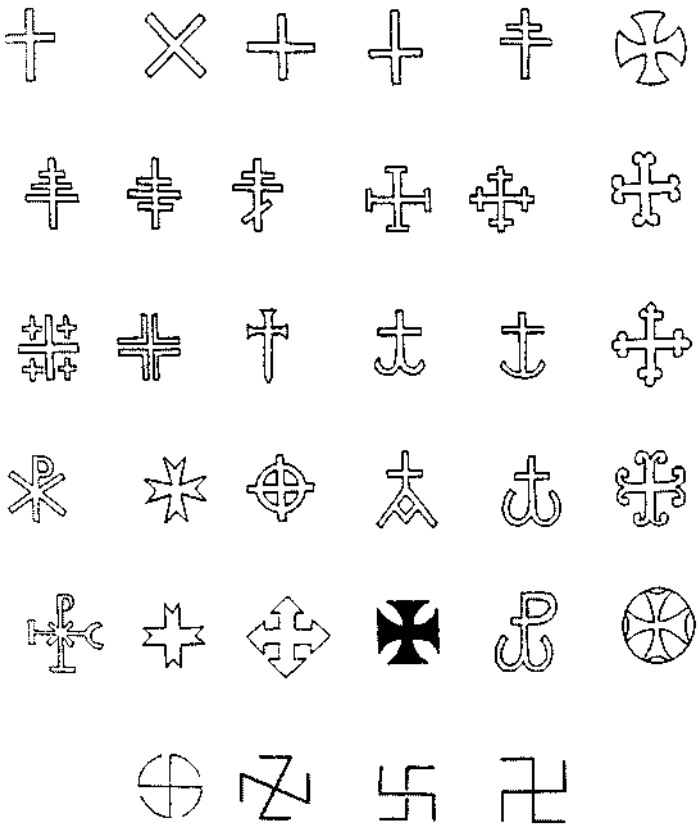
2. Sıra:
Papalık Haçı; Üçlü Haç; Ortodoks Haçı; Kudüs Haçı; Germanik Haç; Kalp Haç.

3. Sıra:
Haçlı Seferleri Haçı; Gamalı Haç; Kılıç Haç; Çıpa Haç veya İman; Çıpa İşareti (Bakire Meryem'in Hilali ile birlikte İsa Haçı; Yoncayapraklı Haç.

4. Sıra:
Chi-Rho işareti (İsa'nın monogramı); Aziz Johannes Haçı veya Malta Haçı; Kelt Haçı (Güneşin içinde Hıristiyan Haçı); Alfa Haç; Omega Haç; Yaprak Haç.

5. Sıra:
Bedene Bürünme Haçı; Değiştirilmiş Malta Haçı; Okbaşlı Haç; Tötonik veya Demir Haç; Polonya Çıpa Haçı (*Polska walczy*, "Polonya savaşları"); Rünik Çember Haç.

6. Sıra:
Pagan Güneş Haçı; Rünik Yıldırım Haçı; Saat ibreleri yönünde *Gammadion, Fylfot*, veya "*Svastika*", kötü talihi simgeler; Saat ibrelerinin tersi yönde '*svastika*', iyi talihi simgeler (Frutiger'den).

Büyük Kitaplar Listesi: Batı Uygarlığının Chicago Kanunu

Mortimer J. Adler tarafından "Great Books, Past and Present", G. Van Doren (ed.), *Reforming education: The Opening of the American Mind* (New York, 1988), 318-350'de önerilen yazarların Listesi.

Homeros
Aeschylus
Sophocles
Herodotus
Euripides
Thucydides
Hippocrates
Aristophanes
Platon
Aristoteles
Epicurus
Euclides
Archimedes
Apollonius
Ciceron
Lucretius
Vergilius
Plutarchus
Tacitus
Nicomachus
Epictetus
Ptolemiaus
M. Aurelius
Galen
Aziz Augustinus
Aziz Tommaso Aquinas
Dante Ailghieri
Chaucer
Machiavelli
Erasmus
Copernicus
Thomas More
Luther
Rabelais
Calvin
Montaigne
W. Gilbert
Cervantes
Bacon

Shakespeare
Galileo
Kepler
W. Harvey
Hobbes
Descartes
Milton
Molière
Pascal
Huygens
Spinoza
Locke
Racine
Newton
Leibniz
Defoe
Swift
Congreve
Piskopos Berkeley
Montesquieu
Voltaire
Fielding
Johnson
Hume
Rousseau
Sterne
Adam Smith
Kant
Gibbon
Boswell
Lavoisier
Goethe
Dalton
Hegel
Jane Austen
von Clausewitz
Stendhal
Schopenhauer
Faraday

C. Lyell
A. Comte
Balzac
de Tocqueville
J. S. Mill
Darwin
Dickens
C. Bernard
Kierkegaard
Marx
George Eliot
H. Melville
Dostoevski
Flaubert
İbsen
Tolstoy
J. W. R. Dedekind
M. Twain
W. James
Nietzsche
G. Cantor
Freud
D. Hilbert

1900-1945
G. B. Shaw
James Joyce
Proust
T. Mann
Joseph Conrad
Faulkner
D. H. Lawrence
T. S. Eliot
Kafka
Çehov
O'Neill
Nenry James
Kipling
J. Dewey
A. N. Whitehead

B. Russell
Santayana
E. Gilson
J.-P. Sartre
J. Ortega y Gasset
Max Planck
Einstein
N. Bohr
E. Schrodinger
J. H. Woodger
J.-H. Poincaré
T. Dobzhanski
G. Sorel
Troçki
Lenin
W. Sumner
Max Weber
R.H. Tawney
T. Veblen
J. M. Keynes

1945-1977
A. Camus
G. Orwell
T. Pynchon
Soljenitsin
S. Bellow
S. Beckett
Wittgenstein
Heidegger
M. Buber
W. Heisenberg
J. Monod
R. P. Feynman
S. Hawking
A. Toynbee
V. Lévi-Strauss
F. Braudel
E. Le Roy Ladurie

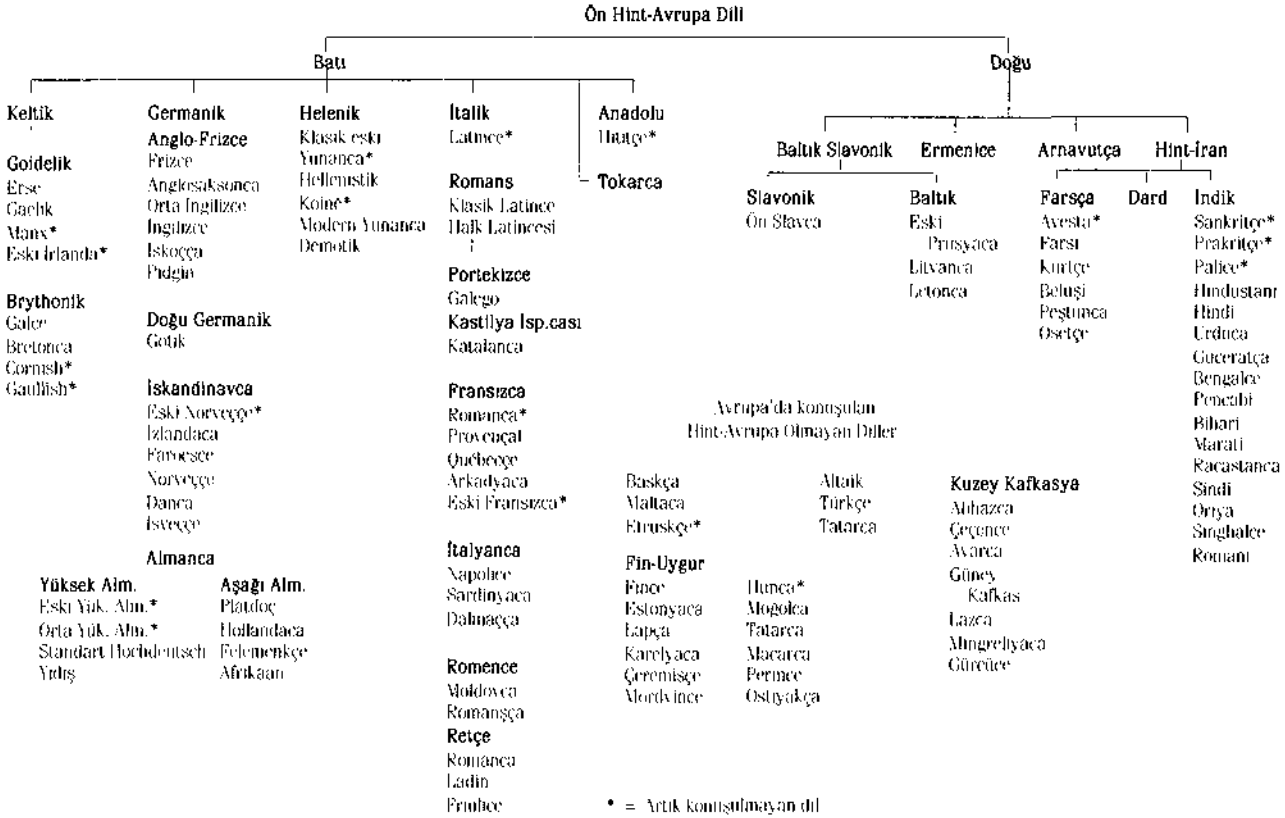
Eski İllirya ve Napoléon'un İllirya İlleri

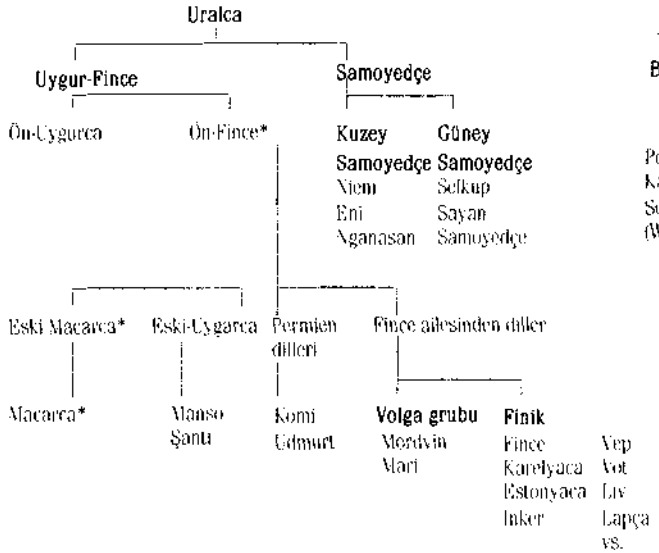
Roma kentlerinin modern adları

Aquincum (Buda)
Aspalathos (Split)
Dyrrachium/Epidamnus (Dürres)
Emona (Ljubljana)
Lindia (Linz)
Naissus (Niş)
Ovilava (Wels)
Raetinium (Bihac)
Savaria (Szombathely)
Scodra (İskodra)
Scupi (Üsküp)
Senia (Senj)
Singiodunum (Belgrad)
Sirmium (Metrovica)
Siscia (Sisak)
Siscia Segestia (Zagreb)
Tergiste (Trieste)
Vindobona (Viyana)
Zara (Zadar)

MS 395 yılında, Pannonia, Dalmatia ve Macedonia illerinden genişletilmiş bir çift başlı İllyricum vilayeti kurulmuştur, başkentleri Sirmium ve Salonica'dır (Selanik)

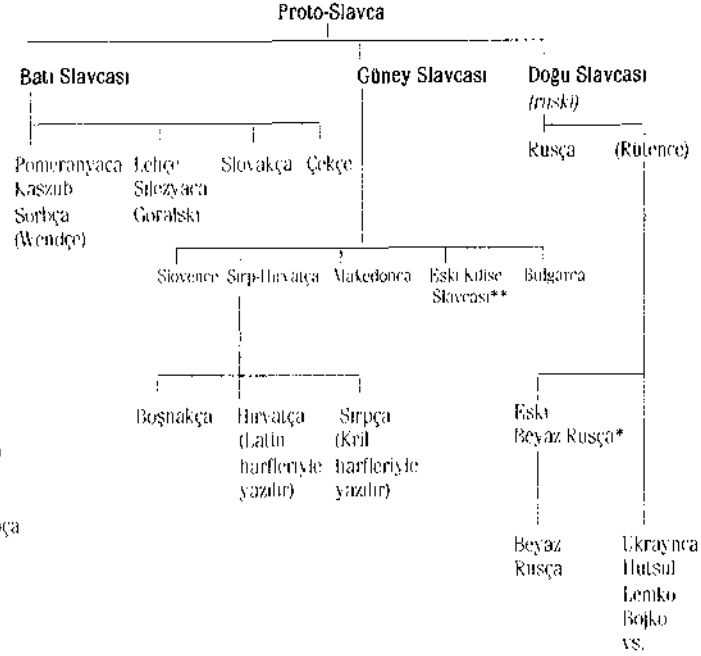

Ön Hint-Avrupa Dili
Batı
Doğu
Keltik
Goidelik
Erse
Gaelik
Manx*
Eski İrlanda*
Brythonik
Galce
Bretonca
Cornish*
Gaulish*
Germanik
Anglo-Frizce
Frizce
Anglosaksonca
Orta İngilizce
İngilizce
İskoçça
Pidgin
Doğu Germanik
Gotik
İskandinavca
Eski Norveççe*
İzlandaca
Faroese
Norveççe
Danca
İsveççe
Almanca
Yüksek Alm.
Eski Yük. Alm.*
Orta Yük. Alm.*
Standart Hochdeutsch
Yidiş
Aşağı Alm.
Flamanca
Hollandaca
Felemenkçe
Afrikaan
Helenik
Klasik eski Yunanca*
Hellenistik Koine*
Modern Yunanca
Demotik
İtalik
Latince*
Romans
Klasik Latince
Halk Latincesi
Portekizce
Galego
Kastilya İsp.cası
Katalanca
Fransızca
Romanca*
Provençal
Québecçe
Arkadyaca
Eski Fransızca*
İtalyanca
Napolice
Sardinyaca
Dalmaçça
Romence
Moldovca
Romançça
Reiçe
Romanca
Ladin
Friulice
Anadolu
Hitite*
Tokarca
Baltık Slavonik
Slavonik
Ön Slavca
Baltık
Eski Prusyaca
Litvanca
Letonca
Ermenice
Arnavutça
Farsça
Avesta*
Farsi
Kürtçe
Beluşi
Peştunca
Osetçe
Dard
Hint-İran
İndik
Sankritçe*
Prakritçe*
Palice*
Hindustanı
Hindi
Urduca
Guceratça
Bengalce
Pencabi
Bihari
Marati
Kacastanca
Sindi
Orıya
Singhalce
Romani
Avrupa'da konuşulan Hint-Avrupa Olmayan Diller
Baskça
Maltaca
Etruskça*
Fin-Uygur
Fince
Estonyaca
Lapça
Karelyaca
Çeremisçe
Mordvince
Macarca*
Moğolca
Tatarca
Macarca
Permce
Ostyakça
Altaik
Türkçe
Tatarca
Kuzey Kafkasya
Abhazca
Çeçence
Avarca
Güney Kafkas
Lazca
Mingrelyaca
Gürüşce
* = Artık konuşulmayan dil

Ural Dilleri

* = Konuşulmayan dil
** = İbadet dili

Slav Dilleri

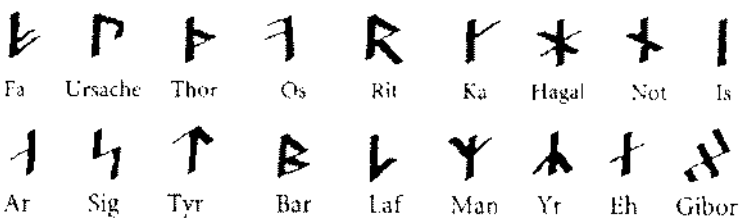

Rünler ve Oghamlar

(a) İlk dönemlerde İngiltere'de yaygın 24 ve 29 işaret çubuğu ihtiva eden 33 işaretli Nokthumbria Rünü
(b) 18 işaretli Armanen Rün sırası, en eski Germanik Rün sisteminin yeniden oluşturulmuş hali; ve (*altta*) muhtemel kutsal işaretler (N. Pennick'ten)

a.

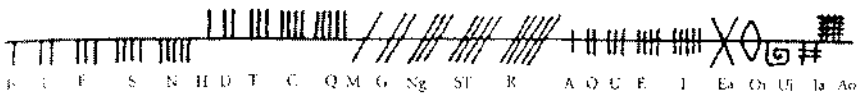

b.

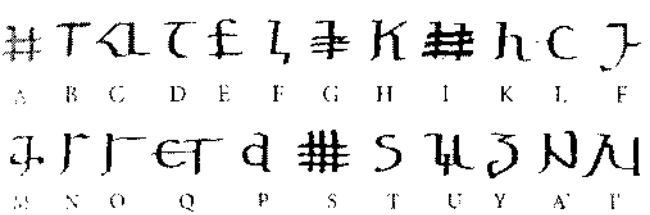
Arman Rünleri

Sayı	Harf	Ad	Simge	Yan anlam
(1)	F	FA	SIĞIR	Zenginlik
(2)	U	UR	KÖKENSEL ÖKÜZ	Yaratıcı güç
(3)	Th	THURS	THORN AĞACI	Yıldırım/Ani değişim
(4)	A	OS	AĞIZ	Bilgelik
(5)	R	RAD/RIT	TEKERLEK	Yolculuk
(6)	K	CEN/KA	ÇAM MEŞALE	Ateş/Canlanma
(7)	H	HAGAL	DONMA	Ara, mehil
(8)	N	NOT/NYD	—	Öngörü
(9)	I	IS	BUZ	Hareketsizlik
(10)	Y	AR	YILAN	Zorunlu kötülük
(11)	S	SIG/SIGEL	GÜNEŞIŞIĞI	Işık/Zafer
(12)	T	TYR	OKBAŞI	Başarı
(13)	B	BAR	DEĞNEK	Saflık/Yeniden doğuş
(14)	L	LAF	SU	Yaşamgücü
(15)	M	MAN	İNSAN	İnsanlık
(16)	—	YR	PORSUK AĞACI, YAY	Beceri
(17)	Kh	EH	KADEH (ters çevrilmiş)	Ölüm
(18)	G	GA/GIBOR	ODİN'İN MIZRAĞI	Dingil, destek

(c) Temel İrlanda Ogham-sırası
(d) Bir İrlanda "Bard (Ozan) Alfabesi" ve (altta) muhtemel kutsal yan anlamlar (N. Pennick'ten)

c.

d.

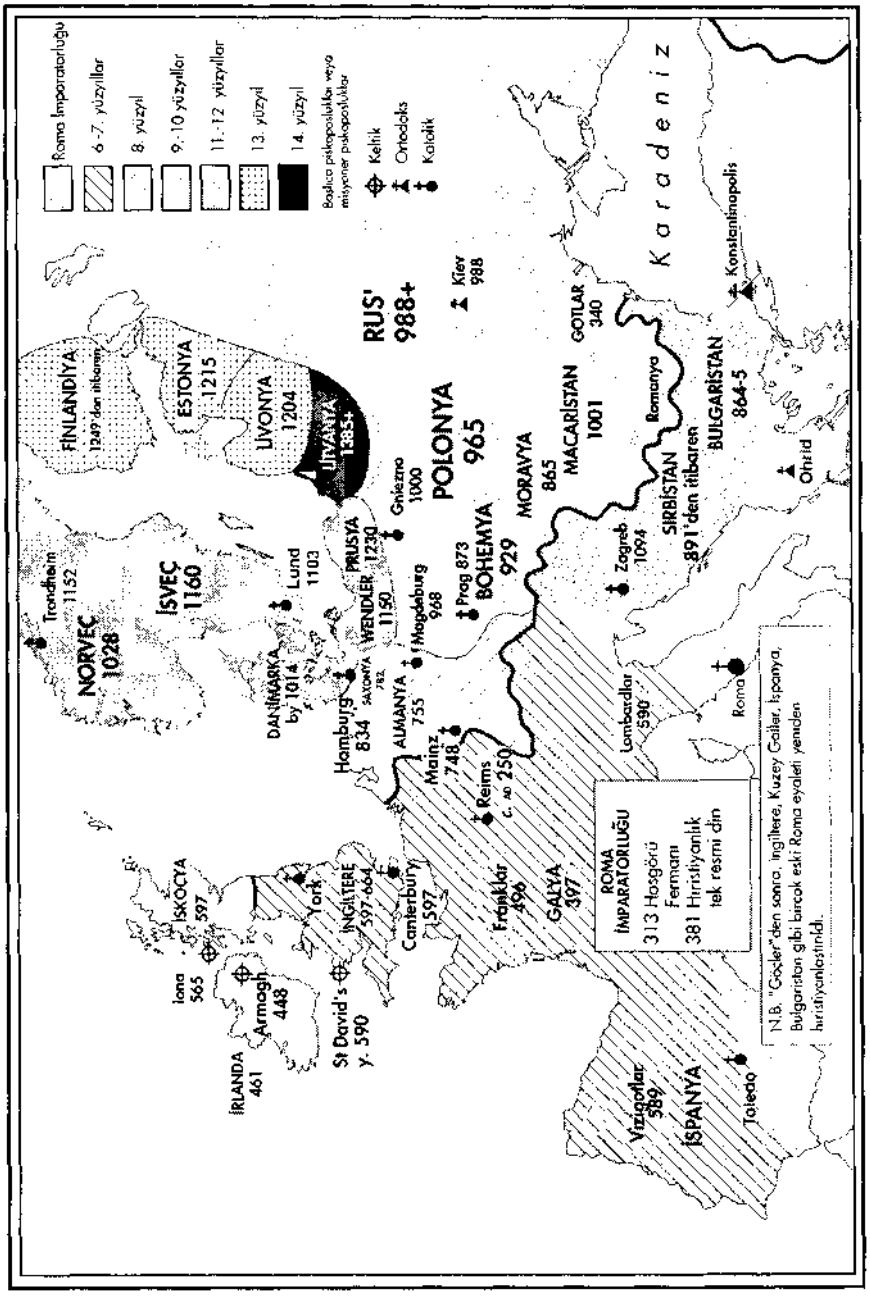
İrlanda Ogham Alfabesi: *beithe-luis*

harf	ağaç	kuş		renk	tarihler
B	beithe	porsuk	sülün	beyaz	24 Aralık-20 Ocak
L	luis	üvez	ördek	açık gri	21 Ocak-16 Şubat
N	nion	dişbudak	su çulluğu	şeffaf	18 Şubat-18 Mart
F	fearn	kızılağaç	martı	erguvan	19 Mart-14 Nisan
S	saileach	söğüt	şahin	ateş	15 Nisan-12 Mayıs
H	(h)uat	akdiken	kuzgun	toprak rengi	13 Mayıs-9 Haziran
D	dair	meşe	çalıkuşu	siyah	10 Haziran-7 Temmuz
T	tinne	çoban püskülü	sığırcık	gri	8 Temmuz-4 Ağustos
C	coll	fındık	turna	kahverengi	5 Ağustos-1 Eylül
M	muin	bağ	baştan kara	alaca	2 Eylül-29 Eylül
G	gort	sarmaşık	sessiz kuğu	mavi	30 Eylül-27 Ekim
Ng	(n)getal	katırtırnağı	kaz	yeşil	28 Ekim-25 Kasım
R	ruis	mürver	ekin kargası	kan kırmızısı	26 Kasım-23 Aralık
A	ailme	fısık çamı	kızkuşu	kır	Kış gündönümü, 1
O	onn	dikenli katırtırnağı	kargabatak	boz	ilkbahar gun-gece eşitliği
U	úr	funda	tarlakuşu	reçine	Yaz gündönümü
E	edad	kavak	ötenkuğu	kırmızı	Sonbahar gün-gece esitliği
I	iúr	porsukağacı	kerkenez	beyaz	Kış gündönumu, 2

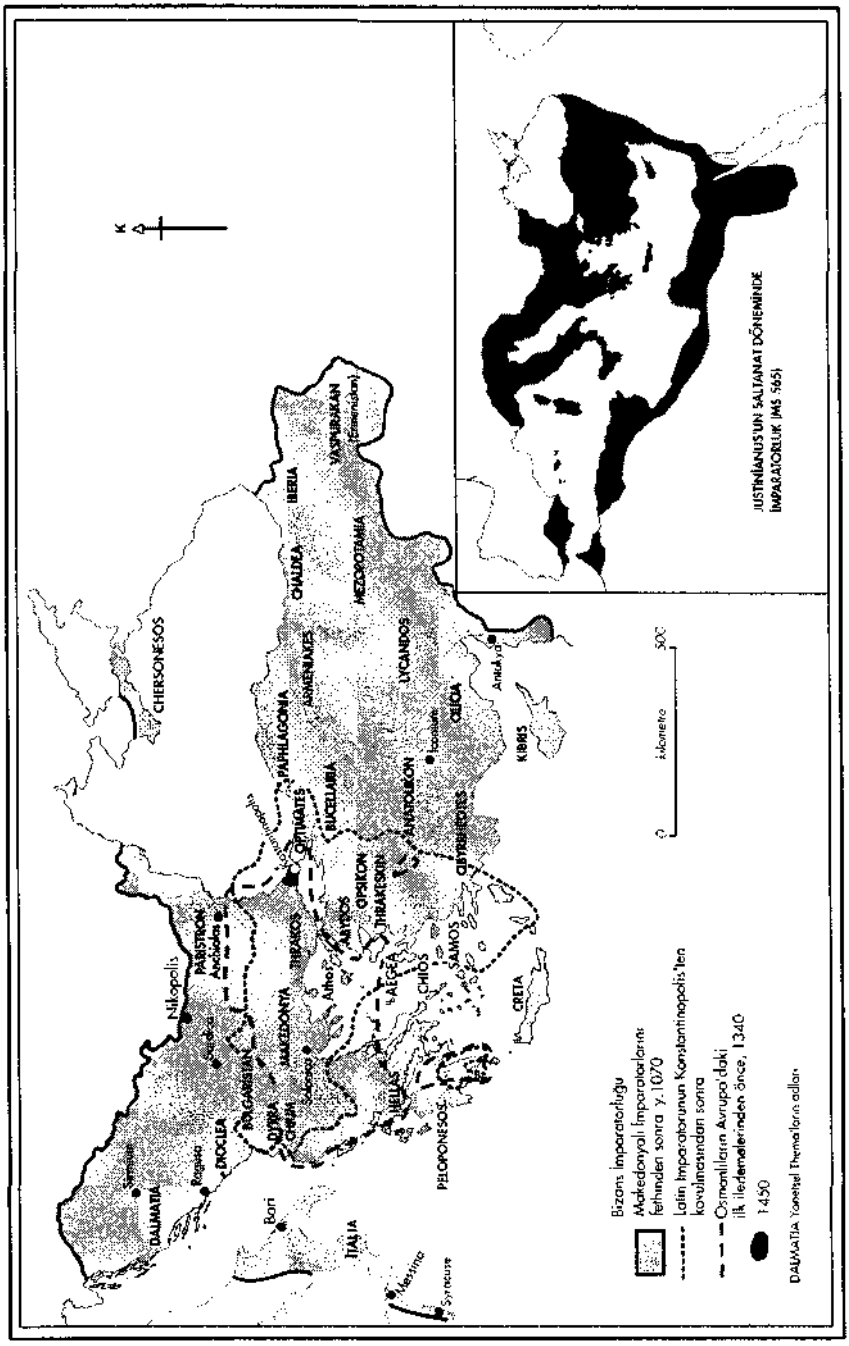
B= Kuşgünü/Pazar; S= Söğütgünu/Pazartesi
T= Çobanpüskülügünü/Salı;
N= Dışbudakgünü/Çarşamba
D= Meşegünü/Perşembe
Q= Elmagünu/Cuma
F= Kızılağaçgünü/Cumartesi

C. J. Marstander ve diğerlerinden (editörler) *Dictionary of the Irish Language* (Dublin, 1913-1976), *4 Cilt.*

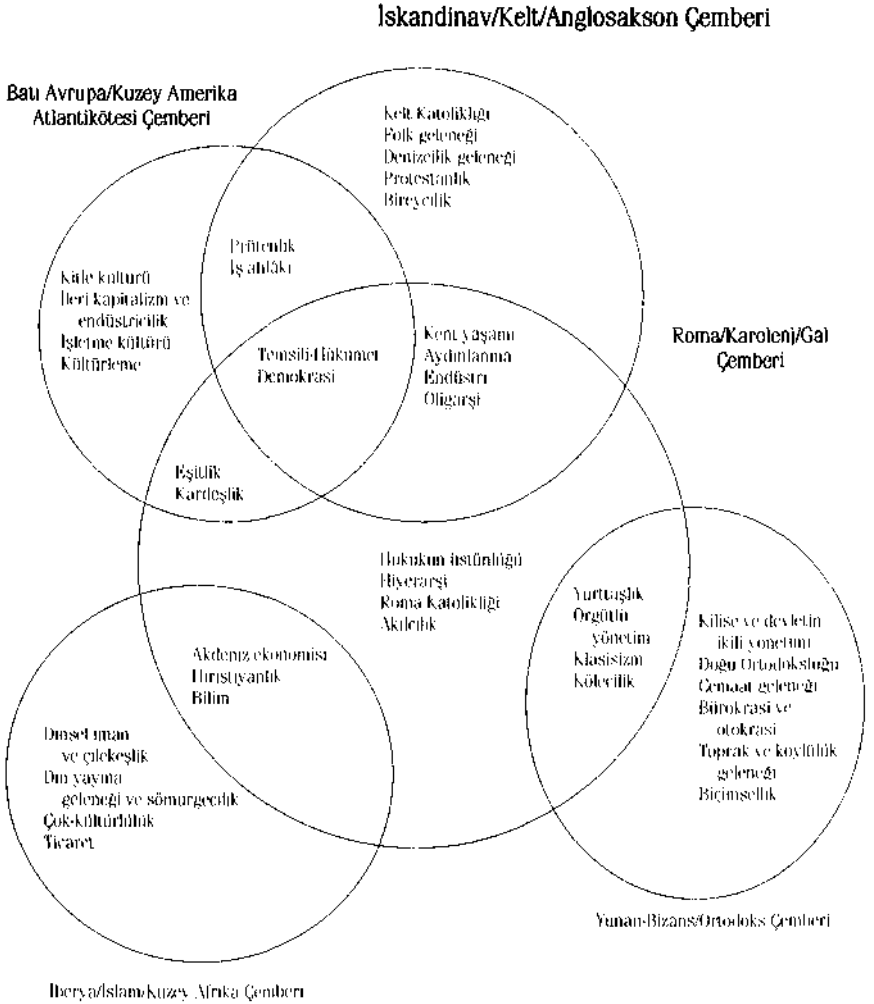
Avrupa'nın Hıristiyanlaşması

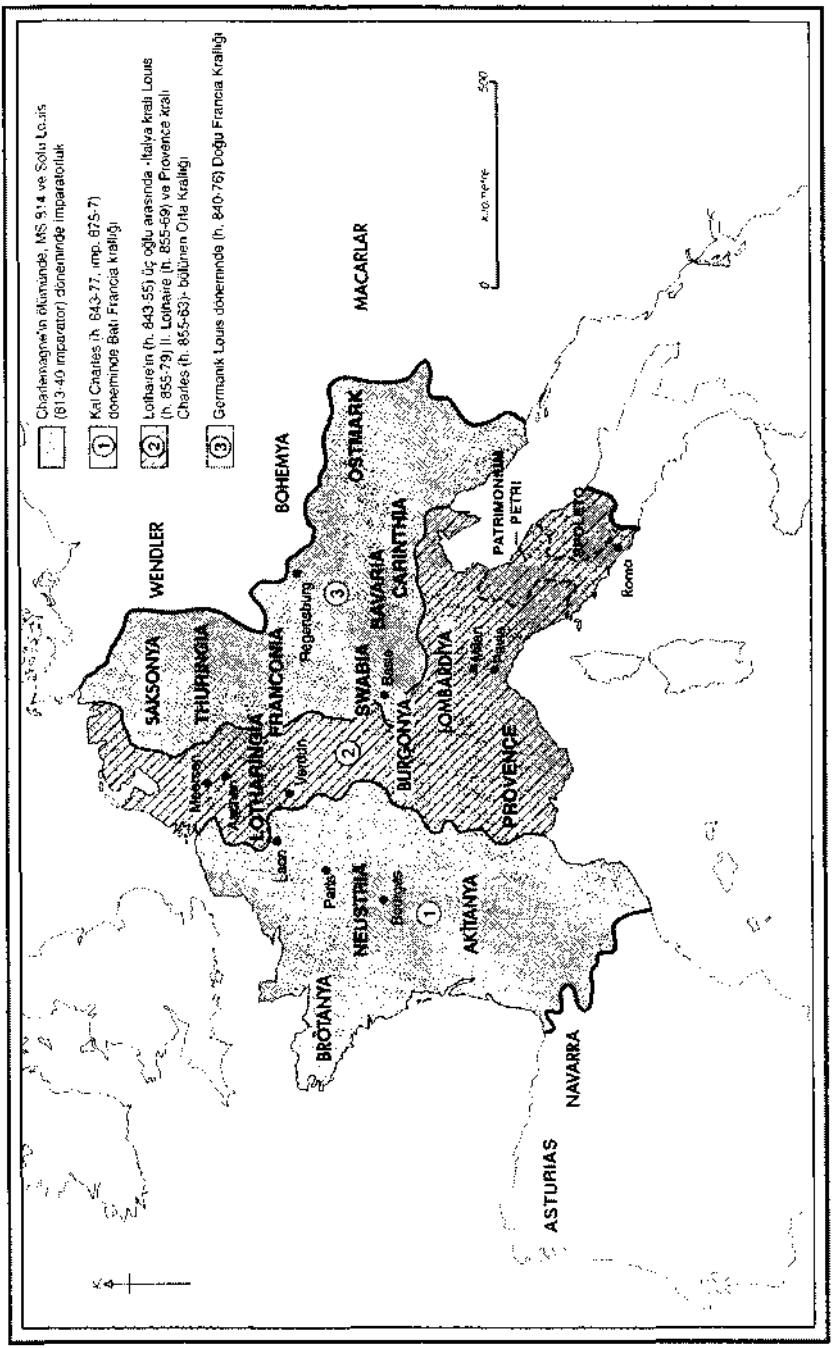
Bizans İmparatorluğu

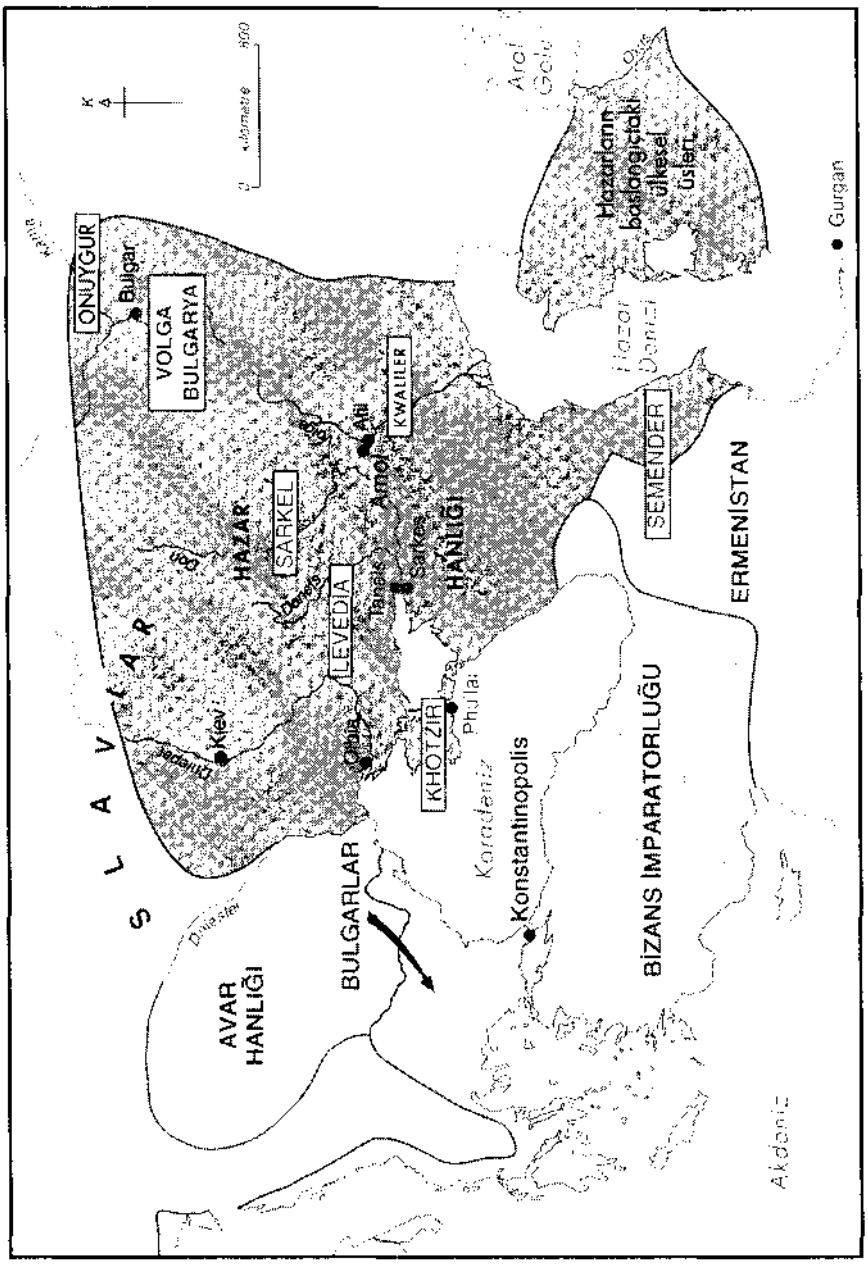
Avrupa'nın Kültür Çemberleri ve Yorum (M. Shennan'dan)

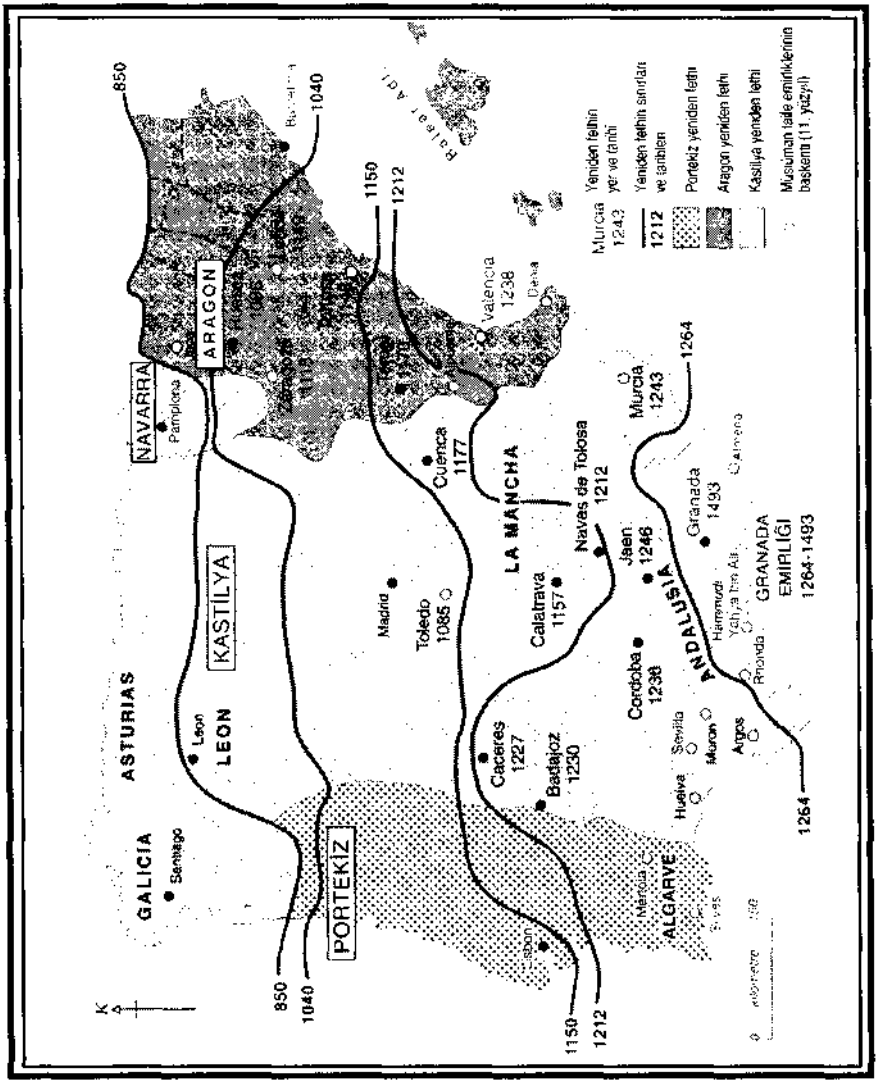
Frank İmparatorluğu, 800-877

Hazarya ve En Geniş Sınırları, y. 900

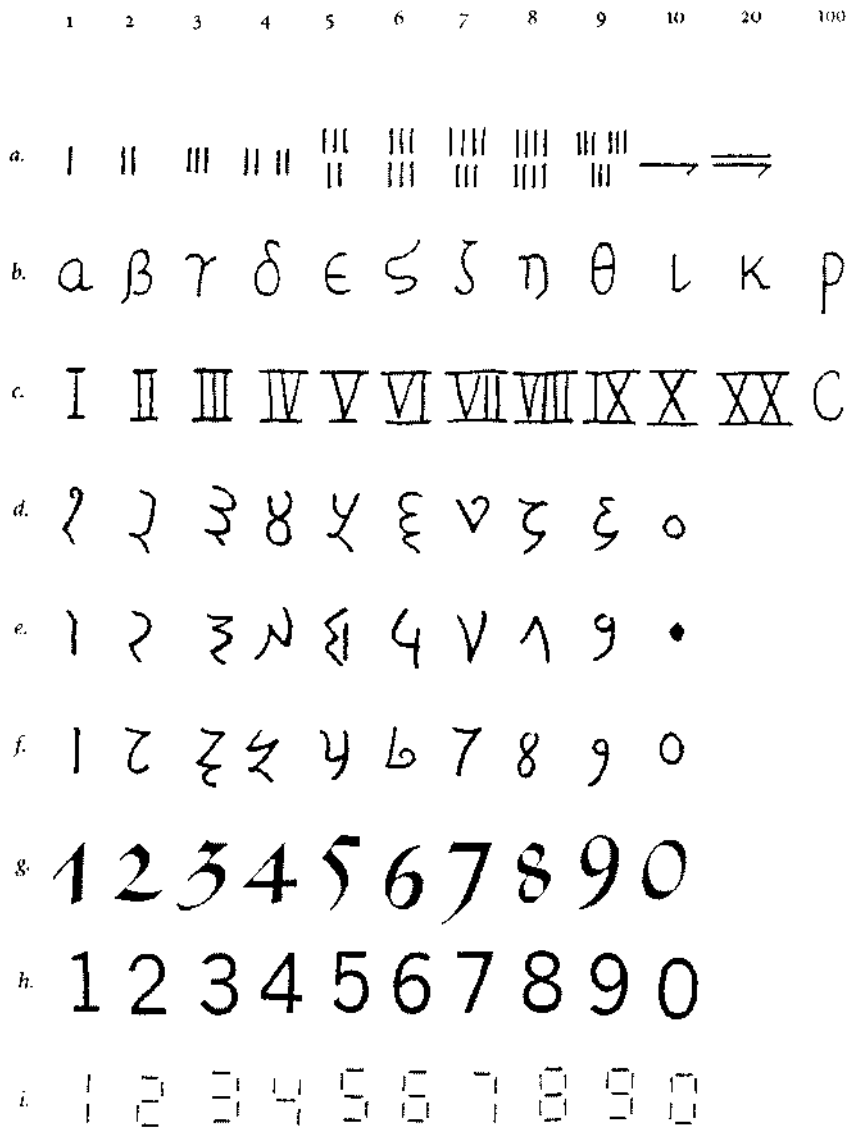

İberya'da Hıristiyan Yeniden Fethi

Rakamlar ve Matematik İşaretler

(1) Rakamlar:
(a) Fenike rakamları (MÖ birinci binyıl); temeli Mısır hiyeroglif rakamlarıdır ve Minos sistemine benzer. (b) Yunan rakamları (MÖ 350'den); İbrani rakamlarına çok benzeyen bir harf sistemi. (c) Roma rakamları. (d) Kuzey Hint rakamları (Sanskrit, MS birinci binyıl). (e) Doğu Arap rakamları (10. yüzyıl). (f) Iberya-Arap rakamları (11. yüzyıl). (g) Rönesans dönemi kaligrafik rakamlar; (h) Bugünkü standart matbaa rakamları. (ı) Çağdaş 7 çubuklu dijital rakamlar (F. Cajori ve A. Frutiger'den).

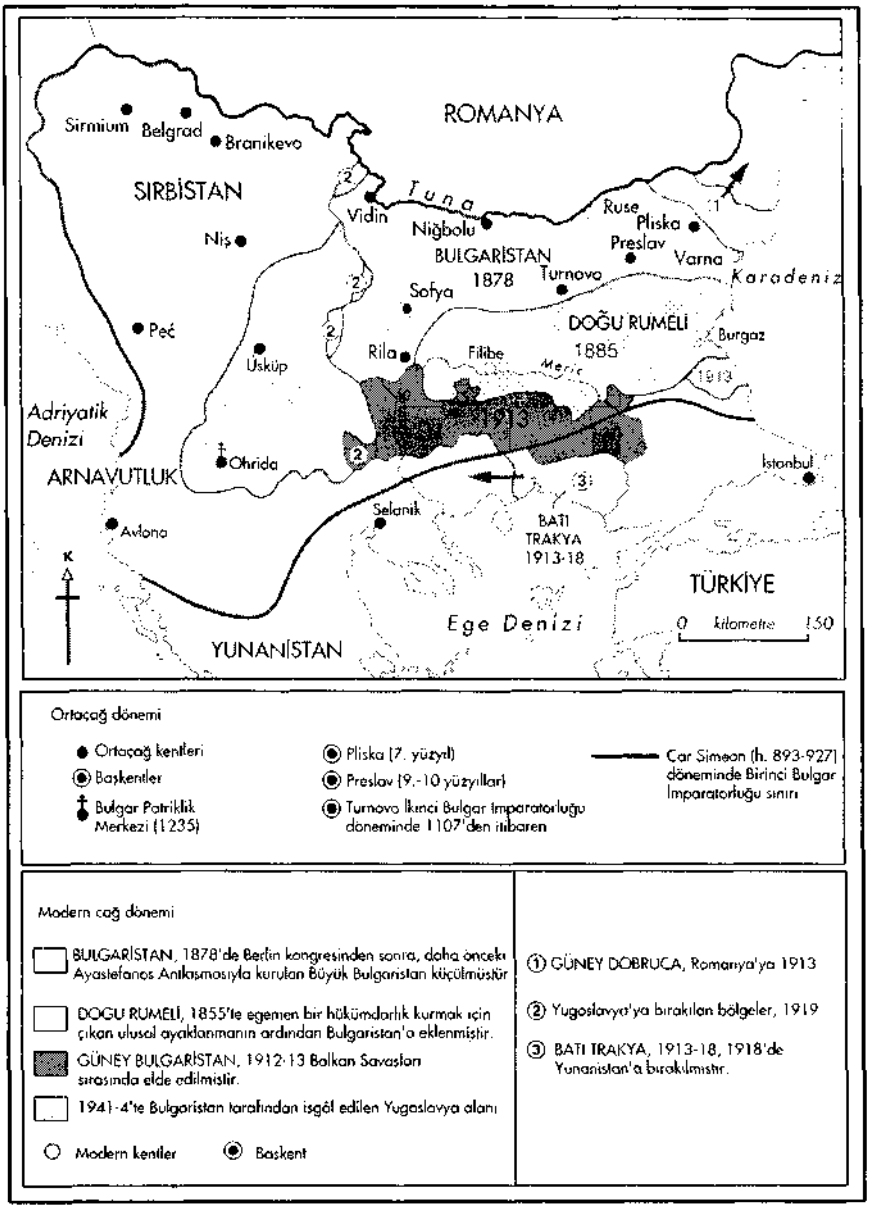
(2) Standart matematik işaretlemenin kökenleri: Bir seçki (Cajori'dan)

İşaret		*Tarih*	*Olası ilk kullanım*
L	latus, kare kök	—	Roma
1/2	kesir	1202	Meorado da Pisa, *Liber abbaci*
%	yüzde	1425	İtalyan ticaret usulü
+	artı	1489	J. Widman, *Behennde und hubsche Rechnung auf allen Kaufmanschaften*
–	eksi	1489	
p	artı	1494	Luca Pacioli, *Summa de arithmetica* (Venedik)
m	eksi	1494	
M	multiplicatio (çarpı)	1544	M. Stifel, Arithmetica integra (Almanya)
D	divisio (bölü)		
=	eşittir	1557	R. Recore, *Ground of Artes* (Oxford)
•	ondalık kesir	1585	Simon Stevi, *La thiende* (Antwerp)
±	artı/eksı	1626	J. Girard (France)
x	çarpım	1631	W. Oughtred, lClavis mathematica (Londra)
::	oran	1631	
~	fark	1631	
>	...den büyük	1631	T. Harriot, *Artis analyticae praxis* (Londra)
<	...den küçuk	1631	
x^2	üssel	1634	P. Herigone, *Cursus mathematicus* (Paris)
∞	sonsuz	1655	J. Wallis, *De sectionibus conicis* (Oxford)
~	benzer	1655	
÷	bölüm	1659	J. H. Rahn, *Teutsche Algebra* (Nuremberg)
..	bundan böyle	1659	
:	oran	1659	V. Wing, *Astronomica britannica* (Londra)
√	kare kök	1669	
π	pi	1706	W. Jones, *Synopsis palmariorum matheseos*
( )	birikimli	1726	J. Herman, *Commentarii*, i (St Petersburg)
e	logaritma tabanı	1736	L. Euler, *Mechanica*, i
E	Euler sayısı	1736	
C	Euler sabiti	1736	L. Euler, *Commentarii* (St. Petersburg)
∫	sayı teorisi	1750	L. Euler, *De numeris amicalibus*
Σ	toplama	1755	L. Euler, *Institutiones calculi differentialis*
≡	uygunluk	1801	F. Gauss, *Disquisitiones arithmeticae*
∴	madem, çünkü	1805	*Gentleman's Mathematical Companion*

Fransız Krallık Alanının Genişlemesi, 1547'ye kadar

Bulgaristan, Orta ve Modern Çağ

Alman İmparatorları ve Fransa Kralları

Karoleni Hanedanı

741 Charles Martel, Franklar Dükü

741-768 III. Pepin, Neustria Saray Nazırı
752'den itibaren Franklar Kralı I. Pepin

741-754 Carloman, Austrasia Saray Nazırı

768-814 I. Büyük Charles (Charlemagne*)
814-840 I. Louis, İyiyürekli, Akitanya Dükü
840-855 Lothaire, İtalya Kralı*
855-875 II. Louis, İtalya Kralı*

855-876 Bavarya Dükü Germanik Louis, Almanya Kralı
876-882 Sakson Louis

875-877 II. Charles, Kel, Neustria Kralı*
877-879 II. Louis, Fransa Kralı
879-882 III. Louis, Fransa Kralı
882-884 Carloman, Fransa Kralı

882-885 Şişko Charles

891-894 Wido, Spoleto Dükü*
893-928 III. Charles, Basit, Fransa Kralı
887-899 Arnulf, Almanya Kralı*
896-898 Lambert, Spoleto Dükü*
901-905 Louis, Provence Kralı*

FRANSA KRALLIĞI

928-954 IV. Louis d'Outremer, Fransa Kralı
954-985 Lothaire, Fransa Kralı
986-987 V. Louis le Fainéant (Tembel), Fransa Kralı

Saksonya Hanedanı

918-936 Kuşçu Heinrich, Almanya Kralı

KUTSAL ROMA İMPARATORLUĞU

936(62)-73 I. Otto*, Büyük
973-983 II. Otto*
983-1002 III. Otto*
1002-1024 II. Heinrich*

Capet Hanedanı

987-996 Hugues Capet

996-1031 Sofu Robert

1031-1060 I. Henri

1060-1108 I. Philippe

1108-1137 VI. Louis, Şişko

1137-1180 VII. Louis

1180-1213 Philippe-Auguste

1223-1226 VIII. Louis

1226-1270 IX. Louis, Aziz

Salien veya Franconien Hanedanı

1024-1039 II. Conrad*
1039-1056 III. Heinrich*
1056-1106 IV. Heinrich*
1106-1125 V. Heinrich*
1125-1137 II. Lothair, Saksonya Dükü

Hohenstauffen Hanedanı

1138-1152 III. Conrad
1152-1190 I. Friedrich Barbarossa*
[1177-1180 Rudolf], Savabya Dükü
[1081-1088 Hermann], Luksemburg Dükü
1190-1197 VI. Heinrich*
1198-1218 IV. Otto von Brunswick (Guelph)
[1198-1208 Philip von Hohenstaufen]
1211-1250 II. Friedrich*
[1246-1250 Heinrich, Thuringia Dükü]
[1247-1256 Willem, Hollanda Dükü]

FRANSA KRALLIĞI

1270-85	III. Philippe (Yavuz)
1285-1314	IV. Philippe (Yakışıklı)
1314-16	X. Louis
1316-22	V. Philippe

Valois Hanedanı

1322-8	IV. Charles
1328-50	VI. Philippe
1350-64	Jean (İyi)
1364-80	V. Charles (Bilge)
1380-1422	VI. Charles (Basit)
1422-61	VII. Charles (Sevgili)
1461-83	XI. Louis
1483-98	VIII. Charles
1498-1515	XII. Louis
1515-48	I. François
1548-59	II. Henri
1559-60	IX. Charles
1574-89	III. Henri

Bourbon Hanedanı

1589-1610	IV. Henri
1610-43	XIII. Louis
1643-1715	XIV. Louis
1715-74	XV. Louis
1774-93	XVI. Louis
1793-5	XVII. Louis

Napoléon İmparatorluğu

1804-15	I. Napoléon*

Bourbon Restorasyonu

1814-24	XVIII. Louis
1824-30	X. Charles
1830-48	Louis-Philippe

Napoléon Restarasyonu

1851-71	III. Napoléon*

KUTSAL ROMA İMPARATORLUĞU

1250-1	I. Conrad
[1257-72	Richard of Cornwall]
1257-75	X. Alfonso, Kastilya Kralı
1273-91	I. Rudolf von Habsburg
1292-8	Adolph von Nassau
1298-1308	I. Albert von Habsburg
1308-13	Heinrich von Luxemburg*
1314-47	IV. Ludwig von Wittelsbech = Matilda von Habsburg
[1314-30	Friedrich von Habsburg (Yakışıklı)
1346-78	IV. Charles de Luxembourg*
[1349	Gunther von Schwartzburg
1378-1400	Wenceslas von Luxemburg
1400-10	Rupert von Pfalz
1410-37	Sigismund von Luxemburg*
[1410-11	Jobst von Moravia]

Habsburg Hanedanı

1438-9	II. Albert
1440-93	III. Friedrich
1493-1519	I. Maximilian*
1519-56	V. Karl*
1556-64	I. Ferdinand
1564-76	II. Maximilian*
1576-1612	II. Rudolf*
1612-37	II. Ferdinand*
1637-57	III. Ferdinand*
1658-1705	I. Leopold*
1705-11	I. Joseph*
1711-40	VI. Karl*
1742-5	VII. Karl, Bavyera Düku
1745-65	Franz von Lorraine = Maria Teresa, Habsburg
1765-90	II. Joseph*
1790-2	II. Leopold*
1792-1806	II. Franz (Franz I)*

Habsburglu Avusturya İmparatorları

1804-35	I. Franz*
1835-48	I. Ferdinand*
1848-1916	I. Franz-Joseph*
1916-18	I. Karl*

Almanya Hohenzollern İmparatorları

1871-88	I. Wilhelm, Prusya Kralı
1888	III. Friedrich*
1888-1918	II. Wilhelm*

* İmparator olarak taç giymiştir

[ ] = anti-İmparator veya seçimi reyd edilmemiş

Avrupa'da Üniversitelerin Kuruluşları, 1088-1912

Bologna	1088	Glasgow	1451	Camerino	1727
Paris	y.1150	Valencia	1452	Göttingen	1733
Oxford	1167	Greifswald	1456	Erlangen	1743
Salerno*	1173	Freiburg	1457	Moskova	1755
Palenzia	y 1178	Basel	1459	Ljublijana	1774
Reggio	1188	Ingolstadt	1459 (1472)	Zagreb*	1776
Vicenza	1204	Nantes	1460	Palermo*	1779
Cambridge*	1209	Bourges	1463	Lemberg (Lwow)	1784
Salamanca	1218-19	Bratislava (Pressburg)	1465	Harkov	1804
Padova	1222	Cenova*	1471	Kazan	1804
Napoli	1224	Trier	1452 (1473)	Lille	1808
Vercelli	1228	Saragossa	1474	Lyon	1808
Toulouse	1229	Mainz	1476	Rennes	1808
Piacenza	1248	Tübingen	1476	Berlin	1810
Valladolid	y.1237	Uppsala	1477	Christiania (Oslo)	1811
Sevilla	1254	Kopenhag	1475 (1479)	Cenova	1812
Arezzo*	1255	Parma(xxx)	1483	Ghent	1815
Montpellier*(x)	1289	Aberdeen	1495	Liege*	1815
Lizbon	1290	Frankfurt/Oder	1498	Varşova	1816
Macerata	13. yüzyıl	Alcala	1499	Bonn	1818
Lerida	1300	Valencia	1500	St Petersburg	1819
Roma	1303	Wittenberg	1502	Madrid	1822
Avignon	1303	Avila	1504	Londra	1826
Orleans	1306	Marburg	1527	Münih*	1826
Perugia	1308	Granada	1531	Zürih*	1826
Coimbra	1308	Königsberg	1544	Bern*	1834
Treviso	13018	Jena	1558	Brüksel*	1834
Cahors	1332	Cenevre	1559 (1876)	Kiev	1834
Angers	1337	Olomouc	1570	Atina	1837
Grenoble	1339 (1542)	Leiden	1572	Messina	1838
Pisa	1343	Oviedo	1574 (1608)	Munster*	1843
Prag	1347	Helmstedt	1575	Queen's Bellast	1850
Perpignan	1350	Vilnius	1578	Marsilya	1854
Huesca	1354	Altdorf!	1578	Jazzy	1860
Siena(xx)	1357	Edinburg	1582	Bükreş	1864
Pavia	1361	Graz	1586	Odessa	1865
Krakow	1364 (1400)	Dublin	1592	Cluj	1872
Viyana	1365	Cagliari	1596	Czernowitz	1875
Orange	1365	Harderwijk	1600	Amsterdam	1877
Pecs (Fünfkirchen)	1367	Giessen	1607	Stokholm	1877
Erfurt	1379	Groningen	1614	Manchester	1880
Heidelberg	1385	Rinteln	1621	Birmingham	1880
Cologne	1388	Strassburg*	1621	Fribourg	1889
Buda (Oten)	1389	Salzburg	1623	Luasanne*	1891
Ferrara	1391	Dorpat	1632	Wales*	1893
Barcelona	1401 (1450)	Utrecht	1634	İstanbul	1900
Wurzburg	1402	Sassari	1634	Leeds*	1904
Torino	1404	Pest (Tyrnau)	1635	Liverpool*	1904
Aix-en-Provence	1408	Abo (Helsinki)	1640	Sofya	1904
Leipzig	1409	Bamberg	1648	Belgrad*	1905
St. Andrews	1411	Durham	1657 (1837)	Bristol	1909
Rostock	1419	Kiel	1665	Debrecen*	1912
Dole	1422	Lund	1666		
Louvain	1425	Innsbruck	1672		
Poitiers	1431	Modena*	1683		
Caen	1432	Besançon	1691		
Bordeaux	1441	Halle	1693		
Catania	1434-44	Breslau	1702		
Barcelona	1450	Dijon	1722		

(x) Orijinal metinde 'Montpell' olarak verilmiştir Doğrusu Montpellier'dir (ed. n.)

(xx) Orijinal metinde 'Sciena' olarak verilmiştir Doğrusu Siena'dır (ed. n.)

(xxx) Orijinal metinde 'Palma' olarak verilmiştir Doğrusu Parma'dır. (ed. n.)

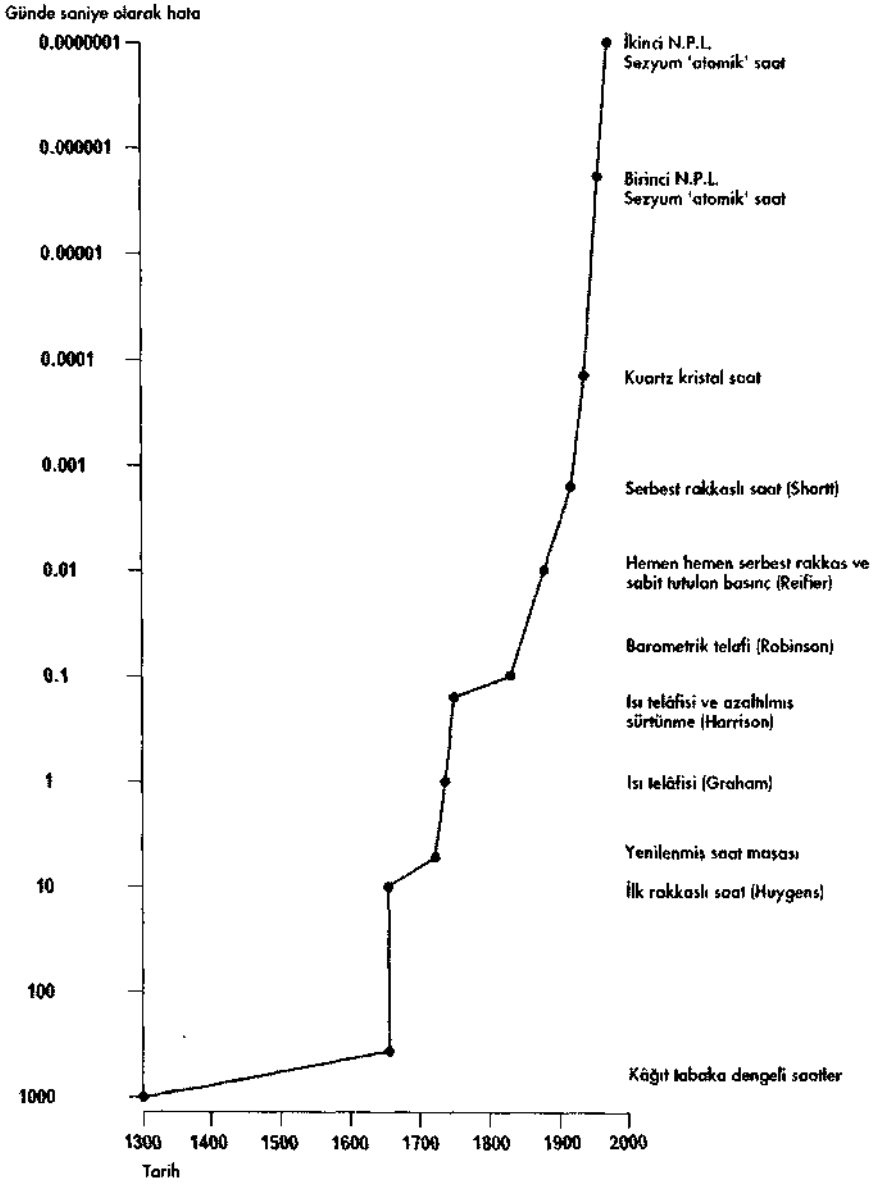
Esas Kaynak: L. Jilek (yay.) *Historical Compendium of European Universities*, Cenevre 1983

* Daha eski bir kurumun üzerine kurulan üniversite. Parantez içi (tarihler) yeniden kuruluşu işaret etmektedirler

Kiev Rus´ Devleti'nin Paylaşımları

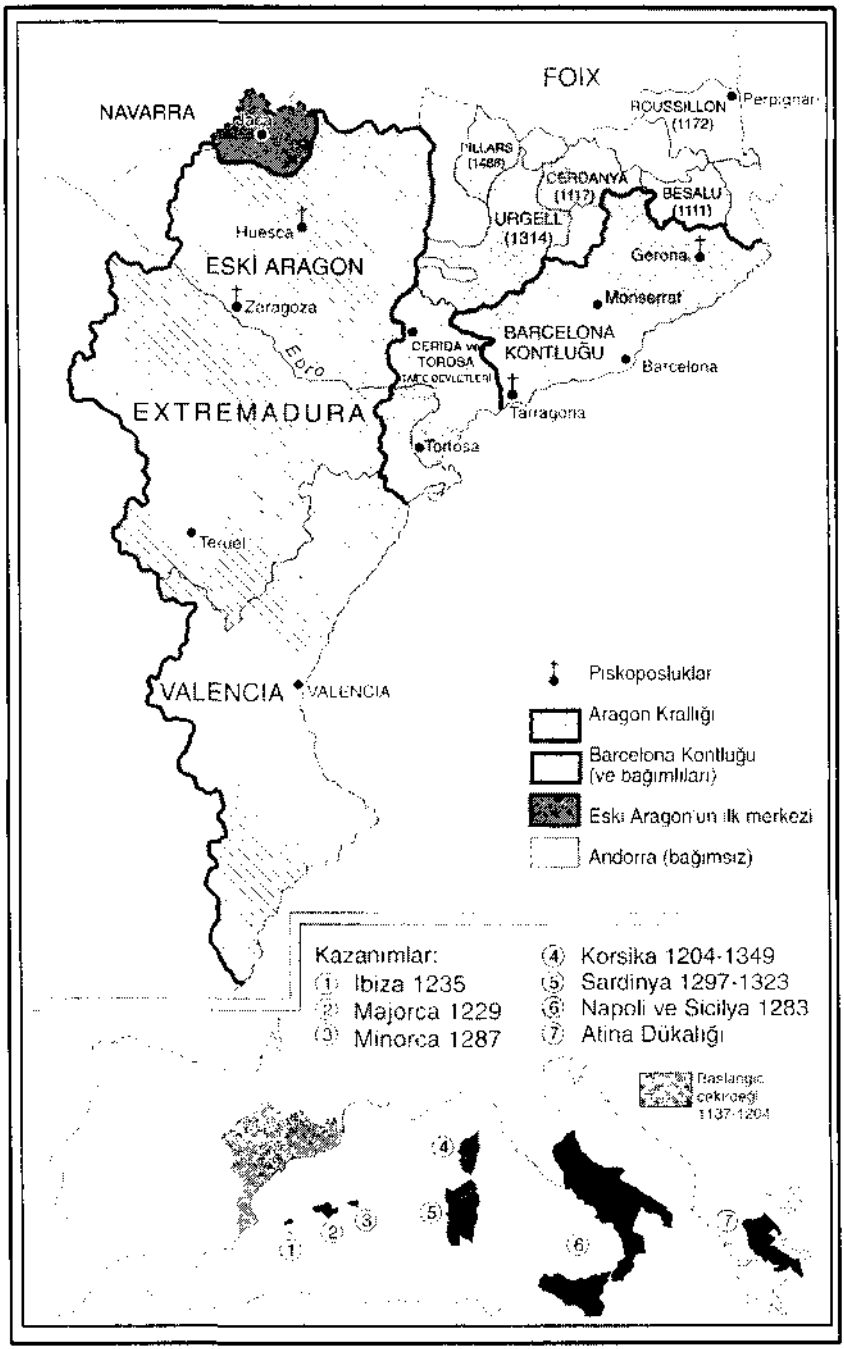

Tarihte zaman ölçümü: 1300'ler civarında ilk mekanik saatin icadından bu yana zaman ölçümünde kesinlik artışını gösteren bir grafik

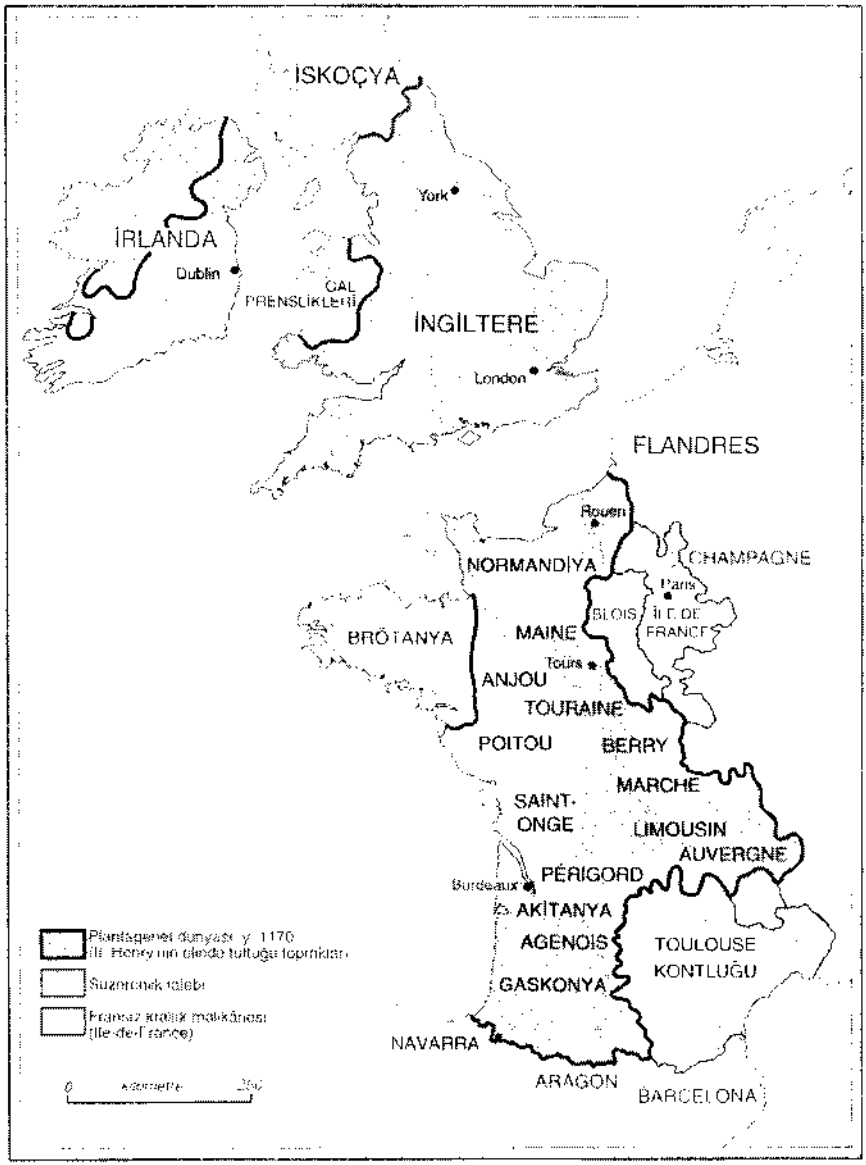

Londra Bilim Müzesi eski üyesi F.A.B. Ward tarafından düzenlenen bir grafiğe dayanmaktadır.

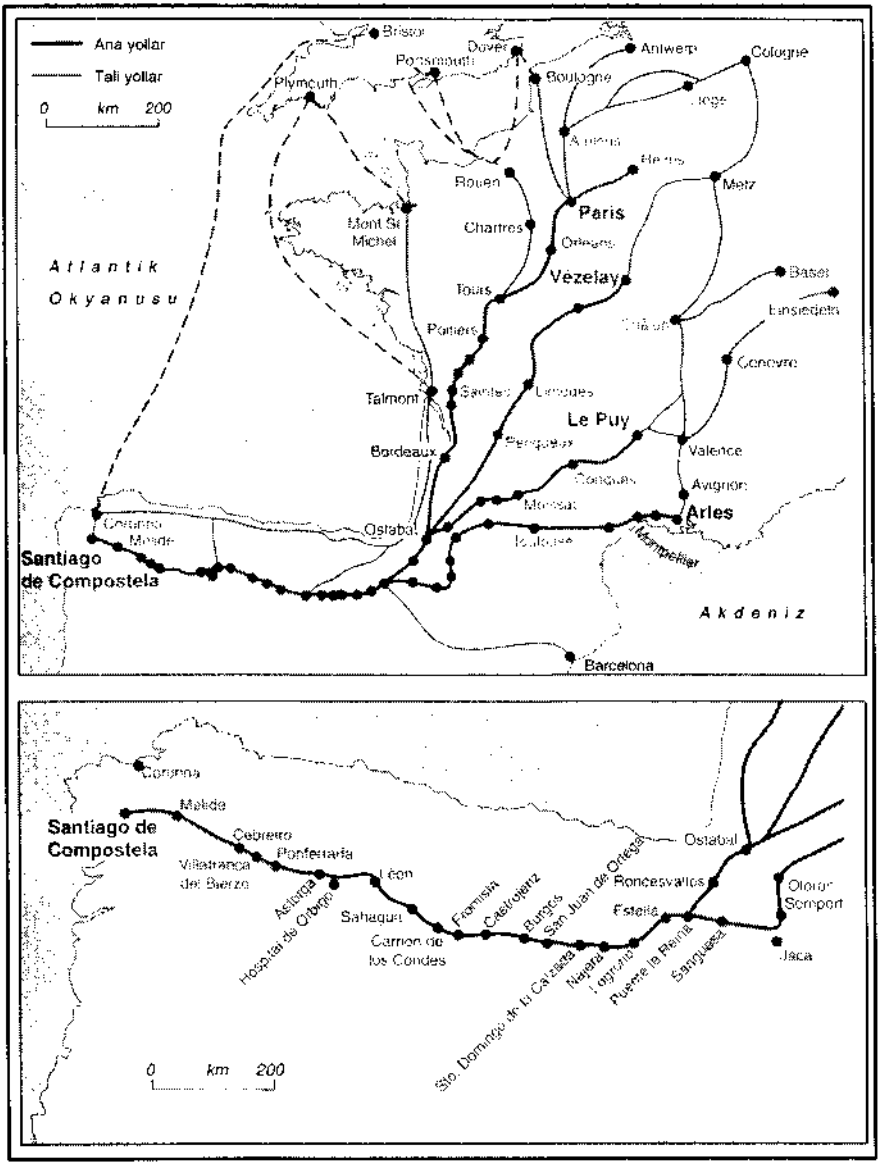
Aragon Krallığı ve Denizaşırı Toprakları

Plantagenet Dünyası, y. 1170

Santiago de Compostela'ya Giden Yollar

Orange Prensliği ve *Comtat Venaissin*

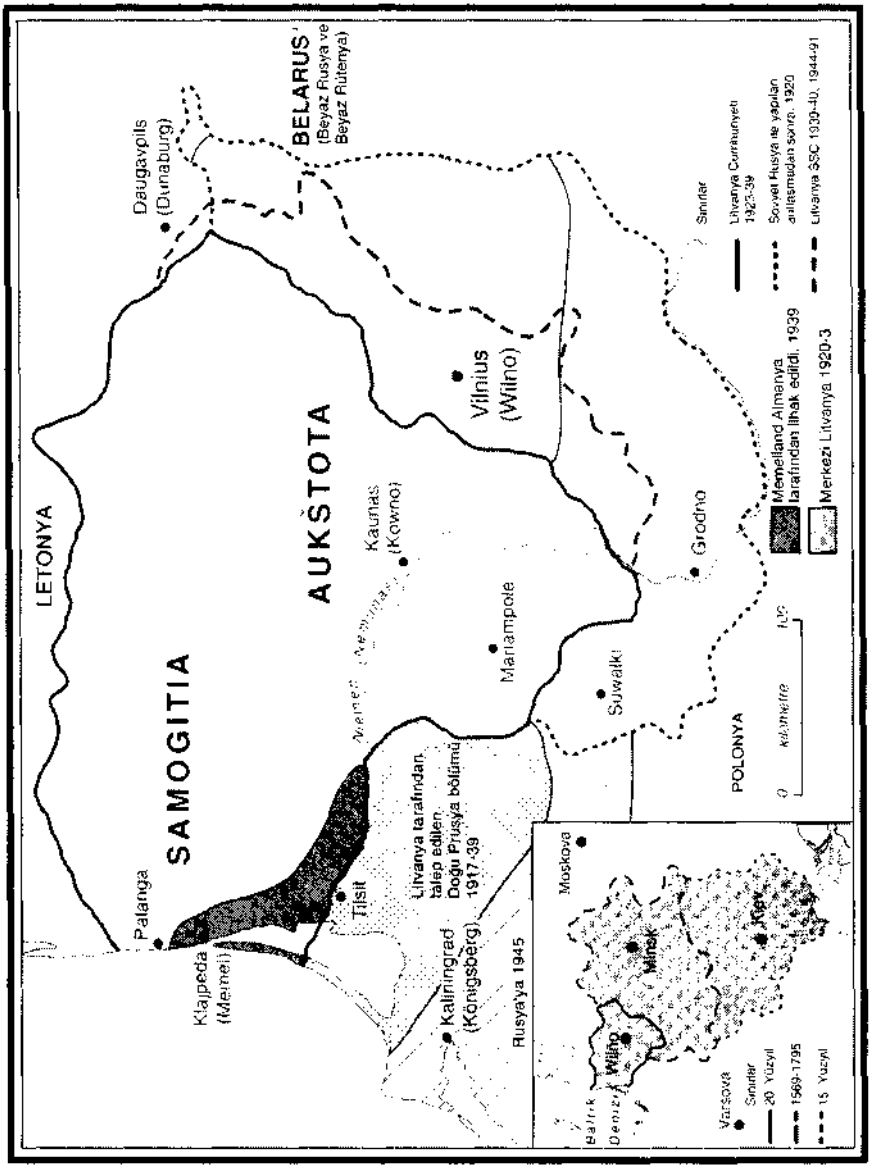

Venedik Cumhuriyeti: Terra Firma ve Venedik İmparatorluğu

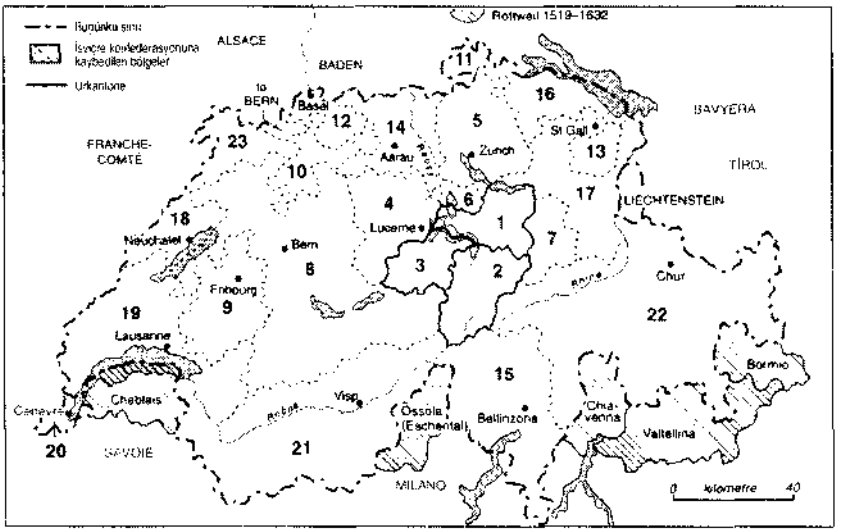

(*a*) Venedik *Terra Firma*'sı; (*b*) Venedik İmparatorluğu

Orta ve Modern Çağda Litvanya

İsviçre Konfederasyonunun Büyümesi, *Eidgenossenschaft*, 1291-1815 (basitleştirilmiş olarak)

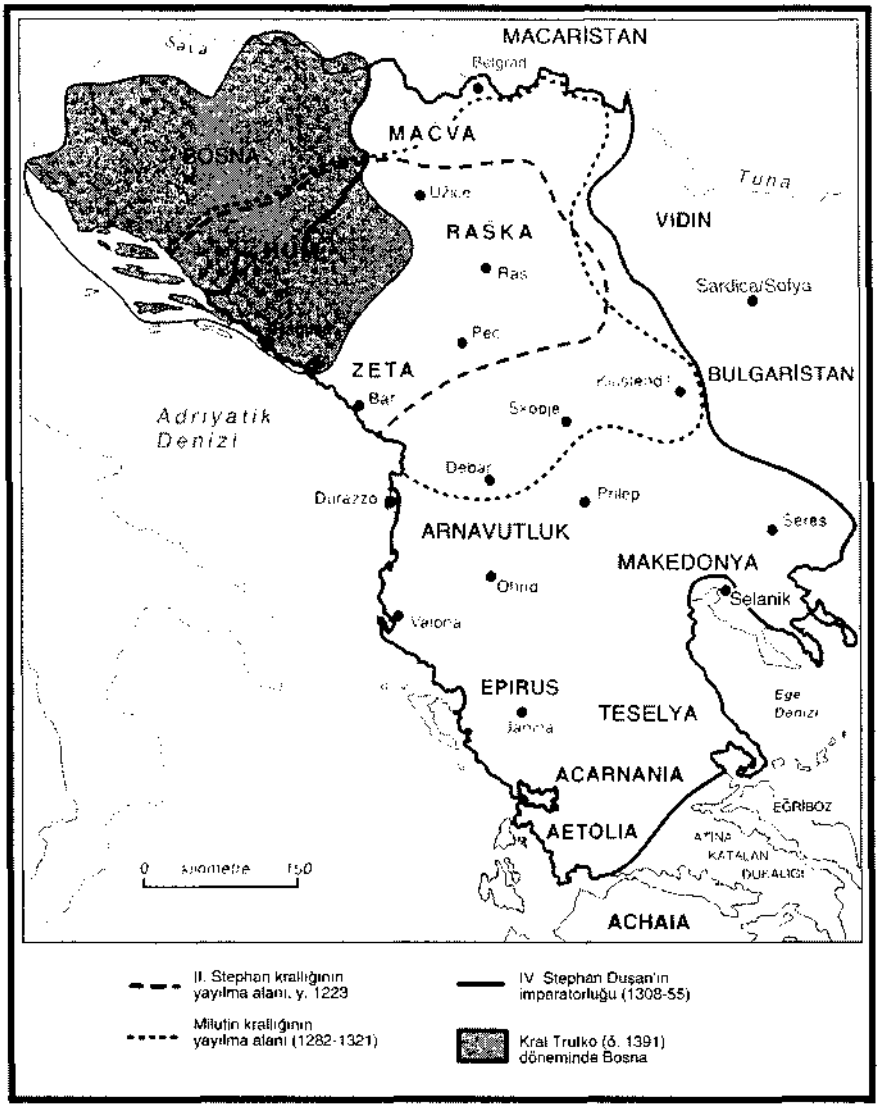

	Kanton	İsviçre konfederasyonuna tam üyelik tarihi	Önceki statü
1	SCHWYZ * **	1291	Özgür insanlar universitas'ı
2	URI* **	1291	Özgür insanlar communitas'ı
3	UNTERWALDEN* **	1291	Obwalden ve Nidwalden özgür cemaatleri
4	LUZERN* (LUCERNE) **	1332	Kent Habsburg mülkü
5	ZÜRICH*	1351	İmparatorluğa bağlı özgür kent
6	ZUG*	1352	Kent Habsburg mülkü
7	GLARUS*	1352	Säckingen manastırı toprağı
8	BERN*	1353	1191'den itibaren imparatorluğa bağlı özgür kent
9	FRIBOURG* (FREIBOURG) **	1481	1178'den itibaren özgür Savoie kenti
10	SOLOTHURN* (SOLEURE)	1481	İmparatorluğa bağlı kent. 1385'ten beri İsviçre müttefiki
11	SCHAFFHAUSEN*	1501	İmparatorluğa bağlı kent. 1454'ten beri İsviçre müttefiki
12	BASEL* (BÂLE)	1501	Piskoposluk kenti
13	APPENZELL*	1513	1411'den itibaren İsviçre koruması altında, 1452'den beri müttefik
14	AARGAU*	1803	1415'ten beri bağımlı toprak
15	TICINO* (TESSIN)	1803	1440'tan beri bağımlı toprak
16	THURGAU*	1803	1460'tan beri bağımlı toprak
17	ST GALL*	1803	1451-4'ten beri ortak manastır devleti
18	NEUCHÂTEL (NEUENBURG)	1815	1406'dan beri müttefik devlet, 1701-1857 Hohenzollern mülkü, 1798-1815 Fransa tarafından ilhak
19	VAUD* (WAADTLAND)	1815	1536'dan beri bağımlı toprak
20	GENÈVE (GENEVRE)	1815	Hükümran piskoposluk; 1536'dan itibaren İsviçre müttefiki, (1803-15, Fransa'nın Léman ili)
21	VALAIS (WALLIS) **	1815	Sion piskoposluğu, 1416-17'den itibaren müttefik (Fransız Simplon ili, 1810-15)
22	GRAUBUNDEN (GRISONS)	1815	Tanrının evi Ligası (1367) *Oberbund* Dağ Ligası (1399) On Yargı Ligası (1436) 1797'den itibaren Cisalpine Cumhuriyetine } 1497'den itibaren müttefik Relya Ligaları
23	JURA*	1978	Müttefik Basel piskoposluğu, 1579-1798 sonra Bern'e

* Helvetya Cumhuriyeti kurucu unsuru, 1798-1803

** *Sonderbund* üyesi, 1845-7

Ortaçağda Sırbistan ve Bosna

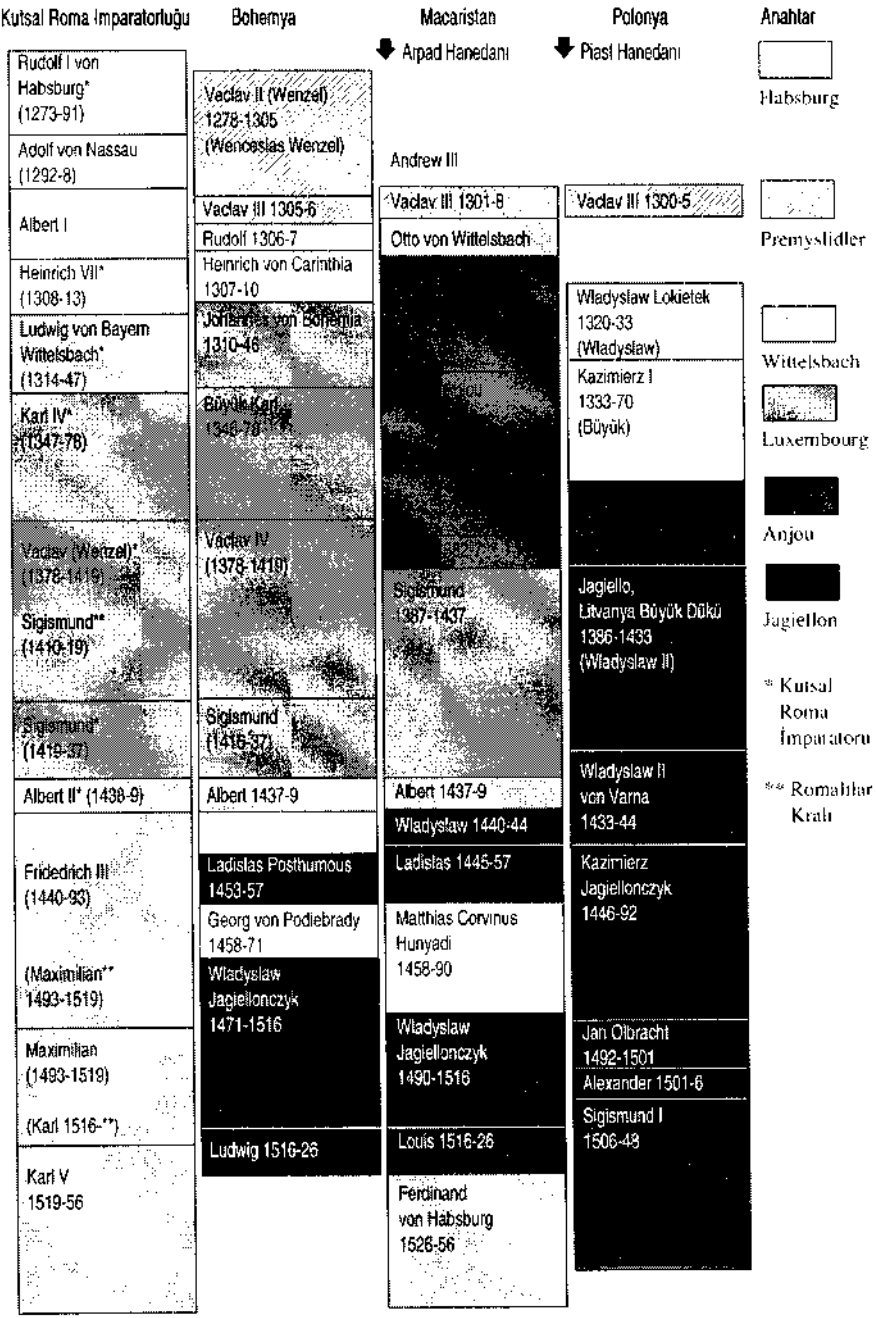
Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki Büyümesi, 1355-1683

On Beşinci Yüzyıl Burgonya'sı

Doğu Merkezi Avrupa'da Hanedan Gruplaşmaları, 1273-1526

Jagellon Toprakları, 1572'ye kadar ve 1572'den sonra, *Rzeczpospolita*

Paris Rentes, 1420-1787

Polonya, Rus', Moskof devleti ve Rusya hükümdarları: Krallar, Çarlar, İmparatorlar

POLONYA

Piast Hanedanı

9. yy. ?	Piast
pre-965-91	I Mieszko
992-1025	I Boleslaw (Babacan)
1025-37	II Mieszko*
1038-58	I Casimir (Toparlayacı)
1058-79	II Boleslaw (Cömert)*
1079-1102	Wladyslaw Herman
1102-38	III Boleslaw (Çarpıkağız)
1138-46	II Wladyslaw (Sürgün)
1146-77	IV Bloslaw (Kıvırcık) Mazovya kralı
1173-7	III Mieszko
1177-94	II Casimir (Adil) Sandomierz kralı
1194-1202	Meszko (Yaşlı), Wielkopolska kralı
1202-27	Leszek (Beyaz), Sandomierz kralı
1228-31	III Wladyslaw (Horoz bilekli) Wielkopolska kralı
1231-8	I Henry Brodaty Silesya kralı
1238-41	II Henry Silesya kralı
1241-3	I Konrad Mazowiecki
1243-79	V Boleslaw Sandomierz kralı
1279-88	Leszek (Kara)
1288-90	IV Henry Silezya kralı
1290-1300	I Przemysl Wielkopolski
1300-5	II Vaclav (Bohemya kralı)
1305-6	II Vaclav (Bohemya kralı)
1306-33	I Wladyslaw* (Yüksek dirsek)
1333-70	III Casimir* (Büyük)

Anjou Hanedanı

1370-82	Louis a' Anjou* (Macaristan kralı)
1384-6	Jadwiga (Hedwig) d' Anjou* (1896-99, eş-kral)

Jagiellon Hanedanı

1386-1444	Wladyslaw Jagiello*
1434-44	III Wladyslaw* Varna (Macaristan kralı)
1444-92	IV Kazimierz Jagiellonczyk* kralı
1492-1501	Jan Olbracht (Jean Albert)*
1501-6	Alexander*
1506-48	Zygmunt Stary (I Sigismund)*
1548-72	II Sigismund Augustus*

Rzeczpospolita'nın seçimli kralları

1573-4	Henry de Valois de France*
1576-86	Stefan Bathory* Transylvanya kralı
1587-1632	III Sigismund* Vasa İsveç kralı
1632-48	IV Wladyslaw* Vasa
1648-68	Jan Kazimierz Vasa*
1669-73	Michal Korybut Wisniowiecki*
1674-96	III Jan Sobieski*
1697-1704	II Augustus Wettin* Saxonya kralı
1704-10	Stanislaw Leszczynski*
1710-33	II Augustus Wettin*
1733-63	III Augustus Wettin*
1764-95	Stanislaw-August Poniatowski*

* Kral olarak Taç giymiş, ** Aynı zamanda Polonya kralı

KIEV RUS'

Rurik Hanedanı

y.862-79	Rurik, Novgorod hükümdarı
880-	Oleg, Kiev hükümdarı
912-45	Igor
945-69	Olga, Azize
969-80	Sviatoslav
980-1015	Vladimir, Aziz (Volodymyr)
1019-54	Yaroslav Bilge
1113-25	Vladimir Rostov Monomakı
1155-7	Yuri Dolgorukii, Kiev
1157-74	Andrei Bogoliubskii, Vladimir ve Suzdal
1178-1202	Igor, Sever
1240-63	Alexander Nevskii, Novgorod ve Vladimir
1235-65	Daniel Romanowicz, Halich

MOSKOF DEVLETİ

Rurik Hanedanından Moskova Büyük Dükleri

1305-40	I Ivan Kalita
1350-89	Dmitri Donskoi
1389-1425	I Vassili
1425-62	II Vassili
1462-1505	III Ivan

Moskof ve Tüm Rusya Çarları

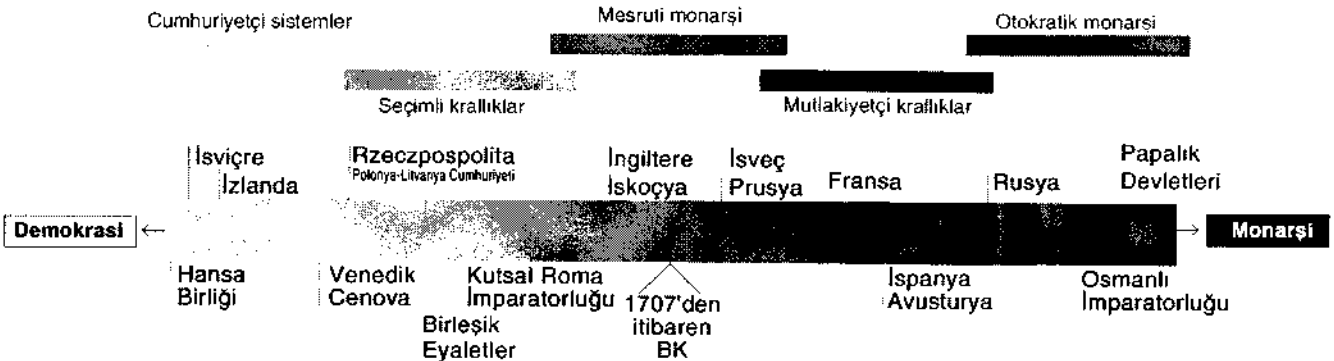
from 1473	III Ivan (Büyük)
1505-33	III Vasili
1533-84	IV Ivan (Korkunç)
1584-98	I Feodor
1598-1605	Boris Godunov
1605	II Feodor
1605-6	I Dmitri
1606-10	Vasili Shuiski
1608-10	II Dmitri

Romanov Hanedanı

1613-45	Mikhail Romanov
1645-76	Alexei
1676-82	III Feodor
1682-9	V Ivan
1689-1725	I Petro (Büyük)

Rusya İmparatorları

from 1721	I Petro (Büyük)
1725-7	I Ekaterina
1727-30	II Petro
1730-40	Anna
1741-61	Elizabeth
1761-2	III Petro
1762-96	II Ekaterina (Büyük)
1796-1801	Paul
1801-25	I Alexander**
1825-55	I Nicholas**
1855-81	II Alexander**
1881-94	III Alexander
1894-1917	II Nicholas (†1918)

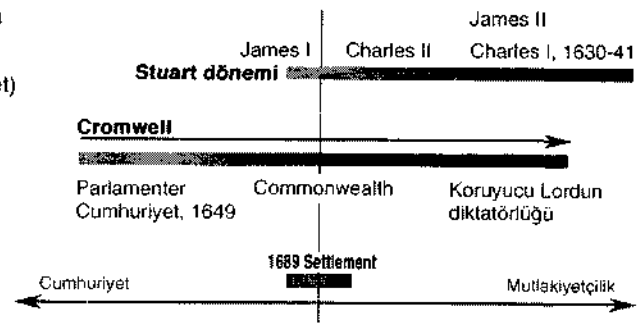
Demokrasinin İlkeleri

Halkın temsili kurumlar ve seçilmiş görevliler aracılığıyla hüküm sürmesi.
Seçilmiş yönetici ile halk arasında sözleşmeli ardışıklık.

Yasalı yönetim (anayasal hükümet) bu, yönetici dahil, herkesin iktidarını sınırlar.
Yurttaşların hak ve özgürlükleri yönetenler ve devletinkilere karşı korunur.
İktidarın ademi merkezileşmesine ve bölgesel ve yerel kurumların gelişmesine doğru eğilim.

Antik modeller: Atina, Roma Cumhuriyeti.

İngiltere'nin siyasal sisteminin değişimi, 17. yüzyıl

Monarsinin İlkeleri

Atanmış görevliler aracılığıyla tek kişinin (monark, despot, otokrat) yönetimi.

İntikalin Tanrısal Hak ve öz-atama yoluyla olması irsilik ilkesi.

Yöneticinin hakları, yönetilenlerinkilerden üstündür.

İktidarın merkezileşme eğilimi ve yerel ile bölgesel yöneticilerin felç olması.

Antik modeller: Sparta, İran, Roma İmparatorluğu.

Avrupa Savaşları, 1494-1670: Bir Seçki

	Başlıca çatışan taraflar	Başlıca çarpışmalar	Barış antlaşmaları
İtalyan Savaşları 1494-1518 Yedi Fransız Seferi: 1494-8, 1499-1500, 1500-1, 1502-3, 1508-10, 1511-15, 1511-5	VIII. Charles'dan I. François'ya ardışık Fransız kralları, başlangıçtaki Venedik Ligasından Papalık Ligalarına kadar ardışık koalisyonlara karşı	Fornovo 1495 Novara 1500 Garigliano 1503 Agnadello 1509 Ravenna 1512 Marignano 1515	GRANADA 1500 LYON 1504 NOYON 1516 FREIBURG 1516 LONDRA 1518
Fransa-İmparatorluk Savaşları, 1512-59 Başlangıçta yukarıdaki İtalyan Savaşlarının devamı olan beş savaş: 1521-5, 1526-9, 1536-8, 1542-4, 1555-9	Fransa, İmparatorluğu ve İmparatorluğun ardışık müttefiklerine karşı	Pavia 1525 Roma'nın Yağması 1527 Aversa 1528 Torino 1537	MADRID 1526 BARCELONA 1529 NICE 1538 CRESPI 1544 ANDRES 1546 CATEAU-CAMBRÉSIS 1559
Alman Din Savaşları	İmparator, Protestan hükümdarlara karşı (Schmalkaldik Ligası)	Mühlberg 1547	FRIEDWOLD PASSAU 1551
Fransız Din Savaşları 1562-1629 Nantes Fermanıyla sona eren dokuz iç savaş, artı daha sonraki iki Huguenot isyanı: 1562-3, 1567-8, 1568-70, 1572-3, 1574-6, 1577, 1580, 1587-9, 1589-98 1622-3, 1627-9	Protestan Huguenotlar Katolik Ligaya karşı	Dreux 1562 St Denis 1567 Jarnac 1568 Ivry 1590 Paris kuşatması 1591-4	AMBOISE 1563 LONGJUMEAU 1568 ST GERMAIN 1570 LA ROCHELLE 1573 MONSIEUR 1576 BERGERAC 1577 FLEIX 1580 VERVINS 1598 MONTPELLIER 1622 ALAIS 1629
İspanyol Savaşları 1502-1659	İspanya, Portekiz'e karşı	(Yeni Dünyanın bölünmesi)	TORDESILLAS 1494
Napoli Savaşı 1502-3	İspanya, Fransa'ya karşı	Terranova Garigliano	
Kuzey Afrika 1562-3	İspanya, Berber devletlerine karşı	Tunus 1562	
Alçak Ülkeler isyanı 1566-1648	İspanya, Birleşik Eyaletlere karşı	Haarlem 1572 Antwerp 1576	1609-12 12 YILLIK ATEŞKES WESTPHALIA 1648
Akdeniz Savaşları	İspanya ve İmparatorluk, Osmanlılara karşı	İnebahtı 1571	
Flandres Savaşı 1598-9	İspanya, Fransa'ya karşı	Amiens	
Valtellina 1622-6	İspanya, Fransa'ya karşı		MONZON 1626
Mantua Veraset 1627-31	İspanya, Fransa'ya karşı		
(İspanya'nın Otuz Yıl Savaşına müdahalesi)			
Fransız Savaşı 1648-59	İspanya, Fransa'ya karşı	(Katalonya)	PYRENEES 1659
Otuz Yıl Savaşı 1618-48	İmparatorluk ve Katolik hükümdarlar ve İspanya, daha Protestan hükümdarlara ve onların müttefiklerine (or. Danimarka, İsveç ve Fransa) karşı		
Bohemya Savaşı 1618-23		Beyaz Dağ 1620	
Danimarka Savaşı 1625		Lutter 1626	LÜBECK 1629

	Başlıca çalışan taraflar	Başlıca çarpışmalar	Barış antlaşmaları
[İade Fermanı 1629]		Breitenfeld 1631	
İsveç Savaşı 1630-5		Lützen 1632	
		Nordlingen 1634	PRAG 1635
Fransız Savaşı 1635-48		Wittstock 1636	
		Rocroi 1643	WESTPHALIA 1648
İngiltere'nin Savaşları			
Tudorların İskoç Savaşları	İngiltere, Fransa'yla ittifak	Flodden 1513	SÜREKLİ BARIŞ
1469-1502, 1511-43	halindeki İskoçya'ya karşı	Solway Moss	1502
		1542	GREENWICH 1543
İngiliz-Fransız Savaşları	İngiltere, Fransa'ya karşı	Spurs 1513	LONDRA 1518
1512-18, 1522-5, 1544-6,			ARDRES 1544
1557-64, 1627-30			TROYES 1564
İspanyol Savaşları 1585-1604,	İngiltere, İspanya'ya karşı	Zutphen 1587	
1626-30		Armada 1588	
İngiliz-İrlanda Savaşları	Monmouth, Essex ve Cromwell'in		
1598-1607, 1651-4	seferleri		
'İç Savaşlar' 1642-51	İskoç müdahalesi 1644-6, 1647-51		
Üç İngiliz-Hollanda Savaşı			BREDA 1667
1652-4, 1664-7, 1672-4	İngiltere, BİE'ye karşı		WESTMINSTER 1674
İsveç'in Savaşları			
Bağımsızlık Savaşları	Danimarka, İsveç ve		
1500-23	Norveç'e karşı		
Beş Danimarka Savaşı 1563-70,	İsveç, Danimarka'ya karşı		STETTIN 1570
1611-13, 1657-60, 1675-9			KNÄRED 1613
			KOPENHAG 1660
İki Moskof Savaşı 1570-92,	İsveç, Moskof devletine karşı		LUND 1679
1614-17			STOLBOVA 1617
Üç Polonya Savaşı 1598-1611,	İsveç, Polonyalı Vasalara karşı	Kircholm 1605	STUMSDORF 1629
1617-29, 1655-60			
[İsveç'in Otuz Yıl Savaşlarına Müdahalesi 1630-48]			OLIVA 1660
Polonya'nın Savaşları			
Moldova Savaşı 1497-9			
Altı Moskof Savaşı	Polonya-Litvanya,	Smolensk 1614	ZAPOLYA 1582
1500-13, 1561-70, 1577-82,	Moskof devletine karşı		DEULINO 1619
1609-19, 1632-4, 1654-67		Pskov 1582	ANDRUSOVO 1667
İsveç Savaşları 1598-1611,	Polonyalı Vasalar,		
1617-29, 1655-60	İsveçli Vasalara karşı	Cecora 1620	OLIVA 1660
İki Osmanlı Savaşı 1620-1,		I Chocim 1621	
1671-6		II Chocim 1672	BUCZACZ 1673
			ZURAWNO 1676
N. B. Diğerleri arasında, Polonya, İsveç, Danimarka ve Moskof devletinin karışığı, 1561-1592 arasındaki karmaşık Livonya Seferleri, mantıken "İlk Kuzey Savaşı" olarak sayılabilirler			
Osmanlı Savaşları			
Tuna Seferleri 1481-1512			
Üç Macar Savaşı	Habsburglara karşı	Mohaç 1526	
1521-47, 1551-62, 1573-81		Viyana 1529	
Akdeniz ve		Rodos 1522	
Venedik Savaşları	Venedik ve Katolik	Malta kuşatması 1565	
1569-72, 1648-69	Güçlere karşı	İnebahtı 1571	
		Girit kuşatması	
		1648-69	

Avrupa Devletlerinin Yükseliş ve Çöküşleri, 1493-1993

1493'te varolan devletlerin egemenlik veya ayrı varlıklarının sona ermesi

Aragon	Krallık	1516
Astrakhan	Hanlık	1556
Bohemya	Krallık	1526
Burgonya	Dükalık	1579
Kastilya	Krallık	1516
Krım	Hanlık	1783
İngiltere	Krallık	1707
Floransa	Cumhuriyet	1532
Fransa	Krallık	1792
Cenova	Cumhuriyet	1797
Gürcistan	Krallık	1801
Altın Ordu	Hanlık	1502
Kutsal Roma İmparatorluğu		1806
Macaristan	Krallık	1526
İrlanda		1801
Kazan	Hanlık	1552
Litvanya	Büyük Dükalık	1569
Livonya		1561
Milano	Dükalık	1535
Moldova	Prenslik	1859
Moskova	Büyük Dükalık	1721
Napoli	Krallık	1860
Navarra	Krallık	1516
Osmanlı İmparatorluğu		1920
Papalık Devletleri		1870
Polonya	Krallık	1569
Portekiz	Krallık	1580
İskoçya	Krallık	1707
Tölon Devleti		1525
Kolmar Birliği		1523
Venedik	Cumhuriyet	1797
Eflak	Prenslik	1859

1993'te varolan egemen devletlerin oluşum tarihi

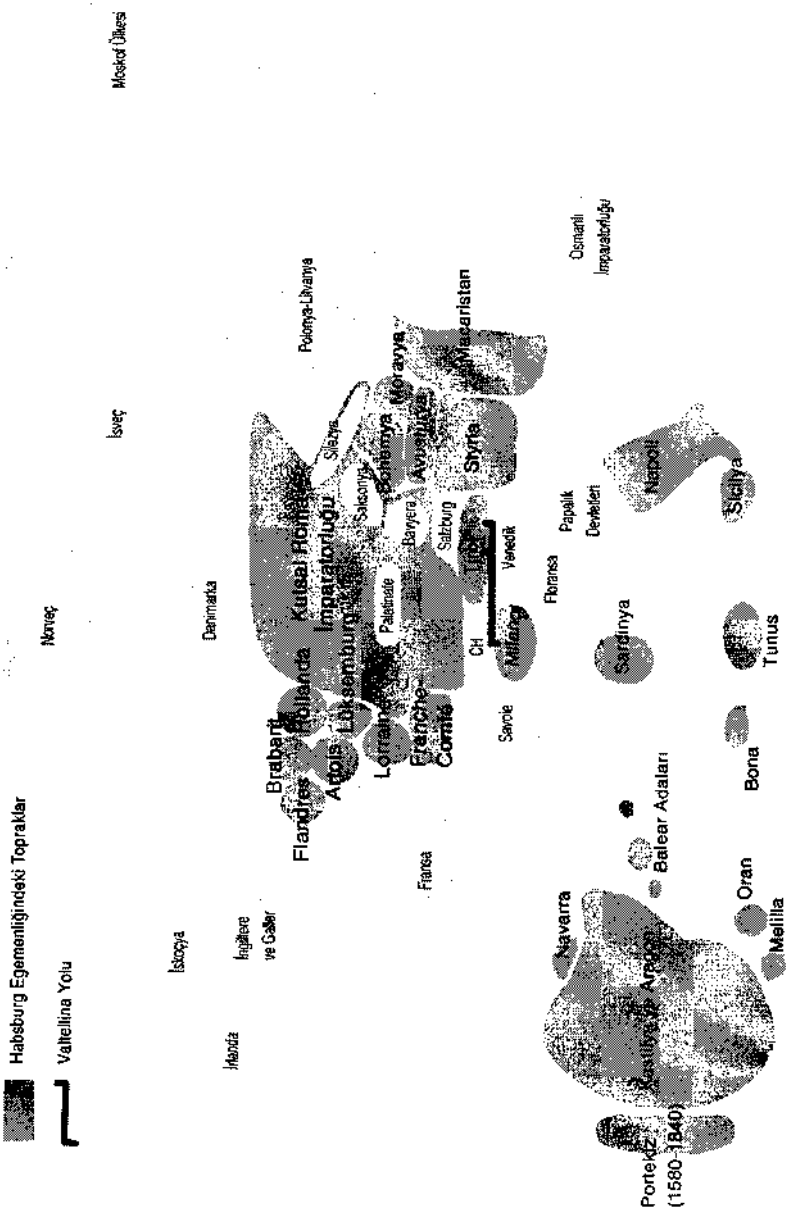
Arnavutluk	Cumhuriyet	1913
Andorra	Prenslik	1278
Ermenistan*	Cumhuriyet	1918 (1991)
Avusturya	Cumhuriyet	1918 (1945)
Azerbaycan	Cumhuriyet	1918 (1991)
Beyaz Rusya*	Cumhuriyet	1918 (1991)
Belçika	Krallık	1830
Bosna	Cumhuriyet	1992
Bulgaristan	Krallık	1878
Bulgaristan*	Cumhuriyet	1946 (1989)
Hırvatistan	Cumhuriyet	1941 (1992)
Kıbrıs	Cumhuriyet	1960
Çek Cumhuriyeti*	Cumhuriyet	1992
Danimarka	Krallık	1523
Estonya*	Cumhuriyet	1918 (1991)
Finlandiya	Cumhuriyet	1917
Fransa	Cumhuriyet	1892 (1871)
Gürcistan*	Cumhuriyet	1918 (1991)
Almanya	Federal Cumhuriyet	1949 (1990)
Yunanistan	Krallık	1829
Yunanistan	Cumhuriyet	1973
Macaristan	Naiblik	1918
Macaristan*	Cumhuriyet	1946 (1989)
İzlanda	Cumhuriyet	1944
İrlanda	Bağımsız Devlet	1922
İrlanda	Cumhuriyet	1949
İtalya	Krallık	1860
İtalya	Cumhuriyet	1946
Letonya*	Cumhuriyet	1918 (1991)
Liechtenstein	Prenslik	1866
Litvanya*	Cumhuriyet	1918 (1991)
Lüksemburg	Büyük Dükalık	1890
Makedonya	Cumhuriyet	1992
Malta	Cumhuriyet	1964
Moldova	Cumhuriyet	1991
Monako	Prenslik	1297
Hollanda	Krallık	1648
Norveç	Krallık	1905
Polonya	Cumhuriyet	1918 (1989)
Portekiz	Krallık	1640
Portekiz	Cumhuriyet	1910
Romanya	Krallık	1877
Romanya*	Cumhuriyet	1947 (1989)
Rusya*	Cumhuriyet	1917 (1991)
San Marino	Cumhuriyet	1631
Slovakya*	Cumhuriyet	1939 (1992)
Slovenya	Cumhuriyet	1992
İspanya	Krallık	1516 (1976)
İsveç	Krallık	1523
İsviçre	Konfederasyon	1648
Türkiye	Cumhuriyet	1923
Ukrayna*	Cumhuriyet	1918 (1991)
Birleşik Krallık	Krallık	1707
Vatikan Devleti		1929
Yugoslavya	Federal Cumhuriyet	1945

* Sovyet egemenliği altında itibari egemenlikleri dışında her şeylerini kaybeden devletler.

Rönesans İtalyası

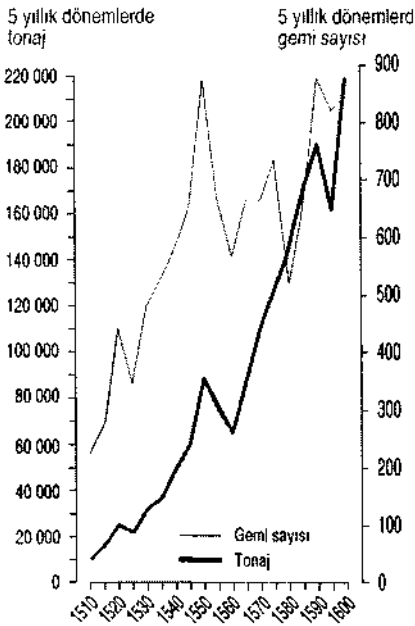

Avrupa'da 1519'dan sonra Habsburg Egemenliğindeki Topraklar

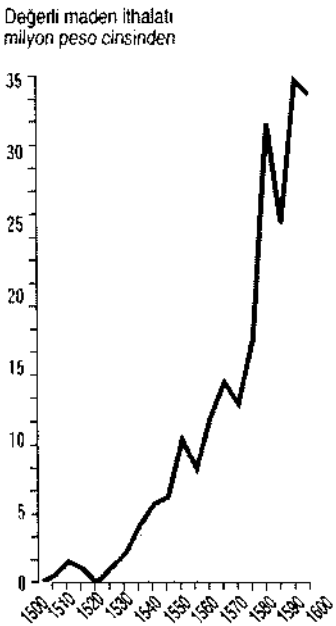

Onaltıncı Yüzyılda İspanya'da Fiyat Devrimi

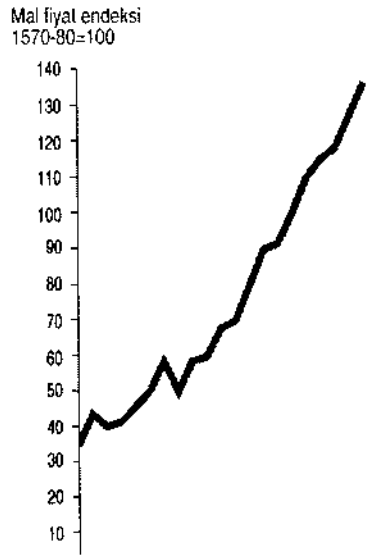
1. Sevilla Limanına geten-giden gemiler, 1506-1600

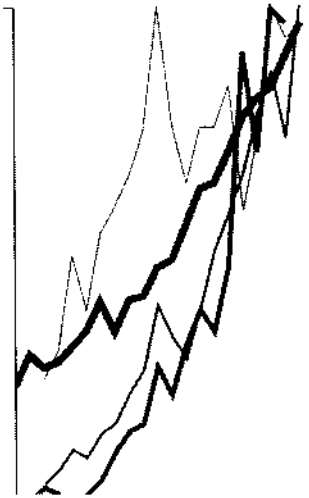
2. İspanya'ya değerli maden (altın ve gümüş) ithalatı, 1500-1600

3. Mal Fiyatları, 1500-1600

1., 2. ve 3. grafikler çakıştırılmış olarak

a) Bilimsel Keşifler ve b) Teknolojik İcatlar, 1526-1951: Bir Seçki

a)	P. A. Paracelsus	Basel, 1526	Hastalık kuramı
	M. Kopernik	Frombork, 1543	Güneş merkezcilik
	W. Harvey	Londra, 1628	Kan dolaşımı
	R. Descartes	Amsterdam, 1644	Analitik geometri
	G. Leibniz	Leipzig, 1666	Diferansiyel hesap
	I. Newton	Cambridge, 1666	Yerçekimi yasaları
	A. von Haller	Bern, 1757	Nöroloji
	H. Cavendish	Londra, 1766	Hidrolojen
	K. Scheele	Uppsala, 1771	Oksijen
	S. Hahnemann	Leipzig, 1796	Homeopati
	E. Jenner	Londra, 1796	Aşı
	E.-L. Malus	Strasburg, 1808	Işığın polarizasyonu
	B. Courtois	Paris, 1811	İyodin
	A.-J. Fresnell	Fransa, 1815	Işık frekansı
	J. J. Berzelius	Stockholm, 1818	Atom ağırlığı
	H.-C. Oersted	Kopenhag, 1819	Elektromanyetizm
	G. Ohm	Kolonya, 1827	Elektrik direnci
	M. Faraday	Londra, 1831	Elektrik endüksiyonu
	J. von Liebig	Giessen, 1831	Elementlerin çözümlenmesi
	R. Brown	Londra, 1831	Hücre çekirdeği
	F. Runge	Berlin, 1833	Fenol anilin
	R. A. Kolliker	Zurich, 1841	Spermatozoon
	C. J. Doppler	Prag, 1842	Akustik
	R. Remak	Berlin, 1852	Hücre parçalanması
	W. Perkin	Londra, 1856	Anilin boya
	C. Darwin	Londra, 1859	Evrim kuramı
	G. R. Kirchhoff	Heidelberg, 1859	Tayf çözümlemesi
	I. Semmelweis	Budapeşte, 1861	Aseptik
	G. Mendel	Brno, 1865	Genetik
	J. Lister	Glasgow, 1867	Antiseptik
	D. I. Mendeleev	St Petersburg, 1869	Periyodik tablo
	E. Fischer	Münih, 1875	Hidrazin; biyokimya
	L. Pasteur	Paris, 1881	Bakteriyoloji
	R. Koch	Berlin, 1882	Verem basili
	H. Hertz	Karlsruhe, 1888	Elektromanyetik dalgalar
	E. von Behring	Berlin, 1892	Difteri serumu
	H. Lorentz	Leiden, 1895	Elektron teorisi
	W. Röntgen	Wurzburg, 1895	X-ışınları
	H. Becquerel	Paris, 1896	Uranyum radyasyonu
	J. J. Thompson	Cambridge, 1897	Elektron
	P. ve M. Curie	Paris, 1898	Radyoaktivite
	M. Planck	Berlin, 1900	Quantum kuramı
	T. Boveri	Wurzburg, 1904	Kromozomlar
	A. Einstein	Zurich, 1905	İzafiyet kuramı
	H. K. Onnes	Leiden, 1911	Süper iletkenlik
	E. Rutherford	Manchester, 1911	Atom yapısı
	K. Funk	Krakov, 1911	Vitaminler
	W. Heisenberg	Kopenhag, 1925	Quantum mekaniği
	A. Fleming	Londra, 1928	Penisilin; antibiyotikler
	O. Hahn	Berlin, 1938	Nükleer fisyon
	Crick ve Watson	Londra, 1951	DNA'nın yapısı

b)	J. Lippershey	Middleburg, 1608	Teleskop
	Z. Janssen	Amsterdam, 1609	Mikroskop
	E. Torricelli	Roma, 1643	Civalı barometre
	T. Savery	İngiltere, 1698	Buhar pompası
	G. Fahrenheit	Amsterdam, 1718	Civalı termometre
	Jethro Tull	Hungerfrd, 1731	Ziraat makinesi
	J. Watt	Birmingham, 1769	Buhar makinesi yoğunlaştırıcısı
	S. Crompton	Bolton, 1779	Eğirme makinesi
	J. and J. Montgolfier	Annonay, 1783	Sıcak hava balonu
	C. Chappe	Paris, 1791	Telli telgraf
	A. Volta	Bologna, 1800	Pil (elektrik)
	J.-M. Jacquard	Lyon, 1804	Otomatik makine
	R. Laennec	Paris, 1816	Steteskop
	C. Macintosh	Glasgow, 1823	Paslanmaz imalat
	G. Stephenson	Stockton, 1825	Yolcu treni
	T. Telford	Menai Straits, 1825	Asma köprü
	N. Niepce	Chalon-sur Saône, 1826	Fotoğraf
	B. Fourneyron	Paris, 1827	Türbin
	C. Babbage	Cambridge, 1834	Mekanik hesap makinesi
	S. Bauer	Kiel, 1850	Denizaltı
	L. Foucault	Paris, 1852	Jiroskop
	H. Gillard	Paris, 1852	Buharlı hava gemisi
	H. Bessemer	St Hancras, 1857	Eritme fırını: çelik
	J. Reis	Friedrichsdorf, 1861	Telefon
	A. Nobel	Stockholm, 1867	Dinamit
	W. von Siemens	Berlin, 1867	Dinamo
	N. Otto	Kolonya, 1876	İçten yanmalı motor
	E. Berliner	Almanya, 1877	Mikrofon
	C. von Linde	Münih, 1877	Buzdolabı
	W. von Siemens	Berlin, 1879	Elektrikli lokomotif
	H. S. Maxim	Londra, 1883	Makineli tüfek
	G. Daimler	Connstatt, 1884	Benzin motoru
	Daimler and Benz	Mannheim, 1885	Otomobil
	R. Mannesmann	Düsseldorf, 1885	Kesintisiz boru
	H. Goodwin	Londra, 1887	Fotoğraf filmi
	C. Ader	Fransa, 1890	Uçak
	W. Maybach	Connstatt, 1892	Karbüratör
	A. L. Lumière	Lyon, 1895	Sinema makinesi
	R. K. Diesel	Berlin, 1895	Dizel motoru
	V. Poulsen	Kopenhag, 1898	Manyetik ses kaydı
	F. Zeppelin	Berlin, 1900	Yönetilebilir hava gemisi
	G. Marconi	Londra, 1901	Radyo aktarıcısı
	K. E. Çiolkovski	Moskova, 1903	Roket
	Bréguet-Richet	Fransa, 1907	Helikopter
	Britanya Ordusu	Cambrai, 1915	Askeri tank
	J. Logie Baird	Londra, 1924	Televizyon
	H. Geiger	Kiel, 1928	Geiger sayacı
	F. Whittle	Cranwell, 1930	Jet motoru
	Hava Bakanlığı	Dover, 1940	Radar
	Wilkes ve Renwick	Manchester, 1946	EDSAC, Bilgisayar
	Güç Bakanlığı	Calder Hall, 1956	Nükleer santral

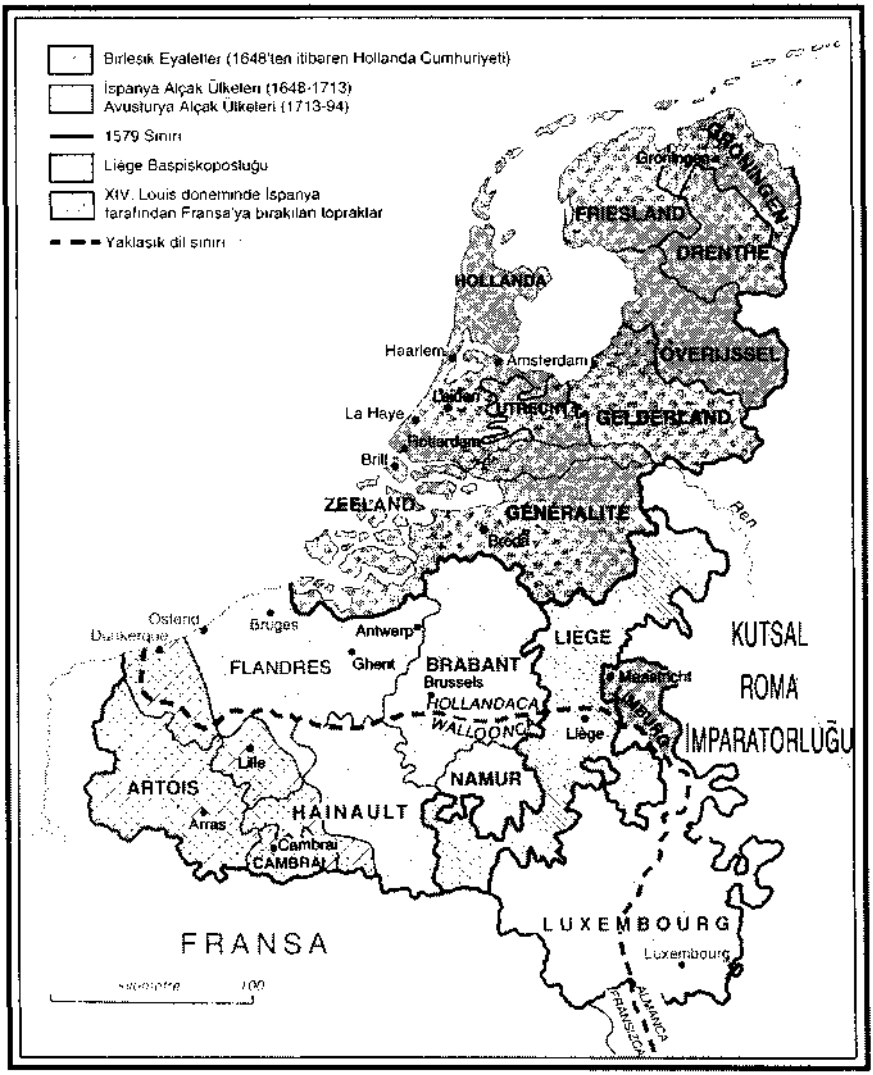
Kaynaklar: Çeşitli. N. B. Tarihsel icatlar, tarihsel icatların konusudur.

Papalık Endeksi Tarafından Yasaklanan Eser ve Yazarlar, 1559-1952: Bir Seçki

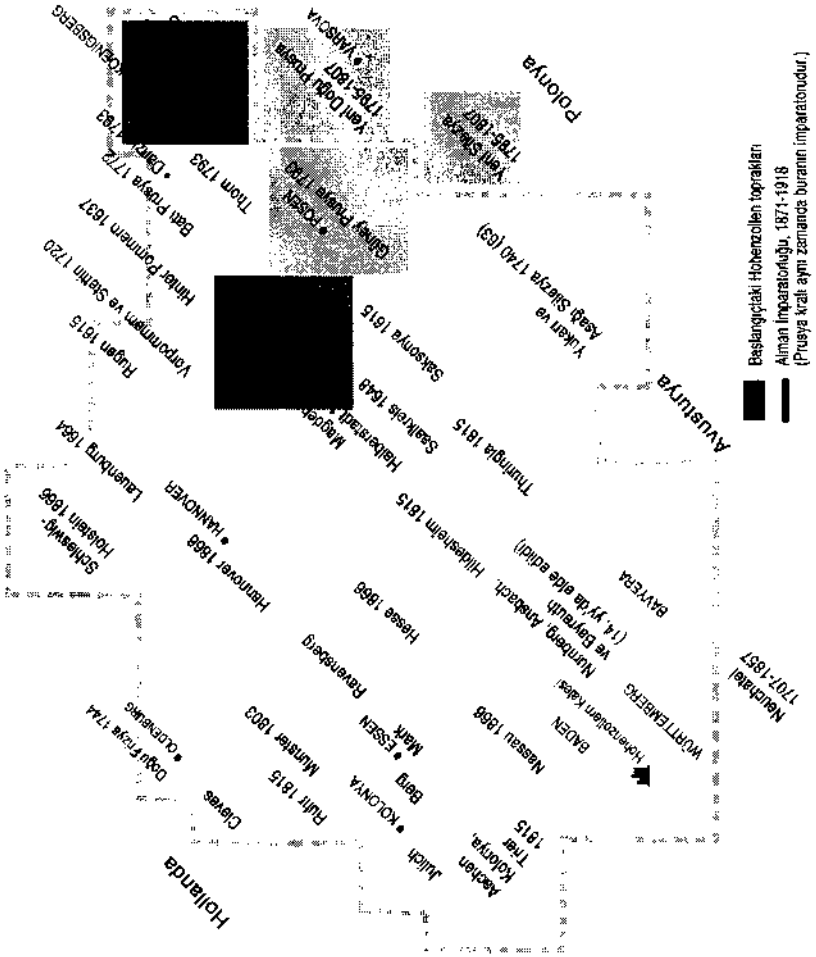
1559	Abelard	*opera omnia*
	Boccaccio	*Il Decomeron*
	Calvin	*opera omnia*
	Dante	*De Monarchia*
	Erasmus	*opera omnia*
1624	Luther	*Almanca Kitabı Mukaddes*
1633	Descartes	*Seçilmiş Eserler*
1645	Sir Thomas Browne	*Religio Medici*
	Montaigne	*Essais*
1700	Locke	*Essay on Human Understanding*
1703	La Fontaine	*Contes nouvelles*
1734	Swift	*Tale of a Tub*
1738	Swedenborg	*Principia*
1752	Voltaire	*Lettres philosophiques*
1755	Richardson	*Pamela*
1759	Diderot	*Encyclopédie*
1763	Rousseau	*Émile*
1766	Rousseau	*Du contral social*
1783	Gibbon	*Decline and Fall of the Roman Empire*
1789	Pascal	*Lettres provinciales*
1791	de Sade	*Justine, Juliette*
1792	Paine	*Rights of Man*
1806	Rousseau	*La Nouvelle Héloïse*
1819	Sterne	*A Sentimental Journey*
1827	Kant	*Saf Aklın Eleştirisi*
1834	Casanova	*Mémoires*
	Hugo	*Notr Dame'ın Kamburu*
		Les Misérables
1836	Heine	*De l'Allemagne, Reisebilder*
1836	Dumas	*Bütün Romanları*
1841	Balzac	*opera omnia*
1864	Flaubert	*Madame Bovary*
		Salammbô
1894	Zola	*opera omnia*
1911	d'Annunzio	*Seçilmiş Eserler*
1914	Maeterlinck	*opera omnia*
1922	France	*opera omnia*
1937	Darwin	*On the Origin of Species*
1939	Stendhal	*opera omnia*
1948	Descartes	*Méditations*
1952	Gide	*opera omnia*

Kaynak: A. L. Haight, *Banned Books*'tan (1955) alıntılayan N. Parsons, *The Book of Literary Lists* (Londra, 1985), s. 207-213'ten.

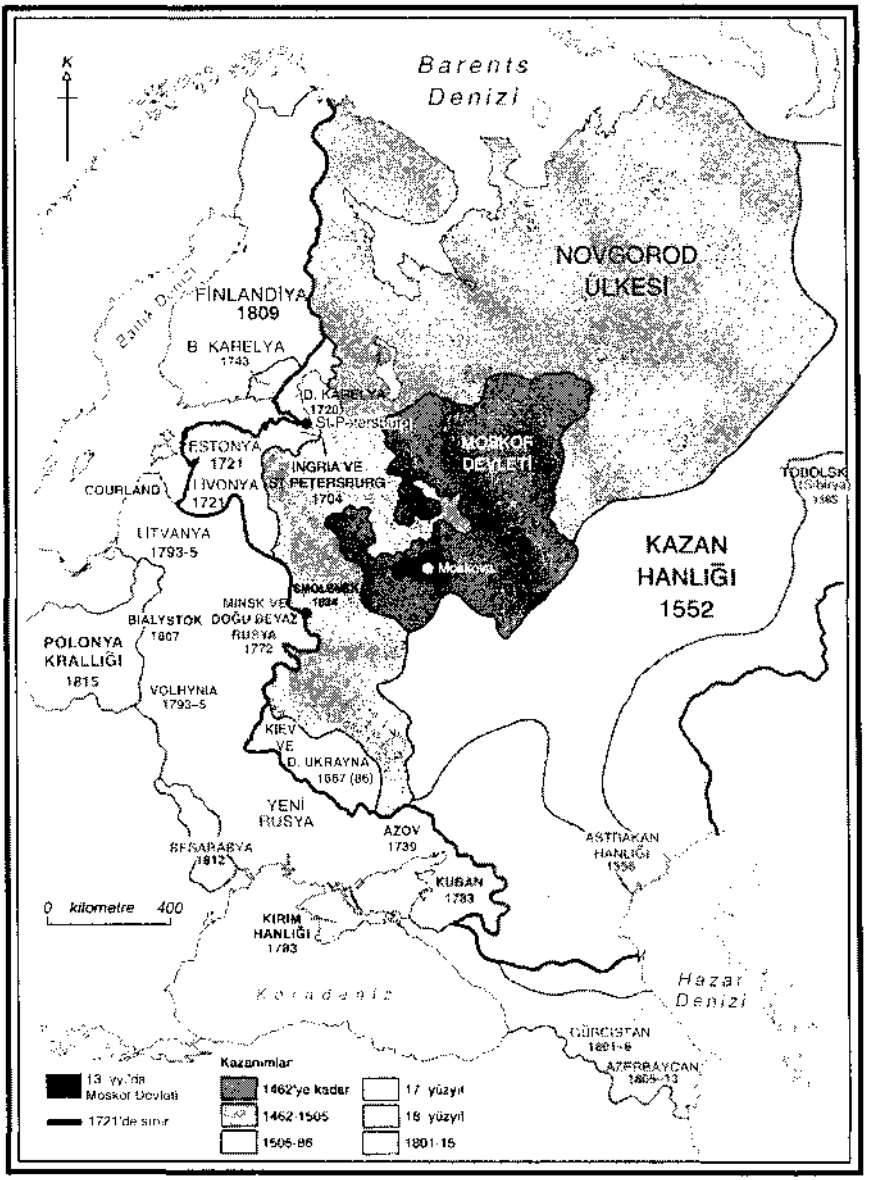
Alçak Ülkeler İsyanı, 1584-1648

Prusya'nın Topraklarını Bir Araya Toplaması, 1525-1871

Rusya'nın Avrupa İçinde Genişlemesi, 1552-1815

Büyük Operanın Standart Repertuvarı, 1607-1969

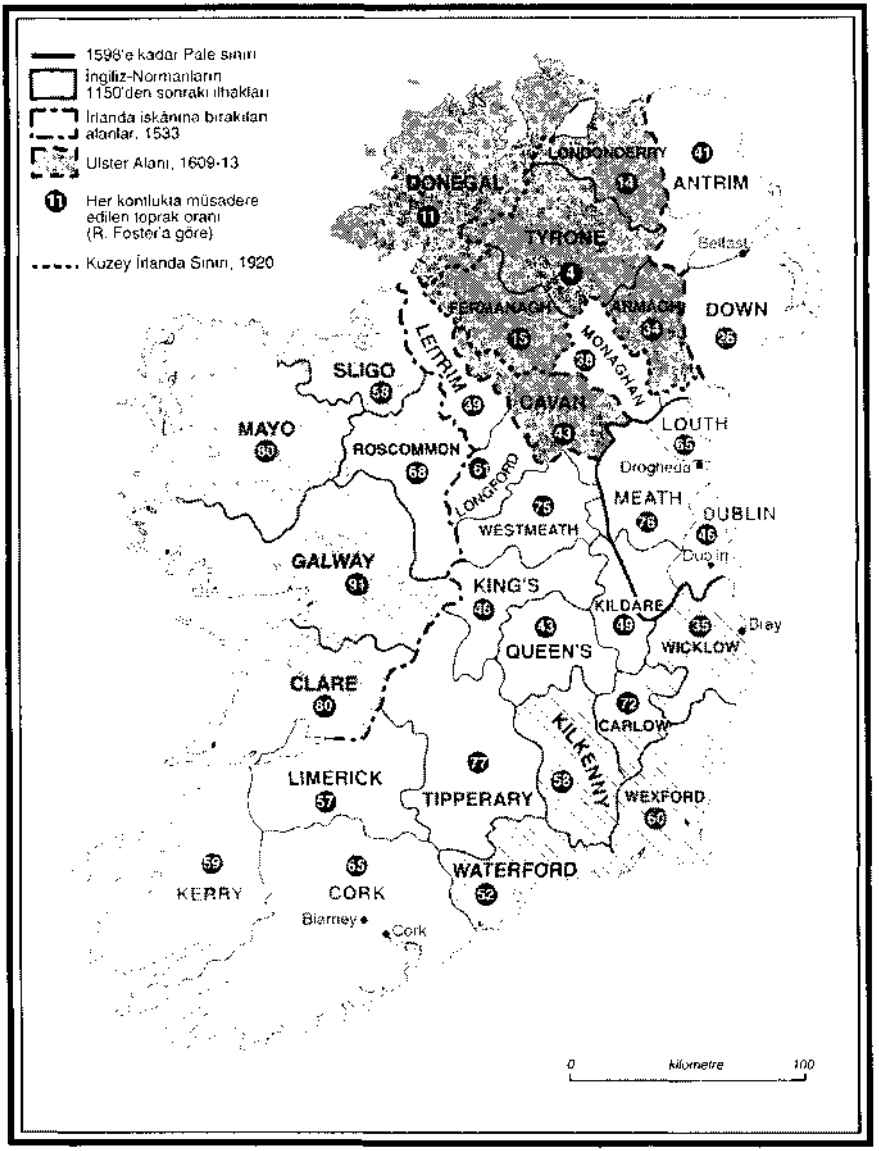
(İlk oynanış tarihi parantez içinde)

C. Monteverdi	*Orfeo* (1607)
J.-B. Lulli	*Psyche* (1671); *Alceste* (1674); *Roland* (1685)
A. Scarlatti	*Pierro e Demetrio* (1694)
H. Purcell	*Dido ve Aeneas* (1696)
G. F. Handel	*Agrippina* (1709), *Rinaldo* (1709); *Rodelinda* (1725); *Orlando* (1733); *Alcina* (1735), *Berenice* (1737); *Xerxes* (1738)
J.-P. Rameau	*Hippolyte et Aricie* (1732); *Les Indes galantes** (1735); *Castor et Pollux* (1737)
W. V. Gluck	*Orfeo et Eurydice* (1767)
W. A. Mozart	*Idomeneo* (1781); *Die Entführung aus dem Serail* (1782); *Le Nozze de Figaro* (1780); *Don Giovanni* (1787); *Così fan tutte* (1790); *Sihirli Flüt* (1791)
L. van Beethoven	*Fidelio* (1814)
G. Rossini	*Sevilla Berberi* (1816); *Guillaume Tell* (1829)
C.-M. von Weber	*Der Freischutz* (1821), *Oberon* (1826)
V. Bellini	*Norma* (1831)
G. Donizetti	*Lucia di Lammermoor* (1835)
H. Heyerbeer	*Les Huguenots* (1836)
M. Glinka	*Çar için bir hayat (Ivan Susanin)* (1836); *Ruslan ve Ludmila* (1842)
G. Verdi	*Nabucco* (1842); *I Lombardi* (1843); *Macbeth* (1847); *Rigoletto* (1851); *Il Trovatore* (1853); *La Traviata* (1853); *Un Ballo in Maschera* (1859); *La Forza del Destino* (1862); *Aida* (1869); *Otello* (1887); *Falstaff* (1893)
R. Wagner	*Uçan Hollandalı* (1843); *Tannhäuser* (1845); *Lohengrin* (1850); *Tristan und Isolde* (1865); *Der Ring des Nibelungen-Das Rheingold* (1876)-*Die Meistersinger von Nürnberg* (1868); *Parsifal* (1882)
S. Moniuszko	*Halka* (1848)
C. Gounod	*Faust* (1859)
G. Bizet	*İnci Avcıları* (1863); *Carmen* (1875)
N. Rimsky-Korsakov	*Korkunç İvan* (1863); *Kar Kız* (1881); *Altın Horoz* (1907)
M. P. Mussorgsky	*Boris Godunov* (1874)
P. I. Çaykovski	*Yevgeni Onyegin* (1878); *Kürekler Kraliçesi* (1890)
J. Offenbach	*Hoffmann'ın Masalları* (1881)
B. Smetana	*Satılmış Nişanlı* (1886)
A. P. Borodin	*Prens İgor* (1890)
P. Mascagni	*Cavalleria Rusticana* (1890)
R. Leoncavallo	*I Pagliacci* (1892)
G. Puccini	*La Bohème* (1895); *Madame Butterfly* (1900); *Tosca* (1904); *Turandot* (1926)
C. Debussy	*Pelléas et Mélisande* (1902)
L. Janácek	*Jenufa* (1904), *Kurnaz Küçük Vixen* (1924)
R. Strauss	*Salome* (1905); *Elektra* (1909); *Der Rosenkavalier* (1911)
B. Bartok	*Mavi Sakal'ın Kalesi* (1911)
S. Prokofiev	*Üç Portakalın Aşkı* (1919); *Savaş ve Barış* (1945)
M. Ravel	*L'Enfant et les sortilèges* (1925)
A. Berg	*Wozzeck* (1925); *Lulu* (1937)
Z. Kodaly	*Háry János* (1926)
P. Hindemith	*Cardillac* (1926); *Harmonie der Welt* (1957)
I. Stravinski	*Oedipus Rex* (1927); *The Rake's Progress* (1951)
A. Schoenberg	*Musa ve Harun* (1932)
B. Britten	*Peter Grimes* (1945)
K. Penderecki	*Loudun Şeytanları* (1969)

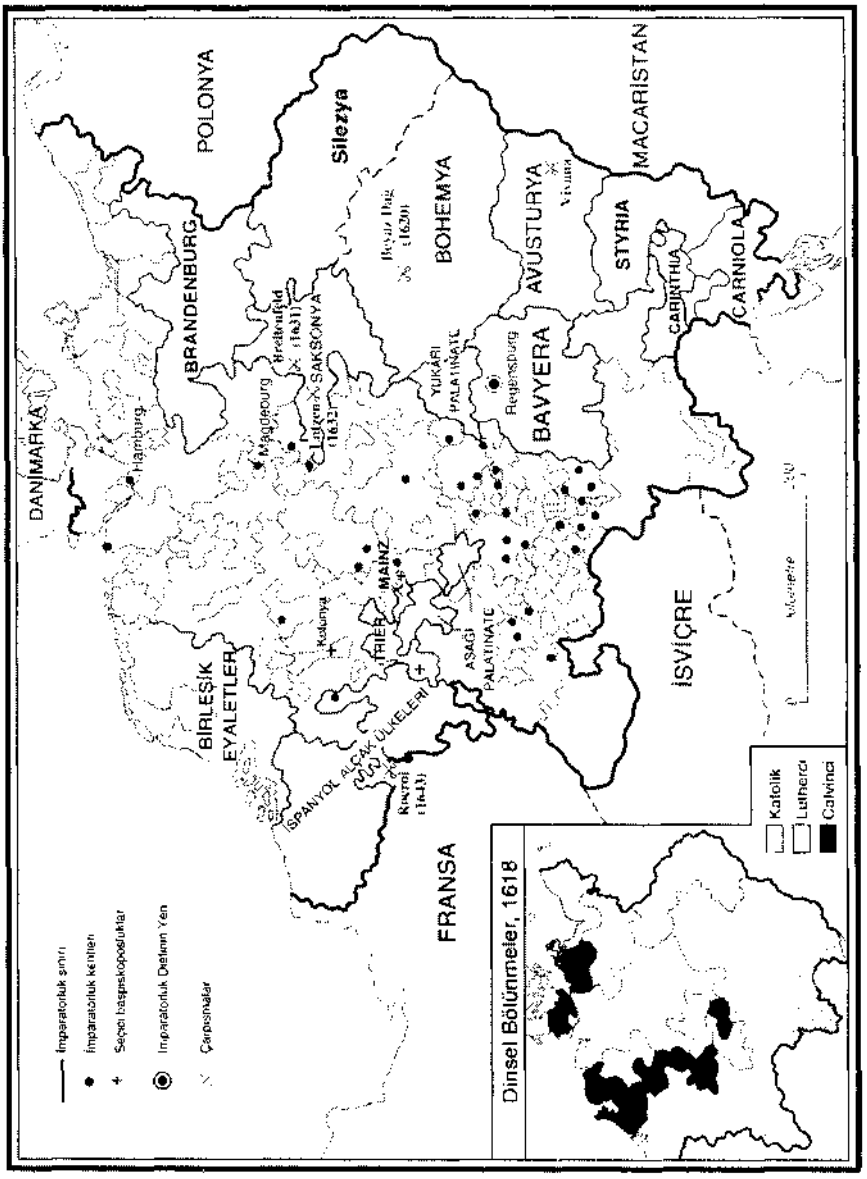
* Orijinal metinde *galates* olarak yer alan bu kelimenin doğrusu *galantes*'tir (e.n.).

N. B. Yazarın İngilizce verdiği opera adları çevrilmiş diğerleri özgün adlarıyla bırakılmıştır.

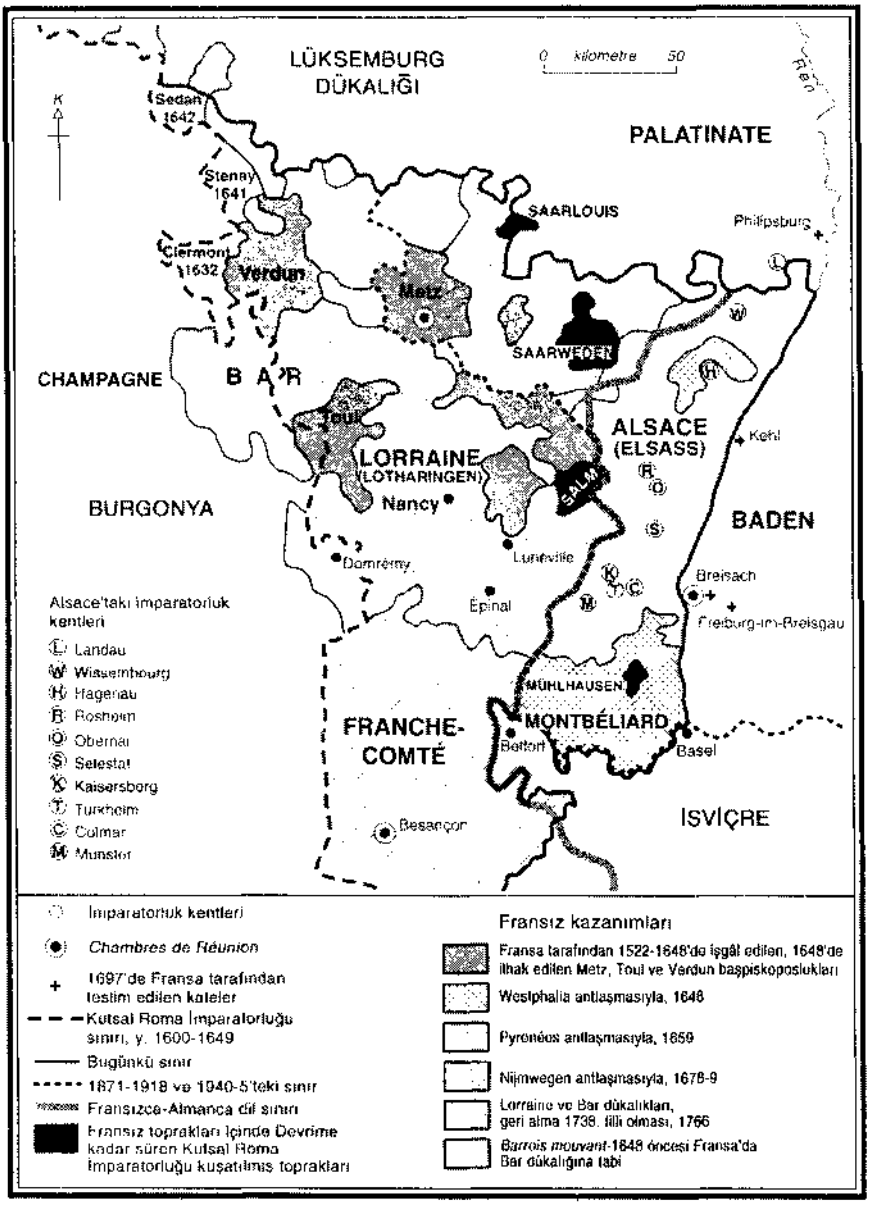
İrlanda'nın İskânı (Onyedinci Yüzyıl)

Otuz Yıl Savaşlarında Almanya, 1618-48

Lorraine ve Alsace'ta Fransız-Alman Sınırı

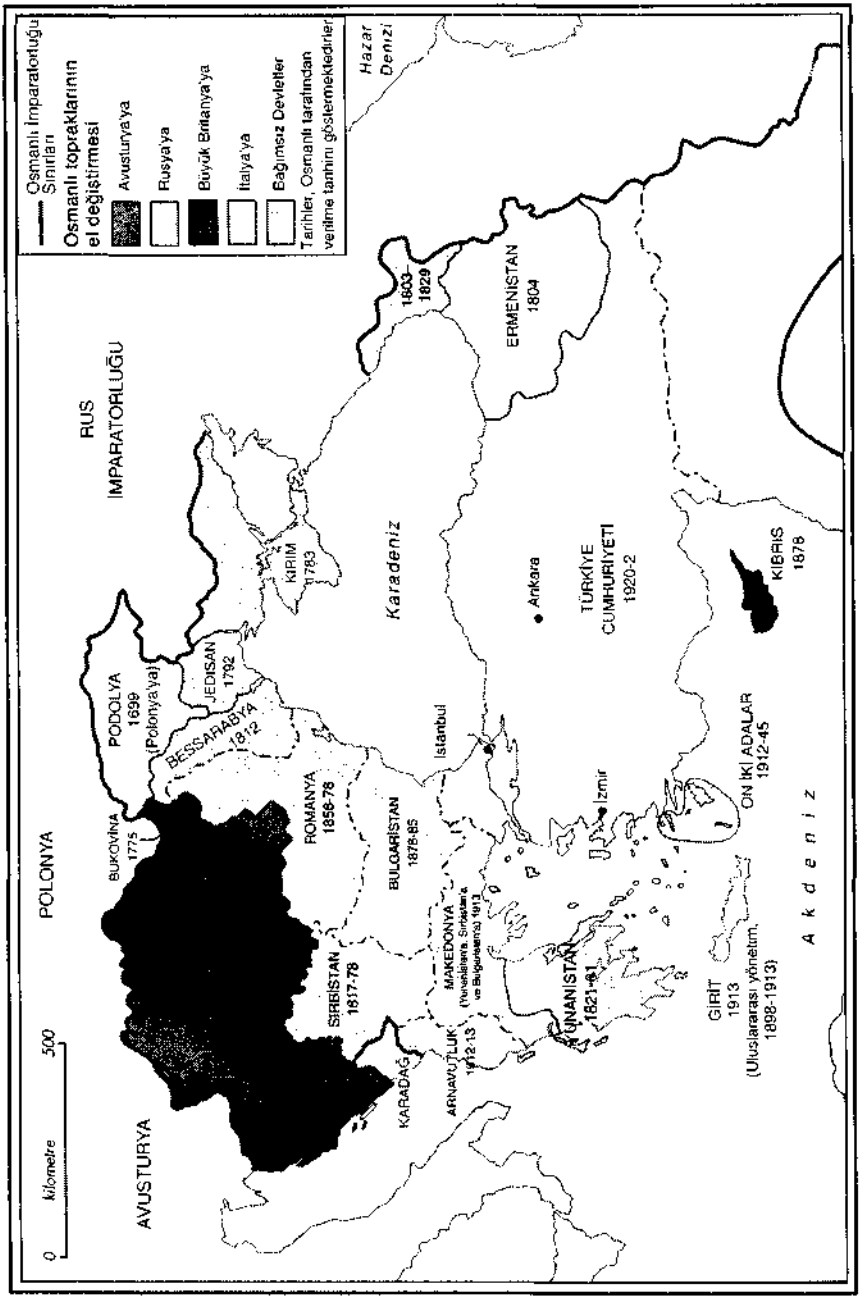

Avrupa Savaşları, 1648-1789: Bir Seçki

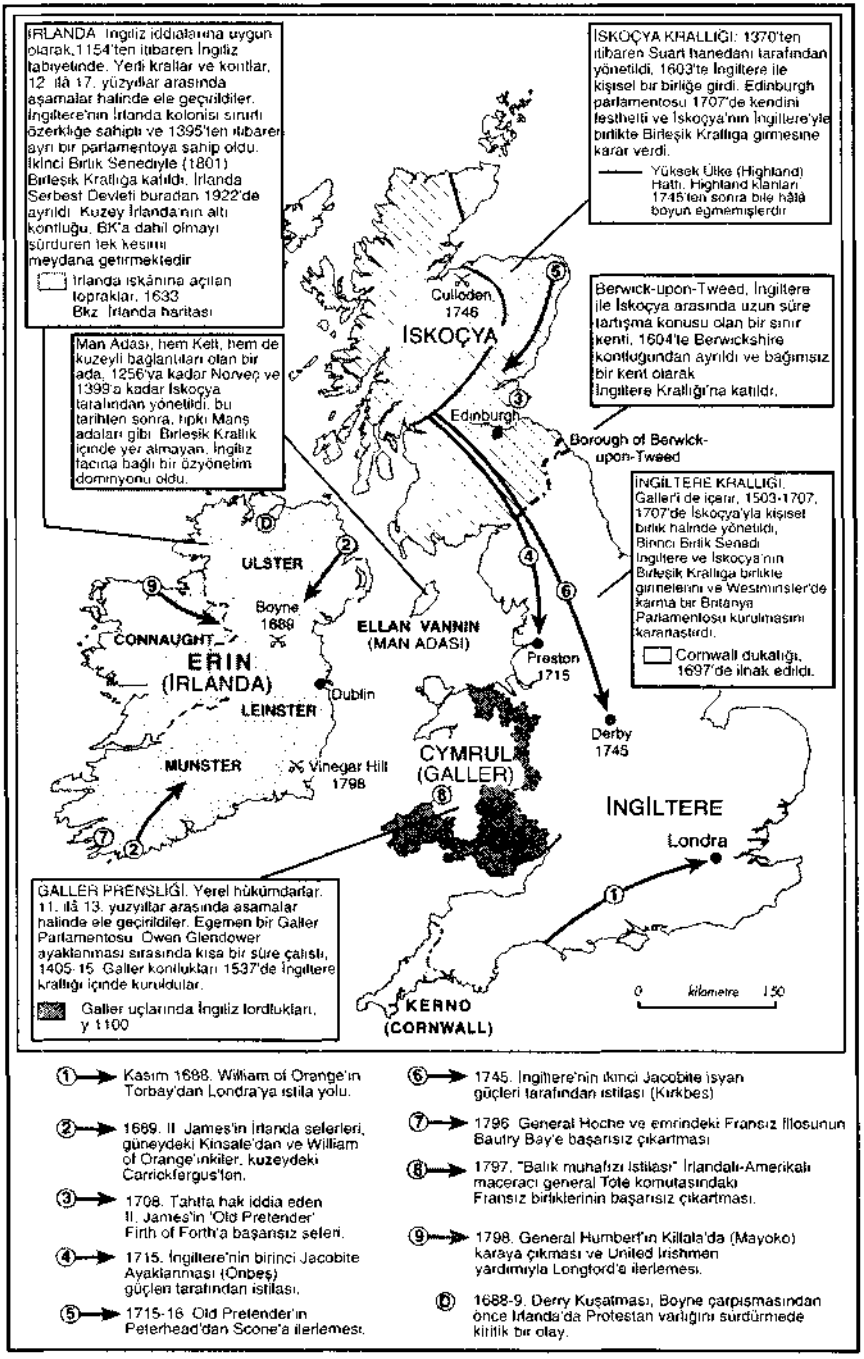
	Başlıca hasımlar	Başlıca çarpışmalar	Barış antlaşmaları
Birinci (veya İkinci) Kuzey Savaşı, 1655-60	İsveç, Brandenburg, 1656-7 Transilvanya, Polonya-Litvanya, Rusya, Danimarka, Tatarlar, İmparatorluk, Brandenburg'a karşı 1657-60	Varşova 1655 Czestochowa kuşatması 1655-6 Warka 1656	ROSKILDE 1658 KOPENHAG 1660 OLIVA 1660 KARDIS 1661
İkinci Hollanda Savaşı, 1664-7	İngiltere; Birleşik Eyaletler, Fransa'ya karşı	Lowestoft 1665 Vurulanlar 1666 Kuzey Foreland 1666	BREDA 1667
Veraset Savaşı 1667-8	Fransa, Portekiz; İspanya'ya karşı	Charleroi 1667 Lille 1667	AIX-LA-CHAPELLE 1668
Üçüncü Hollanda Savaşı, 1672-9	Fransa, İngiltere (1672-4), İsveç (1675-9); İmparator, Birleşik Eyaletler, İspanya, Brandenburg, Danimarka'ya karşı	Seneff 1674 Fehrbellin 1675 Stromboli 1676	AYIMEGEN 1679 FONTAINEBLEAU 1679
Augsburg Ligası Savaşı, 1689-97	Fransa, Savoie (1696-7), James II, İmparator, Birleşik Eyaletler, İngiltere, İspanya, Savoie (1695'ten), Brandenburg Bavyera'ya karşı	Fleurus 1690 Köprübaşı 1690 La Pougue 1692	RYSWIJK 1697
İspanya Veraset Savaşı, 1701-13	Fransa, İspanya, Bavyera; İmparator, Birleşik Eyaletler, İngiltere, Savoie, Prusya, Portekiz'e karşı	Blenheim 1704 Ramillies 1706 Oudenarde 1708 Malplaquet 1709	UTRECHT 1713 RASTADT 1714
Üçüncü veya 'Büyük Kuzey Savaşı' 1700-21	İsveç, Polonya (1705-9), Osmanlı (1710-11); Rusya, Prusya (1715-20), Danimarka (1700, 1709-20), Saksonya (1700-6, 1709-20), Hanover'e (1715-20) karşı	Narva 1700 Kliszów 1702 Poltava 1709 Stralsund 1715	STOCKHOLM 1720 AYSTADT 1721
Polonya Veraset Savaşı, 1733-5	Saksonya, Avusturya, Rusya; Fransa, İspanya, Sardinya, Prusya, Bavyera'ya karşı		TORİNO 1733 VİYANA 1735
Avusturya Veraset Savaşı, 1740-8	Avusturya, Britanya, Hollanda, Hanover, Saksonya, Sardinya; Bavyera, Prusya, Fransa, İspanya, James III'e karşı	Dettingen 1743 Fontenoy 1745 Hohenfriedberg 1745	NYPHENBURG 1741 BRESLAU 1741 BERLİN 1742 WORMS 1743 VARŞOVA 1745 AIX-LA-CHAPELLE 1748
Yedi Yıl Savaşı, 1756-63	Saksonya, Avusturya, Fransa, İsveç, Rusya (1762'den); Prusya, Britanya, Hanover'e karşı	Grossjägersdorf 1757 Rossbach 1757 Zorndorf 1758	WESTMINSTER 1756

	Başlıca hasımlar	Başlıca çarpışmalar	Barış antlaşmaları
Yedi Yıl Savaşı (devam)		Minden 1759 Kunerdorf 1759 Leignitz 1760 Torgau 1760	STOCKHOLM 1757 PARİS 1763 HUBERTSBURG 1763
Amerikan Bağımsızlık Savaşı, 1774-83	Britanya; ABD, Fransa, İspanya ve Silahlı Tarafsızlığa karşı	Bunker Hill 1775 Saratoga 1777 Flamborough 1779 Vincent Burnu 1780 Yorktown 1781 Minorca 1782	VERSAILLES 1783
Bavyera Veraset Savaşı, 1778-9	Avusturya; Prusya, Fransa'ya karşı 'Kartoffelkrieg' 'Patates Savaşı'		TESCHEN 1779
Osmanlıların Avrupa'daki Savaşları 1671-1812	Podolya Savaşı 1671-6 Polonya-Litvanya'ya karşı Viyana Seferi 1683 İmparatorluk, Polonya'ya karşı Kutsal Liga Savaşı 1684-99 İmparatorluk, Polonya, Venedik ve 1689'dan itibaren Rusya'ya karşı Boğdan Seferi 1710-11 Rusya'ya karşı Sırp Savaşı 1714-18 Venedik, Avusturya'ya karşı Avusturya-Osmanlı Savaşı 1736-9 Avusturya, Rusya'ya karşı Rus-Osmanlı Savaşı 1768-74 Rusya'ya karşı Kırım Savaşı 1778-84 Rusya ve 1781'den itibaren Avusturya'ya karşı Rus-Osmanlı Savaşı 1787-92 Rusya'ya karşı Avusturya-Osmanlı Savaşı 1788-91 Avusturya'ya karşı Rus-Osmanlı Savaşı 1806-12 Rusya'ya karşı	 Viyana Kuşatması Buda 1686 Belgrad 1688 Azak 1696 Prut Nehri 1711 Peterwardein 1716 Belgrad 1717 Azak 1736 Belgrad Akkerman 1769 Çeşme 1770 Ochakov 1788 Belgrad 1789	BUCZACZ 1672 ZURAWNO 1676 KARLOFÇA 1699 PRUT 1711 PASAROFÇA 1718 BELGRAD 1739 KÜÇÜKKAYNARCA 1774 İSTANBUL 1784 YAŞ 1792 SİSTOVA 1791 BÜKREŞ 1812
Polonya Paylaşım Savaşları, 1768-95	Bar Konfederasyonu Savaşı 1768-72, Polonya Konfederelerı; Rusya, Prusya, Avusturya'ya karşı İkinci Paylaşım Savaşı 1792-3 Polonya, Rusya, Prusya ve Targowica Konfederelerine karşı Polonya Ulusal Katkışma Savaşı 1794-5 Polonyalı Asiler (T. Kosciuszko); Rusya, Prusya, Avusturya'ya karşı	Czestochowa Kuşatması 1771-2 Zielence 1792 Dubienka 1792 Racławice 1794 Maciejowice 1794	BİRİNCİ PAYLAŞIM ANTLAŞMASI 1772 İKİNCİ PAYLAŞIM ANTLAŞMASI 1793 ÜÇÜNCÜ PAYLAŞIM ANTLAŞMASI 1795

"Doğu Sorunu": Osmanlı Gerilemesi, 1683-1920

Birleşik Krallığın Oluşumu, 1707-1922

Fransız Devrimi Dönemi Koronolojisi, 1789-1815

Fransa'daki Olaylar, 1789-1815

1789	5 Mayıs	Etats-Généraux toplandı
	20 Haziran	Jeu-de-Paume Ulusal Meclisi
	14 Temmuz	Bastille baskını
	4/5 Ağustos	Feodal düzen ilga edildi
	27 Ağustos	İnsan Hakları bildirisi
1790	12 Temmuz	Ruhbanın sivil örgütlenmesi
1791	20 Haziran	Varennes'e kaçış, kral tutuklandı
	3 Eylül	Anayasa: meşruti monarşi
1792	20 Nisan	Avusturya'ya savaş ilanı
	10 Ağustos	Tuileries baskını
	20 Eylül	Ulusal Meclis: Cumhuriyet ilanı
		Krallık kaldırıldı. Girondin üstünlüğü
1793	21 Ocak	XVI. Louis'nin idamı
	2 Haziran	Girondinlerin düşmesi
		Devrimci hükümetin kurulması
	Temmuz	Kamu selameti komitesi. Terör başlıyor
		Jakobenler Yıl I Anayasası
		Vendée ayaklanmasına savaş açılması
1794	27/28 Temmuz	Robespierre'in düşmesi (9 Thermidor); Thermidorcu tepki
	Eylül	Devrim mahkemesinin kaldırılması
1795	5 Mart	Bâle barışı
	17 Ağustos	Yıl III Anayasası. Direktuar kuruldu
1796/7		Kuzey İtalya Seferi
1797	4 Eylül	18 Fructidor darbesi
		Bonaparte'ın yükselişi
	Ekim	Belçika'nın ilhakı: Cisalpine Cumhuriyeti
1798/9		Mısır Seferi
1799		İkinci koalisyon savaşının başlaması
	9 Kasım	18 Brumaire darbesi, Direktuarın lağvedilmesi. Bonaparte'ın Yıl VIII Anayasası; konsüllük kuruldu, Napoléon birinci konsül seçildi
1801		Papalıkla Concordat
	9 Şubat	Lunéville barışı
1802	27 Mart	Amiens barışı
	2 Ağustos	Yıl X Anayasası. Bonaparte hayat boyu konsül
		Piemonte'nin ilhakı
1803		"Armée de l'Angleterre" Boulogne'da kamp kurdu
1804	21 Mart	Code Napoléon'un yayını
	2 Aralık	Yıl XII Anayasası. Fransız İmparatorluğu kuruldu
1805		Napoléon, İtalya kralı
	Ağustos-Aralık	Üçüncü Koalisyon Savaşı

Fransa'nın Savaşları, 1792-1815

1792-1797
Birinci Koalisyon Savaşı
Katılanlar
- 1792'den itibaren Avusturya, Prusya (Mart 1795'e kadar)
- 1793'ten itibaren Britanya, Hollanda (1795'e kadar); İspanya (Haziran 1795'e kadar); Portekiz, Napoli, Sardinya, Papalık Devleti (1796'ya kadar)

Başlıca çarpışmalar
Valmy (20 Eylül 1792);
Neerwinden (18 Mart 1793),
Lodi (10 Mayıs 1796)
Barış Antlaşmaları
Basel (5 Mart 1795);
Campo Formio (17 Ekim 1797)

1799-1802
İkinci Koalisyon Savaşı
Katılanlar
Britanya, Avusturya (8 Şubat 1801'e kadar)
Rusya (22 Ekim 1799'a kadar); Türkiye,
Napoli, Portekiz (Haziran 1801'e kadar)

Başlıca Çarpışmalar
Piramitler (21 Temmuz 1798); Abukir
(Nil çarpışması) (1 Ağustos 1798);
Marengo (14 Haziran 1800); Hohenlinden
(3 Aralık 1800)

Barış Antlaşmaları
Lunéville (9 Şubat 1801);
Amiens (27 Mart 1802)

1805
Üçüncü Koalisyon Savaşı
Katılanlar
Britanya, Avusturya, Rusya, Prusya,
Napoli, İsveç

Başlıca Çarpışmalar
Ulm (20 Ekim 1805);
Tralalgar (21 Ekim 1805);
Austerlitz (2 Aralık 1805)

Barış Antlaşmaları
Schönbrunn (12 Aralık 1805);
Pressburg (26 Aralık 1805)

1806		Joseph Bonaparte, Napoli Kralı
		Ren Konfederasyonu
		Kutsal Roma imparatorluğu lağvedildi
	Eylül	Koalisyon savaşı
	Kasım	Kıta sisteminin ilanı
	21 Kasım	Berlin kararnamesi; Kıta sistemi ilan edildi
1807		Jérome Bonaparte, Westphalia kralı
		Varşova Büyük Dükalığı kuruldu
	Temmuz	Tilsit antlaşması. Fransa-Rus anlaşması
		Portekiz'in işgali
1808	Mayıs	Bayonne görüşmeleri, İspanya'nın yeniden organizasyonu
	27 Eylül-14 Ekim	Erfurt Kongresi
1808/9		İspanya Seferi
1809		İlirya illeri kuruldu
		Roma ve Papalık devletlerinin ilhakı
	Nisan	Beşinci koalisyon savaşının başlaması
	14 Ekim	Schönbrunn barışı
1810		Hollanda ve Kuzey Almanya'nın ilhakı
		Bernadotte, İsveç veliahtı
1812	24 Haziran-Aralık	Rusya Seferi; Napoléon'un "Polonya Savaşı". Büyük Ordunun Rusya'da başarısızlığı
1813		Alman Seferi; "Kurtuluş Savaşı" başlıyor
1814	31 Mart	Paris'in teslim olması
	6 Nisan	Napoléon'un birinci tahttan çekilmesi; Elbe'ye sürgün
	24 Nisan	XVIII. Louis'nin tahta geri gelmesi
	30 Mayıs	Paris Antlaşması I: 1792 sınırlarına geri dönüş
	4 Haziran	Krallık kararnamesi ile meşruti monarşiye geri dönüş
	Eylül	Viyana kongresi toplandı
1815	6/7 Mart	Napoléon Cannes'da karaya çıkıyor "100 Gün" başlıyor
	Mayıs-Haziran	Belçika'da Seferler
	9 Haziran	Napoleon'un ikinci tahttan çekilmesi, St-Helene'e sürgün
	22 Haziran	Viyana kongresinin nihai kararları
	20 Kasım	Paris antlaşması II, yabancı işgali, telafiler

1806-1807
Dördüncü Koalisyon Savaşı
Katılanlar
Britanya, Prusya, Rusya, Saksonya

Başlıca Çarpışmalar
Jena ve Auerstedt (14 Ekim 1806);
Prusya Eylau (8 Şubat 1807);
Friedland (14 Haziran 1807)

Barış Antlaşmaları
Posen (Aralık 1806);
Tilsit (7-9 Temmuz 1807)

1808-15
Yarımada Savaşı

1809
Beşinci Koalisyon Savaşı
Katılanlar
Britanya, Avusturya

Başlıca Çarpışmalar
Aspern (22 Mayıs 1809); Wagram (5 Temmuz 1809)

Barış Antlaşmaları
Schönbrunn (14 Ekim 1809)

1812
Rusya Savaşı
Başlıca Çarpışmalar
Smolensk (18 Ağustos 1812);
Borodino (7 Eylül 1812); Berezina'dan geçiş (26-28 Kasım 1812)

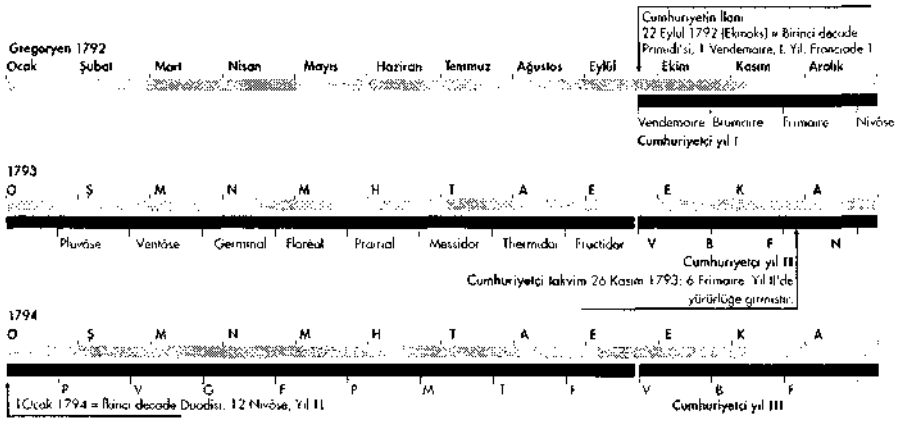
1813-1815
Altıncı Koalisyon Savaşı
Katılanlar
Rusya, Prusya (Mart 1813'ten itibaren)
Britanya (Haziran 1813'ten itibaren)
Avusturya (Ağustos 1813'ten itibaren)
İsveç, İspanya, Portekiz

Başlıca Çarpışmalar
Leipzig (16-19 Ekim 1813);
Tolentino (3 Mayıs 1815);
Ligny (15 Haziran 1815);
Waterloo (18 Haziran 1815)

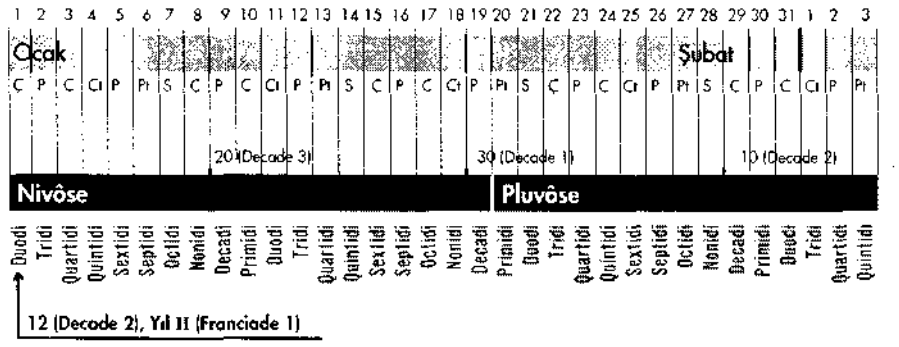
Barış Antlaşmaları
Paris (30 Mayıs 1814);
Viyana (9 Haziran 1815);
Paris II (20 Kasım 1815)

Fransız Devrimci Takvimi, I-VIII. Yıllar (1792-1800)

A Gregoryen Takvim ve Fransız Devrim Takvimi, 1792-4 (I-III)

B Ocak 1794 / Nivôse-Pluvôse II

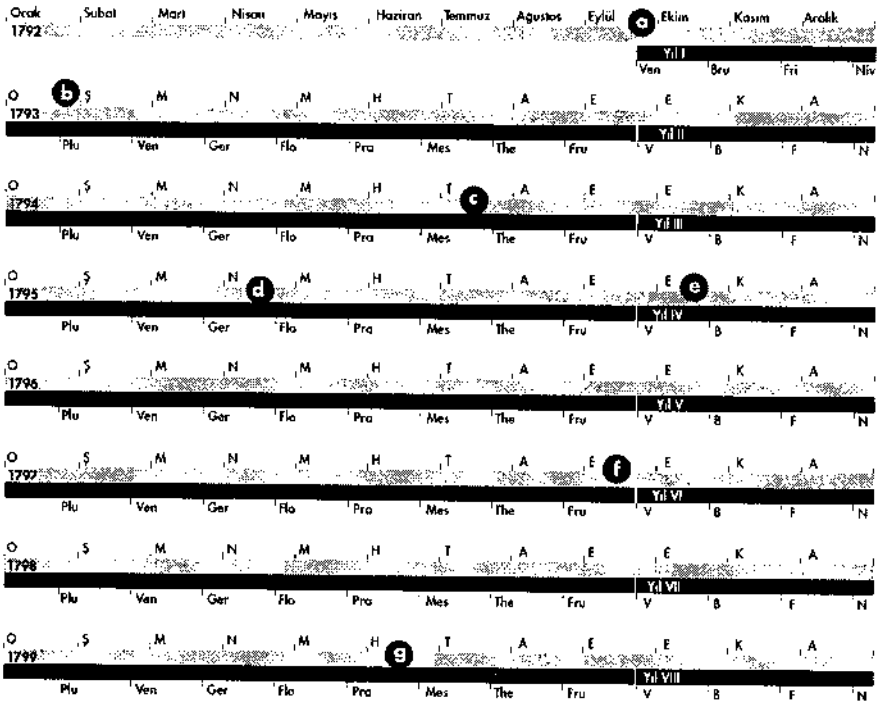

C Devrim Takviminin Ayları

1 Vendémiaire	5 Pluvôse	9 Prairial
2 Brumaire	6 Ventôse	10 Messidor
3 Frumaire	7 Germinal	11 Thermidor (Fervidor)
4 Nivôse	8 Floréal	12 Fructidor

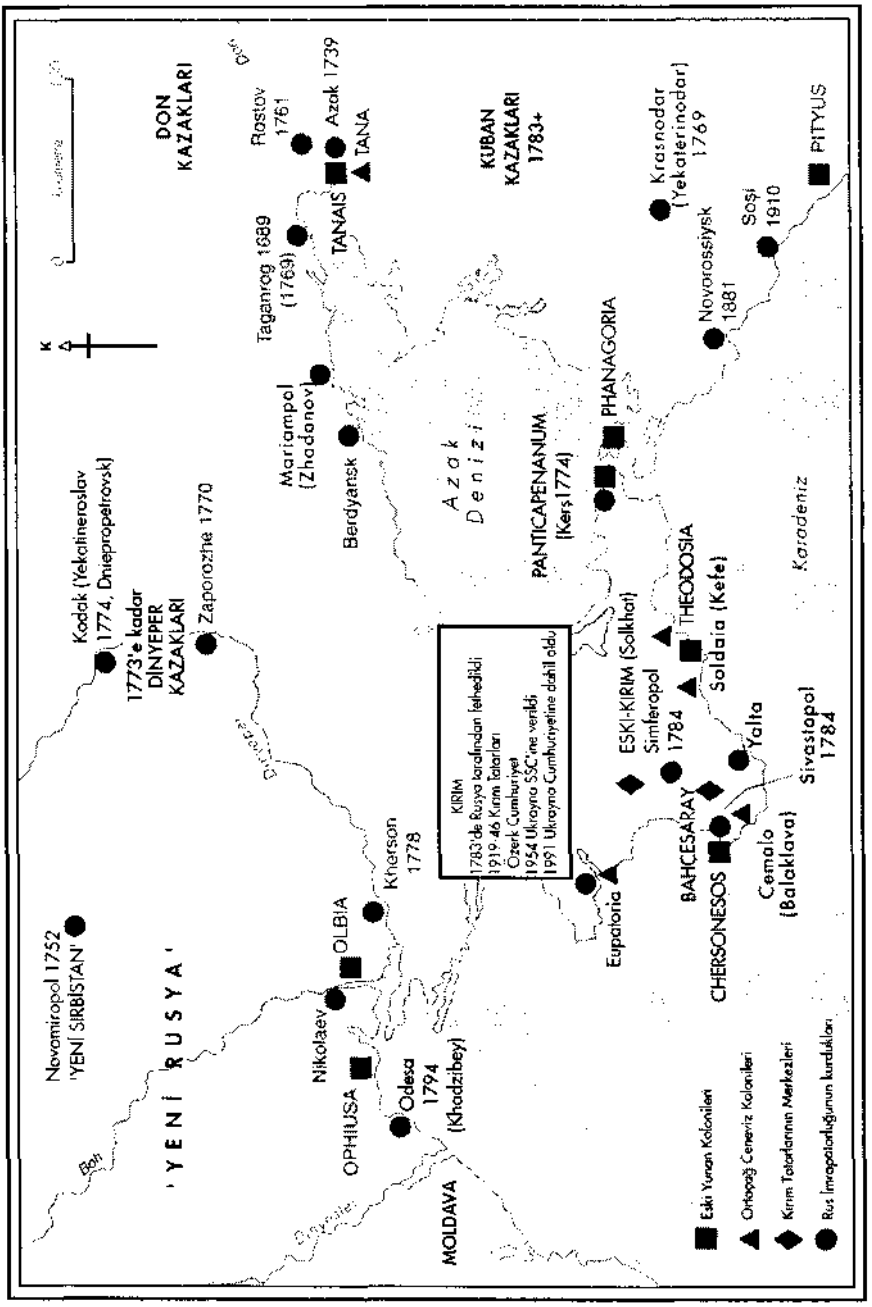
Kaynaklar : H. Morse Stephes, *Revolutionary Europe 1789-1815* (Londra, 1936), s. 374-5, J.J. Bond, *A Handy-book of Rules and Tables*, (Londra, 1869), s. 102-12.

D Cumhuriyetçi Dönem, I-VIII. yıllar

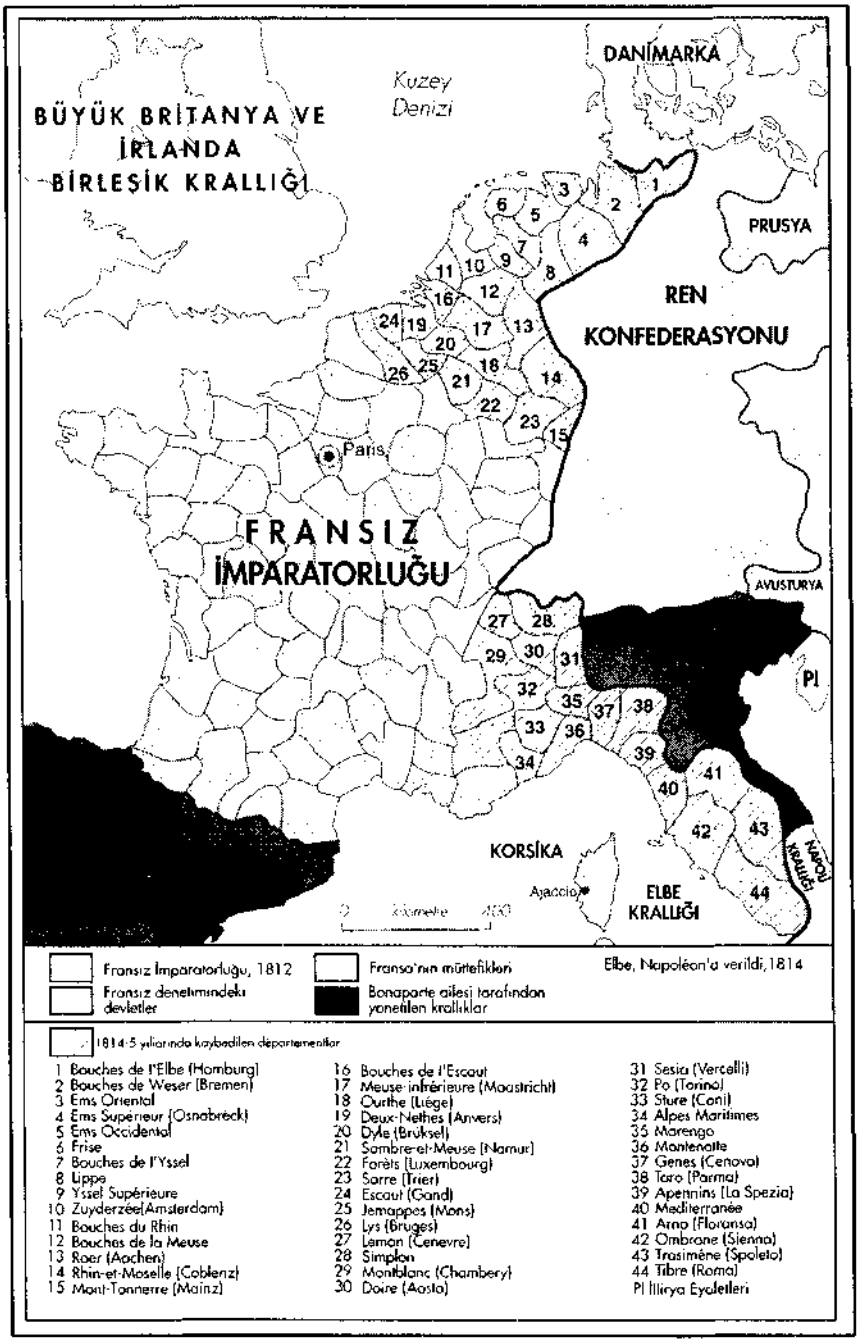

	Olay	Devrim Takvimi	Gregoryen Takvim
a	Cumhuriyetin ilanı	1 Vendémiaire I	22 Eylül 1792
b	XVI. Louis'nin idamı	2 Pluvôse I	21 Ocak 1793
c	Robespierre'in düşüşü	9 Thermidor II	27 Temmuz 1794
d	Yıl III Anayasası	14 Germinal III	3 Nisan 1795
e	Vendémiaire Ayaklanması	13 Vendémiaire IV	5 Ekim 1795
f	Fructidor İsyanı	18 Fructidor V	4 Eylül 1797
g	Bonaparte'ın *Coup d'Etat*'sı	30 Prairial VII	18 Haziran 1799

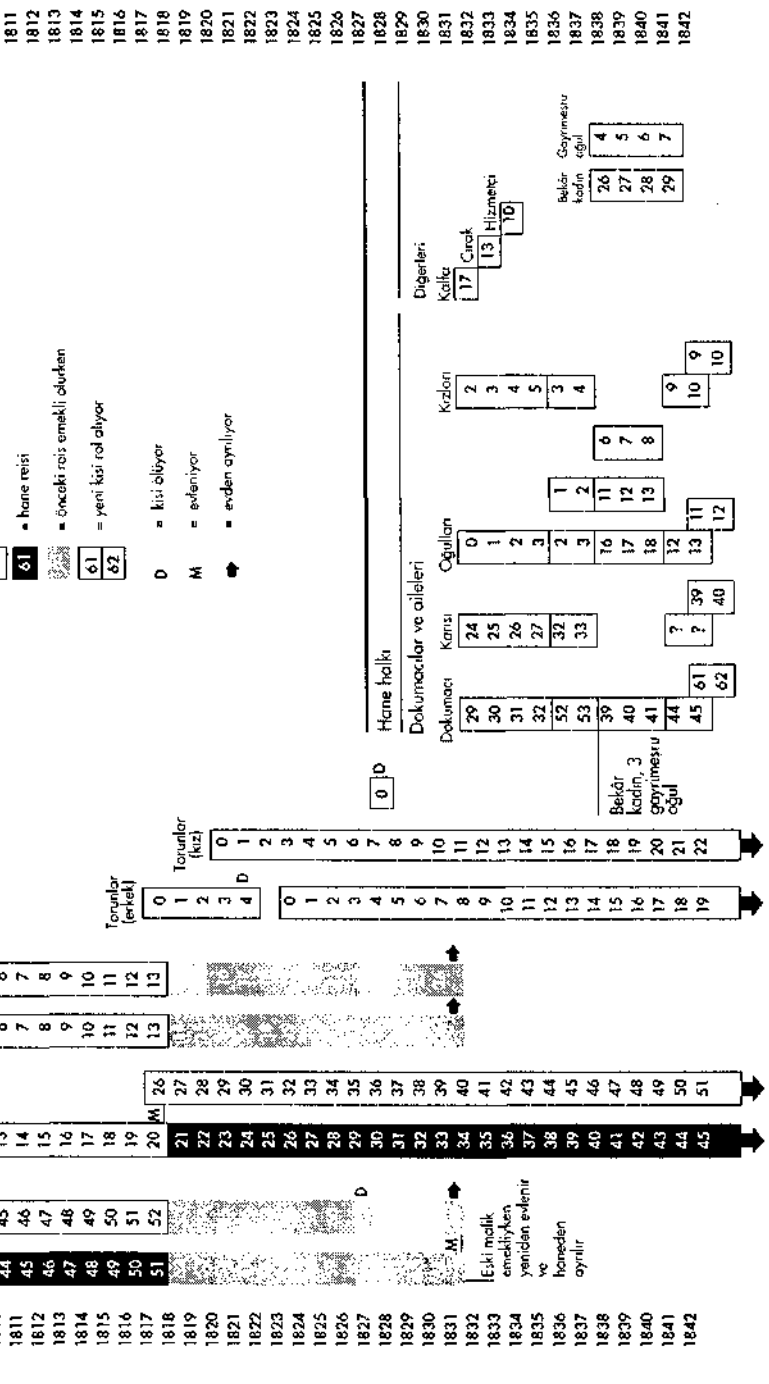
Kırım ve Karadeniz Kıyılarının Ruslar Tarafından İskânı

Fransız İmparatorluğu, 1812

Grillenstein: Bir Avusturya Köylü Hanesinde Hayat Akışı, 1810-42

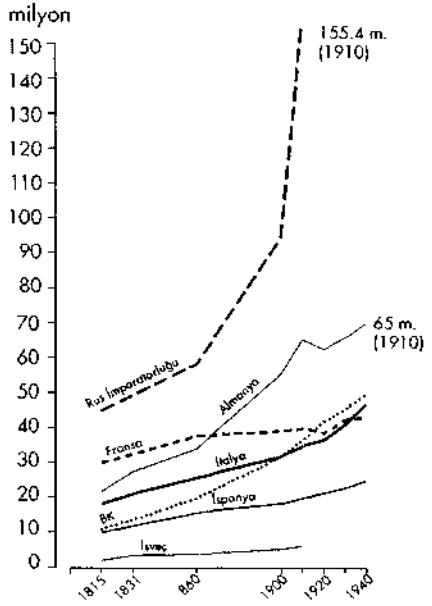
Modernleşme: Oluşturucu Süreçler

(Endüstri Devrimi)

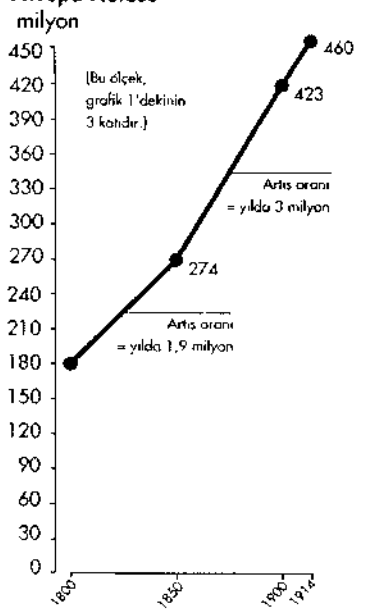
1. Bilimsel ve makineli tarım
2. Emek hareketliliği; çitleme, serflerin azad edilmeleri
3. Yeni güç kaynakları: kömür, buhar, petrol, benzin, elektrik
4. Güç kullanan makineler
5. Ağır endüstri: madencilik ve metalürji
6. Fabrikalar ve fabrika kentleri
7. Gelişmiş ulaşım: kanallar, yollar, demiryolları, uçuşlar
8. İletişim: posta, telgraf, telefon, radyo
9. Sermaye yatırımı, şirketler, tröstler, karteller
10. Genişleyen iç pazarlar: yeni endüstriler, iç ticaret
11. Dış ticaret: ithalat ve ihracat, sömürgeler
12. Hükümet politikası
13. Nüfus: hızlı nüfus artışı ve sonuçları
14. Para ekonomisi: ücretler, fiyatlar, vergiler, kâğıt para
15. Pazarlama becerileri: reklam, dükkânlar, satış dağılım
16. Bilim ve teknoloji: araştırma ve geliştirme
17. Mali hizmetler: kredi, tasarruf bankaları, sigorta
18. Ağırlıkların, ölçü birimlerinin ve paraların standartlaştırılması
19. Kentleşme: kent planlaması, kamu hizmetleri
20. Yeni toplumsal sınıflar: orta sınıflar, hizmetçiler, 'işçiler'
21. Aile yapılarının dönüşümü: 'çekirdek aile'
22. Kadınlar: bağımlılık ve gerileme
23. Göç: yerel, bölgesel, uluslararası
24. Kamu sağlığı: salgınlar, hijyen, tıbbi hizmetler
25. Fakirlik: işsizlik, serserilik, çalışma evleri, gecekondular
26. Sömürü: çocuk emeği, kadın emeği, ter dükkânları
27. Örgütlü suç: polis, dedektifler, suçlu altsınıflar
28. Özel hayır işleri
29. Eğitim: ilk, teknik, bilimsel, icracı, kadın
30. Okur yazarlık ve kitle kültürü
31. Boş zaman: örgütlü boş zaman değerlendirme ve spor
32. Gençlik hareketleri
33. Dinsel alanlar: köktendincilik, içkiyle savaş, işçi rahipleri
34. Toplumbilimleri: iktisat, antropoloji, etnografya vb.
35. Kolektivizm: endüstri ve kent psikolojisi
36. Tüketicilik
37. Sınıf bilinci
38. Ulusal bilinç
39. Siyasal bilinç
40. Seçmen kitlesinin genişlemesi: genel oy, seçme ve seçilme hakkı isteyen kadınlar
41. Siyasal partiler ve kitle desteği
42. Devletten kaynaklanan refah: emekli maaşı, sosyal sigorta, kârlar
43. Yoğrulmuş toplumsal yasalar
44. Sivil hizmetin genişlemesi: devlet bürokrasisi
45. Yerel yönetimlerin reorganizasyonu
46. Siyasal birlikler ve baskı grupları: sendikalar
47. Emperyalizm
48. Total Savaş: orduların zorunlu askerlik görevlilerinden oluşması, mekanize savaş, ülkenin cephe olması.

Avrupa Nüfusu, 1800-1914

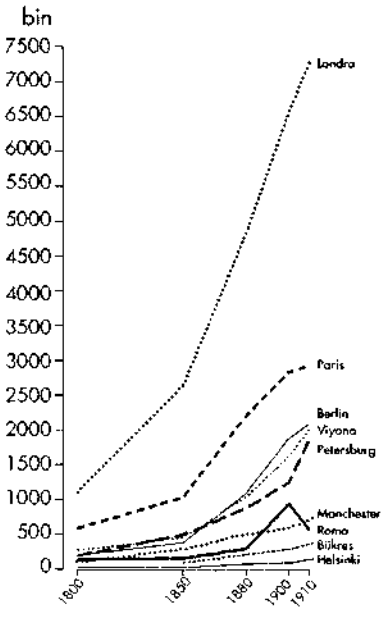
1 Ülkelere Göre Avrupa Nüfusu

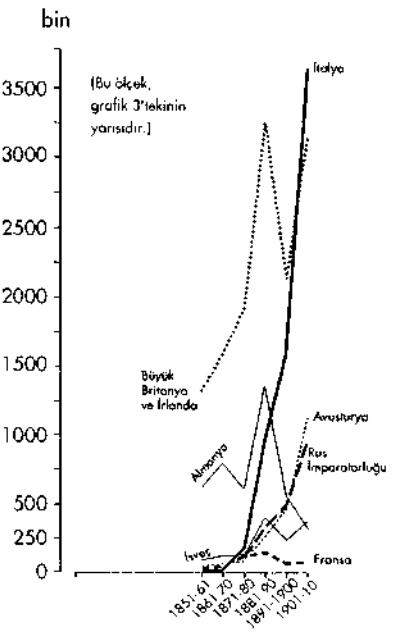
2 Avrupa Rusya'sı da dahil Avrupa Nüfusu

3 Başlıca Kentlerin Nüfusu

4 Avrupa'dan Göç

Liberalleşme Göstergeleri, 1791-1948

Ülke	Anayasalar		Genel Erkek Oyu	Kadın Oyu	Musevi Özgürleşmesi*
Fransa	1791 1830 1848	1852 1875 1946	1848 1852 1870	1944	1791
Polanya	1791 1815	1921	1918	1919	(1809) 1921
İsveç	1809		1909	1919	1838
İspanya	1812		1890		
Norveç	1814		1898	1912	1851
Hollanda	1814		1896	1946	1796
Portekiz	1821		1910		
Belçika	1831		1893	1948	1831
Yunanistan	1844 1864			1952	1830
İsviçre	1848		1848 1874	1971	1866
İtalya	1861(71)			v.y.	1945
Piemonte/ Sardinya	1848		1912	—	1870
Avusturya	1849		1907	—	
Macaristan	1867		1907	— v.y.	1867
Danimarka	1849		1915		1814 1849
Prusya	1850		1850	v.y.	1812
Alman İmp.	1871		1871	1919	1871
Romanya	1864		v.y.	v.y.	1919-1923
Osmanlı İmp.	1876		1908	1934	
Büyük Britanya	—		1884	1928	1871
İrlanda	1922		1922	1922	—
Yugoslavya	1921		1921	1946	—

(v.y. veri yok) (— uygulanmadı) * Musevi medeni haklarındaki bütün sınırlamaların kaldırılması

Seçilmiş Endüstrileşme Göstergeleri, 1800-1914

Taşkömürü üretimi (■= 10,000,000 ton)

	Avusturya	Fransa	Almanya	Birleşik Krallık	İsveç	İtalya	Rus İmparatorluğu
1815	95,000	882,000	1,300,000	16,200,000	—	—	—
1850	877,000	4,434,000	5,100,000	50,200,000	26,000	34,000	300,000
1875	4,471,000	16,957,000	47,800,000	135,400,000	64,000	117,000	1,700,000
1900	10,990,000	33,404,000	142,650,000	228,800,000	252,000	480,000	16,160,000
1913	16,460,000	40,844,000	277,330,000	292,000,000	364,000	701,000	36,050,000

Pik demir üretimi (■= 10,000,000 ton)

	Avusturya	Fransa	Almanya	Birleşik Krallık	İsveç	İtalya	Rus İmparatorluğu
1815	—	—	—	310,000	—	—	123,000
1850	155,000	406,000	210,000	2,285,000	142,000	—	228,000
1875	303,000	1,448,000	1,759,000	6,467,000	351,000	28,000	
1900	1,000,000	2,741,000	7,550,000	9,104,000	526,000	24,000	2,937,000
1913	1,758,000	5,207,000	16,761,000	10,425,000	730,000	427,000	4,641,000

Demiryolu Uzunluğu (■ = 2000 km)

	Avusturya	Fransa	Almanya	Birleşik Krallık	İsveç	İtalya	Rus İmparatorluğu
1835	—	141	6	544	—	—	—
1855	1588	5037	7826	11,744	—	1207	1049
1875	10,331	19,357	27,970	23,365	3679	8018	19,029
1895	16,420	36,240	46,500	28,986	9756	15,970	37,058
1905	21,002	39,607	56,739	31,456	12,647	17,078	61,085

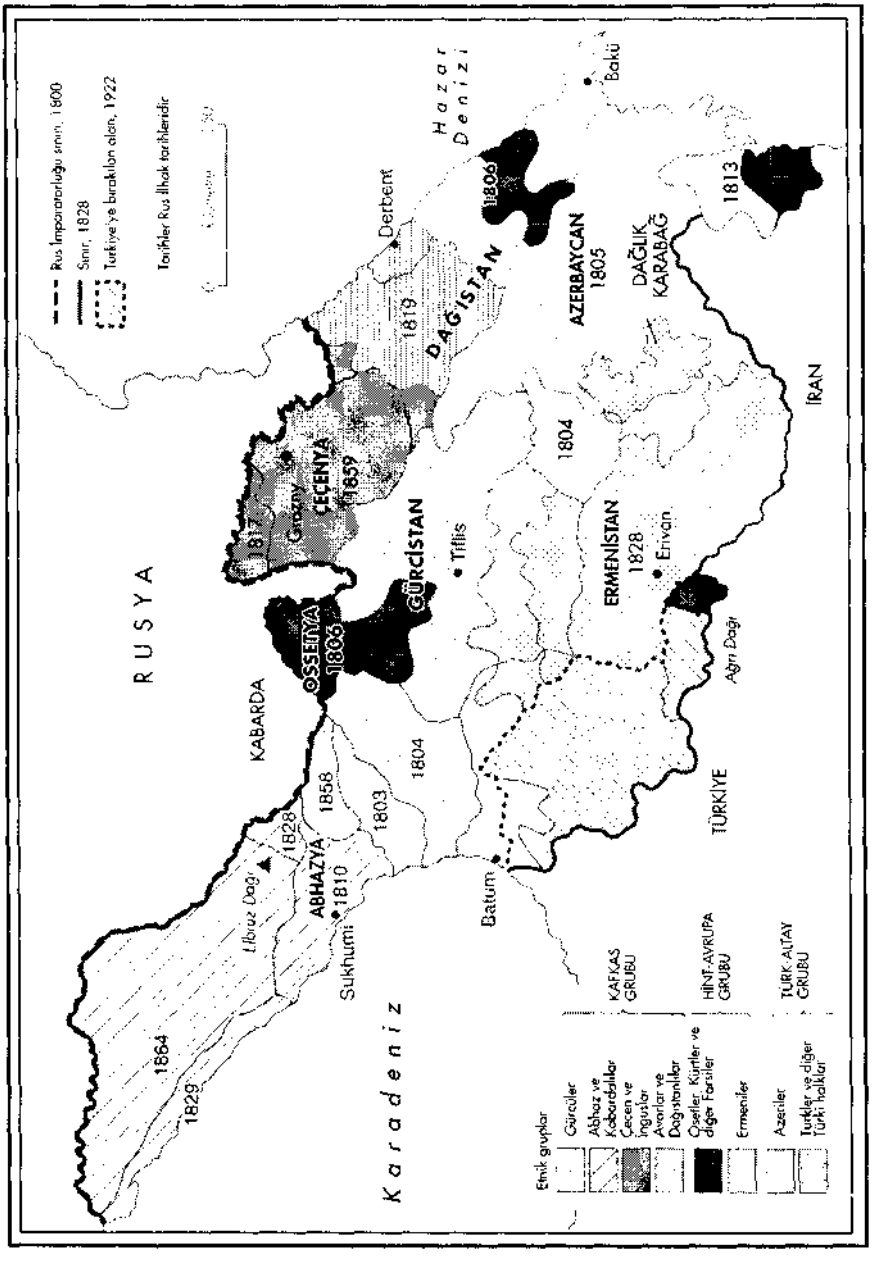
Tarım: çalışan sayısı (■ = 2,000,000 kişi)

	Avusturya	Fransa	Almanya	Birleşik Krallık	İsveç	İtalya	Rus İmparatorluğu	Avrupa toplamı
1840	7,500,000	6,940,000	6,400,000	3,400,000	550,000	3,600,000	15,000,000	50,430,000
1890	10680,000	6,450,000	8,120,000	2,460,000	850,000	5,390,000	22,700,000	66,320,000

Tarım: üretim değeri (■ = £10,000,000)

	Avusturya	Fransa	Almanya	Birleşik Krallık	İsveç	İtalya	Rus İmparatorluğu	Avrupa toplamı
1840	205,000,000	269,000,000	170,000,000	218,000,000	16,000,000	114,000,000	248,000,000	£1,544,000,000
1890	331,000,000	460,000,000	424,000,000	251,000,000	49,000,000	204,000,000	563,000,000	£2,845,000,000

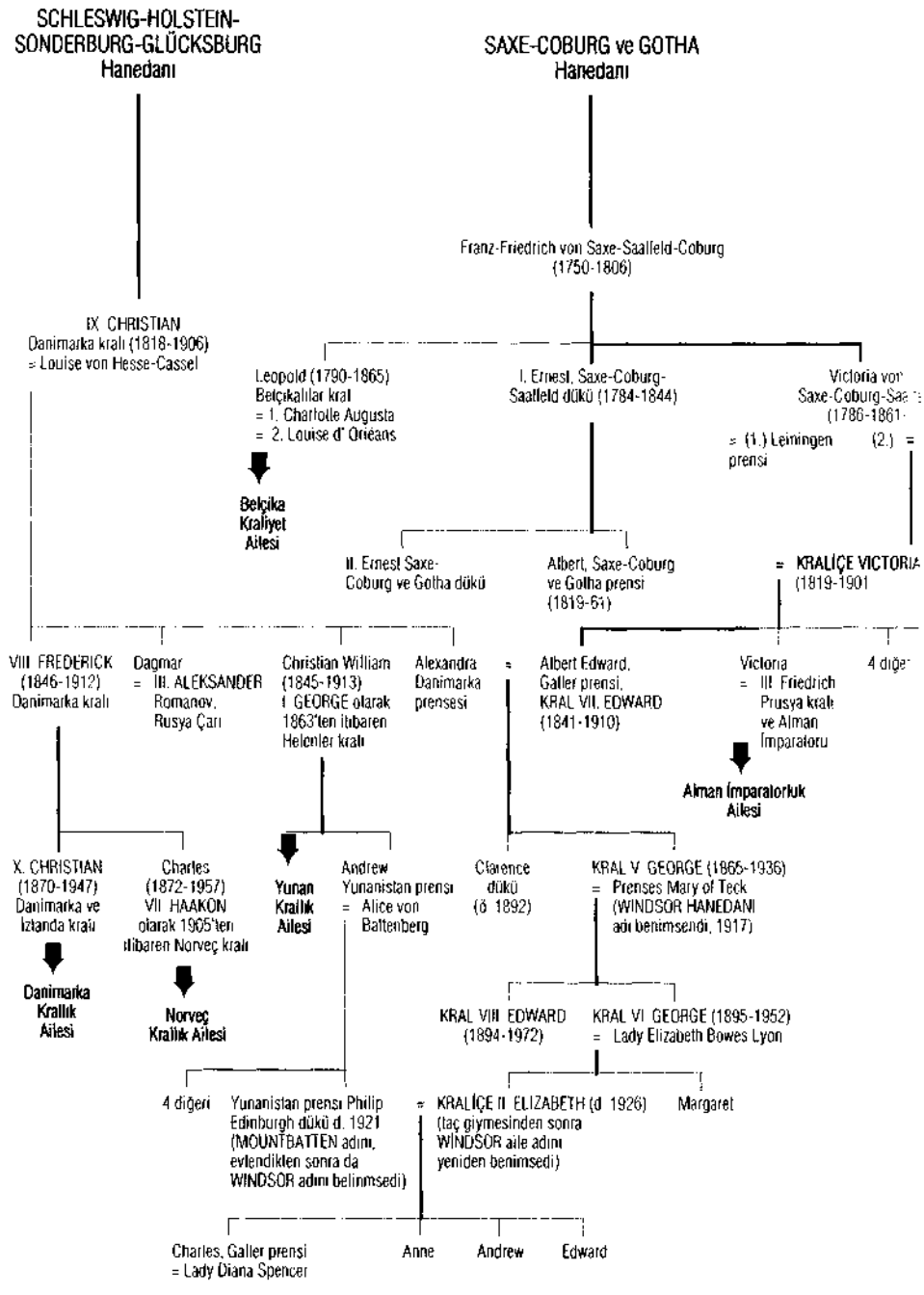
Kafkaslar: Etnografya ve Rus Yayılması

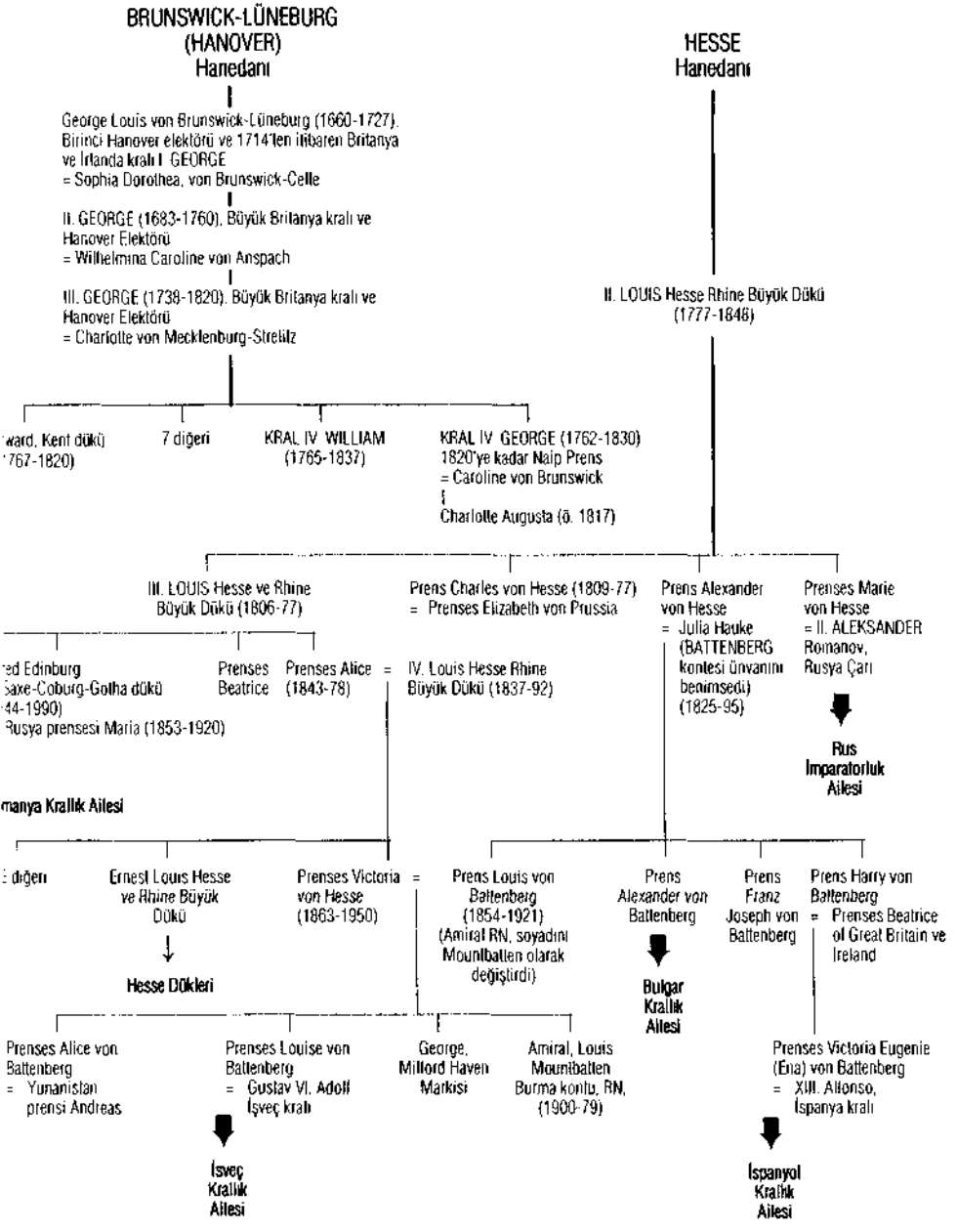

Almanya: Konfederasyon ve İmparatorluk, 1815-1918

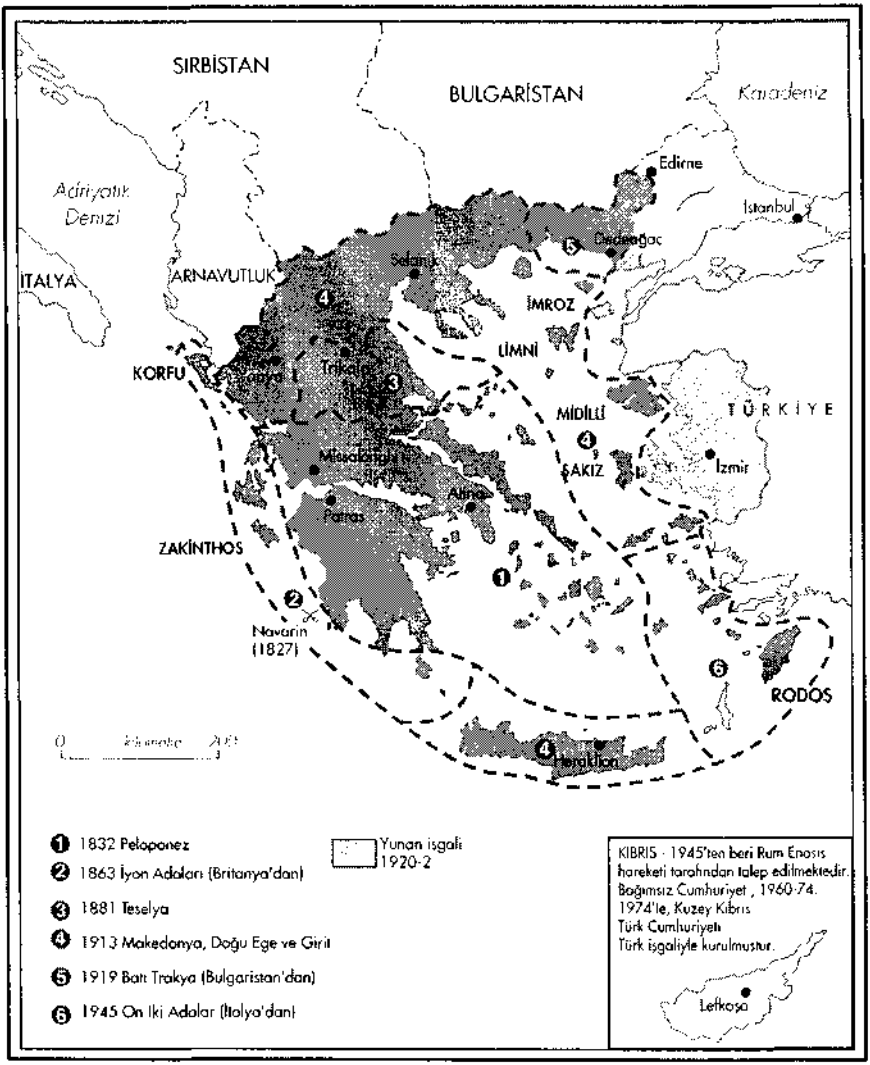

Kraliçe Victoria (1819-1901) ve Akrabaları

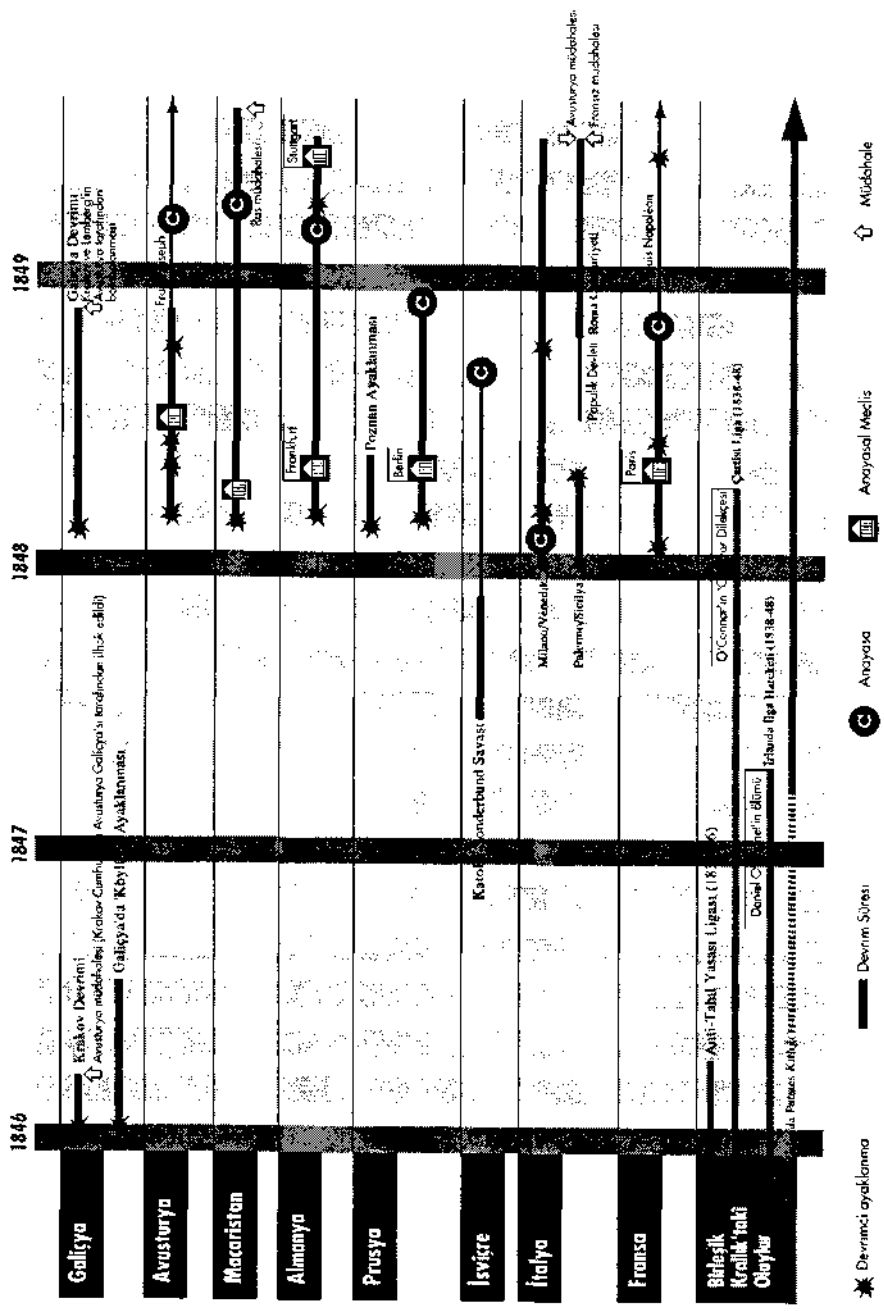

BRUNSWICK-LÜNEBURG (HANOVER) Hanedanı
HESSE Hanedanı
George Louis von Brunswick-Lüneburg (1660-1727). Birinci Hanover elektörü ve 1714'ten itibaren Britanya ve İrlanda kralı I. GEORGE
= Sophia Dorothea, von Brunswick-Celle
II. GEORGE (1683-1760). Büyük Britanya kralı ve Hanover Elektörü
= Wilhelmina Caroline von Anspach
III. GEORGE (1738-1820). Büyük Britanya kralı ve Hanover Elektörü
= Charlotte von Mecklenburg-Strelitz
II. LOUIS Hesse Rhine Büyük Dükü (1777-1846)
ward, Kent dükü 767-1820)
7 diğeri
KRAL IV. WILLIAM (1765-1837)
KRAL IV. GEORGE (1762-1830) 1820'ye kadar Naip Prens
= Caroline von Brunswick
Charlotte Augusta (ö. 1817)
III. LOUIS Hesse ve Rhine Büyük Dükü (1806-77)
Prens Charles von Hesse (1809-77)
= Prenses Elizabeth von Prussia
Prens Alexander von Hesse
= Julia Hauke (BATTENBERG kontesi ünvanını benimsedi) (1825-95)
Prenses Marie von Hesse
= II. ALEKSANDER Romanov, Rusya Çarı
ed Edinburg Saxe-Coburg-Gotha dükü 44-1990)
Rusya prensesi Maria (1853-1920)
Prenses Beatrice
Prenses Alice (1843-78)
= IV. Louis Hesse Rhine Büyük Dükü (1837-92)
Rus İmparatorluk Ailesi
manya Krallık Ailesi
diğeri
Ernest Louis Hesse ve Rhine Büyük Dükü
Hesse Dükleri
Prenses Victoria von Hesse (1863-1950)
=
Prens Louis von Battenberg (1854-1921) (Amiral RN, soyadını Mountbatten olarak değiştirdi)
Prens Alexander von Battenberg
Bulgar Krallık Ailesi
Prens Franz Joseph von Battenberg
Prens Harry von Battenberg
= Prenses Beatrice of Great Britain ve Ireland
Prenses Alice von Battenberg
= Yunanistan prensi Andreas
Prenses Louise von Battenberg
= Gustav VI. Adolf İsveç kralı
George, Milford Haven Markisi
Amiral, Louis Mountbatten Burma konlu, RN, (1900-79)
Prenses Victoria Eugenie (Ena) von Battenberg
= XIII. Alfonso, İspanya kralı
İsveç Krallık Ailesi
İspanyol Krallık Ailesi

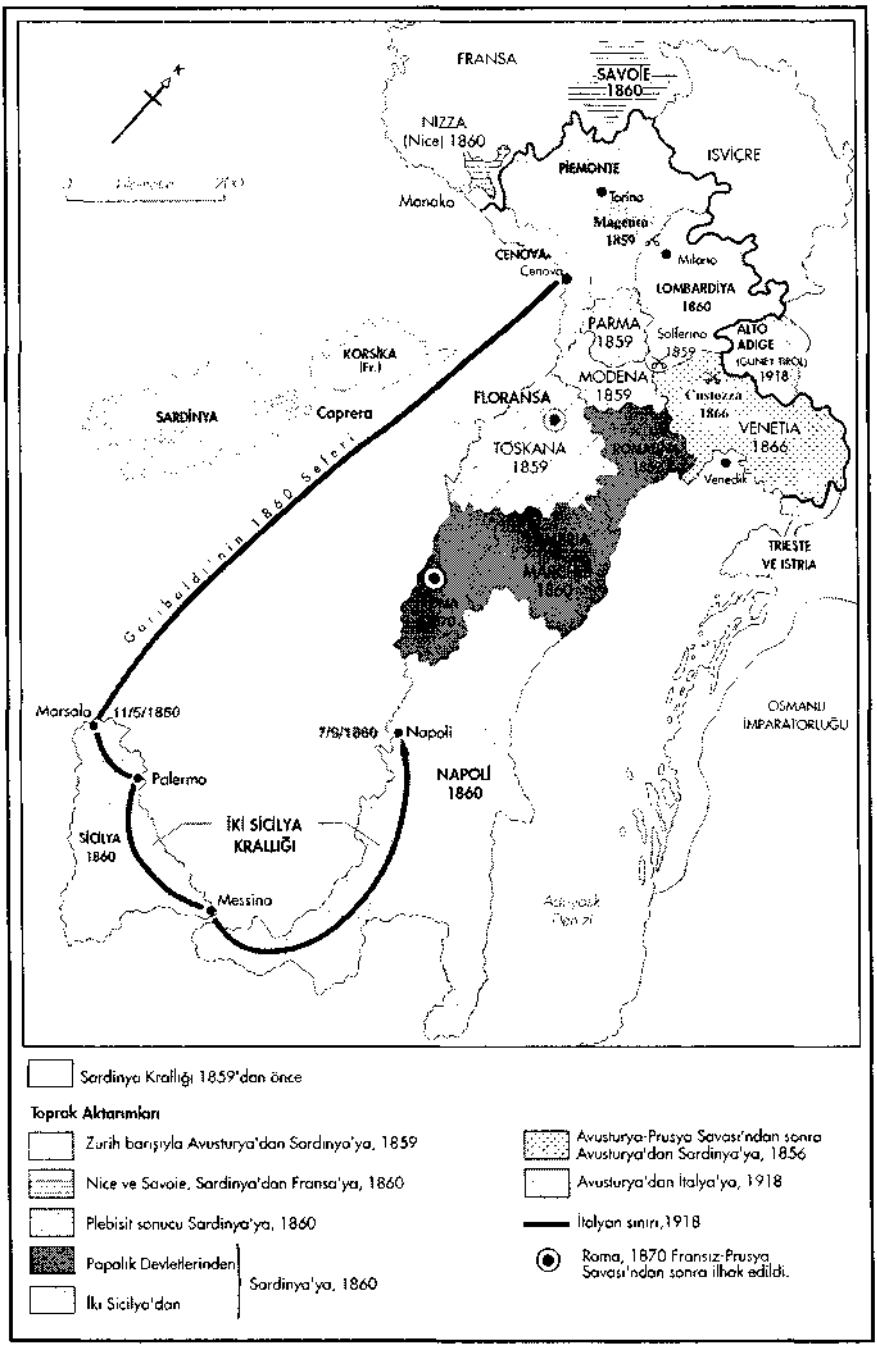
Yunanistan'ın Genişlemesi, 1821-1945

Uluslar Baharı: 1846-49 Devrimleri

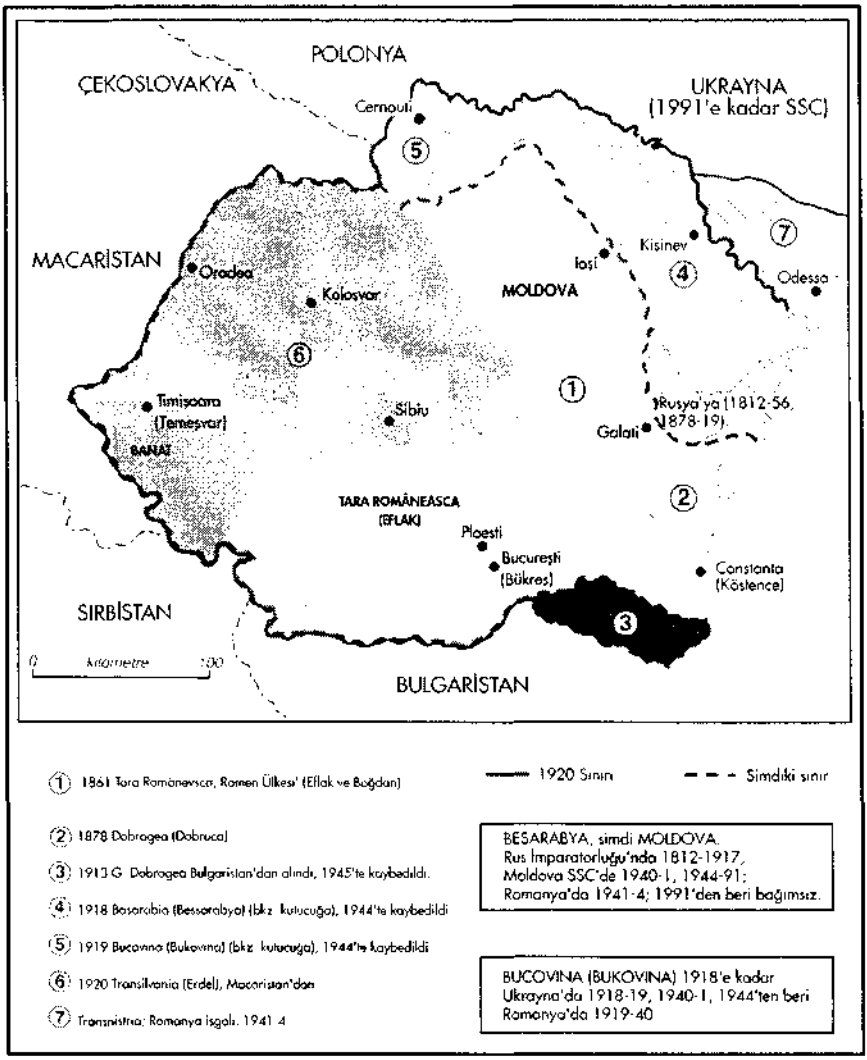
İtalya'nın Birleşmesi, 1859-70

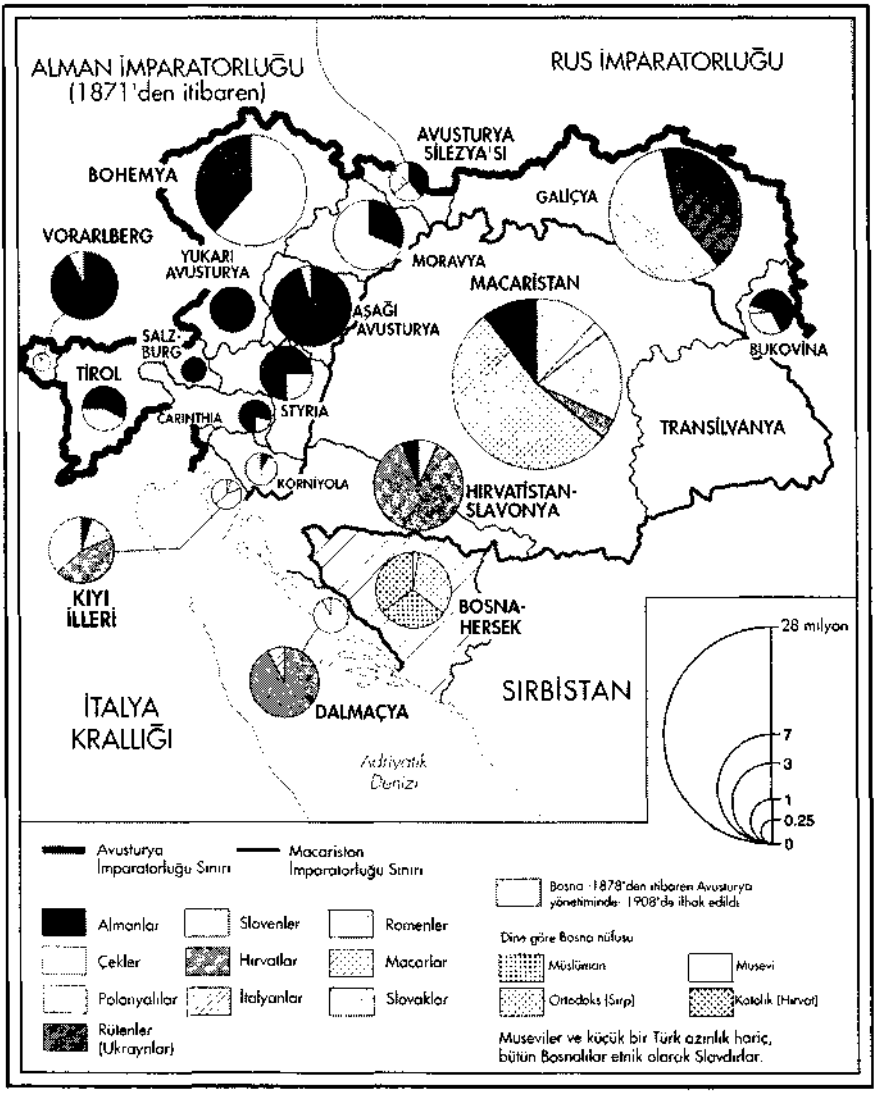
Slesvig (Schleswig) ve Holstein

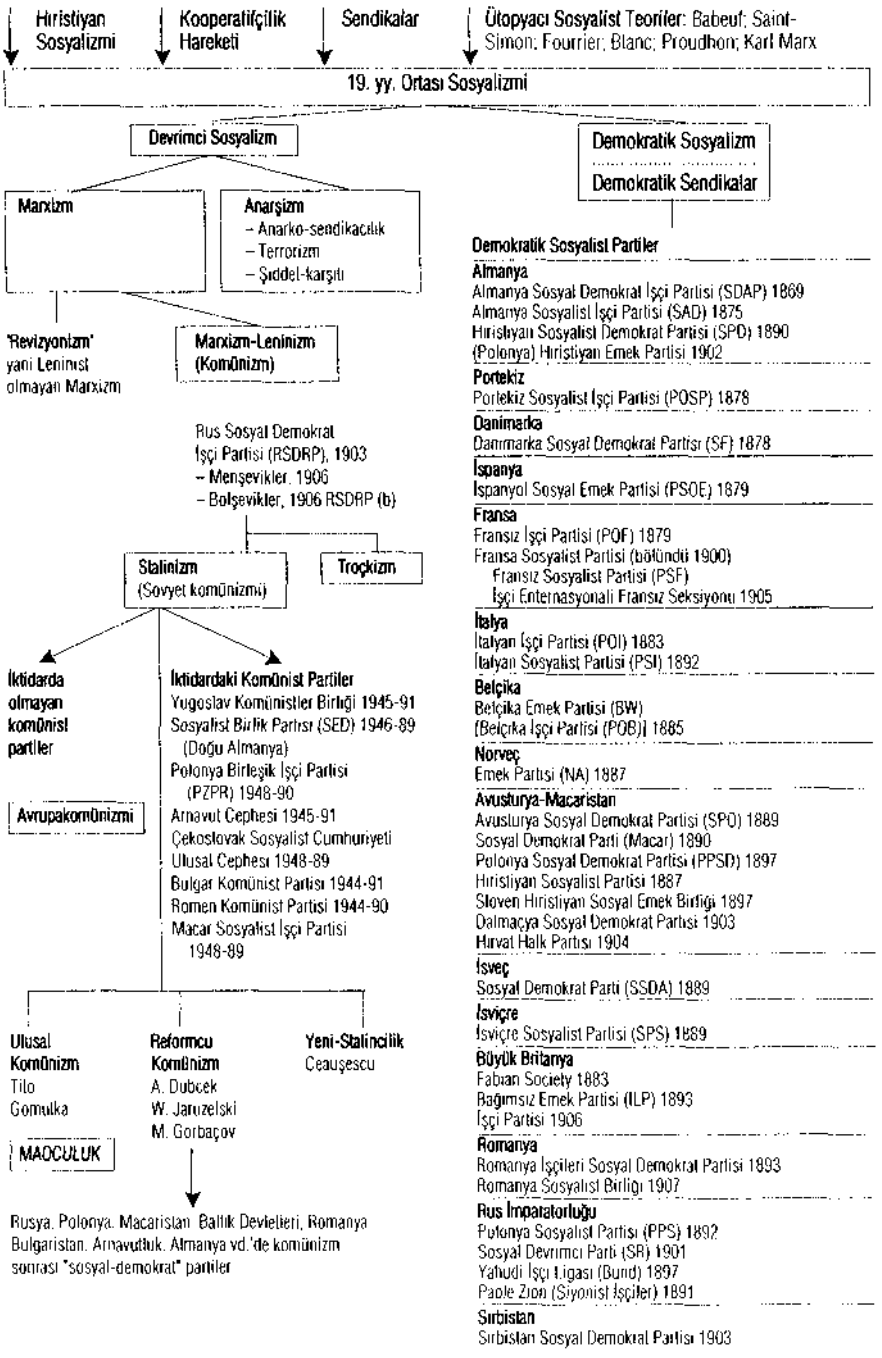
Romanya'nın Büyümesi, 1861-1945

İkili Monarşi: Avusturya-Macaristan Milletleri, 1867-1918

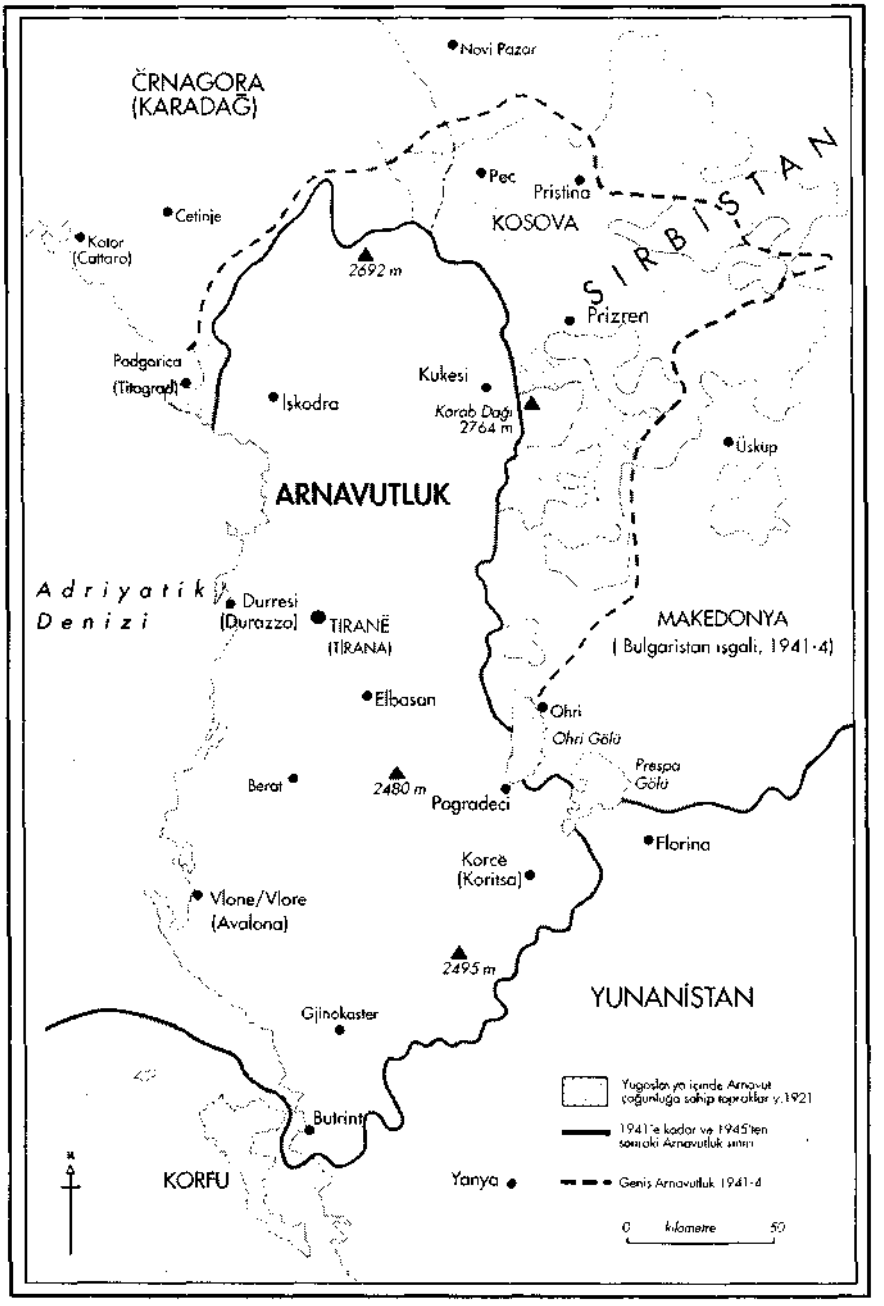
Sosyalizmin Soykütüğü

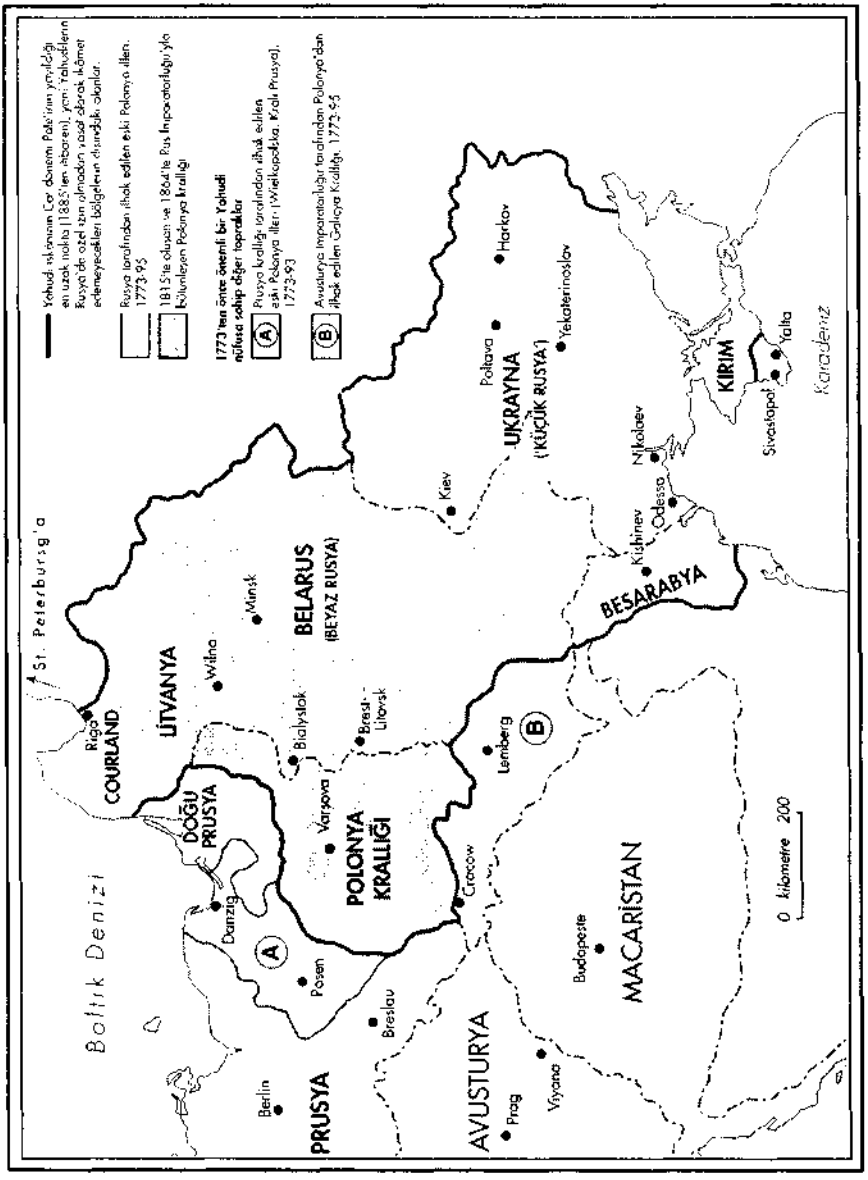
Makedonya: 1913 Paylaşımı

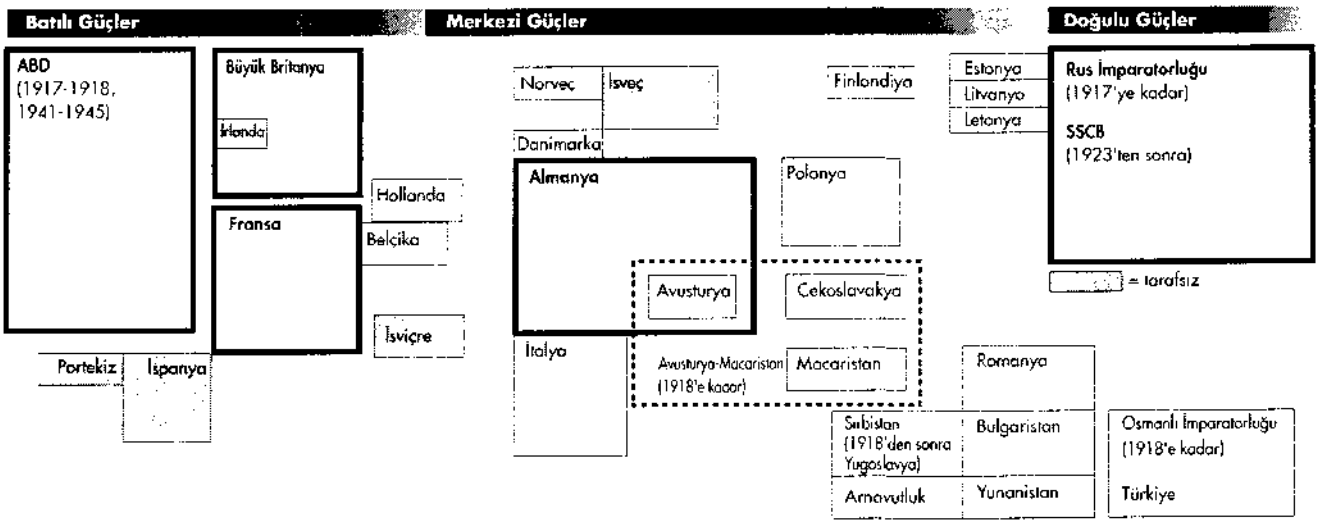

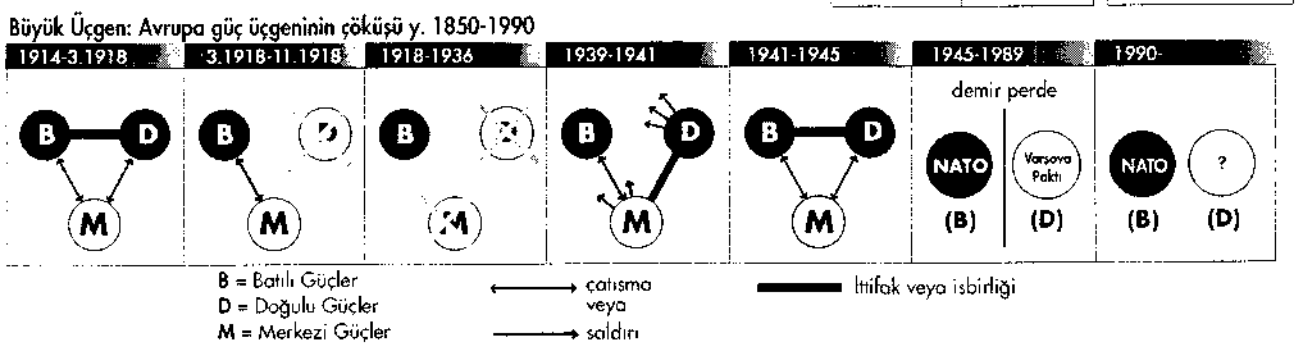
Büyük Arnavutluk

Rus İmparatorluğu'nda Yahudi Pale'i, 1917'ye kadar

Batılı Güçler
Merkezi Güçler
Doğulu Güçler
ABD
(1917-1918, 1941-1945)
Büyük Britanya
İrlanda
Fransa
Hollanda
Belçika
İsviçre
Portekiz
İspanya
Norveç
İsveç
Danimarka
Almanya
Finlandiya
Estonya
Litvanya
Letonya
Rus İmparatorluğu
(1917'ye kadar)
SSCB
(1923'ten sonra)
Polonya
Avusturya
Çekoslovakya
İtalya
Avusturya-Macaristan
(1918'e kadar)
Macaristan
Romanya
Sırbistan
(1918'den sonra Yugoslavya)
Bulgaristan
Arnavutluk
Yunanistan
Osmanlı İmparatorluğu
(1918'e kadar)
Türkiye
= tarafsız

Büyük Üçgen: Avrupa güç üçgeninin çöküşü y. 1850-1990
1914-3.1918
3.1918-11.1918
1918-1936
1939-1941
1941-1945
1945-1989
1990-
demir perde
B
D
M
NATO
Varşova Paktı
(B)
(D)
?
B = Batılı Güçler
D = Doğulu Güçler
M = Merkezi Güçler
çatışma veya saldırı
İttifak veya işbirliği

İtalyan-Slav Sınırları, 1939-92

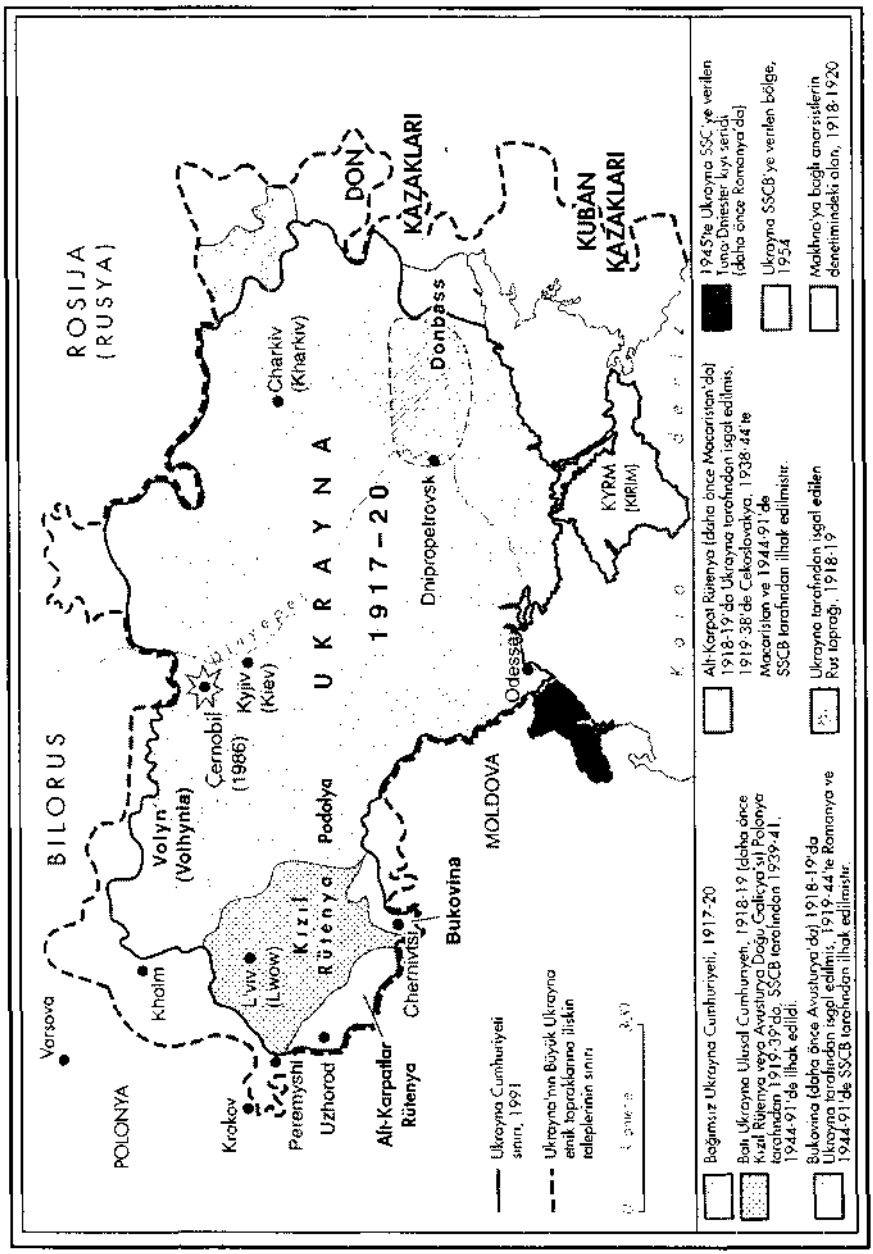
(a) İtalya'nın Kuzeydoğu sınırı 1939-92

(b) İtalyan işgal alanları 1939-44

Sovyet Topraklarının Avrupa'da Genişlemesi, 1917-1945

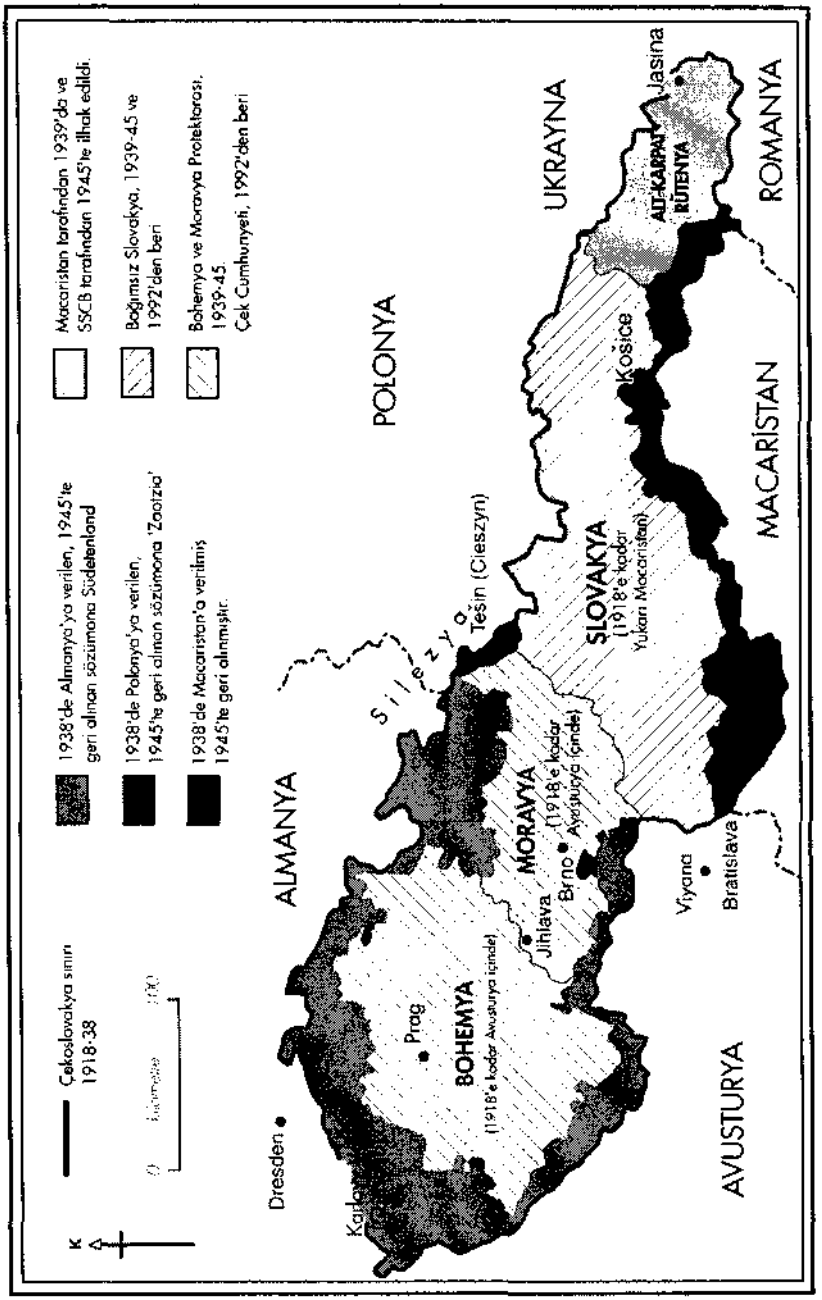
Ukrayna Cumhuriyeti, 1918-1991

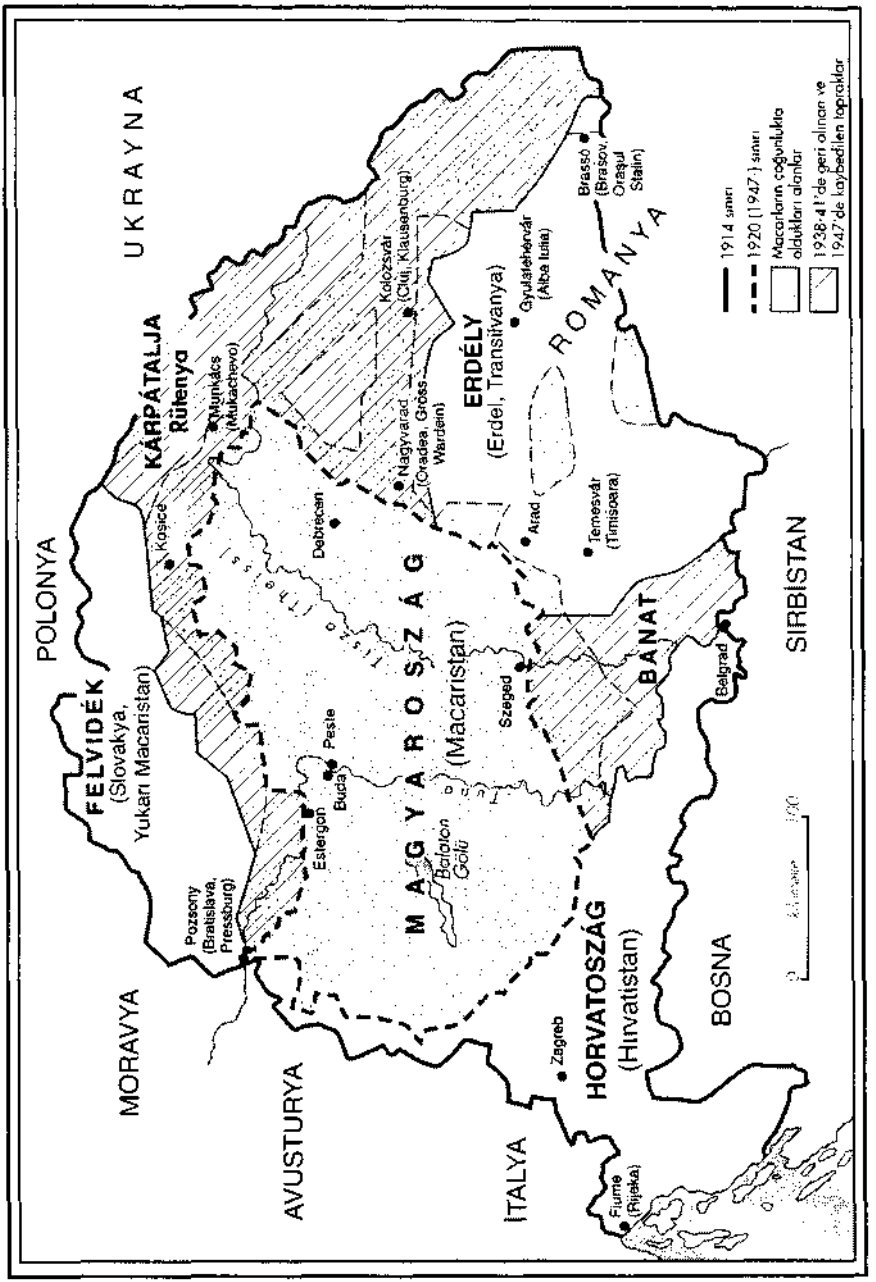
Polonya, 1921-1945

Çekoslovakya, 1918-1992

Macaristan, 1918-1945

Sırbistan'ın (1817-1913) ve Yugoslavya'nın (1918-45) Genişlemesi

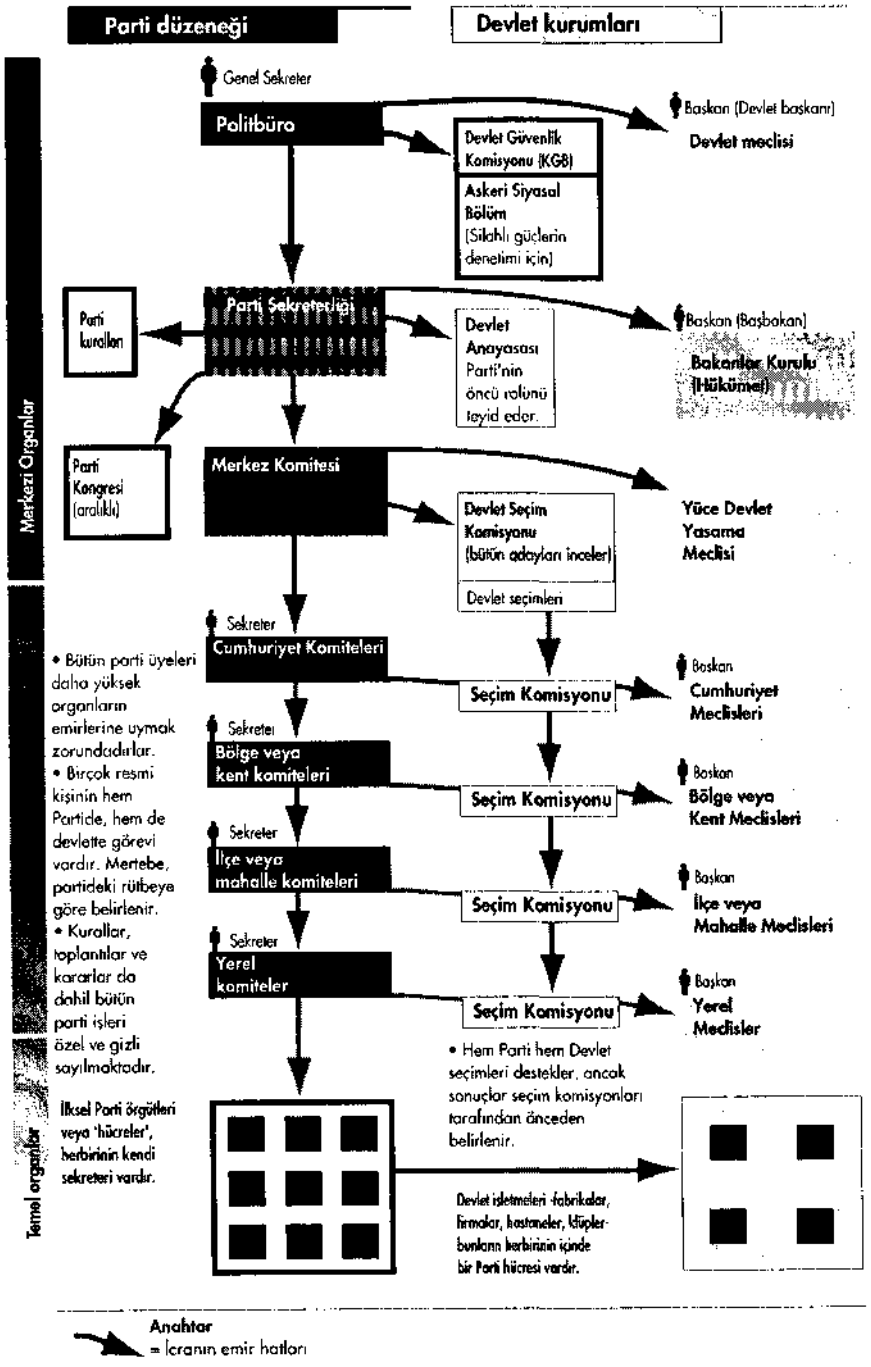

Sırplar krallığı, 1918 Ekiminde, Sırplar, Hırvatlar ve Slovenler krallığını oluşturmak üzere genişledi. Devletin adı 1931'de Yugoslavya Krallığı olarak değiştirildi. 1941-4'te komşuları tarafından parçalanan ve işgâl edilen ülke, 1945 Kasımında, Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek ve Makedonya'yı kapsayan Yugoslavya Halk Cumhuriyeti adı altında biraraya getirildi. Sırbistan'ın içinde iki özerk bölge -Voyvodina ve Kosova- vardı. Yugoslav Federasyonu 1992'de bir kez daha parçalanarak, yalnızca Sırbistan ve Karadağ'dan ibaret hale geldi, diğer eski Yugoslav cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilân ettiler.

Savaş-Arası Avrupasında Diktatörlükler, 1917-1939

Ülke	Süre	Diktatör(ler)	
Sovyet Rusya ve SSCB	25.10.17 o.s (7.11.17)-1991	Lenin (1924'e kadar) J. V. Stalin 'Vozhd' (1953'e kadar)	Bolşevik darbesi, totaliter Komünist Parti Devleti. Terör.
Macaristan	21.3.19-9.1919 1919-44	Bela Kun Amiral Horthy	Sovyet Komünist Cumhuriyeti. Faşist eğilimli diktatörlük. Terör.
İtalya	28.10.22-1943	Benito Mussolini	Meşruti monarşinin yerini "korporatif devlet" aldı. Faşist diktatörlük 1926'da bütün muhalefet partileri kapatıldı.
Bulgaristan	8/9.6.23-1944	Alexander Tsankov	Askeri darbe: Otoriter rejim, muhalefetin lasfiyesi; 1934'ten sonra III. Boris'in kral olarak dikkatörlüğü.
İspanya	23.9.23-20.1.30	General Miguel Primo de Divera	Kral Alfonso ile anlaşmalı olarak otoriter rejim, askeri yönetim. Anayasa askıya alındı.
Türkiye	29.10.23-1938	Gazi Mustafa Kemal Paşa	Kişisel diktatörlük, tek parti devleti.
Arnavutluk	1.25.1940	Ahmet Zogu (1928'de kral oldu)	Otoriter rejim, krallıktan çok başkanlık sistemi
Polonya	12.5.26-1939	Mareşal Joseph Pilsudski	Askeri darbe: sol-kanat askeri rejim: "Sonacja" dikkatörlüğü, -parlamento görünüsü arkasında-
Portekiz	28.5.26-1975 1932'den itibaren	Manuel de Oliveira A. Salazar	Otoriter rejim, parlamento feshedildi, anayasa askıya alındı
Yugoslavya	1.29.1941	Kral Alexander	Askeri darbe; krallık diktatörlüğü.
Letonya	19.9.29-1940	Ahkohab Smetona	Milliyetçi tek-parti devleti.
Romanya	9.6.30-1941	Kral II. Carol	Askeri darbe, krallık diktatörlüğü.
Almanya	30.1.33-1945	Adolph Hitler "Führer"	Nazi seçim zaferi: "yükselen güçler" sayesinde tek parti devleti. Terör.
Avusturya	3.33 -1937	Engelbert Dollfuss	Yarı-faşist 'Baba toprağı cephe' aracılığıyla diktatörlük, kararnamelerle yönetim.
Estonya	12.3.34-1940	Konstantin Pats	Otoriter rejim, sıkı yönetim. Kararnamelerle yönetim. Parlamento feshedildi.
Litvanya	15.5.34-1940	Karlis Ulmanis	Otoriter rejim, parlamento feshedildi, ulusal birlik hükümeti.
Yunanistan	10.1935-1941	General J. Kordilis General I. Metovas	Otoriter askeri-krallık rejimi, parlamento feshedildi.
İspanya	9.36-1975	General Francisco Franco, "Caudillo"	Askeri faşizm, totaliter rejim. Terör.

Komünist "Parti-Devlet"lerinin İkili Sistemi

Savaşı-Arası Dönemin Saldırmazlık ve/veya Tarafsızlık Antlaşmaları, 1925-39

1925	SSCB-TÜRKİYE	Paris, 17 Aralık 1925, 1929 ve 1931'de yenilendi.
1926	SSCB-ALMANYA	Berlin, 24 Nisan 1926, 1931'de yenilendi.
	SSCB-AFGANİSTAN	Palhgman, 31 Ağustos 1926, 1931'de yenilendi.
	SSCB-LETONYA	Moskova, 28 Eylül 1926.
1927	SSCB-LİTVANYA	Riga, 9 Mart 1927'de paraflandı.
	SSCB-İRAN	Moskova, 1 Ekim 1927
1928	YUNANİSTAN-ROMANYA	Cenevre, 21 Mart 1928.
	İTALYA-TÜRKİYE	Roma, 30 Mayıs 1928
	YUNANİSTAN-İTALYA	Roma, 23 Eylül 1928.
1929	YUNANİSTAN-YUGOSLAVYA	Belgrad, 27 Mart 1929.
1930	YUNANİSTAN-TÜRKİYE	Ankara, 30 Ekim 1930.
1932	SSCB-FİNLANDİYA	Moskova, 21 Ocak 1932.
	SSCB-POLONYA	Moskova, 25 Ocak 1932'de paraflandı, 25 Temmuz 1932'de onaylandı, 5 Mayıs 1934'te yenilendi.
	SSCB-LİTVANYA	Riga, 5 Şubat 1932.
	SSCB-ESTONYA	Moskova, 4 Mayıs 1932.
	SSCB-FRANSA	Paris, 29 Kasım 1932.
1933	SSCB-İTALYA	Roma, 2 Eylül 1933.
	ROMANYA-TÜRKİYE	Ankara, 17 Ekim 1933.
	TÜRKİYE-YUGOSLAVYA	Belgrad, 27 Kasım 1933.
1934	ALMANYA-POLONYA	Berlin, 26 Ocak 1934.
1939	PORTEKİZ-İSPANYA	Madrid, 18 Mart 1937.
	ALMANYA-SSCB	Moskova, 23 Ağustos 1939.

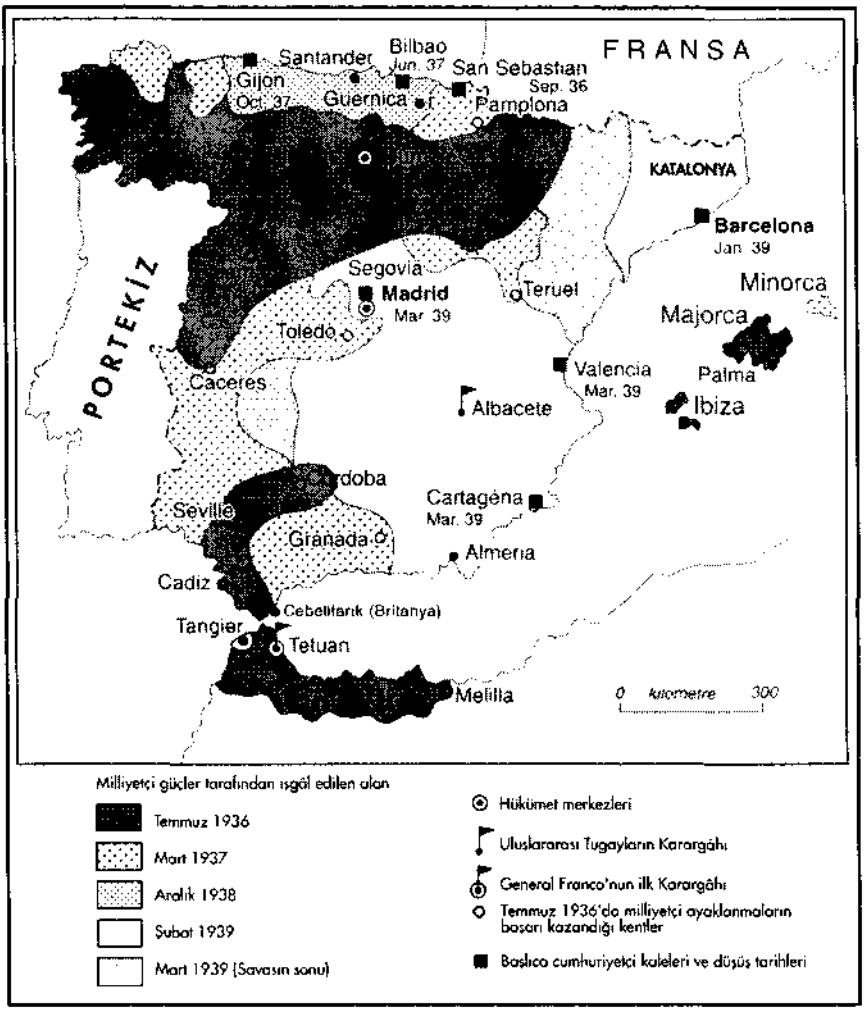
Genel Paktlar

1925	LOCARNO ANTLAŞMALARI, 16 Ekim 1925. (1) Fransa-Almanya ve Belçika-Almanya sınırlarını güvenceye alan Garanti Antlaşmaları. (2) Almanya ile Fransa, Belçika, Çekoslovakya ve Polonya arasında Hakemlik Antlaşmaları. (3) Fransa, Çekoslovakya ve Polonya arasında karşılıklı Garanti Antlaşmaları.
1928	SAVAŞIN ULUSAL POLİTİKA ARACI OLMASININ REDDİ KONUSUNDA ANTLAŞMA (Briand-Kellogg Paktı), Paris, 27 Ağustos 1928: Avusturya, Belçika, Kanada, Çekoslovakya, Fransa, Almanya, Büyük Britanya, Hindistan, İrlanda, İtalya, Japonya, Yeni Zelanda, Polonya, Güney Afrika, ABD tarafından imzalandı. ULUSLARARASI ANLAŞMAZLIKLARIN BARIŞÇIL ÇÖZÜMÜ KONUSUNDA GENEL SENET: Milletler Cemiyeti Genel Kurulu, Cenevre, 26 Eylül 1928.
1933	SALDIRGANLIĞI TANIMLAYAN LONDRA KONVANSİYONU: 3 Temmuz, Afganistan, Estonya, Letonya, İran, Polonya, Türkiye, SSCB. 4 Temmuz, Litvanya, SSCB 5 Temmuz, Yunanistan, Romanya, Türkiye, Yugoslavya, SSCB (23 Temmuz'da Finlandiya'da katılmıştır).
1934	KARŞILIKLI GARANTİ İÇİN BALKAN PAKTI, Atina, 9 Şubat 1934: Yunanistan, Romanya, Türkiye, Yugoslavya tarafından imzalandı.

Nazi Gücünün Yükselişi, 1933-1943

İspanya İç Savaşı, 1936-1939

İspanya'da Uluslararası Tugaylar, 1936-1939

Oluşum Tarihi	No.	Adı	Taburlar	Esas İlk Oluşum
Ekim 1936	XI	Hans Beimler (sonra Thaelmann)	1. Edgar André 2. Commune de Paris (Paris Komünü) (sonra XIV. UT'a katıldı) 3. Dombrowsky (XII. UT'a katıldı)	Alman Fransız-Belçikalı Polonyalı
Kasım 1936	XI	Garibaldi	1.Thaelmann (XI. UT'a katıldı) 2. Garibaldi 3. André Marty	Alman İtalyan Fransız-Belçikalı
Aralık 1936	XII	–	1. Louise Michel (XIV. UT'a katıldı) 2. Chapiaer (XIV. UT'a katıldı) 3. Henri Vuillemin (XIV. UT'a katıldı) 4. Mickiewicz (Palafox)	Fransız-Belçikalı Balkanlı Fransız
Aralık 1936	XIV	Marseillaise	1. Dokuz Ulus Taburu (XI. Tugay 2. Tabura katıldı) 2. Domingo Germinal 3. Henri Barbusse 4. Pierre Brachet	 İspanyol Anarşist Fransız Fransız
Aralık 1937	XV	Lincoln-Washington	1. Dimitrov (129. UT'a katıldı) 2. Britanyalı 3. Lincoln, Washington 4. Altı Şubat (XIV. UT'a katıldı)	 Britanyalı ABD Fransız
Haziran/ Temmuz 1937	'150'	–	1. Rakosi 2. – (XIII. UT'a katıldı)	Macar
	'129'	–	1. Masaryk 2. Dajakovich 3. Dimitrov	Çekoslovak Bulgar Yugoslav/Arnavut
	– 86. Tugaya bağlandı		(Albay Morandi Taburu)	Karışık

Waffen-SS Tümenleri, 1933-1945

Numara	İşareti	Adı	Kuruluşu	Mensupları
I	SS-PD	Leibstandarte Adolf Hitler	1933-	SS Panzer Rgt. 1
II	SS-PD	Das Reich (başlangıçta Deutschland)	1939	SS Verfugungsgruppe (Özel görev gücü)
III	SS-PD	Totenkopf	1939	Totenkopfverbande (Kt muhafızları), Politische Bereitschafte (Siyasal Doğruluk Grubu)
IV	SS-PgD	Polizei	1939	Askeri Polis
V	SS-PD*	Wiking (başlangıçta	1940	Nordland Regt. (Danimarkalı ve Norveçliler): Westland Regt. (Flamanlar/Hollandalılar, Fin Taburu)
VI	SS-GbD**	Nord	1941	Kampfgruppe 'Nord'
VII	SS-FGbD**	Prinz Eugen	1942	Balkan Volksdeutsche recruits
VIII	SS-KD	Florian Geyer	1941	SS Totenkopf Reitenstandarte
IX	SS-PD	Hohenstaufen	1942	Alman acemiler
X	SS-PD	Frundsberg	1943	Alman acemiler
XI	SS-FPgD*	Nordland	1943	Norveçli ve Danimarkalı lejyonlar; SS Wiking
XII	WGbD der SS*	Hitlerjungend	1943	17 yaşındaki Hitler gençlik gönüllüleri
XIII	WGbD der SS*	Handschar	1943	Bosnalı müslümanlar
XIV	WGbD der SS	Galizien (Ukrainische 1)	1943	Batı Ukraynalılar
XV	WGD der SS**	(Lettische No. 1)	1943	Letonlu Lejyonu
XVI	SS-PgD	Reichsführer-SS	1943	SS Refakat taburu
XVII	SS-PgD	Gotz von Berchlingen	1943	Wehrmacht (Fransa)
XVIII	SS-PgD**	Horst Wessel	1944	Macar Volksdeutsch
XIX	WGD der SS*	(Lettische No. 2)	1944	Letonlu Lejyonu
XX	WGD der SS*	(Estnische No. 1)	1943	Estonya Lejyonu
XXI	WGbD der SS	Skanderbeg	1944	Arnavut müslümanlar
XXII	FKD der SS**	Maria Theresa	1944	Macar Volksdeutsch+ SS-VIII gazileri
XXIII	WPgD der SS*	Kama (Kroatische No. 2) (dağıtıldı)	1943	Hırvatistan
XXIV	WGbD*	Niederland/Nederland	1944	Hollanda Lejyonu Güvenlik Taburu (İtalya)
XXV	WGD der SS*	Hunyadi (Ungarische No. 1)	1944	Macarlar
XXVI	WGD der SS*	(Ungarische No. 2)	1944	Macarlar

Numara	İşareti	Adı	Kuruluşu	Mensupları
XXVII	SS-FGD*+	Langemarek (Vlanderen)	1944	Flaman Lejyonu
XXVIII	SS-FGD*+	Wallonien	1944	Walloon Lejyonu
XXIX	SS-FGD*	(Russische No. 1) (dağıtıldı)	1944	Kaminski Tugayı eski Sovyet Powları
XXIX	WGD Der SS*	(Italienische No. 1)	1945	Eski İtalyan Ordusu
XXX	WGD der SS*	(Russische No. 2)	1944	Eski Sovyet Powları
XXXI	SS-FPgD**+	Bahmen-Mahren	1944	Bohemya ve Moravya
XXXII	SS-FPgD*+	30 Januar	1945	Courland
XXXII	SS-FPgD*	(Ungarische No. 3) (dağıtıldı)	1944	Macarlar
XXXIII	WGD der SS*	Charlemagne (Französische No. 1)	1944	*Légion Volontaire Française*
XXXIV	SS-FGD*+	Landstorm Nederlands	1944	Hollandalı gönüllüler
XXXV	SS.GD+	Polizei (No. 2)	1944	(As SS-IV)
XXXVI	WGD der SS	—	1944	Dirlewanger Tugayı
XXXVII	SS-FKD+	Lutzow	1944	
XXXVIII	SS-GD+	Nibelong	1945	Bad Tolz Subay Okulu
XXXIX	GbD der SS+	Andreas Hofer	1945	Kuruluş tam değil
XL	SS-FPgD+	Feldhernhalle	1945	Kuruluş tam değil
XLI	WGD der SS+	Kalevala (Finnische No. 1)	1945	Kuruluş tam değil
XLII	SS-D+	Niedersachsen	1945	Kuruluş tam değil
XLIII	SS-D+	Reichsmarschall	1945	Kuruluş tam değil
XLIV	SS-D+	Wallenstein	1945	Kuruluş tam değil
XLV	SS-D+	Warager	1945	Kuruluş tam değil

Karma SS Birimleri:

+ St. George Lejyon'u (1940), İngiliz gönüllüler; SS-Fallschirmjager (SS Paraşüt Tugayı (cezalandırıcı); SS-Peanzer Abteilung 'Hermann von Salza'; Begleit Battalion-Reichsführer (SS refakat taburu); Wachtbattalion-Adolf Hitler (Führer'in koruması).

* Esas olarak Alman-olmayanlardan oluşan birlikler.

** Esas olarak veya kısmen Doğu Avrupa *Volksdeutsch* askerlerinden oluşan birlikler.

\+ Tümenden daha küçük birlikler. NB. SS örgütlerine tamamen dahil birlikler için önde SS, olmayanlar için de önde 'der SS' yer almaktadır.

Kısaltmalar: SS: Schutzstaffeln; PD: Panzer Tümeni; Pigü: Panzergrenadier Tümeni; GbD: Gebirgs (Dağ) Tümeni; KD: Kavallerie (Süvari) Tümeni; F: Freiwillinge (Gönüllü); WGD: Waffen Grenadier Tümeni: WGbD Waffen Gebirgs Tümeni.

Kaynaklar: A. J. Barker, *The Waffen-SS at War* (Londra, 1982), app.: 'SS Divisions, 1940-5', 121-2; B. Quarrie, *Hitler's Samurai: The Waffen-SS in Action* (Londra, 1983), bl. 2, "The Growth of the Waffen-SS"; G. H. Stein, *The Waffen-SS: Hitler's Elite Guard at War, 1939-1945* (Ithaca, NY, 1966).

Avrupa'nın Tahmini Kayıpları, 1914-45

1 Birinci Dünya Savaşı'ndaki askeri kayıplar
(Devletlere göre savaşta ölen ya da yaralanarak ölenler) (ABD dışında)

Müttefik Güçler	
Rus İmparatorluğu	1 700 000
Fransa	1 357 800
Britanya ve İmparatorluğu	908 371
İtalya	650 000
Romanya	325 706
Sırbistan	70 000
Belçika	13 716
Portekiz	7 222
Yunanistan	5 080
Karadağ	3 000
Ara toplam	**5 040 815**
Merkez Güçleri	
Almanya	1 773 700
Avusturya-Macaristan	1 200 000
Türkiye	325 000
Bulgaristan	87 500
Ara toplam	**3 386 200**
Toplam (tahmini)	**8 427 015**

2 İkinci Dünya Savaşı'ndaki askeri kayıplar
(Devletlere göre savaşta ölen ya da yaralanarak ölenler) (ABD dışında)

Müttefik Güçler	
Sovyetler Birliği	*8-9 000 000
Yugoslavya	305 000
Britanya	264 443
Fransa	213 324
Polonya	123 178
Yunanistan	88 300
Belçika	12 000
Çekoslovakya	10 000
Hollanda	7 900
Norveç	3 000
Danimarka	1 800
Ara toplam	**10 026 945**
Mihver Güçleri	
Almanya	3 500 000
Romanya	300 000
İtalya	242 232
Macaristan	200 000
Finlandiya	82 000
Bulgaristan	10 000
Ara toplam	**4 335 232**
Toplam (tahmini)	**14 362 177**

* Nazi esareti veya SSCB'ye geri dönüş esnasında ölen 3-4 milyon Sovyet Savaş esirini kapsamaktadır.

3 İkinci Dünya Savaşı'nda öldürülen siviller
(Devletlere göre)

	en az	en çok
Müttefik Güçler		
Sovyetler Birliği	** 16 000 000	19 000 000
Polonya	*** 5 675 000	7 000 000
Yugoslavya	1 200 000	
Fransa	350 000	
Yunanistan	325 000	
Çekoslavakya	215 000	
Hollanda	200 000	
Britanya	92 673	
Belçika	76 000	
Norveç	7 000	
Danimarka	2 000	
Mihver Güçleri		
Almanya	780 000	
Macaristan	290 000	
Romanya	200 000	
İtalya	152 941	
Bulgaristan	10 000	
Finlandiya	2 000	
Toplam (tahmini)	**27 077 614**	

**Savaş öncesinde bulunabilen nüfus sayılarına dayandırılan bu büyük rakam, Tablo 5'te verilen ölüm rakamlarını içermemektedir. Bu durumun nedenlerinden yalnızca biri Alman işgalidir. Öte yandan Ukraynalı, Beyaz Rus', Rus, Polonyalı, Balt ülkeleri ve Yahudilerin ağır kayıplar bildirdikleri yerlerde, milliyete göre dökümlerden de yoksundur.
*** Polonyalılara ait rakamın düşüklüğünün nedeni, bunların 1939'da Sovyet vatandaşlığını kabule zorlanmalarıdır.

4 Holokost: Yahudilerin Naziler tarafından soykırımı, 1939-45
(Köken ülkeye göre, en az ve en çok tahminler)

	en az	en çok
Polonya	2 350 000	3 000 000
Sovyetler Birliği	1 500 000	2 000 000
Almanya ve Avusturya	218 000	240 000
Macaristan	200 000	300 000
Romanya	200 000	300 000
Hollanda	104 000	110 000
Çekoslovakya	90 000	95 000
Fransa	60 000	65 000
Yunanistan	57 000	60 000
Yugoslavya	55 000	60 000
Belçika	25 000	28 000
İtalya	8 500	9 500
Lüksemburg	2 800	3 000
Norveç	700	
Danimarka	less than 100	1 000
Toplamlar (tahmini)	**4 871 000**	**6 271 500**
ortalama		y.5 571 300

5 Sovyet Rusya ve Sovyetler Birliğinde Öldürülen İnsanların Kategorileri, 1917-1953 (1939-45 arasındaki savaş kayıpları dahil değildir)
(R. Medvedev, R. Conquest'den)

	asgari	azami
İç Savaş ve Volga Kıtlığı	3 000 000	5 000 000
1920'lerdeki Siyasal takibat	onbinlerce	
1929'dan sonra zorla kolektifleştirme ve "kulak" tasfiyesi	10 000 000	14 000 000
Ukrayna'da Terör, Kıtlık, 1932-3	6 000 000	7 000 000
Büyük Terör (1934-9) ve Tasfiyeler	1 000 000	
1937'ye kadar Gulag'a sürgünler	10 000 000	
Kurşuna dizme ve keyfi infazlar	1 000 000	
Doğu Polonya, Baltık Devletleri ve Romanya'dan sürgünler, 1939-40	2 000 000	
Yabancı Savaş Esirleri: Polonyalılar, Finler, Almanlar, Rumenler, Japonlar	1 000 000	
Gulag Sürgünleri, 1939-45	7 000 000	
Milliyetlerin Sürgünleri: Volga Almanları, Çeçenler, İnguşlar, Kırım Tatarları, vb.	1 000 000	
İşgal edilmiş ülkelerin yurtlaşları ile savaştan sonra ülkelerine dönenlerin korunması	5 000 000	6 000 000
Genel Toplam (Medyan tahmin)	*c* **54 milyon**	

Önemli Not: Bu kategorilerin bazıları çakışmaktadır.

6 Avrupa'daki Ölümlerin Temel Kategorileri

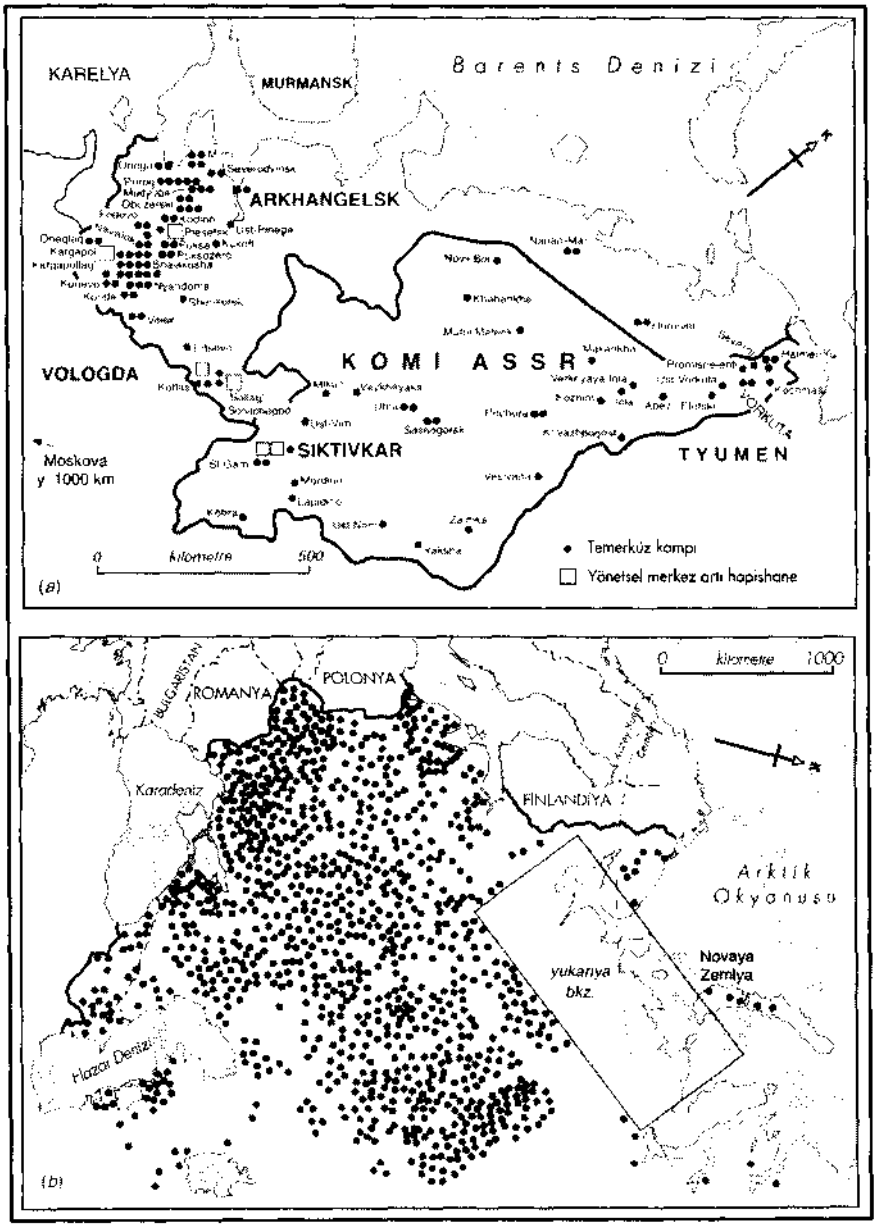
● = 1 milyon ölü

Avrupa'da İDS'nda toplam sivil kayıplar	●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●
İDS'nda öldürülen Sovyet vatandaşları	●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●
Sovyet Gulag Kurbanları	●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●
İDS'de askeri kayıplar	●●●●●●●●●●●●●●
Kolektifleştirme ve kulakların tasfiyesindeki kayıplar	●●●●●●●●●●●●
BDS'nda askeri kayıplar	●●●●●●●●
Rus İç Savaşı'ndaki kayıplar	●●●●●●●
Ukrayna Terör-Kıtlığı	●●●●●●
Yahudi Soykırımı	●●●●●●
Polonya'nın kayıpları, 1939-45	●●●●●●
İDS'nda ABD ile BK'nın toplam kayıpları	●
BDS'nda Avrupa'da toplam sivil kayıplar	●●●●●

(Başlıca, Avusturya Galiçyası, Rusya Polonyası, Sırbistan, Belçika ve Kuzey Fransa'da)

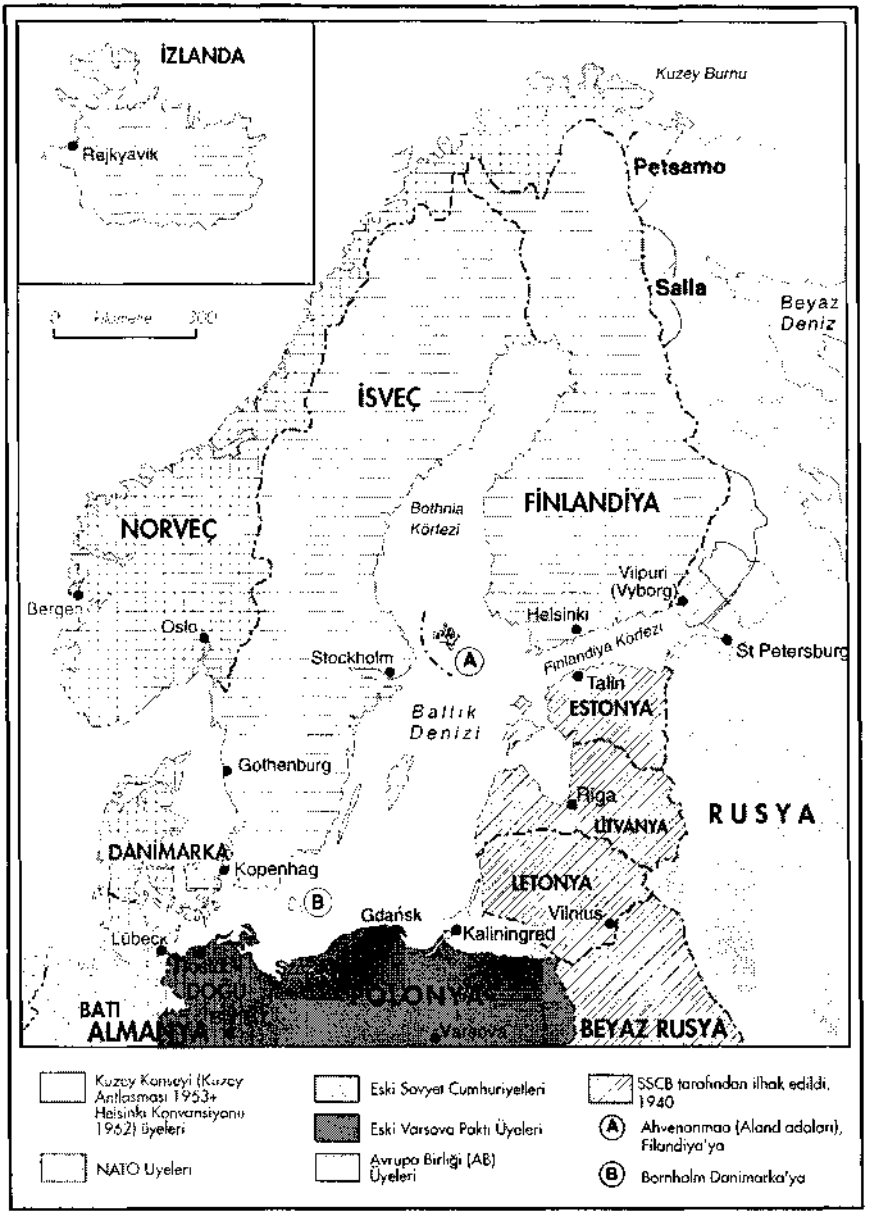
Uyarı: BDS ile Yahudi Soykırımı dışındaki tahminlerin hiç biri yeterince araştırılmış ya da kanıtlanmış değildir. Kayıpların boyutu hakkında genel bir fikir vermek için kullanılabilirler.

Gulag Takımadaları: Sovyet Temerküz Kampları ve KGB Hapishaneleri (Avraham Shifrin, y. 1980'e göre)

(*a*) Arktik Rusya'da; (*b*) SSCB'nin Avrupa kesiminde

Baltık Ülkeleri, 1993

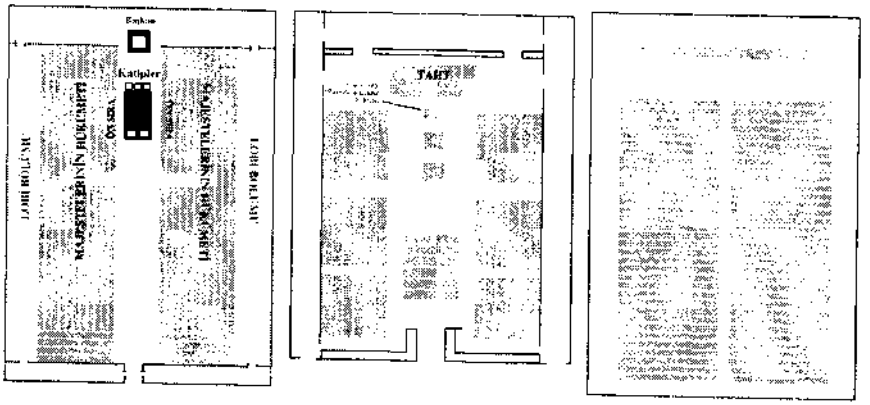
Avrupa 1992: Uyarlanmış İstatistikler

Ülke	Yüz Ölçümü (Mil Kare)	Nüfus Yoğunluğu (Mil Kareye)	Nüfus (Milyon)	GSYİH ($ milyar)
Avrupa Birliği				
Belçika	11.781	851	10.025	218.7
Danimarka	16.629	311	5.17	142.1
Fransa	211.207	272	57.372	1324.9
Almanya	137.352	587	80.569	1775.1
Yunanistan	50.944	202	10.3	79.2
İrlanda	27.136	131	3.547	48.8
İtalya	116.303	497	57.782	1223.6
Lüksemburg	908	374	340	10.4
Hollanda	15.963	951	15.178	320.4
Portekiz	35.553	277	9.846	83.9
İspanya	194.884	175	34.085	573.7
Birleşik Krallık	94.226	614	57.848	1040.5
Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi				
Avusturya	32.374	244	7.884	184.7
Finlandiya	130.119	39	5.042	109.6
İzlanda	102.819	3	260	6.6
Norveç	125.181	34	4.286	113.1
İsveç	173.648	50	8.678	245.8
İsviçre	15.941	433	6.905	240.5
Eski Sovyet Bloku				
Çek CUmhuriyeti	30.343	342	10.383	25.3
Macaristan	35.969	284	10.202	30.7
Polonya	120.725	318	38.365	75.3
Slovakya	18.917	283	5.346	10.2
Arnavulluk	11.101	301	3.338	1.0
Bulgaristan	42.823	209	8.952	11.9
Romanya	91.699	249	22.865	24.9
Kıbrıs	3.578	200	715	7.1
Malta	122	2.950	360	2.6
Eski Yugoslavya				
Bosna	19.741	221	4.366	
Hırvatistan	21.824	219	4.784	8.6
Makedonya	9.928	205	2.039	5.06
Karadağ	5.332	120	639	
Sırbistan	34.107	287	9.792	
Slovenya	7.817	258	2.017	14.4
Yugoslavya (1991'e kadar)	(98.766)	(239)		
Eski SSCB				
Beyaz Rusya	80.150	129	10.346	32.2
Estonya	17.413	89	1.554	5.9
Letonya	25.174	149	3.754	10.1
Litvanya	24.500	107	2.617	8.9
Moldova	13.000	335	4.359	9.5
Rusya	6.591m.	23	148.920	479.5
(Avrupa kesimi)	c.1.3m	921	1201	
Ukrayna	232.046	225	52.1	121.9
Avrupa Toplam	3.639.001 sq m.1	c.190	694.011	8626.6#
AB	912.886	375	342.062	6841.3
ABD	3.618.770	70	252.18	5689.2
Japonya	142.811	871	124.45	3707.9

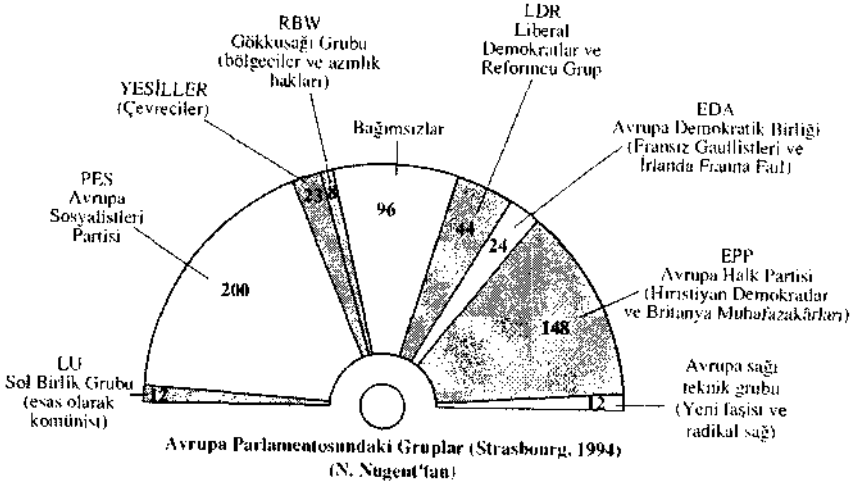
GSYİH ($ kişi) başına)	GSYİH (satın alma gücü paritesi)	Yüksek öğrenim (% öğrenci/ 20-4 yaş nüfusu)	Tıbbi Bakım (hekim başına kişi)
21.815	18.170	37	321
27.485	17.768	32	448
23.093	18.665	40	421
22.032	16.310	33	710
7.689	8.417	29	340
13.758	12.427	26	410
21.176	17.521	31	552
30.588	24.771	33	496
21.110	17.023	34	444
8.521	9.736	18	575
16.831	14.731	34	360
17.987	16.300	25	870
23.427	18.005	33	333
21.737	15.025	47	322
25.385	17.067	25	960
26.388	17.785	43	503
28.324	16.496	33	355
34.830	22.159	28	1.441
2.437	6.923	18	389
3.009	5.297	15	740
1.963	4.081	22	416
1.908	5.224	18	389
229	—	7	2.070
1.329	4.770	31	340
1.089	2.307	9	n.a.
9.930	—	15	754
7.222	—	11	500
1.800			636
2.481			471
7.150	8.098		493
3.110			250
3.830			204
3.410			195
2.710			222
2.170			249
3.220			214
2.340			229
11.933!#			
20.000			
22.500			
29.794			

(! = Tahmini) (#Rusya Federasyonunun ilmü dahil olmak üzere)
(*Kaynaklar: OECD Main Economic Indicators*, Aralık, 1993
IMF IFS, Aralık 1993, *DOTS 1993 Yearbook; World Bank Atlas*, 1994)

Parlamenter Meclisler

(a) Britanya Avam Kamarası (b) Britanya Lordlar Kamarası (c) Yüce Sovyet (Moskova)

Avrupa Parlamentosundaki Gruplar (Strasbourg, 1994)
(N. Nugent'tan)

Avrupa 1995: Beş Uluslararası Örgüt Üyeliği*

	AK[1]	NATO[2]	BAB[3]	AB[4]	AGİK[5]
Kuruluş	1949-50	1949	1954	1957	1975
İşlev	Yasal ve kültürel alanlar ile insan hakları konusunda işbirliği	Savunma	Avrupa Savunması	Ekonomik Sosyal ve siyasal bütünleşme	Güven artırıcı önlemler
Merkez	Strasbourg	Brüksel	Brüksel	Brüksel	Prag
Toplam üye (1995)	33	16	10	15	53
Arnavutluk	G	PfP			CSCE
Andorra	C of E			STr	
Ermenistan		PfP			CSCE
Avusturya	C of E			EU	CSCE
Beyaz Rusya	G	PfP		EU	CSCE
Belçika	C of E	NATO	WEU	EU	CSCE
Bosna	G				
Bulgaristan	C of E	PfP	A	A	CSCE
Hırvatistan	G				CSCE
Kıbrıs	C of E			A	CSCE
Çek Cumhuriyeti	C of E	PfP	A	A	CSCE
Danimarka	C of E	NATO	Ab	EU	CSCE
Estonya	C of E		A	A	CSCE
Finlandiya	C of E	PfP	Ob	EU	CSCE
Fransa	C of E	NATO	WEU	EU	CSCE
Gürcistan		PfP			CSCE
Almanya	C of E	NATO	WEU	EU	CSCE
Yunanistan	C of E	NATO	WEU	EU	CSCE
Macaristan	Co f E	Pfp	A	A	CSCE
İzlanda	C of E	NATO		EEA	CSCE
İrlanda	C of E		Ob	EU	CSCE
İtalya	C of E	NATO	WEU	EU	CSCE
Letonya	G	PfP	A	A	CSCE
Litvanya	C of E	PfP	A	A	CSCE
Lüxembourg	C of E	NATO	WEU	EU	CSCE
Makedonya	G				Ob
Malta	C of E			A	CSCE
Moldova	G	PfP			CSCE
Monako				STr	CSCE
Hollanda	C of E	NATO	WEU	EU	CSCE
Norveç	C of E	NATO		EEA	CSCE
Polonya	C of E	PfP	A	A	CSCE
Portekiz	C of E	NATO	WEU	EU	CSCE
Romanya	C of E	PfP	A	A	CSCE
Rusya	G	PfP			CSCE
San Marino	C of E			STr	CSCE
Slovakya	C of E	PfP	A	A	CSCE
Slovenya	C of E	PfP		A	CSCE
İspanya	C of E	NATO	WEU	EU	CSCE
İsveç	C of E	PfP	Ob	EU	CSCE
İsviçre	C of E			STr	CSCE
Türkiye	C of E	NATO			CSCE
Ukrayna	G	PfP			CSCE
Birleşik Krallık	C of E	NATO	WEU	EU	CSCE
Vatikan Devleti					CSCE
Yugoslav Federasyonu (Sırbistan ve Karadağ)					Üyeliği askıda
Kanada		NATO			
ABD		NATO			

Anahtar: C of E = Tam Üye; A = Ortak statüsü; G = Konuk Üye; EEA = Avrupa Ekonomik Alanı Üyesi (AEBÜ); PfB = Barış için Ortaklık Üyesi, Ob = Gözlemci Statüsü, STr = Özel Anlaşma Statüsü

Kaynak: Independent, 5.12.94. 1. Avrupa Konseyi (İnsan Hakları Mahkemesi Üyeliği de dahil olmak üzere). 2. Kuzey Atlantik Antlaşma Teşkilatı (NATO). 3. Batı Avrupa Birliği (BAB). 4. Avrupa Birliği (önceden Avrupa Ekonomik Topluluğu), Avrupa Mahkemesi üyeliği de dahil olmak üzere. 5. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı.

DİZİN

A

Aachen, 334-336
Abdülhamid II, Osmanlı Padişahı, 916
Abhazya, *791*, *862-863*, 1358
Abukir Körfezi, Çarpışması (1799), 773
Académie des Beaux Arts, 670
Académie Française, 670
Action Française, 869, 1040
Actium, Çarpışması (MÖ 31), 181, 183
Adbilim, 108-111, 339-340
Adenauer, Konrad, 1128, 1132, 1138-1141, 1152
Aeschylus, 123
AET, *1071* (*ayrıca bkz.* Avrupa Ekonomik Topluluğu)
Afetler, 110-116
Afrika, Sömürgeleştirme, 897-898
AGİK, 1183, 1394
Agobard, 334
Ahmed, Altın Ordu Hanı, 497
Aile Tarihi, *418-419*, *686*, *697-698*, *772-773*, 819-822, 1352
Aix-la-Chapelle, Barış antlaşması (1668), 671
Aix-la-Chapelle, Kongresi (1818), 811
Akdeniz, 77
Akhmatova, Anna, 1016
Alanlar, 245, 251, 257-258
Alaric, Vizigotlar Kralı, 257
Albigeois Haçlı Seferi, 390
Alçak Ülkeler Birleşik Eyaletleri, *bkz.* Alçak Ülkeler.
Alçak Ülkeler
  Batavya Cumhuriyeti, 770, 777-778
  Kalvinizm, 534
  Sömürgecilik, 626
  Hollanda Kontluğu, 403-404
  Sömürgeciliğin Tasfiyesi, 1135, 1137
  Hollanda Dili, 406
  Hollanda Isyanı, 578-582, 1335
  Onsekizinci Yüzyıl, 687
  Aydınlanma, 643
  Bağımsızlık, 611
  Hollanda Krallığı, 777-778
  Edebiyat, 406
  Napoléon ve, 778
  Ulusal Bilinç, 407
  Din, 407, 534
  Isyanı, 738
  Toplum, 407, 583-584
  Ticaret, 406, 555

(*ayrıca bkz.* Avusturya Alçak Ülkeleri, Belçika, İspanyol Alçak Ülkeleri)
Aleksander I, Rusya Çarı, 696, 787, 793, 858
Aleksander II, Rusya Çarı, 852, 858, 874, 886, 888
Aleksander III, Rusya Çarı, 858, 889
Aleksander VI, Papa, 495, 563
Aleksander VII, Papa, 617-618
Aleksey I, Rusya Çarı, 603
Alexius I Komnenus, Bizans İmparatoru, 363
Alfabeler, *139-140*, 1277-1278
Alfred, Büyük, Wessex kralı, 337
Alliluyeva, Svetlana, 1023
Alman Sosyal Demokrat Partisi, 885
Alman-Sovyet Dostluk, İşbirliği ve Sınır Antlaşması (1939), 1066
Almanya (ADC)
Oluşum, 1128, 1138, 1168
Siyaset, 1170, 1172
1989 Devrimi, 1191
Almanya (Federal Cumhuriyet)
Naziliğin Tasfiyesi, 1113-1120, 1127
İç Politika, 1141
İktisat, 1149
Oluşum, 1138
'Ostpolitik', 1182-1183
Yeniden Birleşme, 1192
Almanya (İmparatorluk, 1871-1918)
Eulenberg Olayı, 922-923
İmparatorluk İlânı, 871, 915, 1359
Temmuz Bunalımı, 923, 925, 936-938
Geç İmparatorluk Dönemi, 900
1918 Devrimi, 971
I. Dünya Savaşı ve, 947-950, 953-957
Almanya (Üçüncü Reich), 1383
Müttefik İşgâli, 1112, 1128
Bozgun, Yenilgi, 1107, 1110
İç Siyaset, 1037-1039
İktisat politikası, 1034
Düzen, 1030, 1033
Kesin Çözüm, 1039, 1080, 1082, 1084-1085, 1087-1090
Dış Politika, 1052-1053
Alman Endüstrisi ve, 1034
Yeniden Silahlanma, 1034
Direnme, 1105, 1131
Silah Geliştirme, 1101, *ayrıca bkz.* Nazi Partisi (NSDAP) ve II. Dünya Savaşı
Almanya (Weimar Cumhuriyeti)
Depresyon ve Çöküş, 1029-1030
Kuruluş, 987-988
Siyaset, 988-989
Almanya
Kalvinizm, 535
Karşı-Reform, 546
Folklor, 258-260
Alman Konfederasyonu, 810, 871, 1359
Napoléon ve, 780
Ulusal Hareket, 870
Kuzey Alman Federasyonu, 871
Reformasyon, 525, 529, 534
Devrim, 871
Slavlar, 875
'Sonderweg', 857
Otuz Yıl Savaşları ve, 608-613, 1340
Birleşme, 871
Zollverein, 852 (*ayrıca bkz.* Kutsal Roma İmparatorluğu, Prusya)
Alpler, *78*, *79-80*, 580-581, 1279
Alsace, *669-670*, 1341
Alt-Karpatlar Rütenya'sı, 1058, 1309, 1374-1377
Amerika Birleşik Devletleri
'Containment', 1130
Bağımsızlık İlânı, 684
Tarihçilik, 47-49
Monroe Doktrini, 811
Bağımsızlık Savaşı, 684-685, 726-727, 737-738
I. Dünya Savaşı, 957, 968
II. Dünya Savaşı, 1072-1073, 1092, 1095, 1100-1113
Amiens, Barışı (1802), 774
Anaksagoras, 143
Anarşizm, 886-888
Anayasa Tarihi, 626, 649, 1325, 1380-1381 (*ayrıca bkz.* Mutlakiyetçilik, Otokrasi, Demokrasi, Savaş-Arası Diktatorlukleri, Hukuk, Liberalizm,

Cumhuriyetçilik, Totaliterlik)
Andorra, 1157
Andric, Ivo, *1043-1044*
Andronikos Komnenos, Bizans İmparatoru, 363
Andropov, Yuri, 1161, 1171-1172, 1176-1177
Andrusovo, Ateşkesi (1667), 601, 603
Angelus, *434-435*
Anjou Hanedanı, 425, 428, 1321-1322
Annales Okulu, 67, *1018-1019*
Anne, Büyük Britanya Kraliçesi, 679
Anne, Rusya İmparatoru, 699
Ansiklopediler, 646
Anti-faşizm, 58, 543, 1011, 1049
Anti-komünizm, *964*
Anti-semitizm, 131, 1032, 1038, 1088, 1116 (*ayrıca bkz.* Yahudilik)
Antoninus Pius, Roma İmparatoru, 215
Antropoloji, *185-187*
Aragon, Krallığı, 421, 492-493, 1311-1312
Arbroath, Bildirisi (1320), 436
Archimedes, *148-149*, 166-168
Arcimboldo, G., 572, 1270
Ariosto, Ludovico, 523
Aristophanes, 138
Aristoteles, 133
Arkadya, 1266
Arkeoloji, 102, 106, *357*; dendrokronoloji, 84-105, *89*, *99*, *106*, *357* (*ayrıca bkz.* Evans, Arthur; Schliemann, Heinrich)
Arnavutluk, 1370
Onsekizinci Yüzyıl, 691, *692*
Bağımsızlık, 920
1945 sonrası, 1172
Arndt, Ernst Moritz, 782
Arras Birliği (1578), 581
Ashmole, Elias, *680-681*
Askeri Devrim, 561-562
Askeri Tarih, *92-93*, 120-125, 163-171, *441-442*, *657-658*, *775-776*, *785*, *950-952*, *982-983*, 1062-1113, *1086-1087*, 1326-1327, 1342-1343, 1385-1389
Asturias Krallığı, 328
Asur, *137-138*, 1276
Ataerkillik, 93-94, 111
Atama Tartışması, 368-369
Atatürk (Mustafa Kemal), 984
Athos Dağı, *349*
Atina, 152-153, 156
Atlantik Şartı (1941), 1090, 1094
Attila "Hun", 260, 1266
Attlee, Clement, 1112
Auerstadt Çarpışması (1806), 775
Augsburg Barışı (1555), 548, 569-570
Augsburg Birliği (1686), 672, 678
Augsburg İtirafı (1530), 527, 598
Augustin Tarikatı, 374
Augustus II, Polonya Kralı, 700, 704-705
Augustus III, Polonya Kralı, 704, 706
Augustus, Roma İmparatoru, 207
Auschwitz, 1066, 1082, 1087, *1091-1092*
Austerlitz Çarpışması (1805), 775, *775-776*
Avcılık, 1268
Avrasya Hareketi, 29
Avrupa Birleşmesi, 42
Avrupa Birliği, 43, 1195, 1197, 1392, 1394
Avrupa Efsanesi, 13-15
Avrupa Ekonomik Topluluğu, *1071*, 1152-1155, 1186-1188
Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı, 1394
Avrupa Hareketi, 63, 1130-1133
Avrupa Kavramları, 24-33
Avrupa Kongresi (1948), 1132
Avrupa Konseyi, 61, 1123, 1131, 1140, 1151, 1155, 1186, 1394
Avrupa Kömür ve Çelik Birliği, 1152-1153
Avrupa Merkezcilik, 33-34, 36, 47, 55, 57
Avrupa Savunma Topluluğu, 1152
Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi, 1153, 1392
Avrupa, Denizaşırı, 387, 491, *492-493*, 553-558, 626, 895-901
Avrupa, Kökenler, 90, 239-243, 287, 296, 311-313, 332
Avusturya (Cumhuriyet)

Anschluss, 1050
Nazi Darbe Girişimi, 1050
1945 sonrası, 1156
Avusturya (İmparatorluğu)
1848 Devrimi ve, 871
Kuruluş, 781
İtalya'daki Kazanımları, 810
Avusturya Alçak Ülkeleri
Brüksel Ayaklanması, *851*
Fransız İstilası, 768
Fransız Devrim Savaşları, 770
1789 İsyanı, 740-741, 743
Belçika Devletlerinin Birliği, 743
Avusturya Devlet Antlaşması (1955), 1156
Avusturya Veraset Savaşı, 695
Avusturya-Macaristan
Bosna'nın İlhakı, 917, 920
Ausgleich (1867), 852, 875
Bosna Krizi, 920, 922, 925
Çöküş (1918), 968
Ulusal Sorun, 875, 1367
I. Dünya Savaşı, 947-950, 953
Ayastefonos Antlaşması (1878), 916
Aydınlanma
Mutlakiyetçilik ve, 657, 693
Aydınlanma-Karşıtlığı, 659-661, 731-734
Mimari, 633
Dram, 635
Ekonomi, 628, 649
Eğitim, 654-655
Döşeme, 635
Tarihyazımı, 650, 652
Uluslararası İlişkiler, 628
Yahudilik ve, 644-645
Edebiyat, 627, 635-636
Müzik, 637
Soyluluk, 631
Kökenler, 643
Resim, 635
Felsefe, 644
Siyasal Teori, 649
Din ve, 639-642, 647-648
Bilim ve, 645
Toplum, 629, 631, 635, 642-647

B

Babel, Isaac, 982-983
Babil, 114, *137-138*, 1276
Bach, J. S., 636, *707*
Bacon, Francis, 551
Bacon, Roger, 459, 461
Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), 1196, 1204
Bakhtin, Mikhail, *584-585*
Bakunin, Mikhail, 887
Balbao, Vasco NŁ§ez de, 553
Bale, *512*
Balfour Bildirisi (1917), 954
Balfour, Arthur, 954
Balkan Birliği, 920
Balkan İttifakı, 1041
Balkan Yarımadası, 82
Toplum, *418-419*
Savaşlar, 881
Balliol, John, 436
Baltık Denizi, 80, 1391
Baltık Devletler, 1391 (*ayrıca bkz.* Estonya, Letonya, Litvanya)
Baltık Halkları, 256
Balzac, Honoré de, 835
Bankacılık, 443, 560, 628
Bannockburn Çarpışması (1314), 436
Barbarossa Harekâtı, 1074, 1077
Barcelona Katliamı (1939), 1046
Barok Kültür, 545, 547-548
Barrâs, Maurice, 869
Basım, *486*
Basil I, Bizans İmparatoru, 348
Basklar, 248, 686
Batı Avrupa (1945 sonrası)
Tarım, 1148
İletişim, 1149
Çağdaş Siyaset, 1135-1143, 1185-1188, 1195-1198
Nüfus, 1147
Ekonomi, 1148-1150
Medya, 1144
Felsefe, 1143
Din, 1146-1147
Bilim, 1144, 1148
Toplum, 1145
Batı Avrupa Birliği (BAB), 1152, 1394

Batıl İtikat, *1047-1048*
Battenberg Ailesi, *855-856*, 1360-1361
Baudelaire, Charles, 908
Bayezid, Osmanlı Sultanı, 414
Bayle, Pierre, 646, 650
Bayraklar, *392*
Beauharnais, Josephine de, 774
Beauvoir, Simone de, 1144
Beck, Józef, 1041
Bede, Muhterem, 245, 294, 297, 309, 317
Beethoven, Ludwig van, 636, *732-734*, 736
Begin, Menahem, 1041
Belçika
  Sömürgeciliğin Tasfiyesi, 1136
  Bağımsızlık, 851 (*bkz.* Avusturya Alçak Ülkeleri)
Belisarius, 271
Bell, Piskopos George, *968-969*
Bellegarrigue, Anselme, 888
Benda, Julien, 1015
Benedictus XIV, Papa, 640
Benelux Ekonomik Birliği (1958), 1143
Benes, Edvard, 1054, 1128, 1134
Bentham, Jeremy, 644, 721
Berg, Büyük Dükalığı, 777
Beria, Lavrenti, 1159
Bering, Vitus, 626
Berkeley, George, 644
Berlin
  Ablukası (1948-9), 1134, 1138
  Kongresi (1878), 916-917, 1271
  Bunalımı (1963), 1172, 1180
  Duvarı, 1172, 1180, 1191 (*bkz.* Brandenburg Kapısı)
Bernadotte, Jean-Baptiste, 786
Bernini, Gianlorenzo, 614, 616-621
Bernstein, Eduard, 885
Besarabya, 787, 917 (*bkz.* Moldova)
Bethmann Hollweg, Theobald von, 927, 934-938, 942
Beyaz Rusya
  Litvanya Tarafından İlhakı, 420
  Beyaz Rusya Ulusal Cumhuriyeti, *979-980*
  Rusya İmparatorluğuna Dahil Edilmesi, 708
  Milliyetcilik, 875
Biancamano, Umberto, 685
Bierut, Boleslaw, 1128, 1168
Bigot de Préamenau, Jean, 759
Bilim
  Aydınlanma, 645, *646-647*, *689-690*
  Yunan (Eski), 142-145, *148-149*
  Ortaçağ, 459-461
  19. Yüzyıl, 837-840, 842
  Din ve, 837-840, 842
  Bilim Devrimi, 549-553
  20. Yüzyıl, 992, 1143-1144, 1332-1333 (*ayrıca bkz.* Biyoloji, Kimya, Matematik, Fizik, Teknoloji)
Bireycilik, *523-524*
Birleşik Krallık
  ve Avrupa, 30
  Britanya Commonwealth'i, 1136
  Clearances, 680
  Kongre Sistemi ve, 811
  Sömürgeciliğin Tasfiyesi, 1135-1136
  Erken Modern Toplum, 680
  Kuruluş, 675-680, 1345
  Fransız Devrim Savaşları, 769-770, 773, 775-776
  Hanover Hanedanı, 684
  Emperyal Siyaset, 898
  Savaş-arası Siyaset, 1039-1040
  Temmuz Bunalımı ve, 923-934
  Liberalizm, 849-850, 854-855
  Luddite İsyan, 786
  Napoléon Dönemi, 786
  19. Yüzyıl, 854-855
  1945 sonrası, 1141-1142
  Naiplik Dönemi, 786
  Devlet Milliyetçiliği, 859
  Oy Hareketi, 1021
  ABD ile Savaş, 790
  Viyana Kongresi Kazanımları, 81 (*ayrıca bkz.* İngiltere, İrlanda, Kuzey İrlanda, İskoçya, Galler)
Birleşmiş Milletler, 1094, 1151, 1180
Birlik Antlaşması (1707), 679, 683
Birlik Antlaşması (1801), 684, 785
Bismarck, Otto von, 808, 871, 888-889, 914, 916-918, 934
Biyoloji, 145 (*bkz.* Botanik, Evrim, Genetik)
Bizans, 1266, 1297

Uygarlık, 275, 280
Gerileme, 362-364
Savunma, *271-272*
İlk Gelişim, 267-269, 271, 273-275
Ekonomi, 279
Makedonya Hanedanı, 347, 350, 1297
Ortaçağ, 413, 415
Askerlik, 279
Papalık ve, 318
Ayin, 278-279
Toplum, 279 (*ayrıca bkz.* Konstantinopolis)
Blake, William, 24, 731, 736
Blanc, Louis, 883
Blanqui, Louis-Auguste, 883
Blarney Şatosu, *595*
Bloch, Marc, *1018-1019*
Blok, Alexander, 1016
Blumenbach, Johann Friedrich, *783-784*
Bluntschli, Johann Kaspar, 921
Boccaccio, 1268
Bodın, Jean, 564
Bogomilcilik, 352-353
Bohemya
Calvinizm, 536
Hıristiyanlık ve, 354
Ortaçağ, 454
Habsburglar İntikal, 567-569
30 Yıl Savaşı ve, 608 (*bkz.* Çekoslovakya)
Bonaparte, Jerome, Westphalia Kralı, 774
Bonaparte, Joseph, Napoli ve İspanya Kralı, 774, 782
Bonaparte, Louis, Hollanda Kralı, 774, 778
Bonaparte, Lucien, Canino Prensi, 774
Bonaparte, Napoléon, 749, 759-760, 771, 773-778, 786, 788, 790-791, 793, *794-795*, 1270
İtalya Ordusu ve, 771
Concordat, 751, 759
Ölümü, *121-122*, 810
Düşüşü, 796-805
Yüz Gün, 809
İmparatorluk Muhafız Birlığı, 796, 799
İntihar Girişimi, 804
Bonaparte, Napoléon II, Roma Kralı, 774
Bonchamps Markisi, 752, 754
Bonifacius VIII, Papa, 429
Borç Verme-Kiralama Yardımı, 1072, 1094
Bormann, Martin, 1110, 1117
Borodino Çarpışması (1812), 791
Bosna Bunalımı, 920-921, 923
Bosna, 880, 916-917, 920, *1043-1044*, 1192, 1318
Bossuet, Jacques, 649-650
Bosworth Field Çarpışması (1485), 452
Botanik, 145, *573-574*, 645
Botticelli, Sandro, 509, 522
Bouboulina, Laskarina, *780-781*
Bourbon Hanedanı, 534, 548, 583, 685-686
Bouvines Çarpışması (1214), 383-384, 404
Boxer Ayaklanması, *899*
Boyne Çarpışması, 678, 678n
Brahe, Tycho, 550
Brandenburg Kapısı, *768-769*
Brandt, Willy, 1141, 1145, 1182, 1192
Branting, Hjalmar, *986-987*
Brecht, Berthold, 1016
Brejnev Doktrini, 1160, 1174
Brejnev, Leonid, 1158, 1160, 1174, 1176
Brest Birliği (1596), 547
Brest-Litovsk Antlaşması (1918), 961, 967
Bretton Woods Konferansı (1944), 1148
Briand, Aristide, 1013-1014
Brie, 329
Brienne, Lomenie de, 737, 739
Brissot, Jacques Pierre, 766
Britanya
Eski, 90, 260
Yerel Tarih, *444-445*
Bronz Çağı, 91, 97, 99, 102
Brooke, Rupert, 939
Bruch, Max, 836
Brunelleschi, Filippo, 513
Brunswick, Charles Dükü, 744, 769
Brüksel Anlaşması (1948), 1134, 1137
Brüksel, 965-966
Buczacz, *1098-1100*
Budapeşte, 395-396
Budé, Guillaume, 518

Buğday, 96-97
Bukovina, Avusturya Zaptı (1774), 691, *1076*, 1375
Bulgaristan
  Balkan Savaşları, 920
  Hıristiyanlık ve, 351-352
  İmparatorluk, 350, 1305
  Düşüşu, 415, *419*
  Bağımsızlık, 916-917
  Ortaçağ, 1305
  Patriklik Kurulması, 408
  1945 sonrası, 1173, 1305
  İkinci İmparatorluk, 415
  Osmanlı Dönemi, 691
Bulgarlar, 275
Burckhardt, Jakob, 516, 559
Burgonya Dukalığı, 258-260, 452, 568, 1320
Burke, Edmund, 747, 749, 761
Butler, Joseph, 648
Büyü, 423-425, *432-433*, 462, 511, *573-575*, *611-612*
Büyük Avrupa Ovası, 72-73
Büyük Britanya (*bkz.* Birleşik Krallık)
Büyük Bunalım, 1029
Büyük İskender, 124, 126, *573-574*
Büyük Kitaplar Listesi, 36, 38, 42, 47-49
Büyük Kuzey Savaş, 695, 700, 704
Büyük Sos, Maxim, 505, 507
Byron, Lord George, 119, 731

C

Cabet, Etienne, 883
Cabot, John, 553
Cadılık, 462, *611-612*
Cadmus, *139-140*
Cadoudal, Georges, 756
Caesar, Julius, 181-183, 202
Calais, 589
Caligula, Roma İmparatoru, 214
Calvin, Jean, 531-533, 535
Cam, *397*
Cambrai Barışı (1529), 589
Camembert, *329*
Campbell, Neil, 803-804
Campo Formio Barışı (1797), 773
Cannae Çarpışması (MÖ 216), 179
Canning, George, 811
Canossa, 371
Canute (Knut), İngiltere ve Danimarka Kralı, 324, 338, 358
Capet Hanedanı, 347, 382, 433-434
Caporetto Çarpışması (1917), 954
Carbonari, 870
Carlos II, İspanya Kralı, 672
Carlyle, Thomas, 22, 725, 741, 750
Carnot, Lazare, 764
Carron, Antoine, 1269
Cartier, Jacques, 555, 583
Casanova, Giovanni di Seingalt, 720
Casimir, Büyük, Polonya Kralı, 455, 456-457, 1268
Cassiodorus, Flavius Senatör, 296
Cassius, Longinus, 183
Cateau-Cambresis, Barışı (1559), 583, 589
Cato, Marcus Porcius, 'Censor', 179, 181
Cato, Marcus Porcius, 'Uticensis', 181
Caulaincourt, Armand de, 800
Cavour, Camillo, 870
Cebelitarık, 1138, 1155, 1157
Chamberlain, Austen, 1014
Chamberlain, Houston Stewart, 864
Chamberlain, Neville, 1040, 1051, 1057, 1062
Chanson de Roland, 280
Chaplin, Charles, 1021
Charlemagne, St, 287, 326, 331, 334-337, 356, 1267, 1299
  İmparatorluk, 327, 331, 1299
Charles I, İngiltere Kralı, 590, 594-595, 617
Charles II, İngiltere Kralı, 590, 597, 675
Charles X, Fransa Kralı, 850-851
Charles, Kel, Karolenj Kralı, 336-337
Charles, Yavuz, Burgonya Dükü, 452-453
Chartreuse Tarikatı, 374
Chateaubriand, François-René, 731
Chaucer, Geoffrey, 449
Chernyenko, Konstantin, 1161
Chillingworth, William, 647
Chmielnicki, Bogdan (*bkz.* Khmelnytsky)
Chopin, Frédéric, 836, 866-867
Christian IV Danimarka Kralı, 609
Christina, İsveç Kraliçesi, 599, 619

Chrysoloras, Manuel, 518
Churchill, Winston, 929, 931, 653, 973, 986, 1054-1055, 1071-1072, 1090-1091, 1098, 1101-1102, 1107, 1112, 1116, 1132
Cicero, M. Tullius, 201
Cisalpine Cumhuriyeti, 779
Citeaux Tarikatı, 374
Cizvit Tarikatı, 525, 537-538, 546, 640-641, 675, 845
Claudius, Roma İmparatoru, 214
Clausevitz, Karl von, 828
Cleisthenes, 154-155
Clemenceau, George, 957, 973-974
Clemens IV, Papa, 406
Clemens IX, Papa, 640
Clemens XIV, Papa, 640
Clemens, Roma Piskoposu, 229
Clovis, Salique Frankların Kralı, 262-263, 305
Cobban, Alfred, 737
Code Napoléon, 760
Codreanu, Corneliu, *1031-1032*
Colbert, Jean-Baptiste, 649, 664-666
Coleridge, Samuel Taylor, 731-732
Colmar Birliği (1397), *456-457*, 598
Columbus, Christopher, 495, 553, 558, 1269
Comte, Auguste, 837
Condé, Prince de, Duc d'Enghien, 610
Condillac, Etienne, Abbé de, 644
Constable, John, 736
Constantinus Büyük, Roma İmparatoru, 218, 232-233, 235-239, 1266
Constantinus Copronymos, Bizans İmparatoru, 275
Constantinus VII Porphyrogenitus, Bizans İmparatoru, 348, 350
Constanz, Ruhani Meclisi (1414-17), 444, 454, 463
Copernicus, Mikolaj Kopernik, 550
Corday, Charlotte, 725
Cortez, Hernando, 554
Corvinus, Matyas Hunyadi, Macaristan Kralı, 563, 565
Courland, 627
Coventry, 1072
Cranach, Lucas, 1269
Crassus, M. Licinius, 190-192
Cravate, 662
Crâpy-en-Valois Antlaşması (1544), 589
Croce, Benedetto, 907
Cromwell, Oliver, 597
Culloden Moor, Çarpışması (1746), 679
Cumhuriyetçilik, 734, 761, 1325
Cusanus, Nicholas, 461
Cüzam, *308-309*
Czartoryski, Prens Adam, 655, 787, 873
Czestochhowa, 600, 1267

Ç

Çauşesku, Nicolae, 1173
Çeçenistan, *862-863*, 916, 1358
Çeçenler, *791-792*, *863*, 916, 1358
Çeka, 1023, 1025
Çekoslovakya, 1377
  Tahrip (1938-9), 1050, 1054, 1057
  Bağımsızlık (1918), 968, 973
  Savaş-arası Siyaset, 1041-1042
  'Normalleşme', 1174, 1176
  1945 sonrası, 1173-1175
  Prag Darbesi (1948), 1133
  'Prag Baharı', 1173
  Devrimi, 1191
  Südet Sorunu, 1050, 1054
Çernobil, *901-902*, 1165
Çevre, 67-87, *121-122*
Çin, 898
Cingeneler, *415-417* (*ayrıca bkz.* Romanlar)
Çin-Sovyet Bölünmesi, 1172
Çocuk Düşürme, 208-209
Çocukluk, *556-557*, 1270

D

D'Alembert, Jean, 646, 655
D'Annunzio, Gabriele, 869
D'Holbach, Baron, 644, 648
Da Gama, Vasco, 491
Da Ponte, Lorenzo, Abbé, 712-716, 720
Da Vinci, Leonardo, 513, 516-517
Dağlar, 76-77, *78*, *832-833*
Daladier, Edouard, 1040
Dalberg, Karl Theodor, Freiherr von, 781

Danimarka Boğazı, *81*
Danimarka
  Sömürgecilik, 627
  Onsekizinci Yüzyıl, 687
  Aydınlanma, 786
  Fransız Devrim Savaşları ve, 785-788
  Norveç'in Kaybı, 786
  sveç'in Kaybı, 598
  Ortaçağ, 358, 392, 457
  Reform, 534
  Otuz Yıl Savaşı, 609
  Vikingler, 323-324, 337-338 (*ayrıca bkz.* Norveç, Vikingler, İskandinavya)
Dans, *512*
Dante, Alighieri, 426-430, 736, 1268
Danton, Georges, 725, 746, 750-753, 757-759
Darwin, Charles, 838-840, *840-841*
Datini, Francesco, *483-485*
David, Jacques-Louis, 736
Dawes Planı, 988-989
Dayanışma Hareketi, 1175, 1190-1191
De Gasperi, Alcide, 1133, 1139, 1151
De Gaulle, Charles, 981, 1070, 1106, 1136, 1140, 1142, 1151-1153, 1179, 1187, 1198
De Gouges, Olympe, *764-766*
De Maistre, Joseph, 648, 752, 761, 828
De Maricourt, Pierre, 461
De Monfort, Simon, Leicester Kontu, 386, 390, 405, 407
De Quincy, Thomas, 835
De Staâl, Mme Germaine Necker, 732
De Tocqueville, Alexis, 737
De Valera, Eamon, 990
De Villenneuve, Jérime Pétion, 750
Debrecen, 536
Deizm, 648
De-kolonizasyon, 1134-1137
Della Francesca, Piero, 514-515, 1269
Delors, Jacques, 1153, 1185-1188
Demir Çağı, 105
Demir Muhafızlar, *1031-1032*
Demir Perde, 35, 1121, 1138, 1196-1197
Demiryolları, 809, 815-816, 918, 1149, 1356-1357
Demokrasi, *154-155*, 327, 625, 741-747, 840-858, 990-991, 1032, 1135, 1138-1143, 1197 (*ayrıca bkz.* İnsan Hakları, Ulusların Kendi Kaderlerini Tayin Hakkı)
Demokritos, 143
Demosthenes, 140
Denikın, Anton, 975-976
Deniz Savaşı, 561, 605, 738, 932, 955, 1270
Denizaslanı Harekâtı, 1104
Denizcilik Yasası (1651), 593
Derrida, Jacques, 23, 1143
Descartes, René, 551
Desmoulins, Camille, 750, 758
Détente, 1160, 1177, 1179-1180, 1183-1184
Devlet Oluşumu, *496-467*, 1328
Devolution Savaşı, 671
Diaz, Bartholomeo, 491
Dickens, Charles, 835-836
Diderot, Denis, 646, 648, 653
Dil, 14, 93-94, *100-102*, 256-257, 339-340, 595, 904-905, 1292-1293
Din Tarihi
  Tarih Öncesi, *93-94*, 111, 115
  Yunan (Eski), 133-137
  Roma, 185, *185-187* (*ayrıca bkz.* Ateizm, Hıristiyanlık, Yahudilik, İslam, Paganizm)
Diocletianus Roma İmparatoru, 218
Diogenes, Sinoplu, 148
Dionysus Exiguus, *296-298*
Diplomasi, 566-567
Dirhem, 325
Disraeli, Benjamin, 823, 855, 859, 892
Dmowski, Roman, 875, 961
Doğal Afetler, 687 (*bkz.* Felâketler)
Doğu Avrupa
  Komünizmin Çöküşü, 1190-1192
  Komünizmin Tasfiyesi, 1193
  Ulusal Komünizm, 1169-1187
  Stalinizm, 1167-1169 (*ayrıca bkz.* Sovyet Bloğu)
Doğu Hint Kumpanyası, 556, 627
Doğu Prusya, *1108-1109*
Doğu-Batı İlişkileri, 1177-1185
Dokuz Yıl Savaşı, 672
Dolfuss, Engelbert, 1050

Dollinger, Johann J. I. von, 843
Dominikenler Tarikatı, 389
Domitianus, Roma İmparatoru, 215
Donhoff, Marion, *1108-1109*
Dorgheda, Yağması (1649), 596-497
Dostoyevski, Fyodor, *540-541*, 836, 864
Dortlü İttifak, 811
Doşeme, *104-105*
Dram, 138-140, 201, 464, 592-593, 635, 731, 909
Drebber, Cornelius, 572
Dreikaiserbund, 917
Dresden, *441-442*
Dreyden, John, 619, 635, 644
Dreyfus Olayı, 850
Dubcek, Alexander, 1173-1174, 1191
Duc de Sully, 583, *709-710*
Duroselle, Jean-Baptiste, 62-63
Dünya Kiliseler Birliği (Konseyi), *968-970*
Dünya Siyonist Örgütü (W.Z.O.), 893
Dzierzynski, Felix, 976

E

Eckhart, Johann, 462
Edebiyat
  Gerileme, 908
  Aydınlanma, 627
  Yunan (Eski), 134, 138-140
  Savaş-arası, 1015-1016
  Ortaçağ, 378, 464, 481
  Milliyetçilik ve, 866
  Picaro Tarzı, *578-580*
  Rönesans, 522
  Romantisizm, 731, 830-835
  Roma (Eski), 199-204
Eden, Anthony, 1102
Edirne Barış Antlaşması (1568), 605
Edward I, İngiltere Kralı, 435-436
Eflâk Prensliği, 691
Efsaneler, 13-15, *251-253*, *258-260*
Eğitim, *656-657*
Eichendorff, Joseph von, 832
Eichmann, Adolf, 1082
Einstein, Albert, *903-904*
Eirik, Kızıl, *359-360*
Eisenhower, Dwight D., 1104, 1110
Eisenstein, Sergei, *965-966*
Ekaterina I, Rusya İmparatoriçesi, 699
Ekaterina II, Rusya İmparatoriçesi, 657, 698, 701-702, *705-706*, 740, 768
Ekoloji, 87, *121-122* (*ayrıca bkz.* Çevre)
Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), 1130
El Greco, 1269
Elbise, 453, 662, 822
Eleanor, Akitanyalı, 382-383
Elektrik, *147-148*
Elgin Marbles, *789-790*
Elias, Norbert, *375-376*, *496-497*
Eliot, T. S., 25, *1017-1018*
Elizabeth I, İngiltere Kraliçesi, 534, *573-574*
Elizabeth, Rusya İmparatoriçesi, 699
Elysée Antlaşması (1963), 1140
Empedokles, 143
Emperyalizm, 895, 897-901
  Deniz Gücü ve, 900
Endüstri Devrimi, 728-730, 819 (*ayrıca bkz.* Modernleşme)
Engels, Friedrich, 884
Ennius, Q., 201
Enrique, Denizci, Portekiz Prensi, 491
Entente Cordiale, 917-918
Epikurosçular, 148
Eponim, 748
Erasmus, (Gerhard Gerhards), 518-519
Erken Modern Dönem, 511
Ermenistan
  Bagrad Devleti, 364
  Hıristiyanlık ve, 294
  Soykırım, 956
Eski Uygarlıklar (*bkz.* Asur, Babil, Cadmus, Mısır, İndüs Uygarlığı, Minos, Miken, Fenike)
Estonya, *990-991*
Eşcinsellik, 922-923
Etrurya Krallığı, 777, 779
Etrüskler, 175, *178-179*, 1266
Eugenius IV, Papa, 444, 487
Euklides, 146
Euler, Leonard, 646-647
Euripides, 138
Evans, Arthur, 97, 111

Evrim, 839-842
Eylau, Çarpışması (1807), 775

F

Fahişelik, *215-216, 440*
Fallmerayer, Jakob, 267
Faroe Adaları, *84*
Faşizm, *532-533*, 991-992, 1009-1012, 1155
Faustus, Georgius, *536-537*
Febvre, Lucien, *584-585, 1018-1019*
Felipe II, İspanya Kralı, 539, 573, *577*, 589, 605, 1269
Felsefe
  Erken Modern,
  Aydınlanma, 643-644, 732
  Yunan (Eski), *127-129*, 133, 142, *146-148*,
  Ortaçağ, 378, 458-461
  Roma, 201-202, 217, 241
  19. Yüzyıl, 837-842, 849, 882-886, 901-905
  20. Yüzyıl, 1014-1015, 1143-1144
Feminizm, 751, 764-766, 850
Fenianlar, 876
Fenike, 126-127, 1278
Feodalite, 340-345
Ferdinand II, Kutsal Roma İmparatoru, 608, 610
Ferdinand, Aragon Prensi, 492-493
Festivaller, *366-367*
Fichte, Johann Gottlieb, 782, 802
Ficino, Marsilio, 518
Finans (*bkz.* Muhasebe, Bankacılık, Sigorta, Para, Vergi)
Finlandiya
  Folklor, 866
  1945 sonrası, 1156
  Rus İmparatorluğu ve, 787, 875
  İsveç Egemenliği, 391, 786, *864-865*
  Kış Savaşı (1939-40), 1067
Firengi, *554-555*
Fiyat Devrimi, 559-560, 1331
Fizik, 142-145, 461, 549-552, *573-575*, *903-904*, 1333
Fizyokratlar, 649, 728
Flamenko, *576-577*
Flandre, 404
Flaubert, Gustave, 836
Fleury, André, Cardinal de, 675
Flood, Henry, 684
Floransa Birliği (1439), 487, 496
Floransa, 425-427, 513-514, 525
Folklor, *246-247*
Fontainebleau Antlaşması (1814), 802
Fontainebleau Sarayı, 796, 798
Fotoğraf, *818*
Fourrier, Charles, 883
Fox, Charles James, 657, 785
Francesco Petrarca, 428, 513, 517
Francke, August Hermann, 654
Franco, General Francisco, 1045, 1049, 1049, 1074
François I, Fransa Kralı, 583, 588-589
Frank Krallığı, 313, 327, 1299
Frankfurt Okulu, 1016
Franklar
  Karolenjler, 327-338, 347, 1299, 1306
  Hıristiyanlık ve, 304-305
  Merovenjler, 261-263, 1306
  Papalık ve, 313-320
  Clovis Dönemi, 262-263, 305 (*ayrıca bkz.* Charlemagne)
Fransa
  'Ancien Régime', 661-669, 670-673, 674-675
  Calvinizm, 534, 536
  Sömürgecilik, 627
  Karşı-Reform, 543-544
  Sömürgeciliğin Tasfiyesi, 1135, 1137
  Erken Krallık, 83, 347, 382-384, 386
  Erken Modern, 583
  İmparatorluk, 749, 777, *794-795*, 1351
  Etats Généraux, 585
  Beşinci Cumhuriyet, 1139-1140
  Dördüncü Cumhuriyet, 1139-1140
  Fronde, 585, 665
  Guiseler, 544, 548
  İmparatorluk Siyaseti, 897
  İtalya Savaşları, 588
  Temmuz Krizi (1914), 923, 925
  Temmuz Devrimi (1830), 850-851
  Liberalizm, 850

Ortaçağ, 1304, 1306-1307
Milliyetçilik, 868
Soyluluk, 631, 665
Köylü İsyanları, 633-635
Polonya Bunalımı (1939), 1065
1945 sonrası, 1139-1140
1848 Devrimi, 850-852, 858
İkinci İmparatorluk, 850-852
Üçüncü Cumhuriyet, 850
Otuz Yıl Savaşı ve, 613
Vichy Rejimi, 1070, 1085, 1097
Din Savaşları, 534, 548-549, 583
Kutsal Roma İmparatorluğuyla Savaşlar, 589 (*ayrıca bkz.* Fransız Devrimi, Fransız Devrim Savaşları)
Fransız Devrimi Savaşları, 1347
Kıta Sistemi, 760, 776-777, 790
Mısır Seferi, 773
Birinci Koalisyon, 760, 770
Avusturya Alçak Ülkelerinin İstilası, 766, 769-771
İtalya Seferi, 771
Yarımada Seferi, 776, 782, 785
Rusya Seferi, 790, 793, 799
İkinci Koalisyon, 774
Üçüncü Koalisyon, 775
Fransız Devrimi, 1346
Brumaire Darbesi, 749, 773-774
Takvim, 746, 1348-1349
Chouanlar, 756, 770
Kamu Selameti Komitesi, 746, 750, 757, 764
Commune (Komün), 744, 751
Kurucu Meclis, 760, 764
Anayasa, 743, 746
Cordelier Klübü, 751
Dauphiné Ayaklanması, İsyanı, 739
Direktuar, 749, 759-761, 764, 771, 773
Ekonomi, 760
Bastille'in Düşüşü, 737, 742-743
Feminizm, *764-766*
Tarih Yazını, 737-738
Amerikan Bağımsızlık Savaşının Etkisi, 726
Yasama Meclisi, 743, 750
Marseillaise, 763
Ulusal Meclis, 743, 747, 750
Ulusal Konvansiyon, 743, 745, 749
Muhalefet, 751-753, 756-757
Kökenler, 726-731, 734, 736-741
Din Siyaseti, 759, 763
Jeu de Paume Yemini, 741-742, 747
Terrör, 757-759
Termidor Darbesi, 749
Üçüncü Tabaka, 742
Vendée Ayaklanması, 752, 756
Fransız-Alman Savaşı, 914
Fransız-Avusturya Savaşı, 870
Fransız-Hollanda Savaşı, 671
Fransiskenler Tarikatı, 389
Franz I, Kutsal Roma İmparatoru, 694
Franz II, von Habsburg, Kutsal Roma İmparatoru, 694
Franz, Avusturya İmparatoru, 781
Franz-Joseph I, Avusturya İmparatoru, 871, 875
Frazer, James, *185-187*
Freud, Sigmund, 892
Friedland Çarpışması (1807), 775
Friedrich I, Barbarossa, Kutsal Roma İmparatoru, 380
Friedrich I, King of Denmark and Norway, 598
Friedrich II, Holy Roman Emperor, 380, *381*
Friedrich II, King of Prussia, 657, 696
Friedrich, C. D., 1271
Friedrich-Wilhelm II, Prusya Kralı, 696, 740, 780
Friedrich-Wilhelm III, Prusya Kralı, 852
Friedrich-Wilhelm IV, Prusya Kralı, 871
Friedrich-Wilhelm, Prusya Dükü (The Great Elector), 601

G

Gagauz, *791-792*
Galba, Roma İmparatoru, 215
Galiçya (Avusturya, Polonya, Ukrayna), 364, 455, 709, 875, 878, 950, *970-971*, 1367, 1374-1376
Galiçya (İspanya), 109, *307*, 1299, 1301, 1384
Galileo Galilei, 550
Galler
Erken Ortaçağ, *339-340*

Eisteddfod, 863, 876
İngiliz İlhakı, *339-340*, 435, 451, 593
Ortaçağ, 339, 452
Methodizm, 641
Ulusal Uyanış, 641
Galton, Francis, *840-841*
Gamelin, General Maurice, 1059
Gapon, Peder Georgi, 882
Garibaldi, Giuseppe, 870
Gelenek, *756-757*
Genetik, 70, *877-878*
George I, Helenler Kralı, 881
George III, Büyük Britanya Kralı, 684, 726
Gérard, Père, 750
Gerilla Savaşı, *785*
Germen Halkları, 250, 253
Hıristiyanlık ve, 311
Tarihöncesi, 250, 253, 257
Germen İstilaları, 246
Gıda, *96-97*, *98*, *103-104*, *131-132*, *329*, *878-880*, 1281
Gılgamış Destanı, 137-138
Gibbon, Edward, 222, 652
Gierek, Edward, 1175
Gimbutas, Dr Marija, 107
Girit, 100, 102, 110-116, *606-608* (*ayrıca bkz.* Knossos, Minos Uygarlığı)
Girondinler, 743, 750, 757
Gizil Yazılar, 160
Gizli Denekler, *381*
Gladstone, William Ewart, 855, 916
Glenceo Katliamı (1692), 678, 1202
Glendower, Owen, 451
Gobineau, Joseph, *783-784*
Goebbels, Joseph, *542-543*
Goethe, Johann Wolfgang von, *536-537*, 660, 669, *733-734*
Gomulka, Wladyslaw, 1169, 1171, 1175
Gorbaçev, Mikhail, 1124, 1137, 1160, 1173, 1176-1177, 1184-1185, 1188-1191, 1194-1195
Gordon Childe, Vere, 107
Gore-Booth, Constance, 1021
Gotland Projesi, *127-129*
Gottwald, Klement, 1134, 1173
Goya, Francisco, 736
Göçebeler, 243-248, 326, 362, 393-394, 414
Görecki, Henryk, *1020*
Görgü Kuralları Tarihi, *375-376*
Göring, Hermann, 1034, 1038, 1057, 1060-1062, 1072, 1080, 1116, 1118-1120
Gratton, Henry, 684
Grégoire de Tours, *303-304*
Gregorius I, Papa, 300, 305, 309
Gregorius VII, Papa (Hildebrand), 368
Gregorius XIII, Papa, 538, 546
Grey, Sir Edward, 925, 927-932, 942
Grimm Kardeşler, 863
Grunwald Çarpışması (1410), 456
Guillaume d'Orange (William III), İngiltere Kralı, 671, 677
Guillaume V, d'Orange, 738
Guillaume, Normandiya Dükü ("Fatih"), 368
Guizot, François, 32-33
Gulag, 1025, 1390
Gustav IV Adolphus, İsveç Kralı, 786
Gustavus II Adolphus, İsveç Kralı, 548, 560, 598, 609
Gustavus III, İsveç Kralı, 688, 766
Gustavus Vasa, İsveç Kralı, 598
Güç Dengesi, 626, 708
Gül Haç Tarikatı, *381*, 573-575
Güller Savaşı, 451
Gürcistan
Hıristiyanlık ve, 294
Sovyet Sonrası Gelişim, 862-863
Rusya Tarafından Alınışı, 788, 1358
Kraliçe Tamara Döneminde, 364

H

Habsburg Hanedanı
Kameralizm, 693
Onsekizinci Yüzyıl, 694
Fransız Devrim Savaşları, 766-771, 775-776
Fransız Savaşları, 589
'Jozefinizm', 693
Para, *568-569*
Moskof Devleti ve, 502, 507
ve Polonya Paylaşımı, 711, 770
İspanyol Habsburgları, 569, 577

(*ayrıca bkz.* Avusturya (İmparatorluk), Kutsal Roma İmparatorluğu)
Hacha, Emil, 1057
Haç, *220-221*, 1288-1289
Haçlı Seferleri
Dördüncü Haçlı Seferi, 388
Kuzeyli, 391-392
Kökenleri, 374, 377
Filistin ve, 386-387
Haçlı Tarikatları, 387-388
Hadrianopolis Çarpışması (376), 257
Hadrianus, Roma İmparatoru, 215
Halifeler, 282
Halle Üniversitesi, 654, 693, 695
Halley, Edmund, *677-678*
Hallstein, Walter, 1153
Hals, Frans, 1269
Hamann, Johann Georg, 659
Hannibal, 163, 166, 169-171, 179
Hanover Hanedanı, 679, 684, *855-857*, 1360-1361
Hansa Birliği, *369-371*, 394, *456-457*
Harris, Arthur 'Bombacı', *441-442*
Hastalık, *261-262*, *456-457*, *554-555*
Hastings Çarpışması (1066), 368, 1267
Hava Taşımacılığı, 816, 1149, 1332-1333
Havel, Vaclav, 1174-1175, 1183
Hawkins, John, *492-493*
Haydn, Franz Joseph, 736
Hayek, Friedrich von, 523-524
Hazarya, *264-266*, *1300*
Hébert, Jacques René, 751
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 837, 861
Heilbronn Birliği, 609-610
Heinrich IV, Kutsal Roma İmparatorluğu, 368, 380
Heinrich, Kuşçu, Almanya Kralı, 57, 346
Helsinki Nihai Senedi (1975), 1179, 1183
Henri II, Fransa Kralı, 583, 589
Henri IV, Fransa Kralı, 549, 583
Henri Valois, Polonya Kralı, 600
Henry II, İngiltere Kralı, 382, 1312
Henry III, İngiltere Kralı, 383, 386
Henry V, İngiltere Kralı, 449-450
Henry VIII, İngiltere Kralı, 531, 534, 563, 589, 593-594, 598
Heraclius, Bizans İmparatoru, 268, *273-275*, 277
Herakleitos, 143, 145
Herder, Johann Gottfried von, 734, 863, *864-865*
Herodotos, 153, 156
Herzl, Theodore, 893
Hess, Rudolf, 1118-1119
Hesse-Darmstadt, 855-857
Heykelcilik, 293, 513, 614-621
Yunan (Eski), 140-141
Ortaçağ, 482
Hıristiyan Alemi, 24-27
Hıristiyan Demokrasisi, 1139
Hıristiyanlık
Aryancılık, 231, 236, 288-289
İnanç, *544-545*
Kitabı Mukaddes ve, *312-313*
İffet, *224-226*
Hıristiyan Enternasyonalizmi, 968-970
Deizm, 648
İkicilik, 352-353
Erken Ortaçağ, 323
Avrupa Kültürü ve, 26
Genel Ruhani Meclisler, 239, 288-289, 295, 302
Gnostisizm, 226
Sapkınlık, 231
Kutsal Emanetler, *303-304*
İlahiler, *527-529*
Tasvir kırıcılık, 274, 302
Jansenizm, 668
Yahudilik ve, 224, 227
Büyü ve, *432-433*
Methodizm, 641, 844
Manastırcılık, 295, 345, 349, 374
Mistik Gelenek, 462
Ondokuzuncu Yuzyıl, 842-844, 847
Kökenleri ve Gelişimi, 219-233
Hac, *307*
945 sonrası, 1146
Dingincilik, 641, 667-668
Kopuş (1054), 361-362
Günah, *293-294*
Yayılması, 304-306, 1296
İlahiyat, 219-233, 288-296, *293-294*, 431, 459, 524-544, *840-841*, 842-847, 1015
Hoşgörü, 842

Üçlemciler, 232, 288 (*ayrıca bkz.* Ateizm, İnsancılık, İslamiyet, Yahudilik, Paganizm, Protestan, Roma Katolik, Uniate ve Orthodoks Kiliseler)
Hırvatistan, 273, 346, 364, 545, 662, 787, 1042, 1074, 1192, 1290-1291, 1367, 1373, 1379 (*ayrıca bkz.* Ustashi)
Hills, Denis, *1111-1112*
Himmler, Heinrich, 1038, 1066
Hind-Avrupa Dilleri, 106-107
Hind-Avrupa Halkları, 247-249, 1293 (*ayrıca bkz.* Teker Teker Halklar)
Hind-Avrupalı Olmayan Halklar, 248-249
Hindenburg, Paul von, 1030, 1034
Hippokrates, 145
Hititler, 105, 113-114
Hitler, Adolf, 56-59, 950-951, 988, 1012, 1027, 1029-1035, 1035-1037, 1037-1039, 1049-1051, 1054-1062, 1064-1067, 1069-1070, 1073-1075, 1077, 1079-1080, 1088, 1092, 1096-1098, 1100, 1104-1105, 1107-1108, 1110, 1116-1118, 1271, 1368-1369
Hoare-Laval Anlaşması (1935), 1051
Hobbes, Thomas, 564, 649
Hoche, General Lazare, 756, 770
Hofer, Andreas, 726
Hoffmann, E. T. A., 780, 802
Hohenstaufen Hanedanı, 380, 382, 422, 425
Hohenzollern, Albrecht von, Prusya Dükü, 601
Hohenzollern, Hanedanı, 601, 673, 694-695
Hollanda Doğu Hint Kumpanyası, 556
Holokost (Yahudi Katliamı), *754-755*, 1080, 1082, *1083-1084*, 1084-1086, *1086-1087*, 1087-1090, 1091-1092, 1388-1389
Homeros, 134, *137-138*
Honecker, Erich, 1172, 1191
Honorius, Bizans İmparatoru, 269
Horatius Flaccus, 203
Horthy, Amiral, Nicholas, 980, 1011
Hossbach Memorandumu, *1052-1053*
Hroiswitha Gandersheim Hükümdarı, 464
Hubertusburg Antlaşması (1763), 696
Huguenotlar, 534, 544, 548-549, 555, 577
Huizinga, Johan, 413
Hukuk, *198*, *210* (*ayrıca bkz.* Anayasal)
Humanizma, 139, 518-523
Humbert, General, 1345
Hume, David, 644, 650
Hunlar, 243, 248, 257, 260
Hus, Jan, 431, 444, 463
Husak, Gustav, 1174
Husçular, 454
Hükümet, Yönetim, *154-155*, 192-197, 204-214, *605-606*, 661-680, 1161-1167 (*ayrıca bkz.* Anayasa Tarihi, Hukuk, Siyaset)
I. Dünya Savaşı
devamı, 972
Balkan Sahnesi, 953, 968
Brusilov Saldırısı, 950
Merkezi Güçler, 948-949, 954, 957, 968, 971
Korkaklık, *958*
Doğu Cephesi, 950, 953, 967-968
Mihver Güçleri, 927, 937, 948, 953-954, 968
Gelibolu Seferi, 953
İtalya Cephesi, 954
Temmuz Krizi, 921, 923, 925
942
Doğu Akdeniz Cephesi, 953, 967-968
Tıp, 954-955
Akdeniz Sahnesi, 953
Askeri Strateji, 949
Deniz Savaşı, 955
Kökenleri, 925-942
Barış Konferansı, 973-974
Savaş Amaçları, 948
Batı Cephesi, 949, *950-952*, 968 (*ayrıca bkz.* Rus Devrimi, Saraybosna, Verdun)
II. Dünya Savaşı
devamı, 1124-1127
Balkan Seferi, 1074-1075, 1104
Atlantik Çarpışması, 1073, 1092-1093

Britanya Çarpışması (1940), 1072
Bombardıman Saldırıları, *441-442*, 1094
İşbirliği, 1080, *1081*, *1083-1084*, 1098, 1127, 1386-1387
D-Day Çıkarması, 1104-1105
Dunkerque, 1070
Doğu Cephesi, 1065-1069, 1073-1077, *1075-1076*, 1077-1080, *1081*, *1086-1087*, *1091-1092*, 1095-1100, *1098-1100*, 1100-1110, *1108-1109*
ABD'nin Girmesi, 1090-1093
Etnik Temizlik, *1098-1100*
Fransa'nın Düşmesi, 1070
Büyük İttifak, 1091-1092, 1094, 1100-1101
İtalya Seferi, 1095
Kurtuluş, 1074, *1081*, 1096, 1103-1106
Alçak Ülkeler, 1070, 1107
Deniz Savaşı, 1073
Kuzey Afrika, 1073
Polonya Seferi, 1062, 1065-1066
Vatana Dönüş, *1111-1112*
Direnme Hareketleri, 1096-1098
İskandinavya, 1069-1070
Savaş Suçları, *1068-1069*, *1098-1100*
Kış Savaşı, 1067 (*ayrıca bkz.* Almanya (Üçüncü Reich), Holokost, Stalingrad, SSCB)

İ

İllyria İlleri, *778-779*, 787, 1290-1291
Illyricum (Roman Eyaleti), *211-212*, 1290-1291
İllyrist Hareket (İllyrizm), *778-779*
İndüs Uygarlığı, *100-102*, 1302
İnebahtı Çarpışması (1571), 605
İnfluenza, *723-724*
Innocentius III, Papa, 388-390
Iona, 306
Irk, 57, 70, *492-493*, *783-784*, *840-841*, 863, 906-907, *956*, 992, 1035, 1066, *1081*, 1080-1090 (*ayrıca bkz.* Öjenik, Soykırım)
İrlandalı Misyonları, 305
Isabella, Kastilya Prensesi, 492-495
İslam, 280-287
Hıristiyanlık ve, 286-287, 296
Slavlar ve, 285 (*ayrıca bkz.* İber Yarımadası, Osmanlı İmparatorluğu)
Ivan I, 'Kalita', Büyük Moskof Dükü, 417-418
Ivan III, 495-496, 500-503, 505-507
Ivan IV Korkunç, Çar, 546, 600
Ivan VI, Çar, 699

İ

İber Yarımadası
Hıristiyan Yeniden Fethi, 374, 420-421, 1268, 1301
Hıristiyanlık ve, 305
Tarihsel Coğrafya, 82
Müslüman Denetiminde, 282-284, *285-286*, 374, 377, 420-422, 494-495, *576-577*, 1301 (*ayrıca bkz.* Portekiz, İspanya)
İbn-Yakup, İbrahim, 354-355
İkili Anlaşma, 917
İkili İttifak, 917
İklim, 69, 86
İkonalar, 268, 276-277, 1267
İktisat, 461, *650-651*
İktisat Tarihi (*bkz.* Tarım, İktisat, Finans, Endüstri, Teknoloji, Ticaret)
İletişim, 180, 730, 816, 1333
İllirya, 163, 247, 692
İngiliz İç Savaşı, 594-598
İngiltere
Anglo-Saksonlar, 260, 323, 338, 368
Calvinizm, 534, 536
Hıristiyanlık ve, 309-310
Sömürgecilik, 555, 593, 627
Karşı-Reform, 545
Çitleme Hareketi, 631, 680
İngiliz Commonwealth'i, 534, 597
'Gamlı Devrim' (1688), 677-678
Latitudinayanizm, 640
Hukuk, 464
Methodizm, 641
Kökenleri, 260
Parlamento, 435, 594-597
İskoçya'yla Birleşme (1707), 54, 675, 679, 1345

İrlanda'yla Birleşme (1801), 684, 785, 1345 (*ayrıca bkz.* Birleşik Krallık)
İnsan Hakları Bildirisi, 723, 743, 761, 763, 779
İnsan Hakları, 60, 727, 763, *764-765*, 1345
İran, 123-124, 274, 281
İrlanda
Hıristiyanlık ve, 292, 304
Kolonizasyon, 1339
Karşı-Reform, 545
Erken Modern, 595, 1339
Onsekizinci Yuzyıl, 683-684
Kendini Yönetim, 877
'Irlanda Serbest Devleti', 990
Dil, 593, 1295
Patates Kıtlığı, 878-880
İngiltere'yle Birleşme (1801), 684, 785 (*ayrıca bkz.* Ulster)
İskandinavya
Hıristiyanlık ve, 357-358
Demokrasi, *327*
Keşif, *359-360*
Tarihsel Coğrafya, 81
II. Dünya Savaşında, 1067-1070
Ortaçağ, 457
Napoléon Dönem, 786
İskenderiye, 159-160
İskoçya
Hıristiyanlık ve, 305, *306*
Clearences, 680
Erken Ortaçağ, 338
Erken Modern, 682-683
Jacobit Ayaklanmalar, 679
Milliyetçilik, 881, 1142, 1203
Reform ve, 534
İngiltere'yle Birlik (1707), 54, 675, 679, 1345 (*ayrıca bkz.* Birleşik Krallık)
İspanya Alçak Ülkeleri 544, (*ayrıca bkz.* Belçika)
İspanya Engizisyonu, 494-495, *540-541*
İspanya İç Savaşı, 1043, 1045-1049, 1384
Falanga, 1045
Uluslararası Tugaylar, 1046, *1047-1048*, 1385
İspanya Veraset Savaşı, 672, 685, 695
İspanya
Sömürgecilik, 553, 626
18. Yüzyıl, 685
Fransız Devrim Savaşları ve, 770, 776, 782
Savaş-arası Politikalar, 1042-1049
Ortaçağ, 421, 491-495
'da İslam Uygarlığı, *285-286*, *1268*
19. Yüzyıl, 851
1945 sonrası, 1143, 1155
16. Yüzyıl, 1331 (*ayrıca bkz.* Aragon, Kastilya, Galiçya, Navarra)
İstanbul, 1266
İsveç Sosyal Demokrat Partisi, *986-987*, 1040
İsveç
Hıristiyanlık ve, 358
İç Savaş, 546, 548, 598
Erken Modern, 598-599
18. Yüzyıl, 687
Fransız Devrim Savaşları ve, 766, 785
Norveç'in Kazanımı, 786, 810
Bağımsızlık, 598
Savaş-arası Dönem, 1040
Liberalizm, 858
Finlandiya'nın Kaybı, 786
Siyaset, *986-987*
1945 sonrası, 1155
Otuz Yıl Savaşı ve, 609-610
İsviçre, 1317
Karşı-Reform, 543
Ortaçağ, 431
1945 sonrası, 1155
Reform, 529
İşkence, 586-588
İtalya
Onsekizinci Yüzyıl, 686
Tarihsel Coğrafya, 82
(Kuzey) İtalya Krallığı, 777, 779
Napoléon ve, 771, 778-780
1945 sonrası, 1373
Rönesans, 513-517, 1329
'Risorgimento', 870, 1364, 1373
Devlet Milliyetçiliği, 860
I. Dünya Savaşı, 947
II. Dünya Savaşı, 1062, 1373
İznik Akidesi, 232, 236, 289

J

Jacobiteler, 679
Jacquard, Joseph-Marie, 729
Jagiellon, Hanedanı, 453-456, 506, 599, 1321-1322
Jakobenler, 743, 750-751, 757, 760, 763, 766
James I, İngiltere Kralı, (VI İskoçya Kralı), 572, 590, 594
James II, İngiltere Kralı, 676
Jan Casimir, Polonya Kralı, 600
Jan Sobieski, Polonya Kralı, 704
Jannequin, Clément, 521
Jansen, Cornelius, 544
Jaroslav Bilge, Kiev Hükümdarı, 363
Jaruzelsky, General Wojciech, 1176
Jasenovac, *754-755*
Jaurès, Jean, 921, 929
Jean Paul (Johannes Paulus) Papa, 1147
Jeanler, 822
Jeanne d'Arc, 446, 448
Jena Çarpışması (1806), 775
Jeopolitik, 42, 917-920, 1372
Jestler, *585-586*
Jiri z Podebrad, 454
Joao V, Portekiz Kralı, 685
Jogaila, Litvanya Büyük Dükü, 420, 455-456
Johannes XXIII, Papa, 1146
John of Gaunt, Lancaster Dükü, 447, 450
John, Bedford Dükü, 448
Jones, Sir William, 106
Joseph I, Portekiz Kralı, 685
Joseph II, Kutsal Roma İmparatoru, 693-694, 719, 721, 740
Joyce, James, 911, 1015
Judaizm
  Kabala, *423-425*
  ve Hıristiyanlık, 223-224, 226-227
  'Hasidizm', 641-642, 890
  Reformdan Geçmiş Judaizm, 890-891
Jukov, Georgi, Mareşal, 1062, 1096, 1107, 1110
Julianus, Roma İmparatoru, 269, 288
Julius II, Papa, 519
Jung, Carl, 907
Justinianus II, Bizans İmparatoru, 274
Justinianus, Roma İmparatoru, 210, 268, 271-272
Juvenal Iunius Iuvenalis, 190

K

Kabala, *423-425*
Kadar, Janos, 1171-1172
Kadınlar, *93-94*, *146-147*, 822, 1021
Kafka, Franz, 911, 1016
Kafkas Coğrafyası, 82, 1358
Kafkas Halkları, 248
Kâğıt, 379
Kamu Sağlığı, 823-824
Kanallar, 333, 649, 730
Kanarya Adaları, 491
Kant, Immanuel, 643, 659-660, 732, 734, 828
Kapitalizm, *448-449*, 560
Kapp Darbesi (1920), 988
Kara Veba, 436, 438, 440
  Anti-semitizm ve, 439
  Ekonomik Sonuçları, 439
  Toplumsal Sonuçları, 439-440
Karadağ
  Balkan Savaşları ve, 920
  Erken modern, 691
Karadeniz, 80, 1350
Karadzic, Vuk, 863
Karageorge Petrovic, 691
Karamazov Kardeşler, *540-541*
Karbon Tarihlemesi, *89-90*
Karl I, Avusturya İmparatoru, 968, 980
Karl V, Kutsal Roma İmparatoru, 526, 568
Karl VI, Kutsal Roma İmparatoru, 693
Karl VII, Kutsal Roma İmparatoru, 693
Karl X, İsveç Kralı, 599
Karl XII, İsveç Kralı, 687-688, 700, 791
Karl XIV, İsveç Kralı, 786
Karlofça Barışı (1699), 690
Karşı-Reform, 537-539, 543-549
Kartaca, 127, 163, 165-171, 178-181, 184
Kartal, *181-182*, 1288-1289
Kastilya ve Aragon, Birliği, 492-494
Kastilya, 374, 407, 420, 491-495, 1301
Katharlar, 390, *437-438*

Katyn Katliamı (1940), 1067, *1068-1069*, 1118
Kautsky, Karl, 885
Kaz Adımı, *657-658*
Kazan, *330-331*, 393, 602, *633-635*
Keats, John, 831
Keelhaul Harekâtı, *1111-1112*
Kellog-Briand Antlaşması (1928), 1013
Kelt Dili, *100-102*
Keltler, 105, 108, 250, 338
Kennedy, John F., 1180-1181
Kentler, *127-130*, *183-184*, *212-213*, *669-670*, 1282
Kepler, Johann, 550
Kerenski, Aleksander, 963
Keşif, 553
Keynes, John Maynard, 989
KGB, *705-706*, 976, 1025, 1159, 1163 (*ayrıca bkz.* NKVD)
Khmelnytsky, Bohdan, 600
Kırım, 82, *127-129*, 1350
Kırım Savaşı, 916
Kırnata Emirliği, 420
Kısa Pepin, Franklar Kralı, 317-320
Kierkegaard, Sören, 843-844
Kiev Rus, 324, *703-704*, 1309, 1324
  Hıristiyanlık ve, 356, 358
  Parçalanma, 363, *703-704*, 1309
Kimya, *573-574*, 646, 689-690, *820-821*, *838-839*
Kinikler, 148
Kipling, Rudyard, 34
Kirov, Sergei, 1027
Kişinev, *1076*
Kitabı Mukaddes, 222
Klasik Gelenek, *143-144*, 511, 635, 1266
Kléber, Jean Baptiste, General, 753
Kleopatra, Mısır Kraliçesi, 162, 181
Klinger, Friedrich Maximilian von, 660
Knossos, 97, 102, 110-116, 1265
Knox, John, 534, 594
Koklama, 777
Kolakowski, Leszek, 1144
Kolera, *823-824*
Kollataj, Hugo, 740
Kolektivizm, 730
Kolomb Değiştokuşu, 557
Komecon (CMEA), 1165, 1167-1168, 1192
Komensky, J. A., *656-657*
Kominform, 1133
Komintern, 1133
Komünist Partiler, 1139
Komünizm, 532-533, 991-992, 1009-1010, 1015
Kongre Sistemi, 811
Koniggratz, Çarpışması (1866), 871
Konstantinopolis
  İşgâli (1203-4), 388
  Düşüşü (1453), 486, 489-490
  Kuruluşu (MS 326), 232, 235, 238-239
Kordoba, 285-286
Kore Savaşı, 1149, 1178
Korfu, 788-789
Kornilov, General Lavr, 963
Korsanlık, *605-606*
Korsika, *676*, 773
Kosciuszko, Tadeusz, 708, 768, 770
Kosice, Statüsu (1374), 455
Kosova, Çarpışması (1389), 417
Kossina, Gustav, 107
Kölecilik, *190-192*, *492-493*
Königsberg (Kaliningrad), 1126
Köprülü Ailesi, 688
Köylüler İsyanı, 443
Köylüler Savaşı, 526, 529
Köylüler, *633-635*, 1272
Kraina (Hırvatistan), *605-606*, 1192, 1344
Kraków (Kracow), 393-394
  Cumhuriyeti, 810, 851, 874
Krasinski, Wincenty, 801
Krikalyev, Sergei, 1195
Krochmal, Nachman, 892-893
Kropotkin, Peter, 887
Kruşçev, Nikita, 1158-1160, 1166, 1168, 1170-1171, 1180-1181
Kudüs, 219, 223, 280, 282, 374, 386
  Krallığı, 386-387
Kumanlar (*bkz.* Poloveçler)
Kun, Bela, 979-980, 1011
Kuran, 280-282
Kurgan Kültürü, 107
Kuropati Ormanı, *1026*

Kursk, Çarpışması (1943), 73, 1098
Kutsal Birlik (1684), 690, 704
Kutsal İttifak, 811
Kutsal Makam Birliği, 381
Kutsal Roma İmparatorluğu, 1306-1307
  Gerilme, 694
  İntikal, 775, 780-781
  Hukuk, 463
  Ortaçağ, 423
  Kökenler, 347
  Papalık ve, 347, 379-382, 404 (*ayrıca bkz.* Almanya, Habsburg, Hanedanı)
Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO), 1134, 1137, 1140-1142, 1151-1155, 1170, 1177, 1179, 1184, 1394
Kuzey İrlanda (*bkz.* Ulster)
Küba Füze Krizi, 1160, 1179
Küçük Entente, 1040
Küçük Kaynarca Anlaşması (1774), 690
Kültür Çemberleri, 1298
Kültür Tarihi, 25-50, 126-156, 199-204, 219-233, 377-379, 426-428, 457-485, 509-552, 614-621, 633-661, 711-722, 730-736, 824-825, 830-846, 901-911, 1014-1021, 1143-1146, 1166-1167, 1298 (*ayrıca bkz.* Antropoloji, Sanatlar, Kıyafet, Folklor, Mitos, Felsefe, Din Tarihi, Ayin, Sembolizm)
Kültürel Eğim, 73
Kültürel Özellik, *789-790* (*bkz.* Polovecler)
Kütüphaneler, 565

L

L'viv (Lwów, Lemberg), 455, *669-670*, *970-971*, 1077 (*ayrıca bkz.* Galiçya)
Labrousse, C. E., 737
Labrunie, Gerard, 835
Lafayette, Marie Marquis de, 742-743, 750-751
Lahey Konvansiyonları, 921
Lamarck, Jean-Baptiste, 840
Lamartine, Alphonse de, 831, 852
Lamennais, Hughes, 843
Lampedusa, G. T. di, *872*
Lancaster, Hanedanı, 447-451
Lânetler, *456-457*
Languedoc, 384, 390
Lasalle, Ferdinand, 884
Lateran Antlaşması (1929), 991
Latin, 266-267, 378, 1278
Lausanne Konferansı (1932), 989
Lausanne, Antlaşması (1923), 984
Laval, Pierre, 1116, 1126
Lavoisier, Antoine, *689-690*
Law, John, 629, 675
Lawrence, D. H., 906, 939, 1015
Le Brun, Charles, 635, 670
Le Preste de Vauban, Sebastien, 561, 666
Lechfeld, Çarpışması (955), 346
Lefebvre, François Joseph, 737
Lefâvre d'Etaples, Jacques, 518, 531
Leibniz, Gottfried, 645
Leipzig, Milletler Çarpışması (1813), 792
Lenin (V. I. Ulyanov), 885, 940, 963, 966-967, 976, 981-983, 1022, 1027, 1199, 1201
Leo IX, Papa, 358
Leo XIII, Papa, 845
Leon III, Papa, 328
Leon ve Kastilya Krallığı, 421, 491
Leopardi, Giacomo, 832
Leopold I, Belçika Kralı, 851
Leopold II, Kutsal Roma İmparator, 694, 764
Leviathan, 564
Liberalizm, 849-858
Liechtenstein, 1157
Ligurya Cumhuriyeti, 779
Linden, Frankonya, 610
Lindisfarne, 1267
Linnaeus, Carl von Linne, 645
List, Friedrich, 814
Liszt, Franz, 831, 1271
Litvanya
  Dil, 256-257
  Modern, 1316
  Milliyetçilik, 875
Litvanya, Büyük Dükalığı
  Hıristiyanlık ve, 455
  Ortaçağ, 1316
  Paylaşımı, 708
  Yükselişi, 420

Jan Sobieski Döneminde, 704
Polonya'yla Birleşme, 455 (*ayrıca bkz.* Rzeczpospolita)
Litvinov, Maxim, 1050, 1060
Livonya Haçlı Seferi, 391
Lizbon Depremi, 686
Lloyd George, David, 974
Lloyd's of London, *677-678*
Lull, Ramon, 482-483
Locarno Anlaşması (1925), 988, 1013
Locke, John, 644, 649-650
Lombardlar, 251, 263, 272, 299, 302, 306, 315, 317-320
Lorraine, 1341
Louis II, Jagiellon, Bohemya ve Macaristan, 568, 605
Louis IX, Fransa Kralı, 384
Louis VII, Fransa Kralı, 382, 386
Louis XI, Fransa Kralı, 449, 452
Louis XIV, Fransa Kralı, 583, 585, 617-618, 620, 626-627, 631, 635, 640, 649-650, 661-663, 665-667, 669, 671-674, 676, 678-679, 1270 Sanatlar, 669
Dış Politika, 671-672
Yönetimi, 664
Askerlik, 666
Kişiliği, 663, 1270
Din ve, 667-668
Toplum, 664-665
Louis XV, Fransa Kralı, 661, 675
Louis XVI, Fransa Kralı, 675, 737, 743, 747, 750, 766, 768
Tahttan İndirilmesi, 744, 747, 766, 769
İdamı, 747, 758
Varennes'e Kaçış, 747, 750, 766
Louis XVII, veliaht, 747, 752
Louis XVIII, Fransa Kralı, 751, 801
Louis-Philippe, Fransa Kralı, 850-851, 858
Lounrot, Elias, 864-865
Lourdes, 845-846
Louvain, Üniversitesi, 544
Louvois, François Marquis de, 666, 668
Lublin, Birliği (1569), 599
Ludistler, 786
Lulli, Jean-Baptiste, 636
Lunéville Antlaşması (1801), 774
Lusitania, 956
Luther, Martin, 525, 527-529, 529-531, 1269
Luxembourg, 1097
Luxembourg, Hanedanı, 423, 454-455, 1321
Luxemburg Uzlaşımı (1966), 1153
Lübeck, Antlaşması (1629), 609
Lützen, Çarpışması (1632), 598, 609
Lyon, *212-213*
Lysenko, T. D., *877-878*

M

Maastricht Antlaşması (1991), 1188, 1197
Macaristan, 1378
Budapeşte, 395-396
Kalvinizm, 534
Hıristiyanlık ve, 355
Habsburglar Yönetiminde, 567-570, 694
'Kadarism', 1172
Krallığı, 364
Ortodoksluk, 547
Paylaşım (1533), 605
1848 Devrimi, 851
1989 Devrimi, 1191
956 Ayaklanması, 1170-1172
St Stephanus, 355, 364, 395-396
Sovyet Cumhuriyeti (1919), 979-980
Macarlar, *246-247*, 326, 345-346, *865-866*
Macdonald Planı (1933), 1051
Machiavelli, Niccolo, 513, 563
Mackinder, Halford, 25, 918, 920
Macpherson, James, 660
Magellan, Ferdinand, 553
Maginot Hattı, 1040, 1070
Maginot, André, 1040
Magna Carta (1215), 383, 594
Majdanek, 1066
Makedonya Savaşları, 169
Makedonya
Balkan Savaşları ve, 920, 1369
Yükselişi, 124, *157-158*
Antigonlar Hanedanı Döneminde, 157

Makedonyalı Filippos, 124
Malachowski, Stanislaw, 740
Malet, Claude-François, *794-795*
Malplaquet, Çarpışması (1709), 672
Malta, 99, 248, 773, 1185
Malthus, Thomas, 829
Man Adası, 1157
Manchester Okulu, 850
Manchester, 729
Mandel'shtam, Nadzezhda, 1016
Mandel'shtam, Osip, 1016
Manet, Edouard, 911
Manhattan Projesi, 1101
Mann, Thomas, *536-537*, 939, 1016
Mansfeld, Kont Ernst von, 609
Manş Adaları, 1149
Manuel I, Bizans İmparatoru, 363
Mao Zedong, 1158, 1171, 1178
Marat, Jean, 725, 750, 757
Marathon, Çarpışması (MÖ 490), 123
Marcellus, Claudius, 163, 166-168, 170
Marco Polo, 395, 408, 1269
Marcus Antonius, 183
Marcus Aurelius, Roma İmparatoru, 215, 217-218, 230
Margaret, Flandre Kontesi, 404
Maria I, Portekiz Kraliçesi, 686
Maria Theresa, von Habsburg, 671, 693-695, 711
Marie-Antoinette, Fransa Kraliçesi, 725, 747, 764
Marie-Louise (Avusturyalı) Fransa İmparatoriçesi, 774, 801, 804
Marignano, Çarpışması (1515), 588
Marr, Nikolay Yakovlevic, 248
Marseillaise, *766-767*
Marshall Planı, 1030, 1177
Marshall, George, 1130
Marsilio (Padovalı), 481
Marsilya, *129-130*
Marx, Karl, 549, 737, 814, 830, 861, 883-885, 887
Marxizm, 885-886, 907, 1037 (*ayrıca bkz.* Komünizm)
Mary Tudor, İngiltere Kraliçesi, 589
Masaryk, Jan, 1128, 1134
Masonluk, *680-682*
Masurian Gölü Çarpışması (1914), 950
Matejko, Jan, 269
Matematik, *148-149*, 378, *646-647*, 1302-1303 (*ayrıca bkz.* Sayılar)
Maurras, Charles, 869
Maximilien I, Kutsal Roma İmparatoru, 567
Maximillian de Béthune, *709-710*
Mayflower, the, 555
Mazarin, Jules, Kardinal, 585, 613, 619
Mazeppa, Ukrayna Hetmanı, 700, 702
Mazowiecki, Tadeusz, 1191-1192
Mazzini, Giuseppe, 861, 870
Mehmet II, Osmanlı Sultanı, 489, 491
Mein Kampf, 1033, 1035
Melanchthon, Philip, 518, 527, 643
Mendel, Gregor, *877-878*
Mendeleev, Dmitri, *838-839*
Méricourt, Anne-Joseph, *764-766*
Merkantilizm, 566, 649
Messiaen, Olivier, *1020*
Messina Konferansı (1955), 1152
Meşale Harekâtı, 1072
Metodoloji, Tarihsel, *88-89*, *160-161*, *199-201*, *270*, *450-451*, *629-630*, *872*, *1018-1019*, *1052-1053*, *1078-1079*, *1091-1092*
Metternich, Clemens, Prens von, 810, 852
Mısır (Eski), 113-114, 142, 145, 157, 159
Michelangelo Buonarotti, 520, 522
Michelet, Jules, 725, 737
Mickiewicz, Adam, *793-794*, 833, 852
Midi, 83-84, 391
Mieszko I, Polanie Prensi, 355
Mihail Romanov, Rusya Çarı, 603-604
Miken, 102, 114
Militarizm, 764
Mill, John Stuart, 850
Milletler Cemiyeti, 974, 988, 1012, 1031, 1042, 1049, 1067, 1094
Milliyetçilik
  Kültürel Milliyetçilik, 859
  Folklor ve, 863, *864-865*
  Fransız Devrimi ve, 763
  Tarih ve, 862
  Bütüncül Tarih, 869
  İcat Edilen Gelenek, 682-683
  Dil ve, 862

Edebiyat ve, 866
Modernleşme ve, 867
Müzik ve, 866
Ulusal Bilinç, 409
Ulusal Kahramanlar, 377, *873-874*
Siyasal Milliyetçilik, 859
Popüler veya 'Etnik' Milliyetçilik, 859-860
Irk ve, 783-784, 863
Din ve, 863
Devlet veya 'civic' Milliyetçilik, 859-860 (*ayrıca bkz.* Sionizm)
Milton, John, 620, 635
Mimari
Bauhaus, 1019
Aydınlanma, 633
Gotik tarz, 385
Yunan (Eski), 142
Savaş-arası, 1019
Ortaçağ, 482
Neo-klasisizm, 833
Rönesans, 522
Roma (Eski), 199
Ayrılıkçı (Jugenstil), 911
Minos Uygarlığı, 14, 102, 110-116
Mir Kalesi, 793-794
Mirabeau, Kont Honoré de, 723, 742-743, 750
Mitos, 133, *298-299*
Mitras, 185, 226
Mizah, *144-145*
Moda, 662, *822* (*ayrıca bkz.* Elbise)
Modernizm, 901-908
Modernleşme, 1353
Kültürel, 824
Nüfussal, 829
İktisadi, 812-819
Endüstrileşme, 812-814, 1271, 1353, 1356-1357
Askeri, 827
Siyasi, 827
Psikolojik, 827
Toplumsal, 819, 823
Moğollar, 326, 362, 393-394, 417-418, 420
Mohaç Çarpışması (1526), 455-456, 605
Moldova, *1075-1076*, 1272
Molière, Jean-Baptiste Poquelin, 635, 665, 667, 670, 712
Molotov, Vyacheslav, 1027, 1060, 1074, 1102
Moltke, Feld Mareşal Helmuth von, 921
Monako, 1157
Monet, Claude, *912*, 1272
Monnet, Jean, 27, 1150, 1152
Monserrat, *330-331*
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, 67, 649
Montessori, Maria, 909-910
Moraya, Hıristiyanlık ve, 351
Moskof Devleti, 1324
ve Ukrayna, 603
Üçüncü Roma Olarak, 502, 504-505
Karşı-Reform, 546
Ivan IV ve, 601
Yasa Derlemesi, 603
Ortaçağ, 495
Kökenler, 417-418
Rus Ortodoks Kilisesi, 487, 503, 602
Ilahiyat, 505
Karışıklık Dönemi, 602
Moskova
Mimari, *795-796*
Kremlin, 500-501
Patrikliği, 547
Mozart, Wolfgang Amadeus, 636, 712, 721, 736
Così fan tutte, 716, 720
Don Giovanni, 712-718, 720-721
Le nozze de Figaro, 715-716
Mörike, Eduard, 718
Mucha, Alphonse, 1266
Muhafazakârlık, 858
Muhammed, 280-281
Muhasebecilik, 429
Mun, Thomas, 566
Munzenberg, Willi, *542-543*
Mussolini, Benito, 1011, 1014, 1042, 1054, 1095
Mutlakiyetçilik, 624-626, 1325
Münih Krizi, 1051, 1054
Müttefik Tarih Anlayışı, 58-60, 1120
Müzik
Avant Garde, 911
Barok, 547, 636
dodecophony (oniki seslilik), *1020*
Gregoriusçu Şarkı, *300-302*

Savaşarası, 1019
Ortaçağ, 300-302, 482
Milliyetçilik ve, 866
Opera, *575-576, 1058-1059*
Halk, *958-961*
Dinsel, *300-302, 360-361*
Romantisizm, 736
Rönesans, *141-142*, 522, 1020
Sonata, *637-638*
Keman, *638-639*

N

Nagy, İmre, 1171
Nairn, Tom, 881
Nantes, Fermanı (1598), 549, 640, 667
Napoléon I (*bkz.* Bonaparte)
Napoléon III, Fransa İmparatoru, 850, 870
Napoli Krallığı, 779
Naruszewicz, Piskopos Adam, 652
Nasıriyeli İsa, 219
Nassau, Dükalığı, *570-572*
Naujocks, Helmut, 1062
Navarra Krallığı, 421
Nazi Partisi (NSDAP)
İdeoloji, 1035, 1038
Enternationalizm, *1081*
Siyasetleri, 922-923, 1038-1039
İktidara Gelmesi, 1029
Neanderthaller, 91
Necker, Jacques, 739, 742
Nelson, Horatio, 773, 786
Neron, Roma İmparatoru, 214
Nerva, Roma İmparatoru, 215
Nevski, Aleksander, Prens, 364
Newcomen, Thomas, 728
Newman, John H., 843-844
Newton, Isaac, 645
Ney, Michel, 803, 809
Nibelungen, Efsanesi, *258-260*, 1266
Nicolaus II, Papa, 365
Nietzsche, Friedrich, 903, 905-906
Nietzsche-Foerster, Elizabeth, 905
Niğbolu Kuşatması, *419*
Nijmegen, Kongresi (1678-9), 671
Nikitin, Afanasii, 507
Nikola II, Rusya Çarı, 963
Nikon, Patrik, 603
NKVD, 1067, 1104
Nobel Barış Ödülü, *919-920*
Nobel, Alfred B., *919-920*
Normandiya, 323, 368, 384, 1104, 1106-1107, 1267
Normanist Teori, *703-704*
Normanlar, 366, 368
Norveç
Dil, 786-787, 862
İsveç Tarafından Alınması, 786, 810
İkinci Dünya Savaşı, 1069 (*ayrıca bkz.* Danimarka, İskandinavya, Vikingler)
Nostradamus, Michel de, 590-592
Novalis, Friedrich von Hardenberg, 731
Novgorod, *357*, 363-364, 497, 504-506
Novotny, Antonin, 1173
Nuremberg (Nürnberg) Mahkemesi, 1087, 1113-1120
Nuremberg (Nürnberg) Yasaları, 1038, 1127
Nuremberg (Nürnberg), 1127
Nüfus (*bkz.* Nüfusbilim)
Nüfusbilim, 1354
Nystadt, Antlaşması (1721), 700

O

O.U.P. (Oxford University Press), 34, *291-292*
O'Connell, Daniel, 876
Obrenovic, Milos, 691
Odesa, 703
Oedipus, Thebes Kralı, *143-144*
Oghamlar (Ogam), 1294-1295
Oldenburg, Hanedanı, 687
Oliva, Antlaşması (1660), 599-600
Olivares, Gaspar de Guzman, 577
Ondört Nokta, 957, 972
Opera, 575-576, 1338
Orange, Hanedanı, 582, 687, 1314
Orange-Nassau, Hanedanı, *570-572*
Orange Prensliği, *570-572*, 1314
Orange Tarikatı, *570-572*
Oresme, Nicholas, 461
Orff, Carl, 1019
Orlov, Alexei, Kont, 699

Ortaçağ
Mimari, 481
Sanat, 482
Ekonomi, 395, 398
Eğitim, 464
Ahlâk, 463
Moda, 453
Tarihçilik, 378, 412-413, 481
Avcılık, 448-449
Uluslararası İlişkiler, 481
Hukuk, 463-464
Edebiyat, 377-379, 464
Tüccarlar, 483-485
Askeri Teknoloji, 481
Müzik, 482
Mistisizm, 462
Ulusal Kimlik, 408
Felsefe, 459
Halk Ayaklanmaları, 440
Din, 461-462
Bilim, 459-461
Toplum, 340-345, 365
Cadılık, 462
Ortak Güvenlik, 1049
Ortak Tarım Politikası (OTP), 1145, 1153,
Ortodoks Hıristiyanlık
İkonacılık, 276-277
Balkanlarda, 692-693
Ortaçağ, 420, 487
Ondokuzuncu Yüzyıl, 842, 847 (*ayrıca bkz.* Bulgaristan, Yunanistan, Kiev Rus', Litvanya, Romanya, Rus Ortodoks Kilisesi, Sırbistan)
Ortygia, 164
Oryantalizm, 37, 605
Osmanlı İmparatorluğu
Balkan Milliyetçiliği ve, 880
Çöküş (1918), 984
İstanbul'un Fethi (1453), 489
Gerileme, 690-693, 915-916, 1344, 1369
Erken Modern Çağ, 604
Fenerliler Rejimi, 691
Yükselişi, 414, 1319
Köprülüler Dönemi, 688
Birinci Dünya Savaşı ve, 947-949, 954
Jön Türkler, 920
Ossian, 660
Ostrogotlar, 243-245, 253, 257, 261, 271, 273, 288
Otokrasi, 624-625, 1325
Otto I, Hellenler Kralı, 880
Otto II, Kutsal Roma İmparatoru, 346-347, 1306
Otto III, Kutsal Roma İmparatoru, 347, 1267
Otuz Yıl Savaşı, 608-611, 613
Ovidius Naso, 204
Oxford, 110, 372-373, 390, 461, 597, *840-841*, 843, 1199

Ö

Ölüm, *220-221*, *230-231*, *754-755*, *951-952*, *956*, *970-971*, *1026*, *1028*, *1031-1032*, *1068-1069*, *1091-1092*, 1388-1389
Ömer Hayyam, 362
Ön-Romantisizm, 659-661
Özel Harekat İdaresi, (SOE), 1096

P

Paganizm, 93-94, 185-187, 254-256,1267, 1294-1295
Paine, Tom, 725, 727
Palach, Jan, 1174
Palaeologos, Konstantinos XI, Bizans İmparatoru, 489
Palaeologos, Zoe, 496, 501
Palaeologoslar Hanedanı, 414
Paleografya, 270, 1277, 1286-1287
Paleologos, Johannes VIII, Bizans İmparatoru, 487
Palladio, Andrea, 522
Palm, J. W., 781
Pankhurst, Emmeline, 1021
Pan-Slavizm, 864
Papa Jeanne, 332-333
Papalık Devleti
Gerilemesi, 686
Kurulması, 320
Papalık, 1284-1285
Avignon sürgünü, 430
Konklav, *425-426*

Konstantinus Bağışı, 320, 518, 1266
Franklar ve, 317-320, 328
Kutsal Makam, 538
Index, *289-291*, 538, 1334
Yanılmazlık, 845
Engizisyon, 494, 538, *540-541*
Kökenleri, 229, 287, 299, 302
Papalığın Üstünlüğü, 368, 430
Kopuş, 444
Syllabus, *847-849*
'Vatikan II' Ruhani Meclisi, 1146
Papen, Franz von, 1030-1031
Papirus, *160-161*
Para, *123-124*, 325, *568-569*
Paracelsus (Philipus von Hohenheim), *530-531*
Paris Barış Konferansı (1919), 973-974, 987-989
Paris Barış Konferansı (1946), 1125
Paris Komünü (1871), 850, 883, 915
Paris, Barışı (1856), 916
Paris, Louvre, 771
Parthenopée Cumhuriyeti, 779
Pasarofça Antlaşması (1718), 690
Pascal, Blaise, 551-552, 668
Pasifizm, 921
Paskalya, *227-228*
Passy, Kollokyumu (1561), 548
Pataren, 352-353
Patmos, 222
Patton, General George, 1107
Paul I, Rusya Çarı, 699
Paulus II, Papa, 496
Paulus III, Papa, 537-538, 553
Paulus IV, Papa, 525, 538
Paulus V, Papa, 617
Paulus VI, Papa, 1146
Paulus, Friedrich von, 1096
Pavia, Çarpışması (1525), 588-589
Peçenekler (Patzinaklar), 363
Pelagius, *293-294*
Peloponessos Savaşı, 123
Perikles, 155-156
Pers Savaşları, 123
Pétain, Henri, 968, 1070, 1127
Pétion de Villeneuve, Jérome, 750
Petit, General, 798
Petöfi, Sandor, 852
Petro I, Rusya Çarı, 698, 700
Petro II, Rusya Çarı, 699
Petro III, Rusya Çarı, 699
Petrovic Hanedanı, 691
Philippe IV Yakışıklı, Fransa Kralı, 433-434
Philippe V, d'Anjou, İspanya Kralı, 672
Philippe, Cesur Burgonya Dükü, 452
Philippe-Auguste, Fransa Kralı, 384
Philotheus, Pskovlu, 504-505
Piast Hanedanı, 355, 455
Pico della Mirandola, G., 518-519
Piemonte, 685
Pilecki, Witold, 1087
Pilsudski, Józef, 949, 957, 971, 975-976, 980-982, 990, 1041, 1057
Pirenne, Henri, 287
Pitt, William, 'Genç', 770, 775, 785
Pius IX, Papa, 845
Pius VI, Papa, 721, 779
Pius VII, Papa, 759, 780, 799
Pius X, Papa, 845, 939
Pius XI, Papa, 991, 1015
Pius XII, Papa, 1086
Piza, 371
Pizarro, Francisco, 554
Plantagenet Hanedanı, 435, 447, 449, 1312
Platon, 133
Pleven Planı, 1152
Pleven, René, 1151
Plinus, Genç, 216
Plutarkhos, 166-168
Poggio, Bracciolni G. F., 518
Poitiers, Çarpışması (732), 284
Pokrovsky, M. N., 54
Poliziano, Angelo, 518
Polonya Sosyalist Partisi, 874
Polonya Veraset Savaşı, 706
Polonya, 1376
Arşivleri, *1078-1079*
Hıristiyanlık ve, 354
Alman İşgâli (1939-45), 1066
Bağımsızlık (1918), 971, 975
Yekpare Ulusçuluk, 875
Savaşarası Dönem, 1376
Yahudi Topluluğu, 1042, 1268
Polonya Krallığı (1917), 957

Edebiyat, 522, 655
Ortaçağ, 1324
Moğol İstilası, 393-394
Napoléon ve, 784, 785
Ulusal Hareket, 872, 875
Polonya Lejyonları, 949
Direniş, 1097
1989 Devrimi, 1191
1830 Ayaklanması, 873
1863 Ayaklanması, 874
1905 Ayaklanması, 874
Dayanışma Hareketi, 1175, 1190-1191
Sovyet İşgâlleri (1939-41), (1944-90), 1066-1067
II. Dünya Savaşının Patlaması, 1057-1065 (*ayrıca bkz.* Rzeczpospolita)
Polonya'nın Paylaşımları, 708-709, 711
Birinci Paylaşım (1773), 711, 727
İkinci Paylaşım (1793), 749, 768
Üçüncü Paylaşım (1795), 770
Polonya-Sovyet Savaşı (1919-20), 975, 981, 982-983, 984
Poloveçler (Kumanlar), 363-364
Poltava, Çarpışması (1709), 562, 700, 705
Polybius, 167, 179-180
Pomaklar, 791-792
Pombal, SebastiÃo, 686
Pomeranyalı Kaşublar, 263, 876
Pompadour, Mme Jeanne de, 675
Pompeii, *215-216*
Pompeius Magnus, 181
Poniatowski, Jozef, 726, 768, 784
Pope, Alexander, 635, 644
Popper, Karl, 1144
Portekiz
Sömürgecilik, 554, 626
Sömürgeciliğin Tasfiyesi, 1137
Erken Modern, 685-686
Krallığı, 420-421
Napoléon ve, 776, 782
Ondokuzuncu Yüzyıl, 851
Cumhuriyet, 851
Ayrılma (1640), 577
Post-modernizm, 23
Potemkin, Grigory, *705-706*
Potsdam Konferansı (1945), 1112, 1126-1127, 1129
Poussin, N., 1266
Pon Savaşları, 178-179
Birinci Pön Savaşı, 166, 179
İkinci Pön Savaşı, 163-171, 179
[illegible] Pön Savaşı, 179
[illegible]
Prag
Mimarı, 715
Aristokrası, 719
İmparator Rudolph II, 572, 573-575
Yahudi Topluluğu, 720
Otuz Yıl Savaşı, 608-609, 613
W. A. Mozart ve, 711-719, 844
Pragmatik Sanksiyon, 693-695
Premyslid Hanedanı, 454
Pre-Raphaelite Brotherhood (Raphael-öncesi Kardeşlik Örgütü), 835, 844
Presbiterianizm (*bkz.* Calvinizm)
Pricip, Gavrilo, 922
Primo di Rivera, 1043-1045
Propaganda, 542-543
Protestanlık (*bkz.* Reform)
Proudhon, Pierre-Joseph, 883, 887
Proust, Marcel, 911, 938
Provence, 876
Prusya Haçlı Seferi, 391
Prusya, 1336
Ordu, 657-658
Brandenburg-Prusya (1613'ten itibaren), 536, 601
Calvinizm, 536
Dükalığı (1525'ten itibaren), 601, 1336
Erken Modernçağ, 601, 694-696
Fransız Devrim Savaşları, 766, 770
Saksonya'daki Kazanımlar, 810
Alman Birliği ve, 871
Birleşik Eyaletler'e Müdahale, 738
Krallığı (1700'den itibaren), 695
Napoléon ve, 775, 780-782, 792, 809-810
Polonya-Litvanya ve, 601
Polonya'nın Paylaşımları ve, 696, 709-711, 768, 770
Yükselişi, 694-969
Krallık (Polonya) Prusya'sı (1466'dan itibaren), 601
Töton Devleti, 392, 601
Zollverein, 852

Psikiyatri, *494*
Psikoloji, 458, 842, 844, 907, 1035-1037
Pskov, 504
Ptolemaios Hanedanı, 157-158
Pugacev, Emelyan, 633-635
Pulaski, Casimir, 710-711
Puşkin, Aleksander, 833
Pyrrho, 146
Pythagoras, *131-132*, 146, 1281

Q

Quaguerlar, 530, 641
Quesnay, François, 649
Quisling, Vidkun, 1070, 1096, 1126-1127

R

Rabelais, François, *584-585*
Racine, Jean, 620, 635, 668, 670
Raclawice, Çarpışması (1794), 770
Raczynski, Kont Edward, 1198
Radiç, Stefan, 1042
Raguza, *488-489*
Rakoczy, Francis, 694
Rapallo, Antlaşması (1922), 986
Rasputin, Gregori, 962
Rastatt, Antlaşması (1714), 672
Rathenau, Walter, 988
Reagan, Ronald, 1154, 1179, 1184, 1189
Reform (Reformasyon)
  Anabaptistler, 529
  Anglikanizm, 527-529, 531, 534, 641
  Arminianlar, 582
  Calvinizm, 533-534, 536
  Etkileri, 432-433, 534, 536
  Zwingli, 529 (*ayrıca bkz.* Karşı-Reform, Hus, Luther, Zwingli)
Rembrandt, Harmenszoon van Rijn, 582, 620, 1270
Ren Konfederasyonu, 777, 781, 802, 810
Ren Nehri, 399-401
Renan, Ernest, 62, 844, 859, 881
Renk, *758-759*, *820-821*
Resim (Sanatı), *276-277*, 482, 513-514, 516-517, 635, 736, *853-854*, 911, 912, 1017, 1265-1272
Reventlow, C. D. F., 786
Reykjavik Zirvesi (1987), 1185
Reynolds, Joshua, 635, 661
Riabushkin, A. P., 1270
Ribbentrop, Joachim von, 1060-1061, 1119
Ribbentrop-Molotov Paktı, 1061, 1064, 1077, 1102
Ricardo, David, 850
Richard, Cornwall Kontu, 386, 405
Richelieu, Armand, Cardinal de, 585, 610, 739
Rimbaud, Jean-Arthur, 908
Ritüel, *93-94*, *104-105*, *135-137*, *185-187*, 234, *278-279*, *285-286*, *300-302*, *360-361*, *366-367*, *393-394*, *434-435*, *657-658*, 1038
Rivarol, Antoine, 752
Robert la Baugre, 391
Robert the Bruce, 436
Robespierre, Maximilien, 743, 747, 749-751, 758-759
Rocamadour, 330-331
Rochejacuelin, Henri de la, 752-753, 1270
Rocroi, Çarpışması (1643), 610
Rolland, Romain, 941
Roma (Eski)
  Arkeoloji, *183-184*
  Mimari, 199
  Arician Tapınısı, *185-187*
  Ordu, 197, 199, 211
  Takvim, *176-177*
  Katakomblar, *230-231*
  Hıristiyanlık ve, 219, 222, 236, 239
  Kartaca'nın Fethi, 165-168, 178-180
  Yunanistan'ın Fethi, 160, 162
  Ekonomi, 187-189, 210, 237, 1283
  Oyunlar, *205-206*
  Yazıtlar, *199-201*
  Krallık, 175
  Hukuk, 197, 210
  Limeler, 213-214
  Edebiyat, 201-204
  Siyaset, 192-197
  Çömlekçilik, *188-189*
  Din, 185
  Cumhuriyet, 177, 180-181

Devrim, 206-208
Yollar, *180*
Senato, 195-196
Toplum, 189-190, 192, 194-196
Ad Sistemi, *192-194*
Şiddet, 204
Vizigotlar, 257-258
Roma Hukuku, 197, *198*, 210, 463, 564, 761
Roma Katolik Kilisesi
Karşı-Reform, 537-549
Bakire Meryem Tapınısı, *330-331*
Savaş Sonrası Avrupa'da, 1146
Missa, *360-361*
Opus Dei, 1146
Kökenleri, 229
'Vatikan II' Ruhani Meclisi, 1146
Hayalciler, *845-846*, *964*
Roma Piskoposluğu, 231, 239 (*bkz.* Papalık)
Roma
Mimari, 614-618
'ya Yürüyüş, 1011-1012
Yağması (410), 241
Yağması (1527), 569, 588
San Pietro Bazilikası, 614-621
20. Yüzyıl, 991, 1012, 1107, 1153, 1157 (*ayrıca bkz.* Papalık, Vatikan)
Roma, Antlaşması (1957), 1152-1153
Roman Dilleri, 266-267, 1292
Roman, 483, 540-541, 627, 636, 653, 835, 872, *913*
Romania, *415-417*
Romanov, Hanedanı, 603
Romantisizm, 830-837
ve Eski Yunan, 120
Sanat, 660, 736, 835
Edebiyat, 660, 836
Müzik, 736, 836
Felsefe, 659-660 (*ayrıca bkz.* Önromantisizm)
Romanya Prenslikleri, 417, 691
Rus İşgâli, 787
Osmanlı Dönemi, 691
Romanya
Faşizm, *1031-1032*
Folklor, *1031-1032*
Gelişimi, 1366
[illegible] Antlaşması, 1173
[illegible]
Rommel, Erwin, [illegible]
Romulus, 175
Roosevelt, Franklin D., 1029, [illegible] 1102, 1109, 1112, 1117
Roosevelt, Theodore, 928
Rossetti, Dante Gabriel, 835
Rothenburg-ob-der-Tauber, 610
Rothschild Ailesi, 816, 892-893
Rousseau, Jean-Jacques, 24, 636, 652-655, 657, 659-660, 685, 730, 734, 860
Royal Society, 552
Rönesans
Mimari, 522
Sanat, 521
Diplomasi, 566-567
Ekonomi, 560
Eğitim, 521
Tarihçilik, 509, 511
'Hümanizm', 518, 520, 522-523
Edebiyat, 522-523
Askerlik, 561-562
Müzik, 521
Bilim Devrimi, 549-553
Rubens, Paul, 584, 582
Rudolf II, Kutsal Roma İmparatoru, 570, 572
Rufinus, Aquileiah, *291-292*
Ruhr'un Fransız İşgâli, 986, 989
Runge, P. O., 736
Rurik, 324
Rus Devrimleri (1917), 961-964, 966-967
İkili İktidar, 963
Şubat Devrimi, 962
Ekim Devrimi, 963-964, 966-967
Petrograd Sovyeti, 963
Geçici Hükümet, 962-963, 967
Rus İç Savaşı, 975-976, 978-979
Rus Ortodoks Kilisesi, 487, 503, 602
Rus-Japon Savaşı, 898, 915-916
Rus-Osmanlı Savaşı, 916
Rus-Polonya Savaşı, 768-770
Rust, Matthias, 1185
Rust'aveli, Shot'ha, 364
Rusya, İmparatorluk, 1324
ve Avrupa, 28-30

ve Polonya-Litvanya, 703-709
Sinema, *965-966*
Sömürgecilik, 627
Dekabrist İsyan, 858, 885
18. Yüzyıl, 696, 698-702
İmparatorluk İlânı, 700
Yayılma, *1337*, 1350, 1358
Yahudi Topluluğu, 891
Geç İmparatorluk Dönemi, 900
Azınlıklar, *791-792*
Milliyetçilik, *862-863*, 864, 868, 875, *1058-1059*
Soyluluk, 631
Kökenleri, *703-704*
Köylülük, 633-634
Polonya'nın Paylaşımları ve, 749, 768, 770
Popülizm, 886
Din Politikası, 842, 878
1905 Devrimi, 882
Devrimci Gelenek, 885-886
Rus' ve, 420
Kadınlar, *603-604*
I. Dünya Savaşı ve, 947, 950, 953, 957 (*ayrıca bkz.* Rus', Moskof Devleti, Rus Devrimi, Sovyet Rusya)
Ruysbroeck, Jan van, 462
Rünler, 254-256, 1294-1295
Ryswick, Antlaşması (1697), 672
Rzeczpospolita, Polonya-Litvanya Cumhuriyeti, 1322
Calvinizm, 536
Sömürgecilik, 627
3 Mayıs Anayasası (1791), 740, 747, 749, 768
Aydınlanma, 727
Büyük Sejm, 738, 740
Büyük Kuzey Savaşında, 700, 704
Yahudi Topluluğu, *367-368*
Moskof Devleti ve, 599-603
Napoléon ve, 784, 790, 801
Ulusal Eğitim Komisyonu, 655, 708, 711
Ulusal Aydınlanma (1794), 770
Soyluluk, *631-632*
Kökenleri, 455
Dinsel Hoşgörü, 546
'Rzeczpospolita', 599, 1322
Sakson Dönemi, 704, 706
'Sessiz Sejm', 706
Devlet Arşivleri, *771-772*
İsveç ve, 599-600 (*ayrıca bkz.* Polonya Paylaşmaları)

S

S.S. (Schutz Staffeln), 1034, 1038-1039, 1062, 1066-1067, 1079-1080, *1081*, 1082, 1116-1117, 1386-1387
Saatler, *459-460*
Saint Barthélémy (arefesi) Katliamı (1572), 538, 544, 548
Sainte-Face de Laon, *276-277*
Saint-Just, Antoine, 750
Saint-Simon, Claude-Henri Comte de, 883
Saksonya, 346, 525-526, 704, 810
Salamis, Çarpışması (MÖ 480), 123
Samuel, Bulgarlar Çarı, 350
San Marino, 1156
Sanat Hırsızlığı, *789-790*
Sanat
Art Nouveau, 911
Barok, 547
Hollanda Okulu, 582
Aydınlanma, 633
Galeriler, *853-854*
Empressionizm, 911, *912*, 1272
Savaş-arası, 1016-1019
Ortaçağ, 482, *514-515*
Modern, 908, *910-912*, 1272
Rönesans, 521
Romantisizm, 736
Sosyalist Gerçekçilik, 1166, *1075-1076*, 1272
Sanatlar (*bkz.* Mimari, Bale, Sinema, Dans, Drama, İkona, Edebiyat, Müzik, Opera, Resim, Fotoğraf, Heykel, Tiyatro)
Sand, Georges, *831*
Sandes, Flora, 954-955
Sangnier, Marc, 1131
Sanskritçe, *100-102*
Sansür, *289-291*, 486, 1334 (İndeks'e de *bkz.*)
Santi, Raphael, 522

Santiago de Compostela, 307, 1313
Sarakenler, 314
Saraybosna, 922, *1043-1044*
Sardinya Krallığı, 685, 870
Sarmatlar, *74-75*, *127-129*, 220-221 (*ayrıca bkz.* Alanlar)
Savaş, 197, 374-377, 481, 564, 708-709, 764, 827-828, 911-922, 1272, 1326-1327, 1342-1343 (*ayrıca bkz.* Askeri Tarih)
Savaş-arası Dönem (1918-39)
Amerikan Etkisi, 1020
Mimari, 1019
Sanat, 1019
Sinema, 1020
Diktatörlük, 990, 1380
Edebiyat, 1015
Müzik, 1019
1366, 1375.-1377, 1379
Saldırmazlık Paktı, 1012, 1382
Siyaset, 990-992, 1009-1012
Yeniden Silahlanma, 1055-1056
Kırsal Ekonomi, 1021
Kadın Hakları, 1021
Savoie, Hanedanı, 432, 673, 685-686
Savonarola, Girolamo, 525
Saxe-Coburg und Gotha, *855-857*, 1360-1361
Sayılar, *100-102*, 378, 1302-1303
Scandella, Comenico, *544-545*
Schacht, Hjalmar, 1034
Schiller, Friedrich von, 731, 732-734
Schlegel, Friedrich, 731
Schleiermacher, Friedrich, 843
Schleswig-Holstein, *855-857*, 868, 871, 976-978, 1365
Schlieffen Planı, 924
Schliemann, H., *97*, *789-790*
Schmalkalden, Birliği, 527
Schoenberg, Arnold, *1020*
Schumacher, Kurt, 1128
Schumann Planı, 1151-1152
Schumann, Robert, 1131, 1151
Scott, Walter, 802
Scotus, John Duns, 459
Segovia Fermanı (1565), 580
Ségur, Marshal, 804
Sembolizm, *181-182*, *220-221*, *758-759*, 1288-1289
Serserilik, *578-580*
Servetus, Miguel de Villanova, 535
Ses Kaydı, *904-905*
Seton-Watson, Hugh, 31-32
Shakespeare, William, 444, 450-451, 523, 572, *592-593*
Shaw, George Bernard, 1015
Sırbistan
Balkan Savaşları ve, 920
Bağımsızlık (1804), 691
Temmuz Bunalımı ve, 921, 923
Ortaçağ, 1318
19. Yüzyıl, 787, 880, 1379
Kökenleri, 263
Patriklik Kurulması, 408
Sicilya Duaları, 425
Sicilya, 125-126, 163-171, 366, 368, 380, 685
Sieyès, Emmanuel, Abbé, 739
Sigismund III, Polonya Kralı, 546, 598, 600
Sigorta, *677-678*
Sikorski, Wladyslaw, 1102
Silahsızlanma, 920-921, 1013, 1181-1185
Sinema, *818*, *965-966*, 1020
Sinn Fein, 876-877
Siyasal Tarih,
(*ayrıca bkz.* Mutlakiyetçilik, Anarşizm, Otokrasi, Komunizm, Muhafazakârlık, Anayasa Tarihi, Demokrasi, Diktatörlük, Faşizm, Feodalizm, Jeopolitik, Emperyalizm Uluslararası İlişkiler, Hukuk, Liberalizm, Milliyetçilik, Propaganda, Sosyalizm, Devlet Oluşumu Totaliterlik ve Ülkeler)
Siyaset, *154-155*, *278-279*, *327*, *336-337*, *381*, *496-497*, *705-706*, *744-745*, *756-757*, *956*, *1035-1037*, *1047-1048*, *1071*, 1393 (*ayrıca bkz.* Demokrasi, Liberalizm, Milliyetçilik, Propaganda, Sosyalizm, Totaliterlik, Ütopyacılık)
Siyonizm, 869, 875, 892-894, 1041
Slavonik Halklar, 253, 1278, 1293
Slovakya, 1056, 1058, 1196-1197
Slovenya, 264, *778-779*, 1042, 1192, 1290-1291, 1367, 1373

Slowacki, Juliusz, 833
Smith, Adam, 566, 649, 650-651
Sobieski, Jan, Polonya Kralı, 625, 688-690, 703-704
Soğuk Savaş, 1177-1185, 1272
Sokrates, 133
Soljenitsin, Aleksander, 1027, 1120, 1176-1177
Son Sözler, *735-736*
Sonderburg-Glucksburg (Hanedanları), *855-857*, 1360-1361
Sophia, Rusya Çariçesi, *603-604*
Sophokles, 138
Sorblar, Lusatialı, 263, 876
Sosyalist Birlik Partisi (ADC), 1128
Sosyalizm, 881-886, 1368
  Hıristiyan Sosyalizmi, 882
  Kooperatifler, 882-883
  Birinci Enternasyonal, 885, 887
  Savaş Sonrası Avrupa'da, 1139
  İkinci Enternasyonal, 885
  Trades Union Hareketi (*ayrıca bkz.* Anarşizm, Komünizm, Marksizm)
Sosyoloji, 838, 884-885, 1016
Southey, Robert, 731
Sovyet Bloğu, 1157-1177, 1190-1193
Sovyet Rusya (1917-22), 964-967, 975-979, 1374
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB, 1923-91)
  Tarım, 1024, 1027, 1165
  Arşivler, *1078-1079*
  Silahlı Kuvvetler, 1163
  Ağustos Darbesi (1991), 1285-1286
  Baltık Devletleri İlhakı, 1073
    Bukovina ve Besarabya İlhakı, 1074
  Sinema, *965-966*
  Kolektifleştirme, 1024, *1028*
  Komünist Parti (SBKP), 1161-1162, 1381
  Kültür, 1166
  Stalinizmin Tasfiyesi, 1159-1160
  Çözülme, 1194
  Ekonomi, 1164-1165
  Çevre, 1165
  Yayılma, 1374
  Beş Yıllık Planlar, 1024, 1164
  'Glasnost', 1189-1190
  Gulag, 1025, *1026*, 1390
  Savaş-arası Dış Politika, 1050, 1056
  Savaş-arası asım, 1022-1028
  'Kulaklar', 1027
  Yeni Ekonomi Politikası (NEP), 983, 1023
  Nükleer Program, 1159, 1165
  'Perestroika', 1173, 1176, 1189, 1194
  Siyasal Sistem, 1161-1163, 1381
  Silahlanma, 1024, 1179
  Din, 1166-1167
  Almanya'dan Talep Edilen Tazminatlar, 1126
  Bilim, 1159
  Güvenlik Güçleri, 1025, 1163
  Toplum, 1163-1164
  Stalinizm, 1024-1025, 1027-1028, 1158-1159
  Terrör, 1026-1027
  Savaş Komunizmi, 983 (*ayrıca bkz.* Komunizm, KGB, Lenin, NKVD, Stalin, II. Dünya Savaşı)
Sovyetler Birliği (*bkz.* SSCB)
Soyaçekim, *840-841*, 905-907, 991
Soykırım, *441-442*, *754-755*, *956*, *1026*, *1028*, *1068-1069*, 1080-1090, *1091-1092*, *1098-1100*
Spaak, Paul-Henri, 1133, 1151
Sparta, 123, 152, 156-157
Spartakus, *190-192*
Speier, Dieti (1526, 1529), 527
Spengler, Oswald, 1015, 1029
Spinoza, Benedikt, 551-552
Spor
  Atletizm, *150-152*
  Futbol, *832-833*
  Dağcılık, *832-833*
  Olimpiyatlar, *150-152*
  Tour de France, *910-911*
St (Václav) Wenceslas, 354
St Aidan, 305
St Aloysius Gonzaga, 544
St Ambrosius, 289
St Augustinus, 288-292, *293-294*
St Augustinus Canterburyli, 309-310
St Basil, 288
St Benedictus, 295

St Bernadette, *845-846*
St Bernard de Clairvaux, 374, 386, 391
St Bernardine, 525
St Bonaventura, 462
St Bonifacius Creditonlu, 311
St Camillo, 543
St Canute, 358
St Casimir, 525
St Catherine Sienalı, 430
St Charles Borromeo, 544
St Clars, 389
St Clemens I, 229, 231
St Colomba, *306*
St Colomban, *298-299*, 305
St Dominic Guzmán, 390
St Edmund Campion, 545
St Eric, 358
St Francesco, Assisili, 389, 1268
St François de Sales, 544
St François Xavier, 543
St Gall, 305, 1317
St Gregoire de Tours, *303-304*, 305
St Gregorius, 300, 309
St Hieronymus, *312-313*
St Ignatius Loyola, 538
St Jeanne d'Arc, 446
St Johannes (Tanrısal), 222
St Johannes Chrysostom, 231, 236, 288
St John Berchmans, 544
St Kyrillos, 351
St Louis, 386
St Louise, 543
St Martın de Tours, *98*, 288
St Maximilian Kolbe, 1087
St Methodios, 351
St Olaf, 358
St Patrick, 292
St Patrick, 304
St Paulus, 222-223
St Peter Canisius, 544
St Petersburg, 629, 699-700, 952-953
St Petrus, 199, 222, 229, 231, 236
St Philip Neri, 543
St Robert Bellarmine, 544
St Sava, 417
St Stanislaw Kostka, 543
St Stanislaw Szczepanowski, 358
St Stanislaw, 358
St Stephan, Macaristan Kralı, 355
St Stephanus, 355, 395-396
St Teresa d' Avila, 543
St Thomas à Becket, 358
St Thomas à Kempis, 462, *825-827*
St Tommaso (Aquinolu), 459
St Vincent Ferrer, 525
St Vladimir, 356
Stalin J. V., 962, 983, 1022-1027, 1050, 1054, 1056, 1059-1061, 1271, 1388-1389
  II. Dünya Savaşı ve, 1062, 1064, 1067, 1074-1075, 1077, 1090-1094, 1101-1102
  1945 sonrası, 1112, 1117, 1124-1125, 1128, 1134, 1158-1159, 1168
Stalingrad, Çarpışması (1942-3), 1096
Stalinizm, 1025-1028, 1167-1169
Stanford Üniversitesi, 47-48
Stanislaw August Poniatowski, Polonya Kralı, 655, 707, 740, 768, *853-854*
Stanislaw, Leszczynski, Polonya Kralı, 652, 700, 706-707
Staszic, Stanislaw, 658, 740
Stauffenberg, Claus von, 1105
Stefan Batory, Polonya Kralı, 600, 1269
Stefan IV Dusan, Sırp Çarı, 417
Stein, Baron Karl von, 658, 782
Steno, Nils, 839
Stepanovna, Elena, 501
Stephanus II, Papa, 313, 315-320
Stirner, Max, 887
Stoacılar, 148, 643
Stonehenge, 96-98
Stopes, Marie, 208-209, 1021
Stradivarius, Antonius, *638-639*
Strasbourg, *669-670*
Stratejik Savunma Girişimi (SDI), 1179
Stratejik Silah İndirimi Müzakereleri (START), 1181
Stratejik Silah Sınırlandırma Muzakereleri (SALT), 1179, 1181
Streicher, Julius, 1116, 1119
Stresemann, Gustav, 988
Struensee, Johann Friedrich, 687
Stuart, Charles Edward 'Genç Taht Iddiacısı', 679, 704
Stuart, Hanedanı, 589, 675, 677, 679, 704

Stuart, James Edward, 'Yaşlı Taht İddiacısı', 679
Stubbs, George, 736
Sudetenland, 1377
Suetonius, 202
Summertown, 1199-1206
Suriye, 157, 172, 180, 282, 1136
Suvorov, Alexander, 770, 774
Süleyman, Muhteşem, Osmanlı Sultanı, 589, 604
Süvari, 199, 257, 340-341, 561-562, 631-632
Syracusa, 163-171
Szatmár, Barışı (1711), 694

Ş

Şamanizm, *865-866*
Şamil, 916
Şamir, İtzak, 1041
Şarap, *98*
Şark Sorunu, 690, 915-917, 920, 1344, 1369
Şevçhenko, Taras, 878

T

Tacitus, Cornelius, 179, 202
Tahıl Kuklalar, 96-97
Tahran Konferansı (1943), 1101-1102
Taizé, *1088-1089*
Takvim, *176-177*, *296-298*, *746*
Talleyrand-Perigord, Charles de, 725, 743, 774, 800-801
Tamara, Gürcistan Kraliçesi, 364-365
Tarento Ruhani Meclisi, 537-539, 546, 589
Tarım (Tarımsal) Devrimi, *399*
Tarım, *96-97*
Tarih Öncesi,87-108
  Bronz Çağı, 91, 97, 99-100, 102
  Cromagnon, 13
  Beslenme, *103-104*
  İnsan Kalıntıları, *106-107*
  Demir Çağı, 91-92, 105, 107
  Anaerkillik, *93-94*
  Mezolitik Çağ (Orta Taş Çağı), 91, 95
  Neanderthal, 13, 91
  Neolitik Çağ (Yeni Taş Çağı), 91, 95, 97
  Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı), 91-92, 1275
  Toplum, *92-94*
  Üç Çağ Sistemi, 91 (*ayrıca bkz.* Stonehenge)
Tarihçilik, *298-299*, *551*, *906*
  Müttefik Tarih Anlayışı, 58-60, 1120
  Eski Yunan, 153-155
  Eski Roma, 202
  Komünist Tarih, 55
  Ağaç Kronolojisi, 188
  Belgesel Tarih, *771-772*
  Ekonomik Belirleyicik, *450-451*
  Avrupa Tarihi, 61-63
  Aile Tarihi, *488-489*, *556-557*, *772-773*
  Faşist Tarih, 58
  Tarihsel Vurgu, 20
  Tarihi Roman, 872
  Bugünkü Tarih, 17-23, 58-60
  Enternasyonalist Tarih, 54-58
  Yerel Tarih, 372-373
  Ortaçağ, 378, 464
  Milliyetçi Tarih, 50-54
  Post-modernizm, 23
  Rönesans, 563
  Romantisizm, 377
  Roma (Eski), 202
  Toplumsal Tarih, *697-698*
  Yapısalcılık, 20, *88-89*, *450-451*, *629-630*, 726-727 (*ayrıca bkz.* Metodoloji Tarihsel)
Tarihsel İklimbilim, 88-89, 1280
Tasman, Abel, 554
Tasso, Torquato, 523
Tataristan, 393, *862-863*
Tawney, Richard, 560
Taylor, A. J. P., 20, 64, 942, *1052-1053*
Tazminatlar, 974, 988-989
Tek Avrupa Senedi, 1186
Teknoloji, *754-755*, *817*, 1268, 1332-1333
Teodosius, Bizans İmparatoru, 238, 269, 289
Terörizm, 888
Tetzel, Johann, 526

Thales, 142
Thatcher, Margaret, 1142, 1154, 1184, 1186-1187
Thera, 114-116
Thermopylae, Çarpışması (MÖ 480), 123
Thukydides, 156
Tıp, *146-147, 261-262, 456-457, 530-531*
Tiberius, Roma İmparatoru, 214
Ticaret, 555-556
Tilly, Johann, General, 609-610
Tilsit, Antlaşması (1807), 775, 781, 793
Timurlenk, 326
Tiso, Josef, 1057, 1127
Titanic, 844, 941-942
Tito, Jozef Broz, 1074, 1097-1098, 1104, 1168, 1192
Titus Livius, 166-167, 202
Titus, Roma İmparatoru, 215
Tiyatro (*bkz.* Drama)
Tiziano Vercelli, 522, 537
Tkaçev, P. N., 886
Tokay, *98*
Tone, Wolfe, 684, 785
Toplum Bilimleri, 20, 842, 1018-1019, 1143-1144 (*ayrıca bkz.* Antropoloji, Nüfusbilim, Ekonomi, Psikoloji, Siyaset, Sosyoloji)
Toplumsal Cinsiyet, *93-94, 330-331, 366-367, 780-781, 954-955* (*ayrıca bkz.* Feminizm, Tarihöncesi Anaerkillik, Babaerkillik, Cinsellik, Kadınlar)
Toplumsal Tarih, 92, 152, 189-192, *190-192*, 340-345, 365, *440, 448-449, 483-485, 488-489*, 558-559, *603-604*, 628–631, *629-630, 631-632*, 633-635, *697-698*, 730, *772-773*, 819-823, *823-824, 872*, 972, 1021-1022, 1024, *1108-1109*, 1145, 1163-1164 (*ayrıca bkz.* Aile Tarihi, Görgü Kuralları, Sosyoloji)
Toprak Talebi, 402, 649
Torch Harekâtı, 1095
Torquemada, Thomas, 494
Totalitarianizm (Totaliterlik), 540-541, 991-992, 1009-1012
Toynbee, Arnold, 87
Töton ?övalyeleri, 391-394
Tracimeno Golu, Çarpışması (MÖ 217), 179
Trafalgar, Çarpışması (1805), 775
Trajanus, Roma İmparatoru, 216-217
Transilvanya, 563
Treblinka, *754-755*, 1082-1083
Trevithick, Richard, 730
Trieste, 1125
Tristan ve Isolde, *251-253*, 1268
Troçki, Lev Bronştayn, 940, 963, 966, 976, 981, 1022-1023, 1027
Troya, 120
Truman Doktrini (1947), 1137, 1167, 1177
Truman, Harry, 1112, 1129-1130, 1132
Tukaçevski, Mikhail, 981, 988, 1022
Tull, Jethro, 728
Tuna, *85-86*
Tuna Havzası, 82-84
Turgot, Jacques, 649-650
Turner, J. M. W., 736, 1271
Türkiye Cumhuriyeti, 984
Türkler
  Kökenler, 326
  Selçuk Türkleri, 326, 362-364 (*ayrıca bkz.* Osmanlı İmparatorluğu)
Türk-Yunan Savaşı, 974, 984
Tyler, Wat, 443-444

U

U2-Olayı (1960), 1178, 1180
Ukrayna Ayaklanma Ordusu, 1097, *1098-1100*
Ukrayna, 1375
  Kıtlık, *1028*
  II. Dünya Savaşında Alman İşgâli, 1077-1079
  Bağımsızlık (1991), 1195
  Ulusal Sorun, 878, 880
  Milliyetçilik, 875
  Kökenler, *74-75*, 364
  Din, 547
  Rus İç Savaşı ve, 975-976
  Ruslaştırma, 702
  Moskof Devleti Tarafından Alınması, 600, 603
  Terör-Kıtlık, 1027 (*ayrıca bkz.* Kiev Rus')
Ulahlar, 266, 417

Ulaşım, *817* (*ayrıca bkz.* Kanallar, İletişim, Demiryolları, Yollar, Roma (Eski) Yolları)
Ulbricht, Walter, 1127
Ulster, 545, 593, 684, 876-877, 990, 1156
'Uluslar Baharı' (1848), 1363
Uluslararası Hukuk, 564
Uluslararası İlişkiler (*bkz.* Silahsızlanma, Doğu-Batı İlişkileri, Jeopolitik, Emperyalizm, Uluslararası Hukuk, Milletler Cemiyeti, Askeri Tarih, Pasifizm, Ticaret, Savaş)
Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı, 973
Uniate (Rum Katolik) Kilisesi, 547
Unigenitus Dei filius, Papalık Fermanı, 640, 668
Ural-Fin Grubu, 247
Urbanus II, Papa, 374
Utrecht, Birliği (1579), 582
Uzhgorod, Birliği (1646), 547

Ü

Üçlü İttifak, 918
Üçlü Mihver, 918
Üniversiteler, 390, 1308
Ütopyacılık, *532-533*, 992

V

Valentinianus, Bizans İmparatoru, 269
Valla, Lorenzo, 518
Valmy, Çarpışması (1792), 745, 766, 769
Valois, Hanedanı, 434, 446, 448, 452, 583
Valtellina, *580-581*, 1279
Vandaller, 245, 250-251, 258, 269, 292
Varşova Büyük Dükalığı, 777, 784, 802
Varşova Gettosu İsyanı (1943), 1083
Varşova İsyanı, 1106-1107
Varşova Paktı, 1163, 1170, 1173-1174, 1176, 1179, 1191-1192, 1196
Vasilhev, Aleksey, *1075-1076*
Vatikan Şehri, 991, 1157
Vauban (*bkz.* Le Preste)
Velazquez, P., 1270
Venedik Cumhuriyeti
  Haçlı Seferleri ve, 388
  İmparatorluk, 1315
  Ortaçağ, 373-374, 446
Verdun
  Çarpışması, *951-952*
  Antlaşması (843), 336, 343
Vergi, 211, 269, 665, 695, 819
Vergilius Maro, 202
Vergniaud, Pierre, 750
Verlaine, Paul, 908
Versailles, Antlaşması (1919), 974, 982, 988-989, 1012
Vespasianus, Roma İmparatoru, 215
Vespucci, Amerigo, 553
Vico, Giambattista, 650, 659, 732, 735
Victor Amadeus II, Savoie Dükü, 685
Victor Emmanuele II, İtalya Kralı, 870
Victoria, Büyük Britanya Kraliçesi, 1360-1361
Vidal de la Blache, Paul, 67, *1018-1019*
Vikingler, 323-324, 336-339 (*ayrıca bkz.* Normanlar)
Vilnius (Wilno), 708, 788
Visinski, Andrei, 1118, 1120
Viyana
  Kongresi (1814-15), 786, 809-810
  1900'de, *895-897*
  Yahudi Topluluğu, *895-897*
  Okulu, *523-524*
  Kuşatması (1683), 688, 704
  Üniversitesi, 693
Vizigotlar, 253, 288, 305
Vlad III, Eflak Prensi, *489-490*
Vladimir, Kiev Prensi, 356
Vlasov, Andrei, General, 1080, 1111
Volga Havzası, 84
Voltaire, François-Marie Arouet, 648, 652, 657, 659, 711, 1270
Vorkuta, 69, *1026*
Vyschrad Group, 1197

W

Waffen S.S., 1080, *1081*, 1125, 1386-1387
Wagner, Richard, *258-260*
Wagram, Çarpışması (1809), 776

Walesa, Lech, 1175, 1190-1192
Walewska, Maria, 774
Wallace, William, 436
Wallenberg, Ralph, 1085
Wallenstein, Albrecht von, 609
Wallerstein, Immanuel, *629-630*
Wannsee Konferansı (1942), 1082
Washington Deniz Anlaşması (1921), 987
Waterloo, Çarpışması (1815), 810
Watt, James, 728
Weber, Carl Maria von, 736
Weber, Max, 549, 560
Weimar, 988
Wellington, Dük. Arthur Wellesley, 782, 793, 802-803, 810
Wells, H. G., 907
Wend Haçlı Seferi, 391, 1267
Wesley, Charles, 641
Wesley, John, 641
West, Benjamin, 660
Westermann, General, 753, 759
Westphalia, Antlaşması (1648), 599, 610
Westphalia, Krallığı, 774, 777
Wettin, Hanedanı, 423
Whigler, 676
White Mountain, Çarpışması (1620), 608
Wiesenthal, Simon, *1098-1100*
Wilde, Oscar, 887
Wilhelm I, Prusya Kralı, Almanya İmparatoru, 871, 915
Wilhelm II, Almanya Kralı, 900
Wilkins, John, 551
Willem II, Hollanda Kontu, 403, *922-923*
William of Ockham, 459
William Sessiz, Orange Prensi, *570-572*, 580
Wilson, Thomas Woodrow, 957, 968, 972-974
Winckelmann, Johann Joachim, 119
Windsor, Hanedanı, *855-857*, 1360-1361
Witello (Vitellius), 461
Witkiewicz, Stanislaw, 1016
Wittelbach, Hanedanı, 423, 455, 1321
Wladyslaw IV, Polonya Kralı, 600, 603
Woolf, Virginia, 938
Wordsworth, William, 731
Wroclaw (Breslau), *669-670*, 1126
Wycliffe, John, 431

X

Xenophon, 154

Y

Yabancı Düşmanlığı, 125-126, *895-897*, *968-970*
Yahudilik, 1268
  Kabala, 423-425
  Kurtuluş, 890
  Gettolar, 367-368, 890
  'Haskalah', 889-890
  Ortaçağ İspanya'sında, 421, 494-495
  Modern Avrupa'da, 889-894
  İDS'da, *1086-1087*
  Hazarya, 264-266
  Ortaçağ, 1268
  Göç, 889-890
  Rusya'da Pale Yerleşimi, 842, 889, 1371
  Pogromlar, 891
  Tefecilik, 442-443 (*ayrıca bkz.* Antisemitizm, Holokost, Judaizm)
Yalta Konferansı (1945), 1101, 1109-1110, 1128, 1178
Yardım Kuruluşları, *1093-1094*
Yardımseverlik, *825-827*, *1093-1094*
Yazı, *270*, 1277, 1286-1287, 1294-1295, 1302-1303
Yedi Yıl Savaşı, 696
Yeltsin, Boris, 1194
Yeni Model Ordu, 548, 597
Yerel Tarih, *372-373*, *437-438*
Yerleşim Pale'i (İrlanda), 436, 593
Yerleşim Pale'i, Yahudi (Rusya'da), 708, 842, 889, 1371
Yezhov, N. I., 1027
Yollar, *180*, 313-319, 816, 1149
Young Planı (1929), 989
Yugoslavya, 1379
  Antik Tarih, *211-212*
  Çetnikler, 1074, 1097-1098
  İç Savaş, 1192
  Bölünme (1941), 1074
  Bölünme (1990), 1192
  Partizanlar, 1074, 1097
  1945 sonrası, 1168

Ustaşi, 1074 (*ayrıca bkz.* Bosna, Hırvatistan, Makedonya, Karadağ, Sırbistan, Slovenya)
Yunan (Eski)
Mimari, 142
Sanat, 140, 142
Koloniler, 125-126, 1282
Delphi, *135-137*
Demokrasi, *154-155*
Beslenme, *131-132*
Drama, 138
Mısır Kolenleri, *161-162*
'Büyük Yunanistan,' 126-127
Altın Çağ, 121, 123
Helenler, 13
Helenizm, 157, 159-160
Kahramanlık Çağı, 120, 131, 175
Tarih Yazını, 153
Edebiyat, 134, 138
Matematik, 145
Para, 123-124
Olimpiyat, *185-187*
Felsefe, 133, 146, 148
Siyaset, 152
Din, 131-137, *135-137*, *150-152*, 174, *293*
Bilim, 142, 145
Cinsel Davranış, *215-216*
Cinsellik, 149-150
Kölecilik, 152
Toplum, 152
Yabancı Düşmanlığı, *125-126*
Yunan Dili, 267, 1278
Yunan İç Savaşı, 1107, 1129
Yunanistan
Balkan Savaşları ve, 920
Bağımsızlık, 880, 1271, 1362
Edebiyat, *606-608*
Ortaçağ, 415
Yedi Ada Cumhuriyeti, 787
Osmanlı Egemenliği, 692-693
Bağımsızlık Savaşı, 780-781, 915, 1344, 1362, 1369
Yunan-Roma Uygarlığı, 163, 171
Yuzde Anlaşması (1944), 1101
Yüzyıl Savaşları, 445-447, 449, 451-452

Z

Zacharias, Papa, 315-316
Zadruga, *418-419*
Zaman, 90-92, *176-177*, *296-298*, 458, *459-460*, *746*, 1265, 1310, 1348-1349
Zeus, *293*
Olympus'taki Heykeli, *293*
Zihniyetler, *224-226*, *303-304*, *523-524*, *544-545*, *556-557*, *584-588*, *642*, *657-658*, *825-827*, *906*, *958*, *968-970*
Zoe, Bizans İmparatoriçesi, 348
Zosimus, Moskova Metropoliti, 502, 506
Zweig, Stefan, 940
Zwingli, Huldrych, 529, 531-533

Avrupa Tarihi adlı bu kitabın

Giriş ile 1., 2., 3. ve 4. Bölümlerinin (17. ila 320. sayfaları arası) çevirmeni adının açıklanmasını istememiştir;
5. ve 6. Bölümleri (321 ila 528 sayfaları arası) Kudret Emiroğlu;
7. Bölümü (509 ila 622 sayfaları arası) Elif Topçugil;
8., 9. ve 10. Bölümleri (623 ila 942 sayfaları arası) Burcu Çığman;
11. ve 12. Bölümleri (943 ila 1206 sayfaları arası) Suat Kaya tarafından çevrilmiştir.